श्रीगणेशायनमः ॥ देवेंद्रोजयति ॥ श्रीमद्गोपालमानस्य श्रीलक्ष्मणपदानुगः नीलकंठोभवद्दीपंकरोत्युद्योग[illegible] ॥ १ ॥ गोपालन[illegible]
रायण लक्ष्मणार्यांघ्रिरेणुगंगाधरनीलकंठः ॥ चिंतामणिःसांबशिवस्वरूपःन्यादिशंतुसर्वेगुरवोमतिंमे ॥ २ ॥ भारतेसार[illegible]मितिकृष्ट्वा
तुष्णासनं ॥ अतोविस्तरतस्तत्रव्याख्यानंमुपचे ३ ॥ इदानीमुद्योगपर्वोपक्रमः कृत्वेति ॥ अभिमन्योःसपक्षाः यादवपांडवाद्याः तस्येवंविवाहं

नारायणंनमस्कृत्यनरंचैवनरोत्तमं ॥ देवींसरस्वतींचैवततोजयमुदीरयेत् ॥ १ ॥ वैशंपायनउवाच ॥ कृत्वाविवाहंतुकुरुप्रवीरास्तदा
भिमन्योर्मुदिताः सपक्षाः विश्रम्यचत्वार्युषसः प्रतीताःसभांविराटस्यततोभिजग्मुः ॥ २ ॥ सभातुसामत्स्यपतेः समृद्धामणि
प्रवेकोत्तमरत्नचित्रा ॥ न्यस्तासनामाल्यवतीसुगंधातामभ्ययुस्तेनरराजवर्याः ३ ॥ अथासनान्याविशतांपुरस्तादुभौविरा
टद्रुपदौनरेंद्रौ ॥ वृद्धश्चमान्यःपृथिवीपतीनांपितामहोरामजनार्दनौच ४ ॥ पांचालराजस्यसमीपतस्तुशिनिप्रवीरःसहरौ
हिणेयः ॥ मत्स्यस्यराज्ञस्तुसुसन्निकृष्टेजनार्दनश्चैवयुधिष्ठिरश्च ॥ ५ ॥ श्रीरामः

कृत्वामुदिताअभूवन्निविशेषःप्रतीताः प्रबुद्धाः १५ ॥ मणयोमुक्ताप्रवालादयः ॥ तेषांजालाद्विरूपःसमूहःतेनउत्तमरत्नैःहरिपद्म
रागाद्यैः श्चित्रामणिस्त्रीपुंसयोरनमजातोमुक्तादिकेष्वपीतिमेदिनी ॥ ३ ॥ आविशतांउपविष्टौपित्रावसुदेवे ॥ ४ ॥ रौहिणेयःबलरामः ॥ १ ॥

1938
आर्य समाज
ARYA SAMAJ BANDA

अनीश्वरत्वं तत्पुत्रे ६१ निरारंभ उदासीनस्त्वं पुत्रकलहनिवारणे ६२ प्रभुः पांडवः ६३ पात्रे धर्मे ६४ अप्रदानं तात्पुत्रे ६५ उपाया इति छेदः
सुहृदं कनीयान् भेदद्दानेमध्यमः सामउत्तमः आपाया इति छेदे कामयोगाः कनीयान् काम्यं धर्मो मध्यमः इह लोके लोभोधमः त्रयो न्याय इति पाठः

द्वाविमौ कंटकौ तीक्ष्णौ शरीरपरिशोषिणौ यश्चाधनः कामयते यश्च कुप्यत्यनीश्वरः ६१ द्वाविमौ न विराजेते विपरीतेन कर्मणा गृहस्थश्च नि
रारंभः कार्यवांश्चैव भिक्षुकः ६२ द्वाविमौ पुरुषौ राजन् स्वर्गस्योपरि तिष्ठतः प्रभुश्च क्षमया युक्तो दरिद्रश्च प्रदानवान् ६३ न्यायागतस्य द्र
व्यस्य बोद्धव्यौ द्वावतिक्रमौ अपात्रे प्रतिपत्तिश्च पात्रे वाप्रतिपादनं ६४ द्वावंभसि विनिक्षेप्यौ गाढं बध्वा गले शिलां धनिनं चाप्रदातारं
दरिद्रं चातपस्विनं ६५ द्वाविमौ पुरुषव्याघ्र सूर्यमंडलभेदिनौ परिव्राड्योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः ६६ त्रयोपाया मनुष्याणां श्रूयंते
भरतर्षभ कनीयान्मध्यमश्रेष्ठ इति वेदविदो विदुः ६७ त्रिविधाः पुरुषा राजन्नुत्तमाधममध्यमाः नियोजयेद्यथावत्तांस्त्रिविधेष्वेव
कर्मसु ६८ त्रय एवाधना राजन् भार्या दासस्तथा सुतः यत्ते समधिगच्छंति यस्य ते तस्य तद्धनं ६९ हरणं च परस्वानां परदाराभिमर्शनं
सुहृदश्च परित्यागस्त्रयो दोषा भयप्रदाः ७० ॥

स्पष्टार्थः ६७ यथावन्नियोजयेत् त्वया तु धर्मोः कर्णादयः उत्तमे मंत्रकार्ये नियुज्यंत इति भावः
६८ त्वयि सति तत्पुत्रो धनोस्तत त्वमेव पांडवानां राज्यदानप्रभुरसीत्यर्थः ६९ हरणादन्यतस्त्रयो पि दोषाः कामादित्रयसहिताः त्वय्येव
संतीत्यर्थः ७० ॥ श्रीरामायनमः ॥

॥भा॰उ॰ भक्तादयः पांडवाः शरणं गृहं विषमे संकटेपि न वनुतन्नाशीत्यर्थः ७२ प्राज्ञो युधिष्ठिरः स्यक्तः क्रोधोत्र वधात् ७३ ॥ दीर्घसूत्रे ॥ क्षिप्रसाध्येकार्ये
॥५६॥ चिरंकर्त्तर्यालसे हर्षितेरे अलसेरिति पाठः ॥ चारणैः तार्वकैः ॥ अरणैरिति च्छेदः वारणविरोधिभिः धूर्त्ताद्यासक्तैः रिपुताद्दशाभीष्मद्रोणविदुरा
वृद्धः कुलधर्मानुपदिशन्ति कुलानुशिष्टानाचार्याहृयन्ति ॥ अप्युनैरिति पाठे वदुभोक्तृभिः ॥ ७४ ॥ सखा हितं वदति भगिनी धर्मं रक्षति ॥ नवग

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ॥ कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥ ७० ॥ भक्तं च भजमानं च तवास्मीति च वादिनं ॥ त्रीनेतान्श
रणं प्राप्तान्विषमेपि न संत्यजेत् ॥ ७१ ॥ वरप्रदानं राज्यं च पुत्रजन्म च भारत ॥ शत्रोश्च मोक्षणं कृच्छ्रात्त्रीणि चैकं च तत्समं ॥ ७२ ॥ चत्वारि राज्ञा तु म
हाबलेन वर्ज्यान्याहुः पंडितस्तानि विद्यात् ॥ अल्पप्रज्ञैः सह मंत्रं न कुर्यान्न दीर्घसूत्रैरलसैश्चारणैश्च ॥ ७३ ॥ चत्वारि ते तात गृहे वसंतु श्रियाभिजु
ष्टस्य गृहस्थधर्मे ॥ वृद्धो ज्ञातिरवसन्नः कुलीनः सखा दरिद्रो भगिनी चानपत्या ॥ ७४ ॥ चत्वार्याह महाराज साद्यस्कानि बृहस्पतिः ॥ पृच्छते त्रिद
शेंद्राय तानीमानि निबोध मे ॥ ७५ ॥ देवतानां च संकल्पमनुभावं च धीमतां ॥ विनयं कृतविद्यानां विनाशं पापकर्मणां ॥ ७६ ॥ ६०

उ॰भा॥
हे सर्वेपि संति ॥ परं तु देशं न गच्छामीति भावः ॥ ७५ ॥ साद्यस्कानि सद्यः फलानि ॥ ७६ ॥ देवाः स्वर्गभाजः ॥ स्वर्गपदार्थेश्च यन्नद्दः खेन संभिन्नं न च ॥५६॥
ग्रस्तमनंतरं ॥ अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदमित्येवंरूपः ॥ अतस्ते स संकल्पाः धीमतामगस्त्यादीनामनुभावं समुद्रपानादिप्रभा
वं तेपि देवस्युतुल्याइत्यर्थः ॥ विनयोपि गुरुप्रसीदकत्वेन सद्यः फलः विनाशं विनाशहेतुः कर्मापि चौर्यादिहेतुकं तत्त्वत्र्यमेवास्ति ॥ तव

अग्निवत्पित्रादयोपिपूज्याः पवनात्मकेरलीयाः नवपुत्रस्त गुरुं युधिष्ठिरं न पूजयंतीतिभाव॥ ७९॥ पितॄन् अग्निष्वात्तादीन् गोत्रप्रवर्तकादीन् ऋषीं
श्च मनुष्यादीन् पित्रादींश्च ज्येष्ठभ्राता पितुः समइति पितृतुल्यस्त्वत्पुत्रस्य युधिष्ठिरइतिभावः॥ ८०॥ तत्तांउपजीव्य॥ गुरुवत्॥ इहलोकेसा

चारिकं सांप्रतभयंकराणि भयं प्रपद्यंते यथा कृतानि॥ मानाग्निहोत्रं मुतमानमौनं मानेनाधीतमुत मानयज्ञः॥ ७४॥ पंचाग्नयो मनुष्येण
परिचर्याः प्रयत्नतः॥ पिता माताग्निरात्मा च गुरुश्च भरतर्षभ॥ ७५॥ पंचैव पूजयेल्लोके यशः प्राप्नोति केवलं देवान् पितॄन् मनुष्यांश्च भिक्षू
नतिथिपंचमान्॥ ८०॥ पंचत्वानुगमिष्यंति यत्र यत्र गमिष्यसि॥ मित्राण्यमित्रा मध्यस्था उपजीव्योपजीविनः॥ ८१॥ पंचेंद्रियस्य मर्त्यस्य छि
द्रं चेदेकमिंद्रियं ततोस्य स्रवति प्रज्ञा दृतेः पादादिवोदकं॥ ८२॥ षड्दोषाः पुरुषेणेह हातव्या भूतिमिच्छता॥ निद्रा तंद्री भयं क्रोध आलस्यं दी
र्घसूत्रता॥ ८३॥ षडिमान् पुरुषो जह्याद्भिन्नां नावमिवार्णवे॥ अप्रवक्तारमाचार्यमनधीयानमृत्विजं॥ ८४॥ ॥ ६२

धिता॥ मित्रस्य इह लोके जन्मांतरे वा स्वस्वकार्यं कुर्वंतीत्यर्थः॥ मित्रेषु पांडवेषु मैत्रीमाचरेतिभावः॥ ८१॥ आलस्यं धनात् दूजेन वचनप्र
तारितपांडवानां गुणान्न पश्यसीतिभाव॥ इतोप्यधममयात्तेलपात्रान्॥ ८२॥ षडिति क्रोधो ऽनर्थमूलकोद्वेयाह्य॥ ॥ ८३॥ ॥ ८४॥

॥भा-उ- पांडवानांआरक्षितारजालं। अन्येषामसपित्वाज्योभविष्यसीत्यर्थः ८५ दुर्योधनस्यसामार्थ्यंतवधृतिधैर्यंनास्तीतिभावः ८६ वृषलःशूद्रःपुत्रस्त
॥५०॥ हाक्रांतेनत्वयासद्भिर्ज्ञानवेक्षणान्नारीता। अन्यथासत्संनजह्यादितिभावः ८७ आतुरस्आरोग्येपसतिशेषः संतुक्तत्वराज्यलाभेनकृतत्वात्

आरक्षितारंराजानंभार्यांचाप्रियवादिनीं। ग्रामकामंचगोपालंवनकामंचनापितं ८५ षडेवतुगुणाःपुंसानहातव्याःकदाचन सत्यंदा
नमनालस्यमनुसूयाक्षमाधृतिः ८६ षडिमानिवनश्यंतिमुहूर्तेनानवेक्षणात्। गावःसेवाकृषिर्भार्याविद्यावृषलसंगतिः षडेतेह्यवम
न्यंतेनित्यंपूर्वोपकारिणं। आचार्यंशिक्षिताःशिष्याःकृतकृत्यानरेश्वरं ८८ नारीविगतकामाश्चकृतार्थाश्चप्रयोजकं। नावंनिस्तीर्ण
कांतारआतुरश्च ——— कं ८९ आरोग्यमानृण्यमविप्रवासःसद्भिर्मनुष्यैःसहसंप्रयोगः। स्वप्रत्ययावृत्तिरभीतवासःषड्जीवलोक
स्यसुखानिराजन् ९० ईर्षुर्घृणीनसंतुष्टःक्रोधनोनित्यशंकितः परभाग्योपजीवीचषडेतेनित्यदुःखिताः ९१ अर्थागमोनित्यमरो
गिताचप्रियाचभार्याप्रियवादिनीच वश्यश्चपुत्रोर्थकरीचविद्याषड्जीवलोकस्यसुखानिराजन् ९२ षण्णामात्मनिनित्यानामै
श्वर्यमधिगच्छति नसपापैःकुतोनर्थैःयुज्यतेविजितेंद्रियः ९३ षडिमेषट्सुजीवंतिसप्तमोनोपलभ्यते चौराःप्रमत्तेजीवंतिव्याधि ॥ए॥ ॥५०॥
तेषुचिकित्सकाः ९४

पांडवानवमन्यसे ८८ स्वप्रत्ययास्वानुकूलावृत्तिर्नीविकातत्संगोनास्तीत्यर्थः ९० ईर्षुरितिलयितुरीर्षितंघृणादया ९१
नवक्तुवश्यपुत्रोनास्तीतिभावः ९२ षण्णामात्मनिचित्तेनित्यानांषण्णांक्रोधोशोकमोहोमदमानौचषड्रूपदेसुक्तानांऐश्वर्यंवशित्वंतस्य

कामःपापेरनर्थैश्चयुक्तोसीस्यधिः ९७॥

पंडिताः पांडवाः मूर्खेषु तनुजेषु राज्यं लक्ष्म्यं सेवेत्यर्थः ॥ ९५ वाक्यपारुष्यं दंडपारुष्यं च पांडवेषु तनुजैः कृतं ॥ ९७ द्वेष्टि मनसा निष्टं चिंतयसि विरुध्यते के

पंडिताः ॥ पांडवाः मूर्खेयजमानेषु याजकाः ॥ राजा विवदमानेषु नित्यं मूर्खेषु पंडिताः ॥ ९५ ॥ समदोषाः सदारा ज्ञाहृत्तव्याव सनोदयाः ॥ प्रायशोवै ॥ वैनृपं
तिष्ठंतमूलात्रपीश्वराः ९६ स्त्रियोक्षामृगयापानं वाक्पारुष्यं च पंचमं ॥ महच्च दंडपारुष्यमर्थदूषणमेव च ॥ ९७ ॥ अष्टौ पूर्वनिमित्तानि नरस्य वि
निधिष्यतः ॥ ब्राह्मणान्प्रथमं द्वेष्टि ब्राह्मणैश्च विरुध्यते ॥ ९८ ॥ ब्राह्मणस्वानि चादत्ते ब्राह्मणांश्च जिघांसति रमते निंदया चैषां प्रशंसां नाभि
नंदति ॥ ९९ ॥ नैतान्स्मरति कृत्येषु याचितश्चाभ्यसूयते ॥ एतान्दोषान्नरः प्राज्ञो बुध्येद्बुद्ध्या विसर्जयेत् ॥ १०० ॥ अष्टाविमानि हर्षस्य नवनीतानि भारत
वर्तमानानि दृश्यंते तान्येव सुखान्यपि ॥ १०१ ॥ समागमश्च सखिभिर्महांश्चैव धनागमः ॥ पुत्रेण च परिष्वंगः सन्निपातश्च मैथुने ॥ २ ॥ समये च प्रि
यालापः ॥ स्वयूथ्येषु समुन्नतिः ॥ अभिप्रेतस्य लाभश्च पूजा च जनसंसदि ॥ ३ ॥ अष्टौ गुणाः ॥ पुरुषं दीपयंति प्रज्ञा च कौल्यं च दमः श्रुतं च ॥ पराक्र
मश्चाबहुभाषिता च दानं यथाशक्ति कृतज्ञता च ॥ ४ ॥

मिणावावेति ॥ ९८ ॥ अष्टस्कचमंरत्वत्पुत्रैमैत्रेयस्यावमानतः ॥ भविष्यसीति जानामीति भावः

॥ १०० ॥ जनसंसदि सभायां द्रौपद्या आनयन पूजापितवनस्था ॥ ४ ॥

॥भा॰उ॰ नवेति श्रोत्रादि पंचकं मनोबुध्यहंकाराख्यं त्रयं । शरीरं चेति नवद्वाराणि विषयग्रहणमार्गा यस्मिन् तत्तथा । तिस्रः स्थूणाः कफवातपित्तरूपा धारका यस्यैतेच
॥५२॥ अविद्याकामकर्मचवेश्मगृहं । देहद्वयात्मकं पंच साक्षिवदुदासीनाः शब्दादयोग्राह्यायस्मिन् । पंचभूमिकमितिपाठे पंचभूमयःप्रचारस्था
नानिवृत्तियस्य । पांचभौतिकमित्यर्वाचीनः पाठः उपेक्ष्यः क्षेत्रज्ञेन चिदात्मना अधिष्ठितमिदं । क्षेत्रज्ञत्वेन योविद्वान्वेदसर्वोत्कृष्टः कविः

नवद्वारमिदं वेश्म त्रिस्थूणं पंचसाक्षिकं क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं विद्वान् योवेद सपरः कविः ५ दशधर्मान्नजानंति धृतराष्ट्र निबोधतान् मत्तः प्रमत्त उ
न्मत्तः श्रांतः क्रुद्धोबुभुक्षितः । त्वरमाणश्च लुब्धश्च भीतः कामीचतेदशः तस्मादेतेषु सर्वेषु नप्रसज्जेत पंडितः ७ । अत्रैवोदाहरंतीममितिहा
सपुसत्तनं पुत्रार्थमसुरेंद्रेण गीतं चैव सुधन्वना ८ यःकाममन्यूप्रजहातिराजापात्रेप्रतिष्ठापयतेधनं च विशेषवित् श्रुतवान् क्षिप्रकारी
तं सर्वलोकः कुरुते प्रमाणं ९ जानाति विश्वासयितुं मनुष्यान् विज्ञातदोषेषु दधाति दंडं जानाति मात्रां चतथाक्षमां च तं तादृशं श्रीर्जुषते
सर्वशः सर्वथा १० सुदुर्बलं नावजानाति किंचिद्युक्तो रिपुं सेवते बुद्धिपूर्वं । नविग्रहं रोचयते बलस्थैः काले च यो विक्रमते सधीरः ११

ब्रह्मविदित्यर्थः ५ मत्तो मद्यादिना । अप्रमत्तो विषयांतरपराङ्मुखः त्वयानवहितः उन्मत्तो धातुदोषात् ६ एतेमां मध्ये त्वं लुब्धोसीतिभावः ७ ८ कामं राम॥
मनुकामं क्रोधो विशेषवित् तारतम्यज्ञः ९ मात्रां अपराधानुसारेण दंडप्रमाणं ब्राह्मणादेरपराधस्य क्षमां च जानाति १० युक्तः छिद्रप्रेक्षणोद्विग्नः ११ ॥५२॥

धुरंधरः कार्यभारसहः २२ संरंभेणारभेतेन त्रिवर्गं धर्मकामार्थान् आकारितः आहूतः पाठांतरे मात्रार्थे अस्यार्थे ॥२४॥ प्रातिभाव्यं प्रतिकूलो भावः । चित्रा
भिप्रायत्वस्वभावः प्रतिभाव्यं रोधं अन्याह श्रीतः कस्यमित्रवीति ॥२५॥ समयप्राप्तोभेदानन्वुभूषते ऐश्वर्यं प्राप्तुमिच्छति परात्परः उत्तमाधमविवे

प्राप्यापदं न व्यथेत कदाचिदुद्योगमन्विच्छति चाप्रमत्तः दुःखं च काले सहते महात्मा धुरंधरस्तेजिताः सपत्नाः ॥२५॥ अनर्थकं विप्रवासं गृहेभ्यः
पापैः संधिं परदाराभिमर्शं । दंभं स्तैन्यं पैशुन्यं मद्यपानं न सेवते यः सस्रुखी सदैव ॥२६॥ न संरंभेनारभते त्रिवर्गमाकारितः शंसति तत्वमेव न मि
त्रार्थे रोचयते विवादं नापूजितः कुप्यति चाप्यमूढः ॥२७॥ न योऽभ्यसूयत्यनुकंपते च न दुर्बलः प्रातिभाव्यं करोति [illegible]का यंतमायिशीलं परसो
नात्याह तितिक्षते वैविवादं स वै लाहृक् लभते प्रशंसां २५ यो नोद्धतं कुरुते जातवेशं न पौरुषेणापि विकत्थतेन्यान् । न मूर्छि
तः कटुकान्याह किंचित्प्रियं सदा तं कुरुते जनो हि ॥२८॥ न वैरमुद्दीपयति प्रशांतं न दर्पमारोहति नास्तमेति ॥ न दुर्गतोस्मीति करोत्यकार्यं त
मार्यशीलं परमाहुरार्याः ॥२९॥ न स्वे सुखे वै कुरुते प्रहर्षं नान्यस्य दुःखे भवति प्रहृष्टः । दत्वा न पश्चात्कुरुते न तापं स कथ्यते सत्पुरुषा
र्यशीलः ॥३०॥ देशाचारान्समयान् ज्ञातिधर्मान् बुभूषते यः स परावरज्ञः । स यत्र तत्राभिगतः सदैव महाजनस्याधिपत्यं करोति दं
दंभं मोहं मत्सरं पापकृत्यं राजद्विष्टं पैशुन्यं पूगवैरं । मत्तोन्मत्तैर्दुर्जनैश्चापि वादं यः प्रज्ञावान् वर्जयेत्स प्रधानः ॥२०

कवान् ॥३६॥ दंभं परं वंचनरूपा धर्मानुष्ठानं मोहं अनात्मन्यात्मबुद्धिं मत्सरं द्वेषं पापकृत्यं अभिचारादि नृपप्रियं पूगवैरं बहुभिः सह वैरं ॥३६॥२०

॥ भा०उ० ॥५२॥ अजातः अभिजातः उत्तमो आकरे जातः २१ आत्मना अपत्रपते परे ज्ञानेन स्वस्य लीके स्वयमेव लज्जते २२ तर्कणीयः शंक्यः २४ दुस्
रं संशयोत्थं देवतमं गलानि प्राप्य स्थितं विविधाल्लोकवादान् एतानिव्यः कृतते नैत्यकानितस्यो त्यानं देवताधार्यन्ति २९ समे विवादे कु
लेनहीनेः समे सख्याव्यवहारं कथाश्च गुणो विशिष्टाश्च पुरो दधाति विपश्चितस्तस्य नयाः सुनीताः २८ मितंभुंक्ते संविभज्याश्रिते
भ्यो मितं स्वपित्यमितं कर्म कृत्वा ददात्यमित्रेष्वपि याचितः सन् तमात्मवंतं प्रजहात्यनर्थाः २३ चिकीर्षितं विप्रकृतं च यस्य नान्ये जनाः क
र्म जानंति किंचित् मंत्रे गुप्ते सम्यगनुष्ठिते च नाल्पोप्यस्य च्यवते कश्चिदर्थः २४ यः सर्वभूतप्रशमे निविष्टः सत्यो मृदुर्मानकृच्छुद्धभावः
अतीव संज्ञायते ज्ञातिमध्ये महामणिर्जात्य इव प्रसन्नः २५ य आत्मनापत्रपते भृशं नरः स सर्वलोकस्य गुरुर्भव[illegible] अनंततेजाः सुम
नाः समाहितः स तेजसा सूर्य इवावभासते २६ वने जाताः शापदग्धस्य राज्ञः पांडोः पुत्राः पंच पंचेंद्रकल्पाः त्वयैव बाला वर्धिताः शिक्षि
ताश्च तवादेशं पालयंत्याम्बिकेय २७ प्रदायैषामुचितं तात राज्यं सुखी पुत्रैः सहितो मोदमानः न देवतानां नापि च मानुषाणां भवि
ष्यसि त्वं तर्कणीयो नरेंद्र २८ इत्युद्योगपर्वणि प्रजागरे ० धृताष्ट्र उ० जाग्रतो दह्यमानस्य यत्कार्यमनुपश्यसि तद्ब्रूहि त्वं हि नस्तात धर्मार्थ ॥एम॥ ॥५२॥
कुशलो ह्यसि १
द्योगे विदुरवाक्ये त्रयः दह्यमानस्य चिंताग्निना जिप्रेषः धर्मार्थयोः कुशलः मोक्षस्य वक्तुमनधिकारात् तद्बोधे यत्नः १ एम

अजातशत्रो॥१ पथ्यं च नृणां श्रेयस्करं॥ पापशंकी भवि दुःखाद्दुद्विजन्॥ पापं स्वकृतपूर्वापराधं पश्यन्नुकवे हे सर्वज्ञ॥३ तत्र ऐश्वर्ये ५ मिथ्योपेतानि
कपटद्यूतानि॥ अनुपाये॥ असदुपाये॥ प्रयुक्तानि दुःखफलानि इत्यर्थः॥४॥ अनुबंधान् प्रयोजनानि संप्रधार्य निश्चित्य॥५ विपाकेः फलसिद्धावपि परिपा

त्वं मां यथावद्विदुर प्रशाधि प्रज्ञापूर्वं सर्वमजातशत्रोः॥ यन्मन्यसे पथ्यमदीनसत्व श्रेयस्करं ब्रूहि तद्वै कुरूणां॥२ पापाशंकी पापमेवानुपश्यन् पृच्छा
मि त्वां व्याकुलेनात्मनाहं॥ कवे तन्मे ब्रूहि सर्वं यथावन्मनीषितं सर्वमजातशत्रोः॥३॥ शुभं वा यदि वा पापं द्वेष्यं वा यदि वा प्रियं॥ अपृष्टस्त
स्य तद्ब्रूयाद्यस्य नेच्छेत्पराभवं॥ तस्माद्वक्ष्यामि ते राजन्भवमिच्छन्कुरून्प्रति॥ वचः श्रेयस्करं धर्म्यं ब्रुवतस्तन्निबोध मे॥५॥ मिथ्योपेतानि कर्माणि सिध्येयु
र्यानि भारत॥ अनुपायप्रयुक्तानि मा स्म तेषु मनः कृथाः॥६॥ तथैव योगविहितं न सिध्येत्कर्म यन्नृप॥ उपाययुक्तं मेधावी न तत्र ग्लपयेन्मनः॥७॥ अ
नुबंधानपेक्षेत सानुबंधेषु कर्मसु॥ संप्रधार्य च कुर्वीत न वेगेन समाचरेत्॥ अनुबंधं च संप्रेक्ष्य विपाकं चैव कर्मणां॥ उत्थानमात्मनश्चैव धीरः कुर्वी
त वा न वा॥९॥ यः प्रमाणं न जानाति स्थाने वृद्धौ तथा क्षये॥ कोशे जनपदे दंडे न स राज्येऽवतिष्ठते॥१०॥ यस्त्वेतानि समापानि यथोक्तान्यनुपश्यति॥ यु
क्तो धर्मार्थयोर्ज्ञाने स राज्यमधिगच्छति॥११॥ न राज्यं प्राप्तमित्येव वर्तितव्यमसांप्रतं॥ श्रियं ह्यविनयो हंति जरा रूपमिवोत्तमं॥ १२॥ ॥

कः॥ उत्थानं उद्यमं वा न वेति सिद्धिपक्षं वीतानन्त्ययेत्यर्थः॥८ प्रमाणं निश्चयमहारं स्थानादीनि सर्वदा विचार्याणीत्यर्थः॥ स्थानं दुर्गादि दंडे से
नायां॥१० अप्रातानि स्थानादिज्ञापकानि प्रमाणानि लोकानि॥११॥ असांप्रतं अयुक्तं यथा स्यात्तथा न वर्तितव्यं॥१२॥

।।भा० उ० भक्ष्येति सुखेष्टमंते मृत्युदं कर्मेन कर्तव्यमित्यर्थः अनुबंधं पश्चादुदधनं ।१३। आद्यं भक्षणीयं ।१४। अंगारकारको हि मूलत उत्क्षेपकः सं दहति अंगार
।।५३।। इंगालः ।१५। अनारभ्याः अबले समहवैरणद्य ; । आगताः कदर्थविरस्यप्राप्ताः ।२०। लघुमृनान् अस्पोपायान् ।२१। चक्षुषा प्रीतिमयेन ।२२। स्पपुष्पि

भक्षीन्नमप्रतिकृष्ट न्नमस्पोवद्दिष्टमायसं लोभाभिद्यातीग्रसतेनानुबंधमपेक्षते ।१३। यत्कुवंद्यग्रसितंग्रस्तं परिणमेच्चयत् ।हितंच परिणामेयत्न
दाद्यं भूतिमिच्छता ।१४। वनस्पतेस्पपक्वानि फलानि प्रचिनोतियः सनाप्नोतिरसंतेभ्यो बीजं चास्यविनश्यति ।१५। यस्तुपक्वमुपादत्ते काले परिण
तं फलं फलाद्रसंसलभते बीजाच्चैव फलंपुनः ।१६। यथामधुसमादत्तेरक्षन् पुष्पाणिषट्पदः तद्वदर्थान्मनुष्येभ्य आदद्यादविहिंसया ।१७। पुष्पंपु
ष्पंविचिन्वीत मूलच्छेदं नकारयेत् ।मालाकारइवारामेनयथांगारकारकः ।१८। किंनुमेस्यादिदंकृत्वाकिंनुमेस्यादकुर्वतः इतिकर्माणिसंवि
चिंत्यकुर्याद्वापुरुषोनवा ।१९। अनारभ्याभवंत्यर्थाः केचिन्नित्यंतथागताः कृतःपुरुषकारोहि भवेद्येषुनिरर्थकाः ।२०। कांश्चिदर्थान्नरःप्राज्ञोलघु
मूलान्महाफलान् क्षिप्रमारभते कर्तुं नविघ्नयतितादृशान् ।२१। ऋजुःपश्यतियःसर्वं चक्षुषाप्रपिबन्निव आसीनमपितूष्णीकमनुरज्यंतितंप्रजाः
२२। सुपुष्पितःस्यादफलः फलितःस्याद्दुरारुहः ।अपक्वःपक्वसंकाशोनतुशीर्येतकर्हिचित् ।२३। चक्षुषामनसावाचाकर्मणाचचतुर्विधं प्रसा ।।रामः।।
दयतियोलोकंतंलोकोनुप्रसीदति ।२४ ।।५३।।

तवाचाचक्षुषाचानुग्रहंदर्शयन्नपि अफलस्यात् भर्त्सनं धनेनवर्धयेत् सफलोपिसन् नतुदुरारुहः ।भर्त्सनरूपेन
भवेत् ।अपक्व इति अंतर्बलहीनोपि बलवत्तांबहिःप्रकाशयेदेवेत्यर्थः ।२३। कर्मणादानेनालोकंभरत्स्वर्गंर्पं ।२४

अनये स्थितः अनीतिमान् ।२६। प्रतिसंवेष्टते संकुचते नवद्गुफलं प्रसक्तौ तीव्रधीः २८ न जहाति श्रियं ।३०। सुव्याहृतानि पांडित्यप्रवचनानि सूक्तानि शोभन
तया उक्तानि मातृपितृगुर्वादीनि सुकृतानि तदुपदिष्टकर्माणि । शिलं कणशः प्रार्जनं उंछः कणश आदानं कणशार्जनं शिलमिति यादवः समपि

यस्यास्त्रस्यन्ति भूतानि मृगव्याधान्मृगा इव । सागरांतामपि महीं लब्ध्वा स परिहीयते ।२५। पितृपैतामहं राज्यं प्राप्य वा स्वेन तेजसा वायुरभ्रमिवासाद्य
भ्रंशयत्यनये स्थितः ।२६। धर्ममाचरतो राज्ञः सद्भिश्चरितमादितः वसुधा वसुसंपूर्णा वर्द्धते भूतिवर्द्धिनी ।२७। अथ संत्यजतो धर्ममधर्मं चानुतिष्ठतः
प्रतिसंवेष्टते भूमिरग्नौ चर्माहितं यथा ।२८। य एव यत्नः क्रियते परराष्ट्रविमर्द्दने । स एव यत्नः कर्तव्यः स्वराष्ट्रपरिपालने ।२९। धर्मेण राज्यं विंदेत धर्मेण
परिपालयेत् । धर्ममूलां श्रियं प्राप्य न जहाति न हीयते ३० अप्युन्मत्तात्प्रलपतो बालाच्च परिजल्पतः सर्वतः सारमाददादश्मभ्य इव कांचनं ।३१। सु
व्याहृतानि सूक्तानि सुकृतानि ततस्ततः संचिन्वन् धीर आसीत शिलाहारी शिलं यथा ।३२। गंधेन गावः पश्यन्ति वेदैः पश्यन्ति ब्राह्मणाः चारैः पश्य
न्ति राजानश्चक्षुर्भ्यामितरे जनाः ।३३। भूयांसं लभते क्लेशं या गौर्भवति दुर्दुहा । अथ या सुदुहा राजन्नैव तां वितुदंत्यपि ।३४। यदतप्तं प्रणमति न तत्संताप
यंत्यपि । यच्च स्वयं नतं दारु न तत्संनामयंत्यपि ।३५। एतयोपमया धीरः संनमेत बलीयसे । इंद्राय स प्रणमते नमते यो बलीयसे ।३६।

असदादिवाक्यात्सारं गृह्णीयादिति भाव ३२ गंधेनेति पांडवबलं ज्ञानचारैर्निपुणैरिति भावः ३३ भूयांसमिति श्लोकत्रयं तात्पर्यं पांडवा नम्रा इति त्वयाऽन
म्रीभवितव्यं ते न च लाघिष्ठा श्रीदेवता इंद्रत्वं तामनुग्रहीष्यंतीति ।। ३६

॥भा०टी०॥ एतद्धर्मं त्रिभिः सह लोचनीयं सत्यं च संरक्ष्यामीत्याह पर्जन्येति त्रिभिः ३९ योगेनाभ्यासनेनमजयाउर्ध्वरेतेन ३९ अयंक्रमः व्यापामशिक्षादि ३९ प्रमाणाध
॥५४॥ मस्यकारणं नकुलमितिद्वयोर्वृत्तमाश्रयं दृष्ट्वात्पजेतिभाव ४० सकसेष्टषिद्वे माकृभीतः स्यात्येनमाद्येतलोभादिनातन्नपिवेन्नाश्रयेत ४२ अभि

पर्जन्यनाथाः पशूवीराजानो मंशिवां धवाः पतयो दां धवा स्त्रीणां ब्राह्मणा वेदवां धवाः ३९ सत्येन रक्ष्यते धर्मो विद्या योगेन रक्ष्यते मृजया रक्ष्यते रूपं कु
लं वृत्तेन रक्ष्यते ३९ मानेन रक्ष्यते धान्यमश्वान्रक्षत्यनुक्रमः अभीक्ष्णदर्शनं गाश्च स्त्रियो रक्ष्येत्कुचेलतः ३९ न कुलं वृत्तहीनस्य प्रमाणमिति मे म
तिः अन्त्येष्वपि हि जातानां वृत्तमेव विशिष्यते ४० य ईर्ष्युः परवित्तेषु रूपे वीर्ये कुलान्वये सुखसौभाग्यसत्कारे तस्य व्याधिरनंतकः ४१ अकार्य
करणाद्भीतः कार्याणां च विवर्जनात् अकाले मन्त्रभेदाच्च येन माद्येन्न तत्पिबेत् ४२ विद्यामदो धनमदस्तृतीयोभिजनो मदः मदा एतेवलिप्तानां
मेत एव सतां दमाः ४३ असंतोभ्यर्थिताः सद्भिः क्वचित्कार्ये कदाचन तावन्नतस्य सकृत्तं किंचित्कार्यं कदाचन ४४ मन्यंते संतमात्मानमसंतमपि
विश्रुतं गतिरात्मवतां संतः संत एव सतां गतिः ४५ असतां च गतिः संतो न च संतो गतिः सतां जिता सभा वस्त्रवता मिष्टाशा गोमता जिता ४६ ॥ ॥एम॥
जनः महाय्यःनवुनु ॥५४॥
भयं दमश्चनास्तीत्यर्थः ४३ असंतः इति सार्द्धश्लोको वाक्यसद्भिरर्थितः असंतस्तत्कार्यमप्युक्तवा असंतमिति व्यातमप्यात्मानं संतं मन्यंत इत्यर्थः
किंचिदर्पितस्यकार्यं यावत्सकृदपुनः कृतं तावदेव मन्यंत इति योजना ४४ गतिरिति पांडवा एव त्वां उपकरिष्यंति ननुत्वंतानितिभाव ४५ जितेति शि

1938
आर्य समाज

आढ्यानामिति तेन यस्य शीलवृत्तस्तेषामपि प्राप्तिरस्यपीति भावः संपन्नमिष्टं ५० शीलभावो सत्कृत्य वहते भक्त्याह अवतीति ५१ ऐश्वर्यमदः पापिष्ठो
निंदितो मोयेस्यफलेन पानमदादयो भेदाः ५२ इंद्रियार्थेषु शब्दादिषु अनिग्रहैः स्वैरादिभिः आक्रमो तापयंते ५३ पंचवर्गः श्रोत्रादिगुणाः ऐश्वर्यमत्तो

अध्वाजितो यानवता सर्वशीलवता जितं। शीलं प्रधानं पुरुषे तद्यस्येह प्रणश्यति ४७ न तस्य जीवितेनार्थो न धनेन न बंधुभिः आढ्यानां मां
सपरमं मध्यानां गोरसोत्तरं ४८ तैलोत्तरं दरिद्राणां भोजनं भरतर्षभ। संपन्नतरमेवान्नं दरिद्रा भुंजते सदा ४९ क्षुत्स्वादुतां जनयति सा चाढ्येषु सुदुर्
लभा प्रायेण श्रीमतां लोके भोक्तुं शक्तिर्न विद्यते ५० जीर्यंत्यपि तु काष्ठानि दरिद्राणां महीपते। अवृत्तिर्भयमंत्यानां मध्यानां मरणाद्भयं। उत्तमानां तु म
र्त्यानामवमानात्परं भयं। ऐश्वर्यमदपापिष्ठाः मदाः पानमदादयः ५२ ऐश्वर्यमदमत्तो हि नापतित्वा विबुध्यते। इंद्रियैरिंद्रियार्थेषु वर्तमानैर
निग्रहैः ५३ तैरयं ताप्यते लोको नक्षत्राणि ग्रहैरिव। यो जितः पंचवर्गेण सहजेनात्मकर्षिणा ५४ आपदस्तस्य वर्द्धंते शुक्लपक्ष इवोडुराट्। अ ॥एम॥
विजित्य य आत्मानममात्यान्विजिगीषते ५५ अमित्रान्वाजितामात्यः सोऽवशः परिहीयते। आत्मानमेव प्रथमं देशरूपेण यो जयेत्। ५६

जितेंद्रियस्य आवश्यक आपदं प्राप्स्यतीति त्रयस्य भावः ५४ आत्मानं मनः अमात्यान् पुत्रादीन् ५५ देशरूपेण अनुरूपेण मन एव प्रथमं जेतव्यं ततो मा
त्यादीन् यत् विजिगीषते तत् नमोघं न निष्फलं भवतीति ५६

॥भा॰उ॰ तेनजितमनस्कतयापुत्रादिविशेषेन लक्ष्मीयोगप्रइतित्रयाणांभावः॥५४॥एतदेवरथीरथ्यादिरूपकल्पनया आहारयति॥५५॥आपादयितुंनाशयितुं
॥५५॥ अविधेयाः अवशाः॥५६॥ अर्थतो अर्थहेतोः अनर्थतः अन्यायतः॥५७॥इन्द्रियाणांवशइच्छादनुसीरिइंद्रियवशानुगः॥५८॥कत्तस्यापदेशफलमाह
आत्मनारत्नहेन आत्मना बुध्या आत्मानंमत्यक्चेतनम्यतूपंअन्विछेत् तत्रोपायमाह मनसःसंकल्पात्मकस्यबुद्धेश्च मूलभूतायाः इंद्रियाणांच

ततोभासमनमित्रांश्चनमोघविजगीषते॥वश्यएंद्रियंजितात्मानंधृतदंडंविकारिषु॥५७॥परीक्ष्यकारिणंधीरमत्यंतश्रीनिषेवते भयःशरीरंपुरुष
स्यराजन्नात्मानियंतेंद्रियाण्यस्यवाश्वाः तैरप्रमत्तःकुशलीसदश्वैर्दान्तैःसुखंयातिरथीवधीरः॥५८॥एतान्यनिगृहीतानिव्यापादयितुमप्यलं॥अ
विधेयाइवादांताहयाःपथिकुसारथिं॥५९॥अनर्थमर्थतःपश्यन्नर्थंचैवाप्यनर्थतः॥इंद्रियैरजितैर्बालःसुदुःखंमन्यतेसुखं॥६०॥धर्मार्थौयःप
रित्यज्यस्यादिंद्रियवशानुगः॥श्रीप्राणधनदारेभ्यःक्षिप्रंसपरिहीयते॥६१॥अर्थानामीश्वरोयःस्यादिंद्रियाणामनीश्वरः इंद्रियाणामनैश्व
र्यादैश्वर्याद्भ्रश्यतेहिसः॥६२॥आत्मनात्मानमन्विछेन्मनोबुद्धींद्रियैर्यतैः॥आत्माह्येवात्मनोबंधुरात्मैवरिपुरात्मनः॥६३॥बंधुरात्मानस्तस्ययेनैवात्मा ॥ग॰स॰॥
नाजितः सएवनियतोबंधुःसएवनियतोरिपुः॥६४॥ ॥१५५॥

नियतेर्लोत्पथे॥६५॥अत्रनतवसहायांतरापेक्षेत्याह आत्मैतिधीनयएवपुरुषार्थदृत्सधिः सएवधी
रस्यनीवस्यबंधुःरिपुश्च द्वावपिमोहजालपिहितोरूपोमीनोउत्रमहांतोतत्रद्वितियोन्यस्यजातिस्वभावाद्धुरपिजालक्षेदार्थेमित्रत्वमापन्नोवधरपि
भवति एवंधीस्थिरात्मनःसंसारप्रदत्वाद्धुरपिमोहछेदार्थतस्यमित्रमपिभवतीतिभावः॥६४॥

क्षुद्राक्षुद्रेणछिद्रेण । यद्वा उत्तरान्वयेवायंधर्मः कामक्रोधयोरवारकं प्रज्ञानंतौनाशयतः जालमिवमहामीनौद्रुत्यर्थः ।६५। समवेक्ष्य अनुरुध्यासंभार
न्जयसाधनानि ।६६। आत्मस्थैत एनं श्रेयादीन्मनोमयान्मनसोविकारभूतान् ॥ तथाचश्रुतिः मनसाह्येव पश्यति मनसाशृणोतीति ।६७। राजानोऽवना

क्षुद्राक्षेणेवजालेनझषावपिहितावुभौ कामश्चराजन्क्रोधश्चतौप्रज्ञानंविलुपतः ६५ समवेक्ष्येहधर्मार्थौसंभारान्योधिगच्छतिसवैसंभृतसंभारः
सततंसुखमेधते ६६ यः पंचाभ्यंतरान्शत्रूनविजित्यमनोमयान् ॥ जिगीषतिरिपून्अन्यान्रिपवोऽभिभवंतितं । ६७ ॥ दृश्यंतेहिमहात्मानोबध्यमानाः स्वकर्मभिः
इंद्रियाणामनीशत्वाद्राजानोराज्यविभ्रमैः ।६८। असंत्यागात्पापकृतामपापांस्तुल्योदंडः स्पृशतेमिश्रभावात् शुष्केणार्द्रंदह्यतेमिश्रभावात्तस्मा
त्पापैःसहसंधिंनकुर्यात् ।६९। निजानुत्पततःशत्रून्पंचपंचप्रयोजनान् । योमोहान्ननिगृह्णातितमापद्ग्रसतेनरं ॥७०॥ अनसूयार्जवंशौचंसंतोषः प्रियवादिता दमः
सत्यमनायासोनभवंतिदुरात्मनां ॥७१॥ आत्मज्ञानमनायासः तितिक्षाधर्मनित्यता ॥ वाक्चैवगुप्तादानंचनैतान्यंत्येषुभारत ॥७२॥ ॥९॥

दयः ॥ राज्यविभ्रमैः ऐश्वर्यविलासैः स्वकर्मभिः सीताहरणादिभिः ॥ ६८ ॥ पंचेंद्रियाणां पंचप्रयोजनानि घ्राणश्रवणादीनि येषां तानि ॥ उत्पततः उ
त्पथेनगच्छतः त्वंतु अजितचित्तत्वाद्दुःसंगाच्चापद्ग्रस्तोसीतिभावः ॥७०॥ अनायसः अचांचल्यं ।७१। तितिक्षाद्वंद्वसहनशीलता वाक्गुप्ता ॥ असंबद्ध
प्रलापात्रक्षिता अंत्येषुनीचेषु तत्सुतेष्वार्जवादिकंगुप्तवाकंतं चनास्तीति तेत्याः ॥७२॥

॥भा॰उ॰ आक्रोशेन क्षमाभावंएं परिवादे निंदा। नर्येर्वक्ताल्पतुच्छ हिंसश्चातो नासौ जयवाक्। ७३। वाकसंयमो नियतं वचनं विचित्रत्वं चमत्कारयुक्तं। ७५ ७६ दीभत्सेति
॥५६॥ दिलपत्नोनसंरोहति ७७ कर्णिका एणाक्त निफलको बाणः नालीकनलिकया प्रक्षेप्यो बाणः निर्हरंति निःसारयंति ७८ नामर्मस्पृक्तिं नु मर्मस्वेव समाप्या

आक्रोशपरिवादाभ्यां विहिंसंत्यबुधान् वक्ता पापमुपादत्ते क्षममाणो विमुच्यते ७३ हिंसा बलमसाधूनां राज्ञां दंडविधिर्बलं शुश्रूषा तु बलं स्त्रीणां क्षमा गुणवतां बलं ७४ वाक्संयमो हि नृपते सुदुष्करतमो मतः अर्थवच्च विचित्रं च न शक्यं बहु भाषितुं ७५ अभ्यावहति कल्याणं विविधा वाक् सुभाषिता सैव दुर्भाषिता राजन्ननर्थायोपकल्पते ७६ रोहते सायकैर्विद्धं वनं परशुना हतं वाचा दुरुक्तं बीभत्सं न संरोहति वाक्क्षतं ७७ कर्णिनालीकनाराचान्निर्हरंति शरीरतः वाक्शल्यस्तु न निर्हर्तुं शक्यो हृदिशयो हि सः ७८ वाक्सायका वदनान्निष्पतंति यैराहतः शोचति रात्र्यहानि परस्य नामर्मसु ते पतंति तान् पंडितो नावसृजेत्परेभ्यः ७९ यस्मै देवाः प्रयच्छंति पुरुषाय पराभवं बुद्धिं तस्यापकर्षंति सोऽवाचीनानि पश्यति ८० बुद्धौ कलुषभूतायां विनाशे प्रत्युपस्थिते अनयो नयसंकाशो हृदयान्नापसर्पति ८१ सेयं बुद्धिः परीता ते पुत्राणां भरतर्षभ पांडवानां विरोधेन
न चैनामवबुध्यसे ॥ ८२॥ छ ॥राम॥
॥५६॥

द्रौपदीं प्रति दुर्वचनं बदत्तां त्वत्पुत्राणामपराधः क्षंतुमयोग्योस्तीति भावः ॥ अर्वाचीनानि कुकर्माणि ॥ ८२॥ रामः ॥ छ

शिष्यस्ते त्वदाज्ञाकारी प्रशासितादृष्टपिव्याः ॥ ५१ ॥ भागधेयैरंत्यैः श्रोपुरस्कृतान्मूर्द्ध्नि मिषन्स्पर्शोः पुनस्तेन तथाभूतस्यांधस्य तव पुत्रास्तेन दत्याहो
इत्यर्थः ॥ ५१ ॥ अनुक्त्वा शादृस्यालुत्वात्स्वानृशंस्यात्क्रोऽपौत्रः ॥ ५२ ॥ दुर्योगे चतुर्दिश्यः ॥ आर्जवं अवैषम्यं २ कृष्णा ब्राह्मणः पर्यंकं आधिरोहे त्सेवतं

एवं लक्षणसंपन्नस्त्रैलोक्यस्यापि यो भवेत् ॥ शिष्यस्ते प्रशासितास्तो कृ धृतराष्ट्र युधिष्ठिरः ॥ ५३ ॥ अतीत्य सर्वान्पुत्रांस्ते भागधेयपुरस्कृतः तेजसा प्र
ज्ञया चैव युक्तो धर्मार्थतत्त्ववित् ॥ ५४ ॥ आनृशंस्यादनुक्रोशाद्योऽसौ धर्मभृतां वरः गौरवात्तव राजेंद्र बहून्क्लेशांस्तितिक्षति ॥ ५५ ॥ दुर्योगे प्रजागरे ॥ धृ
तराष्ट्र उ० ॥ ब्रूहि भूयो महाबुद्धे धर्मार्थसहितं वचः ॥ शृण्वतो नास्ति मे तृप्तिर्विचित्राणीह भाषसे ॥ १ विदुर उ० ॥ सर्वतीर्थेषु वा स्नानं सर्वभूतेषु चा
र्जवं उभे त्वेते समे स्यातामार्जवं वा विशिष्यते ॥ २ ॥ आर्जवं प्रतिपद्यस्व पुत्रेषु सततं विभो ॥ इह कीर्तिं परां प्राप्य प्रेत्य स्वर्गमवाप्स्यसि ॥ ३ ॥ यावत्की
र्त्तिर्मनुष्यस्य पुण्या लोके प्रगीयते तावत्स पुरुषव्याघ्र स्वर्गलोके महीयते ॥ ४ ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं विरोचनस्य संवादं केशि
न्यर्थे सुधन्वना ॥ ५ ॥ स्वयंवरे स्थिता कन्या केशिनी नाम नामतः ॥ रूपेणाप्रतिमा राजन्विशिष्टपतिकाम्यया ॥ ६ ॥ विरोचनोऽथ दैतेयस्तदा तत्रा
जगाम ह ॥ प्राप्तुमिच्छंस्ततस्तत्र दैत्येंद्रं प्राह केशिनी ॥ ७ ॥ केशिन्युवाच ॥ किं ब्राह्मणाः स्विच्छ्रेयांसो दितिजाः स्विद्विरोचन ॥ अथ केन स्म पर्यंकं सुधन्वा
नाधिरोहति ८

तुनीचौर्दैत्यः सन्किमर्थं तत्राख्यानं करोषी मिभावः ॥ ८ ॥ श्रीरामः

॥भा०उ०॥ गृहस्थाने उपस्थाने सामुपस्थातं वा दैत्यब्राह्मणौ अहं पर्यपेयं ॥ ११ ॥ विरोचन सौवर्णे पीठे मया सह उपविश्यतामिति प्रार्थितः सुधन्वा उवाच ॥ अन्वा
॥५७॥ लभे स्पृशाम्येवाहं प्रल्हादे एकतल्पं त्वया सह साम्यं उपसन्नश्च्यवदहं गच्छेयमिति प्रोक्तः ॥ ननु त्वया सह एकासने आसेदु उपविशामि ॥ १४ ॥ फलकीका

विरोचन उ० ॥ प्राजापत्या हि वै श्रेष्ठा वयं केशिनि सत्तमाः ॥ अस्माकं खल्विमे लोकाः के देवाः के द्विजातयः ॥ ६ ॥ केशिन्युवाच ॥ इहैवास्तां प्रतीक्षाव उप
स्थाने विरोचन सुधन्वा प्रातरागन्ता पश्येयं वां समागतौ ॥ ७ ॥ विरोचन उ० ॥ तथा भद्रे करिष्यामि यथा त्वं भीरु भाषसे ॥ सुधन्वानं च मां चैव प्रातर्द्र
ष्टासि संगतौ ॥ ८ ॥ विदुर उ० ॥ अतीतायां च शर्वर्यामुदिते सूर्यमंडले ॥ अथाजगाम तं देशं सुधन्वा राजसत्तम ॥ ९ ॥ विरोचनो यत्र विभो केशिन्या स
हितः स्थितः ॥ सुधन्वा च समागच्छत्प्राह्लादिं केशिनीं तथा ॥ १० ॥ समागतं द्विजं दृष्ट्वा केशिनी भरतर्षभ ॥ प्रत्युत्थायासनं तस्मै पाद्यमर्घ्यं ददौ पुनः
सुधन्वोवाच ॥ अन्वालभे हिरण्मयं प्राल्हादे दैवमासनं ॥ एकत्वमुपसंपन्नो न त्वासेयं त्वया सह ॥ विरोचन उवा० ॥ तवार्हं तु फलकं कूर्चं वाप्यथवा बृ
सी ॥ सुधन्वन्न त्वमर्होसि मया सह समासनं ॥ १२ ॥ सुधन्वोवाच ॥ पिता पुत्रौ सहासीनौ द्वौ विप्रौ क्षत्रियावपि ॥ वृद्धौ वैश्यौ च शूद्रौ च न त्वन्यावितरेत ॥राम॥
रौ ॥ १३ ॥ पिता हि ते समासीनमुपासीतैव मामधः ॥ बालः सुखैधितो गेहे न त्वं किंचन बुध्यसे ॥ १४ ॥ ७ ॥५७॥

ष्टपीठकं कूर्चं वेत्रपीठं तृणादिमयं पीठं वा तव अर्हं नेयोग्यं भवन्ति ॥ १५ ॥ उपासीत सेवते अधः स्थित्वेति प्रोक्तः ॥ १६ ॥ १८ श्रीरामः

प्रश्नं आवयोः॥ अंगिरसं इति प्रश्नं ये विदुस्तान् पृच्छाव ॥२८॥ सह न चरितं वैरात् ॥२५॥ पीवरी वपुष्टा हन्तामधुपर्कार्थं उपकल्पिता ॥२६॥ पथि इष्टिविति प्रश्न

विरोचन उ०॥ हिरण्यं च गवाश्वं च यद्वित्तमसुरेषु नः। सुधन्वन्विपणे तेन प्रश्नं पृच्छाव ये विदुः॥१९॥ सुधन्वोवाच॥ हिरण्यं च गवाश्वं च तवैवास्तु वि
रोचन। प्राणयोस्तु पणं कृत्वा प्रश्नं पृच्छाव ये विदुः॥२०॥ विरोचन उ०॥ आवां कुत्र गमिष्यावः प्राणयोर्विपणे कृते पुत्रस्यापि स हेतोर्हि प्रह्रा
दो नानृतं वदेत्॥२१॥ विदुर उ०॥ एवं कृतपणौ तौ तु क्रुद्धौ तत्राभिजग्मतुः। विरोचनसुधन्वानौ प्रह्रादो यत्र तिष्ठति॥२२॥ प्रह्राद उ०। इमौ तौ संप्रदृश्ये
ते याभ्यां न चरितं सह। आशीविषाविव क्रुद्धावेकमार्गमिहागतौ॥ किं वै सहैव चरथो न पुरा चरथः सह। विरोचनैतत्पृच्छामि किं ते सख्यं सुध
न्वना॥२४॥ विरोचन उ०॥ न मे सुधन्वना सख्यं प्राणयोर्विपणावहे। प्रह्राद तत्त्वं पृच्छामि मा प्रश्नमनृतं वदेः॥ प्रह्राद उ०॥ उदकं मधुपर्कं चाप्यानय
न्तु सुधन्वने। ब्रह्मन्नभ्यर्चनीयोसि श्वेता गौः पीवरीकृता॥२६॥ सुधन्वोवाच॥ उदकं मधुपर्कं च पथि एवार्पितं मम। प्रह्राद त्वं तु मे तथ्यं प्र
श्नं प्रब्रूहि पृच्छतः॥२७॥ किं ब्राह्मणाः स्विच्छ्रेयांस उताहो स्विद्विरोचन॥२८॥ प्रह्राद उ०॥ पुत्र एको मम ब्रह्मंस्त्वं च साक्षादिहास्थितः। तयोर्विवदतोः
प्रश्नं कथमस्मद्विधो वदेत्॥२९॥ सुधन्वोवाच॥ गां प्रदद्यास्त्वौरसाय यद्वान्यत्स्यात्प्रियं धनं। द्वयोर्विवदतोस्तथ्यं वाच्यं च मतिमंस्त्वया॥३०॥
प्रह्राद उ०॥ अथ यो नैव प्रब्रूयात्सत्यं वा यदि वानृतं। एतत्सुधन्वन्पृच्छामि दुर्विवक्ता स्म किं वसेत्॥३१॥ ७

निर्णयेनैव तत्स्वाप्नमिति भाव॥२९॥ दुर्विवक्ता दुष्टविवेककर्ता अन्यायवक्ता सन् अर्थी॥ किं वसेत् किं दुःखं प्राप्नुयात्॥३१॥ श्रीराम:

।।भा॰उ॰ अधिविन्ना कृतसपत्नीका स्त्री तां रात्रिं वसेत् तद्दुःखं प्राप्नुयात् ३२ नगरे रुद्धः इति प्राणसंशयमापन्नः क्षुधार्तः शत्रुभिर्वेष्टितश्च यद्दुःखं लभते स अनृ

।।५८।। तसाक्ष्यवक्तापि लभते तदित्यर्थः ३३ पंचपूर्वजानपश्वनृतेन अनादिपश्वर्थमनृतेनोक्ते सति हंति नाशयति परलोकाच्च्यावयति एवमुत्तरत्र ३४ भूमि

सुधन्वोवाच । यां रात्रिमधिविन्ना स्त्री यां चैवाक्षपराजितः यां च भाराभितप्तांगो दुर्विवक्ता स्म तां वसेत् ३२ नगरे प्रतिरुद्धः सन् बहिर्द्वारे बुभुक्षितः

अमित्रान् भूयसः पश्येद्यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ३३ पंच पश्वनृते हंति दश हंति गवानृते शतमश्वानृते हंति सहस्रं पुरुषानृते ३४ हंति जातानजातांश्च

हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् सर्वं भूम्यनृते हंति मा स्म भूम्यनृतं वदीः ३५ प्रह्लाद उ॰ मत्तः श्रेयानंगिरा वै सुधन्वा त्वद्विरोचन मातास्य श्रेयसी मातुस्त

स्मात्त्वं तेन वै जितः ३६ विरोचन सुधन्वायं प्राणानामीश्वरस्तव सुधन्वन् पुनरिच्छामि त्वया दत्तं विरोचनं ३७ सुधन्वोवाच यद्धर्ममवृणी

थास्त्वं न कामादनृतं वदीः पुनर्ददामि ते पुत्रं तस्मात्प्रह्लाद दुर्लभं ३८ एष प्रह्लाद पुत्रस्ते मया दत्तो विरोचनः पादप्रक्षालनं कुर्यात्कुमार्याः सन्निधौ

मम ३९ विदुर उ॰ तस्माद्राजेंद्र भूम्यर्थे नानृतं वक्तुमर्हसि मा गमः ससुतामात्यो नाशं पुत्रार्थमनुभ्रमन् ४० न देवा दंडमादाय रक्षंति पशुपालवत्

तु ल्याकेशिनीतदर्थे अनृतं भूम्यनृतं ३५ अंगिरा सुधन्वनः पिता वनुवक्ता ३६ पादप्रक्षालनं हरिद्राया पादधावनं कुमार्याः केशिन्याः विवाद ।।ए॰म।।

हीदंपत्योः परस्परं हरिद्रया पादधावनं कुर्वंती ति प्रसिद्धं अस्यैव भार्या केशिनी भवत्वित्यर्थः ३९ प्रकृते आख्यायिकोपभोगमाह तस्मादिति ।।५८।।

अनुभ्रमन् समृत्सिंति शेषः ४०

तदेवंप्रतिकूलंच्छ्रधीतंचनिष्फलमित्याह। त्रेयेणदेवाद्गत्तिहंदांसिवेदतः ४१ अंतरंवियोगः विवादंवैरप्रवर्तनं। ज्ञातिभेदेकलहेच। तत्प्रवृत्तिर्निर्या
ग्पेतिभावः ४४ सासुद्रिकंहस्तपरीक्षादिकं। वणिजंचोरपूर्वं पूर्वंचोराःपश्चाद्वणिकूभूतःकृसनुलार्वतंवाशलाकधूर्तं। शलाकयापाशादिनावा
शकुनादिकमुक्ता। योन्यान्वंचपतितंत्र्प्ररिंविपरीतसाक्ष्यभावात्। मित्रंपरीक्षकाणामविश्वासात्। कुशीलवंकुत्सितंशीलंवातित्र्प्रनुसरति

यंतुरक्षितुमिच्छंतिबुध्यासंविभज्यंततिं ४१ यथायथाहिपुरुषःकल्याणेकुरुतेमतिं। तथातथास्यसर्वार्थाःसिध्यंतेनात्रसंशयः। ४२ नेनंद्धं
दांसिहृजिनातारयंतिमायाविनंमाययावर्तमानं। नीडंशकुंताइवजातपक्षाश्छंदांस्येनंप्रजहत्यंतकाले। ४३ मद्यपानंकलहंपूर्ववैरंभार्यापत्योरं
तरंज्ञातिभेदं। राजद्विष्टंस्त्रीपुंसयोर्विवादंवर्ज्यान्याहुर्यश्चपंथाःप्रदुष्टः ४४ सामुद्रिकंवाणिजंचोरपूर्वंशलाकधूर्तंचचिकित्सकंच। श्ररिंच
मित्रंचकुशीलवंचनैतान्साक्ष्येविप्रकुर्वीतसप्त। ४५ मानाग्निहोत्रमनमानमौनंमानेनाधीतमुतमानयज्ञः। एतानिचत्वार्यभयंकराणिभयंप्र
यथाकृतानि। ४६ श्रगारदाहीगरदःकुंडाशीसोमविक्रयी। पर्वकारश्चसूचीचमित्रध्रकूपारदारकः ४७

इतितेनतेकीदासंविरोमनादिकंवातवनुकूलघतकारीशकुनिःकुशीलएवप्रमाणं। ४५ सत्कर्मद्वाराणपितस्यसाधुत्वंनमतंवृथेमित्याहमानेनेति
मानःलोकेपुउलकर्षः तदर्थान्यग्निहोत्रादीनिभयदानीत्यर्थः मोनंध्यानं। ४६ कुंडाशीभगभक्षःजीवन्निमर्तरिजाराज्जातःकुंडःतेननिमित्तेनत्र्प्र
शितुंशीलंसोमविक्रयीप्रसिद्धः पर्वकारःशरकृत्। श्रायुमोत्रकतरत्यर्थः सूचीसूचकोनक्षत्रादीनांपरदोषाणांचज्योतिषिकःपिशुनोवा। ४७

॥भा०उ० काकः काकवन्नृशंसो निर्दयस्तेनेन दुःखितस्यापि दुःखप्रदः नास्तिकः परलोकद्वेषी ४८ स्तुवप्रग्रहणः राजकीयद्रव्यनिवलेन सर्वेभ्यो वणिग्भ्यः स्तुवेण धान्या
॥५६॥ दिकमादत्ते खोंचीग्राहक इति भाषायां प्रसिद्धिः ग्रामपुरोहित इत्यन्ये व्रात्यः अतीतोपनकालः पतितसावित्रीकः कीनाशः कर्षकः आत्मवान् स
मर्थोपि योरक्षेत् पुत्रो हिंस्यात् एतेष्वाद्यं द्वयमलक्ष्ण्येष्वदृष्टं ४९ नृणोल्कयानृणज्वालया जातनूपवद्धस्का ज्ञायते धकारे सति भद्रोद्वयः धर्मद्रुति

भूणहा गुरुतल्पी चयश्च स्यात् यान पोहिज्जः अतितीक्ष्णश्च काकश्च नास्तिको वेदनिंदकः ४४ सुवप्रगृहणो व्रात्यः कीनाशश्चात्मवानपि रक्षेत्य
क्तेश्च यो हिंस्यात्सर्वे ब्रह्मह्भिः समाः ४५ नृणोल्कया ज्ञायते जातरूपं वृत्तेन भद्रो व्यवहारेण साधुः भूरो भयेष्वर्थकृच्छ्रे सु धीरः कृच्छ्रा स्वापत्सु सुहृ
दश्चारयश्च ५० जरा रूपं हरति हि धैर्यमाशा मृत्युः प्राणान् धर्मचर्यामसूया क्रोधः श्रियं शीलमनार्यसेवा ह्रियं कामः सर्वमेवाभिमानः ५२ श्रीर्मं
गलात्प्रभवति प्रागल्भ्यात्संप्रवर्द्धते दाक्ष्यात्तु कुरुते मूलं संयमात्प्रतितिष्ठति ५४ अष्टौ गुणाः पुरुषं दीपयंति प्रज्ञा च कौल्यं च दमः श्रुतं च पराक्र
मश्चावहुभाषिता च दानं यथाशक्ति कृतज्ञता च ५५

यावत् वृत्तेन शीलेन सोस्तिनास्तीति ज्ञायते व्यवहारेण अहिंसादिप्रधानेन कृच्छ्रे युद्धुर्भिक्षा ॥राम॥
दिसंकटेषु लब्धेषु धर्मसाधुत्वं च नास्तीत्यर्थः ५० जरेति लत्सुत्रो अभिमानदोषो स्तीति ५१ जरेति लत्सुत्रो अभिमानदोषो स्तीति ५१ श्रीरिति दाक्ष्यं ॥५६॥
शीघ्रकारित्वं ५४ संपि संयमाभावान्न श्रीः स्थास्यतीत्यर्थः ५२ अष्टाविति राज्ञा पुरस्कृतं पुरुषं प्रज्ञादयो ह्य दान्नु संपतीति लोकद्वयार्थिः एकगुणो
राजसत्कारः विभातीति भासयतीति ॥ रामः

कर्णादिषुत्वयासत्कृतेषुआगंतुकाएतेगुणाःसंतिनस्वाभाविकाअतोतेनोपयोक्ष्यतइतिभावः।५७।इमानिवक्ष्यमाणानिअन्ववेतानिनित्यंसंवा
धानिअनुयांतियत्नेनभजंति।५५।तत्रेति।असत्यपिदमादौदंभोपेयज्ञादिसंभवात्।५९।रूपंविनयमुद्राश्रुतंअध्ययनंविद्यादिवताद्युपासनं।वि

एतान्गुणांस्तातमहानुभावानेकोगुणःसंश्रयतेप्रसह्य।राजायदासंश्रयतेमनुष्यंसर्वान्गुणानेषगुणोबिभर्ति।५९।अष्टौनृपेमानिमनुष्यलोके
स्वर्गस्यलोकस्यनिदर्शनानि।चत्वार्येषामन्ववेतानिसद्भिश्चत्वारिचैषामनुयांतिसंतः।५५।यज्ञोध्ययनमध्ययनंतपश्चचत्वार्येतान्यन्ववेतानिस
द्भिःदमःसत्यमार्जवमानृशंस्यंचत्वार्येतान्यनुयांतिसंतः।५९।इज्याध्ययनदानानितपःसत्यंक्षमाघृणाअलोभइतिमार्गोयंधर्मस्याष्टविधःस्मृतः
५१।नसासभायत्रनसंतिवृद्धावृद्धानतेयेनवदंतिधर्मं।नासौधर्मोयत्रनसत्यमस्तिनतत्सत्यंयच्छलेनाभ्युपेतं।५५।सत्यंरूपंश्रुतंविद्याकौल्यंशीलंब
लंधनं।शौर्यंविचित्रभाष्यंचदशैतेस्वर्गयोनयः।५९।पापंकुर्वन्पापकीर्त्तिःपापमेवाश्नुतेफलं पुण्यंकुर्वन्पुण्यकीर्त्तिःपुण्यमत्यंतमश्नुते ६०
तस्मात्पापंनकुर्वीतपुरुषःशंसितव्रतः पापंप्रज्ञांनाशयतिक्रियमाणंपुनःपुनः।६१।नष्टप्रज्ञःपापमेवनित्यमारभतेनरः पुण्यंप्रज्ञांवर्द्धय
तिक्रियमाणंपुनःपुनः।६२।वृद्धप्रज्ञःपुण्यमेवनित्यमारभतेनरः पुण्यंकुर्वन्पुण्यकीर्त्तिःपुण्यंस्थानंसगच्छति।६३। ६४

त्रभाष्यंयुयुक्तियुक्तंवचनंदृष्टासंसर्गेनागुणाइतिपाठेतद्युक्तैःसहसंगेकृतेएतेजायंतेनसत्संगःकर्तव्यइतिभावः ५५ पापकीर्त्तिःकलंकितत्वेन
प्रसिद्धः।६०

॥भा॰उ॰ दंदशूको मर्मच्छेत्तानिष्ठुरः अप्रियवाक्तथा चिरं आप्नोति पापं ॥६४॥ नष्ट कष्टं समस्तं पदं स ख ख वा वि ॥६५॥ आगमयति आनयति ॥६६॥ वर्णाद्दृष्टं पतनसंयोगे द्वितीया
॥६०॥ ६८ गतपारं प्राप्तं तत्त्वं ॥६९॥ परियाक सर्वसं खलु कल्मषं पुत्रान कुर्वंति ॥ अन्यायेन च सर्वं खलु लिप्यंतितं तु विपरीतमेवैतस्याह धनेनेति ॥७१॥ आत्मवता जिताः

तस्मात्सुवर्णं पलितिषेवेत पुरुषः स समाहितः असूयको दंदशूको निष्ठुरो वैरकृन्नरः ॥६४॥ कष्टं कष्टं महदाप्नोति नचिरात्पापमावहन् ॥ अनसूयः कृतप्रज्ञः
शोभनान्याचरन्सदा ॥६५॥ अकष्टं महदाप्नोति सर्वत्र च विपश्चितः प्रज्ञामेवागमयति यः प्राज्ञेभ्यः स पंडितः ॥६६॥ प्राज्ञो ह्यवाप्य धर्मार्थौ शक्नोति सुखमे
धितुं ॥ दिवसेनैव तत्कुर्याद्येन रात्रौ सुखं वसेत् ॥ रात्रौ सुखं वसेत् ॥६७॥ अष्टमासेन तत्कुर्याद्येन रात्रौ सुखं वसेत् ॥ अष्टमासेन तत्कुर्याद्येन वर्षाः सुखं
वसेत् ॥ पूर्वे वयसि तत्कुर्याद्येन वृद्धः सुखं वसेत् यावज्जीवं तु तत्कुर्याद्येन प्रेत्य सुखं वसेत् ॥६८॥ जीर्णमन्नं प्रशंसंति भार्यां च गतयौवनां ॥ शूरं वि
गतसंग्रामं गतपारं तपस्विनं ॥७०॥ धनेनाधर्मलब्धेन यच्छिद्रमपिधीयते ॥ असंवृतं तद्भवति ततोऽन्यदवदीर्यते ॥७२॥ गुरुरात्मवतां शास्ता शास्ता रा
जा दुरात्मनां ॥ अथ प्रच्छन्नपापानां शास्ता वैवस्वतो यमः ॥ ऋषीणां च नदीनां च कुलानां च महात्मनां ॥ प्रभवो नाधिगंतव्यः स्त्रीणां दुश्चरितस्य च ॥रा॰म॥
७३॥ द्विजातिपूजाभिरतो दाता ज्ञातिषु चार्जवी ॥ क्षत्रियः शीलभाग्राजंश्चिरं पालयते महीं ॥७४॥ सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वंति पुरुषास्त्रयः ॥६०॥
शूरश्च कृतविद्यश्च यश्च जानाति सेवितुं ॥७५

वित्तानां प्रच्छन्नपापो दुर्योधनः ॥७२॥ प्रभवः माहात्म्यं नाधिगंतव्यः नाधिगंतुं शक्यो अनंतत्वात् ॥७३॥ ज्ञाति
षु आर्जवी दुर्योधनः ॥७४॥ शूराः पांडवाः सर्वत्र सुवर्णभाज इति भावः ॥७५॥

बुद्धिरेव येषां फलसिद्धौ साधनं तानि फलबुद्धिश्रेष्ठानि प्रशस्तसमानि कर्माणि बाहुमध्यानि बाहुबलसाध्यानि मध्यानि जंघेति गोपनीयं ले
लक्ष्य तेन तेन कपटसाध्यानि जघन्यानि चानि येषां सिद्धौ स्वाधिरस्ति भारः संकटं यमनि तानि तानि निचतराणि ॥१६॥ तत्रांतहृदयवंतो दुर्योधनादय इति म
न्यमाह दुर्योधन इति ॥१८॥ इत्युद्योगे पंचविंशः ॥ हंसरूपेण परिव्राजकरूपेण ॥२॥ अनुमातुं लिंगेन ज्ञातुं कांक्षा विहृल्लक्षणा विधायिनी ॥३॥ मेम

बुद्धिश्रेष्ठानि कर्माणि बाहुमध्यानि भारत तानि जंघाजघन्यानि भारप्रत्यवराणि च ॥१६॥ दुर्योधने यथा प्रज्ञा नो मूढे दुःशासने तथा ॥ कर्णे वैश्रुर्ये
साधायक कथं लभूतिमिच्छसि ॥२०॥ सर्वैर्गुणैरुपेताश्च पांडवा भरतर्षभ पितृवत्त्वयि वर्तंते तेषु वर्तस्व पुत्रवत् ॥२५॥ इत्युद्योगे विदुरवाक्ये ॥ वि
दुर उ० ॥ अत्रैवोदाहरंतीममितिहासं पुरातनं ॥ आत्रेयस्य च संवादं साध्यानां चेति नः श्रुतं ॥१॥ चरंतं हंसरूपेण महर्षिं संशितव्रतं ॥ साध्या देवा म
हाप्राज्ञं पर्यपृच्छंत वै पुरा ॥२॥ साध्या देवा वयमत्र महर्षे दृष्ट्वा भवंतं न प्रक्रुमो नानुमातुं ॥ श्रुतेन धीतो बुद्धिमांस्त्वं मतो नः काव्यां वाचं वक्तुमर्हसि दारां
॥३॥ हंस उ० ॥ एतत्कार्यममराः संश्रुतं मे धृतिः शमः सत्यधर्मानुवृत्तिः ॥ ग्रंथिं विनीय हृदयस्य सर्वं प्रियाप्रिये चात्मवशं नयीत ॥४॥

यासंश्रुतं गुरुभ्य इ

तिशेषः ॥ तदेवाह धृतिरिति धृतिः दुःखोभिघातेपि अवैकैव शमः सर्वेंद्रियजयः ॥ सत्यधर्मो ब्रह्मप्रापको धर्मः धारणाध्यानसमाधयः तेषामनु
वृत्तिरवच्छेदः ग्रंथिं चिज्जडादयोरंतःकरणयोरेकलोलाभावं विनीयत्यज्य ॥ पृथक्करणेन शिथिलीकृत्य प्रियाप्रिये सुखदुःखे
आत्मसमं आत्मसाम्यं नयीत प्रापयेत् ॥ प्रियाप्रिये धर्मिणोंतःकरणस्यात्मन्यध्यस्तस्य स्वाधिष्ठाननयनपेक्षत्ति नयोपपत्तेश्चैवलयं समर्थः यथा

रज्ज्वां रज्जुसर्पे लीने सति भीषणत्वादयो तत्रैव लीयंतेन
इत् ॥४॥

नाक्रोशेतनपभूपेत॥ यतःतितिक्षतोमुन्युक्रोध एव आक्रोष्टारंदहति॥५॥रुषतीरोषवतीपाठांतरेउ षंतींदाहिकावा॥७॥निर्ऋतिं अलक्ष्मीं मृत्युंवा रो॰
षवाणोःदधातिपुष्णाति॥८॥ लनुत्रानूक्षवाचत्वमपितत्संगान्नाहष्टाभविष्यसीत्याह यदिति रोरुस्यनीस्यादेवेशनीलता॥१०॥अतीतिप्रोक्तोपिन

आक्रुश्यमानोनाक्रोशेन्मन्युरेव तितिक्षतः आक्रोष्टारंनिर्दहतिसुकृतंचास्यविंदति॥५॥नाक्रोशीस्यान्नावमीपरस्यमित्रद्रोहीनोतनीचोपसे
वी नवाभिमानीनचहीनवृत्तोरूक्षांवाचंरुषतींवर्जयीत ६ धर्मएपस्थीनिहृदयंतस्यास्करूक्षावाचोनिर्दहंतीहपुंसां तस्माद्वाचमुषतींरूक्ष
रूपांधर्मारामोनित्यशोवर्जयीत॥७॥अरुंतुदंपरुषंरूक्षवाक्कंटकैर्वितुदंतंमनुष्यं॥ विद्यादलक्ष्मीकतमंजनानांमुखेनिवद्धांनिर्ऋतिंवहंतं ८
परश्चेनमभिविध्येतवाणैर्भृशंसुतीक्ष्णैरनलार्कप्रदीप्तैः सताड्यमानोप्यतिदह्यमानोविद्यात्कविःसुकृतंमेदधातीति॥९॥यदिसंतंसेवतेयद्य
संतंतपस्विनंयदिवास्तेनमेव॥ वासोयथारंगवशंप्रयातितथासतेषांवशमभ्युपैति॥१०॥अतीवादंनप्रवदेन्नवादयेद्योनाहतःप्रतिहन्यान
यानयेत॥ हंतुश्चयोनेच्छतिपापकंवैतस्मैदेवाःस्पृहयंत्यागताये॥११॥अव्याहृतंव्याहृताच्छ्रेयआहुःसत्यंवदेद्व्याहृतंतद्द्वितीयं प्रियंवदे
द्व्याहृतंतत्तृतीयंधर्मंवदेद्व्याहृतंतच्चतुर्थं॥१२॥यादृशैःसंविहरतेयादृशांश्चोपसेवते॥ यादृगिच्छेच्चभवितुंतादृग्भवतिपूरुषः॥ ॥

वेदेच॥नादयेद्धा॥अमोहतोनैवप्रतिहन्यात॥ आहतोपिपापकंहंतारंयदिहंतुंनेच्छेत्सदेवानामपिश्रेष्ठोभवतीत्यर्थः॥११॥अव्याहृतंमौनंत
तोपिश्रेयःसत्यवचनंसत्यमपिप्रियंचेत्ततोपिश्रेयनदपिधर्मादनपेतंचेत्श्रेष्ठतममित्यर्थः १२ तस्मात्सत्संगएवत्वयापिकर्तव्यइत्याशयेन
नाहयादृशैरिति॥१३॥

मत्तो यत इति स्वप्ने वा द्वा द्विषयान्निवृत्तस्तज्जनेन दुःखेन मुच्यते । एवं जायति स्वाप्नविषयजेन । स सुप्तो समाधो च सर्वतो निवृत्तो दुःखलेशमपि भज
ते नो निवृत्तिरेव त्वया कार्येति भावः ।१७। अस्यामवस्थायां पुरुषस्य न किंचिद् दुःखादिकमस्तीत्याह । न जीयते चेति नानुजि पाठे ना पुरुषः १५ भाव
केत्याणं अभावे अकस्याणे ।१८। अनर्थकं मिथ्या न संलपति ।१९। उपहृतो गदया घोषया न्नायोगं धैर्यैस्ताडितः अशास्तः अभितः शास्त्रैर्विहीनोः

यत्तो यते निवर्त्तते तेन तस्मात्तो विमुच्यते । निवर्तनाद्धि सर्वतो न वेत्ति दुःखमन्वपि १४ न जीयते नानुजिगीषतेऽन्यान्न वैरकृच्चाप्रतिघातकश्च । निं
दाप्रशंसासु समस्वभावो न शोचते हृष्यति नैव चापि ।१५। भावमिच्छति सर्वस्य नाभावे कुरुते मनः सत्यवादी मृदुर्दान्तो यः स उत्तमपूरुषः ।१६। ना
नर्थकं सांत्वयति प्रतिज्ञाय ददाति च । नापराधेन जानाति यः स उत्तमपूरुषः ।१७। दुःप्राशासनस्तूपहतोऽभिशस्तो नावर्तते मन्युवशात्कृतघ्नः न कस्य
चिन्मित्रमथो दुरात्मा कलाश्चैता अधमस्येह पुंसः ।१८। न श्रद्दधाति कल्याणं परेभ्यो ह्यात्मशंकितः । निराकरोति मित्राणि यो वै सोऽधमपूरुषः
।१९। उत्तमानेव सेवेत प्राप्ते काले तु मध्यमान् । अधमांस्तु न सेवेत य इच्छेद्भूतिमात्मनः ।२०। प्राप्नोति वै वित्तमसद्बलेन नित्योत्थानात्प्रज्ञया पौरुषेण
। न त्वेव सम्यग्लभते प्रशंसां न वृत्तिमाप्नोति महाकुलानां ।२१। धृतराष्ट्र उ० । महाकुलानां स्पृहयन्ति देवा धर्मार्थनित्याश्च बहुश्रुताश्च । पृच्छामि त्वां
विदुर प्रश्नमेतं भवन्ति वै कानि महाकुलानि ।२२
मन्युवशात्क्रोधवशाद्वर्तितेन ऋजुर्भवति यतः कृतघ्नः पाश्वैस्तदामो चितोपि तदुपकारं ईदृश्येव
एतान्कलाः चिह्नस्य कृत्नस्य अधमस्येव ।१८। अधमलक्षणमाह नेति परेभ्यः गुरुभ्यः आत्मन्येव शंकितः विश्वासहीनः ।१९। कुलेभ्य इति स्पष्टे

विदुरनीतिकं भाषा २२

॥भा॰ ३॥ र्माणि चतुर्थीत्तपः कृच्छ्रचांद्रायणादि । दमः इंद्रीयजयः ब्रह्मवित्तं ब्राह्मणस्य धनं वेदाध्ययनं वितानाः यज्ञकर्माणि तस्य कृत्स्नस्य येतानि स्त्रीवत्सविधेय
॥६२॥ पेक्षा महाकुलानि विद्धि २२ न व्यथंते न चलंति न योनिः पित्रादयो पि येषां दोषेन व्यथंते किंतु गुणैरेवानुष्यंति २३ विनाशेन अपलापेन २४ । परिभवा
त् इनानपरवादः निंदा । २६ गोभिर्वाग्भिः विद्यपेत्यर्थः सपुरुषसत्पुत्रषेन अर्थतः धनेश्व कुलानि कुलेषु गुणानां समुपेतानि भवंति हृततः धर्मेण २८

विदुर३ । तपो दमो ब्रह्मवित्तं वितानाः पुण्या विवाहाः सततान्नदानं । येष्वेतेः सप्तगुणा भवंति सम्यग्वृत्तास्तानि महाकुलानि । २३ । येषां न वृत्तं व्यथने
न योनिर्वृत्तः प्रसादेन चरंति धर्मं । ये कीर्तिमिच्छंति कुले विशिष्टां त्यक्तानृतास्तानि महाकुलानि २४ । अनिज्यया कुविवाहैर्वेदस्योत्सादनेन च कुलान्या
कुलतां यांति न्यासापहरणेन च २५ । देवद्रव्यविनाशेन ब्रह्मस्वहरणेन च कुलान्याकुलतां यांति ब्राह्मणातिक्रमेण च २६ । ब्राह्मणानां परिभवात्परि
वादाच्च भारत । कुलान्याकुलतां यांति न्यासापहरणेन च २७ । कुलानि समुपेतानि गोभिः पुरुषतोश्वतः कुलसंख्यां न गच्छंति यानि हीनानि वृत्ततः
२८ । वृत्ततस्त्वविहीनानि कुलान्यल्पधनान्यपि । कुलसंख्यां च गच्छंति कर्षंति च महद्यशः २९ । वृत्तं यत्नेन संरक्षेद्वित्तमेति च याति च । अक्षीणो वित्ततः
क्षीणो वृत्ततस्तु हतो हतः ३० । गोभिः पशुभिरश्वैश्च कृष्या च सुसमृद्धया कुलानि न प्ररोहंति यानि हीनानि वृत्ततः ३१ । मा नः कुले वैरकृत्कश्चि
दस्तु राजामात्यो मा परस्वापहारी । मित्रद्रोही नैकृतिको ऽनृती वा पूर्वाशी वा पितृदेवातिथिभ्यः ३२ । यश्च नो ब्राह्मणं हन्याद्यश्च नो ब्राह्मणान्द्विषेत् ॥रामः॥
ननः सभमिति तं गच्छेद्यश्च नो निर्वपेत्कृषिं ३३

कर्षंति आहारं २९ गोभिर्विद्याभिः ३१ नैकृतिकः कपटी वैरकृत् तादृश कुलघ्नादृश्यर्थः ३२ प्रसंगाद्व ॥६२॥
त्तलक्षणमाह । पक्षो निनदति अस्म कृष्यादेश्च चतुर्थ्यं नः सद्गति पाठेनतस्येति पाठे तु त्रयमेकं निर्वपेत् कुर्यात् पितृन्निति पाठे नो निषेधार्थं ३३

नोच्छिद्यंतेकिं त्वतिथीनुपगच्छंत्येव ॥ सत्कृतिंसत्कारंकर्तुंप्रवृत्तानितृणादीनि ॥ पुक्ताः स्पंदनवरविकला ॥ ३६ ॥ प्रकृतमाह ॥ तृणेति ॥ तवतुर्थंकाकु
लस्यमध्यपिमित्रत्वबुद्धिर्नास्तीतिभावः ॥ संगतानिसंबंधमात्राणि ॥ मूर्खस्यदुर्योधनस्य ॥ कुलशीलादिभिरसंबद्धोपिकर्णोदिभिर्मित्रभावो

तृणानिभूमिरुदकंवाक्चतुर्थीचसूनृता ॥ सतामेतानिगेहेषुनोच्छिद्यंतेकदाचन ॥ ३१ ॥ अबुध्यापरयाराजन्नुपनीतानिसत्कृतिंप्रवृत्तानिम
हाप्राज्ञधर्मिणांपुण्यकर्मिणां ॥ ३२ ॥ सूक्ष्मोपिभारंनृपस्यंदनोवैशक्तोवोढुंनतथान्येमहीजाः ॥ एवंयुक्ताःसर्वसहाभवंतिमहाकुलीनानत
थान्येमनुष्याः ॥ ३३ ॥ नतन्मित्रंयस्यकोपाद्बिभेतियद्वामित्रंशंकितेनोपचर्यं ॥ यस्मिन्मित्रेपितरीवाश्वसीतनत्वितरत्संगतानीतराणि ॥ ३४
यः कश्चिदप्यसंबद्धोमित्रलाभेनवर्तते ॥ एवबंधुस्तन्मित्रंसागतिस्तत्परायणं ॥ ३५ ॥ अर्थाःसमभिवर्ततेऽस्थिरचित्तस्यसर्वदा ॥ चलचित्तस्य
वैपुंसोवृद्धाननुपसेविनः ॥ पारिप्लवमतेर्नित्यमध्रुवोमित्रसंग्रहः ॥ ३६ ॥ चलचित्तमनात्मानमिंद्रियाणांवशानुगं ॥ अर्थाःसमभिवर्तंतेहंसाः
शुष्कसरोयथा ॥ ३७ ॥ अकस्मादेवकुप्यंतिप्रसीदंत्यनिमित्ततः ॥ शीलमेतदसाधूनामभ्रंपारिप्लवंयथा ॥ ३८ ॥ सत्कृताश्चकृतार्थाश्चमित्रा
णांनभवंतिये ॥ तान्मृतानपिक्रव्यादाःकृतघ्नान्नोपभुंजते ॥ ३९ ॥

नालीत्याशयेनाह ॥ यइति ॥ पारिप्लवमतेःस्थूलवुद्धेर्वुद्धिमंतंउपकारकं ॥ समभिवर्तंतइत्यपिपठंति ॥ ६ ॥ श्रीरामः ॥

॥भा॰उ॰ अनर्थयन्प्रार्थनाभूत्यः लुब्धस्त्वमित्राणांसारफल्गुत्वंजानातीत्यतःसकार्योर्थीवणिक्तुल्योनमित्रं संतापाद्भ्रश्यतेरूपंवियोगात्शो
॥६३॥ कात् अनवाप्यंनप्राप्यंशोकेनशोकमात्रेणदृष्टमितिशेषः दुःखादेरण्यमायापित्वादपिनशोकादिदंकृतेसमिन्नाह पुनरिनित्सर्वंपुरुषम

अर्थयेदेवमित्राणिसतिवाधने।नानर्थयन्प्रजानातिमित्राणांसारफल्गुतां।४०।संतापाद्भ्रश्यतेज्ञानंसंतापाद्व्याधिमृच्छतिअनवाप्यंच
शोकेनशरीरंचोपतप्यते।४१।अमित्राश्चप्रहृष्यंतिमास्मशोकेमनःकृथाः।४२।पुनर्नरोम्रियतेजायतेचपुनर्नरोहीयतेवर्द्धतेच पुनर्नरोयाच
तेयाच्यतेचपुनर्नरःशोचतिशोच्यतेच।४३।सुखंचदुःखंचभवाभवौचलाभालाभौमरणंजीवितंच पर्यायतःसर्वमेतेस्पृशंतितस्माद्धीरोनैवहृ
ष्येन्नशोचेत्।४४।चलानिहीमानिषडिंद्रियाणितेषांयद्यद्वर्द्धतेयत्रयत्र।ततस्ततःस्रवतेबुद्धिरस्यछिद्रोदकुंभादिवनित्यमंभः।४५
धृतराष्ट्रउ॰।तनुरुद्धःशिखीराजामिथ्योपचरितोमया।मंदानांममपुत्राणांयुद्धेनांतंकरिष्यति।४६।नित्योद्विग्नमिदंसर्वंनित्योद्विग्नमिदं
मनः यत्तत्पदमनुद्विग्नंतन्मेवदमहामते।४७ ॥एम॥

ते।४३।षट्इमनसासहश्रोत्रादीनिपंच स्रवंतेस्वार्थाद्भ्रश्यंतिततोविषयपक्षेननाशः।४५।तनुःशरीरस ॥६३॥
भिव्यक्तिस्थानंकार्श्येनरुद्धोभिव्यक्तोशिखीअस्तितथायंराजधर्मेणरुद्धःतंतुनासक्ष्मेणवारुद्धः।४६।उद्विग्नंभीतंचलितंच अनुद्विग्नं
अभयंमचलंपदंपदनीयप्राप्यंब्रह्म।४७।एमः

तत्सर्वसिद्धिसाधनात्वात् नान्यत्रेति। विद्याध्ययनजातयः स्वधर्माचरणं तैर्नुलोभीतत्परं प्राप्नुमनर्हे इति भावः॥४५॥ बुद्ध्या आत्मज्ञानेन भयं संसारं चि
रते महान्तः सदुःखरूपणादिकं लभन्ते ततो गुरुशुश्रूषया ज्ञानं ग्रथ्य यज्ञं योगेन सर्वं चित्तं निरोधेन शांतिकल्याणं॥४६॥ बुद्ध्या पूर्णं तिप्राप्नोत्तु सर्वे नुष्ठ
सित्याहनाश्रिताइति दानजं पुण्यं यतः स्वर्गादीत्यर्थः। अनाश्रिताः नाश्रयं ते तु छलात्तस्य।५०।तस्यांते स्वधीतादीनां कर्मणामंते नाशे सति

नान्यत्र विद्यानपसोर्नान्यत्रेंद्रियनिग्रहात् नान्यत्र लोभसंत्यागात् छंतिं पश्यामितेनघ ४८ ब्रह्मार्पणं यमप्राणे इति तपसा विंदते महत् गुरुशुश्रू
षया ज्ञानं प्राप्नोतिं योगेन विंदति॥४९॥ अनाश्रितादानपुण्यं वेदपुण्यमनाश्रिताः रागद्वेषविनिर्मुक्ताविचरंतीह मोक्षिणः स्वधीतस्य सुदु
ष्करकृतस्य च कर्मणः तपसश्च सुतप्तस्य अंते सुखमेव वर्धते ॥५१॥ स्वास्तीर्णानि शयनानि प्रपन्नानैव भिन्नाजातु निद्रां लभंते नस्त्रीषु
राजन्रतिमाप्नुवंति न मागधैः स्तूयमाना न सूतैः ५२ नवै भिन्ना जातु चरंति धर्मं नवै सुखं प्राप्नुवंतीह भिन्नाः नवै भिन्ना गौरवं प्राप्नुवंति नवै भि
न्नाः प्रशमं रोचयंति॥५३॥ नवै तेषां स्वदते पथ्यमुक्तं योगक्षेमं कल्पते नैव तेषां भिन्नात्मनां मनुजेंद्र पारायणं विद्यते किंचिदन्यद्विनाशात्
५४ संपन्नं गोषु संभाव्यं संभाव्यं ब्राह्मणे तपः संभाव्यं चापलं स्त्रीषु संभाव्यं ज्ञातितो भयं॥५५ तंतवोप्यायिता नित्यं तंतवो बहुलाः समान्व
ह्न्तं बहुत्वाद्यायासान्सहंतीत्युपशमयतां॥५६॥ धूमायंते व्यपेतानि ज्वलंति सहितानि च॥ धृतराष्ट्रोल्मुकानीव ज्ञातयो भरतर्षभ॥५७

स्वरूपं परमानंदं विंदते जगत्कारणादर्शनादेवसकलकर्मनाशे सति अकारणं प्रभुं प्राप्नोतीत्यर्थः क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे पोहिरण्यगर्भो विरंचो यस्मात्कारणात्तस्मिन्दृष्टे सति॥५॥ तदस्पंदः स्वनुपमेवेति आह स्वास्तीर्णानीति भिन्नाः भेदं दृष्टिमंतः द्विती यादे

मं·पं·भगवद्गीताटी·

॥ भा० टी० ॥ त्र अश्रुता इत्यर्थः ॥ पक्षे भिन्ना ज्ञातिभेदवंतः ॥ ५२ ॥ प्रशमं अक्रोधं ॥ ५३ ॥ योगः अलब्धलाभः क्षेमं लब्धपरिपालनं तदुभयं न कल्पते न युज्यते ॥ ५४ ॥ तस्वा
॥ ६५ ॥ हसंपन्नं क्षीरादिसंपत्तिः ॥ ५५ ॥ तंतवः कुलतंतवः ॥ पांडवा आप्यायिता लेपे वसंवर्द्धितान्पूर्वरूपमाप्से तनवः ॥ सूक्ष्मा बाला इत्यर्थः बहुलान्समान् बहू
न् संवत्सरान् बद्धत्वात् धूर्नाम अन्येषां च ऋषीणां बद्धत्वात् वने आयासानसादिति अतः सतां उत्तमा भवंति पांडवसंज्ञ इति श्लोकेवदंति अतः स

न्नासरणेषु चयेषु भूरुहः स्त्रीषु ज्ञातिषु गोषु च ॥ हंता द्विफलं पक्वं धृतराष्ट्र पततीति ॥ ५८ ॥ महानप्येकको वृक्षो बलवान् सुप्रतिष्ठितः ॥ प्रसह्य ए
व वातेन स स्कंधो मर्दितुं क्षणात् ॥ ५९ ॥ अथ ये सहिता वृक्षाः संघशः सुप्रतिष्ठिताः ॥ ते हि शीघ्रतमान्वातान् सहंतेन्योन्यसंश्रयात् ॥ ६० ॥
एवं मनुष्यमप्येकं गुणैरपि समन्वितं ॥ शक्यं द्विषंतो मन्यंते वायुर्द्रुममिवैकजं ॥ ६१ ॥ अन्योन्यसमुपष्टंभादन्योन्यापाश्रयेण च ॥ ज्ञातयः संप्र
वर्द्धंते सरसीवोत्पलानि च ॥ ६२ ॥ अवध्या ब्राह्मणा गावो ज्ञातयः शिशवः स्त्रियः ॥ येषां चान्नानि भुंजीत ये च स्युः शरणागताः ॥ ६३ ॥ न मनुष्ये
गुणः कश्चिद्राजन् साधनतामृते ॥ अनातुरत्वाद्भद्रं ते मृतकल्पा हि रोगिणः ॥ ६४ ॥

नमाः पांडवास्तया न वंचनीया इति भावः ॥ ५६ ॥ अन्ये तु ज्ञा ॥ टी० भा० ॥
नपांडवतुल्या इत्याह धूमायंतीति व्यपेतानि दृष्ट्यग्रभूतानि ॥ ५७ ॥ ब्राह्मणादिसाहचर्यात् ज्ञातयोप्यत्र युद्धार्थिन एव ग्राह्याः ॥ नाहमाशङ्के ॥ ६५ ॥
पांडवान् जिघांसतः पतिष्यत्येवेत्यर्थः ॥ ५८ ॥ एकलः एकाकी प्रसिद्धः शाक्यः ॥ ५९ ॥

धनवाननातुरश्च त्वं तुष्टीसन् परमं प्राप्नुहीत्याह ॥ अव्याधिजमिति ॥ कटुकमरोचकं परुषं तीक्ष्णं छेदकं ॥ उष्णं दुःसहं स्पर्शे यैगिलनीयमनु
दैन्यं मन्युरेत्ये क्रं तोरु धीतिकोष्णत ॥ प्रशाम्य पंचितिं क्षमां प्राप्नुहि ॥ ६४ ॥ संतापाद्यामधिमृच्छति इत्युक्तमतस्तो ह्यापि निंदंति फलानि पत्रपुष्पा
दीनितत्वमिष्टानिष्टविवेकं पिबो यदतरसनत्वातु एवं सर्वत्र भोगपरसुखादिसंधागान्नादिजं स्कस्वं लब्धमपि न बुध्यते अतः संतापंजागरादि

अव्याधिजं कटुकं तीक्ष्णमुष्णं पापानुबंधं परुषं शीर्षरोगि ॥ सतां पेयं यन्न पिबंत्यसंतो मन्युं महाराज पिब प्रशाम्य ॥ ६४ ॥ रोगार्दितानफलान्यादि
यंते न वै लमंते विषये पुनर्लं ॥ दुःखोपेता रोगिणो नित्यमेव न बुध्यंते धनलो भात्रसोऽप्यं ॥ ६२ ॥ पुराह्य कैनाके रोत्ववचो मे द्यूते जितां द्रौपदीं
प्रेक्ष्य राजन् ॥ दुर्योधनं वारयेत्यक्षवत्यां कितवं पंडिता वर्जयंति ॥ ६३ ॥ नतद्बलं यन्मृदुना विरुध्यते सूक्ष्मो धर्मस्तरसा सेवितव्यः ॥ प्रध्वंसिनी क्रूर
समाहिता श्रीः मृदुं प्रौढा गच्छति पुत्रपौत्रान् ॥ ६४ ॥ धार्तराष्ट्राः पांडवान्पालयंतु पांडोः सुतास्तव पुत्रांश्च पांतु । एकारिमित्राः कुरुपांडवाश्च जी
वंतु राजन्सुखिनः समृद्धाः ॥ ६५ ॥ मेढीभूतः कौरवाणां त्वमद्य त्वय्याधीनं कुलमाजमीढ ॥ पार्थान्बालान्वनवासप्रतप्तान्गोपायस्व स्वं यशस्तात
रक्षन् ॥ ६६ ॥ संधत्स्व त्वं कौरव पांडुपुत्रैः मातेंतरे रिपवः प्रार्थयंतु ॥ सत्ये स्थितास्ते नरदेव सर्वे दुर्योधनं स्थापय पितरेंद्र ॥ ६७ ॥ इत्युद्योगे बांडुः श्लोधा

द्वापरेगो त्वार्दकं त्वजेत्पथ्ये ॥ ६८ ॥ किं नवत्सं धृतप्रियपर्व ॥ ६९ ॥ महुनासह द्विष्णुना धर्मदायविभागास्ये ॥ क्रूरेत्वत्सुते समाहितां मृदुना युधिष्ठिरेणा प्रोक्ता
सति ॥ ६४ ॥ मेढीभूतः स्वयं निर्व्याजोऽपि परितः सेचरणां वाराणनां वलीवर्दानां मिवपुत्राणां पथे स्वं प्रचारनिरोधक ॥ ६५ ॥ अंतरं भेदं स्थापय पुट्ठानि वर्तयस्व

॥आ॰उ॰ इंद्रस्य धनुर्वा स्फुरद्धूमानं अनाम्यं धूम्र ज्योतिषो सन्निपात रूपत्वात्तन्नामयितुमयोग्यं नमत नामयतः मरीचिनः मरीचिमतः सूर्यं चंद्रोहे ग्रीष्मादि
॥६५॥ न्मलघ्नीयपदनिःपाशान्नरपशून् अकाशहननादिकमकार्यं कुर्वतोति मूढानि त्यर्थः॥२॥ अपि शिष्यं प्राप्ताशनान्नहँतुर्यो धनाद्यः श्राति तुष्येत् अल्पला
भेनेति शेषः द्विषंतं भजते स्वकार्यार्थमिति शेषः कार्यमेवाह॥ भद्रमश्नुत इति शत्रुसेवया स्त्रीरक्षया मूर्खो दृश्यते कत्थते किंचित्कृत्वात्मश्लाघते सः

चिद्दृष्टः॥ सप्ताष्टश्लोमानुराजेंद्रमनुस्वायंभुवोब्रवीत्॥ वैचित्रवीर्यपुरुषानाकाशं मुष्टिभिर्घ्नंत॥१॥ इदानेंद्रस्यहि धनुरनाम्यमनुरब्रवीत् अथो मरी
चिनः पाशान्नगृह्णानगृह्णतस्तथा॥२॥ यश्चाशिष्यं शास्ति वै यश्च तुष्येद्धनाद्यात्तिवेलं भजते द्विषंतं॥ स्त्रियं यश्च परिरक्षति भद्रमश्नुते यश्चायाच्यं
कत्थते च॥३॥ यश्चाभिजातः प्रकरोत्यकार्यं यश्चाबलो बलिना नित्यवैरी॥ अश्रद्दधानाय च यो ब्रवीति यश्चाकाम्यं कामयते नरेंद्र॥४॥ वध्वा
वहासं श्वशुरो मन्यते यो वध्वा वसन्नभयो मानकामः॥ परक्षेत्रे निर्वपति च यश्च बीजं स्त्रियं च यः परिवदते ति वेलं॥५॥ ॥

घंटो मूर्खः॥३॥ अभिजातः कुलीनः॥४॥ श्वशुरः सन् यो वध्वा पुत्रभार्यया सह अवहासं परिहासं तत्पित्रादिभिरेवमन्यते स एकः दृष्टः व
ध्वा स्नुषया हेतुभूतया अवसन्नभयो नष्टभयः वधूपित्रादिभ्यः परिहीनोपि तत्रैव मानं कामयते यः स द्वादशो मूर्खः अनेन वध्वा सह राम
रतिं कुर्वन्नपि अभयो मानकामश्चेति व्याचक्षुः तद्दुर्गति त्वादुपेक्ष्यं परक्षेत्रे इत्यनेनेन संगृहीतं च॥५ ६५॥

स्त्वातीर्थेवाचारंनक्रत्वागृहेयाचकेनयो थमानःसन्नुकत्यनेदानमहत्वंबन्धायनेअसन्तोदृष्टस्यसत्वंसाधुत्वंवाअतःमृषार्थस्यसत्वंसत्यत्वंउपान
पीतसमर्थयतेससप्रदशोमूर्खः ६ यस्मिन्निति। साधुसुपांडेवेषुत्वयापिसाधुनाभवितव्यमित्याशयः ७ जरेति अभिमानंत्यजेतिभावः ८ अभि
मानःसर्वहरइत्युक्ते अभिमानवतांसत्पुत्राणांसत्यमेवायुरस्तितर्हिन्यूनत्वेप्यभिमानेनजीविष्यंतियदिवदुर्नाहि नेपितस्मिन्नरिष्यंतीत्याशयेनाह सू
यस्त्वेवलब्धानस्मरामीतिकांचंदत्वांचयःकस्यतियाचमानं यश्चासतःसत्वमुपासतेदृप्तएतान्नयंतिनिरयंपाशहस्ताः ६ यस्मिन्यथायोवर्ततेभन्तु
ष्यस्तस्मिंस्तथावर्तितव्यंसधर्मः मायाचारोमाययावर्तितव्यःसाध्वाचारःसाधुनाप्रत्युपेयः ७ धृतराष्ट्रउ० शतायुरुक्तःपुरुषःसर्ववेदेषुवैसदानाभ्रो
त्यथवंतत्सर्वमायुःकेनेहकेतुना ८ विदुरउ० अतिवादोतिमानश्चतथात्यागोनराधिप क्रोधश्चविविदिषासा चमित्रद्रोहश्चतानिषट् ९ एतएवासु
पस्तीक्ष्णाकृंतत्यायूंषिदेहिनां एतानिमानवान्हंतिनमृत्युर्भद्रमस्तुते १० विश्वस्तस्यैतियोदारान्यश्चापिगुरुतल्पगः वृषलीपतिर्द्विजोयश्चपानप
श्चैवभारत। आदेशकृद्वृत्तिहंताद्विजानांप्रेषकश्चयः गृहीतवाकोनयविद्दूरान्यःप्रोत्थाननमोक्ताद्दविहिंसकश्च नानार्थकारीकृप्रालीकृतनरःसत्त्वोम
हस्वर्गमुपैतिविद्वान् १२॥
तायुरिति। अःसागडत्त्वेघोपणाधःश्चोर्याद्विगरद्दनादिर्वा अत्याश्रयरतिपाठवकुवोजितं। आत्माभियोषणार्थस्वधाजनःसनिर्नूप
आत्मघोषणेक्ताविश्रोदरपरायणातेतस्यर्थः ११ असयःस्वकूभइमततेएतेषांचस्मात्यागेननवपुत्राज्ञातायुषोभवंतीत्यर्थः १२ वृषलीपूलाद्विजश्चेववर्णि
कःपानपोमद्यपःआदेशकृतुश्रामणीप्रेषकःद्विजानदास्येनियोजयनसमेमसंस्त्वायदिलसूत्राअतिमानादीनत्यजेतिततहितेषांपांडवष्टत्तिहंसत्वांस

॥भा॰उ॰॥ गृहीतवाक्यः विद्यावान्नयवित्वदान्योदाता गृहीतवाक्योनपविद्ध इति पाठे मितभाषी अभिनिरस्तगुरुवचनः २५ इदं द्यूतमयुक्तमिति वचनं मयाउ
॥६६॥ क्तमिसैतिर्वेधः २६॥ भक्तस्यसेवामकुर्वतः॥ अपूर्वेपरकार्यंस्निग्धा हि स्वेहवंतोपि॥२७॥ कृत्यानि परिसंख्याय साध्यासाध्यानि अश्वपंक्तु साहृत्तिभृत्यजीवि

फलभाः पुरुषाराजन्सततंप्रियवादिनः॥ अप्रियस्यतुपथ्यस्यवक्ताश्रोताचदुर्लभः॥१३॥ योहिधर्मंसमाश्रित्यहित्वाभर्तुः प्रियाप्रिये अप्रिया
ण्याहपथ्यानितेनराजासहायवान्॥१४॥ तजेत्कुलार्थेपुरुषंग्रामस्यार्थेकुलंत्यजेत॥ ग्रामंजनपदस्यार्थेआत्मार्थेपृथिवींत्यजेत॥१५॥ आपदर्थेधनं
रक्षेद्दारान्रक्षेद्धनैरपि॥ आत्मानंसततंरक्षेद्दारैरपिधनैरपि॥१६॥ द्यूतमेतत्पुराकल्पेदृष्टंवैरकरंनृणां॥ तस्मात्द्यूतंनसेवेतहास्यार्थमपिबुद्धिमान॥१७॥
उक्तंमयाद्यूतकालेपिराजन्नेदंयुक्तंवचनंप्रातिपेय तदौषधंपथ्यमिवातुरस्यनरोचतेतववैचित्रवीर्य॥१८॥ काकैरिमांश्चित्रवर्हान्मयूरान्
पराजैषीःपांडवान्धार्तराष्ट्रैः॥ हत्वासिंहान्क्रोष्टुकान्वासयानःकालेप्राप्तेशोचसित्वंनरेंद्र॥१९॥ यस्मान्नतुक्रुध्यतिसर्वकालंभृत्यस्यभक्त
स्याहितेरतस्य तस्मिन्भृत्याभर्तरिविश्वसंतिनचैनमापत्सुपरित्यजंति॥२०॥ नभृत्यानांवृत्तिसंरोधनेनवाह्यंसंविवर्द्धेतविद्वान्॥ त्यजंतिह्येनंवंचि ॥राम॥
तावैविरुद्धास्निग्धाह्यमात्याःपरिहीनभोगाः॥२१॥ कृत्यानिपूर्वंपरिसंख्यायसर्वाण्यायव्ययौचानुरूपांचवृत्तिं॥ संगृह्णीयादनुरूपान्सहा ॥६६॥
यान्सहायासाध्यानिहिदुष्कराणि॥२२॥
कांश्चापक्वयांनुरूपांमिपूर्वीकृतत्पर्थः दुष्कराणिपरासाध्यसहायाणि॥२२॥

अनुकंप्यो महीपानां वचनं सीकारेणानुग्राह्य इति प्रार्थयन्ते ॥ २७ ॥ प्रसह्य प्रत्यनीकं करोति प्रतिकूलं आज्ञा विरुद्धं वदतीति प्रतिकूलवादी ॥ २५ ॥ अर्तंचधंर
यप्रभृत्यं अलीवं सामर्थ्यं वृत्तं अदीर्घसत्रं आक्षिप्रकारिणं सानुक्रोशं सदयं श्लक्ष्णं मृदुलं अहार्यं अभेद्यं अरोगजातीयं रोगलेशशून्यं ॥ उदीरं युक्तिम

अभिप्रायं यो विदित्वानुवर्तेत सर्वाणि कार्याणि कुर्यादित्यनंतरो वक्ताहिताना मनुरक्तः आर्यः प्राज्ञः आत्मेव हितोनुकंपः ॥ २२ ॥ वाक्यं नु यो नाद्रियते नु
शिष्टः प्रसह्य यश्चापि नियुज्यमानः प्रज्ञाभिमानी प्रतिकूलवादी त्याज्यः स देहकृत वरेपि भृत्यः ॥ २७ ॥ अलुब्धमक्लीबमदीर्घसत्रं सानुक्रोशं श्ल
क्ष्णमहार्यमन्यैः अरोगजातीयमुदारवाक्यं दुतं देत्सप्टगुणोपपन्नं ॥ २५ ॥ न विश्वासाज्ज्ञातुपरस्य गेहं गच्छेन्नरश्चेत्तं समायानो विकाले न चत्वरे नि
शि तिष्टेन्निगूढो न राजकीयां योषितं प्रार्थयीत ॥ २६ ॥ न निह्नवं मंत्रगतस्य गच्छेत्संसत्सु यमंत्रस्य कुसंगतस्य न च ब्रूयान्नास्मि मितं पीतस्य का
रणं अपदेशं च कुर्यात् ॥ २७ ॥ धृणी राजपुंश्चली राजभृत्यः पुत्रो भ्राता विधवा वालपुत्रः सेनाजीवी चोद्धृतभूतिरेवं जनेनीयाः सुरेते ॥ २८ ॥ गुणादृश्
स्नानशीलं भजंते बलं रूपं स्वरवर्णप्रशुद्धिः स्पर्शोश्च तेजश्च विशुद्धता च शुः सौकुमार्यं प्रवराश्च नार्यः ॥ २९ ॥ गुणाश्च षण्मितभुक्तं भजंते आ
रोग्यमायुश्च सुखं बलं च ॥ अनाविलं चास्य भवत्यपत्यं न चैनमाद्यून इतिक्षिपंति ॥ ३० ॥ अकर्मशीलं च महाशनं च लोकद्विष्टं बहुमायं नृशंसं
अदेशकालज्ञमनष्टवेषमेतान्गृहेन प्रतिवासयीत ॥ ३१ ॥

कं महार्थे च वाक्यं य सपत्नेप्रेष्ठे ॥ २५ ॥ किं काले सायंकाले परस्य अविश्वस्त स्य गेहे न गच्छेत् नु न प्रार्थ
यीत न भोक्तु निमित्तोषः संसत्सु वद्धकर्मक स्तेन मित्रो मंत्रो यस्य तस्य दृश्यस्य क्षणी दिसह यवतो यन्नोनिह्नवं मंत्रस्यापहारं न गच्छेत्तस्य दृशः नमंत्रे
न दूषयेन तैः सर्वैः सह विरोधापन्नैः रिति भावः ॥ त्वयि वहूनां शास्ये अहं नाश्वसिमीति न ब्रूयात् किं नु मम किंचित्कार्यमस्तीति व्यपदेशं व्याजं कै

॥भा॰उ॰ २१॥ धृतशीललज्जावानुत्सहिष्येथाक्तं दंडं अधर्मेषु पातयितुं न शक्तः कूपोपमितिलोकापवादभयाद्दुष्कृतभूमिं दूरीकृताधिकारः एनेमवदारोधनद
॥६१॥ नाशेवर्जनीयाः द्रव्यनाशभयादेतेभ्योन ग्राह्यं अधर्मेणोधृतशीललज्जावांश्चेदतिनिर्बंधेनयाच्यमानः प्राणानेव न धारयेत् ॥ एवमन्यत्रापुष्टं तमपिना
प्राप्य मातपुत्रायराज्यंमादेहीतिभावः २२॥ स्वरोधवनिताः स्वप्रभुच्छिः मंजुलतावर्णः काव्यस्य तेषां प्रभुच्छिः यथास्थानकरणविस्पष्टमुच्चारणं स्पर्श मृ
दुत्वासौकुमार्यंलावण्यं ॥२३॥ मितभुक्तं मितभोजनं ॥ आद्यूनोबहुभोगीक्षिपंतिनिरंति ॥२४॥ अनिष्टवेषं क्षपणकादिवेषधरं ॥२५॥ कदर्यमदातारं आ

कदर्यमात्क्रोशकमश्रुतं चवनौकसं धूर्तमननमानिनं ॥ निष्ठुरिणं दृढवैरंकृतघ्नमेतान् भृशार्तोपिनजात्वनुयाचेत ॥२२॥ सांधिविग्रहकसेवमानमतिप्र
वादं बहुजनं जंचाहृष्टभक्तं च निष्ठुरमपदुमानिनं चाप्येतान्नसेवेतनरधमान्हिषट् ॥२३॥ सहायबंधनाह्यर्थाः सहायाश्चार्थबंधनाः अन्योन्य
बंधनौवेत्तौविनान्योन्यं न सिध्यतः ॥२४॥ उत्पाद्यपुत्राननृणांश्चकृत्वावृत्तिंचतेभ्योनुविधायकांचित् ॥ स्थानेकुमारीः प्रतिपाद्य सर्वा अरण्यसंस्थोथमु
निर्बुभूषेत ॥२५॥
क्रोशादकालयितारंश्रुतंमूर्खं वनौकसं केवर्तकं धूर्तं कितवं ॥ निष्ठुरिणं निर्दयं हिंसकं कृतवैरं अन्येन स्वेन वा ॥२२॥ सांधिविग्रहकमात्यं ॥पमा॥
आततायिनं च षड्विधः ॥ अग्निदोगरदश्चैवशस्त्रपाणिर्धनापहः क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते ह्याततायिन इति प्रसिद्धः अतिप्रमादं स्वयं सदा यत्र ॥६१॥
विग्रविस्पृशंणं सक्तस्नेह पटुमानिनं कुशलमन्यं ॥२३॥ एवं निर्गुणानां स्वपुत्राणां पक्षपातेन सगुणान् परान् पुत्रान् मानमात्सर्जे सुक्तं संप्रति
सर्वेषामेकमत्येनाभ्युदयं प्रसाध्य स्वहितमेव कुर्वीतेत्याह सहायेत्यादिना ॥२४

दृश्वरे कालांतरीयत्फलप्रतिभूतेएनदेवस्वपरहिताचरणंमूलंमूलंहेतुभूतंएतद्धिनाईश्वरोपिफलंदातुंनसमर्थइत्यर्थः ३९ ननुपरहितकरणेसद्धि
तंकथंसाधितमतआह॥ हद्धिरिति॥ वृद्धिःसहायमेलनधनादीनांप्रचयःबुद्धिरितिपाठे मित्रसंग्रहधीःप्रभावःकृपाणांपराजयःतेजःतद्धेतुभूतंपरो

हितंयत्सर्वभूतानामात्मनश्चसुखदावहं तत्कुर्यादीश्वरोह्येतन्मूलंसर्वार्थसिद्धये॥४०॥ वृद्धिःप्रभावस्तेजश्चसत्वमुत्थानमेवच व्यवसायश्चयस्मा
त्तथाद्वन्तिभयंकुतः॥४१॥ पश्यैतद्द्रोपान्पांडवैर्विग्रहेत्वंयत्रव्यथेरन्नपिदेवाःसशक्राः पुत्रैर्वैरंनित्यमुद्विग्नवासोयशःप्रणाशोद्विषतांसंप्रहर्षः
भीष्मस्यकोपस्तवचैवेंद्रकल्पद्रोणस्यराजन्युधिष्ठिरस्य उत्सादयेल्लोकमिमंप्रवृद्धः श्वेतोग्रहस्तिर्यगिवापतन्खे॥४२॥ तववसुतश्वतंचैवकर्णःपंच
चपांडवःपृथिवीमनुशासेयुरखिलांसागरांवरां॥४३॥ धार्तराष्ट्रावनंराजन्व्याघ्राःपांडुसुतामताः मावनंछिंधिसव्याघ्रंव्याघ्रानेनुर्वनंविना॥४४
नस्याद्धनमृतेव्याघ्रान्वेत्नुव्याघ्रावनादृते वनंहिरक्ष्यतेव्याघ्रैर्व्याघ्रान्रक्षतिकाननं नतथेच्छंतिकल्याणान्परेषांवेदितुंगुणान्॥४५ तथैषां
ज्ञातुमिच्छंतिनैर्गुण्यंपापचेतसः॥ अर्थसिद्धिंपरामिच्छन्धर्ममेवादितश्चरेत्॥ नहिधर्मादपैत्यर्थःस्वर्गलोकादिवामृतं॥४६॥ यस्यात्मावि
रतःपापात्कल्याणेचनिवेशितः तेनसर्वमिदंबुद्धंप्रकृतिर्विकृतिश्चया॥४७

येसत्वंधर्मज्ञानेश्वर्यरूपंउत्थानंउद्यमःव्यवसायनिश्चयःवृत्ति
जीविकायाअभावः॥४२॥ श्वेतोग्रहःधूमकेतुः नीनयन्नाशंप्राप्नुयुः ४१॥ परेषांपांडवानांपापचेतसोदुर्योधनादयः ४६॥ आत्माचित्तंपापात् [illegible] १४
इदंमेस्यादिदंमेस्यादित्येवंरूपात्संकल्पात्कल्याणेभूमानंदेब्रह्माणिप्रकृतित्रिगुणात्मिकामायाविकृतिःमहदादिः आत्मज्ञानात्सर्वप्रा

॥भा॰उ॰
॥६८॥

मोक्षानधिकारणंप्रसाद ॥ अभिजानवलंकुलवलं ५३ ॥ औषधाद्यापि चिकित्सकान्नसंतितेरचिकित्स्यः मर्थः आप्यवराणावेदमंत्रा अपिकिंपु

योधर्ममर्थकामंचयथाकामंनिषेवते ॥ धर्मार्थकामसंयोगंसोमुत्रेहचविंदति ॥ ४६ ॥ संनियच्छतियोवेगमुत्थितंक्रोधहर्षयोः संश्रियोभाजनंरा

जनूयश्चापत्सुनमुह्यति ॥ ४७ ॥ वलंपंचविधंराजन्पुरुषाणांनिवोधमे यत्तुबाहुवलंनामकनिष्टंवलमुच्यते ॥ ४८ ॥ अमात्यलाभोभद्रंतेद्वितीयंव

लमुच्यते ॥ तृतीयंधनलाभंतुवलमाहुर्मनीषिणः ॥ ४९ ॥ यत्वस्यसहजंराजन्पितृपैतामहंवलं ॥ अभिजातवलंनामतच्चतुर्थंवलंस्मृतं ॥ ५० ॥ येन

त्वेतानिसर्वाणिसंगृहीतानिभारत यद्बलानामपिवलंतत्प्रज्ञावलमुच्यते ॥ ५१ ॥ महतेचापकारायनरस्यप्रभवेन्नरः ॥ ५२ ॥ तेनवैरंसमासमास

ज्यदूरस्थोस्मितिनाश्वसेत ॥ ५२ ॥ स्त्रीषुराजसुसर्वेषुस्वाध्यायेप्रभुशत्रुसेविषु भोगेष्वायुषिविश्वासंकःप्राज्ञःकर्तुमर्हसि ॥ ५३ ॥ प्रज्ञाशरेणाभि

हतस्यजंतोश्चिकित्सकाःसंतिनचौषधानि नहोममंत्रानचमंगलानिनाथर्वणानाप्यगदाःससिद्धाः ॥ ५४ ॥ सर्पश्चाग्निश्चसिंहश्चकुलपुत्रश्च

भारतनावज्ञेयामनुष्येणसर्वेह्येतेतितेजसः ॥ ५५ ॥ अग्निस्तेजोमहल्लोकेगूढस्तिष्टतिदारुषुनवोपयुंक्तेतद्दारुयावन्नोद्दीप्यतेपरैः ॥ ५६ ॥ सए

वखलुदारुभ्योयथानिर्मथ्यदीप्यते तद्दारुचवनंचान्यन्निर्दहत्याशुतेजसा ॥ ५७ ॥ एवमेवकुलेजाताःपावकोपमतेजसः क्षमावंतोनिराका ॥एका॥

राःकाष्टेग्निरिवशेरते ॥ ५८ ॥ पूजनीयामहाभागाःपुण्याश्चगृहदीप्तयः स्त्रियःश्रियोगृहस्योक्तास्तस्माद्रक्ष्याविशेषतः ॥ ५९ ॥ पितुरंतःपुरंदद्या ॥६८॥

न्मातुर्दद्यान्महानसं गोषुचात्मसमंदद्यात्स्वयमेवकृषिंव्रजेत् ॥ ६० ॥

नमोषारद्यःप्रसिद्धाःआगदाःपारदायः ॥ ५७ ॥ कुलेजाताः पांडवाः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६०

शालामहाद्रुक्षाः पांडवा नाश्रित्य सपुत्रो वर्द्धितुमसमर्थः ॥ ५९ ॥ त्वन्तु त्रान्निहत्य पांडवां अपि सिंहहान्नपूपे पुरिति भावः ॥ ६० ॥ इत्युद्योगपर्वभावदीपे ३७ ॥ आय

लता धार्म्मः सपुत्रस्त्वं शालाः पांडुसुता मताः न लता वर्द्धते जातु महाद्रुममनाश्रिता ॥ ५९ ॥ वनं राजंस्त्वं सपुत्रोऽम्बिकेय सिंहान्वने पांडवांस्तात विद्धि
सिंहैर्विहीनं हि वनं विनश्येत्सिंहा विनश्येयुर्ऋते वनेन ॥ ६० ॥ इति उद्योगपर्वणि प्रजागरे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ विदुर० ॥ ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थवि
रे आयति प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते ॥ १ ॥ पीठं दत्त्वा साधवेऽभ्यागताय आनीयापः परिनिर्णिज्य पादौ सुखं पृष्ट्वा प्रतिवेद्यात्मसंस्थं
ततो दद्यादन्नमवेक्ष्य धीरः ॥ २ ॥ यस्योदकं मधुपर्कं च गां च न मन्त्रवित्प्रतिगृह्णाति गेहे लोभाद्भयादर्थकार्पण्यतो वा तस्यानर्थं जीवितमाहुरार्याः
३ ॥ चिकित्सकः शल्यकर्त्तावकीर्णी स्तेनः क्रूरो मद्यपो भ्रूणहा च ॥ सेनोपजीवी श्रुतिविक्रयश्च भृशं प्रियोऽप्यतिथिर्नोदकार्हः ॥ ४

ति आगच्छति निर्णिज्य प्रक्षाल्य ॥ आत्मसंस्थं स्वास्थ्यं तं प्रतिवेद्य निवेद्य ॥ २ ॥ यस्य कदर्यस्य भयाद्राजादिभ्यो धनिकत्व[illegible]याभयात् अदीयमान
त्वादेव न प्रतिगृह्णाति तस्य जीवितं अनर्थं व्यर्थं ॥ ३ ॥ अवकीर्णी नष्टब्रह्मचर्यः नोदकार्हः उदकमानाद्यर्होऽपि अतिथि[illegible] भृशं प्रियः प्रियवत् आमा
त्रादिवदर्चनीयस्त्वेतदर्थः ॥ ४

॥भा॰ त्र॰ श्रुतिविक्रापकप्रसंगादन्यथाविक्रेयंयोविक्रीणातिसोपिमान्यएवेतिविवक्षयाविक्रेयाण्याह अविक्रेयमिति सोपवानप्यतिथिः भू॰ त्वं॰ कि
॥६६॥ सुतगुणवानितिवक्तुंतद्गुणानाह॥ आरोषणाद्विगतसंधिविग्रहःस्नेहवैररहितःउदासीनवत्रागद्वेषराहित्यात्॥ ॥ नाथः विधेयःसावधानइत्यर्थः
तापसोदरिद्रोप्यतिथिष्वप्रमत्तोभवेत्किंपुनर्भाग्यवानितिभावः॥७॥ दीर्घौबाहूबुद्ध्यादूरस्थमपिआदातुंशक्यंद्रव्यं हिंसतिहिनस्ति अतिथि

अविक्रेयंलवणंपक्वमन्नंदधिक्षीरंमधुतैलंघृतंच तिलान्मांसंमूलफलानिशाकंरक्तंवासःसर्वगंधागुडश्च॥५॥ अरोषणोयःसमलोष्टकां
चनःप्रहीणशोकोगतसंधिविग्रहः॥ निंदाप्रशंसोपरतःप्रियाप्रियेचरन्नुदासीनवदेषभिक्षुकः॥६॥ नीवारमूलेंगुदशाकवृत्तिःसुसंयतात्माग्निका
र्येषुचोद्यः वनेवसन्नतिथिष्वप्रमत्तोधुरंधरःपुण्यकृदेषतापसः॥७॥ अपकृत्वाबुद्धिमतोदूरस्थोस्मीतिनाश्वसेत् दीर्घौबुद्धिमतोबाहूयाभ्यां
हिंस्यात्सहिंसितः॥८॥ नविश्वसेदविश्वस्तेविश्वस्तेनापिविश्वसेत् विश्वासाद्भयमुत्पन्नंमूलान्यपिनिकृंतति॥९॥ अनीर्षुर्गुप्तदारःस्यात्संविभागीप्रि
यंवदः॥ श्लक्ष्णोमधुरवाक्स्त्रीणांनचासांवशगोभवेत्॥१०॥ रामः॥

भक्त्यादूरस्थाअपिपांडवानहेलनीयाइतिभावः॥८॥ अविश्वस्तेभीमेनविश्वासःका ॥६६॥
र्यः॥९॥ अनीर्षुरित्यादिसार्धश्लोकत्रयस्यगुप्तदाराःपांडवास्तेषांस्त्रीश्रीतुल्याद्रौपदीसाविशालयारक्षणीयेवातस्तदतिक्रमान्नवभयमस्तीतिता
त्पर्यं॥१०॥

प्रसंगात्स्वकृतमनुपपुत्त्रामैनपिधर्मीनाह ॥ अद्युद्दनिरस्तेपांचयथालाभंप्रकृतोपयोगित्वमप्यूहतेनमैत्रेयादीनांब्राह्मणानामवद्ध्यानकार्यादृति
स्वचितं ॥ १३ ॥ सर्वतश्चक्षुश्चारैः परंमंत्रंजानन् ॥ १४ ॥ निःशलाकेतृणेनालोहृतेतत्रापिकश्चित्लीनश्चेन्मंत्रभेदः संभवेदितिभावः ॥ अनात्मवानु

पूजनीयामहाभागाः पुण्यपाश्चगृहीदीपयः स्त्रियःश्रियोगृहस्योक्तास्तस्मादृक्ष्याविशेषतः ॥ ११ ॥ पितुर्यतःपुरद्द्यान्मातुर्दद्यान्महानस
गोष्ठुचात्मसमंदद्यात्स्वयमेवकृषिंव्रजेत् ॥ १२ ॥ भृत्यैश्चवाणिज्याचारंपुत्रैःसेवेतचद्विजान् ॥ अग्निर्योषिद्ब्रह्मनःक्षत्रमश्मनोलोहमुत्तमं ॥ १३ ॥ ते
षांसर्वत्रगंतेजःस्वासुयोनिषुशाम्यति ॥ नित्यंसंतःकुलेजाताःपावकोपमतेजसः ॥ १४ ॥ क्षमावंतोनिराकाराःकाष्ठेग्निरिवे परमंत्रंनजानंति
वाह्याभ्यंतराश्चये ॥ १५ ॥ सराज्ञासर्वतश्चक्षुश्चिरमैश्वर्यमश्नुते ॥ करिष्यन्नप्रभाषेतकृतान्येवतुदर्शयेत् ॥ १६ ॥ धर्मकामार्थकार्याणितथमं
त्रोनभिद्यते ॥ गिरिपृष्ठमुपारुह्यप्रसादवारहोगतः ॥ १७ ॥ अरण्येनिःशलाकेवातत्रमंत्रोभिधीयते ॥ नास्यद्यस्यमंमंत्रेभारताइतिवेदितं ॥ अपंडि
तोवापिस्निन्हत्यंडितोवाप्यनात्मवान् नापरीक्ष्यमहीपालःकुर्यात्सचिवमात्मनः ॥ १८ ॥ अमात्येहृष्यैलिप्शाचमंत्ररक्षणमेवचकृतानिसर्वेका
र्याणियस्यवेदेषोपर्षदाविदुः ॥ १९ ॥ धर्मेचार्थेचकामेचसराजाराजसत्तमः गूढमंत्रस्यनृपतेस्तस्यसिद्धिरसंशयं ॥ २० ॥ अप्रश[illegible]स्तानिकार्याणियोमो
हादनुतिष्ठति ॥ सतेषांविपरिभ्रंशेभ्रश्यतेजीवितादपि ॥ २१ ॥ कर्मणांतुप्रशस्तानामनुष्ठानंसुखावहं तेषामेवाननुष्ठानंपश्चात्तापकरंमतं
॥ २२ ॥

चपलश्चैवाकु ॥ २३ ॥ पार्षदःसभासदोपिकृतान्येवविदुःकिमुतान्ये ॥ २० ॥ अप्रशस्तानिनिंद्यानिविपरिभ्रंशनंविपरीतत्वेन ॥ २१ ॥

॥ भा॰ ३ षाड्गुण्यं षण्णां संधिविग्रहयानासनद्वैधीभावसमाश्रयाणां समूहः तेनतत्सभित्वविदितआत्मसत्स्वरूपं यस्य स तस्यानेन यथास्थिततावस्था अनव
॥ १०॥ ज्ञातसत्क्रांतशीलमस्य । नवेक्षिणा इति पाठे नवमिश्रदरेणाईक्षितुशीलमस्य आत्मश्च प्रत्ययोज्ञानं यस्स स्वप्रमेवनातकोपास्य । २५ । नाममा

अनधीत्य यथावेदान्नविप्रः श्राद्धमर्हति । एवमश्रुत षाड्गुण्येन मंत्रं श्रोतुमर्हति । २४ । स्थानवृद्धिक्षयज्ञस्य षाड्गुण्यपतिदितात्मनः अन
भिज्ञानशीलस्यस्याधीनापृथिवीनृप । २५ । अमोघक्रोधहर्षस्य स्वयमत्वानवेक्षिणः आत्मप्रत्ययकोशस्य स्वाधीना चैव वसुंधरा । २६
नाममात्रेणतुष्येत छत्रेण च महीपतिः । भृत्येभ्यो विसृजेदर्थान्नैकः सर्वहरो भवेत् । २७ । ब्राह्मणो ब्राह्मणं वेद भर्ता वेद स्त्रियं तथा । अमात्यं
नृपतिर्वेद मंत्री राजानमेव च नशत्रुरकमायन्नामो क्षेत्रोबध्यतां गतः स्वकूमूलापर्युपासीत वध्यं दुःस्याद्धले सत्ति । ३० । अहिताद्धि संयंतस्मा
ज्जायते न चिरादपि । दैवतेषु विशेषेण राजसु ब्राह्मणेषु च ३० नियंतव्यः सदा क्रोधो बालवृद्धातुरेषु च अल्पार्थेकलहं प्राज्ञो वर्जयेन्मूढसेवि
तं ३१ । कीर्तिं च लभते लोके न चार्थेन प्रयुज्यते प्रसादो निष्फलो यस्य क्रोधश्चापि निरर्थकः । न तं भर्तारमिच्छंति षंढं पतिमिव स्त्रियः । ३२ । नहि
धर्मलाभाय नराज्यमसमस्य हृये लोक पर्यामहृत्तांत प्राज्ञो जानातिनेतरः ३३
नैवराजाभवेत् । भोगांश्च भृत्यैः समानान् नेव भुंजीत । ३४ । लोक ॥ राम ॥
स्यपर्यायः इह लोक परलोक वृत्तांत न हि अयथृज्ञात कर्म फलाधीन त्वत्स्वरूपं प्राज्ञो जानाति न तु मुग्ध व्यावर्तनं जाङ्गेन त्राशेल ॥ १०॥
भ्यते सर्वत्र व्यभिचारदर्शनादिति भावः । ३३ ६ ७ ॥

अभिसंवादनं वचनात्पूर्वं समयस्य स्वपरकृतमर्यादायाः आवर्तयंति अत्र नृपस्त्रीयानकुर्वंति प्राणिहितादप्रयुक्ताः ३६ । परिचारणं परिचारानस्म
सुमित्रादीन् ३७ समिधउद्दीपकः ३८ । असंविभागी पोष्येभ्योऽदत्वा स्वयं भुंजानः ॥ ३९ ॥ असंविभागी पोष्येभ्योऽदत्वा स्वयं भुंजानः ॥ ३९ ॥ दुष्टेषु दूषिते

विघातृद्वंद्वं बुद्धिकुलद्वंद्वं च भारत । एतान् धर्मेण हृद्वं स्तनिर्भमूढेव मन्यते अनार्थिदत्तमप्राज्ञमकृतज्ञमधार्मिकं । अनर्थाः क्षिप्रमायांति वा
क्रूरदुष्टं क्रोधनं तथा । अभिसंवादनं दानं समयस्याव्यतिक्रमं । आवर्तयंति भूतानि सम्यक्प्रणिहिता च वाक् ३५ । अतिसंवादको दक्षः कृतज्ञो म
तिमानृजुः । अपिसंक्षीणकोशोपि लभते परिचारणं ३७ । धृतिः शमो दमः शौचं कारुण्यं वागनिष्ठुरा । मित्राणां चाभिविद्रोहः सप्तैताः समि
धः श्रियः ३८ । असंविभागी दुष्टात्मा कृतघ्नो निरपत्रपः तादृक् नराधमो लोके वर्जनीयो नराधिपः नसरात्रौ सुखं शेते ससर्पइव वेश्मनि
यः कोपयति राजेंद्र निर्दोषानभ्यांतरं जनं । येषु दुष्टेषु दोषः स्याद्योगक्षेमस्य भारत ४० सदा प्रसादनं तेषां देवतानामिवाचरेत् । येर्थाः स्त्रीषु समाय
क्ताः सर्वे ते संशयं गताः । यत्र स्त्री यत्र कितवो बालो यत्रानुशासिता मज्जंति ते वशा राजन्नद्यामश्मप्लवा इव ४२ । प्रयोजनेषु ये सक्ताः सर्वे ते संश
यं गताः । नानहं पंडितान्मन्ये विशेषा हि प्रसंगिनः ४३ । यं प्रशंसंति कितवा यं प्रशंसंति चारणाः । यं प्रशंसंति बंधक्यो न स जीवति मानवः ४४
हित्वा तान् परमेष्वासान् पांडवानमितौजसः । आहितं भारतैश्वर्यं त्वया दुर्योधने महत् ॥ ४५ ॥

सुवेतनाद्यतिक्रमात् ४० समासक्तानि हिताः प्रंप्रसंग
ताः कदाचित्प्राप्य इत्यर्थः । येभ्यः त्वविशेषाः आधिक्यानि तेषु हि प्रदर्शमानेषु परस्परं स्त्रीया मामिवक्र लहप्रसंगान्सुखं स्वप्नयोजनं न प्रपंती

॥भा॰उ॰ प्रसंगिनः प्रासंगः संघर्षः तत्कारिणः ॥ ४९ ॥ अधायः भवभावे ऐश्वर्योनैश्वर्ये दिष्टस्य दैवस्य वशात् त्वन् नुसंशोचतीति भावः धृतिः धृतिमान् २
॥ ७१ ॥ बुद्धाच ज्ञानं अवज्ञानं बुद्धिलं ॥ मंत्रबलेन मूलबलेन च प्रियः क्षात्रिसोमभवति स च दानाद्यभावे पुनरप्रियोपि भवति अहं तु न तथा अतस्त्व

तं हृक्ष्यामि परिभ्रष्टं तस्मात्त्वं न चिरादिव ऐश्वर्यं महत् समृद्धं बलिं लोकत्रयादिव ॥ ७६ ॥ इति उद्योगपर्वणि अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ धृतराष्ट्र उ॰
अनीश्वरोयं पुरुषो भवाभवे सूत्रप्रोता दारुमयीव योषा धात्रानुदिष्टस्य वशे कृतोहं तस्माद्वद त्वं श्रवणे धृतोस्मि १ विदुर उ॰ ॥ अप्राप्तकाल
नं काले वृहस्पतिरपि ब्रुवन् ॥ लभते बुद्ध्यवज्ञानं अवमानं च भारत २ प्रियो भवति दानेन प्रियवादेन चापरः मंत्रमूलबलेनान्यः प्रिय एव स
३ ॥ द्वेष्यो न साधुर्भवति न मेधावी न पंडितः ॥ प्रिये शुभानि कर्माणि द्वेष्ये पापानि चैव हि ॥ ४ ॥ उक्तं मया जातमात्रेपि राजन् दुर्योधनं त्यज पु
त्रं त्वमेकं ॥ तस्यात्यागात्पुत्रशतस्य वृद्धिरस्यात्यागात् पुत्रशतस्य नाशः ॥ ५ ॥ न वृद्धिर्बहु मंतव्या या वृद्धिः क्षयमावहेत् ॥ क्षयोपि बहु मंतव्यो
यः क्षयो वृद्धिमावहेत् ॥ ६ ॥ न स क्षयो महाराज यः क्षयो वृद्धिमावहेत् ॥ क्षयः स त्विह मंतव्यो यं लब्ध्वा बहु नाशयेत् ॥ ७ ॥ समृद्धा गुणतः केचि
द्भवंति धनतोपरे धनवृद्धान् गुणैर्हीनान् धृतराष्ट्र विवर्जयेत् ॥ ८ ॥ धृतराष्ट्र उ॰ ॥ सर्वं त्वमायतीयुक्तं भाषसे प्राज्ञसंमतम् न चोत्स ॥ए॥
हे सुतं त्यक्तुं यतो धर्मस्ततो जयः ॥ ९ ॥ ॥७२॥

याप्राप्ता कालेमत्युक्तेरनादरेण कर्तव्येस्ति भावः ३ द्वेष्य इति ॥ यो यस्य द्वेष्यं तस्मिन् तत्तद्वचः साधुत्वादि
के सदपि नास्ति प्रिये तु असदपि तत्तदस्तीति भावः ॥ ४ ॥ अयनीयुक्तं उदर्के हितम ॥ ९ ॥

पुत्रैत्यक्तुं शक्नोनदृष्टाः प्राकुन्याद्यो वात्या ज्याद्त्याशयेनाह। अतीवेतिकुलविनाशो नो पेक्षणीयइतिभावः॥१०॥सौहार्दे मैत्री हे नौ निवर्तमा

विदुर उ॥ अतीव गुणसंपन्नो न जातु विनयान्वितः सुसूक्ष्ममपि भूतानामुपमर्दमुपेक्षते १०।परापवादनिरताः परदुःखोदयेषु च।परस्परं
विरोधे च यतंते सततोत्थिताः॥११ सदोषं दर्शनं येषां संवासे सुमहद्भयं अर्थदाने महान्दोषः प्रदाने च महद्भयं।१२।ये वै भेदनशीलास्तु स
कामा निस्त्रपाः शठाः येपापा इति विख्याताः संवासे परिगर्हिताः॥१३।युक्ताश्चान्यैर्महान्दोषैर्ये नरास्तान्विवर्जयेत्।निवर्तमाने सौहार्दे प्री
तिर्नीचे प्रणश्यति।१४।याचैव फलनिर्वृत्तिः सौहृदे चैव यत्सुखं।यतते चापवादाय यत्नमारभते क्षये।१५॥अल्पेप्यपकृते मोहान्न शांतिमु
पगच्छति॥तादृशैः संगतं नीचैर्नृशंसैरकृतात्मभिः॥१६।निशाम्य निपुणं बुद्ध्या विद्वान्दूराद्विवर्जयेत् योज्ञातिमनुगृह्णाति दरिद्रं दीनमातु
रं सपुत्रपशुभिर्वृद्धिं श्रेयश्चानंतमश्नुते ज्ञातयो वर्द्धनीयास्तैर्य इच्छंत्यात्मनः शुभं।१७।कुलवृद्धिं च राजेंद्र तस्मात्साधु समाचरेत् श्रेयसा
योक्ष्यसे राजन्कुर्वाणो ज्ञातिसत्क्रियां।१८॥विगुणा ह्यपि संरक्ष्या ज्ञातयो भरतर्षभ किं पुनर्गुणवंतस्ते त्वत्प्रसादाभिकांक्षिणः।१९

नेसतिफलनिर्वृत्तिः सुखं च प्रणश्यति नीचोपवादाय यतते।क्षये च यत्नमारभते शांतिं च नागच्छतीति तादृशैः संगतं।१५ सतं संवर्धनीय

म्यचिचार्य॥१६॥

॥भा॰ व॰॥ भवार्थिना ऐ लिप्सुना ॥ २३ ॥ दिग्धहस्तं निशात्रं वारा हस्तं सश्रीमान् एनस्तस्य ज्ञातेरवसादनं पापं विनिश्चापवधजं पापं व्याधइवेम
॥७२॥ थः ॥ २४ ॥ खट्वासमारूढः चिंतागारं प्रविष्टः लोके आगंतुलज्जमानस्यपर्थः ॥ २५ ॥ नकश्चिदिति भार्गवात् शुक्रात् ... नीतिशास्त्रकर्तारं शुक्रं विह

प्रसादं कुरु वीराणां पांडवानां विशांपते । दीयंतां ग्रामकाः केचित्तेषां वृत्त्यर्थमीश्वर ॥ २२ एवं लोके यशः प्राप्तं भविष्यति नराधिप । वृद्धेन हि त्वया पा
कार्यं पुत्राणां तातरक्षणं ॥ २३ ॥ मया चापि हितं वाच्यं विद्धि मां त्वद्धितैषिणं । ज्ञातिभिर्विग्रहस्तात न कर्तव्यो भवार्थिना ॥ २४ ॥ सखानि सह
भोज्यानि ज्ञातिभिर्भरतर्षभ । संभाजनं संकथनं संप्रीतिश्च परस्परम् ॥ २५ ॥ ज्ञातिभिः सह कार्याणि न विरोधः कथंचन । ज्ञातयस्तारयं
तीह ज्ञातयो मज्जयंति च ॥ २६ ॥ अधर्षणीयः शत्रूणां तैर्वृतस्त्वं भविष्यति । श्रीमंतं ज्ञातिमासाद्य यो ज्ञातिरवसीदति । दिग्धहस्तं मृगइव
स पापस्तस्य विंदति २७ सम्यक्तो भव राजेंद्र पांडवान्प्रति मानद । तारयंती समन्ततावेदुर्दृष्टं त्वा मज्जयंति च ॥ २८ ॥ पश्चादपि नरश्रेष्ठ तप्तवत्ता यो
भविष्यति । तानाहतान् सुतान्तस्ततान्वापि श्रुत्वा तदनुचिंतय ॥ २९ ॥ पिनखट्वां समारूढः परित्यज्य कर्मणा आदावेव च तत्कुर्याद्ध्रुवे
जीविते सति ॥ ३० ॥ नकश्चिन्नापनयते पुमानन्यत्र भार्गवात् । शेषसंप्रतिपत्तात्स बुद्धिमत्स्वेव तिष्ठति ॥ ३१ ॥ दुर्योधनेन यदपेतत्स्यापते सुपुराक्र
तं । त्वया तत्कुलवृद्धेन प्रत्यानेयं नरेश्वर ॥ ३२ ॥ राम

यत्र अन्यः कश्चिदपि न अपनयते इति न अपि तु सर्वोप्यपनयते आलीतिं करोति अतः यत् अतीतं तत् आनी ७३
तमेव । शेषस्य तत्कालोचितस्य अर्थस्य प्रतिपत्तिः विचारः कर्त्तव्य इति सूक्ष्मार्थः ॥ ३१ ॥ नरेश्वाह । दुर्योधनेनेति प्रत्यानेयं प्रतिकर्त्तव्यम् ॥ ३२ ॥

प्रतीकारमेवाह॥ तानीति॥ प्रतिष्ठाप्य राज्यं प्रक्षानेन स्थिरीकृत्य॥ ३३॥ धीराणामुपदेष्टॄणां स्मृ आत्मनानि वचनानि॥ अध्यवस्यति निश्चयं करोति
उन्नमफलं कर्मारभत इत्यर्थः॥ ३४॥ कुशलैरप्युपयुक्तं उपदिष्टं तज्ज्ञानमसम्यगेव यत उपलभ्यं ज्ञेयं तेन अविदितं न ज्ञातं वा ततन्नानुष्ठितं मरुकं वपि
निष्फलमेवेति भावः यस्वरूपेनादेः फलं वृक्षलवधादिकार्यो दयं पापहेतुः तत्फलं फलहेतुभूतं कर्म योनारभते स वर्द्धते॥ ३५॥ अविमृश्य अविचा
तांस्तं पदे प्रतिष्ठाप्य लोके विगतकल्मषः भविष्यसि नरश्रेष्ठ पूजनीयो मनीषिणां स्म आहतानि धीराणां फलतः परिचिंतम अध्यवस्यति
कार्येषु चिरं यशः प्राप्स्यसि इति॥ ३६॥ असम्यगुपयुक्तं हि ज्ञानं सुकुशलैरपि॥ उपलभ्यं चापि दृष्टं विदितानुनिष्ठितम्॥ ३७॥ पापोदकफलं विद्वान्
योनाभवति वर्द्धते॥ पक्वे पूर्वकृतपापमविमृश्यानुवर्तते॥ अगाधपंके दुर्मेधा विषमे विनिपात्यते॥ मंत्रभेदस्य षट् प्राज्ञो द्वाराणीमानि ल
क्षयेत्॥ ३८॥ अर्थसंततिकामश्च रक्षेदेतानि नित्यशः मदं स्वप्नमविज्ञानमाकारं चात्मसंपदं॥ ३९॥ दुष्टामात्येषु विश्रंभं दूतांश्चाकुशलानपि
द्वाराण्येतानि यो ज्ञात्वा संवृणोति सदा नरः॥ ४०॥
यपापमेवानुवर्तते सततं करोति पंकेन रके॥ ४१॥ अर्थसंततिः अर्थानामविच्छेदेन वृद्धिलक्षका
सः मदं स्वपानं चित्रचेलकं निद्रां॥ अविज्ञानं परकीयगुप्तचारादेरज्ञानं॥ आत्मसंभावं आकारं नेत्रवक्त्रविकारादिकं तावत्तेव परहता
मंत्रमुन्नयंति॥ ४२॥ मंत्रभेदस्य द्वाराणि संवृणोति पिदधाति॥ ४३॥

॥भा॰उ॰ श्रुतेश्रणस्वं । मत्यामननेनयुक्तिभिस्तुचिंतनेनज्ञात्वेतिपारेकुलीनहेनबुध्यास्वानुभवेनसंपाद्यकार्यं [illegible] सश्रुत्वापरस्तु दृष्ट्वास्वयं
॥७३॥ श्राद्धत्याज्ञात्वाविज्ञायपुनःपुनर्विशेषेणज्ञात्वाप्राप्तांतांगत्वा परिच्छदभोगवस्तु सामग्रीक्षेत्रेराज [illegible] ग्रामवा त्रिवर्गाचरणेषु

त्रिवर्गाचरणेस्वसुत्क्रःसश्रुत्रूनधिगच्छति नैवेश्रुतमविज्ञायपद्रतूनुपसेव्यच । धर्मार्थौवेदितुंश्रुत्वेबृहस्पतिसमैरपि । नहिसमुद्रेपतितंनष्टं
वाक्यमश्रृणवति ॥ अनात्मनिश्रुतंनष्टंनष्टंहुतमनाग्निकं । ४१ ॥ मत्यापरीक्ष्यमेधावीबुद्ध्यासंपाद्यचासकृत । श्रुत्वादृष्ट्वाचविज्ञायप्राज्ञोमैत्रीं
समाचरेत । ४२ ॥ अकीर्तिंविनयोहंतिहंत्यनर्थंपराक्रमः हंतिनित्यंक्षमाक्रोधमाचारोहंतिलक्षणं । ४३ । परिच्छदैश्चक्षेत्रेणवे [illegible] नाधर्मचर्यया
परीक्षेतकुलंराज्ञाभोजनेच्छादनेनच । ४४ । राजोपसेविनंवैद्यंधार्मिकंप्रियदर्शनं । मित्रवंतंसुवाक्यंचसुहृदंपरिपालयेत । ४५ । दुःकुलीनः
कुलीनोवामर्यादायोनलंघयेत धर्मापेक्षीमृदुर्धीमानसकुलीनंशताद्वरः । ४६ । यथोचितेनवाचित्तेनैभृत्तंनिभृतेनवा समेतप्रज्ञयामा
ज्ञातयोमैत्रीनजीर्यते । ४७ । दुर्बुद्धिमकृतप्रज्ञाच्छन्नंकूपंतृणैरिव ॥ विवर्जयेतमेधावीतास्मिन्मैत्रीविनश्यति । ४८ । अवलिप्तेषुमूर्खेषुरौ
द्रसाहसिकेषुच । तथैवापेतधर्मेषुनमैत्रीमाचरेद्बुधः । ४९ ॥ ॥एम॥

॥७३॥
सिषुप्रायेणविवेकाभावात्परिचर्ययाश्रारणेन । ४४ । वैद्याविद्यावंतं । ४५ । नैभृतंगूढाचारमकृतमंत्रंयंत्रादिविज्ञाज्ञानमात्रंप्रज्ञाविशेष
तोर्थोन्नयनक्षमता । ४७ । अकृतनप्रज्ञंकृतघ्नं । ४८ । रौद्राःकोपनाःसहासिकाः अवमृष्यकारिणःतेषु ॥ ४९ ॥

इंतिंद्रियाणामुत्सर्गोविषयेषुवृत्तिः। अनुत्सर्गोविषयेभ्योनिवृत्तिःसामृत्युनुल्यादनुष्टेयेत्यर्थः आयुष्याणिआयुःकराणि॥ ५२॥ अपनीतंअ
न्यायेननाशितं। ५३। आगत्यांआगामिनीकालेदुःखस्यप्रतीकारज्ञःतदात्वेवर्तमानेदृढनिश्चयः भोगंविनाप्राप्तस्यदुःखस्यनाशोनास्ती

कृतज्ञंधार्मिकंसत्यमक्षुद्रंदृढभाक्तके। जितेंद्रियंस्थितंस्थित्यांमित्रमन्याज्ञमिष्यते। ५०। इंद्रियाणामनुत्सर्गोमृत्युनापिविशिष्यते अ
त्यर्थंपुनरुत्सर्गोसादयेदैवतान्यपि। ५१। मार्दवंसर्वभूतानामनुसूयाक्षमाधृतिः। आयुष्याणिबुधाप्राहुःमित्राणांचाविमानना॥ ५२। अप
नीतंसुनीतेनयोर्थंप्रत्यानिनीषते। मतिमास्थायसुदृढांतदेकंपुरुषव्रतं॥ ५३। आपत्यांप्रतिकारज्ञःतदात्वेदृढनिश्चयः॥ अतीतेकार्यशे
षज्ञोनरोर्थैर्नप्रहीयते। ५४। कर्मणामनसावाचायदभीक्ष्णंनिषेवते तदेवापहरत्येनंकस्मात्कल्याणंमाचरेत्। ५५। मंगलालंभनंयोगः
श्रुतमुत्थानमार्दवं नूनमेतानिकुर्वंतिसतांचाभीक्ष्णदर्शनं। ५६। अनिर्वेदःश्रियोमूलंलाभस्यचशुभस्यच। महान्भवत्यनिर्वि
ण्णःसुखंचानंत्यमश्नुते। ५७। नातःश्रीमत्तरंकिंचिदन्यत्पथ्यतमंतथा। प्रभविष्णोर्यथाताततक्षमासर्वत्रसर्वदा। ५८। क्षमेदशक्तःस
र्वत्रशक्तिमान्धर्मकारणात्। अर्थानर्थौसमौयस्यतस्यनित्यंक्षमाहितं। ५९।
जिज्ञासात्संबंधेपिनो [illegible] मंगलानांदधिदूर्वागवादीनां
आलभनंस्पर्शः योगःसहायसंपत् उत्थानंउद्यमः। ५६। अनिर्वेदउद्योगात्अनुपरतः। ५७। तस्य स [illegible] स्यानशक्तःनाप्यशक्तःतस्य

[illegible]

॥भा०उ०॥ मूढव्रतं आहारादेहेत्प्रतिनिर्वधम ॥ प्रयुंजंतेभुलिप्साहीनेषु ॥ ६१ ॥ सक्सपत्रपंसलज्ज ॥ ६२ ॥ असार्यसमंतंतमकुटिलं ॥ ६३ ॥ और्ध्वदैहिकंपरलोकसा

॥१५॥ धस्करंवसेवमानोपिधर्मार्थाभ्यांनहीयते कामंतदुपसेवेततनमूढव्रतमाचरेत् ॥ ६४ ॥ दुःखार्तेषुप्रपन्नेषु [illegible] सेषुच नश्रीर्वसत्यदा
न्तेषुयेचात्साहविवर्जिता ॥ ६५ ॥ आर्जवेननरंयुक्तंमूढलात्सम्पत्रय ॥ असक्तमन्यमानास्तधर्षयंतिकुबुद्धय ॥ ६६ ॥ [illegible]त्यार्यमतिदातारम
तिभूरमितिव्रतं प्रज्ञाभिमानिनंचैवश्रीर्भयान्नोपसर्पति नचातिगुणवत्स्वेषा नात्यंतंनिर्गुणेषुच ॥ नैषागुणान्कामयते नैर्गुण्यान्नानु
रज्यते ॥ ६७ ॥ उन्मत्तागौरिवांधाश्रीःक्वचिदेवावतिष्ठति अग्निहोत्रफलावेदाद्दत्तभुक्तफलंधनं रतिपुत्रफलानारीशीलवृत्तफलंश्रुतं
अधर्मोपार्जितैरर्थैर्यःकरोत्यौर्ध्वदैहिकं नसतस्यफलंप्रेत्यभुंक्तेर्थस्यदुरागमात् ॥ ६८ ॥ कांतारवनदुर्गेषुकृच्छ्रास्वापत्सुसंभ्रमे उद्य
तेषुचशस्त्रेषुनास्तिसत्ववतांभयं उत्थानंसंयमोदाक्ष्यमप्रमादोधृतिःस्मृतिः समीक्ष्यचसमारंभोविद्धिमूलंभवस्यतु तपोव
लंतापसानांब्रह्मब्रह्मविदांबलं ॥ हिंसाबलमसाधूनांक्षमागुणवतांबलं ॥ ६९ ॥ अष्टावेवव्रतघ्नानिआपोमूलंघृतपयः हविर्ब्रा
ह्मणकाम्याचगुरोर्वचनमौषधं ॥ नतत्परस्यसंदध्यात्प्रतिकूलंयदात्मनः संग्रहेणैवधर्मःस्यात्कामादन्यःप्रवर्तते ॥ ७० ॥ ॥ ॥एमा॥

धनंयज्ञदानादि ॥ ७१ ॥ संयमइंद्रियाणांनिग्रहःभवस्यऐश्वर्यस्य ॥ ७२ ॥ ब्राह्मणकाम्याब्राह्मणस्वेच्छातदाज्ञाद्दत्यर्थं ॥ ७३ ॥ संदध्यात् ॥१५॥
कुर्यात् अन्योधर्मःकामानइच्छया ॥ ७४ ॥

साधुनाकर्मणा ॥ धूर्त्तेजारेस्त्रियोधूर्त्तेचैकवडवः ॥ वाक्पारुष्यंदुर्वचने ॥ अनाम्नायःअनभ्यासएवमलंयेषां ॥ वाहीकाद्देशूलांपंचानांसिंधुषष्ठानां

अक्रोधेनजयेत्क्रोधंमसाधुंसाधुनाजयेत् ॥ जयेत्कदर्यंदानेनजयेत्सत्येनचानृतं ॥ ७० ॥ नार्योधूर्त्तेलसेभीरौचंडेपुरुषमानिनि चौरेकृतघ्ने
निश्वासोनकार्योनचनास्तिके ॥ ७१ ॥ अभिवादनशीलस्यनित्यंवृद्धोपसेविनः चत्वारिसंप्रवर्द्धंतेकीर्त्तिरायुर्यशोवलम् ॥ ७२ ॥ अतिक्लेशेनयेर्थाः
स्युधर्मस्यातिक्रमेणवा ॥ अरेर्वाप्रणिपातेनमास्मतेषुमनःकृथा ॥ ७३ ॥ अविघःपुरुषःशोच्यःशोच्यंमैथुनमप्रजं निराहाराःप्रजाःशोच्याः
शोच्यंराष्ट्रमराजकं ॥ ७४ ॥ अध्वाजरादेहवतांपर्वतानांजलंजरा । असंभोगोजरास्त्रीणांवाक्शल्यंमनसोजरा ॥ ७५ ॥ अनाम्नायमलावेदाब्रा
ह्मणस्याव्रतंमलं मलंपृथिव्यावाहीकाःपुरुषस्यानृतंमलं ॥ ७६ ॥ कौतूहलमलासाध्वीविप्रवासमलाःस्त्रियः सुवर्णस्यमलंरूप्यंरूप्यस्या
पिमलंत्रपु ॥ त्रपुत्रपुमलंसीसंसीसस्यापिमलंमलं नवयेनजयेन्निद्रांनकामेनस्त्रियंजयेत् ॥ नेंधनेनजयेदग्निंनपानेनसुरांजयेत्
७७ ॥ यस्यदानजितंमित्रममित्रायुधिनिर्जिताः ॥ अन्नपानजिताद्दाराःसफलंतस्यजीवितं ॥ ७८ ॥ सहस्रशिरोणापि जीवंतिजीवंतिप्राणिनस्तथ
धृतराष्ट्रविसम्येचछुंनकथंचनजीव्यते ७९
नहीनांपत्रसंगमःवाहीकीनामतेदेशानिनचद्दिवसंवसे ॥ ८० ॥ विप्रवासःप्रवासः ॥ ८१ ॥ स्वप्नेनप्रायनेन ८२

॥भा॰उ॰ यदि तेषु पुत्रेषु पांडवेषु च समता स्ति तर्हि सर्वेषु समम् एवाचर यथा भागं राज्यं तेभ्यो देहीत्यर्थः ॥ ५ ॥ अधमाय अभिमानः अभिमानशून्यः श्रुतिक्षि
॥१५॥ महापापि त्वा अनतिक्रम्य यथा शक्ति इत्यर्थः सत्यं साध्यम् उपैति लभते पतन् प्रसन्ना सन्तः साधवः स्कन्दवाय अलंस कर्तुं दृशानुं पर्याप्तः ॥ १ ॥ अ

पश्यश्चिरं आपत्तीहियर्व हिरण्यं पपञ्च लक्ष्मियः ॥ कालमेकस्य तत्सर्वमिति पश्यन् नमुपति ॥ १० ॥ राजन् भूयोऽब्रवीमि त्वां पुत्रेषु सममाचर समता
मदि ते राजन् स्वेषु पांडुस्कन्तेषु च ॥ ११ ॥ इत्युद्योगपर्वणि प्रजागरे एकोनचत्वारिंशः ॥ विदुर उ ॥ योऽभ्यर्चितः सद्भिरसज्जमानः करोत्यर्थं शक्ति
महापपित्वा ॥ क्षिप्रं यशस्तं समुपैति सन्तम् अलं प्रसन्ना हि सुखाय सन्तः ॥ १ ॥ महान्तमप्यर्थमधर्मयुक्तं यः संत्यजत्यनपाकृष्ट एव सुखं सु
दुःखान्यवमुच्य शेते जीर्णां त्वचं सर्प इवावमुच्य ॥ २ ॥ अनृतेन समुत्कर्षे राजगामिनि पैशुन्यं गुरोश्चालीकनिर्बंधः समानि ब्रह्महत्यया
॥ ३ ॥ असूयैकपदं मृत्युरतिवादः श्रियो वधः अशुश्रूषा त्वरा श्लाघा विद्यायाः शत्रवस्त्रयः ॥ ४ ॥ आलस्यं मदमोहौ च चापलं गोष्ठिरेव च स्त
ब्धता चाभिमानित्वं तथा त्यागित्वमेव च ॥ ५ ॥ एते वै सप्त दोषाः स्युः सदा विद्यार्थिनां मताः सुखार्थिनः कुतो विद्या नास्ति विद्यार्थिनः ॥एमा॥
सुखं ॥ ६ ॥ सुखार्थी वा त्यजेद्विद्यां विद्यार्थी वा सुखं त्यजेत् नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः नांतकः सर्वभूतानां न पुंसां वाम ॥१५॥
लोचना ॥ ७ ॥
नयात्कृष्टः परैः ॥ अपकर्षः अप्रापितोऽपि ॥ २ ॥ समुत्कर्षे अनृतेन जयपरस्पर्धः ॥ ३ ॥ एकपदं सर्वोत्मा ना ॥ ४ ॥ स्तब्धता औद्धत्यं ॥ अभिमानो दर्पः

अन्नेनसहिताउक्षाअजोक्षाः औदुंबरंताम्रमयंपात्रजातं ॥ उक्तंवरंस्त्रनंताम्रेतिविश्वः विषंलोहमितिसर्वेत्नःस्वर्णनाभिः पालयामःरक्षि
णावर्त्तेनःशंखइतिनारायणः १० ॥ धनदानिमंगलावहानि ११ ॥ सर्वेपरंसर्वेभ्यःपुण्यप्रदेनुभ्यः उत्कृष्टमहाविशिष्टंमहेनउत्सवेनअवशिष्टंसमा

आप्राधृतिंहंतिसमृद्धिमंतकः क्रोधः श्रियंहंतियशःकदर्यतं ॥ अपालनंहंतिपशूंश्चराजन्नेकःकृद्धोब्राह्मणोहंतिराष्ट्रं ८ ॥ आजाश्च
कांस्यंचरजश्चनित्यंमध्वाकर्षःश्रोत्रियःसज्जनश्च ॥ वृद्धोज्ञातिरवसन्नोवयस्यएतानितेसंतुगृहेसदैव ९ ॥ अजोक्षाश्चंदनंवीणाआद
र्शोमधुसर्पिषी विषमौदुंबरःशंखःस्वर्णनाभिश्चरोचना १० गृहेस्थापयितव्यानिधन्यानिमनुरब्रवीत् ॥ देवब्राह्मणपूजार्थमपिति
थीनांचभारत ११ ॥ इदंचत्वांसर्वपरंब्रवीमिपुण्यंपदंतातमहाविशिष्टं ॥ नजातुकामान्नभयान्नलोभाद्धर्मंजह्याज्जीवितस्यापिहेतोः ॥ १२
नित्योधर्मःसुखदुःखेत्वनित्येजीवोनित्योहेतुरस्यत्वनित्यः त्यक्त्वानित्यंप्रतितिष्ठस्वनित्येसंतुष्यत्वंतोषपरोहिलाभः १३ महा
धन्यान्पश्यमहानुभावान्प्रशास्यभूमिंधनधान्यपूर्णां ॥ राज्यानिहित्वाविपुलांश्चभोगान्गतान्नरेंद्रान्वशमंतकस्य १४ ॥ मृतंपुत्रंदुः
खपुष्टंमनुष्याउत्क्षिप्यराजन्स्वगृहान्निर्हरंति ॥ तंमुक्तकेशाःकरुणंरुदंतिचितामध्येकाष्ठमिवाक्षिपंति १५

नंमांगलिकमित्यर्थः १२ ॥ अस्यजीवतस्यहेतुरविद्याअनित्यंसुखदुःखं अविद्ययाचनित्येधर्मेनित्यो[illegible]प्रतितिष्ठस्वनि
ष्ठांकुरुतुष्यसंतोषंप्राप्नुहितोषःपरउत्कृष्टःयास्मिन्लाभे १३ ॥ गृहान्निर्हरंतिबहिःकुर्वंति ॥ १५

॥भा०उ० अस्माल्लोकादूर्ध्वे स्वर्गे अमुष्मात्स्वर्गात् अस्माच्च अधः पाताले महत्तमः तमो गुणप्रधाने ॥ पुरुषे व्याप्य स्थाने अयं प्रकारः प्रकाशांतरं धंत
॥७६॥ मः अंधतामिस्राख्यं नरकं बुध्यस्व मा त्वा रागांधं प्रलभेत स्पृशेत ॥ १९ ॥ प्रतिपत्तुं ज्ञातुं इच्छसि चेदिति संबंधः २० आत्मा जीवो नदी पुण्यं नदी

अन्यो धनं प्रेतस्य भुंक्ते वयांसि चाग्निश्च शरीरधातून् ॥ द्वाभ्यामयं सह गच्छत्यमुत्र पुण्येन पापेन च वेष्ट्यमानः ॥ १६ ॥ उत्सृज्य विनिवर्तन्ते ज्ञातयः सु
हृदः सुताः ॥ अपुष्पानफलान्वृक्षान्यथा तात पतत्रिणः ॥ १७ ॥ अग्नौ प्रास्तं तु पुरुषं कर्मान्वेति स्वयंकृतं ॥ तस्मात्तु पुरुषो यत्नाद्धर्मं संचिनुयाच्छ
नैः ॥ १८ ॥ अस्माल्लोकादूर्ध्वममुत्र चाधो महत्तमस्तिष्ठति चांधकारं ॥ तद्वै महामोहनमिंद्रियाणां बुध्यस्व मा त्वां प्रलभेत राजन् ॥ १९ ॥
इदं वचः शक्ष्यसि चेद्यथावन्निशम्य सर्वं प्रतिपत्तुमेव ॥ यशः परं प्राप्स्यसि जीवलोके भयं न चामुत्र न चेह तेऽस्ति ॥ २० ॥ आत्मा नदी भारत
पुण्यतीर्था सत्योदका धृतिकूला दयोर्मिः ॥ तस्यां स्नातः पूयते पुण्यकर्मा पुण्यो ह्यात्मा नित्यमंभोऽभिरेव ॥ २१ ॥ कामक्रोधग्राहवतीं पं
चेंद्रियजलां नदीं ॥ कृत्वा धृतिमयीं नावं जन्मदुर्गाणि संतर ॥ २२ ॥ प्रज्ञावृद्धं कर्मवृद्धं स्वबंधुं विद्यावृद्धं वयसा चापि वृद्धं ॥ कार्याकार्ये पू ॥रामः॥
जयित्वा प्रसाद्य यः संपृच्छेन्न स मुह्येत्कदाचित् ॥ २३ ॥

धर्म एव तीर्थं यस्यां सा सत्यवत्सत्तस्मादुदकं यस्याः तस्यां स्नातः निष्णातः अत्यग्रपेक्षा ॥७६॥
मन्यत्र स्पर्धा ॥ पूयते शुद्ध्यति कः पुण्यकर्मा पुण्यकर्मा पुण्यपापि किं नित्यमलोभ एव वैराग्यान्न परं पुण्यमित्यर्थः ॥ २२ ॥

ध्येति ॥ कामं मन्त्राणां च धैर्येण त्वाजिनाशिष्यो दर्द्दो याद्रक्षेत ॥ सम्यग् विहृत्क्षावत्स्य नामादानेन हृष्टिपूते स्थलेपादन्यासेन चपाणिपादं च चक्षु
षा रक्षेत ॥ चक्षुः श्रोत्रे मनसा रक्षेत् समस्तैव परान्नपादिभ्यः कुशाग्रेभ्यश्च व्यावर्त्तनेन रक्षेत् मनो वाचं च कर्मणा संयमनेन रक्षेत ॥ नित्योदकी ॥

धन्या पृष्ठो दर्द्दं रक्षेत्याणिपादं च चक्षुषा ॥ चक्षुःश्रोत्रं च मनसा मनो वाचं च कर्मणा ॥ नित्योदकी नित्ययज्ञोपवीती नित्यस्वाध्यायी पति
तान्नवर्जी ॥ सम्यग्ब्रुवन् गुरवे कर्म कुर्वन् न ब्राह्मणश्च्यवते ब्रह्मलोकात् ॥१५॥ अधीत्य वेदान्परिसंस्तीर्य चाग्नीनिष्ट्वा यज्ञैः पालयित्वा प्रजाश्च गोब्रा
ह्मणार्थे शस्त्रपूतान्तरात्मा हतः संग्रामे क्षत्रियः स्वर्गमेति ॥१६॥ वैश्योऽधीत्य ब्राह्मणान्क्षत्रियांश्च धनैः काले संविभज्याश्रितांश्च ॥ त्रेतापूतं
धूममाघ्राय पुण्यं प्रेत्य स्वर्गे देवसुखानि भुङ्क्ते ॥१७॥ ब्रह्म क्षत्रं वैश्यवर्णं च शूद्रः क्रमेणैतान्न्यायतः पूजयित्वा तुष्टेष्वेतेष्वव्यथो दग्धपापस्त्य
क्त्वा देहं स्वर्गसुखानि भुङ्क्ते ॥१८॥ चातुर्वर्ण्यस्यैष धर्मस्तवोक्तो हेतुं चात्र ब्रुवतो मे निबोध क्षात्राद्धर्माद्धीयते पाण्डुपुत्रस्त्वं नैराज्ञ राजधर्मेणि मु
क्ष ॥१९॥ धनराष्ट्र उ ॥ एवमेतद्यथा मां त्वमनुशाससि नित्यशः ॥ मम चापि मनः सौम्य भवत्येवं यथात्थ मां ॥२०॥

नित्यं यथाकालं स्नानाचमनपरः परिसंस्तीर्य अ
ग्नीन परिस्तरणैः एतेनाग्निहोत्रमुपलक्षयतीति तेनाग्नयः परिसंस्तीर्य चितत्स्य स्वे स्वे स्थाने आधाय सर्व ॥ ब्राह्मणो यज्ञैरिष्ट्वा प्रजाः ॥ अन्तरात्मा
चित्तं यस्य गोब्राह्मणार्थे मृतः त्यक्तदेहः संग्रामे हतो वा क्षत्रियः अधीत्य वेदं ब्राह्मणानिति शेषः ॥ त्रेताग्नित्रयं तस्मात् पूतं धर्मं संप्राप्य पुण्यं यावं प्रेत्य भुक्षे ॥ १

।भा०उ० क्षात्राद्धर्मात्पृथ्वीपालनरूपात्राज्यादितियावत्राजधर्मे राज्ये ४६ मामां अनुशास्सि अनुशास्मि ४७ अध्यात्म एवब्रह्मविद्याधिकारिणि वि
॥९९॥ श्रोत्रगणिः कृतसाधनसंपत्तिः सम्यगुपपादितास्तत्र क्वचिन्न क्वचित्सगात्सप्ततोपततो निवर्तनमित्यादिना संक्षेपेणाध्यात्मविद्या च सूचिता तां विस्तरे

सानुबुद्धिः कृताप्येवं पाण्डवान्प्रति मे सदा दुर्योधनं समासाद्य पुनर्विपरिवर्तते ५१ न दिष्टमभ्यतिक्रान्तुं शक्यं मर्त्येन केनचित् दिष्टमेव परं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकं ५२ इति उद्योगपर्वणि प्रजागरे विदुरवाक्यानि समाप्तानि धृतराष्ट्र उ० अनुक्तं यदि ते किंचिद्वाचा विदुर विद्यते तन्मे शुश्रूषवे ब्रूहि विचित्राणि हि भाषसे १ विदुर उ० धृतराष्ट्र कुमारो वै यः पुराणः सनातनः सनत्सुजातः प्रोवाच मृत्युर्नास्तीति भारत २ स ते गुह्यान्प्रकाशांश्च सर्वान्हृदयसंश्रितान् प्रवक्ष्यामि महाराज सर्वबुद्धिमतांवर ३ धृतराष्ट्र० किं त्वं न वेद तद्भूयो यन्मे ब्रूयात्सनातनः त्वमेव वि
दुर ब्रूहि प्रज्ञाशेषोऽस्ति चेत्तव ४

एवं श्रोतुकामो धृतराष्ट्र उ० अनुक्तमिति ते त्वया १ मृत्युः जन्ममरणप्रवाहात्मकः संसारः २ ते तुभ्यं गुह्यान् गोप्यान् ॥उ०भा॥
योगकलादीन्प्रकाशान् शमादीन् हृदयसंश्रयान् धर्मान्वक्ष्यति ३ वर्णाश्रमक्रमसमुल्लंघनब्रह्मविद्यां नोपदिशेदित्याशयापि कामु ॥९९॥
त्वेनाह किं त्वमित्यादिना सनातनापरनामा सनत्सुजातः ४

विधिदृष्टेन शास्त्रोक्तेन कर्मणा मधुपर्कादिना विधात्प्रिफलमाह। यं श्रुत्वेति उद्योगपर्वणि सनत्सुजातीये भाष्यकारैर्दर्शितमानार्स
प्रतित्तनपुस्तके श्लोकद्वयमेतान्परान् श्लोकान्गुणोपसंहारन्यायेनैकीकृत्य व्याख्यायते ततो राजेति मनीषी शास्त्रसंस्कृत मनीषावान् रहिते एका
ते परमां बुद्धिं परविद्यां अथ परया येन तदक्षरमधिगम्यत इति श्रुतिप्रसिद्धां पप्रच्छ॥ एतेन विषयोद्दिष्टिः प्रयोजनं दर्शयति परमां बुभूषन्नि

विदुर उ०। शूद्रयोनावहं जातो नातोन्यद्वक्तुमर्हति। कुमारस्य तु या बुद्धिर्वेद तां शाश्वतीमहं ५ ब्राह्मीं हि योनिमापन्नः सगुह्यमपि यो वदेत् न ते
न गर्ह्यो देवानां तस्मादेतद्ब्रवीमि ते॥ ६ धृतराष्ट्र उ० ब्रूहि विदुर त्वं मेतं पुराणं सनातन। कथमेते न देहेन स्यादिहैव समागमः ७ वैशं०॥ चिंतयामा
स विदुरस्तमृषिं संशितव्रतं स च तच्चिंतितं ज्ञात्वा दर्शयामास भारत। ८। स चैनं प्रतिजग्राह विधिदृष्टेन कर्मणा सुखोपविष्टं विश्रान्तमथैनं वि
दुरोब्रवीत्॥ ९॥ भगवन्संशयः कश्चिद्धृतराष्ट्रस्य मानसे। यो न शक्यो मया वक्तुं त्वमस्मै वक्तुमर्हसि १० यं श्रुत्वायं मनुष्येंद्रः सर्वदुःखातिगो
भवेत् लाभालाभौ प्रियद्वेष्यौ यथैनं न जरांतकौ॥ विषहेरन्भयामर्षौ क्षुत्पिपासे मदोद्भवौ॥ अरतिश्चैव तंद्री च कामक्रोधौ क्षयोदयौ॥
१२ इत्युद्योगपर्वणि अध्यायः वैशं० ततो राजा धृतराष्ट्रो मनीषी संपूज्य वाक्यं विदुरेरितं तत् सनत्सुजातं रहिते महात्मा पप्रच्छ बुद्धिं परमां बुभू
षन्॥ १

ति परं ब्रह्म भवितुमिच्छन् ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति इति श्रुतेः ज्ञानस्य ब्रह्मभावफलं के वलश्रवणात्॥ विदुरेति तं वा मे सनत्सुजात प्रोवाच मृत्युर्नास्ती
ति मा त्वेति॥ मृत्युः आवृत्तिस्वरूपस्याभावं श्रुत्वा प्रतिपूज्य संगमात्कपटवतो पि ममभावा या भयं नास्तीति निश्चितोऽप्यस्य न ज्ञानस्य सर्वे कर्मोन्मूल

नहेसंदर्शितमस्पष्टोक्तेहलापि सरमाल्लोकान्नहं मिननिव ध्यानरति॥ १

॥ सा॰ उ॰ ॥ प्रश्नमेवाह सनत्सुजातेति मृत्युरिति । एवं जन्ममरणस्य चेति साहचर्याज्जन्ममरणप्रवाहरूपो बंध उच्यते समासीनिनव प्रकर्षेण नारादं पूर्वोक्तं विदुरा
॥ ३८ ॥ दीनां मुखात् श्रुणोतिहे सनत्सुजात सर्वदा सुष्ठु जातं जन्म यस्य नित्यकुमारत्वेन जरामरणविवर्जितइत्यर्थः आनिश्चेन [illegible] ह । न निरोधो न चोत्प
त्तिर्न बद्धो न च साधकः न मुमुक्षुर्न वै मुक्तः इत्येषा परमार्थतेति तथा अमृत्यवे मृत्योरभावाय एकशतं वर्षाणि मघवान् प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवा
सेति वेदे निवृत्यर्थमयन्नश्च श्रूयते । अस्मतो निवृत्यर्थयत्नोपपुज्यते एतयोः पक्षयोः कतरत्सत्यं तद्ब्रूहीति शेषः । कर्मणा ब्रह्मचर्ये

धृतराष्ट्र उ॰ । सनत्सुजातनाहमिमं श्रृणोमि न मृत्युरस्तीति तव प्रवादः । देवासुरा ह्याचरन् ब्रह्मचर्यममृत्यवे तत् कतरन्नु सत्यं । २ । सनत्सुजा
त उ॰ । अपृच्छः कर्मणा यन्न मृत्युर्नास्तीति चापरं । श्रृणु मे ब्रुवतो राजन् यथैतन्मा विशंकिथा ॥ ३ ॥

णा मृत्युर्नास्तीति तेन सत्यं वंधस्य साधनेन नाश इति अपृच्छः हे पृथ्वीपति । यच्चापरं मृत्युस्वरूपं तस्यैव नाश प्रसंगाच्च तदेवं एतयोः पक्ष ॥ रामः ॥
योः परस्परविरुद्धत्वमाविशंकिथा मा संस्थाः । अमृत्युः कर्मणा वा धारितिपाठे कर्मसाध्यं अमृतत्वं उत ज्ञानसाध्यं इति पक्षद्वयोपन्यासः ॥ १८ ॥
तयोश्चैक समसमुच्चयपक्षाश्रयेण विरोधाभावं मत्वा नो मा विशंकिथा इति ब्रवीतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

अविरोधमेवाह॥ उभे इति॥ एतस्यैकस्यैव पुंसो वस्थाभेदेन उभे अपि सत्ये एव देहक्षत्रिय विद्धि अविद्याकृतच्छायां बंध: सत्य: कर्मेनाप्राप्स्व विद्या
वतारज्जुरगकल्पकालत्रयेपि नास्ति मोहात् इ सत्मान स्वतुज्ञानमात्रेण निवृत्तिर्भवतीति भाव:॥ अथ प्रवृत्ते इति पाठे उभे अपि मते अनादि एवानि
त्यर्थ: सिद्धांतमाह॥ मोहादिति॥ निर्मोहानां मृत्योरस्य वैदममृतुरित्यर्थ:॥ मोहं विवृणोति प्रमादमिति॥ आत्मन स्वानवेक्ष्यतां प्रमादो मूलाज्ञानमि
तियावत्॥ तदेव मृत्यु:॥ मत्युः मत्युर्वैतमरतिश्रुते॥ अप्रमादं अवहित: सम्यगवेक्षणं ज्ञानमितियावत्॥ ज्ञानं सम्यगवेक्षणमिति श्रुतेः

उभे सत्ये क्षत्रियैतस्य विद्धि मोहो न्मृत्युः संमतोयं कवीनां॥ प्रमादं वैमृत्युमहं ब्रवीमि सदाप्रमादममृतत्वं ब्रवीमि॥४॥ प्रमादाद्वै अस्सु
रा: पराभवन्नप्रमाद्ब्रह्मभूता भवंति॥ नवैमृत्युर्व्याघ्र इवात्तिजंतुन्न ह्यस्य रूपं उपलभ्यते हि॥५॥

अमृतत्वं अमृतत्वे हेतुत्व॥४॥ प्रमादादज्ञानात्॥ अ
सुरा: असुरसमाणा: कामक्रोधाद्यासुरवृत्तिभिराक्रांता पराभवन्मृत्युवशा अभूवन् तथा अप्रमादात् ज्ञानात् ब्रह्मभूता: पूर्वं ब्रह्मै
वसन्त: अविद्यया ब्रह्मसमासन्नो मन्यमाना विद्यया पुन: ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येतीति श्रुतेः सुरा इति पाठे सुरा: प्रमादमारिसंत: ब्रह्मभूता
ब्रह्मभूता ब्रह्मभावं गता इत्यर्थ:॥ मृत्युरज्ञानं जन्तून् अत्ति संसारसंकटे पातयतीति न तु व्याघ्र इव [illegible]॥ [illegible] नरवरूप
मित्यर्थ: हितपः॥ अस्य रूपं निरीक्षमाणस्यपि नोपलभ्यते॥ नहि रज्जुरगोपादानमज्ञानमुरगवद्रूपं [illegible] मित्यर्थः॥५॥

॥भा०उ०॥ ननु यदि स्मृत्योः रूपेनोपलभ्यते न हि तत्सत्त्वे किं प्रमाणमत आह ॥ यममिति ॥ अत अत्तानाख्यानान्मृत्योरनंतमसंज्ञेषके मूढा मन्युमादूः अ
॥२९॥ थसत्यवतः कायात्पाशबंधवशंगतं ॥ अंगुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलादिति ॥ अस्य अतिरेकमुखेन आत्मनि कल्पितत्वमाह आ
त्मावसन्नमिति ॥ आत्मनि प्रतीत्येव अवसन्नं लीनं तेन रज्जुरगादिवत् यमादिकमपि आत्मनि कल्पितमित्यर्थः आत्मा वासस्मिन्निपा
ठे आत्माश्रयमित्यर्थः यमप्रशमोपायमाह ॥ अमृतमिति ब्रह्मचर्यं ब्रह्मणि चर्या ॥ आत्मानुसंधानं निरस्ताखिलकल्पना जातं अमृतं तमो

यमं त्वं लोके मृत्युमन्तोऽप्यथाहुस्तस्मादसन्नमनंतं ब्रह्मचर्यं पितृलोके
राज्यमनुष्याणां देवलोकाधिकं शिवानामेषु शिवोऽशिवानाम ॥६॥

क्ष हन्तुः योगिनां यमभयं नास्तीत्यर्थः ॥ न तस्य रोगो न जरा न मृत्युरिति श्रुतेः ननु कल्पितयमस्य मृगजलादेरिवार्थक्रियाकारित्वं न युक्तम राम॥
तं आह पितृलोक इति याद्दृशो यक्षस्ताद्दृशो बलिरिति न्यायेन आत्मनि कल्पितगाढ भावस्य विषनिवर्तकवत्तत्राप्यर्थक्रियाकारित्वमर्ल ॥२९॥
तिभाव अत्रसुक्तिमाह ॥ शिव इति शीतोष्णादिवदेकस्मिन् सत्यविरुद्धधर्मद्वयस्यासंभवात् ॥ तस्मान्नैव शिवाशिवत्वाशिवत्वे रज्जोः सर्पदंश

शिवकल्पितद्रुमटीका ६॥

अप्येति । अस्य यमस्य आदेशादज्ञातः क्रोधादिरूपो मृत्युः मरणहेतुर्निस्सरति उद्भवति । अत्र पथ्यार्थे ज्ञानाभिमानिनी देवता यमः एवं क्रो
धाद्यभिमानिन्यी पि देवता यमस्य दासभूताः संनीत्य धिदैवमर्थः अध्यात्मं तु अज्ञानाद्देव क्रोधादय उद्भवंति । ततो म्रियत इत्यर्थः ननु यद्या
त्मा वा प्रमत्ता ज्ञानं तर्हि कृतं आत्मनः पृथक् सिद्धमप्रसिद्धं पृथक् सिद्धं वा अप्येमुक्तानामपि पुनर्देहापत्तिः आद्ये संसारप्रवृत्तिवत् दन्नाको
पत्तिरित्यापाद्यं कामस्य सुविधानाष्टि नराणां अहंगतेनैव विमार्गाच्चरंतीति जीवानां यो अहंकारस्तेन सह गतं गमनं अहंकारसाहित्यं तेन विमार्गा
नु चरन् विषयान् भुंजान इत्यर्थः मुक्तिं अज्ञानाश्रयस्य अहमर्थस्य विद्याभासस्य नष्टत्वात् नभूतदात्मनः सकाशात् ज्ञानं पुनरुदेति

अस्यादेशान्निःसरतेन राज्ञां क्रोधः प्रमादो मोहरूपश्च दैमत्युः । अहंगतेनैव चरन् विमार्गान्न चात्मनो योगमुपैति कश्चित् ॥ ७ ॥ तेमोहितास्त
दुरूएवर्तमाना हतः प्रेतास्तत्र पुनः पतंति ॥ ८ ॥

नापि पृथग्भवति पृत इति भावः ननु सुषुप्तावहंकारलयोपि दृश्यत इत्यत आह । नचेति । तदानीमपि सूक्ष्म
स्याहमर्थस्य सत्त्वान्न कश्चिदज्ञानं विना आत्मयोगं उपैति स्वरूपं प्राप्नोतीत्यर्थः अतो हंकारनाशात्प्राक् आत्मनः [illegible]धादिरूपस्य मृ
त्योरुद्भवो मुख्यत एवेत्यर्थः आस्यादेशादिति पाठे आलस्यादित्यर्थः अस्य मज्ञानाधिष्ठानमहंकारस्तस्मान्निःसरतीत्युक्तं पूर्वत्र ॥ ७ ॥ आत्मयो
गाभावे दोषमाह तेइति । तेन एव मोहिताः क्रोधादिभिरिति शेषः तद्रूपो क्रोधादिरूपस्य मृत्योर्वशे वर्तमानाः इतः अस्माल्लोकात् प्रेताः
गताः संतः तत्र यमलोके पुनरिल्वलकरूमन स्वचनार्थे पतंति गच्छंति नरकादाविति शेषः ततस्तान् [illegible] अनुरक्षीदं द्वियाणि ह[illegible]

॥भा०उ०॥ तेनैवगच्छंति ॥ नमुत्क्रामंतं प्राणा उत्क्रामंति प्राणमनूत्क्रामंतं सर्वे प्राणा अनुत्क्रामंतीति श्रुतेः ॥ मृ... स्यानुशासनात्रम मृत्युरज्ञा

॥८०॥ नं मरणासंज्ञामपि लभते ॥ अयं भावः मृत्युः स्वं तत्त्वविस्मृतिरिति स्फोरज्ञानं प्रत्यगानंदविस्मारकत्वेन यम... प्रतिपन्नेन... हीनस्य देहस्य वि

स्मारकत्वेन साम्यात् रूपमयि मृत्युशब्दितं तथा च स्कांदे मृत्युरज्ञानं गणो यत इति ॥ ८ ॥ ननु प्रामेण मरणान्म... भयं मनस्यनुक्ता

कस्यैतेवास्तीत्याशंक्याह ॥ कर्मोदय इति ॥ भोगप्रदस्य कर्मणः उदये सति कर्मफले भोगेनानुरागो येषां तथाभूता... स्वर्गादिषु अनु

॥ सर्थयोगान

ततस्तान् देवा अनुविप्रवर्तते अतो मृत्युर्मरणाख्यामुपैति ॥ ८ ॥ कर्मोदये कर्मफलानुगास्ते तत्रानुयांति न तं त्यजंति मर्त्यं ॥ ...

वमात् समंतात् प्रवर्तते भोगयोगेन देही ॥ ९ ॥

याति भोगवासनापूर्वं देहं त्यक्त्वा गच्छंति अतो मृत्युं न तरंति ॥ देहनाशमात्रेणान मृत्युर्यत इत्य

र्थः तथा च श्रुतिः येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येस्तीत्येके नायमस्तीति चैके इति मृतस्यास्तित्वनास्तित्वे उपक्षिप्य योन्योन्यं प्रपद्यंते श

रीरत्वाय देहिनः ॥ स्थाणुमन्येनुसंयांति यथाकर्म यथाश्रुतमिति अस्तीत्येवोपलब्धव्य इति वास्तित्वं देहांतरप्राप्तिं चाह ॥ अत्र हेतुः सदे ॥राम॥

तिसत्त्वं ब्रह्मतत्त्वाश्रयोर्थ्ययोग ॥ यमाद्यष्टांगोपेतः तस्मान्नवगमाद् लाभात् समंतात् ॥ ऊर्ध्वाधस्तिर्यग्गमनेन पुभोगयोगेन भोगलिप्सया ॥८०॥

देहाभिमानी प्रवर्तते ॥ ९ ॥ ॥राम॥

भोगयोगमेवनिर्दृति॥ तद्वा इतिपत्त॥ अस्यपुंसः मिथ्याभूते अमुर्थ्येषुशब्दादिविषयेषुयोगोरागस्तदर्थेगतिः प्रवृत्तिः नित्यास्वाभाविकी
तदेवइंद्रियाणांमहामोहनं अर्थानांमिथ्यात्वंसंकल्पकृतत्वात्॥ पराहाक्षपादः॥ दोषनिमित्तंरूपाद्यो विषयाःसंकल्पकृताइतिरोषो
रागादिः मिथ्यार्थयोगेनविषयसंगेन अभिहतांतरात्माव्यथितचित्तः सन्विषयानस्मरन्स्मरणपूर्वकं उपास्तेहेतोभन्तृप्रत्ययः स्म
रणमेवविषयोपासनाहेतुरतस्तेषांविस्मरणमेवकर्तव्यमित्यर्थः॥१०॥ नस्मरत्तेदोषमाह॥ अभिध्येति॥ अविद्याविषयस्मरणंप्रथ

नेहेमहामोहनमिंद्रियाणांमिथ्यार्थयोगस्यगतिर्हिनित्या॥ मिथ्याभियोगाभिहतांतरात्मास्मरन्नुपान्समंतात॥१०॥ अभिध्या
वैप्रथमंहंतिचैनंकामक्रोधावनुगृह्यानुपश्चात्॥ एतेबालान्मृत्यवेप्रापयंतिधीरस्तुधैर्येणाचरंतिधर्मं॥११॥ सोभिध्यामनुसपतितानाजिता
न्निहन्याद्दनादरेणाप्रतिबुध्यमानः॥ नैनंमृत्युर्मृत्युरिवात्तिभूत्वाप्येवविज्ञानयोविनिहंतिकामान्॥१२॥
मं तत्कामःतत्प्रास्याभिलाषःकेनचिन्नि
मित्तेनतत्प्रतिहतोक्रोधः॥ एतेभिध्यादयः एवंक्रमेणबालान्अजितचित्तान्मृत्यवेमोहायप्रापयंति॥ येतुधीराःजितचित्तानिष्कामास्ते
मृत्युंतरंतिपारंतरंधर्मयोगाभ्यांसंचरंति॥११॥ सइति सम्यगनुसरणेन कामान्॥ योगीवाभिध्यायन्नात्मानंचिंतयन्ननुसंपतितान्कामाने
वविहन्यान्निहननोपायमाह अनादरेणतुच्छत्वबुद्ध्यापद्यपतितत्क्षणाद्वत्स्यादीन्प्राप्तानपिअवबुध्यमानःअचेतयएवंविद्वान्भूत्वा
कामान्निहंतिएवंपुरुषंमृत्युरज्ञानंमृत्युरिवयमइवभात्तिनग्रसतेतेनिष्कामस्यमृत्युर्भयंनास्तीत्यर्थः॥१२॥

।।भा॰३॰ सकामेन्निरंति कामानुसारीति विषयार्थेविषयमनुविनश्यतियथोक्तं । कुरंगमातंगपतंगभृंगमीनाहताःपंचभिरेवपंच इति फलित
।।८१।। माह कामानिति । विषयास्यस्तत्कारजोदुःखरूपंयत्किंचित्सर्वंधुनुते नाशयति १३ विपक्षेदोषमाह तमइति । अथ कामानुगतानांतमः
अज्ञानं तत्कार्यकारित्वात् । यतः अप्रकाशोनास्तिप्रकाशोविषयविवेकोयस्मिन्सतथा अतएवनरकदुःखस्यरूपमेवाह एतदेवस्फुटंत
इति यथासुप्तोमहिरामत्तागृध्रंततइतिपाठेगृहीतः पथिगच्छन् श्वभ्रवत्गर्तसुप्तं देशंधावंतितथाकामिनः संसारेवर्तमानाः सुखंप्र

कामानुसारीपुरुषःकामाननुविनश्यति कामान्नसुरस्यधुनुतेयत्किंचित्पुरुषोरजः १३।।तमोप्रकाशोभूतानांनरक[illegible]पप्रद्दश्यते सु
खंतरवधावंतिगच्छंतःश्वभ्रमन्धकारव १४ । अमूढदृष्टेः पुरुषस्येहकुर्यात्किंवेमनुसाराणदासस्य आघ्रः।।अमन्यानःक्षत्रिय[illegible]चिदन्यन्नाधी
यीतनिराहन्निवास्यवायु । १५

द्भार्यादिप्रतिधावंतीत्यर्थः । १४।।अमूढवत्तेकामनाभिभूतचित्तस्यपुंसस्तरणमपमाग्रवत्नमन्युयमःकिंकुर्यान्नकि
कुर्यान्नपीत्यर्थः यस्मादेवंतस्मादस्यकामस्य आयुर्जीवनंमूलाज्ञानंनिर्णाहन्त्यपनेष्यन् किंचित्कामयमानस्याहिकंमन्यमानः अग एम।।
णापन्नाधीयीनस्मसेत तुच्छत्वबुद्ध्याविषमस्मरममेवकममूलोच्छेदहेतुरित्यर्थः यदाहवशिष्ठ भ्रमस्यजाग्रतस्यास्यजातस्यास्यजा ८१।।
तस्याकाशस्यवर्णवत् । अपुनःस्मरणंमन्येसाधोविस्मरणंवरं।।तथापितवनस्वार्थं सर्वंविस्मरणाहतदिति।।१५

यमंलेकेद्रस्तत्र आत्मावसन्नमितियमोप्यात्मनिकस्मिंस्तदुक्तं तच्चाचष्टे सक्रोधलोभावितिपरस्तच्छरीरेएषअहंप्रत्ययविषयकः अनात्मा
बाह्यात्मनं शरीरमपेक्ष्य आंतरः चिद्रूपिरूपो जीवः समोहवान् अनस्तस्मिन्न तद्बुद्धिमोहः अनात्मनिदेहादावात्मबुद्धिः विपर्ययरूपं ज्ञा
नं तद्वान् क्रोधलोभमत्सरूपोभवति सुकनलिकान्यायेन स्वयंबंधुहीनोपि अनात्मात्मवद्भूमन्यते तेनं कामादिविक्षोभवतीत्यर्थः उप
संहरति एवमिति। जायमानं मोहादित्रिदोषः मोहविरोधिनी ज्ञानेनिष्ठावान्यमान्नविभेतिभेति॥ तत्र दृष्टांतः विषये गोचरे तस्य ज्ञानस्य मृत्यु

सक्रोधलोभोमोहवान्नात्मासैवमृत्युस्तच्छरीरेयएषः एवंमृत्युंजायमानंविदित्वा ज्ञानेतिष्ठन्नविभेतीहमृत्योः विनश्यतेविषयेतस्य
मृत्युर्मृत्योर्यथाविषयंप्राप्यमर्त्यः।१६। धृतराष्ट्र उ। यानेवाहुरिज्ययासाधुलोकान्द्विजातीनांपुण्यकृतान्सनातनान्। [illegible]पराणर्थकथ्यं
तीहवेदाएनद्विद्वान्नोतिकथंनुकर्म।१७

येनश्रूयति। मृत्योर्यमस्यमर्त्योदहः अज्ञानकृतोबंधो ज्ञानेनैवविनश्यतिनकर्मणेति[illegible]कार्यः।१८। अत्रशं
कते यानिति साधुरूपयासोमपानेन अश्वमेधादिकर्मणापुण्यतमान्द्रूलोकाद्यपेक्षयापुण्यान्सनातनान्[illegible]पेक्षयानित्या
न्सत्यलोकाख्यान्दूहुर्वेदेश्याहुःवेदविदः तेषांलोकानांपदार्थेतंमोक्षप्रापकंवेदाः कथयति। [illegible]कर्मणांकमक्तिहेतुत्वंविद्वान्ज्ञा
नन्कर्मकथंनुनउपैतिनप्राप्नोतीकरोति। कर्मभिरेवमोक्षसिद्धौकिं ज्ञानेनेतिभावः।१७

॥ भा उ ॥ समाधत्ते एवमिति ॥ अविद्वान् एवं त्वदुक्तक्रमेण गन्त्रमोक्षपदेन उपयातीतिथेवक्त्रविद्वानं भोगमोक्षाभिप्रयोजनेन सामान्येन वदंति ॥ तथा अ

॥ ८२ ॥ नीहो निष्काम ॥ परमात्मा परं अनात्मानं देहादिकं अविद्यया अनात्मत्वेन गृह्णन् जीव परं निर्गुणात्मानं आमाति आभिमुख्येन आप्नोप्ने

ति ॥ निष्कामः तत्तदुपाध्याकारत्वात्मस्को निष्कलेन रूपेणावतिष्ठते इत्यर्थः ॥ अन्यथानुसरएव जीवः ॥ मार्गेण सुषुम्नाख्येन मार्गान् तत्र लो

कभापकान् निहत्य निरस्य ब्रह्मलोकद्वारा परं प्रयाति यतोऽध्वेमापन्नमृतत्वमेतीति श्रुतेः ॥ तथा च बृहदारण्यके तद्यथा पेशस्कारी पेशसो

सनत्स जातउ ॥ एवं सविद्वान्नुपयातीति तत्तथार्थे जातं च वदंति वेदाः सनेद् आयाति परं परात्माप्नोतीति मार्गेण निहत्य मार्गान् ॥ ४४ ॥

मात्रामुपादायान्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते एवमेवेदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वान्यन्नवतरं रूपं कल्याणतरं रूपं कुरुते पित्र्यं

वा गांधर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं वेति ॥ अनुकामयमानोथाकामयमानो योकामो निष्काम आप्तकाम स्यान्न तस्य प्राणा उत्क्राम ॥ राम ॥

न्त्यत्रैव समवनीयन्ते इति कामयमानस्यात्मा देहादुत्क्रांतस्य देहं मरणे नाम रूपत्वं नयतः स्वर्णकारदृष्टांतेन पि अगांधर्वादि रूपांतर करणं तु ॥ ८२ ॥

क्तो निष्कामस्य पूर्णब्रह्मभावं गतस्य उत्क्रांति निषिध्यते ॥ ४५ ॥

॥भा०उ०१॥
॥२३॥

तूविराग्जीवेश्वरयोर्भेदंनिरस्यप्रपंचस्यापिपरमेश्वरात्पृथक्त्वंवारयति। यएतद्विदुरितिवाक्यार्थमुपमार्थेयदित्तिपुंस्त्वंविधेयापेक्षया एतत्परिदृश्यमानंजगत्तत्पजगदिवभातिसनित्योविकारीभगवान्सर्वैश्वर्यसंपन्नःपरमात्मैववाशब्दोमिथ्यात्वद्योतकःतथाहियत्रहैतमिवभवतितदितरइतरंपश्यतिअहमयस्वप्नेगजमिवाद्राक्षमितिवेदेलोकेचमिथ्यार्थानुवादेइवशब्दःप्रयुज्यते श्रुतिश्च॥इदंसर्वंयदयमात्मात्मैवेदंविश्वंसर्वंखल्विदंब्रह्मेत्याद्याप्रपंचस्यब्रह्मानन्यत्वमाह। विकारोत्पत्तिमायापातयोगेनविश्वंकरोति॥स्वर्णंनुलवन्नतुकनककुंडलवज्जगत्कारणंपरमार्थतोविकारविकारिभावोस्तिब्रह्मणोप्यनित्यत्वापत्तेरित्यर्थः॥ ननुनिरूपपरिणामिवप्रधानंस्वतंत्रमेवजडरूपंजगतोजन्मादिकेचेतना

यएतद्दृभगवान्सनित्योविकारयोगेनकरोतिविश्वं।तथाचतच्छ्रुतिरितिस्मरन्नेतेनपार्थयोगोवभवंतिवेदा॥१८॥

मस्त॥ साहृदयान्नतुचेतनंदेवलक्षणमादित्याशंक्याह। तथाचतच्छ्रुतिरिति। तथाचतेनैवप्रकारेणात्मनिस्वप्नवज्जगदवभासयतीनस्वपरमात्मनः॥श्रुतिःस्तद्दृश्यासौनिर्विदोपिमन्यतेस्मतथाचपश्यतेदेवात्मशक्तिंस्वगुणैर्निगूढमितिपरस्यशक्तिर्विविधैवश्रूयतइतिच॥ ननुभोग्यत्वान्नशक्तिरात्मनएवभोक्तृत्वादात्मातस्वामीतथाचतयोर्भेदइत्याशंक्याह। नयेति॥ शक्तिर्हिनशक्तिमतःपृथक्दृश्यतेवन्हेरिवदहनप्रकाशनशक्तिःवेदाअपिवदन्त्यात्मप्रज्ञानापेयेति॥सच्चत्त्यच्चाभवदित्यादयःचकाराल्लोकेशक्तिमाहेपितादृशार्थमोगमानाशक्तिमतोरभेदे नसंबंधेप्रमाणंभवतीत्यर्थः॥१९॥

॥भा॰उ॰ एवंजीवेशयोरभेदाज्जगतोमिथ्यात्वात्जगज्जन्मादिनिमित्तभूतायाःप्रकृतेःप्रधानत्वमतावचनाद्वैतसिद्धेनमहतोमोलीतिपक्षःसुस्थिरः
॥२४॥ येषांचमनेकमरणामृत्युनाप्रास्तेषामपिक्रममुक्तिप्रणाआकर्मणांमोक्षहेतुत्वंवक्ष्यति केयेचिन्तु अस्मिन्मोक्षनिमित्तधर्मान्अग्निहोत्रादीनि
कर्माणिनाचरंति ॥ किंतुमोक्षार्थंसेवन्मासमेवकुर्वंति येकेचित्क्रममुक्त्यर्थंकर्माणिपरवउपासनासहितानिकुर्वंति येषामुताद्दशोमहानध

धृताणष्ट्र ॥ येस्मिन्धर्मानाचरंतीहकेचित्तथाधर्मानकेचिदिहाचरंति धर्मःपापेनप्रतिहन्यतेस्मविद्वुनाधर्मःप्रतिहं
तिपापं ॥२०॥ सनत्सुजात उ॰ उभयमेवतत्रोपभुंजतेफलधर्मस्यैवेतरस्यच ॥२१॥

र्मोनास्तिकिंतुअस्यएवास्मिहेत्वादिर्नित्योनुस्थानात्मकोस्तितेषांमपिसधर्मःपापेनएनादितोपेणाहन्यतेउतधर्मएवपापंहंतीतिप्रश्नार्थः ॥२०॥ उत्तरमाह ॥ उभयमिति ॥ तत्रमोक्षेउभयसंन्यासःसोमपासनंकर्मचदुपसुज्यतेतथाधर्मस्यफलंस्वर्गःचित्तशुद्धिर्वाइतरस्यअय ॥ए॰म॰॥
र्मस्यपापस्यनित्यकर्मत्यागस्यवाफलंनाकउपभुज्यतइति ॥२१॥ ॥२४॥

रुद्रस्यैव संग्रहवा विहरणेति ॥ तस्मिन्स्थित इति द्वाभ्यां उभयसंन्यासस्नोपायसनं कर्मेचतस्मिन्स्वस्वरूपे स्थितो स्थितिनिमित्तं नित्यसमविचलं वा प्रापू
स्यार्थ ॥ तपोविशेषमाह ॥ ज्ञानेनेति संन्यासपूर्वकेण ज्ञानेन ब्रह्मविद्यया सिद्धं ॥ नित्यनिवृत्तिं प्रति हंति अनृतजडदुःखादिप्रातिकूल्येन सच्चिदानंदा
त्मकं गच्छति प्राप्नोति हंतेर्गत्यर्थत्वं ज्ञेयं ॥ तथा सोपायसंन्यासेन कर्मणा ॥ अन्यथा सिद्धाद्विपरीतं साधं पुण्यपापप्रशस्तं देवनादिभावं उपैति यतः देहेदे
हाभिमानी भवति न तथा गतं तेन प्रकारेण स्थितं सिद्धं न देहाभिमानजं पापमपि कदाचिदुपैति देवभावं प्राप्तो पि कदाचिन्मुच्यते न्यथा जयविज
यादिवन्नो ऽश्रश्यपीति ज्ञानमेव श्रेष्ठमिति भावः फलं धर्मस्येव चेतस्येव सुतरां द्वंद्वविहरणेति ॥ गतेति उभयं पुण्यपापस्य च फलं सर्गेन [illegible]

यस्मिन्स्थितो वाप्नुभयं यद्धि नित्यं ज्ञानेन विद्वान्समति हंति सिद्धं ॥ तथान्यथा सुरणपउपैति देहीत थागतं पापमुपैति क्षिद्धिं ॥ २१ ॥ लोभ
यं कर्मणा सुज्यते ह्यस्थिरं एव भेद्यपापस्य च भिकर्मणा ॥ धर्मेणाधर्मप्रणश्यतीह विद्वान् धर्मो बलीयानिति तिनस्य विद्धि ॥ २२ ॥

तद्वा स्थिरं क्षपितिसुगत्वा प्राप्य पुनरस्मिंल्लोके कर्मणा पूर्वसंस्कारानुगुणेन न तत्तद्योन्युचितेन युज्यते योगं प्राप्नोति कर्मफलानन्तरं फलं भुक्त्वा
पुनः कर्मैव कुरुते तेन कर्मपाशान्मुच्यते इत्यर्थः ॥ यद्यप्येवं तथापि मया पि कर्मयोगी कर्मयाधर्मेण [illegible] पापं प्रणश्यति [illegible] रोति विद्वा
न्नुसृ ॥ पुरस्तो कर्मणः फलं स्वर्गादिपश्चादिकमेवेच्छतीति भावः ॥ अतो हेतो धर्मो बलीयानूनलधर्मः इति हेतोरस्य धर्मे [illegible] सिद्धिः कालेन
रागादिदोषनाशाद्द्वारणमोक्षो प्यस्तीत्यर्थः ॥ विद्धीतिपाठे सिद्धमिति शेषः ॥ २२ ॥

॥भा॰अ॰ काम्यो धर्मः पापं च बंधहेतुः। नित्यं धर्ममेव पुण्यं च मोक्षहेतुरिति मन्वानः श्रद्धुति। पानीहाद्भुरिति। अपाम सोमममृता अभूम अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्य
॥८५॥ याजिनः सुकृतं भवतीत्यस्ते तेषां च तादृशात्संस्कारात् ब्राह्मणाः सा पुण्यलोकतां गच्छंती साधोः अनयः स्मृतपश्च पुण्यप [illegible] द्विजातीनां स्वस्वध
र्मस्य फलभूतान् सनातनान् नित्यान् लोकान् आह। तेषां क्रमान् धर्मतारतम्येन उच्चनीचभावं कथयतोऽपि चा[illegible]निरतिशयान् प्रत्यगात्मा
नं स्वरूपानंदं तं पूजायां मोक्षस्तत्त्वं च कथय। एतत्स्वधर्मादन्यत् स्वाभाविकप्रवृत्तिविषयभूतं निषिद्धं काम्यं च कर्म [illegible]नरक्षामि॥ एते

धनंजय श्रुत॰ यानीहाद्भुतस्वस्वधर्मस्य लोकान् द्विजातीनां सुपुण्यकृतां सनातनान्। तेषां क्रमान् कथयतोऽपि चान्यान्नैता[illegible]न् वेत्तुमि
च्छामि कर्म २४ सनत्सुजातउ। तेषां वन्ते थविस्पर्द्धा वलवतामिव। तेब्राह्मणाद्भुतश्रेष्ठ ब्रह्मलोकप्रकाशकाः॥ ॥

न स्वस्थे वे एषं दर्शितं प्रकृते च तदुपयोगो नास्तीति ज्ञेयं २२ उत्तरमाह। येषामिति। व्रतेयमनियमादिरूपे विस्पर्द्धा अहमन्येभ्योऽधिकं यमा ॥ए॥मा॥
दीन् साधयिष्यामि। अहमन्ये भ्यइति संघर्षः विश्वामित्रादिवत् तपस्यभिनिवेशइतियावत्। वलवता हुतम हादीनामिव ते योगिनः ॥८५॥
ब्राह्मणाः सगुणब्रह्मविदस्ततः देहात्ययगताब्रह्मलोके तेजस्विनः पूज्या भवंति ततो मुक्तिं च ब्राह्मणा सह प्राप्नुवंतितथा च स्मर्यते
ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे परस्यांते कृतात्मा[illegible] प्रविशंति परंपदमिति॥ २४॥

सर्वधर्मश्रेष्ठस्ययोगधर्मस्यफलमुक्त्वाद्यमादिधर्मस्यफलमाह॥ येषामिति अहमेवयज्ञादीनांसर्वोत्कर्षेणानुनिष्ठेयमितियेषामाग्रहः
तेषांतत्यज्ञादिकंज्ञानस्यसाधनंविविदिषोत्पादनद्वारेणभवतितथाचश्रुतिः तमेवंवेदानुवचनेनब्राह्मणाविविदिषन्तियज्ञेनदानेनतपसाना
शकेनेतित्रिविष्टपदेवलोकंननुसत्यलोकंविविदिषाद्यर्थमपिकर्मानुतिष्ठतांआनुषंगिकंस्वर्गफलमपिभवतीत्यर्थः॥यद्वाहापलंकःत
घ्याम्येफलार्थंनिभिन्नेच्छायांगंधर्वस्यमनूस्यतेएवंधर्मेचर्यमाणमधोत्रनूयंतइति॥२४॥येतुअकरणेप्रत्यवायमत्वाधर्मार्थमेवधर्ममनुति
ष्ठंतिनज्ञानार्थंनापिनस्वर्गार्थंतानाह तस्येति॥तस्यधर्मस्यसमाचारंसम्यगनुष्ठानंवेदविदोवैदिकाभिमानिनोजनाःसम्यग्विप्राहुः॥ननु

येषांधर्मेणस्वर्दूणानेतेषांतज्ज्ञानसाधनं तेब्राह्मणाइतोमुक्ताः स्वर्गंयान्तित्रिविष्टपं॥२५॥तस्य
सम्यक्समाचारंप्राहुर्वेदविदोजनाः॥नूनंभूयिष्ठमन्येतवासमाप्यांतरंजनम॥ ॥२६॥ ॥

ततःकिंविदैहिकमामुष्मिकंवाफलंकामयते॥एवंतत्रएतानज्ञनानभूयिष्ठमन्यतंतनमन्येतनमानमौयेकिंतुमानपेदवेत्यर्थः तमेववि
प्रानष्टिवाहमात्मनिवर्णाश्रमवयोवस्थाभिमानित्वात्बहिर्मुखंवैदिकत्वान्निष्कामत्वाच्चआभ्यांतरंयत्नअकामहतस्यश्रोत्रियाः
स्यकामोपमर्द्दतात्वेस्थेनहिरण्यगर्भादिस्वोचीनानांमानुषादीनामानंदागणनायउन्नतेतरस्थानगुणितानांसएकःइत्यानंदःसएकःप्र
जायतेरानंदः इतिप्रतिपर्यायंश्रोत्रियस्यचाकामहतस्यचेतिआनंदोत्कर्षश्रूयते॥२७॥

॥भा॰उ॰ एवंयोगिनामात्माविविदिक्तुएंणनिष्कामर्एणाश्रमाणिमानिनंत्वधर्मः ॥ उत्तममध्यमाधमभावेनप्रोक्तःसंप्रतिअहिंसाप्रधानान्योगिधर्माना
॥८६॥ ह यत्रमन्येतइति ॥ यत्रगृहेन्नपानंचब्राह्मणस्यसंन्यासिनःभूयिष्टमस्तीतिमन्येतजानीयात्तद्गृहंप्राप्य... यात्रनक्षीणइति
गृहस्थःपीडयेदितिभावः प्रावृषिवर्षाकालेतृणंच अपात्तउच्छिन्नंतरंतलोदकमितिपाठांतरंतानुसंचरेत ॥ ... यापीडयेदित्य
र्थः ॥ ४ ॥ यत्रदेशंअकथ्यमानस्यस्वमाहात्म्यंअप्रकाशयतःअशिवंसरालेभयंप्रयच्छति ॥ सप्तम्यर्थेनमपप्रदेपिदेशे... पिसामर्थ्येन
अपूजनमध्येआत्मानंस्वविद्यादिनाअतिरिक्तमधिकमिवअकुर्वन्स्वोत्कर्षमप्रकाशयन् ॥ योजनोभवतिसञ्जायान्... परस्परं

यत्रमन्येतभूयिष्टंप्राह्वषीवजणोलुपं ॥ अन्नपानंब्राह्मणस्यातुजीवन्नानुसंज्वरेत ॥ ४ ॥ यत्रैवेकथ्यमानेनुविप्रयात्यशिवंभयं ॥ अतिरिक्तमि
वाकुर्वन्सस्त्रेयान्नेतएजनः यावाकथयतःस्वमाहात्मानंनानुसंज्वरेत ॥ ब्रह्मस्वेनोपयुंज्याद्यूनरत्नंसमतंसत्तां ॥ ८ ॥ यथ्यासंवांत...अतिश्वा
वेनिर्मसंस्वभूतये ॥ एवंतेवांतमश्नंतितस्यसुपजीवके ॥ ९ ॥

उमानंयस्तजेदितिश्लोकद्वयार्थः ॥ ८ ॥ ईदृशेनकस्यान्नंभोक्तव्यमाह ॥ यइति ॥ यः पुमान्ना
त्मानंकथ्यमानस्यस्वप्रोढिंदर्शयतोनरस्योपरिनानुसंज्वरेतपरोत्कर्षंदृष्ट्वानसंज्वरेत् तथाब्रह्मस्वंपतीचब्रह्मवारिचपक्वान्नस्वामिनाद ॥ए॰म॥
त्ताविनितिसंतेर्यत्यादिभोअदत्तामङ्जनंअकुर्वश्चयोभवतितदन्नंतस्यान्नंसनांसमतंअस्याएहितस्यश्व...पूर्वकंप्रयच्छनएवान्नंभोज्य ॥८६॥
मित्यर्थः ॥ ९ ॥ श्वाप्युनकःतेसंन्यासिनःस्ववीर्यस्यसर्पाडित्यस्यउपजीवनात्याडित्यादिकंप्रकाश्यभिक्षांगृह्णन्पतितवीनाश्रीभवतीत्यर्थः

ण्यं ब्राह्मणाः ब्रह्मविद्भूतीनां मध्ये वसन्नपि ज्ञातयो मे मम नित्यं अज्ञानवर्जिताः॥ तन्तुरिति मन्येत ज्ञानयोगगानिं यज्ञाति सुरिति यस्य प्रवृत्तेतेजसोमति
संतं ब्राह्मणं ब्रह्मविदं बुधाः तल्लाक्षणाः विदुः ३१॥ देहपीडिं चर्या विना अनंतरं उपाधिकृत व्यवधानशून्यं आत्मानं प्रपंचनिर्लिप्तं अनुमानाद्यगम्यं
अचलं मायकं सुहृदं असंगं सर्वैहेतु विवर्जितं सजातीय विजातीय स्वगतभेदशून्यं संहन्तुं गंतुं हन्तेगत्यर्थत्वमत्र यं ज्ञातुमित्यर्थः को हेतिनको पीत्यर्थः
३२॥ तस्माद्ब्राह्मणस्यापि क्षत्रियादेरीदृक् यो वत्तः कर्माणि षष्ठी॥ क्षत्रियस्यमपि ब्रह्मणि स्वप्रकाशेन आवसति अधिरूढं भवति येन सो
तैष्यात्मतां ब्रह्मभावं प्रपद्यतीति सार्द्धश्लोकार्थपाठान्तरेतुसंगमं॥ आत्माहानदोषमाह॥ यदृति॥ अन्यथा आत्मत्वेन भासमानाद्देहादेर्विपरि ॥

नित्यमज्ञानवर्जेराद्दति मन्येत वै द्विजाः ज्ञातीनां नु वसन्मध्ये नं विदुर्ब्राह्मणं बुधाः॥ ३०॥ कोह्येवान रमात्मानं ब्राह्मणो हंतुमर्हति निर्लिप्तमचलं शुद्धं सर्वदेहं हृदि दोने
तं ३१॥ तस्मिन हि क्षत्रियस्यापि ब्रह्मावसति नित्यदा॥ योन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते॥ किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ३२ अशांतः स्याद्‌नाशाना
त्मं मतो निरुपद्रवः॥ शिष्टेन शिष्टवत्तस्याद्ब्राह्मणो ब्रह्मवित्कलिः ३३ अनाद्यमानुषे चित्ते आद्यादेवेन तथा कृतो नेह दुर्धर्षो दुःप्रकंपात्मा नविद्याद्ब्राह्मणास्तनुं ॥ ३४

तं संतं अन्यथा कर्त्रादिरूपं प्रतिपद्यते ३३ आत्मतत्त्वं प्रतिपत्त्युपायमाह अशांतः अमर्दहितः यत अनाशानान आनात् अनात् आ[illegible] ज्ञान परिग्रहरूपार्थः
अत एव संमतः शिष्टानां निरुपद्रवश्च स्वयं भवति तथा शिष्टेषि शिष्टवत्स्यात शिष्टत्वं न प्रकाशयेत॥ पाठान्तरे अपि शिष्टवत्स्येष्टलसरा[illegible] स्यात्॥ किंतु शि
ष्ट एव वैदिकमर्यादापरिपालन पर एव स्यात् कथंचित् कोनदर्शी ३३ मानुषेचित्ते पक्ष्यो सधनदारादिरूपे विषये अनाद्यादरिद्र सर्वसंगत्यागितहस्पर्थे देवेपिने

कालिकापुराणोक्तकलिधर्मो ॥

॥भा॰उ॰॥ श्राद्धाः संपन्नाः तथा क्रतोर्दृष्टरीयासतायां संक्रतुं कुर्वीत इत्युपासनायामपि क्रतुशब्दप्रयोगदर्शनात् हूयमपूर्वकं कर्मोपासनानुष्ठानपरा निर्भे
॥८१॥ या भवंतीत्यर्थः तन्नु स्वरूपं ॥२४॥ सर्वक्रतुभ्यो ब्रह्मज्ञानमेव श्रेष्ठमित्याह ॥ सर्वेति विशिष्टं श्लोभनं स्वं स्विष्टस्य यानादिकं येयागेन प्रीताः संतोऽयज्ञ
मानाय कुर्वंतीति ते सृष्टिकृतो देवाः तान् सर्वान् यो ध्यानमेव ध्यातं सकलक्रतुकर्तावेद साक्षात्कुर्यात् सोऽपि ब्राह्मणस्य ब्रह्मविदः समानो न भवति ॥
तत्र हेतुः तस्मिन्निति पतत्स्तस्मिन् विशिष्टे निमित्ते स्वयं प्रपतने यत्नवान् भवति ॥ अयं भावः ॥ विशिष्टे क्रियासाध्यता रतिरूपफलं ॥ ब्रह्मानुस्व

सर्वस्विष्टिकृतो देवान् विद्याद्यद्दिह कश्चन ॥ समानो ब्राह्मणस्यास्य यस्मिन् प्रपतते स्वमम्
॥२५॥ यमप्रपतमानं तु मानयंति स्म मानिताः ॥ न मान्यमानो मन्येत नमान्यमपि संज्वरेत् ॥२६॥

तः सिद्धमेवाभिव्यज्यते ॥ इति तज्ज्ञानफलभूतोऽमोऽपि स्वतः सिद्धत्वान्नित्य इति न विस्पष्टं ब्रह्मज्ञानसममिति ॥२५॥ यमिति यं प्रपतमानं निरारंभं मा ॥राम॥
नयंति देवादयः स एव ब्रह्मात्मवित् मानितो भवति यं तु यज्ञादिकर्तारमिति मानयंति स देवानां पशुः मानित एव तथा च श्रुतिः ॥ अथ यो ॥८१॥
न्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानामिति उपास्ते यज्ञादिना तर्पयतीति ततो हेतोः आत्मानमन्यैर्मा
न्यमानमपि मान्यं न मन्येत ॥ नापि अभिसंज्वरेत् अवमानेनेति शेषः ॥ नकारोऽभिन्नक्रमः ॥ २६॥

लोकस्वभावादेवमां मानयंतिन तु माने योग्यतास्तीति मत्वा रयं न प्राप्नुयादित्याह लोकेति ॥ ३५ ॥ येन मानयंति तेपि पश्यवन्निर्विवेकत्वादुपेक्ष्या एव
न तु दंडनीया इत्याह ॥ अधर्मेति ॥ न वा इति मानं नीवृत्तमार्गि ॥ मुनेरेकमेमौनं योगचर्याः मानार्थिनां परलोको दुःखपारः परलोकार्थी च मौनी वृत्तयोः
इह लोको दुःसंपाद इति भाव ॥ ३६ ॥ धनाभिजने श्वर्यं नृपालक्ष्मीसकखस्य संवासोधिष्ठानं ॥ तथापि सा परिपंथिनी चोरतुल्या परलोकस्य नाशिनी
योगिनां तु सकतरा अनिष्टकारीत्यर्थः ब्राह्मी ब्राह्मणस्य योगपा श्रीः अगुत्नु सामात्मिका अचः सामानिय नृपसाहि श्रीरस्मनासता मिष्टुतेः प्रज्ञा

लोकः स्वभाववह्नि हि निमेषोन्मेषवत्सदा विद्वांसो मानयंतीति मानं मन्येत मानित ॥ ३७ ॥ अधर्मनिपुणात्मे मूढा लोके मायाविशारद... न मान्यं मा
नयिष्यंति मान्यानामवमानिनः ॥ ३८ ॥ नैवे मानं च मौनं च सहितौ चरतः सदा ॥ अयं हि लोको मानस्य असौ मौनस्य तद्विदुः ॥ ३९ ॥ श्रीः सु...स्येह संवास
साचापि परिपंथिनी ॥ ब्राह्मी श्रीर्दुर्लभा सा वहि प्रज्ञाहीनेन क्षत्रिय ॥ ४० ॥ द्वाराणि तस्याः प्रवदंति संतो बहुप्रकाराणि दुराधराणि ... सत्यार्जवे
ह्रीर्दमशौचविद्याः यथान मोहप्रतिबोधनानि ॥ ४१ ॥ इति महाभारते उद्योगपर्वणि सनत्सुजातीये अध्यायः ॥

हीनेनत्रगादीनां रहस्य ... प्राकृ ... एवक
मित्यर्थः ॥ ४० ॥ तस्य ब्रह्मसुखस्य द्वाराणि प्राप्तिसाधनानि दुराधराणि दुःसंरक्ष्याणि ॥ सत्यं यथार्थभाषणं आर्जवं अवक्रता ह्रीः लोकाप
वादभयं दमः इंद्रियनिग्रहः शौचं मृज्जलाभ्यां बाह्यं आंतरं तु मनः शुद्धिः विद्या वेदशास्त्राधिगमः यथेति ॥ एतेषु सत्सु अविद्या ... नायात्रा
गतोपि यथावत्सोभिवृत्तिपरमात्मानमो हपूर्वोयांते मौनं ब्राह्मी श्रीः सत्यादिषट्कं च मोहात्मकस्य ... प्रतिरोधकानी मुक्तं ... रितु मध्या

॥भा॰उ॰ कस्यैषमौनंइत्यादिन्यासपूर्वकंस्वीक्रियमाणोमुनेर्धर्मःमौनंतत्कस्यप्रयोजनस्यार्थेइत्येकः प्रश्नःलोकप्रसिद्धंवाङ्नियमोवा ॥ अमौनंचमौनं
॥८८ ननिर्दिश्याथवाख्यानाद्इतिअज्ञानप्रसिद्धंमौनंप्रातिहितात्यादिन्यवाल्यापरपर्यायात्श्रवणमननाख्यात्इत्यादन्यत्तत्समनियतंविशिष्यास

धृतराष्ट्र उ॰ ॥ कस्यैषमौनंकतरन्नुमौनंप्रब्रूहिविद्वन्निहमौनभा
वम् ॥ मौनेनविद्वानुतयातिमौनंकथंमुनेमौनमिहाचरन्ति ॥ १

नंवामौनशब्दितंतयोर्मध्येतत्रकतरत्मौनशब्दाभिधेयमित्यर्थःतस्यचभावंस्वलक्षणंब्रूहीतितृतीयः तेनमौनेनविद्वान्मौनंमनःप्राणें ॥राम॥
द्रियाणांनिरवशेषेणपरमनिर्विकल्पकंपदमितियावत् ॥ तदुतअपियातीतिचतुर्थः ॥ कथंवाकेनप्रकारेणमौनमाचरन्तीतिपंचमःप्रश्नः ॥ १ ॥८८॥

पंचानामपिप्रश्नानांतंत्रैणोत्तरमाह यतइति ।यस्माद्धेतोः एनंप्रत्यगात्मानंमनसासहवेदान्तअनुप्रविशन्ति ।यतोवाचोनिवर्तन्तेअप्राप्यमनसासह
वाङ्मनसातीतत्वश्रुतेः ततोहेतोर्मौनमिति ।एतन्नामनर्थः एतेनवाङ्मनसातत्पदप्राप्तिर्मौनस्यप्रयोजनंतत्त्ववागादिवाह्येंद्रियनिग्रहनूर्यंतेनच
क्रमात्नवाह्याभ्यंतरप्रपंचयोरभानेनचभानेनप्राप्यंवाङ्मनसातीतंपदमितिप्रश्नचतुष्टयस्योत्तरमुक्तंभवतिपंचप्रश्नोत्तरमाह ।यत्रोत्थितइति यत्रा
धिष्ठानेभूसनिवृत्तात्मनिवेदशब्दस्तथाअयमितिलौकिकशब्दश्चोत्थितः क्षेत्रांकुरस्यवसमुद्रेतरंगहक्ववाविर्भूतः सभूमात्मातन्मयत्वेनविभाति
प्रकाशते ।हेराजन्अयंभावः वेदशब्देनवेदस्यसारतरःप्रणवःभूरित्येवऋग्वेदादजायतभुवइतियजुर्वेदात्स्वरितिसामवेदात्तानिशुक्राण्य

सनत्सुजातउ० ।यतोनवेदामनसासहैनमनुप्रविशंतितत:सम्मौनं ।यत्रोत्थितोवेदशब्दस्तथायंसतन्मयत्वेनविभातिराजन् ।२

भ्यतपस्तेभ्योपितप्तेभ्यस्त्रयोवर्णाअजायंतअकारउकारोमकारइतितानेकधासमभवंस्तदेतदोमितिबह्वृचब्राह्मणात्तस्य[illegible]ओमित्येत
दक्षरमिदंसर्वमितिसार्वात्म्यश्रुतेस्तन्मात्राणांचअकारोकारमकाराणांक्रमात्स्थूलसूक्ष्मकारणप्रपंचवाचकानांचकपोरभेदात्तपू
र्वस्यउत्तरस्मिन्प्रविलापनेगुन्त्यासुप्तपंक्तिपुमाणेस्थूलस्यजगतःसूक्ष्मेलवणेदकन्यायेनप्रविलयोभवति ।तस्यसूक्ष्मस्यकारणेकारण
स्यतुरीयेर्धमात्राख्येशिवमद्वैतंचतुर्थंमन्यंतइतिश्रुतेर्गलितनिखिलद्वैतंभावेवाङ्मनसातीतेप्रविलयोभवतिअतःप्रणवार्थात्प्रवृत्तन्मय
त्वेनतद्रूपवाङ्मनसातीतं ।ब्रह्मभासितीतियुक्तमिति ।२

॥सभा·उ·॥
॥१-६१॥

ननुपरिविदमयथाहृत्सेनतत्रहा एवाग्रनुरुक्तातीतंपदंभातितिह्नानाच्चपथेकातूलमयोप्रोत्तप्रहृयेनेवेदस्समवेपाप्मानमहृयंतरातिअनेः स
वपापनाशश्चभवतिनहिमौनहीनस्यापिग्रणाद्यभ्यासेनतदुभयंभविष्यत्स्याशंकतेअचइति॥४॥अविचक्षणे[illegible]सोनिगृयससमर्थो॥४॥छंदां
सिकेसःवृजिनात्पापात् नन्वर्थागमोपायांदेवतांनिराहतस्यात्तस्यांत्तद्धान्यंमनुभवतीतिवचनात्यंयंवापिस्मरन्भावंस्त्यजत्यंतेश्वनिसास्यासा
तकालेयद्देवत्यंमंत्रंस्मरंस्तिनंदेवतातद्धान्यमस्यभविष्यतीतिकिंवाग्रनसनियहरूपेणमौनेनेत्याशंक्याह॥नीडमितिसोनो भावंप्रकालेछंद

अचोष्युंक्षिपोवेदाम्नायेदंचवेत्स्यः पापानिकुर्वन्तपापेनप्यते किंनलिप्यते॥५॥सनत्सुजातउ॥नैनंसामान्यृचोवापिन यजूंष्यविचक्ष
णः त्रायंतेकर्मणःपापात्रंतेमिथ्याब्रवीम्यहं॥४॥नतंवृजिनात्रायंत्तिमायाविनंमायपावर्त्तमानमनीडंशकुंतास्वजातपक्षा
श्छंदांस्येनंप्रजहंत्यंतकाले॥५॥धृतराष्ट्रउ॥नचेद्वेदाविनाधर्म्येणशक्तास्त्रातुंविचक्षणाः॥अथकस्मात्प्रलापोयंब्राह्मणानांसनातनः॥६

स्येवनस्फुरतीत्यर्थः॥५॥धर्मस्याभाविकं रामोदमस्तपःशौचंक्षांतिरार्जवमेवचज्ञानविज्ञानमास्तिक्यंब्रह्मकर्मस्वभावजमितिगीतासक्तं ॥राम॥
विनाप्रलापः अस्यजु:सामभिःपूतोब्रह्मलोके विधीयते यावतीर्वैदेवतास्ताः सर्वावेदविदिब्राह्मणेवसंतीतिब्राह्मणानांमाहात्म्यप्रलापकोनर्थकोवाक्यसंदर्भः प्रवृत्तइतिशेषः सनातनोनादिः॥ ६॥ ॥१८६॥

॥श्रीराम॥ ७ ॥

उत्तरमाह॥ तस्येति॥ अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद इत्यादिश्रुतेर्यस्य प्रलापो यं वेदशास्त्रादिप्रपंचः तस्यैव परमा
त्मनः स्वयं अव्याकृतं तस्य नामरूपात्मना व्याकृतस्य स्वरूपं इदं जगद्भातिनामादिविशेषरूपैरितीत्थं भावेन नीया॥ नामरूपात्मको विशेषस्त
दात्मकस्वरूपस्यैवेत्यर्थः तथा च श्रुतिः॥ तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियतासौनामायमिदंरूप इतीति हे महानुभाव
निर्दिष्टम्॥ द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं चेत्यादिना कृत्स्नं दृश्यमदृश्यं च विश्वं ब्रह्मरूपत्वेन निर्दिष्टमत्र ह्येवेदमिति सम्यगप्रवदंति अ
ध्यारोपप्रसंगे अपवादप्रसंगे च तद्रूपस्य विश्वस्यामूर्तामूर्तद्विरूपं विलक्षणं उदाहरंति वेदा एव अथात आदेशो नेति नेति न ह्येतस्मादन्य

मनःस्कजातत्व॥ तस्यैव नामादिविशेषरूपैरिदं जगद्भाति महानुभाव
निर्दिष्टमसम्यगमेयप्रवदंति वेदास्त्वद्विश्ववैरूप्यमुदाहरंति॥ ७॥ ॥

त्परमस्तीति नेतीदृशः॥ अत्र नेति नेतीति निषेधद्वयेन प्रकृतमूर्तामूर्तेति निषिद्धप्रपंचशेषत्वेन प्राप्तेः एतस्मादात्मनोऽन्यत्परं कार्यं कारणं चा
तिरिक्तं नास्तीति दर्शितोऽनेनैतत्प्रत्युक्तं तेन न शून्यमवशिष्यत इति श्रुतेः मेव ब्रह्मणो विश्वरूपमुक्तं ततश्च यत्नमवलंब्य वेदोमान्यत्वं वेदोक्तमा
र्गानुष्ठानेनावज्ञानतो वेदाध्ययनमपि निष्फलं भवतीति भवदाज्ञाभंगो दोषाधिक्यमिति भावः॥ अपि तत्र वच्मि सर्वथा विभागो असतीति मत्वा तज्ज
नः दोषो ब्राह्मणानामात्र संभवोपि फलं नो नास्तीति श्लोकार्थः॥ ७॥ ॥

॥ मा॰ उ॰ स्तर्थामिति ॥ यद्विश्वसम्हिल्लक्षणं ब्रह्मप्रोक्तं तदर्थेन तत्प्राप्त्यर्थं एतन्नसि ट्टुतपुरुहत्तुचांद्रायणादिव उक्तं तपसा ब्रह्मजिज्ञासस्वेतिश्रुः सा प्रोक्तं न
॥ ६०॥ थ्याएषाइत्यायाणादिएपितर्थमेवतत्क्रममाहतताभ्यामिति ॥ इत्यातयोर्भ्यां पुरापो मत्तिःपुरायेन पापनाशः निष्पापत्वे ज्ञानेन ब्रह्माकारत्वाचे
तोद्दत्याविदीपिता त्माप्रकाशिता त्मनत्वो भवति ॥ एतेनइत्पतितपसोः साक्षहेतुत्वनिरसनेन ज्ञानात्कर्मसमुच्चयपक्षो निरस्तो वेदितव्यः किमात्म
नत्वप्रकाशेनेनेत्यत्त आह ॥ ज्ञानेनचात्मानमुपेतीति आत्मलाभात्परं विद्यते आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीतिपूरुषः ॥ किमिच्छन्कस्य

तदर्थमुक्तं तपसा तदित्याताभ्यां मसो पुरापमुपैतिद्विद्वान् ॥ पुरायेन पापं विनिहत्य पश्चा
दत्तायते ज्ञानविदीपितात्मा ॥ च ॥ ज्ञानेनचात्मानमुपैति विद्वान् पथ्या पथ्यावर्गफलानुकांक्षी

कस्यकामाय शरीरमनुसंज्वरेत् ॥ इत्यादिश्रुत्यात्मप्राप्तिवेपरमपुरुषार्थं इतिभाव ॥ विपक्षे दोषमाह ॥ पथ्येति अपथ्येतिपक्षांतरं अपथ्य ॥ एम ॥
आत्मज्ञानाभावेन अनात्मनि पुरुषार्थं बुद्ध्या वर्गफलानुकांक्षी भवतीत्यर्थः आत्मानं देवविषयोपहारसुखेन आदरणीतीति ॥ ६०॥
वर्गः इंद्रियगणस्तस्यप्रियफले विषयसुखं तदाकांक्षीसन् ॥ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७

अस्मिन्लोके कृतं यत्पुण्यं पापं वा तत्सर्वं परिगृह्य तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चेति श्रुतेः॥ तमुत्क्रामंतमिति श्रुतिपदस्यार्थः॥ अमुत्र स्वर्गे नरके वा तत्फलं सुखं वा दुःखं वा भुंक्ते ततः पुनरेति इमं मार्गं कर्मलोके शेषेणोपैति। तस्मिन्यावत्संपातमुषित्वाथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तंते त स्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मण इत्यादिश्रुतिभ्यः संपतत्यनेनेति संपातः कर्म॥ ९॥ नन्वेवं तर्हि स्वाध्यायप्रवचने एवेति नाको मौद्गल्यः तद्धि त

यस्मिन्कृतं यत्परिगृह्य सर्वममुत्र भुंक्ते पुनरेति मार्गं॥ ९॥ अस्मिंल्लोके तप
स्तप्तं फलमन्यत्र दृश्यते ब्राह्मणानामिमे लोका ऋद्धे तपसि संयताम्॥ १०॥

यस्मात्स्वाध्यायनाध्यापनयोर्मुख्यं तपस्त्वं श्रवणात् अस्त्विति योरपि मोक्षहेतुत्वं तत्कथमुच्यते तेन कृद्धं सिद्धं जिनाश्रयतीति मत्वा विदु त्तपसो भेदमाह॥ अस्मिन्निति॥ अविदुषां तपसः फलमामुष्मिकं विदुषां ब्राह्मणानां तु इमे एव लोकाः फलदाः ज्ञानरूपफलमित्यर्थः॥ कीदृश्या नां यात्वे तपसि निष्ठतां याते धातुर्व्येकत्वर्थे तवे के केन्यत्वेन इति धातुः तत्र श्रवणपक्वे नं पदस्यार्थः॥ तच्च श्रमो दमस्तपः शेषं मानि प्रागेवोक्तं च ऋ
द्धे तपसीति पाठस्यार्थः॥ ९॥

॥गमा॰उ॰॥ समृद्धं विदुषः असमृद्धं अविदुषश्च एकमेव केवलं शुद्धं कथं अद्वैविध्यं प्राप्नोतीत्यर्थः इति पृच्छति कथमिति ॥ १३ ॥ अत्रमोहं निष्कल्मषमिति कल्म
॥ग॰६१॥ षं कामः अश्रद्धादिरहितत्वं तद्रहितं तपः केवलं कैवल्यसाधनत्वात् केवलमित्युच्यते नदेवश्रद्धाद्युपेतमपि सकामं चेत्समृद्धमित्युच्यते ॥ यत्तु केव
लं दंभार्थमेव क्रियते तन्न ऋद्धं तथा च श्रुतौ ॥ यदेव विद्या करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवतीति तरप् प्रत्ययश्रुतेः विद्यादिहीनस्यापि तेप
सो वीर्यवत्त्वावगमाद् ऋद्धं गम्यते ॥ १४ ॥ तप एव प्रशंसति तपइतीदं सर्वं सर्वं भोग्यमूलं तपः प्राप्यं परं अमृतं मुक्तिं ॥ १५ ॥ ननु निष्कल्मषं तपः

धृतराष्ट्र उ॰ कथं समृद्धमसमृद्धं तपो भवति केवलं सनत्सुजात तद्ब्रूहि यथा विद्याम तन्न ऋद्धं ॥ १२ ॥ सनत्सुजात उ॰ ॥ एतत्समृद्धमप्यृद्धं तपो
भवति नान्यथा निष्कल्मषं तपस्त्वं केवलं परिचक्षते ॥ १३ ॥ तपोमूलमिदं सर्वं यन्मां पृच्छसि क्षत्रिय ॥ तपसा वेदविद्वांसः परं त्वामृतमाप्नुयुः
धृतराष्ट्र उ॰ ॥ कल्मषं तपसो ब्रूहि श्रुतं निष्कल्मषं तपः ॥ सनत्सुजात येनेदं विद्यां गुह्यं सनातनम् ॥ १४ ॥ सनत्सुजात उ॰ ॥ क्रोधादयो द्वाद
श यस्य दोषास्तथा नृशंसादि षडत्र राजन् ॥ धर्मादयो द्वादश तोपितॄणां शास्त्रे गुणा ये कथिता द्विजानां ॥ १५ ॥ ॥७॥

श्रुतं तत्र किं तत् किल्बिषं पृष्टमेवादिरीतेन तपसा सनातनं गुह्यं ब्रह्मज्ञानी यामिति पृच्छति कल्मषमिति ॥ १६ ॥ तदेवाह क्रोधादय इति क्रोधा ॥ग म॥
दिगणो द्वादश स चाधिकं मोरश्चेत्यर्थः ॥ नानानृशंसवर्गश्च तपसः कल्मषं धर्मादिगणाविरुद्धत्वात् तद्रहितधर्माद्युपेतं निःकल्मषमो ॥६१॥
क्षहेतुरित्यर्थः ॥ पितॄणां वशकर्तॄणां मन्वादीनां आततानादिस्यापि पाठः ॥ १५ ॥

क्रोधः इष्टाप्रतीघातोत्थ आक्रोशताडनादिहेतुर्मनस्तापः ॥ १ ॥ कामोभिलाषः ॥ २ लोभः धनव्ययभीरुत्वं ॥ ३ ॥ मोहः कृत्याकृत्यविवेकराहित्यं ॥ ४ विधित्सा सत्यपि अन्नपानादिलाभेपि अग्राह्यखाद्याभक्ष्यपेयपानेच्छास्वरूपं ॥ ५ ॥ अकृपा निर्दयत्वं ६ ॥ असूया परगुणेषु दोषदर्शनम् ॥ ७ ॥ मानः आत्मनि पूज्यताबुद्धिः ॥ ८ ॥ शोकः इष्टार्थनाशे सति मनोवैकल्यं ९ स्पृहा भोगापवर्गेच्छादरः ॥ १० ॥ ईर्ष्या परोत्कर्षासहिष्णुत्वं ॥ ११ जुगुप्सा परनिंदा १२ ॥ बीभत्सना च ॥ मनुष्याणां योगिनामपि चैते दोषा वर्ज्या इत्यर्थः १३ एतेषां मध्ये एकैकोपि मनुष्यं नाशयितुं समर्थः ॥ किंतु कतिपयस

क्रोधः कामो लोभमोहौ विधित्साकृपासूये मानशोकौ स्पृहा च ॥ ईर्ष्या जुगुप्सा च मनुष्यदोषा वर्ज्याः सदा द्वादशैते नरेण ॥ १४ ॥ एकैको ह्यपि पर्युपास्ते मनुष्यान्मनुजर्षभ ॥ लिप्समानोंतरं तेषां मृगाणामिव लुब्धकः ॥ १५ ॥ विकत्थनः स्पृहयालुर्मनस्वी बिभ्रत्कोपं चपलोरक्षणश्च ॥ एतान्प्राप्ताः षण्णराः पापधर्मान्प्रकुर्वते लोभयंतः सुदुर्गे ॥ १६ ॥

मुदायः वर्गः समुदायो वेत्याह ॥ एकैकम् अंतरं छिद्रं ॥ १५ ॥ त्रयोदश नृशंसानि नृशंसान्साह ॥ द्वाभ्यां विकत्थन इति ॥ विकत्थनः परगुणानपेक्ष्य स्वगुणोत्कर्षाभिधानशीलः ॥ १ ॥ स्पृहयालुः अतियत्नपूर्वकं परस्वादियोरोद्धा ॥ २ ॥ मनस्वी गर्वाधिक्यात् परावमाननशीलः ॥ ३ ॥ बिभ्रत्कोपं निमित्तं विनापि सदा कोपपरः ॥ ४ ॥ चपलः मित्रभावादिष्वस्थिरः ॥ ५ ॥ अरक्षणः क्रोशसंपादितस्य स्वस्यार्तस्य पालनमकुर्वन् ॥ ६ ॥ एतान् षट् पापधर्मान् पापाः पापिनो नराः कुर्वते नैव भयं यत् सुदुर्गे महासंकटे ॥ १६ ॥ श्रीरामः ॥ ॥

॥भा॰ उ॰॥ इहपरत्र वा उपस्थितिः तदेव पुरुषार्थ इति वा बुद्धिस्तया विषययोर्द्व्यवस्थितः ॥ १ ॥ अतिमानी अत्यंतदर्पवान् २ पाठांतरे संभोगसविद्वेषो गेधुर
॥९२॥ द्धिमान् द्विषं द्वेषं एधमानः वर्धयन् स्त्रानुतापी दानं कृत्वापि लोभवशान्मम धनं नष्टमिति संतापवान् ३ कृपणः प्राणांतेपि चित्तव्ययमस
हमानः बलीयानतिशयेनबलवान् ॥ ५ ॥ पूर्वराजभ्योप्यधिकं प्रजानां सकाशाद्बलिं गृह्णन्नित्यर्थः वर्गप्रशंसी वर्गेण जनितपरप्रभवः तस्य प्रशंसन
शीलः ॥ ६ ॥ अन्येषां दुःखेनकरवीत्यर्थः ॥ वनितानां कपरिशीलितास कद्वेष्टा ॥ ७ ॥ एते सप्त नृशंसाः पूर्वं च षट् एवं त्रयोदश ॥ १६ ॥ गुणानाह धर्म इति धर्मो

संभोगसंविद्विषमोतिमानी दत्त्वानुतापी कृपणो बलीयान् वर्गप्रशंसी वनितासु द्वेष्टा एते परे सप्त नृशंसधर्माः ॥ १९ ॥ धर्मश्च सत्यं च दमस्
तपश्च अमात्सर्यं ह्रीस्तितिक्षानसूया ॥ यज्ञश्च दानं च धृतिः श्रुतं च व्रतानि वै द्वादश ब्राह्मणस्य ॥ २० ॥ यस्त्वेतेभ्यः प्रभवेत द्वादशेभ्यः सर्वा
मपीमां पृथिवीं सशिष्यात् ॥ त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतो वान्वितो यः तस्य स्वमस्तीति स वेदितव्यः ॥ २१ ॥

वर्णाश्रमनियमः संध्योपासनादिः ॥ १ ॥ सत्यं हिंसाव
र्जं यथार्थभाषणं ॥ २ ॥ जिह्वोपस्थादिनिग्रहः ॥ ३ ॥ तपः कृच्छ्रचांद्रायणादिः ॥ ४ ॥ अमात्सर्यं मत्सरः परगुणासहिष्णुत्वं तदभावः ॥ यज्ञो ज्यो
तिष्टोमादिः ॥ ९ ॥ दानं देहि वेदं संविभागः ॥ १० ॥ धृतिः अत्यंतापदि व्रतादेरत्यागः ॥ ११ ॥ श्रुतं अर्थग्रहणसहितं वेदाध्ययनं ॥ १२ ॥ ब्राह्मणस्य दश ॥राम॥
प्राप्नुमिच्छेत् ॥ १० ॥ यस्त्विति सर्वगुणाढ्यो ब्रह्मविन्नसत्यकामादिगुणभाक् भवति यस्त्वमात्मानमनुविद्य विजानाति स सर्वांश्च लोकान ॥९२॥
प्नोति सर्वांश्च कामानिति श्रुतेः ॥ एतेषां मध्ये त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतो वार्थिनः अर्थेः वित्तं संजातं यस्य सतथा स्वं दैवं वित्तं ॥ २१ ॥

दमः जितेंद्रियत्वं। त्यागः कर्मणामीश्वरेर्पणं। अप्रमादः नवानुसंधानममत्वं मुक्तिः सत्यसुखानि सत्यप्रधानान्येवतानि फलाय भवंतीत्यर्थः २२
अथ दश दोषा त्यागाह द्वादश गुणतं दमस्याह॥ दम इति॥ कृते कर्मणि वैदिके प्रतिकूलं॥ अयथा द्यू आलस्यादिना॥ अकृतेऽपवा सवृताद्वेषप्रतिकू
लं क्षुधा जिह्वालोल्यादिस्वरूपमेको दोषः॥ अनृतास्य सयेप्रसिद्धः कामस्य अभिलाषः। अर्थो धनार्जनार्थेतियत्नः॥ स्पृहा धनाद्यभिलाषः पैशु

दमस्त्यागोऽप्रमादश्च एतेष्वमृतमाहितं॥ तानि सत्यमुखो लोकाः ब्राह्मणा ये मनीषिणः॥ २३॥ दमो ह्यष्टादशगुणः प्रतिकूलं कृताकृते॥ अनृ
तं चाभ्यसूया च पकामार्थौ च तथा स्पृहा॥ २४॥ क्रोधः शोकस्तथा तृष्णा लोभः पैशुन्यमेव च॥ मत्सरश्च विहिंसा च परितापस्तथा रतिः॥ २५॥ अ
पस्मारश्चातिवादश्च तथा संभावनात्मनि॥ एतैर्विमुक्तो दोषैर्यः स दांतः सद्भिरुच्यते॥ २६॥ मदोष्टादशदोषः स्यात्त्यागो भवति षड्गुणः॥ अथैते
बाः प्रमादस्यैतान् दोषान् परिवर्जयेत्॥ २७॥

लकं लेपपरितापः॥ अतिः दुःखित्वं अरतिः सत्क्रियानभिलाषः॥ २४॥ अपस्मारः कर्तव्यविस्मरणं अतिवादः परा
क्रोशः संभावना महत्त्वबुद्धिः॥ २५॥ मद इति येषां स विपर्ययाः द्वादशगुणो न उक्तस्त एव कृताकृते प्रतिकूलाः अष्टादश [illegible] सारा स्यद्गूध
त्यागस्य च विपर्ययाः षट् ते च लक्ष्मीप्राप्तौ हर्षः अप्रिये जाते मध्या स्त्रीये सुष्ठां वा॥ पात्रेष्वप्रदानं [illegible] कामं
त्यागः प्रमादश्च एते चतुर्विंशतिर्दोषाः॥ २८॥

॥भा॰ ३॥ त्यागमेवाह श्रेयानिति श्रियं लक्ष्मीं विद्यां च न त्यक्ष्यति । इष्टं यागहोमादि अपूर्तं तडागारामादि ॥ अप्रिये कीर्तिविनाशादिप्राप्ते समुत्पन्नेऽपि यो व्य
॥६३॥ थां नागच्छति स चतुर्थः त्यागः इत्यर्थः ॥४॥ पंचमत्यागमाह । यो वा नृपः इष्टानिति । षष्ठमाह ॥ अर्हतेऽर्हते इति अर्हते योग्याय ॥५॥ कामत्यागस्य पराका
ष्ठामित्याह पीति ॥ अवाच्यं निर्हृत्निकं त्वानृतं यावदुक्तं तं । यस्तु सर्वं प्रमुच्यंते इति त्यक्तेरिंद्रियैः श्रोत्रादिभिस्त्यक्तो विषयपतिः कामत्यं भवतीति

श्रेयांस्तु षड्विधस्त्यागः श्रियं प्राप्य न त्यक्ष्यति अप्रिये च समुत्पन्ने व्यथां जातु न गच्छति ॥१॥ इष्टान् पुत्रान् स्वदारांश्च न याचेत कदाचन ॥ अ
र्हते याचमानाय प्रदेयं तच्छुभं भवेत् ॥२॥ अप्यवाच्यं वदत्येतं सन्तृतीयो गुणः स्मृतः ॥ त्यक्तैरिंद्रियैरिंद्रियैर्वर्तते नोपयुक्ते स्वकामतः ॥२६॥ न च
कर्मत्वसिद्धेषु दुःखं तेन च न तापयेत् ॥ सर्वैरेव गुणैर्युक्तो द्रव्यवानपि यो भवेत् ॥ इंद्रियेभ्यश्च पंचभ्यो मनसश्चैव भारत ॥ ॥ ७

कामपूर्वकं उपभुक्तो न भवति यथोक्तं न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति इति निष्कामेऽत्वं बहुभिर्नाप्युपयुक्ते कामं सहृत्त्य मे इति एत दि ॥दा॰ भा॰॥
सर्थं न दुःखं कुर्यादिति शेषः न च दुःखेन तापयेत् स्तानिं न प्राप्नुयात् गुणैः कीर्त्यादिभिः पंचभ्यः इंद्रियेभ्यश्च षष्ठान्मनसश्च स्वस्वविषये ॥६३॥
रागद्वेषोत्थाः षड्प्रमादाः ॥३२॥

॥भा०उ०
॥२०६॥

एकं भांडवति श्चनासिश्च पणोवाणिक् समुद्रपः वेश्याः वेश्याजनः यानं युद्धयोग्यं वाहनं ॥ युग्यं केवलं वाहनं फल्गु बालादिकं कलत्रं स्त्री

तत्र नागसहस्राणि हयानामयुतानि च ॥ रथाः शतसहस्राणि पदातीनां च भारत ॥२२॥ चेकितानश्च सैन्येन महता पार्थिवर्षभ धृष्टकेतु
श्च चेदीनां प्रणेता पार्थिवो ययौ ॥२३॥ सात्यकिश्च महेष्वासो वृष्णीनां प्रवरो रथः वृतः शतसहस्रेण रथानां प्रणदन् बली ॥२४॥ क्षत्ता ह क्षत्र
देवश्च रथस्थौ पुरुषर्षभौ ॥ जघनं पालयंतेश्च पृष्ठतोनु प्रजागमन् ॥२५॥ शाकटापणवेश्याश्च यानयुग्यं च सर्वशः ॥ फल्गु सर्वं कलत्रं च यत
किंचित् क्षतदुर्बलं ॥२६॥ कोशसंचयवाहांश्च कोशागारं तथैव च ॥ गजानीकेषु संगृह्य शनैः प्रायाद्युधिष्ठिरः ॥ तमान्वयात्सत्यधृतिः सौ
वित्रिर्युद्धदुर्मदः ॥ श्रेणिमान्वसुदानश्च पुत्रः काश्यस्य चाविभुः ॥२८॥ अष्टाविंशति साहस्राईषादंताः प्रहारिणः कुलीना भिन्नकरटा
मेघा इव विसर्पिणः ॥२९॥ रथा विंशति साहस्राये तेषामनुयायिनः ॥ हयानां नवकोटश्च महतां किंकिणीकिणां ॥३०॥ बहिर्नाग
सहस्राणि दश चान्यानि भारत ॥ विंशतिश्च सहस्राणि पंच चान्यानि भागशः ॥३१॥ युधिष्ठिरस्य यान्यासन् युधि सेनासु सप्तम
श्रंतद्वजीमूताः प्रभिन्नकरटामुखाः ॥३२

दिकं ॥२६॥ कोशो धनं धान्यादि सामग्री ॥ संगृह्य एकीकृत्य ॥२७ ॥३२॥

॥ए०मा॥
॥२०६॥

1938
आर्य समाज
ARYA SAMAJ SHALIBANDA

बलस्कंधसेन्यसमुदायं ॥ ५ ॥ भांडसुद्दोपस्करणां ॥ २० २१ ॥ भीमधन्वान ॥ अयंतेप्रदरंस्यामितिभीमधन्वायनी ॥

अथसैन्यंयथायोगंपूजयित्वानरर्षभ ॥ दिदेशतान्यनीकानिप्रयाणायमहीपतिः ॥ तेषांयुधिष्ठिरोराजासैन्यानांमहात्मनाम ॥ ६ ॥ आदिदेश
सवाह्यानांभक्ष्यभोज्यमनुत्तमं ॥ सगजाश्वमनुष्याणांयेचशिल्पोपजीविनः ॥ ७ ॥ अभिमन्युंबृहंतंचद्रोपदेयांश्चसर्वशः ॥ धृष्टद्युम्नमुखानेतान्प्रा
हिणोत्पाहुनं ॥ ५ ॥ भीमंचयुयुधानंचपांडवंचधनंजयम ॥ द्वितीयंप्रेषयामासबलस्कंधंयुधिष्ठिरः ॥ ६ ॥ भांडंसमारोपयतांचरतांसंप्रधावताम
तत्रतत्रयोधानांप्रहृष्टोदिवमथास्पृशत ॥ १० ॥ स्वयमेवततःपश्चाद्विराटद्रुपदान्वितः ॥ अथापरैर्महीपालैःसहप्रायान्महीपतिः ॥ ११ ॥ भीमधन्वा
यतीसेनाधृष्टद्युम्नेनपालितां ॥ गंगेवपूर्णास्तिमितास्यंदमानाव्यदृश्यत ॥ १२ ॥ ततः ॥ पुनरनीकानिन्ययोजयतबुद्धिमान ॥ मोहयन्धृतराष्ट्र
स्यपुत्राणांबुद्धिनिश्चयं ॥ १३ ॥ द्रोपदेयान्महेष्वासानभिमन्युंचपांडवः ॥ नकुलंसहदेवंचसर्वांश्चैवप्रभद्रकान ॥ १४ ॥ दशचाश्वसहस्राणिद्विसा
हस्राश्चदंतिनः ॥ अयुतानिपदातीनांरथाःपंचशतास्तथा ॥ १५ ॥ भीमसेनश्चदुर्द्धर्षःप्रथमंप्राविशद्बलं ॥ मध्यमेचविराटंचजयत्सेनंचपांडवः ॥ १६
महारथौचपांचाल्यौयुधामन्यूत्तमौजसौ ॥ वीर्यवंतौमहात्मानौगदाकार्मुकधामन्यूत्तमौजसौ ॥ वीर्यवंतौमहात्मानौगदाकार्मुकधारिणौ ॥ १७
अन्वयातांततोमध्येवासुदेवधनंजयौ ॥ बभूवुरतिसंरब्धाःकृतप्रहरणानराः ॥ १८ ॥ तेषांविंशतिसाहस्राह्वयाःशूरैरधिष्ठिताः ॥ पंचनागसहस्रा
णिरथवंशाश्चभारत ॥ १९ ॥ पदातयश्चयेशूराःकार्मुकासिगदाधराःसहस्रशोन्वयुःपश्चादग्रतश्चसहस्रशः युधिष्ठिरोयत्रसैन्येस्वयमेव

॥भा॰उ॰ उत्सृज्य पंचक्रोशं रक्षार्थं पंचयोजनं वर्तुलं परिधिं कृत्वेत्यर्थः॥ सेनानिवेशाः सैनिकानां वणिक् भूपाश्वादयः॥ २५॥ अध्यायः
॥३०८॥
अविशेषं विजानंति पुरस्य शिबिरस्य च॥ कृशलअपि राजेंद्र नरा नगरवासिनः॥ २३॥ तादृशान्येव दुर्गाणि राज्ञामपि महीपतिः॥ कारया
मास कौरव्यः शतशोथ सहस्रशः॥ २४॥ पंचयोजनमुत्सृज्य मंडलं तत्र भारत॥ सेनानिवेशास्ते राजन्नाविशन्नथ संघशः॥ २५॥ तत्र ते पृ
थिवीपाला यथोत्साहं यथाबलं॥ विविशुः शिबिराण्यत्र सूतमागधवंदिनः॥ २६॥ तेषां दुर्योधनो राजा सैन्यानां सुमहात्मनां॥ आदि
देश सवाहनानां भक्ष्यभोज्यमनुत्तमं॥ २७॥ सगजाश्वमनुष्याणां ये च शिल्पोपजीविनः॥ ये चाप्यनुगतास्तत्र सूतमागधवंदिनः॥ २८
वणिजो गणिकाचारा मा ये चैव प्रेक्षका जनाः॥ सर्वांस्तान् कौरवो राजा विधिवत्प्रत्यपैक्षत॥ २९॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्व
णि॰ वैशं॰॥ तथैव राजा कौंतेयो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः॥ धृष्टद्युम्नमुखान्वीरान् चोदयामास भारत॥ चेदिकाशिकरूषाणां सर्वे
षामुग्रतेजसां॥ सेनापतिममित्रघ्नं धृष्टकेतुमथादिशत्॥ विराटं द्रुपदं चैव युयुधानं शिखंडिनम्॥ पांचालौ च महेष्वासौ युधामन्यू ॥राम॥
त्तमौजसौ॥ ३॥ ते शूराश्चित्रवर्माणस्तप्तकुंडलधारिणः॥ आज्यावसिक्ता ज्वलिता धिष्ण्या इव हुताशनाः॥ अशोभंत महेष्वासा ॥३०८॥
ग्रहाः प्रज्वलिता इव॥ ५॥ श्रीरामः

ंरक्षश्चैवमहावाहोहैडिंवश्चमहावल॥४९॥पुत्रोस्यांजनपर्वाचमहावलपराक्रमा॥भैमसेनेयश्चमहावाहुः संग्रामवरकोविदः॥अभिम
न्युश्चवलवान्द्रौपद्याः॥पंचचात्मजाः॥स्वयंचासितयाप्रक्तः त्रैलोक्योत्सादनेपि च॥५०॥क्रोधाद्यंपुरुषंपश्येस्त्वंवासवसमद्युते॥साक्षिप्रं
नभवेद्युक्तमितितांवोधिकौरव॥५१॥इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणि॥१४१॥ततःप्रभातेविमलेधार्तराष्ट्रेणचोदिताः॥दुर्योधनेन
राजानः॥प्रययुःपांडवान्प्रति॥१॥आप्लावस्य चपःसर्वस्रग्विणःशुक्लवाससः॥गृहीतशस्त्राध्वजिनः॥स्वस्तिवाच्यहुताग्नयः॥२॥सर्वे
ब्रह्मविदःशूराः सर्वेसुचरितव्रताः॥सर्वेकामकृतश्चैवसर्वेचाहवलक्षणाः॥३॥आहवेषुपरान्लोकान्जिगीषंतोमहावलाः एका
ग्रमनसः॥सर्वेश्रद्दधानाः॥परस्परं॥४॥विंदानुविंदावावंत्यौकेकेयावाह्लिकैःसह॥प्रययुःसर्वएवैतेभारद्वाजपुरोगमाः॥५॥अश्वत्थामा
शांतनवःसैंधवोथजयद्रथः॥दाक्षिणात्याःप्रतीच्याश्चपार्वतीयाश्चयेतथा॥६॥गांधारराजःशकुनिःप्राच्योदीच्याश्चसर्वशः॥श
काः॥किराताः॥पवनाः॥शिवयोथवसातयः॥७॥स्वैःस्वैःसैनीकैःसहिताः॥परिवार्यमहारथं एतेमहारथाःसर्वेद्वितीयेनिर्ययुर्वले॥८॥
कृतवर्मासहानीकः त्रिगर्तश्चमहावलः॥दुर्योधनश्चनृपतिर्भ्रातृभिःपरिवारितः॥९॥शलोभूरिश्रवाःशल्यःकौशल्योथवृ
हद्वलः॥ एतेपश्चादनुगताधार्तराष्ट्रपुरोगमाः॥१०॥तेसमेतायथान्यायधार्तराष्ट्रामहावलाःकुरुक्षेत्रस्यपश्चार्द्धेव्यवतिष्ठंत
हस्तिनाः॥११॥दुर्योधनस्यशिविरंकारयामासभारतयथैवहास्तिनपुरंद्वितीयंसमलंकृतं॥१२॥

मानंअनयोर्वीजभूतयोर्नाशेवीजाभावःभविष्यस्यापिनाशोमेयेवकर्त

अध्यायः एतदिति ।सुषितांनिशांप्रभातकालेभूतमुत्पन्नंभव्यमुत्पाद्यमानंअनयोर्वीजभूतयोर्नाशेवीजाभावः भविष्यस्यापिनाशोमेयेवकर्त

संजयउ० । प्रभातायांतुशर्वर्यांपुनरेवसुतस्तव मध्येसर्वस्यसैन्यस्यपितामहमपृच्छत ।१॥ कलाभीष्मस्पतद्वाक्यंराजादुर्योधनः पप्रच्छ

नराजेंद्रद्रोणमंगिरसांवरं ।१४॥ आचार्यकेनकालेनपांडुपुत्रस्यसैनिकान् निहन्यादितितद्रोणः प्रसुवाचहसन्निव ।१६। स्थविरोस्मिमहा

वाहोमंदप्राणविचेष्टनः शस्त्राग्निनानिर्दहेयंपांडवानामनीकिनीं ।१७। यथाभीष्मः शांतनवोमासेनेतिमतिर्मम । एषामेपरमाशक्ति

रेतन्मेवलंतुमेवलं ।१५। ह्याभ्यामेवतुमासाभ्यांकृपः शारद्वतोब्रवीत् । द्रौणिस्तुदशरात्रेणप्रतिजज्ञेवलक्षयं ।१९। कर्णस्तुपंचरात्रेणप्रतिज

मेहास्त्रवित् । तच्छ्रुत्वासतपुत्रस्यवाक्यंसागरगासुतः ।२० । जहासस्वनवद्धासंवाक्यंचेदमुवाचह नहियावद्रणेपार्थंवाणखड्गधनुर्द्ध

रं ।२१॥ वासुदेवसमायुक्तंरथेनायांतमाहवे । समागच्छसिराधेयतेनेवमभिमन्यसे ।२२॥ शक्यमेवंचभूयश्चत्वयावक्तुंयथेष्टतः ।२३

इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणि० वैष्णं । एतच्छ्रुत्वातुकौंतेयः सर्वान्भ्रातॄनुपह्वरे । आहूयभरतश्रेष्ठइदंवचनमब्रवीत् ॥१॥ धार्त्तराष्ट्रस्य

सैन्येषुयेचारपुरुषाममनेप्रवृत्तिंप्रयच्छंतिममैषांव्युषितांनिशां ।२। धै दुर्योधनः किलापृच्छदापगेयंमहाव्रतं । केनकालेनपांडूनांहन्याः

सैन्यमितिप्रभो ।३। मासेनेतिवचनेनोक्तेधार्तराष्ट्रःकुमतिः तावताचैवकालेनद्रोणोपिप्रतिजज्ञिवान् ।।४

मन्त्यर्थः वेदांतावभृथस्नातः वेदयहरणंतएवर

ंखश्चैवमहाबाहोहैडिंबश्चमहाबल॥ २९॥ पुत्रोस्यांजनपर्वाचमहाबलपराक्रमः॥ शैनेयश्चमहाबाहुः संग्रामवरकोविदः॥ अभिम
न्युश्चबलवान्द्रौपद्याः॥ पंचचात्मजाः॥ स्वयंचासितपाप्माकः त्रैलोक्योत्सादनोयुधि॥ ३०॥ क्रोधाद्यंपुरुषंपश्येत्त्वंवासवसमद्युते॥ साक्षिप्र
नभवेद्यक्षमितितांवोद्यैकौरव॥ ३१॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणि॥ ३१॥ ततःप्रभातेविमलेधार्तराष्ट्रेणचोदिताः॥ दुर्योधनेन
राजानःप्रययुःपांडवान्प्रति॥ १॥ आप्लाव्यचशुचयःसर्वेसस्विणःशुक्लवाससः॥ गृहीतशस्त्राध्वजिनःस्वस्तिवाच्यहुताग्नयः॥ २॥ सर्वे
ब्रह्मविदःशूराःसर्वेसुचरितव्रताः॥ सर्वेकामकृतश्चैवसर्वेचाहवलक्षणाः॥ ३॥ आहवेषुपराँल्लोकान्जिगीषंतोमहाबलाः एका
ग्रमनसःसर्वेश्रद्दधानाःपरस्परं॥ ४॥ विंदानुविंदावावंत्यौकेकयावाह्लिकैःसह॥ प्रययुःसर्वएवैतेभारद्वाजपुरोगमाः॥ ५॥ अश्वत्थामा
शांतनवःसैंधवोथजयद्रथः॥ दाक्षिणात्याःप्रतीच्याश्चपार्वतीयाश्चयेनथा॥ ६॥ गांधारराजःशकुनिःप्राच्योदीच्याश्चसर्वशः॥ श
काःकिराताःपवनाःशिवयोथवसातयः॥ ७॥ सैःस्वैर्नीकैःसहिताःपरिवार्यमहारथं॥ एतेमहारथाःसर्वेद्वितीयेनिर्ययुर्बले॥ ८॥
कृतवर्मासहानीकस्त्रिगर्ताश्चमहाबलाः॥ दुर्योधनश्चनृपतिर्भ्रातृभिःपरिवारितः॥ ९॥ शलोभूरिश्रवाःशल्यःकौशल्योथबृ
हद्बलः॥ एतेपश्चादनुगताधार्तराष्ट्रपुरोगमाः॥ १०॥ तएतेसमेतायथान्यायंधार्तराष्ट्रामहाबलाः कुरुक्षेत्रस्यपश्चार्धेव्यवतिष्ठंत
दंशिताः॥ ११॥ दुर्योधनस्तुशिबिरंकारयामासभारतयथैवहास्तिनपुरंद्वितीयंतीसमलंकृत॥ १२॥

अध्यायः एतदिति ॥ सुषितांनिशांप्रभातकालेभूतमुत्पन्नंभव्यमुत्पाद्यमानंअनयोर्बीजभूतयोर्नाशेनबीजाभावः भविष्यस्यापिनाशोऽस्मेयेवकर्त

मध्येसर्वस्यसैन्यस्यपितामहमपृच्छत ॥१॥ केनकालेनभीष्मस्पतद्वाक्यंराजादुर्योधनः पर्यपृच्छ

संजयउ० ॥ प्रभातायांतुशर्वर्यांपुनरेवसुतस्तव

नरोत्तमः सर्वसेन्यंपंचरात्रेणपांडवान् निहन्याहमितितद्रोणःप्रसुवाचहसन्निव ॥१६॥ स्थविरोऽस्मिमहा

नराजेंद्रद्रोणमंगिरसांवरं ॥१४॥ आचार्यकेनकालेनपांडुपुत्रस्यसैनिकान् मंदाप्राणविचेष्टनः शस्त्राग्निनानिर्दहेयंपांडवानामनीकिनीं ॥१७॥ यथाभीष्मः शांतनवोमासेनेतिमतिर्मम ॥ एषामेपरमाशक्ति

वाहेमंदप्राणविचेष्टनः शस्त्राग्निनानिर्दहेयंपांडवानामनीकिनीं ॥१७॥ यथाभीष्मः शांतनवोमासेनेतिमतिर्मम ॥ एषामेपरमाशक्तिः कर्णोऽस्त्रैःपंचरात्रेणप्रतिज

रणेदेवंतुमेवलं ॥१५॥ द्वाभ्यामेवतुमासाभ्यांकृपःशारद्वतोऽब्रवीत् ॥ द्रोणिस्तुदशरात्रेणप्रतिजज्ञेबलक्षयं ॥१८॥ नहिपावद्रणेपार्थंबाणखड्गधनुर्द्धरं

ज्ञेमहास्त्रवित् ॥ तच्छ्रुत्वासूतपुत्रस्यवाक्यंसागरगासुतः ॥२०॥ जहासस्वनवत्हास्यंवाक्यंचेदमुवाचह ॥२१॥ कथमेवंवभूपश्चात्तयावर्त्कुपथ्यपृच्छतः ॥२२

रे ॥२३॥ वासुदेवसमायुक्तंरथेनायांतमाहवे ॥ समागच्छसिराधेयतेनैवमभिमन्यसे ॥२४॥ एवमेवचभूपश्चात्तयावक्तुंयथेष्टतः ॥ धार्तराष्ट्रस्य

इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्व० टी० वेषं० ॥ एतच्छ्रुत्वातुकौंतेयः सर्वान्भ्रातॄनुपह्वरे ॥ आहूयभरतश्रेष्ठइदंवचनमब्रवीत् ॥१॥ धार्तराष्ट्रस्य

सैन्येषुपचारपुरुषाममनेप्रवृत्तिमयच्छत ॥ इमांव्युषितानिशां ॥२॥ दुर्योधनः किलापृच्छदापगेयंमहाव्रतं ॥ केनकालेनपांडूनांहन्याः

सैन्यमितिमितिप्रभो ॥३॥ मासेनेतिचतेनोक्तोधार्तराष्ट्रःसुदुर्मतिः तावताचैवकालेनद्रोणोऽपिप्रतिजज्ञिवान् ॥४॥

अट्टत्वर्थः वेदांतावभृथस्नातावेदयहरणंतस्यवर

दुर्योधनः पर्यपृच्छत गांगेयकेनकालेनपांडवस्यसैन्यंक्षपयेथाः २

॥भा-उ- गोतमोद्विगुणंकालमुक्तवानितिनःश्रुतं॥ द्रोणिस्तुदशरात्रेणप्रतिजज्ञेमहास्त्रवित्॥५॥ तथादिव्यास्त्रवित्कर्णः संस्पर्द्धन्सव्यसाचि
॥३०१॥ ना पंचभिर्दिवसैर्हंतुंसैन्यंमेप्रतिजज्ञिवान्॥६॥ तस्मादहमपीछामिश्रोतुमर्जुनतेवचःकालेनकियतातांस्त्वंक्षपयेरितिसंयुगे ७ ए
वमुक्तोगुडाकेशःपार्थिवेनधनंजयः वासुदेवंसमीक्ष्यैवंवचनंप्रत्यभाषत॥८॥ सर्वएतेमहात्मानःकृतास्त्राश्चित्रयोधिनः असंश
यमहाराजपुनरेवनसंशयः॥९॥ अपैतुमनसस्तापोयथासत्यंब्रवीम्यहं हन्यामेकरथेनैवास्मद्देवसहायवान्॥१०॥ सामरानपि
लोकांस्त्रीन्सर्वान्स्थावरजंगमान्॥ भूतंभव्यंभविष्यंचनिमेषादितिमेमतिः॥११॥ यत्तुघोरंपशुपतिःप्राददस्त्रंमहान्मम के
रातेद्वंद्वयुद्धेवैतदिदंममवर्त्तते॥१२॥ यद्युगान्तेपशुपतिःसर्वभूतानिसंहरन् प्रयुंक्तेपुरुषव्याघ्रतदिदंममवर्त्तते॥१३॥ तन्नजानाति
गांगेयोनद्रोणोनचगौतमः नचद्रोणसुतोराजन्कुतएवतुसूतजः॥१४॥ नचयुक्तोरणेहंतुंदिव्यैरस्त्रैःपृथग्जनः। आर्जवेनैव
युद्धेनविजेष्यामोरणेरथान्॥१५॥ तथेमेपुरुषव्याघ्रसहायास्तवपार्थिवाः सर्वेदिव्यास्त्रविद्वांसःसर्वेयुद्धाभिकांक्षिणः॥१६ ॥एम॥
वीरव्रतधराःसर्वेसर्वेसुचरितव्रताः निहन्युःसमरेसेनांदेवानामपिपांडव॥ शिखंडीयुयुधानश्चधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः भीमसेनोयमौ ॥३०७॥
चैवयुधामन्यूत्तमौजसौ विराटद्रुपदौचोभौभीष्मद्रोणसमौयुधि॥१८॥

सत्यं यथार्थभाषणं स्वर्गस्य सत्यं ब्रह्म स्वर्गो मोक्षः पारावारस्य समुद्रस्य ५४ शान्तिखड्गः क्षमाखड्गः ५५ अहिंसेति पुत्राणां दियहेण कुलक्ष

यमाकुर्वतीति भावः ५७ द्वाविमावित्यादिषु किंचित्प्रकृतोपयोगः पुपरन्ते किंचित्प्रसंगान्तदृष्टान्ततोऽर्थे चेति ज्ञेयं अयोद्धारमिति पांडवायोत्स्यसे न एवेत्य

एकं विषरसो हन्ति शस्त्रेणैकश्च वध्यते सराष्ट्रं सप्रजं हन्ति राजानं मंत्रविप्लवः ५० एकः स्वादु न भुंजीत एकः स्वार्थान्न चिंतयेत् एको न गच्छेद
ध्वानं नैकः सुप्तेषु जागृयात् ५१ एकमेवाद्वितीयं तद्यद्राजन्नावबुध्यसे सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव ५२ एकः क्षमावतां दोषो द्वि
तीयो नोपपद्यते यदेनं क्षमया युक्तमशक्तं मन्यते जनः ५३ सोऽस्य दोषो न मंतव्यः क्षमा हि परमं बलं क्षमा गुणो ह्यशक्तानां शक्तानां भूष
णं क्षमा ५४ क्षमा वशीकृतिर्लोके क्षमया किं न साध्यते शांतिः खड्गः करे यस्य किं करिष्यति दुर्जनः ५५ अतृणे पतितो वह्निः स्वयमेवोपशा
ति अक्षमावान्परं दोषैरात्मानं चैव योजयेत् ५६ एको धर्मः परं श्रेयः क्षमैका शांतिरुत्तमा विद्यैका परमा तृप्तिरहिंसैका सुखावहा ५७ द्वा
विमौ ग्रसते भूमिः सर्पो बिलशयानिव राजानं चाविरोद्धारं ब्राह्मणं चाप्रवासिनं ५८ द्वे कर्मणी नरः कुर्वन्नस्मिँल्लोके विरोचते अब्रुवन्परुषं
किंचिदसतो नार्चयंस्तथा ५९ द्वाविमौ पुरुषव्याघ्र परप्रत्ययकारिणौ स्त्रियः कामितकामिन्यो लोकः पूजितपूजकः ॥६०॥ ॥ ॥राम॥
॥४८॥

र्थः ५९ असतः अकुल्याहिंस्त्रमाचार्यासीति भावः ५९ पूजितेति पुत्रेण पूजितं कर्णं त्वमपि पूजयसीत्यर्थः ॥६०॥ ॥६०॥ ॥

नैष्कर्म्यात् अयत्वेन ॥४३॥ मूर्खं राजादीन् अज्ञानं यथास्थानं तथाउपास्ते ॥ कदर्य्यं अहिताः ॥ ४४ असमुन्नद्धः अनुद्धतः ॥४५॥ एकयेति बुद्धिर्मते त्य
पक्षमादेकं यावुध्यादेतिव्याख्या द्वयेपि समानं द्वे नीतो कार्याकार्ये अधर्मानित्यानि त्येवि निश्चित्य सम्यगवधार्य श्रीनू नीतो मित्रोदासीन शत्रूप
क्षे काम क्रोध लोभान् चतुर्भिः साम दान भेद दंडैः मित्रं साम्ना दानभेदाभ्यां मुभाभ्यामुदासीनं सर्वैः शत्रुं वशीकुरुपक्षे शब्दसोपरस्यत्रद्वाभिः
पक्षद्वयेपि ॥ इंद्रियाणि जित्वा षड्गुण विदित्वा संधिविग्रहादीन् ज्ञात्वा पक्षे काम क्रोध लोभान् ॥ अशनाय यपिपासा शोक मोह जरा मृत्यू च सप्त हित्वा

परस्त्रिपतिदोषेण वर्तमानः स्वयं तथा ॥ यस्वक्रुध्यत्यनीशानः स च मूढतमो नरः ॥४२॥ आत्मनो वलमज्ञाय धर्मार्थपरिवर्जितं ॥ अलभ्यमिछ
न्नैष्कर्म्यान्मूढबुद्धिरिहोच्यते ४३ अशिष्यं शास्ति यो राजन्यश्च शून्यमुपासते ॥ कदर्य्यं भजते यश्च तमाहुर्मूढचेतसं ॥४४॥ अर्थं महान्तमा
साद्य विद्यामैश्वर्यमेव वा ॥ विचरत्यसमुन्नद्धो यः स पंडित उच्यते ॥४५॥ एकः संपन्नमश्नाति वस्ते वासश्च शोभनं ॥ योसंविभज्य भृत्येभ्यः कोन्
शंसतरस्ततः ॥४६॥ एकः पापानि कुरुते फलं भुंक्ते महाजनः ॥ भोक्तारो विप्रमुच्यंते कर्ता दोषेण लिप्यते ॥४७॥ एकं हन्यान्नवा हन्यादिषुर्मुक्तो
धनुष्मता ॥ बुद्धिर्बुद्धिमतोत्सृष्टा हन्याद्राष्ट्रं सराजकं ॥४८॥ एकया द्वे विनिश्चित्य त्रींश्चतुर्भिर्वशे कुरु ॥ पंच जित्वा विदित्वा षट् सप्त हित्वा सुखी भव
॥४९॥

स्त्रियो क्षा मृगया पानं वाक्पारुष्यं च पंचमं ॥ महच्च दंडपारुष्यमर्थदूषणमेव च इति सप्त हेयानि ॥ पक्षे यं वैंद्रियाणि बुद्धिमनसी च सत्वं का स्व
खी भव तथा च श्रुतिः ॥ यदा पंच वतिष्ठंते ज्ञानानि मनसा सह बुद्धिश्च न विचेष्टते तामाहुः परमां गतिमिति ॥ पूर्वे इंद्रियाणां प्रत्याहार उक्तः इहांपी

॥भा० टी०॥ प्रच्छन्नवाक् अकुण्ठितवचनः चित्रकथो लोककथाभिज्ञः ऊहस्तर्कः प्रतिभानं तत्कालस्फूर्तिः ३३ प्रज्ञानुगं बुद्धिवश्यं श्रुतानुगा प्रज्ञा शास्त्रानुसारि
॥४२॥ णी ३४ अक्रमेण हीनक्रमेण घृताद्विनेत्यर्थः ॥ तादृशो दुर्योधनः ३५ ॥ स्वसमर्थमिति तादृशः शकुनिः ३६ अकामान् भक्तिहीनान् क्रमादीन्

न हृष्यत्यात्मसंमानेनावमानेन न तप्यते । गांगो ह्रद इवाक्षोभ्यो यः स पण्डित उच्यते ३१ तत्त्वज्ञः सर्वभूतानां योगज्ञः सर्वकर्मणां । उपायज्ञो मनुष्या
णां नरः पण्डित उच्यते ॥ ३२ ॥ प्रवृत्तवाक् चित्रकथ ऊहवान् प्रतिभानवान् । आशु ग्रंथस्य वक्ता च यः स पण्डित उच्यते ॥ ३३ ॥ श्रुतं प्रज्ञानुगं यस्य प्रज्ञा
चैव श्रुतानुगा । असंभिन्नार्यमर्यादः पण्डिताख्यां लभेत सः ॥ ३४ ॥ अश्रुतश्च समुन्नद्धो दरिद्रश्च महामनाः । अर्थांश्चाकर्मणा प्रेप्सुर्मूढ इत्यु
च्यते बुधैः ३५ स्वमर्थं यः परित्यज्य परार्थमनुतिष्ठति ॥ मिथ्या चरति मित्रार्थे यश्च मूढः स उच्यते ॥ ३६ ॥ अकामान् कामयति यः कामयाना
न् परित्यजेत् । बलवन्तं च यो द्वेष्टि तमाहुर्मूढचेतसं ॥ ३७ ॥ ------ अमित्रं द्वेष्टि हिनस्ति च कर्म चारभते दुष्टं तमाहुर्मूढचेतसं ॥ ३८
संसारयति कृत्यानि सर्वत्र विचिकित्सते । चिरं करोति क्षिप्रार्थे स मूढो भरतर्षभ ॥ ३९ ॥ श्राद्धं पितृभ्यो न ददाति दैवतानि नार्चति सुहृ
न्मित्रं न भजते तमाहुर्मूढलक्षणं ॥ ४० ॥ अनाहूतः प्रविशति अपृष्टो बहु भाषते ॥ अविश्वस्ते विश्वसिति मूढचेता नराधमः ॥ ४१ ॥सभा॥

त्वयि भक्तिमतः ॥ पांडवान् बलवन्तं युधिष्ठिरं ३७ दुष्टं जतुगृहदाहादि संसारयति कृत्यादिद्वारा प्रवर्त्तयति ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ श्रीरामं ॥४७॥

दर्पएव ज्ञानं मानार्हमान्यमानितामान्यमानार्हे आत्मानंमन्यतइतिमान्यमानित्तस्य भावः सत्ता ॥ २५ ॥ संसारिणीस्वभावतो अनवस्थितापि काम
दैहिककरत्वात् ॥ उभयलोकफलत्वादुह अर्थहरीतिसः पीडितार्थकामो धर्मार्थापेक्षयानिकृष्टत्वमर्थ ॥ कामादितिपक्षकामस्य अंथेह
रीतेस अर्थो मोक्षादेवसर्वअर्थविदिति ज्ञानफले मोक्षेकृत्स्नस्यार्थस्यांतर्भावात् समीक्ष्य अनुरोधमासजनकादिनुल्य अत्यंतपंडितउच्य

यस्यकृत्यंनजानंतिमंत्रंवामंत्रितंपरे ॥ कृतमेवास्यजानंति सवैपंडितउच्यते ॥ २२ ॥ यस्यकृत्यंनविघ्नंतिशीतमुष्णंभयंरतिः ॥ समृद्धिरसमृद्धिर्वा सवै
पंडितउच्यते ॥ २४ ॥ यस्यसंसारिणीप्रज्ञाधर्मार्थावनुवर्तते ॥ कामादर्थंवृणीतेयः सवैपंडितउच्यते ॥ यथाशक्तिचिकीर्षंतियथाशक्ति
चकुर्वते ॥ नकिंचिदवमन्यंतेनराःपंडितबुद्धयः ॥ २५ ॥ क्षिप्रंविजानातिचिरंशृणोतिविज्ञायचार्थंभजतेनकामात् ॥ नासंपृष्टोह्युपयुंक्तेपरा
र्थेतत्प्रज्ञानंप्रथमंपंडितस्य ॥ २६ ॥ नाप्राप्यमभिवांछंतिनष्टंनेच्छंतिशोचितुं ॥ आपत्सुचनमुह्यंतिनराःपंडितबुद्धयः ॥ २८ ॥ निश्चित्ययःप्रक्रमते
नांतर्वसतिकर्मणः ॥ अवंध्यकालोवश्यात्मासवैपंडितउच्यते ॥ २६ ॥ आर्यकर्मणिरज्यंतेभूतिकर्माणिकुर्वते ॥ हितंचनाभ्यसूयंतिपंडिताभ
रतर्षभ ॥ ३० ॥

ते २५ चिरंशृणोतिज्ञानदार्ढ्यायअसंपृष्टः पृष्टोवाचावदष्टः वाच्यंकरोति ॥ परार्थेविःप्रयेपज्ञानंचिन्हं ॥ २१ ॥ २५ ॥ निश्चित्यबुद्ध्यायत्नसाध्य
त्वंकर्मणः ॥ अंतर्मध्येनवसतिनोपरमतेकिंतुसमापयत्येव ॥ अवंध्यःकालः ॥ सर्वदाप्रयोजनमेवकर्माचरन् ॥ २६ ॥ आर्याःशिष्टाःतद्
योग्यकर्माणिभूमिरैश्वर्यंतत्साधकानिकर्माणितत्तद्विनाशिलब्धानांजनानांऐश्वर्यादिनांयोगोरक्षणाप्रकारउपायस्तदर्थैसामग्रीम

॥भा॰उ॰ गृध्यन् लिप्सावान् ॥२४॥ प्रेष्यप्रकर्षेण प्रेषणीयः प्रार्थ्य इति यावत् त्वया प्रेषितो वनमिति शेषः ॥२६॥ विपरीतराजलक्षणहीनः हि सर्वेषां द्वेष्यः भागधेय
॥४६॥ राज्यांशे अर्चिषां नेत्ररश्मीनां प्रक्षयात् न संमतः त्वं धर्मोऽपि सन्निति उपहासः अथ भागधेयेन राज्यभागित्वेन हेतुनापि संमतस्त्वम् उपहास एव ॥२७॥ आनृशं
स्यात् क्रूरत्वाभावात् अनुक्रोशात् दयालुत्वात् नितिस्तते युधिष्ठिर इति शेषः ॥२८॥ एतेष्विति ॥ एतेषामधीनो भूलोकः इत्यर्थः एतेषु पांडित्यं नास्तीति किं

कच्चिदेतैर्महादोषैर्न स्पृष्टोऽसि नराधिप कच्चिच्च परवित्तेषु गृध्यन्न परितप्यते ॥२४॥ धृतराष्ट्र उ॰ ॥ श्रोतुमिच्छामि ते सर्वं परं नैःश्रेयसं वचः अस्मि
न् राजर्षिवंशे हि त्वमेकः प्राज्ञसंमतः ॥२५॥ विदुर उ॰ राजा लक्षणसंपन्नस्त्रैलोक्यस्याधिपो भवेत् प्रेष्यस्ते प्रेषितश्चैव धृतराष्ट्र युधिष्ठिर ॥२६॥ वि
परीतस्तरश्च त्वं भागधेये न संमतः ॥ अर्चिषां प्रक्षयाच्चैव धर्मात्मा धर्मकोविदः आनृशंस्यादनुक्रोशाद्धर्मात्सत्यात्पराक्रमात् ॥ गुरुत्वात्त्वयि संप्रे
क्ष्य बहून्क्लेशांस्तितिक्षते ॥२८॥ दुर्योधने सौबले च कर्णे दुःशासने तथा ॥ एतेष्वैश्वर्यमाधाय कथं त्वं भूतिमिच्छसि ॥२९॥ आत्मज्ञानं समारंभ
स्तितिक्षा धर्मनित्यता ॥ यमर्था नापकर्षन्ति स वै पंडित उच्यते ॥२०॥ निषेवते प्रशस्तानि निंदितानि न सेवते ॥ अनास्तिकः श्रद्दधान एतत्पं
डितलक्षणं ॥२१॥ क्रोधो हर्षश्च दर्पश्च ह्रीस्तंभो मान्यमानिता यमर्थान्नापकर्षन्ति स वै पंडित उच्यते ॥२२॥

कं पंडितलक्षणान्याह ॥१९॥ आत्मज्ञान ॥रा॰म॰॥
मित्यादिना आत्मज्ञानं यथा स्वापेक्षं समारंभः प्रारब्धापेक्षः तितिक्षा वैराग्यापेक्षा धर्मनित्यता श्रद्धापेक्षा एतानि अयथाभूतानि मूढान् पृथ ॥४६॥
गर्थान् न कर्षंति न नु पंडितानित्यर्थः ॥२०॥ अनास्तिकः परलोकाद्यस्तीति जानन् श्रद्धा गुरुवेदवाक्यादिषु फलाविश्वासं भवी निश्चयपरतन्त्रः

ईश्वराणां देवानां विषयादन्यत्र किं सर्वं दैवाधीनमित्यर्थः ।यत्र यतः पार्थोर्जुनः परलोकं इष्टं अपक्रामत ।इमं लोकं शरीरं एव त्यक्त्वा बान् सता
द्वशनः नारदाद्दिवं उभयलोकं संवरणायो गयत्वेन साधूनां संमतोपि यदि तथा वनवासेन क्लेशसहः स्यात् तदा मनुष्यकारेणास्तीत्यसिन्न
र्थो संप्रायोन ।२३। एतानीति ।एतान् शौर्यादीन् गुणान् कर्मकृतान् कर्मानुसारेण हृष्टिहासयुक्तान् अवेक्ष्य तत एव भाव आभावो एश्वर्यानैश्व
र्ये अनित्यो आगमापायिनी च अवेक्ष्य बलिः राजा पूर्वं पूर्वकर्मकारणस्य पारं अंतं अविदमानः सन् कालान्तरं ईश्वरादन्यत्कारणं अमुद

निमन्यत्र विषयात् ईश्वराणां यत्र पार्थः परलोकं समद्वष्टं आत्यक्रामत् सत तथा संमतः स्यात्रसंप्रायोनास्ति मनुष्यकारः ।२३। एतानगुणा
न् कर्मकृतान् वेक्ष्य भावाभावौ वर्तमानव निस्यो । बलिर्हि राजा पारस्य विंदमानो नान्यत्कालात् कारणं तत्र मेने ।२४। चक्षुः श्रोत्रे नासिका त्वक् च जिह्वा त्वा
न्स्वे तान्यायतनानि जन्तोः । तानि प्रीतान्येव न स्वात् क्षयांते तन्नेंद्रियो र्थः खेहानः प्रणुद्यात् ।२५। नन्वेवमेपुरुषस्य कर्म संवर्तते सम्प्रयुक्तं यथा
वत् । मातुः पितुः कर्मणाभिप्रसूतः संवर्द्धते विधिवद्भोजनेन ।२६।

यादिहेतुस्य किंचिन्नास्तीति मे मतिः ।२४। अतः सर्वस्य देवाधीनत्वात् तत्क्षयोग्यं वद
न्द्रिया प्रीतिः संपादनीया न तु नापापत्वसाधकत्वेन द्विषयसमर्पणेनेत्याह ।चक्षुरिति ।ननु स्वस्वविषयानालभने तेषां कथं प्रीतिः स्यादित्यासां
कयतानिरोधाने वेत्याह तानीति । अकृपः लाभालाभादेवेषम्पहीनः प्रणुद्यात् स्वस्वगोचरेभ्यो वर्तयेत् ।२५। एतद् द्रढयति ।नलिनीति एवं प्रा
प्ते सति अन्ये आह्नतरे वाह । पुरुषस्येति स्ववर्तते सम्यक् यथा लवत्वर्धनं देवाह । मातुरिति कर्माभावो जनकहीनस्याता मित्यर्थः ।२६

॥भा॰ उ॰ धर्माधर्मौ सत्यानृते यथैतौ सत्यं विना अनृतं नास्ति निरधिष्ठानभ्रमासंभवं । अनृतं देहं विना सत्यं ब्रह्म न प्रथते अत उभयं योधत्ते । केवलं बाह्यनि
॥४७॥ ष्ठो भवति सहित एव हृष्टस्य वशो तत्भाग्यं वृणुत । अस्य कुले जातस्य त्वादिगुणं जातं त्वं कर्मणि षष्ठी दृढं गुणाय कृष्णे प्रेति प्राप्नोति । त्वं कुले जातोऽपि
केवलं आनृतोपजीवित्वात् गुणान्तरहीनोऽसीति भावः । अत एव सत्यामपि संपदि त्वया मोहात् नृशंसं कृतमित्याह । कथमिति । मंत्र एव अग्रे॰
ष्ठो ये पर्ते मंत्राग्रपाः भीष्मादयस्तेषां धारो धृतात्तेरेव एवं उक्तरीत्या धूतमाकुर्विषुउक्तं । कथं नृशंसं कर्म पाण्डवानां प्रव्राजनं कुपानकस्तुमर्प

कथं हि इमं आपद्धर्मे मनीषी धर्मार्थयोरपदिसंप्रणेता । एवमुक्ताः सर्वे मैत्रेर हीनो नरो नृशंसं कर्म कुर्यादस्मत् ॥२०॥ तव धर्मो मंत्रविदः समेत्य
समासते कर्मसु नित्ययुक्ताः तेषामयं बलवान्निश्चयश्च कुरुक्षये नियमेनोदपादि ॥२१॥ अकालिकं कुरवो नाभविष्यत् पापेन चेत्पापमजातशत्रुः
इच्छेज्जातु पूर्वयायं विसृज्य विक्षार्वयं तत्र लोके भविष्यत् ॥२२॥
तुर्यं ॥२०॥ अमीकरणोदय तेषां कुरुक्षये कुरुक्षयनिमित्तं अपंरागंनदेयमि ए म॥
मितिनिश्चयः । नियमेन उदपादि उत्पन्नः ॥२१॥ अकालिकं अकस्मादेव कुरवो नाभविष्यन् नाशं स्युः चेत् तव पानेकनर्मणा प्रेरितो जातशत्रु ॥४७॥
त्वयि पापं दृक्षेत् । नन्वेवं तर्हि नस्पेको त्रवधदोषः स्यादित्याशंक्याह त्वयीति । स्वनाशहेतुं अधर्मं कुर्वति त्वयि चौरे इव पापं निंदां च विसृज्य
राजा निःपापो निंद्यश्च स्यादित्यर्थः ॥२२॥ ७ ७

मनुष्यान् मनुष्याकारा एते देवे इ इष्वंकर्मपरं श्रेष्ठं मन्यते ।१३। अवर्णान् नृपं अवर्णनीयन् नृपं अवाच्यमित्यर्थः यावत्पर उत्कृष्टः प्रभुः कामय
ते निष्टत्वयं कंचित्कालमिति तावत्पर एनरः प्रशंसां लभते ।१४। नीति त्वादेव देहस्था नुमसमर्थं आहार्ये एवाभाविकेनवृत्तेनयो हि स्वस्वरूपेति

परप्रयुक्तः पुरुषो विचेष्टते सूत्रप्रोता दारुमयीव योषा इमं दृष्ट्वा नियमं पांडवस्य मन्ये परं कर्म दैवं मनुष्यात् ।१३। इमं च दृष्ट्वा तव कर्मदोषं पापोदर्कं
घोरमवर्णान् नृपं यावत्परः कामयतेतिचेलं तावन्नरोयं लभते प्रशंसा ।१४। अजातशत्रुं नृपते विहाय यपापं नीति त्वं च सपदि वा ससम्या विरचितेहार्यवृत्ते
न वीरो युधिष्ठिरस्त्वयि पापं विसृज्य ।१५। हंजात्मनः कर्मनिबोध राजन् धर्मार्थयुक्ता दार्यवृत्ताद्यतेत उपक्रोशं चेह गतो सि राजन् सूयश्च पापप्र
सजेदमुत्र ।१६। स त्वमर्थं संशयितं विवातेराशं ससेपुत्र वशानुगोस्य अधर्मप्रहृष्टश्च महान् पृथिव्यां नेदं कर्मत्वत्सम भारताग्र्य ।१७। हीनप्र
ज्ञो दौष्कुलेयो नृशंसो दीर्घवैरी क्षत्रविद्यास्वधीरः एवं धर्मानापदः संश्रयेयुर्हीनो वीर्यो यश्च भवेदशिष्टः ।१८। कुले जातो बलवान्यो यशस्
वी बहुश्रुतः सुखजीवी जितात्मा धर्माधर्मौ ग्रथितौ यो बिभर्ति सत्यस्य वशादुपेति ।१९

दृष्टि तस्य यापं स्तुत्वेव गच्छति ति यावच्छ्रुतिः तस्य वुत्राद
यमुपयंतिसकरः साधुकृत्स्नां द्विषंतः पापकृत्स्नामिति ।१५। हंतन आलोचने सानुग्रह संबोधने वा उपक्रोशं निंदां अमुत्र परलोके पापं दुःखं नरक
मित्यर्थः ।१६। तैर्विना एकाकिना शयितुं दुर्लभमपि ना प्राप्तं सेप्राप्तुं अत्यन्त वमहान् पृथिव्यां अधर्म प्रहृष्टो अकीर्तिर्भवेत्त ।१७। एवं धर्मानीदृशाधर्मे

॥भा०उ तेतवअयेयतमनःआत्मनः पूर्वनृपमार्गे राज्यधनादिकंअभूत् ततवुभूवेप्राप्नुमिक्षति। अयेमनोभूदितिपाठे अनुधृतातप्राकृयत्वयारक्तेन
॥४३ ह्रिभूषंतेइति निर्णिक्तोदोषनिर्मलहीनो। धर्मार्थाकरोतीतितथामनस्वीउदारः हृष्टिमानक्रांतदर्पी ११ अन्येपरेसुखेआनृशंस्यंदया त

संजयउ। सहामात्यःकृपालीपांडुपुत्रोवुभूषतेयच्चतेयेनमनोभूत्। निर्णिक्तधर्मार्थकरोमनस्वीवद्धश्रुतोहृष्टिमा
नृशीलवांश्च ११ परोधर्मःपांडवस्यानृशंस्यंधर्मःपरोवित्तचयान्मतोस्यसुखप्रियेधर्महीनेनपार्थोनुरुध्यतेभारततस्य

बुद्धिः १२

तःपरोमुख्यःवित्तचयात्जातइतिशेषः। वित्तस्याधन्यपत्तदानादिः किंचतस्यबुद्धिः। अनपार्थेअपार्थेनिःप्रयोजनंसमयेजनस्तस्य ॥राम॥
प्रियेतुनिश्चितंरुध्यतेअनुरुध्यते। अन्नादिजंदेहपुष्टिसुखं। पुत्रादिप्रियंचसापरोपकारार्थमेवानुरुध्यतेनकारणोत्पत्तिः नियमं ॥४३॥
निग्रहंउत्कृष्टःपरेणईश्वरेणप्रयुक्तःपार्थइतिपाठेतस्यबुद्धिरित्युत्तरेणान्वयीतिशेषः १२

२० ॥ २१ ॥ इत्युद्योगे एकत्रिंशः ॥ १ ३१ ॥ आत्मापि चैकं आवृश्यकं ॥ ४ ॥ कल्पं दृष्ट्वा ॥ अकल्पः दृश्यते असमः सन्नः निरुद्यः ॥ ५ ॥ प्राज्ञाः शूराः आर्याः साधव

४

आख्यातान् कुरुपांचालान् पश्येयं इति कामये ॥ सर्वेस्मन्न सत्तातश्रणाम्साम भरतर्षभ ॥ २० ॥ अलमेव शमायास्मि तथा युद्धाय संजय ॥ धर्मार्थ
योरलं चाहं मृदवे दारुणाय च ॥ इत्युद्योगे संजययाने ॥ वैशं ॥ अनुज्ञातः पांडवेन प्रययौ संजयस्तदा ॥ शासनं धृतराष्ट्रस्य सर्वं कृत्वा महात्मनः ॥ १
संप्राप्य हास्तिनपुरं शीघ्रमेव प्रविश्य च ॥ अंतःपुरमुपस्थाय द्वास्थं वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥ आचक्ष्व धृतराष्ट्राय द्वास्थ मां समुपागतं ॥ सकाशात्
डुपुत्राणां संजयं मा चिरं कृथाः ॥ ३ ॥ जागर्ति चेदभिवदेस्त्वं हि द्वास्थ प्रविशेयं विदितो भूमिपस्य ॥ निवेद्यमत्रास्ति हि मे ऽस्ति द्वास्थोथ श्रुत्वा
नृपतिं जगाद ॥ ४ ॥ द्वास्थ उ० ॥ संजयोयं भूमिपते नमस्ते दिदृक्षया द्वारमुपागतस्ते ॥ प्राप्तो हितः पांडवानां सकाशादधिराजन् किमियं करोतु ॥ ५
धृतराष्ट्र उ० ॥ आचक्ष्व मां सुखिनं कल्यमस्मै प्रवेश्यतां स्वागतं संजयाय ॥ न चाहमेतस्य भवाम्यकल्यः स मे कस्मात् द्वारि तिष्ठेत सक्तः ॥ ६
वैशंपायन उ० ॥ ततः प्रविश्यानुमते नृपस्य महद्वेश्म प्राज्ञशूरार्यगुप्तं ॥ सिंहासनस्थं पार्थिवमाससाद वैचित्रवीर्यं प्रांजलिः सूतपुत्रः ॥ ७ ॥ सं
जय उ० ॥ संजयोहं भूमिपते नमस्ते प्राप्तोस्मि गत्वा नरदेव पांडवान् ॥ अभिवाद्य त्वां पांडुपुत्रो मनस्वी युधिष्ठिरः कुशलं चान्वपृच्छत् ॥ ८ ॥ स ते पुत्रान्
पृच्छति प्रीयमाणः कच्चित्पुत्रैः प्रीयसे नप्तृभिश्च ॥ तथा सुहृद्भिः सचिवैश्च राजन् ये चापि त्वामुपजीवंति तैश्च ॥ ९ ॥ धृतराष्ट्र उ० ॥ अभिनंद्य त्वां
तात वदामि संजय अजातशत्रुं च सुखेन पार्थं ॥ कच्चित्स राजा कुशली सपुत्रः सहामात्यः सानुजः कौरवाणां ॥ १० ॥

ख्वेतेर्गुप्तं ७ नप्तृभिः पुत्रस्य पौत्रैः ॥ ८ ॥ अजात

॥मा॰उ॰ सर्वेब्रसंघाइंसंहृत्यएकी ।७। अलितिक्षामस्शांतवंतोवयंश्वत्रहेतुन्मावधीष्मेति १४ गृह्यांलुब्धां १५ अवसानंवसतिस्थानं १६॥
॥४२॥

अभिवाद्योपसंगृह्य ततःपृच्छेरनामयं ४ ब्रूयाश्चैनंत्वमासीनंकुरुभिःपरिवारितं तवैवराजवीर्येणसुखंजीवंतिपांडवाः ५ तवप्रसादाद्बाला
स्तेप्राप्ताराज्यमरिंदम सज्येतान्स्थापयित्वाग्रेनोपेक्षस्वविनश्यतः ६ सर्वमप्येतदेकस्यनालंसंजयकस्यचित् नात्तसंहृत्यजीवामोहिशंतांमा
वशंगमः ७ तथाभीष्मंशांतनवंभारतानांपितामहं शिरसाभिवदेथाश्चममनामप्रकीर्तयन् अभिवाद्यचवक्तव्यःततोस्माकंपितामहः भ
वतासौस्यभावस्वहितकामोयुधिष्ठिरे ९ अथदुर्योधनंब्रूयाराजपुत्रममर्षणं मध्येकुरूणामासीनमनुनीयपुनःपुनः १० अपापोयद्
पेक्षस्त्वंकृष्णामेतांसभागतां तदुःखमतितिक्षामसावधीष्मकुरूनिति ११ एवंपूर्वापरान्क्लेशानतितिक्षंतिस्मपांडवाः बलीयांसोपि
संतोयत्तत्सर्वेकुरवोविदुः १२ यन्नःप्राव्राजयःसौम्यअजिनैःप्रतिवासएतन् प्रतितितिक्षामहिचतन्मावधीष्मकुरूनिति १३ यत्तत्कुंतीमतिक्र
म्यकृष्णांकेशेष्वधर्षयत् दुःशासनस्तेनमतेनतन्नास्माभिरुपोक्षतं १४ यथोचितंस्वकंभागंलभेमहिपरंतप निवर्तयपरद्रव्यात्बुद्धिंगृध्रां
नरर्षभ १५ शांतिरेवंभवेद्राजन्प्रीतिश्चैवपरस्परं राज्येकदेशमपिनःप्रयच्छशममिच्छतां १६ कुशस्थलंवृकस्थलंमाकंदीवारणावतं ॥राम॥
अवसानंभवेदत्रकिंचिदेकंचपंचमं १७ भ्रातॄणांदेहिपंचानांपंचग्रामान्सुयोधन शांतिर्नोस्तुमहाप्राज्ञज्ञातिभिःसहसंजय १८ भ्राता ॥४२॥
तरमन्वेतुपितापुत्रेणयुज्यतां स्मयमानाःसमायांतुपांचालाःकुरुभिःसह ॥ १९

२०।२१। इत्युद्योगेएकत्रिंशोऽ: ३१। आत्मायिकंश्रावयपक्षं।४।कल्पंदृढ। अकल्पःदर्शनेश्रसर्मःसक्तः। निस्पृहः।५। प्राज्ञाःशुराः। आर्याःसाधव

अक्षतान्कुरुपांचालानपश्येयमितिकामये। सर्वेस्म मनसस्तात शाम्यामभरतर्षभ २०। अलमेव शमायास्मि तथा युद्धाय संजय। धर्मार्थ
योरलं चाहं मृदवे दारुणाय च २१ इत्युद्योगे संजययाने। वैशं। अनुज्ञातः पांडवेन प्रययौ संजयस्तदा। शासनं धृतराष्ट्रस्य सर्वं कृत्वा महात्मनः १
संप्राप्य हास्तिनपुरं शीघ्रमेव प्रविश्य च। अंतःपुरमुपस्थाय द्वाःस्थं वचनमब्रवीत् २ आचक्ष्व धृतराष्ट्राय द्वाःस्थ मां समुपागतं। सकाशात्पां
डुपुत्राणां संजयं मा चिरं कृथाः ३ जागर्ति चेदभिवदेस्त्वं हि द्वाःस्थ प्रवेशये यं विदितो भूमिपस्य। निवेद्यमन्नात्यपि किं हि मे स्ति द्वाःस्थोथ श्रुत्वा
नृपतिं जगाद ४ द्वाःस्थ उ० संजयोयं भूमिपते नमस्ते दिदृक्षया द्वारमुपागतस्ते। प्राप्तो हितः पांडवानां सकाशात् अधिराजन् किं मयं करोतु ५
धृतराष्ट्र उ० आचक्ष्व मां कुशलिनं कल्यमस्मै प्रवेश्यतां स्वागतं संजयाय। न चाहमेतस्य भवाम्यकल्यः स मे कस्मात् द्वारि तिष्ठेत क्षत्तः ६
वैशंपायन उ० ततः प्रविश्यानुमते नृपस्य महद्वेश्म प्राज्ञशूरार्यगुप्तं। सिंहासनस्थं पार्थिवमाससाद वैचित्रवीर्यं प्रांजलिः सूतपुत्रः ७ सं
जय उ० संजयोहं भूमिपते नमस्ते प्राप्तोस्मि गत्वा नरदेव पांडवान्। अभिवाद्य त्वां पांडुपुत्रो मनस्वी युधिष्ठिरः कुशलं चान्वपृच्छत् ८ स ते पुत्रान्
पृच्छति प्रीयमाणः कच्चित्पुत्रैः प्रीयसे नप्तृभिश्च। तथा सुहृद्भिः सचिवैश्च राजन् ये चापि त्वामुपजीवंति तैश्च ९ धृतराष्ट्र उ० अभिनंद्य त्वां
तात वदामि संजय अजातशत्रुं च सुखेन पार्थं। कच्चित्स राजा कुशली सपुत्रः सहामात्यः सानुजः कौरवाणां १०
श्वेतैर्गुप्तं ७ नप्तृभिःपुत्रस्यपौत्रैः ६ अजात

कार्यराज्यलाभनिमित्तैस्तैर्धार्तराष्ट्रैः । कृतं विप्रकारं निशम्य ज्ञात्वा तान् पांडवान् बाधेयुस्तर्हि ते पि तान् कौरवान् हन्युः २३ ॥ इमे पांडवाः

अतोन्यथा तेनुपचर्यमाणा हन्युः समेतान् धृतराष्ट्रपुत्रान् । तैर्विप्रकारं च निशाम्य राज्ये सुहृज्जनास्तान्परिवारयेयुः २४ ॥ युद्धेन वा
धे पुरिमांस्तथैव तैर्वध्यमाना युधि तांश्च हन्युः । अथापि नेमेल्पतया समर्थास्तेषां जयायेति भवेन्मतं यः समेत्य सर्वे सहिताः सु
हृद्भिस्तेषां विनाशाय यतन्ते युक्तैव । दुर्योधनस्याभिमतं यथावन्न ज्ञायते किं नु करिष्यतीति आज्ञायमाने च मते परस्य किं स्यात्क्षमा
रम्यतमं मतं वः । तस्मादितो गच्छतु धर्मशीलः शुचिः कुलीनः पुरुषोप्रमत्तः दूतः समर्थः प्रशमाय तेषां राज्यार्धदानाय युधिष्ठि
रस्य २५ निशम्य वाक्यं तु जनार्दनस्य धर्मार्थयुक्तं मधुरं समं च । समाददे वाक्यमथाग्रजोस्य संपूज्य वाक्यं तदतीव राजन् २६ ॥ इति श्री
महाभारते शतसहस्रसंहितायां वैयासिक्यां उद्योगपर्वणि प्रथमोध्यायः ॥ १ ॥ बलदेव उवाच ॥ श्रुतं भवद्भिर्गदपूर्वजस्य वाक्यं
यथा धर्मवदर्थवच्च । अजातशत्रोश्च हितं हितं च दुर्योधनस्यापि तथापि राज्ञः १ अर्धं हि राज्यस्य विसृज्य वीरः कुंतीसुतस्यस्तत्र यतंते
प्रदाय चार्धं धृतराष्ट्रपुत्रः करवी सहास्माभिरतीव मोदेत् ॥ २ ॥

॥ २६ ॥ अध्यायः ॥ श्रुतं भवद्भिरिति ॥ १ ॥ अर्धं राज्यस्य विसृज्य तस्य प्रदानेऽर्धराज्यस्या
र्थं २ ॥

।मा॰उ॰ राज्यंराज्यंर्ह॥३॥ बलंचतुरंगंनिगमंनीतिप्रणस्तंतेउभेप्रधानंयेषांश्रुतेनकालेनचवृद्धाः वृत्ताइतिपाठेश्रुतंकालंवृत्तंसंर्वेहारकत्वंयेस्ते

॥३॥ ६॥समागतेषुसभायामितिशेषः॥७॥वाक्यमेवाहसर्वोस्तितिसर्वथापितेपांडवाःनकोप्याःभवद्भिरितिशेषः॥सार्धे[illegible]वनवासादिप्र

[illegible]

लब्धाहिराज्यंपुरुषप्रवीराःसम्यक्प्रवृत्तेषुपरेषुचैव॥अवंप्रवृत्तंतान्स्फरवसावसेपुरेषांप्रवृत्तंतिश्र्चहितंप्रजानाम॥३॥दुर्योधनस्यापिम

तंचवेत्तुंवक्तुंचवाक्यानियुधिष्ठिरस्य॥प्रियंचमेस्याद्यदितत्रकश्चित्तद्भ्रजेत्तसमर्थंकुरूपांडवानाम॥४॥सभीष्ममामंत्र्यकुरुप्रवीरंवैचि

त्रवीर्यंचमहानुभावं द्रोणंसपुत्रंविदुरंकृपंचगांधाराजंचससूतपुत्रं॥५॥सर्वोस्तथान्यान्धृतराष्ट्रपुत्रान्बलप्रधानान्निगमप्रधानान्

स्थितांश्चधर्मेषुयथास्वकेषुलोकप्रवीरान्श्रुतकालवृद्धान॥६॥एतेषुसमांपातेषुपौरेषुसर्वेषुचसंगतेषु॥ब्रवीतुवाक्यंप्रणिपातयुक्तंकुंती

स्कतस्यार्थकरंयथास्यात॥७॥सर्वाखवस्यासक्तेनकोप्यायस्तोहिसोर्थोवलमाश्रितेस्तेः॥श्रियाभ्युपेतस्ययुधिष्ठिरस्यद्युतेप्रसक्तस्यह

तंचराज्यं॥८॥निवार्यमाणाश्चकुरुप्रवीरःसर्वेस्कहृद्भिर्ह्ययमप्यतत्वज्ञः॥सदीव्यमानःप्रतिदीव्यचैनंगांधाराजस्यसक्तमताक्षम॥९॥हित्वा

हिकर्णांचस्कयोधनंचसमाह्वयेद्देवितुमाजमीढः॥दुरोदरास्तत्रसहस्रशोन्योयुधिष्ठिरोयानविषहेनजेतुम॥ १०॥ ॥ ॥दम॥

तिज्ञानिस्ताीर्णोत्मर्थःवलंभृत्यपालनेसामर्थ्यंपूर्वंकोपिताःअतःपरंनकोप्याइतिभावः॥५॥अयंयुधिष्ठिरःअयंतद्वाःद्यूतानभिज्ञः॥१० ॥३॥

संरंभमाणः न्हठं कुर्वाणः॥ १९॥ संरब्धमान इति पाठे संवृद्धदर्प इत्यर्थः। रहसा सामोपायेनेत्यर्थः॥ अनपत्रः १४॥ इत्युद्योगे बलदेववाक्यं यादृश

संरंभमाणो विजितः उत्सृज्यतान्सोवलमेव चायं समाह्वयन्तेन जितोक्षवत्यां॥ सदीव्यमानः प्रतिदेवनेन अक्षेषु नित्यं तु पराङ्मुखेषु १९। संरंभमाणो विजितः
प्रसह्य तत्रापराधः शकुनेर्न कश्चित्॥ तस्मात्प्रणम्यैव वचो ब्रवीतु वैचित्रवीर्यं बहुसामयुक्तं॥ १५॥ तथा हि शक्यो धृतराष्ट्रपुत्रः स्वार्थे नि
योक्तुं पुरुषेण तेन॥ अयुक्तमाकांक्षत कौरवाणां साम्नैव दुर्योधनमाह्वयध्वं॥ १३॥ साम्नाजितार्थोर्थकरो भवेद्धि युद्धेनयो भविताने
ह सोर्थः वैशंपायन उ०॥ एवं ब्रुवत्येव मधुप्रवीरे शिनिप्रवीरः सहसोत्पपात॥ तच्चापि वाक्यं परिनिंद्य तस्य समाददे वाक्यमिदं समन्युः १४
इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि द्वितीयोध्यायः॥ सात्यकिरुवाच॥ यादृशः पुरुषस्यात्मा तादृशं संप्रभाषते॥ संतिवै पुरुषाः शूराः
संतिकापुरुषास्तथा॥ १॥ उभावेतौ दृढौ पक्षौ दृश्येते पुरुषान्प्रति॥ एकस्मिन्नेव जायेते कुले क्लीबमहाबलौ॥ २॥ फलाफलवती शाखा वेयथैके
कस्मिन्वनस्पतौ नाभ्यसूयामि ते वाक्यं ब्रुवतो लांगलध्वज। येतु शृण्वन्ति ते वाक्यं तानसूयामि माधव कथं हि धर्मराजस्य दोषमल्पमपि
ब्रुवन्॥ ४

आत्मा शूरः पापो वा तादृशं शुद्धं पापं वा भाषते॥ १॥ फलाफलवतीक्षपोलुक् आर्षः॥ पूर्ववसवेरणो वा ३ तेनतवाक्यं तत्रापराधः॥ श
कुनेर्न कश्चिदिति पूर्वोक्तं कौरवपक्षपातयुक्तं॥ ४॥ ॥

यथाअहंद्यूतेआसक्तिरहितमिव। धर्मेणजयः धर्मनिमित्तंजयः कुतः किंनुअधर्ममूलकएवतेषांजयइत्यर्थः।६॥प्रणिपतेनशरणागतोभवे

लभंतेपरिपंथएमधर्मेप्याहर्तुमकुतोभयः समाहूयमहात्मानंजितवंतोक्षकोविदाः।५।अनक्षज्ञंयथाअहंद्यूतेयुधर्मजयः कुतः द्विकं त्वंसकतं
रोहेक्रीडंतंभ्रातृभिःसह।६॥अभिगम्यजयेयुस्तेनतेषांधर्मतोभवेत॥समाहूयतुराजानंक्षत्रधर्मरतंसदा।७॥निकृत्याजितवंतस्तेकिंनुतेषा
मतः शुभं।कथंप्रणिपतेच्चायंसहत्कृत्वायशंमहत॥८॥वनवासान्निवृत्तःसन्प्राप्यतेनामहंपदं यद्ययंपरविन्नानिकामयेतयुधिष्ठिरः।९
एवमप्ययमत्यंतंपरान्नार्हतियाचितुं।कथंचधर्मयुक्तस्तेनचराज्यंजिहीर्षवः।१०॥निवृत्तवासान्कौंतेयान्यदाहुर्विदिताइति।अनुनीता
हिभीष्मेणद्रोणेनचमहात्मना।११॥नव्यवस्यंतिपांडूनाप्रादातुंपैतृकंपदं।अहंतान्नाभिपीतैर्वायोरनुनीयागोगतै॥१२॥पादयोः पातयि
ष्यामिकौंतेयस्यमहात्मनः।अथतेनव्यवस्यंतिप्रणिपातायधीमतः १३ गमध्यंतिमहामात्यायमस्यसदनंप्रति।नहितेयुयुधानस्य
संरब्धस्ययुयुत्सतः।१४॥वेगंसमर्था रंसोढुंवज्रस्येवमहीधराः॥१५

त।परांकृत्वावनवासप्रतिज्ञांनिस्तीर्य्येतामहमितिन्यायलभ्यंसचितं
६।विदिताअज्ञातचर्यायामितिशेषः।११।अनुमिताः परिमिताकालेएतेएतिवाहिताइतिवोधिः।१२॥१३॥१४॥ ॥राम॥

यमः शरीरात्प्राणानामुद्धर्ता कालः आयुःपरिच्छेदकर्ता ॥ १७ ॥ पांडवेयान्पांडवीं द्रौपदीं तत्पुत्रान् ॥ पुंयोगलक्षणाङीवंतात् स्त्री स्पोढगोरिदृक्

कोहि गांडीवधन्वानं कश्च चक्रायुधं रणे ॥ १५ ॥ मां चापि विषहेल्लोकेनु कश्च भीमं गदाधरं ॥ यमौ च दृढधन्वानौ यमकल्पौ महाद्युती कोजिजी-
विषुरासीदेहधृष्टद्युम्नं च पार्षतं पंचेमान्पांडवेयांश्च द्रौपद्याः कीर्तिवर्द्धनान् ॥ १७ ॥ समप्रमाणान्पांडूनां समवीर्यान्बलोत्कटान् ॥ सौभद्रं च महेष्वासं
ममरैरपि दुःसहं ॥ १८ ॥ गदप्रद्युम्नशांबांश्च कालवज्रानलोपमान् ॥ ते वयं धृतराष्ट्रस्य पुत्रो शाकुनिना सह ॥ १९ ॥ कर्णेन च वित्माजावसिवेक्ष्या
मि पांडवं ॥ नाधर्मो विद्यते कश्चिच्छत्रून्हत्वाततायिनः ॥ २० ॥ अधर्मश्चाययशस्यं च प्रार्थनं बाणेन प्रयाचनं हृद्गतस्त्वस्य यः कामस्तं कुरुष्व दूसंतं
द्रिताः ॥ २१ ॥ निसृष्टं धार्तराष्ट्रेण राज्यं प्राप्तोनु पांडवः ॥ अधर्म्याहु स्कतोराज्यं नमर्ताबायुधिष्ठिरः ॥ २४ ॥ निहवाबारणो सर्वैः शोष्यासोवसधातले
इति श्रीमहाभारते उद्योपर्वणि ॥ ० ॥ हुपद्ध ॥ १ ॥ एवमेतन्महाबाहो भविष्यति न संशयः ॥ नहि दुर्योधनो राज्यं मधुरेण प्रदास्यति ॥ १ ॥ अनुवर्त्स्यो
तिं चापि धृतराष्ट्रकृतप्रियः भीष्मो द्रोणश्च कार्पण्यात् सो राध्यात्राधेयसौबलौ ॥ २
पंडूनां पांडुतुल्यानां पांडवानां ॥ १९ ॥ अस्य पांडवस्य ॥ २३
इत्युद्योगपर्वणि भारथभावदीपकार्यां ॥ मधुरेण साम्ना ॥ १ ॥ कार्पण्यात्तदन्नभक्षणेन दैन्यात् ॥ २ ॥ ७२

॥आ॰उ॰ ज्ञानवतांसमाजेनयुज्यतेऽयुक्तमित्यर्थः एतत्तुवक्ष्यमाणं॥३॥४॥६॥८॥ १०॥ १२॥
॥५॥

बलदेवस्यवाक्यंतुसम्यग्ज्ञानेनयुज्यते॥एतद्धिपुरुषेणात्रकार्यंयत्त्वंनयमिच्छता॥३॥नचवाच्योमृदुर्वत्स॥धार्तराष्ट्रःकथंचन॥नहिमार्द
वसाध्योसौपापस्तद्धिंसितोमम॥४॥गर्द्दभेमार्दवंकुर्याद्गोषुतीक्ष्णंसमाचरेत् मृदुर्दुर्योधनोवाक्यंयोब्रूयात्पापचेतसि॥५॥ मृदुर्वेसमन्यते
यायोभाष्यमाणमशक्तिजं जिनमर्थंविजानीयाद्बुधोमार्दवेसति॥६॥एतच्चैवकरिष्यामोयत्नश्चक्रियतामिहप्रस्थापयाममित्रेभ्योव
लानुयोजयंतुनः॥७॥शल्यश्चधृष्टकेतोश्चजयत्सेनस्यवाविभो कैकयानांचसर्वेषांदूतागच्छंतुशीघ्रगाः॥८॥सोपिदुर्योधनोनूनंप्रेषयि
ष्यतिसर्वशः पूर्वाभिपन्नाःसंतश्चभजंतेपूर्वचोदकं॥तत्त्वरध्वंनरेंद्राणांपूर्वमेवप्रचोदने महद्धिकार्यंवोढव्यमितिमेवर्ततेमतिः शल्यस्य
प्रेष्यतांशास्तेचनत्रानुगान्नृपाः भगदत्तायराज्ञेचपूर्वसागरवासिने॥१४॥अमितौजसेतथोग्रायहार्दिक्यायाहुकायच॥दीर्घप्रज्ञा
यमल्लायरोचमानायवाविभो॥१५॥आनीयतांबृहंतश्चसेनाविंदुश्चपार्थिवः॥पापजित्प्रतिविंध्यश्चचित्रवर्मासुवास्तुकः॥१६॥वाल्हीको ॥राम॥
मुंजकेशश्चचैद्याधिपतिरेवच॥राम: ॥५॥

सुपार्श्वश्च सुबाहुश्च पौरवश्च महारथ ॥१३॥ सल्लानां यज्वनानां च दरदानां च यं नृपाः कांबोजा येच राजानः पाश्चमानूपकाश्च ये ॥१४॥ जय
सेनश्च काश्यपश्च तथा पंचनदा नृपा ॥ काथपुत्रश्च दुर्धर्षः पार्वतीयाश्च ये नृपा ॥१५॥ सन्निकर्षः प्रकृप्रार्शाच मणिमान्यो तिमत्स्यकः पां
शुराष्ट्राधिपश्चैव धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् ॥१६॥ औडुश्च लरपुंगश्च दंडधारश्च वीर्यवान् ॥ अपराजितो विष्णुरवश्च श्रोणिमान्नगरएव च ॥ हृहद्द
लो महोजाश्च बाहुः परपुरंजय ॥ समुद्रसेनो राजाथ सहपुत्रेण वीर्यवान् ॥१८॥ रुद्राश्च नदीजश्च कर्णवेष्टश्च पांडवः ॥ समर्थश्च सुवीरश्च
मार्जारः सत्यकस्तथा ॥१९॥ महावीरश्च कद्रुश्च निचक्रस्तमुलः क्रथाः नीलश्च वीरवत्सा च भूमिपालश्च वीर्यवान् ॥२०॥ दुर्हरो दुर्जयश्चै
व तुकीस जनमेजय ॥ आषाढो वायुवेगश्च पूर्ववाशीव पार्थिवः ॥२१॥ भूरितेजा देवकश्च एकलव्यश्च सानुजः कानूपकाश्च राजानः क्षेम
धूर्तिश्च वीर्यवान् ॥२२॥ उद्ववक्षेमकश्चैव वाटधानश्च पार्थिवः श्रुतायुश्च दृढायुश्च शाल्वपुत्रश्च वीर्यवान् ॥२३॥ उद्ववक्षेमकश्चैव वाटधा
नश्च पार्थिवः श्रुतायुश्च दृढायुश्च शाल्वपुत्रश्च वीर्यवान् ॥२३॥ उद्ववक्षेमकश्चैव वाटधानश्च पार्थिव श्रुतायुश्च दृढायुश्च शालवी
पुत्रवीर्यवान् ॥२४॥ श्रीगणेशाय नमः ॥२४

॥भा॰उ॰ कुमारश्चकलिंगानामीश्वरोयुद्धदुर्मदः॥ पूर्वाभिपन्नाःपूर्वंसाहाय्यार्थंवृत्ताः पूर्वचोदनंवृत्तानां॥ पूर्वचोदनाप्रेरणायस्यतं॥२४॥इत्युद्योगेचतुर्थः संबं
॥६॥

कुमारश्चकलिंगानामीश्वरोयुद्धदुर्मदः एतेषांप्रेष्यतांसाधुएतद्धिममरोचते २५॥अयंचब्राह्मणःशीघ्रंममराजनपुरोहितःप्रेष्यतांधृ
तराष्ट्रायवाक्यमस्मैसमर्प्यतां २६॥यथादुर्योधनोवाच्योयथाशांतनवोनृपः॥धृतराष्ट्रोयथावाच्योद्रोणश्चरथिनांवरः॥२७॥इतिश्रीमहाभा
रतेउद्योगपर्वणि॰॥वासुदेव॰॥उपपन्नमिदंवाक्यंसोमकानांधुरंधरे॥अर्थसिद्धिकरंराज्ञःपांडवस्यमहौजसः॥१॥तएतत्पूर्वंकार्यंनःसुनीतम
भिकांक्षतां॥अन्यथाह्याचरत्कर्मपुरुषःस्यात्सुबालिशः॥२॥किंतुसंबंधकंतुल्यमस्माकंकुरुपांडुषु॥यथेष्टंवर्तमानेषुपांडवेषुकुरुषु॥तेविवाहा
र्थमानीतावयंसर्वेयथाभवान्॥कृतेविवाहेमुदितागमिष्यामोगृहान्प्रति ४॥भवान्वृद्धतमोराज्ञांवयसाचश्रुतेनच॥शिष्यवत्तेवयंसर्वेभ
वामेहनसंशयः॥५॥भवंतंधृतराष्ट्रश्चसततंबहुमन्यते॥आचार्ययोःसखाचासिद्रोणस्यचकृपस्यच॥६॥सभवान्प्रेषयत्वद्यपांडवार्थकरंव
चः॥सर्वेषांनिश्चितंतन्नःप्रेषयिष्यतियद्भवान्॥७॥६

धकंतुल्यमितिपांडवेषुकुंतीद्वाराकुरुषुदुर्योधनकन्यायाःसांबेनाहरणात्॥३॥वचःसंदेशवाक्यं॥७ ॥श्रीरामः॥ ॥ ॥रा॰स॥
॥६॥

प्रेषयित्वा दूतमिति शेषः। निष्ठानाशं निःपतिष्यति नाशं। पांचाल्निर्दिष्टोश्रुतिविश्वः॥१०॥ ॥५॥ इत्युद्योगपंचमः

यदि तावत्समं कुर्यान्न्यायेन कुरुपुंगवः। न भवेत्कुरुपांडूनां सौभ्रात्रेण महान्क्षयः।५। अथ दर्पान्वितो महान्न कुर्याद्धृतराष्ट्रजः। अन्येषां प्रे-
षयित्वा च पश्चादस्मान्समाह्वयेत्।६॥ ततो दुर्योधनो राजा सामात्यः सहबंधुभिः॥ निष्ठामपत्स्यते मूढः क्रुद्धे गांडीवधन्वनि। वैशंपायन उ-
ततः सत्कृत्य वार्ष्णेयं विराटः पृथिवीपतिः॥ गृहान्प्रस्थापयामास सगणं सहबांधवं॥११॥ द्वारकां तु गते कृष्णे युधिष्ठिरपुरोगमाः। चक्रुः सांग्रा-
मिकं सर्वं विराटश्च महीपतिः। ततः संप्रेषयामास विराटः सहबांधवैः। सर्वेषां भूमिपालानां द्रुपदश्च महीपतिः।१३। वचनात्कुरुसिंहा-
नां मत्स्यानां पांचालयोश्च ते। समाजग्मुर्महीपालाः संप्रहृष्टा महाबलाः।१४।तच्छ्रुत्वा पांडुपुत्राणां समागच्छद्बलं महत्। धृतराष्ट्रसु-
तश्चापि समानिन्ये महीपतिः।१५। समाकुला महाराजन्कुरुपांडवकारणात्। तदा समभवत्कृत्स्ना संप्रयाने महीक्षितां।१६॥ बला-
नि तेषां वीराणां समागच्छंस्ततस्ततः। चालयन्वसुधां देवीं सपर्वतवनामिमां।१७। ततः प्रज्ञावयोवृद्धं पांचाल्येन पुरोहितं। कुरुभ्यः प्रे-
षयामास युधिष्ठिरहिते स्थितः। इतिउद्योगपर्वणि पंचमोध्यायः।५॥

॥भा॰टु॰ ॥७॥

भूतानामिति ॥ १ ॥ येषां विद्यावतः ॥ कृतबुद्धयः ॥ सिद्धांतज्ञाः ॥ ४ ॥ १० ॥ एतस्मिन्नंतरेष्वनुसिन्नानामेकीकरणेप्याष्टनेष्वित्यर्थः ॥ ११ ॥ लंबमानेविलंबं
दुपद्रुत ॥ भूतानांप्राणिनः श्रेष्ठा ॥ प्राणिनांबुद्धिजीविनः ॥ बुद्धिमत्सुनराः श्रेष्ठानराणांनुद्विजातयः ॥ १४ ॥ ब्राह्मणेषुचविद्वांसोविद्वत्सुकृत
बुद्धयः ॥ कृतबुद्धिषुकर्तारः कर्तृषुब्रह्मवादिनः ॥ ५ ॥ सभवान् कृतबुद्धीनांप्रधानइतिमेमतिः ॥ कुलेनचविशिष्टोसिवयसाचश्रुतेनच ॥ ३ ॥ प्र
ज्ञायानकमस्त्वासिष्टुक्रांगिरसयोरिव ॥ विदितंवापितेसर्वंयथावृत्तःसकौरव ॥ पांडवश्चयथावृत्तः कुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ धृतराष्ट्रस्यवि
दितेवंचिताःपांडवाःपरेः ॥ ५ ॥ विदुरेणानुनीतोपिपुत्रमेवानुवर्तते ॥ शकुनिर्बुद्धिपूर्वंहिकुंतीपुत्रंसमाह्वयत ॥ ६ ॥ अतक्षसूत्रंमताक्षत्वस्नु
क्षत्रवृत्तेस्थितिंशुचिं ॥ ततथावंचयित्वानुधर्मपुत्रंयुधिष्ठिरं ॥ ७ ॥ नकस्यांचिदवस्थायांराज्यंदास्यतिवैस्वयं ॥ भवांक धर्मसंयुक्तंधृत
राष्ट्रंब्रवन्वचः ॥ ८ ॥ मनांसितस्ययोधानांध्रुवमावर्तयिष्यति ॥ विदुरश्चापितद्वाक्यंसाधयिष्यतितारकं ॥ ६ ॥ भीष्मद्रोणकृपादीनां
भेदंसंजनयिष्यति ॥ अमात्येषुचभिन्नेषुयोमेषुविमुखेषुच ॥ १० ॥ पुनरैकाग्र्यकरणंतेषांकर्मभविष्यति ॥ एतस्मिन्नंतरेपार्थाः सुख
मेकाग्रबुद्धयः ॥ ११ ॥ सिमौनांकर्मकरिष्यंतिद्रव्याणांचैवसंचयं ॥ भिद्यमानेषुसर्वेषुलभ्यमानेतथाविले ॥ १२ ॥ तथानेषुकरिष्यंतिसेना
कर्मनसंशयः ॥ एतत्प्रयोजनंचात्रप्राधान्येनोपलभ्यते ॥ १३ ॥

कुर्वाण ॥ २४ ॥ १३ ॥

२५ ॥ इत्युद्योगेपर्वणिपंचमोध्यायः ॥ ५ ॥ पुरोहितमिति ॥ १ ॥ आगमयामासस्त्रातातवान् ॥ ४ ॥

संगत्याधृतराष्ट्रस्यकुर्यादूर्ध्वंवचस्तव ॥ सभवान्धर्मपुत्रस्यधर्मेणेषुसमाचरन् ॥ २४ ॥ कृपालुषुपरिक्लेशात्पांडवीयात्सुकीर्तिमन् ॥ २
हेयुक्तंधर्मंचब्रुवन्पूर्वैरनुष्ठितं ॥ २५ ॥ विभेत्स्यतिमनांस्येषामितिमेनात्रसंशयः ॥ नचतेभ्योभयंतेस्तिब्राह्मणोह्यसिवेदवित् ॥ २५ ॥ दूत
कर्मेनियुक्तस्त्वंस्थविरश्चविशेषतः ॥ सभवान्पुष्ययोगेनमुहूर्त्तेनजयेनच ॥ २६ ॥ कौरवेयान्प्रयात्वाशुकौंतेयस्यार्थसिद्धये ॥ वैशं॰
तथानुशिष्टःप्रययौद्रुपदेनमहात्मना ॥ पुरोधावृत्तसंपन्नोनगरंनागसाह्वयं ॥ २७ ॥ उद्योगपर्वणिपुरोहितयाने॰ वैशं॰ पुरोहितंते
प्रस्थाप्यनगरंनागसाह्वयं ॥ दूतान्प्रस्थापयामासपार्थिवेभ्यस्ततस्ततः ॥ १ ॥ प्रस्थाप्यदूतनान्यत्रद्वारकांपुरुषर्षभः ॥ स्वयंजगामकौरव्यः
कुंतीपुत्रोधनंजयः ॥ २ ॥ गतेद्वारवतींकृष्णेबलदेवेचसात्यकौ ॥ सहवृष्ण्यंधकेषु ॥ सर्वैर्भोजैश्चशतशस्तथा ॥ ३ ॥ सर्वमागमयामासपांडवानां
विचेष्टितं ॥ धृतराष्ट्रात्मजोराजादूतैःप्रणिहितैश्चरैः ॥ ४ ॥ श्रुत्वासमाधवंयांतंसदश्वैरनिलोपमैः ॥ बलेननातिमहताद्वारकामभ्ययादु
त्पुरीं ॥ ५ ॥ तमेवदिवसंचापिकौंतेयःपांडुनंदनः ॥ आनर्त्तनगरींरम्यांजगामाशुधनंजयः ॥ ६ ॥ तौयात्वापुरुषव्याघ्रौद्वारकांकुरुनंदनौ
सुप्तंददृशतुःकृष्णंशयानंचाभिजग्मतुः ॥ ७ ॥ ततःशयानेगोविंदेप्रविवेशसुयोधनः ॥ उच्छीर्षतःसकृष्णस्यनिषसादवरास
ने ॥ ८ ॥ ततःकिरीटीतस्यानुप्रविवेशमहामनाः ॥ पश्चार्द्धेचसकृष्णस्यप्रह्वोतिष्ठत्कृतांजलिः ॥ ९ ॥

१६ प्रवारणं ईक्षितदाने ॥ कास्यदोनेप्रवारणामिविश्वः ॥ १७ ॥

अतिरुद्धश्चवार्ष्णेयोदद्दर्शाग्रेकिरीटिनं सतयोःस्वागतंकृत्वायथावत्प्रतिपूज्यतौ ॥ १९ ॥ तदागमनजंहेतुंपप्रछमधुसूदनः ॥ ततोदुर्योधनःपू
र्वमुवाचप्रहसन्निव १९ ॥ विग्रहेस्मिन्भवान्साह्यंममदातुमिहार्हति समंहिभवतःसख्यंमयिचैवार्जुनोपच ॥ २२ ॥ तथासंबंधकंतुल्यम
स्माकमपिमाधव ॥ अहंचाभिगतःपूर्वंत्वामद्यमधुसूदन ॥ १३ ॥ पूर्वंनाभिगतंसंतोभजंतेपूर्वसारिणः ॥ त्वंश्रेष्ठतमोलोकेसतामद्यजनार्दन
१४ ॥ त्वंचाद्यपुरुषव्याघ्रपथ्यायुक्तंभजस्वमे ॥ संबंधकंसमंकृत्स्नंपरिसंवर्ततेत्वहि २५ ॥ साह्यंप्रदीयतांतावत्सुघ्पतांममसाधव ॥ अर्जुनउ॰
अहंपूर्वमिहायातेमामत्रयस्वयाद्धितं ॥ उद्यमस्वमहावाहांससैन्यश्चसहानुगः ॥ २६ ॥ सततंसमतश्चैवसद्धृत्तमनुपालय ॥ श्रीकृष्णउ॰ ॥ भवान
भिगतःपूर्वमित्रिमेनास्तिसंशयः दृष्टस्तुप्रथमंराजन्मयापार्थोधनंजयः ॥ तवपूर्वाभिगमनात्पूर्वंचैवास्यदर्शनात ॥ उभयोरेवसाह्य
यंकरिष्यामिनसंशयः ॥ २८ ॥ प्रवारणंतुवालानांपूर्वंकार्यमितिश्रुतिः तस्मात्प्रावरणंपूर्वमर्हःपार्थोधनंजयः ॥ २९ ॥ मत्संहननतुल्यानांगो
पानामर्बुदंमहत ॥ नारायणाइतिख्याताःसर्वेसंघातयोधिनः ॥ २० ॥ तवासुधिष्टुराधर्षाभवंत्वेकस्यसैनिकाः ॥ अवध्यमानःसंग्रामेन्यस्तशस्त्रो
हमेकतः ॥ २१ ॥ आभ्यामन्यतंपार्थपत्तेहृयतरंमहत ॥ तद्वृणीतांभवानग्रेप्रवार्यस्त्वंहिधर्मतः ॥ २२ ॥ वै॰ ॥ ॥

पूर्वमह्नः लक्षंकं निसृत्वादित्यर्थः ॥ ३० ॥ अपहृतं रिक्तं कृतं ॥ ३१

वैशंपायन उ० ॥ एवमुक्तेतु कृष्णेन कौंती पुत्रो धनंजयः ॥ अयुध्यमानं संग्रामे वारयामास केशवं ॥ २३ ॥ नारायणममित्रघ्नं कामात् जातमजं नृपु
सर्वक्षत्रस्य पुरतो देवदानवयोरपि २४ दुर्योधनस्तु तत्सैन्यं सर्वमाचारयत्तदा सहस्राणां सहस्रंतु प्राप्य भारत कौरवः ॥ २५ ॥ कृष्णं चापहृतं ज्ञात्वा
संप्राप परसां मुदं ॥ दुर्योधनस्तु तत्सैन्यं सर्वमादाय पार्थिवः ॥ २६ ॥ ततो भ्ययाद्भीमवलं रौहिणेयं महावलं ॥ सर्वत्रागमने हेतुं स तस्मै सन्यवेदयत् २७
प्रत्युवाच ततः शौरिर्धार्त्तराष्ट्रमिदं वचः ॥ वलदेव उ० ॥ विदितं ते नरव्याघ्र सर्वं भवितुमर्हति यन्मयोक्तं विराटस्य पुरा वैवाहिके तदा ॥ २८ ॥ निगृह्योक्तो
हृषीकेशस्त्वदर्थं कुरुनंदन ॥ मया संबंधकं तुल्यमिति राजन् पुनः पुनः ॥ २९ ॥ नच तद्वाक्यमुक्तं मे केशवः प्रत्यपद्यत ॥ नचाहमुत्सहे कृष्णं विना
स्थातुमपि क्षणं ॥ ३० ॥ नाहं सहायः पार्थानां नापि दुर्योधनस्य वै ॥ इति मे निश्चिता बुद्धिर्वासुदेवमवेक्ष्य ह ॥ ३१ ॥ जातोसि भारते वंशे सर्वपार्थिवपू
जिते गच्छ युध्यस्व धर्मेण क्षात्रेण भरतर्षभ ३२ ॥ वैशंपायन उ० ॥ इत्येवमुक्तः स तदा परिष्वज्य हलायुधं कृष्णं चापहृतं मत्वा जितं मेने धनंजयं
३३ ॥ सोभ्ययात्कृतवर्माणं धृतराष्ट्रसुतो नृपः ॥ कृतवर्मा ददौ तस्य सेनामक्षौहिणीं तदा ॥ ३४ ॥ स तेन सर्वसैन्येन भीमेन कुरुनंदनः ॥ वृतः प्र
तिययौ हृष्टः सुहृदः संप्रहर्षयन् ॥ ३५ ॥ ततः पीतरथे रोजगात्स्रष्टा जनार्दनः ॥ राम:

॥भा॰उ॰॥३६॥३७॥३८॥३९॥४१॥४५॥येनपत्रंदेशेनत्रयपयो॥४६॥
॥९॥

गतेदुर्योधनेकृष्णः॥ किरीटिनमथाब्रवीत॥३६॥ अयुध्यमानः॥ कांबुद्धिमास्थायाहंल्पाहृतः॥ अर्जुनउ॰॥ भवान्समर्थस्तान्सर्वान्विहंतुनात्रसंशयः
निहंतुमहमप्येकः॥ समर्थःपुरुषर्षभ॥ भवांस्तुकीर्तिमान्लोकेतयशस्त्वांगमिष्यसि॥ यशसाचाहमप्यर्थीतस्मात्त्वासिमथाहृतः॥३८॥ सारथ्यं
तुत्वयाकार्यमितिमेमानसंसदा॥ चिररात्रेप्सितंकामंतद्भवान्कर्तुमर्हति ३९ वासुदेवउ॰॥ उपपन्नमिदंवाक्यंयत्त्वंस्पर्द्धामयासह॥ सारथ्यंतेक
रिष्यामिकामः॥संपद्यतांतव॥४०॥ वैशंपायनउ॰॥ प्रह्लादः॥ श्रुत्वानुद्रुतानांसैन्येनहताहृतः॥ अभ्ययात्पांडवान्राजन्सहपुत्रैर्महाबलैः॥४१॥ त
स्यसेनानिवेशोभूद्ध्यर्द्धमेवयोजनं॥ तथाहिवृद्धःलांसेनांविभर्त्तिसनरर्षभः॥४२॥ अक्षौहिणीपतीराजन्महावीर्यपराक्रमः॥ विचित्रकवचाः
सर्वेविचित्रध्वजकार्मुकाः॥४३॥ विचित्रस्रग्धराश्चैवविचित्ररथवाहनाः॥ रुक्मवर्णाभरणाश्चैववीरःप्रातसहस्रशः॥४४॥ तस्यसेनाप्रणेतारोवभू
वुःक्षत्रियर्षभाः॥ कंपयन्निवभूतानिकंपयन्निवमेदिनीं॥४५॥ एतेनेविश्रास्यपत्सेनांप्रययौयेनपांडवाः॥ ततोदुर्योधनःश्रुत्वासहासैन्येनमहार
थं॥४६॥ समायांतमभिद्रुत्यस्वयमानर्च्यभारत॥ कारयामासपूजार्थंतस्यदुर्योधनःसभां॥४७॥ रमणीयेषुदेशेषुरत्नचित्राःस्वलंकृताः॥ शि ॥रामः॥
ल्पिभिर्विविधैश्चैवक्रीडास्तत्रप्रयोजिताः॥४८॥ तत्रसभाःस्थानिमासाद्यनिभक्ष्यपेयंचसत्कृते॥॥७ ॥९॥

५०॥ ५१॥ ५२॥ ५३॥ दिदृक्षुः॥ ददृशाने स्म तान् सर्वान्॥ ५५॥ गच्छ स्व प्राप्नुहि स्व पुरं स्वराज्यं॥ ६२॥

कृताश्च विविधाकारा मनोहर्षविवर्द्धना॥ ४४॥ वाप्यश्च विविधाकारा मोदना भद्रद्रकाणि च॥ स ताः सभाः॥ समासाद्य पूज्यमानो यथामरः
५० दुर्योधनस्य सचिवैर्देशे देशे यथार्हतः॥ आजगाम सभामन्यां देवावसथवर्चसं॥ ५१॥ स तत्र विविधैर्युक्तः॥ कल्याणै रतिमानुषैः मेनेभ्यधिक
मात्मानमपि देवात् पुरंदरात्॥ ५२॥ पप्रच्छ स ततः प्रेष्यान् प्रहृष्टः क्षत्रियर्षभः॥ युधिष्ठिरस्य सचिवाः॥ के त्वं चक्रुः॥ सभा इमाः॥ ५३॥ आनीयंतां सभाका
राः प्रसादार्हा हि मे मताः॥ प्रसादमेषां दास्यामि कुंतीपुत्रोनुमन्यतां॥ ५४॥ दुर्योधनाय तत्सर्वं कथयंति स्म विस्मिताः॥ संप्रहृष्टो यदा शल्यो दिदित्सु
रपि जीवितं॥ गूढो दुर्योधनस्तत्र दर्शयामास मातुलं॥ तं दृष्ट्वा मद्रराजस्तु ज्ञात्वा यत्नं च तस्य तं॥ ५६॥ परिष्वज्याब्रवीत् प्रीत इष्टोर्थो गृह्यतामिति दुर्यो
धन उ०॥ सत्यवाग्भव कल्याण वरो वै मम दीयतां॥ सर्वसेनाप्रणेता मे भवान् भवितुमर्हति॥ वैशंपायन उ०॥ कृतमित्यब्रवीच्छल्यः किमन्यत् क्रियता
मिति॥ कृतमित्येव गांधारिः प्रत्युवाच पुनः पुनः॥ ५८॥ शल्य उ०॥ गच्छ दुर्योधन पुरं स्वकमेव नरर्षभ॥ अहं गमिष्ये द्रष्टुं वै युधिष्ठिरमरिंदम॥ ५९॥
दृष्ट्वा युधिष्ठिरं राजन् क्षिप्रमेष्ये नराधिप॥ अवश्यं चापि द्रष्टव्यः पांडवः॥ पुरुषर्षभ॥ ६०॥ दुर्योधन उ०॥ क्षिप्रमागम्यतां राजन् पांडवं वीक्ष्य पार्थि
व॥ त्वय्यधीनाः स्म राजेंद्र वरदानं स्मरस्व नः॥ ६१॥ दुर्यो०॥ क्षिप्रमेष्यामि भद्रं ते गच्छ स्वां स्व पुरं नृप॥ परिष्वज्य तदान्योन्यं शल्य दुर्योधनावुभौ॥ ६२॥

॥भा॰उ॰ उपप्लव्यंविराटनगरस्यप्रदेशविशेषं स्कंधावारंसेनानिवेशस्थानं ।६४ हृष्टाविंतिभीमोपिएकासीदितिगस्पते ६९ ॥ परितेनिस्तीर्णे ॥ ७४ ॥
॥१०॥

सतथासल्पमादत्यपुनरायात्स्वकंपुरं ।शल्योप्यगाच्छकौंतेयनाख्यातुंकर्मतस्यतत् उपप्लव्यंसमागत्यातुस्कंधावारंप्रविश्यचपांडवानथसंवां
स्तान्शल्यस्तत्रददर्शह ६४ समेत्यचमहाबाहुःशल्यःपांडुसुतैस्तदा ।पाद्यमर्घ्यंचगांश्चैवप्रत्यगृन्हद्यथाविधि ।६५ ततःकुशलपूर्वंसमद्रा
जोमहाबलः प्रीत्यापरमयायुक्तःसमाश्लिष्टद्युधिष्ठिरं ।६६ तथाभीमार्जुनौहृष्टौस्वस्रीयौचयमावुभौ ।आसनेचोपविष्टस्तुशल्यःपार्थ
मुवाचह ।६७ ।कुशलंराजशार्दूलकच्चित्तेकुरुनंदन अरण्यवासाद्दिष्ट्यासिविमुक्तोजयतांवर ।६८ ।सुदुष्करंकृतंराजन्वसतानिर्जनेवने भ्रा
तृभिःसहराजेंद्रकृष्णयाचानयाह अज्ञातवासंघोरंचवसताद्दुष्करंकृतं ।दुःखमेवकुतःसौख्यंराज्यभ्रष्टस्यभारत ।७० ।दुःखस्यैतस्यमहतोधार्त
राष्ट्रकृतस्यवै ।अवाप्स्यसिसुखंराजन्जित्वाशत्रून्परंतप ७१ विदितंतेमहाराजलोकतंत्रंनराधिप तस्माल्लोभकृतंकिंचित्तवतातनविद्य
ते ।७२ ।राजर्षीणांपुराणानांमार्गमन्विच्छतात दानेतपसिसत्येलोकस्त्वपिराजन्परंतप ।।७३ ।दिष्ट्याक्रुद्धमिदंतातपारितंभारतर्षभ दिष्ट्या
पश्यामिराजेंद्रधर्मात्मानंसहानुजं ।७४ ।निस्तीर्णंदुष्करंराजस्त्वांधर्मनिश्चयंविभो वेश्मंपापनउ ।।ततोस्याकथयद्राजादुर्योधनसमागमं त ॥उ॥भा॥
च्चस्वभूमितंसर्वंवरदानेचभारत ।युधिष्ठिरउ ।स्वदृष्टंतेमहाराजप्रकृतेनांतरात्मना ।दुर्योधनस्यपहीरत्वयावाचाप्रतिश्रुतं ।७६ ।एकमिच्छामिभद्रंते ॥१०॥
क्रियमाणंमहीपते ।।रामः।।

प्रतीपंप्रसंगाप्रतिकूलं।अहितंपरिणामविरुद्धं॥२०॥मन्युर्दैन्यं॥२५॥

राजन्नकर्तव्यमपिकर्तुमर्हसिमातुल॥१७॥शल्यउ०॥शृणुपांडवभद्रंतेयद्ब्रवीषिदुरात्मनः तेजोवधनिमित्तंमांसूतपुत्रस्यसंयुगे॥१८॥अहंतस्यभ
विष्यामिसंग्रामेसारथिर्ध्रुवं।वासुदेवेनहिसमंनित्यंमांसोभिमन्यते॥१९॥तस्याहंसूतपुत्रस्यप्रतीपमहितंवचः॥ध्रुवंसंकथयिष्यामियोद्धुका
मस्यसंयुगे॥२०॥यथासहृतदर्पश्चहृततेजाश्चपांडवाः।भविष्यतिसुखंहंतुंसत्यमेतद्ब्रवीमिते॥२१॥एवमेतत्करिष्यामियथातातत्वमात्थमां
यच्चान्यदपिशक्ष्यामितत्करिष्यामितेप्रियं॥यत्तुदुःखंत्वयाप्राप्तंद्यूतेवैकृष्णयासह॥परुषाणिचवाक्यानिसूतपुत्रकृतानिवै॥२३॥जटासु
रात्परिक्लेशःकीचकाच्चमहाद्युते।द्रौपद्याधिगतंसर्वंदमयंत्यायथाशुभं॥२४॥सर्वंदुःखमिदंवीरसुखोदर्कंभविष्यति नात्रमन्युस्त्वयाकार्यो
विधिर्हिबलवत्तरं॥दुःखानिहिमहात्मानःप्राप्नुवंतियुधिष्ठिर।देवैरपिहिदुःखानिप्राप्तानिजगतीपते॥२६॥इंद्रेणश्रूयतेराजन्सभार्येणमहा
त्मना अनुभूतंमहद्दुःखंदेवेंद्रेणहिभारत॥२७॥इतिउद्योगपर्वणिपुरोहितयाने०॥युधिष्ठिरउ०॥कथमिंद्रेणराजेंद्रसभार्येणमहात्मना दुः
खंप्राप्तंमहाघोरमेतदिच्छामिवेदितुं॥१॥शल्यउ०॥शृणुराजन्पुरावृत्तमितिहासंपुरातनं॥सभार्येणयथाप्राप्तंदुःखमिंद्रेणभारत॥त्वष्टाप्रजा
पतिर्ह्यासीद्देवश्रेष्ठोमहातपाः॥सपुत्रंवैत्रिशिरसमिंद्रद्रोहात्किलासृजत॥३॥ऐंद्रंसप्रार्थयत्स्थानंविश्वरूपोमहाद्युतिः॥ समः

॥भा॰उ॰ हावाःशृंगारचेष्टाःभावाश्चित्तविकाराःहर्षादयःतैर्युक्ताः॥ २१ ॥ २५ ॥ निर्दहन्निवचक्षुर्भ्यांसोष्ठवंसौन्दर्यंप्रहर्षंवलब्धभोगोस्मीतितोषं ॥ [illegible]
॥२१॥

तैस्त्रिभिर्वदनैर्घोरैःसूर्येन्दुज्वलनोपमैः वेदानेकेनसोधीतेसुरामेकेनचापिबत्॥ एकेनचदिशःसर्वाःपिबन्निवनिरीक्षते॥ ५ ॥ सतपस्वीमृदुर्दान्तो
धर्मेतपसिचोद्यतः॥ तपोतप्यन्महत्तीव्रंसुदुश्चरमरिंदम॥ ६ ॥ तस्यदृष्ट्वातपोवीर्यंसत्वंचामिततेजसः॥ विषादमगमच्छक्रइन्द्रोयंमाभवेदिति॥ ७
कथंसज्जेतभोगेषुनचतप्येन्महत्तपः॥ विवर्धमानस्त्रिशिराःसर्वंत्रिभुवनंतदा॥ ८ ॥ ग्रसतीतिमहाबाहोचिंतयामासवैतदा॥ इतिसंचिन्त्यबहुधा
बुद्धिमान्भरतर्षभ॥ ९ ॥ आज्ञापयत्सोप्सरसस्त्वष्टुःपुत्रप्रलोभने॥ यथासस्सज्जेत्त्रिशिराःकामभोगेषुवैभृशं॥ १० ॥ क्षिप्रंकुरुतगच्छध्वंप्रलोभयत
माचिरं॥ शृंगारवेषाःसुश्रोण्योहारैर्युक्तामनोहरैः॥ ११ ॥ हारभारसमायुक्ताःसर्वाःसौन्दर्यशोभिताः॥ प्रलोभयतभद्रंवःशमयध्वंभयंमम॥ १२
अस्वस्थमिवचात्मानंलक्षयामिवरांगनाः॥ भयमेतन्महद्घोरंक्षिप्रंनाशयताबलाः॥ १३ ॥ अप्सरसऊचुः॥ तथायत्नंकरिष्यामःशक्रतस्यप्रलोभने
यथानावाप्स्यसिभयंतस्माद्बलनिषूदन॥ १४ ॥ निर्दहन्निवचक्षुर्भ्यांयोसावास्तेतपोनिधिः॥ तंप्रलोभयितुंदेवगच्छामःसहितावयं॥ १५ ॥ प ॥रामः॥
तिष्यामोवशंकर्तुंव्यपनेतुंचतेभयं॥ शल्यउ॰॥ इन्द्रेणतास्त्वनुज्ञाताजग्मुस्त्रिशिरसोंतिकं॥ तत्रताविविधैर्भावैर्लोभयन्त्योवरांगनाः॥ १६ ॥ नृ ॥११॥
त्यंसंदर्शयामासुस्तथैवांगेषुसौष्ठवं॥ नाभ्यगच्छत्प्रहर्षंताःसपश्यन्सुमहातपाः॥ १७ ॥ इन्द्रियाणिवशेकृत्वापूर्णसागरसंमितः॥ १८

१९ ॥ स ॥ वर्द्धे कि न तक्षाः २५ ॥ न भविष्यति निःश्पति ॥ ३१ ॥

तास्तु पत्रं परं कृत्वा पुनः शक्रमुपास्थिता ॥ १८ ॥ कृताञ्जलिपुटाः सर्वा देवराजमथाब्रुवन् ॥ न समर्थं कं च कद्दुर्द्धर्षधैर्यो ह्यालयितुं प्रभो ॥ १९ ॥ मन्त्रे का
र्यं महाराज क्रियतामनन्तरं ॥ संपूज्याप्सरसः शक्रो विविसृज्य च महामतिः ॥ २० ॥ चिंतयामास स तस्यैव वधोपायं महात्मनः ॥ स तु ध्यात्वा चिंतयत्रसमान्दे
वराजः प्रतापवान् ॥ विनिश्चितमतिर्वीरो धीरस्तत्रिपिरसोऽभवत् ॥ वज्रमस्य क्षिपाम्यद्य स क्षिप्रं न भविष्यति ॥ २२ ॥ शक्रः प्रहृष्टो नो पेक्ष्याद्दुर्वलोऽपि बलीयसा
शास्त्रबुध्या विनिश्चित्य कृत्वा बुद्धिं विधर्दृढां ॥ २३ ॥ अथ वैश्वानरनिभं घोररूपं भयावहं मुमोच वज्रं संक्रुद्धः शक्रः शिरसि संप्रति ॥ २४ ॥ स पपात हतस्ते
न वज्रेण भूतपर्वेण ॥ पर्वतस्येव शिखरं प्रणम्य मेदिनीतले ॥ २५ ॥ तं तु तोत्रिभीति रूपस्तु शक्रः स्वं विचारयन् ॥ २६ ॥ अथाजगाम परं शुक्रं येनादा
य वाहित्रिकः तदरापि महाराज पत्राक्लेसो निपातितः ॥ २८ ॥ अभितस्तत्र तक्ष्णा णं पठमानं शचीपतिः ॥ अपश्यपदद्रवीच्चैर्ने सत्वं रपाकशासन ॥ २९
क्षिप्रं हि धिपिरास्य स्व कुरुष्व वचनं मम तक्षोवाच महास्कं धीभृशं द्वेषपरप्युनेतरिष्यति ॥ कं तु चाहं तपश्चकासिक मेसद्धि विंतं ३० ॥ शक्र उ ॥ मा
मे स्त्वं शीघ्रमेतद्धे कुरुष्व वचनं मम ॥ मत्प्रसादाद्धि ते शाश्वतं जनकस्त्वं भविष्यति ॥ ३१ ॥ तक्षोवाच ॥ कं भवत महर्विद्यांघो एकं मामरघवे एतदि
च्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वतः कथयस्व मे ॥ ३२ ॥ इंद्र उ ॥ अहमिंद्रो देवराजस्तक्ष न विदितमस्तु ते ॥ कुरुष्वैतन्मद्यथोक्तं मे मा त्वमेतद्विचारय ॥ ३३ ॥ तक्षोवाच
क्रूरेण तात पत्रयसे कथं त्वं पाकं कर्मणा ऋषिपुत्रमिमं हत्वा ब्रह्मवध्या मपं न ते ॥ ३४

॥ म०भा०उ० ॥ इतिउद्योगपर्वणिके अध्यायः

॥ १२ ॥

उद्योगपर्वणि शक्रविजये ॥ शल्यउ० ॥ पश्चाद्दुःखं संवरिष्यामि पावनार्थं सुदुश्चरं ॥ शक्रोपमहावीर्यो वज्रेणंनिहतोसया ॥ १ ॥ श्रद्धापित्वपिमु
ह्यस्तत्रस्माद्धिमेभिवे ॥ क्षिप्रंक्षिप्रंशरीरंस्यपस्यकरिष्येनुग्रहंनव ॥ २ ॥ शिरःपश्यत्तेद्यतिभार्गायत्रेषुमानवान ॥ एवंतेनुग्रहःस्तक्षनक्षि
प्रकुरुसप्रिय ॥ ३ ॥ शल्यउ० ॥ एतत्कुलात्तजस्तक्षमहेंद्रवचनंतदा ॥ शिरांस्यथात्रिशिरसःकुठारेणाच्छिनत्तदा ॥ ४ ॥ निकृत्तेभ्यःशिरोभ्यस्त
निष्कामंस्तपंडलास्तथाकपिंजराला तित्तिराश्चकलविंकाश्चलविंकाःसर्वशः ॥ ५ ॥ एतेवेदानधीतेस्मपिबंचतेसोममेवचतस्माद्वधाविनि
ष्पेतुस्तदास्यकपिंजला ॥ ६ ॥ येनसर्वादिशोराजनपिबन्निवनिरीक्षते ॥ तस्माद्वत्रविनिष्पेतुस्तित्तिरास्तस्यपांडव ॥ ७ ॥ यत्सुरापंतुतस्या
सीद्वक्त्रंत्रिशिरसस्तथा ॥ कलविंकाविनिष्पेतुस्तेनाश्चभरतर्षभ ॥ ८ ॥ एवंतेषुनिकृत्तेषुविज्वरोमघवातथा जगामत्रिदिवंहृष्टस्तक्षापिस्व
गृहंययौ ॥ ९ ॥ मनेकृतार्थमात्मानंहत्वाशक्रःसुरारिहा ॥ त्वष्टाप्रजापतिःश्रुत्वाशक्रेणनिहतंसुतं ॥ १० ॥ क्रोधसंरक्तनयनइदं ॥ राम ॥
वचनमब्रवीत ॥ त्वष्टोवाच ॥ तप्यमानंतपोनित्यंक्षांतंदांतंजितेंद्रियंविना ॥ विनापराधंतेयस्मात्पुत्रंहिंसितवानसि ॥ ११ ॥ तस्माच्छक्रवधा ॥ १२ ॥
र्थायपुत्रमुत्पादयाम्यहं ॥ लोकाःपश्यंतुमेवीर्यंतपसश्चबलंमहत ॥ सत्वपश्यंतुदेवेंद्रोदुरात्मापापचेतनः ॥ १२ ॥

उपस्पृश्य आचम्य ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ २६ ॥ २७ ॥ अपावृत्य मुखं प्रसार्य ॥ २८ ॥ इति श्रीनैलकंठीये उद्योगे अध्यायः

उपस्पृश्य ततः क्रुद्धस्तपस्वी सुमहायशाः ॥ अग्नौ हुत्वा समुत्पाद्य घोरं वृत्रमुवाच ह ॥ इंद्रशत्रो विवर्धस्व प्रभावात्तपसो मम ॥ १४ ॥ सोवर्द्धत दिवं
स्तब्ध्वा सूर्यवैश्वानरोपमः ॥ किं करोमीति चोवाच कालसूर्य इवोदितः ॥ १५ ॥ शक्रं जहीति चाप्युक्तो जगाम त्रिदिवं बली ॥ ततो युद्धं समभवत्तद्वृत्र
वासवयोरिव ॥ १६ ॥ संक्रुद्धयोर्महाघोरं प्रसक्तं कुरुसत्तम ॥ ततो जग्राह देवेंद्रं वृत्रो देवः शतक्रतुं अपावृत्य च जग्राह शक्रं क्रोधसमन्वितः ग्रस्ते
शक्रे तु वृत्रेण संभ्रांतास्त्रिदशास्तथा ॥ १९ ॥ सस्रजुस्ते महासत्वा जृंभिकां वृत्रनाशिनीम विजृंभमानस्य ततो वृत्रस्यास्यादपावृतात ॥ २८ ॥ स्वान्यं
गान्यभिसंक्षिप्य निष्क्रांतो बलसूदनः ततः प्रभृति लोकेषु जृंभिका प्राणिसंश्रिता ॥ २० ॥ जहृषुश्च सुराः सर्वे दृष्ट्वा शक्रं विनिःसृतं ततः प्र
ववृते युद्धं वृत्रवासवयोः पुनः ॥ संरब्धयोस्तदा घोरं सुचिरं भरतर्षभ ॥ यदा व्यवर्द्धत रणे वृत्रो बलसमन्वितः ॥ २२ ॥ त्वष्टुस्तपोबलाद्विद्वांस्तत प्र
त्यव्यवर्तत निवृत्ते च तदा देवा विषादमगमत्परं ॥ २३ ॥ समेत्य सह शक्रेण चक्रुः कथयांचक्रिरे मिथः ॥ अमंत्रयंत्यते सर्वे मुनिभिः सह भारत ॥ २४
किं कार्यमिति ते राजन विचिंत्य भयमोहिताः जग्मुः सर्वे महात्मानं मनोभिर्विष्णुमव्ययं ॥ २५ ॥ उपविष्टा मंदराग्रे देवा वृत्रवधेप्सवः ॥ उद्योगपर्वे
णींद्रविजये ॥ शक्र उ ॥ सर्वं व्याप्तमिदं देवा वृत्रेण जगदव्ययं ॥ न ह्यस्य सदृशं किंचित्प्रतिघाताय यद्भवेत ॥ १ ॥ समर्थो ह्यभवः पूर्वं समर्थो सि सां
प्रतं

भा॰उ॰ क्षयंगृहंक्षयंस्थानंचवृद्धिश्चेत्यमरः ॥ ४
२३

कथंकुर्यान्नुभद्रंवोदुःस्वधर्मःसमंततः ॥ २ ॥ तेजस्वीचमहांश्चयुद्धेचामलविक्रमः ग्रसेत्त्रिभुवनंक्रुद्धःसदेवासुरमानुषं ॥ ३ ॥ तस्माद्धिनिश्चय
मिमंश्रृणुध्वंमेदिवौकसः ॥ विष्णोःक्षयमुपागम्यसमेत्यचमहात्मना ॥ ४ ॥ तेनसम्मन्त्र्यवेत्स्यामोवधोपायंमहात्मनः ॥ शल्यउ॰ ॥ एवमुक्ते
मघवतादेवाःसर्षिगणास्तदा ॥ शरण्यंशरणंदेवंजग्मुर्विष्णुंमहाबलं ॥ ५ ॥ ऊचुश्चसर्वेदेवेशंविष्णुंवृत्रभयार्दिताः त्वयालोकयत्ताक्षि
भिर्विक्रमणे —— विभो ॥ ६ ॥ अमृतंचाहृतंविष्णोदैत्याश्चनिहतारणे बलिंबद्ध्वामहादैत्यंशक्रोदेवाधिपःकृतः त्वंप्रभुःसर्वलोकानांत्व
यासर्वमिदंततं ॥ त्वंहिदेवमहादेवःसर्वदेवनमस्कृत ॥ ७ ॥ गतिर्भवत्वंदेवानांसेंद्राणाममरोत्तम ॥ जगद्व्याप्तमिदंसर्वंवृत्रेणासुरसूदन ॥ ८
विष्णुरुः ॥ अवश्यंकरणीयंमेभवतांहितमुत्तमं तस्मादुपायंवक्ष्यामियथासन्नभविष्यति ॥ गच्छध्वंसर्षिगंधर्वायत्रासौविश्वरूपधृ
क् ॥ सामतस्यप्रयुञ्जध्वंततएनंविजेष्यथा ॥ ११ ॥ भविष्यतिजयोदेवाःशक्रस्यममतेजसा ॥ अदृश्यश्चप्रवेक्ष्यामिवज्रमस्यायुधोत्तमं ॥ १२
गच्छध्वमृषिभिःसार्द्धंगंधर्वैश्चसुरोत्तमाः वृत्रस्यसहशक्रेणसंधिंकुरुतमाचिरं ॥ १३ ॥ शल्यउ॰ ॥ एवमुक्तेमस्यायुधोत्तमं उक्ते ॥रम॥
तुदेवेनऋषयस्त्रिदशास्तथा ॥ ययुःसमेत्यविभुनाशक्रंकृत्वापुरःसरं ॥ १४ ॥ समीपमेत्यचतदासर्वएवमहौजसः तंतेजसाप्रज्वलितंप्रप ॥१३॥
ज्वलितंप्रपन्नंतंदिशोदश ॥ १५ ॥ ग्रसंतमिवलोकांस्त्रीन्सूर्याचंद्रमसौतथा ॥ ददृशुस्तत्रतेवृत्रंशक्रेणसहदेवताः ॥ १६

ऋषयोथततोभ्येत्यवृत्रमूचुःप्रियंवचः । व्याप्तंजगदिदंसर्वंतेजसातवदुर्जय ।१७। नचशक्नोषिनिर्जेतुंवासवंभूरिविक्रमं युध्यतोर्वामयंकालो
व्यतीतःसुमहानपि ।१८। पीड्यंतेचप्रजाःसर्वाःसदेवासुरमानुषाः । सख्यंभवतुतेवृत्रशक्रेणसहसर्वदा ।१९। अवाप्स्यसिसुखंत्वंचशक्र
लोकंचशाश्वतं ॥ ऋषिवाक्यंनिशम्याथसवृत्रःसुमहाबलः ।२०। उवाचतांस्तदासर्वान्प्रणम्यशिरसासुरः सर्वेयूयंमहाभागागंधर्वा
श्चैवसर्वशः ।२१। यद्ब्रूयतच्छ्रुतंसर्वंममापिशृणुतानघ । संधिःकथंवाभवितामम शक्रस्यचोभयोः ।२२। तेजसोर्हिद्वयोर्देवाःसख्यंवै
भविताकथं ॥ ऋषयऊचुः । सकृत्सतांसंगतंलिप्सितव्यंततः । परंभविताभव्यमेतत् ॥ नातिक्रामेत्सत्पुरुषेणसंगतंतस्मात्सतांसंगतमी
प्सितव्यं ।२३। दृढंसतांसंगतंचापिनित्यंब्रूयादर्थंह्यर्थकृच्छ्रेषुधीरः महार्थवत्सत्पुरुषेणसंगतंतस्मात्संतंनजिघांसेतधीरः ।२४। इंद्रःस
तांसंमतश्चनिवासश्चमहात्मनां । सत्यवादीह्यनिंद्यश्चधर्मवित्सूक्ष्मनिश्चयः ।२५। तेनतेसहशक्रेणसंधिर्भवतुशाश्वतः । एवंविश्वास
मागच्छमातेभूद्बुद्धिरन्यथा ।२६। शल्यउवाच महर्षिवचनंश्रुत्वातानुवाचमहाद्युतिः अवश्यंभगवंतोमेमाननीयास्तपस्विनः २७
ब्रवीमियदहंदेवास्तत्सर्वंक्रियतामिह । ततःसर्वंकरिष्यामियदूचुर्मांद्विजर्षभाः ननचार्द्रेनशुष्केणनाश्मनाचदारुणा । नवज्रेणनशस्त्रे
णनदिवानानिशासुवा ।२९। वध्योभवेयंविप्रेंद्राःशक्रस्यसहदैवतैः ॥ एवंमेरोचतेसंधिःशक्रेणसहनित्यदा ॥ ३०

॥भा०उ० वाढमित्येवऋषयस्तमूचुर्भरतर्षभ ॥ एवंकृतेतुसंधानेवृत्रः प्रमुदितोभवत् ॥ ३१ ॥ मुक्तः सदाभवच्चापिशक्रोहर्षसमन्वितः वृत्रस्यवधसंयुक्तानुपा
॥१४॥ यानन्वचिंतयत् ॥ ३२ ॥ रंध्रान्वेषीसवृत्रस्यवासवोबलवृत्रहा ॥ सकदाचित्समुद्रांतेतमपश्यन्महासुरं ॥ ३३ ॥ संध्याकालउपावृत्तेमुहूर्तेरौद्रदारुणे
ततः संचिंत्यभगवान्वरदानंमहात्मनः ॥ ३४ ॥ संध्येयंवर्ततेरौद्रानरात्रिर्दिवसंनच वृत्रश्चावश्यवध्योयंममसर्वहरोरिपुः ॥ ३५ ॥ यदिवृत्रंनहरोरि
पुः ॥ ३५ ॥ यदिवृत्रंनहन्म्यद्यवंचयित्वामहासुरम् ॥ महावीर्यंमहात्मानंनमेश्रेयोभविष्यति ३६ एवंसंचिंतयन्नेवशक्रोविष्णुमनुस्मरन् ॥ अथफे
नंतदापश्यत्समुद्रेपर्वतोपमं ॥ ३७ ॥ नायंशुष्कोनचार्द्रोयंनचार्द्रोयंनचशस्त्रमिदंतथा ॥ एतन्नक्षेप्स्यामिवृत्रस्यक्षणादेवविनंक्ष्यति ॥ ३८ ॥ सवज्रम
थफेनंतंक्षिप्रंवृत्रेनिसृष्टवान् ॥ प्रविश्यफेनंतंविष्णुरथवृत्रंव्यनाशयत् ॥ ३९ ॥ निहतेतुतदावृत्रेदिशोवितिमिराभवन् ॥ प्रववौचशिवोवा
ताः प्रजाश्चजहृषुस्तदा ॥ ४० ॥ ततोदेवाः सगंधर्वाः यक्षराक्षसपन्नगाः ऋषयश्चमहेंद्रंतंतुष्टुवुर्विविधैःस्तवैः ॥ ४१ ॥ नमस्कृतः सर्वभूतैः सर्वभूता
न्यसांत्वयत् ॥ हतशत्रुःप्रहृष्टात्मावासवः सहदैवतैः ॥ विष्णुंत्रिभुवनश्रेष्ठंपूजयामासधर्मवित् ॥ ततोहतेमहावीर्येवृत्रेदेवभयंकरे ॥ ४३ ॥ अनृते ॥राम॥
नाभिभूतोभूच्छक्रः परमदुर्मनाः त्रैशीर्षयाभिभूतश्चसपूर्वंब्रह्महत्यया ॥ ४४ ॥ सोंतमासाद्यलोकानांनष्टसंज्ञोविचेतनः ॥ नप्राज्ञायतदेवेंद्रस्त्व ॥१४॥
भिभूतः स्वकल्मषैः ॥ ४५ ॥ प्रतिच्छन्नोभवच्चापिचेष्टमानोयथोरगः ॥ ततः प्रनष्टेदेवेंद्रेब्रह्महत्याभयार्दिते ॥ ४६

५० । इतिउद्योगपर्वणिकेअध्यायः । १ । नोअस्माकंराजाभव । २ ।

भूमिंप्रध्वस्तसंकाशोनिर्वृक्षाशुष्ककानना । विछिन्नश्रोतसोनद्यःसरांस्यनुदकानिच । ४७ । संक्षोभश्चैवसत्वानामनावृष्टिहतोभवत् । देवापिम
प्रासंत्रस्तानिर्वृक्षाशुष्ककानना । ४८ । अराजकंजगत्सर्वमभिभूतमुपद्रवैः ततोभीताभवन्देवाःकोन्योराजाभवेदिति । ४९ । दिविदेवर्षयश्चैव
देवराजविनाहिताः । नचस्माकाश्चदेवानांराज्यायकुरुतेमनः । ५० । उद्योगपर्वणि० । शल्यप० । अपश्यच्चाब्रुवन्सर्वेदेवायक्षाःसकिन्नराः । अयं
वैनहुषःश्रीमान्देवराज्येभिषिच्यतां । १ । तेजस्वीचयशस्वीचधार्मिकश्चैवनित्यदा । तेतुगत्वाब्रुवन्सर्वेराजानोभवपार्थिव । २ । सतानुवाचनहु
षोदेवान्सर्षिगणांस्तदा । पितृभिःसहितान्सर्वोपरीप्सन्हितमात्मनः । ३ । दुर्बलोहंनमेशक्तिर्भवतांपरिपालने । बलवान्जायतेराजाबलंश
क्रेहिनित्यदा । ४ । तमब्रुवन्पुनःसर्वेदेवाःसर्षिपुरोगमाः । अस्माकंतपसायुक्तःपाहिराज्यंत्रिविष्टपे । ५ । परस्परभयंघोरमस्माकंहिनसंशय
यः अभिषिंच्यस्वराजेंद्रभवराजात्रिविष्टपे । ६ । देवदानवयक्षाणामृषीणांरक्षसांतथा । पितृगंधर्वभूतानांहृष्टेर्विषयवासिनां । ७ । तेजआ
दास्यसेवश्यंपवलवांश्चभविष्यति । धर्मंपुरस्कृत्यतदासर्वलोकाधिपोभवत् । ८ । सदुर्लभंवरंलब्ध्वाप्राप्यराज्यंत्रिविष्टपे । धर्मात्मासततं
भूत्वाकामार्थसमपद्यत । ९ । देवोद्यानेषुसर्वेषुनंदनोपवनेतथाकैलासेहिमवत्पृष्ठेमंदरेगंधपर्वते । १० । सह्येमहेंद्रेमलयेसमुद्रेषुसरत्सु
च । अप्सरोभिःपरिवृत्तेदेवकन्यासमाहृतः । ११ ॥

॥भा-उ- ॥ श्रक्राणीमिंद्राणीं अनुकू ॥ ११ ॥ अध्यायः
॥१५॥

नहुषो देवराजः सोऽक्रीडद्दद्रुविधं तथा ॥ शृण्वन्नवदुभिर्वादिव्याः कथाः श्रुतिमनोहराः ॥ १२ ॥ आदित्राणि च दिव्यानि गीतं स मधुरस्वरं विश्वावसु
नारदश्च गंधर्वाप्सरसां गणाः ॥ १३ ॥ ऋतवः षट् च देवेंद्रं मूर्तिमंत उपस्थिताः ॥ मारुतः सुरभिर्वाति मनोज्ञः सुखशीतलः ॥ १४ ॥ एवं च क्रीडतस्तस्य
नहुषस्य महात्मनः ॥ संप्राप्ता दर्शनं देवी शक्रस्य महिषी प्रिया ॥ १५ ॥ सतां दृष्ट्वा स दुष्टात्मा प्राह सर्वान्सभासदः ॥ इंद्रस्य महिषी देवी कस्मा
न्मां नोपसर्पति ॥ १६ ॥ अहमिंद्रोस्मि देवानां लोकानां च तथेश्वरः ॥ आगच्छतु शची मह्यं प्रियमद्य निवेशनं ॥ १७ ॥ तच्छ्रुत्वा दुर्मना देवी बृहस्पति
मुवाच ह रक्ष मां क्षोभितां नहुषाद्ब्रह्मन्नूनं वास्मि शरणागता ॥ १८ ॥ सर्वलक्षणसंपन्नां ब्रह्मन्स्त्वं मां प्रभाषसे देवराजस्य दयितामत्यंतसुखभा
गिनीं ॥ १९ ॥ अवैधव्येन युक्तां मामेकपत्नीं पतिव्रतां ॥ उक्तवानसि मां पूर्वं तामृतां कुरु वै गिरं ॥ २० ॥ नोक्तपूर्वं च भगवन्मृषा ते किंचिदीश्वर ॥ तस्मादे
तद्वै तत्सत्यं भवेत्त्वयोक्तं द्विजोत्तम ॥ २१ ॥ बृहस्पतिरथोवाच शक्राणीं भयमोहितां ॥ यदुक्तासि मया देवि सत्यं तद्भविता ध्रुवं ॥ २२ ॥ द्रक्ष्यसे देवरा
जानमिंद्रं सुनिरिहागतं ॥ न भेतव्यं च नहुषात्सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २३ ॥ समानयिष्ये शक्रेण नचिराद्भवतीं सह ॥ अथ शुश्राव नहुषः इंद्राणीं
शरणांगता ॥ २४ ॥ बृहस्पतेश्चांगिरसश्चुक्रोध स नृपस्तदा ॥ अध्यायः ११ ॥ क्रुद्धं तु नहुषं ज्ञात्वा देवाः सर्षिपुरोगमाः ॥ अब्रुवन्देवराजानं नहु ॥ राम ॥
षं घोरदर्शनं ॥ १ ॥ देवराज जहि क्रोधं त्वयि क्रुद्धे जगद्विभो ॥ त्रस्तं सासुरगंधर्वं सकिन्नरमहोरगं ॥ २ ॥ जहि क्रोधमिमं साधो न क्रुध्यंति भवद्विधाः ॥ ३ ॥१५॥

वैधर्म्यापत्तिराखाषष्ठ्यधीनि तुपधाहृत्रसरव्यादीनिह्रुल्यानि ।७।

परस्यपत्नीसादेवीप्रसीदस्वसुरोत्तम ।३। निवर्त्तयेमनःपापात्परदाराभिमर्षणात् देवराजोसिनहुषःप्रजाधर्मेणपालय ।४। एवमुक्तोन
जग्राहनहुषःकामसंमोहितः । अथदेवानुवाचेदंइंद्रंप्रतिजनाधिप ।५। अहिल्याधर्षितापूर्वमृषेःपत्नीयशस्विनी । जीवितोभर्तुरिंद्रेण
सवःकिंनंनिवारितः ।६। बहूनिचनृशंसानिकृतानींद्रेणवैपुरा वैधर्म्याण्युपधाश्चैवसवःकस्मान्नवारितः ।७। उपतिष्ठतुसादेवीतदस्याहितं
परं ॥ युष्माकंचसदादेवाःशिवमेवंभविष्यति ॥८॥ देवाऊचुः । इंद्राणीमानयिष्यामोयदीच्छसिदिवस्पते जहिक्रोधमिमंवीरप्रीतोभवसुरेश्व
र ।९। शल्यउ ॥ इत्युक्त्वातंतदादेवाऋषिभिःसहभारत जग्मुर्बृहस्पतिंवक्तुमिंद्राणींचाशुभंवचः ॥ जानीमःशरणंप्राप्तामिंद्राणींतववेश्म
नि । दत्वाभयंचविप्रेंद्रत्वयादेवर्षिसत्तम ।११। तेत्वांदेवाःसगंधर्वाऋषयश्चमहाद्युते ॥ प्रसादयंतइंद्राणींनहुषायप्रदीयतां ।१२। इंद्राद्विशि
ष्टोनहुषोदेवराजोमहाद्युतिः वृणोत्वियंवरारोहाभर्त्तारंत्वांवरवर्णिनि ।१३। एवमुक्तेतुसादेवीबाष्पमुत्सृज्यसस्वरं ॥ उवाचरुदतीदीना
बृहस्पतिमिदंवचः ।१४। नाहमिच्छामिनहुषंपतिमध्यासितुंप्रभो ॥ गतांतेशरणंब्रह्मन्त्राहिमांमहतोभयात् ।१५। बृहस्पतिरुवाच
शरणागतंनत्यजेयमिंद्राणिममनिश्चितं ॥ धर्मज्ञांसत्यशीलांचनत्यजेत्वामनिंदिते ।१६। नकार्यकर्तुमिच्छामिब्राह्मणःसन्विशेषतः श्रु
तधर्मासत्यशीलोजानन्नुशासनं ।१७। नाहमेवंकरिष्यामिगच्छध्वंदेवसत्तमाः । १८

॥भा०उ० ॥ प्रपन्नं शरणागतं अचेताः दुर्बलश्चित्तः ॥ १७ ॥
॥ १६ ॥

अस्मिंश्चार्थे पुराणीतं ब्रह्मणा श्रूयतामिदं ॥ १८ ॥ न तस्य बीजं रोहति बीजकाले न चास्य वर्षं वर्षति वर्षकाले । भीतं प्रपन्नं प्रददाति शत्रवे न
त्रातारं लभते त्राणमिच्छन् ॥ १९ ॥ मोघमन्नं विंदते चाल्पचेताः स्वर्गाल्लोकाद्भ्रश्यति नष्टचेताः भीतं प्रपन्नं प्रददाति यो वै हव्यं नास्य प्रतिगृह्णंति देवाः
२० प्रमीयते चास्य प्रजा ह्यकाले सदा विवासं पितरोस्य कुर्वते । भीतं प्रपन्नं च ददाति शत्रवे सेंद्रा देवाः प्रहरंत्यस्य वज्रं ॥ २१ ॥ एतदेवं विजानन्नं वै न
दास्यामि शचीमिमां इन्द्राणीं विश्रुतां लोके शक्रस्य महिषीं प्रियां ॥ २२ ॥ अस्या हितं भवेद्यच्च मम चापि हितं भवेत् ॥ क्रियतां तत्सुरश्रेष्ठा न हि
दास्याम्यहं शचीं ॥ २३ ॥ शल्य उ० ॥ अथ देवास्तमेवाहुर्गुरुमंगिरसां वरं ॥ कथं सुनीतं हि भवेत् मंत्रयस्व बृहस्पते ॥ २४ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ न
हुषं याचतां देवी किंचित्कालांतरं शुभं ॥ इन्द्राण्या हितमेतद्धि तथास्माकं भविष्यति बहुविघ्नाः सुराः कालः कालः कालं नयिष्यति ॥ दर्पि
तो बलवांश्चैव नहुषो वरसंश्रयात् ॥ २५ ॥ शल्य उ० ॥ ततस्तेन तथोक्ते तु प्रीता देवास्तदाब्रुवन् ॥ ब्रह्मन्साधु इदं उक्तं ते हितं सर्वदिवौकसां ॥ २६ ॥ एवमे
तद्द्विजश्रेष्ठ देवी चेयं प्रसाद्यतां ॥ ततः समस्ता इन्द्राणीं देवाः साग्निपुरोगमाः ॥ २७ ॥ ऊचुर्वचनमव्यग्रं लोकानां हितकाम्यया ॥ त्वया जगदिदं सर्वं धृ ॥राम॥
तं स्थावरजंगमं ॥ २८ ॥ एकपत्न्यसि साध्वी च गच्छ त्वं नहुषं प्रति ॥ क्षिप्रं त्वामभिकामश्च विनशिष्यति पार्थिव ॥ २९ ॥ नहुषो देवि शक्रत्वं यमवा ॥ १६ ॥
प्स्यति ॥ एवं विनिश्चयं कृत्वा इन्द्राणी कार्यसिद्धये ॥ ३० ॥ अभ्यगच्छत सव्रीडा नहुषं घोरदर्शनं ॥ समाहृष्यत्तदा दृष्ट्वा तां कामोपहतचेतसः ॥ ३१ ॥ अ

विष्णुत्वं व्यापकत्वं च व्यापके न जगद्रक्षणायामसंभवात् ॥ १२ ॥

श्रल्पउ ॥ अथतामब्रवीद्दृष्ट्वा नहुषो देवराट्तदा । ऋषीणामिहलोकानामहमिंद्रः शुचिस्मिते ॥ १ ॥ भजस्व मां वरारोहे भर्तारं लोकवर्णिनि एव
मुक्ता तु सा देवी नहुषेण पतिव्रता ॥ २ ॥ प्रावेपत भयोद्विग्ना प्रवाते कदली यथा प्रणम्य सा तु ब्रह्माणं शिरसा च कृतांजलिः ॥ ३ ॥ देवराजमथोवाच नहु
षं घोरदर्शनं । कालमिच्छाम्यहं लब्धुं किंचित्त्वत्तः सुरेश्वर ॥ ४ ॥ न च विज्ञायते शक्रः क्व वा प्राप्तः क्व वा गतः ॥ तत्त्वमेतत्तु विज्ञाय यदि न ज्ञायते विभो
॥ ५ ॥ ततोऽहं त्वामुपस्थास्ये सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ एवमुक्तः स इंद्राण्या नहुषः प्रीतिमानभूत् ॥ ६ ॥ नहुष उ॰ ॥ एवं भवतु सुश्रोणि यथा मामभिभाषते
ज्ञात्वा चागमनं कार्यं सत्यमेतदनुस्मरेः ॥ ७ ॥ नहुषेण विसृष्टा च निश्चक्राम ततः शुभा बृहस्पतिनिकेतं च सा जगाम तपस्विनी ॥ ८ ॥ तस्याः सं
श्रुत्य वै देवाः सर्वे साग्निपुरोगमाः मंत्रयामासुरेकाग्राः शक्रार्थे राजसत्तम ॥ ९ ॥ देवदेवेन संगम्य तपस्विनी ॥ ८ ॥ तस्याः संश्रुत्य वै देवाः स
र्वे साग्निपुरोगमाः मंत्रयामासुरेकाग्राः शक्रार्थे राजसत्तम ॥ ९ ॥ देवं देवेन संगम्य विष्णुना प्रभुविष्णुना ऊचुश्चैनं समुद्विग्ना वाक्यं वाक्यविशा
रदाः ॥ १० ॥ ब्रह्मवध्याभिभूतो वै शक्रः सुरगणेश्वरः गतश्च नस्त्वं देवेश सर्वतो जगतः प्रभुः ११ रक्षार्थं सर्वभूतानां विष्णुत्वमुपजग्मिवान् तद्वीर्य
निहते दैत्ये वासवो ब्रह्महा त्वया ॥ १२ ॥ त्वं नः शरणमाश्रेष्ठः मोक्षं तस्य विनिर्दिश ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा देवानामब्रवीत् ॥ १३ ॥ मामेव यजतां शक्रः पाविप
ष्यामि वज्रिणं पुण्ये ------ धेन मामिष्ट्वा पाकशासनः ॥ पुनरेष्यति देवानामिंद्रत्वमकुतोभयः स्वकर्मभिश्च नहुषो नाशयिष्यति दुर्मतिः ॥ १५ ॥ कंचि
कालमिमं देवीमर्थयध्वमतंद्रिताः श्रुत्वा विष्णोः शुभां सत्यां भारतीममृतोपमां ॥ १६ ॥ ततः सर्वे सुरगणाः सोपाध्यायाः सहर्षिभिः यत्र शक्रो भयोद्वि

॥भा-उ- अकंपत् अकंपतनड्भाव आर्षं ।२१। उपश्रुतिं संदेहनिर्णायिकां देवतां आकरोत् आकारितवती अयंचार्थः आनोपश्चिपश्रुत्येषु गणनाद् दिवो अमुष्य
॥ ९७ ॥ प्रासतो दिवं पयः दिवादसोइतिमंत्रोउपदृंहितः मंत्रार्थस्तु रुद्रउपश्रुतिनः असान् प्रति आयाहि
।उत्थेषु कालेषु सकर्मक। इह रणाय कामं द्रष्टुंग

तस्याश्वमेधः सुमहान्महेंद्रस्य महात्मनः। वर्ततेपावनार्थं वै ब्रह्महत्यापहो नृप ।१८। व्यभजत् ब्रह्महत्यां तेवृक्षेषु च नदीषु च। पर्वतेषु पृथिव्यां
वध्रीषु चैनं युधिष्ठिर ।१९। संविभज्य च भूतेषु विसृष्टासा नरेश्वर विज्वरः धूतपाप्मा च वासवः प्रीतिमानभूत् ।२०। अकंपनद्रुपस्थानाद्दृष्ट्वा
च वलसूदनः तेजोघ्नं सर्वभूतानां वरदानाच्च दुःसहं ।२१। ततः शचीपतिर्वीरः पुनरेव व्यनश्यत। अदृश्यः सर्वभूतानां कालाकांक्षी चचार ह २२
प्रनष्टे च ततः शक्रे शची शोकसमन्विता हा शक्रेति ततो देवी विललाप सुदुःखिता ।२३। यदि दत्तं यदि हुतं गुरवस्तोषिता यदि। एकभर्तृ
त्वमेवास्तु सत्यं यद्यस्ति वा मयि ।२४। पुण्यां चेमामहं दिव्यां प्रवृत्तामुत्तरायणे। देवीं रात्रिं नमस्यामि सिध्यतां मे मनोरथः ।२५ प्रयता च निशां
देवीमुपातिष्ठत तत्र सा। पतिव्रतत्वात्सत्येन सोपश्रुतिमथाकरोत् २६ यत्रास्ते देवराजोसौ तं देशं दर्शयस्व मे। इत्याहोपश्रुतिं देवी सत्येन
दृश्यतां ।२७। इति उद्योगपर्वणि॰

मपप्राप्य परागतो वृत्तस्य नृपं। अमुष्य बुद्धिस्थस्य दिवं प्रासत इंद्रस्य दिवं प्रकाशं प्राप्य यस्मात् पगताविव्यस ॥राम॥
लोटन्नृपं वलोप आर्षः यच्छदेहिहे दिवावसो अन्हो धनं सूर्यः। तद्वत्तमो यस्तमर्थ प्रकाशपिनुं समर्थ। ।२१। इति उद्योगे अध्यायः ॥राम॰ ॥ ९७ ॥

प्रहितांप्रस्थितां ॥ ५

शल्यउ० ॥ अथैनांनृपिरणीसाध्वीमुपातिष्ठदुपश्रुतिः । तांवयोरूपसंपन्नांदृष्ट्वादेवीमुपस्थितां ॥ १ ॥ इंद्राणीसंप्रहृष्टासासंपूज्यैनामथाब्रवीत्
इच्छामित्वामहंज्ञातुंब्रूहिवरानने ॥ २ ॥ उपश्रुतिरुवाच । उपश्रुतिरहंदेवितवांतिकमुपागता । दर्शनेचैवसंप्राप्तातवसत्येनतोषिता ॥ ३ ॥ पतिव्रताच
युक्ताचयमेननियमेनच । दर्शयिष्यामितेशक्रंदेवंवृत्रनिषूदनं ॥ ४ ॥ क्षिप्रमन्वेहिमांभद्रेद्रक्ष्यसेसुरसत्तमम् ततस्तांप्रस्थितांदेवीमिंद्राणीमु
ष्टतोऽन्वयात् ॥ ५ ॥ देवारण्यान्यतिक्रम्यपर्वतांश्चबहूंस्ततः हिमवंतमतिक्रम्यउत्तरंपार्श्वमागमत् ॥ ६ ॥ सासमुद्रंसमासाद्यबहुयोजनविस्तृतं ॥ आ
ससादसमहाद्वीपंनानाद्रुममलतावृतं ॥ ७ ॥ तत्रापश्यत्सरोदिव्यंनानाशकुनिसेवितं ॥ शतयोजनविस्तीर्णंतावदेवायतंशुभं ॥ ८ ॥ तत्रादिव्यानिपद्मा
निपंचवर्णानिभारत ॥ षट्पदैरुपगीतानिप्रफुल्लानिचसर्वशः पद्मस्यभित्वानालंचविविशसहितातया ॥ बिसतंतुप्रविष्टातुतत्रापश्यच्छत
क्रतुं ॥ १० ॥ तंदृष्ट्वाचसुसूक्ष्मेणरूपेणावस्थितंप्रभुं ॥ सूक्ष्मरूपधरादेवीबभूवोपश्रुतिश्चसा ॥ ११ ॥ इंद्रंतुष्टावचेंद्राणीविश्रुतैःपूर्वकर्मभिः स्तू
यमानस्ततोदेवःशचीमाहपुरंदरः ॥ १२ ॥ किमर्थमिहसंप्राप्ताविज्ञातश्चकथंत्वहं ॥ ततःसकथयामासनहुषस्यविचेष्टितं ॥ १३ ॥ इंद्रत्वंत्रिषुलो
केषुप्राप्यवीर्यमदान्वितः दर्पाविष्टश्चदुष्टात्मामामुवाचशतक्रतो ॥ १४ ॥ उपतिष्ठेतिसक्रूरःकालंचकृतवान्मम ॥ यदित्रास्यसिविभोकरिष्यतिसमांवशे ॥ १५

आसयिष्यतिपालयिष्यसिनहु॰ भाव आर्षः ॥१५॥ अध्यायः ॥

तेनाहंस ---- चाप्राप्ताशक्र नवीतिकं जहिरौद्रंमहावाहोनहुषंपापनिश्चयं ॥१६॥ प्रकाशपसमात्मानंदेत्यदानवसूदनं ॥ तेनसमाप्नुहिविभोदेव
राज्यंप्रशाधिच ॥१७॥ इत्युद्योगपर्वणिशक्रविजये ॥ शल्यउ॰ ॥ एवमुक्तः सभगवान्शच्यातांपनरब्रवीत् ॥ विक्रमस्यनकालोयंनहुषोवलवत्त
रः ॥१॥ विवर्द्धितश्चऋषिभिर्हव्यैःकव्यैश्चभामिनि नीतिमत्रविधास्यामिदेविताकर्तुमर्हसि ॥२॥ गुह्यंचैतत्त्वयाकार्यंनाख्यातव्यंकथंचन ॥ गत्वा
नहुषमेकांतेब्रूहितंतनुमध्यमे ॥३॥ ऋषियानेनदिव्येनमामुपेहिजगत्पते ॥ एवंतववशेप्रीतास्मविष्यामीतितंवद ॥४॥ इत्युक्तादेवराजेनपत्नीसा
कमलेक्षणा एवमस्त्वितिचोक्त्वातंजगामनहुषंप्रति ॥ नहुषस्तांततोदृष्ट्वासस्मितंवाक्यमब्रवीत् ॥ स्वागतंतेवरारोहेकिंकरोमिशुचिस्मिते ॥५॥
भक्तंमांभजकल्याणिकिमिच्छसिमनस्विनी ॥ तवकल्याणियत्कार्यंकरिष्येतत्सुमध्यमे ॥६॥ नचव्रीडात्वयाकार्यासुश्रोणिमयिविश्वसे ॥ सत्ये
नवैशपेदेविकर्तास्मिवचनंतव ॥७॥ इंद्राण्युवाच ॥ यमित्वयाकृतःकालस्तमाकांक्षजगत्पते ॥ ततस्त्वमेवकर्तासिभविष्यसिसुराधिप ॥८॥ का
र्यंचहृदिमेयत्तद्देवराजावधारय वक्ष्यामियदिमेराजन्प्रियमेतत्करिष्यसि ॥१०॥ वाक्यंप्रणयसंयुक्तंततस्त्वंवशगातव ॥ इंद्रस्यवाजिनो
वाहाहस्तिनोथरथास्तथा इच्छाम्यहमिहापूर्वंवाहनंतेसुराधिप यन्नविष्णोर्नरुद्रस्यनासुराणांनरक्षसां वहंतुत्वांमहाभागऋषयःसंगता ॥गणमा॥
॥१८॥
विभो॰ ॥२४॥

मां रक्ष्यति ममसवहं न करिष्यति ॥११॥ अनेष्यन्तासुनुगच्छतु भवानद्य खगानाविन्य स्यदिव्यादेः नृपं ॥१२॥

सर्वेश्वासिकया राजन्नेतद्विममरोचते ॥१३॥ नास्मै रक्षन देवेषु नत्योभवतुमर्हसि ॥ सर्वेषांतेज आधत्स्व स्वेन वीर्येन दर्शनात ॥१४॥ मंत्रप्रमुक्तः
स्वर्नुकश्चिच्छक्रोति वीर्यवान ॥ शल्यउवाच ॥ एवमुक्तस्तु नहुषः प्राहृष्यत तदा किल ॥ उवाच वचनं चापि सुरेंद्रस्तामनिंदितां ॥१५॥
नहुषउ० ॥ अपूर्ववाहनमिदं वयोर्ह्य वरवर्णिनि ॥ इह मे सचिरं देवि हृद्यो शोस्मि वरानने ॥१६॥ नह्यल्पवीर्यो भवति यो वाहान् ॥ अहं तप्रखी
वलवान् भूतभव्यभवत्प्रभुः ॥१७॥ मयि क्रुद्धे जगन्नस्यान्मयि सर्वं प्रतिष्ठितं ॥ देवदानवगंधर्वाः किंनरोरगराक्षसाः ॥१८॥ नमे क्रुद्धस्य पर्या
प्ताः सर्वे लोकाश्शुचिस्मिते ॥ चक्षुषायं प्रपश्यामि तस्यतेजो हराम्यहं ॥१९॥ तस्मात्ते देवि वचनं करिष्यामि न संशयः ॥ सप्तर्षयो मां वक्ष्यं
ति सर्वे ब्रह्मर्षयस्तदा ॥२०॥ पश्य माहात्म्यमस्माकं मृद्धिंच वरवर्णिनि ॥ शल्यउ० ॥ एवमुक्तानुतां देवीं विसृज्य च वरानना ॥ विमाने योजयित्वा सप्त
र्षीन्नियममाश्रितान् ॥२१॥ अब्रह्मण्यो बलोपेतो ॥ मत्तो वरमदेन च ॥ कामवृत्तः स दुष्टात्मा वाहयामास तान् ऋषीन् ॥२२॥ नहुषेणाविसृष्टा
च बृहस्पतिमथाब्रवीत् ॥ समयो ल्पावशेषो मे नहुषेणेह यः कृतः ॥२३॥ शक्रं मृगय शीघ्रं त्वं भक्तायाः कुरु मे दयां ॥ बाढमित्येव भगवान् बृहद
स्पतिस्तवाचह ॥२४॥ न भेतव्यं त्वया देवि नहुषाद्दुष्टचेतसः ॥ न ह्येवस्थास्यति चिरं गत एष नराधमः ॥२५॥ अधर्मज्ञो महर्षीणां वाहनात् हतः शुभे
इष्टिं चाहं करिष्यामि विनाशायास्य दुर्मते ॥२६॥ शक्रं चाधिगमिष्यामि माभैस्त्वं भद्रमस्तु ते ॥ ततः प्रज्वाल्य विधिवज्जुहाव परमं हविः ॥२७॥ बृहस्प
तिर्महातेजा देवराजोपलब्धये ॥ तस्माच्च सभ्रमे देवः स्वयमेव हुताशनः ॥२८॥ स्त्रीवेशमद्भुतं कृत्वा सहसान्तरधीयत ॥ सदिशः प्रदिशश्चैव प
र्वतांश्च वनानि च ॥२९॥ पृथिवीं चान्तरिक्षं च विचिंत्याथ मनोत्सहे ॥छ॥

भा-उ- ॥ आसयिष्यसि पालयिष्यसि नहु- भाव आर्षः ॥ १५ ॥ अध्यायः ॥
॥ १९८ ॥

तेनाहं स ---- चापाप्राप्रशक्र त्वं तांतिकं जहि रौद्रं महाबाहो नहुषं पापनिश्चयं ॥ २६ ॥ प्रकाशय स्वमात्मानं दैत्यदानवसूदन ॥ तेजः समाप्नुहि विभो देव
राज्यं प्रशाधि च ॥ २७ ॥ इत्युद्योगपर्वणि शक्रविजये ॥ शल्य उ- ॥ एवमुक्तः स भगवान् शच्या तां पुनरब्रवीत् ॥ विक्रमस्य न कालोयं नहुषो बलवत्त
रः ॥ १ ॥ विवर्द्धितश्च ऋषिभिर्हव्यकव्यैश्च भामिनि नीतिमत्र विधास्यामि देवि तां कर्तुमर्हसि ॥ २ ॥ गुह्यं चैतत्त्वया कार्यं नाख्यातव्यं क्वचित् ॥ गत्वा
नहुषमेकांते ब्रूहि तं तनुमध्यमे ॥ ३ ॥ ऋषियानेन दिव्येन मामुपैहि जगत्पते । एवं तव वशे प्रीता भविष्यामीति तं वद ॥ ४ ॥ इत्युक्ता देवराजेन पत्नी सा
कमलेक्षणा एवमस्त्विति चोक्त्वा तु जगाम नहुषं प्रति ॥ नहुषस्तां ततो दृष्ट्वा सस्मितं वाक्यमब्रवीत् । स्वागतं ते वरारोहे किं करोमि शुचिस्मिते । ६ ॥
भक्तं मां भज कल्याणि किमिच्छसि मनस्विनी ॥ तव कल्याणि यत्कार्यं तत्करिष्ये सुमध्यमे ॥ ७ ॥ न च व्रीडा त्वया कार्या सुश्रोणि मयि विश्वसे ॥ सत्ये
न वै शपे हृस्त कर्त्तास्मि वचनं तव ॥ ८ ॥ इंद्राण्युवाच ॥ यो मे त्वया कृतः कालस्तमाकांक्षे जगत्पते । ततस्त्वमेव कर्त्ता मे भविष्यसि सुराधिप ॥ ९ ॥ का
र्यं च हृदि मे यत्तद्देवराजावधारय वक्ष्यामि यदि मे राजन् प्रियमेतत्करिष्यसि ॥ १० ॥ वाक्यं प्रणयसंयुक्तं ततस्त्वां वशगा तव ॥ इंद्रस्य वाजिनो ॥ ग॰ मा ॥
वाहा हस्ती नोथ रथस्तथा इच्छाम्यहमिहापूर्वं वाहनं ते सुराधिप यन्न विष्णोर्न रुद्रस्य नासुराणां न रक्षसां वहंतु त्वां महाभाग ऋषयः संगता ॥ ॥ १९९ ॥
विभो ॥ १२ ॥

मां वक्ष्यति मम सर्वं हन्नं करिष्यति ॥ २० ॥ अनेष्यत सुनुग रुतु भवान् ह्यवगान विन्यस्य दिव्याद् देवः नृपं ॥ २५ ॥

सर्वेषां सिकयाराजन्नेन हि मम रोचते ॥ २३ ॥ नास्करेसुन देवेषुन त्न्यो भवतु मर्हसि ॥ सर्वेषां तेन आध त्वत्वेन वीर्येन दर्शनात ॥ २४ ॥ मंत्रप्रमुख्नवन्नः
स्कुतं कश्चिच्छक्रातिवीर्यवान् ॥ शल्य उवाच ॥ सवमुक्तस्तु नहुषः प्राहृष्यत तदा किल ॥ उवाच वचनं चापि स्मरेद्रस्ता मनिंदिता ॥ १५
नहुष उ० ॥ अपूर्वं वाहन मिदं वयोऽन्नं वरवाणिनि ॥ दृढं मे स्याचिरं देवि हृद्यो ऽसि वरानने ॥ २६ ॥ न ह्यल्पवीर्यो भवति यो वाहान् ॥ अहंतप्रली
बलवान् भूतभव्यभवत्प्रभुः ॥ २७ ॥ मयि कुद्धे जगन्न स्यान्मयि सर्वं प्रतिष्ठितं ॥ देवदानवगंधर्वाः किंनरोरगराक्षसाः ॥ २५ ॥ न मे क्रुद्धस्य पर्या
प्ताः सर्वे लोकाश्शुचिस्मिते ॥ चक्षुषा यं प्रपश्यामि तस्य तेजो हराम्यहं ॥ २९ ॥ तस्मात् देव ववनं करिष्यामि न संशयः ॥ सप्तर्षयो मां वहन्त्यं
ति सर्वे ब्रह्मर्षयस्तदा ॥ २० ॥ पश्य माहात्म्यमस्माकं मृद्धिं च वरवर्णिनि ॥ शल्य उ० ॥ एवमुक्त्वा तु तां देवीं विसृज्य च वराननां ॥ विमाने योजयित्वा स ऋ
षीन्नियममास्थितान् ॥ २१ ॥ अब्रह्मण्यो बलोपेतो ॥ मत्तो रसदेन च ॥ कामवृत्तः स दुष्टात्मा वाहयामास तान् ऋषीन् ॥ २२ ॥ नहुषेणा विसृष्टा
च बृहस्पतिमथाब्रवीत् ॥ समयोऽल्पावशेषो मे नहुषेणेह यः कृतः ॥ २३ ॥ शक्रं मृगय शीघ्रं त्वं मम भक्ताया कुरु मे दयां ॥ वाढमित्येव भगवान् बृह
स्पतिस्तवाच ह ॥ २४ ॥ न भेतव्यं त्वया देवि नहुषाद् दुष्टचेतसः ॥ न ह्येव स्थास्यति चिरं गत एष नराधमः ॥ २५ ॥ अधर्मज्ञो महर्षीणां वाहनात् तु हतः शुभे
इष्टिं चाहं करिष्यामि विनाशायास्य दुर्मतेः ॥ २६ ॥ शक्रं चाधिगमिष्यामि मा भैस्त्वं भद्रमस्तु ते ॥ ततः प्रज्वाल्य विधिवज्जुहाव परमं हविः ॥ २७ ॥ बृहस्प
तिर्महातेजा देवराजोपलब्धये ॥ तस्माच्च सुसंभ्रमे देवः स्वयमेव हुताशनः ॥ २८ ॥ स्त्रीवेषमद्भुतं कृत्वा सहसांतरधीयत स दिशः प्रदिशश्चैव प
र्वतांश्च वनानि च ॥ २९ ॥ पृथिवीं चांतरिक्षं च विचिंत्याथ मनोत्सहे छ

॥भा०उ०॥ आसीयिष्यतिपात्वयिष्युसिनहु॰ भावत्रार्षन॥१५॥ अध्यायः॥
॥१९०॥

तेनाहंस —— चाप्राप्नाशक्रतवांतिकं जहिरौद्रंमहाबाहोनहुषंपापनिश्चयं॥१६॥ प्रकाशंपुस्वमात्मानंदैत्यदानवसूदन॥ तेजसमाप्नुहिविभोदेव
राज्यंप्रशाधिच॥१७॥ इत्युद्योगपर्वणिशक्रविजयेशल्यउ०॥ एवमुक्तःसभगवान्शच्यातांपुनरब्रवीत्॥ विक्रमस्यनकालोयंनहुषोबलवत्त
रः॥१॥ विवर्धितश्चऋषिभिर्हव्यकव्यैश्चभामिनि नीतिमत्रविधास्यामिदेवितांकर्तुमर्हसि॥२॥ गुह्यंचैतत्त्वयाकार्यंनाख्यातव्यंकथंचन॥ गत्वा
नहुषमेकांतेब्रूहितंतनुमध्यमे॥३॥ ऋषियानेनदिव्येनमामुपैहिजगत्पते॥ एवंतववशेप्रीतास्मिविष्यामीतितंवद॥४॥ इत्युक्तादेवराजेनपत्नीसा
कमलेक्षणा एवमस्त्वितिचोक्त्वातंजगामनहुषंप्रति॥ नहुषस्तांततोदृष्ट्वासस्मितंवाक्यमब्रवीत्॥ स्वागतंतेवरारोहेकिंकरोमिशुचिस्मिते॥५॥
भक्तंमांभजकल्याणिकिमिच्छसिमनस्विनी॥ तवकल्याणियत्कार्यंकरिष्येतत्सुमध्यमे॥६॥ नचव्रीडात्वयाकार्यासुश्रोणिमयिविश्वसे॥ सत्ये
नवैशपेदेवि कर्तास्मिवचनंतव॥७॥ इंद्राण्युवाच॥ यमित्वयाकृतःकालस्तमाकांक्षेजगत्पते॥ ततस्त्वमेवकर्तासिभविष्यासुरसुराधिप॥८॥ का
र्यंचहृदिमेवत्तदेवराजावधारणं वक्ष्यामियदिमेराजन्प्रियमेतत्करिष्यसि॥१०॥ वाक्यंप्रणयसंयुक्तंततस्यांवशगास्तव॥ इंद्रस्यवाजिनो ॥ग० मा०॥
वाहाहस्तिनोथरथस्तथा इच्छाम्यहमिहापूर्ववाहनंतेसुराधिप यन्नविष्णोर्नरुद्रस्यनासुराणांनरक्षसां वहंतुत्वांमहाभागऋषयःसंगता ॥१९०॥
विभो॥१२॥

मां वक्ष्यंति मम वहनं करिष्यंति ॥ २० ॥ अन्वेष्यतामसुनु गच्छतु भवान् इखगानविन्त्यस्यदिवादेः नृपं ॥ २५ ॥

सर्वेषामिकयाराजन्नेतद्धिममरोचते ॥ १३ ॥ नास्करेसुनदेवेषुनल्पोभवतुमर्हसि ॥ सर्वेषांतेजआधत्स्वस्वेनवीर्येनदर्शनात् ॥ १४ ॥ मनेप्रमुदितः
स्तुतुंकश्चिच्छक्रोतिवीर्यवान् ॥ शल्य उवाच ॥ एवमुक्तस्तु नहुषः प्राहृष्यत तदा किल ॥ उवाचवचनंचापि स्मरेद्रस्तामनिंदितां १५
नहुष उ० ॥ अपूर्ववाहनमिदंत्वयोक्तं वरवर्णिनि ॥ दृढं मे रुचिरं देवि त्वद्वशोस्मि वरानने ॥ १६ ॥ नह्यल्पवीर्यो भवति यो वाहान् ॥ अहं तपस्वी
बलवान् भूतभव्यभवत्प्रभुः ॥ १७ ॥ मयि क्रुद्धे जगन्न स्यान्मयि सर्वं प्रतिष्ठितं ॥ देवदानवगंधर्वाः किंनरोरगराक्षसाः ॥ १८ ॥ न मे क्रुद्धस्य पर्या
प्ताः सर्वे लोकाः शुचिस्मिते ॥ चक्षुषा यं प्रपश्यामि तस्य तेजो हराम्यहं ॥ १९ ॥ तस्मात्ते देवि वचनं करिष्यामि न संशयः ॥ सप्तर्षयो मां वक्ष्य
ति सर्वे ब्रह्मर्षयस्तदा ॥ २० ॥ पश्य माहात्म्यमस्माकं मृद्धिं च वरवर्णिनि ॥ शल्य उ० ॥ एवमुक्त्वा तु तां देवीं विसृज्य च वरानना ॥ विमाने योजयित्वा स ऋ
षीन्नियममास्थितान् ॥ २१ ॥ अब्रह्मण्यो बलोपेतो ॥ मत्तो वरमदेन च ॥ कामवृत्तः स दुष्टात्मा वाहयामास तानृषीन् ॥ २२ ॥ नहुषेण विसृष्टा
च बृहस्पतिमथाब्रवीत् ॥ समयोल्पावशेषो मे नहुषेणेह यत्कृतः ॥ २३ ॥ शक्रं मृगय शीघ्रं त्वं भक्तायाः कुरु मे दयां ॥ बाढमित्येव भगवान् बृह
स्पतिस्तां च ह ॥ २४ ॥ न भेतव्यं त्वया देवि नहुषाद्दुष्टचेतसः ॥ न ह्येष स्थास्यति चिरं गत एष नराधमः ॥ २५ ॥ अधर्मज्ञो महर्षीणां वाहनात्तु हतः शुभे
इष्टिं चाहं करिष्यामि विनाशायास्य दुर्मतेः ॥ २६ ॥ शक्रं चाधिगमिष्यामि मा भैस्त्वं भद्रमस्तु ते ॥ ततः प्रज्वाल्य विधिवज्जुहाव परमं हविः ॥ २७ ॥ बृहस्प
तिर्महातेजा देवराजोपलब्धये ॥ तस्माच्च सा समुत्पन्ना स्वयमेव हुताशनात् ॥ २८ ॥ स्त्रीवेषमद्भुतं कृत्वा सहसान्तरधीयत ॥ स दिशः प्रदिशश्चैव प
र्वतांश्च वनानि च ॥ २९ ॥ पृथिवीं चांतरिक्षं च विचिंत्याथ मनोत्सहे छ

॥भा॰उ॰ ॥१९६॥ इति अग्ध्या ॥ एकं जातं हरत्रिविधं गार्हपत्यदक्षिणाग्निराहवनीयं तु पेणत्वया एकेन २ तुभ्यं त्रिविधा प्रसूतिउत्पन्निस्त्वगनं प्रतिष्ठालयस्थानं देवेतपञ्चानाः ॥ १९

नचेमे जगतिब्रह्मन्न् किमन्यत्कारणं तेष्यते ३० ॥ तमब्रवीद्देकुरुतयोविप्रमहाद्युते ॥ अग्निरुवाच नापः प्रवेक्ष्युराक्ष्यामिक्षयेमेत्रमविष्यति ॥ शरणं त्वां
प्रपन्नोस्मि स्वस्तितेस्तु महाद्युते ॥ ३१ ॥ अग्ध्रोग्निर्ब्रह्मन्नतः क्षत्रमश्मलोलोदमुत्थितं ॥ एषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥ ३२ ॥ इत्युद्यो
गपर्वणि प्राक् विजये ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ त्वमग्ने सर्वदेवानां मुखं त्वमसि हव्यवाट् ॥ त्वमन्तः सर्वभूतेषु गूढश्चरसि साक्षिवत् ॥ १ ॥ त्वामाहु
रेकं कवयस्त्वमाहुस्त्रिविधं पुनः त्वया त्यक्तं जगच्चेदं सद्यो नश्येद्धुताशन ॥ २ ॥ कृत्वा तुभ्यं नमो विप्राः स्वकर्मविजितां गतिं गच्छन्ति सह पत्नी
भिः पुत्रैरपि च शाश्वतीं ॥ त्वमेवाग्ने हव्यवाहस्त्वमेव परमं हविः ॥ यजन्ति सत्रे त्वामेव यज्ञैश्च परमाध्वरे ॥ ४ ॥ सृष्ट्वा लोकांस्त्रीनिमान्हव्यवा
ह काले प्राप्ते पचसि पुनः सिमिद्धः ॥ सर्वेभ्यास्य जगतस्त्वं प्रसूतिस्त्वमेवाग्ने भवसि पुनः प्रतिष्ठा ॥ त्वामग्ने जलदानाहुर्विद्युतश्च त्वमेव हि दहं
तिसर्वभूतानि त्वत्तोनिष्क्रम्यमानवः ६ त्वय्यापो निहिताः सर्वास्त्वयि सर्वमिदं जगत् ॥ न तेस्त्यविदितं किंचित् त्रिषु लोकेषु भारत ७ ॥ स्वयोनिनिं
विंशते सर्वोवशस्त्वपि विशंकितः अहं त्वां वर्द्धयिष्यामि ब्राह्मैर्मन्त्रैः सनातनैः ८ ॥ एवं स्तुतस्स भगवान् हव्यवाडुत्तमद्युतिः इदं स्म निम ॥राम॥
प्योवाच प्रीतिमान्वाक्यमुत्तमं ॥ दर्शयिष्यामि ते शक्रं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ प्रविश्यापस्ततो वह्निः ससमुद्राः सपल्वलाः ॥ आजगाम सरस्त ॥१९६॥
च्चागूढा पत्रशतक्रतुः ॥ अथतत्रापि पद्मानि विचरन् भरतर्षभ ॥ ११ ॥

अन्वपद्यन्त देवेंद्रं विषमस्थगतं स्थितं ॥ आगत्य च ततस्तूर्णं सोमाच बृहस्पते ॥१२॥ अणुमात्रेण वपुषा पद्मतंतुगतं प्रभुं ॥ गत्वा देवर्षिगंध
र्वैः सहितोथ बृहस्पतिः ॥१३॥ पुराणैः कर्मभिर्देवं तुष्टाव बलसूदनं ॥ महासुरो हतः शक्र नमुचिर्दानवस्त्वया ॥१४॥ शंबरश्च बलश्चैव तथा
मो घोरदर्शिनो शतक्रतो विवर्द्धस्व सर्वान् शत्रून् निषूदय ॥१५॥ उत्तिष्ठ शक्र संपश्य देवर्षींश्च समागतान् महेंद्र दानवान् हत्वा लोकास्त्राता
स्त्वया विभो ॥१६॥ अपां फेनं समासाद्य विष्णुतेजोपबृंहितं ॥ त्वया वृत्रो हतः पूर्वं देवराज जगत्पते ॥१७॥ त्वं सर्वभूतेषु वरेण्य लोकांश्च महेंद्र
बलमाप्नुहि ॥ एवं संस्तूयमानस्तु सोवर्द्धत शनैः शनैः ॥१८॥ स्वं चैव वपुरास्थाय बभूव बलान्वितः ॥ अब्रवीच्च गुरुं देवो बृहस्पतिमुपस्थि
तं ॥२०॥ किं कार्यमवशिष्टं वो हतस्त्वाष्ट्रो महासुरः ॥ वृत्रश्च सुमहाकायो यो यो वै लोकान् नाशयत् ॥२१॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ मानुषो नहुषो राजा
देवर्षिगणतेजसा ॥ देवराज्यमनुप्राप्तः सर्वान्नो बाधते भृशं ॥२२॥ शक्र उ० ॥ कथं तु नहुषो राज्यं देवानां प्राप दुर्लभं ॥ तपसा केन वा युक्तः किं
वीर्यो वा बृहस्पते ॥२३॥ देवा भीताः शक्र न कामयं तु त्वया त्यक्तं महद् ऐंद्रं पदं तदा ॥ ततो देवाः पितरोथर्षयश्च गंधर्वसंघाश्च समेत्य सर्वे २४
गत्वाब्रुवन् नहुषं तत्र शक्र राजा नो भव भुवनस्य गोप्ता ॥ तानब्रवीन्नहुषो नास्मि शक्त आप्यायध्वं तपसा तेजसा मां ॥२५॥ एवमुक्ते वर्द्धि
तस्त्वापि देवैराजा भवान्नहुषो घोरवीर्यः ॥ त्रैलोक्ये च प्राप्य राज्यं तपस्वस्तेषु कृत्वा वाहान् याति लोकान् दुरात्मा ॥२६॥ तेजोहरं दृष्टिविषं
सुघोरं मा त्वं पश्येन्नहुषं वै कदाचित् देवाश्च सर्वे नहुषं भयार्ता न पश्यंते गूढरूपाश्चरंतः ॥२७

॥भाउ॰ वकुमस्यांतरेण अंतरंमेदनं ॥ बुद्धिभेदार्थमित्यर्थः ॥ २९ ॥
॥२०॥ तेवैसमागम्यमहेंद्रमूचुर्दिष्ट्यात्वाष्ट्रोनिहतश्चैववृत्रः ॥ दिष्ट्याचत्वांकुशलिनमक्षतंचपश्यामिवैनिहतारिंचशक्र ॥ २८ ॥ शशंसस्यथाव
द्धृहिलोकपालानसमेत्यवैप्रीतमनामहेंद्रः उवाचवैतान्प्रतिभाष्यशक्रः ॥ संचोदयिष्यन्नहुषस्यांतरेण ॥ २९ ॥ राजादेवानांनहुषोघोररू
पस्तत्रसप्त्यंदीयतांमेभवद्भिः ॥ तेचाब्रुवन्नहुषोघोररूपदृष्टीविषस्तस्यविभीमदेव ॥ ३० ॥ त्वंचेद्राजानहुषंपराजयेस्ततोवयंभागमर्हामित्र
शक्र ॥ इंद्रोब्रवीद्भवतुभवानपांपतिर्यमःकुबेरश्चसहाभिषेकं ॥ ३१ ॥ संप्राप्नुवंत्वद्यसदैवयामरिपुंनिहंतुंनहुषंघोररूपं ॥ ततःशक्रंज्वल
नोप्याहभागंपप्रच्छमह्यंतवसख्यंकरिष्ये ३२ ॥ तमाहशक्रोभवितातवापिऐंद्राग्नोभागएकोमहाक्रतौ ॥ एवंसंचिंत्यभगवान्महेंद्रः
पाकशासनः ३३ कुबेरंसर्वयक्षाणांधनानांचप्रभुंतथा ॥ वैवस्वतंपितृणांचवरुणंचाप्यपांतथा ॥ ३४ ॥ आधिपत्येददौशक्रःसत्कृत्य
वरदस्तथा ॥ इतिउद्योगपर्वणि ॥ प्रल्पाउ ॥ अथचिंतयमानस्यदेवराजस्यधीमतः ॥ नहुषस्यवधोपायंलोकपालैःसदैवतैः ॥ १ ॥ तपस्वी
तत्रभगवान्आगात्प्रत्यदृश्यततः ॥ सोब्रवीत्तत्रदेवेंद्रंदृष्ट्वावैवर्द्धतेभवान् २ विश्वरूपविनाशेनवृत्रासुरवधेनच ॥ दिष्ट्याचनहुषोभ्रष्टो
देवराज्यात्पुरंदर ३ दिष्ट्याहतारिंपश्यामिभवंतंबलसूदन ॥ इंद्रउवाच ॥ स्वागतंतेमहर्षेस्तुप्रीतोहंदर्शनात्तव ॥ पाद्यमाचमनीयंचगाम ॥पम॥
र्घ्यंचप्रतीच्छमे ॥ ४ ॥ पूजितंकोपविष्टंतमासनेमुनिसत्तमं ॥ पर्यपृच्छततदेवेशः प्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ ५ ॥ एतदिच्छामिभगवान्कथ्यमानं ॥२०॥
द्विजोत्तम ॥ परिभ्रष्टःकथंस्वर्गान्नहुषःपापनिश्चयः ॥ ६ ॥

ऋचे ऋभ्यर्च्ये॥ गवांप्रोक्षणेप्रोक्षणेपाकरणमारणादिसंस्कारेयेमंत्राः देवाश्चयाभिर्यजनेदशतिच। गावःसोमस्यप्रथमस्यभक्षइत्यत्या
दयन्याभिःपृथुभूताभिर्गोभिः भक्षइतिभक्षणंतोपारुच्यते॥२१॥ नहुषस्यब्राह्मणाश्चैववेदाश्चकुलमेकंद्विधाकृतं। एकत्रमंत्रास्तिष्ठंतिहविरेकत्रतिष्ठति

अगस्त्यउवाच॥ शृणुशक्रप्रियंवाक्यंयथाराजादुरात्मवान्॥ स्वर्गाद्भ्रष्टोदुराचारोनहुषोवलदर्पितः॥७॥ अस्मात्तोस्तुवहंतस्तेनहुषंपापकारिणंदेवर्षयोमह
भागास्तथाब्रह्मर्षयोमलाः॥८॥ पप्रच्छुःसंशयंदेवनहुषंजयतांवर॥ यइमेब्रह्मणाप्रोक्तामंत्रावैप्रोक्षणेगवां॥९॥ एतेप्रमाणंभवतोह्युताहोनेति
वासव॥ नहुषोनेतितानाहतमसामूढचेतनः॥१०॥ ऋषयऊचुः॥ अधर्मेसंप्रवृत्तस्त्वंधर्मंनप्रतिपद्यसे॥ प्रमाणमेतदस्माकंपूर्वंप्रोक्तंमहर्षिभिः॥११
अगस्त्यउ०॥ ततोविवदमानस्यऋषिभिःसहवासव अधर्माभिस्पृष्टःमूर्ध्निपादेनाधर्मपीडितः॥१२॥ तेनाभूद्धततेजाश्चनिःश्रीकश्चशचीपते
ततस्तमहसाविग्नयवोचंभयपीडितः॥१३॥ यस्मात्पूर्वैःकृतंधर्मंब्रह्मर्षिभिरनुष्ठितं॥ अदुष्टंदूषयसिवैयच्चमूर्ध्निस्पृशःपदा॥१४॥ यच्चाविल्व
न्मृषीन्सूदब्रह्मकल्पान्दुरासदान्॥ वाहान्कृत्वावाहयसेतेनस्वर्गाद्धतःप्रभः॥१५॥ ध्वंसपापपरिभ्रष्टःक्षीणपुण्योमहीतले॥ दशवर्षसह
स्राणिसर्परूपधरोभवान्॥१६॥ भुविचरिष्यसिपूर्णेचपुनःस्वर्गमवाप्स्यसि॥ एवंभ्रष्टोदुरात्मासादेवराज्यादरिंदम॥१७॥ दृष्टावद्धामहेशक्र
हतोब्राह्मणकंटकः॥ त्रिविष्टपंप्रपद्यस्वपाहिलोकान्शचीपते॥१८॥

शास्त्रप्रामाण्यात्ब्राह्मणंचकृवासवध्यत्वमन्वानोवेदमप्रमाणंचकार॥ वेदस्यब्राह्मणानांचावमानादधोगतिंप्राप्तइत्याख्यायिकातात्पर्येणार्थः॥१८

॥ भा॰उ॰ ॥ २६ २९ अध्यायः॥ अथर्वांगिरसो नामेति॥ यतो गिरसो नामेति॥ यतो गिरा अथर्ववेदसंत्रे रिद्रं नुशाव॥ ततो अथर्वांगिरसो नामा भवन्॥ अस्मिन्वेदे अथ
॥ २९ ॥

जितेंद्रियो जितामित्रः स्तूयमानो महर्षिभिः॥ शल्य उ॰॥ ततो देवाः प्रमनुष्टाः महर्षिगणास्तथा॥ पितरश्चैव यक्षाश्च राक्षसाश्चोरगास्तथा॥ १॥ गंध
र्वाः पन्नगाश्चैव सर्वे चाप्सरसां गणाः॥ सरांसि सरितः शैलाः सागराश्च विशांपते॥ २॥ उपगम्याब्रुवन् सर्वे दिष्ट्या वर्द्धसि शत्रुहन्॥ हतश्चानुरूपः पापो
दिष्ट्यागस्त्येन धीमता॥ २९॥ दिष्ट्या पापसमाचारः कृतः सर्पो महाशय॥ उद्योगपर्वणि शक्रविजये॥ ०॥ शल्य उ॰॥ ततः शक्रः स्तूयमानो गंधर्वाप्सरसां
गणैः॥ ऐरावतं समारूढो हविर्भिः पेंद्रलक्षणैर्युतं॥ १॥ पावकश्च महातेजा महर्षिश्च बृहस्पतिः यमस्ततः शक्रः स्तूयमानो गंधर्वाप्सरसां गणैः ऐरावतं
समारूढो हविः पेंद्रलक्षणैर्युतं॥ १॥ पावकश्च महातेजा महर्षिश्च बृहस्पतिः वरुणश्चैव कुबेरश्च धनेश्वरः॥ २॥ सर्वैर्देवैः परिवृतः शक्रो वृत्रनिषूदनः॥ गं
धर्वैरप्सरोभिश्च यातस्त्रिभुवनं प्रति॥ ३॥ स समेत्य महेंद्राणीं पादिकराज्ये शतक्रतुः॥ मुदा परमया युक्तः पालयामास देवराट्॥ ततस्तु भगवांस्तत्र अं
गिराः समदृश्यत॥ अथर्ववेदमंत्रैश्च देवेंद्रं समपूजयत्॥ ५॥ ततस्तु भगवानिंद्रः प्रहृष्टः समपद्यत॥ वरं च प्रददौ तस्मा अथर्वांगिरसे तदा॥ ६॥ अथर्वांगिर
सो नाम वेदोस्मिन्वै भविष्यति॥ उदाहरणमेतद्धि यज्ञभागं च लप्स्यसे॥ ७॥ एवं संपूज्य भगवानथर्वांगिरसं तदा॥ व्यसर्जयन्महाराज शतक्रतुः संपू
ज्य सर्वास्त्रिदशान् ऋषींश्चापि तपोधनान्॥ इंद्रः प्रमुदितो राजन् धर्मेण पालयन् प्रजाः॥ एवं दुःखमनुप्राप्तमिंद्रेण सह भार्यया॥ ९॥ अज्ञातवासश्च कृतः ॥ राम ॥
शत्रूणां वधकांक्षया॥ नात्र मन्युस्त्वया कार्यो यत्क्लिष्टोसि महावने॥ द्रौपद्या सह राजेंद्र भ्रातृभिश्च महात्मभिः॥ २१॥ एवं त्वमपि राजेंद्र राज्यं प्राप्स्यसि भ ॥ २१ ॥
रत॥ वृत्रं हत्वा यथा प्राप्तः शक्रः कौरवनंदन॥ २२॥

वेदेदस्य ऋषिरित्यर्थः॥ उदाहरणं वाक्यं॥ एतदथर्ववेदं तु यस्य वाक्यं स ऋषिरिति परिभाषा क्रमात्॥ ७ १२

एवुतेजसो वधो येन नाहं प्रोक्तोऽर्जुनसंस्तव ॥ १४ ॥ इत्युद्योगे त्र्यध्यायः ॥ युयुधानः सात्यकि ॥ १ २ ३ ॥

दुराचारस्य नहुषो व्रजस्य हि द्रुपापस्येन तना ॥ आगस्य पुण्य पापमिह तो विनष्टः शाश्वतीः समाः ॥ १३ ॥ एवं तद्दुरात्मानः शात्रवः शत्रुसूदनः क्षिप्रं नाशं गमि
ष्यन्ति कर्णदुर्योधनादयः ॥ १४ ॥ ततः सागरपर्यन्तां भोक्ष्यसे मेदिनीमिमां भ्रातृभिः सहितो वीर द्रौपद्या च सदा विभो ॥ १५ उपाख्यानमिदं शक्रविज
यं वेदसंमितं ॥ राज्ञा व्यूढेष्वनीकेषु श्रोतव्यं जयमिच्छता ॥ १६ ॥ तस्मात्संश्रावयामि त्वां विजयं जयतां वर ॥ संस्तूयमानाववर्द्धेते महात्मानो युधिष्ठिर ॥ १७ ॥
क्षत्रियाणामभावोयं युधिष्ठिर महात्मनां ॥ दुर्योधनापराधेन भीमार्जुनबलेन च ॥ १८ ॥ आख्यानं चेंद्रविजयं य इदं नियतः पठेत् ॥ धूतपाप्मा जि
तः स्वर्गं प्रेत्य चेह च मोदते ॥ १९ ॥ न चारिभ्यो भयं तस्य न चापुत्रो भवेन्नरः ॥ नापदः प्राप्नुयात्कांश्चित् दीर्घमायुश्च विंदति ॥ २० सर्वत्र जयमाप्नोति न
कदाचित्पराजयं वैशं ॥ एवमाश्वासितो राजा शल्येन भरतर्षभ ॥ पूजयामास विधिवत् शल्यं धर्मभृतां वरं ॥ २२ ॥ श्रुत्वा तु वचनं शल्यात्कुंती
पुत्रो युधिष्ठिरः ॥ प्रत्युवाच महाबाहुर्मद्रराजमिदं वचः ॥ २३ ॥ भवान्कर्णस्य सारथ्यं करिष्यसि न संशयः तत्र तेजोवधः कार्यः कर्णस्यार्जुनसं
स्तव ॥ २४ शल्यः ॥ एवमेतत्करिष्यामि यथा मां संप्रभाषसे ॥ यच्चान्यदपि शक्ष्यामि तत्करिष्याम्यहं तव ॥ २५ वैशं ॥ ततस्त्वासं त्र्य कौंतेयानुशल्यो
मद्राधिपस्तदा ॥ जगाम सबलः श्रीमान् दुर्योधनमरिंदमं ॥ २६ ॥ अध्याये ॥ युयुधानस्ततो वीरः सात्वतानां महारथः ॥ महता चतुरंगेण बले
न स युधिष्ठिर ॥ १ ॥ तस्य योधा महावीर्या नानादेशसमागताः ॥ नानाप्रहरणाकाला शोभयांचक्रिरे बलं ॥ २ परस्वधैर्भिंदिपालैः शक्तितोमरमु
द्गरैः ॥ शक्त्यृष्टिपरशुप्रासैः करवालैः स निर्मलैः ॥ ३ ॥

॥भा०उ०॥ वनमालाआपादलंबिनीमाला ॥१९॥

॥१२२॥

खड्गकार्मुकनिस्त्रिंशैःशरैश्चविविधैरपि ॥ तेनधौतेनमकाशाड्ङिस्तदाशोभतवैचवलं ॥४॥ तस्यसेघप्रकाशस्यशस्त्रैस्तैःशोभितस्यच बभूवनृपसैन्य
स्यमेघस्येवसविद्युतः ॥५॥ अक्षोहिणीनुसासेनांतथायोधिष्ठिरंवलं । प्रविश्यांतर्दधेराजन्नुसागरंकुनदीयथा ।६॥ अक्षोहिणींप्रगृह्याथचेदीना
मधिपोवली धृष्टकेतुरुपागकृत्पांडवानांमितोजसः ॥७॥ मागधश्चजयत्सेनोजरासंधिर्महाबलः ॥ अक्षोहिणापोवसैन्येनधर्मराजमुपागमत ॥८
तथेवपांड्योराजेंद्रसागरानूपवासिभिः ॥ ततोवद्भविधैर्योधैर्युधिष्ठिरमुपागमत ॥ तस्यसैन्यमतीवासीन्नेस्मिन्वलसमागमे । प्रोक्षणीयतरंराज
न्सवेशंवलवत्तदा ॥१०॥ द्रुपदस्याप्यभूत्सेनानानादेशसमागतैः शोभितापुरुषैःशूरैःपुत्रैश्चास्यमहारथैः ॥११॥ तथेवराजामत्स्यानांविराटोवाहिनी
पतिः । पार्वतीयैर्महीपालैःसहितःपांडवानियात ॥१२॥ इतश्चेतश्चपांडूनांसमाजग्मुर्महात्मनां ॥ अक्षोहिण्यस्तुसंख्याताविविधध्वजसंकुलाः
१३॥ युयुत्समानाःकुरुभिःपांडवान्समहर्षयन् ॥ तथेवधार्त्तराष्ट्रस्यहर्षंसमभिवर्द्धयन् ॥१४॥ भगदत्तोमहीपालःसेनामक्षोहिणींददौ तस्य
चीनैःकिरातैश्चकांचनैरिवसंवृतैः ॥१५॥ पांडोवलमनाधृष्यंकर्णिकारवनंयथा । तथाभूरिश्रवाःशूरःशल्यश्चकुरुनंदन ॥१६॥ दुर्योधन
मुपायातावक्षोहिण्यापाठ्यकृष्टैर्बलमनाधृष्यंकर्णिकारवनंयथा ॥ कृतवर्माचहार्दिक्योभोजांधककुकुरैःसह ॥१७॥ अक्षोहिण्या ॥राम॥
च्सेनायादुर्योधनमुपागमत ॥ तस्यैतैःपुरुषव्याघ्रैःवनमालावरैर्वलं ॥१८॥ अशोभतयथामत्तैर्वनंप्रक्रीडितैर्गजैः जयद्रथमुखाश्चान्ये ॥१२२॥
सिंधुसोवीरवासिनः ॥१९॥ आजग्मुःपृथिवीपालाःकंपयंतइवाचलान् ॥ तेषामक्षोहिणीसेनावहुलाविवभौतदा ॥२०॥

वाक्ये निभवद्भिः किंचिदुक्तमतो हेतो

समावायः समूहः ॥२३॥ आवंत्यौ विंदानुविंदौ ॥२४॥ अहिछत्राद्यन्मप्रदेशाविप्रो वा ॥३०॥ इत्युद्योगे ॥

विधूयमानोवातेनबहुरूपइवांबुदः ॥ सुदक्षिणश्चकांबोजोयवनैःसशकैस्तथा ॥२१॥ उपाजगामकौरव्यमक्षौहिण्याविशांपते ॥ त
स्यसेनासमावायः शलभानामिवाबभौ ॥२२॥ सचसंप्राप्यकौरव्यंतत्रैवांतर्दधेतदा तथामाहिष्मतीवासीनीलोनीलायुधैःसह ॥२३॥ म
हीपालैर्महावीर्यैर्दक्षिणापथवासिभिः ॥ आवंत्यौचमहीपालौमहाबलसुसंवृतौ ॥२४॥ पृथगक्षौहिणीभ्यांतावभियातौसुयोधनं
केकयाश्चनरव्याघ्राःसोदर्याःपंचपार्थिवाः ॥२५॥ संहर्षयंतःकौरव्यमक्षौहिण्यासमाद्रवन् ॥ ततस्ततस्तुसर्वेषांभूमिपालांमहात्म
नां ॥२६॥ तिस्रोन्याःसमवर्तंतवाहिन्योभरतर्षभ ॥ एवमेकादशावृत्ताःसेनादुर्योधनस्यताः ॥२७॥ युयुत्समानाःकौंतेयान्नानाध्वजसमाकु
लाः ॥ नहास्तिनपुरेराजन्नवकाशोभवत्तदा ॥२८॥ राज्ञांसबलमुख्यानांप्राधान्येनापिभारत ॥ ततःपांचनदंचैवकृत्स्नंचकुरुमंडलं ॥२९॥
तथारोहितकारण्यंमरुभूमिश्चकेवला ॥ तत्रसैन्यंतथायुक्तंददर्शसपुरोहितः ॥३०॥ यःसपांचालराजेनप्रेषितःकौरवान्प्रति इत्युद्यो
गेपुरोहितयाने ॥१॥ वैशंपायनउ० ॥ सचकौरव्यमासाद्यद्रुपदस्यपुरोहितः सत्कृतोधृतराष्ट्रेणभीष्मेणविदुरेणच ॥१॥ सर्वंकौशल्यमुक्त्वादौपृष्ट्वा
चैवमनामयं ॥ सर्वसेनाप्रणेतॄणांमध्येवाक्यमुवाचह ॥२॥ सर्वैर्भवद्भिर्विदितोराजधर्मःसनातनः वाक्योपादानहेतोस्तुवक्ष्यामि
विदितेसति ॥३॥ धृतराष्ट्रश्चपांडुश्चसुतावेकस्यविश्रुतौ ॥ तयोःसमानंद्रविणंपैतृकंनात्रसंशयः ॥४॥ धृतराष्ट्रस्ययेपुत्रास्तेप्राप्ताःपैतृकंपदं

॥मा-उ- ॥२३॥

श्रेयवंतः आयुःश्रेयमुक्ताः ७ ॥ योन्यंतरगतैरिवैमिनैर्दत्तान् क्लेशानुजन्मांतरस्यवहितानिविसर्गतीत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १७ ॥ १८ ॥ २० ॥

पांडुपुत्राः कथंनामनः प्राप्ताः पेनकं वसं ॥ ५ ॥ एवं गनेपांडवैर्येर्विदितिवः पुण्ययथा नप्राप्तपेनकं द्व्यंधार्तराष्ट्रेणसंहृतं ॥ ६ ॥ प्राणांतिकेस्एयु
पायेः प्रयतद्भिरनेकशः ॥ शेषवतानशक्तिनाराज्यमनुपमसादनं ॥ ७ ॥ पुनश्चवर्द्धितेराज्यंस्वबलेनमहात्मभिः छद्मनापहृतंक्षुद्रैर्धार्तराष्ट्रैःस
सौबलैः ॥ ८ ॥ तदप्यनुमतंकर्मयथायुक्तमनेनवै वासितानाश्चमहारण्येवर्षाणिद्वादश ॥ ९ ॥ सभायांक्लेशितैर्वीरैः सहभार्यैस्तथाभृ
शं अरण्येविविधाः क्लेशाःसंप्राप्तास्तैः सुदारुणाः ॥ १० ॥ तथाविराटनगरेयोन्यान्तरगतैरिव ॥ प्राप्तः परमसंक्लेशोयथापापैर्महात्मभिः
११ ॥ तेसर्वेपृष्ठतः कृत्वा तत्सर्वंपूर्वकिल्बिषं ॥ सामैवकुरुभिःसार्द्धमिच्छंतिकुरुपुंगवाः ॥ १२ ॥ तेषांचवृत्तमाज्ञायवृत्तंदुर्योधनस्यचअ
नुनेतुमिहार्हंतिधृतराष्ट्रः सुहृज्जनाः ॥ १३ ॥ नहितेविग्रहंवीराः कुर्वंतिकुरुभिःसह ॥ अविनाशेनलोकस्यकांक्षंतेपांडवाः स्वकंय
श्चापिधार्तराष्ट्रस्यहेतुः स्याद्विग्रहंप्रति ॥ सचवध्यस्तुनेमंतव्योवलीयांसस्तथाहिते ॥ अक्षौहिण्यश्चसप्तैवधर्मपुत्रस्यसंगताः युयुत्स
मानाः कुरुभिः प्रतीक्षंतेस्यशासनं ॥ अपरेपुरुषव्याघ्राः सहस्राक्षौहिणीसमाः ॥ सात्यकिर्भीमसेनश्चयमौचसुमहाबलौ एका ॥एमा॥
दशैताः पृतनाएकतस्तुसमागताः एकतश्चमहाबाहुर्बहुरूपोधनंजयः ॥ यथाकिरीटीसर्वाभ्यः सेनाभ्योव्यतिरिच्यते एवमेवम ॥२३॥
हाबाहुर्वासुदेवोमहाद्युतिः बहुलत्वंचसेनानांविक्रमंचकिरीटिनः ॥ बुद्धिमत्त्वंचकृष्णस्यबुध्यायुध्येतकोनरः ॥ २० ॥ तेभवंतोयथाधर्मं
यथासमयमेवच ॥ प्रयच्छंतुप्रदातव्यंमाभवःकालोत्यगादयं इत्युअध्याय. वै० तस्यतद्वचनंश्रुत्वाप्रज्ञावृद्धोमहाद्युतिः संपूज्यैनं

[illegible] ९

धर्मं धर्मेणं युक्तं यथास्यात्तथा ॥ आक्षिप्तातिरस्कृतस्य तत्रपांडवपक्षे ॥९॥ तं समयं कालं तच्चवार्कं त्रयोदशो वर्षे ज्ञाते पुनः वनेवल

दिक्षाकुपालिनः सर्वे सहसा मोदरेणाने ॥ दिक्षासहायवतश्च दिक्षाधर्मे च तेरता ।२। दिक्षा च संधिकामाले भ्रातरः कुरुनंदनाः
दिक्षानुपुष्टमनसः पांडवाः सहदेवाधवे ।३। भवनासत्यमुक्तं तु सर्वेमेतन्नुसांपूरय ॥ अतितीक्ष्णां तु ने वाक्यं सत्यपादि निमेमतिः
४ असत्यं युक्ते पितालेवनवेहच पांडवाः प्राप्ताश्च धर्मतः सर्वपितुर्येनर्म संश्रय किरीटी बलवान् शूरः हता च स्वमसावलः कोटि
पांडुस्तं युद्धे विपदेत धनंजयं ॥ अपि वज्रधरः साक्षात्किंसुतान्ये धनुर्भृतः ॥ त्रयाणामपि लोकानां समर्थः इति मे मतिः ।७। भीम
सेनं तु बलिनं ह्याकं धृष्टमाक्षिप्यमन्युना दुर्योधनं समालोक्य कर्णोवचनमब्रवीत् ॥८॥ न तत्राविदितं ब्रह्मन् लोके इनकेनचित् पु
नरुक्तेन किं तेन भाषितेन पुनः पुनः ॥९॥ दुर्योधनार्थे शकुनिर्द्यूते निर्जितवान् पुना समयेन गतो राज्ये पांडुपुत्रो युधिष्ठिरः ।१०। न
तं समयमादन्य वाक्य पिछतिपेतं के बलमाश्रित्यमत्स्यानां पांचालानां च पार्थिव ।११। दुर्योधनो भयाद्विद्वन्नदद्यात्यादसन्नतः
धर्मेनतत्त्वमहींस्त्वाप्रदद्यात्तु नवे पिच यदि कांक्षंति ते राज्यं पितृपैतामहं पदं ॥ यथाप्रतिज्ञं कालं तं चरंतु वनमाश्रिताः ।१३। ततो
दुर्योधनस्यांके वर्तंतामकुतोभयाः अधर्मिकी तु मां बुद्धिं मौर्ख्यात्कुर्वंतु केवलान् ॥ अथ ते धर्ममुत्सृज्य युद्धमिच्छंति पांडवाः
आसाद्येमान् कुरुश्रेष्ठान् स्मरिष्यंति वचो मम ।१५। भीष्म उ० ॥ किं नु राधेय वाचा ते कर्म तत्स्मर्तुमर्हसि एक एव यदा पार्थः षड्रथान्
जितवान्युधि ।१६

अमित्येवं रूपं आहन्यनिर्वाह्यपेतं कं राज्यं संसनदृच्छति ॥ किं तु तदनिक्रमेणैव पौतृकमिच्छतीत्यर्थः ।१२।१४।१५।१६।

॥ भा॰ उ॰ पादश्चतुर्थोंऽशमपि किं मुताधर्मित्यर्थः ॥ २९ ॥ एकविंशः दिक्षाभागेन त्रानह्यसत्र ह्येभूतास्यानंस्थितंउपस्थितं तत्राप्तः दूतिसभाजयेथाः पूजयेथाः

॥ २५ ॥ स्वस्मिन्मतेवर्यामिति सर्वान्वदेः कुशलं निरुध्यायितवांश्चौति क्रोधोस्मोस्यविद्यते मिथ्यायोगानां निष्कपटानांमहत्त्वं पर्याकाषुः महदंर्थेपरित्रा

न चैवेदं करिष्यामो यद्युयं ब्राह्मणो ब्रवीत् । एवं युधिष्ठिरस्तात लभस्व यदि कामासि पांडवान् । वैशंपा० । धृतराष्ट्रस्ततो भीष्ममनुमान्य प्रसाद्य च
अवभर्त्स्य च राधेयमिदं वचनमब्रवीत् । अस्मद्धितमिदं वाक्यं भीष्मः शांतनवोब्रवीत् ॥ पांडवानां हितं चैव सर्वस्य जगतस्तथा ॥ १९ ॥ चिंत
यित्वा तु पार्थेभ्यः प्रेषयिष्यामि संजयं । स भवान्प्रतियात्वद्य पांडवानेव माचिरं ॥ २० ॥ स तं सत्कृत्य कौरव्यः प्रेषयामास पांडवान् । सभामध्ये
समाहूय संजयं वाक्यमब्रवीत् ॥ २१ ॥ इत्युद्योगपर्वणि हितयानसमाप्तं धृतराष्ट्र ॥ २० ॥ प्राप्तानाहुः संजय पांडुपुत्रानुपप्लव्ये तान्विजानीहि गत्वा । अ
जातशत्रुं च सभाजयेथा दिष्ट्यानघ ग्राममुपस्थितस्त्वं ॥ १ ॥ सर्वान्वदेः संजय स्वस्तिमन्तः कृच्छ्रं वासमतद्र्हा निरुष्य । तेषां शांतिर्विद्यते स्मा
स्मकं शीघ्रं मिथ्यायेतानामुपकारिणां सतां ॥ २ ॥ नाहं क्वचित्संजय पांडवानां मिथ्यावृत्तिं काचनतान्वपश्यं सर्वा श्रियं ह्यात्मवीर्येण लब्धां
पर्याकार्षुः पांडवास्त्वमेव ॥ ३ ॥ दोषं ह्येषां नाध्यगच्छं परीच्छन्नित्यं कंचिद्येन गर्हामपार्थान् । धर्मार्थाभ्यां कर्म कुर्वंति नित्यं सुखप्रिये
नानुरुध्यंति कामान् ॥ ४ ॥ धर्मं शीतं क्षुत्पिपासे तथैव निद्रां तंद्रीं क्रोधहर्षौ प्रमादं । धृत्या चैव प्रज्ञया चाभिभूय धर्मार्थयोगान्प्रय ॥ ल॰ भा॰
तंति पार्थाः ॥ ५ ॥ त्यजंति मित्रेषु धनानि काले न संवासाज्जीर्यते तेषु मैत्री । यथार्हमानार्थकरा हि पार्थास्तेषां द्वेष्टा नास्त्याजमीढस्य ॥ २६ ॥
पक्षे ॥ ६ ॥
नीतवंत ॥ २ ॥ धर्मार्थाभ्यां धर्मार्थार्थं चस्कस्वप्रीतिः प्रियपुत्रादितस्तदुपरोधेन कामान्धर्मेन त्यजंतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ तद्वीत्वाय्रेत्र्वमोढः

तेजः क्रोधं ।१। उत्थाने आरंभकाले एवं वीर्यं यस्य न प्रसंगो स उत्थानवीर्यः । यतेषां भागं हर्तुं शक्यं मन्यते सहतपुत्रः मन्यते मोदाद्दिनिमा
व ।५। यस्य पदवीं यांति यस्यानुगा इत्यर्थः तस्य तस्मै प्रदानं भागप्रदानं । जिष्णुर्जयशीलः ।१४। वैरप्यः भोगाप्रेक्षकामे वैरणीय ।१४। नकेवलंम

श्रस्य त्रपायाद्विषमाहवुद्वै दुर्योधनाक्षस्तरा च कर्णात् । तेषां हि मो हीनस्य स्वप्रियाणां महात्मनावहूयतो हितेज ।७। उत्थानवीर्यः स
खमेधमानो दुर्योधनः स्फूर्तं मन्यते तत । तेषां भागं यन्न मतेजवाल । शाक्यं हर्तुं जीवतां पांडवानां ।८। यस्यानुरूपदवीं केशवश्च वृकोदरो
सात्यको जातशत्रोः ।। माद्रीपुत्रौ संजयाश्चापि यांति पुत्रपुत्र त्साधु तस्य प्रदानं ।९। सहैवैकः पृथिवीं सव्यसाची गांडीवधन्वा प्रणुदेद्रथ
स्थाः । तथा जिष्णुः केशवोप्यप्रधृष्यो लोकत्रयस्याधिपतिर्महात्मा ।१०। तिष्ठेत कस्तस्य समर्त्यः पुरस्तात् पुनः सर्वलोकेषु वरेण्य एकः पर्ज
न्यघोषान् प्रवपन् शरौघान् पतंगसंघानिव शीघ्रवेगान् ।११। दिशं ह्युदीचीमपि चोत्तरान्कुरून् गांडीवधन्वैकरथो जिगाय धनं चै
वां माहरत्सव्यसाची गांडीवधन्वा प्रजिगाय सेंद्रा ।१२। उपाहरत्फाल्गुनो जातवेदसे यज्ञो भागं वहूय त्पांडवानां । गदाभृतां नास्ति समो
घ भीमात् हस्त्यारोहा नास्ति समश्च तस्य ।१३। रथेर्जुनादाहर हीनमेनं वक्रो वृकोदरो लोकानायुतनागवीर्यं । कृपिः शिक्षितः कृतवेस्तार स्त्रीदृष्ट्वा कृतस्त
रसाधान्तेरावर्तन ।१४। सदाह्यमर्षी बलवान्न शक्यो युद्धे जेतुं वासवेनापि साक्षात् । सुचेतसो बलिनो शीघ्रहस्तो सुशिक्षितो भ्रातरो फाल्गुनेन ।१५।

धमादेशापक्षया । उदीचीं किंनु उत्तरान् कुरून् हिमाचलात् सुदक्षदेशान् स्वर्गभूमिन् पान् ।२४। नानावेरसे उपादपाल्ल स्वाद्वमितिपु
रितामे नानुषंग ।१३। १४ ।। १५ ।।

॥मा०उ०॥ एतत्परिदृश्यमानं वत्स भीष्मद्रोणादीनां सामर्थ्यं तदपि सत्यं तथापि तान् पांडवान् प्राप्य नास्तीति मन्ये नु छमि मर्धे ॥ ४ प्रवर्द्धे श्रेष्ठः सत्यक्तात्मा सक्ते
॥२५१॥ ह ॥ २५ ॥ सहोषितो वर्षमात्रं चरितार्थ ॥ गोग्रहे रक्षिन ॥ मात्स्ययानां मत्स्यदेशजां ॥ २६ ॥ २७ ॥ केकेयेभ्यो देशेभ्यः ॥ अवरुद्धा ॥ वहिनि ॥ सारिता ॥ पंचभ्रा

श्येनो यथा पक्षिपूगान् नुजनो माद्रीपुत्रौ रोषयेनान् शत्रून् ॥ एतद्बलं पूर्णमस्माकमेवं यत्सत्यं तान् प्राप्य नास्तीति मन्ये ॥ २८ ॥ तेषां मध्ये वर्त्तमा
नस्त्वरवीर्यः ष्टद्युम्नः पांडवानां मिहैक ॥ सहामात्य सोमकानां प्रवर्हः सत्यकात्मा पांडवार्थे श्रुतोमे ॥ २९ ॥ अजातशत्रुं प्रसहेत को न्यो येषां स
स्यादग्रणीर्वृष्णिसिंहः ॥ सहोषितश्चरित्र्यो मत्स्ययानामधिपो वो विराटः ॥ ३० ॥ सवेस पुत्रपांडवार्थे च शश्वन् युधिष्ठिरे भक्त इति श्रुतं मे
अवरुद्धा बलिनः केकयेभ्यो महेष्वासा भ्रातरः पंच संति ॥ ३१ ॥ केकयेभ्यो राज्यमाणा युद्धार्थिनश्चानुवसन्ति पार्थान् ॥ सर्वे च वीराः पृथिवीप
तीनां समानीता ॥ पांडवार्थे निविष्टाः ॥ ३२ ॥ शूरानहं भक्तिमतः शृणोमि प्रीत्या युक्तान् संश्रितान् धर्मराजं ॥ गिर्याश्रया दुर्गनिवासिनश्च यो
धाः पृथिव्यां कुलजाश्च दृष्टाः ॥ ३३ ॥ म्लेच्छाश्च नानायुधवीर्यवंतः समागताः पांडवार्थे निविष्टाः ॥ पांड्यश्च राजा समितींद्रकल्पो युधिप्रवी
रैर्बहुभिः समेतः ॥ ३४ ॥ समागतः पांडवार्थे महात्मा लोकप्रवीरो प्रतिवीर्यतेजा ॥ अस्त्रं द्रोणादर्जुनाद्वासुदेवात् कृपाद्भीष्माद्येन वृतं ॥ राम॥
श्रृणोमि ॥ यन्तं कार्ष्णि प्रतिममाहुरेकं स सात्यकिः ॥ पांडवार्थे निविष्टः ॥ उपाश्रिताश्चेदिकरूषकाश्च सर्वे द्योगे भूमिपाला ॥ समेताः ॥ ३८ ॥२५१॥

तः केकेयानां यतः ॥ केकेयेभ्यः राज्यप्राप्तुमिच्छुः ॥ पूर्वं असदी यास्य पिसं प्रति पांडवान् अनुसर्वतितेन स्वपक्षसहनिः ॥ मरणं प्रपुष्टि
श्च दर्शिनी ॥ ३६ ॥ समितिसिं संग्रामे समत्याजे समयुधहतिकोयः ॥ अप्रतिवीर्यतेजाः अतुल्यतेजा ॥ ३७ ॥ कार्ष्णिः प्रद्युम्नः तत्तुल्यं ॥ ३८ चेदिषि

क्लोममर्द्दस्सन्नरोराणान्वयः ज्याधनुर्गुणांकर्षतांधनुर्भर्त्ता॥२२॥ यस्यमानंवड्डूयंतितंशिशुपालमभिनिंदति संबंध॥२३॥ तत्रराजसभयेरथेनोपल
क्षितंक्लमयाठानरेचेदिपतिंविहाय अन्येतेक्लसेकेप्राइवत्तनकेपिकिंतुसएवतेनसहस्पर्द्धांचकारेत्यर्थः॥२४॥ आर्ष्टसमानोजयमितिश्रे
तेषांमध्येसर्पमिवातयनंश्रियाहृतंचेदिपतिंज्वलंतं॥ अस्तंभनीयंयुधिमन्यमानोज्याकर्षतांश्रेष्ठतमंपृथिव्यां॥२५॥ सद्योत्साहंक्षत्रियां
णानित्यमेतत्प्रसह्यक्लसस्तरसासंसमर्द्दे॥ यश्लोमानीवर्द्धयन्नूर्ज्ज्वानांपुराभिनच्छिशुलवनंसमीक्ष्य॥२६॥ एतस्यसर्वेवर्द्धयंतिस्म
मानंकनृपराजप्रमुखान्नरेंद्रा॥ तमसहस्यकेभवंतत्रमत्वासःयीवयुक्तेनरथेनक्लस्य २७ संप्राद्भवंश्चेदिपतिंविहायसिंहंइद्धाक्ष
द्रस्यगाद्वान्येकस्तप्रतीपस्तरसाप्रमुदापाराशूंसमानोहूरेथेवासुदेवं॥ सापेनक्लोमेनहत॥ पुरासुवातेनैवोन्मथितःकर्णिकारःपरा
कसतैयदवेदयंतत्तेषामर्थेसंजयकेशवस्य॥२८॥ अनुस्मरंस्तस्यकमौलिविक्षोगाविलासोर्वाधिगच्छामिपूर्णांनि॥ नजातुलान्नृशत्रु
रन्यःसहेतयेबासस्यादयणीद्दृष्टिसिंह॥ प्रवेपतेमेहृदयंभयेनअश्रुत्वाक्लस्यावकरथ्येसमेतौ॥ नचेद्रुच्छेत्संगरंसंदत्तहेतात्स्पोल
मेक्लंसेनदास्कतोमे॥२९॥ नोचेत्कुनूनसंजयनिर्दहेतामिंद्रोविष्णुर्दैत्यसेनांयथैव॥ मतोहिमेपार्कःसमोधनंजयःसनातनोहलि
वीरस्यविरो॥३२॥ धर्मात्माह्यनिषेवस्तरस्वीकुंतीपुत्रोपांडवोजातशत्रुः दुर्योधनेनिक्लतोमनस्वीनोचेत्क्रुद्धःप्रदहेद्धार्त्तराष्ट्रान्॥ ३१

तप्राप्यनंक्लतवानभिशिशुपाला॥२५॥ यतयन॥ अवेदयंत॥ तापितवंतः चपइतिशेषा॥३०॥ क्लोवासुदेवार्जुनौ॥३१॥ सनरंचेन्नगच्छे
तराप्रामेलभेत्नोचेतत्रन्यथार्इंद्रोविष्णुश्चइंद्रोवासुदेवोनिर्दहेतामित्यन्वय॥३३॥ शक्रपुत्रत्वाद्धर्मसमधर्मपुत्रत्वाद्भ्रससमः
॥३२

॥भा॰उ॰ ॥२६॥ निकृतोचिन्नमनस्वीजितमनाःमन्योःक्रोधात् ३४ स्थानेजानन्युक्तंपश्यन् ३५ महामात्रंमहाभागंशांतिमीप्सुरतीनिवदेत्यथा
नाहंतथाह्यर्जुनाद्वासुदेवीमाद्वापियमयोर्वाविभेमि यथाएतत्क्रोधदीप्तस्यसतमन्योरहंभीतनसदैव ३४ महान्तपाब्रह्मचर्येणयुक्तः
संकल्पोयमानसस्तस्यसिद्धेत् तस्यक्रोधंसंजयाहंसमीक्ष्यस्थानेजाननभृशमस्माद्धिभीतः ३५ स्याकृष्णीग्रंप्रस्थितोस्येनपंचालराज्ञ
स्यचमूनिवेशनं अजातशत्रुंकुशलंस्मपृष्ठेःपुनःपुनःप्रीतियुक्तंवदेस्त्वं ३६ जनार्दनंचापिसमेत्यतातमहामात्रंवीर्यवतामुदारं अ
नामयंमद्वचनेनपृष्ठेःधृतराष्ट्रःपांडवैःशांतिमीप्सुः नतस्यकिंचिद्वचनंनकुर्यात्कुंतीपुत्रोवासुदेवस्यसूत प्रियश्चैषामात्मसमश्च
कृष्णोविद्वांश्चैषांकर्मणिनित्ययुक्तः ३७ समानीतान्पांडवान्संजयांश्चजनार्दनंयुधानंविराटं अनामयंमद्वचनेनपृष्ठेःसर्वांस्तथा
द्रौपदेयांश्चपंच ३८ यद्यत्तत्रप्राप्तकालंपरेभ्यस्त्वंमन्येथाभारतानांहितंच तत्तद्भाषेथाःसंजयाजमध्येनमूर्छयेद्यच्चयुद्धहेतु ४० इ
त्युद्योगेसंजययाने ३० वै॰ एतद्राज्ञोवचनंश्रुत्वाधृतराष्ट्रस्यसंजयः उपप्लव्यंययौद्रष्टुंपांडवानमितौजसः १ सतुराजानमासाद्यकुंती
पुत्रंयुधिष्ठिरं अभिवाद्यततःपूर्वंसूतपुत्रोऽभ्यभाषत २ गावल्गणिःसंजयःसूतसूनुरजातशत्रुमवदत्प्रीतः दिष्ट्याराजंस्त्वा
मरोगंप्रपश्येसहायवंतंचमहेंद्रकल्पं ३ अनामयंपृच्छतित्वास्तिकेयोवृद्धोराजाधृतराष्ट्रोमनीषी कच्चिद्भीमःकुशलीपांडवाग्र्यो ॥उ॰प॥
धनंजयस्तौचमाद्रीतनूजौ ४ ॥२६॥
ह्या॰ ३७ समानीतान्एकत्रास्थितान् ३८ नमूर्छयेत्नक्रोधमितिशेषः ४० इतित्र्यध्यायःप्रतीतोह्य
ह्य॰ ३ ॥ ४ ॥ ४ ॥ श्रीरामः

यत्र आप्तवर्गे त्वं स्वस्तिकामैः कल्याणार्थी यांश्च दृष्ट्वा नु कामान् राजरथादीन् वांछसि ते सर्वे कुशलिनः कच्चिदित्यनुषंगः ।५। हृन्निरत्नाक

कच्चित्कृष्णा द्रौपदी राजपुत्री सत्यव्रता वीरपत्नी सपुत्रा । मनस्विनी यत्र च वांछसि त्वमिष्टान्कामान्भारत स्वस्तिकामः ५ युधिष्ठिर उ॰ गावल्ग
णे संजय स्वागतं ते प्रीयामहे ते नव यं दर्शनेन । अनामयं प्रतिजाने तवाहं सहानुजैः कुशली चास्मि विद्वन् ।६। चिरादिदं कुशलं भारतस्य श्रुत्वा
राजन्कुरुवृद्धस्य सूत मन्ये साक्षाद्दृष्टमहं नरेंद्रं दृष्ट्वैव त्वां संजय प्रीतियोगात् ।७। पितामहो नः स्थविरो मनस्वी महाप्राज्ञः सर्वधर्मोपपन्नः
स कौरव्यः कुशली तात भीष्मो यथापूर्वं वृत्तिरस्तस्य कच्चित ।८। कच्चिद्राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो वैचित्रवीर्यः कुशली महात्मा । महाराजो बा
ह्लिकः प्रातिपेयः कच्चिद्विद्वान्कुशली सूतपुत्र ।९। स सोमदत्तः कुशली तात कच्चिद्भूरिश्रवाः सत्यसंधः शलश्च । द्रोणः सपुत्रश्च कृ
पश्च विप्रो महेष्वासाः कच्चिदेतेप्यरोगाः ।१०। सर्वे कुरुभ्यः स्पृहयंति संजय धनुर्धरा ये पृथिव्यां प्रधानाः महाप्रज्ञाः सर्वशास्त्रावदाता ध
नुर्भृतां मुख्यतमाः पृथिव्यां ।११। कच्चिन्मानं तात लभंत एते धनुर्भृतः कच्चिदेतेप्यरोगाः । येषां राष्ट्रे निवसति दर्शनीयो महेष्वासः शीलवान्
द्रोणपुत्रः ।१२। वैश्यापुत्रः कुशली तात कच्चिन्महाप्राज्ञो राजपुत्रो युयुत्सुः ।१३। कर्णोमात्यः कुशली तात कच्चित्सुयोधनो यस्य मंदो वि
धेयः ।१४। स्त्रियो वृद्धा भारतानां जनन्यो महानस्यो दासभार्याश्च सूत । वध्वः पुत्रा भागिनेया भगिन्यो दौहित्रा वा कच्चिदप्यव्यलीकाः ।१५।

स्नेहः ।५। कुरुभ्यः स्पृहयंति विद्वदित्यनुषंगः कुरूणां कल्याणं अयुद्धेन वांछंति कच्चिन्मनर्थं समभावः ।१२। तेषां राष्ट्रे वसंति ते येषां कुरूणां
मध्ये धनुर्भृतः कच्चिन्मानं लभंते ।११। महानस्यो महानसे परिचारिकाः वध्वाः स्नुषाः अव्यलीकाः अपलाः ।१४।

॥भा॰उ॰ निकृतो चिन्नमनस्वी जितमनाः मन्योः क्रोधात् ३४ स्थाने जानन्युक्तं पश्यन् ३५ महामात्रं महाभोगं शृणोति भीष्मः रतीनि वदेत्सधा
॥२६॥
नाहं तथा ह्यर्जुनाद्वासुदेवात् भीमाद्वापि यमयोर्वा बिभेमि यथा राज्ञः क्रोधदीप्तस्य सूत मन्योरहं भीततरः सदैव ३६ महातपा ब्रह्मचर्येण युक्तः
संकल्पोयमानसस्तस्य सिद्धेत् नस्य क्रोधं संजयाहं समीक्ष्य स्थाने जानन् भृशमस्माद्बिभीम ३७ स गच्छ शीघ्रं प्रहितो रथेन पंचालराज्ञ
स्य चमूनिवेशनं अजातशत्रुं कुशलं स्म पृच्छेः पुनः पुनः प्रीतियुक्तं वदेस्त्वं ३८ जनार्दनं चापि समेत्य तात महामात्रं वीर्यवतामुदारं अ
नामयं मद्वचनेन पृच्छेः धृतराष्ट्रः पांडवैः शांतिमीप्सुः न तस्य किंचिद्वचनं न कुर्यात् कुंतीपुत्रो वासुदेवस्य सूत प्रियश्चैषामात्मसमश्च
कृष्णो विद्वांश्चैषां कर्मणि नित्ययुक्तः ४० समानीतान्पांडवान्सृंजयांश्च जनार्दनं युयुधानं विराटं अनामयं मद्वचनेन पृच्छेः सर्वांस्तथा
द्रौपदेयांश्च पंच ४१ यद्यत्तत्र प्राप्तकालं परेभ्यस्त्वं मन्येथा भारतानां हितं च तत्तद्भाषेथाः संजय राजमध्ये न मूर्छयेद्यन्न च युद्धहेतुः ४० इ
त्युद्योगे संजययाने २२ एवं राज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा धृतराष्ट्रस्य संजयः उपप्लव्यं ययौ द्रष्टुं पांडवानमितौजसः १ स तु राजानमासाद्य कुंती
पुत्रं युधिष्ठिरं अभिवाद्य ततः पूर्वं सूतपुत्रोऽभ्यभाषत २ गावल्गणिः संजयः सूतसूनुरजातशत्रुमवदत्प्रतीतः दिष्ट्या राजंस्त्वा
मरोगं प्रपश्ये सहायवंतं च महेंद्रकल्पं ३ अनामयं पृच्छति त्वाम्बिकेयो वृद्धो राजा धृतराष्ट्रो मनीषी कच्चिद्भीमः कुशली पांडवाग्र्यो ॥रा॰म॥
धनंजयस्तौ च माद्रीतनूजौ ४ ॥२६॥
ह्यः २७ समानीतान् एकत्रास्थितान् २८ न मूर्छयेन्क्रोधमिति शेषः ४० इति श्री अध्यायः प्रतीतोहृ
ष्टः ३ ४ ४ ॥श्रीरसः

यत्र आप्तवर्गो त्वं स्वस्तिकामैः कल्याणार्थी यांश्च वृद्धान् कामान् राजरण्यादीन् वांछसि ते सर्वे कुशलिनः कच्चिदित्यनुषंगः ॥ ५ ॥ ह्रीनिरमाक्त

कच्चित्कृष्णा द्रौपदी राजपुत्री सत्यव्रता वीरपत्नी सपुत्रा ॥ मनस्विनी यत्र च वांछसि त्वमिष्टान्कामान्भारत स्वस्तिकामः ५ युधिष्ठिर उ० गावल्ग
णे संजय स्वागतं ते प्रीयामहे ते तव यं दर्शनेन ॥ अनामयं प्रतिजानेनाहं सहानुजः कुशली चास्मि विद्वन् ॥ ६ ॥ विरादिनं कुशलं भारतस्य श्रुत्वा
राजन् कुरुवृद्धस्य सूत मन्ये साक्षाद्दृष्टमहं नरेंद्रं दृष्ट्वैव त्वां संजय प्रीतियोगात् ॥ ७ ॥ पितामहो नः स्थविरो मनस्वी महाप्राज्ञः सर्वधर्मोपपन्नः
सो कौरव्यः कुशली तात भीष्मो यथापूर्वं वृत्तिरस्त्यस्य कच्चित् ॥ ८ ॥ कच्चिद्राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो वैचित्रवीर्यः कुशली महात्मा ॥ महाराजो बा
ल्हिकः प्रातिपेयः कच्चिद्विद्वान्कुशली सूतपुत्र ॥ ९ ॥ स सोमदत्तः कुशली तात कच्चिद्भूरिश्रवाः सत्यसंधः शलश्च ॥ द्रोणः सपुत्रश्च कृ
पश्च विप्रो महेष्वासाः कच्चिदेतेप्यरोगाः ॥ १० ॥ सर्वे कुरुभ्यः स्पृहयंति संजय धनुर्धरा ये पृथिव्यां प्रधानाः महाप्राज्ञाः सर्वशास्त्रावदाताध
नुर्भृतां मुख्यतमाः पृथिव्यां ॥ ११ ॥ कच्चिन्मानं तात लभंत एते धनुर्भृतः कच्चिदेतेप्यरोगाः येषां राष्ट्रे निवसति दर्शनीयो महेष्वासः शीलवान्
द्रोणपुत्रः ॥ १२ ॥ वैश्यापुत्रः कुशली तात कच्चिन्महाप्राज्ञो राजपुत्रो युयुत्सुः ॥ कर्णोमात्यः कुशली तात कच्चित्सुयोधनो यस्य मंदो वि
धेयः ॥ १३ ॥ स्त्रियो वृद्धा भारतानां जनन्यो महानस्यो दासभार्याश्च सूत ॥ वध्वः पुत्रा भागिनेयाति गिनेयभगिनियो दौहित्रा वा कच्चिदप्यव्यलीकं ॥ १४ ॥

स्नेहः ॥ ५ ॥ कुरुभ्यः स्पृहयंतिचिदित्यनुषंगः ऊनं रणाकल्याणं श्रयुद्धेन वांछंति कच्चिन्मनर्थभावः ॥ १२ ॥ तेषां राष्ट्रे वसंति तेषां करुणं
मध्येधनुर्भृतः कच्चिन्मानं लभंते ॥ १२ ॥ महानस्यो महानसे परिचारिकाः वध्वः स्नुषाः अव्यलीकः पलः ॥ १४ ॥

॥मा॰उ॰॥ हन्ति जीविकां राज्ञां मतिभेद शयानं महत्तानुयामादीन् ॥२५॥ अतिक्रमात्तदुपेक्षतः इत्सुत्तराद्धेन आपके पेण योज्यं ॥२६॥ एतत् ब्राह्मणानां हन्तेःपा
॥२७॥ लनं ज्योतिः परलोकप्रकाशकं जीवलोके इहलोके मुले यम स्कार दोष लोभ ब्राह्मणाक्रम् उपघातेन नानि पहंति ॥२७॥ कुमूषते प्रापयितु

कच्चिद्राजा ब्राह्मणानां यथावत् प्रवर्तते पूर्ववत्तात हन्ति ॥ कच्चिद्धाया न्यामकान् धातेराष्ट्रे द्विजातीनां संजयनो पहंति ॥१५॥ कच्चिद्राजा धृतराष्ट्र
॥ स पुत्र उपेक्षिते ब्राह्मणातिक्रमान्वे ॥ स्वर्गस्य कच्चिन्न तथा वर्त्मभूता मुपेक्षते वृत्तै वद्वृत्ति ॥२६॥ एतत् ज्योतिश्चोत्तमं जीवलोके शुक्लं प्रजा
नां विहितं विधात्रा ॥ ते चेल्लोभात्रानियच्छन्ति मन्दाः ॥ कृत्स्नो नाशो भविता कौरवाणां ॥ ४ ॥ कच्चिद्राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रो बुभूषते वृत्तिमावस्य
वर्गे ॥ कच्चिन्न भेदेन जिजीविषन्ति सुहृद्रूपा दुर्हृदश्चैक मर्त्याः ॥ कच्चित्पापकथं पतितातनेपाण्डवानां कुर्वन्ति सर्वं एव ॥ द्रोणः सपुत्रश्च कृ
पश्च वीरो नास्मासु पापानि वदन्ति वीरः ॥ ६ ॥ कच्चिद्राजा धृतराष्ट्रः सपुत्रः समेत्य कुर्वन्ति सर्वं एव ॥ कच्चिद्दृष्ट्वा दस्यु संघान्समेतान्स्मरन्ति पार्थस्य युधां प्रणेतुः ॥ ७ ॥ मौर्वीभुजाग्रप्रहितान्स्म तात दोधूयमानेन धनुष्मतो न ॥ गाण्डीवमुक्तान् स्तनयित्नुघोषान् जिह्मगान् कच्चिदनुस्मरन्ति ॥२१॥ त
॥रामा॥ ॥२७॥
मिच्छन्ति ॥ भेदेन जिजीविषन्ति ॥ शत्रुभिर्भेदिता सन्तः सहृत्तेर्धनेर्जीवितुमिच्छन्ति ॥१५॥ पार्थस्य अर्जुनस्य स्मरन्ति ॥ युधां संग्रामाणां प्रणे
तुर्निर्वाहकस्य आहुः शर्मं कुर्वन्ति ॥ ७ ॥ मौर्व्यां भुजः कोटि स्पन्दस्य अग्रमिवाग्रं यस्य संधाने स्थाने
तनः प्रहितान्प्रेषितान् ॥२७॥

क्रवाससः सुपुंखान् हस्तक्षेपः वचनभेदेपि सामानाधिकरण्यं प्रशस्तं स्त्रियोस्य परिग्रहे इति वृद्धेक षष्टिवाणं अस्य एकेन यत्नेन प्रक्षेप्या इत्यर्थः
२२ ॥ नडुलेषु सततरोगेषु स्थलेषु ॥ २३ ॥ दंतकूरे क्रूरं अनंदंता क्रूरा धावे शातनक्रूरवत् चर्यंते अस्मिन्निति दंतक्रूरः ॥ संग्रामस्तस्मिन् अस्यन् क्षिप
न् २४ ॥ तयोर्जुनः ॥ २५ ॥ अहं अर्जुनस्य तदा पृष्ठरक्षकः अरक्षोभवमित्यर्थः ॥ भीमसेनश्च माद्रीसुतयोः पृष्ठरक्षको भूत् ॥ पंचभिरप्यस्मा

न चापश्यं कंचिदहं पृथिव्यां योधं समं चाधिकं चार्जुनेन ॥ एषस्यैक षष्टिर्निशिता स्तीक्ष्णाधाराः क्रवाससो ममतो हस्तकाय ॥ २२ ॥ गदा
पाणिर्भीमसेनस्तरस्वी प्रवेपयन् शत्रुसंधाननीके ॥ नागः प्रभिन्न इव नडुलेषु चंक्रम्यते कश्चिदेनं स्मरंति २३ माद्रीपुत्रः सहदेवः ॥ कलिं
गान् समागतानजयद्दन्तकूरे ॥ वामेनास्यन् दक्षिणेनैव यो वै महाबलं कश्चिदेनं स्मरंति ॥ २४ ॥ पुराजेतुं नकुलः प्रेषितो यं प्रतीचीं त्रिगर्तान् संज
यपश्यतस्तो दिशं प्रतीचीं वशमानयन्मे माद्रीसुतं कश्चिदेनं स्मरंति ॥ पराभवो द्वैतवने यत्रासीद्दुर्वृत्ति घोषयात्रागतानां ॥ यत्र मंदान् शत्रुव
शं प्रयातान् मोचयद्भीमसेनो जयश्च ॥ २६ ॥ अहं पश्चादर्जुनमभ्यरक्षं माद्रीपुत्रौ भीमसेनोप्यरक्षत् ॥ गांडीवभृच्छत्रुसंघानुदस्य स्वस्त्यागम
त्कश्चिदेनं स्मरंति ॥ २७ ॥ न कर्मणा साधुनैकेन नूनं सुखं कं वै भवतीह संजय । सर्वात्मना परिजेतुं वयं चेन्न शक्नुमो धृतराष्ट्रस्य पुत्रं २८

इत्युद्योगे संजययाने ०

स्मिस्ते मोचिता इत्यर्थः ॥ २७ ॥ न कर्मणेति सर्वात्मना सर्वोपायैर्दानभेदादिभिश्चेत् ॥ धृतराष्ट्रस्य पुत्रं जेतुं न शक्नुमस्तर्हि
एकेन साधुना कर्मणा साम्ना रूपेणोपायेन कर्तव्यं सर्वेन जेतुं नैव शक्यं बहु वति ॥ साम्ना साध्ये हि दानादयः प्रयुज्यंते तैरप्यसाध्यान्क
यं साम्ना साध्ये नैसाध्यं स्यात् ॥ अतो दंडैकसाध्य सद्भिति भाव ॥ पाठांतरे परिणेतुं स्थायतीकर्तुं ॥ २८ ॥ इति संजययाने त्रयोविंशः ॥

॥भा॰उ॰ पदिति ॥ अद्रुग्धेष्वनपकृतेषु धार्तराष्ट्रेषु पतत्सु युष्माकं द्रुग्धवत् ॥ अपकृतं न सेवसे न: सूनवान् हिंस्य: तद्धर्मादनपेतं सोन धर्म्यं कोर्यं वनं तेन तत्र साधु ॥
॥२८॥ द्रुग्धैरपि भवद्भिस्तेषु प्रव्राजकालेपि द्रोहो न कृत: इदानीं तु सतां रणं कृते महत्याशयं तेनु स्वकृतं भोक्ष्यंतसे वेत्याह मित्रध्रुगिति नाचानुजानाति संधिं

संजय उ॰ ॥ यथाह्व मे पांडवा तत्तथैव कुरून् कुरुश्रेष्ठ जनं च पृच्छसि ॥ अनामयात् तात मनि:खन स्तेकुरुश्रेष्ठानुपृच्छसि पार्थिवां स्तं १ संत्ये
वहृद्धा: साधवो धार्तराष्ट्रे संत्येव पापा: पांडवं तस्य विद्धि ॥ द्विषाद्धि प्रेष्येपि हि धार्तराष्ट्र: कुतो दायाँल्लोपयेद् ब्राह्मणानां ॥ यद्युष्माकं वनं तेन से
न धर्म्यमद्रुग्धेषु द्रुग्धवत्तत्र साधु मित्रध्रुक्स्याद्धृतराष्ट्र: सपुत्रो युष्मानृक्षिपन्नसाधुर्नतान्न साधु ॥ ३ ॥ न चानुजानाति भृशं च तप्यते शोचत्यंतस्
त: स्थविरो ज्ञातभत्रो ॥ शृणोति हि ब्राह्मणानां समेत्य मित्रद्रोहं पातकेभ्यो गरीयान् ॥ ४ ॥ स्मरंति तुभ्यं नरदेव संयुगे युद्धे च जिष्णोश्च युधां प्र
णेतु: समुत्क्रुष्टे दुंदुभि शंखशब्दे गदापाणिं भीमसेनं स्मरंति ॥ ५ ॥ माद्रीसुतौ चापि रणाजिरे सुसर्वा दिश: संपतंतौ स्मरंति ॥ सेनां वर्षं ॥एम॥
तौ शरवर्षैरजस्रं महारथौ समरे दु:प्रकंपौ ॥ ६ ॥ न त्वेव मन्ये पुरुषस्य राजन्ननागतं ज्ञायते यद्भविष्यं ॥ त्वं चेत्तथा सर्वधर्मोपपन्न: प्राप्त: क्ले ॥२८॥
शं पांडव कृच्छ्ररूपं ॥ त्वमेवैतत् सर्वमतश्च भूय: समीकुर्या: प्रज्ञया जातशत्रो ॥ न कामार्थं संत्यजेयुर्हि धर्मं पांडो: सुता: सर्व एवेंद्रकल्पा:

नामोदते ॥ तप्यते च पुत्रनापराधभयात् ॥ गरीयानिति शृणोति चेति संबंध: ॥ ४ ॥ क्वचिदस्मानस्मान् रंति इति शेषं तत्राह स्मरंतीति तुभ्यं तं

५ अनागतां अर्हमिसंधौ: १८

१० ॥ इत्युद्योगेचतुर्विंशः ॥ रथंमेयोजयत् इहआगंतुंराज्ञोवचनंपांडवानांरोचतांनतस्तत्प्रशमोस्तु ४ ॥ संस्थानेनाकारेणमार्दवेनकृपया ॥ आर्

त्वमेवेनतप्रजयाजातशत्रोप्रसीकुर्यायेनशर्माप्नुयुस्ते ॥ धार्तराष्ट्राः पांडवाःसंजयाश्चयेचाप्यन्येसन्निविष्टानरेंद्राः ६ ॥ यन्मांब्रवीद्धृतराष्ट्रोनि

शायामजातशत्रोर्वचनंपितातेः ॥ सहामात्यःसहपुत्रश्चराजन्समेत्यतोवाचमिमांनिबोध २१ ॥ इत्युद्योगेसंजययानेयुधिष्ठिरउ० ॥ समागताः

पांडवाःसंजयाश्चजनार्दनोयुयुधानोविराटः यत्तेवाक्यंधृतराष्ट्रानुशिष्टंगावल्गणेब्रूहितत्सूतपुत्र ॥ १ ॥ संजयउ० ॥ अजातशत्रुंचवृकोदरं

चधनंजयंमाद्रवतीसुतौच ॥ आमंत्रयेवासुदेवंचशौरिंयुयुधानंचेकितानंविराटं २ ॥ पंचालानामधिपंचैववृद्धंधृष्टद्युम्नंपार्षतंयाज्ञसेनिं

सर्वेवाचंशृणुतेमांमदीयांवक्ष्यामियांभूतिमिच्छन्कुरूणां ३ ॥ शमंराजाधृतराष्ट्रोभिनंदन्नयोजयत्त्वरमाणोरथंमेसभ्रातृपुत्रस्वजनस्यराज्ञ

स्तद्रोचतांपांडवानांशमोस्तु ॥ ४ ॥ सर्वैर्धर्मैःसमुपेताःस्थपार्थाः संस्थानेनमार्दवेनार्जवेन ॥ कुलेजाताह्यनृशंसावदान्याह्रीनिषेवाःकर्मणां

निश्चयज्ञाः ५ ॥ नयुज्यतेकर्मयुष्मासुहीनंसत्त्वंहिवस्तादृशंभीमसेनाः ॥ उद्भासतेह्यंजनबिंदुवत्तच्छुभ्रेवस्त्रेयद्भवेत्किल्बिषंवः ६ ॥ सर्वक्षयोद

दृश्यतेयत्रकृत्स्नः ॥ पापोदयोनिरयोभावसंस्थः ॥ कस्तत्कुर्याज्जातुकर्मप्रजानन्पराजयोयत्रसमोजयश्च ॥ ७ ॥

र्जवेन अकौटिल्येन अनृशंसाः ॥ अनुग्राही निषेवाः लज्जापरायणाः ५ ॥ हीनंहिंस्रंसत्त्वंबुद्धिसत्त्वंसाधुत्वंवाभीमसेनाःभीषणासेन्याः ६

अभावसंस्थान्येभूएवपरिसमाप्तः क्षयः तत्रतत्त्वप्यमार्थेनत्वेन ॥ जयोपिबंधुनाशात्पराजयएव ॥ ७

ज्ञातीनां दुर्योधनादीनां कार्यं घोषयात्रायां गंधर्वेभ्यो मोचनादिकं उपकर्तुं निंदितं ८ निर्णीय निश्चयं कृत्वा निगृह्य हत्वेत्यर्थः ॥९॥ ननु युद्धे जयपराज
यावनित्यावित्याह को हीति द्वाभ्यां १० निःश्रेयसं निश्चयं ॥११॥ निधर्मार्थं धर्मार्थयोर्विरुद्धं कर्म कथं कुर्युः प्रणतोस्मीति प्रोषः ॥१३॥ एवं ववचन

तेवैधस्यायेः कृतं ज्ञातिकार्यं ते वै पुत्राः सुहृदो बांधवाश्च ॥ उपाक्रष्टुं जीवितं संत्यजेयुर्यतः कुरूणां नियतो वै भवः स्यात् ॥ ८ ॥ ते चेत् कुरूननुशिष्याथ
पार्था निर्णीय सर्वान् द्विषतो निगृह्य ॥ समं चवस्तं जीवितं मृत्युना स्यात् यद्यज्जीवधर्मं ज्ञातिवधेन साधु ॥९॥ को ह्येव युष्मान् सह केशवेन सचेकितान
पार्षताबाहुगुप्तान् ॥ ससात्यकिं विषहेत प्रजेतुं लब्ध्वापि देवान् सचिवान् पीद्रः ॥१०॥ को वा कुरून् द्रोणभीष्माभिगुप्तान् अश्वत्थाम्ना शल्य
कृपादिभिश्च ॥ रणे विजेतुं विषहेत राजन् राधेयगुप्तान् सह भूमिपालैः ॥११॥ महद्बलं धार्तराष्ट्रस्य राज्ञः को वै शक्तो हंतुमक्षीयमाणः सोहं ज
ये चैव पराजये च निःश्रेयसं नाधिगच्छामि किंचित् ॥१२॥ कथं हि नीचा इव दौष्कुलेया निर्धर्मार्थं कर्म कुर्युश्च पार्थाः सोहं प्रसाद्य प्रणतो वा
सुदेवं पंचालानामधिपं चैव वृद्धं ॥१३॥ कृतांजलिः शरणं वः प्रपन्नः कथं स्वस्ति स्यात् कुरुसृंजयानां ॥ न ह्येवमेवं वचनं वासुदेवो धनंजयो वा॥
जातु किंचिन्न कुर्यात् ॥१४॥ प्राणान्दद्यां याच्यमानः कुतोन्यदेतद्विद्वन् साधनार्थं ब्रवीमि ॥ एतद्राज्ञो भीष्मपुरोगमस्य मतं यद्वः शां
तिरिहोत्तमा स्यात् ॥१५॥

मितिद्विस्तत्पाविकल्पवा कंचन कुर्यात् ॥१४॥ प्राणानिति ॥ एतद्भवतां जयोपि पराजय एवेति दीनवचनं ॥ को वा कुरूनज
येति तीक्ष्णवचनं ॥ कथं स्वस्ति स्यादिति उभयनाशवचनं च साधनार्थं ॥ संधिकार्यस्य सिध्यर्थं ब्रवीमि न तु युष्मान् भीषयामीत्यर्थः ॥१५

इत्युद्योगे अध्यायः अकुर्वतश्च संकल्पसिद्धेर्नहिंकिमेनकुर्यात् ॥ आसिद्धादपियुद्धादन्यत्र अनन्यदत्रापिप्रथमार्थेत्वलूलघोयोपिकर्मकुर्या
त्तुसुखं ॥२॥ अहीनं अनपगतं ॥३॥ धर्मोदयेसुखंनिदायेगगावाहादिजं न त्वधर्मोदयुहिंसादिजं ॥ ततोवस्तुतः सर्वंकर्मदुःखमेव यतः कलौ
पापं क्लेशसाध्यं तर्हि किं मे कुर्वतीत्याशंक्याह ॥ सुखमिति ॥ कामानि धानं विषयध्यानं ययेतिसर्वात्मना विषयस्मरणे महत्सुखमस्तीति

इत्युद्योगे संजययाने ॥ युधिष्ठिर उ । कानुवाचं संजय मे शृणोषि युद्धैषिणीं येन युद्धाद्बिभेषि ॥ अयुद्धं वै तात युद्धाद्गरीयः कस्तद्बुद्ध्वाजा
तु युध्येत सूत ॥१॥ अकुर्वतश्चेत्पुरुषस्य संजय सिध्येत्संकल्पो मनसा यं यमिच्छेत् ॥ न कर्म कुर्याद्विदितं ममैतदन्यत्र युद्धाद्बहु यल्लघीयः ॥२॥ कु
तो युद्धं जातु नरोऽवगच्छेत्को देवशप्तो हि वृणीत युद्धम् ॥ सुखैषिणः कर्म कुर्वन्ति पार्था धर्मादहीनं यच्च लोकस्य पथ्यं ॥३॥ धर्मोदर्कं सुखमप्रा
समानाकृच्छ्रोपायं ततः कर्म दुःखं ॥ सुखं प्रेप्सुर्विजिघांसुश्च दुःखं य इन्द्रियाणां प्रीतिवशानुगामी ॥४॥ पथ्ये प्रमाणस्य समिद्धतेजसो मू
यो बलं वर्द्धते ति पावकस्य ॥ कामार्थलाभेन तथैव भूयो न तृप्यते सर्पिषेवाग्निरिद्धः ॥५॥ संपश्येद्यं भोगचयं महांतं सहास्माभिर्धृतराष्ट्र
स्य राज्ञः । नाश्रेयानीश्वरो विग्रहाणां नाश्रेयान्वै गीतशब्दं शृणोति ॥६

भावः ॥ भोगान्निष्कामतान संभवतीत्याह ॥५॥ उक्तमर्थं प्रकृते योज
यति संपश्येदिति अस्माभिरित्यत्र धार्तराष्ट्रं तत भोग्याह पंचाधिकेति ॥ पुत्रशतेन सह धृतराष्ट्रस्य भोगं महांतं पश्य अथापि कस्मात्स्वस्येव
भवत्विति युधास्मान्राज्यद्दूरीकृतवान् ॥ ततो भोगात्तृप्तिं न लभत इति भावः ॥६॥ एमः

॥भा॰उ॰ पितृव्यनिंदादोषाद्भीतः पुनराह नाश्रयानिति यः पुरापपवन्तरः मंक्षिप्रहाराणामीश्वरो भवति पैरेः सह विरोधं कृत्वा स्वोत्कर्षं करोति अन्यस्तु नैनेव न श्रप
॥३०॥ ति अतः स पुरापपवन्नरएव अस्मद्दोषानुवर्यं वद्दुःखमनुभावामो न तु परएवेति भावः ॥४॥ प्रवापनर्हि अवासांसिसंविवर्त्तेपरिधत्ते ॥ अन्यथा अश्रेयांश्च
द्राजा तर्हि अस्मानुकुरुभ्यः कथं संप्रणुदेत्तद्दूरीकुर्यात् ॥ एतत्त्रूणां राज्याद्भ्रंशनं हि पुष्पवतामेव कर्मनाश्रेयस्त्रमिति भावः अत्रेति यद्यप्येवं तथापि सेवा

नाश्रेयान्वैसेवते माल्यं धानं चाप्यश्रेयानन्नुलेपनानि ॥ नाश्रेयान्वैप्रावराण्स्वलित्वं वस्ते कथं तस्मात्संप्रणुदेत् कुरुभ्यः ॥७॥ अत्रेव स्यादबुधः सेव्यका
मः प्रायः शरीरे हृदयं दुनोति ॥ स्वयं राजा विषमस्थः परेषु सामर्थ्यमन्विच्छति तन्न साधु ॥८॥ यथात्मनः पश्यति वृत्तमेव तथा परेषामपि सोभ्यु
पेतु ॥ आसन्नमग्निं तु निदाघकाले गंभीरकक्षे गहने विसृज्य ॥९॥ यथा वृद्धं वायुवशेन शोचेत्क्षेमं मुमुक्षुः शिशिरव्यपाये ॥ प्राप्तैश्वर्यो धृतराष्ट्रो ध
रिणा लालप्यते संजयकस्य हेतोः ॥१०॥ प्रगृह्य दुर्बुद्धिमनार्जवे रतं पुत्रं मंदं मूढममंत्रिणं तु अनाप्तवक्त्वाप्ततमस्य वाचः सुयोधनो विदुरस्योसम्य
॥११

पि अतः अहितकरोयं कामः अबुद्धस्यात् दुर्योधनादेरेव उचितो न बुद्धस्यास्मदादेरित्यर्थः शरीरे शरीरमध्ये यत्किंचित्तं हृदयं दुनोति खेदयति ॥ अबुधत्व
सेवाह भयमिति ॥ विषमस्थः संकटस्थः सन् परेषु कर्णादिषु आत्मनो वृत्तं आचरितं तथा परेषां भीष्मादीनां अभ्युपेत्य ॥९॥ गंभीरकक्षे वद्धतृणगहने ॥३०॥
वने ॥ क्षेमं शोचेत् ॥ मम मत्संबंधिनास्तीति शोकं कुर्यात् ॥ मुमुक्षुः तस्मादात्मानं मोचयितुमिच्छुः ॥ शिशिरव्यपाये वसंते तत्रापि निदाघकाले दाहका

[illegible] ४० [illegible]

विदुरस्यैवावाचोवमत्यसुतस्यप्रियैषीअधर्ममेवसंविश्राने आश्रयते ।२२। कुरुस्यः कुरूणांहितार्थिनसस्मानोद्गतवान् पुत्रकाम्यात्त्रलोभात् ।२३ असौ
राज्ञास्तनस्यप्रियैषीधर्मकामोप्राजहात्यक्तवान् इजिह्मोसंबंधः ईर्ष्यापरैत्कर्षोरसहिष्णोः संरंनिएः क्रोधिनः ननुवश्यानुगस्यराज्ञांकर्णादीनामनु

सुतस्यराज्ञाधृतराष्ट्रः प्रियैषोप्रयपश्यमानःप्राजहार्दूर्मकामो ।नदेवमेसंजयदीव्यतोभून्मतिः कुरूणामागतःस्यादभावः ।२२। कार्यांचार्थे विदुरोभा
षमाणोनविश्लतेपञ्चतेराष्ट्रात्वयंशांसा ।सत्तर्पदानानुवर्तत्तवुद्धिं कृष्णं कुरूनस्तत्तदाभ्याजगाम ।२७। पाचक्षज्ञामन्वर्चतेन्नेतस्यतान्नेषाराष्ट्रहि
वेभूव ।तदर्थंलुब्धस्यनिवोद्धयेमेंत्रिराणोधार्तराष्ट्रस्यसत्तः ।२४ दुःशासनःशकुनिःसूतपुत्रोगावल्गणेयपश्यसंमोहमस्यस्योहंनपश्यामिपरिक्ष्य
माणःकथंस्वस्तिस्यात्तसकुरुसृंजयानां ।२५ आत्तैश्वर्योधृतराष्ट्रःपरेभ्यःप्रवाजितेविदुरेदीर्घदर्शी ।आशंसतेवैधृतराष्ट्रःसपुत्रोमहारा
ज्यमसपत्नंपृथिव्यां ।२६ तस्मिन्शमोकेवलेनोपलभ्यःसर्वंस्वकंमन्यतेमद्रूपं ।यतत्कर्णोमन्यतेपारणीयंयुद्धेगृहीतायुधमर्जुनेवै ।२७।
आसंश्चयुद्धानिपुरामहांतिकथंकर्णोनाभवद्द्वीपएषां कर्णश्चजानातिसुयोधनश्चद्रोणश्चजानातिपितामहश्च ।२८ अन्येचयेकु
रवस्तत्रसंतियथार्जुनान्नास्त्यपरोधनुर्द्धरः जानंत्येतत्कुरवः सर्वएवयेचाप्यन्येभूमिपालाःसमेताः ।२९।

गस्यसोहृदैःपार्थैःभामितस्यपूजितस्य
२४ ।अजेयस्य आशिक्षिणीयस्यअश्रेयसः ।अभागपस्यप्रपश्यमानःपश्यन्नपिप्रवृत्तांविदुरेणासमायुक्तमितिस्म तिधार्तराष्ट्रान्विदुरोनलभे २५

॥भा०उ०

॥३१॥

तस्मिन् लुब्धे शम उपलभ्यः यः मद्गुर्जे मवनं प्रतिगमने सति संवेष्टकमेवार्थे मन्यत इति योज्यं २० पार्थीयं जेतुं शक्यं युद्धाग्निर्गोग्रहादौ आस्मद्द्वीपो
द्वीपवत् युद्धप्रवाहेणोह्यमानः शूपाश्रयः ॥ २१ जानंतीति पर्येति गांधर्वेतो वंधनप्राप्तिं सूचयति ॥ अविद्यमाने इति छेदः ॥ २३ ॥ अनुबंधवध्यातीति वधोरा
जादिः ॥ तमनुसृत्य सर्वं तमानं पांडवानां ममत्वं धार्तराष्ट्राणां हंतुं शक्यं मन्यते किं के त्वा तेन किरीटिना सह तत्र राज्ये निमित्ते सति संयुगं संग्रामं गत्वा प्र

दुर्योधनेण स्मिमिहा नवद्य था अरिंमदे फाल्गुने विद्यमाने ॥ तेनानुबंधं मन्यते धार्तराष्ट्रः प्राक्यं हंतुं पांडवानां ममत्वं ॥ किरीटिनाल्पमात्रा युद्धेनत
द्वे दिना संयुगं तत्र गत्वा ॥ गांडीवविस्फारितशब्दमाजावश्रृण्वाना धार्तराष्ट्रा प्रियंते २४ ॥ क्रुद्धं नचेद्वीक्षते भीमसेनो सुयोधनो मन्यते सिद्ध
मर्थं इंद्रोप्येतन्नोत्सहेत्तावहर्तुमैश्वर्यं न्नो जीवति भीमसेने ॥ २५ ॥ धनंजयेन कुलेचैव सृत्तथा वीरे सहदेवे सहितोसचेदेता प्रतिपद्येत्तबु
द्धिं वृद्धो राजा सह पुत्रेण सूत ॥ २६ ॥ एवं रणे पांडव कोपदग्धानन पेयुः संजय धार्तराष्ट्रः ॥ जानासि त्वं क्लेशमस्मासु वृत्तं त्वां पूजयन् संजयाहं
क्षमेयं २८ ॥ यश्चास्माकं कौरवे भूत पूर्वं या नो वृत्तिं धार्तराष्ट्रे तदासीत् ॥ अद्यापि तन्नत्तथैव वर्ततां शांतिं गमिष्यामि यथा त्वमात्थ ॥ २९ ॥ इंद्रप्रस्थे भ
वतु ममैव राज्यं सुयोधनो यच्छतु भारताग्र्य ॥ इत्युद्योगे संजययाने १ ॥

प्यताल्लोहस्त्वत्तुष्टपंनद्वेदिना धनुर्विद्यावेदिता २५ ॥ धियंतेजीवंति २६ एतांवु ॥एम॥
द्धिं राज्यस्य अप्रदानेनाप्नोतीत्येवं रूपं २७ भूतपूर्वं भीमवंधनजंतु ग्रहदाहादिना २८ इंद्रप्रस्थे इत्युपराज्यं ममनवतु भारताग्र्य इति मुख्यं हास्तिनापुरं ॥३१॥
सुयोधनं भवत्वितिसूचितं ॥ २९ ॥ इत्युद्योगे युधिष्ठिरवाक्ये शद्विंश ॥ ३६ ॥

महान्श्रावकः श्रवणं यस्य सहाकीर्त्तिरित्यर्थः पाठांतरे तु महानुश्रावो गतिं च चलमित्यर्थः सात्वतीनष्टः क्रोधेन धात्तेण ख्यानुमानात् प्राय १ प्रसंजतेऽस्य
शानि ४ गृहं दुःस्पृहावान् ॥ ५ ॥ कर्मणामर्त्यकामाद्यर्थानां मध्ये ॥ ६ ॥ परं स्पर्द्धं स्थानं परलोकं मन्यमानेन मानयता ॥ वर्षपूगं वर्षगणं तत्र त्यक्त्वा खेभ्यस्तद

संजयपउ ॥ धर्मनित्या पांडवेते विविष्टा लोके श्रुता दृश्यन्ते चापि पार्थः ॥ महाश्रावं जीवितं चाप्यनित्यं सपर्ययस्त्वं पांडव सात्वतीनष्ट ॥ १ ननेभागंकुरवो
मन्त्रयुद्धं तपच्छेदं स्वलं सुमजातपर्व ॥ नैक्ष्येणाचर्ययामंधकवृष्णिएं ऽस्पेश्रेयो मन्येन नु युद्धेन राज्यं ॥ २ ॥ अल्पकालं जीवितं मनुष्ये महाश्रावं नित्यदुः
खंबलंच भूपश्च तथाप्रसोनानुरूपं यस्मात्त्वा पांडवसाधकथास्त्वं ॥ ३ ॥ कामामनुष्यं प्रसजंत एते धर्मस्य ये विघ्नमूलं नरेंद्र ॥ पूर्वं नरस्तान्मतिमान्
प्रतिघ्नलोके प्रशंसां लभते न वर्घां ॥ ४ ॥ निर्बंधनीयर्थतृष्णेह पार्थ तामिच्छतां वाध्यते धर्म एव ॥ धर्मं तु यः प्रवृणीते स बुद्धः कामे गृद्धो हीयते र्थानु
रोधान् ॥ ५ ॥ धर्मं कृत्वा कर्मणां तात मुख्यं महाप्रतापः सवितेव भाति ॥ हीनो हि धर्मेण महीमपीमां लब्ध्वा नरः सीदति पापबुद्धिः ॥ ६ ॥ वेदोधीत
श्चरितं ब्रह्मचर्यं यज्ञैरिष्टं ब्राह्मणेभ्यश्च दत्तं ॥ परं स्थानं मन्यमानेन भूय आत्मा दत्तो वर्षपूगं सुखेभ्यः ॥ ७ ॥ सुखप्रिये सेवमानोतिवेलं
योगाभ्यासे योन करोति कर्म वित्तक्षये हीनसुखोतिवेलं दुःखं शेते कामवेगप्रणुन्नः ॥ ८ ॥ एवं पुनर्ब्रह्मचर्याप्रसक्तो हित्वा धर्मं यः प्रकरोत्य
धर्मं ॥ अश्रद्दधत्परलोकाय मूढो हित्वा देहं तप्यते प्रेत्य मंदः ॥ ९

पर्यंल्पया आत्मापि दत्तः ॥ ७ ॥ सुखप्रियेपुत्रान्भोगान्पुत्रादींश्च सेवमानः योगाभ्यासे वित्त
वृत्तिर्निरोधं अभ्यासिनुं कर्म आसनप्राणायामादिकं न करोति ॥ ८ ॥ ब्रह्मचर्यं ब्रह्मचर्या आत्मानुसंधानं तत्र अप्रसक्तः प्रकर्षेण अनासक्तः योगाभ्यासहृत
धर्मं च यज्ञादिरूपं हित्वा यः अधर्मं प्रकरोति संचिनोति ॥ ९ ॥

॥भा॰उ॰॥ नुनुधर्मेणपापमनुदत्तेतिश्रुतेः कालांतरेऽधर्मस्यनाशार्थंधर्ममप्यनुष्ठास्यामः किंमुक्तयेत्याशंक्याहनकर्मणामितिहृतकर्मभोगंविनाआत्मज्ञा
॥३२॥ नंविनाचनश्यतीत्यर्थः नाभुक्तंक्षीयतेकर्म क्षीयंतेचास्यकर्माणितस्मिन्दृष्टेपरावरेइत्यादिकंचेत्स्यःउदाहृतिश्रुतिस्तत्प्रायश्चित्तादिनापापनाशोभ
वतिसोपिचित्तेवैवंव्यवहार्येमापाप्स्यति ननुपरलोकेपिपापास्यपरिणामप्रभवतीत्येवंपरा ।९॥ अन्वाहार्येपित्र्येनेनश्रोतमिष्टादिकंलक्ष्यतेतत्रहि अन्वा
हार्योदक्षिणात्वेनदीयते ।११। कार्यधर्मःप्रेत्यमृत्वा ।१२। परलोककर्मनास्तिइत्याहजहातीति ।१३। एवंनृपमितिहृदयस्यप्रियेणकामेनईदृशंक्षयिष्णु

नकर्मणांविप्रनाशोस्यमुत्रपुरस्याभांवाप्यथवापापकानां ॥ पूर्वेकनुगेकृतिपुण्यपापंपश्चात्तेनमनुयात्येवकर्त्ता ।१०। मायोपेतंब्राह्मणेभ्योयदन्नं
श्रद्धापूतंगंधरसोपपन्नं ॥ अन्वाहार्येषूत्तमदक्षिणेषुतथानृपंकर्मविद्यायजेत ।११। इदक्षेत्रेक्रियतेपार्थिवकार्यनैवोकिंचिक्रियतेप्रेत्यकार्यं कृ
तंत्वयापारलोक्यंचकर्मपुण्यंमहत्साड्रिरतिप्रशस्तं ।१२॥ जहातिमृत्युंचजरांभयंचक्षुत्पिपासेमनसश्चाप्रियाणि ॥ नकर्त्तव्यंविद्यतेतत्रकिंचिदन्य
त्रवैवेंद्रियप्रीणनाद्धि ।१३॥ एवंनृपंकर्मफलंनरेंद्रमात्रावहंहृदयस्यप्रियेण ॥ सक्रोधजंपांडवहर्षजंचलोकावुभौमाप्रहासीन्स्विद्गण्ये ।१७। ॥ राम॰

इंद्रियप्रीतिमात्रहेतुःकर्मफलंतत्र ॥ अत्रअस्मिन्लोकमावहन्नेववहेयं ॥ अत्रकर्मकुर्वन्कामवशादमुत्रफलंनप्रार्थयनेत्यर्थः ततश्चक्रोला ॥ए भा॥
भइत्यतआह ॥ सइतिसत्वएवंनिष्कामकर्मकृतःक्रोधजंलोकंहर्षजंस्वर्गंचेत्युभौलोकौविरण्यअपुनरावृत्तयेमांप्राहासीन्मागच्छ ॥ श्रोहाङ्गता ॥३२॥
विव्यस्यनृपतद्भावआर्षन्कर्मजंफलंत्यक्त्वापरेणावैराग्येणसंपन्नोमोक्षार्थंयोगाभ्यासमेवकुरुष्वकिंराज्येनवधुनाप्रलननेत्यर्थः ॥१८

एवं ज्ञानेन कर्मणां अन्तं नाप्नुयात् न प्राप्नुयात् न गच्छेत् ॥ सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यत इति भगवद्वचनात् ज्ञानं तु ततोपि सत्यादिकं मानवज ॥ अश्वमेधादीनि कर्मा
णि अपि काल संग्रहार्थं कुरु इत्यर्थः तुपापस्य कर्मणो अन्तं समीपं पुनरागाः ॥ ज्ञानोत्तरकालं कृतमपि कर्म न ज्ञानिनं स्पृशतीति भावः तद्यथा पुष्क
र पलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यत इति श्रुतेः ॥ १५ ॥ तच्चेद्दिति भो पार्थाः पांडवाः तत्पापं कर्मणो अन्तं च यथारूपं द्वेषपाविराय
प्राग्गोवचेत्करिष्यध्वं तर्हि यद्द्युते वर्षपूगान् दुःखवासं निवसध्वं तत् कर्म एवेति यत्सदा आहारेण योज्यं ॥ राज्यार्थं सर्वलोकजनाभूमिष्ठ तां भवतां दुर्यो

अन्तं गत्वा कर्मणां मा जहीथाः सैन्यं दर्पं वा जीवमानः पृथ्वीशं स्यां ॥ अश्वमेधं राजसूयं सर्वं कृपा पापस्यान्तं कर्मणो मा पुनर्गाः ॥ १५ ॥ तच्चेदेवं द्वेषरूपेण पार्थाः
करिष्यध्वं कर्म पापं चिराय ॥ निवसध्वं वर्षपूगान् वनेषु दुःखं वासं पांडवा धर्म एव ॥ १६ ॥ अत्र ज्येमास्म हि ला पुरस्ता दात्माधीनं यद्द्युलं ह्येतदा
सीत् नित्यं च वयं पार्थाः सचिवास्तव्वेमे जनार्दनं युयुधानश्च वीरः ॥ १७ ॥ मत्स्यो राजा नुक्मरथ्याः सपुत्रः प्रहारिभिः सह पुत्रैर्विराटः राजानश्चापे
विजिता पुरस्तात्त्वामेव ते संश्रयेयुः समस्तान् ॥ १८ ॥

धनेनेयो वनवासः कारितः स धर्म एवेत्यर्थः ॥ १६ ॥ न तु नदानीं सहायाभावादस्माभिर्वनवासोंगी
कृतः तद्दुर्योधनाज्ञया इत्याशंक्याह ॥ अत्र ज्येति इमाइमाभिराज्यादीनि स्वपांसस्त्वं लुगिति स्वपोडादेशः पुरस्तात् अत्र जनकाले एव हि त्वा
वायो रूपं बलेन धृत्वा अपवृज्य वने प्रव्रजनमकृत्वैव अस्मभवेमवयं पांडवानात्मन्यंतभोग्यउत प्रयोगः यत् यतः पुरस्तादपि एतद्द्यू
लं आत्माधीनमेव आसीत् ॥ १७ ॥ १८ ॥ एम: ॥

॥भा॰ उ॰ र्षे।हीनकालंगनेइत्यर्थः।२०।पूर्वंयुद्धमकुर्वतास्तदानीमपिनकर्तव्यमिति।अथसर्वथापियुद्धंनकर्तव्यं।जयपराजययोरव्यवस्थितत्वादित्या
॥३३॥ ह।अप्राज्ञइतिमूढोधर्मज्ञोवायुध्यनऐश्वर्यंफलंलभते प्राज्ञोधर्मज्ञश्चयुध्यनदेवानऐश्वर्यात्भ्रश्यतीत्यर्थः।२१।यथतान्यर्थमाहनेतिसंरंभात्कोपा

महासहायःप्रतपन्वलस्थःपुरस्कृतोवासुदेवार्जुनाभ्यां।वारानहनिष्पद्यिषतोरंगमध्येप्रनेष्यथाधार्तराष्ट्रस्यदर्पं।२२।वलंकस्मादहंयपि
कापरस्यनिजान्कस्मात्कर्षयित्वासहायान् तिनुष्यकर्मोद्दर्षयपूगान्वनेषुयुयुत्ससेपांडवहीनकालं।२०।अप्राज्ञोवार्याइवयुध्यमानोधर्म
ज्ञोवाभूतिमथोभ्युपैति प्रज्ञावान्वायुध्यमानोपिधर्मसंरक्षंभाद्वासेपिभूतेरपैति।२१।नाधर्मेनधीयतेपार्थवुद्धिर्नसंरंभात्कर्मेवकर्थपापं
अयोकिंनत्कारणंयस्यहेतोःविरुद्धंकर्मचिकीर्षुसीदं।२२।अव्याधिजंकटुकंशीर्षरोगियशोमुषंपापफलोदयर्क्षं।सतांयेपेयंयन्नपिवं
त्यसंतोमन्युंमहाराजइवप्रशाम्य।२३।पापानुवंधंकोनुतंकामयतेक्षमैवतेज्यायसीनोतभोगाः।यत्रभीष्मःशांतनवोहतःस्याद्यत्रद्रो
णःसहपुत्रोहतःस्यात्।२४

त्पूर्वमपिपापभयादेव त्वयायुद्धंनकृतंतर्हिइदानींअप्रज्ञाविरुद्धंतत्किमर्थंचिकीर्षसीतिभावः।२२।अव्याधिजक ॥राम॥
टुकंपित्तादिकंविनाप्यरोचकंयशोमुषंयशोहरं।येयंलगिनीयंमन्युंक्रोधंप्रशाम्यशांतोभव।२३।पापेवभातिपापस्यमूलंतमसुमत्रभो ॥३३॥
गेषुनिमित्तेषु एतेनभीष्मादीनांगुरूणामपिवधोराज्यार्थिनस्तेनाभविष्यतीतिदर्शितं।२४

देवयानात्पथो चिराद्दिमा गास्त्वं पुनरावृत्तिवलात् गोवद्दोहेराभागास्त्वमर्थः ॥२७॥ इत्युद्योगे संजययाने सप्तविंशोऽध्यायः यदि धर्मं चरेयं यदि वा
अधर्मं तद्भयं ज्ञात्वा परीक्षया धर्माधर्मोच्चरणं उपलभ्य गर्हयसे निंदसि ॥१॥ धर्माधर्मपरीक्षायां त्रैविध्यमाह यत्र पुरुषे इदं आदि मतिमति अध
र्मो अभिचारणं धर्मं मंत्रजपादिः धर्मः इत्येवान्ये जानंति तथा प्रच्छन्नयोगिनिंदत्वात्रे पादौ रागद्वेषादिशून्यता नृपो योगधर्मोपि तु न्मत्तवदाचरणा

कृपः शल्यः सोमदत्तो विकर्णो विविंशतिः कर्णदुर्योधनौ च ॥ एतान्हत्वा कीदृशं तत्सुखं स्यात्तद्यद्धि देथ्या त्वदनुब्रूहि पार्थ ॥२५॥ लब्ध्वापीमां पृ
थिवीं सागरांतां जरामृत्यू नैव हि विप्रजह्याः प्रियाप्रिये सुखदुःखे च राजन्नेवं विद्वन्नैव युद्धं कुरु त्वं ॥२६॥ अमात्यानां यदि कामस्य हेतोरेवं युक्तं
कर्म चिकीर्षसि त्वं ॥ अपक्रामेः संप्रदायैव तेषां मा गास्त्वं वै देवयानात्पथोद्य ॥२७॥ इत्युद्योगपर्वणि संजययाने ॥ युधिष्ठिर उ० ॥ असंशयं संजय
सत्यमेतद्धर्मो वरः कर्मणां यत्त्वमात्थ ज्ञात्वा तु मां संजय गर्हये त्वं यदि धर्मं यद्यधर्मं चरेयं ॥१॥ यत्राधर्मो धर्मरूपाणि धत्ते धर्मः कृत्स्नो दृश्य
तेधर्मरूपः ॥ बिभ्रद्धर्मो धर्मरूपं तथा च विद्वांसस्तं संप्रपश्यंति बुद्ध्या ॥२॥
दधर्मरूपद्दृश्यते ॥ यद्वा प्रच्छन्नेत्र वशिष्टादौ धर्मो धर्मरूपद्वय यद्यपि
चंडालादौ अधर्मोपि धर्मरूपोस्ति तस्यापि तस्यानुपादेयत्वात् त्रयमेव विचार्य ॥ पाठांतरेपि धर्मेति छेदः एतच्च विचार्यमित्याशयः ॥२॥

॥भा-ठ॰ अत्राद्ययोः प्रच्छन्नत्वाच्चिरकालेनतत्वनिश्चयः॥ अन्येतुप्रत्यक्षलिंगेपिआपत्कमेवधर्मंदूर्मो दूर्मयोर्भस्मासोजायेतद्दमाह॥ एतदेवंरूपं लोक
॥२४॥ प्रत्यक्षेलिंगंब्राह्मणस्यस्वाध्यायप्रवचनादिक्षत्रियस्यशौर्यादिवैश्यस्यकृष्यादितन्नथैवयथोक्तमेवतथापिनित्यवृत्तौनिलवेत्तनेतोनित्य
वृत्तौधर्माधर्मेतल्लिंगंभजेतां अयंभावः क्षत्रलिंगंब्राह्मणोवैश्यमारोप्यादिधर्मंअनापद्यधर्मः तथाच॥ एकस्यैवलिंगस्यवर्णांतरे॥ अत्राच्छा
भेदाद्धर्माधर्मत्वंचनित्यमितितत्रापिविशेषमाह॥ आद्यमिति॥ आद्यंब्राह्मणलिंगंयाजनादियस्यास्तिब्राह्मणस्यतस्यैवतत्स्वमार्ग॥ अन्यभिचा
रि आपद्यपिक्षत्रियेणयाजनाध्यापनादिकंनकर्तव्यमित्यर्थः॥ एवंविधंतं आपद्धर्मंशास्त्रान्निबोधतद्व्यस्त्र२ ननुकथंतर्हिएकचक्रायांभिक्षा

एवंतथैवापदिलिंगमेतद्धर्माधर्मौनित्यवृत्तौभजेतां॥ आद्यंलिंगंयस्यतस्यतस्यप्रमाणमापद्धर्मेसंजयन्तयतन्निबोध॥ ३॥ तुन्नायांतुप्रकृतौये
नकर्मनिष्पाद्येन्नत्परीक्षेद्धिहीनः प्रकृतिस्थापरिवर्तमानउभौगर्ह्यौभवतःसंज्ञौतौ॥ ४

टनंब्राह्मणस्येवासाधारणत्वेनविहितंभवद्भिःकृतमित्या ॥राम॥
शंकाह तुन्नायामिति॥ प्रकृतिजीविकाहेतुभूतंधनं॥ तच्चक्षत्रियस्यभूमिशस्त्रादिकं वैश्यस्यधनपश्वादिकंतस्मिन्सर्वात्मनानष्टेसति येनक ॥२४॥
र्मसंध्योपासनादिकंनिष्पाद्येत् नाद्भिक्षाटनाद्भिक्षाटनादिकमपिपरीक्षेतकर्तुमिच्छेत् अन्यथाजीविकायाअभावात्कर्मलोपः आपन्नाश्र
यस्यादनोत्पन्नापदितावान्विप्रधर्मौपितेरतुष्टयएवप्रकातस्थश्चेति आपदि आपद्धर्मंप्रकृतिस्थोपियद्यापद्धर्ममनुसरेत्सलोभाद्दुष्टःआ
पत्स्थोपियदिस्वाकृतंधर्ममनुसरेत्सजीवनलोपात्कुटुंबहिंसयाचगर्ह्यइत्यर्थः॥४॥

अविनाशार्थ इति यद्यस्माद्धेतोः धात्रा अविनाशार्थं स्वंतरोपतीवर्त्तेन ब्राह्मणपस्यनाशो विनाशार्थं तदभावं इच्छतो ब्राह्मणानां आपद्वृत्तीनां प्रायश्चित्तं
विहितं तस्माद्धेतोरापदि अन्यस्मान्न्यधर्माश्रयणं प्रसक्तमेवेति ज्ञापते तत एव एकचक्रायामस्माभिः कृतं भिक्षाटनं नानुचितमित्यर्थः ॥ एवमेना
पदि कर्मस्क वर्त्तमानान् आपदि च विकर्मस्थान् संपश्यथ्याः सम्यग्वेदमितिपपृपेथाः ॥ अन्यथा तु आपदि कर्मस्थान्न च आत्मपरहिंसान् अना
पदि विकर्मस्थांश्चातिलुब्धान् विगर्हयेत्त्व ॥ ५ ॥ किंच मनीषिणां मनसः निग्रहं नाशार्थं कर्तुमिच्छतां ईप्सन्ति हि सादर्शनोच्चित्यसमस्तरूपं सत्त

अविनाशार्थं मिच्छतां ब्राह्मणानां प्रायश्चित्तं विहितं यद्विधात्रा ॥ संपश्यथाः कर्मस्क वर्तमानान् विकर्मस्थांश्च जपगर्हयेत्त्वं ॥ मनीषिणां
अविनाशं मिच्छतो ह्यन्त्वविच्छेदनायविधीयतेस्मत्स्कवृत्तिः सदैव ॥ अब्राह्मणाः संति तु येन वैद्याः सर्वोत्संगं साधु मन्येत तेभ्यः ॥ ६ ॥ एमः

विच्छेदनाय सत्त्वस्य चिरात्मनाद्व एवलोलोभूतस्य चिच्छेदनायमुंजेषिकान्यायेन पृथक्करणाय सतस्क सतां गृहेषु वृत्तिर्जीविकात्ते विधी
यते वेदान्निर्मलोकसंमुच परित्यज्यात्मानमन्विच्छेदितिश्रुतेः ॥ आत्मान्वेषणाय सर्वसंन्यासपूर्वकं भिक्षाचर्यविधानात् न ब्राह्मणी वृत्तीः
कृत्स्नापि निंद्या येतु अब्राह्मणा अपि वेद्याः ॥ विद्यानिष्ठानः न भवंति तेषां भिक्षाचर्यस्याविधानात्तेभ्यस्तेषामर्थे सर्वोत्संगं सर्वेषां उत्संगं स
मीपं स्वधर्मसंयोगं आपदनापदोरनुचितं साधु मन्यते ॥ सर्वोच्छेदमिति पाठे तेषामर्थे भिक्षाटनं सर्वधर्मोच्छेदाय मन्यते इत्यर्थः ॥ ६ ॥

तदध्वानइति पित्रादयः अत्रैव विगणय्य एते सर्वे तदध्वानः स एवमयोक्तो ध्वा मार्गो येषां ते तदध्वनो भूवन् । हि प्रसिद्धौ ये च न कर्म कुर्युः सन्यासिनः स्तेषां ते
॥भा०उ०॥ सर्वे तदध्वानः अहमपि अश्रास्तीकोस्मीति ततोन्यमध्वानमजन्यं ॥७॥ एवं स्वस्यानीतिनीतिस्त्वप्रकाशनं प्रसंगादापद्धर्मान्योगिधर्मांश्चोक्ता प्रकृत
॥३५॥

तदध्वानः पितरो ये च पूर्वे पितामहा ये चैतेभ्यः परे ते अत्रैव विगणय्य ये च न कर्म कुर्युः तान्यं ततो नास्तिकोस्मीति मन्ये ॥८॥ यत्किंचनेदं वित्तमस्यां पृथि-
व्यां यद्देवानां त्रिदशानां परं यत् । प्राजापत्यं त्रिदिवं ब्रह्मलोकं नाम तत् संजय कामये यं ॥ ९ ॥ धर्मेश्वरः कृपालो नीतिमांश्चाप्युपासीता ब्राह्मणानां म-
नीषी नानाविधांश्चैव महाबलांश्च स एषो विजानन्ननुशास्ति कृष्णः ॥ १० ॥ यदि ह्यहं विसृजन् शाम अग्र्यं युद्ध्यमानो यदि जह्यां स्वधर्मं । महायश-
सः केशवस्तद्ब्रवीतु वासुदेवस्तूभयोरर्थकामः ॥११॥ शिनेयो यं चेदयश्चांधकाश्च वार्ष्णेय भोजाः कुकुराः संजयाश्च उपासीना वासुदेवस्य
बुद्धिं निगृह्य शत्रून्सुहृदो नंदयंति ॥ १२ ॥ दृष्ण्यंधकाह्युग्रसेनादयो वै कृष्णप्रणीताः सर्व एवेंद्रकल्पाः । मनस्विनः सत्यपरायणाश्च महाबलाय
द्वा भोगवंतः ॥ १३ ॥ ॥राम॥

मनुसर्पतिपार्त्किंचेति ॥ धर्मेश्वरः धर्मफलस्य दाता यज्ञः न्टपान् ॥ ६ ॥ यदि शामविसृजन् स्यात्तर्हि गर्ह्यः स्यां यदि वा युध्यमानः ॥३५॥
स्वधर्मं जह्यां तदा गर्ह्यः स्यां मम तु द्वयमपीष्टमेवेति भावः ॥ १० ॥ कृष्णप्रणीताः कृष्णेनैव नीतिपर्यंनीताः ॥ १२ ॥

शाम्यते विवचनादन्यत्ता अस्तिनन्नूर्यांपांडवानां समक्षं यात्ते युधिष्ठिराच्च एतदेव भृणोमि अहं च एतत् अन्ये मानयामि २ न
युधिष्ठिरवाक्येना र्थाविंशतिः । शाम्यते विवचनादन्यत्ता अस्तिनन्नूर्यांपांडवानां समक्षंवात्ते युधिष्ठिरान्च एतदेव भृणोमि अहं चएतत् अन्ये मानयामि २ न
त्रएत्येनिमित्तेगृध्रः निर्लिप्सावान् ॥ एवं सति एषां कौरवाणां कस्माद्धेतोः छोकलहभावमूर्छेन नद्धवृद्धिंगच्छेत ३ विचरं विचलितं पूरयतः पालयतः
यथाख्यातं यथा स्वप्रसिद्धिमाननतिक्रम्य आवसतः अधितिष्ठतः साधुविलोपं धर्मविलोपं युधिष्ठिरे कस्माद्धेतोः आत्म्यउक्तवानसि ४ अस्मि

कास्यपोवभ्रुः श्रियमुत्तमां पत्नोलथ्याहृत्य संभ्रातरमीशितारं । यस्मै कामान्वर्षति वासवो देवो ग्रीष्मात्यये मेघ इवप्रजाभ्यः १३ ईदृशो यं केशवस्ता
कास्यपोवभ्रुः श्रियमुत्तमां पत्तोलथ्याहृत्य संभ्रातरमीशितारं । यस्मै कामान्वर्षति वासवो देवो ग्रीष्मात्यये मेघ इव प्रजाभ्यः १३ ईदृशोयं केशवस्ता
तं भूयान्विद्धि हे नैकमेंणो निश्चयज्ञं । प्रियश्चनः साधुतमश्च कृष्णो नातिक्रमे वचनं केशवस्य १४
अविनाप्रोक्तं संजय पांडवानामिच्छाम्यहं भूतिमेषां प्रियं च । तथा राज्ञो धृतराष्ट्रस्य सूत समाशंसे बहुपुत्रस्य वृद्धिं ॥ कामो हि मे संजय निर्भूय मे
वनान्यद्धूर्यं तान्नसतिप्राप्स्यतेति । एतन्नश्चादि प्रियमेतद्धूणोमि मन्ये वैतत्पांडवानां समक्षं २ कदुष्करं तत्र समाहितं नूनं प्रदर्शितं नः संजय पांडवे
न । यस्मिन्राज्ञो धृतराष्ट्रः सपुत्रः कस्मात्तेषां कलहो नाचमूर्छेत ३ नवं धर्मे विचरं संजयेहमत्तश्च जानासि युधिष्ठिरात्च ॥ अथो कस्मात्संजय
पांडवस्य उत्साहिनः पूरयेतः स्वकर्मः ४
निधोप्युचिरन्द्रोही कुटुंबी शुचौ देशे स्वाध्यायधीभयानो यावदायुः संवर्तते यदि स्यैवं रूपे वर्तमाने पित्राह्ण
णानां ॥ उच्चावचां मतयो गार्हस्थ्यस्य अपरियिहैवा त्यागेवा । नैष्ठिकब्रह्मचर्ये पारिव्राज्ये वा समयो भवंति ५ तत्र हेतुमाह । कर्मणेति सिद्धं मो
क्षं एके कर्मणो व हिसंसिद्धिमास्थिता जनकादयः इत्येके आहुः नकर्मणा प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुरित्येके आहुः यद्यपि एवं बु उं

॥भा॰उ॰॥ सन्यासस्थस्यद्रूपमपितुल्यवत् शास्त्रेणविहितंतथापिकृत्स्नभावात्गृहिणोपसंहारइतिपायेन आश्रमांतरसाध्यंज्ञानंगृहस्थेनसाधयितुंशक्यंन

॥३६॥ तुगृहस्थेनसाध्यंयज्ञादिकंआश्रमांतरस्थैरितिनिकृत्स्नबोधमेवगार्हस्थ्येवप्राप्यतइत्याशयेनाह। नाभुंजानइतियतोविद्वानपिअभं नोनतृप्यतीति

अब्राह्मणानांसंन्यासिनामपिगृहस्थगृहेविहितंभोजनादिकं संतिनकर्मणामनुकूलायाः विद्यास्तात्एवफलवत्त्वानतुतत्प्रतिकूलाइत्या

हयादृतितथाहिसर्वाणिहवाइमानिभूतानिप्राणमेवाभिसंविशन्तिप्राणमभ्युज्जिहतेसैषादेवताप्रस्तावमन्वायत्तेतिछंदोग्येसर्वभूतसं

यथा आत्मावसतः कुटुंबं पुत्र एकस्मात्साधु विलोपमात्य आस्मिन्विधौवर्तमानेयथावद्दुग्धावचामतयोब्राह्मणानां॥५॥ कर्मणाद्रुः। सि

द्धिमेकेपरत्रहिलोककर्मविद्ययासिद्धिमेके॥ नाभुंजानोभक्ष्यभोज्यतृप्येत विद्वानपीहविहितंब्राह्मणानांपाकेविद्याःसाधयंतीहकर्म

णासाफलंविद्यतेनेनरणसा॥ तत्रेहवेददृष्टफलंनुकर्मेपीलोदकंप्राप्यतितृप्यान्तः॥७॥

॥प्राणोद्गमनलिंगेनजगत्कारणतयानिश्चितस्यप्राणाख्य ॥रामा॥

परमात्मविद्यायाःप्रस्तावकर्मसाधकत्वंदृष्टंतस्मात्कर्मसाधकान्विद्यातःफलमस्तीनेतरासांस्वतंत्राणां अयंभावः गृहस्थः स्वात्मानम ॥३६॥

स्यांश्चपित्रादीन्तारयतिपत्नीश्चपुत्रानिति पतिंचात्मानमेवतारयतिनपित्रादीन्योब्राह्मणंचस्वस्यापिनकरोतीतिभैक्ष्योपजीविसाद

तोगार्हस्थ्यमेवश्रेष्ठमितिकिंचैनेष्वाश्रमेष्टदृष्टविदद्धूमपीत्याहतत्रेतितत्रकर्मतदभावतारतम्येविचारणीयेकर्मइहेवदृष्टफलं॥७॥

कर्मणोन्यत्ससंमन्येत मन्यते ॥८

सोयं ज्ञानविधिः कर्मणैव सह विहितः । तत्र चानुष्ठीयमाने उद्वर्तते उच्छिद्यंते कर्मसमवेन ज्ञानस कलकर्मोच्छेदहेतुरित्यर्थः

सोयं विधिर्विहितः कर्मणैव उद्वर्तते संजयते इह कर्मे तत्र योत्पन्नकर्मणः साधु मन्ये मोघं तस्य लपितं दुर्बलस्य ।८॥ कर्मणामी भांति देवाः परत्र कर्मणैवे
ह प्लवते मातरिश्वा ॥ अहोरात्रे विदधत् कर्मणैव अतंद्रितः सततं दैति सूर्यः ।९॥ मासार्द्धमासान थ नक्षत्रयोगानतंद्रितश्चंद्रमाश्चाभ्युपेति । अतंद्रितो
दहते जातवेदाः समिध्यमानः कर्म कुर्वन्प्रजाभ्यः ।१०॥ अतंद्रिता भारमिमं महांतं बिभर्ति देवी पृथिवी बलेन अतंद्रिताः शीघ्रमपो वहंति संतर्पयंत्य
सर्वभूतानि नद्यः ।११॥ अतंद्रितो वर्षति भूरितेजाः संनादयन्नंतरिक्षं दिवं च ॥ अतंद्रितो ब्रह्मचर्यं चचार श्रेष्ठत्वमिच्छन्बलभिद्देवतानां ।१२॥ हित्वा
सुखं मनसश्च प्रियाणि देवः शक्रः कर्मणा श्रैष्ठ्यमाप ॥ सत्यं धर्मं पालयन्नप्रमत्तो दमं तितिक्षां समतां प्रियं च ।१३॥ एतानि सर्वाण्युपसेवमानः
स देवराज्यं मघवान्प्राप मुख्यं बृहस्पतिर्ब्रह्मचर्यं चचार समाहितः संशितात्मा यथावत् ॥१४॥ हित्वा सुखं प्रतिरुध्येंद्रियाणि तेन देवानामगमद्गुरु
त्वं सः तथा नक्षत्राणि कर्मणामुत्र भांति रुद्रादित्या वसवोथापि विश्वे ।१५॥ यमो राजा वैश्रवणः कुबेरो गंधर्वयक्षाप्सरसश्च सत्र ब्रह्मविद्यां ब्र
ह्मचर्यं क्रियां च निषेवमाना ऋषयो मुत्र भांति ॥१६॥ जानंति संसर्वे लोकस्य धर्मं ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां विशां च ॥ स कस्मात्वं जानतां ज्ञानवान्सन्
व्यायच्छसे संजयकौरवार्थे ॥१७

कर्मसमुच्चितं ज्ञानं स्तौति कर्मणामी भांति ॥ इत्यादिना ब्रह्मविद्यां ब्रह्मचर्यं क्रियां च निषेवमाणा इत्युपसंहारात् ॥६ ।१५॥ व्यायच्छसे निगृह्णीके एविः

॥भा॰उ॰ आम्नायेष्विति। विद्याधर्मः श्रौतं यद्युधिष्ठिरे पुष्कलमस्तीति न्यायमन्येन शिक्षणीयो जनुर्त्ववाप्यक्यदृत्यर्थः १८ कौरवाणां अवधेन उपायं एत्य प्राप्नोरीति
॥२९॥ शेषः। एषां तेए भीमसेनं आर्यवृत्ते। अहिंसायां निगृह्य पुण्यमेव कृतं स्यात्। १९। पित्र्ये कर्मणि क्षात्रधर्मे युद्धे पूरयंतः पालयंतः। २०। शास्यमेवशसः
कार्यमेवेति मन्यसे नार्हि धर्मानुष्ठानं युद्धपक्षोऽस्ति उत अयुद्धपक्षे तयोर्मे ध्येयं देव वक्ष्यसि तथैव ते वाचं शृणोमि करिष्यामीत्यर्थः। २१। ननु क्षत्रधर्मलो

आम्नायेषु नित्यसंयोगमस्य तथाश्वमेधे राजसूये च विद्धि। संयुज्यते धनुषा वर्मणा च हस्त्यश्वपृष्ठे रथशास्त्रैश्च भूयः १८ ते चेदिमे कौरवाणामु
पायमवगच्छेयुरवधेनैव पार्थाः। धर्मत्राणं पुण्यमेषां कृतं स्यादार्ये वृत्ते भीमसेनं निगृह्य। १९। ते चेत्पित्र्ये कर्मणि वर्तमाना आपद्येरन्दिष्टवशेन
मृत्युं। यथाशक्त्या पूरयंतः स्वकर्म तदप्येषां निधनं स्यात्प्रशस्तं। २०। उताहोस्वित्त्वं मन्यसे सर्वमेव राज्ञां युद्धे वर्तते धर्मतंत्रं अयुद्धे वा वर्तते धर्म
तंत्रं तथैव ते वाचमिमां शृणोमि। २१। चातुर्वर्ण्यस्य प्रथमं विभोगमवेक्ष्य त्वं संजय स्वं च कर्म निशम्याथो पांडवानां स्वकर्म प्रशंस वा निंदया वा
मतिस्ते। २२। अधीयीत ब्राह्मणोऽथो यजेत दद्यादियात्तीर्थमुख्यानि चैव। अध्यापयेद्याजयेच्चापि याज्यान्प्रतिग्रहं वा विदितान्प्रतीच्छेत्। २३। तथा राज
न्योरक्षणं वै प्रजानां कृत्वा धर्मेणाप्रमत्तोऽथ दत्वा। यज्ञैरिष्ट्वा सर्ववेदानधीत्य दारान्कृत्वा पुण्यकृदावसेद्गृहान्। २४। स धर्मात्मा धर्ममधीत्य
पुण्यं यदिच्छया व्रजति ब्रह्मलोकं। वैश्योऽधीत्य कृषिगोरक्षपण्यैर्वित्तं चिन्वन्पालयन्नप्रमत्तः॥ २५॥

राम॥
येपिगोत्रधर्मवधोनकर्तव्यइत्याशंक्याह। चातुर्वर्ण्यस्येत्यादिना। २२। प्रतीच्छेत्प्रतिगृह्णीयात्। २३। रक्षणं क्रियः अधीत्य प्राप्य यदिच्छया यायस्वध ॥२७॥
र्मस्य बलेन इच्छया ब्रह्मलोकं गच्छति नो चेज्जनकादिरिहैव कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः भोगमोक्षैकरक्षात्रो धर्मो दुस्त्यज इति भावः॥ २५॥ रामः

नाधीयोत वेदाध्ययनं न कुर्यात् यज्ञः श्रौतस्मार्तश्च प्रसिद्धः तस्माच्छूद्रेणापह्नेन न कृपृद्यतिश्रुते ॥ २६ ॥ एतानीति यथाश्रवोश्रमेपालकत्वाद्दुस्य पस्य श्रो
श्रुतस्यासर्ववर्णपालकत्वात् ॥ धर्मेणात्मकरणमपि श्रेष्ठतमित्यर्थः ॥ २७ ॥ तस्मात् एवंभूतान् राज्ञः श्रेयानप्रपृष्टस्ततः ॥ श्रभिज्ञानतः धर्मेतश्चयदिकश्चि
इत्ति सतं युधिष्ठिरं प्रजानां कर्मणि षष्ठी प्रजाद्रुष्टं राज्यं प्राप्तुमित्यर्थः ॥ अनुशिष्यन् अनुशासितुमिच्छन् ॥ एतन्मद्दुक्तं धर्मजातं युधिष्ठिरेलीति
बुध्येत ॥ न चतस्मिन्न साधुः युधिष्ठिरे असाधुरधर्मेण चास्तीत्यपि बुध्येत ॥ यद्वा ॥ एवं सत्यपि तस्मिन्ननुशास्तिरि राजसाधुर्नेदृतिन अपितु साधुरे

प्रियं कुर्वन् ब्राह्मणक्षत्रियाणां धर्मशीलः पुण्यकृदावसेद्दृहान् ॥ परिचर्यावर्दनं ब्राह्मणानां नाधीयीत प्रतिषिद्धोस्य मन्त्रः २६ ॥ नित्योत्थितो
मूलयेतं इति स्यादेषः स्मृतः शूद्रधर्मः पुराणः एतान् राजा पालयन्नप्रमत्तो नियोजयन् सर्ववर्णान् स्वधर्मे ॥ २७ ॥ अकामात्मा समवृत्तिः प्रजास्स
नधिर्मिकाननुबुध्येत कामान् ॥ श्रेयान् स्याद्यदि विद्येत कश्चिदभिज्ञातः सर्वधर्मोपपन्नः ॥ २८ ॥ स तं दृष्टमनुशिष्यन् प्रजानामेतद्बुध्येन्नवतासि
न्नसाधुः यदा गृध्येत परभूतो नृशंसो विधिप्रकोपाद्बलमाददानः ॥ २९ ॥
यत्कृते इतोधिकं करिष्यत्येवेत्यर्थः अनुशिष्यात् प्रजानन्नवेद्बुध्येदिति

तस्मिन्नसाधुपाठे श्रेयांश्चेत् तत्रच धर्मदर्शयितुं अनुशिष्यात्तन्न चेत् प्रजानां प्रजाः राज्ञं न गच्छेत् इति हेतोस्तस्मिन् युधिष्ठिरे साध्वेव वर्तेत
इति श्लोकः ॥ २८ ॥ धर्मतस्तु नृशंसत्वाद्दुर्योधनो धार्मिकेन राज्ञा च ध्यस्त एव परभूतो पौरैश्वर्येण नृशंसश्चोकेलोके राजा विधिप्रकोपात् ॥ दैवे
प्रातिकूल्यात् गृध्येत तत्तोता हेतोः राज्ञां परस्परं युद्धं समभवत् ॥ अनेन युद्धा व्योमाकर्षणोत्पत्तिस्तु का ॥ २९ ॥

॥भा-उ- तत्र उत्पन्निउदिश्निर्दिष्टगुणत्रयमाह ॥ वर्मेकवचंचशास्त्रंखड्गादिधनुश्चेति यत्तद्द्रोणादस्मद्वधायएतत्रयंउत्पादितमतेएतैरेवधर्मोदस्मं दुर्योधनं यदि
॥३८॥ हन्यात्सएवधर्मइतिभावः ॥ ३० ॥ दुर्योधनेदस्मत्वंनिरूपयति तत्रेत्यादिनाकुरुभिर्निमित्तभूतैर्यंदोषःवंचनात्मकःप्रादुर्भूतःपारदार्यदोषइवइंद्रात्धर्मे
धर्मादागतंपित्र्यंराज्यं ॥ तदन्वयात्तदनुसारिणः श्यन्तेस्तेनादस्यवं एतत्कुलेनराज्यापहारं ॥ ३१ ॥ निविष्टःवनवासात्पूर्वंराज्यंग्राह्यमिति कौरवेषु

ततोराज्ञांसमंभवेद्युद्धमेषांशस्त्रंधनुश्च ॥ द्रोणेनदस्मवधायकर्मउत्पादितंवर्मशास्त्रंधनुश्च ॥ ३० ॥ तत्रपुण्यंदस्मवधेनलभतेसोयंदोषःकुरुभिस्तीव्र
रूपः ॥ अधर्मज्ञैर्धर्ममबुध्यमानैःप्रादुर्भूतःसंजयतन्नसाधु ॥ ३१ ॥ तत्रराजाधृतराष्ट्रस्यपुत्रोधर्मेहृत्वपांडवानामकस्मात् ॥ नावेक्षतेराजधर्मंपुराणं
तदन्वयाःकुरवःसर्वएव ॥ ३२ ॥ स्तेनोहरेद्यत्रधनंह्यदृष्टःप्रसह्यवायत्रहरेतदृष्टः उभौगर्ह्यौभवतःसंजयैतौकिंवैपृथक्त्वंधृतराष्ट्रस्यपुत्रे ॥ ३३ ॥ सोयं
लोभान्मन्यतेधर्ममेतंयमिच्छतिक्रोधवशानुगामी ॥ भागःपुनःपांडवानांनिविष्टस्तन्नोकस्मादाददीरन्परैवै ॥ ३४ ॥ अस्मिन्पदेयुध्यतांनोवधो
पित्र्यःपित्र्यंपरराज्याद्विशिष्टं ॥ एतान्धर्मान्कौरवाणांपुराणानाचक्षीथाःसंजयराजमध्ये ॥ ३५ ॥

मास्त्रपेणास्थितुन्तंभागनः अस्माकंपरेकस्मादाद राम॥
दीरन्गृहीतवंत ॥ पदेपदनीयेआवश्यप्रयाह्यभागेनिमित्ते ३३ कामानुगेनरजसा उपरुद्धंगृहकर्मतोनिरुद्धंपांडवैरेरजसाउत्तद्धंयथास्यान्नथा ॥३८॥
स्यात्तथाव्रती ॥ ३४ ॥ तदृःशासनंयद्यवारयिष्यतितदामममप्रियंअकरिष्यत् ॥ अस्यपुत्राणांतद्दुर्योधनादीनाप्रियंकृतंसभविष्यत् ॥ दुःशासनस्या
निवारणात् ॥ मत्प्रियस्याकरणाच्चतत्पुत्राणांनाशोभविष्यतीतितत्त्वोक्तिः ॥ ३५ ॥ राम:

प्रातिलोम्यात् अक्रमेण म्वस्रूराणांमध्ये कृष्णांसभांनिनायेतिसंबंधः किंचित्करूणंव्यपेक्ष्यदीनंयथास्यात्तथा किंचिदालोच्येत्यर्थः क्षनुत्स्ना

यं रक्षिणांनेनअवाप ३६ धर्मकार्यपरपान्ते स्यात् ४० पांडवस्यधर्मसुदेष्टुं दृष्टुं सेहे संनयेति शेषः ४४ प्रपद्यगाह्य ४५ परिधिस्त्समानान्परिधानुमिष्टुं ४५

प्रियांभार्यांद्रोपदींपांडवानांयशस्विनीं

येनेर्मदामृत्सुवपूताभिपन्नान्समानीताधार्तराष्ट्रेणमूढ्हा दृष्टंपुनः कर्मपापीयएवसभामध्येपशुपदृत्नंकुरूणां ३६ तंचेन्नदाते स्वकुमारहृष्टा अवाप पिथ्यन्क्षकः समेताः

यशस्विनीं शीलवृत्तोपपन्नां महदुःखेक्षणंकुरूवाभीष्म मुख्यान्कामानुगेनोपदृष्टां सदंतीं ३७ सातत्रनीताकरुणंव्यपे

ममप्रियंधृतराष्ट्रस्यपुत्राणांचकृतस्याभविष्यत् ३८ दुःशासनः प्रातिलोम्यान्निनायसभामध्येश्वसुराणां चकृष्णां सातत्रनीताकरुणं व्यपे

क्ष्यनान्यंक्षत्तुर्नाथमवापकिंचित् ३९ कार्पण्यपादेवसहितासत्रभूपनाशक्नुवन्प्रतिवक्तुंसभायां एकः क्षत्ताधर्मसर्थब्रुवाणांधर्मबुध्यापत्युवाचाल्प

बुद्धिं ४१ अनुक्त्वांधर्ममेसभायांमपेक्षसेपांडवस्योपदेष्टुं कृष्णालेन कर्मचकारएषुसुदुष्करंतत्रसभासमेत ४२ येनकृच्छात्पांडवानु

जहारतथात्मानं नौरिवसागरौघात् यत्राब्रवीत्सूतपुत्रः सभायांकृष्णांस्थितांश्वसुराणांसमीपे ४३ नतेयं प्रयोग्न आसीदस्तिर्विदिंदन्र्यघाणीस

घोरे कृणोचृ ते का ज्ञ यातिस्यते जाः प्रतीति जो हस्ये पफाल्गुनस्य ४४ कृष्णाजिनानपरिधित्समानादुःशासनं कुहका न्यम्पंभाषत एते

सर्वेषंटतिलाविनष्टाः क्षयंगतान र्कि दीर्घकालं ४५

नंदंतः आनंदयिताकनिष्टभ्राता ४१ विपन्ननष्टंसमाधातुंसमीकर्तुं ४९ सकेयशःकृष्णेत्स्यां ४८

४८ गतिर्विद्यतेयान्नासेनिप्रतिपद्यदासीधार्तराष्ट्रस्यवेश्म पराजितात्तेपतयोनसंतिपतिंचान्यंभाविनिर्वृत्व्रणीष्व ४६ योवीभत्सोहृदये २

।।भा०उ० श्लाकेयंशकुनिस्तत्स्पा।४४।रौद्राःसमीक्षिदाःरूक्षाःनिःस्नेहान्पराक्षिप्यनपरासिक्तान्संसासिक्तान्संसासिक्तानानुभाषतेद्यूतावसानेभाषत ४५।अ
।।२९

गांधारराजःशकुनिर्निकृत्ययदब्रवीद्यूतकालेसपार्थान्।पराजितोनंदनःकिंतवास्तिकृष्णयात्वंदीव्यवैयाज्ञसेन्या।४६।जानासित्वंसंजयसर्वमेतद्यूतेवा
क्यंगर्ह्यमेवंयथोक्तं।स्वयंत्वहंप्रार्थयेतत्रगंतुंसमाधातुंकार्यमेतद्विपन्नं।४७।अहापयित्वायदिपांडवार्थंप्रशमंकुरूणामपिचेच्छकेयंपुण्यंचमेस्याच्चरि
तंमहोदयंमुच्येरंश्चकुरवोमृत्युपाशात्।४८।अपिमेवाचंभाषमाणस्यकाव्यांधर्मारामामर्थवतीमहिंस्रां।अवेक्षेरन्धार्तराष्ट्राःसमक्षंमांचप्राप्तं
कुरवःपूजयेयुः।४९।अतोन्यथारथिनाफाल्गुनेनभीमेनचैवाहवदंशितेन परासिक्तान्धार्तराष्ट्रांस्तुविद्धिप्रदह्यमानान्कर्मणास्वेनपापान्
५०।पराजितान्पांडवेयांस्तुवाचोरौद्रारूक्षाभाषतेधार्तराष्ट्रः गदाहस्तोभीमसेनोप्रमत्तोदुर्योधनंस्मारयिताहिकाले।५१।दुर्योधनोमन्युम
योमहाद्रुमःस्कंधःकर्णःशकुनिस्तस्यशाखा।दुःशासनःपुष्पफलेसमृद्धेमूलेराजाधृतराष्ट्रोमनीषी।५२।युधिष्ठिरोधर्ममयोमहाद्रुमः
स्कंधोर्जुनोभीमसेनस्यशाखा।माद्रीसुतौपुष्पफलेसमृद्धेमूलंत्वहंब्रह्मचब्राह्मणाश्च वनंराजाधृतराष्ट्रःसपुत्रोव्याघ्रास्तेवैसंजयपांडुपु
त्राः।५३।मावनंछिंधिसव्याघ्रंमाव्याघ्रान्नीनशुर्वनात्।निर्वनोवाध्यतेव्याघ्रोनिर्व्याघ्रंछिद्यतेवनं।५४।तस्माद्व्याघ्रोवनंरक्षेद्वनंव्याघ्रंचपाल
येत्।लताधर्माधर्मा धार्तराष्ट्राःशालासंजयपांडवाः।५५ ।।ए०मा।।

अहंईश्वरःब्रह्मवेदाब्राह्मणाश्चधार्तराष्ट्रोछेदेरक्षकोधृतराष्ट्रस्यवशोयोभवेत्।पांडवेच्छि ।।२९।।
देनुवंशत्रयोपिशोच्याभविष्यामइतिश्लोकद्वयस्यार्थःबहूनामुच्छेदेनभविष्यतीतितात्पर्यम्।५३।५४।५५

त्वेतिपांडवाश्रयेणैवधार्तराष्ट्राणांजीवनंनान्यथेतिभावः ॥ ५६ ॥ इतिउद्योगेएकोनत्रिंशः ॥ अभिषंगानावेशान् ॥ १ ॥ उपश्रुतिंवार्तांरूक्षांसमेषांचनोव

नलत्तावर्द्धनेजातुमहात्मसमनाश्रिता ॥ स्थिताःसुहृत्तपार्थोःस्थितापोहमरिंदम ॥ ५८ ॥ यत्स्त्वंसंधृतराष्ट्रस्यतत्कर्णेनुनरधिपः ॥ स्थिताःशमेमहा
त्मानःपांडवाधर्मचारिणः ॥ ५९ ॥ योधाःसमर्थास्तद्विद्वन्नावक्षीथातथं इत्युद्योगेसंजययाने ॥ १ ॥ संजयउ॰ आमंत्रयेत्वानरदेवदेवगच्छाम्यहंपांड
वस्वस्तितेस्तु कच्चिन्नवाचावृजिनंहिकिंचिदुच्चारितंमेमनसोभिषंगात् ॥ जनार्दनोभीमसेनार्जुनौचमाद्रीसुतौसात्यकिंचेकितानं आमंत्र्य
गच्छामिशिवंसुखंवः सौम्येनमांपश्यतचक्षुषानृपाः ॥ २ ॥ युधिष्ठिरउ॰ ॥ अनुज्ञातःसंजययाहिस्वस्ति गच्छन्ननस्मास्वप्रियंजातुविद्वन् विद्मश्चत्वां
तेवयंचसर्वेप्युहृत्मानममध्यगतंसभास्थं ॥ ३ ॥ आप्तोदूतःसंजयस्त्वप्रियोमेकल्याणवाक्शीलवान्दृष्टिमांश्च ॥ नमुह्येस्त्वंसंजयजातुम
त्यानचक्रुध्येरुच्यमानोदुरुक्तैः ॥ ४ ॥ नमर्मगांजातुवक्तासिरूक्षांनोपश्रुतिंकटुकांनोतमुक्तां ॥ धर्मारामामर्थवतीमहिंस्रामेतांवाचंतवजा
नीमसूत ॥ ५ ॥ त्वमेवनःप्रियतमोसिदूतइहागच्छेद्विदुरोवाद्वितीयः ॥ अभीक्ष्णदृष्टोसिपुराहितंस्त्वंधनंजयस्यात्मसमःसखासि ॥ ६ ॥ इतोग
त्वासंजयक्षिप्रमेवउपातिष्ठेथाब्राह्मणान्येतदर्हाः ॥ विशुद्धवीर्याश्चरणोपपन्नांकुलेजाताःसर्वधर्मोपपन्नाः ॥ ७ ॥ स्वाध्यायिनोब्राह्मणा
भिक्षवश्चतपस्विनोयेचनित्यावनेषु ॥ अभिवाद्यावैमद्वचनेनवृद्धास्तथेतरेषांकुशलंवदेथाः ॥ ८ ॥
का ॥ कटुकांनीरसांमुक्तांअप्रकृतांका
र्यहीनां ॥ ५ ॥ चरणांब्रह्मचर्येणाध्ययनं ॥ ७ ॥ ८ ॥ श्रीरामयनमः ॥ ८७

॥भा॰उ॰॥ अश्रोत्रियः । अत्रैवर्णिकाः । भृत्यादयः वृद्धत्वाद्धर्ममात्रां धर्मलेशं चरंत ॥२०॥ आस्यत्वमिति हि पूर्वज घन्यपश्चात्तेभ्यस्तेषामनामयं पृच्छेः । अवहारेणवा
॥४०॥

पुरोहितं धृतराष्ट्रस्य राज्ञस्तथाचार्यानृत्विजो ये च तस्य । तैश्च त्वं तात सहितैर्यथार्हं संगच्छेथाः कुशलेनैव सूत ॥१८॥ आश्रोत्रिया ये च वसंति वृद्धा मनस्वि
नः शीलबलोपपन्नाः । आशंसतोस्माकमनुस्मरंतो यथाशक्ति धर्ममात्रां चरंत ॥१९॥ श्रोत्रस्याधस्तात्कुशलिनं समेतेभ्योप्यनामयं तात पृच्छेर्जघन्यं ये जी
वंति अवहारेण राष्ट्रे ये पालयंतो निवसंति राष्ट्रे ॥२०॥ आचार्य इष्टो नययोगो विधेयो वेदानभीप्सन्ब्रह्मचर्यं चचार । योस्त्रं चतुष्पात्पुनरेव चक्रे द्रोणः प्र
सन्नो अभिवाद्यस्तथासौ ॥२१॥ अधीत्य विद्याश्चरणोपपन्नो योस्त्रं चतुष्पात्पुनरेव चक्रे । गंधर्वपुत्रप्रतिमं तरस्विनं तमश्वत्थामानं कुशलं स्म पृच्छेः
॥२२॥ शारद्वतस्यावसथं स्म गत्वा महारथस्यात्मविदांवरस्य । तं माममभीक्ष्णं परिकीर्तयन्वै कृपस्य पादौ संजय पाणिना स्पृष्टो ॥२४॥ यस्मिन्शौर्यं
मानृशंस्यं तपश्च प्रज्ञा शीलं श्रुतसत्वे धृतिश्च । पादौ गृहीत्वा कुरुसत्तमस्य भीष्मस्य मां तत्र निवेदयेथाः ॥२५॥ प्रज्ञाचक्षुर्यः प्रणेता कुरूणां
बहुश्रुतो वृद्धसेवी मनीषी । तस्मै राज्ञे स्थविरायाभिवाद्य आचक्षीथाः संजय मामरोगं ॥२६॥ ज्येष्ठः पुत्रो धृतराष्ट्रस्य मंदो मूर्खः शठः संजय पापशी
लः । प्रशास्ता विद्यते पृथिवी येन सर्वा सुयोधनं कुशलं तात पृच्छेः ॥२७॥ भ्राता कनीयानपि तस्य मंदस्तथाशीलः संजय सोपि शश्वत् । महेष्वासः शूरतमः ॥टि॰म॥
कुरूणां दुःशासनं कुशलं तात वाच्यः ॥२८॥ वृंदारकं कविसर्थेष्वमूढं महाप्राज्ञं सर्वधर्मोपपन्नं । न तस्य धर्मे रोचते वै कदाचिद्वैश्यापुत्रं कुशलं तात पृच्छेः ॥२९॥ ॥४०॥

णो जयादिना । पालयंतः स्थानादिकारिणः ११ चतुष्पात् मंत्रउपाचारप्रयोगसंहारस्थैति चत्वारः पादा अस्येति विद्यं १२ गंधर्वेति सोदर्यं गीतं च
तस्मिन्घोषितं १३ वृंदारकं श्रेष्ठं धर्मादनपेतं मुख्यं ॥१६॥ ॥१८॥

निकर्त्तनेर्थापहारे साध्ये प्रथमं तपारेर्प्पापहृतो छन्नोपयोगुप्तछल॥२०॥ पांडवायोधनायपार्द्वेः सहपुत्राय॥२५॥२६॥मुद्द्युत्तांधार्त्तराष्ट्रः गतां २०

द्वे निकर्त्तने देवनेयो द्वितीयः छन्नोपधः साधुदेवीमतात्क्षः॥ योद्ग्र्जयोदेवितयेन संक्षेमचित्रसेनः कुशलंतातवाच्यः॥२१॥ यस्यकामोवर्त्ततेनित्य
मेवनान्यः शमाद्भारतानामितिस्म॥ सवाह्लीकानानृपभोममनीषीत्वयाभिवाद्यः संजयसाधुशीलः॥२१॥ गुणैरनेकैः प्रवरैश्चयुक्तो विज्ञानवान्नैवचनि
ष्ठुरोयः स्नेहादमर्षंसहतेसदैवससोदपूजनीयोमतोमे॥२२॥ अर्हत्तमः कुरुषसोमदत्तिः सनोभ्राता संजयमत्सखा च॥ महेष्वासो रथिनामुत्तमोहेः
सहामात्यः कुशलंतातपृच्छेः॥२३॥ येचैवान्ये कुरुमुख्यायुवानः पुत्राः पौत्रा भ्रातरश्चैव येनः॥ यंयमेषामनुपश्येन्योग्यंपततंत्रो आनामयंसत्तव
वाः॥२४॥ येराजानः पांडवायोधनाय समानीता धार्त्तराष्ट्रेण केचित्॥ वसातयः शाल्वकाः केकयाश्चतथांवष्ठायेत्रिगर्तास्त्रमुख्याः॥२५॥ प्रच्योदी
च्याद्दक्षिणात्याश्चशूरास्तथाप्रतीच्याश्चसर्वे॥ अनृशंसाः शीलवृत्तोपपन्नास्तेषांसर्वेषांकुशलंस्मतपृच्छेः॥२६॥ हस्त्यारोहारथिनः सादिनश्चप
दातयश्चार्यसंघामहांतः॥ आख्यायमांकुशलिनं स्मनित्यमनामयंपरिपृच्छेः समग्रान्॥२७॥ तथाराज्ञोह्यर्थयुक्तानमात्यान्दौवारिकान्येवसे
न्नंयंति आयुव्ययंयेगणयंति नित्यमर्थांश्चयेमहतश्चिंतयंति॥२८॥ गांधारराजः शकुनिः पार्वतीयो निकर्त्तनेयो द्वितीयोक्षदेवी॥ मा
नंकुर्वन्धार्त्तराष्ट्रस्यसूतमिथ्याबुद्धेः कुशलंतातपृच्छेः॥२९॥ यः पांडवानेकरथेनवीरः समुत्सहत्यप्रधृष्यान्विजेतुं॥ योमुह्यतांमोहयि
ताद्वितीयो वैकर्त्तनंकुशलंतातपृच्छेः॥३०॥ सएवभक्तः सगुरुः सभृत्यः सवैपितासयमातासुहृच्च॥ अगाधबुद्धिर्विदुरोदीर्घदर्शीसनोमंत्रीकु
शलंतस्यपृच्छेः॥३१॥ तांगांधारींसमुपेत्यसंजयवृद्धास्त्रियादिसुक्ताभिवाद्यपृच्छेः॥ वृद्धस्त्रियोयाश्चगुणोपपन्नाज्ञायंतेनः संजयमातरस्ताः३२

॥भा॰उ॰ संर्वेब्रसंप्रार्इसंहृत्यएकी ।१। अनितितिक्षामस्तांतवंतोवयंअत्रहेतुंमावधीष्मेति ।२३। गृह्यालुच्यां ।२७। अवसानंवसतिस्थानं ।२९।
॥४२॥

अभिवाद्योपसंगृह्यततःपृच्छेरनामयं ।४। ब्रूयाश्चैनंत्वमासीनंकुरुभिःपरिवारितं तवैवतातवीर्येणसुखंजीवंतिपांडवाः ।५। तवप्रसादाद्बाला
स्तेप्राप्ताराज्यमरिंदम राज्येतान्स्थापयित्वाग्रेनोपेक्ष्यास्त्वविनश्यतः ।६। सर्वमप्येतदेकस्यनालंसंजयकस्यचित् ।तातसंहत्यजीवामोद्विषतांमा
वशंगमः ।७। तथाभीष्मंशांतनवंभारतानांपितामहं ।शिरसाभिवदेःपार्थममनामप्रकीर्तयन् ।अभिवाद्यचवक्तव्यःततोस्माकंपितामहः ।भ
वतासोमभावस्वहितकामोयुधिष्ठिरे ।९। अथदुर्योधनंब्रूयाराजपुत्रममर्षणं ।मध्येकुरूणामासीनमनुनीयपुनःपुनः ।१०। अपापायद्
पेक्षस्त्वंकृष्णामेतांसभागतां तद्दुःखमतितिक्षामसावधीष्मकुरूनिति ।११। एवंपूर्वापरान्क्लेशानतितिक्षंतिस्मपांडवाः वलीयांसोपि
संतोयत्तत्सर्वेकुरवोविदुः ।१२। यन्नःप्राव्राजयःसौम्यअजिनैःप्रतिवासितान् ।प्रतितिक्षामहिचतन्मावधीष्मकुरूनिति ।१३। यत्तत्कुंतीमतिक्र
म्यकृष्णांकेशेष्वधर्षयत् ।दुःशासनस्तेनमतेनतच्चास्माभिरुपेक्षितं ।१४। यथोचितंस्वकंभागंलभेमहिपरंतप निवर्तयपरद्रव्याद्बुद्धिंगृध्रां
नरर्षभ ।१५। शांतिरेवंभवेद्राजन्प्रीतिश्चैवपरस्परं ।राज्यैकदेशमपिनःप्रयच्छशममिच्छतां ।१६। कुशस्थलंवृकस्थलंमाकंदीवारणावतं ॥राम॥
अवसानंभवेदत्रकिंचिदेकंचपंचमं ।१७। भ्रातृणांदेहिपंचानांपंचग्रामान्सुयोधन ।शांतिर्नोस्तुमहाप्राज्ञज्ञातिभिःसहसंजय ।१८। भ्राता ॥४२॥
भ्रातरमन्वेतुपितापुत्रेणयुज्यतां स्मयमानाःसमायांतुपांचालाःकुरुभिःसह ॥१९॥

अतीतेन नष्टपुत्रशोकादिभिः संग्रामः॥ अनागते पुत्रकामस्य तदभावे यः शोकः सोपि प्रमादः एतेभ्यः प्रमादेभ्यो मुक्तः पुमान् प्राप्तः सुखी भवेत्
इमस्यार्था प्रमादानुक्रमास्तेषां सत्वमुखत्वं प्रागुक्तं विष्णोरिति सत्यात्मेति क्षम्ये आत्माविन्तपस्य तथा तान् इमस्या गाप्रमदत्तदोषनिवृत्ते वतपः
सिद्धिर्धीत्राकृतेत्याह निवृत्तेनैवेति प्रश्नव्याख्यानमुपसंहरति दोषैरिति॥ एवंविधासाधनान्यधिगम्य अध्ययनं गृहीताद्वेदादधिगतं वेद्याना
मनेकत्वमन्वानः किं तद्वेद्यं श्रेष्ठमिति पृच्छति॥ आख्यानेति आख्यानं इतिहासपुराणादि येषु तेवेदैः सर्वं खल्विदं ब्रह्मेवेदं विष्णुः पुरुषं वेदं स
र्वमित्यादिभिः॥ भूपि इतना मादिप्रपंचादधिकतमं भूमाख्यं परब्रह्म देवजनः स्थावरजंगमरूपं जगदिति कथ्यते अन्ये पार्थिव पुनश्च नुवे

अतीतानागतेभ्यश्च मुक्तो नेतैः सुखी भवेत् दोषैरेतैर्विनिर्मुक्तं गुणैरेतैः समन्वितं॥ २२॥ एतत्समस्तं समर्थं तपोभवति केवलस्य
मां पृच्छसि राजेन्द्र किं भूयः श्रोतुमिच्छसि॥ २३॥ धृतराष्ट्र उ॥ आख्यानपंचमैर्वेदैर्भूयिष्ठं कथ्यते जनैः तथैवान्ये चतुर्वेदास्त्रिवेदाश्च तथापरे॥ २४॥

दाः चत्वारिवेदस्य नीति तथा च त्वाः पुरुषा इति वाध्वं पुरुषपुष्ठं दः पुरुषो वेदपुरुषो महापुरुष इति छंदोनाम यथा आदि नियताक्षर
पादं तच्च यजुः साम्नोरप्युपलक्षणं॥ वेदः कर्मचोदनात्मकं ब्राह्मणं॥ तथा त्रिवेदाः श्रीनक्षरमक्षरमुत्तमं चेति पुरुषं वेदयंतीति त्रिवेदाः क्ष
रं प्रधानं अमृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एक इत्यमृते इति जीवः कूटस्थः सोक्षरं स लोप आर्षः इमौ तेद्वे क्षरः सर्वाणि भूतानि
कूटस्थोक्षर उच्यते॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेति गीयत इति॥ २४॥

॥भा०उ० सर्वब्रह्मांडं संहृत्य एकौ ॥ १ ॥ अतितितिक्षाम सुशांतं वर्तो वयं अत्र हेतुं मा वधीष्मेति ॥ २३ ॥ गृह्यालुब्धां ॥ २७ ॥ अवसानं वसतिस्थानं ॥ २९ ॥
॥४२॥

अभिवाद्योपसंगृह्य ततः स्वैरं नामयं ॥ ४ ॥ ब्रूयाश्चैनं त्वमासीनं कुरुभिः परिवारितं तवैव राजन् वीर्येण सुखं जीवंति पांडवाः ॥ ५ ॥ तव प्रसादाद्बाला
स्ते प्राप्ता राज्यमरिंदम स्थापयित्वा तान् स्थापयित्वाग्रे नोपेक्षस्व विनश्यतः ॥ ६ ॥ सर्वमप्येतदेकस्य नालं संजय कस्यचित् ॥ तात संहत्य जीवामो द्विषतां मा
वशंगमः ॥ ७ ॥ तथा भीष्मं शांतनवं भारतानां पितामहं ॥ शिरसाभिवदेथास्त्वं मम नाम प्रकीर्तयन् ॥ अभिवाद्य च वक्तव्यः ततोस्माकं पितामहः ॥ भ
वता सोस्य भाष स्वहितकामो युधिष्ठिरे ॥ ८ ॥ अथ दुर्योधनं ब्रूया राजपुत्रममर्षणं ॥ मध्ये कुरूणामासीनमनुनीय पुनः पुनः ॥ १० ॥ अपापान्यदु
पेक्षस्त्वं कृष्णामेतां सभागतां तत्दुःखमतितिक्षाम मा वधीष्म कुरूनिति ॥ ११ ॥ एवं पूर्वापरान् क्लेशानतितिक्षंत पांडवाः ॥ बलीयांसोपि
संतो यत्तत्सर्वं कुरवो विदुः ॥ १२ ॥ यन्नः प्राव्राजयः सौम्य अजिनैः प्रतिवासितान् ॥ प्रतितिक्षाम हि च तत् मा वधीष्म कुरूनिति ॥ १३ ॥ यत्तत्कुंतीमतिक्र
म्य कृष्णां केशेष्वधर्षयत् ॥ दुःशासनस्तेन मतं तत्त्वास्माभिरुपेक्षितं ॥ १४ ॥ यथोचितं स्वकं भागं लभेमहि परंतप निवर्तय परद्रव्यात् बुद्धिं गृद्धां
नरर्षभ ॥ १५ ॥ शांतिरेवं भवेद्राजन् प्रीतिश्चैव परस्परं ॥ राज्यैकदेशमपि नः प्रयच्छ शममिच्छतां ॥ १६ ॥ कुशस्थलं वृकस्थलं माकंदीं वारणावतं ॥रा०म०॥
अवसानं भवेदत्र किंचिदेकं च पंचमं ॥ १७ ॥ भ्रातॄणां देहि पंचानां पंच ग्रामान् सुयोधन ॥ शांतिर्नोस्तु महाप्राज्ञ ज्ञातिभिः सह संजय ॥ १८ ॥ भ्राता ॥४२॥
तरमन्वेतु पिता पुत्रेण युज्यतां स्मयमानाः समायांतु पांचालाः कुरुभिः सह ॥ १९

अतीतेन ष्टपुत्रशोकादिनः सम्प्राप्त ॥ अनागते पुत्रकामस्य तद्भावेपः शोकः सोऽयं प्रमादः एतेभ्यः प्रमादेभ्यो मुक्त्युपेतः पुत्रैः प्राप्तः सुखी भवेत् न
द्रमस्यागा प्रमादानुक्रास्तेषां सत्यमुक्तं प्रागुक्तं विहृणोतीति तस्मात्मेति तस्मै आत्मा चिंतयस्य तथा तानन्द्रमस्या गाप्रमदन्त्र दोषनिवृत्ते वत्तपः
सिद्धिर्धीत्राक्तेस्याह निवृत्ते नैवेति प्रश्नव्याख्यानमुपसंहरति दोषैरिति ॥ एवंविधा साधनान्यधिगम्य अध्ययनं गृहीतादुदरदधिगतं वेद्याना
मनेकत्वमन्यानः किं तद्वेद्यं श्रेष्ठमिति पृच्छति ॥ आख्यानेति आख्यानमितिहासपुराणादि येषु तेवेदैः सर्वं खल्विदं ब्रह्मैवेदं विश्वं पुरुषं वेदं स
र्वमित्यादिभिः ॥ भूपिष्ठं नामादिप्रपंचादधिकतमं भूमाख्यं परं ब्रह्म देवजनः स्थावरजंगमनृपं जगदिति कथ्यते अन्ये पाः विन पुनश्च नुवे

अतीतानागतेभ्यश्च मुक्तो नैतैः सुखी भवेत् दोषैरेतैर्विनिर्मुक्तं गुणैरेतैः समन्वितं ॥ २२ ॥ एतत्समृद्धमत्यर्थं तपो भवति केवलम् सु
मां एतत् सिद्धं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २३ ॥ धृतराष्ट्र उ॰ ॥ आख्यानपंचमैर्वेदैर्भूयिष्ठं कथ्यते जनैः तथैवान्ये चतुर्वेदास्त्रिवेदाश्च तथापरे ॥ २४ ॥

दाः चत्वारिवेदस्यतीति तथा चत्वारः पुरुषा इति वाध्वर्युः शरीरपुरुषश्छंदःपुरुषो वेदपुरुषो महापुरुष इति छंदोगास्त्र आदि नियताक्षर
पादं तच्च ऋग्यजुःसाम्नोरप्युपलक्षणं ॥ वेदः कर्मचोदनात्मकं ब्राह्मणं ॥ तथा त्रिवेदाः त्रीन्क्षरमक्षरमुत्तमं चेति पुरुषं वेदयंतीति त्रिवेदाः क्ष
रं प्रधानं अमृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव एक इत्यमृतेरिति जीवः कूटस्थः सोऽक्षरं सलोपश्चार्षः द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरः सर्वाणि भूतानि
कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृत इति ॥ २४ ॥

।।भा॰उ॰ तथाहि वेदः द्वैतरूपिणी ति वेदितव्ये शब्दब्रह्म रूपं स्वाविदिति वाच्यवाचकयोरभेदनप्राद्वब्रह्मशब्देनात्रकल्पितानामरूपात्मकः प्रपंचोच्यते परंतु
।।८५।। नरतीतमिति द्वयमपि घलेन वदंति तथा एक वेदा एक एवानुद्वयं मंनेहनानास्ति किंचनेत्यादि यएकमेव वेदं वेदयंति । अनूचश्चक कउच्यते स्व
यतेइति अकर्त्रीश्वरः सष्टथ कनना स्तिपेषांते अनृचः ब्रह्माद्वैतवादिनः एक वेदानां व्युत्थानकाले द्वैतमस्तिसमाधौ नुवाधितं इवति अनृचां
तु अवस्थाद्वयेपि द्वैताभावस्तल्पइति भेदाः एतेषांच समामं ध्येसकतरः सकनमः यमः यमहं वेद जानीयां द्विधा यएव ब्रह्मविदमित्यत्र
भूयिष्ठं जनइति प्रथमः सविशेषाद्वैतपक्षः द्वितीयो निरीश्वरपक्षः सांख्यानां मीमांसकानांच त्रिवेदास्तु पातंजलाः जीवेश्वर गतां भेदं वदंतः

विवेदाश्चैकवेदाश्चाप्यनश्चास्तथापरे । तेषांतु कतमः सत्याद्यमहं वेद वै द्विज ॥२५

द्विभेदा स्त्वौडुलोमाः कार्यात्मनाभेदकारणात्मना अभेदं वसत्यमेव वदंतः यथा कटक मुकुटात्मना भेदोपि सत्यः कनकात्मना अभेदोपि स
त्य एवेति एकवेदानामपि किंचिद्विधपोगंपस्त्वाम्याम निर्वचनायद्वैतमस्त्येव व्यावहारिकं प्रातिभासकात्वेद्यो वाधात्तदृष्ट्वा रैर्वि ।।लम।।
लक्षणांयावन्मोक्षमवाध्यं अनृचानां तु दृष्टिवादिनां यथा रज्जुमुरगः स्वकाल्पिताः एवमात्मनि जगत् स्वप्नोपमसत्ताकोइति भेदः त ।।८५।।
त्राध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपंचं प्रपंच्यतइति न्यायेन आद्यपक्षचतुष्टयं व्यवहारपरमार्थैलपरसध्यारोपइत्योपन्यस्तं अंत्यः प
क्षोपवादरूपव्यवहारप्रलापेन एकवेदपक्षस्तु व्याभिन्नरक्ष्यानिर्वचनीयात्मका ॥२५

एवमेवदृश्यत्रयमात्मनि सप्रपञ्चमपि प्रकृतं आत्मकृते परिणामादिति॥ अध्यारोपकाले परिणामदृष्टिः॥ यन्निताकनककुंडलन्यायेन जगदाका
रेण परिणतं तथा च श्रुतिः तदात्मानं स्वयमेवकुरुत सत्यं चानृतं च सत्यमभवत् सत्यं व्यावहारिकं नायद्रज्ज्वादि अनृतं प्रातिभासिकं स्वप्न
जागरणादिरूपतदुभयात्मकं सत्यं कालत्रयाबाध्यं ब्रह्मैव प्राप्तमिति श्रुत्यर्थः॥ तथा आत्मनि चैवं विचित्राश्च हीति स्वप्नकाले आत्मनि जाग्रत्का
ले माहेंद्रजालमरीचिकोदकादयो हि प्रसिद्धतराः सृष्टयो भवंति॥ विचित्राश्च ताः न च तान संतीति वक्तुं शक्यं अनुभूयमानत्वात् नापि संतीति
ज्ञानेन सद्यो बाधात् एवं ब्रह्मण्यपि विचित्रा निर्वचनीया सृष्टिरस्तीति सूत्रार्थः तथा चास्य जगतो निर्वचनीयं श्रुति एव॥ को अद्धा वेद क इह प्र

सनत्सुजातउ॥ एकस्य वेदस्याज्ञानाद्वेदास्ते बहवः कृताः॥ सत्यस्यैकस्य राजेंद्र सत्ये कश्चिदवस्थितः॥२४॥

वोचत्कुत आसीयाता कुत इयं विसृष्टिरिति तं कोपि वेद न कोपि प्रावोचदिति श्रुत्यर्थः॥ सेयं व्याभिप्रदृष्टिः अपवाद[illegible]माह वतन्मात्र
मिति सूत्रितास यथा सैंधवखिल्य उदके प्राप्ते उदकमेवानुविलीयेत स यथा सैंधवघनो अंतरो बाह्यः कृत्स्नो रसघन[illegible]एवायमात्मा कृ
त्स्नः प्रज्ञानघन इति श्रुत्या च दर्शिता यथा जले प्राप्तः सैंधवखिल्यः सोपादानं उदकं जले लीनमतु स्वयमपि लीयते तथा[illegible]कालेयस्वज
ले परिमाणाधिकं मा स्मा जत्रन॥ स अंतरं कालमरणं वा द्वंद्वीभावः तदुभयवर्जितः केवलं[illegible]आत्मना जले भिन्नको दृश्यते एवमयं ह ६५

॥भा०उ॥ कार्यकारणाभयन्रूपहीनः समाधौ केवलप्रज्ञाघनतोभिव्यज्यतइतिश्रुत्यर्थः अनेनदृष्टिरूपेणाजनबोधार्थं ॥ शास्त्रंप्रवृत्तंयथोक्तंसंक्षेपकथा
॥८५॥ रिके आरोपदृष्टिरपवादस्यदृष्टिरेवं आमिश्रदृष्टिरितिदृष्टिविभागमेवंनासंगृह्यसूत्रकृद्रूपपुरुषंमुमुक्षोः सम्यक्बोधयितुंसहतेअसंग
त्यादिनाश्रुतिवचांसिमुनिस्मरणानिचद्वयविशारदगीरपिसर्वेशः ॥ अयमपेक्ष्यदृष्टांतेतिर्यंविनानहियत्समुपैनिवर्तते नेमांतेनएकम
नेकेषुपक्षेषुउपलब्धापितेषुसिद्धंतमाह ॥ एकस्येतिब्रह्मैवएकंवेद्यंतत्रसत्येकालत्रयेप्यबाध्यंतस्यअज्ञानाद्वैतनिवेद्यानिआत्मानिअत्र
त्वभूतानिकल्पितानिवैदेसत्याप्रतिपत्त्यर्थंतेषामब्रह्मत्वंवेदएवाह ॥ तदेवब्रह्मविद्धिनेदंयदिदमुपासतेइतित्तस्मिंश्चब्रह्मणिअके
ष्विदेवासिद्धंतंब्रह्मलाभोतिदुर्घटइत्यर्थः ॥ श्रुतिरप्यज्ञानकार्यत्वेजगदाह ॥ तुच्छेनाभ्वपिहितंयदासीत्तपसस्तन्महिनाजायतैकमिति
तुच्छेनतुच्छरूपेणाविद्यमानेनमिथ्याभूतेनतमसा आभु सर्वव्यापकंब्रह्म अपिहितं आच्छादितं यदासीत्तत्एकमेवसत्तमसः अज्ञानस्य ॥रामः॥
तपसइतिपाठे आलोचनस्यसंकल्पमात्रमहिमामाहात्म्येनजायतप्रपंचाकारेणआविर्भूतवत्प्याप्रत्युरज्ञानावृतसर्पाकारेणआवि ॥८५॥
र्भवतितद्वदितिश्रुत्यर्थः ॥२९॥

एवमिति सत्यं प्रत्यगात्मरूपानंदं वेद्यं ग्रन्था त्वाबाह्यफललोभान्न एतदु नास्ति कर्तुं प्रवर्तेत नरः इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ सत्यादिति तथा भवेत्स्मरमानसत्यं प्रत्युत सत्य-
ज्ञानंदविषयाभिलाषो भवेत् ॥ ततश्चासौ यज्ञः ज्योतिष्टोमादिः प्रज्ञापेत संतन्यते सत्यस्य वेदवचनस्य ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादेः अवधार-
णान् प्रामाण्यनिश्चयात् ॥ संकल्पो वितथो भवेदिति पाठे सत्यस्यैव सा संकल्पस्तं अस्य स्यात् संकल्पो वंध्यः स्यादित्यर्थः ॥ सतत्पाठे पि यज्ञेपि सम-
स्यानवधारणाप्रामाण्यनिश्चयात् पर्यालोचनेन अनिश्चयात् स्वप्रवर्तते ॥ ज्ञातेनुससेव एतद्धु धावुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भरतेति कृतकृत्यस्तमे

एवं वेदमविज्ञाय प्राज्ञोहमिति मन्यते ज्ञानमध्ययनं यज्ञो लोभादेतत्प्रवर्तते ॥ ३५ ॥ सत्यात्प्रच्यवमानानां संकल्पश्च तथा भवेत् तथा यज्ञो
प्रवर्तेत सत्यस्यैवावधारणात् ॥ ३६ ॥ मनसान्यस्य भवति वाचान्यस्यार्थकर्मणा ॥ संकल्पसिद्धः पुरुषः संकल्पानाधितिष्ठति ॥ ३७ ॥

वसर्पते ३८ मनसेति यद्दृश्यमनुकृष्यते ॥ अस्य स्यात्कस्य यज्ञो मनसा देवताध्यानादिरूपो भवति वा वाचा ब्रह्मयज्ञजपादिरूपो यज्ञो भवति कर्म-
णा प्रसिद्धो ज्योतिष्टोमादिः एतेषां पूर्वः पूर्वः श्रेयान् संकल्पसिद्धिः सत्यसंकल्पः संकल्पानां कल्पनीयपदार्थानां ब्रह्मलोकादीनां सधिष्ठा-
ता भवति ब्रह्मरूपित्वाच्च श्रुतिः आप्नोति स्वाराज्यं आप्नोति मनसस्पतिं वाक्पतिश्चक्षुष्पतिः श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिरिति स्वाराज्यो भवः स्वारा-

[illegible]

तस्य संकल्पस्य अग्नेर्भस्त्येन अहासेन आत्मा ज्ञानाद्बंधसंकल्पत्वेसती त्यर्थः दीक्षितव्रतं मुष्टीकरणोवाग्यमनादि[illegible]यात ॥ तत्रामदीक्षितव्र
नितर्ईक्षितव्रतारेष्टः स्यमेनधातुना निष्ठानप्रत्ययांतेन निष्पन्नेकर्मजः संस्कारो श्रोत्रनुको विनाप्येवेत्यर्थः सत्यंनुस[illegible]सेवकोरंग्रक्र
तकत्वेनाविनाभिजन् ॥४०॥ एतदेवस्पष्टयति ज्ञानमिति ॥ प्रत्यक्षं शोकमोहनिवृत्तिरूपं ज्ञानफलंप्रत्यक्षमितितपः[illegible]विकं चतत्पद

हि अग्नेर्भस्त्येन चेतस्यदीक्षितव्रतमाचरेत् ॥ नामेतद्धानं निवृत्तं सत्यमेवसतांपरं ॥४०॥ ज्ञानं चेनाम प्रत्यक्षं परोक्षं जायते तपः [illegible]ह्रूम
तंतंतु द्विजैवेवकृपाटिनम् ॥४१॥ तस्मात्क्षत्रियमामंस्थाजल्पितेनैवचेद्विजं ॥ यएवसत्यान्नापैतिसज्ञेयोब्राह्मणस्त्वमा ॥४२॥

क्षं आमुष्मिकं फलप्रदमित्यर्थः ॥ विद्यादिरूपेण परोक्षज्ञानस्यव्याहृतिरिह उच्यते ॥४१॥ उक्तमेवउपसंहरतितस्मादिति जल्पितेने — ॥ए॰मा॥
वकेवलाध्ययनेनैवसत्यात्स्वगद्भ्यानंदान्नयाचश्रुतिः योवाएतदक्षरंगार्गिविदित्वाअस्माल्लोकात्प्रैतिसब्राह्मणइति ॥ अपरो — ॥६६॥
क्षज्ञानिनोब्राह्मणत्वंदर्शितं ॥४२॥

छंदांसि नामेति ॥ द्विपदां मनुष्याणां मध्ये वरिष्ठः तत्र सत्ये ब्रह्मणि विषये छंदयोगेन स्वातंत्र्येण संबंधेनैव भवंति कर्मकांडज्ञानवत् ब्रह्मकांडार्थ-
ज्ञानमध्ये वरिष्ठस्तत्रानुष्ठानां तस्मिन्ये क्षत्तेतथाहितेहूतस्मरणं पठत्यवी मंदेह ॥ प्रतिपेदे हं मनुरभवं सूर्यश्चेति श्रुत्या दर्शनं सर्वात्मयो मध्ये
तिष्ठन्सापत्नीन्यादेतिनिष्ठतिगायत्र्योर्मेधयस्वकार्यानरंवार्यतेन च ज्ञानेन सत्येन च कारणेवकारार्थेन तेनैवेत्यर्थः छंदोविदो भवंति न कर्ममात्रज्ञाने
नतान्छंदो ज्ञानं धीत्यप्राप्य आर्यो वेद्यस्य वेद्यं वेदनीयं ब्रह्मनगतादीनि न ॥ अपि तु गताः प्राप्ताः एवेत्यर्थः एतेन महद्विज्ञानार्थं सगुणमेवाभिगच्छे

छंदांसि नाम क्षत्रिय तान्यथर्वा पुरा जगौ महर्षिसंघ एषः ॥ छंदोविदस्ते य उ तानधीतवेदान्न वेद्यस्य विदुर्हि तत्त्वं ॥ ४४ ॥ न वेदानां वेदिता कश्चि-
दस्ति कश्चित्त्वेतान्बुध्यते चापि राजन् ॥ यो वेद वेदान्न स वेद वेद्यं सत्ये स्थितो यस्तु स वेद वेद्यं ॥ ४५ ॥

तद्दृति अस्याः ॥ श्रुतेरर्थो दर्शितः ॥ ४४ ॥ इतरेर्थो दर्शि-
तः ॥ ४४ ॥ इदमेवार्थं भंग्यंतरेणाह ॥ नेति वेदानां वेद्यानामहंकारादीनामवेतनानां मध्ये कश्चिद्वेदिता नास्ति अतो हेतोर्वेद्येन चेतना सा वेद्य-
वेदको ध्यमात्मानं न विदुः ॥ नापि वेद्यं अन्यात्मानमपि न विदुः ॥ आत्मानात्मा च जडस्य विषया वित्यर्थः ननु जडस्याधी[illegible]आत्मा ज्ञायत एव दृश्य-
तेलग्रयावुद्धेतिश्रुतेरित्याशंक्याह ॥ वेद आत्मानं यो वेद स सर्वं ब्रह्म न वेद तथा च श्रुतीभवत ॥ आत्मा नो वारे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदं
सर्वं विदितं परांचि खानि व्यतृणत् स्वयंभूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नांतरात्मन्निति अन्तरात्मन् हिंसितवान ॥ ४५ ॥

॥भा०उ०॥ दृश्यमेव हि दृष्टांतेन प्रतिपादयन्निर्धामांशेति । धामतेजः तन्मयाः अंशायुस्य सतेजोमयात्मा [illegible] तस्य भागा [illegible] प्रतिपद्यतां तस्य संवेदने हा
॥९६॥ पनेनयथा च यथैव हि प्रसिद्धं महीरुहस्य शाखा उपादीयते तथा हि तथैव वेदान्यपरमात्मनः संवेदनार्थे परम पुरुषार्थेरूपे सत्ये सर्वे व्याप्य
वाध्येवेदा उपादेयं तदृतिः आमनंतितेवोपनिषदं पुरुषं पृच्छामीत्योपनिषदत्वविशेषणात् दृश्वा मगोचरत्व [illegible] रयेदेवदत्तरसास्त्रि
कयचनत तमस्यादिवाक्यमपि लक्षणया स्वार्थं प्रमापयत्येवेत्यर्थः ॥४४॥ एवं गुरूपसदनार्थपूर्वकं वाक्यार्थप्रतिपत्त्युपाय [illegible] गुरुलक्षणं

धामांशभागस्यतस्या हि वैराग्यथा च सारवादि महीरुहस्य संवेदने चैव यथामनंतितासिनू हि नित्ये परमात्मनोर्थे ॥४५॥
अभिजानामि ब्राह्मणं व्याख्यातारं विचक्षणं ॥ यः छिन्नविचिकित्सः सन्नाचष्टे सर्वसंशयान् ॥४६॥ ॥

स्याह । अभीति । ब्राह्मणं ब्रह्मविदं लक्षणतोभिजानामि लक्षणमेवाह । आख्यातारं उपक्रमोपसंहारैकरूपादिषड्विधतात्पर्यलिंगानु
सारेणवाक्यार्थवर्णनकुशलं विचक्षणं श्रुतार्थस्य युक्तिभिरनुचिंतनेसमर्थं निदिध्यासनपरिपाकेन अपरोक्षीकरणाच्च यश्छिन्नविचि राम॥
कित्सः निःसंशयः एवं सन्परस्यापि सर्वसंशयानाचष्टे विवृणोतीति । अत्र संरूपत्वात्क्षेपेवपरार्थेयेति न्यायेन संशयानछिनत्तीत्यर्थः ॥९६॥
परीप्यतेसिन्निति पर्येषणं अन्वेषणस्थानं आदिरिस्तंनापि दक्षिणादिदृशादिक स्यंनापि अदिश्विहीनमंतर्हृदयेत्यर्थः ॥४६

तदेवाह ॥ तस्येति ॥ प्रत्यग्दृष्टिषु आत्मत्वेन पथ्यमानेष्वनात्मसु पंचसु कोशेषु पर्येषणम् अन्वेषणं गच्छेत् कुर्यादित्यर्थः कथंचनेत्सन्कमालंबनेके
प्रासाध्यमिति सूचयति ॥ अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यत इति स्मृतेः वेदे समात्मानं अविचिन्त्य न वेदांतन्यायानपि अविचिंतयन्निस
र्थं तपस्तपस्वी अलोचितवान् ध्यायीत अशुपपत्तिं तपस्पाति निष्कलं ध्यायमान इति श्रुतेः ॥ ४३ ॥ तूष्णीभूत इत्यनेन वागादिबाह्येन्द्रियव्यापा

तस्य पर्येषणं गच्छेत् अर्वाचीनं नोत्तरदक्षिणं ॥ नार्वाचीनं कुतस्तिर्यक् ॥ नाविशं तु कथंचन ॥ ४४ ॥ तूष्णींभूत उपासीत न चेष्टेन्मनसापि च अभ्यावर्ते
स्वतद्ब्रह्म अंतरात्मनि विश्रुतं ॥ ४५ ॥ मौनान्न स मुनिर्भवति नारण्यवसनान्मुनिः स्वलक्षणं तु यो वेद स मुनिः श्रेष्ठ उच्यते ॥ ४६ ॥

रोपरम उक्तः मनसापि न चेष्टेदनेन मानसव्यापारोपरम उक्तः ॥ अंतरात्मनि हार्दाकाशे विश्रुतं वेदे प्रख्यातं वाचामगोचरं ब्रह्म उपावर्तते स्व
उपागच्छेत् ॥ ४५ ॥ मौनमात्राद्ध्यानमात्रान्न मुनिर्भवति नापि अरण्यवासात् संन्यासमात्रात् किं तर्हि यः स्वलक्षणं आत्मानं मनोलक्षणं ज
गज्जन्मादिहेतुत्वं सच्चिदानंदात्मकं यो वेद जानाति स श्रेष्ठः संन्यासीभ्यो योगिभ्यश्च ज्ञानश्रेष्ठत्वाय ॥ ४६ ॥

॥ अ॰ ३॰ ॥ सार्वज्ञमपि अस्य विरामेनौपचारिकमित्याह॥ प्रत्यक्षेति॥ सत्येति एतत्तु स्वल्पं तेरे देहाद्याद्वारे आत्मना[illegible] विज्ञाना न ब्रह्म विद्वानिति
॥ ९८ ॥ ब्राह्मणापरमनुत्पन्नि प्रदर्शनं॥ ४४॥ अध्यायार्थमुपसंहरति धर्मादिष्विति॥ धर्मश्च ब्रह्म सत्यं च दमः तपश्च [illegible] स्थितः॥ तथा सम्या
स्तिपेत्र च विधे अप्रमादे च स्थितः एवं साधनावान् वेदेषु पूर्वोक्तेषु [illegible] त्रिरूपेषु आनुपूर्व्येण [illegible] पारायणेन परमप
दं स्थितोहं॥ एतत्स्वानुभवसिद्धं बुद्ध्या स्वक स्नेहवत्वात् तुभ्यं प्रब्रवीमि॥ सोपानक्रमस्य नृसिंहोपतापनीये श्रूयते [illegible]तानुज्ञाक्रतुरा

सर्वार्थानां व्याकरणान् वैयाकरण उच्यते॥ तन्मूलको व्याकरणं व्याकरोमीति तिनत्तथा॥ ४५॥ प्रत्यक्षदर्शी लोकस्य सर्वदर्शी भवेन्नरः
सत्ये वै ब्राह्मणास्तिष्ठन् ब्रह्मपश्यति क्षत्रिय॥ ४६॥ धर्मादिषु स्थितोप्येवं क्षत्रियब्रह्मपश्यति देवेषु चानुपूर्व्येण एतद्बु[illegible]ब्रवीमिते
४७॥ इति उद्योगपर्वणि सनत्सुजातीये चतुर्थोध्यायः॥ ४३॥

विकल्पैरिति॥ अस्यार्थः॥ अंतरं कारणं आप्तिः॥ कार्ये यद्यन्नदोषटे॥ सर्वत्रस्येति तन्निष्ठा जायते परिणामतः कार्यस्यासमवेतत्वेय ॥ रा॰ म॰ ॥
कारणे समुदीरितं॥ तदनु ज्ञानशब्दार्थो मेत्वादिविवर्तनं॥ १॥ एतन्निष्ठास्ततो भूत्वा जगन्मिथ्येति जायते॥ अनुज्ञायांतगन्तुं च प्राप ॥ ९८ ॥
भूर्णादिव स्मृतं॥ २॥ एवं सोपानरीत्यैव भूमित्रितयलंघनात्॥ अविकल्पं परं यत्तदहं ब्रह्मास्मि निर्भयमिति॥ ५१॥ अध्यायः॥ ॥

एवमात्मनमार्गेष्वनुलानस्यांतरंगंसाधनंयोगंश्रोतुमिच्छति। सनत्सुजातेति॥ परांउत्कृष्टादपिअत्युत्कृ।ष्टांब्राह्मींब्रह्मप्रापिकांवाचंउपनिषद्वद
सेजानीषेभाषसेउपसंभाषात्सानेनितदुःविश्वरूप्यतेप्रकाश्यतेस्वांयांज्ञानवतोन्यत्ज्ञातव्यंनावशिष्यतइत्यर्थः कामेनकाम्यमानेनविषयेणपरां
दूरीभावंविषयवानोहीनामित्यर्थः॥ अतएवसुदुर्लभांकथांकथनीयांप्रब्रूहि॥ हेकुमारइदंमेमवाक्यंत्वांप्रतिप्रार्थनारूपंवचनंअविधेहीति

धृतराष्ट्रउ०॥ सनत्सुजातयामिमांपरांत्वंवाचंब्राह्मींवदसेविश्वरूपां॥ परांहिकामेनसुदु
र्लभांकथांप्रब्रूहिमेवाक्यमेतत्कुमार॥१॥ सनत्सुजातउ०॥ नेदंब्रह्मत्वरमाणेनलभ्यंयन्मां
पृच्छन्नतिहृष्यसीव॥ अव्यक्तविद्यामभिधास्येपुराणींबुद्ध्याचतेषांब्रह्मचर्येणसिद्धां॥२॥

पेक्ष॥१॥ ब्रह्मविद्यायादुर्लभत्वंदर्शयन्सनत्सुजातउवाच॥ नेतदिति॥ हृष्यसिअहंब्रह्मविद्याधिकार्यस्मीतिहृष्यसि॥ पा[illegible]रेअभिधंयोगानि
वैधेनबुद्ध्यालक्षणमाह बुद्ध्येति॥ सर्वेषामिंद्रियाणांनिरोधेनमनोमात्रमनुपरतंसंकल्पाद्यात्मकंतिष्ठति ता[illegible]अहंब्रह्मास्मीतिनिश्च
यस्वभावायांबुद्धौविलीनेसतिअचिंत्यागतिंचिंत्यंपस्यासानित्यसर्ववृत्तिकाकाविद्वस्याविद्येसुमतेसाचब्रह्मचर्येणगुरुकुलवासेनलभ्या
॥२॥

॥ भा॰ उ॰ ॥ अनंतेति ॥ अनंतस्त्रिविधपरिच्छेदरहितः ॥ नमतिक्रांतं ॥ अनंतेन ब्रह्मतद्विषयां विद्यां सनातनीं नित्यां सिद्धां [illegible] लात्परतस्साक्षात्परो
॥ ९९ ॥ क्षत्वात् ब्रह्मेति श्रुतेः सिद्धामभिव्यज्यमानां ॥ तत्र हेतुः ॥ अनारभ्यां कर्मवद्दारंभायोग्यां यावत्कार्यकालेऽस्त्रात्म[illegible] निस्यसिद्धत्वादेवं
सति ब्राह्मणेऽप्यब्राह्मणस्य योग्यः अमृतत्वं कथं लभेत नहि लब्धलाभार्थं प्रयत्नोपेक्ष्यत इति ब्रह्मचर्याद्यनुष्ठानाक्षेप[illegible]त्तरमाह ॥ अव्य

अनंतेन विद्यामिति यत्सनातनीं ब्रवीषि त्वं ब्रह्मचर्येण सिद्धं अनारभ्यामसतीं कार्यकाले कथं ब्राह्मण्यममृतं [illegible] लभेत ॥ ३ ॥ स
नत्सुजात उ॰ ॥ अव्यक्तविद्यामभिधास्ये पुराणीं बुद्ध्या च तेषां ब्रह्मचर्येण सिद्धां ॥ यां प्राप्यैनं मर्त्यलोके त्यजंति या वै विद्या गुरुवृद्धे
षु नित्या ॥ ४ ॥ धृतराष्ट्र उ॰ ॥ ब्रह्मचर्येण या विद्या शक्या वेदितुमंजसा ॥ तत्कथं ब्रह्मचर्यं स्यादेतद्ब्रह्मन्ब्रवीहि मे ॥ ५ ॥ ॥

केरिव अव्यक्तोपाधिसंबंधजनितकालुष्यात् ॥ अविविक्तं न यानव्यक्तमव्यक्तं ब्रह्म तस्य विद्यां ॥ अयं भावः यद्यपि ब्रह्म नित्यापरो ॥ रा॰ म॰ ॥
क्षे आत्मत्वात्तथापि अप्रमाद्यतीतस्य विविक्तस्य परोक्षत्वात्तदपरोक्षाय यत्नो युक्तः इति ॥ ४ ॥ अंजसा आर्जवेन ॥ ५ ॥ राम॰ ॥ ९९ ॥

आचार्ययेति । योनिस्थानं । योनिष्टंद्वनिषदेश्चकारित्वेपोनोः निषदांतंसन्नूपार्हत्योरोदर्भेनानूगर्भेभूत्वातस्यनिष्कपटसेवयाअंतरंगत्वंसंप्राप्येत्यर्थः
शास्त्रकारः शास्त्रकर्तृत्वंब्रह्मणएवश्रुतंमहतोभूतस्यनिश्वसितमेतद्यदृग्वेदइत्यादिनागुरोरनुग्रहादिहैवब्रह्मभावंप्राप्नुवंतीत्यर्थः शास्त्रकारः शा
स्त्रकर्तृत्वंब्रह्मणासहतेकुर्वंतीति ॥ ६ ॥ अस्मिन्निति । विजितकामाः । ब्राह्मींस्थितिंप्राप्नुयेचद्वंद्वसहाः तेदेहादात्मानंनिर्हरंतिपृथक्कुर्वंति । सत्त्वसंस्थाः

सनत्सुजात उ० ॥ आचार्ययोनिमिहयेप्रविश्यभूत्वागर्भंब्रह्मचर्यंयेचरंति । इहैवतेशास्त्रकाराभवंतिप्रहायदेहंपरंसंयांतियोगं
६ येस्मिंल्लोकेविजयंतीहकामान्ब्राह्मींस्थितिंह्यनुतितिक्षमाणाः । तआत्मानंनिर्हरंतीहदेहान्मुंजादिषीकामि
वसत्त्वसंस्थाः ॥ ७ ॥ शरीरमेतौकुरुतः पिताचभारत ॥ आचार्यशास्त्रायाजातिः सासत्यासामराजरा ॥ ८ ॥

सत्त्वगुणभाजः श्रुतिश्चतंस्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुंजादिवेषीकांधैर्येणेति । प्रवृहेत्पृथक्कुर्यात् ॥ ७ ॥ आचार्यः शास्त्रोप[illegible]यस्यांसायाजातिर्ज
न्मपद्याब्राह्मणस्यसावित्रीप्राप्त्यासावित्रींद्वितीयांजन्मआचार्यात्परब्रह्मविद्याप्राप्तापितस्यजन्मांतरंभवतितत्त्वमोक्ष[illegible]हेतुत्वात्सुरणपत्वादिगुण
युक्तं ॥ ८ ॥ श्रीरामः

॥भा॰उ॰॥ आचार्यमाहात्म्यप्रख्यापकं मंत्रं पठति यः आवृणोतीति यः आचार्यवर्णान्ब्राह्मणादीन् अवितथेनावितथं अ[illegible]ना।माजडं तद्रूपेनस

॥१०८॥ त्येन वितात्मना प्रकर्षेण आवृणोति सबाह्याभ्यंतरं वारयं निःछै तोत्स्यभयनिवारणेनपालयतीत्यर्थः अतंअस्मक[illegible] आविष्कुर्वन्नत

स्यफलमाह॥ अमृतं संप्रयच्छन्निति अमृतं मोक्षं तत्फलतमुपकारम्॥६॥ शुचिःस्नातादिना भावशुद्ध्या च॥ अप्रमत्तः गुरुशु[illegible]षायां सावधानः

य आवृणोत्यवितथेन वर्णान्नृतं कुर्वन्नमृतं संप्रयच्छन्॥ तं वै मन्ये पितरं च तस्मै न द्रुह्येत्वै कतमस्य प्रज्ञानन्॥९॥ गुरुः शिष्यो[illegible]त्यमभिमन्य

मानः स्वाध्यायमिच्छेच्छुचिरप्रमत्तः॥ मानं न कुर्यान्नाददीत रोषमेव प्रथमो ब्रह्मचर्यस्य पादः॥१०॥ शिष्यवृत्तिक्रमेणैवं विद्यामाप्नोति यः शुचिः ब्र

ह्मचर्यव्रतस्यास्य प्रथमः पाद उच्यते॥११॥ आचार्यस्य प्रियं कुर्यात्प्राणैरपि धनैरपि कर्मणा मनसा वाचा द्वितीयः पाद उच्यते॥१२॥

मानं न कुर्यात्तनुच्छमपि कार्यं शिष्याणां शोचादिकं न दपि कर्तव्यमेवेत्यर्थः॥ अयंतं अमेपि दोषनादधीत न विदध्यात्॥१०॥ शिष्यवृत्तिः सायंप्रात ॥एम॥

भिक्षणेन जीवनं तेव क्रमेणानुगुर्वन्नोपजीवनमित्यर्थः॥११॥ द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां ब्रह्मचर्यस्य पादमुक्त्वा द्वाभ्यां द्वितीयपादमाह आचार्यस्येति ॥१०८॥

॥१२॥

विद्या
आप्तविद्योऽसौ रेखेन त्वष्यनाचार्यमदत्यंतंमानयति सब्रह्मचर्यस्य तुरीयः पादः दृत्याह ॥ आचार्येणेति ॥ आचार्येणेति ॥ आत्महितं त्वसेउपकृतं वि
द्यादानेन तस्यैव अर्थप्रयोजनं दुःखनिवृत्तिमानंदावाप्तिं च ज्ञात्वानुभूय अनेन आचार्येण भावितोवृद्धिं तोस्मीति जानन्‌यन्मन्यते ॥ २४ ॥ अनपाकृत्य वि
द्यया निष्क्रयार्थमृणं अर्थदानेन अपरिहृत्य प्रवा संगुरुश्वरा द्वादन्यत्र आश्रमांतरे स्थितिं न कुर्वीत एतदुःखे अर्थप्रदानमहं करोमीति नैव मन्ये
त मनवभाषेन स्वार्थेणि वचवदेत वाचा ॥ २५ ॥ चतुर्थ्यादूह्मचर्येण लभ्यां चतुर्थ्यदृशीनिष्टामाह ॥ कालेनेति ॥ कालेन वृद्धिपाके न उत्साहयोगेन वृद्धिवैमवेन

आचार्येणात्मकृतं विजानन् ज्ञात्वाचार्यं भावितोस्मीत्यनेन ॥ यो मन्यते तं प्रति हृष्टवुद्धिः सेवेत् तृतीयो ब्रह्मचर्यस्य पादः ॥ २३ ॥ समागुरौ यथा वृत्तिर्गुरु
पत्न्यां तथा भवेत् ॥ यथोक्तकारी प्रियकृत् तृतीयः पादउच्यते ॥ २४ ॥ नाचार्यस्यानयाकृत्य प्रवासं प्राज्ञः कुर्वीतेतदहं करोमि ॥ इतीव मनसेत न भाषयेत
सेवेत चतुर्थो ब्रह्मचर्यस्य पादः ॥ २५ ॥ कालेन पादं लभते तथार्येततश्च पादं गुरुयोगतश्च उत्साहयोगेन च पादमृच्छेच्छास्त्रेण पादं ततोऽभियाति
॥ २६ ॥ धर्मादयो द्वादशयस्य रूपमन्यानि चांगानि तथा बलंच ॥ आचार्ययोगे फलतीति चाहुर्ब्रह्मार्थयोगेन च ब्रह्मचर्यं ॥ २७ ॥

पूर्वेण साहाय्याध्यायिभिर्विचारेण क्रमस्तु न विवक्षित उक्तं च ॥ आचार्यात्पादमादत्ते पादं शिष्यः स्वमेधया ॥ कालेन पादमादत्ते पादं सब्रह्मचारि
भिरिति ॥ २६ ॥ धर्मादय इति ॥ यस्य ब्रह्मचर्यस्य रूपं स्वरूपं तात्पर्यमित्यर्थः ॥ अन्यानि चांगानि आसनप्राणजयादीनि बलं योगनिष्पोक्तता ब्रह्मार्थो वेदा
र्थः ॥ कर्मब्रह्मणा तयोर्योगेन अधिगमेन ब्रह्मचर्यं फलतीत्यर्थः ॥ २७ ॥

ग.आ.उ. एवमिति ॥ अहं करोमीत्यभिमानं विना तत्प्रकाशकं वचनं विना गुर्वेथार्थं प्रवृत्त स आचार्यः वृत्तिं जीविकां सति प्राणिनामहर्निशं वर्तते निशिष्येभ्यः स्वस्मै निशेषः

॥१०१ १५ ॥ स वनं ब्रह्मचर्येण वृत्तिविशेषः सर्वतः सर्वैः प्रकारैर्वर्धते इति वर्द्धते वर्धते धनेरिति शेषः ॥ १६ ॥ आकांक्षेति रसभेदः पारद गुटिकादि विशेषः चिंतामणिः संज्ञः तो

चिंतितवस्तुप्रदं अर्थयंते येन योरसभेदार्थिनां यथा आकांक्षस्य लिखितस्यार्थस्य संयोगप्राप्तिस्ततो यादृक् भावो भवति स एव एन हृद्वादयस्मा

स एवं प्रवृत्तो यद्दुपालभेत धनं भार्यायतनं वस्तु प्रयच्छेत ॥ स तां वृत्तिं बहुगुणामेव मे ति गुरोः पुत्रे भवति च वृत्तिरेषा ॥ १४ ॥ एवं वृसनं सर्वतो वर्द्धते इत्य

हृत्पुत्रान्लभते च प्रतिष्ठां ॥ वर्षति वासेः प्रदिशो दिशश्च वसंत्यस्मिन्ब्रह्मचर्ये जनाश्च ॥ १५ ॥ एतेन ब्रह्मचर्येण देवा देवत्वमाप्नुयात् ऋषय

श्च महाभागा ब्रह्मचर्येण मनीषिणः ॥ १५ ॥ गंधर्वाणामनेनैव रूपमप्सरसामभूत ॥ एतेन ब्रह्मचर्येण सूर्योप्यह्नाय जायते ॥ १६ ॥ आकांक्षार्थस्य सं

योगाद्रसभेदार्थिनामिव ॥ एवं ह्येनं समाज्ञाय ता दृक् भावं गता इमे ॥ १७ ॥ य आश्रयेत्पावयेच्चापि राजन् सर्वं शरीरं तपसा तप्यमानः एतेन सो

बाल्यमभ्येति विद्वान्मृत्युं तथा रोधयत्यंतकाले ॥ १९

ज्ञां ब्रह्मचर्यमुपेत्य तादृक् भावं सत्यसंकल्पत्वात् चिंतितवस्तुप्रदत्वं गताः ॥ १७ ॥ य इति सर्वं चतु ५८ ग.भा. ॥१०१॥

ष्पाद् ब्रह्मचर्यं य आश्रयेत शरीरं च पावयेत ॥ बाल्यं रागद्वेषराहित्यं वेदांतार्थानां युक्तिपूर्वकमनुचिंतनेन तत्वनिश्चयं वा ॥ अंतकाले इत्यने

न यावज्जीवं उक्तप्रकारेण बाल्ये तिष्ठेदिति दर्शितं यथा तं शक्नोति देवयः सोढुं आक् शरीर विमोक्षणात् कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सु

अंतेति ते अविद्वांसः अंतवंतः अनित्यान् लोकान् कर्मभिरेव जयंति विद्वांस्तु ब्रह्मैव सर्वात्मा सर्वज्ञेन ज्ञातेन ब्रह्मणा अप्येति ॥ अन्तस्तस्य कर्मणः प्रा
प्तं किंचित्फलं नावतिष्ठते इत्यर्थः अतो ज्ञानादन्यः पंथा अयनाय मोक्षाय न विद्यते ज्ञानादेव तु कैवल्यमित्यवधारणात् ॥ ६ ॥ नान्यः अयनाय
विद्यते इति श्रुत्यात् लीभूत उपासीत न चेष्टेत मनसापि च ॥ अभ्यावर्तेत तत्र ह्रस्व अंतरात्मनि विश्रुतमिति प्रागुक्तप्रकारेण आत्मानमनुसंधान

अंतवंतः क्षत्रिपते जयंति लोकान् जनाः कर्मणा निर्मलेन ॥ ब्रह्मैव विद्वांस्तेन चाप्येति सर्वं नान्यः पंथा अयनाय विद्यते ॥ ९ ॥ ध्यानएवं ॥ आ
भाति शुक्लमिव लोहितमिवाथो कृष्णमथांजनं काद्रवं वा ब्रह्मणः प्रपाति योत्र विद्वान् कपिरूपं तदमृतमक्षयं पदं ॥ १० ॥ राम ः

समनवाप्य नानावर्णा नाडीमार्गान् अंतर्हृदये पश्यन् पश्यति ॥ आभातीति स ब्रह्मणो रूपं यो विद्वान् अत्र हृदये पश्यति शुक्लादिरूपमिव अनव
च्छिन्नं रूपं ब्रह्म पश्यति ॥ अतः कथं रूपं कीदृक् रूपं कीदृक् रूपं तदक्षं व्यापकं अमृतमविनाशि पदं पदनीयं तद्ब्रूहीति [illegible] कुत्सितः परपीड
कः इत्वोगतिर्यस्य स काद्रवो धूम्रस्तद्वर्णो रूपते च ब्रह्ममार्गे रूपाणि तस्मिन् शुक्लमुत नीलमाहुः पिंगलं हरितं लोहितं च एष पंथा ब्रह्मणा हानु
वित्तः तेनैति ब्रह्मवित् पुण्यकृत्तैजसश्चेति ॥ १०

॥भा३०॥ उक्तमाह ॥ आभातीति ॥ ब्रह्मसर्गे यद्यपि शुक्लादिरूपाणि भांति तथापि यद्ब्रह्मणो रूपं तन्न पृथिव्यादिषु भाति ॥ अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तत्त
॥२०२॥ थारसं नित्यमगंधवच्च यदिति ॥ तत्र शब्दादीनां निषेधात्तेषां शब्दादिमत्वात् तद्रूपांतराणि तु ब्रह्मप्राप्तिचिह्ना ॥ निम्नु ब्रह्मरूपाणि तथा च श्रुतिः नी
हारधूमार्कानिलानलानां खद्योतविद्युत्स्फटिकशशीनां ॥ एतानि रूपाणि पुरःसराणि ब्रह्मण्यभिव्यक्तिकराणि योगे इति समुद्रे संसार
सागरे एनं परमात्मानं सलिले सलिलोपलक्षिते ॥ पंचभूतात्मके देहः न विभक्ति जीवानामिव ब्रह्मण उपाधिजं दुःखं नास्येत्यर्थः ॥ यद्वा समुद्रे जले

ऽनंतस्य जातं ॥ आभाति शुक्लमिव लोहितमिवाथो कृष्णमायसमर्कवर्णं ॥ भ न पृथिव्यां अति एति नांतरिक्षे नैनं समुद्रे सलिले विभक्ति ॥ २४ ॥ न तता
रिकासु न च विद्युदाश्रितं न चाभ्रेषु दृश्यते रूपमस्य ॥ न वापि वायौ न च देवतासु न वै चंद्रे दृश्यते नोत सूर्ये नैवर्क्षु तन्न यजुःषु नाथर्वसु न दृश्यते वै
विमलेषु सामसु ॥ रथंतरे बार्हद्रथे वापि राजन् महाव्रते नैव दृश्यते ध्रुवं तत् ॥ २५ ॥

एतद्रूपं नास्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥ न तारिकास्विति रूपादिगुणहीनस्यैव प्रपंचः २२
नामरूपात्मके प्रपंचे सत्तितद्रहितं ब्रह्मणो वक्तुं दृश्यप्रपंचाद्भिन्नत्वमुक्त्वा नामप्रपंचाद्भिन्नत्वमाह ॥ नैवर्क्षु इत्यादिना तदिल्यानांतर्दिमतेन ॥म॥
अर्थाद्ब्रह्मणो नाम निर्दिश्यते ॥ विमलेषु वैश्वानरसामादिषु रथंतरे वा बार्हद्रथे वा सक्षासामनी ॥ महाव्रतेत्यत्र विप्रोक्षपि नैव दृश्यते तत् ॥ पद्भ्यपेत्कर्म ॥१०२॥
भिरर्पितं दृश्येन न प्राप्यते इत्यर्थः ॥ नास्त्यकृतः कृतेनेति श्रुतेः ॥ अकृतो मोक्षः ॥ कृतेन कर्मणा नास्तीत्यर्थः ॥ यतस्त्वदेव नित्यं ॥ २३ ॥ २३ ॥

अपारणीयमनतिक्रमणीयं अद्वेयत्वात्तमसः अज्ञानरूपादुपाधेः परस्तात्परचीनं ।अंतकः कालः तद्वस्तु अत्थेति गछंति प्रलयांतकालोपित
त्रलीयत इत्यर्थः अणीय इति दुर्लक्ष्यं क्षुरधारया सममिति अत्यंतावहितेनग्राह्यं ।महत्त्वपर्वतेभ्य इति ।उपलक्षणं सर्वस्य सर्वेभ्योपि मह
दित्यर्थः ।२४। प्रतिष्ठा अधिष्ठानं अमृतं निर्विकारं विकारे विकार्यं तस्मानो इत्युच्यते लोकं तदिति लोकाद्रूपमात्रं ब्रह्म इह घ्राणेरम
णीयमपि तदेवतस्य नाममहद्यश इति श्रुतेः तस्मादुपादानात्कनकात्कुंडलादीनिच भूतानि च जातानि यतः तत्रैव प्रलये म्रदि घट इवयां

अपारणीयं तमसः परस्तात्तदंतकोप्येति विनाशकाले अणोरणीयः क्षुरधारया समं महत्त्वरूपं तदपि पर्वतेभ्यः ।२५। प्रासाति ष्ठातदमृतं
लोकास्ते ब्रह्म तद्यशः भूतानि जज्ञिरे तस्मात्प्रलयं यांति तत्र हि ।२६। अनामयं तन्महद्यशं तयप्रणोवाचो विकारं कवयो वदंति तस्मिन् जग
त्सर्वमिदं प्रतिष्ठितं येन द्विदुरमृतास्ते भवंति ।२६। इत्युद्योगपर्वाणि०

ति ।एतेन ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमुक्तं ।तथा च श्रुतिः यतो वा इमानि भूता
नि जायंते येन जातानि जीवंति यत्प्रयंत्यभिसंविशंति इति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति २४ अनामयमिति द्वैतं उद्यतं जगत्कारणं उक्तं ।महद्यश
परं व्यापकं आकाशादिभ्योपि महादित्यर्थः स्वाच इति षष्ठी तृतीयार्थे ।कवयो विकारं वाचैवास्तीति वदंतिन स्वरूपेण सतीत्यर्थः तथा च श्रुतिः
वाचारंभणं विकारो नामधेयमिति तत्त्वतो विकारस्याद ।यस्मिन्निदं जगत्प्रतिष्ठितं जाभुरणवद्भीनं तद्यो विदुस्ते अमृता मुक्ता भवंति २६ [illegible]

नारायणं

॥भा-३-॥ ज्ञानप्रधाना योगोपसर्जे॥ नात्र ब्रह्मविद्या इदानीं योगप्रधानां ज्ञानोपसर्जनेनां तां वक्तुमध्यायद्वयमारभ्यते। यत्र पूर्वं विनष्टचित्तनिरोधेन त्वंपदार्थं शुद्धा
॥१०३॥१ तापश्चाद्वेदांतश्रवणादिना तत्पदब्रह्मत्वं निश्चीयते सा आद्या यत्र तु श्रवणादिना पूर्वं पारोक्ष्येण प्रतीचो ब्रह्मभावं निश्चित्य पश्चान्निदिध्यासने
न अपरोक्षीक्रियते सा द्वितीया॥ कसद्द्वयेपि फलैक्यात् साधनज्ञानमप्येकरूपमेवेति दर्शयितुं प्रागुक्तानेव हेयान् दोषान् उपादेयान् गुणांश्च

सनत्सुजात उ॥ क्रोधः शोकश्च लोभश्च कामो मानः परासुता। ईर्ष्या मोहो विधित्सा च कृपासूया जुगुप्सता॥१॥ द्वादशैते म[हा]दोषा मनुष्यप्रा
णनाशनाः। एकैकमेते राजेंद्र मनुष्यान् पर्युपासते॥२॥ येराविष्टो नरः। पापं मूढसंज्ञो व्यवस्यति। स्पृहयालुरुग्रः। पुरुषो वदान्यः क्रोधं विभ्रन्मनसा
विकत्थी नृशंसकर्मा षडिमे जनास्तुः प्रानर्थं नोत समाजयंति॥३॥ संभोगसंविद्विषमोतीवमानी दत्वा विकत्थी कृपणो दुर्बलश्च। बहुप्र
शंसी वनिविट् सदैव सप्तैवोक्ताः॥ पापशीला नृशंसाः॥४॥

दर्शयति श्लोकः क्रोधश्चेत्यादिना तत्र क्रोधादयो प्राग्व्याख्याता एव तथापि कंचिद्विशेषोद्दिश्य ॥एसा॥
रूप्यते। स एव व्याख्यायते। लोभः स्पृहा मोहः प्रज्ञानुभावः तत्रापि लोभ इति पाठेपि स एवार्थः लुभ विमोहन इति धात्वर्थानुगमात् सरासुता ॥१०३॥१
निद्रापर्यंकपात्रस्नेहपापं पापफलं कमेव व्यवस्यति आरभते। मूढसंज्ञः मूढबुद्धिः। उग्रः। निर्दयः परुषः। रूक्षवाक् वदान्यो बहुभाषी सभा
नयंतोपरं न मानयंति। बहुप्रशंसी आत्मस्तुतिपरः॥४॥

तेवध्यमानाद्रोणेनभीष्मेणचनरोत्तमं॥सृंजयाःकैकयैःसार्द्धंपलायनपराभवन्।६८।तथैवतावकंसैन्यंभीमार्जुनपरिक्षतंमुह्यते
तत्रतत्रैवसमदेववरांगना॥६९॥अभिघ्नतांततःसेनेतस्मिन्वीरवरक्षये॥आसीद्व्यतिकरोघोरस्तवतेषांचभारतमुह्यतेतत्रतत्रै
वसमदेववरांगना॥तदद्भुतमपश्यामतावकानांपरैःसह॥एकायनगताःसर्वेयदयुध्यंतभारत॥७१॥प्रतिसंधायचास्त्रा
णितेन्योन्यस्यविशांपते॥ययुधुःपांडवाश्चैवकौरवाश्चमहामृधे॥७२॥इतिभीष्मपर्वणि०॥धृतराष्ट्रउवाच॥एवंबहुगुणं
सैन्यमेवंबहुविधंपरं॥व्यूढमेवंयथाशास्त्रममोघंचैवसंजय॥१॥पुष्टमस्माकमत्यंतमभिकार्यमन॥सदाप्रह्वमव्यसनो
पेतंपुरस्ताद्दृष्टविक्रमं।२।नातिवृद्धमबालंचनकृशंनचपीवरं॥लघुवृत्तायतप्रायंसारगात्रमनामयं।३।आत्तसंनाहशस्त्रंच
बहुशस्त्रपरिग्रहं॥असिग्रहेनियुद्धेचगदायुद्धेचकोविदं॥४॥प्रासर्ष्टितोमरेष्वाजौपरिघेष्वायसेषुचभिंदिपालेषुशक्तीषुमु
सलेषुचसर्वशः॥५॥कंपनेषुचचापेषुकणपेषुचसर्वशः॥क्षेपणीषुचचित्रेषुमुष्टियुद्धेषुचक्षमं॥६॥अपरोक्षंचविद्यासु
व्यायामेषुकृतश्रमं॥शस्त्रग्रहणविद्यासुसर्वासुपरिनिष्ठितं॥७॥आरोहेपर्यवस्कंदेसरणेसांतरप्लुतेसम्यक्प्रहरणेया
नेचकोविदं॥८॥नागाश्वरथयानेषुबहुशःसुपरीक्षितं॥९॥

तेषांव्यवसितंज्ञात्वाभीमसेनोनिषक्षतां॥समस्तानांवधेराजन्मतिंचक्रेमहाबलः॥१५॥ततोरथंसमुत्सृज्यगदामादायपांडवः॥
जघानधार्तराष्ट्राणांतंबलौघमहार्णवं॥१६॥भीमसेनेप्रविष्टेतुधृष्टद्युम्नोपिपार्षतः॥द्रोणमुत्सृज्यतरसाप्रययौयत्रसौबलः
॥१७॥निर्वार्यमहतींसेनांतावकानांनरर्षभ॥आससादरथंतूर्णंभीमसेनस्यसंयुगे॥१८॥ दृष्ट्वाविशोकंसमरेभीमसेनस्यसार
थिं॥धृष्टद्युम्नोमहाराजदुर्मनागतचेतनः॥१९॥अपृच्छद्बाष्पसंरुद्धोनिश्वसन्वाचमीरयन्॥ममप्राणैःप्रियतमःसःक्वभीम
इतिदुःखितः॥२०॥विशोकस्तमुवाचेदंधृष्टद्युम्नंकृतांजलि॥संस्थाप्यमामिहबलीपांडवःसुमहाबलः॥२१॥प्रविष्टोधा
र्तराष्ट्राणामेतंबलमहार्णवं॥मामुक्त्वापुरुषव्याघ्रःप्रीतियुक्तमिदंवचः॥प्रतिपालयमांसूतनियम्याश्वान्मुहूर्तकं॥या
वदेतान्निहन्म्यहंयइमेमद्वधोद्यताः॥२३॥ततोदृष्ट्वागदाहस्तंप्रधावंतंमहाबलं॥सर्वेषामेवसैन्यानांसंघर्षःसमजायत॥२४॥
तस्मिन्सुतुमुलेयुद्धेवर्तमानेमहाभये॥भित्वाराजन्महाव्यूहंप्रविवेशसखातव॥२५॥विशोकस्यवचःश्रुत्वाधृष्टद्युम्नो
पिपार्षतः॥प्रत्युवाचततःसूतंरणमध्येमहाबलः॥२६॥नहिमेजीवितेनापिविद्यतेद्यप्रयोजनं॥भीमसेनंरणेहित्वास्नेहमु
त्सृज्यपांडवे॥२७॥यदियामिविनाभीमंकिंमांक्षत्रंवदिष्यति॥एकायनगतेभीमेमयिचावस्थितेयुधि॥२८॥अस्वस्तित
स्यकुर्वंतिदेवाःशक्रपुरोगमाः॥७॥

यः सहायान् परित्यज्य स्वशक्तिमानहे जेतुं जात ॥ २९ ॥ समे भीमस्य सखाश्रेष्ठे वसंवंधी च महाबलः ॥ भक्तो मे भक्तिमांश्चाहं तस्मिन्परनिषूदने ॥ ३० ॥ सोहं तं त्वग भिष्याभि
यत्रयातो निषूदतः ॥ निघ्नंतं मारिपून्नृपप्रपद्दानावा विववासवं ॥ ३१ ॥ एवमुक्तात्ततो वीरोऽयया मध्येन भारत ॥ भीमसेनस्य मार्गेषु गदाप्रहपितैर्गजैः ॥ ३२ ॥ स ददर्श ततस्तं भीमं रहे
तं रिपुवाहिनीं ॥ ततो वृक्षानिव बहून्नरप्रभंजंतं रखेनात्मान ॥ ३३ ॥ तेहन्यमानाः समरे रथिनासादिनस्तथा ॥ यदा नादं तिनश्चैव चक्रुरार्तस्वरं महत् ॥ ३४ ॥ हाहाकारश्च संजज्ञे नव
सैन्यस्य मारिषव ध्यतो भीमसेनेन ह्रतिनाश्चित्रयोधिना ॥ ३५ ॥ ततस्तास्त्वा स्त्रसर्वे परिवार्य वृकोदरं ॥ अभीतास्समदृश्यंत सस्त्राः हृष्टिसमंततः ॥ ३६ ॥ अभिद्रुतं शस्त्रभृतां वरि
ष्ठं समंततः पाण्डवलोकवीरं ॥ सैन्येन घोरेण सुसंहतेन दृष्ट्वा बली पार्षतः भीमसेनं ॥ ३७ ॥ अथोपागच्छ्रच्छूरविक्षतांगं यदा निनं क्रोधविषं वमंतं ॥ आश्वासयन्पार्षतो भीम
सेनं गदाहस्तं कालमिवांतकाले ॥ ३८ ॥ निःशल्यमेनं च चकार तूर्णं मारोपयच्चात्मरथे महात्मा ॥ भृशंपरिष्वज्य च भीमसेनमाश्वासयामास च शत्रुमध्ये ॥ ३९ ॥ भ्रातृन्नथो
पेत्यतवापि पुत्रस्तस्मिन्विमर्दे सहसाभ्युवाच ॥ अयं दुरात्मा द्रुपदस्य पुत्रः समागमेभीमसेनेन सार्धं ॥ ४० ॥ तं यामसर्वे सहिता निहंतुं मनो रिपुः प्रार्थयतामनीकं ॥ श्रु
त्वा च वाक्यं तममृष्यमाणा ज्येष्ठाज्ञया चोदिताधार्तराष्ट्राः ॥ ४१ ॥ वधायनिष्पेतुरुदायुधास्ते युगक्षये केतवो यद्वदुग्राः ॥ रामाय नमो नमः ॥ रामरामरामराम

प्रगृह्य चित्राणि धनूंषि वीरा ज्यानेमिघोषैः प्रविकंपयंतः ॥४२॥ शरैरवर्षन्द्रुपदस्य पुत्रं यथांबुदा भूधरं वारिजालैः । निहत्य तांश्चापि शरैः सुतीक्ष्णैः
नैवव्यथे समरे चित्रयोधी ॥४३॥ समभ्युदीर्णांश्च तथा तवात्मजांस्तथा निशाम्य वीरानभितस्त्विवाल्लेण ॥ जिघांसुरुग्रं द्रुपदात्मजो युवा प्रमोहनास्त्रं युयु
महारथः ॥४४॥ क्रुधो भृशं तव पुत्रेषु राजन्दैत्येषु पूर्वं समरे महेंद्रः । ततो व्यमुह्यंत रणे नृवीराः प्रमोहनास्त्राहतबुद्धिसत्वाः । प्रदुद्रुवुः कुरवश्चैव स
र्वे समासाद्य गा सरथाः समंतात् । परीतकालानिव नष्टसंज्ञान्मोहोपेतांस्तव पुत्रान्निसम्य ॥४६॥ एतस्मिन्नेव काले तु द्रोणः । शस्त्रभृतां वरः । द्रुपदं त्रिभि
रासाद्य शरैर्विव्याध दारुणैः ॥४७॥ सोतिविद्धस्तदा राजन्रणात्तु द्रोणेन पार्थिवः ॥ अपायाद्द्रुपदो राजन्पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥४८॥ जित्वा द्रोणस्तु द्रुपदं शंखं प
दध्मौ प्रतापवान् । तस्य शंखस्वनं श्रुत्वा वित्रेसुः सर्वसोमकाः ॥४९॥ अथ शुश्राव तेजस्वी द्रोणः शस्त्रभृतां वरः ॥ प्रमोहनास्त्रेण रणे मोहितानात्मजांस्तव ॥५०॥
ततो द्रोणो राजगृद्धी त्वरितोभ्याययौ रणात् । तत्रापश्यन्महेष्वासो भारद्वाजः प्रतापवान् ॥५१॥ धृष्टद्युम्नं च भीमं च विचरंतौ महारणे । मोहाविष्टांश्च ते पुत्रानप
श्यत्स महारथः ॥५२॥ ततः प्रज्ञास्त्रमादाय मोहनास्त्रमशातयत् ॥ अथ प्रत्यागतप्राणास्तव पुत्रा महारथाः । पुनर्युद्धाय समरे प्रययुर्भीमपार्षतौ । ततो युधिष्ठिरः प्राह

समाहूय स्वसैनिकान् ॥५४॥ गच्छंतु पदवीं शीघ्रं भीमपार्षतयोर्युधि ।सोभद्रप्रमुखा वीरा रथा हृष्टा ध्वांघिताः ॥५५॥ प्रवृत्तिमधिगच्छंतु न हि मे स्वध्यति मे मतिः ॥ एवं ते समनुज्ञाताः शूरा
विक्रांतयोधनः ॥ बाढमित्येवमुक्त्वा तु सर्वे ते पुरुषमानिनः ॥ मध्यं दिनगते सूर्ये प्रययुः सर्व एव हि ॥ कैकेया द्रौपदेयाश्च धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् ॥ अभिमन्युं पुरस्कृत्य महत्या सेनया वृताः ॥५८
ते कृत्वा समरे व्यूहं सूचीमुखमरिंदमाः ॥ विदुर्भिधार्तराष्ट्राणां तद्रथानीकमाहवे ॥ तान्प्रयातान्महेष्वासानभिमन्युपुरोगमान् ॥ भीमसेनभयाविष्टान् धृष्टद्युम्नविमोहिता
न संधारयितुं सक्ता तव सेना नराधिप ॥ तदा मूर्छान्विता मा हुयुष्मदेवाध्वनि रस्यता ॥६१॥ ते भियाप महेष्वासास्तु वर्णा विकृतध्वजाः ॥ परीप्संतोभ्यधावंत धृष्टद्युम्नवृकोदरौ ॥६२
तौ च दृष्ट्वा महेष्वासानभिमन्युपुरोगमान् ॥ बभूवतुर्मुदा युधा निघ्नंतौ तावकवाहिनीं ॥६३॥ दृष्ट्वा च सहसा यांतं पांचालो गुरुमात्मनः ॥ नाशंसत वधं वीरः पुत्राणां तव पार्षतः ॥६४॥
ततो रथं समारोप्य कैकेयस्य वृकोदरः ॥ अभ्यधावत संक्रुद्धो द्रोणमिष्वस्त्रपारगं ॥ तस्याभिपततस्तूर्णं भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ क्रुधश्चिच्छेद भल्लेन धनुः शत्रुनिषूदनः ॥६६॥
अन्यांश्च शतशो बाणान् प्रेषयामास पार्षते ॥ दुर्योधनहितार्थाय भर्तुः पिंडमनुस्मरन् ॥६७॥ अथान्यद्धनुरादाय पार्षतः परवीरहा ॥ द्रोणं विव्याध समरे रुक्मपुंखैः शिलाशितैः ॥६८॥
तस्य द्रोणः पुनश्चापं चिच्छेदामित्रकर्षणः ॥ हयांश्च चतुरस्तूर्णं चतुर्भिः सायकैः शुभैः ॥६९॥ वैवस्वतक्षयं घोरं प्रेषयामास भारत ॥ सारथिं चास्य भल्लेन प्रेषयामास भारत ॥७०॥ न

॥भा॰ भी॰॥
॥२०६॥

हताश्वान्नरव्याघ्रान्नर्गमिवपुत्रमहारथा ॥ आतुरो हम हा बाहुरभिमन्योमहारथं ॥ ७१ ततः सरथनागाश्वा समं कं पततवाहिनी पश्यतो भीमसेनस्य पार्थस्य च पश्यतः ॥ ७२ ॥
तन्नभग्नं बलं दृष्ट्वा द्रोणेनामिततेजसा ॥ नाशक्नुवन्वारयितुं समस्तास्ते महारथं ॥ ७३ वध्यमानं तु तत्सैन्यं द्रोणेन निशितैः शरैः अभ्रमत तत्र तत्रैव क्षोभ्यमाणामिवार्णवः ॥ ७४ ॥
तथा दृष्ट्वा च तत्सैन्यं जहृषे च बलं तव ॥ दृष्ट्वाचार्यं च संक्रुद्धं तत्र तेरिपुवाहिनीं ॥ ७५ ॥ चक्रुशुः सर्वतो योधाः साधु साध्विति भारत ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि॰ ॥ सं
जय उ॰ ततो दुर्योधनो राजा मोहात्प्रत्यागतस्तदा पाण्डवेषु पुनर्भीष्मं प्रत्यवारयदच्युत ॥ १ एकीभूताः पुनश्चैव तव पुत्रा महारथाः ॥ समेत्य समरे भीमं योधयामासुरुद्यताः ॥ २ ॥
भीमसेनोप्यसमरे संप्राप्य स्वरथं पुनः ॥ समारुह्य महाबाहुर्ययौ येन तवात्मजः ॥ ३ प्रगृह्य च महावेगं परासुकरणं दृढं ॥ चित्रं शरासनं संख्ये शरैर्विव्याध ते सुतं ॥ ४ ॥
ततो दुर्योधनो राजा भीमसेनं महारथं ॥ नाराचेन सुतीक्ष्णेन भृशं मर्मण्यताडयत ॥ ५ सोतिविद्धो महेष्वासस्तव पुत्रेण धन्वना ॥ संरक्तनयनः क्रोधाद्वेगादुत्कृष्य कार्मुकं
दुर्योधनं त्रिभिर्बाणैरुरसि चार्पयत ॥ स तथाभिहतो राजन्न चाचलद्गिरिराडिव ॥ ७ ॥ तौ दृष्ट्वा समरे क्रुद्धौ विनिघ्नन्तौ परस्परं दुर्योधनानुजाः सर्वे शूराः संसक्तजीवनाः ॥ ८ ॥
संस्मृत्य मंत्रितं पूर्वं निग्रहे भीमकर्मणः ॥ निश्चयं परं कृत्वा निग्रहीतुं प्रचक्रमुः ॥ ९ ॥ तानापतत एवाजौ भीमसेनो महाबलः ॥ प्रत्युद्ययौ महाराज गजः प्रतिगजानिव ॥ १०
भृशं संक्रुद्धो धनेजस्वी नाराचेन समार्पयत ॥ चित्रसेनं महाराज तव पुत्रं महायशाः ॥ ११ तस्यैव तास्तव सुतो स्ताडयामास मारत ॥ शरैर्बहुविधैः संख्ये रुक्मपुंखैः सुवेगितैः ॥ १२ ॥

॥राम॥
॥२०६॥

ततः संस्थाप्य समरे स्वान्यनीकानि सर्वशः ॥ अभिमन्युप्रभृतयस्ते दृष्ट्वा महारथाः ॥ प्रेषिता धर्मराजेन भीमसेनपदानुगाः ॥ धृष्टद्युम्नमः
हाराज राजपुत्रान्महारथान् ॥ १४ ॥ दृष्ट्वा रथस्थांस्ताञ्छूरान्सूर्याग्निसमतेजसः ॥ सर्वानेव महेष्वासान्भ्राजमानान्श्रिया वृ
तान् ॥ १५ ॥ महाहवे दाप्यमानान्सुवर्णविकृतोज्ज्वलान् ॥ तत्यजुः समरे भीमं तव पुत्रा महाबला ॥ १६ ॥ तानामृष्यत कौ
न्तेयो जीवमाना गता इति ॥ इति भीष्मपर्वणि ॥ संजय उवाच ॥ अन्वीय च पुनः सर्वांस्तव पुत्रान पीडयन् ॥ अभिमन्युश्च स
मरे भीमसेनेन संयुतः ॥ १ ॥ पार्षतेन च संप्रेक्ष्य तावकेन्ये महारथाः ॥ दुर्योधनप्रभृतयः प्रगृहीतशरासनाः ॥ २ ॥ भृशमश्वैः प्रज
वितैः प्रययुर्यत्र ते रथाः ॥ अपराह्णे ततो राजन्प्रावर्तत महान्रणः ॥ ३ ॥ तावकानां च बलिनां परेषां चैव भारत ॥ अभिमन्यु
र्विकर्णस्य हयान्हत्वा महाहवे ॥ ४ ॥ अथैनं पंचविंशत्या क्षुद्रकाणां समाचिनोत् ॥ हताश्वं रथमुत्सृज्य विकर्णस्तु महा
रथः ॥ ५ ॥ आरुरोह रथं राजंश्चित्रसेनस्य भास्वरम् ॥ स्थितावेकरथे तौ तु भ्रातरौ कुरुवर्द्धनौ ॥ ६ ॥ आर्जुनिः शरवर्षेणाच्छादयामास
भारत ॥ दुर्जयोथ विकर्णश्च कार्ष्णिं पंचभिरायसैः ॥ ७ ॥ विव्याध तेन नाकंपत्कार्ष्णिर्मेरुरिवास्थितः ॥ दुःशासनस्तु समरे केकया
न्पंच मारिष ॥ ८ ॥ योधयामास राजेन्द्र तदद्भुतमिवाभवत् ॥ द्रौपदेया रणे क्रुद्धा दुर्योधनमवारयन् ॥ ९ ॥ एकैकं त्रिभिरानर्छन्पुत्रस्तव
विशांपते ॥ पुत्रोपि तव दुर्मर्षणो द्रौपदेयांस्ततो रणे ॥ सायकैर्निशितै राजन्नाजघान पृथक्पृथक् ॥ तैश्चापि विद्धः शुशुभे रुधिरेण स

॥भा०भी०॥ ॥२९१॥ गिरिप्रस्रवरौर्यद्वद्गैरिधातुविमिश्रितैः॥ भीष्मोपि समरे राजन्पांडवानां वरूथिनी॥१२॥ कालयामास बलवान्पालः पशुगणानिव
ततो गांडीवनिर्घोषः प्रादुरासीद्दिशांपते॥१३॥ दक्षिणेन वरूथिन्याः पार्थस्यारीन्विनिघ्नतः॥ उत्तस्थुः समरे तत्र कबंधानि सहस्रशः
१४॥ कुरूणां चापि सैन्येषु पांडवानां च भारत॥ शोणितोदः शरावर्तो गजद्वीपो हयोर्मिणा॥१५॥ रथनौभिर्नरव्याघ्राः प्रतेरुः सैन्यसा
गरं॥ छिन्नहस्ता विकवचा विदेहाश्च नरोत्तमा॥१६॥ पतितास्तत्र दृश्यंते शतशोथ सहस्रशः॥ निहतैर्मत्तमातंगैः शोणितौघपरि
प्लुतैः॥१७॥ भूर्भाति भरतश्रेष्ठ पर्वतैराचिता यथा॥ तत्राद्भुतमपश्याम तव तेषां च भारत॥१८॥ न तत्रासीत्पुमान्कश्चिद्यो यो
द्धुं नाभिकांक्षति॥ एवं युयुधिरे वीराः प्रार्थयाना महद्यशः॥१९॥ तावकाः पांडवैः सार्द्धं कांक्षमाणा जयं युधि॥२०॥ इति श्रीमा
हाभारते भीष्मपर्वणि ०॥ संजय उवाच॥ ततो दुर्योधनो राजा लोहितायति भास्करे॥ संग्रामरभसो भीमं हंतुकामोभ्यधावत॥१॥
तमायांतमभिप्रेक्ष्य नरवीरं दृढवैरिणं॥ भीमसेनः सुसंक्रुद्ध इदं वचनमब्रवीत॥२॥ अयं स कालः संप्राप्तो वर्षपूगाभिकांक्षितः अद्य
त्वां निहनिष्यामि यदि नोत्सृजसे रणं॥३॥ अद्य कुंत्याः परिक्लेशं वनवासं च कृत्स्नशः॥ द्रौपद्याश्च परिक्लेशं प्रणोत्स्यामि हते त्वयि४ ॥राम॥
यत्पुरा मत्सरो भूत्वा पांडवानवमन्यसे॥ तस्य पापस्य गांधारे पश्य व्यसनमागतं॥५॥ कर्णस्य मतमास्थाय सौबलस्य च यत्पुरा॥ अचिंत्य पांड ॥२९१॥
वान्कामान्यथेष्टं कृतवानसि॥६॥ याचमानं च यन्मोहाद्दाशार्हमवमन्यसे॥७॥

उलूकस्यसमादेशंयद्दृष्टासिचहस्तवत॥७॥तेनत्वांनिहनिष्यामिसहितंसर्वबांधवैः॥अथकुंतीसुतःक्लेशंयस्पुराकृतवानसि॥८॥एवमु
क्त्वासमाकृष्यधनुरादायचासकृत्॥समादायशरान्घोरान्महाशनिसमप्रभान्॥९॥षड्विंशत्तरसाक्रुद्धोमुमोचाशुसुयोधने॥ज्व
लिताग्निशिखाकारान्वज्रकल्पानजिह्मगान्॥१०॥ततोस्यकार्मुकंद्वाभ्यांसूतंद्वाभ्यांचविव्यधे॥चतुर्भिर्जवनानश्वाननयद्यमसाद
नं॥११॥द्वाभ्यांचसुविकृष्टाभ्यांशराभ्यामरिमर्दन॥चिच्छेदसमरेछत्रंराज्ञस्तस्यरथोत्तमात्॥१२॥त्रिभिश्चतस्यचिच्छेदज्वलंतंध्वजमु
त्तमं॥छित्वातंचननादोच्चैस्तवपुत्रस्यपश्यतः॥१३॥रथाच्चसध्वजःश्रीमान्नानारत्नविभूषितः॥पपातसहसाभूमौविद्युज्जलध
रादिव॥१४॥ज्वलंतंसूर्यसंकाशंनागंमणिमयंशुभं॥ध्वजंकुरुपतेश्छिन्नंददृशुःसर्वपार्थिवाः॥१५॥अथैनंदशभिर्बाणैःस्तो
त्त्रैरिवमहागजं॥आजघानरणेभीमःस्मयन्निवमहारथः॥१६॥ततस्तुराजासिंधूनांरथश्रेष्ठोमहाबलः॥दुर्योधनस्यजग्राहपार्ष्णिं
सत्पुरुषैर्वृतः॥१७॥कृपश्चरथिनांश्रेष्ठःकौरव्यममितौजसं॥आरोपयद्रथंराजन्दुर्योधनममर्षणं॥१८॥सगाढविद्धोव्यथितो
भीमसेनेनसंयुगे॥निषसादरथोपस्थेराजादुर्योधनस्तदा॥१९॥परिवार्यरणेभीमंहंतुकामोजयद्रथः॥रथैरनेकसाहस्रैर्भीमस्यावा
रयद्दिशः॥२०॥धृष्टकेतुस्ततोराजन्नभिमन्युश्चवीर्यवान्॥केकयाद्रौपदेयाश्चतवपुत्रानयोधयन्॥२१॥चित्रसेनःसुचित्रश्चचित्राग
श्चित्रदर्शनः॥सुचारुश्चारुचित्रश्चतथानंदोपनंदकौ॥२२॥अष्टावेतेमहेष्वासाःसुकुमारायशस्विनः॥४॥

अभिमन्युरथे राजन्समन्तात्पर्यवारयन् ॥२३॥ आजघान ततस्तूर्णमभिमन्युर्महामनाः ॥ एकैकं पंचभिर्विध्वा शरैः सन्नतपर्वभिः ॥२४॥
वज्रमस्यप्रतीकाशैर्विचित्रायुधनिःस्वनैः ॥ अभ्यघ्नमाणास्ते सर्वे सौभद्रं रथसत्तमं ॥२५॥ ववर्षुर्मार्गणैस्तीक्ष्णैर्गिरिं मेरुमिवांबुदाः ॥ स
पीड्यमानः समरे कृतास्त्रो युद्धदुर्मदः ॥२६॥ अभिमन्युर्महाराज तावकान्समकंपयत् ॥ यथा देवासुरे युद्धे वज्रपाणिर्महासुरान् ॥२७
विकर्णाय ततो भल्लान्प्रेषयामास भारत ॥ चतुर्दश रथश्रेष्ठो घोरानाशीविषोपमान् ॥२८॥ स तैर्विकर्णस्य रथात्पातयामास वीर्य
र्यवान् ॥ ध्वजं सूतं रथाश्वांश्च पिन्नत्पमान इवाहवे ॥२९॥ ततश्चान्यान्छरान्पीतान्कुंठाग्रान्जिह्मगान् ॥ प्रेषयामास सौभद्रो विक
र्णाय महाबलः ॥३०॥ ते विकर्णं समासाद्य कंकबर्हिणवाससः ॥ भित्वा देहं गताभूमिं ज्वलंत इव पन्नगाः ॥३१॥ ते शरा हेमपुंखाग्रा
व्यदृश्यंत महीतले ॥ विकर्णरुधिरक्लिन्ना वमंत इव शोणितं ॥३२॥ विकर्णं वीक्ष्य निर्भिन्नं तस्यैवान्ये सहोदराः ॥ अभ्यद्रवंत सम
रे सौभद्रप्रमुखान्रथान् ॥३३॥ अभियाय तथैवाशु रथांस्तान्सूर्यवर्चसः ॥ सविध्य समरेन्योन्यं संरब्धा युद्धदुर्मदाः ॥३४॥ दुर्मु
खः श्रुतकर्माणं विध्वा सप्तभिराशुगैः ॥ ध्वजमेकेन विच्छेद सारथिं चास्य सप्तभिः ॥३५॥ अश्वान्जांबूनदैर्जालैः प्रच्छन्नान्वा
तरंहसः ॥ जघान षड्भिः साधस्ता सारथिं चाभ्यपातयत् ॥३६॥ स हताश्वे रथे तिष्ठन् श्रुतकर्मा महाबलः ॥ शक्तिं चिक्षेप संक्रुद्धो ल्कां
ज्वलितामिव ॥ सा दुर्मुखस्य विपुलं वर्म भित्वा यशस्विनः ॥ विदार्य प्राविशद्भूमिं दीप्यमाना स्वतेजसा ॥३७॥ तं दृष्ट्वा विरथं तत्र सु
तसोमो महाबलः ॥ पश्यतां सर्वसैन्यानां रथमारोपयत्स्वकं ॥३८॥ श्रुतकीर्तिर्महावीरो जयत्सेनं सुतं तव ॥ अभ्ययात्समरे राजन्हं

तस्याविक्षिपतश्चापं भुजकीर्त्तेर्महात्मनः ॥ चिच्छेद समरे राजन् जयसेनः सुतस्तव ।४०। क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन प्रहसन्निव भारत । तं दृष्ट्वा छिन्नध
न्वानं शतानीक सहहोदरं ।४१। अभ्यपद्यत तेजस्वी सिंहवद्विनदन्मुहुः ॥ शतानीकस्तु समरे दृढं विस्फार्य कार्मुकं ।४२। विव्याध दशभिस्तू
र्णं जयसेनं शिलीमुखैः ॥ अथान्येन सुतीक्ष्णेन सर्वावरणभेदिना ।४३। जयसेनं शतानीको विव्याध समरेऽभृशं तथा तस्मिन्वर्त्तमाने दु
ष्कर्णो भ्रातुरंतिके चिच्छेद समरे चापं नाकुले ॥ क्रोधमूर्छितः अन्यान्यद्धनुरादाय भारसाहमनुत्तमं ।४६। ततोऽस्य धनुरैकेन ह्याभ्यां ।
सूतं च मारिषं ॥ चिच्छेद समरे तूर्णं तं च विव्याध सप्तभिः ॥ अश्वान्मनोजवांश्चास्य कल्मषान्वीतकल्मषः ॥४७॥ जघान निशितैः ।
स्तूर्णं सर्वान्द्वादशभिः शरैः ॥ अथापरेण भल्लेन संयुक्तेणारिघातिना ।४८। दुष्कर्णं समरे राजन्क्रुद्धो विव्याध पत्रिणा ॥ स पपात
ततोभूमौ वज्ररुग्णाद्रुवद्रुमः ॥४९॥ दुष्कर्णं निहतं दृष्ट्वा पंच राजन्महारथाः ॥ जिघांसंतः शतानीकं समंतात्पर्यवारयन् ॥५०॥ छाद्यमा
नं शरव्रातैः शतानीकं यशस्विनं ॥ अभ्यधावंत संक्रुद्धाः केकयाः पंच सोदराः ।५१। तानभ्यापततः प्रेक्ष्य तव पुत्रा महारथान् ॥ प्रत्युद्य
युर्महाराज गजा इव महागजान् ॥५२॥ दुर्मुखो दुर्जयश्चैव तथा दुर्द्धर्षणो युवा शत्रुंजयः । शत्रुसहः ॥ सर्वे क्रुद्धा यशस्विनः ॥ प्रत्युद्याता महा
राज केकयान्भ्रातरः समं ॥ रथैर्नगरसंकाशैर्हयैर्युक्तैर्मनोजवैः ॥५४॥ ७ ॥

तेषां सुतुमुलं युद्धं व्यतिशक्तरथद्विपं ॥ अवर्त्तत महारौद्रं निघ्नतामितरेतरं ॥५५॥ अन्योन्यागस्कृतां राजन् यमराष्ट्रविवर्द्धनं ॥ मुहूर्त्तात्तामिते
सर्व्ये चक्रुर्युद्धं सुदारुणं ॥ रथिनः सादिनश्चात्र व्यकीर्यंत सहस्रशः ॥ ततः शांतनवः क्रुद्धः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ नाशयामास तां सेनां भीष्मस्ते
षां महात्मनां ॥ पांचालानां च सैन्यानि शरैर्निन्ये यमक्षयं ॥५८॥ एवं भित्वा महेष्वासः पांडवानामनीकिनीं ॥ कृत्वावहारं सैन्यानां ययौ
स्वशिबिरं प्रति ॥५९॥ धर्मराजोपि संप्रेक्ष्य धृष्टद्युम्नवृकोदरौ ॥ मूर्द्धि चैतानुपाघ्राय प्रविष्टः शिबिरं ययौ ॥६०॥ इति श्री महाभारते भी-
ष्मपर्व्वणि षष्ठदिवसयुद्धसमाप्तं ॥ संजय उवाच ॥ अथ श्रुत्वा महाराज परस्परकृतागसः ॥ जग्मुः स्वशिबिराण्येव रुधिरेण समुक्षि-
ताः ॥१॥ विश्रम्य च यथान्यायं पूजयित्वा परस्परं ॥ सन्नद्धाः समदृश्यंत भूयो युद्धचिकीर्षया ॥२॥ ततस्तव सुतो राजंश्चिंतयाभि-
परिप्लुतः ॥ विस्रवच्छोणिताक्तांगः पप्रच्छेदं पितामहं ॥३॥ सैन्यानि घोराणि भयानकानि व्यूढानि सम्यग्बहुलध्वजानि ॥ विदार्य
हत्वा च निपीड्य शूरास्ते पांडवानां त्वरिता महारथाः ॥४॥ संमोह्य सर्वान् युधि कीर्त्तिमंतो व्यूहं च तं मकरं वज्रकल्पं ॥ प्रविश्य भीम
नेनिवर्हितोस्मि घोरैः शरैः शरैर्मृत्युदंडप्रकाशैः ॥५॥ क्रुद्धं समुद्वीक्ष्य भयेन राजन् संमूर्छितो नलभे शांतिमद्य ॥ इच्छे प्रसादात्तव सत्
यसंध प्राप्तुं जयं पांडवेयांश्च हंतुं ॥६॥ तेनैवमुक्तः प्रहसन्महात्मा दुर्योधनं जातमन्युं विदित्वा ॥ तं प्रत्युवाचाविमना मनस्वी गंगासु
तः शस्त्रभृतां वरिष्ठः ॥७॥ परेण यत्नेन विगाह्य सेनां सर्वात्मनाहं तव राजपुत्र ॥ ८॥

इच्छमि दातुं विजयं सुरवं चनचात्मानं च्छादयेयत्वदर्थे ॥ ९ एतेतु रौद्रा वहवो महारथाय शस्विनः भरतमाः कृतास्त्राः ॥ ये पांडवानां समरे सहाया

जितक्लमा ॥ क्रोधविषंवमंतः ॥ तेनेह शक्रा सहसा विजेतुं वीर्यान्विताः कृतवैरास्त्वयाव ॥ अहं हितेतान्प्रति योत्स्यामि राजन्सर्वात्मनाजीवि

तं त्यज्यवीर ॥ १० ॥ रणेतवार्थाय महानुभावनजीवितं रक्षितमं मयाघ ॥ सर्वांस्तवार्थाय सदेव दैत्यांल्लोकान्दहेयं किमु शत्रूंस्तवेह ॥ ११ ॥

तान्पांडवान्योधयिष्यामि राजन्प्रियं च ते सर्वमहं करिष्ये ॥ श्रुत्वैवं चैतत्परमप्रतीतो दुर्योधनः शांतनवं बभूव ॥ सर्वाणि सैन्यानि ततः

प्रहृष्टो निर्गच्छतेत्याह नृपांश्च सर्वान् ॥ तदा तु यानानि विनिर्ययुर्द्रुतं रथाश्वपादातगजायुतानि ॥ १३ प्रहर्षयुक्तानि तु तानि राजन्महां

ति नानाविध शस्त्रवंति ॥ स्थितानि नागाश्वपदातिमंति विरेजुराजौ तव राजन्बलानि ॥ १४ ॥ वृंदैः स्थितास्ताश्च पिसुसंप्रयुक्ताश्चकाशि

रे दंतिगणाः समंतात् ॥ शस्त्रास्त्रवद्भिर्नरदेव योधैरवस्थिताः ॥ सोन्यगणास्त्वदीया ॥ १५ ॥ तथा च पादातगजाश्वसंघैः प्रयाद्भिराजौ विधि

वत्प्रणुन्नैः ॥ समुद्धतं वैतरुणार्कवर्णं रजोवभौच्छादयन्सूर्यरश्मीन् ॥ १६ ॥ रेजुः पताकारथदंतिसंस्था वातेरिताभ्राम्यमाणाः ॥ समंता

त् ॥ नानारंगाः समरेतत्र राजन्मेघैर्युता विद्युतः खेयथैव ॥ १७ ॥ धनूंषि विस्फारयतां नृपाणां बभूव शब्दस्तुमुलोतिघोरः ॥ किंमथ्यतो

देवमहासुरौघैर्यथार्णवस्यादियुगेतदानीं ॥ १८ ॥ दुतोयनागवहुवर्णरूपं तवात्मजानां समुदीर्णवर्णं ॥ वभूव सैन्यं रिपुसैन्यहंतृ युगांत

मेघौघनिभंतदानीं ॥ १९ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि ॥ संजय उवाच ॥ तथात्मजं तव पुनर्गांगेयो ध्यानमास्थितं अब्रवीद्भरतश्रेष्ठ सं

भीष्मप ॥ ९ ॥

 अहंद्रोणश्चशल्यश्चकृतवर्माचसात्वतः॥१॥अश्वत्थामाविकर्णश्चभगदत्तश्चसौबलः॥२॥विंदानुविंदावावंत्यौवाल्हीकःसहवाल्हिकैः
 त्रिगर्तराजश्चबलीमागधश्चसुदुर्जयः॥३॥बृहद्बलश्चकौशल्यश्चित्रसेनोविविंशतिः॥रथाश्चबहुसाहस्राःशोभमानामहाध्वजाः
॥४॥नानादेशसमुत्पन्नास्त्वदर्थेयोद्धुमुद्यताः॥एतेचान्येचबहवस्त्वदर्थेत्यक्तजीविताः॥५॥देवानपिरणेजेतुंसमर्थाइतिमेमतिः॥अव
श्यंतुमहाराजतववाच्यंसदा॥६॥अवशक्याःपांडवाजेतुंदेवैरपिसवासवैः॥वासुदेवसहायाश्चमहेंद्रसमविक्रमाः॥७॥सर्वथाहं
तुराजेंद्रकरिष्येवचनंतव॥पांडवान्वारणेजेष्येमांवाजेष्यंतिपांडवाः॥८॥एवमुक्त्वाददौचास्मैविशल्यकरणींशुभां॥ओष
धिंवीर्यसंपन्नांविशल्यश्चाभवत्तदा॥९॥ततःप्रभातेविमलेस्वेनानीकेनवीर्यवान्॥अव्यूहतात्स्वयंवीरोव्यूहंव्यूहविशारदः॥
॥१०॥मंडलंभरतश्रेष्ठनानाशस्त्रसमाकुलं॥संपूर्णंयोधमुख्यैश्चतथादंतिपदातिभिः॥११॥रथैरनेकसाहस्रैःसमंतात्परिवारितं
अश्ववृंदैर्महद्भिश्चप्रासतोमरधारिभिः॥१२॥नागेनागेरथाःसप्तसप्ताश्वाश्चरथेरथे॥अश्वेश्वेचवर्मिणःसप्तधानुष्काःसप्तचर्मिणः
॥१३॥एवंव्यूहंमहाराजतवसैन्यंमहारथैः॥स्थितंरणायमहतेभीष्मेणपरिवारितं॥१४॥दशाश्वानांसहस्राणिदंतिनांचतथैवच
रथानामयुतंचापिपुत्राश्चतवदंशिताः॥१५॥चित्रसेनादयःशूराअभ्यरक्षन्पितामहं॥रक्षमाणाश्चतैःशूरैर्गोप्यमानाश्चतेनते।
सन्नद्धाःसमदृश्यंतराजानस्तेमहाबलाः॥दुर्योधनस्तुसमरेदंशितोरथमास्थितः॥१६॥

मराजन्नश्रियाजुष्टोयथाशक्रस्त्रिविष्टपे ।ततःशब्दोमहानासीत्पुत्राणांतवभारत ।१८। रथघोषश्चविपुलोवादित्राणांचनिस्वनः ॥
भीष्मेणधार्त्तराष्ट्राणांव्यूढःप्रत्यङ्मुखोयथो ।१९। मंडलःसमहाव्यूहोदुर्भेद्योमित्रघातिनः ॥ शुशुभेराजन्नरीणांचदुरासदः ।२०॥
मंडलंतुसमालोक्यव्यूहंपरमदारुणं ॥ स्वयंयुधिष्ठिरोराजन्व्यूहंवज्रमथाकरोत् ॥२१॥ तथाव्यूढेष्वनीकेषुयथास्थान
मवस्थिताः ॥ रथिनःसादिनश्चैवसिंहनादमथानदन् ॥२२॥ बिभित्सवस्ततोव्यूहंनिर्ययुर्युद्धकांक्षिणः ॥ इतरेतरतःशूराःसहसेनाः
प्रहारिणः ॥२३॥ भारद्वाजोययौमत्स्यंद्रौणिश्चापिशिखंडिनं ॥ स्वयंदुर्योधनोराजापार्षतंसमुपाद्रवत् ॥२४॥ नकुलःसहदेवश्चराजन्म
द्रेशमीयतुः ॥ विंदानुविंदावावंत्यौयुधामन्युमरिंदमौ ॥२५॥ सर्वेन्नृपास्तुसमरेधनंजयमयोधयन् ॥ भीमसेनंरणेयत्तोहार्दिक्यःस
मवारयत् ॥२६॥ चित्रसेनंविकर्णंचतथादुर्मर्षणंविभो ॥ आर्जुनिःसमरेराजंस्तवपुत्रैरयोधयत् ॥२७॥ प्राग्ज्योतिषंतुराजानंहैडिंबो
राक्षसोत्तमः ॥ अभिदुद्राववेगेनमत्तोमत्तमिवद्विपं ॥२८॥ अलंबुषस्तदाराजन्सात्यकिंयुद्धदुर्मदं ॥ ससैन्यंसमरेक्रुद्धोराक्षसःसमभ्यद्र
वत् ॥ भूरिश्रवारणेयत्तोधृष्टकेतुमयोधयत् ॥ श्रुतायुषंतुराजानंधर्मपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥३०॥ चेकितानस्तुसमरेकृपमेवान्वयोधय
त् ॥ शेषाःप्रतिययुस्तात्काभीमसेनंमहारणे ॥३१॥ ततोराजसहस्राणिपरिवव्रुर्धनंजयं ॥ शक्तितोमरनाराचगदापरिघपाणयः ॥३२
अर्जुनस्तुभृशंक्रुद्धोवार्ष्णेयमिदमब्रवीत् ॥ पश्यमाधवसैन्यानिधार्त्तराष्ट्रस्यसंयुगे ॥३३॥

व्यूढानि व्यूढविदुषा गांगेयेन महात्मना॥ युद्धाभिकामाश्छूराश्च पश्यमाधदंशितान्॥३४॥ त्रिगर्त्तराजं सहितं भ्रातृभिः पश्य केशव॥ य
धेतान्घातयिष्यामि पश्यतस्ते जनार्दन॥३५॥ यइमेमार्यं दुश्रेष्ठ योद्धुकामा रणाजिरे॥ एतावदुक्त्वा कौंतेयो धनुर्ज्यामवमृज्य च॥३६
ववर्ष शरवर्षाणि नराधिपगणांप्रति॥ ते पि तं परमेष्वासाः शरवर्षैरपूरयन्॥३७॥ तडागमिव धाराभिर्यथा प्रावृषि तोयदाः॥ हाहा
कारो महानासीत्तव सैन्ये विशांपते॥३८॥ छाद्यमानो भृशं कृष्णो शरैर्दृष्ट्वा महारणे॥ देवा देवर्षयश्चैव गंधर्वाश्च महोरगाः॥३९
विस्मयं परमं जग्मुर्दृष्ट्वा कृष्णौ जथाचितौ॥ ततः क्रुद्धोर्जुनो राजन्नैंद्रमस्त्रमुदीरयत्॥४०॥ तत्राद्भुतमपश्याम विजयस्य पराक्रमं॥ श
स्त्रवृष्टिं परैर्मुक्तां शरौघैर्यद्वारयत्॥४१॥ न च शस्त्रैरनिर्भिन्नः कश्चिदासीद्विशांपते॥ एषां राजसहस्राणां हयानां दंतिनां तथा॥४२
द्वाभ्यां शरैस्त्रिभिश्चान्यान् पार्थो विव्याध मारिष॥ ते हन्यमानाः पार्थेन भीष्मं शांतनवं ययो॥४३॥ अगाधे मज्जमानानां भीष्मस्त्रा
तात दाभवत्॥ आपतद्भिश्च तैस्तत्र प्रभग्नं तावकं बलं संचुक्षुभे महाराज वातैरिव महार्णवः॥४४॥ इति भीष्मपर्वणि ०॥ संजय उवा
च॥ तथा प्रवृत्ते संग्रामे निवृत्ते च सुशर्मणि॥ प्रभग्नेषु च वीरेषु पांडवेन महात्मना॥१॥ क्षुभ्यमाणे बले तूर्णं सागरप्रतिमे तव॥ प्रत्यु
द्याते च गांगेये त्वरितं विजयं प्रति॥२॥ दृष्ट्वा दुर्योधनो राजन् रणे पार्थस्य विक्रमं॥ त्वरमाणः समभ्येत्य सर्वास्तानब्रवीन्नृपान्॥३॥ ते
षां च प्रमुखे शूरं सुशर्माणं महाबलं मध्ये सर्वस्य सैन्यस्य भृशं संहर्षयन् वच॥४॥ एष शांतनवो भीष्मो योद्धुकामो धनंजय॥ सर्वात्मना कुरु
श्रेष्ठ

त्यक्त्वा जीवितमात्मन ॥५॥ तं प्रयांतं परान् वीरान् सर्वसैन्येन भारत ॥ संयत्ताः समरे सर्वे पालयध्वं पितामहं ॥६॥ बाढमित्येवमुक्त्वा तु ता
न्यनीकानि सर्वशः ॥ नरेंद्राणां महाराज अनुजग्मुः पितामहं ॥७॥ ततः प्रयातः सहसा भीष्मः शांतनवोऽर्जुनं ॥ रणे भारत मायांतमा
ससाद महाबलं ॥८॥ महाश्वेताश्वयुक्तेन भीमवानरकेतुना ॥ महता मेघनादेन रथेनातिविराजता ॥९॥ समरे सर्वसैन्यानामुपा
यांतं धनंजयं ॥ अभवत्तुमुलो नादो भयाद्दृष्ट्वा किरीटिनं ॥१०॥ अभीषुहस्तं कृष्णं च दृष्ट्वादित्यमिवापरं ॥ मध्यंदिनगते सूर्ये न शेकु
रभिवीक्षितुं ॥११॥ तथा शांतनवं भीष्मं श्वेताश्वं श्वेतकार्मुकं ॥ न[illegible] शेकुः पांडवा द्रष्टुं श्वेतग्रहमिवोदितं ॥१२॥ स सर्वतः परिवृ
तस्त्रिगर्तैः सुमहात्मभिः ॥ भ्रातृभिः सह पुत्रैश्च तथा सैन्यैर्महारथैः ॥१३॥ भारद्वाजस्तु समरे मत्स्यं विव्याध पत्रिणा ॥ ध्वजं चास्य शरे
णाजौ धनुश्चैकेन चिच्छिदे ॥१४॥ तदपास्य धनुश्छिन्नं विराटो वाहिनीपतिः ॥ अन्यदादत्त वेगेन धनुर्भारसहं दृढं ॥१५॥ शरांश्चाशी
विषाकारान् ज्वलितान् पन्नगानिव ॥ द्रोणं त्रिभिः प्रविव्याध चतुर्भिश्चास्य वाजिनः ॥१६॥ ध्वजमेकेन विव्याध सारथिं चास्य प
चभिः ॥ धनुश्चैकेषुणा विध्यत्तत्राक्रुध्यद्द्विजर्षभः ॥१७॥ तस्य द्रोणो वधीदश्वाञ्छरैः सन्नतपर्वभिः ॥ अष्टाभिर्भरतश्रेष्ठ सूतमे
केन पत्रिणा ॥१८॥ स हताश्वादवप्लुत्य स्यंदनाद्धतसारथिः ॥ आरुरोह रथं तूर्णं पुत्रस्य रथिनां वरः ॥१९॥ ततस्तु तौ पितापुत्रौ भारद्वाजं र
थास्थितौ ॥ महता शरवर्षेण वारयामासतुर्बलात् ॥२०॥ भारद्वाजस्ततः क्रुद्धः शरमाशीविषोपमं ॥ चिक्षेप समरे तूर्णं शंखं प्रति जने
श्वर ॥२१॥ स तस्य हृदयं भित्वा पीत्वा ॥

॥भा०भी०॥
॥२९५॥

शोणितमाहवे ॥ जगामधरणींचापि लोहितार्द्रीकृतच्छविः ॥ २१ ॥ सपपातरणेतूर्णं भारद्वाजशराहतः ॥ छित्वाधनुः शरांश्चैव पितुरेवसमी
पतः ॥ २३ ॥ हतेस्वमात्मजंसदृष्ट्वाविराटः प्राद्रवद्भयात् ॥ उत्सृज्यसमरेद्रोणं व्यात्ताननमिवांतकं ॥ २४ ॥ भारद्वाजस्ततस्तूर्णं पांडवानांमहा
चमूं ॥ वारयामाससमरे शतशोथसहस्रशः ॥ २५ ॥ शिखंडिमपिमहाराज द्रोणिमासाद्यसंयुगे ॥ आजघानभ्रुवोर्मध्ये नाराचैस्त्रिभिराशुगैः
॥ २६ ॥ सबभौनरशार्दूलोललाटसंस्थितैस्त्रिभिः ॥ शिखरैः कांचनमयैर्मेरुस्त्रिभिरिवोच्छ्रितैः ॥ २७ ॥ अश्वत्थामाततः क्रुद्धोनिमेषा
र्द्धाच्छिखंडिनः ॥ सूतंरथंमथाराजंस्तुरगानायुधध्वजं ॥ २८ ॥ शरैर्बहुभिरुच्छिद्यपातयामाससंयुगे ॥ सहताश्वादवप्लुत्यरथाद्
रथिनांवरः ॥ २९ ॥ खड्गंसुनिशितंगृह्य विमलंचशरावरं ॥ श्येनवद्व्यचरत्क्रुद्धः शिखंडीशत्रुतापनः ॥ ३० ॥ सखड्गस्यमहाराजचरतस्तस्य
संयुगे ॥ नांतरंददृशेद्रोणिस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ३१ ॥ ततःशरसहस्राणि बहूनिभरतर्षभ ॥ प्रेषयामाससमरेद्रौणिःपरमकोपनः ॥ ३२ ॥
तामापतंतींसमरे शरवृष्टिंसुदारुणां ॥ असिनातीक्ष्णधारेण चिच्छेदबलिनांवरः ॥ ३३ ॥ ततोस्यविमलंद्रौणिः शतचंद्रंमनोरमं ॥
चर्माच्छिनदसिंचास्य खंडयामाससंयुगे ॥ ३४ ॥ शरैश्चबहुशोराजंस्तंचविव्याधपत्रिभिः ॥ शिखंडीतुततःखड्गंखंडितंतेनसायकैः ३५
आविध्यव्यसृजत्तूर्णं ज्वलंतमिवपन्नगं ॥ तमापतंतंसहसावज्राशनिसमंत्वरन् ॥ ३६ ॥ चिच्छेदसमरेद्रौणिः शतचंद्रमनोरमं ॥ शिखंडि
नंचविव्याधशरैर्बहुभिरायसैः ॥ ३७ ॥ शिखंडीतुभृशंराजंस्ताड्यमानःशितैःशरैः ॥ आरुरोहरथंतूर्णंमाधवस्यमहात्मनः ॥ ३८ ॥

॥राम॥
॥२९५॥

सात्यकिश्चिपिसंक्रुद्धोराक्षसेंद्रंमहाहवे॥ अलंवुषंशरैर्घोरैरभ्याकिरतसर्वशः॥३९॥ राक्षसेंद्रस्ततस्तस्यधनुश्छित्छेदभारत॥ अर्द्धचं
द्रेणसमरेतंचविव्याधसायकैः॥४०॥ मायांचराक्षसींकृत्वाशरवर्षैरवाकिरत्॥ तत्राद्भुतमपश्यामशैनेयस्यपराक्रमं॥ नासंभ्रम
द्यत्समरेवध्यमानःशितैःशरैः॥ ऐंद्रमस्त्रंचवार्ष्णेयोयोजयामासभारत॥४२॥ विजयाद्यमनुप्राप्तंमाधवेनमहात्मना॥ तदस्त्रंभ
स्मसात्कृत्वामायांताराक्षसींतदा॥४३॥ अलंवुषंशरैर्घोरैरभ्याकिरतसर्वशः॥ पर्वतंवारिधाराभिः प्रावृषीवबलाहकः॥४३॥ ततस्तथापी
ड्तिंतेनमाधवेनयशस्विना॥ प्रदुद्रावभयाद्रक्षोहित्वासात्यकिमाहवे॥४४॥ तमजेयंराक्षसेंद्रंसंख्येमघवताअपिशैनेयः॥ प्राणद
र्जित्वायोधानांतवपश्यतां॥४५॥ अवधीत्तावकांश्चापिसात्यकिःसत्यविक्रमः॥ निघ्नंतेर्वृष्णिभिर्वाणैस्तेद्रवंतभयार्दिताः॥४६॥ एतस्मि
न्नेवकालेतुद्रुपदस्यात्मजोवली॥ धृष्टद्युम्नोमहाराजतवपुत्रंजनेश्वर॥४७॥ छादयामाससमरेशरैःसन्नतपर्वभिः॥ सच्छाद्यमानोवि
श्रितैर्धृष्टद्युम्नेनमारिष॥४८॥ विव्यथेनचराजेंद्रतत्सुतोजनेश्वरः॥ धृष्टद्युम्नंचसमरेतूर्णंविव्याधपत्रिणा॥४९॥ षष्ट्याचत्रिंशता
चैवतदद्भुतमिवाभवत्॥ तस्यसेनापतिःक्रुद्धोधनुश्छिच्छेदमारिष॥५०॥ हयांश्चचतुरःशीघ्रंनिजघानमहावलः॥ शरैश्चैनंसुनिशितैः
शीघ्रंविव्याधसप्तभिः॥ सहताश्वान्महावाहुरवप्लुत्यरथाद्बली पदातिरसिमुद्यम्यप्राधावत्पार्षतंप्रति॥५२॥ शकुनिस्तुसमभ्येत्यसरा
जग्राहमहावलः॥ राजानंससर्वलोकस्यपश्यमानोपयत्स्वकं ५३ ततोन्नृपपराजित्यपार्षतःपरवीरहा॥७॥

शोणितमाहवे॥ जगाम धरणीं बाणो लोहिताङ्गीकृतच्छविः॥२१॥ स पपात रणे तूर्णं भारद्वाजशराहतः॥ छित्वा धनुः शरांश्चैव पितुरेव समी
पतः॥२३॥ हतं स्वमात्मजं सदृष्ट्वा विराटः प्राद्रवद्द्रुतम्॥ उत्सृज्य समरे द्रोणं व्यात्ताननमिवान्तकं॥२४॥ भारद्वाजस्ततस्तूर्णं पाण्डवानां महा
चमूं॥ वारयामास समरे शतशोथ सहस्रशः॥२५॥ शिखंड्यपि महाराज द्रोणिमासाद्य संयुगे॥ आजघान भ्रुवोर्मध्ये नाराचैस्त्रिभिराशुगैः॥
॥२६॥ स बभौ नरशार्दूलो ललाटसंस्थितैस्त्रिभिः॥ शिखरैः काञ्चनमयैर्मेरुस्त्रिभिरिवोच्छ्रितैः॥२७॥ अश्वत्थामा ततः क्रुद्धो निमेषा
र्द्धाच्छिखण्डिनः॥ सूतं रथं मेघाराज स्तुरगानायुधध्वजं॥२८॥ शरैर्बहुभिरुच्छिद्य पातयामास संयुगे॥ स हताश्वादवप्लुत्य रथाद्वै
रथिनां वरः॥२९॥ खड्गं सुनिशितं गृह्य विमलं च शरावरं॥ श्येनवद्व्यचरत्क्रुद्धः शिखण्डी शत्रुतापनः॥३०॥ स खड्गस्य महाराज चरतस्तस्य
संयुगे॥ नान्तरं ददृशे द्रौणिस्तदद्भुतमिवाभवत्॥३१॥ ततः शरसहस्राणि बहूनि भरतर्षभ॥ प्रेषयामास समरे द्रौणिः परमकोपनः॥३२॥
तामापतन्तीं समरे शरवृष्टिं सुदारुणां॥ असिनातीक्ष्णधारेण चिच्छेद बलिनां वरः॥३३॥ ततोस्य विमलं द्रौणिः शतचन्द्रं मनोरमं॥
चर्माच्छिनदसिं चास्य खण्डयामास संयुगे॥३४॥ शरैश्च बहुशो राजंस्तं च विव्याध पत्रिभिः॥ शिखण्डी तु ततः खड्गं खण्डितं तैः स सायकैः॥३५॥
आविध्य व्यसृजत्तूर्णं ज्वलन्तमिव पन्नगं॥ तमापतन्तं सहसा वज्राशनिसमस्वनं॥३६॥ चिच्छेद समरे द्रौणिः शतचन्द्रं मनोरमं॥ शिखण्डि
नं च विव्याध शरैर्बहुभिरायसैः॥३७॥ शिखण्डी तु भृशं राजंस्ताड्यमानः शितैः शरैः॥ आरुरोह रथं तूर्णं माधवस्य महात्मनः॥३८॥

1938

सात्यकिश्चपिसंक्रुद्धो राक्षसेंद्रं महाहवे ॥ अलंवुषं शरैर्घोरैरभ्याकिरत सर्वशः ॥३९॥ राक्षसेंद्रस्ततस्तस्य धनुश्छिछेद भारत ॥ अर्द्धचं
द्रेण समरे तं च विव्याध सायकैः ॥४०॥ मायां च राक्षसीं कृत्वा शरवर्षैरवाकिरत ॥ तत्राद्भुतमपश्याम शैनेयस्य पराक्रमं ॥ नासंभ्रम
द्यत्समरे वध्यमानः शितैः शरैः ॥ ऐंद्रमस्त्रं च वार्ष्णेयो योजयामास भारत ॥४२॥ विजयाद्यदनुप्राप्तं माधवेन महात्मना ॥ तदस्त्रं भ
स्मसात्कृत्वा मायां तां राक्षसीं तदा ॥४३॥ अलंवुषं शरैर्घोरैरभ्याकिरत सर्वशः ॥ पर्वतं वारिधाराभिः प्रावृषीव वलाहकः ॥४३॥ तत्तथापी
डितं तेन माधवेन यशस्विना ॥ प्रदुद्राव भयाद्रक्षो हित्वा सात्यकिमाहवे ॥४४॥ तमजेयं राक्षसेंद्रं संख्ये मघवता अपि ॥ शैनेयः प्राणद
र्जित्वा योधानां तव पश्यतां ॥४५॥ अवधीत्तावकांश्चापि सात्यकिः सत्यविक्रमः ॥ निशितैर्वहुभिर्वाणैस्तेद्रवंत भयार्द्दिताः ॥४६॥ एतस्मि
न्नेव काले तु द्रुपदस्यात्मजो वली ॥ धृष्टद्युम्नो महाराज तव पुत्रं जनेश्वर ॥४७॥ छादयामास समरे शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ संछाद्यमानो वि
शिखैर्धृष्टद्युम्नेन मारिष ॥४८॥ विव्यथे न च राजेंद्र तव पुत्रो जनेश्वरः ॥ धृष्टद्युम्नं च समरे तूर्णं विव्याध पत्रिणा ॥४९॥ षष्ट्या च त्रिंशता
चैव तदद्भुतमिवाभवत् ॥ तस्य सेनापतिः क्रुद्धो धनुश्चिच्छेद मारिष ॥५०॥ हयांश्च चतुरः शीघ्रं निजघान महावलः ॥ शरैश्चैनं सुनिशितैः
शीघ्रं विव्याध सप्तभिः ॥ स हताश्वान्महावाहुरवप्लुत्य रथाद्वली ॥ पदातिरसिमुद्यम्य प्राधावत्पार्षतं प्रति ॥५१॥ शकुनिस्तु समभ्येत्य रा
जगृद्धी महावलः ॥ राजानं स सर्वलोकस्य रथमारोपयत्स्वके ५२ ततो नृपं पराजित्य पार्षतः परवीरहा ॥७॥

सावध्यमानासमरेधार्त्तराष्ट्रीमहाचमू ॥ वेगान्बहुविधांश्चक्रेविषंपीत्वेवमानव: ॥ यथावज्रधर:पूर्वंसंग्रामेतारकामये ॥ तत्रदेवा:स
गंधर्वा:ऋषयश्चसमागता: ॥२५॥ विशेषंनस्मविविदुर्हैडिंबभगदत्तयो: ॥ यथासुरपति:शक्रस्त्रासयामासदानवान् ॥२६॥ तथैव
समरेराजन्द्रावयामासपांडवान् ॥ तेनविद्राव्यमाणास्तेपांडवा:सर्वतोदिशं ॥ त्रातारंनाभ्यविंदंतस्वेष्वनीकेषुभारत ॥ भैमसेनिं
रथस्थंतुतत्रापश्याममारत ॥२७॥ शेषाविमनसोभूत्वाप्राद्रवन्तमहारथा: ॥ निवृत्तेषुतुपांडूनांपुन:सैन्येषुभारत ॥२८॥ आसीन्निष्टानको
घोरस्तवसैन्यस्यसंयुगे ॥ घटोत्कचस्ततोराजन्भगदत्तंमहारणे ॥३०॥ शरै:प्रच्छादयामासमेरुंगिरिमिवांबुद: ॥ निहत्यताञ्छरान्रा
जाराक्षसस्यधनुश्छुत्तान् ॥३१॥ भैमिसेनरणेतूर्णंसर्वमर्मस्वताडयत् ॥ सताड्यमानोबहुभि:शरै:सन्नतपर्वभि: ॥३२॥ नविमथे
राक्षसेंद्रोभिद्यमानोऽद्रिवाचल: ॥ तस्यप्राग्ज्योतिष:क्रुद्धस्तोमरान्सचतुर्दश ॥३३॥ प्रेषयामाससमरेतांश्चचिच्छेदराक्षस: ॥ सतांश्छित्वा
महाबाहुस्तोमरान्निशितै:शरै: ॥३४॥ भगदत्तंचविव्याधसप्तत्याकंकपत्रिभि: ॥ तत:प्राग्ज्योतिषोराजाप्रहसन्निवभारत ॥ तस्याश्वां
श्चतुरोराजन्पातयामाससायकै: ॥ सहताश्वेरथेतिष्ठन्राक्षसेंद्र:प्रतापवान् ॥३६॥ शक्तिंचिक्षेपवेगेनप्राग्ज्योतिषगजंप्रति ॥ तामा ॥राम॥
पतंतींसहसाहेमदंडांप्रवेगितां ॥३७॥ त्रिधाचिच्छेदनृपति:साव्यकीर्यतमेदिनौ ॥ शक्तिंविनिहतांदृष्ट्वाहैडिंब:प्राद्रवद्भयात् ॥३८॥ ॥२२७॥

पेथद्रेणरणोपूर्वंनमुचिर्देवसत्तमः॥तंविजित्यरणोशत्रुंविक्रांतंख्यातपोडषं॥३९॥अजेयंसमरेराजन्यमेनवरुणेनचपांडवींसमरेसे
नांसंममर्दसकुंजरः॥४०॥यथावनगजोराजन्मृद्गंश्चरतिपद्मिनी॥मद्रेश्वरस्तथासमरेयमाभ्यांसहसंगतः॥४१॥स्वस्त्रीयौछादयांचक्रे
शरौघैःपांडुनंदनौ॥सहदेवस्तुसमरेमातुलंदृश्यसंगतं॥४२॥अवारयच्छरौघेणमेघोयद्वद्दिवाकरं॥छाद्यमानाःशरौघेणहृष्टरू
पतरोभवत्॥४३॥नयोश्चापिभवत्प्रीतिरतुलामातृकारणात्॥ततःप्रहस्यसमरेनकुलस्यमहारथ॥अश्वानुरोहततोयानश्चातुरश्चयश
स्विनः॥एकस्थौतुरणेशूरौदृढेविक्षिप्तकार्मुकौ॥४५॥मद्रराजरथंक्रुद्धौछादयामासतुःक्षणात्॥सछाद्यमानोबहुभिःशरैःसन्नतपर्व
भिः॥४६॥स्वस्त्रीयाभ्यांनरव्याघ्रोनाकंपतयथाचलः॥प्रहसन्निवतांचापिशरवृष्टिंजघानह॥४७॥सहदेवस्ततःक्रुद्धःशरमुद्यम्यवी
र्यवान्॥मद्रराजमभिप्रेक्ष्यप्रेषयामाससभारत॥सशरःप्रेषितस्तेनगरुत्मानिववेगवान्॥मद्रराजंविनिर्भिद्यनिपपातमहीतले॥४८॥
सगाढविद्धोव्यथितोरथोपस्थेमहारथः॥निषसादमहाराजकश्मलंचजगामह॥५०॥तंविसंज्ञंनिपतितंसूतःसंप्रेक्ष्यसंनिर्जितंमातु
लंयुगे॥अपोवाहरथेनाजौयमाभ्यामतिपीडितं॥दृष्ट्वामद्रेश्वररथंधार्तराष्ट्राःपराङ्मुखाः॥सर्वेविमनसोभूत्वानेदमस्तीत्यचिंतयन्
निर्जित्यमातुलंसंख्येमाद्रीपुत्रौमहारथौ॥दध्मतुर्मुदितौशंखौसिंहनादंविनेदतुः॥अभ्यद्रवेतांसंहृष्टौतवसैन्यंविशांपते॥यथादेवौच
मृराजन्निंद्रोपेंद्राविवामरौ॥५४इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणि॰॥संजयउवाच॥छ॥

ततोयुधिष्ठिरोराजामध्यंप्राप्तेदिवाकरे॥श्रुतायुषमभिप्रेक्ष्यचोदयामासवाजिनः॥१॥अभ्यधावत्ततोराजाश्रुतायुषमरिंदमं॥विनिघ्नन्
सायकैस्तीक्ष्णैर्नवभिर्नतपर्वभिः॥२॥ससंवार्यरणेराजन्प्रेषितोधर्मसूनुना॥शरान्सप्तमहेष्वासःकौंतेयान्समार्पयत्॥३॥तेतस्यकव
चंभित्वापपुःशोणितमाहवे॥असूनिवविचिन्वंतोदेहेतस्यमहात्मनः॥४॥रथश्रेष्ठोरथान्गर्भमोपार्थोन्यपातयत्॥केतुंनियंतिनंद
ष्ट्वाश्रुतायुःसचपार्थिवः॥५॥पांडवेनिशितैस्तीक्ष्णैराजन्विव्याधसप्तभिः॥ततःक्रोधात्प्रजज्वालधर्मराजोयुधिष्ठिरः॥६॥यथा
युगांतेभूतानिधक्ष्यन्निवहुताशनः॥क्रुद्धंतुपांडवंदृष्ट्वादेवगंधर्वराक्षसाः॥७॥प्रविव्यथुर्महाराजव्याकुलंचाप्यभूज्जगत्॥सर्वेषां
चैवभूतानामिदमासीन्मनोगतं॥८॥त्रीन्लोकानद्यसंक्रुद्धोनृपोयंधक्ष्यतीतिवै॥ऋषयश्चैवदेवाश्चचक्रुःस्वस्त्ययनंमहत्॥९॥
लोकानांत्वपशांत्यर्थंक्रोधितेपांडवेतदा॥सचक्रोधसमाविष्टःसृक्किणीपरिसंलिहन्॥१०॥दधारात्मवपुर्घोरंयुगांतादित्यसन्निभं॥
ततःसर्वाणिसैन्यानितावकानिविशांपते॥११॥निराशान्यभवंस्तत्रजीवितंप्रतिभारत॥सतुधैर्येणतंकोपंसंनिवार्यविशांपते॥१२॥
श्रुतायुषःप्रचिच्छेदमुष्टिदेशेमहद्धनुः॥अथैनंछिन्नधन्वानंनाराचेनस्तनांतरे॥निर्बिभेदरणेराजासर्वसैन्यस्यपश्यतः॥सत्व
रंचरणेराजंस्तस्यवाहान्महात्मनः॥१४॥निजघानशरैःक्षिप्रंसूतंचसुमहाबलं॥हताश्वंतुरथंत्यक्त्वादृष्ट्वाराज्ञस्तुपौरुषं॥१५॥

विप्रदुद्राववेगेनशुनापःसमदन्तदन्तस्मिन्जितेमहेष्वासेधर्मपुत्रेणसंयुगे ।१६। दुर्योधनबलंराजन्सर्वमासीत्पराङ्मुखं ॥ एतं
ष्कृत्वामहाराजधर्मराजोयुधिष्ठिरं ॥१७॥ आतानतोयथाकालंस्तवसेनांजघानह ॥ चेकितानस्त्ववार्ष्णेयोगौतमंरथिनांवरं
।१८॥ वृष्णस्तोसर्वसैन्यानोछादयामाससायके ॥ संनिवार्यशरांस्तांस्तुकृपःशारद्वतोयुधि ।१९॥ चेकितानंरणेयत्तंराजन्विव्याधं
पत्रिभिः ॥ अथापरेणभल्लेनधनुश्छित्वेदमारिष ।२०। सारथिंचास्यभल्लेनक्षिप्रहस्तोन्वपातयत् ॥ हयांश्चास्यावधीद्राजन्उभौ
तौपार्ष्णिसारथी ।२१॥ सोवपुत्सरथात्तूर्णंगदांजग्राहसात्वतः । सतयावीरघातिन्यागदयागदिनांवरः ॥२२ गौतमस्यहयान्हत्वा
सारथिंचास्यपातयत् ॥ भूमिष्ठोगौतमस्तस्यशरांश्चिक्षेपषोडश ।२३। तेशराःसात्वतंभित्वाप्रविशंतधरणीतलं ॥ चेकितानस्त
तःक्रुद्धःपुनश्चिक्षेपतांगदां ।२४। गौतमस्यवधाकांक्षीवृत्रस्येवपुरंदरः ॥ तामापतंतींविपुलामश्मगर्भांमहागदां ।२५। शरैरने
कसाहस्रैर्वारयामासगौतमः ॥ चेकितानस्ततःखड्गंकोशादुद्धृत्यभारत ॥२६। लाघवंपरमास्थायगौतमंसमुपाद्रवत् । गौतमो
पिधनुस्त्यक्त्वाप्रगृह्यासिंसुसंयुतः ॥२७॥ वेगेनसमहाराजचेकितानमुपाद्रवत् ॥ तावुभौबलसंपन्नौनिस्त्रिंशवरधारिणौ ।२८॥
निस्त्रिंशाभ्यांसुतीक्ष्णाभ्यामन्योन्यंसंततक्षतुः ॥ निस्त्रिंशवेगाभिहतौततस्तौपुरुषर्षभौ ।२९। धरणीमनुसंप्राप्तौसर्वभूतनिषे
वितौ ॥ मूर्छयाभिपरीतांगौव्यायामेनविमोहितौ ॥३०॥ ७॥

॥भा०भी०॥
॥२९६॥

ततोभ्यधावद्वेगेन पतोत्कर्षा सहिस्सुतया॥ चेकितानं तथाभूतं दृष्ट्वा समरदुर्जये॥ रथमारोपयच्चैनं सर्वसैन्यस्य पश्यतः॥ तथैव शकु
निः भ्रातः भूपालस्तव विशांपते॥३२॥ आरोपयद्रथं तूर्णं गोत्तमरथिनां वरः॥ सोमदत्तिं तथा क्रुद्धो धृष्टकेतुर्महाबलः॥३३॥ नवत्या नि
शितैर्बाणै राजन्विव्याध वक्षसि॥ सोमदत्तिरुरस्थैस्तैर्भृशं वाणैरशोभत॥३४॥ मध्यंदिने महाराज रश्मिभिस्तपनो यथा॥ भूरिश्र
वास्तु समरे धृष्टकेतुं महारथं॥३५॥ हतसूतहयं चक्रे विरथं सायकोत्तमैः॥ विरथं चैनमालोक्य हताश्वं हतसारथिं॥३६॥ महता
शरवर्षेण छादयामास संयुगे॥ स च तं रथमुत्सृज्य धृष्टकेतुर्महामनाः॥३७॥ आरुरोह ततो यानं शतानीकस्य मारिष॥ चित्रसेनो
विकर्णश्च राजन्दुर्मर्षणस्तथा॥३८॥ रथिनो हेमसन्नाहाः सौभद्रमभिदुद्रुवुः॥ अभिमन्योस्ततस्तेस्तु घोरं युद्धमवर्त्तत॥३९॥ शरी
रस्य यथा राजन्वातपित्तकफैस्त्रिभिः॥ विरथांस्तव पुत्रांस्तु कृत्वा राजन्महाहवे॥४०॥ न जघान नरव्याघ्रः स्मरन्भीमवचस्तदा॥ ततो
राज्ञां बहुशतैर्गजाश्वरथपायिभिः॥४१॥ संवृतं समरे भीष्मं देवैरपि दुरासदं॥ प्रायात्तु शीघ्रमुद्दीक्ष्य परित्रातुं सुतांस्तव॥४२॥ अभिम
न्युं समुद्दिश्य बालमेकं महारथं॥ वासुदेवमुवाचेदं कौन्तेयः श्वेतवाहनः॥४३॥ चोदय पार्थान्हृषीकेश यत्रैते बहुला रथाः॥ एते ॥राम॥
हि बहवः शूराः कृतास्त्रा युद्धदुर्मदाः॥४४॥ यथा न हन्युर्नः सेनां तथा माधव चोदय॥ एवमुक्तः सवार्ष्णेयः कौन्तेयेनामितौजसा॥४५॥ ॥२९६॥

रथंध्वजैर्हयैर्युक्तैःप्रेषयामाससंयुगे॥ निघ्नानकोमहानासीत्तवसैन्यस्यमारिष।४६।यदर्जुनोरणेक्रुद्धःसंयातस्तावकान्प्रति॥समा
साधनुकोत्रेयोरणेत्रस्तान्भीष्मरक्षिताः॥सुशर्माणमथोराजन्निदंवचनमब्रवीत्॥जानामित्वांयुधिश्रेष्ठमन्येतेपूर्ववैरिणो
४८॥अनयस्याद्यसंप्राप्तंफलंपश्यसुदारुणं॥अद्यत्वांदर्शयिष्यामिपूर्वप्रेतान्पितामहान्॥एवंब्रुवतस्तस्यबीभत्सोःश
त्रुतापनः॥श्रुत्वापिपरुषंवाक्यंसुशर्मारथयूथपः।५०॥नचैनमब्रवीत्किंचिच्छुभंवायदिवाशुभं॥अभिगत्वार्जुनंवीरराजभि
र्बहुभिर्वृतः॥५१॥पुरस्तात्पृष्ठतश्चैवपार्श्वतश्चैवसर्वशः॥परिवार्यार्जुनंसंख्येतवपुत्रामहारथाः॥५२॥शरैःसंछादयामासुर्मे
घाइवदिवाकरं॥ततःप्रववृतेघोरःसंग्रामःशोणितोदकः॥५३॥तावकानांचसमरेपाडवानांचभारत॥इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्व
णि०॥संजयउवाच॥सतुद्यमानस्तुशरैर्धनंजयःपदाहतोनागइवश्वसन्बली॥बाणेनबाणेनमहारथानांचिच्छेदचापानिरणेप्रस
ह्य॥१॥चिच्छेदचापानिचतानिराज्ञांतेषांरणेवीर्यवतांक्षणेन॥विव्याधबाणैर्युगपन्महात्मानिःशेषतांतेष्वथमन्यमानः॥२॥
निपेतुराजौरुधिरप्रदिग्धाःसंताडिताःशक्रसुतेनराजन्॥विभिन्नगात्राःपतितोत्तमांगागतासवश्छिन्नतनुत्रकायाः॥३॥मही
गताःपार्थबलाभिभूताविचित्ररूपायुगपद्विनेशुः॥दृष्ट्वाहतांस्तान्युधिराजपुत्रांस्त्रिगर्तराजःप्रययौरथेन॥४॥

॥भा०भी०॥ तेषां रथानामथ पृष्ठगोपाद्वात्रिंशदभ्यपतंत पार्थं ॥ तथैव तेषां परिवार्य पार्थं विकृष्य चापानि महारवाणि ॥ अवीवृषन्बाण
॥२२०॥ महौघवृष्ट्या यथा गिरिं तोयधरा जलौघैः ॥ सपीड्यमानस्तु शरौघवृष्ट्या धनंजयस्तान् युधि जाततरोष ॥ ६ षष्ट्या शरैः संयति तैलधौतै
र्जघान तानप्यथ पृष्ठगोपान् ॥ षष्टिं रथांस्तान् विजित्य संख्ये धनंजयः प्रीतिमनाय शस्वी ॥ ७ ॥ अथात्वरद्भीष्मवधाय जिष्णुर्बलानि रा
ज्ञां समरे निहत्य ॥ त्रिगर्तराजो निहतान् समीक्ष्य महात्मनानानथ बंधुवर्गान् ॥ ८ रणे पुरस्कृत्य नराधिपांस्तान् जगाम पार्थं त्वरितो वधाय
अभिद्रुतं चास्त्रविदां वरिष्ठं धनंजयं वीक्ष्य शिखंडिमुख्याः ॥ ९ ॥ अभ्युद्ययुस्ते शितशस्त्रहस्ता रिरक्षिषंतो रथमर्जुनस्य पार्थोपि ता
नापततः समीक्ष्य त्रिगर्तराज्ञा सहितान्नृवीरान् ॥ १० विध्वंसयित्वा समहाधनुष्मान् गांडीवमुक्तैर्निशितैः पृषत्कैः ॥ भीष्मं यिया
सुर्युधि संददर्श फाम्महो २ दुर्योधनं सैंधवादींश्च शत्रु ॥ ११ आवारयित्वा तु नथ स जयाय मुहूर्तमायोध्य रथेन वीरः ॥ उत्सृज्य राजान
मनंतवीर्यो जयद्रथादींश्च नृपान्महौजाः ॥ १२ ययौ ततो भीमबलो मनस्वी गांगेयमाजौ शरचापपाणिः ॥ युधिष्ठिरश्चोग्रबलो महात्मा
समाययौ त्वरितो जातकोपः ॥ १३ मद्राधिपं समभित्यज्य संख्ये स्वभागप्राप्तमनंतकीर्तिः ॥ सार्द्धं समाद्रीसुतभीमसेनैर्भीष्मं ययौ शांतन ॥राम॥
वं रणाय ॥ १४ ते संप्रयुक्तैः समहारथाग्र्यैर्गंगासुतः स समरे चित्रयोधी न विव्यथे शांतनवो महात्मा समागतैः पांडुसुतैः समस्तैः ॥ १५ ॥२२०॥
अथैत्य राजा युधि सत्यसंधो जयद्रथोत्युग्रबलो मनस्वी ॥ १६ ॥

चिछेद चापानि महारथानां प्रसह्य तेषां धनुषा रवेण ॥१६॥ युधिष्ठिरं भीमसेनं यमौ च कृष्णं च पार्थं युधि जातकोप ॥ दुर्योधनो वैरि विघोम
हात्मा जघान वाणैरनलप्रकाशैः ॥१७॥ कृपेण शल्येन नृपालेन चैव तथा विभो विन्नतसेनेन चासौ जौ ॥ विद्धः शरैस्तैर्निविड्ह्य को
पैर्द्वीय यथा दैउरगैः समन्तैः ॥१८॥ छिन्नायुधं शान्तनवेन राजा शिखण्डिनं प्रेक्ष्य प्रजातकोपः ॥ अजातशत्रुः समरे महात्मा शिखं
डिनं क्रुद्धमुवाच वाक्यं ॥१९॥ उक्तास्तथा त्वं पितुरग्रतो मामहं हनिष्यामि महाव्रतं तं ॥ भीष्मं शरौघैर्विमलार्कवर्णैः सत्यं वदामीति कृ
ताप्रतिज्ञा ।२०॥ त्वयानचैनासफलां करोषि देवव्रतं यन्न निहंसि युद्धे ॥ मिथ्याप्रतिज्ञो भव मा नरवीर रक्षस्व धर्मं च यशः कुलं च ॥२१॥ प्रेक्ष
स्व भीष्मं युधि भीमवेगं सर्वांस्तपन्तं मम सैन्यसंघान् ॥ शरौघजालैरतितिग्मतेजाः कालो यथा कालकृतः क्षणेन ॥२२॥ निकृत्तचापः समरे
नयेक्षः पराजितः ॥ शान्तनवेन राज्ञा ॥ विहाय बन्धूनथ सोदरांश्च क्व यासि सेनानुरूपं तवैव ॥२३॥ दृष्ट्वा हि भीष्मं तममन्तवीर्यं भग्नं च सै
न्यं द्रवमाणमेतत् ॥ भीतोसि नूनं द्रुपदस्य पुत्र तथा हि ते मुखवर्णोप्रहृष्टः ॥२४॥ अज्ञायमानेन धनंजयेन महाहवे प्रप्रयुक्तेन्द्र वीरं
कथं हि भीष्मात्प्रथितः पृथिव्यां भयं त्वमद्य प्रकरोषि वीर ॥२५॥ स धर्मराजस्य वचो निशम्य रूक्षाक्षरं विप्रलापापविद्धं ॥ प्रत्यादेशं स
न्यमानो महात्मा व्रतत्वरो भीष्मवधाय राजन् ॥२६॥ तमापतन्तं महता जवेन शिखण्डिनं भीष्ममभिद्रवन्तं ॥ आवारयामास हि शल्य एनम
स्त्रेण घोरेण सुदुर्जयेन ॥२७॥ सं चापि दृष्ट्वा समुदीर्यमाणमस्त्रं युगान्ताग्निसमप्रकाशं ७॥

नसंग्रामुख्यद्रुपदस्यपुत्रोराजन्महेंद्रप्रतिमप्रभाव ॥२८॥ तस्योचतत्रैवमहाधनुष्माञ्छरैस्तदास्त्रंप्रतिवाध्यमानः ॥ अथाद्रदेवारुणामन्यदस्त्रमु
ग्रंशिखंडीप्रतिघातमस्य ॥२९॥ तदस्त्रमस्त्रेणनिवार्यमाणारवस्याः सुसदृहशुः पार्थिवाश्चभीष्मस्तुराजन्समरेमहात्माधनुःसचित्रंध्वज
मेवचापि ॥३०॥ छित्वानदत्पांडुसुतस्यवीरोयुधिष्ठिरस्याजमीढस्यराजन्ः ततःसमुत्सृज्यधनुःसबाणंयुधिष्ठिरोवीक्ष्यभयाभिभूतं ॥३१॥
गदांप्रगृह्याथपपातसंख्येजयद्रथंभीमसेनःपदातिः ॥ तमापतंतंमहताजवेनजयद्रथःसगदंभीमसेनं ॥३२॥ विव्याधघोरैर्यमदंडक
ल्पैः ॥ शितैःशरैर्नवभिःसमंतात् ॥ अचिंतयित्वासशरांस्तरस्वीवृकोदरःक्रोधपरीतचेताः ॥३३॥ जघानवाहान्समरेसमस्तान्पार
शजान्सिंधुराजस्यसंख्ये ॥ ततोभिवीक्ष्याप्रतिमप्रभावस्तवात्मजस्त्वरमाणोमारथेन ॥३४॥ अभ्याययौभीमसेनंनिहंतुंसमुद्यतास्त्रः
सुरराजेकल्पः ॥ भीमोप्यथैनंसहसाविनद्यप्रत्युद्ययौगदयातर्जमानः ॥३५॥ समुद्यतांतांयमदंडकल्पांदृष्ट्वागदांतेकुरवः ॥ समंतात्
विहायसर्वेतवपुत्रमुग्रंभैमींगदांतांपरिहर्तुकामाः ॥३६॥ अपाक्रामंस्तुमुलेतेविमर्देसुदारुणेभारतमोहनीये ॥ अमूढचेतास्त्वथ
चित्रसेनोमहागदामापतंतींनिरीक्ष्य ॥३७॥ रथंसमुत्सृज्यपदातिराजौप्रगृह्यखड्गंविपुलंचचर्म ॥ अवप्लुतःसिंहइवाचलाग्राज्जगाम
तंभूमिपभूमिदेशं ॥३८॥ गदापिसाप्राप्यरथंसुचित्रंसाश्वंससूतंविनिहत्यसंख्ये ॥७॥

जगाम भूमिं ज्वलिता महोल्का भ्राजोवराज्ञामिव संचरंती ॥ ३९ ॥ आश्चर्यरूपं सुमहत्त्वदीया दृष्ट्वैव ते भ्रातरः संप्रहृष्टाः सर्वे विनेदुः सहिता ॥
समंतात् पुपूजिरे त्वत्पुत्रं सुसैन्या ॥ ४० ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि ० ॥ संजय उ० ॥ विराटस्तु समासाद्य चित्रसेनं मनस्विनं रथमारो
पयामास विकर्णस्तनपस्तव ॥ १ ॥ तस्मिंस्तथा वर्त्तमाने तुमुले संकुले भृशं ॥ भीष्मः शांतनवस्तूर्णं युधिष्ठिरमुपाद्रवत् ॥ २ ॥ ततः सर
थनागाश्वाः समकंपंत संजयाः ॥ मृत्योरास्यमनुप्राप्तं मेनिरे च युधिष्ठिरं ॥ युधिष्ठिरोपि कौरव्यो यमाभ्यां सहितः प्रभुः ॥ महेष्वासं
नरव्याघ्रं भीष्मं शांतनवं ययौ ॥ ४ ततः शरसहस्राणि प्रमुंचन्पांडवो युधि ॥ भीष्मं संछादयामास यथा मेघो दिवाकरं ॥ ५ ॥ तेन सम्य
क्प्रणीतानि शरजालानि भागशः ॥ प्रतिजग्राह गांगेयः शतशोथ सहस्रशः ॥ ६ ॥ तथैव शरजालानि भीष्मेणास्तानि मारिष ॥ आ
काशे समदृश्यंत खगमानां व्रजा इव ॥ ७ ॥ निमेषार्धेन कौंतेयं भीष्मः शांतनवो युधि ॥ अदृश्यं समरे चक्रे शरजालेन भागशः ॥ ८ ॥
ततो युधिष्ठिरो राजा कौरव्यस्य महात्मनः ॥ नाराचं प्रेषयामास क्रुद्ध आशीविषोपमं ॥ ९ ॥ असंप्राप्तं तु तं क्षुरप्रेण महारथः ॥ चि
च्छेद समरे राजन् भीष्मस्तस्य धनुश्च्युतं ॥ १० ॥ तं तु छित्वा रणे भीष्मो नाराचं कालसन्निभं ॥ निजघ्ने कौरवेंद्रस्य हयान्कांचनभूषणान् ॥ ११ ॥
हताश्वं तु रथं त्यक्त्वा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ आरुरोह रथं तूर्णं नकुलस्य महात्मनः ॥ १२ ॥ यमावपि च संक्रुद्धो समासाद्य रणे तदा शरैः संछादया

॥ भा० भी० ॥
॥ २२२ ॥

तौतु दृष्ट्वा महाराज भीष्मबाणप्रपीडितौ जगामाश्च परां चिंतां भीष्मस्य वधकांक्षया ॥ १४ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजन् राज्ञस्तान्समचोदयत् ॥ भी
ष्मं रणे तत नवं संख्येनिहतेति सुसुहृद्गणान् ॥ १५ ॥ ततस्ते पार्थिवाः सर्वे श्रुत्वा पार्थिवभाषितं ॥ महता रथवंशेन परिवव्रुः पितामहं ॥ १६
स समंतात्परिहृतः पिता देवव्रतस्तव ॥ चिक्रीड धनुषा राजन् पातयानो महारथान् ॥ १७ ॥ तं चरंतं रणे पार्था ददृशुः कौरवं युधि ॥ मृगम
ध्यप्रविष्टं वै यथा सिंहं महावने ॥ १८ ॥ तर्जयानं रणे शूरांस्त्रासयानं च सायकैः ॥ दृष्ट्वा त्रेसुर्महाभीष्मः पातयामास सयुगे ॥ १९ ॥ ताले
भ्य इव पक्वजि फलानि कुशलो नरः ॥ पातद्विश्च महाराज शिरोभिर्धरणीतले ॥ बभूव तुमुलः शब्दः पततामश्मनामिव ॥ तस्मिन् सु
तुमुले युद्धे वर्त्तमाने भयानके ॥ २१ ॥ सर्वेषामेव सैन्यानामासीद्व्यतिकरो महान् ॥ भिन्नेषु तेषु व्यूहेषु क्षत्रिया इतरेतरं ॥ एकमेकं स
माहूय युद्धायैवोपतस्थिरे ॥ शिखंडी तु समासाद्य भारतानां पितामहं ॥ २३ ॥ अभिदुद्राव वेगेन तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ अनादृत्य
ततो भीष्मस्तं शिखंडिनमाहवे ॥ २४ ॥ प्रययौ संजयान् क्रुद्धः स्त्रीत्वं चिंत्य शिखंडिनः ॥ संजयास्तु ततो हृष्टा दृष्ट्वा भीष्मं महारथं ॥ २५
सिंहनादान्बहुविधांश्चक्रुः शंखविमिश्रितान् ॥ ततः प्रववृते युद्धं व्यतिषक्तरथद्विप ॥ २६ ॥ अपरां दिशमास्थाय स्थिते सवितरि प्र
भो ॥ धृष्टद्युम्नोऽथ पांचाल्यः सात्यकिश्च महारथः ॥ २७ ॥ पीडयंतौ भृशं सैन्यं शक्तितोमरवृष्टिभिः ॥ शरैर्बहुविधै राजन् जघ्नुस्तावकान् रणे २८

॥ राम ॥
॥ २२२ ॥

तेहन्यमानाःसमरेतावकाःपुरुषर्षभ॥आर्य्यांयुद्धमतिंकृत्वानत्यजंतिस्मसंयुगे॥२८॥यथोत्साहंचसमरेजघ्नुर्लोकेमहारथाः॥मत्रा
क्रंदोमहानासीत्तावकानांमहात्मना॥वध्यतांसमरेराजन्पार्थेनेनमहात्मना॥तंश्रुत्वानिनदंघोरंतावकानांमहारथौ॥३१॥विंदानु
विंदावावंत्यौपार्थंप्रत्युपस्थितौ॥तौनस्पतुरगान्हत्वात्वरमाणौमहारथौ॥३२॥छादयामासतुरुभौशरवर्षेणपार्थेन॥अवप्लुत्या
थपाचाल्पोरथात्तूर्णंमहारथ॥३३॥आरुरोहरथंतूर्णंसात्यकेःसुमहात्मनः॥ततोयुधिष्ठिरोराजामहत्यासेनयावृत्त॥३४॥आवमो
ग्रामरेक्रुद्धावधावतपरंतप॥तथैवतवपुत्रोपिसर्वोद्योगेनमारिष॥३५॥विंदानुविंदौसमरेपरिवार्यावतस्थिवान्॥अर्जुनश्चापि
सक्रुद्धःक्षत्रियान्क्षत्रियर्षभ॥३६॥अयोधयत्तसंग्रामेवज्रपाणिरिवासुरान्॥द्रोणश्चसमरेक्रुद्धःपुत्रस्यप्रियकृत्तव॥३७॥वध
मत्सर्वपांचालांस्तूलराशिमिवानलः॥दुर्योधनपुरोगास्तुपुत्रास्तवविशांपते॥परिवार्यरणेभीष्मंयुयुधुःपांडवैःसह॥ततोदुर्यो
धनोराजालोहितायतिभास्करे॥३८॥अब्रवीत्तावकान्सर्वांस्त्वरध्वमितिभारत॥युध्यतांतुतथातेषांकुर्वतांकर्मदुष्करं॥४०॥अस्तंगिरि
मथारूढेनप्रकाशितभास्करे॥प्रावर्त्ततनदीघोराशोणितौघतरंगिणी॥४१॥गोमायुगणसंकीर्णाक्षणेनसरणादामुखे॥शिवाभिरा
शिवाभिश्चप्रमंतीभिःसमंततः॥४२॥घोरमायोधनंजज्ञेभूतसंघसमाकुलं॥राक्षसाश्चपिशाचाश्चतथान्येपिशिताशनाः॥४३॥स
मंततोव्यदृश्यंतशतशोथसहस्रशः॥अर्जुनोथसुशर्मादीनराज्ञःसहपदानुगान्॥४४॥

विजित्य पृतनामध्ये ययौ स्वशिविरं प्रति॥ युधिष्ठिरोपि कौरव्यो भ्रातृभ्यां सहितस्तदा॥४५॥ ययौ स्वशिविरं राजन्निशायां सेनयावृतः॥ भी
मसेनोपि राजेंद्र दुर्योधनमुखान्रथान्॥४६॥ अविजित्य ततः संख्ये पययौ स्वशिविरं प्रति॥ दुर्योधनोपि नृपतिः परिवार्य चमूं रणे॥४७॥
भीष्मं शांतनवं तूर्णं प्रयातः शिविरं प्रति॥ द्रोणो द्रौणिः कृपः शल्यः कृतवर्मा च सात्वतः॥४८॥ परिवार्य चमूं सर्वे प्रययुः शिविरं प्रति
तथैव सात्यकी राजन्धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः॥४९॥ परिवार्य रणे योधान्ययतुः कुरुभिः सह॥ अविशंत महाराज पूजयंतः परस्परं
॥५०॥ रक्षां कृत्वात्मनः शूरा दृष्ट्वा गुल्मान्यथाविधि॥ अपनीय ततः शल्यान्स्नात्वा च विविधैर्जलैः॥५१॥ कृतस्वस्त्ययनाः सर्वे स्तूय
मानाश्च वंदिभिः॥ गीतवादित्रशब्देन चिक्रीडुस्ते यशस्विनः॥५२॥ मुहूर्तादिव तत्सर्वमभवत्स्वर्गसंमितं॥ न हि युद्धकथां कांचित्तत्र चक्रु
र्महारथाः॥५३॥ ते प्रसुप्ते बले तत्र परिश्रांतजनेन्नृप॥ हस्त्यश्वबहुले राजन्प्रेक्षणीये बभूवतुः॥५४॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि
सप्तमदिवसयुद्धे समाप्तम्॥ संजय उ०॥ परिणाम्य निशां तां तु सुखसुप्ता जनेश्वरा॥ कुरवः पांडवाश्चैव पुनर्युद्धाय निर्ययुः॥१॥ तत
तः शब्दो महानासीत्सैन्ययोरुभयोरपि॥ निर्गच्छमानयोः संख्ये सागरप्रतिमो महान्॥२॥ ततो दुर्योधनो राजा चित्रसेनो विविंश
तिः॥ भीष्मश्च रथिनां श्रेष्ठो भारद्वाजः स वै द्विजः॥३॥ एकीभूताः सुसंयत्ताः कौरवाणां महारथाः॥ व्यूहाय निदधू राजन्पांडवान्प्र
ति दंशिताः॥४॥ भीष्मः कृत्वा महाव्यूहं पिता तव विशांपते॥५॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सागरप्रतिमं घोरं वाहिनीव्राततरंगिणं ॥५॥ अग्रतः सर्वसैन्यानां भीष्मः शांतनवो ययौ ॥ मालवैर्दाक्षिणात्यैश्च आवंत्यैश्च समन्वितः
।६। ततोनंतरमेवासीद्भारद्वाजः प्रतापवान ॥ माधवेश्च कलिंगेश्च पिशाचेश्च विशापते ॥७॥ प्रग्ज्योतिषादनु नृपः कोशल्योथ बृह
द्वलः ॥ मेकलैस्त्रिपुरैश्चैव चाचिवुकैश्च समन्वितः ॥८॥ बृहद्बलः ततः शूरस्त्रैगर्तः प्रस्थलाधिप ॥ कांबोजैर्बहुभिः सार्द्धं यवनैश्च स
हस्रशः ॥९॥ द्रौणिस्तु रभसः शूरस्त्रिगर्ताननु भारत ॥ प्रययौ सिंहनादेन नादयानो धरातलं ॥१०॥ तथा सर्वेण सैन्येन राजा दुर्योधनस्त
दा । द्रोणोरनंतरं प्रायात्सोदरैः परिवारितः ॥११॥ दुर्योधनादनु ततः कृपः शारद्वतो ययौ ॥ एवमेष महाव्यूहः प्रययौ सागरोपमः ।१२
रेजुस्तत्र पताकाश्च श्वेतछत्राणि वा विभो ॥ अंगदान्यथ चित्राणि तोमराणि धनूंषि च ॥१३॥ तं तु दृष्ट्वा महाव्यूहं तावकानां महारथः
युधिष्ठिरोब्रवीत्तूर्णं पार्थं तं पृतनापतिं ॥१४ पश्य व्यूहं महेष्वास निर्मितं सागरोपमं ॥ प्रतिव्यूहं त्वमपि मे कुरु पार्थ तत्सत्वरं ।१५। ततः सपा
र्षतः शूरो व्यूहं चक्रे सुदारुणं ॥ शृंगाटकं महाराजपरव्यूहविनाशकं ।१६॥ शृंगाभ्यां भीमसेनश्च सात्यकिश्च महारथः ॥ रथैरनेकसाह
स्रैस्तथा हयपदातिभिः ॥१७॥ नाभ्यामभून्नरश्रेष्ठः श्वेताश्वः कृष्णसारथिः ॥ मध्ये युधिष्ठिरो राजा माद्रीपुत्रौ च पांडवौ ॥१८॥ तथेतरे स
हेष्वासाः ॥ सर्वसैन्या महारथाः ॥ व्यूहं तं पूरयामासुर्व्यूहशास्त्रविशारदाः ॥१९॥ अभिमन्युस्ततः पश्चाद्विराटश्च महारथः ॥ द्रौपदेयाश्च
संहृष्टा राक्षसाश्च घटोत्कच ॥ एवमेतं महाव्यूहं व्यूह्य भारत पांडवाः ॥ अतिष्ठन समरे शूरा योद्धुकामा जयैषिणः ॥ भेरीशब्दश्च तुमुला
विमिश्राः शंखनिस्वनैः ।७॥

स्वेदितास्फोटितो कुष्टाः सुभीमाः सर्वतो दिशः ॥२२॥ ततः भृशं समासाद्य समरे ते परस्परं नेत्रैरनिमिषै राजन्नवेक्षंत परस्परं ॥२३॥ नाम
भिस्ते मनुष्येंद्र पूर्वं योधाः परस्परं ॥ युद्धूपसमवर्त्तंत समाह्वयेतरेतरं ॥२४॥ ततः प्रवर्त्तते युद्धं घोररूपं भयानकं । तावकानां परेषां च ।
निघ्नतामितरेतरं ॥२५॥ नाराचा निशिताः संख्ये संपतंति स्म भारत ॥ व्यात्तानना भयकरा उरगा इव सर्वशः ॥२६॥ निष्पेतुर्विमलाः श
क्त्यस्तैलधौताः समंततः ॥ अंबुदेभ्यो यथा राजन् भ्राजमाना शतह्रदाः ॥२७॥ गदाश्च विमलैः पट्टैर्हेमवद्भिर्विभूषिताः ॥ पतंत्यस्त
त्र दृश्यंते गिरिशृंगोपमाः शुभाः ॥२८॥ निस्त्रिंशाश्च व्यराजंत विमलांबरसन्निभाः ॥ आर्षभाणि च चर्माणि शतचंद्राणि भारत
अशोभंत रणे राजन् पतमानानि सर्वशः ॥ तेन्योन्यं समरे सेने युध्यमाने नराधिप ॥३०॥ अशोभेतां यथा देवदैत्यसेन्ये समुद्यते ॥ अ
भ्यद्रवंत समरे तेन्योन्यं च समंततः ॥३१॥ रथास्तु रथिभिस्तूर्णं प्रेषिताः परमाहवे । युगैर्युगानि संश्लिष्य युयुधुः पार्थिवर्षभाः ॥ दंति
नां युध्यमानानां संघर्षात्पावकोभवत् । दंतेषु भरतश्रेष्ठ सधूमः सर्वतो दिशः ॥३३॥ प्रासैरभिन्हिताः केचिद्गजयोधाः समंततः
पतमानाः स्म दृश्यंते गिरिशृंगाद्द्वावन्नः ॥३४॥ पदाताश्चाप्य दृश्यंत निघ्नंतो हि परस्परं ॥ चित्ररूपधराः शूराः नखरप्रासयोधिनः
३५॥ अन्योन्यं ते समासाद्य कुरुपांडवसैनिकाः ॥ शरैर्नानाविधैर्घोरै रणे निन्युर्यमक्षयं । तत्र शांतनवो भीष्मो रथघोषेण नाद
यन् ॥ अभ्यागमद्रणे पांडून् धनुः शब्देन मोहयन् ॥३७॥ पांडवानां रथाश्चापि नदंतो भैरवं रवं ॥ अभ्यद्रवंत संयत्ता धृष्टद्युम्नपुरोग
माः ॥३८

ततः प्रववृते युद्धं तव तेषां च भारत। न तत्र रथनागानां संनिषक्के परस्परं ॥३६॥ इति श्रीभीष्मपर्वणि ७ संजय उ० ॥ भीष्मं तु समरे क्रुद्धं पत
पंतं समंततः ॥ न शेकुः पांडवा द्रष्टुं तपंतमिव भास्करं ॥१॥ ततः सर्वाणि सैन्यानि धर्मपुत्रस्य शासनात् ॥ अभ्यधावंत गांगेयं मर्दयं
तं निशितैः शरैः ॥२॥ स तु भीष्मो रणश्लाघी सोमकान्सहसृंजयान् ॥ पांचालांश्च महेष्वासान्पातयामास सायकैः। ते वध्यमाना
भीष्मेण पांचालाः सोमकैः सह ॥ भीष्ममेवाभ्ययुस्तूर्णं त्यक्त्वा मृत्युकृतं भयं ॥४॥ स तेषां रथिनां वीरो भीष्मः शांतनवो बली ॥ चिच्छे
द समरे राजन्बाहूनथ शिरांसि च ॥५॥ विरथान्रथिनश्चक्रे पिता देवव्रतस्तव ॥ पतितान्युत्तमांगानि हयेभ्यो हयसादिनां ॥६॥
निर्मनुष्यांश्च मातंगान्निर्दृस्तानिव पर्वतान् ॥ अपश्याम महाराज भीष्मास्त्रेण प्रमोहितान् ॥७॥ न तत्रासीत्पुमान्कश्चित्पांडु
वानां विशांपते ॥ अन्यत्र रथिनां श्रेष्ठाद्भीमसेनान्महाबलात् ॥८॥ स हि भीष्मं समासाद्य वारयामास संयुगे ॥ ततो निष्टानको घोरो
भीमसमागमे ॥ बभूव सर्वसैन्यानां घोररूपो भयानकः ॥ तथैव पांडवा हृष्टाः सिंहनादमथानदन् ॥१०॥ ततो दुर्योधनो राजा सो
दर्यैः परिवारितः ॥ भीमं युयोध समरे वर्त्तमाने महाक्षये ॥११॥ भीमस्तु सारथिं हत्वा भीष्मस्य रथिनां वर ॥ प्रद्रुताश्वे रथे तस्मिन्द्र
वमाने समंततः ॥१२॥ सुनाभस्य शरेणाजौ शिरश्छिच्छेद भारत ॥ पूर्णायतविसृष्टेन महता न्यपतद्भुवि ॥१३॥ हते तस्मिन्महाराज तव
पुत्रे महारथे ॥ नामृष्यंत रणे शूराः सोदराः प्राप्तसंयुगे ॥१४॥ आदित्यकेतुर्बह्वाशी कुंडधारो महोदरः ॥ अपराजितः पंडितको विशाला
क्षस्सुदुर्जयः ।१

पांडवं चित्रसंनाहा विचित्रकवचायुधाः ॥ अभ्यद्रवंत संग्रामे योद्धुकामा अरिमर्दनाः ॥१६॥ महोदरस्तु समरे भीमं विव्याध पत्रिभिः ॥ नवभि
र्वज्रसंकाशैर्नमुचिं वृत्रहा यथा ॥१७॥ आदित्यकेतुः सप्तत्या बह्वाशी चापि पंचभिः ॥ नवत्या कुंडधारस्तु विशालाक्षश्च सप्तभिः ॥१८॥
अपराजितो महाराज पराजिष्णुर्महारथः ॥ शरैर्बहुभिरानर्छद्भीमसेनं महाबलं ॥१९॥ रणे पंडितकश्चैनं त्रिभिर्बाणैः समार्पयत्
स तन्न ममृषे वीरः शत्रुभिर्वधमाहवे ॥२०॥ धनुः प्रपीड्य वामेन करेणामित्रकर्षणः ॥ शिरश्चिच्छेद समरे शरेणानतपर्वणा ॥२१॥ अ
पराजितस्य सुनसं तव पुत्रस्य संयुगे ॥ पराजितेन भीमेन निपपात शिरो महीं ॥२२॥ अथापरेण भल्लेन कुंडधारं महारथं ॥ प्राहिणोन्मृ
त्युलोकाय सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥२३॥ ततः पुनरमेयात्मा संप्रधाय शिलीमुखं ॥ प्रेषयामास समरे पंडितं प्रति भारत ॥२४॥ स शरः
पंडितं हत्वा विवेश धरणीतलं ॥ यथा नरं निहत्याशु भुजगः कालनोदितः ॥२५॥ विशालाक्षशिरश्छित्त्वा पातयामास भूतले ॥ त्रि
भिः शरैरदीनात्मा स्मरन्क्लेशं पुरातनं ॥२६॥ महोदरं महेष्वासं नाराचेन स्तनांतरे ॥ विव्याध समरे राजन् स हतो न्यपतद्भुवि ॥ आ
दित्यकेतोः केतुं च छित्त्वा बाणेन संयुगे ॥ भल्लेन भृशतीक्ष्णेन शिरश्चिच्छेद भारत ॥२८॥ बह्वाशिनं ततो भीमः शरेणानतपर्वणा
प्रेषयामास संक्रुद्धो यमस्य सदनं प्रति ॥२९॥ प्रदुद्रुवुस्ततस्त्वन्ये पुत्रास्तव विशांपते ॥ मन्यमाना हि तत्सत्यं सभायां जस्य भाषितं
॥३०॥ ततो दुर्योधनो राजा भ्रातृव्यसनकर्षितः ॥ अब्रवीत्तावकान्सर्वान्भीमोयं युधि वध्यतां ॥३१॥

एवमेतेमहेष्वासाः पुत्रास्तवविशांपते । भ्रातॄन्संदृश्यनिहतान्नस्मरंतिहितंवचः ॥३२॥ यदुक्तवान्महाप्राज्ञः क्षत्ताहितमनामयं ॥ न
दिदंसमनुप्राप्तंवचनंसत्यवादिनः ॥३३॥ लोभमोहसमाविष्टः पुत्रप्रीत्याजनाधिप ॥ नवुध्यसेपुण्ययत्तथ्यमुक्तंहितंवचः ॥ नवंचे
वधार्थायपुत्राणांपांडवोवली ॥ नूनंजातोमहावाहुर्यथाम्नीहकौरवान ॥३५॥ ततोदुर्योधनोराजाभीष्ममासाद्यमारिष ॥ दुः
खेनमहताविष्टोविललापातिदुःखितः ॥३६॥ निहताभ्रातरः शूराभीमसेनेनमेयुधि ॥ यतमानास्तथान्येपिहन्यंतेसर्वसैनिकाः ॥३७॥
भवानमध्यस्थितनित्यमस्मानुपेक्षते ॥ सोहंकापथमारूढः पश्यदैवमिदंमम ॥३८॥ एतच्छ्रुत्वावचःक्रूरंपितादेवव्रतस्तव
दुर्योधनमिदंवाक्यमब्रवीत्साश्रुलोचनं ॥३९॥ उक्तमेतन्मयापूर्वंद्रोणेनविदुरेणच ॥ गांधार्याचयशस्विन्यातत्वंतनबुद्धिमान ॥४०॥
समयश्चमयापूर्वंकृतोवःशत्रुसूदनः ॥ नाहंयुधिविमोक्तव्योनाप्याचार्यःकथंचन ॥ यशस्विधार्त्तराष्ट्राणांभीमोद्रक्ष्यतिसंयुगे ॥ ह
निष्यतिरणेतंतंसत्यमेतद्ब्रवीमिते ॥४२॥ सत्वंराजन्स्थिरोभूत्वादृढांकृत्वारणेमतिं ॥ योधयस्वरणेपार्थान्स्वर्गंकृत्वापरायणं ॥४३॥
नशक्याःपांडवाजेतुंदेवैरपिसवासवैः ॥ तस्माद्युद्धेस्थिरांकृत्वामतियुध्यस्वभारत ॥४४॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणि० ॥ धृतराष्ट्रउ०
दृष्ट्वाममहतान्पुत्रान्वहूनेकेनसंजय ॥ भीष्मोद्रोणःकृपश्चैवकिमकुर्वतसंयुगे ॥ अहन्यहनिमेपुत्राः क्षयंगच्छंतिसंयुगे मन्येहंसर्वथा
सूतदैवेनापहताम्भृशं ॥२॥

यत्रसेनानयाः सर्वेहीयंतेनजयंसुत ॥ यत्रभीष्मस्यद्रोणस्यकृपस्यचमहात्मनः ॥ ३ ॥ सोमदत्तेश्चवीरस्यभगदत्तस्यचोभयोः ॥ अश्वत्था
म्नस्तथाताततशूराणांसुमहात्मनां ॥ अन्येषांचैवशूराणामध्यगास्तेनयाममम ॥ यद्हन्यंतसंग्रामेकिमन्यद्भागधेयतः ॥ ५ ॥ नहि
दुर्योधनोमंदः पुराप्रोक्तमबुध्यत ॥ वार्यमाणोमयाताभीष्मेणविदुरेणच ॥ ६ ॥ गांधार्याचैवदुर्मेधाः सततंहितकाम्यया ॥ ना
बुध्यतपुरामोहात्तस्यप्राप्तमिदंफलं ॥ ७ ॥ यद्भीमसेनः समरेपुत्रान्ममविशेषतः ॥ अहन्यहनिसंक्रुद्धोनयतेयमसादनं ॥ ८ ॥ संजय
उ० ॥ इदंतत्समनुप्राप्तंतथ्यंवचनमुत्तमं ॥ नबुद्धवानसिविभोप्रोच्यमानंहितंतदा ॥ ९ ॥ निवारयसुतान्द्यूतात्पांडवान्मादुहेतिच
सुहृदांहितकामानांब्रुवतांतत्तदेवच ॥ १० ॥ नशुश्रूषसितद्वाक्यमार्त्तः पथ्यमिवौषधं ॥ तदेवत्वामनुप्राप्तंवचनंसाधुभाषितं
॥ ११ ॥ विदुरद्रोणभीष्माणांतथान्येषांहितैषिणां ॥ अकृत्वावचनंपथ्यंक्षयंगच्छंतिकौरवाः ॥ १२ ॥ तदेतत्समनुप्राप्तंपूर्वमेवविशांप
ते ॥ तस्मात्त्वंशृणुकौरव्ययथायुद्धमवर्त्तत ॥ १३ ॥ मध्याह्नेसुमहारौद्रः संग्रामः समपद्यत ॥ लोकक्षयकरोराजंस्तन्मेनिगदतः शृणु
ततः सर्वाणिसैन्यानिधर्मपुत्रस्यशासनात् ॥ संरब्धान्यभिधावंतभीष्ममेवजिघांसया ॥ १५ ॥ धृष्टद्युम्नः शिखंडीचसात्यकिश्चम
हारथाः ॥ युक्तानीकामहाराजभीष्ममेतुश्चकुंतिभोजश्चदंशिता ॥ युक्तानीकामहाराजभीष्ममेवसमभ्ययुः ॥ ॥ ॥

अर्जुनोद्रौपदेयाश्चचेकितानश्चवीर्यवान॥ दुर्योधनसमादिष्टानराज्ञः सर्वान्समभ्ययु॥१९॥ अभिमन्युस्तथावीरोहैडिंबश्चमहारथा॥ भीमसे
नश्चसंक्रुद्धस्त्वभ्यधावन्तकौरवान॥२०॥ द्विधाभूतैरवध्यंतपांडवैः कौरवायुधि॥ तथैवकौरवैराजन्नवध्यन्तपरेरणे॥२१॥ द्रोणश्चरथिना
श्रेष्ठः सोमकानसृंजयैःसह॥ अभ्यद्रवतसंक्रुद्धोभीष्ममेवायमन्त्रय॥२२॥ तत्राक्रंदोमहानासीत्सृंजयानांमहात्मना॥ वध्यतांसमरेराजनभा
रद्वाजेनधन्विना॥२३॥ द्रोणेननिहितास्तत्रक्षत्रियावहवोरणे॥ विचेष्टंतोव्यदृश्यन्तव्याधिक्लिन्नानराइव॥ कूजतांक्रंदतांचैवस्तनतांचैवसं
युगे॥ अभिसंश्रूयतेशब्दः क्षुत्क्लिष्टानांनृणामिव॥२५॥ तथैवकौरवेंद्राणांभीमसेनोमहाबलः॥ चकारकदनंघोरंक्रुद्धःकालइवापरः॥
॥२६॥ वध्यतांसर्वसैन्यानामन्योन्येनमहाहवे प्रावर्त्ततनदीघोराशोणितौघतरंगिणी॥२७॥ ससंग्रामोमहाराजघोररूपोऽभवन्महान्कु
रूणांपांडवानांचयमराष्ट्रविवर्द्धनः॥२१॥ ततोभीमोरणेक्रुद्धोराभसश्चविशेषतः॥ गजानीकसमासाद्यप्रेषयामासमृत्यवे॥२९॥ तत्रभारतभी
मेननाराचाभिहतागजाः॥ पेतुःसेदुश्चनेदुश्चदिशःसंपरिबभ्रमुः॥ छिन्नहस्तामहानागाश्छिन्नगात्राश्चमारिष॥ क्रौंचवद्विनदंतश्च
पृथिवीमधिशिश्यिरे॥३१॥ नकुलः सहदेवश्चहयानीकमभिद्रुतौ॥ तेहयाकांचनापीडारुक्मभांडपरिच्छदा॥३३॥ वध्यमानाव्यदृश्यन्तशत
शोथसहस्रशः॥ पतद्भिश्चहयैराजन्समाकीर्यतमेदिनी॥३३॥ निर्जिह्वैश्चश्वसद्भिश्चकूजद्भिश्चगतासुभिः॥ हयैर्बभौनरश्रेष्ठनानारूपधरैर्भु
ए॥३४

भा०भी०॥
॥२२७॥

अर्जुनेनहतै:संख्येतथाभारतराजभि:॥प्रकंपौवसुधाघोरातत्रतत्रविशांपते॥३५॥रथैर्भग्नैर्ध्वजैश्छिन्नैर्निकृतैश्चमहायुधै:॥हारैर्निष्कै:
सकेयूरै:शिरोभिश्चसकुंडलै:॥३६॥उष्णीषैरपविद्धैश्चपताकाभिश्चसर्वश:॥अनुकर्षै:शुभैराजन्योधैश्चसहरश्मिभि:॥३७॥संछ
न्नावसुधाभातिवसंतेकुसुमैरिव॥एवमेषक्षयोवृत्त:पांडूनामपिभारत॥३८॥क्रुद्धेशांतनवेभीष्मेद्रोणेचरथसत्तमे॥अश्वत्थाम्नि
कृपेचैवतथैवकृतवर्मणि॥३९॥तथेतरेषुक्रुद्धेषुतावकानामपिक्षय:॥४०॥इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणि०॥संजयउ०॥वर्त्त
मानेतथारौद्रेराजन्वीरवरक्षये॥शकुनि:सौबल:श्रीमान्पांडवान्समुपाद्रवत्॥१॥तथैवसात्वतोराजन्हार्दिक्य:परवीरहा॥अ
भ्यद्रवत्संग्रामेपांडवानांवरूथिनीं॥२॥तत:कांबोजमुख्यानांनदीजानांचवाजिनां॥आरट्टानांमहीजानांसिंधुजानांचसर्वश:॥३
वनायुजानांशुभ्राणांतथापर्वतवासिनां॥वाजिनांचवाजिनां॥आरट्टानांमहीजानांसिंधुजानांचसर्वश:॥३॥वनायुजानांशुभ्राणां
तथापर्वतवासिनां॥वाजिनांबहुभि:संख्येसमंतात्पर्यवारयत्॥४॥येचापरेतित्तिरजाजवनावातरंहस:॥सुवर्णालंकृतैरेतैर्वर्मव
द्भि:सुकल्पितै:॥हयैर्वातजवैर्मुख्यै:पांडवस्यसुतोबली॥अभ्यवर्त्ततत्सैन्यंहृष्टरूपंपरंतप॥६॥अर्जुनस्यसुत:श्रीमानिरावान्ना ॥एम॥
मवीर्यवान्॥सुतायांनागराजस्यजात:पार्थेनधीमता॥७॥ऐरावतेनसादत्ताह्यनपत्यामहात्मना॥पत्यौहतेसुपर्णेनकृपणादीन ॥२२७॥
चेतसा॥भार्यार्थंतांचजग्राहपार्थ:कामवशानुगां॥एवमेष:समुत्पन्न:परक्षेत्रेर्जुनात्मज:॥८॥

स्नागलोकेसंवृद्धोमात्राचपरिरक्षितः पितृव्येनपरित्यक्तः पार्थद्वेषाद्दुरात्मना ॥ ११ ॥ रूपवावलसंपन्नोगुणवान्सत्यविक्रमः ॥ इं
द्रलोकंजगामाशुश्रुत्वातत्रार्जुनंगतं ॥ ११ ॥ सोभिगम्यमहावाहुः पितरंसत्यविक्रमः ॥ अभ्यवादयतव्यग्रोनियमेनकृतांजलिः ॥ १२ ॥
न्यवेदयतचात्मानमर्जुनस्यमहात्मनः ॥ इरावानस्मिभद्रंतेपुत्रश्चाहंतवप्रभो ॥ १३ ॥ मातुःसमागमोयस्तुतत्सर्वंप्रत्यवेदयत ॥ तच्चस
र्वंयथावृत्तमनुसस्मारपांडवः ॥ १४ ॥ परिष्वज्यसुतंचापिसोत्मनः सदृशंगुणैः ॥ प्रीतिमानभवत्पार्थोदेवराजनिवेशने ॥ १५ ॥ सोऽ
र्जुनेनसमादिष्टोदेवलोकेतदानृप ॥ प्रीतिपूर्वंमहावाहुः स्वकार्यंप्रतिभारत ॥ १६ ॥ युद्धकालेत्वयास्माकंसाह्यंदेयमितिप्रभो
वाढमित्येवमुक्त्वाचयुद्धकालमिहागतः ॥ १७ ॥ कामवर्णजवैरश्वैः संवृतोवहुभिर्नृप ॥ तेहयाः कांचनापीडानानावर्णामनो
जवाः ॥ १८ ॥ उत्पेतुःसहसाराजन्सर्वेगामिहताभुवि ॥ निपतद्भिस्तथातेश्चहयसंघैःपरस्परं ॥ १९ ॥ शुशुभेदारुणः शब्दः सुपर्णो
यत्तनेयथा ॥ तथैवचमहाराजसमेत्यान्योन्यमाहवे ॥ २० ॥ परस्परवधंघोरंचक्रुस्तेहताश्वाः समाहताः ॥ २२ ॥ विलयसमनुप्राप्ता
स्तहन्यमानाःपरस्परं ॥ ततःशीलहयानीकेकिंचिच्छिष्टेचसंयुगे ॥ २३ ॥ सौवलस्यानुजाः शूरानिर्गतारणमूर्द्धनि ॥ वायुवेगसम
स्पर्शान्वायुवेगसमानजवे ॥ २४ ॥ आरुह्यशीलसंपन्नान्वयस्थांस्तुरगोत्तमान् ॥ गजोगवाक्षोवृषभश्चर्मवानार्जवःशुकः ॥ २५

॥भा०भी०॥
॥२२८॥

घट्टैतेवलसंपन्नानिर्ययुर्महतोवलात्॥वार्यमाणाः शकुनिनास्वैश्चयोधैर्महावलैः॥२६॥सन्नद्धायुद्धकुशलारौद्ररूपामहा
वलाः॥तदनीकंमहावाहोभित्वापरमदुर्जयं॥वलेनमहतायुक्ताः स्वर्गायविजयैषिणः॥विविशुस्तेतदाहृष्टागांधारायु
द्धदुर्मदाः॥तान्प्रविष्टांस्तदाहृष्टानिरावानपिवीर्यवान्॥अव्रवीत्समरेयोधान्विचित्राभरणायुधान्॥२९॥यथैतेधार्तरा
ष्ट्रस्ययोधाःसानुगवाहनाः॥हन्यंतेसमरेसर्वेतथानीतिर्विधीयतां॥३०॥वाढमित्येवमुक्त्वातेसर्वेयोधाइरावतः॥ज
घ्नुस्तेषांवलानीकंदुर्जयंसमरेपरैः॥३१॥तदनीकमनीकेनसमरेवीक्ष्यपातितं॥अमृष्यमाणास्तेसर्वेसुवलस्या
त्मजारणे॥३२॥इरावंतमभिद्रुत्यसर्वतःपर्यवारयन्॥ताडयंतःशितैःप्रासैश्चोदयंतःपरस्परं॥३३॥तेशूराःपर्यधा
वंतकुर्वंतोमहदाकुलं॥इरावानपिनिर्विद्धःप्रासैस्तीक्ष्णैर्महात्मभिः॥३४॥स्रवतारुधिरेणाक्तस्तोत्रैर्विद्धइवद्विपः॥पुर
स्तपिचपृष्ठेचपार्श्वयोश्चभृशाहतः॥३५॥एकोवहुभिरत्यर्थंधैर्याद्राजन्नविव्यथे॥इरावानथसंक्रुद्धःसर्वांस्तान्निशितैः
शरैः॥३६॥मोहयामाससमरेविश्वापरपुरंजय॥प्रासानुद्धृत्यसर्वेभ्यःस्वशरीरादरिंदम॥३७॥तैरेवताडयामाससुवलस्या
त्मजान्रणे॥विकृष्यचशितंखड्गंगृहीत्वाचशरावरं॥३८॥पदातिस्तूर्णमभ्यैच्छज्जि॥

॥राम॥
॥२२८॥

ततः प्रववृते युद्धं तुमुलं लोमहर्षणं ॥ १२ ॥ राक्षसानां च राजेंद्र दुर्योधनवलस्य च ॥ गजानीकं च संप्रेक्ष्य मेघवृंदमिवोद्यतं ॥ १३ ॥ अभ्यधा
वंत संक्रुद्धा राक्षसाः शस्त्रपाणयः ॥ नदंतो विविधान्नादान्मेघा इव सविद्युतः ॥ १४ ॥ शरशक्त्यृष्टिनाराचैर्निघ्नंतो गजयोधिनः ॥ भिंदि
पालैस्तथा शूलैर्मुद्गरैः सपरिश्वधैः ॥ १५ ॥ पर्वताग्रैश्च वृक्षैश्च निजघ्नुस्ते महागजान् ॥ भिन्नकुंभान्विरुधिरान् भिन्नगात्रांश्च वारणा
न् ॥ १६ ॥ अपश्याम महाराज वध्यमानान्निशाचरैः ॥ तेषु प्रक्षीयमाणेषु भग्नेषु गजयोधिषु ॥ १७ ॥ दुर्योधनो महाराज राक्षसान् समु
पाद्रवत् ॥ अमर्षवशमापन्नस्त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ॥ १८ ॥ मुमोच निशितान् वाणान् राक्षसेषु परंतपः ॥ जघान च महेष्वासः प्र
धानांस्तत्र राक्षसान् ॥ १९ ॥ संक्रुद्धो भरतश्रेष्ठ पुत्रो दुर्योधनस्तव ॥ वेगवंतं महारौद्रं विद्युज्जिह्वं प्रमाथिनं ॥ २० ॥ शरैश्चतुर्भिश्चतुरो
निजघान महावलः ॥ ततः पुनरमेयात्मा शरवर्षं दुरासदं ॥ २१ ॥ मुमोच भरतश्रेष्ठो निशाचरवलं प्रति ॥ तत्तु दृष्ट्वा महत्कर्म पुत्र-
स्य तव मारिष ॥ २२ ॥ क्रोधेनाभिप्रजज्वाल भैमसेनिर्महावलः ॥ सविस्फार्य महच्चापमिंद्राशनिसमप्रभं ॥ २३ ॥ अभिदुद्राव वेगेन
दुर्योधनमरिंदमं ॥ तमापतंतमुद्वीक्ष्य कालसृष्टमिवांतकं ॥ २४ ॥ न विव्यथे महाराज पुत्रो दुर्योधनस्तव ॥ अथैनमब्रवीत्क्रुद्धः
क्रूरः संरक्तलोचनः ॥ २५ ॥ अद्यानृण्यं गमिष्यामि पितॄणां मातुरेव च ॥ ये त्वया सुनृशंसेन दीर्घकालं प्रवासिताः ॥ २६ ॥ यच्च ते पांडवा रा
जन्छलद्यूते पराजिताः ॥ यच्चैव द्रौपदी कृष्णा एकवस्त्रा रजस्वला ॥ २७ ॥

॥भा०भी०॥ सभामानीयदुर्बुद्धे वद्धधार्त्तेऽशितात्वया॥ नवचप्रियकामेन आश्रमस्थाद्दुरात्मना॥२८॥ सेधवेनपराम्रष्टापरिभूयपितॄन्मम॥ एतेषामप
॥२२९॥ मानानामन्येषांचकुलाधम॥२९॥ अंतमद्यगमिष्यामियदिनोत्सृजसेरणा॥ एवमुक्त्वातुहैडिंबोमहद्विस्फार्य्यकार्मुकं॥३०॥ सदृष्टप
दशनैरोष्ठंस्रक्किणीपरिसंलिहन्॥ शरवर्षेणमहतादुर्योधनमवाकिरत्॥३१॥ पर्वतंवारिधाराभिःप्रावृषीवबलाहकः॥ इतिश्रीमहाभा
रतेभीष्मपर्वणि॥०॥ संजयउ०॥ ततस्तद्बाणवर्षंतुदुःसहंदानवैरपि॥ दधारयुधिराजेंद्रवारणंवर्षमहाद्विपः॥१॥ ततःक्रोधसमाविष्टोनिश्व
सन्निवपन्नगः॥ संशयंपरमंप्राप्तःपुत्रस्तेभरतर्षभ॥२॥ मुमोचनिशितांस्तीक्ष्णान्नाराचान्पंचविंशति॥ तेपतन्सहसाराजंस्तस्मिन्नाहे
सर्पपुंगवे॥३॥ आशीविषादवक्रुद्धाःपर्वतेगंधमादने॥ सतैर्विद्धःस्रवन्रक्तंप्रभिन्नइवकुंजरः॥४॥ दध्रेमतिंविनाशायराज्ञःसपिशि
ताशनः॥ जग्राहचमहाशक्तिंगिरीणामपिदारिणीं॥५॥ संप्रदीप्तांमहोल्काभामशनिंज्वलितामिव॥ समुद्यच्छन्महाबाहुर्जिघां
सुस्तनयंतव॥६॥ तामुद्यतामभिप्रेक्ष्यवंगानामधिपस्त्वरन्॥ कुंजरंगिरिसंकाशंराक्षसंप्रत्यचोदयत्॥७॥ सनागप्रवरेणाजौबलि
नाशीघ्रगामिना॥ ततोदुर्योधनरथस्तंमार्गंप्रत्यपवर्तत॥८॥ रथंचवारयामासकुंजरेणसुतस्यते॥ मार्गमावारितंदृष्ट्वाराज्ञावंगेनधीम ॥राम॥
ता॥ घटोत्कचोमहाराजक्रोधसंरक्तलोचनः॥ उद्यतांतांमहाशक्तिंतस्मिंश्चिक्षेपवारणे॥१०॥ सतयाभिहतोराजंस्तेनबाहुप्रमुक्तया॥ ॥२२९॥
संजातरुधिरोत्पीडःपपातचममारच॥११॥ उत्पपातचगजाच्चापिवंगानामीश्वरोबली॥ जवेनसमभिद्रुत्यजगामधरणीतलं॥१२॥

दुर्योधनोपिसंप्रेक्ष्यपतितंवरवारणं ॥ प्रभग्नंचवलंदृष्ट्वाजगामपरमांव्यथां ।१३॥ तत्रधर्मंपुरस्कृत्यआत्मनश्चाभिमानिनो ॥ प्राप्तेप
क्रमतोराजातस्थौगिरिरिवाचलः ॥१४॥ संधायचशितंवाणंकालाग्निसमतेजसं ॥ मुमोचपरमक्रुद्धस्तस्मिन्घोरेनिशाचरेतमा
यांतंसंप्रेक्ष्यवाणमिंद्राशनिप्रभं ॥ लाघवान्मोचयामासमहात्मावैघटोत्कचः ॥१६॥ भूयश्चविननादोग्रंक्रोधसंरक्तलोचनः
त्रासयामाससर्वाणिभूतानियुगांतेजलदायथा ॥१७॥ तंश्रुत्वानिनदंघोरंतस्यभीमस्यरक्षसः ॥ आचार्यमुपसंगम्यभीष्मःशांतनवो
ऽब्रवीत ॥१५॥ यथैषनिनदोघोरःश्रूयतेराक्षसेरितः ॥ हैडिंवोयुध्यतेनूनंराज्ञादुर्योधनेनह ॥१९॥ नैषशक्योहिसंग्रामेजेतुंभूते
नकेनचित ॥ तंचगच्छतभद्रंवोराजानंपरिरक्षत ॥२०॥ अभिद्रुतोमहाभागोराक्षसेनमहात्मना ॥ एतद्धिनःपरंकृत्यंसर्वेषांनः
परंतपाः ॥२१॥ पितामहवचःश्रुत्वात्वरमाणामहारथाः ॥ उत्तमंजवमास्थायप्रययुर्यत्रकौरवः ॥२२॥ द्रोणश्चसोमदत्तश्चवा
ह्लीकोजयद्रथः ॥ कृपोभूरिश्रवाःशल्यश्चावंत्यःसबृहद्बलः ॥२३॥ अश्वत्थामाविकर्णश्चचित्रसेनोविविंशतिः ॥ रथाश्चाने
कसाहस्रायेतेषामनुयायिनः ॥२४॥ अभिद्रुतंपरीप्संतोपुत्रंदुर्योधनंतव ॥ तदनीकमनाधृष्यंपालितंतुमहारथैः ॥२५॥ आतता
यिनमायांतंप्रेक्ष्यराक्षससत्तमः ॥ नाकंपतमहावाहुर्मैनाकइवपर्वतः ॥२६॥ प्रगृह्यविपुलंचापंज्ञातिभिःपरिवारितः ॥ शूलमु
द्गरहस्तैश्चनानाप्रहरणैरपि ॥२७॥ ततःसमभवद्युद्धंतुमुलंलोमहर्षणं ॥ राक्षसानांचमुख्यस्यदुर्योधनवलस्यच ॥२८॥ ॥

धनुर्घोषकूजनोशब्दः सर्वतस्तुमुलोरणे ॥ अश्रूयत महाराज वंशानां दह्यतामिव ॥ २९ ॥ अस्त्राणां पात्यमानानां कवचेषु शरीरिणां
शब्दः समभवद्राजन गिरिणामिव भिद्यतां ॥ ३० ॥ वीरबाहुविसृष्टानां तोमराणां विशांपते ॥ रूपमासीद्धियत्स्थाने सर्पाणामिव सर्पतां
ततः परमसंक्रुद्धो विस्फार्य सुमहद्धनुः ॥ राक्षसेन्द्रो महाबाहुर्विनद्य नभैरवं स्वनं ॥ ३२ ॥ आचार्यस्यार्द्धचन्द्रेण क्रुद्धश्चिच्छेद कार्मुकं
सोमदत्तस्य भल्लेन ध्वजं चोन्मथ्य चानदत् ॥ ३३ ॥ वाल्हीकं च त्रिभिर्वाणैः प्रत्यविध्यत्स्तनांतरे ॥ कृपमेकेन विव्याध चित्रसेनं त्रिभिः श
रैः ॥ ३४ ॥ पूर्णायतविसृष्टेन सम्यक्प्रणिहितेन च ॥ जत्रुदेशे समासाद्य विकर्णं समताडयत् ॥ ३५ ॥ स पपात रथोपस्थे रश्मीनुत्सृज्य
वाजिनां ॥ सिंधुराज्ञोर्द्धचंद्रेण बाराहं स्वर्णभूषितं ॥ ३६ ॥ उन्ममाथ महाराज द्वितीयेनाछिनद्धनुः ॥ चतुर्भिरथ नाराचैरावत्यस्य म
हात्मनः ॥ ३७ ॥ जघान चतुरो वाहान्क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ पूर्णायतविसृष्टेन पीतेन निशितेन च ॥ ३८ ॥ निर्बिभेद महाराज राजपुत्रं
बृहद्बलं ॥ स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थ उपाविशत् ॥ ३९ ॥ भृशं क्रोधेन चाविष्टो रथस्थो राक्षसाधिपः ॥ चिक्षेप निशितांस्तीक्ष्णा
न्छरानाशीविषोपमान ॥ ४० ॥ विभिदुस्ते महाराज शल्यं युद्धविशारदं ॥ ४१ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि ॥ ० ॥ संजय उ० ॥ विमुखीकृ
त्य सर्वांस्तु तावकान्युधि राक्षसः ॥ जिघांसुर्भरतश्रेष्ठ दुर्योधनमुपाद्रवत् ॥ १ ॥ तमापतंतं संप्रेक्ष्य राजानं प्रति वेगितं ॥ अभ्यधावन्जि
घांसंतस्तावका युद्धदुर्मदाः ॥ तालमात्राणि चापानि विकर्षंतो महारथाः ॥ तमेकमभ्यधावंत नदंतः सिंहसंघवत् ॥ २ ॥

अथैनं शरवर्षेण समंतात्पर्यवाकिरन् ॥ ३॥ पर्वतं वारिधाराभिः शरदीव वलाहकाः ॥ ४॥ स गाढविद्धो व्यथितस्तोत्रार्दित इव द्विपः ॥ उत्प
पात तदाकाशं समंताद्वैनतेयवत् ॥ ५॥ व्यनदत्सुमहानादं जीमूत इव शारदः ॥ दिशः खं विदिशश्चैव नादयन्भैरवस्वनः ॥ ६॥ राक्ष
सस्य तु तं शब्दं श्रुत्वा राजा युधिष्ठिरः ॥ उवाच भरतश्रेष्ठ भीमसेनमरिंदमम् ॥ ७॥ युध्यते राक्षसो नूनं धार्तराष्ट्रैर्महारथैः ॥ यथा
स्य श्रूयते शब्दो नदतो भैरवस्वनः ॥ ८॥ अतिभारं च पश्यामि तस्मिन्तात सपुंगव ॥ पितामहश्च संक्रुद्धः पांचालान्हंतुमुद्यतः ॥
९ तेषां च रक्षणार्थाय युध्यते फाल्गुनः परैः ॥ एतज्ज्ञात्वा महाबाहो कार्यद्वयमुपस्थितम् ॥ १०॥ गच्छ रक्षस्व हैडिंबं संशयं परमं गतं
भ्रातुर्वचनमाज्ञाय त्वरमाणो वृकोदरः ॥ ११॥ प्रययौ सिंहनादेन त्रासयन्सर्वपार्थिवान् ॥ वेगेन महता राजन्पर्वकाले यथोद
धिः ॥ १२॥ तमन्वगात्सत्यधृतिः सौचित्तिर्युद्धदुर्मदः ॥ श्रेणिमान्वसुदानश्च पुत्रः काश्यस्य चाभिभुः ॥ अभिमन्युमुखाश्चैव द्रौपदे
या महारथाः ॥ क्षत्रदेवश्च विक्रांतः क्षत्रधर्मा तथैव च ॥ १४॥ अनूपाधिपतिश्चैव नीलः स्वबलमास्थितः ॥ महता शरवर्षेण हैडिं
बं पर्यवारयन् ॥ १५॥ कुंजरैश्च महामत्तैः षट्सहस्रैः प्रहारिभिः ॥ अभ्यरक्षंत सहिता राक्षसेंद्रं घटोत्कचं ॥ १६॥ सिंहनादेन महता
नेमिघोषेण चैव हि ॥ खुरशब्दनिपातैश्च कंपयंतो वसुंधरां ॥ १७॥ ततः प्रवृत्तं युद्धं तत्र तेषां महात्मनां ॥ १८॥ तावकानां परेषां च×
तेषामापततां श्रुत्वा शब्दं तं तावकं बलं ॥ भीमसेनभयोद्विग्नं विवर्णवदनं तथा ॥ १९॥ परिवृत्तं महाराज परित्यज्य घटोत्कचं× [redacted] सया
मेष्यनिवर्त्तिना ॥ ४ ॥

॥भा०वी०
॥२३१॥

नानारूपाणि शस्त्राणि विसृजंतो महारथाः॥२०॥ अन्योन्यमभिधावंतः संप्रहारं प्रचक्रिरे॥ अतिचित्रं महारौद्रं युद्धं भीरुभयावहं॥२१॥
हयागजैः समाजग्मुः पदाताः सादिभिः सह॥ अन्योन्यं समरे राजन् प्रार्थयानाः समं ययुः॥ सहसा चाभवत्तीव्रं संनिपातान्महद्र
जः॥ गजाश्वरथपत्तीनां पदनेमिसमुद्धतं॥२३॥ धूम्रारुणं रजस्तीव्रं रणभूमिं समावृणोत्॥ नैव स्वे न परे राजन् समजानन् परस्प
रं॥२४॥ पिता पुत्रं न जानीते पुत्रो वा पितरं तथा॥ निर्मर्यादे तथा भूते वैशसे लोमहर्षणे॥२५॥ शस्त्राणां भरतश्रेष्ठ मनुष्याणां च गर्जे
तां॥ सुमहानभवच्छब्दः प्रेतानामिव भारत॥२६॥ गजवाजिमनुष्याणां शोणितांत्रतरंगिणी॥ प्रावर्तत नदी घोरा केशशैवलशाद्वला
॥२७॥ नराणां चैव कायेभ्यः शिरसां पततां रणे॥ शुश्रुवे सुमहाञ्छब्दः पततामश्मनामिव॥२८॥ विशिरस्कैर्मनुष्यैश्च छिन्नगात्रैश्च वा
रणैः॥ अश्वैः संभिन्नदेहैश्च संकीर्णाभूद्वसुंधरा॥२९॥ नानाविधानि शस्त्राणि विसृजंतो महारथाः॥ अन्योन्यमभिधावंत॥ संप्रह
रार्थमुद्यताः॥३०॥ हयाहयान्समासाद्य प्रेषिता हयसादिभिः॥ समाहत्य रणेन्योन्यं निपेतुर्गतजीविताः॥३१॥ नरा नरान् समासाद्य क्रोध
रक्तेक्षणा भृशं॥ उरांस्युरोभिरन्योन्यं समाश्लिष्य निजघ्निरे॥३२॥ प्रेषिताश्च महामात्रैर्वारणाः परवारणाः॥ अभ्यघ्नन् विषाणाग्रैर्वी ॥राम॥
रणानेव संयुगे॥३३॥ ते जातरुधिरोत्पीडाः पताकाभिरलंकृताः॥ संसक्ताः प्रत्यदृश्यंत मेघा इव सविद्युतः॥ केचिद्भिन्ना विषाणाग्रैर्भिन्न ॥२३१॥
कुंभाश्च तोमरैः॥ विनदंतोभ्यधावंत गर्जमाना घना इव॥ केचिद्धस्तैर्द्विधा छिन्नैश्छिन्नगात्रास्तथापरे॥३४॥

निपेतुस्तत्रमुलेतस्मिञ्छिन्नपक्षाइवाद्रयः॥३६॥पार्श्वैस्तुदारितैरन्येवारणैर्वरवारणाः॥केचित्क्रोधसमाविष्टामसंधानिखग्रहाः
रथान्हयान्पदातांश्चममृदुःशतशोरणे॥तथाहयाहयारोहैस्ताडिताःप्रासतोमरैः॥३७॥तेनतेनाभ्यवर्त्तन्तकुर्वन्तोव्याकुला
दिशः॥रथिनोरथिभिःसार्द्धंकुलपुत्रास्तनुत्यजः॥३८॥परांशक्तिंसमास्थायचक्रुःकर्माण्यभीतवत्॥स्वयंवरइवामर्देप्रच
क्रुरितरेतरं॥४०॥प्रार्थयानायशोराजन्स्वर्गंवायुद्धशालिनः॥तस्मिंस्तथावर्त्तमानेसंग्रामेलोमहर्षणे॥४१॥धार्त्तराष्ट्रीमहत्सै
न्यंप्रायशोविमुखीकृतं॥४२॥इतिमहाभारतेभीष्मपर्वणि॰।संजयउ०॥स्वसैन्यंनिहितंदृष्ट्वाराजादुर्योधनःस्वयं॥अभ्यधाव
तसंक्रुद्धोभीमसेनमरिंदम॥१॥प्रगृह्यसुमहच्चापमिन्द्राशनिसमस्वनं॥महताशरवर्षेणपाण्डवंसमवाकिरत्॥२॥अर्द्धचन्द्रंच
संधायसुतीक्ष्णंलोमवाहनं॥भीमसेनस्यचिच्छेदचापंक्रोधसमन्वितः॥३॥तदन्तरंचसंप्रेक्ष्यत्वरमाणोमहारथः॥प्रसंदधेशितं
बाणंगिरीणामवदारणं॥४॥तेनोरस्मिमहाराजभीमसेनमताडयत्॥सगाढविद्धोव्यथितःसृक्किणीपरिसंलिहन्॥५॥ससमा
लम्बेवैतेजस्वीध्वजेहेमपरिष्कृते॥तथाविमनसंदृष्ट्वाभीमसेनंघटोत्कचः॥६॥क्रोधेनाभिप्रजज्वालदिधक्षन्निवपावकः॥
अभिमन्युमुखाश्चापिपाण्डवानांमहारथाः॥७॥समभ्यधावन्क्रोशन्तोराजानंजातसंभ्रमाः॥संप्रेक्ष्यतान्समापततःसंक्रुद्धान्
जातसंभ्रमान्॥८॥भारद्वाजस्यवाक्येनुतावकानाममहारथाः॥क्षिप्रंगच्छतभद्रंवोराजानंपरिरक्षत॥९॥संशयंपरमंप्राप्तंमज्जं
तंव्यसनार्णवे॥१०॥

॥भा० भी०॥
॥२३२॥

एते क्रुद्धा महेष्वासाः पांडवानां महारथाः ॥१०॥ भीमसेनं पुरस्कृत्य दुर्योधनमुपाद्रवत ॥ नानाविधानि शस्त्राणि विसृजंतो जयैषिणः ॥११॥
नर्दंतो भैरवान्नादांस्त्रासयंतश्च भूमिपान ॥ तदाचार्यवचः श्रुत्वा सोमदत्तपुरोगमाः ॥१२॥ तावकाः समवर्त्तंत पांडवानामनीकिनीं ॥
कृपो भूरिश्रवाः शल्यो द्रोणपुत्रो विविंशतिः ॥१३॥ चित्रसेनो विकर्णश्च सैंधवोथ बृहद्बलः ॥ आवंत्यौ च महेष्वासौ कौरवं पर्यवीरय
त ॥१४॥ ते विंशति पदं गत्वा संप्रहारं प्रचक्रिरे ॥ पांडवा धार्त्तराष्ट्राश्च परस्परजिघांसवः ॥१५॥ एवमुक्त्वा महाबाहुर्महद्विस्फार्य कार्मुकं ॥
भारद्वाजस्ततो भीमं षड्विंशत्या समार्पयत ॥१६॥ भूयश्चैनं महाबाहुः शरैः शीघ्रमवाकिरत ॥ पर्वतं वारिधाराभिः शरदीव वलाहकः ॥ तं
प्रत्यविध्यद्दशभिर्भीमसेनः शिलीमुखैः ॥ त्वरमाणो महेष्वासः सव्यपार्श्वे महाबलः ॥१७॥ स गाढविद्धो व्यथितो वयोवृद्धश्च भारत ॥ प्रनष्ट
संज्ञः सहसा रथोपस्थ उपाविशत ॥१८॥ गुरुं प्रव्यथितं दृष्ट्वा केलाशमिव शृंगिणं ॥ कौरवो द्रोणपुत्रश्च सहितावभ्यधावतां ॥२०॥ तावा
पतंतौ सहितौ त्वरितौ बलिनां वरौ ॥ अभ्यधावत वेगेन त्वरमाणो वृकोदरः ॥२१॥ तमापतंतं संप्रेक्ष्य संक्रुद्धं भीमदर्शनं ॥ समभ्यधावंस्त्व
रिताः कौरवाणां महारथाः ॥२२॥ भारद्वाजमुखाः सर्वे भीमसेनजिघांसया ॥ नानाविधानि शस्त्राणि भीमस्योरस्यपातयत ॥२३॥ सहिताः
पांडवं सर्वे पीडयंतः परस्परं ॥ तं दृष्ट्वा संशयं प्राप्तं पीड्यमानं महारथं ॥२४॥ अभिमन्युप्रभृतयः पांडवानां महारथाः ॥ अभ्यधावन्परीप्संतो ॥रा॥
प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥२५॥ अनूपाधिपतिः शूरो भीमस्य दयितः सखा ॥७॥

॥२३२॥

नीलोनीलांबुदःप्रख्यःसंक्रुद्धोद्रौणिमभ्ययात् ॥२६॥ सदृष्ट्वातंहिमहेष्वासोनित्यंद्रोणसुतेनसः ॥ सविस्फार्य्यमहच्चापंद्रौणिराविव्याध
पत्रिणा ॥२७॥ यथाशक्रोमहाराजपुराविव्याधदानवं ॥ विप्रचित्तिंदुराधर्षंदेवतानांभयंकरं ॥२८॥ येनलोकत्रयंक्रोधात्त्रासितंस्व
नतेजसा ॥ यथानीलेननिर्भिन्नःसुमुक्तेनपत्रिणा ॥२९॥ संजातरुधिरोत्पीडोद्रौणिःक्रोधसमन्वितः ॥ सविस्फार्य्यधनुश्चित्रमिंद्राश
निसमस्वनं ॥३०॥ दध्रेनीलविनाशायमतिंमतिमतांवरः ॥ ततःसंधायविमलान्भल्लान्कर्मार्योवितान् ॥३१॥ जघानचतुरोवाहा
न्पातयामासचध्वजं ॥ सभल्लेनचभल्लेननीलंविव्याधवक्षसि ॥३२॥ सगाढविद्धोव्यथितोरथोपस्थउपाविशत् मोहितेवीक्ष्यरा
जानंनीलमभ्रचयोपमं ॥३३॥ घटोत्कचोभिसंक्रुद्धोभ्रातृभिःपरिवारितः ॥ अभिदुद्राववेगेनद्रौणिमाहवशोभिनं ॥३४॥ तथेतरे
चाभ्यधावन्राक्षसायुद्धदुर्मदाः ॥ तमापतंतंसंप्रेक्ष्यराक्षसंघोरदर्शनं ॥३५॥ अभ्यधावत्तेजस्वीभारद्वाजात्मजस्त्वरन् ॥ निजघान
चसंक्रुद्धोराक्षसान्भीमदर्शनान् ॥३६॥ येभवन्नग्रतःक्रुद्धाराक्षसस्यपुरःसराः ॥ विमुखांश्चैवतान्दृष्ट्वाद्रौणिचापच्युतैःशरैः ॥३७॥
अक्रुध्यत्समहाकायोभैमसेनिर्घटोत्कचः ॥ प्रादुश्चक्रेततोमायांघोररूपांसुदारुणां ॥३८॥ मोहयन्समरेद्रौणिंमायावीराक्षसाधिपः ॥ त
तस्तेतावकाःसर्वेमाययाविमुखीकृताः ॥३९॥ अन्योन्यंसमपश्यंतनिष्कृत्तामेदिनीतले ॥ विचेष्टमानाःकृपणाःशोणितेनपरिप्लुताः ॥४०
द्रोणंदुर्योधनंशल्यमश्वत्थामानमेवच ॥ प्रायशश्चमहेष्वासायेप्रधानाश्चकौरवाः ॥४१॥ विध्वस्तारथिनःसर्वेगजानश्चनिपातिताः ॥ ह
याश्चैवहयारोहाःसन्निकृत्ताःसहस्रशः ॥४२॥

॥भा०भी०॥
२३३

तंदृष्ट्वातावकंसैन्यंविद्रुतंशिविरंप्रति॥ममप्राक्रोशतोराजन्नथादेवश्रतस्यच॥४३॥युध्यध्वंमापलायध्वंमायैषाराक्षसीरणे॥घटोत्क
चप्रमुक्तेतिनातिष्ठंतविमोहिता॥४४॥नैवतेश्रद्दधुर्भीतावदतोरणवयोर्वचः॥मांश्चप्रद्रवतोदृष्ट्वाजयंप्राप्ताश्चपांडवाः॥४५॥घटो
त्कचेनसहिताःसिंहनादान्प्रचक्रिरे॥शंखदुंदुभिनिर्घोषैःसमंतात्संदिरेभृशं॥४६॥एवंतवबलंसर्वंहैडिंबेनदुरात्मना॥सूर्या
स्तमनवेलायांप्रभग्नंविद्रुतंदिशः॥४७॥इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणि०॥संजयउ०॥तस्मिन्महतिसंक्रंदेराजादुर्योधनस्तदा॥गां
गेयमुपसंगम्यविनयेनाभिवाद्यतं॥१॥तस्यसर्वंयथावृत्तमाख्यातुमुपचक्रमे॥घटोत्कचस्यविजयमात्मनश्चपराजयं॥२॥कथ
यामासदुर्धर्षोविनिःश्वस्यपुनःपुनः॥अब्रवीच्चतथाराजन्भीष्मंकुरुपितामहं॥३॥भवंतंसमुपाश्रित्यवासुदेवंयथाविधोः॥पांड
वैर्विग्रहोघोरःसमारब्धोमयाप्रभो॥४॥एकादशसमाख्याताअक्षौहिण्यश्चयामया॥निदेशेतवतिष्ठंतिमयासार्द्धंपरंतप॥५॥
सोहंभरतशार्दूलभीमसेनपुरोगमे॥घटोत्कचंसमाश्रित्यपांडवैर्युधिनिर्जितः॥६॥तन्मेदहतिगात्राणिशुष्कवृक्षमिवानलः॥ता
दिच्छामिमहाभागत्वत्प्रसादात्परंतप॥७॥राक्षसापसदंहंतुंस्वयमेवपितामह॥त्वांसमाश्रित्यदुर्द्धर्षंतन्मेकर्त्तुंत्वमर्हसि॥८॥एतच्छ्रु
त्वानुवचनंराज्ञोभरतसत्तम॥दुर्योधनमिदंवाक्यंभीष्मःशांतनवोऽब्रवीत्॥९॥शृणुराजन्ममवचोयत्त्वांवक्ष्यामिकौरव॥यथात्वयाम
हाराजवर्तितव्यंपरंतप॥१०॥सोहंभरतशार्दूलभीमसेनपुरोगमे॥धर्मराजेनसंग्रामस्त्वयाकार्यःसदानघ॥११॥

॥राम॥
२३३

अर्जुनेनयमाभ्यांवाभीमसेनेनवापुनः।धर्मराजंपुरस्कृत्यराजाराजानमृर्छति॥१२॥अहंद्रोणःकृपोद्रौणिःकृतवर्माचसात्वतःशल्यश्चसोमद
त्तिश्चविकर्णश्चमहारथः।१३।तवचभ्रातरःश्रेष्ठादुःशासनपुरोगमाः॥त्वदर्थेप्रतियोत्स्यामोराक्षसंतंमहाबलं।१४।रौद्रेतस्मिन्राक्षसे
न्द्रेयदितेनुरूपोयोमहात्मन्॥अयमेवागच्छतुरणेतस्ययुद्धायदुर्मतेः॥१५॥भगदत्तोमहीपालोपुरंदरसमोयुधि॥एतावदुक्त्वाराजानंभगद
त्तमथाब्रवीत्॥१६॥समक्षंपार्थिवेन्द्रस्यवाक्यंवाक्यविशारदः॥गच्छशीघ्रंमहाराजहैडिंबंयुद्धदुर्मदं॥१७॥वारयस्वरणेयत्तोमिषतो
सर्वधन्विनां॥राक्षसंक्रूरकर्माणंयथेन्द्रस्तारकंपुरा॥१८॥तवदिव्यानिचास्त्राणिविक्रमश्चपरंतप॥समागमश्चबहुभिःपुराभूत्सम
रेःसह॥१९॥त्वंतस्मान्नरशार्दूलप्रतियोधामहाहवे॥स्वबलेनोच्छ्रितोराजन्जहिराक्षसपुंगव॥२०॥एतच्छ्रुत्वातुवचनंभीष्मस्यपृतना
पतेः॥प्रययौसिंहनादेनपरानभिमुखोद्रुतं॥२१॥तमाद्रवन्तंसंप्रेक्ष्यगर्जन्तमिवतोयदं॥अभ्यवर्तन्तसंक्रुद्धाःपाडवानांमहारथाः॥२२
भीमसेनोभिमन्युश्चराक्षसश्चघटोत्कचः॥द्रौपदेयाःसत्यधृतिःक्षत्रदेवश्चभारत॥२३॥चेदिपोवसुदानश्चदशार्णाधिपतिस्तथा॥सुप्र
तीकेनतांश्चापिभगदत्तोप्युपाद्रवत्॥२४॥ततःसमभवद्युद्धंघोररूपंभयानकं॥पाण्डूनांभगदत्तेनयमराष्ट्रविवर्द्धनं॥प्रयुक्ताःरथिभि
र्बाणाभीमवेगाःसुतेजनाः॥तेनिपेतुर्महाराजनागेषुचरथेषुच॥२६॥प्रभिन्नाश्चमहानागाविनीताहस्तिसादिभिः॥परस्परंसमासा
द्यसंनिपेतुरभीतवत्॥२७॥मदांधारोषसंरब्धाविषाणाग्रैर्महाहवे॥विभिदुर्दन्तमुशलैःसमासाद्यपरस्परं॥२८॥

॥भा०भी०॥
॥२३४॥

हयाश्च चामरापीडाः प्रासपाणिभिरास्थिताः ॥ चोदिताः सादिभिः क्षिप्रं निपेतुरितरेतरं ॥२९॥ पदातयश्च पत्त्यौघैस्ताडिताः शक्तितो
मरे ॥ न्यवर्त्तत ततस्तूर्णं शतशोऽथ सहस्रशः ॥३०॥ रथिनश्च रथैराजन् कर्णिनालीकसायकैः ॥ निहत्य समरे वीरान् सिंहनादान् विनेदि
रे ॥३१॥ तस्मिंस्तथा वर्त्तमाने संग्रामे लोमहर्षणे ॥ भगदत्तो महेष्वासो भीमसेनमथाद्रवत् ॥३२॥ कुंजरेण प्रभिन्नेन सप्तधा स्रवता
मदं ॥ पर्वतेन यथा तोयं स्रवमाणेन सर्वशः ॥३३॥ किरञ्छरसहस्राणि सुप्रतीकशिरोगतः ॥ ऐरावतस्थो भगवान् वारिधाराइवानं
घ ॥३४॥ स भीमं शरधाराभिस्ताडयामास पार्थिव ॥ पर्वतं वारिधाराभिस्तपान्ते जलदो यथा ॥३५॥ भीमसेनः सुसंक्रुद्धः पादरक्षान्पर
शतान् ॥ निजघान महेष्वासः संरब्धः शरवृष्टिभिः ॥३६॥ तान्दृष्ट्वा निहतान् क्रुद्धो भगदत्तः प्रतापवान् ॥ चोदयामास नागेंद्रं भीमसेन
रथं प्रति ॥३७॥ स नागः प्रेषितस्तेन बाणो ज्याचोदितो यथा ॥ अभ्यधावत वेगेन भीमसेनमरिंदम ॥३८॥ तमापतंतं संप्रेक्ष्य पांडवा
नां महारथाः ॥ अभ्यवर्त्तंत केमेन भीमसेनपुरोगमाः ॥३९॥ केकेयाश्चाभिमन्युश्च द्रौपदेयाश्च सर्वशः ॥ दशार्णाधिपतिः शूरः
क्षत्रदेवश्च मारिष ॥४०॥ चेदिपश्चित्रकेतुश्च संरब्धाः सर्व एव ते ॥ उत्तमास्त्राणि दिव्यानि दर्शयंतो महाबलाः ॥४१॥ तमेकं कुंजरं क्रुद्धाः
समंतात्पर्यवारयन् ॥ स विद्धो बहुभिर्बाणैर्व्यरोचत महाद्विपः ॥४२॥ संजातरुधिरोत्पीडो धातुचित्र इवाद्रिराट् ॥ दशार्णाधिपतिश्चापि ॥एम॥
गजं भूमिधरोपमं ॥ समास्थितोऽभिदुद्राव भगदत्तस्य वारणं ॥ तमापतंतं समरे गजं गजपतिः स च ॥४३॥ दधार सुप्रतीकोऽपि वेलेव मक ॥२३४॥
रालयं ॥४४॥

वारितंप्रेक्ष्यनागेंद्रंदृष्ट्वारीस्यमहात्मनः॥४५॥साधुसाध्वितिसैन्यानिपांडवेयान्यपूजयन्॥ततःप्राग्ज्योतिषःक्रुद्धस्तोमरान्वैचतुर्दश॥४६॥
प्राहिणोत्तस्यनागस्यप्रमुखेनृपसत्तम॥उपाहृतमथःक्षिप्रमभ्यवर्त्ततवेगिनः॥४७॥सप्रदुद्राववेगेनप्रासादेनभैरवं॥समर्दयानः॥
स्वबलंवायुर्वृक्षानिवौरसान्॥४८॥तस्मिन्पराजितेनागेपांडवानांमहारथाः॥सिंहनादंविनद्योच्चैर्युद्धायैवोपतस्थिरे॥४९॥ततो
भीमंपुरस्कृत्यभगदत्तमुपाद्रवन्॥किरंतोविविधान्बाणाञ्छस्त्राणिविविधानिच॥५०॥तेषामापततांराजन्संक्रुद्धानांमम
विराणां॥श्रुत्वासनिनदंघोरममर्षात्साध्वसः॥५१॥भगदत्तोमहेष्वासःस्वनागंप्रत्यचोदयत्॥अंकुशांगुष्ठनुदितःशतशो
थसहस्रशः॥५२॥समद्रान्समरेराजन्सप्रधावंस्ततस्ततः॥तेनसलोअमानानुपांडवानांबलंमहत्॥५३॥सचुकोचमहाराजच
र्मेवाग्नौसमाहितं॥भग्नंतुस्वबलंदृष्ट्वाभगदत्तेनधीमता॥५४॥घटोत्कचोथसंक्रुद्धोभगदत्तमुपाद्रवत्॥विकटःपुरुषोराजन्
दीप्तास्योदीप्तलोचनः॥रूपंविभीषणंकृत्वारोषेणप्रज्वलन्निव॥जग्राहविमलंशूलंगिरीणामपिदारणां॥५६॥नागंजिघांसुः
सहसाचिक्षेपचमहाबलः॥सविस्फुलिंगमालाभिःसमंतात्परिवेष्टितः॥तमापतंतंसहसादृष्ट्वाप्राग्ज्योतिषोनृपः॥चिक्षेपरुचि
रंतीक्ष्णमर्द्धचंद्रंसुदारुणं॥५८॥चिच्छेदतन्महच्छूलंतेनबाणेनवेगवान्॥उत्पपातद्विधाच्छिन्नंशूलंहेमपरिष्कृतं॥५९॥महाश
निर्यथाभ्रष्टाशक्रमुक्तानभोगता॥शूलंनिपतितंदृष्ट्वाद्विधाकृतंचपार्थिवः॥६०॥रुक्मदंडांमहाशक्तिंजग्राहाग्निशिखोपमां
चिक्षेपत्वरितोराक्षसस्यतिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत्॥६१॥

म०भा०भी०॥
॥२३५॥

तमापततं नीसंप्रेक्ष्य वियत्स्थामशनीमिव॥ उत्पपात ततः सर्ण्णो जग्राह च ननाद च॥६३ बभंज चैनां त्वरितो जानुन्यारोप्य भारत॥ पश्यतः पा
र्थिवेंद्रस्य तदद्भुतमिवाभवत्॥६४ तद्दवेक्ष्य कृतं कर्म राक्षसेन बलीयसा॥ दिवि देवाः सगंधर्वा मेनिरे यक्ष्यापि विस्मिताः॥ पांडवाश्च म
हाराज भीमसेनपुरोगमाः॥ साधु साध्विति नादेन पृथिवीमनुनादयन्॥६५ तं तु श्रुत्वा महानादं प्रहृष्टानां महात्मनां॥ नामृष्यत
महेष्वासो भगदत्तः प्रतापवान्॥६६ स विस्फार्य्य महच्चापमिंद्राशनिसमप्रभं॥ तर्जयामास वेगेन पांडवानां महारथान्॥६७ वि
मुञ्चन् विमलांस्तीक्ष्णान् नाराचान् विमलप्रभान्॥ भीमसेनं विव्याध राक्षसं नवभिः शरैः॥६८ अभिमन्युं त्रिभिश्चैव के
कयान् पंचभिस्तथा॥ पूर्णायतविसृष्टेन शरेणानतपर्वणा॥६९ विभेद दक्षिणं बाहुं क्षेत्रदेवस्य चाहवे॥ तपात स हसानस्य सः
शरं धनुरुत्तमं॥७० द्रौपदेयांस्ततः पंच पंचभिः समताडयत्॥ भीमसेनस्य च क्रोधान्निजघान तुरंगमान्॥७१ ध्वजं केसरिणं
चास्य चिच्छेद विशिखैस्त्रिभिः॥ निर्बिभेद त्रिभिश्चान्यैः सारथिं चास्य पत्रिभिः॥७२ स गाढविद्धो व्यथितो रथोपस्थ उपाविश
त्॥ विशोको भरतश्रेष्ठ भगदत्तेन संयुगे॥७३ ततो भीमो महाबाहुर्विरथो रथिनां वरः॥ गदां प्रगृह्य वेगेन प्रचस्कंद रथोत्तमात्॥ ॥राम॥
॥७४ तमुद्यतगदं दृष्ट्वा सशृंगमिव पर्वतं॥ तावकानां भयं घोरं समपद्यत भारत॥७५ एतस्मिन्नेव काले तु पांडवः कृष्णसारथिः॥ ॥२३५॥
आजगाम महाराज निघ्नंछत्रून्समंततः॥ यत्र तौ पुरुषव्याघ्रौ पितापुत्रौ महाबलौ॥ प्राग्ज्योतिषेण संयुक्तौ भीमसेनघटोत्कचौ
॥७६॥

दृष्ट्वाचपांडवोघ्नन्तंनयुध्यमानान्महारथान्॥ चरितोभरतश्रेष्ठतत्रायुध्यतकिरञ्शरान्॥७९॥ ततोदुर्योधनोराजात्वरमाणोमहारथ॥ सेना
मचोदयत्क्षिप्रंरथनागाश्वसंकुलां॥ तामापतंतींसहसाकौरवाणांमहाचमूं॥ अभिदुद्राववेगेनपांडवःश्वेतवाहनः॥८०॥ भगदत्तश्चस
मरेतेनराजेनभारत॥ विमर्दन्पांडवावलंयुधिष्ठिरमुपाद्रवत्॥८१॥ तदासीत्सुमहद्युद्धंभगदत्तस्यमारिष पांचालैःपांडवैर्येश्चकेकयै
श्चोद्यतायुधैः॥८२॥ भीमसेनोपिसमरेतावुभौकेशवार्जुनौ॥ आश्रावयद्यथावृत्तमिरावद्वधमुत्तमं॥८३॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्व
णि॥९॥ संजयउवाच॥ पुत्रंविनिहतंश्रुत्वाइरावंतंधनंजय॥ दुःखेनमहताविष्टोनिश्वसन्पन्नगोयथा॥१॥ अब्रवीत्समरेराजन्वासु
देवमिदंवचः॥ इदंनूनंमहाप्राज्ञोविदुरोदृष्टवान्पुरा॥२॥ कुरूणांपांडवानांचभयंघोरंमहामतिः॥ सततोनिवारितवान्धृतराष्ट्रज
नेश्वरं॥३॥ अन्येचबहवोवीराःसंग्रामेमधुसूदन॥ निहताःकौरवैःसंख्येतथास्माभिश्चकौरवाः॥४॥ अर्थहेतोर्नरश्रेष्ठक्रियते
कर्मकुत्सितं॥ धिगर्थान्यत्कृतेह्येवंक्रियतेज्ञातिसंक्षयः॥५॥ अधनस्यमृतंश्रेयोनचज्ञातिवधाद्धनं॥ किंनुप्राप्स्यामहेकृष्णहत्वाज्ञा
तीन्समागतान्॥६॥ दुर्योधनापराधेनशकुनेःसौवलस्यच॥ क्षत्रियानिधनंयांतिकर्णदुर्मंत्रितेनच॥७॥ इदानींचविजानामिसुकृतंम
धुसूदन॥ कृतंराज्ञामहाबाहोयाचयामाससुयोधनं॥८॥ राज्यार्धंपंचवाग्रामान्नाकार्षीत्सचदुर्मतिः॥ दृष्ट्वाहिक्षत्रियाञ्शूराञ्शयानान्ध
रणीतले॥९॥ निंदाम्यहमृशमात्मानंधिगस्तुक्षत्रजीविकां॥ अशक्तमितिमामत्रज्ञास्यंतेक्षत्रियारणे॥१०॥ युद्धंतुमेनरुचितंज्ञातिभिर्मधुसू

दन॥ संचोदयहयान्शीघ्रंयाहिराष्ट्रचमूंप्रति॥११॥

॥भा०भी०॥ प्रतरिष्येमहामारंसुजाम्यांसमरोदधिं ॥ नायंपालयितुंकालोविद्यतेमाधवकेचित ॥ एवमुक्तस्तुपार्थेनकेशवः परवीरहा ॥ चोदयामासता
॥२३६॥ नश्वानपांडुरान्वातरंहसः ॥ अथशब्दोमहानासीत्तवसैन्यस्यभारत ॥ मारुतोद्धूतवेगस्यसागरस्येवपर्वणि ॥ १४ अपराः पांडवेयाश्च
संग्रामः समपद्यत ॥ पर्जन्यसमनिर्घोषोभीष्मस्यसहपांडवैः ॥ १५ ततोराजंस्तवसुतोभीमसेनमुपाद्रवत ॥ परिवार्यरणेद्रोणंवसा
वोवासवंयथा ॥ ततः शांतनवोभीष्मः कृपश्चरथिनांवरः ॥ भगदत्तः सुशर्माचधनंजयमुपाद्रवत ॥ १६ ॥ हार्दिक्योवाल्हिकश्चैवसा
त्यकिंसमभिद्रुतौ ॥ अंबष्ठकस्तुनृपतिरभिमन्युमवस्थित ॥ शेषास्त्वन्येमहाराजशेषानेवमहारथान ॥ ततः प्रववृतेयुद्धंघोररूप
भयावहं ॥ भीमसेनस्तुसंप्रेक्ष्यपुत्रांस्तवजनेश्वर ॥ प्रजज्वालरणेक्रुद्धोहविषाहव्यवाडिव ॥ २० पुत्रास्तुतवकौंतेयछादयांचक्रि
रेशरैः ॥ प्रावृषीवमहाराजजलदाद्रिवपर्वतं ॥ २१ सछाद्यमानोबहुधापुत्रैस्तवविशांपते ॥ सृक्किणीसंलिहन्वीरः शार्दूलइवदर्पितः २२
व्यूढोरस्कंततोभीमः पातयामासभारत ॥ क्षुरप्रेणसुतीक्ष्णेनसोभवद्गतजीवितः ॥ २३ अपरेणतुभल्लेनपीतेननिशितेनच ॥ अपातय
त्कुंडलिनंसिंहः क्षुद्रमृगंयथा ॥ २४ ततः सुनिशितान्वाणान्समादायशिलीमुखान ॥ ससर्जत्वरयायुक्तः पुत्रांस्तेप्राप्यमारिष ॥ २५ ॥ ॥राम॥
प्रेषितानभीमसेनेनशरास्तेदृढधन्विना ॥ अयातयंतपुत्रांस्तेरथेभ्यः सुमहारथान ॥ २६ ॥ अनाधृष्टिंकुंडभेदंवैराटंदीर्घलोचनं ॥ दीर्घबा ॥२३६॥
हुंसुबाहुंचतथैवकनकध्वजं ॥ २७ प्रपतंतिस्मवीरास्तेविरेजुर्भरतर्षभ ॥ वसंतेपुष्पशवलाश्चूताः प्रपतिताइव ॥ २८ ॥

ततःप्रदुद्रुवुःशेषास्तवपुत्रामहाहवे॥तंकालमिवमन्यंतोभीमसेनंमहावलं।२९द्रोणस्तुसमरेवीरंनिर्दहंतंसुतांस्तव॥यथाद्रिंवारिधारा
भिःसमंताद्व्याकिरज्जरे॥३०॥तत्राद्भुतमपश्यामकुंतीपुत्रस्यपौरुषं॥द्रोणेनवार्यमाणोपिनिजघ्नेयत्सुतांस्तव॥३१॥यथागोवृषभोव
र्षंसंधारयतिखात्पततः॥भीमस्तदाद्रोणमुक्तंशरवर्षमदीधरत्॥३२॥अद्भुतंचमहाराजतत्रचक्रेवृकोदरः॥यत्पुत्रांस्तेवधीत्संख्येद्रोणं
चैवन्यवारयत्॥३३॥पुत्रेषुतववीरेषुचिक्रीडार्जुनपूर्वजः॥मृगेष्विवमहाराजचरन्व्याघ्रोमहावलः॥३४॥यथाहिपशुमध्यस्थोदार
यतेपशून्वृकः॥वृकोदरस्तवसुतांस्तथाव्यद्रावयद्रणे॥गांगेयोभगदत्तश्चगौतमश्चमहारथाः॥पांडवंभरसंयुद्धेधारयामासुरर्जु
न॥३६॥अस्त्रैरस्त्राणिसंवार्यतेषांसोतिरथोरणे॥प्रवीरांस्तवसैन्येषुप्रेषयामासमृत्यवे॥३७॥अभिमन्युस्तुराजानंअंवष्ठंलो
कविश्रुतं॥विरथंरथिनांश्रेष्ठंवारयामाससायकैः॥विरथोवध्यमानस्तुसौभद्रेणयशस्विना॥अवप्लुत्यरथात्तूर्णमंवष्ठोवसु
धाधिपः॥३९॥असिंचिक्षेपसमरेसौभद्रस्यमहात्मनः॥आरुरोहरथंचैवहार्दिक्यस्यमहावलः॥४०॥आपतंतंतुनिस्त्रिंशंयुद्धमार्गवि
शारदः॥लाघवाद्व्यंसयामाससौभद्रःपरवीरहा॥४१॥व्यंसितंवीक्ष्यनिस्त्रिंशंसौभद्रेणरणेतदा॥साधुसाध्वितिसैन्यानांप्रवादोभूद्वि
शांपते॥४२॥धृष्टद्युम्नमुखास्त्वन्येतवसैन्यमयोधयन्॥तथैवतावकाःसर्वेपांडुसैन्यमयोधयन्॥४३॥तत्राक्रंदोमहानासीत्त
वतेषांचभारत॥निघ्नतांदृढमन्योन्यंकुर्वतांकर्मदुष्करं॥४४॥

॥भा० भी०
॥२३७॥

न्याः ऽन्योन्यं छिरसोऽभूरन्ः केशग्राहकृष्णामानिन॥ नखदंतैरयुध्यंत मुष्टिभिर्जानुभिस्तथा॥ ४५ तलैश्चैवाथ निस्त्रिंशैर्बाहुभिश्च सुसं
स्थितैः॥ विवरं चाप्य चान्योन्यमनयन्यमसादनं॥४६॥ अहनच्च पिता पुत्रं पुत्रश्चापि पितरं तथा॥ व्याकुलीकृतसर्वांगा युयुधुस्तत्र मा
नवाः॥४७ रणे चारूणि चापानि हेमपृष्ठानि मारिष॥ हतानामपविद्धानि कलापाश्च महाधनाः॥४८ जातरूपमयैः पुंखै राजते
र्निशिताः शराः॥ तैलधौता व्यराजंत निर्मुक्तभुजगोपमाः॥४९॥ हतानामपविद्धानि जातरूपपरिष्कृतान्॥ चर्माणि चापविद्धानि रु
क्मचित्राणि धन्विनः॥५०॥ सुवर्णविकृतप्रासान् पट्टिशान्हेमभूषितान्॥ जातरूपमयाश्चर्ष्टीः शक्तीश्च कनकोज्वलाः॥५१॥ मुस
लानि हतानि चापतितान्मुशलानि गुरूणि च॥ परिघान् पट्टिशांश्चैव भिंदिपालांश्च मारिष॥५२॥ पतितान्विविधांश्चापान्चित्रान्हेम
परिष्कृतान्॥ कुथावकुविधाकारांश्चामरान्व्यजनानि च॥५३॥ नानाविधानि शस्त्राणि प्रगृह्य पतितान्नरान्॥ जीवंत इव दृश्यंते
गतसत्वा महाबलाः॥५४॥ गदाविमथितैर्गात्रैर्मुशलैर्भिन्नमस्तकाः॥ गजवाजिरथक्षुण्णाः शेरते न्टपते क्षितौ॥५५॥ तथैवाश्व
नागानां शरीरैर्विबभौ तदा॥ संछन्ना वसुधा राजन्पर्वतैरिव सर्वशः॥५६॥ समरे पतितैश्चैव शक्त्यृष्टिशरतोमरैः॥ निस्त्रिंशैः ॥राम॥
पट्टिशैः प्रासैरयःकुंतैः परश्वधैः॥५७॥ परिघैर्भिंदिपालैश्च शतघ्नीभिश्च मारिष॥ शरीरैः शस्त्रनिर्भिन्नैः समास्तीर्यत मेदिनी॥ ॥२३७॥
विशल्यैरल्पशब्दैश्च शोणितौघपरिप्लुतैः॥ गतासुभिरमित्रघ्न विबभौ निचिता मही॥५८॥

सतलत्रैः सकेयूरैर्बाहुभिश्चंदनोक्षितैः ॥ हस्तिहस्तोपमैश्छिन्नैरूरुभिश्च तरस्विनां ॥६०॥ बद्धचूडामणिवरैः शिरोभिश्च सकुंडलैः ॥ पाति-
तैर्ऋषभाक्षाणां बभौ भारत मेदिनी ॥६१॥ कवचैः शोणितादिग्धैर्विप्रकीर्णैश्च कांचनैः ॥ रराज सुभृशं भूमिः शांतार्चिभिरिवानलैः ॥
विप्रविद्धैः कलापैश्च पतितैश्च शरासनैः ॥ विप्रकीर्णैः शरैश्चैव रुक्मपुंखैः समंततः ॥६२॥ रथैश्च सर्वतोभग्नैः किंकिणीजालभू-
षितैः ॥ वाजिभिश्च हतैर्बाणैः स्रस्तजिह्वैः सशोणितैः ॥६४॥ अनुकर्षैः पताकाभिरुपासंगैर्ध्वजैरपि ॥ प्रवीराणां महाशंखैर्विप्रकी-
र्णैश्च पांडुरैः ॥६५॥ करैः शरैर्विमुंचद्भिः शीकरं च मुहुर्मुहुः ॥ विबभौ नगस्थानं स्पंदमानैरिवाचलैः ॥६६॥ नानारागैः कंबलैश्च
परिस्तोमैश्च दंतिनां वैडूर्यमणिदंडैश्च पतितैरंकुशैः शुभैः ॥६७॥ घंटाभिश्च गजेंद्राणां पतिताभिः समंततः ॥ विपाटितविचित्राभिः कुथाभि-
रांकवैस्तथा ॥६८॥ ग्रैवेयैश्चित्ररूपैश्च रुक्मकक्षाभिरेव च ॥ यंत्रैश्च बहुधा छिन्नैस्तोमरैश्चापि कांचनैः ॥६९॥ अश्वानां रेणुकपिलै रुक्मच्छ-
न्नैरुरश्छदैः ॥ सादिनां भुजगैश्छिन्नैः पतितैः सांगदैस्तथा ॥७०॥ प्रासैश्च विमलैस्तीक्ष्णैर्विमलाभिस्तथर्ष्टिभिः ॥ उष्णीषैश्च तथा चित्रैर्विप्र-
विद्धैस्ततस्ततः ॥७१॥ विचित्रैर्बाणवर्षैश्च जातरूपपरिष्कृतैः ॥ अश्वास्तरपरिस्तोमै रांकवैर्मर्दितैस्तथा ॥ नरेंद्रचूडामणिभिर्विचित्रैश्च
महाधनैः ॥ छत्रैस्तथापविद्धैश्च चामरव्यजनैरपि ॥७३॥ पद्मेंदुद्युतिभिश्चैव वदनैश्चारुकुंडलैः ॥ क्लृप्तश्मश्रुभिरत्यर्थं वीराणां समलंकृ-
तैः ॥ अपविद्धैर्महाराज सुवर्णोज्ज्वलकुंडलैः ॥७४॥

गृह्णन स्तत्र शवलाघोरिवासीद्वसुंधरा ७५॥ एवमेतेमहासेनेमर्दितेतत्र भारत॥ परस्परं समासाद्य तवतेषांच संयुगे॥ ७६ तेषु श्रांतेषु भग्ने
षु मर्दितेषु च भारत॥ रात्रिः समभवत्तत्र न पश्याम ततोनुगान॥ ततो वहासेन्यानांप्रचक्रुः कुरुपांडवा॥ न्यविशंत यथा कालं गत्वा
स्वशिविरं तदा॥ ७८ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अष्टमदिवसयुद्धसमाप्तम्॥ संजय उवाच॥ ततो दुर्योधनो राजा शकुनिश्चापि सौ
वलः॥ दुःशासनश्च पुत्रस्ते सूतपुत्रश्च दुर्जयः॥ १ समागम्य महाराज मंत्रं चक्रुर्विवक्षितं॥ कथं पांडुसुता संख्ये जेतव्याः सगणा इति
२ ततो दुर्योधनो राजा सर्वांस्तानाह मंत्रिणः॥ सूतपुत्रं समाभाष्य सौवलं च महाबलं॥ ३ द्रोणो भीष्मः कृपः शल्यः सोमदत्तिश्च
संयुगे॥ न पार्थान्प्रतिवाधंते न जाने तच्च कारणं॥ ४ अवध्यमानास्ते चापि क्षययंति वलं मम॥ सोस्मि क्षीणवलः कर्ण क्षीणश
स्त्रश्च संयुगे॥ ५ निकृतः पांडवैः शूरैरवध्यैर्दैवतैरपि॥ सोहं संशयमापन्नः प्रहरिष्ये कथं रणे॥ ६ कर्ण उ०॥ मा शोच भरतश्रेष्ठ करिष्ये
हं प्रियं तव॥ भीष्मः शांतनवस्तूर्णमपयातु महारणात्॥ ७ निवृत्ते युधि गांगेये न्यस्तशस्त्रे च भारत॥ अहं पार्थान्हनिष्यामि सहितान्
सर्वसोमकैः॥ ८ पश्यतो युधि भीष्मस्य शपे सत्येन ते नृप॥ पांडवेषु दयां नित्यं स हि भीष्मः करोति वै॥ ९॥ अशक्तश्च रणे भीष्मो जेतुं

मेतान्महारथान ॥ अभिमानीरणोभीष्मोनित्यंचापिरणप्रिय ॥१०॥ सकथंपांडवान्युद्धेऽभ्येष्यतेतातसंगतान ॥ सत्वंशीघ्रमितोगत्वाभी
ष्मस्यशिविरंप्रति ११ अनुमान्यगुरुंवृद्धंशस्त्रन्यासायभारत ॥ न्यस्तशस्त्रेततोभीष्मेनिहतान्पश्यपांडवान १२ मयेकेनरणेराजन्सस
हृद्गणबांधवान ॥ एवमुक्तस्तुकर्णेनपुत्रोदुर्योधनस्तव ॥ अब्रवीद्भ्रातरंतत्रदुःशासनमिदंवचः ॥ अनुयात्रंयथासर्वंसज्जीभवतिसर्वशः
१४ दुःशासनतथाक्षिप्रंसर्वमेवोपपादय ॥ एवमुक्त्वाततोराजन्कर्णमाहजनेश्वर ॥ १५ ॥ अनुमान्यरणेभीष्ममेषोहंद्विपदांवर ॥ आग
मिष्येततःक्षिप्रंत्वत्सकाशमरिंदम ॥ १६ ॥ आपयातेततोभीष्मेप्रहरिष्यसिसंयुगे ॥ निष्पपाततततस्तूर्णंभ्रात्रादुःशासनस्तथा अग
दीवद्धसुकटोहस्ताभरणवान्नृप १९ धार्तराष्ट्रोमहाराजविवभौसपथिव्रजन ॥ भंडीपुष्पनिकाशेनतपनीयनिभेनच ॥ २० ॥ अनुलि
प्तःपरार्द्ध्येनचंदनेनसुगंधिना ॥ अरजोंवरसंवीतःसिंहखेलगतिर्नृप ॥ २१ सुशुभेविमलार्चिष्मान्नभसीवदिवाकर ॥ तंप्रयान्तनरव्या
घ्रंभीष्मस्यशिविरंप्रति ॥ अनुजग्मुर्महेष्वासाःसर्वलोकस्यधन्विनः ॥ भ्रातरश्चमहेष्वासास्त्रिदशाइववासवं ॥ २३ हयानन्येसमारुह्यगजा
जानन्येचभारत ॥ रथानन्येननरश्रेष्ठाःपरिवव्रुःसमन्ततः ॥ २४ ॥ आत्तशस्त्राश्चसुहृदोरक्षणार्थंमहीपतेः ॥ प्रादुर्बभूवुःसहिताःशक्रस्ये
वामरादिवि ॥ २५ ॥ संपूज्यमानाःकुरुभिःकौरवाणांमहाबलः ॥ प्रययौसदनंराजागांगेयस्ययशस्विनः ॥ अन्वीयमानःसततंसोदरैःप
रिवारितः ॥ दक्षिणंदक्षिणःकालेसंभृत्यस्वभुजंतदा ॥ २७ हस्तिहस्तोपमंशैक्यंसर्वशत्रुनिवर्हणं ॥ ७ ॥

॥भा०भी०॥ प्रगृह्य चांजलीन्नृणां संघशस्सर्वतो दिशः ॥२८॥ शुश्राव मधुरा वाचो नानादेशनिवासिनां ॥ संस्तूयमानः सूतैश्च मागधैश्च महायशाः
॥२३६॥ ॥२९॥ पूजयानश्च तान्सर्वान् सर्वलोके महेश्वरः ॥ प्रदीपैः कांचनैस्तत्र गंधतैलावसेचितैः ॥३०॥ परिवव्रुर्महात्मानः प्रज्वलद्भिः समं
ततः ॥ स तैः परिवृतो राजा प्रदीप्तैः कांचनैर्ज्वलन् ॥३१॥ शुशुभे चंद्रमा युक्तो दीप्तैरिव महाग्रहैः ॥ कांचनोष्णीषिणस्तत्र वेत्रझर्झरपाण
यः ॥३२॥ प्रोत्सारयंतः शनकैस्तं जनं सर्वतो दिशं ॥ संप्राप्य तु ततो राजा भीष्मस्य सदनं शुभं ॥३३॥ अवतीर्य हयाच्चापि भीष्मं प्राप्य जने
श्वरः ॥ अभिवाद्य ततो भीष्मं निषण्णः परमासने ॥३४॥ कांचने सर्वतोभद्रे स्पर्द्ध्यास्तरणसंवृते ॥ उवाच प्रांजलिर्भीष्मं वाष्पकंठोश्रुलो
चनः ॥३५॥ त्वां वयं हि समाश्रित्य संयुगे शत्रुसूदन ॥ उत्सहेम रणे जेतुं सेंद्रानपि सुरासुरान् ॥ किमु पांडुसुतान्वीरान्ससुहृद्गणबांध
वान् ॥ तस्मादर्हसि गांगेय कृपां कर्तुमपि प्रभो ॥३७॥ जहि पांडुसुतान्वीरान्महेंद्र इव दानवान् ॥ अहं सर्वान्महाराज निहनिष्यामि सो
मकान् ॥३८॥ पांचालान्केकयैः सार्द्धं कुरूणां चेति भारत ॥ तद्वचः सत्यमेवास्तु जहि पार्थान्समागतान् ॥३९॥ सोमकांश्च महेष्वासान्
सत्यवाग्भव भारत ॥ दयया यदि वा राजन्द्वेष्यभावान्मम प्रभो ॥४०॥ मंदभाग्यतया वापि मम रक्षसि पांडवान् ॥ अनुजानीहि समरे कर्ण ॥राम॥
माहवशोभिनं ॥४१॥ स जेष्यति रणे पार्थान्ससुहृद्गणबांधवान् ॥ स एवमुक्त्वा नृपतिः पुत्रो दुर्योधनस्तव ॥ नोवाच वचनं किंचिद्भीष्मं ॥२३६॥
सत्यपराक्रमं ॥४२॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि० ॥ संजय उवाच ॥ ७४ ॥

वाक्शल्यैस्तव पुत्रेणासोतिविद्धो महामनाः ॥ श्वसमानो यथा नागः प्रणुन्नो वाक्शलाकया ॥ १ ॥ दुःखेन महताविष्टो नोवाच प्रियमप्रि
सध्यात्वा सुचिरं कालं दुःखरोषसमन्वितः ॥ २ ॥ उद्धृत्य च रुषा चक्षुषी कोपान्निर्दहन्निव भारत ॥ सदेवासुरगंधर्वे लोके लोकविदां वरः ॥ ३ ॥ अब्र
वीत्तव पुत्रं स सामपूर्वमिदं वचः ॥ किं त्वं दुर्योधनैवं मां वाक्शल्यैरप न्तसि ॥ ४ ॥ घटमानं यथाशक्ति कुर्वाणं च तव प्रियं ॥ जुह्वानं समरे
प्राणांस्तवैव प्रियकाम्यया ॥ ५ ॥ यदा तु पांडवः शूरः खांडवेऽग्निमतर्पयत् ॥ पराजित्य रणे शक्रं पर्याप्तं तन्निदर्शनं ॥ ६ ॥ यदा च त्वां महाबा
हो गंधर्वैर्हृतमोजसा ॥ अमोचयत्पांडुसुतः पर्याप्तं तन्निदर्शनं ॥ ७ ॥ द्रवमाणेषु शूरेषु सोदरेषु तव प्रभो ॥ सूतपुत्रे च राधेये पर्याप्तं तन्नि
दर्शनं ॥ ८ ॥ यच्चैनः सहितान्सर्वान्विराटनगरे तदा ॥ एक एव समुद्यातः पर्याप्तं तन्निदर्शनं ॥ ९ ॥ द्रोणं च युधि संरब्धं मां च निर्जित्य संयुगे
वासांसि च समादत्त पर्याप्तं तन्निदर्शनं ॥ १० ॥ तथा द्रौणिं महेष्वासं शारद्वतमथापि च ॥ गोग्रहे जितवान्पूर्वं पर्याप्तं तन्निदर्शनं ॥ ११ ॥ वि
जित्य च यथा कर्णं सदा पुरुषमानिनं ॥ उत्तरायै ददौ वस्त्रं पर्याप्तं तन्निदर्शनं ॥ १२ ॥ निवातकवचान्युद्धे वासवेनापि दुर्जयान् ॥ जितवान्
समरे पार्थः पर्याप्तं तन्निदर्शनं ॥ १३ ॥ को हि शक्तो रणे जेतुं पांडवं भसनदा ॥ त्वं तु मोहान्न जानीषे वाच्यावाच्यं सुयोधन ॥ १४ ॥ मुमूर्षु
र्हि नरः सर्वान्वृक्षान्पश्यति कांचनान् ॥ तथा त्वमपि गांधारे विपरीतानि पश्यसि ॥ १५ ॥ स्वयं वैरं महत्कृत्वा पांडवैः सहसृंजयैः ॥ युध्य
स्व तानघ रणोपश्यामः पुरुषोत्तम ॥ १६ ॥ अहं तु सोमकान्सर्वान्पांचालांश्च समागतान् ॥ निहनिष्ये नरव्याघ्र वर्जयित्वा शिखंडिनं
॥ १७ ॥

॥भा०भी०॥
॥२४०॥

तैरहंनिहतः संख्येनमिथ्येयसमाहृतं ॥ तान्वानिहत्यसमरेप्रीजितास्याम्यहंतव ॥ पूर्वंहिस्त्रीसमुत्पन्नाशिखंडीराजवेश्मनि ॥ वरदानात्पु
मानजातः सैषवैस्त्रीशिखंडिनी ॥ १९ ॥ तमहंनिहनिष्यानिप्राणत्यागेपिभारत ॥ योसौप्राङ्०निर्मिताधात्रासैषावैस्त्रीशिखंडिनी
॥ २० ॥ सुखंस्वपिहिगांधारेश्वोस्मिकर्तामहारणं ॥ यंजनाःसमुकर्षतियावत्स्थास्यतिमेदिनी ॥ २१ ॥ एवमुक्तस्तवसुतोनिर्जगाममनेश्व
रः ॥ अभिवाद्यगुरुंमूर्ध्नाप्रययौस्वंनिवेशनं ॥ २२ ॥ आगम्यतुततोराजाविसृज्यचमहाजनं ॥ प्रविवेशततस्तूर्णंक्षयंशत्रुक्षयंकरः
॥ २३ ॥ प्रविष्टः सनिशांतांचगमयामासपार्थिवः ॥ प्रभातायांचशर्वर्यांप्रातरुत्थाययतान्नृप ॥ २४ ॥ राज्ञःसमाज्ञापयत्सेनयोर्जय
तेतिहि ॥ अद्यभीष्मोरणेक्रुद्धोनिहनिष्यतिसोमकान् ॥ २५ ॥ दुर्योधनस्यतच्छ्रुत्वाराज्ञोविलपितंबहु ॥ मन्यमानः सतंराजन्प्रत्या
देशमिवात्मनः ॥ २६ ॥ निर्वेदंपरमंगत्वाविनिंद्यपरवाच्यतां ॥ दीर्घंदध्यौशांतनवोयोद्धुकामोर्जुनंरणे ॥ इंगितेनतुतज्ज्ञात्वागांगेयेनवि
चिंतितं ॥ दुर्योधनोमहाराजदुःशासनमचोदयत् ॥ २८ ॥ दुःशासनरथास्तूर्णंयुज्यंतांभीष्मरक्षिणः ॥ द्वाविंशतिमनीकानिसर्वाण्य
वाभिचोदय ॥ २९ ॥ इदंहिसमनुप्राप्तंवर्षपूगाभिचिंतितं ॥ पांडवानांससैन्यानांवधोराज्यस्यचागमः ॥ ३० ॥ तत्रकार्यतमंमन्येभीष्म ॥रम॥
स्यैवाभिरक्षणं ॥ सनोगुप्तः सहायःस्याद्धन्यात्पार्थांश्चसंयुगे ॥ ३१ ॥ अब्रवीद्धिविशुद्धात्मानाहंहन्यांशिखंडिनं ॥ स्त्रीपूर्वकोह्यसौ ॥२४०॥
सौराजंस्तस्माद्वर्ज्योमयारणे ॥ ३२ ॥

लोकस्तद्वद्यदहं पितुः प्रियचिकीर्षया ॥ राज्यं स्फीतं महाबाहो स्त्रियश्च त्यक्तवान्पुरा ॥३३॥ नैव चाहं स्त्रियं जातु न स्त्रीपूर्वं कथंचन हन्यां यु-
धि नरश्रेष्ठ सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥३४॥ अयं स्त्रीपूर्वको राजञ्छिखंडी यदि ते श्रुतः ॥ उद्योगे कथितं यत्तत्तथा जाता शिखंडिनी ॥३५॥ कन्या भू-
त्वा पुमान्जातः स च मां योधयिष्यति ॥ तस्याहं प्रमुखे बाणान्न मुंचेयं कथंचन ॥ युद्धे हि क्षत्रिया स्तात पांडवानां जयैषिणः ॥ सर्वांनस्मा-
न्हनिष्यामि संप्राप्तान्रणमूर्द्धनि ॥३६॥ एवं स भरतश्रेष्ठ गांगेयः प्राह शास्त्रवित् ॥ तत्र सर्वात्मना मन्ये गांगेयस्यैव पालनं ॥३७॥ अ-
रक्ष्यमाणो हि वृको हन्यात्सिंहं महाहवे ॥ मा वृकेणेव गांगेयं घातयेम शिखंडिना ॥३८॥ मातुलः शकुनिः शल्यः कृपो द्रोणो विविंश-
तिः ॥ यत्ता रक्षंतु गांगेयं तस्मिन्युद्धे ध्रुवो जयः ॥४०॥ एतच्छ्रुत्वा तु ते सर्वे दुर्योधनवचस्तथा ॥ सर्वतो रथवंशेन गांगेयं पर्यवारयन् ।
॥४१॥ पुत्राश्च तव गांगेयं परिवार्य प्रयुस्तदा ॥ कंपयंतो भुवं द्यां च क्षोभयंतश्च पांडवान् ॥४२॥ तै रथैः सुप्रसंयुक्तैर्दंतिभिश्च महारथा ॥ प-
रिवार्य रणे भीष्मं दंशिताः समवस्थिता ॥४३॥ यथा देवासुरे युद्धे त्रिदशा वज्रधारिणं ॥ सर्वे ते स्म व्यतिष्ठंत रक्षंतस्तं महारथं ॥४४॥ सव्य-
चक्रे युधामन्युरुत्तमौजाश्च दक्षिणं ॥ गोप्तारावर्जुनस्यैतावर्जुनोपि शिखंडिनः ॥४५॥ रक्ष्यमाणः स पार्थेन तस्माद्स्मान्निरहंत ॥ यथा
भीष्मं स नो हन्याद्दुःशासन तथा कुरु ॥४६॥ भ्रातुस्तद्वचनं श्रुत्वा पुत्रो दुःशासनस्तव ॥ भीष्मं प्रमुखतः कृत्वा प्रययौ सह सेनया ॥४७
भीष्मं तु रथवंशेन दृष्ट्वा समभिसंवृतं ॥ अर्जुनो रथिनां श्रेष्ठो धृष्टद्युम्नमुवाच ह ॥४८॥ शिखंडिनं नरव्याघ्र भीष्मस्य प्रमुखे नृप ॥ ॥

स्थापयस्वाघपोचाल्पानस्यगापाहमित्युत।।४८।।इतिभीष्मपर्वणि६०।।संजयउ०।।ततःशांतनवोभीष्मोनिर्ययौसहसेनया।।व्यूहंचाव्यूहा-
नमहत्सर्वतोभद्रमात्मना।।१।।कृपश्चकृतवर्माचशैब्यश्चैवमहारथः।।शकुनिःसैंधवश्चैवकांबोजश्चसुदक्षिणः।।२।।भीष्मेणास-
हिताःसर्वेपुत्रैश्चतवभारत।।अग्रतःसर्वसैन्यानांव्यूहस्यप्रमुखेस्थिताः।।३।।द्रोणोभूरिश्रवाःशल्योभगदत्तश्चमारिष।।दक्षिणं
पक्षमाश्रित्यस्थिताव्यूहस्यदंशिताः।।४।।अश्वत्थामासोमदत्तश्चावंत्यौचमहारथौ।।महत्यासेनयायुक्तौवामपक्षमपालयन्
।।५।।दुर्योधनोमहाराजत्रिगर्तैःसर्वतोवृतः।।व्यूहमध्येस्थितोराजन्पांडवान्प्रतिभारत।।६।।अलंबुषोरथश्रेष्ठःश्रुतायुश्चमहारथः
पृष्ठतःसर्वसैन्यानांस्थितौव्यूहस्यदंशितौ।।७।।एवंचैतांस्तदाव्यूहंकृत्वाभारतावकाः।।सन्नद्धाःसमदृश्यंतप्रपतंतइवाग्नयः।।८।।
ततोयुधिष्ठिरोराजाभीमसेनश्चपांडवः।।नकुलःसहदेवश्चमाद्रीपुत्रावुभावपि।।अग्रतःसर्वसैन्यानांस्थिताव्यूहस्यदंशिताः।।९।।
धृष्टद्युम्नोविराटश्चसात्यकिश्चमहारथः।।१०।।स्थिताःसैन्येनमहतापरानीकविनाशनाः।।शिखंडीविजयश्चैवराक्षसश्चघटो-
त्कचः।।११।।चेकितानोमहाबाहुःकुंतीभोजश्चवीर्यवान्।।स्थितारणेमहाराजमहत्यासेनयावृताः।।१२।।अभिमन्युर्महेष्वासोद्रुप-
दश्चमहाबलः।।केकयाभ्रातरश्चैवस्थितायुद्धायदंशिताः।।एवंतेपिमहाव्यूहंप्रतिव्यूह्यसुदुर्जयं।।पांडवाःसमरेशूराःस्थितायु-
द्धायदंशिताः।।१४।।तावकास्तुरणेयत्ताःसहसेनानराधिपाः।।अभ्युद्यतारणेपार्थान्भीष्मंकृत्वाग्रतोनृप।।७।।

तथैवपांडवाराजन्भीमसेनपुरोगमाः॥भीष्मंयोद्धुमभिप्रेप्सुसंग्रामेविजयैषिणः॥१८॥क्ष्वेडाःकिलकिलाशब्दाःक्रकचागोविषाणिकाः
भेरीमृदंगपणवानादयंतश्चकुंजराः॥पांडवाश्चाभ्यवर्त्तंतनदंतोभैरवान्रवान्॥भेरीमृदंगशंखानांदुंदुभीनांचनिस्वनैः॥१९॥उत्कुष्ट
सिंहनादैश्चवल्गितैश्चपृथग्विधैः॥वयंप्रतिनदंतस्तानगच्छामसत्वरान्विताः॥सहसैवाभिसंक्रुद्धास्तदासीत्तुमुलंमहत्॥ततोन्योन्यंप्र
धावंतःसंप्रहारंप्रचक्रिरे॥२०॥ततःशब्देनमहताप्रचकंपेवसुंधरा॥पक्षिणश्चमहाघोरंव्याहरंतोविबभ्रमुः॥२१॥सप्रभश्चोदितःसूर्योनि
ष्प्रभःसमपद्यत॥ववुश्चवातास्तुमुलाःशंसंतःसुमहद्भयं॥२२॥घोराश्चघोरनिर्ह्रादाःशिवास्तत्रववाशिरे॥वेदयंत्योमहाराजमहद्वै
शसमागतं॥२३॥दिशःप्रज्वलिताराजन्पांशुवर्षंपपातच॥रुधिरेणसमुन्मिश्रमस्थिवर्षंतथैवच॥२४॥रुदतांवाहनानांचनेत्रेभ्यःप्रा
पतज्जलं॥सुस्रुवुश्चासकृन्मूत्रंप्रध्यायंतोविशांपते॥२५॥अंतर्हितामहानादाःश्रूयंतेभरतर्षभ॥रक्षसांपुरुषादानांनदतांभैरवान्र
वान्॥२६॥संपतंतश्चदृश्यंतेगोमायुबलवायसाः॥श्वानश्चविविधैर्नादैर्वासंतस्तत्रमारिष॥२७॥ज्वलिताश्चमहोल्कावैसमाहत्य
दिवाकरं॥महांत्यनीकानिमहासमुच्छ्रयेसमागमेतयोः॥पांडवधार्त्तराष्ट्रयोः॥चकंपिरेशंखमृदंगनिस्वनैःप्रकंपितानीववनानिवायुना।
नरेंद्रनागाश्वसमाकुलानामभ्यापतंतीनामशिवेमुहूर्त्ते॥बभूवघोषस्तुमुलश्चमूनांवातोद्धुतानामिवसागराणां॥२८॥इतिभीष्म
पर्वणि॥०॥संजयउवाच॥अभिमन्यूरथोदारःपिशंगैस्तुरगोत्तमैः॥अभिदुद्राववतेजस्वीदुर्योधनबलंमहत्॥१॥

।।भा०मी०।। विकर्णश्छरवर्षाणिवाधाराइवांबुदः॥नशेकुःसमरेक्रुद्धंसौभद्रमरिसूदनं॥२॥शस्त्रौघिणंगाहमानंसेनासागरमक्षयं॥निवारयितुमप्या
॥२४२॥ जौत्वदीयाःकुरुनंदन॥३॥तेनमुक्तारणेराजन्शराःशत्रुनिवर्हणाः॥क्षत्रियाननयञ्छूरान्प्रेतराजनिवेशनं॥४॥यमदंडोपमान्घोरान्
ज्वलिताशीविषोपमान्॥सौभद्रःसमरेक्रुद्धःप्रेषयामाससायकान्॥५॥सरथान्रथिनस्तत्रहयांश्चैवससादिनः॥गजारोहांश्च
सगजान्दारयामासफाल्गुनिः॥६॥[illegible]नकुर्वंतःकर्ममहत्संख्येमहीभृतः॥पूजयांचक्रिरेहृष्टाःप्रशशंसुश्चफाल्गुनिं॥७॥ता
न्यनीकानिसौभद्रोद्रावयामासभारत॥तूलराशीनिवाकाशेमारुतःसर्वतोदिशं॥८॥तेनविद्राव्यमाणानितवसैन्यानिभारत॥
त्रातारंनाध्यगच्छंतपंकेमग्नाइवद्विपाः॥९॥विद्राव्यसर्वसैन्यानितावकानिनरोत्तम॥अभिमन्युःस्थितोराजन्विधूमोग्निरिव
ज्वलन्॥१०॥नचैनंतावकाराजन्विषेहुररिघातिनं॥प्रदीप्तंपावकंयद्वत्पतंगाःकालचोदिताः॥११॥प्रहरन्सर्वशत्रुभ्यःपांडवा
नांमहारथः॥अदृश्यतमहेष्वासःसवज्रइववासवः॥१२॥हेमपृष्ठंधनुश्चास्यददृशेविचरद्दिशः॥तोयदेषुयथाराजन्राजमा ॥राम॥
नाशतह्रदा॥शराश्चनिशिताःपीतानिश्चरंतिस्मसंयुगे॥वनात्फुल्लद्रुमाद्राजन्भ्रमराणामिववृजाः॥१४॥तथैवचरतस्तस्य ॥२४२॥
सौभद्रस्यमहात्मनः॥रथेनकांचनांगेनददृशुर्नांतरंजनाः॥मोहयित्वाकृपंद्रोणंद्रौणिंचसुमहद्बलं॥तंदृष्ट्वाक्षत्रियाःशूराः
प्रपतंतंतरस्विनं॥१६॥सैंधवश्चमहेष्वासोविचरन्लघुसुष्ठुच॥मंडलीकृतमेवास्यधनुःपश्यामिभारत॥१७॥

सूर्यमंडलसंकाशं दृहतस्तव वाहिनीं ॥ द्विफाल्गुनमिमं लोकं मेनिरे तस्य कर्मभिः ॥ १८ ॥ तेनार्दिता महाराज भारती सा महाचमूः ॥ अभ्रमत्त
त्तत्रैव योषिन्मदवशादिव ॥ १९ ॥ भ्रामयित्वा महासैन्यं कंपयित्वा महारथान् ॥ नंदयामास सुहृदो मयं जित्वेव वासवः ॥ २० ॥ तेन विद्राव्य
माणानि तव सैन्यानि संयुगे ॥ चक्रुरार्त्तस्वरं घोरं पर्जन्यनिनदोपमं ॥ २१ ॥ तं श्रुत्वा निनदं घोरं तव सैन्यस्य भारत ॥ मारुतोद्धूतवेगस्य सा
गरस्येव पर्वणि ॥ २२ ॥ दुर्योधनस्तदा राजन्नार्ष्यशृंगिमभाषत ॥ एकः कार्ष्णिर्महाबाहो द्वितीय इव फाल्गुनः ॥ २३ ॥ चमूं द्रावयते क्रोधा
द्वृत्रो देवचमूमिव ॥ तस्य चान्यं न पश्यामि संयुगे भेषजं महत् ॥ २४ ॥ अन्यं त्वां राक्षसश्रेष्ठ सर्वविद्यासु पारग ॥ स गत्वा त्वरितं वीरं जहि
सौभद्रमाहवे ॥ वयं पार्थं हनिष्यामो भीष्मद्रोणपुरोगमाः ॥ स एवमुक्तो बलवान् राक्षसेंद्रः प्रतापवान् ॥ प्रययौ समरे तूर्णं प्रययौ
तपुत्रशासनात् ॥ नर्दमानो महानादं प्रावृषीव बलाहकः ॥ तस्य शब्देन महता पांडवानां बलं महत् ॥ प्रचलत्सर्वतो राजन् वातोद्धूत इवा
र्णवः ॥ २८ ॥ बहवश्च महाराज तस्य नादेन भीषिताः ॥ प्रियान् प्राणान् परित्यज्य निपेतुर्धरणीतले ॥ २९ ॥ कार्ष्णिश्चापि मुदा युक्तः प्रगृह्य
सशरं धनुः ॥ नृत्यन्निव रथोपस्थो जरक्षसं समुपाद्रवत् ॥ ३० ॥ ततः स राक्षसः क्रुद्धः संप्राप्येवार्जुनिं रणे ॥ नातिदूरे स्थितां तस्य द्रावयामास वै
चमूं ॥ ३१ ॥ ता वध्यमाना च तथा पांडवानां महाचमूः ॥ प्रत्युद्ययौ रणे रक्षो देवसेनां यथा बलः ॥ ३२ ॥ विमर्दः सुमहानासीत्तस्य सैन्यस्य मारि
ष ॥ रक्षसा घोररूपेण वध्यमानस्य संयुगे ॥ ३३ ॥ ततः शरसहस्रैस्तां पांडवानां महाचमूं ॥ व्यद्रावयद्रणे रक्षो दर्शयन् स्वपराक्रमं ॥ ३४ ॥

॥भा० भी०॥ सावध्यमाना चत थापांड्वा नाम नीकिनी ॥ रक्षसाघोररूपेण द्रुद्रावमहद्भयात ॥३५॥ प्रमध्यचरणो सेनांपद्मिनी वारणोयथा ॥ ततोभिदु
॥२४३॥ द्राव रणे द्रौपदेयान्महावल ॥३६॥ तेतुक्रुद्धा महेष्वासा द्रौपदेयाः प्रहारिणः ॥ राक्षसं दुद्रुवुः संख्ये ग्रहाः पंचरविं यथा ॥ ततोभिदुद्र
व रणे द्रौपदेयान्महावलः ॥३७॥ तेतुक्रुद्धा महेष्वासा द्रौपदेयाः प्रहारिणः ॥ राक्षसं दुद्रुवुः वीर्यवद्भिस्ततस्तैस्तु पीड़ितो राक्षसोत्तमः
यथा युगक्षये घोरे चंद्रमाः पंचभिर्ग्रहैः ॥ प्रतिविंध्यस्ततो रक्षो विभेद निशितैः शरैः ॥ सर्वपारसवैस्तूर्णमकुण्ठाग्रैर्महावलः ॥३९
सतैर्भिन्नतनुत्राणः शुशुभे राक्षसोत्तमः ॥ मेघो विभिरिकार्कस्य संस्यूतो जलदो महान ॥४०॥ विषक्तैः सशरैः श्चापि तपनीयपरि
छदैः ॥ आर्ष्यशृंगिर्वभौ राजन् दीप्तशृंग इवाचलः ॥४१ ततस्ते भ्रातरः पंच राक्षसेंद्रं महाहवे ॥ विव्यधुर्निशितैर्वाणैस्तपनीय
विभूषितैः ॥४२॥ स निर्भिन्नः शरैर्घोरैर्भुजंगैः कोपितैरिव ॥ अलंवुषोभृशंराजन्नागेंद्र इव चुक्रुधे ॥४३ सोतिविद्धो महाराज मुहू
र्त्तमथ मारिष ॥ प्रविवेश तमो दीर्घं पीड़ितस्तैर्महारथैः ॥४४॥ प्रतिलभ्य ततः संज्ञां क्रोधेन द्विगुणीकृतः ॥ चिछेद सायकास्तेषां ध्व
जांश्च व धनूंषि च ॥४५॥ एकैकं पंचभिर्वाणैराजघान स्मयन्निव ॥ अलंवुषो रथोपस्थेन्नृत्यन्निव महारथः ॥४६॥ त्वरमाणः सुसंरब्धो ह ॥एम॥
यांस्तेषां महात्मनां ॥ जघान राक्षसः क्रुद्धः सारथींश्च महावलः ॥४७ विभेद च सुसंरब्धाः पुनश्चैतान् सुसंशितैः ॥ शरैर्वहुविधाका ॥२४३॥
रैः शतशोथ सहस्रशः ॥४८ विरथांश्च महेष्वासान् कृत्वा तत्र स राक्षसः ॥४

अभिदुद्राववेगेन हंतुकामो निशाचरः ॥४९॥ तानर्दितान्नरान्तोतेन राक्षसेन दुरात्मना ॥ दृष्ट्वार्जुनसुतः संख्ये राक्षसं समुपाद्रवत् ॥५०॥ त
योः समभवद्युद्धं वृत्रवासवयोरिव ॥ ददृशुस्तावकाः सर्वे पांडवाश्च महारथाः ॥५१॥ तौ समेतौ महायुद्धे क्रोधदीप्तौ परस्परं ॥ महाब
लौ महाराज क्रोधसंरक्तलोचनौ ॥५२॥ परस्परमवेक्षेतां कालानलसमौ युधि ॥ तयोः समागमो घोरो बभूव कटुकोदयः ॥५३॥ यथा दे
वासुरे युद्धे शक्रशंवरयोः पुरा ॥५४॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि १०॥ ६८ तणाघ्र ३०॥ अर्जुनि समरे शूरं विनिघ्नंतं महारथान् ॥ अ
लंबुषः कथं युद्धे प्रत्ययुध्यत भारत ॥१॥ आर्ष्यशृंगिं कथं चैव सौभद्रः परवीरहा ॥ तन्ममाचक्ष्व तत्त्वेन यथावृत्तं स्म संयुगे ॥२॥ भी
मो वा रथिनां श्रेष्ठो राक्षसो वा घटोत्कचः ॥ नकुलः सहदेवो वा सात्यकिर्वा महारथः ॥३॥ एतदाचक्ष्व मे सर्वं कुशलो ह्यसि संज
य धनंजयश्च किं चक्रे मम सैन्यस्य संयुगे ॥ हंत तेहं प्रवक्ष्यामि संग्रामं लोमहर्षणं ॥ यथाभूद्राक्षसेंद्रस्य सौभद्रस्य च मारिष ॥५॥ अ
र्जुनश्च यथा संख्ये भीमसेनस्य संयुगे ॥ हंत तेहं प्रवक्ष्यामि संग्राम नश्च पांडवः ॥ नकुलः सहदेवश्च रणे चक्रुः पराक्रमं ॥ तथैव ता
वकाः सर्वे भीष्मद्रोणपुरःसराः ॥ अद्भुतानि विचित्राणि चक्रुः कर्माणि भीतवत् ॥७॥ अलंबुषस्तु समरे अभिमन्युं महारणे ॥ विनद्य सुमह
नादं तर्जयित्वा मुहुर्मुहुः ॥८॥ अभिदुद्राव वेगेन तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ अभिमन्युश्च वेगेन सिंहवद्विनदन्मुहुः ॥ ९ ॥ आर्ष्यशृंगिं महेष्वासं पितुर
त्यंतवैरिणं ततः समीयतुः संख्ये त्वरितौ नरराक्षसौ ॥१०॥ रथाभ्यां रथिनां श्रेष्ठौ यथा वै देवदानवौ ॥ मायावी राक्षसश्रेष्ठो दिव्यास्त्रज्ञ
श्च फाल्गुनिः ॥११॥ ततः कार्ष्णिर्महाराज निशितैः सायकैस्त्रिभिः ॥ ७ ॥

आर्ष्यश्रृंगिंरणोविविध्वापुनर्विव्याधपंचभिः॥१२॥अलंबुषोपिसंक्रुद्धःकार्ष्णिंनवभिराशुगेः॥हृदिविव्याधवेगेनतोत्रैरिवमहाद्विपं
॥१३॥ततःशरसहस्रेणाक्षिप्रकारीनिशाचरः॥अर्जुनस्यसुतंसंख्येपीडयामासभारत॥१४॥अभिमन्युस्ततःक्रुद्धोनवभिर्नतपर्वभिः॥वि
भेदनिशितैर्बाणैराक्षसेंद्रंमहोरसि॥१५॥तेतस्यविविशुस्तूर्णंकायंनिर्भिद्यमर्मसु॥सतैर्विभिन्नसर्वांगःशुशुभेराक्षसोत्तमः॥१६॥
ततःक्रुद्धोमहाराजआर्ष्यश्रृंगिरमर्षणः॥महेंद्रप्रतिमंकार्ष्णिंछादयामासपत्रिभिः॥१७॥तेनतेविशिखामुक्तायमदंडोपमाः
शिताः॥अभिमन्युंविनिर्भिद्यप्राविशंतधरणीतलं॥१८॥तथैवार्जुनिनामुक्ताःशराःकनकभूषणाः॥अनिर्विनिर्भिद्यप्राविशंतध
रणीतलं॥१९॥सौभद्रस्तुरणेरक्षःशरैःसन्नतपर्वभिः॥चक्रेविमुखमासाद्यमयंशक्रइवाहवे॥२०॥विमुखंचततोरक्षोवध्यमानंरणे
रिणा॥प्रादुश्चक्रेमहामायांतामसींपरंतापन॥२१॥ततस्तेतमसासर्वेहताह्यासन्महीपते॥नाभिमन्युमपश्यंतनैवस्वान्नपरा
न्रणे॥अभिमन्युश्चतंदृष्ट्वाघोररूपंमहत्तमं॥प्रादुश्चक्रेसोस्त्रमत्युग्रंभास्करंकुरुनंदन॥२३॥ततःप्रकाशमभवज्जगत्सर्वंमहीप
ते॥तांचाभिजघ्निवान्मायांराक्षसस्यदुरात्मनः॥संक्रुद्धश्चमहावीर्योराक्षसेंद्रंनरोत्तमः॥छादयामाससमरेशरैःसन्नतपर्वभिः॥२५
बह्वीस्तथान्यामायाश्चप्रयुक्तास्तेनरक्षसा॥सर्वास्त्रविदमेयात्मावारयामासफाल्गुनिः॥हतमायस्ततोरक्षोवध्यमानंचसायकैः
रथंतत्रैवसंत्यज्यप्राद्रवन्महतोभयात्॥तस्मिन्विनिर्जितेतूर्णंकूटयोधिनिराक्षसे॥आर्जुनिःसमरेसैन्यंतावकंसममर्दयत्॥२८॥

मदांधोगंधनागेंद्रःसपद्मांपद्मिनीमिव॥ततःशांतनवोभीष्मःसैन्यंदृष्ट्वाभिविद्रुतं।२९॥महताशरवर्षेणसोभद्रंपर्यवारयत॥क्रोष्टीक्रप
चतंवीरंधार्त्तराष्ट्रामहारथाः॥३०॥एवंसुबहवोयुद्धेततक्षुःसायकैर्दृढं॥सतेषांरथिनांवीरःपितुस्तुल्यपराक्रमः।सदृशोवासुदेवस्यवि
क्रमेणाबलेनच॥उभयोःसदृशंकर्मसपितुर्मातुलस्यच।३२ रणेबहुविधंचक्रेसर्वशस्त्रभृतांवरः॥ततोधनंजयोवीरोविनिघ्नंस्त
वसैनिकान्॥३३॥आससादरणेपुत्रंपुत्रप्रेप्सुरमर्षणः॥तथैवसमरेवीरान्पितादेवव्रतस्तव।३४॥आससादरणेपार्थंस्वर्भानुरिव
भास्करं॥ततःसरथनागाश्वाःपुत्रास्तवजनेश्वर॥३५॥परिवव्रूरणेभीष्मंजुगुपुश्चसमंततः।तथैवपांडवाराजन्परिवार्यधनंज
यं॥३६॥रणायमहतेयुक्तादंशिताभरतर्षभ।शारद्वतस्ततोराजन्भीष्मस्यप्रमुखेस्थितः।३७॥अर्जुनंपंचविंशत्यासायकानांसमा
चिनोत्॥प्रत्युद्गम्याथविव्याधसात्यकिस्तंशितैःशरैः॥पांडवप्रियकामार्थंशार्दूलइवकुंजरं॥गौतमोपित्वरायुक्तोमाधवंनव
भिःशरैः॥३९॥हृदिविव्याधसंक्रुद्धःकंकपत्रपरिछदैः॥शैनेयोपितजःक्रुद्धश्चापमानम्यवेजवान्।४०॥गौतमांतकरंतूर्णंसमाधत्तशि
लीमुखं।तमापतंतंवेगेनशक्रांशनिसमद्युतिं॥४१॥द्विधाचिछेदसंक्रुद्धोद्रौणिःपरमकोपनः॥समुत्सृज्याथशैनेयोगौतमंरथिनां
वरः॥४२॥अभ्यद्रवद्रणेद्रौणिंराहुःखेशशिनंयथा।तस्यद्रोणसुतश्चापंद्विधाचिछेदभारत।४३।अथैनंछिन्नधन्वानंताड
यामाससायकैः॥सोन्यत्कार्मुकमादायशत्रुघ्नंभारसाधनं।द्रौणिंषष्ट्यामहाराजबाह्वोरुरसिचार्पयत्।सविद्धोव्यथितश्चैवमुहू

जैकपुत्रमल्लायुत॥४५॥निघसादरथोपस्थेध्वजयष्टिंसमाश्रितः प्रतिलभ्यततः संज्ञांद्रोणपुत्रः प्रतापवान॥४६॥वार्ष्णेयंसमरेक्रुद्धो
नाराचेनसमार्पयत॥शैनेयंसततुनिर्भिद्यप्राविशद्धरणीतले॥४७॥वसंतकालेबलवानबिलंसर्पशिशुर्यथा॥अथापरेणभल्लेनमाधव
स्यद्विजोत्तमः॥४८॥चिछेदसमरेद्रौणिः सिंहनादमुमोचह॥पुनश्चैनंशरैश्छादयामासभारत॥४९॥निदाघांतेमहाराजयथा
मेघोदिवाकरं॥सात्यकोपिमहाराजशरजालंनिहत्यतं॥५०॥द्रौणिमभ्याकिरत्तूर्णंशरजालैरनेकधा॥तापयामासचद्रौणिं
शैनेयःपरवीरहा॥विमुक्तोमेघजालेनयथैवतपनस्तथा॥शराणांचसहस्रेणपुनरेवसमुद्यत॥सात्यकिश्छादयामाससननाद
चमहाबल॥दृष्ट्वापुत्रांचतत्रस्तंराहुणेवनिशाकरं॥५३॥अभ्यद्रवतशैनेयंभारद्वाजप्रतापवान॥विव्याधचसुतीक्ष्णेनपृषत्कु
केनमहामृधे॥परीप्सन्स्वसुतंराजनवार्ष्णेयेनाभिपीडितं॥सात्यकिस्तुरणेहित्वागुरुपुत्रंमहारथ॥द्रोणंविव्याधविंशत्यास
र्वपारशवैःशरैः॥तदंतरममेयात्माकौंतेयःशत्रुतापनः॥५६॥अभ्यद्रवद्रणेक्रुद्धोद्रोणंप्रतिमहारथ॥ततोद्रोणश्चपार्थश्चसम
यातांमहामृधे॥५७॥यथाबुधश्चशुक्रश्चमहाराजनभस्तले॥५८॥इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणि॥धृतराष्ट्रउवाच॥कथंद्रोणोम
हेष्वासःपांडवश्चधनंजयः॥समीयतूरणेयत्तौतावुभौपुरुषर्षभौ॥१॥प्रियोहिपांडवोनित्यंभारद्वाजस्यधीमतः॥आचार्यश्चर
णेनित्यंप्रियःपार्थस्यसंजय॥२॥तावुभौरथिनौसंख्येहृष्टौसिंहाविवोत्कटौ॥कथंसमीयतुर्यत्तौभारद्वाजधनंजयौ॥३॥संजय०

क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य पार्थो वा गुरुमाहवे ॥४॥ न क्षत्रिया रणे राजन्वर्जयंति परस्परं ॥ निर्मर्यादं हि युध्यंते पितृभिर्भ्रातृभिः सह ॥५॥ रणे भारत पा
र्थेन द्रोणो विद्धस्त्रिभिः शरैः । नाचिंतयच्च तान्बाणान्पार्थचापच्युतान्युधि ॥६॥ शरवृष्ट्या पुनः पार्थश्छादयामास तं रणे । स प्रजज्वा
ल रोषेण गहनेऽग्निरिवोर्जितः ॥७॥ ततोऽर्जुनं रणे द्रोणः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ छादयामास राजेंद्र नचिरादेव भारत ॥८॥ ततो दुर्योधनो राजा
सुशर्माणमचोदयत् ॥ द्रोणस्य समरे राजन्पार्ष्णिग्रहणकारणात् ॥९॥ त्रिगर्तराडपि क्रुद्धो भृशमायम्य कार्मुकं ॥ छादयामास राजें
द्र पार्थं बाणैरयोमुखैः ॥१०॥ ताभ्यां मुक्ताः शरा राजन्नंतरिक्षे विरेजिरे ॥ हंसा इव महाराज शरत्काले नभस्तले ॥११॥ ते शराः प्राप्य कौ
न्तेयं समंताद्विविशुः प्रभो ॥ फाल्गुनायतनं यद्वत्स्वादुवृक्षं विहंगमा ॥१२॥ अर्जुनस्तु रणे नादं विनद्य रथिनां वरः ॥ त्रिगर्तराज
ं समरे सपुत्रं विध्य शरैः ॥ ते वध्यमानाः पार्थेन कालेनेव युगक्षये ॥ पार्थमेवाभ्यवर्तंत मरणे कृतनिश्चयाः ॥१४॥ मुमुचुः शरवृष्टिं च
पांडवस्य रथं प्रति ॥ शरवृष्टिं ततस्तां तु शरवर्षैः समंततः ॥१५॥ प्रतिजग्राह राजेंद्र तोयवृष्टिमिवाचलः ॥ तत्राद्भुतमपश्याम बीभत्सोर्हस्त
लाघवं ॥१६॥ विमुक्तां बहुभिर्योधैः शस्त्रवृष्टिं दुरासदां ॥ यदेको वारयामास मारुतोऽभ्रगणानिव ॥१७॥ कर्मणा तेन पार्थस्य तुतुषुर्दे
वदानवाः ॥ अथ क्रुद्धो रणे पार्थस्त्रिगर्तान्प्रति भारत ॥१८॥ मुमोचास्त्रं महाराज वायव्यं पृतनामुखे ॥ प्रादुरासीत्ततो वायुः क्षोभयाणो
नभस्तलं ॥१९॥ पातयन्वै सुरगणान् विनिघ्नंश्चैव सैनिकान् ॥ ततो द्रोणोऽभिवीक्ष्यैव वायव्यास्त्रं सुदारुणं ॥२०॥

शेलमन्यन्महाराजघोरमस्त्रंमुमोचह॥द्रोणेनयुधिनिर्मुक्तेतस्मिन्नस्त्रेनराधिप।२१।प्रणाशमततोवायुःप्रसन्नाश्चदिशोदश
ततःपांडुसुतोवीरस्त्रिगर्त्तश्चरथव्रजान॥२२॥निसहत्साहोस्तत्रश्चक्रेविमुखांश्चपराक्रमात।ततोदुर्योधनश्चैवकृपश्च
रथिनांवरः।अश्वत्थामाततः॥शल्यःकांबोजश्चसुदक्षिणः॥विंदानुविंदावावंत्यौवाल्हिकःसहवाल्हिकैः॥महतारथव
शेनपार्थस्यावारयद्दिशः॥तथैवभगदत्तश्चश्रुतायुश्चमहाबलः॥२५॥गजानीकेनभीमस्यतावावारयतांदिशः॥भूरिश्रवाः
शलश्चैवसौवलश्चविशांपते॥२६॥शरौघैर्विमलैस्तीक्ष्णैर्माद्रीपुत्रावावारयत।भीष्मस्तुसहितःसंख्येधार्त्तराष्ट्रैःससैनिकैः।२७
युधिष्ठिरंसमासाद्यसर्वतःपर्यवारयत॥आपतंतंगजानीकंदृष्ट्वापार्थोवृकोदरः॥२८॥लेलिहन्सृक्किणीवीरोमृगराडिवका
नने॥भीमस्तुरथिनांश्रेष्ठोगदांगृह्यमहाहवे॥२९॥अवप्लुत्यरथात्तूर्णंतवसैन्यान्यभीषयत॥तमुद्वीक्ष्यगदाहस्तंततस्तेगजसा
दिनः॥परिवव्रूरणोपन्नाभीमसेनंसमंततः॥गजमध्यमनुप्राप्तःपांडवःसव्यराजत।३०।मेघजालस्यमहतोयथाभ्यगतोरविः।व्यध
मत्सगजानीकंगदयापांडवर्षभः॥३२॥महाभ्रजलमतुलमातरिश्चेवसंततंतेध्यमानावलिनाभीमसेनेनदंतिनः॥३३॥आर्त्तनादं
रणेचक्रुर्गर्जंतोजलदाइव॥बहुधादारितांश्चैवविषाणैस्तत्रदंतिनः॥३४॥फुल्लाशोकनिभःपार्थःशुशुभेरणमूर्धनि।विषाणे
दंतिनंगृह्यनिर्विषाणमथाकरोत॥विषाणेनचतेनैवकुंभेभ्याहत्यदंतिनं।पातयामाससमरेदंडहस्तइवांतकः।शोणिताक्तांग

[illegible]

वत्रत्पदृश्यत ॥२७॥ एवं ते वध्यमानाश्च हतशेषा महागजाः ॥ प्राद्रवंत दिशो राजन् विमर्द्दंतः स्वकं बलं ॥२८॥ द्रवद्भिस्तैर्महानागैः सम
ताद्भरतर्षभ ॥ दुर्योधनबलं सर्वं पुनरासीत्पराङ्मुखं ॥२९॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि ० ॥ संजय उवाच ॥ मध्यंदिने महाराज
संग्रामः समपद्यत ॥ लोकक्षयकरो रौद्रो भीष्मस्य सह सोमकैः ॥१॥ गांगेयो रथिनां श्रेष्ठः पांडवानामनीकिनीं व्यधमन्निशि
तैर्बाणैः शतशोथ सहस्रशः ॥२॥ संममर्द च तत्सैन्यं पिता देवव्रतस्तव ॥ धान्यानामिव वस्तूनां प्रकरं गोगणा इव ॥३॥ धृष्टद्युम्न
शिखंडी च विराटो द्रुपदस्तथा ॥ भीष्ममासाद्य समरे शरैर्जघ्नुर्महारथं ॥४॥ धृष्टद्युम्नः ततो विध्वा विराटं च शरैस्त्रिभिः ॥ द्रुप
दस्य च नाराचं प्रेषयामास भारत ॥५॥ तेन विद्धो महेष्वासो भीष्मेणामित्रकर्षिणा चुक्रुधु ॥ समरे राजन् पादस्पृष्ट इवोरगः
६ ॥ शिखंडी तं च विव्याध भारतानां पितामहं ॥ स्त्रीमयं मनसा ध्यात्वा नास्मै प्राहरदच्युत ॥७॥ धृष्टद्युम्नस्तु समरे क्रोधेनाग्निरि
वज्ज्वलन् ॥ पितामहं त्रिभिर्बाणैर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् ॥८॥ द्रुपदः पंचविंशत्या विराटो दशभिः शरैः ॥ शिखंडी पंचविंशत्या भी
ष्मं विव्याध सायकैः ॥९॥ सोतिविद्धो महाराज शोणितौघपरिप्लुतः ॥ वसंते पुष्पशबलो रक्ताशोक इवाबभौ ॥१०॥ तान्प्र
त्यविध्यद्गांगेयस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः ॥ द्रुपदस्य च भल्लेन धनुश्चिच्छेद मारिष ॥११॥ सोन्यत्कार्मुकमादाय भीष्मं विव्याध पंच
भिः सारथिं च त्रिभिर्बाणैः ॥ सुशितै रणमूर्धनि ॥१२॥

तथाभीमोमहाराजद्रौपद्याः पंचचात्मजा॥ केकेयाभ्रातरः पंचसात्यकिश्चैवसात्वतः॥१३॥अभ्यद्रवंतगांगेयंयुधिष्ठिरपुरोगमा
रिरक्षिषंतः पांचालेधृष्टद्युम्नपुरोगमाः। तथैवतावकाः सर्वेभीष्मरक्षार्थमुद्यताः। प्रत्युद्ययुःपांडुसेनांसहसैन्यानराधिप॥१५॥
तत्रासीत्सुमहद्युद्धंतवतेषांचसंकुलं। नराश्वरथनागानांयमराष्ट्रविवर्द्धनं रथीरथिनमासाद्यप्राहिणोद्यमसादनं तथेतरा
न्समासाद्यनरनागाश्वसादिनः॥१७॥अनयन्परलोकायशरैःसन्नतपर्वभिः शरैश्चविविधैर्घोरैस्तत्रतत्रविशांपते॥१८॥रथास्तु
रथिभिर्हीनाहतसारथयस्तदा विप्रद्रुताश्चसमरेदिशोजग्मुःसमंततः॥१९॥मर्दमानानराराजन्हयाश्चसुबहून्रणे। वातायमा
नादृश्यंतेगंधर्वनगरोपमाः॥२०॥रथिनश्चरथैर्हीनावर्मिणस्तेजसायुताः। कुंडलोष्णीषिणःसर्वेनिष्कांगदविभूषणाः॥२१॥दे
वपुत्रसमाःसर्वेशौर्येशक्रसमायुधि॥ ऋद्ध्यावैश्रवणंचातिनयेनचबृहस्पतिं॥२२॥सर्वलोकेश्वराःशूरास्तत्रतत्रविशांपते॥प्रवि
द्रुतान्यदृश्यंतप्राकृतानाइव॥२३॥दंतिनश्चनरश्रेष्ठाहीनाःपरमसादिभिः मृद्नंतःस्वान्यनीकानिनिपेतुःसर्वशब्दगाः॥चर्मभिश्चा
मरैश्चित्रैः पताकाभिश्चमारिष॥ छत्रैःसितैर्हेमदंडैश्चामरैश्चसमंततः॥२५॥विशीर्णैर्विप्रधावंतोदृश्यंतेस्मदिशोदश॥नवमे
घप्रतीकाशाजलदोपमनिस्वनाः॥२६॥तथैवदंतिभिर्हीनागजारोहाविशांपते॥प्रधावंतोव्यदृश्यंततवतेषांचसंकुले॥७॥

नानादेशसमुत्थांश्च तुरगान्हेमभूषितान् ॥ वातायमानानद्राक्षं शतशोथ सहस्रशः ॥२८॥ अश्वारोहान् हतैरश्वैर्गृहीतासीन्
मेतान ॥ द्रवमाणान पश्याम युद्ध्यमानांश्च संयुगे ॥२९॥ गजो गजं समासाद्य द्रवमाणं महाहवे । ययोप्रमद्य तरसा पदाती
न्वाजिनस्तथा ॥३०॥ तथैव च रथा राजन् प्रममर्द्द रणे गजः ॥ रथांश्चैव समासाद्य पत्तिनो तुरगान्भुवि व्यमृद्गणासम
रे गजंस्तुरगांश्च नरान्रणे ॥ एवं ते वहुधा राजन् प्रत्यमृद्नन् परस्परं ॥३२॥ तस्मिन्द्रोणेन तथा युद्धे वर्त्तमाने महाभये । प्रावर्त्त
त नदी घोरा शोणितान्तरंगिणी ॥ अस्थिसंघातसंवाधा केशशैवलशाद्वला ॥ रथाह्रदा शरावर्त्ता हयमीनादुरासदा ॥३४॥
शीर्षोपलसमाकीर्णा हस्तिग्राहसमाकुला ॥ कवचोष्णीषफेनोघा धनुर्वेगासिकच्छपा ॥३५॥ पताकाध्वजवृक्षाढ्या मर्त्यकूला
पहारिणी ॥ क्रव्यादहंससंकीर्णा यमराष्ट्रविवर्द्धिनी ॥ तां नदीं क्षत्रियाः शूरा रथनागहयप्लवैः ॥ प्रतेरुर्वहवो राजन्भयं त्यक्त्वा
महारथाः ॥३७॥ अपोवाह रणे भीरून् कश्मलेनाभिसंवृतान् ॥ यथा वैतरणी प्रेतान् प्रेतराजपुरं प्रति ॥३८॥ प्राक्रोशन् क्षत्रि
यास्तत्र दृष्ट्वा तद्देशसमहर्त ॥ दुर्योधनापराधेन गच्छन्ति क्षत्रियाः क्षयं ॥३९॥ गुणवत्सु कथं द्वेषं धृतराष्ट्रो जनेश्वरः । कृतवान्पा
ण्डुपुत्रेषु पापात्मा लोभमोहितः ॥४०॥ एवं वहुविधा वाचः श्रूयन्ते स्म परस्परं ॥ पाण्डवस्तवसंयुक्ताः पुत्राणां ते सुदारुणाः ॥४१॥ ता
निशम्य ततो वाचः सर्वयोधैरुदाहृताः ॥ आगस्कृत्सर्वलोकस्य पुत्रो दुर्योधनस्तव ॥४२॥

॥भा०भी०॥
॥२४८॥

भीष्मं द्रोणं कृपं चैव शल्यं चोवाच भारत। युध्यध्वमनहंकाराः किंचित्कुरुथ्येति च ४३ ततः प्रववृते युद्धं कुरूणां पांडवैः सह। अ
स्वघृतकृतं राजन सुघोरं वैशसं महत॥ यत्सुतान्निगृह्णाति वार्यमाणो महात्मभिः॥ वैचित्रवीर्य त्वमिदं फलं पश्य सुदारुणं ४५
नहि पांडुसुता राजन ससैन्याः सपदानुगाः॥ रक्षंति समरे प्राणान्कौरवा वापि संयुगे ४६ एतस्मात्कारणाद्घोरो वर्त्तते स्वजनक्ष
यः। दैवाद्वा पुरुषव्याघ्र तव चापनयान्नृप ४७ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि०॥ संजय उवाच। अर्जुनस्तान्नरव्याघ्रान्नीघ्नन्त्वनु
चरान्नृपान॥ अनयत्प्रेतराजस्य सदनं सायकैः शितैः॥ १॥ सुशर्मापि ततो बाणैः पार्थं विव्याध संयुगे॥ वासुदेवं च सप्तत्या पार्थं च
नवभिः पुनः॥ २॥ तान्निवार्य्य शरौघेण शक्रसूनुर्महारथः॥ सुशर्मणो रणे योधान्प्राहिणोद्यमसादन। ३। ते वध्यमानाः पा
र्थेन कालेनेव युगक्षये॥ व्यद्रवंत रणे राजन भये जाते महारथाः॥ ४॥ उत्सृज्य तुरगान्केचिद्रथान्केचिच्च मारिष॥ गजानन्ये स
मुत्सृज्य प्राद्रवंत दिशो दश॥ ५। अपरे तु तदादाय वाजिनागरथान्रणात्त्वरया परया युक्ताः प्राद्रवंत विशांपते। ६। पदाताश्चा
पि शस्त्राणि समुत्सृज्य महारणे॥ निरपेक्षा व्यधावंत तेन तेन स्म भारत॥ ७॥ वार्य्यमाणाः सुबहुशस्त्रैगर्तेन सुशर्मणा। तथान्ये
पार्थिवश्रेष्ठैर्न व्यतिष्ठंत संयुगे॥ तद्बलं प्रद्रुतं दृष्ट्वा पुत्रो दुर्योधनस्तव॥ पुरस्कृत्य रणे भीष्मं सर्वसैन्यपुरस्कृतः। ८॥ ॥

॥एम
॥२४८॥

सर्वोद्योगेनमहताधनंजयमुपाद्रवत् ॥ त्रिगर्त्ताधिपतेरथेजीवितस्यविशांपते ॥ १९ ॥ सएकःसमरेतस्थौकिरन्वहुविधाञ्छरान् ॥ भ्रा
तृभिःसहितःसर्वैःशेषाहिप्रद्रुतानराः ॥ २० ॥ तथैवपांडवाराजनसर्वोद्योगेनदंशिता ॥ प्रययुःफाल्गुनायार्थेयत्रैयेभीमोव्यति
ष्ठत ॥ ज्ञायमानारणेवीर्य्यंघोरंगांडीवधन्वन ॥ हाहाकारकृतोसाहाभीष्मंजग्मुःसमंततः ॥ २३ ॥ ततस्तालध्वजःशूरःपांडवाना
वरूथिनीं ॥ छादयामाससमरेशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ एकीभूतास्ततःसर्वेकुरवःसहपांडवैः ॥ अयुध्यंतमहाराजमध्यप्राप्तेदिवाक
रे ॥ १५ ॥ सात्यकिःकृतकर्माणांविध्वापचभिराशुगे ॥ अतिष्ठदाहवेशूरःकिरन्वाणान्सहस्रशः ॥ तथैवद्रुपदोराजाद्रोणावि
ध्वाशितैःशरैः ॥ पुनर्विव्याधसप्तत्यासारथिंचास्यपंचभिः ॥ भीमसेनस्तुराजानंवाल्हिकप्रपितामह ॥ विध्वानदमहानादशा
र्दूलइवकानने ॥ २७ ॥ आर्जुनिश्चित्रसेनेनविद्धोवहुभिराशुगे ॥ चित्रसेनंत्रिभिर्वाणैर्विव्याधसमरेभृशं ॥ २८ ॥ समागतौतौतुर
णेमहामात्रौव्यरोचतां ॥ यथादिविमहाराजस्थितौवुधशनैश्चरौ ॥ २० ॥ तस्याश्वांश्चतुरोहत्वासूतंचनवभिःशरैः ॥ ननादव
लवान्नादंसौभद्रःपरवीरहा ॥ २१ ॥ हताश्वात्तुरथात्तूर्णंसोवप्लुत्यमहारथः ॥ आरुरोहरथंतूर्णंदुर्मुखस्यविशांपते ॥ द्रोण
श्चद्रुपदंभित्वाशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ सारथिंचास्यविव्याधत्वरमाणःपराक्रमी ॥ २४ ॥ पीड्यमानस्ततोराजनद्रुपदोवाहि
नीपतेः ॥ अपायाज्जवनैरश्वैःपूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ भीमसेनस्तुराजानंमुहूर्त्तादिववाल्हिकं ॥ व्यश्व १ सूतरथंचक्रेसर्वसैन्यस्यपश्य

त:॥२५॥ससंभ्रमोमहाराजसंशयंपरमंगत:॥अवप्लुत्यततोवाहाद्बाल्हीक: पुरुषोत्तम:॥आरुरोहरथंतूर्णंलक्ष्मणस्यमहाहवे
सात्यकि: कृतवर्माणंवारयित्वामहारणे॥२७॥शरैर्बहुविधैराजन्नासादयितामहं॥सविध्वावारणघ्यात्तुनिशितैर्लोमवा
हिभि:॥२८॥ततःत्प्रविवरथोप[illegible]विधुन्वानोमहद्धनु:॥तस्यायसींमहाशक्तिंचिक्षेपाथपितामह:हेमचित्रांमहावेगांनाग
कन्योपमांशुभां॥तामापतंतींसहसामृत्युकल्पांसुदुर्जयां॥व्यंसयामासवार्ष्णेयोलाघवेनमहायशा:॥अनासाद्यतु
वार्ष्णेयंशक्ति: परमदारुणा॥३१॥न्यपतद्धरणीपृष्टेमहोल्केवमहाप्रभा॥वार्ष्णेयस्तुततोराजनस्वांशक्तिंकनकप्रभा॥३२॥
वेगवद्गृह्यचिक्षेपतितामहरथंप्रति॥वार्ष्णेयभुजवेगेनप्रणुन्नासामहाहवे॥अभिदुद्राववेगेनकालरात्रिर्यथानरं॥तामापतं
तींसहसाद्विधाचिछेदभारत॥क्षुरप्राभ्यांसुतीक्ष्णाभ्यांसाव्यशीर्यतमेदिनीं॥छित्वाशक्तिंतुगांगेय: सात्यकिंनवभि:शरै:
आजघानोरसिक्रुद्ध: प्रहसञ्छत्रुकर्षण॥तत: सरथनागाश्वा: पांडवा: पांडुपूर्वज॥३६॥परिवव्रूरणेभीष्मंमाधवत्राणकार ॥राम॥
णात्॥तत: प्रववृतेयुद्धंतुमुलंलोमहर्षणं॥३७॥पांडवानांकुरूणांचसमरेविजयैषिणां॥३८॥इतिश्रीभीष्मपर्वणि०॥ ॥२४९॥
संजयउवाच॥ दृष्ट्वाभीष्मंरणेक्रुद्धंपांडवैरभिसंवृतं॥यथामेघैर्महाराजतपांतेदिविभास्करं॥१॥दुर्योधनोमहाराजदु:शासन
मभाषत॥एषशूरोमहेष्वासोभीष्म:शत्रुनिषूदन॥२॥

ङ्गादितः पांडवैः शूरैः समंतादृरतर्षभ ॥ तस्याकार्य्यं त्वयावीर रक्षणं सुमहात्मनः ॥ ४ ॥ रक्षमाणोपि समरे भीष्मोस्माकं पितामहः ॥
निहन्यात्समरे हन्यात्पांडूंश्चात्तात्मांडवैः सह ॥ तत्र कार्य्यं तमं मन्ये भीष्मस्यैवाभिरक्षणं ॥ गोप्ता ह्येष महेष्वासो भीष्मोस्मा
कं महाव्रतः ॥ ५ ॥ स भवान् सर्व्वसैन्येन परिवार्य पितामहं ॥ ततः शतसहस्राणां हयानां सुबलात्मजः समरे कर्म कुर्वाणं दु
ष्करं परिरक्षतु ॥ स एवमुक्तः समरे पुत्रो दुःशासनस्तव ॥ परिवार्य स्थितो भीष्मं सैन्येन महता वृतः ॥ ७५ ॥ विमलप्रासहस्ता
नामृष्टितोमरधारिणां ॥ दर्पितानां सुवेगानां बलस्थानां पताकिनां ॥ शिक्षितैर्युद्धकुशलैरुपेतानां नरोत्तमैः ॥ नकुलः
सहदेवश्च धर्मराजश्च पांडवः ॥ न्यवारयन्नरश्रेष्ठा परिवार्य समंततः ॥ ७७ ॥ ततो दुर्योधनो राजा शूराणां हयसादिनां प्र
युतं प्रेषयामास पांडवानां निवारणे ॥ ७९ ॥ ते प्रविष्टे महावेगैर्गरुत्मद्भिरिवाहवे ॥ खुराहता धरा राजंश्चकंपे च ननाद च
॥ ८२ ॥ खुरशब्दश्च सुमहान्वाजिनां शुश्रुवे तदा ॥ महावंशवनस्येव दह्यमानस्य पर्वते ॥ ८३ ॥ उत्पतद्भिश्च तैस्तत्र समुद्धूतं मह
द्रजः ॥ दिवाकररथं प्राप्य छादयामास भास्करं ॥ ८४ ॥ वेगवद्भिर्हयैस्तैस्तु क्षोभिता पांडवी चमूः ॥ निपतद्भिर्महावेगैर्हंसैरिव महास
रः ॥ ८५ ॥ हेषतां चैव शब्देन न प्राज्ञायत किंचन ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा माद्रीपुत्रौ च पांडवौ ॥ ८६ ॥ प्रत्यघ्नंस्तरसा वेगं समरे हयसादि
नां ॥ उद्वृत्तस्य महाराज प्रावृट्कालेति पूर्वतः ॥ ८७ ॥ पौर्णमास्यामंबुवेगं यथा वेला महोदधेः ॥ ततस्ते र ॥

थिनोराजनश्शरैः सन्नतपर्वभिः ॥१९॥ न्यकृन्तन्नुत्तमाङ्गानि शरेणाहयसादिनां ॥ तेनिपेतुर्महाराजनिहतादृढधन्वभिः ॥ नागैरिवम
हानागा यथावद्गिरिगह्वरे ॥ तेपिप्राप्तेः सुनिशितैः शरैः सन्नतपर्वभिः ॥२०॥ न्यकृन्तन्नुत्तमाङ्गानि विचरन्तो दिशोदश ॥ अथाहता
हयारोहाऋष्टिभिर्भरतर्षभ ॥ अत्यजन्नुत्तमाङ्गानि फलानीव महाद्रुमाः सशादिनो हयाराजंस्तत्रतत्र निषूदिताः ॥ पातिताः पात्य
मानाश्च प्रत्यदृश्यन्त सर्वशः ॥ वध्यमाना हयाश्चैव प्राद्रवन्तभयार्द्दिताः ॥२३॥ यथासिंहं समासाद्य मृगाः प्राणपरायणाः ॥ पाण्डवा
श्च महाराजजित्वा शत्रून्महामृधे ॥ दध्मुः शङ्खांश्च भेरीश्च ताडयामासुराहवे ॥ ततोदुर्योधनो दीनो दृष्ट्वा सैन्यं पराजितं ॥२५॥ अ
ब्रवीद्भरतश्रेष्ठ मद्रराजमिदं वचः ॥ एष पाण्डुसुतो ज्येष्ठो यमाभ्यां सहितो रणे ॥२६॥ पश्यतां वो महाबाहो सेनां द्रावयति प्रभो ।
तं वारय महाबाहो वेलेव मकरालयं ॥२७॥ त्वं हि संश्रूयते त्यर्थमसह्यबलविक्रमः पुत्रस्य तव तद्वाक्यं श्रुत्वा शल्यः प्रतापवान् २८
सरथयोरथवंशेन यत्रराजा युधिष्ठिरः ॥ तदापतद्वै सहसा शल्यस्य सुमहद्बलं ॥ महौघवेगं समरे वारयामास पाण्डवः ॥ मद्रराजं च
समरे धर्मराजो महारथः ॥३०॥ दशभिः सायकैस्तूर्णमाजघानस्तनान्तरे ॥ नकुलः सहदेवश्च तं सप्तभिरजिह्मगैः ॥३१॥ मद्रराजं
जो पितान्सर्वानाजघान त्रिभिस्त्रिभिः ॥ युधिष्ठिरं पुनः षष्ट्या विव्याधनिशितैः शरैः ॥३२॥ माद्रीपुत्रौ च संरब्धौ द्वाभ्यां द्वाभ्याम

ताडयत॥ ततो भीमो महाबाहुर्दृष्ट्वा राजानमाहवे॥ मद्रराजरथं प्राप्तं मृत्योरास्यगतं यथा॥ अभ्यपद्यत संग्रामे युधिष्ठिरममित्रजि
तं॥ ततो युद्धं महाघोरं प्रावर्त्तत सुदारुणं॥ अपरां दिशमास्थाय पतमाने दिवाकरे॥ ४५॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि ० सं
जय उवाच॥ ततः पिता तव क्रुद्धो निशितैः सायकोत्तमैः॥ आजघान रणे पार्थान् सहसेनान् समंततः॥ १॥ भीमं द्वादशभिर्वि
द्ध्वा सात्यकिं नवभिः शरैः॥ नकुलं तु त्रिभिर्विद्ध्वा सहदेवं च सप्तभिः॥ २॥ युधिष्ठिरं द्वादशभिर्बाह्वोरुरसि चार्पयत्॥ धृष्टद्युम्नं त
तो विद्ध्वा ननाद सुमहाबलः॥ ३॥ तं द्वादशार्द्धेन कुन्तो माधवश्च त्रिभिः शरैः॥ धृष्टद्युम्नश्च सप्तत्या भीमसेनश्च सप्तभिः॥ ४॥ यु
धिष्ठिरो द्वादशभिः प्रत्यविध्यत् पितामहं॥ द्रोणस्तु सात्यकिं विद्ध्वा भीमसेनमविध्यत॥ एकैकं पंचभिर्बाणैर्यमदंडोपमैः शि
तैः॥ तौ च तं प्रत्यविध्येतां त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः॥ ६॥ तोत्रैरिव महानागं द्रोणं ब्राह्मणपुंगवं॥ सौवीराः कितवाः प्राच्याः प्रती
च्योदीच्यमालवाः॥ अभीषाहाः शूरसेनाः शिबयोथ वसातयः॥ संग्रामे नाजहुर्भीष्मं वध्यमानाः शितैः शरैः॥ तथैवान्ये मही
पाला नानादेशसमागताः॥ पांडवानभ्यवर्त्तंत विविधायुधपाणयः॥ तथैव पांडवा राजन्परिवव्रुः पितामहं॥ स समंतात्परिवृ
तो रथौघैरपराजितः॥ १०॥ गहनेग्निरिवोत्सृष्टः प्रजज्वाल दहन्परान्॥ रथाग्न्यगारश्चापार्चिरसिशक्तिगदेंधनः॥ शरस्फुलिंगो
भीष्माग्निर्ददाह क्षत्रियर्षभान्॥ ११॥

भानं॥सुवर्णपुंखैरिषुभिर्गार्धपक्षैः सुतेजनैः॥१२॥कर्णिनालीकनाराचैश्छादयामासतद्बलं॥अपातयद्गजांश्चैवरथिनश्चवि
नैः शरैः॥१३॥मुंडतालवनानीवचकारसरथव्रजान्॥निर्मनुष्यान्रथान्राजन्गजानश्वांश्चसंयुगे॥अकरोत्समहाबाहुः सर्व
शस्त्रभृतांवरः॥तस्यज्यातलनिर्घोषंविस्फूर्जितमिवाशनेः॥निशम्यसर्वभूतानिसमकंपंतभारत॥अमोघाह्यपतन्बाणाः पितु
स्तेभरतर्षभ॥१५॥नासज्जंततनुत्रेषुभीष्मचापच्युताः शराः॥हतवीरान्रथान्राजन्संयुक्ताञ्जवनैर्हयैः॥अपश्याममहाराज
न्ह्रियमाणान्रणाजिरे॥चेदिकाशिकरूषाणांसहस्राणिचतुर्दश॥महारथाः समाख्याताः कुलपुत्रास्तनुत्यजः॥अपरावर्ति
नः॥सर्वेसुवर्णविकृतध्वजाः संग्रामेभीष्ममासाद्यव्यादितास्यमिवांतकं॥निमग्नाः परलोकायसवाजिरथकुंजराः॥२०॥भग्नाक्ष
यस्कराः न काश्चिद्भग्नचक्रांश्चभारत॥अपश्याममहाराजशतशोथसहस्रशः॥२१॥सवरूथैरथैर्भग्नैरथिभिश्चनिपातितैः॥शरैः
सुकवचैश्छिन्नैः पट्टिशैश्चविशांपते॥गदाभिर्भिंदिपालैश्चनिशितैश्चशिलीमुखैः॥अनुकर्षैरुपासंगैश्चक्रैर्भग्नैश्चमारिष ॥राम॥
॥२३॥बहुभिः कार्मुकैः खड्गैः शिरोभिश्चसकुंडलैः॥तलत्रैरंगुलित्रैश्चध्वजैश्चविनिपातितैः॥२४॥चापैश्चबहुधाछिन्नैः समा ॥२५१॥
स्तीर्यतमेदिनी॥हतारोहामहाराजहयाश्चहयसादिनः॥२५॥न्यपतंतगतप्राणाः शतशोथसहस्रशः॥यतमानापितेवीराद्रवमा
णान्महारथान्॥७॥

नाशक्नुवन्वारयितुंभीष्मबाणप्रपीडितान्॥ महेंद्रसमवीर्येण वध्यमानामहाचमूः॥२७॥ अभज्यतमहाराजनचद्वौसहधावतः
आविद्धरथनागाश्वंपतिध्वजसमाकुलं॥२८॥ अनीकंपांडुपुत्राणांहाहाभूतमचेतनं जघानात्रपितापुत्रंपुत्रश्चपितरंतथाप्रि
यंसखायंचाक्रंदेयथादैवबलात्कृतः॥ विमुच्यकवचानन्येपांडुपुत्रस्यसैनिकाः॥३०॥ प्रकीर्य्यकेशान्धावंतः प्रत्यदृश्यंतसर्व
शः॥ तद्गोकुलमिवोद्भ्रांतमुद्भ्रांतरथकूबरं॥३१॥ ददृशेपांडुपुत्रस्यसैन्यमार्त्तस्वरंतदा॥ प्रभज्यमानंसैन्यंतुदृष्ट्वायादवनंदनः॥
॥३२॥ उवाचपार्थंबीभत्सुंनिगृह्यरथमुत्तमं॥ अयंसकालःसंप्राप्तःपार्थयःकांक्षितस्त्वया॥३३॥ प्रहरास्मिन्नरव्याघ्रनचेन्मो
हाद्विमुह्यसे॥ यत्पुराकथितंवीरराज्ञांतेषांसमागमे॥ विराटनगरेतातसंजयस्यसमीपतः॥ भीष्मद्रोणमुखान्सर्वान्धा
र्त्तराष्ट्रस्यसैनिकान्॥३५ सानुबंधान्हनिष्यामियेमांयोत्स्यंतिसंगरे॥ इतितत्कुरुकौंतेयसत्यंवाक्यमरिंदम॥ क्षत्रधर्ममा
नुस्मृत्ययुध्यस्वविगतज्वरः॥ इत्युक्तोवासुदेवेनतिर्यग्दृष्टिरधोमुखः॥३०॥ अकामइवबीभत्सुरिदंवचनमब्रवीत्॥ अवध्यानां
वधंकृत्वाराज्यंवानरकोत्तरं॥ दुःखानिवनवासेवाकिंनमेसुकृतंभवेत्॥ चोदयाश्वान्हृषीकेशकरिष्येवचनंतव॥३८॥
पातयिष्यामिदुर्द्धर्षंभीष्मंकुरुपितामहं॥ सचाश्वान्रजतप्रख्यान्चोदयामाससमाधवः॥ यतोभीष्मस्ततोराजन्दुःप्रेक्ष्योरश्मि
मानिव॥ ततस्तत्पुनरावृत्तंयुधिष्ठिरबलंमहत्॥ दृष्ट्वापार्थंमहाबाहुंभीष्मायोद्यतं॥४०॥

तमाहवे॥ ततोभीष्मः कुलश्रेष्ठसिंहवद्विनदन्मुहुः॥ धनंजयरथंशीघ्रंशरवर्षैरवाकिरत्॥ क्षणेनसरथस्तस्यसहयः सहसा
रथिः॥४३॥ शरवर्षेणमहतानप्राज्ञायतकिंचन॥ वासुदेवस्तुसंभ्रांतोधैर्य्यमास्थायसत्वरः॥४४॥ चोदयामासतानश्वान्
वितुन्नानभीष्मसायकैः॥ ततः पार्थोधनुर्गृह्यदिव्यंजलदनिस्वनं॥४५॥ अथास्यतदपिक्रुद्धश्चिच्छेदधनुरर्जुनः॥ तस्य
तत्पूजयामासलाघवंशंतनोःसुतः॥४६॥ साधुसाधुमहाबाहोसाधुकुंतीसुतेतिच॥ समाभाष्यैवपरमप्रगृह्यरुचिरंधनुः॥
मुमोचसमरेभीष्मः शराणन्पार्थरथंप्रति॥ अदर्शयद्वासुदेवोहययानेपरंबलं॥४७॥ मोघीकुर्वछरांस्तस्यमंडलानिनिदर्श
यन्॥ शुशुभातेनरव्याघ्रौतोभीष्मशरविक्षतौ॥ गोवृषाविवसंक्रुद्धौविषाणोल्लिखिताकितौ॥ वासुदेवस्तुसंप्रेक्ष्यपार्थ
स्यमृदुयुद्धतां॥५०॥ भीष्मंचशरवर्षाणिसृजंतमनिशंयुधि॥ प्रतपंतमिवादित्यंमध्यमासाद्यसेनयोः॥ वरान्वरान्विनिघ्नंतंपां
डुपुत्रस्यसैनिकान्॥ युगांतमिवकुर्वाणंभीष्मंयौधिष्ठिरेबले॥ नामृष्यततमहाबाहुर्माधवः परवीरहा॥ उत्सृज्यरजतप्रख्यान्ह
यान्पार्थस्यमारिष॥५३॥ वासुदेवस्ततोयोगीप्रचस्कंदमहारथात्॥ अभिदुद्राववभीष्मंसभुजप्रहरणोबली॥४४॥ प्रतोदपाणि
स्तेजस्वीसिंहवद्विनदन्मुहुः॥ दारयन्निवपद्भ्यांसजगतींजगतीश्वरः॥ क्रोधताम्रेक्षणः कृष्णोजिघांसुरमितद्युतिः॥ ग्रसं
सनइवचेतांसितावकानांमहाहवे॥५६॥ दृष्ट्वा ७॥

माधवमाक्रंदेभीष्मायोधनमंतिके॥हतोभीष्मोहतोभीष्मइतितत्रवचोमहत्॥५७॥अश्रूयतमहाराजवासुदेवभयात्तदा॥पीत
कौशेयसंवीतोमणिश्यामोजनार्दनः॥५८॥शुशुभेविद्रवन्भीष्मंविद्युन्मालीवतोयदः॥ससिंहइवमातंगंयूथर्षभइवर्षभं॥५९॥
अभिदुद्राववेगेनविनदन्माधवर्षभ॥तमापतंतंसंप्रेक्ष्यपुंडरीकाक्षमाहवे॥६०॥असंभ्रमंरणेभीष्मोविचकर्षमहद्धनुः॥उ
वाचचैनंगोविंदमसंभ्रांतेनचेतसा॥एह्येहिपुंडरीकाक्षदेवदेवनमोस्तुते॥ममाद्यसात्वतश्रेष्ठपातयस्वमहाहवे॥६२॥त्वयाहि
देवसंग्रामेहतस्यापिममानघ॥श्रेयएवपरंकृष्णलोकेभवतिसर्वतः॥६३॥संभावितोस्मिगोविंदत्रैलोक्येनाद्यसंयुगे॥अन्वग
वततःपार्थःसमभिद्रुत्यकेशवं॥६४॥निजग्राहमहावाडुर्वाडुभ्यांपरिगृह्यवै॥निगृह्यमाणःपार्थेनकृष्णोराजीवलोचनः॥उ
जगामैवैनमादायवेगेनपुरुषोत्तमः॥पार्थस्तुविष्टभ्यबलीचरणौपरवीरहा॥६६॥निजग्राहहृषीकेशंकथंचिद्दशमेपदे॥तत
एनमुवाचार्त्तःक्रोधपर्याकुलेक्षणं॥निःश्वसंतंयथानागमर्जुनःप्रणयात्सखा॥निवर्त्तस्वमहावाहोनानृतंकर्त्तुमर्हसि॥६८॥
यत्वयाकथितंपूर्वंनयोत्स्यामीतिकेशव॥मिथ्यावादीतिलोकस्त्वांकथयिष्यतिमाधव॥ममैषभारःसर्वोहिहनिष्यामि
पितामहं॥शपेकेशवशस्त्रेणसत्येनसुकृतेनच॥७०॥अंतंयथागमिष्यामिशत्रूणांशत्रुसूदन॥अद्यैवपश्यदुर्द्धर्षपात्य
मानंमहारथं॥तारापतिमिवापूर्णमंतकालेयदृच्छया॥माधवस्तुवचः॥

श्रुत्वाफाल्गुनस्यमहात्मनः॥७२॥अकिंचिदुक्त्वासक्रोधआरुरोहरथंपुनः॥ततोरथस्थोनरव्याघ्रोभीष्मःशांतनवःपुनः॥वव
र्षशरवर्षेणमेघोवृष्ट्याइवाचलं॥प्राणानाधत्तयोधानांपितादेवव्रतस्तव॥गभस्तिभिरिवादित्यस्तेजांसिशिशिरात्यये
यथाकुरूणांसेन्यानिबभंजुर्युधिपांडवाः॥तथापांडवसैन्यानिबभंजयुधितेपिता॥इतिविद्रुतसेन्यास्तुनिरुत्साहावि
चेतसः॥निरीक्षितुंनशेकुस्तेभीष्ममप्रतिमंरणे॥मध्यंगतमिवादित्यंप्रतपंतंस्वतेजसा॥तेवध्यमानाभीष्मेणशतशो
थसहस्रशः॥वीक्षांचक्रुर्महाराजपांडवाभयपीडिताः॥यथापांडवसैन्यानिद्राव्यमाणानिभारत॥नात्राणंनाध्यगच्छं
तगावःपंकगताइव॥७९॥पिपीलिकाइवक्षुण्णादुर्बलाबलिनारणे॥८०॥महारथंभारतदुःप्रकंपंशरौघिणंप्रतपंत
नरेंद्रान॥भीष्मंनशेकुःप्रतिवीक्षितुंतेशरार्चिषंसूर्यमिवातपंतं॥८१॥विमृद्नतस्तस्यतुपांडुसेनामस्तंजगामाथसह
स्ररश्मिः॥ततोबलानांश्रमकर्षितानांमनोवहारंप्रतिसंबभूव॥८२॥इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिनवमदिवसयु
द्धसमाप्तम्॥संजयउवाच॥युध्यतामेवतेषांतुभास्करेस्तमुपागते॥संध्यासमभवद्घोरानापश्यामततोरणं॥१॥ततोयु
धिष्ठिरोराजासंध्यांसंदृश्यभारत॥वध्यमानंचभीष्मेणत्यक्तास्त्रंभयविह्वलं॥२॥स्वसैन्यंचपरावृत्तंपलायनपरायणं
भीष्मंचयुधिसंरब्धंपीडयंतंमहारथं॥३॥

अध्यायः मधुसेनोद्देशे गुल्मानां सैनिकसंधान॥ ५॥ सपत्नीर्थोपभोग्यं भंनकरं॥ ७ ॥ नद्दीधानि शिविराणि॥ ६॥ १४॥ २५॥

रस्युद्योगपर्वणि यात्रायां॥ वैशं॥ ततो देशे समे स्निग्धे प्रभूतयवसेंधने॥ निवेशयामास तदा सेनां राजा युधिष्ठिरः॥ १॥ परिहृत्य श्मशानानि देवताय
तनानि च॥ आश्रमांश्च महर्षीणां तीर्थान्यायतनानि च॥ मधुरानूषरे रम्ये पुण्ये मेध्ये महामतिः। निवेशं कारयामास कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः॥ २॥ त
तसमुत्थाय पुनरेव राजा विश्रांतवाहनः॥ प्रययौ पृथिवीपालैर्वृतः शतसहस्रशः॥ ३॥ विद्राव्य शतशो गुल्मान् धार्तराष्ट्रस्य सैनिकान्॥ पर्यक्रा
मत्समंतात्त च पार्थेन सह केशवः॥ ४॥ शिबिरं स्थापयामास धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः॥ सात्यकिश्च तथा शूरो युयुधानः प्रतापवान्॥ ५॥ आसाद्य सरि
तं पुण्यां कुरुक्षेत्रे हिरण्वती॥ सूपतीर्थां शुचिजलां शर्करापंकवर्जितां॥ ६॥ खानयामास परिखां केशवस्तत्र भारत। गुप्त्यर्थमपि चोद्दिश्य बलं
तत्र न्यवेशयत्॥ ७॥ विधिर्यः शिबिरस्यासीत् पांडवानां महात्मनां॥ तद्विधानि नरेंद्राणां कारयामास केशवः॥ ८॥ प्रभूतजलकाष्ठानि दुराधर्षतरा
णि च। भक्ष्यभोज्योपपन्नानि शतशोथ सहस्रशः॥ ९॥ शिबिराणि महार्हाणि राज्ञां तत्र पृथक् पृथक्॥ विमानानीव राजंते निविष्टानि
महीतले॥ १०॥ तत्रासन् शिल्पिनः प्राज्ञाः शतशो दत्तवेतनाः। सर्वोपकरणैर्युक्ता वैद्याश्च सुविशारदाः॥ ११॥ ज्याधनुर्वर्मशस्त्राणां तथैव मधुस
र्पिषोः। ससर्जरसपांसूनां राशयः पर्वतोपमाः॥ १२॥ बहूदकं सुयवसं तुषांगारसमन्वितं। शिबिरे शिबिरे राजा संचकार युधिष्ठिरः॥ १३॥ म
हायंत्राणि नाराचा तोमरर्ष्टिपरश्वधाः॥ धनूंषि कवचादीनि सर्व भूतं नृपांस्तदा॥ १४॥

।। भा०उ कंटकसन्नाहाः ऐषां सर्वेषामाद्यारपि गजानां नराणां च वेधीभवन्तित्यादृश्याः सन्नाहाः कवचानि कंटकेकवचे सन्नाहः सनहनमेषामिति
।।२५०
।। भा० कंटकसन्नाहा लोहवर्मोत्तरच्छदाः अदृश्यंत तत्र गिरयो भासः सहस्रशतयोधिनः ।१४। निविष्टान्पांडवांस्तत्र ज्ञात्वा मित्राणि भारत ।। अ
भिसस्रुर्यथादेशं सबलाः सहवाहनाः ।१५ चरितब्रह्मचर्यास्ते सोमपा भूरिदक्षिणाः ।। जयाय पांडुपुत्राणां समाजग्मुर्महीपते इसुद्योग
धर्वाणि० जनमेजय ।। युधिष्ठिरं सहानीकमुपायांतं युयुत्सया । सन्निविष्टं कुरुक्षेत्रे वासुदेवेन पालितं ।१९। विराटद्रुपदाभ्यां च सपुत्रा
भ्यां समन्वितं केकयैर्वृष्णिभिश्चैव पार्थिवैः शतशोवृतं ।२। महेंद्रमिव चादित्यैरभिगुप्तं महारथं श्रुत्वा दुर्योधनो राजा किं कार्यमन्वप
द्यत ।३। एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधना संग्रामे तुमुले तस्मिन्यदासीकुरुजांगले ।४। मथयेपुर्हितेदेवानृसैन्ननपिसमागमे
पांडवान्वासुदेवश्च विराडद्रुपदौ तथा ।।५।। धृष्टद्युम्नश्च पांचाल्यः शिखंडी च महारथः । युयुधानश्च विक्रांते देवैरपि दुरासदाः ।६। एतदि
च्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधनः कुरूणां पांडवानां च यथदासीद्विवेष्टितं ७ ।।एम।।
।।२५०।।

प्रांत ।१६ ।१७ ।।१८ ।। अध्यायः ।। २ ।। ३ ।। ५ ।। ७ ।

आसन्नजलकाष्ठाकक्षायेषुमानि तथा। अच्छेद्याः शत्रुभिरनिकोर्णा आहूरणावह्ल्यूनां मार्गाश्चयेषुतानि अच्छेद्याहारमार्गाणि॥१५॥ अ
वैशं० प्रतिपातेतु दाशार्हे एणात्दुर्योधनस्तदा॥ कर्णं दुःशासनं चैव शकुनिं चाब्रवीदिदं। अकृतेनैव कार्येण गतः पार्थान्धोक्षजः। सखेयं सम्मु
ताविशेषो घ्रिंतधक्षस्य संशयं॥१६॥ इष्टो दिवा सुरैश्च स्यपाण्डवेर्महाविग्रहः भीमसेनार्जुनौ चैव दाशार्हस्य मते स्थितौ॥१७॥ अजातशत्रुरप्यद्य भीमा
र्जुनवशानुगः निकृतश्च मया पूर्वं सह पूर्वैः सहोदरैः॥१८॥ विराटद्रुपदौ चैव कृतवैरौ मया सह तौ च सेनाप्रणेतारौ वासुदेववशानुगौ॥१९॥ भवि
ता विग्रहः सोयं तुमुलो महर्षणः तस्मात्सांग्रामिकं सर्वं कार्यं ध्वमतंद्रिता॥२०॥ शिबिराणि कुरुक्षेत्रे क्रियंतां वसुधाधिपाः॥ सुपर्या
प्तावकाशानि दुरादेयानि शत्रुभिः। आसन्नजलकाष्ठानि शतशोथ सहस्रशः। अच्छेद्याहारमार्गाणि रत्नोच्चयचितानि च विवि
धायुधपूर्णानि पताकाध्वजवंति च। समाश्च तेषां पंथानः क्रियंतां नगराद्बहिः प्रयाणं घुष्यतामद्य श्वोभूत इति माचिरं। ते तथेति प्रति
ज्ञाय श्वोभूते चक्रिरे तदा॥२२॥ हृष्टरूपा महात्मानो निवासाय महीक्षितां। ततस्ते पार्थिवाः सर्वे तच्छ्रुत्वा राजशासनं॥२३॥ आसनेभ्यो महा
र्हेभ्य उदतिष्ठन्नमर्षिताः बाहून्परिघसंकाशान्संस्पृशंतः शनैः शनैः॥२४॥ कांचनांगददीप्तांश्च चंदनागरुभूषितान् उष्णीषा
णि नियच्छंतः पुंडरीकनिभैः करैः २० अंतरीयोत्तरीयाणि भूषणानि च सर्वशः ते रथान् रथिनः श्रेष्ठा हयांश्च हयकोविदाः॥२२

तरीयं परिधानीयं उत्तरीयं वराणां वैरस्मावरणवस्त्रं॥२१॥

उपद्रुः परिधानं ज्ञानवंतः ॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥ अध्यायः ॥१२३॥ ६॥

सज्जयंति स्म नगरं गंगाश्च नागरिकाः समनुष्ठिताः ॥ अथ वर्माणि चित्राणि कांचनानि बहूनि च ॥ विविधानि च वस्त्राणि वक्त्रः सची
णि सर्वशः पदातयश्च सुतक्षाः शस्त्राणि विविधानि च ॥ उपाजकुः शरीरेषु दीप्तिमंत्राणि अनेकशः तदुत्सवमहोदयं संप्रहृष्यन राकलं
जनौघसलिलावर्तं रथनागाश्वमीनवान् ॥ शंखदुंदुभिनिर्घोषं कोशसंचयरत्नवान् चित्राधरणसमैर्मिश्रं शस्त्रनिर्मलफेनवान्
॥ प्रासादमालेख्यतोरणयथापथामहाह्रदः योधचंद्रोदयो धृतः कुरुराजमहार्णवः ॥ २४॥ अहं रूपनतदा राजजनचंद्रोदये द्वारोद-
इत्युद्योगपर्वणि यात्रायां ॥ वे॰स॰ ॥ वासुदेवस्य तद्वाक्यमनुस्मृत्य युधिष्ठिरः पुनः पप्रच्छ स वार्ष्णेयं कथं मंदोऽब्रवीदिदं ॥ अस्मिन्नभ्या
गवकाले किं च नः क्षममच्युत ॥ कथं च वर्तमाना वै स्वधर्मान्न च्यवेमहि ॥ दुर्योधनस्य कर्णस्य शकुनेः सौबलस्य च ॥ वासुदेवमतं ज्ञो
सि मम सभ्रातृकस्य च ॥ विदुरस्य वचः श्रुत्वा कं भूतं भीष्मस्य चाभ्यपोः कुंत्याश्च विपुलप्राज्ञ प्रज्ञकार्त्स्न्येन तत्प्रभो सर्वमेतदतिक्रम्य
विचार्य च पुनः पुनः यत्ते क्षमं महाबाहो तद्ब्रवीह्यविचारयन् ॥ श्रुत्वेतद्धर्मराजस्य धर्मार्थसहितं वचः मेघदुंदुभिनिर्घोषः कृष्णवचनमब्र
वीत् वासुदेव उ॰ ॥ उक्तवानस्मि यद्वाक्यं धर्मार्थसहितं ॥ न तु तन्निकृतिप्रज्ञे कौरव्ये प्रतितिष्ठति ॥७॥ न हि भीष्मस्य दुर्मेधाः शृणोति
विदुरस्य च ॥ मम वा भाषितं किंचित् सर्वमेवातिवर्तते ॥ न च कामयते धर्मं न च कामयते यशः जितं स मन्यते सर्वं दुरात्मा कर्णमा
श्रितः बंधमाज्ञापयामास मम मापि च दुर्योधनः न च तं लब्धवान् कामं दुरात्मा शासनाद्गिराः ॥९॥

युक्तं सम्यक् ॥ २३ ॥ न कल्याणं अकल्याणं पापं लये मुनस्मिन दुर्योधने प्रतिष्ठितं ॥ २४ ॥ परित्यागेन राज्यस्य उपेक्षया ॥ २५ ॥ योगं युद्धोगं ॥ २६ ॥ यदर्थंप

नच भीष्मो न च द्रोणो युक्तं तन्नाहतुर्वचः सर्वे तमन्ववर्तन्त अजो विदुरमच्युत ॥ शकुनिः सौबलश्चैव कर्णो दुःशासनावपि ॥ त्वप्ययुक्तान्यभाषं
त भूयमूढ इति तत्सहाः ॥ २२ ॥ किं वग्नेन मयोक्तेन यान्यभाषंत कौरवाः संक्षेपेण दुरात्मा सोन युक्तं त्वयि मन्यते न पार्थिवेषु महत्सेनवसेनि
काः यत्नापयदकल्याणं सर्वे तस्मिन प्रतिष्ठितं ॥ २३ ॥ न चापि वयमप्यर्थपरित्यागेन कर्हिचित ॥ कौरवैः प्रसमभि[illegible]ामस्तत्र युद्धमनंतरं ॥ १४
वेषु ॥ २० ॥ तच्छ्रुत्वा पार्थिवान्सर्वे वासुदेवस्य भाषितं ॥ अब्रुवंतो मुखं राज्ञः समुदेक्षंत भारत ॥ युधिष्ठिरस्त्वभिप्रायमुपलभ्य महीक्षितां
योगमाज्ञापयामास भीमार्जुनयमैः सह ॥ ततः किलकिलाभूतमनीकं पांडवैः सह आज्ञाप्यते तदा योगं समहृष्यंत सैनिकाः ॥ अ
वध्यानां वधं पश्यन् धर्मराजो युधिष्ठिरः अर्जुनं भीमसेनं च विलपन्निदमब्रवीत ॥ यदर्थं वनवासश्च प्राप्तं दुःखं च यन्मया सोऽयमस्मा
न पैत्यवर्णेनर्थप्रयत्नेन तस्मिन्यत्नः कृतोऽस्माभिः स नो हीनः प्रयत्नतः ॥ अकृते तु प्रयत्नेऽस्मान् उपावृत्तः कलिर्महान् ॥ ३०

न्निवृत्त्यर्थं अनर्थं कुलक्षयं प्रयत्नतो बलान ॥ ३१ ॥ तस्मिं यदर्थं तस्मिन्निमित्ते सति यस्य परिहारार्थं सुपापः सघः प्रत्युवधहृदीयः अ
भिप्रायघूतकाले संमतः स नोऽस्माकं अस्माभिः क्षमाकुर्वद्भिः प्रयत्नतो बला ॥ ॥

॥भा०उ०॥ द्रोणस्याप्यर्थहन्ताः अहतेपि यप्रपलेपु द्वार्थौ उद्योगेतथापि अस्मान्कालि उपाहृत आगतः ।२० ततोकुंती विदुरे स्वधर्ममितिदं अ
॥२५२॥ युधिष्ठस्तनवनितुवनिनन कर्वतितुमपिनयुक्तं ।२५। तच्छ्रुत्वेति अंगिरसः द्रोणस्यतत्र दुर्योधनगृहे उक्तं वचः धीमतः श्रीकृष्णा कुन्त्या युधि

कथं युधवधेन संग्रामस्त्वाः येन सहभविष्यति कथं हत्वा गुरुन् वृद्धान् विजयोनुभविष्यति तच्छ्रुत्वा धर्मराजस्य सव्यसाचीपरंतपः यदुक्तं वा
सुदेवेन श्रावयामासनद्वच ।२७। उक्तवान् देवकीपुत्रः कुन्त्याश्च विदुरस्य च वचनं यत्वया राजन्निखिलेनावधारिते । नचतोवक्ष्यतो धर्ममिति
मेने ष्टिकीमतिः नापियुक्तं तु कौन्तेय निवर्जं पितुमघवे ।२८। तच्छ्रुत्वा वासुदेवोपि सव्यसाचीवचस्तदा स्मयमानोब्रवीत्पार्थ एवमेतदिति
ध्रुवं । तत स्ते कृतसंकल्पा युद्धाय सहसैनिका पांडवेयो महाराजतां रात्रिं सुखमावसन् । इत्युद्योगपर्वणि अभिनिर्याणयात्रायां
चैषां । व्युषितायां रजन्यां तु राजा दुर्योधनस्ततः व्यभजत्तान्यनीकानि दशचैकं च भारत ।१। नरहस्तिरथाश्वानां सारं मध्यं च फल्गु च
सर्वेष्वनीकेषु संदिदेश महीपतिः ।२।
छिरेब्रवीत् युद्धमेव श्रेयदृति लंपेवदामि अब्रवीदिति सर्वं वध ।२६। इति उद्योगपर्वणि । सुखयात्रा ॥ए०म॥
तीतायां ।१। सारं पुरोगामि मध्यमं फल्गु पार्श्वात्तं ।२। सानुकर्षाः सत्यादि निचित्रानीकानां सेन्यानां विशेषणानि चित्राश्चते अनीकाश्च ॥२५२॥
नि समासः ।२॥ श्रीएम:

श्रनीकोरणेसैन्येइतिमेदिनी । अनुकर्षः सुदूर्वि मर्द्दयस्यक स्यचिद्दृथावि सवस्यनष्टस्यप्रतिसमाधानार्थेपद्रव्य स्याधोदारुवध्यते
तूत्र अनुकर्षारव्याधश्च दारुस्ति ॥ तूणीरोस्थवा होवा ला कोषः महालिङ्गादृतियावत । वरूथं रथगुप्तिः आभ्यादि वर्मसमर्थी ॥ तोमरोह
स्तक्षेप्यः सशल्योदंडः । उपासङ्गः हयगजवा ह्यस्यनिषंगः । पत्तिवाघः सएवपक्तिः लोहदंडः शक्तिः गुरुस्तरकाष्टदंडः ॥ ३ ॥ सपताकास

सानुकर्षाः सतूणीराः सवरूथाः सतोमराः । सोपासंगाः सशक्तीकाः
सनिषंगाः सपत्त्रगाः ॥ ३ ॥ सध्वजाः सपताकाश्च सच्छत्राः सनतोमराः
रज्जुभिर्विविधाभिश्च सपाशाः सपरिच्छदाः ॥ ४ ॥ एकचयद्वविक्षे
पांसतेगुडवालुकाः । आशीविषघटाश्चैवससर्ज्जरसपांसवः ॥ ५ ॥

नतोमराः धनुः प्रक्षेप्यास्तोमराः स्थूलवाणाः सपाशाः समीपागतस्यमलेप्रक्षेपार्थं परिच्छदाः आस्तरणादी निपरिच्छदश्च
निपादि आस्तरणमेव ॥ ५ ॥ कचयग्रहविक्षेपः कचैः सुगृहीतायेनघटाघुर्दिक्षेप्यतेताः दृशः कं न विवं यदुनुल्यं चिह्न गुड व्यांजित
गुरः उविशेष कयग्रहेतिपाठे अंकुशविषाः तैलादयः आग्राघापाचूरणं मुपरिसाक्षिप्यते साशीविषघटाः ससर्पाः कुंभा सर्जर

॥भा॰३॰ संघटानिसफलकानिप्रास्त्राणियेषांतेसघंटाफलकाः घंटासहितंचर्मसहितानाहित्रचर्मेत्यन्ये। अप्रयांशिरवद्रूयदिष्टिस्फरिकादी
॥२५३॥ नि गुडुनलेउअप्रंउपलायंत्रक्षेप्याः गोलाः प्रालनेकस्यतेप्राह्लकरोतीतिप्राल सचासोभिंदिपालोपिगोलकाः सप्मूलेतिगो
इपाठःमधूष्ठिष्टंमयनंतदपिद्रवीकृत्यगुडजवलवत्रक्षेप्यंमुद्गरः मुशलतुल्योदंडः ६ कांडंवाणफलकंतघुक्तोदंडः कांडःकट

सघंटाफलकासर्वेसदात्रांकुशतोमराः सप्मूलाभिंडिपालाश्चसमूष्ठिष्टमुद्गला ॥६॥
सकांडदंडैकाःसमा एचिषतोमराः ॥सहस्रंविटिकाःसर्वेसायोगुडजलोपमाः ॥७ ॥७॥
उ
दंडःरकःदंडइतिपात ॥दंतकटकइतिपांठविसमवार्थःसीरंलांगलंविषप्रसघंनपुक्तालोमराः मूर्योशितसगुडआदिप्रक्षेपार्थानिचंच ॥रामा॥
कासवदश्मयामंजूषाअसंरंधनार्थंवादांत्रपरश्मप्रभाति ॥ब्रकुशाःतोसरंवदरीकंटकोपेतुल्यलोहकंटकोपोतासलोमराः येषामं ॥२५३॥
तप्रतिष्ठानांवहिर्नीसारणे अंत्रारपयिचहिर्भिसरंति ॥७॥

कीलकं कवचं वा नहि परेणामुष्टिर्युद्धेन तु मण्णक्यः सकीलकवचा इति पाठे सदंतकवचं शायेन न तक्ष्या काष्टं पाटयन्ति वासी काष्टफलकं तैः
कीलक कवच वा न हि परेणामुष्टियुद्धे ... सकीलककवचाः ... ॥ ८ ॥ अत्र
धा संवासी लोहवासीति पाठे पि स एवार्थः वृक्षादनः लोककंटकः व्याघ्रचर्मणा द्वीपी चित्रव्याघ्रः तच्चर्मणा च परिक्षितास्थाएव ॥
शिः द्विविदेहे शो बुप्रासि द्वंद्वहस्ते क्षेपयवकं काष्टफलकं मृगसाहचर्यात् शृंगं गदाघातेन न दृष्टस्य रक्षणमोक्षणार्थो विष्कंभोत्सर्जेन
न स्थानं वा प्रासा भल्ला वा तैलक्षौमानि तैलाक्तवसविशेषा यस्मिं भस्म प्रहारस्थाले ददीयते सर्पिश्च दीयते पुनस्तनं तदर्थं सेव ॥ १

विविधायुधाः सा ... पिचर्मभिः ॥ ८ ॥ सहर्षहेषः समृगाश्वसप्रास
सकीलकवचाः सर्ववासी वृक्षादनाश्विताः ॥ व्याघ्रचर्मपरीधानाहता श्रद्दीपिचर्मभिः ॥ ८ ॥ विचित्रानीकाः सर्व धूपो ज्वलिताश्च पावकाः
नुकर्षाः सकुदालाः सतैलक्षौमसर्पिताः ॥ ९ ॥ रुक्मजालप्रतिच्छन्ना मध्यामन चिभूषणाः ॥ वित्रानीकाः सव धूषो ज्वलितालपावका
१० ॥ तथाक पचिन भूषणा ... निश्चयाः कुलीनाहृदयो निज्ञा सारथ्ये भिनिवेशिताः ॥ ११ ॥ बहुसधोव ... जपनाभि
ताः बहुवारणानि ... चर्मासिपट्टयः ॥ १२ ॥
सानुकर्षोद्दारी नि चित्राणामनीकानां विशेषणानि विनिवेशिनानिये पुर्ये वितिविशेष्यः ॥ १० ॥ बहु निरिक्षानि अभ्रमदृशानि
यंत्रोपधीनि मेधुनेव हरिपाणि क्षेमाप्युभं भाइतिमेदिनी वहुक्षावहुक्षा व हसद्भे पदानि तुरगादिपिरसिघटामालामौक्तिक
गुच्छानि अतिशयपद्योतीनि विकल्पानि ये पुवा साभरणानि सुद्रघंटकाशनिवृंहणः ... चयपुनिवृह ... शिरवतेहास्थड
गुच्छानि अतिशयपद्योतीनि विकल्पानि पेयुवासाभरणानि सुद्रघंटकासनिवृंहणादि

॥भा॰ उ॰॥ चतुर्युगइत्येतद्व्याचष्टे। धूर्ययोरिति। धूःसन्निहितयोः पार्ष्णिसारथी चक्ररक्षौ ॥१४॥ अंकुशधनुर्धरौ उत्तमधनुर्धरौ दूरस्थान्प्रहर्तुमसिधरौ
॥२५७ समीपस्थान् शक्तिपिनाकधरौ समधरस्थान् पिनाकाश्रितं पिनाकोऽस्त्री रुद्रचापे पांशुवर्षे त्रिशूलयोरिति मेदिनी ॥१७॥ सादिभिश्च

चतुर्युगा रथाः सर्वे सर्वे च समतोमराः। सर्वे चालिवाहनाः सर्वे धृतशरासनाः ॥१३॥ धुर्ययोर्हययोरेकस्तथान्यौ पार्ष्णिसारथी ॥ तौ चापि रथि
नां श्रेष्ठौ रथी च हयविन्तथा। नगराणीव गुप्तानि दुराधर्षाणि शत्रुभिः। आसन्रथसहस्राणि हेममालावृतानि च ॥१५॥ यथा रथास्त
थानागा बद्धकक्षाः स्वलंकृताः। बभूवुः सप्तपुरुषा रत्नवन्त इवाचलाः ॥१६॥ द्वावंकुशधरौ तत्र द्वावुत्तमधनुर्धरौ। द्वौ वरासिधरौ राज
न्नेकः शक्तिपिनाकधृक् ॥१७॥ गजैर्मत्तैः समाकीर्णं सर्वमायुधकोशकैः। तद्बभूव बलं राजन्कौरव्यस्य महात्मनः। विचित्रकव
चैर्युक्तैः सपताकैः स्वलंकृतैः। सादिभिश्चैव संपन्ना आसन्नयुतशो हयाः। असंग्राह्याः सुसंपन्ना हेमभाण्डपरिच्छदाः ॥ अनेकशतसा
हस्रास्तेजसादित्यसन्निभाः ॥१९॥ नानारूपविकाराश्च नानाकवचशस्त्रिणः। पदातिनो नरास्तत्र बभूवुर्हेममालिनः ॥२०॥ रथस्यास ॥उ॰भा॥
न्दश गजा गजस्यादश वाजिनः। नरा दश हयस्यासन्पादरक्षाः समंततः ॥२१॥ ॥२५७॥

आपीडैः ॥२१॥ रथसंग्राहः हृद्रहृद्रंगाद्युक्त्वा पूर्वकं अग्रपास
भोजपक्षवनमिति यावत् तद्रहिता असंग्राह्या हृद्रहृद्रंगादिति विश्वः यत्तः सुसंपन्नाः सम्यक् शिक्षिताः भांड अश्वाभरणं तेन प
रिच्छदः परिधानं येषां ते भांडं भूषाश्वभूषयोरिति विश्वः नृपचिकाणरं तत्कक्षाद्वयमुखलादयम ॥२२

हसंपदातनयश्चपरीवारस्तुस्पर्थः पक्षांतरमाह । रथस्येति । एकस्यरथस्यपं
रथस्येति । एकस्यरथस्ययथोक्तविभागेनदशगजाः शतंअश्वाः सहस्रंपदातनयश्चपरीवारस्त्वर्थः ॥ ८४ ॥ अत्ररथादीनांप्राधान्याप्राधान्याभिप्रायेणपरिवारान्य
चाशदृजाः ॥ पंचसहस्रंअश्वाः । पंचत्रिंशत्सहस्रंपदातयाः परिवारस्त्वर्थः ॥ ८५ ॥ अत्ररथादीनांप्राधान्याप्राधान्याभिप्रायेणपरिवारान्य
त्ववदृत्वेत्तेयेसाधारणीतुसंख्या आदिपदेनपुंस्त्वं ॥ एकोरथोगजस्त्वेकोनराः पंचपदातयः ॥ चत्वारस्तुरगास्तेस्पत्तिरित्यभिधीयते
स्यादिनातामेवानुसरति । सेतिनेति । तत्रगजानांरथानांचतुल्यसंख्योक्तिः ॥ पूर्वोक्तसंख्योपलक्षणार्थत्वेनपंचविंशतिपत्तयानिमनुष्याः पं

रथस्यनागाः ॥ पंचाशत्तुरगस्यासनसप्तानेंहयाः ॥ हयस्यपुरुषाः सप्तभिन्नसंधानकारिणः सेनापंचशतंनागास्थ्यास्तावंतएवचदशसेना
वक्तनासेशतनादशवाहिनी ॥ वाहिनीशतनासेनाध्वजिनीचैवसाचमूः ॥ अक्षौहिणीचपर्यायेर्निरुक्तावरूथिनी ॥ ८५ ॥
चशतंतुरगाहस्तपिंडेपं

शतनायांतपंचसहस्रंनागास्तावंतोमतास्ते ॥ यथापंचविंशतिसहस्रंनराः ॥ पंचदशसहस्रमश्वाः वाहिन्यांपंचाशत्सहस्रंनागास्तावंतोप
जाः सार्द्धलक्षद्वयंनराः ॥ सार्द्धलक्षंलअश्वाइतिप्रसेयं ॥ ८५ ॥ एवमुपिपूर्वोक्ताक्षौहिणीसंख्यात्वयाविसंवारएवत्यार्थंकाहसेनेति
सेनाद्याः ॥ शब्दाः पर्यायाः ॥ नतुसंख्यानसंख्येयपरस्येतिभावः ॥ पंभेदमात्रेणनानार्थाः एकस्मिन्नपिपूर्वोक्ताक्षौहिणीसंख्यायाविसं
वादेपस्वेत्याशंक्याहसेनेति ॥ सेनादएकंवलस्यैवेयएकादशसप्तेसंख्यानसंख्येयमस्मिन्निति भावः ॥ पांडवानांहीनवलत्वेपिअसंख्येयंवाशुरे

॥भा॰उ॰
॥१५५

नराएणमिति। अमुतथाद्दत्यनेनराज्ञरणेमतोनास्तीतिदर्शितं। इत्युद्योगपर्वार्थप्रकाशे अध्यायः ततइति।॥

एवंव्यूढान्यनीकानिकौरवेयेनधीमता। अक्षौहिण्योदश्मेकाचसंख्यातासर्वएकादश। २५। अक्षौहिण्यस्तसप्तैवपांडवानामभूद्बलं
नारात्तोपंचपंचाशद्देवापत्तिर्विधीयते। २६। सेनामुखंचतिस्रस्तागुल्मइत्यभिसंज्ञितः त्रयोगुल्मागणास्त्वासीत्गणास्त्वयुतशो
भवन्। २७। दुर्योधनस्यसेनायांयोत्स्यमानाःप्रहारिणः तत्रदुर्योधनोराजाशूरान्बुद्धिमतोनरान्। प्रसमीक्ष्यमहाबाहुश्चक्रे
सेनापतींस्तदा। पृथगक्षौहिणीनांचप्रणेतॄन्नरसत्तमान्। २८। विधिपूर्वंसमानीयपार्थिवानभ्यषेचयत्। कृपंद्रोणंचशल्यंचसैंधवंचम
हारथं। सुदक्षिणंचकांबोजंकृतवर्माणमेवच। द्रोणपुत्रंचकर्णंचभूरिश्रवसमेवच। शकुनिंसौबलंचैवबाल्हीकंचमहारथं। दिव
सेदिवसेतेषांप्रतिवेलंचभारत। ३३। चक्रेसविविधापूजाःप्रत्यक्षंचपुनःपुनः। तथाविनियताःसर्वेयेचतेषांपदानुगाः। ३४। बभूवुःसैनिकाराजन् ॥एमा॥
न्राज्ञःप्रियचिकीर्षवः॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणि॰वे५५॰॥ ततःशांतनवंभीष्मंप्राञ्जलिर्धृतराष्ट्रजः सहसर्वैर्महीपालैरि ॥१५५॥
दंवचनमब्रवीत्। ऋतेसेनाप्रणेतारंपृतनासुमहत्यपि। दीर्यतेयुद्धमासाद्यपिपीलिकपुटंयथा। नहिजातुजयेद्बुद्धिःसमानवति
कर्हिचित्। शौर्येचवहतेन्द्राणांस्पर्द्धन्तेचपरस्परं। ३।

उशनास्तुके ण।। असंहार्यः न पितुर्वरस्य नागकालेनापि संहतुमर्कः ।१४। कुमारः कार्त्तिकेयः ।१४।। पावकिः कार्त्तिकेय एव ।१५।१६।

श्रूयते हि महाप्राज्ञो हैहयानमितौजसः अभ्ययुर्ब्राह्मणाः सर्वे समुच्छ्रितकुशायुधाः तान्वयुत्तदावैश्याः शूद्राश्चैव पितामह एक
तुस्तत्रयो वर्णा एकः क्षत्रियर्षभ ।५। ततस्मयुद्धेष्वभज्यन्तत्रयोवर्णाः पुनः पुनः क्षत्रियास्तु जयन्त्येव बहुलं चैकतो बलं ।६। ततस्ते क्ष
त्रियानेव पप्रच्छुर्द्विजसत्तमाः । तेभ्यः शशंसुर्धर्मज्ञा याथातथ्यं पितामह वयमेकस्य शृणुमो महाबुद्धिमतो वच । भवंतस्तु पृथ
क् सर्वे स्वबुद्धिवशवर्तिनः ततस्ते ब्राह्मणाश्चक्रुरेकं सेनापतिं द्विजं ।। नयेषु कुशलं शूरमजयन्क्षत्रियांस्तदा ।९।। एवं ये कुशलं
शूरं हिते स्थितमकल्मषं । सेनापतिं प्रकुर्वंति ते जयंति रणे रिपून् ।१०। भवनुशानसानुल्यो हितैषी च सदा मम असंहार्यः स्थि
तो धर्मसनः सेनापतिर्भवेत ।। ११ । रश्मिपवतामिवादित्यो वीरुधामिव चंद्रमाः कुवेर इव यक्षाणां मरुतामिव वासवाः ।१२।। पर्वतानां
पथा मेरुः सुपर्णः पतितामिव कुमार इव भूतानां वसूनामिव पावकिः । वयं त्वामनुपास्यामाः सोर भेयाद्वर्ष्वभे भीष्म उ ।। एवमे
तन्महो यथावदसि भारत । यथैव हि भवंतो मेते थैव मम पाण्डवाः ।१५।। अपि चैवम याश्च यो वाच्यंत्ते शांजनाधिप ।। यो दुर्ल्पतु तव
र्थाय इति मे समयः कृतः ।।१६।

॥भा॰उ॰ विवृत्तो विस्पष्टो भूत्वेत्यर्थः ॥ २४ ॥ न मे भयान्युत्सादनीयाना प्राप्येतुम् अञ्जसा ॥ सदा प्रत्यहं ॥ २५ ॥ पीडयन्नन्मूर्छितो निकुर्वेतः ॥ २६ ॥
॥२५६

ननु पश्यामि यो हन्यात्मां ॥ सः संदृश्यो भुवि ॥ ऋते तस्मान्नरव्याघ्रात्कुंतीपुत्राद्धनंजयात् ॥ २७ ॥ स हि वेद महाबाहुर्दिव्यान्यस्त्राण्यनेक-
शः । ननु मां विवृतो युद्धे जातु युध्येत पांडवः ॥ २८ ॥ अहं चापि क्षमो नैवं निमं मनुष्यमिदं जगत् ॥ कुर्यां मम सबलेनैव ससुरासुरराक्षसं ॥ २९ ॥ न
लेकोत्सारनीयामे पांडोः पुत्रान्नराधिप । तस्माद्योधान्हनिष्यामि प्रयोगेणाद्य तत्सदा ॥ ३० ॥ एवमेषां करिष्यामि निधनं कुरुनंदन ॥ न
वै ते मां दनिष्यंति पूर्वे मेहं वा समागमे ॥ ३१ ॥ सेनापतिस्त्वं हे राजन्समयेनापरेण नि ॥ भविष्यामि यथाकामं तन्मेआनुमिहादिसि
३२ ॥ कर्णो वा युध्यतां पूर्वं मह्यं वा पृथिवीपते ॥ स्पर्द्धते वा सदात्यर्थं स तु पुत्रो मया रणे कर्ण उ॰ ॥ नाहं जीवन्निरागेये यो त्स्ये राजन्कथं-
चन ॥ हते तु भीष्मे योत्स्यामि सह गांडीवधन्वना ॥ ३४ ॥ वैशंपायन उ॰ ॥ ततः सेनापतिं चक्रे विधिवद्भूरिदक्षिणं ॥ धृतराष्ट्रात्मजो भीष्मं
सोभिषिक्तो व्यरोचत ॥ ततो भेरीश्च शंखांश्च शतशश्चैव पुष्करान् ॥ वादयामासुरव्यग्राः पुरुषा राजशासनात् ॥ ३५ ॥ सिंहनादाश्च ॥एम॥
विविधा वाहनानां च निस्वनाः ॥ प्रादुरासीदनभ्रे च वर्षं रक्तकर्दमं ॥ निर्घाताः पृथिवीकंपो गजबृंहितनिस्वनाः ॥ आसंश्च सर्वयोधानां ॥२५६॥
पीडयंतो मनांस्युत ॥ वाचश्चाप्यशरीरिण्यो दिवश्चोल्काः प्रपेदिरे ॥ ३६ ॥

इत्युद्योगे अभिनिर्याणयात्रायां

त्रिवाश्वभपर्वे दिग्यो नैर्दुरीपूर्व नाम्नयं। सेनापत्ये परार्ध्ये जागांगेयमभिषिक्तवान्॥ तदैत्यान्यानुपूर्वाणि वसूत्रः ध्यानशेन पर्वधर्मा
राजया श्रीभिर्निर्ययौ सैनिकैर्वृतः॥ आपगेयं पुरस्कृत्य भ्रातृभिः सहितस्तदा॥ कं धावरिण महता कुरुक्षेत्रं जगाम ह परिक्रम्य कुरु
क्षेत्रं कृष्णेन सह कौरव॥ शिबिरं मापयामास समे देशे जनाधिप॥ मधुरानूखरे देशे प्रभूतयवसेधने यथैव हास्तिनपुरं तद्वच्छिबिर
मापयो॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अनिर्याणयात्रायां॥ जनमेजय उ०॥ आपगेयं महात्मानं भीष्मं शस्त्रभृतां वरं पिता
महं भारतानां ध्वजं सर्वमहीक्षितां॥ बृहस्पतिसमं बुद्ध्या क्षमया पृथिवीसमं समुद्रमिव गांभीर्ये हिमवंतमिवाचलं॥ प्रजापतिमि
वौदार्ये तेजसा भास्करोपमं॥ महेंद्रमिव शत्रूणां ध्वंसनं शरवृष्टिभिः॥ रणयज्ञे प्रवितते सुभीमे लोमहर्षणे॥ दीक्षितं चिररात्रा
य श्रुत्वा तं च युधिष्ठिरः॥ किमब्रवीन्महाबाहुः सर्वधर्मभृतां वरः॥ भीमसेनार्जुनौ चापि कृष्णो वा प्रत्यभाषत॥ वै०॥ आपद्ध
र्मार्थकुशलो महाबुद्धिर्युधिष्ठिरः॥ सर्वान्भ्रातॄन्समानीय वासुदेवं च सात्वतं॥ उवाच वदतां श्रेष्ठः सांत्वपूर्वमिदं वचः॥ पर्य
क्रामंतु सैन्यानि यत्तास्तिष्ठंतु दंशिनः॥ पितामहेन वो युद्धं पूर्वमेव भविष्यति॥ तस्मात्सर्वासु सेनासु प्रणेतारं च पश्यत॥ वासु
देव उ०॥ यथार्हति भवान्वक्तुमस्मिन्काल उपस्थिते

तेरेवमर्थवद्वाक्यमुक्तेनेभरतर्षभ । एवंतेनेमहाबाहुः कृपताधृतिमतंतरं । नायकान्नवसेनायामभिषिच्यनुसंस्तवे ॥ १० ॥ ततोद्रुपदमानाय्यविरा
टंपितनेपुंगवं । धृष्टद्युम्नंचपांचाल्यं धृष्टकेतुंश्चपार्थिवं ॥ शिखंडिनंतुपांचाल्यंसहदेवंचपार्थिवं ॥ एतान्सप्तमहाभागान्वीरान्युद्धा
भिकांक्षिणः । सेनाप्रणेतृन्विधिवद्भ्यषिंचयुधिष्ठिरः । सर्वसेनापतिंचात्रधृष्टद्युम्नंचकारहा ॥ द्रोणांतहेतोसत्यन्नोद्यपद्दाज्जातवेद
सः । सर्वेषामेवनेषांतुसमेतानांमहात्मनां । सेनापतिपतिंचक्रेगुडाकेशोधनंजयं ॥ अर्जुनस्यापिनेतारंयंतारंचैववाजिनां । संकर्ष
णानुजंश्रीमान्महाबुद्धिंजनार्दनं । तंदृष्ट्वोपस्थितंयुद्धंसमासन्नंमहात्ययं । प्राविशद्भवनंराज्ञः । पांडवस्यहलायुधः । १४ । सहाक्रूरप्रभृ
तिभिर्गदासांबोल्मुकादिभि रौक्मिणेयाहुकसुतैश्चारुदेष्णपुरोगमैः । वृष्णिमुख्यैरधिगतैर्व्याघ्रैरिवबलोत्कटैः ॥ अभिगुप्तोमहा
बाहुर्मरुद्भिरिववासवः । नीलकौशेयवसनः कैलासशिखरोपमः । सिंहखेलगतिर्धीमान्मदरक्तांतलोचनः ॥ पूजयांचक्रुरभ्येत्य ॥राम॥
तस्मसर्वेहलायुधं ॥ १५ ॥ ततस्तंपांडवोराजाकरेपस्पर्शपाणिना । वासुदेवपुरोगास्तुसर्वएवाभ्यवादयन ॥ २३ ॥ ॥२५७॥
॥

उपह्वरे एकांते ॥ २५ ॥ २६ ॥ २९ ॥ ३३ ॥ ३५ ॥ ३७ ॥ अध्यायः

विराटद्रुपदौ वृद्धावभिवाद्य हलायुधः युधिष्ठिरेण सहित उपाविशदरिंदम ॥ ततस्तेषूपविष्टेषु पार्थिवेषु समंततः वासुदेवमभिप्रेक्ष्य
वलदेवोऽभ्यभाषत ॥ भवितायं महारौद्रो दारुणः पुरुषक्षयः ॥ दिष्टमेतदहं मन्ये न शक्यमतिवर्तितुं ॥ अस्माद्युद्धात्समुत्तीर्णानपि वः ससुहृज्ज
नान् ॥ अरोगानक्षतैर्देहैर्द्रष्टास्मीति मतिर्मम ॥ समेतं पार्थिवं क्षत्रं कालपक्वमसंशयं ॥ विमर्दः सुमहान्भावी मांसशोणितकर्दमः ॥ उक्तो म
या वासुदेवः पुनः पुनरुपह्वरे ॥ संबंधिषु समां वृत्तिं वर्तस्व मधुसूदन ॥ २६ ॥ पांडवा हि यथास्माकं तथा दुर्योधनो नृपः ॥ अस्यापि क्रियतां
युक्त्या सपर्येति पुनः पुनः ॥ २९ ॥ तच्च मे नाकरोद्वाक्यं त्वदर्थे मधुसूदन ॥ निविष्टः सर्वभावेन धनंजयमवेक्ष्य च ॥ ध्रुवं जयः पांडवानामिति मे
निश्चिता मतिः ॥ ३२ ॥ तथा ह्यभिनिवेशोऽयं वासुदेवस्य भारत ॥ न चाहमुत्सहे कृष्णमृते लोकमुदीक्षितुं ॥ ३४ ॥ ततोऽहमनुवर्तामि केशवस्य चिकी
र्षितं ॥ उभौ शिष्यौ हि मे वीरौ गदायुद्धविशारदौ ॥ ३५ ॥ तुल्यस्नेहोऽस्म्यतो भीमे तथा दुर्योधने नृपे ॥ तस्माद्यास्यामि तीर्थानि सरस्वत्या नि
षेवितुं ॥ न हि शक्ष्यामि कौरव्यान्नश्यमानानुपेक्षितुं ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुरनुज्ञातश्च पांडवैः ॥ तीर्थयात्रां ययौ रामो निवर्त्य मधुसूदनं

इत्युद्योगस्य सैन्यनिर्याणयात्रायां ०

॥भा॰ उ॰॥ एतस्मिन् ९ मौरवान्कौमं तंतिमयान्यौरिदानींशार्ङ्गं धनुषित्याक्रियते ८ ॥ १० ॥ २२ ॥
॥२५८॥

हेतु ॥२१६ हेन २४॥

वैशंपायन उ॰ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु भीष्मकस्य महात्मनः ॥ हिरण्यलोम्नो नृपतेः साक्षादिंद्रसखस्य वै ॥ १ ॥ आहृतीनामधिपतेः भोजस्या
तियशस्विनः ॥ दाक्षिणात्यपतेः पुत्रो दिक्षु रुक्मीति विश्रुतः ॥ २ ॥ यः किंपुरुषसिंहस्य गंधमादनवासिनः ॥ शिष्यः कृत्स्नं धनुर्वेदं चतुष्पादमवा
प्तवान् ॥ ३ ॥ यो माहेंद्रं धनुर्लेभे तुल्यं गांडीवतेजसा ॥ शार्ङ्गेण च महाबाहुः संमितं दिव्यमक्षयं ॥ ४ ॥ त्रीण्येवैतानि दिव्यानि धनूंषि दिविचारिणां
वारुणं गांडिवं तत्र माहेंद्रं विजयं धनुः ॥ ५ ॥ शार्ङ्गं तु वैष्णवं प्राहुर्दिव्यं तेजोमयं धनुः धारयामास यत्कृष्णः परसेनाभयावहं ॥ गांडीवं पावकाल्ले
भे खांडवे पाकशासनिः ॥ द्रुमाद्रुक्मी महातेजा विजयं प्रत्यपद्यत ॥ ७ ॥ संछिद्य मौरवान्पाशान्निहत्य मुरमोजसा निर्जित्य नरकं भौममाहृत्य
मणिकुंडले षोडश स्त्रीसहस्राणि रत्नानि विविधानि ॥ प्रतिपेदे हृषीकेशः शार्ङ्गं धनुरनुत्तमं ॥ ८ ॥ रुक्मी तु विजयं लब्ध्वा धनुर्मेघनिभस्व ॥राम॥
नं विभीषयन्निव जगत्पांडवानभ्यवर्तत ॥ नामृष्यत पुरा योसौ स्वबाहुबलदर्पितः रुक्मिण्याहरणं वीरो वासुदेवेन धीमता ॥ ११ ॥२५८॥
कृत्वा प्रतिज्ञां नाहत्वा निवर्तिष्यामि केशवं ॥ ततो न्वधावद्वार्ष्णेयं सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ १२ ॥

द्रोणंअयंममगुरुरितिव्यपदिशन्कथयन् ॥ २३ ॥

सेनयाचतुरंगिण्यासहतस्माद्दूरपातया ॥ विचित्रायुधवर्मिण्यागांगयेवप्रवृद्धया ॥ एसासाधयचवार्ष्णेयंयोगानामीश्वरंप्रभुं ॥ अंत्रियितोभीष्मकोतो
राजन्नाजगामासकंडिनं यत्रैवकृष्णेनरणेनिर्जितःपरवीरहा ॥ तत्रभोजकटंनामचक्रेपुरमनुत्तमं ॥ तेनसेनमहतातेनप्रभूतगजवाजि
ना पुरंतद्भुविविख्यातंभाम्नाभोजकटन्नृप ॥ २५ ॥ सभोजराजसैन्येनमहतापरिवारित अक्षौहिण्यामहावीर्यःपांडवानसमुपागतः ॥ २४ ॥ ततः
कसवचीखड्गीशरीधन्वीवलीरथि ॥ ध्वजेनादित्यवर्णेनप्रविवेशमहाचमूं ॥ विदितःपांडवेयानांवासुदेवप्रियेच्छया ॥ युधिष्ठिरस्तुतंराज
न्नाप्रत्युद्गम्याभ्यपूजयत् ॥ सपूजितःपांडुसुतैर्यथान्यायंसुसंस्कृतं ॥ प्रतिपूज्यचतान्सर्वान्विश्रांतःसहसैनिकः ॥ उवाचमध्येवीराणां
कुंतीपुत्रंयुधिष्ठिरं ॥ सहायोस्मिस्थितोयुद्धेपदिभीतोसिपांडव ॥ करिष्यामिरणेसाह्यमसह्यंतवशत्रुभिः नहिमेविक्रमेतुल्यपुमान् ॥ २५ ॥ अथवासर्वएवैतेतिष्ठं
नस्तीतिकश्चन ॥ हनिष्यामिरणेभागंयन्मेदास्यसिपांडव ॥ अपिद्रोणकृपौवीरौभीष्मकर्णावथोपुनः ॥ २५ ॥ अथवासर्वएवैतेतिष्ठं
तुवसुधाधिपः ॥ निहत्यसमरेशत्रून्तवदास्यामिमेदिनीं इत्युक्तोधर्मराजस्यकेशवस्यचसन्निधौ शृण्वतांपार्थिवेंद्राणांसर्वेषां
चेवसर्ववशः वासुदेवमभिप्रेक्ष्यधर्मराजंचपांडवं ॥ उवाचधीमान्कौंतेयःप्रहसन्साम्यपूर्वकं ॥ २६ ॥ कौरवाणांकुलेजातःपांडोःपुत्रोवि
श्रुतः द्रोणंव्यपदिशंछिष्योवासुदेवसहायवान् ॥ २७ ॥

॥भा॰उ॰ उपजीव्यआराध्यरणेयुद्धनिमित्तं
॥२५८॥

भीतोस्मीतिकथंब्रूयांदधानोगांडिवंधनुः ॥ युध्यमानस्यमेवीरगंधर्वैःसुमहाबलैः ॥ सहायोघोषयात्रायांकस्तदासीत्सखेमम ॥ तथाप्रतिभ
येतास्मिन्देवदानवसंकुले ॥ खांडवेयुध्यमानस्यकः सहायस्तदाभवत् ॥ तथाविराटनगरेकुरुभिः ॥ सहसंयुगेयुध्यतोबहुभिस्तातकः सहायोभव
न्मय ॥ ४० ॥ तथाविराटनगरेकुरुभिःसहसंयुगे ॥ युध्यतोबहुभिस्तत्रकःसहायोभवन्मम ॥ उपजीव्यरणेरुद्रंशक्रंवैश्रवणंयमं ॥ वारुणंपा
वकंचैवकृपंद्रोणंचमाधवं ॥ धारयन्गांडिवंदिव्यंधनुस्तेजोमयंदृढं ॥ ४२ ॥ अक्षय्यशरसंयुक्तोदिव्यास्त्रपरिबृंहितः ॥ कथमस्मद्विधोब्रूयाद्भी
तोस्मीत्ययशस्करं ॥ ४३ ॥ वचनंनरशार्दूलवज्रायुधमपिस्वयं ॥ नास्मिभीतोमहाबाहोसहपार्थेश्चनास्तिमे ॥ ४४ ॥ यथाकामंययायोगंग
त्वाप्यत्रनिवृत्त्वा ॥ निनिवर्त्यततोरुक्मीसेनांसागरसन्निभां ॥ दुर्योधनमुपागच्छत्तथैवभरतर्षभ ॥ तथैवचाभ्यगम्यैवसुवाचसनराधिपः
प्रत्याख्यातश्चतेनापिसतदाशूरमानिनाह्वावैवक्तुमहाराजश्चसोधुद्धाद्व्यपेयतुः रौहिणेयस्तुवार्ष्णेयोसकर्षीचवसुधाधिप गतेरामे ॥एमा॥
तीर्थयात्रांभीष्मकस्यसुतेतथा ॥ उपाविशन्पांडवेयामंत्रायपुनरेवहि ॥ समितिर्धर्मराजस्यसापार्थिवसमाकुला ॥ शुशुभेतारकाचित्रा ॥२५९॥
द्यौश्चंद्रेणेवभारत ॥ ५० ॥

अध्यायः तथेति । क्षयस्यैवोदयो येभ्यस्तान् क्षयोदयान् । निकृतिप्रवर्तकपविषयैव प्रज्ञा यस्य स न धर्मविषया यस्य तं एनसा स्वदोषेण देवान्वा कालं का

इत्युद्योगपर्वणि ० जनमेजय उ० । तथा व्यूढेष्वनीकेषु कुरुक्षेत्रे द्विजर्षभ । किमकुर्वंत कुरवः कालेनाभिप्रचोदिताः । वैशं० । तथा व्यूढेष्वनीकेषु यत्ते
षु भरतर्षभ धृतराष्ट्रो महाराज संजयं वाक्यमब्रवीत् । एहि संजय सर्वं मे आचक्ष्वविशेषतः । सेनानिवेशे यद्वृत्तं कुरुपांडवसेनयोः । दैवमेव परं
मन्ये पौरुषं चाप्यनर्थकं । यदहं बुध्यमानोपि युद्धे दोषान्क्षयोदयान् । तथापि निकृतिप्रज्ञं पुत्रं दुर्द्यूतदेविनं । न शक्नोमि नियंतुं वा कर्तुं वा हित
मात्मनः । भवत्येव हि मे सूत बुद्धिर्दोषानुवर्तिनी । दुर्योधनं समासाद्य पुनः सा परिवर्तते । एवं गते च यद्भाविष्यति च संजय । क्षत्रधर्मः किल रणे
तनुत्यागो हि पूजितः । संजय उ० । त्वद्युक्तोयमनुप्रश्नो महाराज यथार्हति । न तु दुर्योधने दोषमिममाधातुमर्हसि । शृणुष्वानवशेषेण वदतो म
म पार्थिव । यदात्मनो दुश्चरितादशुभं प्राप्नुयान्नरः । न स कालं न वा देवं वक्तुमेतदिहार्हति । महाराज मनुष्येषु निंद्यं यः समाचरेत् ४ । स वध्यः
सर्वलोकस्य निंदितानि समाचरन् । निकारा मनुजश्रेष्ठ पांडवैस्त्वत्प्रतीक्षया । अनुभूताः सहामात्यैर्निकृतैरर्थदेवने । हयानां च गजानां च प्र
राज्ञां चामिततेजसां ॥ २२

गंतुमुपालब्धुं नार्हतीति दिष्टे संभवत्स्वदृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वात् दृष्टापराधाभावे दैवस्य कालस्य वा उपालंभं कर्तुमुचि
तं न तु तस्मिन्सतीत्यर्थः न तं कालं न वा देवं वक्तुमिहार्हतीति इति पाठेप्ययमेवार्थः ॥ २० ॥ २२

वेशासंवेरेस्समरेनिमित्ति २४ इत्युद्योगप्रकाशे अभियात्रासमाप्ता ॥ हिरण्येपति॰ ॥ आरक्षस्यरक्षणायस्यद्व्योदेवधिरक्षविधानं आरक्षारक्षणीये

वेशसंसमरेत्तंयत्नमेभ्युपुसर्वशनस्थितोभूत्वामहाराजसर्वेलोकक्षयोदस्य यथाभूतंमहायुद्धस्युखाचुकसनाभवनद्येवकार्तोपुरुषः कर्मणोः
शुभपापयो ॥ अप्रवृत्तोहिपुरुषः कार्यतेदारुयंत्रवत् केचिदीश्वरनिर्दिष्टाः केचिदेवयदृच्छया ॥ २५ ॥ पूर्वकर्माभिरप्यनेत्रैधर्मेतर्हि दृश्यते तस्मा
दनर्थमापन्नः स्थिरोभूत्वानिशामय ॥ इत्युद्योगपर्वणि ॥ संजयउ॰ ॥ हिरण्यवर्माणिविविष्टेषुतेषुराजन्महात्मसु ॥ न्यविशतमहाराजकौरव्यायथा
विधि तत्रदुर्योधनोराजानिवेशयबलमोजसा संमानयित्वानृपतीन्स्थस्थगुल्मांस्तथैवच ॥ आरक्षस्यविधिंकृत्वायोधानांतत्रभारत ॥ कर्णदुःशा
सनंचैवशकुनिंचापिसौबलं ॥ आनाय्यनृपतीस्तत्रयामासभारत दुर्योधनोमहाराजकर्णेनसहभारत ॥ सौबलेनचराजेंद्रतथादुःशासनेन
च ॥ आहूयोपह्वरेराजन्नुलूकंचेदमब्रवीत् ॥ उलीकगच्छकौरव्यपांडवानसहसोमकान् ॥ गत्वाममवचोब्रूहिवासुदेवस्यशृण्वतः ॥ ६
इदंतत्समनुप्राप्तंवर्षपूगाभिचिंतितं पांडवानांकुरूणांचयुद्धंलोकभयंकरं यदेतत्कथनावाक्यंसंजयोमहदब्रवीत् ॥ वासुदेवसहाय — ॥ए॰म॥
स्यगर्जतःसानुजस्यच ॥ मध्येकुरूणांकौंतेयतस्यकालोयमागतः ॥ यथावत्संप्रतिज्ञातंतत्सर्वेक्रियतामिति ॥ ६ ॥
स्यादितिविश्वः ॥ ४ ॥ कत्थना — ॥२६०॥
वाक्यंआत्मप्रशंसनं ॥ संप्रतिज्ञातंदुःशासनरुधिरपानादि ॥ ६ ७ ८ ८ रामः

भ्रातृभिः सहितः कथमधर्मे मनः कुर्याः इति संबंधः दृताद्दास्यापपरिश्रां स्वेकरिष्यसीत्यर्थः ॥ १४ ॥ भो सुराः इति देवान् संबोधयति यस्य व्रतस्य ध

संघृतश्चैव कौंतेय व्रपास्त्वद्वचनान्मम ॥ भ्रातृभिः सहितः सर्वैः सोमकैश्च सकेकयैः कथं वा धार्मिको भूत्वा त्वमन्यमें मनः कृथाः पदिष्टं त्रिजगत्स
वैनश्यमानं नृशंसं सर्वेत ॥ अमर्यं सर्वभूतेभ्यो दाता त्वमसि तिसमानि ॥ श्रूयते हि पुरा गीतः श्लोको पभरतर्षभ ॥ प्रल्हादेनाथ भद्रं ते हृते राज्ये तु दैवतैः यस्य ध
र्मध्वजो नित्यं सुराध्वजइवोच्छ्रितः ॥ प्रछन्नानि च पापानि वैडालं नाम तद्व्रतं ॥ अत्र ते वर्तयिष्यामि आख्यानमिदमुत्तमं कथितं नारदेनेह पि
तुर्मम नराधिप ॥ मार्जारः किल दुष्टात्मा निश्चेष्टः सर्वकर्मसु ॥ १६ ॥ ऊर्ध्वबाहुः स्थितो राजन् गंगातीरे कदाचन ॥ स वै कृत्वा मनः शुद्धिं प्र
त्ययार्थं शरीरिणां ॥ १६ ॥ करोमि धर्ममित्याह सर्वानेव शरीरिणः ॥ तस्य कालेन महता विश्रंभं गुसुरंडजाः ॥ १७ ॥ समेत्य च प्रशंसंति मार्जारं तं वि
संपते ॥ पूज्यमानस्तु तैः सर्वैः पक्षिभिः पक्षिभोजनः ॥ १८ ॥ मेने तु मनुसा कपि मात्सनाष फलीकृतं ॥ अथ दीर्घस्य कालस्य तं देशं मूषिका ययुः
दृ ॥ ददृशुस्तं च तेतत्र धार्मिकं व्रतचारिणं ॥ कोयेण महता युक्तं दंभयुक्तेन भारत ॥ तेषां गतिरियं राजन्नासीत्तत्राविनिश्चये ॥ २० ॥

संध्वजो धर्मचिह्नं दर्भपवित्रपाणित्वादि उच्छ्रितः सर्वलोकविदितः ॥ १५ ॥ मनःशुद्धिं हिंसातो नित्यं ॥ १५ ॥ विश्रंभं विश्वासं २

॥भा॰उ॰ वद्धश्चतेमित्राणिचेतिवद्धमित्रावद्धमित्राइत्यपिपाठः हृद्धाश्चबालाश्चवृद्धबालाः
॥२६१॥

वृद्धमित्रावयंसर्वेयेषांनोमातुलोह्ययं॥रक्षांकरोतुसततंवृद्धबालस्यसर्वशः उपगम्यतुतेसर्वेविडालमिदमब्रुवन्॥भवत्प्रसादादिच्छामश्चर्तुंचै
वयथासुखं॥भवान्नोगतिरव्यग्राभवान्नःपरमःसुहृत्॥तेवयंसहिताःसर्वेभवंतंशरणंगताः॥२४॥भगवान्धर्मपरोनित्यंभवान्धर्मेव्यव
स्थितः॥सनोरक्षमहाप्राज्ञत्रिदशानिववज्रभृत्॥एवमुक्तस्तुतैःसर्वैर्मूषिकैःसविशांपते॥प्रत्युवाचततःसर्वान्मूषिकान्मूषिकांतकृ
त॥२५॥द्वयोर्योगंनपश्यामितपसोरक्षणस्यच॥अवश्यंतुमयाकार्यंवचनंभवतांहितं॥२६॥युष्माभिरपिकर्तव्यंवचनंममनित्यशः॥तप
सास्मिपरिश्रांतोदृढंनियममास्थितः नचापिगमनेशक्तिंकाचित्पश्यामिचिंतयन्॥२७॥सोस्मिनेतव्यःसदाताताःनदीकूलमितःसुखं॥त
थेतितंप्रतिज्ञायमूषिकाभरतर्षभ॥२८॥वृद्धबालमथोसर्वंमार्जारायन्यवेदयन्॥ततःसपापोदुष्टात्मामूषिकानथभक्षयन्॥३०॥पीवर
श्चसुवर्णश्चदृढबंधश्चजायते॥मूषिकाणांगणश्चात्रभृशंसंक्षीयतेऽपथ॥३१॥मार्जारोवर्द्धतेचापितेजोबलसमन्वितः॥ततस्तेमूषिकाः ॥राम॥
सर्वेसमेत्यान्योन्यमब्रुवन्॥मातुलोवर्द्धतेनित्यंवयंक्षीयामहेभृशं॥तत्रप्राज्ञतमःकश्चिद्डिंडिकोनाममूषिकः अब्रवीद्वचनंराजन्मू ॥२६१॥
षिकाणांमहागणं॥३२॥

विश्वामित्रस्यापि मित्रभावः । नृपं पक्षांतरं रुद्ध्वा नासीत्कृता शिखा पक्षांतरे वाहा विनितिमेदिनी गणाश्च मूषिकाणां ।। इदं च्छ्रुयत्र अज्ञानप्राज्ञुरूपां धर्मि
गच्छतां वीनदीतीरे सहितानां विशेषतः ।। दृष्टोहं गमिष्यामि सर्वेर्देवमातुलेन तु ।। साधुसाध्विति ते सर्वे पूजयां चक्रिरे तदा ।। उचुश्चैव यथान्यायं
डिंडिकस्य च बोधवत् ।। ३४ ।। अविज्ञाततत्त्वः सोथ डिंडिकमुपभुक्तवान् ।। ततस्ते सहिताः सर्वे मंत्रयामासुरेजसौ शिखा ।। ३६ ।। नमूलफलभक्षो
तत्रदूतः काश्चित्कोकिलो नाम मूषिकः ।। ३५ ।। अब्रवीद्वचनं राजन् ज्ञातिमध्ये यथातथं ।। न मातुलो धर्मिकात्मा च्छुय मात्रकृता शिखा ।। ३७ ।। नमू
लफलभक्ष्यस्य विदिष्टा भवति लोमश ।। अस्य गात्राणि वर्द्धंते गणश्च परिहीयते ।। ३९ ।। अथ एष प्राप्त दिवसात् डिंडिकोपि न दृश्यते एतच्छ्रुत्वाव
चः सर्वे मूषिका विप्रद्रुद्रुवुः ।। ४० ।। विडालोपि स दुष्टात्मा जगामैव यथागतं । तथा त्वमपि दुष्टात्मन् नैवेश लब्ध्वा तमास्थित ।। ४१ ।। चरसि ज्ञातिषु स
सविडालो मूषिकेघिव अन्यथा किं लतेवा कुमन्यथा कुर्मे दृश्यते ।। ४४ ।। दर्शनार्थाय लोकस्य वेदाश्चोपपद्यश्च्यते ।। त्यक्त्वा च्छुरासि
दराजन् क्षत्रधर्मसमाश्रिता ।। ४३ ।। कुरुस्सर्वाणि कार्याणि धर्मिष्ठोसि नरर्षभ वाहुवीर्येण पृथिवी लब्धा भरतसत्तम ।। इदं हि दानं हि
जातिभ्यः पितृभ्यश्च यथोचितं ।। क्लिष्टाया यावर्षपूगांश्च मातुमार्त्तं हिते स्थितः ।। ४५ ।।
घोसीत्सुपहासः ।। ४६ ।।

॥भा०उ० प्रमार्जेप्रमार्जेप ॥ ४६ ॥ इंद्रजालप्रसिद्धां मायप्रचलं कुहकां कृत्वा मतिगर्जेना । विपरीतं कोपं वहंति प्राप्य यतिन तु भयं जनयंतीत्यर्थः गर्जेने निनितो
॥ २६२॥ पेइनिमेदिनी पर्यायत: भयप्रशंनादिरूप: प्रकार: तेनासिद्धिः स्वस्य न तु भवति तथापरेपि तेन बुद्धिं मानुषी भयान्मिकां न प्रप्नोति पतो स्तुष्पे:

प्रमार्जोष्युरणे जित्वा संमानं परमावह पंचग्रामाहृताय त्वान्त्रास्माभिरपवर्जिता ॥ युद्धामहे कथं सार्ध्ये कोपयेम च पांडवान् ॥ त्वत्कृते दुष्टभाव
स्य संत्यागो विदुरस्य च ॥ ४१ ॥ जानु षेच गृहे दाहं सस्मरत्सु कथो भव । पश्चात् कृत्स्नमवोचस्त्व मायातं कुरु संसदि अयमस्मि स्थितो राजन् श्रमायसम
यएपवे ॥ तस्यायमागतः कालः समरस्य नराधिप ॥ एतदर्थं मया सार्द्धं कृतमेत युधिष्ठिर किं तु पुत्रान्परं लालं क्षत्रियो वह्नुमन्यते ॥ किंच लं क्ष
त्रियकुले जातः संप्रार्थितो भुवि द्रोणाद स्त्राणि संप्राप्य कृपाच भरतर्षभ तुल्ययोनौ समबले वासुदेवं समाश्रितः । कृष्णात्त्वं वासुदेवं च पांड
वानां समीपतः आत्मानं पांडवार्थे च यत्तो मा प्रतिवाधय सभामध्ये च यद्रूपं मायया प्राकृतवानसि ॥ तत्तथैव पुनः कृत्वा सोर्जुनो मामभिद्रव
इन्द्रजालं च मायां वे कुहकं वे विभीषिका । आत्त शस्त्रस्य संग्राममेवहंति प्रतिगर्जनाः वयमप्युत्सहेमर्यावं च गच्छेम मायया ॥ रसातलं विशा ॥रा०म०॥
सोपि ऐंद्रं वा पुरमेव तु दर्शयस्त्वेव रूपाणि खसरीरे वहून्यति ॥ नानुपर्यायतः सिद्धिर्बुद्धिं साप्नोति मानुषी मनसैव हि भूतानि धाते वकुरुते वसे पंडि ॥२६२॥

इंध्वरीरो वचयं वप्ये कर्तमानत्वाद् श्रोर्विभिषिके तिभावः नलिति पाठे पर्यात: क्रमः भावस्तु स एव पार्याप: प्रकारे वत्सरे ति क्रमे ति सेदि
नी ॥ ५६

आचचक्षे आख्यातवान् सश्मश्रुं पुंस्त्वचिन्हं श्मश्रुलत्वं लिंगत्वात्कंतत्सहितषंढाः निर्विशष्पाः संति ये पुनर्वश्मैर्यप्रख्यातमिति भावः तुवरकः
आचचक्षे आख्यातवान् सश्मृगं पुंस्त्वचिन्हं श्मश्रुलत्वं लिंगत्वात्कं तत्सहितषंढाः निर्विशष्पाः संति ये पुनर्वशौर्यप्रख्यातमिति भावः तेषां भीमसेनो निश्म
श्रोट्शृंगोन श्मश्रुनतनुस्यंतूवरइतिपाठेपिसएवार्थः अस्मषमित्यत्रेतुवरोश्मश्रुपुरुषेश्रोटशृंगानडुह्यपीतिमेदिनी

यत्र वीभिचवाक्षेयधानेराघ्रानहंरणे। पातयित्वाप्रदास्यामि पार्थेभ्यो राजसत्तम। आचचक्ष्व च तत्त्वं सर्वं संजय यस्य च भाषितं॥ महिती
येन पार्थेन वैरं वः सम्यगाचिना। तस्तस्संगरे भूत्वा पांडवार्थे पराक्रमी।६३।युद्धा खा घरणे यत्नः पश्यामपुरुषोभव। यस्तथा त्रुमभिह्रा
पश्चुद्रूपौरुषमास्थितं॥ करोति द्विषतां शोकं स जीवति सुजीवितं॥ अक स्मा चैवतेकृत्स्नख्यातं लोके महद्यशः। अघेदानीं विज्ञानीमः
संति षंढाः सशृंगकाः॥ यद्विधोनोपि नृपती त्वयि युक्तः कथंचन॥६४॥ स त्वाहं संयुगे कर्तुं कं सम्भत्स्ये विशेषतः। तं च तूवरकं बालं
वद्धा ग्निनमविद्यकं॥६५ उलूक मद्वचो ब्रूहि दुःसह भीमसेनकं॥ विराटनगरे पार्थ यस्त्वं सूदो ह्यभूः पुरा।६६॥ वह्लवो नाम विख्यातस्त
न्ममैव हि पौरुषं॥ प्रतिज्ञातं सभामध्ये न तन्मिथ्या त्वया पुरा। दुःशासनस्य रुधिरं पीयतां यदि शक्यते॥ यद्ब्रवीषि च कौंतेय धार्त
राष्ट्रान् हं रणे॥ निहनिष्यामि तरसा तस्य कालोयमागतः। त्वं हि भोज्ये पुरस्कार्यो भक्ष्ये पेये च भारत॥६६॥ ॥

श्रुक इति कल्पना भवति॥ अश्वो जसपरो मृग इति प्राजापत्यश्रुतेवश्वादिसाहचर्यान्नृपणोपि पश्रुरेवत्रअविघर्कंमूढं॥६५

॥ भा॰ उ॰ नष्टोतिभर्तारः एजानः अर्थपतिभिराजभिराजभिपतः कालात्तत्त्व आरभ्येत्यर्थः मृत्वा यूयमपि गुणवत्तिस्वामिनिन संतुष्टास्य मूर्खश्च यु
॥ ६३ ॥ धिष्ठिरोवदादिशुनिगुणोद्यपितुष्मतीतिभावः । तत्तस्माद्धेतोर्ममवधार्थे च प्रयुद्धमिति संबंधः पांपं कर्म गुरुत्वधार्तस्मस्वार्थमितिपाठेदृष्ट

कथं युक्तं कथं च भोक्तुं युद्धा स्वपुरुषो मम च । अयि पिष्ट्येसेहतो भूमौ गदामालिंग्य भारत । तत्तथा च सभामध्ये वल्गितं ते वृकोदर ॥ ७० ॥ उलूक न
कुलं ब्रूहि वचनान्मम भारत । युद्धस्वाधायितो भूत्वा पश्याम श्यामलत्व पौरुषं ॥ ७१ ॥ युधिष्ठिरानुरागं वद्धे वैरं च मयि भारत । कृष्णायाश्च परिक्लेशं
स्मरेदानीं यथातथं । ब्रूयास्त्वं सहदेवं च राजमध्ये वचो मम । युद्धे हानीं एणेयपन्नः क्लेशानस्मर पार्थिव । विराटद्रुपदौ चोभौ ब्रूयास्त्वं वचनान्मम ने
दृष्टपूर्वा भर्तारो नृत्यैरपि महागुणैः । तथार्थपतिभिर्भृत्या यतः सृष्टाः प्रजा स्वतः ॥ ७५ ॥ अश्लाध्यो ह्ययं नृपतिर्युवयोरिति चागतं । ते पूर्वं पसंहताम
त्वात्तद्बुध्यार्थं ममापि च । आत्मार्थं पांडवार्थं च प्रयुध्यध्वं मया सह । धृष्टद्युम्नं च पांचाल्यं ब्रूयास्त्वं वचनान्मम ॥ ७७ ॥ एष ते समयः प्राप्तो लब्ध
मश्चत्वयापिमिसः द्रोणमासाद्य समरे त्वा प्यसेहि तमुत्तमं ॥ ७८ ॥ युध्यस्व ससुहृत्पार्थ कुरु कर्म सुदुष्करं । शिखंडिनमथो ब्रूहि उलूक वच ॥ राम ॥
नान्मम । स्त्रीतिमत्वा महाबाहुर्न हनिष्यति कौरवः । गांगेयो युद्ध्यतां श्रेष्ठो युद्धेदानीं ह निर्भयः ॥ ८० ॥ कुरु कर्म रणे यत्तः पश्यामः पौरुषं त
व । एवमुक्त्वा ततो राजा प्रहस्योलूकमब्रवीत् ॥ ८१ ॥ ॥ २६३ ॥

एपदस्त्वेवामयपर्थोज्ञेयः ससुहृत्पार्थमितिपाठे क्रियाविशेषणमिदं । सुहृद्भिः पार्थैश्च सहितं
यथास्यात्तथा युध्यस्वेत्यर्थः अयमेव मूलपाठः ॥ ७९ ॥ ८१

राज्यमाक्रम्य सा दइति येप्सः ।८१। अकर्मणा अयुद्धेन कथितेन न सम्प्रसंशा मात्रेणास्थानस्थितिस्तत स्थानएम्यो ह्र दूरणं पौरुषं पुरुषं
धनंजयं पुनर्ब्रूहि वासुदेवस्य शृण्वतः अस्मान्वा त्वं पराजित्य प्रशाधि पृथिवीमिमां ।८२। अथवा निर्जितोस्माभिरणे वीरश्शयिष्यसि अ
समागम्य भीषेण संयुगे किं विकत्थसे ।८४। आरुरुक्षुर्यथा मंदः पर्वतं गंधमादनं एवं कत्थसि कौंतेय अकत्थन पुरुषो भव। सूतपुत्रं सु
दुर्द्धर्षं शल्यं च बलिनां वरं द्रोणं च बलिनां श्रेष्ठं शचीपतिसमं युधि। अजित्वा संयुगे पार्थ राज्यं कथमिहेच्छसि। अमर्षो द्रुपदस्य हरणं वनवासं च
पांडव द्रौपद्याश्च परिक्लेशं स्मरन्पुरुषो भव यदर्थं क्षत्रिया सूते गर्भं तदिदमागतं ।८५। बलं वीर्यं च शौर्यं च अस्त्राणां लाघवं परं। पौरुषं
दर्शयन्युद्धे कोपस्य कुरु निष्कृतिं ।८७। परिक्लिष्टस्य दीनस्य दीर्घकालोषितस्य च। हृदयं न स्फुटति यस्य ऐश्वर्याद्भ्रंशितस्य च। शूरस्य च
कत्थनस्य परद्रव्येषु गृध्यतः। आच्छिन्नवित्तस्याक्रम्य कोपं कस्य न दीपयेत् ।८८। यदुक्तं तन्महद्वाक्यं कर्मणा तद्विभाव्यतां। अकर्मणा क
स्थिते न संतः कापुरुषं विदुः ।९०। अमित्राणां वशे स्थानं राज्यं च पुनरुद्धर। द्ववैर्थो युध्यमानस्य तस्मात्कुरुत पौरुषं। अस्मान्वा विनिह
त्याजौ प्रशाधि पृथिवीमिमां। अथवा निहतोस्माभिर्वीरलोकं गमिष्यसि ।९२।

पुरुषकर्मकुरु ।८९। तस्माद्रहान ।९०। ९१ ९२

॥भा॰उ॰॥ अप्रियाणां प्रलापानां वक्तु योग्यं वचनं गोः नसंनिपतयो भद्रं षंढतिला एते इत्यादिकं ब्रुवन्तु दुःशासनादिषु अमर्षं कोपं दर्शय ॥ ६३ ॥ लोहा

॥२६४॥

एष प्रव्राजनात् कोपं वनवासं च फाल्गुन । कृष्णायाश्च परिक्लेशं संस्मरन्पुरुषो भव ॥ अप्रियाणां च वचनं प्रब्रुवत्सु पुनः पुनः । अमर्षं
दर्शयस्वाद्य तत्र मम यो ह्येव पौरुषं ॥ ६४ ॥ क्रोधो बलं तथा वीर्यं ज्ञानयोगोस्त्रलाघवं । इह ते पार्थ दृश्यन्तां युध्यस्व पुरुषो भव ॥ तं च त्वरकं मूढं व
द्धा हीनमविग्रहं ॥ उलूक मद्वचो ब्रूया असकृद्भीमसेनकं ॥ ६५ ॥ अश्रुतं केन च यत्तत् क्षांतं सभामध्ये वृकोदरः दुःशासनस्य रुधिरं पीयतां यदि
शक्यते ॥ ६६ ॥ लोहाभिहारो निर्वृत्तः कुरुक्षेत्रमकर्दमं । पुष्टास्तेश्वा भृता योधा युध्यस्व सह केशव ॥ इति श्रीमहाभारते उलूकयाने
संजय उवाच । सेनानिवेशं संप्राप्तः कौरव्यः पांडवस्य ह । समागतः पांडवेयैर्युधिष्ठिरमभाषत ॥ अभिज्ञो दूतवाक्यानां यथोक्तं ब्रुवतो मम दु
र्योधनसमादेशं श्रुत्वा न क्रोद्धुमर्हसि ॥ १ ॥ युधिष्ठिर उ॰ ॥ उलूक न भयं तेस्ति ब्रूहि त्वं विगतज्वरः । यन्मतं धार्तराष्ट्रस्य लुब्धस्यादीर्घदर्शि ॥राम॥
नः ततो द्युतिमतां मध्ये पांडवानां महात्मनां सृंजयानां च सर्वेषां कृष्णस्य च यशस्विनः द्रुपदस्य सपुत्रस्य विराटस्य च संनिधौ ॥ भू ॥२६४॥
मिपानां च सर्वेषां मध्ये वाक्यं जगाद ह ॥ ५ ॥

हारः शस्त्राणां नीराजनादिकं तेषु मंत्रेण देवतावाहनादिकं च ॥ अकर्दममसितियोग्यं बंभ्रसैन
कैः ॥ अध्यायः ॥ श्रीमते रामानुजाय नमः

वेदयोःश्रुतिधनुर्वेदयोः।अंतगंपारगं।१५।।७।।

उलूकउ० इदंत्वामब्रवीद्राजाधार्तराष्ट्रोमहामनाः शृण्वतांकुरुवीराणांनत्रिबोधजनाधिप।६।पराजितोसिद्यूतेनकृष्णाचानायितासभां श्र
कोमर्षोमनुष्येणाकर्तुंपुरुषमानिना।७।द्वादशैवचवर्षाणिवनेधिष्ण्याद्विवासिताः।संवत्सरंविराटस्यदास्यमास्थायचोषिताः।८
अमर्षंराज्यहरणंवनवासंचपांडव।द्रौपद्याश्चपरिक्लेशंसंस्मरस्वपुरुषोभव।९।अशक्तेनचयच्छप्तंभीमसेनेनपांडव।दुःशासन
स्यरुधिरंपीयतांयदिशक्यते।१०।लोहाभिहारोनिर्वृत्तःकुरुक्षेत्रमकर्दमं।समःपंथाहृतायोधाश्वोयुध्यस्वसकेशवः।११।असमागम्य
भीष्मेणसंयुगेकिंविकत्थसे।आरुरुक्षुर्यथामंदःपर्वतंगंधमादनं।१२।एवंकत्थसिकौंतेयसकत्थमकुरुपौरुषं सूत
पुत्रंचदुर्धर्षंशल्यंचबलिनांवरं।१३।द्रोणंचयुध्यतांश्रेष्ठंशचीपतिसमंयुधि।अजित्वासंयुगेपार्थराज्यंकथमिहेच्छसि।ब्राह्मेध
नुषिवाचार्यंवेदयोरंतगंद्वयो।युधिधुर्यमविक्षोभ्यमनीकधरमच्युत।१५।द्रोणंमहाद्युतिंपार्थयज्जिगीषसितन्मृषा।नहिशुश्रु
मवातेनमेरुमुन्माथितंगिरिं।१६।अनिलोवावहेन्मेरुंद्यौर्वापिनिपतेन्महीं युगंवापरिवर्तेतयद्येवंस्याद्यथात्थमां।।१७।।

॥मा-उ॰ आभ्यां द्रोणभीष्माभ्यां अभिध्यतो हि न कस्तेन निष्ठितः दर्पेण भयानकेन नागायुतबलापदाभूमिमिर्व्यउक्त दर्दुरैमंद्रकः ।२९। नागबलस्य हस्ति

॥२६५॥ को ह्याभ्यां जीवितार्थी क्षीणप्राप्यात्समरिमर्द्दनं गजो वाजी नरो वापि पुनः स्वस्तिगृहान्निगात ॥२१॥ कथमाभ्यामभिध्यातः संसृष्टो दारुणेन
च रणे जीवन विमुच्येत पदा भूमिमुपस्पृशन ॥२२॥ किं तु हैदस्कृपपय्योपयथेमानवृद्धासेनराजच मूसमेतं ॥ दुराधर्षोदकच मत्स्यक
भोगुप्तानरे द्वैष्विट्शोरविद्यां ॥२०॥ प्राच्यैः प्रतीच्यैरथ दाक्षिणात्यैः उदीच्यकांबोजशकैः खसैश्च ॥ शाल्वैः समत्स्यैः कुरुमध्यदेशै
र्म्लेच्छैः पुलिंदैर्द्रविडांध्रकांचैः ॥ नानाजनौघं युधि संप्रवृद्धं गांगं यथा वेगमपारणीयं ॥ मां च स्थितं नागकुलस्य मध्ये युयुत्समानं समेमंद
किमल्पबुद्धे इत्येवमुक्त्वा एजानं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरं ॥ अभ्यावृत्य नु नजिष्णुमुल्कः प्रत्यभाषत ।२१। अकत्थमानो सुद्धास्वकत्थे सेज
न किं वद ॥ पर्याप्य सिद्धिरेतस्यैनेतत्सध्यातिकत्थनात ॥ यदि ह्कत्थनाह्लोके मे सिद्धो हनंजय ॥ पर्वे भवे सुपिस्तु र्थान्वऊकत्थेन दुर्गताः ॥एामा॥
५५ जानामि तेवासुदेवं सहायं जानामि तेगांडिवं तालमात्रं जानाम्येतत्त्वादृशो नास्ति योद्धा एजंतेजोन त्वमहोसत्तामे ।२६। न तु पर्यायधर्मे ॥२६५॥
णासिद्धिं प्राप्नोति भूयसीं ॥ मनसैवानुकूलानि धाता प्रकुरुते वशे ॥२०॥
सैन्यस्य ।२५॥ पर्यायाद्युद्धप्रकारेत ॥२६॥ पर्यायधर्मेणामादिना अन्येनुरा
जपुत्रोयं एजाद्धेरत्तिक्रमेधर्मस्तेन किं तु श्रो र्षेवसिद्धिप्राप्रीतीत्यर्थः मनसासंकल्पेन धाते वकुरुते न नु मनुष्यनः॥ २७॥

हेदासवासंवेदइतिपाठेइंद्रपुत्र॥ अमानुष्यलंनीचमानुष्यत्वं अलवणायवाभूरितिवृद्धत्वार्थोनतन॥ वेणीकृत्वाषंढवेषःकन्यांनर्तितवानसीति
एतस्मात्परंओण्यांकक्ष्यांचवेण्यांचसंयुगेपःलायनइत्यर्द्धेदृष्टपतेनतस्यार्थः पःषंढवेषः आसि अपिस्त्रीवेषधरनओणिकक्षावेण्युपलक्षि
त्रयोरश्यासमाभुक्तंराज्ञंविलपतस्तव॥ भूयश्चैवप्रथमाश्चिप्येनिहत्यतांसर्वांधवं॥२८॥ क्वगादागांडिवंतेभूयदालंवासवेजितः क्कनद्दाभीमसेन
स्वबलमासीत्त्वफाल्गुन २९ सगादाभीमसेनाच्चपार्थवाचापिसगांडिवान् नविमोक्षस्तदावोभूद्दिनाकृष्णामभिदिता॥३०॥ सावोदास्यंसमा
पन्नानुमोक्षयामासभामिनी॥ अमानुष्यसमायुक्तान्दासकर्मण्यवस्थितान् ३१ अचोवंयनत्यपदतिलानद्ववस्तथ्यमेवत्वं॥ धृताहिवेणी
पार्थनविराटनगरेतथा॥ सदकर्मणिचश्रांतंविराटनगरेमहा भीमसेनेनकौंतेयपपच्चतन्ममपौरुषं॥३२॥ एवमेतत्त्वसंदर्दुक्षात्रियाःक्षात्रि
युद्धुः वेणीकृत्वाषंढवेषःकन्यांनर्तितवानसि॥३३॥ ओण्यांकक्ष्यांचवेण्यांचसंयुगेपः संलापते॥३४॥ नभयाद्यहंसदेवस्यनचापित
वफाल्गुन राज्यंवःप्रनिदास्यामिमुद्धाससहकेशवः॥३५॥ नजानामीदृंजालंचाछ्ययकंचातिभीषणा॥ आत्तशस्त्रस्यमेयुद्धेवदंति
प्रतिनगर्जेनाः॥ वासुदेवसहस्सवाफाल्गुनानांघनानिच॥३६ नेसुरत्तमवमर्द्दंशाएष्यानेषुसंयुगेस्वेसुहृदुपास्थितेक्षितिपालपते॥ स्त्री
तास्मिनपुंस्त्वस्थिरीभवति अयंतुनतोप्यधमइतिभावः काक्षायामित्यपेक्षिते आकारलोपआर्थः॥३७॥

भीष्मेण सह संग्रामः गिरौ शिरो भेदनादिव त्वनाशंकरस्त्यर्थः ४९ उद्भूतोर्मिः औघः प्रवाहः पुरुमित्रो दुर्योधनभ्राता स एव गाधो गांभीर्यं य
स्य पर्यंतो पास्मिन् तेन वा गाधं दुःप्रवेशं दुर्मर्षणो दकं सोपि दुर्योधनभ्रातैव ॥ ५१ ॥ निवर्तिता निवर्त्स्यंति प्रणामपर्यंतो भव प्रणामस्येति पाठे

आसाद्य मामसमोघेषुं द्रविष्यति दिशो दश ॥ ४९ ॥ संयुगं गच्छ भीष्मेणाभिपालितं शिरसा गिरिं ॥ प्रतरस्व महागाधं बाहुभ्यां पुरुषोदधिं ॥ शारद्व
तमहामीनं विविंशतिझषाकुलं बृहद्बलसमुद्वेलं सोमदत्ततिमिंगिलं ॥ दुःशासनोर्मिशबलं शल्यमत्स्यं सुषेणचित्रायुधनागनक्रं ॥ जयद्रथा
द्रिं पुरुमित्रगाधं दुर्मर्षणोदं शकुनिप्रपातं ॥ शस्त्रौघमक्षय्यमतिप्रवृद्धं यदा विगाह्येव निनष्टचेताः ॥ भविष्यसि त्वं हतसर्वबांधवः सदा मन
स्ते परितापमेष्यसि ॥ तदा मनस्ते त्रिदिवादिवाशुचेर्निवर्तितां पार्थमहीप्रशासनात् प्रशाम्य राज्यं हि सुदुर्लभं त्वया बुभूषितं स्वर्गमिवातपस्वि
ना ॥ इत्युद्योगपर्वणि उलूकयाने १६० संजय उ० ॥ उलूकस्त्वर्जुनं भूयः पथोक्तं वाक्यमब्रवीत ॥ आशीविषमिव क्रुद्धं तुदन्वाक्यशलाकया
१ ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रुषिताः सर्वपांडवाः प्रागेव भृशसंक्रुद्धाः कैतव्येन च धर्षिताः ॥ २ ॥ आसनेषूदतिष्ठंत बाहूंश्चैव प्रचिक्षिपुः आशीवि
षा इव क्रुद्धा सपश्यंतः परस्परं ॥ ३

प्रणामपर्यंतं वनद्राज्यमेवेति समासः बुभूषितं प्राप्तुमिष्टं अतपस्विना स्वर्ग इव त्वया राज्यं सुदुर्लभं लब्धुमशक्यं ॥ ५२ ॥ अ० ॥

रणं प्राययथः कृतं ॥ २१ ॥ उलूकायते उलूकस्त्वं समितिः सभा ॥ २४ ॥ द्रौपदेयैः समितो अभिमन्युः ॥ २५ ॥ २७ ॥

अर्वाकृष्टिरा भीमसेनः समुदैक्षंत केशवं नेत्राभ्यां लोहिताभ्यां च आशीविषइव श्वसन् आर्नेवातात्मजं दृष्ट्वा क्रोधेनाभिहतं भृशं ॥ संस्मर
न्निव दाशार्हः ॥ कैतवं प्रत्यभाषत ५ प्रयाहि शीघ्रं कैतव्य ब्रूयास्त्वेनं सुयोधनं ॥ श्रुतं वाक्यं गृहीतोर्थो मितं यत्तेन तथास्तु तत् ॥ ६ ॥ एवमुक्त्वा
महाबाहुः ॥ केशवो राजसत्तम ॥ पुनरेव महाप्राज्ञं युधिष्ठिरमुदैक्षत ॥ संजयानां च सर्वेषां कृष्णस्य च युधिष्ठिर ॥ द्रुपदस्य सपुत्रस्य वि
राटस्य च सन्निधौ ॥ भूमिपानां च सर्वेषां मध्ये वाक्यं जगाद ह ॥ उलूकोप्यर्जुनं भूयो यथोक्तं वाक्यमब्रवीत् ॥ आशीविषमिव क्रुद्धं तुदन्वा
क्यशलाकया ॥ कृष्णादींश्चैव तान् सर्वान् यथोक्तं वाक्यमब्रवीत् ॥ उलूकस्य तु तद्वाक्यं पापं दारुणमीरितं ॥ श्रुत्वा न चुक्षुभे पार्थो ल
लाटं दापामार्जयत ॥ ११ ॥ तदवस्थं तदा दृष्ट्वा पार्थं सा समितिस्तदा ॥ नामृष्यंत महाराज पांडवानां महारथाः ॥ १२ ॥ अधिक्षेपेण कृष्णस्य पा
र्थस्य च महात्मनः ॥ श्रुत्वा ते पुरुषव्याघ्राः क्रोधाज्ज्वलुरच्युताः ॥ धृष्टद्युम्नः शिखंडी च सात्यकिश्च महारथः ॥ केकया भ्रातरः ॥ पंच राक्षसश्च
घटोत्कचः ॥ १४ ॥ द्रौपदेयाभिमन्युश्च धृष्टकेतुश्च पार्थिवः ॥ भीमसेनश्च विक्रांतो युगजोच महारथौ ॥ १५ ॥ उत्पेतुरासनात्सर्वे क्रोधसंरक्त
लोचनाः ॥ बाहून्प्रगृह्य रुचिरान् रक्तचंदनभूषितान् ॥ अंगदैः पारिहार्यैश्च केयूरैश्च विभूषितान् ॥ दंतान्दंतेषु निष्पिष्य सृक्किणी परिले
लिहन् ॥ २७ ॥

पारिहार्यैः परितोहार्याण्येषांतेपरिहार्याः रत्नमौक्तिकगुच्छामौक्तिकादिजालानिवापरिहार्यो॥ सि लार्थेष्यन्त॥ १९ पश्चेति द्वंद्वः हस्त्यासनमधिरूप्य

तेषांमाकारमावज्ञः कुंतीपुत्रौवृकोदरः उदतिष्ठत्सवेगेन क्रोधेनप्रज्वलन्निव॥ उद्धृत्यसहसानेत्रे दंतानकटकटाप्यच॥ हस्तान्हस्तेननिष्पिष्य
उलूकंवाक्यमब्रवीत॥ २१॥ अशक्तानामिवास्माकंप्रोत्साहननिमित्तजं॥ श्रुतंतेवचनंमूर्खयत्वांदुर्योधनोब्रवीत॥ २०॥ तन्मेकथयतोमंदश्
शुवाक्यंदुरासदं सर्वक्षत्रस्यमध्येत्वंयद्वक्ष्यसिसुयोधनं शृण्वतःसूतपुत्रस्यशकुनेश्चदुरात्मनः॥ अस्माभिःप्रीतिकामैस्तुभ्रातुर्ज्येष्ठस्यशा
सनात् २२ मर्षितंतेदुराचारतत्त्वंनवबुध्यसे प्रेषितश्चहृषीकेशःशमाकांक्षीकुरून्प्रति॥ २३॥ कुलस्यहितकालेनधर्मराजेनधीमता॥ त्वं
कालचोदितोनूनंगंतुकामोयमक्षयं २४॥ गच्छत्वाद्यवमस्माभिस्तद्वधोभविताध्रुवं मयापवपरिज्ञातोवधःसभ्रातृकस्यते॥ सत्तदाभवि
तापापनात्रकार्याविचारणा॥ वेलामतिक्रमेत्सद्यःसागरोवरुणालयः॥ २५॥ पर्वताश्चविशीर्येयुर्मयोक्तंनमृषाभवेत्॥ सहायस्तेयदियम
कुबेरेंद्रहरएववच॥ २६॥ यथाप्रतिज्ञंदुर्वद्धेप्रकरिष्यंतिपांडवाः हृष्णासनस्यहृदिरंपाताचास्मियथेप्सितं॥ २७॥ यश्चेदंप्रतिसंरब्धःक्षत्रि
योमामुपाष्यति॥ अपिभीष्मंपुरस्कृत्यतंनेष्यामियमक्षयं॥ २८॥ ॥

नकालेमास्त्रमिपास्यति॥ आत्मानंआलभेपशूपामि अंतरात्मानंईश्वरंस्पृष्ट्वा आलभेईश्वारशपथंकरोमीत्यर्थः॥ २०॥ ॥ २०

शौंडीरः सर्वशूरो विक्रांत ॥ शौंड गर्वे शूरविक्रांतो इति धातु ॥ अनीकजनाः सैन्यवासीजन ॥ हे पापमहामम ॥ नास्माकमिति । धृतराष्ट्रदोषादेव वैरं जा

यचैतदुक्तं वचनं मया क्षत्रस्य संसदि यथैतद्विनाशस्त्यक्त्वैवात्मानमालये । भीमसेनवचश्रुत्वा सहदेवोप्यमर्षणः ॥ क्रोधसंरक्तनयनस्ततो वा
क्यमुवाच ह ॥ शौंडीरशूरसदृक्षमनीकजनसंसदि ॥ शृणु पापवचो ह्येतन्मयद्वाच्यो हि पिता तथा ॥ ३१ ॥ नास्माकं भविता भेदः कदाचित्कुरुभिः सह
धृतराष्ट्रस्य संबंधो यदि न स्यात्त्वया सह ॥ त्वं तु लोकविनाशाय धृतराष्ट्रकुलस्य च ॥ उन्मत्तो वै कुपुरुषः स्वकुलघ्नश्च पापकृत ॥ जन्मप्रभृति तास्मा
केशवकुनेलस्य पश्यत ॥ ततो मिथ्याकुनिंदंता मिषतां सर्वधन्विनां भीमसेनस्य वचनं सहदेवस्य चोभयोः ॥ उवाच फाल्गुनो वाक्यं भीमसेनस्य
पत्निव ॥ भीमसेन नर्तं विततिषो वैरं त्वया सह ॥ मेदागृहे सुसुखिनो मृत्सुपाशावपुंगताः ॥ उलूकश्च न नेवाच्यः ॥ पश्यथं पुरिसं पुरुषोत्तमः सूत
किं सपराधं ते यथोक्तस्यानुभाषिणः ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुं भीमपराक्रमं ॥ धृष्टद्युम्नमुखान्सर्वान्सुहृदश्च समभाषत ॥ श्रुतं च तस्य
पापस्य धार्तराष्ट्रस्य भाषितं ॥ कुंतस्य नावासुदेवस्य समर्येव विशेषतः ॥ श्रुत्वा भवंतः संरब्धा अस्माकं हितकाम्यया ॥ प्रभावाद्वासुदेवस्य भ
वतां च प्रयत्नतः ॥ समस्तं पार्थिवक्षत्रं सर्वं न गणयाम्यहं ॥ भवद्भिः समनुज्ञातो द्वाक्यमस्य यदुत्तरं ॥ उलूके प्रापयिष्यामि यद्वक्ष्यति सुयोधनं श्व

तं अन्यथा तेन वाल्पे एव त्वपित्यक्ते षतितन्नस्यादिति भावः ॥ ३४ ॥ तं तव पिता अस्माकं अहृताकर्तुमिच्छति संबंध ॥ ३५ ॥ भीमसेनस्येति प्राचीन
पाठश्रुतेत्यध्याहारः ॥ ३७ ॥

पांडवेष्वेति । हे पाप पांडवेषु त्वयोक्तं वैडालव्रतरूपं नित्यप्रवर्तितं इति नितुष्यन्त दुर्जनन्यायेनांगीकरोतीति पाठस्तु स्पष्टार्थः ५३ पूर्यसेन्वाकेन

श्वो भूते कथितेस्यास्य प्रतिवाक्यं चमूमुखे । गांडीवेनाभिधास्यामि क्लीवाह्विवचनोत्तरं ॥ ५५ ॥ ततस्ते पार्थिवाः सर्वे प्रश्रुत्य धनंजयं तेन वाः
क्योपचारेण विस्मिता राजसत्तम ॥ ५६ ॥ अनुनीय च तान् सर्वान् यथामान्यं यथावयः धर्मराजस्तदा वाक्यं तत्प्राप्यं प्रत्यभाषत ॥ ५७ ॥ आत्मानं
मन्वानो नाहं स्यां पार्थिवोत्तमः तत्रोत्तरं प्रवक्ष्यामि तव शुश्रूषणे रतः उलूकं भरतश्रेष्ठ साम पूर्वमथोर्जितं दुर्योधनस्य तद्वाक्यं निशम्य
भरतर्षभ ॥ ५८ ॥ अतिलोहितनेत्राभ्यामाशीविष इव श्वसन् । स्मयमान इव क्रोधात् सृक्किणी परिसंलिहन् ॥ ५० ॥ जनार्दनमभिप्रेक्ष्य भ्रातॄंश्चैवेदम
ब्रवीत् अभ्यभाषत कैतव्यं प्रगृह्य विपुलं भुजं ॥ ५१ ॥ उलूक गच्छ कैतव्य ब्रूहि तात सुयोधनं कृतघ्नं वैरपुरुषं दुर्मतिं कुलपांसनं ५२ पांडवेषु स
दा पापं नित्यं जिह्मप्रवर्तसे । स्ववीर्यात् यः पराक्रम्य पापय आह्वयते परान् ॥ ५३ ॥ अभीतः पूरयन् वाक्यमेवं वै क्षत्रियः पुमान् स पापः क्षत्रियो
भूत्वा अस्मानाह्वयसे युगे ॥ ५४ ॥ मान्यान् मान्यानुपस्कृत्य युद्धं मा गाः कुलाधम ॥ आत्मवीर्यं समाश्रित्य भृत्यवीर्यं च कौरव ॥ ५५ ॥ ॥ ॥टमा॥ ॥२६८॥

दर्थानुष्ठाने समर्थयन मान्याम भीष्मद्रोणादयः ॥ अमान्याः पुत्रा लक्ष्मणादयः बालवृद्धानां नाशं मा कार्षीरित्यर्थः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

परेषांकर्णादीनां।५७॥जघन्यकालेचरमकालेपिएतन्नभवेत्। एतदेवाहसर्वेत्मादिनाश्लोकेशेषेण।६। समीक्षतेगणयति।६०॥अध्याय:

आहूयचरणेपार्थान सर्वथाक्षत्रियोभव।परवीर्यंसमाश्रित्यय।समाहूयतेपारान।५८ श्रीअर्जुन:स्वपमादातुमेवंतवनपुंसकं॥यस्त्वंपरेषां
वीर्येनआत्मानंवहुमन्यसे।५९ कथमेवमभक्तस्त्वमस्मान्समभिरंजगति।श्रीकृष्णउ॥मह्यंचश्लापिमूयस्तेवक्तव्य॥सुयोधन॥त्वंही
दानीप्रपपद्येथापुरुषोभवदुर्मते॥मन्यसेमूढयच्चत्वंनयोत्स्यतिजनार्दन:सारथ्येनवृत॥पार्थै:रितितत्रविशेषिरितित्रविशेषिच॥जघन्य
कालेमन्येचेत्भवेयत्सर्वेपार्थिवम्॥निर्दहेयमहंक्रोधात्तृणानीवहुताशन: युधिष्ठिरनियोगात्तुफाल्गुनस्यमहात्मन:॥६१॥करिष्येसु
ह्यमानस्यसारथ्येविदितात्मन:॥पृथुत्वंतसिलोकांसीन्यथाविश्वक्षिभूतले।६२।तत्रात्तत्राजुनरथंप्रभातेद्रक्ष्यसेपुन:॥यच्चापिभीमसे
नस्त्वमन्यसेमोघगर्जितं॥६३॥दु॥शासनस्यरुधिरंपीतमित्युपधारय।नत्वांसमीक्षतेपार्थोनापिराजायुधिष्ठिर:॥भीमसेनोवेयंववयंप्र
निकुलप्रभाषिणां।६५॥इतिउद्योगपर्वणि।संजयउ॥दुर्योधनस्यतद्वाक्यंनिशम्यभरतर्षभ॥नेत्राभ्यामतिताम्राभ्यांकैतव्यंसमुद्देक्षत
॥१॥सकेशवामभिप्रेक्ष्यगुडाकेशोमहामना॥अभ्यभाषतकैतव्यंप्रगृह्यविपुलंभुजं॥२॥स्वयंवीर्यंय:समाश्रित्यसमाह्वयतिवैपुमा
न् आभितोयुध्यतेशत्रून्सर्वेपुरुषउच्यते॥३॥

समुद्देक्ष्यतगुडाकेइतिसंबंध।१।पूरमात्सुपत्रइतिपुरुषशब्दनिर्वचनं॥अंत्यथात्मपुरुषएवेत्यर्थ:।३

॥भा०उ०॥ क्षत्रबंधुः क्षत्रजातिरेव न तु न क्षत्रकर्मकर्तेत्यर्थः ।४। दृष्ट्वा ल्हीकं भीष्मं वा ।६। मिलितानां यशस्यतां ।८। केन कौ नि समेत्य एकीभूत्वं निश्चा अपायेश्वो
॥२६८॥ भूतो ।९। तस्य संधो भीष्मः भीष्मवाक्यमेवाह । अहं हनिति केत्यय अहं हंताहत्या दिमदीयं वाक्यं भरतान पांडवानप्रति गत्वा वदस्व किं कृत्वा पुनः

पार्थवीर्यं समाश्रित्य यः समाह्वयते परान् क्षत्रबंधुरयं क्लीबस्तात सलोकपुरुषाधमः संपन्नं परिवीर्येण मन्यसे वीर्यमात्मनः स्वयं कापुरुषो मूढः
परांश्चाक्षेप्तुमिच्छसि ।५। यस्त्वं दृष्ट्वा सर्वेषां हितबुद्धिं जितेंद्रियं मरणाय महाप्राज्ञं दीक्षयित्वा विकत्थसे ।६। भावस्त्वविदितो स्माभिर्दुर्बु
द्धे कुलपांसन नहनिष्यति गांगेयः पांडवान् घृणापतिः ।७। यस्य वीर्यं समाश्रित्य धार्त्तराष्ट्र विकत्थसे ।८। हंतास्मि प्रथमं भीष्मं मिषतां सर्व
धन्विनां ।८। केतव्य गत्वा भरतान् समेत्य च सुयोधनं वदस्व धार्त्तराष्ट्रं च मयोक्तानि वचनानि वै ।९। तथेत्युवाचार्जनः सव्यसाची निशाव्यपा
ये भविता विमर्दः अथाब्रवीद्वाक्यमदीनसत्त्वो मध्ये कुरूणां हर्षयन् सत्यसंधः ।१०। अहं हंता संजयानामनीकं शाल्वेयकानां च ममैष भावः
हत्वा महद्द्रोणमृतेपि लोकं न ते भयं विद्यते पांडवेभ्यः ।११। ततो हि ते लब्धमिदं स्वराज्यमापद्गताः पांडवाश्च भविष्यंति भारः ।१२। स दर्पपूर्णो न समीक्षसे
त्वमस्मान् धर्मार्थेष्वपि वर्त्तमानान् ।१२। तस्मात् हंते प्रथमं समूहे हंता समक्षं कुरु वृष्णिमेव ।। सपेदिपे युक्तमनः प्रतीक्ष्य धनंजयो रथी रक्षन् सत्य
संधं १३

सुयोधनं समेत्य मदीयं संदेशं दुर्योधनाय श्रावयित्वा पांडवान्प्रति कथयेत्यर्थः तेन दुर्योधनस्य दुःखत्वो जात इत्यर्थः द्रोणमृतेपि द्रोणं विना ॥ए म॥
नासारथ्ये सहाय एवाहं लोकं हन्यां ततो भीष्मवाक्यात्तेन त्वाभाव एवं भूतो जात इत्यर्थः १२ हंताहं निष्यामि कुरुवृद्धं भीष्मं ।१३। ॥२६९॥

यो युक्तसेनो ध्वजी रथीति तिष्ठत्यत्तेति योजना | दुर्यम अज्ञानासाधारं |१७| अभिमानः श्रेष्ठोस्मीति बुद्धिर्दर्पः पराभिभवे समर्थोस्मीति धीः क्रो
धेभिज्वलनं पारुष्यं निष्ठुरवाक्यं लंनेष्ठुर्यमितिः स्तेहता अवलेपोन्येषामवज्ञा आत्मसंभावनं अहमेव ज्ञाता शूरश्चास्मीति बुद्धिः |१८| नृशंसता
निर्दयत्वं तीक्ष्णता विषदाना दिवी भत्सकर्मकारित्वं धर्मविद्वेषणां कपटद्यूतादिना अधर्मो यथाप्रतिज्ञं राज्याप्रदानं अतिवादो धर्मिष्ठेषध

अहं हि वः पश्यतां द्वीपमेतं रथाद्भीष्मं पातानां स्मितास्मि वाणैः |१४|| श्वो भूते कत्थनावाक्यं विज्ञास्यति सुयोधनः आचितं शरजालेन मया दृष्ट
बू पितामहं |१५| यदुक्तश्च सभामध्ये पुरुषो हृस्वदर्शनः कुरुद्वेन भीमसेनेन भ्राता दुःशासनस्तव |१६|| अधर्मज्ञो नित्यवैरी पापबुद्धिर्हिंसस्वित
सत्यां प्रतिज्ञामचिराद्द्रक्ष्यसे त्वं सुयोधन |१७| अभिमानस्य दर्पस्य क्रोधपारुष्ययोस्तथा निष्ठुरस्यावलेपस्य आत्मसंभावितस्य च || अध
मस्याभिवादस्य वृद्धातिक्रमणस्य च १९ दर्शनस्य च वक्रस्य सर्वस्याप्यनयनस्य च द्रक्ष्यसि त्वं फलं तीव्रमचिरेण सुयोधनः |२०| वासुदेव द्वि
तीये हि मयि क्रुद्धे नराधिप | आशंसते जीवितं मूढ राज्यं वा केन हेतुना |२१|| शान्ते भीष्मे तथा द्रोणे सूतपुत्रे च पातिते निराशो जीविते राज्ये पु
त्रेषु च भविष्यसि | २२

शिष्टनारवो विडालव्रतिकोसीत्यादिवचनं वृद्धातिक्रमणं विदुरादीनां अधर्मो यथा प्रतिज्ञं राज्याप्रदानमवमानना |१९
दर्शनं कर्णादिसुजनपनिश्चयः वक्रं सेनाया आधिक्यं अपनय अस्माकं हीनीकरणं एतेषां फलं द्रक्ष्यसि ||२०|| २२

कथमिति। हेदुर्बुद्धे तव व्यसनं मम मरणागमं कथमपि न प्रेक्ष्येदिति हेतोः पंचग्रामा वृता इति संबंध। १॥

भ्रातॄणां निधनं श्रुत्वा पुत्राणां च सुयोधन। भीमसेनेन निहतो दुष्कृतानि स्मरिष्यसि। २३। न द्वितीयां प्रतिज्ञां हि प्रतिजानामि केशवे। सत्यं ब्र
वीम्यहं ह्येतत्सर्वं सत्यं भविष्यसि। २४॥ युधिष्ठिरोपि कैतव्यमुलूकमिदमब्रवीत्। उलूक मद्वचो ब्रूहि गत्वा तात सुयोधनं। २५ स्वेन वृत्तेन मे वृ
त्तं नाधिगंतुं त्वमर्हसि। उभयोरंतरं वेद सन्नृतानृतयोरपि। २६॥ न चाहं कामये पापमपि कीटपिपीलयोः। किं पुनर्ज्ञातिषु वधं कामयेयं कथं च
न। २७॥ एतदर्थं मया तात पंच ग्रामा वृता॥ पुरा। कथं तव सुदुर्बुद्धे न प्रेक्ष्ये व्यसनं महत्। २८। स त्वं कालपरीतात्मा मूढभावाद्धकत्थसे। तथै
व वासुदेवस्य न गृह्णासि हितं वचः। २९॥ किं चेदानीं बहूक्तेन युध्यस्व सह बांधवैः॥ मम विप्रियकर्तारं केशव ब्रूहि कौरवं॥ श्रुतं वाक्यं गृहीतोर्थो
मतं यत्ते तथास्तु तत्॥ भीमसेनस्ततो वाक्यं भूयश्चाह नृपात्मजं। उलूक मद्वचो ब्रूहि दुर्मतिं पापपूरुषं। शठं नैकृतिकं पापं दुराचारं सुयोध
नं। ३१॥ गृध्रोदरे वा वस्तव्यं पुरे वा नागसाह्वये॥ प्रतिज्ञातं मया यच्च सभामध्ये नराधम॥ ३२॥ कर्ताहं तद्वचः। सत्यं सत्येनैव शपामि ते॥ दुःशासन
स्य रुधिरं हत्वा पास्याम्यहं मृधे॥ ३३॥ सक्थिनी तव भंक्त्वैव हत्वा न वहिसो हरान॥ सर्वेषां धार्तराष्ट्राणामहमस्मि सुयोधन। सर्वेषां राज
पुत्राणामभिमन्युरसंशयं॥ ३४॥

यन्नरसंज्ञकेशंश्रुत्वा हृष्टः सन् विकत्थसे तन्न ततो भ्रोविष्यसे इति संबंधः॥ ३९॥ अशक्तोधयोहं नरपति युवायोरितिदुर्योधनवाक्यसोन्नरं रवि
पाटद्रुपदावाहतुरित्याह॥ विराटेति॥ सा घोदास भावं निपच्छेवनितरां यच्छेव प्रार्थयावहे रसुग्मीति छादेशेम पयते विधिलिङ्ङि उत्तम
कर्मणा ततो धर्षयिष्यामि भूपश्चैव वच॥ शृणु॥ इत्वा सुयोधनं त्वां वे सहितं सर्व सोदरै॥ आक्रमिष्ये पदा मूर्ध्नि मेधरणं जस्य पश्यत॥ ३६॥ नकु
ल स्तु ततो वाक्यमिदमाह महापते॥ उलूक ब्रूहि कैतव्य धार्तराष्ट्रं सुयोधनं॥ ३७॥ श्रुतं ते गदतो वाक्यं सर्वमेव यथा तथं॥ तथाकर्ताऽस्मि कौरव्य
यथात्वमनुशाषिना॥ ३८॥ सहदेवोपि नृपते इदमाह वचोर्थवत्॥ सुयोधन मति र्यातेहृथैषाते भविष्यति॥ ३९॥ शोचिष्यसे महाराज सपु
त्राज्ञातिबांधवः॥ इमं च क्लेशमस्माकं हृष्टो यत्त्वं विकत्थसे॥ ४०॥ विराट द्रुपदौ वृद्धावुलूकमिदमूचतुः सदा भावं निपच्छेव धोसारितिम
तिः सदा॥ ४१॥ तौ च दासौ वदासो च पौरुषं यस्य यादृशं॥ शिखंडी तु ततो वाक्यमुलूकमिदमब्रवीत् वक्तुं वीभवितापराजा पापेष्वभिरतः
सदा॥ पश्यत्वं मां रणे राजन् कुर्वाणं कर्म दारुणं॥ ४३॥ यस्य वीर्यं समासाद्य मन्यसे विजयं युधि॥ तमहं पातयिष्यामि रथात्तव पितामहं
हं॥ अहं भीष्मवधात्सृष्टो नूनं धात्रा महात्मना॥ सोहं भीष्मं हनिष्यामि मिषतां सर्व धन्विनां॥ ४५॥
स्पद्धिर्वचनं इति आवयोमतिरस्तितौ च आवां दासौ अदासौ वेतिघस्यतव यादृशं पौरुषं ततत थैवस्याद्रक्ष्यावइतिशेषः ४१ व

॥भा-उ० अनाहृतंविस्पष्टंपूर्वेषांचरितंद्रोणवधेनपितृवैरप्रतिपातनंसर्वेषामितिपाठेपिसएवार्थः॥इतिउद्योगेउलूकयानंसमाप्तं ॥
॥२०१॥

धृष्टद्युम्नोपिकैतव्यमुलूकमिदमब्रवीत्॥सुयोधनोममवाचोवक्तव्योनृपतेःसुतः।४६।अहंद्रोणंहनिष्यामिससराणंसहवांधवं
कर्ताचाहंतथाकर्मयथानान्यःकरिष्यति तमब्रवीद्रुमसेनकासुण्पार्थंवचोमहत्॥नाहंहन्तानिवधंराजन्नकामयेयंकथंचनत्वयै
वदोषाद्धुहुद्देसर्वमेतत्सनातनं॥अववृपंचमयाकार्यंसर्वेषांचरितंमहत्।४७॥संगच्छमाचिरंतातउलूकयदिमन्यसे इहैवातिष्ठम
ध्वंतेवयाहितववांधवाः।५०।उलूकस्तुततोराजन्धर्मपुत्रंयुधिष्ठिरं आमंत्र्यप्रययौराजन्यत्रराजासुयोधनः।५१।इत्युक्तःकृत
वीवाक्यमुपधार्यचयत्नतः अनुज्ञातोनिववृतेपुनरेवयथागतं।५२।उपावृत्यस्तुकैतव्यःपांडवेभ्योधृतराष्ट्रजं॥केशवार्जुनयोर्वा
क्यंयथोक्तंसर्वमब्रवीत्॥५३॥कैतव्यस्यतुतद्वाक्यंनिशम्यभरतर्षभ।दुःशासनंचकर्णंचशकुनिंचाभ्यभाषत आज्ञापयतराज
श्चबलंमित्रबलंतथा यथाप्रागुदयात्सर्वायुक्तातिष्ठत्यनीकिनी।५५।ततःकर्णसमादिष्टादूताःसत्वरितारथैः उष्ट्रवामीभि ॥राम॥
रश्वैश्चमहाजवैः।५६।तूर्णंपरिपयुःसेनाकृत्स्नांकर्णस्यशासनात् आज्ञापयंतोराजन्स्तातयोगःप्रागु।५७॥इत्युद्यो ॥२०१॥
गपर्वणि०॥संजयउवाच॥उलूकस्यवचःश्रुत्वाकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः सेनांनिर्यातयामासधृष्टद्युम्नपुरोगमां॥१

रथिनःराजन्यान्धृष्टद्युम्नःसमुपादिशदितिसंबंधः। त्वमनेनयुध्यस्वत्वमनेनेत्येवंतत्रदेशाच्चावस्थांचकारेत्यर्थः॥ ५॥ अष्टं अकल्पयत्स्व

पदातिनीनागवतीरथिनीमश्ववृंदिनी॥ चतुर्विधांभीष्मबलामकंपांपृथिवीमिव॥ भीमसेनाभिगुप्तांचसार्जुनैश्चमहारथैः॥ धृष्टद्युम्नवरूथां
मार्गोसागरस्तिमितोपमां॥ ३॥ तस्यास्त्वग्रेमहेष्वासःपांचाल्योयुद्धदुर्मदः॥ द्रोणप्रेप्सुरनीकानिधृष्टद्युम्नोव्यकर्षत॥ ४॥ यथाबलंयथोत्स
हंरथिनः॥ समसमादिशत्॥ अर्जुनंसूतपुत्रायभीमंदुर्योधनायच॥ ५॥ अश्वत्थाम्नेचनकुलंमाद्रेयंकृतवर्मणे॥ सैंधवायचवाह्लीकंयुयुधा
नंसमादिशत्॥ ६॥ शिखंडिनंचभीष्मायप्रदातारंसमसमादिशत्॥ सहदेवंशकुनयेचेकितानंशलायच॥ धृष्टकेतुंचशल्यायगौतमाय
त्तमौजसं॥ द्रौपदेयांस्तथापंचत्रिगर्तेष्वःसमादधत॥ ७॥ वृषसेनायसौभद्रंशेषाणांचमहीक्षितां॥ समर्थंतंहिमेनेचपार्थोभ्यधि
कंरणे॥ ८॥ एवंविभज्ययोधांस्तान्पृथक्चसहैवच॥ ज्वालावर्णोमहेष्वासोद्रोणमंशमकल्पयत्॥ १०॥ धृष्टद्युम्नोमहेष्वासःसे
नापतिस्ततः॥ विधिवद्व्यूह्यमेधावीयुद्धायधृतमानसः॥ ११॥ यथोद्दिष्टानिसैन्यानिपांडवानामयोजयत्॥ जयायपांडुपुत्राणांयत
स्तस्थौरणाजिरे॥ १२॥ इत्युद्योगेसेनापतिनियोगे॥ धृतराष्ट्रउवाच प्रतिज्ञातेफाल्गुनेनवधेभीष्मस्यसंजय॥ किमकुर्वंतमेपुत्राःमं
हाद्दुर्योधनादयः॥ १३॥

कीयमितिशेषः॥ २२॥ अध्यायः॥ प्रतिज्ञाते०

भृतान्वेतनभक्तकान् अभृतान्मैत्रांसमागतान् ॥ ५ ॥ यात्रार्थयानेप्रयाणेयुद्धप्रश्नंसनेषुपरासाणांप्रतिकारेषुवेदत्वेपिवेदवेत्ति ६ ॥ २७

हननमेवहिपश्यामिगांगेयपतितंरणे ॥ वासुदेवसहायेनपार्थेनदृढधन्विना ॥ ४ ॥ सचापरिमितप्रज्ञस्तच्छ्रुत्वापार्थभाषितंकिमुक्तवान्महेष्वा
सोभीष्मप्रहृतांवरः ॥ ५ ॥ सेनापत्यंचसंप्राप्यकौरवाणांधुरंधरः किमचेष्टतगांगेयोमहाबुद्धिपराक्रमः ॥ ६ ॥ वैशंपायनउ॰ ॥ ततस्तत्संजय
स्तस्मैसर्वमेवन्यवेदयत् ॥ यथोक्तंकुरुवृद्धेनभीष्मेणामिततेजसा ॥ संजयउ॰ ॥ सेनापत्यमनुप्राप्यभीष्मःशांतनवस्तदा ॥ दुर्योधनमुवा
चेदंहर्षयन्निव ॥ ७ ॥ नमस्कृत्वाकुमारायसेनान्येशक्तिपाणये अहंसेनापतिस्तेद्यभविष्यामिनसंशयः ॥ ८ ॥ सेनाकर्मण्यभिज्ञोस्मिव्यू
हेषुविविधेषुच ॥ कर्मकारयितुंचैवभृतानप्यभृतांस्तथा ॥ यात्रायानेषुयुद्धेषुलब्धप्रशमनेषुच ॥ भृतांवेदमहाराजयथावेदबृहस्पतिः
९ ॥ व्यूहानांचसमारंभान्दैवगांधर्वमानुषान् ॥ तैरहंमोहयिष्यामिपांडवान्व्येतुतेज्वरः ॥ १० ॥ सोहंयोत्स्यामितत्त्वेनपालयंस्तववाहिनीं ॥ य
थावच्छास्त्रतोराजन्व्येतुतेमानसोज्वरः ॥ दुर्योधनउ॰ ॥ विद्यतेमेनगांगेयभयंदेवासुरेष्वपि ॥ समस्तेषुमहाबाहोसत्यमेतद्ब्रवीमिते ॥ ११ ॥ किं
पुनस्त्वयिदुर्धर्षसेनापत्येव्यवस्थिते ॥ द्रोणेचपुरुषव्याघ्रेस्थितेयुद्धाभिनंदिनि ॥ भवद्भ्यांपुरुषव्याघ्राभ्यांस्थिताभ्यांविजयेमम ॥ नदुर्ल
भंकुरुश्रेष्ठदेवराज्यमपिध्रुवं ॥ १४ ॥

रथोदाराः रथे छेव उदारो न तु महारथस्तादृशा एव दुःशासनादय इति भावः।२४॥
रथसंख्यां तु कार्त्स्न्येन परेषामात्मनस्तथा। तथैवातिरथानां च वेत्तुमिच्छामि कौरव पितामहो हि कुशलः परेषां प्रतिवेदने। श्रोतुमि
च्छाम्यहं सर्वैः सहैभिर्वसुधाधिपैः भीष्म उवाच। गांधारे शृणु राजेंद्र रथसंख्यां च ते बले। ये रथाः पृथिवीपालास्तथैवातिरथाश्च ये॥२
बहूनीह सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च॥ रथानां तव सेनायां यथामुख्यं तु मे शृणु।२५॥ भवानतिरथोदारः सह सर्वैः सहोदरैः दुःशास
नप्रभृतिभिर्भ्रातृभिः सह संमतैः॥ सर्वे कृतप्रहरणाः छेदभेदविशारदाः॥ रथोपस्थे गजस्कंधे खड्गप्रासासिचर्मणि।२६। संपन्नाः क्रूरतो
त्साहाः कृतास्त्रा भारसाधनाः। इष्वस्त्रे द्रोणशिष्याश्च कृपस्य च शरद्वतः हते निष्पत्ति रणे पांचालान् सुदुर्मदान्॥ कृतकिल्विषाः
पांडवेयैः धार्तराष्ट्रा मनस्विनः ततोहं भरतश्रेष्ठ सर्वसेनापतिस्तव। शत्रून् विध्वंसयिष्यामि कदर्थीकृत्य पांडवान्॥ न ह्यात्मनो
गुणान् वक्तुमर्हामि विदितोस्मि ते॥ कृतवर्मा त्वतिरथो भोजः प्रहरतां वरः। अर्थसिद्धिं तव रणे करिष्यति न संशयः अस्त्रविद्भि
रनाधृष्यो दूरपाती दृढायुधः।२५। हनिष्यति रिपूंस्ते वै महेंद्रो दानवानिव॥ मद्रराजो महेष्वासः शल्यो मेतिरथो मतः॥२६॥ स्प
र्द्धते वासुदेवेन नित्यं यो वै रणे रणे। भागिनेयं निजं त्यक्त्वा शल्यस्ते रथसत्तमः॥२७॥

॥भा॰उ॰ रथयूथपामहारथास्तेषांयूथपोतिरथः सिंधुराजोजयद्रथोद्विरथः ३०॥ अध्यायः सुदक्षिण इति॥ ४ एषवंशेनरथसंघेनसहितः
॥२०३॥

एषयोत्स्यतिसंग्रामेकृष्णंचकृतराधेयं॥ सागरोर्मिसमैर्वेगैः स्नावयन्निवपाण्डवान् भूरिश्रवाः कृतास्त्रस्तवचापिहितः सुहृत्सोमद
त्तिर्महेष्वासोरथयूथपयूथपः बलक्षयममित्राणांसुमहांतंकरिष्यति॥ सिंधुराजोमहाराजमतोमेद्विगुणोरथः॥ योत्स्यतेसमरेराजन्
विक्रांतोरथसत्तमः द्रौपदीहरणेपूर्वंपरिक्लिष्टश्चपांडवैः संस्मरन्संपरीक्लेशंयोत्स्यतेपरवीरहा॥ एतेनहिपुराराजंस्तपआस्था
यदारुणं॥ ३२॥ सुदुर्लभोवरोलब्धः पांडवान्योद्धुमाहवे सएषरथशार्दूलः तद्वैरंसंस्मरन्रणे॥ ३३॥ योत्स्यतेपांडवैस्तातप्राणांस्त्य
क्त्वासुदुस्त्यजान् इतसुयोगपर्वणिरथातिरथसंख्यायां॥ भीष्मउ॥ सुदक्षिणस्तुकांबोजोरथएकगुणोमतः तवार्थसिद्धिमाकांक्षन्
योत्स्यतेसमरेपरैः एतस्यरथसिंहस्यतवार्थेराजसत्तमपराक्रमंयथेंद्रस्यद्रक्ष्यंसिकुरवोयुधि एतस्यरथवंशोहितिग्मवेगाःप्रहारि
णः॥ कांबोजानांमहाराजशलभानामिवायतिः नीलोमाहिष्मतीवासीनीलवर्मधरस्तव॥ रथवंशेनकदनंशत्रूणांवैकरिष्यति ॥ए॰भा॥
कृतवैरःपुराचैवसहदेवेनपार्थिव योत्स्यतेसततंराजंस्तवार्थेकुरुसत्तमः विंदानुविंदावावंत्यौसमेतौरथसत्तमौ॥ कृतिनौसमरेतात ॥२०३॥
दृढवीर्यपराक्रमौ॥ ६॥

वंशःपुंसिकुलेवेणौपृष्ठावयववर्गयोरितिमेदिनी ७ ६॥

परिमुस्थितनतरं गिरणी उच्छ्रितपताकांसेनांउच्छ्रिततरं गवंतीगंगां च॥१० ॥सत्यरथोनामयंचानांसुखंश्रेष्ठ॥ १५॥ २२

एतौतौपुरुषव्याघ्रौरिपुसैन्यंप्रधक्ष्यतः गदाप्रासासिनाराचैस्तोमरैश्चकरच्युतैः युद्धाभिकामौ समरेक्रीडंताविव यूथपौ यूथमध्येयथारण्ये
जनूविचरंतौह्कृतांतवत्॥ १७॥ त्रिगर्ताभ्रातरः पंचरथोदारामताममः कृतवैराश्चने पार्थैः विराटनगरेतथा॥ १८॥मकराङ्कवराजेंद्रसमुच्छ्रिततरं
गिरणी गंगांविक्षोभयिष्यति पार्थानांयुधिचाहिनी॥१९॥तेरथापंचराजेंद्रतेषांसत्यरथोमुखं एतेयोत्स्यंतिसमरेसंसप्तकाःपुरस्कृतं ११
ल्गुलीके पांडवेयेन भीमसेनार्जुनेन च॥ रिपूणां विजयताराजनूर्ध्वे नवाहेन भारत कदर्थीकृत्यसंग्रामेदापिताः करमुत्तमं तेहनिष्यंतिपार्थो
नातानासाधमहारथान्॥ वरानवरान्महेष्वासन्क्षत्रियान्धुरंधरान्॥ लक्ष्मणस्तवपुत्रस्तुतथादुःशासनस्यच॥३॥ उभौतौपुरुषव्याघ्रौसं
ग्रामेष्वपलायिनौ॥ तरुणौसुकुमारौचराजपुत्रौरतरस्विनौ॥ ॥४प॥ युद्धानांतु विशेषज्ञौ प्रणेतारौचसर्वशः उभौतौपुरुषव्याघ्रौमेतौमे
रथसत्तमौ॥ ॥२४॥ क्षत्रधर्मरतौवीरौमहत्कर्मकरिष्यतः॥ दंडधारोमहाराजरथएकोनरर्षभ॥ योत्स्यतेसमरंप्राप्यस्वेनसैन्येनपालितः बृ
हद्बलस्तथाराजाकौशल्योरथसत्तमः॥ २५॥ रथोममतस्तातदृष्टवेगपराक्रमः एषयोत्स्यतिसंग्रामेस्वानांबंधून्संप्रहर्षयन्॥ २६॥ हृतास्
धोमहेष्वासोधार्त्तराष्ट्रहितेरतः कृपःशारद्वतोराजन्रथयूथपयूथपः॥ २७॥ प्रियान्प्राणान्परित्यज्यप्रधक्ष्यतिरिपूंस्तव॥ गौतमस्यम
हर्षेश्च आचार्यस्यशरद्वतः॥ २२

॥भा०उ०॥ अलीकं अप्रियं ३९ इत्युद्योगपर्वणि विदुरवक्तानि विविधानि नानाविधानि धानि आयुधानि तैर्भूयिष्ठं ४५ एवंशोकं ॥ ११ ॥ १२
॥२७४॥

कार्त्तिकेयद्वाजेयः शरस्तंवात्सुतो भवत् ॥ एषसेनाः सुवद्भुलाविविधायधकार्मुकासुकाः अग्निवत्समरे तात वरिष्यविविनिर्द्दहन् ॥ २
त्सुद्योगपर्वणि रथातिरथसंख्याया ० ॥ भीष्म उ० ॥ प्राकु निर्मातुलस्तेसोरथ्य एकोनराधिप ॥ प्रयुज्य पांडवैर्वैरं योत्स्यते नात्र संशयः ए
नस्यसेनादुर्द्धर्षा समरे प्रतियायिनः ॥ विविधायुधभूयिष्ठा वायुवेगसमाजवे ॥ २ ॥ द्रोणपुत्रो महेष्वासः सर्वेषामपि धन्विनां समरे चि
त्रयोधी च दृढास्त्रश्च महारथः ॥ ३ ॥ एतस्य च महाराज यथा गांडीवधन्वनः ॥ शरासनाद्विनिर्मुक्ताः संपक्तायांति सायकाः ॥ ४ ॥ नैवश
क्तोसयावीराः संख्यातुं रथसत्तम ॥ निर्द्दहेदपि लोकांस्त्रीनिच्छन्नेषमहारथाः ॥ ५ ॥ क्रोधस्तेजश्च तपसा संभृतोश्रमवासिना द्रोणेनानु
गृहीतश्च दिव्यैरस्त्रैरुदारधीः ॥ ६ ॥ दोषस्त्वस्य महानेको येनैष पुरुषर्षभः न मे रथो नातिरथो मतः पार्थिवसत्तमः ॥ ७ ॥ जीवितं प्रियमस
त्यर्थमायुःकामः सदा द्विज ॥ न ह्यस्य सदृशः कश्चिदुभयोः सेनयोरपि च ॥ हन्यादेकरथेनैव देवानामपि वाहिनीं वपुष्मांस्तलघोषे
णस्फोटयेदपि पर्वतान् ॥ ९ ॥ असंख्येयगुणो वीरः प्रहर्ता दारुणद्युतिः दंडपाणिरिवासह्य कालवत्संचरिष्यति ॥ १० ॥ युगांतानिस ॥२७४॥ ॥एमा॥
मः क्रोधात्सिंहग्रीवो महाद्युतिः ॥ एष भारत युद्धस्य पृष्ठं संशमयिष्यति ॥ पिता तस्य महातेजा वृद्धोपि युवभिर्वरः रणे कर्म महत्कर्त्ता
अत्र मे नास्ति संशयः ॥ १२

घृणी निरंस्कः ॥ ६ ॥ कारणं नांस खड्गकवचवादीनां ॥ ७ ॥ प्रपादीक्षीयं कस्य नावाक्यं विस्मरति च ॥ ८ ॥ भवान् करोतु द्वैरथो मम समत्तः गांगेयो

कुंडलाभ्यां च दिव्याभ्यां विमुक्तः सततं धृततं रणी ॥ अभिशापाच रामस्य ब्राह्मणस्य विशेषतः ६ करणं नां वियोगोचतेन मे द्वैरथो मत्तः
नेपफाल्गुनमासाद्य पुनर्जीवन विमोक्ष्यसे ॥ ७ ॥ ततोब्रवीन्महाबाहुर्द्रोणः प्रहृतां वरः एवमेतद्यथात्थ त्वं नापि थ्यास्ति कथं चन ॥ ८ ॥ रणेरणेति
मानी च विमुखश्चापि दृश्यते ॥ घृणीकर्णः प्रमादी च तेन मे द्वैरथो मत्तः ॥ ९ ॥ एतच्छ्रुत्वा तु राधेयः क्रोधादुत्फुल्ल लोचनः तुवाच भीष्मं राजेंद्र तु
दनवाग्भिः प्रतोदवत् ॥ १० ॥ पितामह यथेष्टं मां वाक्शरैरनुकृन्तसि ॥ अनागसं सदा द्वेषादेवमेव पदेपदे ॥ ११ ॥ मर्षयामि च तत्सर्वं दुर्योधनकृते न वै
त्वं तु मां मन्यसे शक्तं यथा कापुरुषं तथा ॥ १२ ॥ भवान् द्वैरथो मह्यं मतो मे नात्र संशयः सर्वस्य जगतश्चैव गांगेयो न मृषा वदेत् ॥ १३ ॥ कुरूणामप
हितो नित्यं न च राजावबुध्यते ॥ को हि नाम समं मेते षु राजसूदारकर्मसु ॥ १४ ॥ तेजोवधमिदं कुर्याद्धि भेदयिषुरा हवे ॥ यथा त्वं गुणविद्वेषादप
रागं चिकीर्षसि ॥ १५ ॥ न वर्षैर्न च पलितैर्न वलेन न वंधुभिः महारथत्वं संख्यातुं शक्यं क्षत्रस्य कौरव ॥ १६ ॥ वलज्येष्ठं स्मृतं क्षत्रं मंत्रज्येष्ठा
द्विजातयः धनज्येष्ठाः स्मृता वैश्याः शूद्रास्तु वयसाधिकाः ॥ १७ ॥

वदेन्नाम सर्वस्य जगतो मद्रति संबंधः तद्धा क्यात्सर्वोपि मामवश्यतद्रतिभाव

ह ॥ विभेदयिषुर्भेदं पिसुक्षुः अपरागं द्वेषं ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७

॥भा॰उ॰ ॥२७५॥ प्रकुर्वते प्रकारं भेदं कुरुते प्रकारं भेदं यो हि निविश्रुतः ॥२५॥ दुष्टभावो यस्य ॥२६॥ सो लापारं पर्यागताः ते पि भिन्नाः संतो दुःसंधेया भवं निकिमु नानाता

पृथक् छंदं स्वयं ब्रूपा रथान निरथां स्तथा कामद्वेषसमायुक्तो मोहात्प्रकुरुते भवान् दुर्योधन ममा वाहो साधु सम्यग वेक्ष्य मां। त्यज्यतां दुष्टभावो
यं भीष्मः किल्बिषकृत्तव ॥२६॥ भिन्ना हि सेना नृपते दुःसंधेया भवत्युत ॥ मौला हि पुरुषव्याघ्र किमु नाना समुत्थिता ॥२७॥ एतत्तु द्वैधं समुत्प
न्नं योधानां युधि रत्न ॥ तेजो वधो नः क्रियतां प्रहस्त्य क्षेपा विशेषतः ॥२८॥ रथानां क्व च विज्ञानां क्व च भीष्मो ल्पचेतनः अहमावारयिष्यामि पांडवा
नाम मनीकिनी ॥ आसाद्य मामेष्यंति गमिष्यंति दिशो दश ॥ पांडवानाः सहपांचालाः शार्दूलावृषभादिव ॥२९॥ क्व च युद्धविमर्दो वा मंत्रे सुव्या
हृतानि च क्व च भीष्मो गतवया मंदात्मा कालचोदितः ॥३०॥ एकाकी स्पर्द्धते नित्यं सर्वं द्वपा जगतीतले न चान्यं पुरुषं किंचिन्मनुते मोसैघ दर्शी
नः ॥३१॥ श्रोतव्यमिति वृद्धानां नानाशासनिदर्शनं नत्वेव वृद्धित वृद्धानां पुनर्बाला हि ते मताः ॥ अहमेको हनिष्यामि पांडवानात्र संशयः ॥ तु पुरु
राजशार्दूलायशो भीष्मं गमिष्यति ॥३२॥ कृतसेनापति स्त्वेषत्वया भीष्मो नराधिप सेनापतिं गुणो मंता न तु योधान्कथं चन ॥३३॥ ॥रामः॥
एकभूतासेनाः एवक ॥२७५॥
योद्धं समुत्थितारति ॥२०॥ क्व चेति युद्धे दुःमंत्रे सुमृषु अशक्ते नानाष्टबुद्धिलाचयोगपद्रति भावः ॥२४॥ येति वृद्धास्ते पुनर्वा गा एवममताशता दूरस्थे

त्वपिहंतरिकुंतोभीष्मंयुध्योगमिष्यतिइत्याशंक्याहहंतुमिति॥२५॥नहिछिंघामित्यन्वयः मेइअपरांखेवाहंवद्धं धनंकुर्यामित्यर्थः आप्तंकार्यालका

नाहंजीवतिगांगेयेयोत्स्येराजन्कथंचन हतेतुभीष्मेयोद्धास्मिसर्वैरेवमहारथैः॥२६॥इत्युद्योगपर्वणिरथातिरथसंख्यायां भीष्मउ०॥समु
घ्रंतोयंभोरस्मेसुमहान्सागरोपमः धार्त्तराष्ट्रस्यसंग्रामेवर्षपूगाभिचिंतितः॥तस्मिन्नभ्यागतेकालेसंग्रामेलोमहर्षणे॥मिथोभेदोनमेका
र्यस्तेनजीवमिसूतज॥नह्यहंत्वयविक्रम्यस्थविरेपिशिशोस्तव युद्धश्रद्धामहंछिंघांजीवितस्यवसूतज जामदग्न्येनरामेणमहास्त्रा
णिविमुंचता॥नमेव्यथाभवत्काचित्वंतुमेनकरिष्यसि॥६॥कामंनैवप्रशंसंतिसतःस्वबलंप्रस्तवं॥वक्ष्यामित्वांतुसंतप्तोविहीनकुलपां
सन॥समेतंपार्थिवंक्षत्रंकाशिराजस्वयंवरे॥निर्जित्यैकरथेनैवयाःकन्यास्तरसाहृताः ईदृशानांसहस्राणिविशिष्टानामथोपनःम
येकेननिरस्तानितत्रोपरणाजिरे॥७॥त्वांप्राप्यवीरपुरुषंकुरूणामनयोमहान्॥उपस्थितोविनाशायगतत्वपुरुषोभव॥युध्यस्वपार्थे
समरेमेनविस्पर्द्धसेसहद्रक्ष्यामित्वांविनिर्मुक्तंमुत्क्वावुद्धास्तुदुर्मते ततमुवाचततोराजाधार्त्तराष्ट्रःप्रतापवान्॥मांसमीक्ष्यस्वगांगेयकार्यंहिम

हृद्यतः १०

रः॥२६॥रथादिसंख्यातात्पर्यंतुभीष्मद्रोणौसमर्थावपिपांडवान्नाहिनिष्यतःकर्णोपिकुंतिवरदानात्भीमादीन्नहंतुंशक्तोपिन
हनिष्यतिअर्जुनस्तुनेननदृश्यएवेतिपांडवानामेवजयइति॥ अध्यायः॥२०॥

॥भा॰उ॰॥ २४ । २४ । भ्रो ज्ये कौटिल्ये मम मे पीडने इतियावत् मुक्त कौटिल्यदृष्पपापं सुविकमणो भूयो मुष्टियुद्धे इत्यर्थः । २५ ।
॥२९६॥

चिंतितासिद्धमेकाग्रं मम निःश्रेयसं परं । उभावपि भवंतौ मे महत्कर्म करिष्यतः । २४ । भूयएव श्रोतुमिच्छामि परेषां रथसत्तमान् । ये चैवाति
रथास्तत्र सत्तथैव । नृपपा । २५ । बलाबलमतिज्ञाणां श्रोतुमिच्छामि कौरव । प्रभातायां रजन्यां तु युद्धमेतद्भविष्यति । २६ । भीष्मउवाच । एते
रथास्ते संख्यातास्तथैवातिरथा नृप येचाप्यर्द्धरथा राजन्पांडवानामतः शृणु । २७ । यदि कौतूहलं तेद्य पांडवानां बले नृप । रथसंख्यां
शृणु त्वं वै सहैभिर्वसुधाधिपैः । २५ । स्वयं राजा समोदारः पांडवः कुंतिनंदनः । अग्निवत्समरे तात भविष्यति न संशयः भीमसेनस्तु राजेंद्र
रथोष्टगुणसंमितः नागायुतबलोमानी तेजसा न समानुषः माद्रीपुत्रौ च रथिनौ द्वावेव पुरुषर्षभौ । अश्विनाविव रूपेण तेजसा च
समन्वितौ । २५ । एते चमूमुखगताः स्मरंतः क्लेशमुत्तमं रुद्रवत्प्रपतिष्यंति त्रमेनास्ति संशयः । सर्व एव महात्मानः शालस्कंधा इवोद्
ता । प्रदेशेनाधिकाः पुंभिरन्यैः सर्वैः प्रप्रयत्नतः सिंहसंहननाः सर्वे पांडुपुत्रा महाबलचरितब्रह्मचर्याश्च सर्वे चातितपस्विनः ह्रीमंतः पु
रुषव्याघ्राः गजाइवबलोत्कटाः । जवे प्रहारे संमर्द्दे सर्वएवातिमानुषाः सर्वैर्जिता महीपाला दिग्जये भरतर्षभ । नचैषां पुरुषाः केचिदायु ॥राम॥
धानि गदाः शरान् । विषहंते सदा कर्तुं माधिज्यान्यपि कौरव उद्यंतुं वा गदां गुर्वीः शरान्वा क्षेप्तुमाहवे । जवे लक्ष्यप्रहरणे भोज्ये पांसुविक ॥२९६॥
र्षणे बालैरपि भवंत सर्वएव विशारदाः । २५

प्रत्युदीयांयदूसंमुखः। स्यां॥ ३९। दंध्वासिरेविगलिता॥ ४०॥

एतत्सैन्यंसमासाद्यव्याघ्राद्ववलोकटा। विध्वंसयिष्यंतिरणेमास्मैतेसहसंगमः॥ एकैकशस्तेसंमर्देहन्युःसर्वान्महीक्षित॥ प्रत्यक्षतव
राजेंद्रराजसूयेयथाभवत्॥ २७॥ द्रौपद्याश्चपरिक्लेशंद्यूतेचपरुषागिरः तेस्मरंतश्चसंग्रामेविचरिष्यंतिनिर्द्रवत्॥ २८॥ लोहिताक्षोगुडाकेशो
नारायणसहायवान्॥ उभयोःसेनयोर्वीररथोनास्तीतिदृश्य॥ २९॥ नहिदेवेषुवापूर्वंमानवेषुगेषुच॥ राक्षसेषुथयक्षेषुनरेषुकुतएवनत्त
३०॥ भूतोथवाभविष्योवानहिकश्चिन्मयाश्रुतः। अस्त्रसुक्तोमहाराजनरथःपार्थस्यधीमतः॥ ३१॥ वासुदेवोयत्रयंतायोद्धाचैवधनंजयः
गांडीवंचधनुर्दिव्यंतेचाश्वावातवाश्वातरंहसः। ३२॥ अभेद्यंकवचंदिव्यमक्षय्यौचमहेषुधी॥ अस्त्रग्रामश्चमाहेंद्रोरौद्रःकौवेरएवच॥ ३३॥ या
म्यश्चवारुणश्चैवगदाश्चोग्रप्रदर्शनाः॥ वज्रादीनिचमुख्यानिनानाप्रहरणानिच॥ ३४॥ दानवानांसहस्राणिहिरण्यपुरवासिनां हता
न्येकरथेनाजौकस्तस्यसदृशोरथः। ३५॥ एषहन्याद्धिसंरंभीवलवान्सत्यविक्रमः। तवसैन्यंमहावाहुः। स्वांचैवर्षपुत्रसुदियाद्रथी। जीमू
तस्वघर्मांतेमहावातसमीरितः। परिपालयन्॥ अहंचैनंप्रत्युदियामाचार्योवाधनंजयं॥ नतृतीयोस्तिराजेंद्रसेनयोरुभयोरपि यएनं
शरवर्षाणिवर्षंतेमुदियाद्रथी॥ जीमूतस्वधर्मांतेमहावातसमीरितः॥ समायुक्तःसुकौंतेयोवासुदेवसहायवान्। तरुणश्चकृतीचैवजी
र्णावावासुभावपि॥ ३९॥ वैशंपायनउ॥ एतच्छ्रुत्वातुभीष्मस्यराज्ञांदध्वंसिरेतदा॥ कांचनांगादिनः॥ पीनाः॥ भुजाश्चंदनभूषिताः ४०
मनाभि॥ सहसोद्वेगाःसंस्मृत्यचपुरातनं॥ सामर्थ्यंपांडवेयानांयथाप्रत्यक्षदर्शनं॥ ४१

॥भा॰उ॰॥ अध्यायः द्रौपदेयाः । १ । वीरस्तेगवीरैरनुसत्तैर्स्सएत्तैर्स्एकायनगतोमरोौकञ्चरो घट्टितायौघट्टनंसंघट्टनंकरिष्यतःस्यक्तात्मानोत
॥२७१॥
इत्युद्योगपर्वणि॰ भीष्मउ॰ द्रौपदेयामहाराजसर्वेपंचमहारथाः वैराटिस्त्तरश्चैवरथोदारोमतोमम ॥ २ ॥ अभिमन्युर्महाराजरथ
यूथपयूथमः समःपार्थेनसमरेवासुदेवेनवाहिम ॥ ३ ॥ लब्धस्त्रश्चित्रयोधीचमनस्वीदृढविक्रमः संस्मरन्वैपरिक्लेशंसपितुर्विक्रमि
ष्यति ॥ ४ ॥ सात्यकिर्माधवःशूरोरथयूथपयूथपः एषवृष्णिपतिर्वीयसामर्षोजितसाध्वसः ॥ ५ ॥ उत्तमौजास्तथाराजन्रथोदारोमतोमम
युधामन्युश्चविक्रांतोरथोदारोमतोमम ॥ ६ ॥ एतेषांवहुसाहस्रारथानागाहयास्तथा ॥ योत्स्यंतेयेतनुंत्यक्त्वाकुंतीपुत्रप्रियेप्सया
द् पांडवैःसहराजेंद्रतववसेनासुभारत । अग्निमारुतवद्राजन्नाह्वयंतःपरस्परं ॥ ७ ॥ अजेयौसमरेवृद्धौविराटद्रुपदावुभौ ॥ महारथौमहा
वीरौमतौमेरुपुरुषर्षभौ ॥ ८ ॥ वयोवृद्धावपिहितौक्षत्रधर्मपरायणौ यतिष्यतेपरंशक्त्यास्थितौवीरगतौपथि ॥ ९ ॥ संबंधकेनराजेंद्र
क्षत्रवीर्यवलान्वयात ॥ आर्यवृत्तौमहेष्वासौस्नेहवीर्यान्वितावुभौ ॥ १० ॥ कारणंप्राप्यतुनराःसर्वएवमहाभुज ॥ शूरावाकातरा
वापिभवंतिनरपुंगवत ॥ ११ ॥ एकायनगतावेतौपार्थिवौदृढभक्तिकौ ॥ त्यक्त्वाप्राणान्परंशक्त्याविजितारौपरंतप पृथगक्षौहिणीभ्यांतु ॥राम॥
वुभौसंयतिदारुणौ संबंधिभावंरक्षंतौमहत्कर्मकरिष्यत ॥ १२ ॥ लोकवीरौमहेष्वासौत्यक्तात्मानौचभारत प्रत्ययंपरिरक्षंतौमहत्क ॥२७१॥
र्मकरिष्यत ॥ १३ ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणि॰ ॥ भीष्मउ॰ ॥ पांचालराजस्यसुतोराजन्परपुरंजयः ॥

नाश्रयन्पूर्वसंस्थितिं पूर्वसंस्थितिं प्राचीनं सीलनावस्थानं नाश्रयन पौरुषं दर्शयन्नित्यर्थः॥ यद्वा पूर्वसंस्थितिं पूर्वव्यूहसंस्थानं नाश्र
शिखंडी रथमुख्यो मे मतः पार्थस्य भारत। एष योत्स्यति संग्रामे नाश्रयन पूर्वसंस्थितं॥ परं यशो विप्रथयंस्तव सेनासु भारत ४। एतस्य बहुला
सेनाः पांचालाश्च प्रभद्रकाः तेनासौ रथवंशेन महत्क[illegible]करिष्यति॥ धृष्टद्युम्नश्च सेनानी सर्वसेनासु भारत॥ मतो मे त्तिरथो राजन्द्रोणशि
ष्यो महारथः॥ एष योत्स्यति संग्रामे सूदयन्वै परान्र[illegible]॥ भगवानिव संक्रुद्धः॥ पिनाकी युगसंक्षये॥ एतस्य तद्बलानीकं कथयंति रण
प्रियाः॥ बहुलात्सागरप्रख्यं देवानामिव संयुगे॥ क्षत्रधर्माचराजेंद्र मतो मे रथसत्तमः॥ धृष्टद्युम्नस्य तनयो वाल्यान्नातिकृतश्रमः॥ शि
शुपालकस्य सुतश्चेदिराजो महारथः। धृष्टकेतुर्महेष्वासः संबंधी पांडवस्य ह॥ एष चेदिपतिः शूरः॥ सह पुत्रेण भारत॥ महारथानां प्रवराम
हत्कर्म करिष्यति॥ क्षत्रधर्मरतः सत्यो मतः॥ परपुरंजयः॥ क्षत्रधर्मस्तु राजेंद्र पांडवे कुरुपोत्तम॥ जयंतश्चामितौजाश्च सत्यजिच्च महारथाः
महारथा महात्मानः सर्वे पांचालसत्तमाः॥ १४॥
यन्सैन्यानि विद्रावयन्नित्यर्थः॥ २७॥ क्षपयिष्यतः॥ सामर्थ्यं दर्शयिष्यतः॥ ऐश्वर्यं पार्थो न क्षयति २१

॥भा०उ० योत्स्यंतेसमरेतातसंरब्धाविवकुंजरौ॥ कुंतिभोजविक्रांतोपांडवेषुमहारथो॥१२॥पांडवानांमहाबाहोपरंकार्यंकरिष्यतः॥श्रीग्रात्रेयोचित्रयो
॥२९८॥ द्धारैकत्तिनोहृष्टविक्रमो॥१३॥केकेयाःपंचराजेंद्रभ्रातरोसुर्दुर्दुर्मदा॥सर्वएतेरथोदाराःसर्वेलोहितकध्वजाः॥१४॥काशिकःसुकुमारश्चनी
लोपश्चापरोनृप॥सूर्यदत्तश्चशंखश्चमदिराश्वश्चनामतः॥१५॥सर्वएवरथोदाराःसर्वेचाहवलक्षणाः॥सर्वास्त्रविदुषःसर्वेमहात्मानोम
तामम॥१६॥वार्द्धक्षेमिर्महाराजप्रख्यातःसमहारथा॥चित्रायुधश्चनृपतिर्मतोमेरथसत्तम॥१७॥सहिसंग्रामशोभीचभक्तश्चापिकिरी
टीनः॥चेकितानःसत्यधृतिःपांडवानांमहारथौ॥१८॥द्वाविमौपुरुषव्याघ्ररथोदारौमतौमम॥व्याघ्रदत्तश्चराजेंद्रसेनश्चमाप्त॥१९॥
मतौममरथोदारौपांडवानांनसंशयः॥सेनाविंदुश्चराजेंद्रक्रोधहंताचनामतः॥२०॥यःसमोवासुदेवेनभीमसेनेनभारत॥सयोत्स्यतेहिविक्र
म्यसमरेतवसैनिकैः॥२१॥मांचद्रोणंकृपंचैवयथासंमन्यतेभवान्॥तथासमरश्लाघीमंतव्योरथसत्तमः॥२२॥काश्यःपरमशीघ्रास्त्रःश्ला
घनीयोनरोत्तम॥रथएकगुणोमह्यंमंतव्यःपरपुंजय॥२३॥अयंचायुधिविक्रांतोमंतव्योष्टगुणोरथः॥सत्यजित्समरश्लाघीद्रुपदस्यात्म ॥एम॥
जोयुवा॥२४॥गतश्चातिरथत्वंहिधृष्टद्युम्नेनसंमतः॥पांडवानांयशस्कामःपरंकर्ममेकरिष्यति॥२५॥श्रेणिमान्कौरवोराजावसुदानश्च ॥२९८॥
पार्थिवःउभावेतावतिरथौमतौममसंशयः॥२६॥इत्युद्योगेरथातिरथसंख्यायां०॥

भीष्मउ॥ रोचमानोमहाराजपांडवानांमहारथः॥ योत्स्यतेमरवत्संरंभेपरसैन्येषुभारत॥४॥ पुरुजित्कुंतिभोजश्चमहेष्वासोमहाबलः॥ मातु
लोभीमसेनस्यत्वमेमेतिरथोमतः॥५॥ एषवीर्योमहेष्वासः कृतीचनिपुणस्तह॥ चित्रयोधीचशूरश्चमतोमेरथपुंगवः॥६॥ सयोत्स्यतेहिवि
क्रम्यमघवानिवदानवैः॥ योधाश्चैवप्रख्याताः॥ सर्वेयुद्धविशारदाः॥७॥ भागिनेयकृतेवीराः करिष्यतिसंगरं॥ सुमहत्कर्मपांडुनां
स्थितःप्रियहितेरतः॥८॥ वोचान्यराक्षसमावीराःसचिवावशवर्तिनः॥ एतेचान्येचबहवोनानाजनपदेश्वराः॥९॥ समेताःपांडवस्यार्थेवासुदेव
पुरोगमाः॥ एतेप्राधान्यतोराजन्पांडवस्यामहात्मनः॥१०॥ रथाश्चातिरथाश्चैवयेचाप्यर्द्धरथान्नृप॥ जेष्यंतिसमतातसेनांभीमांदौर्योधनी
नृप॥११॥ महेंद्रेणचवीरेणपालमानाःकिरीटिना॥ तेरहंसमरेवीराश्माययाविजयेषिभिः॥१२॥ योत्स्यामिजयमाकांक्षन्नथवानिधनंरणे
पार्थंचवासुदेवंचचक्रगांडीवधारिणौ॥१३॥ संध्यागताविवार्केंदूसमेष्येतेरथोत्तमौ॥ येचैवतेरथोदाराःपांडुपुत्रस्यसैनिकाः॥ ११ सहसै
न्यागतांश्चापिप्रतीयांरणमूर्द्धनि॥ एतेरथाश्चातिरथाश्चतुल्यथाप्रधानंनृपकीर्तितास्ते॥१४॥ महारथाश्चार्धरथाश्चकेचिन्नद्येवते
षामपिकौरवेंद्र॥ अर्जुनंवासुदेवंचयेचान्येतत्रपार्थिवाः॥१३॥ सर्वांस्तानुवारयिष्यामियावदूक्ष्याभिभारत॥ पांचाल्यंतुमहाबाहुंना
हंहन्यांशिखंडिनं॥१४॥ उद्यतेषुमहंदृष्ट्वाप्रतिसुध्यंतमाहवे॥ लोकस्तद्वेदयदहंपितुःप्रियचिकीर्षया॥१५॥

॥भा॰उ॰॥ देवव्रतस्त्वंब्रह्मचरतव्रतत्वंस्त्रीसंमुखेगमनेहिदृष्टिमैथुनंस्यात्स्त्रीपूर्वदर्शनेनमनसातद्दीयस्त्रीभावस्मरणेनविकारःस्यादितिभावः ॥१९॥ अध्यायः १४
॥२९६॥

आप्तराज्यंपरित्यज्यब्रह्मचर्येधृतव्रतः ।चित्रांगदंकौरवाणांमहाराज्येभ्यसेचयं ॥१६॥ विचित्रवीर्यंचाशिशुंयौवराज्येभ्यषेचयं ।देवव्रतत्वंवि
ख्यापयन्पृथिव्यांसर्वराजसु ॥१७॥ नैवहन्यांस्त्रियंजातुनस्त्रीपूर्वंकथंचन ॥सहिस्त्रीपूर्वकोराजन्शिखंडीयदितेश्रुतः ॥१८॥ कन्याभूत्वापुमा
न्जातोनयोत्स्येतेनभारत ।सर्वांस्त्वन्यान्हनिष्यामिसमरेभरतर्षभ ॥१९॥ योधयिष्यामिसमरेनतुकुंतीसुतानिति ॥इतिश्रीमहाभा
रतेउद्योगपर्वणिरथातिरथसंख्यायां॰ ।दुर्योधनउ॰ ।किमर्थंभरतश्रेष्ठनहन्यास्त्वंशिखंडिनं ।उद्यतेषुमथोदृष्ट्वासमरेष्वाततायिनं १
पूर्वमुक्त्वामहाबाहोपांडवान्सहसोमकैः हनिष्यामीतिगांगेयतन्मेब्रूहिपितामह ।२ भीष्मउ॰ ॥शृणुदुर्योधनकथांसहैभिर्वसुधा ॥एमा॥
धिपैः ।यदर्थंयुधिसंप्रेक्ष्यनाहंहन्यांशिखंडिनं ।३ महाराजोममपिताशंतनुर्भरतर्षभ ॥दिष्टांतंप्रापधर्मात्मासमयेभरतर्षभ ॥४ ॥२९६॥

प ।१५। मिषतां पश्यतां अनादरे षष्ठी ।२६

ततोहं भरतश्रेष्ठ प्रतिज्ञां प्रतिपालयन् ॥ चित्रांगदं भ्रातरं वै महाराज्ये भ्यषेचयं ।५। तस्मिंश्च निधनं प्राप्ते सत्यवत्या मते स्थितः विचित्रवीर्यं रा
जानमभ्यषिंचं यथाविधि ।६। मयाभिषिक्तो राजेंद्र यवीयानपि धर्मतः विचित्रवीर्यो धर्मात्मा मामेव समुदैक्षत ।७। तस्य दारक्रियां तात
चिकीर्षुरहमप्युत ॥ अनुरूपादिव कुलादित्येव च मनो दधे ।८। अथाश्रोषं महाबाहो तिस्रः कन्याः स्वयंवराः रूपेणाप्रतिमाः सर्वाः का
शिराजसुतास्तदा ।९। अंबां चैवांबिकां चैव तथैवांबालिकामपि । राजानश्च समाहूताः पृथिव्यां भरतर्षभ ।१०। अंबा ज्येष्ठाभवत्तासामं
बिका त्वथ मध्यमा । अंबालिका तु राजेंद्र राजकन्या यवीयसी ।११। सोहमेकरथेनैव गतः काशिपतेः पुरीं ॥ अपश्यं ता महाबाहो
तिस्रः कन्याः स्वलंकृताः ।१२। राज्ञश्चैव समाहूतान् पार्थिवान्पृथिवीपते ततोन्नृपानहं सर्वानाहूय समरे स्थितान् । रथमारोपयांचक्रे
कन्यास्ता भरतर्षभ । वीर्यशुल्काश्च ता ज्ञात्वा समारोप्य रथं तदा ।१४। अवोचं पार्थिवान्सर्वानहं तत्र समागतान् ॥ भीष्मः शांतनवः क
न्या हरतीति पुनः पुनः ।१५। ते यतध्वं परं शक्त्या सर्वे मोक्षाय पार्थिवाः । प्रसह्य हि नयाम्येष मिषतां वो नराधिपाः ।१६

भा॰उ॰॥ १९ २४ अध्यायः । ततोऽहंमातरंसत्यवतीमुपसंगृह्यपादयोः पतित्वा । १ वीर्यशुल्काः वीर्यमेवशुल्कंमोल्यंयासांताः । २ । मह्यंमम ४

॥२८०॥ ततस्तेपृथिवीपालाः समुत्पेतुरुदायुधाः योगोयोगाइतिक्रुद्धाः सारथीनभ्यचोदयन् । १४ तेरथैर्मेघसंकाशैर्गजैश्चगजयोधिनः पृष्ठ्याश्चैवमहीपालाः समुत्पेतुरुदायुधाः । १५ ततस्तेमांमहीपालाः सर्वएवाविशांपते रथव्रजेनमहतासर्वतः पर्यवारयन् । १६ तानहंशरवर्षेणसमंतात्पर्यवारयं ॥ सर्वान्नृपांश्चाप्यजयंदेवराडिवदानवान् । २० तेषामापततांचित्रान्ध्वजान्हेमपरिष्कृतान् ॥ एकैकेनहिबाणेन भूमौपातितवानहं ॥ २१ हयांस्तेषांगजांश्चैवसारथीन्चाप्यहंरणे । अपातयंशरैर्दीप्तैः प्राप्तास्तानभज्यंषभ । २२ परिहृत्ताश्चभग्नाश्च दृष्ट्वाजल्लाघवंमम ॥ अथाहंहास्तिनपुरमायंजित्वामहीक्षितः ॥ २३ ततोऽहंताश्चकन्यावैभ्रातुरर्थायभारत ॥ तच्चकर्ममहत्कृत्वासत्यवत्यैन्यवेदयं । २४ ॥ इत्युद्योगपर्वणिअंबोपाख्याने० भीष्मउ० ॥ ततोऽहंभरतश्रेष्ठमातरंवीरमातरं ॥ अभिगम्योपसंगृह्यदाशेयीमिदमब्रुवं । १ इमाकाशि ॥रामः॥
पतेः कन्यामयानिर्जित्यपार्थिवान् ॥ विचित्रवीर्यस्यकृतेवीर्यशुल्काह्युपार्जिताइति । २ ततोमूर्द्धन्युपाघ्रायपर्यश्रुनयनान्नृप ॥ आहसत्यव ॥२८०॥
तीहृष्टादिष्ट्यापुत्रजितंत्वया । ३ । सत्यवत्यास्त्वनुमतेविवाहेसमुपस्थिते । उवाचवाक्यंसव्रीडाज्येष्ठाकाशिपतेः सुता ॥ ४

प सत्यव्रतोब्रह्मचारी ॥ २० ॥ अध्यायः ॥ समनुज्ञाप्रिसंसमनुज्ञातवान्वअड्भावआर्षः ॥ २६ ॥

अंबोवाच । भीष्मत्वमयिधर्मज्ञसर्वशास्त्रविशारद श्रुत्वानुवचनंधर्म्यंमह्यंकर्तुमिहार्हसि । ५ । मयाशाल्वपतिः पूर्वंमनसाभिवृतोवरः ते

नचास्मिकृतापूर्वंरहस्यविदितेपितुः । कथंमामन्यमांकालिराजन्प्राप्तमधीत्यवैः वासयेथागृहेभीष्मकौरवः सन्विप्रोषतः । ७ । एतदु

ध्याविनिश्चित्यमनसाभरतर्षभ । यत्क्षमंतेमहावाहोतदिहारब्धमर्हसि । ८ । समांप्रतीक्षतेव्यक्तंशाल्वराजोविशांपते । तस्मान्मांत्वंकुरु

श्रेष्ठसमनुज्ञातुमर्हसि । ९ । कृपांकुरुमहावाहोमयिधर्मभृतांवर त्वंहिसत्यव्रतोवीरःपृथिव्यामितिनःश्रुतं । १० । इतिश्रीमहाभारतेउ

द्योपेयोदेलि० । भीष्मउ० । ततोहंसमनुज्ञाप्यकालींगंधवतींतदा मंत्रिणश्चद्विजांश्चैवतथैवचपुरोहितान् । १ । समनुज्ञासिषंकन्यांज्येष्ठाम

बांनराधिप ॥ अनुज्ञाताययौसातुकन्याशाल्वपतेपुरीं । २ । वृद्धैर्द्विजातिभिर्गुप्ताधात्र्याचानुगतातदा । अतीत्यचतदाध्वानमासाधचनरा

धिपं । ३ । सातमासाधराजानंशाल्वंवचनमब्रवीत् ॥ आगताहंमहावाहोत्वामुद्दिश्यमहाद्युते ॥ ४ ॥ तमब्रवीत्ततःशाल्व ------

-- त्वयान्यपूर्वयानाहंभार्यार्थीवरवर्णिनी ५ गच्छभद्रेपुनस्तत्रसकाशेभरतस्यवै नाहमिच्छामिभीष्मेणगृहीतांत्वांप्रसह्यवै ॥ ६ ॥

॥मा॰उ॰ परामृश्यहस्तेधृत्वानीत्वा ।७॥ ६॥२२॥२३॥२५।२७॥२६॥
॥२८१॥

नहिभीष्मेणनिर्जित्यनीताप्रीतमतीतपरा. परामृश्यमहायुद्धेनिर्जित्वापृथिवीपतीन् ।७। नाहंत्वय्यन्नपूर्वोयांभार्यार्थीवरवर्णिनी क
थमस्माद्विधोस्यपरपूर्वांप्रवेशयेत् नारींविदितविज्ञानःपरेषांधर्ममादिशन् ॥ यथेष्टंगम्यतांभद्रेमात्वांकालोत्यगादयं ।८॥ अंबाप्रांतमब्रवी
द्राजन्ननंगशरपीडिता मैवंवदमहीपालनैतदेवंकथंचन ।१०। नास्मिप्रीतिमतीनीताभीष्मेणामित्रकर्षिणा । बलान्नीतास्मिरुदतीवि
द्राव्यपृथिवीपवान् ।११॥ भजस्वमांशाल्वपतेभक्तांबालामनागसं । भक्तानांहिपरित्यागोनधर्मेषुप्रशस्यते ॥ साहमामंत्र्यगांगेयंसमरेष्व
निवर्तिनं ॥ अनुज्ञातास्मितेनैवतवास्मिवप्रमागता ।१३। नसभीष्मोमहाबुद्धिर्मामिच्छतिविशांपते । भ्रातृहेतोःसमारंभीष्मस्येति
शृतंमया ॥१४॥ भगिन्योममयेनीतेअंबिकांबालिकेनृपप्रादाद्विचित्रवीर्यायगांगेयोहियवीयसे ॥१५। यथाशाल्वपतेनान्यंनरं
ध्यायामिकथंचन । त्वामृतेपुरुषव्याघ्रतथामूर्ध्नानिमालभे ।१६॥ नचान्यपूर्वाराजेंद्रत्वामहंसमुपस्थिता । सत्यंब्रवीमिशाल्वैतत्सत ॥राम॥
त्येनात्मानमालभे ।१७। भजस्वमांविशालाक्षस्वयंकन्यामुपस्थितां । अनन्यपूर्वांराजेंद्रत्वत्प्रसादाभिकांक्षिणीं ॥ १८ । ॥२८१॥

संतःसाधवःगतयःरक्षितारःसंतु ।१७। करुणंदीनंयथास्यात्तथापरिदेवंतीप्रोच्चती ।१८। अदीर्घदर्शिनेतिष्ठत्स्याधर्मेतंधूचितं

तामेवंभाष्यमाणांतुशाल्वःकाशिपतेःसुतां अत्यजद्भरतश्रेष्ठजीर्णांत्वचमिवोरगः ।१९। एवंबहुविधैर्वाक्यैर्याच्यमानस्तयानघ
नाश्रद्दधत्शाल्वपतिःकन्यायांभरतर्षभ ।२०। ततःसामन्युनाविष्टाज्येष्टाकाशिपतेःसुता । अब्रवीत्साश्रुनयनावाष्पविह्वलयागि
रा २१ त्वयाप्रोक्तागमिष्यामियत्रतत्रविशांपते । तत्रमेसंतुगतयःसंतःसत्यंयथाध्रुवं । २२ एवंतांभाषमाणांतुनृशंसःशाल्वपति
स्तदा । पर्यत्यजत्कौरव्यकरुणंपरिदेवंती । २३ । गच्छगच्छेतितांशाल्वःपुनःपुनरभाषत बिभेमिभीष्मात्सुश्रोणित्वंचभीष्मपरिग्र
हः । २४ । एवमुक्तातुसातेनशाल्वेनादीर्घदर्शिना निश्चक्रामपुराद्दीनारुदतीकुररीयथा । २५ । भीष्मउ० । सानिष्क्रामंतीनगरा
च्चिंतयामासभारत पृथिव्यांनास्तियुवतिः विषमस्थतरामया । २६ । बांधवैर्विप्रहीनाचशाल्वेनचनिराकृता नचशक्यंम
यागंतुंपुनर्वारणसाह्वयं । २७ । अनुज्ञातास्मिभीष्मेणशाल्वमुद्दिश्यकारणं किंनुगर्हाम्यथात्मानमथभीष्मंदुरासदं । २८

२८ । वारणसाह्वयंहस्तिनासमानाख्यंहस्तिनापुरं । २९ । २९ । ६२

॥भा०उ०॥ शैखावत्यः शिखावान्वाङ्मिलत्साधाम्निश्रौतस्मार्तकर्माणि शैखावतानितेषु साधुः शैखावत्सः आरण्यके ऽपनिषद्विस्तृतः ब्रह्मविदिसत्थेः
॥२८२॥

अहोस्वित्पितरं मूढं योमेकार्षीत्स्वयंवरं मयायं संकृतो दोषो याहं भीष्मरथात्तदा ३० प्रवृत्ते दारुणे युद्धे शाल्वार्थं नागतापुरा तस्येयं
फलनिर्वृत्तिर्यदापन्नास्मि मूढवत् ३१ धिक् भीष्मं धिक् च मे मंदं पितरं मूढचेतसं येनाहं वीर्यशुल्केन पण्यस्त्रीव प्रचारिता ३२ धि
ग्मां धिक् शाल्वराजानं धिक् धातारमथापि च येषां दुर्नीतभावेन प्राप्तास्म्यापदमुत्तमां ३३ सर्वोपि भागधेयानि स्वानि प्राप्नोति
मानवः अनयस्यास्य च मुखं भीष्मः शांतनवो मम ३४ सा भीष्मे प्रतिकर्तव्यमहं पश्यामि सांप्रतं तपसा वा युधा वापि दुःखहेतुः
स मे मतः ३५ को नु भीष्मं युधा जेतुमुत्सहेत महीपतिः एवं सा परिनिश्चित्य जगाम नगराद्बहिः ३६ आश्रमं पुण्यशीलानां जनेश्व
र महात्मनां ततस्तामवसद्रात्रिं तापसैः परिवारिता ३७ आचख्यौ च यथावृत्तं सर्वमात्मनि भारत विस्तरेण महाबाहो निखिले ॥ता०म०॥
न शुचिस्मिता ३८ हरणं च विसर्गं च शाल्वेन च विसर्जनं ततस्तत्र महानासीद्ब्राह्मणः संशितव्रतः ३९ शैखावत्यस्तपोवृद्धः ॥२८२॥
शास्त्रे चारण्यके गुरुः आर्तां तामाह स मुनिः शैखावत्यो महातपाः ४०

४२ प्रजाः संप्रव्रज्य संन्यासः॥ ततो चिंतं कर्म प्राव्राज्यं॥ ४३॥ ४४॥ दृष्टांतो लौकिको दाहरणं आगमो वेदः हेतु र्युक्तिः॥ तेन प्रारब्ध कर्म योगस्य आप

निष्ववसंतीचतां वालां दुःखशोक परायणां॥ एवं गते तु किं भद्रे प्राकं यं कर्तुं न पखिमिः॥ ४५॥ आश्रमस्थे महाभागे तपो युक्ते महात्म

भिः सा त्वेनमब्रवीद्राजन् क्रियतां मदनुग्रहः॥ ४६॥ प्राव्राज्य मद्य मिच्छामि तपस्तप्स्यामि दुश्चरं॥ मयैव खलु विप्रेंद्राः पूर्वदेहेन

मूढया॥ ४७॥ कृतानि नूनं पापानि तेषामेतत्फलं ध्रुवं॥ नोत्सहे तपुनर्गंतुं स्वजनं प्रतिनायसान॥ ४८॥ प्रत्याख्याता निरानंदा श्र

त्वेन च निराकृता॥ उपदेष्टुमिहेच्छामि तपसा वीतकल्मषान्॥ ४९॥ युष्माभिर्देवसंकाशैः कृपा भवतु नो स्वयं॥ सतामाश्वास्य पल्क

यां दृष्टांतागमहेतुभिः॥ ५०॥ सांत्वयामास कार्यं च प्रतिजज्ञे नृपोत्तम॥ इत्युद्योगपर्वणि श्री वोपाख्याने अध्यायः

रिहार्यं बंज्ञात्वा स माश्रुस्ता भवेत्पुत्त्रा इत्यर्थः॥ ५१॥ अध्यायः ४२

॥भा-उ० दोषाविद्यंतेआश्रमेप्रजायांतेदोषाकिंतुपितुर्गेहेनभवेसु॥ सुंदरीतिहेएणीचत्वांदृष्ट्वामुनयोवामोहंप्राप्स्यंतित्वंवाधर्मात्स्वलिष्यतीतिभावः
॥२८३॥

श्रीपद्म०१॥ ततस्तेतापसाःसर्वेकार्यवंतोभवंस्तदा तांकन्यांचिंतयंतोवैकिंकार्यमितिधर्मिणः॥१ केचिदाहुःपितुर्वेश्मनीयतामितितापसाः
केचिदस्मदुपालंभेमतिंचक्रुर्हितापसाः॥२॥ केचित्पालपतिंगत्वानियोगमनुमेनिरे नेतिकेचिद्वदंत्यत्रप्रत्याख्यानातथाहिसा२
एवंगतेतुकिंशक्यंमद्रेकर्तुंमहर्षिभिः पुनरूचुश्चतांसर्वेतापसाःसंशितव्रताः॥४॥ अलंप्रव्रजितेनैवभद्रेशृणुहितंवचः इतोगच्छस्वभ
द्रेकर्तुंमहर्षिभिः पुनरूचुश्चतांसर्वेतापसाःसंशितव्रताः॥४॥ अलंप्रव्रजितेनेवभद्रेशृणुहितंवचः इतोगच्छस्वभद्रंतेपितुरेवनिवेश
नं प प्रतिपत्स्यतिराजासःपितातेयदनंतरं तत्रवत्स्यसिकल्याणिसुखंसर्वगुणान्विता॥५॥ नचान्यावागतिस्तेऽर्याभवेत्भव्येयथा
पिता पतिर्वापिगतिर्नार्याःपितावाचरवर्णिनि॥७॥ गतिःपतिःसमस्थायाविषमायांपितागतिःप्रव्रज्याहिसुदुःखेयंकुमार्या ॥एस॥
स्तुविशेषतः॥८॥ राजपुत्र्याःप्रकृत्याचसुकुमार्यास्तुभामिनि।भद्रेदोषाहिबहवोजायंतेवरवर्णिनि॥९॥ आश्रमेहिवसंत्यास्तेनभ ॥२८३॥
वेसुःपितुर्गृहे ततस्तुतेब्रुवन्वाक्यंतापसास्तांतपस्विनी॥१०

तंतुविचित्रवीर्यंवैवाहिकं विवाहार्थंउपात्तं समुपार्जितं। अम्बांगकौतुकंबंधना
महात्मयः सुखनाभ्रः मद्दउद्भवउ सवद्दतिकोः ध्राः १३

ताहिवैका किं नीदृक्च्छा निर्जनेगहनेवने। प्रार्थयिष्यंतिराजेंद्रास्तस्मान्मैवंमनः कृथाः ११ अंबोवाच। नशक्यैकाशिनगंरीपुनर्गंतुंपितुः
रहान्। अवज्ञानामविष्यामिबांधवांधवाधवानांनसंशयः १२ उषितास्मियथाबाल्ये पितुर्वेश्मनिवैपुरा। माहंगमिष्येभद्रंवस्तत्रय
त्रपितासमम १३ तपस्तप्तुमभीप्सामितापसैःपरिपालिता। यथापरेपिमेलोकेनस्यादेवंमहात्ययम १४ दौर्भाग्यंब्राह्मणश्रेष्ठास्तस्मा
त्प्रव्राज्यहंतपः। भीष्मउ। इत्येवंतेषुविप्रेषुचिंतयत्सुयथातथा राजर्षिस्तत्तपस्वीहोत्रवाहनः ततस्तेतापसाःसर्वेपूजयंति
स्मतंनृपं पूजाभिःस्वागताद्याभिरासनेनोदकेनच १५ तस्योपविष्टस्यतदा विश्रांतस्योपशृण्वतः पुनरेवकथांचक्रुःकन्यांप्रतिव
नौकसः १६ अंबायास्तांकथांश्रुत्वाकाशिराजस्यभारत। राजर्षिःकृपयाविष्टोमहात्माहोत्रवाहनः १७ सवेपमानउत्थायमातु
स्तस्याःपितास्तदा। तांकन्यामंकमारोप्यवीरस्वाश्वासयत्प्रभो १८ सतामपृच्छत्कार्त्स्न्येनव्यसनोत्पत्तिमादितः। साचतस्मैयथावृ
त्तं विस्तरेणान्न्यवेदयत् १९ ततःसराजर्षिरभूत् दुःखशोकसमन्वितः। कार्यंचप्रतिपेदेतन्मनसासुमहातपाः २० अब्रवीद्वेपमानश्च
कन्यांतांदुःखितां भृशम्। पितुर्गृहं भद्रेमातुस्तेजनकोह्यहं। २१
दितासंस्कृतांदुःखंकन्यांगांगेयमब्रवीदितियोजना। १४। २३

॥मा॰उ॰ दुःखाच्छिंद्यामहत्तेवैमपिवत्सेखपुत्रिके पयोऽप्नंनमनोवत्सेयदेवंपरिशुष्यसि।२४।गच्छमद्वचनाद्रामंजामदग्न्यंतपस्विनंरामस्तवमहद्दुःखं
॥२८४॥ शोकंचैवापनेष्यति।२५।हनिष्यतिरणेभीष्मंकरिष्यतिचतेवचः तद्गच्छभार्गवश्रेष्ठंकालाग्निसमतेजसं।२६।प्रतिष्ठापयितासत्वांसमे
पथिमहातपाः ततःसासुस्वरंवाक्यमुत्सृजंतीपुनःपुनः।२७।अब्रवीत्पितरंसानुःसातदाहोत्रवाहनं।अभिवादयित्वाशिरसागमिष्ये
तवाशासनात्।२८।अपिरामाययास्येहंमहात्मंलोकविश्रुतं कथंचत्तीव्रंदुःखंमेनाशयिष्यतिभार्गवः।२९।एतदिच्छाम्यहंज्ञातुंयथा
यास्यामितत्रैव।३०।इत्युद्योगपर्वणि॰।होत्रवाहनउ॰।।रामंद्रक्ष्यसिभद्रेत्वंजामदग्न्यंमहावने।उग्रेतपसिवर्तंतंसत्यसंधंमहाबलं।१।म
हेंद्रंवैगिरिश्रेष्ठंरामोनित्यमुपाश्रितः ऋषयोवेदविद्वांसोगंधर्वाप्सरसस्तथा।२।तत्रगच्छस्वभद्रंतेब्रूयाश्चैनंवचोमम।अभिवाद्य
चत्तंमूर्ध्नातपोवृद्धंदृढव्रतं।३।ब्रूयाश्चैनंपुनर्भद्रेयत्तेकार्यमभीप्सितं मयिसंकीर्तितेरामः सर्वंतत्रेकरिष्यति।४।ममरामःसखावत्से
प्रीतियुक्तःसुहृच्चमे।जामदग्न्यस्ततोवीरःसर्वशस्त्रभृतांवरः।५।एवंब्रुवतिकन्यांतुपार्थिवेहोत्रवाहने।अकृतव्रणःप्रादुरासीद्राम ॥राम॥
स्यानुचरःप्रियः।६।ततस्तेमुनयःसर्वेसमुत्तस्थुःसहस्रशः सचराजावयोवृद्धःसृंजयोहोत्रवाहनः।७ ॥२८४॥

ततोदृष्ट्वायथान्यायमन्योन्यंतेदिवौकसः सहितामरतश्रेष्ठनिषेदुःपरिवार्यतं ।८। ततेस्तेकथयामासुःकथास्ताःसुमनोहराः वृन्दादित्याश्च
राजेंद्रप्रीतिहर्षमुदान्विताः ।९। ततःकथांतेराजर्षेमहात्माहोत्रवाहनः रामंश्रेष्ठंमहर्षीणामष्टच्छदकृतव्रणं ।१०। कस्यप्रनिमहावाहोजामद
ग्न्यःप्रतापवान् ।अकृतव्रणशुश्रूषक्योवेदश्रुष्ठुवेदविदांवरः ।११। अकृतव्रणउ । भवंतमेवसततंरामःकीर्तयतिप्रभो संजयोमेप्रियसखाराजर्वि
रितिपार्थिव ।१२। इहप्रभातेश्वोभूताभवितेतिमतिर्मम द्रष्टास्येनमिहायातंतवदर्शनकांक्षया ।१३। इयंचकन्याराजर्षेकिमर्थंवनमागता
कस्यचेयंतववकाभवतीच्छामिवेदितुं ।१४। होत्रवाहनउ । दोहित्रीयंममविभोकाशिराजसुताशुभा ज्येष्ठास्वयंवरेतस्थोभगिनीभ्यांसहान
घ ।१५। इयमंवेतिविख्याताज्येष्ठाकाशिपतेःसुता अविकावालिकेत्वन्येयवीयस्येतपोधन ।१६। समेतंपार्थिवंक्षत्रंकाशिपुर्यंवितोभवत
कन्यामित्तित्रराजेर्षेतत्रासीदुत्सवोमहोन ।१७। ततःकिलमहावीर्योभीष्मःशांतनवोनृयान् । अधिक्षिप्यमहातेजास्तिस्रःकन्याजहारताः ।१८
निर्जित्यपृथिवीपालानथभीष्मोगजाह्वयं आजगामविशुद्धात्माकन्याभिःसहभारत ।१९। सत्यवत्यैनिवेद्याथविवाहंसमनंतरं
भ्रातुर्विचित्रवीर्यस्यसमाज्ञापयतप्रभुः ।२०। तंतुवैवाहिकंदृष्ट्वाकन्येयंसमुपार्जितम् । अब्रवीत्तत्रगांगेयंनृपमध्येद्विजर्षभ ।२१। मयाशा
ल्वपतिर्वीरमनसाभिवृतःपतिः नमामर्हसिधर्मज्ञदातुंभ्रात्रेन्यमानसाम् ।२२। तच्छ्रुत्वावचनंभीष्मःसंमंत्र्यसहमंत्रिभिः निश्चित्यविस
सर्जेमांसत्यवन्यामतोस्थित ।२३। अनुज्ञातातुभीष्मेणशाल्वंसौभपतिंततः कन्येयंमुदितातत्रकालेवचनमब्रवीत् ।२४

॥आ-उ० २५।३०। अध्यायः। दुःखद्वयंदुःखकरद्वयंभीष्मश्रुत्वारामेयद्वानिभैक्ष्यकं एकंदुःखंतत्रचक्रोर्वधश्चेतितापसानांदुःखद्वयं तथापिशत्रुद्वय
॥२८५॥ मध्येकृतरस्यकंप्रतिकर्त्तुमहंतुंयत्नंचिकीर्षसिद्वाएकेकस्यप्रतिहानिमेरणांचेतिदुःखद्वयं १ नियोक्ष्यंतवपाणिग्रहार्थमितिशेषः २ भी

विसर्जितास्मिभीष्मेणधर्मेमांप्रतिपाद्य। मनसाभिवृतः पूर्वंमयात्वंपार्थिवर्षभ २५ प्रत्याचख्यौचभ्रुत्वोपिचाखिन्नसाभिपूर्णंकया सेयं
तपोवनेप्राप्तातापस्येमिरताभृशं २६ मयाचप्रत्यभिज्ञातावप्राह्यपरिकीर्तनात्। अस्मद्दुःखस्यचोत्पत्तौभीष्ममेवेहमन्यते २७ अंबोवाच
भगवन्नेवमेवैतत्तथात्यष्टपृथिवीपतिः शरीरकर्तामातुर्मेसृंजयोहोत्रवाहनः २८ नह्युत्सहेस्वनगरंसंप्रयातुंतपोधन। अपमानभयाद्ब्र
वव्रीडयाचमहामुने २९ यत्तुमांभगवान्रामोवक्ष्यतिद्विजसत्तम तन्मेकार्यतमंकार्यमितिमेभगवान्मनः ३० इत्युद्योगेअंबोपाख्याने०
अकृतव्रणउ० दुःखद्वयमिदंभद्रेकतरस्यचिकीर्षसि। प्रतिकर्त्तुमबलेतत्त्वंवत्सेवदस्वमे १ यदिसौभयतिभद्रेनियोक्ष्योमतस्तव
नियोक्ष्यतिमहात्मासरामस्त्वद्धितकाम्यया २ अथापगेयंभीष्मंत्वंरामेणोद्धसिधीमता रणेविनिर्जितंदृष्ट्वाकुर्यात्तदपिभार्गवः ३ ॥एम॥

अस्यतुसत्यप्रतिज्ञस्यतत्सुरवार्थेजयमात्रंकर्त्तव्यं नतुतावतातवहितमित्याशयेनाह। अथेति। ३ ४ ॥२८५॥

हृंजपस्यवः श्रुत्वातवचैव शुचिस्मिते ॥ मत्स्त्वत्तो भृगुश्रेष्ठं कार्यं तत्त्वेव विविदिं स्पतां ४ ॥ अंबोवाच ॥ अपनीतास्मि भीष्मेण भगवन्नागणात्कृयं ॥ ना
मि नानाति भीष्मो मे ब्रह्मन्‌ शाल्वगतमनः ५ एतद्विचार्य मनसा भावनेव विनिश्चयं विधिनो नुपथाम्याय विधानं क्रियतां तथा ६ भीष्मे वा
कुरुशार्दूल शाल्वराजेथवा पुनः ॥ उभयोरेव वा ब्रह्मन्‌ यद्युक्तं तत्समाचर ७ निवेदितं मया ह्येतत्‌ दुःखमूलं यथायथं ॥ विधानं तत्र भगवन्‌ क
र्तुमर्हसि युक्तितः ८ ॥ अकृतव्रण उ॰ ॥ उपपन्नमिदं भद्रे यदेवं वरवर्णिनि ॥ धर्मे प्रति वचो ब्रूयाः शृणु चेदं वचो मम ९ ॥ यदि त्वामापगेयो वै न नयेद्ग
जसाह्वयं ॥ शाल्वस्त्वां शिरसा भीरु गृह्णीयाद्राम चोदितः तेन ते वे निर्जिता भद्रे यस्मान्नीतासि भाविनि ॥ संशयः शाल्वराजस्य तेन त्वयि सुमध्यमे
२१ ॥ भीष्मः सुरुषमानी च जितकाशी तथैव च ॥ यस्मात्प्रतिक्रिया युक्ता भीष्मे कारयितुं तव ॥ अंबोवाच ममाप्येष सदा ब्रह्मन्‌ हृदि कामो विवर्द्ध
ते ॥ घातयेयं यदि रणे भीष्ममित्येव नित्यदा ॥ भीष्मं वा शाल्वराजं वा यं वा दोषेण गच्छति ॥ प्रशाधि तं महाबाहो यत्कृतेऽहं सुदुःखिता २४
भी॰ उ॰ ॥ एवं कथयतामेव तेषां स दिवसो गतः ॥ रात्रिश्च भरतश्रेष्ठ सुखशीतोष्णमारुता ॥ २५ ततो रामः प्रादुरासीत्‌ प्रज्वलन्निव तेजसा
शिष्यैः परिवृतो राजन्‌ जटाचीरधरो मुनिः ॥ २६ ॥ धनुष्पाणिरदीनात्मा सचराजा महातपाः ॥ विनमान्नरशार्दूल सो भ्ययात्सृंजयो नृपः
ततस्ते तापसाः सर्वे दृष्ट्वा राजा महातपाः ॥ तस्थुः प्रांजलयो राजन्‌ सा च कन्या तपस्विनी ॥ २७ ॥

॥भा॰उ॰॥ आभातीं लडितृद्विवर्नं ।२१। परमं तवचिव क्षितिं यन्नवउन्नममेवः श्रवर्षं वक्त्र्यामित्यर्थः ।२३। शिरसोग्रे श्रेष्ठो शिरः प्रधाने सेनाग्रे ॥
॥२८६॥

पूजयामासधर्मात्मा मधुपर्केण भार्गवं अर्चितश्च यथायोगं निषसाद स हेतुवेत्तो ।१९। ततः पूर्वव्यतीतानि कथयंतौ समंततौ ॥ संजयः स च राजर्षिः
सभाभातां महाद्युती ।२०। ततः कथांते राजर्षिः भृगुश्रेष्ठं महाबलो उवाच मधुरं कालेन एवं वचनमब्रवीत् ।२१। रामेयं मम भद्रो हि सीता काशिराजसुता प्र
भो ॥ अस्याः शृणु यथातत्त्वं कार्यं कार्यं कार्यविशारद ।२२। परमक्लेशतां चेति तं रामः प्रत्यभाषत ॥ ततस्ताभ्यागमं द्वामं ज्वलंतमिव पावकं ॥२३
ततोभिवाद्य चरणौ रामस्य शिरसा विभो । स्पृष्टू पद्मपलाशाभ्यां पाणिभ्यां मंग्रतः स्थिता ॥२४॥ रुरोद सा शोकवती बाष्पव्याकुललोचना
प्रपेदे शरणं चैव शरण्यं भृगुनंदनं ।२५। राम उवाच ॥ यथा त्वं संजयस्यास्य तथा मम नृपात्मजे । ब्रूहि यत्ते मनोदुःखं करिष्ये वचनं तव ।२६॥ अथोवो
वाच । भगवन्शरणं त्वाद्य प्रपन्नास्मि महाव्रतम् । शोकपंकार्णवात् घोरादुत्तारय च मां विभो ।२७। भीष्म उ॰ । तस्यास्तु तद्वचः श्रुत्वा नृपं चव कुत्सापिन वंमु
निः । सौकुमार्यं परं चैव रामश्चिंतापरो भवत् ।२८। किमियं वक्ष्यतीत्येवं विमृशन् भृगुनंदनः । इति दध्यौ चिरं रामः कृपयाभिपरिप्लुतः ।२९
कथ्यतामिति सा भूयो रामेणोक्ता सुविस्मिता । सर्वमेव यथातत्त्वं कथयामास भार्गवे ।३०। तच्छ्रुत्वा जामदग्न्यस्तु राजपुत्र्या वचस्तदा उवाच तां व ॥राम॥
रारोहां विनिश्चित्यार्थविनिश्चयं ।३१। राम उ॰ प्रेषयिष्यामि भीष्माय मन्नमातंगगामिनि करिष्यति वचो धर्म्यं श्रुत्वा मे स नराधिपः ॥३२ ॥२८६॥

१९०८ आर्य समाज ARYA SAMAJ

लुब्धो यत्तो मां त्वं नवान् नीचो यत्तो मदं स्त्रीकारं स्वयं न कृतवान् अकामस्य कन्याहरणं दोष इति भावः ॥३०॥ कृपमाणाया बलादाहरणे न हिंस्यमा

न चेत्करिष्यति वचो मयोक्तं जाह्नवीसुतः धक्ष्याम्येनं रणे भद्रे सामात्यं पश्य स्वतेजसा ॥३३॥ अथवा ते मतिस्तत्र राजपुत्रि निवर्तते । यावत्कालं पतिं
वीर्ययोजयः म्पत्र कर्मणि ॥३४॥ अंबोवाच ॥ विसर्जिताहं भीष्मेण श्रुत्वैव भृगुनंदन ॥ शाल्वराजगतं भावं मम पूर्वमभीप्सितं ॥३५॥ शाल्वराजमुपे
त्याहमब्रुवं दुर्वचं वचः न च मां प्रत्यगृह्णात्स चारित्र्यपरिशंकितः ॥३६॥ एतत्सर्वं विनिश्चित्य स्वबुद्ध्या भृगुनंदन । यदत्रौपयिकं कार्यं तच्चिंत
यितुमर्हसि ॥३७॥ मम तु व्यसनस्यास्य भीष्मो मूलं महाव्रत । येनाहं वशमानीता समुत्क्षिप्य बलात्तदा ॥३८॥ भीष्मं जहि महाबाहो यथा वृत्रं
पुरंदरः ॥ प्राप्ताहं भृगुशार्दूल चरास्य प्रियमुत्तमं ॥३९॥ स हि लुब्धश्च मानी च जितकाशी च भार्गव । तस्मात्प्रतिक्रिया युक्ता कर्तुं तस्मै त्वयान
घ ॥४०॥ एष मे क्रियमाणाया भारतेन तदा विभो ॥ अभवद्धृदि संकल्पो घातयेयं महाव्रतं ॥४१॥ तस्मात्कामं ममाद्येदं राम संपादयानघ । ज
हि भीष्मं महाबाहो यथा वृत्रं पुरंदरः ॥४२॥ इति उद्योगपर्वणि अंबोपाख्याने ॥ भीष्म उ ॥ एवमुक्तस्तदा रामो जहि भीष्ममिति प्रभो ॥ उवाच
रुदंतीं कन्यां चोदयंतीं पुनः पुनः १ काश्ये कामं न गृह्णामि न शस्त्रं वै वरवर्णिनि ॥ ऋते ब्रह्मविदां हेतोः किमन्यत्करवाणि ते ॥ २

नायाः कृ हिंसायां स्वादिः ॥४२॥ अध्यायः ८

॥भा॰उ॰ ऋषिः अकृतव्रणः पाठांतरेतु स्पष्टमेव संकीर्त्यते ८ ९ । २० ॥ २२ ॥ २४ ॥ २६ ॥
॥२८१॥

वाचा भीष्मश्च श्रुत्वा त्वं श्च समरात्त्रिवशानुगो भविष्यतो नवद्यांगि तत्करिष्यामि मा शुचः ३ न तु शस्त्रं ग्रहीष्यामि कथंचिदपि भाविनि ऋते
नियोगाद्विप्राणामेष मे समयः कृतः ४ अंबोवाच । यमद् दुःखं भगवता तत्पनेयं यतस्ततः तत्तु भीष्मप्रसूतं मे जहीश्वरनदीसुतं । ५ राम उ॰
काशिकन्ये पुनर्ब्रूहि भीष्मस्ते चरणावुभौ शिरसा वंदनार्हो पि ग्रहीष्यति गिरा मम । अंबोवाच । जहि भीष्मं रणे राम मम चेत् प्रियमिच्छसि प्र
तिश्रुतं च यदि तत् सत्यं कर्तुमिहार्हसि ७ भीष्म उ॰ । तयोः संवदतो रेवं राजन् रामांबयोस्तदा । अकृतव्रणो जामदग्न्यमिदं वचनमब्रवीत् । ८
शरणागतां महाबाहो कन्यां न त्यक्तुमर्हसि जहि भीष्मं रणे राम गर्जंतमसुरं यथा । ९ यदि भीष्मः समाहूतो रणे राम त्वया मृधे । निर्जितोस्मी
ति वा ब्रूयात्तत्कुर्याद्वा वचनं तव । १० कृतमस्या भवेत् कार्यं कन्याया भृगुनंदन वाक्यं सत्यं च ते वीर भविष्यति कृतं विभो ११ इयं चापि प्रतिज्ञा
ते तत्र राम महाहवे ॥ जित्वा विश्वक्षत्रियान् सर्वान् ब्राह्मणेषु प्रतिश्रुतं ॥ १२ ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैव रणे यदि ब्रह्मद्विड् भविता तं वै नि ॥राम॥
ध्यामीति भार्गव । १३ शरणं हि प्रपन्नानां भीतानां जीवितार्थिनां न शक्ष्यामि परित्यागं कर्तुं जीवन् कथंचन । १४ ॥ यश्च क्षत्रं रणे कृत्स्नं विजेष्य ॥२८१॥
ति समागतं दीप्तात्मानमहं तं च हनिष्यामीति भार्गव । एवं स विजयी राम भीष्मः कुरुकुलोद्वहः तेन युध्यस्व संग्रामे समेत्य भृगुनंदन ॥ १६

नाः ॥ रामउवाच ॥ स्मराम्यहं पूर्वकृतां प्रतिज्ञामृषिसत्तम ॥ तथैव च करिष्यामि यथा साम्नैव लप्स्यसे ॥ २७ ॥ कार्यमेतन्महद्ब्रह्मन्कन्यायाय मन
नोगतं गमिष्यामि स्वयं तत्र कन्यामादाय यत्र सः ॥ २८ ॥ यदि भीष्मो रणश्लाघी न करिष्यति मे वचः ॥ हनिष्यामि समुद्रिक्तमिति मे निश्चि
ता मतिः ॥ न हि बाणा मयोत्सृष्टाः सज्जन्तीह शरीरिणां ॥ कायेषु विदितं तुभ्यं पुरा क्षत्रियसंगरे ॥ २९ ॥ एवमुक्त्वा ततो रामः सह तैर्ब्रह्मवादिभिः
प्रयाणाय मतिं कृत्वा समुत्तस्थौ महातपाः ॥ ३० ॥ ततस्ते तामुषित्वा तु रजनीं तत्र तापसाः ॥ हुताग्नयो जप्तजप्याः प्रतस्थुर्मज्जिघांसया ॥ ३१ ॥
अभ्यगच्छत्ततो रामः सह तैर्ब्राह्मणर्षभैः ॥ कुरुक्षेत्रं महाराज कन्यया सह भारत ॥ ३२ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि अंबोपाख्याने० ॥
भीष्मउ० ॥ ततस्तृतीये दिवसे संदिदेश व्यवस्थितः ॥ कुरुक्षेत्रं महाराज प्राप्तोऽस्मीति महाव्रतः ॥ १ ॥ तमागतमहं श्रुत्वा विषयान्ते महाबलं
अभ्यागच्छं जवेनाशु प्रीत्या तेजोनिधिं प्रभुं ॥ २ ॥ गां पुरस्कृत्य राजेन्द्र ब्राह्मणैः परिवारितः ॥ ऋत्विग्भिर्देवकल्पैश्च तथैव च पुरोहितैः ॥ ३ ॥ स
मामभिगतं दृष्ट्वा जामदग्न्यः प्रतापवान् ॥ प्रतिजग्राह तां पूजां वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ४ ॥ भीष्म कां बुद्धिमास्थाय काशिराजसुता तदा ॥ अका
मेयं त्वयानीता पुनश्चैव विसर्जिता ॥ ५ ॥ विभ्रंशिता त्वया हीयं धर्मादास्ते यशस्विनी ॥ परामृष्टां त्वया हीमां को हि गन्तुमिहार्हसि ॥ ६ ॥ प्रत्याख्
याता हि शाल्वेन त्वयानीतेति भारत ॥ तस्मादिमां मन्नियोगात्प्रतिगृह्णीष्व भारत ॥ ७ ॥ स्वधर्मं पुरुषव्याघ्र राजपुत्री लभत्वियं ॥ न युक्त
मवमानोऽयं राज्ञां कर्तुं त्वयानघ ॥

॥भा॰उ॰॥ ततस्तंवै विमनसं समुद्वीक्ष्याहमब्रुवं। नाहं पुनरिमां दग्धां भ्रातेव ब्रह्मन्कथंचन। ६ शाल्वस्याहमिति प्राह पुनरेमामिह भार्गव। मया चैवा

॥२८८॥ र्गव मया चैवाभ्यनुज्ञाता गतेयं नगरं प्रति। ११ न भयान्न घृणाक्रोशान्नार्थलोभान्न काम्यया। क्षत्रधर्ममहं जह्यामिति मे व्रतमाहितं १२

अथ मामब्रवीद्रामः क्रोधपर्याकुलेक्षणः। न करिष्यसि चेदेतद्वाक्यं मे कुरुपुंगव। १३ हनिष्यामि सहामात्यं त्वामद्येति पुनः पुनः। संरंभा

दब्रवीद्रामः क्रोधपर्याकुलेक्षणः। १४ तमहं गीर्भिरिष्टाभिः पुनः पुनररिंदम। अयाचं भृगुशार्दूलं न चैवाशाम्यत॥ १५ तमहं प्रणम्य मूर्ध्ना वै भूयो ब्रा

ह्मणसत्तमं॥ अब्रुवं कारणं किं तद्यत्त्वं योद्धुं मयेच्छसि। १६ इष्वस्त्रं मम बालस्य भवतैव चतुर्विधं। उपदिष्टं महाबाहो शिष्योऽस्मि तव भार्गव

१७ ततो मामब्रवीद्रामः कोपपर्याकुलेक्षणः। जानीषे मां गुरुं भीष्म गृह्णासीमां न चैव हि। १८ सुतां काश्यस्य कौरव्य मत्प्रियार्थं महीपते। नहि

ते विद्यते शांतिरन्यथा कुरुनंदन। १९ गृहाणेमां महाबाहो रक्षस्व कुलमात्मनः। त्वया विभ्रंशिता चेयं भर्तारं नाधिगच्छति। २० तथा ब्रुवंतं

तमहं राममपरपुरंजयं। नैतदेवं पुनर्भावि ब्रह्मर्षे किं श्रमेण वै॥ इत्येवं वचनं राजन्नब्रुवं क्रोधमूर्छितः। २२ गुरुत्वं त्वयि संप्रेक्ष्य जामदग्न्य

पुरातनं प्रसादये त्वां भगवंस्त्यक्तैषा पुरा मया॥ २३ को जातु परभार्यां हि नारीं व्यालीमिव स्थितां। वासयेत गृहे जानन्स्त्रीणां दोषा ॥राम॥

न्महात्ययान्। २४ न भयाद्वासवस्यापि धर्मं जह्यां महाव्रत। प्रसीद सम भं द्वा ते कार्यं तत्कुरु माचिरं॥ २५॥ अयं चापि विशुद्धात्मन्पुराणे ॥२८८॥

श्रूयते विभो॥ मरुत्तेन महाबुद्धे गीतः श्लोको महात्मना॥ २६

अवलिप्तस्येत्यस्य ।२५। यः पुमान्यस्मिन्नर्थे यथा प्रीत्या द्वेषेण वा वर्तते स नरस्तस्मिन्नर्थे तथैव प्रीतिं द्वेषं वा प्रवर्तयेत ॥२९॥ अर्थे गुरुवाक्याद्वा
रकरणे धर्मोपि प्रीत्यर्थे स्त्रीकृते ब्रह्मचर्यविषये द्वेषकालवित् देशकालानुसारेण समर्थो विवेककुशलः तेन धर्मलोपेन गुरुवाक्यानप्रमा

गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः ॥ उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥२५॥ स त्वं गुरुरिति प्रेम्णा मया सम्मानितो भृशं गुरुवृत्तं न जानी
षे तस्माद्योत्स्यामि वै त्वया ।२७। गुरुं न हन्यात्समरे ब्राह्मणं च विशेषतः ॥ विशेषतस्तपोवृद्धमेवं ज्ञातं मया तव ॥२६॥ उद्यतेषुमथो दृष्ट्वा ब्रा
ह्मणं क्षत्रबंधुवत् ॥ यो हन्यात्समरे क्रुद्धो युध्यंतमपलायिनं ॥२८॥ ब्रह्महत्या न तस्य स्यादिति धर्मेषु निश्चयः ॥ क्षत्रियाणां स्थितो धर्मे क्ष
त्रियोस्मि परंतप ।२७। यो यथा वर्तते यस्मिन्तथा तस्मिन्प्रवर्तयन् ॥ नाधर्मं समवाप्नोति न चाश्रेयश्च विंदति ॥२९॥ अर्थे वा यदि वा धर्मे सम
र्थो देशकालवित् ॥ अर्थसंशयमापन्नः श्रेयो निश्चयमेति सः ॥३०॥ यस्मात्संशये प्यर्थे यथान्यायं प्रवर्तसे ॥ तस्माद्योत्स्यनि सहितस्त्वया

राम महाहवे ॥२८॥
एतार्थोश्रेयानुतनेत्सर्थे संशयवानुतगुरुवाक्यविधोधेनापि यात्स्यमानो धर्मः श्रेयानुनन्नेति धर्मे संशयवान् ॥ एतयोर्म
ध्येर्थसंशयमापन्नोर्थमननुतिष्ठन्श्रेयान् परिशेषाद्धर्मे तु निःसंशयो धर्मं वानुतिष्ठन्श्रेयानित्यर्थः ॥३१॥ अयथान्यायमिति छे
दः न्यायातिक्रमेणासंप्रवर्तसे प्रवर्तयसे ॥३२॥

बाहुवीर्यं वारणप्रक्षेपादौ परं क्रमं अस्त्रप्रक्षेपादौ एवं स्थिते त्वयि ॥३२॥ अपि यत्रेति पित्स्न न वगुरुमर्ग्गोष्पा शोचप्राप्नोसत्यान्त त्रैवतीर्थे शौचं

पश्य मे बाहुवीर्यं च विक्रमं चातिमानुषं एवं गतेपि तु मया पापं कृच्छ्रं च भृगुनंदन ॥३३॥ ततः कारिष्ये कुरुक्षेत्रे योत्स्य विप्रत्वया सह द्वंद्वे राम पये
ष्टं तु सज्जो भव महाद्युते ॥३४॥ तत्र त्वं निहतो राम मया शरशताचितः लप्स्यसे निर्जितान् लोकान् शस्त्रपूतो महारणे ॥३५॥ स गच्छ विनिवर्तस्व
सकुरुक्षेत्रं रणप्रिय ॥ तत्रैष्यामि महाबाहो युद्धाय त्वां तपोधन ॥३६॥ अपि यत्र त्वया राम कृतं शौचं पितुः पुरा तत्राहमपि हत्वा त्वां शौचं
कर्तास्मि भार्गव ॥३७॥ तत्र गच्छाशु दुर्धर्ष राम त्वं त्वरितो युद्धदुर्मदः व्यपनेष्यामि ते दर्पं पौराणं ब्राह्मणब्रुवं ॥३८॥ यच्चापि कत्थसे राम बहुशः परि
षत्सु वै निर्जिताः क्षत्रिया लोके मयैकेनेति तच्छृणु ॥३९॥ न तदा जायते भीष्मः क्षत्रियो वापि मद्विधः पश्चाज्जातानि तेजांसि तृणेषु
ज्वलितं त्वया ॥४०॥ यस्ते युद्धमयं दर्पं कामं च व्यपनाशयेत् सोहं जातो महाबाहो भीष्मः परपुरंजयः ॥४१॥ व्यपनेष्यामि ते दर्पं युद्धे राम
न संशयः ॥४२॥ भीष्म उवाच ॥ ततो मामब्रवीद्रामः प्रहसन्निव भारत दिष्ट्या भीष्म मया सार्द्धं योद्धुमिच्छसि संगरे ॥४३॥ अयं गच्छामि
कौरव्य कुरुक्षेत्रं यथा त्वया ॥ भाषितं तत्करिष्यामि तत्रागच्छ परंतप ॥४४॥ तत्र त्वां निहतं तात मया शरशताचितं जाह्नवी पश्यतां भी
ष्म गृध्रकंकबलाशनं ॥४५॥

सचेलस्नानादिनाद्य मेद्रिश्रार्दूलस्यैकारपिष्यामि तर्पणं रुधिरांजलिदानमित्यर्वाचीनः ॥४६॥ पौराणां पुराकृतं ॥४७॥ बलाकाकाः

सूपस्करं रुक्मांगं स्वधिष्ठानं सवरूथं वैयाघ्रं व्याघ्रचर्मततं देवपरिवाराणां आछादनं यस्य तं ॥ ४९ ॥

हृष्टमणींत्वामभिप्रेक्ष्यासिद्धचारणसेविता । मया विनिहतं देवी स्वयं तामेत्य पार्थिव ४५ अनदहो महाभागा भगीरथसुतानघ ॥ मालामजन
पन्नमदं युद्धकामुकमातुरं ॥ ४६ ॥ एहि गच्छ मया भीष्म युद्धकामुक दुर्मद । गृहाण सर्वकौरव्य रण्याद्विभरतर्षभ । इति ब्रुवाणं तं मद्वं रामं परपुरंज
यं । प्रणम्य शिरसा राममेवमस्त्वित्यथाब्रुवं ४७ एवमुक्त्वाययौ रामः कुरुक्षेत्रं युयुत्सया । प्रविश्य नगरं चाहं सत्यवत्यै न्यवेदयं ॥ ४८ ॥ ततः
कृतः स्वस्त्ययनो मात्राहं प्रतिनंदितः । द्विजातीन्वाच्य पुण्याहं स्वस्ति चैव महामते ॥ ५० ॥ रथमास्थाय रुचिरं राजतं पाण्डुरैर्हयैः सूपस्कृ
रं स्वधिष्ठानं वैयाघ्रपरिवारणं ॥ ५१ ॥ उपपन्नं महाशस्त्रैः सर्वोपकरणान्वितं ॥ तत्कुलीनेन सूतेन हयशास्त्रविदा नृप ॥ ५२ ॥ सज्जीभूते
नाधिष्ठेन बहुशो दृष्टकर्मणा दंशितः पांडुरेणाहं कवचेन वपुष्मता ॥ ५३ ॥ पांडुरं कार्मुकं गृह्य प्रायां भरतसत्तम ॥ पांडुरेणातपत्रेण ध्रिय
माणेन मूर्धनि ॥ ५४ ॥ चामरैः पांडुरैश्चापि वीज्यमानो नराधिप शुक्लवासाः सितोष्णीषः सर्वशुक्लविभूषणः ॥ स्तूयमानो जयाशीभि
र्निष्क्रम्य गजसाह्वयात् कुरुक्षेत्रं रणक्षेत्रमुपायां भरतर्षभ ॥ ५६ ॥ ते हयाश्चोदितास्तेन सूतेन परमाहवे अवहन्मां भृशं राजन्मनोमा
रुतरंहसः ५७ गत्वाहं चा कुरुक्षेत्रं स च रामः प्रतापवान् युद्धाय सहसा राजन्संप्रक्रांतौ परस्परं ५८ ततः संदर्शने तिष्ठन् रामस्याति तप
स्विनः प्रगृह्य शंखप्रवरं ततः प्राधमं सुत्तमं ॥ ५९ ॥

॥भा॰उ॰ ॥ ६१७३ ॥ अध्याय ॥ स्मयन्निवदृष्ट्वान्निव ॥१॥
॥२९०॥

ततस्तत्र द्विजा राजंस्तापसाश्च वनौकसः ॥ अपश्यंत रणं दिव्यं देवाः सर्षिगणास्तदा । ६१ ततो दिव्यविमानानि प्रादुरासन्नृसमं ततः वादित्राणि
च दिव्यानि निसधहृदानि चैव ह ६२ ॥ ततस्ते तापसाः सर्वे भार्गवस्यानुया[illegible]यिनः प्रेक्षकाः समयध्यंत परिवार्य रणाजिरे । ६३ ततो मामब्रवीद्देवी स
र्वभूतहितैषिणी ॥ माता स्वरूपिणी राजन् किमिदं ते चिकीर्षितं ॥ ६४ ॥ गत्वाहं जामदग्न्यं तं प्रसादयिष्ये कुरूद्वह भीष्मेणासह मा योत्सीः न प्रिय
णोति पुनः पुनः ॥ ६५ मा मैवं पुत्र निर्बंधं कुरु विप्रेण पार्थिव । जामदग्न्येन समरे योद्धुमित्येव भर्त्सयन् । ६६ ॥ किं न वै क्षत्रियं हरोणो हरतुल्यपराक्र
मः विदितः पुत्र रामस्ते कथं वैयोद्धुमिच्छसि । ६७ ॥ ततोऽहमब्रुवं देवीमभिवाद्य कृतांजलिः सर्वं तद्भरतश्रेष्ठ यथावृत्तं स्वयंवरे । ६८ ॥ यथा च रामो
राजेंद्र मया पूर्वं प्रचोदितः काशिराजसुतायाश्च यथा कर्म पुरातनं । ६९ ॥ ततः सा राममभ्येत्य जननी से महानदी ॥ मदर्थं तमृषिं देवी क्षमया
मास भार्गवं । ६९ ॥ भीष्मेण सह सायोत्सीः शिष्येणेति वचोऽब्रवीत् । स च तामाह याचंतीं भीष्ममेव निवर्तय । ७० नहि मे कुरुते कामं मित्यहं ॥रामा॥
तमुपागमं ॥ ७१ ॥ वैशं ॥ ततो गंगा सुतस्नेहात् भीष्मं पुनरुवाच तं ॥ नैवस्याश्चाक्रोद्वाक्यं क्रोधपर्याकुलेक्षणः ॥ ७२ अथाप प्रपश्यत धर्मात्मा भृ ॥२९०॥
गुश्रेष्ठो महातपाः ॥ आद्रवाम स च पुनर्युद्धाय द्विजसत्तम ॥ ७३ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि ॥ भीष्मउ ॥ तमहं स्मयन्निव रणे प्रत्यभा
षं व्यवस्थितं । भूमिष्ठो नोत्सहे योद्धुं भवंतं रथमास्थितः ॥ १ ॥

वेदमातरोगायत्रीसावित्रीसरस्वत्यः ४ सव्यतिक्रमइत्तिपाठेलंघितक्रम ॥ अद्भुतोपमंदर्शनेनपस्यतस्मिन् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ९ ॥ १२ ॥ १५ ॥

आरोहस्यंदनंवरकवचंचमहाभुज। वधानसमरेरामयदियोद्धुमयेछसि २ ततोरामस्त्ववीद्रामः स्वर्द्धमानोरणाजिरे ध्योसमेदिनीभीष्म
बाहावेदाः सदश्वावित्त ॥ अश्वास्तत्र्वमातरिश्वावेकवचंवेदमातरः। सुसंवीतोरणेताभिर्योत्स्येहंकुरुनंदन ४ एवंब्रुवाणोगांधारेरामोमांस
स्यविक्रमः शरव्रातेनमहतासर्वतः ॥ पर्यवारयत ५ ततोपश्यंजामदग्न्यंरथेदिव्येव्यवस्थितं सर्वायुधधरश्रीमत्यद्भुतोपमदर्शन ॥ ६ ॥ मनसा
विहितंपुरंपविस्तीर्णंमगरोपमे ॥ दिव्याश्वयुधिसंनद्धंकांचनेनाभिभूषितं। ७। कवचेनमहाबाहोसोमार्केकृतलक्षणो ॥ धनुर्धरोवद्धतू
णोवद्धगोधांगुलित्रवान् ॥ ८ ॥ सारथ्यंकृतवांस्तत्र युयुत्सोरकृतव्रणः सखावेदविदत्यंतंदयितोभार्गवस्यह ॥ ९ ॥ आह्वयानःसमांयुद्धे
मनोहर्षयतीवमे। पुनःपुनरभिक्रोशन्नभियाहीतिभार्गवः १० तमादित्यमिवोद्यंतमनाधृष्यंमहाबलं ॥ क्षत्रियांतकरंराममेकमे
कःसमासदं ११ ततोहंवाणपातेषुत्रिषुहयान्निगृह्यह। अवतीर्यधनुर्न्यस्यपदातिऋषिसत्तमं। अभ्यगछंतदारामंमर्चिष्यन्द्वि
जसत्तमं। अभिवाद्यचैनंविधिवद्ब्रुवंवाक्यमुत्तमं १३ योत्स्येत्वयारणेरामसदृशेनोत्तरेणवा। गुरुणाधर्मशीलेनजयमाशास्वमे
विभो १४ ॥ राम उवाच। एवमेतत्कुरुश्रेष्ठकर्तव्यंभूतिमिछता। धर्मोह्येषमहाबाहोविशिष्टे। सहयुध्यता ॥ १५ ॥

॥भा॰उ॰
॥२६९॥

ननु ते जयमाशंसन्ति द्दृत्सुन्ति। भूतिमिच्छता त्वया प्रागेवमदभिवंद्य सजयपहेतोऽच्छातत्वादितिभावः॥ तच्च एवमेतत्कुरुश्रेष्ठ कर्तव्यं भूतिमिच्छ

श्रेयोऽर्थं त्वां न चेदेवमागच्छेथा विशांपते॥ युध्यस्व त्वं रणे यत्तो धैर्यमालंब्य कौरव॥१६॥ न तु ते जयमाशास्ये त्वां विजित्य हि मां स्थितः गच्छ युध्य
स्व धर्मेण प्रीतोऽस्म्याचरणेन ते॥१७॥ ततोऽहं तं नमस्कृत्य रथमारुह्य सत्वरः। प्राध्मापयं रणे शंखं पुनर्हेमपरिष्कृतं॥१८॥ ततो युद्धं समभव
न्मम तस्य च भारत॥ दिवसान्सुबहून्राजन्परस्परजिगीषया।१९। स मे तस्मिन्रणे पूर्वं प्राहरत्कंकपत्रिभिः। षष्ट्या शतैश्च नवभिः शरा
णामग्निवर्चसां।२०। चत्वारस्तेन मे वाहाः सूतश्चैव विशांपते॥ प्रतिरुद्धास्तथैवाहं समरे दंशितः स्थितः।२१। नमस्कृत्य च देवेभ्यो ब्राह्मणे
भ्यो विशेषतः॥ तमहं स्मयन्निव रणे प्रत्यभाषं व्यवस्थितं। आचार्यता मानिता मे निर्मर्यादे ह्यपि त्वयि भूयस्तु शृणु मे ब्रह्मन्संकटे
धर्मसंग्रहे। ये ते वेदाः शरीरस्था ब्राह्मण्यं यच्च ते महत्। तपश्च सुमहत्तप्तं न तेभ्यः प्रहराम्यहं।२४।प्रहरे क्षत्रधर्मस्य यं त्वं राम समाहि
तः। ब्राह्मणः क्षत्रियत्वं हि याति शस्त्रसमुद्यमात्॥२५॥ पश्य मे धनुषो वीर्यं पश्य बाह्वोर्बलं च मे। एष ते कार्मुकं वीर छिनद्मि निशितेषुभि॥ ॥उ॰भा॥
२६॥ तस्याहं निशितं भल्लं चिक्षेप भरतर्षभ॥ तेनास्य धनुषः कोटिश्छिन्ना भूमावपातयत्॥२७॥ ॥२६९॥

तादृशेनेन सूचितं।२१।मे मया मानिता।२३।

चिक्षेपेति परस्मैपदं आर्षं प्रयोगः देलयाकृतत्वसूचनार्थं॥२७॥ श्रीरामः

तथैवचपृषत्कानांशतानिनतपर्वणां॥ प्राहिणोत्सजामदग्न्यःप्रति॥४४॥ कायेविषक्तास्तुतदावायुनाभिसमीरिताः॥ चेरुःक्षरंतो
रुधिरंनागाइवचनेशरा॥४५॥ क्षतजोक्षितसर्वांगःक्षरन्‌हिरुधिरंव्रते॥ बभौरामस्तदाराजन्मेरुर्धातूनिवोत्सृजन्॥४६॥ हेमंतांतेशोकइ
वरक्तस्तवकमंडितः॥ बभौरामस्तदाराजन्पुष्पकिंशुकसन्निभः॥४७॥ ततोन्यद्धनुरादायरामः॥ क्रोधसमन्वितः हेमपुंखान्सुनिशिता
न्शरांस्तानेववर्षसः॥४८॥ तेसमासाद्यमांरौद्राबहुधामर्मभेदिनः अकंपयन्महावेगाःसर्पानलविषोपमाः॥४९॥ तमहंसमवष्टभ्यपुनरात्मा
नमाहवे॥ शतसंख्यैःशरैःक्रुद्धस्तदारामवाकिरं॥५०॥ सतैरग्न्यर्कसंकाशैःशरैराशीविषोपमैः॥ शितैरभ्यर्दितोरामोमंदचेताइवाभव
त्॥५१॥ ततोहंकृपयाविष्टोविष्टभ्यात्मानमात्मना॥ धिग्धिगित्यब्रुवंयुद्धंक्षत्रधर्मंचभारत ५२ असकृच्चाब्रुवंराजन्शोकवेगपरिप्लु
तः अहोबत॥ कृतंपापंमयेदंक्षत्रकर्मणा ५३ गुरुर्द्विजातिर्धर्मात्मायदेवंपीडितःशरैः॥ ततोनप्राहरंभूयोजामदग्न्यायभारत॥५४॥ अ
थावताप्यपृथिवींपूषादिवससंक्षये॥ जगामास्तंसहस्रांशुस्ततोयुद्धमुपारमत्॥५५ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणि० भीष्मउवा
च॥ आत्मनस्तुततः॥ सूतहयानांचविशांपते॥ ममचापनयामासशल्यान्कुशलसंमतः॥ स्नातोयमुक्तस्तुरगैर्लब्धतोयैरविह्वलैः
प्रभातेचोदितेसूर्येततोयुद्धमवर्तत॥२॥ दृष्ट्वामांतूर्णमायांतंदंशितंस्पंदनेस्थितं॥ अकरोद्रथमत्यर्थंरामःसज्जंप्रतापवान्॥३॥ ततोहं
राममायांतंदृष्ट्वासमरकांक्षिणं॥ धनुःश्रेष्ठंसमुत्सृज्यसहसावतरंरथात्॥४॥

॥भा॰उ॰ ननु ते जयमाशास्ति हितेच्छुर्नित्यं। भूतिमिच्छता त्वया प्रागेवमद्भिर्वृत्तस्य जयं दत्तो ऽस्त्वत्त्वादिति भाव॥ तद्व एवमेतत् कुरुश्रेष्ठ कर्तव्यं भूतिमिच्छ
॥२९६१॥

प्राप्य पर्यन्तं वानचेदेवमागच्छेथा विशांपते॥ युध्यस्व चरणेय त्तो धैर्यमालंव्य कौरव॥ २४॥ ननु ते जयमाशास्ये त्वां किंतु मिहं स्थितः। गच्छ युध्य
स्व धर्मेण प्रीतोस्म्याचरणेनते॥ २५॥ ततोऽहं त्वं तं नमस्कृत्य रथमारुह्य सत्वरः। आध्याय पर्यायेषु विपुनर्हेमपरिष्कृतं॥ २५॥ ततो युद्धं समभव
न् ममतस्य च भारत॥ दिवसान् सुबहून् राजन् परस्परजिगीषया॥ २६॥ समेतास्मिन् रणे पूर्वं प्राहरं कं कपत्रिभिः॥ पंचाशतातैश्च नवाभि॥ ग्रा र
णामग्निवर्चसा॥ २०॥ चत्वारस्तेन मे वाहाः सूतश्चैव विशांपते॥ प्रतिरुद्धस्तथैवाहं समरे दंशितः स्थितः॥ २१॥ नमस्कृत्य च देवेभ्यो ब्राह्मणे
भ्यो विशेषतः॥ तमहं स्मयन्निव रणे प्रत्यभाषं व्यवस्थितं॥ आचार्यता मानिता मे निर्मर्यादि हि पितव्यि मूर्धाञ्च प्रणमे श्रेसान् संकटं
धर्मसंग्रहे॥ यत्ने वेदा॥ शारीरश्च ब्राह्मणं पंयत्र्वतेमहत्॥ तपश्च सुमहत्तप्तं न ते भ्यः प्रहराम्यहं॥ २४॥ प्रहरेः क्षत्रधर्मस्य यस्त्वंराम समाहि
तः॥ ब्राह्मणः क्षत्रियत्वं हि याति शस्त्रसमुद्यमान॥ २५॥ पश्य मे धनुषो वीर्यं पश्य बाह्वोर्बलं च मे॥ एषते कार्मुकं वीरच्छिनद्मि निशितेषुभि ॥ए॰म॥
२६॥ तस्याहं निशितं भल्लं चिक्षेप भरतर्षभ॥ तेनास्य धनुषः कोटिश्छिन्ना भूमावपात यत्॥ २७॥ ॥२९६१॥
ताद्दृस्यनेन सूचितं॥ २७॥ मेमयामानिमानता॥ २३॥
चिक्षिपेयेतिपरास्मैपदार्थे लिट्प्रयोगः दैलयाकृतत्वसूचनार्थः॥ २९॥ श्रीरामः

तथैव च पृषत्कानां शतानि नतपर्वणां ॥ प्राहिणवं कंकपत्राणां जामदग्न्यरथं प्रति ॥ २४ ॥ कायेविषक्तास्तु तदा वायुनाभिसमीरिताः ॥ चेरुः क्षरंतो
रुधिरं नागास्त्व चनेशराः ॥ २५ ॥ क्षतजोक्षितसर्वांगः क्षरन् हि रुधिरं ब्रणैः ॥ वभौ रामस्तदा राजन् मेरुर्धातुमिवोत्सृजन् ॥ २६ ॥ हेमंतांते शोककु
वरैः स्तवकमंडितः ॥ वभौ रामस्तदा राजन् फुल्लकिंशुकसन्निभः ॥ २७ ॥ ततोन्यद्धनुरादाय रामः क्रोधसमन्वितः ॥ हेमपुंखान् सुनिशिता
न् शरानेतेववर्ष सः ॥ २८ ॥ ते समासाद्य मां रौद्रा वहुधा मर्मभेदिनः ॥ अकंपयन्महावेगाः सर्पा इव विषोल्वणाः ॥ २९ ॥ तमहं समवष्टभ्य पुनरात्मा
नमाहवे ॥ शतसंख्यैः शरैः क्रुद्धस्तदा राममवाकिरं ॥ ३० ॥ स तैरग्न्यर्कसंकाशैः शरैराशीविषोपमैः ॥ शितैरव्याचितो रामो मंदवेग इवाभव
त् ॥ ३१ ॥ ततोहं कृपयाविष्टो विष्टभ्यात्मानमात्मना ॥ धिग्धिगित्यब्रुवं युद्धं क्षत्रधर्मं च भारत ॥ ३२ ॥ असकृच्चाब्रुवं राजन् शोकवेगपरिप्लु
तः अहो बत कृतं पापं मयेदं क्षत्रकर्मणा ॥ ३३ ॥ गुरुर्द्विजातिर्धर्मात्मा यदेवं पीडितः शरैः ॥ ततो न प्राहरं भूयो जामदग्न्याय भारत ॥ ३४ ॥ अ
थावताप्य पृथिवीं पूषा दिवससंक्षये ॥ जगामास्तं सहस्रांशुस्ततो युद्धमुपारमत् ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि ० भीष्म उवा
च ॥ आत्मनस्तु ततः सूतो हयानां च विशांपते ॥ मम चापनयामास शल्यान्कुशलसंमतः ॥ स्नातोपभुक्तैस्तुरगैर्लब्धतोयैरविह्वलैः
प्रभाते चोदिते सूर्ये ततो युद्धमवर्तत ॥ २ ॥ दृष्ट्वा मां तूर्णमायांतं दंशितं स्यंदने स्थितं ॥ अकरोद्रथमत्यर्थं रामः सज्जं प्रतापवान् ॥ ३ ॥ ततोहं
राममायांतं दृष्ट्वा समरकांक्षिणं ॥ धनुःश्रेष्ठं समुत्सृज्य सहसावतरं रथात् ॥ ४ ॥

॥भा॰उ॰ अभिवाद्य तथैवाहं ऋष्यमास्र सभारत। युयुत्सुर्जामदग्न्यस्य प्रमुखे वीतभीः स्थितः ॥६॥ ततो मां शरवर्षेण महता समवाकिरत् अहं च शरवर्षे
॥१९२॥ णावर्षं तं समवाकिरं ॥७॥ संक्रुद्धो जामदग्न्यस्तु पुनरेव पतत्रिणः। प्रेषयामास समरे दीप्तास्यानुरगानिव ॥८॥ ततो हं निशितैर्भल्लैः शतशोथ सह
स्रशः। अच्छिदं सहसा राजन्नंतरिक्षे पुनः पुनः ॥९॥ ततस्त्वस्त्राणि दिव्यानि जामदग्न्यः प्रतापवान्। मयि प्रयोजयामास तान्यहं प्रत्यषे
धयं ॥१०॥ अस्त्रैरेव महाबाहो चिकीर्षन्नधिकां क्रियां ततो दिवि महान्नादः प्रादुरासीत्समंततः ॥११॥ ततो हमस्त्रं वायव्यं जामदग्न्ये प्रयुक्तवा
न्। प्रत्याजघ्ने च तद्रामो गुह्यकास्त्रेण भारत ॥१२॥ ततो स्त्रमहमाग्नेयमनुमंत्र्य प्रयुक्तवान्। वारुणेनैव रामस्तद्वारयामास मे विभुः ॥१३॥ एव
मस्त्राणि दिव्यानि रामस्याहमवाकिरं। रामश्च मम तेजस्वी दिव्यास्त्रविदरिंदमः ॥१४॥ ततो मां कश्मलाविष्टं सूतस्तूर्णमुपाहरत्। ग्मायं तेम
त्नश्रेष्ठ रामबाणप्रपीडितं ॥१५॥ ततो मामपयातं वै भृशं विह्वलचेतसं। रामस्यानुचराः सर्वे दृष्ट्वा दृष्ट्वा विचुक्रुशुः ॥१६॥ अकृतव्रणप्रभृ
तयः काशिकन्या च भारत। ततस्तु लब्धसंज्ञो हं ज्ञात्वा सूतमथाब्रुवं ॥१७॥ याहि सूत यतो रामः सज्जो हं गतवेदनः ततो मामवहत्सूतो हयैः ॥राम॥
परमशोभिभिः ॥१८॥ नृत्यद्भिरिव कौरव्य मारुतप्रतिमैर्गतौ। ततो हं राममासाद्य बाणवर्षैश्च कौरव ॥१९॥ ॥ ॥ ॥१९२॥

अवासृजं तु संरब्धं भार्गवं तं जिगीषया। तानापतत एवाशु रामो बाणान् लेलिहानान्॥ बाणैरवाच्छिनत्तूर्णं मां च पत्रिभिराहवे। ततस्ते पति
ताः सर्वे मम बाणाः सुसंशिताः॥ रामबाणा द्विधा छिन्नाः शतशोथ सहस्रशः ततः पुनः शरं दीप्तं सुप्रभं कालसम्मितं। असृजं जामदग्न्यो
य रामायाहं जिघांसया॥ तेन त्वभिहतो गाढं बाणवेगवशंगतः॥ २३॥ मुमोह सहसा रामो भूमौ च निपपात ह ततो हाहाकृतं सर्वं रामे भूतलमा
श्रिते। २४। जगद्भारत संविग्नं यथार्कपतने भवत्॥ तत एनं सुसंविग्नाः सर्व एवाभिदुद्रुवुः॥ २५॥ तपोधनास्ते सहसा काश्यपा च भृगुनन्दनं पतितं
संपरिष्वज्य यत्नेनाश्वासयंस्तदा॥ २४॥ पाणिभिर्जलशीतैश्च जयाशीर्भिश्च कौरव। ततः॥ स विह्वलं वाक्यं राम उत्थाय चाब्रवीत्॥ २७॥ ति
ष्ठ भीष्म हतोसीति बाणं संधाय कार्मुके॥ समुक्तो न्यपतत्तूर्णं सव्ये पार्श्वे महाहवे येनाहं भृशसंविग्नो व्याघूर्णित इवाभवं॥ हत्वाहं
स्ततो राजन् शीघ्रास्त्रेण महाहवे॥ अवाकिरन्मां विप्रश्च घोरैर्बाणैस्तैर्लोकवाहिभिः ततोहमपि शी॥ घ्रास्त्रं समरे प्रतिवाणं॥ अवा
सृजं महाबाहो तत्तेनराधिविष्ठिता॥ शूना॥ रामस्य मम चैवाशु व्योमावृत्य समन्ततः॥ न स्मासत्न॥ प्रतपते शरजालसमावृतः॥ मातरिश्वा ततस्त
लासिन्मेघरुद्ध इवाभवत्॥ २१॥ ततो वायोः॥ अर्कांशपाच्च सूर्यस्य च मरीचिभिः॥ अभिघातात्तदास्त्राणां पावकः॥ समजायत॥ २२॥ ते
शराः॥ सुसमुत्थेन प्रदीप्ताश्चित्रभानुना॥ भूमौ सर्वे तदा राजन् भस्मभूताः॥ प्रपेदिरे ३३ तदा शतसहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि
च॥ अथ तान्यप्यखर्वाणि निर्वर्णानि च भारत॥ २४॥

॥भा॰उ॰ रामः शरगणं संक्रुद्धो मयि तूर्णमपातयत् । ततोऽहं तान् परिरक्षे शरैरेपी विषोपमैः ३५ स छिन्न भूमौ नृपते पातयेयं नगानिव । एवं तदभवद्युद्धं
॥२६३॥ तदा भारत सत्तम संध्याकाले व्यतीते तु व्यपायात्स च मे गुरुः ३६ इति उद्योगपर्वणि ॥ भीष्म उ॰ । समागम्य ततो रामेण पुनरप्यसुदारुणं । अ
न्येद्युस्तु मुलं युद्धमभवद्भरतर्षभ ४ ततो दिव्यास्त्रविच्छूरो दिव्यान्यस्त्राण्यनेकशः अयोजयत्स धर्मात्मा दिवसे दिवसे विभुः ५ तान्यहं तत्प्रती
घातैरस्त्रैराणि भारत । व्यधमं तुमुले युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा सुदुस्त्यजान् ३ अस्त्रैरस्त्रेषु बहुधा हतेष्वेव च भारत । अक्रुध्यत महातेजास्त्य
क्तप्राणः स संयुगे ४ ततः शक्तिं प्राहिणोद्घोररूपामस्त्रै रुद्धो जामदग्न्यो महात्मा कालोत्सृष्टां प्रज्वलन्तीं महोल्कां संदीप्ताग्रां तेजसावृ
त्य लोकं ५ ततोऽहं तामिषुभिर्दीप्यमानां समापतन्तीमन्तकालार्कदीप्तां । छित्त्वा त्रिधा पातयामास भूमौ ततो ववौ पवनः पुण्यगंधिः ६
तस्यां छिन्नायां क्रोधदीप्तोऽथ रामः प्रशक्तीर्घोराः प्राहिणोत् द्वादशान्याः । तासां रूपं भारत नैव शक्यं तेजस्वित्वाल्लाघवाच्चैव वक्तुं ७ किं
त्ववाहं विह्वलः संप्रदृश्य पदिग्भ्यः सर्वास्ता महोल्का इवाग्नेः । नानारूपास्तेजसोग्रेण दीप्ता यथादित्या द्वादश लोकसंक्षये ७ ततो जाल ॥राम॥
बाणमयं विप्रेक्ष्य संवर्जित्वाथ शरजालेन राजन् द्वादशेषून् प्राहिणवं रणेऽहं ततः शक्तीरथ धमं घोररूपा ६ ॥२६३॥

निहृंतताम्छिन्ना॥२४॥ हेहयेध्रप्रमाथीकान्नेवीयिस्यहंता॥२४॥२५॥इति अध्याय॥१॥३॥४॥

ततोराजनन्त्रासदंप्पे॥ महामाभक्ती घोरांव्याक्षिपद्दैमदंष्ट्रा॥न्तूपंतासांपप्रपतेसर्वेलोकाःसंत्रस्तावेदैमदंड्राविकोप्रा॥१९॥सुविचित्राः
कांचनपट्टनद्धायथ्यामहोल्काज्वलितास्तथाताःततोहप्ताव्रमेणावारयिवाखड्डेनाजोपातयित्वानेरंद्र२१॥वाप्रेपौरर्द्दिव्यैजोमदस्यस्वसं
ख्यैरदिव्यानश्वानस्यवर्षसस्तूतान॥निर्मुक्तानांपन्नगानांसन्तूपाःदृष्ट्वाप्राकोदैमचित्रानिहंता॥१४॥प्रादुश्चक्रेदिव्यमस्त्रंमहात्माक्रो
धाविष्टोहैहयेप्रप्रमाथी ततःश्रोरापःशलभानामिवोग्रा॥समापेतुर्विशिखानांप्रदीप्ता॥१४॥समाचिनोद्वापिभगैरूरहयानसत्तं
सारथिंश्चैवराजन॥१४॥पुनरथेषांवतथैवचक्रे तथैवाक्षःप्राहतोवभग्नः
सरथंवैवमहम्॥रथ॥प्रारैमेनिचितस्ततोभूत्तथाहया॥सारथिश्चैवराजन॥१४॥पुनरथेषांवतथैवचक्रेतथैवाक्षःप्राहतोवभग्न
ततस्तस्मिन्चाणवर्षेव्यतीतेपुनः॥शरौघेणप्रत्यकर्षगुरुतम॥१६॥सविक्षतोमार्गणेर्ब्राह्मणर्षिर्देहाद्धजसमुमुचेभूरिरक्तं॥ततोयुद्ध
ततस्तस्मिन्चाणवर्षेव्यतीतेपुनः॥शरौघेणप्रत्यकर्षगुरुंतम॥१६॥सविक्षतोमार्गणैर्ब्राह्मणर्षिर्देहाद्धजसंमुमुचेभूरिरक्तं॥ततोयुद्ध
यमेस्त्वापराह्णेभानावस्तंसंप्रयातेमहात्मन॥१५॥इत्युद्योगपर्वणि॥अंबोपाख्याने॥भीष्म३॥ततःप्रभातेराजेंद्रसूर्येविमलउद्गते मार्गं
वस्पमयासार्द्धंपुनःपुनयुद्धमवर्तत॥१॥तथोभ्रांतेरथेतिष्ठन्रामःप्रहरतांवरः॥ववर्षशरजालानिमयिमेघइवाचले॥२॥तेनसूतोममसुहृ
च्छरवर्षेणताडितः॥अपयातोरथोपस्थान्मनोममविषादयन॥३॥ततःसूतोममात्यर्थंकश्मलंप्रविवेशमहत॥जानुभ्यांधनुषस्तस्य

ये०मउहयमहावले: १

॥भा॰उ॰ द्विजान्ब्राह्मणान्नृपधराननुव्रतान्
॥२६४॥
ततः स तेजो जहत्प्राणान्नृणामबाणप्रपीडितः मुहूर्त्तान्नरेश्वरराजेंद्रमांचभीरणविभ्रतदा ॥५॥ ततः स तेजो हतो राजन्क्षिप्तपत्तन्स्वपेप्राणान् प्रमम्नमन
मोरामः प्राहिणोन्मन्युसंमितान् ॥६॥ ततः सूतव्यसनिनं विह्वृतं मांसभार्गवः शरेणाभ्याहनत्क्राटं विकृष्यबलवद्धनुः ॥७॥ समेभुजांतरेरा
तान्निपत्यसहधिरप्लानः मयैवसहराजेंद्रं जगामवसुधातलं ॥८॥ मत्वातुनिहतं रामस्ततो मां भरतर्षभमेघवद्विननादोच्चैर्जहृषेचपुनःपुनः ॥९॥
तथानुपतितेराजन्मयिरामो मुदायुतः सिंहनादं परेचक्रे सहतैरनुयायिभिः ॥१०॥ ममतत्राभवन्येनुकुरवः पार्श्वतः स्थिताः आगतायें
वसुद्धंतुंजनास्तत्रदिदृक्षवः ॥११॥ आर्तिपरमिकां जग्मुस्तेतदापतितेमयि ॥१२॥ ततोपश्यं पतितोराजसिंहद्विजानष्टौसूर्यवर्चसोम्भान्
तेमांसमंतात्परिवार्यतस्थुः स्वबाहुभिःपरिगृह्याजिमध्ये ॥१३॥ रक्ष्यमाणाश्चतैर्विप्रैर्नाहं भूमिमुपास्पृशम् अंतरिक्षेधृतोह्यस्मितैर्विप्रै
र्बांधवैरिव ॥१४॥ श्रीतेश्चैवांतरिक्षेतैर्जलबिंदुभिरुक्षितः ॥ ततस्ते ब्राह्मणा राजन्नब्रुवन्परिगृह्य मां ॥१५॥ माभैरितिचमांसर्वेस्वस्तितेस्तु ॥रामः॥
स्त्वितिवासकृत् ॥ ततस्तेषामहं वाक्यैस्तर्पितः सहसोत्थितः ॥ मातरं सरितां श्रेष्ठामपश्यं परमास्थितां ॥१६॥ हयाश्चमेसंगृहीतास्त ॥२६४॥
स्यंदने महानघाः संयतिकौरवेंद्र पार्श्वेजनन्याः प्रतिपूज्य चाहं तथापितॄणांरथमभ्यरोहम्

भूरिसहस्रदेलक्षणोसहस्राणांदानरि। भूरिर्नावासुरेवेचहरेवपरमेष्ठिनि॥ नपुंसकंसुवर्णेचप्राज्येस्याद्वाच्यलिंगकइतिमेदिनी। कंपनाःसविद्युत

२३ ।वलाःवलाकाः विह्वलःक्रोधवशात्एववद्विंगतोमूर्छितः।२७ ।वलसन्निभंगंधकसारवत वलंगंधरसेरूपेइतिमेदिनी॥ मपिमन्नि

रक्षसामांसरथंहयांश्चोपस्कराणि तामहंप्रांजलिर्भूत्वापुनरेवव्यसर्जयं।१८ ।ततोहंस्वयमुद्यम्यहयांस्तान्वातरंहसः जयुष्ठांजा

मदग्रेनविहन्तेहनिभारत॥१९ ।ततोहंभरतश्रेष्ठवेगवंतंमहाबलं॥ अमुंचसमरेबाणाणमायहृदयच्छिदं॥२०॥ ततोजगामवसुंधाबाण

वेगप्रपीडितः ज्ञानुभ्यांधनुषस्तस्यरामोमोहवशंगतः।२१॥ ततस्तस्मिन्निपतितेरणेभूरिसहस्रदे आचक्रुर्जलदोक्षेमक्षांतोत्साधिंस

हु ।२२॥ उल्काश्चप्रतश्रःपेतुःसनिर्घाताःसकंपनाः। अर्कंचसहसादीप्तंस्वर्भानुरपिसंहराणान॥२३॥ ववुश्चवाताःपरुषाश्चलिताश्चवसुं

धरागृध्रावलाश्चकाश्चपरिपेतुर्मुदायुताः २४॥ शिक्षायांदिक्षिगोमायुर्दृष्टाणांवङ्कस्तवदत अनाहतादुंदुभयोविनेदुर्भैरवनिःस्वनाः २५

एतद्दृष्टेत्मातिकंसर्वघोरमासीद्भयंकरं विसंज्ञकस्याधरणीगतेरणेमहात्मनि।२६ ।ततोदेवसहस्रोत्थायरामोमामभ्यवर्ततेःपुनर्धद्धाय

कोत्स्यविह्वलःक्रोधमूर्छितः।२७ ।आददानीमहाबाहुःकार्मुकंवलसन्निभं शरमप्याददानंतरामसेवन्यवापयत।२८॥ महर्षयःकृपासु

तेनाःक्रोधाविशेषथभार्गवःसप्तेसायहस्मेयात्माप्रांकालांतकोपमं ततोपविर्मेदमरीचिविमंडलोजगामास्तंपांसुपुंजावगूढःनिरायगाह

नास्यवर्णितमाससाततोयुद्धंसमभवद्दारुणंयानवः।२९

मितं आददानंशरमितिप्रोषःशरमप्याददानमितिपाठांतरेसेममपि अहरतसंहृतवानमुनीनांवाक्यादित्यर्थः।३० ॥

॥भा०उ० एवंराजन्नवहारोबभूवततः पुनर्विमलेभूत्सुघोरं॥कल्यंकल्येविंशतिवैर्दिनानितथैवचान्यानिदिनानित्रीणि॥भीष्मउ०॥ततो
॥१८५ हंनिशिराजेंद्रप्रणम्यशिरसातदा ब्राह्मणानांपितॄणांचदेवतानांचसर्वशः॥३२॥नक्तंचराणांभूतानांराजन्यानांविशांपते शयनंप्राप्यरहिते
मनसासमचिंतयं ३३॥जामदग्न्येनमेयुद्धमिदंपरमदारुणं अहानिसुबहून्यत्रवर्ततेसुमहात्ययं॥३४॥नचरामंमहावीर्यंशक्तोस्मिरणमू
र्द्धनि विजेतुंसमरेविप्रंजामदग्न्यंमहाबलं॥३५॥यदिशक्योमयाजेतुंजामदग्न्यःप्रतापवान् दैवतानिप्रसन्नानिदर्शयंतुनिशंमम॥३६॥त
तोहंनिशिराजेंद्रप्रसुप्तःशरविक्षतः दक्षिणेनैवपार्श्वेनप्रभातसमयेनृप॥३७॥ततोहंविप्रमुख्यैस्तैर्यैरस्मिपतितोरथात्॥उत्थापि
तोधृतश्चैवमाभैरितिचसांत्वितः ३८॥तएवंमांमहाराजस्वप्नदर्शनमेत्यवै परिवार्याब्रुवन्वाक्यंतन्निबोधकुरूद्वह॥३९॥उत्तिष्ठमाभैर्गां
गेयनभयंतेकथंचन॥रक्षामहेत्वांकौरव्यस्वशरीरंहिनोभवान्॥४०॥नत्वांरामोरणेजेताजामदग्न्यःकथंचन त्वमेवसमरेरामंविजे
ताभरतर्षभ॥४१॥इदमस्त्रंसुदयितंप्रत्यभिज्ञास्यतेभवान् विदितंचतवाप्येतत्पूर्वस्मिन्देहधारणे॥४२॥प्राजापत्यंविश्वकृतंवि ॥राम॥
स्वापंनामभारत॥नहीदंवेदरामोपिनपृथिव्यांपुमान्क्वचित्॥४३॥तत्स्मरस्वमहाबाहोभृशंसंयोजयस्वच उपस्थास्य ॥१९५॥
तिराजेंद्रस्वयमेवतवानघ॥४४॥येनसर्वान्महावीर्यान्प्रशासिष्यसिकौरव॥नचरामःक्षयंगंतातेनास्त्रेणनराधिप॥४५॥

एनंस्नानचयोगंत्वप्राप्स्यसेजातुभानद ॥ स्वस्त्यस्तेजामदग्न्योथलब्धाणांदलपीडितः ॥ ५५ ॥ ततोजित्वात्समेवैनंपुनरुत्थापयिष्यसि ॥ अग्रे
एणादपितेनाजौभीष्मसंबोधनेनवै ॥ ५७ ॥ एवंकुरुष्वकौरव्यप्रभोतेरणमास्थितः ॥ प्रसुप्तंवामृतंवेतितुल्यंमन्यामहेवयं ॥ ५८ ॥ नचरामेण
मर्त्तव्यंकदाचिदपिपार्थिव ॥ ततःसमुत्पन्नमिदंप्रस्वापंयुज्यतामिति ॥ ५९ ॥ इत्युक्त्वांतर्हिताराजन्सर्वएवद्विजोत्तमाः ॥ अष्टौसदृशरू
पास्तेसर्वेभास्वरमूर्तयः ॥ ६० ॥ इत्युद्योगे अंबोपाख्याने ॥ भीष्मउ ॥ ततोरात्र्यांव्यतीतायांप्रतिबुद्धोस्मिभारत ॥ ततःसंचिंत्यवैस्वप्नम
पिभार्गवः ॥ न्यवारयमहंतच्चशरजालेनभारत ॥ ३ ॥ ततःपरमसंक्रुद्धःपुनरेवमहातपाः ॥ ह्यस्तनेनैवकालेनशक्तिंवैप्राहिणोन्मयि
४ ॥ इंद्राशनिसमस्पर्शांयमदंडसमप्रभां ॥ ज्वलंतीमग्निवत्संख्येलेलिहानांसमंततः ॥ ५ ॥ ततोभरतशार्दूलधिष्ण्यमाकाशगंयथा
सामामस्यावधीत्तूर्णमंसदेशेकुरूद्वह ॥ ततोस्रमस्रवद्घोरंगिरेर्गैरिकधातुवत् ॥ ६ ॥ रामेणसुमहाबाहोक्षतस्यक्षतजेक्षणः ॥ ७ ॥ ततोहंजा
मदग्न्यायमृत्युरूपंक्रोधसमन्वितः ॥ आक्षिपंमृत्युसंकाशंबाणंसर्पविषोपमं ॥ ८ ॥ सतेनाभिहितोवीरोललाटेद्विजसत्तमः ॥ अप्रकंपोमन
महाराजसशृंगइवपर्वतः ॥ ९ ॥ ससंरब्धःसमाहृत्यबाणंकालांतकोपमं ॥ संदधेबलवत्क्रुद्धोघोरंशत्रुनिबर्हणं ॥ १० ॥

॥भा॰उ॰ सवक्षसिपपातोग्रश्शरोव्यालइवश्वसन्। महीं राजंस्ततश्चाहमगच्छंरुधिरोक्षितः॥२२॥ संप्राप्यतुपुनःसंज्ञांजामदग्न्यमपधीमते आदित्यवं
॥२९६॥ विमलांघूर्णिं ज्वलंतीमग्निमिव॥२३॥ सानस्यपद्विजमुख्यस्यानिपपातभुजांतरे। विद्धश्चाभवद्राजन्वेपथुश्चसमाविशत॥२४॥ त
तएनंपरिष्वज्यसखावीरोमहातपाः। अकृतव्रणःशुभैर्वाक्यैराश्वासयदनेकधा॥२५॥ समाश्वस्तस्तदारामः क्रोधामर्षसमन्वितः
प्रादुश्चक्रेतदाब्राह्मंपरमास्त्रंमहाव्रतः। ततस्तत्प्रतिघातार्थंब्राह्ममेवास्त्रमुत्तमं मयाप्रयुक्तंजज्वालयुगांतमिवदर्शयन्॥२६॥ त
योर्ब्रह्मास्त्रयोरासीदंतरावैसमागमे। असंप्राप्यैवरामंचमांचभारतसत्तम॥२७॥ ततोव्योम्निप्रादुरभूत्तेजएवहिकेवलं। भूतानिचै
वसर्वाणिजग्मुरार्तिंविशांपते॥२८॥ ऋषयश्चैवगंधर्वादेवताश्चैवभारत। संतापंपरमंजग्मुरस्त्रतेजोभिपीडिताः॥२९॥ ततश्चचा
लपृथिवीसपर्वतवनद्रुमा। संतप्तानिचभूतानिविषादंजग्मुरुत्तमं॥३०॥ प्रजज्वालनभोराजन्धूमायंतेदिशोदश। नस्थातुंगंतरि
क्षेचखेचराकाशगास्तदा॥३१॥ ततोहाहाकृतेलोके सदेवासुरराक्षसे। इदमंतरमित्येवमोक्तुकामोस्मिभारत॥३२॥ प्रस्वापमस्त्रं ॥पमा॥
वरितोवचनाद्ब्रह्मवादिनां। चिंतितंचतदस्त्रंमेमनसिप्रत्यभात्तदा॥३३॥ अध्यायः भीष्मउ॰ ततोहलहलाशब्दोदिविराजन्महाभूत ॥२९६॥

दिविदेवानामितिशेषः । वक्रे कृतवानहं हेभीष्मसुमंदबुद्धिरहंजितोस्मीतिसंबंधः देवैर्निवारितइतिएतदेवाहुः । निवर्तस्वेति ॥५॥२४

प्रस्वापंभीष्ममामाक्षीरितिकौरवनंदन ॥३॥ अयुक्तमेवचैवाहंनरदस्त्वंभृगुनंदने । प्रस्वापंवीरमामाक्षीर्नारदोवाक्यमब्रवीत् । एतेवियति

कौरवदिविदेवगणाःस्थिताः तेत्वांनिवारयंत्यद्यप्रस्वापंमाप्रयोजय । रामस्तपस्वीब्रह्मण्योब्राह्मणश्चगुरुस्तव । तस्यापमानंकौरव

मास्मकार्षीःकथंचन ॥४॥ ततोपश्यंपदिविस्थान्वैतानष्टौब्रह्मवादिनः । तेमांस्मयंतोराजेंद्रशनकैरिदमब्रुवन् ॥५॥ यथाहभरतश्रेष्ठना

रदस्तत्तथाकुरु । एतद्धिपरमंश्रेयोलोकानांभरतर्षभ ॥६॥ ततश्चप्रतिसंहृत्यतदस्त्रंस्वापनंविभो । ब्रह्मास्त्रंदीपयांचक्रेतस्मिन्युधि

यथाविधि ॥७॥ ततोरामोरुषितोराजपुत्रदृष्ट्वातदस्त्रंविनिवर्तितंमे । जितोस्मिभीष्मेणसुमंदबुद्धिरित्येववाक्यंसहसाव्यमुंचत्

॥८॥ ततोपश्यत्पितरंजामदग्न्यःपितुस्तथापितरंतस्यचान्यं । तत्रैववनेपरिवार्यतस्थुरूचुश्चैनंसांत्वपूर्वंतदानीं ॥९॥ पितरऊचुः । मा

मेवसाहसंतातपुनःकार्षीःकथंचन । भीष्मेणसंयुगंतुक्षत्रियेणविशेषतः ॥१०॥ क्षत्रियस्यतुधर्मोयंयद्युद्धंभृगुनंदन । स्वाध्या

योव्रतचर्याचब्राह्मणानांपरंधनं ॥११॥ इदंनिमित्तकस्मिंश्चिदस्माभिःप्रागुदाहृतं । शस्त्रधारणमत्युग्रंतन्नकार्यंकृतंत्वया ॥१२॥

वत्सपर्याप्तमेतावान्भीष्मेणसहसंयुगे ॥ विमर्दस्तेमहाबाहो व्यपयाहिरणाद्विभो ॥१३॥ पर्याप्तमेतद्भद्रंतेतवकार्मुकधारणम्

विसर्जयैतद्दुर्धर्षतपस्तप्यस्वभार्गव ॥१४॥

॥भा॰उ॰ एषभीष्मः शांतनवो देवैः सर्वैर्निवारितः॥ निवर्तस्व रणादस्मादिति मे चैव प्रचोदितः एमेरामसहमायो सौर्गुरुणेति पुनःपुनः नहिप
॥२६१ मोरणेजेतुं त्वयाशक्यः कुरूद्वह॥ मानकृथा गांगेयपत्राहत्यरणाजिरे॥ वयंच गुरवस्तेभ्यो नस्मात्वां वारयामहे॥२१॥ भीष्माचसला
सन्नातमो दिष्ट्याजीवसिपुत्रक॥ गांगेयःशांतनोःपुत्रोवसुरेषमहायशाः॥२२॥ कथंशक्यस्त्वयाजेतुं निवर्त्तस्वेह भार्गव अर्जुनः
पांडवश्रेष्ठः पुरंदरसुतोवली॥२३॥ नरःप्रजापतिर्वीरः पूर्वदेवः सनातनः॥ सव्यसाचीतिविख्यातस्त्रिषुलोकेषु सत्यवाक्॥२४॥ भीष्म
मृत्युर्यथाकालविहितोवैस्वयंभुवा॥ भीष्मउ॰॥ एवमुक्तः सपित्रभिः पित्रर्णमोब्रवीदिदं॥ नाहंयुधिनिवर्त्तेयमिति मे व्रतमाहि
तंननिवर्तितपूर्वंचकदाचिद्रणमूर्द्धनि॥ निवर्तितोसापगेयः कामंसुद्यात्पितामह॥२५॥ नत्वहंविनिवर्त्तिष्ये युद्धादस्मात्कथंचन त
तत्तेमुनयोराजन्नृचीकप्रमुखास्तदा॥ नारदेनैवसहितामामागम्येदमब्रुवन्॥ निवर्त्तस्वरणात्तातमानयस्वद्विजोत्तमं नेत्यवोच
महंतांश्चक्षत्रधर्मव्यपेक्षया॥ ममव्रतमिदंतातेनाहंयुद्धात्कथंचन॥२६॥ विमुखोनिवर्त्तेयं विष्टतोभ्याहतःशरैः नाहंलोभान्नका
परार्पान्नभयान्नार्थकारणात्॥ त्यजेयंशाश्वतंधर्ममितिमेनिश्चितामतिः॥२७॥ ततस्तेमुनयः सर्वेनारदप्रमुखानृप॥ भागीरथी ॥राम॥
चमेमातारणमध्यंप्रपेदिरे॥२८॥ तथैवसधृतोधन्वीतथैवदृढनिश्चयः॥ स्थितोहमाहवयोद्धुं ततस्तेराममब्रुवन्॥३०॥ ॥२६१॥

प्राप्यपूर्णतोभव ॥२७॥ न्यासयांचक्रिरेत्याजितंवनं ॥२८॥

समेत्यसहिताभूयःसमरेभृगुनंदन ॥ नाववीतिंहितदृश्यंविप्राणांप्राप्यभार्गवं ॥२९॥ रामरामनिवर्तस्वयुद्धादस्मात्द्विजोत्तम ॥ अव
ध्यैवैत्वयाभीष्मस्त्वंचभीष्मस्यभार्गव ॥३०॥ एवंब्रुवंतस्तेसर्वेप्रतिरुध्यरणाजिरं ॥ न्यासयांचक्रिरेशस्त्रंपितरोभृगुनंदन ॥३१॥ ततोहंपु
नरेवाथतानद्राक्षंब्रह्मवादिनः ॥ अद्राक्षंदीप्यमानान्वैग्रहानष्टाविवोदितान् ॥३२॥ तेमांसप्रणयंवाक्यमब्रुवन्समरेस्थितं ॥ प्रेहिरामं
महाबाहोगुरुंलोकहितंकुरु ॥ दृष्ट्वानिवर्तितंरामंसुहृद्वाक्येनतेनवै ॥ लोकानांचहितंकुर्वन्नाहमप्याहवस्थितः ॥३३॥ ततोहंराममासा
द्यववंदेभृशविक्षतः ॥ रामश्चाभ्युत्स्मयन्प्रेम्णामामुवाचमहातपाः ॥३४॥ त्वत्समोनास्तिलोकेस्मिन्क्षत्रियःपृथिवीतले ॥ गम्यतांभी
ष्मयुद्धेस्मिंस्तोषितोहंभृशंत्वया ॥३५॥ ममचैवसमक्षंतांकन्यामाहूयभार्गवः ॥ उक्तवान्दीनयावाचामध्येतेषांतपस्विनं ॥३६॥ इति
श्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिअंबोपाख्याने ॥ राम ३ ॥ प्रत्यक्षमेतल्लोकानांसर्वेषामेवभाविनि ॥ यथामयापरंशक्त्याकृतंवैपौरुषं
परजेतुंचैवनशक्नोमिभीष्मंशस्त्रभृतांवरं ॥ विशेषयितुमत्यर्थमुत्तमास्त्राणिदर्शयं ॥२॥ एषामेपरमाशक्तिरेतन्मेपरमंबलं ॥ यथो
ष्टंगम्यतांभद्रेकमन्यत्करवाणिते ॥३॥ भीष्ममेवप्रपद्यस्वनतेन्याविद्यतेगतिः ॥ निर्जितोह्यस्मिभीष्मेणमहास्त्राणिप्रमुंचता ४
भीष्मउ ॥ एवमुक्त्वाततोरामोविनिःश्वस्यमहामनाः ॥ तूष्णीमासीत्ततःकन्याप्रोवाचभृगुनंदनं ॥५॥

॥भा॰उ॰ भगवन्नेवमेवैतद्यथाचाहंभवांस्तथा ॥ अजेयोयुधिभीष्मोयमपिदेवैःसहारथीः यथाशक्तियथोत्साहंममकार्यंकृतंत्वया अनिवार्योरणे
॥२९८॥ वीर्यमस्त्राणिविविधानिच ॥ नचाहमेनंयास्यामिपुनर्भीष्मंकथंचन । गमिष्यामिनुतत्राहंपुत्रभीष्मतपोधन । समरेपातसिध्यासि
स्वयमेवकर्तुमर्हसि एवमुक्त्वाययौकन्यारोषव्याकुललोचना ॥५॥ तपसेधृतसंकल्पाममचिंतयतीवधं । ततोमहेंद्रंसहतैर्मुनिभि
र्भृगुनंदनः यथागतंययौरामोमामुपामन्त्र्यभारत ॥२०॥ ततोहंरथमारुह्यस्तूयमानोद्विजातिभिः प्रविश्यनगरंमात्रेसत्यवत्यैन्य
वेदयं ॥ यथावृत्तंमहाराजसाचमांप्रत्यनंदत ॥२१॥ पुरुषांश्चादिशंप्राज्ञान्कन्यावृत्तांतकर्मणि दिवसेदिवसेह्यस्यागत्वाज्ञानीत
चेष्टितं ॥२२॥ प्रत्याहरंतिमेयुक्ताः स्थिताःप्रियहितेमम यदैवहिवनंप्रायात्कन्यासातपसेधृता ॥२३॥ तदैवव्यथितोदीनोगतचेताइवा
भवं नहिमांक्षत्रियःकश्चिद्वीर्येणविजयेद्युधि ॥२४॥ ऋतेब्रह्मविदस्ताततपसासंशितव्रतात् ॥ अपिचैतन्मयाराजन्नारदेननिवेदितं
व्यासेनैवचयत्कार्यंततोचाभौमामवोचतां ॥ नविषादस्त्वयाकार्योभीष्मकाशिसुतांप्रति ॥२५॥ दैवंपुरुषकारेणकोनिवर्तितुमुत्सहे
त् सातुकन्यामहाराजप्रविश्याश्रममंडलं ॥ यमुनातीरमाश्रित्यतपस्तेपेतिमानुषं निराहाराकृशादीनाजटिलामलपंकिनी य ॥रामः॥
ण्मासान्वायुभक्षासीत्स्थाणुभूतातपस्विनी यमुनाजलमाश्रित्यसंवत्सरमथापरं ॥२६॥ उपवासनिराहाराधारयामासभावि ॥२९८॥
नी शीर्णपर्णेनचैकेनपारयामाससापरं संवत्सरंतीव्रकोपापादांगुष्ठाग्रसंस्थिता एवंद्वादशवर्षाणितापयामासरो
॥दसी॥ निवर्त्यमानापिचसापतिभिर्नैवशक्यते ॥२७॥

ततोहिसमभूत्तस्मिन् सिद्धचारणसेवितं ॥ आश्रमे पुण्यशीलानां तापसानां महात्मनां ॥२३॥ तत्र पुण्येषु देशेषु साप्लुतांगी दिवानिशं व्यच
रत्काशिकन्यासा यथाकामविचारिणी ॥२४॥ नंदाश्रमे महाराज तथोलूकाश्रमे शुभे ॥ च्यवनस्याश्रमे चैव ब्रह्मणः स्थान एव च प्रयागे दे
वयजने देवारण्येषु चैव हि ॥ भोगवत्यां महाराज कौशिकस्याश्रमे शुभा ॥ मांडव्यस्याश्रमे राजन् दिलीपस्याश्रमे तथा ॥ महाह्रदे च कौ
रव्य पैलगार्ग्यस्य चाश्रमे ॥ एतेष्वन्येषु तीर्थेषु काशिकन्या विशांपते ॥ आप्लावयत गात्राणि तीव्रमास्थाय वै व्रतं ॥२५॥ तामब्रवीत्कौ
रव्य मम माता जले ॥ किमर्थं क्लिश्यसे भद्रे तथ्यमेतद्वदस्व मे ॥२६॥ सा तां नत्वाब्रवीद्वाक्यं कृतांजलिरनिंदिता ॥ भीष्मो रामेण समरे
नजितश्चारुलोचने ॥ कोन्यस्तमुत्सहेज्जेतुमुद्यतेषुं महीपतिं ॥ साहं भीष्मविनाशाय तपस्तप्स्ये सुदारुणं ॥ विचरामि महीं देवी य
थाहन्यामहं नृप ॥२७॥ एतद्व्रतफलं देवि परमं स्याद्यथा हि मे ॥ ततोब्रवीत्सागरगा जिह्मं चरसि भाविनि ॥ नैषकामोनवद्यांगि श
क्यः प्राप्तुं त्वयाबले ॥ यदि भीष्मविनाशाय काश्ये चरसि वै व्रतं ॥ व्रतस्था च शरीरं त्वं यदि नाम विमोक्ष्यसे ॥ नदी भविष्यसि शुभे
कुटिला वार्षिकोदका ॥२८॥ दुस्तीर्था मव विज्ञेया पंकाद्या चाष्टमासिकी ॥ भीमग्राहवती घोरा सर्वभूतभयंकरी ॥२९॥ एवमुक्त्वा त
तो राजन् काशिकन्यां न्यवर्तत ॥ मातामम हाभागा स्मयमानेव भाविनी ॥ कदाचिदष्टमे काले कदाचिद्दशमेहनि ॥ न प्राश्नीत तोदकं
चापि पुनः सा वरवर्णिनी ॥३०॥ सा वत्सभूम्यां कौरव्य तीर्थलोभात्ततस्ततः ॥

॥भा॰उ॰ ॥२९९॥
पतितापरिधावंती पुनः काशिपतेः सुता । सा नदी वत्सभूम्यां तु प्रथितांबेति भारत । वार्षिकी ग्राहबहुला दुस्तीर्णा कुटिला तथा । सा कन्या तप
सा तेन भागार्द्धेन व्यजायत । नदी च राजन्वत्सेषु कन्या चैवाभवत्तदा ॥४३॥ भीष्म उ॰ ॥ ततस्ते तापसाः सर्वे तपसे कृतनिश्चयाः । दृष्ट्वा न्यवर्तयंस्तेषु किं
कार्यमिति चाब्रुवन् ॥४४॥ तानुवाच ततः कन्या तपोवृद्धानृषींस्तदा । निराकृतास्मि भीष्मेण भ्रंशिता पतिधर्मतः ॥४५॥ वधार्थं तस्य दीक्षा मे
न लोकार्थं तपोधनाः । निहत्य भीष्मं गच्छेयं शांतिमित्येव निश्चयः ॥४६॥ यत्कृते दुःखवसतिमिमां प्राप्तास्मि शाश्वतीं पतिलोकाद्विही
ना चैव नैव स्त्री न पुमानहं ॥४७॥ नाहत्वा युधि गांगेयं निवर्तेयं तपोधनाः । एष मे हृदि संकल्पो यदिदं कथितं मया ॥४८॥ स्त्रीभावे परिनिर्वि
ण्णा पुंस्त्वार्थे कृतनिश्चया । भीष्मे प्रतिचिकीर्षामि नास्मि वार्येति चैव पुनः ॥४९॥ तां देवो दर्शयामास शूलपाणिरुमापतिः । मध्ये तेषां म
हर्षीणां तेन रूपेण भाविनीं ॥ छंद्यमाना वरेणाथ सा वव्रे मत्पराजयं । हनिष्यसीति तां देवः प्रत्युवाच मनस्विनीं ॥५०॥ ततः सा पुनरेवाथ
कन्या रुद्रमुवाच ह ॥ उपपद्येत्कथं देव स्त्रिया युधि जयो मम । स्त्रीभावेन च मे गाढं मनः शांतमुमापते ॥ प्रतिश्रुतश्च भूतेश त्वया भीष्म
पराजयः ॥५१॥ यथा सत्यो भवेत्तिग्याकुरुष्व वृषध्वज । यथा हन्यां समागम्य भीष्मं शांतनवं युधि ॥५२॥ तामुवाच महादेवः कन्यां गोवृ
षभध्वजः । न मे वागनृतं भद्रे प्राह सत्यं भविष्यति ॥५३॥
॥ए॰मा॰॥ ॥२९९॥

यमुनामभितःयमुनाद्वीपेइत्यर्थः ॥ इत्युद्योगेअध्यायः ॥ कथंशिखंडी ॥ स्त्रीपुमान्पूर्वंस्त्रीसैवपश्चात्पुमान्स्त्रीपुमान्पूर्वकालेकेतिसमासः १

हनिष्यसिरणेभीष्मंपुरुषत्वंचलप्स्यसे ॥ स्मरिष्यसिचतत्सर्वंदेहमन्यंगतासती ॥ ५४ ॥ द्रुपदस्यकुलेजाताभवितासिमहारथः ॥ शीघ्रास्त्रः
चित्रयोधीचभवितासिसुसंमतः ॥ यथोक्तमेवतत्कल्याणिसर्वमेतद्भविष्यति ॥ भविष्यसिपुमान्पश्चात्कस्माच्चित्कालपर्ययात् ॥ ५६ ॥ एवमु
क्त्वामहाबाहोकपर्दीवृषभध्वजः ॥ पश्यतामेवविप्राणांतत्रैवांतरधीयत ॥ ५७ ॥ ततःसापश्यतांतेषांमहर्षीणामनिंदिता ॥ समाहृत्यव
नात्तस्मात्काष्ठानिवरवर्णिनी ॥ ५८ ॥ चितांकृत्वासुमहतींप्रदीप्यचहुताशनं ॥ प्रदीप्तेग्नौमहाराजरोषदीप्तेनचेतसा ॥ ५९ ॥ उक्त्वाभीष्मवधा
यायप्रविवेशहुताशनं ॥ ज्येष्ठाराजन्काशिसुतायमुनामभितोनदीं ॥ ६० ॥ इतिश्रीमहाभारतेउद्योगपर्वणिअंबोपाख्याने १ ॥ दुर्योध
नउ ॥ कथंशिखंडीगांगेयकन्याभूत्वातदापुरा ॥ पुरुषोभूद्युधिश्रेष्ठतन्मेब्रूहिपितामह ॥ १ ॥ भीष्मउ ॥ भार्यातुतस्यराजेंद्रद्रुपदस्य
महीपतेः ॥ महिषीदयिताह्यासीदपुत्राचविशांपते ॥ २ ॥ एतस्मिन्नेवकालेतुद्रुपदोवैमहीपतिः ॥ अपत्यार्थंमहाराजतोषयामास
शंकरं ॥ ३ ॥ अस्मद्वधार्थंनिश्चित्यतपोघोरंसमास्थितः ॥ लेभेकन्यांमहादेवात्पुत्रःस्यादितिचाब्रवीत् ॥ ४ ॥ भगवन्पुत्रमिच्छामिभीष्मं
प्रतिचिकीर्षया ॥ इत्युक्तःप्रत्युवाचेदंदेवदेवोवृषध्वजः ॥ अपत्यंतवराजेंद्रस्त्रीपुमान्संभविष्यति ॥ निवर्तस्वमहीपालनैतज्जात्वन्यथा
भवेत् ॥ ६ ॥ सचगत्वास्वनगरंभार्यामिदमुवाचह ॥ कृतोयत्नोमहादेवेपुत्रार्थंतपसामयाकन्याभूत्वापुमान्भावीइतिचोक्तोस्मिशंभुना ७

॥भा०उ०॥ द्रुपदंप्रविवेश्याहतेनसहमिथुनीभावंजगाम ६ विधिदृष्टेनशास्त्रेणकर्मणागर्भधात्मनाछेनपार्षतस्यगर्भमितिसंबंधः १० अभिप्रायमह
॥३००॥

पुनःपुनर्याच्यमानोदिष्टमित्यब्रवीदिदं नाजदन्यद्धिभवितामवितव्यंहितत्तथा ८ ततःसानियताभूत्वाऋतुकालेमनस्विनी पत्नीद्रुपदराज
स्यद्रुपदंप्रविवेशह ९ लेभेगर्भंयथाकालंविधिदृष्टेनकर्मणा पार्षतस्यमहीपालयथामांनारदोब्रवीत् १० ततोदधारसादेवीगर्भंराजीवलोचना
तांसराजाप्रियांभार्यांद्रुपदःकुरुनंदन ११ पुत्रस्नेहान्महाबाहुःसुखंपर्यचरत्तदा सर्वानभिप्रायकृतान्भार्यालभतकौरव १२ अपुत्रस्यसतो
राज्ञोद्रुपदस्यमहीपतेः यथाकालंतुसादेवीमहिषीद्रुपदस्यसा १३ कन्यांप्रवरूपांवैप्रजायतनराधिप अपुत्रस्यनुराज्ञःसाद्रुपदस्य
यशस्विनी १४ ख्यापयामासराज्ञीपुत्रएषममेतिवै ततःसराजाद्रुपदःप्रच्छन्नायानराधिप १५ पुत्रवत्पुत्रकार्याणिसर्वाणिसमका
रयत रक्षणंचैवमंत्रस्यमहिषीद्रुपदस्यच चकारसर्वयत्नेनब्रुवाणापुत्रइत्युत नहितांवेदनगरेकश्चिदन्यत्रपार्षतात् श्रद्दधानोहितद्वाक्यं
देवस्याद्भुततेजसः छादयामासतांकन्यांपुमानितिचसाब्रवीत जातकर्माणिसर्वाणिकारयामासपार्थिवः पुंवद्विधानियुक्तानिशिखंडीतिच ॥रामा॥
तांविदुः १९ अहमेकस्तुचारेणवचनान्नारदस्यच ज्ञातवान्देववाक्येन अंबायास्तपसातथा २० इतिउद्योगपर्वणि भीष्मउ० चकारयत्नंद्रु ॥३००॥
पदःस्वजायांसर्वकर्मसुततोलेखादिषुतथाशिल्पेषुचपरंतप १ इष्वस्त्रेचैवराजेंद्रद्रोणशिष्योबभूवह तस्यमातामहाराजराजानंवर्णिनी

[illegible]

चोदयामास भार्यां च कन्यायाः पुत्रवत्तदा । ततस्तां पार्षतो दृष्ट्वा कन्यां संप्राप्तयौवनां ।३। स्त्रियं मत्वा तदा तातं प्रपेदे सह भार्यया द्रुपद उ॰
कन्या ममेयं संप्राप्ता यौवनं शोकवर्द्धिनी । मया प्रच्छादिता चेयं वचनाच्छूलपाणिनः ।४। पत्न्युवाच । न तन्मिथ्या महाराज भविष्यति
कथंचन । त्रैलोक्यकर्ता कस्माद्धि मृषा वक्तुमिहार्हति ।५। यदि ते रोचते राजन्वक्ष्यामि शृणु मे वचः । श्रुत्वेदानीं प्रपद्येथाः स्वम
तिं पृषतात्मज । क्रियतामस्य नृपते विधिवद्दारसंग्रहः । भवतात्तद्वचः सत्यमित्यमिति मे निश्चिता मतिः ।७। ततस्तौ निश्चयं कृत्वा तस्मिन्का
र्ये च दंपती । वरयां चक्रतुः कन्यां दशार्णाधिपतेः सुतां ।८। ततो राजन्द्रुपदो राजसिंहः सर्वान्राज्ञः कुलतः सन्निशाम्य । दाशार्णक
स्याधिपतेस्तनूजां शिखंडिने वरयामास दारान् ।९। हिरण्यवर्मेति नृपो योसौ दाशार्णकः स्मृतः । स च प्रादान्महीपालः कन्यां तस्मै शि
खंडिने ।१०। स च राजा दशार्णेषु महानासीन्महीपतिः । हिरण्यवर्मा दुर्धर्षो महासेनो महाबलः ।११। कृते विवाहे तु तदा सा कन्या वरव
र्णिनी यौवनं समनुप्राप्ता सा च कन्या शिखंडिनी । धात्रीणां च सखीनां च व्रीडिता सा न्यवेदयत् । कन्यां पांचालराजस्य सुतां चैनां शिखं
डिनीं ।१२। ततस्ता राजशार्दूल धात्र्यो दाशार्णिकास्तदा । जग्मुरार्तिं परां प्रेष्याः प्रेषयामासुरेव च । ततो दशार्णाधिपतेः प्रेष्याः सर्वं
न्यवेदयन् ।१५। विप्रलंभं यथावृत्तं स चुक्रोध पार्थिवः । शिखंड्यपि महाराज पुंवद्राजकुले तदा । विजहार मुदा युक्तः स्त्रीत्वमेवाभ्यरो
चयत् । ततः कतिपयाहस्य तस्मात्कुलाभरतर्षभः हिरण्यवर्मा राजेन्द्रो रोषादार्तिं जगाम ह ।१६।

उत्सार्यनीत्वा॥२०॥अभिषंगात्पराभवात्॥२१॥उद्धारणमिउत्तच्छे स्यामि २२ अध्यायः आगमत्ज्ञातवान्॥३॥समुदयंसमुदायः ५
-

ततोदशार्णकोराजा तीव्रकोपसमन्वितः॥ दूतंसंप्रेषयामास द्रुपदस्यनिवेशनं ततोद्रुपदमासाद्यदूतः कांचनवर्मणः एकः एकांतमुत्सार्य
रहो वचनमब्रवीत्॥ दशार्णराजोराजंस्त्वमिदंवचनमब्रवीत्॥२०॥ अभिषंगात्प्रकुपितो विप्रलब्धस्त्वयानघ॥ अवमन्यसेमां नृपते नूनंदुर्म
त्रितंतव॥२१॥यन्मेकन्यांचकन्यार्थेमोहाद्याचितवानसि॥ तस्याद्यविप्रलंभस्यफलंप्राप्नुहिदुर्मते॥२२॥एषतेस्वजनामात्यमुद्धरणमिस्थिरोभ
व॥ अवमन्यचवीर्यंमेकुलंचारित्रमेवच॥ विप्रलंभस्त्वयापूर्वंमनुष्येषुप्रवर्त्तितः कुरुकार्याणिनृपते भुंक्ष्व भोगाननुक्रमात्॥ अभिनिर्या
मि शीघ्रं त्वां ससुहृत्सुसवांधवं॥ इत्युद्योगपर्वणि अंबोपाख्याने भीष्मउ॰॥ एवमुक्तस्यद्रुपदस्यतदानृप॥ चोरस्येवगृहीतस्यनप्रावर्त्तत भारती
१॥ सयत्नमकरोत्तीव्रं संबंधिष्वनुमानने॥ दूतैर्मधुरसंभाषैर्नैतदस्तीतिसंदिशन्॥२॥ सराजाभूयएवाथज्ञात्वातत्त्वमथागमत्॥ कन्येतिपं
चालसुतां त्वामाणोविनिर्ययौ॥३॥ ततः संप्रेषयामास मित्राणामभितौजसां दुहितुर्विप्रलंभेवैधात्रीणांवचनात्तदा॥४॥ ततः समुदयंकृ
त्वाबलानांराजसत्तमः॥ अभियानेमतिंचक्रेद्रुपदंप्रतिभारत॥५॥ ततः संमंत्रयामास समंत्रिभिः समहीपतिः हिरण्यवर्मा राजेंद्रः पांचाल्यं
पार्थिवस्ततिः॥६॥ तत्रवैनिश्चितंतेषामभूद्राज्ञांमहात्मनां॥ तथ्यंभवतिचेदेतत्कन्याराजन्शिखंडिनी बद्ध्वापांचालराजानमानयिष्यामितंगृहं७

र्यायायाअहंअलंजानन्स्वस्यनिर्दोषतांज्ञापयितुंउभयकृतमप्रपरणंलोकमध्येभार्यायांमेचासंजनयितुंनामाह॥९॥शिखंडिनीतिमद्यप्यहंशिखंडीउर्थे
अन्यराजानमाधायपांचालेषुजनेश्वरः॥विनयिष्यामनृपतिंद्रुपदंसशिखंडिनं॥ततश्चभूतमाज्ञायपुनर्दूतान्नराधिपः॥प्रास्थापयत्पार्षतायहन्सि
त्वांननुस्थिरोभव॥प्रकृत्याचसवैभीतः॥किल्बिषीचनराधिपः॥१०॥भयंतीव्रमनुप्राप्तोद्रुपदःपृथिवीपतिः॥विसृज्यदूतान्दशार्णान्द्रुपदःशोक
कर्षितः॥११॥समेत्यभार्यांरहितेवाक्यमाहनराधिपः॥भयेनचसमाविष्टोहृदिशोकेनचाहतः॥पांचालराजोदयितांमातरंवैशिखंडिनः॥असियाप्यति
सांकोपात्संबंधीसमहाबलः॥१३॥हिरण्यवर्मानृपतिःकर्षमाणोवरूथिनीं॥किमिदानींकरिष्यावोमूढौकन्यामिमांप्रति॥१४॥शिखंडीकिलपुत्रस्ते
कन्येतिपरिशंकितः॥इतिसंचिंत्ययत्नेनससमित्रःस्वपक्षानुगः॥१५॥वंचितोस्मीतिमन्वानोमांकिलोद्धर्तुमिच्छति॥किमत्रतथ्यंसुश्रोणिमिथ्याचाऽत्र
कन्येतिपरिशंकितः॥इतिसंचिंत्ययत्नेनससमित्रःस्वपक्षानुगः॥१५॥
दिशोमते॥१६॥श्रुत्वातत्तुःशुभंवाक्यंसंविधास्याम्यहंतथा॥अहंचसंशयंप्राप्तोबालोचेयंसुतामम॥१७॥त्वंवरजित्महत्कृच्छ्रंसंप्राप्तावरवर्णिनि॥सा
तंसर्वविमोक्षायतत्त्वमाख्याहिपृच्छतः॥१८॥ततोविदग्धंचाक्यश्रोणिकृत्यसमाश्रुश्रुचिस्मिते॥शिखंडिनिचमामेवंविधास्येततततः॥१९॥कृपया
वैवाह्येदेवंचितःपुत्रधर्मतः॥मयादशार्णकोराजावंचितश्चमहीपतिः॥२०॥
त्वयाभिशिखंडिन्याचवंचितस्तथापितस्मान्मे॥शिखंडिनिविधास्येपुवर्योर्धारणायो
षणंचकरिष्येनतुहिंसिष्येद्त्वर्थः॥यद्वाहेशिखंडिनित्वंमामे॥देवत्राणेहेभार्येत्वमामेरितिद्वपोरपिअभयंदत्ताजनमध्येप्रहृति॥२०॥

॥भा॰उ॰ नयेनेतिविधास्येकरिष्ये ॥२४॥ परस्यचप्रत्रोलोकस्यच ॥ इतिजघ्नो॰ ॥ संबंधकंसामर्थ्यमुक्तमेव सांबंधिकंमयापृष्टंतन्मप्रतारणान्कृतोउपपाद्य ॥६॥
॥३०२॥

नद्दवक्ष्यमहाभागेविधास्येतत्रयद्धितं ॥ जामनाद्दिनैरेंद्रेणस्थापनार्थेपरस्परे ॥४९॥ प्रकाशंचोदितादेवीप्रत्युवाचमहीपतिं इतिश्रीमहाभारतेउ
द्योगपर्वणिअंबोपाख्याने ॥ भीष्मउ ॥ अतःशिखंडिनोमातायथातत्वंनराधिपं ॥ आचचक्षेमहाराजतवकन्याशिखंडिनी ॥१॥ अपुत्रया
महाराजसत्पत्नीनांभयादिव ॥ कन्याशिखंडिनीराजन्पुरुषोवैनिवेदितः ॥ त्वयाचैवनरश्रेष्ठममप्रीत्यानुमोदितं ॥ पुत्रकर्मकृतंचैवकन्या
याःपार्थिवर्षभः भार्याटाचत्वमाराजन्दशार्णाधिपतेःसुता ॥ त्वमाचमागभिहितंदेववाक्यार्थदर्शनात ॥३॥ कन्याभूत्वापुमान्भावीत्ये
वंचैतदुपाक्षितं ॥ एतच्छ्रुत्वाद्रुपदोयज्ञसेनःसर्वतत्वमंत्रविद्भ्योनिवेद्य ॥४॥ मंत्रराजासत्रयामासराजन्यथापुत्रैरक्षणेचैप्रजानां ॥ संबंधक
चैवसमर्थ्यतस्मिन्दाशार्णकेवैनृपतौनोनरेंद्र ॥५॥ स्वयंकृत्वाविप्रलंभंयथावन्मंत्रैकाग्रोनिश्चयंनाजगामस्वभावदुर्गंनगरंप्रापकृत्य ॥राम॥
लंतुभारत ॥७॥ गोपयामासराजेंद्रःसर्वतःसमलंकृतं आर्तिंचपरमांराजाजगामसहभार्यया दशार्णपतिनासार्द्धंविरोधेभरतर्षभ क ॥३०२॥
थंसंबंधिनासार्द्धंनमेस्याद्विग्रहोमहान् ॥ इतिसंचिंत्यमनसादैवतान्यर्चयत्तदा ततुंदृष्ट्वाततोराजन्देवीदेवपरंतदा ॥ अर्चांप्रयुंजानमथे
भार्यावचनमब्रवीत ॥११॥

साधुमताकल्याणवतापिदेवानांप्रतिपत्तिः पूजा नित्यंकर्तव्येतिभावः किमुदुःखार्णवंप्राप्यतिकर्तव्येतित्साऽऽह्वानगुरु नून देवाराधनार्थंत्रा
हरणान्यत्रैवयत्तांपूजयंतु ॥१२॥ भूरिदक्षिणांपश्चात्तथाप्रतिषेधनेपराहृत्यर्थः ॥१३॥ सुधामृत्तिकलेपनंस्तकधाचूर्णसेदमृत्तिकातयालो
देवानांप्रतियत्तिश्चसत्यंसाधुमतान्नृप ॥ साचदुःखार्णवंप्राप्यतस्मादर्चयतांगुरून ॥१४॥ देवतानिचसर्वाणिपूज्यंतांभूरिदक्षिणं ॥ अयंयश्च
पिहृपतांदार्बणाप्रतिवाधः नेत्रपुद्धेननिर्हृत्तिंचमनसाचिंतयप्रभो ॥ देवतानांप्रसादेनसर्वमेतद्भविष्यति ॥१५॥ सत्रिभिर्मेत्रितंसार्द्धल
याष्टयुलेलोचन ॥ पुरस्यासाविनाशायतत्त्वराज्ञांतथाकुरु ॥१६॥ दैवैर्हिमानुषोपेतंभृशंसिद्ध्यतिपार्थिव ॥ परस्परविरोधात्तुनानयोःसि
द्धिरास्त्विवे ॥ तस्माद्विधापनगारेविधानंषविवैः सह ॥ अर्चयस्वयथाकामंदेवतानिविशांपते ॥१७॥ एवंसंभाषमाणोतोदृष्ट्वाशोकपरा
पतो ॥ क्रीडंतीतदाकन्याक्रीडिताचतपस्विनी ॥१८॥ ततः संचिंतयामासमहात्माऽदुःखितावुभौ ॥ इमावितितत्रश्चक्रेमतिंप्राणपाणेविपौ
नाम्नेने ॥१९॥ एवंसानिश्चयंकृत्वाभृशंशोकपरायणा ॥ निर्जगामपुरंस्यक्त्वागहनंनिर्जनंवनं ॥ यक्षेणहिमहाराजस्थूणाकर्णेनपा
लितं ॥ तद्रूपदेहहिजनो विसर्जयतितद्बलं ॥२०॥ तत्रस्थूणस्यभवनंसुधामृत्तिकलेपनं ॥ लाजोल्लापिकधूमाढ्यमुच्चप्राकारतोरणं ॥२१॥ २२

पुनंयस्यलोजोद्धापिकः लाजानिउशीराणिउल्लापयतिसत्त्वयति लाजोल्लापिकः उशीरपरिमलपुक्तधूमाढ्यमित्यर्थः उशीरेलाजमुद्दि

॥भा॰उ॰ तत्र विष्णप श्रिखंडी स्याद्रुपदस्यात्मजा नृप ॥ अनश्नानावकृतिष्ठं शरीरमुदशोषयत् ॥२३॥ ददर्शाय स्मार्दवाघक्षः स्थूणाख्यास्तामिदमब्रवीत
॥३०३ किमर्थोयं तवारंभं करिष्ये ब्रूहि माचिरं ॥२४॥ अशक्यमिति सा यक्षं पुनरुवाच ह । करिष्यामीति तां क्षिप्रं प्रत्युवाचाथ गुह्यकः ।२५
धनेश्वरस्यानुचरो वरदोस्मि नृपात्मजे ॥ अदेयमपि दास्यामि ब्रूहि यत्ते विवक्षितं ॥२६॥ ततः शिखंडी तत्सर्वमखिलेन न्यवेदयत् । तस्मै य
क्षप्रधानाय निजं जन्मादि भारत ॥२७॥ शिखंड्युवाच । अपुत्रो मे पिता यक्ष नचिरान्नाशमेष्यति ॥ अभियास्यति संक्रुद्धो दशार्णाधिप
तिर्हितं ॥२८॥ महाबलो महोत्साहः स हेमकवचो नृप । तस्माद्रक्षस्व मां यक्ष पितरं मातरं च मे ॥२९॥ प्रतिज्ञातो हि भवता दुःखप्रतिग्रमो मम
भवेयं पुरुषो यक्ष त्वत्प्रसादादनिंदित ॥३०॥ यावदेव स राजा वै नोपयाति पुरं मम तावदेव महायक्ष प्रसादं कुरु सत्तम ॥३१॥ इति उद्योगपर्वे
णि अंबोपाख्याने ॥ भीष्म उ॰ । शिखंडिवाक्यं श्रुत्वाथ स यक्षो भरतर्षभ ॥ प्रोवाच मनसा चिंत्य दैवेनापि निपीडितः ॥१॥ भवितव्यं त
थातद्धि मम दुःखाय कौरव । भद्रे कामं करिष्यामि समयं तु निबोध मे ॥ स्वं पुंस्त्वं च प्रदास्यामि स्त्रीत्वं धारयितास्मि ते । किंचित्कालं तु ते ॥एम॥
सत्ये पुंलिंगं स्वामि संतव ॥२॥ आगंतव्यं त्वया काले सत्यमेतद्ब्रवीमि ते । प्रभुः संकल्पसिद्धोस्मि कामरूपी विहंगमः ।३। मत्प्रसादात्तु ॥३०३॥
रं चैव त्राहि बंधूंश्च केवलान् स्त्रीलिंगं धारयिष्यामि तवेदं पार्थिवात्मजे ॥४॥

अध्यायः ॥१॥२॥३॥४॥

समयंशपथं संदेहलिंगेसम्यक् दिष्टेतेउपचीपेत्तेएतिकालेप्रथेतेइतिव्युत्पन्ने अभिसंदेहइतिपाठेपि संदुह्यतेप्रजा आस्यइतिगुप्त्यातेतव ॥८॥

सत्यंमेप्रतिजानीहिकरिष्यामिप्रियंतव॥शिखंड्युवाच॥प्रतिदास्यामिभगवल्लिंगंपुनरिदंतव॥किंचित्कालांतरंस्त्रीत्वंधारयस्वनिशाचर॥७॥
प्रतियातेतुदाशार्णेपार्थिवेहेमवर्माणि॥कन्यैवाहंभविष्यामिपुरुषस्त्वंभविष्यसि॥८॥भीष्मउ॥इत्युक्त्वासमयंतत्रचक्रातेतावुभावपि
अन्योन्यस्यापिसंदेहेतौसंक्रामयतांततः॥९॥स्त्रीलिंगंधारयामासस्थूणोयक्षोनराधिप॥यक्षरूपंचतद्दीप्तंशिखंडीप्रत्यपद्यत॥१०॥त
तःशिखंडीपांचाल्यःपुंस्त्वमासाद्यपार्थिव॥विवेशनगरंहृष्टःपितरंचसमासदत॥यथावृत्तंतुतत्सर्वमाचख्यौद्रुपदस्यह॥द्रुपदस्त
स्तच्छ्रुत्वाहर्षमाहारयत्परं॥१२॥सभार्यस्तत्रसस्मारमहेश्वरवचस्तदा॥ततःसंप्रेषयामासदशार्णाधिपतेर्नृप॥१३॥पुरुषोयंममसुतःश्र
द्दधातुभवानिति॥अथदाशार्णकोराजासहसाभ्यागमत्तदा॥१४॥पांचालराजंद्रुपदंदुःखशोकसमन्वितः॥ततःकांपिल्यमासाद्यदा
शार्णाधिपतिस्तदा॥१५॥प्रेषयामाससत्कृत्यदूतंब्रह्मविदांवरं॥ब्रूहिमद्वचनाद्दूतपांचालंतंनृपाधमं॥१६॥यन्मेकन्यांस्वकन्यार्थेवृतवा
नसिदुर्मते॥फलंतस्यावलेपस्यद्रक्ष्यस्यद्यनसंशयः॥१७॥एवमुक्तस्तुतेनासौब्राह्मणोराजसत्तम॥ततःप्रयातोनगरंदाशार्णोनृपचोदि
तः॥१८॥अर्चयामासराजेंद्रदूहस्यैवहृतेनाशिखंडिना॥तांपूजांनाभ्यनंदत्सवाक्यंचेदमुवाचह॥यदुक्तंनवीरेणराज्ञाकांचनवर्मणा यत्तेह
मधमाचारदुहित्रास्म्यभिवंचितः॥२०॥

उत्तरंउत्तरोत्तरं ।२५। आगमःपरीक्षा ॥२५॥

तस्यपापस्यकरणात्फलंप्राप्नुहितुर्मते देहियुद्धंनरपतेर्भयाद्यरणामूर्द्धनि ।२२। अहूरिष्यामितिसद्यः सामात्मसुनवांधवं तद्रुपालंभसंयु
क्तः श्राविनः किलपार्थिवः ।२३। दृष्टारोपनिहृतेनमंत्रिमध्येपुरोधसा ॥ अब्रवीद्भरतश्रेष्ठद्रुपदःप्रणयादथ यदात्थभगवन्ब्रह्मन्संच
धिवचनाद्दच ॥ असौनरंप्रतिवचोहृतएववदिष्यति ।२५। ततःसंप्रेषयामासद्रुपदोपिमहात्मने ।हिरण्यवर्मणेतस्मैब्राह्मणंवेदपार
गं ।२६। समागम्यतुराजानंदाशार्णाधिपतिंतदा ॥ तद्वाक्यमाददेराजन्नृपद्रुपदेनह ।२७। आगमः क्रियतांव्यक्तंकुमारोयंसुतोमम
मिथ्येतदुक्तंकेनापितत्रश्रद्धेयमित्युत ॥२८॥ ततःसराजाद्रुपदस्यश्रुत्वाविमर्षपुक्तोयुवतीर्वरिष्ठाः तंप्रेषयामाससम्रूपाःशिखंडिन
स्त्रीपुमान्वेतिवेत्तुं ।२९। ताःप्रेषितास्तत्स्वभावंविदित्वाप्रीत्याराज्ञेकथ्यांसहिसर्वं ॥ शिखंडिनंपुरुषंकौरवेंद्रदशार्णराजातमहानुभा
वं ।३०। ततःश्रुत्वासराजन्स्तदागमंप्रीतिमानथ ॥ संबंधितासमागम्यतस्मैवाक्यमुवाचह ।३१॥ शिखंडिनेथमासिनःप्रारादितंजनेश्वरः द
त्तिनोश्वांश्चगाश्चैवदासोथवहुलास्तथा ।३२। पूजितश्चप्रतियपोनिवर्त्यनगराल्किल प्रतिप्रयातेदाशार्णेहृष्टेहृष्टाशिखंडिनी
३३ । कस्यचित्त्वथकालस्यकुबेरेणनरवाहनः लोकपात्राप्रकुर्वाणः स्थूणस्यागान्निवेशनं ॥३४

लाजैरुशीरैः पाठांतरे लाजैरुशीरैः भक्ष्यं लड्डुकेक्षुदंडादि दंतखाद्यं पारस्वाद्यं अन्नं अदनीयं ओदनं पाथः खंडखर्के एटिलेह्य नूपंपेयंसुरासवा
दि । आमिषं मांसं अभ्यर्हितत्वादस्य भक्ष्यात्पृथक्करणं । एतान्येवं दंतहोमं दंतैर्हूयत इति श्रुत्वा तान्यभ्यवहार्याणि पाश्विन् भक्ष्यान्नपेयामिषदं

सत्तदृह्यपरिवृत्तेमान अलोकपामासधनाधिगोप्ता स्थूणस्यपक्षस्यानिवेशनं तत्स्वलंकृतं मात्यगुणैर्विचित्रैः ।३५। लाजैपैर्गांधैश्च
तथादित्ताने स्पर्चितं धूपविधूपितं च ॥ ध्वजैः पताकाभिरलंकृतं च भक्ष्यान्नपेयामिषमप्रमेयं ।३६। तत्स्थानं तत्र दृष्ट्वा तु सर्वतः समलंकृतं म
णिरत्नसुवर्णानां मालाभिः पूरिपूरितं ।३७। नानाकुसुमगंधाढ्यं सिक्तं संमृष्टशोभितं अथाब्रवीद्यूपतिस्तानयक्षाननुगांस्तथा ।३८। खलस्स
तमिदं वेश्मकान्तावमितविक्रमः नोपसर्पति मां चैव कस्मादद्य स मंदधीः ।३९। पश्चाज्जानन्नृप मंदात्मन समासेनोपसर्पति । तस्मान्नस्य
महादंडो धार्यतामितिमेमतिः ॥४०॥ यक्षास्तु चुः दुपदस्य सकतारजनरा न्नोजातावधिखंडिनी ॥ तस्यातिमिन्नेकस्मिंश्चित्सप्रादात्सुरूपलक्ष
णं ।४१॥ अग्रहीत्लक्षणां स्त्रीणांस्त्रीभूता निष्टतेगृहे नोपसर्पति तेनासौ सव्रीडः स्त्रीत्वनृपवान् ४२ एतस्मात्कारणाद्राजन् स्थूणोनत्वाद्यपश्य
ति । कृत्वाकुरु यथान्यायं विमानमिह तिष्ठतां आनीयतां स्थूण इति ततो यक्षाधिपोब्रवीत् कर्तास्मि निग्रहं तस्य प्रत्युवाच पुनः पुनः ४४

तद्धोमं आमिषमप्रमेयमिति पाठस्तत्र मूर्खकाल्पितः ॥३५॥ तिष्ठते गृहे एव स्त्रियोरोषि ।४५। लाघवमद्य ॥४३॥ ४४॥ ॥

॥भा०उ० सोभ्यगछत यक्षेंद्रमाहूतः पृथिवीपते ॥ स्त्रीस्वरूपी महाराज तस्थौ व्रीडासमन्वितः ॥४५॥ तं शशाप सुसंक्रुद्धो धनदः कुरुनंदन एवमेवास्तु
॥३०५॥ स्त्रीत्वं स्थिरं पापस्य गुह्यक ॥४६॥ ततोब्रवीद्यक्षपतिर्महात्मा यस्मादादास्त्ववमत्येह यक्षान् शिखंडिने लक्षणं पापबुद्धे स्त्रीलक्षणं चाग्र
हीः पापकर्मन् ॥ अप्रवृत्तं सुदुर्बुद्धे यस्मादेतत्त्वया कृतं ॥ तस्माद्द्यप्रभृत्येव स्त्री त्वं सा पुरुषस्तथा ॥४७॥ ततः प्रसादयामासुर्यक्षा वैश्रवणं किल
स्थूणस्यार्थे कुरुष्वांतं शापस्येति पुनः पुनः ॥४८॥ ततो महात्मा यक्षेंद्रः प्रत्युवाचानुगामिनः सर्वान्यक्षगणांस्तात शापस्यांतचिकीर्षया
५० हते शिखंडिनि रणे स्वरूपं प्रतिपत्स्यते ॥ स्थूणो यक्षो निरुद्वेगो भवत्विति महामनाः इत्युक्त्वा भगवान्देवो यक्षराक्षसपूजितः ॥ प्रययौ
हितः सर्वैर्निमेषांतरचारिभिः ॥५२॥ स्थूणस्तु शापं संप्राप्य तत्रैव न्यवसत्तदा समये चागमत्तूर्णं शिखंडी तं क्षपाचरं ॥५३॥ सोभिगम्याब्रवीद्वा
क्यं प्राप्तोस्मि भगवन्निति ॥ तमब्रवीत्ततः स्थूणः प्रीतोस्मीति पुनः पुनः ॥ आर्जवेनागतं दृष्ट्वा राजपुत्रं शिखंडिनं ॥ सर्वमेव यथावृत्तमाचचक्षे
शिखंडिने ॥५५॥ यक्ष उ० ॥ शप्तो वैश्रवणेनाहं त्वत्कृते पार्थिवात्मज ॥ गच्छेदानीं यथाकामं चर लोकान्यथासुखं ॥५६॥ दिष्टमेतत्पुरा मन्ये न ॥राम॥
शक्यमतिवर्तितुं गमनं च इतो हि पौलस्त्यस्य च दर्शनं ॥५७॥ एवमुक्तः शिखंडी तु स्थूणाकर्णेन भारत ॥ प्रत्याजगाम नगरं हर्षेण महता ॥३०५॥
न्वितः ॥५८॥ पूजयामास विविधैर्गंधमाल्यैर्महाधनैः ॥ द्विजातीन्देवताश्चैव चैत्यानथ चतुष्पथान् ॥५९॥

चतुष्पादं ग्रहणधारणप्रयोगप्रतीकारेष्वनुमि॥ पादैर्युक्तं। ६५॥ युक्तं स्त्रीपुं अयुद्धमिषोय॥ अध्यायः॥

द्रुपदः सह पुत्रेण सिद्धार्थेन शिखंडिना मुदंच परमां प्राप्य पांचाल्यः॥ सह बांधवैः॥ ६०॥ शिष्यार्थं प्रददौ चापि द्रोणाय कुरुपुंगव। शिखंडिनं महा
राजपुत्रं स्त्रीपूर्विणं तदा। ६१॥ प्रतिपेदे चतुष्पादं धनुर्वेदं नृपात्मजः॥ शिखंडी सह युष्माभिर्धृष्टद्युम्नश्च पार्षत॥ ६२॥ समं लेन च ग्रहणं तानयथा
वत्सेत्स्वेदयन॥ जडांधबधिराकारणैमुक्ता द्रुपदे समया। ६३॥ एवमेव महाराज स्त्रीपुमान्द्रुपदात्मजः॥ स संभूतः॥ कुरुश्रेष्ठ शिखंडी रथ
सत्तमः॥ ६४॥ ज्येष्ठा काशिपतेः कन्या अंबानामेति विश्रुता॥ द्रुपदस्य कुले जाता शिखंडी भरतर्षभ॥ ६५॥ नाहमेनं धनुष्पाणिं युयुत्सुं समु
पस्थितं॥ मुहूर्तमपि पश्येयं प्रहरेयं न चाप्युत॥ ६६॥ व्रतमेतन्मम सदा पृथिव्यामपि विश्रुतं॥ स्त्रियं स्त्रीपूर्वकं चैव स्त्रीनाम्नी स्त्रीस्वरूपिणी
६७ न मुंचेयमहं बाणानिति कौरवनंदन॥ न हन्यामहमेतेन कारणेन शिखंडिनं॥ ६८॥ एतत्तत्त्वमहं वेद जन्म तात शिखंडिनः॥ ततो नैनं हनिष्या
मि समरे ष्वाततायिनं॥ ६९॥ यदि भीष्मः स्त्रियं हन्यात्सन्तः कुर्युर्विगर्हणं॥ नैनं तस्माद्धनिष्यामि दृष्ट्वापि समरे स्थितं॥ ७०॥ भीष्म उ॥ एतच्छ्रु
त्वा तु कौरव्यो राजा दुर्योधनस्तदा॥ मुहूर्तमिव स ध्यात्वा भीष्मोक्तं सोप्यमन्यत॥ ७१॥ इति उद्योगपर्वाणि अंबोपाख्यानं समाप्तं॥ ॥

॥ सा॰उ॰ प्रभातेति ९ ॥ ३ ॥ ५ ॥ ७ ॥ १० ॥ प्रागाह्निकं अङ्कः पूर्वभागं कार्यं ॥ १४ ॥
॥३०६ संजयउ॰ ॥ प्रभातायां तु शर्वर्यां पुनरेव स्म तद्बलं ॥ मध्ये सर्वस्य सैन्यस्य पितामहमरक्षत ॥ १ ॥ पांडवेयस्य गांगेय पर्यंते तस्य सैन्यं समुद्यतं ॥ प्रभूतं नर
नागाश्वं महारथसमाकुलं ॥ २ भीमार्जुनप्रभृतिभिर्महेष्वासैर्महाबलैः लोकपालसमैर्युक्तं धृष्टद्युम्नपुरोगमैः अप्रधृष्यमनावार्यं सुगुप्तं नमि
वसागरं ॥ सेनासागरमक्षोभ्यमपि देवैर्महाबलैः ॥ ४ ॥ केन कालेन गांगेय क्षपयेथा महाद्युते आचार्यो वा महेष्वासः कृपो वा सुमहाबलः ॥
कर्णो वा समरश्लाघी द्रोणिर्वा द्विजसत्तमः ॥ दिव्यास्त्रविदुषः सर्वे भवंतो हि बले मम ॥ ६ ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे हृदि नित्यं
महाबाहो वक्तुमर्हसि तन्मम ॥ ७ ॥ भीष्मउ॰ ॥ अनुरूपं कुरुश्रेष्ठ त्वय्येतत्पृथिवीपते बलाबलममित्राणां स्वेषां यदिह पृच्छसि ॥ ८ ॥ शृणु राज
न्मम रणे या शक्तिः परमा भवेत् ॥ शस्त्रवीर्यं रणे यच्च भुजयोश्च महाबल ॥ ९ ॥ आर्जवेनैव युद्धेन योद्धव्या इतरे जनाः मायायुद्धेन माया
वीत्येतद्धर्मनिश्चयः ॥ १० ॥ हन्यामहं महाभाग पांडवानामनीकिनीं ॥ दिवसे दिवसे कृत्वा भागं प्रागाह्निकं मम ॥ ११ ॥ योधानां दशसाहस्रं ॥ए म॥
कृत्वा भागं महाद्युते ॥ सहस्रं रथिनामेकमेष भागो मतो मम ॥ अनेनाहं विधानेन संनद्धः सततोत्थितः क्षपयेयं महासैन्यं कालेनानेन ॥३०६॥
भारत ॥ १३ ॥ यदि त्वस्त्राणि मुंचेयं महांति समरे स्थितः शतसाहस्रघाती निहन्यां मासेन भारत ॥ १४ ॥

1938 आर्य समाज
ARYA SAMAJ SHA... BARODA

॥भी॰ उ॰॥ आचष्ट आख्यातवान् नारद एव ॥ २२ ॥ स हि राज्ञेति अस्य वचनं मया न कर्तव्यं किं नु कर्तव्यमेवेति भावः ॥ २३ ॥ कलापि षोडशांशोपि ॥ ३४

॥१२०॥ तत्र तत्रैव जायेते युद्धकाले पुनः पुनः । तस्मात्कि मे एव कर्तव्यमिति होवाच नारदः । एतद्धि सर्वमाचष्ट तदा शक्रस्य वेदवित् ॥ २२ ॥ शंखचक्रगदा
हस्तं यदा द्रक्ष्यसि केशवं । पर्याददानं चास्त्राणि भीमधन्वानमर्जुनं ॥ २४ ॥ सनातनौ महात्मानौ कृष्णावेकरथे स्थितौ दुर्योधन तदा
तात स्मर्तासि वचनं मम ॥ २५ ॥ नैनौ रूपमभावः स्या कुरूणां प्रत्युपस्थितः । अर्थाद्धर्मात्तात धर्मोऽद्य ते बुद्धिरुपक्रान्ता न चेद्गृह्णीष्यसे वचं
श्रोतासि सुबहून् हतान् । तवैव हि मतं सर्वे कुरवः पर्युपासते ॥ २६ ॥ त्रयाणामेव वचनं त्वमेकोऽनुमन्यसे ॥ रामेण चैव शप्तस्य कर्णस्य
भरतर्षभ ॥ २७ ॥ दुर्जातेः सूतपुत्रस्य शकुनेः सौबलस्य च तथा क्षुद्रस्य पापस्य भ्रातुर्दुःशासनस्य च ॥ २८ ॥ कर्ण उ॰ । नैवमायुष्मता वा
च्यं यन्मामात्थ पितामह क्षत्रधर्मे स्थितो ह्यस्मि स्वधर्मादनपेयिवान् ॥ २९ ॥ किं चान्यन्मयि दुर्वृत्ते येन मां परिगर्हसे । न हि मे वृजिनं
किंचिद्धार्तराष्ट्रा विदुः क्वचित् ॥ ३० ॥ नाचरं वृजिनं किंचिद्धार्तराष्ट्रस्य नित्यशः । अहं हि पांडवान् सर्वान् हनिष्यामि रणे स्थितान् ॥राम॥
३१ प्राग्विरुद्धैः समं सद्भिः कथं चाक्रियते पुनः राज्ञो हि धार्तराष्ट्रस्य सर्वं कार्यं प्रियं मम ॥ ३२ ॥ तथा दुर्योधनस्यापि स हि कार्ये स ॥१२०॥
माहितः वैशंपायन उ॰ । कर्णस्य तु वचः श्रुत्वा भीष्मः शांतनवः पुनः धृतराष्ट्रं महाराजं संभाष्येदं वचोऽब्रवीत् ॥ ३३ ॥ यदयं कत्थ्या
ते नित्यं हंताहं पांडवानिति नैषा सेककला पूर्णा पांडवानां न चार्हति ॥ ३४

अयाचतइंद्रः ।२१। सह्यसाहाय ।२२।। भ्रांते अस्थिरेपि एथेलक्ष्मान्मयेयैतिइग्नाष्टय ।२५। आरुजत पीडितवान् ।२६। भूयश्चोवहन् ।२७।। सत्वंबुद्धि

एतौहिकर्मणालोकान्नंदयामासतुर्ध्रुवं ।। द्विधाभूतौमहात्मानौविद्धिब्रह्मन्नपरंतपौ ।९।। अस्मिन्नरण्यामभावायदेवगंधर्वपूजितौ वैशंपा
यनउ॰ जगामशक्रस्तच्छ्रुत्वायत्रतौतेपतुस्तपः ।। सार्धंदेवगणैःसर्वैर्बृहस्पतिपुरोगमैः १० तदादेवासुरेयुद्धेभयेजातेदिवौकसां ।। अयाचत
महात्मानौनरनारायणौवरं ।११। तावब्रूतांवृणीष्वेतितदाभरतसत्तम ।। अथैतानब्रवीच्छक्रः साह्यंनःक्रियतामिति ।१२।। ततस्तौशक्रम
ब्रूतांकरिष्यावोयदिच्छसि ताभ्यांससहितःशक्रोविजिग्येदैत्यदानवान् ।१३। नरइंद्रस्यसंग्रामेहत्वाशत्रून्परंतपः पौलोमान्काल
खंजांश्चसहस्राणिशतानिच ।एषभ्रांतेरथेतिष्ठन्भल्लेनापाहरच्छिरः जंभस्यग्रसमानस्यतदाह्यर्जुनआहवे ।१५। एषपारेसमुद्रस्य
हिरण्यपुरमारुजत् ।।जित्वाषष्टिसहस्राणिनिवातकवचान्रणे ।१६। एषदेवान्सहेंद्रेणजित्वापरपुरंजयः ।अतर्पयन्महाबाहुरर्जु
नोजातवेदसं ।१७।नारायणस्तथैवात्रभूयसोन्यान्जघानह एवमेतौमहावीर्यौतौपश्यतसमागतौ वासुदेवार्जुनौवीरौसमवेतौ
महारथौ नरनारायणौदेवौपूर्वदेवाविति श्रुतिः १८ अजेयौमानुषेलोकेसेंद्रैरपिसुरासुरैः ।एषनारायणः कृष्णःफाल्गुनश्चनरःस्मृ
तः ।२०।नारायणोनरश्चैवसत्वमेकंद्विधाकृतं ।एतौहिकर्मणालोकानश्नुवातेक्षयान्ध्रुवान् २१ ।। एम

सत्वंएकमेवद्वेधायोगप्रभावाद्रूपद्वयेनदर्शनतरसर्थः अश्नुवतेव्याप्नुवतः कर्मभुंक्तेकर्तेयंततयोरितिशेषः ।। २२

११

वधेवृत्तः वधार्थं सज्जः भगवतः वाराणान् विजयः कर्मयेषां ते वैजयाः देवानपि लब्ध्वा विजयं तत् एवेत्यर्थः ॥ इत्युद्योगपर्व भावदीपे अष्टषष्टिः॥

वधेहृते भगवतः प्रमुचन्नरं प्रजा किंचिद्दिवावशिष्यते ॥ सूर्यां तिलरूपे परमो ह्येष भावः स्थिरो मम ब्रूहि गावल्गणेतान् ॥ ३ ॥ पैवैजय्याः समरे
सतलब्ध्वा देवानपीन्द्रप्रमुखान् समेतान् ॥ तेभ्यस्ते कल्हं संप्रसद्य सधार्तराष्ट्राः पश्य पनमोहमस्य ॥ १०४ ॥ वृद्धो भीष्मः शांतनवः कृपश्च द्रो
णः सपुत्रो विदुरश्च धीमान् ॥ एते सर्वे यद्वदते तद्दत्ताः आयुष्मंतः कुरवः संतु सर्वे ॥ १०५ ॥ इत्युद्योगपर्वणि संजययाने अष्टचत्वारिंशः ॥ वैशं॰
समवेतेषु सर्वेषु तेषु राजसु भारत ॥ दुर्योधनमिदं वाक्यं भीष्मः शांतनवोऽब्रवीत् ॥ १ ॥ भीष्म उ॰ ॥ बृहस्पतिश्चोशना च ब्रह्माणं पर्युपस्थि
तो ॥ मरुतश्च सहेंद्रेण वसवश्चाग्निना सह ॥ २ ॥ आदित्याश्चैव साध्याश्च ये च सप्तर्षयो दिवि ॥ विश्वावसुश्च गंधर्वः शुभाश्चाप्सरसां गणाः
३ नमस्कृत्योपजग्मुस्ते लोकवृद्धं पितामहं ॥ परिवार्य च विश्वेशं पर्युपासन् दिवौकसः ॥ ४ ॥ तेषां मनश्च तेजश्चाप्याददानौ दिवौकसां पू
र्वदेवौ अतिक्रांतौ नरनारायणावृषी ॥ ५ ॥ बृहस्पतिश्च पप्रच्छ ब्रह्माणं काविमाविति ॥ भवंतं नोपतिष्ठेते तौ नः शंस पितामह ॥ ६ ॥ ब्रह्मो
वाच ॥ यावेतौ पृथिवीं द्यां च भासयंतौ तपस्विनौ ॥ ज्वलंतौ रोचमानौ च प्युष्टौवति महाबलौ ७ नरनारायणावेतौ लोकाल्लोकं समा
स्थितौ ॥ ऊर्जितौ स्वेन तपसा महासत्वपराक्रमौ ॥ ८

परिर्युपासन् परिवार्य तस्थुः ॥ ४ ॥ ७ ॥ लोकात् मानुषात् लोकं ब्राह्मं

रिष्या अनागतार्थाज्ञापकान् गावश्चक्राणि सर्वतोभद्राणि आदीनि तैर्वा गमप्रसिद्धानि मृगयन्ते किं नक्षत्रं केन ग्रहेण विद्धमिति विचार
यन्ति सदसत्फलकथनाय ते चक्रमृगाः पूर्वनिपात आर्षः मृगानि सर्गितानि च क्राणि येस्ते इति वा ॥ ९४ ॥ एतं संयं पुष्टे जयपराजयविषयेन पश्य

उच्चावचं रवं पुष्टैः स्यंदिमप्रग्रामराचक्रामुहूर्तः क्षपं महांतं कुरुसंजयानां निवेदयंते पांडवानां जयं रणे ॥ ९५ ॥ तथा हि नो सम्पते नौंतरात्रुं संसि
हूर्ये द्विषतां तिग्रहेय ॥ जनार्दनस्त्वाप्यपरोक्षविद्यो न संशयं यस्य निहृत्लि सिंहः ॥ ९६ ॥ अहं च जानामि भविष्यरूपं यस्यास्मि चुक्षास्वयं समप्रम
न्नः दृष्टिश्रुमे नो व्यथते पुराणी संयुध्यमाना धार्तराष्ट्रानसंति ॥ ९७ ॥ अनालब्धं मनं जनि गांडिवं धनुरनालब्धाकंपति मे धनुर्ज्यो वाणाश्च मेतू
र्णमुखा विसृज्यमुद्धमुद्रेगं तु मुखंति चैव ॥ ९८ ॥ खड्गः कोशान्निसरति प्रसन्नो हित्वेव जीर्णामुरगः स्वचं स्वां ध्वजे वाचो रौद्ररूपा वदंति कदार
थ्ये योत्स्यते नेकिरीटिन् ॥ ९९ ॥ गोमायुसंघाश्च वदंति रात्रौ रक्षांस्यथो निष्पतंत्यंतरिक्षात् मृगाः शृगालाः शितिकंठाश्च काका गृध्रा बलाका
श्चांतरिक्षवश्च ॥ १०० ॥ सुवर्णपत्राश्च पतंति पश्चाद्दृष्ट्वा रथान्श्वेतहयप्रयुक्तं अहं ह्येकः पार्थिवान्सर्वयोधान्शरौघैर्लोकान्नयेयं ॥ १०१ ॥ स
मादाम्नः पृथगाञ्चमार्गान् यथाग्निरिद्धो गहनं निदाघे ॥ स्थूणाकर्णं पाशुपतं महास्त्रं ब्राह्मं चास्त्रं यच्च शक्रोप्यवैत्से ॥ १०२ ॥ ॥

तिपत्तः अपरोक्षविद्यः दिव्यदृष्ट्या अतीतानागतादर्शिकं पश्यत ॥ ९६ ॥ पुराणी योगप्रभाववती न व्यथते न तिरस्कृता ॥ ९७ ॥ १०१ ॥ १०२

॥भा॰उ॰ ॥२१८॥ श्रेयमित्यर्थः ततस्तत्रकुरुक्षेत्रेसंयुगंगत्वाप्राप्यवैरितांतांस्यति । साधुइतितंसत्कर्मणालिनिष्फलतांतत्पृथैवधर्मइत्यर्थः । नचेदिति यदिकर्मवहूनपु

पर्यागतंममकृत्स्नस्यचैवपोमन्यतेकलहस्यप्रसङ्ग । अर्थकांक्षंतुपांडवानांचसर्वंतदुद्दिष्टसंयुगंतत्रगत्वा ८४ । नमस्कृत्यशंतवोनयाराज्ञेद्रोणाया
योसहपुत्रायचैव । प्रारहृताया प्रतिहृष्ट्वहिनेथयोत्स्यास्येहंराज्यमभीप्समानः ८७ धर्मेणाप्तंनिधनंतत्स्यमन्येयोयोत्स्यतेपांडवैर्पायवुद्धिः मि
थ्यासेनिर्जितावैनृशंसेः संवत्सराननेवेहादशराज्यपुत्राः ८८ । वासःकृच्छ्रो विहितश्चाप्यरण्येदीर्घंकालंचैकमज्ञातवर्षं । तेषांकस्मात्क्षीवितं
पांडवानांनंदिष्यंतेधार्तराष्ट्राःपदस्थाः ८६ नेवेदस्मान्युध्यमानान्जयेयुर्देवैरपीद्रःप्रमुखैः सहायैः धर्मादधर्मश्चरितोगरीयांस्ततो
ध्रुवंसानवंधनिदंतु । ६० नचेदिदंपुरुषंकर्मवहूनचेदस्मान्मन्यतेसोवि शिष्टान् आशासेदंवासुदेवद्वितीयोदुर्योधनेनाक्षिकृतचसाधुः
६१ प्रत्यक्षवःकुरवोयद्ब्रवीमियुध्यमानाधार्तराष्ट्रान्नसंति । अन्यत्रयुद्धात्कुरवोमहिष्मुनेषुद्धेवेशेषस्हास्तिकश्चिच ६२ हत्वात्वहंधार्तरा
ष्ट्रान्सकर्णान्राज्यंकुरूणामवजेतासमग्रं । यद्वःकार्यंतत्कुरुध्वंयथास्वमिष्टान्दारान्आत्मभोगान्भजध्वं । अप्येवंनोब्राह्मणाःसंतिवृद्धा एम
द्धावहुश्रुताःशीलवंतःकुलीनाःसांवत्सराज्योतिषेचाभियुक्तानक्षत्रयोगेषुचनिश्चयज्ञाः ६४ ११५
रूपेणस्यात्नपरिदेवावयंतेभ्यःश्रेयाःस्यामतार्हितस्येव
जयोभविष्यतीत्यर्थः दृढंराज्यस्यप्रदानंदृष्टीभीतंतनंतस्वराज्यात्निःसारणंतद्दानीतंनअभिसमीक्ष्यआलोच्यपापवशात्पराजयएवतस्य

भूमो भूमिपुत्रः प्रोक्तो जैनमुनिमिति शेषः प्रकृतिं स्वभावं दस्युहननशीलत्वां प्रति शुश्राव सुग्रीवकार। सिद्धिषु कार्येसिद्धिषु पतस्थितास ऐश्वर्यवान् वा
मर्थ्यवान् निर्मोचनेन नगरे क्षरणं तान् तीक्ष्णधारान् लोहमयान् नित्यर्थः ॥ श्रीघसंज्ञं रक्षः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ वराणि वराण्यस्त्ररत्नानि रत्नवंतः क्रमः गतिः ॥ नर्कं यं नेव
प्राग्ज्योतिषं नाम बभूव दुर्गं पुरं घोरमसुरगणासदहं ॥ महाबलो नरकस्तत्र भौमो जहार दिव्ये मणिकुंडले शुभे ॥ ७७ ॥ ततं देवाः सहस्राक्षेण प्रोक्ताः स
मागता मुधि सन्योरभीता ॥ हत्वावर्त विक्रमं के एवस्व लं तथैवो यमपारणीयं ॥ ७८ ॥ ज्ञानं तेम्य प्रकृतिं केशवस्य न्मयो तस्य नदस्युवधाय कृत्स्नं स
तत्क मे प्रति शुश्राव देवान् इन्द्रं मेश्वर्यवान् सिद्धिषु वासदेवः ॥ ७९ ॥ निर्मोचने षट्सहस्राणि हत्वा सच्छिद्य पाशान् सहसा क्षुरांतान् ॥ मुरं हत्वा वि
निहत्य योधाक्षोनि मोचनं चापि नाम वीरः ॥ ८० ॥ तत्रैकतेना प्यवभूव युद्धं सहाबलेनातिबलस्य विष्णोः ॥ स सक्रमेन हतः पराक्रमो तेनैवोन्म
थितः कर्णिकारः ॥ ८१ ॥ आदाय रत्नं मणिकुंडले शुभे हत्वा च भौमं नरकं सुरं च ॥ श्रियाहृतो यपसम्येव धीमान् प्रसाज्ज्योतिः मः प्रसा
दः ॥ ८२ ॥ तस्मैव वरान् रत्नं तत्र देवी दृष्ट्वाभी मंक मे हृष्टं जरणं तत ॥ अमश्च ते युद्धेमान स्वनस्य पादः का प्रोवाचाकृतेवक्रमः स्यात् ॥ हत्वाणिगा
त्रेण चक्रं ते मेरन् निस्वच हस्तस्खलितः कृतार्थाः ॥ एवं नृपैवास देवे प्रमेहे महाबले गुणसम्पन्नदेवा ॥ ८४ ॥ सम... हं विष्णुमनंतवीर्य
मा पृष्टस्ते यातरा विजेतुम् सदा घेनं तर्कयं ते द्रुणत्मानं चाप्ययं सहते स्मान् समीक्ष्य ॥ ८५
हूं यतं ते ॥ ८६ ॥ मसत्व पर्यागतं हतान मार्गमन्यते वां कुति असौ मित्रे भेदं प्रार्थ्ययते ॥ तेन च पांडवानां कृते मम लं अस्मदीयत्वं हंतु ॥ ८५

॥भा॰३॰॥ तलेन वपेरिक पाणि लोष्टुयमिति काठिन्यप्रदर्शनार्थं विशेषणं श्वेतकेला शवलवदंष्ट्रितलमेनेन सचितं सुदर्शननामराजानं नयजितः पुत्रैर्वृंद
॥११७॥ सुमेवदैवतानालं लामस्तभूतं देवैरपि शिरसा धार्यइत्यर्थः कपाटेन वक्षस्तलघातेन दंतकूटेसंग्रामे अग्रमेतुकपादेनाभेदं तकूटेचेतिमाचष्टः

गिरिंयरुच्छुनतलेन भेतुं शिलोच्चयं श्वेतमतिप्रमाणं ।तस्येव पाणिःसन लोविषीर्यतन्न चापिकिंचित्सगिरेस्तकुर्यात् ॥ [illegible] प्रसिंसमिदं समयेद्रुता
स्पांचिदं च संपेवनिवारयीत ।हरेरेवानाममतं प्रसह्य मुद्देनयो वासुदेवं जिगीषत् ।७०।पोसक्विणी सेकरपेन सोजामुत्साघपत्रःसमेरप्रसह्य उवा
हुमांयो पशूस्त ज्वलतीयपस्याजहेणो किरणोमोमहात्मा अर्यगांधारांस्तरसासंप्रमथ्यमितापुत्राननयजितःससयान ॥बध्वा सुमाचविनंप्रसह्य
लादर्शनेदैवतानां ललाम ।७२।अपंककपाटेनजयातपांअंतथा कलिंगानदंतकूटेसमर्द ।अनेनदग्धा च वर्षपूगानना था वाराणसीनगरीसं
वभूव ।७३।अयसमसुद्दे सम्पतेनेरजेयं तपेकलव्यंनाम निषादराजं वेगेनेव शैलमभिहत्यजंभः शतेसकृ सेनहतः परास्तः ।७४।ततोग्रसेनस्य
सुतं सुदुष्टंवृष्ण्यंधकानामधमगंतसभास्थं।अपात पद्मलद्वितीयोहत्वात्देवोग्रसेनाय राज्य।७५।अयंसोभं यो धयामासखस्थंविभीष
णं मायया पाशशल्यरानं ।सोभद्वारिप्रसह्य हस्तप्तघ्रीरोभ्यां करणे विषहेतमर्त्यः ॥७६ पएमा।
स्यनायाससवभूवत्तिपोऽस्य ।७७।अयंपञ्चलत्वंतसुद्दे समेतपुद्रांपदंप्राग्यं प्राप्य ॥११७॥

पतोस्तहरेवस हदाशनीतिनेवक्रसेनहतःशेते ।यथांजसोदैत्यशैलकेगेनअभिहत्यघोलाघातात स्वयंहृतात् स्तः श्रेतेततद्भुत ।७८।ततोग्रसेने
नेतिसंधिराजः ।७५।स्वस्थं खेचरं विभीषणं निर्भयं ।शतघ्नींशर्क्तिं शल्यैवेन क्षिप्रासैर्भा पापाशिर्भीकंकवत्रसमग्रहत ॥७९॥

दस्यूसंघात्यापतः प्रदेयस्वरास्वस्याप्रदानात् एष एवोधर्मतिरपेक्षस्यास्याकथंचन परस्वत्तिग्रहस्याभिमन्यस्तेनो भवतीतिस्मृतेः युगांतेष्यक्रूराणां संहारेऽना
तेसति अन्ययुगं धर्मप्रधानं कालं प्रवर्तयनूग्ना कालस्य कारणमितिस्मृतेः दर्पस्य अंतेनाशे ॥ उदकांते संध्यावंदनाचमनांते ॥ ६४ ॥ पुरस्तादिं

सर्वोदिग्भ्यः संपतनारथेनरज्ञोध्वस्तंगांड्विवेनापकृतं ॥ पराद्रूपोस्सवस्वंप्रमृद्यतदापश्चात्तस्यांतेमदस्यु हिः ॥ ६४ ॥ उद्धृते यन्दस्युसंघान्येषां
प्रवर्तयन्युगमन्ययुगांते ॥ यदा धर्मस्याप्यधिवत्कोरवेयांस्तदा तत्पाधृतराष्ट्रस्यपुत्रः ॥ ६५ ॥ सभ्रातानांवैसहस्रेन्यः सभ्रत्योभ्रष्टेष्वयैः क्रोधव
शोल्पवेताः दर्पस्यांतेनिहतोवेपमानः पश्चाच्चेदस्यतिधार्त्तराष्ट्रः ६६ पूर्वोह्निमांकृतजप्यः कदाचिद्विप्रः प्रोवाचोदकांतेमनोज्ञं कृते
वंतद्दुष्करंकर्मपार्थयोद्धुं यौतेशत्रुभिः सव्यसाचिन् ॥ इंद्रोवानेवज्रहस्तः पुरस्तात्पश्चाद्गोप्ता युः समरेशत्रुविनिघ्नन् ॥ सुग्रीवयुक्तेनरथेनयाते
पश्चात्कृष्णोरक्षतुवासुदेवः ६५ वज्रेचाहंवज्रहस्तान्महेंद्रादस्मिन्युद्धेवासुदेवंसहायं ॥ समेलघोरस्युवधायकृष्णोमन्येचेतद्धितंदे
वेत्तेमे ॥ ६६ ॥ अयुध्यमानोमनसापियस्यजयंकृष्णः पुनरस्याभिनंदेत अवेसर्वान्सव्यतीयादमित्रान्सेंद्रान्देवान्[illegible]नुवेनात्रचिंता ६७
सवाहुभ्यांसागरमुत्तितीर्षेन्महोदधिंसलिलस्याप्रमेयं ॥ तेजस्विनंकृष्णमत्यंतशूरंयुद्धेनयोवासुदेवं [illegible] ॥ ६८ ॥

द्रोरस्मतुद्धत्यपकृष्यते ६५ सागरंसागरैर्वेष्टितंसलिलस्यमहोदधिंजलसमुद्रं अप्रमेयं अनंतत्वात् ॥ ६८ ॥ ॥ ॥

॥भा-उ- तिर्यक् दिध्यवि घ्याष्टषले कैश्छिद्यमानानूयस्यादृष्टेति पूर्वेणान्वयः ॥ ५४ ॥ विपाठा विस्तनवाणाः प्रचेतारः रांशिं करिष्यति ॥ ५७ ॥ अस्त्रपथं असंप्राप्ता

॥११६॥ न् अस्त्रैस्त्वैवनप्रपंतस्त्वपथः ॥ पुद्धे कर्मस्त्रकुर्वतः भयेनवैतक्यात ॥ ५८ ॥ आततताः सा नता आच्छिन्नधाएदृषे [illegible] सामिहृरीकरिष्यामि ॥ ५७

यस्त्रूष्टाज्या मुखाद्धूणान्संधानुगांडीवमुक्तान्पततः शितायान् ॥ हयानगजानवर्भिणश्वाददृशानास्तदा युद्धधातेणधूले [illegible] नष्यत ॥ ५९ ॥ यस्तसंद्रष
स्वाणानविमुक्तान्समेषुभिन्नैकै पभाणानूमदी पान ॥ तिर्यक् वि ध्याछिद्यमानानएषलके स्तस्य युद्धधातेराखून्वतप्सत ॥ ५५ ॥ यदा विपाटान्
मदृजवेगपुक्तान् द्विजाः फलानीवमहीस्वद्याधान ॥ प्रचेतारउक्तमागानि पूर्णांतदा ॥ परदूष्यापततस्यंदनेभ्यो महागजेभ्यो ध्वगतो श्वयोधा
न् परैर्हतान्पतितांश्चैवं रणेतस्य युद्धधान्तेराखून्वतप्सत ॥ ५५ ॥ असंप्राप्तानस्त्रपथंपरस्यपरस्यदृष्ट्वा नष्टपतो धातेराष्ट्रान् अकुर्वतः कर्मेषुद्धेसम
स्तानदापुद्धे ॥ ५६ ॥ यदाति संधानरथसंधानभ्याज्ञाननः कालस्त्वातते षुः प्रणोत्स्यामि ज्वालितेर्बाणवर्षैः धूर्तराष्ट्रान्तप्सति मंदबुद्धिः ॥ ५७ ॥ कांदि
गभूतांच्छिन्नगात्रान् विसन्नुर्योधनोद्रक्ष्यतिसर्वसेन्यं रथाश्ववीराग्र्यनरेंद्रनागपि पासितं श्रांतपत्रं भयार्तं ॥ ५७ ॥ आतेस्वंरदृग्भमानंरथंचवि
कीर्णकेशाः स्थिकपालजंघं प्रजापतेः कर्मयथार्थ्यनि ष्ठितंतदाद्रक्ष्यतिमंदबुद्धिः ५८ यदारथेगांडिवंवासुदेवं शंखंदिव्यं शंखंपांचजन्यंमहं
यांश्चतूणावक्षय्यौदेवदत्तंचमां वदृष्टारणेपुद्धधार्तराष्ट्राः समेताः ॥ ६०

कांदिग्भूतंपलायितं श्रांतपत्रं श्रांतवाहनं ॥ ५८ ॥ प्रजापतेः कर्मयथावाज्ञेपयेप्रजापति
देसोः सप्नरश्मापात्मदो विश्वरूपतेतद्दहनामिहापिविशासनं हतंतेनबीभत्सवलक्ष्माते आख्येनिष्ठितं अर्थः सर्गोस्तदंतस्थ्यनिष्टितंसंजातं ५८

[illegible] राम॥
११६॥

अस्मात्स्य श्लोपेपंचु मीएनं प्राप्य संचे श्रं तेऽत्र स्तनो भ्रमंति । चित्रं विस्मयकृत्त सक्ष्मन्तुलेक्ष्म श्लक्ष्णादृतिपा रमणीयः भूषणानां सुत्साहकरत्वा

यदा धृतिं कुरुते योऽस्य मानः सदीर्घबाहुर्दृढधन्वा महात्मा सिंहस्येवां धसा घ्रायगाकं संचे ष्टंते शत्रवो स्माद्यथाग्ने । ४४ । सदीर्घबाहुर्दृढधन्वा महात्मा भिध्याङ्गि रीन्रुसे हरेत्सर्व लोकान् । अथ बेकृ तीनिपुणः क्षिप्रहस्तो रिविस्थितस्सर्वदा वंभ्यानि । ४५ । चित्रः सक्ष्मः सकृतो यादवस्य अयोगो वृष्णिसिंहस्य भूयात् । यथाविधं योमाङ्कः प्रशस्तं सर्वैर्गुणैः सात्यकिस्तेस्पेतः । ४६ । हिरण्मयं श्वेतहयैश्चतुर्भिर्यदा युक्तं स्यंदनं माधवस्य । दृष्टा युद्धं सात्यकेर्धार्त्तराष्ट्र स्तदा तप्स्यत्यकृतात्मा समंदः । ४७ । यदारथं हेममणिप्रकाशं श्वेताश्वयुक्तं वानरकेतुयुक्तं सुहस्तामयाप्यास्थितं केशवेन तदा तप्स्यत्यकृतात्मा समंदः । यदा मौर्वीस्तलनिर्घोषमुग्रं महाशब्दं वज्रनिष्पेषतुल्यं विधूयमानस्य महारणे मयाकृष्टं गाण्डीवस्य हान्-
श्रोष्यतिमन्दबुद्धिः । ४९ । यदा मूढो धृतराष्ट्रस्य पुत्रस्सपताम्सुहृदुर्मतिर्दुःसहायः । दृष्ट्वा सेनां वाणवर्षांधकारे प्रभज्यंतं गोकुलवद्रणाग्रे
। ५० । वलाहकादुच्चरतः स्फधीमाहि घुनस्फुलिंगानि वघोरूपान् । सहस्रघ्नान्द्विषतां सगरे षु अस्थिच्छिदो मर्मभिदः सुपुंखान् ॥ ५१

न्सृतः स्फशिशितः अस्त्रयोगो अस्त्रलाभः वृष्णिसिंहस्य कस्य यथा विधायाहृकप्रकारं योगमाङ्कः तैः सर्वैर्गुणैः सात्यकिस्तेस्पेत । ४८ । सपुं-
खान्यदा द्रक्ष्ये निहताः योधः संवधः । आरदान्यसमानान् ॥ ५२

॥भा॰उ॰ रं तु नोतेनृजे दैर्घ्यमार्षधारयेपुर्जविये युः ३५ वहूथीरथयुगुप्तिमान् ३६ दृढं चेतिसन्निहितं युद्धमूलं उअतो यंचमाहूरी मांप्राध्येयस्व इतिद्

॥१२५

रथ्थं मात्स्यमानृशंस्यमार्यकृपं विराटपुत्रं रथिनां पुरस्तात् यदाश्रौषं द्रौपदेयान्पांडवार्थे तदा युद्धं धृतराष्ट्रोन्वतप्यत ३७ एतै कौरवाणां प्रवीरे
शिखंडिना शंतनवे जित्ते नृजे ॥ न जातु कश्चिन्नेधारयेयुन्स प्राथं यस्यमेतद्ब्रवीमि ३८ यदाशिखंडी रथिनः प्रविश्य न भीष्मं रथेनाभिजातो वृष्णी
द्वियोद्धरभिसर्द्दनू रथोद्यां सदाय हूंयात्तेराष्ट्रोन्वतप्यत ३९ यदाश्रौषं जयानीमनीके धृष्टद्युम्नं प्रमुखे वर्चमानं । अस्त्रं यस्मै दिव्यमुवाच
धीमान् द्रोणात्स्त्रातस्पतिर्मरस्तु ध्रुद्धिः ४० यदा स सेनापतिरप्रमेयः परामृषन्निषुभिर्धार्तराष्ट्रान् । द्रोणेरणे शत्रुसहो भिपाता तदा युद्धं धार्त
राष्ट्रोन्वतप्यत ४१ ह्रीमान्मनस्वी बलवान्सत्त्वी सलक्ष्मवान् सोमकानां प्रवर्हः न जातु तं शत्रवो न्ये सहेरन्येषां सस्याद्ग्रणी वृष्णिसिंहः
इदं च ब्रूयामा वृणीध्वेति लोके यदा द्वितीयं सचिवं रथस्थं । शिनेर्नप्तारं वृष्णीपक्षां सकिंमहाबले वीतभयं कृतास्त्रं ४२ महोरस्कोदीर्घ
बाहुः प्रमाथी युद्धे द्वितीयः परमास्त्रवेदी । शिनेर्नप्ता तालमात्रायुधो यं महारथो वीतभयः कृतास्त्रं ४३ यदाशिनीनामधिपो मयोक्तः शूर
रैः परान्सेयरस्वप्रपर्षन ॥ ट्रच्छ दपिच्छत्वरिहा योघमुख्यांस्तदा युद्धं ४४ ॥

एम॥
॥११५॥

यादुर्योधनं प्रतीतिश्श्रुर्ध्यात्मतः वयं युद्धे द्वितीयं सहायं सात्यकिं प्रवृणीमहूतवंतः तस्मिन्नवृते तु कदाचिन्न वर्जयो पांसं भाव्येतेति भवः ४५

मत्वा मानं पार्थिवा योधनाय समादिष्टा धर्मराजेन सत्त। रथैः शुभ्रैः सैन्यमभिद्रवंतो दृष्ट्वा पश्चात्तप्स्यते धार्तराष्ट्रः ।२४। शिशून् कृतास्त्रानशि
शुप्रकाशान् यदा द्रष्टा कौरवः पंच शूरान्। त्यक्त्वा प्राणान् कौरवानाद्रवंतस्तदा ०।२५। यदा गतोद्वाहमकूजनाक्षं सुवर्णतारं रथमातता
यी दांतैर्युक्तं सहदेवाधिरूढः शिरांसि राज्ञां क्षेप्स्यते मार्गणौघैः ।२७। महाभये संप्रवृत्ते रथस्थं विवर्तमानं समरे कृतास्त्रं। सर्वा दिशः संतपं
तं समीक्ष्य तदा युद्धं ।२८। ह्रीनिषेवो निपुणः सत्यवादी महाबलः सर्वधर्मोपपन्नः। गांधारिमार्च्छंस्तुमुले क्षिप्रकारी क्षेप्ता जनान् सहदेव
स्तरस्वी ।२९। यदा द्रष्टा द्रौपदेया महेषून् शूरान् कृतास्त्रान् रथयुद्धकोविदान्। आशीविषान् घोरविषानिवायतस्तदा ०।३०। यदाभिम
न्युः परवीरघाती शरैः परान् मेघ इवाभिवर्षन्। विगाहिता कृष्णसमः कृतास्त्रस्तदा युद्धं ।३१। यदा द्रष्टा बालमबालवीर्यं द्विषच्चमूं मृत्युमि
वापतंतं सौभद्रमिंद्रप्रतिमं कृतास्त्रं तदा ।३२। प्रभद्रकाः शीघ्रतरा युवानो विशारदाः सिंहसमानवीर्याः यदा क्षेप्तारो धार्तराष्ट्रान् ससै
न्यांस्तदा युद्धं ।३३। वृद्धौ विराटद्रुपदौ महारथौ पृथक्चमूभ्यामभिवर्तमानौ। यदा द्रष्टारौ धार्तराष्ट्राः ससैन्यास्तदा युद्धं ।३४। यदा कृतास्त्रो
द्रुपदः प्रचिन्वञ् शिरांसि यूनां समरे रथस्थः। क्रुद्धः शरैश्छेत्स्यति चापमुक्तैस्तदा युद्धं ०। यदा विराटः परवीरघाती [illegible]ह्यन्तरं शत्रुचमू
चप्रवेष्टा मत्स्यैः सार्धमनृशंसरूपैस्तदा युद्धं ०।३६।

॥भा॰उ॰ पराज्ञेषः पांडवः संप्रशितान्माक्रोधं जातं वर्षपूगान्सघोरं। अत्रस्पष्टाकुरुयुद्धत्तवेतात्तदायुद्धं धार्तराष्ट्रोन्व[illegible]१ [illegible]सवत्र्मेवकस्वलितः
॥११८॥ समिद्धोयथादहेत्कक्षमग्निर्निसृधे। एवंदग्धाधार्तराष्ट्रस्यसेनांयुधिष्ठिरः क्रोधदीप्तोन्वेक्ष्य॥१४॥ यदादृष्ट्वाभीम[illegible]स्थगदाहस्तं
क्रोधविषंवमंतं दुर्मर्षणंपांडवंभीमवेगंतदायुद्धंधार्तराष्ट्रोन्वतप्सत्॥१५॥ सेनाग्र्यगंदंशितंभीमसेनंस्वलक्षणंवीरहणंपर[illegible]घ्नंतवमूमंतक
सन्निवेशंतदास्मर्तावचनस्यातिमानी॥१६॥ यदादृष्ट्वाभीमसेनेननागान्निपातितान्गिरिकूटप्रकाशान्। अंभोयथास्यवमतो[illegible]न्नकुंभान्तदा
युद्धंधार्तराष्ट्रोन्वतप्सत्॥१७॥ महाभयेवीतभयःकृतास्त्रःसमागमेपार्थबलाद्यमहीं। सहद्रथेनाप्रतिमानुपेयोयानपदातिसंघान्गदयाभि
निघ्नन् क्रोधावासस्तापवशंगतःसन्यदासेनांधार्तराष्ट्रस्यवीक्ष्य। छिंदन्नवनंपरशुनेवभूपस्तदायुद्धंधार्तराष्ट्रोन्वतप्सत्॥१९॥ तृणप्रायंज्वल
नेनेवदग्धंग्रामंयथाधार्तराष्ट्रःसमीक्ष्य। पक्वंसस्यंवैद्युतेनेवदग्धंपराहितंविपुलंस्वंबलौघं॥२०॥ हतप्रवीरंविमुखंभयार्तंपराङ्मुखंप्राय
शोधृष्टयोधं। शस्त्रार्चिनाभीमसेनेनदग्धंतस्ययुद्धंधार्तराष्ट्रोन्वतप्सत् २१ उपासंगानाददन्दक्षिणेनवरांगानांनकुलश्चित्रयोधी ॥ग॰म॰॥
यदाध्वग्रान्रथिनःप्रचेतानदायुद्धंधार्तराष्ट्रोन्वतप्सत्॥२२॥ सुखोचितोदुःखशय्यांवनेषुदीर्घकालंनकुलोयामचेत्तआशीविषःकु ॥११८॥
द्धइवोद्वमन्विषंतदायुद्धंधृतराष्ट्रोन्वतप्सत्॥२३

यथावयः कुरून् सर्वान् प्रतिनंदंति पांडवाः ॥ यथार्हं धृतराष्ट्राणि शिष्टः पूर्वमितो गतः ॥ अनुरूपं पांडवानां त्वात निबोधत कौरवाः ॥ २९ ॥ इति श्रीम
हाभारते उद्योगपर्वणि ० ॥ धृतराष्ट्र उ० ॥ पृच्छामि त्वां संजय राजमध्ये किमब्रवीद्वाक्यमदीनसत्त्वः ॥ धनंजयस्तात युधां प्रणेता दुरात्मनां जी
वितमिच्छन्महात्मा ॥ १ ॥ संजय उ० ॥ दुर्योधनो वाचमिमां शृणोतु यदब्रवीदर्जुनो योत्स्यमानः ॥ युधिष्ठिरस्यानुमते महात्मा धनंजयः शृण्
वतः केशवस्य ॥ २ ॥ अन्वत्रस्तो बाहुवीर्यं विदान उपह्वरे वासुदेवस्य वीरः ॥ अवोचन्मां योत्स्यमानः किरीटी मध्ये ब्रूया धार्तराष्ट्रं कुरूणां
॥ ३ ॥ संशृण्वतस्तस्य दुर्मर्षिणो वै दुरात्मनः सूतपुत्रस्य तन्न ॥ यो योद्धुमाशंसते मां सदैव मंदप्रज्ञो कालपक्वोति मूढः ॥ ४ ॥ ये वै राजानः पांडवाये
धनाय समीनीताः शृण्वतां चापि तेषां ॥ यथा समग्रं वचनं मयोक्तं सहामात्यं श्रावयेथा नृपं तत ॥ ५ ॥ यथा नूनं देवराजस्य देवाः शुश्रूषंते वज्र
हस्तस्य सर्वे तथा शृण्वन् पांडवाः सृंजयाश्च किरीटिना वाचमुक्तां समर्थां ॥ ६ ॥ इत्यब्रवीदर्जुनो योत्स्यमानो गांडीवधन्वा लोहितपद्मने
त्रः न चेद्राज्यं मुंचति धार्तराष्ट्रो युधिष्ठिरस्याजमीढस्य राज्ञः ॥ ७ ॥ अस्ति नूनं कर्म कृतं पुरस्तादनिर्विष्टं पापकं धार्तराष्ट्रैः ॥ येषां युद्धं भीमसे
नार्जुनाभ्यां तथाश्विभ्यां वासुदेवेन चैव ॥ ८ ॥ शैनेयेन ध्रुवमात्तायुधेन धृष्टद्युम्नेनाथ शिखंडिना च ॥ युधिष्ठिरेणेंद्रकल्पेन चैव योपध्या
नान्निर्दहेद्गां दिवं च ॥ ९ ॥ तैश्चेद्युद्धं मन्यते धार्तराष्ट्रो निर्वृत्तोर्थः सकलः पांडवानां ॥ मा तत्कार्षीः पांडवस्यार्थहेतो [illegible] युद्धं यदि सन्मसे
त्वं ॥ यां तां वने दुःखशय्यामुवास प्रव्राजितः पांडवो धर्मचारी ॥ अवाप्स्यते दुःखतरामनर्थामंत्यां शय्यां धार्त[illegible]स्यरः ॥ ११ ॥ ह्रियाज्ञा
नेन तपसा दमेन शौर्येनाथो धर्मगुप्ताबलेन ॥ अन्यायवृत्तस्त्वथ पांडवेयान् धर्षि[illegible]दुरात्मा ॥ १२ ॥

॥ भा० उ० वैशं० ॥ स वसनस्तु ज्ञातेन विदुरेण च धीमता ॥ सार्द्धं कथयतो राज्ञः साव्यतीयाय शर्वरी ॥ २ तस्यां रजन्यां व्युष्टायां राजानः सर्व एव ते ॥ सभामाविविशु
॥ २२३ ॥ र्हृष्टाः सूतस्योपदिदृक्षया ॥ ३ ॥ शुश्रूषमाणाः पार्थानां वचो धर्मार्थसंहितं ॥ धृतराष्ट्रमुखाः सर्वे ययू राजसभां शुभां ॥ ४ ॥ सुधावदातां विस्ती
र्णां कनकाजिनभूषितां ॥ चंद्रप्रभां सुरुचिरां सिक्तां चंदनवारिणा ॥ रुचिरैरासनैः स्तीर्णां कांचनैर्दारवैरपि ॥ अश्मसारमयैर्दांतैः स्वास्ती
र्णैः सोत्तरच्छदैः ॥ ५ ॥ भीष्मो द्रोणः कृपः शल्यः कृतवर्मा जयद्रथः ॥ अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तश्च बाह्लिकः ॥ विदुरश्च महाप्राज्ञो यु
युत्सुश्च महारथः ॥ सर्वे च सहिताः शूराः पार्थिवा भरतर्षभ ॥ ७ ॥ धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य विविशुस्तां सभां ॥ दुःशासनश्चित्रसेनः शकुनिश्चापि सौ
बलः ॥ ८ ॥ दुर्मुखो दुःसहः कर्णः उलूकोऽथ विविंशतिः ॥ कुरुराजं पुरस्कृत्य दुर्योधनममर्षणं ॥ विविशुस्तां सभां राजन् देवाः शक्रसदो य
था ॥ आविशद्भिस्तथा राजन् शूरैः परिघबाहुभिः ॥ १० ॥ शुशुभे सा सभा राजन् सिंहैरिव गिरेर्गुहा ॥ ते प्रविश्य महेष्वासाः सभां समितिशो
भनाः ॥ ११ ॥ आसनानि महार्हाणि भेजिरे सूर्यवर्चसः ॥ आसनस्थेषु सर्वेषु तेषु राजसु भारत ॥ द्वाःस्थो निवेदयामास सूतपुत्रमुपस्थि
तं ॥ अयं स रथ आयाति यो यातः पांडवान्प्रति ॥ १३ ॥ दूतो नस्तूर्णमायातः सैंधवैः साधुवाहिभिः ॥ उपयाय स तु क्षिप्रं रथात्प्रस्कंद्य कुंडली ॥ राम ॥
प्रविवेश सभां पूर्णां महीपालैर्महात्मभिः ॥ १४ ॥ संजय उ० ॥ प्राप्तोऽस्मि पांडवान्गत्वा तद्विजानीत कौरवाः ॥ यथावयः कुरून्सर्वान्प्रति ॥ २२३ ॥
नंदंति पांडवाः ॥ १५ ॥ अभिवादयंति वृद्धांश्च वयस्यांश्च वयस्यवत् ॥ यूनश्चाभ्यवदन्पार्थाः प्रतिपूज्य यथावयः ॥ १६ ॥

अहमेव सुसूक्ष्मणां तेयरत्स्यात् | आत्मैवेति मम स्थानमधिष्ठानं आत्मैव स्वे महिम्नि प्रतिष्ठित इति श्रुतेः | अत एव मम जन्म जननहेतुरपि आत्मै
व | अहं कार्ये ओतः प्रोतश्च तिर्यगूर्ध्वं पंचतत्ववत्त्वानुस्यूतोस्मि | अजरा अप्रच्युतस्वरूपा प्रतिष्ठा अधिष्ठानं यस्य स तथा | अजश्चर इति पादो
व्याख्यातः प्रोतश्च मां सर्वेषां भूतानामन्तरात्मानं सर्वेश्वरं सर्वकर्तारं विज्ञापक कविः प्रसन्न आस्ते | ४ | प्रकरणार्थमुपसंहरति अणोरिति अणोर
पि अणुतरो स्थूलेभ्यः ननु अणुतरपरिमाणवान् अस्थूलमत एव ह्रस्वमहद्दीर्घमिति ब्रह्मणि चतुर्विधपरिमाणविशेषेधान् एतेन निर्गुणा

आत्मैव स्थानं मम जन्म चात्मा वेदप्रोक्तोहमजरप्रतिष्ठः अजश्चरो दिवारात्रमतन्द्रितः स तं विज्ञायक विरास्ते प्रसन्नः | ४० | अणोरणीया
न्सुमनाः सर्वभूतेभूतेषु जाग्रति | पितरं सर्वभूतेषु पुष्करे निहितं विदुः ४१ | इत्युद्योगपर्वणि सनत्सुजातीयं समाप्तं ॥

रूपमुक्तं | सुमनाः शोभनं मनो दिव्यं चक्षुर्मायाख्यं अतीतादि सर्वप्रकाशकं यस्य मनोस्य दैवं चक्षुरिति श्रुतेः सुम[illegible]नाः एतेन सगुणरू
पमुक्तं सर्वभूतेषु जाग्रति अन्तर्यामिरूपेण जागर्ति शेषं स्पष्टार्थः पितरं अर्थात् वियदादीनां नरत्सुजादीनां च सर्व[illegible]सु सर्वदेहेषु पुष्करे
सु हृदये पुण्डरीके निहितं स्थितं विदुः ब्राह्मणा जानंति एवं गुणविशिष्टं प्रत्यगात्मानं हृदय विविंदते नेन साक्षा[illegible]के मोक्षो भवतीत्यर्थः | ४१

इति उद्योगपर्वणि अध्यायः

॥भा-उ- अंगुष्ठेतिउपाधितस्तस्यपरिमाणोपिसन्तोमहात्म्यापकः नदृश्यतेरूपादिहीनत्वात्अतोजन्मादिशून्यः स्वा[illegible]चरतीतिविवरः अगान्नियम
॥११२॥ नेनिमोयुक्तःरूस्पर्थे सअधिकेरीतसा त्मानंमत्वाज्ञात्वाक विन्क्रांतदर्शीआस्तीकमेम्पउपरमतेउपरतोभवति[illegible]सत्वात्तएवप्रसन्नः
उपाधिकृतकालुष्यत्यागान्निर्मलः ॥४॥ अथेदानींब्रह्मविदात्मनोब्रह्मभाववामदेववद्रूपेक्षीकुर्वन्सर्वस्यसार्वात्म्यंस्ततोति[illegible]सेवेतिनास्तित्र

अंगुष्ठमात्रःपुरुषोमहात्मानदृश्यतेसोन्तर्हृदिसंनिविष्टः। अजश्चरेणनित्यमतंद्रितश्चसत्वंमत्वाकविरप्तप्रसन्नः ॥४॥ अहमेवस्र्तोमातापितापु
त्रोस्म्यहंपुनः॥ आत्माहमपिसर्वस्ययच्चनास्तियदस्तिच ॥५॥ पितामहोस्मिस्थविरःपितापुत्रश्चभारत॥ नेमेवप्रूपमात्मस्थानमेपूर्पनवोद्य
हं ॥६॥ ॥रा॥भा॥

तीतानागतंअस्तिवतेमानंसर्वैषामंतरात्माचाहमेवास्मि॥५॥ पितामहइति॥ एवमात्मनिसर्वमारोप्यअपवदंतिनमेपूर्पनवोवपस्मि ॥११२॥
पद्यपिरूत्वामुरगआरोपितस्तथापितयानेकश्चित्संबंधोस्तिअधिष्ठानव्यतिरेकेणाध्यस्तस्यासत्वात्॥ एवंप्रत्यगात्मजगतोरप्यसंबंधो

अथवा मया नाधीतं मया न दत्तमित्यादिकमपि अस्य मनसि नीति पूर्वोक्तेष्वपि श्रूयते येनैनं
नास्पृति। अस्पृतेति आत्मवरं श्रुतिवाक्यं निषेधवचनानि इदर्यं तापयंति। अथवा मया नाधीतं मया न दत्तमित्यादिकमपि अस्य मनसि नीति पूर्वी अपि श्रूयते येनैनं
कृतानाकृतेन तपतइति। एतद्ध वावन न तपति किमसाधु नाकरवं किमहं पापमकरवमिति च वासीब्रह्मसंबंधिनी यां विद्यां अस्मै पुरुषाय लघुधी प्रतां प्रज्ञां सा
मधिकृत्य स्मरति प्रज्ञा प्रसादमारुह्य अशोच्यः शोचतः प्रशोचतीत्यनान्तु भूमिष्ठानिव शैलस्थः सर्वान्प्राज्ञोनुपश्यति इति तान प्रजा मर्त्ये मरसख्या अ
धीरत्व समर्पयेत। आत्मवित्सर्वविद्भवतीत्यर्थः॥ तां कां यां प्रज्ञां धीरः॥ ध्यानवंतो नाम निश्चितं लभंते नान्ये॥ एतेन श्लोक मोहनिवृत्तिः सर्वज्ञत्वं

नास्मान्निवादाद्दूरयंतापयंति नान धीतं नाकृतमग्निहोत्रं॥ मनो ब्राह्मीं लघुतामारधीतप्रज्ञां चासेनाम धीरा लभंते॥ योगिन संप्रपश्यंति भगवंतं स
नातनं २४ एवं यः सर्वभूतेषु आत्मानमनुपश्यति अन्यत्रान्यत्र युक्तेषु किं स शोचेत्ततः परं २५॥ यथोदपाने महति सर्वतः संप्लुतोदके॥ एवं सर्वेषु वेदे
षु ब्राह्मणस्य विजानतः॥ २६॥
वह्निविद्याफलमुक्तं भवति यं न तापयंति तं विद्वद्धिं तं परमेश्वरं योगिनः पश्यंति॥ २४॥ एवमनेन प्रकारेण आप[illegible]भूतेषु सद्रूपेण अनु
स्यूतमात्मानं गुरुभक्तिमनुपश्यति ध्यानेन साक्षात्करोति स अन्यत्रान्यत्र रागद्वेषयुक्तेषु पुरुषांतरेषु सत्स्वपि किं स शोचेत् [illegible] शोचतीति किं नु तत एव
प्रशोचंतीत्यर्थः॥ २५॥ उदकं पीयते स्मिन्नुदकपाने कासारादौ तेषां तस्य यावतार्थं तेन स्नानपानादिसिद्धिस्तावतैव [illegible] सुखं [illegible] आत्मज्ञस्य ध्यापिन इह
सिद्धिः॥ अतो ग्रंथभारवहनं व्यथैव किं तु तदंतर्गतं सोपयुक्तं सारं सारतं गुरुवाक्याद् ग्रहीतव्यं योगेन तत्त्वं तत्त्वा भवेदित्यर्थः॥ २६॥

सतः कार्यस्य असतः कारणस्य च योनिः उत्पत्तिः प्रलयस्थानं अहं एवं तं सांयोगिनः प्रपश्यति तथा... तिः न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बंधो न
॥सा॰उ॰॥ च साधक इति श्रुतिप्रसिद्धं कर्मास्पर्शं ब्रह्मविद्याफलमाह न साधुनेति धकः न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ... इत्यादि कं सर्वम
॥११२॥ प्येवकल्पितमित्याह ॥२२॥ न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयानिति श्रुतिप्रसिद्धं कर्मास्पर्शं ब्रह्मविद्या... माह ॥ न साधुने
ति असाधुना वापि समाधने त्यत्र ब्रह्मणा असंगत्वमुक्तं इह तु ब्रह्मविदः पापाद्यस्पर्श उच्यते ॥ एतदुक्तं भवति इदं ब्रह्मस... नाकर्मणा समा

न साधुना नोत असाधुना समानमेह प्रपते सानुषेषु समानमेत ॥
इमं तस्य विद्योरवं मुक्तो मधुनहेपरीक्षेत ॥ योगिनस्तं प्रप ॥२२॥

नं उत्कृष्टं न भवति उत असाधुना कर्मणा समानमपकृष्टं च न भवति मानुषेषु देहाभिमानिषु तु एतत् प्रपते एवं उच्चावचं कर्मफलं न तम ॥ए॰म॰॥
था ब्रह्मविदित्यर्थः अत्र हेतुः समानमिति एतदुक्तं भवति असत्त्व सवैकं बल्यस्य समानं मध्यावैकं बल्येषु सर्वं वारिसंमतः पुण्यपापयोरस्पर्शः एवं ब्र ॥११२॥
ह्मविद्यापीत्यर्थः अत एव पूर्वोक्तप्रकारेण युक्तो भवान् तन्मधुक्तमेतत्क इति पाठेऽपि स एवार्थः निरवधिकस्य बद्धत्वस्य तेनैव पर्यवसा
नात् प्रदीप्तमनस्सर्वप्रकारेण प्राप्तुमिच्छेत ॥ तमेवं च योगिनः प्रपश्यंति भगवंतं सनातनम् ॥२३॥

संन्यासंकृत्वापिवंचकानांसंगतिर्नकर्तव्येत्याह॥ गूहंतीति मर्त्यालोकिकाःस्वशिक्ष्यास्तेषांगुरूणांशिक्षपास्वेनस्तेनेनवाबहिर्दृष्टीनां
मणीयेनवंदमरूपेणागद्धराणिपापानिमद्यमांसानिपरस्त्रीसेवनादीनिगूहयंतिछादयंति॥ यथासर्पाःखलाःपरसुहृज्जयंतोपिविलादीनि
लीयआत्मानंगूहयंतितद्वत्तेषुवाह्यतःरमणीयेषुतेषांसमीपेविमूढाजनामुह्यंतिएतदेवाहस्यपाध्वानंमार्गमनतिक्रम्यशिष्टानांलोक
दृष्टमाचारंसप्तज्ञंतःसपापायनरकायुप्रापयितुंताःमोहयंतेसयमासाद्यसुविश्रंतोपदेशेनप्रतारयंतिअतःसम्यक्परीक्षितैःसद्भिःसं
गतिःपश्चात्कर्तव्येतियोगिनःप्रपश्यंति॥२१॥ एवंसर्वकर्मस्पर्द्धिनांयोगिनामपिदुःसंगत्यागमावश्यकंतयाउक्त्वाजीवन्मुक्तानां

गूहंतिसर्पाद्वयाद्वराणिस्वशिक्षपालेनवृत्तेनमर्त्याःतेषुप्रमुह्यंतिजनाविमूढायथाध्वानंमोहयंतेसपापयोगिनस्तंप्रपश्यंतिभगवंदं
तंतं॥२१॥ नाहंसदासक्तमनाःस्यात्रमत्सुखसक्तत्वंकुतःस्यात् सत्वान्तेसमानंवधनेसततश्चयोगैरसतश्चैकएव॥ योगिनस्तंप्रप[illegible]पश्यंतिभगवंतं
[illegible]नम॥ २२॥

तेषांसनुभवंस्वनुवदति॥ नाहमिति॥ अहंदाकालत्रयेपिअसक्तमनाःअसत्तादेरेंद्रियादीनांनादा[illegible]सक्तमनाःस्यत्खदुः
खजराभरणादिधर्मवान्सक्तनअसक्तनस्यांभवेयंदीनाससत्वादेवेत्यर्थः अतएवदेहवियोगरूपो[illegible]नापिअममत्सुत्वहि
तेधीजन्मलाभःजन्मनःप्रभवाहरूपसमत्सुसंज्ञितस्यवंधस्याभावात् अम[illegible]पिममजनःनकुतश्चिदिस्यर्थन्तत्रहेतुः
सत्वंघपदिअनन्तरंजूरणादितेउभेअपिसत्समानवंधेसततंअवाधितंसमानंसर्वदेशेषुचएकरूपंब्रह्मनरेवंवयोनिग्रहस्यानंपयोस्ते

एवंरूपश्चायमनस्तातीतजरामृत्वादियोनिर्निर्विकारोयोगैकराम्योयदूानात्महापूज्यंतललभ्यौक[illegible]नालिसएवंरूपःपरमात्मापावकंभो
कारंजीवंगिरन्आत्मनिसंहृत्यपुरुसंपूर्णंयंतंयोवेदतस्यअर्थःपुरुषार्थोमोक्षोनरीष्यतेनहिस्यतेकर्मप[illegible]कलेनानित्यसिद्धार्थःयस्य
तूानानादर्शनाद्योनास्तितयोगिनःपश्यंति २८ नकेवलंमोक्षएवज्ञानतःस्यात्अपितुसर्वदूर[illegible]मपिआत्म[illegible]सीत्याह यदीति स्थलक्ष
ता अनंतान्वापक्षान्कृत्वायोहृत्तगच्छेत्सोपिमध्येशरीरंयंतमेदपमेमध्येहृत्तस्थगच्छेत्तदपगच्छेपरमेष्वोआगच्छेदेव[illegible]एसप्यंदेहार्द्रकोषे

एवंवदेशेमहात्मासपावकंपुरुषोगिरन्॥योवेत्तंपुरुषंवेदतस्येहात्मानरिष्यति योगिनस्तंप्रपश्यंतिम॥२५॥यःसहस्रंसहस्राणांपक्षान्संतत्यसंपतेत् म
ध्यमोमध्यआगच्छेत्अपिचेत्स्यान्मनोजवः योगिनस्तंप्रपश्यंति॥२६॥नदर्शनेतिष्ठतिरूपमस्यपश्यंतिचेनंसविशुद्धसत्वाःहितोमनीषीमनसान्त
प्यतेयेतभजेपुरस्तात्तेभवंति योगिनस्तंप्रपश्यंति॥२७

योगिनःपश्यंतीत्यर्थः एतच्चातीतागतादेरप्युपालक्षणंतथाहार्दीकाष्टंप्रक्रत्यस्मृत्येतपश्चात्स्येहास्तिपश्चा
त्तिसर्वंकदच्चगताचिंदत्त तिपुत्रहूरस्योप्यतित्तंयोगिनःपश्यंति॥२८॥एवंविधस्यात्मनोदर्शनार्थंयोगानुगुणानिसाधनानितराएपाहनेति॥वक्ष्यरण्यघा
सएनंपुरूचिन्नाएवविवेनंगृहुंतीतिपूर्वाध्यायार्थःकिंचपरायहितःजगन्मित्रंत्रनीषीसनोनिग्रहशीलश्चभवतितथामनसाचपुत्रादीनांनाशेऽ
प्यपिनतप्यतेतदेवचित्तप्रहृष्टेतहेतियं॥एवंज्ञात्वायेमवज्रेपुःविक्षेपहेतूनरहारीस्यजेपुस्तेसम्मासिनोमनाभवंतीतितंअसक्तंयोगिनःपश्यंति

८४

एवंब्रह्मात्मासर्वकलावाप्तिकृतकृत्यतांव्रजेत् ॥ उभाविति ॥ उभौलोकौआत्मलोकं अनालोकंचविद्यायावत्साक्षात्कारेण अंतःकरणवृत्त्याअत्रसएवस
वीस्मीतिसार्वात्म्याकारतयावृत्त्याव्याप्यप्रकाशंपश्यतियस्मात्आयातिप्रारब्धकर्मवशाच्चदेहःसन्संचरतिविद्वान्सदेवंतदाअद्भुतमप्यस्मिहोत्रंअस्य
हमेवभवतिज्ञानेसर्वाणिकर्मफलानियत्रभवंतीत्यर्थः अनन्त्राह्मीवाक् नेतव अहंमहानस्मीतिवदतःलघुतांनीवत्वंमादधीतमामाकरोतुअ

उभौलोकौविद्यमाव्याप्यपश्यतितदद्भुतंचाद्भुतमस्मिहोनंमातेब्राह्मीलघुतामादधीतप्रज्ञानंस्यान्नामधीगतंभवेत ॥ योगिनस्तंप्रपश्यंतिभगवंतं ॥ ९७

हंसःसोस्मीतिमाब्रूहीत्यर्थः तंचेद्ब्रूयुरितिवायस्मीत्यतिवायस्मीतिब्रूयात्रापकुर्वीतेतिश्रीमद्वेवब्रह्मविदामतिवादिलव ... नास्मीतिप्रदर्शि
प्राकृतेषुतुगोपनीयमेवतथाचरेत्वैयोगीसतांधर्ममनुस्मरन् ॥ जनायथावमन्येरन्गच्छेयुर्नैवसंगतमिति ॥ एतच ... नसिद्धिर्नामधीयस्या
नवृत्तएवंलभंते ॥ यस्यनामप्रज्ञानंतंयोगिनःप्रपश्यंति ॥ ९८ ॥

॥भा॰ ३॰ ॥१०८॥ अंगुष्ठेति अंगुष्ठमात्रे हृदये प्रतीतिष्ठितत्वादंगुष्ठमात्रः एतेन हृदयं पुंडरीकं ध्यानं स्थूलसूपरिष्ठं भवति पुरुषः पूर्णो [illegible] तस्मो ऽन्नमयादिभ्यः पंचभ्यः
अंतरः लिंगस्यपर्यं च प्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियात्मकस्य लिंगशरीरस्य संबंधेन नित्यं संयाति इह लोक परलोकौ जा[illegible]वागच्छति तं ईशं यमयिता
रं ईशं स्तुतं ॥ अनुकल्पं उपाधिसनुसर्वकार्येषु समन्वयेन आद्यं मूलकारणं विराजमानं प्रत्यक्चैतन्यरूपेण प्रकाशमानमपि [illegible]नपश्यन्ति तं योगिनः
प्रपश्यंति २५ नन्वंगुष्ठमात्रस्य हृदये स्थितस्य हृदयतापप्राप्तिरपि स्यात्तथा च तापस्वभावस्य कुतो मुक्तिरित्याशंक्य तस्य का[illegible]रपि तापो नास्तीत्या

अंगुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा लिंगस्य योगेन स याति नित्यं तमीशमीशं मनुकल्पमाद्यं पश्यंति मूर्द्धन विराजमानं ॥२५॥ असाधना वापि ससाधना
वा समानमेनं हृदये ते मानुषेषु ॥ समानमेतं दुस्तरस्य तस्य मुक्ता स्व मध्ये उत संप्रमायुः ॥२६॥

ह॥ असाधनाइति मानुषेषु संघाताभिमानिषु जीवेषु केचित् साध
नाशमादिहीनाः केचित् ससाधनास्तद्युक्ता वा भवंति तान् सर्वान् एतं ब्रह्म समानं निर्विकारं असंगोह्ययं पुरुष इत्यसंगत्वश्रुतेः एवं मुक्तवद्धयोरपीत्या ॥राम॥
ह। समानमिति के तर्हि मुक्तेषु विशेष इत्याह॥ मुक्ताइति तत्र तेषु समध्ये मुक्ता मध्यममधमः ब्रह्म एव स्यउत संग उत्कर्षपराकाष्ठां समायुः सं ॥१०८॥
प्राप्ताः अयं भावः अबद्धं तत्र तस्य दुःखस्यावच्छिन्ने तैर्दर्शनाद्दुपाधिधर्म एव दुःखधर्मान्त्या उपहितोऽपि भाति स्फटिके इव जपाकुसुमलोहि
त्यं सर्वात्मना उपाधित्यागान्मुक्ता नादुःखस्पर्शो लीलीति ते निरतिशयानंदभाज इति यः एवं समानं तं योगिनः पश्यंति ॥२६॥

ननुनित्यापरोक्षंब्रह्मसाक्षादपरोक्षादितिश्रुतेः। अतःकिंयोगेनेत्यपेक्षायामाह एकमिति हंतिअविद्यातत्कार्यमितिहंसःस्वयंहंसःपरमहंसपरमात्माशरीर
वृक्षमारूढोपितेनअसंबद्धःचतुसोयमात्माचतुष्पादितिश्रुते। चतुर्णांपादानांजाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुरीयाख्यानांमध्येएकंपादंतुरीयंनोक्षिपतिन
प्रकाशयति कीदृशः सलिलात्निर्विशेषादितिगाभीर्यादुच्चरन्उपर्येवपादत्रयेचरन्तुरीयंपादशिवमद्वैतंचतुर्थंमन्यंतेसआत्माविज्ञेयइतिश्रु

एकंपादंनोक्षिपतिसलिलाद्धंसमुच्चरन्। नचेत्सततमुत्क्षिपेन्नमृत्युर्नामृतंभवेत् योगिनस्तंप्रपश्यंति। २७

तिप्रसिद्धंउर्ध्वंपउपरितनापपादत्रयापात्रिश्वतैजसप्राज्ञाख्यापनेषांचानुगुणायेत्यर्थः सततंतंतुरीयंविशुद्धं नतमित्युक्तेः [illegible] हितेनत्यानुवेधं
विनाविश्वादयःस्वकार्येअसमर्थांनितितंचेत्यर्थःपतितदामृत्युरमृतंचअज्ञानकृतंद्वयं। सतितज्ञानेकालत्रयेपिनास्तीत्यर्थः। यद्य[illegible]नित्यापरोक्षंब्रह्मत
थापिउपाधिविशिष्टेनैवरूपेणापरोक्षंनतुततोनिष्कृष्टरूपेणातस्तदापरोक्षपयोगोपेक्षितइत्यर्थः सततमितिपाठे[illegible]पादत्रयक्रियानिमि
त्तमित्यर्थः। २४

॥भा॰उ॰ तस्मात्पूर्णात्खंवायुरितिपंचानांभूतानामुपलक्षणं तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवीतितत्र
॥१०८॥ स्वसर्वभूतोद्भवश्रुतेः प्रयतः निगृहीतः एतेन तत्रैव लयं दर्शयता तदुपादानकत्वं भूतानामुक्तं अपि भोक्ता भोज्यं प्रा[illegible]देहेंद्रियादिसंघात
ग्रहणं ॥२४॥ इदं सर्वं तात एव आततं तस्माज्जीवं तत्तदात्मत्वेन प्रसिद्धं तन्नष्ठं वाच्यं ॥ तदितिवा एतस्य महाभूतस्य नाम भवति [illegible] इति श्रुतिप्रसि

तस्माद्देवासुरयातस्तस्मिंश्चप्रयतः सदा तस्मादग्निश्च सोमश्च तस्मिंश्च प्राण आततः ॥२५॥ सर्वमेवततो विद्यात्तत्तु वक्तुं न शक्नुमः योगिनस्तं
प्रपश्यंति भगवंतं सनातनं ॥ अपानं गिरति प्राणिः प्राणं गिरति रति चंद्रमाः आदित्यो गिरते चंद्रमादित्यं गिरते परः योगिनस्तं प्रपश्यंति भगवंतं सनात
नं ॥२६॥

द्वेः यदि वक्तुं न शक्नुमः वाच्यामेकोवंतं योगिनः प्रपश्यंति ॥२५॥ दृष्टानींतद्दर्शनास्युपायं योगं संक्षेपेणाह अपानमिति गिरतित्युपसंहरति स्वा
त्मनि योगशास्त्रोक्त रीत्या पार्ष्णिनागुदमापीड्य तेनैतानसंसृष्टप्राणहृदयस्त्वो यानवासुमुन्नयेत्तत्र तेनैनं प्राणेनैकतां नीतान्हि ऐक्यत्वाद ॥राम॥
दांवरे ॥ चेतोमात्रेणातिष्टेतत्त्वं वेत्तौ विलापयेत् चंद्रमा अत्रमनः आदित्यो बुद्धिः परः परमात्मा एवंयआदित्यं गिरतितं योगिनः प्रपश्यंति ॥१०८॥
॥२६॥

संबंधेईश्वरस्यापिजीवत्वेउपाधिसंबंधएवकारणमित्युक्तंतत्रकिंउपाधिभिन्नत्वंब्रह्मणउपधीयतेउतब्रह्मणोंऽशएवोपाधीयते॥ आद्येजीवव
त्वानुपपत्तिः अंशेब्रह्मणोनिष्कलत्वानुपपत्तिः॥ अंशस्यांशित्वायोगायोगात्जीवेशयोरभेदानुपपत्तिश्चेत्याशंक्याह॥ पूर्णादिति॥ पूर्णा
द्व्यापकान्नचिदाकाशात्पूर्णानिचित्प्रतिबिंबभूतानिरूपाणिउद्धृत्यपृथक्कुर्वंतिकारणाद्यंउपाधिदर्पणाः ननुउपाधीनांपृथक्करणेपू
र्णस्यपूर्णत्वमेवव्याहन्येतेत्याशंक्याह॥ पूर्णादिति पूर्णानिप्राणादीनिपूर्णादेवचक्रिरेकृतानि॥ अयंभावःघटाकाशन्यायेनोपाध्युप

पूर्णात्पूर्णान्युद्धरंतिपूर्णात्पूर्णानिचक्रिरे॥ हरंतिपूर्णात्पूर्णमेवावशिष्यते॥ योऽस्मिन्नस्तंप्रपद्येपतिभगवंतं०

पध्येययोःपरस्परपरिच्छेदकत्वेअनंतरस्याल्पितउपाधिजीवेश्वरभेदहेतुरित्यर्थः यदानुपूर्णानिप्राणादीनिब्रह्मणएवहृतानि[illegible]तःसकाशा
द्धरंतिसम्यगवेक्षणेनदूरीकुर्वंति रज्जुरगाद्यवसंपत्तदाजीवेशभेदनिमित्तस्यउपाधेरभावात्पूर्णंब्रह्मैवैकमवशिष्यते॥ यथोक्तंविष्णुपुरा
णे विभेदजनकेज्ञानेनाशमात्यंतिकंगते॥ आत्मनोब्रह्मणोभेदमसंतंकःकरिष्यतीति एवंसप्रमाणाशिष्टरूपेण[illegible]योर्भेदानुपगमा
दनुपपत्तिस्तयोरभेदप्रतिपादकत्वमस्यहंब्रह्मास्म्ययमात्माब्रह्मेत्यादिश्रुतीनांसिद्धंपरस्परणोरभि[illegible]तनमं॥

॥सा०उ०
॥१०७॥

नन्वीश्वरस्यजीवभावेकिंकारणमतआह हिरण्यपेति हिरण्यपानिहरणाङ्क्लादनिआपातरमणीयत्वात् प[illegible] पर्णानिस्त्रीपुत्रादयो
वयेवाःयस्यतंहिरण्यपर्णोऽश्वत्थनश्वोपितिष्ठतीतिअश्वत्थोनश्वरःअविद्यावृक्षःतमभिपद्यप्राप्यअपक्षकानसंतिप[illegible]उत्क्रामणहेतवोउ
पायेयेप्राणान्‌पायेर्नजेविदस्तानन्तत्रअविद्यायांस्थित्वापक्षिणोभूत्वाप्राणाद्युपाधिंप्राप्यउत्क्रमणायोग्याभू[illegible]थादिष्टंयथा

हिरण्यपर्णमश्वत्थमभिपद्यह्यपक्षकाः तेतत्रपक्षिणोभूत्वा
प्रपतंतियथादिशं योगिनस्तंप्रपद्यंतिभगवंतं ॥६॥ ॥

॥एस४
॥१०७॥

वासंप्रपतंतितास्तयोनिषुइत्यर्थोन्त्वइत्युवचनंऔपाधिकरूपभेदापेक्षयाश्रूयतेचप्राणोपाधिकमुत्क्रमणंचिदात्मनःप्रश्नोपनिषदिषोड
शकलंपुरुषंप्रस्तुत्यसवैक्ष्यांचक्रेकस्मिन्नहमुत्क्रांतउत्क्रांतोभविष्यामीतिकस्मिन्वाप्रतिष्ठितेप्रतिष्ठास्यामीतिसप्राणमसृजेति ॥६

ंरक्षितां देवरक्षितां तेजो वा सत्यस्याश्च विधानं धाम मधुपुत्रमस्यादिकं मधुरं फलमीक्षन्तः पश्यन्तः तल्लिंगस्य यादृक्सुक्राख्येधिष्ठाने भासमानं यो रसम
हाभ्रंपकरांसंवरंतिउर्ध्वंयोमार्गेषु पुनः पुनरावर्तंतइत्यर्थः इह यत्राधिष्ठाने संवरंतितं परमेश्वरं योगिनः पश्यंति ॥ ७ ॥ ननु इहहृतस्वकर्मणः क्व स्वस्य
अमुत्रैव भोगात्कर्माभावे कृतनः पुनरावृत्तिः किंतु मुक्तिरेव भवतीत्याशंक्याह तदर्द्धेति तन्मधुकर्मफलं अर्द्धमासं अर्द्धमासश्चंद्रो यस्मिन् सोऽपप
क्षेन गतः अर्द्धमासं भवति तथाहि तेषां सोमो राजानं ते देवा भक्षयंतीति श्रुत्यामुक्त्वा लाद्देवभागं प्राप्तारिष्टादिकारिणः सोमस्त्वमस्तं पिबंतीति
द्धीति तथा च भ्रमणो जीवदूनस्ततो भ्रमणशील अमुत्र सोमरूपमर्द्धंकर्मफलेसुं भुंक्ते भोगेन आवर्तंत इत्यर्थः । संचिंत्येसनेनामुष्मिकफलभो

तदर्धमासं भवति संविवस्य भ्रमणो मधु । ईशानः सर्वभूतेषु द्विर्भूतमकं स्वपयत । योगिनस्तं प्रपश्यंति ॥ ८ ॥

गानांतरं ऐहिकफलभोगवासना[illegible]तीति संचिंतं हि

विधं हि कर्म सचिंत्यामुष्मिकफलं किंचिदैहिकफलं । तत्रैकं भुक्त्वाद्वतपर्ययेसमत्रावतरतीति तोष्टेष्टक्षतिष्वयविसंपातमुपित्वा[illegible]मेवाध्यानं पुन
निवर्तते ॥ तदहरस्मणीपीचरणाभ्यां शोर्द्धमतेरसरीरायां योनिमापद्यंते कपूयचरणाः कपूयां योनिमापद्यंत इत्याह । सं[illegible]कर्मावरणांके भेति
दोषः अभ्यासो हि श्रीमद्भेति श्रुतिपदानामर्थः एवंविधो जीवः स एव ईशानः अंतर्यामी सर्वभूतिष्ठति । स[illegible]विर्भूतं द्विर्भिः सिद्धं
यज्ञायज्ञेच कल्पितवानूरदस्य वैदिकमार्गस्य च प्रवर्तक इत्यर्थः । एतेन स्वपदस्यार्थस्य तत्पद[illegible]तो पंचत्वं के[illegible]सेन तं योगिनः पश्यंति

॥भा०३०॥ चक्रे इति ॥ स्वशरीरस्य रथस्यंदनदेवयोरितिविग्रहः ॥ अध्रुवस्य विनाशिनोपि अव्ययं अविनाशि[illegible]यपकर्मणः चक्रं चक्रवद्वालके प्राक्कर्म
॥१०६॥ णि निरूपमन्ने सति निष्ठंतः कर्माधीना इत्यर्थः ॥ अस्थावरं इंद्रियाणि प्राणैरर्थविषयदेशं प्रतिनयनः केनुमंतं तप्रसादतेगोविंदं परमात्मानं प्रतिवहंति हि ह्रक
र्मा वर्ष्मेरिंद्रियाश्वै देहरथे योजिते जीवं परमात्मानं नीयते ॥ अन्यथा प्राणैरेव नष्टेपि तत्कृतं कर्म न क्षीयते अतः शरीरेण [illegible] एव बध्यते ॥ द्विषमलो
किंके अशनापिपासाद्यतीतमित्यर्थः अजरमिति सर्वविकारप्रतिषेधः ॥ दिविहारैकार्थे ॥५॥ अस्य आकृतिः सादृश्यं न तिष्ठते अनुपमस्वरूपमित्य
र्थः न चक्षुषेति सर्वेंद्रियगोचरत्वं निषिध्यते ॥ अरूपमस्पर्शमरूपमव्ययमिति रूपादिहीनत्वमिति श्रुतेः मनीषया मनसो[illegible] ग्रहेण मनसो ग्रह

चक्रे रथस्य पतिर्यंतं ध्रुवं स्वाव्ययकर्मणः केतुमंतं वहंत्यश्वास्तं दिव्यमजरं दिति ॥ योगिनस्तं प्रपद्यंते ॥ न सादृश्ये तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति क
श्चिदेनं मनीषया श्रो मनसा हृदा वा य एनं विदुरमृतास्ते भवंति ॥६॥ द्वादशगं सरितं पिबंतो देवरक्षितां न धावंतं तदा संचरंती दूयोग ॥ योगिनस्तं प्रपद्यंते॰

णा मनसोग्रहेण मनसः तत्सूक्ष्मेण मनसैवानुद्रष्टव्यमिति तस्य करणं अंते हृदुपलक्षिते देशो निगृहीतेन मानसेनापरोक्षं विदुः ते अमृता मुक्ता भवंति द्वा
तं खेदत्ले संसारानुच्छेदमां हृद्द्वादशेति द्वादशास्त्या पूगाः समुदायास्तान्यया तानाह द्वादशपूगांस्तेच चित्तादिपूगाः स्मरणादिपूगाः श्रोत्रादिपूगाः श्रवणादि ॥टी०भा॥
पूगाः वागादिपूगो वचनादिपूगः शब्दादिपूगो विषयादिपूगः प्राणादिपूगः अध्यवसनादिपूगः संस्कारपूगः सुकृतादिपूगः ॥ एते महापूगा वैरे ॥१०६॥
रविद्यानधामध्य श्रोपरिचैति जीवः तादृशीं नित्यप्रवाहवर्तीं सरितमविद्याख्यां पिबंतन्त नत्के ते इष्टे पुत्रपश्वादिभिर्लिप्योत्सृष्टपयतः देवैश्च
क्षरादीनामनुग्रहकैः सूर्यादिभिलक्ष्तद्रक्षोनह्यापने के संस्कारसंततिं संतन्वानैः ॥७॥

अपइतिसलिलस्यसलिलमिवसालिलंएकरसंब्रह्मसलिलएकोद्रष्टाद्वैतोभवतीतिश्रुतिप्रसिद्धंतस्यमध्येस्थितान्योद्भ्रः अत्रुपलक्षितेभ्यः
पंचमहाभूतेभ्यः सकाशादुत्पन्नाअपः ॥ पांचभौतिकंदेहंअंतरिक्षेत्वद्व्याकाशेशिश्रियानेश्रयन्कोउभौदेवौविद्रूपत्वेनद्योतमानोजीवेश्वरोसुप्त
विवस्वान् अपरिच्छिन्नसंविद्रूपः ॥ संततमनुदितास्तमितप्रकाशः सर्वाधिष्ठानभूतउभौजीवेश्वरौपृथिवीदिवंचविभर्ति ॥ आसध्रीचीःसवि
अपोयअद्भः सलिलस्यमध्येउभौदेवौशिश्रियातेंतरिक्षे ॥ ससध्रीचीःसविषूचीर्वसानउभेविभर्तिपृथिवींदिवंच ॥ योगिनस्तंप्रपश्यंति
भगवंतंसनातनं ॥ ३ ॥ उभौदेवौपृथिवींदिवंचदिशश्वप्रभुःकोभुवनंविभर्ति ॥ तस्माद्दिशःसरितश्चस्रवंतितस्मात्समुद्राविहितामहाचलाः
योगिनस्तंप्रपश्यंति ॥ ४ ॥

सध्रीचीःसविषूचीर्वासस्यामितिपाठसः प्रभुःसत्यप्रभुरुक्तात्माकीदृशोउभौदेवौसध्रीचीःविषूचीः ... वसानोदिशउपदि
शउपदिशश्चअपरत्वद्वाससेदिशंतपर्यंतंविस्तीर्णावित्यर्थः ॥ सर्वहितास्थेतिछांदसंसंधियोपसर्गयोर्वत्र ... दृदेव ॥ ३ ॥ एतदेवाह उभा
वितिदेवौजीवेश्वरौपृथिव्यादिकंभुवनंब्रह्मांडप्रभुःकोविभर्ति तस्मात्सर्वोत्पत्तिमाह ॥ तस्माद्दिश ॥ ... अतोयेयांतिमहां
ताःसमुद्राःकामाःकामसमुद्रमाविशंतितिमंत्रलिंगात् ॥ ४ ॥

॥भा०३० तथाच श्रुतयः । आनंदाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायंते आनंदेन जातानि जीवंति आनंदं प्रयंत्यभिसंविशंतीति । को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् यदेष आ
॥१०५॥ काश आनंदो न स्यात् येन सर्वमिदं ततं सोऽहं । न तस्येशे कश्चन तस्य नाम महद्यशः । न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन इतरेण तु जीवंति यस्मिन्नेतौ
उपाश्रितौ । प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरित्याद्यः । तं परं सर्वमात्मानं योगिनः चित्तवृत्तिनिरोधेन भगवंतं सर्वैश्वर्यपूर्णं संप्रज्ञाते । असंप्रज्ञाते तु
सनातनमखंडैकरसं प्रपश्यंतीति सर्वत्र ज्ञेयं । योगिनेत्तं पश्यंत्यात्मानं योगिनः पश्यंत्यात्मन्यथा यथाह दक्षः । स्वसंवेद्यं हि तद्ब्रह्म कुमारी स्त्रीसुखं यथा अ

तद्धि देवा उपासते यस्मात्सूर्यो विराजते योगिनस्तं प्रपश्यंति भगवंतं सनातनं ॥ ४ ॥ मुक्ता ब्रह्म भवितव्यं ब्रह्मणश्चक्षेणा वर्द्धते । तद्धुक्तं ज्योतिषां
ध्येतज्ज्ञतपतितत्परं । योगिनस्तं प्रपश्यंति ०
योसीनैवजातानि जातस्य घोद्रिय यथा घटमिति । ५ । अस्यैवमंत्रस्य विवरणार्थाउत्तरमंत्राः अनुकादानं तं ब्रह्मापेत्स
र्थः ब्रह्म जगतो हृत्तं परव्योममार्ख्यं अव्याकृतं वा वसत् सदपि येन न्यप्रतिविंबं प्राप्य समग्रभवति जगज्जन्मादिकार्ये समर्थं भवति तेनैव च ब्रह्मोत्र ॥एम॥
तस्तद्धुक्तं ज्योतिषां सूर्यादीनां मध्येतं भिर्विशत्तानपतितत्परं तेतत्तथा च गीता यादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलं । यच्चंद्रमसि यच्चाग्नौ त ॥१०५॥
त्तेजो विद्धि मामकमिति अतत्त्व अन्येनाप्रकाशितं स्वयं ज्योतिरित्यर्थः । मापनं सूर्यादीनामपि भयप्रदं भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः भीषा
स्मादग्निश्चेंद्रश्च मृत्युर्धावति पंचम इति श्रुतेः ॥ ५ ॥

तूष्णीमित्यर्द्धं व्याख्यातस्तत्त्वा प्रीतिनिर्दयात्येवंचवर्जयेत ॥ अत्रैनि हेक्षत्रियवेदेषुपूर्वोक्तदृष्टिभेदेषु आनुपूर्व्येण आत्मव्यासित्रायवार

क्रमेणातिष्ठन् अत्रोवब्रह्मपश्यति आविशतितादात्म्यंचमहाकाशघटाकाशन्यायेनउपाधिविलयात्प्राप्नोतितस्माद्दृष्टार्थानंतफलाच्च

त्रसर्वविद्याद्दृष्टार्थाद्विनाशिफलात्कर्मणः श्रेयसीतिज्ञात्वाज्ञानार्थसेवयतेनेतितुभ्यंब्रवीमि ॥२१॥ इतिसनत्सुजातीयेभावदीपेचतुर्थखारि

पू॰ पूर्वाध्यायांतेमनसापिनचेष्टेतेत्युक्तं तत्रमनसश्चेष्टाणहित्येसतिमहातात्ब्रह्मचर्यादिफलेनभूयस्येनेन साधिताभवतीत्याशंक्यपूर्व

तूष्णीमेकउपासीतचेष्टेतमनसापिनतथासंस्तुतिनिंदाभ्यांप्रीतिरोषौविवर्जयेत ॥२२॥ अत्रैवतिष्ठन्क्षत्रियोपिब्रह्माचिरात्पश्यति वेदेषु

चानुपूर्व्येण एतद्विद्वन्ब्रवीमिमिते ॥२३॥ इतिउद्योगपर्वणि० ॥ सनत्सुजात उ० ॥ एतच्छुक्रमहज्ज्योतिर्दीप्यमानंमहद्यशः ७

वेदस्वनिर्धर्मकंभूतमभावस्यापिप्रकाशकंसद्रूपंब्रह्मप्रत्यगभिन्नत्वेनज्ञेयमस्तीति ॥ अस्मिन्नर्थेमंत्रानुदाहरति पो गि[illegible]क्षेचपुनःपुनःप्र

याणत्वेनोपन्यस्यति ॥ एतच्छुक्रमित्यादिनाध्यायेन ॥ एतच्छुक्रंबीजमिवबीजं विश्वोत्पत्त्यादिमूलकार[illegible]षाप्रवर्तकं आनंदरूपं

महद्वृत्तिरूपोपाधिभूतस्यं ज्योतिर्ज्ञप्तिमात्रंदीप्यमानंस्वप्रकाशरूपेणमहाधर्मनामकं तदेव[illegible]पासते अनुसर्वेनतस्माद्देव

मूलकारणांतरसर्पोजगत्प्रसवधर्मामायोपाधिरीश्वरोविराजते ॥

॥भा॰उ॰ संकल्पेति सगुणब्रह्मवेदनात्सत्यसंकल्पपुरुषं असंकल्पश्चिदात्माधितिष्ठति इतिभृत्यामित्यज्ञानतु अनादिवानन्याधिपतिर्विदुषः सत्य
॥१०४॥ संकल्पत्वादेव अनन्याधिपतित्वं कथं सत्रितेईश्वरांतरणभिप्रायेणेतिगृहाण॥ तथा च श्रुतिः स स्वराड्भवति ... आत्मा ह्येषां स
भवतीति देवाश्च न देवा अपि ह प्रसिद्धं तस्य ब्रह्मविदः अभूत्यै अनेश्वयोपायनरेश्वतेन समर्थो भवतितत्र हेतुः॥ आत्मा ह्येषां स भवतीति इतिश्चान्यर्थः
किंच अन्यदपि मेमत्तः शृणु तदेवाह॥ ब्राह्मणस्य निर्गुणब्रह्मविदः संकल्पविप्रोषेण असंकल्पोधितिष्ठति सगुणोपासकापेक्षया निर्गु

संकल्पसिद्धं पुरुषमसंकल्पोधितिष्ठति॥ ब्राह्मणस्य विशेषेण किं चान्यदपि मे शृणु॥ २४॥ अध्यापयेत्स ह देवत द्विप
स्यं वाचो विकारान्कवयो वदंति॥ अस्मिन्योगे सर्वमिदं प्रतिष्ठितं येतद्विदुरमृतास्ते भवंति॥ २५॥ न कर्मणा स्फुरेत्
नैव एतत्स्यं वदे ज्जुहुया याजयेद्वा॥ नैतेवा लोम लुमभ्योत्पराजनरणिंचासौनलभत्यंतकाले॥ २६॥

णादिदिवत्वसंकल्पत्वादिकमतिशयेनाविर्भवतीत्यर्थः॥ २४॥ एतद्योगपरा स्वम अध्यापयेन्शिष्यान्याद येनयतः परास्पंपरास्येब्राह्मणो पम॥
तत्सामेहि नइस्तेन छास्यवाचोविकारान् एव एत द्वकवयोवदंति॥ योगेयोगिनितदधीनं सर्वमित्यर्थः योगे योगं विदुः प्रोषस्य॥ २५॥ कर्मणास सं ॥१०४॥
ब्रह्मनजयेत्न प्राक्क पात यज्जुहुयात्यद्यजेद्वा एतेन महो मयागात्मकेन कर्मणावाल अविद्वान् अमत्मुमोक्षं नजयतिनाप्नोतिरतिंआनंदं

द्व्यवानस्य इह स्थ एवमुक्तरीत्या गुणवानत्यागी दानासात्विकः सत्वप्रधानश्च यो भवति तादृशः पुरुषः पंचभ्यः शब्दादिभ्यः पंचभूतानि श्रोत्राद्या
कारेण परिणपरिणतानींद्रियाणि निवर्तयंति ॥१४॥ एतेन स्वविषये भ्य इंद्रियाणां निवर्तनं समर्थं पुष्कलमपि केवलं तपएव तु ऊर्ध्वे ऊर्ध्वगति प्रदं
भवति न ज्ञानं तद्रहितं केवलं तपस्त्वेकमापादयति इत्यर्थः केषामित्यत आह ॥ सत्वादीति येस त्वाद्वंतेतीव्रवैराग्यभावास्तेषां च संकल्पेन ब्राह्म
लौकिकान् दिव्यान् दिव्यान् भोगान् मोक्षपर्यंतैकरूपेण समाहितं संभृतं तपो भवति तेषामेवोर्ध्वगतिर्भवतीत्यर्थः ॥१५॥ यतः संकल्पाद्यज्ञाः प्र

द्रव्यवान् गुणवानेवं त्यागी भवति सात्विकः ॥ पंचभूतानि पंचभ्यो निवर्तयति तादृशः ॥१४॥ एतत्समग्रमप्यूर्ध्वं तपो भवति केवलं सत्वाख्य
वशानां संकल्पेन समाहितं ॥१५॥ ततो यज्ञः प्रवर्तते सत्वस्येवावबोधनात् ॥ मनसा मनश्च भवति वाचा न्यश्चाक कर्मणा ॥१६॥ ठ

वर्तते तस्येव सत्वसंकल्पस्यावधारणात् संकल्पाद्देवास्सपितरः समुत्तिष्ठंति इति श्रुतेर्योगी सत्वसंकल्पो भवति ॥ अन्य[illegible]एकस्य यज्ञः मन
सेव भवति सत्वसंकल्पत्वात्तथा स्मुपाख्यापने ॥ त्रितो नाम मुनिर्भ्रात्राकूपे पातितः स च तत्रैव मनसा कल्पं पर्यं[illegible] त्रितः कूपे वहितो दे
वान् हवनं तु तपइति मंत्रवर्णाश्चेतत्त्मप्यंते अवहितोध्यापनं हवने आद्धयति उत्तपे पर्यंसंतत्स्मे ॥ अन्यस्य [illegible] वाचैव यज्ञस्य यज्ञजपादि
नाप यज्ञो भवति ॥ अन्यस्य प्राकृतस्य कर्मणा आज्यपशुपुरोडाशीयादि प्रधानयाज्ञिक यज्ञः ॥१६॥

॥भा॰उ॰ मोहो हर्षः दर्पो हो[illegible]नुः हर्षोदप्यतीत्यापसंवोक्तेः अतिवादो निर्मर्यादं वचनं संज्ञानाशः कार्याकार्यविवेकराहित्यं अप[illegible]नेतैरं तर्पणपरद्रोह
॥१०३॥२ शीलता एतत् मदवत्त्वं विगर्हितं निंदितं सङ्गः सदाहीत्याप[illegible]कालेपि नाश्रयणीयमिति निश्चितं ॥११॥ कुहृदः प्रियेस[illegible]ः अप्रिये सति व्य
थीनिहोसो हृद्गुलोन नीयमाहस्याद्दितिक हितमितिपरिस्फुत राहितं हर्षपुष्टिकरं भव्यगेयेतिव त्कर्तरिदृत्यः योसा[illegible]सया ख्यमपिपु
त्रादिकं सुख्यकमभूतं याचते स अभ्यर्थितः प्रार्थितो दातान् समेष्वादीन अर्हतित्सनुमितिशेषः सा हृष्श्लोकवाक्यं ॥१२॥ च[illegible]र्थमाह सक्ते

[illegible]

ईर्ष्यामोहोतिवादश्च संज्ञानाशोप्यसूयता तस्मात्प्राज्ञेन माघेन सदा घेतद्विगर्हितं ॥१४॥ सोहृदे वैपङ्कणवेदितमाः प्रियेहर्षं तपात्त्प्रियेव
अर्थयंते स्यादात्मनः स्फुहितं याचते योददोत्य यच्च मपिदेयं खलुस्यात् दृष्टान् पुत्रान् विभवान् स्वांश्च दारान् अभ्यर्थितश्चार्हेत्ताशुद्धभावः
यक्त द्रव्यः सेवते नेह कामान् भुंक्ते कर्मस्वाशिषं वाधतेच ॥१५॥

ति यस्मे सर्वं स्वदत्तं तस्य कामान् यथायमुपक्रत इति बुद्धिः नसंवत्सेतेन कदाचिदत्राह ॥राम॥
तः सन् सोहार्दं भंग कुर्यादितिभावः पंचममाह भुंक्ते कर्मेति स्वकर्मार्जितधनमेव भुंक्ते न तु मित्राद्यर्जितं अन्यथा कालेन हेलनं ॥१०३॥२
प्राप्य सोहृदभंगंतमा भूदिषष्टमाह ॥ स्वाशिषं वाधतेच ॥ स्वस्यश्रेयोपिमित्रहितार्थं नाशयतीत्यर्थः पाठांतरे स्वासितं स्वस्यानंदप्रादि
कं आस्तेस्मिन्निति सुत्पत्याज्ञेयं स्वाशिषमिति पाठे स्वस्यआसमंताच्छिवं श्रेयस्करमित्यर्थः ॥१६॥

महाव्रतामहाव्रतानिसुपांसुलुगितिसुपोडादेशःश्लोकद्वंद्वः॥ नास्यस्वंस्वीयंकिमपिनास्तिधर्मादिष्वेकैकस्मिन्नपिपक्षपातेसतितदर्थेसंवेस्य
नामीत्यर्थः॥ ३॥ब्रह्मत्वेनसुरश्रेष्ठप्राप्ययेषां ७॥परीवादःपरिदोषकीर्तनंसयथाभूतंअसद्वारोपितं॥ ८॥अप्रकीर्तितइतिदमविरोधिनएवप्रतिकू
लत्वात्सोसद्दोषत्वेनसूचिताअपिअंगग्राहिकपापकर्षेणविधिसुखेननप्रोक्ताइत्यर्थः लोकद्वेष्यंपापादाराभ्यादिप्रातिकूल्यंधर्मादौविघ्ना

धर्मस्यसत्यंचतपोदमश्चअमात्सर्यंह्रीस्तितिक्षानसूया॥ दानंश्रुतंचैवधृतिःक्षमाचमहाव्रताद्वादशब्राह्मणस्य॥ ५॥येनैतेभ्यःप्रच्यवेत
द्वादशेभ्यःसर्वामपीमांपृथिवींसप्रशिष्यात॥ त्रिभिर्द्वाभ्यामेकतोवाप्यतोवानास्यस्वमस्तीतिचवेदितव्यं॥ ६॥इसमस्त्यागोयाप्रमादइत्येते
ष्वसक्तंसिद्धिरुक्ता॥ एतानिब्रह्मसुख्यानांब्राह्मणानांमनीषिणां ७॥सद्भासद्भापरीवादोब्राह्मणस्यनशस्यते॥ नरकप्रतिष्ठास्तेस्युर्यए
वंकुर्वतेनराः॥ ८॥मदोष्टादशगुणोयःस्यात्पुरायोगेषुकीर्तितः लोकद्वेष्यंप्रतिकूल्यमभ्यसूयामृषावचः॥ ९॥कामक्रोधौपारतंत्र्यं
परीवादोथपैशुन्यं॥ अर्थहानिर्विवादश्चमात्सर्यंप्राणिपीडनं॥ १०॥

वर्णां अभ्यसूयागुणेषुदोषारोपणं॥ ९॥कामःस्त्रीअभि[illegible]ःपारतंत्र्यमध
दिंवशत्वंपैशुन्यंराजद्वारदोषपरदोषसूचनं॥ अर्थहानिःनटनर्तकवेश्यादिषुअपात्रदानंचावित्तनाशः विवा[illegible]

॥भा॰गी॰टी॰
॥६४॥

ननु विषयेषु दृष्ट्याभावे कथमसौ तान्भुंजानः स्यादित्यपेक्षायामाह आपूर्यमाणमिति नानानदीभिरापूर्यमाणमपि अचलप्रति
ष्ठं अनतिक्रांतमर्यादमेव समुद्रं पुनरन्या आपो यथा प्रविशंति तथा कामा विषया यं मुनिमंतर्दृष्टिं भोगैरविक्रियमा
णमेव प्रारब्धकर्मभिर्निक्षिप्ताः संतः प्रविशंति स शांतिं कैवल्यं प्राप्नोति न तु कामकामी भोगकामनाशीलः ॥७०॥ य
स्मादेवं तस्मादेव विहायेति ॥ प्राप्तान्कामान्विहाय उपेक्ष्य अप्राप्तेषु च निःस्पृहः यतो निरहंकारः अत एव तद्भो

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशंति यद्वत् । तद्वत्कामा यं प्रविशंति सर्वे स शांतिमाप्नोति न का
मकामी ॥७०॥ विहाय कामान्यः सर्वान्पुमांश्चरति निःस्पृहः । निर्ममो निरहंकारः स शांतिमधिगच्छति ॥७१॥ एषा
ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ॥ स्थित्वास्यामंतकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥७२॥ इति श्रीभगवद्गी
तासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे सांख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥२॥२॥

गसाधनेषु निर्ममः सन् तत्र दृष्टिर्भूत्वा यश्चरति प्रारब्धवशेन भोगान्भुंक्ते यत्र क्वापि गच्छति वा स शांतिं प्राप्नोति
ति ॥७१॥ उक्तां ज्ञाननिष्ठां स्तुवन्नुपसंहरति एषेति ब्राह्मी स्थितिर्ब्रह्मज्ञाननिष्ठा एषा एवंविधा एनां परमेश्वरा ॥रामा॥
राधनेन विशुद्धांतःकरणः पुमान्प्राप्य न मुह्यति पुनः संसारमोहं न प्राप्नोति यतः । अंतकाले मृत्युसमयेऽपि ॥६४॥
अस्यां क्षणमात्रमपि स्थित्वा ब्रह्मनिर्वाणं लयमृच्छति प्राप्नोति किं पुनर्वक्तव्यं बाल्यमारभ्य स्थित्वा प्राप्नोतीति

इति श्रीभगवद्गीताटीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्येत्यत्र हेतुमाह इंद्रियाणामिति ॥ इंद्रियाणामवशीकृतानां स्वैरं विषयेषु चरतां मध्ये यदेवैकमिंद्रियं मनो
नुविधीयते अवशीकृतं तस्मादिंद्रियेणेत्यमाहगछति । तदेवेंद्रियं अस्य मनसः पुरुषस्य प्रज्ञां हरति विषयाविष्टां करोति किं
मुत वक्तव्यं बहूनि प्रज्ञां हरंतीति । यथाप्रमत्तस्य कर्णधारस्य नावं वायुः समुद्रे सर्वतः परिभ्रमयति तद्वत् ॥६७॥ इंद्रियसंय
मस्य स्थितप्रज्ञसाधनत्वं लक्षणत्वं चोक्तमुपसंहरति तस्मादिति प्रतिष्ठिता भवतीत्यर्थः ॥ लक्षणोपसंहारे तु सप्रज्ञा
प्रतिष्ठिता ज्ञातव्येत्यर्थः महाबाहो इति संबोधनतयन्वैरिनिग्रहे समर्थस्य तव चात्रापि सामर्थ्यं भवेदिति सूचयति ॥६८॥

इंद्रियाणां हि चरतां यन्मनोनुविधीयते । तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवांभसि ॥६७॥ तस्माद्यस्य महाबाहो निगृ
हीतानि सर्वशः । इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥६८॥ या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी । य
स्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥६९॥

ननु न कश्चिदपि समुद्रवद्दर्शनादिव्यापारशून्यः सर्वात्मना नि
गृहीतेंद्रियो लोके दृश्यते अतो संभावितमिदं लक्षणमित्याशंक्याह येति या निशेति सर्वेषां भूतानां या निशा निशेव नि
शा आत्मनिष्ठा आत्मज्ञानं ब्रह्मतत्त्वमतीतस्य दर्शनादिव्यवहाराभावात् तस्यामात्मनिष्ठायां संयमी नि
गृहीतेंद्रियो जागर्ति प्रतिबुध्यते यस्यां तु विषयनिष्ठायां भूतानि जाग्रति प्रबुध्यंते सा आत्मतत्त्वं पश्यतो मुनेर्निशा
तस्यां दर्शनादिव्यापारलक्षणा तस्य नास्तीत्यर्थः एतदुक्तं भवति यथा दिवांधानामुलूकादीनां रात्रावेव दर्शनं न तु दिवसे
एवं ब्रह्मतत्त्वस्योन्मीलिताक्षस्यापि ब्रह्मण्येव दृष्टिर्न तु विषयेषु अतो नासंभावितमिदं लक्षणमिति ॥६९॥ इति राम०

ARYA SAMAJ ... BARODA 1938

॥भा॰टी॰ नन्विंद्रियाणांविषयप्रवणस्वभावानांनिरोद्धुमशक्यत्वादयंदोषोदुष्परिहरइतिस्थितप्रज्ञत्वंकथंस्या॥दद॥
॥६३॥ क्याहरागेतिद्वाभ्यांरागद्वेषरहितैर्नियतैरिंद्रियैर्विषयांश्चरन्नुपभुंजानोपिप्रसादंशांतिमाप्नोतिरागद्वेष
रहित्वमेवाह॥आत्मेनामनवश्यैःविधेयोवशवर्त्तीआत्मामनोयस्यसइति॥अनेनैवकथंव्रजेतभुंजीतेत्य
स्यचतुर्थप्रश्नस्यस्वाधीनैरिंद्रियैर्विषयानधिगच्छतीत्युत्तरमुक्तंभवति॥६४॥प्रसादेसतिकिंस्यादित्यत्रापिस

रागद्वेषवियुक्तैस्तुविषयानिंद्रियैश्चरन्॥आत्मवश्यैर्विधेयात्माप्रसादमधिगच्छति॥६४॥प्रसादेसर्वदुः
खानांहानिरस्योपजायते॥प्रसन्नचेतसोह्याशुबुद्धिःपर्यवतिष्ठते॥६५॥नास्तिबुद्धिरयुक्तस्यनचायु
क्तस्यभावना॥नचाभावयतःशांतिरशांतस्यकुतःसुखं॥६६॥

सादइति॥प्रसादेसतिसर्वदुःखनाशः
ततश्चप्रसन्नचेतसोबुद्धिःप्रतिष्ठिताभवतीत्यर्थः॥६५॥इंद्रियनिग्रहस्यस्थितप्रज्ञतासाधनत्वंव्यतिरेकमुखेनो ॥एमा॥
पपादयतिनास्तीति॥अयुक्तस्यअवशीकृतेंद्रियस्यनास्तिबुद्धिः॥शास्त्राचार्योपदेशाभ्यांयासनिर्विषयाबु ॥६३॥
द्धिःप्रत्येकवनोत्पद्यतेकुतस्तस्याःप्रतिष्ठावार्ताकुतइत्यतआह॥नचायुक्तस्यभावनाध्यानं॥भावनयाहिबुद्धि
रात्मनिप्रतिष्ठाभवति॥साचायुक्तस्ययतोनास्तिनभावयतः॥अध्यात्मध्यानमकुर्वतःशांतिःचित्तेनिवृत्ति
परतिः॥अशांतस्यकुतःसुखंमोक्षानंदइत्यर्थः॥६६॥

द्रियसंयमं तु विना स्थितप्रज्ञता न संभवति ॥ अतः साधकावस्थायां तत्र महान् प्रयत्नः कर्तव्य इत्याह यततो ह्यपी
ति द्वाभ्यां यततः मोक्षे प्रयतमानस्यापि विपश्चितो विवेकिनोपि मनः इंद्रियाणि प्रसभं बलान् हरंति ॥ यतः प्रमा
थीनि प्रथमनशीलानि प्रक्षोभकानि ॥ ६० ॥ तस्मादेवं तस्मात्तानीति ॥ युक्तो योगी तानींद्रियाणि संयम्य मत्परः ॥
सन् आसीत ॥ यस्य वशे वर्तंतीनि एतेन कथमासीतेति प्रश्नस्य वशीकृतेंद्रियः सन्नासीतेति सूत्रमुक्तं भवति ॥ ६१ ॥

यततो ह्यपि कौंतेय पुरुषस्य विपश्चितः ॥ इंद्रियाणि प्रमाथीनि हरंति प्रसभं मनः ॥ ६० ॥ तानि सर्वाणि
संयम्य युक्त आसीत मत्परः ॥ वशे हि यस्येंद्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६१ ॥ ध्यायतो विषयान् पुंसः संगा
स्तेषूपजायते ॥ संगात्संजायते कामः कामात्क्रोधोभिजायते ॥ ६२ ॥ क्रोधात्संमोहः संमोहात्स्मृतिविभ्र
मः ॥ स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ ६३ ॥ बाह्येंद्रियसंयमाभावे दोषमुक्त्वा मनःसंयमाभावे
दोषमाह ध्यायत इति द्वाभ्यां ॥ गुणबुद्ध्या विषयान् ध्यायतः पुरुषस्य तेषु संगः आसक्तिर्भवति ॥ आसक्त्या च तेष्व
धिकः कामो भवति कामाच्च केनचित्प्रतिहतात्क्रोधो भवति ॥ ६२ ॥ किंच ॥ क्रोधादिति क्रोधात्संमोहः कार्याकार्य
विवेकाभावः ततः शास्त्राचार्योपदिष्टार्थस्य स्मृतेर्विभ्रंशो विचलनं ततो बुद्धेश्चेतनस्य नाशः ततो वृक्षादिवत्स्थि
त्यभिभवनतः प्रणश्यति मृततुल्यो भवति ॥ ६३ ॥ ६३ ॥

पौरजानपदार्थेहिममार्थोनात्मनोगतः ॥ कामतोन्यधनंराजापारक्यंयःप्रयच्छति ॥ नसधर्मेणधर्मात्मायुज्यतेयशसानच ॥ १४ ॥ सोहंप्र
तिग्रहीष्यामिदत्तावेनौभवान्मम ॥ कुमारीदेवगर्भामेकपुत्रभवायमे ॥ १५ ॥ तथानुबद्धकल्याणमुक्तेनंनंनराधिपउभन्ननंतनरश्रेष्ठंगा
लवः प्रत्यपूजयत ॥ १५ ॥ उशीनरंप्रतिग्राह्यगालवःप्रययौवनं ॥ रेमेसतांसमासाद्यकृतपुण्यइवश्रियं १६ कंदरेषुचशैलानांनदीनांनिर्झ
रेषुच ॥ वातायनविमानेषुतथागर्भगृहेषुच ॥ १७ ॥ उद्यानेषुविचित्रेषुवनेषूपवनेषुच ॥ हर्म्येषुरमणीयेषुप्रासादशिखरेषुच ॥ ततोस्य
समयेजज्ञेपुत्रोबालरविप्रभुः ॥ शिविर्नाम्नाभिविख्यातोयःसपार्थिवसत्तमः ॥ १८ ॥ उपस्थायसतंविप्रोगालवःप्रतिगृह्यच ॥ कन्यां
प्रयातस्तांराजन्दृष्टवान्विनतात्मजं ॥ १९ ॥ इत्युद्योगेगालवचरिते ॥ नारद उ ॥ गालवंवैनतेयोथप्रहसन्निदमब्रवीत ॥ दिष्ट्याकृता
र्थंपश्यामिभवंतमिहवैद्विजः ॥ १ ॥ गालवस्यवचःश्रुत्वावैनतेयेनभाषितं ॥ चतुर्भागावशिष्टस्तदाचख्यौकार्यमेवहि ॥ २ ॥ सुपर्ण
स्त्वब्रवीदेनंगालवंवदतांवरः ॥ प्रयत्नस्तेनकर्तव्योनैषसंपत्स्यतेतव ॥ ३ ॥ पुराहिकान्यकुब्जेवैगाधेःसत्यवतीसुतंभार्यार्थे
वरयत्कन्यामृचीकस्तेनभाषितः ॥ ४ ॥ एकतःश्यामकर्णानांहयानांचंद्रवर्चसां ॥ भगवन्दीयतांमह्यंसहस्रमितिगालव ॥ ऋची
कस्तुतथेत्युक्त्वावरुणस्यालयंगतः ॥ अश्वतीर्थेहयाँल्लब्ध्वादत्तवान्पार्थिवायवै ॥ ६ ॥ इष्ट्वातेपुंडरीकेणदत्ताराज्ञाद्विजाति
भ्यः ॥ तेभ्योद्वेद्वेशतेक्रीत्वाप्राप्तेपार्थिवैस्तदा ॥ ७ ॥ अपराण्यपिचत्वारिशतानिद्विजसत्तम ॥ ८ ॥

॥भा॰उ॰ नीपमानानि संतान्योक्तानान्यासन चिंतलथा ॥ ८ ॥ एवं न पूर्ववम्राप्यं प्राप्तुं गालवकर्हिचित ॥ इमामश्वशताभ्यां वै द्वाभ्यां तस्मै निवेदय
॥२०८ विश्वामित्राय धर्मात्मन् षड्भिरश्वशतैः सह ॥ ततोसि गतसंमोहः कृतकृत्यो द्विजोत्तम ॥ गालवस्तं तथेत्युक्त्वा सुपर्णसहितस्ततः ॥ आ
दायाश्वकन्यां च विश्वामित्रमुपागमत ॥ १२ ॥ अश्वानां कांक्षितार्थानां षडिमानि शतानि वै ॥ शताद्वयेन कन्येयं भवता प्रतिगृह्यतां ॥ १३
अस्यां राजर्षिभिः पुत्रा जाता वै धार्मिकास्त्रयः ॥ चतुर्थं जनयत्वेकं भवानपि नरोत्तम ॥ १४ ॥ पूर्णान्येवं शतान्यष्टौ तुरगाणां भवंतु ते ॥ भव
तो ह्यनृणो भूत्वा तपः कुर्यां यथासुखं ॥ १५ ॥ विश्वामित्रस्तु तं दृष्ट्वा गालवं सह पक्षिणा ॥ कन्यां च तां वरारोहामिदमित्यब्रवीद्वचः ॥ १६
किमियं पूर्वमेवेह न दत्ता मम गालव ॥ पुत्रा ममैव चत्वारो भवेयुः कुलभावनाः ॥ प्रतिगृह्णामि ते कन्यामेकपुत्रभवाय वै ॥ अश्वाश्चा
श्रममासाद्य चरंतु मम सर्वशः ॥ स तया रममाणोथ विश्वामित्रो महाद्युतिः ॥ आत्मजं जनयामास माधवीपुत्रमष्टकं ॥ १७ ॥ जातमा
त्रं सुतं तं च विश्वामित्रो महामुनिः ॥ संयोज्यार्थैस्तथा धर्मैरश्वैस्तैः समयोजयत ॥ १८ ॥ अथाष्टकः पुरं प्रायात्सोमपुरप्रभं ॥ निर्यात्य
कन्यां शिष्याय कौशिकोपि वनं ययौ ॥ १९ ॥ गालवोपि सुपर्णेन सह निर्यात्य दक्षिणां ॥ मनसाति प्रतीतेन कन्यामिदमुवाच ह ॥ २० ॥
जातो दानपतिः पुत्रस्त्वया शूरस्तथापरः ॥ सत्यधर्मरतश्चान्यो यज्वा चापि तथापरः ॥ २१ ॥ तदागच्छ वरारोहे तारितस्ते पिता सुतैः ॥ए॰म॥
चत्वारश्चैव राजानस्तथाहं च सुमध्यमे ॥ २२ ॥ गालवस्त्वभ्यनुज्ञाप्य सुपर्णं पन्नगाशनं ॥ पितुर्निर्यात्य तां कन्यां प्रययौ वनमेव हि ॥ २३ ॥ अध्या॰ ॥२०८॥

पर्यधावत्तदन्वेषणाय इत्यर्थः वनं वनवासं ॥५॥ आत्मनः चित्तं स्वल्पयुतां गाङ्गेयादिमिलतादित्येन सक्ष्मार्थभेदेन शीघ्रं तां ॥७॥ ॥१५॥

नारद उ० ॥ समनुज्ञाप्य पुनस्तस्मात्कस्तेकामः समपचरे ॥ उपगम्याश्रमपदं गंगायमुनसंगमे ॥ रहीतमात्पदासातां एथमारोप्य माधवी ॥ पूरु
पेहस्य भगिनीमाश्रमे पर्यधावतां ॥२॥ नागयक्षमनुष्याणां गंधर्वमृगपक्षिणां ॥ शैलद्रुमवनौकानामासीत्तत्र समागमः ॥३॥ नाना पुरु
षदेशानामीश्वरैश्च समाकुलं ॥ ऋषिभिर्ब्रह्मकल्पैश्च समंतादावृतं वनं ॥ निर्दिश्यमानेषु तु सा वरेषु वरवर्णिनी ॥ वरानुत्क्रम्य सर्वा
न्वरं वृत्तवती वनं ॥५॥ अवतीर्य रथात्कन्या नमस्कृत्य च बंधुषु ॥ उपगम्य वनं पुण्यं तपस्तेपे ययातिजा ॥ उपवासैश्च विविधैर्दीक्षा
भिर्नियमैस्तथा ॥ आत्मनो लघुतां कृत्वा बभूव मृगचारिणी ॥७॥ वैदूर्यांकुरकल्पानि मृदूनि हरितानि च ॥ चरंती शष्पमुख्यानि ति
क्तानि मधुराणि च ॥८॥ स्रवंतीनां च पुण्यानां सुरसानि शुचीनि च ॥ पिबंती वारिमुख्यानि शीतानि विमलानि च ॥९॥ वनेषु मृगराजेषु व्याघ्र
विप्रोषितेषु च ॥ दावाग्निविप्रमुक्तेषु शून्येषु गहनेषु च ॥१०॥ चरंती हरिणैः सार्द्धं मृगीव वनचारिणी ॥ चचार विपुलं धर्मं ब्रह्मच
र्येण संवृता ॥११॥ ययातिरपि पूर्वेषां राज्ञां वृत्तमनुष्ठितः ॥ बहुवर्षसहस्रायुर्युयुजे कालधर्मणा ॥१२॥ पुरुर्यदुश्च द्वौ वंशौ वर्द्धमानौ नृ
पोत्तमौ ॥ ताभ्यां प्रतिष्ठितो लोके परलोके च नाहुषः ॥१३॥ महीयते नरपतिर्ययातिः स्वर्गमास्थितः ॥ महर्षिकल्पो नृपतिः स्वर्गा
ग्र्यफलभुग्विभुः ॥ बहुवर्षसहस्राख्ये काले बहुगुणे गते ॥ राजर्षिषु निषण्णेषु महीयःसु महर्षिषु ॥ ॥१५॥ ॥

॥भा॰उ॰
॥२०६

अवमेनेनरान्सर्वान्देवान्ऋषिगणांस्तथा ययातिर्मूढविज्ञानो विस्मयाविष्टचेतनः ततस्तंवुबुधेदेवः शक्रोवलनिषूदनः तेचराजर्षयः सर्वेधि
ग्धिगित्येवमब्रुवन् ॥ १७ ॥ विचारश्चसमुत्पन्नोनिरीक्ष्यनहुषात्मजं कोन्वयंकस्यवाराज्ञः कथंवास्वर्गमागतः कर्मणाकेनसिद्धोयंक्ववानेनतपश्
चितं । कथंवाज्ञायतेस्वर्गेकेनवाज्ञायतेप्युत ॥ १९ ॥ एवंविचारयंतस्तेराजानंस्वर्गवासिनः दृष्ट्वापप्रच्छुरन्योन्यंययातिंनृपतिंप्रति २० विमा
नपालाःशतशःस्वर्गद्वाराभिरक्षिणः पृष्टाआसनपालाश्चनजानीमेत्यथाब्रुवन् ॥ २१ ॥ सर्वेतेह्यावृतज्ञानानाभ्यजानंततंनृपं सम
हूर्तात्सनृपोहतौजाअभवत्तदा ॥ २२ ॥ इत्युद्योगेगालवचरिते ॥ १२० ॥ अथाप्रचलितःस्थानादासनाचपरिच्युतः । कंपितेनेवमन
सोह्युपातिष्टन्महीतलं म्लानस्रग्भ्रष्टविज्ञानः प्रभ्रष्टमुकुटांगदः विघूर्णन्हस्तसर्वांगः प्रभृष्टाभरणांबरः ॥ २ ॥ अदृश्यमानस्तान्प
श्यन्नप्रपश्यंश्चपुनःपुनः शून्यःशून्येनमनसाप्रपतिष्यन्महीतलं ॥ ३ ॥ किंमयामनसाध्यातमशुभंधर्मदूषणं येनाहंचलितः
स्थानादितिराजाव्यचिंतयत् । तेतुतत्रैवराजानःसिद्धाश्चाप्सरसस्तथा ॥ अपश्यंतनिरालंबंययातिंतंपरिच्युतं ॥ अथैत्यपुरुषः
कश्चित्क्षीणपुण्यनिपातकः ययातिमब्रवीद्राजन्देवराजस्यशासनात् ॥ ६ ॥ अतीवमदमत्तस्त्वंनकिंचिन्नावमन्यसे मानेनभ्रष्टः ॥एम॥
स्वर्गस्तेनार्हस्त्वंपार्थिवात्मज ॥ ७ ॥ नचप्रज्ञायसेगच्छपतस्वेतितमब्रवीत् ॥ पतेयंसत्स्वितिवचस्त्रिरुक्त्वानहुषात्मजः पतिष्यंश्चिंतय ॥२०६॥
मासगतिंगतिमतांवरः एतस्मिन्नेवकालेतुनैमिषेपार्थिवर्षभान् ॥ चतुरोपश्यतनृपस्तेषांमध्येपपातह ॥ ९ ॥ ॥

एकः स्वशब्दः पादपूरणार्थेः गंगां नदीमिव धूममयीं लेखामालंब्य निपपातेति संबंधः ॥ २४ ॥ प्रतिबंधुषु दौहित्रपुरुषनृपेषु ॥ २५ ॥ २६ ॥

प्रतर्दनो वसुमनाः शिबिरौशीनरोऽष्टकः । वाजपेयेन यज्ञेन तर्पयंति सुरेश्वरं ॥ तेषामध्वरजं धूमं स्वर्गद्वारमुपस्थितं ॥ ययातिरुपजिघ्रन्वै निपपात महीं प्रति ॥ भूमौ स्वर्गे च संबद्धां नदीं धूममयीमिव ॥ २४ ॥ गंगां गामिव गच्छंतीमालंब्य जगतीपतिः ॥ श्रीमत्स्ववभृथाग्र्येषु चतुर्षु प्रतिबंधुषु ॥ २५ ॥ मध्ये निपतितो राजा लोकपालोपमेषु सः ॥ चतुर्षु हुतकल्पेषु राजसिंहमहाग्निषु ॥ पपात मध्ये राजर्षिर्ययातिः पुण्यसंक्षये ॥ तमाहुः पार्थिवाः सर्वे दीप्यमानमिव श्रिया २६ को भवान्कस्य वा बंधुर्देशस्य नगरस्य वा ॥ यक्षो वाप्यथवा देवो गंधर्वो राक्षसोऽपि वा ॥ २७ ॥ न हि मानुषरूपोऽसि को वार्थः कांक्ष्यते त्वया ॥ ययातिरुवाच ॥ ययातिरस्मि राजर्षिः क्षीणपुण्यश्च्युतो दिवः ॥ पतेयं सत्स्विति ध्यायन्भवत्सु पतितस्ततः ॥ २८ ॥ राजान ऊचुः ॥ सत्यमेतद्भवतु ते कांक्षितं पुरुषर्षभ ॥ सर्वेषां नः क्रतुफलं धर्मश्च प्रतिगृह्यतां ॥ २९ ॥ ययातिरुवाच ॥ नाहं प्रतिग्रहधनो ब्राह्मणः क्षत्रियो ह्यहं ॥ न च मे प्रवणा बुद्धिः परपुण्यविनाशने ॥ ३० ॥ नारद उ० ॥ एतस्मिन्नेव काले तु मृगचर्याक्रमागतां ॥ माधवीं प्रेक्ष्य राजानस्तेऽभिवाद्येदमब्रुवन् ॥ किमागमनकृत्यं ते किं कुर्मः ॥ शासनं तव ॥ आज्ञाप्या हि वयं सर्वे तव पुत्रास्तपोधने ॥ ३१ ॥ तेषां तद्भाषितं श्रुत्वा माधवी परया मुदा ॥ पितरं समुपागच्छद्ययातिं सा ननंद च ॥ ३२ ॥ दृष्ट्वा मूर्ध्ना नतान्पुत्रांस्तापसी वाक्यमब्रवीत् दौहित्रास्तव राजेंद्र मम पुत्रा न ते पराः ॥ ३३ ॥ इमे त्वां तारयिष्यंति दिष्टमेतत्पुरातनं ॥ अहं ते दुहिता राजन्माधवी मृगचारिणी ३४ मया प्युपचितो धर्मस्ततोऽर्धं प्रतिगृह्यतां ॥ यस्माद्राजन्नराः सर्वे अपत्यफलभागिनः ॥ ३५ ॥ तस्मादिच्छंति दौहित्रान्यथा त्वं वसुधाधिप

 अष्टभागेन अष्टमांशेन ॥ अध्यायः ॥ आधाने अग्न्याधानोपलक्षितेश्रौतधर्मे ॥

ततस्ते पार्थिवाः सर्वे शिरसा तं न नीतदा अभिवाद्य नमस्कृत्य मातामहमथाब्रुवन् ॥ उच्चैरनुपमैः स्निग्धैः स्वरैरापूर्य मेदिनीं २८ माता
महं नृपतं पस्तारयंतिदिवं च्युतं ॥ अथ तस्मादुपगतो गालवोप्याह पार्थिवं २९ तपसो मे ष्टभागेन स्वर्गमारोहतां भवान् ॥ इत्युद्योगे गा
लवचरिते ० नारदउ० ॥ प्रत्यभिज्ञातमात्रोथ सद्भिस्तैर्नरपुंगवः ययातिर्दिव्यसंस्थानो बभूव विगतज्वरः ॥ १ ॥ दिव्यमाल्यांबरधरो दि
व्याभरणभूषितः दिव्यगंधगुणोपेतो न पृथ्वीमस्पृशत्पदा ॥ २ ॥ ततो वसुमनाः पूर्वमुच्चैरुच्चारयन्वचः ख्यातो दानपतिर्लोके व्या
जहार नृपतिं तदा ॥ ३ ॥ प्राप्तवानस्मि यल्लोके सर्ववर्णेष्वगर्हया तदप्यथ ददाम्यामि तेन संयुज्यतां भवान् ॥ यत्फलं दानशीलस्य क्ष
माशीलस्य यत्फलं यच्च मे फलमाधाने तेन संयुज्यतां भवान् ॥ ५ ॥ शिबिरौशीनरो धीमानुवाच मधुरां गिरं यथा बालेषु नारीषु वैहा
र्येषु तथैव च संगरेषु निपातेषु तथा पद्व्यसनेषु च ॥ अनृतं नोक्तपूर्वं मे तेन सत्येन खं व्रज यथा प्राणांश्च राज्यं च राजन्धर्मसु
खानि च त्यजेयं न पुनः सत्यं तेन खं व्रज यथा सत्येन मे धर्मो यथा सत्येन पावकः ॥ प्रीतः शक्रश्च सत्येन तेन सत्येन खं व्रज ॥ ८ ॥ अष्टक
स्त्वथ राजर्षिः कौशिको माधवीसुतः अनेकशतयज्वानं वाक्यं प्राह धर्मवित् ॥ ९ ॥ शतशः पुंडरीका मे गोसवाश्चरिताः प्रभो
क्रतवो वाजपेयाश्च तेषां फलमवाप्नुहि ॥ न मे रत्नानि न धनं न तथान्ये परिच्छदाः क्रतुष्वनुपयुक्तानि तेन सत्येन खं व्रज ॥ य
था यथा हि जल्पंति दौहित्रास्तेन राधिपं ॥ तथा तथा मतिं त्यक्त्वा राजा दिवं ययौ एवं सर्वे समस्तास्ते राजनः सुकृतेन तथा ॥ ॥

ययातिस्वर्गतोभ्रष्टंतारयामासुरंजसा॥दौहित्राःस्वेनधर्मेणयज्ञदानकृतेनच॥चतुर्षुराजवंशेषुसंभूताःकुलवर्द्धना॥मातामहंमहा
प्राज्ञोदिवमारोपयन्नुते॥२५॥राजानऊचुः॥राजधर्मगुणोपेता॥सर्वधर्मगुणान्विता॥दौहित्रास्तववयंराजन्दिवमारोहतांभवान् २
सुघोगपर्वणिगालवचरिते१॥नारदउ०॥सद्भिरारोपितस्वर्गे॥पार्थिवैर्भूरिदक्षिणै॥अभ्यनुज्ञायदौहित्रान्ययातिदिवमास्थि
तः॥१॥अभिवृष्टिश्चवर्षेणनानापुष्पसुगंधिनाः॥परिष्वक्तश्चपुण्येनवायुनापुण्यगंधिना॥२॥अचलस्थानमास्थायदौहि
त्रफलमर्जितं॥कर्मभि॥स्वैरुपचितायज्वाना॥परमाश्रिय॥३॥उपगीतोपनन्तुगंधर्वाप्सरसांगणै॥प्रीत्याप्रतिगृहीतश्चस्वर्गेदुंदु
भिनिस्वनै॥४॥अभिष्टुतश्चविविधैर्देवराजर्षिचारणे॥अर्चितश्चोत्तमार्घेणदैवतैरभिनंदिताः॥५॥प्राप्तःस्वर्गफलंचैनंतमुवाच
पितामहः॥बहुवर्षसहस्रांतंप्रजापालनतत्परः॥६॥अनेकंक्रतुदानौघैरर्जितंमेमहत्फलं॥कथंतदल्पकालेनक्षीणंयेनास्मिपा
तितः॥भगवल्लब्धलोकांश्चशाश्वतान्ममनिर्जितान॥कथंतुममतत्सर्वंविप्रणष्टंमहाद्युते॥७॥पितामहउवाच॥बहुवर्षसह
स्रांतंयत्त्वयोपार्जितंफलं॥तदनेनैवदोषेणक्षीणंयेनासिपातितः॥८॥अभिमानेनराजेंद्रधिक्कृतः॥स्वर्गवासिभि॥नायंमानेन
राजेंद्रनबलेननहिंसया॥१०॥नशाठ्येननमायाभिर्लोकोभवतिशाश्वतः॥नावमान्यास्त्वयाराजन्नृधमोत्कृष्टमध्यमा॥११॥

॥भा॰उ॰ पापिवसेनलब्धंतंपापंक्षयेवभोक्ष्यंनतुभ्रात्रादिभिःइत्याशयेनाह दहतीतिकिंतुकैर्नैदंतदाप्रोति |कामस्यप्रधारितंनिश्चितं || अ॰
॥२११॥

नहिमानप्रवादानांकश्चिदस्तिसमःक्वचित् पत्तनारोहणमिदंकथायिष्यंतियेनराः |४५| विषमामपिपितंप्राप्तास्तदेव्यंतितंनश्रयाय
नारदउ॰ |दोषदोषोभिमानेनपुराप्राप्तोययातिना || निर्वधेनातिमात्रंचगालवेनमहीपते |४६| श्रोतसंहितकामानांसुहृदांभूतिमिच्छता
नकर्तव्योहिनिर्वधोनिर्वधोहिक्षयोदयः तस्मात्वमपिगांधारेमानंक्रोधंचवर्जय |संधत्स्वपांडवैर्वीरैःसंरंभंत्यजपार्थिव || ददातियत्पार्थ
थिवयत्करोतिपद्धतपस्तप्यतियज्जुहोति |४८| नतस्यनाशोस्तिनचापकर्षोनान्यस्तदश्नातिसएवकर्ता इदंमयाख्यानमनुत्तमंमह
तंवहुश्रुतानांगततेषरागिरां |समीक्ष्यलोकेवहुधारितात्रिवर्गदृष्टिःपृथिवीमुपाश्नुते ||४९| इत्युद्योगपर्वणिगालवचरितं
समाप्तं || धृतराष्ट्रउ॰ ||भगवन्नेवमेवैतद्यथावदसिनारद इच्छामिचाहमप्येवंनत्वीशोभगवन्नहं |१| वैशं॰ |एवमुक्त्वाततःकृष्ण ॥उ॰भा॥
मभ्यभाषतःकौरवः स्वर्ग्यंलोक्यंचमामात्यधर्म्यंन्याय्यंचकेशव नत्वहंवशस्तातक्रियमाणंनमेप्रियं |अंगदुर्योधनंकृष्ण ॥२११॥
इंक्षास्त्रानितिगंसम |२| अनुनेतुंमहावाहोयतत्स्वपुरुषोत्तम |नश्रृणोतिमहावाहोवचनंसाधुभाषितं ||४

गांधार्याश्च हृषीकेश विदुरस्य महात्मनः ॥ अन्येषां चैव सुहृदां भीष्मादीनां हितैषिणां ।५। स त्वं पापमतिं क्रूरं पापचित्तमचेतनं । अनुशा
धि दुरात्मानं स्वयं दुर्योधनं नृप ।६। सुहृत्कार्यं तु सुमहत्कृतं ते स्याज्जनार्दन वैशं० । ततोभ्यावृत्य वार्ष्णेयो दुर्योधनममर्षणं ॥ अब्रवी
न्मधुरां वाचं सर्वधर्मार्थतत्त्ववित् । दुर्योधन निबोधेदं मद्वाक्यं कुरुसत्तमः । समर्थं तु विशेषेण साखानो नृशंसानि स्यात्रपः ।८। त
देतदीदृशं कर्म यथा त्वं तात मन्यसे । धर्मार्थैः सानुबंधस्य भारत महाप्राज्ञ कुले जातः साध्वेतत्कर्तुमर्हसि । श्रुतवृत्तोपसंपन्नः सर्वैः समुदि
तो गुणैः । दौष्कुलेया दुरात्मानो नृशंसा निरपात्रपः ।१०। तदेतदीदृशं कर्म यथा त्वं तात मन्यसे । धर्मार्थयुक्तः सर्वैः समुदितो गुणैः । दौष्कु
लेया दुरात्मानो नृशंसा निरपात्रपः ।१०। तदेतदीदृशं कर्म यथा त्वं तात मन्यसे । धर्मार्थयुक्ता लोकेस्मिन्प्रवृत्तिर्लक्ष्यते सतां ।११। अ
सतां विपरीतानु लक्ष्यते भरतर्षभ विपरीता त्वियं वृत्तिरसकृल्लक्ष्यते त्वयि ।१२। अधर्मश्चानुबंधोत्र घोरः प्राणहरो महान् । अनि
ष्टश्चानिमित्तश्च न च शक्यश्च भारत ।१३। तमनर्थं परिहरन्नात्मश्रेयः करिष्यसि । भ्रातॄणामथ भृत्यानां मित्राणां च परंतप ।१४। अध
र्म्यादयशस्याच्च कर्मणस्त्वं प्रमोक्ष्यसे । प्राज्ञैः शूरैर्महोत्साहैरात्मवद्भिर्बहुश्रुतैः ।१५। संधत्स्व पुरुषव्याघ्र पांडवैर्भरतर्षभ ॥ त
द्धितं च प्रियं चैव धृतराष्ट्रस्य धीमतः ।१६। पितामहस्य द्रोणस्य विदुरस्य महामतेः । कृपस्य सोमदत्तस्य बाह्लीकस्य च धीमतः ।
।१७। अश्वत्थाम्नो विकर्णस्य संजयस्य विविंशतेः । ज्ञातीनां चैव भूयिष्ठं मित्राणां च परंतप ।१८॥ शमे शर्म भवेत्तात सर्वस्य जगतस्त
थाह्रीमानसि कुले जातः श्रुतवानानृशंसवान् ॥१९॥ तिष्ठ तात पितुः शासने मातुश्च भरतर्षभ ॥ एतच्छ्रेयो हि मन्यंते पिता यच्छा
स्ति भारत ।२०। उत्तमापद्गतः सर्वः पितुः स्मरति शासनं । ।

॥भा॰उ॰ एवं ते ते पितुः तात पांडवैः सह संगमं ॥ सामात्यस्य कुरुश्रेष्ठ तत्तुभ्यं तात रोचतां ॥ श्रुत्वाय सुहृदां प्राज्ञ समर्थो न प्रतिपद्यते ॥ २३ ॥ यस्तु निः
॥२९२॥ श्रेयसं श्रुत्वा प्राकृतं अभिपद्यते ॥ आत्मनो मतमुत्सृज्य स लोके सुखमेधते ॥ पार्थस्य कामं वचनं प्राप्तिनिरुत्या न मन्यते ॥ अप्रियोत्ति प्राति
कूलानि द्दिषतां वश्यमेति सः ॥ सतां मतमतिक्रम्य यो सतां वर्त्तते मते ॥ शोचंते व्यसने तस्य सुहृदो न चिरादिव ॥ २५ ॥ मुख्यानमात्यानु
त्सृज्य यो निहीनान्निषेवते ॥ स घोरामापदं प्राप्य नोत्तरमधिगच्छति ॥ २६ ॥ सोसत्सेवी वृथाचारो न श्रोता सुहृदां सतां ॥ परान्वृणी
ते स्वान्द्वेष्टि तं गौर्जहति भारत ॥ स त्वं विरुध्य तैर्वीरैरन्येभ्यस्त्राणमिच्छसि ॥ अशिष्टेभ्योसमर्थेभ्यो मूढेभ्यो भरतर्षभ ॥ २८ ॥ को हि श
क्रसमान् ज्ञातीनतिक्रम्य महारथान् ॥ अन्येभ्यस्त्राणमाशंसेत्त्वदन्यो भुवि मानव ॥ २९ ॥ मिथ्योपचरिता ह्येते जन्मप्रभृति पाण्डवाः ॥
त्वयि सम्यग्महाबाहो प्रतिपन्ना यशस्विन ॥ ३० ॥ तथाप्रि प्रतिपन्नश्चानथैव भरतर्षभ ॥ स्वगात्वयि निविष्टानां धर्मो यास्तेषु वं घुमुत्ययु
मामनुवशमन्वगाः ॥ ३१ ॥ त्रिवर्गयुक्तः प्राज्ञानमारंभो भरतर्षभ ॥ धर्मार्थावनुरुध्यंते त्रिवर्गासंभवे नराः ॥ ३२ ॥ पृथगात्वापि निविष्टानां
धर्मं धीरोनुरुध्यते ॥ मध्यमार्थं कलिं बालाः कार्यौ लिप्सयान सुधर्म ॥ मेवानुरुध्यते ॥ ३३ ॥ इंद्रियैः प्राकृतो लोभाद्धर्मं विप्रजहाति
हः ॥ कामार्थावनुपायेन लिप्समानो विनश्यति ॥ ३४ ॥ कामार्थौ लिप्समानस्तु धर्ममेवादितश्चरेत् ॥ न हि धर्मादपैत्यर्थः ॥ कामो वापि क ॥राम॥
दाचन ॥ ३५ ॥ उपायं धर्ममेवाहुस्त्रिवर्गस्य विशांपते ॥ लिप्समानो हि तेनाशु कक्षेग्निरिव वर्द्धते ॥ स त्वं ततोनुपायेन लिप्ससे भ ॥२९२॥
रतर्षभ ॥ आधिराज्यं महद्दीप्तं प्रथितं सर्वराजसु ॥ ३७ ॥

स्थिं घातन् लोभादिन ह्यष्येन ॥३९॥

आत्मानोत स्वति प्रेव वने परं प्युनाय ध्या ॥ यः सम्यग् उवर्तमाने सुखि मि ध्यात जन्यू वर्नमे ॥४०॥ ननस्त्वाद्धि मतिं छि धाघस्व नेछो
स्यरा भव ॥ अविछि त्रमजे रस्यकल्याणे धीयन्नेमति ॥४१॥ आत्मवा मावमन्येन त्रिषु लोकेषु भारत ॥ श्रेयस्तर ज्जेनानानपांडुवे
स्तहसंगत ॥४२॥ वि अविछि त्रमजेर स्यकल्यो नेहि संप्रीयमाण स्त्वमवो न कामान वाक्यसि ॥ पांडवैर्निर्जितां भूमिं भुंजानो एजसत्तम
पांडवान् पृष्ठतः कृत्वा त्रापंमाशंससेस्व नःदुःशासने दुर्विषहे कर्णे चापि ससौबले ॥४३॥ एतेष्वैश्वर्यमाधाय भूमिमिच्छसि भारत ॥ न चैते तव
पर्याप्ता ज्ञाने धर्मार्थयोस्तथा ॥४४॥ विक्रमे चाप्यपर्याप्ताः पांडवान् प्रतिभारत ॥ नहीमे सर्वराजानः पर्याप्ताः सहितास्तथा ॥४५॥ क्रुद्धस्य भीम
सेनस्य प्रेक्षितुं मुखमाहवे ॥ इदं संनिहितं तात समग्रं पार्थिवं बलं ॥४६॥ अयं भीष्मस्तथा द्रोणः कर्णश्चायं तथा कृपः भूरिश्रवाः सोमदत्तिरश्व
त्थामा जयद्रथः ॥४७॥ अशक्ताः सर्व एवैते प्रति योद्धुं धनंजयं ॥ अजेयो ह्यर्जुनः क्रुद्धः सर्वैरपि सुरासुरैः ॥४८॥ मानुषैरपि गंधर्वैर्मा युद्धे चेत आ
धिथा ॥ दृश्यतां वा पुमान् कश्चित्समग्रे पार्थिवे बले ॥४९॥ योर्जुनं समरं प्राप्य स्वस्तिमानाव्रजेद्गृहान् ॥ किं ते जनक्षयेनेह कृतेन भरत
र्षभ ॥ यस्मिन् जिते जितं ते स्यात्पुमानेकः स दृश्यतां ॥ यः स देवान् सगंधर्वान् सयक्षासुरपन्नगान् ॥५०॥ अजयत्खांडवप्रस्थे कस्तं पु
रुषमाह्नयेत् ॥ तथा विराटनगरे श्रूयते महदद्भुतं ॥ एकस्य च बहूनां च पर्याप्तं तन्निदर्शनं ॥ तमजेयमनाधृष्यं विजेतुं जिष्णुमच्युतं ॥ आ
शंससीह समरे वीरमर्जुनमूर्जितं ॥ मद्द्वितीयं पुनः पार्थं कः प्रार्थयितुमर्हति ॥ युद्धे प्रतीपमायांतमपि साक्षात्पुरंदरः ॥ बाहुभ्यामुद्धरेद्भू
मिं दहेत्क्रुद्ध इमाः प्रजाः ॥ पातयेत्त्रिदिवाद्देवान् योर्जुनं समरे जयेत् ॥५१॥

॥भा॰उ॰ अध्यायः भानीनत्रः मानस्य ॥
॥१२३॥

पपपपुत्रांस्तथाभ्रातॄन्ज्ञातीन्संबंधिनस्तथा त्वत्कृते विनशिष्येयुरिमे भरतसत्तम अस्तु शेषं कौरवाणाम पराभूदिदं कुलं कुलघ्न
इति नोच्येथा नष्टकीर्तिर्नराधिप त्वामेव स्थापयिष्यंति यौवराज्ये महारथाः महाराज्ये च पितरं धृतराष्ट्रं जनेश्वरं ॥४॥ मा तात श्रियमा
यांतीमवमंस्थाः समुद्यतां । अर्द्धं प्रदाय पार्थेभ्यो महतीं श्रियमाप्स्यसि ॥५॥ पाण्डवैः संशमं कृत्वा कृत्वा च सुहृदां वच संप्रीयमाणो मित्रैश्च चि
रं भद्राण्यवाप्स्यसि ॥६॥ इत्युद्योगपर्वणि वै॰ ॥ ततः शांतनवो भीष्मो दुर्योधनममर्षणं केशवस्य वचः श्रुत्वा प्रोवाच भरतर्षभः कृ
ष्णेन वाक्यमुक्तोसि सुहृदां शममिच्छता । अनुपश्यस्व तत्तात मा मन्युवशमन्वगाः ॥१॥ अकृत्वा वचनं तात केशवस्य महात्मनः न जा
तु श्रेयो न सुखं न कल्याणमवाप्स्यसि ॥२॥ धर्म्यमर्थं च यत्प्राह पुराणं तात केशवः तमर्थमभिपद्यस्व मा राजन्नीनशः प्रजाः ॥३
ज्वलितां त्वमिमां लक्ष्मीं भारतीं सर्वराजसु जीवतो धृतराष्ट्रस्य दौरात्म्याद्भ्रंशयिष्यसि । आत्मानं च सहामात्यं सपुत्रभ्रातृबांधवं
अहमित्यनया बुद्ध्या जीविताद्भ्रंशयिष्यसि ॥५॥ अतिक्रामन्केशवस्य तथ्यं वचनमर्थवत् पितुश्च भरतश्रेष्ठ विदुरस्य च ॥ ए॰ मा॥
धीमतः ॥७॥ मा कुलघ्नः कुपुरुषो दुर्मतिः कापथं गमः मातरं पितरं चैव मा मज्जीः शोकसागरे ॥८॥ अथ द्रोणोब्रवीत्तत्र दुर्योधनमि ॥१२३॥
दं वच अमर्षवशमापन्नं निःश्वसंतं पुनः पुनः धर्मार्थयुक्तं वचनमाह त्वां तात केशवः तथा भीष्मः शांतनवस्तज्जुषस्व नराधिप
॥१०॥

एते कर्णादय: कृत्वा यजयाप्रपरेषामसद्दादीनां ॥२४॥ माजीघनमाघातययत्रतान् अजेयान्विद्धि २४ २५

श्रान्तो मे धाविनो दान्ता चर्थकामो वकुश्रुतो ॥ आहतुस्त्वां हितां वाक्यं न जग्राह त्वं नराधिप । अनुनीय महाप्राज्ञ कृष्ण भीष्मोपहृत्य नु: माधवं
बुद्धिमोहेन मा कुर्म्मं स्था ॥ परंतप ॥ ये त्वां प्रत्साहयंत्येते नैते कृत्वाय कर्हिचित ॥ वैरं परेषां ग्रीवायां प्रतिमोक्ष्यंति संयुगे । माजीघन । प्रजा सर्वा:
पुत्रान् भ्रातृंस्तथैव च ॥ वासुदेवार्जुनौ यत्र विध्यजेयं बलं हि तत् त ॥ एतच्चैव मतं सत्यं सुहृदो: कृष्णभीष्मयो ॥ यदि नादास्यते तात न पश्चात्तप्स्य
सि भारत ॥ २५ ॥ यथोक्तं जामदग्न्येन भूयानेष ततोर्जुन: कृष्णो हि देवकीपुत्रो दैवैरपि दुस:सह: ॥ २६ ॥ किं ते सुखप्रियेणेह प्रोक्तेन भरतर्षभ
एतत्ते सर्वमाख्यातं यथेच्छसि तथा कुरु ॥ २७ ॥ न हि त्वामुत्सहे वक्तुं भूयो भरतसत्तम ॥ वैशं० ॥ तस्मिन्वाक्यांतरे वाक्यं क्षत्तापि विदुरोब्रवीत्
दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य धार्त्तराष्ट्रममर्षणं ॥ २८ ॥ दुर्योधनन शोचामि त्वामहं भरतर्षभ ॥ इमौ तु वृद्धौ शोचामि गांधारीपितरं च ते ॥ यावनाथौ च
परिष्येते त्वया नाथेन दुर्हृदा ॥ हतमित्रौ हतामात्यौ लूनपक्षाविवांडजौ ॥ २९ ॥ भिक्षुकौ विचरिष्येते शोचंतौ पृथिवीमिमां ॥ कुलघ्नमीदृ
शं पापं जनयित्वा कुपूरुषं ॥ ३० ॥ अथ दुर्योधनं राजा धृतराष्ट्रोभ्यभाषत ॥ आसीनं भ्रातृभि: सार्द्धं राजभि: परिवारितं ॥ दुर्योधन निबोधे
दं शौरिणोक्तं महात्मना ॥ आदत्स्व शिवमत्यंतं योगक्षेमं वदव्ययं ॥ अनेन हि सहायेन कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा ॥ इष्टान्सर्वानभिप्रा
यान्प्राप्स्याम: ॥ सर्वराजसु ॥ ३१ ॥

॥भा-उ- सुसंहतः सुस्थ एकीभूतः ॥२५॥ तीर्थेन उपायेन २६ अपराभवो जयः ॥२७॥ इति अध्यायः मे घाग्नोसंग्रामाग्नेमधीयत्नः
॥२१४॥

सुसंहितः केशवेन तात गच्छ युधिष्ठिरं । वरं स्वस्त्ययनं कृत्स्नं भरतानामनामयं २५ वासुदेवेन तीर्थेन तात गच्छ सुसंहितः कालप्राप्तमिदं मन्ये
मा तद्दुर्योधनातिगाः ॥२६॥ शमं चेद्याचमानं त्वं प्रत्याख्यास्यसि केशवं । त्वदर्थमभिजल्पन्तं न तवास्त्यपराभवः ॥२७॥ इ॰ उद्योगपर्वणि भग
वद्याने ॰ वैशं॰ ॥ एतदेव वचः श्रुत्वा भीष्मद्रोणौ समर्थ्य तौ दुर्योधनमिदं वाक्यमूचतुः शासनातिगं ॥१॥ यावत्कृष्णावसन्नद्धौ यावत्ति
ष्ठति गाण्डिवं । यावद्धौम्यो न मेधाग्नौ जुहोतीह द्विषां बले ॥२॥ यावन्न प्रेक्षते क्रुद्धः सेनां तव युधिष्ठिरः ॥ ह्रीनिषेधो महेष्वासस्तावच्छाम्य
तु वैशसं ॥३॥ यावन्न दृश्यते पार्थः स्वेऽनीके अवस्थितः ॥ भीमसेनो महेष्वासस्तावच्छाम्यतु वैशसं ॥४॥ यावन्न चरते मार्गान्पृतनामभिह
र्षयन् । भीमसेनो गदापाणिस्तावत्संशाम्यतु वैशसं ॥५॥ यावन्न शातयत्याजौ शिरांसि गजयोधिनां गदया वीरघातिन्या फलानी
व वनस्पतेः ॥६॥ कालेनापरिपक्वानि तावच्छाम्यतु वैशसं । नकुलः सहदेवश्चाधृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥७॥ विराटश्च शिखण्डी च शैशुपालि
श्च दंशिताः । यावन्न प्रविशन्त्येते नक्रा इव महार्णवं । कृतास्त्राः क्षिप्रमस्यन्तस्तावच्छाम्यतु वैशसं यावन्न सुकुमारेषु शरीरेषु म ॥यसा॥
हीक्षितां । गार्ध्रपत्राः पतन्त्युग्रास्तावच्छाम्यतु वैशसं । चन्दनागुरुदिग्धेषु हारनिष्कधरेषु च नोरस्सु यावद्योधानां महेष्वासैर्महेष ॥२१४॥
वः ॥१०॥

रलसुक्त श्रोषधिवद्दृष्टं प्रतीतिरलौषधि ॥ एलांगुलीयकं एलैवंधसमेतेनेतिपारःस्वक्रुः सर्वसंपत्तपात्सर्वं ॥ २१ ॥ इति अध्यायः प्रसमीक्ष्यदि

कृतात्मे क्षिप्रमस्पद्विदृष्टापातिभिरायसैः अभिलक्ष्यैर्निपात्यंतेनावक्षाम्यतुवेषासं ॥ अभिवादयमानंस्तांशिरसाराजकुंजर ॥ २२
पाणिभ्यांप्रतिगृह्लातुधर्मराजोयुधिष्ठिरः ध्वजांकुशपताकाक्षंदक्षिणांतेसुदक्षिणः ॥ स्कंधेनिक्षिप्यतांवाहुंशांतयेभरतर्षभ ॥ अ
र्जुनेनममाप्यांवाचिभिस्तेणदिवाकिनः ॥ २३ ॥ मूर्ध्नितान्समुपाघ्रायप्रेम्णाभिवदपार्थिव ॥ दृष्ट्वातांपांडवेवीरक्षीताभिःसहसंगतं ॥ पावस
नांरजाश्रूणिप्रमुंचंतिनराधिपाः पुष्पतांराजधानीभुसर्वसंपन्महीक्षित ॥ २४ ॥ पृथिवीभ्रातृभावेनभुज्यतांविज्वरोभव ॥ इत्युद्योग
पर्वाणिभगवद्यानेः ॥ वैशं० ॥ श्रुत्वादुर्योधनोवाक्यमप्रियंकुरुसंसदि प्रत्युवाचमहावाहुंवासुदेवंयशस्विन ॥ प्रसमीक्ष्यभवान्नेतदुक्त
मर्हसिकेशव ॥ मामेवहिविशेषेणविभाष्यपरिगर्हसे ॥ पक्षपातेनपार्थानामकस्मान्मधुसूदन ॥ भवानगर्द्ध्यतेनित्यंकिंशमी
क्ष्यवलावलं ॥ भवानक्षत्ताचराजावघाचार्योवापितामहः मामेवपरिगर्हंतिनान्यंकंचनपार्थिवं ॥ नचाहंलक्षयेयेकिंविद्यामिवारमि
ह्यात्मनः ॥ अथसर्वेभवंतोमांविद्विषंतीसराजकाः

चार्यविभाष्यपरुषमुक्ता ॥ २५४ ॥ अभिचारं अन्यायं ॥ ५

॥ मा॰उ॰ ॥२१५ प्रियाभ्युपगतेप्रीत्यास्वीकृते॥७॥

न चाहं किंचिदत्यर्थमपराधमरिंदम । विचिंतयन्नपश्यामि सुसूक्ष्ममपि केशवं ॥६॥ प्रियाभ्युपगते द्यूते पांडवा मधुसूदन जिताः ॥ श
कुनिना राज्यं तत्र किं मम दुष्कृतं ॥७॥ यत्पुनर्द्रविणं किंचित्तत्राजीयंत पांडवाः तेभ्यस्तत्प्रत्यनुज्ञातं तदा मधुसूदन ॥८॥ अपराधो
न चास्माकं यत्ते द्यूते पराजिताः ॥ अजेया जयतां श्रेष्ठ पार्थाः प्रव्रजिता वनं ॥९॥ केन वाप्यपवादेन विरुध्यंत्यरिभिः सह ॥ अशक्ताः
पांडवाः कृष्ण प्रहृष्टाः प्रत्यमित्रवत् ॥१०॥ किमस्माभिः कृतं तेषां कस्मिन्वा पुनरागसि ॥ धार्त्तराष्ट्रान्जिघांसंति पांडवाः सृंजयैः
सह ॥११॥ न चापि भयमुग्रेण कर्मणा वचनेन वा ॥ वित्रस्ताः प्रणमामेह भयादपि शतक्रतुं ॥१२॥ न च तं कृष्ण पश्यामि क्षत्र
धर्ममनुष्ठितं ॥ उत्सहेत युधा जेतुं यो नः शत्रुनिबर्हण ॥१३॥ न हि भीष्मकृपद्रोणाः सकर्णा मधुसूदन । देवैरपि युधा जेतुं शक्याः ॥ ता॰मा॰ ॥
किमुत पांडवैः ॥१४॥ स्वधर्ममनुपश्यंतो यदि माधव संयुगे ॥ अस्त्रेण निधनं काले प्राप्स्यामः स्वर्गमेव तत् ॥ मुख्यश्चैवैष नो धर्मः ॥२१५॥
क्षत्रियाणां जनार्दन ॥ यच्छयीमहि संग्रामे शरतल्पगता वयं ॥ ते वयं वीरशयनं प्राप्स्यामो यदि संयुगे ॥ अप्रणम्यैव शत्रूणां न नो तप्स्यंति माधव
१७॥ कश्च जातु कुले जातः क्षत्रधर्मेण वर्तयन् ॥ भयाद्वृत्तिसमीक्षो वा प्रणमेदिह कस्यचित् ॥१८॥

उच्छेरेनधर्मसंकुर्यादेव॥ अपर्वणि अप्रस्तावे। पर्वस्यादुत्सवे गंधो प्रस्तावेन क्षणेन रदंतिविध्र॥४१॥ सातंगं मुनि त्वहल ॥ त्यक्तधर्मोन्क्ष

तमुच्छेदेनननमेदुधमो ह्येवपोहृषं॥ अपर्वणिन भस्मेननननमेदिह्रक स्यचित॥४२॥ इतिमातंगवचनंपरिश्रुत्यानिहनेष्यवः धर्मायचैवप्र
णामेद्राह्मणोभ्यष्ठ्ममद्विधा॥ अचिंतयन कंचिदन्यं यावज्जीवंतथाचरेत॥ एषधर्मः क्षत्रियाणांमतंमेनचमेसदा॥ राज्यं प्राप्याप्यनुद्
तोयोमे पित्रायुरा भवत्त नससलभ्यः पुनर्जातुमपिजीवतिकेशव॥४४॥ यावद्यराजाध्रियतेधृतराष्ट्रोजनार्दन॥ मृतस्यप्राप्यसावयंतेयामु
पजीवाममाधव॥४५॥ अप्रदेयंपुराद्त्तं राज्यंपरवतोमम अज्ञानाद्बालभयाद्वापिमयिबालेजनार्दन॥४६॥ नतदद्यपुनर्लभ्यंपांडवैर्वृष्णिनंदन
ध्रियमाणेमहाबाहो मयिसंप्रतिकेशव॥४७॥ यावद्धिती क्ष्णायाष्ट्रच्या विछेदयेणमारिषा॥ तावदप्यपरित्याज्यं भूमेस्तपांडवान्प्रति
२८ इत्युद्योगे भगवद्याने॥ वैश०॥ ततः प्रहस्य दाशार्हः क्रोधपर्याकुलेक्षणः दुर्योधनमिदंवाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि॥ लप्स्यसेवी
रशयनं काममेतदवाप्स्यसि॥ स्थिरोभव सहामात्यो विमर्दो भविता महान॥२॥ यच्चैवंमन्यसे मूढ नमेकश्चिद्व्यतिक्रमः। पांडवेष्वि
ति तत्सर्वं निबोध नराधिप॥ श्रिया संतप्यमानेन पांडवानां महात्मनां। त्वयादुर्मंत्रितंद्यूतंसौबलेनच भारत॥ कथंज्ञातयस्तात श्रे
योसः साधुसंमताः॥ अथन्याय्यनुपस्थानं जिह्मेनाजिह्मचारिणः अक्षद्यूतं महाप्राज्ञ सतामतिविनाशनं॥ असतांतत्रजायं
ते भेदाश्च व्यसनानि च॥ ६॥

त्रिया॥ उपजीवामभिक्षांवलिद्धमन्नंभोक्ष्यामहत्स्वधर्म्यं॥ अध्यायः

॥भा॰उ॰॥ न्दिदं व्यसनं घोरं त्वया द्यूतमुखं कृतं अनमीक्ष्य सदाचारं सांद्रे पापानुबंधनेः कश्चान्यो जानति भार्यां वै विप्रकर्तुं तथा द्रुहि ॥ आनीय च सभां वक्तुं यथोक्ता द्रौ
॥२९६॥ पदी त्वया कुलीना शीलसंपन्ना प्राणेभ्योपि गरीयसी महिषी पांडुपुत्राणां तथा विनिकृता त्वया १९ जानाति कौरवः सर्वे यथोक्ताः कुरुपांसदि दुःशा
सनेन कौंतेयाः प्रव्रजंतः परंतप ॥ २० ॥ सम्यग्वृत्तेष्वलुब्धेषु सततं धर्मचारिषु ॥ स्वेषु बंधुषु कः साधुश्चरेदेवमसांप्रतं ॥ २१ ॥ नृशंसानामनार्याणां पुरुषा
णां च भाषणं कर्णदुःशासनाभ्यां च त्वया च बहुशः कृतं ॥ २२ ॥ सह मात्रा प्रदग्धुं तान्बालकान्वारणावते आस्थितः परमं यत्नं न समृद्धं तव तन्नृप ॥ २३ ॥ ऊषु
श्च सुचिरं कालं प्रच्छन्नाः पांडवास्तथा मात्रा सहैकचक्रायां ब्राह्मणस्य निवेशने ॥ विषेण सर्पबंधैश्च प्रतिताः पांडवास्त्वया सर्वोपायैर्विनाशायनसमृद्धं
च तव ॥ एवं बुद्धिः पांडवेषु मिथ्यावृत्तिः सदा भवान् ॥ कथं ते नापराधोस्ति पांडवेषु महात्मसु ॥ यच्चैभ्यो याचमानेभ्यः पित्र्यमंशं न दित्ससि ॥ तव पापप्रदाना
ग्निरिष्टैश्वर्योनिपातितः कृत्वा बहून्यकार्याणि पांडवेषु नृशंसवत् मिथ्यावृत्तिरनार्यः सन्नद्य विप्रतिपद्यसे ॥ २४ ॥ मातापितृभ्यां भीष्मेण द्रोणेन वि
दुरेण च ॥ शाम्येति मुहुरुक्तोसि न च शाम्यसि पार्थिव ॥ शमे हि सुमहाँल्लाभस्तव पार्थस्य चोभयोः न च रोचयसे राजन्किमन्यद्बुद्धिलाघवात् ॥ २६ ॥ न शर्म
प्राप्स्यसे राजन्नुत्क्रम्य सुहृदां वचः ॥ अधर्म्यमयशस्यं च क्रियते पार्थिव त्वया ॥ वैशं॰ ॥ एवं ब्रुवति दाशार्हे दुर्योधनममर्षणं ॥ दुःशासन
इदं वाक्यमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥ २७ ॥ न चेत्संधास्यसे राजन्स्वेन कामेन पांडवैः ॥ बध्वा किल त्वां दास्यंति कुंतीपुत्राय कौरवाः ॥ २८ ॥ वैकर्तनं त्वां स ॥राम॥
म च त्रीनेतान्मनुजर्षभ ॥ पांडवेभ्यः प्रदास्यंति भीष्मो द्रोणः पिता च मे ॥ २९ ॥ वैशं॰ ॥ भ्रातुरेतद्वचः श्रुत्वा धार्तराष्ट्रः सुयोधनः क्रुद्धः प्रातिष्ठतो ॥२९६॥
त्थाय महानाग इव श्वसन् ॥ ३० ॥ विदुरं धृतराष्ट्रं च महाराजं च बाह्लिकं ॥ कृपं च सोमदत्तं च भीष्मं द्रोणं जनार्दनं ॥ ३१ ॥ ॥ ६७ ॥

वैकर्त्तनं त्वौम सर्वानेतानना हत्यदुर्मतिर्निरपत्रपः ॥ अश्लिष्टवदमर्यादो मानी मान्यावमानिता ॥ १६ ॥ तं प्रस्थितमभिप्रेक्ष्य भ्रातरो मनु
जर्षभ ॥ अनुजग्मुः सहामात्या राजानश्चापि सर्वशः ॥ १७ ॥ सभायामुत्थितं क्रुद्धं प्रस्थितं भ्रातृभिः सह दुर्योधनमभिप्रेक्ष्य भीष्मः
शांतनवोऽब्रवीत ॥ १८ ॥ धर्मार्थावभिसंत्यज्य संरंभं योऽनुमन्यते ॥ हसंति व्यसने तस्य दुर्हृदो न चिरादिव ॥ दुरात्मा राजपुत्रोयं धार्तराष्ट्रोऽनुपा
यवित् ॥ मिथ्याभिमानी राज्यस्य क्रोधलोभवशानुगः ॥ २० ॥ कालपक्वमिदं मन्ये सर्वं क्षत्रं जनार्दन ॥ सर्वे ह्यनुसृता मोहात्पार्थिवाः सह मं
त्रिभिः ॥ २१ ॥ भीष्मस्याथ वचः श्रुत्वा दाशार्हः पुष्करेक्षणः ॥ भीष्मद्रोणमुखान्सर्वानभ्यभाषत वीर्यवान ॥ २२ ॥ सर्वेषां कुरुवृद्धा
नां महानयमतिक्रमः ॥ प्रसह्य मंदमैश्वर्ये न नियच्छत यन्नृपं ॥ २३ ॥ तत्र कार्यमहं मन्ये प्राप्तकालमरिंदम ॥ क्रियमाणे भवेच्छ्रेयस्तत्सर्वं
शृणुतानघाः ॥ २४ ॥ प्रत्यक्षमेतद्भवतां यद्वक्ष्यामि हितं वचः ॥ भवतामानुकूल्येन यदि रोचेत भारत ॥ २५ ॥ भोजराजस्य वृद्धस्य दुराचारो
ह्यनात्मवान् ॥ जीवतः पितुरैश्वर्यं हृत्वा मन्युवशं गतः ॥ उग्रसेनः कृतो राजा भोज ॥ राजन्यवर्द्धनः ॥ कंसमेकं परित्यज्य कुलार्थं सर्वयादवाः
॥ २७ ॥ संभूय सुखमेधंते भारतांधकवृष्णयः

॥भा॰उ॰ ॥२९७॥ अध्यायः चिररात्रायसोगक्षेमवन्नवद्धकालं ॥ अप्राप्तस्यसुखस्यप्राप्तिःप्राप्तस्यसंरक्षणंचनिर्वहेदित्यर्थः ॥ ६ ॥

अपिवाप्यवदेद्गाननपरमेष्ठिन्प्रजापतिः ॥ वरुणायप्रयच्छेतानवध्वादैतेयदानवान् ॥ एवमुक्तस्ततोधर्मोनियोगात्परमेष्ठिनः ॥ वरुणाय
ददौधर्वान्वध्वादैतेयदानवान् ॥ तान्बध्वाधर्मपाशैश्चस्वैश्चपाशैर्जलेश्वर ॥ ५० वरुणःसागरेयत्तोनित्यंरक्षतिदानवान् ॥ तथादुर्योध
नंकर्णंशकुनिंचापिसौबलं ॥ ५१ बध्वादुःशासनंचापिपांडवेभ्यःप्रयच्छन ॥ त्यजेत्कुलार्थेपुरुषंग्रामस्यार्थेकुलंत्यजे ॥ ग्रामंजनपदस्या
र्थे आत्मार्थेपृथिवींत्यजेत् ॥ राजन्दुर्योधनंबध्वाततःसंप्रशाम्यपांडवैः ॥ ५२ ॥ त्वत्कृतेनविनश्येयुःक्षत्रियाःक्षत्रियर्षभ ॥ इतिश्रीमहा
भारतेउद्योगपर्वणिभगवद्याने ॥ चेष्टं॰ ॥ कृष्णस्यतुवचःश्रुत्वाधृतराष्ट्रोजनेश्वरः ॥ विदुरंसर्वधर्मज्ञंत्वरमाणोभ्यभाषत १ गच्छतातम
हाप्राज्ञांगांधारींदीर्घदर्शिनीं ॥ आनयेहतयासार्धंमनुनेष्यामिदुर्मतिं ॥ २ यदिसापिदुरात्मानंशमयेद्दुष्टचेतसं ॥ अपिकृष्णस्यसुहृदस्ति
ष्ठेमवचनेवयं ॥ अपिलोभाभिभूतस्ययथाममनुदर्शयेत् ॥ दुर्बुद्धेर्दुःसहायस्यप्रशमार्थंब्रुवतीवचः ४ अपिनोव्यसनंघोरंदुर्योधनकृतंमह
त् ॥ प्रशमयेच्चिररात्रायपयोगक्षेमवदव्ययं ॥ ५ राज्ञस्तुवचनंश्रुत्वाविदुरोदीर्घदर्शिनीं ॥ आनायामासगांधारींधृतराष्ट्रस्यशासनात् ॥ ६ धृतराष्ट्र ॥यम॥ ॥२९७॥
उवाच ॥ एषगांधारिपुत्रस्तेदुष्टात्मासोदुरात्मवान् ॥ सभायानिर्गतोमूढोव्यतिक्रम्यसुहृद्वचः ॥ ७ ॥

यः कामेन अतिभूतः अभिभूतः ॥ मिथ्याकपटेन अभिभूतः ॥ प्रतिपद्यते ईप्सितार्थादीन् तस्य सहायान भवंतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ अग्रभागः ॥ ३६ ॥ वि

समभिभूतः क्रोधाद्धा यो मिथ्या प्रतिपद्यते ॥ स्वे सुचान्ये सुवा तस्य न सहायां भवंत्युत ॥ ऐकीभूतैर्महाप्राज्ञैः शूरैररिनिबर्हणैः ॥ पांडवैः पृथिवीं
तात भोक्ष्यसे सहितः सुखी ॥ यथा भीष्मः शांतनवो द्रोणश्चापि महारथः ॥ आहतुस्तात तत्सत्यं मजेयौ कृष्णपांडवौ ॥ ३७ ॥ प्रपद्य स्व महा
बाहुं कृष्णमक्लिष्टकारिणं ॥ प्रसन्नो हि सुखाय स्यादुभयोरेव केशव ॥ ३८ ॥ सुहृदामर्थकामानां यो न तिष्ठति शासने ॥ प्राज्ञानां कृतवि
द्यानां स नरः शत्रुनंदनः ॥ ३९ ॥ न युद्धे तात कल्याणं न धर्मार्थौ कुतः सुखं ॥ न चापि विजयो नित्यं मा युद्धे चेत आधिथाः ॥ ४० ॥ भीष्मेण हि म
हाप्राज्ञ पित्रा ते बाह्लिकेन च ॥ दत्तोंशः पांडुपुत्राणां यथोचितमरिंदम ॥ ४१ ॥ यद्ध्वसि सहासान्तो भोक्तुं मंत्रं महीक्षितां ॥ अलमर्द्धं पृथिव्या
स्त्वं सहामात्य सजीवन ॥ ४२ ॥ सुहृदां वचने तिष्ठन् यशः प्राप्स्यसि भारत ॥ पुण्यश्लक्ष्णैर्द्युतिमद्भिरात्मवद्भिर्जितेंद्रियैः ॥ ४३ ॥ पांडवैर्विग्रहस्ता
त भ्रंशयेन्महतः सुखात् ॥ निगृह्य सुहृदां मन्युं शाधि राज्यं यथोचितं ॥ ४४ ॥ स्वयं प्रदानं पांडुपुत्रेषु प्रदाय पुरुषर्षभ ॥ अलमंग विकारोयं त्रयो
दशसमाः कृतः ॥ ४५ ॥ शमयैनं महाप्राज्ञ कामक्रोधोसमेधितौ ॥ नैव चश्चक्रं पार्थानां यदत्त्वद्धर्थमभीप्सति ॥ ४६ ॥ सूतपुत्रो दृढक्रोधो भ्राता
दुःशासनश्च ते ॥ भीष्मद्रोणौ कृपे कर्णे भीमसेने धनंजये ॥ ४७ ॥

कारः अपकारः समावर्जारि ॥ ४४ ॥ यत्वं पार्थानां अर्थं मभीप्ससि स एवं तत्
धार्य वहारात्मसहत्त्वर्थं नापि सूतपुत्रादन्यः प्राज्ञ ॥ श्रीरामः

॥भा॰उ॰ धृष्टद्युम्नेचसंक्रुद्धेनस्युःसर्वाःप्रजाध्रुवं ॥ अमर्षवशमापन्नोमांकुर्यात्त्वमजीघनः ॥ एवमाहितिष्ठथिवीकृत्स्नामायामयक्षतेवधः यच्चत्वंमन्य
॥२९८॥ सेमूढभीष्मद्रोणकृपादयः योत्स्यंतेसर्वपार्थेश्चेतिनैतदद्योपपद्यते ॥ समंराज्यंचप्रीतिश्चस्थानंचविदितात्मनां ॥ पांडवेष्वथयुष्मासुध
र्मस्त्वभ्यधिकस्ततः ॥ राजपिंडभयादेतेपरिहास्यंतिजीवितं ॥ नदृष्टिराक्ष्यंतिराजानंयुधिष्ठिरमुदीक्षितुं ॥ नलोभादर्थसंपन्निर्नराणा
मिहदृश्यते ॥ तदलंतातलोभेनप्रशाम्यभरतर्षभ ॥ ५५ ॥ इतिउद्योगपर्वणिभगवद्याने० वेपं० ॥ तत्तुवाक्यमनादृत्यसार्थवन्मातृभाषितं
पुनःप्रतस्थेसंरंभात्सकाशमकृतात्मनां ॥ १ ॥ ततःसभायानिर्गम्यमंत्रयामासकौरव ॥ सौबलेनमताक्षेणराज्ञाशकुनिनासह ॥ २ ॥ दु
र्योधनस्यकर्णस्यशकुनेःसौबलस्यच ॥ दुःशासनचतुर्थानामिदमासीद्विचेष्टितं ॥ पुराऽयमस्मान्गृह्णातिक्षिप्रकारीजनार्दनः स
हितोधृतराष्ट्रेणराज्ञाशांतनवेनच ॥ वयमेवहृषीकेशंनिगृह्णीमबलादिव ॥ सप्रस्युपुरुषव्याघ्रमिंद्रोवैरोचनंयथा ॥ श्रुत्वागृहीतं
वार्ष्णेयंपांडवाहृतचेतसः ॥ निरुत्साहाभविष्यंतिभग्नदंष्ट्राइवोरगाः ॥ अयंह्येषांमहाबाहुःसर्वेषांशर्मवर्मच ॥ अस्मिन्गृहीतेवरदेऋ
षभेसर्वसात्वतां ॥ निरुद्यमाभविष्यंतिपांडवाःसोमकैःसह ॥ तस्मादृयमिहैवैनंकेशवंक्षिप्रकारिणं ॥ क्रोशतोधृतराष्ट्रस्यबध्वा ॥राम॥
योत्स्यामहेरिपून् ॥ तेषांपापमभिप्रायंपापानांदुष्टचेतसां ॥ ९ ॥ इंगितज्ञःकविःक्षिप्रमन्वबुध्यतसात्यकिः ॥ तदर्थमभिनिष्क्रा ॥२९८॥
म्यहार्दिक्येनसहास्थितः ॥ १० ॥ अब्रवीत्कृतवर्माणंक्षिप्रंयोजयवाहिनीं ॥ व्यूढानीकःसभाद्वारमुपातिष्ठस्वदंशितः ॥ ११ ॥

कर्मेहृत्तनिग्रहारब्धं ।२४। विकुर्वतेनेविकारं कलहारब्धं कुर्वते ने ।२५। अप्राकंप्यं न च कर्तुं शक्यं ।२६।

यावदारब्धाम्यहं चैतत्स्त्रो स्मायात्क्लिष्टकर्मणो । सप्रविश्य सभां वीरः सिंहो गिरिगुहामिव ।२२। आचष्टत मभिप्रायं केशवायमहात्मने । धृतरा
ष्ट्रतनश्चैवविदुरो बुद्धिसत्तमः तेमामेतमः तेषामेतमभिप्रायमाचचक्षेस्मयान्निव । धर्मादर्थाच्च काच्चकर्मा धुविगर्हितं ।२४। मंदाः कर्तुमि
हेच्छंतिन चावाप्यं कदाचन । पुराविकुर्वते मूढा पापात्मानः समागताः ।२५। धर्षिताः काममन्युभ्यां क्रोधलोभवशानुगाः । इमं हि पुंडरीकाक्षं
जिघृक्षंत्यल्पचेतसः ।२६। पटेनाग्निं प्रज्वलितं यथा बालाय थो जडाः । सात्यकेस्तद्वचः श्रुत्वा विदुरो दीर्घदर्शिवान ।२७। धृतराष्ट्रं महाबाहुमब्र
वीत्कुरुसंसदि । राजान्परीतकालास्ते पुत्राः सर्वे महौजसः अशक्यमयशस्यं च कर्तुं कर्म समुद्यताः इमं हि पुंडरीकाक्षमभिभूय प्रस
ह्य ।२८। निग्रहीतुं किलेच्छंति सहिता वासवानुजं । इमं पुरुषशार्दूलमप्रधृष्यं दुरासदं । आसाद्य न भविष्यंति पतंगा इव पावकं । अयमि
च्छन्हि तान्सर्वान्युध्यमानाञ्जनार्दनः । सिंहो नागानिव क्रुद्धो गमयेद्यमसादनं । नत्वयं निंदितं कर्म कुर्यात्पापं कथंचन । न च धर्माद
पक्रामेदच्युतः पुरुषोत्तमः । विदुरेणैवमुक्ते तु केशवो वाक्यमब्रवीत् । धृतराष्ट्रमभिप्रेक्ष्य सुहृदां शृण्वतां तथा । राजन्नेते यदि क्रुद्धा मां नि
गृह्णंति पुरोजसः । एतेवामामहं चैनाननुजानीहि पार्थिव । एतान्हि सर्वान्संरब्धान्नियंतुमहमुत्सहे । न त्वहं निंदितं कर्म कुर्यां पापं कथंचन

॥आ०उ०॥ इदंतुकर्मकर्तुमितिमेष॥ ४०॥पंथानमवतारयितुंसत्पथेनिवेशयितुं ३२
॥२९६॥

एतेवेदेवसिंकुंतिहन्तकार्योयुधिष्ठिरः॥ अद्येवधह्यसेनांश्चयेचैतानानुभारत ४२॥ निगृह्यराजन्पार्थेभ्योदयांकिंदुष्कृतंभवेत्॥ इदंतुनप्रवर्ते
यंनिंदितंकर्मभारत॥ सन्निधौतेमहाराजक्रोद्यजंपापबुद्धिजं॥ एषदुर्योधनोराजन्यथोक्तमितथास्तुतत्॥ अहंतुसर्वोस्तनयानकुजानामितेन्द्र
१॥ एतच्छ्रुत्वातुविदुरंधृतराष्ट्रोभ्यभाषत॥ क्षिप्रमानयतंपापंराज्यलुब्धंसुयोधनं॥ सहमित्रैसमाहात्मंसहसोदर्यैसहानुगं॥ शक्नुयांयदिपंथा
नमवतारयितुंपुनः॥ ततोदुर्योधनंक्षत्तापुनःप्रावेशयत्सभां॥ ३४॥ अकामंसहकर्णेनराजभिःपरिवीरितं॥ अथदुर्योधनंराजाधृतराष्ट्रोभ्य
भाषत॥ कर्णदुःशासनाभ्यांचराजभिश्चापिसंहतं॥ नृशंसपापभूयिष्टक्षुद्रकर्मसहायवान्॥ पापैःसहायैःसंहत्यपापंकर्मचिकीर्षसित्व
ऽवचमपूर्युसंचसद्भिश्चापिविगर्हितंयथात्वादृशकोमूढोव्यवस्यत्कुलपांसनः॥ त्वमिमंपुंडरीकाक्षमप्रधृष्यंदुरासदं॥ पापैःसहायैःसंह
त्यपापंकर्मचिकीर्षसि॥ योनशक्योबलाद्धर्तुंदेवैरपिसवासवैः॥ तत्वंप्रार्थयसेमंदबालश्चंद्रमसंयथा॥ देवैर्मनुष्यैर्गंधर्वैरसुरैरुरगैश्चयः॥ नशक्योढुं ॥राम॥
समरेशक्यस्त्वंनचबुध्यसेकेशवं॥ गृहीतुंकामोविक्रम्यसर्वेपलेनमाधवं॥ गृहीतुंनाशकत्तत्रतंत्वयाथ्ययसेबलात्॥ निर्मोचनेषट्सहस्राः पा ॥२९६॥
शैर्बद्ध्वामहासुराः गृहीतुकामविक्रम्यसर्वेयलेनमाधवं॥ गृहीतुंनाशकंस्त्वेनंतत्वंप्रार्थयसेबलात्॥ ४३॥ प्राग्ज्योतिषगतंशौरिंनरकःसह
दानवैः॥ गृहीतुंनाशक्नुवंस्तत्रतंप्रार्थयसेबलात्॥ ४४॥

वैशंपायन उ० ॥ सा भर्तुर्वचनं श्रुत्वा राजपुत्री यशस्विनी ॥ अन्वेश्यं विजानंती गांधारी वाक्यमब्रवीत् । गांधार्युवाच ॥ अनयाद्भूरितं क्षिप्रं राज्य
कामातुरात्मना ॥ न हि राज्यमवाप्तव्येनप्राकं सर्वार्थलोपिना ॥ ९ ॥ आमुक्तमपीदमखिलमविनीतेन सर्वकालं ह्येवार्थभ्रंशं गर्धो धृतराष्ट्रसुत
प्रिय ॥ १० ॥ यो जानन्न पापतामस्य तत्प्रज्ञामनुवर्तसे ॥ स एष काममन्युभ्यां प्रलुब्धो मोहमास्थित ॥ अशक्योद्य त्वया राजन् विनिवर्तयितुं ब
लात् ॥ राष्ट्रप्रदाने मूढस्य बालिशस्य दुरात्मन ॥ दुःसहायस्य लुब्धस्य धृतराष्ट्रोश्नुते फलं कथं हि स्वजने भेदमुपेक्षेत महामति ॥ भिन्नं हि स्व
जनं त्वां प्रप्रसहिष्यंति शत्रव ॥ या हि शक्या महाराज साम्नाभेदेन वा पुन ॥ निस्तर्तुमापदः स्वेषु दंडं कस्तत्र पातयेत् । वैशंपायन उ० ॥ शासनाद्धृ
तराष्ट्रस्य दुर्योधनममर्षणं ॥ मातुश्च वचनात् क्षत्ता सभां प्रावेशयत्पुन ॥ स मातुर्वचनाकांक्षी प्रविवेश पुन सभां ॥ अभिताम्रेक्षणः ॥ क्रोधान्नि
श्वसन्निव पन्नगः ॥ तं प्रविष्टमभिप्रेक्ष्य पुत्रमुत्पथमास्थितं ॥ विगर्हमाणा गांधारी समर्थं वाक्यमब्रवीत् ॥ दुर्योधन निबोधेदं वचनं मम पु
त्रक ॥ हितं ते सानुबंधस्य तथायत्यां सुखोदयं ॥ दुर्योधन यथा हि त्वां पिता भरतसत्तम ॥ भीष्मो द्रोणः कृपः क्षत्ता सुहृदां कुरुत तद्वच ॥ भीष्म
स्य तु पितुश्चैव मम चापचितिः कृता ॥ भवेद्द्रोणमुखानां च सुहृदां शाम्यता त्वया ॥ २१ ॥ न हि राज्यं महाप्राज्ञ स्वेन कामेन शक्यते ॥ अवाप्तुं रक्षि
तुं वापि भोक्तुं भरतसत्तम ॥ २२ ॥ न ह्यवश्येंद्रियो राज्यमश्नीयाद्दीर्घमंतरं ॥ विजितात्मा तु मेधावी स राज्यमभिपालयेत् ॥ सकामक्रोधौ हि पुरुष
मर्थेभ्यो व्यपकर्षत ॥ तौ तु शत्रू विनिर्जित्य राजा विजयते महीं ॥ छ ॥

॥भा॰उ॰॥ रणैर्धर्मंतरांचिरकाले ॥२७॥ महत्पदंमहद्राजविषयालयोरितिविग्रहः अविधेयानिअवशीकृतानि । आपादयितुंहंतुं ॥२८॥ क्षुद्राक्षेण
॥२२०॥

लोकेश्वरमपुत्वंहिमहद्देवंतदुरात्मभिः राज्यंनामेप्सितंस्थानंनशक्यमभिरक्षितुं इंद्रियाणिमहत्प्रेप्सुर्नियच्छेदर्थधर्मयोः इंद्रियैर्नियतैर्बु
द्धिर्वर्द्धतेग्निरिवेंधनैः अविधायानिदिव्यानिआपादयितुमप्यलंअविधेयाश्वादांताहयाः पथिकुसारथिं । यथाविजित्यमात्मानममात्या
न्विजिगीषते ॥ अमित्रान्वाजितामात्यःसोवशःपरिहीयते । आत्मानमेवप्रथमंदेशरूपेणयोजयेत् । ततोमात्यानमित्रांश्चनामोघंवि
जिगीषते वश्येंद्रियंजितामात्यः आत्मानमेवप्रथमंदेशरूपेणयोजयेत् । ततोमात्यानमित्रांश्चनामोघंविजिगीषते वश्येंद्रियंजितामात्यं
धृतदंडंविकारिषु परीक्ष्यकारिणंधीरमत्यंतंश्रीर्निषेवते ॥२९॥ क्षुद्राक्षेणेवजालेनझषावपिहितावुभौ कामक्रोधौशरीरस्थौप्रज्ञानंतौ
गोविलुंपतः ॥३०॥ याभ्यांदेहिदेवाःस्वर्गमाप्तिःस्वर्गस्यापिदधुर्मुखं । बिभ्यतोनुपरागस्यकामक्रोधौसुवर्धितौ ॥३१॥ कामक्रोधौचलोभौचदं ॥राम॥
भंदर्पंचभूमिप । सम्यग्विजेतुंयोवेदसमहींजयतेध्रुवं ॥३२॥ सततंनिगृहेसुत्तइंद्रियाणांभवेन्नृपः ईप्सितार्थंचधर्मंचद्विषतांचपराभवं ॥३३॥ ॥२२०॥
सूक्ष्मच्छिद्रेण ॥३०॥ अनुपरागस्यअनुपशान्तःस्यापिकामक्रोधौस्वर्गस्यनिरोधकावित्यर्थः ॥३१॥ अभिज्ञायंतेऽपास्तीत्यर्थः ॥ ३२

अनेन हि हता बाल्ये पूतना शकुनी यथा । गोवर्द्धनो धारितश्च गवार्थे भरतर्षभ ॥ ४५ ॥ अरिष्टो धेनुकश्चैव चाणूरश्च महाबल । अश्वराजश्च निहतः कं
सश्चारिष्टमाचरन् ॥ जरासंधश्च वक्रश्च शिशुपालश्च वीर्यवान् । बाणश्च निहतः संख्ये राजानश्च निषूदिताः । वरुणो निर्जितो राजा पावकश्चामितोज
सा पारिजातं च हरता जितः साक्षाच्छचीपतिः ॥ ४८ ॥ एकार्णवे च स्वपता निहतौ मधुकैटभौ ॥ जन्मांतरमुपागम्य हयग्रीवस्तथा हतः ॥ अयं कर्ता न
क्रियते कारणं चापि पौरुषे । यद्यदिच्छेदयं शौरिस्तत्तत्कुर्यादयत्नतः ॥ ५० ॥ तन्न बुध्यसि गोविंदं घोरविक्रममच्युतं । आशीविषमिव क्रुद्धं तेजोरा
शिमनिंदितं ॥ ५१ ॥ प्रधर्षयन्महाबाहुं कृष्णमक्लिष्टकारिणं । पतंगोग्निरिवासाद्य सामात्यो न भविष्यति ॥ ५२ ॥ इत्युद्योगपर्वणि भगवद्याने॰
वैशंपायन उ॰ । विदुरेणैवमुक्ते तु केशवः शत्रुपूगहा । दुर्योधनं धार्तराष्ट्रमभ्यभाषत वीर्यवान् ॥ १ ॥ एकोहमिति यन्मोहान्मन्यसे मां सुयोध
न । परिभूय सुदुर्बुद्धे ग्रहीतुं मां चिकीर्षसि ॥ २ ॥ इहैव पांडवाः सर्वे तथैवांधकवृष्णयः । इहादित्याश्च रुद्राश्च महर्षिभिः ॥ ३ ॥ एवमुक्त्वा महा
बाहुः केशवः परवीरहा । तस्यापि स्मयतः शौरेर्विद्युद्रूपा महात्मनः ॥ अंगुष्टमात्रास्त्रिदशा मुमुचुः पावकार्चिषः । अस्य ब्रह्मा ललाटस्थो रु
द्रो वक्षसि चाभवत् । लोकपाला भुजेष्वासन्नग्निरास्यादजायत ॥ आदित्याश्चैव साध्याश्च वसवोथाश्विनावपि ॥ ४ ॥ मरुतश्च महेंद्रेण विश्वे
देवास्तथैव च । बभूवुश्चैव रूपाणि यक्षगंधर्वरक्षसां । प्रादुरास्तां तथा दोर्भ्यां संकर्षणधनंजयौ । दक्षिणोथार्जुनो धन्वी हली रामश्च सव्यतः ।

॥भा॰उ॰ भीमो युधिष्ठिरश्चैव माद्रीपुत्रौ च पृष्ठतः ॥ अंधकावृष्णयश्चैव प्रद्युम्नप्रमुखास्ततः अग्रेबभूवुः कृष्णस्य समुद्यतमहायुधा। शंखचक्रगदाशार्ङ्ग
॥२२१॥ शक्तिलांगूलनंदकाः ॥ अदृश्यंतोद्यतानेव सर्वप्रहरणानि च नानाबाहुषु कृष्णस्य दीप्यमानानि सर्वशः ॥ नेत्राभ्यां नासिकायाश्च श्रोत्राभ्यां च स
मंततः ॥ प्रादुरासन्महारौद्राः सधूमाः पावकार्चिषः ॥ २४ रोमकूपेषु च तथा सूर्यस्येव मरीचयः तंदृष्ट्वा घोरमात्मानं केशवस्य महात्मनः ॥ न्यमीलयं
त नेत्राणि राजानस्त्रस्तचेतसः ॥ ऋते द्रोणं च भीष्मं च विदुरं च महामतिं ॥ संजयं च महाभागमृषींश्चैव तपोधनान् ॥ प्रादात्तेषां च भगवान् दिव्यं चक्षु
र्जनार्दनः ॥ तं दृष्ट्वा महदाश्चर्यं माधवस्य सभातले ॥ देवदुंदुभयो नेदुः पुष्पवर्षं पपात च २६ चचाल च मही सर्वा सागरश्चापि चक्षुभुः ॥ विस्मयं परमं
जग्मुः ॥ पार्थिवा भरतर्षभ ॥ २७ ततः स पुरुषव्याघ्रः संजहार वपुः स्वकं ॥ तं दिव्यमद्भुतं चित्रमृद्धिमंतमरिंदमः ॥ २८ ॥ ततः ॥ सात्यकिमादाय पाणौ
हार्दिक्यमेव च ॥ ऋषिभिस्तैरनुज्ञातो निर्ययौ मधुसूदनः २९ ॥ ऋषयोंतर्हिता जग्मुस्ततस्ते नारदादयः ॥ तस्मिन् कोलाहले वृत्ते तदद्भुतमिवाभव
त ॥ ३० ॥ तं प्रास्थितमभिप्रेक्ष्य कौरवाः सहराजभिः ॥ अनुजग्मुर्नरव्याघ्रं देवा इव शतक्रतुं ॥ ३१ ॥ अचिंतयन्नमेयात्मा सर्वं तद्राजमंडलं ॥ निश्चक्राम ॥राम॥
ततः शौरिः सधूम इव पावकः ॥ ३२ ततो रथेन शुभ्रेण महता किंकिणीकिना ॥ हेमजालविचित्रेण लघुना मेघनादिना ॥ सूपस्करेण शुभ्रेण ॥२२१॥
वैयाघ्रेण वरूथिना ॥ शैब्यसुग्रीवयुक्तेन प्रत्यदृश्यत दारुकः ॥ ३३ ॥ तथैव रथमास्थाय कृतवर्मा महारथः वृष्णीनां संमतो वीरो हार्दिक्यः प्र
त्यदृश्यत ॥ ३४ ॥ ततः

उपस्थितस्यं कौरिं अपास्य पूतमरिंदमं धृतराष्ट्रो महाराज पुनरेवाभ्यभाषत ॥ २४ ॥ यावद्बलं मे पुत्रस्य पश्यस्येतज्जनार्दन । प्रत्यक्षं तेन ते किंचित्य
रोक्षं शत्रुसूदन ॥ २५ ॥ कुरूणां शममिच्छंतं यतमानं च केशव । विदित्वैतां मयावस्थां मे नाभिशंकितुमर्हसि । न मे पापोऽस्त्यभिप्रायः पांडवान्प्रति के
शव । ज्ञातमेव हि ते वाक्यं यन्मयोक्तं ॥ सुयोधनः ॥ २६ ॥ जानंति कुरवः सर्वे राजानश्चैव पार्थिवाः । शमे प्रयतमानं मां सर्वयत्नेन माधव ॥ २७ ॥ वैशंपाय
न उ । ततोऽब्रवीन्महाबाहुर्धृतराष्ट्रं जनेश्वरं । द्रोणं पितामहं भीष्मं क्षत्तारं बाह्लिकं कृपं ॥ प्रत्यक्षमेतद्भवतां यद्वृत्तं कुरुसंसदि । यथावशिष्टश्च मंदो
रोषादपसमुत्थितः । वदत्यनीशमात्मानं धृतराष्ट्रो महीपतिः ॥ आपृच्छे भवतः सर्वान्गमिष्यामि युधिष्ठिरं ॥ आमंत्र्य प्रस्थितं शौरिं रथस्थं पुरुष
र्षभं ॥ अनुजग्मुर्महेष्वासाः प्रवीरा भरतर्षभा ॥ भीष्मो द्रोणः कृपः ॥ कर्णो धृतराष्ट्रोऽथ बाह्लिकः ॥ अश्वत्थामा विकर्णश्च युयुत्सुश्च महारथः । ततो
रथेन शुभ्रेण महता किंकिणीकिना ॥ कुरूणां पश्यतां द्रष्टुं स्वसारं स्वपितुर्ययौ ॥ २८ ॥ इत्युद्योगे भगवद्याने ॥ ॥ वैशंपायन उ ॥ प्रविश्याथ
गृहं तस्याश्चरणावभिवाद्य च ॥ आचख्यौ तत्समासेन यद्वृत्तं कुरुसंसदि ॥ १ ॥ वासुदेव उ ॥ उक्तं बहुविधं वाक्यं ग्रहणीयं सहेतुकं । ऋषिभि
श्च मया चोक्तं न च तद्गृहीतवान् ॥ २ ॥ कालपक्वमिदं सर्वं दुर्योधनवशानुगं ॥ आपृच्छे भवतीं शीघ्रं प्रयास्ये पांडवान्प्रति ॥ ३ ॥ किं वा
च्यं पांडवेयास्ते भवत्या वचनान्मया ॥ तद्ब्रूहि त्वं महाप्राज्ञे शुश्रूषे वचनं तव ॥ ४ ॥

॥भा॰उ॰ भूयान्पृथिवीपालनजो धर्मः ।५ श्रोत्रियस्य वेदाध्यायिनः सैः मंदस्यार्थज्ञानशून्यस्य अनुवाके नात्यंतं वेदाक्षरावृत्त्या हतानष्टा ।६ दंडनीतिःस्वा
॥२२२॥

कुंत्युवाच ।ब्रूयाःकेशवराजानंधर्मात्मानंयुधिष्ठिरं भूयांस्तेहीयतेधर्मोमापुत्रकवृथाकृथाः ।५ श्रोत्रियस्येवतेराजन्मंदकस्याविपश्चितः ।अ
नुवाकहतावुद्धिर्धर्ममेवैकमीक्षते ।६ ।अंगावेक्षस्वधर्मंत्वंयथासृष्टःस्वयंभुवा ।उरस्तःक्षत्रियःसृष्टोबाहुवीर्योपजीविता ।७ ।क्रूरायकर्मणेनि
त्यंप्रजानांपरिपालने ।शृणुचात्रोपमामेकांयावृद्धेभ्यःश्रुतामया ।८ ।मुचुकुंदस्यराजर्षेरददात्पृथिवीमिमां ।पुरावैश्रवणःप्रीतोनचासौतद्गृ
हीतवान् ।९ ।बाहुवीर्यार्जितंराज्यमश्नीयामितिकामये ।ततोवैश्रवणःप्रीतोविस्मितःसमपद्यत ।१० ।मुचुकुंदस्ततोराजासोन्वशासद्वसुं
धरां ।बाहुवीर्यार्जितांसम्यक्क्षत्रधर्ममनुष्ठितः ।११ ।यंहिधर्मंचरंतीहप्रजाराज्ञासुरक्षिताः ।चतुर्थंतस्यधर्मस्यराजाभारतविंदति ।१२
राजाचरतिचेद्धर्मंदेवत्वायैवकल्पते ।सचेदधर्मंचरतिनरकायैवगच्छति ।१३ ।दंडनीतिःस्वधर्मेणचातुर्वर्ण्यंनियच्छति ।प्रयुक्ता
स्वामिनासम्यगधर्मेभ्योनियच्छति ।१४ ।दंडनीत्यांयदाराजासम्यक्कार्त्स्न्येनवर्तते ।तदाकृतयुगंनामकालश्रेष्ठःप्रवर्तते ।१५॥ ॥ ॥उ॰भा॥
॥२२२॥

तिःस्वामिनाप्रयुक्तेतिसंवंधःधर्मेभ्यःअधर्मान्नियच्छतिनिर्वधंकरोतिदंडनीतिरेव ।१३ ।राजाधर्माधर्मवासवर्तयन् कृतत्रेतादीन्कालस्यलक्षकादणं
एवंचसर्वस्मिन्नपिकालेधर्म्यादितास्तस्माद्युगचतुष्टयमस्तीतिभावः ।१४॥१५॥

जगतः दोषेणसचराजादृश्यते ॥२०॥ फलंप्राप्तवानस्तीतिशेषाः ॥२२॥ नित्यमिति मानुषाश्चदेवताश्चसम्यताराधिताःसत्यः इहलोके आपुरा
दीनिपरलोकसाधनानिस्वधादिनिसत्कर्माणिचदधुः ॥२३॥ एततमहाकंचधर्मधर्मयुक्तं अधर्मंचाजन्मनेवेवस्वभावतएव अजापत्याः

कालेयाक्षरणराज्ञोराजावाकालकारणं ॥ इतितेसंशयोयाभूद्राजाकाल्यस्यकारणं ॥२४॥ राजाकृतयुगंस्रष्टात्रेतायाद्वापरस्यच यु
गस्यचचतुर्थस्यराजाभवतिकारणं ॥ कृतस्यकारणाद्राजास्वर्गमत्यंतमश्नुते ॥२५॥ प्रवर्तनान्नद्वापरस्ययथाभागमुपाश्नुते ॥ कलिप्रवर्तनाद्राज
पापमत्यंतमाश्नुते ततोवसतिदुष्कर्मानरके शाश्वतीः समाः राजदोषेणहि जगत्स्पृश्यते जगतःसचः ॥२६॥ राजधर्माणवेक्षस्व पितृपेतासहोचि
तान् नैतद्राजार्षिवृत्तंहि यत्रत्वंस्थातुमिच्छसि ॥२०॥ नहिवैक्लव्यसंसृष्टमानृशंस्येव्यवस्थितः प्रजापालनसंभूतंफलंकिंचिन्नलभ्यते ॥२१॥
नह्येतामाशिषंपांडुर्नचाहंनपितामहः ॥ प्रयुक्तवतपूर्वंहियथाचरसिमेधया ॥२२॥ यज्ञोदानंतपःशौर्यंप्रज्ञासंतानमेवच ॥ माहात्म्यंबलमोज
स्त्वंनित्यमाशंसितंमया नित्यंस्वाहास्वधानित्यंददुर्मानुषदेवताः दीर्घमायुर्धनंपुत्रान्सम्यगाराधिताःशुभाः पुत्रेष्वाशास्यतेनित्यंपि
तरोदेवतानिव ॥ दानमध्ययनंयज्ञः प्रजानांपरिपालनं ॥ एतद्धर्ममधर्मंवाजन्मनेवाभ्यजायथाः तेस्यवेघाःकुलेजाता अवृतास्तातपीडिताः

अभिजानाथे ॥ देहकृतेतुपांडवास्त्वेवघ्याविद्यावंतःदानवपतिंपालनाधिकारिणंदेड्डुः पालनइत्यस्यनृपं ॥२६ ॥२६॥ श्रीराः

॥भा॰उ॰ ॥२२३॥ अध्यायः ॥ ततः मद्गुन्नात श्रेयः प्रशालतं रभूपोधिकं जं संमनुमती देस्मवती विभावरी कुपिता विभावरी रजन्यां चवक्रयोरिति विम्बः ॥ म ज

यत्र स्नानपतिर्भूरिक्षकधिताष्टपृथिवीचराः प्राप्यनित्यां प्रतिष्ठं ते धर्मे कौम्यपधिकस्तनः ॥ दानेनान्यं बले नान्यं तथा सूनृतया परं ॥ सर्वतः प्रतिगृह्य
लीयाद्राज्यं प्राप्येह धार्मिकः ॥ २४ ॥ ब्राह्मणः प्रचरेद्भैक्षं क्षत्रियः परिपालयेत ॥ वैश्यो धनार्जनं कुर्याच्छूद्रः परिचरेच्च तान ॥ २५ ॥ भैक्षं विप्रति
षिद्धं ते कृषिर्नैवोपपद्यते ॥ क्षत्रियोसि क्षतत्राता बाहुवीर्योपजीविता ॥ २१ ॥ पित्र्यं संप्र महाबाहो निमग्नं पुनरुद्धर ॥ सामग्राभेदेन दानेन दंडेना
थनयेन दा ॥ २२ ॥ इतो दुःखतरं किं तु यदहं हीनबांधवाः परपिंडमुदीक्ष्येवे त्वां संत्वामित्रनंदन ॥ अस्य स्वराजधर्मेणामा निमज्जीः पितामहा
न् मागमः क्षीणपुण्यस्त्वं सानुजोः पापिकां गतिं ॥ २३ ॥ इत्युद्योगपर्वणि भगवद्याने ० कुंत्युवाच अत्राप्युदाहरंतीमसितिहासं पुरातनं
विदुलायाश्च संवादं पुत्रस्य च परंतप ॥ १ ॥ ततः श्रेयश्च भूयश्च यथावद्वक्तुमर्हति ॥ यशस्विनी मन्युमती कुले जाता विभावरी क्षत्रय
मेरताद्दांता विदुला दीर्घदर्शिनी विश्रुता राजसंसत्सु श्रुतवाक्या बहुश्रुता ॥ विदुला नाम राजन्या जगर्हे पुत्रमौरसं ॥ निर्जितं सिंधुराजेन
शयानं दीनचेतसं ॥ ३ ॥ विदुलोवाच ॥ अनंदन मया जातो न द्विषतां हर्षवर्द्धन ॥ न मयालंनपित्राच जातः क्वाभ्यागतो ह्यसि ॥ ४ ॥ निर्मन्युश्चाप्य ॥रामा ॥२२३॥
संख्येयः पुरुषः क्लीवसाधनं

गर्हनिंदितवती ॥ ५ ॥ अनंदनकपुत्रकुत्सार्थं अन्ननज ॥ ५ ॥ अंसं क्षेयन्न गणनीयः तुच्छ त्वान ॥ ६

लीवेन निर्बीजं साधर्ववा चादिकं यस्य स तथा ।६। मा विभर मा पालय प्रतिसंहारं भयमिति शेषः माशेष्व निरुद्यमो माभूः पराक्रमेः पराक्रमं कुरु वि
वदनू जायांधेअनेकान् पक्षानुद्भावयन् पक्षानुद्भावयन् वानृत्तीभूतः छिद्रं पश्यपयथा व्योमि अपरिशंकितः श्रत्रोराधिकाद्भयमपकृष्य नये न स्त द्भुत
११। विश्रयस्व विख्यातो भव। मामधेर इति साम भेदौ जघन्य मध्यमौ। दानमन्नीच उपायः दंडस्तूत्तमः तत्राघ त्रयकृतो माभूः किं नूर्जितो दंड
यावज्जीवं निराशोसि कल्याणाय धुरं वह मात्मानं मन्यस्वैमेवमल्पेन वो भरः मनः कृत्वा स्वकल्याणं मा भैस्त्वं प्रतिसंहर।७। उत्तिष्ठ हे कापु
रुष माशेष्वैवं पराजितः। अमित्रान्नंदयन् सर्वान्निर्मानो बंधुशोककृत्।८। सुपूरा वै सुनदिका सुपूरो मूषिकांजलिः सुसंतोषः कापुरुषः स्वल्प
केनैव तुष्यति॥ अप्यरेरारुजन्दंष्ट्रामाश्वेव निधनं व्रज॥ अपि मार्गं संशयं प्राप्य जीवितेसि पराक्रमे॥१०। अप्यरेः श्येनवच्छिद्रं पश्येस्त्वं विपरि
क्रमन्॥ निनदन्वाथ वा तूष्णीं व्योम्नि वा परिशंकितः।११। त्वमेवं प्रेतवच्छेषे कस्माद्वज्रहतो यथा उत्तिष्ठ हे कापुरुष मास्वाप्सीः श
त्रुनिर्जितः। मास्तंगमस्त्वं कृपणो विश्रूयस्व स्वकर्मणा मामध्ये मा जघन्ये त्वं माधो भूस्तिष्ठ चोर्जितः।१२॥ अलातं तिंदुकस्येव मु
हूर्तमपि हि ज्वल॥ मा तुषाग्निरिवानर्चिर्धूमायस्व जिजीविषुः
पिता एवं इत्यर्थः तिंदुकस्य अलातं यथा दिक्षु स्फुलिंगान् विक्षिपत्
ज्वलति तद्वत् ज्वलदीप्य स्वपरं तुषाग्निवदनर्चिर्मा भूयरव मा धूमायति पाहीनस्काकारेखाका सख्याकरं मात्वा मानाश्रपरवातुख्ये
र्येव न हिंतस्कारि निखायते रिदं रूपं काकवतरं खति पलायने वा कपकारेखाः रक्षिगता वित्तस्य रूपं।१४॥

॥भा॰उ॰ माजनीःमाउत्पद्यतां॥खरःकर्केशःखरीतिपाठेवरत्वबानिनिसएवार्थः मृदुर्दयालः आजिसंग्रामंसत्वा॥मानुष्यकं मनुष्यस्योचितं २६॥प्राणा
॥२२५॥ नांप्राणेणवलंतत्साध्यानांकार्याणामानंतर्यं॥अविच्छेदेनकार्यधारःसारभतेत्यर्थः नधनायतेधनं आत्मानोनेच्छतितत्ांत्यजन्नित्यर्थः

मुहूर्तंज्वलितंश्रेयोननुधूमायितं॥माहस्मकस्यचिद्गेहेजनीराज्ञःखरोमृदुः २५॥कृत्वामानुष्यकंकर्मसृत्वाजिंयावदुत्तमं॥धर्मस्यानृण्यमा
प्नोतिनचात्मानंविगर्हसे॥२६॥अलब्ध्वायदिवालब्ध्वाननुशोचतिपंडितः आनंतर्यंचालभतेनप्राणानांधनायते॥उद्भावयस्ववीर्यंवागच्छ
धुवांगतिं॥धर्मंपुत्राग्रतःकृत्वाकिंनिमित्तंहिजीवसि॥२७॥इष्टापूर्त्तंहितेक्लीवकीर्तिश्चसर्वलाहृताविच्छिन्नंभोगमूलंतेकिंनिमित्तंहि
जीवसि॥२८॥शत्रुर्निमज्जताग्राह्योजंघायांप्रपतिष्यताविपरिच्छिन्नमूलोपिनविषीदेत्कथंचन॥उद्यम्यधुरमुत्कर्षेदाजानेयकृतंस्मरन्
कुरुसत्त्वंचमानंचविद्धिपौरुषमात्मनः॥२९

२७॥धुवांगतिमरणाद्रूपुपहासरूपातः कृत्वेत्यर्थः २८॥भोगमूलंराज्यंवाधनंवा॥२९॥निमज्जतापतिष्यताचशत्रुर्जंघायांग्राह्यःनैवसह
निमज्जतेत्यर्थः निषीदेत्तनिस्तद्यमोभवेत्॥उद्यम्यउद्यमंकृत्वाधुरंभारमुद्यच्छेत्॥आजानेयाश्वास्तेषांकृतंकर्मयुद्धेनवेगादरूपंस्मरन् ॥राम॥
आमुहि॥२९ ॥२२४॥

लब्धतेमयाग्रमितिसंबंधः एधिवर्द्धनसंख्यावर्द्धनपूरकोननुजनांतसदृः ।२२। उच्चारोविष्ठाः ।२३। कापालीवृत्तिं भिक्षाचर्या ।२५। यं एनं अभि
नंदेयुस्तं बंधवः ।। आसाधनमस्वमेधं इतिर्थवंधः ।२६। आहो लाभे कं अल्पोपि लाभे अहो लाभो जातइति स्पयकसोरण ।२७। अहत्वा जीवनो

उच्चावयन कुलंमयग्र लब्धतेस्वयमेवहि । यस्यहंतंजल्पतिमानवामदद्दु तु ।२८। एधिवर्द्धनसात्रं सनैवस्त्रीन पुनः पुमान् । ह्रानेतपसिमोयो
येचयस्यनोचरितिं यमथाः ।२९। विधयामाध्ये लाभेचमातुसद्धारएवसः श्रुतेननतपसावापि प्रिपाविक्रमएनका ।२७। जनानयोभिमव
सन्यानकसेणाद्धिसवेपुमान ।। नचेवजालमीकपालीवृत्तिमेपितुमर्हति ।। नृष्णेस्यामयपक्षस्यांचदुर्खीकापुरुषायथा यएनमाभिनं
देयुरमित्रापुरुषंकचित लोकस्यसमवाज्ञातंनिहीनंसमवासस ।। अहोलाभकरंहीनमल्पजीवनमल्पकं ।२९। निद्दरवंधुमासाधवाधवः
सुखमेधते अहत्यैवनिवत्सामोवयंएवमुत्तवासिताः सर्वकामरसैहीनाः स्थानभ्रष्टाअकिंचनाः अवल्युकारिणांसत्सुकलपैवं प्रास्यना
ग्रानं ।२१। कलिपुत्रप्रवादेसंजयलामजीजनं निणमर्षंनिरुत्साहंनिवीर्यमरिपंह्ल ।३०। मासमसीमंतिनीकाचिजनयेत्पुत्रमीदृशं माधूम
यज्वलाधूमाक्रम्यजहिशायत्रवान् ।३१

पापाभावेविपत्स्यासः ।२५। अवलुप्रमंगलं अकर्षेननिपाठः तत्कारिणां निश्चयंकुलंज्ञातयः वेष्मा सो
मसर्पादिमूलात्पत्तिस्थानंतस्यनास ।२६। ३०।

॥भा०उ०॥ अनुक्रोशो दया ॥ अनु गत्यानंश त्रो प्राप्तवस्थानं तन्मये महत्पदमिति शेषः ॥ ३३ ॥ निकृति पापेभ्यः पराभवदोषेभ्यः स्वकं धनादिकं ॥ ३४ ॥ पुरं विस
॥२२५॥ ह्नेः इति पुरुषस्य पदनिर्वचनं वर्णविकारादिना ज्ञेयः ॥ ३५ ॥ दिष्टभावं मरणं विघसे सुके शेषे प्रजा संततिः ॥ ३६ ॥ प्रियं पुत्रादिसुखं तत्परिष्वंगा

त्खलमूर्द्दहपमित्राणांसुहृदंनमय्यवीक्षणां ॥ एतावानेव पुरुषो यदमर्षी यदक्षमी क्षमावान्निरमर्षश्च नेव स्त्री न पुनः पुमान् ॥ सन्तोषो वै श्रि
यं हंति तथानुक्रोश एव च ॥ अनुत्थानभये चोभे निरीहो नाश्नुते महत् ॥ ३४ ॥ एभ्यो निकृतिपापेभ्यो प्रमुंचात्मानमात्मना ॥ आयसं हृदयं कृत्वा
मृगयस्व पुनः स्वकं ॥ ३४ ॥ पुरं विषहते यस्मात्तस्मात्पुरुष उच्यते ॥ तमाहुर्व्यर्थनामानं स्त्रीवद्य इह जीवति ॥ ३५ ॥ शूरस्योर्जितसत्त्वस्य सिंहविक्रांतचा
रिणः दिष्टभावं गतस्यापि विघसे मोदते प्रजा ॥ ३६ ॥ आत्मनः प्रियसुखे हित्वा मृगयते श्रियं ॥ अमात्यानामथोहर्षमादधत्यचिरेण सः ॥ पुत्र उ
वाच ॥ किं नु ते मामपश्यन्त्याः पृथिव्या अपि सर्वया ॥ किमाभरणकृत्यं ते किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३८ ॥ मातोवाच ॥ अनाहितानां ये लोका द्विषंतस्तानवाप्नु
युः ये त्वादृतात्मनां लोकाः सुहृदस्तान्व्रजंतु नः ॥ ३९ ॥ भृत्यैर्विहीमानानां परपिंडोपजीविनां ॥ कृपणानामसत्त्वानां मा वृत्तिमनुवर्तिथाः ॥ ४० ॥ ॥यमा॥

॥२२५॥
द्विजो द्वेषः ३७ मामपश्यंत्यास्ते पृथिव्यां किमिति संबंधः ॥ ३८ ॥ किं सर्वं किं भोक्तव्यमिति ये चिंतयंति निधे मां स्तेषां किम घ्रानां पटूकं ॥ किं सद्य
लरपासरेति भस्मजेष्मामद्दंति विलंबशीलानां दह्यमानानां अनुतस्य अत्रगानिर्हत्यर्थाः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

अनादृतानां शत्रोरक्षतानामावृत्तिमनु ॥ अलक्ष्माणां निर्भिसुकानामित्यपि पाठः ॥ ४ ॥ इत्युद्योगे ०॥ सहायोपचितिं सहायसंपत्तिं कृत्वापि

अनुलोतानजीवंतु ब्राह्मणाः सुहृदस्तथा। पर्जन्यमिव भूतानि देवा इव शतक्रतुं ॥ ४० ॥ यमाजीवंति पुरुषं सर्वभूतानि संजय। पक्वं द्रुममिवासा
द्य तस्य जीवितमर्थवत् ॥ ४१ ॥ यस्य शूरस्य विक्रांतैरेधंते बांधवाः सुखं त्रिदशा इव शक्रस्य साधु तस्येह जीवितं। स्वबाहुबलमाश्रित्य योऽभ्युज्जी
वति मानवः ॥ स लोके लभते कीर्तिं परत्र च शुभां गतिं ॥ ४२ ॥ इत्युद्योगे भगवद्याने विदुलापुत्रसंवादे विदुलोवाच। अथैतस्यामवस्थायां पौरुषं
ह्यातुमिच्छसि नहीनसेवितं मार्गं गमिष्यसि विगर्हितं ॥ १ ॥ यो हि तेजो यथाशक्ति न दर्शयति विक्रमात्। क्षत्रियो जीविताकांक्षी स्तेन
इत्येव तं विदुः ॥ २ ॥ अर्थवत्युपपन्नानि वाक्यानि गुणवंति च। नैव संप्राप्नुवंति त्वां मुमूर्षुमिव भेषजं ॥ ३ ॥ संति वै सिंधुराजस्य संतुष्टा न तथा
जनाः दौर्बल्यादासते मूढा व्यसनौघप्रतीक्षिणः ॥ ४ ॥ सहायोपचितिं कृत्वा व्यवसाय ततस्ततः। अनुदुष्येयुरपरे पश्यंतस्तव पौरुषं ते
कृत्वा सहसंघातं गिरिदुर्गालयं चर कालं व्यसनमाकांक्षन्नैवायमजरामरः ६ संजयो नामतश्च त्वं न च पश्यामि तत्त्वयि। अन्वर्थनाम
भव मे पुत्र मा व्यर्थनामकः ॥ ७ ॥ सम्यग्दृष्टिर्महाप्राज्ञो बालं त्वां ब्राह्मणोऽब्रवीत्। अयं प्राप्य महत्कृच्छ्रं पुनर्वृद्धिं गमिष्यति ॥ ८

अपरे स्वकीयास्तव पौरुषं समापश्यंतो पक्षे नैघस्यादृश्य अपः शत्रुपक्षं श्रयेयुरित्यर्थः ॥ ५ ॥ दीयानामस्य हि उपायमद्रवौरितिशेषः

॥भा॰उ॰ संघातं ऐकं च सनपरास्य अयंतवरात्तुं इमां गिर्विणाबाह्निकं ॥ ८ ॥ मेमयं ब्राह्मणाब्रवीदिति संबंधः ॥ ९ ॥ अर्थांसि निर्देत्तो प्रयोजनानिष्य
॥२२६॥ नोपरेतत्संबंधिनः तेनार्थेन अप्पापतामवंतितद्भूगाद्दैवार्थे सिद्धिन्येषु नोतिमार्गेषु ॥ १० ॥ पूर्वेषां ममयुद्धे समृद्धिरसमृद्धिर्वा वक्ष्यं भाविनी

तस्यास्सर्वं निवचनं माधूंस विजयं तव ॥ तस्मात्तात ब्रवीमि त्वां वक्ष्यामि च पुनः पुनः ॥ ९ ॥ यस्य ह्यर्थो भिनिर्वृत्तो भवंत्याप्यायितापरे ॥ अस्यार्थसिद्धिं
पतानये स्वार्थानुसारिणः ॥ समृद्धिरसमृद्धिर्वा पूर्वेषां मम संजय ॥ एवं विद्वन्युद्धमना भव मा प्रत्युपाहरे ॥ नातः पापीयसीं कांचिदवस्थां
शंबरोब्रवीत् ॥ यत्रनैवाद्यतनमात भोजनं प्रतिदृश्यते ॥ पतिपुत्रवधादेतत्परमं दुःखमब्रवीत् ॥ दारिद्र्यमिति यत्प्रोक्तं पर्यायमरणं हि तत्
॥ ११ ॥ अहं महाकुले जाता ह्रदाद्ध्रदमिवागता ॥ ईश्वरी सर्वकल्याणी भर्त्रा परमपूजिता ॥ १४ ॥ महार्हमाल्याभरणा सुमृष्टाम्बरवाससं
सुहृद्गणैर्महत्तमैः पश्यन्ती मां ॥ यदा मां चैव भार्यां च द्रष्टासि भृशदुर्बलां न तदा जीवितेनार्थो भविता तव संजय ॥ दासकर्मकरा
नभृत्यानाचार्यर्त्विक्पुरोहितान् ॥ अवृत्त्यास्मान्प्रजहतो दृष्ट्वा किं जीवितेन मे ॥ यदि कृत्यं न पश्यामि तवाद्याहं यथा पुरा ॥ श्लो
घनीयं यशस्यं च का शांतिर्हृदयस्य मे ॥ १६ ॥

सो ऽवविद्वान्युद्धमना भव ॥ नाभाला भोसमोक्तंत्वा युद्धाद्वेतिभावः नाप्रत्युपाहरः प्रत्युपह ॥पसं॥
रयुद्धोपसंहारं माकार्षीरित्यर्थः ॥ १९ ॥ अयुध्यतो दरिद्रत्वं स्यात्तच्चानिष्टमित्याह नात इति ॥ १२ ॥ पर्यायमरणं दारिद्र्यं नामांतरेण मरण ॥२२६॥
मेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ अस्मान्प्रजहतः ॥ अस्मत्त्यागं कुर्वतः ॥ १७ कृत्यं कर्तव्यं पराक्रमं ॥ १८ ॥

आजनतसमयानकस्यचिन्ननंमेतहन्निसमीक्ष्योहृत्तिंसमीक्ष्यमाणोवाननंमेत॥३९ उग्रछेनउग्रमंकुर्यात॥जपर्वणिअं कांडेहृष्यापीन्यर्थे
दृढी॥परीपानपर्यटनंकुर्यात॥४० दुष्कृतन्पापिष्टान॥४१ इत्युद्योगे॥कृष्णायसस्यलोहस्यसंहत्यपिंडीकृत्य॥१२ सकर्जं॥अभ्रान्तंकसर्वे

उग्रछेरेकननमेदुष्पमोस्सेवयोस्पर्ध॥अय्यपर्वणिअनेतननमेतेहकस्पवित॥३६ मातंगोमत्तइवव परिया त्यमहामना॥व्राह्मणेभ्योनमे
न्निसंधर्मोयेवचसंजय॥४१ नियमेस्तिरान्सर्वान् विघ्नन्सर्वदुष्कृतः॥ससहायोसहायोवायावज्जीवततथापिवेत॥७४ इत्युद्योगपर्वणि
विदुलापुत्रानुशासने१॥पुत्रउवाच॥कृष्णायसस्येवचनेसंहत्यहृदयंकृते॥ममस्मातस्त्वकरुणावीरप्रज्ञेहमर्षणि॥१॥अहोक्षत्रसमाव
रेयत्रमामित्ररंयथा॥नियोजयसियुद्धायपरस्मानेवमांयथा॥२॥ईदृशंवचनंब्रूयाद्भवतीपुत्रमेकुलं॥किंनुतेमामपश्यंत्याःपृथिव्या
अपिसर्वया॥३॥किमाभरणकृत्येनकिंभोगैर्जीवितेनवा॥मातोवाच॥सर्वारंभाहिविदुषांतातधर्मार्थकारणात्॥तानेवाहिसमीक्ष्य
हंसमयेत्वामचूचुदं॥समीक्ष्यसंक्रमोपेतमुख्यकालोयमागतः॥अस्मिन्नेवागतेकालेकार्येनप्रतिपद्यसे॥५॥असंभावितरूप
स्त्वंसुनृशंसंकरिष्यसि॥तंत्वामयशसास्पृष्टंनब्रूयांयदिसंजय॥६॥
कृष्णायसात्कृष्णायसादिरूपासर्वारंभाइतिपाठांतरेतांवेवधर्मार्थावेवअनू
चूचुदंप्रेरितवत्यस्मि॥७॥समीक्ष्यक्रमोपेतःदृष्टयोगोनपराक्रमेणयुक्तं॥८॥अस्मिन्नुकालेनचेत्कार्यंकर्तव्यंयुद्धंभवतिआनृशं
स्यप्रत्नुस्वदेहत्यागयाकरिष्यसितर्हित्वंअसंभावितरूपतिरस्कृतरूपोभवसीतिसंबंधः॥१॥

॥भा॰उ॰ खरीवेति ॥ उभयकोकानुपयुक्ते पियुत्रे तथा वा त्स स्वरीकरोतित दृ दह भपि स्वामित्यर्थः । ७ ॥ अविद्या अतात्मनिदे हं आत्मा बुद्धिसायदि

॥२२७॥ तवस्यात्रहिं सम्यीचीनं तवदेह्मा प्रादात्मना प्रपञ्चतोहत्तश्री लंउपहासार्थमेवमुच्यते तेनदेहात्माभावेन ममदेहादन्यमात्मानं पश्यत्या प्रियो

खरीवास्त्स्ल्पमाकुलत्वनिः स्तामर्थ्यमसहेतुकं सद्भिर्विगर्हितमार्गत्यजस्व ऽनिषेवितं ॥ ७ ॥ अविद्यावैमहत्यस्ति यामिमां संश्रिताः प्रजाः नरक

स्पाघरिसहतं तेनमेत्वंप्रियो भव । ८ । धर्मार्थगुणायुक्ते ननेतरेणाकथंचन देवमानुषयुक्ते नसद्भिराचरितेन च श्रुतशीलविनीतेन रमते सु

जनन्पुरणा ॥ अनुष्टानवताचापि दुर्विनीतेन दुर्धिया ॥ १० ॥ श्रुतशीलविनीतेन रमते पुत्र न प्ररणा ॥ अष्टानवताचापि दुर्विनीतेन दुर्धिया सम

तियस्तु पुत्रेन मोधं तस्य प्रजापफलं अकुर्वतो हि कर्माणि कुर्वतो निंदितानिच ॥ ११ ॥ सुखं नैवेह नामुत्र लभंते पुरुषाधमाः मुद्धापक्षत्रियः

स्वपक्षं जयेहजयाय च जयन्वा वध्यमानो वा प्राप्नोतीन्द्रस लोकतां न प्रत्नुभयवान्पुरुषो दिवित हि घते सुखं । यदि मित्रान्वपश्येकु त्वाक्ष

त्रियः सुखमेधते ॥ मन्युना दह्यमानोन पुरुषेण मनस्विना ॥ निकृतेने ह वक्त्रूयः शत्रुस्त्रति जिगीषता आत्मावापि परित्याज्यो निश्रा

द्याः भ्रात्रवो पिवा ॥ अतोन्येन प्रकारेन प्रीतिरस्य कुतो भवेत् ॥ इह प्राज्ञो हि पुरुषः स्वल्पमप्रियमिच्छसि ॥ ॥ ॥रा॰म॰॥

॥२२४॥

भवेत् ॥ अयमस्पुपहासः देहात्मवादी दुर्हृत्तो मम दूष्यश्च भविष्यतीत्यर्थः । ९ । धर्मार्थे तित्वयाना व्यमिति शेषः निकृतेनापि भ्रात्र

स्त्रीति जिगीषयाप्रस्थातव्यमेवेति शेषः । १४ । स्वल्पमैश्वर्यमप्रियमनिष्टमिच्छतिमन्यते ॥ ७

श्रोतारः पण्यज्ञायापाठांतरे श्रोतारः श्लक्ष्णयानेनजुम्भितिप्रोक्षः सद्यादृतिपाठेयदृनीया॥२२॥ निर्विण्णात्माविरक्तचित्तः यतोहतमनानाष्टसंकल्पः
स्य॥ विश्रुतिंख्यापि॥२३॥ गृहं सोमपात्रंप्रगृह्यमितिपाठेविनापिनंनिपंतत्वमित्यर्थः प्रग्रहस्तत्यस्त्रैवंधेनियमनेभुंजेतिविश्वः कापुरु

नेतिचेद्ब्राह्मणंवृयांदीयतेहृदयंमम॥ नघटंनचमेभर्तानेतिब्राह्मणमुक्तवान्॥२४॥ व्ययमाश्रयणीयांस्मनाश्रिताएःपरस्यच सान्य
माश्रित्यजीवंतीपरीत्यक्ष्यासिजीवितं॥२५॥ अपारेभवनोपारंमभ्रवेभवनोप्लवःकुरुमुख्यानेमृतान्संजीवयस्वनः॥२६॥ सर्वेतेभ्रात्र
वसघानचेज्जीवितुमिच्छसि॥ अथचेद्दिहंरीवृत्तिंजीवामप्युपपद्यसे॥ निर्विण्णात्माहतमनामुंचेमापापजीविकां॥ एकः शत्रुवधेनैव
भूयेगच्छतिविश्रुतिं द्रोणवधेनेवमहेद्रसमपद्यत माहेंद्रंप्रग्रहंलेभेलोकानांचेश्वरोभवेत्॥२६॥ नामविश्राव्यवेषंख्येसंकुलाहूय
दंशिनः॥ सेनाग्रंचापिविद्राव्यहत्वाचापुरुषंवरं॥२७॥ यदेवलभतेवीरःसुयुद्धेनमहद्यशः तदेवप्रव्यथंतेस्मशत्रवोविनमंतिच॥२८
सत्कालस्मानरणोटक्षैर्भूरंकापुरुषाजना॥ अवशान्पूरयंतिस्मसर्वकामसमृद्धिभिः॥२९॥ मृगशोवाप्यस्तुराज्यस्यसंशयोजीवितस्य
वा नलयस्यहिमत्रोहिंप्राग्यंकुर्वंतिसाधवाः॥३०॥
बाजनारणोआत्मानेदंदंनकारणोटक्षंभूरंसमृद्धिनिरस्तंपयपतिस्मेतिसंवंधं ऊयविम्र
ग्रामपालोव्यस्यजितस्यपौर्वंपुनः स्वस्तैनविभवनेनावस्थापनं॥२७॥३०॥

॥अ॰ ३०॥ ऽहं श्रुतसमत्वाएकायनेस्वर्गताज्ययोमध्येएकमार्गेपततात्॥ २१ ॥ मात्वेतिशत्रूणांभयपर्वर्त्तनंभयपच्छेदानं अनुग्रहत्वात्॥ त्वं कृपणांदीनांक्त त्वामाहृष्टं
॥२२८॥ माद्राक्षंदृष्टमितिमाद्राक्षंदृष्टमितिमाउ॰ योगादुभावेद्वरितिवेत्यउ॰ पक्षेदृष्टिरप्रेक्षणस्यनुस्तमोकवचनंपाठांतरं मूढजनकल्पितं॰
नारदर्शीयं॥ २२ ॥ त्वष्यहृष्यंप्राप्रहि॥ सोवीरकन्याभिःस्वदारैः माचेतिसैंधवकन्यानांप्रत्नुदेशजकन्यानां॥ २३ ॥ विकुर्वीतंअपरणांकुर्वीत

र्गोदूरोपमंराज्यमथवाप्यमृतोपमं प्राप्यंविदित्वाविक्रम्ययतोन्मुकदृष्टारिष्॥ २४ ॥ जहिशत्रून्रणेराजन्स्वधर्ममनुपालय मात्वादृश्यंसुहृत्
र्पा शत्रूणांश्रीविवर्द्धनं॥ २० ॥ अस्मत्पक्षेश्चपूर्णेचदुर्निंदङ्क्षिपरेर्हृतं॥ अपित्वा न्नान्मपप्पेयंदीनोहीनमिव स्थिते॥ २१ ॥ त्वष्यसौ
वीरकन्याभिःश्लाघ्यःस्वार्थैर्यथापुरा साचसैंधवकन्यानामवर्णनोवर्णगामः॥ युवान्रूपेणसंपन्नोविधयाभिजनेनच॥ यस्त्वादृशोविकुर्वी
तयशस्वीलोकविश्रुतः २२ अनद्गुनिवृष्टोत्त्योमन्येमरणमेवनत्॥ यदित्वामनुपपामिमरस्यप्रियवादिनं॥ २४ ॥ दृष्टनोनुव्रजंतंव
न शांतिर्हृदयस्यमे॥ नास्मिन्जातुकुलेजातोगच्छेद्योन्यस्यदृष्टतः॥ २५ ॥ नत्वांपरस्यानुचरस्ततोजीवितुमर्हसि॥ अहंहिक्षत्रहृदयंवेदय
च्छाश्वतंपरं॥ २६ ॥ पूर्वैः पूर्वतरंप्रोक्तंपरैः परतरैरपि॥ शाश्वतंवाव्ययंचैवप्रजापतिविनिर्मितं॥ २१ ॥ योवैकश्चिदिहजातःक्षत्रियःसर्वधर्म ॥रा॰म॥
वित्॥ भयार्हन्निसमीक्ष्येवननमेदिस्यकस्यचित्॥ २८ ॥
र्युवत् अदांतवृषभवत्॥ २७ ॥ नद्विकारकरणंवेदवेश्रिपारिणाश्वतंसर्वथैवकल्पंअक्षीणमित्यर्थः पूर्वैःस्ववंशजेपरैःस्यवंशीयैः ॥२२८॥
परतरैर्विदैः॥ २५ ॥ अव्ययपयक्षयपभृत्यंक्षत्रहृदयंप्रोक्तमितिपूर्वेणसंबंधः॥ २७ ॥ अजातःसम्यगजातःकुलजातइत्यर्थः॥ रामः

यस्यतु अल्पमेवैश्वर्यंप्रियंतस्यध्रुवंनिश्चितंतदेवाल्पंप्रियत्वेनगृहीतुंअपियमनर्थकंस्यात् ॥ तेनएवात्राअस्यधनुष्टेनभवितव्यमित्यर्थः
अभावनाग्रं ९९ कारुण्यमेवपश्यति सेनएवंसत्यपितमेववेद्यिपूर्वंपक्षंचोदयसिकारुण्यंकुर्वीत अथापिवत्रहृदयाहंतेतुभ्यंचोद
यामि ९२ सैंधवानांहिसाक्षात्राभादितेनचविजयंपदापश्यामिदृष्ट्वामिअथत्वांपूजयिष्यामितियोजनाएतामवस्थांगतंचआत्मवि

यस्यस्वल्पंप्रियंलोकेध्रुवंतस्याल्पमप्रियं ॥ प्रियाभावाचपुरुषोनैवंप्राप्नोतिशोभनं ॥ ९५ ॥ ध्रुवंवाभावमभ्येतिगतागंगेवसत्वरं पुत्रउ
नेयंमतिस्त्वयावाच्यामातःपुत्रेविशेषतः कारुण्यमेवानुपश्यभूत्वेहजडसकृवत ॥ मातोवाच ॥ अतोमेभूयसीप्रीतिर्यदेवमनुप
श्यसि जेयंधर्मानोदयसेतद्रूपंदेवेनोदयामिते अथत्वांपूजयिष्यामिदत्वावैसर्वसैंधवान् ॥ अहंपश्यामिविजयंकृत्स्नंभाविनमेवते
९७ पुत्रकउ ॥ अकोषस्याहायस्यकुतश्चविजयोमम दृष्ट्वस्थांविदित्वेमांमात्मानात्मनिदारुणां एज्याइवोनिवृत्तोमेत्रिदिव
दिचयुक्षते ॥ दृहशंभवतीकिंचिद्रूपायंयदिपश्यति ॥ तत्मेपरिपतप्रत्नेसस्यकुप्रष्टहिदृष्टुते करिष्यामिचतत्सर्वयथावदनशास
नं ॥ मातोवाच ॥ पुत्रानार्धावमंतव्यापूर्वोभिस्समृद्धिभिः अभूत्वाहिभवंत्यर्थाभूत्वावश्यंतिचापरे ॥

दात्मनात्मानात्वयंविदित्वा १०० मेम
मत्वाभावाच्छित्वाएज्याद्दिव्यमितिसंबंधः ॥ १०१ ॥ अर्थाधर्माद्याबालिशोरसंषेण आरभ्यत्यापंडिते अमुआदरेण आरभ्यत्यएवेति
भावः ॥ १० ॥ अनित्यमितिजानंतः पंडिताअरंभमाणानभवंतिक्षिविशेषवंर्यनलभंतेभवंतिचकदा ॥

॥भा॰उ॰ चित्तसिद्ध्यर्थाः॥२९॥ अकुर्वाणं निरंहति। अथेति॥ अनीहाया चेष्टाया अभावे एकगुणमेव फलं यत्कर्मणामीप्सिततमानामभावप्राप्तिः॥३०
॥२२९॥ ईहायां तु द्वैगुण्यं फलं भवति वा न वेति। अभावनिश्चयापेक्षया पाक्षिकं फलसद्भाववति प्रवृत्तिवश्चेष्टत्वर्थेः वृद्धिपीडापदधुहि

अमर्षेणैव चाप्यर्थानारब्धव्याः स्ववालिशैः सर्वेषां कर्मणां तात नफलं नित्यमनित्यता। अनित्यमिति जानंतो न भवंति भवंति च। अथ येनैव
कुर्वंति नैव जातु भवंतु ते। एकगुणमनीहायामभावः कर्मणां फलं अथ द्वैगुण्यमीहायां फलं भवति वा न वा। यस्य प्रज्ञेव विहिता
सर्वार्थानामनित्यता प्रतिकूलेन नृतेरा ज्ञो वृद्धिर्भवति पुत्रक॥३१॥ उत्थातव्यं जागतव्यं भोक्तव्यं भूतिकर्मसु भविष्यतीत्येव मनः कृत
त्वा सततमव्यये॥३२॥ मंगलानि पुरस्कृत्य ब्राह्मणांश्चेश्वरैः सह प्राज्ञस्य नृपतेराज्ञो वृद्धिर्भवति पुत्रक॥३३॥ पुरुषार्थमभिप्रेतं समा
हर्तुमिहार्हसि कुद्धान लुब्धान्परिक्षीणान विलिप्तान तिककर्शणान् स्पर्द्धिनश्चैव ये केचित्तान युक्तउपधारय एतेन लंप्रकारेः
णा महतो भेत्स्यसे गणान्॥३४॥ महावेगइवो द्धूतो मातरिश्वा वलाहकान्। तेषामग्रप्रयायी स्याः कल्योत्थायी प्रियंवदः॥३५ ॥राम॥
॥२२९॥

सायामित्यस्य रूपं समृद्धिरैश्वर्यं ते उभे नु देवतू रीकर्मात्र आत्मनः कृत्वा सततमव्यये योक्तव्यं सज्जीभवितव्यं॥३६॥ ईर्ष्यैर्देवैः उ
ईर्षणानि प्रोत्साहकानि॥३७॥ अनुदीर्णितं रूपं लोकवृत्तांतो यस्मेतं तथा। तेषां ककुद्दूतीनां अयमदीपीभक्तं वेतनं वसवेभ्यः अथ
मंदयंन चेत्सयः कुपितास्ते त्यजेयुः॥३८॥

मुक्तजीवितं युद्धे जीवितं निराकांक्षं शत्रुर्जीविताकांक्षी उद्विजते।३९। तमेतं पराक्रांतं पराक्रमं तं विदित्वा असकृत्वपो स्वाज्ञायां पादिनं करोति
तं तर्हि एनं निर्वेदः परिनिष्ठितेः हंते निर्विदे न परिनिष्ठां प्रापयेत्॥ सामादानेन वा उपायेन साम यो दित्यर्थः निर्वादः स्यात्परीवादः परिनिष्ठित
वादयोरित्यर्थः अततः फलतो नक्षत्रावशीकरणं भविष्यति।३९। ततोपायमाहनिर्वाहादिति एवं परिनिष्ठितपा आस्पदं सानं प्राप्तं चेतः

नैत्वां प्रियं करिष्यंति पुरो हास्यंति च ध्रुवं यदैव प्राज्ञो नीयात्सफलं स्यत्यक्तजीवितं।३९। तदैवास्मादुद्विजते सर्पाद्वेश्मगतादिव तं विदि
त्वा पराक्रांतं वशेन कुरुते पदि।३९। निर्वादे निर्वेदेदेन मंतत स्तद्भविष्यसि। निर्वादादास्पदं लब्ध्वा धनवृद्धिर्भविष्यति।४९। धनवंतं हि मित्राणि
भजंते चाश्रयंति च॥ सवलितार्थं पुनस्तानि संत्यजंति च बांधवः। अप्यस्मिन्नाश्रयंते स्म जुगुप्संते चनादृतं शत्रुं कृत्वाय सहायं विश्वासमधिग
च्छति।४०। अतः संभाव्यमेवैतद्यद्राज्यं प्राप्नुयादिति। इत्युद्योगे विदुलापुत्रानुशासने। मातोवाच नैव राज्ञा दरः कार्यो जातु कस्यांचिदापदि
अथ चेदपि चीर्दीर्णः स्यान्नैव वर्तेत दीर्णवत् दीर्णं हि दृष्ट्वा राजानं सर्वमेवानुदीर्यते। राष्ट्रं बलममात्याश्च पृथक् कुर्वंति ते मतीः।१।शत्रूनेके प्रप
द्यंते प्रजहत्यपरे पुनः। अन्ये तु प्रजिहीर्षंति पुरस्ताद्विमानिताः।२
त्रुणानपद्भुतस्य धनवृद्ध्यादिकं सर्वं संस्यतीत्यर्थः संविवलितार्थमुच्यत धनेन त्याग्य
वतेति छेदः विश्वासं न कुर्वंतीत्यर्थः संभाव्यमेवैतदित्युपहासः॥ असंभावितमेतद्यच्छत्रो विश्वासकृत्वा राज्यं प्राप्नुयादिति॥ अध्यायः
दभयं नानुकदाचित् दीर्णो भीतः।१। महीमिति पाठे महीस्थानान् लोकान्॥१॥ प्रजिहीर्षंति प्रहर्तुं नाशयितुमिच्छंति॥२

श्लाघेनवः श्लाघेनुः सहवक्त्वाल आगादिति मंचात् तेनतवापिसुहृदः संतिपरस्परं अस्मदीयमिदं अस्माभिराजन व्यसनादुद्धर्तव्य इति अभिमन्यंते
अभिमानवंतः ।। ५ ।। अस्मादीदृश्मविदारय ६ समाश्वासंधैर्यं ७ ।। स्वल्पंचेत सोपिनपो अपांगमरामदिति संबंधः ।। १२ ।। उदके मज्जीचमूःपि अराज्ये

यएवार्थेन सुहृदस्त एनंपर्युपासते ।। अशक्त ५ ।। स्वास्तिकामावहूक्रसाइलास्व शोचंतमनुशोचंति पतितानिवबांधवाः अपितेपूजिता पूर्वेमयि
ते सुहृदो मता ।। ५ ।। पेराष्ट्रमभिमन्यंतेराज्ञोव्यसनमीपुषः ।। मादीदृरस्त्वंसुहृदोमात्वंदीर्णांप्रहासिषुः ।। ६ ।। प्रभावंपौरुषंबुद्धिं जिज्ञासंतोमयातवा ।।
विदधायसमाश्वासमुक्ततेजोविहृहूंसे ७ ।। यद्येतत्संविजानासि यदिसम्यग्ब्रवीम्यहं ।। कत्वासौम्यक्षिवात्मानं जपाथातिष्टसंजय ।। ५ ।। अस्तिनः
कोषनिचयोमहानविदितस्तव तमहंवेदनान्यस्तमुपसंपादयामितेसंतिनैकशताभूयः सुहृदस्तवसंजय ।। सुखदुःखसहावीर संग्रामादनिवर्ति
नः तादृशाहि सहायावैपुरुषस्यबुभूषतः ।। इष्टंजिहीर्षवः किंचित्सचिवाः शत्रुकर्षणः ।। ११ ।। तस्यास्त्वादृशंवाक्यं श्रुत्वापिस्वल्पचेतसः ।। तमस्त्व
पागमत्तस्य सुचित्रार्थपदाक्षरं ।। ५ ।। पुत्र उवाच ।। उदके धूरियंधार्या सर्तव्यंप्रवणेमया ।। यस्यमेभवतीनेत्री भविष्यदर्थदर्शिनी ।। १२ ।। अहंहि
वचनंत्वत्तः शुश्रूषुरपरावरं ।। किंचित्किंचित्प्रतिवदंस्तूष्णीमासंमुहुर्मुहुः ।। १४ ।।   ३२ ।।

धूरितिपाठेपिसएवार्थः ।। इदंसया धार्योमयंराज्यांशउद्धर्तव्यंप्रवणे ।। युद्धायेवप्रवर्तेव्यंनतुएकमेनिनिंदव्यारेणास्येपंनेत्रीधिशपि
त्री १२ अपरावरंअपरसपरउत्तरोत्तरमिति यावत् प्रतिवदकप्रतिकूलंवदन् आपसंहृदयंतेवेंतिपुत्रेनिस्नेहासीत्यादि ।। १४ ।। एव

।।पम।।
।।२३०।।

वांधवान्वंधुनः उपह्वामि ॥ उपमंकरोमिनियमार्थंनिग्रहार्थंवांधिवानितिपाठे उपह्वामि ॥ १५ ॥ पुंसवनंपुत्रयसदकरं वीरणा आजननं येनत

अनुत्पन्नमृतस्येवक्षत्रात्लब्धस्यदेवनं ॥ उपह्वास्येपशतूणां नियमार्थंजयायच ॥ कुंत्युवाच ॥ सदश्वइवसंक्षिप्तः प्रणुन्नोवाक्यसायकैः नव
कारयथासंवेयज्ञावदनुशासनं १६ ॥ इदसुहर्षणंभीमंतेजोवर्द्धनमुत्तमं ॥ एतानंश्रावयेन्मंत्रीसीदंतंशत्रुपीडितं ॥ नयोनामेतिदासोयंश्रोतव्यो
विजिगीषुणा ॥ महीविजयतेक्षिप्रंश्रुत्वाशत्रूंश्चमर्दति ॥ १७ ॥ इदंपुंसवनंचैववीरजननतसेवच अभीक्ष्णंगर्भिणीश्रुत्वाध्रुवंवीरप्रजायते ॥ १८
विद्याशूरंतपःशूरंदमनशूरंदानशूरंतपस्विनं ब्राह्म्याश्रियादीप्यमानंसाधुवादेचसंमतं ॥ रथिनं चैतंवलोपेतंमहाभागंमहारथं ॥ धृतिमंत
मनाधृष्यंजेतारमपराजितं ॥ १९ ॥ नियंतारमसाधूनांगोप्तारंधर्मचारिणां ईदृशंक्षत्रियासूतेवीरंसत्यपराक्रमं ॥ २० ॥ इत्युद्योगपर्वणिविदुलापु
त्रानुशासनम् १ कुंत्युवाच ॥ अर्जुनंकेशवब्रूयास्त्वयिजातेस्मसूतके उपोपविष्टानारीभिराश्रमेपरिवारिता ॥ १ ॥ अथांतरिक्षेवागासीद्दिव्यरू
पासनोरमा सहस्राक्षसमःकुंतिभविष्यत्येषतेसुतः २ एषजेष्यतिसंग्रामेकुरून्सर्वान्समागतान् भीमसेनद्वितीयश्चलोकमुद्वर्तयिष्य
ति ॥ ३ ॥ पुत्रस्तेपृथिवींजेतायशश्चास्यदिवस्पृशं हत्वाकुरून्संग्रामेवासुदेवमहायवान् ॥ ४ ॥ पित्र्यमंशंप्रनष्टंचपुनरप्युद्धरिष्यति भ्रातृभि

सहितःश्रीमान्स्त्रीन्मेधानाहरिष्यति ॥ ५

ष्टीराजननंप्रजायतइति ॥ १८ ॥ २१ ॥ इत्युद्योगपर्वणि ॥ उद्वर्तयिष्यतिआकुलीकरिष्यतिलोकंधात्नुननं ॥ ३ ॥ ५ ॥ एम:

॥भा०उ० सस्त्वसंधोवीभत्सुःसव्यसाचीतथासुतः॥यथात्वमेवजानासिशिवलर्वंतंदुरासदं६तथातदस्तुदाशार्हयथावागम्यभाषतधर्मश्चेदस्तिवार्ष्णेयत
॥२३१॥ थासत्यंभविष्यति७॥त्वंचापितत्तथाकृष्णसर्वंसंपादयिष्यसि॥नाहंतदधभूयामियथावागम्यभाषत॥८नमोधर्मायमहतेधर्मोधारयते
प्रजाः॥एतद्धनंजयोवाच्योनित्योद्युक्तोवृकोदरः॥९यदर्थंक्षत्रियासूतेतस्यकालोऽयमागतःअूर्णांशत्रुकर्मणःसर्वधर्मविशेषज्ञौत्वपांडवौमहात्म
नौ॥श्रूयामाधवकस्याणींकृष्णकृष्णांयशस्विनी॥२०॥युक्तमेतन्महाभागेकुलेजातेयशस्विनी यन्मेपुत्रेषुसर्वेषुयथावत्त्वमवर्तिथाः२१॥मा
द्रीपुत्रौचवक्तव्यौक्षत्रधर्मरतावुभौविक्रमेणार्जितान्भोगानवृणीतंजीवितादपि२२॥विक्रमाधिगताह्यर्थाःक्षत्रधर्मेणजीवतामनोमनुष्य
स्यसदाप्रीणंतिपुरुषोत्तम॥२३॥पश्यतांप्रेक्ष्यमाणानांसर्वधर्मोपयायिनी॥पांचालीपरुषाण्युक्ताकोनुतत्क्षंतुमर्हति॥२४॥नराज्यहरणं
दुःखंद्यूतेचापिपराजयःप्रव्राजनंसुतानांवानमेतदुःखकारणं॥यत्सावृहतीश्यामासभायांरुदतीतदा॥अश्रौषीत्परुषावाचस्तन्मेदुःखत
रंमहत्॥स्त्रीधर्मिणीवरारोहाक्षत्रधर्मरतासदा॥नाध्यगच्छत्तदानाथंकृष्णानाथवतीसती॥तंवैब्रूहिमहाबाहोसर्वभृतांवरं
॥अर्जुनंपुरुषव्याघ्रंद्रौपद्यापदवीचर॥२६॥विदितौहितवात्यंतंक्रुद्धाविवयमांतकौ॥भीमार्जुनौनयेतांहिदेवानपिपरांगति ॥राम॥
॥तयोश्चैतदवज्ञानंयत्साकृष्णासभांगता॥दुःशासनश्चयद्भीमंकटुकान्यभ्यभाषत॥२७॥पश्यतांकुरुवीराणांतच्चसंस्मारयेः ॥२३१॥

पुनः पांडवान् कुशलं पृष्टेः सपुत्रान् कृष्णया सह ॥ २३ ॥ मां वा कुशलिनीं ब्रूयास्तेषु भूयो जनार्दन ॥ अरिष्टं गच्छ पंथानं पुत्रान्मे प्रतिपालय
॥ २४ ॥ वैशं० ॥ अभिवाद्याथ तां कृष्णः कृत्वा चाभिप्रदक्षिणं ॥ निश्चक्राम महाबाहुः सिंहखेलगतिस्तथा ॥ २५ ॥ ततो विसर्जयामास भीष्मा-
दीन् कुरुपांडवान् ॥ आरोप्याथ रथे कर्णं प्रायात्सात्यकिना सह ॥ २६ ॥ ततः प्रयाते दाशार्हे कुरवः संगता मिथः ॥ जजल्पुर्महदाश्चर्यं केशवे
परमाद्भुतं ॥ २७ ॥ प्रमूढा पृथिवी सर्वा मृत्युपाशवशीकृता दुर्योधनस्य बालिश्यान्नैतदस्तीति चाब्रुवन् ॥ २८ ॥ ततोय नगरात्प्रययौ पुरुषोत्तमः
मंत्रयामास च तदा कर्णेन सुचिरं सह ॥ विसर्जयित्वा राधेयं सर्वयादवनंदनः ॥ ततो जवेन महता तूर्णमश्वानचोदयत् ॥ ३० ॥ ते पिबंत इ
वाकाशं दारुकेण प्रचोदिताः ॥ उच्चैर्जग्मुस्तपस्ते वै शार्ङ्गधन्वानमावहन् ॥ ३१ ॥ इत्युद्योगपर्वणि भगवद्याने ० ॥ वैशंपायन उ० ॥ कुं
त्यास्तु वचनं श्रुत्वा भीष्मद्रोणौ महारथौ दुर्योधनमिदं वाक्यमूचतुः शासनातिगं श्रुतं ते पुरुषव्याघ्र कुंत्याः कृष्णस्य संनिधौ वाक्
यमर्थवदव्यग्रमुक्तं धर्म्यमनुत्तमं ॥ २ ॥ तत्करिष्यंति कौंतेया वासुदेवस्य संमताः ॥ नहि ते जातु शाम्येरन्नृते राज्येन कौरव ॥ ३ ॥ क्लेशिता हि त्व
या पार्था धर्मपाशसितास्तदा ॥ सभायां द्रौपदी चैव तैश्च तन्मर्षितं तव ॥ कृतास्त्रं ह्यर्जुनं प्राप्य भीमं च कृतनिश्चयं ॥ गांडीवं चे
षुधी चैव रथं च ध्वजमेव च ॥ नकुलं सहदेवं च बलवीर्यसमन्वितौ सहायं वासुदेवं च न संस्यंति युधिष्ठिरं ॥ ६

॥भा॰उ॰ प्रत्यक्षंतेमहाबाहोयथापार्थेनधीमता॥ विराटनगरेपूर्वंसर्वेस्मयुधिनिर्जिताः॥७॥ दानवाघोरकर्माणोभिवातकवचायुधि ऐंद्र
॥२३२॥ मस्त्रंसमादायदग्धावानरकेतुना॥ कर्णप्रभृतयश्चेमेत्वंचापिकवचीरथी॥ मोक्षितोघोषयात्रायांपर्याप्तंतन्निदर्शनं॥ प्रशाम्यभ
रतश्रेष्ठभ्रातृभिःसहपांडवैः॥ रक्षेमांपृथिवींसर्वांमृत्योर्दंष्ट्रांतरंगतां॥१०॥ ज्येष्ठोभ्राताधर्मशीलोवत्सलः॥ श्लक्ष्णवाक्कविः तंग
च्छपुरुषव्याघ्रव्यपनीयेहकिल्बिषं॥ दृष्टश्चत्वंपांडवेनव्यपनीतशरासनः॥ प्रशांतभ्रुकुटीःश्रीमान्कृताशांतिःकुलस्यनः॥११॥
तमवेक्ष्यसहसासंपरिष्वज्यनृपात्मजं॥ अभिवादयराजानंयथापूर्वमरिंदमः॥ अभिवादयमानंत्वांभीमः॥ प्रहरतांवरः॥ तोवलो
गुरवस्थेप्यापृनंयाप्रतिदीपतांमुंचस्त्वानंदजाश्रूनिदर्शनाहेमसुखान्यपः॥ संगच्छभ्रातृभिसार्द्धंमानंसंत्यज्यपार्थिव॥१२॥ प्रशाधि
पृथिवींकृत्स्नांततस्त्वंभ्रातृभिःसह॥ समालिंग्यहानंतूपांतुनृपाराजन्परस्परं॥१३॥ अलंयुद्धेनराजेंद्रसुहृदांशृणुकारणं॥ ध्रुवंवि
नाशोयुद्धेहिक्षत्रियाणांप्रदृश्यते॥ ज्योतींषिप्रतिकूलानिदारुणामृगपक्षिणः॥ उत्पातानदवोवीरदृश्यंतेक्षत्रनाशनाः॥ विशेष ॥उ॰स॥
तइहास्माकंनिमित्तानिनिवेशने॥ उल्काभिर्दीप्रदीप्ताभिर्वध्यतेपृतनातव॥ वाहनान्यप्रहृष्टानिरुदंतीवविशांपते॥ गृध्रास्तेपर्यु ॥२२२॥
पासंतेसैन्यानिचसमंततः॥ नगरंनयथापूर्वंतथाराजनिवेशनं॥१४॥

दीप्तां दिशमिति दिग्गृहाखउत्पातउक्तं ॥ २९ ॥ प्रतिष्ठिए वलिन ॥ ३० ॥ अपसव्यं विपरीतं निर्घातसदृशं दन्तृपानतुल्यं ॥ अध्याय ॥ पूजां न लभतादे

शिवाः अशिवनिर्घोषा दीप्ताः सेवंति वै दिशं ॥ कुरुवाक्यं पितुर्मातुरस्माकं च हितैषिणां ॥ त्वदायत्तो महाबाहो शमो व्यायाम एव च
२२ नचेत्करिष्यसि वचः सुहृदामरिकर्षणा ॥ तप्स्यसे वाहिनीं दृष्ट्वा पार्थवाणप्रपीडितां ॥ भीमस्य च महानादं नदतः ॥ शुष्मिणो रणे ॥ शु
त्वा स्मर्तासि मे वाक्यं गांडीवस्य च निःस्वनं ॥ यद्येतदपसव्यं ते भविष्यति वचो मम ॥ २४ ॥ इत्युद्योगपर्वणि भगवद्याने ॥ वैशंपायनउ ॥ एवमु
क्तस्तु विमनास्तिर्यग्दृष्टिरधोमुखः ॥ संहत्य च भ्रुवौ मध्ये न किंचिद्व्याजहार ह ॥ १ ॥ तं वै विमनसं दृष्ट्वा संप्रेक्ष्यान्योन्यमंतिकात् ॥ पुनरेवोत्तरं वाक्य
मुक्तवंतौ नरर्षभौ ॥ २ ॥ भीष्मउ ॥ अश्वत्थाम्नि यथा पुत्रे भूयो मम धनंजये ॥ बद्रूपं सत्त्ववाहिनं ॥ प्रतियोत्स्यामहे पार्थमतो दुःखतरं नु किं
३ द्रोणउवाच ॥ अश्वत्थाम्नि यथा पुत्रे भूयो मम धनंजये ॥ बहुमानः परो राजन् सन्नतिश्च कपिध्वजे ॥ ४ ॥ तं च पुत्रात्प्रियतरं प्रतियोत्स्ये ध
नंजये ॥ क्षात्रं धर्ममनुष्ठाय धिगस्तु क्षत्रजीविकां ॥ ५ ॥ यस्य लोके समो नास्ति कश्चिदन्यो धनुर्धरः ॥ मत्प्रसादात्स बीभत्सुः श्रेयानन्यैर्धनुर्धरैः ॥ ६
मित्रध्रुक् दुष्टभावश्च नास्तिकोऽथानृजुः शठः ॥ न सत्सु लभते पूजां यज्ञे मूर्ख इवागतः ॥ वार्यमाणोऽपि पापेभ्यः पापात्मा पापमिच्छति ॥ चोद्यमानो
पि पापेन शुभात्मा शुभमिच्छति ॥ ८ ॥

दुर्योधनतद्दत्त

॥भा-उ-॥ एतेपांडवास्त्वयामिथ्योपचरिताःअनपश्चात्प्रियेवर्त्तमानाहिप्रसिद्धं।नचतुदोषःद्वेषादयःअहितत्वायवैरभावायकल्पते।६॥वासएवेति
॥२३३॥

मिथ्योपचरिताएवंवर्त्तमानेप्यनुप्रिये।।अहितत्वायकल्पंतेदोषाभरतसत्तम।७॥त्वमुक्तःकुरुवृद्धेनमयाचविदुरेणच।वासुदेवेनचतन
याश्रेयोनेवाभिमन्यसे।१०।अस्त्रमेवबलमित्येवसहसात्वंतितीर्षसि।सग्राहनक्रमकरंगांगंवेगमिवोष्णगे।११॥वाससएवयथात्यक्त्वा
प्रावृण्वानोधमन्यसे स्रजंत्यक्त्वामिवप्राप्यलोभाद्योष्टिंधिर्यं।१२।द्रौपदीसहितंपार्थंसायुधैर्भ्रातृभिर्वृतं वनस्थमपिराज्यस्थःपां
डवंकोविजेष्यति।१३।निदेशेयस्यराजानःसर्वेतिष्टंतिकिंकराः तमैलविलमासाद्यधर्मराजोविराजते।१४।कुबेरसदनंप्राप्यततोरत्नानिवा
प्यसर्पीतमाक्रम्यतेराष्ट्रंराज्यमिच्छतिपांडवाः।१५।दत्तंहुतमधीतंचब्राह्मणास्तर्पिताधनैः आवयोर्गतमायुश्चकृतकृत्यौस्मविद्धि
नौ।१६।त्वंतुहित्वासुखंराज्यंमित्राणिचधनानिच।विग्रहंपांडवैःकृत्वामहद्व्यसनमाप्स्यसि।१७।द्रौपदीयस्यचाशास्तेविजयंसत्यवा
दिनी।तपोघोरव्रतादेवीकथंजेष्यसिपांडवं।मंत्रीजनार्दनोयस्यभ्रातायस्यधनंजयः।सर्वशस्त्रभृतांश्रेष्ठःकथंजेष्यसिपांडवं।१९ ॥रएसा॥
सहायाब्राह्मणायस्यधृतिमंतोजितेंद्रियाः तमुग्रतपसंवीरंकथंजेष्यसिपांडवं।।पुनरुक्तंचवक्ष्यामियत्कार्यंभूतिमिच्छता सुहृदा ॥२३३॥
मज्जमानेषुसुहृत्सुव्यसनार्णवे।२१

पाठेवासेगर्हेपाठांतरेसुक्त्वावासोवसनंपरकीयंस्त्रीयमितिमन्यसेइतियोज्यं।२१।ऐलविलंकुबेरंआसाद्य
प्राप्य।१४।१५।१७।२०।२१।।

अलंपुत्रेणतेवीरैः शाम्यतांकुलहृद्भये । मागमःससुतामात्यःसबलश्चपराभवं ।३३। इत्युद्योगपर्वणिभगवद्यानंसमाप्तम् । धृतराष्ट्रउ०
राजपुत्रैःपरिवृतस्तथाभृत्यैश्चसंजय । उपारोप्यरथेकर्णंनिर्यातोमधुसूदनः ।१। किमब्रवीद्रथोपस्थेराधेयंपरवीरहा कानिसांत्वानिगो
विंदःसूतपुत्रेप्रयुक्तवान् ।२। ओघमेघस्वनःकालेकृष्णःकर्णमथाब्रवीत् । मृदुवायदिवातीक्ष्णंतन्ममाचक्ष्वसंजय ।३। संजयउ० ॥ आनु
पूर्व्येणवाक्यानिश्लक्ष्णानिचमृदूनिच प्रियाणिधर्मयुक्तानिसत्यानिचहितानिच ।४। हृदयग्रहणीयानिराधेयंमधुसूदनः । यान्य
ब्रवीदमेयात्मातानिमेशृणुभारत ।५। श्रीवासुदेवउ० । उपासितास्तेराधेयब्राह्मणावेदपारगाः तत्वार्थंपरिपृष्टाश्चनियतेनानसूयया
।६। त्वमेवकर्णजानासिवेदवादान्सनातनान् त्वमेवधर्मशास्त्रेषुसूक्ष्मेषुपरिनिष्ठितः ।७। कानीनश्चसहोढश्चकन्यायांयश्चजायते वोढा
रंपितरंतस्यप्राहुःशास्त्रविदोजनाः सोसिकर्णतथाजातःपांडोःपुत्रोसिधर्मतः निग्रहाद्धर्मशास्त्राणामेहिराजाभविष्यसि ।९। पितृपक्षे
चतेपार्थामातृपक्षेचवृष्णयः द्वौपक्षावभिजानीहित्वमेतौपुरुषर्षभ ।१०। मयासार्द्धमितोयातमद्यत्वांतातपांडवाः अभिजानंतुकौं
तेयंपूर्वजातंयुधिष्ठिरात् ।११। पादौतवग्रहीष्यंतिभ्रातरःपंचपांडवाः द्रौपदेयास्तथापंचसौभद्रश्चापराजितः ।१२। राजानोराजपुत्रा
श्चपांडवार्थेसमागताः पादौतवग्रहीष्यंतिसर्वेचांधकवृष्णयः ।१३। हिरण्मयाश्चतेकुंभाराजताःपार्थिवास्तथ ओषध्यःसर्ववीना
निसर्वरत्नानिवीरुधः ।१४। राजन्याराजकन्याश्चाप्यानयंतांतथाकालेद्रौपद्युपगमिष्यति ॥१५

॥भा०उ० अग्निं जुह्वतु ते धौम्यः संशितात्मा द्विजोत्तम॥ अद्य त्वामभिषिंचंतु चातुर्वैद्या द्विजातयः पुरोहिताः॥ पांडवानां व्याघ्रचर्मण्यवस्थितः॥ तथै
॥२३४॥ व भ्रातरः पंच पांडवा भरतर्षभ॥ १७॥ द्रौपदेयास्तथा पंच पांचालाश्चेदयस्तथा॥ अहं च त्वाभिषेक्ष्यामि राजानं पृथिवीपतिं॥ १८॥ युवराजो
ऽस्तु ते राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः॥ गृहीत्वा व्यजनं श्वेतं धर्मात्मा संशितव्रतः॥ उपान्वारोहतु रथं कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः॥ छत्रं च ते महच्छ्वेतं भी
मसेनो महाबलः॥ अभिषिक्तस्य कौंतेय धारयिष्यति मूर्द्धनि॥ किंकिणीशतनिर्घोषं वैयाघ्रपरिवारणं॥ रथं श्वेतहयैर्युक्तमर्जुनो वा
हयिष्यसि॥ अभिमन्युश्च ते नित्यं प्रत्यासन्नो भविष्यति॥ १९॥ नकुलः सहदेवश्च द्रौपदेयाश्च पंच वै॥ पांचालास्त्वानुयास्यंति शिखंडी च
महारथः॥ अहं च त्वानुयास्यामि सर्वे चांधकवृष्णयः॥ दाशार्हाः परिवारास्ते दाशार्णाश्च विशांपते॥ २०॥ भुंक्ष्व राज्यं महाबाहो भ्रातृभिः स
ह पांडवैः॥ जपैर्होमैश्च संयुक्तं मंगलैश्च पृथग्विधैः॥ २१॥ पुरोगमाश्च ते संतु द्रविडाः कुंतलैः सह॥ अंध्रास्तालवनाश्चैव चूचुपा वेणुपास्तथा
॥२२॥ स्तुवंतु त्वाद्य बहुशः स्तुतिभिः सूतमागधाः॥ विजयं वसुषेणस्य घोषयंतु च पांडवाः॥ स त्वं परिवृतः पार्थैर्नक्षत्रैरिव चंद्रमाः॥ प्रशाधि राज्यं
कौंतेय कुंतीं च प्रतिनंदय॥ २३॥ मित्राणि ते प्रहृष्यंतु व्यथंतु रिपवस्तथा॥ सौभ्रात्रं चैव तेऽद्यास्तु भ्रातृभिः सह पांडवैः॥ २४॥ कर्ण उ०॥ असंश ॥एमा॥
यं सौहृदान्मे प्रणयाद्ब्रूथ केशव॥ सख्येन चैव वार्ष्णेय श्रेयस्कामतयैव च॥ सर्वं चैवाभिजानामि पांडोः पुत्रोऽस्मि धर्मतः॥ निग्रहाद्धर्मशा ॥२३४॥
स्त्राणां यथा त्वं कृष्ण मन्यसे॥ कन्यागर्भं समाधत्त भास्करान्मां जनार्दन॥ आदित्यवचनाच्चैव जातं मां सा व्यसर्जयत॥ २५॥

४० आवाहः कुलधर्मो ॥ ४२ ॥ मां च मित्रमिति श्रेषः शाल्वसमुद्यमः ॥ युद्धोत्साहः ॥ ४४ ॥ ४५ वधाद्दुर्यं प्राप्यापि वधान्निर्वंधात्कं तां सवंधद्भ्राभयात

सोऽस्मि कृतत्वाज्ज्ञातः ॥ पंरो पुत्रोऽसि धर्मतः ॥ कुं त्वां तद्दमपाकीर्णो यथानुकृष्टालं तथा ॥ ३३ ॥ सक्तो हिमामधिरथो दृष्ट्वैवाभ्यनयद्गृहान ॥ राधाय श्चैव मां प्रादात्सोऽहं नमधुसूदन ॥ ३४ ॥ मत्स्नेहाच्चैव राधाया सद्यः क्षीरमवातरत ॥ सा मे पुत्रपुरीषं च प्रतिजग्राह माधव ॥ ३५ ॥ तस्याः पिंडव्यपन यं कुर्यां रस्मद्विधः कथं धर्मविद्धर्मशास्त्राणां श्रवणे सततं रतः ॥ ३६ ॥ तथा मामभिजानाति सतश्चाधिरथः सुतं ॥ पितरं चाभिजानामि तमहं स हृदात्मदा ॥ ३७ ॥ स हि मे जातकर्मादिकारयामास माधव ॥ शास्त्रे दृष्टेण विधिना पुत्रप्रीत्या जनार्दन ॥ ३८ ॥ नाम मैं चैव वसुषेति योकारयामास वै द्विजे भार्याश्चोढा मया श्रास्ते यौवने तत्परिग्रहान ॥ तासु पुत्राश्च पौत्राश्च मम जाता जनार्द्दना ॥ तासु मे हृदयं कृष्ण संजातं कामवर्द्धनं ॥ ४० ॥ नष्ट स्थित सकलयान सुवर्णस्य राशिभिः हर्षाद्भयाद्वा गोविंदन मिथ्या कर्तुमुत्सहे ॥ ४१ ॥ धृतराष्ट्रकुले कृष्ण दुर्योधनसमाश्रयात ॥ मया त्रयोदश समा भुक्तं राज्यमकंटकं ॥ ४२ ॥ इष्टं च बहुभिर्यज्ञैः सह सूतैर्मया सकृत ॥ आवहाश्च विवाहाश्च सह सूतैर्मया कृत ॥ मां च कृष्ण समा साद्य कृत शस्त्रसमुद्यमः ॥ दुर्योधनेन वार्ष्णेय विग्रहश्चापि पांडवैः ॥ तस्माद्रणे द्वैरथे मां प्रमुधात्तात्स स्मुतं ॥ हेतवान्परमं कृष्ण प्रतीपं सव्य साचिनं ॥ ४५ ॥ वधाद्भयाद्वापि लोभाद्वापि जनार्द्दन ॥ अनृतं नोत्सहे कर्तुं धार्तराष्ट्रस्य धीमत ॥ ४६ ॥

पराजयभयात ॥ ४६

॥भा॰उ॰ उभयोरपिअकीर्तिः उभाभ्यामपि अन्योन्यवधस्य प्रतिज्ञातत्वात्त्वात् ॥४७॥ कृपास्त्वं पांडवान्प्रतिशेषः त्वद्बुद्धीत लभेवचभातीयामकोयेपांतेषां
॥२२४॥

मद्दिस्यघनगच्छेयं धार्तराष्ट्रस्य धीमतः द्वैरथ्यं सव्यसाचिना अकीर्तिः स्याद्धृषीकेश मम पार्थस्य चोभयो ॥४८॥ असंशयं हितार्थाय कृपास्त्वं मधु
सूदनः सर्वांश्च पांडवान्कुर्युस्त्वं युधिष्ठिरान्संशयः ॥ मंत्रस्य नियमं कुर्यास्त्वमत्र मधुसूदनः एतत्सुहितं मन्ये सर्वयादवनंदन ॥४९॥ यदि जानाति मां
राजा धर्मात्मा संयतेंद्रियः कुंत्याः प्रथमजं पुत्रं न स राज्यं ग्रहीष्यति ॥५०॥ प्राप्य चापि महद्राज्यं तदहं मधुसूदन ॥ स्फीतं दुर्योधनायैव संप्रदद्यामरिं
दमः सएव राजा धर्मात्मा शाश्वतोस्तु युधिष्ठिरः नेता यस्य हृषीकेशो योद्धा यस्य धनंजयः । पृथिवी तस्य राष्ट्रं च यस्य भीमो महारथः नकु
लः सहदेवश्च द्रौपदेयाश्च माधव ॥५३॥ धृष्टद्युम्नश्च पांचालाः सात्यकिश्च महारथः । उत्तमौजा युधामन्युः सत्यधर्मा च सोमकिः चैद्यश्च चेकित
नश्च शिखंडी चापराजितः इंद्रगोपकवर्णाश्च केकया भ्रातरस्तथा ॥५५॥ इंद्रायुधसवर्णश्च कुंतिभोजो महामनाः । मातुलो भीमसेनस्य
सेनजिच्च महाबलः शंखः पुत्रो विराटस्य निधिस्त्वं च जनार्दन महानयं कृष्ण कृतः क्षत्रस्य समुदानयः ५७ ॥ राज्यं प्राप्तमिदं दीप्तं प्रथितं सर्वरा
जसु धार्तराष्ट्रस्य वार्ष्णेय शस्त्रयज्ञो भविष्यति ॥५८॥ अस्य यज्ञस्य वेत्ता त्वं भविष्यसि जनार्दन ॥ आध्वर्यवं च ते कृष्ण क्रतावस्मिन् भविष्यति ॥राम॥
होता चैवात्र बीभत्सुः सन्नद्धो हि कपिध्वजः गांडीवं स्रुक्तथाज्यं च वीर्यं पुंसां भविष्यति ॥६० ॥२२४॥

भावत्तत्वं नस्यात् ॥४८॥ मंत्रस्य कर्णः कुंतीसुत इति एवंविधिस्य आवयोः परिभाषणस्य नियमनं गोपनं युधिष्ठिरप्रकाशनमिति यावत् ॥४९

अधर्मिष्ठस्य राज्यं लोकनाशकरं निमित्तभावः ५१ ॥ इंद्रगोपक इव सोमसुत

अन्यथाबाधकमाह परिक्षितेति ५० ॥ इक्ष्वाकपतिमार्गं क्वाह ॥ प्राप्स्येति निधिस्त्वं जनार्दन निधिरिवाक्षयः कामपूरकः सदानपः समुत्थीन रणं ५२ ॥ अस्य

चलनं रक्तं तुल्तद्रूणत्वाद्याहृत्यर्थः इंद्रायुधं इंद्रधनुः

गीतं स्तोत्रं

ऐंद्र्यामुपति ब्राह्मं स्थूणाक्ष एव माधव ॥ मंत्रास्तत्र भविष्यंति प्रयुक्ताः सव्यसाचिना ६१ ॥ अनुज्ञातश्च पित्रा स्वाधिको वा यरणक्रमं ॥ गीतं स्तोत्रं

ऐंद्र्यामुपति ब्राह्मं स्थूणाक्ष एव माधव ॥ मंत्रास्तत्र भविष्यंति प्रयुक्ताः सव्यसाचिना ६१ ॥ अनुज्ञातश्च पित्रा खाधिको वायरणक्रमं ॥ गीतं स्तोत्रं

ऐंद्र्यामुपति ब्राह्मं स्थूणाक्ष एव माधव ॥ मंत्रास्तत्र भविष्यंति प्रयुक्ताः सव्यसाचिना ६१ ॥ अनुज्ञातश्च पित्रा स्वाधिको वायरणक्रमं ॥ गीतं स्तोत्रं

वसो भद्रः सम्यकृत्तत्र भविष्यति ६३ ॥ उद्गाता च पुनर्भीमः प्रस्तोता सुमहाबलः विनदन्सुनरव्याघ्रो नागानीकांतकरणे ६२ ॥ सचैवतत्र धर्मात्मा

ब्रह्मत्वं कारयिष्यति ६४ ॥ ग्रावस्तुतः समुद्रजाः भेर्याश्च मधुसूदन उत्के ष्टाः सिंहनादाश्च सुव्रत ब्रह्मत्वं कारयिष्यति

प्रा प्रश्च राजा सुधिष्ठिरः जपैर्होमैश्च संयुक्तो ब्रह्मत्वं कारयिष्यति ६४ ॥ शामित्रं तो महावीर्यो सम्यकृतत्र करिष्यतः कल्मापदंडा यो चिरं विमलाख्ये यतस्य

ग्रणपां भविष्यति ६५ ॥ नकुलः सहदेवश्च माद्रीपुत्रो यशस्विनौ ॥ शामित्रं तौ महावीर्यौ सम्यकृतत्र करिष्यतः ॥ सदस्या द्रोणशिष्याश्च कृपस्य च शरहरः ६६ ॥ सुषवोत्र परि

पृथाः समुपक्लृप्तास्मिन्नृपयज्ञे जनार्दन ६७ ॥ इमापरिधयश्चैव शस्त्राश्च विमलाः शराः ॥ सदस्या द्रोणशिष्याश्च कृपस्य च शरहरः ६६ ॥ तीक्ष्णो धार्मिष्ठोत्र पत्नी

लोमामुक्ता गांडीवधन्वना महात्स्य प्रयुक्ताश्च द्रोणद्रौणिप्रणोदिताः ६८ ॥ प्रतिप्रास्थानिकं कर्म सात्यकिः स करिष्यति दीक्षितो धार्तराष्ट्रोत्र पत्नी प्रताप

वास्य महावसु ७० ॥ घटोत्कचोत्र शामित्रं करिष्यति महाबलाः ॥ अग्निरात्रे महाबाहो वितते यत्तत्कर्माणि ६९ ॥ दक्षिणाल्लस्य यज्ञस्य धृष्टद्युम्नः प्रताप

वास्य महावसु ७० ॥ घटोत्कचोत्र शामित्रं करिष्यति महाबलाः ॥ अग्निरात्रे महाबाहो वितते यत्तत्कर्माणि ॥ प्रियार्थं धार्तराष्ट्रस्य तेन तत्पे च कर्मरणा ॥ ७२

वान् ॥ वैतानिकं कर्माणि तत्र ते जातो यत्कृत्स्नपावकात् ७१ ॥ यदस्तु वर्मे हृत्कृत्स्नकरद्रकानिस पांडवान ॥

पन्नस्यवेत्ताउपद्रष्टा ५६ ॥ आध्वर्यवं पश्यत्तन्ने ऐंद्रं लोके हि उपद्रष्टाम्यो अध्वर्युरन्योद्गते उत्तनुत्वं मेदर्स्य रूपेण कर्तारं ब्रह्म रूपेणासाक्षी चेति

आवः ६ ॥ अनुजातः अनुगतः पित्रा सदस्यार्थः गीतं स्तोत्रं प्रगीतमंत्रसाध्यं स्तुति उद्गातृकर्मेत्यर्थः न सोमभद्रः करिष्यति अनुभविष्यति ॥

॥भा॰उ॰ तत्सोभद्रं करिष्यति अनुभविष्यतिइत्यर्थः ।६२। कारयिष्यति स्वार्थे णिच् ।६३। नादएव सुब्रह्मण्योपुंहूमोक्त कामस्याह्वानकर्ता ।६४। सामित्रं क्षत्रि
॥२३६॥ यपशूनां ।६५। कन्मावदंडानि ध्वजाः ।६६। कर्णिप्रभृतयोवत्सरंदंतांताउपकंदहणाः अथ यदेव सोमाद्गुतिप्रक्षेकापलेग्रहापाश्चनसाध्वर्यवइत्य

यदा द्रक्ष्यसि मां कृष्ण निहतं सव्यसाचिना पुनश्चितिस्तदा चास्य यज्ञस्याथ भविष्यति ।७४। दुःशासनस्य रुधिरं यदा पास्यति पांडवः आनर्दंनुदल
स्यतस्तदा सूत्यं भविष्यति ।७५। यदा द्रोणं च भीष्मं च पांचाल्यौ पातयिष्यतः तदा यज्ञावसानं तद्भविष्यति जनार्दन ।७६। दुर्योधनं यदा हंता भीमसे
नो महाबलः तदा समाप्स्यते यज्ञो धार्तराष्ट्रस्य माधव ।७७। स्नुषाश्च प्रस्नुषाश्चैव धृतराष्ट्रस्य संगताः हतेश्वरा हतसुता हतनाथाश्च केशव ।७८। सह दुः
शासनेन कौरव्य गांधारी सह गंधकुलीन्यस्ताः ते तां नासमस्तां सिन्नव मत्स्यो भविष्यति जनार्दन ।७९। विद्यावृद्धा वयोवृद्धाः क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभः वृथा
मृत्युं न कुर्वीरंस्त्वत्कृते मधुसूदन ।८०। शस्त्रेण निधनं गच्छेत्समृद्धं क्षत्रमंडलं कुरुक्षेत्रे पुण्यतमे त्रैलोक्यस्यापि केशव ।८१। तदत्र पुंड
रीकाक्ष विधत्स्व यदभीप्सितं यथा कार्त्स्न्येन वार्ष्णेय क्षत्रं स्वर्गमवाप्नुयात् ।८२। यावत्स्थास्यंति गिरयः सरितश्च जनार्दन ता
वत्कीर्तिभवः शब्दः शाश्वतोयं भविष्यति ।८३। ब्राह्मणाः कथयिष्यंति महाभारतमाहवं समागमेषु वार्ष्णेय क्षत्रियाणां यशोधनं समु
पानय कौंतेय युद्धाय मम केशव मंत्रसंवरणं कुर्वन्नित्यमेव परंतप ।८४। इत्युद्योगपर्वणि ॥ कर्णोपवादे ॥ ॥राम॥
॥२३६॥
थे सोमकलशाः सोमास्य ग्रहा चात्राणितेोषां तोमरक्षापापवित्राणि सोमोत्सवनघासाधनीनि ८२ श्रीरामः

दाणो क्षेपणासम्याधनूंषिकपालानिधिपः पुरोडाश्यावकानिद्दविः सोमाज्यपयोह्रूपं ।६९। इमा अग्निसमिंधनार्थाः समिधः शकयः परि
धप अग्नेः परितः आहुतिरक्षणार्थं स्थापिता निगदादीनि परिस्तोमाः सोमसचमसारपः ।७०। प्रतिप्रस्थाताध्वर्योस्तत्वद्वितीयः तस्यकर्मप्राति
प्रास्थानिकं ।७१। अतिरात्रेकतौ श्लेषेण निर्गुणीर्थे वधप्रतोत्सकः एकचरत्वात् सामित्रं करिति ।७२। वैतानिके वितानोस्ति विस्तारः तत्र विदितेवै
तानिक श्रौतियज्ञेकर्मे मुख्येकर्मे प्रभवेद्वारेकर्मैवमुख्येनिर्गतासूरया सिन्नूतन ।७३। पांडवेषु स्निहंदर्पेण पितुतिपरश्रुवं मिति ।७४। पुनश्चिर्यं स्नानं
तरंभोर्ये द्वैविरोधनूक्तं ।।७४।। आनर्दे महानादंनहतः एणमुलंनंपूपदं ।७५ सर्वयोमाभिषवः राजसूयपयम् र्येति निपातनात् ।। उपपयोरस्य स्त्वं
नित्यः आवोवातभावे क्व हहीधिश्चसुप्तमपिमित्त्यमिपंक्तिय तावसानं यज्ञस्य मध्येमध्ये विरम्यावस्थानं ।।७६।। प्रत्नुषाः सुपासंगता
एकीभूत ।७७। हाते श्वरार्दै स्वरजानाथः पतिः स्वषाद्यो यद्दुदं सोप्युपिथई देहः सएवाद्वी भाव श्रव भयथ रस्पर्धः सुद्धं सुद्धं श्रेयस्त
यविषेति हथा मुट्टेन ।७८। समागमेषु सस्त्रामेषुयशोजयः पराक्रमेणास्त सुर्वातदेवक्षत्रियाणांधनं ।८०। इत्युद्योगे भावार्थप्रदी
पेनैलकंठीये भगवद्गामार्थप्रकाशः समाप्तः

॥भा॰उ॰ राज्यलंभोपपादनं राज्यप्राप्त्युपायस्त्वं लभेत् न स्पृशेत् तं न स्वीयं मन्यसे इत्यर्थः भीवत्तेन विस्मयकर्मणा दृश्यंति पश्यंति स्वार्थे यगंतः कउपर्वादि
॥२३१॥ णत्कृतिगणत्वात् अग्रध्वजे ।७। अग्निमारुते आग्नेयं मारुतं च ।८। नतदेति कृते हि सर्वे कृत नकृत्स्याएवेति न त्रिवर्गकथ्यतादपेक्षते त्रेतायां तु

संजय उ॰ । कर्णस्य वचनं श्रुत्वा केशवः परवीरहा उवाच प्रहसन् वाक्यं स्मितपूर्वमिदं तदा ।१ श्रीभगवानुवाच । अपि त्वां न लभेत् कर्ण रा-
ज्यलंभोपपादनं मया दत्तां पृथिवीं न प्रशासितुमिच्छसि ।२। ध्रुवो जयः पांडवानामिति वा विनसंशयः कश्चिन्न विद्यते येवा विजेष्यति स-
वै तदा । जयध्वजो दृश्यते पांडवस्य समुच्छितो वानरकेतुरुग्रः दिव्या माया विहिता भौमनेन समुच्छिता इंद्रकेतुप्रकाशः ।४। दिव्यानि भूता-
नि भयावहानि दृश्यंति चैवात्र भयानकानि न सज्जते शैलवनस्पतिभ्यः ऊर्ध्वं त्र्ययोजनरूपमात्रः ५ श्रीमान् ध्वजः कर्ण धनंजयस्य
समुच्छितः पावककल्पतुल्यः यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे श्वेताश्वं कृष्णसारथिं । ऐंद्रमस्त्रं विकुर्वाणमुभौ चैवाग्निमारुतौ ।६ गांडीवस्य च निर्घो-
षं विस्फूर्जितमिवाशने न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ।७ यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे कुंतीपुत्रं युधिष्ठिरं । जपहोमसमायुक्तं स्वां रक्षंतं म-
हाचमूं ।८। आदित्यमिव दुर्धर्षं तपंतं शत्रुवाहिनीं । न तदा भविता त्रेता न कृतं द्वापरं न च ।९ यदा द्रक्ष्यसि संग्रामे भीमसेनं महाबलं दुःशा- ॥एम॥
सनस्य रुधिरं पीत्वा नृत्यंतमाहवे ।१०

धर्मप्राधान्येनार्थस्यानुषंगिकत्वेमथापेक्ष्यते द्वापरे तु अर्थकामौ प्राधान्ये धर्मस्तदंगत्वमेवेति मोक्षात् स्वयं त्र उक्तः ॥२३१॥
नत्रेतेति । धर्मात् भ्रष्ट उक्तः स च दुर्योधनादीनां मस्येव द्वापरश्च न भवितेषामर्थकामावपि न भविष्यतो युद्धेन मरणस्यावश्यंभावेनेत्यर्थः ।७ ।१०

पुराणप्रकुनाहंसाऽस्यः पांठांतरे पुराणप्रकानाः कुक्कुटाऽस्यः पाठांतरेवलाकाः काकाः जीवकापक्षिविशेषायेजीवंजीवेत्येव शब्दं कुर्वंतीति तेषां सघाः

निःश्वसंतिवमातंगामुखं सम्मूरणीवाजिनः प्रादुर्भूतेषु चैतेषु भयमाद्रस्यपस्थितं ॥२३॥ निमित्तेषु महाबाहो कुरूणां प्राणनाशनं ॥ अल्पे भुक्ते पुरीषं
च प्रभूतमिवदृश्यते ॥ वाजिनां वारणानां च मनुष्याणां च केशव ॥ धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु सर्वेषु मधुसूदन ॥२४॥ पराभवस्य तल्लिंगमिति प्राहुर्मनीषिणः
[illegible]घत[illegible]वाहनांहृष्टं पांडवानां प्रहृष्यते ॥२५॥ प्रादक्षिणामृगाश्चैव तत्तेषां जयलक्षणं वाचश्चाप्यशरीरिण्यस्तत्पराभवलक्षणं ॥२६॥ जनस्पा
खस्यकाः पराभवलक्षणं ॥ मयूराः पुण्यशकुनाहंससारसचातकाः जीवजीवकसंघाश्च पुराणगच्छंतिपांडवान् ॥ धार्तराष्ट्रेषु
मेघुतृष्णानास्तिनिस्वनः अनाहतापांडवानां नदंतिपटहाः किल ॥ गृध्राः कंकाबकाः श्येनायातुधानास्तथावृकाः मक्षिकाणां च संघाता
अनुगच्छंतिकौरवान् उदपाना निनदंतियथा गोवृषभास्तथा धार्तराष्ट्रस्य सैन्येषु तत्पराभवलक्षणं ॥ मांसशोणितवर्षं च वृष्टं देवेन मा
धवं तथागंधर्वनगरं भानुमंतमुपास्थितं ॥ सप्रकारं सपरिघं सवप्रं चारुतोरणं ॥ कृष्णश्च परिघस्तत्र भानुमावृत्य तिष्ठति उदयास्तु
मुभे संध्ये वेदयानो महद्भयं ॥ एकपक्षाक्षिचरणाः नर्दन्तो घोरदर्शनाः ॥ पक्षिणो वसृजन घोरं तत्पराभवलक्षणं ॥२७॥

२७ उदपाना कूपास्ते जलाशयः गंधर्वनगरं तत्प्राकारं तत्राकारे पर्यं तेवे एकपक्षाक्षिचरणाः पक्षिणो महारुण्डः भाषायां पाकोलीतिप्र
सिद्धाः घोरं वीभत्सं मलमूत्रादिकमित्यर्थः ॥२७॥

॥भा・उ・ एज्यलंभोपपादनंएाज्यप्राप्त्युपायस्त्वंलभेतन्नस्थप्रोन्त् तेनस्वीयंमन्यसेइत्यर्थः भोवतेनविस्मकमेएाहृश्यंतिपश्यंति स्वार्थेयतःकउवदि
॥२२१॥ एक्रुतिगएत्वात अत्रध्वंजे ॥४॥ अग्निमारुतेआग्नेयंमारुतंवा ॥६॥ नतरेतिक्रुतेहिसर्वक्रुतक्रुस्याएवेतिनत्रिमर्गाकश्चतादपेक्षंतेत्रेतायांनु

संजयउ・ ॥ कर्णास्यवचनंश्रुत्वाकृष्णवःपवीरहा उवाचप्रहसनवाक्यंस्मितपूर्वमिदंतदा ॥१॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अपित्वांनलभेत्कर्णराज्य
ज्यलंभोपपादनं मयादत्तांतुपृथिवींनप्रशास्यमितमिच्छसि ॥२॥ ध्रुवोजयःपांडवानामितिवाच्मिनसंशयः कश्चिन्नविद्यते येवाविजेष्यतिस
वेतदा ॥ जयध्वजोदृश्यतेपांडवस्यसमुच्छ्रितोवानरकेतुरुग्रः दिव्यामायाविहिताभौमनेनसमुच्छ्रिताइंद्रकेतुप्रकाशा ॥४॥ दिव्यानिभूता
निभयावहानिदृश्यंतिचैवात्रभयानकानि नसज्जतेशैलवनस्पतिभ्यः उर्ध्वंत्रयोजनतुल्यमात्रः ५ श्रीमानध्वजःकर्णधनंजयस्य
समुच्छ्रितःपावककल्पतुल्यः यदाद्रक्ष्यसिसंग्रामेश्वेताश्वंकृष्णसारथिं ॥ ऐंद्रमस्त्रंविकुर्वाणमुभेचैवाग्निमारुते ॥६॥ गांडीवस्यचनिर्घो
षंविस्फूर्जितमिवाशने नतदाभवितात्रेतानकृतंद्वापरंनच ॥७॥ यदाद्रक्ष्यसिसंग्रामेकुंतीपुत्रंयुधिष्ठिरं ॥ जपहोमसमायुक्तंस्वांरक्षंतंम
हाचमूं ॥८॥ आदित्यमिवदुर्धर्षंतपंतंशत्रुवाहिनीं ॥ नतदाभवितात्रेतानकृतंद्वापरंनच ॥९॥ यदाद्रक्ष्यसिसंग्रामेभीमसेनंमहाबलं दुःशा ॥एम॥
सनस्यरुधिरंपीत्वानृत्यंतमाहवे ॥१०

धर्मप्राधान्येनार्थवानुषंगिकत्वेमयापेक्ष्यतेद्वापरेतुअर्थकामौप्राधान्येधर्मवतदंगत्वमेवेतिमोक्षात्स्वंप्राउक्तः ॥२२१॥
नत्रेतेति ॥ धर्मात्भ्रष्टउक्तःसचदुर्योधनादीमस्त्येवद्वापरंचनभवितेषामर्थकामावपिनभविष्यतोयुद्धेनमरणस्यावश्यंभावेनेत्यर्थः ॥७ ॥१०

पुत्तपक्षकुलाहंसाद्यः पाठांतरे पुत्तपक्षकनाः कुक्कुटाद्यः पाठांतरे लाकाः काकाः जीवकापक्षिविशेषाः येजीवजीवेत्येवशब्दं कुर्वंतितेषांसंघाः

निःश्वसंतिवमातंगामुंचंत्यश्रूणिवाजिनः प्रादुर्भूतेषुचैतेषुभयमाहुस्यपार्थिव ॥१४॥ निमित्तेषुमहाबाहोकुरूणांप्राणनाशनं ॥ अल्पेभुक्तेपुरीषं
चप्रभूतमिवदृश्यते वाजिनांवारणानांचमनुष्याणांचकेशव ॥ धार्तराष्ट्रस्यसैन्येषुसर्वेषुमधुसूदन ॥१४॥ पराभवस्यतल्लिंगमितिप्राहुर्मनीषिणः
घ्नत्त्ववाहनांहृष्टंपांडवानांप्रहृष्यते ॥१५॥ प्रादक्षिण्यान्मृगाश्चैवततेषांजयलक्षणं वाचश्चाप्यशरीरिण्यस्तत्पराभवलक्षणं ॥१६॥ जनस्या
स्वस्यकाल्पस्तत्पराभवलक्षणं ॥ मयूराःपुष्पशकुनाहंसाःसारसचातकाः जीवजीवकसंघाश्चपुत्तपागच्छंतिपांडवान् ॥ धार्तराष्ट्रेषुसै
न्येषुतूर्याणांनास्तिनिस्वनः अनाहतापांडवानांनदंतिपटहाकिल ॥ गृध्राःकंकावकाः श्येनायातुधानास्तथावृकाः मक्षिकाणांचसंघाता
अनुगच्छंतिकौरवान् उद्यानानिनदंतियथागोवृषभास्तथा धार्तराष्ट्रस्यसैन्येषुतत्पराभवलक्षणं ॥ मांसशोणितवर्षंचवृष्टदेवेनसमा
धंव तथागंधर्वनगरंभानुमंतमुपास्थितं ॥ सप्रकारंसपरिघंसवप्रंचारुतोरणं ॥ कृष्णश्चपरिघिस्तत्रभानुमावृत्यतिष्ठति उदयास्तु
मुभेसंध्येवेद्यानोमहद्भयं ॥ एकपक्षाक्षिचरणाःनर्दंतोघोरदर्शनाः ॥ पक्षिणोवमन्जनंघोरंतत्पराभवलक्षणं ॥१८॥

२७ उद्यानाः कृपाद्योजलाशयः गंधर्वनगरंतत्प्राकारंतत्रआकाशेपर्यंतेमेवे एकपक्षाक्षिचरणाः पक्षिणोमहाएव्रआषायांपाकोलीतिप्र
सिद्धाघोरंबीभत्संमलमूत्रादिकमित्यर्थः ॥२८॥

॥भा०उ०॥ शिवाक्रोशन्तीवाभ्यन्तेऽशिवं क्रोशति २५ सहपादं सहस्रसततमं ३० तव पृथिवीति संबंधः त्वच्छरीरमित्यर्थः परिक्षिप्ता परिवेष्टिता ३१ वसुधरं यस
॥२२८॥

शिवा चवाभ्यते घोरं तत्पराभवलक्षणं २५ ब्राह्मणान् प्रथमं द्वेष्टि गुरूंश्च मधुसूदन भक्तान् भक्तिमतश्चापि तत्पराभवलक्षणं क्रूरग्रीवा
श्च शकुना नीलपादा भयंकराः संध्याम् अभिमुखो यांति तत्पराभवलक्षणं पूर्वा दिग्लोहिताकारा शस्त्रवर्षा च दाक्षिणा आमपात्रप्रती
काशा पाश्चिमा मधुसूदन २५ सर्वा दिशश्च दिशः सर्वा धार्तराष्ट्रस्य माधव महद्भयं वेदयंति तासिन्नुत्पातदर्शने २६ सहस्रपादं प्रासादं
स्वप्नांते तु युधिष्ठिरः आधिरोहन् मया दृष्टः सह भ्रातृभिरच्युत २७ श्वेतोष्णीषाश्च दृश्यंते सर्वे ते शुक्लवाससः आसनानि च शुभ्राणि
सर्वेषामुपलक्षते २८ त्वं चापि च मया दृष्टः स्वप्नांते रुधिराविलः आंत्रेण पृथिवीं दृष्ट्वा परिक्षिप्ता जनार्दन ३० अस्थिसंचयमारूढ
श्चामितौजा युधिष्ठिरः सुवर्णपात्र्यां संहृष्टो भुक्तवान् घृतपायसं ३१ युधिष्ठिरो मया दृष्टो ग्रसमानो वसुंधरां ३२ उच्चं पर्वतमारूढो भी ॥एम॥
मकर्मा वृकोदरः गदापाणिर्नरव्याघ्रो ग्रसन्निव महीमिमां ३५ क्षपयिष्यति नः सर्वान् सुव्यक्तं सुमहारणे विदितं मे हृषीकेश यतो ध ॥२२८॥
र्मस्ततो जयः ३६ पांडुरं गजमारूढो गांडीवी स धनंजयः त्वया सार्द्धं हृषीकेश श्रिया परमया ज्वलन् यूयं सर्वान् हनिष्यध्वं तत्र मे नास्ति सं
शयः पार्थिवान् समरे कृष्ण दुर्योधनपुरोगमान् ३८ नकुलः सहदेवश्च सात्यकिश्च महारथः ॥
मानोमरुक्षणां कुर्वन् ॥ ३५

रथरूत्तोरथभंजको ॥ २३ ॥ सोम्यश्चंद्रिकाभिरामः ॥ १५ ॥ संग्रामः संग्रामसाधनकालापः युग्मैतां एकीभूयावतिष्टतां संग्रामां रंभसत्तरिनां तए
प्रभिन्नयिवमातंगंप्रभिद्विरदघातिनं ॥ ननदाभविनात्रेतानकृतंह्यपरंनच ॥ २२ ॥ भूयाः कर्णादृतोगत्वामाद्रीपुत्रौमरहाथो ॥ वाहिनीधार्त्तराष्ट्राणांक्षो
भयंतौगजाविव ॥ वेगाटेश्शत्रुसंघातेपरवीरस्थानुगौ ॥ ननदाभवित्तात्रेतानकृतंह्यपरंनच ॥ २३ ॥ यदादृक्ष्यसिसंग्रामेद्रोणंशांतनवंकृपं सुयोध
नंचराजानंसैंधवंचजयद्रथं ॥ २४ ॥ युद्धापायततपूर्णेवारित्ताःसव्यसाचिना ॥ ननदाभवितात्रेतानकृतंह्यपं दुर्योधनंचराजानंसैंधवंचजयद्रथं
रु० युद्धापायेरंनच ॥ १४ ॥ भूयाः केशिदृतोगत्वाद्रोणंशांतनवंकृतं सोमोयवर्ततेमाससप्रापयन्तोधनः सर्वौषधिवनस्पतिफलवान्फलम
क्षिकः निःकंपोरसवत्तोयोनासुस्नाशिरोसुखः सप्तमाचापिदिवसादमावास्याभविष्यति ॥ संग्रामंयोजयेत्तस्यां तां ह्याहुश्शक्रदैवतां ॥ त
थाराजोवदेःसर्वान्येयुद्धायाभ्युपागतः ॥ यद्वोमनीषितंतद्वैतथासंपादयामिवः राजानोराजपुत्राश्चदुर्योधनवशानुगाः ॥ प्राप्यशस्त्रे
णनिधनंप्राप्स्यंतिगतिमुत्तमां ॥ २० ॥ इत्युद्योगेकर्णोपयाने ॥ संजयउ० ॥ केशवस्यवचस्तद्धुकर्णः श्रुत्वाहितंशुभं ॥ अब्रवीदभिसंपू
ज्यकृष्णंमधुनिषूदनं ॥ जानन्किंमांमहाबाहो संमोहयितुमिच्छसि योयंपृथिव्याःकार्त्स्न्येनविनाशसमुपास्थितः ॥ निमित्तंतत्रशकुनिरहंदुः
शासनस्तथा ॥ दुर्योधनश्चनृपतिर्धृतराष्ट्रसुतोभवत् ॥ ३ ॥
वैतिवक्ष्यते ॥ १५ ॥ अध्यायः ॥ सुभंराज्यादिलाभं आश्विप्रवेशितः प्रलोभितइत्यर्थः ॥ ३

॥भा॰उ॰ प्राजापत्यं रोहिणीनक्षत्रं प्रजानां पतिः दुर्योधनस्तदीयं नामनक्षत्रं उत्तराभाद्रपदाख्यमिति वा तेन ८ पत्युः पीडया प्राणिनामपि पीडेति सुतराय
॥२४६॥ द्राष्टव्यो कूर्मोदरस्थात् रोहिणीं शनैश्चरः पीडयति तेन मध्यदेशे महान् क्षयो रणे होनाशश्चेति भावः ८ कृत्वेति ज्येष्ठां प्राप्य यद्भौमो वक्री भवे
त्तर्हि ज्येष्ठस्य राज्ञो ये मित्रभूतास्ते सर्वे नश्येयुरिति भावः । मैत्रं मित्रसमूहं संग्रामयत्नाश्रयन्नैवं स्वतं संगसंगानानामित्याद्वेसं पूर्वस्यागमे

असंशयमिदं कृष्ण महद्युद्धमुपस्थितं पांडवानां कुरूणां च घोरं रुधिरकर्दमं ॥४॥ राजानो राजपुत्राश्च दुर्योधनवशानुगाः रणे शस्त्रा-
ग्निना दग्धा यास्यंति यमसादनं ॥५॥ स्वप्ना हि बहवो घोरा दृश्यंते मधुसूदन निमित्तानि च घोराणि तथोत्पाताः सुदारुणाः ॥६॥ पराजयं धार्तरा-
ष्ट्रे विजयं च युधिष्ठिरे । पांशंतद्वावार्ष्णेय विविधा लोमहर्षणाः ॥७॥ प्राजापत्यं हि नक्षत्रं ग्रहस्तीक्ष्णो महाद्युतिः शनैश्चरः पीडयति पीडय-
न्प्राणिनोऽधिकं ॥८॥ कृत्वा चांगारको वक्रं ज्येष्ठायां गदपूर्वज । अनुराधां प्रार्थयते मैत्रं शमयन्निव ॥९॥ नूनं महद्भयं कृष्ण प्रजानां समु-
पस्थितं । विशेषेण हि वार्ष्णेय योधानामपलायिनां सोमस्य लक्ष्म व्यावृत्तं राहुरर्कमुपेष्यति दिवोल्काः प्रपतंत्येताः सनिर्घाताः सकंप- ॥राम॥
नाः ॥११॥ ॥२४६॥

वि

इरणार्थं लदर्शनात् ॥९॥ चित्राग्रहो महापातात्येत्यः ज्योतिःशास्त्रसंप्रसिद्धः तेन नराकारस्येव धान्यजातीनां क्षयो भवतीति भावः १० । लक्ष्म व्यावृत्तं
क्षीणं स्यादमावास्यायान्तत्सन्निध्यात् क्षीणत्वं द्रोपि स एकस्मिन्नमावास्यामर्के उभयोः शत्रुः सदा वक्री राहुरर्कं उपैति चेत्संकते र्योगः
सोमवंशानां सूर्यवंशानां च राज्ञां क्षयकर इत्यर्थः ॥११॥

मुक्तानिमौक्तिकमयत्वात्केयूराणिमुक्तानिमौक्तिकैःखचितानिमौक्तिकंठपूरकाख्यानिशिरसिदाममालेवनमानानिकंठावबद्धानियेयेवांतेअ

शुक्लकेयूरकंठत्राःशुक्लमाल्यांबरावृताः॥ अधिरुह्यगजस्कंधंग्राह्यवाहनमुत्तमं॥ अतएवमयादृष्टाःपांडुरक्षत्रवाससः॥ श्वेतोष्णीषाश्चदृश्यं

तेत्रयएतेजनार्दन॥ धार्तराष्ट्रस्यसैन्येषुतानन्विजानीहिमाधव॥ अश्वत्थामाचपश्चैवकृतवर्माचसात्वतः॥ रक्तोष्णीषाश्चदृश्यंतेसर्वेमाधवपा

र्थिवाः॥ उष्ट्रप्रयुक्तमारूढौभीष्मद्रोणौजनार्दन॥ मयासार्द्धंमहाबाहोधार्तराष्ट्रेणचाविभो॥ ४३॥ अगस्त्यशास्तांविदिशंप्रयातौजनार्दन॥ अचिरे

णैवकालेनप्राप्स्यामोयमसादनं॥ ४४॥ अहंचान्येचराजानोयच्चैतत्क्षत्रमंडलं गांडीवाग्निंप्रवेक्ष्यामइतिमेनास्तिसंशयः॥ ४५॥ श्रीभगवानु

वाच उपस्थितविनाशेयंनूनमद्यवसुंधरा॥ तथाहिमेवचःकर्णनोपैतिहृदयंतव॥ ४६॥ सर्वेषांतातभूतानांविनाशः॥ प्रत्युपस्थितः॥ अनयोनयसंका

शोहृदयान्नापसर्पति ४७ कर्णउवाच॥ अपित्वांकृष्णपश्येयंजीवन्नस्मान्महाहवात् समुत्तीर्णोमहाबाहोवीरक्षत्रविनाशनात्॥ अथवास

गमःकृष्णस्वर्गेनोभविताध्रुवं॥ तत्रेदानींसमेष्यामःपुनःसार्द्धंत्वयानघ॥ इत्युक्त्वामाधवंकर्णः॥ परिष्वज्यचपीडितं॥ विसर्जितःकेशवेनरथो

पस्थाद्दवातरत॥ ५०॥ संजयउ॥ ततःस्वरथमास्थायजांबूनदपरिष्कृतं॥ सहास्माभिर्निवर्ततेराधेयोदीनमानसः॥ ५१॥ ॥

हिकर्णपूर्वकंहिता॥ ४९॥ तदहंसंकंनैषुममवचोपैति॥ ४५॥ पीडितंयथातथागाढंपरिष्वज्यचमेसर्ष॥ ४८॥ ५२॥ राम॥ ॥

॥भा०उ० अध्यायः असिद्धान्नर्थे विफलं १ को शान्त इति अनार्य्येषेषी ॥ २ विधर्मे धर्महीने अधर्मे योग्ये हि यस्मात् येषामधर्मेण कृतं तमपि कार्यं विकार्यं वि
॥२४०॥ कार्यजनकं । वैरं इदं पूर्वं तु दृष्टो विषयो वैरराज्यं प्राप्स्यामीति न्यायश्च यथाकारणं रूपं घार्धिष्ठं धर्मसम्भवमेव भवति येषामधर्मकृतमेव वैरं धर्मेच इ॥

ततः श्रीघ्रतरं प्रायात्केशवः सहसात्यकिः ॥ वडरूथाय्यन वाणीयाहि याहीति सात्यकिः ॥ इत्युद्योगपर्वणि कैर्णोपधान समाप्तं । वेकं १ ॥ अ
सिद्धत्तु नयेकृष्णे कुन्त्याः पाण्डवान् गते । अभिगम्य धृतराष्ट्रं द्रोणो नैशंगे चन्निवाब्रवीत् जानामि ते जीवपुत्रे भावं नित्यमविग्रहे क्रोधमूतोमे
न गृह्णीते वचनं स सुयोधनः उपपन्नो ह्यसौ राजा चेदिपाञ्चालकेकयैः । भीमार्जुनाभ्यां कृष्णेन युधामन्युयमैरपि ॥ ३ ॥ उपपन्नमेनि विस्येवे धर्म
मेव युधिष्ठिरः कांक्षते योनितिसोहर्हेद्वलवान् इवेलो यथा राजा तु धृतराष्ट्रोयं वयोवृद्धो न शाम्यति । स च पुत्रमदोन्मत्तो विधर्मे पथि वर्तते
ते जयद्रथस्य कर्णस्य तथा दुःशासनस्य च । सोचलश्चेह हवेद्वा मिथो भेदः प्रदृश्यते अधर्मेण हि धर्मिष्ठो कृतं वैकार्यगौ हर्षं । येषां त
षामयं धर्मः सानुबंधो भविष्यति ७ क्रियमाणो बलाद्धर्मैर्ऋषिभिः कोनसंज्वरेत ॥ अस्मात्केशवे याते समुद्यो स्यंतिपांडवः ततः कुरूणा
मनयो भविष्यति सुदारुणः । चिंतयन्न लभे निद्रामहं शोचाम्यहर्निशं ९ श्रुत्वा क्षत्तीतु तद्वाक्यमर्थकामेन भाषितं । सा निःश्वस्य ततो दुःख
तो मनसा विमर्षमत् धिगस्त्वयं यत्कृतं वै सर्वैर्ज्ञो निवधः कृतः प्रवर्तावीं हे यां विषमा हर्षसंप्रदः ॥ ११ ॥ पांडवाश्चेदिपांचालायादवाश्च समा ॥टी०म॥ ॥२४०॥
गताः भारतेर्यदियोत्स्यंति किंनु दुःखमतः परं ॥ १२ ॥
तीमर्थितेषां अयं कृतोधर्मसानंवंधः सफलं विनाशस्तेषां भविष्यत्येतमर्थः कृत निश्चित सातह

पश्येपश्यामि । आत्मनेपरस्मांपि ॥ २४ ॥ तंलब्धामंत्रंप्राप्यआचरंतेनमंत्रेणदेवताहूतात्मकार्यैकृतवती । आसादयंलब्धवती । २६ । पुत्रवतीरक्षिताद

पश्येदोषध्रुवंयुद्धेनथायुद्धेपराभवं ॥ अधनस्यमृतंश्रेयोनतुज्ञातिक्षयोजयः पितामहःशांतनवआचार्यश्चयुधांपतिः कर्णश्चधृतराष्ट्रश्च
वर्द्धंमंतोभयंमम । नाचार्यःकामवान्शिष्यद्रोणोयुद्धेन्नानुचिंत । पांडवेषुकथंहार्देकुर्यान्नचपितामहः ॥ १५ ॥ अयंतेकोचुपायाद्द्रष्टिधीत
एषभूयस्तदुर्मतेस्नोहमनुवर्त्तिसततंपापोदुर्वृत्तीचपांडवान । महात्मनश्चैर्यवीर्यधीवलवांश्चविशेषतः । कर्णःसदापांडवानांत्रासोहदतिसांप्रतं
श्राम्यंसेलघकलोस्यमनोहंपांडवान्प्रति । प्रसादाप्तिनुमासाघरश्रीमतितथानत्वं । तोषितोभगवान्पत्रंदुर्वासामेवरंददे ॥ आह्वानंदेवसं
युक्तंवश्यंत्याःपितृवेश्मनि । साहसंततःपुरेपत्न्यःकुंतिभोजपुरस्कृतः चिंतयंतीवहुविधंहृदयेनविहूयता वलाचलक्ष्मंत्राणांत्रा
णस्यचवैवलंस्त्रीभावाचविंतयंतीपुनःपुनः ॥ २७ । धात्र्याविश्रब्धयायागुप्ताप्तवीजनहूतातदा । तोयंपरिहरंतीवपितुश्चारित्ररक्षिणी
कथंतुसुद्धंवृत्तंस्यान्नापराधवतीकथं भवेयमितिनिर्सचिंत्यब्राह्मणंतंनमस्यच । कौतूहलंतनलआवालिप्रपादवंस्तद क
मासतीदेवमर्कमासादयमहूततः योलोकानीनगर्भीमेपुत्रवत्सरिरक्षितः कस्मान्नकर्योहृष्यनयथाशास्त्रहितंतथा ॥ २५ ॥ द
तिकुंतीविनिश्चित्यमनसासत्तमुत्तमं कार्यार्थमनुसंचित्यमययोभाग्गीरथ्यांमति । २६

त्यत्रकामेचपरिवाक्षितरलिपंठेखेछयात्मक्कर

सत्कृहस्थः । २५ । कार्यार्थमवश्यकर्तव्यंप्रयोजनं ॥ २६ ॥ श्रीएमयनमः ॥

॥भा॰उ॰ अध्यायः असिद्धानननंये विफल १ को शृत इति अनादरे षष्ठी २ विधर्मे धर्महीने अधर्मे यो हि यस्मात्तयेषामधर्मेण कृतमपि कार्यं विकार्यं वि
॥२४०॥ कारजनकं वैरं ईदृशं चतुर्दश वर्षे वराज्य प्राप्स्यासीति न्याय अयथाकारणं नृपं घार्षिकं धर्मसुक्त मेव भवति येषामधर्मकृतमेव वैरं धर्मेच ३

ततः श्रीधृतरंप्रायात्केशवः सहसात्यकिः वद्रुरुत्वात्यन्त वाणीयाहियाहीति सम्पर्कि: इत्युद्योगपर्वणि कर्णोपयान समाप्तं वे १ अ
सिद्धलुनयेकृष्णे कुरुभ्यः पांडवान्गते अभिगम्य पप्रच्छार्था क्षत्ता पृथां शनैः शोचन्निवाब्रवीत् जानासि मे जीवपुत्रे भावं नित्यमविग्रहे क्रोशतो मे
न गृह्णीतेवचनं सुयोधनः उपपन्नो ह्यसौ राजा चेदिपांचालकेकयैः भीमार्जुनाभ्यां कृष्णेन युधामन्युयमैरपि ३ उपप्लव्ये निविष्टोऽयं धर्म
मेव युधिष्ठिरः कांक्षते योति सौहार्दाद्बलवान्दुर्बलो यथा राजा तु धृतराष्ट्रोऽयं वयोवृद्धो न शाम्यति ४ मत्तः पुत्रमदेनैव विधर्मे पथि वर्तते
ते जयद्रथस्य कर्णस्य तथा दुःशासनस्य च ५ सौबलस्य हद्दैव भ्रामिथो भेदः प्रवर्त्स्यते अधर्मेण हि धर्मिष्ठा कृतं वैकार्यमीदृशं ६ येषां न
षामयं धर्मः सानुबंधो भविष्यति ७ क्रियमाणे बलाद्धर्मे कुरुभिः को न संज्वरेत् ८ असम्मान्य केशवे याते समुपैष्यंति पांडवाः ततः कुरूणा ॥उ॰म॥
मनयो भविष्यति सुदारुणः चिंतयन्न लभे निद्रामहःसु च निशासु च ९ श्रुत्वा कुंती तु तद्वाक्यमर्थकामेन भाषितं सा निःश्वसंती दुःखा ॥२४०॥
र्ता मनसा विममर्श ह धिगस्त्वर्थं यत्कृते वै सर्वेषां निवधः कृतः प्रवर्तते वैरं हि तेषां विषमा ह्यर्थसंपदः ११ पांडवाश्चेदिपांचाला यादवाश्च समा
गताः भारतैर्यदि योत्स्यंति किं नु दुःखमतः परं १२

तीमर्थयते येषां अयं कृतो धर्मसमानं बंधः सफलं विनाशस्तेषां भविष्यत्ययमर्थः कृत निश्चितं तात ह

पश्येपश्यामि। आत्मनेपरस्मैवै २४ तंलब्धामंत्रंप्राप्य आचरंतेनमंत्रेणदेवताह्वानंएमंकार्येहतवती। आसादयंलब्धवती। २४ पुत्रवतीरक्षिताद

पश्यदोषंध्रुवंयुद्धेनथायुद्धेपराभवं। अधनस्यमृतंश्रेयोननुज्ञानिक्षयोजयः पितामहः शांतनच आचार्योऽश्वत्थामापति कर्णश्चधृतराष्ट्रश्च
वर्द्धयंतोभयंमम। नाचार्यःकामवान्शिष्यद्रोणोयुद्धेजनानुचितं। पांडवेषुकथंहार्दंकुर्यान्नचपितामहः २५ अयंतेकोदृष्याद्दृष्टिधीत
एवश्रसदुर्मतेःसोहमनुवर्तिसततंपापोदुष्टीचपांडवान्। महात्मनधीर्वीर्यधीवलवांश्चविशेषतः। कर्णःसदापांडवानांनेहदतिसांप्रतं
आभ्यंसेलघकर्णस्यमनोहंपांडवान्प्रति। प्रसादयितुमासाधरश्रीमंतितथात्तथं। तोषितोभगवान्यत्रदुर्वासामेवरंददौ। आह्वानंदेवसं
युक्तंवशंत्वयापितृवेश्मनि। साहसंततःपुरेपत्रंकुंतिभोजपुरस्कृतः चिंतयंतीवहुविधंहृदयेनविहृयता वलाचलब्धमंत्राणांग्रा
णस्यचवेवलंसीभावाचचिंतयंतीपुनःपुनः २४ धात्र्याविश्रब्धयायागुप्तायावीजनहृतातदा। दोषंपरिहरंतीचपितुश्चारित्ररक्षिणी
कथंतुसुकृतंतेस्यान्नापराधवतीकथं भवेयमितिसंचिंत्यब्राह्मणंतंनमस्यच। कौतूहलंततलब्धावालिप्रपादवंस्ततः क
न्यासतीदेवमर्कमासादयमहंततः योसौकामीनगर्भीमेपुत्रवत्समरिरक्षितः कस्मान्नकर्योऽद्यवनयथामातृहितंतथा। २५ इ
तिकुंतीविनिश्चित्यमनसासतमुत्तमं कार्यार्थमनुसंचिंत्यययोभागीरथींप्रति। २६

त्यत्रकामेचपरिवाक्षितर्लिपांठेस्वेछयात्मकेर

सक्तद्दृसथैः २५ कार्यार्थमवश्यपकर्तव्यंप्रयोजनं २६ श्रीरामयनमः॥

॥आ०उ०॥ ॥२४२॥ उत्तरवासससिउत्तरीयवस्त्रछायायां॥ ४॥ आपृष्ठतापादपराह्णपर्यंतमित्यर्थः उत्स्मयन्नूर्ध्वहस्तविस्मय ऊर्ध्वधाय॥ एकंपुत्रमेवर्त्तेर्द्दनप

आत्मजस्यजस्यस्वघृणिनोधर्मसंशितेनः गंगातीरेपृथापश्यदुद्देशाध्ययनानिःस्वनं॥ प्राङ्मुखस्योर्ध्ववाहोस्तुपृष्ठेसापर्यतिष्ठत॥ जप्यावसानंक
र्णार्थीप्रतीक्षंतीतपस्विनी॥ अतिष्ठत्सूर्यतापार्ताकर्णस्योत्तरवाससि॥ कौरव्यपत्नीवार्ष्णेयीपद्ममालेवशुष्यति॥ ५॥ आपृष्ठतापाज्जप्य
सपरिहृत्यपृष्ठतः दृष्ट्वाकुंतीमुपातिष्ठदभिघकृतांजलिः यथान्यायंमहातेजामानीधर्मभृतांवरः इत्युद्योगपर्वणिकुंतीपुत्रसमागमे० ॥ क
र्णउ०॥ राधेयोहमाधिरथिःकर्णस्त्वामभिवादये॥ प्राप्ताकिमर्थंभवतीब्रूहिकिंकरवाणिते॥ १॥ कुंत्युवाच॥ कौंतेयस्त्वंनराधेयोनेतवाधिर
थिः॥ पितानासिसूतकुलेजातःकर्णतद्विद्धिमेवचः॥ कानीनस्त्वंमयाजातःपूर्वजःकुक्षिणाधृतः कुंतिराजस्यभवनेजातास्त्वमसिपुत्रक
प्रकाशकर्मातपनोयोयंदेवोविरोचनः॥ अजीजनत्वामय्येषःकर्णशस्त्रभृतांवरं ४ कुंडलीबद्धकवचोदेवगर्भःश्रियावृतः॥ जातस्त्वमसि
दुर्द्धर्षमयपुत्रपितुर्गृहे॥ सत्वंभ्रातृनसंबुध्यमोहाद्यदुपसेवसे धार्त्तराष्ट्रान्नतद्युक्तंत्वयिपुत्रविशेषतः॥ ३॥ एतत्धर्मफलंपुत्रनराणांधर्म
निश्चये॥ पितरौपत्रतुष्यंतिमाताचाप्येकदर्शिनी॥ भ्रातृभिर्निर्जितांपूर्वंभीमार्जुनयमादिभिः॥ आछिद्यधार्त्तराष्ट्रेभ्योभुंक्ष्वयौधिष्ठिरीं ॥ए०म०॥ ॥२४३॥
श्रियं॥ अद्यपश्यंतुलोकाःकर्णार्जुनसमागमं॥ सौहार्द्दसेवसंलक्ष्यसंनमंतामसाधवः॥ ५॥ कर्णार्जुनौवैभवेतांयथारामजनार्द्दनौ॥ अद्य
धंनतुलोकस्यघवर्यौःसहितात्मनोः १०॥

स्पतीएकदर्शिनी ७ संनमंतांप्रह्वाभवंतु॥ ५॥ भवेतांचद्वैतौसहितात्मनो॥ मिलितचेतसो॥ १०॥

नश्रद्दधेकृते यत्नेननमन्योधर्मद्वारंधर्मापगमद्रूपंतवनियोगकरणंत्वरण्यपार्थोनुष्ठानं ।४। सुमहत्स्वयंसुमहानत्रत्वयोजातिभ्रंशः ख्यो
मस्मात्तअपकीर्णस्यपक्षः यत्प्रोमाहात्म्यख्यातिःकीर्तिस्तस्याकीर्तनं ।५। त्वत्कृतेलसुखार्थं कानीनोगर्भःप्रकटोमाभूदितितद्देलोरहंक्ष
कर्णोधोभिष्यसेनूनंपंचभिभ्रातृभिःसह देवैःपरिवृतोव्रस्यावेधामिवमहाध्वरे उपपन्नोगुणैःसर्वैःज्येष्ठःश्रेष्ठेषुबंधुषुसत्तपुत्रेतिमाहः
पार्थस्त्वमासिवीर्यवान ।१४। रह्स्यद्योगेकुंतीकर्णसमागमे ।वैशंपायनउ। ततस्सूर्यादुच्चरितांकर्णःशुश्राव भारती दुरत्ययांप्रणयिनीपि
तृवद्भास्करेरितां ।१। सत्यं च सत्यमाहस्थपावाक्यंकर्णोमातृचःकुरु श्रेयस्तेस्यान्नरव्याघ्रसर्वमाचरतस्तथा ।२।वैशंपायनउ। एवमुक्तस्तु
मात्राचस्वयंपित्राचभारत चचालनवकर्णस्यमतिस्सत्यधृतेस्तदा ।३। कर्णउ॰ नचैतच्छ्रद्दधेवाक्यंक्षत्रियोभापितंत्वया धर्मद्वारंममै
तस्यान्नियोगनिकरणंतव ।४। अकरोन्मतितत्पापंभवतीसुमहत्तदा अवकीर्णोस्मिचेतेनतच्चतोकीर्तिनाशनं अहंचक्षत्रियोजातोनाप्तक्ष
त्रियसंस्कृति नत्वत्कृतेतुपापीयःशत्रुःकमोन्यमाहितं नचैवमहितंपूर्वंमात्रचचेष्टितंत्वया मामांसंचोदयस्याद्याकेवलात्महिते
षिणी क्रियाकालेह्यनुक्रोशमकृत्वात्वमिमंमम हीनसंस्कारसमयंसधर्मांसमचूचुदः कृष्णेनसहितान्कोवैनकंपेतधनंजयात् को
नुभीतंनमांविघात्पार्थानांसमितिंगतं ।६।
नसत्क्रियात्वेनप्राप्तेस्त्रीहंसस्यकः शत्रुकिंसमाहितंपार्थीयदृतिपापंतेकेयोन्यकोपीसर्थः क्रियाकालेक्षत्रियोचितंसंस्कारकालेअ

॥भा॰उ॰॥ उत्तरवाससि उत्तरीयवस्त्रच्छायायां ॥ ४ ॥ आपृष्ठतापात्पराङ्मुखपर्यन्तमित्यर्थः उपस्थापनमुद्धृत्य विस्मय ॐ अध्याय ॥ एकं पुत्रमेवत्तेऽनप
॥२४२॥

आत्मजस्य ततस्तस्य घृणिनो धर्मसंहितैः ॥ गंगातीरे पृथापश्यदुपाध्ययननिःस्वनं ॥ प्राङ्मुखस्योर्ध्वबाहोस्तु पृष्ठे सा पर्यतिष्ठत ॥ जप्यावसानं का
र्यार्थी प्रतीक्षन्ती तपस्विनी ॥ अतिष्ठत्सूर्यतापार्ता कर्णस्योत्तरवाससि ॥ कौरव्यपत्नी वार्ष्णेयी पद्ममालेव शुष्यती ॥ ४ ॥ आपृष्ठतापाज्जप्त्वा
स परिवृत्य यतव्रतः ॥ दृष्ट्वा कुंतीमुपातिष्ठदभिवाद्य कृतांजलिः यथान्यायं महातेजा मानी धर्मभृतां वरः इत्युद्योगपर्वणि कुंतीपुत्रसमागमे ॥ क
र्णउ॰ ॥ राधेयोऽहमाधिरथिः कर्णस्त्वामभिवादये ॥ प्राप्ता किमर्थं भवती ब्रूहि किं करवाणि ते ॥ १ ॥ कुंत्युवाच ॥ कौन्तेयस्त्वं न राधेयो नैतवाधिर
थिः ॥ पिता नासि सूतकुले जातः कर्ण तद्विद्धि मे वचः ॥ कानीनस्त्वं मया जातः पूर्वजः कुक्षिणा धृतः कुंतिराजस्य भवने जातस्त्वमसि पुत्रक
प्रकाशकर्मा तपनो योऽयं देवो विरोचनः ॥ अजीजनत्त्वां मय्येष कर्ण शस्त्रभृतां वरं ॥ ७ ॥ कुंडली बद्धकवचो देवगर्भः श्रियावृतः ॥ जातस्त्वमसि
दुर्द्धर्ष मया पुत्र पितुर्गृहे ॥ स त्वं भ्रातृनसंबुध्य मोहाद्यदुपसेवसे धार्तराष्ट्रान्न तद्युक्तं त्वयि पुत्र विशेषतः ॥ ८ ॥ एतत्कर्मफलं पुत्र नराणां धर्म
निश्चये ॥ पितरोऽपत्यतुष्यंति माता चाप्येकदर्शिनी ॥ भ्रातृभिर्निर्जितां पूर्वं भीमार्जुनयमादिभिः ॥ आच्छिद्य धार्तराष्ट्रेभ्यो भुंक्ष्व यौधिष्ठिरीं ॥राम॥
श्रियं ॥ अद्य पश्यंतु लोकाः कर्णार्जुनसमागमं ॥ सौहार्दमेव संलक्ष्य संनमंतामसाधवः ॥ ९ ॥ कर्णार्जुनौ वै भवतां यथा रामजनार्दनौ ॥ असा ॥२४२॥
ध्यं न तु लोकस्य युवयोः सहितात्मनोः ॥ १० ॥

पश्यती एकदर्शिनी ७ संनमंतां प्रह्वा भवंतु ॥ ९ ॥ भवेतां च ह्वैतां सहितात्मनोः मिलितचेतसो ॥ १० ॥

नश्रद्दधे कतेयत्वेनन मभ्योधर्मद्वारं धर्मोपगमद्रूपंतव नियोगकरणं त्वरापार्थेनुष्टानं ।४। सुमहात्मपंसुमहानश्रत्पयोजातिमृंपपाख्यो
मस्मात अपाकीर्णस्यकः यशोमाहात्म्यख्यातिः कीर्तिस्तस्याकीर्तनं ।५। त्वत्कृतेलसुखार्थं कानीनोगर्भःप्रकटोमाभूदितिहेतोरहंक्ष

कर्णोयोभिषेपसेनूनंपंचभिभ्रातृभिःसह ।देवैःपरिवृतोब्रह्मावेघामिवमहाध्वरे उपपन्नोगुणैःसर्वैःश्रेष्ठःश्रेष्ठेषुबंधुषुसत्तपुत्रोतिमाहः
पार्थस्त्वमासिवीर्यवान ।१८। इत्युद्योगेकुंतीकर्णसमागमे ।वैशंपायनउ। ततःसूर्यात्दुश्चरितांकर्णःशुश्राववभारती दुरत्ययांप्रणयिनीपि
तृवद्भास्करेरितां ।१। सत्यंउ ।सत्यमाहप्पथावाक्यंकर्णमातृवचःकुरु ।श्रेयस्तेस्यान्नरव्याघ्रसर्वमाचरतस्तथा ।२।वैशंपायनउ। एवमुक्तस्तु
मात्राचस्वयंपित्राचभारत चचालनवकर्णस्यमतिःसत्यधृतेस्तदा ।३। कर्णउ। नचैतच्छ्रद्दधेवाक्यंक्षत्रियेभाषितंत्वया ।धर्मद्वारंममै
तत्स्यान्नियोगनिकरंतव ।४। अकरोन्मतितत्पापंभवतीसुमहत्तदा ।अवकीर्णोस्मिवैतेनतच्चतेकीर्तिनाशनं अहंचक्षत्रियोजातोनाप्तक्ष
त्रियसंस्कृतिः ।नत्वत्कृतेतुपापीयःशत्रुःकमोत्रमाहितं नैवेचमहितंपूर्वमात्रवचेष्टितंत्वया ।मामांसंचोदयस्वाद्याकेवलात्माहिते
षिणी ।क्रियाकालेशत्रुःकोपमकृत्वात्वमिमंमम ।हीनंसंस्कारसमयमद्यमांसमचूचुदः ।कृष्णेनसहितान्कोवैनकंपेतधनंजयात् ।को
नुभीतंनमांनिघात्पार्थानांममितिंगतः ।।६।।

असत्क्रियात्वेनप्राप्तेसतिहेस्वस्य कः शत्रुः किं समाहितं पापीयइतिपापंतेकोवाअन्योपीत्यर्थः क्रियाकालेक्षत्रियोचितसंस्कारकालेअ

॥भा० उ० ॥ उपनद्धवध्वा ॥ २२ ॥ प्रतिसमासितुं जेतुं ॥ २३ ॥ विवेष्टव्यं भुक्तपूर्वमस्त्रानारोऽन्नएपंकर्तव्यं ॥ २४ ॥ वध्यामवधार्हान् विषयान हंतुं शक्यानपीत्यर्थः ॥ ॥
॥२४२॥

सध्नातावि दितः पूर्वंयु ह्वकालेप्रकाशितः पांडवान् युधिष्ठिरं कोमिकिंवास्त्रं वंदिष्यति ॥ सर्वकामैः संविभक्तः पूजितश्चसदाभवं अहं वै धार्तराष्ट्राणां कु
पीतरफलं कृष्ण ॥ २१ ॥ उपनद्य परैर्वैरं ये मां नित्यमुपासते ॥ न स कुर्वे नितिचसंसदस्त्वमर्चावासर्वं यथा ममप्राणेनपर्येश्च त्र्यूनजेतारः प्रतिसमासितुं मन्यसे द्य
कथंतेषामहमभिधास्येऽरथं ॥ मयाह्लेवेनसंस्थामंतितीर्षोतिदुरत्यये ॥ अपारयारकामायेत्यजेयंतानहंकथं ॥ अयंसकालः संप्राप्तो धार्तराष्ट्रोपजी
विनां ॥ २४ ॥ निर्वेष्टव्यमम्यानावनप्राणानपरिरक्षि ॥ २५ ॥ कृतार्थं हि मृत्तापे वे कृतकाल उपस्थिते ॥ अद्य न वेश्यप्फलं पायाविकुर्वत्यनवास्थितः
राजकिल्विषिणां तेषां भर्ते पिंडापहारिणां नेवायनपरोलोको विघते पापकर्मणां ॥ धृतराष्ट्रस्यपुत्राणामर्थे योत्स्यामितेसतैः वलंचशक्तिं
चास्थायनवेतरन्तंवरे ॥ २६ ॥ आनृशंस्यमथोवृत्तंरक्षन्सपुरुषोचित्तं अप्यर्थकरमप्यत्रनकरोमिस्पेषतेवचः ॥ युधिष्ठिरं च भीमं च यमौ चैवार्जु ॥राम॥
नाहते ॥ अर्जुनेनतुयुद्धंस्यन्ममयोधिष्ठिरेवले ॥ अर्जुनं हि निहत्याजौ संप्राप्तंस्यात्फलं मया ॥ यशसाचानुमुच्येयं निहतः सव्यसाचिना ॥ नते ॥२४२॥
जातुविनश्यन्तिपुत्राः पंचयशस्विनी ॥ निरर्जुनाःसकर्णावासार्जुनाहतेमयि ॥ २२ ॥ वैशं० ॥ इतिकर्णवचः श्रुत्वाकुंतीपुत्राननुवेपती उवाच
दुःखान्ना श्रिष्यकर्णं धैर्यादकंपितं ॥ एवं वै भाव्यमेतेनक्षयंयास्यंतिकौरवाः ॥ यथात्वंभाषसेकर्णदैवंतुवलवत्तरं ॥ २४ ॥

साचसकृतोधर्मोधर्मोनत्यजतोधर्मोधर्मैकसंश्रयोप्रार्थितावपिपित्राघेकर्णंदुर्योधनाविवेतिहृन्‌साख्यापिकातातसंर्ये।२७।अध्यायः नागपुरंहस्ति

अनामयंस्वस्तिचेतिप्रख्यासाकर्णमब्रवीत्।।नांकर्णोऽप्यव
त्यपाचतुर्णोभ्रात्हणाममयंश्रनुकर्षणा।स्नेहतन्त्रतिन्तानीहिसंगरस्तिमोचनं।२५।
पांडवानांयथाप्तंतकेशवःसर्वमुक्तवा
स्प्रीतस्ततस्तोजगमुनुःकृष्णक्र।इत्युद्योगेकुंतीकर्णसमागमे वैशं।०।सगत्वाहास्तिनपुरादुपप्लव्यमरिंदम पांडवाभ्यात
नूरु।संभाष्यसुचिरंकालंसमंत्र्यचिपुनःपुनः स्वमेवावसथंसौरिविश्रामार्थंजगामह।२।विसृज्यसर्वान्नृपतीन्विराटप्रमुखांस्तदा।पांडवाभ्रात
रःपंचभानावस्तंगतेसति।३।संध्यामुपास्यध्यायंतस्तमेवगतमानसाः।आनाय्यतंचदाशार्हंपुनर्मंत्रमसंत्रयन्।४।युधिष्ठिरउ।त्वयानागपुरंग
त्वासभायांधृतराष्ट्रजः किमुक्तःपुंडरीकाक्षतन्नःसांश्रुतुमर्हसि।५।श्रीवासुदेवउ।मयानागपुरंगत्वासभायांधृतराष्ट्रजः तथ्यंपथ्यंहितंचोक्तो
नचगृह्णातिदुर्मतिः।६।युधिष्ठिरउ।तस्मिन्नुत्पथमापन्नेकुरुवृद्धःपितामहः।किमुक्तवान्हृषीकेशदुर्योधनममर्षणं आचार्योवामहाभाग
द्रोणः किंतमथाब्रवीत्।पितावाधृतराष्ट्रोवैगांधारीवाक्यमब्रवीत्।पितायवीयानस्माकंक्षत्ताधर्मभृतांवरः पुत्रशोकाभिसंतप्तः किमाह
धृतराष्ट्रजम्।८।किंवासर्वेनृपतयःसभायांयेसमासते।उक्तवंतोयथातत्त्वंतत्प्रब्रूहिजनार्दन।९।उक्तवानस्मावानसर्ववचनंकुरुमुख्ययोः धृ
तराष्ट्रस्यतेषांहिवचनंकुरुसंसदि।१०।कामलोभाभिभूतस्यमंदस्यप्राज्ञमानिनः अप्रियंहृदयेमह्यंतन्नतिष्ठतिकेशव तेषांवाक्यानिगोविं
दश्रोतुमिच्छाम्यहंविभो ॥
नागपुरंपथ्यं(?)नायोपेतहितिडवत्र्यजयावहं।४।कुरुमुख्ययोःभीष्मधृतराष्ट्रयोःतेवांराज्ञांवचनंमह्यमदर्शयततत्सर्वंधार्तराष्ट्रस्य

उद्योगपर्वटी॰ २९

नाभिपद्येतनातिक्रमेतनोस्माकं ॥२२॥ प्रतीतमुरुः विप्रवाक्षितहरेस्यापितराममयात्स्वयंयं पलायनेनप्रजाभिस्तद्रीयाभिविरस्यभूस्यनाकरत्नान॰

मयाचनाभिपद्येनकालेनज्ञाततथाकुरु ॥ भवान्हिनोगतिःकृत्स्नभवानत्राथोभवानगुरुः ॥२३॥ वासुदेवउ॰ ॥ श्रृणुराजन्यथावाक्यमु
कोराजासुयोधनः ॥ म[illegible]भ्येकुरूणांसर्वेषांसभायांतन्निबोधमे ॥ मयावैश्राविनेवाक्येजहासध्रतराष्ट्रज ॥ अथभीष्मस्यसंक्रुद्धइदं
वचनमब्रवीत ॥१५॥ दुर्योधननिबोधेदंकुलार्थयद्ब्रवीमिते ॥ नश्रेष्ठोवाराजशार्दूलत्वंकुलस्यहितंकुरु ॥ ममतातपिताराजन्शंतनुर्लोकविश्रु
त ॥ तस्याहमेकएवासंपुत्रःपोत्रवतांवरः तस्यबुद्धिसमुत्पन्नाद्वितीयःस्यात्कथंसुतः एकपुत्रमपुत्रंवैप्रवदंतिमनीषिणः ॥ नोच्छेदंचकुलंयायाद्विस्तीर्येतकथं
यशः तस्याहमीप्सितंबुध्वाकालीमातरमाहरं ॥१६॥ प्रतिज्ञांदुष्करांकृत्वापितुरर्थेकुलस्यच ॥ अराजाचोर्ध्वरेताश्चयथासुविदितंतव ॥ प्रतीतोनिवसाम्येष
प्रतिज्ञापरिपालयन् ॥ तस्यराजोमहाबाहुःश्रीमान्कुरुकुलोद्वह विचित्रवीर्योधर्मात्माकनीयान्ममपार्थिव ॥ स्वर्यातेहंपितरितंस्वराज्येसंन्यवेशयं ॥ विचित्र
वीर्यंराजानंभृत्योभूत्वाह्यधश्चरन् तस्याहंसदृशान्दारान्राजेन्द्रसमुदावहं ॥ जित्वापार्थिवसंघातानपितेबहुशःश्रुतं ॥ ततोरामेणसमरेद्वैरथंयुद्धमागतं ॥१८॥
सहिराममयादेभिर्नागरैर्विप्रवासित द्वेरेषतिप्रसक्तश्चयस्मारांसमपद्यत ॥ यदात्वराज्यकेराज्येनववर्षसुरेश्वरः तदाभ्यधावन्मामेवप्रजाः ॥ क्षुद्भयपीडिताः
२६ प्रजाऊचुः ॥ उपक्षीणाःप्रजाःसर्वाराजाभवभयायन ॥ ईतयोनुदभद्रंतेशांतनोकुलवर्द्धन ॥२७॥ पीड्यंतेचप्रजासर्वाव्याधिभिर्भयदाहरोः ॥ अल्पावशिष्टा
गांगेयत्तापरित्रातुमर्हति ॥२८॥ ॥

याधीनं प्रणुद्य वीर त्वं प्रजाधर्मेण पालय ॥ त्वयि जीवति मा राष्ट्रं विनाशमुपगच्छतु ॥ २९ ॥ प्रजानां च कोशानां नीनां चैव नैवास्तु म्पत्त मे मनः । प्रतिज्ञां रक्षमा
णस्य सद्वृत्तं समरतस्तदा ॥ ३० ॥ ततः पौरा महाराज माता काली च मे शुभा ॥ भृत्या पुरोहिताचार्या ब्राह्मणाश्च बहुश्रुता ॥ ३१ ॥ मामूचुर्भृशसंतप्ता भ
व राजेति संततम प्रतीपरक्षितं राज्यं त्वां प्राप्य विनशिष्यति ॥ ३२ ॥ स त्वमस्मद्धितार्थं वै राजा भव महामते इत्युक्तः प्रांजलिर्भूत्वा दुःखितो भृ
शमातुरः ॥ ३३ ॥ तेभ्यो न्यवेदयं तत्र प्रतिज्ञां पितृगौरवात् ऊर्ध्वरेता ह्यराजा च कुलस्यार्थे पुनः पुनः ॥ ३४ ॥ ततोहं प्रांजलिर्भूत्वा मातरं संप्रसादयं नाहं
शंतनुना जातः कौरवं वंशमुद्वहन् ॥ प्रतिज्ञां वितथां कुर्यामिति राजन् पुनः पुनः । विशेषतस्त्वदर्थं च प्रतिज्ञां कृतवानहं ॥ ३६ ॥ अहं प्रेष्यश्च दास
श्च तवाद्य सततं वत्सले ॥ एवं तामनुनीयाहं मातरं जनसंनिधौ ॥ अयाचं भ्रातरं सुतं तदा व्यासं महात्मानं महामुनिं ॥ सह मात्रा महाराज प्रसाद्य तमृषिं
तत अपत्यार्थं मया राजन् प्रसादं कृतवांश्च सः त्रीन् स सुतानजनयत्तदा भरतसत्तम ॥ ३८ ॥ अंधः करणहीनस्तु न वै राजा पिता तव राजा तु पांडु
रभवत् महात्मा लोकविश्रुतः ॥ स राजा तस्य ते पुत्राः पितुर्दायाद्यहारिणः मा तात कलहं कार्षी राज्यस्यार्द्धं प्रदीयतां मयि जीव
ति राज्यं कः संप्रशासेत्पुमानिह । मावमंस्था वचो मह्यं शममिच्छामि वः सदा ॥ न विशेषोस्ति ते पुत्र त्वयि तेषु च पार्थिव ॥ मतमेतत्पि
तुस्तुभ्यं गांधार्या विदुरस्य ह ॥ ४४ ॥ श्रोतव्यं यदि वृद्धानां मावशंकीर्वचो मम ॥ नाशयिष्यसि मा सर्वं नात्मानं पृथिवीं तथा ॥ ४५ ॥ इति
श्रीमहाभारते उद्योगपर्वणि युद्धनिर्याणयात्रायां ॥ ०

॥मा॰उ॰॥ अध्यायः । स्वैरौं धतराष्ट्रः सत्ताविबोनितादृशः इतिसत्त्वमनयथाज्येष्ठायादत्तनथाविदुरायापिन्यासभूतमदत्तादितिभावः ।४१८। संवाह
॥२५४॥

वासुदेवउ॰ । भीष्मेणोक्ते ततो द्रोणो दुर्योधनमभाषत मध्ये नृपाणां भद्रं ते वचनं वचनक्षमः ।१। द्रोणउ॰ प्रातीपः शांतनुस्तात कुलस्यार्थे यथा स्थितः
तथा देवव्रतो भीष्मः कुलस्यार्थे स्थितो भवेत ।२। तथा पांडुर्नरपतिः सत्यसंधो जितेंद्रियः । राजा कुरूणां धर्मात्मा सुव्रतः सुसमाहितः ज्येष्ठाय रा
ज्यमददत धृतराष्ट्राय धीमते । तथा यवीयसः क्षत्तुः कुरुवंशविवर्द्धनः ततः सिंहासने राजन्स्थापयित्वैनमच्युतः वनं जगाम कौरव्यो भार्याभ्यां
सहितोनघ ।५। नीचैः स्थित्वा तु विदुर उपास्ते स्म विनीतवत् प्रेष्यवत्पुरुषव्याघ्रो बालव्यजनमुत्क्षिपन् ततः सर्वाः प्रजास्तात धृतराष्ट्रं ज
नेश्वरं अन्वपद्यंत विधिवत यथा पांडुं जनाधिपं । विसृज्य धृतराष्ट्राय राज्यं स विदुराय च । चचार पृथिवीं पांडुः सर्वां परपुरंजयः ।८
कोशसंजनने दाने भृत्यानामन्ववेक्षणे भरणे चैव सर्वस्य विदुरः सत्यसंगरः संधिविग्रहसंयुक्तो राज्ञः समुदिताः क्रियाः अवेक्षेतम
हातेजा भीष्मः परपुरंजयः ॥ सिंहासनस्थो नृपतिर्धृतराष्ट्रो महाबलः । अन्वास्यमानः सततं विदुरेण महात्मना कथं तस्य कुले जात ॥राम॥
कुलभेदं चिकीर्षसि । संभूय भ्रातृभिः सार्द्धं भुंक्ष्व भोगान्जनाधिप ।१५। ब्रवीम्यहं न कार्पण्यान्नार्थहेतोः कथंचन । भीष्मेण दत्तमश्नामि न ॥२५४॥
त्वया राजसत्तम । संभूय भ्रातृभिः सार्द्धं भुंक्ष्व भोगान्जनाधिप ।१६

तत्क्रियाः संप्रापणं दानोपादानादि किं ता एव क्रियाः ।१०। कार्यणपाघुंद्भयात ९

अभिज्ञायते प्राप्नोति ॥ २ ॥ जायते लभ्यते ॥ १३ ॥

शर्मिष्ठायाम्पासमुत्पन्नो द्रुह्युस्तु वृषपर्वणः ॥ यदुस्तु भरतश्रेष्ठो देवयान्याः सुतोभवत् सोहि नस्तात शुक्रस्य काव्यस्यामिततेजसः यादवानां कु
लकरो बलवीर्यसमन्वितः अवमेने स तु क्षत्रं दर्पपूर्णः सुमंदधीः न चातिष्ठत् पितुः शासने बलदर्पविमोहितः ॥ अवमेने स पितरं भ्रातॄंश्चा
प्यपराजितः ॥ ५ ॥ पृथिव्यां चतुरंतायां यदुरेवाभवद्बली ॥ वशे कृत्वा स नृपतीनवसन्नागसाह्वये ॥ ६ ॥ तं पिता परमक्रुद्धो ययातिर्नहुषात्मजः श
शाप पुत्रं गांधारे राज्याच्चाप्यवरोपयत् ॥ १० ॥ ये चैनमन्ववर्तंत भ्रातरो भ्रातरो बलदर्पिताः शशाप तानपि क्रुद्धो ययातिस्तनयानथ ॥ यवी
यांसं ततः पूरुं पुत्रं स्ववशवर्तिनं ॥ राज्ये निवेशयामास विधेयं नृपसत्तमं ॥ एवं ज्येष्ठोप्यथोत्सृष्टो लभेराज्यमभिज्ञायते ॥ यवीयांसोपि
जायंते राज्यं वृद्धोपसेवया ॥ तथैव सर्वधर्मज्ञः पितुर्मम पितामहः ॥ प्रतीपः पृथिवीपालस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः तस्य पार्थिवसिंहस्य रा
ज्यं धर्मेण शासतः त्रयः प्रजज्ञिरे पुत्रा देवकल्पा मनस्विनः ॥ १५ ॥ देवापिरभवज्ज्येष्ठो बाह्लीकस्तदनंतरं तृतीयः शंतनुस्तात धृतिमान्मे
पितामहः ॥ १६ ॥ देवापिस्तु महातेजास्त्वग्दोषी राजसत्तमः ॥ धार्मिकः सत्यवादी च गुरुशुश्रूषणे रतः ॥ १७ ॥ प्राज्ञश्च सत्यसंधश्च सत्यसं
धुहिते रतः ॥ वर्तमानः पितुः प्रशासने ब्राह्मणानां तथैव च ॥ १८ ॥ बाह्लीकस्य प्रियो भ्राता शंतनोश्च महात्मनः ॥ सौभ्रात्रं च परं तेषां सहितानां
महात्मनां ॥ अथ कालस्य पर्याये वृद्धो नृपतिसत्तमः ॥ संभारानभिषेकार्थं कारयामास शास्त्रतः ॥ २० ॥ तं ब्राह्मणाश्च वृद्धाश्च पौरजा
नपदैः सह ॥ सर्वे निवापेरभिषेचनं ॥ २१

आत्मजं देवापि ॥२२॥ राज्यं तस्य तु का मातुलं साश्रितं तत्र इति संबंधः ॥२३॥ अकारयन् ॥ अकरोत् ॥२४॥

सतस्तु वा नृनपतिरभिषेकनिवारणं ॥ श्रुत्वा चैवं भवद्वा जार्यपृष्ठेचत चात्मजं एवं वदान्यो धर्मज्ञः सत्यसंधोपि वै विधु प्रियः प्रजानाम
पि सत्वगदोषेण प्रदूषितः हीनांगं पृथिवीपालं नाभिनंदंति देवताः ॥२४॥ इति कृत्वा नृपश्रेष्ठं प्रत्यषेधन् द्विजर्षभाः ततः प्रव्यथितात्मा
सौ पुत्रशोकसमन्वितः ॥ निवारितं नृपं दृष्ट्वा देवापिः संश्रितो वनं ॥ बाल्हीको मातुलकुले त्यक्त्वा राज्यं समाश्रितः पितृमातृपरित्यक्त
स्य कृत्वा न परमर्द्धिमान् वाल्हिकेनाभ्यनुज्ञातः शांतनुर्लोकविश्रुतः ॥ पितर्युपरते राजन् राजा राज्यमकारयत् तथैवाहं मतिमतापरिचिं
त्य पांडुना ॥ ज्येष्ठः प्रभ्रंशितो राज्यात् हीनांगा इति भारत ॥ पांडुस्तु राज्यं संप्राप्तः कनीयानपि सन्नृप ॥ विनाशे तस्य पुत्राणामिदं राज्यमरिं
दम मय्यभागिनि राज्यं पित्र्यं कथं त्वं राज्यमिच्छसि ॥ अराजपुत्रो ह्यस्वामी परस्वं हर्तुमिच्छसि ॥ युधिष्ठिरो राजपुत्रो महात्मा न्यायाग
तं राज्यमिदं च तस्य ॥ स कौरवस्यास्य जनस्य भर्ता प्रशासिता चैव महानुभावः ॥ स सत्यसंधः सततामप्रमत्तः शास्त्रे स्थितो बंधुजनस्य
भर्ता ॥ प्रियः प्रजानां सततानुकंपी जितेंद्रियः साधुजनस्य भर्ता ॥ क्षमा तितिक्षा दम आर्जवं च सत्यव्रतत्वं श्रुतमप्रमादः भूतानुकंपी
ह्यनुशासनं च युधिष्ठिरे राजगुणाः समस्ताः ॥ अराजपुत्रस्त्वमनार्यवृत्तो लुब्धः सदा चाप्यसि पापबुद्धिः क्रमागतं राज्यमिदं परेषां हर्तुं कथं
शक्ष्यसि दुर्विनीतः प्रयच्छ राज्यार्धमपेतमोहः सवाहनं त्वं सपरिच्छदं च ततोवशेषं तव जीवितस्य सहानुजस्यैव भवेन्नरेंद्र ॥३५॥ इत्युद्योग
पर्वणि ॥ श्रीवासुदेव उ॰ ॥ एवमुक्तस्तु भीष्मेण द्रोणेन विदुरेण च ॥ गांधार्या धृतराष्ट्रेण न च मंदोन्वबुध्यत ॥१॥ अवधूयोत्थितो मंदः क्रोधात्संर

पितुर्भीष्मस्य

नाहंत्वन्नोसिकांक्षिष्येहंसुपार्यंजनाधिपा। यतोभीष्मस्ततोद्रोणोपद्रीष्मस्त्वाहतकुरः। अश्वत्थामायथामसंतथाभ्रातस्योमम वक्तुनाकिमलं
पेनपतोधर्मस्ततोजयः २५ एवमुक्तोमहाराजद्रोणेनामिततेजसा। व्याजहारतदावाक्यंविदुरःसत्यसंगरः। २६॥ पितुर्वचनमन्वीक्ष्यपरिरक्ष्य
वधर्मवित्। विदुरउ। देवव्रतनिबोधेदंवचनंममभाषतः। प्रणष्टःकौरवोवंशस्त्वयैवपुनरुद्धृत। तन्मेविलपमानस्यवचनंसमुपेक्षसे। कोयंदु
र्योधनोनामकुलेस्मिन्कुलपांसनः। २८। यस्यलोभाभिभूतस्यमतिंसमनुवर्तसे॥ अनार्यस्याकृतज्ञस्यलोभोपहतचेतसः। २९॥ अतिक्रामत
तियःशास्त्रंपितुर्धर्मार्थदर्शिनः एतेनश्यंतिकुरवोदुर्योधनकृतेनवै। ३०। यथातेनप्रणश्यंपेयुर्महाराजतथाकुरु मांचैवधृतराष्ट्रंच पूर्वमेवम
हाद्युते। ३१। चित्रकारइवालेख्यंकृत्वामास्मविनाशय प्रजापतिःप्रजाःसृष्ट्वायथासंहरतेतथा नोपेक्षस्वमहाबाहोपश्यमानःकुलक्षयं। अ
द्यतेद्यमतिर्नष्टाविनाशेप्रत्युपस्थिते वनंगच्छमयासार्द्धंधृतराष्ट्रेणचैवह वध्वावानिकृतिप्रज्ञंधार्तराष्ट्रंसुदुर्मतिं। ३३। शीघ्रमिदंराज्यमघाश्रु
पाडवैरभिरक्षितुं प्रसीदराजशार्दूलविनाशोदृश्यतेमहान्। पांडवानांकुरूणांचसंक्षयोवैभविष्यति। विरराममेवमुक्त्वातुविदुरोदीनमा
नसः प्रध्यायमानःसतदानिश्वसंश्चपुनःपुनः। ततश्चराज्ञःसुबलस्यपुत्रीधर्मार्थयुक्तंकुलनाशभीतासुयोधनंपापमतिंनृशंसंराज्ञां
पुत्रान्सततसमाहकोपात् येपार्थिवाराजसभांप्रविष्टाब्रह्मर्षयोयेचसभासदोन्य ॥

॥मा॰३० मएवंमुक्तस्यात्तवापरधंपापस्यसामात्यपरिच्छदस्य ॥२०॥ राज्यंकुरूणामनुपूर्वशोयंसंरक्षणातोनःकुलधर्मएष ॥ संपापयुद्धेसुनृपांस
॥२४६ कर्मोराज्यंकुरूणामनयान्निहंसि ॥२१॥ एतन्मेस्थितोधृतराष्ट्रोमनीषीयस्यानुजोविदुरोदीर्घदर्शी एतावतिक्षेप्यकथं ॥ नृपत्वंदुर्योधनप्रा
र्थयसेद्यमोहात् ॥२२॥ भ्राताबालोजाचमाहातभावोभीष्मःस्थितोयवत्तोभवेतां स्वयंनुधर्मज्ञातयामहात्मा नराज्यकामोनृवरोनदीज
एज्ज्यंवपांडोरिदमप्रधृष्यंतस्याद्यपुत्राप्रभवंतिनित्यं ॥ राज्यंरदेतन्निखिलंपांडवानांपैतामहंपुत्रपौत्रानुगामी ॥२४॥ यद्वैब्रूतेकुरुमुख्योमहा
त्मादेवव्रतःसत्यसंधोमनस्वी सर्वंतथास्माभिरिहैतदेकार्यंसम्यक्स्वधर्मंपरिपालयद्भिः ॥२५॥ अनुज्ञयाचापिमहाव्रतस्यकुर्यान्नृपोयद्वि
दुरस्तथैवच ॥ कार्यंभवेत्तत्सुहृद्भिर्नियुज्यधर्मंपुरस्कृत्यसुदीर्घकालं ॥२६॥ न्यायागतंराज्यमिदंकुरूणांयुधिष्ठिरःशास्तुवैधर्मराजः प्रचोदि
तोधृतराष्ट्रेणराज्ञापुरस्कृतःशांतनवेनचैव ॥२७॥ इतिउद्योगपर्वणि अभिनिर्याणयात्रायां गांधारीवाक्ये ॥ एवमुक्तोतुगांधार्याधृतराष्ट्रो
जनेश्वरः ॥ दुर्योधनमुवाचेदंराजमध्येजनाधिप ॥१॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ दुर्योधननिबोधेदंयत्त्वांवक्ष्यामिपुत्रक ॥ तत्तथाकुरु
भद्रंतेयद्यस्तिपितृगौरवं ॥२॥ सोमःप्रजापतिःपूर्वंकुरूणांवंशवर्द्धनः सोमाद्बभूवषष्ठोयंययातिर्नहुषात्मजः ॥३॥ यस्यानृप एमा॥
रधाह्नांधारेएषतात्प्रोपितः ॥ तस्यपुत्राबभूवुश्चपंचराजर्षिसत्तमाः तेषांयदुर्महातेजाज्येष्ठःसमभवत्प्रभुः पुरुर्यवी ॥२४६॥
यांश्चततोयोस्माकंवंशवर्द्धनः ॥५॥

पुण्यो येति सुप्रक्षत्रं हि आश्विन्याः पौर्ण मास्या उपरि सत्प्यां भवति पूर्वमपि ससमा द्विवसाह ऊर्ध्वम मावास्या भविष्यती ति से असंयोग

आसीं पयचतान् राज्ञः पार्थिवान् कुरुक्षेत्रगः सपाधं कुरुक्षेत्रं पुण्यो येति पुनः पुनः ॥ ततस्ते पृथिवीपालाः प्रययो सहसेनिका भीष्मं सेना
पतिं यत्कृ संहृष्टाः कालचोदिताः ॥ ४ ॥ अक्षौहिण्यो दशैका च कौरवाणां समागताः ता सांप्रमुखतो भीष्मस्ता लकेतु विरोचनः ॥ ५ ॥ मदत्र सु
तेभवति नपृथ धस्त्वविशांपते ॥ उक्तं भीष्मेण यद्वाक्यं द्रोणेन विदुरेण च ॥ ६ ॥ गांधार्या धृतराष्ट्रेण समक्षं मम भारत एतत्तेकथितं राजन्नसह
तं कुरुसंसदि ॥ ७ ॥ प्रणम्य मातरं प्रयुक्तं मे राजन्न सो भ्रातृन्नमिकृता अभेदं कुरु सर्वं प्रास्य प्रजानां चाभिवृद्धये ॥ ८ ॥ पुनर्भेदश्च मे युक्तो यदा सा
म्ना न गृह्यते कर्मानुकीर्तनं चैव देवैमानुष संहितं ॥ ९ ॥ यदा नाद्रियते वाक्यं सामपूर्वं सुयोधनः ॥ समवाय समानाप्य भेदिताः सर्वे पार्थिवाः
१० ॥ अद्भुतानि निविशालिदारुणानि च भारत ॥ अमानुषाणि कर्माणि दर्शितानि च मे विभो ॥ ११ ॥ निर्भर्त्स पितरा एत्त्वस्तां स्तणो कृत्स्न
सुयोधनं ॥ एवं भीष्म पितावसेवर्लच पुनः पुनः ॥ न्यूनतां धृतराष्ट्राणां निद्यं चैव पुनः पुनः ॥ भेदपिताः नृपान् सर्वान् वाग्भिर्मंत्रेण चा
सकृत ॥ १३ ॥ पुनः सामाभिसंयुक्तं संप्रदानेन तथा ब्रुवन् अभेदात् कुरुवंशस्या कार्ययोगात् तथैव च ॥ तेवालाधृतराष्ट्रस्य विभीष्मस्य विदुरस्य
च तिष्ठेयुः पांडवाः सर्वे हित्वामानमधश्चराः स्वयं प्रच्छन्तु नरराज्यमनीशायेभवं स्तुतयथाह गांगेयो विदुरश्च तथा स्तुतत ॥ १६ ॥

येनस्यामित्युक्तवान ॥ १ ॥ साम्यं पूर्वं प्रोभाकः साम्यन्निसादन ॥ २ ॥ पुनर्भेदश्च कर्तनसंहेपे संवादेन ॥ ३ ॥ १० ॥ १२ ॥ १६ ॥ ११

॥ग्र॰-उ॰॥ पंचग्रामसमात्रस्वीकारेकृत्स्नराज्यसमर्पणरूपदानमपिप्रस्तुतं ॥ ४९ ॥ इदृश्योपायोनान्यस्त्वास्तु दंडमिति ॥ ५० ॥ इत्युद्योगे अध्यायः

॥२५१॥

सर्वेभवन्तुतेराज्यंपंचग्रामान्विसर्जय अवध्यंपमरणीयाहिपितुस्तेराजसत्तम ॥ ४९ ॥ एवमुक्तोपिदुष्टात्मानेवभावंमुमुचनः सोहंचतु
र्थंपश्यामितेषुपापेषुनान्यथा ॥ ५० ॥ निर्याताश्चविनाशायकुरुक्षेत्रंजनाधिपाः एतत्तेकथितंसर्वंयद्वृत्तंकुरुसंसदि ॥ ५१ ॥ नतेराज्यंप्रयच्छं
तिविनायुद्धेनपांडवाः ॥ विनाशहेतवःसर्वेप्रत्युपस्थितमृत्यवः ॥ ५२ ॥ इत्युद्योगपर्वणि ॥ वैशंपा॰ ॥ जनार्दनवचः ॥ श्रुत्वाधर्मराजोयुधि
ष्ठिरः भ्रातृनुवाचधर्मात्मासमक्षंकेशवस्यह श्रुतंभवद्भिर्यद्वृत्तंसभायांकुरुसंसदि ॥ केशवस्यापियद्वाक्यंतत्सर्वमवधारितं ॥ त
स्मात्सेनाविभागंमेकुरुध्वंकुरुसत्तमः ॥ अक्षौहिण्यस्तुसप्तैताःसमेताविजयायवै ॥ तासांयेपतयःसप्तविख्यातास्तान्निबोध
तः द्रुपदश्चविराटश्चधृष्टद्युम्नशिखंडिनौ ॥ सात्यकिश्चेकितानश्चभीमसेनश्चवीर्यवान् एतेसेनाप्रणेतारोवीराःसर्वेतनुत्यजः सर्वे
वेदविदःशूराःसर्वेचरितव्रताः ह्रीमंतोनीतिमंतश्चसर्वेयुद्धविशारदाः इष्वस्त्रकुशलाःसर्वेतथासर्वास्त्रयोधिनः सप्तानामपियोनेता ॥ राम॥
सेनानांप्रविभागवित् ॥ यःसहेतरणेभीष्मंशरार्चिपावकोपमं त्वंतावत्सहदेवात्रप्रब्रूहिकुरुनंदन ॥ सहदेव॰ सप्तानामपियोनेताद्वीप ॥२५१॥
वांश्चमहीपतिः यंसमाश्रित्यधर्मज्ञंस्वमंशमनुयुञ्ज्महे मत्स्योविराटोबलवान्कृतास्त्रोयुद्धदुर्मदः सफलस्यातिसंख्यामेभीष्मंताश्च
महारथाः १० वयमस्यप्रतापेनवलेनाभिजनेनसः ह्रीमानबलान्वितःश्रीमान्सर्वशास्त्रविशारदः वेदशास्त्रेभक्तःसुजातःद्रुपदःसमरांगणे

श्रां गिरसोद्रोनस्य ।२७।।

श्लाघ्यः पार्थिवसंघस्य प्रमुखे वाहिनीपतिः रोषाद्द्रोणविनाशाय पृथीरः समितिशोभनः ।।२५।। पितेवास्मान्समाधत्ते यः सदा पार्थिवर्ष
भः श्वशुरो द्रुपदोस्माकं सेनाग्रे प्रहर्षयन् सद्रोणं भीष्ममावार्याचोत्सहेत गिमतिर्मम साहि द्विआर्य विदुजायथा वागिरसोनप २७
माद्रीसुताभ्यामुक्तेतु स्वयंघर्स्वान्दृन् वासविर्वो सवसमस च असाच्यब्रवीद्वच ।२७।। योयं तव प्रभावेण ऋषिसंतोषणेन च ।। दिव्यः
पुरुषवत्पन्नो ज्वालावर्णो महावलः धनुष्मान्कवची खड्गी रथमारुह्य दंशितः दिव्यैर्हयवरैर्युक्तमग्निकुंडात्समुत्थितः गर्जन्नि
वमहामेघो रथघोषेण वीर्यवान् ।। सिंहसंहननो वीरः सिंहतुल्यपराक्रमः सिंहोरस्को महावाहुः सिंहवक्षा महावलः सिंहप्रगर्जी
नो वीरः सिंहस्कंधो महाद्युतिः ।। सुभ्रूः सुदंष्ट्रः सुबलः सुमुखः सुकृशः सुजंघः सुपादः सुस्थाने स्थितः ।। अभेद्यः सर्वशस्त्राणां प्रभिन्नइ
वावारणः जज्ञे द्रोणविनाशाय सत्यवादी जितेंद्रियः धृष्टद्युम्नमहंमन्ये सहेद्द्रोणस्य सायकान् ।। वज्राशनिसमस्पर्शान्दीप्ता
स्यानुरगानिव ।।२५।। यमदूतसमान्वेगे निपाते पावकोपमान् ।। रामेणाजौ विषहितान्नवनिष्पेषदारुणान् ।।२९।। पुरुषं तं नृप
रूपामि यः सहेत महाव्रतं धृष्टद्युम्नादृते राजन्निति मे धीयते मतिः ।। क्षिप्रहस्तश्चित्रयोधी मतः सेनापतिर्मम ।। अभेद्यकवचः श्रीमा
न्मातंगइव पृथुपः ।।२९।। भीमउ- ।। वधार्थं यः समुत्पन्नः शिखंडी द्रुपदात्मजः वदंति सिद्धा राजेंद्र समपयश्च समागताः ।।२९।। तस्य
संग्राममध्ये तु दिव्यमस्त्रं प्रकुर्वतः ।। रूपं द्रक्ष्यंति पुरुषा रामस्येव महात्मनः ।।३०।।

॥भा॰ उ॰ प्रशस्त्राणामधिवासनं गंधाद्यैः पूजनकौतुकं रक्षाबंधनं मंगलं स्वस्तिवाचनं ३४ धनंजयमवेक्ष्येत्यनेनार्जुनोभिमतो धृष्टद्युम्नः सेनाप
॥२४८॥ नं तु युद्धे प्रयच्छ पामि यो भिंधाच रिविंदिनं । शस्त्रेणास्समरे राजन्नसन्नद्धं स्यंदनोत्थितं ३५ द्वैरथे विषहेन्नान्यो भीष्मं राजन्महारथं शिखंडिनम
ते वीरं समे सेनापतिर्भव ३६ युधिष्ठिर उ॰ सर्वास्य जगतस्तात सारासारं बलाबलं । सर्वं जानाति धर्मात्मा मतमेषां च केशवः ३७ सयाह कृष्णो
दाशार्हः सोस्तु सो वाहिनीपतिः कृतास्त्रो ह्यकृतास्त्रो वा वृद्धो वा यदि वा युवा । एष नो विजये मूलमेष तात विपर्यये । अत्र प्राणाश्च राज्यं च भ
वाभावौ सुखासुखे ३८ एष धाता विधाता च सिद्धिरत्र प्रतिष्ठिता यमाह कृष्णो दाशार्हः स नः सेनापतिक्षमः ३९ ब्रवीतु वदतां श्रेष्ठो निशा
समभिवर्तते । ततः सेनापतिं कृत्वा कृष्णस्य वशवर्तिनं ४० रात्रिशेषे व्यतिक्रांते प्रयास्यामो रणाजिरं । अधिवासितशस्त्राश्च कृतकौतुक
मंगलाः ४१ वैशंपायन उ॰ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा धर्मराजस्य धीमतः । अब्रवीत्पुंडरीकाक्षो धनंजयमवेक्ष्य ह ४२ ममाप्येते महाराज भव ॥ए॰ भा॰॥
द्भिर्य उदाहृताः नेतारस्तव सेनायाः शूरा विक्रांतयोधिनः ॥ ४३ सर्व एते समर्था हि तव शत्रून्प्रमर्दितुं । इंद्रस्यापि भयं ह्येते जनयेयुर्महाहवे ॥२४८॥
४४ किं पुनर्धार्त्तराष्ट्राणां लुब्धानां पापचेतसां । मयापि हि महाबाहो त्वत्प्रियार्थमीरितं ४५ कृतो यत्नो महांस्तत्र समाः स्युरिति
भारत । धर्मस्य गतमानृण्यं न स्म वाच्या विवक्षतां ॥ ४६

तिरितिश्वयंप्रदर्शपेत्पर्वः ॥ ३८ ॥ ५० ॥ ५२ ॥

अस्माकंबलंकर्तुंधार्तराष्ट्रबलंकमे ॥ ५१ ॥ योगोसुदारुणस्तत्रजीभवनंद्रौपायसंनद्धानेष्वपियोगाद्इतिविश्रुतः ॥ ५० ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

कृतार्थंमन्यसेबालः आत्मानमविचक्षणः युयुत्सतोवाहिनींसाधुबलसाध्याहितेमता ॥ ५४ ॥ नधार्तराष्ट्राग्रस्पंतिस्मातांदृष्ट्वाघनं
जयंभीमसेनंचसंक्रुद्धंयमौचापियमोपमौ ॥ ५५ ॥ युयुधानद्वितीयंचधृष्टद्युम्नममर्षणं ॥ अभिमन्युंद्रौपदेयान्विराटद्रुपदावपि ॥ ५६ ॥ अ
क्षौहिणीपतींश्चान्यान्नरेंद्रान्भीमविक्रमान् ॥ तावद्बहुलमस्माकंदुःप्रधृष्यंदुरासदं ॥ धार्तराष्ट्रबलंसंख्येहनिष्यन्तिनसंशयः धृष्टद्यु
म्नमहंमन्येसेनापतिमरिंदम वैशंपायनउ ॥ एवमुक्तेतुकृष्णेनसंप्राहृष्यन्नरोत्तमः तेषांप्रहृष्टमनसांनादःसमभवन्महान् ॥ सेन्यांरु
योजयतांत्वरतांसंप्रधावतां ॥ हयवारणशब्दश्चनेमिघोषश्चसर्वशः शंखदुंदुभिघोषश्चतुमुलःसर्वतोभवत् ॥ तमुग्रसागरनिभंक्षुब्धं
बलसमागमं ॥ रथपत्तिगजोदग्रंमहोर्मिभिरिवाकुलं ॥ धावतामाहूयानानांतनुत्राणिप्रबध्नतां ॥ ६२ ॥ प्रयास्यतांपांडवानांससैन्यानांसमं
ततः गंगेवपूर्णादुर्धर्षासमदृश्यतवाहिनी ॥ अग्रानीकेभीमसेनोमाद्रीपुत्रौचदंशितौ ॥ सौभद्रोद्रौपदेयाश्चधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः अथ
तश्चसपांचालाभीमसेनमुखाययुः ततःशब्दःसमभवत्समुद्रस्येवपर्वणि हृष्टानांसंप्रयातानांघोषोदिवमिवास्पृशन् ॥ प्रहृष्यन्तःद
क्षितायोधाःपरानीकविदारणाः तेषांमध्येपययौराजाकुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ ५६ ॥

॥भा०उ० प्रकरणग्रन्थमसि॥ आपणं वणिक्वीथ्युपलक्षितं विक्रयार्थं वेश्यापोवेश्याजनाश्रयः पत्तनं प्रहाणि यानि युग्यानि याने युग्यं युगमर्हतीति स्या
॥२४६॥ दित्याद्यकं कटकपरिकरणं दिक्षाभारवहं युग्यं पद्रथं तु केवलं प्रयाणार्थं युग्यं पत्रपद्रेदनि निपातनान्न कोशः धनं कर्यं पत्रायुधं मौलकं प्रक्षेपणं नालं दंसु चन्ते लोके चि

शकस्य परा विशाश्च यानं युग्यं पंचवर्षं वेश्यः कोशं यंत्रायुधं चैव ये च वैद्याश्चिकित्सकाः फल्गु यच्च बलं चैव तत्सर्वं भयात्तुर्वेतेन संगृह्य पर्ययोगका
ये चान्ये परिचारकाः॥ उपप्लव्ये तु पाञ्चालीं द्रौपदीं सत्यवादिनीं॥ सहस्रशो निभिवहृते स्त्रीसीदा समाहृता कत्साम्मूलप्रतीकारं गुल्मैः स्थावरजंगमैः सं
धावारेण महता प्रययुः पाण्डुनन्दनाः॥ ६१॥ ददतो गां हिरण्यं च ब्राह्मणैरभिसंवृताः स्तूयमाना ययुः पार्था रथैर्मणिविभूषितैः॥ ६२॥ कैकेया धृष्टकेतु
श्च पुत्रः काश्यस्य चाभिभुः॥ श्रेणिमान्वसुदानश्च शिखण्डी चापराजितः हृष्टास्तुष्टाः कवचिनः सशस्त्राः समलंकृताः राजानमन्वयुः सर्वे परि
वार्य युधिष्ठिरं॥ जघन्यजो विराटश्च याज्ञसेनश्च सोमकिः सुशर्मा कुन्तिभोजश्च धृष्टद्युम्नस्य चानुजाः॥ रथायुतानि चत्वारि हयाः॥ पंचगुणास्तत
पत्तिसैन्यं दशगुणं सादिनामयुतानि षट्॥ अनाधृष्टिश्चेकितानो युयुधानोथ सात्यकिः परिवार्य ययुः सर्वे वासुदेवधनंजयौ॥ ६६॥ आसाद्य तु कु ॥यम॥
रुक्षेत्रं व्यूढानीकाः प्रहारिणः॥ तथैव दध्मतुः शंखौ वासुदेवधनंजयौ॥ पांचजन्यस्य निर्घोषं विस्फूर्जितमिवाशनेः॥ निशम्य सर्वसैन्यानि सम ॥२४६॥
हृष्यन्त सर्वशः॥ ६७॥ शंखदुन्दुभिसंसृष्टः सिंहनादस्तरस्विनाः पृथिवीं चान्तरिक्षं च सागरांश्चान्वनादयन्॥ ६९॥

चिकित्सकाश्च वैद्याः ५७ मूलप्रतीकारं
नाशाररक्षां गुल्मैः स्थावरैः प्रकारस्तूपैर्जंगमैः परितःस्थानैश्च प्रागुक्तैः॥ संधावारेण सैन्येन॥ ६०॥ गां भूमिं धेनुं वा॥ ६१॥ जघनार्थे पश्चिमार्थे॥ ६४॥

ह्रियतेपिपतत्सदाहृषायतेहृषवर्न्नेरीति इतिउद्योगपर्वणिअध्यायः॥विजयेनअर्जुनेन। करकर्षेणाकर्सं॥ छ

अनयोर्योयमार्गंतपुत्राणांतेदुरात्मनां नदःस्यकमेजानीहिसत्पुत्रस्यदुर्मतेः॥३५॥एतमाश्रित्यपुत्रस्तेमंदबुद्धिःसुयोधनः अवम
न्यतेतानवीराण्देवपुत्रानरिंदमान्॥३६॥किंचाप्येतेनतत्कर्मकृतंपूर्वंसुदुष्करं।तैर्यथापांडवैःसर्वैरेकैकेनकृतंपुरा॥३७॥ हस्वविराटन
गरेभ्रातरंनिहतंप्रियंधनंजयेनविक्रम्यकिमनेनास्तदाकृतं।३८।अहितानहिकुरून्सर्वानभियातोधनंजयः प्रमथ्यचाच्छिनद्वासनकि
मयंप्रोषितस्तदा।३९।गंधर्वैर्घोषयात्रायांह्रियतेयत्सुतस्तव।क्वतदासूतपुत्रोभूद्यइदानींवृषायते।४०।ननुतत्रापिभीमेनपार्थेनचम
हात्मना यमाभ्यामेवसंगम्यगंधर्वास्तेपराजिताः।४१।एतान्यस्यमृषोक्तानिबहूनिभरतर्षभ।विकत्थनस्यभद्रंतेसदाधर्मार्थलो
पिनः।४२॥अस्यस्तद्वचःश्रुत्वाभारद्वाजोमहामनाः। धृतराष्ट्रमुवाचेदंराजमध्येपिपूजयन्।४३॥यदाहभरतश्रेष्ठोभीष्मस्तत्क्रिय
तांनृप॥नकामस्मात्रलिप्सूनांवचनंकर्तुमर्हसि॥४४॥पुरायुद्धात्साधुमन्येपांडवैःसहसंगतं॥अजेयाःपांडवाराजन्नूसेंद्रैरपिसुरासु
रैः।४५॥यद्वाक्यमर्जुनेनोक्तंसंजयेननिवेदितं॥सर्वंतदपिजानामिकरिष्यतिचपांडवः।४६॥नह्यस्यत्रिषुलोकेषुसदृशोस्तिधनुर्धरः
अनादृत्यतुतद्वाक्यमर्थवद्द्रोणभीष्मयोः।४७॥ततःसर्सञ्जेराजापर्यपृच्छतपांडवान्॥तदैवकुरवःसर्वेनिराशाजीवितेभवन्
भीष्मद्रोणौयदाराजानसम्यगनुभाषते।४८॥इत्युद्योगपर्वणिसंजययानेपंचाशत्तमोध्यायः॥ ८

॥ मा॰ उ॰ धृतराष्ट्र उवा॥ किमसौ पांडवो राजा सत्सुतपुत्राभ्यभाषत ॥ श्रुत्वेदं बहुलाः सेना प्रीत्यर्थेन समागताः ॥ १ ॥ किमसौ चेष्टते सूत योत्स्यमानो युधिष्ठि
॥ १२१ र॥ के चास्य भ्रातृपुत्राणां पश्यंत्याज्ञेप्सवो मुखं ॥ २ ॥ केस्विदेनं वारयंति युद्ध्यस्व शाम्येति वा पुनः ॥ निकृत्या कोपितं मंदैर्धर्मज्ञं धर्मचारिणं ॥ संजय उ॰
॥ राज्ञो मुखमुदीक्षंते पांचालाः पांडुभिः सह ॥ युधिष्ठिरस्य भद्रं ते स सर्वाननुशास्ति च ॥ ४ ॥ पृथग्भूताः पांडवानां पांचालानां रथव्रजाः ॥ आयां
तमभिनंदंति कुंतीपुत्रं युधिष्ठिरं ॥ ५ ॥ नभः सूर्यमिवोद्यंतं कौंतेयं दीप्ततेजसं ॥ पांचालाः प्रतिनंदंति तेजोराशिमिवोदितं ॥ आ गोपाला
श्च नंदमानं युधिष्ठिरं ॥ पांचालाः केकया मत्स्याः प्रतिनंदंति पांडवं ॥ ७ ॥ ब्राह्मण्यो राजपुत्र्यश्च विशां दुहितरश्च याः ॥ क्रीडंत्योभिसमायां
ति पार्थं संनद्धमीक्षितुं ॥ धृतराष्ट्र उ॰ ॥ संजयाचक्ष्व केनास्मान्पांडवा अभ्ययुंजत ॥ धृष्टद्युम्नस्य सैन्येन सोमकानां बलेन च ॥ ९ ॥ वैशंपायन
उ॰ ॥ गावल्गणिस्तु तत्पृष्टः सभायां कुरुसंसदि ॥ निःश्वस्य सुभृशं दीर्घं मुहुः संचिंतयन्निव ॥ १० ॥ तत्रानिमित्ततो दैवात्सूतं कश्मल
माविशत् ॥ तदाचचक्षे विदुरः सभायां राजसंसदि ॥ संजयोयं महाराज मूर्छितः पतितो भुवि ॥ वाचं न सृजते कांचिद्धीनप्रज्ञोल्पचेत
नः ॥ धृतराष्ट्र उ॰ ॥ अपश्यत्संजयो नूनं कुंतीपुत्रान्महारथान् ॥ तैरस्य पुरुषव्याघ्रैर्भृशमुद्वेजितं मनः ॥ १२ ॥ वैशंपायन उ॰ ॥ संजयश्चेत ॥ रास ॥
नां लब्ध्वा प्रत्याश्वस्येदमब्रवीत् ॥ धृतराष्ट्रं महाराजं सभायां कुरुसंसदि ॥ १४ ॥ संजय उ॰ ॥ दृष्टवानस्मि राजेंद्र कुंतीपुत्रान्महारथान् ॥ १२२ ॥
मत्स्यराजगृहावासगृहावासनिरोधेनावकर्शितान् ॥ १५ ॥ शृणु येन महाराज पांडवा अभ्ययुंजत ॥ न हेतुवादाद्धूमात्मा सत्यं जयादकथं चे
न ॥ १६ ॥

यःप्रमाणंमहाराजधर्मेधर्मभृतांवरः अजातशत्रुणातेनपांडवाअभ्ययुंजत यःकाशीनंगमगधान्कलिंगांश्चकुरुनयत धृष्टद्युम्नेनवीरे
णायुद्धेबलेभ्ययुंजत ॥२५॥ यस्यवीर्येणसहसाचत्वारोभुविमानवाः निःसृताजतुगेहाद्वैहिडंबात्पुरुषादकात् ॥ यश्चैषामभवद्द्वीमान्कुंतीपुत्रो
वृकोदरः याज्ञसेनीमथोयत्रसिंधुराजोपकृष्टवान् तत्रैषामभवद्द्वीपःकुंतीपुत्रोवृकोदरः युद्धतान्संगतान्सर्वान्पांडवान्वारणावते दह
तोमोचयामासतेनवैतेभ्ययुंजत २२ कृष्णायाश्चरतीप्रीतिंयेक्रोधवशाहृताः प्रविश्यविषमंघोरंपर्वतंगंधमादनं यस्यनागायुतंवीर्यंभु
जयोःसमर्पितं ॥ तेनवोभीमसेनेनपांडवाअभ्ययुंजत ॥२४॥ कृष्णसहितौयोविक्रम्यतुष्ट्यर्थंजातवेदसः अजयःधःपुरावीरोयुध्यमानंपुरं
दरम् ॥२५॥ यश्चसाक्षान्महादेवंगिरिशंशूलपाणिनं तोषयामासयुद्धेनदेवदेवमुमापतिं ॥२६॥ यश्चसर्वान्वशेचक्रेलोकपालान्धनुर्द्धरः ते
नवोविजयेनाजौपांडवाअभ्ययुंजत ॥२७॥ यःप्रतीचींदिशंचक्रेवशेम्लेच्छगणायुतां सतत्रनकुलोयोद्धाचित्रयोधीव्यवस्थितः ॥२८॥ तेनवो
दर्शनीयेनवीरेणातिधनुर्भृता माद्रीपुत्रेणकौरव्यपांडवाअभ्ययुंजत ॥२९॥ यस्सवीर्येणसमहीनंदकरेण ॥३०॥ तपश्चचारयघोरंकाशि
हस्ताश्चत्वारोभुविमानवाः अश्वत्थामाधृष्टकेतुरुक्मीप्रद्युम्नएवच ॥ तेनवःसहदेवेनयुद्धेराजन्महात्मना यवीयसानृवीरेणसहदेवाश्च
णसाद्रीनंदकरेणच ॥३१॥ तपश्चचारयघोरंकाशिकन्यापुरासती भीष्मस्यवधमिच्छंतीप्रेत्यापिभरतर्षभ पांचालस्यसुताजज्ञेदैवाच्चसपु
नःपुमान् ॥ स्त्रीपुंसोःपुरुषव्याघ्रयःसवेदगुणागुणान् ॥ यःकलिंगान्समापेदेपांचाल्योयुद्धदुर्मदः शिखंडिनाचकुरवःकृतास्त्रेणाभ्य
युंजत ॥३४॥

॥भा॰उ॰ यंयक्षः पुरुषं चक्रे भीष्मस्य निधनेछया ॥ महेष्वासेन रौद्रेण पांडवा अभ्ययुंज ॥ ३५ ॥ महेष्वासा राजपुत्रा भ्रातरः पंचकैकयाः ॥ आमुक्तकवचाः
॥२२२॥ शूरास्तैश्च वस्तेभ्ययुंजत ॥ ३६ ॥ योदीर्घबाहुः क्षिप्रास्त्रो धृतिमान्सत्यविक्रमः तेन वो वृष्णिवीरेण युयुधानेन संगरः ॥ ३७ ॥ य आसीच्छरणं काले
पांडवानां महात्मनां रणे तेन विराटेन भविता वः समागमः ॥ ३८ ॥ यः स काशिपती राजा वाराणस्यां महारथः ॥ स तेषामभवद्योद्धा तेन वस्तेभ्ययुं
जत ॥ ३९ ॥ शिशुभिर्दुर्जयैः संख्ये द्रौपदेयैर्महात्मभिः आशीविषसमस्पर्शैः पांडवा अभ्ययुंजत ॥ ४० ॥ यः कृष्णसदृशो वीर्ये युधिष्ठिरसमो दमे ॥ ते
नाभिमन्युना संख्ये पांडवा अभ्ययुंजत ॥ ४१ ॥ अक्षौहिण्या परिवृतः पांडवान्योभिसंश्रितः यः संश्रयः पांडवानां दिवानामिव वासवः ॥ ४२
तेन वो वासुदेवेन पांडवा अभ्ययुंजत ॥ तथा चेदिपतेर्भ्राता शरभो भरतर्षभ करकर्षेण सहितस्तो अभ्यवस्तेभ्ययुंजत ॥ जरासंधिः सहदेवो ज
यत्सेनश्चताबुभौ ॥ ४४ ॥ युद्धेप्रतिरथौ वीरौ पांडवार्थे व्यवस्थितौ ॥ द्रुपदश्च महातेजा बलेन महतावृतः ॥ ४५ ॥ त्यक्तात्मानं पांडवार्थे ययोत्स्य
मानोव्यवस्थितः एते चान्ये च बहवः प्राच्योदीच्या महीक्षितः ॥ शतशो यानुपाश्रित्य धर्मराजो व्यवस्थितः ॥ ४७ इति उद्योगपर्वणि संजय
याने पंचाशत्तमोध्यायः ॥ धृतराष्ट्र उ॰ ॥ सर्व एते महेष्वासा ये त्वया परिकीर्तिताः ॥ एकतस्त्वेव ते सर्वे समेता भीम एकतः ॥ १ ॥ भीमसेनाद्धि ॥राम॥
मे भूयो भयं संजायते महत् ॥ क्रुद्धादमर्षणात्तात व्याघ्रादिव महारुरोः ॥ २ ॥ जागर्मि रात्रीः सर्वा दीर्घमुष्णं च निश्वसन् भीतो वृकोदरा ॥२२२॥
त्तात सिंहात्पशुरिवापरः ॥ ३

अनर्मं हासीनर्मं हृष्योपहासी तरस्योहासः सत्यमेव हत्वा श्वनूतुपहसतीत्यर्थः ।५। गुरुत्वाद्धेमहाग्निर्वेधः तेनगृहीतानांवधीकृतानां ।७। एभे सोवेगवान् १९

अनहितस्यमहावाहोः शक्रप्रतिमतेजसः ॥ सेन्येस्मिन्प्रतिपश्यामिय एनं विषहेत युधि ।४। अमर्षणश्च कौंतेयो दृढवैरश्च पांडवः ॥ अनर्महा
सीसोन्मादस्तिर्यक्प्रेक्षी महास्वनः ।५। महावेगो महोत्साहो महाबाहुर्महाबलः मंदानां मम पुत्राणां युद्धेनांतं करिष्यति ।६। गुरुत्वाद्गृहीतानां नाग
रं विग्रहकोरसः कृतूर्णं मम भो सुहृद्दंडपाणिरिवांतकः ।७। अष्टाश्रिमायसींघोरां गदां कांचनभूषणां ॥ मनसाहं प्रपश्यामि ब्रह्मदंडमिवोद्यतं ।८
यथारूरूणां यूथेषु सिंहो जातबलश्चरेत् मामकेषु तथा भीमो बलेषु विचरिष्यति ।९। सर्वेषां मम पुत्राणां स एकः क्रूरविक्रमः बह्वाशी विप्रती
पश्च बालेपि रभसः सदा ।१०। उद्वेपते मे हृदयं सदा दुर्योधनादयः बाल्येपि तेन युध्यंतो वारणेनेव मर्दिताः ।११। तस्य वीर्येण संक्लिष्टा नि
त्यमेव सुता मम ॥ स एव हेतुर्भेदस्य भीमो भीमपराक्रमः ।१२। ग्राहमाणमनीकानि नरवारणयोधिनां पश्यामीवाग्रतो भीमं क्रोधमूर्छि
तमाहवे ।१३। अस्त्रे द्रोणार्जुनसमं वायुवेगसमं जवे महेश्वरसमं क्रोधे कोहन्याद्भीमसमाहवे ।१४। संजयाचक्ष्व मे शूरं भीमसेनममर्ष
णम् । अतिलाभं तु मन्येहं यत्तेनैरिपुघातिना ।१५। तदैवनहताः सर्वे पुत्रा मम मनस्विना येन भीमबलायक्षा राक्षसाश्च पुरा हताः १६
कथं तस्य रणे वेगं मानुषः प्रसहिष्यति ॥ न स जातु वशे तस्थौ मम बाल्येपि संजय ।१७। किं पुनर्मम दुष्पुत्रैः क्लिष्टः संप्रति पांडवः नि
ष्ठुरो रोषणोत्यर्थं भज्येतापिनसेत ॥१८॥

॥ भा० उ०
॥१२३॥

संहतेक्रोधेनग्रंथितोमुखेयस्यससहितभ्रूः॥ १८ ॥ इतीतियुगान्तिके टेतिद्दढमित्यर्थः पुरापुरगोतिदृष्टेतिमेदिनी पुराभोवीपुरापर्योप्रवंधेनि

तिर्यक्प्रेक्षीसंहितभ्रूःकथंसाम्पेद्धकोदर॥ भूरस्तथापतिवत्सोगोरस्तात्तद्वोन्नतः २९ प्रमाणातोभीमसेनक्षादेशेगाधिकेर्देनात्तजवेन
वाविनमेतिवलेनाभ्येतिकुंजराः॥ २० ॥ अभक्तजल्पीसध्वक्षोभमधमः पांडवोवली इतिवाल्येश्रुतःपूर्वमयाव्यासमुखात्पुरा॥ २१ ॥ नृपतो
वीर्यितश्चैवययाप्यातथ्योनपांडवः आयसेनचदंडेनप्याताभागान्नरानद्दयान्॥ २२ ॥ इनिष्पतिगणेक्रुद्धोभीमःप्रहर्ताकरःअमर्षेणनित्यसं
रब्धोरोद्रःक्रूरपराक्रमः॥ २३ ॥ मयातातप्रतीपाणिकुर्वन्पूर्वविमानितः॥ निर्काणोमायसीस्थूलांसकपार्श्वाकांचनीगदां॥ २४ ॥ शतघ्नी
प्रनिर्ह्रादांकथंप्राक्ष्यतिमेसुताः अप्लवमप्रवागाधंसमुद्रंशरवेगिनं॥ २५ ॥ भीमसेनमयंदुर्गंतातमंदाक्षितीर्षवः॥ क्रोधतोमेन
शूरावैतिवालाःपंडितमानिनः॥ २६ ॥ विषमंनानुपश्यंतिप्रयातंमधुदर्शिनः॥ संयुगंयेगमिष्यंतिनरूपेणमत्युना॥ २७ ॥ नियंतंनो
दिताधात्रासिंहेनेवमहामृगाः शैक्यांताम्रचतुष्किष्कुंषडसिमकुस्तितोजसं॥ २८ ॥ प्रहितांदुःखसंस्पर्शांकथंप्राक्ष्यंतिमेसुताःगदां
भ्रामयतस्तस्यभिंदतोहस्तिमस्तकान् २९ स्रक्विणीलेलिहानस्यवाष्पमुत्सृजतोमुहुः उद्दिश्यनागान्पततःकुर्वतोभैरवान्नव
वान् ३० प्रतीपायततोमत्तानकुंजरानप्रतिगर्जत विगाह्यरथमार्गेषुवरानुद्दिश्यपनिघ्नतः अग्नेरवायुषुमतस्येवनविमुच्येतमत्सुजो वी
र्यकुर्वन्महचाद्रूपवयन्समवाहिनी॥ ३२
कटतीतइतिविश्व॥ निष्कीर्णामवक्रांतिर्यगस्मावहिनांक्षतनिर्ह्रादांमहाशव्दवतीं २५ प्लोस्पांअधःपतनेन

समीक्षिकरणपुंजंकाकाणिस्रामिद्रिकुस्तामिद्वपृष्ठा२८
सरमोच्यापार्णकार्षम ३९
रमा॥
॥१२३॥

अगदस्यगदाहीनस्य संगरं अंतं तस्य नाशं स्पृशंति भीष्मादयः ॥ ४४ ॥ एवं मार्गं स्वर्गमार्गं ॥ ४५ ॥ अपचितिं निष्कृतिं ॥ ४८ ॥

ब्रमान्निवृगदापाणिर्युगांतदर्शयिष्यति प्रभिन्न इव मातंगः प्रभंजन पुष्पितान् द्रुमान् ॥ प्रवेक्ष्यति रणे सेनां पुत्राणां मे वृकोदरः कुर्वन्
रथान् विपुरुषान् विसारथिहयध्वजान् ॥ २४ ॥ आरुजन् पुरुषव्याघ्रो सादिनो रथिनस्तथा ॥ दिशो नगमिष्यंति भीमसेनबलार्दिताः ॥ २५ ॥ म
मपुत्राश्च मत्स्याश्च रणे ज्ञान अश्वे वसंजय येन रणे नामहावीर्यः प्रविष्टं पातः पुरंपुरा २६ वासुदेव सहायेन जरासंधो निपातितः कृत्स्नेयं वसुधा दे
वीजरासंधेन धीमता ॥ २७ ॥ मागधेंद्रेण बलिना वशे कृत्वा प्रशासिता ॥ भीष्मप्रसादात् कुरवो नयेनांधकवृष्णयः यन्न तस्य वधे जग्मुः के
वलं दैवमेव तत् ॥ सा गता पांडुपुत्रेषु मम पांडवः महेंद्र इव वज्रेण दानवान् देवसत्तम ॥ भीमसेनो गदापाणिः सूदयिष्यति मे सुतान् अ
विषह्यं महावीर्यं तीव्रवेगपराक्रमं ॥ ४४ ॥ पश्यामि चातिताम्राक्षमापतंतं वृकोदरं अगदस्याप्य धनुषो विरथस्य विवर्मणः बाहुभ्यां युद्धमा
नस्य कस्तिष्ठेदग्रतः पुमान् ॥ भीष्मो द्रोणश्च विप्रोयं कृपः शारद्वतस्तथा जानंत्येते तथैवाहं वीर्यज्ञास्तस्य धीमतः ॥ आर्यव्रतं तु जानंतः संग
रांतविधित्सवः सेनामुखेषु स्थास्यंति मामकानां नरर्षभा ॥ ४५ ॥ बलीयसः सर्वेहि दिष्टं पुरुषस्य विशेषतः पश्यन्नपि जयं तेषां नि
यच्छामि यत् सुतान् ॥ ४६ ॥ ते पुराणं महेष्वासा मार्गमैंद्रं समास्थिताः त्यक्ष्यंति तुमुले प्राणान् रक्षंतः पार्थिवं यशः यथैषां मामकास्ता
ततथैषां पांडवा अपि ॥ ४८ ॥

॥भा॰उ॰ विकुर्वंत उद्वेः सक्तः एतद्वा विदुःखं अनिवर्त्यं ज्ञानेन अनिवार्यं निर्मुक्ता जीवन्मुक्ताः क्षेमं स्वकं उत्तरं उत्तरकार्यं प्रति पर्यायधर्मो विपरीतधर्मः
॥२२४॥

पौत्रा भीष्मस्य शिष्याश्च द्रोणस्य च कृपस्य च। यत्त्वस्मदाश्रयं किंचिद्धितमिष्टं च संजय ॥४९॥ तस्यापचितिमार्यत्वात् कर्तारः स्थ पिराः स्वयः
आददानस्य शस्त्रं हि क्षत्रियस्यापि सन ॥४९॥ निधनं क्षत्रियस्याजौ वरमेवाहुरुत्तमं सर्वेषां चामिसर्वानन्यो युयुत्सन्ति पाण्डवे ॥५०॥ विदुं
कुर्वंविदुरेणास्मैतदेतद्रूपमागतः ननु मन्ये विधाताय ज्ञानं दुःखस्य संजय ॥५१॥ भवत्यतिबलं घोरं ज्ञानं स्याप्युपघातकं ॥ अथयोऽप्यपि
निर्मुक्ताः पश्यंते लोकसंग्रहं ॥५२॥ सुखे संवर्तिनः खिनः तथा दुःखेन दुःखिताः किं पुनर्मोहमासक्तस्तत्र तत्र सदस्सधा ॥५३॥ पुत्रेषु रा
दारेषु पौत्रेष्वपि चं बंधुषु ॥ सप्रायेतु महत्यस्मिन् किंतु मे क्षेममुत्तमं ॥५४॥ विनाशं ह्यनुपश्यामि कुरूणामनुचिंतयन् द्यूतप्रमुखमाभा
ति कुरूणां व्यसनं महत् ॥५५॥ मंदेनैश्वर्यकामेन लोभात्पापमिदं कृतं ॥ मन्ये पर्यायधर्मोयं कालस्यात्यंतगामिनः चक्रे प्रधिरिवासक्ते
नास्य शक्यं पलायितुं ॥ किंतु कुर्यां कथं कुर्यां कुत्र गच्छामि संजय ॥५६॥ एते नश्यन्ति कुरवो मंदाः कालवशंगताः ॥ अवशोऽहं तदा तात पुत्रा
णां निधने कृते ॥ श्रोष्यामि निनदं स्त्रीणां कथं मां मरणं स्पृशेत् ॥५७॥ यथा निदाघे ज्वलनः समिद्धो दहेत्कक्षं वायुना चोद्यमानः गदाहस्तं ॥एस॥
स्तं पांडवो वेत्तथैव हंता नमदीयान्सहितोऽर्जुनेन ॥५८॥ अध्यायः ॥१२४॥
पर्वणि नैमि॰ अस्य कालेवशात्तृतीयार्थे षष्ठी ॥५७॥ अध्यायः

सघनंजयः स्पर्धाहूतिन क्रुद्धाध्याहारेण पूरयीयं ॥४॥ तस्यतंप्रतियोद्धारंनपश्यामिप्रियएवंप्रतियारित्नध्याहृत्यायोजयं ॥५॥ घृणाकृपावानसीमादि

धृतराष्ट्र उ० यस्यदेवानृतंवाचःकराविनतुभुमः त्रैलोक्यमपितस्यस्याद्योद्धायस्यधनंजयः २ तस्यैवचनपश्यामियुधिगांडीवधन्विनः अनि
भूरिदिनयानोपियःप्रतीयाद्रथेनंतर ॥२॥ अस्यतःकर्णनीलीकामार्गणान्हृदयच्छिदः प्रत्येतानसमःकश्चिद्युधिगांडीवधन्विनः ॥३॥ द्रोणाद्
भीष्मप्रतियातांपरिदीर्णोनरर्षभो ॥ हतानांस्त्रोवलिनांश्रेष्ठोसमरेष्वपराजितो ॥४॥ महान्स्यानासंक्षयोलोकेनलास्त्वविजयोमम घृणीकर्ण
प्रमादीचआचार्यस्यविरोगुरुः ॥५॥ समर्थोवलवान्पार्थोदृढधन्वाजितक्लमः भवेत्सुतुमुलंयुद्धंसर्वेशोप्यपराजयः ॥६॥ सर्वेचास्त्र
विदःशूराः सर्वेप्राप्तमहद्यशः ॥ अपिसर्वामरैश्वर्यंपरित्यजेयुर्नपुनर्जयं ॥७॥ वधेधेन्रूनंभवेच्छांतिस्तयोर्वाफाल्गुनस्यवानतुजेतार्जुनस्य
स्तिहंतावास्यनविद्यते मन्युस्तस्यकथंशाम्येन्मंदान्प्रतियउत्थितः अन्येप्यस्त्राणिजानंतिजीयंतेचजयंतिच ॥९॥ एकांतविजयस्त्वेव
श्रूयतेफाल्गुनस्यहि ॥ त्रयस्त्रिंशत्समाहूयखांडवेग्निमतर्पयत ॥१०॥ जिगायचसुरान्सर्वान्नास्यवेद्मिपराजयं ॥ यस्ययंतोहृषीके
शः शीलवृत्तसमोयुधि ॥११॥

धुप्रमादीअंतेविद्यानस्मरिष्यतीतिभावः ५ अपराजयोमसतिशेषः ६ तयोर्द्रोणकर्णयोर्वधे आत्मनीयानां
तिःफाल्गुनस्यवधेनुपेक्षामित्यर्थः ॥ ॥ त्रयस्त्रिंशत्समाः वर्षाणिअतीतानीत्यर्थः ॥१०॥११॥

॥भा॰उ॰ ॥१२५॥

अलाः क्षिप्ताः १४ कुरूणामकारान्तच्छेदभेदपलायनादीनावसथ्यगृहे श्रोतास्मि श्रोष्यामि ॥ २१ ॥ अध्यायः ॥ अभिसारः

ध्रुवमस्य जयस्तात पार्थेन्द्रस्य जवस्तथा कृष्णावेकरथे यत्तावधिज्यं गाण्डिवं धनुः ॥ १४ ॥ युगपत्त्रीणि तेजांसि समेतान्यनुशुश्रुमः नैवास्ति नो
धनुस्तादृक् नयोद्धानुवसारथिः ॥ ३ ॥ न तच्चमं रानजानंति दुर्योधनवशानुगाः क्षेषयेद्दश्च निर्दोषोनिःपतन्मूर्द्धि संजय ॥ १४ ॥ न तु शेषं सराः स्त
नकुर्युरस्ताः किरीटिनः अपिचास्यन्निवाभाति निघ्नन्निव च फाल्गुनः ॥ १५ ॥ उद्धरन्निव कायेभ्यः शिरांसि शरवृष्टिभिः ॥ अपिबाणमयं तेजः
प्रदीप्तमिव सर्वतः ॥ १६ ॥ गाण्डीवेनाहं द्देनास्तो पुत्राणां मम वाहिनीं ॥ अपि सारथ्यघोषेण भयार्ता सव्यसाचिनः ॥ १७ ॥ वित्रस्ता बहुधा सेना
भारती प्रतिभाति मे ॥ यथा कक्षं महानग्निः प्रदहेत्सर्वतश्चरन् ॥ १८ ॥ महार्चिरनिलोद्धूतस्तद्वद्धक्ष्यति मामकान् ॥ यदोद्धमन्निशितान्बा
णसंघान्स्थानाततायी समरे किरीटी सृष्टोन्तकः सर्वहरो विधात्रा यथा भवेत्तद्वदवारणीयः ॥ १९ ॥ यदा ह्यभीक्ष्णं सुबहून्प्रकारान्श्रोता ॥ए॰म॥
स्मि तानावसथ्ये कुरूणां ॥ तेषां समंतात्पुवते व्यारण्या ग्रेक्षयः किलायं भरतानुपेति ॥ २० ॥ इति उद्योगपर्वणि संजययाने द्विपंचाशत्तमोऽ॰ ॥१२५॥

जगतः स्रष्टा कृष्णः ३ नालं त्र्यंशः अंतरा सेन्यमध्ये ७ ८ युद्धे पोजके: युद्धे योगिभिः ८ निभृत्येन मेत्रगुप्ता १०

धृतराष्ट्र उ० पथ्येव पोडवाः सर्वे परक्रांता जिगीषवः यथेवाभिप्रायास्तेषां त्यक्त्वात्मानो जये धृता १ त्वमेव हि परक्रांता नाथ दक्षीधाः परायस
पंचालाश्चैव कपास्तथा मागधान् वत्सभूमिपान् २ पश्चसैंहानि माहात्मा कानिष्ठ नकुलो यो वीरो वशी सष्ट्रा जगतः कृष्णः पांडवानां जये धृ
तः ३ समस्तामर्जुनाद्विद्यां सात्यकिः क्षिप्रमाप्तवान् शैनेयः समरे स्थाता वीजवन्नव यं छूरान ४ धृष्टद्युम्नश्च पांचाल्यः कूरकर्मा
महारथः मामके पुरणां कर्नो वृत्ते घुएमास्त्रविन्न ५ युधिष्ठिरस्यनु क्रोधादर्जुनस्यनु विक्रमात् यमाभ्यां भीमसेनाच्च भयमेतानजा
यते ६ अमानुषमनुष्येन्द्रो जीलं विततमंतरा नभसेन्यास्त रिक्ष्यति निनतको रणभिसंजयः ७ दर्शनीयो मनस्वी च लक्ष्मीवान् ब्रह्मवर्चसी मे
धावी सुकृतप्रज्ञो धर्मात्मा पांडुनंदनः ८ मित्रामात्यैः संपन्नो युद्ध योजकैः भ्रातृभिः श्वसुरैर्वीरै रूपपन्नो महारथैः ९ धृत्या च पु
रुषव्याघ्रो नैभृत्येन च पांडवाः अनुदृष्टः सोवदान्यश्च ह्रीमान् सत्यपराक्रमः १० बहुश्रुतः कृतात्मा च वृद्धसेवी जितेंद्रिय तं सर्वगु
णसंपन्नं समिद्धमिव पावकं ११ तपंतमिव को मंदः पतिष्यति पतंगवत् पांडवाग्निमनावार्यमुमुक्षुर्नष्टचेतनः १२

1936
समाज

तं अभिमुख ॥ पतनुरुत्सहर्निपाठेपितनु ॥ राज्यापहारादल्पा ॥ स्वतस्त्क उत्सव इव प्राप्स्यतीवन्हिरिववर्द्धि ॥ २३ ॥ क्लिश्यमानानांकर्मणि पक्षी अस्मा

नतु सत्रु शिखीरणनासिष्यो पवरिनो मया ॥ मंदानां मम पुत्राणां युद्धे नांतं करिष्यति नैरेयुद्धं साधु मन्ये कुरवस्तन्निबोधत ॥ युद्धे विनाशः कृ
त्स्नस्य कुलस्य भविता ध्रुवं ॥ २४ ॥ एषा मे परमा बुद्धिर्यया शाम्यति मे मनः ॥ यदि त्वशमं रोचयध्वं यतामहे ॥ २५ ॥ न नु न ॥ क्लिश्यमाना
नामुपेक्षेत युधिष्ठिरः ॥ जुगुप्सति च धर्मेणामासेवादिश्यकारणं ॥ २६ ॥ इति उद्योगपर्वणि संजययाने त्रिपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ संज
य उ ॥ एवमेतन्महाभाग यथा वदसि भारत ॥ युद्धे विनाशः क्षत्रस्य गांडीवेन प्रदृश्यते ॥ १ ॥ इदं तु नाभिजानामि तव धीरस्य नित्यशः
यत्पुत्रवशमागाच्छेस्तत्वाज्ञ सव्यसाचिनः ॥ २ ॥ नैष कालो महाराज तव शश्वत्कृतागसः ॥ त्वया ह्येवादितः पार्था निकृता भरतर्षभ ॥ ३ ॥
पिता श्रेष्ठः सुहृद्यश्च सम्यक्प्रणिहितात्मवान् ॥ आस्थेयं तु हितं येन न द्रोग्धा गुरुरुच्यते ॥ ४ ॥ इदं जितमिदं लब्धमिति श्रुत्वा पर
जितान् ॥ द्यूतकाले महाराज स्मयसे स्म कुमारवत् ॥ ५ ॥

नैष उपेक्षेत मासेव अधर्मेणाकलहस्य कारणं उद्दिश्य जुगुप्सति निंदति स कथं अ ॥ राम ॥
र्थितः सन् कलहं करिष्यतीति भाव २६ अध्याय ॥ ५३ ॥ एष कालः एषा कलना बुद्धिस्तवैनेव स्थास्यति ॥ ४ ॥ प्रणिहितात्मवान् सावधा ॥ १२६ ॥
नचित्तः ॥ ४ ॥ स्मयसे नुष्यसे ॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

अस्यतांवाणान्क्षिपतांमध्ये ।२२। भीमसेनतद्द्श्रायां २५ ॥१८॥

पुरुषाणांपुत्रमानास्त्वंपुरापार्थोनुपेक्षसे ।। कृनंतराज्यंजयंतीतिप्रपातनानुपश्यसि ।६। पितृस्याराज्यंमहाराजकुरवस्तेसजांगलाः अपथी
रैर्जितासुर्वीमखिलांप्रत्यपद्यथाः ।७। बाहुवीर्यार्जिताभूमिस्तवपार्थैर्निवेदिताः सयदंहूतसि त्वंवमन्यसेराजसत्तम ।८। पस्तानांधर्वराजेन
मज्जतोसन्नुवेभसि ।। आनिनायपुरापार्थोपुत्रास्तेराजसत्तम ।९। कुमारवच्चसमयसंयूतेविनिकृतेष्वपन पांडवेषुवनोराजन प्रव्रजत्सुपुनः पु
नः ।१०। प्रववर्षतःशरव्रातानर्जुनस्यसुतान्वहून ।। अप्युर्णांवांविक्षिपेयुः ।। किंपुनर्मीसपोनयः ११ अस्यतांफाल्गुणश्रेष्ठोगांडीवंधनु
षांवरं ।। केशवःसर्वभूतानामायुधानांसुदर्शनं ।१२। वानरोरोचमानश्चकेतुमतांवरः एवंसेनानिसरथोवहन्छेन्नहयोरणे ।१३। क्षपयिष्यनिम
होराजन्कालचक्रमिवोद्यतं ।। तस्याद्यवसुधाराजन्निखिलाभरतर्षभ ।१४। यस्यभीमार्जुनौयोधौराजाराजसत्तमः तथाभीतिहतःप्रायांमज्ज
तीतवबाहिनी ।१५। दुर्योधनमुखाद्दृष्ट्वाक्षयंयास्यंतिकौरवः भीमार्जुनयोभीतालिप्संतिदिजयाचिमो ।१६। नवपुत्रामहाराजाराज्ञानुष्वा
नुसारिणः मत्स्यास्त्वामद्यनार्चंतिपांचालाश्चसकेकयाः ।१७। शाल्वेयाःशूरसेनाश्चसर्वेत्वामवजायते ।। पार्थंह्येतेगतास्सर्वेवीर्यज्ञास्त
स्यधीमतः ।१८॥

॥ भा॰ उ॰ शदिदं तेविलपितं पांडवान्प्रतिभारत ॥ त्वनीभ्रनेवराजेंद्र सर्वं सत्तन्निरर्थकं ॥ ५५ ॥ इति श्री महाभारते उद्योगपर्वणि चतुःपंचाशत्तमोऽध्यायः
॥ १२७ ॥ ५४ ॥ दुर्योधन उ॰ ॥ नभेतव्यं महाराज न शोच्या भवितावयं ॥ समर्थाः स्मापरान्राजन्विजेतुं समरे विभो ॥ १ ॥ वने प्रव्रजितान्पार्थान्यदायान्मधु
सूदनः ॥ महता बलचक्रेण परराष्ट्रावमर्दिना ॥ २ ॥ केकया धृष्टकेतुश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ राजानश्चान्वयुः पार्थान्वहवोऽन्येऽनुयायिनः
॥ ३ ॥ इंद्रप्रस्थस्य चादूरात्समाजग्मुर्महारथाः ॥ व्यगर्हयंश्च संगम्य भवंतं कुरुभिः सह ॥ ४ ॥ ते युधिष्ठिरमासीनमजिने प्रतिवासिनं ॥ कृष्णप्रधा
नाः संहत्य पर्युपासंत भारत ॥ ५ ॥ प्रत्यादानं च राज्यस्य कार्यमूचुर्नराधिपाः ॥ भवतः सानुबंधस्य समुच्छेदं चिकीर्षवः ॥ ६ ॥ श्रुत्वा चैवं म
योक्तास्तु भीष्मद्रोणकृपास्तदा ॥ ज्ञातिक्षयभयाद्राजन्भीतेन भरतर्षभ ॥ ७ ॥ न ते स्थास्यंति समये पांडवा इति मे मतिः ॥ समुच्छेदं हि नः
कृत्स्नं वासुदेवश्चिकीर्षति ॥ ८ ॥ ऋते च विदुरात्सर्वे यूयं वध्यतमा मम ॥ धृतराष्ट्रस्य धर्मज्ञो न वध्यः कुरुसत्तम ॥ ९ ॥ समुच्छेदं च गरसा ॥
कृत्स्नं नः कृत्वा तत जनार्दनः ॥ एकराज्यं कुरूणां स्म चिकीर्षति युधिष्ठिरे ॥ १० ॥ ॥ १२२ ॥

५६ अध्यायः ॥ १ ॥ पत्राणि ॥ १० ॥

प्राणिप्राणेया संधप्यर्थं ॥ पलायनं वा लज्जया ॥ १४ ॥ प्राणिपातो दोषो ह्येवं प्रपक्षप हतो नास्ति किं नु संधिरेव भवति न यापि समयुद्धमेव वरे । वेनेड्

नत्र किं प्राप्तकालं न ॥ प्राणिपात ॥ पलायनं ॥ प्राणान्वा संपरित्यज्य प्रतियुध्यामहे परान् ॥ १९ ॥ प्रतियुध्येत्तु नियतः स्याद्दस्माकं पराज
य ॥ युधिष्ठिरस्य सर्वे हि पार्थिवा वशवर्तिनः ॥ २४ ॥ विरक्तं राष्ट्रं अश्व च यं मित्राणि कुपितानि न ॥ धिग्कृताः पांडवैः सर्वे स्वजनेन च सर्वशः
१३ ॥ प्रणिपातेन दोषोस्ति संधिर्नः शाश्वती समा ॥ पितरं त्वेव पश्यो चासि प्रज्ञानेत्तं जनाधिपं ॥ मत्कृते दुःखमापन्नं क्लेशं प्राप्तमनंतकं हे
तं हि तव पुत्रे प्रश्नप्रपे खाम्यवरोधनं ॥ १५ ॥ स प्रियार्थे पुत्रे वेतद्धि दितिं ते नरोत्तम ते राज्ञो धृतराष्ट्रस्य समात्यस्य महारथ ॥ १६ ॥ वैरं प्रतिकरिष्यंति
तं हि तव पुत्रैः प्रश्रुपरे खाम वरोधनं ॥ १५ ॥ स प्रियार्थे पुत्रैर्वेतद्धि दितिं ते नरोत्तम ते राज्ञो धृतराष्ट्रस्य समात्यस्य महारथ ॥ १६ ॥ वैरं प्रतिकरिष्यंति
कुलच्छेदेन पांडवाः ॥ ततो द्रोणोब्रवीद्भीष्मकृपद्रौणिश्च भारत ॥ १४ ॥ मत्वा मामदनीं चिंतामास्थितं वितथेंद्रियं ॥ अपि दुर्योधने चेत्रोन
संतर्पयं परंतप ॥ १५ ॥ असमर्था परे जेतुमस्मान् युधि समाश्रितान् ॥ एकैकशः समर्थाः स्मो विजेतुं सर्वपार्थिवान् ॥ १६ ॥ आगच्छंतु विनिष्पा
सोदर्पमेषां शिते ॥ शरैः पुरैकेण हि भीष्मेण विजितान् सर्वपार्थिवा ॥ २० ॥
प्रायंपेनाहणितरसिनि ॥ १४ ॥ हे नरोत्तम धृतराष्ट्रेन च पुत्रैः अस्माभिः ॥ १४ ॥ प्र
तिकरिष्यंति प्रतिपनयिष्यंति ॥ १४ ॥ अन स्माभिः परे चैतत्पधापि अपि सुग्धा ॥ द्रोहं वयं नीता ॥ स तथापि न मेत भ्रम ॥ १७ ॥

॥भा॰उ॰
॥१२८

समानीताः प्रेषितेशेषः २५ परविक्रमस्यनेपरेषांगुणविकत्थने २६ ब्रह्मणोपिहंतुमक्षयनृपाहंतुमशक्या ३० ३२॥

मृतेपिनयंतिकुंतेस्त्येनेकेनभारत ॥जघानक्रवरूस्तेषांसंख्यःकुरुसत्तम २२ ॥ततस्तेपारशांजग्मुर्देवब्रह्ममिंदंभराग्नि ॥सभीष्मःकसम
र्थोयस्मान्निःसहितोरणे ॥२४॥परान्विजेतुंतस्मात्तेप्येतुर्भीभरतर्षभ इत्येषांनिश्चयोह्यासीत्तत्कालेनिमितेजसा ॥२३ पुरापरेषांह्रथिवीक्षि
स्मासीद्वशवर्तिनी ॥अस्मान्पुनरमीनाघसमर्थाञ्जेतुमाहवे ॥२७॥छिन्नपक्षापक्षापरेषांघवीर्यहीनाश्चपार्थिवाः ॥अथार्थिप्रविसेयुस्ते
समुद्भवापरंतप ॥२५॥समर्थेपार्थिवाःसर्वेतहिद्दिकुरुसत्तमउन्मत्तमिववचापितंप्रसहतीहंतीहदुःखिताः२६ ॥विलपंतंबहुविधंभीतं
परविक्रमस्यते ॥एषांह्येकैकशोराज्ञांसमर्थान्पांडवान्प्रति ॥२८॥आत्मानंमन्यतेसर्वेव्येतुतेभयमागतंजेतुंसमर्थाःसेनांसेवाखवोपिनशक्
यात ॥२९॥हंतुमक्षयनृपोयंब्रह्मणोपिस्वयंभुवः ॥पृथिविरःपुरंहित्वापंचग्रामानयाचति ३० ॥भीतोहमामकात्सैन्यात्प्रसमाक्षे
मेविभो ॥समर्थेसमभन्यसेयच्चकेतीपुत्रवृकोदरं ३१ ॥नःमिथ्यानहिमेकात्स्न्र्येनप्रभावंवेत्सिभारतमत्समोहिगदायुद्धेपृथिव्यांनास्तिकश्च ॥एम॥
न ३२ ॥१२८॥

युक्तोभियोगवान्दुःखैःस्थितःगुरुकुले।३४।उपावसंशिष्यत्वेनपर्यचरन्।३५।

नासीत्काश्चिद्दतिक्रांतोभावितानचकश्चन युक्तोदुःखोषितश्चाहंविद्यापारगतस्तथा।३६।तस्मान्नभीमान्नान्येभ्यो भयंमेविद्यतेक्वचि
त् दुर्योधनसमोनास्तिगदापाणिरितिनिश्चयः ३७ संकर्षणेनश्चनन्दंगतेदेवसुपावसं युद्धेसंकर्षणासमोवलेनाभ्यधिकोभुवि ३८ गदाप्र
हारंभीमोमेनजातुविषहेद्युधि।पिकंमहारंप्रहृद्यांभीमायसस्थितोनृप ३९ सर्षेवेनंयेद्धोर क्षिप्रमेववस्वतक्षयं इच्छेयंचगदाहस्तंराजन्
दृष्टुंवृकोदरं।४०।सुचिरंप्रार्थितोह्येषममनित्यंमनोरथः।गदयाभिहतोगात्रेसमपापार्थोवृकोदरः।४१।विशीर्णगात्रःपृथिवींपरासुःप्र
पतिष्यति।गदाप्रहताभिहतोह्ययंवानपिपर्वतः।४२।सकृन्मर्याविदीर्येतगिरिःशततसहस्रधा।सचाप्येतद्विजानातिवासुदेवार्जुनौतथा
४३।दुर्योधनसमोनास्तिगदायामितिनिश्चयः तदेतद्वृकोदरमयंभयंव्येतुमहाहवे।४४।व्यपनेष्याम्यहंयेनमारजानमनाभव।तस्मि
न्मयाहतेक्षिप्रमर्जुनंवहवोरथाः।४५।तुल्यन्नृपाविशिष्टाश्चक्षेप्स्यंतिभरतर्षभ।४६।भीष्मोद्रोणःकृपोद्रौणिःकर्णोभूरिश्रवास्त
था॥प्राग्ज्योतिषाधिपःशल्यःसिंधुराजोजयद्रथः॥४७

॥भा॰उ॰ पार्थिवीः पृथिवीसंबंधिनी पार्थिवानां राज्ञां ॥४३॥
॥१२९॥
एकैकं एषां शक्तः स्तु हंतुं भारत पांडवान् समेतास्तु अप्येनेतान्नेष्यंति यमसादनं ४४ समग्रां पार्थिवीं सेनां पार्थ एकं धनंजय कस्मादश
क्तो निर्जेतुमिति हि हेतुर्न विद्यते ॥४५॥ शरव्रातैस्तु भीष्मेण शतशो निचितो वशः द्रोणद्रौणिकृपैश्चैव कां तां यास्यापमक्षयं ॥४७॥ पितामहो
पिगांगेयः शांतनोरधिभारत ब्रह्मर्षिसदृशो याह्ने देवैरपि सुदुःसहः ॥४८॥ न हंता विद्यते चापि राजन् भीष्मस्य कांश्चन पित्राह्युक्तः प्रसन्ने
नना कामस्त्वं मरिष्यसि ॥४९॥ ब्रह्मर्षेश्च भरद्वाजाद्द्रोण्यां द्रोणोपाम जायत द्रोणाजज्ञे महाराज द्रौणश्चापरमास्ता च मातुलः ॥ अश्वत्था
म्ना महाराज सर्वशस्त्रभृतां वरो समम ॥५२॥ सर्व एते महाराज देवकल्पा महारथाः शक्ताः पीडे यपार्थिवं कुर्युः संयुगे भरतर्षभ ॥५३॥ नैवैषाम
र्जुनः शक्तः एकैकं प्रतिवीक्षितुं सहितांस्तु नरव्याघ्रान् हनिष्यति धनंजयः ॥५४॥ भीष्मद्रोणकृपाणां च कर्णस्य महात्मनो मम
अनुज्ञातस्तु रोमेण मन्ये सम्भोसीति भारत ॥५५॥ कुंडले सहजे चास्तीक र्णस्यनु चिरे कुभे ते प्राच्यर्थं महेंद्रेण याचितः सपरंतपः ॥५६॥ ॥एम्॥
॥१२९॥

शक्त्यामोऽस्मानि तयानेकुंडलेयाचितः तस्य पुरंदतिभेषजं |५४| ते अर्जुनं तेभ्यः पाण्डवेभ्यः |५५| त्रिगुणातः अंशे न हीनं त्रिगुणा अंशेनाधिकाः |५६|

अमोघया महाराज शक्त्या परमभीमया तस्य शक्त्यापगूढस्य कस्मात् जीवेद्धनंजयः |५७| विजयो मध्रुवो राजन् फलं पाणाविवाहितं || अति
व्यक्तः परेषां वक्तव्यो भुवि पराजयः |५८| अन्हा ह्येकेन भीष्मोऽयं प्रयुतं हंति भारत तत्समाश्च महेष्वासा द्रोणद्रौणिकृपा अपि |५९| संसप्तकानां
द्यानि क्षत्रियाणां परंतप अर्जुनं चायमस्मान्वा निहन्यात्कपिकेतनः |६०| तं वालमिति मन्यंते सम्यसावित्र धृतता | पार्थिवं सर्वास्तेभ्यो धुक
स्मात्मध्यथने कथं |६१| भीमसेने चानिहते कोन्यो युध्येत भारत परेषांनस्ममाचक्ष्व यदि वेत्थ परंतप |६२| पंच ते भ्रातरः सर्वे धृष्टद्युम्नोऽथ सात्य
किः | परेषां सप्तये राजन् योधाः सारं बलं मतं |६३| अस्माकं च विशिष्टा ये भीष्मद्रोणकृपादयः | द्रोणिर्वैकर्तनः कर्णः सोमदत्तोऽथ वाह्लिकः
६४| प्राग्ज्योतिषाधिपः शल्य आवंत्योऽथ जयद्रथः || दुःशासनो दुर्मुखश्च दुःसहश्च विशांपते ||६५| श्रुतायुश्चित्रसेनश्च पुरुमित्रो विविंशतिः
शल्यो भूरिश्रवाश्चैव विकर्णश्च तवात्मजः |६६|| अक्षौहिण्यो महाराजन् दशैका च समाहृतान् || न्यूनाः परेषां सप्तैव कस्मान्मे स्यात्पराजय
||६७|| बले त्रिगुणतो हीनं योध्यं प्राह बृहस्पतिः परेभ्यस्त्रिगुणा चेयं मम राजन्ननीकिनी ||६८||

॥भा॰उ॰
॥१३०॥

विधित्सुः विज्ञातुमिच्छुः प्राप्तकालानिकर्माणि ॥७१॥ अध्यायः ५५ संजय अस्य प्रयोजनं जिज्ञासमानः परीक्षितुं इच्छन् ॥ १ ॥ तथा श्रेवेमीति छेदः

गुणहीनं परेषां च बहु पश्यामि भारत ॥ गुणोदयं बहुगुणमात्मनश्च विशांपते ॥६६॥ एतत्सर्वं समाज्ञाय बलाग्र्यं मम भारत ॥ नूनं तां पांडवानां च नसो
ढुं गंतुमर्हसि ॥७०॥ इत्युक्त्वा संजयं भूयः पर्यपृच्छत भारत ॥ विधित्सुः प्राप्तकालानि ज्ञातिपरः पुरंजय ॥७१॥ इत्युद्योगपर्वणि संजययाने ॥ धृतराष्ट्र उ॰
अक्षौहिणीः सप्त लब्ध्वा राजभिः सह संजय ॥ किंस्विदिच्छति कौंतेयो युद्धप्रेप्सुर्युधिष्ठिरः ॥१॥ संजय उ॰ ॥ अतीव मुदितो राजन्संहृष्टः प्रेक्ष्य युधिष्ठिरः
भीमसेनार्जुनौ चोभौ यमावपि न बिभ्यतः ॥२॥ रथं तु दिव्यं कौंतेयः सर्वा विभ्राजयन् दिशः ॥ संजय जिज्ञासमानः सन् बीभत्सुः समयोजयत् ॥३॥
तमपश्याम संनद्धं मेघं विद्युत्प्रभं यथा ॥ स मंत्रान्समभिध्याय हृष्यमाणोऽभ्यभाषत ॥४॥ पूर्वरूपमिदं पश्य वयं जेष्यामि संजय ॥ बीभत्सुर्माप
योवाच तथ्यां वै महम च्युत ॥५॥ धृतराष्ट्र उ॰ प्रशंसस्यभिनंदंस्तान्पार्थानक्षपराजितान् ॥ अर्जुनस्य रथे ब्रूहि कथमश्वाः कथं ध्वजाः ॥६॥ सं ॥ए सा॥
जय उ॰ भीमसेन सहस्राक्षे ए बहुचित्रं विशांपते ॥ रूपाणि कल्पयामास त्वष्टा धाता सदा विभो ॥७॥ ध्वजे हि तस्मिन्रूपाणि चक्रुस्ते देवमायया ॥१३०॥
महाधनानि दिव्यानि महांति च लघूनि च ॥८॥
॥९॥ भीमसेनो विष्वक्समाधाता प्रजः ॥७॥ नित्य दृष्टा क्रधा नाए रूपाणि चक्रः ॥८॥

रुधिरेरवनेजनमेति शेषः ॥२०॥ भारे रथे रोधः द्वारशेरेद्रूपमपि न भवेत् ॥२४॥ पत्तन अश्वद्वानां शतं हत्वा हतं पुनः ॥ पुनः कतिपयाश्वहननेनेतेति द्विगप्र
भावान् शरणं पूपन्नः सुरस्ताईत्तवरं ॥ यथा अमराम्बादंतवर्णा रथेयुक्ता अश्वाः भाति ॥१४॥ ऋक्षप्रख्याः सप्तर्षितुल्येनेजसः ऋक्ष इतिहस्तवे

भीमसेनानुरोधाय हनूमान्मारुतात्मजः ॥ आत्मप्रतिकृतिं तस्मिन् ध्वजे आरोपयिष्यामि ॥६॥ सर्वोदिशो योजनमात्रमन्त्रं सतिर्यगूर्ध्वं च तु रोधवे
ह्रिजः ॥ न स ज्ञात्पसो न नु भिसंवृत्तो तथा हि मायाविहिता भौमनेन ॥१०॥ यथा काशेपाक धनुः प्रकाशतेन वैव लोनचविपविंलुनत ॥ तथा ध्वजो विहि
तो भौमनेन वद्धाकारं हृश्पने रूपमस्य ॥११॥ यथाग्निधूमो दिवमेति श्वावर्णान्वि धतेजसां श्चित्ररूपान् ॥ तथा ध्वजो विहितो भौमनेनन चेड़ाएं भ
वितानीतरोधः ॥१२॥ स्वेनास्तस्मिन्वातवेगास दश्वादिव्या युक्ता श्चित्ररथेन युक्ताः ॥ भूम्यंतरिक्षे विचिनारंद्रूपेषां गनिद्धीपतेनात्र सर्वाः ॥१३॥ सं
तं यतन पूर्वोक्ते निस्यकालं हत्वं हतेरत्नवरं पुरस्तात् ॥ तथा राज्ञो दन्तवर्णा बृहन्तो रथेयुक्ता भातिनद्वीर्यतुल्याः ॥१४॥ ऋक्षप्रख्या भीमसेनस्य वाहा
रथेवायोस्त्वस्य वेगाव भूवुः कल्याषांगास्तित्तरा श्चित्र पृष्ठा भ्रात्रादत्ताः प्रियता फाल्गुनेन ॥१५॥

पुरमपृक्केपीनाचक्षतइति शतपथश्रुतेः ॥ पाठांतरे ऋष्योभेदः मृगभेदः ॥१५॥

देवदत्ताः विज्ञ(?)रथेनदत्ताः ॥ १४ ॥ इत्यध्यायः ॥ ५६ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

भ्रातुर्वैरिखेस्करयोर्विशिष्टासुरापुत्राः सहदेवंवहंति ॥ माद्रीपुत्रंनकुलंत्वाजमीढंमहेंद्रदत्ताहयोवाजिमुख्याः ॥ १६ ॥ समावर्यौर्बलवंतस्तरस्वि
नोवहंतिवीरंरुत्रपुत्रंपथेरं ॥ तुल्याश्चैभिर्वयसाविक्रमेणमहाजवाश्चित्ररूपाः सदश्वाः ॥ १७ ॥ सौभद्रादीन्द्रौपदेयान्कुमारान्वहंत्यश्वादेव
दत्ताः वृहंतः ॥ इतिउद्योगपर्वणिसंजययानेषट्पंचाशत्तमोध्यायः ॥ धृतराष्ट्रउ॰ कांस्तत्रसंजयापश्यप्रीतार्थेनसमागतान् येयोत्स्यंतेपां
डवार्थेपुत्रस्यममवाहिनीं ॥ १ ॥ संजयउ॰ ॥ मुख्यमंधकवृष्णीनामपश्यंकृष्णमागतं ॥ चेकितानंचतत्रैवयुयुधानंचसात्यकिं ॥ २ ॥ पृथगक्षौहिणीभ्यां
तुपांडवानभिसंश्रितौ महारथौसमाख्यातावुभौपुरुषमानिनौ ॥ ३ ॥ अक्षौहिण्याथपांचाल्योदशभिस्तनयैर्वृतः सत्यजित्प्रमुखैर्वीरैर्धृष्ट
द्युम्नपुरोगमैः ॥ ४ ॥ द्रुपदोवर्धयन्मानंशिखंडिपरिपालितः उपायात्सर्वसैन्यानांप्रतिच्छादयंस्तदावपुः ॥ ५ ॥ विराटःसहपुत्राभ्यांशंखेनैवोत्तरेणच
सूर्यदत्तादिभिर्वीरैर्मदिराश्वपुरोगमैः ॥ ६ ॥ सहितः पृथिवीपालोभ्रातृभिस्तनयैस्तथा ॥ अक्षौहिण्यैवसैन्यानांवृतःपार्थंसमाश्रितः ॥ ७ ॥ ॥राम॥
जारासंधिर्मागधश्चधृष्टकेतुश्चचेदिपः ॥ पृथक्पृथगनुप्राप्तौपृथगक्षौहिणीवृतौ ॥ ८ ॥ केकयाभ्रातरःपंचसर्वेलोहितकध्वजाः ॥१३१॥
अक्षौहिणीपरिवृताः पांडवानभिसंश्रिताः ॥ ९ ॥

कोविदस्मानुषंभूहदैवंगांधर्वमासुरं ॥ सत्तात्रसेनाप्रमुखेधृष्टद्युम्नोमहारथः भीष्मःशांतनवोराजन्भागःक्लृप्तःशिखंडिनः तंविराटोनुसं
यातानासाहंसमत्स्यैःप्रहारिभिः ॥१२॥ ज्येष्ठस्यपांडुपुत्रस्यभागोमाद्राधिपोबली ।तौतुतत्रानुबन्ध्येकेविषमौनोमताविति ।१३। महेष्वास
राजपुत्राभ्रातरःपंचकेकयाः ।अस्माकाञ्जवयकेचित्प्राथियांभूरमानिनः दुर्योधनोसहस्तुतःसार्द्धंभ्रातृशतेनच ।प्राच्याश्चदाक्षिणात्याश्च
भीमसेनस्यभागतः ।१५। अर्जुनस्यतुभागेनकर्णोवैकर्तनोमतः ।अश्वत्थामाविकर्णश्चसैंधवश्चजयद्रथः ।१६। सर्वांस्तानर्जुनःपार्थःकल्पया
मासभागतः ।केकयानेवभागेनकृत्वायोत्स्यंतिसंयुगे ।१७। तेषामेवकृतोभागोमालवाःशाल्वकास्तथा ।त्रिगर्तानांचद्वौमुख्यौयौतौसंसप्त
काविति ।१८। दुर्योधनसुताःसर्वेतथादुःशासनस्यच ।सौभद्रेणकृतोभागोराजाचैवबृहद्बलः ।१९। द्रौपदेयामहेष्वासासुवर्णविकृताध्वजाः
धृष्टद्युम्नमुखाद्रोणमभियास्यंतिभारत ।२०। चेकितानःसोमदत्तंद्वैरथेयोद्धुमिच्छति ।भोजंतुकृतवर्माणंयुयुधानोयुयुत्सति ।२१। सह
देवस्त्वमाद्रेयःशूरःसंक्रंदनोयुधि ।स्वमंशंकल्पयामासश्यालंतेसुबलात्मजं ।२२॥

॥भा॰उ॰ समाह्वानेन तन्नामाख्यानेन ॥२४॥ अकालिकं कालं विलंबं विना ॥२५॥ प्रेक्षिनान्यभुक्तत्वधार्थे संकृताकालधर्मणा यजमानेनेव ॥२६॥ ॥२१॥
॥१३२॥

उलूकं चैव केतव्यं ये च सारस्वतागणा ॥ नकुलः कल्पयामास भागं माद्रवतीसुतः ॥२३॥ ये चान्ये पार्थिवा राजन्प्रत्युद्यास्यंति संयुगे ससाह्वा
नेन तांश्चापि पांडुपुत्रा अकल्पयन् ॥२४॥ एवमेषामनीकानि प्रविभक्ता विभागशः ॥ यत्ते कार्यं सपुत्रस्य क्रियतां तदकालिकं ॥२५॥ धृ
तराष्ट्र उ॰ ॥ न संति सर्वे पुत्रा मे मूढा दुर्द्यूतदेविनः येषां युद्धे बलवता भीमसेन नरस्मृहूनि ॥२६॥ राजानः पार्थिवाः सर्वे प्रोक्षिता कालधर्मणा
गांडीवाग्निं प्रवेक्ष्यंति पतंगा इव पावकं ॥२७॥ विद्रुतां वां वाहिनीं मन्ये कृतवैरैर्महात्मभिः तरणोके नु यास्यंति प्रपन्नान्पांडवैर्युधि ॥२८॥ सर्वे संतिर
याः शूराः कीर्तिमंतः प्रतापिनः सूर्यपावकयोस्तुल्यास्तेजसा समितिंजयाः ॥२९॥ येषां युधिष्ठिरो नेता गोप्ता च मधुसूदनः योधौ च पांडवौ
वीरौ सव्यसाचिवृकोदरौ ॥३०॥ नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ सात्यकिर्द्रुपदश्चैव धृष्टद्युम्नस्य सानुजः ॥३१॥ ॥राम॥
॥१३२॥

उत्तमौजाश्च पांचाल्यो युधामन्युश्च दुर्जयः शिखंडी क्षत्रदेवश्च तथा वैराटिरुत्तरः ॥३२॥ काश्यश्चेदयश्चैव मत्स्याः सर्वे च संजयाः ॥ विराटपुत्रो बभ्रुश्च
पांचालाश्च प्रभद्रकाः ॥३३॥ येषामिंद्रोप्यकामानां न हरेत्पृथिवीमिमां वीराणां रणधीराणां यो भिंद्युः पर्वतानपि ॥३४॥ तान्सर्वगुणसंपन्नानमनुष्य
प्रतापिनः ॥ क्रोशतो मम दुःपुत्रो योद्धुमिच्छति संजय उभौ त्वं एकजातीयौ तथोभौ भूमिगोचरौ ॥ अथ स्मात्पांडवानामेकतो मन्यसे जयम् ॥३६
पितामहं च द्रोणं च कृपं कर्णं च दुर्जयम् जयद्रथं सोमदत्तमश्वत्थामानमेव च ॥३७॥ सुचेतसो महेष्वासानिंद्रोपि सहितोमरैः अशक्तः समं
रे जेतुं किं पुनस्तात पांडवाः ॥३८॥ सर्वे च पृथिवीपाला मदर्थे तात पांडवान् ॥ आर्याः शस्त्रधराः शूराः समर्थाः प्रतिबाधितुं ॥३९॥ न मामकान्मां
डवास्ते समर्थाः प्रतिवीक्षितुं ॥ पराक्रांतो ह्यहं पांडून्सपुत्रान्योद्धुमाहवे ॥४०॥ मत्प्रियं पार्थिवाः सर्वे ये चिकीर्षंति भारत ॥ ते तान्वारयि
ष्यंति ऐणेयानिव तंतुना ॥४१॥ महता रथवंशेन शरजालैश्च मामकैः अभिद्रुता भविष्यंति पांचालाः पांडवैः सह ॥४२॥

॥भा॰उ॰ धृतराष्ट्र उ० ॥ बलवंतांसपुत्राणांधर्मज्ञानांमहात्मनां यतोनाशंचपश्यंविग्रहंतैर्महारथैः ॥४३॥ किंतुसंजयमेब्रूहिपुनस्तेषांविचेष्टितंकस्तां
॥१३३॥ स्तरस्विनोभूयः संदीपयतिपांडवान् ॥४४॥ अर्चिष्मतोमहेष्वासान्हविषापावकानिव ॥ संजय उ० ॥ धृष्टद्युम्नः सदैवैतान्संदीपयतिभारत
युध्यध्वमितिमाभैष्टयुद्धाद्भरतसत्तमाः ॥४५॥ येकेचित्पार्थिवास्तत्रधृतराष्ट्रेणसंवृताः युद्धेसमागमिष्यंतितुमुलेशस्त्रसंकुले ॥४६॥ तान्स
र्वानाहवेक्रुद्धान्सानुबंधान्समागतान् ॥ अहमेकः समादास्येतिमत्स्यानिवोदकात् ॥४७॥ भीष्मंद्रोणंकृपंकर्णंद्रौणिंशल्यंसुयोधनं एतां
श्चापिनिरोत्स्यामिवेलेवमकरालयं ॥४८॥ तथाब्रुवंतंधर्मात्मा प्राहराजायुधिष्ठिरः ॥ तवधैर्यंचवीर्यंचपांचालाः पांडवैः सह ॥४९॥ सर्वेस
मधिरूढाःस्मसंग्रामान्नःसमुद्धर ॥ जानामित्वांमहाबाहोक्षत्रधर्मेव्यवस्थितं ॥५०॥ समर्थमेकंपर्याप्तंकौरवाणांविनिग्रहे पुरस्तादुपया
तानांकौरवाणांयुयुत्सतां ॥५१॥ भवतायद्विधातव्यंतन्नःश्रेयः परंतपः संग्रामादुपयातानांभग्नानांशरणैषिणां ॥५२॥ पौरुषंदर्शयञ्छू ॥राम॥
रोयास्तिष्ठेदयंतः पुमान् क्रीणीयात्तंसहस्रेणइतिनीतिमतांमतं ॥५३॥ सत्वंशूरश्चवीरश्चविक्रांतश्चनरर्षभ भयार्त्तानांपरित्राताशंयुगेषुन ॥१३३॥
संशयः ॥५४॥

दध्वरधनंजुहंकुरुध्वं इतिनैत्रयाध्यायः ॥ नापतत्त्मपत्तवाभावइत्यत्रग्रामएवमहान्अत्रेपःइत्याधुनिकः पाठः नतएष्पावइतिपाठेतएतेमध्यमं

एवंब्रुवतिकौंतेयधर्मात्मनियुधिष्ठिरे ॥ धृष्टद्युम्नउवाचेदंमांवचोगतसाध्वसं ॥ ५५ ॥ सर्वान्जनपदान्सूतपोधार्दुर्योधनस्यमेसबाल्हिकान्कुरूंश्च
पाःप्रातिपीयाश्चकुरूहत ॥ ५६ ॥ सतपुत्रंतथाद्रोणंसहपुत्रंजयद्रथं ॥ दुःशासनंविकर्णंचतथादुर्योधनंनृपं ॥ ५७ ॥ भीष्मंचब्रूहिगत्वात्वंआशुगत्वाशुगत
माचिरं युधिष्ठिरःसाधुनैवाभ्युपेयो माभूर्धीरर्जुनोदेवगुप्तः राज्यंदत्तुंधर्मराजस्यतूर्णं पावदध्वंपांडवंलोकवीरं नैतादृशोहियोद्धास्तिपृथिव्या
मिहकश्चन ॥ यथाविधःसव्यसाचीपांडवःसत्यविक्रमः ॥ ५८ ॥ देवैर्हिसंभृतोदिव्योरथोगांडीवधन्वनः नसजेयोमनुष्येणमास्मकृढ्वंमनोयुधि
६० उद्योगपर्वणिसंजययाने ॥ धृतराष्ट्रउ ॥ क्षत्रतेजाब्रह्मचारीकौमारादपिपांडव ॥ तेनसंयुगमेष्यंतिमंदाविलपतोमम ॥ १ ॥ दुर्योधन
निवर्तस्वयुद्धादरिंदम ॥ नहियुद्धंप्रशंसंतिसर्वावस्थमरिंदम ॥ २ ॥ अलमर्द्धंपृथिव्यास्तेसहामात्यस्यजीवितुं प्रयच्छपांडपुत्राणांय
थोचितमरिंदम ॥ ३ ॥ एतद्धिकुरवःसर्वेमन्यंतेधर्मसंहितं यत्प्रशांतिमन्वेष्या पांडुपुत्रैर्महात्मभिः ॥ अंगेमांसमवेक्षस्वपुत्रसामेववाहिनी
जानतएतांवशावस्त्वावस्त्वंतुमोहान्नबुध्यसे ॥ नह्यहंयोद्धुमिच्छामिनैनमिच्छंतिबाल्हिकः ॥ ६ ॥
ईदृशींचैवगवतांताहानंभनामसम्यावःसर्वतः त्वादनंकंउपेगद्यापुपद्रतियावत्क

कस्यलकानांसर्वांसमरंतोकर्ष

॥भा॰उ॰
॥२३४॥

घत्र । यानेषूपद्रवः पराजपलक्षणमितियावत् ५ चातुर्होत्रं चतुर्वर्णानांहोतॄणांक्रियाकर्म ॥२३॥१६॥

नचभीष्मोनचद्रोणोनाश्वत्थामानसंजयः नसोमदत्तोनशलोनकृपोयोद्धुमिच्छति ७ सत्यव्रतः पुरुमित्रोजयोभूरिश्रवास्तथा येमसंप्रतिष्ठे
युःकुरवः पीडितापरैः तेयुद्धंनाभिनंदंतितत्तुभ्यंतातरोचते नत्वांकरोषिकामेनकर्णःकारयितातव ८ दुःशासनश्चपापात्माशकुनिश्च
पिसौबलः नाहंभवतिनद्रोणेनाश्वत्थाम्निचसंजये नभीष्मेनचकांबोजेनकृपेनचबाल्हिके ११ सत्यव्रतेपुरुमित्रेभूरिश्रवसिवापु
नः अन्येषुवातावकेषुभारंकृत्वासमाह्वये १२ अहंचतातकर्णश्चरणयज्ञंवितत्यवै युधिष्ठिरंपशुंकृत्वादीक्षितौपुरुषर्षभौ १३
रथोवेदीस्रुवःखड्गोगदास्रुक्कवचंसदः चातुर्होत्रंचधुर्यामेशरादर्भाहविर्यशः १४ आत्मयज्ञेननृपतेइष्ट्वावैवस्वतंरणे वि
जित्यवशमेष्यामोहतामित्रौश्रियावृतौ १५ अहंचतातकर्णश्चभ्रातादुःशासनश्चमे एतेवयंहनिष्यामपांडवान्समरेत्रयः १६ ॥राम॥
॥२३४॥

कुरूणामितत्रजणाणांलाटभावयात्रजामीतिपाठोप्युक्तः॥ पक्षेकुरूणांमध्येवाणान्वाणआसृवेतिपोजनापाठांतरे आसावक्षतं। २४॥ भारतीभि

हेआहिपांडवान्हत्वाप्रशास्तापृथिवीमिमां मावाहत्वापांडुपुत्राभोक्ताःपृथिवीमिमा। २७। तंकमेजीवितंराज्यधनंसर्वंचपार्थिवंनजातु

पांडवैःसार्द्धंसिवेहमच्युत। २८। यावद्धिसूच्यास्तीक्ष्णायाविध्येदग्रेणमारिष॥ तावदप्यपरित्याज्यंभूमेर्नःपांडवान्प्रति। २९॥ धृतराष्ट्र उ। सर्वान्

स्तातशोचामित्यक्तोदुर्योधनोमया॥ यदिमंदमनुष्यास्यध्वंयांतवैवस्वतक्षयम्। ३०। कुरूणामिवपूर्वेषुव्याघ्राःप्रहर्तांवराः। वरान्वराःनहनि

ष्यंतिसमेतायुधिपांडवाः॥ ३१। प्रतीपमिवमेभातियुयुधानेनभारती। अस्त्ताशीमंतिनीयस्ताद्दवक्तादीर्घबाहुना। ३२॥ संपूर्णंपूर्णसूर्यपोबलं

पार्थस्यमाधवः॥ शैनेयःसमरेस्थाताबीजवत्प्रवपन्शरान्। ३३॥ यद्रक्ष्यतिभीमेनकुंजराणांविनिपातितान्। विपरीतरदंतांनगिर्याभान्

भिन्नकुंभान्सशोणितान्। ३४॥ सेनामुखेप्रयुद्धानांभीमसेनासविध्यति॥ नेसर्वेसंप्रयिष्यंतिप्रकाश्यकुतोभयं। ३५। तानभिप्रेक्ष्यसं

ग्रामेविशीर्णानिवपर्वतान्॥ भीतोभीमस्यशौल्स्मतोस्मिवचनस्यमे॥ ३६॥ ॥

नाभ्रीनूपकेतानिर्दृष्ट्वा॥ २१॥ घनंवलं॥ २३॥ प्राकारमिवसीमंसंप्रयिष्यंति॥ २४॥ २५॥ २६॥

अध्यायः । ५७ । आसीताउपविष्टो । ५८

निरुद्धं भीमसेनेन ससैन्यं हतरथद्विपं गतिमग्र्यां विप्रेक्ष्य सक्तो शिवचनस्य से ।२७। महद्धोभयसागरास्मिन चेद्धास्यथ पांडवैः गदया भीमसेनेन ह
तान्स मुपेष्यथ २८ । महावनमिवछिन्नं यदा द्रक्ष्यसि पार्थिव बलं कुरूणां भीमसेनतदा स्मर्तासि सिवचः २९ वैशं॰ एतावदुक्त्वा राजा तु सर्वांस्तान्पृथि
वीक्षित । अनुभाष्य महाराज पुनः प्रपच्छ संजय ३० इत्युद्योगपर्वणि संजययाने ॥ धृतराष्ट्र उ॰ ॥ यदब्रूतां महात्मानो वासुदेवधनंजयौ । तन्मे
ब्रूहि महाप्राज्ञ शुश्रूषे वचनं तव ।१। संजय उ॰ शृणु राजन्यथा दृष्टौ मया कृष्णधनंजयौ । उचतुश्चापि यद्वीरौ तत्ते वक्ष्यामि भारत ।२। पादांगुलीरभि
प्रेक्षन्प्रयतोहं कृतांजलिः शुद्धांतं प्राविशं राजन्नाख्यातुं नरदेवयोः ।३। नैवाभिमन्युर्न यमौ तं देशमभियांति वै । यत्र कृष्णौ च कृष्णा च सत्य
भामा च भाविनी ।४। उभौ मध्वासवक्षीवावुभौ चंदनरूषितौ स्रग्विणौ वरवस्त्रौ तौ दिव्याभरणभूषितौ ।५। नैकरत्नविचित्रं तु कांचनं महदा
सनं । विविधास्तरणास्तीर्णं यत्रासातामरिंदमौ ।६। अर्जुनोत्संगगौ पादौ केशवस्योपलक्षये । अर्जुनस्य च कृष्णायां सत्यायां च महात्मनः ॥यमा॥
७ । कांचनं पादपीठं तु पार्थो मे प्रादिशत्तदा । तदहं पाणिना स्पृष्ट्वा ततो भूमावुपाविशं ।८॥ ऊर्ध्वरेखतलौ पादौ पार्थस्य शुभलक्षणौ । ॥२३५॥

द्रोणभीष्माभ्यां द्रोणभीष्मयोः ॥२०॥ मानसः संकल्पः सेत्स्यते ॥२१॥

पादपीठादपत्तन्नौ तत्रापश्यमहं प्रभू ॥८॥ श्यामौ बृहंतौ तरुणौ शालस्कंधाविवोद्धृतौ एकासनगतौ दृष्ट्वा भयं माहदविशत् ॥९॥ इंद्रवि
ष्णुसमावेतौ मंदात्मा नावबुध्यते संश्रयाद्भीष्मद्रोणाभ्यां कर्णस्य च विकत्थनात् ॥१०॥ निदेशस्था हि मे यस्य मानसस्तस्य सेत्स्यते संकल्पः
सो धर्मराजस्यानयो मेत्तराभवत् ११ सत्कृतो ह्यन्नपानाभ्यामाच्छिन्नो लब्धसत्क्रियः ॥ अंजलिं मूर्ध्नि संधाय तौ संदेशं मनोरथं ॥१२॥ धनुर्गु
णाकिणौ केन पाणिनोः शुभलक्षणौ ॥ पादपादन्तमयन्पार्थः केशवं समनोरयन् ॥१३॥ इंद्रकेतुरिवोत्थाय सर्वाभरणभूषितः इंद्रवी
येपिमः कुलसंविष्टामाभ्यसावत ॥१४॥ वाचं संवदतां श्रेष्ठो ह्याहरिनींदवनक्षमां ॥ असनीं धार्तराष्ट्राणां मृदुपूर्वां सुदारुणां ॥१५॥ वाचं तां
वचनार्हस्याशिक्षाक्षरसमन्विता ॥ अश्रोषमहमिष्टार्थां पश्चाद्धृदयशोषिणीं ॥१६॥ श्रीवासुदेव उ ॥ संजयेदं वचो ब्रूया धृतराष्ट्रं मनी
षिणं कुरुमुख्यस्य भीष्मस्य द्रोणस्यापि च शृण्वतः ॥१७॥ आवयोर्वचनात्सूत ज्येष्ठानप्यभिवादयन् ॥ यवीयसश्च कुशलं पश्चा
त्पृष्ट्वैवमुत्तरं यजध्वं विविधैर्यज्ञैर्विप्रेभ्यो दत्त दक्षिणाः ॥ पुत्रैर्दारैश्च मोदध्वं महद्वो भयमागतं ॥१९॥ अर्थांस्त्यजत पात्रेभ्यः सुता
न्प्राप्नुत कामजान् ॥ प्रियं प्रियेभ्यश्चरत राजा हि त्वरते जये ॥२०

॥भा॰उ॰
॥१३६॥

कृष्णमिति वस्त्रापहरणकाले गोविंदेति चुक्रोशेति ह स्वदानमात्रेण तस्या क्रोशस्य कृष्णं न परित्यक्तं किंतु कोशेनाणांउ ह्रंदविनान न त्वद

ऋणमेतत्प्रवृद्धं मे हृदयान्नापसर्पति यद्गोविंदेति चुक्रोश कृष्णा मां दूरवासिनं २१ तेजोमयं दुराधर्षं गांडीवं यस्य कार्मुकं मद्वितीयेन तेने हवैरं पः सव्यसाचिना २२ मद्वितीयं पुनः पार्थं कः प्रार्थयितुमिच्छति विपरीतः परीतेवाप्यपि साक्षात्पुरंदरः २३ बाहुभ्यामुद्धरेद्भू मिं दहेत क्रुद्ध इमाः प्रजाः पातयेत्त्रिदिवाद्देवान्योऽर्जुनं समरे जयेत् २४ देवासुरमनुष्येषु यक्षगंधर्वभोगिषु न तं पश्याम्यहं युद्धे पांडवं योऽभ्ययाद्रणे २५ यत्तद्विराटनगरे श्रूयते महदद्भुतं एकस्य च बहूनां च पर्याप्तं तन्निदर्शनं २६ एकेन पांडुपुत्रेण विराटनगरे यदा भग्नाः पलायत दिशः पर्याप्तं तन्निदर्शनं २७ बलं वीर्यं च तेजश्च शीघ्रता लघुहस्तता अविषादश्च धैर्यं च पार्थान्नान्यत्र विद्यते २८ इत्यब्रवीद्धृषीकेशः पार्थं संहर्षयन्गिरा गर्जन्समयवर्षी च गगने पाकशासनः २९ केशवस्य वचः श्रुत्वा किरीटी श्वेतवाहनः अर्जुनस्तन्महद्वाक्यमब्रवील्लोमहर्षणं ३० उद्योगपर्वणि संजययाने द्विष्टः सञ्जयस्य वचः श्रुत्वा प्रज्ञाचक्षुर्नरेश्वरः ततः संख्या तुमारेभे रतद्वचो गुणदोषतः १ प्रसंख्यायतसौक्ष्मेण गुणदोषान्विचक्षणः यथावन्मतितत्त्वेन जयकामः सुतान्प्रति ॥ २॥ ॥उ॰भा॰॥
॥१३६॥

यान्नापसर्पति इति अर्थः २१ बलं शारीरं वीर्यं मानसोल्लासस्तेजः शौर्यं शीघ्रता शीघ्रं कार्यावबोधः लघुहस्तता वेगेन बाणप्रक्षेपता

३। वचस एवगुणान् दोषांश्च निश्चित्य स्वेषां परेषां च बलाबलं निश्चित्याह देवेति। पांडवेषु देवमानुषं च बलमस्ति। अस्माकं तु केवल
मानुषमेवास्तीत्यर्थः। ग्रं तया परिहितं देत्यर्थ॥ ६।७ देवं बलाधिकं पांडवेषु दर्शयति। अग्निरिति। भीमे भयंकरेण। ५। ज्ञातिर

बलाबलं विनिश्चित्य याथातथ्येन बुद्धिमान्॥ शक्तिं संख्यातुमारेभे तत्स वै मनुजाधिप॥ ३॥ देवमानुषयोः शक्त्या तेजसा चैव पां
डवान्॥ कर्णं दुःशासनं चैव राधेयं ... स्वतया दुर्योधनमथाब्रवीत्॥ ४॥ दुर्योधनेयं वि ता मे शक्ति वक्ष्ये सुपश्याम्यति सत्यं ह्येतदहं मन्ये प्रत्यक्षं नानुमा
नतः। ५॥ आत्मजेषु परं स्नेहं सर्वभूतानि कुर्वते प्रियाणि चैषां कुर्वंति यथाशक्ति हितानि च॥ ६॥ एवमेवोपकर्तॄणां प्रायशो लक्षयामहे
इच्छंति बहुलं संतः प्रतिकर्तुं महत्प्रियं॥ ७॥ अग्निः साचिव्यकर्ता स्यात् खांडवे तत्कृतं स्मरन्। अर्जुनस्यापि भीमोऽस्मिन् कुरु पांडुसमा
गमे॥ ८॥ जातगृध्रा भिपन्नाश्च पांडवानामनेकशः। धर्मादयः समेष्यंति समाहूता दिवौकसः॥ ९॥ भीष्मद्रोणकृपादीनां भयाद
शनिसम्मितं रिरक्षिषंतः संरंभं गमिष्यंतीति मे मतिः॥ १०॥ तद्देवैः सहिताः पार्था न शक्याः प्रतिवीक्षितुं मानुषेण नरव्याघ्र
वीर्यवंतोऽस्त्रपारगाः॥ ११॥ दुरासदं यस्य दिव्यं गांडीवं धनुरुत्तमं वारुणौ चाक्षयौ दिव्यौ शरपूर्णौ महेषुधी॥ १२॥ वानरश्च
ध्वजो निःसंगो धूमवद्गतिः। रथश्च चतुरंतायां यस्य नास्ति समः क्षितौ॥ १३॥

धमाजन्म हरणाद्धेतोः युधिष्ठिरादीनां पितरो धर्मादयो पितेषां सहायाः संति। ९। रिरक्षिषंतः रक्षितुमिच्छंतः

उ.टी. ८८

॥भा-उ- महामेघनिभश्चापि निर्घोषः श्रूयते जनैः ॥ महाशनिसमः प्रोक्तः शात्रवाणां भयंकरः ॥ २४ ॥ यं वत्ति मानुषं लोके नालोको यं च व्यवस्यति
॥१३१॥ देवानामपि जेतारं यं विदुः पार्थिवा रणे ॥ २५ ॥ शतानि पंच चैवेषून् यो गृह्णन्नेव दृश्यते ॥ निमेषांतरमात्रेण मुंचन् दूरं च पातयन् ॥ २६ ॥
यमाह भीष्मो द्रोणश्च कृपो द्रौणिस्तथैव च ॥ मद्रराजस्तथा शल्यो मध्यस्था ये च मानवाः ॥ २७ ॥ युद्धायावस्थितं पार्थं पार्थिवैरति
मानुषैः ॥ अशक्यं रथशार्दूलं पराजेतुमरिंदमं ॥ २८ ॥ सहस्रं बाहुवीर्येण पांडवः ॥ क्षिपत्येकेन वेगेन परं चावारणं शतानि यः ॥ २९ ॥ त
मर्जुनं महेष्वासं महेंद्रोपेंद्रविक्रमं ॥ निघ्नंतमिव पश्यामि विमर्देऽस्मिन्महाभये ॥ ३० ॥ इत्येवं चिंतयन् कृत्स्नमहोरात्राणि भा
रत ॥ अनिद्रो निःसुखश्चास्मि कुरूणां शमचिंतया ॥ ३१ ॥ क्षयोदयोऽयं सुमहान् कुरूणां प्रत्युपस्थितः ॥ अस्य वै कलहस्यांतः
शमादन्यो न विद्यते ॥ ३२ ॥ शमो मे रोचते नित्यं पार्थैस्तात न विग्रहः ॥ कुरुभ्यो हि सदा मन्ये पांडवान् शक्तिमत्तमान् ॥ ३३ ॥ उद्योगपर्वणि
संजययाने ॥ वैशं॰ ॥ पितुरेतद्वचः श्रुत्वा धार्तराष्ट्रोऽत्यमर्षणः ॥ आधाय विपुलं क्रोधं पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ १ ॥ अशक्या देवसचिवाः पा ॥राम॥
र्थाः स्युरिति यद्भवान् ॥ मन्यते तद्व्यपैतु ते राजसत्तम ॥ २ ॥ अकामद्वेषसंयोगाल्लोभद्रोहाच्च भारत ॥ उपेक्षया च भावानां देवा दे ॥१३२॥
वत्वमागताः ॥ ३ ॥

दिवेषिति॥ एतेयः देवेषु भावेषु शमदमादिषु प्राप्तवान्॥ अपेक्षकाः ननु अस्मदेवेषु भावेषु कामक्रोधादिषु तस्माद्देवा॥ पांडवानांसा

हृनिर्हृष्टपाप नो व्यासो नारदश्च महातपाः॥ जामदग्न्यश्च रामो न॥ कथयामास पप्रस्य॥४॥ नैव मनुषदेहे देवाः प्रवर्तंते न कदाचन॥ कामान्न
क्रोधात्तथा लोभाद्द्वेषाच्च भरतर्षभ॥५॥ यदि ह्यग्निश्च वायुश्च धर्मः इंद्रोऽश्विनावपि॥ कामयोगात्प्रवर्तेरन्न पार्थाद्दुःखमाप्नुयुः॥६॥ तस्मा
न्न भवता चिंता कार्या पार्थ्यां कथंचन॥ देवेषु पेक्षया ह्येते प्राप्स्यन्त्युद्भवेषु भारत॥७॥ अथ चेत्कामसंयोगाद्द्वेषो लोभश्च जायते देवेषु
देवप्रामाण्यपत्रेषां तद्धि क्रमिष्यति॥८॥ मयाभिसंवित्तं शास्त्र ज्ञातवेदाः प्रशंसति॥ दिधक्षुः सकालाल्लोकान्परिक्षिप्य समं ततः॥९
यद्वापरमकं तेजो येन युक्ता दिवौकसः॥ समाप्यनुपसंभूयो देवेभ्यो विद्धि भारत॥१०॥ विशीर्यमाणां वसकधां गिरीणां शिखरा
णिव॥ लोकस्य पश्यतो राजंस्थापयामास संत्रणात॥११॥ चेतनाचेतनस्य स्याज्जंगमाजंगमस्य च॥ विना प्रायस मुत्तं न्नम
हं घोरं महास्वनं॥१२॥ अश्मवर्षं च वायुं च भस्म यासीद्धनि त्रपथ॥ जगतः पश्यतो भीक्ष्णां भूतानामनुकंपया॥१३॥ स्तंभिताश्च
क्षरांश्च निमयाल्पपदा तपः॥ देवाः करणं भावनामहमकः प्रवर्तिता॥१४॥

हाय्यं न करिष्यंतीति भावः॥७॥ अथेति देवप्रामाण्या

त्कामादिमतां कृतमपि निष्फलं भविष्यतीत्यर्थः॥८॥ देवं वलं मय्यप्यस्तीत्याह मयापीति॥९॥

॥भा॰उ॰ १९ मद्विषःमद्भुत्रून ॥२१॥ अभिध्यामि चिंतयामि चिंतयामि ॥२२॥२२॥२३॥
॥१३८

अक्षौहिणीभिर्यान्देशान्यास्यामि कार्येण केनचित् तत्राश्वा मे प्रवर्त्तंते यत्र यत्राभिकामये ॥१५॥ भयानकानि विषये व्यालादीनि न
संतिमे ॥ मंत्रगुप्तानि भूतानि न हिंसंति भयंकराः ॥१६॥ पतो निष्कामपर्जन्यो राजन्विषयवासिनां ॥ धर्मिष्ठाश्च प्रजाः सर्वा ईतयश्च न सं
तिमे ॥ अश्विनावथ वायुश्रीमरुद्भिः सहवृत्रहा ॥ धर्मश्चैव मया पाविष्ट्र नोत्सहंते प्ररक्षितुं ॥१७॥ यदि ह्येते समर्थास्युर्मद्विषस्त्रातुमंजसा
न स्म त्रयोदश समाः पार्थाद्दुःखमवाप्नुयुः ॥१९॥ नैव देवा न गंधर्वा नासुरा न च राक्षसाः शक्तास्त्रातुं मया द्विष्टं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥२०॥ यद
भिध्याम्यहं शश्वच्छुभं वा यदि वाशुभं नैतद्विपन्नपूर्वं मे मित्रेष्वरिषु चोभयोः ॥२१॥ भविष्यतीदमिति वा यद्ब्रवीमि परंतप नान्यथा
भूतपूर्वं च सत्यवागिति मां विदुः ॥२२॥ लोकसाक्षिकमेतन्मे माहात्म्यं दिक्षु विश्रुतं ॥ आश्वासनार्थं भवतः प्रोक्तं नः श्लाघया नृप ॥२३॥
न ह्यहं श्लाघतो राजन्भूतपूर्वः कदाचन ॥ असदाचरितं ह्येतद्यदात्मानं प्रशंसति ॥२४॥ पांडवांश्चैव मत्स्यांश्च पांचालान्केकयैः सह सा ॥पम॥
त्यकिं वा स्फरेवं च श्रोतासि विजितान्मया ॥२५॥ सरितः सागरंश्चाप्य यथा नश्यंति सर्वतः तथैव ते विनंक्ष्यंति मामासाद्य सहान्वयाः ॥२६॥ ॥१३८॥
परा बुद्धिः परं तेजो वीर्यं च परमं मम ॥ परा विद्या परो योगो मम तेभ्यो विशिष्यते ॥ २७ ॥

रतीतिरितिएवंदुर्योधनोक्तं धृतराष्ट्रं संजयंप्रतिउक्ता प्राप्तकालंपूर्वंप्रस्तुतं अर्जुनमाहात्म्यमेवअपृच्छत् इदंमत्पुत्रस्यबलं ज्ञात्वापांडवबलं
चत्वंब्रूहीत्यर्थः युयुत्सोर्वैश्यापुत्रस्य पांडवेष्वनुरक्तस्यकार्याणि ज्ञात्वाइतेषांविनाशेनतस्येवराज्यलाभलक्षणानिकार्याणिभविष्यंती

पितामहश्चद्रोणश्चकृपः शल्यश्चलस्तथा अस्त्रेषुपत्रजानंतिसर्वेतन्मयिविद्यते २८ इत्युक्तासंजयंभूयः पर्यपृच्छतभारत ज्ञात्वायुयु
त्सुः कार्याणिप्राप्तकालमरिंदम ।।४।। उद्योगपर्वणिसंजयानेप ।वैशंपायनउ। तथानुपृच्छंतमतीवपार्थंवैचित्रवीर्यंतमचिंतयित्वा ।उवा
चकर्णोधृतराष्ट्रपुत्रंप्रहर्षयन्संसदिकौरवाणां ।१ मिथ्याप्रतिज्ञायमयायदस्त्रंरामात्कृतंब्रह्मपुरंपुरस्तात् ।विज्ञायतेनास्मितदैवमुक्तस्तवांत
कालेप्रतिभास्यतीति ।२ महापराधेह्यपियन्ननेनमहर्षिणाहंगुरुणाचशप्तः शक्तःप्रदग्धुंह्यपितिग्मतेजाः ससागरामप्यवनिंमप्यवनिंम
हर्षिः ।।३।। प्रसादितंह्यस्यमयामनोभूच्छुश्रूषयापार्थेनचपौरुषेण ।।तदस्तिवास्त्रंममसावशेषंतस्मात्समर्थोस्मिममेवभावः ।४। निसेषमा
त्रातमृषिप्रसादस्यवाप्ययपांचालकरूषमत्स्यान् । निहत्यपार्थान्सहपुत्रपौत्रैर्लोकानहंशस्त्रजितान्प्रपत्स्ये ।।५

तिशालेत्यर्थः ।४९।। उद्योगेप ।।पार्थंपृष्टछंतंवैचित्रवीर्यं अचिंतयित्वेतिसंबंधः ।।१।। हेरतनअंतकालेप्रतिभाअस्त्रस्फूर्तिः अस्यानिक्षिपतितांनक्ष
तीत्यर्थः ।।२।। सावशेषंममआयुरस्ति अतोंतकालस्यानुपस्थितत्वान्नदस्त्रंममास्तीति अहंसमर्थोस्मिअर्जुनंजेतुमित्यर्थः ।४। प्रपत्स्येप्रापा
पिष्ये ।५।

प्रधानेत्वपिहतेसति। सर्वेहतास्युरतआह। आत्मानंगोपयेत्कपहासः १ आत्मामनोनियंतुंयुक्तः। अर्जुनरोषादपरमःकृतेयत्तस्यदुर्जेय

पितामहस्तिष्ठतिमेसमीपेद्रोणश्च सर्वेवनरेंद्रमुख्याः। यथाप्रधानेनवलेनगत्वापार्थोनहनिष्यमिसमेषभावः ६ एवंब्रुवंतंतमुवाचभी
ष्मःकिंकत्थसेकालपरीतबुद्धे। नकर्णजानासियथाप्रधानेहतेहतास्युःधृतराष्ट्रपुत्राः ७ यात्वांडवंदाहरपतांकृतंहिकृष्णद्वितीयेन
धनंजयेन। श्रुत्वेवतत्कर्मनियंतुमात्मासमुक्तंत्वयावेसहबांधवेन ५ यांचापिशक्तिस्त्रिदशाधिपस्तेददौमहात्माभगवान्महेंद्रः भस्मी
कृतांतांसमरेविशीर्णांचक्राहतांद्रक्ष्यसिकेशवेन ९ यस्तेशरःसर्पमुखोविभातिसदाग्र्यमाल्यैर्महितःप्रयत्नात्। सपांडुपुत्राभिहतःशरौघैःसहत्वयायास्यतिकर्णनाशं १० बाणस्यभौमस्यचकर्णहंताकिरीटिनंरक्षितिवासुदेवः। यस्त्वादृशानांचगरीयसांचहंता
रिपूणांतुमुलेप्रगाढे ११ कर्णउ०। असंशयंवृष्णिपतिर्यथोक्तस्तथाचभूयांश्चततोमहात्मा। अहंयदुक्तःपरुषंचकिंचित्पितामहस्त
स्यफलंशृणोतु १२ न्यस्यामिशस्त्राणिनजातुसंख्येपितामहोद्रक्ष्यतिमांसभायां। त्वयिप्रशांतेतुममप्रभावंद्रक्ष्यंतिसर्वेभुविभूमिपा
लाः १३

वेद्मात्वेतिभावः ५ मांकृतविजयंसभायांद्रक्ष्यंतिअयंभावः यद्यहंयोत्स्येतर्हिएतस्यजीवनंनभविष्यतिततन्माभूत्ततोअयंनिःसार्यम्रियतामिति ॥१३॥

सत्यप्रतिज्ञः पूर्वं आह वेवयोत्स्ये इत्युक्तात् इदानीमपि सत्तेन योत्स्यवरन्ति ॥ इति मज्जीवनपर्यंतं तत्क्षयमुपेक्षते स कथं मित्रं मित्रमिति भावः

वैकर्तनः १ ॥ इत्येवमुक्त्वा सहसा धनुष्मान् हित्वा सभां स्वं भवनं जगाम ॥ भीष्मस्तु दुर्योधनमेव राजन् मध्ये नृपाणां प्रहसन्नुवाच ॥ १४ ॥ सत्यप्रतिज्ञः कि-
ल सूतपुत्रस्तथा स भारं विषहेत कस्मात् ॥ व्यूहं प्रतिव्यूह शिरांसि भित्त्वा लोकक्षयं पश्यत भीमसेनात् ॥ १५ ॥ आवंत्यकालिंगजयद्रथेषु चेदिध्व-
जे तिष्ठति बाह्लिके च ॥ अहं हनिष्यामि सदा परेषां सहस्रशश्चायुतशश्च योधान् ॥ १६ ॥ यदैव रामे भगवत्यनिंद्ये ब्रह्म ब्रुवाणः कृतवांस्तदस्त्रं ॥ त-
दैव धर्मश्च तपश्च नष्टं वैकर्तनस्याधमपूरुषस्य ॥ १७ ॥ तथोक्ते वाक्ये नृपतेस्तु भीष्मे निक्षिप्य शस्त्राणि गते च कर्णे वैचित्रवीर्यस्य सुतोल्प-
बुद्धिर्दुर्योधनः शांतनवं बभाषे ॥ १८ ॥ उद्योगपर्वणि संजययाने १ ॥ दुर्योधन उ० ॥ सदृशानां मनुष्येषु सर्वेषां तुल्यजन्मनां ॥ कथमेकांततस्ते-
षां पार्थानां मन्यसे जयं ॥ १ ॥ वयं च तेपि तुल्या वै वीर्येण च पराक्रमैः ॥ समेन वयसा चैव प्रातिभेन श्रुतेन च ॥ २ ॥ अस्त्रेण योधमुख्यास्य शीघ्र-
त्वे कौशले तथा ॥ सर्वे स्म समजातीयाः सर्वे मानुषयोनयः ॥ ३ ॥ पितामह विजानीषे पार्थेषु विजयं कथं ॥ नाहं भवति न द्रोणे न कृपे न
च बाह्लिके ॥ ४ ॥ अन्येषु च नरेंद्रेषु पराक्रम्य समारभे ॥ अहं वैकर्तनः कर्णो भ्राता दुःशासनश्च मे ॥ ५
॥ २५ ॥ अस्त्रज्ञुवाणः ब्राह्मणोहमिति
वदन् ॥ १७ ॥ १८ ॥ इति नैलकंठीये अध्यायः ॥ प्रातिभेन समयस्फूर्त्या ॥ २ ॥ योधमुख्यान्पातुं समर्थानां मुखे औरसादिकः कि कुशलत्वे ॥ ३

॥भा॰उ॰ परित्राः नौरक्षकाः कर्णधारादयः तद्रहितान् जलं यथा परिहरति आवर्तेषु पातयति । अनरित्रानिपाठे अरित्रं केनिपातनं नौचालनदंडस्त
॥२४०॥ द्रहितान् निःसार्थः तद्वन् मामकास्तान् रणे वाहुभ्यां परिहरिष्यंति ॥ ७ ॥ अदांतो यं कुलक्षयं करिष्यतीति विवक्षन् दमस्यैव प्रशंसन् विदुर उवाच दमेति

पांडवान्समरे पंच वृद्धं निष्पामः शिते शरैः ततो राजन् महाय द्वैर्विविधैर्भूरिदक्षिणैः ६ ब्राह्मणानां सर्पयिष्यामो गोभिरश्वैर्धनेन च ॥ यदा परि
करिष्यंति रोरोपानिवतुंतुना ॥ ७ ॥ अनरित्रानिवजले वाहुभिर्मामकारणे । पश्यंतस्तेपरास्तत्र रथनागसमाकुलान् ॥ ८ ॥ तदा दर्पं विमोक्ष्यंति पांड
वाः सह केशवः ॥ विदुर उ॰ दमं निःश्रेयसं प्राहुर्वृद्धा निश्चितदर्शिनः ब्राह्मणस्य विशेषेण दमो धर्मः सनातनः ॥ १० ॥ तस्य दानं क्षमा सिद्धिर्यथाव
दुपपद्यते । दमो दानं तथो ज्ञानमधीतं चानुवर्तते ॥ ११ ॥ दमस्तेजो वर्द्धयति पवित्रं दम उत्तमं ॥ विपाप्मा वृद्धतेजास्तु पुरुषो विंदते महान् ॥ १२ ॥ क्र
व्याद्भ्य इव भूतानामदांतेभ्यः सदा भयं तेषां च प्रतिषेधार्थं क्षत्रं सृष्टं स्वयंभुवा ॥ १३ ॥ आश्रमेषु चतुर्ष्वाहुर्दममेवोत्तमं व्रतं तस्य लिंगं प्रवक्ष्या
मि येषां समुदयो दमः ॥ १४ ॥

कि तन्निःश्रेयसं कल्याणं ब्राह्मणस्य ब्रह्मजिज्ञासोः दम एव सनातनो आनादिर्मुख्यो धर्मः ॥ ९ ॥ तस्य पुंसः दानं क्षमा सि ॥शाम॥
द्धिः मोक्षश्च नउपपद्यते कस्य यस्य दमः दानादीन् अनुवर्तते दांतः सन् यो दानादिकं करोति स दानफलं क्षमादि सिद्धिं च प्राप्नोति सुर्थः ॥१५७०॥
१० ॥ विंदते लभते दमेन महद्ब्रह्म ॥ ११ ॥ समुदयः उदयहेतुः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

तोन्येनाहतः क्षमा परेभ्यः ताडनादिप्राप्तावपि संतापानुदयः धृतिः । कामादिभिरनुतप्तानां ॥ अहिंसा वाङ्मनःशरीरैः परस्यपीडायाः । अकरणं सम
ता शत्रुमित्रादिषु तुल्यत्वं । सत्यं यथार्थभाषणं । आर्जवमकौटिल्यं इंद्रियाणां जयः धैर्यं अत्यंतोपायाद्यपि मनसोऽचंचलत्वं । मार्दवं प्रियवादिता ह्रीः
अकार्यनिवृत्तिः ॥ अचापलं धैर्यं वाङ्मनःकायानां ॥ एते दांतानां गुणाः ॥ १४ ॥ काम इति कामादिमत्वादयमदांत इत्यर्थः ॥ १५ ॥ अजिह्म

क्षमा धृतिरहिंसा च समता सत्यमार्जवं ॥ इंद्रियाभिजयो धैर्यं मार्दवं ह्रीरचापलं ॥ १४ ॥ अकार्पण्यमसंरंभः संतोषः श्रद्दधानता कामोदर्प
श्च लोभश्च मन्युर्निद्राविकत्थनं ॥ १५ ॥ मान ईर्ष्या च शोकश्च नैनं दांतो निषेवते ॥ अजिह्ममशठं शुद्धमेतद्दांतस्य लक्षणं ॥ १६ ॥ अलोलुपस्तथाऽ
ल्पेप्सुः कामानामपि चिंतिता ॥ समुद्रकल्पः पुरुषः स दांतः परिकीर्तितः ॥ १७ ॥ सुवृत्तः शीलसंपन्नः प्रसन्नात्मात्मविद्बुधः ॥ प्राप्येह लोके सं
मानं सुगतिं प्रेत्य गच्छति ॥ १८ ॥ अभयं सर्वभूतेभ्यः सर्वेषामभयं यतः ॥ सर्वे परिणतप्रज्ञः प्रख्यातो मनुजोत्तमः ॥ १९ ॥ सर्वभूतहितो मैत्र
स्तस्मान्नोद्विजते जनः ॥ समुद्र इव गंभीरः प्रज्ञातृप्तिः प्रशाम्यति ॥ २० ॥ कर्मणाचरितं पूर्वं सद्भिराचरितं च यत् ॥ तदेवास्थाय मोदंते
दांताः शमपरायणाः ॥ २१ ॥

अकुटिलं अशठं कपटशीलं शुद्धं मनसा ॥ १६ ॥ अलोलुपः आशाहीनः कामानां स्त्र्यादीनां अविचिंतिता ध्यानमकुर्वन् समु
द्रकल्पः गंभीरस्वभावः ॥ १७ ॥ प्रसन्नात्मा शुद्धचित्तः अत एव आत्मवित् बुधः कृतज्ञानज्ञेयः प्रत्यगस्त्वा ॥ १८ ॥ कर्मणेति दैवदत्तैर्भोगैः स
दाचारेणाचरणे युक्तास्ते दांताः त एव मोदंते ॥ २१ ॥

॥भा॰ऽ॰ नैष्कर्म्यं वा अश्नः शरीरारंभकाणां सर्वात्मना अप्रवृत्तिर्निर्विकल्पकावस्था । तन्तुहेतुं ज्ञानतृप्तः श्रवणमननजेन परोक्षज्ञानेन तृप्तः संगृहेष्वश्नानः
॥९७९॥ तत्रापि हेतुं जितेन्द्रियः कालाकांक्षी सर्वत्र अममता भूत्वा ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय कल्पते योग्यो भवति २२ ब्रह्मभूयः फलमाह । शकुनी
नामिति । नजस्य प्राणा उत्क्रामंति अत्रैव समवनीयंते ब्रह्मैव सन् । ब्रह्माप्येतीति श्रुतिः । ब्रह्मविदोऽनुपाख्यं रूपं गगनस्य गगने वह्निष्वचापि

नैष्कर्म्यं वा समास्थाय ज्ञानतृप्तो जितेन्द्रियः कालाकांक्षी चरल्लोके ब्रह्मभूयाय कल्पते । २२ शकुनीनामिवाकाशे पदं नैवोपलभ्यते । ए
वं प्रज्ञानतृप्तस्य मुनेर्वर्त्म न दृश्यते । २३ उत्सृज्य वा गृहान्यस्तु मोक्षमेवाभिमन्यते । लोकास्तेजोमयास्तस्य कल्पंते शाश्वता दिवि । २४
उद्योगपर्वणि संजययाने ५ । विदुर उ॰ । शकुनीनामिहार्थाय पाशं भूमावयोजयत् । कश्चिच्छाकुनिकस्तात पूर्वेषामिति शुश्रुम । १
तस्मिन्द्वौ शकुनौ बद्धौ युगपत्सहचारिणौ तावुपादाय पाशं तु जग्मतुः खचरावुभौ । २ तौ विहायसमाक्रांतौ दृष्ट्वा शाकुनिकस्तदा
अन्वधावदनिर्विण्णो येन येन स्म गच्छतः । ३ तथा तमनुधावंतं मृगयुं शकुनार्थिनं । आश्रमस्थो मुनिः कश्चिद्ददर्शाथ कृताह्निकः ।
४ ॥रास॥

नैरात्म्यभावात्स्वर्गिणामिव तस्य मार्गो न दृश्यते । २५ । केवलसंन्यासात्क्रममुक्तिस्थानमाह । उत्सृज्येति मोक्षं मोक्षाश्रमं शाश्व ॥१४१॥
तः पुनरावृत्तिशून्यः २६ अध्यायः दृष्टस्य श्रेष्ठस्य प्रतिपाद्यांतयोः कलहं कुर्वतोर्द्वयोरपि नाशः इति प्रपाद्यन्नाख्यायिकामुखेना
ह । शकुनीनामिति पूर्वेषां मुखात् । १५

विहायसंव्योम ॥ अमित्रेतिच्छेदः ॥ ११ ॥ विद्याजंभकवार्तिकाः विद्यामंत्रास्तद्रूपा ॥ जंभकाओषधीसाधनानितद्व्यार्तोप्रियाः विद्याजंभकवार्ति

तावत्तरिक्षगो शीघ्रमनुयांतंमहीचरं ॥ श्लोनानेनकोरव्यपप्रच्छसमुनिस्तदा ॥ ५ ॥ विचित्रमिदमाश्चर्यंयेमृगास्त्रतिभातिमे ॥ व्रजमानोहिस्वच
रोदसीतिरनुधावसि ॥ ६ ॥ शाकुनिक उ ॥ पापर्द्धिकस्वभावेतोसहितोहस्तोमम ॥ पत्रवेविचरदिष्यतित्तत्रमेवपामेष्यति ॥ ७ ॥ विदुरउ ॥ ततोविवाद
मनुप्राप्तोशाकुनोमृत्युनोदितो विगसचक्षुर्द्वेदृष्टिर्व्यासन्निपेगतुः ॥ ८ ॥ ततोसुध्यमानोसंरब्धोमृत्युपाशवशानुगो उपसृत्यापरि
ज्ञातोजगाहमृगगहनं ॥ ९ ॥ एवंपेज्ञानयोर्थेवुमिथोगच्छंतिविग्रहं तेमित्रवशमायांतिशकुनाविवविग्रहात्तु ॥ १० ॥ संभोजनंसंकथनंसं
प्रश्नोथसमागमः एतानिज्ञातिकार्याणिनविरोधःकदाचन ॥ ११ ॥ येस्मकालेसुमनसःसर्वेवृद्धानुपासते ॥ सिंहगुप्तमिवारण्यमप्रधृष्या
भवंतिते ॥ १२ ॥ येर्थंसंततिमासाद्यदीनाइवसमासते ॥ श्रियंतेसंप्रयच्छंतिद्विषद्भ्योभरतर्षभ ॥ १३ ॥ धूमायंतेव्यपेतानिज्वलंतिसहितानिच ॥ धृ
तराष्ट्रोल्मुकानीवज्ञातयोभरतर्षभ ॥ १४ ॥ इदमन्यत्प्रवक्ष्यामियथादृष्टंगिरौमया ॥ श्रुत्वातदपिकौरव्ययथाश्रेयस्तथाकुरु ॥ १५ ॥ दीप्यमा
नौषधिगणंसिद्धगंधर्वसेवितं ॥ तत्रपश्यामवैसर्वेमधुपीतममाक्षिकं ॥ १६ ॥ मरुप्रपातेविषमेनिविष्टंकुंभसंमितं आशीविषैरक्ष्य
माणंकुबेरदयितंभृशं ॥ १७ ॥ यत्प्राप्यपुरुषोमर्त्योप्यमरत्वंनियच्छति ॥ अचक्षुर्लभतेचक्षुर्वृद्धोभवतिवैयुवा ॥ १८ ॥

का ॥ १६ ॥ कुंजभूतंसर्वतोलताभिःपरिवृतं ॥ १७ ॥ पीतकंमाक्षिकं सुवर्णमाक्षिकंधातुविशेषः ॥ १८ ॥

॥भा॰उ॰ तवदृष्टपतांदृष्टंयंवलमितिशेषः ॥ योवीरःकर्णोरिः ॥ २५ ॥ युद्धयोरन्यतरस्यनाशेपितत्सन्नाशएवेतिभावः ॥ २७ ॥ अध्यायः उत्तथंभ्रमांगेसमाप्तः २
॥१५२॥

इतितेकथयंतिस्मब्राह्मणाजनसाधकाः तत्रकिरातास्तंदृष्ट्वाप्रार्थयंतोमहीपते १९ विनेभुर्विषमेतस्मिन्ससर्पेगिरिगह्वरेतथैवतवपुत्रोयं
पृथिवीमेकइच्छति ॥ मधुपश्यतिसंमोहात्प्रपातंनानुपश्यति ॥ दुर्योधनोयोद्धुमनाः समरेसव्यसाचिना २१ नचपश्यामितेजोस्यविक्रमंवातथावि
धं ॥ एकेनरथमास्थायपृथिवीयेनजिता ॥ २२ ॥ भीष्मद्रोणप्रभृतयः संत्रस्ताः साधुपायिनः विराटनगरेभग्नाः किंतत्रतद्दृष्टपतां २३ प्रतीक्षमा
णोयोवीरःक्षमतेवीक्षितंतव द्रुपदोमत्स्यराजश्चसंक्रुद्धश्चधनंजयः ॥ २४ ॥ नशेषयेयुःसमरेवायुयुक्ताइवाग्नयः ॥ अंकेकुरुष्वराजानंधृत
राष्ट्रयुधिष्ठिरः ॥ २५ ॥ युध्यतोर्हिद्वयोर्युद्धेनैकांतेनभवेज्जयः ॥ उद्योगपर्वणिसनयपाने ॥ धृत॰एकू॰३ ॥ दुर्योधनविजानीहियत्त्वांवक्ष्यामिपु
त्रक ॥ उत्पथंमन्यसेमार्गमनभिज्ञइवाध्वगः ॥ १ ॥ पंचानांपांडुपुत्राणांयत्तेजःप्रजिहीर्षसि ॥ पंचानामिवभूतानांमहतांलोकधारणां २ ॥द॰भा॥
॥१५२॥

अपरांगतिंमरणंअसंप्रेत्यअप्राप्यमरिष्यसेवेत्यर्थः ॥ नभातपेनच्छिंद्यात् ६ प्रतिमानेनतुल्यत्वेन १० भीष्मंनितिक्षास्वलदृष्ट्वाकांचगृहणेत्यर्थः ॥ ११ १५
युधिष्ठिरंहिकौंतेयंपरंधर्ममिहास्थितं ॥ परांगतिमभिप्रेक्ष्यनत्वंजेतुमिहार्हसि ३ भीमसेनस्तुकौंतेयंयस्यनास्तिसमोबले रणांतकंतर्केयस्सम
हावान्मिवद्रुमः ४ सर्वशस्त्रभृतांश्रेष्ठमेकंशिखरिणामिव युधिगांडीवधन्वानंकोनुयुध्येतबुद्धिमान् ॥ ५ ॥ धृष्टद्युम्नश्चबालस्त्वंकमिहाघ्निनिघ्ना
तपेत ॥ मत्तुमध्येभ्रातान्मुंचन्देवराडशनीमिव ६ सात्यकिश्चापिदुर्धर्षः सम्प्रतोंधकवृष्णिषु ध्वंसयिष्यतितेसेनांपांडवेपार्हितेरतः ७ यःपुनः
प्रतिमानेनत्रीह्लो[illegible]कानतिरिच्यते तंकृष्णंपुंडरीकाक्षंकोनुयुध्येतबुद्धिमान् ८ एकतोह्यस्यदाराश्चज्ञातयश्चसबांधवाः आत्माचपृथिवीचे
यसेकतश्चधनंजयः ॥ ९ ॥ वासुदेवोपिदुर्धर्षपितात्मायत्रपांडवाः ॥ अविषह्यंदृष्टधियाआपितद्बलंपत्रकेशाव ॥ १० ॥ तिष्ठनातसत्तांवाक्येक्षहृदाम
थ्येवादिनां दृष्टुंशांतनवंभीष्मंतितिक्षस्वपितामहं ११ मांचब्रुवाणांशुश्रूषकुरूणामर्थदर्शिनं द्रोणंकृपंविकर्णंचमहाराजंचबाल्हिकं
१२ ॥ एतेह्यपिपियध्येवाहंमनुमदेविषितांसत्यां ॥ सर्वेधर्मविदोह्येनेतुल्यास्नेहाश्चभारत १३ ॥ यत्तद्धिरण्टनगरेसहभ्रातृभिरच्युतः उक्तस्त्वयागाः स्व
यंत्रत्वंबलंतेसमाश्रीयंत ॥ १४ ॥ यच्चैवनगरेतस्मिन्नृपश्रपतेमहद्भूतं ॥ एकस्यचबहूनांचपर्याप्तंतन्निदर्शनं ॥ १५ ॥

॥भा॰उ॰ कृत्याराज्यार्धदानेनप्रतिपादयसंभावय॥ ४॥ इत्युद्योगपर्वणि ०॥ लोहितांगेवऋापतेवऋक्षिपणीयस्यसलोहितांतामतास्य॥ ११॥
॥१७७३॥

अर्जुनस्त्वंतथाकार्षीःकिंपुनःसर्वएववै॥ सभ्रातृनभिजानीहिमत्स्यांश्चपरिपालय॥ ६॥ उद्योगपर्वणिसंजययाने ० वैशं ० एवमुक्त्वाम
हात्माज्ञोधृतराष्ट्रस्सुयोधनं पुनरेवमहाभागा॥ संजयंपरिपृच्छत ० ॥ ब्रूहिसंजयचाषेचासस्तेवावनंतरं॥ यदर्जुनउवाचत्वांपरंकौतूहलं
हिमे॥ १॥ संजयउ॥ वासुदेववचःश्रुत्वाकुंतीपुत्रोधनंजय॥ उवाचकालेदुर्धर्षोवासुदेवस्यशृण्वत॥ ३॥ पितामहंशांतनवंधृतराष्ट्रंचसंजय
द्रोणं [illegible] कर्णंचमहाराजंचवाल्हिकं॥ ४॥ द्रौणिंचसोमदत्तंचशकुनिंचापिसौबलं॥ दुःशासनंशलंचैवपुरुमित्रंविविंशति॥ ५॥ विक
र्णंचित्रसेनंचजयत्सेनंचपार्थिवं॥ विंदानुविंदावावंत्यौदुर्मुखंचापिकौरवं॥ सैंधवंदुःसहंचैवभूरिश्रवसमेवच॥ भगदत्तंचराजानंजलसंधं
चपार्थिवं॥ ७॥ येचाप्यन्येपार्थिवास्तत्रयोद्धुंसमागताः॥ कौरवाणांप्रियार्थे॥ मुमूर्षवःपांडवाग्नौप्रदीप्तेसमानीताधार्तराष्ट्रेणहोतुं॥ ८॥
यथान्यायंकौशलंवंदनंचसमागतामद्वचनेनवाच्याः॥ इदंब्रूयाःसंजयराजमध्येसुयोधनंपापकृतांप्रधानं॥ ९॥ अमर्षणंदुर्मतिंराजपु ॥भा॥
त्रंपापात्मानंधार्तराष्ट्रंसुलुब्धं॥ सर्वंममैतद्वचनंसमग्रंसहामात्यंसंजयश्रावयेथा॥ १०॥ एवंप्रतिष्ठाप्यधनंजयोमांततोर्थवद्धर्मवच्चा ॥१७७३॥
पिवाक्यं॥ प्रोवाचेदंवासुदेवंसमीक्ष्यपार्थोधीमाल्लोहितपद्मनेत्रः॥ ११॥

प्राणानां मिथः सन्निपातजोग्निस्तस्य धूमो यस्मिन्यज्ञे इति शेषः ॥ रथध्वनिरेवमंत्रस्थाने धनुःस्रुक्स्रुवस्थाने बलेन प्रसरति प्राबल्येनैव पवनः चतु
यथाश्रुतं ते वदतो महात्मनो मधुप्रवीरस्य वचः ॥ समाहितं । तथैव वाच्यं भवता हि मद्वचः । समागतेषु क्षितिपेषु सर्वशः ॥ १२ महाभयाग्नोरथवा
पुनोद्धतधनुःस्रुवेणास्त्रबलापहारिणा ॥ यथा नहोमः ॥ क्रियते महामृधे समेत्य सर्वे प्रयतध्वमादृताः ॥ १३ ॥ नचेत्प्रयच्छध्वममित्रघातिनो
युधिष्ठिरस्यांशमभीप्सितं स्वकं ॥ नयामि वः साश्वपदातिकुंजरान् दिशं पितॄणामशिवेः पत्रिभिः शरैः ॥ १४ ॥ ततोहमामंत्र्य तदा धनंजयं चतु
र्भुजं चैव नमस्य सत्वरः ॥ जवेन संप्राप्त इहामरद्युते तवांतिकं प्रापयितुं वचो महत् ॥ १५ ॥ इत्युद्योगपर्वणि संजययाने समाप्तं ॥ वैशंपायन उ ॥ दु
र्योधने धार्तराष्ट्रे तद्वचो नाभिनंदति ॥ तूष्णींभूतेषु सर्वेषु समुत्तस्थुर्नराधिपाः ॥ १ ॥ उत्थितेषु महाराज पृथिव्यां सर्वराजसु ॥ रहिते संजयं राजा प
रिप्रष्टुं प्रचक्रमे ॥ २ ॥ आशंसमानो विजयं तेषां पुत्रवशानुगः ॥ आत्मनश्च परेषां च पांडवानां च निश्चयं ॥ ३ ॥ धृतराष्ट्र उ ॥ गावल्गणे ब्रूहि नः
सारफल्गु स्वसेनायां यावदिहास्ति किंचन ॥ त्वं पांडवानां निपुणं वेत्थ सर्वं किं नु तेषां ज्यायः कनीयं ॥ ४ ॥

र्भुजं संजयस्यापि योगिदृश्यं भगवतश्चतुर्भुजरूपं सदा सदृष्टिगोचरमासीदित्यनुमीयते ॥ १५ ॥ इत्युद्योगे ॥ परेषां तटस्थानं ॥ ४८ ॥ ॥ ४ ॥

॥भा॰उ॰ सुध्यमानानसंतिउदासीनाइत्यर्थः ५ असत्यामपिदोषदृष्टिस्थितंस्यात्स ६ अनुयुंक्ते पृच्छति ७ इत्युद्योगेयानसंधौ० कामादिति कामपूर्व
॥१८५४॥ कं कर्मोच्यते अकर्मत्वंतयोर्जन्म लोकानुग्रहार्थंस्वस्वेच्छयाविर्भावमात्रमित्यर्थः सद्भावाय ब्रह्मभावाय संमितौतुल्यौउभावपिसाक्षाद्ब्रह्मरूपा

त्वमेतयोः सारवित्सर्वदर्शीधर्मार्थयोर्निपुणोनिश्चयज्ञः समेपृष्टःसंजयब्रूहिसर्वंयुध्यमानान्केतेस्मिन्वसंति ५ संजयउ० नत्वांब्रूयांर
हसिजातुकिंचिदसूयाहित्वांप्रविशेन्नराजन् आनयस्वपितरंमहाव्रतंगांधारींचमहिषीमाजमीढ नौतेसूयांविनियेतांनरेंद्रधर्मज्ञौतौनिपु
णौनिश्चयज्ञौ तयोस्तुत्वांसन्निधौनद्दिदेयंकृत्स्नंमतंकेशवपार्थयोर्वः ७ वैशंपायनउ० ततस्तन्मतमाज्ञायसंजयस्यात्मजस्यच अभ्युपे
त्यमहाप्राज्ञः कृष्णद्वैपायनोब्रवीत् व्यासउ० संपृच्छतेधृतराष्ट्रायसंजय आचक्ष्वसर्वंयावदेषोनुयुंक्ते सर्वंयावद्वेत्थतस्मिन्यथावद्याथा
तथ्यंवासुदेवार्जुनेच इत्युद्योगपर्वणितियानसंधौ० संजयउ० अर्जुनोवासुदेवश्चधन्विनौपरमार्चितौ कामादन्यत्रसंभूतौसर्वाभावा
यसंमितौ ८ भावांतरंसमास्थायवथायुक्तंमनस्विनः चक्रंतद्वासुदेवस्यमाययावर्त्ततेविभो ९ ॥

विन्यर्थः ४ आमांतरंप्रसारितयोर्हस्तयोर्यावान्विस्तारः पंचहस्तमितः तावदंतरंमध्यममारणीयस्य तद्यामांतरं यथामुक्तयथा रूप दम॥
यावत्प्रमाणांचितंतावत्प्रमाणंभूत्वायभक्तेभवति मायया दुर्लक्ष्यरूपेणेत्यर्थः ९ ॥ २ ॥ ॥१८५४॥

सापन्हवं च संसहारं अत एव पांडवानां कृ समं तं । ३ मनसैव संकल्पमात्रेण विशिष्टात्मा श्रेष्ठरूपं न्वपीरैश्वर्यवान् । ४ विचेष्टयति चालयति । य

सापन्हवं चकौ खेषु पांडवानां कृ समं तं । भूयो भूयश्च यद्राजन् पृच्छसे पांडवाग्रति । ३ सारासारं बलं ज्ञातुं तत्समासेन मे शृणु नाकं पांडवं चैव कं

संदेहं च माधवः । जितवान् घोरसंकाशान् क्रीडन्निव जनार्दनः पृथिवीं चांतरिक्षं च द्यां चैव पुरुषोत्तमः । ५ मनसैव विशिष्टात्मा नयत्यात्मवशं

वशी भूयो भूयो हि यद्राजन् पृच्छसे पांडवाग्रति । ६ सारासारं बलं ज्ञातुं तत्समासेन मे शृणु एकतो वा जगत्कृत्स्नमेकतो वा जनार्दनः । ७ सा

रतो जगतः कृत्स्नन्ह्यतिरिक्तो जनार्दनः भस्म कुर्याज्जगदिदं मनसैव जनार्दनः । ८ । न तु कृत्स्नं जगत्कृत्स्नं भस्म कुर्याज्जनार्दनः यतः सत्यं

यतो धर्मो यतो ह्रीरार्जवं यतः । ९ । ततो भवति गोविंदो यतः कृष्णस्ततो जयः । पृथिवीं चांतरिक्षं च दिवं च पुरुषोत्तमः । १० विचेष्टयति भूतात्मा

क्रीडन्निव जनार्दनः । स कृत्वा पांडवान् सत्रं लोकं संमोहयन्निव । ११

तो भूतात्मा सर्वेषां भूतानामंतरात्मा ॥ १२ ॥

॥भा॰उ॰ सत्रमिदंसत्रमाछाद्येयत्तेसदृशानेचकेनवेतिविग्रहः संमोहयन्। आत्मनोजगत्कर्तृत्वेपिअकर्तृत्वंदर्शयन्॥२२॥ कालचक्रं संवत्सरात्मकं जग
॥२४५॥ च्चक्रं जगतोजन्मस्थितिलयप्रवाहं। युगचक्रं कर्मचक्रं हृतेयत्रधर्मश्चतुष्पात् त्रेतायांत्रिपाद्धर्मः एकपादधर्मः द्वापरेर्धंधर्मोर्धमधर्मः कलि
स्त्रिपात्पापंएकपाद्धर्मइति तदिदं कर्मचक्रं पुनः पुनः जन्ममरणयोर्हेतुभूतं पुनः कर्मपुनः संस्कारः कर्मेत्येवंरूपं आत्मयोगेनचेतन्यं सं

अधर्मनिरतान्मूढान्दग्धुमिच्छतिनेस्कतान्। कालचक्रं जगच्चक्रं गयुगचक्रं चकेशवः॥२३॥ आत्मयोगेनभगवान्परिवर्तयतेनिशं द्द
रलस्यापिहिमृत्योश्चजंगमस्थावरस्यच॥२४॥ ईशतेभगवानेकः सत्यमेतद्ब्रवीमिते ईशन्नपिमहायोगीसर्वस्यजगतोहरिः॥२५॥ सः पापार
मतेकर्तुंकीनाशइवदुर्बलः तेनवंचयतेलोकान्मायायोगेनकेशवः॥२६॥ येतमेवप्रपद्यंतेनतेमुह्यंतिमानवाः॥२७॥ अध्यायः ॥

कर्षेननहिसंवत्सरादिकं केवलजहाश्रयं भवितुमर्हति। सर्वस्यचित्येकप्रकाशत्वात्॥२२॥ कालः आयुः परिच्छेदकर्त्रीदेवताप्रत्यर्देहप्राणायोग राम॥
कर्त्रीईशोतेस्प्रष्टे॥२५॥ ईशन्नपिईशानोपि। आपोलुकपरस्मैपदंचार्षे कीनाशः कर्षकः वर्धनःधान्यादिवृद्धिकृत्। कीनाशोपमः दुर्बलेहेतुः ॥२४५॥
क्लेशनातेनएनमुह्यंति॥२६॥ योगपर्व॰

कथंकेनप्रकारेण॥कानिज्ञानसाधनानिकानिवाज्ञानप्रतिबंधकानीतिप्रश्नार्थः।१।विद्यातत्वमस्यादिवाक्यजंज्ञानंतेहीनोयःसनसोधस्त
लमसास्वस्वरूपात्तन्निर्विषेयानंदमात्राच्युतः।२।पिद्यपानमेविरोधि-मात्रिपुरंत्रीणिसूक्ष्मस्थूलनिकारणोशरीराणिपियुंजपतेरान्नरूपावत्संव
धंतेयस्मिन्नधिष्ठानभूतेनंत्रिपुरं अज्ञानकल्पितस्यात्रयस्यविद्ययावाधेसतिनिरूपाधिप्रसंगात्मरूपंज्ञायतइत्यर्थः।कर्तारंविध्वस्यनि

धृतराष्ट्र उ॰ कथंत्वेनंप्रपद्यंतेमाधवंभवमोचनं।जनाःसंजयमेब्रूहिसर्वंविद्वत्तम।१।संजयउ॰।विद्यातपोभ्यांहीनायेविवयाक्रांतचेतसः।अना
घविद्ययाक्रांतास्तेप्रपद्यंतिमाधवं॥२॥धृतराष्ट्रउ॰॥अकृत्वैवकर्तारंत्रिपुरंमधुसूदनं।गावलागोकथंवेत्तिभूतानांप्रभवाप्ययं।३।भक्ति
र्वाकीदृशीतत्रयथाचमधुसूदन।ज्ञायतेभगवान्विष्णुःसर्वात्माभक्तवत्सलः।४॥

मित्रकारणं॥अकृत्वंकमेभिरसाध्यंनित्यसिद्धत्वात्॥भूतानांविपदादीनांभवंउत्पत्तिस्थानंअपोलयस्थानं।३।भक्तिःआराध्यत्वेननज्ञानंत
त्त्वकीदृशंकिंभेदेनराजंवेत्तरत्यन्तयाभगवान्समधेयः उत्तप्रगात्मत्वेनेतिभावः॥४॥

॥भा-उ॰ मायांपुत्रकलत्राद्याकारेणपरिणतांविद्यांनसेवे। वृथाधर्मंभगवदर्पणंनिग्नानंचरामि शुद्धभावमनसःकामक्रोधादिरहितेनतेनैर्भत्स्येगतः
॥१४६॥ प्राप्नःभक्त्याध्यानेनशास्त्रात्तत्वमसीत्यागमात्। जनार्दनंजगल्लयाधिष्ठानं। अज्ञानमात्रव्यवहितंब्रह्मनास्मिसंसारीब्रह्मैवास्मीतितत्त्वा
लोचनीयात्मकेनज्ञानेनैवप्राप्यते। नायंसर्पोरज्जुरेवेयमितियत्। तत्कांटभ्रंगन्यायेनभावनात्इत्यर्थः ५ अर्जुनेनविशुद्धेकामक्रोधादिमलभ्र

संजयउ॰ मायांनसेवेभद्रंतेनवृथाधर्ममाचरे शुद्धभावंगतोभक्त्याशास्त्राद्वेद्मिजनार्दनं। ५। आह्वानःसंजयस्तस्मात्प्राप्नोगतकेशवं। दुर्योध
नउ॰॥ भगवान्देवकीपुत्रोलोकांश्चेन्निहनिष्यति प्रवदन्नर्जुनेसख्यंनाहंगच्छेयकेशवं। धृतराष्ट्रउ॰॥ अर्वाक्गांधारिपुत्रस्तेगच्छत्येवसुदुर्म
तिः॥ दुष्टात्मामानीवश्रेयसांवचनातिगः ७ गांधार्युवाच॥ ऐश्वर्यकामदुष्टात्मन्वृद्धानांशासनातिगः॥ ऐश्वर्यजीवितेहित्वापितरंमांचबा
लिश॥ ८॥ वर्धयन्सुहृदांप्रीतिंमांचशोकानलेदहन्॥ निहतोभीमसेनेनस्मर्तासिवचनंपितुः॥ ९॥
मेसरूसंवदन् भगवान्तिः-अद्यकामाद्याक्रांतनाहम्
यांनाहंगच्छेतंप्राप्नुयां। आत्मऐभावेनमयाप्यनुंत्राकयानमेतत्प्राप्तिसंभावनापीत्यर्थः॥ अर्वाक्अधोनरकेमित्यर्थःश्रेयसांसाधूनांवचनातिगाउ ॥रामा ॥१४६॥

स्कां ग्रं शुश्रूषमाणां सेवमानां त्वां मोक्ष्यके मोचयिष्यति ।२१। सिताः बद्धाः पाशैः कामादिभिः २२ अंधोनेनायेवांते अंधनेत्रा । २४ । एषः ज्ञानमार्गः ए
कायनः एक एव ब्रह्मणः प्रापकः ते हृष्टानं मार्गं ज्ञात्वा मर्त्युसंसारं अंते येलिय्र तिक्रमाद्दुतीति । अस्येतीतिपाठे । आत्मत्वेन मत्स्वरूपेण प्रविष्टो लो
र्थः तथाच श्रुतिः नस्य हनादेवाश्च नाभूत्या ईशत ।। आत्माहि एषां स भवतीति देवाश्च देवा अपि तत्र संसारे महान्नसज्जति सक्तो न भवति ।२४

आसउ ।। श्रियोसि राजन्न कृस्नस्य धृतराष्ट्र निबोधमे । यस्यानेतं जयो हृत्नोयस्त्वां श्रेयस्त्रियोक्ष्यते ।१। जानात्ये षहृषीकेशं पुणएणां यच्छेपरं शु
श्रूषमाणां मे कार्यं मोक्षये त्वां महाभयात् ।१। वैचित्रवीर्यपुरुषाः क्रोधहर्षसमाहताः सिताबद्धा विधैः पाशैर्येन तुष्टाः स्वके धेनैः ।२। यमस्य
वशमायांति काममूढाः पुनः पुनः अंधनेत्राय थैवांधानीयमानाः स्वकर्मभिः ।२४। एष एकायनः पंथा येन यांति मनीषिणः तं दृष्ट्वा मृत्युम
त्येति महांस्तत्र न सज्जति ।।२५।। धृतराष्ट्र उ ।। अंगासंजय मे शंस पंथानमकुतोभयं येन गत्वा हृषीकेशं प्राप्नुयां सिद्धिमुत्तमां ।।२५।। नाकृ
तात्मा कृतात्मानं जातु विद्याज्जनार्दनं ।। आत्मनस्त्क्रियायायोनान्यत्रेंद्रियनिग्रहात् ।।२६।।
सिद्धिं मोक्षं ।१५। अकृतात्मा अजितमनः कृतात्मा
तं नित्यसिद्धं प्रत्यगात्मानं आत्मनः स्वस्य इंद्रियनिग्रहात् स्यतत्र इंद्रियनिग्रहं विना क्रियायागादिरूपायः प्राप्त्युपायो नास्ति ।।२६।।

॥भा०उ०॥ अप्रमादतः। अवहिततया कामत्यागः अप्रमादः अविहिंसेति हेदः ज्ञानस्य योनिः कारणं ॥ २७ ॥ यवतुल्लात प्रचुनामा भूतपतत तानि संवेद्य ... श्रोतेर
॥२८७॥ भ्यो वा हेभ्यः अत्र विषयेभ्यो नियच्छ नियही ॥ २८ ॥ इंद्रियाणां समनस्कानां धारणं निग्रहणं ॥ २९ ॥ आगमाधिगमात् शास्त्रयुक्तो लोभात् योगात् चित्त
वृत्तिनिरोधात् वशी ईश्वरः ॥ न त्वेस्य पापात्मा विषयेषु सीदति ज्ञानदानेन अनुगृह्णाति ॥ ३० ॥ अध्याय ॥ नाम्नां कर्मणां च अर्थवित्सूक्ता ॥ १ ॥ यावद

इंद्रियाणामुदीर्णानां कामत्यागोऽप्रमादतः ॥ अप्रमादोऽविहिंसा च ज्ञानयोनिरसंशयं ॥ २७ ॥ इंद्रियाणां यमे यत्तो भव राजन्नतंद्रितः ॥ बुद्धिः स्थाने मा च्य
वेत नियच्छैनां यत्नतः ॥ २८ ॥ एतज्ज्ञानं विदुर्विप्रा ध्रुवमिंद्रियधारणं ॥ एतज्ज्ञानं च पंथाश्च येन यांति मनीषिणः ॥ २९ ॥ अप्राप्यः केशवो राज
न्निंद्रियैरजितैर्नृभिः ॥ आगमाधिगतो योगाद्वशी तत्वे प्रसीदति ॥ ३० ॥ उद्योगपर्वणि संजययाने ६९ ॥ धृतराष्ट्र ॥ भूयो मे पुंडरीकाक्षं संजयाच
क्ष्व पृच्छतः ॥ नामकर्मार्थवित्तात प्राप्नुयां पुरुषोत्तमं ॥ १ ॥ संजय उ० ॥ श्रुतं मे वासुदेवस्य नामनिर्वचनं शुभं ॥ यावत्तत्राभिजानेऽहमप्रमेयो हि केशवः ॥ २ ॥
वसनात्सर्वभूतानां वसुत्वाद्देवयोनितः ॥ वासुदेवस्ततो वेद्यो बृहत्त्वाद्विष्णुरुच्यते ॥ ३ ॥

भिजाने तावत्ते वक्ष्यामीति शेषः स्वस्ति नस्ते ॥ अप्रमेयो वाचामगो ॥ए०स॥
चरः ॥ २ ॥ आच्छादयति मायया आवृणोति इति वा वसयति तत्रं ति भुवनमिति वा वसत्यस्मिन् भुवनमिति वा वसु ॥ स चासौ देवो द्योतमानश्च वा ॥१५८०॥
सुदेवः संति देवा अस्मिन्निति करणग्रामस्योद्भवप्रलयस्थानमित्यर्थः ॥ बृहत्त्वाद्व्यापकत्वात् वेवेष्टि व्याप्नोति सर्वमिति विष्णुः ॥ ३ ॥

॥सा०३०॥ सत्वमवस्थितत्वमस्यास्तीति सत्वतः तां सर्वेमरुज्ञामिति स्मृतो मत्वमर्थीयः तस्य स्यपयो वा दृलकात्सत्वलक्षणाद्व्युत्पत्तिदोषः अत्र सत्वेन अस्या
॥१५८॥ सः सत्वं च यस्य अत्यास्य सत्वतः सत्वन्नएव सा त्वत्तः एक्षसवायसाद्विक्लसार्थैतद्वृत्तः। आंपैवेदस्तेन भातीत्यार्षभ अत्रायनिषदः पुरुषउपनिषद
दे घ्रतांघ्रीगाद्वृषभेक्षणः तथाचायंयोगंवृषं धर्मं भासयतीति वृषभो वेदस्तदेवं ईक्षणं चक्षुः विज्ञापकं यस्य स वृषभेक्षणः। ७ । नजाइत्यजः

यातः सत्वेन च यवतेपञ्च सत्ता त्वहीयते सत्वतः सात्वतस्य स्मादार्षभाद्वृषभेक्षणः। ७ । न जायते जनिर्नाय यद्जस्तस्माद्नीकजितदेवानां
स्वप्रकाशत्वात्कृष्णद्मोदरो विभुः॥ ५ ॥ हृषीकस्य खात्स्य खेश्वर्यो हृषीकेशः श्रमश्रृते॥ वाहुभ्यां रोदसी चिधन्मसहावाहुरिति स्मृतः
दे॥ अधोन क्षीयते जातु यस्मात्तस्मादधोक्षजः॥ नराणामयनाच्चापि ततो नारायणः स्मृतः॥ १०॥
अस्तनिकजितसेनाजितक्षमः देवानांद्वि
मायांमध्ये स्वप्रकाशत्वात्। अगमाविसस्मात् उत्पूर्वात् अप् । उत्कर्षेण आच्छतिप्रकाशनद्दीतिउदरः दमो स्यास्तीति दामः दामश्चा ॥एस॥
सावुदरश्चेति दामोदरः दामादितिपाठे समएव दामसत्वात्समात् हृषीदि त्वप्यसनेनोतिहृषीकं वृन्ति सः खंसुखं नूपानं हाईश्वाईश्वतावान् ॥१५८॥
अतोत्र हृषीकेशः॥ ९॥ अधोन क्षीयते जातु इन्निविग्रहवाको उत्तरपदावपवलोयेन अधोक्षज सततो देवन्नूपः संसाधर्मेणाहष्टइत्यर्थः
॥१०॥

उ.घो. मौनान् ध्यानाच्च योगाच्चेति ॥ माधीवृत्तिः ॥ तां स्वरूपउपाधिभूतां मौनादिभिर्मेति ॥ धवयति दूरीकरोतीति माधवः ॥ मौनं मुनेः कर्म मननं शास्त्रतो युक्ति
२५८ तश्च तत्त्वालोचनं ॥ ध्यानं निदिध्यासितेतत्त्वे चेतसः प्रणिधानं योगस्तस्मिन्नेव चेतसा निरोधः ॥ मधुसूदनो मुधोर्दैत्यस्य नाशकः ॥ श्रीकृष्णः सर्वाणि चतु
र्विंशतितत्त्वानि तत्त्वानि ॥ तन्मयत्वात् तत्त्वप्रधानत्वं मधुहा मधूनि पृथिव्यादीनि हंति संहरतीति गच्छतीति वा एतस्मिन्निति मधुहा पृथिवी सर्वेषां भूता
नां मध्वस्यै पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मध्विति ॥ श्रुत्या मधूनि पृथिव्यादीनि तत्त्वानि ॥ ज्ञानस्य मधुहा हृत्वेनैव निर्देशात् ॥ ४ ॥ कृषिः ॥ कर्षत्यात्म

मौनाद्ध्यानाच्च योगाच्च विद्धि भारत माधवं ॥ सर्वतत्त्वमयत्वाच्च मधुहा मधुसूदनं ॥ ४ ॥ कृषिर्भूवाचकः ॥ शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः ॥ कृष्ण
स्तद्भावयोगाच्च कृष्णो भवति सात्वतः ॥ ५ ॥ पुंडरीकं परं धाम नित्यमक्षयमव्ययं ॥ तद्भावात्पुंडरीकाक्षो दस्युत्रासाज्जनार्दनः ॥ ६ ॥ यत

नि संवे संहरतीति कृषिः ॥ सर्वप्रपंचबाधावधिभूतं सत्तामात्रं भूवाचकं भवतीति भूः सत्तानंदवाचकः ॥ कृषिरिति शब्दः ॥ णश्च निर्वृतिः स एवं वि ॥राम॥
शुद्धसत्त्वयो धात्वर्थयोर्योगात् कृष्णः ॥ सन्मात्रानंदरूपो भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ पुंडरीकं श्वेतपद्मं तत्सदृशं पुंडरीकमिव पुंडरीकं हृदय २५८
कमलं धाम वासस्थानं तत्र संनपि अक्षो न क्षीयते न क्षाययतीति दृश्यते वेति पुंडरीकाक्षः तथा च श्रुतिः नास्य जरयैतज्जीर्यति न वधेनास्य ह
न्यत इति हृत्पद्मदोषैर्जरणनाशादिभिः परमात्मनोऽस्पृष्टत्वमाह ॥ दस्यूञ्जनं अर्दयति पीडयतीति जनार्दन इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ॥

पूरयतीति पुरुषः॥ सोऽहं तस्मिन्निति निरुक्तः तस्मात्पुरुषः सचासावुत्तमश्च पुरुषोत्तमः॥ असतः कारणस्य सतः॥ कार्यस्याप्रभावाप्ययात्॥ उत्पत्तिप्र
लयधानत्वात् १४ सत्ये धर्मे १५ सत्ये धर्मोत्तरफलात् ब्रह्मलोकावधेरपि सत्त्वं अबाधितं॥ अतः सत्योऽपि नामतः विक्रमेणाक्रान्तेति प्रसवनाद्य
तीति विस्मरीरस्पर्धः एवं जयतीति विष्णुः १६ शाश्वतत्वात् सर्पत्र इव त्वात् गवां इंद्रियाणां वेदनात् लाभात् प्रकाशनाद्गोविंदः अतत्त्वं मिथ्या

पूरणात्सदनाचापि ततोपि पुरुषोत्तमः॥ असतश्च सतश्चैव सर्वस्य प्रभवाप्ययात्॥ ११॥ सर्वस्य च सदा ज्ञानात्सर्वमेतत्प्रचक्षते सत्ये प्रतिष्ठितः कृष्णः
सत्यमत्र प्रतिष्ठितं॥ १२ सत्यात्सत्यं च गोविंदस्तस्मात्सत्योपि नामतः॥ विष्णुर्विक्रमणाद्देवो जयनाज्जिष्णुरुच्यते॥ १३॥ शाश्वतत्वादनंतश्च गोविंदो
वेदनाद्गवां॥ अतत्त्वंकुरुते तेन मोहयते प्रजाः॥ १४॥ एवंविधो धर्मनित्यो भगवान्मधुसूदनः॥ आगंता हि महाबाहुरानृशंस्यार्थमच्युतः॥ १५॥ ऋषभायः

मूर्तं जगत्तत्त्वं सत्यमपि वस्तीपसन्ना स्फूर्तिप्रदानेन करोति तेन तु नालोकान्मोहयति॥ १४॥ धर्मे नित्यं संनिधानात् धर्मनित्यः आगंता आगमिष्य
ति॥ आनृशंस्यार्थे॥ कुरूणां क्षयो मा भूदिति कृपां कर्तुं॥ १५॥ इति उद्योगपर्वणि केयानसंधौ ७०॥

॥भा॰उ॰ वक्ष्यमाणां भारत्या पश्यामि ॥ धन्यास्त्वक्ष्यमाणां इत्यर्थः ॥ वक्ष्यमाणां ज्ञानवत्तां परेण चिन्मात्रेण एव पुषा स्वरूपेण ॥ २ ॥ भारतानां पांडवानां भा
॥१५०॥ रतीं वा चं ईश्यंत अस्मत्सभायां कथयंतां एकरीं कल्याणकरीं ॥ बुभूषड्भिः ॥ ऐश्वर्यमिच्छद्भिः ॥ परास्तानां मृतानां ॥ ३ ॥ उद्यंतं प्रकटीभवंतं देहरूपे

घृतराष्ट्र ॥ वक्ष्यमाणां वेश्य हयामि संजय पश्यंति ये वा स्तरेवं समीपे ॥ विभ्राजमानं वपुषा परेण प्रकाशयंतं प्रदिशो दिशश्च दृश्यंतं
भारतीं भारतानाम भ्यचेनीयां शंकरीं संजयानां ॥ बुभूषड्भिर्ग्रहणीयामनिंद्यां परास्तनामयग्रहणीयरूपां ॥ ४ ॥ समुद्यंतं सात्वमेतमेकवी
रं अग्रेणेतारमृषभं यादवानां ॥ निहंतारं क्षोभणं शात्रवाणां मुष्णंतं च द्विषतां चैव नामानि ॥ ५ ॥ इत्थाराहिकुरवस्तं समेता महात्मानं शत्रुहणं व
रेण्यं ब्रुवंतु वाचमृ नृशंसं नृपां वृष्णिश्रेष्ठं मोहयंतं मदीयान् ॥ ६ ॥ कृषिं सनातनतमं विपश्चितं वाचः समुद्रं कलशं यतीनां ॥ अरिष्टनेमिं गरु
डं सुपर्णं हरिं प्रजानां भुवनस्य धाम ॥ ७ ॥ सहस्रशीर्षं पुरुषं पुराणमनादिमध्यांतमनंतकीर्तिं ॥ शुक्रस्य धातारमजं च नित्यं परं परेषां शरणं प्र
पद्ये ॥ ८ ॥
नं ॥ अरिष्टं ॥ अहिंसितं ॥ सेधातश्राश्वतं नित्यं ॥ ५ ॥ वरेण्यं वरणीयं ॥ ६ ॥ कृषिमुखं नारायणं विपश्चितं आत्मज्ञं यतीनां संन्यासिनां कल ॥दस॥
शं करणयात्र सिंहसमुद्रं योगमुद्रयोपेतं ॥ अरिष्ट ॥ अहिंसितः नेमिरिति प्राक अपरिष्टनेमिर्नामतः ॥ आहिंसितमयदिः ॥ नेमिरिविनेमिर्यथा ॥१५०॥
हाःगरुडं जातिं तं सुपर्णं शोभनपक्षं हरिं हर्तारं ॥ ७ ॥ ८ ॥

आदिकारणं मुकुन्दस्य कर्मजन्तस्य बीजभूतस्य पादे॥ धातारं परिभूरूपं परेषां विग्रहादीनां परं श्रेष्ठं रूपं॥४॥ निर्माणं रचना जनित्रं जनितारं

त्रैलोक्यनिर्माणकरं जनित्रं देवासुराणामथ नागरक्षसां॥ नराधिपानां विदुषां प्रधानमिंद्रानुजं तं शरणं प्रपद्ये॥७॥ उद्योगपर्वणि यानसंधि
समाप्तः॥ वैशंपायन उ०॥ संजये प्रतियाते तु धर्मराजो युधिष्ठिर॥ अभ्यभाषत दाशार्हमृषभं सर्वसात्वतां॥१॥ अयं स कालः संप्राप्तो मित्राणां
मित्रवत्सल न च त्वदन्यं पश्यामि यो न आपत्सु तारयेत॥२॥ त्वं हि माधवमाश्रित्य निर्भया मोघदर्पितं॥ धार्तराष्ट्रं सहामात्यं स्वमंशमनुयुंक्ष्महि
३ यथा हि सर्वास्वापत्सु पासि वृष्णीनरिंदम॥ तथा ते पांडवा रक्ष्याः॥ पाह्यस्मान्महतो भयात॥४॥ श्रीभगवानुवाच॥ अयमस्मि महाबाहो ब्रू
हि यत्ते विवक्षितं॥ करिष्यामि हि तत्सर्वं यत्त्वं वक्ष्यसि भारत॥५॥ युधिष्ठिर उ०॥ अयमस्मि महाबाहो ब्रूहि यत्ते विवश्रुतं ते धृतराष्ट्रस्य सपुत्र
स्य विकीर्षितं॥ एतद्धि सकलं कृष्ण संजयो मां यदब्रवीत॥६॥ तन्मतं धृतराष्ट्रस्य सोऽस्यात्मा विवृतांतरः॥ यथोक्तं दूत आचष्टे वध्यः
स्यादन्यथा ब्रुवन॥७॥ अप्रदानेन राज्यस्य शांतिमस्मासु मार्गति॥ लुब्धः पापेन मनसा चरन्नसममात्मनः॥८॥ ॥

नाम

अध्यायः मोघं दर्पितं यस्मात् अनुयस्मात् अनुयुंक्ष्महे प्रार्थयामहे॥३॥४॥५॥६॥ विहृतांतरः प्राकाशितभावः॥७॥८॥

॥आ०उ०॥ छयना अज्ञातचर्यया ॥८॥ स्थास्यामो वयमेतस्मिन्नस्माकं तस्मिन्नतुर्दशे वर्षे वराज्यगृहीते नृपासिन ॥ नत्रहास्मनंद्रक्तो वंनोवर्षं ९ सात
॥१५२॥ रंसंविधातुं सम्यक्पोषयितुं ततः तत्रस्यामित्यर्थः मित्राणां कर्मणिघुष्टौ मातरिपार्थे अंततो अन्येषां वाणिकप्रश्नीनां नागरिणां प

यत्तद्वादशवर्षाणि वचेष्वधुषिता वयं ॥ छद्मनाश्रद्धेचैकां धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥९॥ स्थ्यता नः समयेतास्मिन् धृतराष्ट्र इतिप्रभो नस्मक्तं
तस्समयं तद्विज्ञो वा ब्राह्मणा विदुः ॥१०॥ गृहीतो राजा धृतराष्ट्रः स्वधर्मेनानुपश्यति वश्यत्वात्पुत्रगृद्धित्वान्मंदस्यात्मेतिशासनं ॥११॥ सुयोधनमते
तिष्ठन्राजा स्मा सकजनोर्हिन ॥ कार्याणि भिश्च रिपां वालेमे त्स्पैश्चमधुसूदन ॥१२॥ भवता चैव नाथेन पंचग्रामा मयाचिताः आविस्थलं वृक
स्थलं माकंदवारणावत ॥१३॥ अवसानं चगोविंदकंचिदेवात्र पंचमं ॥ पंचनस्तात दीयतां ग्रामा वा नगराणि च ॥ वसेम सहिता येषु मा च नो
भरतानशन ॥ न चाता नपिताद्दुष्टात्मा धार्तराष्ट्रोनुमन्यते ॥ स्वाम्यमात्मनि मत्वासावतो दुःखतरं नु किं ॥ कुले जातस्य वृद्धस्य परवित्ते
षु गृध्यत ॥१४॥ लोभः प्रज्ञानमाहंति प्रज्ञा हंति हता ह्रियं ॥ ह्रीर्हता बाधते धर्मं धर्मो हंति हतां श्रियं ॥१७॥

रिक्षायोपि मातरं मित्राणि च विदुर्द्वीनिः संविधा
तुमिति प्राग्वत ॥१६॥ काश्चिच्छ्रिये जाभिः नाथेनाथवता भवद्यपहा छके नापीत्यर्थः ॥१८॥ अवसीयते संस्थीयते स्मिन्नित्यवसानं यावद्ब्री ॥रा०मा॥
विकं कृते भरताभरतवंशस्याभीष्यादयः मानश तं समनर्थं तु ॥१५॥ नानपि भरतानपि कुलद्वितीविद्याश्यां प्रधर्जा दोषसंततिस्तान् ॥१९॥ १७॥ ॥१५२॥

ह्रिया-अर्थिनः ॥२८॥ प्रेतसत्वात् प्रगतबुद्धेः मृतादिव्यपदेशः ॥२०॥ धर्मः धर्मकरणं सर्वं यज्ञदानादि । अधनास्ते मृता एव ॥२३॥ एतां निधनतां एके

श्रीर्हृता पुरुषे हंति पुरुषस्य धनं धनं ॥ अथ नाद्धि निवर्तंते ज्ञातयः स्क ह्रदो द्विजाः ॥२५॥ अपुष्पाद् अफलाद् वृक्षाद् यथा तात पतत्रिणः एतच्च मरणं
तात यन्मत्तः पतितात् तव ॥ ज्ञातयो विनिवर्तंते प्रेतसत्वादिवासव ॥ नातः पापीयसीं कंचिद् अवस्थां शंबरोऽब्रवीत् ॥२०॥ यत्र नैवाद्य न प्रातर्भोजनं नैव
वदृश्यते । धनमाहुः परं धर्मं धने सर्वं प्रतिष्ठितं ॥२१॥ जीवंति धनिनो लोके मृता ये त्वधना नराः ये धनादपकर्षंति नरं स्वबलमाश्रिताः ॥२२॥ ते
धर्ममर्थं कामं च प्रमथ्नंति नरं च तं ॥ एतामवस्थां प्राप्यैके मरणं वव्रिरे जनाः ॥२३॥ ग्रामायैके वनायैके नाशायैके प्रवव्रजुः उन्मादमेके पुष्यंति यां
त्यन्ये द्विषतां वशं ॥२४॥ दास्यमेके च गच्छंति परेषामर्थहेतुना ॥ आपदेवास्य मरणात् पुरुषस्य गरीयसी ॥२५॥ श्रियो विनाशस्तद्ध्यस्य निमित्तं ध
र्म कामयोः ॥ यदस्य धर्म्यं मरणं शाश्वतं लोकवर्त्मतत् ॥२६॥ समंतात् सर्वभूतानां न तदत्येति कश्चन ॥ न तथा बाध्यते सत्सु प्रकृत्या निर्धनो ज
नः ॥२७॥

नागरिकान् ग्रामाय कुग्रामञ्च सार्थं वनाय आश्मादद्रेः नाशाय मरणाय ॥२५॥ आपत्सदार्थमाह श्रियो विनाश इति तद्धि श्रीर्हि ॥२६

॥भा०उ० धर्म्मेहेस्वभावात्प्राप्तेननुदारिद्र्याद्यपराधजंमरणं । तच्छास्त्रेऽविनीतत्वमित्यर्थः समंतात्सर्वेऽपहिहायेमितिशेषः नात्यन्तिकामतिनदासंय
॥१५२॥ कालेआत्मापराधेनचित्तेदोषेणरागादिनात्मानंचेत्पश्यन्नात्मानमित्यर्थः ३० । अथव्यसनस्यनिवर्हणेनात्मानमिति ३१ तत्रमरासर्वदे
त्यर्थः मन्युः क्रोधः तद्दानेवेत्यर्थः मुहूर्तीकापीकार्यंनज्ञानेति ३१ । एवंश्रियामुक्तानांनरकप्राप्तिमुक्तालेर्वाउद्रोपापमाहतस्येति न

यथाभद्राश्रियंप्राप्यतयाहीनःसएवेधितः सततात्मापराधेनसंप्राप्नोतिव्यसनंमहत् ॥ ३२ ॥ सइंद्रानगर्हयतेदेवानात्मानंचकथंचननवास्य
सर्वशास्त्राणिसंततंरतिनिवर्हणे ॥ ३३ ॥ सोभिक्रुध्यतिभर्त्तारंनास्तिकहृदयश्चात्मसर्पति । ततथामन्युरेवेतिसभूयःसंप्रमुह्यति ३४ समोहवश
मान्नःक्रूरंकर्मनिषेवते । पापकर्मतयाचेदसकरतेनपुष्यति । संकरोनरकायेवसाकाष्ठापापकर्मणा । नचेत्प्रबुध्यतेकृत्स्नानरकायैवग
च्छति ॥ ३५ ॥ तस्यप्रबोधःप्रज्ञैवप्रज्ञाचक्षुस्तरिष्यति प्रज्ञालाभेहिपुरुषः शास्त्राण्येवान्ववेक्षते ॥ ३६ ॥ शास्त्रनिष्ठःपुनर्धर्मंतस्यह्रीरंग
मुत्तमं ह्रीमानहिपापंचप्रद्वेष्टितस्यश्रीरभिवर्धते ॥ ३७ ॥ ॥ए०मा॥
तस्यश्रीमतअविद्यायानिद्रास्तस्य प्रज्ञाविवेकःसएवप्रबोधोजागरणंयतःप्र ॥१५२॥
ज्ञाचक्षुःपुमान्तरिष्यतिअविद्यामितिशेषः ३६ तरणेक्रममाहशस्त्रेति धर्मंकरोतीतिशेषः तस्यधर्मस्यह्रीस्कार्यकरणाग्निह
त्तिहेतुःचेतोद्वृत्तिविशेषः ह्रीह्रीनेनकृतोधर्मोप्यधर्मएवेतिभावः ॥ ३७

अद्रीकैः तिर्यक्स्थावरैस्तु स्त्रीमनुष्यद्गृहस्थो ॥३१॥ इंद्रं द्रीमर्त्तनेस्यपामपि हृष्टं ॥३८॥ अत्रश्रीनिमित्तं न अस्माकं ॥३९॥ प्रथमः कल्पः सुखं
पक्षः संभृता निर्वैरत्वंगताः ॥४॥ रौद्रकर्मरौद्रकर्मणां सर्पां सुलुगिति सप्तम्यास्त्वलुक् क्षयोदयात्स्यपपूर्वक उदयो यस्यां सा रौद्रकर्मणां प

श्रीमान्स यावद्भवति तावद्भवति पूरुषः धर्मनिष्ठः प्रपन्नानां तानस्माकार्ये योगावहः सदा ॥३५॥ नाधर्मं कुरुते बुद्धिं न पापे प्रवर्तते अद्रीकोवा
वि मृतो वा नैव स्त्री न पुनः पुमान् ॥३६॥ नास्याधिकारो धर्मेऽस्ति यथा शूद्रस्तथैव सः ॥ श्रीमान् वर्तते देवांश्च पितॄन्नात्मानमेव च तेनास्मत्तंत्र
तद्धिंसकाः स्याः सुपपक्षकर्मणां तदिदं समर्पितेद्दृष्टं मत्पक्षं सर्पुस्सूस्तन ॥३७॥ यथा स्यात्परिस्पष्टोवसामि वसतीरिमा ॥ तेनयेनाश्रियं हातुमलं
स्यायेन केनचित् ॥३८॥ अत्रनोयतमानानांवधुश्चेदपि साधुतन ॥ तत्रनः प्रथमान्कल्पोयद्वयं तेनमाधव ॥४०॥ यथ्यं तः समभृताश्चश्रि
यं तामशुधीमहि ॥ तत्रैषापरमाकाष्ठा रौद्रकर्मक्षयोदया ॥४१॥ यद्वयं कौरवानुध्याता नि सपूर्वावान्तुमः ये सुनः कुलं वद्धा [illegible]
कुलस्त्रवनः ॥४२॥ तेषामप्यवधः कार्यः किं पुनर्ये स्युरीदृशाः ॥ सात्यैश्चैव भूयिष्ठाः सद्दायाशुस्तवन्यनः ॥४३॥

रंसमायेति संबंधः ॥५१॥ असंबंधा अबांधवा अबंधः बंधविरूद्दपालनं ॥ ईदृशाः तिबांधवाः आर्या अशास्त्रवश्याये तेषामवधः कार्य
इति किमाश्चर्यमित्यर्थः ॥५४॥ तदेवाह ज्ञातयस्तिरभूयिष्ठाः अतिमहांतः ॥५५॥

॥ भा॰ उ॰ ॥ कपालं भिक्षापात्रं ॥ ४६ ॥ यथा येन प्रकारेण आगतः कुलपरंपराप्राप्तं तं पन्थानं परिपालयन्। ४७ बलमिति नीतिमेव लक्ष्यं युध्येयो न्यं जय
॥ १५३ ॥ पराजयौ च आत्मछंदेन स्वेच्छया न मतं तथा तद्वत् भूतानां जीवितमरणं च स्वेच्छया न स्तः ॥ ४८ ॥ पराजयभयात् अपयाने पलायने नापि

तेषां वधोत्ति पापीयान् किं नु सुहृत्सु अस्ति शोभनं ॥ पापः क्षत्रियधर्मोयं वधर्थं वक्ष्यते च वधः ॥ ४४ ॥ स नः स्वधर्मो धर्मो वा वृत्तिरन्या विगर्हिता ॥ शू
द्रः करोति शुश्रूषां वैश्यो विपणजीविका ॥ ४५ ॥ वयं वधेन जीवामः कपालं ब्राह्मणोर्वृतं ॥ क्षत्रियः क्षत्रियं हंति मत्स्यो मत्स्येन जीवति ॥ श्वा
श्वानं हंति दाशार्ह पश्य धर्मो यथा गतः युद्धे कृष्ण कलिर्नित्यं प्राणाः सीदंति संयुगे ॥ ४७ ॥ बलं तु नीतिमाधाय हठे जयपराजयौ
नात्मछंदेन भूतानां जीवितं मरणं तथा ॥ ४८ ॥ नाप्यकाले सुखं प्राप्यं दुःखं वापि यदूत्तम एको ह्यपि बहून् हंति घ्नंत्येकं बहवोप्युत ॥ ४९ ॥
शूरं कापुरुषो हंति अयशस्वी यशस्विनं ॥ जयो नैवोभयोर्दृष्टो नोभयोश्च पराजयः ॥ ५० ॥ तथैवापचयो दृष्टो अपयुयो दृष्टे
व्यपयाने क्षयव्ययौ ॥ सर्वथा वृजिनं युद्धं को घ्नन्न प्रतिहन्यते ॥ ५१ ॥ हतस्य च हृषीकेश समौ जयपराजयौ ॥ पराजयश्च मरणा
न्मन्ये नैव विशिष्यते ॥ ५२ ॥ यस्य स्याद्विजयः कृष्ण तस्याप्यपचयो ध्रुवं ॥ अंततो दयितं घ्नंति केचिदप्यपरे जनाः ॥ ५३ ॥ ॥ ए॰ भा ॥
॥ १५३ ॥
अपचयः क्षयव्ययो वध दृष्टेति वत एव अपचयो दिनताक्षयो मरणं तत्र हेतुः व्ययः द्रव्यादेर्नाशः ॥ ५४ ॥ विजयोप्यजयः यस्य स्वद्र

दर्पितं पुत्राहितरं॥ अंगबलहीनस्य जातिबलहीनस्य॥५४॥ यवीयान् कनिष्ठः॥५५॥ अनुशयाः पश्चात्तापः अनुबंधो दोषोत्पादः स च पापः
कष्टप्रदः शेषशत्रो॥५६॥ शेषं सर्वस्वं॥५७॥ अनिर्वृतेन अस्वस्थेन॥५८॥ अतद्विनियतः अंतरं छिद्रं निर्त्यं॥ अपरिहार्ये अतो हेतोः अंजतः अंततोन्य

नस्यांगबलहीनस्य पुत्रान्भ्रातृन्नपश्यतः॥ निर्वेदो जीविते कृष्ण सर्वतश्चोपजायते॥५४॥ येह्येव धीराह्रीमंत आर्याः करुणवेदिनः त एव यु
द्धे हन्यंते यवीयान्मुच्यते जनः॥५५॥ हत्वाप्यनुशयो नित्यं परानपि जनार्दन अनुबंधश्च पापोत्र शेषश्चाप्यवशिष्यते॥५६॥ शेषो हि ब
ग लसासाद्य न शेषमनुशेषयेत्॥ सर्वोच्छेदे च यतते वैरस्यांतविधित्सया॥५७॥ जयो वैरं प्रसृजति दुःखमास्ते पराजितः सुखं प्रशांतः स्वपि
ति हित्वा जयपराजयौ॥५८॥ जातवैरश्च पुरुषो दुःखं स्वपिति नित्यदा अनिर्वृतेन मनसा ससर्प इव वेश्मनि॥५९॥ उत्सादयति यः सर्वं यशः
सा स विमुच्यते॥ अकीर्तिं सर्वभूतेषु शाश्वतीं स निगच्छति॥६०॥ नहि वैराणि शाम्यंति दीर्घकालधृतान्यपि॥ आख्यातारश्च विद्यंते
कुले॥६१॥ न चापि वैरं वैरेण केशव व्युपशाम्यति॥ हविषाग्निर्यथा कृष्ण भूय एवाभिवर्द्धते॥ ६२

स्यात्स्वभ्रातोर्वा नाप्यं विना भांजिनास्ती॥ अयं दोषाख्यो नाघः॥६२॥ ६२॥

 अंततस्त्वेतदाचष्टे पौरुषेयस्त्विति सार्द्धेन । ६४ द्विषतां मूले निर्हृते निःशेषं निष्कंटकराज्यप्राप्तिः रंध्रप्रदीप्तः स्यात् तावता च नृशंसतरं न भवेत् नृशंसं तु
 भवेदित्यर्थः अंतःशम एव श्रेयानिति भावः । ६५ त्यागेन राज्यस्येति शेषः । न हृते राज्ये विना द्विषतां संक्षयात् किं शत्रवः । छिद्रेषु प्रहरिष्यंतीत्युत्सेक्षां

अतोऽन्यथा नास्ति शांतिर्नित्यमंतरमंततः अंतरं लिप्समानानामयं दोषो निरंतरः । ६६ । पौरुषेयो हि बलवानाधिर्हृदयबाधनः तस्य त्यागेन
वा शांतिर्मरणेनापि वा भवेत् । ६४ । अथवा मूलघातेन द्विषतां मधुसूदन । फलनिर्वृत्तिरिद्धा स्यात्तन्नृशंसतरं भवेत् । ६५ । या तु त्यागेन शांतिः स्यात्
तृतेवध एव सः शंसयाद्वयसमुच्छेदं द्विषतामात्मनस्तथा । ६६ । न च त्यक्तुं तदिच्छामो न चेच्छामो कुलक्षयं अत्र या प्रणिपातेन शांतिः सैव गरी
यसी । ६७ । सर्वथा यतमानानामयुद्धमभिकांक्षितां सांते प्रतिहते युद्धं नासिद्धं नापराक्रमः । ६८ । प्रतिघातेन शांतस्य दारुणं संप्रवर्तते
तच्छुनामिव संपाते पंडितैरुपलक्षितं । ६९

करिष्यंति इत्येवं नृपात् आत्मनः स्पष्टः श्रीकस्य संबंधः समुच्छेदात् नाशासंभवात् अतो राज्यत्यागेन युक्त
तिभावः । ६६ । सिद्धं तमाहुनचेति । ६७ । सर्वथा साममस्ता न भेदैः राज्यार्थं यतमानानां युद्धं प्रसिद्धं प्रकर्षेणासिद्धं अवश्यकर्तव्यमित्यर्थः न तु पर
क्रमं क्लीबत्वयुक्तमिति शेषः । ६८ । दारुणं युद्धं शुनामिव निंद्यमित्यर्थः ॥ ६९ ॥

दृष्टांतं विवृणोति लांगूलेनेति अत्र लांगूलेन ध्वज उपमीयते क्ष्वेलः ध्वनिः कौटिल्यं परस्परं छिद्रान्वेषणं वा प्रतिवाचः परस्परनिंदात्वं प्रष्टसा च
निवर्तनं भूमौ लुंठनं दंतदर्शनं मुखस्य व्यासदानेन आरावः अर्थेणं पक्षौ सिद्धं नमाह ॥७०॥ सर्वथेति ॥ अनादरेण आसा प्राप्तिर्युद्धे कुलक्षयः प्रति
लांगूलचालनं क्ष्वेलप्रतिवाचाविवर्तनं ॥ दंतदर्शनमारावस्ततो युद्धं प्रवर्तते ॥७१॥ तत्र यो बलवान् कृष्ण जित्वा सो ऽत्ति तदामिषं ॥ एवमेव मनुष्ये
षु विशेषो नास्ति कश्चन ॥७२॥ सर्वथा त्वेतदुचितं दुर्बलेषु बलीयसां ॥ अनादरो विरोधश्च प्रणिपाती हि दुर्बलः ॥७३॥ पिता राजा च वृद्धश्च सर्वथा मा
नमर्हति तस्मान्नमस्यः पूज्यश्च धृतराष्ट्रो जनार्दन ७२ पुत्रस्नेहश्च बलवान् धृतराष्ट्रस्य माधव ॥ स पुत्रवशमापन्नः प्रणिपातं प्रहास्यति ॥७४॥ न
त्र किं मन्यसे कृष्ण प्राप्तकालमनंतरं कथमर्थाच्च धर्माच्च न हीयेमहि माधव ॥७५॥ ईदृशे ह्यर्थकृच्छ्रेऽस्मिन् कमन्यं मधुसूदन उपसंप्रष्टुमर्हा
मि त्वामृते पुरुषोत्तम ॥७६॥ प्रियश्च प्रियकामश्च गतिज्ञः सर्वकर्मणां को हि कृष्णास्ति नस्त्वादृक् सर्वनिश्चयवित्सुहृत् ॥७७॥ वैशंपाय
उ ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच धर्मराजं जनार्दनः ॥ उभयोरेव वामर्थे यास्यामि कुरुसंसदं ॥७८॥

पाते तु दुर्बलप्रसिद्धिः ॥७२॥ अंत्यपक्षौ पिनसे ल्स्यतीत्याह पितेति त्रिभ्यां ॥७३॥ प्रहास्यति न स्वीकरिष्यति ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७७ ॥ ७८

।।भा॰उ॰ तेस्त्वसंबंधिनीमतिर्येनकुरुसत्तम असांप्रतंत्वयुक्तंवधबंधादिप्रवर्त्तितंकुरूनगंस्तानथावदेतिशोभन ।। ४७ ।।
।।१५५।।
कामंतत्रलभेयंवैप्युष्मदर्थेमहायशन । पुण्यमेसमहन्नाजंश्वरितंस्यान्महाफलं । ४८ ।। सोचपेयंमसुपाणांसंरब्धान्कुरुसंजयान् । पांड
वान्धार्त्तराष्ट्रांश्चसर्वानथपृथिवीमिमां । ४९ ।। युधिष्ठिरउ॰ ।। नममैतन्मतंकृष्णयत्त्वंपापान्कुरूनितः सुयोधनःसुक्ष्ममपिनकरिष्यतितेवच
नं ।। ५० ।। समेतंपार्थिवंक्षत्रंदुर्योधनवशानुगं । तेषांमध्यावतरणंतवकृष्णनरोचये । ५१ । नहिनःप्रीणयेद्धनंनदेवत्वंकुतःसुखं नचसर्वामरे
श्वर्यंयेनवद्रोहेणमाधव । ५२ ।। श्रीभगवानउ॰ ।। जानाम्येतांमहाराजधार्त्तराष्ट्रस्यपापतां ।। अवाच्यास्तुभविष्यामःसर्वलोकेमहीक्षितां । ५३
नचापिममपर्याप्ताःसहिताःसर्वपार्थिवाः ।। क्रुद्धस्यप्रमुखेस्थातुंसिंहस्येवेतरेमृगाः । ५४ ।। अथतेचेत्प्रवर्त्तेरन्मयिकिंचिदसांप्रतं । नि
र्दहेयंकुरून्सर्वानितिमेधीयतांमतिः । ५५ ।। नचापिगमनंपार्थभवेन्नत्रनिरर्थकं ।। अर्थप्राप्तिःकदाचित्स्यादंततोवाप्यवाच्यता । ५६
युधिष्ठिरउ॰ ।। यत्तुभ्यंरोचतेकृष्णस्वस्तिप्राप्नुहिकौरवान् ।। कृतार्थंस्वस्तिमंतंत्वांद्रक्ष्यामिपुनरागतं । ५७ ।। विष्वक्सेनकुरूनगत्वाभा ।।राम।।
रतान्शमयेत्प्रभो ।। यथासर्वेसुमनसःसहस्यामसुचेतसः ।। ५८ ।। ।।१५५।।

यदीति अधर्मेणासां स्वनंराज्यार्धाद्दिशलांपंचग्रामसहनेनचाधर्मेणरतंरघूतेनैचराज्यंप्रत्याहतं वृहदश्वादश्रुतत्वस्यय स्य प्राप्तस्य धर्मे
णोनिषत्संवेतिवपाठेलब्नन स्वधर्मस्यकत्वमहिंसाप्राधान्येनवोधय ९२ उद्योगेः नैष्ठिकं कर्मयावज्जीवंब्रह्मचर्यपरिव्राज्यसंचविहि
भ्रातावासि सखावासि वीभत्सो मेमवप्रियः सोऽहं देनाविशं कोसि स्वल्तिप्राप्य हि भूतये ॥ ६१ ॥ अस्माल्लेत्यपरान्वेत्यवेत्यार्थेन्वे
त्वभाषितं पद्यदस्मद्भितं कृत्स्नात तद्वाच्यःसुयोधनः ॥ ६४ पद्यधर्मेण संयुक्तमुपपद्ये हितं वचः । तत्तत्केशव भाषाऽथ्यासालंवा यदि
वेनरुत्तु ॥ ६५ उद्योगे भगवद्याने ॥ श्रीभगवानउ ॥ संजयस्य श्रुतं तथा कथं भवतश्च श्रुतं मया सर्वे जाना एव हि प्रायां तेषां च भवतश्च यः ९ग
वधर्माश्रितावुद्धिस्तेषां वैराग्यमामतिः यदि युद्धेन लभ्यते तत्तेवद्रुतमं भवेत् ॥ ५ ॥ नैवेवनोष्टिकं कर्मक्षत्रियस्य विशांपते ॥ आश्रमेषु
णः सर्वे योद्धुं क्षत्रियश्चरेत् ॥ ३ ॥ जयो वधो वा संग्रामे धात्रादिष्टः सनातनः ॥ स्वधर्मः क्षत्रियस्यैष कार्यस्यापन्नप्रणाशने ॥ ४ ॥ नहि
कारण्यमास्थाय पराक्याहुति युधिष्ठिर । विक्रमस्व महाबाहो जहि शत्रून् परंतप ॥ ५

तमितिशेषः ॥ ३ ॥ कार्यं संग्राममपंचकं देहीति हीनवचनं ॥ ४ ॥ वृत्तिः जीविकाकर्तुमितिशेषः ॥ ५ ॥ ५ ॥

॥भा॰उ॰॥ अभिगृह्याः अत्यंतं तु व्याः६ पर्यायः उपायः यत येन वलवतां त्वस्येति शेषः ७॥ अनुक्रोशात् वस्य कृतं कार्यं एणा त्वस्य दैन्यान् अलं
॥१५६॥ कर्तुं पूर्णं कर्तुं नयमर्थ॥ ४॥ निग्रह अशमेकारणं ॥ हे पांडव त्वयि कोपीनां धारयति स तितिक्षौ रवाः नात्वतप्यंत पश्चात्तापं न कृतवंतः ता

अभिगृह्य: कृतस्नेहा दीर्घकालं सहोषिताः कृतमित्राः कृतवलाः धार्तराष्ट्राः परंतप ६॥ न पर्यायोस्ति यत्साम्यं त्वयि कुर्युर्विशांप
ते वलवत्तां हि मन्यंते भीष्मद्रोणकृपादिभिः॥ ७॥ यावच्च मार्दवेनैतान् राजन्नुपचरिष्यति तावदेते हरिष्यंति तव राज्यमरिंदम॥ ८
नानुक्रोशान्न कार्पण्यान्न च धर्मार्थकारणात्॥ अलं कर्तुं धार्तराष्ट्रास्तव काममरिंदम॥ ९॥ एतदेव निमित्तं ते पांडवास्तु यथा त्व
पि नानुतप्यंत कौंतेय तावत्कृत्वा पि दुष्करं॥ १०॥ पितामहस्य द्रोणस्य विदुरस्य च धीमतः ब्राह्मणानां च साधूनां राज्ञस्तनागरस्य
चः॥ ११॥ पश्यतां कुरुमुख्यानां सर्वेषामेव तत्त्वतः दानशीलं मृदुं दांतं धर्मशीलमनुव्रतं॥ १२॥ यत्त्वामुपाधिना राजन् द्यूते वंचितवा
स्त दुर्मनवापत्रपते तेन नृशंसस्तेन कर्मणा॥ १३॥ तथा शीलसमाचारे राजन्मा प्रणयं कृथाः वध्यास्ते सर्वलोकस्य किं पुनस्तव भा
रत॥ १४॥ राम॥ १५६॥
वह्नुनवासादि॥ २१॥ पितामहादीनामाहत्य उपाधिना छलेन त्वां द्युतेवंतीन वानिति सार्द्धद्वयसंबंधः॥ १३॥ १३॥

श्रानुदत्तपीडितवान् १५ प्रकृतिर्यं च तां मपिमत्समीपेन हप्रकृतिः श्रोर्यादिरूपः स्वभावो येषां ते १७ गोरिव सर्वे भोजे सुपहासयोगोरि

वाग्भिस्त्वप्रतिरूपाभिरुद्राताला सहानुजं॥ श्लाघमानः प्रत्यर्पसन्भ्रातृभिः सह भारत|१५| एतावत्स्यांऽवानां हि नास्ति किंचिदिह स्वकं

नामधेयं च गोत्रं च तदप्येषां सम्प्रीक्ष्यते|१६ कालेन महता चैषां भविष्यति पराभवः| प्रकृतिं ये भजिष्यंति नष्टप्रकृतयो मयि|१७ दुः

शासनेन पापेन तदा धूर्तैः प्रवर्तिते अनाथवत्तदा देवी द्रौपदी सह सुतात्मना|१८ आकृष्टा केशेषु रुदती सभायां राजसंसदि भीमसे

न असुखितो गोरीति आत्मनामुद्गः|१९ भवता वारिताः सर्वे भ्रातरस्ते भीमविक्रमाः धर्मपाशनिबद्धाश्च न किंचित्प्रतिपेदिरे|२०

एताश्चान्याश्च सुरूषा वाचः समुदीरयन्|श्लाघते ज्ञातिमध्येस्मत्वपि प्रव्रजते वनं|२१| ये तत्रासन्समानीतास्ते दृष्ट्वास्ताम

नागसं॥ अश्रुकंठा रुदंतश्च सभायामासते तदा॥२२| न चैनं सम्यनंदं स्तेरा जानो ब्राह्मणैः सह सर्वे दुर्योधनं तत्र निंदंति स्म स

नो सदा|२३ कुलीनस्य चैषा निंदा वधो वा मित्रकर्षण|महद्गुणो वधो राजन्न तु निंदा कुजीविका|२४| न देवनि हातो राजन्

यदेव निरपत्रपः| निंदितश्च महाराज पृथिव्यां सर्वराजभिः॥२५॥

॥१६॥२०। २१॥२५॥

॥ भा उ॰ ईषत्कार्यः अचारास्साधम्प्रस्कंदेनच का कारण्यादेहिकपाकुं रस्व कःप्रमेमेघेदूतिविस्तः पारस्कराहिताम्यदूप्रस्कंदेनेति पाठे स धर्मवि
॥१५१

ईषत्कार्यो वधस्तस्य यस्य चारित्रमीदृशं प्रस्कंदेन प्रतिध्वस्तांश्छिन्नमूल इव द्रुमः २६ वध्यः सर्परिवानार्यः सर्वलोकस्य दुर्मतिः जगत्यं
त्वमसमित्र घ्नमाराजन विदितिकिंत्सथाः २७ ॥ सर्वथा त्वत्कृतं मन्येनज्ञोचैतेत्त्व समानघ ॥ पलांपितरि भीष्मेव प्राणिपातेस मांचरेः २५ ॥ अहंतु सर्व
लोकस्य गत्वा कौरस्पामि संशयं ॥ यथा मास्ति द्विधा भावो राजन् दुर्योधनं प्रति २९ ॥ मध्यराज्यमहंतत्र प्रतियोरुषिकानुगुणान् नवसं
कीर्तयिष्यामि यत्र तस्य व्यतिक्रमाः ३० ॥ ब्रुवतस्तत्रमेवाक्यं धर्मार्थसहितं नृप ॥ निशम्य पार्थिवाः सर्वेनानाजनपदेश्वराः ॥ ३२
त्वयि संप्रतिपत्स्यंते धर्मात्मा सत्यवागिति ॥ नस्मिंश्चाधिशमिष्यंति यथा लोभाद्वर्तत ३३ ॥ गर्हयिष्यामि वैवेनं पौरजानपदेष्व
पि वृद्धबालानुपादाय चातुर्वर्ण्यं समागतः ॥ ३४ ॥ शममेवायाचमानस्त्वं नाधर्मं तत्र लप्स्यतसे कुनृपचिगर्हयिष्यंति धृतराष्ट्रं च पार्
थिवाः ॥ नास्मिंल्लोके परित्यक्ते किं कार्यमेवशिष्यते ॥ इति दुर्योधने राजन् पदन्यतत्क्रियतामिति ॥ ॥

केतिप्रांच ॥ २४ ॥ द्विधानाव ॥ २६ ॥ द्विधानावः अयं साधुरसाधुर्वेति भेदः ॥ २५ ॥ प्रतियोकान् सर्वपुरुषसाधारणान् ॥ ३० ॥ इतोनिधनतया दुर्योधनप्रतिज्ञा ३६ ॥ ॥राम॥
॥१५१॥

निशम्य आलोच्य ॥ ३६ ॥ चेद्दिहं तकोनुप्रासः स्यान्नहि दत्तन्न स्यादिति शेषः ॥ पंचं गोलकोस्ये परं ॥ कवचानि र्चेमोलिसधांसकनुणितिषु

यद्येवाहं कुरून्सर्वान्स्मोरथ्येमहायन ॥ पत्तिव्येप्रशमं कर्तुं पक्षयिष्येच चेष्टितं ॥ ३७ ॥ कोरवाणां प्रवृत्तिं च गत्वा युद्धाधिकारिकांति
शम्यविनिर्वर्तिष्ये जयाय तव भारत ॥ ३८ ॥ सर्वथा युद्धमेवाहमाशंसामि परैः सह ॥ निमित्तानि हि सर्वाणि तथा प्रादुर्भवंति मे ॥ [illegible] ॥ गा
ण्डं कृता श्ववरं तिघोरं हस्त्यश्वमुख्येषु निशामुखेषु घोराणि रूपाणि तथैव चाग्नि वैरोचन्वद्दन्तु पश्यति घोररूपान ॥ ३९ ॥ मनुष्यलोक
क्षयकृत् स्यघोरोंने चेदनुप्रासः स्यहंतकः स्यात ॥ शस्त्राणि पर्वकवचकान्यस्याश्वनागाननृत्यपाश्च प्रतिपादयिता ॥ ४० ॥ योधाश्च स
वेकृतनिश्चयास्ते भवंतु हस्त्यश्वरथेषु युक्ताः ॥ यथा मिकैते समुपाजेनी यं सर्वं मम युक्तेतेन रंगं ॥ ४१ ॥ दुर्योधनो नलसमग
दानुजीवं स्तवैतन्नृपतेकथावित ॥ मत्तपुरस्कार भवत्स सह द्युतेन्द्रंतं पांडवमुख्यपाण्डं ॥ ४२ ॥ उद्योगपर्वणि भगवद्वचनेय भीम
सेनउ ॥ यथायथैवशांतिः स्यात्कुरूणां मधुसूदन ॥ तथातथैव भाषेथा मास्म युद्धेन भीषये ॥ २

पौराः देशाः नांजपाठपुस्तकांकिप्रतिपाद्यमिलासद्वीक्ता ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ अध्यायः ॥ अश्वांतवाधर्कं वलंतेषां माकुर्विला हत्वे
ति ॥ १

॥भा॰उ॰ महामनालब्धाः समाचरेः प्रागयिसमाहितवानसि ॥४॥ निष्ठुरी निष्ठुरवाक्क्षेप्ता निंदकः अनपत्रिक्षयन्नुमयोग्यः ॥४॥ अवाचीना विपरीतः
॥१५८॥
अमेषी जातमनुष्यश्चेद्योद्वेषी महामनाः ॥ नोग्रं दुर्योधनो वाक्यः सा साधेनं समाचरेः ॥४॥ प्रहृत्यापापसत्वेष्वनुस्यवेनास्तकदस्य भि
ऐश्वर्यमदमत्तश्च कृतवैरश्च पांडवैः ॥ अदीर्घदर्शी निष्ठुरीक्षेप्ता क्रूरपराक्रमः ॥ दीर्घमन्यूरणोयश्च पापात्मा निकृतिप्रियः ॥४॥ स्त्रियेता
पिनमज्येत नेवजयात्वकंमते ॥ तादृशेनश्रमापन्नः स्वभावादुष्टमास्थितः ॥५॥ स्वभावात्मापमस्येति तत्रोऽग्रेक्ष्णं नदृष्वोसाः दुर्योधनो
द्विपस्येनः सर्वेषा विदितस्तव ॥६॥ पश्चीलोयत्स्वभावश्च यद्बलोयत्पराक्रमः पुरप्रसन्नाः कुरवः सहपुत्रास्तथा वयं ॥७॥ इंद्रेणेष्वा
इवाभूम मोदमानां सबांधवाः दुर्योधनस्य क्रोधेन भारत मधुसूदन ॥८॥ धक्ष्यंते भिष्टिणया येवनानी वह्नतांसने ॥ अथ पादस्मे भवा
जानन्नः प्रख्यातामधुसूदनः ॥९॥ येसमुच्छिद्रज्ञातीन सुहृदश्च सबांधवान् ॥ असमर्थाः समृद्धानां कृमीणामुद्धृतो वसः ॥१०॥ अज्ञ
विद्वुसकीरणास्कराव्रणास्पर्द्धकः अर्के

४ ॥ ज्ञातीन् संगोत्रान् सुहृदः मित्राणि बांधवान् प्रपालसवर्णादीन ॥ श्री

रा॰म॰॥
।१५८॥
१

पर्यायकालेधर्मांतकाले॥१४॥कामानुबंधवद्धलंवाकुल्येनतस्यविनानुसारी॥१६॥अनयःकुलक्षयोकृतोदोष॥१८॥प्रशंसंतिशममे

हृयग्रीवोविदेहानांवरयुश्चमहौजसां वाहुःसंकरखेगानांदीप्ताक्षाणांपुरूरवाः॥१२॥सहजश्चेदिमत्स्यानांप्रवीराणांवृषध्वजःधा

रणार्श्चद्रवत्सानांसुकुटानांविगाहनः॥१४॥शमश्चनंदिवेगानामित्येतेकुलपांसनः युगांतेकुलसंभूताःकुलेषुपुरुषाधमाः॥१६

अप्ययनंकुरूणांस्याद्युगांतेकालसंभृतः दुर्योधनःकुलांगारोजघन्यःपापपूरुषः॥१५॥तस्मान्मद्दृशनैवृंपांद्धर्मार्थसंहितंहितं

कामानुबंधबद्धलंनोग्रमुग्रपराक्रमः॥१७॥अपिदुर्योधनंकृष्णसर्वेवयमधश्चराः।नीचैर्भूत्वानुयास्यामोमोस्मनोभरतानशन्

१७॥अप्युदासीनवृत्तिःस्याद्यथानःकुरुभिःसह वासुदेवतथाकार्यंनकुरूनयःस्पृशेत॥१५॥वाच्यःपितामहोद्रोणोयेनकृत्स्नःस

भासद॥भ्रातॄणामस्त्वसौभ्रात्रंधार्तराष्ट्रःप्रशाम्यतां॥२१॥अहमेतद्ब्रवीम्येवंराजावेवंप्रशंसति॥अर्जुनोनेवयुद्धार्थीभूयसीहृदया

र्जुने॥२०॥उद्योगपर्वणिभगवद्याने॰॥वैशं॰॥एतच्छ्रुत्वामहाबाहुःकेशवःप्रहसन्निव।अभूतपूर्वंभीमस्यमार्दवोपहितंवचः॥२

श्लोकः॥२०॥इत्युद्योगेपर्वणिभगवद्याने॰ ॥ ॥

॥भा०उ०॥ तपतीरोषवती। ५। अग्निवत्त्वग्नीनेव ६ आउग्रमत्वा ५। अस्मिन्वने जनेन ग्राह्मणासमूहेन पक्षिन पक्षिकालमीनिष्वरोषवः ।१०।

॥१५८॥ २
गिरेस्त्विलघुसंतच्छीनत्वमिवापावके॥ ११॥ भ्राताभानुजः श्रोणिः आर्द्रधन्वान्नकोदरं। १२। संतेजयंलसद्वाग्भिर्मातरिश्वेवपावकं उवाच भी
ममासीनं कृपयाभिपरिष्कृतं॥ १३॥ श्रीभगवानुः॥ त्वमस्मदाभीमसेनपुष्टसेव प्रशंससि वधाभिनंदिन कृपानु धार्तराष्ट्रान्समर्दिषु १४
नचस्वपिषिजागर्षिसुजः शोषेपरंतप घोरमर्थंतानुषतीं सदावाचंप्रभाषसे १५ निःश्वसन्नग्निवत्तेसंतप्तः स्वेनमन्युना। अप्रशांत
मनाभीमधूमस्त्वपावक १६ एकांतेतिष्ठन छोषेभारतेवदुर्बलः॥ अपि लोकेचिदुन्मत्तम त्यंते न हिंसोजना॥ १७॥ आरुह्यवृक्षाणि
मूलानाजः परिस्तुवन्निव॥ निघ्नंतदिः क्षितिं देवी मनिष्ठन त्वपविधाप्यसि। १८॥ नाप्स्मिन्जने भिरमसे रहः क्षपयपिपांडव नान्यत्रिणि
दिनावापिकदाचिदभिनंदसि॥ १९॥ अकस्मात्स्मयमानश्च्वाहस्यास्येरुदन्निवजान्वोर्मूर्द्धानमाधायचिरमास्सेप्रमीलितः २० रसा॥
भ्रकुटिंचपुनः कर्वन्नोष्ठोचविदशान्निव। अभीक्ष्णंदृश्यसेभीमसर्वंतन्मन्युकारितं॥ २१॥ ॥१५८॥

शुक्रं तेजो निर्मुक्तो स्तगातः धृवं निश्च्यपेपुनः पर्यमेरुत्पुनःपुनः प्रदक्षिणीकरोति ।१२। नियमेन नहं नास्मीति प्रोपवः ।१३। निमित्तानि सहि

यथा पुरस्तात्सविता हृश्यपते शुक्रमनुचरन् यथावपश्चान्निर्मुक्तो धृवं पर्येति दक्षिणायान् । तथा सत्यं ब्रवीम्येतन्नास्तित स्पपणं क्रमः हं
ताहं गारयाम्येसेटुर्योध नममर्षणं ।१३ इति हस्मधेभ्रातृणां सत्येनालभसेगदो तस्यते प्रश्वासे बुद्धिर्धार्यते धर्पर्तेप ।।१४।। अहो बुद्धा
भिक्तो क्षाणां युद्धकाल उपास्थिते । चेतांसि विप्रतीपानि यत्वा भीमविक्षति ।१५। अहोपार्थे निमित्तानि विपरीतानि पश्यामि स्वप्नांतेजा
गरणं ते वत्तस्मात्वप्रशमसिच्छसि ।१६।। अहो नाथं समेत्य सपुत्रं क्लीवहृवात्मनि । कथ्यपनेनाभिपन्नो सितेनते विक्रमं मनः ।१७। उद्दिष्पते
ते त्वहृदयं मनस्ते प्रतिसीदति उपस्तभगृहीतोसितस्मात्वप्रशमसिच्छसि ।१८। अनित्यं किलमर्त्यस्य पार्थिवं तं बलाबलं ।। तानवे
गप्रतिहता अशीला द्वपत्रा त्मले ।१९।। तवैषाधिकद्बुद्धिर्गवां वागिव मानुषी मनांसि पांडुपुत्राणां मज्जयंत्य प्लवानि च ।।२०।। इदं
मेमहदाश्चर्यं पर्वतस्येव सर्पणं ।। यदीदृश्यं प्रभाषेथा भीमसेनासमंवचः ।२१।
वापेहेले वामनेत्रस्फुरणादीनि स्वप्नांते स्वप्ने जागरांते जा
गरे ।२२।। अशीलाफलीं न ग्रंथिः सा वृक्षान्मले केवलतूलमयी भवति ।।२३।।२४।।

उद्योगेभगवद्याने॥ समाधानंतीव्रवेगंपथाख्यातथा॥१॥ रोदसीद्यावाभूमी॥२॥

सहृद्युस्त्वानिकर्माणिकुलेजन्मचभारत॥ उन्निष्ठस्वविषादंसाकृष्णावीरस्थिरोभव॥२४॥ नचैतदनुरूपंमेयत्तेग्लानिररिंदमयदोजसान
लभतेक्षत्रियोनतदश्नुते २५ उद्योगेभगवद्याने॥ वैशं॥ ॥तथाक्तोवासुदेवेननित्यमन्युरमर्षणः सदश्ववत्समाधावनूवभाषेतदनं
तरं॥१॥ भीमसेनउ॥ अन्यथामांचिकीर्षंतमन्यथामन्यसेच्युत॥ प्रणीतभावमत्यर्थंयुधिसत्यपराक्रमं॥२॥ वेत्थदाशार्हसत्वंमेदी
र्घकालंसहोषित॥ उतवानाभिजानासिप्लवन्ह्रदइवाप्लवे॥३॥ तस्मादप्रतिरूपाभिर्वाग्भिर्मांत्वंसमर्छसि॥ कथंहिभीमसेनंमांजानन्
कश्चनमाधव॥४॥ ब्रूयादप्रतिरूपाणियथामांवक्तुमर्हसि तस्मादिदंप्रवक्ष्यामिवचनंवृष्णिनंदन॥५॥ आत्मनःपौरुषंचैव
बलंचनसमंपरैः॥ सर्वथानार्यकर्मैतत्प्रशंसास्वयमात्मनः॥६॥ अतिवादापविद्धस्तुवक्ष्यामिबलमात्मनः पश्येमेरोदसीकृष्णययो
रासन्निमाःप्रजाः॥७॥ अचलेचाप्यनंतेचअप्रतिष्ठेसर्वमातरौ यदीमेसहसाक्रुद्धेसमेयातांशिलेइव॥८॥ अहमेतेनिगृह्णीयांबाहुभ्यां ॥एस॥
सचराचरे पश्यैतदंतरंबाह्वोर्महापरिघयोरिव॥९॥ ॥१५९॥

संवाधेसंकीर्णे २२ वैश्यसेविश्यसनवति॥२४ ए॥ उद्योगेभगवद्याने॥ विवक्षयात्वयालयास्वंरूपंवक्तुममभीष्टयाप्रागेवतत्सज्ञातत्वात्॥ वि
यरएन्माप्यमुच्यतनंतंपश्यामिपूरुषं हिमवांश्चसमुद्रश्चवज्जीदावलिभिस्त्वयं॥२०॥मयाभिपन्नंत्रायेसत्त्वलमास्थायसत्वरसत्त्रयः३पु
द्गुहान्क्षत्रियान्सर्वान्सांख्ये॥ स्काततापिनः॥२१॥ अथपादतलेनेनामधितिष्ठामिभूतले नहित्वंनाभिजानासिममविक्रममच्युत
२२॥ यथाविनिर्जित्यराजानोवशगाःकृता अर्थचेन्मांनजानासिसर्वस्यैवोद्यतःप्रभो॥२३॥ विगाढेयुधिसंबोधंवैत्स्यसेमांजनार्दन पद
षेत्राक्षियस्यैवंव्रत्सपूर्तिभिर्वोन्वपन्॥२४॥ यथामतिब्रवीम्येतद्विद्धिमामधिकंततः रुष्टास्मियुधिसंबाधेप्रवृत्तेवैशासेहंति॥२५॥स
याप्रणन्त्रान्सांतिगान्मासमनोभरतानघान् २६ उद्योगेभगवद्याने॥ श्रीभगवानुवाच॥ भावंजिज्ञासमानोहं प्रणयादिदमब्रुवं नचा
क्षेपान्नपांडित्यान्नक्रोधान्नविवक्षया॥१॥ वेदाहंतवमाहात्म्यमुततेवेदयद्बलं उततेवेदकर्माणिनत्वांपरिभवाम्यहं॥२॥ यथाचात्मनि
कल्याणंसंभावयसिपांडव॥ सहस्रगुणमप्येतत्त्वयिसंभावयाम्यहं॥३॥ यादृशेचकुलेजन्मसर्वराजाभिपूजिते॥ बंधुभिश्चसु
हृद्भिश्चभीमत्वमसितादृशः॥४॥

॥भा॰उ॰ कुतस्तर्हि मार्गनिंदितवानसि। इत्याशंक्याह जिज्ञासितइति नेहत्वमानुषयोर्धर्मस्य परिधार्यमिति संबंधः वेदधर्मस्य आम्नेन सुराप्यमापस्य
॥२६०॥ फलस्यापस्य पर्यायंपर्येन देवज्ञादेः सकाशात् जिज्ञासितोज्ञानुमितं तोपिनाधप्रवर्ष्यतिननिश्चिन्वंति। कादाचिदेवज्ञायुक्तावसंवाददर्शनात्। तथा मनुष्यधर्मस्य पर्यायवलीवलनिर्णयइति पूर्ववत् एतस्यापि कदाचित्कीवल दृष्टेति भावः। ५। सएवधर्मास्व संदिग्धं संदि

ग्धि ज्ञासितोहि धर्मस्य संदिग्धस्य च्छेको दः। पर्ययंनाध्यवस्यंतिदेवमानुषयोर्जनाः। ५। सएव हेतुर्भूत्वा हि पुरुषस्यार्थसिद्धये विनाशेपिस एवास्य संदिग्धं कर्मपौरुषं। ६। अन्यथापरिहृष्टानि कवि भिर्दोषदर्शिभिः। अन्यथा परिवर्तंते वेगाइव नभस्वतः। ७। सुमंत्रितं सुनीतं च माध्य न्यूर्वोपपादितं। कृतं मानुष्यकं कर्म दैवेनापि विरुध्यते। दैवमप्यकृतं कर्म पौरुषेण विहन्यते शीतमुष्णं तथा वर्षं क्षुत्पिपासे च मारुत ॥८॥

न्ध संदिग्धफलं। ६। परिदृष्टानि कर्तव्यत्वेन निश्चितानि कार्याणि सुनीतं सम्यगनुष्ठितं न विरुध्यते न निष्फलं क्रियते। ७। अकृतमो ॥दम
गायानारब्धं कर्म पुण्यपादिकं आगामिदुर्वं। दैवज्ञादिभिरुपदिष्टानपानिश्चितस्य द्यावं पौरुषेण विहन्यते ने न काम्यकर्मणापि फल ॥२६०॥
वत्वमस्त्येवेति सिद्धं। यद्वा अकृतं कालस्वभाव र्जं कर्म अनुभूयमानं शीतोष्णादिनात्। पौरुषेण प्रावरणादिसंपादनेन निवार्यतइत्यर्थः ॥८॥

परस्पदिति दिष्टः फलं भोगाय प्राप्तः भावः सत्ता यस्य तन्न दिष्टभावं प्रारब्धकर्म पंचम्यर्थे षष्ठी आरभ्यादित्यर्थः पुरुषस्य पुरुषेण
संचितं तत्स्वयंकृतं कर्म तस्मादनुपरोधो जन्मांतरे निरोधो नास्ति तत्र ज्ञानेन प्रायश्चित्तेन वा संचितपापानां प्रोक्तलक्षणं ज्ञापकं श्रुतिस्मृति
जातं विद्यातं विधं ते क्षीयंते चास्य पापानि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ धर्मेण पापमपनुदतीति ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथेति भावः
प्रारब्धकर्मा यद्वा अकृतानां देवानुष्ठीतदेरन्यस्य स्वयंकृतं नैवं । वेदांतं करणसंतापहेतुः तस्मादपि उपरोधो त्रैवानास्ति पतत्स्वापि लक्ष
कंचित् किंतु सा विवेकस्तु शास्त्रप्रवर्तते ॥ एवं यथापि पौरुषं कर्तव्यमिति भावः ॥२०॥ एतदेवाह लोकस्येति कर्मणोन्यत्र पौरुषं विना अन्यतः

यदन्यद्दिष्टभावस्य पुरुषस्य स्वयंकृतं तस्मादनुपरोधश्च विधेनेनत्र लक्षणं ॥१९॥ लोकस्य नान्यतो वृत्तिः पांडवान्यत्र कर्मणः एवं बुद्धिः
प्रवर्तेत फलं स्यादुभयान्वये ॥२१॥ य एवं कृतबुद्धिः सन् कर्म स्वेव प्रवर्तते । नासिद्धौ व्यथते तस्य न सिद्धौ हर्षमश्नुते ॥२२॥ तत्रेयमर्थमात्राभि
भीमसेन विवक्षिता नैकांतसिद्धिर्वक्तव्या शत्रुभिः सह संयुगे ॥२३॥
एकस्माद्दैवादेव वृत्तिर्जीवनं नास्ति ॥२४॥ एवं बुद्धेर्दृढ ज्ञानवान् सन्प्रवर्तते पुरुषकारं कु
र्यात् । तथास्ति । उभयोरन्वये दैवपुरुषयोः संबंधे फलं भवति । नान्यतरेणेत्यर्थः । यद्यपि यथा कर्षकः कर्मकृत्वा देवानुकूल्यात्फलं लब्ध्वापि न
हृष्यति अनाकस्मिकत्वात् फलस्य दैवप्रातिकूल्याद्दैवत ॥ अलब्ध्वापि न व्यथते अनुचितस्याकारणात् । न तद्वत्रापि ह्येयमित्यर्थः । दृष्टा
भावः ॥२२॥ तं प्रकृते योजयति तत्रेति । अनुमाया वधारणं निश्चय इत्यर्थः मांत्रकाले नैव धारणोऽनिकोपः लिंगव्यत्ययश्चार्षः ॥१९॥

॥भा॰ उ॰ प्रहीणरश्मिः निष्प्रभः कृच्छ्रेष्वापनुयान ॥ २४ ॥ ते कुरव इति संबंधः ॥ २५ ॥ अस्मिन्निति स्थोपमो भीमः ॥ अध्वोपमो ऽर्जुनः ॥ अरुमिय ढुक
॥१६९॥ मोप्यहं अर्जुनप्रीत्यैव सारथ्यं करिष्यामीत्यर्थः ॥ २६ ॥ इत्सुघोरो वाक् इदं वाक्यं ॥ २७ ॥ ईत्याह्या अस्मदीयानां ॥ १ ॥ परं कर्म सर्वेषां रक्षणेनात्म

नाति ॥ प्रहीनरश्मिः स्यात्तथाभावविपर्यये ॥ विषादमकृत्वा निवाप्येतमर्थं ब्रवीमि ते ॥ २४ ॥ श्वोभूते धृतराष्ट्रस्य समीपं प्राप्य पांडव ॥ यत्नि
ष्ये प्रशमं कर्तुं युष्मदर्थमहापयन ॥ २५ ॥ शर्मं वै ते करिष्यंति तत्ततोऽनंतं यशो मम ॥ भवतां च कृतः कामस्तेषां च श्रेय उत्तमं ॥ २६ ॥ ते चेदभिनि
वेक्ष्यंते नाभ्युपेष्यंति मे वचः ॥ कुरवो युद्धमेवात्र घोरं कर्म भविष्यति ॥ २७ ॥ अस्मिन् युद्धे भीमसेन त्वयि भारः समाहितः ॥ धूरर्जुनेन धा
र्यास्याद्वोढव्य इतरो जनः ॥ २८ ॥ अहं हि यंता बीभत्सो भविता संयुगे सति ॥ धनंजयस्यैष कामो न हि युद्धं न कामये ॥ २९ ॥ तस्मादाशंकमानोऽहं वृ
कोदर मतिं तव ॥ गदतः क्लीववाचा तातेजस्ते समदीदिपं ॥ ३० ॥ उद्योगपर्वणि भागवद्याने ॥ अर्जुन उ ॥ उक्तं युधिष्ठिरेणैव यावद्वाच्यं
जनार्दन ॥ न वा कथं तु मे श्रुत्वा प्रतिभाति परंतप ॥ १ ॥ नैव प्रशममत्र त्वं मन्यसे सुकरं प्रभो ॥ लोभाद्वा धृतराष्ट्रस्य दैन्याद्वा समुपस्थितात् ॥
अफलं मन्यसे वापि पुरुषस्य पराक्रमं ॥ न चांतरेण कर्माणि पौरुषवेति फलोदयः ॥ ३ ॥ ॥एस॥

कर्माणि जीवनवीजानि प्राक्तनानि तदभावाद्लब्धूपहितार्थेऽपि यत्नो निष्फल इति मत्वा प्रशममेवेच्छसीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ॥ ॥१६९॥

॥ सा० उ० कृष्णात्स्वस्पतोव्यवहारतोभेदात्मतभेदस्तु त्वात्तत्वमहविचार्यमाणाद्इति गुरुरुपदेष्टा प्राणस्यमनुमनुश्चक्षुषः श्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रं

॥ १६२ ॥ मनसोमनो विदुस्तं निचिकाचुः। ब्रह्मपुराणमग्र्यमिति श्रुतेः अस्मान्मनसोपिमनस्त्वं अतःसोवयत्कामः सएवास्मत्कर्मस्य प्रवर्तक इति

१६३

गामवादेवमेवत्वंकरिष्यसिजनार्दन। चिकीर्षितमथान्यत्तेनास्मिन्वीराहुरन्मोनि ८। भविष्यतिचतत्सर्वं यथातदचिकीर्षितं विचार्यमाणो

मत्तेःसहवानोस्तनत्ववायचिकीर्षितं। १० ।विचार्यमाणोयःकामस्तवकृष्णमनोगुरुः नसनाहतिदुष्यात्मावधं समुत्सवांधवः ११ ।येनधर्मस्य

तेहृष्टानसाश्रीनृपकर्षिता यवाप्यपपश्यतीपापंधर्मिष्ठंमधुसूदनः १२ उपायेनन्नृशंसेनत्वनादुर्घूतदेविना कथं दिपुरुषोजातःक्षत्रिये

पुधनुर्धरः १३ ।समादृतोनिवर्ततेप्राणत्यागेप्युपास्थितेअधर्मेणजितानदृष्ट्वावनेप्रव्रजितांस्तथा। १४ ।वध्यतांममवार्ष्णेयनिर्गतोस्मि

स्वयोधमः नचेतदङ्गतंकृष्णमित्रार्थेयचिकीर्षसे १५ क्रियाकथंचमुख्यास्मान्मदृतावेतेरणेच ।अथवासम्पसेउपायान्वधस्तेपा

मनंतरं। १६ ।तदेवक्रियतामाशुनविचार्यमत्तस्त्वयाज्ञानास्मिहपथ्यातेनक्षेयदीपापवुद्धिना। १७

भावश्वस्तत्तस्कृतवेवकामोद्युक्तःस्माहसहस्रादि राम ॥

मा। २१ धर्मिष्ठंयुधिष्ठिरंकंहत्वाश्री। २२ ।समाहृतोद्युतार्थं। १४ ।निर्गतनिश्चयेनप्राप्तः १५ ।कथंचकथमपिमुख्योपलवनीमदृनासाम्नाइतोलपुहेत। १६ ॥ १६२ ॥

तत्र कारणमाह ॥ नतदिदमिति न हि पुरुषैर्न कामयेदिति वत्सया भाषितं तथा च न तथापि च न परशेष्यर्थे यद्यपि एमेतद् नि घ्नंतथापि विलपाय
द्राषितं तत्र थे भवीष्यतीत्यर्थः ॥ परंतु अमोपि तवनाशा ध्वो स्तीत्याह ॥ न चेति ॥ ४ ॥ कृष्णेति पुरुषेसंकटस्म न्यसंगी करोषि ॥ अस्माकं कुरुपांड
वानां प्रमासंवा युद्धमिच्छतीत्याह कुर्वेतीति येषां पुंसां फलोदयो नास्ति ॥ ते षां कर्मोपि क्रियमाणान्यसामादीनि कुर्वेति क्रियते ति॥

न तदिदं भाषितं वा कथं तथा च न तत्थे वृत्तन ॥ न चेत रवैर्वृसंयमसाधयमपि किंचन ॥ ४ ॥ किं वेत न्मन्यसे कृष्ण मस्माकं मवसादकं ॥ कुर्वेति ते वां व
र्मा णि ये षां नास्ति फलोदय ॥ ५ ॥ संपाद्यमान सम्यक् स्यात् कर्मसफलं प्रशो सानथा कृ स्नवतेस्य यथा श से भवे त्परे ॥ ६ ॥ पांडवानां कुरूणां
च भवो श्व प्रथम ॥ कन्त्र सरणामस्करणं तां च प्रतिपन्न कनिरामंयं ॥ अस्मद्धितमनुष्ठानं मन्ये नव नु दुष्करं एवं च कार्यतामेति कार्यतवज
नाद्धिन ॥ ५ ॥

द्विसंति ॥ कृ हिं षण्पामित्यस्य स्वादिवाणस्थस्य न्यूयंतना दिलमस्यगं लेखक प्रमादजं वा च तु र्थो वा पसाधये तु रियो पा लमपत्ति ये त्पभिमुक्तो नी
व नाह एभावदिदं कसाध्ये षु कुरु सु सीलप्रयोगो दुष्कर इत्यर्थः ॥ ५ ॥ एवं ज्ञान न्न सामेवं चेन्मन्यसे तत्राह संपेति ॥ यत्कर्म सम्यक् संपाद्यमानं
भवेत् तत्सफलं स्यादिति संबंधः प्रभो इत्यने न असामर्थ्य धनासामर्थ्य दर्शयति फलनमाह स इति ॥ ६ ॥ निगमयकु पालं ॥ ७ ॥ कार्यं तां ओ
चित्यं कार्यकसिध्यमेति ॥ ५ ॥

द्दिव्यंधिविधानंभूमाएपहाराय्थेत्वमोर्द्वि नामवतारणं ॥ २६ ॥ आप्यंसेसंभावयामि । २७ । कथमिति भीष्मेणएनछर्मया चसमानोपिसहितं कथं
नोक्तः । अपितुउक्तःउपदिष्टः एवंदुर्योधनस्तथापितगृह्हीतवानितिभावः ॥ संवत्सरगतोरातसंवत्सरे । २८ । संकलिताः वध्यत्वेननिश्चिताः लव
णः क्षणाथः लवोंशः स्वीकारः राज्यलेशस्यस्वीकारेपिनंसनुष्टस्त्वय्येः । क्रमेणाबध्यर्थोसप्तम्यर्थेवणात्प्रत्ययः विभाव्यं विचारणीयं । २९ ।

य चापिपरमंदिव्यंतवाप्यनुगतंत्वया । विधानं विहितंपार्थकथंधर्मे भवेत्तरे । २६ । पनुवाचामयापक्वंकर्मेणवापिपांडवा । करिष्येतदहंपार्थ
न ताप्यंसेधर्मपरेः । २७ । कर्थंगोहरणोघुक्तोनेतद्धर्मेंतथोदितः । याचमानोपिभीष्मेणसंवत्सरगतेध्वति । २८ । तदेवंतेपराभूताय्यदा संकलिताल
पा लवसः क्षणाथाश्चापिनचतुष्टः सुयोधनः २९ सर्वथासमयाकार्यं धर्मराजस्य शासनं विभाव्यतस्पभूयश्च कर्मपापंदुरात्मनः । ३० । दुर्युयो
गेभगवद्याने । नकुलउः उक्तं विदुविधवाक्यं धर्मराजेनमाधवः । कर्मज्ञेनवदान्येतश्रुतं वैवेदितं तव पा । १ । मनमाज्ञपराज्ञश्चभीमसेनेनमाधव संं
क्रमोवाङ्वीर्यंचख्यापितंमाधवात्मनः । २ । तथैवफाल्गुनेनापिपदुक्तंतत्वयाश्रुतं ॥ आत्मनश्चमतंवीरकथितं भवतासकृत् । ३ ॥

अथपायः एतोमतं आज्ञापसंशमः सम्यक्शमः ख्यापितः हेमाधवमधुदेवाज । आत्मनः मतं आज्ञायवीवांदुवीर्यंख्यापितं । हे
माधवलक्ष्मीपते ॥ २ ॥ शमः

॥भा॰उ॰ तस्मिन्निमित्ते नेदान्मतभेदो भवति ॥ कुलधर्मयस्य युधिष्ठिरस्य मतं कुलच्छेदो मा भूदिति ॥ केषांच क्षत्रियाणां ॥ द्रौपद्याः मतं शत्रवो निर्मूल
॥२६७॥ नीया इति त्रत्र कालानुरूपं यत् क्षेमं योग्यं तत्त्वया कार्यमित्यर्थः ॥५॥ अनित्यानां शाश्वती मतिर्येषां ते ॥६॥ न केवलं यत्किं महान्मतभेदः किं

सर्वमेतदाति के म्यक्कृत्वा परमतं भवान् ॥ प्रत्याप्तकालं मन्येथास्त्वं कुर्याः पुरुषोत्तमः ॥४॥ तस्मिंस्तस्मिंन्निमित्ते हि मतं भवति केशव प्राप्तका
लेमनुष्येणाक्षमं कार्यमरिंदम ॥५॥ अन्यथा चिंतितो ह्यर्थः पुनर्भवति सोऽन्यथा ॥ अनित्यमतयो लोके नराः पुरुषसत्तम ॥६॥ अन्यथा बुद्ध
यो ह्यासन्नस्मासु वनवासिषु ॥ अदृश्येषु अन्यथाकृष्ण दृश्येषु पुनरन्यथा ॥७॥ अस्माकमपि वार्ष्णेय वने विचरतां तदा न तथा प्रणयो ऽत्र
ज्येष्ठ यथा संप्रतिवर्त्तते ॥८॥ निवृत्तवनवासान्नः श्रुत्वा वीर समागताः ॥ अक्षौहिण्यो हि सप्तेमास्त्वत्प्रसादाज्जनार्दन ॥९॥ इमान् पुरुष
व्याघ्रानचिंत्यबलपौरुषान् ॥ आत्तशस्त्रान्रणोदृप्तानदृष्ट्वा दिह कः पुमान् ॥ स भावानकुरुमध्ये तं सांत्वपूर्वं भयान्वितं ॥ ब्रूयाद्वाक्यं यथा
मंदो न व्यथेत सुयोधनः ॥१०॥
तु मते ह्यापि अवस्थाभेदान्मतभेदो भवतीत्याह नान्यथेत्यादिना ॥ अदृश्येष्विति ॥ अज्ञातवासकाले कथा मना राम॥
हृताश्चरिष्याम इत्येवं मनोरथ आसीत् दृश्येषु इदानीं भवेषु अस्माकं राज्यं प्राप्स्याम इत्यस्तीति भावः ॥ प्रणयः आदरः ॥ न व्यथेत न क्रुध्येत ॥१४६॥
॥११

अर्थंप्रयोजनंविवर्तनंभरर्षभं ।। अध्यायः ।। सदियधपिभीमाद्योधार्मिकाः स्युस्तथापिअहंधर्ममुत्सृज्यतेनसहयोद्धुमिच्छामि ।। महाबा

युधिष्ठिरंभीमसेनंबीभत्सुंचापराजितं ।। सहदेवंचमांचैवरामंचकेशवं ।। सात्यकिंचमहावीर्यंविराटंचसहात्मजं ।। द्रुपदंचसहामात्यं
धृष्टद्युम्नंचमाधवं ।। २३ ।। काशिराजंचविक्रांतंधृष्टकेतुंचचेकितं ।। मांसक्तोणितभृन्मर्त्यः प्रतियुध्येतकोयुधि ।। २४ ।। समर्थवान्रामनारदवसा
घपिधृत्यसंशयं ।। द्रष्टुमर्थंमहाबाहोधर्मराजस्यकेवलं ।। २५ ।। विदुरश्चैवभीष्मश्चद्रोणश्चसहबाह्लिकः ।। श्रेयः समर्थौविज्ञातुमुच्यमाना
स्त्वयानघ ।। २६ ।। तेचैनमनुनेष्यंतिधृतराष्ट्रंसबांधवं तंचपापसमाचारंसहामात्यंसुयोधनं ।। २७ ।। श्रोतावार्थस्यविदुरस्त्वंचवक्ताजनार्दन क
मिवार्थंविवर्तनंस्थापयेत्तंनवर्त्मनि ।। २८ ।। इत्युद्योगेभगवद्याने सहदेवउ ।। यदेतत्कथितंराज्ञाधर्मएषः सनातनः ।। यथाचयुद्धमे
वस्यात्तथाकार्यमरिंदम ।। १ ।। यदिप्रशममिच्छेयुःकुरवःपांडवैःसह तथापियुद्धंदाशार्हयोजयेथाःसदेवतैः ।। २ ।। कथंनुदृष्ट्वा
पांचालींतथाकृष्णांसभागतां ।। अवधेनप्रशाम्येतममम न्युः सुयोधने ।। ३ ।। यदिभीमार्जुनौकृष्णधर्मराजश्चधार्मिकाः धर्ममुत्सृज्य
तेनाहंयोद्धुमिच्छामिसंयुगे ।। ४ ।। सात्यकिरुवाच ।। सत्यमाहमहाबाहोसहदेवोमहामतिः दुर्योधनवधेशांतिस्तस्यकोपशमेभवेत्
५ ।। नजानासियथादृष्ट्वाचीराजिनधरान्वने ।। तवापिमन्युरुद्भूतोतान्प्रेक्ष्यपांडवान् ।। ६

होहेकृष्ण ।। ५ ।। ६ ।।

॥भा॰उ॰
॥२६५॥

अध्यायः स्वशितायतमूर्धन्त । अतिक्रम्यादीर्घाश्चकेशायस्माः । २६४ । प्रतिसमासितुं प्रतिपक्षात्तयास्थानं । १०

तस्मात्माद्रिसुतः शूरो पदृहरणाक कृष्ण । वचनं सर्वयोधानां तन्मतं मधुसूदन । ७ । वैशं ॥ एवं ब्रुवति वा कौन्तु युयुधाने महामतौ सभीमः सिं
हनादो भूद्योधानां तत्र सर्वशः । ८ । सर्वे हि सर्वशो वीरास्तद्वचः समपूजयन । साधुसाध्विति शैनेयं हर्षयंतो युयुत्सवः इ संग्रामपर्वणि ।०
वैशं ॥ एतत्स्य वचनं श्रुत्वा धर्मार्थसहितं हितं । कृष्णात्राशोकहंसासीनमब्रवीच्छोककर्षिता ॥ १ ॥ कन्या द्रुपदराजस्य स्वशितायतमूर्द्धजा
संपूज्य सहदेवं च सात्यकिं च महारथं भीमसेनं च संशांतं दृष्ट्वा परमदुर्मनाः अश्रुपूर्णेक्षणा वाक्यमुवाचेदं मनस्विनी । ३ । विदितं ते म
हाबाहो धर्मज्ञ मधुसूदन । यथा निकृतिमास्थाय भ्रंशिताः पांडवाः सुखात् ॥ ४ ॥ धृतराष्ट्रस्य पुत्रेण सामात्येन जनार्दन यथा च संज
योराज्ञा मंत्रः रहसि श्रावितः । ५ । युधिष्ठिरेण संगम्य तच्चापि विदितं तव । यथोक्तः संजयश्चापि तच्च सर्वं श्रुतं त्वया । ६ । पंच नस्तान
दीयंतां ग्रामानिति महाद्युते ॥ अविस्थलं वृकस्थलं माकंदी वारणावतं । अवसानं महाबाहो किंचिदेकं च पंचमं इति दुर्योधनो वाच्यः
सुहृदश्चास्य केशव । ७ ॥ न चापि ह्यकरोद्वाक्यं श्रुत्वा कृष्ण सुयोधनः युधिष्ठिरस्य दाशार्ह ह्रीमतः संधिमिच्छतः । ८ ॥ अप्रदानेन रा
ज्यस्य यदि कृष्ण सुयोधनः संधिमिच्छेन कर्तव्यं तत्र गत्वा कथंचन । १० । शक्ष्यंति हि महाबाहो पांडवाः संजयैः सह । धार्तराष्ट्रबलं क्रु ॥राम॥
द्धं घोरं प्रतिसमासितुं । ११ ॥१६५॥

कश्चन अर्थः श्यामो पापः प्रकृपः कर्तुं प्रतिशेषः ११ समर्थेयुक्तं । २५ । प्रशस्तं प्रश्नं चैव तत्स्वर्ग्यं च तत्स्वभोक्ता प्रसन्नाग्रभुक् पूज्य इति सर्वं २९
नहिंसा मानदानेन प्राकचोर्थस्तेषु कश्चन तस्मात्तेषु वकर्तव्यात्कृपानेमधुसूदन । २६ । सामान्दानेन यावत्कृत्स्येन शाम्यति शत्रवः मोक्ते यस्ते
पुरंदरः स्यान्नी वितं परिरक्षता । २७ । तस्मात्तेषु महादंडः क्षेप्तव्यः क्षिप्रमच्युत त्वया चैव महाबाहो पांडवैः सह हंस जये । २८ । एतत्समर्थं पार्थो
नांतव चैव यशस्करं ॥ क्रियमाणं भवेत्कृष्ण क्षत्रस्य च सकलस्य वहं । २९ । क्षत्रियेण हि हंतव्यः क्षत्रियो लोभमाश्रितः ॥ अक्षत्रियो वादा
भ्रादृस्वधर्ममनुतिष्ठता । ३० । अन्यत्र ब्राह्मणात्तात सर्वपापेष्ववस्थितात् । गुरुर्हि सर्ववर्णानां ब्राह्मणः प्रसृताग्रभुक् । ३१ । यथावध्ये
भवेद्दोषो वध्यमाने जनार्दन । सवध्यस्यावधे दृष्ट इति धर्मविदो विदुः । ३२ । यथा त्वां न स्पृशेदेषः कृष्ण तात तथा कुरु पांडवैः सहस्र
प्राद्दस्य जयेपेश्वसरसैनिकैः ॥ ३३ ॥ पुनरुक्तं च वक्ष्यामि विश्रमेण जनार्दन कानुसीमंतिनी मादृक पृथिव्यामस्ति केशव । ३४ । अन्ताद्रूप
पदराजस्य वेदीमध्यात्समुत्थिता धृष्टद्युम्नस्य भगिनी तव कृष्ण प्रिया सखी । आजमीढकुलं प्राप्ता स्नुषा पांडोर्महात्मनः महिषी
पांडुपुत्राणां पंचेंद्रसमतेजसां । ३५ । सुता मे पंचभिर्वीरैः पंचजाता महारथाः । अभिमन्युर्यथा कृष्ण तथा ते तव धर्मतः । साहं केशग्रहं
प्राप्ता परिक्लिष्टा सभां गता । पश्यतां पांडुपुत्राणां त्वयि जीवति केशव । जीवत्सु पांडुपुत्रेषु पांचालेष्वथ वृष्णिषु दासीभूतास्मि
पापानां सभामध्ये व्यवस्थिता । २८

॥भा॰उ॰ मृदुसंहारवेणीं नृपेणा समाहूतमपि स्रंसं वृजिनाग्रं कुटिलाग्रं केशवन् सूक्ष्माग्रं वा वृजिनः कुटिले मत्वरि इति विश्वः । सुदर्शनं रमणीयं । २४
॥९६६॥

निपमर्षेषु श्रेष्ठेषु प्रेक्ष्यमाणो युधंधुधु पाहिमामिति गोविंद मनसा चिंतितोसि मे २५ । पत्रं मां भगवानूराजा श्वश्रुरेवा कामब्रवीत् व
रं वृणीष्व पांचालि वराद्हो सि मता च मे । २६ ॥ अदासाः पांडवाः संतु सरथाः सायुधा इति । मयोक्ते यत्र निर्मुक्ता वनवासाय केशव । २७ । एवंवि
धानां दुःखानामभिज्ञोसि जनार्दन । त्रायस्व पुंडरीकाक्ष सभर्तृज्ञातिबांधवां ॥ नन्वहं कृष्ण भीष्मस्य धृतराष्ट्रस्य चोभयोः स्नुषा भव
मि धर्मेण साहं दासी कृता बलात् । २९ ॥ धिक् पार्थस्य धनुष्मत्तां भीमसेनस्य धिग्बलं ॥ यत्र दुर्योधनः कृष्ण मुहूर्तमपि जीवति । ३०
यदि तेहमनुग्राह्या यदि तेस्ति कृपा मयि धार्तराष्ट्रेषु वै कोपः सर्वः कृष्ण विधीयतां ॥ ३१ । वैशं॰ इत्युक्त्वा मृदुसंहारं वृजिनाग्रं सुदर्शनं
सुनीलमसितापांगी सर्वगंधाधिवासितं ३२ सर्वलक्षणसंपन्नं महाभुजगवर्चसं केशपक्षं वरारोहा गृह्य वामेन पाणिना । ३३ । पद्मा
क्षी पुंडरीकाक्षमुपेत्य गजगामिनी ॥ अश्रुपूर्णेक्षणा दीना कृष्णं वचनमब्रवीत् । ३४ ॥ अयं ते पुंडरीकाक्ष दुःशासनकरोद्धृतः स्मर्तव्यः
सर्वकार्येषु परेषां संधिमिच्छता । ३५ । यदि भीमार्जुनौ कृष्ण कृपणौ संधिकामुकौ ॥ पिता मे योत्स्यते वृद्धः सह पुत्रैर्महारथैः ॥ पंच चैव महा राम॥
वीर्याः पुत्रा मे मधुसूदन ॥ अभिमन्युं पुरस्कृत्य योत्स्यंते कुरुभिः सह । ३७ । दुःशासनभुजं श्यामं संछिन्नं पांसुगुंठितं । यद्यहं तु न प ॥९६६॥
श्यामि का शांतिर्हृदयस्य मे । ३८

देशीमशत्रुभयंकरस्तस्मेयेभवान्॥४०॥ अस्तुसंवर्द्धी॥४१॥ इति श्रीमहाभारते उद्योगे भगवद्याने॥ प्रतपाद्यसंपादनीयं अनामयंकु

त्रयोदशाहिवर्षाणिप्रतीक्षंत्यागतानिमे निधायहृदयेमन्युप्रदीप्तमिवपावकं॥३९॥ विदीर्यतेमेहृदयंभीमवाक्शल्यपीडितं योयमद्य
महाबाहुर्धर्मंसमनुपश्यति॥४१॥ इत्युक्ताबाष्पसंरुद्धेनकंठेनायतलोचना॥ रुरोदकृष्णासोत्कंपंसस्वरंबाष्पगद्गदं॥४२॥ स्तनौपीनायत
श्रोणीसहितावभिवर्षती॥ द्रवीभूतमिवात्युष्णमुत्सृजंतीवारिनेत्रजं॥४३॥ तामुवाचमहाबाहुःकेशवःपरिसांत्वयन्॥ अचिराद्दृक्ष्यसेकृष्णे
रुदतीर्भरतस्त्रियः॥४४॥ एवंताभीरुरोत्स्यंतिनिहतज्ञातिबांधवाः॥ हतमित्राहतबलायेषांक्रुद्धासिभामिनि॥४५॥ अहंचतत्करिष्यामि
भीमार्जुनयमैःसह॥ युधिष्ठिरनियोगेनदैवाच्चविधिनिर्मितात्॥ धार्तराष्ट्राःकालपक्वानचेच्छृण्वंतिमेवचः॥ शेष्यंतेनिहताभूमौश्व
शृगालादनीकृताः॥४६॥ चलेद्धिहिमवांछैलोमेदिनीशतधाभवेत् द्यौःपतेचसनक्षत्रानमेमोघंवचोभवेत॥ सत्यंतेप्रतिजानामि
कृष्णेबाष्पोनिगृह्यतां॥ हतामित्रान्श्रियायुक्तानचिराद्द्रक्ष्यसेपतीन्॥४७॥ इति उद्योगपर्वणि भगवद्याने॥ अर्जुनउवाच॥ कुरूणा
मद्यसर्वेषांभवान्सुहृदनुत्तमः संबंधीदयितोनित्यमुभयोःपक्षयोरपि॥१॥ पांडवैर्धार्तराष्ट्राणांप्रतिपाद्यमनामयं समर्थःप्रशम
मंचैवकर्तुमर्हसिकेशव॥२॥ त्वमितःपुंडरीकाक्षसुयोधनममर्षणं॥ शांत्यर्थंभ्रातरंब्रूयायत्तद्वाच्यममित्रहन॥३॥
शलंयास्यामितद्देवकर्तुमि

उ॰ प॰ २

अभाष्टयाप्रान्तुमिच्छया।५।विमलवङ्कृतेनिर्मिलाकाशेमेत्रेजन्मर्क्षोदृष्टमनारण्यांहन्तस्याहिखामिवलेनैवत्वमित्यर्थः कौमुदिकार्त्तिकेखेती
अर्जुनस्यपूर्वाफाल्गुनीज्ञानस्परेवतीमैत्रानाएभवतीतिप्रसिद्धं ६ प्रतिज्ञायअनुस्मृत्य।२०।आकाशमिवचेतिपाठेजंगमाकाशमनुल

नयाधर्मार्थयुक्तंचेदुक्तंशिवमनामयं॥हितंनादास्यतेवालोऽदृष्टस्यवशमेष्यति।४।श्रीभगवानु०।धर्ममस्माद्धितंचैवकुरूणामदनामयं
एषयास्यामिराजानंधृतराष्ट्रमभीप्सया।५।वैशंपायनउ०॥ततोव्यपेतेतमसिसूर्येविमलउद्गते मैत्रेमुहूर्तेसंप्राप्तेमृदुर्चिषिदिवाकरे
कौमुदेमासिरेवत्यांशरदन्तेहिमागमे॥स्फीतसस्यसुखेकालेकल्यःसत्ववतांवरः॥७।मंगल्याःपुण्यनिर्घोषावाचश्शृण्वंश्चसूनृ
ताः ब्राह्मणानांप्रतीतानामृषीणामिववासवः॥८।कृत्वापौर्वाह्णिकंकृत्यंस्नातःशुचिरलंकृतः॥उपतस्थेविवस्वंतंपावकंचजना
र्दनः॥९॥कर्षभपृष्ठआलभ्यब्राह्मणानभिवाद्यच अग्निंप्रदक्षिणंकृत्वाप्रतिज्ञायनसात्यकिं।१०।रथआप्यतांशंखंचचक्रंच
गदयासह उपासंगाश्चशक्तीश्चसर्वप्रहरणानिच।११।दुर्योधनोहिदुष्टात्माकर्णश्चसहसौवलः नचशत्रुरवज्ञेयोप्राकृतोऽपिब
लीयसा॥१२।ततस्तन्मतमाज्ञायकेशवस्यपुरस्सराः प्रससृपुर्योजयिष्यंतोरथंचक्रगदाभृतः।१३।तंदीप्तमिवकालाग्निमाकाश ॥दस॥ ॥१६९॥
गमिवाध्वगं॥सूर्यचंद्रप्रकाशाभ्यांचक्राभ्यांसमलंकृतं॥१४॥

मिवेस्पर्श॥विंशललाननक्षत्रोपमरत्नखचितातावतदेवाहसम्येति॥१४

स्वस्करं प्रोभने रूपकरयो रूपेतं । २१ । संपादयामासकः सज्जीकृतं वनं । २२ । मंगलार्थपदैः विजयीभवइत्यादिमंगलावहैः । २४ । २५ । २६ । २७ ।

अर्हं वं ह्रेश्वचं द्रेश्वमास्ये समृगपक्षिभिः पुष्पैश्चाविविधैश्चित्रं मणिरत्नैश्च सर्वशः तरुणादित्यसंकाशं हूहं तं चारुदर्शनं मणिहेम
विचित्रां घ्रंगं स्कंधं जंस्कपताकिनं । २१ । स्वपस्करमनाधृष्यं वैयाघ्रपरिवारणं । यशोघ्नं प्रत्यमित्राणां यदूनां नंदिवर्द्धनं । २३ । वाजिनिःश्वे
तस्कंधीव मेघपुष्पवलाहकैः स्नातेसंपादयामासकः संपन्नैः सर्वसंपदा । २५ । महिमानंतु कृष्णस्यभूयएवाभिवर्द्धयन् स्कघोषः पतगे
द्रंपाध्वजे न पुपुजेरथ । २६ । तंमेरुशिखरस्थं सैमेघदुंदुभिनिःस्वनं । आरुरोहरथंशौरिर्विमानमिवकामगं । २७ । ततः सात्यकिमारोप्य
प्रययौपुरुषोत्तमः पृथिवीचांतरिक्षंचरथघोषेणनादयन् । २८ । अपोढाभ्रंतमः कालःक्षणेनसमपद्यत । शिवश्चानुववौवायुः
प्रशांतमभवद्रजः । २९ । प्रदक्षिणानुलोमाश्चमंगलामृगपक्षिणः प्रयाणेवासुदेवस्यबभूवुरनुयायिनः । ३१ । मंगलार्थपदैःश
ब्दैरन्ववर्त्तत सर्वशः सारसाः शतपत्राश्चहंसाश्चमधुरस्वनं । ३४ । मंत्राहुतिमहाहोमैर्हूयमानश्चपावकः । प्रदक्षिणशिखोभू
त्वा विधूमः समपद्यत । ३५ । वशिष्ठोवामदेवाम देवश्च भूरिद्युम्नोगयः क्रथः शुक्रनारदवाल्मीकयमरुतःकुशिकोभृगुः । ३६
देवाब्रह्मर्षयश्चैवकृष्णंयदुसुखावहं । प्रदक्षिणमवर्त्तंतसहिताचासवार्जुनं । ३७ । एवमेतैर्महाभागैर्महर्षिगणसाधुभिः पूजितः
प्रययौकृष्णः कुरूणांसदनंप्रति । ३८ ।

॥भा॰उ॰ संसाधनार्थंकार्यंनिष्पन्नंपथे ॥२१॥
॥१६८॥

तंप्रयांतमनुप्रायात्कुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः। भीमसेनार्जुनौचोभौमाद्रीपुत्रौचपांडवौ ॥२२॥ चेकितानश्चविक्रांतोधृष्टकेतुश्चचेदिपो
द्रुपदःकाशिराजश्चशिखंडीचमहारथः। धृष्टद्युम्नःसपुत्रश्चविराटःकेकयैःसह संसाधनार्थंप्रययुःक्षत्रियाःक्षत्रियर्षभ ॥२३॥
ततोनुव्रज्यगोविंदंधर्मराजोयुधिष्ठिरः। राज्ञांसकाशेद्युतिमानुवाचेदंवचस्तदा ॥२४॥ योनैवकामान्नक्रोधान्नभयान्नार्थकारणात्
अन्यायमनुवर्त्तेतस्थिरबुद्धिरलोलुपः ॥२५॥ धर्मज्ञोधृतिमान्प्राज्ञःसर्वभूतेषुकेशवः ईश्वरःसर्वभूतानांदेवदेवःसनातनः तंसर्वगु
णसंपन्नंश्रीवत्सकृतलक्षणं संपरिष्वज्यकौंतेयःसंदेष्टुमुपचक्रमे ॥२६॥ युधिष्ठिरउवाच ॥ यासाबाल्यात्प्रभृत्यस्मान्पर्यवर्द्धयती
बलान्। उपवासतपःशीलासदास्वस्त्ययनेरता। देवतातिथिपूजासुगुरुशुश्रूषणेरता वत्सलाप्रियपुत्राचप्रियास्माकंजनार्दन
॥२७॥ सुयोधनभयाद्यानोत्रायतामित्रकर्षण। महतोमृत्युसंबाधादुत्तारनौरिवार्णवात् ॥२८॥ अस्मत्कृतेचसततंययादुः
खानिमाधव। अनुभूतान्यदुःखार्हातांस्मपृच्छेरनामयं ॥२९॥ भृशमाश्वासयेश्चैनांपुत्रशोकपरिप्लुतां ॥ अभिवाद्यस्वजेथाश्च ॥एकम॥
पांडवान्परिकीर्तयन्। ऊढात्प्रभृतिदुःखानिश्वशुराणामरिंदम निकारानतदर्हाचपश्यंतीदुःखमश्नुते ॥३०॥ ॥१६८॥

अपिनातुसकालः स्यात्कृष्णदुःखपर्ययः यदहंमातरंक्लिष्टांसुखेधास्यामरिंदम ।४३। प्रव्रजंतोनुधावंतींकृपणांपुत्रगृद्धिनीं रुदतीम
महायेनाम्मगान्हामवर्यवनं ।४४। ननूनंम्रियतेदुःखैःसाचेज्जीवतिमाधव तथापुत्राधिभिर्गाढमार्तामानर्तेसत्कृता ।४५। अभिवा
घाथसाकृष्णत्वयामद्वचनाद्विभो ।धृतराष्ट्रश्चकौरव्यो राजानश्चवयोधिकाः ।४६। भीष्मंद्रोणंकृपंचैवमहारथंचबाल्हिकं द्रौ
णिंचसोमदत्तंचसर्वांश्चभरतानृषयक ।विदुरंचमहाप्राज्ञंकुरूणांमंत्रधारिणां अगाधबुद्धिंधर्मज्ञंस्वजेथाममधुसूदन ।४७
रस्तुलोके प्रवेतत्रराजमध्येयुधिष्ठिरः ।अनुज्ञातोनिवहृतेकृत्वाप्रदक्षिणं ।४८। अजनैवकवीभत्सुःसखायंपुरुषर्ष
भं ।अब्रवीत्परवीरघ्नंदाशार्हमपराजितं ।४९। यदस्माकंविभोवृत्तंपुराचेमंत्रनिश्चये ।अहंराज्ञस्यगोविंदविदितंसर्वेराजस
५० ।तत्त्वेहृद्याद्संगेनसत्कृत्यानवमत्यच ।प्रियंमेस्यान्महाबाहो मुच्येरन्महतोभयात ।५१। अनश्चेदन्यथाकृतोधार्तराष्ट्रोदु
पापहृत्त ।अतंनूनंकरिष्यामिक्षत्रियाणांजनार्दनः ।५२। स्वमुक्तःपांडवेनपर्यतप्यद्वृकोदरः ।मुहुर्मुहुःक्रोधवशात्प्रावेपत
तपांडवः ।५३। वेपमानश्चकौंतेयः प्राक्रोशन्महतोस्वान ।धनंजयवचःश्रुत्वाहृष्टोत्सिक्तमनाभृशं ।५४। तस्यतंनिनदंश्रु
त्वासंप्रादेपंतधान्विनः ।वाहनानिचसर्वाणिशकृन्मूत्रंप्रसुस्रवुः ।५५। इत्युक्त्वाकेशवंतत्रतथावोक्त्वाविनिश्चयं ।अनु
ज्ञातोनिवहृतेपरिष्वज्यजनार्दनं ।५६

तेषुराजसुसर्वेषुनिहतेषुजनार्दनः नृणामभ्यपतामहदृष्ट्वाभोमसकश्रीवाहनः ५७ तेहयावासकदेवस्यदारुकेणप्रचोदिताः पंथान
चेषुरविध्यसमानारिवांबरं ५८ अथाप्यपश्यन्महाबाहुर्ऋषीनध्वनिकेशवः ब्राह्मणाश्रियादीप्यमानान्स्थितानुभयतःपथि ५९
सोवतीर्यरथात्तूर्णमभिवाद्यजनार्दनः यथावत्तानृषीन्सर्वानभ्यभाषतकेशवः ६० कच्चिल्लोकेषुकुशलंकच्चिद्धर्मःस्वनुष्ठि
तः ब्राह्मणानांत्रयोवर्णाःकच्चित्तिष्ठंतिशासने ६१ तेभ्यःप्रयुज्यतांपूजांप्रोवाचमधुसूदनः भगवंतःक्वसंसिद्धाःक्ववीथीभव
तामिह ६२ किंचाभगवतांकार्यमहंकिंकरवाणिवः केनार्थिनोध्यसंप्राप्ताभगवंतोमहीतलं ६३ तमब्रवीज्जामदग्न्यउपे
त्यमधुसूदनं परिष्वज्यचगोविंदंसुरासुरपतेःसखा ६४ देवर्षयःपुण्यकृतोब्राह्मणाश्चबहुश्रुताः राजर्षयश्चराजानस्तं
चसत्वंजनास्ति एतन्महत्प्रेक्षणीयंद्रष्टुंगच्छामकेशव ६५ धर्मार्थसहितावाचःश्रोतुमिच्छाममाधव त्वयोच्यमानाःकु
रुषुराजमध्येपरंतप भीष्मद्रोणादयश्चैवविदुरश्चमहामतिः त्वांचयादवशार्दूलसभायांवैसमेष्यथ ६६ तववाक्या
निदिव्यानितथातेषांचमाधव श्रोतुमिच्छामिगोविंदसत्यानिचहितानिच ॥ ७१ ॥

अध्यायः । दैवानि शाकुनानि औत्पातकानि अशकुनानि । ४ ॥ प्रत्यक् प्रतीप उक्तः प्रवाहं क्तनवत्सः । ६

आरूढोसि महाबाहो पुनर्दृष्ट्वा महेश्वरं । या हि विघ्ने नवै वीर दृष्ट्वा मस्त्वां समागतं । इत्युद्योगपर्वणि भगवद्याने वैशं । यथा तं देवकीपुत्रं पर
वीरहर्जो रहा । महारथा महाबाहुमन्वयुः शस्त्रपाणयः । १ । पदातीनां सहस्राणि सादिनां च परंतप भोज्यं च विपुलं राजन्प्रेष्याश्च शतशोपरे २
जनमेजय उ० । कथं प्रयातो दाशार्हो महात्मा मधुसूदनः कानि वा व्रजतस्तस्य निमित्तानि महौजसः । ३ वैशं । तस्य प्रयाणे यान्यासन्नि
मित्तानि महात्मनः तानि मे शृणु सर्वाणि दैवान्यौत्पातकानि च । ४ । अनभ्रे शनिनिर्घोषः सविद्युत्समजायत । अन्वगेव च पर्जन्यः
प्रावर्षद्विघने भृशं । ५ । प्रत्यग्वहुर्महानद्यः प्राङ्मुखाः सिंधुसत्तमाः । विपरीता दिशः सर्वा न प्राज्ञायत किंचन । ६ । प्राज्वलन्नग्नयो राजन्
पृथिवी समकंपत । उदपानाश्च कुंभाश्च प्रासिचंछतशो जलं । ७ । तमः संवृतमप्यासीत्सर्वं जगदिदं तथा नदिशो नादिशो राज
न्प्रज्ञायंते स्म रेणुना प्रादुरासीन्महाशब्दः खे शरीरं न दृश्यते ॥ सर्वेषु राजन्देशेषु तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ९ । प्रामथ्नाद्धास्तिनपुरं वा
तो दक्षिणपश्चिमः । आरुजन्गणशो वृक्षान्परुषो भीमनिःस्वनः ॥ १० । यत्र यत्र च वार्ष्णेयो वर्तते पथि भारत । तत्र तत्र सुखो
वायुः सर्वं चासीत्प्रदक्षिणं । ११ । ववर्ष पुष्पवर्षं च कमलानि च भूरिशः समश्च पंथा निर्दुःखो व्यपेतकुशकंटकः । १२ । संस्तूयमानो ब्राह्म
णैर्गीर्भिस्तत्र तत्र सहस्रशः अर्च्यते मधुपर्कैश्च वसुभिश्च वसुप्रदः । १३ ॥

॥भा॰उ॰ नंकीर्त्तिमहात्मानंवृष्णीनांपुष्पैःसुगंधिभिः॥स्त्रियःपथिसमागम्यसर्वभूतहितेरतं।२४।समानिभवनेरम्यंसर्वैश्वर्यसमन्वितं॥सुखंपरम
॥१००॥ धर्मिष्ठंसम्पन्नाह्वरतर्षभ॥२५॥पश्यन्बहुरूपश्चनग्रामानरम्यानतस्ततोयशाणान्॥पुराणिचव्यतिक्रामन्राष्ट्राणिविविधानिच॥२६॥
नित्यंहृष्टाःसुमनसोभारतैरभिरक्षिताः॥नोद्विग्नापरचक्राणांव्यसनानामकोविदाः॥२७॥उपप्लव्यादथागम्यजनाःपुरनिवासिनः
पथ्यतिष्ठन्सहितांविष्वक्सेनदिदृक्षया॥२८॥तेतुसर्वेसुनामानमग्निमिवप्रभुं॥अर्चयामासुरर्चार्हंदेशातिथिमुपस्थितं॥२९॥
वृकस्थलंसमासाद्यकेशवःपरवीरहा॥प्रकीर्णरश्मावादित्येव्योम्निवैलोहितायति॥मुमोचसर्वयोक्त्रादिमुक्त्वाचैनानवासृजत्
३०॥अस्तमितेत्यनुत्वसर्वमुवाचमधुसूदनः॥युधिष्ठिरस्यकार्यार्थमिहवत्स्यामहेया॥३१॥तस्यतन्मतमाज्ञायचक्रुरावसथंनराः॥क्षा
णेनचान्नपानानिगुणवंतिसमार्जयन्॥३२॥अस्मिन्ग्रामेप्रधानास्तुयेआसन्ब्राह्मणानृप॥आर्याःकुलीनाह्रीमंतोब्राह्मीवृ
त्तिमनुष्ठिताः॥३३॥तेभिगम्यमहात्मानंहृषीकेशमरिंदमं॥पूजांचक्रुर्यथान्यायमाशीर्मंगलसंयुतां॥३४॥तेपूजयित्वादाशार्हंस
र्वलोकेषुपूजितं॥न्यवेदयंतवेश्मानिरत्नवंतिमहात्मने॥३५॥तान्प्रभुःकृतमित्युक्त्वासत्कृत्यचयथार्हतः॥अभ्येत्यचैषांवेश्मा ॥राम
निपुनरायात्सहैवतैः॥३६॥सुमृष्टंभोजयित्वातुब्राह्मणांस्तत्रकेशवः॥भुक्त्वाचसहतैःसर्वैरवसत्तांक्षपांसुखं॥३७॥ ॥९००॥

रस्तु घोगे भगवद्याने ॥ वैश० ॥ तथाहूतैः समाजग्मुः प्राप्यांतं मधुसूदनं ॥ धृतराष्ट्रोब्रवीद्भीष्मं सर्वे मिलामहाभुजं ॥ १ ॥ द्रोणं च संजयं चैव विदुरं च
महामतिं ॥ दुर्योधनं सहामात्यं हृष्टात्मा ब्रवीदिदं ॥ २ ॥ अद्भुतं महदाश्चर्यं श्रूयते कुरुनंदन ॥ स्त्रियो बालाश्च वृद्धाश्च कथयंति गृहे गृहे ॥ ३ ॥ स
त्कृत्याचक्षते चान्ये तथैवान्ये समागताः पृथग्वाराश्च चत्वरेषु सभासु च ॥ ४ ॥ उपयास्यति दाशार्हः पांडवार्थे पराक्रमी ॥ स नो मा
न्यश्च पूज्यश्च सर्वथा मधुसूदन ॥ ५ ॥ तस्मिन् रतिश्च वीर्यं च प्रज्ञा ओजश्च माधवे ॥ समान्यतां नरश्रेष्ठ स हि धर्मः सनातनः ॥ ६ ॥ पूजितो
हि सुखाय स्यादस्मद्विस्माद्बुपूजितः ॥ स चेत् तुष्यति दाशार्ह उपचारैररिंदम ॥ ७ ॥ कृत्स्नान् सर्वानभिप्रायान् प्राप्स्यामः सर्वराजसु ॥ त
स्य पूजार्थमद्यैव संविधत्स्व परंतप सभाः पथि विधीयंतां सर्वकामसमन्विताः ॥ यथा प्रीतिर्महाबाहो त्वयि जायेत तस्य वै ॥ ९ ॥ तथा कुरु
ष्व गांधारे कथं वा भीष्म मन्यसे ॥ ततो भीष्मादयः सर्वे धृतराष्ट्रं जनाधिपं ॥ १० ॥ ऊचुः परममित्येवं पूजयंतोस्य तद्वचः ॥ तेषामनुमतं ज्ञा
त्वा राजा दुर्योधनस्तदा ॥ ११ ॥ सभावास्तूनि रम्याणि प्रदेष्टुमुपचक्रमे ॥ ततो देशेषु सर्वेषु रमणीयेषु भागशः ॥ १२ ॥ सर्वरत्नसमाकीर्णाः
सभाश्चक्रुरनेकशः ॥ आसनानि विचित्राणि युक्तानि विविधैर्गुणैः ॥ १३ ॥ स्त्रियो गंधानलंकारान् सूक्ष्माणि वसनानि च
गुणवंत्यन्नपानानि भोज्यानि विविधानि च ॥ १४ ॥ माल्यानि च सुगंधीनि तानि राजा ददौ ततः ॥ विशेषतश्च वासार्थं सभां ग्रामे वृक
स्थले ॥ १५ ॥ विदधे कौरवो राजा बहुरत्नां मनोरमां ॥ एतद्विधाय वै सर्वं दैवार्हमतिमानुषं ॥ १६ ॥

॥ मा०उ० आचख्यौ धृतराष्ट्राय राजा दुर्योधनस्तदा तां सभां केशवस्यार्थे रत्नानि विविधानि च ॥ २७ ॥ असमीक्ष्यैव दाशार्हमुपायात्कुरुसत्तम ॥ इत्युद्योग
॥ १२१॥ पर्वणि भगवद्याने ॥ धृतराष्ट्र उ ॥ उपप्लव्यादिह क्षत्तरुपयातो जनार्दनः । वृकस्थले निवसति च प्रातरिह भविष्यति ॥ १ ॥ आहुकानामधिपतिः
पुरोगः सर्वसात्वतां महामना महावीर्यो महासत्वो जनार्दनः ॥ २ ॥ स्फीतस्य वृष्णिराष्ट्रस्य भर्ता गोप्ता च माधवः । त्रयाणामपि लोकानां भगवान्
प्रपितामहः ॥ ३ ॥ वृष्ण्यंधकाः सुमनसो यस्य प्रज्ञामुपासते आदित्या वसवो रुद्रा यथा बुद्धिं बृहस्पतेः ॥ ४ ॥ तस्मै पूजां प्रयोक्ष्यामि दाशार्हा
य महात्मने प्रत्यक्षं तव धर्मज्ञ तां मे कथयतः शृणु ॥ एकवर्णैः सुकल्पांगैर्वाह्लिजातैर्हयोत्तमैः चतुर्युक्तान् रथांस्तस्मै रौक्मान्दा
स्यामि षोडश ॥ नित्यप्रभिन्नान्मातंगानीषादंतान्प्रहारिणः । अष्टानुचरमेकैकमष्टौ दास्यामि केशव ॥ ७ ॥ दासीनामप्रजातानां
शुभानां रुक्मवर्चसां शतमस्मै प्रदास्यामि दासानामपि तावतां आविकं च सुखस्पर्शं पार्वतीयैरुपाहृतं तदप्यस्मै प्रदास्यामि सहस्रा ॥ राम ॥
णि दशाष्ट च ॥ अजिनानां सहस्राणि चीनदेशोद्भवानि च तान्यप्यस्मै प्रदास्यामि यावदर्हति केशवः ॥ दिवा रात्रौ च भात्येष सुते ॥ १२१॥
जा विमलो मणिः ॥ तमप्यस्मै प्रदास्यामि तमर्हति केशवः ॥ ११

एकेनापि यतन्मद्भाग्यायोज नानिचतुर्दश। पानमप्यन्तरीयुक्तं तस्यैतस्यैतदप्यहं॥१५॥ यावंतिवाहनान्यस्य यावंतः पुरुषाश्चये तेतो

स्यगुणामप्यस्यैभोजं दास्याम्यहं सदा॥१६॥ ममपुत्राश्चपौत्राश्च सर्वे दुर्योधनादृते। प्रत्युद्यास्यंतिदाशार्हं रथैर्मृष्टैरलंकृताः॥१७॥ स्व

लंकृताश्चकल्याण्यः पादैरेवसहस्रशः। वारमुख्यामहाभागं प्रत्युद्यास्यंति केशवं॥ नगरादपियाः काश्चिद्गमिष्यंति जनार्दनं। द्र

ष्टुं कन्याश्चकल्याण्यस्ताश्चयास्यंत्यनावृताः॥ सस्त्रीपुरुषबालं च नगरं मधुसूदनं। उदीक्षतां महात्मानं भानुमंतमिवप्रजाः॥१९

महाध्वजपताकाश्च क्रियंतां सर्वतोदिशः। जलावसिक्तो विरजाः पंथास्तस्येति चाक्षेत्वपान्॥२०॥ दुःशासनस्य च गृहं दुर्योध

नगृहाद्वरं। तदद्य क्रियतां सर्वं सुसंमृष्टमलंकृतं॥२१॥ एतद्धि रुचिराकारैः प्रासादैरुपशोभितं। शिवं च रमणीयं च सर्वर्तुसुमहा

धनं॥२२॥ सर्वमस्मिन्गृहे रत्नं मम दुर्योधनस्य च। यदर्हंतिवार्ष्णेयस्तत्तद्देयमसंशयं॥२३॥ इति उद्योगे भगवद्याने विदुर उ॰ २

जनवद्भमतश्चासि त्रैलोक्यस्यापि सत्तम। संभावितस्य लोकस्य संमतश्चासिसाम॥१॥ यत्त्वमेवं गते ब्रूयाः पश्चिमे वयसि

स्थितः। प्रमाणाह्मस्वप्रतर्काह्मस्य विएएयिपेषुसि॥ य लोकस्मनीव सा: सर्वेमहो मिरिविसागरे॥ धर्मस्त्वपितथापाजन्ति

तिव्यवसिताः प्रजाः। सदैव भावितो लोके गुणौघैस्तव पार्थिव॥ गुणानां रक्षणे नित्यं प्रयतस्व सबांधवः॥४॥ आर्जवं प्रतिय

द्यक्षमावान्स्यादृङनीनमान्। राजन्पुत्रांश्च पौत्रांश्च सहृद श्चैवस्वप्रियान्॥ यत्त्वमिच्छसि कृष्णाय राजन्नतिथये वसु एतत्स

चदाईह पृथिवीमपिचार्हति॥६॥

॥भा॰उ॰ मायाइंद्रजालं कुहकं वंचनं ॥ विमेत्वासिप्राल्पवतत्यकक्करिष्यासि ॥१४॥ वदवोयि ॥१५॥ नैवेष्यतिनोवांगीक रिष्यति ॥१६॥ अ ति

॥१०२ ननृलंधर्मसुहृदि स्यतस्य वाप्रियकारणात् ॥ एतदिच्छसि कृष्णा यसत्येनात्मानमालभे ॥१७॥ मापे वासत्यमेवेतच्छ्रुत्वा नश्रुरिद

क्षिणजानामित्वन्सतंराजन गृहं वा हैनर्कमेण ॥१८॥ पंचपंचैवलिप्स्यंति ग्रामकान्पांडवान्अपि नचदित्ससि तेभ्यस्तान्नच्छमं

किं करिष्यसि ॥ अर्थेनतुमहाबाहुं वार्ष्णेयत्वं तितीर्षसि अनेनैवाभ्युपायेन पांडवोभ्योविभेत्स्यसि ॥१९॥ नचाविदितेनपार्कैचासोनाथ

मेनचाहिथा ॥ अन्योधनंजयात्कृ ष्णमेतन्नतंत्रवीमिमे ॥२०॥ वेदकृष्णस्यमहात्म्यं वेदास्यदृढभक्तितां ॥ अत्याज्यमस्यजनार्दनमिप्र

णोस्कृ स्यधनंजयं ॥२१॥ अन्यकुंभादपापूर्णादस्यतासृवसेचनात् ॥ अस्यांतकुशलसंप्रश्नान्नेदेष्यतिजनार्दन ॥२२॥ यत्तस्यप्रि

यमातिथ्यं मानार्हस्य महात्मनः ॥ तदस्मै क्रियतां राजन् मानार्होसौजनार्दनः ॥२३॥ अर्थं समानाः कल्याणं कुरून्अभ्येतिकेशव

येनैवराजन्नर्थेन तदेवास्मानुपाकुरु ॥२४॥ शममिच्छतिदाशार्हस्तवदुर्योधनस्यच ॥ पांडवानां च राजेंद्र तदस्यवचनं कुरु ॥२५॥ पि ॥ए सा॥

तासिराजसुतास्तेहृ दुस्त्वामिराव ॥ परे वर्त्तस्व पितृवत्तेषु वर्तते हि पुत्रवत् ॥२६॥ ॥१०२॥

उपाकुरु अर्पय ॥२५॥२६॥

अध्याय॥ असंहार्य॥ संहर्तुमशक्याः॥ २॥ दिष्टमिति॥ यद्यपि केशवो नामर्हत्येव तथापि अर्थोपदिष्टः कालस्त्वपुरुषस्यार्थे॥ नदेवा

दृष्टं युद्धोगपर्वाणि भगवद्याने॥ दुर्योधनउवाच॥ पृष्टाह विदुरं कृष्णे सर्वं तत्सत्यमच्युते॥ अनुरक्ता ह्यसंहार्याः॥ पार्थान्प्रति जनार्दन॥ यत्तु सत्का
रसंयुक्तं देयं वसु जनार्दने अनेकरूपं राजेंद्र न तद्देयं कदाचन॥ २॥ देशः कालस्तथा युक्तो न हि नार्हति केशवः मंस्यत्यधोक्षजो राजन्
न भयादर्चतीति मामिति॥ ३॥ अवमानश्च यत्र स्यात्क्षत्रियस्य विशांपते॥ न तत्कुर्याद्बुधः कार्यमिति मे निश्चिता मतिः॥ ४॥ स हि पूज्य
तमो लोके कृष्णः पृथुललोचनः॥ त्रयाणामपि लोकानां विदितं मम सर्वथा॥ ५॥ न तु तस्मै प्रदेयं स्यात्तथा कार्यगतिः प्रभो विग्र
ग्रहः समुपारब्धो न तज्जनार्दन॥ नालमेवमवहातुं नावन्हेयो हि केशव॥ ६॥ मतं तु कार्यं महाबाहो मनसा कार्यतां गतं सर्वोपाये
र्न्हृतच्छक्यं केनचित्कर्तुमन्यथा॥ ७॥ स पद्या महाबाहुस्तत्कार्यमविशंकया॥ वासुदेवेन तीर्थेन क्षिप्रं संशाम्य पांडवैः १०

हृंमस्यतीति॥ ३॥ कार्यगतिः कर्तव्यरीतिः अविग्रहात् आतिथ्यमात्रेण॥ ६॥ नालं न पर्याप्तासि॥ ७॥ तीर्थेन अवतरणवर्त्मना
शाम्यशां नो भव॥ १०॥

पर्यायः प्रकारांतरं निष्ठेवल्लोक त्वां पांडवान्यथाहासव ह्मामयेयं तथा प्रकारेनास्तीत्यर्थः ॥२४॥

धर्म्यमर्थ्यं च धर्मात्मा कृष्णवक्त्रा जनार्दनः तास्मिन्वाक्याः प्रिया वाचो भवतां बांधवैः सह ॥११॥ दुर्योधन उ० न पर्यायोस्ति यद्राज्यं श्रि
यं निषेवलामहे ॥ तैः सह मामुपाश्रीयां यावज्जीवं पितामह ॥१२॥ इदं तु सुमहत्कार्यं श्रृणु मे त्वं समन्वितापरायणं पांडवानां
निर्यस्यामि जनार्दनं ॥ तस्मिन्बद्धे भविष्यंति हृष्णयः पृथिवी तथा ॥ पांडवाश्च विधेया मे स च प्रातरिहैष्यति ॥२४॥ अत्रोपायान्
यथा सम्यग्जनार्दनो ह्रितः नवापयो न वेल कश्चित्तद्भवावावक्तुमर्हति ॥२५॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा घोरं कृष्णाभिसंहितं धृतराष्ट्रः
सहामात्यो व्यथितो विमनाभवत् ॥२६॥ ततो दुर्योधनमिदं धृतराष्ट्रोऽब्रवीद्वचः मैवं वोचः प्रजापाल नैष धर्मः सनातनः ॥२७॥ दूतश्च
हि हृषीकेशः संबंधी दपितश्च नः ॥ अपापः कौरवेयेषु स कथं बंधमर्हति ॥२८॥ भीष्म उ० ॥ परीतस्तव पुत्रोयं धृतराष्ट्र समंदधीः
वृणोत्यनर्थं नैवार्थं याच्यमानः सुहृज्जनैः ॥२९॥ इममुत्पथि वर्त्तंतं पापं पापानुबंधिनं ॥ वाक्यानि सुहृदां हित्वा त्वमप्यस्या ॥भा॥
नुवर्तते ॥२०॥ कृष्णमक्लिष्टकर्माणं समासाद्यायं सदुर्मतिः ॥ तव पुत्राः सहामात्यः क्षणेन न भविष्यति पापस्यन्तदसस्य त्यक्त ॥१२३॥
धर्मस्मरदुर्मतेनोत्सहे नार्थसंयुक्ता वाचः श्रोतुं कथंचन ॥२२॥

इत्युक्त्वा भरतश्रेष्ठोऽक्रूरः परममन्युमान॥ उत्थाय तस्मात्स्थानाद्धि ष्टद्वीप्सः सत्यपराक्रमः २३ इत्युद्योगे भगवद्याने। वैशं० प्रातरु
त्थाय कृष्णस्तु कृतवान् सर्वमाह्निकं ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः प्रययौ नगरं प्रति १ तं प्रयांतं महाबाहुं अनुज्ञाप्य महाबलं पर्यवर्तंत ते स
र्वे वृकस्थलनिवासिनः॥२॥ धार्तराष्ट्रास्तमायांतं प्रत्युज्जग्मुः स्वलंकृताः दुर्योधनादृते सर्वे भीष्मद्रोणकृपादयः ३। पौ
राश्च बहुला राजन् हृषीकेशं दिदृक्षवः॥ यानैर्बहुविधैरन्यैः पद्भिरेव तथा परे ४ स वै पथि समागम्य भीष्मेणाक्लिष्टकर्म
णा द्रोणेन धार्तराष्ट्रैश्च तैर्वृतो नगरं ययौ। ५। कृष्णसंमानार्थं च नगरं समलंकृतं॥ बभूवू राजमार्गाश्च बहुरत्नसमाचिताः
६। न च कश्चिद्गृहे राजंस्तदासीद्भरतर्षभ न स्त्री न वृद्धो न शिशुर्वासुदेवदिदृक्षया ७॥ राजमार्गे नरास्तस्मिन् संस्तुवंत्यवनीं
गताः॥ तस्मिन्काले महाराज हृषीकेशप्रवेशने॥ ८॥ आवृतानि वरस्त्रीभिर्गृहाणि सुमहांत्यपि प्रचलंतीव भारेण दृश्यंते
स्म महीतले ९ तथा च गतिमंतस्ते वासुदेवस्य वाजिनः प्रणष्टगतयोऽभूवन् राजमार्गे नरावृते। १०॥ स गृहं धृतराष्ट्रस्य प्रा
विशच्छत्रुकर्शनः॥ पांडुरं पुंडरीकाक्षः प्रासादैरुपशोभितं॥ ११। तिस्रः कक्षा व्यतिक्रम्य केशवो राजवेश्मनः वैचित्रवी
र्यं राजानमभ्यगच्छदरिंदमः॥ १२॥ अभ्यागच्छति दाशार्हे प्रज्ञाचक्षुर्नराधिपः सहैव द्रोणभीष्माभ्यामुदतिष्ठन्महाय
शाः। कृपश्च सोमदत्तश्च महाराजश्च बाह्लिकः॥ आसनेभ्योऽचलन् सर्वे पूजयंतो जनार्दनं। १४। ततो राजानमासाद्य धृतरा
ष्ट्रं जनाधिपं॥ स भीष्मं पूजयामास वार्ष्णेयो वाग्भिरंजसा। १५। तेषु धर्मानुपूर्वीं तां प्रयुज्य मधुसूदनः यथावयः समीय
राजभिः सह माधवः। १६।

॥भा॰उ॰ ॥२७४॥ मृष्टं शोधितं ॥ २८ ॥ परिहसन्नर्म कुर्वन् संबंधिकं धनंजयादिसंबंधहेतुकं व्यवहारं ॥ २९ ॥

अथ द्रोणं सबाल्हीकं सपुत्रंच यशस्विनं ॥ कृपंच सोमदत्तंच समीयाय जनार्दनः ॥ १७ तत्रासीदूर्जितं मृष्टं कांचनं महदासनं शा
सनाद्धृतराष्ट्रस्य तत्रोपाविशदच्युतः ॥ १८ ॥ अथ गां मधुपर्कं चाप्युदकं च जनार्दने उपाजह्रुर्यथान्यायं धृतराष्ट्रपुरोहिताः ॥ १९ ॥ कृ
तातिथ्यस्तु गोविंदः सर्वान्परिहसन्कुरून् ॥ आस्ते संबंधकं कुर्वन्कुरुभिः परिवारितः ॥ २० ॥ सोर्चितो धृतराष्ट्रेण पूजितश्च महायशाः
राजानं समनुज्ञाप्य निराक्रामदरिंदमः ॥ २१ तैः समेत्य यथान्यायं कुरुभिः कुरुसंसदि ॥ विदुरावसथं रम्यमुपातिष्ठत माधवः ॥ २२
विदुरः सर्वकल्याणैरभिगम्य जनार्दनं ॥ अर्चयामास दाशार्हं सर्वकामैरुपस्थितं ॥ २३ ॥ कृतातिथ्यं तु गोविंदं विदुरः सर्वधर्मवित्
कुशलं पांडुपुत्राणामपृच्छन्मधुसूदनं ॥ २४ ॥ प्रीयमाणस्य सुहृदो विदुषो बुद्धिसत्तमः ॥ धर्मार्थनित्यस्य सतो गतरोषस्य धीमतः
२५ तस्य सर्वं सविस्तारं पांडवानां विचेष्टितं क्षत्तुराचष्ट दाशार्हः सर्वप्रत्यक्षदर्शिवान् ॥ २६ ॥ इत्युद्योगपर्वणि ॥ वैशं॰ ॥ अथोप ॥राम॥
गम्य विदुरमपराह्णे जनार्दनः ॥ पितृष्वसारं स पृथामभ्यगच्छदरिंदमः ॥ १ ॥ सा दृष्ट्वा कृष्णमायांतं प्रसन्नादित्यवर्चसं ॥ कंठे गृ ॥२७४॥
हीत्वा प्राक्रोशत्पार्थान्स्मरती तनयान्पृथा ॥ २

श्रियं राज्यादिकं स्वं भोगोस्य आल्हादः ।६ ।धुरं भारं ।२५ ।

तेषां सत्ववतां मध्ये गोविंदं सहचारिणं । चिरस्य दृष्ट्वा वार्ष्णेयं बाष्पमाहारयत्पृथा ३ साब्रवीत्कृष्णमासीनं कृतातिथ्यं युधांपतिं बा
ष्पगद्गदपूर्णेन मुखेन परिशुष्यता ।४ ये ते बाल्यात्प्रभृत्येव गुरुशुश्रूषणे रताः परस्परस्य सुहृदः संमताः समचेतसः ५ ।निकृत्या
भ्रंशिता राज्याज्जनार्हा निर्जनं गताः । विनीतक्रोधहर्षाश्च ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः त्यक्त्वा प्रियसुखे पार्थाः रुदंतीमपहाय मां ॥ आ
हार्षुश्च वनं यांतः समूलं हृदयं मम ।७ अतदर्हा महात्मानः कथं केशव पांडवाः ऊषुर्महावने तात सिंहव्याघ्रगजाकुले ।८
बाला विहीनाः पित्रा ते मया सततलालिताः । अपश्यंतश्च पितरौ कथमूषुर्महावने । शंखदुंदुभिनिर्घोषैर्मृदंगैर्वेणुनिःस्वनैः
पांडवाः समबोध्यंत बाल्यात्प्रभृति केशव ।१० ।ये स्म वारणशब्देन हयानां हेषितेन च ।रथनेमिनिनादैश्च व्यबोध्यंत पुरा गृहे
११ शंखभेरीनिनादैश्च वेणुवीणानुनादिना । पुण्याहघोषमिश्रेणार्कद्विरभिनंदिताः ।१२ ।प्रासादाग्रेष्वबोध्यंत श्वाप
दानां रुतेन ते ह्रीमान् सत्यधृतिर्दांतो भूतानामनुकंपिता ।१३ ।कामद्वेषौ वशे कृत्वा सतां वर्त्मानुवर्तते । अंबरीषस्य मांधातु
र्ययातेर्नहुषस्य च ।१४ ।भरतस्य दिलीपस्य शिबेरौशीनरस्य च ।राजर्षीणां पुराणानां धुरं धत्ते कुरूद्वह शीलवृत्तोपसं
पन्नो धर्मज्ञः सत्यसंगरः राजा सर्वगुणोपेतस्त्रैलोक्यस्यापि यो भवेत् ॥१५ ॥१६ ॥

॥भा उ प्रियदर्शो दर्शनं यस्य दर्शनादिव्याहृदयं मेचापस्यसामर्थ्यं सादेव पांडवः पांडुरेवः स्वार्थे तद्धितः पांडुः एव पांडुः के तीयते तिरोइति टि
॥१७५॥
अजातशत्रुर्धर्मात्मा शुद्धजांबूनदप्रभः ॥ श्रेष्ठः कुरुषु सर्वेषु धर्मतः श्रुतवृत्ततः ॥१७॥ प्रियदर्शो दीर्घभुजः कथं कस्य युधिष्ठिरः यः
सनागायुतप्राणो वातरंहा महाबलः ॥१८॥ सामर्षः पांडवो नित्यं प्रियो भ्रातुः प्रियंकरः कीचकस्य सहज्ञातेर्यो हंता मधुसूदन ॥१९॥ शूरः
क्रोधवशानां वद्धिडिंबस्य बकस्य च ॥ पराक्रमे शक्रसमो मातरिश्वासमो बले ॥२०॥ महेष्वासस्य क्रोधे भीमः प्रहरतां वरः क्रोधं बलम
र्षं च यो निधाय परंतपः ॥२१॥ जितात्मा पांडवोमर्षी भ्रातुस्तिष्ठति शासने तेजोराशिं महात्मानं वरिष्ठममितौजसं ॥ भीमं प्रदर्शने
नापि भीमसेने जनार्दने ॥ तन्ममाचक्ष्व वार्ष्णेय कथमास्ते वृकोदरः ॥२३॥ आस्ते परिघबाहुः समध्यमः पांडवोच्युत ॥ अर्जुनोपि
सकलसबाहुः सहस्रेण ॥ द्विबाहुः स्पर्द्धते नित्यं मतीतेनार्जुनेन च ॥ क्षिपत्येके न वेगेन पंचबाणशतानि यः ॥२५॥ इष्वस्त्रे सदृशो
राज्ञः कार्तवीर्यस्य पांडवः ॥ तेजसादित्यसदृशो महर्षिसदृशो दमे ॥ क्षमया पृथिवीतुल्यो महेंद्रसमविक्रमः ॥ अधिराज्यम
हद्दीप्तं प्रथितं मधुसूदन ॥२७॥ आहृतं येन वीर्येण कुरूणां सर्वराजसु ॥ यस्य बाहुबलं सर्वे पांडवाः पर्युपासते ॥ स सर्वरथिनां श्रे ॥राम॥
ष्ठः पांडवः सत्यविक्रमः यं गत्वाभिमुखः संख्ये न जीवन्कश्चिदाव्रजेत ॥ यो जेता सर्वभूतानामजेयो जिष्णुरच्युत यो पाश्रयः पांड ॥१७५॥
वानां देवानामिव वासवः ॥३०॥

पक्ष्मणोः संपातजेन निमेषमात्रेण रक्षसर्थः ३१ पुत्रलोकात्सुतं सनिकर्षेत्सकापतिलोकं पतिसन्निधिं कृष्णवाना तथा हत्वा पुण्यशीला

सत्ते भ्राता सबोधेवकथमपपन्नेनं तपः दयावान्सर्वभूतेषु ह्रीनिषेवो महासेवित ॥३२॥ मद्रुश्च सकुमारस्य धार्मिकस्य धृतिश्च मे स
हदेवो महेष्वासः शूराः समितिशोभनः ॥३३॥ भ्रातृणां कुरुश्रेष्ठ धर्मार्थकुशलो युवा सर्वेषां चैव भ्रातॄणां प्रियः प्राणो बहिश्चरः
३४ चित्रयोधी च नकुलो महेष्वासो महाबलः ॥ कच्चित्सकुशली कृष्णसमम वत्सः सर्वेधितः सखो चितमद्दुःखाहं सकुमारं महात्थं
अपि जानु महाबाहो पश्येयं नकुलं पुनः ॥३५॥ पक्ष्मसंपातजेकालेन कुलेन विनाकृता ॥ न लभापि धृतिं वीरसाहं जीवामि पश्यमा
३६ सर्वैः पुत्रैः प्रियतरा द्रौपदी मे जनार्दन ॥ कुलीना रूपसंपन्ना सर्वैः समुदिता गुणैः पुत्रलोकात्पतिलोकं वृण्वाना सत्यवादि
नी ॥ प्रिया सुतान्परित्यज्य पांडवाननुरुध्यती ॥ महाभिजनसंपन्ना सर्वकामैः सुपूजिता ईश्वरी सर्वकल्याणी द्रौपदी कथम
च्युत ॥४१॥ पतिभिः पंचभिः शूरैरग्निकल्पैः प्रहारिभिः उपपन्ना महेष्वासैर्द्रौपदी दुःखभागिनी ॥४०॥ चतुर्दशमिदं वर्षं पन्नाप
मरिंदम पुत्राधिभिः परिद्यूना द्रौपदी सत्यवादिनी ननूनं कर्मभिः पुण्यैरश्नुते पुरुषः सुखं द्रौपदी चेत्तथा हत्वा नाश्नुते सुखमव्यं
४२ न प्रियो मम कृष्णायाः बीभत्सुर्न युधिष्ठिरः भीमसेनोऽपि माद्रीपुत्रौ वा पदपत्थैस आगतां ॥४३॥ न मे दुःखतरं किंचिद्भूतपूर्वं ततो
धिक् स्त्री धर्मिणीं द्रौपदीं पश्यसु पुत्राणां समीपगां ॥४४

॥ ४२ ॥ ४४

॥भा॰उ॰ ॥११६॥ कच्चिदिति कां कां सखावदत्त्वं नास्तीति निश्चयात्पते एवं समनुज्ञातौ ।५०। नकुलं लेभमाणं ।५१॥ अवरोधो ततस्मप्रदानत्पोन्नत्वनिरोधः ।५२। दि

अनापितामनार्येण क्रोधलोभानुवर्तिना ॥ सर्वं प्रेक्षन्तु कुरव एकवस्त्रां सभागतां ।४५। ततैव धृतराष्ट्रस्य महाराजस्य वाह्लिकः कृपस्य सो
मदत्तस्य निर्विणाः कुरवस्तथा ।४६। नस्यां संसदि सर्वेषां क्षत्तारं पूजयाम्यहं वृत्तेन हि भवत्यार्यो न धनेन न विद्यया तस्य कृष्ण महाबुद्धेर्गंभी
रस्य महात्मनः क्षत्तुः शीलमलंकारो लोकान् विष्टभ्य तिष्ठति ।४७। वैशंपायन उ॰ सा शोकार्ता च हृष्टा च दृष्ट्वा गोविंदमागतं नानाविधा
नि सर्वाण्येवानुकीर्तयत् ॥४९॥ पूर्वैराचरितं यत्तत्कुराजभिररिंदम अक्षद्यूतं मृगवधः कच्चिदेषां सुखावहं ॥५०॥ तन्मां दहति यत्कृष्णा सास
भार्यां कुरुसन्निधौ धार्तराष्ट्रैः परिक्लिष्टा यथा न कुशलं तथा ॥५१॥ निर्वासनं च नगरात्प्रव्रजनं च परंतप ॥ नानाविधानि स भिन्नास्मि
जनार्दन ।५२॥ अज्ञातचर्यां बालानामवरोधश्च माधव न मे क्लेशतमं तत्स्यात्सह पुत्रैः परंतप ॥५३॥ दुर्योधनेन निकृता वर्षमद्य चतु
र्दशं दुःखादपि सुखं न स्याद्यदि पुण्यफलक्षयः ॥५४॥ न मे विशेषो जात्वासीद्धार्तराष्ट्रेषु पाण्डवैः तेन सत्येन कृष्ण त्वां हतामित्रं श्रि
या युतं ।५५॥ अस्माद्विमुक्तं संग्रामात्पश्येयं पाण्डवैः सह नैव शक्याः पराजेतुं सर्वे ह्येषां तथाविधं ॥५६॥

दिसकृत्स्वं पुण्यपक्षफलं पंतर्हितं दुःखासाप
क्षयहेतोनतत्क अस्माकं स्यात्तथा वृत्तं वयं दुःखाङ्गं संप्राप्नुयाम स्त्वमर्थ ॥५७॥ अस्माद्भाविनि कदुपांडवसंग्रामात् ।गात्रकलंहेवि

सर्वकृत्तं यंस्वानां तथाविधं अविधं अविसमं दृष्टैर्वेदस्मलेन ख्यातेः।५६।धनयथा अक्रूरेण न हार्यते नाहं मे पिता इत्नोतीति दृष्टेः ख्यातेरिति विग्रहः
धूर्तैरिवेत्यपपाठः।५७।आर्यकः पितामहः तुभ्यं तव ५८ श्वशुरैः भीष्मादिभिः धृतराष्ट्रोऽपि पसुर्ये हत्वा न श्वशुर एवं ५९ महाजनसम

पितरं त्वं गर्हये नात्मानं न सुयोधनं येनाहं कुंतिभोजाय धनं धूर्तैरिवार्पिता।५७।बालां मामार्यकस्तव भ्यं क्रीडंतीं कंदुहस्तिकां अददत्
कुंतिभोजाय सखा सख्ये महात्मने।५८।साहं पित्रा च निकृता श्वशुरैश्च परंतप।अत्यंतं दुःखिता कृष्ण किं जीवितफलं मम ५९ यन्मां
वागब्रवीन्नक्तं सूतके सव्यसाचिनः पुत्रस्ते पृथिवीं जेता यशश्चास्य दिवं स्पृशेत।६०।हत्वा कुरून्ग्रामजन्ये राज्यं प्राप्य धनंजयः भ्रातृ
भिः सह कौंतेयस्तान्नु मेधानाहरिष्यति।६१।नाहं तामभ्यसूयामि नमो धर्माय वेधसे।कृष्णाय महते नित्यं धर्मो धारयति प्रजाः
६२ धर्मश्चेदस्ति वार्ष्णेय यथा वागभ्यभाषत।त्वं चापि तत्तथा कृष्ण सर्वं संपादयिष्यसि।६२।न मां माधव वैधव्यं नार्थनाशो न वै
रिता।तथा शोकाय भवति यथा पुत्रैर्विनाभवः।६४
हायुद्धे मेधानप्वमेधान।६१।न अभ्यसूयामि न निंदामि वेधसे विश्वकर्त्रे महते इ
तिहकस्त एषेश्वरस्य निंदा उपहासार्थकर्मणा एव प्राप्तत्वं।धर्मपदस्यार्थप्रदर्शनेनाह धर्म इति धारयतीति धर्मः इति अनुलमा
धर्म एव कर्त्ता धारयिता ईश्वरात् धनं न तु रूप्यैवेति भावः।६२

॥भा-उ- धर्मे स्थिते ति धर्मेपि संत्यय्य दर्शयानि ॥ सतोपी अस्य स्वाकिंचित्करत्वमाह ॥ तं वै तिर्नैव दूति श्रेयभाव ॥ ६९ ॥ अतिक्रमिष्यति अमुद्दैनेतपथः
॥१०३॥ याहं गांडीवधन्वानं सर्वशस्त्रभृतां वरं ॥ धनंजयं न पश्यामि कां शांतिं हृदयस्य मे ॥ ६५ ॥ इमं तु चतुर्दशं वर्षं यन्नापश्यं युधिष्ठिरं ॥ धनंजयं
च गोविंद यमौ तं वृकोदरं ॥ ६६ ॥ जीवनाशं प्रनष्टानां श्राद्धं कुर्वति मानवाः ॥ अर्थतस्ते मम मृतास्तेषां चाहं जनार्दन ॥ ६७ ॥ ब्रूया माधव
राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरं ॥ भूयांस्ते हीयते धर्मो मा पुत्रक वृथा कृथाः ॥ ६८ ॥ पराश्रया वासुदेव या जीवति धिगस्तु तां ॥ वृत्तिः कार्पण्य
लब्धाया अप्रतिष्ठैव ज्यायसी ॥ ६९ ॥ अथो धनंजयं ब्रूया नित्योद्युक्तं वृकोदरं ॥ यदर्थं क्षत्रिया सूते तस्य कालोयमागतः ॥ ७० ॥ अस्मिं
श्चेदागते काले कालो वातिक्रमिष्यति ॥ लोकसंभाविताः संतः सुनृशंसं करिष्यथा ॥ ७१ ॥ नृशंसेन च वो युक्तांस्त्यजेयं शाश्व
तीः समाः ॥ काले हि समनुप्राप्ते त्यक्तव्यमपि जीवितं ॥ ७२ ॥ माद्रीपुत्रौ च वक्तव्यौ क्षत्रधर्मरतौ सदा ॥ विक्रमेणार्जितान्भोगान्
वृणीध्वं जीवितादपि ॥ ७३ ॥ विक्रमाधिगता ह्यर्थाः क्षत्रधर्मेण जीवितः ॥ मनो मनुष्यस्य सदा प्रीणंति पुरुषोत्तम ॥ ७४ ॥ ग
त्वा ब्रूहि महाबाहो सर्वशस्त्रभृतां वरं ॥ अर्जुनं पांडवं वीरं द्रौपद्याः पदवीं चर ॥ ७५ ॥ विदितौ हि तवात्यंतं क्रुद्धौ पथांतकौ भी
मार्जुनौ नयेतां हि देवानपि परां गतिं ॥ ७६ ॥ तयोश्चैतदवज्ञानं यत्सा कृष्णा सभां गता ॥ दुःशासनश्च कर्णश्च परुषाण्यभ्यभा ॥एम॥
षतां ॥ ७७ ॥ दुर्योधनो भीमसेनमभ्यगच्छन्मनस्विनं ॥ पश्यतां कुरुमुख्यानां तस्य द्रक्ष्यति यत्फलं ॥ ७८ ॥ ॥२०१॥
एनृशंसमत्यंतं बीभत्स ॥ ७१

अंतराऽयं वा वनं वा मध्यं वा अल्पेऽप्यर्थे अंतःपदं व्याचष्टे उक्तमानिति उक्तमान् तीव्रवैराग्यज्ञानपरिक्लेशानूपीतवानादीन ॥ ६१ ॥ ६२

नहिवैरंसमासाद्यप्रशाम्यतिवृकोदरः सुचिराद्विभीमस्यनहिवैरंसप्रशाम्यति ॥ ७० ॥ यावदंतंननयतिशात्रवांश्शत्रुकर्षणः नदु

खंराज्यहरणंनचद्यूतेपराजयः प्रव्राजनंचपुत्राणांनैवेतद्दुःखकारणं ॥ ७१ ॥ यत्रसाबृहतीश्यामाएकवस्त्रासभागता अशृणोत्प

रुषावाचः किंनुदुःखतरंततः ॥ ७२ ॥ स्त्रीधर्मिणीवरारोहाक्षत्रधर्मरतासदा नाभ्यगच्छंतदानाथंकृष्णानाथवतीसती ॥ ७३ ॥ यस्या

ममसपुत्रायास्त्वंनाथोमधुसूदन ॥ रामश्चबलिनांश्रेष्ठः प्रद्युम्नश्चमहारथाः ॥ ७४ ॥ साहमेवंविधंदुःखंसहदेपुरुषोत्तम ॥ भीमे

जीवतिदुर्धर्षेविजयेचापलायिनी ॥ ७५ ॥ वैशं० ॥ ततआश्वासयामासपुत्राधिभिरभिप्लुतां ॥ पितृष्वसारंशोचंतीशौरिःपार्थ

सखःपृथां ॥ श्रीवासुदेवउ० कानुसीमंतिनीत्वादृक्लोकेष्वस्तिपितृष्वसः शूरस्यराज्ञोदुहिताआजमीढकुलंगता ॥ ७६ ॥ महाकु

लीनाभवतीहृदाद्ध्रदमिवागता ईश्वरीसर्वकल्याणीभर्त्रापरमपूजिता ॥ ७७ ॥ वीरसूर्वीरपत्नीचसर्वैःसमुदितागुणैः सुखदुःखे

महाप्रज्ञेत्वादृशीवोढुमर्हति ॥ निद्रातंद्रीक्रोधहर्षौक्षुत्पिपासेमहातपौ एतानिपार्थानिर्जित्यनित्यंवीरसुखेरताः त्यक्त्वाग्राम्य

सुखाः पार्थनित्यंवीरसुखप्रियाः नतेस्वल्पेनतुष्येयुर्महोत्साहामहाबलाः ॥ ८० ॥ अंतंधीरानिषेवंतेमध्यंग्राम्यसुखप्रियाः

नतेस्वल्पेनतुल्येष्येसुमहोत्साःसहाहाबलाः ॥ ८१ ॥

॥भा-उ०॥ अंतेषु अंतयाः परं अस्मारोम पुष्टावा॥ उभयत्रैव द्वैतादर्शनाम्सुखमास्ति। एतयोरंतं जाग्रत्स्वप्नो दुःखं दुःखात्परं स्वयमात्मनि दुःख
॥१९८॥ एवं जाग्रत्स्वप्नयो रूपाधिसंबंधात्तत्र मानं दृष्टं आगमापायित्वान्न वपुत्राः सहंते त्वं च महत्खेति भावः ५९॥ अबुद्धिजं अज्ञानं तमो विपर्ये

अंतेषु रेमिरे धीरा न ते मध्ये षु रेमिरे अंतप्राप्तिं सुखामाहुर्दुःखमंतरमंतयोः॥ ५९॥ अभिवादयेतो भवतीं पांडवाः सहकृष्णया आत्म
नं च कुशलिनं निवेदयानुरनामयं॥ ६२॥ आरोग्यं सर्वदेशेषु सिद्धन्न क्षिप्रं दक्ष्यसि पार्थिवान् ईश्वरान् सर्वलोकस्य हत्वा मित्रानुशियाहृता
न्॥ ६४॥ एवमाश्वासिता कुंती प्रत्युवाच जनार्दनं॥ पुत्राधिभिरभिध्वस्ता निगृह्याबुद्धिजं तमः॥ ६५॥ कुंत्युवाच॥ यद्यत्तेषां महाबाहो प
थ्यं स्यान्मधुसूदन यथा यथा त्वं मन्येथाः कुर्याः कृष्ण तथा तथा॥ ६६॥ अविलोपेन धर्मस्य अनिकृत्या परंतप प्रभावज्ञास्मि ते कृ
ष्ण सत्यस्याभिजनस्य च॥ ६१॥ व्यवस्थायां च मित्रेषु बुद्धिविक्रमयोस्तथा॥ त्वमेव नः कुले धर्मस्त्वं सत्यं त्वं तपो महत्॥ ६८॥ त्वं त्राता त्वं
महद्ब्रह्म त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितं॥ यथैवात्थ तथैवैतत्त्वयि सत्यं भविष्यति॥ ६९॥ तामामंत्र्य च गोविंदः कृत्वा चापि प्रदक्षिणं प्राति
ष्ठत महाबाहुर्दुर्योधनगृहान्प्रति॥ ७०॥ पृथामामंत्र्य गोविंदः कृत्वा चाभिप्रदक्षिणं दुर्योधनगृहं शौरिरभ्यगच्छदरिंदमः ल ॥रामः॥
क्ष्म्या परमया युक्तं पुरंदरगृहोपमं॥ विचित्रैरासनैर्युक्तं स्पर्द्धी सत्याससंपुनं॥ ७१॥ ॥१९८॥
पर्यय ज्ञानं अनात्मनि देहादावात्मानरूपं॥ ६५॥ त्वमे
वेतिनेत्यतः सार्द्धात्मपसतांधिष्ठान त्वा चाके॥ ६१॥ तामामंत्र्येति पूर्वश्लोकेन आज्ञामात्रमुक्तं॥ पृथामामंत्र्येत्यत्र तु प्रा

अभ्रघनस्तनलोमेघः सहितसविद्युततत्द्रूपेण महेन्द्रनीलमणिमयपर्यंकस्त्रवितं ॥ अस्येतु अभ्रघनः आकाशमात्रवर्तिघनः सहि

तस्यकक्षा व्यतिक्रम्यतिस्रो हास्थेरवारितः ततोभ्रघनसंकाशं गिरिकूटमिवोछ्रितं ॥२०३॥ श्रियाज्वलंतंप्रासादमारुरोहमहायशाः

तत्रराजसहस्रैश्चकुरुभिश्चाभिसंवृतं ॥ धार्त्तराष्ट्रंमहाबाहुंददर्शासीनमासने दुःशासनंचकर्णंचशकुनिंचापिसौबलं ॥२०४ दुर्योध

नसमीपेतानासनस्थान्ददर्शसः अभ्यागच्छतिदाशार्हेधार्त्तराष्ट्रोमहायशाः ॥ उदतिष्ठत्सहामात्यः पूजयन्मधुसूदनं समेत्य

धार्त्तराष्ट्रेणसहामात्येनकेशवः ॥७ राजभिस्तत्रवार्ष्णेयः समागच्छद्यथावयः तत्रजांबूनदमयंपर्यंकंसुपरिष्कृतं ॥८॥ विविधास्त

रणास्तीर्णमभ्युपाविशदच्युतः तस्मिन्गांमधुपर्कंचाप्युदकंचजनार्दने ॥९ ॥ निवेदयामासतदागृहान्राज्यंचकौरवः तत्रगोविंदमा

सीनंप्रसन्नादित्यवर्चसं ॥१० उपासांचक्रिरेसर्वेकुरवोराजभिःसह ततोदुर्योधनोराजावार्ष्णेयंजयतांवरं न्यमंत्रयद्भोजनेननाभ्यनंद

च्चकेशवः ततोदुर्योधनःकृष्णमब्रवीत्कुरुसंसदि ॥११॥ मृदुपूर्वंशठोदर्कंकर्णमाभाष्यकौरव ॥ कस्मादन्नानिपानानिवासांसि

विविधानिच ॥ त्वदर्थमुपनीतानिनाग्रहीर्मधुसूदन उभयोश्चददत्साह्यमुभयोश्चहितेरतः ॥ संबंधीदयितश्चासिधृतराष्ट्रस्यमाधव

त्वंहिगोविंदधर्मार्थौवेत्थतत्त्वेनसर्वशः ॥१२

प्राक्संवंधाद्दलदतिव्याचरव्युः ॥ १३ ॥ यत्ठोस्कैरागधपर्यववस्यनं ॥ आभाष्यसंबोधनोन्मुर्वीक्रास

॥१३

॥भा॰उ॰ मत्रअन्नादेसहणो ।२६। प्रसह्यउपघम्य २७ अलघूकृतं पाठांतरे अनंबूकृतं अनिष्ठीवनं अस्पष्टं न भित्यपि पठंति प्रपल पोषित्वाद्धी
॥९२६॥

तत्र कारणमिच्छामि श्रोतुं चक्रगदाधर ॥ स एवमुक्तो गोविंदः प्रत्युवाच महामनः ।२६। उद्यन्मेघस्वनः काले प्रगृह्य विपुलं भुजं अलघूकृतमग्रस्तमनिरस्तमसंकुलं ।२७। राजीवनेत्रो राजानं हेतुमद्वाक्यमुत्तमं कृतार्था भुंजते दूता पूजां गृह्णंति चैव हि ।२८। कृतार्थं मां सहामात्यस्त्व मर्चिष्यसि भारत । एवमुक्तः प्रत्युवाच धार्त्तराष्ट्रो जनार्दनं २९ न युक्तं भवतास्मासु प्रतिपत्तुमसांप्रतं ॥ कृतार्थं वाकृतार्थं वा त्वां वयं मधुसूदन ३० । यतामहे पूजयितुं दाशार्ह न च शक्नुमः न च तत्कारणं विप्रा यस्मिन्नो मधुसूदन । पूजां कृतां प्रीयमाणैर्नामंस्थाः पुरुषोत्तम
२१ । वैरं नो नास्ति भवता गोविंद न च विग्रहः स भवान्प्रसमीक्ष्यैतन्नेदृशं वक्तुमर्हसि ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच धार्त्तराष्ट्रं जनार्दनः । अभिवीक्ष्य सहामात्यं दाशार्हः प्रहसन्निव ॥ नाहं कामान्न संरंभान्न द्वेषान्नार्थकारणात् । न हेतुवादाल्लोभाद्वा धर्मं जह्यां कथंचन ॥ संप्रीतिभोज्यान्यन्नानि आपद्भोज्यानि वा पुनः न च संप्रीयसे राजन्न चैवापद्गता वयं ।२४। अकस्माद्द्विषसे राजन् जन्मप्रभृति पांडवान् । प्रियानुवर्तिनो भ्रातॄन् सर्वैः समुदितान् गुणैः ॥ अकस्माच्चैव पार्थानां द्वेषणं नोपपद्यते । धर्मे स्थिताः पांडवेयाः कस्तान्किं वक्तुमर्हति ॥ ॥एस॥
॥९२६॥

नकरणं । अग्रस्तं अलुप्ताक्षरं । अनिरस्तं स्थानभ्रंशरहितं असंकुलं असंकीर्णवर्णं । असांप्रतं प्रतिपत्तं अयुक्तं कर्तुं २१ वैरं द्वेष
विग्रहो युद्धं २४ संरंभात्क्रोधात् हेतुवादात्कपटात् ।२३।

विहरून्सन्ति विरोधं कर्तुं इच्छति। मोहात्तत्र दुष्टबुद्धिर्मोहः लोभः परकीयधनापहरणेच्छा॥ ३४॥ क्रभान्नानानललेनप्रहीमानम्पुषंप्रदीप्तेध

पलान्हेष्टीसमांहेदेपदसामनुममानु॥ एकार्थ्येमागतंविद्विपार्ह्वेधर्मचारिभिः कामक्रोधानुवर्तीहियोमोहाद्विरुरुत्सति॥ स्वी॥ गुणावतं
हियोद्वेष्टितमाहुःपुरुषाधमं॥ पं०कस्मात्गुणान्न त्यागी न मोहाल्लोभाद्दिदृक्षते॥ ३५॥ सोजितात्माजितक्रोधोनचिरंतिष्ठतिश्रिया॥ अ
थयोगुणसंपन्नान्हृदयस्याप्रियानपि॥ ३६॥ प्रियेणकुरुतेवश्यांश्चिरंयशसितिष्ठति॥ सर्वमेतन्नभोक्तव्यमन्नंदुष्टाभिसंहितं॥ ३७॥ क्षत्तुरेकस्य
भोक्तव्यमितिमेधीयतेमतिः॥ एवमुक्त्वामहाबाहुर्दुर्योधनममर्षणं॥ निष्क्रम्यततःशुभ्राद्धार्तराष्ट्रनिवेशनात्॥ निर्ययौस्वमहाबाहु
र्वासुदेवोमहामनाः निवेशायययौवेश्मविदुरस्यमहात्मनः तमभ्यगच्छद्द्रोणश्चकृपोभीष्मोऽथबाल्हिकः कुरवश्चमहाबाहुंविदुर
स्यगृहेस्थितं नत्वब्रुवन्माधवंवीरंकुरवोमधुसूदनं॥ निवेदयामवार्ष्णेयसरत्नांस्तेगृहान्वयं॥ तानुवाचमहातेजाःकौरवान्मधुसूदनः॥ ३८
सर्वेभवंतोगच्छंतुसर्वामेपचितिःकृता यातेषुकुरुषुक्षत्तादाशार्हमपराजितं॥ ३९॥ अभ्यर्चयामासतदासर्वकामैःप्रयत्नवान्॥ ततःक्षत्ता
न्नपानानिशुचीनिगुणवंतिच॥ ४१॥ उपाहरदनेकानिकेशवायमहात्मने नेस्तर्पयित्वाप्रथमंब्राह्मणान्मधुसूदनः॥ ४०॥ वेदविद्भ्योददौ
कृष्णःपरमद्रविणान्यपि ततोनुयायिभिःसार्द्धंमरुद्भिरिववासवः॥ ४१॥ विदुरान्नानिबुभुजेशुचीनिगुणवंतिच॥ इत्युद्योगेभगवद्याने

नलेभ्यकेचापिविदुरः ३४ अपचितिःपूजाः॥ ४२॥ अध्यायः ९१

॥भा॰उ॰
॥९८०

नग्रहं निर्बंध अत्यंतातिवेशमित्यर्थः । अमेयः अप्रापणीयः श्रेयसां कर्मणां षष्ठीशंकिता सर्वत्र विश्वासरहितः ६ हृजीविकं । एते पुद्धेनमर्थे
वेशं । तं भुक्तवंतमाश्वस्तं निषण्णं विदुरो ब्रवीत् नेदं सम्यग्व्यवसितं केशवागमनं तव ॥ २ ॥ अर्थधर्मातिगो मंदः संरंभी च जनार्दन । मा
नघो मानकामश्च वृद्धानां शासनातिगः ३ धर्मशास्त्रातिगो मूढो दुरात्मा प्रग्रहं गतः । अमेयः श्रेयसा मंदो धार्तराष्ट्रो जनार्दन । ३ कामा
त्मा प्राज्ञमानी च मित्रध्रुक् सर्वशंकितः । अकर्ता चाकृतज्ञश्च त्यक्तधर्मा प्रियानृतः । ४ मूढश्चाकृतबुद्धिश्च इंद्रियाणामनीश्वरः
कामानुसारी कृत्येषु सर्वेषु कृतनिश्चयः । ५ एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्दोषैरेष समन्वितः त्वयोच्यमानः श्रेयोपि संरंभान्न ग्रहीष्यति
६ भीष्मद्रोणमुखान्पार्थान्नष्टकाः प्रतिवीक्षितुं । सेनासमुदयं दृष्ट्वा पार्थिवं मधुसूदन । ७ । कृतार्थं मन्यते बालमात्मानमविचक्षणः
एकः कर्णः परान् जेतुं समर्थ इति निश्चितं । धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेः स शमं नोपपत्स्यति संविदं धार्तराष्ट्राणां सर्वेषामेव केशव ८ शमे
प्रयतमानस्य तत्र सौभ्रात्रकांक्षिणः । न पांडवानामस्माभिः प्रतिदेयं यथोचितं । इति व्यवसितास्तेषु वचनं स्यान्निरर्थकं । यत्र सूक्तं ॥एम॥
दुरुक्तं च समं स्यान्मधुसूदन । १० । न तत्र प्रलपेत्प्राज्ञो बधिरेष्विव गायनं । अविजानत्सु मूढेषु निर्मर्यादेषु माधव । ११ । न त्वं वाक्यं ब्रु ॥९८०॥
वन्युक्तो श्वपाकेषु द्विजो यथा । सोयं बलस्थो मूढश्च न करिष्यति ते वचः । १२

रज्यस्य एष्यतीत्याप्रयेत्यर्थः । पार्थिवं दृष्ट्वा बीसंदधितं ७ । प्र॰

उदकं स्नानो वमनादिकं अनुलेप्य सर्वोपासनादि तेउभे कृत्ये येन सः कृतोदकानुजप्यः ॥६॥ निष्टप्तमुपासीनं ॥७॥ चित्ताश्वरेण्याश्च ॥२८॥

त्वामर्थयंते गोविंद दिवि शक्रमिवामराः ॥ तावभ्यनंदद्दाशार्हः साम्ना परमवल्गुना ॥९॥ ततो विमल आदित्ये ब्राह्मणेभ्यो जनार्दनः ॥ स्वै
हिरण्यं वासांसि गाश्चाश्वांश्च परंतप ॥१०॥ विसृज्य बहुरत्नानि दाशार्होऽपराजितः ॥ तिष्ठंतमुपसंगम्य ववंदे सारथिस्तदा ॥११॥ ततो रथे
न शुभ्रेण महता किंकिणीकिना ॥ हयोत्तमयुजा शीघ्रमुपातिष्ठत दारुकः ॥१२॥ तमुपस्थितमाज्ञाय रथं दिव्यं महामनाः ॥ महाभ्रघन
निर्घोषं सर्वरत्नविभूषितं ॥१३॥ अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा ब्राह्मणांश्च जनार्दनः ॥ कौस्तुभं मणिमामुच्य श्रिया परमया ज्वलन् ॥१४॥ कुरु
भिः संवृतः कृष्णो वृष्णिभिश्चाभिरक्षितः ॥ अतिष्ठत रथं शौरिः सर्वयादवनंदनः ॥१५॥ अन्वारुरोह दाशार्हं विदुरः सर्वधर्मवित्स
र्वप्राणभृतां श्रेष्ठं सर्वबुद्धिमतां वरं ॥१६॥ ततो दुर्योधनः कृष्णं शकुनिश्चापि सौबलः ॥ द्वितीयेन रथेनैवमन्वयातां परंतप ॥१७॥ सात्यकि
कृतवर्मा च वृष्णीनां चापरे रथाः ॥ पृष्ठतोनुपययुः कृष्णं गजैरश्वै रथैरपि ॥ विविधाहमपरिष्कारैर्युक्ताः ॥ परमवाजिभिः ॥ गच्छंतं घोष ॥ए सा॥
वाश्चित्ररथा राजन् विरेजिरे ॥१८॥ ॥१८२॥

1939
आर्य समाज

उ·धो।
१८१

नमांब्रूयुरधर्मिष्ठामूढाह्यसुहृदस्तथा। शक्तोनावारयत्कृष्णःसंरब्धान्कुरुपांडवान् २६ उभयोःसाधयन्नर्थमहमागतइत्युत॥ तत्रय
त्नमहंकृत्वागच्छेयंनृष्ववाच्यतां २७ ममधर्मार्थसंयुक्तंश्रुत्वावाक्यमनामयं नचेदादास्यतेमूढोदिष्टस्यवशमेष्यति २८ अहापयन्पां
डवार्थंयथावच्छमंकुरूणांयदिचाचरेयं पुण्यंचमेस्याच्चरितंमहार्थंमुच्येरंश्चकुरवोमृत्युपाशात् २९ अपिवाचंभाषमाणस्यकाव्यां
धर्मारामामर्थवतीमहिंस्रां॥ अवेक्षेरन्धार्तराष्ट्राःशमार्थंमांचप्राप्तंकुरवःपूजयेयुः ३० नचापिममपर्याप्ताःसहिताःसर्वपार्थि
म वाः क्रुद्धस्यप्रमुखेस्थातुंसिंहस्येवेतरेमृगाः॥ ३१ वैशं॰ इत्येवमुक्त्वावचनंवृष्णीनामृषभस्तदा। शयनेसुखसंस्पर्शेशिश्येयदुसुखा
वहः ३२॥ इत्युद्योगे भगवद्याने॰ वैशं॰ तथाकथयतोरेवंतयोर्बुद्धिमतोस्तदा। शिवानक्षत्रसंपन्नासाव्यतीयायशर्वरी १ धर्मकामार्थयु
क्ताश्चविचित्रार्थपदाक्षराः। शृण्वतोविविधावाचोविदुरस्यमहात्मनः २ कथाभिरनुरूपाभिःकृष्णस्यामिततेजसः। अकामस्ये
वकृष्णस्यसाव्यतीयायशर्वरी ३ ततस्तुस्वरसंपन्नाबहवःसूतमागधाः। शंखदुंदुभिनिर्घोषैःकेशवंप्रत्यबोधयन् ४ ततउत्था
यदाशार्हऋषभःसर्वसात्वतां॥ सर्वमावश्यकंचक्रेप्रातःकार्यंजनार्दनः ५ कृतोदकानुजप्यःसहुताग्निःसमलंकृतः। ततआदित्य
मुद्यंतमुपातिष्ठतमाधवः॥ ६ अथदुर्योधनःकृष्णंशकुनिश्चापिसौबलः। संध्यांतिष्ठंतमभ्येत्यदाशार्हमपराजितं ७ आचक्षेतां राम १८१॥
तुकृष्णस्यधार्तराष्ट्रंसभागतं कुरूंश्चभीष्मप्रमुखान्राज्ञःसर्वांश्चपार्थिवान्॥ ८॥ ॥

संस्थंदूरीकृतं संसिक्तं जलेनाप्लावितं च रजोयस्मात्तं अविभक्तकं पदं ॥१९॥ एकपुष्कराः काहलाः

संसक्तसंसिक्तरजः प्रतिपेदे महापथं ॥ राजर्षिचरितं कालेक्रमोधीमानुग्रियाज्वलन् ॥२०॥ ततः प्रयाते राजार्हे प्रवाद्यन्ते कपुष्कराः
पुंखांश्चदधिरे तत्र वाद्यान्यानियान्वि च ॥२१॥ प्रवीराः सर्वलोकस्य युवानः सिंहविक्रमाः ॥ परिवार्यरथं शौरेणं गच्छंतपरंतपाः २२
ततोन्मेवकुसाहस्राविचित्राङ्गत्रवाससः ॥ असिप्रासायुधधराः कृत्स्नमासन्सुरःसराः ॥२३॥ राजाः पंचशतास्तत्र रथाश्वासहस्रशः
प्रयांतमन्वयुर्वीरं राजार्हमपराजितं ॥२४॥ पुरंकुत्स्नं संवृतं दृष्टकामं जनार्हितं ॥ स दृष्ट्वालं सश्रीकं रथोगतमरिंदम वेदकामा
श्रितामिश्वसमाक्रांतास्यनेकशः ॥ दृश्वलंतीव भाण्याणोयोषिद्भिर्भवनान्युत ॥२५॥ संपूज्यमानः कुसुमैः संस्तूयमानश्च धुरंधरः कथाः
यथार्हं प्रतिसत्कुर्वन्प्रेक्षमाणः शनैर्ययौ ॥२६॥ ततः सभां समासाद्य केशवस्यानुयायिनः शंखभेरीवेणुनिर्घोषे दिशः सर्वा
स्पनादयन ॥२८॥ ततः सा समितिः सर्वा राज्ञामभितते जसां ॥ संप्राकंपते हर्षेण कृष्णागमनकांक्षया ः २७ ततोभ्याभ्यागते कृ
ष्णे समत्स्यन्नराधिपाः श्रुत्वा तं रथनिर्घोषं पर्जन्यनिनदोपमं ॥२९॥ आसाद्य तु सभाद्वारमृषभः सर्वसात्वतां ॥ अवतीर्य ॥राम॥
रथाच्छौरिः कैलाशमिव शिखरोपमात ॥ नवमेघप्रतीकाशां ज्वलंतीमिव तेजसा ॥ महेंद्रसदनप्रख्यां प्रविवेश सभां ततः
पाणौगृहीत्वा विदुरं सात्यकिं च महायशाः ज्योतींष्यादित्यवद्राजन्कुरून्संप्राछादयन्निवा ॥ राम

॥भा॰उ॰ अथाग्रतो वासुदेवस्य कर्णदुर्योधनावुभौ ॥ वृष्णयः कृतवर्मा चाप्यासन् कृष्णस्य पश्यतः ॥४४॥ धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य भीष्मद्रोणादयस्ततः
॥९८३॥ आसनेभ्योऽचलन् सर्वे पूजयंतो जनार्दनं ॥४५॥ अभ्यागच्छति दाशार्हे प्रज्ञाचक्षुर्नरेश्वरः सहैव भीष्मद्रोणाभ्यामुदतिष्ठन्महा
यशाः ॥४६॥ उत्तिष्ठति महाराजे धृतराष्ट्रे जनाधिपे । तानि राजसहस्राणि समुत्तस्थुः समंततः ॥ आसनं सर्वतोभद्रं जांबूनदपरिष्कृ
तं ॥ कृष्णार्थे कल्पितं तत्र धृतराष्ट्रस्य शासनात् ॥४७॥ स्मयमानस्तु राजानं भीष्मद्रोणौ च माधवः । अभ्यभाषत धर्मात्मा राज्ञश्चा
न्यान्यथावयः ॥४८॥ तत्र केशवमानर्चुः सम्यगभ्यागतं सभां ॥ राजानः पार्थिवाः सर्वे कुरवश्च जनार्दनं ॥ तत्र तिष्ठन् स दाशार्हो राजमध्ये
परंतपः ॥ अपश्यदंतरिक्षस्थानृषीन्परपुरंजयः ॥ ततस्तानभिसंप्रेक्ष्य नारदप्रमुखानृषीन् ॥ अभ्यभाषत दाशार्हो भीष्मं शांत
नवं शनैः ॥४९॥ पार्थिवीं समितिं द्रष्टुमृषयोऽभ्यागता नृप । निमंत्र्यतामासनैश्च सत्कारेण च भूयसा ।५० नैतेष्वनुपविष्टेषु श
क्यं केनचिदासितुं ॥ पूजा प्रयुज्यतामाशु मुनीनां भावितात्मनां ॥ ऋषीन् प्रांतमथो दृष्ट्वा सभाद्वारमुपागतान् । त्वरमाणस्ततो ॥र॰मा
भृत्यानासनानीत्यनोदयत् ॥५१॥ आसनान्यथ मृष्टानि महांति विपुलानि च ॥ मणिकांचनचित्राणि समाजह्रुस्ततस्ततः । ते ॥९८३॥
षु तत्रोपविष्टेषु गृहीतार्घेषु भारत ॥ निषसादासने कृष्णो राजन् यथासनं ॥ दुःशासनः सात्यकये ददावासनमुत्तमं ॥ वि
विंशतिर्द्वितीयं पीठं कांचनं कृतवर्मणे ॥५२॥

अविदूरेण कृष्णस्य कर्णदुर्योधनावुभौ॥ एकासने महात्मानौ निषीदतुरमर्षणौ॥ ४४॥ गांधारराजः शकुनिर्गांधारैरभिरक्षितः नि
षसादासने राजा सह पुत्रो विशांपते॥ ४६॥ विदुरो मणिपीठे तु शुक्लस्पर्ध्याजिनोत्तरे संस्पृश्यान्नासनं शौरेर्महामतिरुपाविशत् चि
रस्य दृष्ट्वा दाशार्हं राजानः सर्व एव ते॥ अमृतस्येव नातृप्यन् प्रेक्षमाणा जनार्दनं॥ अतसीपुष्पवर्णाभः पीतवासा जनार्दनः अ
भ्राजत सभामध्ये हेम्नीवोपहितो मणिः॥ ततस्तूष्णीं सर्वमासीद्गोविंदगतमानसं॥ नातत्र कश्चित्किंचिद्धि व्याजहार पुमान् क्वचित्॥ ४८
तूष्णींभूतेषु राजसु वाक्यमभ्याददे कृष्णः सुदंष्ट्रो दुंदुभिस्वनः॥ ५॥ जीमूत इव घर्मांते स
र्वां संश्रावयन् सभां॥ धृतराष्ट्रमभिप्रेक्ष्य समभाषत माधवः कुरूणां पांडवानां च शमः स्यादिति भारत॥ अप्रणाशेन वीराणामेत
द्याचितुमागतः राजन्नान्यत्प्रवक्तव्यं तव निःश्रेयसं वचः विदितं ह्येव ते सर्वं वेदितव्यमरिंदमः इदमद्य कुलं श्रेष्ठं सर्वराजसु पार्थिव श्रुतवृत्तो
पसंपन्नं सर्वैः समुदितं गुणैः कृपानुकंपा कारुण्यमानृशंस्यं च भारत तथार्जवं क्षमा सत्यं कुरुष्वेतद्विशिष्यते॥ ६ तस्मिन्नेवंवि
धे राजन् कुले महति तिष्ठति त्वन्निमित्तं विशेषेण नेह युक्तमसांप्रतं॥ त्वं हि वारयिता श्रेष्ठः कुरूणां कुरुसत्तम मिथ्या प्रचरतां ता
त बाह्येष्वाभ्यंतरेषु च॥ ७॥ ते पुत्रास्तव कौरव्य दुर्योधनपुरोगमाः॥ धर्मार्थौ पृष्ठतः कृत्वा प्रचरंति नृशंसवत्॥ ८॥ अशिष्टा गत
मर्यादा लोभेन हृतचेतसः॥ स्वेषु बंधुषु मुख्येषु तद्वेत्थ भरतर्षभ॥ ९॥

॥भा॰उ॰ कुरूंश्चैव भवांश्चैव न तु पांडवेषु।२१। दित्ससि कुलं छेत्तुं स्पसि क्षेत्तु मिच्छसि तर्हि शमो न रुद्धाः।२२। बलवत्त्व त्यंतं एषा मे नेत्र अपि भाद्र एव च।

॥२८४॥

सेपमाय न महाघोरः समुत्थिता। उपेक्ष्यमाणा कौरव्य पृथिवीं घातयिष्यति।२३। शक्या चेयं शमयितुं त्वं चेदिच्छसि भारत। न दुष्करो ह्य त्र शमो मतो मे भरतर्षभ त्वय्यधीनः शमो राजन्मयि चैव विशांपते। पुत्रान्स्थापय धर्मज्ञ स्थापयिष्याम्यहं परान्।२५। आज्ञा तव हि राजेंद्र कार्या पुत्रैः सहान्वयैः हितं बलवदप्येषां तिष्ठतां तव शासने।२६। तव चैव हितं राजन्पांडवानामथो हितं। शमे प्रयततमा न स्वं तव शासनकांक्षिणः स्वयं निष्फलमालक्ष्य संविधत्स्व विशांपते। सहायभूता भरतास्तवैव सन्तु जनेश्वरः धर्मार्थयोस्तिष्ठ राजन्पांडवैरभिरक्षितः न हि शक्यास्तथाभूता यत्नादपि जनाधिप।२७। न हि त्वां पांडवैर्जेतुं रक्ष्यमाणं महात्मभिः इंद्रोपि देवैः सहितः प्रसहेत कुतो नृपा यत्र भीष्मश्च द्रोणश्च कृपः कर्णो विविंशतिः। अश्वत्थामा विकर्णश्च सोमदत्तोथ वाल्हिकः।२८। सैंधवश्च कलिंगाश्च कांबोजश्च सुदक्षिणः। युधिष्ठिरो भीमसेनः सव्यसाचीयमौ तथा।२९।

॥एम॥

र्थे शासनकांक्षिणः पुत्रान्स्थापसि इच्छतस्तव निश्चुलं वैरं संविधत्स्व प्रसंकुरु।२५॥ २७॥ २८॥ २६॥ २९॥ ॥

॥१८३॥

पांडवैः सहसंधास्यंते सर्धिकेरिष्यंति ॥ २२ ॥ अखिलां निष्कंटकां ॥ २४ ॥ प्रकृतिं सत्वगुणां ॥ ३१ ॥

सात्वकिश्च महातेजा युयुत्सुश्च महारथा ॥ कोनुतान् विपरीतात्मा युध्येत भरतर्षभ लोकस्येश्वरतां भूयः शत्रुभिश्चाप्यधर्षणो
प्राप्स्यसि त्वममित्रघ्न कुरुभिः पांडवैः सह ॥ २२ ॥ नस्यते पृथिवीपालो स्त्वत्समाः पृथिवीपते ॥ अर्थाश्चैव राजानः संधास्यंते पुरंते
प ॥ २३ ॥ स त्वं पुत्रैश्च पौत्रैश्च पितृभिर्भ्रातृभिस्तथा सुहृद्भिः सर्वतोगुप्तः सुखं शक्ष्यसि जीवितुं ॥ २४ ॥ एतानेव पुरोधाय सत्कृत्य च यथा
पुरं अखिलां भोक्ष्यसे सर्वां पृथिवीं पृथिवीपते ॥ २५ ॥ एतैर्हि सहिताः सर्वैः पांडवैः स्वैश्च भारत ॥ अन्यान् विजेष्यसे शत्रूनेष स्वार्थो
स्तवाखिलः २६ तैरेवोपार्जितां भूमिं भोक्ष्यसे च परंतप ॥ यदि संपत्स्यसे पुत्रैः सहामात्यैर्नराधिप संयुगे वै महाराज दृश्यते सुमहा
न्क्षयः ॥ क्षयो चोभयपक्षाणां जनार्दन कं धर्ममनुपश्यसि ॥ पांडवैर्निहितैः संख्ये पुत्रैर्वापि महाबलैः ॥ यद्विंदेथाः सुखं राजंस्तद्ब्रूहि भ
रतर्षभ ॥ २७ ॥ शूराश्च हि कृतास्त्राश्च सर्वे युद्धाभिकांक्षिणः ॥ पांडवास्तावकाश्चैव तान्रक्ष महतो भयात् ॥ २८ ॥ न पश्येम कुरून्स
र्वान् योधान्युधि विनिहतान् ॥ संभवतः पृथिव्यां हि राजानो नरसत्तम ॥ २९ ॥ अमर्षवशमापन्ना नाशयेयुरिमाः प्रजाः ॥ त्वयि प्रदृ
ष्टि मापन्ने शेषं स्यात्कुरुनंदन ॥ ३० ॥ शुक्लावदान्याह्रीमंत आर्याः पुण्याभिजातयः ॥ अन्योन्यसचिवा राजंस्तान्पाहि महतो भयात्
शिवेनेमे भूमिपालाः समागम्य परस्परं सह भुक्त्वा च पीत्वा च प्रतियांतु यथागतं ॥ ३१ ॥

हार्दं प्रीतिः आसीत्पूर्वं वा त्वे ॥ ३९ ॥ स्यात्ता स्थास्यति ४१ गुरोर्गुरो ४२

॥भा०उ०॥ ॥१८५॥ सुवासस: संस्थितप्रश्न प्रत्तुता भरतर्षभ अमर्षोऽश्वनिरत्कृत्स्नं वैरं णलिच परंतप ३९ हार्दं यत्पांडवेष्वासीत्वाप्तैसि मा पुर्प:क्षयेतदेव
नेभवत्व संधत्स्व भरतर्षभ बाला विहीनाः पुत्रास्ते त्वयैव परिवर्द्धिताः तान्पालय यथा न्याय्यं पुत्रांश्च मनुजेश्वर ॥ ४० ॥ भवतैव हि रक्षास्ते
व्यसने पुविश्व पत्र नाते धर्मस्तथैवार्थो न स्पेत भारतर्षभ आहुस्त्वां पांडवा राजन्नभिवाद्य प्रपद्य च भवतः शासनाद्दुःखमनुभूतं सहा
नुगैः ॥ ४१ ॥ द्वादशेमानि वर्षाणि वने निर्व्युषितानि नः त्रयोदशं तथाज्ञातं सजनैः परिवत्सरं ॥ ४२ ॥ स्थाता नः समये तस्मिन् पिता नोऽतिक्रा
निश्चयाः नाहास्म समयं तात तच्च नो ब्राह्मणा विदुः तस्मिन्नः समये तिष्ठ स्थितानां भरतर्षभ ॥ निम्पसंक्लेशिता राजन् स्वराज्यांशं भेलम
हि त्वं धर्मं सत्यं जानन्सम्यक्त्वमस्मानुमर्हसि । गुरुत्वं भवति प्रेक्ष्य बहून्क्लेशांस्तितिक्षते ॥ ४३ ॥ स भवान्मातृपितृवदस्मासु प्रतिपद्यतां
गुरोर्गरीयसी वृत्तिर्याच शिष्यस्य भारत वर्तामहे त्वयि वृत्तिं त्वं च वर्तस्व नस्तथा ४४ पित्रा स्थापयितव्या हि वयमुत्पथमास्थिताः ॥म०॥
संस्थापय पथिष्वस्मांस्तिष्ठ धर्मे सुवर्त्मनि ॥ ४५ ॥ आहुश्चेमां परिषदं पुत्रास्ते भरतर्षभ धर्मज्ञेषु सभासत्सु नेह युक्तमसं ॥१८५॥
प्रतं ॥ ४६ ॥ यत्र धर्मो ह्यधर्मेण सत्यं यत्रानृतेन च हन्यते प्रेक्षमाणानां हतास्तत्र सभासदः ॥ ४७

आरुजति हिनस्ति ॥ अनुकूलजान् कूलमनु सञ्जातान् वृक्षादीन्

विद्धो धर्मो ह्यधर्मेण सभां यत्र प्रपद्यते न चास्य शल्यं कृन्तन्ति विद्धास्तत्र सभासदः ॥४५॥ धर्म एतानारुजति यथा नद्यनुकूलजान् ये धर्-
ममनुपश्यन्तस्तूष्णीं ध्यायन्त आसते ॥४६॥ ते सत्यमाहुर्धर्मं च न्याय्यं च भरतर्षभ ॥ शक्यं किमन्यद्वक्तुं ते दानादन्यज्जनेश्वर ॥४७॥ प्र-
ब्रुवन्तु या महीपालाः सभायां ये समासते ॥ धर्मार्थौ संप्रधार्यैव यदि सत्यं ब्रवीम्यहम् ॥४८॥ प्रमुञ्चेमान्मृत्युपाशात्क्षत्रियान्पु-
रुषर्षभ ॥ प्रशाम्य भरतश्रेष्ठ मा मन्युवशमन्वगाः ॥४९॥ पित्र्यं तेभ्यः प्रदायांशं पाण्डवेभ्यो यथोचितं ततः सपुत्रः सिद्धार्थो भु-
ङ्क्ष्व भोगान्परंतप ॥५०॥ अजातशत्रुं जानीषे स्थितं धर्मे सतां सदा ॥ सपुत्रे त्वयि वृत्तिं च वर्तते यां नराधिप ॥५१॥ दाहिताश्च निरस्ता-
श्च त्वामेवोपाश्रितः पुनः इन्द्रप्रस्थं त्वयैवासौ सपुत्रेण विवासितः ॥ स तत्र निवसन्सर्वान्वशमानीय पार्थिवान् ॥ त्वन्मुखानक-
रोद्राजन्न च त्वामभ्यवर्तत ॥ तस्यैवं वर्तमानस्य सौबलेन जिहीर्षता ॥ राष्ट्राणि धनधान्यं च प्रयुक्तः परमोपधिः ॥ स तामवस्थां सं-
प्राप्य कृष्णां प्रेक्ष्य सभां गताम् ॥ क्षत्रधर्मादमेयात्मा नाकम्पत युधिष्ठिरः ॥ अहं तु तव तेषां च श्रेय इच्छामि भारत धर्मादर्थात्सु-
खाच्चैव मा राजन्नीनशः प्रजाः ॥५६॥

॥ गा.सा.उ. ॥ अध्यायः ॥ वेदमस्य यदर्शिनः वेदज्ञः प्रत्ययोब्रह्मणो क्यापरोक्षं तदेव द्रष्टुं शीलं ययोस्तौ ॥ १२ ॥

॥ गा. १८६ ॥

अनर्घमर्घ्यमस्त्वा नोपयर्थं वा तथ्यमात्मनः ॥ नो भेति प्रहसता नूपु ज्ञानान्निगृह्णीष्व विप्रर्षिपते ॥ १३ ॥ सेनाः पुष्पं पितुं पार्थाः निस्थिता या योद्धुम
हिंस्राः पत्रेष्व पतन् सन् एज्ञत्वस्मिंल्लिखपर्यंतप ६१ तदाकर्ण्य पार्थिवः सर्वे हृदये समपूजयन् नात्र कश्चिद्धकं हि वाचं प्राकृपरमयत्नात् ॥ १२ ॥
इति उद्योगपर्वणि ॥ वै० ॥ अस्मिन्नभिहोते वाक्ये केशवेन महात्मना लिमिता हृषरोमाण आ सर्वे सभासदः ॥ १५ ॥ कश्चिद्दुत्तरमेतेषां वक्तुं
नोत्सहते पुमान् ॥ इति सर्वे मनोभिस्ते चिंतयंति स्म पार्थिवाः तथा तेषु च सर्वेषु तूष्णीं भूतेषु राजसु ॥ जामदग्न्य इदं वाक्यमब्रवीत् कुरुसंस
दि ॥ १६ ॥ इमां मे चोपमां वाचं शृणु सत्यां मया कृतां ॥ तां श्रुत्वा श्रेय आदत्स्व यदि साध्विति मन्यसे राजा दंभोद्भवो नाम सार्वभौमः पुरा भव
त् ॥ अखिलां बुभुजे सर्वां पृथिवीमिति नः श्रुतं ॥ १८ ॥ स स्म नित्यं निशापाये प्रातरुत्थाय वीर्यवान् ॥ ब्राह्मणान् क्षत्रियांश्चैव पृच्छन्नास्
ते महारथः ॥ १९ ॥ अस्ति कश्चिद्विशिष्टो वा मद्विधो वा भवेद्युधि ॥ शूद्रो वैश्यः क्षत्रियो वा ब्राह्मणो वापि शस्त्रभृत् ॥ २० ॥ इति ब्रुवन्नच ॥ राम ॥ ४
रद्राजा पृथिवीमिमां प्रतिमि दूमाद्वीप्यस्य कृतदर्प्याविव सर्वोदिज्ञान अभिमानेश्वि याम तं तमनुज्ञां ह्यकालास्तां ॥ तपस्विनो ॥ १८६ ॥
महात्मानो वेदव्रतसमन्विताः ॥ २१ ॥ उदीर्यमाणं राजानं क्रोधदीप्ता द्विजातयः अनेकजयिनो संख्येयाथ वैरूपसत्तमो ॥ २२ ॥ ।

काकुदीकमित्यादिनाष्टाविंशज्जातयः॥ येनासेणाभिभूतानरथांगजातीनां ककुधेव शोरेत्त काकुदीकं प्रस्वापनं नाम येमुकेन लिका न्याये
न अभयेपिमयद्दर्शिनो हयरथादिपदेस्रगाहं क्षिप्यतितन्मुकं मोहनं नाम येन स्वर्गनगरं पश्यति तन्मसमकं उन्मादनं न्यायेना
क्षिमात्रेणानुविद्धः॥ त्रासाव्हकं कन्मूर्त्रसर्वं तितच॥ आक्षिप्संतर्जनंत्रासनं भामसंतानं त्राविद्धं देनसस्त्राणां दृष्टिकरं इंद्राद्वियं नर्तनं नर्ति

काकुदीकं मुकं न्यौनाममक्षिसंतर्जनं तथा॥ संतानं नर्तकं घोरमास्यमोदकं पष्ठमं॥४१॥ एतैर्विद्धाः सर्वे एव मरणं यांति मानवाः उ
न्मताभुविवेष्टनेन एतानीर्थेन नार्द्दस॥४२॥ त्वमेव भूर्योजानासि कुंतीपुत्र धनंजयं॥ इस्नाणयपेयोमोनेतावे वार्जुन केशवो॥४३॥ किं जानीहि
सहस्रण नपर्वाये पुरुषर्षभो॥ पद्येन देवं जानासि न च मा न भिसंकसे॥४४॥ अत्रयोमतिसमाख्या पञ्चास्य भारतपांडवैः॥ अथ्रेषे चे
सन्यसेध्रयोनमेभेदो भवेदिति॥४५॥ प्रस्नाम्यभरतश्रेष्ठ मा चतुर्ष्टमेनक्ष्यथाः भवतां चकुरुश्रेष्ठ कुलं बहुमतं भुवि तत्रैवेकास्ता
भरनेसार्थमेवोपचिंतप॥ इत्युत्तरयोगपर्वणि ५॥
नकरंपेश्च वंघोरकद्नेकं रराक्षसं अन्यसमोदकं येनाभिहता॥ सुखे पापाणां दला
मरणाथेनैवप्रतिष्ठंतेतथा स्वंनाम अत्रैव उन्मत्ता श्चेति श्लोकोत्कालेयाणां दलापथ्यायोगपंसंबधनीयाः॥४७॥ अध्यायः

॥भा॰उ॰ अव्ययः अपव्ययः ॥ प्रभवत्यस्मादिति प्रभुः जगदुत्पादनकारणं घटस्येव मृत्पिंडः निमित्तं मरणादिनाशवंतदृत्यर्थः पाठांतरे

॥१२४॥ वैष्ण॰ ॥ नामदस्यावद्यः पृष्टः साकृष्णद्वैपायनो भगवानृषिः दुर्योधनमिदं वाक्यमब्रवीत् कुरुसंसदि ॥ क॰ ण्व उ॰ ॥ अक्षयश्चाव्ययश्चैव
ब्रह्मा लोकपितामहः तथैव भगवंतौ यौ नरनारायणावृषी ॥ ४ ॥ आदित्यानां च सर्वेषां विष्णुरेकः सनातनः अक्षयश्चाव्ययश्चैव शा
श्वतः प्रभुरीश्वरः ॥ निमित्तमरणाश्चान्ये सर्वे चंद्रोमहीजलं ॥ वायुरग्निस्तथाकाशं ग्रहास्तारगणास्तथा ते च क्षयांते जगतो हि
त्वा लोकत्रयं सदा क्षयं गच्छंति वै सर्वे सृज्यंते च पुनः पुनः मुहूर्तमरणास्त्वन्ये मानुषा मृगपक्षिणः ॥ तिर्यग्योन्यश्च ये चान्ये नी
च लोकचरास्तथा ६ भूयिष्ठेन च राजानः श्रियं भुक्त्वायुषः क्षये तरुणाः प्रतिपद्यंते भोक्तुं सुकृतदुष्कृते ७ ॥ स भवान्धर्मपुत्रेण
शमं कर्तुमिहार्हसि पांडवाः कुरवश्चैव पालयंतु वसुंधरां ८ बलवानहमित्येव न मंतव्यं कथंचन ॥ बलवंतो बलिभ्यो हि दृश्यं
ते पुरुषर्षभ ९ न बलं बलिनां मध्ये बलं भवति कौरव बलवंतो हि ते सर्वे पांडवा देवविक्रमाः अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पु ॥एस॥
रातनं मातलेर्दातुकामस्य कन्यां मृगयतो वरं ॥ ११ ॥ ॥१२६॥
निमित्तकारणानि चक्रचीवरकलादिस्थानीमि ॥ ४ ॥ तरुणाद्गतिभोगकालेषु दे
न मरणं प्राप्नुहीत्यर्थः ७ ॥ बलं सैन्यं बलिनां ओएस बलवतां तुल्यं सामर्थ्यं न भवति ॥ १० ॥ ११ ॥

तप्यते नाम्यामि निरोषम्पदंगिनीरथ नागाश्चपादात्तश्च रूक्षैः सुवर्ति ॥२५॥

नयोस्त्वं नसमोराजन्नभविता सिकदाचन ॥ एवमुक्तः सराजा तु पुनः पप्रच्छ तान् द्विजान् कुतो वीरोत्कन्मानो किं कर्म रोचकोविदो ॥१२
नयोस्त्वं नसमोराजन्नभविता सिकदाचन ॥ एवमुक्तः सराजा तु पुनः पप्रच्छ तान् द्विजान् कुतो वीरोऽत्र जन्मा नो किं कर्मरोचकोविदो ॥१२
ब्राह्मणास्तु चुः नतेनाराधयनाश्चैवतापसम्भावितिनः श्रुतं ॥ श्रीयातो मानुषे लोके नाम्नां युधिष्ठिर भारत ॥१५॥ श्रूयते तो महात्मा नो नरनाथ
पराजितुसो ॥ नपोघोरमनिर्दिष्टं पतष्वेतेगंधमादने ॥ सराजा महतीं सेनां योजयित्वा वरांगिनीं ॥ अमृष्यमाणः संप्राप्य घनं तावपराजि
तो समात्वा विषमे घोरं पर्वतं गंधमादनं ॥ मृगयानोन्वराछन्नेता पयोवनमाश्रितो ॥१६॥ तीव्रं मसा क्षुत्पिपासाभ्यां क्रोधमनि
संततो ॥ ऐतं वाजातपसेहो कर्षितो पुरुषोत्तमो ॥ अभिगृह्योपसंगृह्य पर्यपृच्छद्द्वनामयं तमविला मूलफलैः समेनोदकेन च
॥१९॥ अपमं त्रयेतांतजानं किं कार्यं क्रियतामिति ॥ ततस्तावानुपूर्वेण पुनरेवान्वकीर्तयत ॥२१॥ वाहुभ्यां मेजिता भूमिर्निहतान्सर्वशः
न्यसं त्रयेतंतजानं किं कार्यं क्रियतामिति ॥ ततस्तावानुपूर्वेण पुनरेवान्वकीर्तयत ॥२१॥ वाहुभ्यां मेजिता भूमिर्निहतान्सर्वशः
१९ ॥ न्यसं त्रयेतांतजानं किं कार्यं क्रियतामिति ॥ ततस्तावानुपूर्वेण पुनरेवान्वकीर्तयत ॥२१॥ वाहुभ्यां मेजिता भूमिर्निहताः सर्वशः
त्रवः भवज्ञां सुहृमाकांक्षन्नुपयातोस्मि पर्वतं ॥२०॥ आतिथ्यं दीयतामेतत्कांक्षितं मे चिरं प्रतिनिनराणा एप गानुवत्तुनः ॥ अपतेकोप
लोभो यसा श्रमेराजसत्तम ॥ नहास्मि चाभ्रमेयु हं कृतः प्रसंकृतः प्रसंकृतोनृतुः ॥ अन्यत्र पुहुमाकांक्षवहवः क्षत्रियाः क्षि
तो ॥ एसउ ॥ उच्यमानास्तथापि स्म भूय एवाभ्यभाषत ॥ पुनः पुनः क्षिप्यमाणः प्रांत्वमानश्च भारत दंभोद्भवो युद्धमिच्छ
न्नाहूय लेवता यसो नत्तोनरस्ति षीकाणां मष्टिमादाय भारत ॥ अब्रवीदेहि युध्यस्व युद्धकामुक क्षत्रिय ॥ सर्वशस्त्राणि योजय
स्वसर्वाहितं ॥२५॥ अहं हिते विनेष्यामि युद्धश्रद्धामतः परं दंभोद्भवः पंघेतद्दत्वं मस्माक सुकं तापसमन्यसे ॥२६॥

॥ मा॰उ॰ ॥ एते नापि लवयाघो स्पपुष्टार्थौघह्व मागतः श्रीराम उ ॥ इत्युक्तो प्राववीर्वराः सर्वतः समवाकिरत ॥ इंभोड्डवृत्तायसंतं जिघांसुः स इत्सेनि
॥ १८८ ॥ कः ॥ तस्य तानस्यपते घोरा निषूदन्राजनुद्विद ॥ कदर्थीकृत्य स मुनिरिषीकाभिः समार्पयत ॥ ४ ॥ ततोऽस्मै प्राह्रजन्हो इंसैषीकमपर्जि
तः ॥ अस्य समप्रतिसंधेयं तदस्त्र तमिवाभवत ॥ ५ ॥ निपात सीलिकर्ता अस्त्रनासिका अस्त्रवसायया ॥ निमित्तं वधीस स मुनिरिषीकाभि
समार्पयत ॥ ६ ॥ स दृष्ट्वा श्वेतमाकाशमिषीकाभिः समाचितं ॥ पादयोन्यपतद्राजा स्वस्ति मे त्विति चाब्रवीत ॥ ७ ॥ तमब्रवीत्ततो रा
जन्नृपाः रत्नपः शरणैषिणां । ब्रह्मण्यो भवधर्मात्मा मा च हेवं पुनः कृथाः ॥ नैतादृक्षु परूपो राजन क्षत्रधर्ममनुस्मरन मनसा नृपपापीहल
भवत्यरिपुंजय ॥ ९ ॥ सा च दर्पसमाविष्टः क्षेप्ताः कांश्चित्युधिवन ॥ अल्पीयांसं विचिन्त्यैवं ततो राजन्समाहितः कृतप्रज्ञो वितलो
सो निरहंकारः समात्मवान ॥ दांतः क्षांतो सहः सौम्यः प्रजापालाय पार्थिव ॥ मास्य भूयः क्षिपेः कंचिद्विदित्वा बलाबलं ॥ अनुज्ञा
तः स्वस्ति गच्छमेवं भूय ॥ समाचरेः कुशलं ब्राह्मणानृच्छेरेवं योवेच नादृश्यं ततो राजा तयोः पादावभिवाद्य महात्मनो ॥ प्रत्य
जगाम स्वपुरं धर्ममेवाचरन्नृप ॥ कम हत्वापि पलकमय न्त्रेरेणकृतं पुरा ततो मुस्तो सवर्द्धभि ॥ श्रेष्ठो नारायणो भवेत ॥ तस्मा ॥ राम ॥
धावत्तु श्रेष्ठो गांडीवे संनयुज्यते तावत्त्वं मानमुत्सृज्य गच्छ राजन् धनंजयं सम नरस्त्रैलोक्य राज्यमाप्य सनातलिनो मन सारथिः ॥ ते ॥ १८८ ॥
नैकः न्यानृपतो लोक विश्रुता ॥ १४ ॥

उच्छ्रितानां महत्त्वपात्ख्यातानां ।२५। वृक्षपाज्ञानेन विनीतो अन्वेषितो ।२७। मातलिवरान्वेषणो उद्योगे ।१।।२३

गुणकेशीनि विख्याता नाम्ना सा देवरूपिणी ।। श्रिया च वपुषा चैव स्त्रियोन्याः सातिरिच्यते ।१३। तस्याः प्रदानसमयं मातलिः
सह भार्यया ज्ञात्वा विमृश्य सुरेशस्तात्परः परिचिंतयन् ।१४। धिक् खलु लघुशीलानामुच्छ्रितानां यशस्विनां । नराणां मृदुसत्वानां कु
ले कन्याप्ररोहणं ।१५। मातुः कुलं पितृकुलं यत्र चैव प्रदीयते । कुलत्रयं संशयितं कुरुते कन्यका सतां । देवमानुषलोकौ द्वौ मा
नुषेणैव चक्षुषा ।। अवगाह्यैव विचितौ न च मे रोचते वरः ।१७। कण्व उवाच । न देवान्नैव दितिजान्न गंधर्वान्न मानुषान् । अरोचयद्
रूपेणैतथैव च बहून् ऋषीन् ।। भार्यया मां तु संमंत्र्य सह रात्रौ स कथं मेयः । मातलिर्नागलोकाय चकार गमने मतिं ।१९। न मे देवमनुष्ये
षु गुणाकैरूप्यः समो वरः । रूपतो दृश्यते कश्चिन्नागेषु भविता ध्रुवं ।२०। इत्युक्त्वा असधर्मां सत्कृत्य चापि प्रदक्षिणं । कन्यां शिरस्युपा
घ्राय प्रविवेश महीतले ।२१। इति उद्योगपर्वणि मातलिवरान्वेषणो । कण्व उ । मातलिस्तु व्रजन्मार्गे नारदेन महर्षिणा । वरुणं
गच्छता द्रष्टुं समागच्छ यदृच्छया ।१। नारदोथाब्रवीदेनं क्व भवान् गंतुमुद्युतः । स्वेन वा सूत कार्येण शासनाद्वा शतक्रतोः ।२। क
एव उ ।। मातलिस्तु व्रजन्मार्गे नारदेन महर्षिणा । वरुणं गच्छता द्रष्टुं समागच्छद्यदृच्छया ।। ३।

॥भा०उ०॥ यांनुःपमारं मातर्लेप्रति॥८॥ गोपतेः वारिपतेः भूत्वा वारिषु गोमतेति विश्रुत॥९॥ द्वितीयां सोमपुत्रीं तया आश्रित्या॥ पुत्रः सर्यपुत्रःश्रे
॥१८६॥ मार्तले नेरैरेनेवं संदृष्टः पाथिगछ मा॥ यथावत्सर्वमाचष्ट स्वकार्यं वरुणं प्रति॥४॥ तमुवाचाथ समुनिर्गच्छोव साहितो वितिसलि
लेषादिरक्षार्थं महमप्युपगतोदिवः॥५॥ अहं ते सर्वमाख्यास्ये दर्शयन्वरुणधातले॥ दृष्ट्वा तेत्र यं कं चिद्रोचयिष्याव मातले॥६॥ अवगा
हन ततो भूमिमुभौ मातलिनारदौ॥ ददृशाते महात्मानौ लोकपालमपांपतिं॥ तत्र देवर्षिसदृशीं पूजां प्राप्य स नारदः॥ मैहेंद्रसद
शींचैव मातलिः प्रत्यपद्यत॥७॥ तावुभौ प्रीतमनसौ कार्यवंतौ निवेदितं॥ वरुणेनाभ्यनुज्ञातौ नागलोके विचेरतुः॥८॥ नारदः सर्वभू
तानामंतर्भूमिनिवासिनां॥ जानंश्चकार व्याख्यानं यंतुः सर्वमशेषतः॥९॥ नारद उ०॥ दृष्टस्ते वरुणः सूत पुत्रपौत्रसमावृतः॥ प
श्योदकपतेः स्थानं सर्वतोभद्रमृद्धिमत् १० एष पुत्रो महाप्राज्ञो वरुणस्येह गोपतेः॥ श्रोत्रा कालीति यामाहुर्द्वितीयां नृप
तः श्रियं॥११॥ अदित्याश्चैव पः पुत्रो ज्येष्ठः श्रेष्ठः कृतः स्मृतः॥ भवनं पश्य वारुणं यदेतत्सर्वकांचनं॥१२॥ यत्प्राप्य सुरतां ॥राम॥
प्राप्ताः सुराः सुरपतेः सखे॥ एतानि हृतराज्यानां दैतेयानां स्म मातले॥१३॥ दीप्यमानानि दृश्यंते सर्वप्रहरणान्युत॥ अक्षया ॥१८६॥
नि किलैतानि विवर्तंते स्म मातले॥१४॥

श्रुतः भवता कृत॥१॥ वारुणं पश्य रत्न्या॥ करणाः रुद्रं वारुणं पश्य रणविधं ते येषां ते करणं विवर्तंते प्र
क्षिप्तान्यपि न पुनः प्रद्युर्हस्तमापाति॥१५॥

त्वक्प्राणानेवकारयः प्राणायामपरः श्रेणोत्तमितिनामयानि ॥ १२ ॥ आक्रीडानक्रीडनानि ॥ १३ ॥ आत्मानं अहिंसापरं ज्ञानासितथाहि
सः त्मकं समं हिंसात्मानं हिंसाप्रधानादैत्यानां कानतं अपेक्षणीयं चहिंसोदर्कं तयाजानासि अनेप्रतदिसास्य कसलंप्रक त्वादित्सा

निवातकवचानाम हानवासुहृदुर्मदाः जानासिचपयात्रा कोनेतां त्वत्कोतिवाधितं ॥ ७ ॥ मातुश्रोमातलेत्वं दानवपुत्रश्च गोमुखेनि
र्भयोदेवराजश्च सदा पुत्रः शचीपति ॥ ८ ॥ पश्यवेश्मानियेकत्राणि मातलेराजतानि च ॥ कर्मणा विधि युक्तेन युक्तान्युपगतानि च ॥ ९ ॥
वैडूर्यमणिचित्राणि प्रवालरुचितानि च ॥ अर्कस्फटिकशुभ्राणि वज्रसारोज्वलानि च ॥ पार्थिवानीकचाभांति पद्मरागमयानि च
शैलानीवचदृश्यंते दारवाणीवचाप्युत ॥ १० ॥ सर्वरूपाणि चाभांति दीप्ताग्निसदृशानि च ॥ मणिजालविचित्राणि प्रांशूनि निबिडा
नि च ॥ ११ ॥ नैतानि शक्यं निर्दिष्टुं गुणतो द्रव्यतस्तथा ॥ रूपतश्चैव सिद्धानि प्रमाणगुणवंति च ॥ १२ ॥ आक्रीडान्पश्य दैत्यानां तथै
वशयनान्युत ॥ रत्नवंतिच शुभ्राणि भाजनान्यासनानि च ॥ १४ ॥ जलदाभांस्तथा शैलांस्तोयप्रस्रवणानि शा ॥ कमपुष्पफलांश्च
पिपादपान्कामचारिणः ॥ १५ ॥ मातलेकश्चिदत्रापि रुचितस्ते वरो भवेत् ॥ अथवान्यांदिशं भूमेर्गच्छावसहितमपसे ॥ मातलि
स्त्वब्रवीदेनं भाषमाणं तथाविधं गमिष्यामिवतं देशं वरं यत्रोपलभ्यते ॥ १६ ॥

सकमर्लप्रकं त्वादित्सा सकं दानेक्षाप्रवृद्धं

नमत्स्यर्थमितिख्याचक्षते ॥ ४ ॥ प्रसूताप्रसूयगत्सा जवेनवृद्धिमत्स्याद् स्वर्धः निर्घृणा निर्दयाः ॥ २४ ॥

॥भा॰उ॰॥ अ॰ध्यायः इदं रसातलमिति १ यस्मान्मुखादुदतिष्ठत् । तेन मुखेन ब्राह्मणेन तस्या एककुलत्वं यथोक्तं ब्राह्मणाश्चैव गावश्च कुलमेकं
॥९९०॥ द्विधाकृतमिति ३ फेनेन पुष्पितस्येव शुभ्रतस्यास्य पर्यंतं तीरप्रदेशे फेनेनैवानुवेष्टितं पिबंतः स्वादयंतः लोकपंत एवं संतितेनैव फेनसा

इत्युद्योगपर्वणि मातलिवरान्वेषणे ९ ॥ नारद उ॰ ॥ इदं रसातलं नाम सप्तमं पृथिवीतलं । यत्रास्ते सुरभिर्माता गवाममृतसंभवं क्षरंती
सततं क्षीरं पृथिवीसारसंभवं । षण्णां रसानां सारेण रसमेकमनुत्तमं ॥ १ ॥ अमृतेनाभितृप्तस्य सारमुद्गिरतः पुरा । पितामहस्य वदना
दुदतिष्ठदनिंदिता २ यस्याः क्षीरस्य धाराया निपतंत्या महीतले । ह्रदः कृतः क्षीरनिधिः पवित्रं परमुत्तमं ॥ ३ ॥ पुष्पितस्येव फेनेन पर्यं
तमनुवेष्टितं । पिबंतो निवसंत्यत्र फेनपा मुनिसत्तमाः ४ फेनपा नाम नाम्ना ते फेनाहाराश्च मातले । उग्रे तपसि वर्तंते येषां बिभ्यति
देवताः ५ अस्याश्चतस्रो धेन्वन्या दिक्षु सर्वासु मातले । निवसंति दिशां पाल्यो धारयंत्यो दिशः स्मृताः ॥ पूर्वां दिशं धारयते सुरू
पा नाम सौरभी दक्षिणां हंसिका नाम धारयत्यपरां दिशं ७ पश्चिमा वारुणी दिक् च धार्यते वै सुभद्रया ॥ महानुभावया नित्यं
मातले विश्वरूपया ८ सर्वकामदुघा नाम धेनुर्धारयते दिशं उत्तरां मातले धर्म्यां तथैलविलसंज्ञितां ९ आसां तु पयसा ॥राम॥
मिश्रं पयो निर्मथ्य सागरं । मंथानं मंदरं कृत्वा देवैरसुरसंहितैः । १० ॥ ॥९९०॥

इत्युद्योगपर्वणि ॥ एतस्योन्ये फेनाहारांश्चेत्यर्थः ६ इलविलस्येमां ऐलविलसंज्ञितां १० असुरसंहितैः असुरसहितैः ॥ १० ॥ ॥

नतद्दृश्यप्रदेशेष्वमांधाबणामभावात्तस्यानात्तचंद्रस्यद्वासहद्वीप्रहृष्टपेतेद्दृतिविश्लक्षणयानद्दृश्यपनस्त्पतर्थः नद्दृश्यपेनेद्दृश्ये
नतद्दृश्यप्रदेशेष्वमांधाबणामभावात्तस्यानात्तचंद्रस्यद्वासहद्वीप्रहृष्टपेतेद्दृतिविशद्दलक्षणयानद्दृश्यपनइत्यतर्थः नद्दृश्यपेनेद्दृश्ये
वपाठोलेखकप्रमादाद्भवेत्‌वा ॥ ४ ॥ आदित्योअदितेःपुत्रोविष्णुर्हयग्रीवरूपी सवर्णाख्यं जगत्त्वेदरूपीनामात्मकःप्रपंचः नामवान्म

अत्रादित्योहयशिरःकालेपर्वणिपर्वणि ॥ उत्तिष्ठति सवर्णाख्योवाभिपूयन्नुजगत ॥ ५ ॥ यस्मादत्त समाग्रस्ताःपुनंतिनजलसूर्यः
तस्मात्पातालमित्येवंख्यायतेपुरमुत्तमं ॥ ६ ॥ ऐरावणोसमलिनःद्दीलाजगतोहितः मेघध्वामुंचतेशीतियत्सुहेंद्रःप्रवर्षति ॥ ७ ॥ अत्रका
नाविधाकाएलिमयानेकरूपिणः अक्षसोमप्रभांयीलावसंतिजलचारिणा ॥ ८ ॥ अत्रसूर्यांशुभिर्भिन्नाः पातालतलेमाश्रिता
मृतादिवसाःसतपुनर्जीवंतिवैनिशि ॥ ९ ॥ उदयंनित्यशश्चात्रचंद्रमाप्रथिमराङ्गुभिः ॥ अमृतंतस्पृश्यसंस्पर्शात्संजीवयतिदेहिनः ॥ १० ॥
अत्रतेधर्मनिष्णावद्धःकालेनपीडिताः दैत्येयानिवसंतिसर्वासर्वेनस्तांश्रियाः ॥ ११ ॥ अत्रभूतपतिर्नामसर्वभूतमहेश्वरः भूतये
सर्वभूतानांमचरस्त्वपउत्तमं ॥ १२ ॥
रवेरदृष्टादिश्रुतेःतंवाभिपूयनउत्तिष्ठतिवेदाध्यायिनांध्वजिउपदृष्टेहृयितमाविर्भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ अ
मृतपश्चंद्रघाःपंततिचंद्रकांतवनलंसवंति अतोपंपाजलदृतिवक्ष्येपातालदृत्यर्थः ॥ ६ ॥ प्रदेशांतरंगत्वात् अत्रसूर्यांशु
भिरितिदिवसेअस्मदीयात्रिजोनिशिजसकःक्ष्यपरदिवसे ॥ ९ ॥

।।भा०उ०।। ।।२९१।।

गोव्रतं तमाचष्टे ॥ अत्रेति स्वाध्यायो वेदपाठः ॥१३॥

अत्र गोव्रतिनो व्रतिनो विप्राः स्वाध्यायास्तापकर्षिताः त्यक्तप्राणा जिताः स्वर्गं निवसंति महर्षयः ॥१४॥ यत्रसत्राण्यपो नित्यं येन केन चि
दासिताः येन केन चिदाछन्नः सगोव्रत इवोच्यते ॥७॥ ऐरावणो नागराजो वामनः कुमुदोंजनः प्रसूताः सुप्रतीकस्य वंशेऽऐरावणास्तन्नमाः
पश्य यद्यत्र ते कश्चिद्रोचते गुणतो वरः वरयिष्यामि तं गत्वा यत्नमास्थाय मातले ॥ अंडमेतज्जलेनष्टं दीप्यमानमिव श्रिया ॥ आप्र
जानां निसर्गाद्वै नोभिद्यति न सर्पति तस्य जातिं निसर्गं वे कथ्यमानं शृणोमि च ॥ पितरं मातरं वापि नास्य जानाति कश्चन १८ अतः
किल महानग्निरंतकाले समुत्थितः धाक्ष्यते मातले सर्वं त्रिलोकं सचराचरं ॥ मातलिस्त्वब्रवीच्छ्रुत्वा नारदस्याथ भाषितं नमेत्र
रोचते कश्चिदन्यतो व्रज माचिरं ॥१०॥ इत्युद्योगपर्वणि मातलिवरान्वेषणे ॥ नारद उ० ॥ हिरण्यपुरमित्येतत्ख्यातं पुरवरं महत् ॥ दैत्या
नां दानवानां च मायाशतविचारिणां ॥५॥ अनल्पेन प्रयत्नेन निर्मितं विश्वकर्मणा ॥ मयेन मनसा सृष्टं मातालतलमाश्रितं ॥ अत्र
मायासहस्राणि विकुर्वाणा महौजसः ॥ दानवा निवसंति स्म शूरा दत्तवराः पुरा ॥३॥ नैते शक्रेण नान्येन च यमेन वरुणेन वा ॥ शक्यंते ।।ए।मा।
वशमानेतुं तथैव धनदेवच ॥४॥ असुराः कालखंजाश्च तथा विष्णुपदोद्भवाः नैर्ऋता यातुधानाश्च ब्रह्मपादोद्भवाश्च ये ॥५॥ दं ।।२९१।।
ष्ट्रिणो भीमवेगाश्च वातवेगपराक्रमाः ॥ मायावीर्योपसंपन्ना निवसंत्यत्र मातले ॥६॥

आत्युः जीया ।२५। पूर्वदेवाः दैत्याः सर्वेदेतिपाठे निर्मिताः निस्क्रयेप्रक्षिप्ताः ।२६।। अग्निरिति । हविष्यता अग्निनाव्याविद्धं विष्णुचक्रं तमप्य
तमर्पयन्नासीत्यर्थः ।२८।। गांडीवखड्गखड्गापपशुविशेषः तस्यविकारएगांडीमयः तस्यहितिपन्नगांडीपं एवं वंशस्यवाधनुःकंतेषुभवंयतःगां
अनुभावप्रयुक्तानि स्फरेवजितानिच अत्रराक्षसजातश्चदैत्यजातश्च मातले ।२५।। दिव्यप्रहाणाश्चासर्वदेवैर्निर्जिता अग्निरेव
महाविषांन्जागर्तिवास्पोनृदे ।२६। वैष्णवं चाक्रमाविद्धं विधूमेन हविष्मता । एष गांडीमयश्चापो लोकसंहारसंभृतः ।२७।। रक्ष्यतेदे
वैतेनित्यंयतस्तादृशंधनुः एषकृच्छ्रे समुत्पन्ने तत्तद्धाप्यतेबलं ।२८।। सहस्रशतसंख्येनप्राणेनशान्ततधर्वः । आप्याप्यानपिपश्या
त्स्यैवरक्ष्योवं धुधुराजस ।२९।। सत्वः प्रथमतोदृष्टोब्रह्मणाब्रह्मवादिना । एतच्छत्रांसं नरेन्द्राणां महच्छत्रेण भाषितं ।।३०।। पुत्राःसलि
लएजस्यछत्रं छत्रं छत्रं गृहेस्थितं सर्वतःसलिलं धीतंजीमूतइववर्षति ।३१।। एतत्तछत्रान्यपिस्मृष्टं सलिलं सोमनिर्मलं । तमाश
मूर्छितंभातिपेननाछैतिदर्शनं ।३२।। वरुणपाशोवरुणपाणिद्धृतश्चानीहमातले । तवकार्येपरायधस्तुतस्मात्छावमाचिरं ।।३३
डीमयत्वात्खतत गांडीवं नामधनुर्भूतं ।। गांडीशब्दाद्धिकारार्थेवप्रत्ययकल्पित इतिभावः । गांडीवदुर्गं स्थितस्तस्य पद्दस्यैरेव
वायः कृसेअभेअभेदनहो ।२६। तत्तवनातप्राणेनवलेनसर्वदालक्ष्यवापतुल्यबलोप्यपंचापः कार्येकलिधिकचवेभवतिस्यतं

प्र भा-उ-॥ एतच्छ्रुत्वा धनुश्चक्रेण वक्रादपि एतच्छास्त्रमिति पाठे नीतिशास्त्रे भृगुकेः पावाच्येन ॥२४॥ मूर्छितमभिसूर्तं आहतमिति ॥ यावनयेन
॥९६२॥ हेतुनाजन्यो स्वसर्वनंना छन्निन्याप्नोति ॥२५॥ अध्याय ॥१॥ अद्भिः समं प्राप्ताज्जलवेगेन नीता ॥२॥ आपारे पायत्तेन धृतमर्यादा या स्थापिता ॥ अ
मथासेध ॥ कृत्स्नं समुद्रं लोकास्त्वद्दहेत ॥ आत्मानं निबद्धं देवैरिति शेषः समबुध्यत अग्निरित्यर्थः ॥ धृतात्मेति संधिरार्षः ॥३॥ निहतं स्थापितं

रसुधोगपर्वणि मातलिवरान्वेषणे नारद उ ॥ एतत्तु नागलोकस्य नाभिस्थाने स्थितं पुरं ॥ पातालमिति विख्यातं दैत्यदानवसेवितं ॥ इ
दमद्भिः समं प्राप्ता ये केचिद्ध्रुवजंगमाः ॥ प्रविशंतो महानादं नदंति भयपीडिताः ॥२॥ अत्रासुरोऽग्निः सततं दीप्यते वारिभोजनः ॥ व्यापारेण
धृतात्मानं निबद्धं समबुध्यत ॥३॥ अत्रामृतं सुरैः पीत्वा निहितं निहतारिभिः ॥ अतः सोमस्य हानिश्च वृद्धिश्चैव प्रदृश्यते ॥४॥

अतः सोमस्येति कंदुकाकारं भूगोलं प्रदक्षिणीकुर्वत ॥ स्वरूपेण सोमस्य चार्केण चिद्गोलप्रदेशेन आवरणात्कस्यचिद्दर्शनं न भ
वतीसेवत्तेषां एतच्चियेनु गोलस्य शिरसि अधस्ताच्च तिष्ठंति तेन सर्वदैव सूर्यानुपश्यंतीति तत्र जलमयं चंद्रमंडलं सूर्यरश्मिभिस्ते ॥र.सा॥
जसेः प्रकाश्यते ॥ तयोश्च यथा यथा विप्रकर्षितयातथा अधिकं चंद्रो वभासते यथा यथा सन्निकर्षस्तथा तथाधिकसूर्यप्र ॥९६२॥
रोवह्निभिरस्मादिरन्यादिभिस्तस्यान्तमेरुशिखरस्थानामिव सर्वदा संपूर्ण एव चंद्रो भासते ॥४॥

कधेति॥ सर्पेपिततस्त्वनानांतत्रयोग्याहार सूंपयस्क्षरतीत्यर्थः॥ सुधासर्पस्यभोजिन॥ अमृतनाम्नेसुदेवेषु॥ २५॥ परिवासः सुखकरः॥ २४॥ अ
रुद्धताभोगिषुसुधाखधापितत्पुवात्रवे॥ अमृतंवामृतनाशेषुसुरभीक्षरतेपयः॥ २४॥ अत्रगाथ्यपुरागीतास्यातलनिवाखिभिः पोरणीश्च
यतेलोकेगीपतेयासनिषिभिः॥ २५॥ ननाकलोकेनस्वर्गेनविमानेत्रिविष्टपे॥ परिवासस्सुखस्मात्करसातलत्तलेयथा॥ २७॥ रसिद्धोगपर्वणि
मातलिवरान्वेषणे॥ नारद उ॥ इयंभोगवतीनामपुरीवासुकिपालिता॥ यादृशीदेवराजस्यपुरीवयोमएवती॥ ५॥ एषस्थितानागोप
मेरुंधापतेसदा नसासालोकसुखेनप्रभावमहितामही॥ २॥ खेतावतनिभाकाएनानाविविधभूषणा॥ सहस्रधारयन्सूर्द्धोज्वाला
जिह्वोमहावलः॥ ४॥ इह नानाविधाकाएनानाविविधभूषणा॥ सुरसायाः॥ सुतानागानिवसंतिगतव्यथा॥ ७॥ मणिस्वस्तिकच
क्रांकाः कमंडलुकलक्षणः सहस्रसंख्याबलिनसर्वेरौद्रः स्वभावतः॥ ५ सहस्रशिरसाः केचित्केनित्पंचशतानना॥ शतशीर्षा
केचिंतत्तस्मभुखस्तथा॥ महाभोगामहाकायाः पर्वताभोगभोगिन
थाकेचित्केचित्रिशिरसोपिवा॥ ६॥ द्विपंचशिरसः केचित्केपिकेचित्तसप्तमुखस्तथा॥ महाभोगामहाकायाः पर्वताभोगभोगिनः
बहूनीदृसहस्राणिप्रयुतान्यर्बुदानिच॥ नागानामेकवंशानांयथाश्रेष्ठांस्तुमेशृणु॥ ५॥ वासुकिस्तक्षकश्चैवककोटकधनंजयौ का
लीयोनागरूपश्चैवकंबलाश्वतरावुभौ॥ वाघकुंडोचेतरणीतथैवापूरणः खगः॥ वामनश्चैलपत्रश्चकुकुरः कुणः पत्तथा॥
मंडलुलक्षणान्यान

म॰भा॰उ॰
॥१९३॥

आर्यकोनंदकश्चैवतथाकलशपोतकौ।कैलाशकः पिंजरकोनामश्चैरावतस्तथा सुमनोमुखोदधिमुखःशंखोनंदोपनंदकौ।आ
सःकोटनकश्चैवशिखीनिष्टूरकस्तथा।१२।तित्तिरिर्हस्तिभद्रश्चकुमुदोमाल्यपिंडकः द्वौपद्मौपुंडरीकश्चपुष्पोमुद्गरपर्णकः।१३।कर
वीरः पिठरकः संवृत्तोवृत्तएवच।पिंडारोबिल्वपत्रश्चमूषकादः शिरीषकः।दिलीपः शंखशीर्षश्चज्योतिष्कोथापराजितः कौरव्यो
घृतश्चश्चषूश्चज्योतिष्कोथापराजितः कौरव्योधृतराष्ट्रश्चकुहरःकुणपस्तथा।विरजाधारणश्चैवसुबाहुर्मुखरोजयः।१४।बधिरांधौ
वि——किकुंडोविरसस्तथा।एतेचान्येचबहवःकश्यपस्यात्मजाःस्मृताः मातलेपश्ययद्यत्रकश्चित्तेरोचतेवरः मातलिस्त्वेकमव्यग्र:
सततंसंनिरीक्ष्यवै।१६।पप्रच्छनारदंतत्रप्रीतिमानिवभारत।स्थितोयएषपुरतःकौरव्यस्यार्यकस्यतु द्युतिमान्दर्शनीयश्चक
स्यैषकुलनंदनः कःपिताजननीचास्यकतमस्यैषभोगिनः।वंशस्यकस्यैषमहान्केतुभूतइवस्थितः।प्रणिधानेनधैर्येण
रूपेणवयसाचमे।१७।मनःप्रविष्टोदेवर्षेगुणकेश्याःपतिर्वरः।कण्व उ०।मातलिंप्रीतमनसंदृष्ट्वासुमुखदर्शनात्।१८।निवेदया ॥राम॥
मासमास्तदामाहात्म्यंजन्मकर्मच।ऐरावतकुलेजातःसुमुखोनामनागराट्।१९।आर्यकस्यमतःपौत्रोदौहित्रोवामनस्यच।एत ॥१९३॥
स्यहिपितानागश्चिकुरोनाममातले।२०।नचिरादैनतेयेनपंचत्वमुपपादितः ततोब्रवीत्प्रीतमनामातलिर्नारदंवचः।२१।एषमे
सचितजामाताभुजगोत्तमः

क्रियतामत्र यत्लोहिर्श्रीतिमानस्मनेनवै ॥ अस्मै नारायणे वैसा तु धिया दुहितरं मुने ॥ २४ ॥ इत्युद्योगपर्वेलि० ॥ नारद उ० ॥ सत्तोयं मानसिर्नाम
प्राज्ञः स्मरयितः सुव्रत ॥ सुचिः श्रीलगुणोपेतः स्तेजस्वी वीर्यवानवली ॥ सुहृत्स्यायं सखा चैवमंत्री साद थिरेवच ॥ अल्पांतरप्रभावस्त
वासवेनरणेनच ॥ अयं हरिसहस्रेण युक्तं नेत्रत्थोत्तमं देवासुरेषु युद्धेषु मन सेव निगच्छति अनेन विजितो रथे दैत्यः जयति वासवः
अनेनवलिभिः पूर्वं प्रहतेप्रहरसुत ॥ अस्य कन्या वरारोह रूपेणासदृशी भुवि ॥ सत्यशीलगुणोपेता गुणाकेशीति विश्रुता ॥ ५ ॥ तस्या
स्वयंवरकृतसत्रैलोक्यमसमरद्युते ॥ सुमुखो भवतः पौत्रो रोचतेदुहितुः पतिः ॥ ६ ॥ मदितेरेवतेसम्यग्भुजगोत्तमसमाचिरं ॥ क्रियतामार्यक
क्षिप्रं बुद्धिः कन्यापरिग्रहे ॥ ७ ॥ यथा विष्णुकुलेलक्ष्मीर्यथा स्वाहा विभावसोः कुलेतवतथैवास्तु गुणाकेशी सुमध्यमा ॥ पौत्रस्या
र्थे भवांस्तस्मात् गुणकेशीं प्रयच्छतु ॥ सदृशीं प्रति रूपस्य वासवस्य शचीमिव ॥ ८ ॥ पितृहीनमपित्वेनं कर्तुमर्हो भवानपि ॥ कण्व उ०
सतु ईनः सदृष्टश्च प्राह नारदमार्यकः ॥ व्रियमाणे तथा पौत्रे पुत्रे च निधनं गते ॥ आर्यक उ० ॥ न मे मेतद्वहुमतं देवर्षे वचनं तव ॥ सखा
शक्रस्य संयुक्तः कस्यायं नेप्सितो भवेत ॥ १४ ॥ कारणस्यतु दौर्वल्याच्चिंतयामि महामुने ॥ अस्य देह कारस्तात मम पौत्रो महाद्युते ॥ भ
क्षितो वैनतेयेन दुःखार्तस्तेन वैवयं ॥ १५ ॥
अध्याय ॥ सत्तोयमिति ॥ १ ॥ २

॥ भा॰ उ॰ पुनरेवचतेनोक्तं वैनतेयेनगच्छता मासेनान्येनसुमुखंभक्षयिष्यइतिप्रभो ॥ श्रुत्वंतथाद्रुतविनाः जानीमस्तस्यनिश्चयंतेनहर्षः प्रणष्टो
॥ २९४ ॥ मेसुपर्णवचनेनवै ॥ क एव उ ॥ मातलिस्त्वब्रवीदेनंबुद्धिरत्रकृतामया ॥ १५ ॥ जामातृभावेनवृतः सुमुखस्तवपुत्रजः सोयंमयाचसहि
तोनारदेनपन्नगः त्रिलोकेशंसुरपतिंगत्वापश्यतुवासवं शेषेणैवास्यकार्येणप्रज्ञास्याम्यहमायुषः ॥ सुपर्णस्यविघातेनप्रयति
ष्यामिसत्तम सुमुखश्चमहाभागदेवेशमभिगच्छतु कार्यसंसाधनार्थायस्वस्तितेस्तुभुजंगम ततस्तेसुमुखंगृह्यसर्वएवमहौज
सः ॥ १५ ॥ ददृशुःशक्रमासीनंदेवराजंमहाद्युतिं ॥ संगत्यातत्रभगवान्विष्णुरासीच्चतुर्भुजः ततस्तत्सर्वमाचख्यौनारदोमातलिंप्रति
वैष्णव ॥ ततःपुरंदरंविष्णुरुवाचभुवनेश्वर ॥ अमृतंदीयतामस्मैक्रियताममरैःसमः मातलिर्नारदश्चैवसुमुखश्चैववासव ॥ लभंतां
भवतःकामान्कामसेवयथेप्सितं ॥ पुरंदरोथसंचिंत्यवैनतेयपराक्रमं ॥ विष्णुमेवाब्रवीदेवंभवानेवददात्विति ॥ विष्णु रु॰ ॥ ईश
स्त्वंसर्वलोकानांचराणामचराश्चये त्वयादत्तमदत्तंकःकर्तुमुत्सहतेविभोप्रादाच्छक्रस्ततस्तस्मैपन्नगायायुरुत्तमं ॥ नत्वेवममृ
तप्राशंचकारबलवृत्रहा ॥ लब्ध्वावरंतुसुमुखःसुमुखःसमपद्यत ॥ कृतदारोयथाकामंजगामचगृहान्प्रति ॥ नारदस्त्वार्यकश्चै ॥ एभा ॥
वकृतकार्यौमुदायुतौ ॥ प्रतिजग्मतुरभ्यर्च्यदेवराजंमहाद्युतिं ॥ इत्युद्योगपर्वणिमातलिवरान्वेषणे ॥ क एव उ ॥ गरुडस्त्वथ ॥ २९४ ॥
शुश्रावयथावृत्तंमहाबलः आयुःप्रदानंशक्रेणकृतंनागस्यदस्यच ॥ १५ ॥

पक्षवातेनमहताह्रध्वात्रिभुवनंखगाः स्कपर्णाः परमक्रुद्धोवायवंसमुपाद्रवत्॥ ९॥ गा॰ २३॥ भगावनकिंमयंवज्ञानाहुतिः प्रतिहतामम
काकात्वदंदं त्वापुलश्वलितवानसि॥ निसर्गात्तसर्वभूतानां सर्वभूतेश्वरेणमे आहारोविहितोधात्रा किंमर्थ्येवार्यते त्वया॥ वृत्रस्य
वमयानागाः स्थापिताः समपश्वसे॥ अनेनचभयादेवमवर्ततः व्यप्रसवोमहान॥ एताम्यस्त्वनयथाभूतोनान्यंहिंसितुमुत्सहे॥ अ
दृसेकामकारेणदेवराजयथेच्छकं सोहंप्राणान्विमोक्ष्यामितथापहिजनोमम येवभृत्याममगृहे प्रीतिमानभववासव
एतचेवाहमर्होस्मिभूतश्चवलहृहन॥ त्रैलोक्यस्येश्वरोभूत्वापरभृत्यमागतः त्वयितिष्ठतिदेवेप्तानविष्णुः कारणंममत्रैलोक्यरा
ज्यराज्यं त्वं त्वपिवासवमम्श्वतं मायापिदक्षस्यसुतजननीकश्यपः पिताअहमप्युत्सहेलोकानसमंताद्बोदुमंजसा॥ १०॥ अ
सहंसर्वभूतानांममापिविपुलंबलं॥ मयापितुमहत्कर्मकर्तव्यंदैतेयविग्रहे॥ ११॥ श्रुतश्रीः सश्रुतसेनश्च विविस्वाननरोचनामुखः प्र
श्रुतः कालकालकाक्षश्वमयापिदितिजाहताः॥ यत्तुध्वजस्थानगतोपलाप्यरिवरामंयंहंवहामिवेवानुजंतेतेनमासवशस्य
कोन्योभरसहोयस्तिकोन्योस्तिवलवत्तरः॥ मयापोहंविशिष्टः सन्वहामीयंसवांधवं॥ अवज्ञापतुपतेहंभोजनाद्वापरोपि
तः तेनमेगौरवंनष्टंत्वत आसाच्चवासवः॥ १५॥ अदित्यांपदृसेजातावालविक्रमशालिनः त्वमेषांकिलसर्वेषांवलेन
वलवत्तरः॥ १६॥ सोहंपक्षैकदेशेनवहामित्वांगतक्लमः विमषत्वप्राणेस्तातकोन्वत्रवलशालिनी॥ १७॥

॥सा·३· कएवउ· । सतस्य वचनं श्रुत्वा वेगस्योदर्कें दसुरां ॥ अक्षोभ्यो भयंस्ताक्ष्यमुवाच रथचक्रभृत ।२८। गरुत्मन्नसन्न्यसे मानं वलवं
। तं सुदुर्वेल ॥ अत्मस्तत समक्षं च स्तोतुमात्मानमंडज ॥१॥ त्रैलोक्यमपि मेकृत्स्नमशक्तं देहधारणे ॥ अहमेवात्मनात्मानं वहा
॥९९५ मि त्वां च धारये । इमं तावन्ममैकं त्वं बाहुं सव्येतरं वह । मेघेव धारयस्यैकं सफलं ते विकथितं ।२१। ततः स भगवांस्तस्य स्कंधे बाहु
मासजत ॥ निपपात स ज्ञारा तेनो विह्वलो नाष्टचेतनः ।२४। यावन् भाराः हि कृत्स्नायाः पृथिव्याः पर्वतैः सह ॥ एकस्यास्ते देवबा
खायास्तावद्भारसमन्वितः ।२३। नतेन पीडयामास वलेन वलवत्तरः ॥ ततो हि जीवितस्यान्यं नीत्वा प्राह सुतः ।२७॥ मा ता स्मः स स्तका
मश्रुविवेता विह्वलाखगः । मुमोच पत्राणि तदागुरुभारप्रपीडितः ।२५॥ स विलुप्तिरसाय पक्षी प्रणम्य विनतासुतः ॥ किंचेता विह्व
लो हीनः किंचिद्वचनमब्रवीत् ॥२६॥ भगवान् लोकसारस्य सदृशेन वपुष्मता ॥ भुजेन स्वैरमुक्तेन निष्पिष्टोस्मि महीतले ॥२९॥ क्षं
तुमर्हसि मे देव विह्वलस्याल्पचेतसः ॥ वलदर्प विहीनस्य पक्षिणो ध्वजवासिनः ।२८। न हि ज्ञातं मया देव वलं ते परमं विभो ॥ न ॥एस॥
ममन्यात समहद्देवी यं मा त्मानं न समं परे ।२५। ततश्चक्रे स भगवान् प्रसादं वै गरुत्मतः । मैवं भूय इति स्नेहान्मदा चैवमुवाच ह ॥९९५॥
कएवउ· । तथा त्वमपि गांधारे यावत्पांडुसुतान् रणे । नासादयसि तान् वीरांस्तावज्जीवसि पुत्रक ॥३१॥

अध्यायः ॥ अनर्थे इति परार्थे परस्व निमित्तं ॥ १ ॥ भगवानपि पितामहो व्यासः ॥ ननु भीष्मः उत्तरेण स्पष्टथ्यगुपादानान् । उक्तमित्यस्य वृत्तिरिये

भीष्मः प्रहरतां श्रेष्ठो वायुपुत्रो महाबलः धनंजयश्चेंद्रसुतो न हन्येनां नुकं रणे ॥ २४ ॥ विष्णुर्वा पुरुषश्रेष्ठ धर्मस्तावग्निनावुभौ एतेद्
वा त्वं येके नहेतुनाधीक्षितुं क्षमाः ॥ २५ ॥ नरलोके विरोधेन यामं गच्छ नृपात्मजः वासुदेवेन तीर्थेन कुलं रक्षितुमर्हसि ॥ २६ ॥ प्रत्यक्षदर्शी सर्वे
स्य नारदोयं महातपाः माहात्म्यं परस्य विष्णोः सोपि चक्रगदाधरः ॥ २७ ॥ वैशं० ॥ दुर्योधनस्तु तच्छ्रुत्वा निश्वासन्मुकुटीमुखः ॥ राधेय
मपि संप्रेक्ष्य जहासस्वनवत्तदा ॥ २८ ॥ कदर्थीकृत्य तद्वाक्यमृषेः कण्वस्य दुर्मतिः ऊरुं गजकराकारं ताडयन्निदमब्रवीत् ॥ यथैव
मामसृष्टोस्मि यद्भावी या च मे गतिः ॥ तथा महर्षे वर्तामि किं प्रलापं करिष्यसि ॥ २९ ॥ इत्युद्योगपर्वणि मातलिवरान्वेषणे समाप्तं
ज्ञानमेजयउ ॥ अनर्थे नातनिर्वधं परार्थे लोभयोहितं अनार्यकेष्वभिरतं मरणे तत्पनिश्चयं ज्ञातीनां दुःखकर्तारं बंधूनां शोकवर्धनं
सुहृदां क्लेशदातारं द्विषतां हर्षवर्धनं ॥ कथं नैनं विमार्गस्थं वारयंतीह बांधवाः सौहृदाद्वा सुहृत्स्निग्धो भगवान्वा पितामहः वैश० उ
भगवता व्याकृतमुक्तं भीष्मेणाप्यत क्षमं उक्तं बहुविधं वाक्यं नारदेन च तत् शृणु ॥ नारद उ० ॥ दुर्लभो वै सुहृच्छ्रोता दुर्लभश्च हितः सु
हृत् ॥ तिष्ठते हि सुहृद्यत्र न बंधुस्तिष्ठते वृत्ते ॥ अवश्यं सुहृदं तीममितिहासं पुरातनं ॥ यथा निर्वंधतः प्राप्तो गालवेन पराजयः ॥ ६ ॥

नाह्व ॥ ३ ॥ मनुजस्य प्रत्युपकारमनपेक्ष्य उपकर्तारमाह श्रु ॥ न क्षिप्य वाक्यस्य श्रोता दुर्लभः श्रोता सुहृत्सोयं हितमप्रियं वक्ता च श्रोतव्यमिति भावः ॥ नि
षते तिष्ठते ॥ वर्तिपत्रमहासंकटे तत्र बंधुः ॥ उपकारम ॥ ६४

पेक्ष्योपकर्तारं कर्णारि ॥ नतिष्ठतेन प्रकाशेन स्थानस्थेयात्क्षयोभ्यां सुभयत्रतः ऽवंधुनोपि सुहृद्वश्रेयस्करोसि सर्थ ॥ ५ ॥ श्रोतव्यं श्रो
तुमुक्तं निर्वेघः सत्यपि वद्दाधके न त्रैव एहदारुणेनाशकारि ॥ ६ ॥ शिष्टमूर्त्याभ्यागच्छत ॥ ७ ॥ न प्रत्यपालयन ॥ अनसिद्धिपर्येन प्रतीक्षि

विश्वामित्रं तपस्यंतं धर्मो जिज्ञासया पुरा ॥ अभ्यगच्छत्स्वयं भोक्तुं वशिष्ठो भगवानृषिः ॥ ७ ॥ सप्तर्षीणामन्यतमं वेषमास्थाय भा
रतबुभुक्षुः क्षुधितो राजन्नाश्रमं कौशिकस्य तु ॥ विश्वामित्रोथ संभ्रान्तः श्रपयामास वै चरुं ॥ परमान्नस्य यत्नेन न च तं प्रत्यपालय
त ॥ अन्नं तेन यदा भुक्तमन्यैर्दत्तं महर्षिभिः ॥ अथ गृह्यान्नमत्युष्णं विश्वामित्रोभ्युपागमत् ॥ ९ ॥ भुक्तं मे तिष्ठ तावत्त्वमित्युक्त्वा भग
वान्ययौ ॥ विश्वामित्रस्ततो राजन्स्थित एव महाद्युतिः ॥ १२ ॥ भक्तं प्रगृह्य मूर्ध्ना वै बाहुभ्यां संशितव्रतः ॥ स्थितः स्थाणुरिवाभ्या
शे निश्चेष्टो मारुताशनः ॥ १४ ॥ तस्य शुश्रूषणे यत्नमकरोद्गालवो मुनिः ॥ गौरवाद्बहुमानाच्च हार्देन प्रियकाम्यया ॥ ॥ ॥ १३ ॥ ॥ ॥

तवान् ६ तेन वशिष्ठेन रूपामतव शिष्टस्य समीपमागच्छात ॥ १० ॥ मूर्ध्ना बाहुभ्यां च परिगृह्य अभ्याशे समीपे आश्रमस्य १३

गोऽज्ञातगुरुत्वात्तच हमानान ।। हार्देनप्रीत्या ।।२३।। शुश्रूषया सेवया भक्त्या आराधयत्त्वज्ञानेन गुरुकर्मणि ब्रह्मचर्यव्रतसमाप्तोऽस्यन्यां ।।२४।। मान
वमितिपाठे सिद्धं कृतकृत्यं करोतीत्यर्थः एतदेवाह दक्षिणानामिति अपवर्गो फलप्राप्त्या ।।२५।। क्रतुफलं दक्षिणाप्रदस्तव प्राप्नोतिह

अथ वर्षशते पूर्णे धर्मः पुनरुपागमत् । वासिष्ठं वेषमास्थाय कौशिकं भोजनेच्छया ।।१३।। सद्यक्षा शिरसा भक्तं घ्रियमाणं महोर्षिणा
तिष्ठता वायुभक्षेण विश्वामित्रेण धीमता ।।१४।। प्रतिगृह्य ततो धर्मस्तथैवोष्णं तथा नवं भुक्त्वा प्रीतोऽस्मि विप्रर्षे तमुक्त्वा स मुनिर्गतः
१६ क्षत्रभावादपगतो ब्राह्मणत्वमुपागतः धर्मस्य वचनात्प्रीतो विश्वामित्रस्तदाभवत् ।।१७।। विश्वामित्रस्तु सुप्रीतो गालवं स्पत
पस्विनः शुश्रूषया च भक्त्या च आराधयं गुरुकर्मणि ।।१८।। प्रीतो मधुरया वाचा विश्वामित्रं महाद्युतिं । दक्षिणाभिरुपेते हि क
र्मसिध्यति मानने ।।१९।। दक्षिणानां हि दाता वै अपवर्गेण युज्यते । स्वर्गे क्रतुफलं साङ्गं दक्षिणाभिस्तथाप्यते ।।२०।। किमाहरा
मि गुर्वर्थं ब्रवीतु भगवानिति । स जानन्नेव भगवान् जितः शुश्रूषणेन वै ।।२१।। विश्वामित्रस्तमसकृद्गच्छ गच्छेत्यचोदयत् अस
कृद्गच्छ गच्छेति विश्वामित्रेण भाषितः ।।२२।।

तो यज्ञस्त्व दक्षिणा इति स्मृतेः दक्षिणारहितो न दहेत् नाफलत्वात् ।। श्रुतिः सर्वो वा एष
हा दीपी उच्यते वेदेन दक्षिणां कर्म तप्यते विज्ञानन्निति ।।२१।। स जानन्स्तनेनेतिपाठे तेन गालवेन शुश्रूषये च जितो प्रीतिः जानन्निम्सन्चय

॥भा-उ- श्रमोहरिणः॥ एकदा वहीप्रदेशे एव भ्रमा॥ कर्णीयेषां तेषां एकतः श्यामकर्णानां॥ इत्युद्योगे गालवचरिते॥ हरिणः पांडरः मसुनादेन्यनद
॥२६९॥ घ्रमानश्चिंताग्निना॥ ४॥ पुरं परततद्दूरात् दयितरं आत्मानं ददे॥५॥ अनीहया अनुधमेन॥६॥ इष्टितं प्रणयं कृत्वा दुष्टितं दास्यामीति विश्वासमुत्वा

किं ददानीति वहुशो भाषमाणं स्तवः प्रसमाधन॥ निर्बंधनस्तु वक्षोमालवस्य तपस्विन॥२॥ किं चिदागतसंरंभो विश्वामित्रोब्रवीदिदं एकतःश्या
मकर्णानां हयानां चंद्रवर्चसां॥२४॥ अष्टौ शतानि मे देहि गच्छ गालव माचिरं॥ इत्युद्योगे गालवचरितेन॥ नारद उ॥ एवमुक्तस्तदा तेन विश्वा
मित्रेण धीमता नास्ते न शेते नाहारं कुरुते गालवस्तदा॥१॥ त्वगस्थिभूतो हरिणश्चिंतापरः कपायतः शोचमानो तिमात्रं स दह्यमानश्च
मन्युना॥ कुतः पुष्टानि कृतार्थाः संचयं कुत॥ हयानां चंद्रशुभ्राणां शतान्यष्टौ कुतो मम॥३॥ कुतो मे भोजने श्रद्धा सुखश्रद्धा कुतश्च मे॥ श्रद्धा
मे जीवितस्यापि छिन्ना किं जीवितेन मे॥४॥ अहं पारं समुद्रस्य पृथिव्या वा परं परं गत्वात्मानं विमुंचामि किं फलं जीवितेन मे॥ अधनस्या
तिवित्ताः सर्पणाकं॥७॥ प्रतिश्रुत्य करिष्येति कर्तव्यं तदकुर्वतः मिथ्यावचनदग्धस्य इष्टापूर्तं प्रणश्यति॥८॥ न रूपमनृतस्यास्ति ना
नृतस्यास्ति संततिः नानृतस्याधिपत्यं च कुत एव गतिः शुभा॥९॥ ॥रामः॥
घप्रणयेप्रेनि प्रविष्टे मेतिविष्णु॥ एतद्देवाह॥ प्रतिश्रुत्य करिष्येति संधिरर्थवः ॥२६९॥

अनंतस्यसत्यहीनस्यारूपंस्वरूपंसक्तीचनैवमतःतत्पर्थे ॥ ९ ॥ तंशरणंकृत्वाधारणंपाठंतेरसंत्रणंहृष्टैःसह विचारणंअविश्वसनीयत्वाद्धि
थेः ॥ १० ॥ तत्राप्रीतिमितिसंबंधः ॥ ११ ॥ अनुत्तमपतंधमोपापंविवादंधनादिरूपंकृत्वाप्राणान्मोक्ष्यामीत्यर्थः ॥ अर्थेनापांचा ॥ १२ ॥ अहंतिति

कुतःकृतघ्नस्ययशःकुतःस्थानंकुतःसुखं ॥ अश्रद्धेयःकृतःघ्नोहिकृतघ्नेनास्तिनिष्कृतिः ॥ १३ ॥ नजीवत्यधनःपापःकृतःपापस्यमत्रणंपा
पोध्रुवमवाप्नोतिविनाशंनात्रसंशयःकृतं ॥ १४ ॥ सोहंयापःकृतघ्नश्चकृपणश्चानृतोपिच गुरोर्यःकृतकार्यस्सस्तकरोमिनभाषितं ॥ १५
सोहंप्राणान्विमोक्ष्यामिहत्वायत्वमनुत्तमं ॥ अर्थेनानमयाकाचित्कृतपूर्वाहिवौकसां ॥ १६ ॥ मानयंतिचसांसर्वेत्रिदशाश्चसंस्तरे
अपंतुविबुधश्रेष्ठंदेवंत्रिभुवनेश्वरं ॥ १७ ॥ सोन्नारंजगदाधारंविष्णुंयोगिनमव्ययं एवमुक्तेसखातस्यगरुडोविनताम्नजः ॥ १८ ॥ दृष्टो
यासासतं:प्राहसंतप्तःप्रपकाम्ययां ॥ कृतःतद्वान्ममनःसुहृद्दाचमतःकृतघ्न ॥ १९ ॥ ईशिनानाभिलाषेणायोक्तश्रीविभवेसति
किंभवश्चास्तिमेविप्रवासवावरजोहिज ॥ २० ॥ पूर्वमुक्तस्त्वद्दर्थेवक्तः कामप्यतेनमे ॥ संभवानितुगच्छाचनपिघ्येत्वांपणस्यरत्नं ॥

अहमितिपदस्यद्विरुक्तिर्विवेकेवेक्याद्दोषः ॥ १७ ॥ सोराः भोगपचवर्गोविषयादिप्रजिष्टंतेनिःसरतिबीजाद्विवृक्षः ॥ १८ ॥ तस्य
विप्रदासत्वेनसम्मननुपूर्वोपकारादिनासत्वहीविश्वंविष्णुरितिबुधासर्वलोकमित्राणां ॥ १९ ॥

॥ भा॰ उ॰ वासवाद्वरो लब्धस्तस्य जातो वासवात् स्वारज ॥ उक्तः ॥ अर्हं गालवस्य चर्ये ॥ सहायं कर्तुमिच्छामीति प्रार्थितः तेन विसृष्टः ॥ १९ ॥ द्वैरथं पृथिवीं
॥ १९८ ॥ तमेतमेवं पृथिव्याः पारं समुद्रं ॥ २० ॥ इत्युद्योगे गालवचरिते ॥ अनुशिष्टः आज्ञापितः ज्ञानयोनिना धीप्रवर्तकेन विष्णुना पारं तीरे अन्त
ते योनिना सर्वादित्वात् ॥ अज्ञात ॥ रूपादिहीनत्वात् दृश्योऽपि योनिः ॥ जगदुत्पत्तिस्थानं तेन कामं यथेष्टं ॥ ५ ॥ साध्यानां देवताविशेषाणां त
पश्चालोचनं वर्तते अनुवर्तते एषां ध्यातृदेवानां ध्यायन्तः सत्यकामा भवन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥ मातिबुद्धिं पाताप्राप्नाप्रातः संध्यायां सर्तितुं प्रसारातप

हेरं पारं पृथिव्या वा गच्छ गालवमाचिरं इत्युद्योगपर्वणि गालवचरिते ॥ सुपर्णाउ ॥ अनुशिष्टोऽस्मि देवेन गालवाज्ञातयोनिना ब्रूहि का
मं तु पायाहि द्रष्टुं प्रथमतो दिशं ॥ १ ॥ पूर्वां वा दक्षिणां वा समथवा पश्चिमां दिशं ॥ उत्तरां वा द्विजश्रेष्ठ कुतो गच्छामि गालव ॥ २ ॥ यस्यामुदय
ते पूर्वं सर्वलोकप्रभावनः ॥ सविता यत्र संध्यायां साध्यानां वर्तते तपः ॥ ३ ॥ यस्याः पूर्वं मतिः पाता यया व्याप्तमिदं जगत् ॥ चक्षुषी यत्र धर्मस्य
यत्र चैष प्रतिष्ठितः ॥ ४ ॥ हुतं यातो मुखं हव्यं सर्पतः सर्वतो दिशं ॥ एतत् द्वारं द्विजश्रेष्ठ दिवसस्य तथाध्वनः ॥ ५ ॥

थ मयत्र धीप्राप्तिर्भवति ॥ ३ ॥ आसवितुर्धीः प्रवर्तकस्योदर्शनादित्यर्थः ॥ चक्षुषी अज्ञभागारक्षे श्रीसोमदेवस्य धर्मस्य यज्ञस्य प ॥ रम ॥
त्रैवैष त्राणार्थे पत्र पने तु मर्थाति ऐवं प्रसंपादेद्दिकाः तद्वाहस्तेद्दर्व्यं यतो द्रुतं यया मध्ये द्रुतं सततं तदाज्ञभागावन्तो रीगाद्रुतीभ्रष्टिपादस्पे ॥ १९८ ॥
दिनिश्रुतेः यज्ञस्य रक्षणं भवति ॥ अन्यत्रागतिलब्धोऽसूर्यमना पूर्वं भवतीति भावः ॥ अध्वनः देवयानस्य पितृयानस्य वा ॥ ५ ॥

रा क्षाय एप: अरिनिर्दिस्तु कालात् स्मादय: अन्ना: लोकानपूर्वे सं स्थानि सुख मीप्सतास्क खाधुर्थिना ।९। यन्नूपिदत्तानियात्तकल्कापितिशे
षु: ।१०। सांयोनि सोमा त्यपपा आदिरूपं नलं ।११। ह्वे मित्रावरुण योयिन्न कालेयो एणास्य स्वार्थनहितः निधनं मिश्रा पातस्थूलदेह विये

ओ
अत्र पूर्वं प्रसन्नो देरा क्षापि एपस्तथा स्रियः असंदिशि प्रवृद्धाश्वकश्यप यस्मात्समभवा ।१२। अग्नौ मूलं स्कएणं श्रीपत्र श्रक्रो भ्यभावन
सुरास्य नविप्रर्षेदैवे श्रात्रनपास्थितं ।१३। एतस्मात्कारणाद्धुस्तन पूर्वेभ्यो वादिष्यते यस्मात्पूर्वं तरे काले पूर्वमेवाहूतास्करे अत्र एवचषू
वेषा पूर्वामासां प्रवसते पूर्वकायो विकार्याणि देवानि स्कखमीप्सि ।१४। अत्र वेदानूजयौ पूर्वे भगवान् लोकभावनः। अत्रेवोक्तासवि
त्रासीत्सादि त्री ब्रह्मवादिषु। अत्र दत्तानि संपैएप जं सिद्धिं नसतम ।। अत्र लब्धावरः सोमः षरे: कतुषुपीयते ।। अत्र लब्धावरः सोम
स्करे: कतुषुपीयते। अत्रकप्राद्भुतनद्य स्वा योनि सुपभुंजते ।। अत्र पातालमाश्रित्य वरुणः श्रियमाप च ।१५। अत्र पूर्वं वसिष्टस्य पोरण
स्पर्द्धिजषभः धृतिश्चैवप्रातिश्च चनिधनं वप्रकाशते ।१६। ॐकारस्यात्र गीयते स्ततयो दश्यतीदृशा पिबं तिमुनयो यत्र हविर्धूमस्र
धूमपाः ।१७। प्रोक्षिना यत्र वहवो वराहाद्या मृगावते। शक्रेण यत्र आगाधे रैवतेषु प्रकल्पिताः ।१८। अत्राहिताः कृधाश्च मानुष
श्वास्करणश्रमे ।। उद्यन्तान हि सर्वान् वै क्रोधादंतिविभावसः ।१९। [illegible] गिरे। २०। दक्षपतीयभृस्पष्टयोद्गणद्विकार
गातस्तति: कुभानत स्मिन्नेवयहे ।२१। यमानुषा
योपेन दश्यती यथ्ठ ।। सहस्रवाचीस्तनयो मार्गाः ॐ कारो देवसर्वा वागतिसुनेवेदस्य भगवा प्रसादा प्राद्भि सर्वेदैने वेनातर सप्य

ग॰ भा॰ ३॰ विशाव॰ प्रविशाव॥ अध्याय॥ इयमिति॥ सावर्णो पितिपाठेऽश्रुवेण कृयते सिन्नितिश्रोवो विधियत्नः गुरवेकस्यपामध॥१॥ ऊष्मयाणां उ
॥ २६८॥ ष्मान्नभोजिनां॥ यावदुष्णंभवत्यन्नं पितरस्तावदश्नंतीतिस्मृते॥ वि विश्वोत्रयोदश्यमितोगणः कर्मपुण्यापुण्यैर्निगद्यते प्रकाश्यते वि

पेनतद्द्वारं त्रिलोकस्य स्वर्गस्य च स्वकस्य च॥ एषपूर्वोदिशां भागो विशावोत्रयदीच्छसि॥१४॥ प्रियंकांक्षेहि मेतस्य मस्यास्मिवचने
स्थितः कृहिगालवयास्याभिम्यृणुवाप्यपरांदिशं॥१५॥ इत्युद्योगपर्वणि॥ सपर्णउ॥ इयंविवस्वतापूर्वश्रोवेणविधिनाकिल गुरवेद
क्षिणादत्तादक्षिणेत्युच्यतेदिक्॥१॥ अत्रलोकत्रयस्यास्यापि पितृयज्ञः प्रतिष्ठितः अत्रोष्मपाणां देवानां निवासः श्रूयते द्विज॥२
अत्रविश्वेसदादेवा॥ पितृभिः सार्द्धमासते इज्यमानाश्च लोकेषु संप्राप्तास्तुल्यभागतां॥३॥ एतत्द्वितीयं धर्मस्य द्वारमाचक्षते द्वि
ज॥ त्रुटिलोलवशश्चात्रगण्यते कालनिश्चयः॥४॥
॥ ग॰ म॰॥
वसुप्रारिभिः॥४॥ द्वितीयं देवस्य धर्मस्य द्वारं पूर्वादिक प्रथमानन्तरंपेक्षाया अस्य धर्मस्य द्वारमिदं द्वितीयं प्राक्संस्थानि दैवानि
॥ २६८॥
कर्माणि दक्षिणसंस्थान्यपि श्राद्धानीति स्मृतेः॥१५४॥ रामः

गोपतेः सूर्यस्य लिङ्गेति संबंधः एनदेवा हृपश्चादेवाग्रहति अन्नंः पश्चाद्रुवेगाः रश्मीन विसर्जयति । अतएवपश्चिमा अंतिमाद्युत्यर्थः पश्चा
त्कृत्वा नमुरवीकृताः संयंताः सन्नद्धासंतः ॥ ५ ॥ अद्रे अग्रयुषोहंतुंनिद्रयाव्यपीकर्तुमित्यर्थः ॥ ७ ॥ मद्रे समुद्रेमग्नरणेन हिमवन्मूलस्पस्मु

अग्रेद्युं भास्करेत्तापिस्वयंवाहन्नवत्सेना । एषनस्यापिवैमागेः परिचर्यस्यगालव । अहिमेयद्दिंगंतसंप्रतीचीश्रयणा वामम । इत्युद्योस्यप
वेलिमालवचरिते ॥ सुयमोउ- द्रूपंदिग्धपितारणहोवरूणस्यनु गोपतेः । ससासलिलराजस्पष्टतिष्ठा चारिरेवच ॥ ४ ॥ अत्रपश्चादहः सर्यो
विसर्जयतिभाः स्वयं यास्विमेत्याभिविख्याता दिशीयंहिन्नसन्नमः । रयादसामत्रराजेन सलिलस्यवरुणन्येक रूपयोभगवानदेवोवरु
णांसोप्यवेक्षपते ॥ ३ ॥ अत्रपीतासमस्तानुदेवरूणस्यरमात्कषट् ॥ जायतेभृरूणांः सोमप्रभृत्कस्यारौनमिसत्त ॥ ४ ॥ अत्रपश्चाक्षेतादे
सावायुना संपतास्तदा लिष्यसंतो महावातेरर्दिताः स्कषपुरिहुजे ॥ ५ ॥ अत्रसूर्यप्रणापिनंप्रतिगृह्णातिपर्वतः अस्तोनाम यतः संध्या
पश्चिमाप्रतिसर्पति ॥ ६ ॥ अतोरात्रिश्चनिद्रा च निर्गता दिवसक्षये । जायते जीवलोकस्य हंतुमर्हमिवायुधः ॥ अत्रदेवोदितिस्स
तामात्मप्रसवधारिणी । विराभीमकरो रुक्कोयत्रजातोमरुद्गणः ॥ ५ ॥ अत्रमूलंहिमवतो मंदरंयातिशाश्वतं अपिवर्षसह
स्रेणनचास्यांतोधिगम्यते ॥ ८

इत्यस्तस्य चाप्रमेयवलमुक्तं ॥ ९ ॥ कांचनमाःयातिवंभोरुहाणीयत्रतस्यउपेः समुद्रस्यास । १० । स्कव
णं मिरिस्त्रोमुनेर्हरिरोम्याअपलितस्यनिस्वनरूणास्येत्यर्थः

॥भा॰उ॰ हरिमेघसो मुनेः कुमारीति घतिष्टेति सर्पस्पष्टासनात ॥२३॥ अत्र वा पुरिति वाप्पारयोत्र दूरवदंग्गोनोष्ण स्पर्शं विमुंचसि सदा म रवंसंस्पर्शेण ए
॥२०० वेत्यर्थः ॥२४॥ अतः प्रभृतीनि मेरुं प्रदक्षिणीकुर्वन् सूर्यः सर्वदा तीर्यग्गतौ रेव सन लोक दृष्या उपर्यधश्च गच्छतीत्येव भाति । अतः परं लोक दृ
ष्टाभयात्तिर्यगेवावर्त्तते इत्यर्थ ॥ आदित्यमंडलं कत्रे ज्योतीषि अग्न्यादीन् विशंति आदित्यो वा स्तं यान ग्निमनुप्रविशतीति ग्रोतेन क्षत्रादी

अत्र कांचनशैलस्य कांचनांबुरुहस्य च उद्धेस्तीरमासाद्य करभिं क्षरतेपप ॥२६॥ अत्र मध्ये समुद्रस्य कबंधः प्रतिदृश्यते । स्वर्भानो ह
यकल्यस्य सोमसूर्यौ निघांसतः ॥२७॥ कर्णे श्रिएसोप्यत्र हरिलो म्नः प्रगायतः अदृश्यस्याप्रमेयस्य श्रूयते विपुलो ध्वनिः ॥२८॥ अत्र ध्व
नवतीनामकुमारिमेघसः आकाकाशेति घतिष्टे ततस्थो सूर्यस्य प्रसनात ॥२३॥ अत्र वा पुस्तथावन्हि रणपः रवचापिगालवचं आदि
के चेवनेशंचदूरवस्पर्शं विमुंचति अतः प्रभृतिसूर्यस्यातिर्यगावर्त्तते गतिः ॥ अत्र ज्योतीषि सर्वाणि विशंत्यादित्यमंडलं अष्टानि भ्रांति
रात्रं वर्च क्रम्य सह भानुना ॥ निष्पतंति पुनः सूर्यो सोम संयोग योगतः अत्रनिष्पंस्रवंतीनां प्रभवः सागरोदयः ॥ अत्र लोकत्रयस्यापति
र्निवहणालये अत्र पन्नगराजस्याप्यनंतस्य निवेशनं ॥२८

नापि अपसममत्वाद्प्रतिकाण्यानि आदित्यप्रभयैवभास्यंते ए वो दिवा तु नैयेव तिरो ॥ए भा॥
भवंती प्रसिद्धिः ॥२५॥ अष्टेति ॥ अष्टाविशंतिमे दिने एकैकं दिनं नक्षत्रं भानुनाचंद्रेण सह संक्रम्य एकोनत्रिंशए वोनिष्पतविवहिर्निर्गछ ॥२००॥
ति चंद्रास्तेच पुनस्तद्भूतसो मसंयोगसद्दृशेन योगेन संबंधेनासूर्येणसहापि संक्रम्यकालेनिष्पततीत्यर्थः ॥२८॥

एवं तत्र सर्वेषामपि नक्षत्राणां सर्वग्रहे योगस्तुल्यः ।१६। सवंतीनां सागरस्य उदयः पूर्वतः येन ता हृष्टः प्रभवः ।१७। दिग्द्वारेण संक्षेपप्रकारेण ते
त्वया ।१८। अध्यायः ।। यस्मादिति ।। उत्तरेण यागताना हि पापनाशः स्वर्गप्राप्तिश्च भवतीति योगादुत्तर एवोक्तः सूत्रराद्ध्यं दिशि तस्यार्थः परिवापः

अनादिनिधनस्यात्र विष्णोः स्थानमनुत्तमम् ।२५। अत्रानलसखस्यापि पवनस्य निवेशनं महर्षेः कश्यपस्यात्र मारीचस्य निवेशनं ।२६। एषा ते
पश्चिमो मार्गो दिग्द्वारेण प्रकीर्तितः ब्रूहि गालव गच्छावो कां दिशं द्विजसत्तम ।२०। इत्युद्योगपर्वणि गालवचरिते ।। सुपर्णउ० यस्मादुत्तो
यते पापघ यस्मान्निःश्रेयसः श्रुतेः तस्मादुत्तरणबलादुत्तरेत्युच्यते द्विज ।१। उत्तरस्य हिरण्यस्य परिवापस्य गालव मार्गः पश्चिमपूर्वाभ्योर्दि
गभ्यो दिशि स वरिष्ठया ।। नासौम्या नाविधेयात्मा नाधर्मो वसते जन ।। अत्र नारायणः कृष्णो जिष्णुश्चैव नरोत्तमः बदर्यामाश्रमपदे तथा ब्रह्मा
च शाश्वतः अत्र वै हिमवत्पृष्ठे नित्यं माहेश्वरः ।८। प्रकृत्या पुरुषः सार्द्धं युगांताग्निसमप्रभाः न स दृश्यो मुनिगणैस्तथा देवैः सवासवैः
गंधर्वयक्षसिद्धैर्वा नरनारायणादृते ।। अत्र विष्णुः सहस्राक्षः सहस्रचरणोऽव्ययः ।९।।

स्थानं हिरण्यस्य निधानमित्यर्थः उत्तरं पञ्चनिधिस्थानं तत्र स्वर्गमार्गः दिग्भ्यामुपलक्षितौ तस्य धर्मास्मे पद्धतिभावः ।। ५। अत्र नित्यो या
त्मा अजितचित्तः ।४। प्रकृत्या उमाया वा न स माया विशिष्टोऽपि न दृश्यो न दर्शनं देवः किं मुनमायारहितः मुकुंदचिन्मात्र ।।६ ।।

॥भा०उ० सशिरस्क अकारणः श्रद्धमा पमाउपेतमिति शेषः न्वस्तुतोस्य प्रत्यगात्मत्वेन दृश्यदृश्यस्याभावादिति भावः सगुण ब्रह्मभावप्राप्ति पूर्वकेव निर्गु
॥२०१॥ णपोप्राप्तिरिति प्रघट्टकार्थः। यथोक्तं। सोपानिधिरूपाधिश्च हेयावहानिरुच्यते सोपाधिकः स्यात् सर्वात्मा निरूपाख्योनुपाधिक इति ए

तह सशिरस्कः श्रीमानेकः पशुपतिमायया। अत्र राज्येन विप्राणां चंद्रमाश्चाभिषिच्यते॥१॥ अत्र गंगां महादेवः पतंतीं गगनाद्भुवं प्रतिगृह्य
दौ लोके मानुषेब्रह्मवित्तम॥८॥ अत्र देव्यास्तपस्तप्तं महेश्वरपरीप्सया॥ अत्र कामश्च रोषश्च शैलश्चैव लक्ष्मीमान्‌वसुंवसु॥९॥ अत्र राक्षसयक्षाणां गंध
र्वाणां च गणालव॥ आधिपत्येन कैलासे धनदोप्यभिषेचित॥१०॥ अत्र चैत्ररथं रम्यमत्र वैखानसाश्रम॥ अत्र मंदाकिनी चैव मंदश्च द्विजर्ष
भ॥११॥ अत्र सौगंधिकं वनं नैर्ऋतैरभिरक्षते॥ शाद्वलं कदलीखंडं अत्र संतानकानगाः अत्र संयमनित्यानां सिद्धानां स्वैरचारिणां॥ विमाना
न्यनुरूपाणि कामभोगानि गालव॥ अत्र ते ऋषयः सप्तदेवी चारुंधती॥ अत्र तिष्ठति वै स्वातिरत्रास्य उदयः स्मृत॥१४॥ अत्र यज्ञं समा
रुह्य ध्रुवं स्थाता पितामहः ज्योतींषि चंद्रसूर्यौ च परिवर्तंति नित्यशः॥१५

तत्र स्यगुत्यादिनं अस्माभिर्वेदांततत्त्वैः॥१॥ शाद्वलं जंकालदेवनामे ॥श्रम॥
दंकरलीविजयंतीपताकातस्याः स्कंधवद्दक्षितं नगाः रक्ष्याक ल्पदुमाः संयमो धारणाध्यानादिर्नित्यं येषांतेषां॥ २३॥ ॥२०१॥

गंगामहाह्रदमित्यत्रायं न्हकाह्रदमिति पाठे गापंजिकाविलविशेषः मूर्तिः॥ पिंडः॥ आकृतिः॥ संस्थानविशेषः परिवर्तो॥ पतंसहस्राणि
सत्रेन्नपरिवेषणपात्राणि कामभोग्यानि च ह्रायंते स्थूलदृष्टिभिरित्यर्थः॥ १७॥ तस्माद्धिमस्य नाम प्रविलीयंते हिमेन न स्पृशंति॥ १॥ एत्स

अत्र गंगामहाह्रदे वर्षंति द्विजसत्तम॥ धावमाना महात्मानो मुनयः॥ सत्यवादिनः॥ २१॥ न तेषां जायते मूर्तिर्नो कृतिर्न तपस्विता॥ परिवर्तंस
हस्राणि कामभोगानि गालव॥ २२॥ यथा यथा प्रविशंति तस्मात्परतरं नरः॥ तथा तथा द्विजश्रेष्ठ प्रविलीयंति गालव॥ नैनं केतादिदृश्येन
न गतः पूर्वो द्विजर्षभ॥ ऋते नारायणं देवं नरं वा जिष्णुमव्ययं॥ अत्र कैलासमित्युक्तं स्थानमैलविलस्य वै॥ अत्र विद्युत्प्रभा नाम जज्ञिरे ऽप्स
रसो दश॥ २३॥ अत्र विष्णुपदं नाम क्रममाणेन विष्णुना कृतं॥ त्रिलोकविक्रमे ब्रह्मन्नुत्तरां दिशमाश्रितं॥ अत्र राज्ञा मरुत्तेन यज्ञेनेष्टं द्विजो
त्तम॥ उशीरबीजे विप्रर्षे यत्र जांबूनदः सरः॥ जीमूतस्यात्र विप्रर्षे उपतस्थे महात्मनः॥ साक्षाद्धैमवतः पुण्यो विपुलः॥ कनकाच
त्रास्त तपश्चचार कृत्स्नं स्वयं कृत्वा धनं महत्॥ वेद्रे धनं महर्षिः सजे मूर्तं तद्धनं ततः॥ २४॥ अत्र नित्यं दिशां पालाः सायं प्रातर्द्विजर्ष
भ॥ कस्य कार्यं किमिति वै परिक्रोशंति गालव॥ एवमेषा द्विजश्रेष्ठ गुणैरन्यैर्दिगुत्तरा॥ २५॥

विलस्य कुबेरस्य॥ २०॥ उशीरबीजे स्थाने॥ २२॥ कनका
करः जीमूतस्य उपतस्थौ पंतस्थे प्रकाशं गतः प्रकाशनस्थे यास्यपोप्रेतितः॥ २३॥ वेदे ब्राह्मणेभ्यः समत्रामकमेन दत्तोमिति भावः॥ २४॥ २५

॥श्रा०उ० अन्तराउत्कृष्टतरा ॥४१॥ इति श्रध्यायः गरुत्मन्निति पूर्वेणपूर्वंसांदिशिचक्षुषी श्रमोषोमोरसमागंतुंएकीभवितुं ॥१॥ सहस्रांशोरिव
॥२०२॥
उत्तरेतिमहद्व्याता सर्वेकर्मसुचोत्तर ॥ एतद्धिसरश्रसंतानतवसंकीर्तितादिश चतस्रः क्रमयोगेनकामाशांगंतुमिच्छसिउपेतोहंद्विज
श्रेष्ठलवदर्शयितुंदिशः ॥ पृथिवींवाखिलांब्रह्मन्सस्मादारोहमांद्विज ॥४॥ इत्युद्योगपर्वणिगालवचरिते ॥ गालव० ॥ गरुत्मन्भुजगेंद्रा
रेसुपर्णविनतात्मज ॥ नयमांतार्क्ष्यपूर्वेणयत्रधर्मस्यचक्षुषी ॥१॥ पूर्वमेतांदिशंगच्छयापूर्वंपरिकीर्तिता ॥ देवतानांहिसान्निध्यमत्रके
र्तितवानसि ॥२॥ अत्रसत्यस्यधर्मस्यज्ञेयासम्यक्कृष्टकीर्तितो ॥ इच्छेयंतुसमागंतुंसमस्तैर्देवतैरहं ॥ भूयश्चतानसुरानद्रष्टुमिच्छेयम
रुणानुज ॥ नारद उ० ॥ तमाहविनतासूनुरारोहस्वेतिवैद्विज ॥ आरुरोहाथसमुनिर्गरुडंगालवस्तदा ॥ गालव उ० ॥ क्रममाणस्यतेरूपं
दृश्यतेपन्नगाशन ॥ भास्करस्येवपूर्वाह्णेसहस्रांशोर्विवस्वतः ॥५॥ पक्षवातप्रणुन्नानांवृक्षाणामनुगामिनां प्रस्थितानामिवसमं
पश्यामीहगतिंखग ॥६॥ ॥एम॥
स्वतरतिपक्षवातानुगामिनांगरुडस्यप्रभायाविभायाविभासितानांवृक्षाणांमत्सुपर्णरूपंनिरावरणंलंघाभिप्रेसविशे ॥२०२॥
षणहयंएतद्वाकाप्रेयाहान्के भविष्यतिवस आच्छादनेसाजलविपवनवस्त्रादिताहानवस्वानलद्विपरीतोविवस्वानि त्यर्थः ॥५॥६॥

खमिवारे स्मृतेनैव स्याप्लवग॥ ९॥ कारणं मया जनमापितं न देवि नस्मराम्यहं॥ १०॥ तेन च मरसिंकेन निद्रयार्थेव शत्रुहं॥ ११॥ निर्वापिसं दीक्ष

ससागरवनामुर्वी सशैलवनकाननां॥ आकर्षन्निव चाभासि पक्षवातेन खेचरं॥ १२॥ समीननागनक्रं च खमिवारेप्यते जलं॥ वायुना चैव मह
तापक्षिवातेन वानिशं॥ तुल्यं नृपाननामत्स्यानत्रूप्याति मितिमिंगिलान्॥ नागाश्च नरवक्रांश्च पश्यप्सु स्थिता निच॥ महार्णवस्य वारे
श्रोत्रे मे वधिरीकृते॥ न स्पृशामि न पश्यामि नास्मनो वेद्मि कारणं॥ १३॥ यानैः सतुभवानूपानुब्रह्मवध्याम तुस्मस्तु॥ न दृश्यते रविस्ता
तं न दिक्षोन चांबरं खगः॥ तमस्येवनु पश्यामि शरीरं तेन लक्षये॥ मणीव जात्योपश्यामि चक्षुषी नेह मंडले॥ १४॥ शरीरं तु न पश्यामि तवे
व वात्मन स्म्रह॥ पदे पदे तु पश्यामि सलिलादग्निमुत्थितं॥ १५॥ श्रमेण वापि सहसा चक्षुषी भ्राम्यते पुनः॥ तन्नियच्छ महावेगं भगने
विनतात्मज॥ न मे प्रयोजनं किंचिद् गमनेप न्नगाशन॥ सन्निवर्त महाभाग न वेगं विषहामि ते॥ १६॥ गुरुत्वेसं श्रुतानीह शतान्येतु
वाजिनं॥ एकतः श्याककर्णानां शुभानां चंद्रवर्चसां॥ तेषां चैवापवर्गाय मार्गं पश्यामि नांडज॥ ततो यं जीवितस्यागहेतोर्मार्गो म
यात्मनः॥ नैव मेऽस्ति धनं किंचिन्न धनेनान्वितः सुहृत्॥ न चार्थेनापि महता शक्यो लब्धुं पो हि तु॥ एवं वदन्तं दीनं वद्धुवाणं गालवं तदा
प्रत्युवाचव्रजन्नेव प्रहसन्विनतात्मजः॥ १९॥
स्व॥ १४॥ सन्निवर्तस्व निवर्तस्व॥ १५॥ १९॥

॥भा॰उ॰ योऽस्मानंसंधिरूपेषु कालिमः स्वेच्छासंपाद्यः कालो मृत्युः॥२०॥ नित्याभिख्यावेत्यर्थस्तरोभावः॥२१॥ अथ प्रश्नः॥ अश्वत्थनर्जाद्धि तपक्षमर्गायस्यान्तेऽश्व
॥२०३ नतिप्राज्ञोऽसि विप्रर्षे योऽस्मानं मकुसिंच्छसि न चापि कृतिरस्कार लं: कालोऽहं परमेश्वरः॥२२॥ किमहं पूर्वमेवेह भविता नाभिनोदितः उपाये
न महता स्थितिर्येनैवं तदुपपद्यते॥२३॥ तदेव त्रयम्भो नाम पर्वतः सागरांतिके॥ अत्र विश्वस्य भुक्त्वा च निवर्तिष्यावगालव इति उद्योगपर्वणि गा
लवचरिते॥ नारद उ॰ अथर्षभस्य ततः शृंगं निपत्य द्विजपक्षिणौ शृंगे ऽलीकासरणीं तत्र ददृशाते सुमंत्रोपपत्तिं हितां भुक्त्वा तृष्णावुभौ भूमौ
सुप्तौ तावनुसोदितौ॥२४॥ मुहूर्तमथ ... तिविद्धास्तु सुवर्णो गमनेच्छया॥ अथ पश्यत्तनूजां गाम मा त्मा नेद्ददृशो ऽवगः॥२५॥ तागावास्तं तथाद्
ष्टु विषण्णः पर्यपृच्छत किमिदं भवता प्राप्तमिहागमनं जप..लं॥ वासो यमिह कालं तु कियंतं नौ भविष्यति॥ किं नु ते मनसा ध्यात
मशुभं धर्मदूषण॥२६॥ न ह्ययं संभवतः स्वल्पो व्यभिचारो भविष्यति सुपर्णोऽथाब्रवीद्विप्रं प्रध्यातं वै मया द्विज॥ इमां सिद्धामितो नेतुं ॥ए स॥
तत्र यत्र प्रजापतिः॥ यत्र देवो महादेवो यत्र विष्णुः सनातनः॥ यत्र धर्मश्च यज्ञश्च तत्रेयं निवसेदिति॥ सोऽहं भगवतीं पादे प्रणतः प्रि ॥२०३॥
यकाम्यया॥२७॥

थत्तनूजांगं॥५॥ व्यभिचारो धर्मोति क्रमः॥१॥ ६॥

द्रविणवन्नौऐवलवन्नौ॥७१॥ ११४॥ स्म अध्यायः

मयेतन्नामप्रध्यातंमनसाशोचतांकिल॥ तदेवंबहुनामातेमयेहानीप्सितंकृतं॥१०॥ सुकृतंदुष्कृतंवात्वमाहात्म्यान्क्षन्तुमर्हसि सतौ
तदाब्रवीत्तदृष्ट्वापतगेंद्रद्विजर्षभौ॥११॥ नभेतव्यंसुपर्णोसिसुपर्णत्यजसंभ्रमं॥ निंदितास्मित्वयावित्सनचनिंदांक्षमाम्यहं॥१२॥ लोके
भ्यः सपरिभ्रश्येद्योमांनिंदेतपापकृत॥ हीनयालक्षणैःसर्वैस्तथानिंदितयामया॥ स्वाचारप्रतिपत्तिर्हत्वाप्सिंसिद्धिमाप्नुयमुत्तमां॥ आ
चारः फलतेधर्ममाचार फलतेधनं॥ आचाराच्छ्रियमाप्नोति आचारोहंतिलक्षणं तदायुष्मन्खगपते यथेष्टंगमताम्मितः॥१५॥ नचतेग
र्हणीयाभिगर्हितव्या॥ प्रियः कश्चित॥ भवतास्मियथापूर्वंबलवीर्यसमन्वितः॥१६॥ बभूवतुस्तस्यपक्षौद्रविणवन्तौऐ॥ अनुज्ञातश्चशांडि
ल्याघथागतमुपागमत॥१७॥ नैवचासादयामासतथारूपानतुरंगमान॥ विश्वामित्रोथतंदृष्ट्वागालवंचाध्वनिस्थितं॥१८॥ उवा
चवदतांश्रेष्ठोवैनतेयस्यसंनिधौ यस्त्वयास्वयमेवार्थः प्रतिज्ञातोमपिद्विज॥१९॥ तस्यकालोपवर्गस्ययथावामन्यतेभवान॥ प्रतीक्षिष्य
म्यहंकालमेतावंतंयथापरं॥२०॥ यथासंसिध्यतेविप्रसमार्गस्तुनिशामतां॥ सुपर्णोथाब्रवीद्दीनंगालवंभृशदुःखितं॥२१॥ प्रत्यक्षंखे
ल्विदानीमेविश्वामित्रोयदुक्तवान॥ तदागच्छद्विजश्रेष्ठमंत्रयिष्यावगालव॥२२॥ नादत्वागुरवेशक्यंकैंपकृत्स्नमर्थंत्वयासितुं॥ इत्यु
द्योगपर्वणिगालवचरिते०॥

॥भा०उ० हिरण्यपदप्रवृत्तिनिमित्तमाह। निर्मितमिति॥ भूम्यां तमेव पार्थिवे भुवि प्रासु वह्निना ध्मायमानेषु भवतीति वह्निना निर्मितं वायुना
॥२०७॥ उद्दीपयता विशोधितं सर्वं जगत् हिरण्मयं यं हिरण्यप्रधानं न भूमेः सारत्वात् सर्वं जगन्मोहकत्वाच्च हिरण्यमित्युच्यत इत्यर्थः॥१॥ धनं पुष्णाति
धारयति नीचयति॥२॥ नित्यमिति प्रोष्ठपदाभ्यामिति तत्तीयामूलेनाबाह्यायेद्देवीमिति वत्सप्रभ्यर्थेनेन नक्षत्रेण नक्षत्रदूपेषु के भुक्तवा

नारदस्य॥ अथाहगालवर्दत्तं सुपर्णः पततां वरः निर्मितं वह्निना भूमौ वायुनार्द्धितं तथा॥१॥ यस्माद्धिरण्मयं सर्वं हिरण्यं तेन चोच्यते धत्ते धा
रयते देव मेनुसाक्कारण्याद्धनं॥२॥ तेदस्ता त्रिषु लोकेषु धनं तिष्ठति शाश्वतं। नित्यं प्रोष्ठपदाभ्यां च भुक्ते धनपतेस्तथा॥३॥ मनुष्येभ्यः समाद
त्ते भुक्तार्जितं धनं। अजेकपादहिर्बुध्न्यैरक्षते धनदश्च॥४॥ एवं न शक्तास्तेलब्धुमलब्धं हि द्विजर्षभ॥ ऋते च धनमश्वानां नावा
प्तिर्विद्यते तव॥५॥ यस्ययाचात्र राज्ञां किंचिद्राजर्षिवंशज। आपीड्य राजा पौरान्हि पुनर्या वो कृतार्थिनो॥६॥ अस्ति सोमान्वद्वाये
वै जातः कश्चिन्नृपः सखा॥ अभिगच्छाव हं तं वै तस्यास्ति विभवो भुवि॥७॥
सदैवागोष्ठतिष्ठ क्रोधित्रिः धनपतेः कुबेरस्य दृढार्थं मनुष्येभ्यः ॥८९॥
समृद्धनेभ्यः धनं दत्ते दस्सा तिष्ठुत्कृतश्रितार्जितमित्यनेन वह्निरेन स्वं तस्य प्रदर्शितं भुक्तः कालेनले भ्यस्ते इति विष्णुः धनार्थी उक्त ॥२०७॥
नक्षत्रयोगेवान्दिप्रदर्शयेत। तत्र धनं यागादिहाराबाभूसौ नित्यमन्नेवा सर्वकुवेरस्यैव गच्छतीति भावः॥२॥७॥

अजेति ॥ अजएकपात्पूर्वप्रोष्ठपदादेवता ॥ अहिर्बुध्न उत्तरप्रोष्ठपदादेवता ॥ धनदश्चात्राध्यक्षस्तस्मादेतानि प्राप्येयत्ता धनं लभ्यं एकं च नान्य

ययातिर्नामराजर्षिर्नाहुषः सत्यविक्रमः ॥ सदास्वतिमया चोक्तो भविता चार्थितः स्वयं ॥ ५ ॥ विभवश्चास्य सुमहानासीद्धनपतेरिव एवं गु
रुधनं विद्वन्दानेनैव विशोधय ॥ ६ ॥ तथा तौ कथयंतौ च चिंतयंतौ च यत्क्षमं ॥ प्रतिष्ठाने नरपतिं ययातिं प्रत्युपस्थितौ ॥ प्रतिगृह्य च स
त्कारैरर्घ्यपाद्यादिकं वरं ॥ पृष्टश्चागमने हेतुमुवाच विनतात्मजः ॥ ११ ॥ अयं मे नाहुष सखा गालवस्तपसो निधिः ॥ विश्वामित्रस्य शिष्यो
भूद्वर्षाण्ययुतशो नृप ॥ १२ ॥ सोयं तेनाभ्यनुज्ञात उपकारेप्सया द्विजः तमाह भगवान्कालेऽद्य तिगुरुदक्षिणां ॥ १३ ॥ असकृत्तेन चोक्ते
न किंचिद्दत्तमस्तु ना ॥ अयमुक्तः प्रपच्छेति जानता विभवं लघु ॥ १४ ॥ एकतः श्यामकर्णानां शुभ्राणां शुद्धजन्मनां अष्टौ शतानि मे दे
हि हयानां चंद्रवर्चसां ॥ १५ ॥ गुर्वर्थं दीयतामेष यदि गालव मन्यसे ॥ इत्येवमाह सक्रोधो विश्वामित्रस्तपोधनः ॥ १६ ॥ सोयं शोकेन महता त
प्यमानो द्विजर्षभः ॥ अशक्तः प्रतिकर्तुं तद्भवंतं शरणं गतः ॥ १७ ॥ प्रतिगृह्य नरव्याघ्र त्वत्तो भिक्षां गतव्यथः ॥ कृत्वापवर्गं गुरवे चरिष्यति
महत्तपः ॥ १८ ॥ तपसः संविभागेन भवंतमपि योक्ष्यते ॥ राजर्षिस्त्वेन तपसा पूर्णं त्वां पूरयिष्यति ॥ १९ ॥ यावंति रोमाणि हये भवंती ह न
रेश्वर तावतो वाजिनां लोकान्प्राप्नुवंति महीपते ॥ २० ॥ ॥

थेत्यर्थः ४ यायययकचयप्तपौ राजा नो श्रवां ॥ ५ ॥ विरोधमपरिहर ॥ ७ ॥ ९ ॥ १२ ॥ १५ ॥ १७ ॥ २० ॥ ॥

॥मा॰उ॰ पात्रं प्रतिग्रहस्यायं संहातु पात्रं तथा भवान् पूर्वेक्षीरं मित्राभूत्कं भवत्वेतत्तथोपमं ॥२१॥ इत्युद्योगपर्वणि गालवचरिते॰ नारद उ॰
॥२०५॥ एवमुक्तः सुपर्णेन तथ्यं वचनमुत्तमं ॥ विमृश्यावहितो भूत्वा निश्चित्य च पुनः पुनः ॥ यष्टा क्रतुसहस्राणां दाता दानपतिः प्रभुः ॥ यया
तिः सर्वकाशीश इदं वचनमब्रवीत् ॥२॥ दृष्ट्वा प्रियसखं तार्क्ष्यं गालवं च द्विजर्षभं ॥ निदर्शनं च तपसो भिक्षां श्लाघ्यां च कीर्तितां ॥३॥ अती
त्य च नृपानन्यान् आदित्यकुलसंभवान् ॥ मत्सकाशमनुप्राप्तावेतौ बुद्धिमवेक्ष्य च ॥ अद्य मे सफलं जन्म तारितं चाद्य मे कुलं ॥ अद्यायं
तारितो देशो मम तार्क्ष्य त्वयानघ ॥५॥ वक्तुमिच्छामि तु सखे यथा जानासि मां पुरा ॥ न तथा वित्तवानस्मि क्षीणं वित्तं हि मे सखे ॥ न च शक्तोस्मि
ते कर्तुं मोघमागमनं खग ॥ न चाशामस्य विप्रर्षेर्वितथां कर्तुमुत्सहे ॥ तत्तु दास्यामि यत्कार्यमिदं संपादयिष्यति ॥ अभिगम्य ह
ताशो हि निहन्त्यो दहते कुलं ॥ नातः परं वैनतेय किंचित्पापिष्ठमुच्यते ॥ यथाशानाशनं लोके देहि नास्तीति वा वचः ॥ हताशो ह्यकृता
र्थः सन्हतः संभावितो नरः ॥ हिनस्ति तस्य पुत्रांश्च पौत्रांश्चाकुर्वतो हितं ॥ तस्माच्चतुर्णां वंशानां स्थापयित्री सुता मम ॥ इयं सुरसुतप्रख्या
सर्वधर्मोपचारिणी ॥ सदा देवमनुष्याणामसुराणां च गालव ॥ कांक्षिता रूपतो बाला सुतास्मि प्रतिगृह्यतां ॥१२॥ अस्याः शुल्कं प्रदास्यन्ति
नृपा राज्यमपि ध्रुवं ॥ किं पुनः श्यामकर्णानां हयानां द्वे चतुःशते ॥१३॥ स भवान्प्रतिगृह्णातु ममेमां माधवीं सुतां ॥ अहं दौहित्रवान्नहि ॥एमा॥
स्यां वर एष मम प्रभो ॥१४॥ प्रतिगृह्य च तां कन्यां गालवः सह पक्षिणा ॥ पुनर्दृष्ट्वा च रत्तस्य कान्प्रतस्थे सह कन्यया ॥१५॥ उपलब्धमिदं द्वारम ॥२०५॥
श्वानामिति वांऽन्तुः ॥ एमः

अथायः षट्सुकरप्रष्टयोः पाराप्टक्षयोः ऊरुचयोश्च नयोर्नितंबयोश्च स्कंधयोश्चेति प्रांचः वक्षःकुक्ष्पलकास्कंधकरवक्त्रै पडुन्नतमितिका
श्रीर्वराहोक्तिः सप्तसूक्ष्मत्वं ॥ प्रदानेषु करांगुलिषु पादांगुलिषु पादांगुलिषु तद्भयपर्वसु सूक्ष्मास्त्रिषु त्वगस्तनाभिषु गंभीराः पंचसु पाणि

उक्त्वा गालव माश्रु प्रजगाम स्वगृहान्मुने ॥२६॥ गते पत्तनराजे तु गालवः सहकन्यया चिंतयानः क्षमं दाने राज्ञो वैश्रुतो गामत्व ॥ सोग
छन्मनसेक्ष्वाकुं हर्यश्वं राजसत्तमं अयोध्यायां महावीर्यं चतुरंगबलान्वितं ॥२४॥ कोशधान्यबलोपेतं प्रियपौरं द्विजप्रियं प्रजाभिकामं
शाम्यंतं कुर्वाणं परमुत्तमं ॥२५॥ तमुपागम्य विप्रः स हर्यश्वं गालवोब्रवीत् । कन्येयं मम राजेंद्र प्रसवैः कुलवर्द्धिनी ॥२०॥ इयं शुल्केन भार्यार्थे
हर्यश्व प्रतिगृह्यतां । शुल्कं ते कीर्तयिष्यामि तच्छ्रुत्वा संप्रधार्यतां ॥२१॥ इत्युद्योगपर्वणि गालवचरिते ॥ नारद उ० ॥ हर्यश्वस्त्वब्रवीद्रा
जा विचिंत्य बहुधा ततः दीर्घमुष्णं च निश्वस्य प्रजाहेतोर्नरोत्तमः ॥१॥ उन्नतेषून्नता षट्सु सूक्ष्मा सूक्ष्मेषु सप्तसु गंभीरा त्रिषु गं
भीरेष्वारक्ता रक्तेषु पंचसु ॥२॥ बहुदेवासुरालोका बहुगंधर्वदर्शना ॥ बहुलक्षणसंपन्ना बहुप्रसवधारिणी ॥३॥ समर्थेयं जनयितुं चक्र
वर्तिनमात्मजं ॥ ब्रूहि शुल्कं द्विजश्रेष्ठ समीक्ष्य विभवं मम ॥४॥ गालव उ० ॥ एकतः श्यामकर्णानां शतान्यष्टौ प्रयच्छ मे हयानां च
न्द्रशुभ्राणां देशजानां वपुष्मतां ५

तलेषु नेत्रांते तालु जिह्वाधरोष्ठे च रक्ता ॥५॥ बहुभिर्देवैरसुरैश्च आलोकयितुं योग्या बहुदेव
ासुरलोका गंधर्वाणां दर्शनं यस्याः सानथा ॥३॥४॥५॥

 कामतः स्वेच्छया योगबलेन कुमारीभूत्वा यौवनं परित्यज्य सर्वथा ॥ २१ ॥

ततस्तव भवित्रीयं पुत्राणां जननी शुभा ॥ आरिरीगी वरूनाभूतानां यो निरायत्तलोचना ॥ ६ ॥ नारद उ॰ ॥ एतच्छ्रुत्वा वचो राजा हर्यश्वः काममोहित
उवाच गालवं दीनो राजर्षिऋषिसत्तमं ॥ ७ ॥ द्वे मे शते सन्निहिते हयानां यद्विधास्तव ॥ पेष्टव्याः शतशस्त्वन्ये चरंति मम वाजिन ॥ ८ ॥
सोहमेकमपत्यं वै जनयिष्यामि गालव ॥ अस्यामेतं भवान् कामं संसाद्यितुमर्हति ॥ एतच्छ्रुत्वा तु सा कन्या गालवं वाक्यमब्रवीत ॥ मम दत्तो वरः
कश्चित्केनचिद्ब्रह्मवादिना ॥ १० ॥ प्रसूत्यंते प्रसूत्यंते कन्यैव त्वं भविष्यसि ॥ स त्वं ददस्व मां राज्ञे प्रतिगृह्य हयोत्तमा ॥ ११ ॥ नृपेभ्यो हि चतुर्भ्यस्ते पूर्णान्यष्ट
शतानि वै ॥ भविष्यंति तथा पुत्रा मम चत्वार एव च ॥ क्रियतामुपसंहारो गुर्वर्थे द्विजसत्तम ॥ एष तावन्मम प्रज्ञा यथा वा मन्यसे द्विज ॥ १३ ॥ एव
मुक्तस्तस मुनि ॥ कन्यया गालवस्तदा ॥ हर्यश्वं पृथिवीपालमिदं वचनमब्रवीत इयं कन्या नरश्रेष्ठ हर्यश्व प्रतिगृह्यतां ॥ चतुर्भागेन शुल्क
स्यजनस्वैकमात्मजं ॥ १५ ॥ प्रतिगृह्य स तां कन्यां गालवं प्रतिनंद्य च ॥ समये देशकाले च लब्धवान् सुतमीप्सितं ॥ १६ ॥ ततो वसुमना नाम वसु ॥राम॥
भ्यो वसुमत्तरः ॥ वसुप्रख्यो नरपति स बभूव वसुप्रदः ॥ अथ काले पुनर्धीमान् गालवः प्रत्युपस्थितः ॥ उपसंगम्य चोवाच हर्यश्वं प्रीतिमानसं ॥२०६॥
जातो नृप सुतस्तेयं बालो भास्करसन्निभ ॥ कालो गंतुं नृपश्रेष्ठ भिक्षार्थमपरं नृप ॥ हर्यश्वः सत्यवचने स्थितः ॥ स्थित्वा च पौरुषे दुर्लभत
द्वयानां च प्रददौ माधवीं पुनः ॥ माधवी च पुनर्दीप्तां परित्यज्य नृपश्रियं ॥ कुमारी कामतो भूत्वा गालवं पृष्ठतोन्वगात ॥ २१ ॥ ॥

त्वय्येवतावत्तिष्टंतुहयाःपार्थिवमुक्के वानुद्विजः॥८॥ यथायोक्तंमयासांद्रं दिवोदासंप्रजेश्वरं॥९॥ इत्युद्योगपर्वणिगालवचरित्रे॥ गालवउ०॥ महा
वीर्योमहीपालः॥ काशीनामीश्वरः प्रभुः॥ दिवोदास इतिख्यातोभैमसेनिर्नराधिपः॥१॥ तत्रगच्छावहे भद्रे शनैर्गच्छमाशुचः॥ धार्मिकः
संयमे युक्तः॥ सत्ये चैव जनेश्वरः॥२॥ नारदउ०॥ तमुपागम्य समुनिर्न्यायतस्तेनसत्कृतः॥ गालवः प्रसवस्यार्थे तंनृपंप्रत्यचोदयत्॥ दिवोदासउ०
श्रुतमेतन्मयापूर्वंकिमुक्त्वाविस्तरंद्विज॥ कांक्षितोहिमयैषोर्थः श्रुत्वैवद्विजसत्तम॥ अहमप्येकमेवास्यांजनयिष्यामिपार्थिवं॥ एतद्धि
मेवरंमत्वापर्यस्यन्नराधिपान्॥४॥ मामेवमभ्ययातोसिभाविचैतदसंशयं॥ सएवविभवोस्माकमश्वानांद्विजसत्तम॥६॥ तथेत्युक्त्वाद्विज
श्रेष्ठः प्रादात्कन्यांमहीपते॥ विधिपूर्वंचतांराजाकन्यांप्रतिगृहीतवान्॥७॥ रेमेसतस्यांराजर्षिः प्रभावत्यांयथारविः॥ स्वाहायांचयथाव
ह्निर्यथाशच्यांचवासवः॥८॥ यथाचंद्रश्चरोहिण्यांयथाचैघांपितामहः॥ अरुंधत्यांवाचसिष्ठोवाप्युष्ठ्याक्षमालया॥ च्यवनश्च
सुकन्यायांपुनस्त्यः संध्यायांयथा॥१४॥ अगस्त्यश्चापिवैदर्भ्यांसावित्र्यांसत्यवान्यथा॥ यथाभृगुःपुलोमायामदित्यांकश्यपो
योयथा॥ रेणुकायांयथार्चीकोहैमवत्यांयथामनुः॥ शकुंतलायांदुष्यंतोधृत्यांधर्मश्चशाश्वतः॥१५॥ दमयंत्यांनलश्चैवसत्यवत्यांचस
नारदः॥ जरत्कारुर्जरत्कार्वांपुलस्त्यश्चप्रतीच्यया॥१६॥ मेनकायांयथोर्णायुस्तुम्बुरुश्चैवरंभया॥ वासुकिः॥ शतशीर्षायांकुमार्यांच
धनंजयः॥ वैदेह्यांचयथारामोरुक्मिण्यांचजनार्दनः॥१७॥

ग॰भा॰उ॰ तथानुरममाणस्य दिवोदासस्य भूपते माधवी जनयामास पुत्रमेकं प्रतर्दनं २८ अथाजगाम भगवान् दिवोदासं स गालवः समये समनुप्रा
॥२०७ प्तेवचनंचेदमब्रवीत् निर्यातयतुमे कन्यांभवांस्तिष्ठंतुवाजिनः यावदन्यत्रगच्छामि शुल्कार्थं पृथिवीपते दिवोदासोथधर्मात्मासमयं
गालवस्यतां कन्यांनिर्यातयामास स्थितः सत्ये महीपतिः २९ इत्युद्योगे गालवचरिते० नारद उ० ॥ तथैवतांश्रियंत्यक्त्वा कन्याभूत्वाय
शस्विनी माधवी गालवंविप्रमन्वयात्सत्यसंगरा १ गालवोविमृशन्नेवस्वकार्यंगतमानसः ॥ जगामभोजनगरं द्रष्टुमौशीनरंनृपं
२ तमुवाचाथगत्वासनृपतिंसत्यविक्रमं इयंकन्यासुतौद्वौतेजनयिष्यतिपार्थिवौ ३ अस्यांभवानवाप्तार्थोभवितापेत्यचेहच
सोमार्कप्रतिसंकाशौजनयित्वासुतौनृप ॥ ४ ॥ शुल्कंतुसर्वधर्मज्ञ हयानांचंद्रवर्चसां एकतःश्यामकर्णानांदेयंमह्यंचतुःशतं ॥ ५ ॥ गुर्वर्थोयं
समारंभोनहयैःकृत्यमस्तिमे ॥ यदिशक्यंमहाराजक्रियतामविचारितं ॥ ६ ॥ अनपत्योसिराजर्षे पुत्रौजनयपार्थिव ॥ पितॄन्पुत्र
प्लवेनत्वमात्मानंचैवतारय पुत्रफलभोक्ताहिराजर्षे पात्यतेदिवं नयातिनरकंघोरंयथागच्छंत्यनात्मजाः ॥ ८ ॥ एतच्चान्यच्चविवि ॥एम॥
धंश्रुत्वागालवभाषितं उशीनरःप्रतिवचोददौतस्यनराधिपः ९ ॥ श्रुतवानस्मितेवाक्यंयथावदसिगालव विधिस्तुबलवान्ब्रह्म ॥२०७॥
न्मनोद्विप्रवणंमम १० ॥ शतेद्वेतुममाश्वानामीदृशानांद्विजोत्तम ॥ इतरेषांसहस्राणिबहूनिचचरंतिमे ॥ ११ ॥ अहमप्येकमप्यस्यांज
नयिष्यामिगालव ॥ पुत्रंद्विजगतंमार्गंगमिष्यामिपरैरहं ॥ १२ ॥ मूल्येनापिसमंकुर्यांतवाहंद्विजसत्तम ॥ १३ ॥

॥भा०उ०
॥३९०॥

इतिश्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरचतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविंदसूरिसूनोः श्रीनीलकंठस्यकृतौभारतभावदीपेउद्योगपर्वणि

राजानमन्वयुःपश्चाद्बलंतद्ध्वपर्वतात्॥ एतन्नागबलंभीमंकुंतीपुत्रस्यधीमतः॥३४॥यदाश्रित्याभियुयुधेधार्त्तराष्ट्रंसुयोधनम्
ततोन्येशतशःपश्चात्सहस्रायुतशोनराः॥३५॥नदंतःप्रययुस्तेषामनीकानिसहस्रशः॥तत्रभेरीसहस्राणिशंखानामयुता
नि॥३६॥वादयंतिस्मसंहृष्टाःसहस्रायुतशोनराः॥ वैशं॰ यःसर्वंशृणुतेसजन्तिदंश्रीपरिवर्द्धनं॥ससर्वपापनिर्मुक्तोलभतेवां
छितंफलं॥३७॥योभूत्वासावधानोवैशृणोतिश्रावयत्यपि सर्वांछितार्थंलभतेपुत्रपौत्रसमन्वितः॥३८॥उद्योगंलभतेजंतुः
पांडवोद्योगसंश्रयात्॥श्रुतेस्मिन्नृपदेद्याद्ब्राह्मणेभ्यश्चदक्षिणां॥३९॥भोजयेद्द्विविधाहारैर्भक्ष्यभोज्यसमन्वितैः॥पा
ठकंचविशेषेणस्वर्णगोदानपूर्वकं॥४०॥एजन्नजन्मेजयफलघलमेष्वेवंसमाचर॥अतःपरंभीष्मपर्वशृणुराजन्नस
माहितः॥४१॥इतिश्रीमहाभारतेशतसाहस्र्यांसंहितायांवैयासिक्यामुद्योगपर्वणि सेनानिवेशः॥

प्रकाशःसमाप्तिमगमत॥ श्रीरामःशरणंममेतिपरमोमंत्रोयमष्टाक्षरः॥श्रीकृष्णःशरणंममेतिपरमोमंत्रोयमष्टाक्षरः

॥रामा॥
॥३९०॥

॥भा॰ भी॰ ॥१॥

श्रीगणेशायनमः॥ श्रीलक्ष्मणार्यगुरवे जडजंतुचक्रं बंधापनोदनमृतेनहिरोचतेन्यत्॥ पादावनेजनमुखाय
चिंतितनतनुश्रीभीष्मपर्वणिविदध्महिभावदीपं॥१॥ एवंस्मिन्पर्वणिभगवद्भक्तःसन्नपितामर्थ्येयःसत्यं
पालयति॥ ऐश्वर्यंचैवनवकाशयति॥ कौंतेयोपिऽन्यस्मैउपकरोतिचेति॥ पांडवार्जुनदर्शनमात्रेणदर्शितं

॥श्रीगणेशायनमः॥ नारायणंनमस्कृत्यनरंचैवनरोत्तमं॥ देवींसरस्वतींचैवततोजयमुदीरयेत्॥१॥
॥जनमेजयउ०॥ कथंयुधिष्ठिरेवीराःकुरुपांडवसोमकाः॥ पार्थिवाःसुमहात्मानोनानादेशसमागताः १
॥वैशंपायनउ०॥ यथायुयुधिरेवीराःकुरुपांडवसोमकाः॥ कुरुक्षेत्रेतपःक्षेत्रेशृणुत्वंपृथिवीपते॥२॥ ते
वतीर्यकुरुक्षेत्रंपांडवाःसहसोमकाः॥ कौरवाःसमवर्त्तंतजिगीषंतोमहाबलाः॥३॥ वेदाध्ययनसंप
न्नाःसर्वेयुद्धाभिनंदिनः॥ आशंसंतोबलंयुद्धेबलेनाभिमुखारणे॥४॥ अभियायचदुर्धर्षांधार्त्तराष्ट्रस्य
वाहिनीं॥ प्राङ्मुखाःपश्चिमेभागेन्यविशंतससैनिकाः॥ स्यमंतपंचकाद्बाह्यंशिबिराणिसहस्रशः॥
कारयामासविधिवत्कुंतीपुत्रोयुधिष्ठिरः॥६॥ तमेवंभूतंस्वयंभगवान्हितोपदेशेनानुगृह्णाति॥ नदीयां

प्रतिज्ञाबाधनैवमसंकरोतीत्यर्जुनोपदेशेभीष्मवधार्थंभगवतः॥ शास्त्रधारणेनचदर्शयिष्यन्भीष्मपर्वारभते यु
वैमनस्युद्योगंश्रुत्वायुद्धंश्रोतुकामोजनमेजयउवाच॥ कथंयुयुधिरेवीराइति॥ तपःक्षेत्रेइति खड्गधारातीर्थेमि
तत्वानमस्तुचित्तमितिभावः॥२॥ जिगीषंतोजेतुमिच्छंतः॥३॥४॥ अभियायअभ्येत्यन्यविशंतपांडवीयाइतिशेषः

॥भा॰ ॥१॥

1938
आर्य समाज
ARYA SAMAJ

॥गी०भा०॥
॥२॥

स्मानातीदत्तस्त्रवत्सन्नमनपूर्व॥१९॥२०॥२१॥ प्रावदाः स्थूलवालुकाः कंपमानीति तथाविनिघ्नन् शर्कराभिरल्प
थः॥२२॥ सागरोपमे क्षोभितसागरोपमे॥२३॥ धर्मात्मा पाण्डुरुवेस्स न्ग राज्ञः शरणागतो न्येन संयुक्तः स्रनहेतमप्रस्या

यथा सिंहस्य नदतः स्वनं श्रुत्वेतरे मृगाः॥ त्रसेयुर्निनदं श्रुत्वा तथा सीदत तद्बलं॥१९॥ उदतिष्ठद्रजो भौमं
न प्राज्ञायत किंचन॥ अस्तंगतः सूर्ये दिसैसैन्येन सह सावृते॥२०॥ ववर्ष तत्र पर्जन्यो मांसशोणितवृष्टिमा
न॥ दिक्षु सर्वासु सैन्यानि तदद्भुतमिवाभवत्॥२१॥ वायुस्ततः प्रादुरभून्नीचैः शर्करकर्षणः। निविघ्नं
स्तान्यनीकानि शतशोथ सहस्रशः॥२२॥ उभे सैन्ये च राजेंद्र युद्धाय मुदिते भृशं॥ कुरुक्षेत्रे स्थिते यत्ते
सागरक्षोभितोपमे॥ तयोस्तु सेनयोरासीदद्भुतः सतु संगमः॥ युगांते समनुप्राप्ते द्वयोः सागरयोरिव॥२४॥
शून्यासीत्पृथिवी सर्वा बालवृद्धावशेषिता॥ निरश्वपुरुषेवासीद्रथकुंजरवर्जिता॥२५॥ तेन सेनासमूह
तस्मानीतेन कौरवैः। ततस्ते समयं चक्रुः कुरुपाण्डवसोमकाः॥२६॥ धर्मान्संस्थापयामासुर्युद्धानां भरतर्ष
भ निवृत्ते विहिते युद्धे स्यात्प्रीतिर्नः परस्परं॥२७॥ यथा परं यथायोगं न च स्यात्छलनं पुनः। वाचा युक्ता
युद्धतानां वाचैव प्रतियोधनं॥२८॥ द्वीन्॥२९॥ धर्मसंस्थापनमेवाह यथापरिमिति यथायोगं तुल्ययोर्योगस्या
नतिक्रमेणां यथायोगेन प्रकारेण॥ अपरं अनुरूपं अन्याय्यमित्यर्थः। न तथा न कस्यापि तु स्ययोगातिक्रमः स्या

अथा...नष्टः स्वंतसमीमही पालकं भूतलयं॥ संजूद्वीपशाखैनो चनेलिंगसमचापातद्धांत्रणासह्वताल
वत॥ ८॥ ९॥ सर्वेस्थानीकेवतेम्लेछाघ्राश्रिवात्वंदेशवासिनो वा स्थास्तन्सहितानां॥ १०॥ मस्थादिशनफलमाह एव
मन्याचपृथिवीसर्वावालवृद्धावशेषिता॥ निरभ्रपुरुषवासीरघवंसेरवर्जिता॥ ७॥ यावतपतिसर्वोहिनं
बुद्वीपस्यमंडलं॥ तावेरवसमाघातंवलपार्थिवसत्तम॥ ८॥ एकस्याःसर्वेवर्णासेमंडलंवहुयोजनं यथा
रुंसंतदेशांश्चनद्दीःशैलान्वनानिच॥ ९॥ तेषांयुधिष्ठिरराजासर्वेषांपुरुषर्षभ॥ त्यादिदेशसर्वास्थानांम
स्यभोज्यमनुत्तमं॥ १०॥ मारांश्चविविधाकारांस्तेषाराज्ञोयुधिष्ठिरः॥ एवं वेदीवेरितश्चः पांडवेयोपमितसुतः॥ ११॥
अभिज्ञामीनसर्वेषांसंतामाभरणानि च॥ पाजयामासवीरश्चोयदुकालउपस्थिते॥ १२॥ दृष्ट्वाध्वजाग्रंपार्थ
स्यधातराष्ट्रोमहामनाः॥ सरुद्दं सर्वैर्महीपालैःप्रस्थर्नूहितिपांडवे॥ पाडुरेणातपत्रेणाघ्रियमाणेनमूर्धनि॥ म
ध्येनागसहस्रस्यभ्रातृभिः परिवारितः॥ १४॥ दृष्ट्वादुर्योधनं दृष्टाः पांचालाःपुरुषर्षभ॥ दध्मुःशंखान्महा
एवा[illegible]मधुरस्वनाः॥ १५॥ ततःप्रहृष्टांतोसेनामभिवीक्ष्याथपांडवाः॥ वभूवुर्हृष्टमनसो वासुदेवश्च
वीर्यवान्॥ १६॥ ततोहर्षंसमासाद्यवासुदेवधनंजयौ॥ दध्मतुःपुरुषव्याघ्रौदिव्यौशंखौरथस्थितौ॥ १७॥
पांचजन्यस्यनिर्घोषंदेवदत्तस्यचोभयोः॥ श्रुत्वातुनिनदंयोधाःशकृन्मूत्रंप्रसुसुवुः॥ १८॥ निति एवं वेदीवि
द्वान॥ इति अन्येःपांडवेयोत्तानकप्रमितस्यथैः॥ १९॥ अभिज्ञानानिस्वकीयचिन्हानिस्वीयाएवसीयान्यानिह
न्युरिष्ठेनदर्शी॥ १२॥ १३॥ १४॥ १६॥ ९ ...॥ १८॥ १९॥

तदिति मपि प्रमाणं काचा स्याकृतिस्तदाभिमन्यते यं काह सुदर्शनमिति ॥ सुदर्शनीयेमजं रत्नविशेषस्तन्नामांकितोयंद्वीपः सुदर्शं
नः द्वीपः ॥ कृत्स्नं हं सोजमित्सर्थः तं नप्रमाणतन स्याकृतितश्च प्रदर्शयन्नस्यामितुपादः पद्मांतरमाह सर्थः ॥ परिमंडलः मार्गमात्रं प
रिमाणेऽदुर्लभस्य तस्मर्थः एवं तरामाचेनसाधे रेतकोटस्मात्मत दिति भावः ॥ परिमंडलमस्य सर्वतो हस्तद्वयः ॥ वंद्रकाकार इति व्याप्ते
प्रागेवउक्तस्य वक्राकारस्य तु अतेचेत्त चिपिटाकारेणेत्सितूपरिमंडलत्वेन गस्यायोगात् वंक्रसंस्थितमित्मते नवक्रेवत्तसंस्थितं संस्था
नमाकारस्यत्वनेनैव सिद्धत्वाच्च ॥ अहं एतदुक्ता किंकारांतपरिमाणपरिमाणात्मसिधः ॥ नचानेन परिमाणेनाेयेननिरंशं वस्तुसिध्यति पद्मकस्मा
सुदर्शनं प्रवस्यामितद्वीपं कुरुनंदनः ॥ परिमंडलमहाराजद्वीपोसौचक्रसंस्थितो ॥ नदीजलप्रतिछन्नःसर्वतस्तु अंसंनिभेः ऊरेसु विविधाकारैरम्येर्मेनपदे लन्न १४
पत्नपरिमाणस्य एकादस्य हिवगच्छेपप्रदेशवत्वेन तस्यापि तिरंसत्यायोगात् ॥ नहीयरमानो सर्वदिगवच्छिन्नो देशः प्रतीत्य मध्यवच्छिन्न
नइति वक्तुं शक्यं हि विरोधात् परमंत्रशब्दो दुर्लभस्य स हस्तमात्र वचनः नाकिकारतपरिमाणुरपितादृशएवतत्र परिभाषकपरिमा
णिक परिमाणाकत्वनंप्रस्यानमेदात्पदानार्थं मतस्यकारत्मानानिरासार्थं चेति दिक् ॥ एवं सुदर्शने द्वीपस्य परिमाणमुक्ता आकारमा
ह चक्रसंस्थितमिति परिदृश्यमानरथ्याकारं इत्यर्थः ॥ चक्रेत्यादि स्त्रयेपीतिवित्यर्थः ॥ २३ ॥ नदेयसंस्थानं माह ह्यम्बोनदीति ॥ १४ ॥ १४

नन्वेवं विधिस्य कथमतिसत्तत्त्वमुच्यते तत्राह यथाहीति चंद्रमंडले चंद्राधिष्ठानेन मनसो मर्यः यद्योतद्दूसांज्म्हाप्रमा रांस्यातक
यंनर्हिंजर्हं तुहेकदे शास्येयोगास्त्रो यंहृदयाकारेण त्कस्यं स्वासद्दैमुखवत्स्वसेन नघात्मप्रमारो सर्वयादै महाप्रमारात्मनो
वा दिनां संनिवेसोयुज्यते प्रपंच स्वस्य प्रादिवदृ र्शिव वनीयत्वांगीकारं विनैतिमा वः १६ इरसंज्ञति ननवंद्रमंडलात्स्वेमानसि
स्मं योग कदेशो हृत्याहृतं नस्य मनसश्चके कारास्त्र ह्मातृन्निर शाकत्राकार्यनयेनाघस्य नवारणवादिराहृति प्रियत्वेनोगीतासु वदृस्मा

दृश्यैः पुण्यफलैर्लोकैः संविन्न धनधान्यवान् लवणेन समुद्रेणासपंनात्सरिवारित १५ यथा हि पुरुषः यस्य हृदर्शैनुख्या
मात्मनः एवस्तु हृदर्शनद्वीपे हृदयंते चंद्रमंडले हृदंसे विपत्लस्तत्र हिरण्येच शाशेमहान् सर्वौषधिसमावायः सर्वतः परि
वारितः १७

ताः संसाराश्वान्तोत्तिस्पर्वमेनम्नतोत्रमिन्यर्थः हिरण्ये वसस्तो महान् वकपन्नन्यनुवर्नैनहि मन्नेव मनसि महान् परमात्मा
शाशादतिशासः शुनगतिः शीघ्रगामि मनसो जवीयदूति तद्भावंनोत्यानीति च श्रुतेः स्रं वाक एदृश हिवर्नते नियम्यामि या मक
भावनेत्यर्थः तयोर वकार्यकारणापुपंचोजीवर्द्दस्वर स्थापद्देश रायधिष्ठाने मनसैवकल्पितत्यर्थः १७ ॥ ८ ॥ ॥ ॥

अस्य भरतस्य वस्रगलेन्द्रं वस्पनवर्षं चादिभ्यः ध्यानं माह ॥ आपइति अंबुलहितं मूलपंच कमुच्यते ॥ आपः पुरुषोव
वंसो भवंतीसादिश्रुतो तथा दर्शनात ॥ एते नद्यः स्वंभूतभोतिके कार्यं तत्तः शब्दाद्मनतः तहि कारणवस्तु तदभिन्न
स्यादित्याशंक्याह भाषः संक्षेपउच्यते ॥ इति सम्मस्तप्रलेयेष्वति शिष्यत इति शेषः ॥ कारणानदपि संक्षेपः कार्यसेव
स्वरूपं ॥ आकुंचितावयवकूर्मसमानउच्यते ॥ ततो व्याहृतं कारणमपि आपइवानालेवेत्यर्थः ॥ ततो व्याहृतनाव
रूपाते अत्पः शब्दः शुद्धस्वरूपतरेव ओयप्रपुणालाजीवउच्यते वरत्वस्यापि हंवु सालीति ॥ अयमात्मा ब्रह्मेत्यादौ परमात्म
नि ॥ एवं प्रलयात्मत्वमुच्यते ननतो न्योजीवो नाम कश्चित् धातुरस्तीत्यर्थः सतं प्रलयगामिन्त्वेपरमेश्वरभाषा रूपसंक्षे

आपस्ततोन्याविज्ञेयाः शेषः संक्षेपउच्यते ॥ ततोन्यउच्यतेचायमेनं संक्षेपतः श्रुताः ॥ १५ ॥ इति श्री महाभाष्ये श्री० जं० ध्य
नरा ध्य० ॥ उक्तो द्वीपस्य संक्षेपो विधिवद्वृद्धिमस्तु पा ॥ तत्वतस्त्वासिसर्वस्य विस्तारं ब्रूहि सत्जय ॥ १ ॥ यावान्भूतस्य काश्यो
यं ध्यत्वं तेश रणलक्षणा ॥ तस्य प्रमाणं सत्बृहितत्तो वक्ष्य सिपिप्पलं ॥ २ ॥ पतः मयाप्रो अमात्म्यालु ॥ २ ॥ अध्यायः जंबू

इति जंबूद्वीपः स्वंतरवरवरव्रूर्यशोयस्य प्रमाउतिमाणे विस्तारेइत्यर्थः पिव्यलशभायाः स्वरूपश्रवणोत्सव स्यानधिकारं
पश्यन्स्यले भवता वतभगवतो रूपं श्रातुमिछन उक्तोद्वीपस्येति द्वीपस्य विस्तारमिति संबंधः ॥ १ ॥ यावन्ति तिशब्दाल
शरणो परमात्मनः ज्ञापकोमायशवलेहाद्देवत्राणिमायाकल्पतो भूम्यवकाशो यावान्सवहारदृष्ट्यासस्पवत्वमा
णं बृहि ननु करणामेव दोषा तनस्ययतस्ता ना त्स्वै तैभवती नि वेदेप्रसिद्ध किद्वीपं ज्ञानेनेत्याशंक्याह तनोवक्ष्यसी
ति शेषः प्राणेच कारणात्ज्ञानात्तद्विभूतिकार्यमेवहि स्यं ते ततन्नासंतमारणभवतीतिभावः ॥ २ ॥ तानिवर्षाणीतितुय

ननु एवं विधिस्यकथमतिसत्त्वमुच्यते तत्राह यथाहीति चंद्रमंडले चंद्राधिष्ठानेमनसीत्यर्थः यद्येतद्भूसौ जन्मकृषाम्रमारांस्तात्क
यंनर्हिजर्हे गुहेकदेशस्यायोगास्तो पंहृदयाकाशेन न्हृत्स्नं त्वासर्हे मुरवधस्यसेन नघान्यप्रमाणेसर्ययोर्द्द महाप्रमाणान्नां
वाहिनां संनिवेसो युज्यते प्रपंचस्वस्यप्रातिहिवदृर्शिव वनीयत्वांगीकारं विनेतिभावः १६ हिरस्मेति ननवंदूमंडलात्स्वेमनसि
स्वं पोषकदेशोहृष्याहृनं नस्यमनसस्के कारासूक्ष्मावृत्तिरशास्त्राकार्यत्वेनाथस्य तवारानादिराहृति प्रियत्वेनोगीनासु वहृयमा

हंसे :पुष्यफलोयेनैः संछिन्न धनधान्यवान् तवनेन समुद्रेणासयंतात्परिवारितः १५ यथाहिपुरुषः यस्य हृदयेषु मुख्य
मात्मनः एवस्तु हृदयनिह्रीपेहृदयंते चंद्रमंडले हंसेस्थितस्तत्र हिरण्योच शशिमहान् सर्वोषधिसमावाय:सर्वतः परि
वारितः १७

राम
१५

ताः संसारस्यान्योन्यस्यार्थमेतन्मनोऽत्रमित्यर्थः हिरंयो वस्सेो महान् वेकं पंल्लयानुवर्तेन हि मन्येव मनसि महान् परमात्मा
शशारतिप्रारः शुतगतिः शीघ्रगामि मनसो जवीयदृति नहु वं नोन्यान्नीति च श्रुतेः स्वं पाक एव हृदि वर्तते नियम्या मि याम का
भावनेत्यर्थः तयोरं कार्यकारणायुक्तवोजीवईश्वर स्थिपर्हेल रतायधिष्ठानेमनसैवकल्पितमित्यर्थः १७ ॥ ५ ॥ ॥ ॥

अस्य प्रश्नस्य प्रसंगमेतं देवस्पर्शपंचादिभ्यः प्रदर्श्यमाह ॥ आप इति अंगुलहितं भूतपंचकमुच्यते ॥ आपः पुरुषोव
वंतो भवंती सादिभ्रुतो नथादर्शनात् ॥ एते नद्या स्वभूतभौतिकं कार्यं ततः श्राभ्यादस्मनत हिकारणं वस्तुन दृभिन्नं
स्वादिलाघ्यं कथ्याह श्रावः संक्षेपतः मन्ये ॥ इति समस्तप्रलयेषतिष्ठिप्यत इति शेषः ॥ कारणान्दपि संक्षेपः कार्येसेव
स्वरूपं ॥ आकुंचितावयपूर्वकं संसमानं उच्यते ॥ व्याहृतं कारणामपि आपरूवानोलेवेत्यर्थः ॥ ततो व्याहृतावर
रूपाते अन्यः प्रश्नः शुद्धद्वयस्य तरेव श्रेयप्रपुगमाजीवउच्यते वेदत्वस्य स्वहेतुसास्मीति ॥ अयमात्मा ब्रह्मेत्यादेोपनिषत्
नि ॥ एवं प्रसंगात्मेत्यमुच्यते न तत्तो न्योजीवो नाम कश्चित् धातुरस्तीत्यर्थः सतं प्रलय ग्राभिन्नत्वपरमस्वरूपथारव्यं संक्षे
आपस्ततो न्या विज्ञेयाः शेषः संक्षेपउच्यते ॥ ततो न्य उच्यते चायमेनं संक्षेपतः स्मृताः ॥ २५ ॥ इति श्री महाभाष्ये श्री जं॰ ध्रू
तरास्तुतः ॥ उक्तो द्वीपस्य संक्षेपो विधिवद्वुद्धिमंस्त्वया ॥ तत्र संक्षासिसर्वस्येविस्तरं ब्रूहि सत्तम ॥ १ ॥ यावानभूतमवकाशो
यद्रूपं तेन शरणलक्षणं ॥ तस्य प्रमाणं सब्रूहि नित्ता वदस्मिसिपिप्पलं ॥ २ ॥ यतः मयाप्तो ऽस्माभिस्सालु ॥ २२ ॥ अध्यायः ॥ जंबू
इति जंबूद्वीपः स्वंतस्वकरस्वंग्रहेशायस्य प्रमाणं उमेमाणविस्तारेइत्यर्थः ॥ पिप्पलशाखायाः स्वरूपश्रवणास्यसानधिवारं
पश्यन्नस्थलं भवनावतभगवेतां रूपं श्रोतुमिच्छन् उक्तो द्वीपस्यतिद्वीपस्यविस्तरमितिसंवधः ॥ १ ॥ यावन्निति श्रशास्त्र
श्रेणो परमात्मनः आपको मायश्ववतेहा हैयज्ञाणिमायाकल्पना भूम्यवकाशो यावान्मुक्तवहारहस्यासस्यवत्समा
णं ब्रूहि न न करणमेवादि तान स्वयन्तस्यानो त्वदीस्तं भवतीति निर्वेदप्रसिद्धं किदीपं ज्ञानेनेसार्थं कथाह नतो वदस्यासी
तिविशेषः प्रागेव कारणाज्ञानात् तद्विभूतिकार्यमेवरिस्मंते नतत्रासंतमारं रामवतीतिभावः ॥ २ ॥ तानिवर्णाणीतितुयं

।।भा.टी.
।।२६।।

वृंधिःजंतो हेमवत्तं वर्षं घाणापता: पूर्वपश्चिमसमुद्रस्पर्शिनः ॥ अवेयंशास्त्रानुभवयोरविरोधेन मत्वा स्वनाप्रतिभा
ति यावादत्तमा त्रस्य चतुर्विंशत्युंलानि परिणाहः स्वपताव संगुलानि परिधः धि० कि० चिन्तूर्तानि चतुस्त्रिंशदंगुलानि
कर्णो भवति एवं च अष्टादशसहस्राणि षट्शतानि च तं भूपवेतमवेक्षता तया भुवः प्रमाणमुक्तं तदेवां अपरिधित्वेन कु
र्यात ॥ तच्चतुर्थांशत्वेन शत्वारि सहस्राणि षट्शतानि च पंचोशच योजनानि एके कोणभुजः इति तदेव समचतुरस्रे कोशि
ष्ठभवमाणं ॥ अस्य कर्णः पुनः शबो त्रीणि सप्तसहस्राणि पंचशतानि च षट्सप्ततिश्च योजनानि तस्यास्य वृत्तचतु
रस्रस्य चतुर्भिः समुद्रे वेष्टितस्य कोणाविद्युत्तत्त्वं तेनेतेन दक्षिणास्यां दिशि शाणमसेतुः दुयोः समुद्रयोः संधिः एवं मितराश्च
पि दत्तसमुद्रसंधयो ज्ञेयाः यच्च मेरानि विशाभूपरिधिः सत्याग तंद्धियोजनं समन्ततो भिमतः स एवास्मावुं चतुरस्र
॥ संजयत्र ॥ प्रागायता महाराज षडेते वर्षपर्वताः समाः ॥ अवगाढाः स भवतः समुद्रौ पूर्वपश्चिमौ ॥ १ ॥ हिमवान् हेमकू
टश्च निषधश्च नगोत्तमः ॥ नीलश्च वैडूर्यमयः श्वेतश्च शशिसन्निभः ॥ २ ॥ सर्वधातुविनद्धश्च शृङ्गवान्नाम पर्वतः
सविंकृतः स्ववारोस वेदामितः यत्र एतयोरंतरं सप्तैर्दुरमाः ॥ ३ ॥ तदपि यजमानेनैषा खेवाह नावपंदो छिनेन सम
पार स्थितेन न वागन्मितस्य स्वस्यपः पंचमुखशाः सहस्राइति विकल्पस्य कासायनादिभिरुतां त्वालहस्तप्रमाणा
नेरकल्पनया योजनं वृहत्वारमन्मत्त्वभावेन तेन समाधेयं ॥ तथा पृथिव्याश्च तुरस्रत्वे पितन्मध्यस्थमरसुष्ठितं मेरुं प्रद
क्षिणी कुर्वतः सूर्यस्य मार्गो मंडलाकारेणा नाइत्येति न वोद्धव्यं भिमतस्य हृदयं कल्पं भवति ॥ अन्यत्सर्वं भूय पितद्भ्या ।।ए मा
ति विन्मृतमेवा चानुसत्तमे यत्तु पुराणे पंचाशत्कोटियोजनं भूगोलप्रमाणमित्युक्तं तदपि अचिंत्याः खलु ये भावा ।।२६।।
न तांस्तर्केण साधयेदित्तिनेने वप्रयुक्तं तदपि अवस्थितत्वान्मतानाम निर्वचनीयवाद एव शरणीय इत्येवं नूपं प

द्वयविस्तारभूमिः। लक्षस्थाने पंचसहस्रविस्तारो जंबूद्वीपः नवसहस्रस्थाने सार्द्धचतुःशतयोजनायामं भरतखंडमिति
अस्मिन्नर्थे उदाहरिष्यमाणो वेद्यवाहिखावकोऽपां जंबूद्वीपश्च तु द्वेल कमलाकारः। तस्यांशतपरिधिः। षट्शताधिकास्तष्टा
दशयोजनसहस्राणि त्रयस्त्रिंशच्छतानि मध्यव्यासः तेन पलतः पंचसहस्रव्याप्तेर्या। यदा पंचभागयतो हिमाचलः
पूर्वपश्चिमसमुद्रो स्पृष्टाःसितदायभरतवर्षे त्रिकोणो भवति तेन पृथिवी त्रिषष्ठोराणि लोकालोकमुदायश्चैवेनु
स्पृष्टो भवति। अस्य भारतवर्षस्य धनुराकारत्व भूमध्ये रेवायातत्वान् सेतुमार्गे राशस्थिताया पुरी छत्रसां देवकन्या
यकांची॥ क्षितिः पर्वतः पर्वली वत्सगुल्मपुरी चोलज्ज पिङ्गयागौराटं कुरुक्षेत्रं मेघाभुवो मध्ये रेवति स्मयो मारणायम
एते वे पर्वताः ऋजनसिद्धचारणसेविताः। ध। नेषां संतरालविष्कंभो योजनानि सहस्रशः। नत्र पुरायाजनपदास्तानि पुण्यानि॥
भारत॥ ६॥ ओरखपा कुरुक्षेत्रस्य तमासेतुः सन्निहितो द्वारका चट्टोरस्यात॥ द्वारकासमीपे तुश्वंट्रेडति प्रस्ल दक्षस
पलस्य ने भरतवर्षस्य त्रिकोणत्वमिवे वकल्पना सा धीयसीति दीक्षा॥ ७॥ एवं दक्षिणां दिशमारभ्य यावदुत्तरसमाक्षि
पूर्वप्राक्पश्चिमायताः पर्वतास्तेषु सप्त वर्षाणि भवंति। मध्ये मध्ये वासयोग्यानि स्थानानि भवंति तेषां स्थानानां व
र्णाख्यानामंतरमाह॥ ज्ञानमिति॥ विष्कंभो विस्तारः सहस्रशः शाम्र एषवर्षएषु सनदाशद्धपरः कतोव्यः लंकाहिमाचलयोर
नेकसहस्रयोजनांतराभावान् पक्ष्याधिकशतं चतुष्कयोजनं संमितं स्यवनस्य प्रसिद्धेत त्रापि शतं सेनोपरतः षष्ठ्या
धिकं त्रिंशत्येयोजनानि सेतुतो हिमालय इति प्रत्यक्षसिद्धं वर्षाणि वर्षति सिंचंति पुण्यंति वर्षाणि रम्यस्थानानि। ८॥

॥भा॰ टी॰
॥२१॥

वंसंत्येषु तानि वर्षाणीति तुर्यो गांतरमाह॥ वसंतीति॥ हिमवतो दक्षिणो भारतं वर्षं उत्तरतो हैमवतं वर्षं द्वितीयं हेमकूटेनि
षधयो मध्ये हरिवर्षं॥ १८॥ नीलनिषधयोर्मध्ये वर्षविभागमाह॥ दक्षिणोत्तरदक्षिणान्तः समीपदूरस्थः॥ एवमुत्तरे सौम्यादी
षु यमं॥ नीलनिषधयोर्मध्ये मेरुः तस्य प्राक्‌ माल्यवानस्य वसे मुद्रावधिः पश्चिमसमुद्रावधिं गंधमादनस्य पश्चिमे॥ परिसं
उत्तरावृत्तस्य पूर्वोत्तरवार्धिः अत्यास्वर्ष्यमपो मेरुः अदक्षिणान्तवोनवइलस्थः॥ २०॥ आदित्यतरुणोवालादित्य॥ वनु

वसंतितिषु सत्वानि नानाजातीनि सर्वशः॥ इदं तु भारतं वर्षं ततो हैमवतं परं॥ हेमकूटात्परं चैव हरिवर्षं प्रचक्षते
॥ १८॥ दक्षिणेन तु नीलस्य निषधस्योत्तरेण तु॥ प्रागायतो महामहाभागमाल्यवान्नाम पर्वतः॥ १९॥ आदित्यतरुणाभा
सो विधूमइव पावकः॥ योजनानां सहस्राणि चतुराशीति रुच्छितः॥ २०॥ अर्धेस्ताच्चतुराशीतिर्योजनानां महीप
ते॥ ऊर्ध्वमन्नतिर्यक्‌ च लोकानावृत्य तिष्ठति॥ २१॥ तस्य पार्श्वे इमे द्वीपाश्चत्वारः संस्थिता विभो॥ भद्राश्वः के
तुमालश्च जंबूद्वीपश्च भारत॥ २२॥ उत्तराश्चैव कुरवः कृतपुण्यप्रतिश्रयाः॥

राशीतिसहस्रस्थाने द्विचत्वारिंश
दुच्छितत्वात्‌ योवोधः॥ २१॥ अधस्ताद्‌ भूमेर्गर्भे॥ २२॥ तस्य पार्श्वे स्थितिपार्श्वेषु चतुर्दिक्षु द्वीपाइव द्वीपाः नद्यंतरत्वा ॥रामा॥
दूर्वाणि भद्राश्वादि॥ साहचर्यात्‌ जंबूद्वीप शब्दोत्र भरतवर्षपरः तस्य तमत्सारः त्वज्ञापनार्थः तेन वस्तोनि ॥१४
कृतपुण्य इत्यादिना॥ कृताविहिताः पुण्ये पुण्यवद्भिः प्रतिश्रया आश्रमा येषु ते॥ २३॥ २३॥ २३॥

ं

तत्रतुसुमुखोनामपक्षिणामेरुसंस्थको प्रश्रयः ग्रामरत्नाह ॥ विहगइतिद्वाभ्यां ।१४। एतंत्यजामितत्रो उत्तरान्कुरुन्नवगाह्याभीतिशेषः ॥२५॥ तंमेरुंमाहि

विहगसुमुखोयस्तत्सुपर्णस्यात्मजः किलसर्वैविचिन्तयामाससौवर्णान्वीक्ष्यवायसान् ।१४। मेरुरुत्तममध्यानामधमानांचपक्षिणां
अविशेषकरोयस्मात्तस्मादेनंत्यजाम्यहं ॥ तमादित्योनुपर्येतिसततंज्योतिषांवरः ॥ चंद्रमाश्चसनक्षत्रोवायुश्चैवप्रदक्षिणः ॥१६॥ गो
सपर्वतोमहाराजदिव्यपुष्पफलान्वितः ॥ भवनैरावृतःसर्वैर्जाम्बूनदपरिष्कृतैः ।१७। तत्रदेवगणाराजन्गंधर्वासुरराक्षसाः ॥ अप्सरोग
णासंयुक्ताः शैलेक्रीडंतिसर्वशः ॥१८॥ तत्रब्रह्माचरुद्रश्चशक्रश्चापिसुरेश्वरः ॥ समेत्यविविधैर्यज्ञैर्यजंतेनेकदक्षिणैः ॥१९॥ तुंबुरुर्नारद
श्चैवविश्वावसुर्हहाहुहूः ॥ अभिगम्यामरश्रेष्ठाःस्तुवंतिविविधैस्तवैः ॥२०॥ सप्तर्षयोमहात्मानःकश्यपश्चप्रजापतिः ।२२। तत्रगच्छंति
भद्रंतेसदापर्वणिपर्वणि ॥२१॥ तस्यैवमूर्धन्युशनाःकाव्योदैत्यैर्महीपते ॥ हेमानितस्यरत्नानितस्येमेरत्नपर्वताः ॥२२॥ तस्मात्कुबे
रोभगवांश्चतुर्थंभागमश्नुते ॥ ततःकलांशंवित्तस्यमनुष्येभ्यःप्रयच्छति ॥२३॥ पार्श्वेतस्योत्तरेदिव्यंसर्वर्तुकुसुमंशिवं ॥ कर्णिकार
वनंरम्यंशिलाजालसमुद्गतं ॥२४॥

त्योनुपर्येतिप्रदक्षिणमिति ॥२५॥ वायुःकविर्बुधः शुक्रोरमतइतिशेषः ॥ तस्यकाव्यस्य ॥२२॥ तस्मात्
काव्यात् ॥ ततःकुबेरात् ॥ कलांशंषोडशभागंवित्तंशत्वं ॥२३॥ कर्णिकाराजरावृक्षास्तेषांवनं ॥२४॥

गा० भी० ॥
॥२८॥

२६।२७।क्षीरधारा श्वेता धारा यस्याः सा गंगा विश्वरूपो विद्युत्तद्रूपा च॥तथा स्वरमरंति।योऽसौ सर्वगतो विष्णुरात्मत्वरूपी निरंजनः।स एव द्रवरूपो गंगांभो नात्र
संशय इति॥२८॥प्लवंतीव प्रवेगेन मेरुप्रकारेण पतनजनितवेगेन स्वनं मासद्भद्र उमाद्रिरिति संबंध।२९॥सुवर्णा वर्णा गोरा॥३२॥निष्टप्तेति॥अतिभा

तत्र साक्षात्पशुपतिर्दिव्यैर्भूतैः समावृतः।उमासहायो भगवान्रमते भूतभावनः॥२५॥कर्णिकारमयीं मालां बिभ्रत्पादावलंबिनीं॥त्रि
भिर्नेत्रैः कृतोद्योतस्त्रिभिः सूर्यैरिवोदितैः॥२६॥तमुग्रतपसः सिद्धाः सुव्रताः सत्यवादिनः।पश्यंति न हि दुर्वृत्तैः शक्यो द्रष्टुं महेश्वरः॥२७॥
तस्य शैलस्य शिखरात्क्षीरधारा नरेश्वर॥विश्वरूपापरिमिता भीमनिर्घातनिस्वना॥२८॥पुण्या पुण्यतमैर्जुष्टा गंगा भागीरथी शुभा
प्लवंतीव प्रवेगेन ह्रदे चंद्रमसः शुभे॥२९॥तया ह्युत्पादितः पुण्यः स ह्रदः सागरोपमः॥तां धारयामास तदा दुर्धरां पर्वतैरपि॥३०॥शतं वर्ष
सहस्राणि शिरसैव पिनाकधृक्॥मेरोस्तु पश्चिमे पार्श्वे केतुमालो महीपते॥३१॥जंबूखंडश्च तत्रैव महाजनपदो नृप॥आयुर्दशसह
स्राणि वर्षाणां तत्र भारत॥३२॥सुवर्णवर्णाश्च नराः स्त्रियश्चाप्सरसोपमाः॥अनामया वीतशोका नित्यं मुदितमानसाः॥३३॥जायंते मानवा
स्तत्र निष्टप्तकनकप्रभाः।गंधमादनशृंगेषु कुबेरः सह राक्षसैः।संवृतोऽप्सरसां संघैर्मोदते गुह्यकाधिपः॥३४॥गंधमादनपार्श्वे तु परस्त्वपरगंडिका ॥राम॥
एकादश सहस्राणि वर्षाणां परमायुषः॥३५॥ ॥२८॥

सवत्सरपे।२५।अपरगंडिकाः अन्ये गंधमादनस्यैवावनताः क्षुद्रद्वीपमा।सुकृशोलाः गंडामयणवृक्षुदेरिति मेदिनी ॥२५॥ ॥२५॥ ॥२५॥

उत्पलवर्णेन स्वभासितानाः उत्पलवर्णाभा ॥ २६ ॥ नीलोत्पलरत्नरश्मिति नालोत्पलधरमित्यपिपाठः । एवं हिमवंतो दक्षिणे भरतवर्षं तदुत्तरे हेमकूटनव
र्षे ॥ हेमकूटादुत्तरे हरिवर्षं ॥ निषधादुत्तरे नीलाचलाद्दक्षिणे मेरोः । परित इलावृत्तमेकमेव तदुत्तरे वर्ष ॥ अत्रैव केचित्सद्वा श्वके तु माल्यवद्गंधमादन
रत्नप्रकाशमनवद्यो ॥ तो नोच्यते ॥ ततो नीलाम्बरतादुत्तरतः श्वेतं पर्वतसुवर्णं ॥ श्वेतात्पर्वतादुत्तरतो हेरण्यकं समर्थवर्षं ॥ ततः शृंगवानपर्वतनात

तत्र हस्त्यावराराजतेजो भुक्तामहावला ॥ २५ ॥ पाषाणतिलवर्णाभाः सर्वासुप्रिपदर्शना ॥ २६ ॥ नीलोत्पलरत्नरश्मतं श्वेताद्वैरण्यकं परं ॥ वर्षे
मेरावतं राजन्नानाजनपदाश्रितं ॥ २७ ॥ धनुःसंस्थेमहाराजक्षेत्रेदासिणोत्तरे ॥ इलावृत्तंमध्यमंतु पंचवर्षाणि वैवहं ॥ २८ ॥ उत्तरोत्तरमेकस्मा
वर्षेभ्युद्दिश्यतिगणैः ॥ आयुःप्रमाणमारोग्यं धर्मतः कामतोर्थतः ॥ २९ ॥ समन्वितानि भूतानि तेषु वर्षेषु भारत ॥ एवमेषा महाराजपर्व
तैः पृथिवी चिता ॥ ३० ॥ हेमकूटस्तसमहान्कैलासोनामपर्वतः ॥ यत्रवैश्रवणोराजनगुह्यकैः सह मोदते ॥ ३१ ॥ श्रीरामाय नमः ॥

ऐरावतं सप्तमं वर्षं ॥ २७ ॥ धनुःसंस्थे धनुःकोटिसंस्थाशरवृः समासचवनः संतिष्ठते गृहो क्षमिस्यो हिम्रपोगदर्शनात् ॥ तेनामाधिकन धनुः कोटि
वर्षाकारेस्यस्य धनुःशाङ्गस्यहिचनेयो ह्रोकोटी तन्ज मध्येकिंचिन्नतं त्रिकोणं भवति ॥ अत एव रामसेतो धनुःकोटिशब्देन वरताकरमहोदधि
योः समुद्रद्वयसंगमप्रदेशो व्यवह्रियते ॥ एवमाकारं दक्षिणं भरतवर्षं उत्तरे रावतं ॥ मध्ये पंचानि तमन्नवर्षाणि समान्वितानि भिन्नभावेन सं

वि॰ पु॰ ॥ अं॰ २ ॥ ३८ ॥

हेमांत ॥ हेमकूटस्तु सुमहान्कैलाशः नसो न्नरमेनाकः नसोन्नरतोहिरण्यपर्वतः एतयोरंतराले विंदुसरो नीतिस्मोकत्रयार्थे ॥ ४२ ॥ स्रतयतीति ॥ ४४ ॥

अस्त्युत्तरेणाकैलाशं मैनाकं पर्वतं प्रति ॥ हिरण्यशृंगः सुमहान्दिव्यो मणिमयो गिरिः ॥ ४२ ॥ तस्य पार्श्वे महद्दिव्यं शुभ्रं कांचनवालुकं रम्यं

दुत्यरोनाम यत्र राजा भगीरथः ॥ ४३ ॥ दृष्ट्वा भागीरथीं गंगामुवास बहुलाः समाः ॥ यूपा मणिमया स्तत्र चैत्याश्चापि हिरण्मयाः ॥ ४४ ॥ त

त्रेष्ट्वा तु गतः सिद्धिं सहस्राक्षो महायशाः ॥ स्रष्टा भूतपतिर्यत्र सर्वलोकैः सनातनः ॥ ४५ ॥ उपास्यते तिग्मतेजा यत्र भूतैः समंततः ॥

नरनारायणौ ब्रह्मा मनुः स्थाणुश्च पंचमः ॥ ४६ ॥ तत्र दिव्या त्रिपथगा प्रथमं तु प्रतिष्ठिता ॥ ब्रह्मलोकादपक्रांता सप्तधा प्रतिप

द्यते ॥ ४७ ॥ वस्वौकसारा नलिनी पावनी च सरस्वती ॥ जंबूनदी च सीता च गंगा सिंधुश्च सप्तमी ॥ ४८ ॥ अचिंत्या दिव्यसंकाशा प्रभो

रेषैव संविधिः उपासते यत्र रामं सहस्रयुगपर्यये ॥ ४९ ॥ दृश्यादृश्या च भवति तत्र तत्र सरस्वती ॥ एता दिव्याः सप्त गंगास्त्रिषु लो

केषु विश्रुताः ॥ ५० ॥ रक्षांसि वै हिमवति हेमकूटे गुह्यकाः ॥ सर्पा नागाश्च निषधे गोकर्णे च तपोधनाः ॥ ५१ ॥

पावनी सरस्वती त्येको ॥ ४९ ॥ प्रभोरित्यत्र स्परयस मनद्यात्मकः संविधिः समीचीनं तोषोपकारणं विधानं वा तत्परमेश्वराराधनपदार्थान

श्वेतपर्वतस्यानमितिशेषः ॥ गंधर्वा इति तिसेषा ॥ ५२ ॥ क्षितिंचरः अव्यवहारात्स्थाने ॥ ५३ ॥ इतीति वर्षाणि तत्र उपनिहतानि गतिमंतिः
जंगमानि ॥ ध्रुवाणि स्थावराणि च सर्वाण्येव भूतानि ॥ सर्वे दृश्यन्ते स्मृत्युपाग्निं तत्रूपं पंचभौतिकमेवेत्यर्थः ॥ ५२ ॥ उत्तुष्यत्ता अप्रेयप्राप्तिं छता
हुता अयष्टाप ॥ अदृष्टेत्यर्थे सुखप्रधावान् ॥ छिन्नप्रास्यंतिचाहमानि कर्माणि ॥ नत्व अध्ययानदृष्टमर्थः ॥ एवंभूतोस्यान दृष्टार्थः परमा

देवासुराणां सर्वेषां श्वेतः पर्वत उच्यते गंधर्वाणां वधे निसंनीलेर सर्षपकथा ॥ ५२ ॥ श्रृंगवास्तु महाराज देवानां प्रतिसं
चरः इत्येतानि महाराज सप्तवर्षाणि भागसः ॥ ५३ ॥ भूतान्युपयंति विविधानि गतिमंति ध्रुवाणि च ॥ तेषामृद्धिर्बहुविधा दृश्य
ते दैवमानुषी ॥ ५४ ॥ असक्या परिसंख्यातुं श्रद्धेयातु बुभूषता ॥ यां तु पृच्छसि मां राजन् दिव्यामेतां शशाकृतिं ५५

त्मनः शरीरमिति चिंतनीयमिति स्यात्तयेनाह यांत्विति ॥ दिव्यमायाबले मत्वादिव्यामपि कांस्यचिदात्मनः ॥ आकृतिं पिप्पलाख्यां ततो वक्ष्य
ति पिप्पलमिति पूर्वं त्वयैवोक्तावान् ॥ इदानीं पृच्छसि वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवन्निर्देशमानामाह ॥ त्वया पृष्टामपि वक्ष्यामीति शेषः ॥ ५५

नामेनाहपंर्यो इति ॥ उक्तस्यान्नादेः संग्रहस्यानं प्याख्यह्वंयप्यारवंकर्मसचंद्रस्यानंभरतवर्षएवपरमेस्वरस्वद्दिरणाय।
त्वेनतेयं तप्याएरावततवर्षमपीयोगसंपपस्यानंउत्तरपान्नत्वेनसेयंतत्रैदृष्टलनेभुतायोगभ्रष्टाःविदेहप्रकृतिलयाप्याप्यएवजायंतेच
पुनःसंस्कात्पुमर्पोगमभ्यसंति ॥ भरतवर्षंतुकर्मयोगेपोदयौरप्यनुष्ठानाव्ययोग्यमिति ॥ कुस्वात्विनाभ्प र्हिनत्वमस्मत्तवचितं यथालो
किकेसरीरेकरौस्थस्तु स्थितंस्यानंनतुतं परमेस्वरसरीरेनागद्वीपकस्यपद्दीपौत्कमेरादस्विरोत्तरो ॥ अर्चिरादिमार्गःप्रायःसमलोलोकः
योगीप्राप्यः धूमादिमार्गप्राप्यादेवलोकः ॥ कर्मप्राप्यस्थ ॥ कोयेनागतुसीसकेरंगरस्तुपराक्रम्य श्रेष्टस्याइनरस्थितदइतिसर्वोयपिस्य

पारेषसयास्पदेवर्षेउक्तेपेद्दस्थिरोत्तरो ॥ कर्मेतु नागद्वीपस्थकस्यपद्वीपस्वव ॥ १६ ॥

श्रेषेहिरण्यगर्भेनागसदृश्येयोगदर्शनात्तस्यद्वीपइतिद्वीपोलोकः इतरेगतन्यद्दतिनागद्वीपः संप्तलोकः ॥ तथाकस्यंमपंगुरासेमादि
रूपंमाहकं ॥ ह्रतौयेविवर्त्तो तेकस्यपस्यकर्मरिति: तेषामयंकास्यमद्वीपःस्वर्गएकंसरणस्य कुस्थकर्मारीसारेणायेह्लांउउमुखरेदेशाकु
स्मःपरिभागत्वेनयेवाधःप्रदेशास्तेकुस्थेरधोभागत्वेनकल्पनीकृतथाचश्रुतिः अग्निर्मूर्धाचक्षुषीचंद्रसूर्यौदिशःश्रोत्रेवाग्विवृ
ताश्चवेदाःवायुःप्राणोहृदयंविस्वमस्यपद्भ्यांपृथिवीह्येषभूतांतरात्मा इति अत्रापिचंद्रसूर्यपदेनःदक्षसूक्ष्ममार्गावेगद्धते। द्दिक

एवं पासस्यमापिकं छाला प्रथमं रूपमुक्तं नहासनोन्यं द्वितीयमाकारं रूपमाह नामेति रंजनात्मकत्वान् रक्तं रजस्ताम्राभदृतं प्रधानम
नोपिनन्मयाणि पर्णोपलक्षितानि वस्त्राणिन्मफलानाग्रुथ्यादीन पिलोपलक्षितानि हर्षी ॥ दीनव यथाश्रासो नामपर्णोशिलः अंतरेवश्री मा
पर्वत ॥ श्रारामेषु पर्वतेष्ववकुंठित ॥ अहतम श्राराम रम्यर्थः मलेयादे ए श्रारामदृतिविस्य ॥ श्रारामस्यपस्यं मिनतंयस्यतिकश्र नेतिह

ताम्रपर्णोपलाराज छीश्रान्मलनपर्वतः ॥ एतद्वीयं द्वीपस्य हृश्यते ससं स्थितं ॥ ५७ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि ॥ धृतराष्ट्र.
मेरोरप्यंतरपार्श्वे पूर्वे संरक्ष्य संजयः ॥ निखिलेन महाबुधेनाख्यं तं च पर्वतं ॥ १ ॥ संजय उ. ॥ दक्षिणेत्तुनीलस्य मेरोः पार्श्वोत्तरे ॥ उत्तरे
कुरवोराजन् पुण्याः सिद्धनिषेविताः ॥ २ ॥ तत्रवृक्षा मधुफलानित्यपुष्पफलोपगाः पुष्पानि चसुगंधीनि रसवन्ति च ॥ लानि च ॥ ३ ॥

ह हारराय केवले स्वाप्रपंचे श्रारामयदेप्रयोगदर्शनात् ॥ एतन्मलयरूपं द्वीपस्थानं एवं ज्ञस्यद्वीतीयं वासनामयशाखासंस्थितं शाखास्वरू
पं एतेनहे वाष्टासनोरूपं मर्त्तं चैवाकृतं च निष्कृतिप्रसिद्धे स्थूलस्य सूक्ष्मे यरमेस्वरहेतुरूपचिंमानेदर्शनेउभेधृतराष्ट्रेरणायिचिन्तनीयेइ
वक्तुरासयः ५७ इतिश्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि अध्यायः ॥ एवमुक्तेपि ध्यानमार्गोचितत्तदोषानधिकारात् ॥ कर्मप्राप्यान्मेत स्वर्गं भुनानं

स्थानानिदृढानि मेरोर्हि मधुफला: स्वादुफला:३

शुक्लाभिजनस्तेन संपन्नास्तत्संगिनः॥७॥ चन्द्रमा कौ सह प्रोपसर्पति॥१०॥ जह निसम्भोवद्यापयि पार्श्वेन्यजन्त रम्यर्थः सर्धो मिवेको मर्थ्या मिभि
सर्वकामफलास्तत्र केचिद्वृक्षा जनाधिप॥ अपरे क्षीरिणो नाम वृक्षास्तत्र नराधिप॥४॥ ये क्षरन्ति सदा क्षीरं षड्रसं चामृतोपमं व
स्त्राणि च प्रसूयंते फलेस्वाभरनानि च॥५॥ सर्वा मणीमयी भूमिः सूक्ष्मकांचनवालुका॥ सर्वत्र सुखसंस्पर्शा निष्पंका च जनाधिपे
लोकच्युताः सर्वे जायंते नरमानवाः॥ शुक्लाभिजनसंपन्नाः सर्वे सुप्रियदर्शनाः॥ मिथुनानि च जायंते स्त्रियश्चाप्सरसोपमाः॥७॥
न पिबंते क्षीरिणां क्षीरं पिबंत्यमृतसंनिभं॥८॥ मिथुनं जायते काले समं तच्च प्रवर्तते तुल्यरूपगुणोपेतं समवेषं तथैव च॥८
एकमेवानुरूपं च चक्रवाकसमं प्रभो॥ निरामयास्ते च लोका नित्यं मुदितमानसा॥१०॥ दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च जी
वंति ते महाराज न चान्योन्यं जहत्युत॥११॥ भारुंडा नाम शकुनास्तीक्ष्णतुंडा महाबला ता निर्हरंति हि मृतान् दरीषु प्रक्षिपं
॥१२॥ उत्तराः कुरवो राजन् व्याख्यातास्ते समासतो॥ मेरोः पार्श्वं महत् पूर्वं वक्ष्याम्यथ यथातथं॥१३॥ तस्य मूर्धाभिषेकस्तु भद्राश्वस्य
विधीयते॥ भद्रसालवनं यत्र कालाम्रश्च महाद्रुमः॥१४॥
हंमुख्य सिनियावत्॥ १४॥ १४॥ १४॥ १४॥ १४

१५ १६ १७ १८ १९ ॥२०॥ योजनानि मिति ॥ अत्राप्येताद्दृशास्त्या विंशोत्राः पंचयं चाप्रात ॥ स्वंसनिसार्धद्वयमरतीनां तस्य च शिराहेयत्रसपा

कालानामत्तुमहाराजनित्यपुष्पफलद्रुमः ॥ द्रुमस्य योजनोत्सेधः सिद्धचारणसेवितः ॥१५॥ तत्रजातेषु रुषाः श्वेतास्तेजोयुक्ता महाबलाः स्त्रि
यः कुमुदवर्णाश्च सुदृश्याः प्रियदर्शनाः ॥ १६ ॥ चंद्रभासश्चंद्रवर्णाः पूर्णचंद्रनिभाननाः ॥ चंद्रशीतलगात्रश्च नृत्यगीतविशारदाः ॥ १७ ॥ दश
वर्षसहस्राणि तत्रायुर्भरतर्षभ ॥ कालाम्ररसपी तास्ते नित्यं संस्थिरयौवनाः ॥ १८ ॥ दक्षिणेनतु नीलस्य निषधस्योत्तरेण तु ॥ सुदर्शनो
नाममहान् जंबूवृक्षः सनातनः ॥ १९ ॥ सर्वकामफलः पुण्यः सिद्धचारणसेवितः ॥ तस्य नाम्ना समाख्यातो जंबूद्वीपः सनातनः ॥ २०
योजनानां सहस्रं च शतं च भरतर्षभः ॥ उत्सेधो वृक्षराजस्य दिवस्पृङ्मनुजेश्वर ॥ २१ ॥ अरत्नीनां सहस्राणि शतानि दश पंच च ॥ परिणाह
स्तु वृक्षस्य फलानां रसभेदिनां ॥ २२ ॥ पतमानानि तान्युर्व्यां कुर्वंति विपुलं स्वनं ॥ मुंचंति च रसं राजन् तस्मिन् रजतसन्निभं ॥ २३ ॥ तस्य ज
घाः फलरसो नदी भूत्वा जनाधिप ॥ मेरुं प्रदक्षिणं कृत्वा संप्रयात्युत्तरान् कुरून् ॥ २४ ॥ तत्र तेषां मनः शांतिर्न पिपासा जनाधिप ॥ तस्मि
न् फलरसे पीते न जरा बाधते च तान् ॥ २५ ॥

वृषाने ॥ अरत्नः ५ फलपरिणाहः पुष्पनेर रसो मेदिनां कर्कटीफलवत्स्थूलानां हस्तानां भेदकी लालां
२५

२६॥ २७ अनुगुंजिकास्फद्रुपर्वतः पंचषट्पंपाधिकाः षट्दशकादशोप्यर्थः ॥ २८ ॥ महाराजनकांचनेतत्संकाशाः इह लोके नियेः सन्तः कार्क्षाद
स लोकं गतास्ते तत्र च्युताः ॥ २९ ॥ संतोमाराः येतपर्वतोजप्रलब्धाभ्रमानां रक्षरागार्थं तत्र सत्वा दिवाकरं विसते तत्रासास्मीप्यप्राप्नुवंति ३०

तस्मिन्स्थलरसेपीतेनजारावधतेचनान् ॥ २५ ॥ नतजांबूनदंनामा कनकं देवभूषणं ॥ इंद्रगोपकसंकाशाजायते भास्वरंतुतत् ॥ २६ ॥ ततः
रणादिमवर्णास्तुजायंतेतत्रमानसां ॥ तथामाल्यवतःशृंगेहृष्यमेह च्य याटसद ॥ २७ ॥ नाम्नासंवर्तकोनामकालोग्निर्भरतर्षभ ॥ तथामा
ल्यवतःशृंगेपूर्वैपूर्वानुगंजिका ॥ २८ ॥ योजननामांसहस्रारी पंचषट्मा त्सवान्यः ॥ महारजतसंकाशाजायंतेतत्रमानवाः ॥ २९ ॥ ब्रह्म
लोकच्युतासर्वेसर्वेसर्वेषुसाधवः ॥ तपस्तप्यंतितेतीव्रं भवंतिह्यूर्ध्वरेतसः ॥ ३० ॥ रक्षणार्थंतुभूतानांप्रविशंतोदिवाकरं ॥ षष्टिस्ता
निसहस्राणिषष्टिरेवसतानिच ॥ ३१ ॥ अरुणस्याग्रतोयांतिपरिवार्यदिवाकरं ॥ षष्टिवर्षसहस्राणिषष्टिमेवसनानिषड्र
श्मादिन्यमापतप्तास्ते विसंतिशशिमंडले ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिजंबूखंडनिर्माणेयोध्यायः ॥ ७ ॥ तथापि आदित्यलोके
न हस्तेविराट्पुरुषं बहुकालमुपास्य चंद्रमानसेोधिष्टितारंप्रविसंति स आत्माभावं प्राप्नुवंतीत्यर्थः ३३ इति नैलकंठीये सप्तमोध्यायः ७

वर्षाराणामिति ॥ २२ ॥ स्त्रिरोनन्विति ॥ यद्यपि स्वेतस्मद्क्षिरोा निषधो स्ल यापि निषद्दो हराव मेतस्मैवे त्ति विरोधः ॥ रमरां कंपर्दशानीलाहुत

धृतराष्ट्र उ. वर्षाणां च त्वया ख्यातं पार्वतानां च संजय । आचक्ष्व मे यथातत्त्वं ये च पर्वतवासिनः ॥ १ ॥ संजय उ. दक्षिणेनतु श्वेतस्य निषधस्यो
त्तरेण तु ॥ वर्षं रमणकं नाम जायंते तत्र मानवाः ॥ २ ॥ दशवर्षसहस्राणि शतानि दश पंच च ॥ जीवंति ते महाराज नित्यं मुदितमानवाः
वा ॥ ३ ॥ शुक्लाभिजनसंपन्नाः सर्वे सुप्रियदर्शनाः ॥ निःसपत्नाश्च ते सर्वे जायंते तत्र मानवा ॥ दक्षिणेन तु नीलस्य निषे ॥ धस्योत्तरेण तु व
र्षं हिरण्वसंयन्नायत्र है रण्वती नदी ॥ ५ ॥ यत्र चायं महाराज पक्षिराट् पतगोत्तमः ॥ यक्षानुगा महाराज निषेवन प्रियदर्शनं ॥ ६ ॥
महाबलास्तत्र जना राजन् मुदितमानसाः । एकादशसहस्राणि वर्षाणां ते जनाधिप ॥ ७ ॥ आयुप्रमाणं जीवंति शतानि दस पंच च शृंगाणि
वैशृंगवतस्त्रीण्येव मनुजाधिप ॥ ८ ॥ एकं मणिमयं तत्र तथैकं रौक्ममद्भुतं ॥ सर्वरत्नमयं चैकं भवनैरुपशोभितं ॥ तत्र स्वयंप्रभा देवी नित्यं वसति शांडि
ली ॥

राधः श्वेतात् दक्षिणात्तस्मात् श्वेतवर्षाभिधं त्तं तस्मै वरमणकमितिसंतांतरं ॥ ४ ॥ दक्षिणेन तु नीलस्य नीलमाल्यवतोर्गिलिंगं धमादनयोश्च सध

धर्षः उत्तरंगक्षंतकालपञ्चपर्वतस्य समात ॥

भा·भी·॥ शृंगस्य शृंगं गमनः शृंगे शृंगवतो यस्मात् सर्वधातुविचित्रस्य स्वं गवान्नाम पर्वतः स्युक्तम हिम्नापर्वतेन परिच्छिन्नं ॥ तं इदं स्वाततात्प्यां
२३॥ न स्मादृतः पत्क्काद्दूर्षं गत्तातम्पातं धेरष्मि हंषर्षमित्यर्थः ॥१०॥ एतदेवाह तवेत्याह अतिष्ठंदा ष्य स्वेहा ॥ हेवतुल्याः हम्पर्थ ॥ अहिमतातपतःशाप्तेति
शिनं उत्तमि निसद्भावेमत्क्तासरुत्रातमांगाछुंती मुत्कं स्वरत्न स्ममं स्वपं कार्यहृदयं दहानीयिप्पलं मुहिमसीति हृणुकः ॥ तं जपेवावरं मापनि
पन्नात्वे कारराम प्याह क्षीरोदस्येति तत्राधिदैवं भवतो स्कसुरासर्पिर्दधि क्षीरद्वतोरकानां सप्तसमुद्राणां मुधौतः क्षीरोदः श्रध्या

उत्तरेणानुत्तं नस्यसमुद्रांते जनाधिप ॥ वर्षमैरावतं नाम यस्मात् संभवतः परं ॥१०॥ नतत्र सूर्यस्तपति न जीर्यंति च मानवाः ॥ चंद्रमाश्च स नक्षत्रो ज्योतिभू
तस्त्वावृत्ता ॥११॥ पद्मप्रभाः पद्मवर्णाः पद्मपत्रनिभेक्षिताः पद्मपत्रसुगंधाश्च जायंते तत्र मानवाः १२ अनिष्पंदा इष्टगंधा निराहारा जितेंद्रियाः दे
वलोकच्युताः सर्वे तथा विरजसो नृप ॥१३॥ त्रयोदश सहस्राणि वर्षाणां ते जनाधिप ॥ आयुः प्रमाणं जीवंति नरा भरतसत्तम ॥१४॥ क्षीरोदस्य स
मुद्रस्य तथैवोत्तरतः प्रभुः ॥ हरिर्वसति वैकुंठ शकटे कनकामये ॥१५॥

मे मूर्त्यमयः कोशः आत्माप्राणामयस्तु रं हि मनोमयभेदेन हि
विधस्तति द्वौ चतुर्थो मनः ॥ पंचमो विज्ञानमयः षष्ठ आनंदमयः ॥ सर्वकारणभूतः सप्तमः शुद्धं ब्रह्मेति तत्र क्षीरोदात् परतो महा स्क
विष्णोर्जगज्जन्मादिहेतोः ॥ स्थानमस्ति यद्दृहं दृष्टत्मायुपासथे ॥ आप्यते ॥ एतावतापश्चाद्गतौ वै परमप्रभु निर्मितं हिरण्मयं ॥ वेश्मेति । २३

पत्रास्य स सोमस्तवनद्रमादि चिन्हं युक्तं अत्र प्रसिधं सपुरंतयोगी हरिः सर्वलोकसंहार्ता वैकुंठोकुंठितसामर्थ्यः शकटेभ्यादस्चेतनो कमका
ममेकनक वद्गास्वरूपो निमषे अमोघमेष एष तट ति दीर्घो॥ किम्भेपरारीवसति १५ अष्टौ चक्राणि तु कर्मेंद्रियपंचकेन ज्ञानेंद्रियपंचकं मन
कं मन आदि चतुष्कं प्राणपंचकं अविद्या कामः कर्मचेति पुर्यष्टकात्मकं लिंगशरीरं तदेव चेतनमचेतनं चलमपि भूतयुक्तं भूतेन नित्ययुक्तेन
ज्ञानात्मना अनुप्रविष्टं स तस्मतोजवं शीघ्रगं भवति प्राणना हि किं पदैकोधिसामर्थ्यः अत एव श्रूयते को ह्येवान्यात्काः प्राण्यात् यदेष आका

॥ अष्टचक्रं हि तद्यानं भूतयुक्तं मनोजवं । अग्निवर्णं महातेजा जांबूनदविभूषितं ॥ १६ ॥
॥ स प्रभुः सर्वभूतानां विभुश्च भरतर्षभ । संश्लेषो विस्तारश्चैव कर्ता कारयिता स यः ॥ १७ ॥

एवं आनंदोनस्यादिति ॥ अग्निवर्णं अग्निवर्णेनावर्णनायस्य अत्यंतं संसारदुःखप्रदमित्यर्थः ॥ महातेजः अनेकविधस्तानेंद्रियप्रधानं जांबूनद
दिव्यसुवर्णं चेतनोहरणं वासनाजालं तेन विभूषितं तन्मयमित्यर्थः ॥ अधिदैवं तु स्पष्टएवार्थः ॥ १६ ॥ स प्रभुरिति ॥ योसिनसकटे वर्त्तते स एव
सर्वेषां जीवानां प्रभुर्नियंता विभुर्व्यापकः ॥ संश्लेषसंहर्ता ॥ विस्तारासम्यक् विस्तारयिता कर्ता जीवरूपेण ॥ कारयिता ईश्वररूपेण ॥ १७ ॥ १७

एवमध्यात्मादिजीवरूपमन्वमुक्त्वाधिभूतानां यदूपं त्वमपि तस्यैवाह पृथिवीति सर्वेषां भूतानां संबंधी पृथ्व्यादिकारं निवृत्तोपरता ससकम्प्र
तेनास्य हुताशनः विसेषस्त्वप्येतैर्यात्पत्तीभिभावः ॥१८॥ एवं संजयेनोक्तं उपदिष्टो महात्मना महर्षिणा पापपर्याय विश्वरूपदर्शनयोगमनोयस्य
सस्यं भूतो लानं प्राविकत्तसाधिं ब्रह्मत्वमत् ॥ संजयवाक्यं धराम नुप्राद्भूयत ॥ तत्त्वय अर्जुनेन विश्वरूपदर्शने काले भावीन सर्व सत्त्वेहापस्तद्
त्वो धिनरत्ना राधराम्यां क्रियमाणाभ्यां सर्वं तत्त्वस्य दृष्ट्वा सपुत्राःस्मृति विविध पुनरेवाह वीरतन्देवबनमाह ॥ अस्य संपायमिति ॥२०॥ रहस्यो

पृथिव्यापस्तथाकाशं वायुस्तेजश्च पार्थिवः सपर्दः सर्वभूतानां मास्यं तस्य हुताशनः ॥१८॥ वैसंपायन उवाच ॥ एवमुक्तः संजयेन ध्र
तराष्ट्रो महात्मना ध्यानमन्वगमद्राजा पुत्रान्स्मृत्वा नराधिपः ॥१९॥ संविद्धिं स्य महातेजाः पुनरेवाह वीर्यवान् असंसयं तस्य पुत्रः कालः
संक्षिप्यते जगत् ॥२०॥ सृजते च पुनः सर्वं नेह विद्यति शास्वतं नरो नारायणश्चैव सर्वज्ञः सर्वभूतहूत देवावैकुंठ इमि स्मृतुं नरो विष्णुरिति प्र
भं ॥२१॥ इति महाभारते भीष्मपर्वणि

केनेदुक्तं जं धर्म संजे ए स्थतं तथा स्वदू वं मेवादि कमपिनास्ति किंतु सर्वं हृष्टं नहृष्टस्व भावं संसंक
ल्पमात्रे स्यं किं तर्हि हिंसा ध्यतमस्ति ॥ नरो नारायणश्चेति जीवे एवरावैधसाधृतेनेत्याह उभयमिलित्वा एक एव सर्वसः सर्वभूतसुह
त्तुनमेवेश्वरं देवाकौवैकुंठं स्माहुः ॥ अधिदेवं सत्त्वं वैकुंठाधिपतिरित्यत इत्युर्थः ॥ सांशं जीवास्तु तमेवाविद्धं अध्यात्मकं तत्प्रविष्टं
जनानां तं सतसारं ब्रह्म स्वपराकरस्य वालकं स्माहुः ॥ तस्मादिपुंडरीकत्वाचित्तपरसम् ॥ अत इंद्रस्य चिकीर्षितः स्वस्यपनोसहोपजर

राम ॥
॥२४

यदिदं ॥ १ ॥ गृद्धा लोमयुक्ताः एतस्येह मेमहंतानं यथार्थं ॥ २ ॥ प्रिय मितिकर्मभू मिनाद्रीनां इदं प्रयं ॥ ५ ७ ८ ॥ श्रुत्वेतत्सर्वयौगं घः ॥ ९ ॥ १० ॥ १२ ॥

धृतराष्ट्र उ० ॥ यदिदं भारतं वर्षं यत्रेदं मूर्छितं बलं ॥ यत्रातिमात्रं लुब्धोयं पुत्रो दुर्योधनो मम ॥ १ ॥ यत्र गृद्धाः पांडुपुत्रा यत्र सज्जते मनः ॥
एतन्मे तत्त्वमाचक्ष्व त्वं हि मे बुद्धिमान्मतः ॥ २ ॥ संजय उ० ॥ न तत्र पांडवा गृद्धाः शृणु राजन्वचो मम ॥ २ ॥ गृद्धो दुर्योधनस्तत्र शकुनिश्चापि सौबलः ॥ ३ ॥
अपरे क्षत्रियाश्चैव नानाजनपदेश्वराः ये गृद्धा भारते वर्षे न मृष्यंति परस्परं ॥ ४ ॥ अत्र ते वर्णयिष्यामि वर्षं भारत भारतं प्रियमिंद्रस्य देवस्य मनोर्वैवस्वतस्य च ॥ एवं च अन्ये
नस्य च ॥ ५ ॥ ऋषभस्यैलस्य नृगस्य नृपतेस्तथा कुशिकस्य च दुर्धर्ष गाधेश्चैव महात्मनः ॥ ६ ॥ सोमकस्य च दुर्धर्ष दिलीपस्य तथैव च अन्ये
महाराज क्षत्रियाणां बलीयसां ॥ ७ ॥ महेंद्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षवानपि विंध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वताः ॥ ८ ॥ तेषां सहस्रशो राजन्
पर्वतास्ते समीपतः ॥ अविज्ञाताः सारवंतो विपुलाश्चित्रसानवः ॥ ९ ॥ अन्ये ततोऽपरिज्ञाता ह्रस्वा ह्रस्वोपजीविनः आर्या म्लेच्छाश्च कौरव्य तै
मिश्राः पुरुषा विभो ॥ १० ॥ नदीः पिबंति बहुला गंगां सिंधुं सरस्वतीं गोदावरीं नर्मदां च बाहुदां च महानदीं ॥ ११ ॥ शतद्रुं चंद्रभागां च यमुनां च महानदीं दृषद्वतीं [illegible] विपाशां च ॥ वेदस्मृ
विपापां स्थूलवालुकां ॥ १२ ॥ नदीं वेत्रवतीं च कृष्णवेणां च निम्नगां इरावतीं वितस्तां च पयोष्णीं देविकामपि ॥ वेदस्मृतिं वेदवतीं कौशिकीं त्रिदिवां कृत्यां
नां वेदवतीं त्रिदिवामिक्षुलां कृमिं ॥ करीषिणीं चित्रवाहां चित्रसेनां च निम्नगां गोमतीं धूतपापां च वंदनां च महानदीं

इरावतीं वितस्तां च पयो ७४

देविकाम

रहस्यां पापनकुं भांचस्मरपूं चमपैवच ॥ चर्मण्वती वेत्रमने हस्ति सोमां दिसां तथा ॥१६॥ सा रस्वतीपयो ष्णीववेरां तां भि मरथ्यामपि
कावेरी च तुंकवाणि वीरला शालमली मिमि ॥१७॥ नी वारण्महितां चापिसुप्रयो गांजनाधिपः पविद्यांकुं उतीसिंधुराजनीपुर
मालिनी ॥१८॥ पूर्वाभिरामां वीरा च भीमा मोघवतीं तथा ॥ पाशनीं पापहरां महेंद्रं पाटलावती ॥१९॥ करीषिणीमसक्रीच
कुसली राम हानदी मह प्रवरांमेनांहेमां घृतवातीं तथा ॥२०॥ पुरावतीमनुष्यां च सेव्यां कापी च मारनः सदानीरामधृष्यां च कु
सधारांमहानदीं ॥२१॥ सदाकांतां शिवां चैव तथा वीरवतीमपि ॥ वस्त्रां सुवस्त्रां गौरीं च कंपनां सहिरण्वतीं ॥२२॥ वरां वीरक
रां चापि पंचमीं च महानदीं ॥ रथचित्रां ज्योतिरथां विश्वामित्रांकपिंजलां २३ उपेंद्रां बहुलां चैव कुवीरां मंबुवाहिनीं ॥ विनदीं पिं
जलीं वेणा तुंगवेणां महानदीं ॥ कौशिकी निम्नगां शोणां बाहुदामथ चंद्रमां ॥ दुर्गामं चित्रितां चैव ब्रह्मवेध्यां महद्दसीं ॥ यावक्ष्या
मथ रोहि चनत्यां जांबूनदीमपि ॥२७॥ सुनसां तमसां दासी वसा च वहरणामसीं ॥ नालां धृतिमतीं चैव परां सा च महानदीं ॥२८
मानवतीं वृषभां ब्रह्मभां च वैवः पराशां च महानदीं ॥ एतास्ता न्याश्च बहवः महाराज मेजनाधिप सदा निम्नमया कृष्णांगंद्गा
मंमहद्दलं हसा रीच महा गौरी दुर्गामपि च मारित ॥३०॥

चित्रोपलांचित्ररथांमनुलांवाहिनींतथा मंदाकिनींवैतरणींकोशांचापिमहानदी॥३१॥मुक्तिमतीमनिंगांचतथै
ववृषसंहयां॥लोहितारांकरतोयांचतथैववृषकाह्वयां॥३२॥कुमारीमृषिकुल्यांचमारिषांचसरस्वती॥मंदाकिनींसुपु
ण्यांचसर्वांगंगांचभारत॥३३॥विश्वस्यमातरःसर्वाःसर्वाश्चैवमहाफलाः॥तथानद्यस्त्वप्रकाशाःशतशोथसहस्र
शः इत्येताःसरितोराजन्समाख्यातायथास्मृति॥अतऊर्ध्वंजनपदान्निबोधगदतोमम॥३५॥तत्रेमेकुरुपांचा
लाःशाल्वामाद्रेयजांगलाः शूरसेनाःकलिंगाश्चबोधामालास्तथैवच॥३६॥मत्स्याःकुशल्वसौशल्याःकुंतयःकांत
कोशलाः॥चेदिमत्स्यकरूषाश्चभोजाःसिंधुपुलिंदकाः॥३७॥उत्तमाश्चदशार्णाश्चमेकलाश्चोत्कलैःसह॥पांचा
लाःकोशलाश्चैवनैकपृष्ठाधुरंधराः॥३८॥बोधामद्रकलिंगाश्चकाशयोपरकाशयः जठराःकुकुराश्चैव गोपरा
ष्ट्राःकरीतपः॥अधिराज्यकुशाद्यश्चमल्लराष्ट्रंचकेवलं ४ स्तहस्पारोष्ट्रश्चभारत॥३९॥कुंतयोवंतयश्चैवतथैवापरकुं
तयः॥गोमंतामंदकाःखंडाविदर्भारूपवाहिकाः॥४०॥अश्मकाश्चेनराष्ट्राश्चैव × वाराहस्यापवाहाश्चचक्राश्चक्रातपः
शकाः॥विदेहामागधास्स्वक्षामलयाविजयास्तथा॥अंगावंगाःकलिंगाश्चयकृल्लोमानएवच॥मल्लासुदेष्णाः
पुल्हादामाहिकाःशशिकास्तथा॥बाल्हीकावाटधानाश्चआभीराःकालतोयकाः॥अपरांताःपरांताश्चपांचालाः
श्चमैमंडलाः॥४४॥अटवीशिखराश्चैवमेरुभूताश्चमारिष॥उपावृत्तानुपावृत्ताःस्वराष्ट्राःकेकयास्तथाः॥४५॥कुट्टा
परांतामाहेयाःकक्षाःसामुद्रनिष्कुटाः॥अंध्राश्चबहवोराजन्नंतर्गिर्यास्तथैवच॥४६॥बहिर्गिर्यामलजामागधामा
नवर्जकाः॥समंतराःप्रावृषेयाभार्गवाश्चजनाधिप॥४७॥

॥भा॰भी॰॥
॥२६॥

पुंड्रालाकौः किराताश्च सुदेष्णायास्तनास्तथा शकानिषादा निषदास्तथैवानर्त्तनैऋताः ॥४८॥ दुर्गालाप्रतिमत्स्याश्च कुंजलाः
कोशलास्तथा ॥ तीरग्रहाः शूरसेना ईजकाः कन्यकागुणाः ॥४९॥ तिलभाराः समीराश्च मधुमत्ताः सुकंदकाः काश्मीराः सिंधु
सौवीराः गांधारा दर्शकास्तथा ॥५०॥ अभीसारा रूतूताश्च शैवाला वाल्हिकास्तथा ॥ दर्वीचिवानवा दर्वा वातजा मरथा
रणाः ॥५१॥ बाहुबाधाश्च कौरव्याः सुदामानः सुमल्लिकाः वध्राकरीषकाश्चापि कुलदीपस्यकास्तथा ॥५२॥ वानायवा दशः
पार्श्वरोमाणः कुशविंदवः कच्छा गोपालकच्छाश्च जांगलाः कुरुवर्णकाः ॥५३॥ किराताबर्बरासिद्धाः वैदेहास्ताम्रलिप्तकाः
उड्राः म्लेच्छाः ससिकताः पार्वतीयाश्च मारिष ॥५४॥ अथापरे जनपदा दक्षिणा भरतर्षभ ॥ द्राविडाः केरलाः प्राच्या भूषि
कावनवासकाः ॥ कैरातकामाहिषका विल्यामूषकास्तथा ॥ जिह्निकाः कुंतलाश्चैव सौहृदानवकाननाः ॥५६॥
कौकुरकास्तथा चोलाः कोंकणामालवानराः ॥ समंगाकरकाश्चैव कुकुराः गारमारिषाः ध्वजस्युत्सवसंकेतास्त्रि
गर्ताः शाल्वसेनयः ॥ वकाकोकवकाः प्रोष्ठाः समवेगवशास्तथा ॥५७॥ तथैव विंध्यचुलकाः पुलिंदा वल्कलैः सह
मालवामल्लवाश्चैव वर्तथैवापरवर्तकाः कालदाः कालदाश्चैव चकुटकाः करटास्तथा ॥ मूषकास्तनवालाश्च
सनीयाघटसृंजयाः ॥६०॥ अलिंदाः पाशिवाटाश्च तनयाः सुनयास्तथा ॥ ऋषिका विदर्भाः काकाः स्तंगणाः परत
गणाः उत्तराश्चापरे म्लेच्छाः क्रूरा भरतसत्तम ॥ यवनाश्चीनकांबोजादारुणा म्लेच्छजातयः ॥६२॥ सकृद्ग्रहाः कु
लत्थाश्च हूणाः पारसिकैः सह ॥ तथैव रमणाश्चीनास्तथैव दशमालिकाः ॥६३॥ क्षत्रियोपनिवेशाश्च वैश्यशूद्र
कुलानि च ॥ शूद्राभीराश्च दरदाः काश्मीराः पशुभिः सह ॥६४॥

॥राम॥
॥२६॥

६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ यथागुणबलमिति यथागुणोसत्वाधिगुणा स्वनतिक्रम्यनहृत यथाबलं शौर्ये चानतिक्रम्य त्रिवर्गस्य धर्मार्थका
मात्मकास्य महाफलं उन्हृष्टं फलं हिरन्मगर्मयदृष्टास्यं ॥ तं सम्यगनुष्टानाम्यकृपालिताभूमि दुह्येनप्रसरेयेत धेनुरिव कामानानं स्व

शरीराणां च राष्ट्रपल्लवी गिरिगह्वराः स्वात्रेयाः सभरद्वाजास्तथैवस्तनपोषिकाः ६९ पमोषकाश्च कलिंगाश्च किरातानानां च
वजायतः तोमराहन्यमानाश्च तथैव करितेजका ६९ एते चान्ये जनपदाः प्राच्योदीच्यास्तथैव च उद्देशमात्रेण मया दे
शाः संकीर्तिता विभो ॥ यथागुणं बलं चापि त्रिवर्गस्य महाफलं ॥ दुह्येत धेनुः कामधुक् च भूमिः सम्यगनिष्ठता ६८ तस्यां
गृध्यन्ति राजानः शूरा धर्मार्थकोविदाः ॥ तेत्यजन्त्याहवे प्राणान्वसुगृद्धास्तरस्विनः ॥ ६९ देवमानुषकायानां कामं भूमिः परायणं
गं अन्योन्यस्यावलुंपंति सारमेया यथामिषं ७० राजानो भरतश्रेष्ठ भोक्तुं कामा वसुंधरां नद्यापि तृप्तकामानां विद्यते चापि कस्य
चित् ७१

दुग्धे काहतिकामधुक् ६८ गृध्यन्ति अभिकांक्षन्ते तिकुर्वन्ति वसुगृधाः धनलुब्धाः ६९ देवकायानां यत्तेन मानुषाकायानां मत्रप्रवसेन भूमिपरायनं
शरनं ७१ ॥

भा॰ भी॰
२७

तस्मात् अन्त्‌ – वान्त् । ७२ । एवमधिलोकं जयफलामाह पितेति । अच्छिद्रं सर्वांदर्शनं यस्याः ॥ भूमिः योगमार्गसीत्याक्तस्येनद्
स्थासती पित्राद्दिवहितभो तिके भ्य ॥ अघानेभ्यपाति व अकायत्वेष्व्यच्छेनोत्पर्थः स्वंरवस्य सर्यादीनांपदं घोस्वर्गपदं

तस्मायपरिग्रहे भमे यर्वंतं ते कुरुयांजवाः साम्ना भेदेन दाये न दंडे नैव च भारत ॥ ७२ ॥ पिता भ्राता च पुत्रा श्च संखेोऽथ नरपुंग
वः ॥ भूमिर्भवति नानांस्य मच्छिद्रदर्शिना ॥ ७३ ॥ इति श्री महाभारते भीष्मपर्वणि नवमो ॥ ९ ॥ धृतराष्ट्र उ । भारतस्यास्य
वर्षस्य तथा हैमवतस्य च । एवं स जय उ । चत्वारि भारते वर्षे प्रमाणमायुस्तु बलं चापि शुभाशुभं ॥ १ ॥ अनागतम
तिक्रांतं वर्तमानं च संजयः । आचक्ष्व मे विस्तरेण हरिवर्षं तथैव च ४ युगानि भरतर्षभः ॥ ॥ कृतं त्रेता द्वापरं च ति
ष्यं च कुरुवर्धने ॥ ३ ॥ पूर्वं कृतयुगं नाम ततस्त्रेतायुगं प्रभो । संक्षेपाद्द्वापरस्याथ ततस्तिष्यं प्रवर्तते ॥ ४ ॥ चत्वारि च सह
स्राणि वर्षाणां कुरुसत्तमा आयुसंख्या कृतयुगे संख्याता राजसत्तमः ॥ ५ ॥ तथा त्रीणि सहस्राणि त्रेतायामनुजाधि
पः ॥ हे मसस्रे द्वापरे च भुवि तिष्ठंति सांप्रति ॥ ६ ॥ न प्रमाणस्थितिर्ह्यस्ति तिष्येऽस्मिन्भरतर्षभ । गर्भस्थाश्च म्रियं
तथ्रतथा जातामृयंति च १
सेव भवती तत्राप्रापनीत्यर्थः ॥ ७३ ॥ इति नैलकंठीये नवमोध्याय ॥ ९ ॥ भारते स्येभि १ नियंक

॥राम॥
॥२७॥

प्रजायंते शृजानंते च वसुस्थाने प्रसन्नदेहाः ॥ १० सर्वेषां परस्परजं पैशुनोजायंत इतिसंबंधः ॥ १२ इच्छानां परो न्कर्षां स हि सुन्दं मानस्य ति प्रज्यत्ना वुधि
क्रोधो भिज्वलनं मायाकपटं स्वस्त्रपापरगुणासुदेषा विस्त्कारांतरागो विषयेषु प्रीति लोभः स्तलिप्सा १४ सं क्लेपा गुरणात्मा मित्तिसेष ॥ १५ इति श्री

महाबलामहासत्वा प्रकृत्यागुणासमन्विता ॥ प्रजायंतेवजाना स्त्र पानशोषयस्त्रस्तः ॥ चजा नाकृत युगेरामन धनन्द प्रियदर्शन ॥ प्रजायंते वना
नाच मुनयोवै तपोधनः ॥ १ महोत्सर महात्मानो धर्मी कापात्यवादिना ॥ प्रियदर्शना वसुमान् महावीर्यो धनुर्धराः ॥ १० वराही युधि जायंते
स्त्रियासुश्रमः ॥ त्रैलोक्यं स्त्रियात जन् सर्वे चैव क्रवर्तिन ॥ ११ ॥ सर्ववर्णा स्त्र जायंते सः द्वापरे ॥ महोत्साविर्यवंतः परस्परजयैषि
णः ॥ १२ ॥ तेजसात्पेन संयुक्ताः क्रोधनाः पुरुषान्यः ॥ लुब्धा स्वनृत कास्त्रैव तिष्येन जायत भारत ॥ १३ ॥ ईर्ष्या मानस्तथा क्रोधो मायासूया
तथैव च तिष्ये भवति भूतानां रागोलोभश्च भारत ॥ संक्षेपो वर्ततो राजन्द्वापरेस्मिन्नराधिप ॥ गुणोत्कृष्टं समं चैव कलौ वर्णितत्रयेवते ॥ १५
इति श्री महाभारते शतसाहस्त्यां संहितायां वैयासिक्यां ॥ भीष्मपर्वणि जंबूखंडे दशमो ध्यायः ॥ १० ॥ श्रीरामायनमो नमः ॥ रामायनमो नमः

महाभारते शतसाहस्त्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि तस्य संजीयेमावार्षे [illegible] दीपकायां दशमो ध्यायः ॥ १० श्रीरामायनमः

भा. भी.
२८

जंब्व ॥ १ ग्रहेशाहं ॥ ४ ॥ [illegible] सहस्त्राणि षट्सतानि च योजनानि विष्कंभ ॥ स्वतुरं [illegible] कमलाकारस्यं जंबूद्वीपस्य पत्रं नयरिध नाहत्रा वि
स्तार राघ ॥ विजं [illegible] येतेना [illegible] कृतित्वा जंबू यर्वसे दूस्तुच्यते ॥ ५ ॥ [illegible]वरणस्येति ॥ से त्र्य लन: पंचसहस्त्रापा सत्वात्
जंबूद्वीपस्य तदु [illegible] समुद्रेपि विष्कंभो विस्तार: ॥ द्विगुणा ॥ तेनक्तमुद्रस्य [illegible] स्यपं च सहस्त्रा योजनो व्यास: ॥ द्विगुणा दृशासह

धनरापूटं जंबूखंड [illegible] या प्रोक्तं पच्या धादिहं जय: ॥ विष्कंभमस्य प्रद्रूहि परिमानं तु मन्वा त: ॥ १ सुद्रस्य प्रमाना च सम्यक्छेद्रसंते
पाक द्वीपं च मे ब्रूहि कुशद्वीपं च संजय: ॥ २ ॥ शाल्म लिं चैतयो क्षेमक्रौ चद्वीपं तथैव च: ब्रूहि लाक्षना रोमसाधं राहो सो का र्कं पो त्सला ॥ ३ ॥ सं
जय उ. ॥ राजन स्तुवहवोद्वीपा वैरिदं सततं जगत् ॥ ४ ॥ सप्तद्वीपान्प्रवक्ष्यामि चंद्रादित्यौ ग्रहंस्तथा ॥ ४ ॥ अष्टादृशसहस्त्राणि योजनानां नो
विषंचापते षट्शतानि च पूर्वो निर्विष्कंभो जंबुपर्वत: ॥ ५ ॥ लावणस्य समुद्रस्य विष्कंभो द्विगुणा स्मृता: ॥ नाना जनपदाकीर्णो मणि विद्रुमचिं
त्रित: ॥ ६ ॥

स्यपो जन: पं त्विजं जनपद: समुद्रवेष्टने मसहस्त्र चत्वारिंशत् सहस्त्रम: ॥ एवं तृतीयोपि ॥ अशीति प्राहस्त्रम: ॥ चतुर्थ: अधिसहस्त्राधिकं राम
जतुं पंचमोलक्षत्रयं विंशतिसहस्त्राणि षष्ठ: जक्षं षडंत्र [illegible] रिं धान् मानसहस्त्राणि सप्तमो द्वादश लक्ष सहस्त्राणि अशितसहस्त्राणि से २८
तेषां संकलने पंच विंशतिलक्षाणि पंचत्रिं [illegible] सहस्त्राणि योजनानि सप्तानां समुद्रानां विस्तार: ॥ ६ ॥ श्रीसीताराम्रो पजपतजिगहेकेवद्य ॥ ६

नैकधातु[illegible]चित्रस्तापर्वतैरुपशोभितः ॥ सिद्धचारणसंकीर्णः सागरः पश्चिमे जलः ॥ ७ ॥ शाकद्वीपं च विस्पामिपथावदिह भारत शृणु
मेस्तयथा न्यायं कुर्वतः कुरुनंदन ॥ ८ ॥ जंबूद्वीपप्रमाणेन द्विगुणः कुरुनंदन विष्कंभेन महाराज सागरोपि विभागशः ॥ ९ ॥ क्षीरोदो भरतश्रे
ष्ठ येन यत्र परिवारितः ॥ अत्र पुण्या जनपदा न तत्र म्रियते नरः ॥ १० ॥ कुत एव च दुर्भिक्षं क्षमा तेजोयुता हि ते ॥ शाकद्वीपस्य संक्षेपो य
थावद्भरतर्षभः ॥ ११ ॥ उक्त एष महाराज किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ धृतराष्ट्र उ० ॥ शाकद्वीपस्य संक्षेपो यथावदिह पूर्वशः ॥ १२ ॥ उक्त ए
षमहाप्राज्ञः विस्तरं ब्रूहि तत्त्वतः ॥ संजय उ० ॥ तथैव पर्वता राजन्सप्तात्र मणिभूषिताः ॥ १३ ॥ रत्नाकरास्तथा मेघास्तेषां नामानि मे
शृणु ॥ अतीव गुणवत्सर्वं तत्र पुण्यं जनाधिप ॥ १४ ॥ देवर्षिगंधर्वयुतः प्रथमो मेरुरुच्यते ॥ प्रागायतो महाराज मलयो ना
मपर्वतः ॥ १५ ॥ यतो मेघाः प्रवर्तंते प्रभवंति च सर्वशः ॥ ततः पूर्वेण कौरव्य जलधारो महागिरिः ॥ १६ ॥ यत्र नित्यमुपादत्ते वासवः पर
मंजलं ॥ ततो वर्षं प्रभवति वर्षाकाले जनेश्वरः ॥ १७ ॥ उच्चैर्गिरी रैवतको यत्र नित्यं प्रतिष्ठिता । रेवती दिवि नक्षत्रा पितामह -- सो
विधिः ॥ १८ ॥ उत्तरेण तु राजेंद्र श्यामो नाम महागिरिः नवमेघप्रभः प्रांशुः श्रीमानुज्ज्वलविग्रहः ॥ १९ ॥ ततः श्यामत्वमापन्ना जास्माज
नपदेश्वरः ॥

भा॰ भी॰ ॥ २६ ॥

धृतराष्ट्र ॥ सुमहान्संज्ञयो नाम मेघप्रोक्तः स जपत्वया ॥ २० ॥ प्रजा कथं स्तनयुत्र संप्राप्ताः श्यामतामिह संजय ॥ सर्वेष्वेव महाराज द्वीपेषु
कुरुनंदन ॥ २१ ॥ गौरः कृष्णश्च वर्णौ द्वौ पतौ वर्णांतरे द्विजाः ॥ श्यामो यस्मात्प्रवृत्तो वै तत्तेन श्यामिभारत ॥ २२ ॥ ततः परं कौरवेंद्र दुर्गशै-
लो महोदयः ॥ केसरी केसरयुतो यतो वाताः प्रजायते ॥ २३ ॥ तेषां योजनविष्कंभो द्विगुणः प्रविभागशः ॥ वर्षाणि तेषु कौरव्य संप्रोक्ता-
नि मनीषिभिः ॥ २४ ॥ कौमारस्या घमोदा की परेणा तु महापुमान् ॥ परिवार्य च कौरव्य दैर्घ्यं ह्रस्वत्वमेव च ॥ २५ ॥ जंबूद्वीपः सतास्यातत्तस्य
मध्ये महाद्रुमाः ॥ शाको नाम महाराज प्रजायस्वमनोनुगाः ॥ २६ ॥ तत्र पुण्या जनपदाः पूज्यते यत्र शंकरः ॥ तत्र गच्छंति सिद्धाश्च चा-
रणा दैवतानि च ॥ २७ ॥ धार्मिकाश्च प्रजाराजंश्चत्वारोतीव भारत ॥ वर्णाः स्वधर्मनिरताः न चस्तेनोत्र दृश्यते ॥ २८ ॥ दीर्घायुषो महाराज जरामृ-
त्युविवर्जिताः ॥ प्रजास्तत्र विवर्धंते वर्षास्विव समुद्रगाः ॥ २९ ॥ नद्यः पुण्यजलास्तत्र गंगा च बहुधा गता ॥ सुकुमारी कुमारी च सीताश्रवेणिका-
स्तथा ॥ ३० ॥ महानदी च कौरव्य तथा मणिजला नदी ॥ चक्षुर्वर्धनिका चैव नदी भरतसत्तम ॥ ३१ ॥ तत्र प्रवृत्ताः पुण्योदा नद्यः कुरुकुलोद्वह सहस्रान
शतान्येव यतो वर्षति वासवः ॥ ३३ ॥ न तासां नामधेयानि परिमाणं तथैव च शक्यते परिसंख्यातुं पुण्यास्ता हि सरिद्वराः ॥ तत्र पुण्या जनपदाश्चत्वारो लोकसंम- ॥ राम
ताः ॥ ३४ ॥ २६ ॥

३४ ३६ ३८ द्वै कं ये ध्या उत्तरेति १ ३ मानः शिलोमनःशिलाग्रद्ध ः॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

मगाश्च मसकाश्चैव मानसा मंदगास्तथा ॥ ३४ ॥ मगा ब्राह्मणा राजन्यास्तु विप्राः स्वकर्मनिरतास्तथा ॥ मसकेषु तु राजन्या धार्मिकाः सर्वकामदाः ३५ मनसाश्च महाराज वैश्यधर्मोपजीविनः सर्वकामसमायुक्ताः शूरा धर्मार्थनिश्चयाः ३६ मन्दगास्तु राजेंद्र नरं ज्ञेनव हंडिका स्वधर्मेरतावधर्मैतांजेरक्षंति परस्परं ३७ एतावदेव शक्यं तु तत्र द्वीपं प्रभाषितं एवं देवाश्च स्थानं शाकद्वीपे महौजसः ३८

॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि एकादशमोध्यायः ॥ ११ संजयउ० ॥ उत्तरेषु च कौरव्य द्वीपेषु श्रूयते कथा ॥ एवं तत्र महाराज ब्रुवानश्च निबोध ते ॥ १ ॥ घृततोयः समुद्रोत्र दधिमंडोदकः परः सुरोदः सागरः श्चैव तथान्यो धर्मसागरः ॥ २ परस्परेण द्विगुणा सर्वे द्वीपा नराधिप ॥ २ सर्वत एव महाराज समुद्रैः परिवारिता ॥ ३ ॥ गौरस्तु मध्यमे द्वीपे गिरिर्मानः शिलोमहान् ॥ पर्वतः पश्चिमे कृष्णो नारायणसखो नृपः ॥ ४ ॥ तत्र रत्नानि दिव्यानि स्वयं रक्षति केशवः प्रसन्नश्चाभवत्तत्र प्रजानां व्यदधत्सुखं ॥ ५ ॥ कुशस्तंभः कुशद्वीपे मध्ये जनपदैः सह ॥ संपूज्यते शाल्मलिश्च द्वीपे शाल्मलिके प्रभो ॥ ६ क्रौंचद्वीपे महाक्रौंचो गिरी रत्नचयाकरः ॥ संपूज्यते महा

॥भा.भी.॥
॥३०॥

पत्रके निवसति श्रीमान् कमलोद्भवः ॥ ८ ॥ मोऽस्मिभिः संगतोनसंयुक्तु [illegible] ॥ कुशद्वीपेतुराजेंद्र पर्वतो विद्रुमोऽस्थितः ॥ स्वमाना
मकमाहुर्धर्षोद्वितीयोहेमपर्वतः ॥ द्युतिमानामसकौरमततीये: कुमुदोगिरिः ॥ १० ॥ चतुर्थः पुष्पवन्नामषंचमस्तुकुशेशयः ॥ षष्ठोहरि
गिरिर्नामषडेतेपर्वतोत्तमाः ॥ ११ ॥ तेषामंतरविष्कंभोद्विगुणःप्रविभागशः ॥ औद्भिदःप्रथमंवर्षं द्वितीयंवेणुमंडलं ॥ १२ ॥ तृतीयंसुरथाकारंच
तुर्थंकंवलंस्मृतं धृतिमत्पंचमंषष्ठंसप्तमंवर्षंप्रभाकरं ॥ १३ ॥ सप्तमंकपिलंवर्षंसप्तैतेवर्षलंभकाः ॥ एतेषुदेवागंधर्वाःप्रजाश्चजगतीश्वर ॥ १४ ॥ वि
हरंतेमतेचनतेषुम्रियतेजनः ॥ नतेषुदस्यवःसंतिम्लेच्छजातयोपिवानघ ॥ १५ ॥ गौरप्रायोजनःसर्वःशाकुपारस्तुपार्थिव ॥ अथशिष्ट
धुसर्वेषुवक्ष्यामिमनुजेश्वर ॥ १६ ॥ यथाश्रुतंमहाराजतदव्यग्रमनाःश्रृणु ॥ क्रौंचद्वीपेमहाराज क्रौंचोनाममहागिरिः ॥ १७ ॥ क्रौंचात्परोवामनकोवा
मनकोदंधकारकः ॥ अंधकारात्परोराजन्मैनाकपर्वतोत्तमः ॥ १८ ॥ मैनाकात्परतोराजन्गोविंदोगिरिरुत्तमः गोविंदात्परतोराजन्निर्मलोनामपर्व
तः ॥ १९ ॥ परस्तुद्विगुणस्तेषांविष्कंभोवंशवर्धनः ॥ देशांस्तत्रप्रवक्ष्यामितन्मेनिगदतःश्रृणु ॥ २० ॥ क्रौंचस्यकुशलोदेशोवामनस्यमनोनुगः मनोनुगा
त्परस्तुक्षोदेशः कुरुवलोद्वह ॥ २१ ॥ उष्णात्परःप्रावरकः प्रावारादंधकारकः ॥ अंधकारकदेशात्तुमुनिदेशःपरस्तथा ॥ २२ ॥ मुनिदेशात्परश्चैवप्रोच्य
तेदुंदुभिस्वनः सिधचारनसंकीर्णोगौरप्रायोजनाधिप ॥ २३ ॥ एतेदेशामहाराजदेवगंधर्वसेविताः पुष्करेपुष्करोनामपर्वतोमणिरत्नवान्
२४ तत्रनित्यंप्रवसतिस्वयंदेवःप्रजापतिः ॥ तंपर्युपासतेनित्यंदेवाःसर्वेमहर्षयः ॥ २५ ॥ रामायनमोनमः रामरामरामरामरामरामरामरामभजो

॥राम॥
॥३१॥

२६ ॥ ३२ ॥ चतुरस्रं चतुर्द्दलं कमलोदरं जंबूद्वीपमंडलं स मिति शेषः ॥ तस्य पूर्वे मध्यांतर्यांगि धरूत्न्नः ॥ अष्टादशसहस्राणि षट्शतानि च भारते रहयत्र
मध्यममंडलस्य परिधिस्तु षट्त्रिंशत्सहस्रा योजनान्युच्यते ॥ ततश्च पंचसहस्रांतो यावान् ॥ अत्रापूर्वभावो बहिर्वृद्धि लोवाने वत्रय स्त्रिंशतोगेयं च

वाम्निर्मलोनुकूलाभिः प्रजापतेजनाधिप ॥ जंबूद्वीपान्तर्वर्तनेरत्नानि विविधानि च २६ ॥ स्वंद्वीपेषु सर्वेषु प्रजानां कुरुनंदन ॥ हमवर्षे नसमेव प्र
नामो हि मेव च ३० ॥ आरोग्यायुः प्रमाणानां द्विगुणं द्विगुणंततः ॥ एकोजनपदो राजन् द्वीपे स्वेतेषु भारत ॥ २८ ॥ उक्ताजनपदो येषु धर्मश्चैकः प्र
दृश्यते ॥ ईश्वरोदंजमुधम्म स्वयमेवा प्रजापतिः ॥ २९ ॥ द्वीपानेतान्महाराजन् रक्षंतिष्ठति नित्यदा ॥ स राजा शिवो राजन् स पिता स पितामहः ॥ ३०
गोपायति नरश्रेष्ठ प्रजा सत्त्वं जपंडिता भोजनं चात्र कौरव्य प्रजाः स्वयमुपास्थितं ॥ ३१ ॥ सिद्धस्वमेहा महो महिमं जंति नित्यदा ॥ ततः परं समाना
महृश्यते लोकसंस्थितः ॥ ३२ ॥ चतुरस्रं महाराज त्रयस्त्रिंशत्तु मंडला ॥ तत्र तिष्ठति कौरव्य चत्वारो लोकसम्मता ॥ ३३ ॥ दिग्गजा गौभरतश्रे
ष्ठ वामनैरावतादयः सुप्रतीकस्तथा राजन्प्रभिन्नकरयामुख ॥ ३४ ॥ तस्याहं परिमाणं तु न संख्यातुमिहोत्सहे ॥ असंख्यातः सं नित्यमगूर्ध्वं
मधस्तथा ॥

सहस्रांतो गर्भे भाग घ्नतिते यंतत्र पत्रसंस्थितस्थानेषु चतुर्षु ३३ तथास्ते गतस्तुस्य स्पृष्टिव्या आश्रयस्तस्य ततः कस्वापरिवर्तते स

भा. भी. ॥ ३१॥

वारतस्त्वभिगंजानावद्दारस्पेतन्मतांनरंतर्यदूषयति तद्देति॥ प्रस्तुतवाप्पोरेव निग्रहं नेकुर्वंती त्वा हता निमि॥ ३५॥ एष्कारैः पुंञ्जागे ३६ ३७

तत्रैवायवोवांतिर्दिगंभ्यः सर्वोभ्यस्व च॥ अश्रावं द्वुमिमहाराज ता न्निग्रंथं भिते द्विजा॥ ३६॥ पुष्करैः पष्पपत्रा पो र्विकशाद्रिमहाम्रभेशनधापुनरेवा
पुतेतान्मुंचंतिनित्पसः॥ ३७॥ पुष्करसद्रि वमानाम्नु द्दिग्पजे रिहसागर॥ आगतं त्निमहाराज ततस्निष्टं निबैपजा॥ ३८॥ ध्वतराष्ट्र उ॥ परोवै कौरन श्रेपे
एत्वपासंजयकीर्तितः॥ द्दशितंद्वीपसंस्थानं मुत्तरं हृहिसंजय॥ ३९॥ संजय उ॥ उक्ताद्वीपंमहाराजग्रहद्वैवस्वायुतत॥ स्वर्भानोः कौरवश्रेष्ट यावदेषप्र
माणत॥ ४०॥ परिमंडलोमहाराज स्वर्भानुःश्रूयतेग्रहः॥ योधानानां सहस्राणि विस्कंभोद्वादशास्यवै॥ ४१॥ परिमानानु षट्त्रिंशद्विपुलत्वेनचानघ
षष्टिमाहुःशतान्यस्य वुधाःपौराणिकास्तथा॥ चंद्रमास्तुसहस्राणि राजन्नेकादशस्मृतः॥ विष्कंभेनकुरुश्रेष्ट त्रयस्त्रिंशत्तुमंडलं॥ ४३॥ एकोनष
ष्टिं विष्कंभे शीतरश्मेमहात्मनः॥ सूर्यस्त्वष्टौ सहस्राणि द्वेचान्ये कुरुनंदनः॥ ४४॥ विष्कंभेनततोराजन्मंडलं त्रिंशतिसमं॥ अष्टपंचसतंराजन्

राजन्नुत्तरंस्थपेडु रहुमस्मरता॥ ३८॥ परिणाहेन यधिनाषदिसित नसहस्राणि विपुलत्वेनचानघ्या विकोनषष्टिं योजनानि परिनाह॥ ४३॥ पतःग: विभावसु
४६

राम
३१

इति नैलकंठीये भीष्मपर्वणि जंबूखंडनिर्माणप्रकाशः समाप्तः ॥१२॥ अध्येति ११२३॥ कुरूंद्रांतां मध्ये पूर्वेष्वं कुरुंदंतु दृष्टांगे स्थानं एतद्ध्वजे चवरे यचेति

सर्वगु-
सर्वगुण्याद्यश्चैव तोयकालं महतया ॥ चंद्रादित्यौ महाराज संक्षेपो यमुपाहृतं ॥४०॥ इत्येते च महाराज पृच्छतः शास्त्रचक्षुषा ॥ सर्वभु-
क्तं धार्तराष्ट्र तस्मात्त्वं ममवानुहि ॥४५॥ यथोद्दिष्टं मयाप्रोक्तं स निर्माणमिदं जगत् ॥ तस्मात् अश्वसकौरव्य अत्र दुर्योधनं प्रति ॥४८॥ श्रुत्वेदं भरतश्रे-
ष्ठः भूमिपर्वानोनुग ॥ श्रीमान् भवति राजा नृपः सिद्धार्थः साधुसत्तमः ॥५०॥ आयुर्बलं च कीर्तयेश्च तस्मात्तेजश्च वर्धते ॥ यः शृणोति महीपालं पर्वणि
दृयतः पुत्र ॥५१॥ प्रीणंति पितरस्तस्य तथैव च पितामहाः ॥ इदं तु भारतं वर्षे यत्र वर्तामहे वयं ॥५२॥ इत्येवैः प्रवर्तितं पुण्यंपनं तत्सर्वं श्रुतवानसि ॥ इति
श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि जंबूखंडनिर्माणसमाप्तः ॥१२॥ वैशंपायन उ० ॥ अथ गावल्गणिर्विधान् संयुगादेत्य भारतः प्रत्यक्षदर्शी सर्वस्य भूतभ
मभविष्यति ॥१॥ ध्यायतेन धृतराष्ट्रस्य सहसोत्पत्य दुःखितः ॥ आचष्टे निहतं भीष्मं भरतानां पितामहः ॥२॥ संजय उ० ॥ संजयोहं महाराज नमस्ते भ
रतर्षभ ॥ यस्य वीर्यं समाश्रित्य द्यूतं पुत्रस्तवाकरात् ॥३॥ स शांते निहतो राजन् गांगेयो भीष्मः शिखंडिना ॥४॥ यः सर्वान् पृथिवीपालान्
समेतान् महामृधे ॥ जिगायैकरथेनैव काशिपुर्यां महारथाः ॥५॥

मेदिनीधामनेजः ॥४॥५॥ ई॥ श्रीकृष्णसरस्वंतामस्मेतिपरमोमंत्रः ॥

अर्थं भ्रमोपि निर्भयः॥ अर्जुनो शकोटिकं लक्षेवाप्यर्वमयुतस्य प्रत्यहं प्रतिज्ञानात्॥२३॥ अध्यायः कथं ॥१२। च अस्यत्वामंतिके स्थित्वा संर्व दृष्टवा

जामदग्न्येरोपामं येनाथ यस्य संभ्रमः॥ न हतो जामदग्न्येन सहतो घशिखंडुना ७ महेंद्र सदृशाः शैर्यवेस्थैर्ये च हिमहानि वा॥ समुद्र इव
गंभीरोस हि सुत्त्वे नरासमः॥ च शरदं सो धनुर्वेक्तः खड्ग जिह्नोदरान्यम॥ नरसिंह पितानांते द्यायो चालेन निपातितः॥ च पांडवानां महासे
न्यं संहरिष्यति महाहवे॥ प्रविय तमयो द्विपं सिंहनादे वेगो गतः॥१०॥ परिरक्षसमे तांतो दशरात्रं प्रवीरहा॥ जगामास्तमिवादित्यः कृत्वा कर्म
सुदुष्करं॥ यः शरशकरवां वेष्या म्यो वर्षन्प्रातान्सहस्रसः॥ जघान युधि योधानामर्बुदं दशभिर्दिनैः॥१२॥ शनतनिहतो भीष्मो वातभग्न इवापि
द्रिलां कथं रथात्स्म यन्मित्रमेवासवोपम॥१॥ कथमासानवधे योधा हताभीष्मेण संजयः॥ बलिनाइदेवक ल्पेनगुर्वर्थे ब्रह्मचारिणा॥२॥ न
स्मिन्हते तो महाप्राणे महोत्साहे महाबले महासत्त्वेनरव्याघ्र किंनु आसीन्मनस्तथा॥३॥ आर्तियायत पावि प्रतिमतः प्रेगा त्यते हते॥ कुरू
णाम्र षभं वीरमकंपं पुरुषर्षभं तं प्यानीकं गतामानं समे ये प्रमुते ल्वसु॥ युस्तमोकरेवायो हन्यवेत्से मानि मित्रहा॥४॥ सहसरश्मि प्रतिमः
परेषामयमादधन्॥७॥ अकरोत्कुदुष्करं कर्म रणे पांडुसुते षयः॥ असमानमनीकानि पराणां यथैवारयत॥५॥ कृतिनं ते दुराधर्षं संजयास्य
त्वमं तिके॥ कथं संतनवे युधे पांडवाः प्रत्यवारयन्॥६
न सीतिपोष॥६॥ श्रीकृष्णस्मरणांमनेति परमेपि मेत्रो पमषाप्सुरः॥॥८॥

१० ११ प्रविश्वं तं पुष्यवाह दहातं ॥ १२ ॥ सम चेष्टनस्त्रियमारामाश्च पश्युव घस पार्थिव श्रेयं हन्तयान् १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२

निहंतं तमनीकानिशरदं शुंम्नस्वनं ॥ चापमाह्वानंतं घोरमभिजि हंदु एसहं ॥ १० ॥ अहमेई पुरुषआघ्रे हीमंतमपराजितः ॥ पातयामासकौन्तेयः कथंतम
जितं युधि ॥ ११ ॥ उग्रा धन्वानमुरे शं वर्तमानं रथोत्तमे यदेषामुत्तमंगानि प्रविचिन्वंतम घेषु भि ॥ १२ ॥ पांडुवानांमहत्सैन्यं दृष्ट्वायंतमा ह वेकाः लिणि
भिवद्दु घर्षे समवेक्ष्ं तनिस्मरः ॥ १३ ॥ परिक्रम्य सरसेना दुरराराम नीकहा ॥ जगामास्तमिवादित्यः कृत्वा कर्म सदुष्करं ॥ १४ ॥ यशक्रूरदमा स्रप व
क्रूरदा स्रप्यं शात्मयं क्षिपान् जघानयुधिपो धानामदुदर्शभिर्नदे ॥ १५ ॥ सशेते निहतो भूमौ वातभग्न इव द्रुमः ममदुत्रै क्षितेनौजौ ॥
जौ पपानार्हति भारतः ॥ १६ ॥ कथं लाघंतनन वहे स्वापांचानामनीकिनी प्रहर्तुमपाकस्त्र भीमंदा जातमजे ॥ १७ ॥ भीमं कथं भीष्मेन संग्राम ^
मकुर्वीत पांडुनंदनाः कथं चनाजयद्भीष्मो द्रोणोजीवति संजय ॥ १८ ॥ कथं सलिहितेनत्र भारद्वाजात्मजेनया ॥ भीष्मप्रहरतां श्रेष्ठः ॥ कथं स निधनं
गतः ॥ १९ ॥ कथं वातिरथस्तेन पांचाल्येन शिखंडिना ॥ भीष्मो विनिहतो युधे दैवैरपहरासद ॥ २० ॥ यस्य दैनेरतो निम्नजामदग्न्यं महाबलं ॥ ॥
श्रु जितं जामदग्न्येन शक्रतुपराक्रमं २१ तहजं संमरे भीष्मं महारथकुलोससे ॥ संजयाचक्ष्मेवीरापेनयाभीनि विघ्नते ॥ २२ ॥ मामका केमहेष्वा
मामकाके महेष्वासाना जहुसंजयाच्युतः दुर्योधनसमादिष्टके पीतायपर्यवारयन् ॥ २३ ॥

भा. भी.
३३

२४ २५ २६ २७ २८ कार्मुकोर्मिं रथावर्तामर्मिमंतं ग्रहीपं निरासयं अप्लवं तरतो यायहीनं २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६

यच्छिष्वंजिष्णु रथाः सर्वे पांडवाभीष्ममध्ययुः कच्चिन्नेकुरवः सर्वे नाजहुः संजयाच्युतं २४ अस्मत्तरमयं नूनं हृदयं सुदृढं मम यः श्रुत्वा पुरुषव्याघ्रं हतं
भीष्मं न दीर्यते २५ तस्मिन्सत्यं च मेधा च नीतिश्च भरतर्षभ अप्रमेयाणि दुर्धर्षे कथं स निहतो युधि २६ मौर्वीघोषस्तनयित्नुः पृषत्कः पृष
तो महान् अनुध्वाशब्दमहाद्योतो मेघ इवोन्नत २७ योऽभ्यवर्षत कौंतेयान्सपांचालान्ससृंजयान् निघ्नन्परस्परं वीरो दानवानिव वज्रभृत
वज्रभृत २८ इष्वस्त्रसागरं घोरं बाणग्राहं दुरासदं कार्मुकोर्मिणमक्षय्यमद्वीपं चलमप्लवं २९ गदासिमकरावासं हयावर्तं गजाकुलं प
दातिमत्स्यकलिलं शंखदुंदुभिनिःस्वनं ३० हयान्गजान्पदातींश्च रथांश्च तरसा बहून् निमज्जयंतं समरे परवीरापहारिणं ३१ विदह्यमानं कोपे
न तेजसा च परंतपः वेलेव मकरावासं के वीराः पर्यवारयन् ३२ भीष्मो यदकरोत्कर्म समरे संजयारिहा दुर्योधनहितार्थाय केन दास्य पुरोग म
नदास्य पुरोभवन् केऽरक्षन्दक्षिणं चक्रं भीष्मस्यामिततेजसः पृष्ठतः के परान्वीरान्प्रत्यषेधन्यतव्रताः ३४ के पुरस्तादवर्तंत रक्षंतो भीष्ममंततः
केऽरक्षन्नुत्तरं चक्रं वीरा वीरस्य युध्यतः ३५ वामे चक्रे वर्तमानाः केऽघ्नन्संजयसृंजयान् अग्रतोऽग्र्यमनीकेषु केऽभ्यरक्षन्दुरासदं ३६ पार्श्वतः के
ऽभ्यरक्षंत गच्छंतो दुर्गमां गतिं समूहे के परे वीराः प्रत्ययुध्यंत संजय: ३७

राम
३३

३८ यः प्रजायते ईक्ष्वादे परमेष्ठी परमे पदे इति स्तुती नित्य यो हिरण्यगर्भ इव लक्ष्मि न्निनि शेषः ॥ ३९ ॥ पुत्र ल स्वरागपुत्रो नमेल स्म चिन्हे प्रधाने

रस्सभाराः कथं वीरै गोप्यमाना स्थितेनते दुर्जयानामनीकानीनाजयं तरसा युधि ॥ ३८ ॥ सर्वलोकेश्वरस्य व परमेष्ठी प्रजापते ॥ कथं प्रहर्तुमपि ते
सेकुसंजय पांडवा ॥ ३९ ॥ यस्मिन्नहीये समासास्य युधंते कुरवः परैः ॥ तं निमग्नं नरव्याघ्रं भीष्मं शंसंसि संजय ४० ॥ यस्य वीर्य समाश्रित्य
मम पुत्रो बृहद्बलः न पांडवान गणयत्कथं स निहतः परैः ॥ ४१ ॥ यः पुरा विबुधैः सर्वैः सहाये युद्धदुर्मदः ॥ कांक्षितो दानवान्घ्रद्भिः पिता मम
महाव्रतः ॥ ४२ ॥ यस्मिन्जाते महावीर्ये शांतनु लोकविश्रुत ॥ शोकं दैन्यं च दुःखं च प्राजहत्पुत्र लक्षणि ॥ ४३ ॥ प्रोक्तं यं नारायणं प्राप्तं
स्वधर्म निरतं सुचिं ॥ छेद्वेदांगतत्वज्ञं कथं संससि मे हतं ॥ ४४ ॥ सर्वास्त्र विनयोपेतं प्रांतं दांतं मनस्विनं हं न शांतनवं श्रुत्वा म
न्ये शेषं हते बलं ॥ ४५ ॥ धर्माद धर्मो बलवान्संप्राप्तर भिमेम तिः ॥ य त्रवृद्धिं गुरुं हत्वा राज्यमिच्छति पांडवा ॥ ४६ ॥ जामदग्न्यः पुरा रामे सर्वास्त्र
विदुत्तमः ॥

क्षेमेदिनी ॥ ४३ ॥ प्रोष्ठलोके स्व्यातं सर्वास्त्र विनयोपेतं सर्वेसा स्त्रविश्यायुक्तं विनयं तु बला यां स्त्रीशीस्या यां प्रयाणे पुनानि नितमेदिनी ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७

४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ परासक्तेपरलोकप्रिये ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१

असकृत्स्वविषयहताः संख्येयेनविवर्जिताः जामदग्न्येनरग्रामेणपरवीरनिघातिना ४९ नहतोयोमहाबुधिः सहतोद्यशिखंडिना तस्मा
द्धनंमहावीर्यंद्रागिवायुधदुर्मदात् ५० तेजोवीर्यबलैर्भूयाञ्जिष्णुरजीनुपदात्मजा यः शूरं हतिनंयुधिसर्वशास्त्रविशारदं ५१ परमास्त्रविदं
शूरं जघानभरतर्षभं केवीरास्तममित्रघ्नमन्वयुःशास्त्रसंसदि ५२ संसमेनयथाचासीद्युधंभीष्मस्यदुर्मदं येयेवहतिवीरास्मेसेनापुत्र
स्यसंजयः ५३ अपोयमित्ववेद्धातंगोकुलंगहूलंममः पौरुषंसर्वलोकस्यपरमस्मिन्महाहवे ५४ परशाक्तेस्ततःस्तस्मिन् कथमासीन्म
मःस्तदा जीवितेप्येवसामर्थ्यं किमेवास्मान्तुसंजयः ५५ घातपितामहावीर्यं पितलोकचधार्मिकं अगाधसलिलेमग्नाजीर्णनौकेनवयार
ग ५६ भीष्मेहतेभृशंदुःखान्ममेशोचंतिपुरुकाः अद्रिसारमयंनूनंहृदयंममसंजयः ५७ यच्छ्रुत्वापुरुषव्याघ्रंगताजीर्णंनदीर्यते य
स्मिन्नस्त्राणिमेधावनीनिश्च पुरुषर्षभः ५८ अप्रमेयाणिहुर्धर्षेकथंसनिहतोयुधि ... शौर्यंगतपशामेधयानचः ५९ राम
५९ नध्नत्सानपुनस्त्रागानसमेःकश्चिद्विमुच्यते कालोनूनंमहावीर्यः सर्वलोकदुरत्ययः ६० यत्रशांतनवंभीष्मंहतंसंशसिसंजयः ३४
यः पुत्रशोकाभिसंतप्तोमहदुःखमचिंतयन् ६१ आशंसोनपरत्राणंभीष्माच्छांतनुनंदनात् ७॥

पदातिरश्मिवायस्य नुसततं भुविसंजय: ६२ दुर्योधन: शांतनवं किं नदाप्रत्यपद्यत नाहं स्वेषां परेषां वा बुध्यासंजय चिंतयन् ६३ शेषं किं
चिन्त्यपश्यामि प्रपलानि महीक्षितां दारुण: क्षत्रधर्मोयम् ऋषिभि: संप्रदर्शित: ६४ यत्र शांतनवं हत्वा राज्यमिच्छंति पांडवा: यस्य
स्यमिह्यसो धातपित्वा महाव्रतं ६५ क्षत्रधर्मे नपार्थानाप्रत्यपन्ते पुत्रका: एतदर्थेन्स्य नत्संक्लेशास्यापत्सुसंजय: ६६ यराक्रम: पर
सहे सास्मिन्प्रति षिमे अनीकानि विनिघ्नंतं ह्रीमंतं तमपराजितं कथं शांतनवं तातं पांडुपुत्रान्यवारयत् यथायुक्तान्यनीकानी कथं
युधं महात्मभि: ६८ कथं वा निहतो भीष्म: पितासंजय मेवरे :\दुर्योधनश्च कर्णश्च शकुनिश्च विशांबत: ६९ प्राविशन्कितमा इ:
शासनश्च विनदेहो भीष्मे किमब्रवीत् यच्छरीरै रुपस्तीर्णा नरव्याघ्रवाजिनां ७० पताकाङ्किमहारवरुद्रो मरास्सानियातिना: प्रावि
शक्किंतमामंहा सभां युधवि सारदा: ७१ शस्त्राद्रुते प्रतिमये केद्वीवंतनराधिप: के नीर्यंते जिनाम्तत्र क्षेत्रलक्ष्या निपातिता:
७२ अन्ये भीष्मं छ्रांतनवान्समाचक्ष्व संजय: नि हि मे शांतिरस्तीह श्रुत्वा देवव्रतं हतं ७३ पितरं भीमकर्माणं भीष्ममाहवशोभि
तं आर्तिमेहृदये रूढा महती पुत्रहानिकां ७४ त्वंहिमेसर्पिषे वाग्नि प्रदीपयसि संजय: महांतं सारसुद्यम्य विख्यातं सर्वलोककं ७५
हृत्वावि निहतं भीष्मं शोचंति पुत्रका: श्रोष्यामि तानि दु:खानि दु:खानि दुर्योधनकृतान्यहं ७६ तस्मान्मे सर्वमाचक्ष्व यद्वृत्तं तत्र सं
जय: यद्वृत्तं तत्र संग्रामे मेदस्यामुधिसंभवं ७७ अपनीतं सुनीतं वा तन्ममाचक्ष्व संजय: ॥ " " "

७८ ॥ ७९ ॥ इति नैलकंठीये ऽध्यायः ॥ त्वद्युक्तो निश्वासकृच्छ्वासं जपितुं ॥ १ ॥ श्वसासेन ॥ २ ॥ ८ ॥ युधिष्ठिरवान वर्तिनः अन्यनिकरणं तस्यादि

तस्मान्सेसर्वमाख्येहि यद्वृत्तं तत्र संजय ॥ यद्वृत्तं तत्र संग्रामे मंदस्यात्तु धियं भव ॥ ७७ ॥ अपनीतं सुनीतेन यत्तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ यत्कृतं तत्र संग्रा
मे भीष्मेन जयमिच्छता ॥ ७८ ॥ तेजोयुक्तं कृतास्त्रं शंसस्व शेषतः ॥ यथा तद् भवद्युद्धं कुरूपांडवसेनयोः ॥ ७९ ॥ क्रमेण येन यस्मिंश्च काले यच्च
यथाभवत् ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि ॥ संजय उ॰ ॥ त्वद्युक्तोयमनुप्राप्तो महाराज यथार्हसि ॥ नतु दुर्योधने दोषमिममासक्तुमर्ह
सि ॥ १ ॥ य आत्मनो दुश्चरितादशुभं प्राप्नुयान्नरः ॥ एनसा तेन नान्यं स उपाशंकितुमर्हसि ॥ २ ॥ महाराज मनुष्येषु निंद्यं यः सर्वशश्चरेत् ॥ स वध्य
सर्वकर्मा च निंदितानि समाचरन् ॥ ३ ॥ निकारो निकृतिप्रज्ञैः पांडवैस्त्वत्प्रतीक्षया ॥ अनुभूतः सहामात्यैः क्षांतश्च सुचिरं वने ॥ ४ ॥ हयानां च गजानां
च राज्ञां चामिततेजसां ॥ प्रत्यक्षं यन्मया दृष्टं दृष्टं योगबलेन च ॥ ५ ॥ शृणु तत्पृथिवीपाल मा च शोके मनः कृथाः ॥ दिष्टमेतत्पुरा नूनमिदं से धन
राधिप ॥ ६ ॥ नमस्कृत्य पितुस्तेऽहं पाराशर्याय धीमते ॥ यस्य प्रसादाद्दिव्यं यत्प्राप्तं ज्ञानमनुत्तमं ॥ ७ ॥ दृष्टिश्चातींद्रिया राजन् दूराच्छ्रवणमेव च ॥ परिचित्त
स्य विज्ञानमतीतानागतस्य च ॥ परिचित्तस्य विज्ञानमतीतानागतस्य च ॥ ८ ॥ व्युत्थितोत्पत्तिविज्ञानमाकाशे च गतिः शुभा अस्त्रैरसंगो युद्धेषु वरदानान्महात्म
नः ॥ ९ ॥

१० मुहेतुचरना स्थितेषु ११ १२ १३ १४ १५ १६ ॥ १७ ॥ २० ॥ अध्यायः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

भरतुमे विस्तरोयेनदं विचित्रं परमाद्भुतं ॥ भरतानाम भूतानि तथ्यात हयोमहयेयस ॥ १४ ॥ ते ध्वनीकेषु पतेषु व्यूढे षु च विधान च दुर्योधनेः
महराजदुःशासनमथाब्रवीत् ॥ १५ ॥ दुःशासनरथाभ रगोप्तुन भीष्मस्यरक्षणः ॥ अनीकानि च सर्वाणि शीघ्रं त्वमनुचोदयन् ॥ १२ ॥ अ
यं समागमभिप्राप्तो वर्षपूगाभिचिंतयते ॥ पांडवानां ससैन्यानां कुरूनां च समागतः ॥ १३ ॥ नातः कार्यतमं मन्ये रणे भीष्मस्य रक्षनात् ॥ हन्याद्गु
सोपाय्यो व सोमकांश्च ससंजयान् ॥ १४ ॥ अब्रवीच्च विशुधात्मा नाहं हन्यां शिखं डिनं ॥ श्रूयते स्त्री ह्य सौ पूर्वं तस्माद् वर्ज्यो रणे मम ॥ १५ ॥ तस्माद्भीष्मो
रक्षितव्यो विशेषेणोति मे मतिः ॥ शिखंडिनो वधे युक्ताः सर्वे तिष्ठंतु मामकाः ॥ १६ ॥ तथा प्राच्याः प्रतीच्याश्च दक्षिणोत्तरापथाः ॥ सर्वशा
स्त्रेषु कुशलास्ते रक्षंतु पितामहं ॥ १७ ॥ अरक्ष्यमाणं हि वृको हन्यात् सिंहं महाबलं ॥ मा सिंहं जंबुकेनेव घातयामः शिखंडिना ॥ १८ ॥ वामं चक्रं
युधामन्युरुत्तमौजाश्च दक्षिणं ॥ गोप्तारौ फाल्गुनस्यैते फाल्गुनोपि शिखंडिनः ॥ १९ ॥ संरक्ष्यमाणः पार्थेन भीष्मेण च विवर्जितः ॥ यथा न हन्यात् गांगे
यं दुःशासन तथा कुरु ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि ॥ संजय उ ॥ ततो रजन्यां व्युष्टायां शब्दः सुमहानभूत् ॥ क्रोशतां भूमिपाला
नां युज्यतां मिति ॥ १ ॥ शंखदुंदुभिघोषैश्च सिंहनादैश्च भारत ॥ हयहेषितनादैश्च रथनेमिस्वनैस्तथा ॥ २ ॥ ॥ ॥

७८ ॥ ७९ ॥ इति नैलकंठीये ऽध्यायः ॥ त्वद्युक्ते ति श्रासक्तुं श्रासंजयितुं ॥ १ एनसा सेन ॥ २ ॥ ३ ॥ युधिष्ठिरं गवान वर्तिनः अप्यनिकरणं मस्यादि

तस्मान्सेसर्वमायेक्तु य हृतं तत्र संजय ॥ यहृतं तत्र संग्रामे मंदस्याबुद्धिसंभवं ॥ ७७ ॥ अपनीतं सुनीतेन तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ यत्कृतं तत्र संग्रा
मे भीष्मेन जयमिच्छता ॥ ७८ ॥ तेजोयुक्तं घृतराष्ट्रस्य शेषतः ॥ यथा नदं भसबुधं कुरुपांडवसेनयोः ॥ ७९ ॥ क्रमेणोपेन यस्मिंश्च काले यच्च
यथाभवत् ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि ॥ संजय उ० त्वद्युक्तोयमनुप्राप्तं महाराज यथार्हसि ॥ न तु दुर्योधने दोषमिममासक्तुमर्ह
सि ॥ १ य आत्मनो दुश्चरितादशुभं प्राप्नुयान्नरः ॥ एनसा तेन नान्यं स उपाशंकितुमर्हसि ॥ २ ॥ महाराज मनुष्येषु निंद्यं यः सर्वमाचरेत् ॥ स वध्य
सर्वकर्मा च निंदितान् समाचरन् ३ निकारो निकृतिप्रज्ञैः पांडवैस्त्वत्प्रतीक्षया ॥ अनुभूतः सहामात्यैः क्षांतश्च सुचिरं वने ॥ ४ ॥ हयानां च गजानां
च राज्ञां चामिततेजसां ॥ प्रत्यक्षं यन्मया दृष्टं दृष्टं योगबलेन च ॥ ५ शृणु तत्पृथिवीपाल माच शोके मनः कृथाः ॥ दृष्टमेतत्पुरा नूनमिदमेव न
राधिप ॥ ६ नमस्कृत्य पितुस्तेहं पाराशर्याय धीमते ॥ यस्य प्रसादाद्दिव्यं मे प्राप्तं ज्ञानमनुत्तमं ॥ ७ ॥ दृष्टिश्चातींद्रिया राजन् दूराच्छ्रवणमेव च ॥ परिचिंत
स्य चित्तानामतीतानागतस्य च ॥ परिचिंतस्य विज्ञानमतीतानागतस्य च ॥ ८ व्युत्थितोत्पत्तिविज्ञानमाकाशे च गतिः शुभा ॥ अस्त्रैरसंगो युद्धेषु वरदानान्महात्म
नः ॥ ९ ॥

१० मुहेषु वरना स्थितेषु ॥ ११ ॥ १२ १३ ॥ १४ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ २० ॥ अध्याय: ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

मयुमे विस्तरो रोमह विचित्रं परमाद्भुतं । भरतानाम भूतानि नष्टात द्योमहर्षणं ॥ १९ ॥ ते ध्वनी केसुपनेषु वर्द्धे सुच विधान च दुर्योधनेः
महराजदु:शासनमथाब्रवीत् ॥ १९ ॥ दुपाशनरथाभूरोंगुन भीष्मस्यर क्षरण: अनी कानिच सर्वाणि शीघ्रंत्व मनुचोदयन् ॥ १२ ॥ अ
यं समाम भिप्रातो वर्षपूगाभि चिंतयन् ॥ यो ज वानांसस्से न्यानंकुरू नांव समागत: ॥ १३ ॥ नात: कार्य नमंममन्ये रने भीष्मस्यर क्षनान् हन्यादु
सोपर्यावत सोमकां श्रुतसंजयान् ॥ १४ ॥ अब्रवीच विसुधात्मा नाहहन्या शिखं जिनं श्रूयते स्त्री ह्य सोपर्वे तस्मादुर्जेयारणेमम ॥ १५ ॥ तस्माद्भीष्मा
रक्षितव्यो विशेषेणे तिमेमति: ॥ शिखं जिनीव धेय त्वा: सर्वे नित्यं सुमामका: ॥ १६ ॥ तथाप्राच्या: प्रतीच्याश्च दक्षिणा सोत्तरापथा: ॥ सर्वशा
स्त्रेषु कुशलास्ते रक्षंतु पितामहं ॥ १७ ॥ अरक्ष्यमानं हि वृकोहन्या सिंहं महाबलं ॥ मासिंहं जंबुकेनेव घातयाम: शिखंडिना ॥ १८ ॥ वामंच क्रं
युधामन्युरुत्तमौजा श्च दक्षिणं ॥ गोप्तारौ फाल्गुनीपि शिखंडिन: ॥ १९ ॥ संरक्ष्यमाण: पार्थेन भीष्मेन च विवर्जित: ॥ यथा न हन्यात् गांगे
यं दु:शासन तथा कुरु ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि संजय ॥ ततो रजन्यां व्युष्टायां सशब्द: सुमहान् भूत् ॥ क्रोशतां भूमिपाला
नियालानां युज्यतां मिति ॥ १ ॥ संख्यदुंदुभि घोषांश्च सिंघनादांश्च भारत: ॥ हयहेषित नादैश्च रथनेमिस्वनैस्तथा: ॥ २ ॥ ॥ ॥

गजानां हृतानां चैव योधानां चाविगर्जतां रथनेमिनादस्फोटितैर्नैकु घोषस्तुमुलं सर्वतो भवत् ३ उदतिष्ठन्महाराज सर्वे युक्ताः परोषनः
सूर्योदये महत्सैन्यं कुरुपांडवसेनयोः ४ राजेंद्र तव पुत्राणां पांडूनां तथैव चः दुर्धर्षाणि च शस्त्राणि सशस्त्र वचनानि च ५ ततः प्रका
शे सैन्यानि समदृश्यंत भारतः त्वदीयानां परेषां च शस्त्रवंति महांति चः ६ तत्र नागा रथाश्चैव जांबूनदपरिष्कृताः विभ्राजमाना दृश्यंते
मेघा इव सविद्युतः ७ रथानीकान्यदृश्यंत नगराणीव भूरिशः तीव पुष्पभुजे तत्र पितामहः पूर्णचंद्रवत् ८ धनुर्भिर्ऋष्टिभिः खड्गै
र्गदाभिः शक्तितोमरः योधा हरैर्मुपैर्स्तोत्र स्वनीकेष्ववस्थिता ९ गजा पदाता नारथिन स्तत्र गावश्च विशांपते व्यतिष्ठन्वा
गुराकारा शतशोथ सहस्रशः १० ध्वजा बहुविधाकाराव्यदृश्यंत समुच्छ्रिताः येषां चैव परेषां च द्युतिमंतः सहस्रशः ११
कांचना मणिचित्रांगा ज्वलंत इव पावकाः अर्चिष्मंतो व्यरोचंत ध्वजा हेमपरिष्कृताः सहस्रशः १२ महेंद्रकेतवः शुभ्रा महेंद्रसदृशे ष्विव सन्नद्धा
स्ते प्रवीराश्च ददृशुर्युधकांक्षिवः १३ उद्यतैरायुधैश्चित्रास्तलाबद्धाः कलापिनः ऋषभाक्षा मनुष्येंद्राश्चमूमुखः गतास्तु मुःशकु
निः शैवलः शल्य आवंत्यो जयद्रथः विंदानुविंदौ कैकेयाः कांबोजश्च सुदक्षिणः श्रुतायुधश्च कालिंगो जयत्सेनश्च पार्थि

रम
३६

दृसनेपु रुष व्याघ्रः म्परा : परिघबाहवः ॥ न्यूस्केतु हिनीनां पत न यो प ज्वालो भू रिद क्षिरणा ॥ १७ ॥ स्नेवान्मेबवनलोदुर्योधनवशानुगाः
रज्ञानोराजपुत्राश्च नीभिमंतोमहारथार्थाः ॥ १८ ॥ सम धाः समहृस्यंन स्येस्वनीकेमव स्थिता व धकृत्वा भिनासर्वे व लिनोयुध
सारविशेष्टा नः दुर्योधनस्यार्थे हृस्त त्नो कायदी क्षि ताः समर्थाहृरा वा हिंम : पर यस्य मव । स्थितास् ॥ १ कादशी धार्न रा ष्ट्री कोरवाराम
वम्न श्रूयन्तः सर्वेसे मानां पत्र शंतन वोग्र णी ॥ २१ ॥ श्वेतोष्णी षं श्वेतनवर्मा णाम च्युतं ॥ श्रपश्याम महाराज भीष्मं चंद्र मिवो दितं २२
४ मा ॥ जं भ मारं महा सिंहं हृस्वा स्कं दु मगा पश्या : ॥ २४ ४ हेमता लध्वजं वीरं राजतेस्य रने स्थितः श्वेता भ्रइव ती क्षांशुं दद
शुः कुरुपांडवाः २३ ॥ संजयाश्च महे ष्वासा धष्टद्युम्ना पुरोगमाः ४ ॥ धष्ट घुम्नः मुखाः सर्वे समुद्विविजरे मुहु रूका दृशे ताः
श्री मुहु थावा दि म स्त्व पार्थिवः ॥ २५ पांडवानां नथा सर्व महायुरु धया लितः ॥ उन्मत्त मेकरा वोमहा ग्राह समाकुलो ॥ युगांत
समवेतौ द्वौ साग रा वि वहृस्पतां ॥ वेवं नस्ताहृरो स ज न हृ पृद्वो न च श्रुतः ॥ २७ ॥ अनीकानां समेतानां कोरवानां तथा विधः ॥ इतिश्री
महाभारते शत सहस्रसंहितायां वैया सिक्यां भीष्म पर्व णि षोडशोध्याय : ॥ १६ ॥ श्री रामाय नमो नमः ॥ रामाय नमः ॥

॥भा॰ भी॰॥
॥३१॥

मघा विषयगः सोमस्तद्दिनं प्रत्यपद्यतेति। मघापित्र्यं न क्षत्रं तस्य विषयो देशः। पितृलोकानां तत्स्वर्गः। मघापित्र्यं न क्षत्रं तस्य विषयो देशः
पितृलोकः तद्गतः सोमः कुरुपाण्डवानां युद्धारम्भदिनमुक्तं। तस्त सावित्रं दृष्टं नेप्रथमे मासि युक्तोपदेशे त्रयोदशी। इदानीं मासं युद्धं नक्षत्रे यमदेवे
षत्रत्रयोदशी तद्युद्धात् चतुर्थी षष्ठ्यां अर्जुनेन हतो भीष्मो महात्मा सेनानां अष्टमी तिथि त्रयोदश्यां तु मध्याह्ने भारद्वाजो निपातितः इति तत्रैव
पंमे चाह्नि हतो भीष्म द्रोणयोरष्टमी त्रयोदशी संयोगदर्शनात् तत्रैव पक्षे अमावास्याशब्दः मकरादयो राशि आयेन तद्यनीतत्वं भवात् अन्यथा स

संजय उ॰॥ यथा समगवान् व्यासः कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत्। तथैव सहितास्सर्वे समाजग्मु
र्महीक्षितः ॥ १॥ मघाविषयगः सोमस्तद्दिनं प्रत्यपद्यतः दीप्यमाना नाश्च संपेतुर्दिवि सप्त

ष्टमी द्वादश्योरेवतयोर्हनं प्राप्नोतानु अमावास्यायां हन्यां धनं नतं तत्रैवोक्तं॥ तत्रापि अमावास्यायां शब्दः दृष्टि दिने प्रति यद्येव प्रयुक्तो वेदिन वः
वसेति॥ भरतीनग्रा ग्राह्यं किंतु एमसेवतम् गशीर्षमेवमासे तस्य दिपर्वदृत्वं शुकदेवस्य वासुरं॥ जहराधैतु तु घ दैवत्वादैतु॥ तेन तत्रास्त्रराणां मुप ॥राम॥
नाम भृदृय महासिध्यति किं चतारिंशद्दहा मध्वद्वैच मेति: स्तनस्पवे॥ मुख्येन संप्रयातोस्मिन्प्रवने पुनरागनदंतियुधारं भोष्टादृशे ॥ ॥ ॥ ॥३०॥

1938
आर्य समाज
ARYA SAMAJ

न्हितीर्था कात्रायामानाग्नवलदेवस्य वचनात् || अवरोगयुधसप्तम्याप्नि ईक्ष्यते ततः प्रागेव निशाशम्मृगशीर्ष एव युधारंभः संभावितत्वेक
विंशोभरसयां शशादृशा दि शामध्येन सत्रय पपकल्पयित्वं मयुक्तत्वात् || कार्तिकीहनिकायोगात् || पातेना चतुर्दश्यां मृगशीर्षे संभा||
वलाच्च तेनयुधारंभ प्रति मघा विषयाः शोभमत्त द्विनं प्रभ्रपद्यते भीष्मपर्वणि संजयवाक्या त्मघायां युधारंभ तत्रापि निरस्तं वलदे
ववाक्य विरुधत्वात् || राहार्थे स्तुमघायदेशानग्रसहचरा नपितरो लक्ष्यते || तेनयुधे म्नानां उत्तमहेद्र महानार्षेहांमित्र लोके सन्ति हि
हितो भत्वात् स्वर्गिणां हिमहेहा भाष्यं द्राधीमर निशा सूर्य सिधः || तथाह्वादस्यारा त्रियुधे चंद्रोदयकाले द्विभागमात्र || शेषायां रात्रौ
युधमवर्तितेत्युक्तं || तत्र विभाग मित्यस्य त्रिमुहूर्ती शेषायां मित्यर्थः || तथापि चात्मा ते राज्ञा त्यपानस्याद्यमे गतत्युति भीष्मवचनं तु माघे
ंतुमा घोयं रासमनुप्राप्त्रिभागमात्रः पत्तोपे शतिमा स्याशेषानुसारात् || अस्ततंमहुर्ही नपत्यास्यानप्या || अष्टम्यं वा शाङ्गत्र शेषम
तीतात् तस्य शेषायं || विलोमपा त्तताते अष्टम्यं वा राह्निने मनं कतो द्वावनत्वारिं शाङ्गाजयो यती नामत्तात्यर्थः || तथा च पेत्वक्षे सार

भा॰ टी॰
३८

णीतोमाघमाघशुक्लपंचम्यांतावती दिनसंख्या पूर्यते पक्षस्य चतस्रोमासा भवंति ॥ तत्राप्येकातिथिक्षयो तत्पंचम्याः द्विचत्वारिंशत्तमस्थाने क्षयो भवति
र्गेहसीतत्र कार्यविशेषो देहस्यागादिरेवयोयोगेन तु पक्षरो घटति आश्वयुजे या तत्रापि माघे कार्तिकशुक्लद्वादश्यां रेवत्यां कृष्णप्रयाणं ततो मार्गशीर्ष॰
कृष्णपंचम्यां पुष्ये संजयो निर्याणं ततः पंचम्यां पुष्ये रिषष्ठीमारभ्य सप्तदिनानि गतानि पितुनंदुपरि त्रयस्ते द्विःअमावास्या भवतीति तत्तेन भरमोपात्ता
नायदश दिनात्मको यं कृष्णपक्षो महोत्पातजनक इति सूचितं क्षीरायोस्तु तिथ्योः पक्षांतरे पुनः इह माससंख्या यानुगृहीता भावतुः चतुर्थ्यामपि
दिवसाद्यमावास्या भविष्यति एवं रामेयोजयेतत्र नक्षत्राहुः शक्रदेवतां पूर्वाध्वं वैकुरुक्षेत्रे युद्धं इति पुनः रिनीदुर्योधनवाक्यं संग्रामयित्वा तेन संग्रामे
जयश्राधने वधादिकं तस्यं योग्यजे यितस्तं शक्रदेवतानुमते नतसां ज्येष्ठा नक्षत्रयोगजमते सेव तिथिद्वयं स्तत्र कृष्णोधूसंधौ दुवम पितत्र निषि
पितत्रनि थिंच देवत नक्षत्रपादाति तिथिनक्षत्रयोरायंतयो गाहतेवर निसर्गसमायं जया महाग्रहा ग्रहाराहुकेतोरूपयाहत नत्स पंचेव २ राम
३८

३॥ ववाग्निरेभ्रा दृंक्क तेयंतः॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥ अयोनिधनं अपसाश्रास्त्रेणामरणं॥१४॥२२॥२३॥२४॥२५॥

ह्विधाभूतद्वादित्यउदये प्रत्यदृश्यते॥ ज्वलं त्याशिखयाभूयोभानुरितो रविः ३॥ ववाग्निरे चदी प्तायांदिशि गोमायुवायसाः लिप्स
मानाः शरीराणि मांसशोणितभोजनाः॥४॥ अहन्यहनि पार्थानां वृद्धः कुरुपितामहः॥ भरद्वाजात्मजश्चैव प्रातरुत्थाय संयतौ॥५॥ जयो
स्तु पांडुपुत्राणामित्यूचतुररिंदम॥ युयुधाते तवार्थाय यथा स त्यसमयः कृतः॥६॥ सर्वधर्मविशेषज्ञः पिता देवव्रतस्तव॥ समानीय म
हीपालानिदं वचनमब्रवीत॥७॥ इदं वः क्षत्रियाः द्वारं स्वर्गायायवृतं महत्॥ गच्छध्वं तेन शक्रस्य ब्रह्मणः सहलोकतां॥८॥ एष वः श्रुति
जेः पंथाः पूर्वैः पूर्वतरैः कृतः संभवा पध्वसात्मानमव्यग्रमनसा युधि॥९॥ नाभागश्च ययातिश्च मांधाता नहुषो नृपः संसिद्धाः प
रमं स्थानं गताः कर्मभिरीदृशैः॥१०॥ अधर्मः क्षत्रियस्यैष यद्व्याधिमरणं गृहे॥ यदयोनिधनं याति सोऽस्य धर्मः सनातनः॥११॥ एवमु
क्ता महीपालान् भीष्मो भरतर्षभ॥ नियंयुः स्वान्यनीकानि शोभयंतो रथोत्तमाः॥१२॥ स तु वैकर्तनः कर्णः सामात्यः सहबंधुभिः॥
न्यासितः समरे शस्त्रं भीष्मेण भरतर्षभ॥१३॥ अपेतकर्णाः पुत्रास्ते राजनाश्चैव तावकाः॥ निर्ययुः सिंहनादेन नादयंतो दिशो दश॥
॥१४॥ श्वेतैः छत्रैः पताकाभिर्ध्वजवारणवाजिभिः तान्यनीकानि शोभंते गजैरथ पदातिभिः॥१५॥ भेरीपणवशब्दैश्च दुंदुभीनां च
निस्वनैः॥१६॥

२६॥२७॥२८॥ तालेन ध्वजभूतेन ॥२९॥ गोयासनः तद्रूपः ॥२०॥ अंगपतिना कर्णपुत्रेण हस्तिकेतुना ॥२९॥३०॥३१॥३२॥३३॥

रथनेमिनिनादैश्च बभूव्याकुलतामही ॥२४॥ कांचनांगदकेयूरैः कार्मुकैश्च महारथाः ॥ भ्राजमाना व्यरोचंत सायग्रयः पर्वताइव ॥ तालेन महता भी
ष्मः पंचतारेण केतुना ॥ विमलादित्यसंकाशस्तस्थौ कुरुचमूपतिः ॥२५॥ येत्वदीया महेष्वासा राजानो भरतर्षभ ॥ अवर्त्तंत यथादेशं राजन्श
तनवस्तते ॥२६॥ सतु गोवासनः शैब्यः सहितः सर्वराजभिः ययौ मातंगराजेन राजार्हेण पताकिना ॥२७॥ पद्मवर्णस्त्वनीकानां सर्वेषामग्र
तः स्थितः ॥ अश्वत्थामाययौ यत्तः सिंहलांगूलकेतुना ॥२८॥ श्रुतायुधश्चित्रसेनः पुरुमित्रो विविंशतिः ॥ शलो भूरिश्रवाश्चैव विकर्णश्च
महारथः ॥२९॥ एते सप्त महेष्वासा द्रोणपुत्रपुरोगमाः स्यंदनैर्वरवर्माणो भीष्मस्यासन्पुरोगमाः ॥३०॥ तेषामपि महोत्सेधाः शोभयंतो
रथोत्तमान् ॥ भ्राजमाना व्यरोचंत जांबूनदमया ध्वजाः ॥३१॥ जांबूनदमया वेदी कमंडलुविभूषिता ॥ केतुराचार्यमुख्यस्य द्रोणस्य धनु
षासह ॥३२॥ अनेकशतसाहस्रमनीकमनुकर्षतः ॥ महान्दुर्योधनस्यासीन्नागो मणिमयो ध्वजः ॥३३॥ तस्य पौरवकालिंगाश्चकांबोजाः ॥राम॥
सुदक्षिणः क्षेमधन्वा च शल्यश्च तस्थुः प्रमुखतो रथाः ॥३४॥ स्यंदनेन महार्हेण केतुना वृषभेण च ॥ प्रकर्षन्निव सेनाग्रं मागधस्य नृ ॥३६॥
पो ययौ ॥३५॥ तदंगपतिना गुप्तं कृपेण च मनस्विना ॥ शारदाभ्रघनप्रख्यं प्राच्यानां सुमहद्बलं ॥३६॥ ७॥ ॥

३० ॥ ३१ ३२ ३४ ॥ निष्केणाकं चामरेण ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ इति श्रीमहाभारते नैलकंठीये भारतभावदीपे भीष्मपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥

अग्नीकाश्मसुषेणश्च नृवाद्बहोत्ता महायशाः ॥ शुशुभे केतुमुख्येन राजा जनपदेश्वरः ॥ ३० एतं रथसहस्राणां तस्थौ सन्धावर्जितः ॥ अष्टौ नागसहस्राणि रथानामयुतानि च ॥ ३१ ॥ तस्मिन् धुपतिना राज्ञा पालितं ध्वजिनीमुखं ॥ अनंतरं च नागानां मध्ये भाति महाद्रुमं ॥ ३२ ॥ षष्ट्या रथसहस्रैस्तु नानारत्नयुतेन च ॥ पतिस्सर्वकलिंगानां पर्यैत्केतुमता सह ॥ ३३ ॥ तस्य पर्वतसंकाशा व्यरोचंत महारथाः ॥ यंत्रतोमरतूणीरपताकाश्च नु सेविताः ॥ ३४ ॥ शुशुभे केतुमुख्येन पावकेन कलिंगकः ॥ श्वेतच्छत्रेण निष्केण चामरव्यजनेन च ॥ ३५ ॥ केतुमानपि मातंगं विचित्रपरमाकुशं ॥ आस्थितः समरे राजन् मेघस्थ इव भास्करः ॥ ३६ ॥ तेजसा दीप्यमानस्तु वारणोत्तमसंस्थितः ॥ भगदत्तो यथा राजन् यथा वज्रधरस्तथा ॥ ३७ ॥ गजस्कंधगतावास्तां भगदत्तेन संनिधौ ॥ विंदानुविंदावावंत्यौ केतुमंतमनुव्रतौ ॥ ३८ ॥ स रथानीकवान् व्यूहो हस्त्यंगोत्तमशीर्षवान् ॥ वाजिपक्षः पतन्नुग्रः प्रहसन्सर्वतोमुखः ॥ ३९ ॥ द्रोणेन विहितो राजन् राज्ञा शांतनवेन च ॥ तथैवाचार्यपुत्रेण बाल्हीकेन कृपेण च ॥ ४० ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥

ततोमुहूर्तादिति ॥१॥ २॥ ३॥ ४॥ ॥५॥ ६॥ ७॥ ८॥ ९॥ १०॥ ११॥ १२॥ १३॥ १४

संजयउवाच ॥ ततोमुहूर्तात्तुमुलः प्रादुरासीद्धृदयकंपनः ॥ अयुध्यंतमहाराजयोधानांप्रययुस्सनां ॥१॥ संखदुंदुभिघोषैश्च वारना
नांचबृंहितैः ॥ निर्मिघोषैरथानांचदीर्यतीववसुंधरा ॥२॥ हयानांहेषमानानांयोधानांचैवगर्जतां ॥ क्षणेनैवनभोभूमिः शब्देनापूरि
तंतदा ॥३॥ पुत्रानांतववुर्धर्षपांडवानांतथैवच ॥ समकंपंतसैन्यानिपरस्परसमागमे ॥४॥ तत्रनागारथाश्चैवजांबूनदविभूषिताः
भ्राजमानाव्यदृश्यंतमेघाइवसविद्युतः ॥५॥ ध्वजाबहुविधाकारास्तावकानांनराधिपकांचनांगदिनोरेजुर्ज्वलितास्वपावकाः ॥६॥ तो
स्वेषांचैवपरेषांचसमदृश्यंतभारत ॥ महेंद्रकेतवःशुभ्रामहेंद्रसदनेष्विव ॥७॥ कांचनैःकवचैर्वीराज्वलनार्कसमप्रभैः ॥
समधासमदृश्यंतज्वलनार्कसमप्रभाः ॥८॥ कुरुयोधवराराजन्विचित्रायुधकार्मुकाः ॥ उद्यतैरायुधैश्चित्रैस्तलत्रबद्धाः
पिनाकिनः ॥९॥ ऋषभाक्षामहेष्वासाश्चमूमुखगतानृपाः ॥ पृष्ठगोपास्तुभीष्मस्यपुत्रास्तवनराधिप ॥१०॥ दुःशासनोदुर्विषहोदुर्मु
खोदुःसहस्तथा ॥ विविंशतिश्चित्रसेनोविकर्णश्चमहारथः ॥११॥ सत्यव्रतःपुरुमित्रोजयोभूरिश्रवाःशलः ॥ रथाविंशतिसाह
स्रास्तेषामनुयायिनः ॥ अभीषाहाःशूरसेनाःशिबयोथवसातयः ॥ शाल्वामत्स्यास्तथांबष्ठास्त्रिगर्ताःकेकयास्तथा ॥१३॥ सौवीराःकैतवाःप्राच्यो

१५ ॥ १६ ॥ शतानमयुजातिबहु ॥ रानाम्पुनगुरुमछ्हिलस्सराणीनियावन् ॥ १७ ॥ १८ ॥ नैलकंठीयेग्र्रष्टा द्दशाः १८ अस्यौहिरापरति

महतारथवंशेननेरसः पितामहं ॥ अनीकं द शसाहसंकुंजराणांनर स्विनां ॥ १५ ॥ मागधोयेनत्पजिस्तथानीकं नमन्यपात
रथानां चक्रर स्वायपादरंसाश्च दंजिनां ॥ १६ ॥ अभवन्वाहिनीमध्येशतानामयुतानिबहु ॥ पादातास्त्राग्रतोगच्छन्धनुर्ध्रमासि
पाणयः ॥ अनेकशतशाहस्तानरवरप्रासयोधिनः ॥ अक्षौहिण्येहर्षौकाचनवयुत्रस भारत ॥ १८ ॥ अहृष्यत्महाराजगंगेवयमुनां
तरं ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणि· ध्रतराष्ट्र· ॥ अक्षौहिण्येद्दशैकाचव्यूढंहद्द्वायुधिष्ठिरः ॥ कथमल्पेनसैन्येनप्रत्यव्यू ७
हन्पांडवः ॥ १ ॥ योवेद्मानुषंदैवंदेवंगांधर्वमासुरं ॥ कथंभीष्मंसकौंतेयः प्रत्यव्यूहनसंजय ॥ २ ॥ संजयउ· ॥ धार्तराष्ट्रा
नीकानिदृष्ट्वा व्यूढानिपांडवः ॥ अभ्यभाष[illegible]षतधर्मात्मा धर्मराजोधनंजयः ॥ ३ ॥ महर्षेर्वचनात्तानवेदयन्तिबृहस्पतेः ॥ संहतान्यो
धयेदल्पाकामंविस्तारयेद्बहून् ॥ सूचीमुखम[illegible]नीकानिस्यादल्पानांबहुभिः सह अस्माकंचतथासैन्यमल्पीयः सुतरांपरैः ॥ ५ ॥
तद्वचनमास्तायमहर्षेर्व्यूहपांडवस्वच्छत्वाधर्मराजंप्रत्यभाजतपांडवः ॥ ६ ॥ एषव्यूहामिते व्यूहंराजसत्तमदुर्जयं ॥ अचलनामव्यूहा

संहतानितिजन्मंतंसहतस्यैवयोधनं वद्वमिदंविस्तरेयेरधियो युयुत्सधर्मर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ व्यूहधृतंकुरु ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ॥ ॥

॥ भा·भी· ॥
॥ ८१ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ स्पंदमानाविचट्टन्ते ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

यस्त्वा महरवोद्भूतः समरेषु सहायवान् ॥ स नः पुरो योत्स्यते वै भीमः प्रहरतां वरः ॥ ८ ॥ तेजस्वी रिपुसैन्यानां प्रमर्दी पुरुषर्ष
भ ॥ यं दृष्ट्वा पार्थिवाः सर्वे तिष्ठन्ति युधि पार्थ विचक्षणाः ॥ ९ ॥ यं दृष्ट्वाद्य कुरवः सर्वे दुर्योधनपुरोगमाः ॥ निवर्तिष्यन्ति संत्रस्ताः सिंहनादं म
हाप्राणाः ॥ १० ॥ तं सर्वे संश्रयिष्यामः प्राकारमकुतोभयाः भीमं प्रहरतां श्रेष्ठं देवराजमिवामराः ॥ ११ ॥ न हि सोऽस्ति पुमाँल्लोके यः संक्रुद्धं वृ
कोदरं ॥ द्रष्टुमत्युग्रकर्माणं विषहेत नरर्षभाः ॥ गंगेव दुर्धर्षतमोऽस्ति मितास्पंदमानाव्यहंरपम ॥ १४ ॥ भीमसेनो गदां बिभ्रत्तेषां
॥ १२ ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुस्तथा चक्रे धनंजयः ॥ व्यूहतानि बलान्याशु प्रययुः फाल्गुनस्तथा ॥ १३ ॥ संप्रयातान्कुरून्दृष्ट्वा पां
डवानां महाबलाः ॥ धृष्टद्युम्नश्च वीर्यवान् ॥ नकुलः सहदेवश्च धृष्टकेतुश्च पार्थिवः ॥ १५ ॥ विराटश्च ततः पार्थोऽनुजः पार्षतो हि
राक्षिता ॥ भ्रातृभिः सह पुत्रैश्च सोऽभ्यरक्षत पृष्ठतः ॥ १६ ॥ चक्ररक्षौ तु भीमस्य माद्रीपुत्रौ महाद्युती ॥ द्रौपदेयाः ससौभद्राः पृष्ठगो
पास्तरस्विनः ॥ १७ ॥ धृष्टद्युम्नश्च पांचाल्यस्तेषां गोप्ता महारथः ॥ सहितः प्रभद्रकैः शूरैरथमुख्यैः प्रभद्रकैः ॥ १८ ॥ शिखंडी ततः पश्चाद

श्रीकृष्णाय नमः ॥

राम
८१

यतराष्ट्रस्य पादात सातनेन नवेते भागात्तिनिस्र चयति ॥ २२ ॥ वारणा राजानमन्वपुरिमे संवंधः ॥ अचला निष्कंपाः ॥ ३१ ॥ जीमूतनापर्वताः ॥

पृष्ठतो प्यर्जुनस्यासीद्युद्धधानेन महाबलाः ॥ चक्ररक्षौ तु पांचाल्यौ युधामन्यूत्तमौजसौ ॥ २० ॥ केकेया धृष्टकेतुश्च चेकितानश्च वीर्यवान
भीमसेनो गदां विभ्रद्वज्रसारमयीं दृढां ॥ २१ ॥ चरन्वेगेन महता समुद्रमपि शोषयेन ॥ एते तिष्ठंति सामात्याः प्रेक्षनस्ते जनाधिप ॥ २२ ॥ अ
एष्यदा पाद्यस्त्रितिवीभत्सुराहृचीत् ॥ भीमसेनस्तदा राजन्हृष्टो यस्त्वमहाबलं ॥ २३ ॥ ब्रुवानां सुतथा पार्थो सर्वसैन्यानि भारत ॥ अप्रधृष्य
पं स्रुत्सव ग्निरनुकूलाभिरक्षवे ॥ २४ ॥ राज्ञां तु मध्यमानीके कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ इह हृत्कुंजरैर्मत्तैः स्रुच्छलद्भिरचलेरिव ॥ २५ ॥ अक्षौ
हिण्यार्थं पांचाल्योपस्तसेनो महामना ॥ विराटमन्वपाम्भश्चाणां पांडजतो ययौ परतक्रतु ॥ २६ ॥ तेषामादित्यचंद्राभाः कनकोत्तमभूषणाः ना
नाचिह्नधरा राजन्रथेष्वासान्महाध्वजा ॥ २७ ॥ समुत्सार्य ततः पश्चाद्धृष्टद्युम्नो महारथा ॥ पालयंतस्तथा पुत्रो गच्छं ॥ नसि पाल्ना शिपा
नया ॥ अनेकशतसाहस्रा भीमसेनस्य रक्षिराः ॥ वारणादशसाहस्राः ॥ प्रभिन्नकरयपुरवाः ॥ स्तराहैं मम पांचालेदीर्थ्यमानास्त्वा
चलाः ॥ ३१ ॥ सरनंरक्षती मूतनामेहामहायापचजेमितः ॥ राजानमन्वयुः पश्चात् जीमूतास्त्वपर्वता ॥ ३२ ॥ भीमसेनो गदां भीमां प्र
कर्षमायिधोपमां ॥ प्रचकर्ष महासैन्यं दुराधर्षो महामनाः ॥ ३३ ॥

भा·भी·
॥४२॥

प्रावान्त्ववधो राघस्व नःसविंदुः ॥३७॥ वाताहसावापवः ३८ ॥ आहमवा स्फारत्वः ॥३९॥ मज्ञानरति ॥ गोस्त कं यो धनांमज्ञानः ॥ धातु विसेषान

नमकेद् वदुःप्रेस्पंयते नमिववाहिनी ॥ नसेकुसर्वथो धास्नूप्रत्यीवी स्तुमंनके ॥ ३४ ॥ वज्रोनामैषै प्रमूठो निर्भयः सर्वतोमुखः ॥ चापविधु
द्भोघोरोगुप्तोगांजीवधन्वना ॥ ३५ ॥ धंप्रनिमूठनिष्टंतिपांज वास्तयवाहिनी ॥ भ्रंजयोमनुषेलोके पांडवेयाभिरक्षितः ॥ संध्यांतिष्टसुसैनं
षु स्तूर्यस्योदयनंप्रतः ॥ प्रावासप्ततो वायुर्निर्मत्तेनपि त्नुवात ३७ ॥ विष्वाग्रामाश्रु विवनुनीवैःशार्करवर्षिनः ॥ रजश्चोद्धूतुंमहन्तमस्मा
द्यादृपञ्जगत ॥ ३८ ॥ पपातमहतीचोल्काप्राग्मुखीभरतर्षभः ॥ उघंनस्तूर्यमाहत्याशु शीर्यत महास्वना ॥ ३९ ॥ अथसज्जीयमानेषुसैन्येषु भ
रतर्षभः निष्प्रभो भ्युदयौसूर्यः सघोषं भूश्चचालच ॥ ४० ॥ व्यशीर्यतमहांनानाचाउअ्भूत्त्र भरतर्षभ ॥ निर्घातावहवोराजन् दिक्षु
सर्वासुचाभवान् ॥ ४१ ॥ प्रादुरासीद्रजस्तीव्रंनप्राज्ञायत किंचनः ध्वजानांधूयमानानां सहसामातरश्च घ्या ॥ ४२ ॥ किंकिंरणीजालवधानं
कांचनास्त्रग्वरांबरैः ॥ महतांसपताकानामादिमससमतेजसां ॥ ४३ ॥ सर्वेहणहरणीभनमासीत्तालवनेष्विव ॥ एवंतेपुरुषः व्याघ्राःपांडुवा
युधनरतः ॥ व्यवस्थिताप्रतिव्यूहतवसत्त्रस्पवाहंनी ॥ स्वसंतर वमज्जानो योधानां भरतर्षभा ॥ ४४ ॥ दृष्ट्वाग्रतोभीमसेनंगदापाणिमु
पस्थितं ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि ऊनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ग्रहंसंतरदेतियोद्धुं भीमसेनंदृष्ट्वा व्यवस्थिता इति संबंधः ४५ इति

[illegible]

राम
॥४२॥

भीष्मेणेनमानिवेदायेषां तेनेत्राः १ मेत्वंपुष्कलं यथास्यात्तथा ॥ कठिमेव मिते भीवते: पुष्पसर्वस्वध्वजिनी रूपंगोजात्विहपादांनरेकल्पयति

धृतराष्ट्र: कथं दृष्ट्वेसंजयकेतुपर्वेपुपुत्तसवो दूष्यमारणाद्वासन् ॥ मामकावाभीष्मनेत्राः समीययोजवाभीमसेनं सदानी ॥ १ ॥ केषांधम्मो
सैनसकर्यैमवापुकेषां सेनां सूपाहासूनयति ॥ केषांपुनिमुखवर्णाः प्रसन्नासे वैमित्वं महीर्ह मेवंयथावत् ॥ २ ॥ संजयउ ॥ उभेसेनेतुल्यमिवो
पपातेउभेमहेहृष्टरूपेनरेंद्र उभेविचित्रंवनराजिप्रकाशे नथैवो भेगरयासवर्णे ॥ ३ ॥ उभेसेनेहष्टतूर्णी भीमरूपेतथैवो भे भारताग्रविषये
नथैवोभेस्वर्गजयायसृष्टेनथैवोभेसत्पुरुषेयजुष्टे ॥ ४ ॥ पश्चान्मुखाः कुरवो धार्तराष्ट्राः यायाममार्थाः प्राग्मुखायेध्यमानारेमेंद्रमहगे
धांवतीशत्रुसेहिरेतवपुत्रस्यनागाः ५ दुर्योधनेन हस्तिनं यपञ्चवर्णोकसंयुतानवंतं प्रभिन्नं ॥ समास्थितोमध्यगुरुः कुरूणां संस्तुयमानो
वंधिभीमार्गधैम्भ ॥ ७ ॥ चंद्रप्रभं स्वेनमयातपत्रं सौवर्णस्त्रगभ्राजितपायंतमामं ॥ तंसर्वतः शार्दनिः पार्वतीये: सार्धेगंधारेपतिि
गंधारराजः ॥ ८ ॥ भीष्मोपतः सर्वसैन्यस्पवृद्धः स्वेन छत्रः सगुधनुः सरवड्गः श्वेतोहृष्णीषः पांडुरेण ध्वजेन श्वेतैरश्वैः श्वेतशैलप्रकाशैः ९

सर्वमेतदूहिमेमनंपथावदिति ॥ व्यहेस्वस्वेरतिशेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ श्रीमतेरामानुजायनमः राम ॥

भूमीरुहवपर्वतस्तथैव अप्रकंप्यरत्नपर्थः ॥ ११ येन पद्मेनतत्र ॥ १४ अनंतरूपा वह्नी: त्वद्दीयानतुकं पांडवानां सेनावहि तथायितां दृष्ट्वि नीम

तस्यसैन्ये धार्तराष्ट्रश्च सर्वे वाह्लीकानामेकदेशः शलश्च येषां वहा: ॥ क्षत्रियायेचतिंधोस्तथासेवीरा: पंचनन्दा श्रु सराः ॥ ११ ॥ शा
लौ हेयेश्चवरयोमहात्माद्रोणो धेनुः पार्शारथीनमाख ॥ भ्राले गुरु: प्रायशः सर्वरा तां पश्चाक्रुसीहवमा भिपाति ॥ ११ वार्धसत्र सर्वे शैल्पस्यम
ध्ये भ भिरश्वा: पुरिसुत्रो जयस्य ॥ शाल्वामत्स्या: केकयाश्च तिसर्वेगजानीके भ्रातरो योत्स्यमाना ॥ १२ ॥ धारयत श्चोत्तरधर्महात्मा महेष्वासो गौतम
श्चित्रयोधी ॥ शकै: किरीतार्यवने श्च सार्धनदाव भस्तु रोयोत्स्यमाना ॥ १३ ॥ संसप्तकानां महमास्यानां रत्तुजयो वार्जुनस्येति स्पष्टा: ॥ येनार्जु
नस्तेन नराजन्क तास्या: स्यातारले त्रिगर्ताश्च सत्ल ॥ १४ ॥ सार्धसत सहसंतुनागमानां नवभारत: ॥ १ ॥ नागे नागे रथाप्रातं स्तन मखारेच
रथे ॥ १५ ॥ अस्वेस्वेरथा नुष्का धानुस्के शतच मिरा ॥ एवं व्यूढान्यनीकानि भीष्मेरानि व भारत: ॥ १६ ॥ सं व्य ह्यामानुषं व्यू हे देवैगांधर्वमास्कर
रिविषे दिवसे प्राप्ते भीष्म: सांतनवो गुणी: ॥ १७ ॥ महारथोऽयुधिष्ठुत: समुद्र इव घोषवान् ॥ भीष्मेन धार्तराष्ट्राणां व्यूह: प्रत्युदङ्मुखोऽ
धि: ॥ १८ ॥ अनंतरूपा ध्वजिनीनरेंद्र भीमा न च दृश्यान्तु पांडवानां ॥ तां चैव मन्ये बृहती दुःप्रधर्षां यस्यां केनाकेशवश्चार्जुनश्च ॥ १९ ॥ इति
श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि विंशोऽध्याय: ॥ २० ॥ इति विंसंबंध: ॥ १९ ॥ इति श्रीनैलकंठस्य ये महाभारते टीकायां विंशोऽध्याय: ॥ २० ॥

॥ राम ॥
॥ ८३ ॥

दृष्ट्वा मीमेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ उत्थाने जयः ५ ६ ७ ८ ९ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ गुरून् हत्वा रक्त भूत ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

संजय उवाच ॥ दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रस्य सेनां दृष्ट्वा समुद्यतां विषादं समगमद्राजा कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ वर्महं भीष्मेण द्रोणेन कल्पितं श्वेतपाण्डवः अभे
मिव संप्रेक्ष्य विवर्णोऽर्जुनमब्रवीत ॥ धनंजय कथं शक्यमस्माभिर्योधमाहवे धार्तराष्ट्रैर्महाबाहो येषां पितामहः ॥ ३ ॥ अक्षोभ्यमप्रमेयं चैव
सैन्यं नरकर्षिणः ॥ कल्पितः शास्त्र दृष्टेन विधानाभूरि वर्चसा ॥ ४ ॥ न चेयं जयं प्राप्ताः सर्वे सम्मा शत्रु कर्षण ॥ कथमस्मान्महाव्यूहादुत्था
नं नो भविष्यति ॥ ५ ॥ कथार्जुनो द्रवीन्मायेयो युधिष्ठिरमरिन्दमः ॥ दिव्यमभिवसंप्रेक्ष्य तव राजन्ननीकिनी ॥ ६ ॥ येनैवाभ्यधिका जेतारं गुरवस्तु क्ता
न्बहूनपि ॥ जयस्तस्मात्तरमेनन निबोध विशांपते ॥ ७ ॥ न चैतत्कारणं राजन्नवज्ञास्यावभूत्तस्य वै मारदेवन्विविदे भीष्मद्रोणौ यथा जय ८ एव
मेवा र्षे स्मात्सुमस्युधे देवासुरे ब्रवीत् ॥ पितामहः किलासुरामहेंद्रादीन् दिवौकस ॥ ९ ॥ न सत्येन यथा बलवीर्याभ्यां जयन्ति विजगीषवः ॥ यथा सत्यानृशंस्या
भ्यां धर्मेणैवोद्यमेन च ॥ १० ॥ तात्वाधर्मः धर्मं च रौमेहू ह्यत्तोजयः पुराध्वमनहंकारयन्तो धर्मेस्ततो जयः ॥ ११ ॥ एवं राजन् विजानीहि ध्रुवो स्माकं
रणे जयः ॥ यथा तु नारदः प्राह यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ १२ ॥ गुणभूतो जयः कृष्णे पृष्ठतोऽनुप्रयाति च ॥ तद्यथा विजयास्यास्य संमितो योपरे गता ॥ १३ ॥

भा॰ भी॰ ॥१४४॥

अकुंठसायकः अप्रतिहतायुधः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ इति नैलकंठीये एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ततो इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ पुरस्य मध्ये स्थितं इव तातीति मिति भावः

अनंततेजा गोविंदः शत्रुपूगेषु निर्व्यथः । पुरुषः सनातनतमो यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ १४ ॥ पुरा ह्येष हरिर्भूत्वा विकुंठो कुंठसायकः ॥ सुरासुरानवस्फूर्जे
न्नब्रवीत्के जयंत्विति ॥ १५ ॥ कथं कृष्ण जयेमेति येरुक्तं तत्र ते र्जितं ॥ तत्प्रसादाद्धि त्रैलोक्यं प्राप्तं शक्रादिभिः सुरैः ॥ १६ ॥ तस्य ते न व्यथां कां
चिदिह पश्यामि भारत ॥ यस्य ते जयमाशास्ते विश्वभुक् त्रिदशेश्वरः ॥ १७ ॥ इति श्री भीष्मपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ संजय उ॰ ॥ ततो
युधिष्ठिरो राजा स्वां सेनां समनोदयत् ॥ प्रतिव्यूहन्ननीकानि भीष्मस्य भरतर्षभ ॥ १ ॥ यथोद्दिष्टान्यनीकानि प्रत्यव्यूहंत पांडवाः ॥ स्वर्गं
परममिच्छंतः सुयुद्धेन कुरूद्वहाः ॥ २ ॥ मध्ये शिखंडिनोऽनीकं रक्षितं सव्यसाचिना ॥ धृष्टद्युम्नश्चरन्नग्रे भीमसेनेन पालितः ॥ ३ ॥ अनीकं द
क्षिणं राजन्युयुधानेन पालितं ॥ श्रीमता सात्वताग्र्येण शक्रेणेव धनुष्मता ॥ ४ ॥ महेंद्रयानप्रतिमं रथं तु सोपस्करं हाटकरत्नचित्रं ॥ यु राम
धिष्ठिरः कांचनभांडयोक्त्रं समास्थितो नागपुरस्य मध्ये ॥ ५ ॥ समुच्छ्रितं दंतशलाकमस्य सुपांडुरं छत्रमतीव भाति ॥ प्रदक्षिणं चैनमुपाच
रंति महर्षयः संस्तुतिभिर्नरेंद्रं ॥ ६ ॥ पुरोहिताः शत्रुवधं वदंतो महर्षिसिद्धाः श्रुतवंत एनं ॥ जप्यैश्च मंत्रैश्च महौषधीभिः समंततः स्वस्त्ययनं ब्रुवंतः ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७४

५। सहस्रंतुल्यान्यादर्शंचक्राणियस्मिन्सहस्रंसर्पे ॥ २ ॥ गृह्णन्तिपरिमर्स्यंति ॥ भरतर्षभेणभीष्मेण ॥ २६ ॥ इतिनैलकंठीयेभावदीपेद्वाविंशोध्यायः ॥ ॥ ॥ ॥

ततःसहस्राणितथैवनागाश्वपत्तीनिपुष्पाणितथैवनिष्कान् ॥ करोतिभीष्मोब्राह्मणानांमहात्माकुर्वन्नयैयोपात्राइवामरेशः ॥ १८ ॥ सहस्रशःसर्वेःशत
किंकिणीकः ॥ पराध्यजांबूनदहेमचित्रः ॥ रथोर्जुनस्याग्निरिवार्चिमालीविभ्राजतेश्वेतहयःसचक्रः ॥ १९ ॥ तमास्थितःकेशवसंगृहीतंकपिध्वजोगा
ण्डिवबाणपाणिः धनुर्धरोयस्यसमःपृथिव्यांनविद्यतेनोभविताकदाचित् ॥ २० ॥ उद्धर्त्तयिष्यंस्तवपुत्रसेनामतीवरौद्रंसबिभर्त्तिरूप ॥ अना
युधोयः ॥ सुभुजोभुजाभ्यांनराश्वनागान्युधिभस्मकुर्यात् ॥ २१ ॥ सभीमसेनःसहितोयमाभ्यांवृकोदरोवीररथस्यगोप्ता ॥ तंतत्रसिंहर्षभमत्तखेलंलोके
महेन्द्रप्रतिमेनकल्पं ॥ २२ ॥ समीक्ष्यसेनाग्रगतंदुरासदंसंविव्यथुःपंकगतायथावृकोदरं ॥ वृकोदरंवारणराजदर्पंयोधास्त्वदीयाभयविग्नसत्वाः
॥ २३ ॥ अनीकमध्येतिष्ठंतंराजपुत्रंदुरासदं ॥ अब्रवीद्भरतश्रेष्ठंगुडाकेशंजनार्दनः ॥ २४ ॥ वासुदेवउवाच ॥ यएषगोप्ताप्रतपन्बलस्थोयोनःसेनांसिं
हइवान्वकाषे ॥ यएषभीष्मःकुरुवंशकेतुर्येनाहृतास्त्रिंशतंवाजिमेधाः ॥ २५ ॥ एतान्यनीकानिमहानुभावंगूहन्तिमेघाइवरश्मिवंतं ॥ एतानि
हत्वापुरुषप्रवीरकांक्षस्वयुद्धंभरतर्षभेण ॥ २६ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशतसाहस्र्यांसंहितायांवैयासिक्यांभीष्मपर्वणिद्वाविंशोध्यायः ॥ २२ ॥

रदानीस्वस्यदिव्यज्ञानमस्तीतिदर्शयन्॥ संजयउ॰ धार्त्तराष्ट्रबलमिति॥ हितार्थेयतःहितश्चासावर्थश्चातिहितार्थेजयस्तदर्थे॥१॥ दुर्गायाश्चसुरनियन्त्र
त्वेनश्रुसिद्धायास्तोत्रमुदीरयासुरांश्चानांशत्रूणांपराजयाय॥२॥ संक्षेपसंग्रामे॥३॥ हेसिद्धसेनानिसिद्धानायोगिनांसेनासम्यद्वापरतन्त्रमंत्रीपरमयदश्चापि
कायोगसिद्धिवाएनयर्थः॥ आर्ये॥ मंगले॥ अस्मात्॥ मदलोरायतप्राप्यब्रह्मस्वरूपेइत्यर्थे॥ मद्रमद्रस्वनियसतीतितथाकुमारी॥ आयुतव्रस्व

संजयउ॥ धार्तराष्ट्रबलंदृष्ट्वायुद्धायसमुपस्थितं॥ अर्जुनस्यहितार्थायकृष्णोवचनमब्रवीत्॥१॥ श्रीभगवान॰॥ शुचिर्भूत्वाम
हाबाहोसंग्रामाभिमुखेस्थित॥ पराजयायशत्रूणांदुर्गास्तोत्रमुदीरय॥२॥ संजयउ॰॥ एवमुक्तोऽर्जुनःसंख्येवासुदेवेन
धीमता॥ अवतीर्यरथात्पार्थःस्तोत्रमाहकृतांजलिः॥ अर्जुनउ॰॥ नमस्तेसिद्धसेनानिआर्येमंदरवासिनि॥ कुमारिका
लिकापिलिकृष्णपिंगले॥४॥ भद्रकालिनमस्तुभ्यमहाकालिनमोस्तुते॥ चंडिचंडेनमस्तुभ्यंतारिणिवरवर्णिनी॥५॥

र्यांजरायदिसीनेइतिवाकपालिवाल्लिश्चकेकापालिनपायस्यायपतिः॥ कापालिवाश्चत्पयसत्तापिल॥ पिंगलश्चवर्णविशेषोनग्रस्ति॥४॥ भद्रंकल्याणंकाल
यतिभक्तांश्चतिश्चानयतिसाभद्रकाली महाकालीवासोकालीचरालपित्रासंस्त्रीकालस्यपिवालरूपामहाकालीचंडिचंडस्यकालीनवाक्यभार्येत्र
इत्यर्गत्न॥ तारणेसंकटात्समगकर्न्नवारवर्णा नीसर्वलक्षणायताश्रीतिरूपे॥५॥

कामायमि कलागोत्रोद्भवे महामागे अजितप्रजेय ॥ कराति क्रूरे विजये विशरोमयो यया साजयप्रदे शेत्पर्था: जयेजयस्वरूपे ॥ ६ ॥ अट्टहासकरं परालंन
देवप्रहरणा मायुधं यस्या: खेटकं चर्म ॥ ७ ॥ कौशिकि कुशाक कुलोत्पन्ने ॥ अट्टहासे प्रसन्नस्मितेकां चक्रवत ॥ दृन्तांवारक्त वीजवधे ऽसु धारान पालं
वमुषं यस्या: सकोकमुखा ॥ ८ ॥ सेते महेश्वररूपे हंसे वासुदेवरूपे दिशाय स्थिपीन नेत्रे विरूपाक्षि विधरूपयुक्ते नेत्रे मनु ध्याहो साधु अक्षिमार्गी रासे शने

कामायमि महाभागे कराति विजये जये ॥ शिखंडी कुध्वज धरे नानामरणा भूषिते ॥ ६ ॥ अट्टहासमहरणो खड्ग खेटक धारिणो पिंडु
स्यानुजे ज्येष्ठे नंदगोपकुलोद्भवे ॥ ७ ॥ महिषासृक्प्रिये नित्यं कौशकी पीतवासिन: अट्टहासे कोकमुखे नमस्तेमरशिप्रिये ॥ ८ ॥ अंभेशा
कंभरिश्रेष्ठे कृष्णे कैटभनाशिनी ॥ हिरण्याक्षि विधिरूपाक्षि धूम्राचनमोसने ॥ ९ ॥ वेदश्रुति महापुण्ये ब्रह्मण्ये जातवेदिशे ॥ जंबूकटक
चैत्येषु नित्यं संनिहिनालये ॥ १० ॥ त्वं ब्रह्मविद्या विद्यानां महानिंद्रा च देहिनी ॥ स्कंदमातभी खमी दुर्गे कांतारवासिनी ॥ ११ ॥ ११ ॥ १२ ॥

न सर्वी लमुक्तं भवति ॥ ९ ॥ दूत्सस्ये यस्त कर्म विप्रादि पुसाध्वी हलरायाजाते वेदिमि ॥ प्रतीनसे प्रतीनेर्त्सयायते वा ॥ जंबूकटक जंबूद्वीप राजधानीक चै
त्येषु देवता लयेषु नित्यं संनिहितः ॥ आलय: स्थानं यस्या: सा तथा ॥ १० ॥ महानिद्रा हत्सा कृतपूतामुक्ति: स्कंद नानर जि सर्वदेवता । रूपलोप
लसुरां ॥ ११

स्वाहेति सर्वकर्मरूपत्वं कालेति सर्वस्थूलसूक्ष्मकामरूपत्वं सावित्रीति ॥ सर्ववाङ्मयरूपत्वं चउच्यते १२ रगागिरे सुधांगरो ॥ १३ ॥ जंभनीतंद्रामो
हिरली निंद्रामाया ॥ अद्भुतहरीनं ॥ हीर्लज्जारभ्याचेनोहृति ॥ एतच्च कामादिबजिनामप्युपलक्षणं ॥ श्रीलक्ष्यते अविघातधनादिसम्बधि रूपा संध्या
सं धो स्नाहावंते च भावा संध्या सृष्टि प्रलयक त्रीसर्थः ॥ प्रभावती चंद्रसूर्यप्रभा उक्ता होरात्ररूपा सावित्रीसवितुः सूर्यस्य संबंधिरश्मिप्रभासं न शक्तियस्य दुर्गा ज

स्वाहा कारः स्वधा चैव कलाकाष्ठा शरस्वती ॥ सावित्री वेदमाता च तथावेद्यं तउच्यते ॥ १२ ॥ स्कता स्कन्यां महादेवि विविसुधोनां तरात्मन: जयो
भव तुमे नित्सं त्वप्रसादाद्रगत्प्रिये ॥ १३ ॥ कोनारमयदुर्गेषु भक्तानां पालने सुच ॥ नित्सं उयसिपाना लेपुधे जयसि दावचान ॥ त्वंमतीमोहि
नीमाया ह्री श्रीस्तथैव च संध्याप्रभावती चैव सावित्री जननी तथा ॥ १४ ॥ तुष्टि पुष्टि धृतिर्दीप्तीश्चंद्रादित्यविवर्धनी ॥ १५ ॥ ॥

ननीमाहवामालपित्री ॥ १५ ॥ तुष्टिसंतोष: पुष्टिरूपचस: धृति धैर्यं दिप्ति ज्योतिः यथा कांचनचंद्रादिमो च घेति ॥ अत्यंतं कांतिमंतो भवन्ति च स्वगतिच यद्
दित्यगतं तेजो जगद्भासायते सखिलं ॥ यच्चंद्रमसियच्चाग्नौ ततेजो विधिमामक मिति ॥ येन सूर्यस्तपति तेज रेन्द्र इति श्रुतिश्च परंचिवाहस्तैवे तत्सर्वं ॥ ॥

मूर्तिरः स्वर्गाभ्रूमिमतांमहेश्वरादीनां ॥ एषास्यपरमासंपद्विति श्रुतेः ॥ इत्यस्वरूपेवसंध्येसम्यक्ध्यानंप्रकाशानंयत्रतस्मिन्नात्मा विवेकतयेसमाधौ सिद्धे
सिद्धेः ॥ जीवन्मुक्तेश्चारौः ॥ आजानसिद्धेश्ववीश्यसेनुमयसे प्रत्यागात्मात्वेनतद्देवमाकारविशेषो यहतंइत्ला भिध्यानां नात्संवेमेश्वादर्शाचीनोत्पादिजयादिसि
धिःप्रयच्छतीतिप्रदर्शिनं ॥ तदेववक्ष्यतिभगवान् ॥ येत्वन्यदेवताभक्तायजंतेश्रद्धयान्विताः ॥ तेपिमामेवकौंतेयायजंत्यविधिपूर्वकं ॥ लंभतेचततः कामान्मयैव वि
हितान्हीतान्हिता निचहं ॥ तथ्यामहतीविमोहरव्यासिद्धिसर्वोकामुकोराज्ञपहितइत्ल्लानादेवकीभवतीतिपूसीदितत्तायगीताशास्त्रं ॥ प्राशिष्यमानेनतत्रविश्वासोत्पक्तासंधे

मूर्तिर्मूर्तिमतांसंरव्येवीक्ष्यसेनद्बारिरो ॥ ७६ ॥ संजयउवाच ॥ ततःपार्थस्यविजयभक्तिमानवत्सला ॥ अंतरिक्षेगतोवाचगोविंदस्याग्रतः स्थितः ॥ ७७ ॥

सघःप्रत्युपकरंदेवीस्तोत्रंकुर्वन्निर्युक्तोजनिर्हेवीप्रत्यक्षोनोदत्स्वाज्ञायातायेमीतिस्वपिप्रधांवद्धीयायदित्याशयवताभगवताएतदुक्तमितियद्यहंकार्यःएवमेव
वेदोपिकार्यादीनोसघोदृश्यादिफलानांकर्मणांविधानं ॥ अदृष्टार्थेषुकामेषुप्रोधानांतंमेवेतिनिर्णीतंपूर्वंचतंचार्थ्ये ॥ ७६ ॥ ततःपार्थेस्येति ॥ अंतरस्येगतेन्येश्वर्ये
प्रदर्शनात्प्रदर्शनार्थंविशेषणं ॥ ७७ ॥ श्रीरामायनमोनमः ॥ श्रीकृष्णः शरणंममेतियस्मोभ्यमंत्रायजगदेकबंधवे ॥ श्रीरामायनमोनमः ॥ ॥ श्रीरामायनमः

नरस्त्वमिति ॥ अर्जुनाय एवं कं नरं नारायणास्तकं त्वं स्मारति तेन चानन्तरं एव सर्वे भयनिवृत्तिर्भवति ॥ नहि स्मरणादेव तु पराजयभय मित्यपि दर्शितं ॥ एवमयं गीतास्य स्य

॥ देव्युवाच ॥ स्वल्पेनैव तु कालेन शत्रून् जेष्यसि पांडव ॥ नरस्त्वमसि दुर्धर्ष नारायणसहायवान् ॥ १८ अजेयस्त्वं रणे शत्रोरपि वज्रभृतः स्वयं ॥ इत्येवं
मुक्ता वरदा क्षणेनांतरधीयत ॥ १९ ॥ लब्ध्वा वरं तु कौंतेयो मेने विजयमात्मनः ॥ आरुरोह ततः पार्थो रथं च परमसंमतं ॥ २० ॥ कृष्णार्जुनावेकरथौ दि
व्यौ शंखौ प्रदध्मतुः ॥ य इदं पठते स्तोत्रं कल्य उत्थाय मानवः ॥ २१ ॥ यक्षरक्षःपिशाचेभ्यो न भयं विद्यते सदा ॥ न चापि रिपवस्तेभ्यः सर्पाद्या ये च
दंष्ट्रिणः ॥ २२ ॥ न भयं विद्यते तस्य सदा राजकुलादपि ॥ विवादे जयमाप्नोति बद्धो मुच्येत बंधनात् ॥ २३ ॥ दुर्गं तरति चावश्यं तथा चौरैर्विमुच्यते ॥ संग्रामे
विजयो नित्यं लक्ष्मीं प्राप्नोति केवलं ॥ २४ आरोग्यबलसंयुक्तो जीवेद्वर्षशतं तथा ॥ एतद्दृष्टं प्रसादात्तु मया व्यासस्य धीमतः ॥ २५ ॥ मोहयित्वा तु त्वां नाली
नरनारायणावृषी ॥ न वयं तान् दुरात्मानः सर्वे मन्युवशानुगाः ॥ प्राप्तकालमिदं वाक्यं कालपाशेन गुंठिताः ॥ २६ ॥ ॥ श्रीरामाय नमो नमः ॥ ॥ ॥

वक्ष्यमाणो स्तोत्रादिना दर्शितं ॥ १९ ॥ कथामनुसंधत्ते ॥ इत्यध्यायेनादिना २० एतत्स्तोत्रपाठफलमाह य इदमिति कल्यं प्रभाते तेभ्यो न भयमिति पूर्वेण संबंधः ॥ २१ ॥ श्रीराम

यद्येतिफलं घृति एभ्नतयः॥ तर्हि प्रस्पपक्षे पि धर्मस्त्वो वेतिमन्वा नं प्रस्पाह॥ यत्र धर्मस्त्व त्रहस्पयः॥ त्वमस्येयं कृष्णो वा धर्मोपिना लिफ लमूलाग

हे पानयो नारदस्य करा वोरामस्त थानरः॥ अवारयंतस्तवसुतं नचाशैतानुहीतवान्॥ २७॥ धर्मो पञ्चघृतिः कांतिर्वेऽह्नी श्रीस्त
थामतिः॥ यतो धर्मस्ततः कृष्णो यतः कृष्णस्ततो जयः॥ २८॥ इति श्रीमन्महाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासि
क्यां भीष्मपर्वणि अध्यायः॥ धृतराष्ट्र उवाच॥ केषां प्रहृष्टास्तत्रासन् अग्रे युध्यंति संजय॥ उदग्रमनसः के वा
के वा दीना विचेतसः॥ १॥ के पूर्वं प्राहरंस्तत्र युधं हृदयकंपनः॥ मामकाः पांडवेया वा तन्ममाचक्ष्व संजय॥ २॥

साहयथो पिनसंनीत्यर्थः फलमितमाह यतः कृष्णस्ततो जय इति॥ २८॥ इति अध्यायः॥ केषामिति॥ अध्यायः स्पष्टार्थः॥ १॥ २॥

||भा. भी.||
||४८||

३ || ४ || ५ | ६ || ७ ||| इतिश्रीनैलकंठीये भारतभावदीपे भीष्मपर्वणि जंबूखंडनिर्माण कात्यायनीस्तवांतग्रंथार्थः प्रकाशः समाप्तः ||२२|| ॥ ९

कल्पसेनासमुद्घस्य गंधमाल्यसमुद्भवः || वाचः प्रहृष्टरूपाणां पेव योधानामति गर्जताम् ||३|| संजयउवाच || उभयोः सेन
योजनत्रयोधाजहृषिकेऽनद्या || स्रजः समानुगंधानानामभवत्समहृष्यत || ४| संहतानामनीकानि व्यूढानीका भरतर्षभ सं
सर्गात्समुदीर्णानां विवर्मा सुमहानभूत् ||५ वादित्रशब्दस्तुमुलः शंखभेरीविमिश्रितः || भरतरतोरस एवरारंत कुं
गर्जतामिनरेनरां || उभयोसेनयोराजन् महाज्ञतिकरोभवत् || अन्योन्यवीक्षमाणानां योधानां भरतर्षभ ||७|| कुं
जराणां च नदतां सैन्यानां च प्रहृष्यताम् || इतिश्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि जंबूखंडनिर्माणे द्वाविंशो ध्यायः || २२||

||राम||
||४८||

शेषाशेषमुखव्याख्याचातुर्यंत्वेकवक्त्रतः ॥ दधानमद्भुतं वंदे परमानंदमाधवं ॥ १ ॥ श्रीमाधवं प्रणम्योमाधवं विश्वेशमादरात् ॥ तद्भक्तियंत्रितः कुर्वे गीताव्याख्यां सुबोधिनीं
भाष्यकारमतं सम्यक् तद्व्याख्यातृगिरस्तथा ॥ यथामति समालोच्य गीताव्याख्यां समारभे ॥ ३ ॥ गीता व्याख्यायते यस्याः पाठमात्रप्रयत्नतः ॥ सेयं सुबोधिनी टीका
सदा ध्येया मनीषिभिः ॥ ४ ॥ इह खलु सकललोकवंदनचारणः परमकारुणिको भगवान् देवकीनंदनस्तत्त्वाज्ञानाद्विजृंभितशोकमोहविभ्रंशितविवेकतया नि
जधर्मपरित्यागपरधर्माभिसंधिपरमर्जुनं धर्मज्ञानरहस्योपदेशप्लवेन तस्माच्छोकमोहसागरादुद्दधार ॥ तमेव भगवदुपदिष्टमर्थं कृष्णद्वैपायनः सप्तभिः ॥

॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ॥ मामकाः पांडवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥ १ ॥ श्रीसंजय उवाच ॥ दृष्ट्वा तु पांडवानीकं व्यू
ढं दुर्योधनस्तदा ॥ आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

श्लोकशतैरुपनिबबंध तत्र च प्रायशः ॥ श्रीकृष्णमुखविनिःसृतानेव श्लोकानलिखत् का
श्चित्तत्संगतये स्वयं च रचितवान् यथोक्तं गीतामाहात्म्ये ॥ गीता सुगीता कर्तव्या ॥ किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः ॥ या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्माद्विनिःसृता इत्यादि ॥
तत्र तावद्धर्मक्षेत्र इत्यादिनाऽपि विपरीतमिदमब्रवीदित्यंतेन ग्रंथेन ॥ श्रीकृष्णार्जुनसंवादप्रस्तावाय कथा निरूप्यते ॥ धृतराष्ट्र उ० ॥ धर्मक्षेत्र इति ॥ भो संजय धर्म
क्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता मामकाः पांडुपुत्राश्च युयुत्सवो योद्धुमिच्छंतः समवेताः मिलिताः संतः किमकुर्वत ॥ १ ॥ संजय उ० ॥ दृष्ट्वेति ॥ पांडवानामनीकं सैन्यं व्यूहं व्यूहरचनया
व्यवस्थितं दृष्ट्वा द्रोणाचार्यसमीपं गत्वा राजा दुर्योधनो वक्ष्यमाणं वाक्यमुवाच ॥ २ ॥

तदेव वचनमाह पश्यैतामित्यादिनवभिः श्लोकैः। भो आचार्य पांडवानां विततां चमूं सेनां पश्य द्रुपदपुत्रेण धृष्टद्युम्नेन व्यूढां व्यूहरचनया अधिष्ठितां। ३ अत्रेति अत्र
अस्यां चम्वां। इषवो बाणा अस्यंते क्षिप्यंते एभिरिति इष्वासा धनूंषि महांत इष्वासा येषां ते। तथा भीमार्जुनौ तावत् अतिप्रसिद्धौ योद्धारौ ताभ्यां समाः। शूराः संति
तानेव नामभिर्निर्दिशति। युयुधानः सात्यकि॥४॥ विराटधृष्टकेतुरिति। चेकितानो नामैको राजा नरपुंगवो नरश्रेष्ठः शैब्य ५॥ युधामन्युश्चेति। द्वावेतौ युधाम-
न्युनामैव। सौभद्रो अभिमन्युः द्रौपदेयाः। द्रौपद्याः द्रौपद्यां पंचभ्यो युधिष्ठिरादिभ्यो जाताः प्रतिविंध्यादयः। पंचमहारथा इति लक्षण। एको दश सह-

पश्यैतां पांडुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम्॥ व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता॥३॥ अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि॥ युयुधानो वि-
राटश्च द्रुपदश्च महारथः॥४॥ धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान्॥ पुरुजित्कुंतिभोजश्च शैब्यश्च नरपुंगवः॥५॥ युधामन्युश्च विक्रांत उत्तमौ-
जाश्च वीर्यवान्॥ सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः॥६॥ अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम॥ नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवी-
मि ते॥७॥ भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिंजयः॥ अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च॥८॥८॥ ॐ नमो भगवते श्रीवासुदेवाय नमः॥१॥

स्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनां। शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च महारथ इति स्मृतः। अमितान्योधयेद्यस्तु संप्रोक्तोऽतिरथस्तु सः। रथस्त्वेकेन यो युध्येत्तन्न्यूनोऽर्धरथो मत इति ॥राम॥
६॥ अस्माकमिति। निबोध बुध्यस्व नायका नेतारः। संज्ञार्थं सम्यक्ज्ञानार्थमित्यर्थः॥७॥ तानेवाह भवानिति द्वाभ्यां भवान् द्रोणः समितिं संग्रामं जयतीति ॥५६॥
तथा सौमदत्तिः सोमदत्तस्य पुत्रो भूरिश्रवाः॥८॥

अन्ये चेति ॥ मदर्थे मत्प्रयोजनार्थे जीवितं त्यक्तुमध्यवसिता इत्यर्थः ॥ नानानेकानि शस्त्राणि प्रहरणानि प्रहरणसाधनानि येषां ते युद्धे विशारदा निपुणाश्च इ
त्यर्थः ॥ ९ ॥ ततः किमित्यत आह ॥ अपर्याप्तमिति ॥ तत्तथाभूतैर्वीरैः समन्वितमपि भीष्मेणाभिरक्षितमस्माकं बलं सैन्यमपर्याप्तं सहयोद्धुमसमर्थं ॥ ॥ ततः किमित्यत आह
पाण्डवानां बलं भीमेनाभिरक्षितं समर्थं पर्याप्तं भाति ॥ १० ॥ तस्मात्तु यदि दूरे वर्तते तर्हि दर्शितान्यभिन्याह अयनेष्विति अयनेषु अहं द्वेषां मार्गेष्वपि यथाभागं विभक्तां स्वां स्वां
भूमिमपरित्यज्यावस्थिताः सन्तो भीष्ममेवाभितो रक्षन्तु ॥ यथा स्वैर्युध्यमानः परैः केश्चिन्न हन्येत तथा रक्षतु भीष्मबले नैवास्माकं जीवनमिति भावः

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ॥ नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ ९ ॥ अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितं ॥ पर्याप्तं त्विद
मेतेषां बलं भीमाभिरक्षितं १० अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ॥ भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥ ११ ॥ तस्य संजनयन्हर्षं कुरुवृद्धः
पितामहः ॥ सिंहनादं विनद्योच्चैः शंखं दध्मौ प्रतापवान् ॥ १२ ततः शंखाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ १३
ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ॥ माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शंखौ प्रदध्मतुः ॥ १४ ॥ पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः पौण्ड्रं दध्मौ महाशंखं भीमकर्मा वृकोद
रः ॥

एवं बहुमानपूर्वं राजवाक्यं श्रुत्वा भीष्मः किं कृतवानित्यत आह ॥ हर्षं जनयन्नाकुरुवृद्धः पितामहो भीष्मः उच्चैर्महान्तं सिंहनादं कृत्वा शंखं दध्मौ वादितवान् ॥ १२ ॥ ए
वं तत्सेनापतेर्भीष्मस्य युद्धोत्सवमालक्ष्य सर्वत्र प्रवृत्तमाह तत इति पणवा आनकाः गोमुखाश्च वाद्यविशेषाः सह सैव … वादिताः स च शब्दस्तु
मुलो महानभवत् ॥ १३ ॥ ततः पाण्डवसैन्ये प्रहर्षप्रवृत्तोत्सवमाह तत इति पंचभिः स्यन्दने रथे स्थितौ कृष्णार्जुनौ दिव्यौ शंखौ प्रदध्मतुर्वादयामासतुः ॥ १४
तदेव विभागेन दर्शयन्नाह पाञ्चजन्यमिति हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः पौण्ड्रं नामानं भीमं घोरं कर्म यस्य सः ॥ १५ ॥ १५ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥ १५ ॥ १५

अनंतविजयमिति नकुलः सुघोषं नाम शंखं दध्मौ ॥ सहदेवो मणिपुष्पकं च ॥ १६ ॥ काश्यश्चेति काश्यः काशिराजः कथंभूतः परमः श्रेष्ठः इष्वासो धनुर्यस्य
सः ॥ १७ ॥ द्रुपद इति हे पृथिवीपते धृतराष्ट्र ॥ १८ ॥ स घोष इति पांडवानां नादस्त्वदीयानां महाभयं जनयामासेत्याह स घोष इति ॥ धार्तराष्ट्राणां त्वदीयानां हृदयानि
विदारयन् नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् प्रतिध्वनिभिरापूरयन् ॥ १९ ॥ एवं सैन्यसमद्वे श्रीकृष्णार्जुनो धिसाययामासेत्याह ॥ अथेति चतुर्भिः अवस्थि

अनंतविजयं राजा कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥ काश्यश्च परमेष्वासः शिखंडी च महारथः ॥ धृष्टद्युम्नो
विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥ १७ ॥ द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ॥ सौभद्रश्च महाबाहुः शंखान्दध्मुः पृथक्पृथक् ॥ १८ ॥ स घोषो धा
र्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥ १९ ॥ अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः ॥ प्रवृत्ते श
स्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पांडवः ॥ २० ॥ हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ॥ योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ॥ २१ ॥ यावदेतान्निरीक्षेऽहं
योद्धुकामान ॥ कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन्रणसमुद्यमे ॥ योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ॥ धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥
२३ ॥ संजय उ॰ ॥ एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ॥ सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमं ॥ २४

सेनयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत २१

धार्तराष्ट्रान् व्यवस्थितान् कपिध्वजोऽर्जुन २० ततो
माह सेनयोरिति नन्वत्वं योद्धा न प्रेक्षकः तत्राह यावदेतानिति ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायां संजय उवाच एवमिति गुडाकेशेन निद्राजितार्जुनेन

महीक्षितां सर्वेषां च प्रमुखतः सन्मुखे रथं स्थापयित्वा हे पार्थ एतान्कुरून् पश्येत्युवाच ।२५। ततः किं वृत्तमित्यत आह तत्रेति पितॄनिति पितृव्या
न्सर्वथे । पुत्रान्पौत्रानिति दुर्योधनादीनां ये पुत्राश्च तानित्यर्थः सुखीन्मित्राणि ॥ सुहृदः कृतोपकारांश्चापश्यत् ॥२६॥ ततः किं कृतवानित्य
त आहतानिति ॥ आविष्टोऽब्रवीत् ।२७। किमब्रवीदित्यपेक्षायां आह दृष्ट्वेममित्यादि यावदध्यायसमाप्ति हे कृष्ण युयुत्सया इमि छुं तेपुरतः स्थ्मगत

भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षितां ॥ उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्कुरूनिति ॥२५॥ तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितॄनथ पितामहान्
आचार्यान्मातुलान्भ्रातॄन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा ॥२६॥ श्वशुरान्सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ॥ तान्समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान्बन्धूनवस्थि
तान् ॥२७॥ कृपया परयाविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ॥ अर्जुन उवाच ॥ दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितं ॥२८॥ सीदन्ति मम गात्राणि मुखं
च परिशुष्यति ॥ वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥२९॥ गाण्डीवं स्रंसते हस्तात्त्वक्चैव परिदह्यते ॥ न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः
निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ॥३०॥ न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥ न कांक्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ॥३१॥

स्थितं समवेतं स्वजनं दृष्ट्वा मम शरीरावयवाः गात्राणि करचरणादीनि सीदन्ति विशीर्यन्ते ॥२८॥ किं च वेपथुश्चेति ॥ वेपथुः कंपः रोमहर्षः पुलकः च स्रंसते भ्रश्यते त्वक् च प
रिदह्यते सर्वतः संतप्यते ॥२९॥ अन्यच्च न चेति विपरीतानि निमित्तानि अनिष्टसूचकानि शकुनानि पश्यामि ॥ किं च न चेति स्वजनम् आहवे युद्धे ह

गी०टी०अ० १ ३१

भा॰गी॰टी॰ विजयादिकं फलं किं न पश्यसीति चेत्तत्राह न कांक्षे इति । एतदेव प्रपंचयति किं न इति सार्धाभ्यां ॥ ३२ ॥ यदर्थमस्माकं राज्यादिकमपेक्षितं त एते
५१ प्राणधनादि त्यक्त्वा संग्रामे युद्धार्थमवस्थिता अतः किमस्माकं राज्यादिभिः कृतमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ननु यदि कृपयात्वमेतान्न हंसि तर्हि
एते राज्यलोभेन हनिष्यंत्येव अतस्त्वमेवैतान् हत्वा राज्यं भुंक्ष्व तत्राह सार्धेन एतानिति ॥ घ्नतोपि अस्मान् हन्तुमुद्यतानप्येतान् त्रैलोक्यराज्यस्यापि हेतोः
अपि हंतुं नेच्छामि किं पुनर्महीमात्रप्राप्तये इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ननु च अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः ॥ क्षेत्रदारहरश्चैव षडेते आतता-

किं नो राज्येन गोविंद किं भोगैर्जीवितेन वा ॥ ३२ ॥ येषामर्थे कांक्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च ॥ त इमेवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥ ३३ ॥ आचा-
र्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ॥ मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः संबंधिनस्तथा ॥ एतान्न हंतुमिच्छामि घ्नतोपि मधुसूदन ॥ अपि
त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥ निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिः स्याज्जनार्दन ॥ ३५ ॥ पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिनः ॥ तस्मा-
न्नार्हा वयं हंतुं धार्तराष्ट्रान्सबांधवान् ॥ ३६ ॥

यिन इति स्मरणादग्निदाहादिभिः षड्भिरपि हेतुभिरेते तावदाततायिनः ॥ आततायिनां च वधो युक्त ए-
व आततायिनमायांतं हन्यादेवाविचारयन् ॥ नाततायिवधे दोषो हंतुर्भवति कश्चनेति वचनात् ॥ तत्राह सार्धेन पापमेवेति आततायिनमायांत- राम
मित्यादिकमर्थशास्त्रं ॥ तच्च धर्मशास्त्रात् दुर्बलं यथोक्तं याज्ञवल्क्येन स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान् व्यवहारतः ॥ अर्थशास्त्रा- ५१
त्तु बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिः ॥ तस्मादाततायिनामप्येतेषामाचार्यादीनां वधोऽस्माकं पापमेव स्यात् अन्यथा धर्मता

मेव हि सुखं स्याद्भिन्न्यात्स्वजनं हि नित ॥ ३६ ॥ ननु तवैतेषां पापं बंधुवधे दोषसमानिसत्ति ॥ यद्यप्येते नेबंधुवधदोषमंगीकृत्य युद्धे प्रवर्त्तंते तथैव भवानप्यप्रवर्त्तता किं
मनेन विषादेनेत्यत आह द्वाभ्यां यद्यपीति राज्यलोभेन नोपहतं भ्रष्टविवेकं चेतो येषां ते एते दुर्योधनादयो यद्यपि दोषं न पश्यंति तथापि अस्माभिर्दोषं प्रपश्यं
द्भिरस्मात्पापान्निवर्त्तितुं कथं न ज्ञेयं ॥ निवर्त्तितव्यबुद्धिः कर्त्तव्येत्यर्थः ॥ ३९ ॥ तमेव दोषं प्रदर्शयति कुलक्षय इति ॥ सनातना परंपराप्राप्ता ॥ उत्तरश्लोकस्याप

स्वजनं कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥ ३७ ॥ यद्यप्येते न पश्यंति लोभोपहतचेतसः ॥ कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकं ॥ ३८ ॥ कथं न ज्ञेयमस्मा
भिः पापादस्मान्निवर्त्तितुं ॥ कुलक्षयकृतं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥ ३९ ॥ कुलक्षये प्रणश्यंति कुलधर्माः सनातनाः ॥ धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोभिभवत्युत ॥ ४० ॥ अ
धर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यंति कुलस्त्रियः ॥ स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय ॥ धर्मस्त्र ष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोभिभवत्युत ॥ ४१ ॥ संकरो नरकायैव कुल
घ्नानां कुलस्य च ॥ पतंति पितरो ह्येषां लुप्तपिंडोदकक्रिया ॥ दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः ॥ उत्साद्यंते जातिधर्माः कुलध
र्माश्च शाश्वताः ॥ ४२ ॥

कृत्स्नमपि कुलं अधर्मो अभिभवति व्याप्नोति ॥ ४० ॥ ततश्च अधर्माभिभवादिति ॥ ४१ ॥ एवं च सति संकर इति ॥ एषां कुलघ्नानां पितरः पतंति हि यस्मात्
लुप्ताः पिंडोदकक्रिया येषां ते ॥ ४२ ॥ उक्तं दोषमुपसंहरति द्वाभ्यां दोषैरेतैरिति उत्साद्यंते लुप्यंते जातिधर्मा वर्णधर्माः कुलधर्माश्चेति चकारा
दाश्रमधर्मा अपि गृह्यंते ॥ ४३ ॥

॥गी० भ० गी॥ उत्सन्नेति। उत्सन्नाः कुलधर्म्मा येषां स्त्युत्सन्नजातिधर्माणामप्युपलक्षणं। अनुशुश्रुम श्रुतवन्तो वयं। प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु नियता नराः। अ
॥५२॥ यश्चात्ताप्रेत्य कष्टान्निरयान्यांति दारुणानित्यादि वचनेभ्यः॥४४॥ बन्धुवधाध्यवसायेन संतप्यमान आह अहो इति। स्वजनहन्तुं उद्युक्ता इति यत्तत्
महात्पापं कर्त्तुमध्यवसायं कृतवन्तो वयं। अहो बत कष्टमित्यर्थः॥४५॥ एवं संतप्तः सन् मरणमेव प्रायश्चित्तं आह यदीति। अप्रतीकारं तूष्णीं

उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन। नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥४४॥ अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयं।
यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥४५॥ यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः। धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवे-
त्॥४६॥ संजय उवाच॥ एवमुक्त्वार्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत्। विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः॥४७॥ इति श्रीभ-
गवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अर्जुनविषादो नाम प्रथमोऽध्यायः॥ श्रीरामाय

यदि मामिति। यदि हनिष्यंति तर्हि तद्धननं मम क्षेमतरं अपतिहितं भवेत् पापान्निष्पत्तेः॥४६॥ ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायां संजय उवाच॥ एवमिति। संख्ये संग्रा- ॥राम॥
मे रथोपस्थे रथस्योपरि उपाविवेश उपविवेश। शोकेन संविग्नं प्रकंपितं मानसं चित्तं यस्य सः॥४७॥ सुबोधिन्याटीकायां प्रथमोऽध्यायः॥१॥ ॥ ॥५२॥

ततः प्रवृत्तमित्यपेक्षायां संजयउवाच ॥ तं तथेति ॥ अश्रुभिः पूर्णे आकुले ईक्षणे यस्य तं ॥ तथाउक्तप्रकारेण विषीदंतमर्जुनं प्रतिमधुसूदनः
इदं वाक्यमुवाच ॥१॥ तदेव वाक्यमाह कुतइति ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ कुतो हेतोः त्वा त्वां विषमे संकटे इदं कश्मलं समुपस्थितं अयंमोहः प्राप्तः यतः
आर्यैरसेवितं अधर्मं अयस्करं च ॥ २ ॥ तस्मात् क्लैब्यमिति ॥ हे पार्थ क्लैब्यं अपौरुषं मास्मगमः ॥ न प्राप्नुहि यतस्त्वय्येतन्नोपपद्यते योग्यं न भवतीक्षु

संजयउवाच तं तथा कृपयाविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणं ॥ विषीदंतमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ श्रीभगवा
नुवाच ॥ कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितं ॥ अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥ क्लैब्यं मास्मगमः पार्थ
नैतत्त्वय्युपपद्यते ॥ क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ॥ ३ ॥ अर्जुनउ० कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन ॥ इषुभिः प्रति
योत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥ ४ ॥

द्रं तुच्छं हृदयदौर्बल्यं कातर्यं त्यक्त्वा युद्धायोत्तिष्ठ हे परंतप शत्रुतापन ॥ ३ ॥ नाहं कातर्येन युद्धात् उपरतोस्मि किंतु युद्धस्याधार्मिकत्वादित्यर्जुनउवाच क
थमिति ॥ भीष्मद्रोणौ पूजायामर्हौ योग्यौ तौ प्रतिकथमहं योत्स्यामि इषुभिः यत्र वाचापि योत्स्यामीति वक्तुमनुचितं तत्र बाणैः कथं

कोत्स्यामीष्वभिः हे अरिसूदन ॥ ४

तर्हि न च देहयात्रापि न स्यादिति चेत् ॥ तत्राह गुरूनिति गुरून्द्रोणादीन् अहत्वा परलोकविरुधो गुरुवधः ॥ तं अहत्वा इह लोके भैक्ष्यान्नम
पि भोक्तुं श्रेयः उचितं विपक्षे तु न केवलं परत्र दुःखं इहैव तु नरक दुःखमनुभवेयमित्याह ॥ गुरून्हत्वा इहैव तु रुधिरेण प्रदिग्धान् प्रकर्षेन लिप्तान् स्प
र्शकानर्थकामान् अहं भुंजीय अश्नीयं ॥ यद्वा कामान्तिति गुरुणां विशेषणं अर्थलुब्धा अकुलत्वादेतेनावधुधान्निहते रस्त्वस्मादेन दुःध ॥ प्रसङ्गेन

"॥ ॥ गुरूनहत्वाहि महानुभावान् श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके ॥ हत्वार्थकामांस्तु गुरूनिहैव भुंजीय भोगान् ॥
रुधिरप्रदिग्धान् ॥५॥ न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ॥ यानेव हत्वा न जिजीवि ॥
षामस्तेऽवस्थिताः ॥

वेत्पर्थः तथा च युधिष्ठिरं प्रति भीष्मरोगाक्तं ॥ अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ॥ इति सत्यं महाराज बद्धोस्म्यर्थेन कौरवैरिति ॥ किंच य
द्यपि धर्ममंगीकरिष्यामः तदेव द्वयं दर्शयति ॥ यद्वा रस्ताराजनो वा भवेदिति न ज्ञायन इति ॥ न चेति एतद्वयोर्मध्ये नोस्माकं कतुरव किं नाम गरी ॥ सम ॥
यः अधिकतरं भवतीति न विद्मः तदेव द्वयं दर्शयति त्वं जयेम जेष्यामः यदि वा नोस्मानं ते जयेयुर्जेष्यंतीति ॥ किं च अस्माकं जयोपि फलतापराजयो एवे ॥५३॥

यावदेवाहं जीवितास्मि तावदेवायमनुबन्धः ॥

तस्मात्कार्पण्येति तस्मात्कार्पण्यदोषोपहतस्वभावस्तान्हत्वा कथं जीविष्याम इति कार्पण्यदोषः खलु तस्य पापकत्वेनाभ्यासुपहतः अभि भ
तस्वभावः शौर्यादिलक्षणो यस्य सोहं त्वां प्रच्छामि ॥ तथा धर्मे संमूढचेतं चेतो यस्य युद्धं संग्रामादि क्षात्रधर्मोपि इत्रियस्य धर्मो वेति संदेहग्र
स्तचित्तो स्मित्यर्थः ॥ अतो मे यन्निश्चितं श्रेयः युक्तं स्यात्तद्ब्रूहि किं च ते अहं शिष्यः शासनार्हः ॥ अतस्त्वां प्रपन्नं शरणागतं मां शाधि शिक्षय ॥७॥ न

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः ॥ यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥
न हि प्रपश्यामि ममापनुद्याद्यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ॥ अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥ ८ ॥

ये न किंचार्थयुक्तं नांकुर्वितेचेनत्रात नहीति ॥ इन्द्रियाणामुच्छोषणं अतिशोषकं मम हीदं शोकं यत्कर्म अपनुद्यात् अपनयेत्तदहं न प्रपश्यामि
यद्यपि भूमौ निष्कण्टकं राज्यं प्राप्स्यामि जितपाण्डुतिपित्रादिकमपि यदाहं मासामिक्षम भीष्मं तत्सर्वं अवाप्यापि शोकानोद्गतो दुःखस्य मीमांसेत्यर्थः ॥८॥ ॥

॥भा· गीटी॥

॥५४॥

एवमुक्त्वार्जुनः किं इतवानित्यपेक्षायां संजय उवाच ॥ एवमिति ॥ एवमिति स्पष्टार्थः ॥ ९ ॥ ततः किं कृतवानित्यत आह तमुवाचेति ॥ प्रहसन्निवेति प्रसन्नमुखः सन्नित्यर्थः ॥ देहात्मनोरविवेकादस्यैवं शोको भवतीति तद्विवेकदर्शनार्थं ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अशोच्यानन्वशोचस्त्वमिति शोकस्याविषय एव तान् पश्यन्नयं शोचनः ॥ अनुशोचितवानसि हन्त भीष्मं स्वजनं कथं हन्मीत्येवं संसमुपस्थितं त्वया हि नातिचक्रुं तस्य तावक एव समलमिदं विषये समुपस्थितमित्यादिना मयाबोधितोऽपि पुनर्मूढ एवासीति तांश्च हुतानां वा हन्तृत्वदानूकं यं भीष्मं महं संप्रेरयेद्दीनके वनं भाषसे न तु यं इति तो सियतः ॥ गतासून

संजय उ· एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परंतपः ॥ न योत्स्य इति गोविंदमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ९ ॥ तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत ॥ सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदंतमिदं वचः ॥ १० ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे गतासूनगतासूंश्च नानुशोचंति पंडिताः ॥ ११ ॥ नत्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परं ॥ १२ ॥

प्राणानवं च न अंग नासंख्यजीवतो वंधुहीनात्पतेकपंजी धियन्नीति नासोवंति ॥ १२ ॥ न शोच्यास्ते महन्त्वेवेति यथाहं परमेश्वरो जातु कदाचिन्नासं किंतु आसमेव अहं स्वर्गे भावेति ते ॥ भावेषि नासमीनेव अपि त्वा समेव अनादित्वात् ॥ न च त्वं नासीः नाभूः अपि त्वासीरेव इमे च जनाधि ॥ राम॥

अपि त्वासरीरे नासम्निति मत्त्वापि त्वासन्नेमं इत्यत्वात् ॥ तथा अतः परं पतनः ॥ उपर्यपि न भविष्यामेन स्याद्यामत एवैतेनैव जन्मि ह स्यास्थास्मरवनं स्मभरमरस ॥५४॥

नन्वीश्वरस्य तव जन्मादिशून्यत्वं सम्यगेव जीवानां तु जन्ममरणोपलब्धेरत्राह देहिन इति। देहिनो देहिनाऽरति। देहिनो देहाभिमानिनो जीवस्य यथास्मिन्स्थूलदेहे कौ
माराद्यवस्था देहबंधनाएव न तु स्वस्य। पूर्वावस्थानाशेऽवस्थांतरोत्पत्तावपि स एवाहमिति। प्रतिभिज्ञानात् तथैवैतद्देहनाशप्राप्तिर्लिंगदेहनिबंधना न तु ताव
दात्मनो नाशः। जातमात्रस्य पूर्वसंस्कारेण स्तन्यपानादौ प्रवृत्तिदर्शनात्। धीरो न धीमानतत्र तयोर्देहनाशोत्पत्त्योर्न मुह्यति आत्मैव मृतो जातश्चेति न मन्यते॥१३॥ ननु गतानां

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा॥ तथा देहांतरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति॥१३॥ मात्रास्पर्शास्तु कौ
तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः॥ आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत॥१४॥ श्रीरामायनमः॥

हं वनं शोचामि किंतु बुधियोगात् किंतु हि योगो दुःखभाजं मामेव तत्तच्चेद्वि चेत्तमाह। मात्रास्पर्शा इति। मीयंते आभिर्विषया इति मात्रा इंद्रियाः। तेषां स्पर्शाः। विषयैः संबंधाः। ते शी
तोष्णादिप्रभा भवंति ते त्वागमापायित्वादनित्या अस्थिराः॥ अतस्तांस्तितिक्षस्व सहस्व यथा बालो न तयादिसंपर्कोत्कालक्रमात्। स्वभावतः शीतादि
प्रपसंनी एवमिष्टसंयोगेन वियोगाच्चापि सुखादि प्रपद्छे इति॥ तेषां चास्थिरत्वात्सहनं तव धीरस्योचितं न तु न लिमिति हर्षविषादपारवश्यमित्यर्थः॥१४॥

 तत्प्रतीकार प्रयत्नादपि तत्सहनमेवोचितं फलं त्वाह् यं हीति ॥ एते मात्रास्पर्शा यं पुरुषं न व्यथयंति नाभिभवंति ॥ समे दुःसुखदुःखे यस्य स तै
 रविक्षिप्यमाणो धर्मज्ञानद्वारा अमृतत्वाय मोक्षाय कल्पते योग्यो भवति ॥ १५ ॥ ननु तथापि शीतोष्णादिकमति दुःसहं कथं सोढव्यं अत्र संतं तं न ग स
नेवकस्य चिदात्मनः स्यापि संग्रहवादिर्त्यास्तत्त्वविचारतः सर्वं सोढुं शक्यमित्याशयेनाह । नेति ॥ असतः अनात्मधर्मत्वादविद्यमानस्य शीतोष्णादे

यं हि न व्यथयंत्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ॥ समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ २५ ॥ नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः
उभयोरपि दृष्टोंतस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततः ॥ विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हसि ॥ १२ ॥

रात्मनि भावः सत्ता न विद्यते न चास्य सतः सत्स्वभावस्यात्मनो अभावो विनाशो न विद्यते ॥ एवमुभयोः सदसतोरंतो निर्णयो दृष्टः ॥ कैः तत्त्वदर्शिभिर्वस्तुय
याथात्म्यविद्भिः एवंभूत विवेकेन सहस्वेत्यभिप्रायः ॥ १६ ॥ तत्र सत्स्वभावं अविनाशिवस्तु सामान्येन विशेषतो दर्शयति ॥ अविनाशि त्विति येन स
र्वमिदं मायामायाय धर्मकं देहादिकं तत्साक्षित्वेन व्याप्तं तत्तु आत्मस्वरूपं अविनाशिनाभापयि विद्धि जानीहि ॥ तत्र हेतुमाह ॥ विनाशमिति ॥ १७ ॥

आगमापायधर्मकामधान्दर्शयति ॥ अंतवंत इति ॥ अंतोनाशोविद्यतेयेषांते अंतवंतः नित्यस सर्वदैकरूपस्यशरीरिणः शारीरिणः ॥ शरीरवानः अत
स्व अनाशिस्ट विनाशरहितस्य अप्रमेयस्यापरिछिन्नस्यात्मनः ॥ इमेसुखदुःखादि धर्मीकादेहाउक्तात्मत्वदर्शिभिः ॥ यस्मादेवमात्मनोमविनाशः ॥ नच
सुखादुःखानिसंबंधः ॥ तस्मान्मोहंजशोकं त्यक्तायुधस्वधर्मोमामाप्सीरित्यर्थः ॥ १८ ॥ नदेवंभीष्माद्यिमत्युनिमित्तः ॥ शोकोनिवारित ॥ यश्चात्मनो

॥ अंतवंतइमेदेहानित्यस्योक्ताशरीरिणः ॥ अनाशिनोऽप्रमेयास्यातद्युध्यस्वभारत ॥ १८ ॥
॥ यएनंवेत्तिहंतारंयश्चैनंमन्यतेहतं ॥ उभौतौनविजानीयेनायंहं ॥ तिनहन्यते ॥ १९ ॥

हंतत्वेनिमित्तंदुखमुक्तं एतान्नहंतुमिछामित्यादिनागदिसिरातत्द्वदेवननिर्मिमित्तमित्याहयएनमिति ॥ एनमात्मानंहनक्रियायांकर्मत्ववत्कमि
पिनास्तीत्यर्थः ॥ तत्रहेतुःनायमिति ॥ १९ ॥ श्रीमतेरामानुजायनमः ॥ १९ ॥ श्री ॥ १९ ॥ श्री ॥ १९ ॥ ॥ १९ ॥ ॥ १९ ॥ १९ ॥ १९ ॥ १९

नहन्यमानेहन्यमानेनदेहेनसहविकारस्यसंबन्धेनद्रष्टव्यमिति: नेति नजायतइति जन्मप्रतिषेधः ॥ नम्रियते वेति विनाशप्रतिषेधः वाशब्दो चार्थे भावार्थे भूत्वाऽन्य
द्यमविता भवति अस्तद्वंभजते किंतु प्रागेवस्वतः सन्नस्वरूपमिति उत्पत्त्यनंतरमस्तिस्वलक्षणा द्वितीयविकारप्रतिषेधः नत्रहेतुः यस्मादजः योहि जायते सउ
त्पत्त्यनंतरमस्तित्वंभजते नत्वयं स्वयमेवास्तिस्वरूपोऽयमस्मादस्तित्वंमजातमित्यर्थः ॥ नित्यसर्वदैकरूपइति वृद्धिप्रतिषेधः शाश्वतः शश्वद्भवः स्वपक्षयप्रति
षेधः पुराणिनवंनतुपरनामनोरूपांतरोप्राप्त्यानवोभवतीत्यर्थः यद्वानभवितेत्यस्यव्याख्यानंपंगत्वाभूयः आधिकंयथाभवतिहि इति वृद्धिप्रतिषेधः

नजायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता न भूयः अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २० ॥ वेदाविनाशिनंनित्यंयएनमजमव्ययं कथंसपुरुषःपार्थकं
घातयतिहंसकाः ॥ २१ ॥

अजो नित्यश्चोभयं दृष्ट्वाभावेतुरित्यपेक्षायां ननुसंततदेवंजायते अस्ति वर्धते परिणमते अपक्षीयते नश्यतीत्येवंयास्कादिभिरुक्ताः षड्भावविकाराः नि
रस्ताः यदर्थेनविकारानिरस्ताः तंप्रकृतंतवविनाशेमावमुपसंहरति नहन्यतेहन्यमानेशरीरइति ॥ २० ॥ अतस्त्वहंतत्वाभावोविषादोकः ॥ सिद्धम
माहवेदेति ॥ नित्यं वृद्धिरहितं अव्ययंअपक्षयरहितं अजंजन्मविनाशिनं चयोवेदसपुरुषः कं हंतिकथंवाहंति ॥ एवंभूतस्यवधेसाधनाभावात् ॥ प्र
याससंप्रयोजकोभूत्वाअन्योनकंवातिनिकंघंदिस्थीत्यर्थः ॥ अनेनमन्यंषिप्रयोजकत्वदोषदर्शिमाकार्षीरित्युक्तंभवती ॥ २१ ॥ ॥ ॥ राम ॥ राम

नन्वात्मनोऽविनाशेऽपि तदीयशरीरनाशपर्यालोचनया शोचामीति चेत्तत्राह वासांसीति कर्मनिबंधनानां नूतनानां देहानामवश्यंभावित्वान्न
जीर्णदेहनाशेन शोकावकाशः इत्यर्थः ॥२२॥ कथं हन्तीत्युक्तं वधसाधनाभावं दर्शयन्नविनाशित्वमात्मनः स्फुटीकरोति नैनमिति आपो नैनं क्ले
दयंति न द्रवीकरणेन शिथिलं कुर्वंति ॥२३॥ तत्र हेतुमाह अच्छेद्य इत्यादिसार्द्धेन निरवयवत्वादच्छेद्योऽयमक्लेद्यः अमूर्तत्वाददाह्य इत्यर्थः

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि। तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥२२॥ नैनं छिंदंति शस्त्राणि नैनं दहति
पावकः। न चैनं क्लेदयंत्यापो न शोषयति मारुतः ॥२३॥ अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च। नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥२४॥ ॥

द्रवत्वाभावादशोष्य इति भावः। इतश्च छेदादियोग्यो न भवति यतो नित्यः। अविनाशी सर्वगतः स्थाणुः स्थिरस्वभावः स्वतंत्रतयापि स्थानांतरः चलनादपूर्वरूपापरि
त्यागी सनातनः अनादिः ॥२४॥ किंच अव्यक्त इति अव्यक्तः चक्षुराद्यविषयः। अचिंत्यो मनसोऽप्यविषयः अविकार्यः कर्मेंद्रियाणामप्यगोचर इत्यर्थः उच्यते

भ.गी.टी. ५३

तदेवमात्मनो जन्मविनाशाभावान्न शोकः कार्य इत्युक्तं इदानीं देहेन सहात्मनो जन्म तद्विनाशेन तद्विनाशं चाङ्गीकृत्यापि शोको न कार्य इत्याह अथ चेति अ-
थ च यद्ययेनमात्मानं नित्यं सर्वदा नरे देहे जाते जातं मन्यसे तथा तन्न देहे मृते मृतं मन्यसे पुण्यपापयोरात्मनस्तुभ्य तयोस्तु जन्ममरणयोरात्म गमित्वात् तथा-
पि त्वां शोचितुं नार्हसि २६ कुत इत्यत आह जातस्येति हि यस्माज्जातस्य स्वारंभककर्मक्षये मृत्युः ध्रुवो निश्चितः मृतस्य च तत्र देह कृतेन कर्मणा जन्मापि ध्रु-
वमेव तस्मादेवमपरिहार्येर्थे अवश्यंभाविनि जन्ममरणात्मके र्थे त्वं विद्वान् शोचितुं नार्हसि योग्यो न भवति २७ किंच देहानां च स्वभावं पर्यालोच्य

तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि २५ अथ चैवं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतं तथापि त्वं महाबाहो नैवं शोचि-
तुमर्हसि २६ जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च तस्मादपरिहार्येर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि २७
अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना २८ श्रीरामाय नमो नमः २८

तदुपाधिके ह्यात्मनो जन्ममरणे च शोको न कार्य इत्याह अव्यक्तादीनीति अव्यक्तं प्रधानं तदेव आदिरुत्पत्तेः पूर्वरूपं येषां तान्यव्यक्तादीनि भूता-
नि शरीराणि कारणात्मना स्थितानामेवोत्पत्तेः तथा व्यक्तं अभिव्यक्तं मध्यं जन्ममरणान्तरालं स्थितिलक्षणं अव्यक्ते निधनं लयो येषां तानीत्येवंभूता- राम
न्येव तत्रा तेषां तत्र तेषु का परिदेवना कः शोकनिमित्तो विलापः प्रतिबुद्धस्य स्वप्नदृष्टवस्तुष्विव शोको न युज्यत इत्यर्थः २८ श्रीरामाय नमो नमः ५३

कुतस्तर्हि विद्वांसोऽपि लोके शोचंते ॥ आत्मस्तानादेवेमाशायेनात्मनो दुर्विज्ञेयतामाह आश्चर्यवदिति । कश्चिदेनमात्मानं शास्त्राचार्योपदेशा
पश्यन् आश्चर्यवत्पश्यति । सर्वगतनित्यज्ञानानंदस्वभावस्यात्मनो लौकिकवस्त्वाद्ध(?) ऐंद्रजालिकवद्घटमानिकवद्घटमानं पश्यन्निव विस्मयेन पश्य
ति असंभावनाहतत्वात् तथा आश्चर्यवदेवान्यो वदति च अस्तोता(?) अन्यः । कश्चित्पुनर्विपरीतभावनाभिभूतः श्रुत्वापि नैव वेद च शब्दादुक्त्वापि दृष्ट्वापि न

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः ॥ आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ २९ ॥ देही नित्यमवध्योऽ
यं देहे सर्वस्य भारत । तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥ स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकंपितुमर्हसि धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत्क्षत्रियस्य न वि
द्यते ॥ ३१ ॥

सम्यग्वेदेति द्रष्टव्यं ॥ २९ ॥ तदेवं दुर्बोधमात्मानं संक्षेपेण बोधयन् अशोच्यतामुपसंहरति देहीति ॥ ३० ॥ यच्चोक्तमर्जुनेन न वेपथुश्च जायते
इति तत्र(?) प्रत्युक्तमित्याह स्वधर्ममिति ॥ आत्मनो नाशाभावादेवैनं हंतुं न विकंपितुं नार्हसि । किं च स्वधर्ममप्यवेक्ष्य विकंपितुं नार्हसि ॥ किं च स्वधर्मम्
वेक्ष्य विकंपितुं नार्हसीति संबंधः यच्चोक्तं न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे तत्राह धर्म्यादिति ॥ ३१ ॥ श्रीमते रामकृष्णाभ्यां नमो नमः ॥

किं च महति श्रेयसि स्वयमेवोपगते सति कुतो विलंबयसीत्याह यदृच्छयेति ॥ यदृच्छया अप्रार्थितमेवोपपन्नं प्राप्तमीदृशं युद्धं सुखिनः सभाग्या एव लभंते ॥
यतो निरावरणं स्वर्गद्वारमेवैतत् यद्वा य एवंविधं युद्धं लभंते त एव सुखिन इत्यर्थः ॥ एतेन स्वजनं हि कथं हित्वा सुखिनः स्याम मे ॥ इति यदुक्तं तन्निरस्तं भवति

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतं सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभंते युद्धमीदृशं ॥३२॥ अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि ॥३२॥
ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥३३॥ अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यंति तेऽव्ययं ॥ संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणाद-
तिरिच्यते ॥३४॥ भयाद्रणादुपरतं मंस्यंते त्वां महारथाः ॥ येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवं ॥३५॥ श्रीरामचंद्रजू की ॥

३२ विपक्षे दोषमाह अथ चेत्त्वमाह ॥३३॥ किंच अकीर्तिमिति अव्ययां शाश्वतीं संभावितस्य बहुमानितस्य अकीर्तिर्मरणात् ॥ अतिरिच्यते
अधिका भवति ॥३४॥ किंच भयादिति येषां बहुगुणत्वेन त्वं पूर्वं संमतो भूः त एव भवंतं संग्रामान्निवृत्तं भयेन मंस्यंते एवं बहुमतो भूत्वा लाघवं यास्य-
सि ॥३५॥

किंच अवाच्येति। आवाच्यान् वादान् वचनानर्हान् शब्दान् जवहीतास्त्वच्छत्रवो वदिष्यंति। ३५। यच्चोक्तं न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयु
रिति तत्राह हतोवेति। यद्युद्धे येयेति यद्वा नाम एवे स्पष्टे:॥ ३६। यदप्युक्तं न द्रामेवाप्नयेदस्मा भिन्नितत्राह सुखदुःखरनि सुखदुःखेसपे कृत्वा अच्यानपोर पि
कारणाभूतौ जयाजयावत्य समौ कृत्वा घेये घांसमत्वेकारणं। हर्ष विषादहाहिमा युज्यस्व सन्नधो भव॥ सुखाभिलाषं हि वा स्वधर्मे वुध्या युध्यमा

अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यंति तवाहिताः। निंदंतिय स्तव सामार्थ्यं ततो दुःखतरं नु किं॥ ३६॥ हतोवा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा
वाभो क्ष्य सेव हिं। तस्मादुत्तिष्ठ कौरव्य युधाय कृतनिश्चयः॥ ३७॥ सुख दुखेसमे कृत्वा लाभालाभौ जया जयौ। ततो युधा
य युजस्व नैवं पापमवाप्स्यसि॥ ३८॥ एषाते भिहतासांख्ये वुध्य योगे त्विमां शृनि॥ वुध्या युक्तो य यायार्थ कर्मवंधं प्रहास्यसि॥ ३९॥

न:पायं नप्राप्स्यसीत्यर्थ:। तु य दृष्टत्वान योगं उपसंहरन् तस्मा ध्यनं कर्मयोगं प्रस्तौति॥ एषेति। सम्यक् ख्यायते प्रकाश्यते वस्तु तत्त्व मनयेति संख्या
सम्यक् ज्ञानं तस्मिन् प्रकाश्यमान मात्म तत्त्व सांख्यं तस्मिन् करणीया वुधि रेषा तवा भिहता॥ एवमभिहतायामपित्वां सांख्य वुधौ तव चेदात्मन त्वम
परोनभवती॥ तर्हि तः कारणाशुधि घराल्मा तत्वापरोक्ष्य कर्मयोगे त्विमावुधि स्पृणयावुध्यायुक्त परमेस्वरार्पित कर्मयोगेन शुधांत:। करण:
तत्सस्मसार प्राप्यायरोध आकर्मात्व कंवधांयुक घैर्णा प्रहास्यसि स्पष्ट सि॥ ३९॥

ननु कृष्यादिवत्कर्मणां कदाचिद्विघ्नबाहुल्येन फलव्यभिचारान्मंत्राद्यंगवैगुण्येन च प्रत्यवायसंभवात्कुतः कर्मयोगेन कर्मबंधप्रहाणं तत्राह नेहेति इह निष्कामे कर्मयोगे अभिक्रमस्य प्रारंभस्य नाशो निष्फलत्वं ॥ प्रत्यवायश्च न विद्यते ईश्वरोद्देशेनैव विघ्नवैगुण्याद्यसंभवात् ॥ किं च अस्य धर्मस्य स्वल्पमपि कृतं महतो भयात् संसारात् त्रायते रक्षति ॥ ननु काम्यकर्मवत् किंचिद्वैगुण्यादिना नैष्फल्यं न स्यात् इत्यर्थः उत्तरस्यैव सार्थः ॥

नेहाभिक्रमनाशोस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ॥ स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥४०॥
व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनंदन ॥ बहुशाखा ह्यनंताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनां ॥४१॥

उभयोर्वैषम्यमाह व्यवसायेति इह ईश्वराराधनलक्षणे कर्मयोगे व्यवसायात्मिका परमेश्वरभक्त्यैव ध्रुवं तरिष्यामीति निश्चयात्मिका एकैव बुद्धिर्भवति अव्यवसायिनां तु बहुशाखा नां कामिनां कामानामानंत्यात् अनंताः ॥ तथा हि कर्मगुणफलादिभेदात् बहुशाखा बुद्धयो भवंति ईश्वराराधनार्थे हि नित्यं नैमित्तिकं कर्म किंचिदंगवैगुण्ये न नश्यति यथाशक्ति कुर्यात् यथा कुर्यादिति हि तत्कधीयते ॥ न च वैगुण्यं ईश्वरोद्देशेनैव वैगुण्योपायस्मात् ननु तथा काम्यं कर्म अतो महद्वैषम्यमिति भावः ॥४१॥

ननु कामिनोपि कथं न काम्यार्थो निश्चयात्मिकां व्यवसायात्मिकामेव बुद्धिं किं न कुर्वंतीति तत्राह यामिमामिति॥ पुष्पितां विषलतावदापातरमणीयां श्रुतिरूपां परमार्थफ
लपरामेव वदंतीति वाचं स्वर्गादिफलश्रुतिं ये ते प्रवदंति वाचा ग्रस्ततेषां तेषां व्यवसायात्मिका बुद्धिर्न विधीयत इति तृतीयेनान्वयः॥ किमिति तथा वदंति यतो यत्र
वेपश्चितः मूढाः तत्र हेतुः॥ वेदेषु ये वादाः अर्थवादास्तेष्वेव रताः पार्थ नान्यदस्ति तत्त्वमिति वादिनः॥ अत एव ते भवंति कामाकुलचित्ताः स्वर्गमेव परमं प्राप्यं मन्यमानाः
अतः॥ परमन्यदीश्वरतत्त्वं प्राप्यं नास्तीति वदनशीलाः॥४२॥ अत एव कामात्मान इति॥ कामात्मानः कामाकुलचित्ताः॥ अतः स्वर्ग एव परः॥ पुरुषार्थो

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदंत्यविपश्चितः॥ वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः॥४२॥ कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदां॥ क्रियाविशे
षबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति॥४३॥ भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसां॥ व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते॥४४॥ श्रीरामायन॥

येषां ते॥ जन्म च तत्र कर्माणि च तत्फलानि च प्रददातीति तथा तां भोगैश्वर्ययोर्गतिं प्राप्तिं साधनभूतानां या क्रिया विशेषास्ते बहुला यस्यां तां प्रवदंतीत्यनु
षंगः॥४३॥ ततश्च भोगैश्वर्यप्रसक्तानामिति॥ भोगैश्वर्ययोः प्रसक्तानामभिनिविष्टानां तया पुष्पितया वाचा अपहृतं आच्छादितं चेतो येषां तेषां
समाधिश्चित्तैकाग्र्यं परमेश्वरे वा समाधौ निश्चयात्मिका बुद्धिर्न विधीयते कर्मयोगे प्रयोगानोत्पद्यत इत्यर्थः॥४४॥ ॥५०॥

ननु च यदि स्वर्गादिकं परमं फलं न भवति तर्हि किमिति वेदैस्तत्साधनतया कर्माणि विधीयन्ते तत्राह त्रैगुण्यविषया इति त्रिगुणात्मकाः सकामा ये अधिकारिणः ॥ तद्विषयाः ॥ तेषां कर्मफलसंबंधप्रतिपादका वेदाः ॥ त्वं तु निस्त्रैगुण्यो निष्कामो भव तत्रोपायमाह निर्द्वन्द्वः सुखदुःखशीतोष्णादिद्वन्द्वानि तद्रहितो भव तानि सहस्वेत्यर्थः ॥ कथमित्यत आह ॥ नित्यसत्त्वस्थः ॥ सन् धैर्यमवलंब्येत्यर्थः । तथा निर्योगक्षेमः ॥ अप्राप्तस्वीकारो योगः ॥ प्राप्तपालनं क्षेमः तद्रहितः ॥ आत्मवानप्रमत्तः । नहि द्वन्द्वाकुलस्य योगक्षेमव्यापृतस्य च प्रमादिनस्त्रैगुण्यातिक्रमः संभवतीति ॥४५॥ ननु वेदोक्तानाफलपरित्यागेन

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥४५। यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके
तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ।४६॥

निष्कामतयेश्वराराधनविषयां व्यवसायात्मिकां बुद्धिरेवेत्याशंक्याह यावानर्थ इति ॥ उदकं पीयते यस्मिन्नित्युदपानं वापीकूपतडागादि तस्मिन् स्वल्पोदके एकत्र कृत्स्नार्थस्याभावात् तत्र तत्र परिभ्रमणेन विभागशो यावान् स्नानपानादिरर्थः प्रयोजनं भवति ॥ तावान्सर्वोऽप्यर्थः सर्वतः संप्लुतोदके महाह्रदे एकत्रैव यथा भवति ॥ एवं यावान्सर्वेषु वेदेषु तत्तत्कर्मफलरूपोऽर्थः ॥ तावान्सर्वोऽपि विजानतो व्यवसायात्मिकाबुद्धियुक्तस्य ब्राह्मणस्य ब्रह्मनिष्ठस्य भवत्येव च ॥ ब्रह्मानन्दे क्षुद्रानन्दानामन्तर्भूतत्वात् एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति श्रुतेः । तस्मादियमेव बुद्धिरित्यर्थः
॥४६॥

न तर्हि सर्वे कर्मफलानि परमेश्वराराधनादेव भविष्यंतीत्यभिसंधाय प्रवर्त्तितेन मयार्थं कयत ह्याराधनात्सकर्मणैपैवेति ॥ तेनवतलक्षणानार्थिन ; कर्मण्येवाधि
कारः न तत्फलेषु बंधहेतुष्वनाधिकारः कामो मास्तु। ननु कर्मणि कृते तत्फलं स्यादेव भोजने कृते तृप्तिवदित्याशंक्याह ॥ मा कर्मफलहेतुर्भूः ॥ कर्मफ
लं हप्रवृत्तिहेतुर्यस्य तथाभूतो मा भूः कामितस्यैव स्वर्गादेर्नियोज्यविशेषणत्वेन फलत्वादकामितं फलं न स्यादिति भावः ॥ अत एव फलं बंधु
कं भविष्यतीति भयादकर्मणि अकरणे तव संगो निष्ठा मास्तु ॥४७॥ किं तर्हि योगस्थ इति ॥ योगः परमेश्वरैकपरता तत्र स्थितः ॥ कर्माणि कुरु त

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन। मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते संगोऽस्त्वकर्मणि ॥४७॥ योगस्थः कुरु कर्माणि संगं त्यक्त्वा धनंजय। सि
द्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय। बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥४९॥ श्री रामय

या संगं कर्तृत्वाभिनिवेशं त्यक्त्वा केवलमीश्वराश्रयेणैव कुरु तत्फलस्यापि ज्ञानस्य सिद्ध्यसिद्ध्योः। समो भूत्वा केवलमीश्वरार्पणेनैव कुरु यत ए
वंभूतं समत्वमेव योग उच्यते सद्भिः। चित्तसमाधानरूपत्वात् ॥४८॥ काम्यं तु कर्मातिनिकृष्टमित्याह दूरेणेति ॥ बुद्ध्या व्यवसायात्मिकया कृतं कर्म
योगो बुद्धियोगः बुद्धिसाधनभूतो वा तस्मात् सकाशात् काम्यं कर्म दूरेण अवरं अत्यंतमपकृष्टं हि यस्मादेवं तस्माद्बुद्धौ ज्ञाने शरणं आश्रयं ॥ कर्म
योगं अन्विच्छ अनुतिष्ठ ॥ यद्वा बुद्धौ शरणं त्रातारं ईश्वरमाश्रयेत्यर्थः फलहेतवः तु सकामा नराः कृपणाः दीनाः यो वा एतदक्षरमविदित्वा गार्ग्य
स्माल्लोकात्प्रैति स कृपण इति श्रुतेः ॥४९॥

॥गी॰टी॥
॥६१॥

बुद्धियोगयुक्तस्तु श्रेष्ठ इत्याह ॥ बुद्धीति ॥ सुकृतं स्वर्गादिप्रापकं दुःकृतं निरयप्रापकं ते उभे इहैव जन्मनि परमेश्वरप्रसादेन जहाति त्यजति तस्मात् योगाय तद्
र्थाय कर्मयोगाय युज्यस्व ॥ घटस्व ॥ यतः कर्मसु यत्कौशलं बंधकानामपि तेषां ईश्वराराधनेन मोक्षपरत्वसंपादनं चातुर्यं स एव योगः ॥५०॥ कर्मणां
मोक्षसाधनत्वप्रकारमाह ॥ कर्मजमिति ॥ कर्मजं फलं त्यक्त्वा केवलमीश्वराराधनार्थं कर्म कुर्वाणा मनीषिणो ज्ञानिनो भूत्वा जन्मरूपेण बंधेन विनि
र्मुक्ताः सन्तः ॥ अनामयं सर्वोपद्रवरहितं विष्णोः पदं ते गच्छन्ति ॥५१॥ कदा तत्पदमहं प्राप्स्यामीत्यपेक्षायामाह यदेति यस्या ॥ मोहो देहादिष्व

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ॥ तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलं ॥५०॥ कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ॥ जन्मबंधवि
निर्मुक्ताः पदं गच्छंत्यनामयं ॥५१॥ यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ॥ तदा गंतासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥५२॥ श्रुतिविप्रप
तिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ॥ समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥५३॥

मबुद्धिः तदेव कलिलं गहनं दुर्गमित्यभिधानं ॥ ततश्चायम
र्थः सर्वं परमेश्वराराधनं क्रियमाणे परमेश्वरप्रसादेन तव बुद्धिर्यदा ॥ अभिमानलक्षणं मोहमयं गहनं दुर्गं विशेषेणातितरिष्यति तदा श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च
अर्थस्य निर्वेदं वैराग्यं गन्तासि प्राप्स्यसि ॥ तयोरदुःपार्हं फलेव वजिज्ञासांतत्व रिष्यसोत्पर्यः ॥५२॥ ततश्चोक्तमिति ॥ श्रुतयः निनां वैदिकलौकिकार्थश्र
श्रवणैर्विप्रतिपन्ना इतः पूर्वं विक्षिप्ता सती तव बुद्धिर्यदा समाधौ स्थास्यति समाधीयते चित्तमस्मिन्निति समाधिः परमेश्वरः ॥ तस्मिन्निश्चला वि
क्षेपांतरैरनाकृष्टा अत एवाचला अभ्यासपाटवेन तत्रैव स्थिरा च सती तदा योगं योगफलं तत्त्वज्ञानमवाप्स्यसि ॥५३॥

॥राम॥
॥६१॥

लब्धसमाधेः स्थितप्रज्ञापरनाम्नो लक्षणानि बुभुत्सुरर्जुन उवाच । स्थितप्रज्ञस्येति ॥ स्थि
तप्रज्ञस्य समाधिस्थस्य समाधौ स्थितस्य का भाषाऽभिधानं वचनं कथमसौ परैर्भाष्यते इत्येकः प्रश्नः
११।७

अर्जुन उवाच ॥ स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ॥ स्थितधीः किं प्रभाषेत किमा
सीत व्रजेत किं ॥५४॥ श्रीभगवानुवाच ॥ प्रजहाति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् ॥ आत्मन्येवा
त्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥५५॥

स्थितधीः स्थितप्रज्ञः अयमर्थः स्थितः सन् किं प्रभाषेत ॥ कथं वदति कथमास्ते कथं वा व्रजति
विषयान् भुंक्ते इति प्रश्नत्रयं ॥५४॥ एतेषां उत्तराण्याह ॥ प्रजहातीत्यादिना ॥ अत्र न्यायेन
कृतार्थलक्षणानि तानि ज्ञानसाधनानीति मत्वा उपदिश्यंते स्थितप्रज्ञलक्षणानि ॥ ते
षां अकृतार्थेषु यत्नसाध्यत्वात् ॥ कृतार्थेषु स्वाभाविकत्वात् ॥ यथोक्तं उत्पन्नात्मप्रबोधस्य

ह्यद्वेष्टृत्वादयो गुणाः॥ अयत्नतस्तस्य न तु साधकरूपिणः। इति॥ यदायं योगी सर्वान्
स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरभोगान् कामान् काम्यमानविषयान् प्रकर्षेण समूलं जहाति के
दृश्यान् कामान् मनोगतान् मनस्येव संकल्पविकल्पात्मके स्थितान् न तु बहिः। यथोक्तमक्ष
पादाचार्यैः दोषनिमित्तरूपादयो विषयाः संकल्पकृता इति॥ तत्र स्थूलानां कामानां त्यागः एकान्त

॥श्रीकृष्णप्रभुर्विजयते॥श्रीगोपीजनवल्लभायनमः॥

सेवनमात्राद्भवति॥ सूक्ष्मवीयानेव विलीनकरणग्रामस्य स्वमनस्कस्य जाग्रद्वासनामयाः स्वप्ने
ये कामाः स्फुरन्ति तेषामपि त्यागो भगवद्ध्यानादिरूपसद्वासनाभ्यासबलेन भवति॥ येकल्पसंहृत
करणस्य संप्रज्ञातसमाधिकाले दिव्याः कामाः संकल्पमात्रोपनताः इह रवि ध्यादिषु प्रसिद्धाः तेषा
मपि त्यागो संप्रज्ञातसमाध्यभ्यासबलेन भवति एवं त्रिविधान् कामान् सक्काश्रामन्येवारवं

डैकरसेऽस्मन्नस्येनैव स्वरूपानंदेन तुष्टः बाह्यविषयनिरपेक्षो यदा भवति तदाऽयं स्थितप्रज्ञ इ
त्युच्यते॥५५॥ दुखेषु शास्त्रपातादिषु दुखसाधनेषु प्राप्तेष्वपि अनुद्विग्नमनाः अचंचलमनाः वक्षति
च यस्मिन्स्थितो न दुखेन गुरुणापि विचाल्यत इति॥ सुखेषु सुखसाधनेषु स्रक्चंदनादिषु प्रा
प्तेष्वपि विगतस्पृहो निर्वृत्तिकस्तद्भवति॥ अत एव वीताः रागभयक्रोधाः यस्मात् स तथा॥ न
हि तस्य मत्स्थायां रागादयो दुखादयो वा संभवंति॥ एवंविधः समाधिस्थः स्थितधीः स्थि

दुखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः॥ वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते॥५६॥
यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभं॥ नाभिनंदति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता॥५७॥

तप्रज्ञ उच्यते॥५६॥ स्थितधीः किं प्रभाषेतेत्यस्योत्तरमाह यः सर्वत्रेति॥ सर्वत्र धनदार
देहजीवनादिषु अनभिस्नेहः अभिस्नेहवान् हि धनदारादिषु विकलेषु सत्सु [illegible] वा अह
मेव विकलः सकलोऽस्मीति दैन्यदर्पपीतः पूर्वापरानुसंधानरहितो जल्पति अयं तु न त

येति भावः॥ तथा सुखं प्राप्य नाभिनंदति प्रसंतुष्टो हृष्टा शुभमापद्दतारं न प्रशंसति तथाऽशुभं
प्राप्य न द्वेष्टि॥ दुःखीभूतोऽशुभं तन्नापद्दतारं न निंदति यः तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता॥५७॥ किमासीते
तस्योत्तरमाह॥ यदेति॥ इंद्रियार्थेभ्यः शब्दादिविषयेभ्यः आरब्धकूर्मवत्तेन व्युत्थितोऽपि यो-
गी हैतदनंतरं निरुद्धमनः संन्निरोधसंस्कारप्राबल्यात् तृतीयां समाधिमनुतिष्ठन्नेवास्ते
इत्यर्थः॥ शेषं स्पष्टं॥५८॥ ननु विषयेभ्य इंद्रियाणां निवृत्तिश्चेत् स्थितप्रज्ञता हेतुस्तर्हि

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः॥ इंद्रियाणींद्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता॥५८॥ विषया वि-
निवर्तंते निराहारस्य देहिनः रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते॥५९॥

प्रति

सुषुप्तिमूर्छादिग्रहावेशादावपि साक्षीति सर्वोऽपि स्थितप्रज्ञ एवेत्याशंक्याह विषया इ-
ति सर्वदेहिनो देहाभिमानवतो मूढस्य सुषुप्त्यादौ निराहारस्य इंद्रियैर्विषयाना-
हरतोऽभुंजानस्य विषयाः विनिवर्तंत एव॥ तथापि रसवर्जं रसो रागः तद्व

1938
आर्य समाज
[illegible]
ARYA SAMAJ

र्जं निवर्तते न द्वापि सूक्ष्मरूपेणारागोस्ति रागमूलस्यासाक्षानस्य दाहान्नासौ स्थितन
प्रसदस्य र्थः॥ अस्यैव पुनः परं दृष्ट्वा आत्मानं साक्षात्कृत्य निराहारस्य त्राद्वादीन गृण्हतः

॥ श्रीकृष्णायनमः॥

रसोपिनिवर्तते॥ मूलाज्ञानदाहादिति॥ अस्तिसुप्यादे स्समाधिस्थलस्यच
महान्विशेषः॥ इति भवः॥ श्री सीतासमेत श्रीरामचंद्रो विजयते॥ श्रीनारसिंहोवि

प्रांचस्तुनाशिनः कष्टतपस्विनोवामूढस्यापिविषयानवहुरतोरसरवर्जंविषयावि

॥श्रीदेवकीनंदनायनमः॥

निवर्तंते॥ तस्यैवपरं दृष्ट्वास्थितस्यरसोपिनिवर्त्तते इतिव्यचरव्युः॥५९॥श्री
गोपालकृष्णोविजयते॥श्रीरामोविजयते॥श्रीगोविंदोविजयतेपार्थसारथिर्विजयते॥

॥मा॰ प॰॥ ॥श्रीगणेशायनमः॥ प्रस्थानेस्वर्गंगंतुंगृहात्निःसारितः ॥ ३ ॥ आत्मस्थाः कृतकर्माणःस्मरणामितियावत् नरदेहंमनेष्येंगीकरोमित्वमप्येनदेहमालोक
॥ ९॥ तुं ३ ॥ कालःकलयतिनिमार्थेद्विपं ॥ अपरिहार्यः कालोमृत्युःसोद्येवास्मांकं विरेसोप्यासयः ४ धर्मकामयाथत्र्यजनमनुजदेहेगेनपरिहरेतदाधीमांदु
॥ नारायणंनमस्कृत्यनरंचैवनरोत्तमं देवींसरस्वतींचैवततोजयमुदीरयेत् ॥ १ ॥ ॥ एवं...यदकुले प्रत्रिमोपशसभा
हवं ॥ पांडवाकिमकुर्वंत तथाकृष्णेदिवंगते ॥ २ ॥ ॥ एवंचैवरवोराजाहृष्टीनांकदनेमहत् प्रस्थानेमतिमास्थायवाक्यमर्जुनमब्रवीत्
३ ॥ कालपचतिभूतानिसर्वाण्येवविधायते ॥ कालमाप्रामहंमन्ये त्वमपिद्रष्टुमर्हसि ॥ ४ ॥ इत्युक्तःसतुकौंतेयाकालःकालइतिब्रुवन् ॥ अन्वपद्यततद्वाक्यं
भ्रातुर्ज्येष्ठस्यधीमतः ॥ ५ ॥ अर्जुनस्यमतंज्ञात्वाभीमसेनयमौतथा अन्वपद्यंततद्वाक्यंयदुक्तंसव्यसाचिना ॥ ६ ॥ ततोयुयुत्सुमानीयव्रजन्धर्मकाम्यया रा
ज्यंपरिददौसर्ववैश्यापुत्रोयुधिष्ठिरः ॥ ७ ॥ अभिषिच्यस्वराजेनराजानंचपरीक्षितं ॥ दुःखार्त्तःप्राहवीद्राजासुभद्रांपांडवाग्रजः ॥ ८ ॥ श्रीरामायनमः
राम
वात ॥ तस्याभिषेकोनधर्मात्कृराज्ञ ७ ॥ स्वराजेद्रत्सिनपुरे ॥ ८ ॥ श्रीरामायनमोनमः रामायनमः ॥ रामोयजयती ॥ रा ॥ मा ॥ ॥ ॥ ९

अधर्मे परिक्षिद्युयुत्स्वोः बालयोररक्षणात्मके महाप्रस्थानविघ्नं माकुर्या इतिभाव: ॥१०॥ १४॥ स्त्रियः दास्यः॥ अनुमान्य अनुमतिप्रदं कृत्वा: ॥२१॥ ॥राम॥

ऋषयुत्रः कुरुराजो भविष्यति ॥ प्रजानां परिरक्षणं अद्य कौरव्य जाह्नवः ॥९॥ परीक्षित् इन्द्रप्रस्थे नपुरे शक्रप्रस्थे च यादवः ॥ वज्रो राजा त्वया रक्ष्यो मा च
धर्मे मनः कृथाः ॥१०॥ इत्युक्त्वा धर्मराजस्तु वासुदेवस्य धीमतः ॥ मातुलस्य च वृद्धस्य रामादीनां तथैव च: ॥११॥ धर्मात्मा भ्रातृभिः सार्धं कृत्वोदक
मतंद्रितः श्राद्धान्युद्दिश्य सर्वेषां चकार विधिवत्तदा ॥१२॥ द्वैपायनं नारदं च मार्कंडेयं तपोधनं भारद्वाजं याज्ञवल्क्यं हरिमुद्दिश्य यत्नवान् अभोजयत्
स्वादु भोज्यं कीर्तयित्वा च शार्ङ्गिणं ॥ ददौ रत्नानि वासांसि ग्रामानश्वान् रथांस्तथा ॥१४॥ स्त्रियश्च द्विजमुख्येभ्यस्तदा शतसहस्रशः ॥ कृपमभ्यर्च्य
मथ पौरपुरस्कृतं ॥१५॥ शिष्यं परिक्षितं तस्मै ददौ भरतसत्तमः ततस्तु प्रकृतीः सर्वाः समानीय युधिष्ठिरः ॥१६॥ सर्वमाचष्ट राजर्षिश्चिकीर्षितमथात्म
न ते श्रुत्वैव वचस्तस्य पौरजानपदा जनाः ॥१७॥ भृशमुद्विग्नमनसो नाभ्यनंदंत तद्वचः नैवं कर्तव्यमिति ते तदोचुस्ते नराधिपं न च राजा तथाकार्षीत् कालपर्यायधर्मवित
ततोनुमान्य धर्मात्मा पौरजानपदं जनं ॥१९॥ गमनाय मतिं चक्रे भ्रातरश्चास्य ते तदा: ततोनुमान्य धर्मात्मा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ उत्सृज्याभरणान्यंगाज्जगृहे वल्क
लान्युत ॥२०॥

॥भा मह्रा॰॥ नेष्टिजुनेष्टिकीपर्यंतिकीमुत्सर्गे मित्यते॥ आत्मनि अग्नि तसमारोप्य अ सु अग्नीनुमुत्तस्त्रष्टज्येतिहेयं॥ २१॥ २२॥ २४॥ २६॥ २८॥ २९॥ ३०॥ ३१॥ ३२

॥२॥

भीमार्जुनयमाश्चैव द्रौपदीयाश्च यशस्विनी॥ तथैव सुहृदः सर्वाव ल्कनानिनराधिपः॥ २१॥ हर्षांवत्कारयित्वेव नैष्ठकीभरतर्षभाः समुत्तस्थुर्महाशर्वे ग्दीक्ष्यतस्य पर्नरपुंगवा
ततस्तरुरुहः सर्वाः स्त्रियो वृद्धानरोत्तमान् प्रस्थितानद्रौपदेयाभ्युपराघ्नत जितामयाः॥२३॥ हर्षाभवच्चसर्वेषांभ्रातृरांगमनंप्रति॥ युधिष्ठिरमतिक्तात्वा ह्ले ह्निनस्वयम
वेश्यच॥ २४ भ्रातरः पंचभिक्तृह्ला यष्टः स्वाचैवसत्तमाः॥ आत्मनासप्तमो राजानिर्ययौ गजसाह्वयात्॥ २५॥ पौरैरनुगतो दूरं सर्वैरंतःपुरैस्तथा कृपयवभ्रनयश्चैव युयुत्सं पर्य म॥
स्वेतिभाषितुं॥ २६॥ न्यवंर्ततततः सर्वे रंतः पुरैस्तथा॥ नचैनमशकत्कश्चिन्निवर्तस्वेति भाषितं॥ २७॥ विवेशगंगांगोकौरव्याउलूपीभुजगात्मजा॥ चित्रांगदापयोचापी द्रौपदीपु
रंष्रति॥ २८॥ शिष्टाः परीक्षितत्वमाः मातरः पर्यवारयन॥ पांडवाश्चमहात्मानो द्रौपदीचयशस्विनी॥ २९॥ कृतोयवासाकौरव्यमप्रययुः प्राङ्मुखास्तत॥ अर्जुनस्यपस्वात्मेच
पयोचापियथाक्रमं॥ पृष्ठतस्तुवरारोहाश्यामायपद्मलेक्षणा॥ द्रौपदी योषितांश्रेष्ठा ययौ भरतसत्तमा॥ ३१॥ श्रीमत्तरामानुजायनमोनम॥ रामायनमोनमः ॥राम ५॥

स्वाचैवानुययाकेकः प्रस्थितान्पांडवान्नृपे ॥ क्रमेणगतेययुवीत लौहित्यंसलिलार्णवं ॥३४॥ गांडीवंचधनुर्द्दिव्यंनमुमोचधनंजयः ॥ रत्नलोभोन्महाराजतेचाक्षय्येमहेषु
३५ अग्निंतेददृशुस्तत्रस्थितंशैलमिवाग्रतः ॥ मार्गमावृत्यतिष्टंतिसाक्षात्पुरुषविग्रहं ॥३६॥ ततोदेवःसप्तार्चिःपांडवानिदमब्रवीत् ॥ भोभोपांडुसुतावीरापावकंमांवि
युधिष्ठिरमहाबाहोभीमसेनपरंतप ॥ अर्जुनाश्विसुतौवीरौनिबोधतवचोमम ॥३८॥ अहमग्निःकुरुश्रेष्टमयादग्धंचखांडवं ॥ अर्जुनस्यप्रभावेणतथानारायणस्यच
अयंवःफाल्गुनोभ्रातागांडीवंपरमायुधं ॥ परित्यज्यवनेयातुनानेनार्थोस्तिकश्चन ॥४०॥ चक्ररत्नंतुयत्कृष्णेस्थितमासीन्महात्मनि ॥ गतंतच्चपुनर्हस्तेकालेनैष्यतितस्यह
वरुणादाहृतंपूर्वंमयैतत्पार्थकारणात् ॥ गांडीवंधनुषांश्रेष्टंवरुणायचदीयतां ॥४२॥ ततस्तेभ्रातरःसर्वेधनंजयमचोदयत् ॥ सजलेप्राक्षिपत्तत्तुतथाक्षय्येमहेषुधी ॥४३॥
ततोग्निर्भरतश्रेष्टतत्रैवांतरधीयत ॥ ययुश्चपांडवावीरास्ततस्तेदक्षिणामुखा ॥४४॥ ततस्तेतूत्तरेणैवतीरेणलवणांभसः ॥ जग्मुर्भरतशार्दूलदिशंदक्षिणपश्चिमां
॥४५॥ ततःपुनःसमावृत्तापश्चिमांदिशमेवते ॥४६॥ ददृशुर्द्वारकांचापिसागरेणपरिप्लुतां ॥ उदीचींपुनरावृत्ययुर्भरतसत्तमा ॥४७॥ प्रादक्षिण्यंचिकीर्षं
तःपृथिव्यायोगधर्मिणः ॥

यो

इ श्री हा स्या भा ठी प्र मो यः ॥ ततः दिक्षु दक्षिणां चैव प्रतीचीं तदनन्तरं योगयुक्ता समाहितमनसः ॥ १ ॥ सर्वयोगा ध्यानस्वलितमानसा ४ ॥ पश्चे

दू श्री हा र म प्र न र्व प्र मो यः ॥ ततस्ते नियतात्मान उदीचीं दिशमास्थिता ददृशुर्योगयुताश्च हिमवंतं महागिरी १ तं चाप्यतिक्रमंतस्ते ददृशुर्वालुका
र्णवं अवैक्षंत महाशैलं मेरुं शिखरिणां वरं २ तेषां तु गच्छतां शीघ्रं सर्वेयोगधर्मिणां याज्ञसेनी भ्रष्टयोगा निपपात महीतले ३ तां तु प्रपतितां दृष्ट्वा भीमसेनो महाबलः उ
वाच धर्मराजानं याज्ञसेनीमवेक्ष्य च ॥ ४ ॥ नाधर्मश्चरितः कश्चिद्राजपुत्र्या परंतप ॥ कारणं किं नु तद्ब्रूहि यत्कृष्णा पतिता भुवि ॥ ५ ॥ यु धि उ च ॥ पक्षपातो महानस्या विशेषेन
धनंजये ॥ तस्यैतत्फलमद्यैषा भुंक्ते पुरुषसत्तमा ॥ ६ ॥ वै या न वा ॥ एवमुक्त्वानवेक्ष्यैनां ययौ भरतसत्तमा ॥ समाधाय मनो धीमान् धर्मात्मा पुरुषर्षभः ॥ ७ ॥ सहदेव
स्ततो विद्वान्निपपात महीतले ॥ तं चापि पतितं दृष्ट्वा भीमो राजानमब्रवीत् ॥ ८ ॥ योयमस्माकं सर्वेषु शुश्रूषुरनहंकृतः ॥ सोयं माद्रवतीपुत्रः ॥ कस्मान्निपतितो भुवि ॥ ९ ॥

ति ॥ तुल्ये षु वैषम्येराजा कार्ये तु प्रतिभाति ॥ ६ ॥ अनवेक्ष्य स्वर्गान्तराय स्नेहो मा भूदिति भावः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ श्रीरामायनमोनमः ॥ रामायनमोनमः राम

आत्मनः इति ॥ प्राप्तस्वाभिमानोऽपि पतनहेतुरिति भावः ॥ १० ॥ रूपेणाहमिति रूपगर्वो नकुलः पपात सत्वरः ॥ १६ ॥ एकान्हेति योऽर्जुनगर्वादर्जुनोऽपि मिथ्याप्रतिज्ञात्वात् समया

युधिष्ठिर उवाच ॥ आदर्शः सदृशं प्राज्ञं नैवात्मन्यमन्यत कंचन ॥ तेन दोषेण पतितस्तस्मादेष नृपात्मजः ॥ १० ॥ वैशंपायन उवाच ॥ इत्युक्त्वा तं समुत्सृज्य सहदेवं ययौ तदा
भ्रातृभिः सह कौरव्य शुना चैव युधिष्ठिरः ॥ कृष्णां निपतितां दृष्ट्वा सहदेवं च पाण्डवं ॥ आर्तो बन्धुप्रियः शूरो नकुलो निपपात ह ॥ १२ ॥ तस्मिन्निपतिते वीरे नकुले चा
रुदर्शने ॥ पुनरेव तदा भीमो राजानमिदमब्रवीत् ॥ योऽयमक्षतधर्मात्मा भ्राता वचनकारकः ॥ रूपेणाप्रतिमो लोके नकुलः पतितो भुवि ॥ १४ ॥ इत्युक्तो भीमसेनेन प्रत्युवाच यु
धिष्ठिरः ॥ नकुलं प्रति धर्मात्मा सर्वबुद्धिमतां वरः ॥ १५ ॥ रूपेण मत्समो नास्ति कश्चिदित्यस्य दर्शनं ॥ अधिकश्चाहमेवैक इत्यस्य मनसि स्थितं ॥ १६ ॥ नकुलः पतितस्तस्मादाग
च्छ त्वं वृकोदरः ॥ यस्य यद्विहितं वीर सोऽवश्यं तदुपाश्नुते ॥ १७ ॥ तांस्तु प्रपतितान्दृष्ट्वा पाण्डवाञ्श्वेतवाहनः ॥ पपात शोकसंतप्तस्ततोऽनु परवीरहा ॥ १८ ॥ तस्मिंस्तु पुरुषव्याघ्रे पतिते शक्र
तेजसि ॥ म्रियमाणे दुराधर्षे भीमो राजानमब्रवीत् ॥ १९ ॥ अनृतं न स्मराम्यस्य स्वैरेष्वपि महात्मनः ॥ अथ कस्य विकारोऽयं येनायं पतितो भुवि ॥ २० ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ एकान्हा निर्दहेयं
वै शत्रूनित्यर्जुनोऽब्रवीत् ॥ न च तत्कृतवानेष शूरमानी ततोऽपतत् ॥ २१ ॥ अवमेने धनुर्ग्राहानेष सर्वांश्च फाल्गुनः ॥ तथा चैतन्न तु तथा कर्तव्यं भूतिमिच्छता ॥ २२ ॥

न २० २१ २२

भा॰ महा॰
४

अन्नप्रानाद्दत्तगर्वाच्च भीमसेनः पपातेमाह ॥ अतिभुक्तामिति २७ ॥

॥ ततस्संनादयन्निमस्थवां धवा भो मेवलस्मी अय

वै पांडव उवाच ॥ इत्युक्त्वा प्रस्थितो राजा भीमोप्यनिपपात ह ॥ पतितश्चाब्रवीद्भीमो धर्मराजं युधिष्ठिरं २३ भो भो राजन्नवेक्षस्व पतितोहं प्रियस्तव ॥ किं निमित्तं च पतनं ब्रूहि मेयदि मे
न्यच युधिष्ठिर उवाच ॥ अतिभुक्तं च भवता प्राणेन च विकत्थसे ॥ अनवेक्ष्य परं पार्थ तेनासि पतितः क्षितौ ॥ २५ ॥ इत्युक्त्वा तं महाबाहुर्जगामानवलोकयन्
स्वाप्येकोनुययौ यस्ते बहुशः कीर्तितो मया ॥ २६ ॥ इति श्रीमहाभारते महाप्रास्थानिके पर्वणि ॥ ततस्संनादयन्शक्रो दिवं भूमिं च सर्वशः
रथेनोपययौ पार्थमारोहेत्यब्रवीच्च तं १ ॥ स भ्रातॄन्पतितान्दृष्ट्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ अब्रवीच्छोकसंतप्तः सहस्राक्षमिदं वचः ॥ २ ॥ भ्रातरः पतितामेवगच्छेयुस्ते
महासह न विना भ्रातृभिः स्वर्गमिच्छे कंतु सुरेश्वरः ३ सुकुमारी सुखार्हा राजपुत्री पुरंदरः ॥ अस्माभिः सह गच्छेत तद्भवान् नुमन्यतां ४ ॥ ॥ भ्रात
न्द्रक्ष्यसि स्वर्गे त्वमग्रतस्त्रिदिवंगतान् ॥ कृष्णया सहितान्सर्वान्मा शुचो भरतर्षभः ॥ ५ ॥ निक्षिप्य मानुषं देहं गतास्ते भरतर्षभ अनेन त्वं शरीरेण स्वर्गं गन्ता न संशयः ॥ ६ ॥ ॥ ॥

सीनखमात्रा भोजेति तात्पर्यं ॥ ३ ॥ ४ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६

राम
४

नाचो ॥ अस्त्यस्य स्पाह भवतानराः संतिश्वुभा वनाम्सु चिन्वात्धिष्टास्थाने स्वर्गे नास्ती ॥१५ क्रोधवशात्न मदे वेशागशान्स्त्रा जुहस्थापूर्तं फलं घ्नंते ॥१२ ॥१३॥१६

॥ ॥सक्रउवाच॥ अमर्त्यत्वं मत्स्यमस्यराजन् ष्प्रियं क्लिष्टां महतीं चैव सिधी॥ संप्राप्तो घ स्वर्गं सुखानि सत्वाम्यज श्वानं नात्रजप्रसंस मस्ति ॥८॥यु॥
॥धिष्ठिरउवाच॥ अनार्यमार्येणास हस्त्रनेत्रशक्यं कर्तुं दुस्करमेनदार्य॥ मा॥मेश्रिया संगमनं तयास्तु यस्या कृ तेभ क्तिजनंत्यजेयं॥ ९ श्री॥
॥इंद्र उवाच॥ स्वर्गे लोके श्ववतां नास्ति धिष्ण्य मिष्टापूर्तं क्रोधवशा हरंति ततो विचार्य क्रियतां धर्मराजा त्यज श्वानं नात्र नृशंसमस्ति ॥१०॥
॥युधिष्ठिरउवाच भीतं भक्तं नान्यदस्तीति चार्तं प्राप्तं क्षीणं रक्षणे प्राणलिप्सुम् प्राणत्यागादप्यहं नैव मोक्तुं यतेयं वै चैतन्नित्यमेतद्व्रतं मे ॥११॥
॥इंद्रउवाच॥ शुना दृष्टं क्रोधवशा हरंति यद्दत्तमिष्टं विवृतमथो हुतं च॥ तस्मा च्छुनस्त्यागमिमं कुरुष्व शुनस्त्यागात्प्राप्स्य से देवलोकं॥१२॥
त्यक्त्वा भ्रातॄन्दयितां चापि कृत्स्नां प्राप्तो लोकः कर्मणा स्वेन वीर॥ श्वानं चैतं न त्यजसे कथं नु त्यागं कृत्स्नं चास्थितो मुह्यसेऽद्य ॥१३ ॥श्रीयुधि॥
॥ष्ठिरउवाच ॥ न विद्यते संधिरथापि विग्रहो मृतैर्मर्त्यैरिति लोकेषु निष्ठा॥ न ते मया जीवयितुं हि शक्यास्तस्मात्त्यागस्तेषु कृतो न जीवताम् ॥१४ भयप्रदा
नं शरणागतस्य स्त्रिया वधो ब्राह्मणस्वापहारः॥ मित्रद्रोहस्तानि चत्वारि शक्र भक्तत्यागश्चैव समो मतो मे॥१५॥श्रीवैशंपायनउ॥ तद्ध
र्मराजस्य वचो निशम्य धर्मस्वरूपी भगवानुवाच युधिष्ठिरं प्रीतियुक्तो नरेंद्रं श्लक्ष्णैर्वाक्यैः संस्तवसंप्रयुक्तैः॥१६॥ ॥श्रीसीतारामाय नमः नि

ना० म० ॥
॥ ५ ॥

अभिजातोसि कुलीनोसि पितुस्त्वांजुो ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ निकायस्थो निवासस्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

॥ धर्मराज उ० ॥ अभिजातोसि राजेंद्र पितुर्वृत्तेन नराधिप ॥ अनृशंस्येन यस्तेद्य सर्वभूतेषु भारत ॥ १७ ॥ पुराहं द्वैतवने चासिन्मया पुत्र परीक्षितः ॥ पानीयार्थे पराक्रांता य
त्रतो भ्रातरस्तथा ॥ १८ ॥ भीमार्जुनौ परित्यज्य यत्रतो भ्रातरावुभौ ॥ मात्रोः साम्यमभीप्सन्वै नकुलं जीवमिच्छसि ॥ १९ ॥ अयं श्वा भक्त इत्येव शक्रो देवरथस्त्वया त्य
क्तस्तस्मात्स्वर्गे न ते तुल्यः कश्चिदस्ति नराधिप ॥ २० ॥ अतस्तवाक्षया लोकाः स्वशरीरेण भारत ॥ प्राप्तोसि भरतश्रेष्ठ दिव्यां गतिमनुत्तमां ॥ २१ ॥ वैशंपायन उ० ॥ ततो धर्मश्च
शक्रश्च मरुतश्चाश्विनावपि ॥ देवा देवर्षयश्चैव रथमारोप्य पांडवं ॥ २ ॥ प्रययुस्ते विमानैस्ते सिद्धाः कामविहारिणः सर्वे विरजसः पुण्याः पुण्यवाग्बुद्धिकर्मिणः ॥ स तं
रथं समास्थाय राजा कुरुकुलोद्वहः ऊर्ध्वमाचक्रमे शीघ्रं तेजसावृत्य रोदसी ॥ २४ ॥ ततो देवनिकायस्थो नारदः सर्वलोकवित् ॥ उवाचोच्चैस्तदा वाक्यं बृहद्वादी बृहत्तपाः ॥ २५ ॥ ये
पि राजर्षयः सर्वे ते चापि समुपस्थिताः ॥ कीर्तिं प्रच्छाद्य तेषां वै कुरुराजो युधिष्ठिर ॥ २७ ॥ तेजसा यानि x तोसिस्सुपस्थितः ॥ किं ते विक्षाघते सर्वे कुरुराजो युधिष्ठिर ॥ २६ ॥ लोकानावृत्य यशसा तेज
सा वृत्तसंपदा स्वशरीरेण संप्राप्तं नान्यं शुश्रुम पांडवात् ॥ नारदस्य वचः श्रुत्वा राजा वचनमब्रवीत् ॥ देवानामंत्र्य धर्मात्मा स्वपक्षां
श्चैव पार्थिवान् उवाच वचनं राजा कौंतीपुत्रो युधिष्ठिर ॥ २९ ॥ श्रीमते रामानुजाय नमो नमः ॥ श्री सीताराम जय जय तिजगदेकबंधू ॥ श्रीराम

राम ॥
५ ॥

॥ भा॰ स्व॰ ॥

॥ १ ॥

॥श्रीगणेशाय नमः॥ ॐ पूर्वस्मिन्पर्वणि धर्मस्य फलभूतास्त्यागानृशंस्यादयो युधिष्ठिरदृष्टान्तेन दर्शिताः इदानीं तस्य मुख्यफलं दर्शयि
तुं स्वर्गारोहनपर्वारभ्यते स्वर्गं त्रिविष्टपमिति यथा भूपस्यां संख्यायामन्त्यसंख्यान्तर्भवति एवं त्रीणि विष्टपानि भुवनानि यस्य लोकस्य मेव शानयत्रोन मे

॥श्रीगणेशाय॥ नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमं देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् १ जनमेजय उवाच स्वर्गं त्रिविष्टपं प्राप्य मम पू
र्वपितामहाः पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च कानि स्थानानि भेजिरे १ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं सर्ववित्त्वासि मे मतः महर्षिणाभ्यनुज्ञातो व्यासेनाद्भुतक
र्मणा २ ॥ स्वर्गं त्रिविष्टपं प्राप्य तव पूर्वपितामहाः युधिष्ठिरप्रभृतयो यदकुर्वत तच्छृणु ३ स्वर्गं त्रिविष्टपं प्राप्य धर्म
राजो युधिष्ठिरः दुर्योधनं श्रिया जुष्टं ददर्शासीनमासने ४ भ्राजमानमिवादित्यं वीरलक्ष्म्याभिसंवृतं देवैर्भ्राजिष्णुभिः साध्यैः सहितं पु
ण्यकर्मभिः ५ ततो युधिष्ठिरो दृष्ट्वा दुर्योधनममर्षितः सहसा संनिवृत्तोभूच्छ्रियं दृष्ट्वा सुयोधने ६ ब्रुवन्नुच्चैर्वचस्तान्वै नाहं दुर्योधनेन
नवै सहितः कामये लोकांल्लुब्धेनादीर्घदर्शिना ७ यत्कृते पृथिवी सर्वा सुहृदो बान्धवास्तथा हतास्माभिः प्रसह्याजौ क्लिष्टैः पूर्वं महावने ८ द्रौ
पदी च सभामध्ये पाञ्चाली धर्मचारिणी पर्यकृष्यतानवद्याङ्गी पत्नी नो गुरुसंनिधौ ९ अस्ति देवा न मे कामः सुयोधनमुदीक्षितुं तत्राहं ग

न्ता यत्र ते भ्रातरो मम ॥ इति श्रीस्वर्गारोहणपर्वणि ... ४

वं तिताहृशामपि दर्शयन्ति त्रिविष्टपं भुवनं जगत्त्रिस्मरः २ गतः इति स्वर्गेप्यमर्षो दुस्त्यज इति संस्काराणां प्राबल्यमुक्तं ६-७ हताः अस्माभिः सं
धिरार्थः १०

रुधं वैरादिकं नयस्य तिस्थंतदृश्यते ११ १४ अभीतइतिछेदः १५ १७ १९ २२ २४ २५

नैकमित्यब्रवीत्तं तु नारदः प्रहसन्निव स्वर्गेनिवासे राजेंद्र विरुधं चापि न स्यति १२ युधिष्ठिर महाबाहो मैवं वोच कथंचन दुर्योधनं
प्रतिविध्यं शृणु चेदं वचो मम १२ एवं दुर्योधनो राजा पूज्यते त्रिदशैः दृशाः सद्भिश्च राजप्रवरैर्य इमे स्वर्गवासिनः १३ वीरलोक
गतिं प्राप्तो युधे हुत्वात्मनस्तनुं यूयं सर्वे सुरसमाः सदेवानेन हिंसिताः १४ स एष क्षात्रधर्मेण स्थानमेतदवाप्तवान् भयेमहति योभ्यतो व
भवपृथिवीपती १५ न तन्मनसि कर्तव्यं पुत्रयद्यूतकारितं द्रौपद्याश्च परिक्लेशं न चिंतयितुमर्हसि १६ ये चान्येपि परिक्लेशा युष्माकं
ज्ञातिकारिताः संग्रामेष्वथवान्यत्र न तान् संस्मर्तुमर्हसि १७ समागच्छ यथान्यायं राजा दुर्योधनेन वै स्वर्गोयं नेह वैराणि भवंति मनुजा
धिपः १८ नारदेनैवमुक्तस्तु कुरुराजो युधिष्ठिरः भ्रातृन्पप्रच्छ मेधावी वाक्यमेतदुवाच ह १९ यदि दुर्योधनस्यैते वी
रलोकाः सनातनाः अधर्मज्ञस्य पापस्य पृथिवीसुहृद्द्रुहः २० यत्कृते पृथिवी नष्टा सहया सनरद्विपा वयं च मन्युना दग्धा वैरं प्रति
चिकीर्षवा २१ य इमे वीरा महात्मानो भ्रातरो मे महाव्रताः सत्यप्रतिज्ञा लोकस्य शूरा वै सत्यवादिनः २२ तेषामिदानीं लोकस्य
लोकाः कीदृश मितानहं कर्णं चैव महात्मानं कौंतेयं सत्यसंगरं २४ धृष्टद्युम्नं सात्यकिं च धृष्टद्युम्नस्य चात्मजान् ये च शस्त्रैर्वधं प्रा

इति स्वर्गे प्रथमोध्यायः नेहेति १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११

क्व नु ते पार्थिवा वृस्ते नैनान्पस्यामनारद विराटद्रुपदौ चैव धृष्टद्युम्नमुखांश्च तान् २६ शिखंडिनंतु पांचाल्यं द्रौपदीयांश्च सर्वस: अभिमन्यो
चद्दुधर्षं दृष्टुमिछामि नारद २७ इति श्रीमहाभारते शतसहस्रसंहितायां स्वर्गारोहन पर्वणि॰ प्रथमोध्यायः युधिष्ठिर उ॰ नेहपस्यामि विबुधारा
धेयममितौजसं: भ्रातरौ च महात्मानौ युधामन्यूत्तमोजसौ १ जुहुवुर्ये शरीराणि रणवह्नौ महारथाः राजानो राजपुत्राश्च ये मदर्थे हतार
णे २ क्व ते महारथाः सर्वे शार्दूलसमविक्रमाः तैरप्ययं जितो लोकः कच्चित्पुरुषसत्तमाः ३ यदि लोकानिमान्प्राप्तास्ते च सर्वे महारथाः
स्थितं विद्धि हि मां देवाः सहितं तैर्महात्मनः ४ कच्चिन्न तै रवाप्तोयं नृपैर्लोकोक्षयः शुभः न तैरहं विनारंस्ये भ्रातृभिर्ज्ञातिभिस्तथा ५ मा
तुर्हि वचनं श्रुत्वा तदा सलिलकर्मणि कर्णस्य क्रियतां तोय मिति तत्पानिमे न वै ६ इदं च परितप्यामी पुनः पुनरहं सुराः यस्मात्तु
सहशो पादौ तस्याहममितात्मनः ७ दृष्ट्वैव तौ नानुगतो कर्णं परबलार्दनं न ह्यस्मान्कर्णो सहितान्जयेच्छक्रोपि संयुगे ८ तं
महं यत्र तत्रस्थं द्रष्टुमिछामि सूर्यजं अविज्ञातो मया येन घातितः सव्यसाचिना ९ भीमं च भीमविक्रांतं प्राणेभ्योपि प्रियं मम:
अर्जुनं चेंद्रसंकाशं यमौ चैव यमोपमौ १० द्रष्टुमिछामि तां चाहं पांचालीं धर्मचारिणीं न चेह स्थातुमिछामि सत्यमेतद्ब्रवीमि वः ११

१२ ।१६।२१ द्रा॰देरितै रतिस्तस्यनयातिनै: २१ करंभावालुकाश्चेति स्रस्मवालुकाश्चाष्टू॰ वालुके त्यर्थ: २४॥

किंमे भ्रातृविहीनस्य स्वर्गेण सुरसत्तम। यत्र ते मम स स्वर्गो नायं स्वर्गो मतो मम: ॥१२॥ देवा ऊचुः यदि वै तत्र ते श्रधा गम्यतां पुत्र माचिरं प्रियो
हि तव वर्तामो देवराजस्य स्व शाशनात् ॥१३॥ वैशंपायन उ॰ ॥ इत्युक्ता तं ततो देवा देवदूतमुपादिशन् युधिष्ठिरस्य सुहृदो दर्शयेति परं
तप: ॥१४॥ ततः कुंतीसुतो राजा देवदूतश्च जग्मतु: सहितौ राजसार्दूल यत्र ते पुरुषर्षभा: ॥१५॥ अग्रतो देवदूतस्तु ययौ राजा च पृष्टतः ॥ पं
थानमशुभं दुर्गं सेवितं पापकर्मणि ॥१६॥ तमसा संवृतं घोरं केशवस्येलशाद्वलं ॥ युक्तं पापकृतां गंधैर्मांससोणितकर्दमं ॥१७॥ दं
शोत्पातकभल्लूकमक्षिकामसकावृतं ॥ इतश्चेतश्च कुणपैः समंतात्परिवारितं ॥१८॥ अस्थिकेशसमाकीर्णं कृमिकीटसमाकुलं ॥ ज्वलनेन प्रदी
प्तेन समंतात्परिवेष्टितं ॥१९॥ अयोमुखैश्च काकाद्यैर्गृध्रैश्च समभिद्रुतं ॥ सूचीमुखैस्तथा प्रेतैर्विंध्यसैलोपमैर्वृतं ॥२०॥ मेदोरुधिरयुक्तैश्च छिन्न
बाहूरुपाणिभि: ॥ निकृत्तोदरपादैश्च तत्र तत्र प्रवेपितै: ॥२१॥ सतत्कुणपदुर्गंधमसिवं लोमहर्षणं ॥ जगाम राजा धर्मात्मा मध्ये बहु विचिंत
२२ ददर्शोष्णोदकै: पूर्णां नदीं चापि सुदुर्गमां ॥ असिपत्रवनं चैव निशितं क्षुरसंवृतं ॥२३॥ करंभवालुकास्तप्ता आसीयंशिलाः पृथक् ॥ लोह
कुंभीश्च तैलस्य क्वाथ्यमाना: समंततः ॥२४॥

॥भा० स्वर्ग॥ कूटस्थाल्मलिकं चापि दुःस्पर्शं तीक्ष्णकंटकं॥ ददर्श चापि कौंतेयो यातनापापकर्मिणां॥२५॥ सतंदुर्गंधमाज्ञाय देवदूतमुवाचह॥ कियद्ध्वान
॥ ३॥ मस्माभिर्गंतव्यमिममीदृशं॥२६॥ क्व च ते भ्रातरो मह्यं तन्ममाख्यातुमर्हसि॥ देशोयं कश्च देवानां एतदिच्छामि वेदितुं॥२७॥ संसन्निववृते श्रुत्वा
धर्मराजस्य भाषितं॥ देवदूतोब्रवीच्चैनमेतावद्गमनं तव॥२८॥ निवर्तितव्यो हि मयातथास्म्युक्तो दिवौकसैः॥ यदि श्रांतोसि राजेंद्र त्वमथागंतु
मर्हसि २९ युधिष्ठिरस्तु॥ निर्वेदं तेन गंधेन मूर्छितः॥ निवर्तने जराजर्षे पुरापावर्तत भारत॥३०॥ ससंनिवृत्तो धर्मात्मा दुःखशोकसमाह
तः॥ शुश्राव तत्र वदतां दीना वाचः समंततः॥३१॥ भोभोधर्मजराजर्षे पुण्याभिजन पांडव॥ अनुग्रहार्थमस्माकं तिष्ठ तावन्मुहूर्तकं॥३२॥
आयाति त्वयि दुर्धर्षे वाति पुण्यः समीरणः॥ तवगंधानुगस्तात येनास्मान्सुखमागमत्॥३३॥ ते वयं पार्थ दीर्घेण कालेन पुरुषर्षभः॥
सुखमासादयिष्यामस्त्वां दृष्ट्वा राजसत्तम॥३४॥ संतिष्ठस्व महाबाहो मुहूर्तमपि भारत॥ त्वयि तिष्ठति कौरव्य यातनास्मान्न बाधते॥३५॥
एवं बहुविधा वाचः कृपणा वेदनावतां॥ तस्मिन्देशे स शुश्राव समंताद्वदतां नृप॥३६॥ तेषां तु वचनं श्रुत्वा दयावान्दीनभाषिणां॥ अ
हो कृच्छ्रमिति प्राह तस्थौ स च युधिष्ठिरः॥३७॥ स ता गिरः पुरस्ताद्वै श्रुतपूर्वाः पुनः पुनः॥ ग्लानानां दुःखितानां च नाभ्यजानत पांडवः॥३८॥ ॥राम॥
अबुध्यमानास्ता वाचो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः॥ उवाच के भवंतो वै किमर्थं चेह तिष्ठथ॥ इत्युक्तास्ते ततः सर्वे समंतादवभाषिरे॥ कर्णोहं भीमसेनोहमर्जुनोहमिति प्रभो॥४० ॥३॥

नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नोहमित्युत ॥ द्रौपदी द्रौपदेयाश्च इत्येवं ते विचक्रुशुः ॥४१॥ ता वाचः सततं श्रुत्वा तद्देशसदृशीर्नृप ततो वि
मृशमानो राजा किंत्विदं दैवकारितं ॥४२॥ किंतु तत्कलुषं कर्म कृतमेभिर्महात्मभि ॥ कर्णेन द्रौपदेयैर्वा पांचाल्या वा सुमध्यमा ॥४३॥ यदिमे पा
पगंधेस्मिन्देशे संतिष्ठन्ति सुदारुणे ॥ नाहं जाने हि सर्वेषां दुष्कृतं पुण्यकर्मिणां ॥४४॥ किं कृत्वा धृतराष्ट्रस्य पुत्रो राजा सुयोधनः ॥ तथा श्रियः
युतो पापैः सह सर्वैः पदानुगैः ॥४५॥ महेंद्र इव लक्ष्मीवानास्ते परमपूजितः ॥ कस्येदानीं विकारोयं यदिमे नरकं गता ॥४६॥ सर्वधर्मविदः शूरा
सत्यागमपरायणा ॥ क्षत्रधर्मरताः संतो यज्वानो भूरिदक्षिणा ॥४७॥ किंनु सुप्तोस्मि जागर्मि चेतयामि न चेतये ॥ अहो चित्तविकारोयं स्याद्वा
मे चित्तविभ्रमः ॥४८॥ एवं बहुविधं राजा विममर्श युधिष्ठिरः ॥ दुःखशोकसमाविष्टश्चिंताव्याकुलितेंद्रियः ॥४९॥ क्रोधमाहारयच्चैनं तीव्रं धर्मसु
तो नृपः ॥ देवांश्च गर्हयामास धर्मं चैव युधिष्ठिरः ॥५०॥ स तीव्रगंधसंतप्तो देवदूतमुवाच ह ॥ गम्यतां तत्र येषां त्वं दूतस्तेषामुपांतिके ॥५१॥ न ह्यहं तत्र
यास्यामि स्थितोस्मीति निवेद्यतां ॥ मत्संश्रयादिमे दूत सुखिनो भ्रातरो हि मे ॥५२॥ इत्युक्तः स तदा दूतः पांडुपुत्रेण धीमता ॥ जगाम तत्र यत्रास्ते
देवराजः शतक्रतुः ॥५३॥ निवेदयामास च तं धर्मराजचिकीर्षितं ॥ यथोक्तं धर्मपुत्रेण सर्वमेव जनाधिप ॥५४॥ इति श्रीस्वर्गारोहिणपर्व
णि॰ वैशंपायन उवाच ॥ स्थिते मुहूर्तं पार्थे तु धर्मराजे युधिष्ठिरे ॥ आजग्मुस्तत्र कौरव्य देवाः शक्रपुरोगमाः ॥ १॥

॥भा० स्वर्गा०॥ ४॥ ११॥ शक्रं सास्वर्गो भ्रातॄन् नानरकं स्तिद्युमति युधिष्ठिरस्य ईर्ष्याविषादाव यनयति॥ यहति॥ १२॥ हतकुंजरस्तु च्यते तिश्च स्वस्यामवधेडो

॥४॥

सचविग्रहवान् धर्मो राजानं प्रससी क्षितुं नराजगामयत्रासो कुरुराजो युधिष्ठिर॥ २॥ तेषांभास्वरदेहेसुपुण्याभिजनकर्मसु॥ समागतेषुदे
देखुब्य गमत्त तमोनृप॥ ३॥ नाद्दृशात चसास्तत्र यातिना: पापकर्मसु॥ नद्दीवैतरणींचैव कूटसाल्मलिनासह॥ ४॥ लोसकुंभ्यासलाभ्ये
नाद्दृश्यंनभयानिकाः॥ विकृतानिशरीराणीयानि तत्रसमंततः॥ ५॥ ददर्शराजाकौरव्यस्तानिदृश्यानिचाभवत्॥ ततोवायुःसुखस्पर्शः
पुण्यगंधवहसुचिः॥ ६॥ ववौदेवसमीपस्थास्तीनत्नोतीभारत॥ यत्रराजामहात्माधर्मपुत्रः स्थितोभवान्॥ ततःशक्रः सुरपतिः श्रिया
परमयायुतः॥ युधिष्ठिरमुवाचेदं सांत्वपर्वमिदं वचः॥ युधिष्ठिरमहाबाहो लोकाश्चाप्यक्षयास्तव॥ नचमन्युस्त्वयाकार्यः श्रृणुचेदं वचोम
म॥ अवश्यंनरकस्तात द्रष्टव्यःसर्वराजभिः॥ ११॥ शुभानामशुभानांचद्वौराशीपुरुषर्षभः॥ यः पूर्वंसुकृतंभुंक्ते पश्चान्निरयमेवसः पू
र्वंकनरकभागयस्तु पश्चात्स्वर्गमुपैतिसः॥ भूयिष्ठंपापकर्मा यस्सपूर्वंस्वर्गमश्नुते॥ तेनत्वमेवं गमनेमयाश्रेयो थिनो नृपः॥ अजिते हि त्व
याद्रोणउपधीसमंततः॥ व्याजेनैव ततोराजन् दर्शितोनरकस्तथा॥ यथैव त्वं तथाभीष्मस्तथा यावैवयपेमतः॥ १५॥

रा:पुपाथीर्णावंचितःगजवा

॥ राम॥

॥ ४॥

[illegible] :१९

ततो ब्राह्मणा वृत्तस्थाः स्त्राराधेय ॥ २ ॥ उपस्थितं सेवितं सुरैः ॥ ३ ॥ ११ मानुषं समनुष्यभावे ॥ १२ ॥ १३ ॥ १६ ॥ १७ ॥

वैशंपायन उ० ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा देवैः सर्षिमरुद्गणैः ॥ स्तूयमानो ययौ तत्र यत्र ते कुरुपुंगवाः ॥ १ ॥ ददर्श तत्र गोविंदं ब्राह्मेण वपुषान्वितं ते
नैव दृष्टपूर्वेण सादृश्येनैव सूचितं ॥ दीप्यमानं स्ववपुषा दिव्यैरस्त्रैरुपस्थितं ॥ चक्रप्रभृतिभिर्घोरैर्दिव्यैः पुरुषविग्रहैः ॥ ३ ॥ उपास्यमानं वीरेण फा
ल्गुनेन सुवर्चसा ॥ तथा स्वरूपं कौंतेयो ददर्श मधुसूदनं ॥ ४ ॥ तावुभौ पुरुषव्याघ्रौ समुद्वीक्ष्य युधिष्ठिरं ॥ यथावत्प्रतिपेदाते पूजया पूज्य देव
पूजयेत् ॥ ५ ॥ अपरस्मिन्नथोद्देशे कर्णं शस्त्रभृतां वरं ॥ द्वादशादित्यसहितं ददर्श कुरुनंदनः ॥ ६ ॥ अथापरस्मिन्नुद्देशे मरुद्गणवृतं विभुं भीमसेनम
थापश्यत्तेनैव वपुषान्वितं ॥ ७ ॥ वायोर्मूर्तिमतः पार्श्वे दिव्यमूर्तिसमन्वितं ॥ श्रिया परमया युक्तं सिद्धं परमिकां गतं ॥ ८ ॥ अश्विनोस्तु तथा स्था
ने दीप्यमानौ स्वतेजसा ॥ नकुलं सहदेवं च ददर्श कुरुनंदनः ॥ तथा ददर्श पांचालीं कमलोत्पलमालिनीं ॥ वपुषा स्वर्गमाक्रम्य तिष्ठंतीमर्क
वर्चसं ॥ १० ॥ अथैनां सहसा राजा प्रष्टुमैच्छद्युधिष्ठिरः ॥ ततोस्य भगवानिंद्रः कथयामास देवराट् ॥ ११ ॥ श्रीरेषा द्रौपदीरूपा त्वदर्थे मानु
षं गता ॥ अयोनिजा लोककांता पुण्यगंधा युधिष्ठिर ॥ १२ ॥ रत्यर्थं भवतां ह्येषा निर्मिता शूलपाणिना ॥ द्रुपदस्य कुले जाता भवद्भिश्चो
पजीविता ॥ १३ ॥ एनं सर्वं विजानीहि भ्रातरं स्वं वैवस्वतं पितुः ॥ अयं नो पूर्वजो भ्राता कौंतेयः पावकद्युतिः सूर्यपुत्रोग्रजश्रेष्ठो राधेय इति विश्रुतः
आदित्यसहितो याति पश्यैनं पुरुषर्षभ ॥ साध्यानामथ देवानां विश्वेषां मरुतामपि ॥ १७ ॥ ॥ ॥

जिज्ञासा परीक्षा ३१ स्वर्गाधिरोहणे द्रौपद्या सह सोदर्येषु विनष्टेषु सत्सु स्वरूपाधिरणा पुनः कृपिणा ते द्रौपद्या इति पंचमी पाठे तामा रम्येत्सर्गः ॥ ३३ ॥

एषा तृतीया जिज्ञासा तव राजन् कृता मया ॥ न शक्यसे चालयितुं स्वभावात्पार्थहेतुना ॥ ३१ ॥ स्वयं पूर्वं परीक्षितो हि त्वं प्रश्नैर्द्वैतवने मया ॥ अर
णीसहितस्यार्थे तच्च नीर्णवानसं ३२ सोदर्येषु विनष्टेषु द्रौपद्यां तत्र भारत ॥ स्वरूपधारिणा तत्र पुनस्त्वं मे परीक्षितः ॥ ३३ ॥ इदं तृती
यं भ्रातॄणामर्थे यत्स्थातुमिच्छसि ॥ विशुद्धोसि महाभाग सुखी विगतकल्मषः ॥ ३४ ॥ न च ते भ्रातरः पार्थ नरकार्हा विशांपते मा
यैषा देवराजेन महेंद्रेण प्रयोजिता ॥ ३५ अवश्यं नरकस्तात द्रष्टव्यः सर्वराजभिः ॥ ततस्त्वया प्राप्तमिदं मुहूर्तं दुःखमुत्तमं ३६ ॥ न सव्य
साची भीमो वा यमौ वा पुरुषर्षभौ ॥ कर्णो वा सत्यवाक्शूरो नरकार्हश्चिरं नृप ॥ ३७ ॥ न कृष्णा राजपुत्री च नरकार्हा युधिष्ठिर ॥ एह्ये
हि भरतश्रेष्ठ पश्य गंगां त्रिलोकगां ॥ ३८ ॥ एवमुक्तः स राजर्षिस्तव पूर्वपितामहः ॥ जगाम सह धर्मेण सर्वैश्च त्रिदिवालयैः ॥ ३९ ॥ गं
गां देवनदीं पुण्यां पावनीमृषिसंस्तुतां ॥ अवगाह्य ततो राजा तनुं तत्याज मानुषीं ॥ ४० ॥ ततो दिव्यवपुर्भूत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः
निर्वैरो गतसंतापो जले तस्मिन्समाप्लुतः ॥ ४१ ॥ ततो ययौ वृतो देवैः कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ धर्मेण सहितो धीमान् स्तूयमानो महर्षिभि ॥ राम ॥
यत्र ते पुरुषव्याघ्राः शूरा विगतमन्यवः ॥ पांडवा धार्तराष्ट्राश्च स्वानि स्थानानि भेजिरे ॥ ४३ ॥ इति स्वर्गारोहणपर्वणि तृतीयोध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ५ ॥

॥ ३६ ॥ ३८ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ यत्र ते पांडवा यास्तत्र देवैः सह पया विजिह्वयो संबंधः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ इति श्रीमहाभारते स्वर्गारोहिणपर्वणि तृतीयोध्याय ॥

ततो ॥१॥ ब्राह्मेणेन ब्राह्मणेण ब्राह्म्येन ॥२॥ उपस्थितं सेवितं सूचितं ॥३॥ ७॥ ९॥ ११॥ मानुषं मानुषभावं ॥१२॥ १३॥ १४॥ १५॥ १७॥

वैसंपायन उ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा देवैः सर्षिमरुद्गणैः ॥ स्तूयमानो ययौ तत्र यत्र ते कुरुपुंगवाः ॥१॥ ददर्श तत्र गोविंदं ब्राह्मेण वपुषा
न्वितं ॥ तेनैव दृष्टपूर्वेण सादृश्येनैव सूचितं ॥ दीप्यमानं स्ववपुषा दिव्यैरस्त्रैरुपस्थितं ॥ चक्रप्रभृतिभिर्घोरैर्दिव्यैः पु
रुषविग्रहैः ॥२॥ उपास्यमानं वीरेण फाल्गुनेन सुवर्चसा ॥ तथा स्वरूपं कौंतेयो ददर्श मधुसूदनं ॥३॥ तावुभौ
पुरुषव्याघ्रौ समुद्वीक्ष्य युधिष्ठिरं यथावत्प्रतिपेदाते पूजया देवपूजितौ ॥४॥ अपरस्मिन्नथोद्देशे कर्णं शस्त्रभृतां
वरं ॥ द्वादशादित्यसहितं ददर्श कुरुनंदनः ॥५॥ अथापरस्मिन्नुद्देशे मरुद्गणवृतं विभुं ॥ भीम
सेनमथापश्यत्तेनैव वपुषान्वितं ॥६॥ वायोर्मूर्तिमतः पार्श्वे दिव्यमूर्तिसमन्वितं ॥ श्रिया परमया युक्तं सिद्धिं
परमिकां गतिं ॥७॥ अश्विनोस्तु तथा स्थाने दीप्यमानौ स्वतेजसा नकुलं सहदेवं च ददर्श कुरुनंदनः तथा
ददर्श पांचालीं कमलोत्पलमालिनीं वपुषा स्वर्गमाक्रम्य तिष्ठंतीमर्कवर्चसं ॥८॥ अथैनां सहसा राजा
प्रष्टुमैच्छद्युधिष्ठिरः ॥ ततोस्य भगवानिंद्रः कथयामास देवराट् ॥९॥ श्रीरेषा द्रौपदीरूपा त्वदर्थे मानुषं गता ॥ अयोनि
जा लोककांता पुण्यगंधा युधिष्ठिर ॥१०॥ रत्यर्थं भवतां ह्येषा निर्मिता शूलपाणिना ॥ द्रुपदस्य कुले जाता भव
द्भिश्चोपजीविता ॥११॥ एनं च त्वं विजानीहि भ्रातरं पूर्वजं पितुः ॥१२॥ अयं ते पूर्वजो भ्राता कौंतेयः पावकद्युतिः सू
तपुत्रोग्रजः श्रेष्ठो राधेय इति विश्रुतः ॥१३॥ आदित्यसहितो याति पश्यैनं पुरुषर्षभ ॥ साध्यानामथ देवानां विश्वे

स्वर्गारो ॥ २ ॥

॥स्वा० भा०
६

२३ अध्यायः पूर्वस्मिन्न् अध्याये ये योधा योधा यस्य यस्य देव सायुज्यः स्वर्गे स्वेत्वास्वस्य स्वस्य अंशेन संनिध्यं प्रापेत्युक्तं तत्र सं
शयः किं मनेऽत्र भाः कोऽहं पाण्डवास्ताम्या ग्रांस्वेष्टयक्तं तंसरि लधाम्नाः उत्तंतेष्वं वाशिष्टुलीयं तेत्राधेकमंजदेहम
गन्धर्वरूप राजेन्द्र संवधक महारथान् ॥ सात्यकिप्रमुखान्वीरान्भोजांश्चैव महाबलान् ॥ १९ ॥ सोमेन सहितं पश्य
सोमं दम पराजितं ॥ अभिमन्युमहेष्वासं निशाकरसमद्युतिं ॥ एष पाण्डुर्महेष्वासः कुंत्या माद्र्या च संगतः ॥ विमानेन नस
दाभ्येति पितास्तव समान्तिके ॥ २० ॥ वसुभिः सहितं पश्य भीष्मं शान्तनवं नृपं ॥ द्रोणं बृहस्पतेः पार्श्वे गुरुमेनं निशा॥
मय ॥ २१ ॥ एते चान्ये महीपाला योधास्तव च पाण्डव ॥ गन्धर्वैः सहिता यान्ति यक्षैः पुण्यजनैस्तथा ॥ २२ ॥ गुह्यकानां
गतिं चापि केचित्प्राप्ता नराधिपाः ॥ त्यक्त्वा देहं जितः स्वर्गः पुण्यवाग्बुद्धिकर्मभिः ॥ २३ ॥ अध्यायः ॥ जनमे० ॥ भीष्म
द्रोणौ महात्मानौ धृतराष्ट्रश्च पार्थिवः ॥ विराटद्रुपदौ चोभौ शंखश्चैवोत्तरस्तथा ॥ धृष्टकेतुर्जयत्सेनो राजा चैव
वसत्यजित ॥ दुर्योधनसुताश्चैव शकुनिश्चापि सौबलः ॥ १ ॥ कर्णपुत्राश्च विक्रान्ता राजा चैव जयद्रथः ॥ घ
टोत्कचादयश्चैव ये चान्ये नानुकीर्तिताः ॥ २ ॥ ये चान्ये कीर्तिता वीरा राजानो दीप्तमूर्तयः ॥ स्वर्गे कालं कियन्त
ते नस्थुस्तदपि शंस मे ॥ आहोस्वित्शाश्वतं स्थानं तेषां तत्र द्विजोत्तम ॥ अन्ते वा कर्मणां कां ते गतिं प्राप्ता
नरर्षभाः ॥ ४ ॥ एवं राया स्तत्व ज्ञानमंतरेणो क्षेदा योगान्न तेषां निस्तं संसारि लब्सदादिं तत्स्यात्तद्वितीयेमा ॥राम॥
तुल्यभावेन ते क्षतानां कर्मे पांनाशापत्तिारिसंदिहानो जनमेजयः पृच्छति भीष्मद्रोणावाविति ॥ ५ ॥ ते ज्ञानेन कां ॥६॥
गतिं प्राप्य भोगाद्विकांनेऽञ्जं शिना सहैकं वा सालोक्यं वा शाश्वतं प्राप्नुवंति तत्र सूक्ष्मावतारं ज्ञातिमन्तः
५

अत्रोत्तरो महान् राजन्क्षमिति कर्मणामंते सर्वपापक्षतिं प्रतिगंतुं न शक्यमित्यस्य श्याहृष्पयोज्यं ॥ पदि सर्वोपि जंतुः
पारंपर्युकर्मांते स्वां प्रकृतिं गच्छेत् तर्हि सर्वेपि मुक्ताः स्युः संसारश्चाहिमानं भवेत् ततश्च प्रकृतहानाकृताभ्याग
मस्ततो विधिप्रतिषेधशास्त्रानर्थक्यं ॥ यं वनस्मात्कविद्वेक मेवांते मंते स्वां प्रकृतिं भुंजते न सर्वे इति किं तर्हियेत्र ब्रह्म
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं पोसमानं हि जोत्तम ॥ तपसा हि प्रदीप्तेन सर्वं त्वमनुपश्यसि ॥ २ ॥ सोतिक्र० ॥ इत्युक्तः स
तु विप्रर्षिरनुज्ञातो महात्मना ॥ आसेन तस्य तु नृपते तत्व्याख्यातुमुपचक्रमे ॥ ३ ॥ वैशं ॥ न राजन्यं च कर्मणामंते स
वैराम्यनुजाधिप ॥ प्रकृतिं किं तु सम्पन्नो पृच्छे यां प्रयोजिता ८ अपपुरुत्यामिहराजन्स्वानां भरतर्षभ षड्
वा च महातेजा दिश्यचक्षुः प्रतापवान् ॥ ४ ॥ मुनिः पुरापाः को स्मेपातराय्यां महावन ॥ अगाध्वंवबुद्धिः सर्व
लोगतितः सर्वकर्मणां ॥ ५ ॥ वक्तुं नेव हुं महातेजा भीष्मः प्राप महाद्युतिः ॥ जेष्ठावेवर्हि हेस्वपंते वक्तो भ
रतर्षभ ॥ ११ ॥ बृहस्पतिं विवेश्वाथ द्रोणात्स्यं स्थिरस्तांवरं ॥ कृतानुवमानुहोरिंद्रवः प्रविश्यरामरुद्रगणान् १२ सनत्कु
मारान्प्रद्युम्नः प्रविवेश गतागतं ॥ धृतराष्ट्रो धनेशस्य लोकान्प्रापदुरासदान् ॥ धृतराष्ट्रा सह नागांधारीच
यशस्विनी ॥ पत्नीभ्यां सहितः पांडुर्महेंद्रसदनं ययौ ॥ १४ ॥ जिंनब्राह्मणान्हिरण्यतेत्वं ये वाष्टका सम्यकृत्यया जि
ता ॥ ५ ॥ तत्र कोश्चित्स्वर्गप्रापककर्मणांमंते स्वैःस्वैरंशिभिस्तादात्म्यं प्राप्नुयोपान्ययागहृप्यापत्रयन परिवप्ति
श्वाश्विसादिना अर्थादिने स्वर्गंगता अपि पुनश्च्यवने एततुजन्मनुत्तमृत्योधौ त्रै मपापानि प्राप्य कौनेव
लपास्तहमुच्यंते तेनंदेवत्वाप्रापप्रयेकर्माशायज्ञदानं न पज्ञादीनि कत्तव्यान्येवन चोत्तरोषद्दनिसर्वेमन व

॥मा.स्व.॥ विराटद्रुपदौ चोभौ धृष्टकेतुश्च पार्थिवः ॥ निशठाक्रूरःसांबश्च भानुःकंपोविदूरथः ॥१५॥ भूरिश्रवाःशलश्चैव
॥८॥ भूरिश्चपृथिवीपतिः कंसश्चैवोग्रसेनश्च वसुदेवस्तथैव च ॥१६॥ उत्तरश्च सहभ्रात्रा शंखेन नरपुंगवः विश्वे
देवतानां ते विविशुर्नरसत्तमाः ॥१७॥ वर्चानाम महातेजाः सोमपुत्रः प्रतापवान् ॥ सोभिमन्युर्नृसिंहस्य
फाल्गुनस्य सुतोभवत् ॥१८॥ स युध्वा क्षत्रधर्मेण यथा नान्यः पुमान्क्वचित् ॥ विवेश सोमं धर्मात्मा कर्मणोंते
महारथः ॥१९॥ आविवेश रविं कर्णो निहतः पुरुषर्षभ ॥ द्वापरं शकुनिः प्राप धृष्टद्युम्नस्तु पावकं ॥२०॥ धृतरा
ष्ट्रात्मजाः सर्वे यातुधाना बलोत्कटाः ऋद्धिं मंता महात्मानः शस्त्रपूता दिवंगताः ॥२१॥ धर्ममेवाविशत् क्षत्ता
राजा चैव युधिष्ठिरः ॥ अनंतो भगवान्देवः प्रविवेश रसातलं ॥२२॥ पितामहनियोगाद्धि यो योगाद्गामधा
रयत ॥ यः सनत्कुमारो नाम देवदेवः सनातनः ॥२३॥ तस्याग्रे वासुदेवस्तु कर्मणोंते विवेश ह ॥ षोडश स्त्रीस
हस्राणि वासुदेवपरिग्रहः ॥२४॥ न्यमज्जंस्ताः सरस्वत्यां कालेन जनमेजय ॥ तत्र त्यक्त्वा शरीराणि दिवमारु
रुहुः पुनः ॥२५॥ ताश्चैवाप्सरसो भूत्वा वासुदेवमुपागमन् ॥ हतास्तस्मिन्महायुद्धे ये वीरास्तु महारथाः ॥२६॥ घ ॥राम॥
टोत्कचादयश्चैव देवान्यक्षांश्च भेजिरे ॥ दुर्योधनसहायाश्च राक्षसाः परिकीर्तिताः ॥२७॥ प्राप्तास्ते क्रमशो रा ॥८॥
जन्सर्वे लोकाननुत्तमान् ॥ भवनं च महेंद्रस्य कुबेरस्य च धीमतः ॥२८॥ वरुणस्य तथा लोकान्विविशुः पुरु
षर्षभाः ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं विस्तरेण महाद्युते ॥२९॥२९॥

एवं पांडवानां कथां समाप्य जनमेजयस्य यज्ञे वैशंपायन एनां कथामुक्तवानां कथामुक्तवानिति श्रुत्वा निगमनं संह
धानः सौतिरु॰ एतत्ते खिलसारि ॥१॥ ॥ समाप्तानि मयाख्यातेन व्यासाज्ञया वैशंपायनेन कीर्तितं च ॥३४॥ विधिज्ञेन दैव
ज्ञेन अतीन्द्रियेणातीन्द्रियार्थदर्शिना योगबलाद्देवमर्त्यदर्शी न सिद्धिरस्त्यैश्वर्यमाहृतं तपसेति ॥ भावितात्मनो ध्यानाधि

कुरूणां चरितं कृत्स्नं पांडवानां च भारत ॥ सौतिरुवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा द्विजश्रेष्ठाः स राजा जनमेजय ॥३॥ विस्मि
तोऽभवदत्यर्थं यज्ञकर्मान्तरेष्वथ ततः समापयामासुः कर्म तत्तस्य याजकाः ॥३॥ आस्तीकश्चाभवत्प्री
तः परिमोक्ष्य भुजंगमान् ॥ ततो द्विजातीन्सर्वांस्तान्दक्षिणाभिरतोषयत् ॥३॥ पूजिताश्चापि राज्ञा ते
ततो जग्मुर्यथागतं ॥ विसर्जयित्वा विप्रांस्तान्राजापि जनमेजयः ॥३॥ ततस्तक्षशिलायाः स पुनरायाद्गजा
ह्वयं एतत्ते सर्वमाख्यातं वैशंपायनकीर्तितं ॥३४॥ व्यासाज्ञया समाख्यातं सर्पसत्रे नृपस्य हि पुण्योऽयमिति
हासाख्यः पवित्रं चेदमुत्तमं ॥३५॥ कृष्णेन मुनिना विप्र निर्मितं सत्यवादिना ॥ सर्वज्ञेन विधिज्ञेन धर्मज्ञानवता
सता ॥३६॥ अतीन्द्रियेण शुचिना तपसा भावितात्मना ऐश्वर्ये वर्तता चैव सांख्ययोगविदा तथा ॥३७॥ नैकतंत्र
विबुद्धेन दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा कीर्तिं प्रथयता लोके पांडवानां महात्मनां ॥३८॥ अन्येषां क्षत्रियाणां च भूरिद्रविण
तेजसां ॥ य इदं श्रावयेद्विद्वान्सदा पर्वणि पर्वणि ॥३९॥ धूतपाप्मा जितस्वर्गो ब्रह्मभूयाय गच्छति ॥ यश्चेदं श्राव
येच्छ्राद्धे ब्राह्मणान्पादमंततः ॥४०॥

विनेत्यादि ॥३९॥ सर्वपातकनीयानां निर्मितमित्येनेनान्वयः अन्येषामपि कीर्तिं
प्रथयतेति संबंधः ॥३९॥ ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय कल्पते चोक्तसाधनानुष्ठानक्रमेण अंततः निकटे ॥४०॥ ५८

॥भा॰ स्व॰
॥८॥

ऽन्हेति महाभारतस्य ऽल्पमपि पद्भिमापांसंख्यायां पठ्येनेन ह्निनकृतं पापं नश्यति ॥ एवं प्रतिः संख्यायां रात्रिकृ
तमित्यर्थः ॥ ४२ ॥ निरुक्तं नाम निर्वचनं ४३ धर्मे चेति चकारात् चतुर्वादधर्मादि चतुष्टयमप्यत्रोक्तं हानार्थमिति त्रेय्यं ४४
च नागतं नाम तु कोनिस्पसिद्धमिति पावन एवं लिधोपो मोक्षः केवल्यं नरदेव स्वरूपं पस्यमोक्षः यद्भामो तामि छन्तु संचा

ऽन्हाप्पमन्त्नपानं वैपित्वं त्र्सस्नपापतिष्ठते ॥ अन्हाय देन्नःकृतं मेइंद्रियैर्मनसापि वा ॥ ४१ ॥ महाभारतमाख्यायप
श्चात्संध्यां प्रमुच्यते ॥ महत्वाद्भारवत्वाच्च महाभारतमुच्यते निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४३ ॥ धर्मे चार्थे
च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ ॥ यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न कुत्रचित् ॥ ४४ ॥ जयो नामेतिहासोऽयं श्रोतव्यो मोक्षमि
च्छता ॥ ब्राह्मणेन च राज्ञा च गर्भिण्या चैव योषिता ॥ ४५ ॥ स्वर्गकामो लभेत्स्वर्गं जयकामो लभेज्जयं गर्भिणी लभते पु
त्रं कन्यां वा बहुभागिनीं ४६ ॥ अनागतश्च मोक्षश्च कृष्णद्वैपायनः प्रभुः । संदर्भं भारतस्यास्य कृतवान्धर्मकाम्य
या ॥ ४७ ॥ षष्टिं शतसहस्राणि चकारान्यां स संहितां त्रिंशच्छतसहस्राणि देवलोके प्रतिष्ठितं ॥ ४८ ॥ पित्र्ये पंच
दशप्रोक्तं यक्षलोके चतुर्दश ॥ एकं शतसहस्रं तु मानुषेषु प्रभाषितं ४९ नारदो श्रावयेद्देवानसितो देवलः
पितॄन् ॥ रक्षोयक्षाञ्छुको मर्त्यान् वैशं॰ ॥ ५० ॥ इतिहासमिमं पुण्यं महार्थं वेदसंमितं ॥ श्रासोत्के श्रूयते येन
कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः ॥ ५१ ॥ कर्मस्य गुणो वेति स निगुणाः ऽन्पासन्नी पश्चमुमुक्षोरित्यर्थः लोकहिन इतिभा
वः ४७ अन्यो वेदचतुष्टयसंहिताभ्यः पृथग्भूतां तदर्थवतीं ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ श्रूयते येन यः स्वपोनी तथ्यः ३ मथ्य त्रवि

॥स्व॰ मा॰
८

॥भा॰ स्व॰॥ भारताध्ययनादिति सार्धः श्लोकः पञ्चाशत्सा संहितां पुण्यां पुत्रमध्यापयत्ततः अधीयतः भारताख्यामितिहाससंज्ञातेः स्मृता च गुरु यस्तस्येश पुरायत
॥ ६ ॥ श्लोकायस्यं याम्रुध्यास्त्वरञ्जस्य वाक्यं प्रमाणमेवेत्या त्रिसत्यमध्याये नेयुंसाद्दंश्राचनेसत्पुण्य वा नपुण्यवक्तान् उपिपादं श्लोकपदं स्यथारे

सनरः सर्वकामांश्च कीर्तिं प्राप्येह सैरिव गच्छेत्परमिकां सिद्धिमत्रमे नास्ति संशयः ५२ भारताध्ययनात्पुण्यादपिपादमधीयतः श्रद्दधानस्य
यान्ति पापान्यशेषतः ५३ षड्भिःसहितां पुण्यां पुत्रमध्यापयच्छुकं मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च संसारेष्वनुभूतानि यान्ति यास्य
न्ति चापरे ५४ हर्षस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितं ५५ ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येष न च कश्चिच्छृणो
ति मे धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते ५६ न जातु कामान्न भयान्न लोभाद्धर्मं त्यजेज्जीवितस्यापि हेतोः नित्यो धर्मः सुखदुःखे त्व
नित्ये जीवो नित्यो हेतुरस्य त्वनित्यः ५७ इमां भारतसावित्रीं प्रातरुत्थाय यः पठेत् स भारतफलं प्राप्य परं ब्रह्माधिगच्छ
ति ५८ यथा समुद्रो भगवान् यथा हि हिमवान् गिरिः ख्यातावुभौ रत्ननिधी तथा भारतमुच्यते ५९ इमां भारतमाख्यानं यः पठेत्सुसमाहितः सग
च्छेत्परमां सिद्धिमिति मे नास्ति संशयः द्वैपायनोष्ठपुटनिःसृतमप्रमेयं पुण्यं पवित्रमथ पापहरं शिवं च यो भारतं समधिगच्छति वाच्यमानं किं तस्य पुष्करजले
रभिषेचनेन ६१॥ इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां स्वर्गारोहणपर्वणि समाप्तम्॥ व भारतस्याध्ययनात्परमिकां सिद्धिं गच्छेदिति ... ान्वयः
यासेनाधीतं भारतमध्येतव्यमिति सर्वैः ५३ संध्यायां भारतं यां ...नीयमित्युक्तं तत्र पाठनयोग्यं भारतसारसंग्राहं चतुःश्लोकीं च प्रमाहरन्निति ६१ इति

भा॰ भी॰ टी॰
२८१

॥कर्ण उ०॥ जानाम्येवं महाबाहो सर्वमेतन्न संशयः ॥ यथा वदसि मे भीष्म कौंतेयं पैरमादिश अवकीर्णास्त्वहं कौंतेयस्त्वहं कुंत्वा सूतेन च विवर्धितः
भुक्त्वा दुर्योधनैश्वर्यं न मिथ्या कर्तुमिच्छति ॥२४॥ वसुदेवसुतो यद्वत्पांडवाय दृढव्रतः ॥ वसु चैव शरीरं च पुत्रा दारास्तथा यशः ॥२५॥ सर्वं दुर्योधन
स्यार्थे त्यक्तं मे भूरिदक्षिण ॥ मा चैतद्व्याधिमरणं क्षत्रं स्यादिति कौरव ॥२६॥ कोपिताः पांडवा नित्यं समाश्रित्य सुयोधनं ॥ अवश्यभावी ह्यर्थो
यं यो न शक्यो निवर्तितुं ॥२७॥ दैवं पुरुषकारेण को निवर्तितुमुत्सहेत ॥ पृथिवीक्षयशंसीनि निमित्तानि पितामह ॥२८॥ भवद्भिरुपलब्धानि कथितानि च सं
सदि ॥ पांडवा वासुदेवश्च विदिता मम सर्वशः ॥२९॥ अजेयाः पुरुषैरन्यैरिति तांस्ते सहामहे ॥ विजयिष्ये रणे पांडूनिति मे निश्चितं मनः ॥३०॥ न च शक्यमव
सृष्टुं वैरमेतत्सुदारुणं ॥ धनंजयेन योत्स्येहं स्वधर्मप्रीतमानसः ॥३१॥ अनुजानीहि मां तात युद्धाय कृतनिश्चयं ॥ अनुज्ञातस्त्वया वीर युध्येयमि
ति मे मतिः ॥३२॥ दुरुक्तं विप्रतीपं वा संरंभाच्चापलात्तथा ॥ यन्मयेह कृतं किंचित्तन्मे त्वं क्षंतुमर्हसि ॥३३॥ ॥भीष्म उवा॥ न चेच्छक्यमवसृष्टुं वैरमेतत्सुदा
रुणं ॥ अनुजानामि कर्ण त्वं युध्यस्व स्वर्गकाम्यया ॥३४॥ निर्मन्युर्गतसंरंभः कृतकर्मा रणे सह ॥ यथाशक्ति यथोत्साहं सतां वृत्तेषु वृत्तवान् ॥३५
अहं त्वामनुजानामि यदिच्छसि तदाप्नुहि ॥ क्षत्रधर्मजितांल्लोकानवाप्स्यसि धनंजयात् ॥ युध्यस्व निरहंकारो बलवीर्यव्यपाश्रयः ॥ धर्माद्धि युद्धाच्छ्रे
योन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ प्रशमे हि कृतो यत्नः सुमहान्सुचिरं मया ॥ न चैव शकितः कर्तुं कर्ण सत्यं ब्रवीमि ते ॥संजय उ०॥ इत्युक्तवति गांगेय
अभिवाद्यप्रकम्यत राधेयो रथमारुह्य प्रायात्तव सुतं प्रति ॥३६॥ इति श्री महाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि सेका
पननामाध्यायः संपूर्णासमाप्तं ॥ शुभं भवतु मंगलं ददातु संवत् ॥ १८ ॥ ८१ ॥ शाके ॥ १७ ॥ ४६ ॥ मिति पौषसुदि ॥ १२ ॥ चंद्रवासरे ॥ ॥ ॥ ॥

राम
२८१

भा० भी०
२८०

ततस्ते पार्थिवासर्वे जग्मुःस्वानालयान्पुनः॥ तूष्णींभूते महाराज भीष्मे शांतनुनंदने॥१॥ श्रुत्वातु निहतं भीष्मं राधेयः पुरुषर्षभः॥ ईषदागतसंत्रास
स्त्वरयाभ्याजगामह॥ २ सददर्शमहात्मानं शरतल्पगतं तदा॥ जन्मशय्यागतंवीरंकार्तिकेयमिवप्रभुं॥ ३॥ निमीलिताक्षंतंवीरंसाश्रुकंठस्तदावृषः॥ भीष्मभी
ष्ममहावाहोप्रत्युवाचमहाद्युतिः॥ ४ राधेयोहंकुरुश्रेष्ठ नित्यमक्षिगतस्तव॥ द्वेष्योहंतत्सर्वत्रेति चैनमुवाचह॥ तच्छ्रुत्वा कुरुवृधोयेबलीसंवृतलोचनः॥ शनै
रुद्वीक्ष्यसस्नेहमिदंवचनमब्रवीत्॥ रहितंधिष्ण्यमालोक्य समुत्सार्यचरक्षिणः॥ पितेवपुत्रंगांगेयःपरिरभ्यैकपाणिना॥ ७॥ एह्येहिमेप्रतीपत्वंस्पर्धसे
त्वंमहास्पृह॥ यदिमांनाभिगच्छेनतते श्रेयोध्रुवंभवेत्॥ कौंतेयस्त्वंनराधेयोनतवाधिरथःपिता॥ श्रुतंहिमहावाहोदर्शितोनारदान्मया॥ कृष्णद्वैपाय
नाच्चपितस्तत्सत्यंनसंशयः॥ नचद्वेषोस्तिमेतातत्वयिसत्यंब्रवीमिते॥ तेजोवधनिमित्तंतुपरुषंत्वांसमब्रुवं॥ अकस्मात्पांडवान्सर्वानवाक्षिपसिसुव्रत
तं [illegible] तेनासिबहुशोराज्ञांचोदितः सूतनंदनः॥ जातोसिधर्मराजस्य ततस्तेयुधिरीदृशी॥ १२॥ नीचाश्रयान्मत्सरेण द्वेषिणागुणिनामपि॥ तेनासिबहुशोरूक्षं
श्रावितः कुरुसंसदि॥ जानामिसमरेवीर्यं शत्रुभिर्दुःसहंभुवि॥ ब्रह्मण्यतांचशौर्यंचदानेचपरमांस्थितिं॥ नत्वयासदृशःकश्चित्पुरुषेष्वमरोपम॥ कुलभेदभयाच्चाहं
सत्पुरुष उक्तवानिष्वस्त्रे भारसंधाने लाघवेस्त्रबलेनच॥ सदृशःफाल्गुनेनासि कृष्णेनचमहात्मनः॥ १६॥ कर्णकाशिपुरंगत्वा त्वयैकेनधनुष्मता॥ कन्यार्थे
कुरुराजस्यराजानोनिर्जितायुधि॥ १७॥ तथाचबलवान्राजाजरासंधोदुरासदः॥ समरेसमरश्लाघीनत्वयासदृशोभवेत्॥ १८॥ ब्रह्मण्यःसत्ययोधीचतेजसा
चबलेदेवगंधर्वसमःसंख्येमनुष्येरधिकोयुधि॥ १९॥ व्यपनीतोधर्ममन्युर्मेयःसांप्रतिपुराकृतः॥ दैवंपुरुषकारेणनशक्यमतिवर्तितुं॥ सोदर्यंपांडवावी
भ्रातरस्तेरिसूदन॥ संगच्छतैर्महावाहोममचेदिच्छसिप्रियं॥ २१ मयाभवतुनिर्वृत्तंवैरमादित्यनंदन॥ पृथिव्यांसर्वराजानोभवंत्वद्यनिरामयाः॥ २२ राम
२८०

नंदीगस्यने वीरं संप्याने कुरुसत्तमा ॥ अभिवाद्योपतस्थुर्वै क्षत्रिया क्षत्रियर्षभं ॥ ३ ॥ कन्याश्चंदनचूर्णैश्च लाजैर्माल्यैश्च सर्वशः ॥ अवाकिरंछांतनवं तत्र गत्वा सह
सहस्रशः ॥ स्त्रियो वृद्धास्तथा बालाः प्रेक्षकाश्च पृथग्जनाः ॥ समभ्ययुः शांतनवं भूतानीव तमोनुदं ॥ तूर्याणि समसंख्यानि तथैव नटनर्तकाः ॥ ५ ॥
पाः ॥ शिल्पिनश्च तथाजग्मुः कुरुवृद्धं पितामहं ॥ ५ उपारम्य च युद्धेभ्यः सन्नाहान्विप्रमुच्यते ॥ आयुधानि च निक्षिप्य सहिताः कुरुपांडवाः ॥ अन्वासत दुराध
र्षं देवव्रतमरिंदमं ॥ अन्योन्यं प्रीतिमंतस्ते यथापूर्वं यथावयः ॥ ७ ॥ सा पार्थिवशताकीर्णा समितिर्भीष्मशोभिता ॥ शुशुभे भारती दीप्ता दिवीवादित्यमंडलं ॥ वि
लं ॥ विबभौ च नृपाणां सा गंगासुतमुपासतां ॥ देवानामुपसंवेशं पितामहमुपासतां ॥ भीष्मस्तां वेदनां धैर्यान्निगृह्य भरतर्षभ ॥ अभितप्तः शरैश्चैव नः
निःश्वसन्नुरगो यथा ॥ शराभितप्तकायोपि शस्त्रसंतापमूर्छितः ॥ पानीयमभितिसंप्रेक्ष्य राज्ञस्तान्प्रत्यभाषत ॥ ११ ॥ ततस्ते क्षत्रिया राजन्समाजह्रुः समंततः
भक्ष्यानुच्चावचान्राजन्वारिकुंभांश्च शीतलान् ॥ उपानीतं तु पानीयं दृष्ट्वा शांतनवोब्रवीत् ॥ नाद्य तात मया शक्या भोगाः केचन मानुषाः ॥ अपक्रांतो मनुष्येभ्य
शरशय्यागतोस्म्यहं ॥ प्रतीक्षमाणस्तिष्ठामि निवृत्तं शशिसूर्ययोः ॥ एवमुक्त्वा शांतनवो निंदन्वाक्येन पार्थिवान् ॥ अर्जुनं द्रष्टुमिच्छामीत्युवाच भरत
॥ १५ अथोपेत्य महाबाहुरभिवाद्य पितामहं ॥ अतिष्ठत्प्रांजलिः प्रह्वः ॥ किं करोमीति चाब्रवीत् ॥ १६ ॥ तं दृष्ट्वा पांडवं राजन्नभिवाद्याग्रतः स्थितं ॥ अभ्यभाषत
धर्मात्मा भीष्मः प्रीतो धनंजयं ॥ १७ ॥ दह्यतीदं शरीरं मे संवृतस्य तवेषुभिः ॥ मर्माणि परिदूयंते मुखं च परिशुष्यति ॥ १८ ॥ वेदनार्तः शरीरस्य प्रयच्छापो ममार्जुन
त्वं हि शक्तो महेष्वासो दातुमापो यथाविधि ॥ १९ ॥ अर्जुनस्तु तथेत्युक्त्वा रथमारुह्य वीर्यवान् ॥ अधिज्यं बलवत्कृत्वा गांडीवं व्याक्षिपद्धनुः ॥ २० ॥ ॥

सर्वोपकारशौर्येद्वैः कुशले साधुशिक्षिताः ॥ तान्हत्वा जाह्नवीपुत्रः सेवाचतनयं तव ॥ धनं दत्त्वा विसृज्यंतां प्रजयित्वा किंसकाः ॥ एवं गतेमयेदानीवे ॥
पैः कार्यमिहास्त्यकौ ॥ ५७ ॥ सभ्यधर्मेनपप्राप्तं हिंसायामिमरर्तधम ॥ नैषधर्मोमहीपालः शास्त्रसगतस्यमे ॥ ५८ ॥ एवमिवसौरम्भाहदृग्ध्वा स्मिनाधिप
त्वावृत्तं तस्यपुत्रोहृष्यौ धनंस्तव ॥ वैधान विसर्जोमासस्य जयित्वायथाहंता ॥ ततसे विस्मयं तुम्र नीता जनपदे प्रवरा ॥ ६० ॥ स्थितिधर्मपरहृसा भीष्मस्य
[illegible] ॥ अपधानंतलोरत्वायितुस्तेम्नुजेश्वरा ॥ ६१ ॥ सहिता पांडवाः सर्वे कुरवश्च महारथा अग्रम्यमन्माननशयानेशयनेशुभे ॥ ६२ ॥ ते भिवाधमहात्मा
[illegible] भ्रासत्तां भीष्मस्य सर्वदेश्वसमेततः ॥ ६३ ॥ वीरास्वस्तिविरम्भेव ध्यावंतमासमापुता ॥ निविश्यतान्पो ज्वांश्चैव प्रीयमानानस्म
तास्यान् ॥ भी[illegible] [illegible] महावलः ॥ ६४ ॥ उवाच माधवः कृष्णे धर्मपुत्रं युधिष्ठिरं ॥ दिष्ट्या जयसि कौरव्य दिष्ट्या भीष्मोनिपातितः
६६ ॥ [illegible] महारथः ॥ [illegible] सर्वसास्त्रस्य पारगः ॥ त्वं तु नर्हिं संप्राप्य द्योघोरेण चक्षुषा ॥ एवमुक्तो धर्म
राजस्तु [illegible] ॥ ६८ ॥ [illegible] द्विजपः क्रोधान्[illegible] त्वं हि नः शरणं कृष्ण भक्तानाममयंकरः ॥ ६९ ॥ अनाश्चर्यो जयस्ते वा येषां त्वम्
सि केशवः रक्षिता समरे नित्यं त्वामिहतेरत्नतः ॥ ७० ॥ सर्वथा त्वां समासाद्य नाश्चर्यमिति मे मतः ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच स्मयमानो जनार्दनः ॥ तथैवैतन्नयुक्त ॥राम॥
वचने पार्थिवोत्तमः ॥ ७२ ॥ इति श्री भीष्मपर्वणि संजयवं [illegible] ॥ याज्ञ [illegible] ॥ ॥२७८॥

धनंजयमहाबाहो शिरो मेतालंबते दीयतामुपधानं वै यद्युक्तमिह मन्यते ३८ संजय उ० समारोप्य महच्चापमभिवाद्य पितामहं नेत्राभ्या
मश्रुपूर्णाभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ३९ आज्ञापय कुरुश्रेष्ठ सर्वशस्त्रभृतां वरः प्रेष्योहं दुर्धर्ष किं करोमि पितामहः ४० तमब्रवीच्छांतनवो
शिरो मे तात लंबते उपधानं कुरुश्रेष्ठ फाल्गुनस्य विधत्स्व मे शयनस्यानुरूपं वै शीघ्रं वीर प्रयच्छ मे त्वं हि पार्थः समर्थो वै श्रेयन्नतपर्वणा अनु
क्षत्रधर्मस्य वेत्तासि बुद्धिसत्वगुणान्वितः फाल्गुनोपि तथेत्युक्त्वा व्यवसायमरोचयत् प्रगृह्यानुमंत्र्य गांडीवं शरान्सन्नतपर्वणा अनुमा
न्य महात्मानं भरतानां महारथं ४४ त्रिभिस्तीक्ष्णैर्महावेगैरनुगृह्णाच्छिरः शरैः अभिप्राये तु विदिते धर्मात्मा सव्यसाचिना अतुष्यद्भ
रतश्रेष्ठो भीष्मो धर्मार्थतत्ववित् उपधानेन दत्तेन प्रत्यनंदद्धनंजयं ४६ प्राह सर्वान्समुद्दीक्ष्य भरतान्भारतं प्रति युधां श्रेष्ठं सुहृदां प्रीति
वर्धनं शयनस्यानुरूपं मे पांडवोपहितं त्वया यद्यन्यथा प्रपद्येथाः शपेयं त्वामहं रुषा ४८ एवमेव महाबाहो धर्मेषु परितिष्ठता
स्वप्तव्यं क्षत्रियेण राजन् शरतल्पगतेन वै ४९ एवमुक्त्वा तु बीभत्सुं सर्वांस्तानब्रवीद्वचः राजानो राजपुत्रांश्च पांडवेनाभितिष्ठते च पश्यध्वं तिमान्नृपाः शिर
वै श्रवणा क्षौतं यद्यंतं तद्दिवाकरः ५२ नूनं संप्राप्य युक्ते नरश्चेनोत्तमे स्वर्ग विमोक्षस्य समाप्त सुहृदः सुप्रियानि वः ५३ परिवा
रयध्वमत्र मम मामसद्भृतेन्नृपाः शिरयो विवस्वंतो मेवरूपं प्रियाप्रातः ५४ उपारमध्वं संग्रामाद्वैरमुत्सृज्य पार्थिवाः संजय उवाच उपाति
ष्ठन्नथो वैद्याः शल्योद्धरणकोविदाः ॥

किंच ज्योतिषामिति ज्योतिषां चंद्रादित्यादीनां अपि तत् ज्योतिः प्रकाशकं तत् ॥ येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः न तत्र सूर्यो भाति न चंद्रतारकं नेमा विद्यु
तो भांति कुतोयमग्निः तमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति इत्यादिश्रुतेः ॥ अत एव तमसो ज्ञानात् परं तेनासंस्पृष्टमुच्यते ॥ आदित्यवर्णं तमसः पर
स्तादित्यादिश्रुतिभिः ज्ञानं च तदेव बुद्धिवृत्त्यावकाशमभिव्यक्तं ॥ तदेव रूपाद्याकारेण ज्ञेयं च ज्ञानेन गम्यं च अमानित्वमदंभित्वमित्यादि ल
क्षणेनोक्तेन ज्ञानसाधनेन प्राप्यमित्यर्थः ज्ञानगम्यं विशिनष्टि ॥ सर्वस्य प्राणिमात्रस्य हृदि विष्ठितं विशे ॥ षेणाप्रच्युतस्वरूपेण स्थितं

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठि
तं ॥१८॥ इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्य
ते ॥१९॥

राम

यथास्थितं क्षेत्रमिति पाठे अधिष्ठाय स्थितमित्यर्थः ॥ उक्तं क्षेत्रादिकमेतत्फलसहितमुपसंहरति ॥ इतीति इत्येवं क्षेत्रं महाभूतादि धृत्यंतं तथा ज्ञा १२५
नं च अमानित्वादि तत्त्वज्ञानार्थदर्शनांतं ॥ ज्ञेयं चानादिमत्परं ब्रह्मेत्यादि विष्टमित्यंतं च सिद्धादिभिर्विस्तरेणोक्तं सर्वं मयि समासं संक्षेपेणोक्तं ए
तन्मद्भक्तो ज्ञात्वा विवेकेनावगम्य मद्भावाय मद्रूपत्वायोपपद्यते योग्यो भवति ॥१९॥ श्रीरामाय नमो नमः ॥ राम राम

किं च सर्वेंद्रियेति सर्वेषां चक्षुरादीनां इंद्रियाणां गुणेषु रूपाद्याकारासु वृत्तिषु तदाकारेणाभासत इति तथा सर्वाणींद्रियाणि गुणांश्च तत्तद्विष
याकारेणाभासयतीति वा सर्वेंद्रियविवर्जितं च ॥ तथा च श्रुतिः ॥ अपाणिपादो जवनो गृहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः इत्यादि ॥ असक्तं संगशून्यं तथा
पि सर्वं बिभर्तीति सर्वस्याधारभूतं तदेव निर्गुणं सत्त्वादिगुणरहितं ॥ गुणानां सत्त्वादीनां भोक्तृ पालकं ॥ १४ ॥ किं च बहिरिति भूतानां चराचराणां स्वकार्याणां बा
हिरंतश्च तदेव ॥ सुवर्णमिव कटककुंडलादीनां ॥ अचरं स्थावरं जंगमं भूतजातं तदेव ॥ कारणात्मकत्वात्कार्यस्य एवमपि सूक्ष्मत्वात्तदवि

॥ सर्वेंद्रियगुणाभासं सर्वेंद्रियविवर्जितं ॥ असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ १५ ॥ बहिरंतश्च भूतानामचरं चरमेव च ॥
॥ सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चांतिके च तत् ॥ अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितं ॥ भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥
॥ १६ ॥

ज्ञेयं ॥ अविज्ञेयं अतो दूरस्थं तदिति स्पष्टज्ञानाविषयत्वान्न भवति ॥ अत एव अज्ञविदुषां योजनलक्षांतरितमिव दूरस्थं च ॥ सविकारायां प्रकृतेः परत्वात् विदुषां प्र
त्यगात्मकत्वादंतिके च तदेव ॥ तथा च मंत्रः ॥ तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वंतिके ॥ तदंतरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यत इति ए
जति चलति नैजति न चलति ॥ तद्वु अंतिक इत्यर्थः ॥ किं चाविभक्तमिति ॥ भूतेषु स्थावरजंगमात्मकेषु अविभक्तं कारणात्मना अभिन्नं कार्यात्म
ना विभक्तं भिन्नमिव च स्थितं च तदेव ज्ञेयं ब्रह्म भूतानां भर्तृ पोषकं स्थितिकाले प्रलयकाले च ग्रसिष्णु ग्रसनशीलं सृष्टिकाले च प्रभविष्णु नानाकार्यात्म

ऽभिः साधनैर्यत् ज्ञेयं तदाह ज्ञेयमिति ॥ यत्तज्ज्ञेयं तत्प्रवक्ष्यामि ॥ श्रोतृरुच्युत्पादनाय तत्फलं दर्शयति ॥ यद्ज्ञात्वा अमृतं मोक्षं प्राप्नोति ॥ किं तत् अ-
नादिमत् आदिमत् न भवतीत्यनादिमत् परं निरतिशयं ब्रह्म ॥ अनादीत्येतावतैव बहुव्रीहिणा अनादित्वे सिद्धे पि पुनर्मतुपः प्रयोगः छांदसः ॥ यद्वा अ-
नादिमत्परमिति च पदद्वयं ॥ मम विष्णोः परं निर्विशेषं रूपं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ तदेवाह न सत्तन्नासदुच्यते विधिमुखेन प्रमाणस्य विषयः सदित्युच्यते ॥ निषेध-

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते ॥ अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥ १३ ॥ सर्व-
तःपाणिपादं तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखं ॥ सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १४ ॥

स्य विषयस्तु असदित्युच्यते इदं तु तदुभयविलक्षणमविषयत्वादित्यर्थः ॥ १३ ॥ नन्वेवं सदसद्याः साक्षिलक्षणत्वे सति सर्वथा निर्विशेषत्वे इदं सर्वमित्यादि-
श्रुतिसर्ववित्प्रत्यक्षपरस्पराक्षि विविधैवक्ष्यमाणस्वाभावप्रसंगान्न लक्षिया चेत्सादि श्रुतिप्रसिद्धया औपाधिकरूपसर्वात्मतां तस्य दर्शयन्नाह सर्वत इति पंचभिः
सर्वतः पाणयः पादाश्च यस्य तत् सर्वतोऽक्षीणि शिरांसि मुखानि च यस्य तत् ॥ सर्वतः श्रुतिमान् श्रवणेन्द्रिययुक्तं सत् लोके सर्वमावृत्य व्याप्य तिष्ठति सर्वप्राणिप्रवृत्तिभिः

[illegible]

किंच इंद्रियार्थेष्विति ॥ जन्मादिषु दुःखदोषानुदर्शनं पुनः पुनरालोचनं दुःखरूपस्य दोषस्यानुदर्शनमिति वा स्पष्टमन्यत् ॥ ९ ॥ किंच असक्ति
रिति असक्तिः पुत्रादिपदार्थेषु प्रीतित्यागः अनभिष्वंगः पुत्रादीनां सुखदुःखे चाहमेव सुखी दुःखी चेत्यध्यासतेरेकाभावः इष्टानिष्टयोरुपपत्तिषु
प्राप्तिषु नित्यं सर्वदा समचित्तत्वं ॥१०॥ किंच मयि चेति ॥ मयि परमेश्वरे अनन्ययोगेन सर्वात्मदृष्ट्या अव्यभिचारिणी एकांतभक्तिः ॥ विविक्तः शुद्धः ॥ चित्त
प्रकाशकः स देशस्तं सेवितुं शीलं यस्य तस्य भावस्तत्त्वं ॥ प्राकृतानां जनानां संसदि सभायां अरतिः रत्यभावः ॥ ११ ॥ किंच अध्यात्मेति ॥ आत्मानमधिकृत्य वर्तमा

इंद्रियार्थेषु वैराग्यमनहंकार एव च जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनं ॥ ९ ॥ असक्तिरनभिष्वंगः पुत्रदा
रगृहादिषु ॥ नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ १० ॥ मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी विवि
क्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ११ अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोन्यथा ॥ १२ ॥

नं ज्ञानमध्यात्मज्ञानं तस्मिन्नित्यत्वं नित्यभावः ॥ तत्त्वंपदार्थशुद्धिनिष्ठत्वमित्यर्थः ॥ तत्त्वंपदार्थशुद्धिनिष्ठत्वमित्यर्थः ॥ तत्त्वज्ञानस्यार्थः प्रयोजनं मो
क्षः तस्य दर्शनं मोक्षस्य सर्वोत्कृष्टतालोचनमित्यर्थः ॥ एतत् अमानित्वमदंभित्वमित्यादि विंशतिसंख्याकं यदुक्तं मे तत् ज्ञानमिति प्रोक्तं ज्ञानसाध
नत्वात् अतोन्यथा अस्माद्विपरीतं मानित्वादि यदेतत् तदज्ञानमिति प्रोक्तं वशिष्ठादिभिः ज्ञानविरोधित्वात् अतः सर्वथा त्याज्यमित्यर्थः ॥ १२ ॥

भक्तानामहंउद्धर्त्तासंसारादित्यवादियत॥ त्रयोदशेथतत्सिद्धैतत्वज्ञानमुदीर्यते॥ तेषामहंसमुद्धर्त्तामृत्युसंसारसागरात्॥ भवामीतिपूर्वंप्रतिज्ञातंनचा
त्मज्ञानंविनासंसारादुद्धरणंसंभवतीतितत्वज्ञानोपदेशार्थंप्रकृतिपुरुषविवेकाध्यायआरभ्यते॥ तत्रयत्सप्तमेअध्यायेअपरापरेचद्वेप्रकृतिद्वयमु
क्तं। तयोरविवेकाज्जीवभावमापन्नस्यचिदंशस्यायंसंसारः॥ यावञ्चजीवोपभोगार्थमीश्वरःसृष्ट्यादिषुप्रवर्त्ततेतदेवप्रकृतिद्वयंक्षेत्रक्षेत्रज्ञशब्दवाच्यं
परस्परविविक्तंतत्वतोनिरूपयिष्यन्॥ श्रीभगवान्॥ इदमिति॥ इदंभोगायतनंशरीरंक्षेत्रमित्यभिधीयतेसंसारस्यप्ररोहभूमित्वात्॥ एतद्योवेत्तिअहं

॥अर्जुनउ॥ प्रकृतिंपुरुषंचैवक्षेत्रंक्षेत्रज्ञमेवच॥ एतद्वेदितुमिच्छामिज्ञानंज्ञेयंचकेशव॥ १॥ श्रीभगवानुउ॥ इदंशरीरंकौंतेयक्षेत्रमित्यभिधीयते॥ एत
द्योवेत्तितंप्राहुःक्षेत्रज्ञमितितद्विदः॥ २ क्षेत्रज्ञंचापिमांविद्धिसर्वक्षेत्रेषुभारत॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानंयत्तज्ज्ञानंमतंमम॥ ३॥ श्रीरामायनम

ममेतिमन्यतेतंक्षेत्रज्ञंप्राहुःसाक्षीबलवत्तत्फलभोक्तृत्वात्॥ तद्विदःक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विवेकज्ञाः॥ २॥ तदेवंसंसारिस्वरूपमुक्त्वा॥ इदानींतस्यैवपारमार्थिकम
संसारिस्वरूपमाहक्षेत्रज्ञमिति॥ तंचक्षेत्रज्ञंसंसारिणंवस्तुतःसर्वक्षेत्रेष्वनुगतंमामेवविद्धितत्वमसीतिश्रुत्यालक्षितेनचिदंशेनमद्रूपस्योक्तत्वा
त्॥ आदरार्थमेवतत्ज्ञानंमेति॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्येयंविवेकस्तद्येनज्ञानंतदेवमोक्षहेतुत्वान्मज्ञानंमतं॥ अन्यत्तुअध्यापांडित्यंबंधहेतुत्वादित्य
र्थः॥ तदुक्तं॥ तत्कर्मयन्नबंधायसाविद्यायाविमुक्तये॥ आयासायापरंकर्मविद्यान्याशिल्पनैपुणमिति॥ ३॥ ॥ ॥ ॥

विंच। योनेति। प्रियंप्राप्ययोनहृष्यति। अप्रियंप्राप्ययोनद्वेष्टि इष्टस्यार्थेनाशेसतिनशोचति। अप्राप्तमर्थंनकांक्षति। शुभाशुभेपुण्यपापेपरित्यक्तुंशीलंय
स्यएवंभूतोभक्तायोभक्तिमान्समेप्रियः। १७ किंचसमइति। शत्रौचमित्रेचसमःएकरूपः मानापमानयोरपितथासमएवहर्षविषादशून्यइत्यर्थः। शी
तोष्णयोःसुखदुःखयोश्चसमःसंगविवर्जितः। कश्चिदप्यनाशक्तः। १८ तुल्येति। तुल्यानिंदास्तुतीयस्यमौनीसमतयाकुघेनकेनचिद्यथालब्धेनसंतु

योनहृष्यतिनद्वेष्टिनशोचतिनकांक्षति। शुभाशुभपरित्यागीभक्तिमान्यःसमेप्रियः। १७ समःशत्रौचमित्रेचतथामा
नापमानयोः। शीतोष्णसुखदुःखेषुसमःसंगविवर्जितः। १८ तुल्यनिंदास्तुतिर्मौनीसंतुष्टोयेनकेनचित। अनि
केतःस्थिरमतिर्भक्तिमान्मेप्रियोनरः। १९ येतुधर्म्यामृतमिदंयथोक्तंपर्युपासते। श्रद्दधानामत्परमाभक्तास्तेती
वमेप्रियाः। २०। इतिश्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायां०द्वादशोध्यायः। १२ ॐनमोभगवतेवासुदेवायनमः॥

ष्टः। अनिकेतोनियतवासशून्यः। स्थिरमतिर्व्यवसितचित्तः एवंभूतोभक्तिमानमेप्रियोनरः। १९। उक्तंधर्मंज्ञानमुपसंहरतियेत्विति। यथोक्तप्रकारंधर्माद
नाम्रुतंअमृतत्वसाधनत्वात्। धर्म्यामृतमिदंमितिकेचित्पठंतितद्येउपासतेअनुतिष्ठंति। श्रद्दधानाःसंतोमत्परमाःसंतोमद्भक्तास्तेतीवमेप्रियाःइति
दुःखमव्यक्तवर्त्मेनद्दृष्टहविन्नमतोबुध। सद्यःसत्पदांभोजभक्तिसम्यक्समाभजेत। इतिसुबोधन्यांद्वादः। १२॥

टी.॥

एवंभूतस्य भक्तिस्वरूपस्य क्षिप्रमेव परमेश्वरप्रसादहेतुभूतधर्मानाह अद्वेष्टेत्यष्टभिः॥ सर्वभूतानां यथायथं मद्वेष्टा मैत्रः करुणश्च॥ उत्तमे द्वेषशून्यः समेषु मित्रतया वर्तमानः हीनेषु कृपालुरित्यर्थः॥ निर्ममो निरहंकारश्च कृपालुत्वादेवान्ये॥ सहसमे सुखदुःखे यस्य सः॥ क्षमी क्षमावान्॥ १३॥ संतुष्ट इति सततं लाभेऽलाभे च संतुष्टः प्रसन्नचित्तः॥ योगी अप्रमत्तः॥ यतात्मा संयतस्वभावः॥ दृढो मद्विषयो निश्चयो यस्य मय्यर्पिते मनोबुद्धियेन॥ एवंभूतो यो मद्भक्तः स मे प्रियः १४

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च॥ निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी॥ १३॥
संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः॥ मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः॥ १४॥
यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः॥ हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रि
यः॥ १५॥ अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः॥ सर्वारंभपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रिय॥ १६॥

किंच यस्मादिति॥ यस्मात्सकाशाल्लोको जनो नोद्विजते भयशंक्षोभं न प्राप्नोति॥ यश्च लोकान्नोद्विजते यश्च स्वस्य भाविकैर्हर्षादिभिर्हर्षादिभिर्मुक्तः॥ तत्र हर्षः स्वस्येष्टार्थलाभे तु उत्साहः॥ अमर्षः परस्परलोभोऽसहनं भयं त्रासः उद्वेगो भयादिनिमित्तश्चित्तक्षोभः एतैर्विमुक्तो मद्भक्तः॥ स मे प्रियः॥ १५॥ अनपेक्ष इति॥ अनपेक्षः यदृच्छयोपस्थितेऽप्यर्थे निस्पृहः॥ शुचिर्बाह्याभ्यंतरशौचसंपन्नः दक्षोऽनलसः॥ उदासीनः पक्षपातरहितः गतव्यथः॥ आधिरहितः॥ सर्वानदृष्टादृष्टार्थानारंभानु यथायोग्यं परित्यक्तुं शीलं यस्य सः॥ एवंभूतः स यो मद्भक्तः स मे प्रियः॥ १६॥

॥ राम॥
॥ १२२॥

किंच। योनेति। प्रियंप्राप्ययोनहृष्यति। अप्रियंप्राप्ययोनद्वेष्टिइष्टनाशेनाशोसतिनशोचति। अप्राप्तमर्थेनकांक्षति॥ शुभाशुभेपुण्यपापेपरित्यक्तुंशीलंय
स्य एवंभूतोभक्तिमान्यःसमेप्रियः।१७ किंचसमइति॥ शत्रौचमित्रेचसमः एकरूपः मानापमानयोरपितथासमएवहर्षविषादशून्यइत्यर्थः॥ शी
तोष्णयोःसुखदुःखयोश्चसमः संगविवर्जितः। क्वचिदप्यनासक्तः।१८ तुल्यइति। तुल्येनिंदास्तुतीयस्यमौनीसंयतवाक् येनकेनचिद्यथालब्धेनसंतु

योनहृष्यतिनद्वेष्टिनशोचतिनकांक्षति॥ शुभाशुभपरित्यागीभक्तिमान्यःसमेप्रियः।१७ समःशत्रौचमित्रेचतथामा
नापमानयोः॥ शीतोष्णसुखदुःखेषुसमःसंगविवर्जितः।१८ तुल्यनिंदास्तुतिर्मौनीसंतुष्टोयेनकेनचित्॥ अनि
केतःस्थिरमतिर्भक्तिमान्मेप्रियोनरः।१९ येतुधर्म्यामृतमिदंयथोक्तंपर्युपासते॥ श्रद्दधानामत्परमाभक्तास्तेती
वमेप्रियाः॥२०॥ इतिश्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायां० द्वादशोध्यायः।१२ ॐनमोभगवतेवासुदेवायनमः॥

ष्टः॥ अनिकेतोनियतवासशून्यः स्थिरमतिर्व्यवसितचित्तः एवंभूतोभक्तिमान्मेप्रियोनरः।१९॥ उक्तंधर्मज्ञानमुपसंहरति येत्विति॥ यथोक्तप्रकारंधर्म्यंए
वामृतंअमृतत्वसाधनत्वात्॥ धर्म्यामृतमिदमितिवाक्यं नितरां ये उपासते अनुतिष्ठंति॥ श्रद्दधानामत्परमाश्चसंतोमद्भक्तास्तेतीवमेप्रियाःइति
दुःखमयान्नावकर्मेनहृदिनमनोबुध॥ सत्ववस्त्वपदांभोजभक्तिसम्यक्मभजेत॥ इतिसुबोधिन्यांद्वादशः॥१२॥

एवम्भूतस्य भक्तस्य क्षिप्रमेव परमेश्वरप्रसाद हेतुभ धर्मानाह अद्वेष्टेत्यष्टभिः॥ सर्वभूतानां पद्यापधमद्वेष्टा मैत्रः करुण एव॥ उत्तमे द्विषपरन्यः समेषु मित्रतया
वर्तमान इति मैत्र हीनेषु कृपालुरित्यर्थः॥ निर्ममो निरहंकारश्च कृपालुत्वादेवान्ये॥ सह समे सुखदुःखे यस्य सः॥ क्षमी क्षमावान्॥ १३॥ संतुष्ट इति सततं लाभेऽ
लाभे च संतुष्टः प्रसन्नचित्तः॥ योगी अप्रमत्तः॥ यतात्मा संयतस्वभावः॥ दृढो मद्विषयो निश्चयो यस्य मय्यर्पिते मनोबुधि येन॥ एवंभूतो यो मद्भक्तः स मे प्रियः १४

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च॥ निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी॥ १३॥
संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः॥ मय्यर्पितमनोबुधिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः॥ १४॥
यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः॥ हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रि
यः॥ १५॥ अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः॥ सर्वारंभपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः॥ १६॥

किं च यस्मादिति॥ यस्मात्सकाशाद्लोको जनो नोद्विजते भयं क्षोभनं प्राप्नोति॥ यश्च लोकान्नोद्विजते यश्च लाभादिके हर्षादिभिर्हर्षादिभिर्मुक्तः॥ तत्र हर्षः स्वस्ये
ष्टार्थलाभेनुत्साहः॥ अमर्षः परस्य लाभोऽसहनं भयं त्रासः उद्वेगो भयाद्विनिमित्तश्चित्तक्षोभः एतैर्विमुक्तो मद्भक्तः॥ स मे प्रियः॥ १५॥ अनपेक्ष इति॥ अनपेक्ष
यदृच्छयोपस्थितेप्यर्थे निस्पृहः॥ शुचिर्बाह्याभ्यंतरशौचसंपन्नः दक्षोऽनलसः॥ उदासीनः पक्षपातरहितः गतव्यथः॥ आधिरहितः॥ सर्वान्दृष्टानामारंभानु

पक्षमात्वर्तिस्तु शीलं यस्य सः॥ एवंभूतः स भक्तो मे प्रियः॥ १६॥

न हि द्वयोस्तरे किं नु श्रेष्ठा इत्यत आह ये त्विति द्वाभ्यां। ये त्वक्षरं पर्युपासते ध्यायंति ते पि मामेव प्राप्नुवंतीति द्वयोरन्वयः॥ अक्षरस्य लक्षणमनिर्देश्यमित्यादि अ
निर्देश्यं शब्देन निर्देष्टुमशक्यं॥ अतो व्यक्तं रूपादिहीनं॥ सर्वत्रगं सर्वव्यापि॥ अत एव त्वादेवाचिंत्यं॥ कूटस्थं कूटे मायाप्रपंचे अधिष्ठानत्वेन स्थितं॥ अतएव अच
लं वृद्ध्यादिरहितं॥ अत एव ध्रुवं नित्यं संनियम्य समत्व ॥४॥ ननु चेत्तेपि त्वामेव प्राप्नुवंति तर्हि तेषां पुरुषोत्तमहं क्व तत्तु अपेक्षया क्लेशाधिक्यं तु विशेषमाह क्ले

॥ ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ॥ सर्व्वत्रगमचिंत्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवं ॥३॥
॥ संनियम्येंद्रियग्रामं सर्व्वत्र समबुद्धयः ॥ ते प्राप्नुवंति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥४॥
॥ क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसां ॥ अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥५॥

इति त्रिभिः॥ अव्यक्ते निर्विशेषे ब्रह्मण्यासक्तं चेतो येषां तेषां क्लेशोऽधिकतरः॥ हि यस्मादव्यक्तविषया गतिर्निष्ठा देहाभिमानिभिर्दुःखं यथा
भवत्येवमवाप्यते देहादिमानिनां निर्गुणब्रह्मणि निष्ठा दुर्घटत्वादिति भावः॥५॥ श्रीकृष्णः शरणं ममेति परमो मंत्रोऽयमष्टाक्षरः॥छ॥ ॥

गी॰ टी॰ १२० निर्गुणोपासनस्यैव सगुणोपासनस्य च श्रेयः। क्लेशतस्त्वित्येषां निर्गुणं तु दुःखोद्यमः। पूर्वाध्यायान्ते मत्कर्मकृदित्यनेन मत्परमस्यैवं भक्तिनिष्ठस्य श्रेष्ठत्वमुक्तं कौन्ते
य प्रतिजानीहीत्यादिना च तत्र तत्र तस्यैव श्रेष्ठत्वं वर्णितं। तथा तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यत इत्यादिना च सर्वोत्तमत्वेनैवाक्षरं संतरस्मासीमा
दिना च ज्ञाननिष्ठस्य श्रेष्ठत्वमुक्तं। एवमुभयोः श्रैष्ठ्ये विशेषजिज्ञासया भगवन्तमर्जुन उवाच एवमिति एवं सर्वकर्मार्पणादिना सततयुक्ता त्वन्निष्ठाः संतो

अर्जुन उवाच एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां॰ के योगवि
त्तमा भगवानु॰ मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः
॥२॥

ये भक्ताः त्वां विश्वरूपं सर्वज्ञं सर्वशक्तिं पर्युपासते ध्यायन्ति ये चाप्यक्षरं ब्रह्म अव्यक्तं निर्विशेषं उपासते॥ तेषामुभयेषां मध्ये के अतिशयेन योगविदः श्रेष्ठा इ राम
त्यर्थः॥ तत्रः प्रथमानां श्रेष्ठत्वमुत्तरं॥ श्रीभगवानुवाच मयीति मयि परमेश्वरे सर्वज्ञत्वादिगुणविशेषे मन आवेश्यैकीकृत्य युक्ता मत्परा इत्यर्थः॥ कर्मानुष्ठाना १२०
दिना मन्निष्ठाः सन्तः॥ श्रेष्ठया श्रद्धया युक्ता मे मामुपासते ते युक्ततमा ममाभिमताः॥ २॥ ॥ २ ॥ २ ॥ २ ॥

यस्मादेवं तस्मादिति ॥ तथा स्वामी ईशो जगतः स्वामिनं रत्नं प्रशस्यं प्रसादयामि ॥ कथं कायं प्रणिधाय दंडवत्प्रणम्य अतस्त्वं ममापराधं सोढुं
मर्हसि कस्य क इव पुत्रस्यापराधं हं पिता यथा सहते सखा मित्रस्यापराधं सखा निश्शसु धिवं धुर्यथा ॥ प्रियः प्रियायाः अपराधं तस्य
सहते ॥ ४४ ॥ एवं क्षमाप्य निजत्वा प्रार्थयते अदृष्टपूर्वमिति द्वाभ्यां हे देव एवमदृष्टं तं वरूपं दृष्ट्वा हृषितोऽस्मि तथा भयेन च मे मनः प्रव्यथितं प्रच
प्रचलितं ॥ तस्मान्मम भयानिवृत्तये तदेव रूपं दर्शय हे देवेश हे जगन्निवास प्रसन्नो भव ॥ ४५ ॥ तदेव रूपं विशेषयन्नाह ॥ किरीटिनमिति
किरीटवंतं गदावंतं चक्रहस्तं च त्वां द्रष्टुमिच्छामि ॥ एवं यथा दृष्टोऽसि ॥ तथैव अतो हे सहस्रबाहो हे विश्वमूर्ते ॥ इदं रूपं संहृत्य तेनैव किरीटादियुक्तेन

॥ तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादये त्वामहमीशमीड्यं ॥ पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुं ॥ ४४ ॥ अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि
दृष्ट्वा भयेन च प्रव्यथितं मनो मे तदेव मे दर्शय देव रूपं प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ ४५ ॥ किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव तेनैव रू
पेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥ ४६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ॥ तेजोमयं विश्वमनंतमाद्यं यन्मे
त्वदन्येन न दृष्टपूर्वं ॥ ४७ ॥

चतुर्भुजेन रूपेण भव आविर्भव ॥ तदेवं श्रीकृष्णमर्जुनः पूर्वमेवमपि किरीटिना युक्तमेव पश्यतीति गम्यते ॥ यत्तु पूर्वकं विश्वरूपं दर्शने
किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च पश्यामीति ॥ नन्वत्र किरीटाद्यभिप्रायेण ॥ यद्वा एतावंतं कालं त्वया किरीटिनं च ...नं च सुप्रसन्नमुपपयं तमेवेदानी
त्नोऽस्मि तु निरीक्ष्य यस्मात् इत्येवं तत्र वचनयोः न किञ्चिद्विरोधः ॥ ४६ ॥ एवं प्रार्थितः संस्तस्मा आश्वासनाय श्रीभगवानुवाच मयेति त्रिभिः अर्जुन किमत्र
त्वं वियोगतो मया प्रसन्नेन कृपया तवेदं परमैश्वरमु रूपं दर्शितं आत्मनो मम योगात् ॥ योगमायासामर्थ्यात् परमत्वमेवाह ॥ तेजोमयं विश्वं विश्वात्मकं अनंतमा

किंच नमः इति। हे सर्व हे सर्वात्मन्। सर्वास्वपि दिक्षु तुभ्यं नमोऽस्तु। सर्वात्मकत्वमुपपादयन्नाह। अनंतवीर्य्येत्यमितसामर्थ्यं तथा। अमितो विक्रमः पराक्रमो यस्य स एवंभू-
तः १ त्वं सर्वं विश्वं सम्यगंतर्बहिश्च व्याप्नोषि। सुवर्णमिव कटककुंडलादि। स्वकार्य्यं व्याप्य वर्त्तसे ततः। सर्वस्वरूपोऽसि ॥४०॥ इदानीं भवंतं क्षमापयति सखेति द्वा-
भ्यां। तव प्रभावतः सखेत्येवं मत्वा प्रसभं हठेन नतिरस्कारेण यदुक्तं तत् क्षामये त्वामित्युत्तरेणान्वयः। किं तत्। हे कृष्ण हे यादव हे सखेति च। संबोधने च समानो नो हेतु-
तवेमं हि मानमिदं च विश्वरूपमजानता मया प्रमादात्प्रणयेन स्नेहेनापि वा यदुक्तमिति ॥४१॥ यच्चेति। हे अच्युत यच्च परिहासार्थं क्रीडादिषु तिरस्कृ-

नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व। अनंतवीर्य्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥४०॥ सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे
सखेति। अजानता महिमानं तवेदं मया प्रमादात्प्रणयेन वापि ॥४१॥ यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि विहारशय्यासनभोजनेषु। एकोऽथवाप्यच्युत तत्स-
मक्षं तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयं ॥४२॥ पितासि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान्। न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ॥४३॥

तोऽसि। एक एव त्वं सखीन्विना रहसि स्थितः तत्समक्षं वा। अथवा तत्समक्षं तेषां परिहसतां सखीनां समक्षं पुरतोऽपि। तत्सर्वमपराधजातं त्वामप्रमेयमचिन्त्यप्रभावं क्षामये क्षमां
कारयामि ॥४२॥ अचिन्त्यप्रभावमेवाह। पितेति। न विद्यते प्रतिमा उपमा यस्य सोऽप्रतिमः तथाविधः प्रभावो यस्य तत्संबुद्धिः हे अप्रतिमप्रभाव। त्वमस्य चराचरस्य पि-
ताजनकोऽसि। अत एव पूज्यश्च गुरोरपि गरीयान् गुरुतरः। अतो लोकत्रयेऽपि त्वत्समस्य एव तावदन्यो नास्ति। परमेश्वरस्यानेकत्वाभावात्। कुतोऽभ्यधिकः पुनः कु-

तत्र हेतुमाह कस्मादिति ॥ हे महात्मन् हे अनंत ॥ हे देवेश हे जगन्निवास कस्माद्धेतोस्ते तुभ्यं न नमेरन् नमस्कारं न कुर्युः यतो भवान् ब्रह्मणोऽपि गरीयसे गुरुतराय
आदिकर्त्रे च ब्रह्मणोऽपि जनकाय ॥ पितृ ॥ सत् व्यक्तं असत् अव्यक्तं च ताभ्यां परं मूलं कारणं यत् अक्षरं ब्रह्म तत् त्वमेव ॥ एतैरनेकैर्हेतुभिस्त्वा सर्वे नमंती
त्यनिचित्रमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ किंच त्वमिति ॥ त्वमादिदेवः देवानामाद्यः ॥ पुरुषः पुराणः ॥ अनादिः पुरुषस्त्वं ॥ अतएव त्वमस्य विश्वस्य परं निधानं लयस्थानं तथा
विश्वस्य वेत्ता वेद्यश्चेति ॥ ज्ञाता च त्वं यच्च वेद्यं वस्तुजातं परं च धाम वैष्णवं पदं तद् अपि त्वमेवासि अतएव हे अनंत अनंतरूप त्वया इदं विश्वं ततं व्याप्तं ॥ एतेभ्यश्च स

कस्माच्च ते न नमेरन्महात्मन् गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ॥ अनंत देवेश जगन्निवास त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥ ३७ ॥ त्वमादिदेवः
पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानं ॥ वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम त्वया ततं विश्वमनंतरूप ॥ ३८ ॥ वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशां
कः प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ॥ नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥ ३९ ॥

नभिर्हेतुभिस्त्वमेव नमस्कार्य इति भा
व ॥ ३८ ॥ इतश्च त्वमपि नमस्कार्य इति वायुरिति ॥ वाय्वादिरूपत्वमिति सर्वदेवात्मकत्वोपलक्षणार्थमुक्तं ॥ प्रजापतिः पितामहः तस्यापि जनकत्वात्प्र
पितामहस्त्वं ॥ अतस्ते तुभ्यं सहस्रकृत्वः सहस्रशो नमोऽस्तु ॥ भूयोऽपि पुनरपि सहस्रकृत्वो नमो नम इति भक्तिश्रद्धाभरातिरेकेण नमस्कारं पुनरप्यनाधि

नंचेतद्विस्मः तत्त्रत्नोगरीयोयद्वाजयेम यदिवानो नंयेपुरेत्यादिपार्थवाक्यैनकार्पस्यमाह द्रोणञ्चेति। येभ्यस्त्वंशंकसेतानद्रोणादीनमयैवहतान्त्वंज
हि घातयामाप्यतिघ्नाः भयंसावकाशी। सपत्नान शत्रून्रणेयुद्धेनिश्चितजेतासि मोक्षासि। ३४॥ ततोमद्वचनेनद्भुतराष्ट्रं प्रतिसंजयउवाच। एतच्छ्रुत्वेति॥ ए
तत्पूर्वोक्तं वचनं पात्मर्वो केशवस्य वचनंश्रुत्वा वेपमानः कंपमानः किरीटि अर्जुनः॥ अतोजातिः संपुटीकृतहस्तः॥ कृतञ्जनातस्ह भ्यपुनरप्यहष्टत्रत्वा।
न॥ कथमाह॥ भयह्मीषोवेशात्गद्गद्विवर्णकंपनेनसहदन्नेतरत्निक्षमह्वंपथाभवतितथा॥ विच॥ भीतादविभीतः सन्प्रणम्यावनतोभूत्वाअर्जुन

द्रोणंच भीष्मंच जयद्रथंच कर्णंतथान्यानपियोधवीरान्। मयाहतांस्त्वंजहिमाव्यथिष्ठायुध्यस्वजेतासिरणेसपत्नान्। ३५। संजयउवाच॥ एतच्छ्रुत्वा
वचनंकेशवस्यकृतांजलिर्वेपमानःकिरीटी॥ नमस्कृत्वाभूयएवाहकृष्णंसगद्गदंभीतभीतःप्रणम्य॥ अर्जुनउवाच॥ स्थानेहृषीकेशतवप्रकीर्त्या
त्याजगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यतेच॥ रक्षांसिभीतानिदिशोद्रवन्तिसर्वेनमस्यन्तिचसिद्धसंघाः॥ ३६॥
उवाच॥ स्थानेइत्येवाहृषीकेशमर्जुनस्योक्तिः। ३५। स्था

नेइत्यव्ययंयुक्तमित्यस्मिन्नर्थेहेहृषीकेशयत्तएवंत्वमद्भुतप्रभावोभक्तवत्सलश्च॥ अतस्तवकीर्त्यामहात्म्यकीर्तनेनननवेवलमहमेवप्रहृष्यामि॥ किं
तुजगत्सर्वंप्रहृष्यति॥ अनुरागेणहर्षंप्राप्नोति॥ एतत्स्थानेयुक्तमित्यर्थः॥ तथाजगदनुरज्यतेचअनुरागंचोपैतिइतिपन्नरक्षांसिभीतानिदिशःप्रतिद्रव
न्ति॥ पलायतइत्यर्थः॥ सर्वेयोगतपोमंत्रादिसिद्धानांसंघानमस्यन्तिप्रणमन्तीत्यर्थः॥ एतच्चस्थानेयुक्तमेवनचित्रमित्यर्थः॥ ३६॥

विच ॥ तपतिति ॥ हेमहाबाहो महत् अनजितनव रूपं दृष्ट्वा लोकाः सर्वे प्रव्यथिताः अतिभीता । तथाहं च प्रव्यथितोस्मि कीदृशं रूपं बहुवक्त्राणि चय
स्मिन्नतत् ॥ बहवो बाहवश्च ऊरवः पादाश्च यस्मिन्नतत् बहूदराणि यस्मिन्नतत् कीभिः दंष्ट्राभिः करालं विकृततरं रौद्रमित्यर्थः ॥ न केवलं भीतोहमस्म्येताव
देव अपितु नभःस्पृशमिति ॥ नभःस्पृशतीति नभःस्पृक् तं अंतरिक्षव्यापिनमित्यर्थः ॥ दीप्ततेजोयुक्तं अनेके वर्णा यस्य तं अनेकवर्णं व्यात्तानि विवृता
न्याननानि यस्य तं ॥ दीप्तानि विशालानि नेत्राणि यस्य तं ॥ एवं भूतं त्वां दृष्ट्वा प्रव्यथितः अंतरात्मा मनो यस्य मोह धृतिं धैर्यं सुं शमं च न लभे ॥ २४ ॥ कि

रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो बहुबाहूरुपादं ॥ बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाहं ॥ २३ ॥ नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ता
ननं दीप्तविशालनेत्रं ॥ दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितांतरात्मा धृतिं न विंदामि शमं च विष्णो ॥ २४ ॥ दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि ॥ दि
शो न जाने न लभे च शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ २५ ॥ अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्वे सहैवावनिपालसंघैः ॥ भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ
चरस्वंतिमो ॥ २६ ॥

देवेश ते तव मुखानि दृष्ट्वा भयादेशेन दिशो न जानामि शर्म च सुखं न लभे भो जगन्निवास प्रसन्नो भव ॥ कीदृशानि मुखानि दंष्ट्राभिः करा
लानि कालानलः प्रलयाग्निस्तत्सदृशानि ॥ २५ ॥ पश्चात्पतत् दृश्यमिव सीमेन तस्मिन् त्वं गामि भावि जयपराजयपार्श्वे च मम संदेहं परिहरति यथा भागव
तोत्र तदृश्य नीनरपन्नस्त्वमी चेति पंचभि ॥ अमी धृतराष्ट्रस्य पुत्रा दुर्योधनादयः सर्वे अवनिपालानां जयद्रथादीनां राज्ञां संघैः सह त्वत्तव व
क्त्राणि विशंतीत्युत्तरेणान्वयः ॥ तथा भीष्मश्च द्रोणश्च असौ सूतपुत्र कर्णश्च ॥ न केवलं त एव विशंति अपि तु अस्मदीयैरपि योधमुख्यैः धृ
ष्टद्युम्नादयस्तैः सह ॥ २६ ॥

॥भा०टी०॥ किंच ॥ अनादीति ॥ अनादिमध्यांतं उत्पत्तिस्थितिप्रलयरहितं ॥ अनंतवीर्यप्रभावो यस्य तं ॥ अनंतबाहुं अनंता बाहवो यस्य तं ॥ शशिसूर्यौ नेत्रे यस्य ताहृशं
॥११५॥ त्वा पश्यामि ॥ तथा दीप्तहुताशोऽग्निर्वक्त्रेषु यस्य तं ॥ स्वतेजसा इदं विश्वं तपंतं संतापयंतं पश्यामि ॥ १९ ॥ किंच द्यावापृथिव्योरिति ॥ द्यावापृथिव्योरिदमंत
रं हि अंतरिक्षं त्वयैकेन व्याप्तं दिशश्च सर्वा व्याप्ताः ॥ अद्भुतं अदृष्टपूर्वं त्वदीयं इदं उग्रं घोरं रूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं प्रव्यथितं अतिभीतं पश्यामीति पूर्व
स्यैवानुषंगः ॥ २० ॥ किंच ॥ अमी हीति ॥ अमी सुरसंघा भीताः संतः त्वा विशंति शरणं प्रविशंति ॥ तेषां मध्ये केचित् भीताः दूरत एव स्थिताः कृतसंपुटक

॥ अनादिमध्यांतमनंतवीर्यमनंतबाहुं शशिसूर्यनेत्रं ॥ पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसा विश्वमिदं तपंतं ॥ १९ ॥ द्यावापृथिव्योरिदमंतरं हि
व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः दृष्ट्वाद्भुतं रूपमिदं तवोग्रं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥ २० ॥ अमी हि त्वां सुरसंघा विशंति केचिद्भीताः प्रांजलयो
गृणंति ॥ स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसंघाः स्तुवंति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥ २१ ॥ रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च
गंधर्वयक्षासुरसिद्धसंघा वीक्षंते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ॥ २२ ॥

रयुगलाः संतो गृणंति ॥ जयजयरक्षेति प्रार्थयंते स्वपक्षमन्यत ॥ २१ ॥ किंच रुद्रेति ॥ रु
द्राश्च आदित्याश्च वसवश्च ये च साध्या नाम देवाः विश्वेदेवाः ॥ अश्विनौ देवौ ॥ मरुतो मरुद्गणाः ॥ ऊष्माणं पिबंतीत्यूष्मपाः पितरः उष्मभागा हि पितर इ ॥राम॥
त्यादिश्रुतेः स्मृतेश्च ॥ यावदुष्णं भवेदन्नं तावदश्नंति वाग्यताः पितरस्तावदश्नंति यावन्नोक्ता हविर्गुणा इति ॥ गंधर्वाश्च यक्षाश्च असुराश्चानिरंवना ॥११५॥
रूपः ॥ सिद्धानां संघाश्च ते सर्वे एव हि विस्मिताः संतः त्वां वीक्षंते इत्यन्वयः ॥ २२ ॥

भाषणमेवाह ॥ पश्यामीति सप्तदशभिः अर्जुन उवाच हे देव तव देहे देवानादित्यादीन्पश्यामि ॥ तथा सर्वान्भूतविशेषाणां जरायुजांडजादीनां संघां
श्च तथा दिव्यानृषीन्वसिष्ठादीन् ॥ उरगांश्च तक्षकादीन् ॥ तथा तेषां देवादीनामीशं स्वामिनं ब्रह्माणं च ॥ कथंभूतं कमलासनस्थं पृथ्वीपद्म
कर्णिकायां मेरौ स्थितं ॥ यद्वा ॥ त्वन्नाभिपद्मासनस्थं ॥ १५ ॥ किंच अनेकेति ॥ अनेकानि बाह्वादीनि यस्य तादृशं त्वां पश्यामि ॥ अनंतानि रूपाणि यस्य
तं त्वां सर्वतः ॥ पश्यामि ॥ न तव अंतं न मध्यं आदिं च न पश्यामि ॥ सर्वगतत्वात् ॥ १६ ॥ किंच ॥ किरीटिनमिति किरीटिनं मुकुटवंतं च ॥ गदिनं गदावंतं च चक्रि

॥ अर्जुन उ० ॥ पश्यामि देवांस्तव देव देहे सर्वांस्तथा भूतविशेषसंघा ॥ ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थमृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥ १५ ॥ अनेकबाहूदरव
क्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽनंतरूपं ॥ नांतं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूपं ॥ १६ ॥ किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च ॥ तेजोराशिं
सर्वतो दीप्तिमंतं ॥ पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समंताद्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयं ॥ १७ ॥ त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानं ॥ त्वमव्ययः शाश्वतधर्म
गोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥ १८ ॥

णं चक्रवंतं च ॥ सर्वतो दीप्तिमंतं तेजःपुंजरूपं ॥ तथा दुर्निरीक्ष्यं द्रष्टुमशक्यं ॥ तत्र हेतुः दीप्तयोरनलार्कयोरिव
द्युतिस्तेजो यस्य तं अत एव अप्रमेयं एवंभूतमियत्ता निश्चेतुमशक्यं त्वां समंततः पश्यामि ॥ १७ ॥ यस्मादेवं तवैश्वर्यं तस्मात्त्वमिति त्वमेवाक्षरं परमं
ब्रह्म कथंभूतं ॥ वेदितव्यं मुमुक्षुभिः ॥ त्वमेवास्य विश्वस्य परं निधानं ॥ निधीयतेऽस्मिन्निति निधानं प्रलये आश्रयः अत एव त्वमव्ययः नित्यः शा
श्वतस्य नित्यस्य धर्मस्य गोप्ता पालकः सनातनश्चिरंतनः पुरुषो मम संमतोऽसि ॥ १८ ॥

किंच। दिव्येति। दिव्यानि माल्यांबराणि धारयतीति तथा दिव्यो गंधो यस्य तादृशमनुलेपनं यस्य तं सर्वाश्चर्यमयं
अनेकाश्चर्यप्रायं देवं द्योतनात्मकं अनंतं अपरिच्छिन्नं विश्वतः सर्वतो मुखानि यस्मिन् तं ॥११॥ विश्वरूपदी-
प्तेर्निरुपमत्वमाह। दिवीति। दिवि आकाशे सूर्यसहस्रस्य युगपदुत्थितस्य यदि युगपदुत्थिता भाः प्रभा
भवेत् तर्हि सा तदा महात्मनो विश्वरूपस्य भासः प्रभायाः कथंचित्सदृशी स्यात् नान्योपमास्तीत्यर्थः त

दिव्यमाल्यांबरधरं दिव्यगंधानुलेपनं। सर्वाश्चर्यमयं देवमनंतं विश्वतोमुखं ॥११॥ दिवि सूर्यसहस्रस्य भ-
वेद्युगपदुत्थिता। यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥१२॥ तत्रैकस्थं जगत्सर्वं प्रविभक्तमनेक-
धा। अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पांडवस्तदा ॥१३॥ ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनंजयः। प्रणम्य शिरसा देवं
कृतांजलिरभाषत ॥१४॥ तथाभूतं रूपं दर्शयामासेति पूर्वेणान्वयः ॥१२॥ ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायामाह संज-
यः तत्रेति। अनेकधा प्रविभक्तं नानाविभागेनावस्थितं कृत्स्नं जगत् देवदेवस्य शरीरे तदैकत्र तदैव एकत्र स्व-
स्थितं तदा पांडवोऽर्जुनोऽपश्यत् ॥१३॥ एवं दृष्ट्वा किं कृतवानित्यत आह तत इति। ततो दर्शनानंतरं विस्मयेनावि-
ष्टो व्याप्तः सन् हृष्टानि पुलकितानि रोमाणि यस्य स धनंजयो देवं तमेव शिरसा प्रणम्य कृतांजलिः सपु

॥राम॥
॥२४॥

किंचुदेहेतितत्रानत्र परिश्रमेणुना वर्षकोटिभिरपि द्रष्टुमशक्यमेकत्स्नमपिनराचरसहितं जगतद्दहास्मिन्ममसदेहे अ
वयवरूपेणैकत्रैवस्थितं अधाधुनेवपश्यय ग्रान्यजगदाश्रयभूतंकारणस्वरूपं जगतश्चाविशेषादिकं तेआ
पराजयादिकंचयद्द्रष्टुमिच्छतितत्सर्वंपश्य ॥ ७ यदुक्तमर्जुनेनमन्यसेयदितच्छक्यमितितत्राह ॥ ननि
ति ॥ अनेनैवतुस्वीयेनचर्मचक्षुषामांद्रष्टुं नशक्यसिशक्तोनभवस्यतिअतोहंदिव्यसलौकिकंज्ञानात्मकंच
क्षुस्तेददामि ॥ तेनमेऐश्वरमसाधारणंयोगंयुक्तिंअघटितघटनासामर्थ्यंपश्य ॥ ८ ॥ एवमुक्त्वाभगवानर्जुनायस्वरूप
देहेकस्थंजगत्कृत्स्नंपश्याद्यसचराचरं ममदेहेगुडाकेशयच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥ ७ नतुमांशक्यसेद्रष्टुमनेनैव
स्वचक्षुषा दिव्यंददामितेचक्षुः पश्यमेयोगमैश्वरं ॥ ८ ॥ संज० ॥ एवमुक्त्वाततोराजन्महायोगेश्वरोहरिः ॥ दर्शया
मासपार्थायपरमंरूपमैश्वरं ॥ ९ ॥ अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनं ॥ अनेकदिव्याभरणंदिव्यानेकोद्यतायु
धं ॥ दर्शितवान् ॥ तच्चदृष्ट्वार्जुनश्रीकृष्णंविज्ञापितवानितीममर्थंएवमुक्त्वेत्यादिभिः षड्भिः श्लोकैर्धृत
राष्ट्रंप्रतिसंजयउवाच ॥ एवमितिं ॥ राजन्हेधृतराष्ट्र ॥ महांश्चासौयोगेश्वरश्चमहायोगेश्वरोहरिः परमैश्वरं रूपंदर्शित
वान् ॥ ९ ॥ कथंभूतंतत्तदाहितत्रतत्राह अनेकेति अनेकानिवक्त्राणिनयनानिचयस्मिंस्तत्तत् अनेकाना
मद्भुतानांदर्शनंयस्मिंस्तत्तत् अनेकानिदिव्याभरणानियस्मिंस्तत्तत् ॥ दिव्यान्यनेकानिउद्यतानिआयु

१०

॥भी॰गी॰टी॰
॥११३॥

हो विगत एवेति भावः ॥२॥ किं च एवमिति । भवाप्ययौ हि भूतानां निमित्तादि मया श्रुतं । यथा चेदानीमात्मानं त्वमात्थ वि
ष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदिति त्वं कथयसि हे परमेश्वर एवमेतत् न अत्राप्यविश्वासो मम नास्तीत्यर्थः
तथापि हे पुरुषोत्तम ते ऐश्वर्यं शक्तिबलवीर्यतेजोभिः संपन्नं तद्रूपं कौतूहलाद्द्रष्टुमिच्छामि ॥३॥ न चाहं द्रष्टुमि
च्छामीत्येतावतैव त्वया तद्रूपं दर्शयितव्यम् । किं तर्हि मन्यस इति । योगिन एव योगास्तेषामीश्वरं मयोग्येनेन तद्रूपं द्र
ष्टुं शक्यमिति मन्यसे तर्हि तद्रूपवन्तमात्मानमव्ययं नित्यं मे दर्शय ॥४॥ एवं प्रार्थितः सन् तत्त्वद्भुतं रूपं दर्श

एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर । द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥३॥ मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्र
ष्टुमिति प्रभो । योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययं ॥४॥ श्रीभगवानु॰ । पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ
सहस्रशः । नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥५॥ पश्यादित्यान्वसून्रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा । ब
हून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ॥६॥

यिष्यन् सावधानो भवेत्यर्जुनमभिमुखीकरोति । श्रीभगवानु ॥राम॥
पश्येति चतुर्भिः पश्य एकैकस्य नानाविधत्वाद्रूपाणीति बहुवचनं अपरिमितान्यनेकप्रकाराणि अलौकिका ॥११३॥
नि मम रूपाणि पश्य वर्णाः शुक्लकृष्णादयः आकृतयोऽवयवसन्निवेशविशेषाः नाना अनेके वर्णाः आ
कृतयश्च येषां तानि नानावर्णाकृतीनि ॥५॥ तान्येव दर्शयति । आदित्यादीन्मम देहे पश्य मरुत एकोनपंचा
शद्देवविशेषाः । अदृष्टपूर्वाणि त्वया नान्येन वा पूर्वमदृष्टानि रूपाणि आश्चर्याणि अद्भुतानि ॥६॥

द्यूतमिति॥छलयतांअन्योन्यंवंचनपराणांसंबंधिद्यूतमस्मितेतेजस्विनांप्रभाववंतांतेजःप्रभावोस्मि
जेतृणांजयोस्मिव्यवसायिनामुद्यमवतांव्यवसायोस्मिसत्ववतांसात्विकानांसत्वमहं॥३६॥वृष्णीना
मि वासुदेवोयोत्वांसुपदिशामिधनंजयस्त्वमेवमहद्विभूतः॥मुनीनांवेदार्थमननशीलानांवेदव्या
सोहमस्मि॥कवीनांक्रांतदर्शिनांमध्येउशनानामकविःशुक्रः॥३७॥दंडइतिदमयतांदमकर्तृणांसंबंधी

द्यूतंछलयतामस्मितेजस्तेजस्विनामहं॥जयोस्मिव्यवसायोस्मिसत्वंसत्ववतामहं॥३६॥वृष्णी
नांवासुदेवोस्मिपांडवानांधनंजयः॥मुनीनामप्यहंव्यासःकवीनामुशनाःकविः॥३७॥दंडोदम
यतामस्मिनीतिरस्मिजिगीषतां॥मौनंचैवास्मिगुह्यानांज्ञानंज्ञानवतामहं॥३८॥यच्चापिसर्व
भूतानांबीजंतदहमर्जुनः॥नतदस्तिविनायत्स्यान्मयाभूतंचराचरं॥३९॥

दंडोस्मियेनासंयतानाम
पिसंयताभवंतिसदंडोमहद्विभूतिःजेतुमिच्छतांसंबंधिनीसामाद्युपायरूपानीतिरस्मिगुह्यानांगोप्या
नांगोपनेहेतुंमौनमवचनमहमस्मिनहितूष्णींस्थितस्याभिप्रायोज्ञायतेज्ञानवतांतत्वज्ञानिनांज्ञा
नमहं॥३८॥यदितियदपिचसर्वभूतानांबीजंप्ररोहकारणंतदहंतत्रहेतुःमयाविनायत्स्यात्भवे

अक्षराणामिति ॥ अक्षराणां वर्णानां मध्ये अकारोस्मि ॥ तस्य सर्ववाङ्मयश्रेष्ठत्वात् ॥ तथा च श्रुतिः अकारो वै
सर्वा वाक् सैषा स्पर्शोष्मभिर्व्यज्यमाना बह्वी नानारूपा भवतीति ॥ सामासिकस्य समासमूहस्य मध्ये द्वंद्वः रामकृष्ण
त्वावित्यादिसमासोस्मि उभयपदप्रधानत्वेन श्रेष्ठत्वात् अक्षयः प्रवाहरूपः कालोहमेव कालः कलयतामित्र
पूर्वोक्तानामेकः संवत्सरादिनाशी रूपः काल उक्तः सत्वतस्मिन्नायुर्विच्छिरोसति हीयते अत्र तु प्रवाहात्मको
अक्षयः काल इत्यनयोर्विशेषः कर्मफलविधातृणां मध्ये विश्वतोमुखो धाता सर्वकर्मफलविधाताहमित्यर्थः ॥

अक्षराणामकारोस्मि द्वंद्वः सामासिकस्य च ॥ अहमेवाक्षयः कालो धाताहं विश्वतोमुखः ॥ ३३ ॥ मृत्युः सर्वह
रश्चाहमुद्भवश्च भविष्यतां ॥ कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ॥ ३४ ॥ बृहत्साम तथा साम
नां साम्नां गायत्री छंदसामहं ॥ मासानां मार्गशीर्षोहमृतूनां कुसुमाकरः ॥ ३५ ॥

३४ मृत्युरिति संहारकारणानां म
ध्ये सर्वसंहर्ता मृत्युरहं ॥ भविष्यतां भाविकल्याणानां प्राणिनामुद्भव अभ्युदयोहं ॥ नारीणां स्त्रीणां मध्ये कीर्त्या
द्याः सप्तदेवतारूपाः स्त्रियोहं यासामाभासमात्रयोगेन प्राणिनः श्लाघ्या भवंति श्रेष्ठताः कीर्त्याद्याः स्त्रियो मद्वि
भूतीः ३४ बृहत्सामेति ॥ तामिद्धि हवामह इत्यस्यामृचि गीयमानं बृहत्साम तेन चेन्द्रः सर्वेश्वरत्वेन स्तूयत इति श्रे
ष्ठत्वात् छंदोविशिष्टानां मंत्राणां मध्ये गायत्रीमंत्रोहं द्विजत्वापादकत्वेन सोमाहरणेन च श्रेष्ठत्वात् कुसुमाकरो व
संतः ॥ ३५ ॥ ॥राम॥ ॥२२२॥

आयुधानामिति कामान्दोग्धीति कामधुक् प्रजनिः प्रजोत्पत्तिहेतुः कंदर्पः कामोस्मि । न केवलं संभोगप्रधानः कामो महिमभूमिः अशास्त्रीयत्वान् सर्पाणां सविषाणां राजा वासुकिरस्मि ॥२८॥ अनंत इति नागानां निर्विषाणां राजा अनंतः शेषोस्मि यादसां जलचराणां राजा वरुणोस्मि पितॄणां राज अर्यमाहमस्मि संयमतां नियमं कुर्वतां मध्ये यमोस्मि ॥२९॥ प्रह्लाद इति कलयतां वशीकुर्वतां गणयतां वा मध्ये कालोहं मृगेंद्रः सिंहः ॥३०॥ पवन इति पवतां पावयितॄणां वेगवतां वा वायुरस्मि रामो दाशरथिः यद्वा परशुरामः झषाणां मत्स्यानां मध्ये मकरो मत्स्यविशेषोहं स्रोतसां तत्र वाहोदकानां मध्ये भागीरथी ॥३१॥ सर्गाणामिति सृज्यन्त इति सर्गा आकाशादयः तेषामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहं अहमेवादिश्च मध्यं

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् प्रजनश्चास्मि कंदर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥२८॥ अनंतश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहं पितॄणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहं ॥२९॥ प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कलयतामहं मृगाणां च मृगेंद्रोहं वैनतेयश्च पक्षिणां ॥३०॥ पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहं झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥३१॥ सर्गाणामादिरंतश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ॥ अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहं ॥३२॥

संचैवेत्थं स्रष्टृत्वादिकानंतं पारमैश्वर्यमुक्तं । अत्रतूत्पत्तिप्रलयस्थितयो मत्त एव निखिलेन मध्ये याः तत्तु च्युत इति विशेषः । अध्यात्मविद्या आत्मविद्याहं प्रवदतां वादिनां संबंधिनो वादजल्पवितंडाख्यास्त्रिविधाः कथास्तासां मध्ये वादोहं यत्र द्वाभ्यामपि प्रमाणतस्तर्केण च स्वपक्षः स्थाप्यते परपक्षश्छलजातिनिग्रहस्थानैर्दूष्यते स जल्पो नाम यत्र त्वेकः स्वपक्षं स्थापयति अन्यस्तु छलजातिनिग्रहस्थानैस्तत्पक्षं दूषयति न तु स्वपक्षं साधयति सा वितंडा नाम कथा तत्र जल्पवितंडे विजिगीषमाणयोर्वादिनोः सत्त्वपरीक्षामात्रफले वादस्तु वीतरागयोः शिष्याचार्ययोर

॥भी॰गी॰टी॰ वेदानामिति ॥ वासवः इंद्रः भूतानां सर्वभूतानां चेतना ज्ञानशक्तिरहमस्मि ॥ २२ ॥ रुद्राणामिति यक्षरक्षसामिति गक्षसा नाम पि
॥१०२०॥ क्रूरत्वा हिंसाप्याय देहे मैहे कीट्कस्य निर्देशः तेषां मध्ये वित्तेशः कुबेरोस्मि पावकोग्निः शिखरिणां शिखरवतां वह्निना नीम
ध्येमेरुः ॥ २३ ॥ पुरोधसामिति पुरोधसां मध्ये देवपुरोहितत्वान्मुख्यं बृहस्पतिं मां विद्धि सेनानीनां मध्ये स्कंदो सेनायति स्कंदो
हमस्मि सरसां स्थिरजलाशयानां मध्ये समुद्रोस्मि ॥ २४ ॥ महर्षीणामिति गिरां वाचांपदात्मिकानां मध्ये एकमक्षरमोंकार
वेदानां सामवेदोस्मि देवानामस्मि वासवः ॥ इंद्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥ २२ ॥ रुद्राणां शंकरश्चास्मि
वित्तेशो यक्षरक्षसां ॥ वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहं ॥ २३ ॥ पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिं
सेनानीनामहं स्कंदः सरसामस्मि सागरः ॥ २४ ॥ महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरं ॥ यज्ञानां जपयज्ञो
स्मि स्थावराणां हिमालयः ॥ २५ ॥ अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ॥ गंधर्वाणां चित्ररथः सिद्धा
नां कपिलो मुनिः ॥ २६ ॥ उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवं ॥ ऐरावतं गजेंद्राणां नराणां च नराधिपं
राख्यं पदमस्मि ॥ २५ ॥ अश्वत्थ इति ॥ देवा एव संतो मंत्रदर्शनेन ये ऋषित्वं प्राप्तास्तेषां मध्ये नारदोस्मि सिद्धा ॥२॥ ॥रामः॥
नामुत्पत्तित एवाधिगतपरमार्थानां कपिलाख्यो मुनिरस्मि ॥ २६ ॥ उच्चैःश्रवसमिति ॥ अमृतार्थं क्षीराब्धिमथ्यमान ॥१९०॥
उद्भूतः उच्चैःश्रवसं नाम अश्वं मा विद्धि अमृतोद्भवमिति सर्वत्र ऐरावतादावपि संबध्यते नराधिपं राजानं मां विद्धि
॥ २७ ॥

एवंप्रार्थितस्सन् श्रीभगवानु॰।हंतेति।हंत ते इत्यनुकंपासंबोधने दिव्याः स्वमयाविभूतयस्ताः प्राधान्येन तुभ्यं कथयिष्या
मि यतो यासां विभूतिविस्तरस्यांतो यस्मात्तो नास्तीति अतः प्रधानभूताः काश्चिद्विभूतीः कथयिष्यामि।१९।तत्र प्रथममैश्व
रूपं कथयति।।अहमिति हे गुडाकेश सर्वेषां भूतानामाशयेषु अंतःकरणेषु सर्वज्ञत्वादिगुणैर्नियंतृत्वेनावस्थितः प
रमात्माहं।आदिर्जन्म मध्यं स्थितिः।अंतः संहारः सर्वभूतानां जन्मादिहेतुश्चाहमित्यर्थः।।२०।।इदानीं विभूतीः कथ
यति।।आदित्यानामित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति।।आदित्यानां द्वादशमध्ये विष्णुर्वामनोहं ज्योतिषां प्रकाशकानाम

श्रीभगवानुवाच।हंत ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः।।प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यंतो विस्तरस्य मे।।१९।।अह
मात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः।अहमादिश्च मध्यं च भूतानामंत एव च।।२०।।आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योति
षां रविरंशुमान्।।मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी।।२१।।

अंशुमान् विश्वव्यापिरश्मियुक्तो रविः सूर्योहं
मरुतां वायूनां मध्ये मरीचिनामाहमस्मि यद्वा सप्त मरुद्गणा एव विशेषास्तेषां मध्ये इति नक्षत्राणां मध्ये चंद्रोहं अ
त्र चादित्यानामहं।विष्णुरित्यादिषु यत्र निर्धारणे षष्ठी क्वचिच्च भूतानामस्मि चेतनेत्यादिषु संबंधे षष्ठी तत्र
तत्रैव वक्ष्यिष्यामः विष्णुरित्यादिषु च नारेष पिष्ठ भावत्निशयमात्रविवक्षया विभूतित्वेन निर्दिश्यते अतः प
रं चाध्यायसमाप्तिपर्यंतं विभूतिचिंतनमात्मास्मावमः।२१।।आवहः प्रवहः विवहः परावहः उद्वहः संवहः परिवह इति
मरुद्गणाः।।२१।।

॥गी॰टी॰॥
॥१०८॥

किंजाहि स्वयमिति। स्वयमेव त्वमेवात्मानं वेत्थ जानासि नान्यः। तदप्यात्मनात्मनैव वेत्सि न साधनान्तरेण। अन्यथा माद्दरेणवद्धा संबोधयति हे पुरुषो
त्तम पुरुषोत्तम हे हेतुगर्भाणि संबोधनानि। हे भूतभावन भूतोत्पादक। भूतानामीश नियन्तः। देवानामादित्यादीनां देव प्रकाशक जगत्पते विश्वपाल
क। १५ यस्मात्त्वमासि अतः त्वमेव वेत्सि न त्वादृशस्तस्माद्वक्तुमर्हसीति। याश्चात्मनस्तव दिव्या अत्यद्भुता विभूतयस्ताः सर्वा अनुकूलमेवार्हसि याभ्यो
सि याभिरिति विभूतीनां विशेषणं स्पष्टार्थं। १६। कथयन प्रयोजनं दर्शयन प्रार्थयते कथं विद्यामिति द्वाभ्यां। हे योगिन् कथं केन विभूतिभेदेन सदा परि

॥ स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम। भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते। १५। वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मवि
भूतयः। याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि। १६। कथं विद्यामहं योगिंस्त्वां सदा परिचिन्तयन्। केषु केषु
च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया। विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन। भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मे

चिन्तयन्नहं त्वां विद्यां जानीयां विभूतिभेदेन चिन्त्योऽपि त्वं केषु केषु पदार्थेषु मया चिन्तनीयोऽसि। १७। तत्सर्वं सहि मे त्वोऽपि चिन्तितनीनं विभूतिभेदेन त्वचि
ते कथमाभवेत्तथा विभूतिभेदेन चिन्त्योऽपि त्वं केषु पदार्थेषु मया चिन्तनीयोऽसि। १७। तत्सर्वं सहि मे त्वोक्तं तेषां कथयेत्याह विस्तरेणेति। आत्मनस्तव
योगं सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वादिलक्षणं योगैश्वर्यं विभूतिं च विस्तरेण पुनः। कथय पुनः हि यस्मात्त्वद्वाक्यामृतं पिबतो मम तृप्तिर्नास्त्यतो ब्रूहि

॥राम॥
॥१०८॥

उद्धियोगं दत्त्वा चतस्यानुभव पर्यन्तमापाद्या ऽविद्याकृतं संसारं नाशयामीत्यास्तेषामिति तेषामनुकंपार्थमनुग्रहार्थमेवाज्ञानाज्जातं तमः संसारा
ख्यं नाशयामि॥ कुत्र स्थितः सन् केन वा साधनेन तमो नाशयसीत्यत आह॥ आत्मभावस्थः बुद्धिवृत्तौ स्थितः॥ सन् भावनाविस्फुरताज्ञानलक्षणेन दी
पेन नाशयामि॥११॥ संक्षेपेणोक्ता विभूतीर्विस्तरेणाजिज्ञासुर्भगवन्तं स्तुवन्॥ अर्जुन उवाच परं ब्रह्मेति सप्तभिः परं ब्रह्म च परं धाम च आश्रयः॥
परमं च पवित्रं भवानेव कुत इत्यत आह॥ यतः शाश्वतं नित्यं पुरुषं पातपादिव्यं द्योतनात्मकत्वप्रकाशश्च॥ आदिश्चासौ देवश्चेति देवानामादिम्

तेषामेवानुकंपार्थमहमज्ञानजं तमः। नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता॥११॥
॥अर्जुन उ०॥ परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान्। पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुं॥
॥१२॥ आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा। असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे॥
सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव॥ न हि ते भगवन् व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः॥१४॥

मित्यर्थः तथा अजं अजन्मानं विभुं च व्यापकं च अमेवाहुः॥१२॥ के ते ऋषयः भृग्वादयः सर्वे देवर्षिश्च नारदः॥ असितश्च देवलश्च व्यासश्च स्वयं त्वमेव च माक्षात्मम
ब्रवीषि॥१३॥ अतो ममेदानीं त्वदैश्वर्यसंभावनानिदर्शनमाह सर्वमिति॥ एतत्सर्वं यन्मां परं ब्रह्मेत्यादि सर्वमपि ऋतं सत्यं मन्ये यन्मां प्रति त्वं कथ
यसि न नो विदुः सुरासुरादीनां दर्शितमप्येव सत्यमहं न्यमाह न हीति॥ हे भगवन् तव व्यक्तिं देवा न विदुः॥ असमदनुग्रहार्थमियमपि व्यक्तिरिति न मतं

यथोक्तं विभूत्यादितत्वज्ञानस्य फलमाह एवमिति ॥ एवं भगवादिलक्षणं मम विभूतिं योगं चैश्वर्यं लक्षणं तत्त्वतो यो वेत्तिः स्तनि। घं सन्नियोगेन सद्दाम्यदृष्टीनेनयुक्ते। न भवति नास्त्यत्र सं
शयः ॥७॥ यथा विधियोगयैर्ज्ञानेन सम्यक्ज्ञानं वा प्रियस्त ईशीयति ॥ अहमिति चतुर्भिः ॥ अहं च सर्वस्य जगतः प्रभवः भगवादिमन्वादिरूपविभूतिद्वारेणोत्पत्तिहेतुः ॥ मत्त एव चास्य
बुधिर्ज्ञानमसंमोहइत्यादि सर्वं प्रवर्त्तत इति ॥ एवं मत्वा बुधा बुधाः विवेकिनो भावसमन्विता प्रीतियुक्ता मां भजन्ते ॥८॥ प्रीतिपूर्वकं भजनमेवाह मच्चित्ता इति मय्येव चित्तं

एवां विभूतिंयोगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ॥ सोऽविकंपेन योगेन युज्यते नात्र संसयः ॥७॥ अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्त्तते
इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥८॥ मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परं ॥ कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति
च रमन्ति च ॥ तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकं ॥ ददामि बुधियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥१०॥ श्रीरामायनमोनमः ॥

येषां ते मच्चित्ताः मामेव गताः प्राप्ताः प्राणा इन्द्रियाणि येषां ते मद्गतप्राणाः मद्दर्शनं विना जीवनाहर्तिया ॥ एवंभूतास्तु बुधाः ॥ अन्योन्यं मानयोर्येतैः श्रुत्यादिप्रमाणैर्बोधयन्तः
संकीर्त्तयन्तः सन्तः नित्यं तुष्यन्ति ॥ अनुमोदनेन तुष्टिं यान्ति रमन्ति च निर्वृतिं यान्ति ॥९॥ एवंभूतानां च सम्यक्ज्ञानमहं ददामीत्याह तेषामिति ॥ एवं सततसत्यतयुक्तानां म ॥राम॥
य्यासक्तानां प्रीतिपूर्वकं भजतां तं बुधिरूपं योगमुपायं ददामि तिष्ठान्तमितेकं ॥ येन ते भक्ता मां प्राप्नुवन्तिः ॥१०॥ श्रीरामायनमोनमः ॥ श्रीरामायनमः ॥ राम॥ ॥१०८॥

लोमहेश्वरतामेव स्फुटयति बुधिरिति त्रिभिः । बुद्धिः सारासारविवेकेनैपुणं । ज्ञानमात्मविषयं असंमोहो व्याकुलत्वाभावः क्षमा सहिष्णुत्वं सत्यं यथार्थभाष
णं दमो बाह्येंद्रियाणि संयमः शमोंतःकरणसंयमः सुखमनुकूलसंवेदनीयं । दुःखं तद्विपरीतं भव उद्भवः । अभावस्तद्विपरीतः भयं त्रासः अभयं तद्विपरीतं । अ
स्पत्ता कस्पेतरेऽमन्त एवमवंतीत्यनेनान्वय ।४। किंच । अहिंसेति । अहिंसा परपीडानिवृत्तिः । समता रागद्वेषादिराहित्यं तुष्टिर्दैवलब्धेन संतोषः तपः शरीरशोषणं दा

बुधिर्ज्ञानमसंमोहः क्षमा सत्यं दमः शमः । सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च ॥४॥ अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ॥ भवं
ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥ ५॥ महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ॥ मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥६॥

नां न्यायार्जितस्य धनादेः पात्रे समर्पणं यशः सत्कीर्तिः । अयशो दुष्कीर्तिः । बुध्येमतां मिमादयस्तद्विपरीतान्ताश्च बुद्ध्यादयो नानाविधिभावाः प्राणिनां मत्तः एका
शादेव भवंति ।५। किंच महर्षय इति । सप्त महर्षयो भृग्वादयः । सप्त ब्रह्माण इत्येते वै पुराणे निश्चयं गता इत्यादि पुराणप्रसिद्धाः । तेभ्योऽपि पूर्वे चत्वारो महर्षयः सनकादयः ।
तथा मनवः स्वायंभुवादयः मदीयो भावः प्रभावो येषां ते हिरण्यगर्भात्मनो ममैव मानसः संकल्पमात्राज्जाताः प्रभावमेवाह येषां भृग्वादीनां सनकादीनां च मनूनां च इमा ब्राह्मणाद्या लो
के वर्तमानाः यथायथं पुत्रपौत्रादिरूपाः शिष्यप्रशिष्यादिरूपाश्च प्रजाः जाताः प्रवर्तंते ६॥

उक्ताः संक्षेपतः पूर्वं सप्तमादौ विभूतयः दशमे प्रविततास्ताः सर्वत्रेश्वरदृष्टये। एवं तावत्सप्तमादिभिस्त्रिभिरध्यायैर्भजनीयं परमेश्वरतत्त्वं निरूपितं। तद्विभूत
यश्च सप्तमे रसोऽहमप्सु कौन्तेयेत्यादिना संक्षेपतो दर्शिता। नवमे चाहं क्रतुरहं यज्ञ इत्यादिना। अथेदानीं ता एव विभूतीः प्रपंचयिष्यन् तस्य भक्तोऽश्रव
णं पंचकरणीयत्वं करोपि ख्यातं। श्रीभगवानुवाच। भूय एवेति। महातोऽपुद्धासि वर्धमानपाने महात्मनि च ये यांचत्कुशलो बाहू यस्य हे महाबाहो भूय
एव मनः रपि मे वच। शृणु कथंभूतं परमं परमात्मनिष्ठं मदुक्तं मे अमृतेनेव प्रीतिं प्राप्नुवते ते तुभ्यं हितकाम्यया हितेच्छया पापहं वक्ष्यामि तत् १

॥श्रीभगवानुवाच॥ भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः॥ यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्य
या॥१ न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः॥ अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः॥२॥ यो
यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरं॥ असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते॥३॥ श्रीराम॥

उक्तस्यापि पुनर्वचने दुर्विज्ञेयत्वं हेतुमाह न मे इति॥ मे मम प्रभवं प्रभावं जन्मरहितस्यापि नानाविभूतिभिराविर्भावं सुरगणा अपि महर्षयोऽपि वाद
योऽपि न जानंति॥ तत्र हेतुः अहं हि देवानां महर्षीणां चादिः कारणं। सर्वशः सर्वैः प्रकारैः उत्पादकत्वेन बुद्ध्यादिप्रवर्तकत्वेन च। अतो मदनुग्रहं वि
ना मां केऽपि न जानंतीत्यर्थः॥२ एवंभूतात्मज्ञानफलमाह यो मामिति सर्वकारणत्वादेव नास्ति ममादिः कारणं यस्य तं अनादिं अत एवाजं जन्मशून्यं
लोकानां महेश्वरं च मां यो वेत्ति स मनुष्येषु असंमूढः संमोहरहितः सन् सर्वैः पापैः प्रमुच्यते॥३॥ ॥राम॥
॥२०७॥

अता एव संमद्भक्तिः पवित्रीकरोतीति किमत्र चित्रं ॥ यतो मद्भक्तिर्दुःकुलानप्यनधिकारिणोपि संसारान्मोचयतीत्याह मां हीति येपि पापयोनयः स्यु
र्नीचा अंत्यजादयोपि वैश्याः येपि वैश्याः केवलं कृष्यादिनिरताः स्त्रियः शूद्रादयश्चाध्ययनादिरहितास्तेपि मां व्यपाश्रित्य संसेव्य परां गतिं यां
न्तिहि निश्चितं ॥ ३२ ॥ यदेवं तदा सत्कुला सदाचाराश्च मद्भक्ताः परां गतिं यांतीति किं वक्तव्यमित्याह किंमिति ॥ पुण्याः सुजातिनो ब्राह्मणाः । अथा राजा
न ऋषयश्च क्षत्रियाः । एवंभूताः परां गतिं यांतीति किं वक्तव्यं ॥ अतस्त्वमिमं राजर्षिरूपं लोकं देहं प्राप्य लब्ध्वा मां भजस्व । किंच ॥ अनित्यमध्रुवम

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येपि स्युः पापयोनयः ॥ स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेपि यांति परां गतिं ॥ ३२ ॥ किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या
भक्ता राजर्षयस्तथा ॥ अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व मां ॥ ३३ ॥ मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ॥ मामेवै
ष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥ इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीवाद्मा ॥ राजविद्या ॥
जगुह्ययोगो ९ ॥

सुखं सुखरहितं च लोकं देहं प्राप्य अनित्यत्वात् विलंबमकुर्वन् असुखत्वाच्च सुखार्थोद्यमं हित्वा मामेव भजस्वेत्यर्थः ॥ भजनप्रकारं दर्शयन्नुपसंहरति म
न्मना इति ॥ मय्येव मनो यस्य स मन्मनास्त्वं भव तथा मद्भक्तो मत्सेवको भव मद्याजी मद्यजनशीलो भव मामेव च नमस्कुरु ॥ एवमेभिः प्रकारैर्मत्पर
रः । सन्नात्मानं मनो मयि युक्त्वा समाधाय मामेव परमानंदरूपं एष्यसि प्राप्स्यसि ॥ ३४ ॥ निजमैश्वर्यमाश्चर्यं भक्तेश्चाद्भुतवैभवं ॥ नवमे राजगुह्ये
खेद्वापयावोचदच्युतः ॥ १ ॥ नवमोध्यायः ॥ ९ ॥

॥गी०टी०॥ यदिभक्तेभ्यएवमोक्षंददासितर्हिभक्तेभ्यस्तर्हित्वयापिकिरागद्वेषादिकृतंवैषम्यमस्तीत्याह॥ समइति॥ समोहंसर्वेष्वपिभूतेषु॥ अतोमेमप्रियश्चद्वेष्यश्च
॥१०६॥ नास्त्येव॥ एवंसत्यपियेमांभजंतितेभक्तामयिवर्तंते॥ अहमपितेषुअनुग्राहकतयावर्ते॥ अयंभावःयथाग्नेःस्वसेवकेष्वेवतमःशीतादिदुःखमपाकुर्वतो
ऽपिनवैषम्यं॥ यथावाकल्पवृक्षस्यतथैवभक्तपक्षपातितोपिममनास्त्येववैषम्यं॥ किंतुमद्भक्तेरेवायंमहिमेति॥२९॥ अपिचमद्भक्तेरगवर्णनीयःप्रभावइ
तिदर्शयन्नाह॥ अपिचेदिति॥ अत्यंतंदुराचारोपिनरोयदिअपृथक्त्वेनदेवतांतरभक्तिमकुर्वन्मामेवश्रीनारायणंभजतेतर्हिसाधुः श्रेष्ठएवसमंतव्यः। यतोसौ

समोहंसर्वभूतेषुनमेद्वेष्योस्तिनप्रियः॥ येभजंतितुमांभक्त्यामयितेतेषुचाप्यहं॥२९॥ अपिचेत्सुदुराचारोभजतेमामनन्यभाक्॥ साधुरेवसमंतव्य
रःसम्यग्व्यवसितोहिसः॥३०॥ क्षिप्रंभवतिधर्मात्माशश्वच्छांतिंनिगच्छति॥ कौंतेयप्रतिजानीहिनमेभक्तःप्रणश्यति॥३१॥ श्रीरामायनमः॥

सम्यग्व्यवसितः शोभनमध्यवसायंकृतवान्॥३०॥ ननुकथंसमीचीनाध्यवसायमात्रेणासाधुर्मंतव्यस्तत्राह क्षिप्रमिति दुराचारोपिमांभजनशीघ्रं
धर्मात्माचित्तोभवति॥ ततश्चशश्वच्छांतिंशाश्वतीमुपशांतिंपरमेश्वरनिष्ठांगच्छतिप्राप्नोति॥ कुतर्ककर्कशवादिनोनैतन्मन्येरन्नितिशंकाव्याकुलंमर्जु ॥राम॥
नमुत्साहयति हेकौंतेयपटहकादिमहाघोषपूर्वकंविवदमानानांसभांगत्वाबाहुमुत्क्षिप्यनिःशंकंप्रतिजानीहिप्रतिज्ञांकुरु कथंमेममपरमे ॥१०६॥
श्वरस्यभक्तोदुराचारोपिनप्रणश्यति अपितुकृतार्थएवभवतीति। ततश्चतेत्वलोत्पतिविजंभविध्वंसितकुतर्काः संतोनिःशंकंत्वामेवप्रणुतेनाश्रयेरन्॥३१॥

अत्रा एवंसंभद्भक्तिः पवित्रीकरोतीति किमत्रचित्रं॥ यतोमद्भक्तिर्दुःकुलानप्यनधिकारिणोपिसंसारान्मोचयतीत्याह मांहीति येपिपापयोनयः स्यु
र्निह्मघ्रजन्मानोत्यजादयो येपिवैश्याः केवलंकृष्यादिनिरताः स्त्रियःशूद्रादयश्चाध्ययनादिरहितास्तेपिमांव्यपाश्रित्यसंसेव्यपरांगतियां
न्तिहिनिश्चितं ॥३२॥ यदैवंतदासत्कुला सदाचाराश्चमद्भक्ताः परांगतियांतीतिकिंवक्तव्यमित्याह किमिति॥ पुण्याः सुकृतिनोब्राह्मणाः॥ तथाराजा
नश्चतेऋषयश्चक्षत्रियाः॥ एवंभूताः परांगतियांतीतिकिंवक्तव्यं॥ अतस्त्वमिमंराजर्षिरूपंलोकंदेहंप्राप्यलब्ध्वामांभजस्व॥ किंच॥ अनित्यमसुखंम

मांहिपार्थव्यपाश्रित्ययेपिस्युः पापयोनयः॥ स्त्रियोवैश्यास्तथाशूद्रास्तेपियांतिपरांगतिं ॥३२॥ किंपुनर्ब्राह्मणाः पुण्या
भक्ताराजर्षयस्तथा॥ अनित्यमसुखंलोकमिमंप्राप्यभजस्वमां॥३३॥ मन्मनाभवमद्भक्तोमद्याजीमांनमस्कुरु॥ मामेवै
ष्यसियुक्त्वैवमात्मानंमत्परायणः॥ इतिश्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सुब्रह्मविद्यायांयोगशास्त्रेश्रीहाह्मा॥ राजविद्याराज
गुह्ययोगो ९॥

सत्यंसुखरहितंचलोकंदेहंप्राप्यचानित्यत्वाद्विलंबमकुर्वन्नसुखत्वाच्चासुखार्थोद्यमंहित्वामामेवभजस्वेत्यर्थः॥ भजनप्रकारंदर्शयन्नुपसंहरतिम
न्मनाइति॥ मय्येवमनोयस्यसमन्मनाः त्वंभवतथामद्भक्तः मत्सेवकोभव मद्याजीमद्यजनशीलोभवमामेवनमस्कुरु॥ एवमेभिः प्रकारैर्मत्पराय
णः सन्नात्मानंमनोमयियुक्त्वासमाधायमामेवपरमानंदरूपंप्राप्स्यसि॥३४॥ निजमैश्वर्यमाश्चर्यंभक्तेश्चाद्भुतवैभवं॥ नवमेराजगुह्येन
देवद्यापयावाच्युतः९ नवमोध्यायः ९॥

द त्ति श्रुत्वं तमने नूपानैरेनोपविष्ट वानित्यभिप्रयेरोत्तरं ॥ श्रीभगवानुः ॥ बहूनि जन्मानितव अव्यतीतानि सर्वान्यहं वेद जानति अलुप्त वि-
द्याशक्तित्वात् ॥ त्वं पुनजनीसि अविद्यावृतत्वात् ॥ ५ ॥ ननु त्वनादेस्तव कुतो जन्म अविनाशिनश्च कथं पुनः ॥ पुनर्जन्म येनवहूनि व्यतीतानीत्युते इ-
श्वरस्य चतव पुन्यापाप विहीनस्य कथं जीववज्जन्मेत्यत आह ॥ अपो जीति सन्नमेवं तथापि अजो पि सन्नहं तथाव्ययात्मापि उत्तस्वर भावो पित्सन्

॥ अर्जुन उ ॥ अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ॥ कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानसि ॥ ४ श्रीभगवानुवाच
॥ बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ॥ तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परंतप ॥ ५ ॥ अजोपि सन्नव्ययात्मा भू-
॥ तानामीश्वरोपि सन् ॥ प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय संभवाम्यात्ममायया ६ यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत

न पार्ट ईश्वरोपि कर्मपारतंत्ररहितो पि सन् स्वमायया संभवामि सम्यग् च्युतज्ञानबलवीर्यादिसक्तेर्भवानपि ॥ ननु तथापि षोडशकलात्मकलिं-
गस्य त्वधप तव कुतो जन्मेत्यत उक्तं स्वां शुद्धसत्वात्मिकां प्रकृतिमधिष्ठाय स्वीकृत्य विशुद्धोर्जितसत्वमूर्त्या स्वेच्छया अवतरामि स्वेच्छया अवतरामीत्यर्थः
हे ॥ कदा संभवसीत्यपेक्षायामाह ॥ यदा यदेति धर्मस्य ग्लानिर्हानिः ॥ अधर्मस्य अभ्युत्थानमाधिक्यं ॥ ७ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

भा॰ गी॰ टी॰

७३

किमर्थमित्यपेक्षायामाह ॥ परित्राणायेति साधूनांस्वधर्मवर्तिनां रक्षनाय दुष्टं कर्मकुर्वंतीति दुष्कृतस्तेषां वधाय च । एवंस धर्मस्य संस्थापनार्थाय
मसाधुरक्षनेनदुष्टवधेनचधर्मं स्थिरीकर्तुं युगे युगे तत्तदवसरे संभवामीत्यर्थः ॥ न चैवं दुष्टनिग्रहंकुर्वतोपि नैर्घृण्यं शंकनीयं ॥ यथाहुः लालने ता
डने मातुर्नाकारुण्यं यथार्भके ॥ तद्वदेवमहेशस्य नियंतुर्गुणदोषयोरिति ॥ ८ ॥ एवंविधानामीश्वरजन्मकर्मणां ज्ञाने फलमाह ॥ जन्मकर्मेति जन्मस्वेछाकृ
तं चकर्म्मचपरमकारुण्यं दिव्यमलौकिकं तत्वतः परानुग्रहार्थमेवेतियोवेत्ति ॥ सदेहाभिमानंत्यक्त्वापुनर्जन्म नैतिन प्राप्नोति किंतुमामेतिप्राप्नोति ॥ ८ ॥ कथं

अभ्युत्थानमधर्मस्यतदात्मानंसृजाम्यहं ॥ परित्राणायसाधूनांविनाशायचदुष्कृतां ॥ धर्मसंस्थापनार्थायसंभवामियुगेयुगे ॥ जन्मकर्म्मचमेदिव्य
मेवंयोवेत्तितत्वतः ॥ त्यक्त्वादेहंपुनर्जन्मनैतिमामेतिसोर्जुनः ॥ ९ ॥ वीतरागभयक्रोधामन्मयामामुपाश्रिताः बहवोज्ञानतपसापूतामद्भावमागताः ॥ १०

जन्मकर्मज्ञानेनत्वतत्प्राप्तिस्यादित्यत्राह मेवीतरागेति ॥ अहं सुधासत्वावतारे धर्मपरिपालिकं करोमीत्यर्थः परमकारुणिक इंतात्वावीतरागतारागभयक्रो
धाः कस्यत्ते विक्षेपाभावात् ॥ मन्मया मदेकचित्ताः सत्त्वामामेवे पाश्रिताः संतो मत्प्रसादलब्धं यदात्मज्ञानंच तपश्च तपः शास्त्रपरिपाकहेतुः स्वध
र्म्मस्तपोर्धिद्वैकवद्भाव । तेन ज्ञानतपकामरता मुधाविरसनासाना नाका येमला ॥ मद्भावं मत्सायुज्यमप्रापावहवः ॥ नत्वधुनैवप्रवृत्तोयंमद्भक्तिमार्गोऽयमर्थः त
दृक्तं ज्ञानंवेदसर्वाग्नीत्यादिना विद्याविद्योपाधिभ्यां तारंपरस्परमीश्वरजीवौ प्रदृश्ये भ्वरं विद्याभावेन निश्चया मुधत्वात जीवा स्वयेश्वरप्रसाद लब्धधानेन ज्ञान

राम

७३

ननु तर्हि किं त्वय्यपि वैषम्यमस्ति यस्मादेवं त्वदेकशरणानामेवात्मभावं ददासि नान्येषां सकामानामित्यत आह ये यथेति ॥ यथा येन प्रकारेण सकामतया निष्कामतया वा ये मां भजंति तानहं तथैव तदपेक्षितफलदानेन भजामि अनुगृह्णामि । ननु ये सकामा मां विहायेंद्रादीनेव भजंति तिन्तानहमुपेक्षे इति मंतव्यं यतः सर्वशः सर्वप्रकारैः ॥ इंद्रादिसेवका अपि ममैव वर्त्म भजन्तनुवर्तंते इंद्रादिरूपेणापि ममैव सेव्यत्वात् ॥ १२
तर्हि मोक्षार्थमेव किमिति सर्वे न भजंतीत्यत आह ॥ कांक्षंत इति कर्मणां सिद्धिं फलं कांक्षंतः प्रायशः इह मनुष्यलोके इंद्रादिदेवतास्तं भजंते न तु साक्षान्मामेव यस्मात् कर्मजा सिद्धिः कर्मजं फलं शीघ्रं भवति । न तु ज्ञानफलं कैवल्यं दुष्प्रापत्वात्तानस्या ॥ १२ ॥ ननु चैके चित्सकाम

ये यथा मां प्रपद्यंते तांस्तथैव भजाम्यहं ॥ मम वर्त्मानुवर्तंते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ ११ ॥ कांक्षंतः कर्मणां सिद्धिं यजंत इह देवताः ॥ क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥ १२ ॥ चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ॥ तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययं ॥ १३ ॥ छ ॥

तया प्रतयेन कर्मनात त्कर्तृणां च ब्राह्मणादीनामुत्तममध्यमादिवैचित्र्यं कर्मणोऽनवकाशं वैषम्यं नास्तीत्याशंक्याह चातुर्वर्ण्यमिति चत्वारो वर्णा एव चातुर्वर्ण्यं स्वार्थे ष्यञ्प्रत्ययः । अयमर्थः सत्त्वप्रधाना ब्राह्मणास्तेषां च शमदमादीनि कर्माणि सत्त्वरजःप्रधानाः क्षत्रियास्तेषां च शौर्ययुद्धादीनि कर्माणि रजस्तमःप्रधाना वैश्यास्तेषां कृष्यादीनि कर्माणि तमःप्रधानास्तेषां च त्रैवर्णिकशुश्रूषादिकर्माणीत्येवं गुणकर्मणां च विभागैश्चातुर्वर्ण्यं मयैव सृष्टमिति सत्यं ॥ तथाप्येवं तस्य कर्तारमपि फलतोऽकर्तारमेव मां विद्धि तत्र हेतुः अव्ययमासक्तिहेतु
नश्रमरणाहितं ॥

न देवदर्शनात्॥ न मां लि॥ कर्माणि लिंपंति विश्वसृष्ट्यादीन्यपि मां न लिंपंति यतः॥ आसक्तं न कुर्वंति रहंकारत्वात् आप्तकामत्वेन मम कर्म
फलेस्पृहाभावाच्च मां न लिंपंति यतः किंचित्वा॥ यत्कर्मफलेस्पृहा हि संयमायां॥ मे जानाति सोपि कर्मभिर्न बध्यते ममतिलेपत्वे कारनं॰
कारत्वं निस्पृहत्वादिकं जानतस्तस्या॥ कारणादिपरोपि स्यात्॥१४॥ ये यथा मां प्रपद्यंत इत्यादि चतुर्भिः श्लोकैः प्रासंगिकीश्वरस्य वैषम्यं परि
हृत्य प्रकृतोक्तं सेमेवं कर्मयोगंप्रपंचयितुम रोसंस्मारयतिरव्य मिति॥ अहंकारादित्येन कृतंकर्म बंधकं न भवतीति एवं ज्ञात्वा पूर्वैर्जनकादि
भिर्मुमुक्षुभिः॥ सा वसुधैर्पूर्वेतरंयुगांतेष्वपि कृतं तस्मात् त्वमपि प्रथमं कर्मैव कुरु॥१५॥ तच्च तत्त्व विद्भ्यः सहि विचार्य कर्तव्य

न मां कर्माणि लिंपंति न मे कर्मफले स्पृहा॥ इति मां यो भिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते॥१४॥ एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः कु
रु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतं॥१५॥ किं कर्म किमकर्मेति कवयोप्यत्र मोहिताः॥ तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात्
१६ कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः॥ अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहनाक------॥१७॥ न लोकपरम्परातस्तत्त्वाह किंकर्मेति कीदृशं क

र्मकरणं किमकरणं कर्मत्याग इत्यत्र विवेकिनोपि मोहिताः अतोयत् अहं ज्ञात्वानुष्ठाय अशुभात्संसारात् मोक्ष्यसे मुक्तो भविष्यसि तत्कर्म अ
कर्म च तुभ्यमहं प्रवक्ष्यामि शृणु॥१६॥ ननु लोकप्रसिद्धमेव कर्म देहादिव्यापारात्मकं॥ अत्र॥ कथमुच्यते कवयोप्यत्र मोहिताः अत आह
तत्कर्मणा विहितव्यापारस्यापि तत्त्वं बोद्धव्यमस्ति॥ नतु लोकप्रसिद्धमात्रमेव अकर्मणः॥ अपरस्यापि तत्त्वं बोद्धव्यमस्ति विकर्मणोपि निषि

तदेव कार्यादीनां वैद्वित्वेयं नत्वं दर्शयन्नाह कर्मण्यकर्मेति परमेश्वराराधनलक्षणे कर्मणि विषये अकर्मेदमिव भवतीति यः पश्येत् तस्य तस्य ज्ञानहेतुनवंधकत्वाभावात् अकर्मणि च विहिताकरणे कर्म यः पश्येत् प्रत्यवायहेतुत्वेन वंधहेतुत्वात् मनुष्येषु कर्म कुर्वाणेषु स बुद्धिमान् व्यवसायात्मकबुद्धिमत्त्वाच्छ्रेष्ठः ॥ तत्र हेतुः स युक्तो योगी तेन कर्मणा ज्ञानयोगावाप्तेः स एव कृत्स्नकर्मकर्त्ता च सर्वतः संप्लुतोदक स्थानीये तस्मिन् कर्मणि सर्वकर्मफलानां अंतर्भूतत्वात् तदेवानुस्मृत्य ॥ कर्मयोगाधिरूढावस्थायां तत्कर्मणामनारंभादिति नानो करणव कर्मयोज ॥ स्फुटीकृतः ॥ तत्र पंचरूपत्वात् स्वाप्रकरणस्यानेयो नतुक्त दोषः ॥ अतोनैवायोग रूपायोगारूढावस्थायां यस्त्वात्मरतिरेवस्यादित्यादिनायकर्मोक्तस्तु योगारूढः ॥ तस्याप्ययोग्यं च कृतो विहितप्रवृत्तेः ययाज्ञानुरुद्ध्येरपिकर्म वंधकं न भवति तदाज्ञारूढस्य कुतोवंधकस्य

॥ कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ॥ स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥ १८ ॥

दित्यत्राशिष्याणां कोप्यन्यो कर्मणः ॥ देहेंद्रियादिव्यापारे वर्तमानेप्यात्मनो देहादिव्यतिरेकानुभवेन कर्मस्त्वकार्येस्वाभाविके ॥ कर्मणेवयः पश्येत् तथा अकर्मणि च ताननुहितं दुःखबुध्या कर्मणां त्यागे कर्म यः पश्येत् तस्य प्रतिवंधेकत्वेन मिथ्याचारत्वात् ॥ तदुक्तं कर्मेंद्रियाणि संयम्य आस्ते मनसा स्मरन्निति ॥ यः एवभूतः स सर्वेषु मनुष्येषु बुद्धिमान् पंडितः ॥ तत्र हेतुः यतः कृत्वा णि सर्वाणि सर्वा हस्तत्राप्राप्तान्याहारादीनिकर्माणि कुर्वन्नपि स युक्त एवः ॥ अकर्मज्ञानेन समाधिस्थएवेत्यर्थः ॥ अनेनैवज्ञानिन ॥ स्वभावादापन्नकलंजभक्षणादिकं न दोष ॥ अज्ञातु रागतेः कृतो दोषयति विकर्मणोऽपि यत्वे हि स्वपीतं दृष्टव्यं ॥ १८ ॥ १८ ॥

कर्मण्यकर्मयः पश्येदिति श्रुत्यर्थोभ्यायदुक्तमर्थद्वयं तदेव स्पष्टयति यस्येत्यादि यं चला सम्यगारंभ्यंत इति समारंभा। कर्माणि काम्यत इति कामः फलं तत्संकल्पेन च वर्जिता यस्या भवंति तं यो ज्ञः तःमाहुः। तत्र हेतुः समारंभेः पुर्धे विनेसति नाते नज्ञानाभिना दग्धानि च्य कर्माणि नानी कानि कर्माणि यास्यंति॥ अनु टाव स्थायां तु कर्मः फलविषयः॥ तदर्थमिति कर्मव्यं मिदं कर्तीति मं॥ विषयः संकल्पं सता भ्यां वनाशेषं॥१९॥ किंक त्यक्के ति कर्माणि तत्फलेच्छा शास्त्रि स्यक्ता नित्येन निजानंदेन तृप्ता॥ अतएव योगक्षेमार्थमाश्रयणीह रहित॥ एवंभूतोयः सवावाविकोविहते कर्माणि अभित। प्र वृत्तो यि किंचिदपि

यस्य सर्वे समारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः॥ ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पंडितं बुधाः॥१९॥
त्यक्त्वा कर्मफलासंगं नित्यतृप्तो निराश्रयः॥ कर्मण्यभिप्रवृत्तोपि नैव किंचित्करोति सः॥ निरा
शीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः॥ शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषं॥२१॥

नैव कर्माणां तिन स्म कर्मात्स्मे नाभ्यापधत इत्यर्थः॥२०॥ किंचि निरासी रिति निर्गताआशिष कामनः यस्मात् यस्माप्य तं निय तां चितं आत्मत्वशारीरं स्यं यस्य त्यक्तासर्वपरिग्रहायेनस। सरीरं शारीरमात्रं निर्विर्सं कर्ते त्वाभि निवेशरहितं कर्म कुर्वन्नपि किल्बिषं बंधनं न प्राप्नोति यो जनाप्राप्नो हि योगारूढ यस्य शारीरनिर्वाहमात्रोपयोगि स्वाभक्ति भाविकं भिक्षाटनादि कुर्वतो किंनिषिद्धं विहितं वाकारणा निमित्तं दोषं न प्राप्नोति॥२१॥ ॥श्रीराम॥ ॥राम॥ ॥७५॥

किंच यदृच्छेति ॥ अप्रार्थितोपस्थितो लाभो यदृच्छालाभस्तेन संतुष्टः द्वंद्वानि शीतोष्णादीन्यतीतः अतिक्रांतः तत्सहनशील इत्य
र्थः ॥ विमत्सरो निर्वैरः यदृच्छालाभस्यापि सिद्धावसिद्धौ च समः हर्षविषादरहितः य एवंभूतः स पूर्वोत्तरभूमिकयोर्यथायथं वि
हितं स्वाभाविकं वा कर्म कृत्वापि न बंधं प्राप्नोति ॥२२॥ किंच गतसंगस्येति ॥ गतसंगस्य निष्कामस्य रागादिभिर्मुक्तस्य ज्ञाने अवस्थितं चे
तो यस्य तस्य परमेश्वरार्थं कर्माचरतस्तत् ॥ समग्रं सवासनं कर्म प्रविलीयते अकर्मभावमापद्यते ज्ञानाग्निनेत्यर्थः यज्ञायेत्यत्र यज्ञस्य

यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वंद्वातीतो विमत्सरः ॥ समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते ॥२२॥ गतसंगस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ॥ यज्ञा
याचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥२३॥ ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतं ॥ ब्रह्मैव तेन गंतव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिनः ॥२४॥

र्थं लोकसंग्रहार्थं च कर्म कु
र्वतस्तस्यार्थः ॥२३॥ तदेव परमेश्वराराधनलक्षणं कर्म ज्ञानहेतुत्वेन बंधकत्वाभावादकर्मैव आरूढावस्थायां न कर्म ज्ञानबाधितत्वा
त्स्वाभाविकमपि कर्माकर्मेति कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यनेनोक्तं कर्मप्रविलयः प्रपंचयति इदानीं कर्म येन हंगेषु ब्रह्मैवानुसंदधत यत्र पन
प्रविलयमाह ब्रह्मार्पणमिति ॥ अर्प्यते अनेनेत्यर्पणं स्रुवादि तदपि ब्रह्मैव अर्प्यमाणं हविरपि घृतादिकं ब्रह्मैव ब्रह्माग्नौ ब्रह्मैवाग्निस्तस्मिन् ॥ ब्रह्मणा कर्त्रा हुतं ह
वनहोमः ॥ ब्रह्मैव न च क्रियापि ब्रह्मैवेत्यर्थः एवं ब्रह्मण्येव कर्मात्मा समाधिः ऐकाग्र्यं यस्य तेन ब्रह्मैव गंतव्यं प्राप्यं न तु फलांतरमित्य ब्रह्म

गी॰ टी॰ ॥ एवं यज्ञत्वेन संपादितं सर्वेव ब्रह्मदर्शनलक्षणं ज्ञानं सर्वयज्ञोपायप्राप्यत्वात्सर्वयज्ञेभ्यः श्रेष्ठमित्येवं स्तोतुमधिकारिभेदेन ज्ञानोपाय
७६ ॥ भूतान्यज्ञानाह दैवमेवेत्यादिभिरष्टभिः ॥ दैवा इंद्रवरुणादयः ज्यंते यस्मिन्श्राद्धीकेरोंद्रादिसुष्टहलबुधिराहि संदर्शनादेवं तं यज्ञमपरे का
र्मयोगिनः पर्युपासते श्रद्धयानुतिष्ठंते ॥ अपरे तु ज्ञानयोगिनः ब्रह्मरूपेग्नौ यज्ञेनैव याज्ञेभूतेन ब्रह्मार्पणमित्युक्तप्रकारेण यज्ञमुपजुह्वति

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ॥ ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥ २५ ॥
श्रोत्रादीनींद्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति ॥ शब्दादीन्विषयानन्य इंद्रियाग्निषु जु
ह्वति ॥ २६ ॥

यज्ञादिसर्वकर्माणि प्रविलापयंतीत्यर्थः सोयं ज्ञानयज्ञः ॥ २५ ॥ श्रोत्रादीनीति ॥ अन्ये नैष्ठिकब्रह्मचारिणः तत्तदिंद्रियसंयमरूपेष्वग्निषु श्रोत्रादीनि ॥ स्म ॥
जुह्वति प्रविलापयंति ॥ इंद्रियाणि निरुध्य संयमप्रधानास्तिष्ठंतीत्यर्थः ॥ इंद्रियाण्येवाग्नयस्तेषु शब्दादीनन्ये गृहस्था जुह्वति विषयभो ॥ ७६ ॥
गासंयमेप्यनासक्ताः ॥ संयमाग्नियेन भावितेष्विंद्रियेषु विहितेन भावितान् शब्दादीन्प्रक्षिपंतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ ॥ २६ ॥ ॥

सर्वाणीति ॥ अपरे ध्याननिष्ठाः ॥ बुद्धीन्द्रियाणां श्रोत्रादीनां ॥ कर्माणि श्रवणदर्शनादीनि ॥ कर्मेन्द्रियाणां वागादीनां कर्माणि वचनो पादानादीनि वचनोपादानादीनि च प्राणानां कर्माणि ॥ प्राणस्य बहिर्गमनं ॥ अपानस्याधोनयनं व्यानस्याकुञ्चनप्रसारणादि समानस्याशितपीतानां सम्यक् नयनं उदानस्योर्ध्वनयनं उद्गारेण नागः ख्यातः ॥ कूर्म उन्मीलने स्मृतः कृकरः ॥ क्षुतकृत् ज्ञेयो देवदत्तो विजृम्भणे न जहाति मृतं वापि सर्वव्यापी धनञ्जयः इत्येवं रूपाणि ॥ आत्मनि संयमो ध्यानैकाग्र्यं स एव योगः ॥ स एवाग्निः ॥ तस्मिन् ज्ञानेन ध्येय

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ॥ आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥
२७ ॥ द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथापरे ॥ स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयः संशितव्रताः ॥ २८ ॥

विषयेण दीपिते ज्वलिते ध्येये सम्यक् ज्ञाते तस्मिन्मनः संयम्य तानि सर्वाणि कर्माण्युपरमयन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥ किं च द्रव्येति ॥ द्रव्यदानमेव यज्ञो येषां ते द्रव्ययज्ञाः कृच्छ्रचान्द्रायणादि तप एव यज्ञो येषां ते तपोयज्ञाः ॥ योगश्चित्तवृत्तिनिरोधलक्षणः ॥ समाधिः स एव यज्ञो येषां ते योगयज्ञाः स्वाध्यायेन श्रवणमननादिना यत्तदर्थज्ञानं स एव यज्ञो येषां ते ॥ अथवा वेदपाठयज्ञास्तदर्थज्ञानयज्ञाश्चेति द्विविधाः यतयः प्रयत्नशीलाः सम्यक् शितं निशितं तीक्ष्णीकृतं व्रतं येषां ते ॥ २८ ॥

॥ किंच नस्त्र्यासान इति ॥ अपानेन अपे हृत्पौ प्राणमूर्ध्वदृष्ठिंपरकेण जुह्वति पूरक काले प्राणमपानेनैकी कुर्वंति तथा कुंभकेन प्राणापानयोरूर्ध्वाधोगतिरेवकाले अपाने प्राणे जुह्वति ॥ एवं पूरक कुंभक रेचकैः प्राणायाम परायणं अपरस्तमर्थः २९ किंच अपरेति अप
ध्वा हासे को ममस्यः संनस्वमसमे वा मीवीर्यमानो वि दूयेन दूदे हृति लयं होमं भावयंती त्यर्थः ॥ यद्वा अपाने जुह्वति प्राणं प्रकोप
नं तथा पर इमने प्रव शकारेन अपोरावर्तवानमीनयोहेंसः सोहमित्यनलोमत. प्रतिलोमतत्ताभावेनाजयामंत्रेनतं वेयाहृषेकं ह

॥ अपानेजुह्वति प्राणं प्राणेपानं तथापरे ॥ प्राणापानगती रुध्वा प्राणायामपरायणाः २९ ॥
॥ अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति ॥ सर्वेप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ३० ॥

निहारेण भावयं तीत्यर्थः योगशास्त्रे शकारेण बहिर्याति हकारेण विशेत्पुनः ॥ प्राणात्स्य हंस इत्याहुः स इत्यनु चिंतयेदिति ए चार्थेन नी
रस्य नेन तुल्लो को नक्राम यता अपरे कथंतो प्रथमर्थ ॥ द्वौ भागौ पूरयेदन्नैस्तोयेनैकं प्रपूरयेत् ॥ मारुतस्य प्रचारार्थं चतुर्थमवशेषयेदित्ये
वमादि वचनोक्तो नियतः आहारो येषां ते कुंभकेन प्राणापानगतीयान्परायणाः ॥ संतः प्राणानिंद्रियाणि प्राणेषु जुह्वति कुंभके तु सर्वे प्राणाः
कीभवंती ॥ तत्रैव लीयमानेष्विंद्रियेषु होमं भावयंतीत्यर्थः ॥ तदुक्तं योगशास्त्रे यथा संहृताः स्थानयस्थिरता भवेत्तथा एवामे कायम

नेत्वमुक्तानांक्षपदर्शनायज्ञविदांफलमाहसर्वेइति॥ यज्ञान्विदंतिलभंतइतियज्ञविदः यज्ञाज्ञाइतिवापेंडेः। क्षपितनाशितंकल्याखयेषांते ३० यज्ञशि
ष्टेति यज्ञान्कृत्वाअवशिष्टेकालेअन्नमिष्टमन्नममृतरूपंभुंजतइतितथातेसनातनंनित्यंब्रह्मज्ञानद्वारेणप्राप्नुवंतितन्मकरेणदोषमाह
नायंलोकइति॥ अयंअल्पसुखोपिमनुष्यलोको॥ अयज्ञस्ययज्ञानुष्ठानशून्यस्यनास्तिकुतोन्यः। परलोकः। अतोयज्ञः। सर्वथाकर्त्तव्याइत्य
र्थः ३१ उक्तानयज्ञसोनुउक्तान्यज्ञानुपसंहरतिएवमिति॥ ब्रह्मणोवेदस्यमुखेविततो। वेदेनसाक्षाद्विहिताइत्यर्थः तथापितान्सर्वान्वाङ्मनः

यज्ञशिष्टामृतभुजो यांतिब्रह्मसनातनं॥ नायंलोकोस्त्ययज्ञस्यकुतोन्यः कुरुसत्तमः ३१॥ एवंबहुविधायज्ञाविततब्रह्मणोमुखे। कर्म
जान्विद्धितान्सर्वानेवंज्ञात्वाविमोक्ष्यसे॥ ३२ श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप। सर्वंकर्माखिलंपार्थज्ञानेपरिसमाप्यते॥ ३३॥

कायकर्मजानिताजनआत्मात्वतत्परसंस्पर्शरहितान्विद्धिजानीहि॥ आत्मनः कर्मगोचरत्वात॥ एवंज्ञात्वाज्ञाननिष्ठःसन्संसाराद्विमुक्तोभविष्यसि ३२
कर्मयज्ञात्ज्ञानयज्ञस्तुश्रेष्ठइत्याहश्रेयानिति॥ द्रव्यमयोरनात्मव्यापारजन्यात्दैवाद्यज्ञात्ज्ञानयज्ञःश्रेयान्श्रेष्ठः यद्यपिज्ञानयज्ञस्या
पिमनोव्यापाराधीनात्वमस्त्येवतथापितत्स्वरूपस्यज्ञानस्यमनःपरिणामेअभिव्यक्तिमात्रंनतुजन्यत्वमितिद्रव्यमयाद्विशेषः श्रेष्ठत्वेहेतुः
सर्वंकर्मअखिलंकर्मफलसहितंज्ञानेपरिसमाप्यतेअन्तर्भवतीत्यर्थः सर्वंतदभिसमेतियत्किंचित्प्रजाःसाधुकुर्वंतीतिश्रुतेः॥ ३३॥ ३३॥

भा॰ गी॰ टी॰ किं च नश्वासान इति ॥ अपानेन अपरे हृद्गतेन प्राणमूर्ध्वगतिं परके जुह्वति पूरकज्ञानेन प्राणमपानेनैकीकुर्वन्ति तथा कुम्भकेन प्राणा-
॥ ७८ ॥ पानयोरूर्ध्वाधोगतिरेचकात्मने अपानं प्राणे जुह्वति । एवं पूरककुम्भकरेचकैः प्राणायामपरायणं अपरे इत्यर्थः २९ किं च अपरे इति अन्न-
ध्वाहासे कोचमम्यः संनस्ववमसे वामी वीर्यमानो च्छिद्रियेन दृढे वृत्तिलयं होमं भावयन्तीत्यर्थः यद्वा अपाने जुह्वति प्राणं प्राणोऽपा-
नं तथापर इत्यनेन प्रकारेण अपानावर्तवानमीनयोर्हंसः सोऽहमित्यनुलोमतः प्रतिलोमतश्चाजपाजपमन्त्रेन तन्त्वे पारार्थे कं स

॥ अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथापरे ॥ प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ॥ २९ ॥
॥ अपरे नियताहाराः प्राणान्प्राणेषु जुह्वति ॥ सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥ ३० ॥

निहारेण भावयन्तीत्यर्थः योगशास्त्रे सकारेण बहिर्याति हकारेण विशेत्पुनः ॥ प्राणस्तत्र स वै हंसः इत्यनुचिन्तयेदिति प्रचारार्थेन ती-
र्थमनेन तुल्यो कोनश्वासयता अपरे कथ्यन्तेत्ययमर्थः ॥ द्वौ भागौ पूरयेदन्नैस्तोयेनैकं प्रपूरयेत् ॥ मारुतस्य प्रचारार्थं चतुर्थमवशेषयेदित्ये- राम ७८
वमादिवचनोक्तो नियतः आहारो येषां ते कुम्भकेन प्राणापानगतीयानुपरायणाः ॥ संतः प्राणानिन्द्रियाणि प्राणेषु जुह्वति कुम्भके तु सर्वे प्राणास्त-
त्रैकीभवन्ती तत्रैव लीयमानेष्विन्द्रियेषु होमं भावयन्तीत्यर्थः ॥ तदुक्तं योगशास्त्रे यथा संस्थाप्यासनं यस्थिरता भवेत्तथा पुरावोक्तकायम

नेदंच भक्तानां मद्दर्शनां यज्ञविदां फलमाह सर्वेऽपीति ॥ यज्ञान्विदंतीति यज्ञविदः यज्ञाज्ञा इति वा पाठः ॥ क्षपितं नाशितं कल्मषं येषां ते ॥ ३० ॥ यज्ञशि
ष्टेति यज्ञान्कृत्वा अवशिष्टे काले अन्नमिति शिष्टमन्नममृतं तद्रूपं भुंजत इति तथा ते सनातनं नित्यं ब्रह्म ज्ञानद्वारेण प्राप्नुवंतीति तदकरणे दोषमाह
नायं लोक इति ॥ अयं अल्पसुखोपि मनुष्यलोकः ॥ अयज्ञस्य यज्ञानुष्ठानशून्यस्य नास्ति कुतोन्यः । परलोकः । अतो यज्ञः । सर्वेषां कर्तव्य इत्य
र्थः ॥ ३१ ॥ ज्ञानयज्ञं स्तोतुं उक्तान्यज्ञानुपसंहरति एवमिति ॥ ब्रह्मणो वेदस्य मुखे वितताः । वेदेन साक्षाद्विहिता इत्यर्थः तथापि तान्सर्वान्वाङ्मनः

यज्ञशिष्टामृतभुजो यांति ब्रह्म सनातनं ॥ नायं लोकोस्त्ययज्ञस्य कुतोन्यः कुरुसत्तम ॥ ३१ ॥ एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे । कर्म्म
जान्विद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥ ३२ ॥ श्रेयान्द्रव्यमयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप । सर्वं कर्म्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ ३३ ॥

कायकर्म्मजानिति तान् आत्मस्वरूपसंस्पर्शरहितान् विद्धि जानीहि ॥ आत्मनः कर्म्मागोचरत्वात् ॥ एवं ज्ञात्वा ज्ञाननिष्ठः सन् संसाराद्विमुक्तो भविष्यसि ॥ ३२ ॥
कर्म्मयज्ञात् ज्ञानयज्ञस्तु श्रेष्ठ इत्याह श्रेयानिति ॥ द्रव्यमयोरनात्मव्यापारजन्यात् दैवादियज्ञात् ज्ञानयज्ञः श्रेयान् श्रेष्ठः । यद्यपि ज्ञानयज्ञस्या
पि मनोव्यापाराधीनत्वमस्त्येव तथाप्यात्मस्वरूपस्फुरणात्मनः पारस्य अभिव्यक्तिमात्रे न तज्जन्यत्वमिति द्रव्यमयाद्विशेषः श्रेष्ठत्वे हेतुः
सर्वं कर्म्म अखिलं कर्म्मफलसहितं ज्ञाने परिसमाप्यते अंतर्भवतीत्यर्थः । सर्वं तदभिसमेति यत्किंचित्प्रजाः साधु कुर्वंतीति श्रुतेः ॥ ३३ ॥ ३३ ॥

॥भा०टी०॥ एवंभूतात्मज्ञाने साधनमाह तद्विद्धीति ॥ तत्ज्ञानं विद्धि प्राप्नुहि । ज्ञानिनां प्रणिपातेन दंडवन्नमस्कारेण ततः । परिप्रश्नेन कुतोयं मम संसारः कथं वा नि
॥७८॥ वर्त्तेतेति प्रश्नेन सेवया शुश्रूषया च ज्ञानिनः । शास्त्रज्ञाः तत्वदर्शिनः अपरोक्षानुभवसंपन्नाश्च ते तुभ्यं ज्ञानमुपदेशेन संपादयिष्यंति । ३४ । ज्ञानफल
माह ॥ यज्ज्ञात्वेति सार्द्धैस्त्रिभिः यत्ज्ञानं ज्ञात्वा प्राप्य पुनर्बंधुवधादिनिमित्तं मोहं न प्राप्स्यसि । तत्र हेतुः येन ज्ञानेन भूतानि पितृपुत्रादीनि स्वावि
द्याविरचितानि स्वात्मन्येवाभेदेन द्रक्ष्यसि अथो अनंतरं आत्मानं मयि परमात्मन्य । भेदेन द्रक्ष्यसीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ किंच ॥ अपि चेदसीति ॥ सर्वेभ्यः पा

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ॥ उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्वदर्शिनः ॥ ३४ ॥ यज्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पांडव ॥ येन भू
तान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ ३५ ॥ अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ॥ सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं संतरिष्यसि ॥ ३६ ॥
यथैधांसि समिद्धोग्निर्भस्मसात्कुरुतेर्जुन ॥ ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ ३७ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय नमः ॥ ३७ ॥

पकारिभ्योप्यतिशयेन पापकारी त्वमसि तथापि सर्वं पापसमुद्रं ज्ञानप्लवेनैव सम्यगनायासेन तरिष्यसि ॥ ३६ ॥ समुद्रवास्थितस्येव पाप ॥राम॥
स्यातिलंघनमात्रं न तु नाशः इति भ्रांतिं दृष्टांतेन वारयन्नाह यथेति ॥ एधांसि काष्ठानि प्रदीप्तोग्निर्यथा भस्मीभावं नयति ॥ तथा आत्मज्ञान ॥७८॥
रूपोग्निः प्रारब्धकर्मव्यतिरिक्तानि सर्वाणि कर्माणि भस्मीकरोतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय नमः ॥ ३७ ॥ ॥ ३७ ॥

तत्र हेतुमाह नहीति ॥ पवित्रं शुधकरं इह तपोयोगादिषु मध्ये ज्ञानतुल्यं नास्ति तर्हि सर्वे प्यात्म ज्ञानमेव किं नाभ्यसंत्यह आह तत्स्वयमि
ति साधेन ॥ तत् आत्मनि विषये ज्ञाने कालेन महता कर्मयोगेन संसिधो योग्यतां प्राप्तः सन् स्वयमेवानायासेन लभते न तु कर्मयोगं विनेत्यर्थः ३८ किं
च श्रद्धावत ॥ श्रधवान् गुरूपदिष्टे अर्थे आस्तिकबुधिमान् तत्परस्तदेकनिष्टः संयतेंद्रियः तद्विलभते ज्ञान्यः अत आधादिसंपन्ना ज्ञानोत्प
त्ती प्राक कर्मयोग एव शुध्यर्थं मनुष्टेय ज्ञानलाभानांतरं तु न तस्य किंचित्मस्तीत्याह ज्ञानं लब्ध्वा तु मुक्तिरूपमोक्षं प्राप्नोती ॥ ३९ ॥ ज्ञानाधिका

नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ॥ तत्स्वयं योगसंसिधिः कालेनात्मनि विंदति ॥ ३८ श्रद्धावांल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेंद्रियः १
ज्ञानं लब्ध्वा परां शांतिमचिरेणाधिगछति ॥ ३९ ॥ अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति ॥ नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्म
नः ४०

रिणमुक्त्वा तद्विपरीतमनाधिकारिनमाह यज्ञश्चेति ॥ अज्ञो गुरूपदिष्टार्थानभिज्ञः कथंचित्तज्ञाने जातेप्य श्रद्धानश्च जाते प्यस्य श्रद्दधानेम
मेदं सिधं द्धा नवेतिं संशया क्रांत चित्तश्च विनश्यति स्वार्थाद्भ्रस्यति ॥ एतेषु त्रिष्वपि संशयात्मा सर्वथा नश्यति ॥ यतस्तस्यायं लोको नास्ति
नार्जनविवाहादि सिधेन च परलोकः धर्मस्यानिष्पत्तेः ॥ सन्निच सुखं संसये न च भोगास्वास प्यसंभवात् ॥ ४० ॥ रामायनमः

॥गी. टी.॥
॥७९॥

अध्यायद्वयोक्तां पूर्वापरभूमिकाभेदेन कर्मज्ञानसंबंधीं विधां ब्रह्मविद्यामुपसंहरन्नियोगेति द्वाभ्यां योगेन परमेश्वराराधनरूपेण तस्मिन् संन्यस्तानि समर्पितानि कर्माणि येन तं कर्माणि स्वफलैर्न निबध्नंति॥ ततश्च ज्ञानेन अकर्त्रात्मबोधेन संछिन्नः संशयो देहाद्यभिमानलक्षणो यस्य तं चात्मवंतं अप्रमादिनं कर्माणि लोकसंग्रहार्थानि स्वाभाविकानि वा न निबध्नंत॥४१॥ यस्मादेवं तस्मादिति। आत्मनो ज्ञानेन

योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयं॥ आत्मवंतं न कर्माणि निबध्नंति धनंजय॥४१॥ तस्मादज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः। छित्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत॥४२॥ इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां कर्मसंन्यासयोगो नाम चतुर्थोध्यायः

संभूतं हृदि स्थितमेनं संशयं शोकादिनिमित्तं देहात्मविवेकज्ञानखड्गेन छित्वा कर्मयोगमाश्रय तत्र च तु प्रथमं प्रस्तुतां युद्धायोत्तिष्ठ हे भारतेति क्षत्रियत्वेन युद्धस्य धर्मत्वं दर्शितं॥४२॥ मुमुक्षवस्थाभिभेदेनाकर्मज्ञानमयी हि या प्रोक्ता येन तं वंदे श्रीहरिं संशयच्छिदं। इति श्रीधरस्वामिकृतायां सुबोधिन्यां चतुर्थोध्यायः॥४

अज्ञानसंभूतं संशयं ज्ञानासिनाछित्वा कर्मयोगमातिष्ठेत्युक्तं तत्रपूर्वोदितविरोधं मन्वानो अर्जुन उ ॥ संन्यासइति ॥ यस्त्वात्मरतिरेवस्या
दित्यादिना सर्वकर्माखिलं पार्थेत्यादिनाच ज्ञानिनः ॥ कर्मसंन्यासं कथयसि ज्ञानासिना संशयंछित्वा योगमातिष्ठेति पुनर्योगं कथं य
सि नच कर्मसंन्यासः ॥ कर्मयोगश्चैकस्यैकदैकसंभवतः ॥ विरुधस्वरूपत्वात् तस्मादेतयोर्मध्ये एकस्मिन्ननुष्ठातव्ये सति मम यच्छ्रेयः
श्रेयः सुनिश्चितंतदेकं ब्रूहि ॥ १ ॥ अत्रोत्तरं श्रीभगवानुवाच ॥ संन्यासइति ॥ अयंभावः ॥ नहि वेदांतवेद्यात्मतत्वविदं प्रतिकर्मयोगमहं ब्र

अर्जुनउवाच ॥ संन्यासंकर्मणांकृष्ण पुनर्योगंचशंससि ॥ यच्छ्रेयएतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितं ॥ १ ॥
श्रीभगवानु॰ ॥ संन्यासकर्मयोगश्चनिःश्रेयसकरावुभौ ॥ तयोस्तु कर्मसंन्यासात्कर्मयोगो विशि
ष्यते ॥ २ ॥

वीमि ॥ यतः पूर्वोक्तेन संन्यासेन विरोधस्यात् ॥ अपितु देहात्माभिमानिनं त्वां बंधुवधादिनिमित्तशोकमोहादिकृतमेनं संशयं हृत्स्थमात्मविवेक
ज्ञानासिनाछित्वा परमात्मज्ञानोपायभूतं कर्मयोगमातिष्ठेति ब्रवीमि ॥ कर्मयोगेन शुधचित्तस्य आत्मतत्वज्ञाने जाते सति तत्परिपाकार्थे
ज्ञाननिष्ठांगसंन्यासः ॥ पूर्वमुक्तः एवं सत्यंगप्रधानयोर्विकल्पायोगात् संन्यासः कर्मयोगश्चेत्युभावपि ॥ भूमिकाभेदेन समुच्चितावेव नि
श्रेयसं साधयतः तथापितु तयोर्मध्ये कर्मसंन्यासात्सकाशात् कर्मयोगोविशिष्टोभवति ॥ २ ॥ श्रीरामायनमोनमः ॥ रामायनमः

कुतस्त्वपि सर्वथा संन्यासिनः कर्मयोगिनं स्तुवन्नस्य श्रेष्ठत्वं दर्शयति ज्ञेयइति ॥ रागद्वेषादिराहित्येन परमेश्वरार्थं कर्माणि यो नुतिष्ठ
ति स नित्यं कर्मानुष्ठानकाले संन्यासीति विज्ञेयः ॥ तत्र हेतुः ॥ निर्द्वंद्वो रागद्वेषादिद्वंद्वशून्यो हि सुखं चित्तशुद्धिद्वारा सुखमनायासेन संसारात्प्र
मुच्यते ॥ ३ ॥ यथा हृदयमंगप्रधानत्वेनोभयोरवस्थाभेदेन क्रमेण समुच्चयो विकल्पमंगीकृत्योभयोरेकः श्रेष्ठ इति प्रश्नस्योत्तरं निनामे
दो विवेकिनः किं नामित्याह सांख्ययोगाविति ॥ सांख्यशब्देन ज्ञाननिष्ठावाचिना तदंगं संन्यासं लक्षयति संन्यासकर्मयोगावेकफलौ संतौ
पृथक्स्वतंत्रौ विभिन्नफलौ बालाः अज्ञाः प्रवदंति न पंडिताः ॥ तत्र हेतुः अनयोरेकमपि सम्यगास्थित आस्थितवान् सानुभयोरपि फलं प्राप्नोति

ज्ञेयः स नित्यसंन्यासी यो न द्वेष्टि न कांक्षति ॥ निर्द्वंद्वो हि महाबाहो सुखं बंधात्प्रमुच्यते ॥ ३ ॥ सांख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदंति न
न पंडिताः एकमप्यास्थितः सम्यगुभयोर्विंदते फलं ॥ ४ ॥ यत्सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ॥ एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति

त्याह कर्मयोगे सम्यगतिष्ठन् शुद्धचित्तः सन् ज्ञानद्वारा उभयोः फलं कैवल्यं लभते ज्ञानी तु पूर्वमनुष्ठितस्य कर्म
योगस्यापि परंपरया ज्ञानद्वारा उभयोः ॥ फलं कैवल्यं लभत इति तत्र अन्यतमस्याश्रयणे ॥ ४ ॥ एतदेव स्फुटयति यत्सांख्यैरिति सां
ख्यैर्ज्ञाननिष्ठैः संन्यासिभिर्यत्स्थानं मोक्षाख्यं प्रकर्षेणाप्यते ज्ञानद्वारा योगैरपि आदित्वेन ... ॥ कर्मयो
गिभिरपि ज्ञानद्वारा गम्यते अतः सांख्यं च योगं च एकफलत्वेनैकं यः पश्यति स एव सम्यक् पश्यति ॥ ५ ॥ रामाय नमः

॥राम॥
॥८०॥

यदि कर्मयोगिनोऽप्यन्ततः संन्यास एव ज्ञाननिष्ठा तर्हि आदित एव संन्यासः कर्तुं युक्त इति मन्वानं प्रत्याह संन्यास इति। अयोगतः कर्मयोगं विना संन्यासः प्राप्तुं दुःखं दुःखहेतुः॥ अशक्य इत्यर्थः॥ चित्तशुद्ध्यभावेन ज्ञाननिष्ठाया असंभवादित्यर्थः॥ योगयुक्तस्तु शुद्धचित्ततया मुनिः संन्यासी भूत्वा अचिरेणैव ब्रह्म अधिगच्छति अपरोक्षं जानाति अधिशिष्टज्ञानमुद्धेः प्राक् कर्मयोग एव संन्यासाद्विशिष्यत इति पूर्वोक्तं सिद्धं तदुक्तं॥८

॥संन्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः॥ योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म नचिरेणाधिगच्छति॥६॥
॥योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितेंद्रियः॥ सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते॥७॥

तदेवं निके: क्रमेः प्रमादितोऽपि हि स्थितस्याभ्यपि सुखावलहो न्स्कारांसं न्यासिनोऽपि हृष्पंतस्तैवसंदूषिनाशयत्विति॥६॥ कर्मयोगादिक्रमेण संन्यासिनः उपरितनेन कर्मणा बंधः स्यादित्याशंक्याह योगयुक्त इति॥ योगेन युक्तः अत एव विशुद्ध आत्मा चित्तं यस्य अत एव विजित आत्मा शरीरं येन अत एव जितानि इंद्रियाणि येन ततश्च सर्वेषां भूतानामात्मभूत आत्मा यस्य सः॥ लोकसंग्रहार्थं स्वाभाविकं वा

कर्म कुर्वन्नपि न लिप्यत इत्येतत्स्वरूपमिमाशंक्य कर्तृत्वाद्यभिमानाभावान्न लिप्यत इत्याह नैवेति द्वाभ्यां ॥ कर्मयोगेन युक्तः क्रमेण तत्त्ववि
त्वा दर्शनश्रवणादीनि कुर्वन्नपीन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु प्रवर्तन्त इत्येवं धारयन् बुद्ध्या निश्चित्य विद्वान् किंचिदप्यहं न करोमीति मन्येत तत्र
दर्शनश्रवणस्पर्शनाघ्राणानि चक्षुरादिज्ञानेन्द्रियव्यापाराः गतिः पादयोः स्वापो बुद्धेः श्वासः प्राणस्य प्रलपनं वागिन्द्रियस्य
विसर्गः पायूपस्थयोः ग्रहणं हस्तयोः ॥ उन्मेषणनिमेषणं कूर्माख्यप्राणस्येति विवेकः ॥ एतानि कर्माणि अभिमानाभावात् कुर्वन्नपि लि

नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ॥ पश्यञ्शृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपञ्श्वसन् ॥ प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्नि
मिषन्नपि ॥ इंद्रियाणींद्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥ ८ ॥ ब्रह्मण्याधाय कर्माणि संगं त्यक्त्वा करोति यः ॥ लिप्यते न स पापेन पद्मपत्र मिवांभसा ॥ ९

प्यनेन यावत्परमार्थेन तद्धिगमस्तावत्पूर्वावस्थायां सत्त्वशुद्धिं विनासौ न भवेदिति ॥ ९ ॥ निरहंकारस्य कर्तृत्वाभिमानाभावात् कर्म लेपकं न भवेदित्युक्तं अ
भिनिवेशसंन्यासो विना स्तीतिमहत्तरं कर्मापि न लिप्यत इत्याह ब्रह्मणीति ॥ ब्रह्मण्याधाय परमेश्वरे समर्प्य तत्फले संगं त्यक्त्वा यः कर्मा
णि करोति स पापेन बंधहेतुना पापपुण्यात्मकेन कर्मणा न लिप्यते यथा पद्मपत्रमंभसि स्थितमप्यंभसा न लिप्यते तद्वत् ॥ १० ॥ ॥ रत्न ॥
॥ ८९ ॥

वंधकत्वाभावमुक्त्वा मोक्षहेतुत्वं सदाचारेण दर्शयति ॥ कायेनेति ॥ कायेन स्नानादि मनसा ध्यानादि बुद्ध्या तत्त्वनिश्चयादि केवलैः कर्माभिनिवेशरहितैरिंद्रिये
श्रवणकीर्तनादिलक्षणं केवलं संगं त्यक्त्वा चित्तशुद्धये कर्मयोगिनः कर्म कुर्वंति ॥२१॥ ननु स एव कर्मणा कश्चिन्मुच्यते कश्चिद्बध्यत इति व्यव
स्था कथमत आह युक्तः परमेश्वरैकनिष्ठः सन् कर्मणां फलं त्यक्त्वा कर्माणि कुर्वन्नात्यंतिकीं शांतिं मोक्षं प्राप्नोति ॥ अयुक्तस्तु बहिर्मुखः कामक
रेण कामतः प्रवृत्त्या फले सक्तो नितरां बंधं प्राप्नोति ॥१२॥ एवं चित्तशुद्धिरहितस्य संन्यासात्कर्मयोगो विशिष्यत इत्येवं वदन्न्।दा

कायेन मनसा बुद्ध्या ॥ केवलैरिंद्रियैरपि ॥ योगिनः कर्म कुर्वंति संगं त्यक्त्वात्मशुद्धये युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शांतिमाप्नोति नैष्ठिकीं
अयुक्तः ॥ कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥ सर्वकर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी ॥ नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन् ॥१३॥

नीशुद्धचित्तस्य संन्यासः श्रेष्ठ इत्याह सर्वकर्माणीति वशी यतचित्तः सर्वाणि कर्माणि विक्षेपकाणि नित्यनैमित्तिकानि विवेकयुक्तेन मनसा संन्यस्य सुखं यथा भवत्येवमेवं तप
सन्नास्ते ॥ क्वास्ते इत्यपेक्षायामाह नवद्वारे नेत्रनासिकेवलं वे मि सप्रवृत्तिरोगगतानि ॥ अथ यथास्वेच्छया बद्धस्य पुरे समेवं न बद्धस्यस्मिन् पुरुषवदहंभावस्य
स्वदेहे देही अवतिष्ठते ॥ अहंकाराभावादेव स्वयं नैव कुर्वन् ॥ ममकाराभावान्नापरं कारयन्निति विधाभ्यामाकृतिका अविशुद्धचित्तो हि संन्यस्य पुनः क

॥श्री. टी.॥

॥८२॥

न नु एष ह्येव साधु कर्म कारयति ॥ तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषित एष एवासाधु कर्म कारयति यमेभ्यो लोकेभ्यो धो निनीषत इत्यादि
श्रुतेः परमेश्वर एव शुभाशुभफलेषु कर्मसु कर्तृत्वेन प्रवर्त्यमानो स्वतंत्रपुरुषकर्तृत्वानि कर्माणि सृजतीति ईश्वरेणैव ज्ञानमार्गे प्रवर्त्यमा
नस्य सृजतीति चेत् ॥ एवं सति वैषम्यनैर्घृण्याभ्यां प्रयोजककर्तृत्वादीश्वरस्यापि पुण्यपापसंबंधः स्यादित्याशंक्याह न कर्तृत्वमिति द्वाभ्यां प्रभु
रीश्वरो जीवलोकस्य कर्तृत्वादिकं न सृजति ॥ किंतु जीवस्यैव स्वभावो वर्धैव कर्तृत्वादिरूपेण वर्तते अनाद्यविद्याकामावरणात् प्रवृत्तिस्वभावं जी

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजत्यहं ॥ न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते १४
नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ॥ अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्तु जंतवः ॥१५॥

व लोकमीश्वरः कर्मस्वपि युक्तेन तु स्वयमेव कर्तृत्वादि करोति सादयतीत्यर्थः ॥१४॥ यस्मादेवं तस्मान्नादत्त इति ॥ प्रयोजकोपि सन् प्रभुः क
स्यचित्पापं सुकृतं चनैवादत्ते न भजते न तत्र हेतुः विभुः परिपूर्णः आप्तकाम इत्यर्थः ॥ यदि स्वार्थकामनया कारयेत्तर्हि तत्पापस्य तत्रत्वेन ह स्ति
प्राप्तकामस्येवा चिन्तनि अमायया तत्पूर्वकर्मानुसारेण तत्प्रवर्तकत्वात् ननु भक्तान् अनुगृह्णतो अभक्तानिग्रह मत्प्रेत्य स्मेवं भक्तं ज्ञानमाहृत्मे
कामत्वमिति न नाहतेन निग्रहोपि दंडरूपो अनुग्रह एवेत्यवमंतव्यं सर्वज्ञस्य परमेश्वरस्य ज्ञानहेतुर्नेन हेतु नाज्ञानेन देवो जीवा मुह्यंति भगवति

राम
८२

तर्हि तेन सत्त्वेन मुह्यंती त्याह ज्ञानेनेति आत्मनो भगवतो ज्ञानेन येषां तं हेयमेव संभक्तमज्ञानं नाशितं तत् ज्ञानं तेषामज्ञानं नाशयित्वा तत्परं परि पू
र्णमात्मस्वरूपं प्रकाशयति ॥ यथादित्यः समस्तमेव तिरस्कृत्य सर्वं वस्तु प्रकाशयति तद्वत् ॥ १६ ॥ एवं भूतेन ज्ञानेन अपुनरावृत्तिं यान्तीत्याह तद्
इति यस्मिन्नेव बुद्धिर्निश्चयात्मिका येषां तस्मिन्नेवात्मा मनो येषां तस्मिन्नेव निष्ठा तात्पर्यं येषां तदेव परमाश्रयो येषां ततश्च तत्प्रसाद

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ॥ तेषामादित्यवज्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परं ॥ १६ ॥
तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ॥ गच्छंत्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतक
ल्मषाः ॥ १७ ॥ विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ॥ शुनि चैव श्वपाके च पंडिताः स

लब्धेनात्मज्ञानेन निर्धूतं निरस्तं कल्मषं येषां ते अपुनरावृत्तिं मुक्तिं यान्ति ॥ १७ ॥ कीदृशास्ते ज्ञानिनो ये अपुनरावृत्तिं मुक्तिं यान्ति ॥ १७ ॥ कीदृशास्ते
ज्ञानिनो ये सर्वत्र समदृष्टिमत्त्वेन तत्र आह विद्याविनयेन च संपन्ने विप्रे तथा पिशाचे श्वपाके च समं ब्रह्मैव पश्यन्तीति पंडिता ज्ञानिनः इत्यर्थः ॥ तत्र विद्या विन
यसंयुक्ते ब्राह्मणे गोषु च हस्तिनि शुनि च श्वपाके च तत्र विषमेषु इति कर्मणा वैषम्यं ग हस्तिनि गजा ततो वैषम्यं दर्शिने ॥ १८ ॥ १८ ॥ १८ ॥

ननु विषयेषु समदर्शनं निषिद्धं कुर्वन्तः कथं नैर्यं जिताः पापा हि ते तत्र ॥ समासमाभ्यां विषमसमे पूज्यत इति स्मृतेः ॥ समाय पूज्याय विषमे प्रका
रेकृते विषमाय च कसमे प्रकारे कृते न सति सम्पूज्यके रह लोकात्परलोकाच्च हीयत इति निवासात् स्मृतेर्हैवेति ॥ इहैव जीवद्भिरेव तैः स्वयमतरित सर्गः संसारो
जितः निरस्तु केषां येषां मनः साम्ये समत्वे स्थितं निश्चलं हे तु हि यस्मात् ब्रह्म तन्निर्दोषं तस्माद्ब्रह्मसमदर्शिनो ब्रह्मण्येव स्थिताः ॥ ब्रह्मभावं प्राप्ता भावरूप
दोषेण न स्मोत्तु दोषेण हृष्टभावः प्राप्तेः पूर्वमेव पूज्यत्वं इतिपूजको तस्या अवगमात् ॥ १९ ॥ ब्रह्मप्राप्तस्य लक्षणमाह नेति ॥ योग्यासविषय न्यस्तवृत्त

इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ॥ निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥ १९ ॥ न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चा
प्रियं ॥ स्थिरबुद्धिरसंमूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥ २० ॥ बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखं स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते २१

गये भूत्वा ब्रह्मस्थितः सोऽप्रियं चास्य प्रहृष्यति ॥ अप्रियं प्राप्य तु नोद्विजेत न च विघ्नतीत्यर्थः ॥ यतः स्थितः स्थिरबुद्धिः स्थिरा निश्चला बुद्धिर्यस्य स तथा कुतः यतोऽसंमूढः
निवृत्तमोहः ॥ २० ॥ मोहनिवृत्ता बुद्धिस्थैर्यहेतुमाह ॥ बाह्यस्पर्शेष्विति इन्द्रियैः स्पृश्यन्त इति स्पर्शाः बाह्येन्द्रियविषयेषु शब्दादिषु असक्तात्मा अनासक्तचित्तस्तात्मनः ॥ राम ॥
कथतो यतः उपशान्तः कर्मालिङ्गं विंदति लभते स च उपशमसुखं लब्धा ब्रह्मणि योगेन समाधिना युक्तस्तदैक्यं प्राप्य आत्मा यस्य स तः ॥ अक्षयं सुखं अश्नुते ॥ ८३ ॥
अश्नुते प्राप्नोति ॥ २१

ननुविषयविषयप्रेमणानाम् पि निवृत्ते कथं मोक्षः पुरुषार्थः स्यात आह येहीति संस्पर्शजा इति विख्याताने भोगाः दुःखानि ते हि वर्तमाना का
ले पश्चाद्दुःखस्यापि जनकत्वात् दुःखसम्बद्धा एव यतो नश्वराः कालेनान्ताः ॥ आदिमंतोनित्यं तस्मात् ॥ अतो विवेकी तेषु न रमते ॥ ३३ ॥ नतस्मान्मोक्षः पुरुषार्थः नस्य
वकामक्रोधवेगाश्रितिमनुपशमे ॥ अतस्तस्य न समर्थ एव मोक्षभागीन हस्त्रो याद्योद्भवतियाः वेगः मनोनेत्रास्मा भाति न सुलभं महेनः सु

येहि संस्पर्शजाभोगाः दुःखयोनयएवते ॥ आद्यंतवंतः कौंतेय नतेषुरम
तेबुधः ॥२२॥ शक्नोतीहैवयः सोढुंप्राक्शरीरविमोक्षणात् ॥ कामक्रो
धोद्भवंवेगंसयुक्तः ससुखीनरः ॥२३॥ श्रीरामायपनमस्तु ॥ ॥रामराम

समपस्वपोमरः सोढुं प्रतिरोधं शक्नोति तद्यथि समाकितया विमोक्षणात् प्राक्यावत् स्थितर्यः य एवं संभूतः स एव युक्तः समाहितः सु
खीव भवति नात्यः यद्वा मरणपूर्वं निर्ध्वंति विलयंतीलिंगप्रमाणो पिपुरुष हि भिर्दृश्यमानो विषयाप्रारागात् भयः क्रोधवेगं सहते मरणात् प्रागभिजीव
न्नेवयः सहते संयुक्त सुखीचेत्यर्थः ॥ तदुक्तं वसिष्ठेन: प्रागगतेपपादेह सुखंदुःखं नवेदिति एकोपि सकलैव लाभ्ये भवेहिति ॥२३॥ राम

चित्तैस्सुखेपिनध्यानंविनासंभाव्यत्वसमाप्तः ॥ मुक्ति ॥ स्यादितिषष्ठेस्मिन् ध्यानयोगीविवक्ष्यते ॥ सर्वोध्यायांतेरेसंक्षेपेणोक्तंपंचमितुंषष्ठाध्यायारंभः तत्र
तत्रादौतस्यसर्वदाकर्माणिमनसासंन्यस्येत्साध्यसंन्यासपर्यवसायितांतानिष्ठयात्सात्मानंयेनाभिधानात् ॥ दुःखरूपत्वोच्चकर्मणाःसहसासंन्यासतानिप्रसर्गप्राप्त
कारयितुंसंन्यासादपिश्रेयस्त्वेनकर्मयोगस्तौतिप्रमेन् श्रीभगवानुवाच अनाश्रितइतिद्वाभ्यांकर्मफल ॥ तेमनाश्रितोनयःस्तराणात् अवश्यकर्तव्यतयाविहितंकर्मयः
करोतिवसंन्यासीयोगीचनतुनिरग्निःअग्निसाध्येष्टाख्यकर्मत्यागीनचाक्रियःप्रनग्निसाध्य[illegible]ख्यकर्मत्यागीच ॥ १ ॥ कुतइत्यपेक्षायां ॥ कर्मयोगस्तै

श्रीभगवानुवाच ॥ अनाश्रितःकर्मफलंकार्यंकर्मकरोतियः ॥ संसंन्यासीचयोगीच

नचनिरग्निर्नचाक्रियः ॥ १ ॥ यंसंन्यासमितिप्राहुर्योगंतंविद्धिपाण्डव ॥ नह्यसंन्यस्तसंकल्पोयोगी

भवतिकश्चन ॥ २ ॥

संन्यासत्वंसंयादित्यहयमिति यंसंन्यासमितिप्राहुःप्रकर्षेणश्रेष्ठत्वेनाहुःमाशास्त्वात्परेवयदिमादिश्रुते ॥ केवलात्संन्यासाद्धेमोयोगमेवतंजानीहिकुत
पाण्डवेतत्स्येयस्याभिजिज्ञासेन्हैहेतुर्योगोप्रसज्ञास्मात्नाहीति नसंन्यस्तंयःफलसंकल्पोयेनसोकर्मनिष्ठोवाज्ञाननिष्ठोवाकश्चिदपियोगीभवतीअत
फलसंकल्पत्यागमात्रात्संन्यासीच फलसंकल्पत्यागादेवचित्तविक्षेपाभावाद्योगीचभवत्येकस्यैवसमर्थ ॥ २ ॥ ८ ॥ श्रीमतेरामानुजायनमः

तर्हि यावज्जीवं कर्मयोग एव प्राप्तः इत्याशंक्य तस्यावधिमाह आरुरुक्षोरिति ज्ञानयोगमारोढुं प्राप्तुमिच्छोः पुरुषस्यारोहे कारनं कर्मोच्यते चित्तशु
धिकरत्वात् ज्ञानयोगमारूढस्य तु तस्यैव ध्यानाभ्यासस्य परान: । शमो चित्तविक्षेपकर्मोपरमो ज्ञानपरिपाके कारणमुच्यते कीदृशो सौ योगा^
रूढः यस्य समः कारणमुच्यते इत्यत्राह यदाहीति । इंद्रियभोगेषु शब्दादिषु तत्साधनेषु च कर्मसु यदा नानुषज्जते आसक्तिं न करोति तत्र हेतुः आसक्ति
मूलभूतान्सर्वान्भोगविषयान्कर्मविषयांश्च संकल्पान्संन्यसितुं शीलं यस्यातः ॥ तदा योगारूढ उच्यते ॥ ४ ॥ अतो विषयासक्तित्यागेनो

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारनमुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥ ३ ॥ यदा हि नेंद्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते सर्वसंकल्पसंन्यासी योगारूढस्तदो
च्यते ॥ ४ ॥ उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् । आत्मैव ह्यात्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मनः । बंधुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जिता अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ६

सं ततः सक्तो च बंधं पर्यालोच्य रागादिस्वभावं त्यजेदित्याह उद्धरेदिति आत्मना विवेकयुक्तेन आत्मानं विवेकः संसारादुद्धरेत् न त्ववसादयेत् । अधो नन
येत् । हि यस्मात् आत्मानः स्वस्य बंधुरुपकारकः रिपुरपकारकश्च ॥ ५ ॥ कथंभूतस्यात्मैव बंधुः कथंभूतस्य चात्मैव रिपुरित्यपेक्षायामाह बं
धुरिति । येनात्मनैव आत्मा कार्यकारनसंघातरूपो जितो वशीकृतः तस्य तथाभूतस्यात्मनः आत्मैव बंधुः ॥ अनात्मनो जितात्मनस्तु अजितेवात्मन:

जितात्मनः स्वस्मिन्वंधुः स्वंस्वहितकयति जितात्मन इति ॥ जितः आत्मायेन तस्य प्रशांतस्य रागादिरागादिरहितस्यैव परं केवलमात्मा शीतोष्णादिषु सत्स्व
पि समाहितः ॥ स्वात्मनिष्ठो भवति नान्यस्य ॥ यद्वा तस्य हृदि परमात्मा समाहितः स्थितो भवति ॥ ७ ॥ योगारूढस्य लक्षणं श्लोकं चैवाह याघोपसंहरति ज्ञान
विज्ञानतृप्तात्मेति ॥ ज्ञानमौपदेशिकं विज्ञानमपरोक्षानुभवस्ताभ्यां तृप्तो निराकांक्षः आत्मा चित्तं यस्य अतः कूटस्थो निर्विकारः अतः एव विजितानि इंद्रियाणि

जितात्मनः ॥ प्रशांतस्य परमात्मा समाहितः ॥ शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानापमानयोः ॥ ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेंद्रियः ॥ युक्त इत्युच्यते योगी
योगी समलोष्टाश्मकांचनः ॥ सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबंधुषु ॥ साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ ९ ॥ ॥ श्रीमते रामानुजाय नमः

येन अत एव समानि लोष्टादीनि यस्य ॥ मृत्तिकापाषाणसुवर्णेषु हेयोपादेयबुद्धिशून्यः स युक्तो योगारूढ इत्युच्यते ॥ ८ ॥ सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबंधुषु साधुष्व
पि पापेष्वपि समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ सुहृत् स्वभावेनैव हिताशंसी मित्रं स्नेहवशेनोपकारकः ॥ अरिर्घातकः उदासीनो विवदमानयोरुभयोरप्युपेक्षकः ॥ मध्यस्थो
विवदमानयोरपि हिताशंसी द्वेष्यो द्वेषविषयः बंधुः संबंधी साधवः सदाचाराः पापा दुराचारास्तेषु समा रागद्वेषशून्या बुद्धिर्यस्य स तु विशिष्टः ॥ ९ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ राम ॥
॥ ८६ ॥

एवं योगारूढस्य लक्षणमुक्त्वेदानीं तस्य सांगं योगं विधत्ते योगीत्यादिना स योगी परमो मत इत्युक्तं तेन ग्रंथेन योगी योगा ॥९॥ आत्मानं मनः युंजीत समा
हितं कुर्यात् सततं निरंतरं रहसि एकांते स्थितः सन् एकाकी संगशून्यः । यतं संयतं चित्तं आत्मा देहश्च यस्य निराशीर्निराकांक्षः परिग्रहशून्यश्च ॥१०॥ आस
नानि पंच दर्शयन्नाह द्वाभ्यां ॥ शुचावित्ति ॥ शुद्धे स्थाने आत्मनः स्वस्यासनः स्थापयित्वा कीदृशं स्थिरं अचंचलं नातीवोन्नतं ॥ न चातिनीचं । चैलं वस्त्रं
अजिनं व्याघ्रादिचर्म ॥ चैलाजिनकुशाश्च उत्तरे यस्मिन् कुशानामुपरि चर्म तदुपरि वस्त्रमास्तीर्येत्यर्थः तत्रेति । तत्र तस्मिन् आसने उपविश्य ए

योगी युंजीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ॥ एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥१०॥ शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः । ना
त्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरं ॥११॥ तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेंद्रियक्रियः ॥ उपविश्यासने युंज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥
समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ॥ संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥१३॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय नमः ॥

काग्रं विक्षेपरहितं मनः ॥ कृत्वा योगं युंज्यात् अभ्यसेत् ॥ यता उपरता चित्तस्येंद्रियाणां च क्रिया यस्य ॥ आत्मनो मनसो विशुद्धये उपशांतये ॥१२॥
चित्तैकाग्र्योपयोगिनीं देहादि धारणां दर्शयन्नाह द्वाभ्यां समिति ॥ कायः शरीरं देहमध्यभागो विवक्षितः ॥ कायश्च शिरश्च ग्रीवा च कायशिरोग्रीवं मूला
धारादारभ्य मूर्धपर्यंतं समं अवक्रं अचलं निश्चलं धारयन् स्थिरः ॥ दृढप्रयत्नो भूत्वेत्यर्थः स्वीयं नासिकाग्रं संप्रेक्ष्येति अर्धनिमीलित
नेत्रः इत्यर्थः ॥ इतस्ततो दिशश्चानवलोकयन् आसीतेत्युत्तरेणान्वयः ॥१३॥

प्रशांतेति प्रशांत आत्मा चित्तं यस्य । विगता भीर्भयं यस्य । ब्रह्मचारिव्रते ब्रह्मचर्ये स्थितः सन् मनः संयम्य मच्चित्तः मय्येव चित्तं यस्य ॥ अहमेव परः पु-
रुषार्थो यस्य स मत्परः युक्तो भूत्वा आसीत तिष्ठेत् ॥१४॥ योगाभ्यासफलमाह ॥ युंजन्नेवमिति । एवमुक्तेन प्रकारेण सदा आत्मानं मनः ॥ युंजन् समा-
हितं कुर्वन् नियतं निरुद्धं मानसं चित्तं यस्य सः शांतिं संसारोपरमां प्राप्नोति ॥ कथंभूतां निर्वाणपरमं प्राप्यं यस्यां तां मत्संस्थां मद्रूपेणावस्थितां ॥१५॥

प्रशांतात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ॥ मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥१४॥ युंजन्नेवं सदात्मानं योगी नि-
यतमानसः ॥ शांतिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥१५॥ नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकांतमनश्नतः ॥ न चाति-
स्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥१६॥ युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ॥ युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा
॥१७॥

योगाभ्यासनिष्ठस्य आहारादिनियममाह द्वाभ्यां नेति ॥ अत्यंतमधिकं भुंजानस्य एकांतमत्यंतमभुंजानस्यापि योगः ॥ समाधिर्न भवति तथा अ-
तिनिद्राशीलस्य अतिजाग्रतश्च योगो नैवास्ति ॥१६॥ तर्हि कथंभूतस्य योगो भवतीत्यत आह युक्तेति ॥ युक्तो नियत आहारो विहार-
श्च गतिर्यस्य तस्य । कर्मसु युक्ता नियता चेष्टा यस्य ॥ युक्तौ नियतौ स्वप्नावबोधौ निद्राजागरौ यस्य तस्य दुःखनिवर्तको योगः सि-

कदा निष्पन्नयोगः पुरुषो भवतीत्यपेक्षायामाह यदेति । विनियतं संन्यस्यतं चित्तं आत्मन्येव यदा निश्चलं तिष्ठति तदा प्राप्तयोग इत्युच्यते ॥१८॥ आत्मैकाकारतयावस्थि
तस्य चित्तस्योपमानमाह ॥ यथेति ॥ वातशून्ये देशे स्थितो यथा नेंगते न विचलति सोपमा दृष्टान्तः कस्य आत्मविषयं योगमभ्यसतो योगिनो यतं नियतं चित्तं य
स्य ॥ निश्चलत्वे प्रकाशकत्वाच्च चित्तं तद्वदिति द्रष्टव्यम् ॥१९॥ संप्रज्ञातसमाधौ प्राप्तयोगं विधिपादुर्वेमादौ केवलयोगस्य हेतोरुक्तं ना स्वरूपतः फलतश्च योगी सीतयाहे

यदा विनयतं चित्तं मात्मन्येवावतिष्ठते ॥ निस्पृहः सर्वकालेन युक्त इत्युच्यते तदा ॥१८॥
यथा दीपो निवातस्थो नेंगते सोपमा स्मृता ॥ योगिनो यतचित्तस्य युंजतो योगमात्मनः ॥१९॥
यत्रोपरमते चित्तं निरोद्धं योगसेवया ॥ यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥२०॥

तु समाधियोगशब्देनोक्तः तत्र मुख्यो योगः करूपयेत्तावत्समाधिमेव स्वरूपतः फलतश्च लक्षयन् असंप्रज्ञातसमाधिरूपो मुख्यो योग इत्याह यत्रेति सार्धैस्त्रिभिः यत्र यस्मिन्नवस्था
विशेषेण योगाभ्यासेन रुद्धं चित्तं तु परतं भवति नियोगस्य स्वरूपलक्षणमुक्तं ॥ तथा च पातंजलसूत्रे ॥ योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति द्रष्टः प्राप्तलक्षणेन फलेन तद्वलक्ष
यति यत्र यस्मिन्नवस्था आत्मा शुद्धेन मनसा आत्मानमेव पश्यति ॥ ननु देहादि ॥ पश्यन्नात्मन्येव तुष्यति न तु विषयेषु पत्रेस्यादीनां पञ्चानां योगसंहितं विधानं चतु
र्थेनान्वयः ॥२०॥

आत्मन्येवतानिर्हेतुमाह सुखमिति। यत्रास्मिन्नवस्थायविशेषस्यात्किमपि निरतिशयं आत्यंतिकं नित्यं सुखं वेत्ति। ननु तद्विषयेंद्रियसंबंधाभावात्कु
तः सुखस्यानत्राह अतींद्रियं विषयेंद्रियसंबंधातीतं केवलं बुध्यैवात्माकारतया ग्राह्यं अतएव च यत्र स्थितः सन्तत्त्वतः। आत्मस्वरूपान्नैव चलति ॥२१
आचलत्वमेवोपपादयति। यमिति। यं आत्मसुखरूपं लाभं लब्ध्वा ततोधिकं अपरं लाभं न मन्यते तस्यैव निरतिशयसुखत्वात्। यस्मिंश्च स्थितो मह

॥सुखमात्यंतिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतींद्रियं। वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः २१॥ यं
॥लब्ध्वाचापरंलाभंमन्यतेनाधिकं ततः यस्मिन्स्थितोनदुःखेनगुरुणापि विचाल्यते।२२।

तापि तोलादिदुःखेन न विचालनाभिभूते। एतेनाभिवृत्तिफलेनाभियोगस्य लक्षणमुक्तं॥२२ ॥एवंभूतोवस्थाविशेषस्तमह तमित्यर्धेनदुःखमि
त्यर्धेनदुःखःधास्तेन दुःखमिश्रत्वात्वैषयिकं सुखमपि गृह्यते। दुःखस्यासंयोगेन संस्पर्शमात्रेण वियोगोयस्मिन्तं अवस्थाविशेषं योगसंज्ञितं योग
सद्वा जानीयात्। परमात्मनाक्षेत्रज्ञस्यप्योजनंयोगः। यद्वा दुःखसंयोगेन वियोगः शरीरकातरतादुःखाद्दिनुद्र लक्षणायायोगउच्यते। शितुयो
गस्तादूसतदुपायतयोत्यपद्यारिकैस्त्वेतिभावः॥ ॥

यस्मादेवंमहाफलो योगस्तस्मात्स एव प्रयत्नतोऽभ्यसनीय इत्याह स निश्चयेनेति सार्धेन स योगो निश्चयेन शास्त्राचार्योपदेशजनितेन योक्तव्योऽभ्यसनीयः
यद्यपि शीघ्रं न सिध्यति तथापि अनिर्विण्णेन निर्वेदरहितेन चेतसा योक्तव्यः ॥ दुःखबुद्ध्या प्रवृत्तिजालत्यागोऽखिलनिर्वेदः ॥२३॥ किं च संकल्प इति
संकल्पात्प्रभवो येषां तान्योगप्रतिकूलान्सर्वान् कामान् अशेषतः सवासनांस्त्यक्त्वा मनसा विषयदोषदर्शिना सर्वतः प्रसरंतमिंद्रिय
समूहं विशेषेण नियम्य योगोऽभ्यसनीय इति पूर्वेणैवान्वयः ॥२४॥ यदि तु प्राक्तनकर्मसंस्कारेण मनो विचलेत्तर्हि धारणया स्थिरीकुर्यादित्या

॥ स निश्चयेन योक्तव्यो योगो निर्विण्णचेतसा ॥२३॥ संकल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ॥ मनसैवेंद्रि
॥ यग्रामं विनियम्य समंततः ॥२४॥ शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ॥ आत्मसंस्थं मनः कृ
॥ त्वा न किंचिदपि चिंतयेत् ॥२५॥ यतो यतो निश्चरति मनश्चंचलमस्थिरं ॥ ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं न
येत् ॥२६॥

शनैरिति । धृतिर्धारणा तया गृहीतया वशीकृतया बुद्ध्या आत्मसंस्थं आत्मन्येव सम्यक् स्थितं निश्चलं मनः कृत्वोपरमेत् ॥ न तु शनैरभ्यासक्र
मेण तु सहसा उपरमस्वरूपमाह न किंचिदपि चिंतयेत् । निश्चले मनसि स्वयमेव प्रकाशमानं परमानंदस्वरूपमात्मानं ध्यानादपि
निवर्तेतेत्यर्थः ॥२५॥ एवमपि रजोगुणवशाद्यदि मनः प्रचलेत्तर्हि पुनः प्रत्याहारेण वशीकुर्यादित्याह यत इति स्वाभाविकदोषेण चंचलं तथा ध्यायमान
मप्यस्थिरं मनो यं यं विषयं प्रति निर्गच्छति ततस्ततः प्रत्याहृत्यात्मन्येव स्थिरं कुर्यात् ॥२६॥ रामायनमो नमः । राम राम । राम । राम

भी॰ टी॰ ॥ एवं प्रत्याहारादिभिः पुनः पुनर्यो मनो वशीकुर्वन् तं रजोगुणरूपेसनि योगसुखं प्राप्नोतीत्याह प्रशांतमनसं ह्येनमिति एवमुक्तेन प्रकारेण प्रशांतरजो
८९ ॥ ण्यस्वरूपं अत एव प्रशांतमनोपरूपं तमेनं निःकल्मषं ब्रह्मभूतं प्राप्नं योगिनं उत्तमं समाधिसुखं स्वरूपमेवोपैति प्राप्नोति ॥ २७ ॥ ततः स्व कृतार्थो भ
वतीत्याह युंजन्निति ॥ एवमनेन प्रकारेण सर्वदा आत्मानं मनो युंजन् वशीकुर्वन् विशेषेण सर्वात्मना गतकल्मषः स एव योगी सुखेन अना

प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमं ॥ उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषं ॥ २७ ॥ युंजन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ॥ सुखेन ब्रह्म
संस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥ २८ ॥ सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ॥ ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ २९ ॥ ॥

यासेन ब्रह्मसंस्पर्शं ब्रह्मविद्या निर्विकल्पकः साक्षात्कारः ॥ तदेवं सर्वतः सर्वोत्तमं सुखमश्नुते जीवन्मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ब्रह्मसाक्षात्कारमेव दर्शयन्नाह सर्व
भूतस्थमिति ॥ योगेनाभ्यस्यमानेन युक्त आत्मा समाहितं चित्तं यस्य सः सर्वत्र समं ब्रह्मैव पश्यतीति समदर्शनः स्वमात्मानं अविद्याकृतदेहादिपरिच्छेदशून्यं स ॥ राम ॥
र्वभूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु अवस्थितं पश्यति तानि च स्वात्मन्यभेदेन पश्यति ॥ २९ ॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥ रामायनमोनमः ॥ राम राम राम ॥ ८९ ॥

एवंभूतात्मज्ञानस्य सर्वात्मभूतालंबनया मद्दृष्ट्या संतं सुखं कारणमित्याह य इति ॥ मां परमेश्वरं सर्वेषु च भूतेषु मां यः पश्यति सर्वं च
प्राणिमात्रं च मयि यः पश्यति ॥ तस्याहं न प्रणश्यामि अदृश्यो न भवामि स च मम अदृश्यो न भवति प्रत्यक्षो भूत्वा कृपादृष्ट्या
न विलोकयानुगृह्णामीत्यर्थः ॥३०॥ न चैवंभूतो विधिकिंकरस्स्यादित्याह सर्वभूतस्थितमिति सर्वेषु भूतेषु स्थितं मामाश्रि
यो भजति स योगी ज्ञानी सन्सर्वथा कर्मत्यागेनापि वर्तमानोऽपि एवं च मां भजतां योगिनां मध्ये सर्वभूतानुकंपी श्रेष्ठ

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ॥ तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥३०॥ सर्वभूतस्थितं यो
मां भजत्येकत्वमास्थितः ॥ सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥३१॥ आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति
योऽर्जुन ॥ सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥३२॥ अर्जुन उवाच ॥ योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसू
दन ॥ एतस्याहं न पश्यामि चंचलत्वात्स्थितिं स्थिराम् ॥३३॥ इत्याह आत्मौपम्येनेति आत्मौपम्येन स्वसादृश्येन

न यथा मम सुखं प्रियं दुःखं चाप्रियं तथान्येषामपीति सर्वत्र समं पश्यन्सुखमेव सर्वेषां वांछति न तु कस्यापि
दुःखं स योगी श्रेष्ठो मम मत इत्यर्थः ॥३२॥ उक्तलक्षणस्य योगस्यासंभवं मन्वानो अर्जुन उवाच य इति ॥ साम्येन मनसो
लयविक्षेपशून्यतया कैवल्यात्माकारावस्थानेन यो योगस्त्वया प्रोक्तः एतस्य योगस्य स्थिरां दीर्घकालीनां स्थितिं
न पश्यामि ॥ मनसश्चंचलत्वात् ॥३३॥

गी॰टी॰
॥९०॥

एतं तस्सुटंपतिं चलं हीति। चलत्वस्वभावेनैव चपलं किंच। प्रमाथि प्रमथनशीलं देहेंद्रियक्षोभकमित्यर्थः किंच बलवत
द्विचारेणापि जेतुमशक्यं किंच दृढं विषयवासनानुबद्धतया दुर्भेद्यं अतो यथाकाशे दोधूयमानस्य वायोः कुंभादिषु नि
रोधनमशक्यं तथास्य मनसोपि निग्रहं निरोधं सुदुःकरं सर्वथा कर्तुमशक्यं मन्ये। नडुगं चंचलत्वादिकं मंगीकृ
त्यैवमनो निग्रहोपायं श्रीभगवानुवाच। असंशयमिति। चंचलत्वादिना मनो निरोद्धुमशक्यमिति यद्वदसि एत
त्रिःसंशयमेव तथापि तु अभ्यासेन परमात्माकारप्रत्ययावृत्त्या विषयेषु वैतृष्ण्येन च गृह्यते निगृह्यते अभ्यासेनत्व

चंचलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद्दृढं। तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करं॥ ३४॥ श्रीभगवानुवाच॥ असंशयं महाबाहो
मनो दुर्निग्रहं चलं॥ अभ्यासेन तु कौंतेय वैराग्येण च गृह्यते॥ ३५॥ असंयतात्मना योगो दुःप्राप इति मे मतिः॥ वश्यात्मे
नानुयतता शक्योवाप्तुमुपायतः॥ ३६॥

यप्रतिबंधाद्वैराग्येण च विक्षेपप्रतिबंधादुपरतवृत्तिकं सत्परमात्माकारे
णानंतिष्ठतीत्यर्थः॥ नदुर्लभं योगाशास्त्रस्तु सत्तसाहृनिशत्तवुसाकारतया स्थितिः यासांप्रज्ञातनामा सो समाधिरभिधी
यत इति॥ ३५॥ एतावास्मिल्लहनिश्चयइत्याह असंयतात्मनेति॥ अभ्यासवैराग्याभ्यामसंयत आत्मा चि ॥रा॰म॥
त्तं यस्य तेन पुंसा योगो दुःप्राप इति मे मतिः अभ्यासवैराग्याभ्यां वशीवर्ती आत्मचित्तं यस्य तेन पुनः प्रयत्ने ॥९०॥
वोपायेन प्रयत्नं कुर्वतो योगः प्राप्तुं शक्यः॥ ३६॥

अभ्यासवैराग्याभावेन कथमप्राप्तसम्यक्ज्ञानः किं फलमाप्नोत्यर्जुन उवाच अयतिरिति ॥ प्रथमं श्रद्धयोपेत एव योगे
प्रवृत्तः न तु मिथ्याचारतया ततः परं तु अयतिः न सम्यग्यतते शिथिलाभ्यास इत्यर्थः तथा योगाच्चलितं मानसं विषयप्र
वणं चित्तं यस्य मन्दवैराग्य इत्यर्थः एवमभ्यासवैराग्यशैथिल्याद्योगस्य संसिद्धिं फलं ज्ञानमप्राप्य कां गतिं प्राप्नोति
३७ ॥ अस्याभिप्रायं विवृणोति कच्चिदिति कर्मणामीश्वरेऽर्पितत्वात्तदनुष्ठानाच्च न तावत्कर्मफलं स्वर्गादिकं प्रा

अर्जुन उ० ॥ अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ॥ अप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥ ३७ ॥
कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ॥ अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥ ३८ ॥ एतन्मे सं
शयं कृष्ण छेत्तुमर्हस्यशेषतः ॥ त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते ॥ ३९ ॥

प्नोति योगानिष्पत्तेश्च न
मोक्षं प्राप्नोति ॥ एवमुभयभ्रष्टः ॥ अप्रतिष्ठो निराश्रयः अत एव ब्रह्मणः प्राप्त्युपाये पथि मार्गे विमूढः
सन् कच्चित् किं नश्यति किं वा न नश्यतीत्यर्थः नाशे दृष्टान्तः यथा छिन्नमभ्रं पूर्वस्मादभ्राद्विच्छिन्नमभ्रान्तरं चा
प्राप्तं सन्मध्य एव विलीयते तद्वदिति त्वयैवं सर्वज्ञेनायं मम संदेहो निरसनीयः त्वत्तोऽन्यस्तु संदेहनिवर्तको ना
स्तीत्याह एतन्मे इति एवं त एनं छेत्ता निवर्तकः स्पष्टमन्यत् ॥ ३८ ॥ ३८ ॥ ३८ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ३९ ॥

॥गी॰टी॰
॥८१॥

अत्रोत्तरं॥श्रीभगवानु॰॥ पार्थेति सार्द्धैश्चतुर्भिः इहलोके नाशः उभयभ्रंशात्पातित्यं अमुत्र परलोके नाशो नरकप्राप्तिः
तदुभयं तस्य नास्त्येव यतः कल्याणकृत् शुभकारी कश्चिदपि दुर्गतिं न गच्छति॥ अयं च शुभकारी श्रद्धयोपायेप्रवृत्तत्वात्
तेनाति लोकारी सा पलालयत्नसंधयति॥४०॥ तर्हि किमसौ प्राप्नोतीत्यपेक्षायामाह प्राप्येति॥ पुण्यकारिणामश्वमे
धयाजिनां लोकान्प्राप्य तत्र शाश्वतीः समा बहून्संवत्सरानुषित्वा तान्सुखमनुभूय शुचीनां सदाचाराणां श्रीमतां
धनिनां गेहे स योगभ्रष्टो जन्म प्राप्नोति॥४१॥ अल्पकालाभ्यस्तयोगभ्रंशे गतिरियमुक्ता चिराभ्यस्तयोगभ्रंशे तु पक्षान्तरमा

॥श्रीभगवानु॰॥ पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते॥ नहि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छति॥४०॥ प्राप्य पु
ण्यकृतां लोकानुषित्वा शाश्वतीः समाः शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोभिजायते॥४१॥ अथवा योगिनामेव कु
ले भवति धीमतां॥ एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशं॥४२॥ तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकं॥ यतते च ततो भू
यः संसिद्धौ कुरुनंदन॥४३॥ पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोपि सः॥३

अथवेति योगनिष्ठानां धीमतां ज्ञानिनां
ज्ञानिनामेव कुले जायते न तु पूर्वोक्तानामनारूढयोगानां कुले॥ एतज्जन्मसोति इह शंयद हतजन्मरानहि लोके दुर्ल
भतरं मोक्षहेतुत्वात्॥४२॥ ततः किमत आह तत्रेति सार्द्धेन तत्र द्विप्रकारेपि जन्मनि पूर्वदेहभवं पौर्वदेहिकं तमेव ब्र
ह्मविषयया बुद्ध्या संयोगं लभते॥ ततश्च भूयोधिकं संसिद्धौ मोक्षे निमित्तं प्रयत्नं करोति॥ तत्र हेतु॥ तेनैव नष्टदेहकृताभ्या ॥राम॥
सेन त्ववशोपि कुतश्चिदंतरायादनिच्छन्नपि संह्रियते विषयेभ्यः परावर्त्य ब्रह्मनिष्ठः क्रियते॥४३॥ श्रीकृष्णायनमः॥ ॥८१॥

तदेवं पूर्वाभ्यासवशेन प्रयुक्तः कुर्वन् शनैर्मुक्त अनन्तनिमदर्थे केमुत्य माप्नोनस्फुटयन्नसार्द्धेन जिज्ञासुरिति योगस्यस्वरूपं जिज्ञासुकरेकेवलं ननु प्राप्तायोगः। एवंभूतेयोगे प्रविष्टमात्रो
पियासवसी योगभ्रष्टोपिया यवसी योगभ्रष्टोपि। शब्दब्रह्मवेदमतिवर्तते वेदोक्तकर्मफलत्वान्प्रतिक्रमतिते। भ्योधिकं फलं प्राप्यमुच्यत इत्यर्थः॥ ४४॥ यद्येवं मंद प्रयत्नो
पि योगी परांगतिं याति तदा प्रयत्नादुत्तरोत्तरमधिकं मोसेयत्नं कुर्वन्योगेनैव संसिद्ध कल्पे विद्धुनायापः॥ सोनेकुजेन्मस्वपि चतेन योगेन सिद्धिस्तस्य

जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मा निवर्तते॥ ४४॥ प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः॥ अनेकजन्मसंसिद्धेस्ततो याति परांगतिं॥ ४५॥ तपस्विभ्योधिको
योगी ज्ञानिभ्योपि मतोधिकः॥ कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन॥ ४६॥ योगीनामपि सर्वेषां मद्गतेनांतरात्मना श्रद्धावान्भजते यो मां स मे यु
क्ततमो मतः॥ ४७॥ इति श्री भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे आत्मसंयमयोगो नाम षष्ठमोध्यायः॥ ६॥ श्री॥ ॥

चित्तेन्योगेन शोशिधि सम्यकृतानो भत्वा ततश्रेष्ठां गतिं यातीति किं वक्तव्यमित्यर्थः। ४५ यस्मादेवं तस्मात् तपस्विभ्यः कृच्छ्रचांद्रायणादितपोनिष्ठेभ्यः। ज्ञानिभ्यः शास्त्रज्ञानवद्भ्योपि कर्मिभ्य इ
ष्टापूर्तकारिभ्योपि योगी श्रेष्ठोभिमतः तस्मात्त्वं योगीभव ४६ योगिनामपि मध्ये मद्भक्तः श्रेष्ठ इत्याह योगिनामिति मद्गतेन मय्यासक्तेन मय्यासक्तेनांतरात्मनामनसा सो
परमेण श्रद्धया युक्तः सन्भजते स योगयुक्तेषु श्रेष्ठो मम संमतः॥ ततो मद्भक्तो भवेति भावः॥ ४७॥ अनेन योगमवोज्ञद्योमक्तियोगाधिरोमसिं॥ तं वेदं यस्मानंदमाधवं भक्त्या शेनधि॥ ४७॥ इत्यध्यायः॥ ६॥

॥भा॰सै॰॥

॥ ९२॥

विते यमात्मनस्तत्वं सयोगं समुदीरितं॥ भजनीयमथेदानीमैश्वरं रूपमीर्यते॥ १॥ पूर्वाध्यायान्ते मद्गतेनान्तरात्मना योमां भजते स मे युक्ततमो मत इत्युक्तं तत्र कीदृशस्त्वं यस्य भ
क्तिः कर्तव्येत्यपेक्षायां स्वस्वरूपं निरूपयन् ॥ श्रीभगवानुवाच मय्यासक्तमना इति॥ मयि परमेश्वरे आसक्तमभिनिविष्टं मनो यस्य सः मदाश्रयः अहमेवाश्रयो यस्य अ
नन्यशरणः सन् योगं युंजन् अभ्यसन् असंशयं यथा भवत्येवं मां समग्रं विभूतिबलैश्वर्यादिसहितं यथा ज्ञास्यसि तदिदं मया वक्ष्यमाणं शृणु॥ १ वक्ष्यमाणं स्तौति ज्ञानमिति

॥श्रीभगवानुवाच॥ मय्यासक्तमनाः पार्थ योगं युंजन्मदाश्रयः॥ असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु॥ १॥ ज्ञानं तेहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः॥ यज्ज्ञात्वा नेह भू
योन्यज्ज्ञातव्यमवशिष्यते॥ २॥ मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये॥ यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः॥ ३॥ श्रीकृष्णः शरणं मम नित्यं परमात्मा॥

ज्ञानं शास्त्रीयं विज्ञानमनुभावस्तत्सहितं इदं मद्विषयं अशेषतो वक्ष्ये॥ सा कल्येन वक्ष्यामि यत् ज्ञात्वा इह श्रेयोमार्गे वर्तमानस्य पुनरन्यत् ज्ञातव्यमवशिष्टं न भवति॥ ततैव कृतार्थो
भवतीत्यर्थः॥ मम भक्तिं विना तु मत्ज्ञानं दुर्लभं इत्याह मनुष्याणामिति॥ असंख्यातानां जीवानां मध्ये मनुष्यव्यतिरिक्तानां श्रेयसि प्रवृत्तिरेव नास्ति॥ मनुष्याणां च सहस्रेषु मध्ये कश्चिदेव पू
र्वकृतपुण्यवशात् सिद्धये आत्मज्ञानाय यतते॥ प्रयत्नं कुर्वतामपि सहस्रेषु कश्चिदेव पूर्वकृतपुण्यवशात्॥ आत्मानं दृष्ट्वा तादृशानां चात्मज्ञानिनां सहस्रेषु कश्चिदेव मां परमात्मा

॥ राम॥

॥ ९२॥

नमस्कारोहं न सा ते लोते विद्यते हैतव्य मित्युक्तं अस्य मित सहृत्यानां तत्र मस्ततं कामस्य शब्दः ॥३॥

एवंश्रोतारमभिमुखीकृत्य महाप्रास्रष्टादिकर्तृत्वेनपरवृत्तत्वं प्रकृतितानं निरूपमाहस्थूलसूक्ष्मभेदेन प्रकृतिद्वयमाह ॥ भूमिरितिद्वाभ्यां भूम्यादिश
ब्दैः ॥ पंचगंधादीनितन्मात्राण्युच्यन्ते ॥ मनःशब्देनतत्कारणभूतोहंकारः बुद्धिशब्देन तत्कारणंमहत्तत्वं ॥ अहंकारशब्देनतत्कारणमविद्यासंयुक्तमव्यक्तमित्यय
द्वाभूम्यादिशब्दैः ॥ पंचैव महाभूतानि सूक्ष्माणि ॥ संहैकीकृत्यगृहीतानि रूपं प्रधानं तदुपकारकत्वेनकार्यमेकं निर्मायत्वाच्छक्तिरष्टधाभिन्ना विभागंप्राप्ता ॥ चतुर्विंश

भूमिरापोनलोवायुः खंमनोबुद्धिरेव च ॥ अहंकार इतीयंमे
भिन्नाप्रकृतिरष्टधा ॥ ४ ॥ अपरेयमितस्त्वन्यांप्रकृतिं
विद्धिमेपराम् ॥ जीवभूतांमहाबाहोययेदंधार्यतेजगत् ॥ ५ ॥

तिभेदभिन्नैवेमस्येम्यां गर्भानविधस्यपाक्स्थायाष्टधाभिन्नोपक्रांतयावस्थमानस्ये चाध्यायेसमासेनैवपठितं चतुर्विंशतितत्वात्मनाप्रपंचयिष्यति महाभू
करोबुधिरव्यक्तमेव च ॥ इंद्रियाणिदशैकं च पंच चेंद्रियगोचराइति ॥ ४ ॥ अपरामिमांप्रकृतिमुपसंहरन्परांप्रकृतिमाह ॥ अपरेति ॥ अष्टधोक्तायाप्रकृतिः इय
मपरानिकृष्टानजडत्वात्परार्थत्वाच्च ॥ इतस्तुसकाशादन्यांमत्स्वरूपां ॥ अत्र मांजीवभूतांमम प्रकृतिं जानीहि ॥ ५ ॥ ॥ १ ॥ ॥ १ ॥ ॥ १ ॥

अनयोः प्रकृतित्वं दर्शयन् स्वस्वतरद्वाभ्यामस्याद्दिकारनत्वमाह एतद्दिति एते क्षेत्रक्षेत्रज्ञरूपे प्रकृती योनी कारणभूते येषां तानि एतद्योनी
निस्थावरजंगमात्मकानि सर्वाणि भूतानि इत्युपधारय बुध्यस्व तत्र जडा प्रकृतिर्देहरूपेण परिनमते चेतनानुमहं शाश्वते भोक्तृत्वेन देहेषु प्रविश्य स
कर्मनतानि धारयति । नेवमहीये प्रकृती मत्तः संभूते अतो हमेव कृत्स्नस्य प्राकृतिकस्य जगतः ॥ प्रभवः प्रकर्षेण भवत्यस्मादिति प्रभवः परं का
रणमहमित्यर्थः ॥ तथा प्रलीयते नेनेति प्रलयः ॥ संहर्ताप्यहमेवेत्यर्थः ॥ ६ ॥ यस्मादेवं तस्मान्मत्तः इति ॥ मत्तः सकाशात्परं अन्यत् जगतः स्

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ॥ अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ६ ॥ मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय ॥ मयि
सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७ ॥ रसोहमप्सु कौंतेय प्रभास्मि शशिसूर्ययोः ॥ प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥ ८ ॥

ष्टिसंहारयोः स्वतंत्रं कारणं किंचिदपि नास्ति स्थितिहेतुरप्यहमेवेत्याह मयि सर्वमिदं प्रोतं ग्रथितं आश्रितमित्यर्थः ॥ दृष्टांतद्वयः जगतः स्थिति ॥ राम ॥
निहेतुत्वं प्रपंचयति रसोहमिति पंचभिः ॥ अप्सु रसोहं रसतन्मात्ररूपया विभूत्या अप्सु तेनाप्सु स्थितोहमित्यर्थः ॥ तथा शशिसूर्ययोः प्रभास्मि चंद्रार्के
षु प्रकाशरूपया विभूत्या तदाश्रयत्वेन स्थितोहमित्यर्थः ॥ सर्वेषु वेदेषु वैखरीरूपेषु तन्मूलभूतः प्रणवः ओंकारोस्मि ॥ खे ॥ टी ३ ॥
आकाशे शब्दः तन्मात्ररूपोस्मि नृषु पौरुषं उद्यमोस्मि ॥ उद्यमे हि पुरुषाः स्थिताः इति ॥ ८ ॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥ रामाय नमो नमः ॥

किं च पुण्य इति पुण्योऽविकृतो गंधो गंधतन्मात्रं पृथिव्या आश्रयभूतमहमित्यर्थः ॥ यद्वा विभूतिरूपेण प्राधान्येनास्य विवक्षितत्वात्सुरभिगंधस्यै
वोल्लेखस्तथा विभूतित्वात्पुण्यो गंध इत्युक्तं ॥ तथा विभावसावग्नौ यत्तेजः सहजा दीप्तिः सा अहं ॥ सर्वभूतेषु जीवानां प्राणधारणं ॥ आयुरहमित्यर्थः
तपस्विषु वानप्रस्थादिषु द्वंद्वसहनरूपं तपोऽस्मि ॥ ९ ॥ किं च बीजमिति सर्वेषां चराचराणां भूतानां जीवनं बीजं कार्योन्मादनसमर्थं सनातनं नित्यं उ
त्पत्तिसर्वकार्येष्वनुस्यूतं रहदीमं भूतानिति विद्धि ॥ ननु प्रतिव्यक्ति विनश्यत्तत्कथं बुद्धिमतां बुद्धिः प्रज्ञाहमस्मि तेजस्विनां तेजः प्रगल्भ्यमहं ॥ १० ॥ किं

पुण्यो गंधः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ ॥ जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥ ९ ॥ बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ सनातनं
बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहं ॥ बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितं ॥ धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ ॥ ११ ॥

च बलमिति काम आप्राप्ते वस्तुन्यभिलाषो रागस्तु प्राप्ते पुनरभिलषिते प्राप्ते नित्युनरधिके चेतविनरं विजने अनात्मकस्तृष्णायरूपे ये पन्नाम न साभ्यां विव १४
र्जितं बलमहमस्मि सात्विकं स्वधर्मानुष्ठानसामर्थ्यमहमित्यर्थः ॥ धर्मेण विरुद्धः स्वदारेषु पुत्रोत्पत्तिमात्रोपयोगी कामोऽहं ॥ ११ ॥ किं च ये चेति ये
चान्येऽपि सात्विका भावाः शमदमादयः राजसाश्च हर्षदर्पादयः ॥ तामसाश्च शोकमोहादयः ॥ प्राणिनां स्वकर्मवशाज्जायंते ॥ तान्मत्त एव
जातान् इति विद्धि मदीयप्रकृतिगुणकार्यत्वात् एवमपि तेष्वपि अहं न वर्ते जीववत् तदधीनोऽहं न भवामीत्यर्थः ते तु मदधीनाः संतो मय्येव वर्त

एवंभूतं त्वां परमेश्वरमयं जनः॥ किमिति न जानातीत्याह त्रिभिरिति त्रिभिस्त्रिविधैरेभिर्भावैः क्रोधकामलोभादिभिर्गुणमयैर्गुणविकारैर्भा
वैर्मोहितं मिदं जगत् ।अतो मां नाभिजानाति। कथंभूतं एभ्यो भावेभ्यः परं एभिरसंस्पृष्टं ॥ एतेषां नियंतारं ॥अत एवाव्ययं निर्विकारमित्यर्थः १३ केन त
र्हि त्वां जनो जानातीत्यत आह॥ दैवीति दैवी अहो किकी अत्यद्भुतेत्यर्थः॥ गुणमयी सत्वादिगुणविकारात्मिका मम परमेश्वरस्य शक्तिर्माया दुरत्यया दुस्तरा हि प्र

॥ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ॥मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥१२॥ त्रिभिर्गुणमयैर्भावै
॥रेभिः सर्वमिदं जगत् मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययं ॥१३ दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया॥ मामेव
॥ये प्रपद्यंते मायामेतां तरंति ते॥ १४॥ न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यंते नराधमाः मायया पहृतज्ञाना आसुरं भावमा॥श्रिताः

सिद्धमेतत् ॥तथापि ये मामेवाव्यभिचारिण्या भक्त्या प्रपद्यंते भजंति ते मायामेतां दुस्तरामपि तरंति मम मां जानंतीति भाव॥ किमिति सर्वे त्वामेव जनं भजंतीति त ॥राम॥
त्राह न मामिति नरेषु अधमास्ते मां न भजंति॥ अधमत्वे हेतुः मूढा विवेकशून्याः न तु कृत ॥दुष्कृतिनः पापशीलाः अत एव मायया अपहृतं निरस्तं शास्त्राचा
जातमपि ज्ञानं येषां ते अत एवाहं भोदंभोमानक्रोधः पारुष्यमेव चेत्यादिना वक्ष्यमाणमासुरं भावं प्राप्तास्ततो न भावः भजंति ॥१५ ॥ ॥ ॥६४॥

तं सुकृतिनस्तु मां भजन्ति ते च सुकृततारतम्येन चतुर्विधा इत्याह चतुर्विधा इति पूर्वजन्मसु ये कृतपुण्या जनास्ते मां भजन्ति ते च चतुर्विधाः आ
र्तो रोगाद्यभिभूतः स यदि पूर्वं कृतपुण्यस्तर्हि मां भजति अन्यथा क्षुद्रदेवता भजन्नेव संसरति एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यं जिज्ञासुरात्मज्ञानेच्छुः
अर्थार्थी अत्र वा परत्र वा भोगसाधनभूतार्थलिप्सुः ज्ञानी चात्मवित् १६ तेषां मध्ये ज्ञानी श्रेष्ठ इत्याह तेषामिति तेषां मध्ये ज्ञानी त
त्र हेतुः नित्ययुक्तः सदा मल्लिष्ठः एकस्मिन्नेव भक्तिर्यस्यतः इति ज्ञानिनो देहाद्यभिमानाभावेन चित्तविक्षेपाभावात् नित्ययुक्तस्य मेकां

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ १६ तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशि ४
ष्यते प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः १७ उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् आस्थितः स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां ६६

तस्मादेतो नित्ययुक्तस्य हि विश्वतुसत्तमः इत्यर्थः १७ तर्हि किमितरे त्रयः संसरन्ति न हि न हीति सर्वे एवैते उदारा महान्तो मोक्षभाज एवेत्यर्थः ज्ञानी तु पु
नरात्मैवेति मे मतं निश्चयः यस्मात् स ज्ञानी युक्तात्मा मदेकचित्तः सन्ननुत्तमां सर्वोत्तमां गतिं मामेवास्थितः आश्रितवान् मद्भक्तिमप
र्थः ॥

॥भ॰ गी॰ टी॰॥ एवंभूतो मद्भक्तोऽतिदुर्लभ इत्याह बहूनामिति बहूनां जन्मनां किंचित्किंचित्पुण्योपचयेन अंते चरमे जन्मनि ज्ञानवान्सर्वमिदं चराचरं वासुदेव एवेति
॥२५॥ सर्वात्मदृष्ट्या मां प्रपद्यते भजति । अतः स महात्मा अपरिच्छिन्नदृष्टिः सुदुर्लभः ॥ १९ ॥ तदेवं कामिनोऽपि संतः कामप्राप्त्यर्थं परमेश्वरमेव ये भजं
ति ते कामान्प्राप्य शनैः मुच्यन्ते ये त्वन्ये राजसास्तामसाश्च कामाभिभूताः क्षुद्रदेवताः । ते संसरंतीत्याह कामैरिति चतुर्भिः तैस्तैर्भ

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ॥ वासुदेवः सर्वमिदं स महात्मा सुदुर्लभः ॥ १९ ॥ कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ॥ तं
तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया ॥ २० ॥ यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ॥ तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥ २१ ॥

ये तु जना हि विषयैः कामैर्हृतविवेकास्ते तैः अन्याः क्षुद्रा भजन्ते प्रपद्यन्ते अन्यदेवता भजंतीति किं कृत्वा तत्तद्देवताराधने यो यो नियम उपवासादिलक्षणस्तं
तं नियमं स्वीकृत्य तत्रापि स्वकीयया प्रकृत्या पूर्वाभ्यासवासनया नियता वशीकृताः संतो देवतांतरविशेषं भजंते तेषां मध्ये ॥ २० ॥ यो य इति यो यो ॥राम॥
यां यां तनुं देवतारूपां मामेव मूर्तिं श्रद्धयार्चितुं प्रवर्तते तस्य तस्य भक्तस्य तत्तत्फलविषयां तामेव श्रद्धामचलां दृढामहं अन्तर्यामी विदधामि करोमि । ॥२५॥

ता: श्रद्धयेति स भक्तस्यायाः पृष्ठयाऽऽश्रद्धयायुक्तः ॥ तस्याः तन्नोराधनमीहते करोति ॥ ततस्तस्याः सकाशात् लभते कामान् ततो देवताविशेषाल्लभते किंतु मयैव

वतत्देवतान्तर्यामिणा विहितान् निर्मितान् हि स्फुटं एतत् देवतानां मदधीनत्वात् समस्तमिति भावेनर्थः ॥ २२ ॥ न देवं यद्यपि सर्वदापि देवतामेवमेव तत्तनमः अ

न्तवत्तु राधानमपि वस्तुतो मदाराधनमेव ॥ अहमेव तत्तत्फलदाता तथापि तुस्तस्मात् तदुक्तानां यतेषां तत्फलं सर्वेषामपि भवतीत्याह अन्तवदि

ति ॥ अल्पमेधसां परिच्छिन्नदृष्टीनां मयाराधनमपि तत्फलं अन्तवत् विनाशि भवति तत्र हेतुमाह देवान् यान्तीति देवयजः ॥ मद्भक्तास्तु अन्तवन्तो यान्ति

तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते लभते च ततः कामान्मयैव विहितान् हि तान् ॥ २२ ॥ अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसां ॥ देवान्दे

वयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥ २३ ॥ अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ॥ परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ २४ ॥

मंतु अनन्तानन्दमनाद्यन्तं परमानन्दं प्राप्नुवंति ॥ २३ ॥ ननु च समाने प्रयासे महति सर्वेपि किमर्थं देवान्तराणि त्यक्त्वा त्वामेव भज

न्ति तत्राह अव्यक्तमिति अप्रपंचातीतं मां आत्मनो मनुष्यमत्स्यकूर्मादिभावं प्राप्तं मन्यन्ते अबुद्धयो मन्यन्ते ॥ तत्र हेतुः मम परं भावं स्वरूपमजानन्तः

कं तं अव्ययम् अनुत्तमं नित्यं परमात्मस्वरूपमजानन्तो गत्या स्वेच्छया लीलया विग्रहान् नाना विधान् भजिन स्वामिति मां परमेश्वरं कर्मनिर्मितमेति

कदेहं चदेवतान्तरं समं पश्यन्तो मन्दमतयो मानाश्रिया प्रसन्नाश्रिप्रफलदेवतान्तरं भजन्ति ते चाहमप्येनं न तत्फलं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ २४

तेषां स्वात्मज्ञाने हेतुमाह नाहमिति ॥ सर्वस्य लोकस्य नाहं प्रकाशः प्रकटो भवामि ॥ किंतु मद्भक्तानामेवायं तो योगमायया समावृतः योगो युक्तिः मदीयः कोप्य
चिंत्यः प्रज्ञाविलासः स एव माया अघटमानघटीयसी तया संछन्नः अतः स्वमस्वरूपज्ञाने मूढः सन्नयं लोको अजमव्ययं मां न जानाति ॥ २५ ॥ सर्वज्ञत्वमम
स्वरूपमज्ञाने न हेतुरुक्तं ॥ न हेतु स्वस्य सर्वज्ञत्वमस्य मनावृतत्वात् पाक्षि तेन स्वर्थाय तस्य पाद्यत्वानमाह ॥ वेदेति समतीतानि विनिष्टानि वर्तमानानि च
भावीनि च त्रिकालवर्तीनि भूतानि स्थावरजंगमानि सर्वाणि अहं वेद जानामि ॥ मायाश्रयत्वात्मभास्यास्वाश्रयव्यामोहकत्वाभावात् इति भ्रमि

॥ नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः ॥ मूढोयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययं २५ ॥
॥ वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ॥ भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥ २६ ॥ द
॥ इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वंद्वमोहेन भारत ॥ सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परंतप ॥ २७ ॥ राम ॥ राम

मां तु न कोपि वेदेति मन्मायामोहितत्वात् नत्वस्मि धर्मलोपित्वे मायायाः ॥ स्वाश्रयाधीनत्वान्न मम व्यामोहकत्वं न ॥ २६ ॥ न केवलं मायाविषयत्वेन जीवा
नामप्यस्मत्स्वरूपज्ञानामुकरत्वं किं तर्हि इच्छाद्वेषसमुत्थेनेति ॥ सर्गे उत्पत्तिसमये ॥ स्थूलदेहोत्पत्तिसमये सर्गे ॥ सर्गस्थूलदेहोत्पत्तौ सत्यां
तो सत्यामनन्तरमनुकूले इच्छा प्रतिकूले च द्वेषः ताभ्यां समुत्थः समुद्भूतो यः शीतोष्णसुखदुःखादिद्वंद्वनिमित्तो मोहो विवेकभ्रंशस्तेन संमोहं महमेव सुखी दुःखीति

गाढं तमसि निवेशं प्राप्नुवंति ॥ तत्स्तन्निमत्तमाना
भावान्नमां भजन्ति निम्नाह २७॥

॥ राम ॥
९६ ॥

कुतस्तर्हि केचन त्वां भजन्तो दृश्यन्ते तत्राह ॥ येषामिति ॥ येषां तु पुण्याचरणशीलानां सर्वप्रतिबंधकं पापमंतगतं नष्टं ते द्वंद्वनिमित्तेन मोहेन निर्मुक्ता दृढव्रताः एका
न्तिनः संतो मां भजंति ॥२८॥ एवं च संभजतः सर्वे विविधार्थं विज्ञाय कृतार्था भवंतीत्याह जरामरणेति ॥ जरामरणयोर्निरासार्थं मामाश्रित्य ये प्रयतंते ते तत्परं ब्रह्म वि
दुः कृत्स्नमध्यात्मं च विदुः येन तत्प्राप्यते तं देहादिव्यतिरिक्तं शुद्धमात्मानं जानंतीत्यर्थः ॥ तत्साधनभूतमखिलं रहस्यं कर्म च जानंति ॥ न चैवंभूतानां यो

येषां त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणां ॥ ते द्वंद्वमोहनिर्मुक्ता भजंते मां दृढव्रताः ॥२८॥ जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतंति ये ॥ ते
ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्नमध्यात्मं कर्म चाखिलं ॥२९॥ साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ॥ प्रयाणकालेपि च मां ते
विदुर्युक्तचेतसः ॥ इति श्रीमहाभारते भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे कृष्णार्जुनसंवादे योगो नाम सप्तमोध्या
य ॥७॥

गभ्रंशसंकापीत्याह ॥ साधिभूताधिदैवमिति ॥ अधिभूताधिदैवाख्यानामर्थानामुत्तराध्याये व्याख्यास्यति ॥ अधिभूतेनाधिदैवेन च सह अधियज्ञेन च सहितं
ये मां जानंति ते युक्तचेतसः समाहितमनसः ॥ प्रयाणकालेपि मरणसमयेपि मां विदुर्न तु तदा व्याकुलीभूय मां विस्मरंति ॥ अतो मद्भक्तानां न योगभ्रं
शशंकेत्यर्थः ३० ॥ कृष्णभक्तैरयत्नेन ब्रह्मज्ञानमवाप्यते ॥३०॥ इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु विज्ञानयोगाख्ये सप्तमे श्रीधरप्रकाशितसुबोधिन्यां सप्तमोध्यायः ॥७॥

॥भी॰ गी॰ टी॰॥ न केवलं मां स्मरन्मद्भावं प्राप्नोतीति नियमः॥ यं यं भावं देवतांतरं वा अन्यमपि अंतकाले स्मरन्देहं त्यजति तमेव स्मर्यमाणं भावं प्राप्नोति अंतकाले भावविप्राप्नोतीति हेतुः॥ सस्वभा

॥ ९८॥ वो भावना अनुचिंतनं तेन भावितो वासितश्चित्त॥६॥ यस्मात्पूर्ववासनैवांतकाले स्मृतिहेतुः॥ ननु तदा विवशस्य स्मरणोद्यमासंभवति॥ तस्मादिति॥ तस्मात्

सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर चिंतय॥ संततं स्मरणं च चित्तशुद्धिं विना न भवति अतो युध्यस्व युध्यस्व चित्तशुध्यार्थकं स्वधर्मं चानुतिष्ठेत्यर्थः॥ एवं मय्यर्पितं मनः संकल्पा

यं यं वापि स्मरन्भावं त्यजत्यंते कलेवरं॥ तं तमेवैति कौंतेय सदा तद्भावभावितः॥६॥ तस्मात्सर्वेषु कालेषु मा

मनुस्मर युध्य च मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयः॥७॥ अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना परमं पुरुषं दिव्यं याति पा

र्थानुचिंतयन्॥८॥

त्मकं॥ बुद्धिश्च अध्यवसायात्मिका यस्य स त्वं मामेव प्राप्स्यसि॥ असंशयः संशयोऽत्र नास्ति॥७॥ संततस्मरणस्य च अभ्यासोऽंतरंगं साधनमिति दर्शयन्नाह अभ्यासेति॥ अभ्यासः ॥राम॥

सजातीयप्रत्ययप्रवृत्तिः स एव योगः उपायस्तेन युक्तेन नान्यगामिना॥ अन्यत्र अन्यं विषयं गच्छतीत्येवंस्थितेन चेतसा दिव्यं द्योतनात्मकं परमेश्वरं चिंतयन् हे पार्थ ॥ ९८॥

तमेव याति॥८॥

पुनरप्यचिंतनीयं पुरुषं विशिनष्टि द्वाभ्यां कविमिति ॥ कविं सर्वज्ञं पुराणं अनादिसिद्धं ॥ अनुशासितारं नियंतारं अणोः सूक्ष्मादप्यणीयांतारं अणोः सूक्ष्माद् अप्यणीयांसं अतिसूक्ष्मं सर्वस्य धातारं पोषकं ॥ अपरिमितमहिमत्वादचिंत्यरूपं ॥ आदित्यवत्स्वपरप्रकाशात्मको वर्णः स्वरूपं यस्य तं तमसः प्रकृतेः परस्तात् वर्तमानं एवंभूतं पुरुषं प्रयाणकाले भक्त्या युक्तो निश्चलेन मनसा योऽनुस्मरेत् ॥ ९ ॥ मनोनैश्चल्ये हेतुः ॥ योगबलेन स्याकुसुषुम्नामार्गेन भ्रूमध्ये प्रा

कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ॥ सर्वस्य धातारमचिंत्यरू-
पमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ प्रयाणकाले मनसाचलेन भक्त्या युक्तो यो-
गबलेन चैव ॥ भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक् स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यं
यदक्षरं वेदविदो वदंति विशंति यद्यतयो वीतरागाः ॥ यदिच्छंतो ब्रह्मचर्यं चरंति
तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥ ११ ॥ श्रीरामायनमो नमः ॥ रामायनमो नमः ॥ राम ॥

णमावेश्येति ॥ स तं परं पुरुषं द्योतनात्मकं प्राप्नोति ॥ १० ॥ केषांचिदभ्यासयोगादपि प्राणवाधारणाभ्यासमंतरंगं विनसुः प्रतिजानीते यदक्षर-मितियदक्षरं वेदांतवदंति ॥ एतस्य वाक्यस्यास्य प्रशासनेगार्गि सूर्यचंद्रमसौ विधृतौ तिष्ठत इति श्रुतेः वीतरागा येऽभ्यासे यतयः प्रयत्नवंतो यद्विशंति ॥ यत् ज्ञातुमिच्छंतो गुरुकुले ब्रह्मचर्यं चरंति तत्ते तुभ्यं पदं गम्यतत्त्वमिति पदं प्राप्यं संक्षेपेण प्रवक्ष्ये तत्प्राप्त्युपायं कथयिष्यामीत्यर्थः ॥ ११

प्रतिज्ञातमुपायं योगमहत्त्वाभ्यासर्वेति। सर्वाणीन्द्रियद्वाराणि संयम्य प्रत्याहृत्य स्फुरादिभिर्बाह्यविषयग्रहणमकुर्वन्नित्यर्थः मनश्चहृदि निरुध्य वाह्यस्मरणमकुर्वन्नित्यर्थः मूर्धभ्रुवोर्मध्ये प्राणमाधाय योगस्य धारणां स्थैर्यमास्थित आश्रितवानस ॥१२॥ ओमित्येकाक्षरं तदेवब्रह्मवाचकत्वाद्ब्रह्मप्रतिमादिवत्ब्रह्मप्रतिकारात्ब्रह्मतत्व्याहरन्नुच्चारयन्। तद्वाच्यं चमामनुस्मरन्नेव देहं त्यजन्यः प्रकर्षेणायात्यर्चिरादिमार्गेणस परमांश्रेष्ठांगम

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च। मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥१२॥
॥ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन्। यः प्रयाति त्यजन्देहं स याति परमां गतिम् ॥१३॥
अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः। तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥१४॥ पुनः
मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम्। नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥१५॥

हुतां प्राप्नोति ॥१३॥ एवं चांतकाले धारणायामस्याप्तिर्नित्याभ्यासवत एव भवति नान्यस्येति पूर्वोक्तमेवानुस्मारयति। अनन्येति॥ नास्ति नास्मिन् चेतो यस्य तथाभूत सन्यो मां सततं निरंतरं नित्यशः प्रतिदिनं स्मरति॥ तस्य नित्ययुक्तस्य समाहितस्याहं सुखेन लभ्यो अस्मि नान्यस्य ॥१४॥ यद्येवं त्वं सुलभोऽसि ततः किं तस्मात्तवेत्यत आह मामिति॥ उक्तलक्षणा महात्मानो मां प्राप्य पुनर्दुःखालयमशाश्वतं च जन्म न प्राप्नुवंति॥ यतस्ते परमां सम्यक् सिद्धिं मोक्षमेव प्राप्ताः पुनर्जन्मनो दुःखानां

कालप्रयाणांतेनिमामुपैत्यजत्वात्तस्युक्तंवैमीवती ॥१५॥४

॥राम॥
॥२९६॥

एतदेव सर्वेषाम् लोकेषु पुनरावृत्तिदर्शनेन स्पष्टयति ॥ आब्रह्मेति ब्रह्मणो भवनं वासस्थानं लोकस्तमभिव्याप्य सर्वे लोकाः पुनरावर्तनशीलाः इह लोके
स्या । यि निवृत्तिं उत्पन्नानामनुत्पन्नज्ञानानां मद्भक्तानां पुनर्जन्म एवं क्रममुक्तिफलाभिरूपासनाभिर्ब्रह्मलोकं प्राप्ताः ॥ ते यदि मे तत्रोत्पन्नज्ञानानां ब्रह्मणा स-
ह मोक्षो नान्येषां मामुपेत्य वर्तमानानां पुनर्जन्म नास्त्येवेत्यर्थः ॥१६॥ ननु च तपस्विनो ब्रह्मलोकादिनाशित्वे न तत्र तिष्ठेयुः ॥ त्रिलोक्या उपस्थितानां लोकानां नैमित्ति-
कवर्जितानामित्यादि पुनरावृत्तिः ॥ त्रिलोकी सर्वान्धकारात्महर्लोकादीनां तु ब्रह्मलोकस्थत्वं गम्यते ॥ विनाशित्वे च सर्वेषामविशिष्टे कथमेषो विशेषः ॥ इत्यादि सापेक्षं वहू-
कस्यापि निमित्तेषो विशेष इत्यपेक्षमाणेन प्रलवर्षा पुनर्ब्रह्मणो अहरहनि त्रिलोकानामुत्पत्तिरु आत्रिर्निशि निशि च प्रलयो भवतीति दर्शय-

आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ॥ मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ॥१६॥
सहस्रयुगपर्यन्तमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः ॥ रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥१७॥

न्नित्यनष्टास्त्वतोऽ ॥ अहोरात्रे विभजते सूर्यो मानुषदैविके इति ॥ सहस्रं युगानि पर्यन्तोऽवसानं यस्य तत् ब्रह्मणो यदहः ॥ तथा विदुः युगसहस्रमन्तो यस्याः तां रात्रिं च ये योग-
बलेन ये विदुः सर्वज्ञास्ते जना अहोरात्रविदः ॥ येषां तु केवलं चन्द्रार्कगत्यैव ज्ञानं तेषां तथाहोरात्रविज्ञानं न भवति ॥ अयं भावः दर्शितं ॥ युगसहस्रं चतुर्युगमभि-
प्रेत्य ॥ चतुर्युगसहस्रं तु ब्रह्मणोऽहरुच्यते ॥ इत्यादि पुराणोक्तेः ॥ ब्रह्मणोऽहनि महर्लोकादिवासिनामप्युपलक्षणार्थम् ॥ तत्रापि कालगणनाप्रकारः ॥ मनुष्याणां
यद्वर्षं तद्देवानामहोरात्रम् ॥ तादृशैरहोरात्रैः ॥ पक्षमासादिकल्पनया द्वादशवर्षसहस्रैश्चतुर्युगं चतुर्युगसहस्रं तु ब्रह्मणो दिनं ॥ तावत्येव रात्रिः तादृशैरहोरात्रैः

ततः किमत आह अव्यक्ताद् इति॥ कार्यस्याव्यक्तरूपं कारणात्मकं॥ तस्मात् कारणरूपात्॥ व्यज्यंते अभिव्यज्यंत इति व्यक्तयश्चराचराणि भूतानि प्रादु
र्भवंति॥ कदा अहरागमे ब्रह्मणो दिनस्योपक्रमे॥ तथा रात्र्यागमे तस्मिन्नेवाव्यक्तसंज्ञिके कारणरूपे प्रलयं यांति॥ यद्वा तेनोनात्रं विरद्देन तन्न विधीयते
किंतु ते पुनः सिद्धाहोरात्रविदो जनाः॥ यद्ब्रह्मणोऽहर्विदुस्तस्याहुराचार व्यक्तयः प्रभवंति॥ यां च सत्रिं विदुस्तस्यां रात्र्यागमे प्रलीयंत इति द्वयोरन्वयः॥१८

अव्यक्ताद्व्यक्तयः सर्वाः प्रभवंत्यहरागमे॥ रात्र्यागमे प्रलीयंते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके॥१८॥ भू
तग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते॥ रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे॥१९॥ परस्तस्मा
त्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः॥ यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति॥२०॥ श्रीरामाय नमः

ततश्च कृतनाशाकृताभ्यागमसंकां वारयन्वैराग्यार्थं सृष्टिप्रलयविच्छेदं दर्शयति॥ भूतेति भूतानां चराचरप्राणिनां समूहो यः प्रागासीत् स एवायं अहरागमे भू
त्वा रात्र्यागमे प्रलीयते पुनरप्यहरागमे अवशः कर्मादिपरतंत्रः॥ प्रभवतीति नात्यस्त्यर्थः॥१९॥ लोकानामनित्यत्वमुक्त्वा परमेश्वरस्वरूपस्य नित्यत्वं दर्शयति परस्त
स्मादिति द्वाभ्यां तस्मात् चराचरकारणभूतादव्यक्तात्परः॥ अन्यो हि कारणभूतः द्विलक्षणो योऽव्यक्तश्चक्षुराद्यगोचरो भावः सनातनो अनादिः स तु सर्वेषु कार्यकार

णानद्रूपयोरान्योस्तु ज्ञानमिति विषयीति॥२०

॥राम॥
॥१००॥

अपि नायं प्रलयान्दर्शयन्नाह स्तत्र अव्यक्त इति। यो भावः अतीन्द्रियोक्षरः। यदिदेशनाद्याभूत्यमिति। तथा अक्षरएतत्भवतीदं विश्वं इत्यादि श्रुतिभ्य अक्षर इत्युक्तो तं मत्संगति गम्यं पुरुषार्थमाहुः॥ पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिरित्यादि श्रुतयः परमगतित्वमेवाहुः यं प्राप्य पुनर्न निवर्तन्ते इति तच्च ममैव धाम स्वरूपं॥ अतोहमेव परमा गतिरित्यर्थः॥२१॥ तत्प्राप्तौ च भक्तिरन्तरंगोपाय इत्युक्तमेवेत्याह पुरुष इति। स एवाहं परः पुरुषः। अनन्यया एकान्तभक्त्यैव लभ्यो नान्यथा परत्वमेवाह यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन च कारणभूतेन सर्वमिदं जगत्ततं व्याप्तं॥२२॥ एवं परमेश्वरोपासकाः तत्पदं प्राप्य न निवर्तन्ते अन्ये चावर्तन्त इत्युक्तं। तत्र केन मार्गेण गता नावर्तन्ते केन वा गता आवर्तन्त इत्यपेक्षायामाह यत्रेति। यत्र यस्मिन्काले प्रयाता योगिनो अ

॥ अव्यक्तोक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिं। यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम॥२१॥ पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया। यस्यान्तः
स्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततं॥२२॥ यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः। प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ॥२३॥

नावृत्तिं। यस्मिन्काले प्रयाता आवृत्तिं यान्ति तं कालं वक्ष्यामीत्यन्वयः॥ अत्र च रश्मिसारी अतश्चायनेपि दक्षिणे इति स्मृतिन्यायेनोत्तरायणादिकालविशेषमरणस्य विवक्षितत्वात्तत्प्रदेशकालाभिमानिनीभिरग्निवाह्निवीभिर्देवताभिः प्राप्यो मार्ग उपलक्ष्यते अतोयमर्थः यस्मिन्कालाभिमानिनीदेवतोपलक्षिते मार्गे प्रयाता योगिनः उपासकाः कर्मिणश्च यथाक्रमं मनावृत्तिमावृत्तिं च यान्ति तं कालाभिमानिनीदेवतोपलक्षितं मार्गं कथयिष्यामीति अग्निर्ज्योतिः। कालाभिमानित्वाभावेपि भूयसा महरादिप्रायदेवतानां कालाभिमानित्वात्तत्स्वरूपादिवर्णनमिमादिविकालशब्देनोपलक्षणमविरुद्धं॥२

॥गी०टी०॥ तत्रार्चिरादिमार्गमाह अग्निरिति ॥ अग्निर्ज्योतिः शब्दाभ्यां तेर्चिषमभिसंभवं तीति श्रुत्युक्ता अर्चिरभिमानिनी देवतोपलक्ष्यते अहरिति दिवसाभिमानिनी
॥१०२॥ शुक्ल इति शुक्लपक्षाभिमानिनी उत्तरायणरूपाः षण्मासा इत्युत्तरायणाभिमानिनी ॥ एतच्चान्यासामपि श्रुत्युक्तानां संवत्सरदेवलोकादिदेवतानामुपल
क्षणार्थं एवंभूतो यो मार्गः तत्र प्रयाता गता ॥ भगवदुपासका जना ब्रह्म प्राप्नुवंतीति तथा च श्रुतिः ॥ तेर्चिषमभिसंभवत्यर्चिषोहरह्न आपूर्यमाणपक्षं
आपूर्यमाणपक्षाद्यान्षडुदङ्ङेति मासांस्तान् मासेभ्यो देवलोकमित्यादि ॥२४॥ आवृत्तिमार्गमाह धूम इति धूमाभिमानिनी देवता रात्र्यादिशब्दै
श्च पूर्ववद्देवरात्रिः कृष्णपक्षदक्षिणायनषण्मासाभिमानिन्यस्तिस्रो देवतास्तस्यंते एताभिर्देवताभिरुपलक्षितो यो मार्गस्तत्र प्रयातः ॥ कर्मी

अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणं ॥ तत्र प्रयाता गच्छंति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥२४॥ धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनं ॥ तत्र
चांद्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्त्तते ॥ शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते ॥ एकया यात्यनावृत्तिमन्ययावर्त्तते पुनः ॥२६॥ ७०॥

योगी चांद्रमसं ज्योतिस्तदुपलक्षितं स्वर्गलोकं प्राप्य तत्रेष्टापूर्त्तकर्मफलं भुक्त्वा पुनरावर्तते ॥ अत्रापि श्रुतिः ते धूममभिसंभवंतीत्यादिः ॥ तेद्वंनिवृत्तक
र्मसहितोपासनया क्रममुक्तिः ॥ काम्यकर्मभिः स्वर्गभोगानंतरमावृत्तिः निषिद्धकर्मभिस्तु नरकभोगानंतरमावृत्तिः शुद्धकर्मणां तु जंतूनामत्रैव पुनः पु
नर्जीवत्वे तिष्ठध्वं ॥२५॥ उक्तौ मार्गावुपसंहरति शुक्लेति ॥ शुक्ला अर्चिरादिगतिः प्रकाशमयत्वात् कृष्णा धूमादिगतिः तमोमयत्वात् ॥ एते गती मार्गौ ज्ञानकर्मा ॥राम॥
धिकारिणो जगतः ॥ शाश्वते अनादी संमते संसारस्यानादित्वात् तयोरेकया शुक्लया अनावृत्तिं मोक्षं याति अन्यया कृष्णया तु पुनरावर्त्तते ॥२६॥ ॥२८ ॥१०२॥

मार्गज्ञानफलं दर्शयन् भक्तियोगमुपसंहरति॥ नैते इति एते सृती मार्गौ मोक्षसंसारप्रापकौ जानन् कश्चिदपि योगी न मुह्यति॥ अतः स्वबुद्ध्या स्वर्गादिफलं न का
मयते॥ किंतु परमेश्वरनिष्ठ एव भवतीत्यर्थः॥ यस्य प्रमन्यत॥ २७॥ अध्यायार्थमष्टप्रश्नार्थनिर्णये सफलमुपसंहरति वेदेष्विति वेदेष्वध्ययनादिभिः यज्ञेषु च
नुष्ठानादिभिः॥ तपस्सु च कायशोषणादिभिः दानेषु सत्पात्रप्रदानादिभिः॥ यत्पुण्यफलं चोपदिष्टं शास्त्रेषु तत्सर्वमत्येति ततोऽपि श्रेष्ठं योगैश्वर्यं प्राप्नोति किं कृत्वा
इदमष्टप्रश्नार्थनिर्णये नोक्तं तत्त्वं विदित्वा ततश्च योगी ज्ञानी भूत्वा परमसुखं योगैश्वर्यं प्राप्नोति॥ किंचाद्यं जगन्मूलभूतं स्थानं विष्णोः परं पदं प्रा
प्नोति॥ २८॥ अष्टमे प्रविशिष्टेष्टसंरक्षा ध्यानतीर्थे॥ अविलम्बितभक्त्या मान्तिः स्यादिनारमवर्त्मना॥ टीकायामष्टमोऽध्यायः। एवं च प्राप्यते भक्तोऽपि

नैते सृती पार्थ जानन् योगी मुह्यति कश्चन॥ तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन। २७ वेदेषु यज्ञेषु तपस्सु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टं॥ अत्येति तत्
सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाद्यं। २८ इति श्री भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अक्षरब्रह्मयोगो नामाष्ट
मोऽध्याय॥ श्रीभगवानुवाच॥ इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे॥ ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात्॥ १॥ अस्मिन्नवमे॥ नवमे तु निजैश्वर्येणासाम्य
येश्वर्यं च्यते॥ एवं तावत्सप्तमाष्टमयोः स्वीयं पारमेश्वर्यं तद्भक्तेश्च सफलं मनागनुप्रयुक्ताऽसम्यगप्यचिन्त्यं स्वकीयमैश्वर्यं भक्तेश्चासाधारणं प्रभावं प्रपंचयिष्यन्
भगवानुवाच इदं त्विति विशेषेण ज्ञातापेतनेनेति विज्ञानं तूपासनं तत्सहितं ज्ञानमीश्वरविषयमिदं तु अनसूयवे पुनः पुनस्त्वमाहात्म्यमेवोपदिशतीत्ये
वं परकारणेऽकस्मिन्नपि दोषदृष्टिरहिताय प्रवक्ष्यामि। तु शब्दो वैपरीत्यं तरे वा तदगुह्यतमं तस्मात्यादिवागुह्यं धर्मज्ञानं तमोदेहाद्व्यतिरिक्तस्य ज्ञानं
गुह्यतरं तत्तोऽपि तत्परमात्मज्ञानमतिरहस्यत्वान् गुह्यतमं यत् ज्ञात्वा अशुभात्संसारात्सद्य एव मुक्तो भविष्यति॥ १॥

॥भा०टी०॥ विद्य। राजविद्येति॥ इदंज्ञानंराजविद्याविद्यानांराजा॥ गुह्यानांच राजविद्या सगोप्येषु श्रेष्ठमित्यर्थः। राजदंतादित्वादि उपसर्जनस्य परत्वं उत्तमंपवित्र

॥१०२॥ मिदंश्रुत्वतपोवनादिभिः प्रत्यक्षावगमं च सुखं फलं धर्म्मधर्मोदनयेत। सर्वधर्म्मफलत्वात्। कर्त्तुंसुसुखं च सुखेनकर्तुंशक्यमित्यर्थः॥ अव्ययं च नक्षय

फलत्वात्॥२॥ नन्वेवमत्यान्निःश्रेयसकरत्वे केनाम संसारिणःस्युः तत्राह अश्रद्दधानाइति॥ अस्यभक्तिसहितज्ञानलक्षणस्य धर्म्मस्य साक्षिकर्म्मत्वेतिपर्यौदल

धर्मेअश्रद्दधानाः आस्तिक्येनास्वीकुर्वन्त॥ उपायांतरेण मत्प्राप्त्यर्थं कृतप्रयत्ना अपि मामप्राप्य मृत्युयुक्ते संसारवर्त्मनि निवर्त्तन्ते मृत्युव्याप्ते संसारमार्गे

राजविद्याराजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमं॥ प्रत्यक्षावगमंधर्म्यंसुसुखंकर्त्तुमव्ययं॥२॥ अश्रद्दधानाःपुरुषाधर्म्म
स्यास्यपरंतप अप्राप्यमांनिवर्त्तंते मृत्युसंसारवर्त्मनि॥३॥ मयाततमिदंसर्वंजगदव्यक्तमूर्त्तिना॥ मत्स्थानि
सर्वभूतानिनचाहंतेष्ववस्थितः॥४॥

परिभ्रमंतीत्यर्थः॥३॥ नेदंवक्ष्यमाणप्रस्तुतस्यज्ञानस्यस्तुत्या श्रोतारमभिमुखीकृत्यतदेवज्ञानं कथयति॥ मयेतिद्वाभ्यां॥ अव्यक्ताअतींद्रि ॥राम॥

यामूर्त्तिः स्वरूपंयस्यतादृशेन मयाकारणभूतेनजगत्॥ ततंव्याप्तं॥ अतएवकारणभूते मयिस्थितानि मत्स्थानि सर्वाणि चराचराणिभूतानि ॥१०२॥

एवमपि घटादिषु मृदिव तेषु भूतेष्वहं न स्थितः असंगत्वात्॥४॥ उनामो भगवतेश्रीवासुदेवायनमः॥५॥ ॥५॥

किंचन वेत्ति न च मत्स्थितानि भूतानि अशेषं शयं गत्वा देव मम नु नर्हि व्यापकत्वमाश्रयत्वं च वस्तु लोके विरुद्धमित्याशंक्याह मे ईश्वर साधारणं योगं युक्तिं अघटित घटना चातुर्यमिदं पश्य
दृष्टिव्ययेोगमाह्ने मायावैभवस्याचिंतकत्वात्तात्कालिकं किंचिद्विरुद्धमित्यर्थः॥ अन्यदृष्ट्या पूर्वोक्तमेव पर्यायेणाह भूतानि बिभर्ति धारयतीति भूतभृत्॥ भूतानि भावयति पालयतीति भूतभाव
नः एवंभूतोपि मम आत्मा परस्वरूपं भूतस्थो न भवति अयं भावः यथा योऽहं देहं बिभ्रत्पालयंश्चाहंकारेण तत्संश्लिष्टस्तिष्ठति॥ एवमहं भूतानि धारयन्नपि गोपि तेष्वभिमानि नि

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरं॥ भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः॥५॥ यथाकाशस्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान्
तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय॥६॥ सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकां॥ कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहं॥७

रहंकारत्वादिति॥५॥ असंश्लिष्टयोराधाराधेयभावे दृष्टान्तेनाह यथेति॥ अवकाशं विना अवस्थानानुपपत्तेर्नित्यमाकाशे स्थितो वायुः॥ सर्वत्रगतोपि महानपि नाकाशेन संश्लि
ष्यते निर्लेपत्वेन संश्लेषाभावात् तथा सर्वाणि भूतानि मयि स्थितानीति जानीहि॥६॥ तथैव असंगस्यैव योगमायया॥ स्थितौ हेतुत्वमुक्तं तथैव सृष्टिप्रलयहेतुत्वं
चाह सर्वेति कल्पक्षये प्रलयकाले सर्वाणि भूतानि मदीयां प्रकृतिं यान्ति॥ त्रिगुणात्मिकायां मायायां प्रलीयन्ते पुनस्तेषु कल्पादौ सृष्टिकाले तानि विशेषेण सृ
जामि॥७॥

॥भा॰ टी॰ ९ गी॰॥ नन्वसंगो निर्विकारश्च कथं सृजसीत्यपेक्षायामाह प्रकृतिमिति द्वाभ्यां स्वीयां स्वाधीनां प्रकृतिमवष्टभ्याधिष्ठाय प्रलये लीनां सं चतुर्विधमिमं सर्वं भूतग्रामं
॥ ॥१०३॥ कर्मादिपरवशं पुनः। पुनर्विविधं सृजामि कथं प्रकृतेर्वशात् प्राचीनकर्मनिमित्तं तत्तत्स्वभाववशात् ॥८॥ तर्हि नानाविधानि कर्माणि कुर्वतस्तव जीव
वद्बंधः। कथं नास्यादित्याशंक्याह। न चेति तानि सृष्ट्यादीनि कर्माणि मां न निबध्नंति कर्मासक्तिर्हि बंधहेतुः। सा चाप्तकामत्वान्मम नास्ति॥ अत उदासीनत्वेन
वर्धमानस्य मे बंधनाय भवंति॥ उदासीनत्वे कर्तृत्वानुपपत्तेः। कर्तृत्वे चोदासीनत्वानुपपत्तेरुदासीनवदित्युक्तं ॥९॥ तदेवोपपादयति मयेति मयाधिष्ठात्रा

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः। भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥८॥ न च मां तानि कर्माणि निबध्नंति धनंजय उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु
मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरं हेतुनानेन कौंतेय जगद्विपरिवर्तते ॥१०॥ अवजानंति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितं। परं भावमजानंतो मम भूतमहेश्वरं ॥११॥

॥राम॥

निमित्तमात्रभूतेन प्रकृतिः। सचराचरं विश्वं सूयते जनयति अनेन मदधिष्ठानेन हेतुना इदं जगद्विपरिवर्तते पुनः पुनर्जायते सं॥नि॥धिमात्रेणाधिष्ठातृ
कर्तृत्वमुदासीनत्वं चाविरुद्धमिति भावः ॥१०॥ नन्वेवंभूतं परमेश्वरं त्वां किमिति केचिन्नाद्रियंते तत्राह द्वाभ्यां अवजानंतीति। सर्वभूतमहेश्वररूपं म ॥१०३॥
दीयं तत्त्वमजानंतो मूढा मामवमन्यंते॥ अवज्ञाने हेतुः शुद्धसत्त्वमयीं मयि तनुं स्वेच्छया मनुष्याकारामाश्रितवंतमिति ॥११॥ श्रीरामाय नमः

यमदंडोपमांघोरांचिक्षेपपरमाहवे॥तामापतंतींसहसातस्यबाहुबलेरितां॥११॥सात्यकिःसमरेराजन्द्विधाचिच्छेदसायकैः॥ततःप्रपा
तसहसामहोल्केवहतप्रभा॥शक्तिंविनिहतांदृष्ट्वापुत्रस्तवविशांपते॥महतारथवंशेनवारयामाससमाधवं॥१३॥तथापरिवृतंदृष्ट्वा
वार्ष्णेयानांमहारथं दुर्योधनोभृशंक्रुद्धोभ्रातॄन्सर्वानुवाचह॥१४॥तथाकुरुतकौरव्यायथावःसात्यकोयुधि॥नजीवन्प्रतिनिर्या
तिमहतोस्माद्रथव्रजात्॥तस्मिन्हतेहतंमन्येपांडवानांमहद्बलं॥तथेतिचवचस्तस्यपरिगृह्यमहारथाः॥१६॥शैनेयंयोधयामा
मासुर्भीष्मस्यात्मुघातरणेकांबोजराजोबलवान्वारयामाससंयुगे॥आर्जुनिंनृपतिर्विध्वाशरैःसन्नतपर्वभिः॥पुनरेवचतुःष
ष्ट्याराजन्विव्याधतंनृप॥सुदक्षिणास्तुसमरेपुनर्विव्याधपंचभिः॥सारथिंचास्यनवभिरिछन्भीष्मस्यजीवितं॥१९॥तद्युद्धमासी
त्सुमहत्तयोर्यत्रसमागमे॥यदभ्यधावद्गांगेयंशिखंडीशत्रुकर्षणः॥२०॥विराटद्रुपदौवृद्धौवारयंतौमहच्चमूं॥भीष्मस्ययुधिसंरब्धा
द्रवंतौरथौ॥अश्वत्थामारणेक्रुद्धःसमियाद्रथसत्तम॥ततःप्रववृतेयुद्धंतयोस्तस्यचभारत॥विराटोदशभिर्भल्लैराजघानपरंतप
पतमानंमहेष्वासंद्रोणिमाहवशोभिनं॥२३॥द्रुपदश्चत्रिभिर्बाणैर्विव्याधनिशितैस्तदा॥गुरुपुत्रंसमासाद्यप्रहरंतौमहाबलौ॥अश्व
त्थामानंततस्तौतुविव्याधबहुभिःशरैः॥विराटद्रुपदौवीरौभीष्मंप्रतिसमुद्यतौ॥२५॥तत्राद्भुतमपश्यामवृद्धयोश्चरितंमहत्॥दय
द्रौणिःसायकान्घोरान्प्रेष्यवारयतांयुधि॥सहदेवंतथायांतंकृपःशारद्वतोभ्ययात्यथानागोवनेनागंमत्तोमत्तमुपाद्रवत्॥कृप
श्चसमरेशूरोमाद्रीपुत्रंमहारथं॥आजघानशरैस्तूर्णंसप्तत्यारुक्मभूषणैः॥२८॥

॥भा०भी॥ १६८

तस्य माद्रीसुतस्चापं द्विधा चिच्छेद सायकैः ॥ अथैनं छिन्नधन्वानं विव्याध नवभिः शरैः ॥ सोन्यत्कार्मुकमादाय समरे भारसाधनं ॥ माद्रीपुत्रं
सुसंहृष्टो दशभिर्निशितैः शरैः ॥ आजघानोरसि क्रुद्धः इच्छन् भीष्मस्य जीवितं ॥ तस्यैव पांडवो राजन् शारद्वतमर्मर्षभ ३० आजघानो-
रसि क्रुद्धो भीष्मस्य वधकांक्षया ॥ ततो युद्धं समभवत् घोररूपं भयावहं नकुलं तु रणे क्रुद्धो विकर्णः शत्रुतापनः विव्याध सायकैः
षष्ट्या रक्षन् भीष्मं महाबलं ॥ ३३ नकुलोपि भृशं विद्धस्तव पुत्रेण धीमता ॥ विकर्णं सप्तसप्तत्या निर्बिभेद शिलीमुखैः ॥ ३४ तत्र
तौ नरशार्दूलौ भीष्महेतोः परंतपौ ॥ अन्योन्यं जघ्नतुर्वीरौ गोष्ठे गोवृषभाविव ॥ ३५ घटोत्कचं रणे यांतं निघ्नंतं तव वाहिनीं दुर्मुखः ॥
समभ्यापाद्भीष्महेतोः पराक्रमी ॥ ३६ हैडिंबस्तु रणे राजन् दुर्मुखं शत्रुतापन ॥ आजघानोरसि क्रुद्धः शरेणानतपर्वणा ॥ ३७ भीमसेन
सुतं चापि दुर्मुखः सुमुखैः शरैः ॥ षष्ट्या वीरो नदन् हृष्टो विव्याध रणमूर्द्धनि ॥ ३८ धृष्टद्युम्नं तथा यांतं भीष्मस्य वधकांक्षिणं ॥ हार्दिक्यो
वारयामास रथश्रेष्ठ महारथ ॥ ३९ हार्दिक्यं पार्षतस्चापि विध्वा पंचभिरायसैः ॥ पुनः पंचाशता तूर्णं तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ४० सो-
मदत्तिरथो भीमम् आजघान स्तनांतरे ॥ नाराचैर्नवभिस्तीक्ष्णै रुक्मपुंखैः संयुगे ४१ उरस्थेन च तेनैव भीमसेनः प्रतापवान् ॥ स्कंदः
शक्त्या यथा क्रौंचः पुरा नृपतिसत्तम ४३ तौ शरान् सूर्यसंकाशान् कर्मारपरिमार्जितान् ॥ अन्योन्यस्य रणे क्रुद्धौ चिक्षिपाते नरर्षभौ ॥ भीमो भीष्मवधा- ॥राम॥ १६८
कांक्षी सोमदत्तिं महारथं ॥ तथा भीष्मजये गृध्नुः सोमदत्तिस्तु पांडवं ॥ ४४ कृतप्रतिकृते यत्नौ योधयामासतू रणे ॥ युधिष्ठिरं तु कौंतेयं महत्या सेनया वृ-
तम्

नैवमवजानंतिमामूढाइतिश्लोकाद्वयेनक्षिप्रफलाशयादेवतांतरंभजंतेमांनादियंतइत्यभक्ताहर्षिताः। महात्मानस्तुमांपार्थेत्यादिनाभक्ताउक्ताः। तेत्रैकत्वे
नपृथक्त्वेनैवावापरस्मैपरस्मैयेनभजंतितेषांजन्ममृत्युप्रवाहोदर्वारइत्याहद्वाभ्यांत्रैविद्यामामिति। ऋग्यजुःसामलक्षणाविद्यायेषांतेत्रिविद्याः। त्रिविद्या
एवत्रैविद्याःस्वार्थेतद्धितःत्रिसोविद्यामधीयतेजानंतीतिवात्रैविद्यावेदत्रयोक्तकर्मपरायणाइत्यर्थः। वेदत्रयविहितैर्यज्ञैर्मामिष्ट्वाभमैववरूपंदेवतांतरमि
त्यजानंतोपिवस्तुतःइंद्रादिरूपेणमामेवेष्ट्वासंपूज्ययज्ञशेषंसोमंपिबंतीतिसोमपाःतेनैवपूतपापाःशोधितकल्मषाःसंतःस्वर्गेतिस्वर्गेप्रतिगतियेप्रा

त्रैविद्यामांसोमपाःपूतपापायज्ञैरिष्ट्वास्वर्गतिंप्रार्थयंते। तेपुण्यमासाद्यसुरेंद्रलोकमश्नंतिदिव्यान्दिविदेवभोगान्॥२०॥ तेतंभुक्त्वास्वर्गलोकंवि
शालंक्षीणेपुण्येमर्त्यलोकंविशंति। एवंत्रयीधर्ममनुप्रपन्नागतागतंकामकामालभंते॥२१॥ अनन्याश्चिंतयंतोमांयेजनाःपर्युपासते। ते
षांनित्याभियुक्तानांयोगक्षेमंवहाम्यहं॥२२॥

येयत्तेतेपुण्यफलंरूपंसुरेंद्रस्यलोकंस्वर्गमासाद्यप्राप्यदिविस्वर्गेदिव्यानुत्तमान्देवानांभोगा
नश्नंतिभुंजते॥२०॥ ततश्चतेतंभुक्त्वेति। तेस्वर्गकामास्तंप्रार्थितंविपुलंस्वर्गलोकंतत्सुखंभुक्त्वाभोगप्रापकेपुण्येक्षीणेसतिमर्त्यलोकंप्रविशं
तिपुनरप्येवमेववेदत्रयप्रविहितंधर्ममनुसृताःकामकामाःभोगान्कामयमानायातायातंलभंते॥२१॥ मद्भक्तास्तुमत्प्रसादेनकृतार्थाभवं
तीत्याहअनन्याइति। अनन्यानास्तिमद्व्यतिरिक्तेनान्यत्काम्यंयेषांतथाभूतायेजनामांचिंतयंतःसेवंते। तेषांनित्यंअभियुक्तानांसर्वदाम
देकनिष्ठानांयोगंधनादिलाभंक्षेमंचतत्पालनंमोक्षंवातैरप्रार्थितमप्यहमेववहामिप्रापयामि॥२२॥ ४॥ ॥ ॥ ॥

तस्यमाद्रीसुतश्चापंद्विधाचिच्छेदसायकैः॥ अथैनंछिन्नधन्वानंविव्याधनवभिःशरैः॥ सोन्यत्कार्मुकमादायसमरेभारसाधनं॥ माद्रीपुत्रं
सुसंहृष्टोदशभिर्निशितैःशरैः॥ आजघानोरसिक्रुद्धःइच्छन्भीष्मस्यजीवितं॥ तस्यैवपांडवोराजन्शारद्वतममर्षण॥ ३० ॥ आजघानो
रसिक्रुद्धोभीष्मस्यवधकांक्षया॥ ततोयुद्धंसमभवत्घोररूपंभयावहं॥ नकुलंतुरणेक्रुद्धोविकर्णःशत्रुतापनः॥ विव्याधसायकैः
षष्ट्यारक्षन्भीष्ममहाबलं॥ ३३ ॥ नकुलोपिभृशंविद्धस्तवपुत्रेणधीमता॥ विकर्णसप्तसप्तत्यानिर्बिभेदशिलीमुखैः॥ ३४ ॥ तत्र
तौनरशार्दूलौभीष्महेतोःपरंतपौ॥ अन्योन्यंजघ्नतुर्वीरौगोष्ठेगोवृषभाविव॥ ३५ घटोत्कचंरणेयांतंनिघ्नंतंतववाहिनीं दुर्मुखः॥
समरेप्रायाद्भीष्महेतोःपराक्रमी॥ ३६ ॥ हैडिंबस्तुरणेराजन्दुर्मुखंशत्रुतापन॥ आजघानोरसिक्रुद्धःशरेणानतपर्वणा॥ ३७ ॥ भीमसेन
सुतश्चापिदुर्मुखःसुमुखैःशरैः॥ षष्ट्यावीरोनदन्हृष्टोविव्याधरणमूर्द्धनि॥ ३८ ॥ धृष्टद्युम्नंतथायांतंभीष्मस्यवधकांक्षिणं॥ हार्दिक्यो
वारयामासरथश्रेष्ठमहारथ॥ ३९ ॥ हार्दिक्यंपार्षतश्चापिविव्याधपंचभिरायसैः॥ पुनःपंचाशतातूर्णंतिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत्॥ ४० ॥ सो
मदत्तिरथोभीममाजघानस्तनांतरे॥ नाराचेनसुतीक्ष्णेनरुक्मपुंखेनसंयुगे॥ ४२ ॥ उरस्थेनबभौतेनभीमसेनःप्रतापवान्॥ स्कंदेः
शक्त्यायथाक्रौंचःपुरानृपतिसत्तम॥ ४३ ॥ तौशरान्सूर्यसंकाशान्कर्मारपरिमार्जितान्॥ अन्योन्यस्यरणेक्रुद्धौचिक्षिपातेनरर्षभौ॥ भीमोभीष्मवधा
कांक्षीसोमदत्तिंमहारथं॥ तथाभीष्मजयेगृध्नुःसोमदत्तिस्तुपांडवं॥ ४४ ॥ कृतप्रतिकृतेयत्तौयोधयामासतूरणे॥ युधिष्ठिरंतुकौंतेयंमहत्यासेनयावृ
तंभी

नेदेवमवजानंतिमामूढाइतिश्लोकाद्वयेनक्षिप्रफलाशयादेवतांतरंभजंतेमांनाश्रियंतइत्यभक्ताइदर्शिताः। महात्मानस्तुमांपार्थेत्यादिनाभक्ताउक्ताः तत्रैकत्वे
नपृथक्त्वेनवापरस्मैपवरयेनभजंतितेषांजन्ममृत्युप्रवाहोदुर्वारइत्याहत्रैविद्यामामिति॥ ऋग्यजुःसामलक्षणास्तिस्रोविद्यायेषांतेत्रैविद्या॥ त्रैविद्या
एवत्रैविधाः स्वार्थितक्षितः तिस्रोविद्याअधीयंतेजानंतीतिवात्रैविद्याविदस्तत्प्रोक्तकर्म्मपरायणाः। वेदत्रयविहितैर्यज्ञैर्मामिष्ट्वामेवतद्रूपंदेवतांतरम
त्वजानंतोपिवस्तुतः इंद्रादिरूपेणमामेवेष्ट्वासंपूज्ययज्ञशेषंसोमंपिबंतीतिसोमपाः तेनैवपूतपापाःशोधितकल्मषाःसंतःस्वर्गतिंस्वर्गप्राप्तिंगतिंयेप्र

त्रैविद्यामांसोमपाःपूतपापायज्ञैरिष्ट्वास्वर्गतिंप्रार्थयंते॥ तेपुण्यमासाद्यसुरेंद्रलोकमश्नंतिदिव्यान्दिविदेवभोगान्॥ २०॥ तेतंभुक्त्वास्वर्गलोकंवि
शालंक्षीणेपुण्येमर्त्यलोकंविशंति॥ एवंत्रयीधर्म्ममनुप्रपन्नागतागतंकामकामालभंते॥ २१॥ अनन्याश्चिंतयंतोमांयेजनाःपर्युपासते॥ ते
षांनित्याभियुक्तानांयोगक्षेमंवहाम्यहं॥ २२॥

र्थयंतेतेपुण्यफलंरूपंसुरेंद्रस्यलोकंस्वर्गमासाद्यप्राप्यदिविस्वर्गेदिव्यानुत्तमान्देवानांभोगा
नश्नंतिभुंजते॥ २०॥ ततश्चतेतंभुक्त्वेति॥ तेस्वर्गकामास्तंप्रार्थितंविपुलंस्वर्गलोकंतत्सुखंभुक्त्वाभोगप्रापकेपुण्येक्षीणेसतिमर्त्यलोकंप्रविशं
तिपुनरप्येवमेववेदत्रयविहितंधर्म्ममनुसरंतःकामकामाःभोगान्कामयमानायातायातंलभंते॥ २१॥ मद्भक्तास्तुमत्प्रसादेनकृतार्थाभवं
तीत्याहअनन्याइति॥ अनन्यानान्तिमद्यतिरिक्तेनान्यत्काम्यंयेषांतथाभूतायेजनामांचिंतयंतःसेवंते॥ तेषांनित्याभियुक्तानांसर्वदाम
देकनिष्ठानांयोगंधनादिलाभंक्षेमंचतत्पालनंमोक्षाख्यंचतैरप्रार्थितमप्यहमेववहामिप्रापयामि॥ २२॥ ७४॥ ॥ ॥ ॥

ननुचत्वद्व्यतिरेकेणवस्तुतोदेवतांतरस्याभावादिंद्रादिसेविनोपित्वद्भक्ताएवेतिकथंतेगतागतंलभेरंस्तत्राहयेपीति॥श्रद्धयोपेताभक्ताःसंतोयेपिज-
नाःयज्ञेनान्यदेवताइंद्रादिरूपायजंतेतेपिमामेवयजंतीतिसत्यं॥किंतुअविधिपूर्वकंमोक्षप्रापकंविधिविनायजंतिअतस्तेपुनरावर्तंते॥२३॥एतदे-
वविवृणोतिअहंहीति॥सर्वेषांयज्ञानांतत्तद्देवतारूपेणाहमेवभोक्ताप्रभुश्चस्वामीफलदातापिचाहमेवेत्यर्थः एवंभूतंमांतत्त्वेनयथावन्नाभिजानं-

येप्यन्यदेवताभक्तायजंतेश्रद्धयान्विताः॥तेपिमामेवकौंतेययजंत्यविधिपूर्वकं॥२३॥अहंहिसर्वयज्ञानांभोक्ताचप्रभुरेवच॥नतुमाम
भिजानंतितत्त्वेनातश्च्यवंतिते॥२४॥यांतिदेवव्रतादेवान्पितॄन्यांतिपितृव्रताः॥भूतानियांतिभूतेज्यायांतिमद्याजिनोपिमां॥२५॥

तिअतश्च्यवंतिप्रच्यवंतेपुनरावर्तंते॥२४॥यत्तुसर्वदेवतासुमामेवांतर्यामिणंपश्यंतोयजंतितेतुनावर्तंतेनदेवोपयाद्यपियांतीति॥देवव्रताइंद्रादि-
पुव्रतंनियमोयेषांतेअतएवतेदेवान्यांति॥पितृव्रतायेषांश्राद्धादिक्रियापरास्तेपितॄन्यांति॥भूतेज्याविनायकमातृकादिभूतपूजाये- ॥राम॥
षांतेभूतानियांति॥मांयष्टुंशीलंयेषांतेमद्याजिनस्तेतुमामेवाक्षयंपरमानंदरूपंनारायणंयांति॥२५॥ २५ २५॥ २५॥ २५ ॥२०५॥

न देवं स्वभक्तानां भक्ष्यपक्वलमुक्तं॥ अनायासलभ्यत्वं च स्वभक्तेर्दर्शयति पत्रमिति॥ पत्रपुष्पादिमात्रमपि मद्भक्त्या प्रीत्या यः प्रयच्छति तस्य प्रयतात्मनः
पादवच्छिन्नस्य मनिष्का भक्तस्य तत्पत्रपुष्पादिकं तेन भक्त्या उपहृतं समर्पितं अहमश्नामि प्रीत्या गृह्णामि॥ नहि महाविभूतिपतेः परमेश्वरस्य मम क्षुद्र
देवतानामिव बहुवित्तसाध्ययागादिभिः परितोषः स्यात्॥ किंतु भक्तिमात्रेण॥ अतो भक्तेन समर्पितं यत्किंचित्पत्रादिकं त्वमपि मदनुग्रहार्थमेवाश्नामी
ति भावः॥ २६॥ न च यज्ञपुष्पादिकमपि यज्ञार्थं पशुसोमादिद्रव्यवत् मदर्थमेवोपसेरपाद्य समर्पितं यत्किंचित्॥ स्वभावतो वा शास्त्रतो वा यत्किंचित्कर्म करो

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति॥ तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः॥ २६॥ यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् यत्तपस्यसि कौं
तेय तत्कुरुष्व मदर्पणं॥ शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबंधनैः॥ संन्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि॥ २८॥ श्रीमते रामानुजाय नमः॥

षि॥ तथा यदश्नासि॥ यत्जुहोषि॥ यद्ददासि॥ यत्तपस्यसि॥ तपः करोषि॥ तत्सर्वं मय्यर्पितं यथा भवत्येवं कुरुष्व॥ २७॥ एवं च शुभफलं प्राप्स्यसि न त्वशुभमे
ति एवं कुर्वन् कर्मबंधनैः कर्मनिमित्तैरिष्टानिष्टैः फलैर्मुक्तो भविष्यसि॥ कर्मणामपि समर्पितत्वेन तत्फलसंबंधानुपपत्तेः ते च मुक्तः सन् संन्यासयो
गयुक्तात्मसंन्यासः॥ कर्मणां मदर्पणं स एव योगस्तेन युक्तः॥ आत्मा चित्तं यस्य तथाभूतस्त्वं मां प्राप्स्यसि॥ २८॥

॥ गी०टी० ९ ॥ यदि भक्तोऽप्यरव्दमोऽसंस्तदा सितौ भक्तोऽपस्त्वसिंहसवापि किरागद्वेषादिकृतं वैषम्यमस्तीनेत्याह ॥ सम इति ॥ समोऽहं सर्वेष्वपि भूतेषु ॥ अतो मे मम न द्वेष्यः प्रियश्च
॥ १०६ ॥ नास्त्येव ॥ एवं सत्यपि ये मां भजन्ति ते भक्ता मयि वर्तन्ते ॥ अहमपि तेष्वनुग्राहकतया वर्ते ॥ अयं भावः यथाग्नेः स्वसेवकेष्वेव तमःशीतादिदुःखमपाकुर्वतो
ऽपि नावैषम्यं ॥ यथा वा कल्पवृक्षस्य तथैव भक्तपक्षपातितोऽपि मम नास्त्येव वैषम्यं ॥ किं तु मद्भक्तेरेवायं महिमेति ॥ २९ ॥ अपि च मद्भक्तेरत्वनर्वः प्रभावं
निदर्शयन्नाह ॥ अपि चेदिति ॥ अत्यंतदुराचारोऽपि नरो यदि अपृथक्त्वेनानन्यभक्तिर्मर्वत्मासिवश्रीनारायणं भजते तर्हि साधुः श्रेष्ठ एव स मंतव्यः । यतोऽसौ

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ॥ ये भजंति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहं ॥ २९ ॥ अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ॥ साधुरेव स मंतव्य
ः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥ ३० ॥ क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छांतिं निगच्छति ॥ कौंतेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥ ३१ ॥ श्रीरामाय नमः ॥

सम्यग्व्यवसितः । शोभनमध्यवसायं कृतवान् ॥ ३० ॥ ननु कथं समीचीनाध्यवसायमात्रेण साधुर्मन्तव्यस्तत्राह क्षिप्रमिति दुराचारोऽपि त्वां भजन् शीघ्रं ॥ राम ॥
धर्मोचितो भवति ॥ ततश्च शश्वच्छांतिं चात्यन्तीमुपशान्तिं परमेश्वरनिष्ठां गच्छति प्राप्नोति ॥ कुतर्ककर्कशवादिनो नैतन्मन्येरन्निति शंकाव्याकुलं मनु ॥ १०६ ॥
न उत्साहयन्ति ॥ हे कौन्तेय भटदक्कादिमहाघोषपूर्वकं विवदमानानां सभां गत्वा बाहुमुत्क्षिप्य त्वं निःशंकं प्रतिजानीहि प्रतिज्ञां कुरु कथं मे मम परमे
श्वरस्य भक्तो दुराचारोऽपि न प्रणश्यति अपि तु कृतार्थ एव भवतीति । ततश्च ते तार्किका निर्विज्जं मर्विध्वंसितकुतर्का सन्तो निःशेषं त्वामेव गुरुत्वेनाश्रयेरन् ॥ ३१ ॥

॥भा॰ भी॰ गी॰ टी॰ ॥ एवंतावदध्यायद्वयेनकर्मयोगोपायोज्ञानयोगोमोक्षसाधनत्वेनोक्तः तमेवब्रह्मार्पणादिगुणविधानेनतत्त्वंपदार्थविवेकादिनाचप्रपंच-
॥७२॥ यिष्यन् ॥ प्रथमंतावत्परंपराप्राप्तत्वेनस्तुवन् ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ इममितित्रिभिः ॥ अव्ययफलत्वादव्ययंइमंयोगंपुराहंविवस्वतेआ-
दित्यायकथितवान् ॥ सचविवस्वान्स्वपुत्रायमनवेप्राहमनु ॥ स्वपुत्रायेक्ष्वाकवेब्रवी ॥१॥ एवमिति राजानश्चतेऋषयश्च
राजर्षयोनिमिप्रमुखाः स्वपित्रादिभिरिक्ष्वाकुप्रमुखैःप्रोक्तमिमंयोगंविदुर्जानंति ॥ अधुनातुनामकारणमाह ॥ हेपरंतपसतु

श्रीभगवानु॰ ॥ इमंविवस्वतेयोगंप्रोक्तवानहमव्ययं ॥ विवस्वान्मनवेप्राहमनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् १ एवंपरंपराप्राप्तमिमंराजर्षयोविदुः
सकालेनेहमहतायोगोनष्टःपरंतपः ॥२॥ सएवायंमयातेद्ययोगःप्रोक्तःपुरातनः ॥ भक्तोऽसिमेसखाचेतिरहस्यंह्येतदुत्तमं ॥३॥ ७॥

तायनसयोगःकालवशादिहलोकेनष्टःविछिन्नः ॥२॥ सएवायमितिसएवायंयोगोद्यविछिन्नेसंप्रदायेसतिपुनश्चमयातेतुभ्यंप्रोक्तः ॥राम॥
यतस्त्वंममभक्तोसिसखाचासिअन्यस्मैमयानोक्तोहियस्मादेतदुत्तमंरहस्यं ॥३॥ भगवतोविवस्वंतंप्रतियोगोपदेशासंभवं ॥७२॥
अर्जुनउ॰ ॥ अर्जुनउवाच अपरमिति ॥ अपरमर्वाचीनंतवजन्मपरंप्राक्कालीनंविवस्वतोजन्मतदाधुनिकस्त्वंचिरंतनायविवस्वतेत्वमा

यत्र चित्तप्रणिधानेनेंद्रियाणि नियंतुं शक्यंते तदात्मस्वरूपं देहादिभ्यो विविच्य दर्शयति इंद्रियाणीति देहादिभ्यो ग्राह्येभ्यः ॥ पराणि श्रेष्ठान्याहुः सू-
क्ष्मत्वात् प्रकाशकत्वाच्च अत एव तद्व्यतिरिक्तत्वमप्यर्थाद्देहाद्भवति ॥ इंद्रियेभ्यश्च संकल्पात्मकं मनः परं तत्प्रवर्तकत्वात् मनसस्तु निश्चया-
त्मिका परा निश्चयपूर्वकत्वात् संकल्पस्य यस्तु बुद्धेः परस्तत्साक्षित्वेनावस्थितः सर्वांतरः ॥ स आत्मा विमोहयति देहिनमिति देहिशब्दोक्त आ-

इंद्रियाणि पराण्याहुरिंद्रियेभ्यः परं मनः ॥ मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ ४२ ॥
एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मना ॥ जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदं ॥ ४३ ॥
इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मयोगो
नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

त्मा स इति परामृश्यते ॥ ४२ ॥ उपसंहरति एवमिति बुद्धेरेव विषयेंद्रियादिजन्याः कामादिविक्रियाः आत्मा तु निर्विकारस्तत्साक्षीत्येवं बुद्धेः पर-
मात्मानं बुद्ध्वा आत्मनैवं भूतनिश्चयात्मिकया बुद्ध्या आत्मानं ततः संस्तभ्य निश्चलं कृत्वा कामरूपं शत्रुं जहि मारय दुरासदं दुःखेनासादनीयं
दुर्ज्ञेयगतिमित्यर्थः ॥ स्वधर्मेण यमाराध्य भक्त्या मुक्तिमिता बुधाः ॥ तं कृष्णं परमानंदं तोषयेत्सर्वकर्मभिः ॥ सुबोधिन्यां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ १ ॥

दृष्टांतानिर्दिष्टं दर्शयन्वैरित्वं स्फुटयति ॥ आवृतंज्ञानमिति ॥ इदंमेवेव ज्ञानमेतेनावृतं ज्ञतस्याखलु भोगसमये कामः सुखहेतुरेवपरिणामेतुवैरितां प्रपद्यते इत्
निनः पुनस्तत्कालास्यमप्यनार्थानुसंधानात्दुःखहेतुर्वैरितित्युक्तं किंच विषयैः पूर्यमानो पियोदुः ॥ दुरपूर्यमानस्तसोषशांतापतेतु त्वादनलतुल्यः ॥ अनेन सर्वा
त्मतिनित्य[illegible]रीत्यमुक्तं ॥ ३९ ॥ इंद्रियाणितस्याधिष्ठानं कथयन्जयोपायमाह इंद्रियाणिमिहद्भ्यं विषयदर्शनश्रवनादिभिः संकल्पेनाध्यवसायेनच कामस्याविरोधस्य

आवृतंज्ञानमेतेनज्ञानिनोनित्यवैरिणः ॥ कामरूपेणकौंतेयदु[illegible]रेणानलेन च ॥ ३९ ॥
इंद्रियाणिमनोबुधिरस्याधिष्ठानमुच्यते ॥ एतैर्विमोहयत्येषज्ञानमावृत्यदेहिनं ॥ ४० ॥
तस्मात्वमिंद्रियाण्यादौ नियम्यभरतर्षभः ॥ पाप्मानंप्रजहिह्येनंज्ञानविज्ञाननाशनं ४१ ॥

दिंद्रियाणिष्ठानमुच्यते एतैरिंद्रियादिभिः दर्शनादिव्यापारवद्भिराश्रयभूतैर्विवेकज्ञानमावृत्यदेहिनंविमोहयति ॥ ४० ॥ यस्मादेवंतस्मात्वमितित्रादौमिमे
हात्सर्गमेवदंद्रियाणिमनोबुधिचनियम्यपापरूपमेनंकामंहिस्फुटंप्रजविघातह ॥ यद्वा प्रजहिपरित्यज्य ॥ ज्ञानमात्मविषयं विज्ञानंशास्त्रीयंतयोर्ना
परेद्यांज्ञं विज्ञानंविद्ध्यासनं विज्ञायप्रज्ञायंकुर्वीरितिप्रज्ञे ॥ ४१ ॥ ॥ छ ॥ श्री॰ ॥ श्री॰ ॥ श्री॰ ॥ श्री॰ ॥ श्री॰ ॥ श्री॰ श्री॰ ॥ श्री॰ श्री॰ ॥ श्री॰ श्री॰ ॥

तयोर्गुणोपायाग्रछेतिहितुक्तं तदेतदसहमानोर्जुनउवाच । अथकेनेति ॥ वृष्णिवंशोऽवतीर्णत्वाद्वार्ष्णेय हेवार्ष्णेय ॥ अयंपुरुषःपापंकर्तुमनिच्छन्नपिकेन
प्रयुक्तःप्रेरितोयंपुरुषःपापंच ॥ कामक्रोधौ विवेकबलेन निरुंधतोपिपुरुषस्य पुनःप्रायेणप्रवृत्तिदर्शनात् अन्यावपितयोर्मूलभूतः कश्चित्प्रवर्तकोस्तीति शंकमानः पृच्छति
प्रः ३६ ॥ अत्रोत्तरंश्रीभगवानुवाच कामएषइति ॥ यस्त्वयापृष्टोहेतुः एषकामएव ॥ ननुक्रोधोपिपृथक्त्वयोक्तः इंद्रियस्येंद्रियस्यार्थेइत्यत्र शास्त्रं ॥ न । नैतत्ततःपृथक्
किंतुक्रोधोप्येषएवकामस्वहिकेनचित्प्रतिहतः क्रोधात्मनापरिणमते ॥ ततःएवंप्रयत्नेनो क्रोधोपिक्रोधःकामसत्वयक्रोधजयप्रयत्नाभिप्रायेण कामेनैकीकृत्योच्य

अर्जुनउवाच ॥ अथकेनप्रयुक्तोयंपापंचरतिपूरुषः ॥ अनिच्छन्नपिवार्ष्णेय बलादिवनियोजितः ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ कामएषक्रोधएषरजोगुणसमुद्भवः ॥ म
हाशनोमहापाप्मा विद्ध्येनमिहवैरिणं ॥ धूमेनाव्रियतेवह्निर्यथादर्शोमलेनच ॥ यथोल्बेनावृतोगर्भस्तथातेनेदमावृतं ॥ ३८ ॥ श्रीरामायनमः ॥

तेरजोगुणात्समुद्भवतीतितथा ॥ अनेनसत्वगुणाभावजसिद्धप्रयत्नेसतिकामोपिसुखीयत्नरतिसचित्तं ॥ एनंकामंहहमोक्षमार्गेवैरिणंविद्धि ॥ अयंचवद्ध्यमा
नःक्रमेणाहंतअयएवयतोभ्यासोदाशौसंधानुपत्तत्वाह महाशनमहद्शनंयस्य दुःखपूरस्तम्बर्च ॥ नत्वसात्मासंधातुंशक्यः यतोमहापाप्मात्युग्रः ३७ ॥ कामस्यवैरि
त्वंदर्शयति धूमेनेति ॥ यथाधूमेनसहजेनवह्निराव्रियतेआच्छाद्यते यथाचादर्शोमलेनागंतुकेनयथाचोल्बेनजरायुणागर्भवेष्टनचर्मणागर्भःसर्वतोनिरुद्धोभवतः ॥ तथाप्रकार

नन्वेवं प्रकृत्यधीनैव चेत्पुरुषस्य प्रवृत्तिस्तर्हि विधिनिषेधवैयर्थ्यं प्राप्तमित्याशंक्याह इंद्रियस्येति वीप्सया प्रत्येकं सर्वेषामिंद्रियाणामित्युक्तं ॥ अ
र्थे स्वस्य विषये अनुकूले रागः ॥ प्रतिकूले द्वेषः इत्येवं रागद्वेषौ व्यवस्थितौ अवश्यंभाविनौ ततश्च तदनुरूपा प्रवृत्तिरिति भूतानां प्रवृत्तिरिति भूता
योर्वशवर्ती न भवेदिति शास्त्रेण नियम्यते हि यस्मादस्य श्रेयोर्थिनस्तौ परिपंथिनौ विपक्षौ ॥ अयं भावः ॥ विषयस्मरणादिना रागद्वेषावुत्पा
द्यान्तरे पुरुषमनर्थगंभीरे स्रोतः पातयत्वं प्रकृतिर्बलात्कारयति ॥ शास्त्रं तु ततः प्रागेव विषयेषु रागद्वेषप्रतिबंधके परमेश्वरभजनादौ

इंद्रियस्येंद्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ॥ तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपंथिनौ ॥ ३४ ॥
श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ॥ स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ ३५ ॥

प्रवर्तयति ततश्चानर्थगंभीरस्रोतः पातात्पूर्वमेव नावमाश्रित्य नानर्थप्राप्तिरिति ॥ ३४ ॥ नन्वेवं साध्यावि किं पश्चाद्धितं हंसीप्रव्रजनप्रकाशस्वधर्मैवर्जित
अचिंतसके तर्हि स्वधर्मस्य युद्धादेः दुःखरूपस्य यथावत्कर्तुमशक्यत्वात् परधर्मस्य चाहिंसादेः सुकरत्वाद्धर्मत्वाविशेषाच्च तत्र प्रवर्तितुमिच्छं
तं प्रत्याह श्रेयानिति ॥ किंचिदंगहीनोपि स्वधर्मः श्रेयान्प्रशस्यतरः ॥ स्वनुष्ठितात्साकल्येन संपादितादपि परधर्मात्सकाशात् ॥ तत्र हेतुः स्व
धर्मे युद्धादौ प्रवर्तमानस्य निधनं मरणमपि श्रेष्ठं स्वर्गादिप्रापकत्वात् ॥ परधर्मस्य भयावहत्वेन निषिद्धत्वेन नरकप्रापकत्वात् ॥ ३५ ॥ ३५ ॥

त देवंतत्वविदोपिकर्मसंकर्तव्यं ॥ त्वंतुनाद्यापितत्वविदायाकर्मैवकुर्वित्याह मयिसर्वाणीति ॥ सर्वाणिकर्माणिमयिसंन्यस्यसमर्प्य अध्यात्मचेतसांतर्याम्यधी-
नोहंकरोमीतिदृष्ट्यानिराशीर्निष्कामः अतएवममत्वसाधनंमदर्थमिदंकर्मेत्येवंममताशून्यःसन् विगतज्वरः ॥ त्यक्तशोकःसन्युध्यस्व ३० ॥ एवंकर्मानु-
ष्ठानेगुणमाहयेममतमिति ॥ मद्भक्ताश्रद्धावंतःसंतोनसूयंतः दुःखात्मकेकर्मणिप्रवर्त्तयतीतिदोषदृष्टिमकुर्वंतश्चयेमदीयमिदंमतमनुतिष्ठंतितेपिशनैःसम्यक्ज्ञा-
निनःकर्मभिर्मुच्यंते ३१ ॥ विपक्षेदोषमाहयेत्वेतदिति ॥ येतुमेममतंद्वेषेणकर्मकर्त्तव्यंभिस्यनुआसनंअभ्यसूयंतःद्विषंतः ॥ येरनानुतिष्ठंतितान्

मयिसर्वाणिकर्माणिसंन्यस्याध्यात्मचेतसा ॥ निराशीर्निर्ममोभूत्वायुध्यस्वविगतज्वरः ॥ ३० ॥ येमेमतमिदंनित्यमनुतिष्ठं
तिमानवाः ॥ श्रद्धावंतोनसूयंतोमुच्यंतेतेपिकर्मभिः ॥ ३१ ॥ येत्वेतदभ्यसूयंतोनानुतिष्ठंतिमेमतं ॥ सर्वज्ञानविमूढांस्तान्
विद्धिनष्टानचेतसः ॥ ३२ ॥ सदृशंचेष्टतेस्वस्याःप्रकृतेर्ज्ञानवानपि ॥ प्रकृतिंयांतिभूतानिनिग्रहःकिंकरिष्यति ॥ ३३ ॥

नचेतसः विवेकशून्यान् अतएवसर्वस्मिन्मेलितपुरुषार्थविषयेनष्टान्तत्रविमूढान्विद्धि ॥ ३२ ॥ ननुतर्हिमहाफलत्वादिंद्रियाणिनिगृह्यनिष्का-
माःसंतःसर्वेपिस्वधर्मंचेत्किंनानुतिष्ठंतितत्राहसदृशमिति ॥ प्रकृतिःप्राचीनकर्मसंस्काराधीनस्वभावः ॥ स्वस्याःस्वकीयायाःप्रकृतेःस्वभाव-
स्यानुरूपमेवगुणदोषज्ञानवानपिचेष्टते ॥ किंपुनर्वक्तव्यमज्ञश्चेष्टतइतियस्माद्भूतानिसर्वेपिप्राणिनःप्रकृतिंयांति अनुवर्त्तंतेस्वचसतिरै

॥श्री॥श्री॥

॥ ९९ ॥

ननु विदुषापि चेत्कर्म कर्तव्यं तर्हि तद्वदविदुषयोर्विशेषः स्यादित्याशंक्योभयोर्विशेषं दर्शयति प्रकृतेरिति द्वाभ्यां प्रकृतेर्गुणैः कार्यैर्देहेंद्रियैः सर्वप्रकारेण
क्रियमाणानि यानि कर्माणि तान्यहमेव कर्ता करोमीति मन्यते॥ अत्र हेतुः॥ अहंकारेण देहेंद्रियादिष्वात्माध्यासेन विमूढ आत्मा बुद्धिर्यस्य सः॥ २७॥ वि
द्वांस्तु न तथा मन्यत इत्याह तत्त्ववित्त्विति॥ नाहं गुणात्मक इति गुणेभ्यः॥ आत्मनो विभागः॥ न मे कर्माणीति कर्मभ्योप्यात्मनो विभागस्तयोर्गु

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः॥ अहंकारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते॥२७॥ तत्त्ववित्तु महाभागो गुणकर्मविभागयोः॥ गुणा गु
णेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते॥२८॥ प्रकृतेर्गुणसंमूढाः सज्जन्ते गुणकर्मसु॥ तानकृत्स्नविदो मंदान्कृत्स्नविन्न विचालयेत्॥२९॥ ॥ ॥ ॥

॥ राम॥

कर्म्मविभागयोर्यस्तत्त्वं वेत्ति स तु न सज्जते कर्तृत्वाभिमानं न करोति॥ तत्र हेतुः गुणा गुणेषु विषयेषु प्रवर्तन्ते नाहमिति मत्वा॥२८॥ न बुद्धिभेदं जनयेदित्युक्तमुप
मुपसंहरति॥ प्रकृतेरिति ये प्रकृतेर्गुणैः सत्त्वादिभिः संमूढाः संतो गुणेष्वेवं इ ये ति तत्कर्मसु सज्जन्ते तानकृत्स्नविदो मंदान्कृत्स्नविद्सर्वज्ञो न

॥ ९९॥

नदेवंनकर्मणामनारंभादित्यादिनात्रयंत॥करणशुध्यर्थंकर्मयोगमुक्ताज्ञानिनःकर्मानुपयोगमाहयस्त्वितिद्वाभ्यांआत्मान्येवरतिः।प्रीतिर्यस्यततश्चात्मन्येवतृप्तः
स्वानंदानुभवेननिर्वृतः॥अतएवआत्मन्येवसंतुष्टोभोगापेक्षारहितोयस्तस्यकर्तव्यंनास्ती॥१७॥तत्रहेतुमाहनैवेति॥अतेनकर्मणानस्यार्थःपुण्यंनैवास्ती॥नचा
कृतेनकश्चनकोपिप्रत्यवायोनास्ति॥निरहंकारत्वेनविधीनिषेधातीतत्वात्॥तथापितस्मात्तदेषांनप्रियंयदेतन्मनुष्याविदुरितिश्रुतेःशुभे।मोक्षेदेवकृतनिर्वि
घ्नसंभावनातत्परिहारार्थंकर्मभिर्देवाः सेव्याइत्याशंकोक्तंसर्वभूतेषुब्रह्मादिस्थावरांतेषुकश्चिदपिअर्थव्यपाश्रयः॥आश्रयःसेव्यपाश्रयः॥अर्थेमोक्षेआश्र

यस्त्वात्मरतिरेवस्यादात्मतृप्तश्चमानवः॥आत्मन्येवचसंतुष्टस्तस्यकार्यंनविद्यते॥१७॥
नैवतस्यकृतेनार्थोनाकृतेनेहकश्चन॥नचास्यसर्वभूतेषुकश्चिदर्थव्यपाश्रयः॥१८॥

यणीयोस्तीतिदृष्टंपर्थः॥विघ्नाभावस्यश्रुतेर्वोक्तत्वात्तथाचश्रुतिः॥तस्यहनदेवाश्चनाभूत्याईशतआत्माह्येषांसभवतीति।हनेत्स्यायमर्थे
देवाअपितस्यात्मनानत्वत्तास्यअभूत्यैब्रह्मत्वाप्रतिबंधायनेशतेनशक्नुवंतीतिश्रुतेरर्थः॥देवाकृतास्तुविघ्नाःसम्यक्ज्ञानोत्पत्तेःप्रागेव॥यदेतद्ब्रह्मतत्त्वंमनुष्या
विदुस्तदेषांदेवानांचप्रियमितिह्यस्तज्ञानस्यैवाप्रियोक्तत्वात्तेनैवविघ्नकर्तृत्वस्यसूचितत्वात्॥१८॥वानुत्पत्याऽप्रियोक्तत्वादितिद्विः॥ श्रीराम

तथा कर्म ब्रह्मोद्भवमिति॥ तच्च यजमानादिव्यापाररूपं कर्म ब्रह्मोद्भवं विधि ब्रह्म वेदस्तस्मात्प्रवृत्तं जानीहि॥ तच्च ब्रह्म वेदाख्यमक्षरात्परमात्मनः समुद्भूतं विद्धि अस्य महतो
भूतस्य निःश्वसितमेतदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद इति श्रुतेः॥ यत एवमक्षरादेव यज्ञः प्रवृत्तोऽतस्तस्याभिप्रेतो यज्ञः॥ तस्मात्सर्वगतमप्यक्षरं ब्रह्म नित्यं सर्वदा यज्ञे प्रतिष्ठितं॥ यज्ञेनोपा
यभूतेन प्राप्यत इति यज्ञे प्रतिष्ठितमुच्यते॥ उद्यमस्थाः सदा लक्ष्मीरितिवत्॥ यद्वा यस्माज्जगच्चक्रमूलकमेतत्तस्मात्सर्वगतं मंत्रार्थवादैः सर्वेषु भूताख्यानादिषु तं स्थित

कर्म ब्रह्मोद्भवं विधि ब्रह्माक्षरसमुद्भवं॥ तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितं॥ १५॥
एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः॥ अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति॥ १६॥

मपि वेदाख्यं ब्रह्म सर्वदा यज्ञे तात्पर्येण प्रतिष्ठितं॥ अतो यज्ञादि कर्म कर्तव्यमित्यर्थः॥ १५॥ तस्मादेवं परमेश्वरेणैव भूतानां पुरुषार्थसिद्धये कर्मादिचक्रं प्रवर्तितं तस्मात्तदकुर्वतो भूतना
कुर्वतो मित्याह एवमिति॥ परमेश्वरवाक्याद्भूतानवेदाख्यात् ब्रह्मणः पुरुषाणां कर्मणि प्रवृत्तिः॥ ततः कर्म निष्पद्यति॥ ततः पर्जन्यः ततोऽन्नं ततो भूतानि भूतानि च पुनस्तथैव च कर्म
प्रवर्तितं चाक्रं योनानुवर्तयति नानुतिष्ठति स घासनः॥ अघायुः अघं पापरूपमायुर्यस्य सः यत इन्द्रियैर्विषयेष्वेवारमति न त्वीश्वराराधनार्थे कर्मणि॥ अतो मोघं व्यर्थं स जीवति॥ १६

तेभ्य इत्यस्य स्वीकुर्वन्कर्माकरणे दोषमाह इष्टानिति। यज्ञैर्भाविताः संतो देवान् इष्टादि दास्यंति युष्मभ्यं भोगान्दास्यंति हि। अतो देवैर्दत्तानन्नादीन्तेभ्यो देवेभ्यः पंच
महायज्ञादिभिरदत्त्वा यो भुंक्ते स तु चोर एव योज्ञेयः॥१२॥ अत एव यज्ञावशेषाशिनेतर इत्याह॥ यज्ञशिष्टाशिन इति वैश्वदेवादीनां यज्ञावशिष्टं येऽश्नंति ते पंच सूनाक
तैः सर्वैः किल्बिषैर्मुच्यते पंचसूनास्समृता कुताः॥ कंडनी पेषणी चुल्ली उदकुंभी च मार्जनी॥ पंचसूना गृहस्थस्य ताभिः स्वर्गं न विंदति॥ ये त्वात्मनो भोजनार्थमेव पचंति ते तु वै

इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यंते यज्ञभाविताः॥ तैर्दत्तानप्रदायेभ्यो यो भुंक्ते स्तेन एव सः॥१२॥ यज्ञशिष्टाशिनः संतो मुच्यंते सर्वकिल्बिषैः॥
भुंजते ते त्वघं पापा ये पचंत्यात्मकारणात्॥१३॥ अन्नाद्भवंति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः॥ यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः॥१४॥

श्वदेवाद्यर्थं ते पापा दुरात्मनः अघमेव भुंजते॥१३॥ जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुत्वादपि कर्म कर्तव्यमित्याह अन्नादिति त्रिभिः॥ अन्नात् शुक्रशोणितरूपेण परिणतात् भूता
न्युत्पद्यंते॥ अन्नस्य च संभवः पर्जन्यात् वृष्टेः। स च पर्जन्यो यज्ञाद्भवति॥ स च यज्ञः कर्मसमुद्भवः कर्मणा यजमानादिव्यापारेण सम्यक् निष्पद्यत इत्यर्थः॥ अग्नौ प्रास्ता
हुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते॥ आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा इत्यादिस्मृतेः॥१४॥ श्रीरामसीतारामो जयति जगदेकबंधुः॥ ॥ ॥

स्यादेतत्सर्वमपिकर्म्मबंधकत्वान्नकार्यमित्याशंक्याह यज्ञार्थादिति ॥ यज्ञोत्रविष्णुर्यज्ञोवैविष्णुरितिश्रुतेः तदाराधनार्थात्कर्म्मणोन्यत्रतदेक
विनाअयंलोकःकर्म्मबंधनः कर्म्मभिर्बध्यते । नत्वीश्वराराधनार्थेनेति ॥ अतस्तदर्थंविष्णुप्रीत्यर्थंमुक्तसंगः निष्कामःसन्कर्म्मसम्यगाचर ॥९॥ प्रजापतिव
चनादपिकर्म्मकर्त्तैवविशिष्यत इत्याह ॥ सहयज्ञाइतित्रिभिः ॥ यज्ञेनसहवर्त्तन्तइतिसहयज्ञाः यज्ञाधिकृताब्राह्मणाः ॥ प्रजाःपुरासर्गादौसृष्ट्वाब्रह्माइदमु
वाच ॥ अनेनयज्ञेनप्रसविष्यध्वंप्रसवःप्रसवोवृद्धिः उत्तरोत्तराभिवृद्धिंलभध्वमित्यर्थः तत्रहेतुः एषयज्ञः वोयुष्माकंइष्टकामधुक्इष्टा

यज्ञार्थात्कर्म्मणोन्यत्रलोकोयंकर्म्मबंधनः ॥ तदर्थंकर्म्मकौन्तेयमुक्तसंगःसमाचर ॥९॥ सहयज्ञाःप्रजाःसृष्ट्वापुरोवाचप्रजापतिः ॥ अनेन
प्रसविष्यध्वमेषवोस्त्विष्टकामधुक् ॥१०॥ देवान्भावयतानेनतेदेवाभावयन्तुवः ॥ परस्परंभावयन्तःश्रेयःपरमवाप्स्यथ ॥११॥ ॥

न्कामान्दोग्धीति तथा ॥ अभीष्टभोगप्रदोस्त्वित्यर्थः ॥ अत्रचयद्यपियज्ञानामावश्यकत्वेफललक्षणार्थे नाम्यकर्म्मप्रशंसानुप्रसंगतः तथापिसामा
न्येनाकर्म्मणःकर्म्मश्रेष्ठमित्येतदर्थमुदाहृतम् ॥१०॥ कथमिष्टकामान्दोग्धायज्ञोभवेदित्यत्राहदेवानिति ॥ अनेनयज्ञेनयूयंदेवान्भावयतहविर्भागैःसंव
र्द्धयततेचदेवावोयुष्मान्संवर्द्धयन्तु ॥ एवंपरस्परंसंवर्द्धयन्तोदेवाश्चयूयंचपरस्परंश्रेयः अभीष्टमर्थंप्राप्स्यथ ॥११॥ ॥१०॥ ॥१२॥

कर्मणां च संन्यासस्तेष्वनासक्तिमात्रं न तु स्वरूपेण । अन्यथा कपालादिप्रयासं न हीति ॥ जातु कस्यांचिदवस्थायां क्षणमात्रमपि कश्चिदप्यकर्मकृत्सन्न तिष्ठति वा अतो वा
अकर्मकृत्सन् कुर्म्माणपक्वोऽगन्ता निषेधति ॥ तत्र हेतुः । प्रकृतिजैः । स्वभावप्रभवैः । रागद्वेषादिभिर्गुणैः सर्वोऽपि जनः ॥ कर्मकारयति वशोणि प्रवृत्तस्तेन अवशः
अस्वतंत्रः सन् ॥५॥ अतो अज्ञं कर्मत्यागेन न निपतति कर्मेन्द्रियाणीति । वाक्पाणिपादादीनि कर्मेन्द्रियाणि संयम्य निगृह्य यो मनसा स्मरन् भगवद्ध्यानच्छलेन रूपादीनि इन्द्रियार्था
न्विषयान्स्मरन्नास्ते विमूढात्मा मनसश्च आत्मा यस्य स मिथ्याचारः कपटाचारो दाम्भिक उच्यते इत्यर्थः ॥६॥ एतद्विपरीतः । कर्म कर्त्तैव

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् । कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥५॥ कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्म-
रन् । इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥६॥ यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन । कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स वि-
शिष्यते ॥७॥ नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः । शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥८॥ श्रीराधावल्लभायनम ॥

अतो विपरीतमाह यस्त्विति ॥ यस्तु ज्ञानेन्द्रियाणि मनसा नियम्य ईश्वरपरायणानि कृत्वा कर्मेन्द्रियैः कर्मरूपं योगमुपायमारभतेऽनुतिष्ठति असक्तः फ-
लाभिलाषरहितः सन् स विशिष्यते विशिष्टो भवति ॥ चित्तशुद्ध्या ज्ञानवान्भवतीत्यर्थः ॥७॥ यस्मादेवं तस्मात्त्वं नियतमिति ॥ नियतं नित्यं संध्योपा-
सनादिकं ॥ हि यस्मादकर्मणः ॥ अकरणात्कर्मकरणं ज्यायः श्रेष्ठं अन्यथा अकर्मणः सर्वकर्मशून्यस्य तव शरीरनिर्वाहोऽपि न भवे

अत्रोत्तरं श्रीभगवान् ॥ लोकेस्मिन्निति अयमर्थः ॥ यदि मया परस्परनिरपेक्षं मोक्षसाधनत्वेन कर्मज्ञानयोगरूपं निष्ठाद्वय
मुक्तं स्यात्तर्हि तयोर्द्वयोर्मध्ये यद्भद्रं तदेकं वदेति त्वदीयः प्रश्नः संगच्छेत न तु मया तथोक्तं ॥ किंतु द्वाभ्यामेकैव ब्रह्मनिष्ठोक्ता
गुणप्रधानभूतयोस्तयोः स्वातंत्र्यानुपपत्तेः ॥ एकस्यैव तु प्रकारभेदमात्रमधिकारभेदेनोक्तमिति ॥ अस्मिन्शुद्धान्तःकर
णानया हि द्विविधे लोके अधिकारिजने द्विविधप्रकारा यस्मात् सा हि द्विविधा निष्ठा मोक्षपरता पुरा पूर्वाध्याये मया सर्वज्ञेन प्रो
क्ता स्पष्टमेवोक्ता प्रकारद्वयमेव दर्शयति ॥ सांख्यानां शुद्धान्तःकरणानां ज्ञानभूमिकामारूढानां ज्ञानपरिकार्थे ज्ञानयो
गेन ध्यानादिना निष्ठा उक्तमत्परत्वोक्तेः तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्पर इत्यादिना सांख्यभूमिकामारुरुक्षूणां तु

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ लोकेस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ ॥ ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनां ॥ ३ ॥ न
कर्मणामनारंभान्नैष्कर्म्यं पुरुषोश्नुते ॥ न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ ४ ॥

तु अंतःकरणशुद्धिद्वारा ज्ञाना
रोहार्थं तदुपायभूतकर्मयोगाधिकारिणां योगिनां कर्मयोगेन निष्ठा उक्ता धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोन्यत्क्षत्रियस्य न विद्यत
इत्यादिना ॥ अत एव चित्तशोधकशुद्धिरूपावस्थाभेदेनैव द्विविधा ये निष्ठा उक्ता एषा तेभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां
शृणु इति ॥ ३ ॥ अतः सम्यक् चित्तशुद्ध्या ज्ञानोत्पत्तिपर्यंतं वर्णाश्रमोचितानि कर्माणि कर्तव्यानि अन्यथा चित्तशुद्ध्यभावेन
ज्ञानानुत्पत्तेरित्याह न कर्मणामिति कर्मणामनारंभादननुष्ठानात् नैष्कर्म्यं ज्ञानं नाश्नुते न प्राप्नोति ननु एतमेव प्रव्रा
जिनो लोकमीप्सन्तः प्रव्रजंतीति संन्यासस्य मोक्षांगत्वश्रुतेः संन्यासादेव मोक्षो भविष्यति किं कर्मभिरित्याशंक्या
ह न चेति न च चित्तशुद्धिं विना कृतात्संन्यासादेव ज्ञानशून्यात् सिद्धिं मोक्षं समधिगच्छति प्राप्नोति ॥ ४ ॥ ४ ॥ ६ ॥

गोलक्ष्यं कनिमग्रं यः संा[इ]ल्मयेाेगोपदेशनः तु ज्ञहार्जुनेन नं मसहक्षः शश्वरांममः एवंतावदेशोच्यमानत्वशोचस्वमिं
गोलक्ष्यं कनिमग्नं[illegible]
त्यादिनाग्रंथमंमाहतसाधनत्वेनदेहात्मविवेकबुद्धिरुक्ता। तदनंतरमेषातेभिहितासांख्येबुद्धियोगेत्विमांश्रृणिवत्यादिना
कर्मचोत्तनचनयोगेणप्रधानभावःस्पष्टंदर्शितःतत्रबुद्धियुक्तस्यस्थितप्रज्ञस्यनिष्कामत्वनियतेंद्रियत्वनिरहंकारत्वा
द्यभिधानंादषाब्राह्मीस्थितिःपर्थितिसंप्रशंसनसुपसंहारात्एवंतुबुद्धिकर्मणोर्मध्येबुद्धेःश्रेष्ठत्वंभगवतोभिमतंमत्वानो
अर्जुनउवाच। ज्यायसीचेदिति। कर्मणःसकाशान्मोक्षांतरंगत्वेनबुद्धिर्ज्यायसी। अधिकतराश्रेष्ठाचेत्तवसंमतातर्हि

अर्जुनउवाच॥ ज्यायसीचेत्कर्मणस्तेमताबुद्धिर्जनार्दन॥ तत्किंकर्मणिघोरेमांनियोजयसिकेशव॥१॥
व्यामिश्रेणेववाक्येनबुद्धिंमोहयसीवमे॥ तदेकंवदनिश्चित्ययेनश्रेयोहमाप्नुयां॥२॥

कर्मंयेनस्याधुन्मृस्येतिनि
स्मादृतिष्ठेतिचवारंवारंवदन्घोरेहिंसात्मकेकर्मणिमांनियोजयसिप्रवर्तयसि॥१॥ ननुधर्म्याद्धियुद्धाच्छ्रेयोन्यत्
क्षत्रियस्यनविद्यतेइत्यादिनाकर्मणामपिश्रेष्ठत्वमुक्तमेवेत्याशंक्याह। व्यामिश्रेणेति। क्वचित्कर्मप्रशंसाक्वचित्
ज्ञानप्रशंसेत्येवंव्यामिश्रंसंदेहोत्पादकमिवयद्वाक्यंतेनममबुद्धिमुभयत्रदोलायितांकुर्वन्मोहयसीवपर
मकारुणिकस्यतवमोहकत्वंनास्त्येव। तथापिमाव्यामेवमाभाति। अतउभयोर्मध्येयच्छ्रेयस्करंतदेकंनिश्चित्य
वदेदंकंनिश्चित्यवदेति यद्वाइदमेवश्रेयःसाधनमितिनिश्चित्ययेनानुष्ठितेनश्रेयोमोक्षमाप्नुयांप्राप्स्यामितदेवैकंवद ॥ २ ॥

कृतवर्मा तु सहितः कांबोजवरबाह्लिकैः ॥ शिरस्यासीन्नरश्रेष्ठ श्रेष्ठाः सर्वधनुष्मतां ॥ ५२ ॥ ग्रीवायां शूरसेनस्तु तव पुत्रश्च
भारत ॥ दुर्योधनो महाराज राजभिर्बहुभिर्वृतः ॥ ५३ ॥ प्राग्ज्योतिषस्तु सहितो मद्रसौवीरकेकयैः ॥ उरस्यभून्नरश्रेष्ठ महत्या सेनया
वृतः ॥ ५४ ॥ स्वसेनया च सहितः सुशर्मा प्रस्थलाधिपः ॥ वामं पक्षं समाश्रित्य दंशितः समवस्थितः ॥ ५५ ॥ तुषारा यवनाश्चैव
शकाश्च सहचूलिकैः ॥ दक्षिणं पक्षमाश्रित्य स्थिता व्यूहस्य भारत ॥ ५६ ॥ श्रुतायुश्च शतायुश्च सौमदत्तिश्च मारिष ॥ व्यूहस्य जघ
ने तस्थू रक्षमाणाः परस्परं ॥ ५७ ॥ ततो युधिष्ठिरं जग्मुः पांडवाः कौरवैः सह ॥ सूर्योदये महाराज ततो युद्धमवर्तत ॥ प्रतीयू रथि
नो नागांश्च रथिनो ययुः ॥ हयारोहान् हयारोहा रथिनश्चापि सादिनः ॥ ५८ ॥ सादिनश्च हयान् राजन् कुंजरांश्च महारणे ॥ ह
स्त्यारोहान् रथ्यानश्वान्नरान् रथिनश्चापि सादिनः ६० रथिनः पत्तिभिः सार्द्धं सादिनश्चापि पत्तिभिः ॥ अन्योन्यं समरे राजन् प्र
त्यधावन्नमर्षिताः ॥ ६१ ॥ भीमसेनार्जुनयमैर्गुप्ता चान्यैर्महारथैः ॥ शोभते पांडवी सेना नक्षत्रैरिव शर्वरी ॥ ६२ ॥ तथा भीष्मकृप
द्रोणशाल्यदुर्योधनादिभिः ॥ तथापि विबभौ सेना ग्रहैर्द्यौरिव संवृता ॥ ६३ ॥ भीमसेनस्तु कौंतेयो द्रोणं दृष्ट्वा पराक्रमी ॥ अभ्ययाज्ज
वनैरश्वैर्भारद्वाजस्य वाहिनीं ॥ ६४ ॥ द्रोणस्तु समरे क्रुद्धो भीमं नवभिरायसैः ॥ विव्याध समरे राजन् मर्माण्युद्दिश्य वीर्यवान् ॥ ६५ ॥ दृढाह
तस्ततो भीमो भारद्वाजं नसंयुगे ॥ सारथिं प्रेषयामास यमस्य सदनं प्रति ॥ ६६ ॥ स संगृह्य स्वयं वाहान् भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ व्यधमत्पां

अवहारं ततश्चक्रे पिता देवव्रतस्तव: संध्याकाले महाराज सैन्यानां श्रांतवाहनः ३७ पांडवानां कुरूणां च परस्परसमागमे ते सेने
भृशसंविग्ने ययतुः स्वं निवेशनं ३८ ततः स्वशिबिरं गत्वा न्यविशंस्तत्र भारत: संखदुंदुभिनिर्घोषास्तुमुलाः सर्वतोभवत्
३९ ततो युधिष्ठिरो राजा धृष्टद्युम्नमभाषत: व्यूहं व्यूह महाबाहो मकरं शत्रुतापनं ४० एवमुक्तस्तु पार्थेन धृष्टद्युम्नो महारथा
व्यादिदेश महाराज रथिनो रथिनां वर: ४० शिरोभूद्द्रुपदस्तस्य पांडवश्च धनंजय: चक्षुषी सहदेवश्च नकुलश्च महारथ: ४२
तुंडमासीन्महाराज भीमसेनो महाबल: सौभद्रो द्रौपदेयाश्च राक्षसश्च घटोत्कच: ४३ सात्यकिर्धर्मराजश्च व्यूह ग्रीवां समास्थिता
पृष्ठमासीन्महाराज विराटो वाहिनीपती ४४ धृष्टद्युम्नेन सहितो महत्या सेनया वृत: केकया भ्रातर: पंच वामपक्षं समाश्रिता: ४५
धृष्टकेतुर्नरव्याघ्रश्चेकितानश्च वीर्यवान् दक्षिणं पक्षमाश्रित्य स्थिता व्यूहस्य दक्षिणं ४६ पादयोस्तु महाराज स्थित: श्री
मान्महारथ: कुंतिभोज: शतानीकं महत्या सेनया वृत: ४७ शिखंडी तु महेष्वासा सोमकै: संवृतो बली इरावांश्च तत: पु
च्छे मकरस्य व्यवस्थितौ ४८ एवमेतं महाव्यूहं भारत पांडवा: सूर्योदये महाराज पुनर्युद्धाय दंशिता: ४९ कौरवा
नभ्ययुस्तूर्णं हस्त्यश्वरथपत्तिभि: समुच्छ्रितै ध्वजैश्छत्रैः सन्नद्धै शस्त्रैर्विमलै: शितै: व्यूहं दृष्ट्वा तु तत्सैन्यं पिता देवव्रतस्तवा:
क्रौंचेन महता राजन् प्रत्यव्यूहत वाहिनीं ५० तस्य तुंडे महेष्वासो भारद्वाजो व्यवर्तत: अश्वत्थामा कृपश्चैव चक्षुरास्तां नरेश्वरा: ५२

॥भा॰भी॰ ततस्यचरितंदृष्ट्वापौत्रस्तवविशांपते लक्ष्मणोभ्यपतत्तूर्णंसात्वतीसुतमाहवे ३३ अभिमन्युस्तुसंक्रु
॥२०४॥ द्धोलक्ष्मणंतंशुभलक्षणं विव्याधविशिखैःसारथिंचत्रिभिःशरैः तथैवलक्ष्मणोराजन्सौभद्रंनि
शितैःशरैः अविध्यतमहाराजतदद्भुतमिवाभवत् ३४ तस्याश्वांश्चतुरोहत्वासारथिंचमहारथः अभ्य
द्रवतसौभद्रोलक्ष्मणंनिशितैःशरैः ३५ हताश्वेतुरथेतिष्ठल्लक्ष्मणःपरवीरहा शक्तिंचिक्षेपसं
क्रुद्धःसौभद्रस्यरथंप्रति तामापतंतींसहसाघोररूपांदुरासदां अभिमन्युःशरैस्तीक्ष्णैश्छिंनु
द्भुजंगोपमं ३६ ततःस्वरथमारोप्यलक्ष्मणंगौतमस्तदा अपोवाहरथेनाजौसर्वसैन्यस्यपश्य
तः ३८ ततःसमाकुलेतस्मिन्वर्तमानेमहाभये अभ्यद्रवन्जिघांसंतःपरस्परवधैषिणः
३९ तावकाश्चमहेष्वासाःपांडवाश्चमहारथाः जुह्वंतःसमरेप्राणान्निजघ्नुरितरेतरं ४०
मुक्तकेशाविकवचाविरथाश्छिन्नकार्मुकाः बाहुभिःसमयुध्यंतसृंजयाःकुरुभिःसह ४१
ततोभीष्मोमहाबाहुःपांडवानांमहात्मनां सेनांजघानसंक्रुद्धोदिव्यैरस्त्रैर्महाबलः ४२ हते ॥राम॥
श्वैरथैर्नरैर्मत्तैर्नरैरश्वैश्चपातितैः रथिभिःसादिभिश्चैवसमास्तीर्यतमेदिनी ४३ इतिभीष्म॰ संज॰ अ ॥२०४॥
थराजामहाबाहुःसात्यकिर्युद्धदुर्मदः चित्रंकार्मुकमादायभारसाधनमुत्तमं प्रामुंचत्पुंखसंयुक्ता
न्नाराचान्विषोपमान् प्रगाढंसुचित्रंदर्शयन्नस्त्रलाघवं २ तस्यविक्षिपतश्चापंशरानन्यांश्चपंच
भः आददानस्यभूयश्चसंदधानस्यचापरान् ३ क्षिपतश्चापरानस्यरोशत्रून्विनिघ्नतः ४

दुर्योधनस्तु दशभिर्गार्द्ध्रपत्रैः शिलाशितैः भीमसेनं महेष्वासं रुक्मपुंखैः समार्पयत् १७ भीमसेनस्ततः संक्रुद्धः परासुक
रणं दृढं विकार्मुकमादत्त शरांश्च निशितान्दश १८ कर्णप्रहितैस्तीक्ष्णैर्वेगितैः स्त्निगमैर्जितैः अत्यग्नस्तीक्ष्णै
माविध्यत्कुरुराजं महोरसि १९ तस्य कांचनसूत्रस्तु शरैः परिवृतो मणिः रराजोरसि वै सूर्यो ग्रहैरिव समावृतः २०
पुत्रस्तु तव तेजस्वी भीमसेनेन ताडितः नामृष्यत यथा नागस्तलशब्दं समीरितं २१ ततः शरैर्महाराज रुक्मपुंखैः शि
लाशितैः भीमं विव्याध संक्रुद्धस्त्रासयमानो वरूथिनीं २२ तौ युध्यमानौ समरे भृशमन्योन्यविक्षतौ पुत्रौ ते देवसंका
शौ विरेजतुर्महाबलौ २३ चित्रसेनं नरव्याघ्रः सौभद्रः परवीरहा अविध्यन्निशितैर्बाणैः पुरुमित्रं च सप्तभिः २४
सत्यव्रतं च सप्तत्या विध्वा शक्रसमो युधि नृत्यन्निव रणे वीरः आर्तिं नः समजीजनत् तं प्रत्यविध्यद्दशभिश्चित्र
सेनः शिलीमुखैः सत्यव्रतश्च नवभिः पुरुमित्रश्च सप्तभिः २६ स विद्धो विक्षरन्रक्तं शत्रुसंवारणं महत् चिच्छेद चि
त्रसेनस्य चित्रं कार्मुकमार्जुनिः २७ भित्त्वा चास्य तनुत्राणं शरेणोरस्यताडयत् ततस्ते तावका वीरा राजपुत्रा महारथाः
२८ समेत्य युधि संरब्धा विव्यधुर्निशितैः शरैः तांश्च सर्वान्शरैस्तीक्ष्णैर्जघान परमास्त्रवित् २९ तस्य दृष्ट्वा तु
तत्कर्म परिवव्रुः सुतास्तव दहन्तं समरे योधान्वने कक्षं यथोल्बणं ३० अपेतशिशिरे काले समिद्धमिव पावकं अ

किरीटोथ त्रिभिर्वाणैर्भीष्ममार्छन्महारणे ॥ विव्याध तु रणे भीष्मः पार्थं त्रिभिर्वाणैर्महारथः ॥ १ ॥ तं च सविव्याध दशभिर्भीष्मः
शांतनवः शरैः रुक्मपुंखैर्महेष्वासः कृतहस्तो महाबलः ॥ २ ॥ द्रौणिर्गांडीवधन्वानं भीमधन्वा महारथः ॥ अविध्यदि
षुभिः षड्भिः [illegible] नातर ३ कार्मुकं तस्य चिच्छेद फाल्गुनः परवीरहा ॥ अविध्यच्च भृशं तीक्ष्णैः पत्रिभिः शत्रुकर्षणः
सोन्यत्कार्मुकमादाय वेगवान् क्रोधमूर्छितः ॥ अमृष्यमाणः पार्थेन कार्मुकच्छेदमाहवे ॥ ५ ॥ अविध्यत्फाल्गुनं संख्ये नवत्या नि
शितैः शरैः वासुदेवं च सप्तत्या विव्याध परमेषुभिः ॥ ६ ॥ ततः क्रोधाभिताम्राक्षः सह कृष्णेन फाल्गुनः दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य चि
तयित्वा मुहुर्मुहुः ७ धनुः संपीड्य वामेन करेणामित्रकर्षणः गांडीवधन्वा संक्रुद्धः शितान् सन्नतपर्वणः ॥ ८ ॥ जीवितांतकरान्
घोरान् समाधत्त शिलीमुखान् ॥ तैस्तूर्णं समरे विव्याध द्रौणिं बलवतां वरः ॥ तस्य ते कवचं भित्त्वा पपुः शोणितमाहवे ॥ नवि
व्यथे विनिर्भिन्नो द्रौणिर्गांडीवधन्वना ॥ १० ॥ तथैव च शरान् पार्थे प्रतिमुंचन् विह्वलः ॥ तस्थौ समरे राजन् त्रातुमिच्छन्म
हाव्रतं ॥ ११ ॥ तस्य तत्सुमहत्कर्म शशंसुः कुरुसत्तमाः ॥ यत्कृष्णाभ्यां समेताभ्यां अभ्यापेतात्स युगे ॥ स हि नित्यमनीकेषु युध्यते
भयवर्जितः ॥ अस्त्रग्रामं ससंहारं द्रोणात्प्राप्य सुदुर्लभं ॥ १३ ॥ [illegible] सुतः [illegible] विशेषयामा
नतीपाममे तव: ॥ १४ समास्थाय मतिं वीरो बीभत्सुः शत्रुतापनः कृपां चक्रे रणे पार्थस्ततो भारत सत्तम ॥ १५ ॥ द्रौणिं त्यक्त्वा ततो युध्यन्कौं

॥राम॥
॥२०३॥

स्वं दिशः प्रदिशश्चैव भासयामास तेजसा ॥ १८ ॥ वपुर्भिश्च नरेंद्राणां चंद्रसूर्यसमप्रभैः ॥ विरराज तदा राजंस्तत्र तत्र रथांगणा: ॥ १९ ॥
रथसिंहा नरव्याघ्राः समापाश्च संयुगे ॥ विरेजुः समरे राजन् ग्रहा इव नभस्तले ॥ २० ॥ भीष्मेण रक्षितां तां प्रेक्ष्य भीमसेनं महाबलः ॥ अ
वारयत प्रक्रुद्धः सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ २१ ॥ ततो भीष्मो विनिर्मुक्तः रुक्मपुंखाः शिलाशितः ॥ अभ्यघ्नन् समरे भीमं ते लघोताः स
तेजसः ॥ तस्य स शक्तिं महावेगां भीमसेनो महाबलः ॥ क्रुद्धाशीविषसंकाशां [illegible] यथा भासभारत ॥ तस्य पततीं सह सा रुक्मदंडां दुरासदं
चिक्षेप समरे भीष्मः शरैः संनतपर्वभिः ॥ २४ ॥ ततो परेण भल्लेन पीतेन निशितेन च ॥ अस्य भीमसेनस्य द्विधा चिच्छेद मारत ॥ २५ ॥ सात्यकिस्तु
ततस्तूर्णं भीममासाद्य संयुगे ॥ शरैर्बहुभिरानक्षत् पितरं ते जनाधिप ॥ २६ ॥ ततः संधाय वै तीक्ष्णं शरं परमदारुणं ॥ वार्ष्णेयस्य
पा भीष्मः पातयत सारथिं ॥ २७ ॥ तस्याश्वाः प्रद्रुता राजन् निहते रथसारथौ ॥ तेन तेनैव धावंति मनोमारुतरंहसः ॥ २८ ॥ ततः संध्ये
सर्वस्य निस्वनस्तुमुलो भवत् ॥ हाहाकारश्च संजज्ञे पांडवानां महात्मनां ॥ २९ ॥ अभिद्रवत यात हयान् गृह्णीत धावत ॥ इत्यासीत्तुमु
लः शब्दो युयुधानरथं प्रति ॥ एतस्मिन्नेव काले तु भीष्मः शांतनवः शरैः ॥ अवधीत् पांडवीं सेनां महेंद्र इव दानवीं ॥ ३१ ॥ ते वध्यमाना
भीष्मेण पांचालाः सोमकैः सह ॥ मतिं कृत्वा भीष्ममेवाभिदुद्रुवुः ॥ ३२ ॥ धृष्टद्युम्नमुखाश्चापि पार्थाः शांतनवं रणे ॥ अभ्यधावं
जिघांसंतः सात्वपुत्रस्य वाहिनीं ॥ तथैव तावका राजन् भीष्मद्रोणमुखाः परान् ॥ अभ्यधावंत वेगेन ततो युद्धमवर्तत ॥ इति श्रीमहाभा
रते भीष्मपर्वणि ॥ संजयउ:

॥भा॰भी॰॥ द्रोणं कृपं च कर्णं च कर्णं च महेष्वासान्महाबलान् ॥ राताश्चामान् रणोत्सुकान् बहुनाश्छिधनंधनंजयः २ सौ धवंश्च महेष्वासस
॥२०२॥ मासात्यसहुवं धुभिः पुरा व्याघ्रं इषिणा संरब्धमभियानः भूमिपर्षभ ॥३॥ पुत्रस्तेतमहेष्वासं दुर्योधनममर्षणः ॥ दुःसहं चैव समरे
भीमसेनेन संगतेन ॥४॥ सहदेवस्तु शकुनिं समुलूकं च महारथम् ॥ पितापुत्रौ महेष्वासौ वर्षन्तं युयुधे ॥५॥ युधिष्ठिरो महाराज गजानीकं
महारथः ॥ समवर्तत संग्रामे पुत्रेण निगृहीतः स्तवः ॥६॥ माद्रीपुत्रस्तु नकुलः शूरः संक्रन्दनो युधि ॥ त्रिगर्तानां रथोदारैः समसज्जत पाण्डवः ॥७॥
अभ्यवर्तन्त संग्रामे पुत्रेणाभिद्रुतस्तव ॥ सात्यकिश्चेकितानश्च सौभद्रश्च महाबलाः ॥ धृष्टकेतुश्च समरे राक्षसश्च घटोत्कचः ॥ पु
त्रेणां तेरथानीके यमघमनुराद्रवे ॥ सेनापतीरमेयात्मा धृष्टकेतुर्महारथः ॥ द्रोणेन समरे राजन्समंसक्तोउ कर्मणाः ॥१०॥ एवमेते महे
ष्वासास्तावकाः पाण्डवैः सह ॥ समेत्य समरे शूराः संप्रहारं च चक्रिरे ॥११॥ मध्यं दिनगते सूर्ये नभस्याकुलतां गते ॥ कुरवः पाण्डवेया
श्च निघ्नन्शितैः शरैः ॥१२॥ ध्वजिनो हेमचित्राग्रा विचरन्तो रणाजिरे ॥ सपताका रथा रेजुर्वैयाघ्रपरिवारणाः ॥१३॥ समेतानां च ॥राम॥
समरे जिगीषूणां परस्परम् ॥ बभूव तुमुलः शब्दः सिंहानामिव गर्जितं ॥१४॥ तत्राद्भुतमपश्याम संप्रहारं सुदारुणम् ॥ यदकुर्वन्
रणे वीराः सृंजयाः कुरुभिः सह ॥१५॥ नैव स्वं न परे दिशो राजन्नूपलक्षये स्मशरतापने ॥ दिशो वाथ प्रदिशश्चास्य सर्वे संछन्ने ॥ समन्ततः ॥१६॥ ॥२०२॥
शक्तीनां विमलाग्राणां तोमराणां तथायते ॥ निस्त्रिंशानां च पीतानां नीलोत्पलनिभाः प्रभाः ॥ कवचानां विचित्राणां भूषणानां प्रभा
स्तथाः

नस्तत्र विमलास्ताराः स्थिता भारतर्षभ ॥ आर्षभाणि विविधानि शिवानि मङ्गलवृत्तानि च २८ संपेतुर्दिक्षु सर्वासु बभौ
तत्र भरतर्षभ ॥ भरतर्षभ योगेश्वरं नित्यं कोपमानं निरस्य ॥ २९ ॥ दिव्यं सर्वं सुहृद्भ्यः तस्य राजर्षिः शिरसि पुनः श्रीमान्
निशामहाद्युतिः ॥ हनाख्या प्रत्यगीत स्तुत्वा महात्मा ॥ प्रीतोऽस्तु हि यथा काले विधिवत् ग्रहणादृताः रथाश्च परिवर्तितेर
यदात्र तथा भित्त्वा सहनाम्नि मध्ये च वद्धे पौरुषहेतो रणे ॥ ३० ॥ गतानि सर्वकर्माणि तत्र तत्र हि भारत ॥ अत्र नमस्तानां स्वस्ति
प्रयोगिनः ॥ एके नदाधिनाराजनवाशोच स्विन्नवशो ॥ गान्धहतिः मदस्याश्च मात्रायाणुवासवो रणे ॥ रजि यान्तो वलो यानां वो
दितेश्वरवासौ ॥ निपेतुर्भुवि विस्मयकारा सर्वयोधा सर्वतो गजाः ॥ ३३ नागानां च पदैर्हि तेन गे रास्त्रिमन्त्रं पुनः ॥ सहपर्वतमहाराजास्य
गुरुः पृथुकुवरः निष्कम्पं धिये ॥ ३४ ॥ विनदितेन नानाविध के शोभना स्त्रियस्तु निभि ॥ स्तु मनारवं तस्याः स्त्रियम् निमि छाश्च नो देवो च
वे पुत्र रथानुरुषसमानं वाचं पारर ॥ विक्रीत रिपवः सर्वा सपेतुः सर्वं शब्दगः तेषां तथा कर्मैस चतुर्णां ते रूपस्य च
सतः स्वजननिजीनालं विसर्जित मिव कर्षितं ॥ एवं सस्ता हितेनत्रत्र सदा यो धनमहानं ॥ सादिभिस्स पदा तेचरस ध्वजे पञ्चमहारथाः
इति श्रीमहाभारते पर्वणि सप्तपञ्चाश सिषं ओ सह मत्स्येन विराटेन विक्रमयते ॥ श्री सम्मा सुमहेशा समाप्तमान्दरुद्रः ७

॥भा · मी ·॥
॥२०१॥

भीष्मप्रमेवाभिलीयंते सहसर्वेस्तवाल्लजे: ॥ तेषामर्त्तीयनममद्रीप्स: यांतनवोरने ॥१०॥ समुत्पत्त स्विविभ्रल्लाद थेमोरथिनात्तथा
साद्दिनष्ट्वैवपृष्टेष्याभूमेश्वाधिपतानय:॥११॥ एकत्वागोजीवनिर्घोषविस्फूर्जितेभिवाघाने: सर्वसैन्यानिपांतानांव्यवाली
यंतमारत॥१२॥ अथगांजीवजेरस्वैर्महद्धि: पी घृणाभिन: ॥ गोपानांवहुसाहस्रैर्वलैर्गोपायनैर्व्रतः॥१३॥ मद्दैरोवीरगोधा
रैस्त्रैगतैस्त्रविशांपते ॥ सर्वकालिंगमुख्यैश्चतथण्डेणाचोदिता: ॥१४॥ चतुर्दशसहस्राणिसोवतंचधारयन ॥ ततस्ते सहिता
सर्वेधिभङ्करथवाहना॥१५॥ तेमरप्रासनाराचगदाश्वरथकेक्षिनां॥ वनेनमहतांभीष्मसमस्तुजेकिरीटिन: ॥१६॥ आवंत्य: कालि
राजेनभीनसेनेनसैंधव॥ अजातशत्रुर्मद्राणामरपमेणापशस्विना॥१७॥ सहउनसहमोत्य: पाल्येनसमासजुत:॥ विपरीतसहदेवेपाञ्चि
त्रसेन: शिखंडिन॥१८॥ मात्स्यादुर्योधनंजग्मुशकुनिंचविशांपते॥ दुपदश्चैकितानश्चसात्यकिंश्चमहारथ॥१९॥ द्रोणेनसमसज्जंतस
पुत्रेणमहात्मन॥ कृपश्चकृतवर्माचधृष्टद्युम्नमभिद्रुतौ ॥२०॥ एवंप्रजाविताश्वानिभ्रांतनागरथानि च:॥ समसज्जंतयुधानतत्रतत्र स
मंतत: ॥ निरभ्रेविद्युतश्चासीद्दिशश्वरजसाहृता ॥ प्रादुरासन्महोल्काश्चसनिर्घोषाविशांपते ॥ प्रादुर्भवन्महावात॥ पांसुवर्षंपपातच॥ नभस्यंत
र्दधेसूर्य: सैन्येनरजसाहृत: ॥ प्रमोह: सर्वभूतानांअतुलजालेमयुध्यतां ॥ वीरवाहुविसृष्टानांसर्वावरणभेदिनां॥ सहद: शारजोऽन्नानामत्ती
॥ वसम्पथन प्रकाससेचकुर्याकारसुष्टानिभुमेनृणे॥२५॥

॥राम॥
॥२०१॥

पत्तिभिः पात्यमानेषु विविधेषु द्रुमेषु भूतले ॥ घोरमायोधनं राजंस्तत्र तत्र नरेश्वरः ॥ २६ ॥ विरथान्रथिनश्चात्र निस्त्रिंशवरधारिणः ॥ अन्यो-
न्यमभ्यधावंत परस्परवधैषिणः ॥ २७ ॥ ततो दुर्योधनो राजा कलिंगैर्बहुभिर्वृतः ॥ पुरस्कृत्य रणे भीष्मं पांडवानभ्यवर्तत ॥ २८ ॥ तथैव
पांडवाः सर्वे परिवार्य वृकोदरं ॥ भीष्ममभ्यद्रवन्क्रुद्धास्ततोऽभ्यसहाहनाः ॥ २९ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि ॥ संजय उवाच
दृष्ट्वा भीष्मेण संयुक्तान्भ्रातॄन्नराणांश्च बांधवान् ॥ समभ्यधावद्गांगेयमुद्यतास्त्रो धनंजयः ॥ १ ॥ पांचजन्यस्य निर्घोषं धनुषो
गांडिवस्य च ॥ ध्वजं च दृष्ट्वा पार्थस्य सर्वान्नो भयमाविशत् ॥ २ ॥ सिंहलांगूलमाकाशे ज्वलंतमिव पर्वतं ॥ असज्जमानं वृक्षेषु धू-
मकेतुमिवोत्थितं ॥ ३ ॥ बहुवर्णं च चित्रं च दिव्यं वानरलक्षणं ॥ अपश्याम महाराज ध्वजं गांडीवधन्वनः ॥ ४ ॥ विद्युतं मेघमध्यस्य भ्रा-
जमानामिवांबरे ॥ ददृशुर्गांडीवं योधा रुक्मपृष्ठं महामृधे ॥ ५ ॥ अशुश्रुम भृशं चास्य शक्रस्येवाभिगर्जितः ॥ सुघोरं तलयोः शब्दं नि-
घ्नतस्तव वाहिनीं ॥ ६ ॥ चंडवातो यथा मेघः सविद्युत्स्तनयित्नुवान् ॥ दिशः संप्लावयामास शरवर्षैः समंततः ॥ ७ ॥ अभ्यधावत
गांगेयं भैरवास्त्रो धनंजयः ॥ दिशं प्राचीं प्रतीचीं च न जानीमो स्म मोहिताः ॥ ८ ॥ कांदिग्भूताः श्रांतपत्रा हतवाहा हतचेतसः ॥ अन्यो-
न्यमभिसंश्लिष्य योधास्ते भरतर्षभ ॥ ९ ॥

॥भा॰ भी॰॥
॥२००॥

बभ्रंशुः शस्त्रजालानि क्षत्रियायुधदुर्मदाः ॥१३॥ क्रोशंति कुंजराश्चात्र शरवर्षप्रतापनाः ॥ तावकानां परेषां च पर्यावन समुद्यताः ॥१४॥ संरब्धानां च वीराणां वीराणामनितेजसा
धनुषा न वधोपेन प्रत्यायत किंचन ॥१५॥ उत्थिते सुकबंधेषु सर्वतः शोणितोदके ॥ अपरे पर्यधावंत न पार्श्व रिपुमुद्यते ॥१६॥ प्रासशक्तिगदाभिश्च खड्गैश्चामिततेजसा
विजघ्नुः समरे नोन्ये शूराः परिघबाहवः ॥१७॥ बभ्रमुः कुंजराश्चात्र प्रासैः संक्षोभितांकुशाः ॥ अश्वाश्च पर्यधावंत हतारोहा दिशो दश ॥१८॥ उत्पत्य निपतंत्यन्ये शरघातप्रपीडिताः
तावकानां परेषां च पर्यधावन समंततः ॥१९॥ प्रासशक्तिगदाभिश्च खड्गैश्च पतितैर्भुवि ॥ गदानां परिघाणां च हस्तानां चोरुभिः सह ॥२०॥ पदानां भूषणानां च केयूराणां च सर्वशः
राशयः स्थात्र दृश्यंते भीमभीष्मसमागमे ॥२१॥ अश्वानां धावमानानां कुंजराणां निवर्ततां ॥ संघातात्सहस्रेषु तेन त्र न त्र विवर्तयते ॥२२॥ गदाभिरसिभिः प्रासैर्बाणैश्चानतपर्वभिः
जघ्नुः परस्परं तत्र क्षत्रियाः कालचोदिताः ॥२३॥ अपरे बहुधा वीरा नियुद्धकुशला युधि ॥ बहुधा समरे जुंत्र आयसैः परिघैः शिव ॥२४॥ मुष्टिभिर्जानुभिः श्चैव तलैश्चैव विशांपते
अन्योन्यं जघ्निरे वीरास्तावकाः पांडवैः सह ॥२५॥

॥हरम॥
॥२००॥

॥ शिखंडी तु समासाद्य द्रोणस्य सुभृशं वरं ॥ अवर्जयत संक्रुद्धो युगांताग्निमिवोज्वलं ॥ जुगोप भीमं मासाद्य प्रार्थयानो हृदं तदा ॥ तथैव पांडवा राजन्पुरस्कृत्य धनंजयः ॥ ३२ ॥
॥ भीष्ममेवाभ्यवर्तंत जये कृत्वा दृढां मतिं ॥ तद्युद्धमभवद्घोरं देवानां दानवैरिव ॥ ३३ ॥ जयमंशं सतां संख्ये यशस्तु महदद्भुतं ॥ इति श्रीभीष्मपर्वणि ० ॥ संजय उवाच ॥ अकरोत्
तुमलं युद्धं भीष्मः शांतनवस्तदा ॥ भीमसेनभयादिच्छन्पुत्रांस्तारयितुं तव ॥ १ ॥ पूर्वाह्ने तं महारौद्रं संज्ञा युधमवर्तत ॥ कुरूणां पांडवानां च मुख्यसूरविनाशनं ॥ २ ॥ तस्मिन्नाकु
कुलसंग्रामे वर्तमाने महाभये ॥ अभवत्तुमुलः शब्दः संस्पृशन्गगनं महत् ॥ ३ ॥ नदद्भिश्च महानागैर्हेषमाणैश्च वाजिभिः ॥ भेरीसंखनिनादैश्च तुमुलः समपद्य
तः ॥ युयुत्सवो विक्रांता विजायाय महाबलाः ॥ अन्योन्यमभिवर्तंत गोष्ठेष्विव वृषभा इव ॥ ५ ॥ शिरसां पात्यमानानां समरे निशितैः शरैः ॥ अश्मवृष्टिरिवाका
शे बभूव भरतर्षभ ॥ कुंडलोष्णीषधारीणि जातरूपोज्वलानि च ॥ पतितानि स्म दृश्यंते शिरांसि भरतर्षभ ॥ ७ ॥ विशिखैरुन्मथितानां गात्रैः शिरोभिश्च
सकुंडलैः ॥ सहस्रामरणैश्चान्यैरभवच्छादिता मही ॥ कवचोपहितैर्गात्रैर्भुजैश्च समलंकृतैः ॥ मुखैश्च चंद्रसंकाशै रक्तांतनयनैस्तथा ॥ ९ ॥ गज
वाजिमनुष्याणां सर्वगात्रैश्च भूपते ॥ आसीत्सर्वा समाकीर्णा मुहूर्तेन वसुंधरा ॥ १० ॥ रजोमेघैश्च तुमुलैः शस्त्रविद्युत्प्रकाशिभिः ॥ आयुधानां च निर्घो
षास्तनयित्नुसमोऽभवत् ॥ ११ ॥ स संप्रहारस्तुमुलः कटुकः शोणितोदकः ॥ प्रावर्तत कुरूणां च पांडवानां च भारत ॥ १२ ॥ तस्मिन्महाभये घोरे तुमुले लोमहर्षणे ॥

॥भा॰ भी॰॥ प्रेक्षे सम भवच्छ्रीमान् स्वयं राजा युधिष्ठिरः॥ भ्रातृभ्यां सहितो वीरो यमाभ्यां चारुविक्रमः॥१२॥ प्रविश्य तु रणे भीमो मकरं मुखतस्तथा॥ भीष्म
॥१९९॥ मासाद्य संग्रामे छादयामास सायकैः॥१३॥ ततो भीष्मो महास्त्राणि पातयामास वीर्यवान्॥ मोहयन् पाण्डुपुत्राणां व्यूढं सैन्यं महाहवे॥१४॥ संमु
ह्यति तदा सैन्ये त्वरमाणो महाहवे॥ भीष्मं शरसहस्रेण विव्याध रणमूर्धनि॥१५॥ परिसंधाय चास्त्राणि भीष्ममुक्तानि संयुगे॥ सेनानीके न हृष्टेन युद्धाय समुपस्थि
तः॥ ततो दुर्योधनो राजा भारद्वाजमभाषत॥ पूर्वं दृष्ट्वा वधं घोरं बलस्य बलिनां वर॥ भ्रातृणां च वधं योगं त्वरमाणो महाहवे॥ आचार्य सततं त्वं हि हितकामो ममानघ॥ व
यं हि त्वां समाश्रित्य भीष्मं चैव पितामहं॥ देवानपि रणे जेतुं प्रार्थयामो न संशयः॥१९॥ किमु पाण्डुसुतान् युद्धे हीनवीर्यपराक्रमान्॥ स तथा कुरु भद्रं ते यथा वध्यन्ति पाण्डवाः॥
२०॥ एवमुक्तस्ततो द्रोणस्तव पुत्रेण संयुगे॥ अभिनत् पाण्डवानीकं प्रेक्षमाणस्य सात्यकेः॥२१॥ सात्यकिस्तु ततो द्रोणं वारयामास भारत॥ तत प्रवृत्तं युद्धं घोररूपं भयानकं॥२२॥
शैनेयं तु रणे क्रुद्धो भारद्वाजः प्रतापवान्॥ अविध्यद्दशभिर्बाणैर्जत्रुदेशे स्मयन्निव॥ भीमसेनस्ततः क्रुद्धो भारद्वाजमविध्यत॥ संरक्षन् सात्यकिं राजन् द्रोणाच्छस्त्रभृतां वरः
ततो द्रोणश्च भीष्मश्च तथा शल्यश्च मारिष॥ भीमसेनं रणे क्रुद्धाश्छादयांचक्रिरे शरैः॥ विवुधैर्निशितैर्वीरैः सर्वांगेष्वुपतायुधान्॥२५॥ ततोऽभिमन्युः संक्रुद्धो द्रौपदेयाश्च मारिष॥
भीष्मद्रोणौ तु संक्रुद्धौ छादयांचक्रिरे बलौ॥ प्रत्यद्युर्ये शिखंडी च महेष्वासो महाहवे॥ प्रगृह्य बलवाद्धीरो धनुर्जलदनिःस्वनं॥ अभ्यवर्षच्छरैस्तूर्णं छादयामास वाकरं॥२८॥ ॥राम॥
शिखंडिनं तथासाद्य भरतानां पितामहः॥ अवर्जयत संग्रामे स्त्रीत्वं तस्यानुसंस्मरन्॥ ततो द्रोणो महाराज अभ्यद्रवत संयुगे॥ रक्षमाणस्तदा भीष्मं तव पुत्रेण चोदितः॥३०॥ ॥१९९॥

यथा च पांडवा राजन वध्वा युधि कस्य चित ॥ श्रीतिमान हि दृष्टक्क क्षः पांडवेषु परास्विषु ॥ तस्मा हुवी भिराजेंद्र धार्मो भवतु पांडवैः ॥ पृथिवी भुंक्ष्व राजेंद्र
इस हितो भ्रातृ भिर्वली ॥ नरनारायणौ देवा वव ज्ञाय विनक्ष्यति ॥ एवमुक्तानव पितातूष्णी मासी द्विसांपते ॥ असज्जं पत्र राजानं शिविरं च विवेशाह:
राजा च शिविरं तात सूरीपत्य महात्मने ॥ शिवृष्ये च शायने शुभ्रे तां रात्रिं भरतर्षभः ॥ २ श्री हा र भी य शि. सं य वा ॥ वृषितायां
च शर्वर्या सा सुदिते च दिवाकरे ॥ उभे सेनो महाराज युधायैव समीयत: ॥ १ ॥ अभ्यधावंत संक्रुधा परस्पर जिगीषव: ॥ ते सर्वे सहिता युधे समालोक्य परस्परं
२ ॥ पांडवा धार्तराष्ट्रश्च राजन दुःसात्रिनेतव ॥ व्यूहे च व्यूहसंनद्धाः संप्रहृष्टाः प्रहर्षणा ॥ ३ ॥ अग्रस्सर स्म कुरं व्यूहो भीष्मो राजन् समंततः ॥ तथैव पां
डवा राजन व्यूहमास्थिताः ॥ ४ ॥ स नियर्यौ महाराज पिता देवव्रतस्तव: ॥ महतारथवंशेन धार्तराष्ट्रा रथिनां वर: ॥ ५ ॥ इतरे चाप्यबहु सर्वे यथास्थान मवस्थि
ता: ॥ रथिनः पत्तिनः श्चैव दंतिनः सादिनस्तथा ॥ ६ ॥ तान् दृष्ट्वा स्वोद्यतान् संख्ये पांडवाश्च यशस्विनः ॥ शेपेनेन व्यूहराजेन तेन नाजयेन संयुगे ॥ ७ ॥ अ
शोभवत मुखेत भीमसेनो महाबलः ॥ नेत्रे शिखंडी दुर्धर्षो धृष्टद्युम्नश्च पार्षत: ॥ ८ ॥ शीर्षे चास्याभवद् वीरः ॥ सात्यकिः सत्यविक्रमः ॥ विधुन्व
न गांडिवं पार्थो ग्रीवायामभवन्तदा ॥ ९ ॥ अक्षौहिण्या समाग्रायां वामपक्षोभवत्तदा ॥ महात्मा द्रुपदः ॥ श्रीमान सह पुत्रेण संयुगे ॥ १० ॥ दक्षिणा
श्चाभवत्पक्षः केकयो क्षौहिणीपतिः पृष्ठतो द्रौपदेयाश्च ॥ केकेयोक्षोहिणीपतिः ॥ पृष्ठतो द्रौपदेयाश्च सोभद्रश्चापि वीर्यवान ॥ ११ ॥ ॥ रामायनमोनमः

भा॰ भी॰
१९८

मन्येत्वां राक्षसं क्रूरं तथा चाविःतमो वृतः ॥ तस्माद्विद्विषसे गोविंदं पांडवं च धनंजयं ॥ ३० ॥ नरनारायणौ देवौ कोन्यो द्विष्याद्धि मानवः ॥ तस्माद्ब्रवीमि ते राजन्नेष वै शाश्वतोव्ययः
सर्वलोकमयो नित्यः शास्ता धाता धरो ध्रुवः ॥ लोकान्धारयते यस्त्रींश्चराचरगुरुः प्रभुः ॥ ३२ ॥ योद्धा जयश्च जेता च सर्वप्रकृतिरीश्वरः ॥ राजन्सत्वमयो ह्येष तमोरजविवर्जितः ३३
यतः कृष्णस्ततो धर्मो धर्मस्ततो जयः ॥ तस्य माहात्म्ययोगेन योगेनात्ममयेन च ॥ ३४ ॥ धृताः पांडुसुता राजन्जयश्चैषां भविष्यति ॥ श्रेयोयुक्तां सदा बुद्धिं पांडवानां धनंज
बलं चापि रणे नित्यं भयेभ्यश्चैव रक्षति ॥ स एष शाश्वतो देवः सर्वभूतमयः शिवः ॥ ३६ ॥ वासुदेव इति ज्ञेयो यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैश्च कृतलक्षणैः ३७
सेव्यतेऽभ्यर्च्यते चैव नित्ययुक्तैः स्वकर्मभिः ॥ द्वापरस्य युगस्यांते आदौ कलियुगस्य च ॥ ३८ ॥ सात्वतं विधिमास्थाय गीतः संकर्षणेन यः ॥ स एव सर्वं सुरमर्त्यलोकं समुद्रकासं
तरिताः पुरीश्च युगे युगे मानुषं चैव वासं पुनः प्रासृजत विश्वकर्मा ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि दुर्योधन० ॥ वासुदेवो महद्भूतं सर्वलोकेषु कथ्यते ॥ तस्यागमं प्रतिष्ठां
च ज्ञातुमिच्छे पितामह ॥ १ भी० उ० वासुदेवो महद्भूतं सर्वदैवतदैवतं न परं पुंडरीकाक्षाद्दृश्यते भरतर्षभ २ मार्कंडेयश्च गोविंदं कथयत्यद्भुतं महत् ॥ सर्वभूतानि भूतात्मा
महात्मा पुरुषोत्तमः ३ आपो वायुश्च तेजश्च त्रयमेतदकल्पयत् ॥ स सृष्ट्वा पृथिवीं देवः सर्वलोकेश्वरः प्रभुः ४ अप्सु वै शयनं चक्रे महात्मा पुरुषोत्तमः सर्वतेजोमयो देवो योगात्सु

भीष्मपर्व

राम
१९८

नावज्ञेयो महावीर्यः शंखचक्रगदाधरः ॥ एतत्परमकं गुह्यमेतत्परमकं यशः ॥१३॥ एतत्परमकं ब्रह्म एतत्परमकं यशः ॥ एतदक्षरमव्यक्तमेतत्तच्छा-
श्वतमेकव ॥१४॥ एतत्परमसंज्ञं वै गीता ज्ञायतेनु च ॥ एतत्परमकं तेजः एतत्परमकं सुखं ॥ एतत्परमकं सत्यं कीर्तितं विश्वकर्मणा ॥ तस्मात्तु
सुरैः सर्वैर्दृष्ट्वामितिविक्रमः ॥१६॥ नावज्ञेयो वासुदेवो मानुषोयमिति प्रभो ॥ यश्च मानुषमात्रोयमिति ब्रूयात्स मंदधीः ॥१७॥ हृषीकेशमव-
ज्ञानात्तमाहुः पुरुषाधमं ॥ योगिनं तं महात्मानं प्रविष्टं मानुषीं तनुं ॥१८॥ अवमन्येद्वासुदेवं तमाहुस्तामसं जनाः ॥ देवं चराचरात्मानं श्रीवत्सांकं सुवर्चसं ॥१९॥ पद्म-
नाभं न जानाति तमाहुस्तामसं जनाः ॥ किरीटकौस्तुभधरं मित्राणामभयंकरं ॥२०॥ अवजानन्महात्मानं घोरे तमसि मज्जति ॥ एवं विदित्वा तत्वार्थं लोकानामीश्वरेश्वरः ॥२१॥
वासुदेवो नमस्कार्यः सर्वैर्लोकैः सुरोत्तमाः ॥ एवमुक्त्वा स भगवान्देवर्षिगणान्पुरा ॥२२॥ विसृज्य सर्वभूतात्मा जगाम भवनं स्वकं ॥ ततो देवाः सगंधर्वा मुनयोप्सरसोपि च ॥२३॥
कथां तां ब्रह्मणा गीतां श्रुत्वा प्रीता दिवं ययुः ॥ एतच्छ्रुतं मया तात ऋषीणां भावितात्मनां ॥२४॥ वासुदेवं कथयतां समवाये पुरातनं ॥ जामदग्न्यस्य रामस्य मार्कंडेयस्य धीमतः ॥२५॥
व्यासनारदयोश्चापि श्रुतं श्रुतविशारद ॥ एतमर्थं च विज्ञाय श्रुत्वा च प्रभुमव्ययं ॥२६॥ वासुदेवं महात्मानं लोकानामीश्वरं प्रभुं ॥ यस्य स्यात्मात्मानं लोकानामीश्वरं प्रभुं
कथं न वासुदेवोयमर्च्यश्चेज्यश्च मानवैः ॥ वारितोसि पुरा तात मुनिभिर्भावितात्मभिः ॥२८॥ मा गच्छ संयुगे तेन वासुदेवेन धन्विना ॥ पाण्डवैः सार्धमिति यत्तत्वं मोहान्न बुध्यसे
॥२९॥

तत्रास्तु रवधं कृत्वा कर्मसंक्षेपसुखायमे ॥ धर्मस्याप्यपयशः प्राप्ययोगं प्राप्यसितत्वतः ॥१०॥ त्वां हि हृत्सर्वयो लोके देवाश्चामितविक्रमः
गायंति परं धर्मस्याप्यपयशः प्राप्ययोगं प्राप्यसितत्वतः ॥१०॥ त्वां हि हृत्सर्वयो लोके देवाश्चामितविक्रम ॥ तस्ते स्वे नामभिर्भक्त्या गायंतिप
मादृतं ॥११॥ स्थितानाश्च सर्वे त्वयि संभूति संघात्क त्वाश्रमं त्वां वरदं निवाहो ॥ अनादिमध्यांतमपारयोगं लोकस्य सेतुं प्रवदंति विप्रा इति
श्रीमत्पर्वणि ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ततः स भगवान्देवो लोकानामीश्वरेश्वरः ॥ ह्यात्तरातानुष्टुवाचेदं स्निग्धगंभीरया गिरा ॥१॥ विदितं तात योगान्मे
मेवं तवेप्सितं ॥ तस्तुष्टमविते सुज्ञातत्रैवांतरधीयते ॥२॥ ततो देवर्षिगंधर्वा विस्मयं परमं गताः ॥ कौतूहलपराः सर्वे पितामहमथाब्रुवन्
॥३॥ कोऽन्वयं यो भगवता प्रणम्य विनयाद्विभो ॥ वाग्भिः स्तुतो वरिष्ठाभिः श्रोतुमिच्छामि तं वयं ॥४॥ एवमुक्तः स भगवान्प्रत्युवाच पितामह
ह देवर्षिगंधर्वान् सर्वानमधुरया गिरा ॥५॥ यत्तत्परं भविष्यं च भविता यच्च यत्परं ॥ भूतात्मा यः प्रभुश्चैव ब्रह्मणि स भगवान्च्युत ॥६॥
असुराणां वधार्थाय संभवस्व महीतले ॥ संग्रामे निहता ये ते दैत्यदानवराक्षसाः ॥७॥ त इमे नृषु संभूता घोररूपा महाबला तेषां व
धार्थं भगवानेष सहितो वलिना मानुषीं योनिमास्थाय चरिष्यति महीतले ॥ नरनारायणौ यौ तौ पुराणावृषिसत्तमौ ॥ सहितौ मा
त्मजः पुत्रः सर्वस्य नु ततः पति ॥११॥ वासुदेवो ने यो धाम सर्वलोकमहेश्वरः ॥ सर्वलोकमनुष्येषु कश्चित्सुरसत्तमा ॥१२॥

कृतकार्य कृतप्रज्ञा धर्मज्ञ विजयाजय । गुह्यात्मन् सर्वयोगात्मन् स्फुटसंभूत संभव ५३ ॥ भूतात्मन गरेलोके जय भूर्भुववाहन ॥ आत्मयोगमहाभाग
संकल्पे संस्थयतत्पर ॥ ५४ ॥ उद्भावनमनोभाव जयब्रह्मजनप्रिय । निसर्गसर्ग निरत कालेमयपरमेश्वर ॥ ५५ ॥ अमृतोद्भव सद्भाव मुक्तात्म विजयप्रद ॥ प्रजापतेय
पतेदेवपद्मनाभ महाबल ॥ ५६ ॥ आत्मभूत महाभूत कर्मात्मन् जय सर्वदः । पादौ तव धरादेवी आपन तेस्वरदंशभवा ॥ ५७ ॥ आस्थितो अश्ववैरण निःश्वा
हासरस्वती ॥ वेदसंस्कारनिष्ठा हि त्वदीयं जगदाश्रय ५८ ॥ नसंख्यापरिमाणं न न ते जो न परा क्रमे न बलं योगयोगीश जानीमस्तन संभवः ॥ ५९
५९ ॥ तद्भक्ति निरतादेव नियतेस्त्वां समाश्रिताः ॥ अर्चयामानसः मा विष्णो परमे संमहेश्वर ॥ ६० ॥ ऋषयो देवगंधर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ॥ पिशाचामा
मानुषाश्चैव मृगपक्षिसरीसृपाः ॥ ६१ ॥ एवमादि मया सृष्टं पृथ्व्यां त्वत्प्रसादजं पद्मनाभ विशालाक्ष कृष्ण दुःस्वप्ननाशन ६२ ॥ त्वं गतिः सर्वभूतानां
त्वं नेता त्वं जगन्मुख ॥ त्वत्प्रसादेन देवेश सुखिनो विबुधाः सदा पृथिवी निर्भया देव त्वत्प्रसादा भवत् ॥ तस्माद्भव विशालाक्ष यदुवंशविवर्धन
६४ ॥ धर्मसंस्थापनार्थाय दैतेयानां वधाय च ॥ जगतो धारणार्थाय विज्ञाप्यं कुरु मे विभो ॥ ६५ ॥ यदेतत्परमं गुह्यं त्वत्प्रसादादिदं प्रति वासुदेव तदे
तैर्मया मोहितं यथा तथ्य ॥ ६६ ॥ हृत्वा संकर्षणो देवः स्वयमात्मानमात्मना कृष्ण त्वमात्मना स्रष्टा प्रद्युम्नं ह्यात्मसंभवं ॥ ६७ ॥ प्रद्युम्नाच्चानिरुद्धं
तु यद्विष्णुमव्ययं ॥ अनिरुद्धाय जन्मे वै ह्यास्मं तारके लोकधारिणं ६८ वासुदेवमयः सेव त्वयैवास्मि विनिर्मिता ॥ विसृज्य भागशो ह्यात्मानं व्रज मानु
षतां विभो ६९

॥मा०भी०॥
॥९९६॥

सुहृदस्तर्पयन् सर्वान्नन्दयंश्चापि बांधवान् ॥३७॥ नचमे कोशतस्तात श्रुतवानसि वै पुरा । तदिदं समनुप्राप्तं यस्मांडनवमम्मसे ॥३८॥ पश्च हेतु
स्वधर्मस्ते तेषां मस्ति स्वकर्म रतां । तं शृणुष्व महाराज मत्तः कथयतः प्रभो ॥३९॥ नास्ति लोके सुतद्भुतं भविता नो भविष्यंति । योजयेत् । पांडवा
न् सर्वान् पालितान् शार्ङ्ग धन्वना ॥४०॥ यत्तु मे कथितं तात मुनिभिर्भावितात्मभिः । पुराणगीतं धर्मज्ञ तज्जः शृणुष्व यथातथं ॥४१॥ पुरा किल सु
राः सर्वे ऋषयश्च समागताः । पितामहमुपासेदुः पर्वते गंधमादने । तेषां मध्ये सुखासीनः प्रजापतिरपश्यत ॥ विमानं जाज्वलद्भास
स्थितं प्रवरमंबरे । ध्यानेनावेद्य यद्ब्रह्मा कृत्वा च नियतोंजलिं नमश्चकार हृष्टात्मा पुरुषं परमेश्वर ॥ ऋषयस्त्वथ देवाश्च दृष्ट्वाकाशे
समुत्थितं । स्थिताः प्रांजलयः सर्वे पश्यंतो महदद्भुतं ॥४४॥ यथावत्तमभ्यर्च्य ब्रह्मा ब्रह्मविदांवरः । जगाम जगतः स्रष्टापरं परमधर्मवि
त ॥४५॥ विश्वावंसुर्विश्वमूर्त्तिर्विश्वेषो विश्वक्सेनो विश्वकर्मविशी च ॥ विश्वेश्वरो वासुदेवोसि तस्मायोगात्मानं दैवतं त्वामुपेमि ॥४६॥
जय विश्वमहादेव जय लोकहिते रत जय योगीश्वर विभो जय सर्वपरायण ॥४७॥ नारायणासुदुष्पार जय शार्ङ्ग धनुर्धरं ॥ जय सर्व
गुणोपेत विश्वमूर्ते निरामय ॥४९॥ विश्वेश महाबाहो जय लोकोर्थतत्पर ॥ महोरगवराहाद्य हरिकेश विभो जय ॥५०॥ हरिवास दि
शामीश विश्वावासामितोव्यय ॥ मक्षोव्य क्षोभितस्थानं नियतेंद्रियसत्क्रियं ॥५१॥ असंख्येयात्मभावज्ञ जनगंभीर कामद ॥ अ
नंत विततं ब्रह्मन्नित्य भूत विभावन ॥५२॥ ॥

॥राम॥
॥९९६॥

सर्वेचतद्दनाद्दत्मपुत्राणांतवकिल्विषं ।२१।सापन्हवास्तुथ्येवान्यान्पांडवाः पांडुपूर्वज नचैतान्वकुमन्यंतेपुत्रास्तवविशांपते ।२३।तस्यपापस्यसत
तंक्रियमाणस्यकर्मणः संप्राप्तंतुमहद्घोरंफलंकिंपाकसन्निभं ।२३।।ततदुंश्वमहाराजसपुत्रःससुहृज्जनः नाववुध्यसियद्राजन्वार्यमाणाःसुहृ
ज्जनैः ।।२४।विदुरेणाथभीष्मेणद्रोणेनचमहात्मना ।तथामयाचाप्यसकृत्वार्यमाणोनगृह्णसि ।२५।वाक्यंहितंचपथ्यंचमंदःपक्वमिवौषधं
पुत्राणांमतमास्थायजितान्मन्यसिपांडवान् ।।२६।श्रृणुभूयोमयातत्वंयन्मांत्वमनुपृच्छसि कारणंभरतश्रेष्ठपांडवानांजयेप्रति ।।२७।।तत्तेहंक
थयिष्यामियथाश्रुतमरिंदम दुर्योधनेनसंपृष्ट एतमर्थेपितामहः ।।२८।।दृष्ट्वाभ्रातृन्नरणेसर्वान्विजितान्सुमहारथान् ।शोकसंमूढहृदयोनि
शाकालेस्मकौरव ।।२९।पितामहंमहाप्राज्ञंविनयेनोपगम्यह ।।यदब्रवीत्सुतस्तेचतन्मेश्रृणुजनेश्वर ।।३०।दुर्योधनउवाच ।।द्रोणश्चत्वंच
शल्यश्चकृपोद्रौणिस्तथैवच ।।कृतवर्माचहार्दिक्यःकांबोजश्चसुदक्षिणः ।।३१।भूरिश्रवाविकर्णश्चभगदत्तश्चवीर्यवान् महारथाःसमा
ख्याताःकुलपुत्रास्तनुत्यजः ।३२।त्रयाणामपिलोकानांपर्याप्ताइतिमेमतिः पांडवानांसमस्ताश्चनतिष्टंतिप । राक्रमेतत्रमेसंशयोजातस्तन्म
माचंक्ष्वपृच्छतः ।।यंसमाश्रित्यकौंतेयोजयंत्यस्मान्पदेपदे ।।भीष्मउ० ।।श्रृणुराजन्वचोमह्यंयत्वांवक्ष्यामिकौरव ।वहुश श्चमयोक्तोसिनचमेत
त्वयाकृतं ।।३५।क्रियतांपांडवैःसार्द्धंसमोभरतसत्तम ।।एतत्क्षममहंमन्येपृथिव्यास्तववाविभो ।।३६।।भुंक्ष्वेमांपृथिवींराजन् ।।भ्रातृभिःसहि
।। ।।तःसुखी ३७ ।। ।।

भा०भी० ९८५ येनक्षयंनगच्छंतिविदितासगराद्व पुनःपुनर्नमृष्यामिहतंसैन्यंचपांडवैः ।६। ममैवदंडःपतितोदैवात्परमदारुणः यथावध्याःपांडुसुताय
थावध्याश्चमेसुताः ।७। एतन्मेसर्वमाचक्ष्वयथातत्त्वेनसंजय । नहिपारंप्रपश्यामिदुःखस्यास्यपरंतप ।८। समुद्रस्येवमहतोभुजाभ्यांप्रतरन्न
रः पुत्राणांव्यसनंमन्येध्रुवंप्राप्तंसुदारुणं ।९। घातयिष्यतिमेपुत्रान्सर्वान्भीष्मोनसंशयः नहिपश्यामितंवीरंयोमेरक्षेत्सुतान्रणे ।१०। ध्रु
वंविनाशःसमरेपुत्राणांममसंजस । तस्मान्मेकारणंसूतयुक्तंचैवविशेषतः ।११। पृच्छतोवैयथातत्त्वंसर्वमाख्यातुमर्हसि । दुर्योधनस्तुयच्चक्रे
दृष्ट्वास्वान्विमुखान्रणे ।१२। भीष्मद्रोणौकृपश्चैवसौबलेयोजयद्रथः द्रौणिर्वापिमहेष्वासोविकर्णोवामहाबलः ।१३। भीष्मद्रोणौकृपश्चैवबले
योजयद्रथः द्रौणिर्वापिमहेष्वासोविकर्णोवामहाबलः निश्चयोवापिकस्तेषांतदासीन्महात्मनां । विमुखेषुमहाप्राज्ञममपुत्रेषुसंजय ।१५
संजयउवाच । शृणुराजन्नवहितः श्रुत्वाचैवावधारय । तेवमंत्रकृतंकिंचिन्नैवमायांतथाविधां ।१६। नवैविभीषिकांकांचिद्राजन्कुर्वंतिपांडवा
ः युध्यंतेतेयथान्यायंशक्तिमंतश्चसंयुगे ।१७। धर्मेणसर्वकार्याणिजीवितादीनिभारत । आरंभंतेसदापार्थाःप्रार्थयानामहद्यशः ततेयुद्धान्नि
वर्तंतेधर्मोपेतामहाबलाः श्रियापरमयायुक्तायतोधर्मस्ततोजयः ।१९। तेनचध्यारणोपार्थाजययुक्ताश्चपार्थिवः तवपुत्रादुरात्मानःपापे
ष्वभिरताःसदाः निष्ठुराहीनकर्माणस्तेनहीयंतिसंयुगे । सुबहूनिनृशंसानिपुत्रैस्तवजनेश्वर ।२१। निकृतानीहपांडूनांनीचैरिवयथानरैः ॥ राम ९८५

पुष्यतामवहारोघ्वोयोत्स्मामः परैः सह। पितामहावचः श्रुत्वा तथा चक्रुः प्रहर्षिताः ॥६९॥ उपायेनापयातास्ते घटोत्कचभयार्दिता। कौरवेषु नि
वृत्तेषु पांडवा जितकाशिनः ॥७०॥ सिंहनादमकुर्वंत शंखवेणुः स्वनैः सह एवमेतत्त्ववधुद्दं दिवसं भरतर्षभ ॥७१॥ पांडवानां कुरूणां च पुरस्कृ-
त्य घटोत्कचं ॥ कौरवास्तु ततस्तूर्णं प्रययुः शिविरं स्वकं ॥७२॥ व्रीडानता निशाले पांडवेयपराजिताः ॥ शरवर्षितगात्रास्तु पांडुपुत्रा महारथाः ॥
७३॥ युद्धे सुमनसो राजन् जग्मुः स्वशिविरं प्रति। पुरस्कृत्य महाराज भीमसेनघटोत्कचौ ॥७४॥ पूरयंतो महाभजमुद्दा परमया मुता। नंदंतो विविधा
न्नादांस्तूर्यस्वनविभूषितान् ॥७५॥ सिंहनादांश्च कुर्वाणा विश्राच्छंखस्वनिः स्वनैः। निनदंतो महात्मानः कंपयंतश्च मेदिनीं ॥७६॥ घट्टयंतश्च मर्मा
णि तव पुत्रस्य मारिष प्रयाताः शिविरायेव निशाकाले परंतपाः ॥७७॥ दुर्योधनस्तु नृपतिर्दीनो भ्रातृवधेन च। मुहूर्तं चिंतयामास वाष्पशो-
कसमाकुलः ॥७८॥ ततः कृत्वा विधिं सर्वं शिविरस्य यथाविधि ॥ प्रदध्यौ शोकसंतप्तो भ्रातृव्यसनकर्शितः ॥७९॥ इति श्रीभीष्मपर्वणि चतुर्थ
दिवसयुद्धः ॥८०॥ भयमेषु महज्जातं विस्मयश्चैव संजय। श्रुत्वा पांडुकुमाराणां कर्म दैवैः सुदुष्करं ॥ पुत्राणां च पराभावं श्रुत्वा संजय सर्वशः
चिंता मे महती भूता भविष्यति कथं त्विति ॥२॥ ध्रुवं विदुरवाक्यानि धक्ष्यंति हृदयं मम ॥ यथा हि दृश्यते सर्वं दैवयोगेन संजय ॥३॥ तत्र भीष्म
मुखाच्छूरानस्त्रज्ञान्योधसंमतान् ॥ पांडवानामनीकेषु योधयंति प्रहारिणः ॥४॥ किं ते तपन्महात्मानः पांडुपुत्रा महाबलाः। किं ते दत्तवास्तात
किं वाज्ञानं वदंति ते ॥५॥

भा·भी·
१९४

अदृश्यत निमेषार्धाद्घोररूपं समाश्रितः ऐरावतं समारुह्य स्वयं मायामयं कृतं तस्य चान्ये दिशानागा बभूवुरनुयायिनः अंजनो वामनश्चैव महापद्मश्च सुप्रभः ५२
त्रयएते महानागाः कुसैः सुमहुर्वलौ परिपेतुः सुसंक्रुधा स्त्रतुर्दिशं भगदत्तस्य तं नाग विषाणैस्त्वपीडयत् संपीड्यमानस्तैर्नागैर्वेदनातैः स एहनः ५३ अन
दन्सु महानादं सिंहनादं समस्वनः तस्य तं नदतो नादं घोरं भीमं निशम्यतं श्रुत्वा भीष्मोऽब्रवीद्द्रोणं राजानं च सुयोधनं एष युध्यति संग्रामेहैडिंबेन दुरात्म
नाः भगदत्तो महेष्वासाः कृपेचय रिवर्त्तते राक्षसश्च महाकायास्सचिरज्जोतिकोपनः एवं समेतौ समरे कालमृत्यु समावुभौ श्रूयते होष हृष्टानां पांडवानां म
हास्वनः ५७ हस्तिनस्तैव सुमहान्भीमस्याभिधिरध्वनिः तत्र गच्छाम भद्रं वो राजानं परिरक्षितुं ५८ अरक्ष्यमाणास्समरे क्षिप्रं प्राणान्विमोक्षत्तो तत्वरध्वं
महावीर्य माचिरं कुरुतानघाः महान्हि वर्त्तते रौद्रः संग्रामो लोकहर्षनः भक्तश्च कुलपुत्राश्च शूरश्च पृतनापतिः ६० युक्तं तस्य परित्राणं कर्तुमस्माभिरच्यु
ता भीष्मस्य तद्वचः श्रुत्वा भारद्वाजपुरोगमाः पांचालाः पांडवे सार्धं प्रद्रुतोऽनुपयुः प्रयान् तान्यनीकानि कान्यथा लोके राक्षसेंद्रः प्रतापवान् न
वाद सुमहानादं नादं यातो नभस्तलं तस्यापि निनदं श्रुत्वा हृष्टानां संख्युपुष्पतः भीष्मः सांतनवो भीष्मो भारद्वाजमभाषत नरोचते मसंग्रामे हैडिंवे
नदुरात्मनां वलीवीर्यसमाविष्टः ससहायाश्च संप्रत्ते नैष शक्यो युधाजेतुं मयि वज्रभृताः स्वयं लब्धलक्षप्रहारी च वयं च श्रांतवाहना पांचालैः पां एम
डवेयाश्च वयं चक्षत विक्षताः तन्मे न रोचते युधं पांडवे र्जित काशिभिः ६९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ १९४

1938
आर्य समाज
ARYA SAMAJ SHALIBANDA

क्षिप्रं दुद्राव रणे राजन्वध्यमाना महात्मने ततो हैडिम्बीछां नरवः सर्वेनेव महारथान् ॥ ३६ ॥ यथा प्रान्तानुवीरान्यथास्थांश्च संगरात् ॥ नैषां तथा सुत्र धन्वानं प्रगृह्य ततया
दुद्रुवुः ॥ ३७ ॥ एवमुक्तस्ततः सर्वे धार्तराष्ट्रस्य सैनिकाः ॥ अभ्यद्रवंत संक्रुद्धा भीमसेनं महाबलं ॥ भगदत्तः प्रभिन्नेन कुंजरेण विशांपते ॥ अयतत्सह सा तत्र यत्र भीमो व्यवस्थि
तः ॥ ३८ ॥ अपतन्तेव चरितं भीमसेनं शिलाशिते ॥ अद्भुतं समरे चक्रे जीमूत इव भास्करं ॥ ३८ ॥ अभिमन्युमुखास्तत्र आराताम्रष्यंति महारथ भीमस्याछादनं सेष्यं स्वबाहुबलमाश्रि
तः ॥ ३९ ॥ एवं शरवर्षेण समंतात्पर्यवारयन् गजं प्रछाद्य द्यानु विविदुस्ते समंततः ॥ ४० ॥ स पाद्य हष्ट्वा भिहतः समं तैस्तैर्महारथैः ॥ प्राग्ज्योतिषगजो राजन्नानालिंगैः सुतेजनैः ॥ ४१ ॥
संजातरुधिरोत्पीडः प्रेक्षणीयो भवद्युधे ॥ गभस्तिभिरिवार्कस्य संस्यूतो जलदो महान् ॥ संचोदितो मदस्रावी भगदत्तेन वारिणः ॥ अभ्यधावत तान्सर्वान्कालोत्सृष्ट इवांतकः ॥ ४२ ॥ द्विगु
णं जवमास्थाय कंपयंश्चरणैर्महीं तस्मात्तत्सुमहद्रूपं दृष्ट्वा सर्वे महारथाः ॥ असह्यं मन्यमानास्ते विप्रमनसो भवन् ॥ ततस्तु नृपतिः क्रुद्धो भीमसेनं स्तनांतरे ४४ ॥ आजघान नर
व्याघ्रः शरेण नतपर्वणा ॥ सोतिविद्धो महेष्वासः स्तेनरक्ता महारथः ॥ ४६ ॥ मूर्छया भिपरीतांगो ध्वजयष्टिं सुपाश्रितः ॥ तांस्तु भीतान्समालक्ष्य भीमसेनं च मूर्छितं ॥ ४७ ॥ ननाद बलव
न्नादं भगदत्तः प्रतापवान् ततो घटोत्कचो राजन्दृष्ट्वा भीमं तथा गतं संक्रुद्धो राक्षसो घोरस्तत्रैवांतरधीयत ॥ स कृत्वा दारुणां मायां भीरूणां भयवर्धिनी ॥ ४८ ॥ ॥ छ ॥ ॥

भा॰भी॰ तेनचिह्नेनचपनेमुष्टाकार्मुकमुत्तमं १६ अथान्यत्तु धनुश्छिन्ने पुत्रस्ते क्रोधमूर्छितः अन्यत्कार्मुकमादायसत्वरंवेगमुत्तरं १७ संधायविशिखं
१९३॥ घोरंकालमृत्युसमप्रभं तेनाजघानसंक्रुद्धोभीमसेनंस्तनान्तरं १८ सागराविधव्यथितःस्पन्दनोयस्यआविधार्म् निषसादरथोपस्थेमूर्छां
चाभिजगामहा १९ तंदृष्ट्वाव्यथितंभीमंअभिमन्युपुरोगमाः नामृष्यन्तमहाभागाःपाण्डवानांमहारथाः २० ततःसुतुमुलांवृष्टिंशराणामुग्रतेज
सोयातयामासुरग्राःपुत्रस्यतवमूर्धनि २१ प्रतिलभ्यततःसंज्ञांभीमसेनोमहाबलो दुर्योधनंत्रिभिर्विध्वापुनर्विनोमहाबल सृक्किणीविलिह
नवीरः पत्तुमध्येकृकोयथा अभिपत्तुर्महाबाहुर्गरुत्मानिववेगितः स्वेनायनेक्षुरप्रेणशिरश्छिच्छेद पाण्डवः सम्प्रदृश्यचहृष्टानि त्रिभिर्वीनै
महाभुजः २४ कुण्डलंतस्यविनिर्भिद्यसोनयद्यमसादनं सुषेणंपाण्डवोहत्वाप्रेषयामासमृत्यवे २५ उग्रकस्यशरैस्तस्यशिरश्चन्द्रसमंभुवि
पातयामासभल्लेनकुंजराभ्यांविभूषितां २६ वीरबाहुंचसप्तत्यासाश्वकेतुंससारथिं निनायसमरेभीमःपरलोकायपाण्डवः भीमभीमरथौ
चैवौभीमसेनोहसन्निव भ्रातरौरवसायुधेनयद्यमसादनं ततःसुलोचनंभीमःशरैश्रामहामृधे क्षिप्रतोसर्वसैन्यानांम॰ नयद्यमसादनं पुत्रा राम
स्तावत्ते दृष्ट्वाभीमसेनपराक्रमं शेषाघ्येताभवंस्तत्र तेभीमस्वभयात्त्रसुः १९३

नतत्र कश्चिन्नविमनास्त्रासीद्दृतेराजन्सोमदत्तस्यपुत्रान् सत्वा दृढेनोधनुर्हरुग्रवेगंभीष्मस्तथा भारतसोमदत्तिः ३२ दृष्ट्वारथान् स्वयनीयमानान् प्रयघ यो
सात्यकिं योधमिच्छन् इतिभीष्मपर्वणि · संजयउवाच ततो भूरिश्रवाराजन्नवभिः शरैः अविध्यद्दृशसंक्रुद्धस्तोत्रैरिवमहाद्विपं २ कौरवानां किंश्चा
पिसरैस्सन्नपर्वभिः अवतारयदमेयात्मासर्वलोकस्यपश्यतः तेषां पुत्रदुर्योधनोराजन्सोदर्यैः परिवारितः सोभिद्रुतिरणे यत्तं समन्तात्पर्यवारयत् ३ न
चैवापाउजवाः सर्वैपुत्रास्तेपर्यवारयत् ४ तपैस्तपाउजवाः सर्वैपुत्रास्तेपर्यवारयन् परिवार्य स्थिता संख्येसमन्तात्सुसेपर्यवारयन् ५ रथैनैकार्यसाहस्त्रैः क्रोधा
मर्षसमन्विताः तं दृष्ट्वा तु पुत्रस्तु भीमसेनंमहाबलं ६ विव्याध निशितैस्तीक्ष्णैः कंकपत्रैः शिलाशिता दुर्योधनस्तदाराजन्भीमसेनमहाहवे ७ आहजया
रथिक्रुद्धोमार्गणैः नवभिः शरै ततोभीमोमहाबाहुस्तु रथस्थसुमहाबलः ८ आस्थाहरथं श्रेष्ठं विशोकं चेदमब्रवीत् एतेमहारथाःशूरा धार्तराष्ट्रामहाबला ९ मामे
वमभिसंक्रुद्धोहंतुमस्युद्यतायुधिः एतानहंहनिष्यामि पश्यातस्तेनशंसयः १० तस्मान्ममाश्वान्संग्रामेयत्नः संयच्छ सारथे एवमुक्तो ततः पार्थः पुत्रं
तव विशांपते विव्याधदशभिस्तीक्ष्णैः शरैः कनकभूषणैः अत्यविध्यत्परणान्तरे १२ ततो दुर्योधनः घस्रा विध्वा भीमंमहाबलं त्रिभिरन्यैः सुनिशितैर्विशो
कमन्त्यविध्यत. १३ भीमस्य चरतोराजन्धनुश्छित्वा छेदभास्करं मुष्टिदेशेशरैर्नीक्ष्णैः स्तवपुत्रास्त्वधन्विना १४ अमष्यमाणस्संक्रुद्धोधनुर्दिव्यपराम त्राप्त
पुत्रस्तेनमहाराजतुवधार्थेपुरुषर्षभः १५ समाधन्नाषवरसंसख्यं स्फारंसंलोमहर्षणं ॥

भीमसेनो महाबाहुस्तव पुत्रस्य वै बले ॥ १६ ॥ मेदोमज्जावसामांसैः प्रदिग्धा रुधिरेण च । अदृश्यत महारौद्री गदा नागाश्वघातिनी ॥ १७ ॥ तत्र तत्र हतैश्चापि मनुष्याश्ववसादिभिः ॥ रणं
गतेतत्र तदा सामांसैः प्रदिग्धातसंन्निभं ॥ १८ ॥ पिनाकमिव रुद्रस्य क्रुद्धस्याभिघ्नतः पशून् । यमदंडोपमामुग्रामिंद्राशनिसमप्रभां ॥ ददृशुर्भीमसेनस्य रौद्रीं विशसनीं गदां ॥ आवि
ध्यतो गदां तस्य कौंतेयस्य महात्मनः ॥ २० ॥ बभौ रूपं महाघोरं कालस्येव जनक्षये ॥ तं तथा महतीं सेनां द्रावयंतं पुनः पुनः ॥ २१ ॥ दृष्ट्वा मृत्युमिवायांतं सर्वे विमनसोभवन् ॥ यतो य
तः प्रेक्षते स्म गदामुद्यम्य पांडवः ॥ २२ ॥ तेन तेन स्म दीर्यंते सर्वसैन्यानि भारत ॥ प्रससमासमनीकानि मादितान्यमिवानलः ॥ २३ ॥ तं तथा भीमकर्माणं प्रगृहीतमहागदं ॥ दृष्ट्वा वृ
दरं भीष्मः सर्वसैन्यास्तमभ्ययात् ॥ २४ ॥ महता रथघोषेण रथेनादित्यवर्चसा ॥ छादयन् शरवर्षेण पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥ २५ ॥ तमायांतं तथा दृष्ट्वा व्यात्तानमिवांत
कं ॥ भीमसेनो महाबाहुः प्रत्युदीयादमर्षितः ॥ तस्मिन्क्षणे सात्यकिः सत्यसंधः शिनिप्रवीरोभ्ययावत् ॥ पितामहं निघ्नन्नमित्रान् धनुषा दृढेन सकंपयंस्तव पुत्रस्य सेनां ॥ २७ ॥
तं यांतमश्वै रजतप्रकाशैः शरान्वपंतं निशितान्सुपुंखान् ॥ नाशक्नुवन्वारयितुं तदानीं सर्वे जना भारत ये त्वदीया ॥ २८ ॥ अविध्यदेनं दशभिः पृषत्कैः अलंबुषो राक्षसोयातां ------
स्तानी ॥ घोरैश्चतुर्भिः प्रतिविव्याध तं च नप्ता शिनेरभ्यपतद्रथेन ॥ २९ ॥ अन्वागतं वृष्णिवीरं विसम्यम ध्ये रिपूनां परिवर्तमानं ॥ प्रवर्तयंतं कुरुपुंगवानां
–पुनदंतमाजौ ॥ ३० ॥ योधास्त्वदीयाः शरवर्षैरवर्षन् मेघा यथा भूधरमंबुवेगैः ॥ नाशक्नुवन्वारयितुं वरिष्ठं मध्ये दिने सूर्यमिवातपंतं ॥ ३१ ॥ श्रीराम ॥

॥ब्रुत्निम्ब्रां केधाम ज्ञाती अद्रिंगधारुधिरेणा च॥ पिनाकमिव रुद्रस्याभिघ्नतः पशून् ॥६०॥ पश्यायस्तं तां संघां मेयश्चाकालमूकालयेत॥ यथा भीमो गजानीकं गदया पर्यकार-
यत् ॥६१॥ गदया वध्यमानास्तु मार्गणास्ते समंततः स्वान्यनीकानि मृद्नंतः प्राद्रवन् कुंजरास्तत ॥६२॥ महावात इवाभ्राणि विधमेत्वा रणाद्रुमान् ॥ अतिष्ठत्समरे भीमः स्मशान इव सूलभृत ॥
॥ इति श्री भीष्मपर्वणि ०॥अ जय उ ०॥ हते तस्मिन् गजानीके पुत्रो दुर्योधनोस्तव ॥ भीमसेनं घ्नतेत्येवं सर्वसैन्यान्यचोदयत् ॥१॥ ततः सर्वाणि सैन्यानि तव शासनात
अभ्यद्रवत भीमसेनं नदंतं भैरवान्रवान् ॥२॥ तं बलौघमपर्यंतं देवैरपि सुदुःसहं ॥ आपातं सुदुष्पारं समुद्रमिव पर्वणि ॥३॥ रथनागाश्वकलिलं शंखदुंदुभिनादितं ॥ अनंतरथपादा-
तं रजसा सर्वतो वृतं ॥४॥ भीमसेनस्तु समरे महोदधिमिवापरं ॥ सेनासागरमक्षोभ्यं वेलेव समवारयत् ॥५॥ नराश्चर्यमपश्याम पांडवस्य महात्मनः ॥ भीमसेनस्य समरे राजन्कर्मातिमा-
नुषं ॥६॥ उदीर्णान्पार्थिवान्सर्वान्साश्वान्सरथकुंजरान् ॥ असंभ्रमं भीमसेनो गदया समवारयत् ॥७॥ ससंवार्य बलौघं तान् गदया बलिनां वरः ॥ अतिष्ठत्तुमले भीमो गिरिर्मेरुरि-
वाचलः ॥८॥ न प्राजहाद्भीमसेनो भये जाते महाबलः ॥ तस्मिन्सुतुमुले घोरे रणे परमदारुणे ॥९॥ भ्रातरश्चैव पुत्राश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ द्रौपदेयाभिमन्युश्च शिखंडी च पराजि-
तः ॥१०॥ न प्राजहन्भीमसेनं भये जाते महाबलः ॥ ततः शैक्यायसीं गुर्वीं प्रगृह्य महतीं गदां ॥११॥ अवधीत्तावकान्योधान्दंडपाणिरिवांतकः ॥ पोथयन्रथवृंदानि वाजिवृंदानि वा
विभुः ॥१२॥ स चचार समरे भीमो युगांते पावको यथा ॥ विनिघ्नन्समरे योधान्युगांते कालवद्विभिः ॥१३॥ ऊरुवेगेन संकर्षन्रथजालानि पांडवः ॥ प्रमर्दयन्गजान्सर्वान्नड्वला-
निव कुंजरः ॥१४॥ मृद्नन्रथेभ्यो रथिनो गजेभ्यो गजयोधिनः ॥ सादिनश्चाश्वपृष्ठेभ्यो भूमौ चापि पदातिन ॥१५॥ गदयाभ्यहनत्सर्वान्वातो वृक्षानिवौजसा ॥॥ ॥॥

॥भा॰ भी॰॥
॥१९१॥

कृतोत्तमांगतास्कंधेगजानांगजयोधिनः॥४३॥ अदृश्यंतातदातेषुकुंभाभग्ना शिलाइव॥ स्वधुस्महतानन्या नलपद्याममहागजान्॥४४॥ पतितानाम्नपमानांस्च पार्थितोनम
हात्मना मागधोप्यमहीपालोगजमैरावतोपमं॥४५॥ प्रेषयामाससमरेसौभद्रस्यरथंप्रति॥ तमापतंतंसंप्रेक्ष्यमागधस्यमहागजं॥ निजघानेषुणावीर्यीसौभद्रःपरवीर
हा॥ तस्यावर्जिततनागस्यकाल्लिपरपुरंजय॥४६॥ राज्ञोराजतपुंखेनमहाल्लेनापहरच्छिरः॥ विगाह्यान्गजानीकंभीमसेनोपियांउवः॥४८॥ व्यचरत्समरेमृद्नन्गजानिंद्रोगिरीनिव॥
एकःप्रहारैनिहतान्भीमसेनेनदंतिनः॥४९॥ अपश्यामरणेतस्मिन्गिरीन्वज्रहतानिव॥ भग्नदंतान्भग्नकरान्भग्नसक्थीश्चवारणान्॥५०॥ भग्नपृष्ठत्रिकान्धाविहत
स्पर्दतोपमान्॥ अपस्यन्निहतान्नागान्प्रजुलिस्वरान्यराव॥५१॥ वमंतोरुधिरंचान्येभिन्नकुंभामहाबला विह्वलंतोगताभूमिंशैलाइवधरातले॥५२॥ मेदोरुधिरदिग्धांगोवास
मज्जासमुक्षितः॥ व्यहरत्समरेभीमोदंडपाणिरिवांतकः॥५३॥ गजानांरुधिरादीग्धांगदांबिभ्रद्वृकोदरः॥ घोरःप्रतिभयश्चासीत्पिनाकीवपिनाकधृक्॥५४॥ निर्मथ्यमानाःक्रु
धेनभीमसेनेनदंतिनः॥ सहसाप्राद्रवन्शिष्टामृद्नंतस्तवबाहिनी॥ तंहिवीरंमहेस्वासाःसौभद्रप्रमुखारथाः॥ पर्यरक्षंतयुध्यंतंवज्रायुधमिवामराः॥५६॥ शोणिताक्तां
गदांबिभ्रदक्षितंगजशोणितैः॥ कृतांतइवरौद्रात्माभीमसेनोव्यदृश्यत॥५७॥ व्यायच्छमानंगदयादिक्षुसर्वासुभारत॥ भीमसेनमपश्यामनृत्यंतमिवशंकरं॥
५८ यमदंडोपमांगुर्वीमिंद्राशनिसमस्विनां॥ अपश्याममहाराजरौद्रांविशसनींगदां॥५९॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राम
१९१

दुर्मर्षणश्च विंशत्या पित्रसेनश्च सप्तभिः । विविंशतिः पंचभिस्तु त्रिभिर्दुःशासनस्तथा ॥२६॥ तान्प्रत्यविध्यन्राजेंद्र पार्षतः शत्रुतापनः । एकैकं पंचविंशत्या दर्शयन्
हस्तलाघवं ॥२७॥ सत्यव्रतं च समरे पुरुमित्रं च भारत ॥ अभिमन्युरविध्यत्तु दशभिर्दशभिः शरैः ॥२८॥ माद्रीपुत्रं च समरे मातुलं मातृनंदनो । छादयेतां शरौघैस्तौ शल्यस्तदद्भु
तमिवाभवत् ॥२९॥ ततः शल्यो महाराज स्वस्रीयौ रथिनौ वरौ शरैर्बहुभिरानर्छन्न कृतप्रतिकृतैषिणौ ॥३०॥ छाद्यमानौ ततस्तेन तु माद्रीपुत्रौ च लेनतुः ॥ अथ दुर्योधनं दृष्ट्वा भी
मसेनो महाबलः ॥ विधित्सुः कलहस्यांतं गदां जग्राह पांडवः ॥ तमुद्यतगदं दृष्ट्वा कैलासमिव शृंगिणं ॥३२॥ भीमसेनं महाबाहुं पुत्रास्ते प्राद्रवन्भयात् ॥ दुर्योधनस्तु संक्रुद्धो मागधं
समचोदयत् ॥३३॥ अनीकं दशसाहस्रं कुंजराणां तरस्विनां ॥ गजानीकेन सहितास्तेन राजा सुयोधनः ; मागधं पुरतः कृत्वा भीमसेनमथाभ्ययात् ॥ आपतंतं च तं दृष्ट्वा गजानीकं वृकोद
रः ॥३५॥ गदापाणिरवारोहद्रथात्सिंह इवोन्नदन् ॥ अद्रिसारमयीं गुर्वी प्रगृह्य महतीं गदां ॥३६॥ अभ्यधावद्गजानीकं व्यादितास्य इवांतकः ॥ स गजान्गदया निघ्नन्सम
रे व्यचरद्बली ॥ भीमसेनो महाबाहुर्वज्रहा दानवेष्विव ॥ तस्य नादेन महता मनोहृदयकंपिना ॥३८॥ व्यत्यचेष्टंत संहत्य गजा भीमस्य नर्दता ॥ ततस्तु द्रौपदीपुत्राः सौभ
द्रश्च महारथा ॥३९॥ नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ पृष्ठं भीमस्य रक्षंतः शरवर्षेण वारणान् ॥४०॥ अभ्यधावंत वर्षंतो मेघा इव गिरीन्यथा क्षुरैः ॥
क्षुरप्रैर्भल्लैश्च पीतैरंजलिकैः शिरैः ॥४१॥ व्याहरन्नुत्तमांगानि पांडवा गजयोधिनां ॥ शिरोभिः प्रबाहुभिश्च पतद्भिश्च महांकुशैः ॥४२॥ श्रीमतेरामानुजायनमः

भा॰भी॰ १६०

नांतरं ददृशे कश्चित्तयोः संरब्धयो रणे मुहूर्तमिव तद्युद्धं तयोः समभवन्नृप १० ततः शल्यो महाराज धृष्टद्युम्नस्य संयुगे धनुश्चिच्छेद भल्लेन पीतेन निशितेन च ११ अथै
नं शरवर्षेण छादयामास भारतः गिरिं जलागमे यद्वज्जलदा जलधारिणः १२ अभिमन्युस्तु संक्रुद्धो धृष्टद्युम्ने वधीजिते अथैनं शरवर्षेण छादयामास भारतः अभिदुद्राव वेगेन
मद्रराजरथं प्रति १३ ततो मद्राधिपरथं फाल्गुनिः संप्राप्य कोपितः आर्तायनिममेयात्मा विव्याध निशितैस्त्रिभिः १४ ततस्तु तावका राजन्परुगच्छंतोर्जुनिं रणे मद्राधिपरथं तूर्णं
परिवार्यावतस्थिरे १५ दुर्योधनो विकर्णश्च दुःशासनो विविंशतिः दुर्मर्षणो दुःसहश्च चित्रसेनः सुदुर्मुखः सत्यव्रतः पुरुमित्रो विकर्णश्च महारथैः एते मद्राधिपरथं पा
लयंतः स्थिता रणे १७ तान्भीमसेनः संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः द्रौपदेया अभिमन्युश्च माद्रीपुत्रौ च पांडवौ १८ धार्तराष्ट्रान्दशाश्वान्रक्षांश्चैव प्रसमपारयन् नानारूपा
णि शस्त्राणि विसृजंतो विशांपते १९ अभ्यवर्तंत संक्रुद्धाः परस्परवधैषिणः ते वै समीयुः संग्रामे राजन्दुर्मंत्रिते तव तस्मिन्दुर्मंत्रिते क्रूरे वर्तमाने महाभये
तावकानां परेषां च प्रेक्षका रथिनो भवेत् शस्त्राण्यनेकरूपाणि विसृजंतो महारथाः अन्योन्यमभिनर्दंतः संप्रहारं प्रचक्रिरे २२ ते यत्ता जातसंरंभाः सर्वे
ऽन्योन्यं जिघांसवः अन्योन्यमभिवर्तंत स्पर्धमानाः परस्परं २३ अन्योन्यमस्तर्थे या राजन् ततःपाः संगताश्रितः महास्त्राणि विसृजंतः समाहेतुरमर्षणाः दु
र्योधनस्तु संक्रुद्धो धृष्टद्युम्नं महारणे विव्याध सायकैर्बाणैश्चतुर्भिः समरे द्रुतं ॥ ॥

राम १६०

त्वरन्नसंयमने क्रुद्धो गदया गदयाग्रियः तस्य राजन्नसन्निस्तूपांसुरुभं च शम्यावतं २९ हतस्य यन्निनं हत्वा धर्मो व्यनदुवि तं निहत्य गदाग्रेण लेभ यन्न परं मपशाः ३०
युत्रपांचालराजस्य महात्मा भीमविक्रमः तस्मिन् युद्धे महेष्वासो राजपुत्रे महारथे हाहाकारो महानासीन वसेन्यस्य मारिष ततः सायमनिः क्रुद्धो दृष्ट्वा निहतमात्मजः
अभिदुद्राव वेगेन पांचाल्यं युधदुर्मदं तौ तदू समरे वीरौ समेतौ रथिनां वरौ ३३ ददृशुः सर्वराजानः कुरवः पाण्डवास्तनः ततः क्रुद्धो मिनः क्रुद्ध पार्षतोयरवीरहा ३४
आजघान त्रिभिर्वाणैस्तोत्रैरिव महाद्विपं तथैव पार्षतं सूराशल्यः समितिशोभनः ३५ आजघानोरसि क्रुद्धस्ततो युद्धमवर्तत इति श्री भीष्मपर्वणि ः ८८ ॥ गु
देवमेव परं मन्ये पौरुषादपि संजय यत्सैन्यं मम पुत्रस्य पाण्डुसैन्येन वध्यते १ नित्यं हि मामकान् स्तात हन्यमानेव हसि सदा उज्यमानान्यथा सङ्क्षयस्मानानं प्रतिर
हतानसुरुषकारेण मामका नयतेजय यतितानं यासमानानश्रुदुसासनम् शंससि ३ युध्यमानानन्यथा सङ्घस्मानानं प्रयतिनि यांडवाविजयं सेव हीयं तोथेव मामका
सोहं तिपुनिता दुःखानि दुर्योधनकृतानि च अश्रोषं सततं तात दुस्सासनवहूनिच ५ तमुपायं न पश्यामि हीयते येन पांडवा मामका वा मामका वा जसंयुधेष्पाणुयर्यंनं संजय ६
संय स्पयं मनुष्य देहानां गजवाजिरथक्षयं शृणु राजन् स्थिरो भूत्वा तवैवापनयो महान् ७ धृष्टद्युम्न महेष्वासः म्यक्त्वा पीडितेनत्व निद्यारे वीड्र तोनवभिघारे पीड्यामास

पंच विंशतिसा ह्मासत्व पुत्रेण चोदिता धनुर्वेदविदो मुख्या अर्जेया शत्रु भिर्युधि १२ सहसं पुत्रं जिघांसंतपीवक्त्रुः किरीटिना तौ तत्र च पितापुत्रौ परिक्षिप्तरथा
वुभौ १३ ददर्श राजन्पांचाल्यः सेनापतिरमित्रजित् स वारणरथौघेसतहस्रैर्वहुभिर्वृतः वाजिभिः त्रिभिः श्चैव नतः सनसहस्रशः धनुर्विस्फार्यसंकुद्धा श्चोदयित्वा चव
ववाहिनी १५ ययौ तत्र द्रकालीयके केयाया रंतपः ते न कीर्तिमाता गुप्तनी कानिक धन्विनां १६ समुक्त्पपयनागाश्वंयो त्समानामशेषाभवः सार्जुनः प्रतिसंपात पांचा
धदं १७ त्रिभिस्सारदूतं वार्त्रे जुत्रदेशे समार्पयत् ततः समुद्राकान्भित्वा दशभिर्निशितैः शरैः १८ पृष्ठरक्षं जघानाशु भद्रेन्नेनकेन वर्मणा दमनं अपिदायाद् घोरवस्कमहात्मनः
जघान विस्ताग्रेणा नारा चिनयरंतपः ततः संपमने पुत्रं पांचाल्यं युधदुर्मदं २० अविध्य दृशभि र्वाणैर्दशभिश्चास्य सारथिं सोतिविधो महेष्वासा स्टक्विनी परिलेलिहन्
२१ भद्रेनास्य शनीक्ष्णेन च कर्तोस्य च कार्मुकं तथैनं पंचविंशत्या क्षिप्रमेय समार्पयत् २२ अस्त्रे रश्वांस्त्रावधी द्राजन् उभौ तौ पार्ष्णिसारथि हताश्वासरथे तिष्ठन् ददर्श भरतर्षभः २३
पुत्रः सायमनेः पुत्रं पांचाल्यं यशस्विनः संप्रहस्महाघोरं निकं शवरमापसं २४ पदाति स्त्वरमानश्च तस्याजंद्रु पदात्मजे तमहौघमिवायांतं खातयंतमिवोरगं २५ आताव
वरणाशिछिप्रकालोत्सस्य मिवांतके दीप्यमान शिरं दृष्ट्वे मत्तवारणविक्रमं २६ अपस्यासं जवास्तदधष्टद्युम्नश्च पार्षतः तस्य पांचालपुत्र स्य प्रतीताभ्यधावत २७
शिक्षिनि सिंह सह स्तस्य शरावराणाधारिणः वणवेगे मतीनस्यारथ म्यासमुपेय प्रभुः २८

राम
१८९

जगामसैन्यमध्यमतीत्यभीष्मोमहाभयेपार्थमदीनसत्वाः २५ ततःप्रसह्याद्भुतदर्शनेनगांजीवनिर्ह्रादमहास्वनेन विपाठजालेनमहाभ्रजालंतंविलासयामासकिरीटमाली
२६ तमुत्तमंसर्वधनुर्धराणामसक्तकर्माकपिराजकेतुः भीष्मंमहात्माभववर्षभूयःसैरैःसरैस्तुनीष्ठोविमलैस्थुमद्भिः २७ तथैवभीष्माहतमंतरिक्षेमहास्त्रजालंकपिराजकेतो
विशीर्यमाणंददृशुस्त्वदीयादिवाकरेणेवतमोऽभिभूतं एवंविधंकार्मुकभीमनादमदीनवत्स~गाभ्यांददर्शलोकाकुरुसंजयाश्चतद्वैरथंभीष्मधनंजयाभ्यां २८ इति
श्रीभीष्मपर्वणि· संजयउवाच द्रोणिर्भूरिश्रवाःशल्यश्चित्रसेनश्चमारिषः पुत्रःसंजयमनश्चैवसौभद्रसमयोधयत् १ संसक्तंमतितेजोभीस्तमेकंददृशुर्जनाः पंचभि
र्मनुजव्याघ्रैर्गजैःसिंहसिशुर्यथा २ नातिलक्ष्यतयाकश्चिन्नशौर्येनपराक्रमे बभूवुःसदृशःकार्ष्णेर्नास्त्रेनपिचलाघवे ३ तथायरेतमंजयुधेविक्रमंतम
रिंदमः दृष्ट्वापार्थेपरेणायतंसिंहनादरतिसिंहानादमथानदत् ४ धीतुयातांचतेनतेषयौत्रंनवविपणायने दृष्ट्वात्वदीयाराजानासमंतात्पर्यवारयन् ५ ध्वजिनीधा
र्तराष्ट्राणिदीनास्त्रुरदीनयत् प्रमथ्युमौसरेसोभद्रुजेजसाचवलेनच ६ तस्यलाघववीर्याभ्यां मारिनसदृशायुधं पुद्धेपनमहद्वापी तमरेयुध्यतःपरे ७ सद्रोणिम
षुतोकेनविध्वाशल्यंचपंचभिः ध्वजंसंयमनेश्चापिसोष्टाभिःसमपातयत् ८ रुक्मपुंखमहाशक्तिंप्रेषितांसौभद्रर्शयत् शल्यस्यचमहाघोरांलतपश्रय
नःस्तसशःशरान् ९ निवार्यार्जुनदायादोजघ्नानचतुरोहयान् भूरिश्रवाश्चशल्यश्चद्रौणिःसंयमिनःशलः १० नाभ्यवर्तन्तसंरब्धाःकार्ष्णिर्वाहुवलो
दयं ततस्त्रिगर्तराजेंद्रमद्राश्चकेकयैसहः ११॥

॥भा०भी०॥
॥१८८॥

शंखस्वनास्तूर्यवराश्च जज्ञुः सर्वेष्वनीकेषु च सिंहनादाः ॥१२॥ ततः स वारणानि महास्वनानि विस्फूर्जमानानि धनूंषि वीरैः ॥ क्षरोन भेरीपणवप्रणा
दानं त्रदंधुः शंखमहास्वनाश्च ॥१३॥ तच्छब्दशब्दावृतमंतरिक्षमुद्धूतभौमद्रुतरेणुजालं ॥ महावितानावततः प्रकाशमालोक्य वीरः सहसा निपे
तुः ॥१४॥ रथी रथेनाभिहतः ससूतः पपात साश्वः सरथः सकेतुः ॥ गजो गजेनाभिहतः पपात पदातिना चाभिहतः पदातिः ॥१५॥ आवर्तमानान्यति
वर्तमाने घोराकृतीन्यद्भुतदर्शनानि ॥ प्रासैश्च खड्गैश्च समाहितानि सदश्ववृंदानि सदश्ववृंदैः ॥१६॥ सुवर्णतारागणभूषितानि सूर्यप्रभावाण्यपि शराचरणानि
विदार्यमाणानि परश्वधैश्च प्रासैश्च खड्गैश्च निपेतुरुर्व्यां गजैर्विषाणैर्वरहस्तरुग्णाहतप्रसूता रथिनः प्रपेतुः रथर्षभाश्चापि रथर्षभेण प्रयेदिरे वाण
हताः पृथिव्यां ॥१८॥ गजौघवेगोद्धूतसादितानां श्रुत्वा विषेदुर्वसुधा मनुष्याः ॥ आर्तस्वरं सादिपदातियूनां विषाणगात्रावरताडितानां ॥१९॥ संभ्रांतना
गाश्वरथे मुहूर्ते महाक्षये सादिपदातियूनां ॥ महारथैः संपरिवार्यमाणो ददर्श भीष्मः कपिराजकेतुं ॥२०॥ तं पंचतालोच्छ्रितपंचकेतुः सदश्ववेगाद्रु
तिवीर्यवाणं ॥ महास्त्रवेगाशनिदीप्तिमंतं किरीटिनं शांतनवोऽभ्यधावत् ॥२१॥ तथैव शक्रप्रतिमानकल्पमिंद्रात्मजं द्रोणमुखाः सखुः ॥ कृपश्च शल्यश्च
विविंशतिश्च दुर्योधनः सौमदत्तिश्च राजन् ॥२२॥ तेषां महास्त्राणि महाबलानां नामसद्य क × ततो रथानीकमुखादुपेत्य सर्वास्त्रवित्कांचनचित्रव
र्मा जयेन शूरोऽभिससार सर्वास्तवार्जुनस्यात्मसुतोऽभिमन्युः ॥२३॥ × सोऽविनिहत्य कार्ष्णिः वभौ महामंत्रहुतार्चिमाली सदोगतः सम्यगवाप्तिवाप्तिः ॥२४
ततः स तूर्णं रुधिरोदफेनं कृत्वा नदीं तां समरेऽरिपूर्णां ॥ध्व॥

॥राम॥
॥१८८॥

ततःशुभामापतंतीचशक्तिंविद्युत्प्रभांशांतनवेनमुक्तां॥गदांचद्राधिपावाहुमुक्तांद्वाभ्यांशराभ्यांनिचकर्तवीरः॥१०५॥ततोभुजाभ्यांबलवद्विकृष्यचि
त्रंधनुर्गांडिवमप्रमेयंमाहेंद्रमस्त्रंविधिवत्सुघोरंप्रादुश्चकाराद्भुतमंतरिक्षे॥१०६॥तेनोत्तमास्त्रेणततोमहात्मासर्वाणपनीकानिमहाधनुष्मान्
शरौघजालैर्विमलाग्निवर्णैर्निवारयामासकिरीटमाली॥१०७॥शिलीमुखाःपार्थधनुर्विसृष्टारथाध्वजाग्राणिधनूंषिवाहून्॥निकृत्यदेहान्वि
विशुःपरेषांनरेंद्रनागेंद्रतुरंगमाणां॥१०८॥ततोदिशःसोनुदिशश्चपार्थःशरैःसुधारैःनिशितैर्वितत्य॥गांडीवशब्देनमनांसितेषांकिरीटिमाली
व्यथयांचकार॥१०९॥तस्मिंस्तुतेघोरतमास्त्रयुद्धेशंखस्वनादुंदुभिनिःस्वनाश्च॥अंतर्हितागांडिवनिस्वनेनवभूवुरुग्रश्चरथप्रणादः॥११०॥गांडी
वशब्दंस्तुमथोविदित्वाविराटराजप्रमुखान्वीराः॥पांचालराजोद्रुपदश्चवीरस्तंदेशमाजग्मुरदीनसत्वाः॥१११॥सर्वाणिसैन्यानितुतावकानिजग्मु
र्येतोगांडिवजःप्रणादः॥ततस्ततःसन्नतिमेवजग्मुर्नेतंप्रतीयोभिससारकश्चित्॥११२॥तस्मिन्सुघोरेन्रुपसंप्रहारेहताःप्रवीराःसरथाश्वसूता
:गजाश्चनाराचनिपाततप्ताःमहापताकाःशुभरुक्मकक्षाः॥११३॥परीतसत्वाःसहसानिपेतुःकिरीटिनातत्रविभिन्नकायाःदृढाहताःपत्रिभिरु
ग्रवेगैःपार्थेनभल्लैर्निशितैःशिताग्रैः॥११४॥निकृत्तपत्राणिहितेद्रजालाध्वजान्रुपाणांध्वजिनीमुखेषु॥पदातिसंघाश्चरथाश्चसंख्येहया
श्चनागाश्चधनंजयेन॥११५॥बाणाहतास्तूर्णमपेतसत्वाविसृज्यशस्त्राणिनिपेतुरुर्व्यां॥ऐंद्रेणतेनास्त्रवरेणराजन्महाहवेभिन्नतनुत्रका
याः॥११६॥ततःशरौघैर्निशितैःकिरीटिनान्रुदेहशस्त्रक्षतलोहितोदा॥नदीसुघोराचरमेदफेनाप्रवर्तितातत्ररणाजिरेवो॥११७॥छ॥छ॥

॥भा० भी०॥ जग्राहपीनोन्नतमंसबाहुं बाहोर्हरिं आपतपीनबाहुः॥९२॥ निगृह्यमाणस्तु तदा हि देवो भृशं सरोषः किल चात्मयोगी। आदायवेगेन जगाम
॥१८६॥ जिष्णुं विष्णुर्महावात इवैकवृक्षं॥९३॥ पार्थस्तु विष्टभ्य बलेन पादौ भीष्मांतकं पूर्णमभिद्रवंतं। बलान्निजग्राह शनैर्महात्मा पदे च रत्न दशमे
कंकथंचित॥९४॥ अवस्थितं च प्रणिपत्य हृष्टः प्रीतोर्जुनः कांचनचित्रमाली। उवाच कोपं प्रतिसंहरेति भवान् केशव पांडवानां॥९५॥ न हास्यसे
कर्मयथाप्रतिज्ञं पुत्रैः शपे केशव सोदरैश्च अंतं गमिष्यामि यथा कुरूणां त्वयाहमिंद्रानुज संप्रयुक्तः॥९६॥ ततः प्रज्ञां समयं च तस्य चक्रुर्जनार्दनः
प्रीतिमनानिशम्य॥ स्थितः प्रियेकौरवसत्तमस्य रथः सचक्रः पुनराहरोह॥९७॥ सतानभीषूसुनराददानः प्रग्रह्य शंखं द्विषतां निहंता। नि
नादयामास दिशो नभश्च सपांचजन्यस्य स्वरेण शौरिः॥९८॥ आविद्धनिष्कांगदकुंडलं तं रजोविकीर्णांचितपत्रनेत्रं। विशुद्धदंष्ट्रं प्रग्रही
तशंखं विचुक्रुशुः। प्रेक्ष्य कुरुप्रवीराः मृदंगभेरीपटहप्रणादानेमिस्वना दुंदुभिनिःस्वनाश्च ससिंहनादाश्च बभूवुरुग्राः सर्वेष्वनीकेषु ततः
कुरूणां॥१००॥ गांडीवघोषस्तनयित्नुवच्च जगाम पार्थस्य नभो दिशश्च जग्मुश्च बाणा विमलाः प्रसन्नाः सर्वा दिशः पांडवचापमुक्ताः॥
१०१। तं कौरवाणामधिपो बलेन भीष्मेण भूरिश्रवसा च सार्द्धं॥ प्रसुह्य याबुद्यतबाणपाणिः कथाछ्छंदिधक्षन्निव धूमकेतुः॥१०२॥ भीष्मो
र्जुनाय प्रजहार भल्लान् भूरिश्रवाः सप्त सुवर्णपुंखान्। दुर्योधनस्तोमरमुग्रवेगं शल्योगदां शांतनवश्च शक्तिं॥१०३॥ स सप्तभिः स
प्तशरप्रवेकान् संवार्य भूरिश्रवसा प्रमुक्तान्॥ शितेन दुर्योधनबाहुमुक्तं क्षुरेण तत्तोमरमुन्ममाथ॥१०४॥ ॥ राम श्रीराम श्री० ॥राम॥ ॥१८६॥

विचकर्षततोभीष्मोधनुर्जलदनिःस्वनं ॥ अथास्यतदपिक्रुद्धश्छिच्छेदधनुरर्जुनः । तस्यतत्पूजयामासलाघवंशांतनोःसुतः ॥ ५२ ॥ साधुपार्थ
महाबाहोसाधुभोपांडुनंदन । त्वय्येवैतद्युक्तरूपंमहत्कर्मधनंजय ॥ ५३ ॥ प्रीतोस्मिसदृढंकर्मकुरुयुद्धंमयासह ॥ इतिपार्थंप्रशस्याथ
प्रगृह्यान्यन्महद्धनुः । ५४ । मुमोचसमरेवीरःशरान्पार्थरथंप्रति ॥ अदर्शयद्वासुदेवोहययानेपरंबलं । ५५ । मोघान्कुर्वन्शरांस्तस्यमंडलान्य
चरंल्लघु । गोवृषाविवनर्दंतौविषाणोल्लिखितांकितौ ॥ पुनश्चापिसुसंक्रुद्धःशरैःशतसहस्रशः । कृष्णयोर्भृशसंक्रुद्धोभीष्मआवारयद्दिशः
५७ । वार्ष्णेयंचशरैस्तीक्ष्णैःकंपयामासरोषितः ॥ मुक्तरभुत्स्मयन्भीष्मःप्रहस्यस्वनवत्तदा । ततःकृष्णस्तुसमरेदृष्ट्वाभीष्मपराक्रमं ॥ संप्रे
क्ष्यचमहाबाहुःपार्थस्यमृदुयुध्यतां ॥ ५९ ॥ तंभीष्मंशरवर्षाणिसृजंतमनिशंयुधि । प्रतपंतमिवादित्यंमध्यमासाद्यसेनयोः ॥ ६० ॥ वारा
न्वरान्विनिघ्नंतंपांडुपुत्रस्यसैनिकान् ॥ युगांतमिवकुर्वाणंभीष्मंयौधिष्ठिरेबले । अमृष्यमाणोभगवान्केशवःपरवीरहा ॥ अचिंत्य
यदमेयात्मानास्तियौधिष्ठिरंबलं ॥ ६२ ॥ एकाह्नाहिरणेभीष्मोनाशयेद्दैत्यदानवान् । किमुपांडुसुतान्युद्धेसबलान्सपदानुगान् । ६३ ॥ द्र
वतेचमहासैन्यंपांडवस्यमहात्मनः । एतेचकौरवास्तूर्णंप्रभग्नान्दृश्यसोमकान् । आद्रवंतिरणेहृष्टाहर्षयंतःपितामहं ॥ सोहंभी
ष्मंनिहन्म्यद्यपांडवार्थायदंशितः । ६५ । भारमेनंविनेष्यामिपांडवानांमहात्मनां । अर्जुनोहिशरैस्तीक्ष्णैर्वध्यमानोहिसंयुगे । ६६ ॥
कर्तव्यंनाभिजानातिरणेभीष्मस्यगौरवं ॥ ॥ ॥ ६७ ॥ ॥

तद्गोकुलमिवोद्भ्रांतंरथयूथपयूथपं ददृशेपांडुपुत्राणांसैन्यमार्तस्वरंतदा ३६ प्रसज्यमानंसैन्यंचदृष्ट्वायादवनंदनः उवाचपार्थंकृष्णस्तु
निग्रह्यरथसत्तमं ३७ अयंसकालःसंप्राप्तःपार्थयःकांक्षितस्तव प्रहरास्मैनरव्याघ्रनचेन्मोहाद्विमुच्यते ३८ यत्त्वयाकथितंवीरपुराराज्ञां
समागमे भीष्मद्रोणमुखान्सर्वान्धार्तराष्ट्रस्यसैनिकान् ३९ सानुबंधान्हनिष्यामियोमांयोत्स्यतिसंयुगे इतितत्कुरुकौंतेयसत्यंवाक्य
मरिंदम ४० बीभत्सोपश्यसैन्यंस्वंभज्यमानमितस्ततः द्रवतश्चमहीपालान्पश्ययौधिष्ठिरेबले ४१ दृष्ट्वातुसमरेभीष्मंव्यात्ताननमिवांतकं ^
भयार्ताःसंप्रणश्यंतिसिंहंक्षुद्रमृगाइव ४२ एवमुक्तःप्रत्युवाचवासुदेवंधनंजयः चोदयाश्वान्यतोभीष्मोविगाह्यैतंबलार्णवं ४३ पातयिष्यामि
दुर्धर्षंवृद्धंकुरुपितामहं ततोश्वान्रजतप्रख्यांश्चोदयामाससमाधवः यतोभीष्मरथोराजन्दुःप्रेक्ष्योरश्मिवानिव ततस्तत्पुनरावृत्तंयुधिष्ठि
रबलंमहत् ४५ दृष्ट्वापार्थंमहाबाहुंभीष्मायोद्यतमाहवे ततोभीष्मःकुरुश्रेष्ठसिंहवद्विनदन्मुहुः ४६ धनंजयरथंतूर्णंशरवर्षैरवाकिर
त् क्षणेनसरथस्तस्यसध्वजःसहसारथिः ४७ शरवर्षेणमहतासंछन्नोनप्रदृश्यते वासुदेवस्त्वसंभ्रांतोधैर्यमास्थायसत्व
वान् ४८ चोदयामाससतानश्वान्विनुन्नान्भीष्मसायकैः ततःपार्थोधनुर्गृह्यदिव्यंजलदनिःस्वनं ४९ पातयामासभीष्म
स्यधनुश्छित्वाशितैःशरैः सछिन्नधन्वाकौरव्यःपुनरन्यन्महद्धनुः ५० निमेषांतरमात्रेणसज्जंकृत्वापितातव ॥ छ छ छ छ छ ॥

शरैरेकायनीकुर्वन्दिशः सर्वा यतव्रतः जघानपांडवरथानादिश्यादिश्यभारत २१ नत्मन्वैरथमार्गेषुदर्शयन्पाणिलाघवं अलातचक्रवद्राजं
स्तत्रतत्रस्मदृश्यते २२ तमेकंसमरेशूरंपांडवाःसृंजयैःसह अनेकशतसाहस्रंसमपश्यंतलाघवात् मायाकृतात्मानमिवभीष्मंतत्रस्म
मेनिरे नचैवंपांडवेयानांकश्चिच्छक्नोतिवीक्षितुं २४ अमानुषेणरूपेणचरंतंपितरंतव शलभाइवराजानःपतंतिस्मप्रमोहिताः २५ भी
ष्माग्निमिवसंक्रुद्धंविनाशायसहस्रशः नहिमोघःशरःकश्चिदासीद्भीष्मस्यसंयुगे २६ नरनागाश्वकायेषुबहुलाल्लघुयोधिनः भिनत्ये
केनचरणेसुश्लक्ष्णेननतपर्वणा २७ योयोभीष्मंनरव्याघ्रमभ्येतियुधिकश्चनः मुहूर्तदृष्टःसभयात्पतितोभुविदृश्यते २८ एवंसाधर्मराज
स्यवध्यमानामहाचमूः भीष्मेणातुलवीर्येणव्यशीर्यतसहस्रधा २९ प्राकंप्यतमहासेनाशरवर्षाभिपीडिता पश्यतोवासुदेवस्यपार्थ
स्यचमहात्मनः ३० यतमानापितेवीराद्रवमाणान्महारथान् नाशक्नुवन्वारयितुंभीष्मबाणप्रपीडितान् महेंद्रसमवीर्येणभज्यमाना
महाचमूः अभज्यतमहाराजनचद्वौसहधावतः ३२ आविद्धरथनागाश्वंपतितध्वजकूबरं अनीकंपांडुपुत्राणांहाहाभूतमचेतनं ३३
जघानात्रपितापुत्रंपुत्रश्चपितरंतथा प्रियःसखायंचाक्रंदेसखादैवबलात्कृतः २४ विमुच्यकवचांश्चान्येपांडुपुत्रस्यसैनिकाः प्रकीर्यके
॥ शान्धावंतःप्रत्यदृश्यंतभारत ३५ ॥ ९

सर्वधर्मविशेषज्ञः पितामहेव भारत ॥४॥ अभयाज्जवनैरश्वैः पांडवानामनीकिनीं ॥ महस्मासेन या गुप्तस्तव पुत्रेश्च सर्वशः ॥५॥ प्रावर्तत ततो
युद्धं तुमुलं लोमहर्षणं ॥ अस्माकं पांडवैः सार्द्धमनयात्तव भारत ॥६॥ धनुषां कूजतां तत्र तलानां चाभिहन्यतां ॥ व नूवतुमुलः शब्दो गिरी
णामिव दीर्यतां ॥७॥ तिष्ठ स्थितोस्मि विजयेनं निवर्तस्व स्थिरो भव ॥ स्थितोस्मि प्रहरस्वेति शब्दाः श्रूयंति सर्वशः ॥८॥ कांचनेषु तनुत्रेषु
किरीटेषु ध्वजेषु च ॥ शिलानामिव शैलेषु पततां निनदो भृतस्वनः ॥९॥ पतिता मुत्तमांगानि वहवश्च विभूषिताः ॥ न्यवेष्टंत महीं प्राप्य शत
शोथ सहस्रशः ॥१०॥ कृत्तोत्तमांगाः केचित्तु तथैवोद्यतकार्मुकाः ॥११॥ वराश्च नरनागानां संरीरप्रभवा तदा ॥ परलोकार्णवं नदी गृध्रगोम
मायुमोदिनी ॥१३॥ न दृष्टं न श्रुतं वापि युद्धमेतादृशं नृप ॥ यथा तव सुतानां च पांडवानां च भारत ॥१४॥ नासीद्रथपथस्तत्र योधैर्युधि निपा
तितैः ॥ गजैर्निपतितैर्नीलैर्गिरिशृंगैरिवावृतः ॥१५॥ विकीर्णैः कवचैश्चित्रैः शिरस्त्राणैश्च मारिष शुशुभे तद्रणस्थानं शारदी च नभस्तलं १६
विनिर्भिन्ना नराः केचिद्दर्पिताः ॥ अदीनाः समरे शत्रून्नभ्यधावंत दर्पिताः ॥१७॥ तात भ्रातः सखे बंधो वयस्य मम मातुल
मा मां परित्यजेत्यन्ये चुक्रुशुः पतिता रणे ॥१८॥ अथाभ्येहि समागच्छ किं भीतोसि क्व यास्यति ॥ स्थितोहं समरे मा भैरिति चान्ये
विचुक्रुशुः तत्र भीष्मः शांतनवो नित्यमंडलकार्मुकः ॥ मुमोच बाणान्दीप्ताग्रानहीनाशीविषानिव ॥२०॥ छ ॥ श्रीराम सहाइ ॥राम॥ ॥१८३॥

शरैरेकायनीकुर्वन्दिशः सर्वा यतव्रतः जघानपांडवरथानादिश्यादिश्य भारत २१ नृत्यन्वै रथमार्गेषु दर्शयन्पाणिलाघवं अलातचक्रवद्राजं
स्तत्रतत्रस्मदृश्यते २२ तमेकं समरे शूरं पांडवाः संजयैः सह अनेकशतसाहस्रं समपश्यंत लाघवात् मायाकृतात्मानमिव भीष्मं तत्रस्म
मेनिरे नचैवं पांडवेयानां कश्चिच्छक्नोति वीक्षितुं २४ अमानुषेण रूपेण चरंतं पितरं तव शलभाइव राजानः पतंति स्म प्रमोहिताः २५ भी
ष्माग्निमिव संक्रुद्धं विनाशाय सहस्रशः नहि मोघः शरः कश्चिदासीद्भीष्मस्य संयुगे २६ नरनागाश्वकायेषु बहुलाल्लघुयोधिनः भिनत्ये
केन चरणो शुक्लेन नतपर्वणा २७ योयो भीष्मं नरव्याघ्रमभ्येति युधि कश्चन मुहूर्तं दृष्टः सभयात्पतितो भुवि दृश्यते २८ एवं सा धर्मराज
स्य वध्यमाना महाचमूः भीष्मेणातुलवीर्येण व्यशीर्यत सहस्रधा २९ प्राकंप्यत महासेना शरवर्षाभिपीडिता पश्यतो वासुदेवस्य पार्थ
स्य च महात्मनः ३० यतमानापि ते वीरा द्रवमाणान्महारथान् नाशक्नुवन्वारयितुं भीष्मबाणप्रपीडितान् महेंद्रसमवीर्येण भज्यमाना
महाचमूः अभज्यत महाराज न च द्वौ सह धावतः ३२ आविद्धरथनागाश्वं पतितध्वजकूबरं अनीकं पांडुपुत्राणां हाहाभूतमचेतनं ३३
जघानात्र पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं तथा प्रियः सखायं चाक्रंदे सखा दैवबलात्कृतः ३४ विमुच्य कवचांश्चान्ये पांडुपुत्रस्य सैनिकाः प्रकीर्य के
॥ शान्धावंतः प्रत्यदृश्यंत भारत ३५ ॥ ९

एवं भूतविविक्तात्मज्ञानेसाधनविकल्पानाह ध्यानेनेतिद्वाभ्यां ॥ ध्यायेन आत्माकारप्रत्ययप्रवाहेणात्मनामनसाएनसाएनमात्मानं केचि
चित्पश्यंति अन्येतुसांख्येनप्रकृतिपुरुषवैलक्षण्यालोचनेन ॥ योगेनाष्टांगेनापरे अपरेचकर्मयोगेनपश्यंतीतिसर्वत्रानुषंगः एतेषांचध्यानादीनांय
थायोगं क्रमसमुच्चयेसत्यपितत्तन्निष्ठाभेदाभिप्रायेणविकल्पोक्तिः ॥ २५ अतिमंदाधिकारिणंनिस्तारोपायमाह ॥ अन्येतुसांख्ययोगमार्गेणैवंभूतमुपद्रष्ट

ध्यानेनात्मनिपश्यंतिकेचिदात्मानमात्मना ॥ अन्येसांख्येनयोगेनकर्मयोगेनचापरे ॥ २४ ॥
अन्येत्वेवमजानन्तःश्रुत्वान्येभ्यउपासते ॥ तेपिचातितरंत्येवमृत्युंश्रुतिपरायणाः ॥ २६ ॥
यावत्संजायतेकिंचित्सत्वंस्थावरजंगमं ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धिभरतर्षभ ॥ २७ ॥

त्वादिलक्षणमात्मानंसाक्षात्कर्तुमजानंतोन्येभ्यआचार्येभ्यउपदेशेनश्रुत्वाउपासतेध्यायंती तेचश्रद्धयाउपदेशश्रवणपरायणाःसंतोमृत्युंसंसारमति
तितरंत्येव ॥ २६ ॥ तत्रकर्मयोगस्यतृतीयचतुर्थाध्यायपंचमेषुअध्यायेषुवर्णितत्वात् ध्यानयोगस्यचषष्ठाध्यायेः प्रपंचितत्वात् ध्यानेनेत्यसंतविविक्तात्मविषयत्वासांख्ये
मेवप्रपंचयन्नादौयावदिंद्रियावतिमात्रियावत्किंचिद्वस्तुमात्रंसत्वमुत्पद्यते ॥ तत्सर्वक्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्अविवेककृतात्तादात्म्याध्यासाद्भवतीतिजानीहि
२७

अविवेककृतं संसारोद्भवमुक्त्वा तन्निवृत्तये विविक्तात्मविषयं सम्यग्दर्शनमाह सममिति स्थावरजंगमात्मकेषु भूतेषु निर्विशेषं सद्रूपेण समं यथा भवत्येवं वर्ति-
ष्ठंतं परमात्मानं यः पश्यति । अनश्वरेषु विनश्यत्स्वपि अविनश्यंतं यः पश्यति स एव सम्यक् पश्यति नान्य इत्यर्थः ॥२८॥ कुत इत्यत आह सममिति सर्वत्र भूतेषु समो
न्वेषु सम्यगप्रच्युतस्वरूपेणावस्थितं परमात्मानं पश्यति ॥ हि यस्मात् आत्मानं न हिनस्ति अविद्यया सच्चिदानंदरूपमात्मानं तिरस्कृत्य न विनाशयति । तत
श्च परां गतिं मोक्षं प्राप्नोति । यस्त्वेवं न पश्यति स हि देहात्मदर्शी देहेन सहात्मानं हिनस्ति ॥ तथा च श्रुतिः । असुर्या नाम ते लोका अंधेन तमसावृता तांस्ते प्रेत्या

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठंतं परमेश्वरं । विनश्यत्स्वविनश्यंतं यः पश्यति स पश्यति ॥२८॥ समं पश्यन्हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरं । न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो
याति परां गतिं ॥२९॥ प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ॥ यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥३०॥ ॥ ॥ ॥

भिगच्छंति ये के चात्महनो जना इति ॥२९॥ ननु शुभाशुभकर्मकर्तृत्वेन वैषम्ये दृश्यमाने कथमात्मनः समत्वमित्याशंक्याह प्रकृत्यैवेति प्र- ॥राम॥
कृत्यैव देहेंद्रियाकारेण परिणतया सर्वशः सर्वैः प्रकारैः क्रियमाणानि कर्माणि यः पश्यति ॥ तथात्मानं चाकर्तारं देहाभिमानेनैवात्मनः कर्तृत्वं न स्वतः ॥१२७॥
इत्येवं यः पश्यति स पश्यति स एव सम्यक् पश्यति नान्य इत्यर्थः ॥३०॥ श्रीरामाय नमो नमः । श्रीरामः शरणं ममेति परमो मंत्रोयमष्टाक्षरः ॥ध॥

इदानीं तु भूतानां प्रकृति तावन्मात्रत्वेनाभेदात्||नभेदकृत मव्वात्मानो भेदमव पपत् ब्रह्मत्वमुपैतीत्याह यदेति||यदा भूतानां स्थावरजंगमानां पृथग्भावं भे
दं पृथक्त्वं एकस्थं एकस्मिन्नेव परशक्ति रूपायां प्रकृतौ स्थितं तत्प्रलये अनुपश्यति||आलोचयति||ततएव तस्यास्य प्रकृतेः||सकाशात् भूतानां विस्तारं सृष्टि
समये अनुपश्यति||तदा प्रकृति तावन्मात्रभूतानां मात्मव्यभेदं पश्यन् परिपूर्णं ब्रह्म संपद्यते||ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः||३१||तथापि परमेश्वरस्य सं
सारावस्थायां देहसंबंधनिमित्तैः कर्मभिः फलैश्च सुखदुःखादिभिः संबंधो भविष्यं दुःपरिहारमिति कुतः समस्त चिंतनं त्राह अनादित्वादिति||यद्यप्यत्र हिमतदे

यदाभूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति||ततएवच विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा||३१||अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः||शरीरस्थोऽपि
कौंतेय न करोति न लिप्यते||३२||यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते||सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते||३३||

वहि व्येति विनाशमेति||यद्गुणवद्वस्तु तस्य गुणनाशो व्ययः स्थिते अयंतु परमात्मा अनादि निर्गुणत्वान्नो व्ययः||अविकारीत्यर्थः||तस्माच्छ
रीरे स्थितोऽपि किंचिन्न करोति||नच कर्मफलैर्लिप्यते||३२||तत्र दृष्टांतमाह यथेति यथा सर्वत्र पंकादि स्थितमाकाशं सौक्ष्म्यादसंगत्वा
त्पंकादिभिर्नोपलिप्यते||तथा सर्वत्र उत्तमाधमेषु देहेषु अवस्थितोऽप्यात्मा नोपलिप्यते देहे कि गुणदोषैर्न युज्यत इत्यर्थः||३३||छ

॥ गी. टी. ॥

॥ १२८ ॥

असंगगत्वादन्नोपोनास्तीत्याकाशदृष्टांतेनोक्तं प्रकाशकत्वान्न प्रकाश्यधर्मैर्न उस्य तत्तत्तिर्विहृदृष्टांतेनाह यथेति स्पष्टार्थः ॥ ३४ ॥ अध्यायार्थमुपसं
संहरन्ति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिति ॥ एवमुक्तप्रकारेण क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरंतरं भेदं विविक्तं ज्ञानलक्षणेन चक्षुषा ये विदुस्तथा च यदुक्तास्मृतानां प्रकृतिस्तस्याः सका
शात् मोक्षं मोक्षोपायं ध्यानादिकं च ये विदुः ते परं पदं यांति ॥ ३५ ॥ वि. वक्तौ ये न तत्वेन मिश्रौ प्रकृतिपुरुषौ ॥ तं वंदे परमानंदं नंदनंदनमीश्वरं ॥ इति श्री
बोधिन्यां टीकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ पुंप्रकृत्योः स्वतंत्रत्वं वारयन् गुणसंगतः ॥ प्राहुः संसारवैचित्र्यं विस्तरेण चतुर्दशे ॥ यावत्संजायते किंचित्सत्वं स्था

पर्यायः प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ॥ क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥ ३४ ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमंतरं ज्ञानचक्षुषा ॥ भूतप्रकृतिमोक्षं
च ये विदुर्यांति ते परं ॥ ३५ ॥ इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे योगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ श्रीभगवानुवाच ॥
परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमं ॥ यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥ १ ॥

वरजंगमं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभेत्युक्तं ॥ स च क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ
योः संयोगो निरीश्वरसांख्यानामिव न स्वातंत्र्येण किं त्वीश्वरेच्छयैवेति कथनपूर्वकं कारणं गुणसंगोऽस्य सदसद्योनिजन्मस्विति यदुक्तं सत्वादिगुणानां संसारवैचि
त्र्यप्रपंचयिष्यन् ॥ एवंभूतं वक्ष्यमाणमर्थं स्तौति श्रीभगवानुवाच परं भूय इति द्वाभ्यां ॥ परमात्मनिष्ठा ज्ञायते अनेनेति ॥ ज्ञानमुत्तमं भूयोपि तुभ्यं प्र[illegible]
कर्षेण वक्ष्यामि कं भूतं ज्ञानानां तपःकर्मादिविषयाणां मध्ये उत्तमं मोक्षहेतुत्वात्तदेवाह न [illegible] ज्ञानं प्राप्य मननशीला मुनयः सर्वा इतो देहबंधनात्

॥ राम ॥

॥ १२८ ॥

किं चेदमिति इदं वक्ष्यमाणं ज्ञानमाश्रित्य इदं ज्ञानसाधनमनुष्ठाय मम साधर्म्यं मद्रूपत्वं प्राप्ताः संतः सर्गेपि हिरण्यगर्भादिषूत्पद्यमानेष्वपि नोत्पद्यंते न प्र
लयेपि न व्यथंति ॥ प्रलयदुःखानि नानुभवंति पुनर्नावर्तंत इत्यर्थः ॥२॥ तदेवं पूर्वाध्यायाध्यातामभिमुखीकृत्य परमेश्वराधीनयोः प्रकृतिपुरुष
योः सर्वभूतान्प्रति हेतुत्वं न तु स्वतंत्रयोरिति मदिवक्षितमर्थं कथयन्निममेति देशतः कालतश्चानवच्छिन्नत्वान्महत् ॥ बृंहणत्वात् ॥ ब्रह्म प्रकृति-
रित्यर्थः ॥ तत्र महद्ब्रह्म मम परमेश्वरस्य योनिर्गर्भाधानस्थानं ॥ तस्मिन्नहं गर्भं जगद्विस्तारहेतुं चिदाभासं दधामि निक्षिपामि ॥ प्रलये मयि लीनं तमविद्या

॥इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ॥ सर्गेपि नोपजायंते प्रलये न व्यथंति च ॥२॥ मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहं ॥
॥संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥३॥ सर्वयोनिषु कौंतेय मूर्तयः संभवंति याः ॥ तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥४॥

कर्म्मानुशयवंतं क्षेत्रज्ञं सृष्टिसमये भोग्येन क्षेत्रेण संयोजयामीत्यर्थः ॥ ततो गर्भाधानात्सर्वभूतानां ब्रह्मादीनां संभवस्तूत्पत्तिर्भवति ॥३॥ न
केवलं सृष्ट्युपक्रम एव मदधिष्ठिताभ्यां प्रकृतिपुरुषाभ्यामयं भूतोत्पत्तिप्रकारः ॥ अपि तु सर्वदैवेत्याह सर्वयोनिष्विति सर्वासु योनिषु मनुष्या
दियोनिषु याः सर्वे मूर्तयः स्थावरजंगमात्मिका उत्पद्यंते ॥ तासां मूर्तीनां महद्ब्रह्म प्रकृतिर्योनिर्मातृस्थानीया अहं च बीजप्रदः गर्भाधानस्य कर्ता पिता ४

अनंतशक्तिसत्वादिगुणा.... ॥ ३४ ॥ अध्यायार्थमुपसं
प्रसंगागत्वात् इत्येवोनात्मेपाकाशाद्दृष्टांतेनेनोक्तं प्रकाशकत्वाच्च प्रकाश्यधर्मेनयुज्यत इति विदृष्टांतेनाह यथेति स्पष्टार्थः ॥ ३४ ॥ अध्यायार्थमुपसं
संहरति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिति ॥ एवमुक्तप्रकारेण क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरंतरं भेदं विविक्तं ज्ञानलक्षणेन चक्षुषा ये विदुस्तथा च यत्तु ज्ञानमूतानां प्रकृतिः तस्याः सका
शात् मोक्षं मोक्षोपायं ध्यानादिकं च ये विदुः ते परं पदं यांति ॥ ३५ ॥ विविक्तौ येन तत्त्वेन भिन्नौ प्रकृतिपुरुषौ ॥ तं वंदे परमानंदं नंदनंदनमीश्वरं ॥ इति श्रु
बोधिन्यां टीकायां त्रयोदशोध्यायः ॥ पुंप्रकृत्योः स्वतंत्रत्वं वारयन् गुणसंगतः ॥ प्राहुः संसारवैचित्र्यं विस्तरेण चतुर्दशे ॥ यावत्संजायते किंचित्सत्त्वं स्था

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ॥ क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥ ३४ ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमंतरं ज्ञानचक्षुषा ॥ भूतप्रकृतिमोक्षं
च ये विदुर्यांति ते परं ॥ ३५ ॥ इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे योगो नाम त्रयोदशोध्यायः ॥ श्रीभगवानुवाच ॥
परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमं ॥ यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥ १ ॥
वरजंगमं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभेत्युक्तं ॥ स च क्षेत्रक्षेत्रज्ञ
योः संयोगो निरीश्वरसांख्यानामिव न स्वातंत्र्येण किंतु परमेश्वरेच्छयैव कथं च एवंभूतं गुणसंगेन योनिषु च जन्मनिमित्तं सत्त्वादिगुणसंसारवैचि
त्र्यप्रपंचयिष्यन् एवंभूतं वक्ष्यमाणमर्थं स्तौति श्रीभगवानुवाच परं भूय इति द्वाभ्यां ॥ परमात्मनिष्ठा ज्ञायते अनेनेति ॥ ज्ञानमुपदेशं भूयः पुनरपि प्र
कर्षेण वक्ष्यामि कथंभूतं ज्ञानानां तपःकर्मादिविषयाणां मध्ये उत्तमं मोक्षहेतुत्वात् एवाह यत् ज्ञात्वा प्राप्य मननशीला मुनयः सर्वे इतो देहबंधनात्

किंचेदमिति इदं वक्ष्यमाणं ज्ञानमाश्रित्य इदं ज्ञानसाधनमनुष्ठाय ममसाधर्म्यं मद्रूपत्वं प्राप्ताः सन्तः सर्गेपि ब्रह्मादिषूत्पद्यमानेष्वपि नोत्पद्यन्ते न व्या
प्रलयेपि न व्यथन्ति ॥ प्रलयदुःखानि नानुभवन्ति पुनर्जन्मवन्तीत्यर्थः ॥२॥ तदेवं प्रकृतिपुरुषाभ्यां नाम्नाभिमुखीकृत्य परमेश्वराधीनयोः प्रकृतिपुरुष
योः सर्वभूतोत्पत्तिं प्रति हेतुत्वं नतु स्वतन्त्रयोरिति सेश्वरसांख्यमतमर्थं कथयन्निममेवार्थं विशेषतः कालत्रयेपि अनवच्छिन्नत्वान्महत् ॥ बृंहणत्वात् ॥ ब्रह्म प्रकृति
र्मम योनिः ॥ तत्र महद्ब्रह्म मम परमेश्वरस्य योनिर्गर्भाधानस्थानं ॥ तस्मिन्नहं गर्भं जगद्विस्तारहेतुं चिदाभासं दधामि निक्षिपामि ॥ प्रलये मय्यपि लीनं सन्तमविद्या

॥ इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ॥ सर्गेपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ २ ॥ मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहं ॥
॥ संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ३ ॥ सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः संभवन्ति याः ॥ तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ ४ ॥

कर्म्मानुशयवन्तं क्षेत्रज्ञं प्रलयसमये भोग्येन क्षेत्रेण संयोजयामीत्यर्थः ॥ ततो गर्भाधानात्सर्वभूतानां ब्रह्मादीनां संभव उत्पत्तिर्भवति ॥ ३ ॥ न
केवलं सृष्ट्युपक्रम एवैतन्मदधिष्ठिताभ्यां प्रकृतिपुरुषाभ्यामस्मत्तनयो भूतोत्पत्तिप्रकारः ॥ अपितु सर्वदैवेत्याह सर्वयोनिष्विति सर्वयोनिषु मनुष्या
दियोनिषु यास्सर्वमूर्तयः स्थावरजङ्गमात्मिका उत्पद्यन्ते ॥ तासां मूर्तीनां महद्ब्रह्म प्रकृतिर्योनिर्मातृस्थानीया अहं च बीजप्रदः गर्भाधानकर्ता पिता ४

‖गी॰टी॰‖
‖१२६‖

तदेवंपरस्पराधीनाभ्यांप्रकृतिपुरुषाभ्यांसर्वभूतोत्पत्तिंनिरूप्येदानींप्रकृतिसंयोगेनपुरुषस्यसंसारंप्रपंचयतिसत्त्वमित्यादिचतुर्दशभिः ‖ सत्त्वंरजस्तम इति
एवंसंसक्तस्यचयेगुणाःप्रकृतिसंभवाःप्रकृतितःसंभवःउद्भवोयेषांतेतथोक्ताः ‖ गुणसाम्यंप्रकृतिस्तस्याःसकाशात्पृथक्त्वेनाभिव्यक्ताःसंतःप्र
कृतिकार्येदेहेतादात्म्येनस्थितंदेहिनं ‖ चिदंशावस्तुतोऽव्ययमपिकायमेवसंतोनिबध्नंति ‖ स्वकार्यैःसुखदुःखमोहादिभिर्योजयंतीत्यर्थः ‖ ५
तत्रसत्त्वस्यलक्षणंबंधकत्वप्रकारंचदर्शयतितत्रेति ‖ तत्रतेषांगुणानांमध्येसत्त्वंनिर्मलत्वात्स्फटिकमणिरिवस्वच्छत्वात्स्फाटिकमणिरिवप्रकाशकंभास्वरं

‖सत्त्वंरजस्तमइतिगुणाःप्रकृतिसंभवाः‖ निबध्नंतिमहाबाहोदेहेदेहिनमव्ययं ‖५‖ तत्रसत्त्वंनिर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयं
‖सुखसंगेनबध्नातिज्ञानसंगेनचानघः‖ रजोरागात्मकंविद्धितृष्णासंगसमुद्भवं ‖तंनिबध्नातिकौंतेयकर्मसंगेनदेहिनं॥ ‖७ ॥ ॥

काशकंभास्वरं ‖ अनामयंचनिरुपद्रवंशांतमित्यर्थः ‖ अतःशांतत्वात्स्वकार्येणसुखेनयःसंगस्तेनबध्नातिप्रकाशकत्वात्स्वकार्येणज्ञानेनयः
संगस्तेनबध्नातिहेअनघनिःपापअहंसुखीज्ञानीचेतिमनोधर्मास्तदभिमानिनिक्षेत्रज्ञेसंयोजयतीत्यर्थः ‖६ रजसोलक्षणंबंधकत्वप्रकारं
चाहरजइति ‖ रजःसंज्ञकंगुणंरागात्मकंअनुरंजनरूपंविद्धिअतएवतृष्णासंगसमुद्भवंतृष्णाअप्राप्तेऽभिलाषः ‖ संगःप्राप्तेऽर्थेप्रीतिविशेषोरागा ॥राम॥
त्मकत्वात्तृष्णासंगयोःसंभवोयस्मात्तत्तथाभूततद्रजःदेहिनंदृष्टादृष्टार्थेषुकर्मसुसंगेनआसक्त्यानिबध्नाति ‖ तस्मात्संगात्प्राणिकर्मस्वासक्तिर्भवति७ ॥१२६॥

न्वेह हत्वा स्वास्थ्यमित्याह स्वजनं हीति। ३७ ननु तवैतेषामपि बंधुवधदोषे समाने सति॥ यथैवैते बंधुवधदोषमंगीकृत्य युद्धे प्रवर्त्तन्ते तथैव भवानपि प्रवर्त्ततां किमनेन
विषादेनेत्यत आह द्वाभ्यां यद्यपीति राज्यलोभेनोपहतमत एव विवेकं चेतो येषां त एते कुर्यो धनादयो यद्यपि दोषं न पश्यंति॥ तथाप्यस्माभिर्दोषं पश्यद्भिरस्मा
त्पापान्निवर्त्तितुं कथं न ज्ञेयं। निवृत्तावेव बुद्धिः कर्त्तव्येत्यर्थः ३९॥ तमेव दोषमस्ये पतिकुलक्षय इति। सनातनाः परंपराप्राप्ताः॥ उत्तमपि द्विशत्ता तपि स्त्रवणार्थं

स्वजनं कारिष्यं हत्वा सुखिनः स्याम माधव। ३७ यद्यप्येते न पश्यंति लोभोपहतचेतसः॥ कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकं। ३८ कथं न ज्ञेयमस्मा
भिः पापादस्मान्निवर्त्तितुं कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन॥ ३९॥ कुलक्षये प्रणश्यंति कुलधर्माः सनातनाः धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभ
वत्युत॥ ४०॥ अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यंति कुलस्त्रियः। स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसंकरः॥ ४१॥ संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च
पतंति पितरो ह्येषां लुप्तपिंडोदकक्रियाः। दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः उत्साद्यंते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः॥ ४३॥ ४२॥

कुलं अधर्मोऽभिभवति व्याप्नोति॥ ४०। ततश्च अधर्माभिभवादिति। ४१। एवं च सति संकर इति एषां कुलघ्नानां पितरः पतंति हि यस्मात् लुप्ताः पिंडोद
कानि पापे घाते। ४२। उक्तं दोषमुपसंहरति द्वाभ्यां दोषैरेतैरिति उत्साद्यंते लुप्यंते जातिधर्मा वर्णधर्माः। कुलधर्माश्चेति चकारादाश्रमधर्मादयोऽपि ग्रह्य
न्ते॥ ४३॥

॥भा०गी॥
॥१२१॥

उत्सन्नेति। उत्सन्ना कुलधर्म्मा येषां उत्सन्नजातिधर्म्मादीनामप्युपलक्षणं। अनुशुश्रुम श्रुतवंतो वयं। प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापिष्ठा नियतं नरके। अप
श्चातापेन कथान्निरूपानोतिदारुणानि मा द्दिवचनेभ्य। ४४। बंधुवधव्यवसायेन संतप्यमान आह। अहो इति। स्वजनहंतुमुद्यता इति यत् एतन्
महत् पापकर्तुमध्यवसायं कृतवंतो वयं। अहो बत कष्टमित्यर्थः। ४५। एवं संतप्तः सन्नत्ययमेव श्रेय मन्यमान आह यदीति। अप्रतीकारं तूष्णीमुपावि

उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन। नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम। ४४। अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता
वयं। यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः। ४५। यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः। धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्
मे क्षेमतरं भवेत्। ४६। संजय उवाच। एवमुक्त्वार्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत्। विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्न
मानसः। ४७। इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अर्जुनविषादो नाम प्रथ

मं मां परित्यक्तप्रयत्नं तर्हि तद्धननं मम क्षेमतरं अत्यन्तं हितं भवेत् पापानिष्पत्तेः। ४६। ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायां संजय उवाच। एवमिति। संख्ये संग्रामे रथो
पस्थे रथोपरि उपाविशत् उपविवेश। शोकेन संविग्नं प्रकम्पितं मानसं चित्तं यस्य सः। ४७। सुबोधिन्यां टीकायां प्रथमोऽध्यायः ॥१॥ ॥१॥ १॥ ॥राम॥
॥५२॥

इदानीं सत्त्वादीनां स्वानुरूपकर्मद्वारेण विचित्रफलहेतुत्वमाह कर्मण इति॥ सुकृतस्य सात्त्विकस्य कर्मणः सात्त्विकं सत्त्वप्रधानं निर्मलं प्रकाशबहुलं सु
खं दुःखफलमाहुः कपिलादयः॥ रजसः इति राजसस्य कर्मण इत्यर्थः॥ कर्मफलकथनस्थलप्रकृतत्वात्तस्य दुःखं फलमाहुः॥ तमस इति तामसस्य कर्मण इ
त्यर्थः॥ तस्याज्ञानं मूढत्वं फलमाहुः सात्त्विकादिकर्मफलस्मरणं च विषयं तं संगत्य हितं मिथ्यादिनाशाद्यपोवस्यति॥ १६॥ तत्रैव हेतुमाह सत्त्वादिति॥ सत्त्वाज्ज्ञा
नं संजायते॥ अतः सात्त्विकस्य कर्मणः प्रकाशबहुलं सुखं फलं भवति॥ रजसो लोभो जायते तेन तस्य बहुदुःखहेतुत्वात्॥ ततस्तद्वर्द्धकस्य कर्मणो रागदुःखं फलं भ

कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलं॥ रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलं॥ १६॥ सत्त्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च॥ प्रमा
दमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च॥ १७॥ ऊर्ध्वं गच्छंति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठंति राजसाः॥ जघन्यगुणवृत्तिस्था अधो गच्छंति तामसाः॥

वति॥ तमसस्तु प्रमादमोहावज्ञानानि भवंति॥ ततः तामसस्य कर्मणोऽज्ञानप्रायकं फलं भवतीति पूर्वोक्तमेवेत्यर्थः॥ इदानीं सत्त्वादिवृत्तिशीला
नां फलमाह ऊर्ध्वमिति॥ सत्त्वस्थाः सत्त्ववृत्तिस्थाः सत्त्ववृत्तिप्रधाना ऊर्ध्वं गच्छंति॥ सत्त्वोत्कर्षतारतम्यादुत्तरोत्तरगुणान् मनुष्यगंधर्वा
पितृदेवलोकान् सत्यलोकपर्यंतान् प्राप्नुवंतीत्यर्थः॥ राजसास्तु तृष्णाद्याकुला मध्ये तिष्ठंति मनुष्यलोक एवोत्पद्यंते॥ जघन्येति निकृष्ट
स्तमोगुणस्तस्य वृत्तेः प्रमादमोहादिः तत्र स्थिताः अधो गच्छंति॥ तमोवृत्तितारतम्यात्तामिस्रादिषु निरयेषूत्पद्यंते॥ १८॥

तदेवं प्रकृतिगुणसंगकृतं संसारं सप्रपंचमुक्त्वेदानीं तद्विवेकतो मोक्षं दर्शयति नान्यमिति यदा तु द्रष्टा विवेकी भूत्वा बुद्ध्याद्याकारपरिणतेभ्यो गुणेभ्यो
ऽन्यं कर्तारं नानुपश्यति अपि तु गुणा एव कर्माणि कुर्वंतीति पश्यति गुणेभ्यश्च परं व्यतिरिक्तं तत्साक्षिणमेवमात्मानं वेत्ति स मद्भावं ब्रह्मत्वमधिगच्छति
प्राप्नोति १९ ततो गुणकृतसर्वानर्थनिवृत्त्या कृतार्थो भवतीत्याह गुणानीति देहः समुद्भवः परिणामो येषां ते देहसमुद्भवाः तानेतांस्त्रीनपि गुणा

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति १९ गुणानेतानतीत्य त्रीन्देही देहसमुद्भवान् जन्ममृत्युजरादुः
खैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते अर्जुन उ॰ कैर्लिंगैस्त्रीन्गुणानेतानतीतो भवति प्रभो किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते २१ छ

नतीत्य अतिक्रम्य तत्कृतैर्जन्मादिभिर्मुक्तः सन्नमृतं परमानंदं प्राप्नोति २० गुणानेतानतीत्येत्यत्र गुणातीतस्य ल
क्षणमाचारं च गुणात्ययोपायं च सम्यक् बुभुत्सुरर्जुन उवाच कैर्लिंगैरिति हे प्रभो कैर्लिंगैः कीदृशैर्लक्षणैर्गुणातीतो देही भवतीति ल
क्षणप्रश्नः कश्चाचारोऽस्येति किमाचार इति प्रश्नः कथं च केनोपायेनैतांस्त्रीनपि गुणानतीत्य वर्तते अतिक्रामतीति २१ ॥ ॥

स्थितप्रज्ञस्य का भाषेत्यादिना द्वितीयाध्याये पृष्टमपि दृढीकर्तुमपि पुनर्विशेषबुभुत्सया पृच्छतीति तत्रापि प्रकारांतरेण तस्य लक्षणादिकं ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ प्रकाशं चेत्यादि पंचभिः ॥ तत्रैकेन लक्षणमाह प्रकाशं चेति प्रकाशं च सत्वकार्यं इंद्रियेण देहे स्मिन्निति पूर्वोक्तं सत्वकार्यं प्रवृत्तिं च रजःकार्यं मोहं च तमसः कार्यं उपलक्षणमेतत् सत्वादीनां सर्वाण्यपि कार्याणि यथायथं संप्रवृत्तानि स्वतः ॥ प्राप्तानि सन्ति दुःखबुद्ध्या यो न द्वेष्टि ॥ निवृत्तानि सन्ति सुखबुद्ध्या न कांक्षति गुणातीतानां स्वच्छचित्तदर्शि चतुर्थेनान्वयः ॥२२॥ तदेवं स्वसंवेद्यानस्य लक्षणमुक्त्वा परसंवेद्यं तस्य लक्षणावृत्तं किमाचार इति द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमा

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पांडव । न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि कांक्षति ॥२२॥ उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते । गुणा वर्तंत इत्येवं योऽवतिष्ठति नेंगते ॥२३॥ समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकांचनः । तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिंदात्मसंस्तुतिः ॥२४॥

ह उदासीनवदिति त्रिभिः उदासीनवत् साक्षितया आसीनः स्थितः सन् यो गुणानां कार्यैः सुखदुःखादिभिर्यो धैर्यात् न विचाल्यते स्वरूपान्न प्रच्याव्यते ॥ अपि तु गुणा एव स्वकार्येषु प्रवर्तंते न एतैर्मम संबंधः एवं जानन् इति विविक्ततया यः अवतिष्ठति यस्त्वेवं परमार्थे नेंगते न चलति ॥ अपि च समेति समदुःखसुखे यस्य यतस्वस्थः स्वरूप एव स्थितः ॥ अतएव समानि लोष्टाश्मकांचनानि यस्य तुल्ये प्रियाप्रिये सुखदुःखहेतुभूते यस्य धीरो धीमान् तुल्ये निंदा च आत्मसं

॥ गी॰ टी॰ ॥
॥१३२॥

अपि च मानापमानयोरिति माने च अपमाने च तुल्यः मित्रपक्षे अरिपक्षे च तुल्यः सर्वान् दृष्टादृष्टार्थान् आरंभान् धर्मान् परित्युक्तं शीलं यस्य स सर्वारंभपरित्यागी ना चारस्तु क्तो मु
यागीत उच्यते ॥२५॥ कथं चैतान् गुणान् अतिवर्तत इत्यस्य प्रश्नस्योत्तरमाह मां चेति ॥ चशब्दोऽवधारणार्थः मामेव परमेश्वरं श्रीनारायणमव्यभिचारेण र
योगेन यः सेवते स एतान् गुणान् समतीत्य सम्यगतिक्रम्य ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय कल्पते योग्यो भवति ॥ २६॥ न त्वहेतुर्माहे ब्रह्मणो हीति हि यस्मात् ब्रह्मणो

॥ मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ॥ सर्वारंभपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥२५॥ मां च योऽव्यभिचारेण
॥ भक्तियोगेन सेवते स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥२६॥ ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च
॥ शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकांतिकस्य च ॥२७॥ इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां॰ योगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः

हं प्रतिष्ठा प्रतिमा घनीभूतं ब्रह्मैवाहं यथा घनीभूतप्रकाश एव सूर्यमंडलं तद्वदेवेत्यर्थः ॥ तथाऽव्ययस्य अमृतस्य मोक्षस्य च नित्यमुक्तत्वात् तथा तत्साधन
स्य शाश्वतस्य च धर्मस्य शुद्धसत्त्वात्मकत्वात् ॥ तथा ऐकांतिकस्याखंडितस्य सुखस्य च प्रतिष्ठाहं परमानंदैकरूपत्वात् अतो मां सेवितो मद्भक्तो भा
वितात्मा मुक्तमेवोऽभयायकल्पत इति ॥२७॥ कृष्णाच गुणसंग प्रसंजित भवांभुधिं सुखं तरंति नन्दू ज्ञात्मसमाविश्वचतुर्दशे ॥ इति श्रीसुबोधिन्यां टीकायां १४ अध्यायः ॥

॥राम॥
॥१३२॥

वैराग्येन कालं मा विना ज्ञानं न च भक्तिरत ॥ स्फुटं वैराग्योपस्कृतज्ञानमीसः पंचदशो द्दिशा तर पूर्वोध्यायांते मां च यो व्यभिचारेण भक्तियोगेन से
वतन्त्यादिना पामेस्वरमेकांतभक्त्या भजतस्तस्मादन्यध्यानेन तत्प्रभावो भवती सुक्तं ॥ न चैकांतं भक्तिं ज्ञानं वा विरक्तस्य संभवतीति वैराग्यपूर्वकं ज्ञान
मुपदेष्टुकामः ॥ प्रथमं तावत्साधर्म्येण कार्म्यां संसारस्वरूपं वृक्षरूपकालंकारेणावर्णयत् ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ऊर्ध्वमूलमिति ऊर्ध्वमुत्तमः क्षराक्षराभ्यां
उत्कृष्टः पुरुषोत्तमो मूलं यस्य तत् ॥ अधर ति ततोर्वाचीनाः कार्योपाधयो हिरण्यगर्भादयो गृह्यंते ते तु शाखा इव शाखा यस्य यं विनस्वः प्रभातपर्यं

॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ऊर्ध्वमूलमधः शाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययं ॥
॥ छंदांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १ ॥ श्री ॥

त्वमपि नस्थास्यतीति विश्वासान्नेह श्वास्त्वस्यं प्राहुः प्रवाहरूपेण । विच्छेदादश्वत्थं प्राहुः ॥ ऊर्ध्वमूलो ब्रह्म नाम स्वर्णवो व्ययस्य प्रमानानंतरमाया शाखा प्रत्ययः छं
दांसि वेदाः यस्य पर्णानि धर्म्माधर्म्मप्रतिपादनद्वारेण छायास्थानीय कर्मफलैः संसारवृक्षस्य सर्वस्य जीवाश्रयणीयत्वात्पादनात्पर्णस्थानीयाः
वेदा यस्तमेवं भूतमश्वत्थं वेद स एव वेदार्थवित् ॥ संसारवृक्षमूलमीश्वरः ॥ श्रीनारायणः ॥ वृक्षार्थः ॥ तदंशा शाखास्थानीयाः ॥ सर्वं संसारवृक्षं विना भव
एव वाह तदेवानि स्वकृतं वेदोक्तैः कर्म्मभिः ॥ सेव्यतामायातीति तस्यैव तिनावनिह वेदार्थः अत एव विद्वान्वेदविदित्युक्तं भवति ॥ १ ॥ क्षु ॥ छ ॥ छ ॥

किं चरति॥ हिरण्यगर्भादयः कार्योपाधयो जीवाः शाखास्थानीयत्वेनोक्ताः॥ तेषु च दुष्कृतिनस्ते अधः पश्वादियोनिषु प्रसृता विस्तारं गताः सुकृतिनः
ऊर्ध्वं देवादियोनिषु प्रसृतास्तस्य संसारवृक्षस्य शाखाः किंच॥ गुणैः सत्वादिवृत्तिभिः जलसेचनैरिव यथायथं प्रवृद्धा वृद्धिं प्राप्ताः॥ किंच विषया रूपाद
याः प्रवालाः पल्लवस्थानीया यासां ताः शाखाग्रस्थानीयाभिरिन्द्रियवृत्तिभिः संयुक्तत्वात्॥ किंच अधश्च ऊर्ध्वं च मूलानि अनुसंततानि अभिजीवमूलान्यु
र्ध्वं मूलं तद्ब्रह्म एक एव॥ इमानि त्ववान्तरमूलानि तत्तद्भोगवासनालक्षणानि तेषां कार्यमाह मनुष्यलोके कर्मानुबंधीनि कर्म्मानुबंधः॥ अनंतरभा

॥अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः॥ अधश्च मूलान्यनुसंततानि॥
॥कर्मानुबंधीनि मनुष्यलोके २ न रूपमस्येह तथोपलभ्यः नान्तो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा॥ ॥

विषयांतानि ऊर्ध्वलोके सुखमुपभुक्ततद्भोगवासनाभिर्हि कर्मरूपे मनुष्यलोके प्राप्ते नांतरजन्मन्येषु कर्मसु प्रवृत्तिर्भवति तस्मिन्नेव हि कर्माधिकारान्मनुष्य ॥ राम॥
लोके पुनर्मनुष्यलोकात्सर्पः॥ २॥ किंच न रूपमस्येति॥ इह संसारे स्थितैः प्राणिभिः॥ अस्य संसारवृक्षस्य तथोर्ध्वमूलत्वादिप्रकारेण रूपं ॥१३३॥
नोपलभ्यं नचांतः अवसानं॥ अपर्यवसानत्वात्॥ नचापि अनादिप्रकारेण रूपं लभ्यते॥ नचास्य प्रतिष्ठा स्थितिः कथं तिष्ठतीति न चोपलभ्यते॥ छ॥

यस्मादेवंभूतस्तस्मादसंसारवृक्षो दुरुच्छेद्यः ॥ अनर्थकरश्चायं तस्मादेनं दृढेन वैराग्येणाच्छित्वा ज्ञानतत्त्वज्ञानेन नेतव्यमित्याह ॥ अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलमिति सार्धेन एतमश्वत्थं
सुविरूढमूलं अत्यन्तं बद्धमूलमसङ्गः ॥ असङ्गः सङ्गराहित्यं अहंममेत्यासक्तित्यागस्तेनैव शस्त्रेण दृढेन सम्यग्विचारबलेनाच्छित्वा पृथक्कृत्य ॥ ३ ॥ ततः पश्चा
त् तत्त्वभूतं तत्पदं वस्तु वैष्णवं पदं परिमार्गितव्यमन्वेष्टव्यम् ॥ कीदृशं यस्मिन् गताः प्राप्ताः सन्तो भूयः पुनर्न निवर्तन्ते न संसरन्ति ॥ अन्वेषणप्रकारमेवाह प
द्यते प्रपद्येत आद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः संसारप्रवृत्तिः ॥ निर्गतौ मानमोहौ येभ्यस्ते अहंकाराभिमानमोहा अविवेका येभ्यस्ते ॥ ४ ॥ तत्प्राप्तौ साधनान्तराण्याह निर्मा
हे निर्मोहाः ॥ निर्गतौ मानमोहौ अहंकारमिथ्याभिनिवेशौ येभ्यस्ते जितः सङ्गाख्यो दोषो यैस्ते अध्यात्मनित्याः आत्मतत्त्वचिन्तने नित्याः तत्पराः निवृत्ताः वि
अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलमसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ॥ ३ ॥ ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन्गता न निवर्तन्ति भूयः ॥ तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः
प्रसृता पुराणी ॥ ४ ॥ निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ॥ द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत्
शेषेण निवृत्ताः कामेभ्यो येभ्यस्ते सुखदुःखे तु ज्ञानात् सुखदुःखसंज्ञानि शीतोष्णादीनि द्वन्द्वैर्विमुक्ताः ॥ अत एवामूढा निवृत्ताविद्यासंतमसं पदमव्ययं
गच्छन्ति ॥ ५ ॥ तद्वैष्णवं पदं विविनक्ति न तदिति यत्पदं सूर्योऽपि न प्रकाशयति ॥ यत्प्राप्य न निवर्तन्ते योगिनः ॥ तद्धाम परमं मम ॥ स
र्वावभासकोऽपि सूर्यस्तद्धाम वैष्णवं तेजोरूपं पदं भासयितुं समर्थः सूर्यो न
योऽपि प्रकाश्य विषयत्वेन जडत्वाच्चेतनाद्यो हि परं गोचरस्तत्र ॥ सर्वावभासकोऽपि सूर्यस्तद्धाम मवेक्ष्य
समर्थो न शशाङ्कः सर्वावभासकः प्रतीचंद्रोऽपि तद्भासयितुं न समर्थः ॥ दृष्टा न भावे निषिद्धा धकारः सर्वविषयप्रकाशनः धाम भासयितुं समर्थो न ह्यग्निमेवं

पं.गी.भा.टी.अ.१५ प्र.

किं चरंति ॥ हिरण्यगर्भादयः कार्योपाधयो जीवाः शाखास्थानीयत्वेनोक्ताः ॥ ते तु च दुष्कृतिनस्ते अधः पश्वादियोनिषु प्रसृता विस्तारं गताः सुकृतिनः ऊ
र्ध्वं देवादियोनिषु प्रसृतास्तस्य संसारवृक्षस्य शाखाः किं च ॥ गुणैः सत्वादिप्रवृत्तिभिः जलसेचनैरिव पयःपूर्यं प्रवृद्धा वृद्धिं प्राप्ताः ॥ किं च विषयाः रूपादयः
याः प्रवालाः पल्लवस्थानीया यासां ताः प्रासादाख्यापाभिरिंद्रियवृत्तिभिः संयुक्तत्वात् ॥ किं च अधश्च लसद्रोहूर्ध्वमूलानि अनुसंततानि भिजीवस्थानि
एवं मूलं ब्रह्मैकमेव ॥ इमानि अवांतरमूलानि तत्तद्भोगवासनालक्षणानि तेषां कार्यमाह मनुष्यलोके कर्मानुबंधीनि कर्माणि अनुबंधः ॥ अनंतरमा

॥ अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ॥ अधश्च मूलान्यनुसंततानि ॥
॥ कर्मानुबंधीनि मनुष्यलोके २ न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नांतो न चादिर्न च संप्रतिष्ठा ॥ ॥

विशेषतानानि कुर्वंति लोके भुज्यमुक्तस्य भोगवासनाभिर्हि कर्मरूपे मनुष्यलोके प्राप्तांतरजन्मनि पुण्यपापविपाकं भवति तस्मिन्नेव हि कर्माधिकारान्नान्ये ॥ राम ॥
ष्वलोके पुनरतो मनुष्यलोकादन्यत्र ॥ २ ॥ किं च न रूपमस्येति ॥ इह संसारे स्थितैः प्राणिभिः ॥ अस्य संसारवृक्षस्य तथोर्ध्वमूलत्वादिप्रकारेण रूपं ॥ १३३ ॥
नोपलभ्यते न चांतः अवसानं ॥ अपर्यंततत्वात् ॥ न चापि अनादिप्रकारेण रूपं लभ्यते ॥ न चास्य प्रतिष्ठा स्थितिः किंरूपा इति न चोपलभ्यते ॥ ३ ॥

यस्मादेवंभूतत्वात् संसारवृक्षो दुरुच्छेद्यः ॥ अनर्थकरश्चायं तस्मादेनं दृढेन वैराग्येन छित्त्वा तत्त्वज्ञानेनेत्याह । अश्वत्थमेनमिति सार्धेन एतमश्वत्थं
सुविरूढमूलं अत्यंतं बद्धमूलं असंगः संगराहित्यं अहंममेत्यागस्तेन शस्त्रेण दृढेन सम्यग्विचारेण छित्त्वा पृथक्कृत्य ॥३॥ ततस्तस्य
मूलभूतं तत्पदं वस्तु वैष्णवं पदं परिमार्गितव्यं अन्वेष्टव्यं ॥ कीदृशं यस्मिन् गताः प्राप्ताः संतः पुनर्न निवर्तंते संसाराय ॥ अन्वेषणप्रकारमेवाह प
तः स्वपुराणी चिरंतनी संसारप्रवृत्तिः ॥ निर्गतौ मानमोहौ ... कोऽनर्थः ... ममतेत्यर्थः ॥४॥ तत्प्राप्तौ साधनांतराणि दर्शयन्ना
ह निर्मानेति निर्गतौ मानमोहौ अहंकारमिथ्याभिनिवेशौ येभ्यस्ते जितः ... उक्तो ... येभ्यस्ते अध्यात्मे आत्मतत्त्वे नित्या परनिष्ठा वि

अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलमसंगशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ॥३॥ ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन्गता न निवर्तंति भूयः ॥ तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः
प्रसृता पुराणी ॥४॥ निर्मानमोहा जितसंगदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ॥ द्वंद्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छंत्यमूढाः पदमव्ययं तत्

शेषेन निवृत्ताः कामेभ्यो ... सुखदुःखहेतुत्वात् सुखदुःखसंज्ञा तैः शीतोष्णादिभिर्द्वंद्वैर्विमुक्ताः ॥ अत एव अमूढा निवृत्ताविद्यास्तत्पदमव्ययं परमेश्व
रं गच्छंति ॥५॥ तद्वैष्णवं पदं विशिनष्टि न तदिति यत्पदं सूर्यादिर्न प्रकाशयति ॥ यत्प्राप्य न निवर्तंते योगिनः ॥ तद्धाम स्वरूपं परमं मम स्व
योतिः प्रकाश्यत्वेन जडत्वस्य ... दोषप्रसंगो निरस्तः ॥ सर्वावभासकोऽपि सूर्यस्तद्धामैव तेजोरूपं परं भासयितुं न समर्थः सूर्योऽत्र
समर्थ इत्यर्थः ... भासकः ... चंद्रोऽपि तद्भासयितुं न समर्थः ॥ दृष्टांतभावेन ... सर्वविषयप्रकाशनेन धाम भासयितुं समर्थस्तद्धामेव

पदं गत्वा प्राप्य न निवर्तंते पुनः संसारिणो न भवंति ६

ननु च त्वदीयं धाम: प्रमाणसंतोषदं न वर्तन हि संसरं संपद्यन विद्य: सन्निसंपद्यामह इत्यादिश्रुते: ॥ सुषुप्तिप्रलयसमये त्वत्प्राप्ति: सर्वेषामस्ति लोके को नाम संसारी स्यादित्याशंक्य ममैवांश इति पंचभि: ॥ ममैवांशो मदीय एवांश: जीवभूत: ॥ सनातन: ॥ सर्वदा सर्वात्मना ॥ असौ सुषुप्तिप्रलययो: प्रलययो: प्रकृतौ लीनतया स्थितानि ॥ मन:षष्ठानीन्द्रियाणि पुनर्जीवलोके संसारे भोगार्थमाकर्षति ॥ एतच्च कर्मेन्द्रियाणामप्युपलक्षणं ॥ अयं भाव: संसुषुप्तिप्रलययोरपि मदंशत्वात्सर्वस्यापि जीवमात्रस्यमपि लयादृक्ष्येवं मत्प्राप्ति ॥ तथाप्यविद्यया सहितस्य सानुशय

ममैवांशो जीवलोके जीवभूत: सनातन: मन:षष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥ ७ ॥
शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वर: ॥ गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥ ८ ॥

स्य प्रकृतिकेमपि लये नानुसंधे ॥ अग्न्यज्ञस्य: सर्वांश इत्यादिना ॥ अतश्च प्रलयसंसाराय निर्गच्छन्ति विद्वान् प्रकृतौ स्थितानि स्वोपाधिभूतानि इन्द्रियाण्याकर्षति विद्वांस्तु स्वस्वरूप प्राप्नोतीति रीतिः ॥ ७ ॥ तान्याकृष्य

नास्येव हृदयाकाशे प्रतिफलत्वष्यं गृहीत्वा गच्छति यद्वोर्ध्वोन्तर्भवति श्रोत्रादीनामाह्वे हृदि पालिमनश्चतत्करणमधिष्ठायाश्रित्य शब्दादीन् विषयानयं जीव
उपभुङ्क्ते ॥९॥ ननु चकार्यकारणसंघात व्यतिरेकोरणेवं भूतामात्मानं सर्वे यि किं न पश्यंति तत्राह उत्क्रामंतमिति उत्क्रामंतं देहाद्देहांतरं गच्छंतं तस्मिन्ने
व देहे स्थितं वा विषयान् भुंजानं वा गुणान्वितं मिंद्रियादियुक्तं जीवं विमूढा नानुपश्यंति ज्ञानमेव चक्षुर्येषां ते विवेकिनः पश्यंति १० उपायश्चात्
नोविवेकिष्वपि केनेदेव पश्यंतीत्याह यतंत इति यचोदिभिः प्रयत्नमानायोगिनः ॥ केचिदेनमात्मानं देहे व स्थितं विविक्तं पश्यंति शास्त्रा भ्या

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ॥ अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥९॥ उत्क्रामंतं स्थितं वापि भुंजानं वा गुणान्वितं ॥ विमूढा नानुपश्यंति
पश्यंति ज्ञानचक्षुषः ॥१०॥ यतंतो योगिनश्चैनं पश्यंत्यात्मन्यवस्थितं ॥ यतंतोप्यकृतात्मानो नैनं पश्यंत्यचेतसः ॥ यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलं ॥ य
च्चंद्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकं ॥१२॥

सान्निध्यं यत्नं कुर्वाणा अपि कृतात्मानः अविशुद्धचित्ता अतएवाचेतसो मंदमतयः ॥ एनं न पश्यंति ॥ ११ ॥ तदेव
मनुक्रमापतेः सर्वस्य जगतः परमेश्वरं पारमेश्वर्यमुक्तं तत्प्राप्तिनां च पुनरावृत्तिरुक्ता ॥ तच्च संसारिणो भावमात्मनकांशं शरीरस्य तदृपेण हृदये प्रतिष्ठिता
दृपरमेश्वरं रूपमस्तनांशस्ति त्वेनेति रूपयति यदादित्यादि चतुर्भिः आदित्यादिषु स्थितं पदेनेन प्रकारं विपर्ययम काशयति तत्सर्वं तेजो ममैव न तु तेषामिति ॥१२

॥ गी॰ टी॰ ॥
॥ १३५ ॥

किंच ॥ गामाविश्येति गां पृथ्वीमोजसा बलेनाधिष्ठायाहमेव चराचराणि भूतानि धारयामि ॥ अहमेव रसमयः ॥ सोमो भूत्वा व्रीह्यादीनोषधीः संवर्धयामी १३
किंचाहमिति ॥ अहं वैश्वानरो जाठरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ॥ प्रविश्य प्राणापानाभ्यां तदुद्दीपकाभ्यां भक्ष्यं भोज्यं लेह्यं चोष्यं चेति चतुर्विधमन्नं
पचामि तैरेवाखण्ड्य भक्ष्यं भुज्यते अपूपादि तद्भक्ष्यं ॥ यत्तु केवलं जिह्वया विलोड्य निगीर्यते पायसादि तद्भोज्यं यत्तु जिह्वायां निक्षिप्य रसास्वादेन नि

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ॥ पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥ १३ ॥ अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ॥ प्राणा
पानसमायुक्तः ॥ पचाम्यन्नं चतुर्विधं ॥ सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ॥ वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहं ॥ १५ ॥

गीर्यते पञ्चामृतशिखरिणी गुडादि तल्लेह्यं यत्तु दंष्ट्राभिर्निष्पीड्य सारांशं निगीर्य च शिष्टं त्यज्यते तच्चोष्यं इक्ष्वादि ज्ञातव्यमिति ॥ १४ ॥ किंच सर्वस्ये ॥ राम ॥
ति सर्वस्य प्राणिजातस्य हृदि अन्तर्यामिरूपेण प्रविष्टोऽहं ॥ अतएव मत्त एव हेतोः प्राणिमात्रस्य पूर्वानुभूतार्थविषया स्मृतिर्भवति ज्ञानं चेन्द्रिय ॥ १३५ ॥
जं भवति ॥ अपोहनं च तयोः प्रमोषो भवति वेदैश्च सर्वैस्तत्तद्देवतारूपेणाहमेव वेद्यः वेदान्तकृत् वेदान्तसंप्रदायप्रवर्तको ज्ञानदो गुरुरहमित्यर्थः वेदार्थवि

रद्दानीतद्धामपरमंममेतिय दुक्तं स्वकीयंसर्वोपिमत्वं ततस्त्वयंदर्शयितद्वाविमावितिद्विभी॥ क्षरश्चाक्षरश्चेतिद्वाविमौपुरुषौलोकेप्रसिद्धौ॥ तावेवाहतत्र
द्वय:॥ पुरुषानाभिसर्वाणिहस्ताद्यिस्थावरांतानिशरीराणि॥ अविकिलोकस्यशरीरेष्वेवपुरुषत्वंप्रसिधेः॥ कूट॥ शिलाराशि॥ पर्वतइवदेहेषुनश्यत्स्व
पिनिर्विकारतयातिष्ठतीतिकूटस्थ्याइत्यक्षोततोभोक्तासतुअक्षर॥ पुरुषउच्यतेविवेकिभिः॥ १६॥ परर्थमेतौलक्षणात्मानमाहउत्तमइति॥ एताभ्यांक्ष
राक्षराभ्यांअन्योविलक्षणस्तूत्तमः॥ वैलक्षण्यमेवाह यपरमश्चासावात्माचेति चोदाहृतः उक्तः॥ श्रुतिभिः॥ आत्मत्वेनक्षरादचेतनाद्विलक्षण॥ परम

द्वाविमौपुरुषौलोके क्षरश्चाक्षरएवच॥ क्षरः सर्वाणिभूतानि कूटस्थो ऽक्षरउच्यते॥ १६॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः॥ योलोकत्र
यमाविश्यबिभर्त्यव्ययईश्वरः॥ यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपिचोत्तमः॥ अतोस्मिलोकेवेदेचप्रथितःपुरुषोत्तमः॥ १७॥ १८॥ १८॥ ॥

त्वेनाक्षरात्त्वभोजात्कुर्विलक्षणइत्यर्थः॥ परमात्मत्वमेवदर्शयति॥ योलोकत्रयमितिईश्वरः ईशानशीला॥ अव्ययश्चानिर्विकारं एवसन्
लोकत्रयंकृत्स्नमपिस्वविभर्तिपालयती॥ १७॥ एवंभूतंपुरुषोत्तमत्वमात्मनोनाम निर्वचनेनादर्शयति॥ यस्मादिति॥ यस्मात्क्षरंतउवर्गमति
क्रांतोहं॥ निसमुक्तवान् अक्षरात्चेतनवर्गादप्युत्तमश्च॥ नियंश्च अतोलोकोवेदेचपुरुषोत्तमः प्रथितःख्यातोस्मि तथाचश्रुतिसर्वाधयमात्मसर्वस्य

धिवशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ती
त्याधि ९८॥

एवंभूतेश्वरज्ञानस्य फलमाह योमामिति ॥ एवमुक्तप्रकारेणासंमूढो निश्चितमतिः सन् यो मां पुरुषोत्तमं जानाति ॥ स सर्वभावेन सर्वप्रकारेण मामेव भजति ततः सर्ववि
भजतिततः सर्ववित्तोविभवति ॥ १९ ॥ अध्यायार्थमुपसंहरति इतीति ॥ इति अनेन संक्षेपप्रकारेण गुह्यतमं अतिरहस्यं संपूर्णं शास्त्रमेव यथोक्तं पुनर्न विंशति
श्लोकाध्यायमत्रेहि अनल्पमस्तुलघुत्वं ॥ अत एवैतत् मदुक्तशास्त्रं बुद्ध्वा बुद्धिमान् सम्यक् ज्ञानी स्यात् कृत कृत्यश्च स्यात् हे भारत त्वं कृत कृत्योसीति कं
वकृत्यमित्यभिभावाः ॥ २० ॥ संसारपाशिनं छित्वा स्वस्थं पंचदशेऽत्र सुः ॥ पुरुषः नमेयोगी खे परंपरमुपाश्रितः ॥ २१ ॥ सुबोधिन्यां टीकायां पंचदशोध्यायः ॥ आसु
रीसंपदं त्यक्त्वा दैवीमेवाश्रिता नराः ॥ मुमुक्षवः इति निर्णेतुं तद्विवेकोऽत्र षोडशे ॥ १ ॥ पूर्वाध्याये तेनं बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारतेत्युक्तं ॥ तत्र कस्य सत्वं

योमामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमं ॥ स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ १९ ॥ इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात्
कृतकृत्यश्च भारत ॥ २० ॥ इति श्रीभगवद्गीतासु पंचदशोध्यायः ॥ श्रीभगवानुवाच अभयं सत्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ॥ दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवं

बुद्ध्वा को वा न बुध्यत इत्यपेक्षायां तत्वज्ञानाधिकारिणो अनधिकारिणश्च विवेकार्थं षोडशाध्यायारंभः ॥ निरूपिते हि कार्याधिकारिणि तत्साभवति
तदुक्तं भवेत् ॥ भावो यो येन वोढव्यः स ग्राह्यो लौकिको यदा ॥ तदाकलस्य वोधेनि फलकं कानु निश्चयणइति ॥ तत्राधिकारि विशेषणभूतां दैवीसंप
दमाह ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अभयमिति त्रिभिः ॥ अभयं भयाभावः ॥ सत्वस्य चित्तस्य संशुद्धप्रसन्नता ॥ ज्ञाने योगे आत्मज्ञानोपाये व्यवस्थितिः पर
निष्ठा ॥ दानं स्वभोज्यस्यान्नादेर्यथोचितसंविभागः ॥ दमो बाह्येंद्रियसंयमः ॥ यज्ञो यथाधिकारं दर्शपूर्णमासादि स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञादिनिर्णयनं ॥ तप

किंचहसेति ॥ अहिंसा परपीडावर्जनं ॥ सत्यं यथादृष्टार्थभाषणं ॥ अक्रोधः ताडितस्यापि चित्तक्षोभानुत्पत्तिः ॥ त्यागः औदार्यं शांतिश्चित्तोपरतिः अपै
शुनं परोक्षे परदोषप्रकाशनं तद्वर्जनमपैशुनं ॥ भूतेषु दीनेषु दया ॥ अलोलुप्त्वं अलोलुपत्वं ॥ वर्णलोपश्चार्षः ॥ मार्दवं मृदुत्वम् अक्रौर्यं ह्रीः अकार्यप्रवृत्तौ लोक
लज्जा ॥ अचापलं व्यर्थक्रियाराहित्यं ॥ २ ॥ किंचतेति च प्रागल्भ्यं ॥ क्षमा परिभवादिषूत्पद्यमानस्य क्रोधस्य प्रतिबंधः ॥ धृतिर्दुःखादिभिरवसीदतश्चित्तस्य स्थिरी
करणं ॥ शौचं बाह्याभ्यंतरशुद्धिः अद्रोहो जिघांसाराहित्यं ॥ अतिमानिता आत्मन्यतिपूज्यत्वाभिमानः तदभावो नातिमानिता एतान्यभयादीनि ष

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागः शांतिरपैशुनं दयाभूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलं ॥ २ ॥ तेजः क्षमा धृतिः शौचमद्रोहो नातिमानिता ॥ भवंति
संपदं दैवीमभिजातस्य भारत ॥ ३ ॥ दंभो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ॥ अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ संपदमासुरीं ॥ ४ ॥ दैवी सं
पद्विमोक्षाय निबंधायासुरी मता ॥ मा शुचः संपदं दैवीमभिजातोऽसि पांडव ॥ ५ ॥ द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च ॥ ॥ ॥

दैवीं आसुरीं संपदमभिजातस्य भवंति ॥ तदेवोक्तं सात्त्विकीं संपदमाह । लक्ष्य तदभिमुखेन जातस्य भाविकल्याणस्यैते भवंतीत्यर्थः ॥ आसुरी
मसंपदमाह दंभ इति ॥ दंभो धर्मध्वजित्वं दर्पो धनविद्यादिनिमित्तश्चित्तस्योत्सेकः ॥ अभिमानो व्याख्यातः ॥ क्रोधः प्रसिद्धः पारुष्यं निष्ठुरोक्तं अ
ज्ञानमविवेकः ॥ आसुरीमित्युपलक्षणं ॥ आसुरीं राक्षसीं च संपदमासुरीं भवितव्यजातस्य एतानि दंभादीनि भवंतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ ॥ ॥

॥श्री॰गी॰टी॰॥
॥२३७॥

एतयोः संपदोः कार्यं दर्शयन्नाह दैवी संपदिति। दैवी या संपत् सा मोक्षाय दिष्टे तत्त्वज्ञाने ऽधिकारि। आसुरी या संपत् सा तु नियमेन संसाराय मता। एतच्च
श्रुत्वापि नूनमहमत्राधिकारी न भवामीति संदेहव्याकुलचित्तमर्जुनमाश्वासयति हे पांडव मा शुचः। शोकं मा कार्षीः यतस्त्वं संपदमभिजातो ऽसि॥५॥ सर्वप्राणिनामेता वर्जा
यितव्येति तदर्थमासुरीं संपदं प्रपंचयितुमाह द्वाविति। द्वौ द्विः प्रकारौ भूतानां सर्गौ भवतश्च नातु॥ असुरस्वभावप्रकारमाह केचन दैवी सुत्तासुरो
राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिता इत्यादिना नववध्यायोक्तप्रकृतिद्वैविध्येन विरोधः स्पष्टमन्यत्॥६॥ आसुरीं विस्तरेण निरूपयति प्रवृत्तिं चेत्यादि द्वा
दशभिः धर्मे प्रवृत्तिं निवृत्तिं अधर्मान्निवृत्तिं च असुरस्वभावा जना न जानंति॥ अतः शौचं नाचारः सत्यं च तेषु नास्ति॥ ननु वेदोक्तयोर्धर्माधर्मयोः॥ रक्ष

देवो विस्तरतः प्रोक्ता आसुरं पार्थ मे शृणु॥६॥ प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः॥ न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते॥७॥ असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदा
हुरनीश्वरं॥ अपरस्परसंभूतं किमन्यत्कामहैतुकं॥ प्रवृत्तिं निवृत्तिं च कथं विदुः कुतो वा धर्माधर्मयोरनंगीकरणे जगतः सुखदुःखाद्यवस्थाः स्यात् कथं वा
यौ॰ धारादिविषया सीता नामतिवर्तन स्वयं नंगीकरणे च कुतो जगदुत्पत्तिः स्यात्॥ अत आह असत्यमिति। नास्ति सत्यं वेदपुराणादि प्रमाणं यस्य
एवं न तादृशं जगदाहुः वेदानां प्रमाणमसत्यं तदर्थः। न तु नः प्रयोदेहस्य कर्त्रे मुक्तिर्भंजले पावर इत्यादि॥ अतएवं नास्ति धर्माधर्मव्यवस्थाप्रतिष्ठाव्य
वस्थाहेतुर्यस्य तत्ताादृशं। अनीश्वरं विश्वमप्रतिष्ठं॥ अतएव नास्ति ईश्वरः कर्ता नियंता यस्य तदीश्वरं जगदप्याहुः। न हि कुतो ऽस्य जगदुत्पत्तिं वदंतीत्यत आह अपरस्प
रसंभूतं अपरश्च परस्परं ता अन्योन्यतः॥ स्त्रीपुरुषमिथुनात् संभूतं जगत्॥ किमन्यत्कारणं नास्त्यन्यत्किं किंतु कामहेतुकमेव कामहेतुकं संपुरुष

॥राम॥
॥२३७॥

किंच एतामिति नास्तिकोयंतिकानां दृष्टिं दर्शनमाश्रित्य नष्टात्मानः मलीनस्यचित्ताः संतोल्पबुधयः दृष्टार्थमात्रामतयः उग्रकर्माणि येषां
तेअहितानां वैरिणो भूत्वा जगतः क्षयाय प्रभवंति उद्भवंतीत्यर्थः ॥९॥ अपि च कामिति दुःखेरण पूरयितुमशक्यं काममाश्रित्य दंभमानमदैर्युक्ताः संतः
देवताराधानादौ प्रवर्तंते कथं असद्ग्राहान् गृहीत्वा अनेन मंत्रेण एतां देवतामाराध्य महानिधीन् साधयिष्याम इत्यादि दुराग्रहान्मोहादेव गृहीत्वा
कृत्म प्रवर्तंते अशुचीनि मद्यमांसादि विषयाणि व्रतानि येषां ते ॥१०॥ किं च चिंतामिति प्रलयो मरणमेवांतो यस्यास्तामपरिमेयां परिमातुमशक्यां

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोल्पबुधयः ॥ प्रभवंत्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोहिताः ९ काममाश्रित्य दुःपूरं दंभमानमदान्विताः मोहाद्गृहीत्वासद्ग्राहान्प्रवर्तं
तेशुचिव्रताः १० चिंतामपरिमेयां च प्रलयांतामुपाश्रिताः कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥११॥ आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः ईहंते का
मभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् ॥१२॥

॥ चिंतामाश्रिताः नित्यं चिंतापरा इत्यर्थः कामोपभोग एव परमो येषां ते एतावदिति कामोपभोग एव परमः पुरुषार्थो नान्य इत्ये
ति कृतनिश्चयाः ॥ अर्थसंचयानीहंत इत्यन्वयः तथा च बार्हस्पत्यं सूत्रं काम एवैकः पुरुषार्थः इति चैतन्यविशिष्टः कायः पुरुष इति च ॥११॥ अत एव
आशेति आशा एव पाशास्तेषां शतैर्बद्धाः इतस्ततश्चाकृष्यमाणाः कामक्रोधौ परमयनमाश्रिताः कामभोगार्थमन्यायेन चौर्यादिना

तेषां मनोरथं कथयन्नरकप्राप्तिमाह इदमद्येति चतुर्भिः प्राप्स्ये प्राप्स्यामि मनोरथं मनसः प्रियं शेषं स्पष्टं ॥ एको च त्रयाणां श्लोकानां स्पष्टान
विमोहिताः प्राप्तो नरके पततीति चतुर्णामन्वयः ॥१३॥ किंच ॥ असाविति सिद्धः कृतकृत्यः स्पष्टमन्यत् ॥१४॥ किंच ॥ आढ्य इति आढ्यो धनेन धनसंप
न्नः ॥ अभिजनवान्कुलीनः यक्ष्ये यागादनुष्ठानेनापि दीक्षितान्तरेभ्यः ॥ सकाशान्महतीं प्रतिष्ठां प्राप्स्यामि ॥ दास्यामि स्तावकेभ्यः मोदिष्ये ह

यदमद्य मया लब्धमिदं प्राप्स्ये मनोरथं ॥ इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनं ॥१३॥ असौ मया ह
तः शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि ईश्वरोहमहं भोगी सिद्धोहं बलवान्सुखी १४ आढ्यो भिजनवानस्मि कोन्यो
स्ति सदृशो मया: यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः १५ अनेकचित्तविभ्रांता मोहजालसमावृताः
प्रसक्ताः कामभोगेषु पतंति नरकेशुचौ ॥१६॥

र्षं प्राप्स्यामि इत्यज्ञानेन विमोहिताः ॥ मिथ्याभिनिवेशं प्रापिताः ॥१५॥ एवंभूताः प्राप्नुवंति नियतं अनुकेति ॥ अनेकेषु मनोरथेषु प्रवृत्तं चित्तं अनेक
न विभ्रांतं विक्षिप्तं ॥ तेनैव मोहमयेन जालेन समावृताः मत्स्या इव सूत्रमयेन जालेन पंञ्जरित कामभोगेषु प्रसक्ताः अभिनिविष्टाः संतो हा पापुचैक
शमलेन नरके पतंति ॥१६॥

यस्य पदं ति च पर्स्ते षां मनोरथ उक्तः स केवलं संसारकारादिप्रधान एव नतु सात्विकः स्वभिनयेनाह ॥ आत्मसंभाविता इति द्वाभ्यां ॥ आत्मनैव संभाविताः पूज्यतां
नीताः नतु साधुभिः कैश्चित् अत एव स्तब्धा अनम्राः ॥ धनेन यो मानमदस्ताभ्यामन्विताः ते नामयज्ञैः नाममात्रेण ये यज्ञाः यद्वा दीक्षितः सोमयाजीत्येवमादि नाम
प्रसिद्धये ये यज्ञास्तैः दंभेन नतु श्रद्धया ॥ अविधिपूर्वकं च यजन्ते तथा ॥ १८ ॥ पूर्वकत्वमेव प्रपंचयति ॥ अहंकारमिति ॥ १८ ॥ अहंकारादीन् संश्रि

॥ आत्मसंभाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः ॥ यजन्ते नामयज्ञैस्ते दंभेनाविधिपूर्वकं ॥ १७ ॥ अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः ॥ मामा
॥ त्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥ १८ ॥ तानहं द्विषतः क्रूरान्संसारेषु नराधमान् ॥ क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥ १९ ॥ ॥ ॥

ताः सन्तः आत्मपरदेहेषु स्वदेहेषु च चिदंशेन स्थितं मां प्रद्विषन्तो यजन्ते दंभयज्ञेषु अश्रद्धया ॥ अभावादात्मनो हृदये वा भीजा भवन्ति तथा परस्वादीनामप्यविध
नाहं साध्यो येनात्मा द्रोह मामात्ममेवा च क्षिपन्तः इति प्रसंगः स्तुतं ॥ अभ्यसूयकाः सन्मार्गवर्तिनां गुणेषु दोषारोपकाः ॥ १८ ॥ तेषां च कदाचिदप्यासुरस्वभाव
प्रवृत्तिर्न भवतीत्याह तानहमिति द्वाभ्यां तानहं मां द्विषतः क्रूरान्संसारेषु जन्ममरणमार्गेषु तत्रापि आसुरीष्वेव अतिक्रूरासु व्याघ्रसर्पादियोनिषु अजस्रमनव
रतं क्षिपामि तेषां पापकर्मणः फलं ददामीति १९

॥श्री·गी·टी·॥ किंच । आसुरीमिति । मामप्राप्यैवेत्येवकारेण मत्प्राप्तिसंका कुतस्तेषां मत्प्राप्त्युपायं सन्मार्गमप्राप्य ततोऽप्यधमां कृमिकीटादियोनिं गतिं यान्तीत्यु
॥२३९॥ क्तं ह्यसंशयः ॥२०॥ अज्ञानामासुरस्वभावानां मध्ये सकलभूतदोषत्रयं सर्वत्र वर्जनीयमित्याह त्रिविधमिति कामः क्रोधः लोभः इदं त्रिविधं नरकस्य
द्वारं ॥ अत एवात्मनो नाशनं नीचयोनिप्रापकं तस्मादेतत्त्रयं सर्वात्मना त्यजेत् ॥२१॥ त्यागे च विशिष्टफलमाह एतैरिति तमसो नरकस्य द्वारभूतै

॥आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि ॥ मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिं ॥२०॥ त्रिविधं न
॥ रकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमोद्वारैस्त्रि
॥ भिर्नरः आचरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिं ॥२२॥ यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः न स सिद्धिमवा
प्नोति न सुखं न परां गतिं ॥२३॥

एतैस्त्रिभिः कामादिभिर्मुक्तो नरः ॥ आत्मनः श्रेयः श्रेयसाधनं तपोयोगादि कर्माचरति ॥ ततश्च मोक्षं प्राप्नोति ॥२२॥ कामादित्यागश्च धर्माचरणं विना
न भवतीत्याह य इति ॥ शास्त्रविधिं नरः उत्सृज्य यः कामकारतो यथेष्टं वर्तते न स सिद्धिं तत्त्वज्ञानं न प्राप्नोति ॥ न च सुखमुपशमं न च परां गतिं मुक्तिं प्राप्नोति ॥२३॥ ॥राम॥
॥१३९॥

फलितमाह तस्मादिति । इदं कार्यमिदमकार्यमित्यस्यां व्यवस्थायां तव शास्त्रं प्रमाणं निपुणं हि कमेव प्रमाणं अतः शास्त्रविधानोक्तं कर्म ज्ञात्वा इह क-
र्माधिकारे वर्तमानो यथाधिकारं कर्म कर्तुमर्हसि तन्मूलत्वात् सत्त्वशुद्धिसम्यक्ज्ञानमुक्तीनामिति भावः ॥ २४ ॥ दैवदेते पसंपत्तिसविभागेन षोडशे
न त्वसतोऽधिकारस्तत्र सात्त्विकस्येति दर्शितं ॥ इति श्रीसुबोधिन्यां टीकायां षोडशोऽध्यायः ॥ उक्ताधिकारहेतूनां श्रद्धामुख्यान सात्त्विकी । इति सप्तद-
शेऽध्याये श्रद्धाभेदस्त्रिधोच्यते ॥ १ ॥ पूर्वाध्यायान्ते यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ॥ न स सिद्धिमवाप्नोतीत्यनेन शास्त्रविधिमुत्सृज्य का-
मकारेण वर्तमानस्य ज्ञानेऽधिकारो नास्तीत्युक्तं ॥ तत्र यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य कामकारं विना श्रद्धया वर्तमानास्तेषां किमधिकारोऽस्ति वा नेति बुभुत्सया अर्जुन
उ० ॥ य इति ये त्वनवशास्त्रा विधिमुत्सृज्य यजन्ते रत्नवेनन धनार्थं तु धात्वर्थे वर्तमाना न ग्रहस्ते ॥ तेषां श्रद्धया पूजनानुपपत्तेः आस्तिक्यबुद्धिर्हि श्र-

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ । ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि २४ ॥ इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशा-
स्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे दैवासुरसंपत्तियोगो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ अर्जुन उ० ॥ ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः । तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वमाहो रजस्त-
मः १

द्धानवतोऽशास्त्रार्थज्ञानवतो शास्त्रार्थसंभवति तानेवाधिकृत्य विधायप्रवर्ति श्रद्धायजनेऽसात्त्विका दैवादिमादुत्तरसुपपतेः ॥ अतो नानत्साम्या पिलो ग्र-
श्रयति त्वके बुध्या वाऽज्ञानया शास्त्रार्थं तावेऽप्ययन्लमयज्ञानं केवलमाचरयंति यत्त्वेनन प्रश्रया । केचिद्वृद्धव्यवहाराद्यनादेः प्रवर्तमानानां तेन्नेनोपपन्नः येषा-
स्तु विधिमुत्सृज्य दुःखबुध्या आलस्याधानादहम्मकेवलमाचारप्रयत्नेन श्रद्धयान्विताः तेनोपपन्नेषां कुत्र भिषयाका निष्ठा प्रश्न एतामेव विशेषेण प्रपच्छेति
किंचलो आहो रजः ॥ श्रयगतम इति ते यान्देवपूजादि प्रवृत्तिं किंसत्त्वसंस्थिता रजतः संस्थितवा तमः संस्थिता वेत्यर्थः । साधायः सात्त्विकत्वात्तत्र ज्ञाने शाउ

अत्रोत्तरं श्रीभगवानु· त्रिविधेति ॥ अयमर्थः शास्त्रज्ञानतः प्रवर्तमानानां परमेश्वरपूजाविषया सात्विकी एकविधैव श्रधा लोकाचारमात्रेणानुप्रव
र्तमानानां देहिनां या श्रधा सात्विकि राजसी तामसी चेति त्रिविधा भवति तत्र हेतुः स्वभावजस्वभावः पूर्वजन्मसंस्कारः तस्माज्जाता स्वभावजा ॥ स्वभावस्य
न्यथाकर्तुं समर्थे हि शास्त्रोक्तं विवेकज्ञानं तत्तु तेषां नास्ति ॥ अतः केवलं पूर्वस्वभावेन भवतीति श्रधा त्रिविधा भवति तामिमां त्रिविधां श्रधां शृणु तद्
तदुक्तं सायात्मिकाबुधिरेकेह कुरुनंदनेत्यादिना ॥२॥ ननु च श्रधसान्विसेव सत्वकार्यत्वेन त्वयैव श्रीवभगवता उद्दिष्टं प्रतिनिर्दिष्टत्वात् यथोक्तं शास्त्रो
द्दमस्ति तितिक्षेत्रयः सत्वंद्यास्मृतिः तदुस्यागोऽस्त्हा ह्रीद्यादिस्वनिवृत्तिः धृतिरित्येता सत्वस्य घतयदति ॥ अतः कथमस्यास्त्रैविध्यमुच्यते तत्रा

श्रीभगवानु ॥ त्रिविधा भवति श्रधा देहिनां सा स्वभावजा सात्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ॥२॥ सत्वानुरूपा सर्वस्य श्रधा भवति रजसी ॥ श्रधा
मयोयं पुरुषो यो यछ्रद्धः स एव सः ॥३॥

तथापि रजस्तमोयुक्तपुरुषाणां सत्वयुक्तेन रजस्तमोभिभवेन श्रधस्य त्रैविध्यान श्रधयापि त्रैविध्यं वक्तव्यमित्याह स
त्वानुरूपेति सत्वानुरूपा सत्वतारतम्यानुसारिणी सर्वस्य विवेकेनोवानो लोकस्य श्रधा भवति तस्मात् पुरुषः लौकिकः श्रधा भवति श्रधाविका
यत इत्यर्थः ननु देवाह्यो पञ्चदशपादस्यो राजसी श्रधा यस्य स सत्वरः तादृश्या श्रधया युक्तः स एव सः सर्वदा तत्तो त्कर्षेण सात्विकश्रधया युक्तः पुरुषः सएव नरस्त
दृशावस्कारेण सात्विकश्रधायुक्तः ॥ स एव भवति यस्तु रजउत्कर्षेण राजसश्रधायुक्तः सयुरस्तादृशा एव भवंति यस्तु तमसयुक्तोत्कर्षेण तामसश्रधायुक्त
स्तादृश एव भवंतीति लोकाचारमात्रेण प्रवर्तमाने — सात्विकराजसतामसश्रद्धाव्यवस्था शास्त्रजनितं विवेकज्ञानयुक्तानां तु स्वभावविजये

सात्विकराजसतामसानामुत्तरोत्तरं ३

सात्विकादिभेदमेव कार्यभेदेनप्रपंचयंति यजंतइति सात्विकाजनाः सत्वप्रकृतीन्देवेनेयपूजंतेपूजयंती राजसास्तु रजःप्रकृतीन्यक्षान्राक्षसांश्चजयंते एतेभ्योन्येतु विल
क्षणास्तामसाजनास्तामसानेवप्रेतान्भूतगणांश्चयजंते सत्वादिप्रकृतीनांतत्रदेवतानांपूजादिविभित्तन्नत्पूजकानांसात्विकात्वादि ज्ञातव्यमित्यर्थः ४ राजसतामसेषुपु
नर्विशेषांतरमाह अशास्त्रविहितमशास्त्रमितिद्वाभ्यां शास्त्रविधिमजानंतोपिकेचित्प्राचीनासंस्कारपुण्यसंस्कारेणसात्यकाएवभवंति केचित्तुमध्यमाराजसाभवंति अध
मास्तुतामसाभवंतियेपुनस्तेतमंदभाग्याआगतायुगतयाधंजसंगेनतदाचारेणकामेतुसंतु अशास्त्रविहितंघोरंभूतपीडाकरंतपस्तप्यंते तत्रहेतुतवःदंभाहंका

यजंतेसात्विकादेवान्यक्षरक्षांसिराजसाः प्रेतान्भूतगणांश्चान्येयजंतेतामसाजनाः अशास्त्रविहितंघोरंतप्यंतेयेतपोधनंजय ॥
दंभाहंकारसंयुक्ताःकामरागबलान्विताः ५ कर्षयंतःशरीरस्थंभूतग्राममचेतसः मांचैवांतःशरीरस्थंतान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ६ ॥ श्रीराम

राभ्यांसंयुक्ताः तथाकामोभिलाषः रागआसक्तिः बलंवाग्रहः एतैरन्विताः संतस्तानासुरनिश्चयान्विद्धीत्युत्तरेणान्वयः ५ किंचकर्षयंतइति शरीरस्थंप्राकामोलि
षः सन्न्वालमाग्रहः एतैरन्वयः संसस्तानांसमूहंकर्षयंतः वृथैवोपवासादिभिः कृशंकुर्वंतः अचेतसः अविवेकिनः मांचतत्साक्षितयांतःशरीरस्थंदेहमा
स्थ्यादेहमध्येस्थितंमदाज्ञालंघनेनैवेतिकर्षयंतः वृथैवोपवासादिभिः येतानासुरनिश्चयान् आसुरोअतिक्रूरोनिश्चयोयेषांतान्‌ःसंतएवतपश्चरंतिनिश्चयोयेषांतास्तान्वि
द्धि ६

॥गी॰टी॰॥
॥१४१॥

आहारादिभेदादपि सात्विकादिभेदं दर्शयितुमाह आहारस्त्विति त्रयोदशभिः सर्वस्यापि जनस्यापि आहारोऽन्नादिः सत्वादिगुणत्रयेण त्रिविधः प्रियो भवति
तथा यज्ञस्तपो दानानि च त्रिविधानि भवन्ति तेषां वक्ष्यमाणमिमं भेदं शृणु एतेन राजसतामसाहारपरित्यागेन सात्विकाहारपरिसेवया सत्ववृद्धौ यत्नः
कर्तव्य इति दर्शितं कथ्यते ७ तत्राहारत्रैविध्यमाह आयुरिति त्रिभिः आहु जीवि॰ तं सत्वमुत्साहः बलं शक्तिः आरोग्यं रोगराहित्यं सुखं चित्तप्रसादः
प्रीतिरभिरुचिस्ते आयुरादीनि वि॰ वर्धनाः विवृद्धिकाराः ते च रस्याः रसवन्तः स्निग्धाः स्नेहयुक्ताः स्थिराः देहे शक्तांशेन चिरकालावस्थायिनः हृद्याः हृ

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः। यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ७ आयुःसत्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः रस्याः स्निग्धाः
स्थिरा हृद्या आहाराः सात्विकप्रियाः ८ कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ९

द्याः दृष्टमात्रेऽपि हृदयंगमाः एवंभूता आहारा भोज्यद्रव्याः सात्विकस्य प्रियाः ८ तत्राह कट्विति अतिशब्दः कट्वादिषु सप्तस्वपि संबध्यते अतिकटुर्निंबादिः राम
निंबादिः अत्यम्लो निस्तवलो तनु प्रसिद्धः अतितीक्ष्णो मरिचादिः अतिरूक्षः कंगुकोद्रवादिः अतिविदाही राज्यादिः अतिक हाहृदयः राजसस्येष्टाः प्रियाः दुःखं ४७१
तत्कालिकं दुःखं पश्चाद्भावि शोकः पश्चाद्भाविदौर्मनस्यं आमयो रोगः एतानि प्रददातीति प्रयच्छन्ति ९ ॥ ॥ ॥ ॥

न्नचायामिति यातोयामः प्रहरोयस्य यद्भक्ष्यं नातिरसं तत्यातयामं पाचावस्थायां शपूमित्यर्थः गतरसं निःपीडितसारं पूतिदुर्गंधं पर्युषितं दिनां
तरपक्वं उच्छिष्टं अन्यथा भुक्तावशिष्टं अमेध्यामभक्ष्यं कलंजादि एवंभूतं भोज्यं तामसस्य प्रियं १० यज्ञोपि त्रिविधः तत्र सात्विकं यज्ञमाह अफलाकां
क्षिभिर्हीनैः पुरुषैः विविधैः विधिना शास्त्रावश्यकतया विहितो यज्ञ इज्यते अनुष्ठीयते स सात्विकोयज्ञः कथं इज्यते यष्टव्यमेवेति यज्ञानुष्ठानमेव कार्यं

यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियं १० अफलाकांक्ष
भिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्विकः ११ अभिसंधाय तु फलं दंभार्थमपि चै
वयत् इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसं विधिहीनमसृष्टान्नं मंत्रहीनमदक्षिणं श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं प

नाप्यनेन फलं साधनीयमित्येवं मनः समाधाय एकाग्रं कृत्वेत्यर्थः ११ राजसं यज्ञमाह अभिसंधायेति फलमभिसंधाय उद्दिश्य तु यत्तु इज्यते यतः कि
यज्ञेदंभार्थं च महत्वस्यापनाय तं यज्ञं राजसं विद्धि १२ तामसं यज्ञमाह विधिहीनमिति विधिहीनं शास्त्रोक्तविधिशून्यं असृष्टान्नं ब्राह्मणे
भ्यो न सृष्टान्नं निष्पादितमन्नं यस्मिन् मंत्रैर्हीनं यथोक्तदक्षिणारहितं च श्रद्धाशून्यं यज्ञं तामसं परिचक्षते कथयन्ति शिष्टाः १३ ॥ १३ ॥

तपसः सात्त्विकादिभेदं दर्शयितुं पृथक्तावच्छारीरादिभेदेन तस्य त्रैविध्यमाह देवद्विजेति त्रिभिः प्राज्ञाः गुरुव्यतिरिक्ताः अन्येपि तत्त्वविदः देवद्विजगुरुप्राज्ञादिपूजनं शौ
चादिकं शारीरं शरीरनिष्पन्नं तप उच्यते १४ वाचिकं तप आह अनुद्वेगेति उद्वेगं भयं न करोतीत्यनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं च श्रोतुः प्रियं च हितं च परिणा
मे सुखकरं स्वाध्यायाभ्यसनं वेदाभ्यासश्च वाचा निष्पन्नं तपः वाङ्मयं १५ मानसं तप आह मनस इति मनसः प्रसादः स्वच्छता सौम्यत्वमक्रूरता
मौनं मुनेर्भावः मननमित्यर्थः आत्मनो विनिग्रहः विषयेभ्यः प्रत्याहारः भावसंशुद्धिः व्यवहारे मायाराहित्यं इत्येतन्मानसं तपः १६ तदेवं शारीर

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवं ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते १४ अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् स्वाध्या
याभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते १५ मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते १६ श्रद्धया
परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः अफलाकांक्षिभिर्युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते सत्कारमानपूजार्थं तपो दंभेन चैव यत् क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं च
लमध्रुवं १८

वाङ्मनोभिर्निर्वृत्तं त्रिविधं तपो दर्शितं तस्य त्रैविध्यं गतस्य सात्त्विकादिभेदेन त्रैविध्यमाह श्रद्धयेति त्रिभिः त्रिविधमपि तपः श्रद्धया युक्ताः अफ
लाकांक्षिभिः पुरुषैः एकाग्रचित्तैर्नरैः कृतं तत्सात्त्विकं १७ राजसमाह सत्कारेति साधुकारः साधुरयमिति नायकः स्तुत्यादिः वाक्पूजा मानः प्रत्युत्था
नाभिवादनादिः देहिकी पूजा अर्थलाभादिः एतदर्थं दंभेन च यत्तपः क्रियतेऽत्र तदेवचयन् १८ ॥

तामसंतपउदाहृतम्मूढेतिमूढग्राहेनाविवेककृतेनदुराग्रहेनात्मन॥पीडयायत्तपःक्रियतेपरस्योत्सादनार्थंपस्यविनाशार्थंवाभिचाररूपेणत
त्तामसमुदाहृतंकथितं॥१९॥इदानींक्रमप्राप्तमेवदानस्यत्रैविध्यमाहदातव्यमिति॥दातव्यमित्येवंनिश्चयेनयद्दानंदीयते॥अनुपकारिणेप्रत्युपकारासम
र्थायः॥देशेकुरुक्षेत्रादौ॥कालेग्रहणादौ॥पात्रेचेतिदेशकालसाहचर्यात्सप्तमीप्रयुक्ता॥पात्रंचतादृशंतपः॥श्रुतादिसंपन्नाःपात्रमपेक्ष्य

॥मूढग्राहेणात्मनोयत्पीडयाक्रियतेतपः॥परस्योत्सादनार्थंवातत्तामसमुदाहृतं॥१९॥दातव्यमितियद्दानंदीयतेनुपकारिणे॥
॥देशेकालेचपात्रेचतद्दानंसात्विकंस्मृतं॥यत्तुप्रत्युपकारार्थंफलमुद्दिश्यवापुनः॥दीयतेचपरिक्लिष्टंतद्दानंराजसमुदाहृतं॥२१॥

र्थेः॥यद्यापाश्रमतिचतुर्वेदेषु॥पात्ररक्षकापेक्षार्थे॥सहिसर्वस्माद्दायकात्रागादातर[illegible]तीत॥यदेवंभूतंतद्दानंसात्विकं॥२०॥राजसंदानमाहयत्त्विति॥कालां
तरेचमांप्रत्युपकारमेतौकरिष्यतीत्येवमर्थंफलंवास्वर्गादिकमुद्दिश्ययत्तुनर्दानंदीयतेपरिक्लिष्टंचित्तक्लेशसंयुक्तंयथाभावंतत्येवंतद्दानंराजसमुदाहृतं॥२१॥ ॥ ६

गी॰ टी॰ ॥
॥ १४३ ॥

नामसं दानमाह ॥ अदेशेति ॥ अदेशे ति अशुचिस्थाने अकाले अशौचसमये अपात्रेभ्यो विटनटादिभ्यो यद्दानं दीयते देशकालपात्रसंपत्तावपि असत्कृतं पादप्रक्षालनादिसत्काररहितं ॥ अवज्ञातं तिरस्कारयुक्तं एवंभूतं दानं तामसमुदाहृतं ॥ २२ ननु चैवं विचार्यमाणे सर्वमपि यज्ञतपोदानादि राजसतामसप्रायमेवेति
प्रायमेवेति सर्वे यज्ञादि यथाविधि अनुष्ठानं अनन्यविधत्वादि सात्विकव्यापारं प्रकारं दर्शयितुमाह ॥ ॐ तत्सदिति ॥ ॐ तत्सदित्येवं त्रिविधो ब्रह्मणः परमात्म

॥ अदेशे अकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ॥ असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतं ॥ २२ ॥
॥ ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ॥ ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥ २३ ॥

नो निर्देशो नामव्यपदेशः स्मृतः शिष्टैः तत्र ॐ इति प्रसिद्धं अथ तदिति श्रुतिप्रसिद्धेः सदिति च सद्रूपत्वान्नाम ॥ जगत्कारणत्वेनाति प्रसिद्धत्वात् तदिति सर्वेषां परोक्षत्वात्
दे सदिति सद्रूपत्वान्नाम प्रशस्तत्वादिभिः सच्छब्दो ब्रह्मणो नाम ॥ अयं त्रिविधोऽपि नामनिर्देशो यज्ञादिवैगुण्यपरिहारार्थं तत्तुल्यस्य नामस्य प्राशस्त्यं दर्शयति तेन त्रिवि

इदानीं प्रणवकर्मोदाहरणादीनां प्रशस्तत्वं दर्शयन् ॐकारस्य तावदाह तस्मादिति ॥ यस्मादेवं ब्रह्मणो निर्देशः प्रशस्तः तस्मादोमित्युदाहृत्य उच्चार्य ब्रह्मवादिनां यज्ञाद्याः शास्त्रोक्ताः क्रियाः सततं सर्वदा त्रैवर्णिकानामपि प्रवर्त्तन्ते सगुणा भवन्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥ द्वितीयं नाम प्रशंसति तदिति ॥ तदित्युदाहृत्येति पूर्वस्मादनुषंगः तदित्युदाहृत्य मुमुक्षुभिर्मोक्षकाङ्क्षिभिः फलाभिसंधिमकृत्वा यज्ञाद्याः क्रियाः क्रियन्ते ॥ ततश्चित्तसौ धनद्वारेण फलसंकल्पत्यागेन मुमुक्ष

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः । प्रवर्तन्ते विधेयज्ञाः सततं ब्रह्मवादिनां ॥ २४ ॥ तदित्यनभिसंधाय फलं यज्ञतपःक्रियाः ।
दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिः ॥ सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते । प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते ॥ २६ ॥
यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ॥ कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥ २७ ॥ श्रीमते रामानुजाय नमः ॥

फलसंधाय कृत्वा तच्छब्दनिर्देश्याः प्रशस्ता इत्यर्थः ॥ २५ ॥ सच्छब्दस्य प्राशस्त्यमाह सद्भाव इति द्वाभ्यां ॥ सद्भाव इति अस्तित्वे वेदवक्तृस्य पुत्रादिकमस्तीत्यस्मिन्नर्थे ॥ साधुभावे च साधुत्वे च वेदवक्तृः स्य पुत्रादिश्रेष्ठ इत्यस्मिन्नर्थे सदित्येतत्प्रयुज्यते प्रशस्ते मांगलिके विवाहादि कर्मणि च सदिदं कर्मेति सच्छब्दो युज्यते प्रयुज्यते संगच्छत इति वा ॥ २६ ॥ किंच यज्ञ इति यज्ञादिषु च या स्थितिः ॥ तात्पर्येणावस्थानं तदपि सदित्युच्यते ॥ यस्य चेदं नामत्रयं सरव

किं च परमात्मार्थे यः प॥ लेयस्स तत्तदर्थैकर्म्मस॥ जोमहारत्वं ग्रहां गलापरिमार्गनोफलेपरंगमालिकाल्लि क्रियातस्सिधयेयदिन्यत्कर्मः क्रियते
उघामघालि लोकेत्र धर्माजुनादि विषयं॥ तत्र कर्म तदर्थीयंत ज्ञापि व्याविहारिसदित्येवाभिधीयते॥ यस्मादेवमंत्र प्रशस्तमे तन्नाम त्रयं यस्मा
देतत्सर्वं कर्म गुणपूर्णं कीनेये दिति तात्पर्यार्थः॥ अत्र चार्पवस्तमवमस्या विधिकल्पवे विधेयं स्तूयतेव स्थितीमायात॥ अपरेनुप्रवर्तते विधा

अश्रद्धयाहुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं चयत॥ असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥२८॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णा
र्जुनसंवादे श्रद्धात्रयविभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥१७॥

नोक्ताः किं पुनर्नेमोक्षकांक्षिभिः इत्यादिना द्विधित पापपरनमनीपल्माप॥ ननु सद्भावे साधुभावे चेत्या
दिष्वप्रवृत्पार्थतात्मनशंगच्छनरीतिश्लोक्ताक्रमेणविधिकल्पेवः ज्यायसी ॥२२॥ इदानीं सर्वकर्मस्तुप्रथये प्रश्नमर्थमप्राधान्यं तस्सर्वं निरं ति प्रपयेति
अश्रद्धयाहुतं हवनं दत्तं दानं तप्तं निवर्तितं तपः॥ यद्वापरमपिकृतं कर्म तत्सर्वं मसदित्युच्यते॥ यतस्तत्ते परलोकान्तरे न फलमिति॥ विगुणत्वात॥ नोइह न चा
स्मिँल्लोके फलं तिश्रयं षास्करत्वात॥ २८॥ अजस्मनमोभांपीमक्राक्षप्रधासतत्वमपि स्थितः॥ तन्वशानेधिकारी पनादि निहमप्तदरोस्थिते सुबोधिन्यां टीका

श्रद्धात्रयविभागः॥१७॥

॥राम॥
॥१४४॥

न्यासत्यागविभागेन सर्व्वगीतार्थसंग्रहं स्पष्टमष्टादशे प्राह परमार्थविनिर्णयं अत्र च सर्व्वकर्म्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी संन्या
सयोगयुक्तात्मेत्यादिषु कर्म्मसंन्यास उपदिष्टः त्यक्त्वा कर्म्मफलासंगं नित्यतृप्तो निराश्रयः सर्व्वकर्म्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवानि-
त्यादिषु च फलमात्रत्यागेन कर्म्मानुष्ठानमुपदिष्टं नच परस्परविरुद्धं सर्व्वज्ञः परमकारुणिको भगवानुपदिशेत् अतः कर्म्मसंन्यासस्य तदनुष्ठानस्य

अर्जुन उवाच संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुं त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्केशिनिषूदन १

चाविरोधप्रकारं बुभुत्सुरर्जुन उवाच संन्यासस्येति भो हृषीकेश सर्व्वेन्द्रियनियामक हे केशिनिषूदन केशिनाम्नो हि महतो हयाकारस्य दैत्यस्य युद्धे मुखं
व्यादाय भक्षयितुमागच्छतः तं तत्र सैन्येव बाहुना कर्क्कटिकाफलवत् तं विदार्य निषूदितवान् अतएव हे हे संबोधनं संन्यासस्य तत्त्वं पृथक्विविधेमीछे
सि. १

तत्रोत्तरं ॥श्रीभगवानु०॥ काम्यानामिति पुत्रकामो यजेत स्वर्गकामो यजेतेत्येवमादिकामोपबंधेन विहितानां काम्यानां कर्मणां न्यासं त्यागं संन्यासं कवयो विदुः सम्यक्फलैः सह कर्मणामपि न्यासं संन्यासं पंडिता विदुः जानंतीत्यर्थः सर्वेषां काम्यानां नित्यनैमित्तिकानां च कर्मणां फलमात्रत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः निपुणाः ननु स्वरूपतः कर्मत्यागं विना नित्यनैमित्तिकानां फलाभावात् विद्यमानस्य फलस्य कथं त्यागः स्यात् नहि वंध्यायाः पुत्रत्यागः संभवति उच्यते यद्यपि स्वर्गकामः पशुकाम इत्यादिवत् संध्यामुपासीत यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिषु फलविशेषो न श्रूयते तथा

श्रीभगवानुवाच काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः २ ५

ष्वपुरुषव्यापारे प्रेक्षावंतं प्रवर्तयितुमशक्तेश्च नित्यविधिर्विश्वजिनेत्यादि स्विवशाम्यातः किमपि फलमाक्षिप्यत एव नचोपात्तदुरितक्षय
स्वसिद्धेरेव विधेः प्रयोजनमिति मंतव्यं पुरुषमित्यनुपपत्तेः परं हस्य श्रूयते हि ब्धपिफलं सर्व एते पुण्यलोका भवंतीति कर्मणा पितृलोक इति धर्मेणापा राम
पमपनुदतीत्येवमादिषु तस्मात्युक्तमित्ये कर्मफलत्यागं विचक्षणा इति २ १४५

ननु च फलत्यागेन पुरुषस्य निःफलेषु कर्म्मसु प्रवृत्तिरेव स्यात् ॥ तन्न सर्वेषामपि कर्म्मणां संयोगपृथक्त्वेन विविदिषार्थेन॰यावि
नियोगात् ॥ तथा च श्रुतिः तमेतमात्मानं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनेति ॥ अतः प्रतिपदोक्तं स
र्व्वं फलं बन्धकत्वेन त्यक्त्वा विविदिषार्थं सर्व्वं कर्म्मानुष्ठातव्यं त एव ॥ विविदिषा च नित्यानित्यवस्तुविवेकेन निवृत्तदेहाद्यभिमानतयोत्पु
धेयक त्वकृष्णाना नावस्थर्येते च सत्त्वशुद्ध्यर्थे ज्ञानादिनुधेय यथोचितमावश्यकं कर्म्म कुर्म्मव्वृतः ॥ तत्फलत्यागेन समानस्वरूपेणात
यावत्प्रवृत्तिः ॥ कुर्म्मन्नेवेह कर्म्माणि जिजीविषेच्छतं समा इति ॥ ततः परं तु सर्व्वकर्म्मनिवृत्तिः स्वत एव भवति ॥ ननु उक्तं नैष्कर्म्म्यसिद्धौ प्रत्य
क्प्रवणतां बुधेः कर्म्माण्युत्पाद्य शुद्धितः कृतार्थान्यस्तमायान्ति प्रावृडन्ते घना इवेति तदुक्तं च भगवता यस्त्वात्मरतिरेव स्यादा
त्मतृप्तश्च मानवः आत्मन्येव च संतुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यत इति ॥ वसिष्ठेन चोक्तं ॥ न कर्म्माणि त्यजेद्योगी कर्म्मभिस्त्यज्यते ह्यसौ ॥ कर्म्म
णो मूलभूतस्य संकल्पस्यैव नाशत इति ज्ञाननिष्ठाविक्षेपकत्वमालक्ष्य त्यजेद्धा ॥ ननु उक्तं भगवता तावत्कर्म्माणि कुर्वीतेतया
वता ॥ मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते ॥ ज्ञाननिष्ठो विरक्तो वा मद्भक्तो वानपेक्षकः ॥ सलिंगानाश्रमांस्त्यक्त्वा चरेद् विधि
गोचर इत्यादि ॥ अलमतिप्रसंगेन प्रकृतमनुसरामः

अविदुषः फलत्यागमात्रमेव त्याग प्राग्दर्शितः कर्म्मत्यागस्त्वेव देवमतांतरनिरासेन द्रढीकर्तुं मतभेदं दर्शयति ॥ त्याज्यमिति । दोषवद्धिंसा
दिदोषवत्त्वेन बंधकमिति हेतोः सर्व्वमपि कर्म्म त्याज्यमित्येके सांख्याः प्राहुः मनीषिणस्तत्रायमयं भावः ॥ न हिंस्यात्सर्वा भूतानीति हि निषेधः पुरु
षस्यानर्थहेतुर्हिंसेत्याह ॥ अग्नीषोमीयपशुमालभेतेत्याद्याकारकविधिस्तु हिंसायाः क्रतूपकारकत्वमाह अतो भिन्नविषयत्वे
न सामान्यविशेषन्यायाः हेगोचरत्वा ॥ द्रव्यसाध्येषु च सर्व्वेष्वपि कर्म्मसु हिंसादिसंभवात्सर्व्वमपि कर्म्म त्याज्यमेवेति तदुक्तं ॥ दृष्टवदानु

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म्म प्राहुर्म्मनीषिणः ॥
यज्ञदानतपःकर्म्म न त्याज्यमिति चापरे ॥ ३ ॥

अविवेकः सह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्त इति अपरे तु मीमांसकाः ॥ यज्ञादिकं कर्म्म न त्याज्यमिति प्राहुः अयं भावः ॥ क्रत्वर्थापि सती हि ॥ राम ॥
सा पुरुषे नैव वर्तते अन्यथा ॥ सन्न्यायाद्येन पिकृतापुरुषस्य पुरुषस्य पापहेतुरेव तथा हि ॥ विधिर्विधेयस्य तस्य तदुद्देनानुष्ठानं विदधते ॥ नारथ्य ॥ २४६ ॥
त्तु स्वप्नात्वा छेषवत्त्वस्य ॥ नन्वेवं निषेधो निषेधस्य नार्थ्यं म पेक्षते जपुमान्नापेक्षितत्वात् ॥ अन्यथा तानप्रमादादिकृते दोषाभावप्र
संगान्न तदेवं समानविषयत्वेन सामान्याप्यास्त्रस्य विशेषेण बाधान्नास्ति दोषवत्त्वं अतो नित्यं यज्ञादि कर्म्म न त्याज्यमिति अनेन विधिनि

विधेयोः समानविषयत्वाभावात्तयोः सामान्यविशेषभावाभावादित्यर्थः ॥ ३ ॥

एवं मतभेदमुपन्यस्य स्वमतं कथयितुमाह निश्चयमिति ॥ तत्रैवं विप्रतिपत्ते त्यागे निश्चयं मे वाचनाच्छृणु त्यागस्य लो
कप्रसिद्धत्वात् । किमत्र श्रोतव्यमिति मावमंस्था हे पुरुषव्याघ्र त्यागोऽयं दुर्बोधः हि यस्मादयं कर्मत्यागस्तत्त्वविद्भि
स्तामसादिभेदेन त्रिविधः सम्यग्विविच्य प्रकीर्तितः ॥४॥ त्रैविध्यं च नियतस्य तु संन्यासः कर्मणाइत्यादिना वक्ष्यति । प्र
थमं तावन्निश्चयमाह यज्ञदानेति द्वाभ्यां मनीषिणां विवेकिनां पावनानि चित्तशुद्धिकराणि येन प्रकारेण कृतानि
तानि पावनानि भवंति तं प्रकारं दर्शयन्नाह ॥ एतानीति ॥ यानि यज्ञादिकर्माणि मया पावनानीत्युक्तान्येतान्यपि कर्तव्या

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः संप्रकीर्तितः ॥४॥ यज्ञदानतपःकर्म न त्या
ज्यं कार्यमेव तत् । यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणां ॥५॥ एतान्यपि तु कर्माणि संगं त्यक्त्वा फलानि च
कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमं ॥ नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते ॥ मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः प
रिकीर्तितः ॥७॥ नि कथं संगं कर्तृत्वाभिनिवेशं त्यक्त्वा केवलं मीश्वराराधनतया कर्तव्यानि ॥ फलानि च त्यक्त्वा क
र्तव्यानीति निश्चितं मे मतं अत एवोत्तमं ॥६॥ प्रतिज्ञातं त्यागस्य त्रैविध्यमिदानीं दर्शयति नियतस्येति त्रिभिः का
म्यस्य कर्मणो बंधकत्वात्संन्यासो युक्तः नियतस्य तु नित्यस्य पुनः कर्मणः संन्यासस्त्यागो नोपपद्यते सत्वशुद्धि
द्वारा मोक्षहेतुत्वात् । अतस्तस्य परित्याग उपादेयत्वेऽपि त्याज्यमित्येवं लक्षणान्मोहादेव भवेत् ॥ स च मोहस्य ताम
सत्वात्तामसः परिकीर्तितः ॥७॥७॥७॥

॥भ॰ टी॰
॥२५७॥

राजसं त्यागमाह दुःखमिति आत्मबोधं विना केवलं दुःखमित्येवं ज्ञात्वा शरीरायासभयान्नित्यं कर्म त्यजेदिति यत् । ता
दृशस्त्यागो राजसः दुःखस्य राजसत्वात् अतस्तं राजसः पुरुषस्त्यागस्य फलं ज्ञाननिष्ठालक्षणं नैव लभेतेत्यर्थः ॥८॥ सा
त्विकं त्यागमाह कार्यमिति ॥ कार्यमित्येवं बुद्ध्या नियतं अवश्यकर्तव्यतया विहितं कर्म संगं फलं च त्यक्त्वा क्रियत इति यत्
तादृशस्त्यागः सात्विको मतः ॥९॥ एवंभूतसात्विकत्यागपरिनिष्ठितस्य लक्षणमाह न द्वेष्टीति ॥ सत्वसमाविष्टः सत्वे

दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् ॥ स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥८॥ कार्यमित्येव यत्क
र्म नियतं क्रियतेऽर्जुन संगं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्विको मतः ॥९॥ न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते ॥ सत्वत्या
गी सत्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥१०॥

न सम्याप्तः सात्विकत्यागी ॥ अकुशलं दुःखावहं शिशिरे प्रातःस्नानादिकं
कर्म न द्वेष्टि कुशले च सुखके कर्मणि माघादिमध्याह्नस्नानादौ नानुषज्जते प्रीतिं न करोति न तत्र हेतुः मेधावी स्थि
रबुद्धिः यत्र परिभवादिमहदपि दुःखं सह्येन स्वर्गादिसुखं च संप्रेते । तत्र किमर्थं तत्तात्कालिकसुखं दुःखं चैव ॥रा॰ मा॰॥
मनुसंधानवानित्यर्थः ॥ अतएव छिन्नः संशयो मिथ्याज्ञानं दैहिकसुखदुःखयोरुपादित्सापरिजिहीर्षालक्ष ॥२५७॥
णा यस्य सः ॥१०॥ १०॥ १०॥ १०॥ श्री॥

नन्वेवंभूतात्कर्म्मफलत्यागीनो वरं सर्वकर्म्मत्यागः। तथासतिकर्म्मविधिक्षेपाभावेन ज्ञाननिष्ठा सुखं संपद्येतेत्यत्राह नेति
हभृता देहात्माभिमानवता निःशेषेण कर्म्माणि त्यक्तुं नहि शक्यं। तदुक्तं न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यक
र्म्मकृदित्यादिना तस्मात् यस्तु कर्म्माणि कुर्वन्नपि कर्म्मफलत्यागी स एव मुख्यस्त्यागीत्यभिधीयते। ११। एवंभूतस्य कर्म्मफल
त्यागस्य फलमाह अनिष्टमिति। अनिष्टं नारकित्वं इष्टं देवत्वं मिश्रं मनुष्यत्वं एवं त्रिविधं पापपुण्यस्य चोभयमिश्रस्य

॥नहिदेहभृताशक्यं त्यक्तुं कर्म्माण्यशेषतः॥ यस्तुकर्म्मफलत्यागी सत्यागीत्यभिधीयते ॥११॥

स ॥अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्म्मणः फलं॥ भवत्यत्यागिनां प्रेत्य नतु संन्यासिनां क्वचित् ॥१२॥

सचकर्म्मणोयत्त्वं प्रसिद्धं तत्सर्वमत्यागिनां सकामानामेव प्रेत्य परत्र भवति नितेषां त्रिविधाकर्म्मसंभवात्। ननु सं
न्यासिनां क्वचिदपि भवति। संन्यासिशब्देनात्र फलत्यागसाम्यात्साधुकृताः। कर्म्मफलत्यागिनो गृह्यंते। अनाश्रितः क
र्म्मफलं कर्म्म करोति यः स संन्यासी च योगी चेत्येवमादौ च फलत्यागिषु संन्यासिशब्दप्रयोगदर्शनात्। तेषां सात्वि
कानां पापसंभवात्। ईश्वरार्पणेन च पुण्यफलस्यत्यक्तत्वात् त्रिविधमपि कर्म्मफलं न भवतीत्यर्थः ॥१२॥१२॥

॥गी॰टी॰॥
॥२५८॥

मनुचकर्म्मिकुर्वतःकर्म्मफलंकथंनभवेदित्याशंक्यसंगत्यागिनोनिरहंकारस्यसतःकर्म्मफलेनलेपोनास्तीत्युपपादयि
तुमाह। पंचेमानीतिपंचभिःसर्व्वकर्म्मणांसिद्धयेनिष्पत्तयेइमानिवक्ष्यमाणानिपंचकारणानिमेवचनान्निबोधजानीहि
आत्मनःकर्तृत्वाभिमाननिवृत्त्यर्थमवश्यमेतानिज्ञातव्यानीत्येवंतेषांस्तुत्यर्थमाह सम्यक्ख्यायतेज्ञायतेपरमात्मानेने
तिसांख्यंकृतंकर्म्मतस्यांतःसमाप्तिरस्मिन्निति कृतांतःतस्मिन्वेदांतःसिद्धांतइत्यर्थःयद्वासंख्यायंतेगण्यंतेतत्वान्यस्मिन्नि
तिसांख्यंकृतःअंतोनिर्णयोयस्मिन्नितिकृतांतेसांख्यशास्त्रमेवतस्मिन्प्रोक्तानि॥ अतःसम्यक्निबोधेत्यर्थः॥१३॥ ता
न्येवाह अधिष्ठानमिति॥ अधिष्ठानंशरीरंकर्त्ताचिज्जडग्रंथिरहंकारःपृथग्विधंअनेकप्रकारंकरणंचक्षुःश्रोत्रादिविवि

पंचेमानिमहाबाहोकारणानिनिबोधमे॥ सांख्येकृतांतेप्रोक्तानिसिद्धयेसर्व्वकर्म्मणां॥१३॥ अधिष्ठानंतथाकर्त्ता
करणंचपृथग्विधं॥ विविधाश्चपृथक्चेष्टादैवंचैवात्रपंचमं॥ शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म्मप्रारभतेनरः॥ न्याय्यंवाविपरीतंवा
पंचैतेतस्यहेतवः॥ तत्रैवंसतिकर्त्तारमात्मानंकेवलंतुयः॥ पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्नसपश्यतिदुर्मतिः॥१६॥

धाश्चकार्या
तःस्वरूपतश्चपृथग्भूताःचेष्टाःप्राणापानादीनांव्यापाराःअत्रचएतेषुदैवंचैवपंचमंकारणंचक्षुराद्यनुग्राहकमादित्या
दिसर्व्वप्रेरकोंतर्यामीवा॥१४॥ एतेषामेवसर्व्वकर्म्महेतुत्वमाह शरीरेति यथोक्तैःपंचभिःआरभ्यमाणंकर्म्मत्रिष्वेवांतर्भवतीत्यंशरी
रवाङ्मनोभिरित्युक्तंशारीरंवाचिकंमानसंचत्रिविधंकर्म्मेतिप्रसिद्धेःशरीरादिभिर्यद्यत्कर्म्मधर्म्यंवाअधर्म्यंवाकरो
तिनरःतस्यसर्व्वस्यकर्म्मणः एतेपंचहेतवः॥१५॥ ततःकिमतआह तत्रेति॥ तत्रसर्व्वस्मिन्कर्म्मणिएतेपंचहेतवइतिएवंस
तिकेवलंनिरुपाधिकमसंगमात्मानंतुयःकर्त्तारंपश्यति। शास्त्राचार्योपदेशाभ्यामसंस्कृतबुद्धित्वान्नदुर्मतिरसौ

॥रामा॥
॥२५८॥

कस्तर्हि सुमतिः यस्य कर्म्मलेपो नास्तीत्युक्तमित्यपेक्षायामाह यस्येति। अहमिति कृतोहं कर्त्तेत्येवंभूतो भावोभिप्रायो यस्य ना
स्ति यद्वा अहंकृतो हंकारस्य यः स्वभावः कर्तृत्वाभिनिवेशो यस्य नास्ति शरीरादीनामेव कर्म्मकर्तृत्वालोचनादित्यर्थः अत ए
व यस्य बुद्धिर्न लिप्यते इष्टानिष्टबुद्ध्या कर्म्मसु न सज्जते। अत एवंभूतो देहादिव्यतिरिक्तात्मदर्शी सन्निमांल्लोकान्सर्वानपि प्राणि
नो लोकदृष्ट्या हत्वापि विविक्तया स्वदृष्ट्या न हन्ति न च तत्फलैर्निबध्यते बंधनं न प्राप्नोति किं पुनः सत्वशुद्धिद्वारा अपरोक्षज्ञानो
त्पत्तिहेतुभिः कर्मभिस्तत्संबंधं मुंचतीत्यर्थः। तदुक्तं ब्रह्मण्याधाय कर्माणि संगं त्यक्त्वा करोति यः लिप्यते न स पापेनेति। १७ हत्वापि
न हंति न निबध्यत इत्येतदेवोपपादयितुं कर्म्मचोदनाप्राः कर्म्माश्रयस्य च कर्म्मफलादेरेणां च त्रिगुणात्मकत्वात् गुणात्मसा

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते। हत्वापि स इमाँल्लोकान्न हंति न निबध्यते॥१७॥ ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा क
र्म्मचोदना करणं कर्म्म कर्त्तेति त्रिविधः कर्म्मसंग्रहः॥१८॥ मनः तत्संबंधो नास्तीत्यभिप्रायेण कर्म्मचोदनां कर्म्माश्रयं चा

ह ज्ञानमिति। तत्र कर्म्मप्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः। यद्वा वेदेनेति विधिनुच्यते न तदुक्तं भेदैः चोदना चोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचि
न इति तत्रश्चायमर्थः। उक्तलक्षणं त्रिगुणात्मकं ज्ञानादित्रयमवलंब्य कर्म्मविधिः प्रवर्त्तते न इति देतोक्तं त्रैगुण्यवि
षया वेदा इति। तथा च करणं साधकतमं। कर्म च कर्तुरीप्सिततमं। कर्त्ता क्रियाणां वर्तकः। कर्म्म संगृह्यतेस्मिन्निति क
र्म्मसंग्रहः करणादि त्रिविधं कारकं क्रियाश्रय इत्यर्थः। संप्रदानादिकारकद्वयं तु परंपरया क्रियानिर्वर्तकमेवं केवलं न
तु साक्षात् क्रियायाश्राश्रयः। अतः करणादित्रितयमेव क्रियाश्रय इत्यर्थः॥१८॥ १९॥ ॥ ॥

ततः किमत आह ज्ञानमिति गुणाः सम्यक् कार्यभेदेन संख्यायंते प्रतिपाद्यंते अस्मिन्निति गुणसंख्यानं शास्त्रं तस्मिन् ज्ञानं कर्म
च क्रियाकर्ता च प्रत्येकं सत्वादिगुणभेदेन त्रिधैवोच्यते तान्यपि ज्ञानादीनि यथावच्छृणु त्रिधैवेत्येवकारेण गुणत्रयो
पाधिव्यतिरेकेणात्मनः स्वतः कर्त्रादित्वनिषेधार्थः चतुर्दशेऽध्याये तत्र सत्वं निर्मलत्वादित्यादिना गुणानां बंधकत्वप्रकारो
निरूपितः सप्तदशेऽध्याये यजंते सात्विका देवानित्यादिना गुणकृतं त्रिविधस्वभावनिरूपणेन रजस्तमःस्वभावं प
रित्यज्य सात्विकाहारादिसेवया सात्विकः स्वभावः संपादनीय इत्युक्तं इह तु क्रियाकारकफलादीनामात्मासंबंधो ना

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः॥ प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि॥१९॥ सर्वभूतेषु येनैकं भा
वमव्ययमीक्षते अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्विकं॥२०॥ पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावान्पृथग्वि
धान्॥ वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राजसं॥२१॥

स्तीति दर्शयितुं सर्वेषां त्रिगुणात्मकत्वमुच्यत इति विशे
षो ज्ञातव्यः॥१९॥ तत्र ज्ञानस्य सात्विकादित्रैविध्यमाह सर्वभूतेष्विति त्रिभिः सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरांतेषु
विभक्तेषु परस्परं व्यावृत्तेषु अविभक्तं अनुस्यूतं एकमव्ययं निर्विकारं भावं परमात्मतत्वं येन ज्ञानेनेक्ष
ते आलोचयते तज्ज्ञानं सात्विकं विद्धि॥२०॥ राजसं ज्ञानमाह पृथक्त्वेनेति॥ पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं भिन्नत्वेनैव विर
रां सर्वेषु भूतेषु देहेषु नानाभूतान् वस्तुतः एवानेकान् क्षेत्रज्ञान् पृथग्विधान् सुखदुःखित्वादिरूपेण विलक्षणा

तामसं ज्ञानमाह ॥ यत्त्विति। एकस्मिन्कार्ये देहे प्रतिमादौ वा। तत्त्वावनपरिग्रहेणैव सक्तं एतावानेवात्मा ईश्वरो वेत्यभिनिवेशयुक्तं ॥ अहेतुकं निरुपपत्तिकं। अतत्त्वार्थवत्
परमात्मावलंबनशून्यं ॥ अत एवाल्पं तुच्छं अल्पविषयत्वादल्पफलत्वाच्च ॥ यदेवंभूतं ज्ञानं तत्तामसमुदाहृतं ॥ २२ ॥ इदानीं त्रिविधं कर्माह ॥ नियतमिति त्रि
भिः। नियतं नित्यतया विहितं संगरहितं अभिनिवेशशून्यं ॥ अरागद्वेषतः पुत्रादिप्रीत्या वा शत्रुद्वेषेण वा यत्कृतं न भवति फलं प्राप्तुमिच्छतीति फल
प्रेप्सुः। तद्विलक्षणेन निष्कामेन कर्त्रा यत्कृतं कर्म तत्सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥ राजसं कर्माह ॥ यत्त्विति ॥ यत्तु कर्म कामेप्सुना फलं प्राप्तुमिच्छता साहंकारेण

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहैतुकं ॥ अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतं ॥ २२ ॥ नियतं संगरहितमरागद्वेषतः कृतं ॥ अफलप्रेप्सुना कर्म यत्त
त्सात्त्विकमुच्यते ॥ २३ ॥ यत्तु कामेप्सुना कर्म साहंकारेण वा पुनः। क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतं ॥ अनुबंधं क्षयं हिंसामनवेक्ष्य च पौरु
षं। मोहादारभ्यते कर्म तत्तामसमुदाहृतं ॥ मुक्तसंगोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः। सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २५ ॥ २६ ॥

वा मत्समः कोऽन्यः श्रोत्रियो लोके इत्येवं निरूढाहंकारयुक्तेन तथा क्रियते यच्च पुनर्बहुलायासं अतिक्लेशयुक्तं तत्कर्म राजसमुदाहृतं ॥ २४ ॥ तामसं कर्माह ॥ अनुबंध
मिति ॥ अनुबध्यत इत्यनुबंधः पश्चाद्भावि शुभाशुभं। क्षयं वित्तव्ययं हिंसां परपीडां च पौरुषं स्वसामर्थ्यं च अनवेक्ष्य अपर्यालोच्य केवलं मोहादेव यत्क
र्म आरभ्यते तत्तामसमुदाहृतं। कर्तारं त्रिविधमाह ॥ मुक्तसंग इति त्रिभिः। मुक्तसंगः त्यक्ताभिनिवेशः। अनहंवादी गर्वोक्तिरहितः ॥ धृतिर्धैर्यं उत्साह उद्यमः ताभ्यां
समन्वितः संपन्नः। आरब्धस्य कर्मणः सिद्धौ वा असिद्धौ वा निर्विकारो हर्षविषादशून्यः एवंभूतः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥

॥गी०टी०॥ राजसं कर्त्तारमाह॥ रागीति रागी पुत्रादिषु प्रीतिमान् कर्म्मफलप्रेप्सुः कर्म्मफलकामी लुब्धः परस्वाभिलाषी हिंसात्मको मारकस्वभावः। अशुचिः विहितशौचशू-
॥२५१॥ न्यः लाभालाभयोर्हर्षशोकाभ्यामन्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्त्तितः तामसं कर्त्तारमाह॥ अयुक्त इति अयुक्तः अनवहितः प्राकृतः। विवेकशून्यः स्तब्धः अ-
नम्रः शठः शक्तिगूहनकारी। नैष्कृतिकः पराऽवमानी॥ अलसः अनुद्यमशीलः विषादी शोकशीलः॥ यदद्य श्वो वा कार्यं तन्मासेनापि न संपादय-
स दीर्घसूत्री॥ एवंभूतः कर्त्ता तामसः कर्त्तृत्रैविध्येनैव ज्ञानादेरपि त्रैविध्यमुक्तं। धर्म्मैस्त्रैविध्ये न चर्त्ते यस्यापि त्रैविध्यमुक्तं वेदितव्यं॥ बुद्धेस्त्रैविध्येन धारणस्य

रागी कर्म्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः। हर्षशोकान्वितः कर्त्ता राजसः परिकीर्त्तितः ॥२७॥ अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः। विषादी
दीर्घसूत्री च कर्त्ता तामस उच्यते ॥२८॥ बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु॥ प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनंजय॥ प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याका-
र्य्ये भयाभये बंधं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥३०॥ यया धर्म्ममधर्म्मं च कार्यं चाकार्यमेव च अयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी
॥३१॥

उक्तं भविष्यति ॥२८॥ इदानीं तु बुद्धेर्धृतेश्चापि त्रैविध्यं प्रतिजानीते। बुद्धेरिति स्पष्टार्थः ॥२९॥ तत्र बुद्धेस्त्रैविध्यमाह प्रवृत्तिं चेति त्रिभिः प्रवृत्तिं धर्म्मे निवृत्तिं अधर्म्मे ॥राम॥
यस्मिन्देशे काले च यत्कार्यमकार्यं च भयाभये कार्यानिमित्ते वा यथातत्त्वोदयं बंधकं वा मोक्षदं इति या बुद्धिः। अन्तःकरणं वेत्ति सा सात्त्विकी यया पुमान् ॥२५०॥
वेत्तीति वक्तव्ये करणे कर्तृत्वोपचारः काष्ठानि पचन्तीतिवत् ॥३०॥ राजसीं बुद्धिमाह ययेति। अयथावत् संदेहास्पदत्वेनेत्यर्थः। स्पष्टमन्यत् ॥३१॥

तामसीं बुद्धिमाह अधर्ममिति अधर्ममिति पर्येतया हिंसां बुद्धिस्तामसीत्यर्थः बुद्धिरन्तःकरणं पूर्वोक्तं ज्ञानं तु तद्वृ-
त्तिः धृतिरपि तद्वृत्तिरेवायद्वा अन्तःकरणस्य धर्मिणो बुद्धिरध्यवसायलक्षणा वृत्तिर्नैश्चल्यादेर्धारादीनां तद्वृत्ती-
नां बहुत्वेपि धर्म्मधर्म्मिणोरभयसाधनत्वेन प्राधान्यात्तेनात्रैविध्यमुक्तं उपलक्षणं चैतन्न स्यात्तं॥ इदानीं
धृतेस्त्रैविध्यमाह॥ धृत्येति त्रिभिः योगेन चित्तैकाग्र्येण हेतुना अव्यभिचारिण्या विषयान्तरमनारोचयन्त्या
यया धृत्या मनसः प्राणेंद्रियाणां च क्रिया धारयते नियच्छति सा धृतिः सात्विकी राजसीं धृतिमाह ययात्वि

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता॥ सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी॥ ३२॥ धृत्या यया
धारयते मनःप्राणेंद्रियःक्रिया॥ योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्विकी॥ ३३॥ यया तु धर्मकामा-
र्थान्धृत्या धारयतेऽर्जुन प्रसंगेन फलाकांक्षी धृतिः सा पार्थ राजसी॥ ३४॥ यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं म-
दमेव च॥ न विमुंचति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी॥ सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ॥ अभ्यासा-
द्रमते यत्र दुःखांतं च निगच्छति॥ ३६॥ त्वि यया धृत्या धर्मार्थकामान्प्राधान्येन धारयते न विमुंचति तत्प्रसंगेन फ-
लाकांक्षी च भवति सा राजसी धृतिः॥ ३४॥ तामसीं धृतिमाह ययेति दुष्टा अविवेकबहुला मेधा यस्य स दुर्मेधाः पुरु-
षः यया धृत्या स्वप्नादीन्न विमुंचति पुनःपुनरावर्तयति स्वप्नोऽत्र निद्रा सा धृतिस्तामसी॥ ३५॥ सुखस्य त्रैविध्यं प्रतिज्ञा-
नीते सुखमित्यर्धेन स्पष्टार्थः तत्र सात्विकं सुखमाह॥ अभ्यासादिति सार्धेन यत्र यस्मिन्सुखे अभ्यासादतिपरिचय-

रमते न तु विषयसुखवत्सहसा रतिं प्राप्नोति॥

॥गी॰ टी॰
॥१५५॥

यस्मिन्नभ्यासाच्च दुःखस्यांतं अवसानं निगच्छति कीदृशं तत् यत्तदिति। यत्तत् किमपि अग्रे प्रथमं विषमि
व मनःसंयमाधीनत्वात् दुःखावहमिव भवति परिणामे त्वमृतसदृशं। आत्मविषया बुद्धिः आत्मबुद्धिः तस्याः प्र
सादो रजस्तमोमलत्यागेन स्वच्छतयाऽवस्थानं ततो जातं यत्सुखं तत्सात्त्विकं प्रोक्तं योगिभिः॥३७॥ राजसं सुखमा
ह विषयेंद्रियेति। विषयाणामिंद्रियाणां च संयोगात् यत्प्रसिद्धं स्त्रीसंगादिसुखं अग्रेऽमृतमुपभोगसमये तादृशं भव

यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमं॥ तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजं॥३७॥ विषयेंद्रियसंयोगा
द्यत्तदग्रेऽमृतोपमं। परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतं॥३८॥ यदग्रे चानुबंधे च सुखं मोहनमात्मनः॥
निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतं॥३९॥ न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः सत्त्वं प्रकृतिजैर्मु
क्तं यदेभिः स्यात्त्रिभिर्गुणैः॥४०॥

ति॥ अग्रे प्रथमं परिणामे तु विषमिव विषतुल्यं इहामुत्र च दुःखहेतुत्वात् त
त्सुखं राजसं स्मृतं॥३८॥ तामसं सुखमाह यदग्र इति अग्रे प्रथमक्षणे॥ अनुबंधे च पश्चादपि यत्सुखं आ
त्मनो मोहकरं तदेवाह निद्रा च आलस्यं च प्रमादश्च कर्त्तव्यार्थावधानराहित्यं तेभ्य उत्प
त्ति यत्सुखं तत्तामसमुदाहृतं॥३९॥ अनुक्तमपि संगृह्णन् प्रकरणार्थमुपसंहरति न तदस्तीति एभिः प्रकृतिसं
भवैस्त्रिभिर्गुणैर्मुक्तं हीनं सत्त्वं प्राणिजातं मनुष्येषु वा स्यात् तत् पृथिव्यां मनुष्यादिषु दिवि देवेषु वा क्वापि

॥[illegible]॥ ॥रामः॥
॥१५५॥

ननु च पश्यैवं सर्वमपि क्रियाकारकफलादिकं प्राणिजातं त्रिगुणात्मकमेव । कथं तर्हि अस्य मोक्षः इत्यपेक्षायां स्वस्वाधि
कारविहितैः कर्मभिः । परमेश्वराराधनात्तत्प्रसादाल्लब्धज्ञानेनेत्येवं सर्वगीतार्थसारं संगृह्य प्रदर्शयितुं प्रकरणान्तरमा
रभते ब्राह्मणेत्यादि यावत्समाप्ति हे परंतप शत्रुतापन ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां विशां च शूद्राणां च कर्माणि प्रविभ
क्तानि प्रकर्षेण विभागेन विहितानि शूद्राणां समासात्पृथक्करणं द्विजत्वाभावेन वेदानधिकारात् विभागोपलक्ष
णमाह स्वभावः सात्विकादिः । प्रभवति प्रादुर्भवति येभ्यस्तैर्गुणैरुपलक्षणभूतैः यद्वा स्वभावः पूर्वजन्मसंस्काराः त

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परंतप । कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥४१॥ शमो दमस्तपः शौ
चं क्षान्तिरार्जवमेव च । ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥४२॥ शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यप
लायनम् । दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥४३॥ स्मात्प्रादुर्भूतैरित्यर्थः । तत्र सत्त्वप्रधाना ब्राह्मणाः सत्त्वोप

सर्जनरजःप्रधानाः क्षत्रियाः रजउपसर्जनतमःप्रधाना वैश्याः तमःप्रधानाः शूद्राः ॥४१॥ तत्र ब्राह्मणस्य स्वाभाविका
नि कर्माण्याह शम इति शमः । चित्तोपरमः दमो बाह्येन्द्रियोपरमः तपः पूर्वोक्तं शारीरादि शौचं बाह्याभ्यन्तरं क्षान्तिः
क्षमा आर्जवं अवक्रता ज्ञानं शास्त्रीयं विज्ञानमनुभवः । आस्तिक्यमस्ति परलोक इति निश्चयः । एतत् ब्रह्मकर्म ब्राह्मण
स्य स्वभावाज्जातं कर्म ॥४२॥ क्षत्रियस्य स्वाभाविकानि कर्माण्याह शौर्यमिति शौर्यं पराक्रमः तेजः प्रागल्भ्यं धृतिः धै
र्यं दाक्ष्यं कौशलं । युद्धे चाप्यपलायनं अपराङ्मुखता दानं औदार्यं ईश्वरभावो नियमनशक्तिः एतत् क्षत्रियस्य स्वभा

वैश्यशूद्रयोः कर्माह। कृषीति। कृषिः कर्षणं गाः रक्षतीति गोरक्षस्तस्य भावो गोरक्ष्यं पाशुपाल्यमित्यर्थः वाणिज्यं क्रयविक्रया

दि एतद्वैश्यस्य स्वभावजं कर्म्म त्रैवर्णिकपरिचर्यात्मकं कर्म्म शूद्रस्यापि स्वभावजं।४४। एवंभूतस्य ब्राह्मणादिकर्म्मणो
ज्ञानहेतुत्वमाह स्वस्वाधिकारविहिते कर्म्मणि अभिरतः परिनिष्ठितो नरः संसिद्धिं ज्ञानयोग्यतां लभ्यते कर्म्मणां ज्ञा
नप्राप्तिकारमाह तर्हि नस्वकर्मेति। स्वकर्म्मपरिनिष्ठितो यथा येन प्रकारेण तत्त्वज्ञानं लभते तं प्रकारं शृणु॥४५॥ तमे

कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म्म स्वभावजं॥ परिचर्यात्मकं कर्म्म शूद्रस्यापि स्वभावजं।४४।स्वे स्वे कर्म्मण्यभिर
तः संसिद्धिं लभते नरः॥ स्वकर्म्मनिरतः सिद्धिं यथा विंदति तच्छृणु यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततं। स्वकर्म्म-
णा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विंदति मानवः॥४६॥ श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात्॥ स्वभावनियतं क
र्म्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषं॥४७॥

वाह यत इति यतोन्तर्यामिणः परमेश्वरात् भूतानां प्राणिनां प्रवृत्तिश्चेष्टा
भवति॥ येन च कारणात्मना सर्वमिदं विश्वं ततं व्याप्तं तमीश्वरं स्वकर्मणा अभ्यर्च्य पूजयित्वा सिद्धिं लभते मनु ॥रामा॥
ष्यः॥ स्वकर्मणेति विशेषणस्य फलमाह श्रेयानिति। विगुणोपि स्वधर्म्मः सम्यगनुष्ठितादपि परधर्मात् श्रेयान् श्रे ॥१५२॥
ष्ठः नचैवं बंधुवधादियुक्ताद्युद्धादेः स्वधर्मात् भिक्षाटनादिः परधर्मः श्रेष्ठ इति मंतव्यं॥ यतः स्वभावेन सर्वोत्के नियतं
नियमेनोक्तं कर्म कुर्वन् किल्बिषं नाप्नोति॥४७॥

यदि पुनः सांख्यदृष्ट्या स्वधर्मे हिंसानुष्ठानां दोषवत्तया परधर्म्मं श्रेष्ठं मन्यसे तर्हि सदोषत्वं परधर्मेपि तुल्यमित्याशयेनाह
सहजमिति सहजं स्वभावविहितं कर्म्म सदोषमपि न त्यजेत। हि यस्मात् सर्वेप्यारंभाः दृष्टार्थानि सर्वाण्यपि कर्म्माणि दोषेणा
वृतेन चिरादावृत्तो व्याप्ता एव। यथा महता धूमेनाग्निरावृतस्तद्वत्। अतो यथाग्नेर्धूमरूपं दोषमपाकृत्य सप्रताप एवत
मःशीतादिनिवृत्तये सेव्यते। तथा कर्म्मणोपि दोषांशं विहाय गुणांश एव मूलशुद्धये सेव्यत इत्यर्थः।।४८।। ननु कर्म्माणि
क्रियमाणे दोषापरिहारेण न गुणांश एवं संपद्यत इत्यपेक्षायामाह।। असक्तेति असक्ता संगशून्या बुद्धिर्यस्य जिता

।।सहजं कर्म कौंतेय सदोषमपि न त्यजेत्।।सर्वारंभा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः।।४८।।
।।असक्तबुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः।।नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति।।४९।।

त्मा निरहंकारो विगतस्पृहः विगता स्पृहा फलविषया इच्छा यस्मात् स एवंभूतेन सत्यागः सात्विको मत इत्येवमु
क्तेन कर्मासक्तितत्फलत्यागलक्षणेन संन्यासेन नैष्कर्म्यसिद्धिं सद्यः कर्म्मसिद्धिं सर्वकर्म्मनिवृत्तिलक्षणां
सिद्धिं सत्वशुद्धिमधिगच्छति। यद्यपि संगफलयोस्त्यागेन कर्म्मानुष्ठानमपि नैष्कर्म्यमेव कर्तृत्वाभिनिवेशाभावात्। न
वुक्तं नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्वविदित्यादिश्लोकचतुष्टयेन तथाप्यनेनोक्तलक्षणेन संन्यासेन परमां
नैष्कर्म्यसिद्धिं सर्वकर्म्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी इत्येवं लक्षणां पारमहंस्यापरपर्यायामाप्नोति।।४९।।

एवंभूतस्य परमहंसस्य ज्ञाननिष्ठया ब्रह्मभावप्रकारमाह सिद्धिं प्राप्त इति षड्भिः। नैष्कर्म्यसिद्धिं प्राप्तः सन् यथा येन प्रकारेण
ब्रह्म प्राप्नोति तथा तं प्रकारं संक्षेपेणैव मे वचनान्निबोध ॥५०॥ तमेवाह बुद्ध्येति उक्तेन प्रकारेण विशुद्धया पूर्वोक्तया सा
त्विक्या बुद्ध्या युक्तः। धृत्या सात्विक्या आत्मानं नियम्य बुद्धिं नयमं पनिश्चलां कृत्वा शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा नहि द्विषयेो रागद्वे
षौ च व्युदस्य बुद्ध्या विशुद्धया युक्त इत्यादीनां ब्रह्मभूयाय कल्पत इति तृतीयेनान्वयः ॥५१॥ किंच विविक्तेति विविक्तसे
वी शुद्धदेशावस्थायी लघ्वाशी मितभोजी। एतैरुपायैर्यतवाक्कायमानसः संयतवाग्देहचित्तो भूत्वा नित्यं सर्व
दा ध्यानेन योगो ब्रह्मसंस्पर्शः तत्परः सन् ध्यानाद्यविच्छेदार्थं पुनः पुनः दृढं वैराग्यं सम्यगुपाश्रितो भूत्वा ॥५२॥ किंच

सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे। समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥ बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मा
नं नियम्य च। शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥ विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः। ध्यानयोगप
रो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥५२॥ अहंकारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहं। विमुच्य निर्ममः शांतो ब्रह्मभूयाय क
ल्पते ॥ ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति ॥ समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते परां ॥५४॥ अहंकारमिति

ततश्च विरक्तोऽहमित्याद्यहंकारं बलं दुराग्रहं दर्पं योगबलादुन्मार्गप्रवृत्तिलक्षणं गर्ववशात्स्वाप्यसमारो व्यपि
विषयेषु कामं क्रोधं परिग्रहं च विमुच्य विशेषेणासक्त्वा बलादापन्नेष्वपि निर्ममः सन् शांतो निवृत्तो ब्रह्मभूयाय ब्र
ह्माहमिति नैश्चल्येनावस्थानाय कल्पते योग्यो भवति ॥५३॥ ब्रह्माहमित्येवं नैश्चल्येनावस्थानस्य फलमाह ब्रह्म
भूत इति ब्रह्मभूतः ब्रह्मण्येवावस्थितः प्रसन्नचित्तो नष्टं न शोचति न चाप्राप्तं कांक्षति देहाद्यभिमानाभावात् ॥ अतए
व सर्वेष्वपि भूतेषु समः सन् रागद्वेषादिकृतविक्षेपाभावात् सर्वभूतेषु मद्भाव -------------- गमिद्भक्तिं ल

गी॰टी॰
५५४

ततश्चाभक्त्या मामिति तथा च परया भक्त्या ततो मामभिजानाति। कथंभूतं यावान् सर्वव्यापी यश्चास्मि सच्चिदानंद
घनः तथाभूतं ततश्च मामेवं तत्त्वतो ज्ञात्वा तदनंतरं तस्य ज्ञानस्याप्युपरमे मां विशते परमानंदरूपो भवतीत्य
र्थः स्वकर्मभिः। परमेश्वराराधनादुक्तं मोक्षप्रकारमुपसंहरति सर्वकर्माण्यपीति सर्वकर्माणि नित्यानि नैमित्ति
कानि काम्यानि च कर्माणि पूर्वोक्तक्रमेण मद्व्यपाश्रयः सन्कुर्वाणः अहमेव व्यपाश्रयणीयः न तु स्वर्गादिफलं य
स्य सः मत्प्रसादाच्छाश्वतं नादि अव्ययमिति नित्यं सर्वोत्कृष्टं विष्णुपदं परं प्राप्नोति यस्मादेवं तस्माच्चेतसेति॥
सर्वकर्माणि चेतसा मयि संन्यस्य मत्परः॥ अहमेव परः प्राप्तः पुरुषार्थो यस्य सः॥ [illegible]साधिन कुरु

भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः। ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनंतरं॥५५॥ सर्वकर्मा
ण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः। मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययं॥ चेतसा सर्वकर्माणि मयि सं
न्यस्य मत्परः॥ बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव॥ मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि॥ अथ
चेत्त्वमहंकारान्न श्रोष्यसि विनंक्ष्यसि॥५८॥ यदहंकारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे॥ मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्र
कृतिस्त्वां नियोक्ष्यति॥५९॥ यात्मिकया बुद्ध्या योगमुपाश्रित्य सततं च मानुषत्वेऽपि ब्राह्मणा परां ब्रह्मविदिति न्यायं

न मच्चित्तं यस्य तथाभूतो भव॥५७॥ ततो यद्भविष्यति तच्छृणु मच्चित्त इति मच्चित्तः सन् मत्प्रसादात् सर्वाण्य
पि दुर्गाणि दुस्तराणि संसारिकाणि दुःखानि तरिष्यसि विपक्षे दोषमाह अथ चेद्यदि पुनः त्वमहंकारात् ज्ञातृत्वाभिमा
नात् मदुक्तं न श्रोष्यसि तर्हि विनंक्ष्यसि पुरुषार्थाद्भ्रश्यसि॥५८॥ कामं विनेष्यामि न तु युद्धं करिष्यामीति
चेत्तत्राह यदीति। मदुक्तमनादृत्य केवलमहंकारमेवावलंब्य युद्धं न करिष्यामीति त्वं यन्मन्यसे अध्यवसायस्ते एव ने

[illegible]

नाहंप्रकृतिस्त्वांरजोगुणरूपेणपरिणतासतीनियोक्ष्यतियुद्धेप्रवर्तयिष्यत्येव॥५९॥ किंचस्वभावजेनेतिस्वभावःक्षत्रि
यत्वहेतुःपूर्वकर्मसंस्कारःतस्माज्जातेनस्वकीयेनकर्मणाशौर्यादिनापूर्वोक्तेननिबद्धोयंत्रितस्त्वंमोहाद्यत्कर्मयुद्ध
लक्षणंकर्तुंनेच्छसि॥ अवशोपितत्कर्मकरिष्यस्येव॥६०॥ तदेवंश्लोकद्वयेनसांख्योदितमेनप्रकृतिपारतंत्र्यंस्वभा
वपारतंत्र्यंकर्मपारतंत्र्यंचोक्तंइदानींस्वमतमाहईश्वरइतिद्वाभ्यां॥ सर्वभूतानांहृदयमध्येईश्वरोंतर्यामीतिष्ठति
किंकुर्वन्सर्वाणिभूतानिमाययानिजशक्त्याभ्रामयन्तत्तत्कर्मसुप्रवर्तयन्यथादारुयंत्रमारूढानिकृत्रिमाणि
भूतानिसूत्रधारीलोकेभ्रामयतितद्वदित्यर्थः॥ यद्वायंत्राणिशरीराण्यारूढानिभूतानिदेहाभिमानिनोजीवान्भ्रामयति

स्वभावजेनकौंतेयनिबद्धःस्वेनकर्मणा॥ कर्तुंनेच्छसियन्मोहात्करिष्यस्यवशोपितत्॥६०॥ ईश्वरःसर्वभूतानांहृ
द्देशेर्जुनतिष्ठति॥ भ्रामयन्सर्वभूतानियंत्रारूढानिमायया॥६१॥ तमेवशरणंगच्छसर्वभावेनभारत॥ तत्प्रसादा
त्परांशांतिंस्थानंप्राप्स्यसिशाश्वतं॥६२॥ इतितेज्ञानमाख्यातंगुह्याद्गुह्यतरंमया॥ विमृश्यैतदशेषेणयथेच्छसित
थाकुरु॥६३॥ तिष्ठत्यर्थःतथाचश्वेताश्वतराणांमंत्रःएकोदेवःसर्वभूतेषुगूढःसर्वव्यापीसर्वभूतांतरात्माकर्माध्य
क्षःसर्वभूताधिवासःसाक्षीचेताकेवलोनिर्गुणश्चेति॥ अंतर्यामिब्राह्मणेचायमात्मनितिष्ठन्नात्मनोंतरोयमयति
यमात्मानवेदयस्यात्माशरीरंएषतआत्मांतर्याम्यमृतइत्याह॥६१॥ यस्मादेवंसर्वेजीवाःपरमेश्वरतंत्राःतस्मात्तमिति
तस्मादहंकारंपरित्यज्यसर्वभावेनसर्वात्मनातमीश्वरमेवशरणंगच्छततश्चतस्यैवप्रसादात्परमामुपशांतिंस्था
नंचपारमेश्वरंनित्यंप्राप्स्यसि॥६२॥ सर्वगीतार्थमुपसंहरन्नाहइतीति॥ अनेनप्रकारेणतेतुभ्यंसर्वज्ञेनपरमकारु
णिकेनमयाज्ञानमाख्यातमुपदिष्टंकथंभूतंगुह्यात्गोप्यात्रहस्यमंत्रयोगादेस्तत्राभावः॥६३॥

अतिगंभीरं गीताशास्त्रमशेषतः पर्यालोचयितुमशक्नुवतः ॥ कृपयास्वयमेव तत्सारं संगृह्य कथयति सर्वगुह्यतममिति त्रिभिः सर्वेभ्योपि गुह्येभ्यो
गुह्यतमं मे वचः ॥ तत्र तत्रोक्तमपि भूयः पुनरपि वक्ष्यमाणं शृणु पुनः पुनः कथने हेतुमाह ॥ दृढमतिशयेन मम त्वमिष्टः प्रियोसि इति मत्वा ततस्त
द्धेतोस्ते हितं ते हितं वक्ष्यामि यद्वा ॥ त्वं मम इष्टो मया वक्ष्यमाणं च दृढं सर्वप्रमाणोपेतमिति निश्चित्य ततस्ते वक्ष्यामीत्यर्थः दृढमति रिति केचित्पठ
न्ति ॥६४॥ तदेवाह मन्मना इति मन्मना भव मच्चित्तो भव मे भक्तो भव ॥ मद्याजी मद्यजनशीलो भव ॥ मामेव नमस्कुरु ॥ एवं वर्तमानस्त्वं मत्प्र

सर्वगुह्यतमं भूयः शृणु मे परमं वचः ॥ इष्टोसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितं ॥६४॥ मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ॥ मामे
वैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोसि मे ॥६५॥ सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ॥ अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥६६॥
इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ॥ न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योभ्यसूयति ॥६७॥

सादाल्लब्धज्ञानेन मामेवैष्यसि प्राप्स्यसि अत्र च सं
शयं माकार्षीः ॥ त्वं हि मे प्रियोसि अतः ॥ सत्यं अतः सत्यं यथा भवत्येवं तुभ्यमहं प्रतिज्ञां करोमि ॥६५॥ ततोपि गुह्यतममाह सर्वधर्मानिति मद्भक्त्यैव सर्वं भवि
ष्यतीति दृढविश्वासेन विधिकैंकर्यं त्यक्त्वा मामेकं शरणं भव ॥ एवं वर्तमानः कर्मत्यागनिमित्तं पापं स्यादिति मा शुचः शोकं माकार्षीः यतः त्वां मदेकशरणं
सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि ॥६६॥ एवं गीतार्थतत्त्वमुपदिश्य तत्संप्रदायप्रवर्तने नियममाह ॥ इदमिति इदं गीतार्थतत्त्वं ते त्वया अतपस्काय स्वधर्मानुष्ठानहीनाय न
वाच्यं ॥ न चाभक्ताय गुरौ ईश्वरे वा भक्तिशून्याय कदाचिदपि न वाच्यं ॥ न चाशुश्रूषवे परिचर्यामकुर्वते श्रोतुमनिच्छवे वा न वाच्यं ॥ मां परमेश्वरं

एतैर्दोषैर्विरहितेभ्यो भक्तेभ्यो गीताशास्त्रोपदेष्टुः फलमाह य इति॥ मद्भक्तेषु मद्भक्तेभ्यो योऽवक्ष्यति स मयि परां भक्तिं करोति ततो निःसंशयः सन् मामेव
प्राप्नोति ६८ किं चेन च चेति॥ तस्मान्मद्भक्तेभ्यो गीताशास्त्रस्य व्याख्यातुः सकाशात् अन्यो मनुष्येषु मध्ये कश्चिदपि मम प्रियकृत्तमः॥ अत्यन्तं परितोष
कर्ता नास्ति न च कालान्तरे भविता भविष्यति समाधिः तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि भुविता च न्नास्ति न च कालान्तरे भविता भविष्यतीत्यर्थः॥ ६९॥ पठतः फल
माह अध्येष्यत इति॥ आवयोः कृष्णार्जुनयोः इमं धर्म्यं धर्मादनपेतं संवादं योऽध्येष्यते जपरूपेण पठिष्यति॥ तेन पुंसा सर्वयज्ञेभ्यः श्रेष्ठे

य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति॥ भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः॥ ६८॥
न च तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः॥ भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि॥ ६९॥
अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः॥ ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः॥ ७०॥

न ज्ञानेनाहमिष्टः स्यां भवेयमिति मे मतिरिति॥ यद्यप्यसौ गीतार्थमबुध्यमान एव केवलं जपति तथापि मम तत्र शृण्वतो मयी
प्रकाशयतीति बुद्धिर्भवति यथा लोके यदृच्छया कश्चित्कस्यचिन्नाम गृह्णाति जिनदासेति मामेवायमाह्वयतीति जिनदासो मामेवायमाह्
वयतीति मत्वा सम्मुखो भवति॥ तथाहमपि तत्संमुखो भवेयं अत एवाज्ञानामपि स्तुतिं श्रुत्वा जपतां कथं चिन्नामोच्चारणमात्रेण प्रसन्नोऽस्मि तथैव तस्यापि प्र
सन्नो भवेयमिति भावः ७०

अनसूयाजपन्तो यो न्यः कश्चिच्छ्रोतुमिच्छत्यपि फलमाह॥ श्रद्धावानिति येन श्रद्धायुक्तः केवलं शृणुयादपि श्रद्धावानपि कश्चि
त्वि मध्यमुख्येजयति अन्नवान्जपतीति वादो दृष्टिं करोतीति तत्राह त्वयैवाह अनसूयश्चासूयारहितो यः शृणुयात्सोऽपि स
र्वैः पापैर्मुक्तः सन् अश्वमेधादिपुण्यकृतां लोकान्प्राप्नुयात्॥७१॥ सम्यक्बोधानुस्मृतो पुनः परमस्वामी त्वाशयेन्नाह क
च्चिदिति प्रश्नार्थः॥ अज्ञानः संमोहः तत्त्वाज्ञानकृतो विपर्ययः स्पष्टमन्यत्॥७२॥ कृतार्थोऽर्जुन उ० प्रकृतिकृतार्था सन्नाह
विषयो मोहो नष्टः॥ अयमहमस्मीति स्वरूपानुसंधानरूपा स्मृतिः त्वत्प्रसादान्मया लब्धा॥ अतः स्थितोऽस्मि गतो धर्मविषयः संदे
हो यस्य सोऽहं तवाज्ञां करोमीति॥७३॥ तदेवं धृतराष्ट्रं प्रति श्रीकृष्णार्जुनसंवादं कथयित्वा प्रस्तुतां कथामनुसंदधानः॥ संजय उ०

श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः॥ सोऽपि मुक्तः शुभान्लोकान् — पुण्यकर्मणां॥७१॥ कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चे
तसा॥ कच्चिदज्ञानसंमोहः प्रनष्टस्ते धनंजय॥७२॥ अर्जुन उ० नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत। स्थितोऽस्मि गतसंदेहः करिष्ये
वचनं तव॥७३॥ संजय उ० इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः। संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणं॥७४॥ व्यासप्रसादाच्छ्रुतवा
नेतद्गुह्यमहं परं॥ योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतः स्वयं॥७५॥ राजन्संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतं केशवार्जुनयोः पु
ण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः॥७६॥ तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः॥ विस्मयो मे महान्राजन्हृष्यामि च पुनः पुनः॥७७॥७७॥७७॥

द्भुतमिति रोमहर्षणं रोमांचकरं संवादं अश्रौषं श्रुतवानहं स्पष्टमन्यत्॥७४॥ आत्मनस्तत्त्वबोधसंभावनामाह व्यासप्रसादादिति भगव
तो व्यासानादिव्यं चक्षुः श्रोत्रादिमूलं दत्तं॥ अतो व्यासप्रसादादेतद्रहस्यं श्रुतवानस्मि किं तदित्यपेक्षायामाह॥ परयोगं॥ परत्वम
दिकरोतीति योगस्तत्त्वज्ञानादिति॥७५॥ किंच राजन्निति हृष्यामि रोमांचितो भवामि हर्षं प्राप्नोमीति वा स्पष्टमन्यत्॥७६॥ किंच॥ तच्चे
ति विश्वरूपनिर्दिष्टमिति स्पष्टमन्यत्॥७७॥ अन्ते स्वपुत्राणां राज्यादिसिद्धौ कोपि निराशो भवेदत आह॥ यत्रेति॥ यत्रे॥ छ॥ छ॥

॥भा॰गी॰टी॰ ॥२५६॥

हुनां यत्र योगेश्वरः श्रीकृष्णस्तत्र च पार्थो गांडीवधनुर्धरः तत्रैव श्रीः राज्यलक्ष्मीः तत्रैव च विभूतिः उत्तरोत्तराभिवृद्धिश्च ध्रु
वा नीतिर्न्यायोपेतेत्येवं कृतान्निश्चितेति सर्वत्र संबध्यते इति मे मतिर्निश्चयः अत इदानीमपि तावत्सपुत्रस्त्वं श्रीकृष्णशरणमुपेत्य
पांडवान् प्रसाद्य सर्वस्वं तेभ्यो निवेद्य पुत्रप्राणरक्षणं कुर्विति भावः ७८ भगवद्भक्तियुक्तस्य तत्प्रसादात्मबोधतः सुखं बंधवि
मुक्तिः स्यादिति गीतार्थसंग्रहः तथा हि पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जु
न इत्यादौ भगवद्भक्तेर्मोक्षं प्रति साधकत्वं तमनन्यशरणत्वात् तत्प्रसादादात्मज्ञानं चांतरंगसाधनमात्रं च का मो
क्षहेतुरिति तच्च प्रतीयते ज्ञानस्य भक्त्यवांतरव्यापारत्वं चोक्तं तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकं ददामि बुद्धियोगं तं
येन मामुपयांति ते मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यत इत्यादिवचनानंतरं ज्ञानावांतरं इत्युक्तं सर्वेषु मद्भक्तिं लभते प ५८

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ७८ ॥ इति श्रीभगवद्गीतासूपनिष
त्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे योगशास्त्रनिर्णये संन्यासयोगो नाम अष्टादशोऽध्यायः ॥१८॥ १८॥

रं भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः इत्यादौ भेदेन निर्दिष्टमात्रं चैव सति तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पंथा वि
द्यतेऽयनायेत्यादिश्रुतिविरोधः शंकनीयः भक्तेरवांतरव्यापारत्वात् ज्ञानस्य न हि काष्ठैः पचतीत्युक्ते ज्वालानां पाकसाधनत्वमुक्तं भ
वति यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशंते महात्मनः देहांते देवः परं ब्रह्म तारकं व्याच
ष्टे येनासौ वृत्तममृतत्वेन लभ्य इत्यादिश्रुतिस्मृतिपुराणवचनान्येवं सति समंजसानि भवंति तस्माद्भगवद्भक्तिरेव मोक्षहेतुरि ॥राम॥
ति सिद्धं तेनैव दत्तया मत्या गीताविवृतिः कृता तासु एव परमानंदस्तथा श्रीगीतानुमाधवः परमानंदपादाब्जवृत्तः श्रीधारिणा ॥२५६॥
धुना श्रीधरस्वामियतिना कृता गीतासुबोधिनी १ स्वप्रकाशधवलाद्विलोकभगवद्गीतानंदं तदंतर्गतं तत्त्वप्रेक्षोत्सुकोऽपि किं गुरुक
तादीपक्षदृष्टिं विना संगृह्णाति जलेना विरज्यजलधेराहितुमुत्तरत मर्त्यो नावं विना किं न भजेत्तेति ततः सत्तु टीके धार्यं विना ॥२
ति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे टीकायां सुबोधिन्यां श्रीधरस्वामिविरचिता

॥ संजयउवाच ॥ ततोधनंजयंदृष्ट्वा बाणगांडीवधारिणं ॥ पुनरेवमहानादंव्यसृजंतमहारथाः ॥ १ ॥ पांडवाःसृंजयाश्चैवयेचैषामनुयायिनः ॥ द
ध्मुःसमुद्दिताः शंखान्वीराःसागरसंभवान् ॥ २ ॥ तथाभेर्यश्चपेश्यश्च क्रकचागोविषाणिकाः ॥ सहसेवाभ्यहन्यंतसशब्दस्तुमुलोभव
त् ॥ ३ ॥ अथदेवाःसगंधर्वाःपितरश्चजनेश्वर ॥ सिद्धचारणसंघाश्चसमीयुस्तेदिदृक्षया ॥ ४ ॥ ऋषयश्चमहाभागाःपुरस्कृत्यशतक्रतुं ॥ स
मीयुस्तत्रसहितादृष्टुंतद्वैशसंमहत् ॥ ५ ॥ ततोयुधिष्ठिरोदृष्ट्वायुद्धायसमुद्यमे ॥ तेसेनेसागरप्रख्येमुहुःप्रचलितेनृप ॥ ६ ॥ विमुच्यकवचंवी
रोनिक्षिप्यचवरायुधं ॥ अवरुह्यरथात्तूर्णंपद्भ्यामेवकृतांजलिः ॥ पितामहमभिप्रेक्ष्यधर्मराजोयुधिष्ठिरः वाग्यतःप्रययौयेनप्राङ्मुखोरि
पुवाहिनीः ॥ ८ ॥ तंप्रयांतमभिप्रेक्ष्यकुंतीपुत्रोधनंजयः ॥ अवतीर्यरथात्तूर्णंभ्रातृभिःसहितोभ्यगात् ॥ ९ ॥ वासुदेवश्चतंराजन् पृष्ठतोनुजागा
मह ॥ पार्थिवाश्चैवराजानस्तमनुजग्मुरुत्सुकाः ॥ १० ॥ अर्जुनउवाच ॥ किंतेव्यवसितंराजन्यदस्मानपहायवै ॥ पद्भ्यामेवप्रयातोसिप्राङ्मु
खोरिपुवाहिनीं ॥ ११ ॥ भीमसेनउवाच ॥ क्वगमिष्यसिराजेंद्रविक्षिप्तकवचायुधः ॥ दंशितेष्वरिसैन्येषुभ्रातृनुत्सृज्यपार्थिव ॥ १२ ॥ नकुलउ
वाच ॥ एवंगतेत्वयिज्येष्ठेममभ्रातरिभारत ॥ भीमेदुनोतिहृदयंब्रूहिगंताभवान्क्वतु ॥ १३ ॥ सहदेवउवाच ॥ अस्मिन्रणसमूहेवैवर्तमा
नेमहाभये ॥ योद्धव्येक्वनृपगंतास्मिशत्रूनभिमुखोनृप ॥ १४ ॥ संजयउवाच ॥ एवमाभाष्यमाणोपिभ्रातृभिःकुरुनंदन ॥ नोवाचवाग्यतःकिं
चिद्गच्छत्येवयुधिष्ठिरः ॥ १५ ॥ छ ॥ छ ॥ ॥

तानुवाचमहाप्राज्ञोवासुदेवोमहामनाः॥अभिप्रायोस्यविज्ञातोमयेतिप्रहसन्निव॥१६॥ एषभीष्मंतथाद्रोणंगौतमंशल्यमेवच।अनुमान्यगुरून्स
र्वान्योत्स्यतेसहशत्रुभिः॥१७॥श्रूयतेहिपुराकल्पेगुरुवृद्धान्सबांधवान्।अनुमान्ययथाशास्त्रंयस्तुयुध्येन्महत्तरैः॥१८॥ध्रुवस्तस्यजयोयुद्धेभा
वेदितिमतिर्मम।एवंब्रुवतिकृष्णेतुधार्तराष्ट्रचमूंप्रति॥१९॥हाहाकारोमहानासीन्निःशब्दास्त्वपरेभवन्॥दृष्ट्वायुधिष्ठिरंवीराधार्तराष्ट्रस्यसैनिका
ः२०मिथःसंकथयांचक्रुरेषोहिकुलपांसनः।व्यक्तंभ्येतिराजासौभीष्ममंतिकं॥२१॥युधिष्ठिरःससोदर्यःशरणार्थंप्रयाचकः।धनंजयेकथं
नाथेपांडुपुत्रेवृकोदरे॥२२॥नकुलेसहदेवेचभीतोभ्येतिचपांडवः।ननूनंक्षत्रियकुलेजातोयंप्रथितोभुवि॥२३॥यथास्यहृदयंभीतमल्पसत्वा
स्यसंयुगे॥ततस्तेसैनिकाःसर्वेप्रशंसंतिस्मकौरवान्॥२४॥हृष्टाःसुमनसोभूत्वाचैलानिदुधुवुःपृथक्॥व्यनिंदंस्ततःसर्वेयोधास्तत्रविशांप
ते॥२५॥युधिष्ठिरंससोदर्यंसहितंकेशवेननु॥ततस्तत्कौरवंसैन्यंधिक्कृत्वातुयुधिष्ठिरं॥२६॥निःशब्दमभवत्तूर्णंपुनरेवविशांपते॥किंनुवक्ष्य
तिराजासौकिंभीष्मःप्रतिवक्ष्यति॥२७॥किंभीमःसमरश्लाघीकिंनुभीमार्जुविति॥विवक्षितंकिमस्येतिसंशयःसुमहानभूत्॥२८॥उभयोः
सेनयोराजन्युधिष्ठिरकृतेतदा॥सोवगाह्यचमूंशत्रोःशरशक्तिसमाकुलां॥२९॥भीष्ममेवाभ्ययात्तूर्णंभ्रातृभिःपरिवारितः।तमुवाचत
तःपादौकराभ्यांपीड्यपांडवः॥भीष्मंशांतनवंराजायुद्धायसमुपस्थितं॥३०॥॥

॥युधिष्ठिरउवाच॥ आमंत्रये त्वां दुर्द्धर्ष त्वया योत्स्यामहे सह ॥ अनुजानीहि मां तत्र आशिषश्च प्रयोजय ३१ ॥भीष्मउवाच॥ यद्येवं
नाधिगच्छेथा युधि मां पृथिवीपते ॥ शपेयं त्वां महाराज पराभावाय भारत: ३२ प्रीतोस्मि पुत्र युध्यस्व जयमाप्नुहि पांडव: यत्तेभिलषितं चान्य
तं चान्यतरवाप्नुहि संयुगे ॥३३॥ व्रियतां च वर: पार्थ किमस्मत्तोभिकांक्षसि ॥ एवं गते महाराज न तवा संब्रुवीमि कुरुनंदन: ॥३४॥ अर्थस्य पुरुषो दासो
सत्वर्थो न कस्यचित ॥ इति सत्यं महाराज बद्धोस्म्यर्थेन कौरवैः ॥ यतस्त्वां क्लीववद्वासं न तवास्मि पराजय: ॥ अतोस्म्यर्थेन कौरव्यै युधादन्यति
मिच्छति ॥३६॥ ॥युधिष्ठिरउवाच॥ मंत्रयस्व महाप्राज्ञ हितार्थी मम नित्यस: युधिस्व कौरवोस्यार्थे ममेष सततं वर ॥३७॥ ॥भीष्मउवाच॥ राजन्
किमत्र साह्यं ते करोमि कुरुनंदन: ॥ कामं योत्स्ये परस्यार्थे ब्रूहि यत्ते विवक्षितं ॥३८॥ ॥युधिष्ठिरउवाच॥ तस्मात्त्वं पृच्छामि हं तात पितामह नमोस्तु ते ॥ क
थं जयेयं संग्रामे भवंतमपराजितं ॥३९॥ एतन्मे मंत्रय हितं यदि श्रेय: प्रपश्यसि ॥ न तं पश्यामि कौंतेय यो मां युध्येत माहवे ॥ विजयेत पुमान्क
श्चिदपि साक्षाच्छतक्रतु ४० ॥युधिष्ठिरउवाच॥ तस्मात्पृच्छाम्यहं तु त्वां पितामह नमोस्तु ते ॥ जयोपायं ब्रूहि त्वामात्मन: समरे परं ॥४१॥ ॥भीष्म
उवाच॥ न शत्रुं तात पश्यामि समरे यो जयेत मां ॥ न तावन्मृत्युकालो मे पुनरागमनं कुरु ॥४२॥ ततो युधिष्ठिरो वाक्यं भीष्मस्य कुरुनंदन:
शिरसा प्रतिजग्राह भूयस्तमभिवाद्य च ॥४३॥ प्रागात्पुनर्महाबाहुराचार्यस्य रथं प्रति ॥ पश्यतां सर्वसैन्यानां मध्येन भ्रातृभि: सह: ॥ ४४ ॥

सद्रोणमभिवाद्याथ कृत्वा चैवप्रदक्षिणं उवाचवाचा दुर्धर्षमात्मनिश्रेयसंवचः ॥४२॥ आमंत्रये त्वां दुर्धर्ष योत्स्ये विगतकल्मष ॥ कथंजयेयं
रिपून्सर्वाननुज्ञातस्त्वया द्विज ॥४६॥ द्रोण उवाच ॥ यदिमां नाभिगच्छेथा युद्धाय कृतनिश्चयः ॥ शपेयत्वां महाराज पराभावाय सर्वशः
४७ ॥ तद्युधिष्ठिर तुष्टोस्मि पूजितश्च त्वयानघः अनुजानामि युध्यस्व विजयं समवाप्नुहि ॥४८॥ कारयाच्चते कामं ब्रूयानेहि विवक्षतं ॥ एवंगते
ते महाराज युद्धादन्यत्किमिछसि ॥४९॥ अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ॥ इति सत्यं महाराज बद्धोस्म्यर्थेन कौरवैः ॥५०॥ अतस्त्वां
क्लीबवद्ब्रूयां युद्धादन्यत्किमिछसि ॥ योत्स्याम्यहं कौरवार्थे तवाशंस्यो जयो मम ॥५१॥ ॥जयमाशंस मे ब्रह्मन्मंत्रयस्व च
मद्धितं ॥ युध्यस्व कौरवस्यार्थे वैवर एषवृतो मया ॥५२॥ ॥ध्रुवस्ते विजयो राजन्यस्य मंत्री हरिर्भवः ॥ अहं त्वामभिजानामि रणे
शत्रून्विजेष्यसे ॥५३॥ यतो धर्मस्ततो कृष्णो यतः कृष्णस्ततो जयः ॥ युध्यस्व गच्छ कौंतेय पृच्छ मां मकिं ब्रवीमि ते ॥५४॥
पृच्छामि त्वां द्विजश्रेष्ठ शृणु मे यदभिवाछितं ॥ कथं जयेयं संग्रामे भवंतमपराजितं ॥५५॥ न ते स्ति विजयस्तावद्यावद्युध्याम्यहं रणे
रणे ममाशु निधने राजन्यतस्व सहसोदरैः ॥५६॥ हंत तस्मान्महाबाहो वधोपायमात्मनः ॥ आचार्य प्रणिपत्यैष पृच्छामि त्वां नमोस्तुते ॥५७॥
न शत्रुं तं प्रपश्यामि यो मां हन्याद्रणे स्थितं ॥ युध्यमानं सुसंरब्धं शरवर्षौघवर्षिणं ॥ अन्तरा यंतं राजन्न्यस्तशस्त्रमचेतनं ॥ यस्मान्मां युधि योधानां

अस्त्रं चाहं रणे जघ्नां प्रभुत्वासु महद्धि प्रियं ॥ अदेयवाक्यान पुत्र यात्स समेन ब्रूवीमि ते ॥६०॥ एतच्छ्रुत्वा महाराज भारद्वाजस्य धीमतः। अनुमान्य तमा
चार्यं प्रायाच्छारद्वतं प्रति ॥६१॥ सोभिवाद्य कृपं राजन् कृत्वा चाभिप्रदक्षिणं ॥ उवाच दुर्द्धर्षतरं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥६२॥ अनुमानपिलायोत्से
हं गुरो विगतकल्मषः ॥ जयेयं च रिपून्सर्वाननुज्ञातस्त्वयानघ ॥६३॥ कृप उवाच ॥ यदिमां नाभिगच्छेः पायुद्धायकृतनिश्चयः ॥ शपेयं त्वां महाराज
परा भावाय सर्वशः ॥ अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ॥ इति सत्यं महाराज बद्धोस्म्यर्थेन कौरवैः ॥६५॥ तेषामर्थे महाराज योद्धव्य
मिति मे मतिः ॥ ब्रवीम्यतः क्लीबवत्त्वां युद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥६६॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ हंत प्रच्छामि ते तस्मादाचार्य प्रश्नमेव च ॥ इत्युक्त्वा व्यथितो
राजा नोवाच गतचेतनः ॥६७॥ संजय उवाच ॥ तं गौतमः प्रत्युवाच विज्ञायास्य विवक्षितं ॥ अवध्योहं महाराज युध्यस्व जयमाप्नुहि ६८ प्रीतस्ते
भिगमेनाहं जयं तव नराधिप ॥ आशाप्रिध्येसदोत्थाय स समेतद्ब्रूवीमि ते ॥६९॥ एतच्छ्रुत्वा महाराज गौतमस्य वचस्तदा ॥ अनुमान्य कृपं
राजा प्रययौ येन मद्रराट् ॥७०॥ सशल्यमभिवाद्याथ कृत्वाभिप्रदक्षिणं ॥ उवाच राजा दुर्द्धर्षमात्मनिःश्रेयसं वच ॥७१॥ अनुमानये त्वां दुर्द्ध
र्षयोत्स्ये निगतकल्मषः ॥ जयेयं च परान्राजन् अनुज्ञातस्त्वयारिपून् ॥७२॥ शल्य उवाच ॥ यदिमां नाभिगच्छेथा युद्धायकृतनिश्चयः ॥ शपेयं
त्वां महाराज पराभावाय वैरणे ॥७३॥ तुष्टोस्मि पूजितश्चास्मि यत्कांक्षसि तदस्तु ते ॥ अनुजानामि चैव त्वां युध्यस्व जयमाप्नुहि ॥ ब्रूहि
।चैवचनं वीर केनार्थः किं ददामि ते ॥ एवं गते महाराज युद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥७५॥ ७४॥ श्रीराम ॥ श्रीरा ॥ ७ ॥ ७ ॥ ॥श्रीरा

॥ना॰ नी॰॥ अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ॥ इति सत्यं वचो राजन्न बद्धोस्म्यर्थेन कौरवैः ॥ ७६ ॥ करिष्यामि हि ते कामं भागनेय यदीप्सितं ब्र
॥२५९॥ वीम्यतः क्लीववत्त्वां युद्धादन्यत्किमिच्छसि ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ मंत्रयस्व महाप्राज्ञ नित्यमद्धितमुत्तमं ॥ कामं युध्यापरस्यार्थे वरमेकं वृणोम्यहं
७८ ॥ शल्य उवाच किमत्र ब्रूहि संहृते करोमि नृपसत्तमः ॥ कामं योत्स्ये परस्यार्थे वृत्तोस्म्यर्थेन कौरवैः ॥ ७९ ॥ युधिष्ठिर उ० ॥ स एव मे वरः शल्य
उद्योगे यस्त्वया हृतः ॥ सूतपुत्रस्य संग्रामे कार्यस्तेजोवधस्त्वया ॥ ८० ॥ शल्य उवाच ॥ संपत्स्यत्येष ते कामः कुंतीपुत्र युधिष्ठिर ॥ यथेप्सितं गच्छ
युध्यप्रति जाने जयं तव ॥ ८१ संजय उवाच ॥ अनुमान्याथ कौंतेयो मातुलं मद्रकेश्वरं ॥ निर्जगाम महासैन्याद्भ्रातृभिः परिवारितः ॥ ८२ ॥
वासुदेवस्तु राधेयमाहवेभिजगाम है ॥ तत एनमुवाचेदं पांडवार्थे गदाग्रजः ॥ ८३ ॥ श्रुतं मे कर्ण भीष्मस्य द्वेषात्किल न योत्स्यसि ॥ अ
स्मान्वरय राधेय यावद्भीष्मो न हन्यते ॥ ८४ ॥ हते तु भीष्मे राधेय पुनरेष्यसि संयुगं ॥ धार्त्तराष्ट्रस्य साहाय्यं यदि पश्यसि चेत्समं ॥ ८५
कर्ण उवाच ॥ न विप्रियं करिष्यामि धार्त्तराष्ट्रस्य केशवः ॥ त्यक्तप्राणं हि मां विद्धि दुर्योधनहितैषिणं ॥ ८६ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं कृष्णः
संन्यवर्त्तत भारत ॥ युधिष्ठिरपुरोगैश्च पांडवैः सह संगतः ॥ ८७ ॥ अथ सैन्यस्य मध्ये अनुप्राक्रोशत्पांडवाग्रजः यो स्मान्वृणोति ॥राम॥
तं महं वरये सहाय कारणान् ॥ ८८ ॥ अथ तानसमभिप्रेक्ष्य युयुत्सुरिदमब्रवीत् ॥ प्रीतात्मा धर्मराजानं कुंतीपुत्रं युधिष्ठिरं ॥ ८९ ॥ ॥२५९॥
अहं योत्स्यामि भवतः संयुगे धार्त्तराष्ट्रजान् ॥ युष्मदर्थे महाराज यदि मां वृणुषे नघ ॥ ९० ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ एह्येहि सर्वे योत्स्यामस्त

व ग्नात्हनपंदितान् ॥ युयुत्सोवासुदेवश्चवयंब्रूमचसर्वशः ॥ ९१ ॥ हरांणामि त्वांमहावाहोयुध्यस्वममकारणात् ॥ त्वयितंतुश्चपिंगश्च
धृतराष्ट्रस्यदृश्यपते ॥ ९२ ॥ नजस्वास्मान्राजपुत्र भजमानान्महाद्युते ॥ न भविष्यतिदुर्बुद्धिधार्तराष्ट्रोह्यमर्षणः ॥ ९३ ॥ संजयउवाच ॥ ततो
युयुत्सुःकौरव्यान्परित्यज्यसुतांस्तव ॥ जगामपांडुपुत्राणांसेनांविश्राव्यदुंदुभी ॥ ९४ ॥ ततोयुधिष्ठिरोराजासंप्रहृष्टोमहाभुजः ॥ जग्राहकवचंभूयो
दीप्तिमान्कनकोज्वलं ॥ ९५ ॥ प्रत्यपद्यंततोसर्वेरथान्स्वान्पुरुषर्षभाः ॥ ततोव्यूहंयथापूर्वंप्रत्यव्यूहंततेपुनः ॥ ९६ ॥ अवादयन्दुंदुभी
श्चशतशश्चैवपुष्करान् ॥ सिंहनादांश्चविविधान्विनेदुःपुरुषर्षभाः ॥ ९७ ॥ रथस्थान्पुरुषव्याघ्रान्पांडवान्प्रेक्ष्यपार्थिवाः ॥ धृ
ष्टद्युम्नादयः सर्वेपुनर्जहृषिरेतदा ॥ ९८ ॥ गौरवंपांडुपुत्राणांमान्यान्मानयतांश्चतान् ॥ दृष्ट्वामहात्मिनस्तत्रपूजायांचक्रिरेभृशं ९ ॥
९ ॥ सौहृदंचकृपांचैवप्राप्तकालंमहात्मनां ॥ दयांचाज्ञातिषुपरांकथयांचक्रिरेनृपाः ॥ १०० ॥ साधुसाध्वितिसर्वत्रनिश्चेरुस्तुतिसं
हिताः ॥ वाचः पुण्याःकीर्तिमतांमनोहृदयहर्षणाः ॥ १०१ ॥ म्लेच्छाचार्याश्चयेतत्रददृशुःशुश्रुवुस्तदा ॥ वृत्तंतंपांडुपुत्राणांरुरुदु
स्तेसगद्गदाः ॥ १०२ ॥ ततोजघ्नुर्महाभेरीःशतशश्चैवपुष्करान् ॥ शंखांश्चगोक्षीरनिभान्दध्मुर्हृष्टामनस्विनः ॥ १०३ ॥ इतिश्रीमाहा
भारतेभीष्मपर्वणि ॰ ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ एवंव्यूढेष्वनीकेषुमामकेष्वितरेषुच ॥ केपूर्वंप्राहरंस्तत्रकुरवःपांडवास्तथा ॥ १ ॥
संजयउवाच ॥ भ्रातुस्तद्वचनंश्रुत्वापुत्रोदुःशासनस्तव ॥ भीष्मप्रमुखतः ॥ कृत्वाप्रययौसेनयासह ॥ २ ॥ छ ॥ ॥ श्रीरामजीसहाय

॥भा॰भी॰॥ ॥२६०॥

तथैव पांडवाः सर्वे भीमसेनपुरोगमाः ॥ भीष्मेण युद्धमिछंतः प्रययुर्हृष्टमानसाः ॥३॥ क्ष्वेलाः किलकिलाशब्दाः क्रकचा गोविषाणिकाः भे
रीमृदंगमुरजा हयकुंजरनिःस्वनाः ॥४॥ उभयोः सेनयो राजंस्ततस्तेस्मान्समाद्रवन् ॥ वयं तानभिनर्दंतस्तदासीत्तुमुलं महत् ॥५॥ महांत्यनीकानि
महासमुछ्रये समागमे पांडवधार्तराष्ट्रयोः ॥ चकंपिरे शंखमृदंगनिःस्वनैः ॥ प्रकंपितानीव वनानि वायुना ॥६॥ नरेंद्रनागाश्वसमाकुलानामागछतां
नामशिवे मुहूर्ते ॥ बभूव घोषस्तुमुलश्चमूनां वातोद्धुतानामिव सागराणां ॥७॥ तस्मिन्समुत्थिते शब्दे तुमुले लोमहर्षणे ॥ भीमसेनो महाबाहुः प्राणद
द्गोवृषो यथा ॥८॥ शंखदुंदुभिनिर्घोषो वारणानां च बृंहितं ॥ सिंहनादं च सैन्यानां भीमसेनरवोभ्यभूत् ॥९॥ हयानां हेषमाणानामनीकेषु सहस्रशः स
र्वानभ्यभवच्छब्दो भीमसेनस्य निस्वनः ॥१०॥ तं श्रुत्वा निनदं तस्य सैन्यास्तव वितत्रसुः ॥ जीमूतस्येव नदतः शक्राशनिसमस्वनं ॥११॥ वाहनानि च सर्वाणि शकृ
न्मूत्रं प्रसुस्रुवुः शब्देन तस्य वीरस्य सिंहस्येवेतरे मृगाः ॥१२॥ दर्शयन्घोरमात्मानं महाभ्रमिव नादयन् भीषयंस्ते सुतांस्तत्र तावकान्समभ्यया ॥राम॥ ॥१६०॥
त् ॥१३॥ तमायांतं महेष्वासं सोदर्याः पर्यवारयन् ॥ छादयंतः शरव्रातैर्मेघा इव दिवाकरं ॥१४॥ दुर्योधनश्च पुत्रस्ते दुर्मुखो दुःसहः शलः दुः
शासनश्चातिरथस्तथा दुर्मर्षणो नृप ॥१५॥ विविंशतिश्चित्रसेनो विकर्णश्च महारथाः पुरुमित्रो जयो भोजः सौमदत्तिश्च वीर्यवान् ॥१६॥
महाचापानि धुन्वंतो जलदा इव विद्युतः ॥ आददानाश्च नाराचान्निर्मुक्ताशीविषोपमान् ॥१७॥ अथ ते द्रौपदीपुत्राः सौभद्रश्च ॥ध

महारथः॥ नकुलः सहदेवश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः॥१८॥ धार्तराष्ट्रा नृपतयः पुरस्कृत्य ततः शिनेसरे॥ वाजैरिव महादेवे शिलाराशिरिधरामतां
॥१९॥ तस्मिन्प्रथमसंग्रामे भीमज्यातलनिस्वने॥ तावकानां परेषां च नासीत्कश्चित्पराङ्मुखः॥२०॥ लाघवं द्रोणशिष्याणामपश्यं भरतर्षभ
निर्भिन्नवो धिनां राजन्कृतानुत्सृततां भृशं॥२१॥ नोपशाम्यति निर्घोषो धनुषां कूजतां तथा॥ विनिश्चेरुः शरा दीप्ता ज्योतींषीव नभस्तलात्॥२२॥
सर्वे त्वन्ये महीपालाः प्रेक्षका इव भारत॥ ददृशुर्दर्शनीयं ते भीमं ज्ञातिसमागमं॥२३॥ ततस्ते जातसंरंभाः परस्परकृतागसः॥ अन्योन्यस्पर्धया
राजन्व्यायच्छंत महारथाः॥२४॥ कुरुपांडवसेने ते हस्त्यश्वरथसंकुले॥ शुशुभाते रणेऽतीव पटे चित्रगते इव॥२५॥ ततस्ते पार्थिवाः सर्वे प्रगृहीतशरा
सना सहसैन्याः समापेतुः पुत्रस्य तव वाहिनी॥२६॥ उभयोः सेनयस्तीह सैन्यानां सस्वनगमः॥ अनंतद्वीये ते चारित्रः सैन्येन रजसावृत॥२७
प्रभुधातां प्रभग्नानां पुनरावर्ततामपि॥ नतु स्वेषां परेषां च विशेषसमदृश्यत॥२८॥ तस्मिन्तुमुले युद्धे वर्तमाने महाहवे॥ अति सर्वाण्यनी
कानि पितातेतिव्यरोचत॥२९॥ इति श्रीभीष्मपर्वणि॥ संजय उवाच॥ पूर्वाह्णे तस्य रौद्रस्य युद्धमासीद्विशांपते॥ प्रावर्तत महाघोरं राज्ञा
देहावकर्तनं॥१॥ कुरूणां पांडवानां च संग्रामे विजिगीषतां॥ सिंहानामिव संह्रादो दिवमुर्वीं च नादयन्॥२॥ आसीत्किलकिलाशब्द
स्तलशंखरवैः सह॥ जज्ञिरे सिंहनादाश्च शूराणां प्रतिगर्जतां॥३॥ तलत्राभिहताः शब्दा ज्याशब्दाश्च भरतर्षभ॥ पत्तीनां पादशब्दश्च वाजिनां च महा
स्वनः॥४॥

भा॰ भी॰ ॥ १६१ ॥

श्वश्च आयुधानां च निःस्वनः घंटाशब्दश्च नागानामन्योन्यमभिधावतां ॥५॥ तस्मिन्समुदितः शब्दस्तुमुलो लोमहर्षणः ॥ बभूवरथ
निर्घोषः पर्जन्यनिनदोपमः ॥६॥ तेमनः क्रूरमास्थाय समभित्यक्तजीविताः ॥ पांडवान्समभ्यवर्तन्त सर्वएवोच्छ्रितध्वजाः ॥७॥ स्वयं शांतन
वो राजन्नभ्यधावद्धनंजयं ॥ प्रगृह्य कार्मुकं घोरं कालदंडोपमं रणे ॥८॥ अर्जुनोपि धनुर्गृह्य गांडीवं लोकविश्रुतं ॥ अभ्यधावत्तेत
स्विगंगेयं रणमूर्धनि ॥९॥ तावुभौ कुरुशार्दूलौ परस्परवधैषिणौ ॥ गांगेयस्तु रणे पार्थं विद्ध्वा नाकंपयद्बली ॥१०॥ तथैव पांडवो राज
न्भीष्मं नाकंपयद्युधि ॥ सात्यकिस्तु महेष्वासः कृतवर्माणमभ्ययात् ॥११॥ तयोः समभवद्युद्धं सुमहल्लोमहर्षणं ॥ सात्यकिः कृतव
र्माणं कृतवर्मा च सात्यकिं ॥१२॥ आनर्च्छतुः सुनिर्घोषास्तक्षमाणौ परस्परं ॥ तौ शराचितसर्वांगौ शुशुभाते महाबलौ ॥१३॥ व
संते पुष्पशबलौ पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ अभिमन्युर्महेष्वासो बृहद्बलमयोधयत् ॥१४॥ ततः कोसलको राजा सौभद्रस्य विशांपते
ध्वजं चिच्छेद समरे सारथिं चास्य पातयत् ॥१५॥ सौभद्रस्तु ततः क्रुद्धः पातिते रथसारथौ ॥ बृहद्बलं महाराज विव्याध नवभिः शरैः
॥१६॥ अथापराभ्यां भल्लाभ्यां शिताभ्यामरिमर्दनः ॥ ध्वजमेकेन चिच्छेद पार्ष्णिमेकेन सारथिं ॥१७॥ अन्योन्यं च शरैस्तीक्ष्णैस्तत
क्षतुररिंदमौ ॥ मानिनं समरे दृप्तं कृतवैरं महारथं ॥१८॥ भीमसेनस्तव सुतं दुर्योधनमयोधयत् ॥ तावुभौ नरशार्दूलौ कुरुमुख्यौ
महारथौ ॥१९॥ अन्योन्यं शरवर्षाभ्यां ववर्षतू रणाजिरे ॥ तौ वीक्ष्य तु महात्मानौ कृतिनौ चित्रयोधिनौ ॥२०॥ विस्मयः सर्वभूतानां सम
पद्यत भारत ॥

राम ॥ १६१ ॥

दुःशासनस्ततः नकुलं प्रत्युद्ययौ महारथं ॥२१॥ अथ विध्य निशितैर्वीरो प्रहसन्निव भारत तस्य माद्रीसुतः केतुं सशरं चापमाहतं ॥२३॥ चिच्छेद नि
शितैर्वीरो प्रहसन्निव भारत ॥ अथैनं पंचविंशत्या क्षुद्रकाणां समर्पयत् ॥ चिच्छेद निशितैर्वीरो प्रहसन्निव भारत ॥ तस्य माद्रीसुतः केतुं शरा
सनं च शरासनं ॥ प्रत्यस्त नवदुर्द्धर्षो नकुलस्य महाहवे ॥ तुरंगांश्चैव चिच्छेद ध्वजं चैवाप्यपातयत् ॥२५॥ दुर्मुखः सहदेवं तु प्रत्युद्यायाम हाबलं ॥ वि॰
व्याध शरवर्षेण यतमानं महाहवे ॥२६॥ सहदेवस्ततो वीरो दुर्मुखस्य महाहवे ॥ शरेण भृशतीक्ष्णेन पातयामास सारथिं ॥२७॥ तावन्योन्यं समासा
द्य समरेषु युद्धदुर्मदौ ॥ त्रासयेतां घोरैर्घोरैः कृतप्रतिकृतैषिणौ ॥२८॥ युधिष्ठिरः स्वयं राजा मद्रराजानमभ्ययात् ॥ तस्य मद्राधिपश्चापं द्विधा चिच्छेद
पश्यतः ॥२९॥ तदपास्य धनुश्छिन्नं कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ अन्यत्कार्मुकमादाय वेगवद्बलवत्तरं ॥३०॥ ततो मद्रेश्वरं राजा शरैः सन्नतपर्व
भिः ॥ छादयामास संक्रुद्धस्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ धृष्टद्युम्नस्ततो द्रोणमभ्यधावत भारत ॥ तस्य द्रोणः सुसंक्रुद्धः परासुकरणं दृढं
॥३२॥ धनुश्चिच्छेद समरे यंत्रचल्पस्य महात्मनः ॥ शरं चैव महाघोरं कालदंडमिवापरं ॥३३॥ प्रेषयामास समरे सोऽस्य कायेन मञ्जतं ॥ अथान्यद्धनु
रादाय सायकांश्च चतुर्दश ॥३४॥ द्रोणं द्रुपदपुत्रस्तु प्रतिविव्याध संयुगे ॥ ततो वश्न्योन्यं सुसंरब्धौ चक्रतुः सुभृशं रणं ॥३५॥ सौ
मदत्तिस्तु शैनेयं प्राप्य संरभसो युधि ॥ अभ्युद्ययौ रवं राज तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥३६॥ तस्य वै दक्षिणं वीरो निर्बिभेद रणे भुजं ॥ सौ
मदत्तिस्ततः शंखं जत्रुदेशे समाहनत् ॥३७॥ तयोः समभवद्युद्धं घोररूपं विशांपते ॥ दृप्तयोः समरे रौद्रं देववृत्रयोरिव ॥३८॥ ॥ ३९॥

वाल्हीकं तु रणे क्रुद्धस्तत्त्रयं पंचविंशांपते आप्लुवत मेयात्माधृष्टकेतुर्महारथः ॥ ३९ ॥ बाल्हीकस्तु ततो राजन्धृष्टकेतुममर्षणं ॥ शरैर्बहुभिरानर्च्छ
त्सिंहनादमथानदत् ॥ ४० ॥ चेदिराजस्तु संक्रुद्धो बाल्हीकं नवभिः शरैः ॥ विव्याध समरे तूर्णं मत्तो मत्तमिव द्विपं ॥ ४१ ॥ तौ तत्र समरे क्रुद्धौ नर्दंतं चमु
नं च मुहुर्मुहुः ॥ समीयतुः सुसंक्रुद्धावंगारकबुधाविव ॥ ४२ ॥ राक्षसं क्रूरकर्माणं घटोत्कचः ॥ अलंबुषं प्रत्युदियाद्बलं शक्र इवाहवे ॥ ४३ ॥ घटो
४३ घटोत्कचस्तु संक्रुद्धो राक्षसं तं महाबलं ॥ नवत्या सायकैस्तीक्ष्णैर्दारयामास भारत ॥ ४४ ॥ अलंबुषस्तु समरे भैमसेनिं महाहवे ॥ बहु
दारयामास सरैः सन्नतपर्वभिः ॥ ४५ ॥ व्यभ्राजेतां ततस्तौ तु संयुगे शरविक्षतौ ॥ शिखंडिनं समरे राजन्द्रौणिरभ्युद्ययौ बली ॥ ४६ ॥ अश्वत्थामा
क्रुद्धः शिखंडिनमवस्थितं ॥ नाराचेन सुतीक्ष्णेन भृशं विद्ध्वा न्यकंपयत् ॥ ४७ ॥ शिखंडिये ततो राजन्द्रोणपुत्रमताडयत् ॥ सायकेन सुपीतेन
तीक्ष्णेन निशितेन च ॥ ४८ ॥ जघ्नतुस्तौ तदान्योन्यं शरैर्बहुविधैर्मृधे ॥ भगदत्तं रणे शूरं विराटो वाहिनीपतिः ॥ ४९ ॥ अभ्ययात्त्वरितो राजंस्ततो युद्धमव
वर्तत ॥ विराटो भगदत्तं तु शरवर्षेण भारत ॥ ५० ॥ अभ्यवर्षत्सुसंक्रुद्धो मेघो वृष्ट्या इवाचलं ॥ भगदत्तस्ततस्तूर्णं विराटं पृथिवीपतिं ॥ ५१ ॥
छादयामास समरे मेघः सूर्यमिवोदितं ॥ बृहत्क्षत्रं तु कैकेयं कृपः शारद्वतो ययौ ॥ ५२ ॥ तं कृपः शरवर्षेण छादयामास भारत ॥ गौतमं तु सं ॥ राम ॥
क्रुद्धं शरवृष्ट्याभ्यवारयत् ॥ ५३ ॥ ततोन्योन्यं हयान्हत्वा धनुषी छित्त्वा च भारत ॥ विरथावसियुद्धाय समाजग्मतुरमर्षणौ ॥ ५४ ॥ तयोस्तदभवद्युद्धं घो ॥ १६२ ॥
राम ॥ रं परमदारुणं ॥ द्रुपदस्तु ततो राजन्सैंधवं वै जयद्रथं ॥ ५५

अभ्युपयौ सुसंरब्धो द्रष्टुकामः परंतपः ॥ ततः सैंधवको राजा द्रुपदं विशिखैस्त्रिभिः ॥५६॥ ताडयामास समरे स च तं प्रत्यविध्यत ॥ तयोः समभवद्यु
द्धं घोररूपं सुदारुणं ॥५७॥ ईक्षणप्रीतिजननं शुक्रांगारकयोरिव ॥ विकर्णस्तु सुतस्तुभ्यं श्रुतसोमं महाबलं ॥ अभ्ययाज्जवनैरश्वैस्ततो युद्धमभ
वत् ॥ विकर्णः श्रुतसोमं तु विध्वा नाकंपयच्छरैः ॥ श्रुतसोमो विकर्णस्य तदद्भुतमिवाभवत् ॥ सुशर्माणं नरव्याघ्रश्चेकितानो महारथः ॥६०॥ अभ्यद्रवत्सुसंरब्धः
पांडवार्थे पराक्रमी ॥ सुशर्मा च महाराज चेकितानं महारथं ॥६१॥ महता शरवर्षेण वारयामास संयुगे ॥ चेकितानोपि संरब्धः सुशर्माणं महाहवे
॥६२॥ प्रवर्षेण शरवर्षेण महामेघ इवाचलं ॥ शकुनिः प्रतिविंध्यं तु पराक्रांतं पराक्रमी ॥६३॥ अभ्यद्रवत राजेंद्र मत्तः सिंह इव द्विपं ॥ यौधिष्ठिरः सुसंक्रुधः
सौबलं निशितैः शरैः ॥६४॥ व्यदारयत संग्रामे मघवा इव दानवं ॥ शकुनिः प्रतिविंध्यं तं प्रत्यविध्यन्महाहवे ॥ व्यदारयन्महाप्राज्ञः शरैः सन्न
तपर्वभिः ॥ सुदक्षिणं तु राजेंद्र कांबोजानां महारथं ॥६६॥ श्रुतकर्मा पराक्रांतमभ्यद्रवत संयुगे ॥ सुदक्षिणस्तु राजेंद्र साहदेविं महारथं
॥६७॥ विध्वा नाकंपयत वै मैनाकमिव पर्वतं ॥ श्रुत्वा कर्म ततः क्रुधः स्तात्लुनिः समरे हयान् ॥६८॥ शरैर्बहुभिरत्यर्थं दारयन्निव सर्वशः
दारावात च संक्रुध श्रुतायुषममर्षणं ॥६९॥ युयुत्सुं पौरवो यत्तोऽपतद्रूपं परंतपः ॥ आर्जुनीस्तस्य समरे हयान् हत्वा महारथः ॥७०॥
ननाद बलवान् राजन् स्तस्ने मेघ स्वपरायत ॥ श्रुतायस्तु सुसंक्रुधः फाल्गुनिः समरे हयान् ॥७१॥ निजघान गदाग्रेण ततो युद्धमवर्तत ॥ ॥

भा. भा.भी.
१६ १६३

नि जघान नगराग्रेयान्ततो युधमवर्त्तत ॥ विंदानुविंदावावंत्यौ कुंतिभोजं महारथं ॥ ७२ ॥ सुसेनं सम्सुतं वीरं युसुजतु राहवे तत्राद्भुतमपश्या
मस्तयोर्घोरं पराक्रमं ॥ ७३ ॥ अयुध्येतां स्थिरो भूत्वा महत्यासेनयासह ॥ अनुविंदस्तु गदया कुंतिभोजमताडयत ॥ ७४ ॥ कुंतिभोज
स्ततं तूर्णं शरवर्षैरवाकिरत ॥ कुंतिभोजसुतश्चापि विंदं विव्याध सायकैः ॥ ७५ सचतं प्रतिविव्याध तदद्भुतमिवाभवत ॥ केकया भ्रा
तरः पंच गांधारान्पंच मारिष ॥ ससैन्यास्तेसहसैन्यास्तु योधयामासुराहवे ॥ वीरबाहुश्चते पुत्रो वैराटिं सत्तमं ॥ उत्तमं योधयामास वि
व्याधनवभिः शरैः ॥ उत्तरश्चापितं वीरं विव्याधनिशितैः शरैः उत्तरश्चापितं वाकं विव्याधनिशितैः शरैः चेदयामासमरेराजन् उलूकं समभिद्र
त ॥ तथैवसरवर्षेण उलूकं समभिध्यतः ॥ उलूकश्चापितं वाणैर्निसैत्तैर्लोमहर्षणैः ॥ ततो युद्धं समभवद्घोररूपं विशांपते ॥ ८० ॥ हा
स्येनां सुसंरब्धावध्यौन्यमपराजितौ ॥ एवं द्वंद्वसहस्राणि रथवानरवाजिनां ॥ ८१ ॥ पदातीनां च समरे तव तेषां च संकुले ॥ मुहूर्तमिव तद्यु
धमासीन्मधुरदर्शनं ॥ ८२ ॥ उतन्मम वप्राजानं प्राज्ञायत [illegible] किंचन ॥ गजो गजेन समरे रथी च रथिनं ययौ ॥ ८३ ॥ अश्वो श्वं समभिप्रे
क्ष्य पदातिश्च पदातिनं ॥ ततो युद्धं सुदुर्द्धर्षं व्याकुलं समपद्यत ॥ शूराणां समरे तत्र समासाद्य परस्परं ॥ तत्र देवर्षयः ॥ सिद्धाश्चा
रणाश्च समागता प्रेक्षंते तत्प्रणां घोरं देवासुरसमं ततः ॥ ततो दंति सहस्राणि रथानां चापि मारिष ॥ ८४ ॥ अश्वे घाः पुरुषौघाश्चा
विपरीतं समापयुः ॥ तत्र तत्र प्रदृश्यंते रथवारणपंक्तयः ॥ सादिनश्च रथः व्याघ्रयुध्यमाना मुहुः ॥ इति श्री महाभारते भीष्मपर्वणि सं० संजय

२

॥ श्री महाभारते भीष्मपर्वणि ॥

॥राम॥
॥१६३॥

निर्मर्यादं प्रयुद्धानि तन्मे वक्ष्यामि भारत। १ न पुत्रः पितरं जज्ञे न पिता पुत्रमौरसं। न भ्राता भ्रातरं तत्र स्वस्रीयो न च मातुलं॥ २ न मातुलश्च स्वस्रीयं न सा
खायं सखा तदा॥ आविष्टा इव युध्यंते पांडवाः कुरुभिः सह। ३ रथानीकं नरव्याघ्राः॥ केचिदभ्यपतन् रथैः॥ अभज्यंत रथैरेव युगानि भरत
र्षभ॥ रथेषाश्च रथेषाभिः कूबराश्च कूबरैः॥ संगतैः संगताः केचित्परस्परजिघांसवः॥ ५ न शेकुश्चलितुं केचित्संनिपत्य रथा रथैः। प्रभि
न्नास्तु महाकायाः संनिपत्य महागजाः॥ ६ बहुधा मारयन्क्रुद्धा विषाणैरितरेतरं॥ सतोरणपताकैश्च वारणा वारणा रणे॥ ७ अभि
सृत्य महाराज वेगवद्भिर्महागजैः॥ दंतैरभिहतास्तत्र चुक्रुशुः परमातुराः॥ ८॥ अभिनीताश्च शिक्षाभिस्तोत्रांकुशसमाहताः॥
अप्रभिन्ना प्रभिन्नानां संमुखाभिमुखा ययुः। ९ प्रभिन्नैरपि संयुक्ताः केचित्तत्र महारथाः॥ क्रौंचवन्निनदं कृत्वा प्राद्रवंत ततस्ततः। १०॥
सम्यक्प्रणीताश्च तथा प्रभिन्नाः करटामुखाः॥ ऋष्टितोमरनाराचैर्निरुद्धा वरवारणाः॥ ११ विनेदुर्भिन्नमर्माणो निपेतुश्च गतासवः॥
प्रधावंत दिशः केचिन्नदंतो भैरवान्रवान्॥ १२ गजानां पादरक्षाश्च व्यूढोरस्काः प्रहारिणः॥ ऋष्टिभिश्च धनुर्भिश्च विमलैश्च परश्वधैः॥ १३
गदाभिर्मुशलैश्चैव भिंडिपालैः सतोमरैः॥ सायकैः परिघैश्चापि निस्त्रिंशैर्विमलैः शितैः॥ १४ सुगृहीतैः सुसंरब्धा इवमाणास्ततस्ततः॥
व्यदृश्यंत महाराज परस्परजिघांसवः॥ १५ राजमानाश्च निस्त्रिंशाः संसक्ता नरशोणितैः॥ प्रत्यदृश्यंत शूराणामन्योन्यमभिधावतां॥ १६ अव
क्षिप्तावभग्नानामसीनां वीरबाहुभिः॥ संजज्ञे तुमुलः शब्दः पततां परमर्मसु॥ १७ गदामुशलरुग्णानां भिन्नानां च वरासिभिः॥ श्रीरामायनमः॥ ७

॥पा०भी०॥
॥१६४॥

दंतिदंतावभिन्नानांमृदितानांचदंतिभिः॥१८॥तत्रतत्रनरौघानांक्रोशतामितरेतरं।शुश्रुवुर्दारुणावाचःप्रेतानामिवभारत॥१९॥ह
यैरपिहयारोहाश्चामरापीडधारिभिः।हंसैरिवमहावेगैरन्योन्यमभिविद्रुताः॥२०॥तैर्विमुक्तामहाप्रासाजाम्बूनदविभूष
णाः।आशुगाविमलास्तीक्ष्णाःसंपेतुर्भुजगोपमाः॥२१॥अश्वैरग्र्यजवैःकेचिदाप्लुत्यमहतोरथान्।शिरांस्याददिरेवीरार
थिनामश्वसादिनः॥२२॥बहूनपिहयारोहान्भल्लैःसन्नतपर्वभिः।रथीजघानसंप्राप्यबाणगोचरमागतान्॥२३॥नवमेघप्रती
काशाश्चाक्षिप्यतुरगान्गजाः।पादैरेवममृदुर्मत्ताःकनकभूषणाः॥२४॥प्राधेर्विमथिताःकेचिद्भिन्नेदुःपरमातुराः।साश्वारो
हान्हयान्केचिदुन्मथ्यवारणाः॥२५॥सहसाचिक्षिपुस्तत्रसंकुलेपरमेसति।साश्वारोहान्विषाणाग्रैरुत्क्षिप्यतुरगान्गजाः
॥२६॥रथौघानवमृद्नंतःसध्वजानभिचक्रमुः।पुंस्त्वादतिमदत्वाच्चकेचित्तत्रमहागजाः॥२७॥साश्वारोहान्हयान्जघ्नुःक
रैःसचरणैस्तथा।प्रतिमानेषुगात्रेषुपार्श्वेष्वपिचवारणान्।आशुगाविमलास्तीक्ष्णाःसंपेतुर्भुजगोपमाः।नराश्वकाया
न्निर्भिद्यलोहानिकवचानिच।निपेतुर्विमलाःशक्त्योवीरबाहुभिरर्पिताः।महोल्काप्रतिमाघोरास्तत्रतत्रविशांपते।द्वीपिचर्माव
नद्धैश्चव्याघ्रचर्मशयैरपि।विकोशैर्विमलैःखड्गैरभिजघ्नुःपरान्रणे।अभिप्लुतमभिक्रुद्धमेकपार्श्वविदारितं।विदर्शयंतःस
पेतुःखड्गचर्मपरश्वधैः।व्याक्रोशंतमहाराजतत्रतत्रसमबांधवान्।पुत्रानन्येपितॄनन्येभ्रातॄंश्चसहबंधुभिः॥ ॥ ॥

॥राम॥
॥१६४॥

मातुलान्भागिनेयांश्च पातनपि च संयुगे ॥ विकीर्णांत्राः सुबहवो भग्नसक्थाश्च भारत ॥३४॥ बाहुभिश्चापरे छिन्नैः पार्श्वेषु च विदारिताः
क्रंदंतः समदृश्यंत सुमहांजीविते स्व ॥३५॥ तृषापरिगताः केचिदल्पसत्वा विशांपते ॥ भूमौ निपतिताः संख्ये मृगयांचक्रिरे ज
लं ॥३६॥ रुधिरौघपरिक्लिन्नाः क्लिश्यमानाश्च भारत ॥ व्यनिंदन्भृशमात्मानं तव पुत्रांश्च संगतान् ॥३७॥ अपरे क्षत्रियाः शूराः कृ
तवैराः परस्परं ॥ नैव शस्त्रं विमुंचंति नैवाक्रंदंति मारिष ॥३८॥ तर्जयंति च संहृष्टास्तत्र तत्र विशांपते ॥ निर्दश्य दशनैश्चापि क्रो
धात्स्वरदनछदा ॥३९॥ भ्रकुटीकुटिलैर्वक्त्रैः प्रेक्षंतोपि परस्परं ॥ अपरे क्लिश्यमानास्तु शरार्ता व्रणपीडिता ॥४०॥ निकुजाः
समपद्यंत दृढसत्वा महाबला ॥ अन्ये च विरथाः शूरा रथमन्यस्य संयुगे ॥४१॥ प्रार्थयाना निपतिताः संक्षुण्णा वरवारणैः ॥ अ
शोभंत महाराज सपुष्पा इव किंशुका ॥४२॥ संबभूवुरनीकेषु बहवो भैरवस्वनाः ॥ वर्तमाने महाभीमे तस्मिन्वीरवरक्षये
॥४३॥ अहनत्पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं रणे ॥ स्वस्त्रीयो मातुलं चापि स्वस्त्रीयं चापि मातुल ॥४४॥ सखायं च सखा चापि संबंधी बांधवं
धी बांधवं तथा ॥ एवमेषः क्षयो वृत्तः कुरूणां पांडवैः सह ॥४५॥ वर्तमाने भये तस्मिन्निर्मर्यादे महाभये ॥ भीष्ममासाद्य पा
र्थानां वाहिनी समकंपत ॥४६॥ केतुना पंचतारेण तालेन भरतर्षभ ॥ राजतेन महाबाहुरुच्छ्रितेन महारथे ॥४७॥ बभौ भीष्मस्त
दा राजंश्चंद्रमा इव मेरुणा ॥ इति श्रीभीष्मपर्वणि ७० ॥ संजय उवाच ॥ गतपूर्वाह्णभूयिष्ठे तस्मिन्नहनि दारुणे वर्तमाने तथा रौ
द्रे राजन्नरवरक्षये ॥१॥ दुर्मुखः कृतवर्मा च कृपः शल्यो विविंशतिः ॥ भीष्मं जुगुपुरासाद्य तव पुत्रेण चोदिता ॥२॥ ॥

॥भा०भी॥ ॥२६५॥

एतेरंतिरथैर्युक्तः पंचभिर्भरतर्षभ॥ पांडवानामनीकानि विजगाहे महारथ॥३॥ चेदिकाशिकरूषेषु पांचालेषु च भारत॥ भीष्मस्य बहुधा ता-
लचलकेतुरदृश्यत॥ सशिंजानस्य वीरोरथयांश्च सयुगध्वजान॥ विचकर्त महावेगैर्भल्लैः सन्नतपर्वभिः॥ नृत्यतोरथमार्गेषु भीष्मस्यभ-
जर्षभ॥ केचिदार्तस्वरं चक्रुर्नागा मर्मसु ताडिताः॥६॥ अभिमन्युः सुसंक्रुद्धः पिशंगैस्तुरगोत्तमैः॥ सयुक्तं रथमास्थाय प्रायाद्भीष्मरथं
प्रति॥७॥ जांबूनदविचित्रेण कर्णिकारकेतुना॥ अभ्यवर्तत भीष्मं च तांश्चैव रथसत्तमान॥८॥ स तालकेतोस्तीक्ष्णेन केतुमाह-
त्य पत्रिणा॥ भीष्मेण युयुधे वीरस्तस्य चानुरथैः सह॥९॥ कृतवर्माणमेकेन शल्यं पंचभिरायसैः॥ भित्वा नवभिरानर्छत्तीक्ष्णाग्रैः प्रपि-
तामहं॥१०॥ पूर्णायतविसृष्टेन सम्यक्प्रणिहितेन च॥ ध्वजमेकेन चिच्छेद जांबूनदविभूषितं॥११॥ दुर्मुखस्य तु भल्लेन सर्वावरणभेदि-
ना जहार सारथेः कायाच्छिरः सन्नतपर्वणा॥१२॥ धनुश्चिच्छेद भल्लेन कार्तस्वरविभूषितं॥ कृपस्य निशिताग्रेण तांश्च तीक्ष्णमु-
खैः शरैः॥१३॥ जघान परमक्रुद्धो नृत्यन्निव महारथः॥ तस्य लाघवमुद्वीक्ष्य तुतुषुर्देवता अपि॥१४॥ लब्धलक्षतया कार्ष्णेः सर्वे भीष्म-
मुखा रथाः॥ सत्वयंसममंसत साक्षादिव धनंजयं॥१५॥ तस्य लाघवमार्गस्थमलातसदृशप्रभं॥ दिशः पर्यपतच्चापि गांडीवमिव ॥राम॥
घोषयन॥१६॥ स तमासाद्य वेगेन भीष्मो नवभिराशुगैः॥ विव्याध समरे तूर्णमार्जुनिं परवीरहा॥१७॥ ध्वजं चास्य त्रिभिर्भल्लैश्छि- ॥२६५॥
च्छेद परमौजसः॥ सारथिं च त्रिभिर्बाणैराजघान यतव्रतः॥१८॥ तथैव कृतवर्मा तु कृपः शल्यश्च मारिष॥ निर्विध्य नाकंपयत कार्ष्णि-
मैनाकमिव पर्वतं॥१९॥

सैनैः परिवृतः स्सूरोधार्तराष्ट्रैः महारथैः॥ ववर्ष शरवर्षाणि कार्ष्णिः पंचरथान्प्रति॥२०॥ ततस्तेषां महास्त्राणि निवार्य शरवृष्टिभिः ननाद वलवान्कार्ष्णिर्भीष्मा
यविसृजच्छरा॥२१॥ तत्रास्य सुमहद्राजन्बाह्वोर्वलमदृश्यत॥ यतमानस्य समरे भीष्ममर्दयतः शरैः पराक्रांतस्य तस्यैवं भीष्मोपि प्राहिणोच्छरान्॥ स तांश्चि
च्छेद समरे भीष्मचापच्युताञ्छरान्॥ ततो ध्वजममोघेषु भीष्मस्य नवभिः शरैः॥ चिच्छेद सगरे वीरस्तत उच्चुक्रुशुर्जनाः सराजतो महास्कंधस्तालो मणिविभू
षितः सौभद्रविशिखैश्छिन्नः पपात भुवि भारत॥२५॥ ध्वजं सौभद्रविशिखैः॥ पततं भरतर्षभः दृष्ट्वा भीमो नदद्धृष्टः सौभद्रमभिहर्षयन्॥२६॥ अथ भीष्मो
महास्त्राणि दिव्यानि च वहूनि च॥ प्रादुश्चक्रे महारौद्रे रणे तस्मिन्महावलः॥२७॥ ततः शरसहस्रेण सौभद्रं प्रपितामहः अवाकिरदमेयात्मा शराणां
नतपर्वणां॥२८॥ ततो दश महेष्वासाः पांडवानां महारथाः॥ रक्षार्थमभ्यधावंत सौभद्रं त्वरिता रथैः॥२९॥ विराटः सहपुत्रेण धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः॥ भीमश्च
कैकयश्चैव सात्यकिश्च विशांपते॥३०॥ जवेन पततां तेषां भीष्मः शांतनवो रणे॥ पांचाल्यं त्रिभिरानर्च्छत्सात्यकिं नवभिः शरैः॥३१॥ पूर्णायतविसृष्टे
न क्षुरेण निशितेन च॥ ध्वजमेकेन चिच्छेद भीमसेनस्य पत्रिणा॥३२॥ जांवूनदमयः केतुः केसरी नरसत्तम॥ ~~पपात भीमसेन~~स्य भीष्मेण मथितो रथात्॥३३॥
ततो भीमस्त्रिभिर्विध्वा भीष्मं शांतनवं रणे॥ कृपमेकेन विव्याध कृतवर्माणमष्टभिः॥३४॥ प्रगृहीताग्रहस्तेन वैराटिरपि दंतिना॥ अभ्यद्रवत राजानं महा
धिपतिसुतरः॥३५॥ तस्य वारणराजस्य रथे चापततो जवात्॥ शल्यो विनिवारयामास वेगमप्रतिमं रणे॥३६॥ राम राम राम राम॥ राम॥ राम॥ राम॥

तस्य क्रुद्धः स नागेंद्रहृहतः साधुवाहिनः पद्दायुगमधिष्ठाय जघान चतुरो हयान्॥ ३७॥ सहताश्वे रथे तिष्ठन् मद्राधिपतिरायसीं॥ उग्रांतकरीं शक्तिं चिक्षेप भुजगो-
पमां॥ ३८॥ तथाभिन्नतनुत्राणाः प्रविश्य विपुलं तमः सपपात गजस्कंधात् प्रमुक्तांकुशतोमरः॥ ३९॥ समादाय च शल्योसिमवप्लुत्य रथोत्तमात्॥ वारणेंद्र-
स्य विक्रम्य चिच्छेदाथ महाकरं॥ ४०॥ भिन्नवर्मा शरव्रातैश्छिन्नहस्तः स वारणः॥ भीममार्तस्वरं कृत्वा पपात च ममार च॥ ४१॥ एतदीदृशकं कृत्वा मद्रराजो ज-
नाधिपः॥ आरुरोह रथं तूर्णं भास्वरं कृतवर्मणः॥ ४२॥ उत्तरं तु हतं दृष्ट्वा वैराटिश्चांतरं तदा॥ श्वेतः सप्त महावीरान् दृष्ट्वा क्रोधसमन्वितः॥ ४३॥ धनूंषि तेषां चि-
च्छेद वाणैः सन्नतपर्वभिः॥ निकृत्तान्येव तानि स्म समदृश्यंत भारत॥ ४४॥ ततस्ते तु निमेषार्द्धात् प्रतिपद्य धनूंषि च॥ सप्त चैव पृषत्कांश्च श्वेते पर्यपातयन्॥ ४५॥ त-
तः पुनरमेयात्मा भल्लैः सप्तभिराशुगैः॥ निचकर्त महाबाहुस्तेषां चापानि धन्विनां॥ ४६॥ ते निकृत्तमहाचापाः स्त्वरमाणा महारथाः॥ अथ शक्तीः परामृश्य
विनेदुर्भैरवान् रवान्॥ ४७॥ मुमुचुर्भरतश्रेष्ठ सप्त श्वेतरथं प्रति॥ ततस्ते ज्वलिताः सर्वे महोल्कासमनिस्वनाः॥ ४८॥ अप्राप्ताः सप्तभिर्भल्लैश्चिच्छेद परा-
मास्त्रवित्॥ ततः समादाय शरं सर्वकायविदारणं॥ ४९॥ प्राहिणोद्भरतश्रेष्ठ वाराणस्वेतरथं प्रति॥ तस्य देहे निपतिते वारो वक्रातिगो महान्॥ ५०॥ ततो रुक्म-
रथो राजन् साप केन दृढहतः॥ निषसाद रथोपस्थे कश्मलं चाविशन्महत्॥ तं विमंज्ञं विमनसं त्वरमाणस्तु सारथिः॥ अपोवाह ल्लब्धसंज्ञः सर्वलोकस्य प-
श्यतः॥ ५२॥ श्वेतो यन्तास्समादाय वाजिनो हेमभूषितान्॥ छ॥ छ॥ ॥

तेषांसचमहाबाहुर्ध्वजंशीर्षरिपपातयत्॥५३॥हर्षांश्चशेषान्निर्भिद्यसारथिंचपरंतप॥शरैश्श्वेतंसमाकार्यप्रायाच्छल्यरथंप्रति॥५४॥ततोहलहला
शब्दस्तवसैन्येषुभारत॥दृष्ट्वासेनापतिंतूर्णंयांतंशल्यरथंप्रति॥५५॥ततोभीष्मंपुरस्कृत्यतवपुत्रोमहाबलः॥शरैर्वृतश्श्वेतसैन्येनप्रायाच्छल्यरथंप्रति
मृत्योरास्यमनुप्राप्तंमद्रराजममोचयत्॥ततोयुद्धंसमभवत्तुमुलंलोमहर्षणं॥५७॥तावकानांपरेषांचव्यतिषक्तरथद्विपं॥सौभद्रेभीमसेनेचसा
त्यकेचमहारथे॥कैकेयेचविराटेचधृष्टद्युम्नेचपार्षते॥एतेषुनरसिंहेषुचेदिमत्स्येषुचैवहि॥५८॥ववर्षशरवर्षाणिवृद्धःकुरुपितामहः॥इतिश्री
महाभारतेभीष्मपर्वणि०॥धृतराष्ट्रउवाच॥एवंश्वेतेमहेष्वासेप्राप्तेशल्यरथंप्रति॥कुरवःपांडवेयाश्चकिमकुर्वतसंजय॥१॥भीष्मःशांतनवःकिं
वातन्ममाचक्ष्वपृच्छतः॥संजयउ०॥राजञ्छतसहस्राणिततःक्षत्रियपुंगवाः॥२॥श्वेतंसेनापतिंशूराःपुरस्कृत्यमहारथाः॥राज्ञोबलंदर्शयंतस्तवपु
त्रस्यभारत॥३॥शिखंडिनंपुरस्कृत्यत्रातुमैच्छन्महारथाः॥अभ्यवर्तंतभीष्मस्यरथंहेमपरिष्कृतं॥४॥जिघांसंतोयुधांश्रेष्ठंतदासीत्तुमुलंमहत्
तत्तेहंसंप्रवक्ष्यामिमहावैशससमुद्भवं॥५॥तावकानांपरेषांचयथायुद्धमवर्तत॥तत्राकरोद्रथोपस्थान्शून्यान्शांतनवोबहून्॥प्राकृंतदुत्तमांगानि
शरैरर्कत्रयोत्तमैः॥शमाहरणोछ्रैरर्कमर्कतुल्यप्रतापवान्॥७॥तुदन्समंतात्समरेरविरुद्यन्यथातमः॥तेनाजौप्रेषिताराजन्शराःशत
सहस्रशः॥८॥क्षत्रिपांतकराःसंख्येमहावेगामहाबलाः॥पातयामासशूराणांशिरांसिशतशोरथी॥९॥राजकंटकसन्नद्धावीराविगत
॥ मस्तकाः॥रथांरथेषुसंसक्ताव्यदृश्यंतविशांपते॥१०॥ छ॥ छ॥ ॥

रथोरथोंपर्यवर्ततुरगस्तुतुरंगमं ॥ स्ववलंनिहितंवीरंलंवमानंसकार्मुकं ॥ ११ ॥ उदीर्णाश्चहयान्राजन्वहंतश्चततस्ततः ॥ वद्धखङ्गनिषंगाश्चविध्वस्तक
वचाहताः ॥ १२ ॥ शतशःपतिताभूमौवीरशय्यासुशेरते ॥ परस्परेणधावंतःपतिताःपुनरुत्थिताः ॥ १३ ॥ उत्थापचप्रधावंतोद्वंद्वयुद्धमुवाप्नुवन् ॥ पीडिताः
पुनरन्योन्यंलुंठतारसमूर्द्धनि ॥ १४ ॥ मत्तोगजःपर्यपतच्छतशोरथिनोहयाः सरथारथिनश्चापिविमृद्नंतःसमंततः ॥ १५ ॥ स्यंदनेन्यपतत्कश्चिन्निहतो
न्येनसायकैः ॥ युध्यमानस्यसंग्रामेकुर्वतःपौरुषंस्वकं ॥ १६ ॥ धनुःकूजितविज्ञानंतत्रासीत्तस्ययुध्यतां ॥ गात्रस्पर्शेचयोधानांव्यज्ञास्तपरपंथिनं ॥ १७ ॥
युध्यमानाःशरैराजन्संजिनीध्वजनीत्यगात् ॥ अन्योन्यंवाणसंशब्दोनाश्रूयतभटैःकृतः ॥ १८ ॥ शब्दायमानेसंग्रामेपटहेकर्णदारिणि ॥ युध्यमानस्य
संग्रामेकुर्वतःपौरुषंस्वकं ॥ १९ ॥ नाश्रौषीत्नामयुद्धेतुतुमुलेलोमहर्षणे ॥ पितास्वमौरसंपुत्रंनाभिजानीतकश्चनः ॥ २० ॥ चक्रेभग्नेयुगेचैवएकोधुर्योहयो
हतः ॥ आक्षिप्तःस्यंदनाद्वीरःससारःथिरजिह्मगैः ॥ विधुरेभिन्नचक्रेचरथेपिविक्रशीकृते ॥ तेनतेनस्मदृश्यंतेवांधवानांपरस्परं ॥ मोहतःशिरसाछिन्नोमर्मभि
र्निहतोहतः ॥ अहतःकोपिनैवासीद्भीष्मेनिघ्नतिशात्रवान् ॥ २३ ॥ श्वेतःकुरूणामकरोत्स्वयंतस्मिन्महाहवे ॥ राजपुत्रांस्ततोद्वारानवधीच्छतसंघशः ॥ २४ ॥
चिछेदरथिनांवाणैःशिरांसिशतसंघशः सांगदावाहवश्चैवधनूंषिचसमंततः ॥ २५ ॥ रथिनोरथचक्राश्चरथारोहारथोनिच ॥ कृद्वाणिचमहार्हाणि
पताकाश्चविशांपते ॥ २६ ॥ हयौघाश्चरथौघाश्चनरौघाश्चेतिभारत ॥ वारणाःरःशतशश्चैवहताःश्वेतेनभारत ॥ वयंश्वेतहयाक्रांताविहायरथमुत्तमं
अवसृतास्ततपश्चाद्यत्रपश्यामनेधुरे ॥ शरपातमपक्रम्यकुरवःकुरुनंदन ॥ भीष्मंशांतनवंयुद्धेस्थितायुद्धायदंशिताः ॥ ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम राम ॥

अहीनोहीनसमयेभीष्मोस्माकंमहाहवे। एकस्तस्थौनरव्याघ्रोगिरिमेरुरिवाचलः॥३०॥ आददानंरणेप्राणान्सविताशिशिरात्यये॥ गभस्तिभिरिवादित्य
स्तस्थौहेममरीचिमान्॥३१॥ समुमोचमहेष्वासः शरसंघाननेकशः। निघ्नन्नमित्रान्समरेचक्रपाणिरिवासुरान्॥३२॥ तेवध्यमानाभीष्मेणप्रजहुस्तं
महाहवे॥ स्वयूथादिवतेयूथान्मुक्ताग्निमिवदारुणाः॥३३॥ तमेकमुपलभ्येकोहृष्टःपुष्टःपरंतपः। दुर्योधनप्रियेयुक्तःपांडवान्सयशोपयन्॥३४॥ जी
वितेदुस्त्यजंत्यक्त्वाभयंचसमहाहवे। पातयामाससैन्यानिपांडवानांविशांपते॥३५॥ प्रहरंतमनीकानिपितादेवव्रतस्तव॥ दृष्ट्वासेनापतिंभीष्मोवेगे
नससमभ्ययात्॥३६॥ सभीष्मंशरजालेनमहतासमवाकिरत्॥ श्वेतंचापितथाभीष्मः शरौघैःसमवाकिरत्॥३७॥ तौहृष्टाविवनर्दंतौमत्ताविवमहाद्वि
पौ॥ व्याघ्राविवसुसंरब्धौअन्योन्यमभिजघ्नतुः॥३८॥ अस्त्रैरस्त्राणिसंवार्यततस्तौपुरुषर्षभौ॥ भीष्मःश्वेतश्चयुयुधेपरस्परवधैषिणौ॥३९॥ एकाह्ना
निर्दहद्भीष्मःपांडवानामनीकिनीं॥ शरैःपरमसंक्रुद्धःश्वेतोयदिनपालयेत्॥४०॥ पितामहंततोदृष्ट्वाश्वेतेनविमुखीकृतं॥ प्रहर्षंपांडवाजग्मुःपु
त्रस्तेविमनाह्यभूत्॥४१॥ ततोदुर्योधनोक्रुद्धःपार्थिवैःपरिवारितः॥ ससैन्यःपांडवानीकमभ्यद्रवतसंयुगे॥४२॥ श्वेतोगांगेयमुत्सृज्यतेवपुत्रस्य
वाहिनीं॥ नाशयामासवेगेनहस्तान्वायुरिवौजसा॥४३॥ द्रावयित्वाचमूंचैववैराटिःक्रोधमूर्छितः॥ आपतत्सुमहाराजायत्रभीष्मव्यवस्थितः
४४॥ तौतत्रापिगतौराजन्शरदीप्तौमहाबलौ॥ अयुध्येतांमहात्मानौयथावृत्रवासवौ॥४५॥ अन्योन्यंतुमहाराजपरस्परवधैषिणौ॥ निगृह्य
॥॥ कार्मुकंश्वेतोभीष्मंविव्याधसप्तभिः॥४६॥ ॥

1938

रथोरथोपर्यवर्तंतुरगस्तुरंगमं॥ स्वबलं निहितं वीरं लंबमानं सकार्मुकं॥ ११॥ उदीर्णाश्च हया राजन्वहंतश्चततस्ततः॥ बद्धखड्गनिषंगाश्च विध्वस्तक
वचाहताः॥ १२॥ शतशः पतिता भूमौ वीरशय्यासु शेरते॥ परस्परेण धावंतः पतिताः पुनरुत्थिताः॥ १३॥ उत्थाय च प्रधावंतो द्वंद्वयुद्धमुपाप्नुवन्॥ पीडिताः
पुनरन्योन्यं लुंठतार समूर्द्धनि॥ १४॥ मत्तो गजः पर्यपतच्छूरशोरथिनो हयाः सरथा रथिनश्चापि विमृद्नंतः समंततः॥ १५॥ स्यंदनेनस्यपत्कश्चिन्निहतो
न्येन सायकैः॥ युध्यमानस्य संग्रामे कुर्वतः पौरुषं स्वकं॥ १६॥ धनुः कूजितविज्ञानं तत्रासीत्तस्य युध्यतां॥ गात्रस्पर्शैश्च योधानां व्यज्ञासपरपंथिनं॥ १७॥
युध्यमाना शरै राजन्संजिनीध्वजनीत्यगात्॥ अन्योन्यं वारणसंशब्दो नाश्रूयत भटैः कृतः॥ १८॥ शब्दायमाने संग्रामे पटहे कर्णहारिणि॥ युध्यमानस्य
संग्रामे कुर्वतः पौरुषं स्वकं॥ १९॥ नाश्रौषीत्नाम युद्धे तु तुमुले लोमहर्षणे॥ पिता स्वमौरसं पुत्रं नाभिजानीत कश्चन॥ २०॥ चक्रे भग्नं युगं चैव एको धुर्यो हयो
हतः॥ आक्षिप्तः स्यंदनाद्वीरः ससारः थिरजिह्मगैः॥ विधुरे भिन्नचक्रे च रथेपि विक्रशीकृते॥ तेन तेन स्म दृश्यंते बांधवानां परस्परं॥ सोहतः शिरसाछिन्नो मर्मभि
र्निहतो हतः॥ अहतः कोपि नैवासीद्रीष्मे निघ्नति शात्रवान्॥ २३॥ श्वेतः कुरूणामकरोत्स्वयं तस्मिन्महाहवे॥ राजपुत्रांस्ततो द्वारानवधीच्छतसंघशः॥ २४॥
चिछेद रथिनां बाणैः शिरांसि शतसंघशः सांगदावाहवश्चैव धनूंषि च समंततः॥ २५॥ रथिनो रथचक्राश्च रथारोहा रथो नि च॥ स्कं द्वाणि च महार्होणि
पताकाश्च विशांपते॥ २६॥ हयौघाश्च रथौघाश्च नरौघाश्चैव भारत॥ वारणाः रः शतशश्चैव हताः श्वेतेन भारत॥ वयं श्वेतहया द्भ्रांता विहाय रथमुत्तमं
अवसृतास्ततपश्चाद्य त्रपश्याम तेधुरे॥ शरपातमपक्रम्य कुरवः कुरुनंदन॥ भीष्मं शांतनवं युद्धे स्थिता युद्धाय दंशिताः॥ ॥ ॥राम॥ राम॥ राम॥ राम राम॥

RYA SAMAJ
1938

अहीनोहीनसमयेभीष्मोस्माकंमहाहवे। एकस्तस्थौनरव्याघ्रोगिरिमेरुरिवाचलः।।३०।। आददानंरोप्राणान्सविताशिशिरात्यये।। गभस्तिभिरिवादित्य
स्तस्थौहेममरीचिमान्।।३१।। समुमोचमहेष्वासः शरसंघाननेकशः। निघ्नन्नमित्रान्समरेवज्रपाणिरिवासुरान्।।३२।। नेवध्यमानाभीष्मेणाग्रजकुलं
महाहवे।। स्वयूथादिवतेयूथान्मुक्ताग्निमिवदारुणां।।३३।। तमेकमुपलभ्यैकोहृष्टः पुष्टः परंतपः दुर्योधनप्रियेयुक्तः पांडवान्सयशोपयन्।।३४।। जी
वितेदुस्त्यिजितंत्यक्ताभयंचसमहाहवे। पातयामाससैन्यानिपांडवानांविशांपते।।३५।। प्रहरंतमनीकानिपितादेवव्रतस्तव।। दृष्ट्वासेनापतिंभीष्मोवेगे
नससमन्वयात्।।३६।। सभीष्मंशरजालेनमहतासमवाकिरत्।। श्वेतंचापितथाभीष्मः शरौघैःसमवाकिरत्।।३७।। तौहृष्टाविवनर्दंतौमत्ताविवमहाद्वि
पौ। व्याघ्राविवसुसंरब्धौअन्योन्यमभिजघ्नतुः।।३८।। अस्त्रैरस्त्राणिसंवार्यततस्तौपुरुषर्षभौ।। भीष्मःश्वेतश्चयुयुधेपरस्परवधैषिणौ।।३९।। एकाह्ना
निर्दहेद्भीष्मः पांडवानामनीकिनीं।। शरैः परमसंक्रुद्धः श्वेतोयदिनपालयेत्।।४०।। पितामहंततोदृष्ट्वाश्वेतेनविमुखीकृतं।। प्रहर्षंपांडवाजग्मुःपु
त्रस्तेविमनाह्यभूत्।।४१।। ततोदुर्योधनोक्रुद्धःपार्थिवैः परिवारितः।। ससैन्यः पांडवानीकमभ्यद्रवतसंयुगे।।४२।। श्वेतोगांगेयमुत्सृज्यतवपुत्रस्य
वाहिनीं।। नाशयामासवेगेनवृक्षान्वायुरिवौजसा।।४३।। द्रावयित्वाचमूंचैवविराटिः क्रोधमूर्छितः।। आपतत्सुमहाराजायत्रभीष्मोव्यवस्थितः
४४।। तौतत्रापिगतौराजन्शरदीप्तौमहाबलौ।। अयुध्येतांमहात्मानौयथावाहत्रवासवौ।।४५।। अन्योन्यंतुमहाराजपरस्परवधैषिणौ।। निगृह्य
।। ।। कार्मुकंश्वेतोभीष्मस्यविव्याधसप्तभिः।।४६।। ।।

॥भा०भी०॥ पराक्रमंततस्तस्यपराक्रम्यपराक्रमी॥ तरयापारयामाससमतोमत्तमिवद्विपं॥४७॥आजघानततोभीष्मंश्वेतः क्षत्रियनंदनः॥ तंप्रत्यविध्यद्दशभि
॥१६८॥ र्भीष्मः शांतनवस्तथा॥४८॥सविद्धस्तेनवलवान्सुमोहनममारह॥प्रहस्यरभसोश्वेतः सृक्किणीपरिसंलिहन्॥४९॥ततोदुर्योधनः क्रोधात्स्वम
नीकमचोदयत्॥पुलाद्भीष्मंपरिरक्षध्वंरक्षमाणाःसमंततः॥५०॥तान्वेपपश्यमानांस्तान्श्वेतोस्त्रमथवाप्यनि॥भीष्मः शांतनवः शूरस्तथास
त्यंब्रवीमिते॥५१॥राज्ञस्तुवचनंश्रुत्वात्वरमाणामहारथाः॥वलेनचतुरंगेणगांगेयमनुपालयन्॥५२॥वाल्हीकः कृतवर्माचकृपः शल्यश्चभा
रत॥जरासंधिर्विकर्णश्चचित्रसेनोविविंशतिः॥५३॥त्वरमाणास्त्वराकालेपरिवार्यसमंततः॥शस्त्रवृष्टिंसुवकुलांश्वेतस्योपर्यपातयन्॥५४॥
तान्क्रुद्धान्निशितैर्वाणैस्त्वरमाणोमहावलः॥ अवारयदमेयात्मादर्शयन्पाणिलाघवं॥५५॥सनिर्वार्यहितान्सर्वान्केसरीकुंजरानिव
महताशरवर्षेणभीष्मस्यधनुराछिनत्॥५६॥ततोन्यद्धनुरादायभीष्मः शांतनवोयुधि॥श्वेतंविव्याधराजेंद्रकंकपत्रैः शिलीमुखैः॥५७॥ततः
सेनापतिः क्रुद्धोभीष्मंवहुभिरायसैः॥विव्याधसमरेराजन्सर्वलोकस्यपश्यतः॥५८॥ततःप्रव्यथितोराजाभीष्मंदृष्ट्वानिवारितं॥६०॥प्रवीरं
सर्वलोकस्यश्वेतेनयुधिवेतदा॥५९॥निष्टानकश्चसुमहांस्तवसैन्यस्यचाभवत्तंवीरंत्वरितंदृष्ट्वाश्वेतेनशरविक्षतं॥६०॥हतंश्वेतेनमन्यं
हतंश्वेतंस्यवशमागतं॥ततः क्रोधवशंप्राप्तः पितादेवव्रतस्तव॥६१॥ध्वजमुन्मथितंदृष्ट्वातांचसेनांनिवारितां॥श्वेतंप्रतिमहाराजव्यसृजत्सा ॥राम॥
यकान्वहून्॥६२॥तानावार्यरणेश्वेतोभीष्मस्यरथिनांवरः धनुश्छिछेदभल्लेनपुनरेवपितुस्तव॥६३॥ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ ॥ ॥१६८॥

उत्सृज्यकार्मुकंराजन्गांगेयःक्रोधमूर्छितः॥ अन्यत्कार्मुकमादायविपुलंबलवत्तरं॥६४॥ तत्रसंधायविपुलान्भल्लान्सप्तशिलाशितान्॥ चतुर्भिश्चतु
रांश्चाश्वश्वेतस्यपृतनापते॥६५॥ ध्वजंद्वाभ्यांचचिच्छेदसप्तमेनचसारथेः॥ शिरश्छिच्छेदभल्लेनसंक्रुद्धोलघुविक्रमः॥६६॥ हताश्वसूतात्सरथादव
प्लुत्यमहारथा॥ अमर्षवशमापन्नोव्याकुलःसमपद्यत॥६७॥ विरथंरथिनांश्रेष्ठंश्वेतंदृष्ट्वापितामहः॥ ताडयामासनिशितैःशरसंघैःसमंततः॥६८॥
सताड्यमानाःसमरेभीष्मचापच्युतैःशरैः॥ स्वरथेधनुरुत्सृज्यशक्तिंजग्राहकांचनीं॥६९॥ ततःशक्तिंरणेघोरांग्रहीत्वोग्रांमहाभयांकालदंडोप
मांघोरांमृत्योश्चशमनक्षमां॥७०॥ अब्रवीच्चतदाश्वेतोभीष्मंशांतनवंरणे तिष्ठेदानींसुसंरब्धःपश्यमांपुरुषोत्तम॥७१॥ एवमुक्त्वामहेष्वासो
भीष्मंयुधिपराक्रमी॥ ततःशक्तिममेयात्माविक्षेपभुजगोपमां॥७२॥ पांडवार्थेपराक्रांतस्त्वावानर्थेचिकीर्षसि॥ हाहाकारोमहानासीत्पुत्राणांते
विशांपते॥७३॥ दृष्ट्वाशक्तिंमहाघोरांमृत्योर्दंडसमप्रभां॥ अपतत्सहसाराजन्महोल्केवनभस्तलात्॥७४॥ ज्वलंतीमंतरिक्षेतांज्वालाभिरिवसंवृ
तांसुसंभ्रांतस्तदाराजन्पितादेवव्रतस्तव॥७५॥ अष्टभिर्नवधाभीष्मःशक्तिंचिच्छेदपत्रिभिः॥ उत्कृष्टहेमविकृतांनिकृत्तांनिशितैःशरैः॥७६॥ उच्चु
क्रुशुस्ततःसर्वेतावकाभरतर्षभ॥ शक्तिंविनिहतांदृष्ट्वाश्वेतःक्रोधमूर्छितः॥७७॥ कालोपहतचेतास्तुकर्तव्यंनाभ्यजानत॥ क्रोधसंमूर्छितोराज
न्वैराटिःप्रहसन्निव॥७८॥ गदांजग्राहसंहृष्टोभीष्मस्यनिधनंगतः॥ क्रोधसंरक्तनयनोदंडपाणिरिवापरः॥७९॥ भीष्मंसमभिदुद्रावजलौघ

॥ द्रवपर्वतं॥ ८०॥ ॥

॥भा० भी०॥ ॥१६९॥

तस्यवेगमसंवाधंमत्वाभीष्मः प्रतापवान्॥८०॥प्रभावविन्प्रमोक्षार्थंसहसाधरणींगतः॥श्वेतः क्रोधवशात्प्राजन्भ्रामयित्वामहागदां॥८१॥रथेभीष्म
स्यचिक्षेपयथादेवोमहेश्वरः॥तयाभीमनिपातिन्यासरथोभस्मसात्कृतः॥८२॥सध्वजःसहसूतेनसाश्वःसहयुगंधरः॥विरथंरथिनांश्रेष्ठंश्वेतंदृष्ट्वा
पदातिनं॥८३॥अभ्यधावंतसहसाशल्यप्रभृतयोरथाः॥ततोन्यंरथमास्थायधनुर्विस्फार्यदुर्मनाः॥८४॥शनकैरभ्ययाच्छ्वेतंभीष्मोदृष्ट्वारथोत्त
मः एतस्मिन्नंतरेभीष्मः॥शुश्रावविपुलांगिरं॥८५॥आकाशोदीरितांदिव्यामात्मनोहितसंश्रयां॥भीष्मभीष्ममहाबाहोशीघ्रंयत्नंकुरुष्ववै॥८६॥
एषह्यस्यजयेकालोनिर्दिष्टोविश्वयोनिना एतच्छ्रुत्वातुवचनंदेवदूतेनभाषितं॥८७॥संप्रहृष्टमनाभूत्वावधेतस्यमनोदधे॥विरथंरथिनांश्रेष्ठं
श्वेतंदृष्ट्वापदातिनं॥८८॥सहितास्तुन्यवर्तंतपरीप्संतोमहारथाः॥सात्यकिभीमसेनश्चधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः॥८९॥कैकेयाधृष्टकेतुश्चअभि
मन्युश्चवीर्यवान्॥एतानापततोदृष्ट्वाद्रोणशल्यकृपैःसह॥९०॥अवारयदमेयात्मावातवेगानिवाचलः॥संनिरुद्धेषुसर्वेषुपांडवेषुमहात्मसु
श्वेतःखड्गमथाकृष्यभीष्मस्यधनुराक्षिपत्॥तदपास्यधनुश्छिन्नंत्वरमाणःपितामहः॥९२॥देवदूतवचःश्रुत्वावधेतस्यमनोदधे॥ततःप्रवेपि
मारास्तुपितादेवव्रतस्तव॥९३॥अन्यत्कार्मुकमादायत्वरमाणोमहारथः॥क्षणेनसज्यमकरोच्छक्रचापसमप्रभं॥पितातेभरतश्रेष्ठश्वेतंदृष्ट्वा
महारथं॥हतंतुतैर्नरव्याघ्रैर्भीमसेनपुरोगमैः॥अभ्यवर्तंतगांगेयंश्वेतंसेनापतिंकृते॥आपतंतंततोभीष्मंभीमसेनःप्रतापवान्॥९६॥आज
घ्नेविविधश्चित्रैःषष्ट्यासेनान्यंचमहारथं॥अभिमन्युंचसमरेपितातेदेवव्रतस्तव॥९७॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ ॥

॥राम॥ ॥१६९॥

वारयित्वा शरैर्घोरैरस्मानपि महारथान्॥ आजघ्ने भरतश्रेष्ठस्त्रिभिः सन्नतपर्वभिः॥ ९८॥ सात्यकिं च शतेनाजौ भारतानां पितामह॥ धृष्टद्युम्नं च विंशत्या केकेयं चा
पि पंचभिः॥ ९९॥ तांश्च सर्वान्महेष्वासान् पिता देवव्रतस्तव॥ वारयित्वा शरैर्घोरैः श्वेतमभ्याभिदुद्रुवे॥ १००॥ ततः शरं मृत्युसमं भारसाधनमुत्तमं॥ विकृष्य बल
वान्भीष्मः समधत्त दुरासदं॥ १०१॥ ब्रह्मास्त्रेण सुसंयुक्तं तं शरं लोमवाहिनं॥ ददृशुर्देवगंधर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः॥ २॥ ततस्य कवचं भित्वा ज्वलदग्निसमोज
सं॥ जगाम धरणीं वाणो महाशनिरिव ज्वलन्॥ १०३॥ अस्तं गच्छन्यथादित्यः प्रभामादाय सत्वरः॥ एवं जीवितमादाय श्वेतदेहाज्जगाम सः॥ १०४॥ तं भीष्मेण
नरव्याघ्रं तथा विनिहितं युधि॥ प्रपतंतमपश्याम गिरेः शृंगमिव च्युतं॥ १०५॥ अशोचन्पांडवाः सर्वे क्षत्रियाये महारथाः॥ प्रहृष्टाश्च सुताः सर्वे कुरवश्चापि सर्व
शः॥ १०६॥ ततो दुःशासनो राजन् श्वेतं दृष्ट्वा निपातितं॥ वादित्रनिनदैर्घोरैर्नृत्यति स्म समंततः॥ १०७॥ तस्मिन्हते महेष्वासे भीष्मेणाहवशोभिना॥ प्रावेपंत
महेष्वासाः शिखंडिप्रमुखा रथाः॥ १०८॥ ततो धनंजयो राजन् वार्ष्णेयश्चापि सर्वशः॥ अवहारं शनैश्चक्रुर्निहते वाहिनीपतौ॥ १०९॥ ततो वहारं सैन्यानां
तव तेषां च भारत॥ तावकानां परेषां च नदतां च मुहुर्मुहुः॥ ११०॥ पार्थो विमनसो भूत्वा प्रविशंत महारथाः॥ चिंतयंतो वधं घोरं द्वैरथेन परंतप॥ १११॥ इति
श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि ०॥ धृतराष्ट्र उ०॥ श्वेते सेनापतौ तात संग्रामे निहते परैः॥ किमकुर्वन्महेष्वासाः पांचालाः पांडवैः सह॥ १॥ सेनापतिं महात्मा
नं श्वेतं युधि निपातितं॥ तदर्थं यततां चापि परेषां प्रपलायिनां॥ २॥ मनः प्रीणाति मे वाक्यं जयं शंजय शृण्वतः॥ ॥छ॥ छ॥ छ॥ छ॥ छछ॥

अन्तुपापंचिंतयंतोमनोनःप्रव्यथंतिते ॥३॥ हर्षमाणोतुरक्रश्चवृद्धोवृद्धपतिःसह ॥ कृतवैराःसदायेतुपितुःपुत्रेणधीमता ॥४॥ तस्योद्वेगभयंचापिशंशंतःपां
डवाःपुरा सर्वेवलिंपरित्यज्यपुमान्संश्रित्यतिष्ठति ॥५॥ पांडवानांप्रतापेनदुर्गदेशंनिवेश्यच सपत्नास्ततोवाधमार्येवृन्निमनुष्ठितः ॥६॥ आश्रयंवेतद्दा
तेषांपुराराजसुदुर्मतिः ॥ ततोयुधिष्ठिरंभक्त्याकथंसंजयसूदितः ॥७॥ प्रक्षिप्तःसगतिःकृष्टःपांतालेपुरुषाधमैः ॥ नयुद्धंरोचयेद्भीष्मोनविचार्यःकथंच
न ॥८॥ नकृपोनचगांधारीनाहंसंजयरोचने ॥ नवासुदेवोवार्ष्णेयोधर्मराजश्चपांडवः ॥९॥ नभीमोनार्जुनश्चैवनयमौपुरुषर्षभौ ॥ वार्यमाणोमयानित्यं
गांधार्याविदुरेणच ॥१०॥ जामदग्न्येनरामेणव्यासेनचमहात्मना ॥ दुर्योधनोदुष्टमनानित्यमेवहिसंजय ॥११॥ कर्णस्यमतमाज्ञायसौवलस्यचपाप
कृत ॥ दुःशासनेनचसहायांडवान्नाभ्यचिंतयत् ॥१२॥ नमहंव्यसनेघोरेमन्येप्राप्तंतुसंजय ॥ श्वेतस्यपुविनाशेनभीष्मस्यविजयेनच ॥१३॥ संक्रुद्धःकृ
ष्णसहितःपार्थःकिमकरोद्युधि ॥ अर्जुनाद्धिभयंभूयस्तन्मेनैतातनशाम्यति ॥१४॥ सहिशूरश्चकौंतेयक्षिप्रकारीधनंजयः ॥ मन्येशरैःशरीराणिप्र
मथिष्यतिशात्रवान् ॥ ऐंद्रमिंद्रोनुजसममुपेंद्रःसदृशंरणे ॥ अमोघक्रोधसंकल्पंदृष्ट्वावःकिमभून्मनः ॥१६॥ सचैववेदविच्छूरोज्वलनार्कसमद्यु
तिः ऐंद्रास्त्रविदमेयात्माप्रपतन्समितिंजयः ॥ सवज्रस्पर्शरूपाणामस्त्राणामसितारिषु ॥ शीघ्रज्याक्षेपहस्तस्तक्रौंचेयोयोधोमहारथाः ॥ स
संजयमहाप्राज्ञोद्रुपदस्यात्मजोवली ॥ धृष्टद्युम्नःकिमकरोच्छेते युधिनिपातिते ॥ पुराचैवापराधेनवधेनचचमूपतेः ॥ मन्येमनःप्रजज्वालपां ॥राम॥
डवानांमहात्मनां ॥२०॥ ॥१७०॥

तेषांक्रोधंचिंतितोस्सुचरिणाशासुच। नंशांतिमधिगछामिदुर्योधनहतेनहि॥२१॥कथंभवन्महायुद्धंसर्वमाचक्ष्वसंजय॥संजउवाच॥शृणुराजन्स्थिरोभू
त्वातत्वापवनयनोमहान्॥नचदुर्योधनोद्रोषमिममाधातुमर्हसि॥गतोद्केसेतुवंधोयाद्कृताद्कूमतिस्तव॥संदीप्तेभवनेयद्वत्कूपेसाघनंयथा॥२३॥
गतेपूर्वास्तसमयेतस्मिन्महतिदारुणो॥सेनापतौहतेश्वेतेभीष्मेणायुधिभारत॥२४॥कृतवर्मोचसहितंदृष्ट्वाशल्यमवस्थित॥वैरटिःसमरश्लाघीशंखलाद्नः
॥२५॥सघःक्रोधात्प्रजज्वालहविषाहव्यवाडिवसविस्फार्यमहच्चापंशक्रचापोपमंवली॥२६॥अभ्यधावज्जिघांसुर्वैशंखोमद्राधिपंयुधि॥महतारथं
वशेनसमंतात्परिवारितः॥२७॥सृजन्वाणमयंवर्षंप्रायाच्छल्यरथंप्रति॥तमापाततंसंप्रेक्ष्यमत्तवारणविक्रमं॥२८॥तावकानारथाःसप्तसमंतात्पर्यवाद्
यन्॥ततोयुद्धमभूद्राजन्तावकानांपरैःसह॥२९॥तेषामादित्यवर्णानिनिर्मलानिमहांतिच॥श्वेतच्छत्राणिदृश्यंतेवारणोसुरथेषुच॥३०॥इतिश्री १
महाभारतेभीष्मपर्वणि०॥संजयउवाच॥क्रौंचंततोमहाव्यूहमभेद्यंतनयस्तव॥व्यूहंदृष्ट्वामहाघोरंपांडवेनामितौजसा॥१॥आचार्यमुपसंग
म्यंकृपंशल्यंचमारिष॥सोमदत्तिविकर्णंचसोश्वत्थामानमेवच॥२॥दुःशासनादीन्भ्रातॄंश्चसर्वानेवचभारत॥अन्याश्चसुबहून्छूरान्युद्धायस
मुपागतान्प्राहेदंवचनंकालेहर्षयंस्तनयस्तव॥नानाप्रहरणाःसर्वेसर्वेशास्त्रार्थकोविदाः॥४॥एकैकशःसमर्थाहियूयंसर्वेमहारथाः॥पांड
पुत्रान्रणोहंतुंससैन्याःकिमुसंहताः॥अपर्याप्तंहदस्माकंवलंभीष्माभिरभितंपर्याप्तंत्विदमेतेषांवलंभीमभिरक्षितं॥६॥छ॥छ॥छ॥छ छ॥

॥भा०भी०॥
॥७१॥

संस्थेनाः शूरसेनाश्च विकर्णाः कुकुरास्तथा ॥ रेचकाश्च त्रिगर्ताश्च त्रिपर्णामद्रकायवनास्तथा ॥७॥ शत्रुंजयेन सहितास्तथा दुःशासनेन हि ॥ विकर्णेन
सुवीरेणा तथा नंदोपनंदके ॥८॥ चित्रसेनेन सहिताः सहितामर्णाभद्रके ॥ भीष्ममेवाभिरक्षंतु महासैन्यपुरःसराः ॥९॥ ततो भीष्मश्च द्रोणश्च तव
पुत्राश्च मारिष ॥ अव्यूहंत महाव्यूहं पार्थानां प्रतिबाधने ॥१०॥ भीष्मः सैन्येन महता समंतात्परिवारितः ॥ ययौ प्रकर्षन्महतीं वाहिनीं सुरराडिव ॥११॥ तम
न्वयान्महेष्वासो भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ कुंतलैश्च दशार्णैश्च मागधैश्च विशांपते ॥१२॥ विदर्भैर्मकलैश्चैव कर्णप्रावरणैरपि ॥ सहिताः सर्वसैन्ये
न भारद्वाजमपालयन् ॥ ततो दुर्योधनो राजा सहितः सर्वसोदरैः ॥ आश्वातकैर्विकर्णैश्च तथा वामनकोशलैः ॥१४॥ दरदैश्च वृकैश्चैव तथा क्षुद्रक
मालवैः ॥ अभ्यरक्षंत संहृष्टाः पांडवेयस्य वाहिनीं ॥१५॥ भूरिश्रवाः शलः शल्यो भगदत्तश्च मारिष ॥ विंदानुविंदावावंत्यो वामं पार्श्वमपालयन् ॥ सो
मदत्तः सुशर्मा च कांबोजश्च सुदक्षिणः ॥ श्रुतायुश्चाश्रुतायुश्च दक्षिणं पक्षमाश्रिताः ॥१७॥ अश्वत्थामा कृपश्चापि कृतवर्मा च सात्वतः ॥ पृष्ठगो
पाश्च तस्यास नानाजनपदेश्वराः ॥ केतुमान्वसुदानश्च पुत्रः काश्यपश्च वाविभुः ततस्ते तावकाः सर्वे हृष्टा युद्धाय भारत ॥ दध्मुः शंखान्मुदा
युक्ताः सिंहनादांस्तथानदन् ॥ तेषां श्रुत्वा तु हृष्टानां कुरुवृद्धः पितामहः ॥२०॥ सिंहनादं विनद्योच्चैः शंखं दध्मौ प्रतापवान् ॥ ततः शंखाश्च भेर्यश्च
पशवश्च विविधाः परे ॥२१॥ आनकाश्चाभ्यहन्यंत स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥ छ ॥ छ ॥

॥राम॥
॥७१॥

ततश्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यंदने स्थितौ ॥२२॥ प्रदध्मतुः शंखवरौ हेमरत्नविभूषितौ ॥ पांचजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः ॥२३॥ पौंड्रं दध्मौ महाशंखं भीमकर्मा
वृकोदरः ॥ अनंतविजयं राजा कुंतीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥२४॥ नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ काशिराजश्च शैब्यश्च शिखंडी च महारथः ॥२५॥ धृष्टद्युम्नो वि
राटश्च सात्यकिश्च महारथाः पांचाल्यश्च महेष्वासो द्रौपदेयाश्च पंच वै ॥२६॥ सर्वे दध्मुर्महाशंखान्सिंहनादांश्च नेदिरे ॥ स घोषः सुमहांस्तत्र वीरैस्तैः स
मुदीरितः ॥२७॥ नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् एवमेते महाराज प्रहृष्टाः कुरुपांडवाः ॥२८॥ पुनर्युद्धाय संजग्मुस्तापयानाः परस्पर ॥ इति श्री भीष्मप
र्वणि ५० ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ एवं व्यूढेष्वनीकेषु मामकेष्वितरेषु च ॥ कथं प्रहरतां श्रेष्ठाः संप्रहारं प्रचक्रिरे ॥१॥ एवं व्यूढेष्वनीकेषु सन्नद्धा रुचिरध्वजाः अपारमिव
खं संदृश्य सागरप्रतिमं बलं ॥२॥ तेषां मध्ये स्थितो राजन्पुत्रो दुर्योधनस्तव ॥ अब्रवीत्तावकान्सर्वान्युध्यध्वमिति दंशिताः ॥३॥ ते मनः क्रूरमास्थाय समभि
त्यक्तजीविताः पांडवानभ्यवर्तंत सर्वे एवोच्छ्रितध्वजाः ॥४॥ ततो युद्धं समभवत्तुमुलं लोमहर्षणं ॥ तावकानां परेषां च व्यतिषक्तरथद्विपं ॥५॥ युक्ताः सुरथि
भिर्वीराश्चारुपुंखाः सुतेजिताः सन्निपेतुरकुंठाग्रा नागेषु च हयेषु च ॥६॥ तथा प्रवृत्ते संग्रामे धनुरुद्यम्य दंशिताः ॥ अभिपद्य महाबाहुर्भीष्मो भीमपराक्रमः ॥७॥ सौभद्रे भी
मसेने च अर्जुने च महारथे ॥ कैकये च विराटे च धृष्टद्युम्ने च पार्षते ॥८॥ एतेषु नरवीरेषु चेदिमत्स्येषु वा पुनः ववर्ष शरवर्षाणि वृद्धः कुरुपितामहः प्राकंपत
महाव्यूहस्तस्मिन्वीरसमागमे ॥९॥ ॥

सर्वेषामेवसैन्यानामासीद्व्यतिकरोमहान्॥१०॥सादिनोध्वजिनश्चैवहताः प्रवरवाजिनः॥विप्रयातरथानीकाः समयघंतपांडवा॥११॥अर्जुनस्तुनरव्याघ्रोदृष्ट्वाभीष्मंम
हारथं वार्ष्णेयमब्रवीत्क्रुद्धोयाहियत्रपितामहः॥१२॥एषभीष्मःसुसंक्रुद्धोवार्ष्णेयममवाहिनीं क्षपयिष्यतिसुव्यक्तं दुर्योधनहितेरतः॥१३॥एषद्रोणःकृपः शल्यो
विकर्णश्चजनार्दन॥धार्तराष्ट्राश्चसहितादुर्योधनपुरोगमाः॥१४॥पांचालान्निहनिष्यंतिरक्षितादृढधन्विना॥सोहंभीष्मंहनिष्यामिसैन्यहेतोर्जनार्दन॥१५॥त
मब्रवीद्वासुदेवोयत्तोभवधनंजय॥एषत्वांप्रापयेवीरपितामहरथंप्रति॥१६॥एवमुक्त्वाततःशौरीरथंतंलोकविश्रुतं॥प्रापयामासभीष्मस्यरथंप्रतिजनेश्व
र॥१७॥बलद्ध्रुपताकेनबलाकावल्गुवाजिना॥समुच्छ्रितमहाभीमनदद्वानरकेतुना॥१८॥महता मेघनादेनरथेनादित्यवर्चसा॥विनिघ्नंतुकौरवानीकंशू
रसेनांश्चपांडवः॥१९॥आगच्छतरसाशीघ्रंसुहृदांहर्षवर्द्धनः॥तमापतंतंवेगेनप्रभिन्नमिवकुंजरं॥२०॥त्रासयानंरणेशूरान्पातयंतंचसायकैः॥सैंधवप्रमुखैर्
गुप्तः प्राच्यसौवीरकेकयैः॥२१॥सहसाप्रत्युदीयायभीष्मः शांतनवोर्जुनं॥कोहिगांडीवधन्वानमन्यः॥कुपितामहात्॥२२॥द्रोणवैकर्तनाभ्यांवारथीसंपातु
महीति॥ततोभीष्मोमहाराजकौरवाणांपितामहः॥२३॥अर्जुनंसप्तसप्तत्यानाराचानांसमार्पयत्॥द्रोणश्चपंचविंशत्याकृपः पंचाशताशरैः॥२४॥दुर्यो^
धनश्चतुःषष्ट्याशल्यश्चनवभिःशरैः॥द्रौणिः षष्ट्यानरव्याघ्रोविकर्णश्चत्रिभिःशरैः॥आर्तायनिस्त्रिभिर्भल्लैराजन्विव्याधपांडवं॥सतैर्विद्धोमहेष्वासः
समंतान्निशितैः शरैः॥२६॥॥

आर्तायनिंत्रिभिर्वीरोराजानंचापिपंचभिः॥ प्रत्यविध्यदमेयात्माकिरीटीभरतर्षभ॥२७॥तंसात्यकिर्विराटश्चधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः॥द्रौपदेयाभिमन्युश्चपरिवव्रुर्धनंजयं

२८॥ततोद्रोणंमहेष्वासंगांगेयस्यहितेरतं॥अभ्यवर्तंतपांचाल्याःसंयुक्ताःसहसोमकैः॥२९॥भीष्मस्तुरथिनांश्रेष्ठस्तथाविध्यतपांडवं॥अशीत्यानिशितैर्वाणैस्त^

तोक्रोशंततावकाः॥३०॥तेषांतुनिनदंश्रुत्वाप्रहृष्टश्चप्रहृष्टवत्॥प्रविवेशततोमध्यंरथसिंहःप्रतापवान्॥३१॥तेषांतुरथसिंहानांमध्यंप्राप्यधनंजयः॥चि

क्रीडधनुषाझंजलक्ष्यंकृत्वामहारथान्॥३२॥ततोदुर्योधनोराजाभीष्ममाहनरेश्वर॥पीड्यमानंस्वकंसैन्यंदृष्ट्वापार्थेनसंयुगे॥३३॥एषपांडसुतस्तातकृस्ने

नसहितोवलीपातयन्सर्वसैन्यानिमूलंनःपरिकृंतति॥३४॥त्वयिजीवतिगांगेयद्रोणेचरथिनांवरे॥त्वत्कृतेह्येषकर्णोपिन्यस्तशस्त्रोविशौंयते॥३५॥नयुध्य^

तिरणेपार्थोन्हितकामःसदामम॥सतथाकुरुगांगेययथाहन्येतफाल्गुनः॥३६॥एवमुक्तस्ततोराजन्पितादेवव्रतस्तव॥धिक्क्षत्रधर्ममित्युक्त्वाप्रायात्पार्थरथं

प्रति॥३७॥उभौश्वेतहयौराजन्संसिक्तौदृश्यपार्थिवाः॥सिंहनादंभृशंचक्रुःशंखान्दध्मुश्चमारिष॥३८॥द्रौणिर्दुर्योधनश्चैवविकर्णश्चतवात्मजः॥परिवार्य

रणेभीष्मंस्थितायुद्धायमारिष॥३९॥तथैवपांडवाःसर्वेपरिवार्यधनंजयं॥[illegible]स्थितायुद्धायमहतेततोयुद्धमवर्तत॥४०॥गांगेयस्तुरणेपार्थमानछेन्नव^

भिःशरैः॥तमर्जुनःप्रत्यविध्यद्दशभिर्मर्मभेदिभिः॥४१॥ततःशरसहस्रेणसुप्रयुक्तेनपांडवः॥अर्जुनःसमरश्लाघीभीष्मस्यावारयन्दिशः॥४२॥शरजा

लंततस्तस्तुशरजालेनपार्थिव॥॥

॥भा०भी०॥
॥१०३॥

वारयामासपार्थस्यभीष्मः शांतनवस्तदा॥४३॥उभौपरमसंतुष्टावुभौयुद्धाभिनंदिनौ॥ निर्विशेषमयुध्येतांकृतिप्रतिकृतैषिणौ॥४४॥भीष्मचापप्रमुक्तानिशरजाला
निसंघशः॥शीर्यमाणान्यदृश्यंतभिन्नान्यर्जुनसायकैः॥४५॥तथैवार्जुनमुक्तानिशरजालानिसर्वशः गांगेयशरनुन्नानिन्यपतंतमहीतले॥४६॥अर्जुनःपं
चविंशत्याभीष्ममार्छच्छितैःशरैः॥भीष्मोपिसमरेपार्थंविव्याधनवभिःशरैः॥४७॥अन्योन्यंतौहयान्विध्वाध्वजौचसुमहाबलौ॥रथेषांरथचक्रेचचिक्रीडतु
ररिंदमौ॥४८॥ततःक्रुद्धोमहाराजभीष्मःप्रहरतांवरः वासुदेवंत्रिभिर्बाणैराजघानस्तनांतरे॥४९॥भीष्मचापच्युतैस्तैस्तुनिर्विद्धोमधुसूदनः विरराजरणेरा
जन्सपुष्पइवकिंशुकः॥५०॥ततोर्जुनोभिसंक्रुद्धोनिर्विद्धंप्रसमाधवं॥गांगेयसारथिंसंख्येनिर्विभेदत्रिभिःशरैः॥५१॥यतमानौतुतौवीरावन्योन्यस्यरथंप्र
ति नाशक्नुतांतदान्योन्यमभिसंधातुमाहवे॥५२॥मंडलानिविचित्राणिगतप्रत्यागतानिच॥दर्शयामासतूराजन्श्रुतसामर्थ्यलाघवात्॥५३॥अंतरंचप्रहा
रेषुतर्कयंतौविशांपते राजन्नंतरमार्गस्थौस्थितवंतौमुहुर्मुहुः॥५४॥उभौसिंहरवोन्मिश्रंशंखशब्दंचचक्रतुः॥तथैवचापनिर्घोषंचक्रतुस्तौमहार
थौ॥५५॥तयोःशंखप्रणादेनरथनेमिस्वनेनच॥दारितासहसाभूमिश्चकंपेचननादच॥५६॥नतयोरंतरंकश्चिद्ददृशेभरतर्षभ॥बलिनौसमरेशूराव
न्योन्यसदृशावुभौ॥५७॥चिन्हमात्रेणभीष्मस्यप्रययुस्तत्रकौरवाः॥तथापांडुसुताःपार्थंचिन्हमात्रेणजज्ञिरे॥५८॥तयोर्नृवरयोराजन्दृष्ट्वातादृक्प
राक्रमं॥विस्मयंसर्वभूतानिजग्मुर्भारतसंयुगे॥५९॥ ॥

॥राम॥
॥१०३॥

ननतोरंतरं कश्चिद्द्रोणपश्पतिभारत।। धर्मेस्थितस्यहियथानकश्चिद्वृजिनंक्वचित्।६०।। उभौहिशरजालेनतावदृश्यौबभूवतुः।। प्रकाशौतुततस्तूर्णंबभूवतुरुभौर
रौ।६१। तत्रदेवाःसगंधर्वाश्चारणाश्चमहर्षयः।। अन्योन्यंप्रत्यभाषंततयोर्दृष्टपराक्रमं।।६२।। नशक्यौयुधिसंरब्धौजेतुंमहारथौ।। सदेवासुरगंधर्वैर्लोकैर
पिकथंचन।६३।। आश्चर्यभूतंलोकेषुयुद्धमेवंमहाद्युते।। नैवचैतादृशंयुद्धंभविष्यतिकदाचन।।६४।। नैवशक्यौरणेजेतुंभीष्मःपार्थेनधीमता।। सधनुः
सरथःसाश्वःप्रवपन्सायकान्रणे।।६५।। तथैवपांडवंयुद्धेदेवैरपिदुरासदं।। नविजेतुंरणेभीष्मउत्सहेतधनुर्धरं।।६६।। आलोकादपियुद्धंहिसममेतत्
द्भविष्यति।। इतिस्मवाचःश्रूयंतेप्रचरंतस्ततस्ततः।।६७।। गांगेयार्जुनयोःसंख्येस्तवयुक्ताविशांपते।। वद्दीयास्तत्रतोयोधाःपांडवेयाश्चभारत।।६८।।
अन्योन्यंसमरेजघ्नुस्तयोस्तत्रपराक्रमे।। शितधारैस्तथाखड्गैर्विमलैश्चपरश्वधैः।।६९।। शरैरन्यैश्चविविधैःशस्त्रैर्नानाविधैर्युधि।। उभयोःसेनयोःशू
रान्यकृंतंतपरस्परं।।७०।। वर्तमानेतथायुद्धेघोरेतस्मिन्सुदारुणे।। द्रोणपांचाल्ययोराजन्महानासीत्समागताः।।७१।। इतिश्रीभीष्मपर्वणि०।। धृतराष्ट्रउवा
च।। कथंद्रोणोमहेष्वासःपांचाल्यश्चैवपार्षतः।। रणेसमीयतुर्यत्तौतन्ममाचक्ष्वसंजय।।१।। संजयउ०।। शृणुराजन्स्थिरोभूत्वायुद्धमेतत्सुदारुणं।। नशक्यः
पांडवोजेतुंदेवैरपिसवासवैः।।२।। द्रोणस्तुविविधैर्बाणैर्धृष्टद्युम्नममर्षणं।। सारथिंचास्यभल्लेनरथनीडादपातयत्।। तस्याथचतुरोवाहांश्चतुर्भिः
सायकोत्तमैः।। पीडयामाससंक्रुद्धोधृष्टद्युम्नश्चमारिष।।४।।

॥भा०भी०॥
॥१७४॥

धृष्टद्युम्नस्ततोद्रोणंनवत्यानिशितैःशरैः।विव्याधसमरेवीरस्तिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत्॥५॥ततःपुनरमेयात्माभारद्वाजःप्रतापवान्।शरैःप्रच्छादयामासधृष्टद्युम्न
ममर्षणं॥६॥आददेसशरंघोरंपार्षतस्यवधंप्रति।शक्राशनिसमस्पर्शंमृत्युदंडमिवापरं॥७॥हाहाकारोमहानासीत्सर्वसैन्यस्यभारत।तमिषुंसंधितंदृष्ट्वा
भारद्वाजेनसंयुगे॥८॥तत्राद्भुतमपश्यामधृष्टद्युम्नस्यपौरुषं यदेकःसमरेवीरस्तस्थौगिरिरिवाचलः॥९॥धृष्टद्युम्नेनतत्कर्मकृतंदृष्ट्वासुदुष्करं।ततःशक्तिं
महावेगांस्वर्णवैडूर्यभूषितां॥१०॥द्रोणस्यनिधनाकांक्षीचिक्षेपसपराक्रमी॥तामापतंतींसहसाशक्तिंकनकभूषणां॥११॥त्रिधाचिच्छेदसमरेभारद्वाजोह
सन्निव।शक्तिंविनिहतांदृष्ट्वाधृष्टद्युम्नःप्रतापवान्॥१२॥ववर्षशरवर्षाणिद्रोणंप्रतिजनेश्वर।शरवर्षंततस्तत्रसन्निवार्यमहारथाः॥१३॥द्रोणोद्रुपदपुत्रस्य
मध्येचिच्छेदकार्मुकं सच्छिन्नधन्वासमरेगदांगुर्वीमहायशाः॥१४॥द्रोणायप्रेषयामासगिरिसारमयींबली॥सागदातत्करान्मुक्ताभारद्वाजजिघांस
या॥१५॥तत्राद्भुतमपश्यामभारद्वाजस्यविक्रमं॥लाघवाद्व्यंसयामासगदांहेमविभूषितां॥१६॥व्यंसयित्वागदांचैवप्रेषयामासभारत॥भल्लान्सुनिशि
तान्पीतान्स्वर्णपुंखान्शिलाशितान्॥१७॥तेतस्यकवचंभित्त्वापपुःशोणितमाहवे॥अथान्यद्धनुरादायधृष्टद्युम्नोमहामनाः॥१८॥द्रोणंयुधिपराक्रम्यशरैर्वि
व्याधपंचभिः।रुधिराक्तौततस्तौतुशुशुभातेनरर्षभौ॥१९॥वसंतेपुष्पशबलौपुष्पिताविवकिंशुकौ॥अमर्षितौततोराजन्पराक्रम्यचमूमुखे॥२०॥

॥राम॥
॥१७४॥

द्रोणोद्रुपदपुत्रस्यपुनश्चिच्छेदकार्मुकं ॥ अथैनंछिन्नधन्वानंशरैःसन्नतपर्वभिः ॥२१॥ अवाकिरदमेयात्मावृष्ट्यामेघइवाचलं ॥ सारथिंचास्यभल्लेनरथनीडादपात-
यत् ॥२२॥ अथास्यचतुरोवाहांश्चतुर्भिर्निशितैःशरैः ॥ पातयामाससमरेसिंहनादंननादच ॥२३॥ ततोऽपरेणभल्लेनहस्तावापमथाच्छिनत् ॥ सछिन्नधन्वाविर-
थोहताश्वोहतसारथिः ॥२४॥ गदापाणिरवारोहत्ख्यापयन्पौरुषंमहत् ॥ तामस्यविशिखैस्तूर्णंपातयामासभारत ॥२५॥ रथादनवरूढस्यतदद्भुतमिवाभवत् ॥ ततः
सविपुलंचर्मशतचंद्रंततोरणे ॥२६॥ खड्गंचविपुलंदिव्यंप्रगृह्यसुभुजाबली ॥ अभिदुद्राववेगेनद्रोणस्यवधकांक्षया ॥२७॥ आमिषार्थीयथासिंहोवनेमत्तमिवद्विपं
तत्राद्भुतमपश्यामभारद्वाजस्यपौरुषं ॥२८॥ लाघवंचास्त्रयोगेनबलंबाह्वोश्चभारत ॥ यदेकःशरवर्षेणवारयामासपार्षतं ॥२९॥ नशशाकततोगंतुंबलवा-
नपिसंयुगे ॥ तत्रास्थितमपश्यामधृष्टद्युम्नंमहारथं ॥३०॥ वारयाणंशरौघांश्चचर्मणाकृतहस्तवत् ॥ ततोभीमोमहाबाहुःसहसाभ्यपतद्बली ॥३१॥ साहाय्य-
कारीसमरेपार्षतस्यमहात्मनः ॥ सद्रोणंनिशितैर्बाणैराजन्विव्याधसप्तभिः ॥३२॥ पार्षतंचतदातूर्णमन्यमारोपयद्रथं ॥ ततोदुर्योधनोराजाकलिंगंसम-
चोदयत् ॥३३॥ सैन्येनमहतायुक्तंभारद्वाजस्यगोपने ॥ ततःसामहतीसेनाकलिंगानांनरेश्वरः ॥३४॥ भीममभ्याययौभीमात्तवपुत्रस्यशासनात् ॥ पांचाल्यम-
भिसंत्यज्यद्रोणोपिरथिनांवरः ॥३५॥ विराटद्रुपदौवृद्धौयोधयामाससंगतौ ॥ धृष्टद्युम्नोपिसमरेधर्मराजंसमभ्ययात् ॥३६॥ ततःप्रववृतेयुद्धंतुमुलंलोम-
हर्षणं ॥ कलिंगानांचसमरेभीमस्यचमहात्मनः ॥३७॥

जगतः प्रक्षयकरोघोररूपंभयानकं ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणि० ॥ धृतराष्ट्र उ० ॥ पुत्रेणममसंप्रोक्तः कालिंगोवाहिनीपतिः कथमद्भुतकर्माणं भीमसेनंम
हाबलं ॥१॥ चरंतंगदयातत्र दंडपाणिमिवांतकं ॥ योधयामाससमरेकालिंगः सहसेनया ॥२॥ संजय उ० ॥ पुत्रेणतवराजेंद्र सतथोक्तोमहाबलः ॥ महत्यासेनया
युक्तः प्रायाद्भीमरथंप्रति ॥३॥ तामापतंतींमहतीं कलिंगानांमहाचमूं ॥ रथाश्वनागकलिलांप्रगृहीतमहायुधां ॥४॥ भीमसेनः कलिंगानामार्छद्भारतवाहिनीं
केतुमंतंचचेदिशमायांतंसहचेदिभिः ॥५॥ ततः श्रुतायुः संक्रुद्धोराज्ञाकेतुमतासह ॥ आससादरणेभीमंव्यूढानीकेनदंशितः ॥६॥ रथैरनेकसाहस्रैः कलिं
गानांजनाधिप ॥ अयुतेनगजानांचनिषादैः सहकेतुमान् ॥७॥ भीमसेनंमहाराजसमंतात्पर्यवारयत् ॥ चेदिमत्स्यकरूषास्तु भीमसेनपुरोगमाः ॥ अभ्य
वर्तंतसहसानिषादान्सहराजभिः ॥ ततः प्रववृतेयुद्धंघोररूपंभयानकं ॥८॥ प्रधावतांचयोधानांपरस्परजिघांसह ॥ घोरमासीत्ततोयुद्धंभीमस्यसहसा
पकेः ॥१०॥ यथेंद्रस्यमहाराजमहत्यादैत्यसेनया ॥ तस्यसैन्यस्यसंग्रामेयुध्यमानस्यभारत ॥११॥ बभूवसुमहाञ्छब्दः सागरस्येवसर्वतः ॥ अन्योन्यस्यततोयो
धानिकृंततविशांपते ॥१२॥ महींचक्रुश्चितांसर्वांमांसशोणितसन्निभां ॥ योधान्स्वान्परांश्चापिनाभ्यजानन्जिघांसया ॥ स्वानप्याददतेनेतुशूराः सम
रदुर्जयाः ॥ विमर्दः सुमहानासीदल्पानांबहुभिः सह ॥१४॥ कलिंगैः सहचेदीनांनिषादैश्चविशांपते ॥ कृत्वापुरुषकारंतुयथाशक्तिमहाबलाः ॥१५॥
भीमसेनंपरित्यज्यसंन्यवर्तंतचेदयः ॥ सर्वैः कलिंगैरासन्नाः संनिवृत्तेषुचेदिषु ॥१६॥ ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम

॥१७॥ शिनेरवाकिरन्वाणैः कलिंगानां वरूथिनी कलिंगस्तु महेष्वासः पु
स्ववाहुवलमास्थाय सन्यवर्तत पांडवाः ॥ न चचाल रथोपस्थाद्भीमसेनो महावलः ॥ १९ ॥ योधयामास कालिंगं स्ववाहुवलमाश्रितः ॥ श
त्रोवास्य महारथः ॥ १८ शक्रदेव इति ख्यातो जघ्नतुः पांडवं वली ॥ ततो भीमो महावाहुर्विधुन्वन्रुचिरं धनुः ॥ २१ ॥ शक्रदेवो भि
क्रदेवस्तु समरे विसृजन्सायकान्वहून् ॥ २० ॥ अश्वानुजघान चतुसे भीमसेनस्य सायकैः ॥ तं दृष्ट्वा विरथं तत्र भीमसेनमरिंदमं ॥ २१ शक्रदेवोभि
दुद्राव किरंस्तं निशितैः शरैः भीमस्योपरि राजेंद्र शक्रदेवो महावलः ॥ २२ ववर्ष शरवर्षेण तपांते जलदो यथा ॥ हताश्वे तु रथे तिष्ठन्भीमसेनो महावलः ॥ २३ ॥ श
क्रदेवस्य चिच्छेद सर्वशैक्यायसीं गदां ॥ स तया विहितो राजन्कालिंगस्य सुतो रथात् ॥ २४ ॥ सध्वजः सहसूतेन जगाम धरणीतलं ॥ हतं मत्वा सुतं दृ
ष्ट्वा कालिंगानां महारथः ॥ २५ रथैरनेकसाहस्रैर्भीमस्यावारयद्दिशः ततो भीमो महावाहुर्गदां त्यक्त्वा महावलः ॥ २६ उद्ववर्ह सनिस्त्रिंशं चिकीर्षुः कर्मदारुणं
चर्म चाप्रतिमं राजन्नार्षभं पुरुषर्षभ ॥ २७ नक्षत्रैरर्द्धचंद्रैश्च शातकुंभमयैश्चितं ॥ कालिंगस्तु ततः क्रुद्धो धनुर्ज्यामवमृज्य च ॥ २८ ॥ प्रगृह्य स श
रं घोरमेकं सर्पविषोपमं ॥ प्राहिणोद्भीमसेनाय वधाकांक्षी नरेश्वरः ॥ २९ ॥ तमापतंतं वेगेन प्रेरितं निशितं शरं ॥ भीमसेनो द्विधा राजंश्चिच्छेद विपुला
सिना ॥ ३० उदक्रोशच्च संहृष्टस्त्रासयानो वलं तव ॥ कालिंगोथ ततः क्रुद्धो भीमसेनस्य संयुगे ॥ ३१ ॥ तोमरान्प्राहिणोच्छीघ्रं चतुर्दश शिलाशितान् ॥ तान
प्राप्तान्महावाहुः खगतानेव पांडवः ॥ चिच्छेद सहसा राजन्नसंभ्रांतो नरासिना ॥ निकृत्य तु रणे भीमस्तोमरान्वै चतुर्दश ॥ ३२ ॥ भानुमंतमभिप्रेक्ष्य
प्राद्रवत्पुरुषर्षभः ॥ भानुमांस्तु ततो भीमं शरवर्षेणाच्छादयत् ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥

तेनशब्देनवित्रस्ताकलिंगानांवरूथि
॥भा० भी०॥ नानाद्रवत्तवलाद्दंनादयानेनभस्तलं ॥ ततंसममध्येभीमः सिंहनादेमहारणे ॥ ३५ ततःखरेणमहताविननादमहास्वनः ॥ तेनशब्देनवित्रस्ताकलिंगानांवरूथि
॥७८६॥ नी ॥ ३६ ॥ नभीमंसमरेमेनेमानुषंयुद्धषर्षभ ॥ ततोभीमोमहाराजनर्दित्वाविपुलंस्वनं ॥ ३७ ॥ सासवेगवद्दायुत्यहंताभ्यांवारणोत्तमं ॥ आरुरोहततोमध्यंनागराजस्यमा
रिष ॥ ३८ ॥ खड्गेनएतनामध्येभानुमंतमथाछिनत् ॥ सोतरायुधिनंहत्वाराजपुत्रमरिंदम ॥ ३९ ॥ गुरुभारसहंस्कंधेनागस्यास्यमयातयत् ॥ छिन्नस्कंधःसविनद्यन्
पपातगजयूथपः ॥ ४० ॥ आरुग्णाःसिंहवेगेनभानुमानिवपर्वतः ॥ पततश्चाप्यवप्लुत्यगजाद्भारतभारत ॥ ४१ ॥ खड्गपाणिरदीनात्मातस्थौभुविसदंशितः सच
चारवहून्मार्गानभीतःपातयन्गजान् ॥ ४२ ॥ अग्निचक्रमिवाविद्धंसर्वतःप्रत्यदृश्यत ॥ अश्ववृंदेषुनागेषुरथानीकेषुवाविभु ॥ ४३ ॥ पदातीनांचसंघेषुविनि
घ्नन्प्रत्यदृश्यत ॥ श्येनवद्व्यचरत्संख्येयुधिभीमोमहावलः ॥ ४४ ॥ छिंदंस्तेषांशरीराणिशिरांसिचमहाजवः ॥ खड्गेनशितधारेणसंयुगेगजयोधिनां ॥ ४५ ॥ पदा
तिरेकःसंक्रुद्धःशत्रूणांभयवर्द्धनः ॥ मोहयामासभ्रूरांस्तान्कालांतकयमोपमः ॥ ४६ ॥ मूढास्तएवचरणेविनदंतःसमाद्रवन् ॥ सासिमुत्तमवेगेनविचरंतंमहा
रणे ॥ ४७ निकृत्यरथिनामाजौरथेषाश्चयुगानिच ॥ जघानरथिनश्चापिवलावानरिमर्दनः ॥ भीमसेनश्चरन्मार्गान्सुवहूनप्रत्यदृश्यत भ्रांतमुद्भ्रांतमाविद्धमा
प्लुतंप्रस्तंतंप्लुतं ॥ संपातंसमुदीर्यंचदर्शयामासभारत ॥ केचिदग्रासिनाछिन्नाः ॥ पांडवेनमहात्मना ॥ ५० ॥ विनेदुर्भिन्नमर्माणोनिपेतुश्चगतासवः ॥ छिन्नदं
ताग्रहस्ताश्चछिन्नकुंभास्तथापरे ॥ वियोधाःस्वान्यनीकानिजघ्नुर्भारतवारणाः निपेतुरुर्व्यांचतदाविनदंतोमहारवान् ॥ छिन्नांश्चतोमरान्राजन्महा
मात्रशिरांसिच ॥ परिस्तोमानिचित्राणिकक्षाश्चकनकोज्वलाः ॥ ५३ ॥ ग्रैवेयानथशक्तीश्चपताकाःकरिणांतथा ॥ तूणीराणपयंत्राणिविचित्राणिध ॥राम॥
नूंषिच ॥ ५४ ॥ अग्निहंडानिशुभ्राणितोत्रांश्चेवांकुशैःसह ॥ ॥ ॥७८६॥

घंटाश्चविविधाकाराहेमगर्भानसीनपि ॥५५॥ पततःपततांश्चैवपश्यामिसहसादिभिः। छिन्नगात्राविवकरैर्निहतैश्चापिवारणैः ॥५६॥ आसीत्तस्मिन्रणेभूमिःप
वैनैःपतितैरपि। विमृद्यैवंमहानागान्ममर्दाश्वान्नरर्षभ। अश्वारोहावरांश्चैवपातयामासभारत तयुद्धमभवद्घोरंनवैतेषांचमारिष ॥५७॥ खलीनानिविचि
त्राणिकक्षाश्चकनकोज्वला। परिस्तोमानियंत्राश्चऋष्यपश्चमहाधनाः। कवचान्यथचर्माणिचित्राण्यास्तरणानिच। तत्रतत्रापिविद्धानिव्यदृश्यंतमहाह
वे ॥६०॥ प्रैर्यपंत्रैश्चपित्रैश्चखड्गैश्चविमलैस्तथा ॥ सचक्रैवसुधांकीर्णांशवलाकुसुमैरिव ॥६१॥ आप्लुत्यरथिनःकांश्चित्परामृश्यमहाबलः। पातयामासखड्गे
नसध्वजानपिपांडवः ॥६२॥ मुहुरुत्पततोदिक्षुधावतश्चतरस्विनः। समार्गांश्चरतश्चित्रान्व्यस्मयंतरणेजनाः ॥६३॥ निजघ्नेनपदाकांश्चिदाक्षिप्यान्यान
पोपपत् ॥ खड्गेनान्यांश्चविक्षेपहृनादैरन्यानभीषयत् ॥६४॥ ऊरुवेगेनचाप्यन्यान्पातयामासभूतले। अपरेचैनमालोक्यभयाद्विद्राविरोभवारणु ॥६५॥ एं
वंसावहुलासेनाकलिंगानांतरस्विनां। परिवार्येरणेभीष्मंभीमसेनमुपाद्रवत् ॥६६॥ ततःकलिंगसेनांतांप्रमुखेभरतर्षभ ॥ श्रुतायुषमभिप्रेक्ष्यभी
मसेनंसमभ्ययात् ॥ तमायांतमभिप्रेक्ष्यकालिंगोनवभिःशरैः। भीमसेनममेयात्माप्रत्यविध्यत्स्तनांतरे ॥६७॥ कलिंगवाणाभिहतस्तोत्रार्दितइवद्विपः ॥
भीमसेनः ॥ प्रजज्वालक्रोधेनाग्निरिवेंधनैः ॥६९॥ अथाशोकःसमादायरथंहेमपरिष्कृतं। भीमंसंपादयामासरथेनरथिनांवरः ॥७०॥ तमारुह्यतु
यंतुरोंकौंतेयःशत्रुसूदनः ॥ कालिंगमभिदुद्रावतिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत् ॥७१॥ ततःश्रुतायुर्बलवान्भीमस्यनिशितान्छरान् ॥ प्रेषयामाससं
क्रुद्धोदर्शयित्वापिलाघवं ॥७२॥ ❀ ॥ ❀ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सकार्मुकावरोत्कृष्टेनवभिर्निशितैः शरैः। समाहतोभृशंराजन्कलिंगेनमहाबलः ॥७३॥ संचुक्रोधभृशंभीमो दंडाहतइवोरगः क्रुद्धःसचापमाकर्षबलवद्बलि
नांवरः कालिंगमवधीत्पार्थोभीमःसप्तभिरायसैः। क्षुराभ्यांचक्ररक्षौचकालिंगस्यमहाबलोसत्यदेवंचसत्यंचप्राहिणोद्यमसादनं। ततःपुनरमेयात्मानाराचै
र्निशितैःशरैः। केतुमंतंरणेभीमोगमयद्यमसादनं॥ ततःकलिंगाःसंक्रुद्धाभीमसेनममर्षणं॥ अनेकैर्बहुसाहस्रैःक्षत्रियाःसमयोधयन्। ततःशक्तिगदाख
ड्गतोमरर्ष्टिपरश्वधैः॥७८॥ कलिंगाःशतशोराजन्भीमसेनमवारयन्। सन्निवार्यतुतांराजन्शरवृष्टिंसमुत्थितां॥७९॥ गदामादायतरसापरिप्लुत्यमहाब
लः॥ भीमःसप्तशतान्वीरान्नयद्यमसादनं॥८१॥ पुनश्चैवद्विसाहस्रान्कालिंगानरिमर्दनः प्राहिणोन्मृत्युलोकायतदद्भुतमिवाभवत्। एवंसतान्यनी
कानिकलिंगानांपुनःपुनः। बिभेदसमरेवीरोभीमोभीमपराक्रमः॥८२॥ हतारोहाश्चमातंगाःपांडवेनकृतारणे। विप्रजग्मुरनीकेषुघनावातहताइव॥८३॥
मृद्नंतःस्वान्यनीकानिविनदंतःशरातुराः। ततोभीमोमहाबाहुःखड्गशक्तिमहाभुजः॥८४॥ संप्रहृष्टोमहाघोरंशंखंप्राध्मापयन्बली। सर्वकलिंगसैन्यानां
मनांसिसमकंपयत्॥८५ मोहश्चापिकलिंगानामाविवेशपरंतप। प्राकंपंतचसैन्यानिवाहनानिचसर्वशः॥८६॥ भीमसेनेनसमरेगजेंद्रेणेवसर्वतः। मार्गा
न्बहून्विचरताधावताचततस्ततः॥८७॥ मुहुरुत्पतताचैवसमोहःसमजायत। भीमसेनभयत्रस्तंत्रस्तसैन्यंतत्समकंपत॥८८॥ क्षोभ्यमाणमसंबा
धंग्राहेणेवमहासरः। त्रासितेषुचवीरेषुभीमेनाद्भुतकर्मणा॥ पुनरावर्तमानेषुविद्रवेषुसमंततः सर्वकालिंगयोधेषुपांडूनांध्वजिनीपतिः॥९०॥ राम॥

अवारीत्त्वान्यनीकानि युध्यध्वमिति भारत ॥ सेनापतेर्वचः श्रुत्वा शिखंडीप्रमुखागणाः ॥ ९२ ॥ भीममेवाभ्यवर्तंत रथानीकैः प्रहारिभिः धर्मराजश्च तान्सर्वानुपजग्राह
पांडवः महता मेघवर्णेन नागानीकेन पृष्ठतः ॥ एवं संचोद्य सर्वाणि स्वान्यनीकानि पार्षतः ॥ भीमसेनस्य जग्राह पार्ष्णिं सत्पुरुषैर्वृतः ॥ नहि पांचालराजस्य लोके कश्चन
विद्यते ॥ ९४ ॥ भीमसात्यकयोरन्यः प्राणेभ्यः प्रियकृत्तमः सोपश्यत कलिंगेषु चरंतमरिसूदनं ॥ भीमसेनं महाबाहुं पार्षतः परवीरहा ॥ ननाद बहुधा राजन् हृष्टश्चासीत्स
रंतप ॥ शंखं दध्मौ स समरे सिंहनादं ननाद च ॥ स च पारावताश्वस्य रथे हेमपरिष्कृते ॥ ९७ ॥ कोविदारध्वजं दृष्ट्वा भीमसेनः समाश्वसत् ॥ धृष्टद्युम्नश्च तं दृष्ट्वा कालिंगैः स
मभिद्रुतं ॥ ९८ ॥ भीमसेनममेयात्मा त्राणायाजौ समभ्ययात् तौ दूरात्सात्यकिर्दृष्ट्वा धृष्टद्युम्नवृकोदरौ ॥ ९९ ॥ कालिंगान्समरे वीरौ योधयंतौ मनस्विनौ ॥ स तत्र गत्वा
मभिः द्रुतं ॥ शैनेयो जवेन जयतां वरः ॥ १०० ॥ पार्थपार्षतयोः पार्ष्णिं जग्राह पुरुषर्षभः ॥ स कृत्वा कदनं तत्र प्रगृहीतशरासनः ॥ आस्थितो रौद्रमात्मानं जघान समरे परान् ॥ कलिं
गप्रभवां चैव मांसशोणितकर्दमां ॥ १०२ रुधिरस्यंदिनीं तत्र भीमः प्रावर्तयन्नदीं ॥ अंतरे कलिंगानां पांडवानां च वाहिनीं ॥ १०४ ॥ संततार सुदुस्तारां भीमसेनो महाब
लः ॥ भीमसेनं तथा दृष्ट्वा प्राक्रोशंस्तावका नृप ॥ १०५ कालोयं भीमरूपेण कालिंगैः सह युध्यते ॥ ततः शांतनवो भीष्मः श्रुत्वा तं निनदं रणे ॥ १०५ ॥ अभ्ययात्त्वरितो नी
कं व्यूढानीकः समंततः ॥ तं सात्यकिर्भीमसेनो धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ १०६ ॥ अभ्यद्रवंत भीष्मस्य रथं हेमपरिष्कृतं ॥ परिवार्य तु ते सर्वे गांगेयं तरसा रणे ॥ १०७ ॥ त्रि
भिस्त्रिभिः शरैर्घोरैर्भीष्ममानर्छुरंजसा ॥ प्रत्यविध्यच्च तान्सर्वान्पिता हे देवव्रतस्तव ॥ १०८ ॥ श्रीनेतु रामाजायते नमः ॥ ॥ ॥ ॥

पतमानान्महेष्वासांस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः॥ ततः शरसहस्रेण संनिवार्य महारथान्॥ हयान्कांचनसन्नाहान्भीमस्याभ्यहनच्छरैः॥ हताश्वे तु रथे तिष्ठन्भीमसेनः प्र
तापवान्॥ ११० शक्तिं चिक्षेप तरसा गांगेयस्य रथं प्रति॥ प्राप्तामप्राप्तां शक्तिं पिता देवव्रतस्तव द्विधा चिच्छेद समरे पृथिव्यां सा व्यशीर्यत॥ ततः शैक्यायसीं गुर्वीं प्रगृह्य स मह
तीं गदां॥ १२॥ भीमसेनो रथात्तूर्णं पुप्लुवे मनुजर्षभः॥ धृष्टद्युम्नस्तमारोप्य स्वरथे रथिनां वरः॥ ११३ पश्यतां सर्वसैन्यानामपोवाह यशस्विनं॥ सात्यकोपि ततस्तूर्णं
भीमस्य प्रियकाम्यया॥ ११४॥ सारथिं कुरुवृद्धस्य पातयामास सायकैः॥ भीष्मस्य निहते तस्मिन्सारथौ रथिनां वरः॥ ११५ वातायमानैस्तैरश्वैरपनीतो रणाजिरा
त्॥ भीमसेनस्ततो राजन्नपनीते महारथे॥ ११६॥ प्रजज्वाल यथा वन्हिर्दहन्कक्षमिवोल्बणः॥ स हत्वा सर्वकालिंगान्सेनामध्ये व्यवस्थितः॥ ७ नैनमभ्युत्सह
न्के चिन्तावका भरतर्षभ॥ धृष्टद्युम्नं परित्यज्य समायाद्रथसात्यकिः॥ ११८ अथाब्रवीद्भीमसेनं सात्यकिः सत्यविक्रमः॥ प्रहर्षयन्यदुव्याघ्रो वै धृष्टद्युम्नस्य पश्यतः॥ १९
दिष्ट्या कालिंगराजश्च राजपुत्रश्च केतुमान्॥ शक्रदेवकलिंगश्च कालिंगाश्च मृधे हताः॥ १२० स्वबाहुबलवीर्येण नागाश्वरथसंकुलाः॥ महाव्यूहः कलिंगानामे
केन मृदितस्त्वया॥ एवमुक्त्वा शिनेर्नप्ता दीर्घबाहुररिंदमः॥ रथस्थं तमभिद्रुत्य पर्यष्वजत पांडवान्॥ २२॥ ततः स्वरथमागम्य पुनरेव महारथः॥ तावकानवधीत्क्रु
द्धो भीमस्य बलमादधत्॥ १२३॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि ०॥ संजय उवाच॥ गते पूर्वाह्णसमये तस्मिन्नहनि भारत॥ रथाश्वरथनागानां सादिनां च महा
क्षये॥ १॥ द्रोणपुत्रेण शल्येन कृपेण च महात्मना॥ समसज्जत पांचाल्यस्त्रिभिरेतैर्महारथैः॥ राम ममराम॥ राम॥ राम॥ राम॥ राम॥ राम॥ छ॥

स स्तोकविदितानपवान्निजघान महावल॥ द्रोणिः पांचालदायादः शितैर्वेदुभिराशुगैः॥३॥ ततः शल्यरथं तूर्णमास्थाय हतवाहनः॥ द्रोणिः पांचालदायादमभ्यवर्तत धर्षुभिः॥ धृष्ट
द्युम्नं तु संयुक्तं द्रोणिना दृश्य भारत॥ सोभद्रोभ्यपतत्तूर्णं विकिरन्निशितान् शरान्॥५॥ स शल्यं पंचविंशत्या कृपं च नवभिः शरैः॥ अश्वत्थामानमष्टाभिर्विव्याध नवभिः शरैः॥६॥ आर्जु
निं स्तु ततस्तूर्णं द्रोणिर्विव्याध पत्रिणा॥ शल्यो द्वादशभिश्चैव कृपश्च निशितैस्त्रिभिः॥७॥ लक्ष्मणस्तव पौत्रस्तु सोभद्रं पर्यवस्थितं॥ अभ्यवर्तत संक्रुद्धस्तद्युद्धमभवत्ततः॥८॥ दौ
र्योधनिस्तु संक्रुद्धः सोभद्रं निशितैः शरैः॥ विव्याध समरे राजन्स्तदद्भुतमिवाभवत्॥९॥ अभिमन्युश्च संक्रुद्धो भ्रातरं भरतर्षभ॥ शरैः पंचशतैः क्षिप्रं क्षिप्रहस्तोभ्यविध्यत॥१०॥ ल
क्ष्मणोपि ततस्तस्य धनुश्चिच्छेद पत्रिणा॥ मुष्टिदेशे महाराज तत उच्चुक्रुशुर्जनाः॥११॥ तद्विहाय धनुश्छिन्नं सोभद्रः परवीरहा॥ अन्यदादत्तवान् चित्रं कार्मुकं वहतां वर॥ तौ तत्र स
मरे युक्तौ कृतप्रतिकृतैषिणौ॥ अन्योन्यं निशितैस्तीक्ष्णौ जघ्नतुः पुरुषर्षभौ॥१३॥ ततो दुर्योधनो राजा दृष्ट्वा पुत्रं महावलं॥ पीडितं तव पौत्रेण प्रायात्तत्र जनेश्वरः॥ सन्निवृत्ते तव
पुत्रे सर्व एव जनाधिप॥ आर्जुनिं रथवंशेन समंतात्पर्यवारयन्॥१५॥ स तैः परिवृतः शूरैः शूरो युधि सुदुर्जयः॥ न स्म प्रव्यथितो राजन् कृष्णस्तुल्यपराक्रमः॥१६॥ सोभद्रमथ संयुक्तं दृष्ट्वा
तत्र धनंजयः॥ अभिदुद्राव संक्रुद्धस्त्रातुकामः स्वमात्मजं॥१७॥ ततः सरथनागाश्वा भीष्मद्रोणपुरोगमाः॥ आभ्यवर्तंत राजानः सर्वे च सव्यसाचिनं॥ उद्धूतं सहसा भौमं नरा
श्वरथसादिभिः॥ दिवाकरपथं प्राप्य रजस्तीव्रमदृश्यत॥१९॥ तानि नागसहस्राणि भूमिपालशतानि च॥ तस्य वाणपथं प्राप्य नाभ्यवर्तंत सर्वशः॥२०॥ छ॥ राम॥ राम राम

प्ररोदुः सर्वभूतानि बभूवुस्तिमिरा दिशः कुरूणामनयस्तीव्रः प्रत्यपद्यत दारुणः ॥ २१ नाप्यंतरिक्षं न दिशो न भूमिर्न च भास्करः ॥ प्रजज्ञे भरतश्रेष्ठ शरसंघैः किरीटिनः ॥ २२ सादि
नो ध्वजनागास्तु हताश्चारथिनो भृशं ॥ विप्रद्रुताः रथाः केचिद्दृश्यंते रथयूथपाः ॥ २३ ॥ विरथा रथिनश्चान्ये धावमानास्ततस्ततः ॥ तत्र तत्रैव दृश्यंते सायुधैः सांगदैर्भुजैः ॥ २४ ॥ हया
रोहा हयांस्त्यक्त्वा गजारोहाश्च दंतिनः ॥ अर्जुनस्य भयाद्राजन् समंताद्विप्रदुद्रुवुः ॥ रथेभ्यश्च गजेभ्यश्च दृश्यंतेर्जुनसायकैः सागदानुद्यतान्बाहून सखड्गांश्च विशांप
ते ॥ २६ सप्रासांश्च सतूणीरान् सशरान्सशरासनान् ॥ सांकुशान्सपताकांश्च तत्र तत्रार्जुनो नृणां ॥ २७ विचकार्त शरैरुग्रै रौद्रं बिभ्रद्वपुस्तदा ॥ परिघाणां विदीर्णानां
मुद्गराणां च मारिष ॥ २८ ॥ प्रासानां भिंदिपाला भां नां भिंदिपालानां निस्त्रिंशानां च संयुगे ॥ परश्वधानां तीक्ष्णानां तोमराणां च भारत ॥ २९ ॥ प्रतोदानां कषाणां च योक्त्राणां चैव मारि
ष ॥ राशयः स्म प्रदृश्यंते विनिकीर्णा रणक्षितौ ॥ ३० नासीत्तत्र पुमान्कश्चित्तव सैन्यस्य मारिष ॥ योर्जुनं समरे शूरं प्रत्युद्यायात्कथंचन ॥ ३१ यो यो हि समरे पार्थं प्रत्युद्याति विवि
शांपते ॥ स शरैर्विशिखैस्तीक्ष्णैः परलोकाय नीयते ॥ ३२ तेषु विद्रवमाणेषु तव योधेषु सर्वशः ॥ अर्जुनो वासुदेवश्च शंखं दध्मतुरुत्तमौ ॥ ३३ तत्प्रभग्नं बलं दृष्ट्वा पिता दे
वव्रतस्तव ॥ अब्रवीत्समरे शूरं भारद्वाजं स्मयन्निव ॥ ३४ एष पांडुसुतो वीरः कृष्णेन सहितो बली ॥ तथा करोति सैन्यानि यथा कुर्याद्धनंजयः ॥ ३५ नह्येष समरे शक्यो
जेतुमद्य कथंचन ॥ यथास्य दृश्यते रूपं कालांतकयमोपमं ॥ न निवर्तयितुं चापि शक्येयं महती चमूः ॥ अन्योन्यप्रेक्षया पश्य द्रवंतेयं वरूथिनी ॥ ३६ एष चास्तं गि
रिश्रेष्ठं भानुमान्प्रतिपद्यते ॥ चक्षूंषि सर्वलोकस्य संहरन्निव सर्वथा ॥ ३७ तत्रावहारं संप्राप्तं मन्येहं पुरुषर्षभ ॥ ३८ ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ राम ॥ ३३ ॥

श्रांताभीताश्चयुयेयोधानयोत्स्यंतिकदाचन ॥ ३५ ॥ एवमुक्त्वाततोभीष्मोद्रोणमाचार्यसंतमं ॥ अवहारमथाचक्रेतावकानांमहारथः ॥ ३६ ॥ ततोवहारः
सैन्यानांतवतेषांचमारिष ॥ अस्तंगच्छतिसूर्येभूत्संध्याचसमवर्तत ॥ ३७ ॥ इतिश्रीभीष्मपर्वणिद्वितीयदिवसयुद्धं ॥ संजयउवाच ॥ प्रभातायांतु
सर्वर्य्यांभीष्मःशांतनवस्ततः अनीकान्यनुसंयानेव्यादिदेशपरंतप ॥ १ ॥ गारुडंचमहाव्यूहंचक्रेशांतनवस्तदा ॥ पुत्राणांतेजयाकांक्षीवृद्धः
कुरुपितामहः ॥ २ ॥ गरुडस्यस्वयंतुंडेपितादेवव्रतस्तव ॥ चक्षुषीचभरद्वाजःकृतवर्माचसात्वतः ॥ ३ ॥ अश्वत्थामाकृपश्चैवशिरस्यास्तांयश
स्विनौत्रिगर्तैर्मत्स्यकैकेयैर्वाटधानैश्चसंयुतौ ॥ ४ ॥ भूरिश्रवाःशलःशल्योभगदत्तश्चमारिष ॥ मद्रकाःसिंधुसौवीरास्तथापंचनदाश्चये ॥ ५ ॥
जयद्रथेनसहिताग्रीवायांसन्निवेशिताः ॥ पृष्ठेदुर्योधनोराजासोदर्यैःसानुगैर्वृतः ॥ ६ ॥ विंदानुविंदावावंत्यौकांबोजाश्चशकैःसह ॥ पुच्छमा
सन्महाराजशूरसेनाश्चमारिष ॥ ७ ॥ मागधाश्चकलिंगाश्चदासेरकगणैःसह ॥ दक्षिणंपक्षमासाद्यस्थिताव्यूहस्यदंशिताः ॥ कारूषा
श्चविकुंजाश्चमुंडाःकौंडीवृषास्तथा ॥ बृहद्बलेनसहितावामपार्श्वसमास्थिताः ॥ व्यूहंदृष्ट्वातुतत्सैन्यंसव्यसाचीपरंतपः ॥ धृष्टद्युम्नेनसह
तःप्रत्यव्यूहतसंयुगे ॥ तावकानांचतंव्यूहंप्रत्यव्यूहंतपांडवाः ॥ अर्द्धचंद्रेणव्यूहेनव्यूहंतमतिदारुणं ॥ ९ ॥ दक्षिणंशृंगमास्थायभीमसेनोव्य
रोचत ॥ नानाशस्त्रौघसंपन्नैर्नानादेश्यैर्नृपैर्वृतः ॥ १० ॥ तदन्वेवविराटश्चद्रुपदश्चमहारथः ॥ तदनंतरमेवासीन्नीलायुधैःसह ॥ १२ ॥ २ ॥

॥भा॰भी॰ नीलादनंतरंचैवधृष्टकेतुर्महारथाः ॥ चेदिकाशिकरूषैश्चपौरवैश्चाभिसंवृतः ॥ २७ ॥ धृष्टद्युम्नःशिखंडीचपांचालाश्चप्रभद्रकाः ॥ मध्येसैन्येनम
॥९९०॥ हाराजस्थितायुद्धायभारत ॥ २८ ॥ तत्रैवधर्मराजोपिगजानीकेनसंवृतः ॥ ततस्तुसात्यकीराजन्द्रौपद्याःपंचचात्मजाः ॥ २९ ॥ अभिमन्युस्ततस्तूर्णं
सिरावांश्चततःपरं ॥ भीमसेनिस्ततोराजन्केकेयाश्चमहारथाः ॥ ३४ ॥ ततोभूद्द्विपदांश्रेष्ठोवामपार्श्वमुपाश्रितः ॥ सर्वस्यजगतोगोप्तापस्यगो
प्ताजनार्दनः ॥ ३५ ॥ एवमेतंमहाव्यूहंप्रत्यव्यूहंतपांडवाः ॥ नाशार्थंतवपुत्राणांतत्पक्षेपेचसंश्रिताः ॥ ३६ ॥ ततःप्रववृतेयुद्धंअतिघन्नरथद्विपं ॥ तावका
नांपरेषांचनिघ्नतामितरेतरं ॥ ३७ ॥ हयौघाश्चरथौघाश्चतत्रतत्रप्रविशंयते ॥ संपततोथदृश्यंतनिघ्नतस्तेपरंस्परं ॥ ३८ ॥ धावतांचरथौघानां
युध्यतांचप्रथक्पृथक् ॥ बभूवतुमुलःशब्दोविमिश्रोदुंदुभिःस्वनैः ॥ दिवस्पृग्रवीराणांनिघ्नतामितरेतरे ॥ संप्रहारेतुतुमलेतत्र
वर्तेयांचभारत ॥ ३९ ॥ इतिश्रीभीष्मपर्वणि ७० ॥ संजयउवाच ॥ ततोव्यूहेष्वनीकेषुतावकेष्वितरेषुच ॥ धनंजयोरथानीकमवधीत्तवभा ॥रामः॥
रत ॥ १ ॥ शरैरतिरथोयुद्धेपातयन्रथयूथपान् ॥ तेवध्यमानाःपार्थेनकालेनेवयुगक्षये ॥ २ ॥ धार्तराष्ट्रारणेयत्तापांडवानप्रत्ययोधयन् ॥ प्रार्थ ॥९९०॥
यानायशोदीप्तंमत्सुंकत्वानिवर्तनं ॥ एकाग्रमनसोभूत्वापांडवानांवरूथिनीं ॥ बभंजुर्वद्धशोराजन्तेचाभज्यंतसंयुगे ॥ द्रवद्भिरथभग्नै
श्चपरिवर्तद्भिरेवच ॥ पांडवैःकौरवैश्चैवनप्रज्ञायतकिंचन ॥ ५ ॥

उदतिष्ठद्रजो भौमं छादयानं दिवाकरं ॥ न दिशः प्रदिशश्चापि तत्र जज्ञुः कथंचन ॥६॥ अनुमानेन संज्ञाभिर्नामगोत्रैश्च संयुगे वर्त्तते स्म तदा युद्धं
तत्र तत्र विशांपते ॥७॥ न मुह्यो भिद्यते तत्र कौरवाणां विशांपते ॥ रक्षितः सत्यपालेन भारद्वाजेन मारिष ॥८॥ तथैव पांडवेयानां रक्षितः ॥ सव्यसाचि
ना ॥ नाभिद्यत महाव्यूहो भीमेन च सुरक्षितः ॥९॥ सेनाग्रादभिनिष्क्रम्य प्रायुध्यंस्तत्र मानवाः उभयोः सेनयो राजन् प्रतिपक्षरथद्विपाः ॥१०॥ हयारोहै
र्हयारोहाः पात्यंते स्म महाहवे ऋष्टिभिर्विमलाग्राभिः प्रासैरपि च संयुगे ११॥ रथी रथिनमासाद्य शरैः कनकभूषणैः पातयामास समरे तस्मि
न्नति भयंकरे ॥१२॥ गजारोहा गजारोहान्नाराचा समंततो नरैः संयुक्ताः पातयामासुस्तव पेषां च संघशः ॥१३॥ पत्तिसंघा रणे पत्तीन् भिंदिपालपरश्वधैः ॥ न्य
पातयंत संहृष्टाः परस्परकृतागसः ॥१४॥ रथी च समरे राजन्नासाद्य गजयोधिनं सगजं पातयामास गजो चरपि नंनथा ।१५। रथिनं च हयारोहाः ॥ प्रा
सेन भरतर्षभ पातयामास समरे रथी च रथसादिनं ।१६॥ पपातनयच्छिन्नैः शस्त्रैः सेनयोरुभयोरपि ॥ गजारोहा हयारोहान् पातयामासुराहवे ॥१७॥ हया
रोहा गजस्थांश्च तदद्भुतमिवाभवत् ॥ गजारोहवरैश्चापि तत्र तत्र पदातयः ॥ पतिताः समदृश्यंत ते चापि गजयोधिनः ॥ पत्तिसंघा हयारोहैः सा
दिसंघाश्च पत्तिभिः ॥१९॥ पात्यमाना व्यदृश्यंत शतशोथ सहस्रशः ध्वजैस्तत्रापविद्धैश्च कार्मुकैस्तोमरैस्तथा ।२०। परिस्तोमैः कुथाभिश्च कंबलैः
श्च महाधनैः ॥ प्रासैस्तथा गदाभिश्च परिघैः कंपनैस्तथा ।२१। शक्तिभिः कवचैश्चित्रैः कणपैरंकुशैरपि ॥ निस्त्रिंशैर्विमलैश्चैव स्वर्णपुंखैः शरैस्तथा
॥२२

॥भा० भी०॥ भूर्जोत्तिनरनश्रेष्टस्रग्दामैरिवचित्रिता नराश्वकायैःपतितैर्दंतिभिश्चमहाहवे ॥२३॥ अगम्यरूपापृथिवीमांसशोणितकर्दमा ॥ प्रशांशर
॥१८१ मंजोभौमंविल्लितंनरशोणितै ॥२४॥ दिशश्चविमलाःसर्वाःसमपद्यंतभारत ॥ उत्थितान्यगणेयानिकबंधानिसमंततः ॥२५॥ चिन्हभू
तानिजगतोविनाशार्थायभारत ॥ तस्मिन्युद्धेमहारौद्रेवर्तमानेसुदारुणे ॥२६॥ प्रत्यदृश्यंतरथिनोधावमानाःसमंततः ॥ ततोभी
ष्मश्चद्रोणश्चसैंधवश्चजयद्रथः ॥२७॥ पुरुमित्रोविकर्णश्चशकुनिश्चापिसौबलः ॥ एतेसमरदुर्द्धर्षाःसिंहतुल्यपराक्रमा ॥२८॥ पांडव
वानामनीकानिबभंजुःसमरेस्थिताः ॥ तथैवभीमसेनोपिराक्षसश्चघटोत्कचः ॥२९॥ सात्यकिश्चेकितानश्चद्रौपदेयाश्चभारत ॥ तावका
स्तवपुत्राश्चसहिताःसर्वराजभिः ॥३०॥ द्रावयामासुराजिस्थांस्त्रिदशादानवानिव ॥ तथातेसमरेन्योन्यंनिघ्नंतःक्षत्रियर्षभा ॥३१॥ रक्तो
क्षिताःघोररूपाविरेजुःकिंशुकाइव ॥ विजित्यचरिपून्राजन्सेनयोरुभयोरपि ॥३२॥ व्यादृश्यंतमहामात्राग्रहाइवनभस्तले ॥ ततोरथस
हस्रेणपुत्रोदुर्योधनस्तव ॥३३॥ अभ्ययात्पांडवान्युद्धेराक्षसंचघटोत्कचं ॥ तथैवपांडवाःसर्वेमहत्यासेनयासह ॥३४॥ भीष्मद्रोणौरणेशू ॥राम॥
रौप्रत्युद्ययुररिंदमौ किरीटीतुततःक्रुद्धःसमंतात्पार्थिवोत्तमान् ॥३५॥ आर्जुनिःसात्यकिश्चैवययतुःसौबलंबलं ॥ ततःप्रववृतेभूयःसंग्रामेरो १८१
महर्षणः ॥३६॥ तावकानांपरेषांचजिगीषूणांपरस्परं ॥३७॥ इतिश्रीमहाभारे भीष्मपर्वणि० संजयउवाच ॥ ततस्तेपार्थिवाःक्रुद्धाःफाल्गुनंवीक्ष्यसंयुगे

रथैरनेकसाहस्रैः समंतात्पर्यवारयन् ॥१॥ अथैनं रथवंशेन कोष्ठकी भारत ॥ शरैः सुबहुसाहस्रैः समंतात्पर्यवारयन् ॥२॥ शक्तीश्च
विमलास्तीक्ष्णा गदाः सपरिघैः सह ॥ प्रासानूर्ध्वगतांश्चैव मुद्गरान्मुशलानपि ॥३॥ चिक्षिपुः समरे क्रुद्धाः फाल्गुनस्य रथं प्रति ॥ अस्त्रा
णामथ पतंतीं तु वृष्टिं शलभानामिवायति ॥४॥ रुरोध सर्वतः पार्थः शरैः कनकभूषणैः ॥ तत्र तल्लाघवं दृष्ट्वा बीभत्सोरतिमानुषं पास-
द ॥ गांधाराः समरे भूरानूरुरुधुः सहसौबलान् ॥ ७ ॥ ततः सौबलकाः भ्राता वाह्लीयस्य रथोत्तमं ॥ तिलशश्छिद्य छिदुः क्रोधाच्छस्त्रैर्ना
नाविधैरपि ॥८॥ सात्यकिस्तु रथं तस्य का नवर्तमाने महाजये ॥ अभिमन्योरथं तूर्णमारुरोह परंतप ॥९॥ नावेकरथसंसक्तौ सौ
बलेयस्य वाहिनीं ॥ जघ्नतुर्निशितैस्तूर्णं शरैः संनतपर्वभिः ॥१०॥ द्रोणानीकेऽरणोपेतं धर्मराजस्य वाहिनीं ॥ नाशयेनां शरैस्ती
क्ष्णैः कंकपत्रैः परिच्छदैः ॥११॥ ततो धर्मसुतो राजा माद्रीपुत्रौ च पांडवौ ॥ मिषतां सर्वसैन्यानां द्रोणानीकमुपाद्रवन् ॥१२॥ तत्राग्र
स्तु महद्युद्धं तुमुलं लोमहर्षणं ॥ यथा देवासुरं युद्धं पूर्वमासीत्सुदारुणं ॥१३॥ कुर्वाणोऽनु महत्कर्म भीमसेनो घटोत्कचौ ॥ दुर्योधन
स्ततोऽभ्येत्य तावुभावप्यवारयत् ॥१४॥ तत्राद्भुतमपश्याम हैडिंबस्य पराक्रमं ॥ अतीत्य पितरं युद्धे यद्युध्यंत भारत ॥१५॥ भीमसेन-
स्तु संक्रुद्धो दुर्योधनममर्षणः ॥ हृद्यविध्यत्पृषत्केन प्रहसन्निव पांडवः ॥१६॥ ततो दुर्योधनो राजा प्रहारवरपीडितः ॥१७॥ रामजी

॥ना० मी०॥ निषसादरथोपस्थे कश्मलं च जगाम ह ॥१७॥ तं विसंज्ञमथो दृष्ट्वा त्वरमाणोस्य सारथिः ॥ अपोवाह रणाद्राजंस्ततः सैन्यमभज्यत
॥१८८॥ १८॥ ततस्तां कौरवीं सेनां द्रवमाणां ततस्ततः ॥ निघ्नन् भीमः शैरैस्ती द्रौणैरनुवव्राज पृष्ठतः॥१९॥ पार्षतश्च रणे श्रेष्ठो धर्मपुत्रश्च पांड
वः॥ द्रोणस्य पश्यतः सैन्यं गांगेयस्य च भारत॥२०॥ जघ्नतुर्विशिखैस्तीक्ष्णैः परानीकविनाशनैः॥ द्रवमाणं तु तत्सैन्यं पश्यतो द्रोण
भीष्मयोः॥२१॥ नतौरपसहस्रेषु विद्रवत्सु ततस्ततः॥ नावास्थितावेकरथा सौभद्रः शिनिपुंगवो॥२२॥ सौवली समरे सेनां नाशयेनां परं
तप॥ युयुधानेन तत्रैनुशौने पकुरुपुंगवौ॥२३॥ अमावास्यां गतौ युद्धे सोमसूर्यौ नमस्तले॥ अर्जुनस्तु ततः क्रुद्धस्तव सैन्यं विपूांप
ते॥२४॥ ववर्ष शरवर्षेण धाराभिरिव तोयदः॥ वध्यमानं ततस्तत्तु शरैः पार्थस्य संयुग॥२५॥ दुद्राव कौरवं सैन्यं विषादभयकं-
पितं॥ द्रवतस्तान्समालोक्य भीष्मद्रोणौ महाबलौ॥२६॥ न्यवारयेतां संक्रुद्धौ दुर्योधनहितैषिणौ॥ ततो दुर्योधनो राजा समाश्वा
स्य विशांपते॥२७॥ न्यवर्तयत तत्सैन्यं द्रवमाणं समंततः॥ यत्र यत्र सुतं तुभ्यं यो यः पश्यति भारत॥२८॥ न त्रत त्र निवर्त्ततां = ॥राम॥
वेग आसीद्विशांपते॥ पूर्यतः सागरस्येव चंद्रस्योदयनं प्रति॥२९॥ नानुरूपमहं मन्ये त्वयि जीवति कौरव॥ द्रोणे चास्त्रविदां श्रेष्ठे सपुत्रे १८८
समुहृज्जने॥३०॥ कृपे चैव महेष्वासे द्रवते पद्रूरूपिनी॥ न पांडवान्प्रतिवलांस्तव मन्ये कथंचन॥ तथा द्रोणस्य संग्रामे द्रोणोष्यापि कृपस्य
च॥३१

अनुग्राह्याः पांडुसुताः नूनं तव पितामह ॥३५॥ य एमां त्वमसे वीरव अमानांव नृपिनी ॥ सोस्मिवा यत्स्व याराजन् पूर्वमेवस्तवस मागमे ॥ नयो
त्स्ये पांडवान्संरंभेनापिसान्यकि पार्थिनो ॥ श्रुत्वाहं वचनं तुभ्यमाचार्यस्य च भारत ॥३४॥ करोनि सहितः कृत्स्नां चितपानस्तदे च दियदि नाहं परि
त्साऽपोषु वाभ्यामिहसंयुगे ॥३५॥ विक्रमेणानुरूपेणायुध्यतां पुरुषर्षभौ ॥ एतच्छ्रुत्वा वचो भीष्मः प्रहसन्वै मुहुर्मुहुः ॥३६॥ अब्रवीत्तनयं तुभ्यं को
धाद्याद्विनच रूपी ॥ सन्निवृत्तांस्ततस्याश्वनुदहूराजासुयोधनः ॥३७॥ अब्रवीत्वरितो गत्वा भीष्मं शांतनवं वचः पितामह विबोधेदंपं त्वांवक्ष्या
मि भारत ॥३८॥ वक्तुं शोसि मया राजन्पथ्यमुक्तो हितं वचः ॥ अजेयाः पांडवा युद्धे देवैरपि सवासवैः ॥३९॥ यत्तु शक्यं मया कर्तुं वृद्धेनात्र नृपोत्तम
करिष्यामि यथाप्राक्तिप्रेक्षेदानीं सबांधवः ॥४०॥ अद्य पांडुसुतान्सर्वान्ससैन्यान्सहबंधुभिः ॥ मिषतो वारयिष्यामि सर्वलोकस्य पश्यतः ॥४१
एवमुक्ते भीष्मेण पुत्रस्तव नरेश्वरः ॥ दध्मौ शंखं मुदा युक्तो भेरीश्च समताडयत् ॥४२॥ पांडवा यत्नितो राजंछ्रुत्वा तु निनदं महत् ॥ दध्मुः शंखांश्च भे
रींश्च मुरजांश्चापि भ्यवादयन् ॥४३॥ इति श्री महाभारते भीष्मपर्वणि॰ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ प्रतिज्ञाते ततस्तस्मिन्युद्धे भीष्मेण भारत ॥ मम पुत्र
स्य वा कोपितस्तत्क्रोधितेन विशांपते ॥१॥ भीष्मः किमकरोत्तत्र पांडवेयेषु संजय ॥ पितामहे वा पांचालास्तन्ममाचक्ष्व संजय ॥२॥ संजय उवा
च ॥ गतपूर्वाह्णे भूयिष्ठे तस्मिन्नहनि भारत ॥ पश्चिमां दिशमास्थाय किंचित्प्राप्ते दिवाकरे ॥३॥ जयं प्राप्तेषु सर्वेषु पांडवेषु महात्मसु ॥४

॥पा० गी०॥ सर्वधर्मविशेषज्ञः पितादेवव्रतस्तव ॥४॥ अभयाजवनैरश्वैः पांडवानामनीकिनी ॥ महत्यासेनया गुप्तस्तवपुत्रेभ्यसर्वशः ॥५॥ प्रावर्ततततो
॥१८३॥ युद्धंतुमुलंलोमहर्षणं ॥ अस्माकंपांडवैः सार्द्धमनयात्तव भारत ॥६॥ धनुषांकूजतांतत्रतलानांचाभिहन्यतां ॥ वनूवतुमुलः शब्दोगिरी
णामिवदीर्यतां ॥७॥ तिष्ठस्थितोविजयेनंनिवर्तस्वस्थिरोभव ॥ स्थितोस्मिप्रहरस्वेतिशब्दाः श्रूयंतिसर्वशः ॥८॥ कांचनेषुतनुत्रेषु
किरीटेषुध्वजेषुच ॥ शिलानामिवशैलेषुपतंतीनामभूत्स्वनः ॥९॥ पतिताभुत्तमांगानिवद्धवस्त्रविभूषितः ॥ न्यवेष्टंतमहींप्राप्यशत
शोथसहस्रशः ॥११॥ हतोत्तमांगाः केचितुतथैवोद्यतकार्मुका ॥१२॥ वराश्वनरनागानांसंशरीरप्रभवातदा ॥ परलोकार्णवनदीमयप्रगो
मायुमोदिनी ॥१३॥ नहृष्टंनश्रुतंवापियुद्धमेनादृशंनृप ॥ यथात्तवसुतानांचपांडवानांचभारत ॥१४॥ नासीद्रथपथस्तत्रयोधेयुधिनिपा
तितैः ॥ गजैर्निपतितैर्नीलैर्गिरिशृंगैरिवावृतः ॥१५॥ विकीर्णैःकवचैश्छिन्नैःशिरस्त्राणैश्चमारिष ॥ शुशुभेतद्रणस्थानंशारदीवनभस्तलं ॥१६॥
विनिर्भिन्नानराःकेचिदंत्रपीडकर्षिणः ॥ अदीनाः समरेशत्रूनभ्यधावंतदर्पिताः ॥१७॥ तात भ्रातः सखेबंधोवयस्यममस्यातुल ॥राम॥
मामांपरित्यजेदेतच्चुक्रुशुः पतितारणे ॥१८॥ अथभ्येहिक्षमागच्छकिंभीतोसिक्वयास्यति ॥ स्थितोहंसमरेमाभैरितिचान्ये ॥१८३॥
विचुक्रुशुः तत्रभिष्मः शांतनवोनित्यंमंडलकार्मुकः ॥ मुमोचवाणान्दीप्ताग्रानहीनाशीविषानिव ॥२०॥ छ ॥ श्रीरामसहाइ

तथाप्यविकारिणो जन्मादिरहितस्य भोक्तृत्वं कथमित्यत आह पुरुष इति । हि यस्मात्प्रकृतिस्थः तत्कार्ये देहे तादात्म्येन स्थितः पुरुषः अतस्त ज्जनितान्सुखदुःखादीन्भुङ्क्ते अस्य च पुरुषस्य सती देवादियोनिषु असती पश्वादियोनिषु ता जन्मानि तेषु गुणसंगः शुभकर्मकारि त्वेन कारणमित्यर्थः २२ तदेवं प्रकृत्याविवेकात्पुरुषस्य संसारः न तु स्वरूपेण इत्यभिप्रायेण तस्य स्वरूपमाह उपद्रष्टे ति । अस्मिन्प्रकृतिकार्ये देहे वर्तमानोऽपि पुरुषः परः भिन्न एव । न तद्गुणैर्युज्यत इत्यर्थः । तत्र हेतुः उपद्रष्टा पृथग्भूतः समीपे स्थित्वा न

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान्गुणान् । कारणं गुणसंगोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥ २२ ॥ उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः । परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥ २३ ॥ य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह । सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजाय ते २४

द्रष्टा साक्षीत्यर्थः । यथा यागमेरुं । साक्षी द्रष्टा तथा अनुमन्ता हि ते निसंवेधिमात्रेणानुग्राहकः साक्षी । चेतनाकेवलो निर्गुणश्चेत्यादिश्रुतेः । तथा स्वसन्निधिमात्रेण भर्ता विधारक इति चोक्तः । भोक्ता पालक इति च महेश्वरः सर्वेश्वरो ब्रह्मादीनामधिपतिरिति च । परमात्मा अन्तर्यामीति चो क्तः श्रुत्या । तथा श्रुतिः एष भूताधिपतिरेष लोकेश्वर एष लोकपाल इत्यादि ॥ २३ ॥ एवं प्रकृतिपुरुषविवेकज्ञानं निस्तोनि यत एवमि ति एवमुक्तप्रकारेण पुरुषं यो वेत्ति । प्रकृतिं च गुणैः ॥

तदेवं तत्क्षेत्रं यच्च यादृक् इत्येतावत्प्रपंचितं इदानीं तु यद्विकारि यतश्च यत् ॥ स च यो यत्प्रभावश्चेत्यनेन सर्वं प्रतिज्ञातमेव प्रकृतिपुरुषयोः संसार
हेतुत्वकथनेन प्रपंचयति प्रकृतिमिति पंचभिः ॥ तत्र प्रकृतिपुरुषयोरपि प्रकृत्यंतरेण भाव्यमित्यनवस्थाप्राप्तिः स्यात् ॥ अतस्त्वं उभावनादी विद्धि
अनादेरीश्वरस्य शक्तित्वात् प्रकृतिरनादिः पुरुषोऽपि तदंशत्वादनादिरेव च । अतएव परमेश्वरस्य तच्छक्तीनां चानादित्वान्नित्यत्वं वक्ष्यामि कुं करभगवत्सू
क्ष्म कृष्ण कृतिर्विति प्रबंधे नोपपादितमिति नास्माभिः प्रतन्यते विकारांश्च देहेंद्रियादीन् गुणांश्च गुणपरिणामान् सुखदुःखमोहादीन् प्रकृतेः सं

॥प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान्
॥२०॥ कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥२१॥

भवान् संभूतान् विद्धि ॥२०॥ विकारांस्तत्प्रकृतिसंभवत्वं दर्शयन् पुरुषस्य संसारहेतुत्वं दर्शयति ॥ कार्येति ॥ कार्यं शरीरं कारणानि सुखदुःखादिसाधन
नीन्द्रियाणि तेषां कर्तृत्वेन तत्कारणपरिणामे प्रकृतिर्हेतुरुच्यते करिष्यादिभिः पुरुषो जीवः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते अयं भावः ॥ यद्यप्यचेतनायाः प्र
कृतेः स्वतः कर्तृत्वं न संभवति ॥ तथा पुरुषस्याविकारिणो भोक्तृत्वं न संभवति ॥ तथापि कर्तृत्वं नाम क्रियानिर्वर्तकत्वं तच्च चेतनस्याधिष्ठानेनादृ
ष्टवशात्त्वं भवत्यपि ॥ यद्यप्यविहेतुर्वा दर्शनं वा यो क्रियर्यामहे तत्साहचर्येण प्रत्यक्षमनयाद्य स्मरणमित्यादि ॥ अतः पुरुषयोस्त्वेनि घात प्रकृतेः कर्तृत्वमुस

२९ ।। ३० ।। ३१ ।। ३२ ।। ३३ ।। ३४ ।। इतिनैलकंठीयेभीष्मपर्वणिप्रथमोध्यायः ।। १ ।। ततः १ भविष्यतिभाविनि ।। २ ।। ३ ।। हिंसंतीवनाशयिष्यंत्येव ।। ४ ।। ॥

निष्क्रांताःपृथ्वीमध्यान्नहंतव्याः ।। कदाचनरथीचरथिनायोध्योगजेनागजधूर्गता ।। २९ ।। अश्वेनाश्वीयइतिश्चपदातेनैवभारतः ।। यथायोगंयथ
याकामंयथोत्साहंयथाबलं ।। ३० ।। समाभाष्यप्रवर्तेतंनविश्वस्तेनविश्वस्तेनविह्वले ।। एकेनसहसंयुक्तःप्रपन्नोविमुखस्तथा ।। ३१ ।। क्षीणशा
स्त्रोविवर्माचनहंतव्यःकदाचनः ।। नसूतेषुनधुर्येषुनचशा स्त्रोपजीविषु ।। ३२ ।। नभेरीसंखवादेषुप्रहर्तव्यंकथंचनः ।। एवंमसमयं
कृत्वाकुरुपांडवसोमकाः ।। ३३ ।। विस्मयंपरमंजग्मुःप्रेक्षमाणापरस्परं ।। निविश्यचमहात्मानस्ततस्तेपुरुषर्षभाः ।। हृष्टरूपाःसुमनसोबभूवुःसहसैनि
काः ।। ३४ ।। इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणिप्रथमोध्यायः ।। १ ।। वैशंपायनउवाच ।। ततःपूर्वापरेसैन्येसमीक्ष्यभगवानृषीः ।। सर्ववेदविदांश्रेष्ठोव्यासःसत्य
वतीसुतः ।। १ ।। भविष्यामीतिघोरेनभरतानांपितामहः प्रत्यक्षदर्शीभगवान्भूतभव्यभविष्यवित् ।। २ ।। वैचित्रवीर्यंराजानंसरहस्यंब्रवीदिदं ।।
शोचतमार्तंध्यायंतंपुत्राणामनयंतदा ।। ३ ।। व्यासउवाच ।। राजन्परीतकालास्तेपुत्राश्चान्येचपार्थिवाः ।। तेहिंसंतीवसंग्रामेसमासाद्येतरेतरं ।।
४ तेषुकालपरीतेषुविनश्यत्स्वेवभारत ।। कालपर्यायमाज्ञायमास्मशोकेमनःकृथाः ।। ५ ।। श्रीरामायनमोनमः ।। ॥

वराहो ग्रहः कालः ॥ वृषदंशो मार्जारः । तयोर्भैरवयोरपि अंतरा । क्षेत्रपूत्यायुध्यतोः प्रणादं २३।२४ अयुक्ताः । अश्वैरयोजिता अपि प्र
वर्तन्ते चलन्ति महान्तो महारथाः । २५ । गृहीतशस्त्राः । आत्तलोहाः । लोहमुजारतिया वत्त वर्मिणो भ्रंशविविसंतावत्कृत्स्नशालभविशेषाः

अन्तरिक्षे वराहस्य वृषदंशस्य चोभयोः । प्रणादं युध्यतो रात्रौ रौद्रं नित्यं प्रजाक्षये २३ देवताः प्रतिमाश्चैव कंपन्ति च हसन्ति च । वमन्ति रुधिरं चा
स्यैः स्विद्यन्ति प्रपतन्ति च ॥२४॥ अनाहता दुन्दुभयः प्रणदन्ति विशांपते । अयुक्ताश्च प्रवर्तन्ते क्षत्रियाणां महारथाः ॥२५॥ कोकिलाः शतपत्राश्च
चाषा भासाः शुकास्तथा । सारसाश्च मयूराश्च वाचो मुंचन्ति दारुणाः । गृहीतशस्त्राभरणा वर्मिणो वाजिपृष्ठगाः । अरुणोदये प्रदृश्यन्ते श
तशः शलभव्रजाः ॥ उभे संध्ये प्रकाशेते दिशां दाहसमन्विते । पर्जन्यः पांसुवर्षी च मांसवर्षी च भारत ॥ २८ ॥ या चैषा विश्रुता राजंस्त्रै
लोक्ये साधुसंमता । अरुन्धती तयाप्येष वसिष्ठः पृष्ठतः कृतः । रोहिणीं पीडयन्नेष स्थितो राजन् शनैश्चरः । व्यावृत्तं लक्ष्म सो
मस्य भविष्यति महद्भयं । अनभ्रे च महाघोरं स्तनितं श्रूयतेऽनिशं । वाहनानां च रुदतां निपतन्त्यश्रुबिन्दवः ३१ इति श्रीमहाभारते द्वितीयोध्या
यः २

ते वाजिपृष्ठगाः । अस्तानुतरं गोहृदयेनेत्यर्थः ॥२७॥ व्यावृत्तं लक्ष्मी हीनकं होणारूपपतनमित्यर्थः ॥३०॥ अनिनतः स्वनः गर्जितरूपशब्दः
॥३१ इति नैलकंठीये भीष्मपर्वणि द्वितीयोध्यायः ॥२॥

वडवाश्वा अश्वानीकः भोमृगविशेषः
खराः ॥ प्रजायंते मिथुनीभवंति ॥ उभयं तरति वा ॥ १ ॥ कव्यादाः सारमेयादयः ॥ २ ॥ विषाणिनः शृंगवंतः स्त्रस्त्रोसद ॥ ४ ॥
करभः कलभो वा षट्पदः प्रोक्तो मृगांतरे इति विश्वः ॥ ५ ॥ प्रजायंते जनयंति ॥ ७ ॥ स्वयं जनस्य नीचजनस्य संबंधिनः ॥ आहुकाः व्यंगाः ॥ चंडालादिपुजा

॥ श्री स वात्व ॥ स्वरागो भुप्रजायंते रमंते मातृभिः युता ॥ आनतेवं पुष्पफलं दृश्यंति ववद्रूमा ॥ १ ॥ गर्भिण्यो जातपुत्राश्च जनयंति वि
भीषणान ॥ कव्यादाः पक्षिभिश्चापि सह योग्यंति परस्परं ॥ २ ॥ त्रिविषाणाश्च जायंते नेत्राः पंच पादा द्विमेहनाः द्विशीर्षोश्च द्विपुच्छाश्च संभूताः
पशवे शिवा ॥ ३ ॥ जायंते विकृतास्त्वाश्च व्याहरंते च वा गिरः ॥ त्रिपदाः शिखिनस्ता तां अनु देश विषाणिनः ॥ ४ ॥ नंषे वान्याश्च दृश्यंते
स्त्रियो देवस्य वादिन ॥ वेनते यामयूराश्च जनयंति पुरे तव ॥ ५ ॥ गोवत्सवडवा सूते श्वा पयगालमहीपते ॥ कुकुरान्करभांश्चैव करभाश्च
शुभवादिनः ॥ ६ ॥ स्त्रियः काश्चित्प्रजायंते वत स्त्रः पंच कन्यकाः ॥ जातमात्राश्च नृत्यंति गायंति च हसंति च ॥ ७ ॥ अथ एजनस्य सर्वस्य क्ष
द्राः प्रहसंति च ॥ नृत्यंति परिगायंति वेदयंतो महद्भयं ॥ ८ ॥ प्रतिमाश्च सजलं तले ताः सपत्राः बालचोदिताः ॥ अन्योन्यमभिधा
वंति शिशवो दंड पाणयः ॥ ९ ॥ अन्योन्यमभिमर्दंति नगराणि युयुत्सवः ॥ पद्मोत्पलानि वृक्षे पुजायंते कुमुदानि च ॥ विष्वग्वाताश्च वा
न्यधारजो नाप्युपशाम्यति ॥ १० ॥ अभीक्ष्णं वर्तते भूमिः कराहुरूपे निच ॥ श्वेतो ग्रहस्तथा चित्रां समतिक्रम्य तिष्ठति ॥ ११ ॥
ताः बालरूपकुलवादयस्त्र
पैः ॥ भ्रष्टायंगा नदीत्यादि मेदिनी ॥ १ ॥ नगराणित्रिमातलिशिशवः एवाम्यूजंति ॥ २ ॥ पद्मानिमहांतिकमहांलानि क्षत्राणिशृनि भेदः कुमुदानि वंद्रो स्या वि

[illegible] ॥ ५०॥

॥भा०भी०॥ वर्तेतेवर्त्तो यमिदीप्यतइत्यर्थः। नित्यंदादशाहोभवतीतिपावत्॥ कल्पतइतिपावेयिसएवार्थः वान्निर्विया॥ परंस्सिंग्रामारंभतत्वनुलास्यमर्वाराहुरूपे
॥५॥ नितेस्वेवश्वेतोग्रहः केतुः चित्रामतिक्रामतिस्वात्यादौवर्त्तेतेनित्यंसमंसप्रकास्यो। राहुकेतुरदक्षनीएवराशिगतोमहद्दनिघसम्चक। वितिभावधम्
केतुरूपग्रहस्यविशेषः॥ सपुष्यक्षत्रियनक्षत्रंआक्रम्यतिष्ठति॥ तथावक्ष्यमाणराज्यवास्थं नापिकेतुनापुष्यो विद्रुतस्था चस्वनक्षत्रेक्रूराक्रांते
क्रूरविद्धेचसति॥ अवस्थंक्षत्रियाणांनाशोभवतीत्यर्थः॥ यथोक्तरुन्निकार्यातथापुष्येरेवत्यांचपुनर्वसो॥ वियेसतिक्रमाद्वेधावर्णोपद्रवास

अभावंहि विशेषेणगणुरणांतत्रपश्यति॥ धूमकेतुर्महावीराः पुष्यंचाक्रम्यतिष्ठति। १३॥ सेनयोरशिवंघोरंकरिष्यतिमहाग्रहः॥॥
मघास्वंगारकोवक्रंश्रवणेचबृहस्पति॥ १३॥ भरणीनक्षत्रमाक्रम्यसूर्यपुत्रेणपीड्यते॥ श्वेतः प्रोष्ठपदेश्चैवतनाशत्यावियेचते। १४॥
उत्तरेतुपरिक्रम्यसहितः समुदीक्ष्यते॥ श्वेतोग्रहः प्रज्वलितः सधूमइवपावकः। १५॥ ऐन्द्रंतेजस्विनक्षत्रंज्येष्ठामाक्रम्यति
ष्ठति॥ ध्रुवंप्रज्वलितोघोरस्मपसव्यप्रवर्तते। २६॥
गणादिघ्वितिनरपतिविजये॥ १२॥ भगंनक्षत्रंपूर्वाफाल्गुनीश्रुतिमंतेनराफाल्गुनी। पूर्वप्रो ॥रम॥
ष्ठपदेपूर्वाभाद्रपदनक्षत्रंसमारुह्य परिक्रम्यपरिघारव्यउपग्रहस्तेनसहिता॥ उत्तरोउत्तराभाद्रपदंनक्षत्रांउदीक्ष्यते। श्वेतोद्वितीयउपग्रहकेतुः ॥५॥
१५॥ ऐंद्रीज्येष्ठानक्षत्रमितियोज्येध्रुवमितिप्ररूपग्रहोराहु॥ एकानक्षत्रस्थोशशिभाद्वारोपीडयति॥ अपसव्यंप्रवर्त्तते॥ १६॥ ॥१६॥१६॥

सर्वदा वक्री सन सर्वतो भद्र चक्रे वे धेन स्वाला स्य्यसमरो हिनी वक्षत्रं धपी डासली स्पर्या: १७ ||वक्रे नि तवै वसर्वतो भद्र चक्रो मघास्या
लो लितं गेरा संरक्रा: वक्राणा वक्रं कृत्वा पुन: पुनवक्री भूपदहस्ता श्वहस्यसिना कां नरा सिंन सूत्रं श्रवणं समाहृत सम्य कू पुस्ता हृ ह्युनि
रोहिणी पीड पन्नेवमुमो च शशि भास्करो ||चित्रां स्वात्यंतरे चैव धिष्ठितः पुरुषग्रहः ||१८||वक्रानुवक्रं कृत्वाच श्रवणं पावक: प्र
भ: ||ब्रह्मराशि समावृत्य लोहितो गो व्यवस्थित: ||१९||सर्वसस्यपरि क्षिप्ता पृथिवी सस्य शालिनी ||पंचशीर्षा यवाश्चापि सन शीर्षाश्च सालय ||१९||प्राधाना सर्वलोकस्य यात्मा यत भिद्दं जगत् ||ता वो गग्रस्त सावतंसैः योगि नं प्रच्छरं सुर ||२०||निस्वेरु ईर्षे
या चापा खच्छम्भु ज्वलिता भवो अक्षं पस्यंति सस्त्राणि संग्रामं समुपस्थितं ||अग्निवर्णा यथा भास: सस्त्राणा मुद्दकस्य
च कवचानां ध्वजानां च भविष्यति महान् क्षय: ||२२ पृथिवी सोणितावर्ती ध्वजोडुप समाकुल: ||कुरूनां वै सस्ते राजन् पांड
वैसह भारत: ||२३||दिसः प्रज्वलितास्वाश्च व्याहरंति मृगद्विजा: ||अत्यहितं दर्शयंतो वेदयंत्यो महद्भयं ||२४||एक स्य पक्षा श्च
चरणा सकुनि: खचरो निसि रौद्रं वदति संरब्धा शोणितं छर्दयन्निव ||२५||इति ||१८||परिक्षिप्ता दिना पंचशीर्षा शिशिवीसहृत्पानि
ये ष्यांने पंचसीर्षा १९ सोणितमयाश्चावर्ता पस्यां रक्तप्रवाह वतीषु धी: अत एव ध्वजा कवचहृपानि स्कंदनावस्ते: समाकुलावे शसे

॥भा. भी.॥ शस्त्राणि प्रज्वलंतीश्च तप्तानि ॥ २६ ॥ संवत्सरेति ॥ सर्वेषां भुवनस्य बृहस्पतिः भगवान् सूर्यस्य सूर्यपुत्रः शनैश्चरः मुक्तौ उभौ विशाखासमीपे इति

॥ ६ ॥ पंचविधे नक्षत्रपरे चक्रे विशाखाख्ये नक्षत्रे विध्यतः स्पष्टार्थः ॥ न खलु हि नक्षत्रचक्रे षिस्वेषेषु इति प्रवचनं सपादद्वयोः राश्योः उत्क्रमे । वा विशाखापादत्रये रा

शि तु तेरस्य पर्यनुक्रमते न तत्तीयेन चतुर्थो द्वितीये शार्दूलीयः ॥ प्रथमेन द्वितीयः इति तथा उत्तराफा । न्या अंत पादत्रये राश्ये यायी इत्यनु

शस्त्राणि चैव राजेंद्र प्रज्वलंतीव संस्थिता । सप्तर्षीणामुदाराणां समवच्छाद्यते प्रभा ॥ २६ ॥
संवत्सरस्थायिनौ च ग्रहौ प्रज्वलितावुभौ ॥ विशाखायाः समीपस्थौ बृहस्पतिशनैश्चरौ ॥ २७ ॥
चंद्रादित्यावुभौ ग्रस्तावेकाह्ना हि त्रयोदशीं ॥ अपर्वणि ग्रहं यातौ प्रजासंक्षयमिच्छतः ॥ २८ ॥

क्रमेण राशि तु मेषस्य विशाखापादत्रयं तत्रैकवर्षे विध्यतः इति ॥ न चक्रविरोधः स्पष्टः ॥ २७ ॥ चंद्रादित्याविति अपर्वणि पर्वदर्शनाद्भयं राम
वदसे भिमवति एकादशि थि द्वितीये षोडशे वा ॥ एकतिथिक्षये चतुर्दशे द्विभवति तिथिद्वयक्षयस्तु लोके संलग्नः प्रसिद्धः इति अप ६
र्वणि तु सकृद्ग्रहे पातु राहुणा ग्रहणे प्राप्ते एतदेव प्रजासंक्षयहेतुत्वेन भास्करस्येत्याह प्रजेति ॥ अप्रसोभिताः असंमंगलाः ॥ २८

चित्रास्वमंतस्य्यःपुरुषो ग्रहेरो हिंसी पीडयतिस्नमुक्तं ॥ अत्रचित्रांशे स्थित्वा स्वयिते हिंसी अस्या इशर नसामु इषिकन स्पर्श पीड
पतिस्वांशांते स्थित्वाक्कु निकाबोडशाकत्वेन संघातकन स्पर्शपीडयतिसर्वेतो भद्रचक्रेन या वहर्शनात् नरेतरार्कुतिकमिम

उत्पातनमेघारेद्राश्रूराद्रो वर्ष निसोपितं ॥ हुतिकंपीड्यंतीसौनस्पर्शपृथिवीमते ॥२६॥
अश्वीसूणवाताघायंते धूम्रकेतुमवस्थिता ॥ विषमंजनयंलोके आक्रंदजननंमहत् ॥२७॥

थेनतीस्लोकूरेकर्मभिरूपलक्षितोराहुरिम्यर्थः ॥२८॥ धूमकेतुमुत्पातनमनुलक्ष्यावस्थितविषमेवैरंयुधमिति यावत् ॥३०

भा. भी.
७

त्रिष्विति ॥ त्रिषु चित्रेषु नरपति विजये प्रोक्ते पुष्यपाश्विन्यादि भिर्भैवभिर्नक्षत्रैरौद्री च यस्याभ्युपते ॥ छत्रे चामरं कलशो वीरा छत्रं दंड
यन्तु हः ॥ आसनं किलकं रज्जु रिम षेया वाः कल्पंते एवं मघादि नवकेन ग्राह्यस्य गजयो ॥ तथा मूलादि नवकेन रश्मिरंगाम स्वनरप
ते एवं विधेषु त्रिस्व पिंडरुद्रेषु तथापि सर्वेषु नक्षत्र नक्षत्रेषु नास्ति स्वत्रमेभि रिति योगेन न नक्षत्र विरोधेषु नक्षत्रेषु नक्षत्रा शिन नक्षत्रा शिभा
नितेन क्रूरां क्रांतत्वाच्छिना क्षत्रियाभावकारेषु ग्रहः पापग्रहः शीर्षे कलशस्थाने संपतते तेन नक्षत्रस्य तदा गतानां मन्येषां मोऽजलिका नां

त्रिषु सर्वेषु नक्षत्र नक्षत्रेषु विसाय्यंते ॥ यद्युः संतापतते शीर्षे जन्म पतन् भयमुत्तमं ॥ ३१ ॥

राज्ञां नाशः स्मृतं ते ॥ तत्रैवं सति मघासु कुजोऽस्ती ॥ तथा पक्षा भगतनक्षत्रं पूर्वाफाल्गुनी तस्तान्त्रम ॥ शनैश्चरो वस्यं शुक्रादि नाग जये तेर्म
ह ह्रदयं क रिष्यति ॥ यथो विरुद्धं तत्रैव कलशस्थे भवेद्गु धरं रोगं रोगंमहद्भयं ॥ घातवातादि कस्त्वं जायते नाभसंयपरति कलशस्थेस
नेम्बूरे इति शेषः ॥ तथा विशाखा ज्येष्ठे सूपितत्रैव छत्रेक्रूर विद्धे क्रूरे नैव वर्तते इति शेषः ॥ अव स्यां गजपतेः ॥ छत्रभंगा एवं द्रष्यमं छ
त्रेपि क्रूशिका सहिरायोः पुष्य स्यवपी ज्ञास्त तथा सति नक्षत्रे अवगाप्रोक्ष्यष्ट यो हृह स्यति स्क्रौ ॥ ३१ ॥ श्रीरामाय नमो नमः ॥

राम
७

वर्तमेत्र तितथापिमावस्निरूपफलाधेरांपर्वस्वमिरन्वयोनाशः इतरयो॥ राज्यमासेपित्रादुत्रावांगाद्रुत्रयाध्रस्ति विसेषःतथा ग्रस
प्रमाछुत्रेधजसुभौमःस्वामी चंद्रस्त्र्यराहवः पर्वस्यांसुतरसंवावा फलाभ्यांसर्वेषुपुर॥ विसाखायावेघेनदह स्वतिस्त्रातितेषांतत्रैवरू॥ तं
चोक्तं कूरग्रहच्चतुस्वं चतुर्थचंद्रेरानसंपुनं पर्वहुत्रविमाथायक थितपर्वस्रारि भिरिति॥ तत्रसीधुसागरसंगमात् गोदावरसागरसंगमपर्यं
तेएकादसद्स्रिगोनरपतिः॥ ततस्वकर्गाप्रावरमपर्यो तंद्विती यामदुतरेगजयति॥ तयोरेरवयोर्मध्येश्वपतिह स्ति नाउरंति ईशानदृशस्त्र
त्वातगंगाद्वारपर्वभागेस्तीति गजपतिच्छुत्रांतर्गतमेवहरिद्वारं तुदेह लीदीपनाथेनास्वपतगजपत्योरंतर्गतमिति मेनहस्तिनाउरस्या

चतुर्दसीपंचदशी भूतपर्वो चवोउसी॥ चंद्रसूर्योवुभौग्रस्तावेकमासीत्रयोदसी॥३२॥

नांप्राआदम्यंतंसूत्रसूय॥ तथैववंपाचालादिनामपीति॥ एतत्रनरपतिधिंजपादर्शनास्यसूर्यराभ्रदृग्गकूर्मचक्रेशोक्तारेवतीअस्वनी
याम्यपादेईशानेगोत्रवेर॥ गंगाद्वारंकुरुक्षेत्रंश्रीकंठहस्तिनापुरं अस्त्रवक्रेकपादाद्यश्वकर्णात्रावरराजस्तथाविनस्यंगि चतेसर्वेदेशारस्त्रीश
नगोचरेरतिदिक॥३१॥ चंद्रादित्यावुभौग्रस्ताविसेतेन स्तोकेनोक्तमर्थेविशादापरतिद्याम्यो॥ चतुर्दसीमितिंत्रयोदसीनामहारोपर
नीपंचदशीश्चमावास्याभूतपर्वनाभिजानेव जानामि॥ अतिमपसाकालेन अयंहुर्योगइत्रागतरतिभावः एकमासीएकस्मिन्मे
वमासेभवतांपर्वत्रयोदर्श्यांतत्रो पक्षस्य सामान्यात् सूर्यग्रहणमपायुते॥ इदानींतु एकस्मिन् मसि चंद्रः पूर्णिमास्यां ग्रहेणाराहुणा

ग्रस्तस्यपंचम्मावास्यायां पद्मग्रस्त इ चंद्रोपिग्रस्तस्येव
दृश्यतियोः संहत्वात्॥३२॥

प्रतिश्रोतसोमहानद्यः ॥ विपरीतप्रवाहा विभक्तिलोप आर्षे ॥ विशेषणं
अपर्वणी तिलोकाप्रसिद्धे पर्वणीति पर्वर्वतत्सेयं ॥ ३३ ॥ अनयं अमीमिफलं ॥ ३५ ॥ न
॥ भा॰ मी॰ ॥ बहुलमिति समासोवा क्रियाविशेषणंवा ॥ कूपाजलायाः कुर्द्दतिक्रीडंतिवातैः स्फुटंतरस्पर्धा ॥ ३४ ॥
॥ ८ ॥ ध्वनयंत्य इत्यर्थः ॥ संस्पृश्य पिबंत ॥ शोणितैर्वत्संपृक्तं अपत्यानतरास्तसा ॥ ३३ ॥ प्रतिस्रोतो महानद्यः सरितः
अपर्वणि गहेरोनोद्याना ॥ संस्पृश्य पिवंतः शोणितैर्वत्रसंपृक्तं अरण्यान्तराश्रमाः ॥ ३३ ॥ प्रतिस्रोतो महानद्यः सरितः
अपर्वणि गृहे रोनो द्याना ॥ अपचैव निसांमु
सोणितोदका ॥ फेनायमाना ॥ कूपाश्च कूर्द्दति वृषभा इव ॥ ३४ ॥ पतंत्युल्काः सनिर्घाताः शक्राशनिसमप्रभा ॥ अपचैव निसामु
ग्रामनयं समवाप्स्यया ॥ ३५ ॥ दिविनिःस्वनमहोल्कामीक्षिमितसर्वतो दिशं ॥ अन्योन्यमुपतिष्ठत्ति संध्याचोक्ते महद्भयं ॥ ३६ ॥ भूमिपा
लसहस्त्राणां भूमियास्यंति शोणितं ॥ कैलासमंदराभ्यां तु तथा हिमवतःप्रभौ ॥ ३७ ॥ सहस्त्रशो महाशब्दः खचराणिपतंतयः म
हाभूताभूमिकंपी चत्वारः प्रागपप्रथक् ॥ ३८ ॥ वेलानुहृत्य तीव क्षोभयंतो वसुंधरां ॥ वृक्षा नमंत्यभग्नाः सुग्रावाना सर्कर
कर्षिता ॥ ३९ ॥ अभग्नाः सुमहावां तैरशनीभिः समाहिता वृक्षाः पतंति चैत्यास्य ग्रामेषु नगरेषु च ॥ नीललोहितपीतस्य भव
स्मिहुतोद्दिजे ४०
होल्काभिः दीप्यमवान् शरणाकाशा ज्वालायाः शत्रैविनिःस्वन ग्रहादिनिर्गत्य ॥ ३६ ॥ महाशब्दः क्रियाविशेषणं रोधः ३७
महाभूता वृष्टिभूताः अभूततद्भावे महाकूर्द्दा नभवतो परेजा च मर्यादामुल्लंतिवंतरवे स्पर्धः ॥ ३८ ॥ अस्मी इयोर्लिंगयोरिति को

राम
८

सिरवरारांता हुमा एा सां गि घरो स्त्री हुमारे चेतिमे दिनी ॥ ४३ ॥ पक्का पक्के ति विनो एा भिमुरवानां परस्स रसुधमिति ॥ पक्के पराराते पिस्वान विनाशो

भिमुख त्विति मे दिनी पक्का पक्के ति अनंतं तं रुनारतिक्ककरसां ॥ वाकस्स ति ॥ अतिसयेन पाहं कुर्वेन ॥ ४४ ॥ प्र किरतः सकूलस्त्र मिति शेषः आ

वामी विहिष्ट गंधस्य मुंचन्वे हारु रासवनं ॥ स्वर्साणं धारसा स्रैव विपरीता मही यते ॥ ४५ ॥ धूमं ध्वजाः प्रसंदु चंति कं पमानासु हृ से हृ ः ॥ मुंचमंगा

रवर्वेति भेर्यस्य परत्तासनपा ॥ ४८ ॥ स्फुरवरा सा समृद्धानामुपरि स्थासमंनतः ॥ वायसाग्र रहे सयुं वानमेजं लमाधिष्ठितः ॥ पक्का पक्के ति सम्यं शं वासं

तेव यासिच ॥ निलीयंते ध्वजागे रहृपाय प्रथिवी सिता ॥ ४४ ॥ ध्यायंते ः पूर्वकरं तस्या सावेयसुहृं सुना दीगारस्तार गमा सर्वे वालिसा सलिला

श्रया ॥ ४५ ॥ स्तनकुलाभवानन्त्र्यश्राष्कारं भवस्यंतं ॥ यथा लोके ः समुच्छेदं नायंगच्छेति भारत ॥ ४६ ॥ वैशंपायन उ ॥ पितुर्वचो निसम्येतं धनरा

वोदृ वीहृदं ॥ दिदृक्षेयत्रु रामन्यो भवस्त्वति नरस्य यः ॥ राजानस्त्र धर्मे साप्यघो वधतसं युगे ॥ वीरलोकं समासाद्य सुखं प्रासनि केवलं

हर्षीतरे लोके दीर्घकालं महासुरवं प्रास्ये तिसुरवः क्व ध्रा ः प्रासांमक्रमहाहवे वेशं ॥ रवं मुनिस्तथेस्तुत्वा कवंद्रोराजसत्तमः धनराष्ट्रो गपुत्रे

लाहुल्हलिनः सलिला श्रया ॥ जनंतं प्रस्वेस्पुक्ता ॥ ४५ ॥ मुनिरुपंतत्ये सुकौति संबंधः धनराष्ट्रेला हेतुनानर्थे मित्यर्थः ध्यानो चिनो ५०

भा. भी.
॥ ६१ ॥

क्षीयते क्षिरणोति ॥ ५१ ॥ धर्मे धर्मो धनयेषां नंदेयायशिक्षमः ॥ ५३ ॥ अधर्मेण नं धर्मेहं तारं ॥ शक्ये ना यदि समं किमर्थं आयदीय उ

सुमुहूर्तेन यथा ध्यात्वा पुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ असंसयं पार्थिवेंद्र कालस्संक्षीयते आगतः ॥ ५० ॥ जतेच पुनर्लोका न्नानेह विद्य सिरा
स्वतं ॥ तात्वा नां चकुरु नां च संवधि सुहृत्तं ॥ धर्मेद्दे पपं या नां समर्थोद्य क्षिवा ॥ रोग ॥ एकं ज्ञानव संप्राहु मां कुरु स्वम मा प्रि
यं ॥ ५३ ॥ कालो यं पुपुरूपेरामनवजातो विसायते ॥ नवधः प्रज्ञ तेय ध्येहितं मेवक यं चन ॥ हं भान्स स्तनंयोह भान्कुलधर्मस्व कांनतुं ॥ ५४
कालो मोम घंगला सिस केसतिययाय दि ॥ कुलास्यास्य विनाशाय न ये वच महीक्षितां ॥ अन पीत्यज्यरूपेरा मवजातो विसायने ॥ जुतं
धर्मायरेतासि धर्मं दृष्टीय वे सुनान ॥ ५६ ॥ तेन राजे नद्दु धर्वीयेन प्राप्तो सि किल्बिषं ॥ एषो धर्मं च कीर्ते चया लयस्वर्गमाप्ससि ॥ लभं
तां पेज वाराजां एम गच्छं तु कौरवाः ॥ एवं ब्रुवन् विप्रेंद्र धनरा ष्ट्रो विकामुनाः ॥ ५८ ॥ आश्लिष्य पाकं वाक्य जोया संचेवाब्रवीद्वच
धनराष्ट्रः यथाभवा नवे निनयेव तेनाभवाभावौ विदितो मेयथार्थो स्वार्थे हि नं मुह्यति नात लोको मां चा पिलोका म क मे व विधि धः ५८

न्ना गंगामीभवसीमर्थः ५४ ५५ परेरा श्रुति पायेन ५६ आश्लिष्य भिहाका कं श्रुवतीति संवंध ॥ ५९ ॥ वेनाज्ञा नात्स्मीति सेष मवाभावे स्थि नि ८८

राम
२

गतिः परायणं ॥ दृष्टुमिच्छामहे त्वां ॥ ६० ॥ त्वं हि धर्मविदो हेतुरिश्वरश्च ॥ ६१ ॥ रूपं गमकं चिन्हं ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ इत्याद्यरिति येषु रतो भाषमाणावयसा

श्रसादृयेत्वामुनत्त्वं प्रभावं त्वं नो गतिरीश्वरिवामा च धीरः ॥ न चापि तेन मदृश्यगामहर्षे धर्मकर्तुं महती हि मे मतिः ॥ ६० ॥ त्वं हि धर्मप्रवृत्तिश्च यशः कीर्तिश्च
भारति कुरूणां वेगवानां च मान्यश्च्याधिपिमा महः ॥ ६१ ॥ व्यास उ ॥ वैचित्रवीर्य नृपमे य श्रेमनसि वर्तते ॥ ऊन मिथस्त्वय याकामं श्वेता स्मिन वसंसयः इरि
धृतराष्ट्र उ. यानि लिंगानि संग्रामे छेत्तास्मिन वसंसयं ६२ ॥ धृतराष्ट्र उ. ॥ यानि लिंगानि संग्रामे भवंति विजयिष्यतां ॥ तानि सर्वाणि भ
गवच्छ्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ६३ ॥ व्यास उ. ॥ प्रसन्नभाः पावकऊर्ध्वरश्मिप्रदक्षिणावर्तशिखो विधूमः ॥ पुण्यागंधाश्चाहुतीनां प्रवांतिज
यविनो रूपमाहुः ॥ ६४ ॥ गंभीरमाहुश्च महास्वनाश्च शंखाश्च मृदंगाश्च नदंति यत्र ॥ विसुधरश्मिस्तपनः शशी च यद्यसेनद्धा विनोरूपमाहुः ६५
इष्टावाचः प्रसन्नावायसानां संप्रस्थितानां मृगपक्षिणां च येषु रतस्ते त्वरयंति राजन् ये चाग्रतस्ते प्रतिबोधयंति ॥ ६६ ॥ कल्याणावाचः सकु
नाराजहंसाः शुकाक्रौंचाः शतपत्राश्च यत्र ॥ प्रदक्षिणाश्चैव भवंति संख्ये ध्रुवं जयस्तत्र वदंति विप्राः ॥ ६७ ॥ अलंकारैः कवचैः केतुभिश्च सुसंप्रा

ज्ञेगंतारत्वरयंदि सिधस्तच्च का दूष्यथी ॥ येषु रतो भाषमाणा अरातास्ते गमनं निषेधंतीनयी ः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ श्रीमतेरामानुजायनमः

भा० भी० ॥
॥ १० ॥

६८ ॥ प्रविष्टस्य परे सैन्यमभिनिरोधः ॥ इष्टाश्मारिरोमाधिनरति ॥ दृक्षिणाः ॥ हास्यस्य तु ज्ञाहनो स्मीहमाया ॥ पश्चात्संपश्चामंप्रयोजनं जयाख्यंसं
ध्यरयंति निश्चित्य इति याश्चाग्रे प्रतिषेधिकाः ॥ मायुध्यस्व मरिष्यसि रसेवं ॥ जातीयका ता अपि मरणास्यैव स्वकाला अश्चदुर्योधनं प्रसेवप्र
हृष्टा वाचस्तथा सत्वं योधानां यत्र भारत ॥ न म्लायंति स्रजश्चैव तेतारं तिरयोत्तदधि ॥ ६९ ॥ इष्टावाच ॥ प्रविष्टस्य दृक्षिणा नाप्रवि विक्षतः पश्चात्सं
धीरयंत्यर्थमग्ने च प्रतिषेधिकाः ॥ ७० ॥ शब्दरूपरसस्पर्शगंधाश्च विकृताः प्रभाः ॥ सदा हर्षश्च योधानां जयतामिह लक्षणं ७१ अनुगा वा
यवो यांति तथाभ्राणि वयांसि च ॥ अनुस्रवंति मेघाश्च तथैवेंद्रधनूंषि च ॥ ७२ ॥ एतानि जयमानानां लक्षणानि विशांपते भवंति विपरीतानि
मुमूर्षूणां जनाधिप ॥ ७३ ॥ अल्पायां वा महत्यां वा सेनायामिति निश्चयः ॥ हर्षो योधगणस्यैको जयलक्षणमुच्यते ॥ ७४ ॥ एको दीर्णो दा
रयति सेनां सुमहतीमपि ॥ तां दीर्णामनुदीर्यंते योधाः शूरतरा अपि ॥ ७५ ॥ दुर्निवारतरा चैव प्रभग्ना महती चमूः ॥ दीर्णामिमे व दीर्यं
ते सुमहांतोपि भारत ॥ ७६ ॥ भीतान्भग्नांश्च संप्रेक्ष्य भयं भूयो विवर्धते ॥ प्रभग्ना सहसा राजन्दिशो विद्रवते मम ॥ ७७ ॥ नैव स्था
पयितुं शक्या शूरैरपि महाचमूः ॥ संभृत्य महतीं सेनां चतुरंगां महीपतिः ॥ ७८ ॥ उपायविजयं श्रेष्ठमाहुर्भेदेन मध्यमं ॥ जघन्य एष विजयो
यो युद्धेन विशांपते ७९
वर्तते हतिभाव ॥ ७९ ॥ अनुगाश्चानुकूला ॥ ७२ ॥ उपायविजयं लाभपूर्वकं जयं साम्ना प्राप्यं भयादाने वा पाक्षरता वा गत्या प्राप्तिं न स्वधनेन

महादोषः संनिपातस्ततो व्यंगः समृद्धमपि ॥ दूरादेव हि ... ८०

॥ राम ॥
॥ १० ॥

सन्निपातः पोघानां संख्यः ॥ व्यवछताः हारा हिंस्वना सज्ञा ॥८०॥ स्वरानां सहायसंतिनैर्पि क्षिता रत्नग्रहस्थां समाह ॥ नवैनतेपदंति : महस्मांअ
पिसेनया अणुविंतापञांप्रनीकारं नाम्यांवा ॥ एकैनैवाकर्णुपातुं दृष्ट्वाः श्रलो व्यासुपर्णा सोभ्मनतपनः गरुजे नामतो वैधिनाताव्याः पुत्रो मह

महान्दोषः संन्निपातस्तस्याघः ॥ क्षयउच्यते ॥ परस्परंसंहृष्टा व्यवधूतां सुनिश्चिताः ॥८०॥ अपि पंचाशतं शूरा मर्दंति महतीं चमु अ
अपि पंच षट्सप्त विजयंत्यानिवर्तिन नवैनतेयो । गरुडः प्रशंसति महाजनं दृष्ट्वा सुपर्णोपचितं महतापि भारत ॥८२॥ न बाहु
ल्येन सेनाया जयो भवति निश्चितः ॥ अध्रुवो हि जयो नाम दैवं चात्र परायणं ॥८३॥ जयंती हि संग्रामे कृतकृत्या भवंति ते ॥ इति
श्रीभीष्मपर्वणि ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा ययौ व्यासो धृतराष्ट्राय धीमते ॥ धृतराष्ट्रोपि तच्छ्रुत्वा ध्यानमेवान्वपद्यत १

जनबाहु ॥ जनसमूहं न प्रसंसति न कामिते रस्पर्धः ॥ भवेद्रूपचति ॥ प्रजाव्यपतिस्तु तिहाभिच्छति मेदिनी ॥ सूरमां तान सहायापेक्षा सती ति ॥८२॥ न्न
स्यो हितो बाहुल्यात् न समुद्भारां जयो व संभाविति त्वपानमं तम मिति ॥८३॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि नैलकंठीये तृतीयोध्यायः ३ ॥

२ ॥ ३ ॥ नवासाम्यं मिनैवसाम्यं ति ॥ यमक्षयंयमलोकं ॥ ४ ॥ दिव्येति यथाहीयेनांधकारेनासिते चक्षुषा घटो दृश्यते एवं श्रीकृष्णावरका
लीनममसिनासिते सतिचिदात्मारूपेरणचक्षुषा सततं सर्वः ॥ ८ ॥ पाण्डवश्चकरिति यद्यहं हतोस्मीति वाकोत्पत्या धियात्मानं योगीयस्य ति

समुहूर्तं मिवाध्यात्माविनिश्वस्य मुहुर्मुहुः संजयंप्रत्युवाचेदं तिनात्मानमपृच्छ भरतर्षभं ॥ २ ॥ संजयेमेमहीपालानाम्नराणधामिनंदन: ॥ अन्योन्यम
भिनिघ्नंति शस्त्रैरुच्चावचैरिह ॥ ३ ॥ पार्थिवाःपृथिवीहेतोःसमभ्यस्तुजीवितं ॥ नवाशाम्यंति विघ्नंतो वर्धयंतियमक्षयं ॥ ४ ॥ सोममैश्चर्यमिछंतो
मरस्यंतेपरस्परं ॥ मन्ये वृद्धगुणांभूमिं तन्ममाचक्ष्वसंजयः ॥ ५ ॥ बहूनिचसहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ॥ कोटयश्च वीरलोकानांसमे
ताकुरुजांगले ॥ देशानांचपरीणांचनगरराणांचसंजय ॥ श्रोतुमिच्छामितत्वेन यतएमेसमागताः ॥ ७ ॥ दिव्यबुधिप्रदीपेपुक्त
स्त्वंतानचक्षुषा ॥ प्रभावात्तस्यविप्रर्षेर्व्यासस्यामिततेजसः ॥ ८ ॥ संजयउ ॥ यथाप्रज्ञं महाप्राज्ञ भौमान्वक्ष्यामि ते गुणान् शा
स्त्रचक्षुरवेक्षस्व नमस्ते भरतर्षभ ॥ ९ ॥

तत्सं प्रयोगितानेयो भवति नयाचक्षु इति तथास्मं सेतुर्नीत्वार्थसन्नसंधि भवतीतिसेतुमर्यादाविधारकं परमेश्वरंतीतान्प्राप्येति श्रुतयस्त्ये
रर्थः श्रुतयोरभिप्रायेणजैवेक्षस्वेत्याह नामस्तेहंतिविनिपः ॥ स्वस्वोपदेशात्त्ववारस्यायव्यासेनैवत्वमुपदिष्टोसीतभावः ॥ टी ॥ ९ ॥

त्रसानां जंगमानां च योनिस्समुत्पत्तिस्थानं ॥ अंडजाः पक्षिसरीसृपाद्याः स्वेदजाः मत्कुणिकाद्याः जरायुजा मनुष्यपश्वाद्याः १०
येषु चतुर्दशसु पक्षाः प्रतिष्ठिताः ते मानवा ग्रैवेयकाः ॥ पशवश्च ग्रामवाधाः जरायुजानां मध्ये प्रवरा इति योजना ॥ १२ ग्राम्याणां च सप्तम
गानां मध्ये न्न थारम्भवासिनामिन्म पिण्डरूपवेदे वाल्मप्र मालभंन गस्मात्रयः पशूनां हस्त्याद्यीनां ॥ १२ पुरुषोह स्त्रीमां केटह्नि

द्विविधानीह भूतानि चराणि स्थावराणि च ॥ त्रसानां त्रिविधा योनिरंडस्वेदजरायुजाः ॥ १० ॥ त्रसानां खलु सर्वेषां श्रेष्ठा ॥
रङ्गनजरायुजा ॥ जरायुजानां प्रवरा मानवाः पशवश्च ये ॥ ११ नानारूपधरा राजंस्तेषां भेदाश्चतुर्दश ॥ विदोक्तास्पृथिवीपालाये
पालयेषु यज्ञाः प्रतिष्ठिताः ॥ १२ ॥ ग्राम्याणां पुरुषाः श्रेष्ठाः सिंहाश्चारण्यवासिनां ॥ सर्वेषामेव भूतानामन्योन्येनोपजीवनं ॥ १३

विध्यर्थं वा हृदि सु पुरुषरूपियकृत्वाभस्येवेति ग्राम्यापशुषुगार्द्रं ॥ १३ ॥ उद्भिज्जा भूमिं उद्भिद्य जाताः वृक्षाः अश्वत्थाद्यः गुल्माः
कुरुकासादिसंवाः लता दृक्षाद्यारूढाः गुंजलाद्यः वल्लः भूमिप्रसारस्वर्वामात्रस्थापिनः कुष्मांडाद्याः नकूसारवेत्राद्यः तेष

भीष्मप० टी० ४ ॥ ४ ॥

तेषामिति सप्त ग्राम्याः पशवः सप्तारण्याः पंबोद्रिजा इत्येकोनविंशतिसंख्यानां विकाराणां प्रकृतिभूतेषु पंचसु महाभूतेषु च प्रक्षेपे सति
चतुर्विंशमक्षरसंख्यासाम्यात् तृतीयेनाविरोधः ॥ संस्वेदजस्येति म्पापाद्यात्रं जलानामपि मेघुनतत्वसाम्यात् जरायुधेष्वेवांतर्भाव
जरायुजगर्भवाघृतं तद्रयस्य अंडजस्येवेतन्नस्याहित्यापपेन चतुर्विंशः । तदिदं कार्यकारणसमुदायात्मकं गायत्री वा इदं सर्वं भूतमित्युपक्र
म्यस्यैषा चतुष्पदा सा षड्विधा गायत्रीति दृतेन दृचाप्यनूक्तं ॥ एतावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः पादोस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि

तेषां विंशतिरेकोनाम महाभूतेषु पंचसु ॥ चतुर्विंशत्यरुद्दिष्टा गायत्री लोकसंमता ॥१५॥ यस्तां देवगायंत्री पुराव्यां सर्वगुणान्वितां । तत्वेन भरतश्रेष्ठ
स लोके न प्रणास्यति ॥१६॥ भूमौ वजायते सर्वं भूमौ सर्वं विनिश्यति । भूमिःप्रतिष्ठा भूतानां भूमिरेव सनातनं ॥१७॥ अरण्यवासिनः सप्त सप्तैव ग्राम
वासिनः ॥ सिंहा व्याघ्रा वराहश्च महिषा वारणास्तथा ॥१८॥ ऋक्षाश्च वानराश्चैव सप्तारण्याः स्मृता नृप ॥ गौरजाविमनुष्याश्च अश्वाश्वतरगर्दभा
इत्येते ग्राम्याः समाख्याताः पशवः सप्त साधुभिः ॥ एते वै पशवो राजन् ग्राम्यारण्याश्चतुर्दश ॥२०॥ पश्य भूमिस्तस्य सर्वं जगत्स्थावरजंगमं ॥ तेनो तिष्ठधा
राजानो विघ्नंतितरेतरं ॥२१॥ इति श्रीमन्महाभारते भीष्मपर्वणि चतुर्थोध्यायः ॥४॥ निकुं दोगो अपसंहारदर्शीनान् ॥१५॥२०॥ पश्य भूमिरिति ॥ राजा विहार्वभो मोत्सना स्यतेद्धा
राम्यं प्राप्नोति । अश्वमेधेन शुभकमयुक्तिस्थानं प्राप्नोतीति । यस्य क्तान्तां भूमिस्तस्य स्वं सर्वं यत्तद्वारा वशो भवति तथा च वाजसनेये तु पुरुषो ह वै ना
रायणोकामयतात्यतिष्ठेतिसर्वाणि भूतान्यहमेवेदं सर्वं स्यामिति स एतं पुरुषमेधं पंचरात्रं यज्ञक्रतुमपश्यदिति माहृना ॥२१॥ इति श्रीभीष्मपर्वणि

स्वं लक्ष्मभगवद्विभूतीनां निमज्जस्वं तत्त्वानामधिकारार्थं कर्मणामनुष्ठेयत्वं प्रकारान्तरेण पर्याये धिकृतं नाम सूक्ष्मलानां क्षितिर्बारामा
विसृष्टं तत्त्वग्रहणयोग्यतासि धार्यसू लेभगवतोरूपे कृत्स्नं सुक्ष्मोऽस्माके चिन्तसंख्यातं तव प्रसाद रायेण गुण पतकोशं वर्ण
नदीनां पर्वतानां चैवादीनामन्त्यं सर्वप्रकृत वासीषिनेनात्मा या घ्नेन ॥ १ ॥ तत्र तावत्पंचैमानि महाराजेत्यादिनानन्देवानां रूपेण स्वयं भिन्नं तेन
सर्वविषयादिकं भगवदुपादानकारणत्वं कुंजलकनकस्यायेन भगवत्तत्स्वरूपमिति प्रतिपादयति ॥ महाभूतानि पृथिवीादीनितता
धृतराष्ट्र उवाच ॥ नदीनां पर्वतानां चैव नामधेयानि संजय ॥ तथा जनपदानां च ये चान्ये भूमिमाश्रिताः ॥ प्रमाणं च प्रमाणात्तु पृथि
व्यास समर्वतः । निखिलेन समाचक्ष्व काननानि च संजय ॥ २ वै पा न उ च यं चैमानि महाराज महाभूतानि संग्रहणी स्या
नि सर्वाणि समान्याहुर्मनीषिणः ॥ ३ ॥ भूमिरापस्तथा वायुरग्निराकाशमेव च ॥ गुणोत्तराणि सर्वाणि तेषां भूमिः प्रधानतः ॥ ४
भेद भगवती कृत्स्नं संक्षेपरूपाणि वैनन्यपदार्था निसमानि तुल्यानि च ॥ बहुत्वे उपाधिभेदाभिप्राये ॥ न हि कुं भेदोपाद्य
धिष्ठा कालसमस्तकमतं गजादिसरीरेषु चैतन्यस्वस्तोरविषमत्वं दृष्टं तेन तस्मात्सर्वाणि जगति स्थानि समान्येन दृष्टिति भगवान् पंक्ति
नेदन्ति ॥ भूमिरिति वायोरग्निरिति श्रुतेरप्रिहेतुर्वायुरग्नेः परो दूरं गुणोत्तराणि सर्व सर्वापेक्षया उत्तरमुत्तरमेकैकगुणाधिकं रसं

आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेरापोऽद्भ्यः पृथि
वीति सूक्ष्मभूतानि जगन्महाभूतानि रायेणाह ४

शब्दादयो गुणाः प्रसिद्धाः ॥४॥ एतेषां चं तन्महाभूतेषु सर्वेषु लोकेषु भोग्यवस्तुषु शरीरादिघटांतेषु एतेषु च गुणाः संति ये केचिद्गुणाः
भोक्तारो भवनानि देहांतास्थे तनाः पुरुषाः प्रतिष्ठिताः ॥ देहे द्रियादीन् भोग्यानधिष्ठाय चेतनाः शब्दादिनि भोग्यांतराणि भुंजते देहादीना
मपि भोग्यं भोगोपकरणानां बाह्योग्यत्वमेव न तु भोक्तृत्वमित्यर्थः ॥७॥ अन्योन्यमिति समस्तभावसाम्यं तुल्यभावसमत्वात्मनि विद्या
न उक्ति दर्शिं हिसंबंधात् आरोग्यसमसत्वदर्शनात् ॥ भोगक्तृत्व भोग्ययोर्यथा प्रत्यस्माधि मोक्षेऽप्युक्तस भावो भवति तदुक्तं तेऊ मे अन्योन्यं नाभि

सत्वः ॥ स्पर्शरूपं च रसो गंधश्च पंचमः ॥ अमरे ते गुणाः प्रोक्ता ऋषिभिस्तत्त्ववेदिभिः ॥५॥ चत्वारो गुणा राजन् गंधस्तत्र न विद्यते ॥ प्र
सत्वः ॥ स्पर्शश्च रूपं चैव जसो गुणास्त्रय ॥ ६ सत्वः रूपसंज्ञा वायोस्तु आकाशे शब्द एव तु एते पंचगुणा राजन् महाभूतेषु पंचसु वर्तंते सर्वलोके
षु येषु सनाः प्रतिष्ठिता अन्योन्यं नाभिवर्तंतो साम्यं भवति वै यदा यदा तु विषमीभावमाविशंति परस्परं तदा देहे देहवंतो व्यतिरोहंति नान्यथा दे

र्गते व्यवहारतो विद्यमानमपि भोग्यं भोक्तारं नोपसर्पति नाप भोग्यं च्युत्वा गिव भोगायतनं स्वदेहे द्रियादेर भावात् भोग्यजातमुष्यासतं
ये तिष्ठत्यर्थः ॥८॥ यदा त्विति ॥ भोगप्रदकर्मोद्भवकाले विषमीभावसाम्यप्रच्युत आविशंति प्राप्नुवंति तदा हस्वभोक्तारो भोग्य
पदार्थाश्च रूपैः देहवंतः ॥ लब्धस्वरूपा भूत्वा तैरेवस्वैरूपैः परस्परं व्यतिरोहंति ॥ भोक्तारो भोग्येषु निपतंति भोग्यार्थाश्च भो

आनुपूर्व्या भूम्यादिक्रमेण विनश्यन्ति जायन्ते चानुपूर्वशः आकाशादिक्रमेण विपर्ययेण क्रमेण उत्पद्यन्ते नित्यानेन सृष्टिक्रमविपरीत
त्वात्संहारस्य मध्ये ॥ अतएवोत्पत्तिविनाशी तत्त्वास्तेव ॥ सर्वाण्येतानि भौतिकानि भावानि मयिविश्वात्मनि ज्ञानि मानिमारि चिको दृकहृदनुल्पत्वात् लीह्मरि
चिको दकं निमज्जमानानि तिष्ठन्ति परिभिद्यन्ते घटाकं ॥ यतएतानि मयि क्षिप्तयानि ततस्तस्माद्धेतो : ॥ एषां रूपं स्वैरमेव न तु मो नि कं ॥ मह्य व्यवस्थाधिष्ठानादु
त्पत्तरूपमस्मि ॥ अतएव सर्वं खल्विदं ब्रह्म आत्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वमिति सर्वं स्वरूपभावस्थमव गन्तुमुपपद्यते नेतरथा : ॥ १० ॥ अपरिमेयाह तत्र

॥ आनुपूर्व्या विनश्यन्ति जायन्ते चानुपूर्वशः सर्वाण्यपरिमेयानि तेषां रूपमेव खरं ॥ १० ॥
॥ तत्र तत्र हि दृश्यन्ते धातवः पंचभौतिकाः तेषामतु व्यवस्तकेराद्रमाणानि वृद्धवते ॥ ११ ॥

मेवाति सिंधाष्य पियत्र तत्लांजंभित्वागं छन्ति तत्रापि वासनामया घातत्तव ॥ व्यक्तयः पंचभौतिकाः ॥ अतो यपरिमेयाएवते सर्वे
पि मनुष्यागणाकादयः । तर्के लास्त्यकात्मा दिमे देहमात्मे दृश्यमाभेदाद्विनाचैतेषां प्रमाणानि निरूपयाप्तस्पृशत्याकार भेदस्या मितया
हि के चित्तुद्रकाकारके चिद्वर्त्तके चिन्निकोणा के चित्तकार नक्षत्रसंस्थानं कल्पयन्ति ॥ तथाप्रमाणामेदोपपन्नेति ताहेतंगणका :
महासकुंभजगत्मापकमुदे : सिंधाशके नापि अधिकारित्वदृंति पंचसप्तमेकाशीतिपोजनानि वेअने चतुर्विंशोत्तानि नानया

भा॰भी॰ ॥ १४ ॥

कत्वञ्च असिद्धान्तस्मात्सं कानिर्वचनीयएवार्थमर्थो न तर्केण साधयितुं योग्य इत्याह ॥ अचिन्त्या इति ये भावा जगज्जन्मोपादाननिमि
त्तपरिणामधर्मादयः ॥ पादार्थाः चिन्तयितुमयोग्याः तान्तर्केण साधयेत् ॥ नहि ते तर्केण साधयितुं शक्यन्ते न कदाचित् संवादित् नवाप्र
तिष्ठानाहि तत ॥ यच्च अतएवास्य श्लोकस्योत्तरार्धेन सन्त्र पठन्ति नाप्रतिष्ठितकर्कस्यागंभीरार्थस्य निश्चय इति ॥ तथाहि कालेभुवनः कोरी
कल्पमाने येकं दुकप्रेक्षे महत्तरो मंसंति इति तेषां किंपानमिह देशो न लपमु मनुष्याः शास्त्रं येयः स्नातिवक्रपेतुम थाप नराभ्युपग
सं ति तेषां गुरू त्ववतामर्थोनां अर्थस्त्र प्रमाणाभावेनावस्थानं भवतीति नावानादेशो रिक्तस्य वास्तीति वक्तव्यं तथाच नराभ्युपगम

॥ अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण साधयेत् ॥ १२ ॥

ताहीयं नरकस्य नालोकविरुद्धे यिया मरा अपि इति यदि ननु पृथिव्यां अन्तरस्य वस्यान सक्ते: इहिंवरहम्मे: सर्वैर्वादिभि:कप
ल्याव यम यितपा आकर्षिणा शङ्कं ममां कल्पयामहे यथासर्वेहि वस्याः प्राणिनः पृथिवी मातापादप स्थानेनभ्यते खलु वोयरि
नहि लोकवृत्तिविरुद्धकल्पनापेक्षया सर्वप्राणिनम् पवास्यमये द्रुजा लादितु मे नेवास्या कुतोनय कस्यमे ॥ ननु स्वप्नादिवस्याबाधे ॥ राम ॥
न दृश्यन्तरमपि केमुककदृत्सानमतानानर्थाद्दृशीकिनच्छि नानुस्थसात्तु सा नेहेतेनं न धियते मेहनानास्ति किंचनेत्यादि कथावृत्ति दर्शी ॥ १५ ॥
सर्वस्यैव प्रपंचस्य बाध आम्नायते ॥ न याव निस्फलंकात दृष्टान्तेने ननु सकलं कातेका न यतनेनं वेचनीय इत्ये न नभावः ॥ १२ ॥

भामी.
२११

संमोहस्सुमहानासीत्तुमुलः कुरूनामभवत्ततः ॥ कर्मरायें धनो चापि पितास्रोतां मुहुर्मुहुः ॥२१॥ तस्या निपातते भीष्मे कौरवानां पितामहे ॥ हाहा भूतमभू
त्सर्वं निर्मर्यादमवर्तत ॥२२॥ दृष्ट्वा च पतितं भीष्मं पुत्रो दुर्योधनस्तव ॥ उत्तमं जवमास्थाय परनीकमुपाद्रवत ॥२३॥ भान भिस्पायितो वीराः स्वेननीके
के नरं धिनः ॥ प्रयये पुरुषव्याघ्र स्वसे मंच विषादयन् ॥ तमायांचम भिप्रेक्ष्य ॥ कुरवः पर्यवारयन् ॥ ३ ॥ यास्रनं महाराज क्रिमयं वक्षानीच ॥ ततो द्रोणा
द्रोणाय निहतं भीष्मना च खु कौरवः ॥ द्रोणा स्रव्रापि यं श्रुत्वा मुमोह भरतर्षभः ॥२४॥ ससेना मुपलभ्याशु भारद्वाजः प्रतापवान् ॥ निवारयामास तदा ^
मासतदा स्वनीकानि मारिष ॥ विनिवृत्तान् कुरून् दृष्ट्वा पांजवा पी स्वसैनिकान् ॥ दुतैः शीघ्राश्र संयुक्तैः समंतात्पर्यवारयन् ॥ निवृत्ते सुच सैन्येषु पार्थं पर्ये
षुसर्वेसा ॥ निर्मुक्त कवचा स्रवे भीष्मंमीसुतरा धिया ॥ व्युपरम्य ततो युद्धाद्योधा स्तनसहस्रसः ॥ उपतस्थुर्महाराज प्रजापति मिवाचर ॥ ते तु भीष्मं समा
साधशायानं भरतर्षभ ॥ अभिवाधा व तिष्ठ तपांजवा कुरुनंदन ॥ अथ पांडून् कुरूश्चैव प्रणिपत्याग्र तः स्थितान् ॥ अभ्यभाषत धर्मात्मा भीष्मः शांतन
व स्तदा ॥ स्वागतं वोरयामास स्वागतं वो महारथा तुष्यामि दर्शनेनेह युष्माक मरोपमाः ॥३३॥ अभिमंत्राथ तानेवं शिरसा लंवता घता ॥ शिरो मे लंबतेत्यंत
मुपधानं प्रदीयतां ॥३४॥ ततो नृपाः समाजहुस्तनूनि च मृदूनि च ॥ उपधानानि मुख्यानि नैच्छत्तानि पितामहः ३५ अथाब्रवीन्नरव्याघ्रः प्रहसन्निव तान्नृपानै
तानि वीरशय्यासु युक्तानि पार्थिवः ततो वीक्ष्य नरश्रेष्ठमभ्यभाषत पांडवं ॥ धनंजयं दीर्घबाहुं सर्वलोक महारथाः ॥३७॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राम
२११

ततोदुखतरं मन्ये किमन्यप्रभविष्यति ॥ यत्राहं पितरं श्रुत्वा निहतं स्मसुदुर्मतिः ॥ अस्मसारमयं नूनं हृदयं मम संजय ॥ श्रुत्वा वि निहतं भीष्मं या
त धायन्नदीर्यते ॥ ४ ॥ यद्व्रत निहते ताजौ भीष्मे राजयमिच्छता ॥ चेष्टितं कुरुसिंहेन तन्मे कथय सुव्रत ॥ ५ ॥ पुनः पुनर्नमृष्यामि हतं देवव्रतं रणे ॥ न
हतो जामदग्न्येन दिव्यैरस्त्रैः स्वयं पुरा ॥ ६ ॥ स नतो द्रौपदेयेन पांचाल्येन शिखंडिना ॥ संजय उ० ॥ सायाह्ने निहतो भीष्मो धार्तराष्ट्रान् विषादयन् ॥ पांचालानां
ददौ हर्षं भीष्मः कुरुपितामहः ॥ स शेते शरतल्पस्थो मेदिनीमस्पृशंस्तदा ॥ ७ ॥ भीष्मो रथात्प्रपतितः प्रच्युते धरणीतले ॥ भीष्मे शांतनवे दृष्ट्वा विपरीतो कवच
ध्वजं ॥ कुरवः पर्यवर्तंत पांडवाश्च विशांपते ॥ खं तमःसंवृतमभूतदासीद्भानुर्गर्जितः ॥ १३ ॥ अयं पितरमालाय कर्मीर्न सांतनवो पुरा ॥ ऊर्ध्वरेतसमात्मा
नंथ कारपुरुषर्षभः ॥ इति स्मसरत नमस्य भारतानां महत्तमं ॥ ऋषयस्त्वभ्यभाषंता सहिताः सिद्धचारणैः ॥ १४ ॥ हते शांतनवे भीष्मे भारतानां पिताम
हे ॥ न किंचित्प्रत्यपद्यंत पुत्रास्तव विहमा रिष ॥ १६ ॥ विषयस्त्ववदना ख्यातःसन्नहतश्रीकाश्च भारत ॥ अतिष्ठन्व्रीडिताश्चैव ह्रिया पास्त्वधोमुखाः ॥ १७ ॥
पांडवाश्च जयं लब्ध्वा संग्रामशिरसि स्थिताः ॥ सर्वे दध्मुर्महाशंखान् हेमजालपरिष्कृतान् ॥ हर्षात्तूर्यसहस्रेषु वा मानेषु चानघ ॥ अपश्याम महारा
ज भीमसेनं महाबलं ॥ १९ ॥ विक्रीडमानं कौंतेयं हर्षेण महतायुधं ॥ निहताशत्तरसा शत्रु महाबलसमन्वितं ॥ २० ॥ ॥

एवं कुरूणां पतितेऽश्रुकोपी भीष्मे महौजसि ॥ पांडवास्तं जयाश्चैव सिंहनादं प्रचक्रिरे ॥ १०४ ॥ तस्मिन् हते महासत्वे भारतानां पितामहे ॥ नि किंचित्प्रत्यपद्यंत
तं पुत्रास्ते भरतर्षभ ॥ १०५ ॥ संमोहश्चैव तुमुलः कुरूणामभवत्तदा ॥ कृपदुर्योधनमुखा निःश्वस्य रुरुदुस्ततः ॥ विषादाच्च चिरं कालमतिष्ठन् विगतेंद्रियाः ॥
दध्युश्चैव महाराज न युद्धे दधिरे मनः ॥ १०७ ॥ ऊरुग्राहीता इव नाभ्यधावंत पांडवान् ॥ अवध्ये शांतनवे नीभे हते भीष्मे महौजसि ॥ अभावः सहसा राजन् कुरुरा
राजस्य तर्कितः ॥ हतः प्रवीरास्तु वयं निकृत्ताश्च शितैः शरैः ॥ कर्तव्यं नाभिजानीमो निर्जिताः सव्यसाचिना ॥ पांडवाश्च धनं लब्ध्वा परत्र च परां गतिं ॥ ११० ॥
सर्वे दध्मुर्महाशंखान् शूराः परिघबाहवः ॥ सोमकाश्च सपंचालाः प्राहृष्यंत जनेश्वर ॥ ततस्तूर्यसहस्रेषु नदत्सु स महाबलः ॥ आस्फोटयामास भृशं
भीमसेनो ननाद च ॥ ११२ ॥ सैन्ययोरुभयोश्चापि गांगेये निहते विभो ॥ संन्यस्य वीराः शस्त्राणि प्राध्यायंत समंततः ॥ ११३ ॥ प्राक्रोशन् प्राद्रवंश्चान्ये जग्मुर्मोहं तथा
परे ॥ क्षत्रं चान्येऽभ्यनिंदंत भीष्मं चापरि पूजयन् ॥ ऋषयः पितरश्चैव प्रशशंसुर्महाव्रतं ॥ भारतानां च ये पूर्वे ते चैव प्रशशंसिरे ॥ १०५ ॥ जपन् शांतनवो
नकालांक्षी स्थितोभवत् ॥ ११६ ॥ इति भीष्मपर्व शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां अध्यायः ॥ धृतराष्ट्र उ० ॥ कथमासंस्तदा योधा हीना भीष्मे राम
ऽनेन गुर्वर्थे ब्रह्मचारिणा ॥ १ ॥ तदैव निहतान्मन्ये कुरूनन्यांश्च पांडवैः ॥ न प्राहरद्यदा भीष्मो घृणित्वाद्द्रुपदात्मजं ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ २७६

पतमानेरथाद्भीष्मेबभूवसुमहान्मन ॥८५॥ संपतंतमभिप्रेक्ष्यमहात्मानंपितामहं । सहभीष्मेणसर्वेषांप्रापतन्हृदयानिवः ॥८६॥ सपपातमहाबाहुर्वसु
धांसमकंपयन् ॥ इंद्रध्वजइवोत्सृष्टःकेतुःसर्वधनुष्मतां ॥८७॥ धरणींनस्पस्पर्शेकशरसंघैःसमावृतः । शरतल्पेमहेष्वासाशयानंपुरुषर्षभः ॥८८॥
रथात्प्रपतितंचैनंदिव्योभावःसमाविशत् ॥ अभ्यवर्षच्चपर्जन्यःप्राकंपतचमेदिनी ॥८९॥ पतन्सददृशेचापिदक्षिणेनदिवाकरं । संज्ञांचोपलभद्वीरःकालं
संचिंत्यभारत ॥९०॥ अंतरिक्षेचशुश्रावदिव्यावाचसमंततः । कथंमहात्मागांगेयःसर्वशस्त्रभृतांवरः ॥९१॥ कालंकर्तानरव्याघ्रःसंप्राप्तेदक्षिणायने
स्थितोस्मीतिनरव्याघ्रस्तच्छ्रुत्वावाक्यमब्रवीत् ॥ धारयामासचप्राणान्पतितोपिमहीतले उत्तरायणमन्विच्छन्भीष्मः । कुरुपितामहः तस्यतन्मतमाज्ञा
यगंगाहिमवतःसुता ॥ महर्षीन्हंसरूपेणप्रेषयामासतत्रवै ॥९४॥ ततःसंपातिनोहंसास्त्वरितामानसौकसः । आजग्मुःसहितादृष्टुंभीष्मंकुरुपि
तामहं ॥९५॥ यत्रशेतेनरव्याघ्रःशरतल्पेपितामहः तेतुभीष्मंसमासाद्यमुनयोहंसरूपिणः ॥९६॥ अपश्यन्शरतल्पस्थंभीष्मंकुरुपितामहं ते
तंदृष्ट्वामहात्मानंकृत्वाचापिप्रदक्षिणं । गांगेयंभरतश्रेष्ठंदक्षिणेनचभास्करं इतरेतरमामंत्र्यप्राहुस्तत्रमनीषिणः ॥९८॥ भीष्मःकथंमहात्मासन्संस्थि
तोदक्षिणायने इत्युक्त्वाप्रस्थिताहंसादक्षिणामभितोदिशं ॥९९॥ संप्रेक्ष्यवैमहाबुद्धिंचिंतयित्वाचभारत ॥ तानब्रवीच्छांतनवोनाहंगंताकथंचन ॥ द
क्षिणावर्तआदित्येएतन्मेमनसिस्थितं ॥ गमिष्यामिस्वकंस्थानमासीद्यन्मेपुरातनं ॥१०१॥ उदगावृत्तआदित्येहंसाःसत्यंब्रवीमिवः ॥ धारयिष्या
म्यहंप्राणानुत्तरायणकांक्षया ॥१०२॥ ऐश्वर्यभूतःप्राणानामुत्सर्गेनियतेसति ॥ इत्युक्त्वातांस्तदाहंसान्सशेतेशरतल्पगः ॥ ॥ ॥

नस्यतच्छान्नधात्वर्मैव धर्मस्यास्यैकै ऽस्यथा ॥ रथ्याद्रम्भवरूरूथस्यत द्मनमिवाभवत् ॥ ६७ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा स्वान्यनीकानि चोदयत् ॥ अभिद्रवत गांगेय
मा तेरा भयमस्तु वः ॥ ६८ ॥ अथ ते तोमरप्रासैर्बाणौघैश्च समंततः ॥ पद्भिश्चैव सुनिस्त्रिंशैर्नानाशस्त्रैस्तथासितैः ॥ ६९ ॥ वत्सदंतैश्च भल्लैश्च तमेकमभिद
द्रुः ॥ सिंहनादस्ततो घोरः पांडवानां परैः सह ॥ दृष्ट्वा मे हनि राजेंद्र भीष्मार्जुनसमागमे ॥ ७० ॥ आसीद्गांगेयमावर्तं मुहूर्तमुदधेरिव सैन्यानां युध्यमानानां नि
घ्नतामितरेतरं ॥ ७३ ॥ अशौम्यरूपा पृथिवी शोणिताक्ता भवत्तदा ॥ समं च विषमं चैव न प्राज्ञायत किंचन ॥ ७४ ॥ योधानामयुतं हत्वा तस्मिन्
स दशमेहनि ॥ अतिष्ठदाहवे भीष्मो भिद्यमानेषु मर्मसु ॥ ७५ ॥ ततः सेनामुखे तस्मिन् स्थितः पार्थो धनुर्धरः ॥ मध्येन कुरुसैन्यानां द्रावयामास वाहिनीं
७६ ॥ वयं श्वेतहयाद्भीताः कुंतीपुत्राद्धनंजयात् ॥ पीड्यमानाः शितैः शस्त्रैः प्राद्रवाम रणाजिरात् ॥ सौवीराः कितवाः प्राच्याः प्रतीच्योदीच्यमालवाः ॥ अभी
षाहाः शूरसेनाश्च शिबयोऽथ वसातयः ॥ शाल्वाश्रयास्त्रिगर्ताश्च अंबष्ठाः केकयाः सह ॥ सर्वे एते महात्मानः शरार्ता व्रणपीडिताः ॥ संग्रामे न जहुर्भीष्मं
युध्यमानं किरीटिना ॥ ततस्तमेकं बहवः परिवार्य समंततः ॥ ८० ॥ परिभूय कुरून्नाशकुन् वर्षैर्वा किरीटिना ॥ संग्रामे नार्जुनं भीष्मं युध्यमानं किरीटिना
ततस्तमेकं बहवः परिवार्य समंततः ॥ निहत्य समरे राजन् छत्रशोऽथ सहस्रशः ॥ ततस्तस्यासीद्धृदि निर्भिन्नो नागांगेयं गुरुं भंतं ॥ एवं भूतस्तत्र व पिता चापे विवि
कर्लीवृतः शतापैः फाल्गुनेनाजौ शाकुंभिरा द्रुपात ॥ किंचिच्छेषे दिनकरे पुत्राणां तव पश्यतां ॥ ८४ ॥ हा हेति दिवि देवानां पार्थिवानां च भारत ॥ ॥

शिखंडिनं पुरस्कृत्य धनुश्चास्य समाच्छिनत्॥ सारथिं विशिखैश्चास्य दशभिः समपीडयत्॥ सोन्यत्कार्मुकमादाय गांगेयो बलवत्तरं॥ ततस्तान्तवीभीष्मो वी
भत्सुनाभ्यवर्त्तत॥ अथैनं पंचविंशत्या क्षुद्रकाणां समर्पयत्॥ शोणितदिग्धो महेष्वासो दुःशासनमभाषत॥ एष पार्थो रणे क्रुद्धः पांडवानां महारथः॥ ५२
शरैरनेकसाहस्रैर्मामेवाभ्यहनद्रणे॥ नचैषसमरे सक्यो जेतुं वज्रभृता अपि॥ ५३॥ नचापि सहिता वीरा देवदानवराक्षसाः॥ मां चापि शक्ता निर्जेतुं किमु मर्त्या
महारथाः॥ ५४॥ एवं तयोः संवदतोः फाल्गुनो निशितैः शरैः॥ शिखंडिनं पुरस्कृत्य भीष्मं विव्याध संयुगे॥ ५५॥ ततो दुःशासनं भूयः स्मयमानो ऽब्रवीदिदं॥ अ
तिविद्धः शितैर्बाणैर्भृशं गांडीवधन्वना॥ वज्राशनिसमस्पर्शा अर्जुनेन समायुधि॥ मुक्ताः सर्वे ऽव्यवच्छिन्ना नेमे बाणाः शिखंडिनः॥ निकृंतमाना मर्माणि
दृढावरणभेदिनः॥ मुसला इव मे घ्नंति नेमे बाणाः शिखंडिनः॥ ५८॥ वज्रदंडसमस्पर्शा वज्रवेगदुरासदाः॥ मम प्राणानारुजंतो नेमे बाणाः शिखं
डिनः॥ नाशयंतीव मे प्राणान् यमदूता इवाहिताः॥ गदापरिघसंस्पर्शा वज्रवेगा दुरासदाः॥ मम प्राणानारुजंते नेमे बाणा विधोत्त्वना॥ समाविष्टं
तिमर्म्माणि नेमे बाणाः शिखंडिनः॥ अर्जुनस्यैव मे बाणा नेमे बाणाः शिखंडिनः॥ कृंतंति मम गात्राणि माघमासे गवामिव॥ सर्वे ह्यपि न मे दुःखं कु
र्युरन्ये नराधिपः॥ वीरं गांडीवधन्वानमृते जिष्णुं कपिध्वजं॥ इति ब्रुवन्शांतनवो दिधक्षुरिव पांडवान्॥ शक्तिं चिक्षेप पार्थाय ततो भीष्मः प्र
तापवान्॥ तामस्य विशिखैश्छित्वा त्रिधा त्रिभिरपातयत्॥ पश्यतां कुरुवीराणां सर्वेषां तत्र भारत॥ ६५॥ चर्म्माथादत्त गांगेयो जातरूपपरिष्कृतं खड्गं

॥भा. भी.॥

॥२७४॥

अवध्यत्वाच पांडूनां स्त्रीत्वाच सिखंडिनः॥ पित्रा तुष्टेन मे पूर्वं यदा कालीमुदावहत्॥ स्वच्छंदमरणं दत्तमवध्यत्वं रणे तथा ३३॥ तस्मान्मृत्युमहं मन्ये प्राप्तकाल
वात्मनः॥ एवं ज्ञात्वा व्यवसितं भीष्मस्यामिततेजसः ऋषयो वसवश्चैव वियत्स्था भीष्ममब्रुवन्॥ यत्ते व्यवसितं तात तदस्माकं पि प्रियं ३५॥ तत्कुरुष्व
महाराज युद्धे बुद्धिं निवर्तय॥ अस्य वाक्यस्य निधने प्रादुरासीच्छिवो निलः ३६ अनुलोमः सुगंधी च पृषतैश्च समन्वितः॥ देवदुंदुभयश्चैव संप्रणेदुर्महास्व
नः ३७॥ सं भूमश्च महानासीत् पिपतन्ती विशांपते॥ पतिष्यति रथ्याद्भीष्मे सर्वलोकप्रिये तदा॥ इति देवगणानां च वाक्यं श्रुत्वा महातपाः॥ ततः शांतनवो भीष्मो
बीभत्सुं नाभ्यवर्तत॥ ३९॥ भिद्यमानः शितैर्बाणैः सर्वावरणभेदिभिः॥ शिखंडी तु महाराज भारतानां पितामहं॥ आजघानोरसि क्रुद्धो नवभिर्निशि
तैः शरैः॥ स तेनाभिहतः संख्ये भीष्मः कुरुपितामहः॥ नाकंपत महाराज क्षितिकंपे यथाचलः॥ ततः प्रहस्य बीभत्सुर्व्याक्षिपन् गांडिवं धनुः॥ गांगेयं
चविंशत्या क्षुद्रकाणां समार्पयत्॥ पुनः पुनः स तेनाथ त्वरमाणो धनंजयः॥ सर्वगात्रेषु संक्रुद्धः सर्वमर्मस्वताडयत्॥ एवमन्यैरपि भृशं विध्यमानः
सहस्रशः॥ ४४॥ तानप्याशु शरैर्भीष्मः प्रविव्याध महारथः॥ तैश्च मुक्तान् शरान्भीष्मो युधि सत्यपराक्रमः॥ निवारयामास शरैः समं पन्नतपर्व
भिः॥ शिखंडी तु रणे बाणान्यान्मुमोच महारथः॥ ४६॥ न चक्रुस्ते रुजं तस्य रुक्मपुंखाः शिलाशिताः॥ ततः किरीटी संक्रुद्धो भीष्ममेवाभ्यवर्तत॥ ४७

॥ राम ॥

॥२७४॥

शिखंडीतुमहाबाणान्यान्मुमोचमहारथाः ॥ तेभीष्मंविविशुस्तूर्णंस्वर्णपुंखाशिलाशिताः ॥ ततःकिरीटिसंरब्धोभीष्ममेवाभ्यधावत ॥ शिखंडिनंपुरस्कृत्यधनुश्चैवस
च्छिनात् तेभीष्मस्यधनुश्छेदंनामृष्यंतमहारथाः ॥१४॥ द्रोणश्चकृतवर्माचसैंधवश्चजयद्रथः । भूरिश्रवाःशलःशल्योभगदत्तःस्तथैवच ॥१५॥ सप्तैतेपरमक्रुधाः कि
रीटिनमभिद्रुताः ॥ तत्रशास्त्राणिदिव्यानिदर्शयंतोमहारथाः ॥ अभिपेतुर्भृशंक्रुधाश्छादयंतःस्मपांडवं ॥ तेषामापततांनादःफाल्गुनस्यरथंप्रति ॥१७॥ तंस
दंतुमलंक्षत्वापांडवानांमहारथाः ॥ अभिधावन्परीप्संतःफाल्गुनंभरतर्षभः ॥ १८ सात्यकिर्भीमसेनश्चधृष्टद्युम्नश्चपार्षतः ॥ विराटद्रुपदौचोभौराक्षसश्चघटो
त्कचः ॥१९॥ अभिमन्युश्चसंक्रुधः संप्तैतेक्रोधमूर्छिताः ॥ समभ्यधावंस्त्वरिताश्चित्रकार्मुकधारिणः ॥२०॥ तेषांसमभवद्युधंतुमुलंलोमहर्षणं ॥ संग्रामेभरतश्रेष्ठ
देवानांदानवैरिव ॥२१॥ शिखंडीतुरणेश्रेष्ठोरक्ष्यमाणाःकिरीटिना ॥ अविध्यद्दशभिर्भीष्मंछिन्नधन्वानमाहवे ॥२२॥ सारथिंदशभिश्चास्यध्वजंचैकेनचिच्छेदे
सोन्यत्कार्मुकमादायगांगेयोवेगवत्तरं तदप्यस्यशितैर्बाणैस्त्रिभिश्चिच्छेदफाल्गुनः एवंसपांडवःक्रुध ॥ आततमानंपुनःपुनः धनुश्चिच्छेदभीष्मस्यसव्यसा
चीपरंतपः ॥ सछिन्नधन्वासंक्रुधः ॥ सृक्किणीपरिसंलिहन् ॥२५॥ सशक्तिंजग्राहतरसागिरीणामपिदारणीं ॥ तांश्चचिच्छेदसंक्रुधाफाल्गुनस्यरथंप्रतः ॥ तमायांतीं
संप्रेक्ष्यज्वलंतीमशनीमिव ॥ समादत्तशिलान्पंचपांडवनंदनः ॥ तस्यचिच्छेदतांशक्तिंपंचधापंचभिःशरैः ॥ संक्रुधोभरतश्रेष्ठभीष्मबाहुप्रवेरिता ॥२८
सापपातताच्छिन्नासंग्रंक्रुधेनाकिरीटिना ॥ मेघवृंदपरिभ्रष्टाविच्छिन्नेवशतह्रदा ॥२९॥ छिन्नांतांशक्तिमालोक्यभीष्मःक्रोधसमन्वितः ॥ अचिंतयद्रणेवीरोबु
द्ध्यापरपुरंजयः ॥ शक्तोहंधनुषैकेननिहंतुंसर्वपांडवान् यद्येषांनभवेद्गोप्ताविष्वक्सेनोमहाबलः ॥३१॥ कारणंमहदास्थायनाहंयोत्स्यामिपांडवान् ॥

बहुधा भीष्ममानर्छुर्मार्गणैः क्षतमार्गणैः ॥ विधूय तान्‌ बाणगणान्‌ ये मुक्ताः पार्थिवोत्तमैः ॥ पांडवानामनीकानि व्यगाहत तरूपिणी ॥ चक्रे शरविघातं चाक्री
डन्निव पितामहः ॥ नाभिसंधत्त यो बाले स्मयमानो मुहुर्मुहुः ॥ स्त्रीत्वं तस्य तु संस्मृत्य भीष्मो बाणान् शिखंडिने ॥ अघानां द्रुपदानीके रथान् सप्त महारथः
ततः किलकिलाशब्दः क्षणेन समभूत्तदा ॥४९॥ मत्स्यपांचालचेदीनां तमेकमभिधावतां ॥ तेनराश्वरथव्रातैर्मार्गणौघैश्च पर्वतम्‌ ॥५०॥ तमेकं छा
दयामासुर्मेघा इव दिवाकरं ॥ भीष्मं भागीरथीपुत्रं प्रपचतं रणे रिपून्‌ ॥५१॥ ततस्तस्य च तेषां च युद्धे देवासुरोपमे ॥ किरीटी भीष्ममानर्च्छ पुरस्कृत्य शि
खंडिनं ॥५२॥ इति श्री महाभारते भीष्मपर्वणि ॥ संजय उ० ॥ एवं ते पांडवाः सर्वे पुरस्कृत्य शिखंडिनं ॥ विव्यधुः समरे भीष्मं परिवार्य समंततः ॥ शत
घ्नीभिः सुघोराभिः परिघैश्च परश्वधैः ॥ मुद्गरैर्मुशलैः प्रासैः क्षेपणीभिश्च सर्वशः ॥२॥ शरैः कनकपुंखैश्च शक्तितोमरकंपनैः ॥ नाराचैर्वत्सदंतैश्च भुशुं
डीभिश्च सर्वशः ॥ अभ्यर्दयंस्तदा भीष्मं सहिताः सर्वसृंजयाः ॥ स विशीर्णतनुत्राणः पीडितो बहुभिस्तदा ॥४॥ न विव्यथे तदा भीष्मो भिद्यमानेषु मर्म
सु सुदीप्तशरचापाग्निरनलप्रस्तामारुतः ॥५॥ नेमिनिर्ह्रादसंतापो महास्त्रोदयपावकः ॥ चित्रचापमहाज्वालो वीरक्षयमहेंधनः ॥६॥ युगांताग्निसमप्र
ख्यः परेषां समपद्यत ॥ निवृत्य रथसंघानामंतरेण विनिःसृतः ॥७॥ दृश्यते स्म नरेंद्राणां संयुगे मध्यगतश्चरन्‌ ॥ ततः पांचालराजं च धृष्टकेतुमतीत्य च ॥८॥ पां
डवानीकिनीमध्यमाससाद विशांपते ॥ ततः सात्यकि भीमौ च पांडवं च धनंजयं ॥९॥ द्रुपदं च विराटं च धृष्टकेतुं च पार्षतं ॥ भीमघोषैर्महावेगैर्मर्मावार
णभेदिभिः ॥१०॥ षडेतान्निशितैर्भीष्मः प्रविव्याधोत्तमैः शरैः ॥ तस्य ते निशितान्बाणान्‌ संनिवार्य महारथाः ॥ दशभिर्दशभिर्भीष्ममर्दयामासुरोजसा ॥

सर्वं दृष्ट्वा दिशो भीष्मः शरजालैः समंततः ॥ आवृत्य सेनां पार्थानामभवत्तस्थ्ये समंततः ॥ ३५ सन्नद्धवास्तु महत्कर्म तस्मिन्सेव महेहसि ॥ सेनयोरंतरे तिष्ठन्प्राहुहीत
पारसासन ॥ न चैनं पार्थिवाः केचिच्छक्ता नीरीक्षितुं रणे ॥ मध्यं प्राप्तं यथा भीष्मं तपंतं भास्करं दिवि ॥ यथा देवमचमूं शक्रः सन्त्रासयामास संयुगे ॥ तथा भीष्मः पां
डवेयांस्त्रासयामास भारत ॥ तथा नैनं परक्रांतामालोक्य मधुसूदनः ॥ उवाच देवकीपुत्रः प्रीयमाणो धनंजयं ॥ एष शांतनवो भीष्मः सेनयोरंतरे स्थितः ॥ सन्नि
हत्य बलादेनं विजयस्ते भविष्यति ॥ बलात्संस्तंभयस्वैनं मत्रेषा विघ्यते चमूः ॥ न हि भीष्मशरानन्यः सोढुमुत्सहते विभो ॥ ततस्तस्मिन्क्षणे राजंश्चोदितो वानर
ध्वजः ॥ सध्वजं सरथं साश्वं भीष्ममंतर्दधे शरैः ॥ स चापि कुरुमुख्यानामृषभः पांडवेरितान् ॥ शरव्रातैः शरव्रातान्बहुधा बहुधा वितान् ॥ ततः पांचालराजश्च धृ
ष्टकेतुश्च वीर्यवान् ॥ पांडवो भीमसेनश्च धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ यमौ च चेकितानश्च केकयाः पंच चैव हि ॥ सात्यकिश्च महाबाहुः सौभद्रोऽथ घटोत्कचः ॥ ३८
द्रौपदेयाः शिखंडी च कुंतिभोजश्च वीर्यवान् ॥ सुसर्मा च विराटश्च पांडवेया महाबलाः ॥ ३९ ॥ एते चान्ये च बहवः पीडिताः भीष्मसायकैः ॥ समुद्धृताः फाल्गुनेन
निमग्नाः शोकसागरे ॥ ४० ॥ ततः शिखंडी वेगेन प्रगृह्य परमायुधं ॥ भीष्ममेवाभिदुद्राव रक्ष्यमाणः किरीटिना ॥ ४२ ततोऽस्यानुचरान्हत्वा सर्वान्रणविभा
गवित् ॥ भीष्ममेवाभिदुद्राव बीभत्सुरपराजितः ॥ सात्यकिश्चेकितानश्च धृष्टकेतुश्च पार्षतः ॥ विराटो द्रुपदश्चैव माद्रीपुत्रौ च पांडवौ ॥ ४३ ॥ दुद्रुवुर्भीष्ममेवा
जौ रक्षिता दृढधन्वना ॥ अभिमन्युश्च समरे द्रौपद्याः पंच चात्मजाः ॥ दुद्रुवुः समरे भीष्मं समुद्यतमहायुधाः ॥ ते सर्वे दृढधन्वानः संयुगेष्वपलायिनः ॥ ॥ ४४ ॥

॥ भी॰ मी॰ ॥ अभ्यवर्त्तत तोयुद्धाः सर्वे सैन्यपुरस्कृताः ॥ १२ ॥ स हत्वा निधनं युद्धे स्वर्गं कृत्वा परायणं ॥ यां युवानभ्यवर्त्तन्त तस्मिन् वीरवरक्षये ॥ २३ ॥ यांश्च वापि महाराज भरंतो वि
॥ २७२ ॥ विधान् बहून् ॥ क्लेशानकृतान् सपुत्रेण त्वया पूर्वं नराधिप ॥ मयं तं संस्मरंतो शूरा नृसलोकायतन्सुराः ॥ तावकांस्तत्र पुत्रांश्च योधयं निस्पृहं हृष्टवत् ॥ १५ ॥ सेनयस्तिस्म
समरे प्राहसत्तुमहारथाः ॥ अभ्यद्रवंत गांगेयं सोमकाः संजयैः सह ॥ १६ ॥ सेनापतिवचः श्रुत्वा सोमकाश्च जयैः श्रुते ॥ अभिद्रवंति मनतस्तत्र पुत्रास्समेराधीमतो संग्र
स्त्रास्त्र धिष्णा वै परानीकविनाशिनी ॥ संतां सिक्षामधिष्ठायकुर्वन् परवलक्षयं ॥ अहन्यहनि पार्थानां वृद्धः कुरुपितामहः ॥ भीष्मो दशसहस्राणि जघान परवीर
हा ॥ तस्मिंस्तु दिवसे प्राप्ते दशमे भरतर्षभ ॥ भीष्मेणैकेन मत्स्येषु पांचालेषु च संयुगे ॥ गजानामयुतं हत्वा हताः सप्त महारथाः ॥ २१ ॥ हत्वा पंचसहस्राणि रथा
नां स पितामहः ॥ नराणां च महायुद्धे सहस्राणि चतुर्दश ॥ विराटस्य प्रियो भ्राता शतानीको निपातितः ॥ हस्ताणि चतुर्दश ॥ २३ ॥ दंतिनां च सहस्राणि ह
यानामयुतं पुनः ॥ धिष्णा क्लेन निकृतां पित्रातर्व विशांपते ॥ २४ ॥ ततः सर्वमहीपानां क्षपयित्वा वरूथिनी ॥ विराटस्य प्रियो भ्राता शतानीको निपातितः
२५ शतानीकं च समरे हत्वा भीष्मः प्रतापवान् सहस्राणि महाराजा मर्द्दयन्पातयत् ॥ ये च केचन पार्थेनाममभियाता धनंजयं ॥ राजानो भीष्ममासाद्य ग राम ॥
तांस्ते यमसादनं ॥ २७ ॥ २७२ ॥

पुनःपुनः समाश्वास्य प्रायुध्यत महोत्कटः । अर्जुनस्तु रणे राजन् योधयन् समराजत ॥१९॥ शिषंडिं तु रणे राजन् विव्याधेव पितामहं ॥ शरैः शतनिसंस्पर्शैस्तथा सर्पविषो-
पमैः ॥२०॥ न च स्म ते रुजं चक्रुः पितामहस्तव जनेश्वरः ॥ स्मयमानस्तु गांगेयस्तान् वाणान् जगृहे तदा ॥२१॥ उस्मार्तो हि नरो यद्वज्जलधाराः प्रतीछति ॥ तथा जग्राह गांगेय
शरधाराः शिषंडिनः ॥ तं क्षत्रिया महाराज ददृशुर्घोरमाहवे ॥ भीष्मं दहंतं सैन्यानि पांडवानां महात्मनां ॥२३॥ ततोब्रवीत्महाराज सर्वसैन्यानि मारिष । अभिद्रवत संग्रामे
फाल्गुनं सर्वतो रणे ॥ भीष्मो वः समरे सर्वान् पालयिष्यति धर्मवित् ॥ ते भयं सुमहत्यक्त्वा पांडवानभ्ययुध्यत ॥२५॥ हेमतालेन महता भीष्मस्तिष्ठति पालयन् ॥ सर्वेषां
धार्तराष्ट्राणां सर्वेषां शर्म वर्म च ॥२६॥ त्रिदशापि समुद्युक्ता नालं भीष्मं समासितुं ॥ किमु पार्था महात्मानं मर्त्यभूता महाबलं ॥ तस्माद्द्रवत मे योधा फाल्गुनं प्राप्य संयुगे ॥ अहमद्य
रणे यत्तो युध्यमानाभिपांडवं ॥२८॥ धाष्टिनः सार्वमस्ते भवद्भिर्वसुधाधिपैः ॥ तछ्रुत्वा तु वचो राजा वत्तव पुत्रस्य धन्वनाः ॥२९॥ सर्वे योधाः सुसंरब्धा बलवंतो महाबला ॥ ते विदेहा
गलिंगाश्च दाशेरकगणाश्च ह ॥३०॥ अभिहेतुर्निषादाश्च सौवीराश्च महारणे ॥ वाल्हीका दरदाश्चैव प्रतीचोदीच्यमालवा ॥३१॥ अभिषाहाः शूरसेनाः शिवयोथ वसा-
तयः ॥ शाल्वाः शकास्त्रिगर्ताश्च अंबष्टाः केकयैः सह ॥३२॥ अभिपेतू रणे पार्थं पतंगा इव पावकं ॥ स्थालभाह्वणजेउ पार्थ मन्ननिमंरणे ॥३३॥ सतान्सर्वान्
तपः ॥ शाल्वाः
शतानीकान्महाराज महारथान् ॥ दिव्यान्यस्त्राणि संमध्य प्रसंधाय धनंजय ॥३४॥ सतैरस्त्रैर्महावेगैर्ददाह सुमहाबलः ॥ शरप्रतापैर्बीभत्सुः पतंगानिव पाव-
क ॥३५॥ तस्य बाणसहस्राणि सृजतो दृढधन्वनः ॥ दीप्यमानमिवाकाशे गांडीवं समदृश्यत ॥३६॥ ते शरार्त्ता महाराज विप्रकीर्णा महाध्वजा ॥ नाम्यवर्तन्त राजानः स-
हिता वानरध्वजे ॥३७॥

संप्रेक्ष्य नकटाक्षेण निर्दहन्निव भारत ३ स्त्रीत्वं तस्य स्मरन् राजन् सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ नाजघान नरश्रेष्ठो भीष्मः स चैतं नाव बुद्धवान् ॥ अ
र्जुनस्तु महाराज शिखंडिनमभाषत ॥ अभिद्रवस्व त्वरितं जहि चैनं पितामहं ॥४॥ किं ते विवक्षया वीर जहि भीष्मं पितामहं ॥ न ह्य
न्यमनुपश्यामि किंचिद्योधं युधिष्ठिरबले ५ यः ॥ शक्तः समरे भीष्मं प्रतियोद्धुमिहाहवे ॥ ऋते त्वां पुरुषव्याघ्र सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥६॥ ए
वमुक्तस्तु पार्थेन शिखंडी भरतर्षभ ॥ शरैर्नानाविधैस्तूर्णं पितामहमवारयत् ॥७॥ अप्रेक्षीत्स तदा चिंतयित्वा तान् बाणान् पितादे
वव्रतस्तव ॥ अर्जुनं समरे क्रुद्धं वारयामास सायकैः ॥८॥ तथैव च महासर्वान् पांडवानां महारथः ॥ अप्रैषीत्समरे तीक्ष्णैः परलोकाय मारिष ॥९॥ तथैव पांडवा
राजन् सैन्येन महता वृताः ॥ भीष्मं संछादयामासुर्मेघा इव दिवाकरं ॥१०॥ स समंतात्परिवृतो भारती भरतर्षभ ॥ निर्ददाह रणे शूरान् वनं वह्निरिव ज्वल
न् ॥११॥ तत्राद्भुतमपश्याम तव पुत्रस्य पौरुषं ॥ अयोधयच्च यत्पार्थं जुगोप च पितामहं ॥१२॥ कर्मणा तेन समरे तव पित्रोर्धनुष्मतः ॥ सादिनं ध्वजमोहेष्वासप्र
त्तिनश्च महाबलाः ॥१३॥ विभिन्नाः शरैस्तीक्ष्णैर्निपेतुर्वसुधातले ॥ पुरातुरास्तत्येवा दिदंतिनो विद्युताद्रीशः ॥१४॥ यथाग्निरपि ध्वनं प्राप्य ज्वलेद्दीप्ता
र्विरूढत्वरो ॥ तथा जज्वाल पुत्रस्ते पांडुपुत्रं विनिर्दहन् ॥१५॥ तं भारत महामात्रं पांडुपुत्रा महारथाः ॥ जेतुं नोत्सहते केचिन्नाप्युपधातुं कथं
चन ॥१६॥ ततो महेन्द्रतनयः श्वेताश्वः कृष्णसारथिः ॥ सहितं समरे राजन् निर्जित्य विजयोऽर्जुनः ॥१७॥ भीष्ममेवाद्रुद्रुवत्सर्वलोकस्य पश्यतः ॥ वि
रामायनमोनमः राम राम राम रामराम रामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामरामा जितस्तव पुत्रास्तु भीष्मबाहुव्यपाश्रयाः ॥१८

अर्जुनो व्यधमत्काले दिवीवाभ्राणि मारुतः ॥ शिखंडिनी तु समासाद्य भारतानां पितामहं । इषुभिस्तूर्णमव्यग्रो बहुभिः समाचिनोत् ॥ रथाग्न्य
गारश्चापार्चिरसिशक्तिगदेंधनः ॥ ५८ ॥ शरसंघमहाज्वालः क्षत्रियान्समरेऽदहत् ॥ यथाग्निः सुमहानिद्धः कक्षे चरति सानिलः ॥ तथा जज्वाल भी
ष्मोपि दिव्यान्यस्त्राण्युदीरयन् ॥ सोमकांश्च रणे भीष्मो जघ्ने पार्थपदानुगान् ॥ न्यवारयत्तत्सैन्यं पांडवस्य महारथः ॥ सुवर्णपुंखैरिषुभिः
शितैः सन्नतपर्वभिः ॥ ६१ ॥ नादयन्स दिशो भीष्मः प्रदिशश्च महाहवे ॥ पातयन्रथिनो राजन् हयांश्च सह सादिभिः ॥ मुंडतालवनानीव चक्र
कार रथवृजान् ॥ निर्मनुष्यान्रथान्राजन्गजानश्वांश्च संयुगे ॥ ६३ ॥ चकार स समरे भीष्मः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥ तस्य ज्यातलनिर्घोषं विस्फूर्जितमिवा
शनेः ॥ निशम्य सर्वतो राजन्समकंपंत सैनिकाः ॥ अमोघान्यपतन्बाणाः पितुस्ते मनुजेश्वर ॥ ६४ ॥ नासज्जंत शरीरेषु भीष्मचापच्युताः शराः ॥ मनुष्यान्र
थान्राजन्सयुक्ताञ्जवनैर्हयैः ॥ ६६ ॥ वातायमानान्पश्याम ह्रियमाणान्विशांपते ॥ चेदिकाशिकरूषाणां सहस्राणि चतुर्दश ॥ महारथाः समाख्या
ताः कुलपुत्रास्तनुत्यजः ॥ अपरावर्तिनः शूराः सुवर्णविकृतध्वजाः ॥ ६८ ॥ संग्रामे भीष्ममासाद्य वाजिनरथकुंजराः ॥ जग्मुस्ते परलोकाय व्यादितास्यमि
वांतकं ॥ न तत्रासीद्दूरस्थो राजन्सोमकानां महारथः ॥ यः संप्राप्य रणे भीष्मं जीविते स्म समाव्रजेत् ॥ ७० ॥ तांश्च सर्वान्रणे योधान्प्रेतराजपुरं प्रति भी
तान्मन्यंत जना दृष्ट्वा भीष्मपराक्रमं ॥ ७१ ॥ न कश्चिदेनं समरे प्रत्युद्याति महारथः ॥ ऋते पांडुसुतं वीरं श्वेताश्वं कृष्णसारथिं ॥ ७२ ॥ शिखंडिनं च सम
रे पांचाल्यममितौजसं ॥ ७३ ॥ इति भीष्मपर्वणि ॥ संजय उ० ॥ शिखंडी तु रणे भीष्ममासाद्य पुरुषर्षभं ॥ दशभिर्निशितैर्भल्लैराजघान स्तनांतरे ॥ १ ॥ शिखंडि
नं तु गांगेयः क्रोधदीप्तेन चक्षुषा ॥ २ ॥

॥भा॰ भीष्म॰॥
२६६

विराटश्च महाराज सेधयंस्वाहिनीं यती ॥३९॥ त्रिंशता निशितैर्बाणैरा जघान स्तनांतरे ॥ चित्रकार्मुकमादाय चित्रवर्मा युधध्वजौ ॥४०॥ जतुक्षिः अस्मै ततोसं ग्राह्यम
स्योसेधवौ द्रोणस्यांचालपुत्रेणासमागम्य महारणे ॥ महास्त्रमुखाप्यं चक्रे शरैः संनतपर्वभिः ॥ ततो द्रोणो महाराज पार्षतस्य महद्धनुः ॥४२॥ छित्वा सायं च शतेनं रंताया
यतां सम विध्यत्ते सोन्यत्कार्मुकमादाय पार्षतः परवीरहा ॥४३॥ द्रोणाय प्रेष्य मसं सम दंडो यमारणे ॥ तमापतंतीं सहसा हेमपट्टविभूषितां ॥ शरैः पंचाशतैर्द्रोणोवा
रयामाससंयुगे ॥ सा छिन्ना बहुधा राजन् द्रोणचापच्युतैः शरैः ॥४५॥ चूर्णीकृता विशीर्यंती पपात वसुधातले ॥ गदां विनिहतां दृष्ट्वा पार्षतः शत्रुतापनः ॥४६॥
द्रोणाय शक्तिं चिक्षेप सर्वपारसवीं शुभां ॥ तां द्रोणो नवभिर्बाणैश्चिच्छेद युधि भारत ॥४७॥ पार्षतं च महेष्वासं पीडयामास संयुगे ॥ एवमेतन्महद्युद्धं द्रोण
पार्षतयोरभूत् ॥४८॥ भीष्मं प्रतिमहाराज घोररूपं भयानकं ॥ अर्जुनः प्राप्य गांगेयं पीडयन्निशितैः शरैः ॥४९॥ अभ्यद्रवत संमत्तो वनो मत्तमिव द्विपं ॥ प्रत्युद
ययौ च तं राजन् भगदत्तः प्रतापवान् ॥५०॥ अर्जुनं शरवर्षेण वारयामास संयुगे ॥ अर्जुनस्तु ततो नागमायांतं रजसोपमं ॥५१॥ विमलैरायसैस्तीक्ष्णैरविध्यत
महारणे ॥ शिखंडिनं च कौंतेयो याहि याहीत्यचोदयत् ॥ भीष्मं प्रति महाराज जह्येनमिति चाब्रवीत् ॥ प्राग्ज्योतिषस्ततो हित्वा पांडवं पांडुपूर्वज ॥५३॥ प्रययौ
त्वरितो राजन् द्रुपदस्य रथं प्रति ॥ ततोर्जुनो महाराज भीष्ममभ्यद्रवद्द्रुतं ॥५४॥ शिखंडिनं पुरस्कृत्य ततो युद्धमवर्तत ॥ ततस्ते तावकाः सर्वे पांडवं र
भसंयुधि ॥ समभ्यधावन् क्रोशंतः तदद्भुतमिवाभवत् ॥ नानाविधान्यनीकानि पुत्राणां ते जनाधिप ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥राम॥
२६६

धृष्टकेतुं समरे माद्रीपुत्रः प्रतापवान् ॥२२॥ अयोधयद्रणे शूरः सहदेवः पराक्रमी ॥ चित्रसेनः सुशर्माणं विध्वा बहुभिरायसैः ॥ २३ ॥ पुनः विव्याध तं सं-
ख्ये पुनश्च नवभिः शरैः ॥ सुशर्मा तु रणे क्रुद्धस्तव पुत्रं विशांपते ॥२४॥ दशभिर्दशभिस्तीक्ष्णैर्विव्याध नरोत्तमः शरैः ॥ चित्रसेनं च तं राजे त्रिंशता नतपर्वभिः ॥ २५ ॥
शातननतपर्वभिः ॥ २५ ॥ आर्जुनिः समरे क्रुद्धः स्वांगप्रत विध्यतः ॥ भीष्मस्य समरे राजन् यशोमानं विवर्धयन् ॥ २६ ॥ सौभद्रं राजपुत्रस्तु बृहद्बलमयोधयत् ॥
योधयत पार्थहेतोः पराक्रांतो भीष्मस्यायोधनं ॥ पार्थहेतोः पराक्रांतो भीष्मस्यायोधनं प्रति ॥ आर्जुनिं लोमशोद्रस्त विध्वा पंचभिरायसैः ॥ २८ ॥ सौभद्रः कौशलेंद्रं वै विव्या-
धनेनं प्रति आर्जुनं लोमशोंद्रस्त विध्वाय पंचपुनः पुनः ॥ २९ ॥ कोशलस्य धनुश्छित्वा पुनश्छत्रं च फाल्गुनी ॥ अनघानयौ स्वयि छिन्नसालाकं यन्त्रभिः ॥ ३० ॥ सो-
प्यन्यत्कार्मुकमादाय राजपुत्रो बृहद्बली ॥ फाल्गुनीं समरे क्रुद्धो विव्याध बहुभिः शरैः ॥ ततो युद्धं समभिभवद्वीक्ष्य हेतोः परंतपः ॥ संरब्धयोर्महाराज समरे चित्रयोधि-
नोः ३२ यथा देवासुरे युद्धे बलिवासवयोरभूत ॥ भीमसेनो रथानीकं योधयन् बह्वशोभत ॥ यथा शक्रो वज्रपाणिर्दारयन् पर्वतो त्तमान् ॥ तेव ध्यमानास-
मरे यांते गजा गिरिसन्निभा ॥ ३४ ॥ निपेतुरुर्व्यां सहिता नादयंतो वसुंधरां ॥ गिरिमात्रा हि ते नागा भिन्नांजनचयोपमाः ॥ ३५ ॥ विरेजुर्वसुधां प्राप्य विकीर्णा इव पर्वता ॥
युधिष्ठिरो महेष्वासो मद्रराजानमाहवे ॥ ३६ ॥ महत्या सेनया गुप्तं पीडयामास संयुगे ॥ महेष्वासं स्म समरे धर्मपुत्रं महारथः ॥ ३७ ॥ पीडयामास समरे भीष्महेतोः
पराक्रमी ॥ विराटं सैंधवो राजा विध्वा सन्नतपर्वभिः ३८ नवभिः सायकैस्तीक्ष्णैस्त्रिंशता पुनरार्पयत ॥ ॥ ८ ॥ ८ ॥ ८ ॥ ८ ॥ ८ ॥ ८ ॥

॥ भा. भी. ॥

२६८ ॥

द्रुपदपुत्रीं तुजननं सर्वपार्थिवपूर्वजे ॥ ५ ॥ भीष्मस्य निधनार्थाय यथार्थे स्वविनयाय च । युयुधानेन रोषेण सैन्ये भद्र नरपुंगवे ॥ ६ ॥ सात्यकिं रभसं युधे द्रौ

णि मूलनरपुंगव: ॥ आजघ्ना नोरसि क्रुद्धो नाराचेन परंतप: ॥ ७ ॥ शैनेयो पितु गुरोपुत्रं सर्वमर्मसु भारत । अताउयदमेयात्मा नवभि: कंकवाजितै: ॥ ८ ॥ अ

श्वत्थामा तु समरे सात्यकिं नवभि: शरै: ॥ विंधाता चपुनस्तस्यां बाह्वोरसि चार्पयत् । सो ति विद्धो महेष्वासो द्रोणपुत्रेन भारत ॥ द्रोणपुत्रं त्रिभिर्बाणै

रजघान महायस ॥ १० ॥ पौरवो धृष्टकेतुं च चपरैरासाद्य संयुगे । बहुधा दारयांचक्रे महेष्वासं महारथ: ॥ ११ ॥ तथैव पौरवं युधे धृष्टकेतुर्महारथा त्रिंश

तानिशितैर्बाणैर्विव्याधाशु महाबल: ॥ १२ ॥ पौरव ॥ वस्तु धनुश्छित्वा धृष्टकेतोमहारथा । ननाद बलवान्नादं विव्याध च शितै: शरै: ॥ १३ ॥ सोन्यत्का

र्मुकमादाय पौरवं निशितै शरै ॥ आजघानमहाराज त्रिसप्तति भिस्तथा ॥ तौ तु मत्र महेष्वासौ महामात्रौ महारथौ । महता शरवर्षेन परस्परमवि

ध्यतां ॥ अन्योन्यस्य धनुश्छित्वा हयान्हत्वा च भारत: ॥ विरथा वसिमुधाय समीप तु रमर्षणो ॥ १६ ॥ आर्षभे चर्मणी चित्रे शतचंद्रपरिष्कृते ॥ तारका

शतचित्रे च निस्त्रिंशौ सुमहाप्रभौ ॥ १७ ॥ प्रगृह्य विमलौ राजन् तावक्रामपिद्रुतौ वासितासंगमे यत्तौ सिंहाविव महारथौ ॥ १८ ॥ मंडलानि वि

चित्राणि गतप्रत्यागतानि च । चेरतुर्दर्शयंतौ च प्रार्थयंतौ परस्परं ॥ पौरवं धृष्टकेतुस्तु शंखदेशे महासिना । ताडयामास संक्रुद्धा स्तिष्ठ

तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ २० ॥ चेदिराजोपि समरे पौरवं पुरुषर्षभं । आजघान सिताग्रेण जत्रुदेशे महासिना जयत्सेनो रथेनाजावपोवाह रणाजिरा

त ॥

राम

२६८

नागानीकमुपाद्रवत् ॥ २९ ॥ अप्रधृष्यमसंबाधं सर्वशस्त्रभृतां वरं ॥ द्रोणिं प्रतिययौ मत्तः पांचाल्यः सहदेवयो ॥ ३० ॥ कर्णिकारध्वजं चैव सिंहके
तुमरिंदमः ॥ प्रत्युज्जगाम सौभद्रं राजपुत्रो बृहद्बलः ॥ शिखंडिनं च पुत्रास्ते पांडवं च धनंजयं ॥ राजभिः समरे पार्थमभियेतुर्जिघांसवः ॥ तस्मिन्न
तिमहाभीमे सैनयोर्वै पराक्रमी ॥ संप्रधावत्स्वनीकेषु मेदिनी समकंपत ॥ तान्यनीकान्यदृश्यंत समसज्जंत भारत ॥ ३५ ॥ शंखदुंदुभिघोषैश्च वानरा
च बृंहितैः ॥ सिंहनादैश्च सैन्यानां दारुणः समपद्यत ॥ ३६ ॥ वाराः शंखपुराणाद्राश्च भेरीरीणां च महास्वनाः ॥ रथघोषश्च संजज्ञे सैनययोरुभ
योरपि ॥ ३७ ॥ याएषः सत्ता र्पिसंघैश्च वारीणां घोषैश्च समाकुलं ॥ निष्प्रकाशमिवाकाशं सैनयोः समपद्यत ॥ अन्योन्यं रथिनः पेतुर्वाजिनश्च महा
हवे ॥ कुंजरान्कुंजरा जघ्नुः पदातांश्च पदातयः ॥ अन्योन्यस्तु महायुद्धं कुरूणां पांडवैः सह ॥ भीष्महेतोर्नरव्याघ्र स्येनयोरामिषे यथा ॥ ४० ॥ ते
योः समागमो घोरो बभूव युधिसंगते ॥ अन्योन्यस्य वधार्थाय जिगीषूणां महाहवे ॥ ४१ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि ॥ संजय उ० ॥ अ
भिमन्युर्महाराजा तव पुत्रो मयोधयत् ॥ महत्या सेनया युक्तं भीष्महेतोः पराक्रमी ॥ १ ॥ दुर्योधनो रणे कार्ष्णिं नवभिर्नतपर्वभिः ॥ आजघानो
रसि क्रुद्धः पुनश्चैव त्रिभिः शरैः ॥ २ ॥ तस्य शक्तिं रणे कार्ष्णिर्मृत्योर्घोरां विवस्वतः ॥ प्रेषयामास संक्रुद्धो दुर्योधनरथं प्रति ॥ ३ ॥ तामापतंतीं स
हसा घोररूपां विशांपते ॥ द्विधा चिच्छेद ते पुत्रः क्षुरप्रेण महारथः ॥ ४ ते युद्धमभवद्घोरं चित्ररूपं च भारत ॥ २ ॥ २ २ २ ॥ ॥

॥भा. भी.॥ अथ व्यासस्त्वं महाराज पांडवं वाक्यमब्रवीत्॥ युधिष्ठिर महाप्राज्ञ पार्थ स्व विशारद॥ श्रुणुष्व वचनं तस्य धर्मस्वयं च तत्त्वतः॥ निर्विस्मे स्मिभूपांता
॥२६७॥ नदेहेनानेन मारतः॥ घ्नतश्च सेगतः कालः सुबहून् प्राणिनो रणे। २५॥ ततो न्यार्थं पुरो धाय पांचाला नं स्रंजयां स्तथा॥ मद्धेकि पतां यतो
मम वैरे कृतं प्रियं॥ तस्य तन्महामातायपांडवः सत्यदर्शनः॥ भीष्मं प्रतिययौ राजा सं ग्रामे सहसंजये॥ २६॥ धृष्टद्युम्नस्ततो राजा वपांडवाश्च यु
धिष्ठिरः श्रुत्वा भीष्मस्य तां वाचं चोदयामास तु र्वलं॥ अभिद्रवं युध्यध्वं भीष्मं जयत संयुगे॥ रक्षिताः सत्यसंधेन जिष्णुना रिपुजिष्णुना॥ १९॥ अयं
चापि महेष्वासः पार्षतो वाहिनीपतिः॥ भीमसेनश्च समरे पालयिष्यति वो ध्रुवं॥ २१॥ मा वो रक्षिद्भयं किंचिद्रणे च युधिसंजयाः॥ ध्रुवं भीष्मं
विजेष्यामः पुरस्कृत्य शिखंडिनं॥ २०॥ ते तथा समयं कृत्वा दशमेहनि पां॥ दुवा॥ ब्रह्मलोकपराभूत्वा संजग्मुः क्रोधमूर्छिताः॥ शिखंडिनं पुरस्कृ
त्य पांडवं च धनंजयं॥ भीष्मस्य पातने यत्नं परमं ते। समास्थिताः॥ २२॥ ततस्तव सुता दिष्टा नाना जनपदेश्वराः॥ द्रोणेन सहपुत्रेण सहसे
नो महाबलः॥ २३॥ दुःशासनश्च वलवान्सह सर्वैः सहोदरैः॥ भीष्मं समरमध्यस्थं पांचपांच क्रिरेतदा॥ २४॥ ततस्तु तावकाः शूराः पुरस्कृ
त्य महाव्रतं॥ शिखंडिप्रमुखान्पार्थान्योधयंति स्म संयुगे॥ चेदिभिस्तु सपांचालैः सहितो वानरध्वजः॥ ययौ शांतनवं भीष्मं पुरस्कृत्य ॥राम॥
शिखंडिनं॥ २६॥ द्रोणपुत्रं शिनेर्नप्ता धृष्टकेतुस्तु कौरवं॥ अभिमन्युः सहामात्यं दुर्योधनमयोधयत्॥ २७॥ विराटस्तु सहानीकः सहसेनं जयद्र ॥२६७॥
थं॥ वार्धक्षेमिस्तु दायाद्मासाद परंतप मद्रराजं महेष्वासं सह सैन्यं युधिष्ठिरः॥ भीमसेनोभिगुप्तस्तु॥ ॥ ॥

तथैवतावकाः सर्वेपुरस्कृत्यपतव्रतं ॥ शिखंडिप्रमुखान्पार्थान्नयोधयं तिस्मसंयुगे ॥ ३९ ॥ ततः प्रवृत्तेयुधं कौरवाणांभयावहं ॥ तत्रपांडुसुतै
सार्धंभीष्मस्य विजयंप्रति ॥ ४० ॥ तावकानांजयेभीष्मो ग्लह आसीद्विशांपते ॥ तत्रहिद्युतमासक्तं विजयायेतरायच ॥ धृष्टद्युम्नस्तुराजेंद्र सर्वसै
न्यान्यचोदयत ॥ अभिद्रवत गांगेयंमाभैष्टरथसत्तमा ॥ ४२ ॥ सेनापतिवचः श्रुत्वा पांडवानांवरूथिनी ॥ भीमंसमभ्ययात्तूर्णंप्राणांस्त्यक्त्वामहाहवे भी
ष्मोपिरथिनांश्रेष्ठः प्रतिजग्राहतांचमूं ॥ आपतंतींमहाराज वेलामिवमहोदधिः ॥ इतिभीष्मपर्वसमाप्तं० ॥ धृतराष्ट्रउवाच ॥ कथंशांतनवोभी
ष्मोदशमेहनिसंजयः ॥ अयुध्यतमहावीर्यैः पांडवैः सहसृंजयैः ॥ कुरवश्च कथंयुद्धे पांडवान्प्रत्यवारयन् ॥ आचक्ष्वमेमहायुद्धं भीष्मस्याहवशो
भिनः ॥ २ ॥ संजयउवाच ॥ कुरवः पांडवैर्युद्धंयदयुध्यंतभारत ॥ यथाचतदभूद्युधंतत्तेवक्ष्यामिसांप्रतं ॥ ३ ॥ गमिताः परलोकायपरमास्त्रैः किरी
टिना ॥ अहन्यहनिसंक्रुद्धास्तावकानांमहारथाः ॥ ४ ॥ यथाप्रतिज्ञंकौरव्यः सचापिसमितिंजयः ॥ पार्थानामकरोद्भीष्मः सततंसमितिक्षयं ॥ ५ ॥
कुरुभिः सहितंभीष्मंयुध्यमानंपरंतप ॥ अर्जुनंचसपांचाल्यं संशयोविजयेभवेत् ॥ ६ ॥ दशमेहनितस्मिंस्तु भीष्मार्जुनसमागमे ॥ आवर्ततमहा
रौद्रः सततंसमितिक्षयः ॥ ७ ॥ तस्मिन्नयुतशोराजन् भूयश्चसपरंतप ॥ भीष्मः शांतनवोयोधान् जघानपरमास्त्रवित् ॥ ८ ॥ येषामज्ञातकल्पानि नामगोत्राणि
भारत तेहतास्तत्रभीष्मेणशूरास्सर्वेऽनिवर्तिनः ॥ ९ ॥ दशाहानिततस्तप्त्वाभीष्मः पांडववाहिनीं ॥ निरविद्यतधर्मात्माजीवितेनपरंतप ॥ सक्षि
प्रंवधमन्विच्छन्नात्मनोऽभिमुखोरणे ॥ नहन्यांमानवश्रेष्ठान्संग्रामेषुबहूनिति ॥ ११ ॥ चिंतयित्वामहाबाहुः पितादेवव्रतस्तव ॥ ॥ छ ॥

धनंजयरथेनूर्णंयांतं तिस्म भूमिपाः ॥ २१ ॥ ततस्तां भ्रूकुरजालेन सलिलार्घमहारथान् । पार्थः समंतात्समरे प्रेषयामसमृत्यवे ॥ २२ ॥
पांचालस्तु समरे जिष्णुं त्रींच्छिमाल्लिव भारत ॥ अजघानेत्तरसि क्रुधो भीम ॥ सर्वांन्तपर्वभिः ॥ तस्य पार्थो धनुश्छित्त्वा हस्तावायं च पंचभिः ॥ अथैनं
सात्यके स्त्री पृष्णो भूर्सि विव्याध मर्मणि ॥ अथान्य धनुरादाय समरे त्यारसा धनं मद्रेश्वरे रोजिह्मग तांजघामासते षित ॥ २५ ॥ त्रिभिः पौरवे
हाराज वासुदेवं च पंचभि ॥ भीमसेनं च नवभिर्बाहोरुरसि चार्पयत ॥ ततोंद्रोणो महाराज मागधश्च महारथ ॥ दुर्योधनसमादिष्टौ तंदेशमु
पजग्मतुः ॥ २७ ॥ तत्र पार्थो महाराज भीमसेनश्च पंडितः ॥ कौरव्यस्य महासेनां जघ्नतुः सुमहारथौ ॥ २८ ॥ जयत्सेनस्तु समरे भीमं भी
मायुधं युधि ॥ विव्याध निसतैर्बाणैरष्टभिर्भरतर्षभः ॥ २९ ॥ तं भीमो दृष्टा भीर्विध्वा पुनर्विव्याध पत्नतः ॥ सारथिं चास्य भल्लेन रथ्यनीके
दृपातयत ॥ ३० ॥ उद्भ्रांतैस्तु रंगैः सो धंद्रवमाणैः समंततः ॥ मागधोपस्रुतो राजा सर्वसैन्यस्य पश्यतः ॥ ३१ ॥ द्रोणश्च विवरं दृष्ट्वा भीमसेनं शिलीमु
खैः ॥ विव्याध वाणैर्निशितैरष्टभिर्भरतर्षभ ॥ ३२ ॥ तं भीमः समरश्लाघी गुरुं पितृसमं रणे ॥ विव्याध पंचभिर्भल्लैः सप्तत्या च भारत ॥ ३३ ॥ अ
र्जुनस्तु सुसर्माणं विव्या बहुभिर्भरतर्षभः ॥ तं भीमसस्यतत्सैन्यं महाभ्राणि यथानलः ॥ ततो भीष्मश्च राजा च कौसल्यश्च बृहद्बलः ॥ समवर्तंतसं
क्रुधा भीमसेन धनंजयौ ॥ ३५ ॥ तथैव पांडवाः सुरा धृष्टद्युम्नश्च पार्षतः ॥ अभ्यद्रवन्रणे भीष्मं व्यादितास्यमिवांतकं शिखंडिनं समासा ॥ राम ॥
घ भारतानां पितामहं ॥ अभ्यद्रवत संहृष्टो भयं मुक्त्वा महाव्रतं ॥ ३७ ॥ युधिष्ठिरमुखा पार्थाः पुरस्कृत्य शिखंडिनं ॥ अयोधयन्रणे भीष्मं ॥ २६६ ॥
सहिताः सर्वसृंजयैः ॥

एकैकं त्रिभिरानर्छ त्वंकं कवर्हिणवाजितैः ॥ शरैरतिरथो युधि पीज्यत्नवाहिनीं नव ॥४॥ जयद्रथोरणो यार्थं विव्याधारत्तसायकैः ॥ भीमं विव्याध
त्रसप्ताचित्रसेनोरथे स्थितः ॥५॥ शल्यश्च समरे जिष्णुं कृपश्च रथिनां वरः ॥ विव्याधातो महाराज बहुधा मर्मभेदिभिः ॥६॥ चित्रसेनादयश्चैव पुत्र
स्तव विसांपते ॥ पंचभिः पंचभिस्तूर्णं संयुगे निशितैः शरैः ॥७॥ आजघ्नुरर्जुनं संख्ये भीमसेनं च मारिष ॥ तौ तत्र रथिनां श्रेष्ठौ कौंतेयौ भरतर्ष
भौ ॥८॥ अपीडयेतां समरे त्रिगर्तानां महाबलं ॥ सुशर्मा विंशत्या पार्थं बाणैर्नवभिराशुगैः ॥९॥ ननाद बलवान्नादं त्रासयानो महद्बलं ॥ अन्ये च रथि
नः शूरा भीमसेनधनंजयौ ॥१०॥ विव्यधुर्निशितैर्बाणै रुक्मपुंखैरजिह्मगैः ॥ तेषां च रथिनां शूरा भीमसेनधनंजयौ ॥११॥ क्रीडमानौ रथोदारौ चित्ररू
पैष्ववस्थितौ ॥ आमिषेप्सुर्गवां मध्ये सिंहाविव मदोत्कटौ ॥१२॥ छित्वा धनूंषि शूराणां शरांश्च बहुधा रणे ॥ पातयामासतुर्वीरौ शिरांसि शत
सोरथा ॥१३॥ हताश्च बहवो भग्ना हयाश्च शतशो हताः ॥ गजाश्च समजारोहाः पेतुरुर्व्यां महाहवे ॥१४॥ रथिनः सादिनश्चैव तत्र तत्र निषूदिताः
दृश्यंते बहवो राजन्वेपमानाः समंततः ॥१५॥ हतैर्गजैः पदातौघैर्वाजिभिश्च निसूदितैः ॥ रथैश्च बहुधा भग्नैः समास्तीर्यत मेदनी ॥१६॥ तत्राद्भुतम
पश्याम रणे पार्थस्य विक्रमं ॥ शरैः संवार्य तान्वीरान्सजघान महाबलः ॥१७॥ एत्रस्त नवतेद्दष्ट्वा भीमार्जुनपराक्रमौ ॥ गांगेयस्य रथाभ्याश
मुपजग्मुर्महाबलाः ॥ कृपश्च कृतवर्मा च सैंधवश्च जयद्रथः ॥ विंदानुविंदावावंत्यौ नाजहुः संयुगं तदा ततो भीमो महेष्वासः फाल्गुनश्च महा
रथः ॥ कौरवाणां चमूं घोरां भृशं दुद्रुवतू रणे ॥ ततो बर्हिणवाजानामयुतान्यर्बुदानि च ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भा॰भी॰ तस्य सक्तिं महावेगां भगदत्तो महासुरः ॥ विच्छेद समरे वीरः स्वर्णदंडां महामते ॥ ३९ ॥ तोमरं सैंधवो राजा पट्टिशं च महाभुजः ॥ शतघ्नीं च कृपो
२६५ क्रपो राजञ्छरं शल्यश्च संयुगे ॥ अथेतरे महेष्वासाः पंच पंच शिलीमुखान् ॥ भीमसेनं समुद्दिश्य प्रेषयामासुरोजसा ॥ ४० ॥ तोमरं च द्विधा चक्रे क्षुरप्रा
क्षुरप्रेणानिलात्मजः ॥ स पट्टिशं च त्रिभिर्बाणैश्चिच्छेद तिलकांडवत् ॥ ४१ ॥ स विभेद शतघ्नीं च नवभिः ॥ कंकपत्रिभिः भीमसेनो रणश्लाघी छित्वैकं
समाच्छिनत् ॥ तांश्च सर्वान्महेष्वासांस्त्रिभिस्त्रिभिरताडयत् ॥ ततो धनंजयस्तत्र वर्तमाने महारणे ॥ आजगाम रथेनाजौ भीमं दृष्ट्वा महारथे निघ्नंतं सम
रे योधान्मानं च सायकैः ॥ तौ तु तत्र महात्मानौ समेतौ वीक्ष्य पांडवौ ॥ नाशशंसुर्जयं तत्र तावकाः पुरुषर्षभा ॥ अथार्जुनो रणे भीष्मं योधयंतं महारथान्
॥ ४२ ॥ भीष्मस्य निधनाकांक्षी पुरस्कृत्य शिखंडिनं ॥ आससाद रणे वीरस्तावकान्दश भारत ॥ ये स्म भीमं रणे राजन्योधयंतो व्यवस्थिताः ॥ बीभत्सुस्ता
न्याविध्यद्भीष्मस्य प्रियकाम्यया ॥ ततो दुर्योधनो राजा सुशर्माणमचोदयत् ॥ अर्जुनस्य वधार्थाय भीमसेनस्य चोभयोः ॥ ५० ॥ सुसुर्मन्नराक्षसी
नराक्षसी त्वं च बलौघैः परिवारितः ॥ जहि पांडुसुतावेतौ धनंजयवृकोदरौ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य त्रैगर्तः प्रस्थलाधिपः ॥ अभिद्रुत्य रणे भीममर्जु
नं चैव धन्विनौ ॥ ५२ ॥ रथैरनेकसाहस्रैः समंतात्पर्यवारयत् ॥ ततः प्रववृते युद्धमर्जुनस्य परैः सह ॥ ५३ ॥ इति श्री महाभारते भीष्मपर्वणि ११० ॥ संजय उवाच
अर्जुनस्तु रणे शल्यं यतमानं महारथे ॥ छादयामास समरे शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ १ ॥ सुशर्माणं कृपं चैव त्रिभिस्त्रिभिरविध्यत ॥ प्राग्ज्योतिषं च समरे सैंधवं ।
धवं च जयद्रथं ॥ २ ॥ चित्रसेनं विकर्णं च कृतवर्माणमेव च ॥ दुर्मर्षणं च राजेंद्र आवंत्यौ च महारथौ ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ राम
२६५

तद्दानममषेशाल्यो भीमसेनस्य विक्रमं संसाधशरांस्तीक्ष्णान्कर्मारपरिमार्जितान् २१ भीमं विव्याधसमरे तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् कृपश्च कृ
तवर्मा च भगदत्तश्च वीर्यवान् ॥ २२ ॥ विंदानुविंदावावंत्यौ चित्रसेनश्च संयुगे ॥ दुर्मर्षणो विकर्णश्च सिंधुराजश्च वीर्यवान् भीमं ते विव्यधुस्तूर्णं
शाल्यहेतोररिंदमाः सचतान्प्रतिविव्याधपंचभिः सप्तभिः शरैः ॥ २४ ॥ शाल्यं विव्याधसप्तत्यापुनश्च दशभिः शरैः ॥ तं शल्यो नवभिर्भित्त्वा पुनर्विव्याधपंचभिः
धयंचभिः ॥ २५ ॥ सारथिं चास्य भल्लेन गाढं विव्याध मर्मणि ॥ विशोकं प्रेक्ष्य निर्भिन्नं भीमसेनः प्रतापवान् ॥ २६ ॥ मद्रराजं त्रिभिर्बाणैर्बाह्वोरुरसि चार्पयत् त
थेतरान्महेष्वासांस्त्रिभिस्त्रिभिरजिह्मगैः ॥ ताडयामाससमरे सिंहवच्च ननाद च ॥ ते हि यत्ता महेष्वासाः पांडवं युधकोविदं ॥ त्रिभिस्त्रिभिरकुंठा
ग्रैर्भृशं मर्मस्वताडयन् ॥ सोतिविद्धो महेष्वासो भीमसेनो न विव्यथे ॥ २८ ॥ पर्वतो वारिधाराभिर्वर्षमाणैरिवांबुदैः ॥ स तु संक्रोधसमाविष्टः पांडवा
नां महारथः ॥ मद्रेश्वरं त्रिभिर्बाणैर्भृशं विव्याध महायशाः ॥ प्राग्ज्योतिषं शतेराजन विव्याधसायकैः ततः स सर्वाशसं सात्वतस्य महात्मनः क्षु
रप्रेण सुसंतीक्ष्णेन चिच्छेद कृतहस्तवत् ॥ ३२ ॥ तथान्यधनुरादाय कृतवर्मा वृकोदरः ॥ स्वायश्च जघान भ्रुवोर्मध्ये नाराचेन परंतप ३३ ॥ भीमस्तु स
मरे विद्ध्वा शल्यं नवभिरायसैः ॥ भगदत्तं त्रिभिश्चैव कृतवर्माणमष्टभिः ॥ ३४ ॥ द्वाभ्यां द्वाभ्यां तु विव्याध गौतमप्रभृतीन्रथान् ॥ तेपितं समरे रा
जन् विव्यधुर्निशितैः शरैः ॥ स तथापीड्यमानोपि सर्वतस्तैर्महारथैः ॥ मत्वा तृणेन तांस्तुल्यान्विचचार गतव्यथः ॥ ३६ ॥ ते चापि रथिनां
श्रेष्ठा भीष्माय निशितान्छराजन् ॥ प्रेषयामासुराशुगान् शतशोथ सहस्रशः ॥ ३७ ॥

भा॰ भी॰ ॥
२६४

सैंधवश्चत्रिभिर्विद्धो भीमसेनेन मत्तवत् ॥ विंदानुविंदावावंत्यौ पंचभिः पंचभिः शरैः ॥ दुर्मर्षणस्तु विंशत्या पांडवानंनिशितैः शरैः ॥७॥ स
तान्सर्वान्महाराज राजमानान्पृथक्पृथक् ॥ प्रवरान्सर्वलोकस्य धार्तराष्ट्रान्महारथान् ॥८॥ जघान समरे वीरः पांडवः परवीरहा ॥ सप्तभिः स
ल्यमाविध्यत्कृतवर्माणमष्टभिः ॥९॥ कृतस्य शरासनं चापं मध्ये चिच्छेद भारत ॥ अथैनं छिन्नधन्वानं पुनर्विव्याध सप्तभिः ॥ विंदानुविंदौ च तथा त्रि
भिस्त्रिभिरताडयत् ॥ दुर्मर्षणं च विंशत्या चित्रसेनं पंचभिः ॥११॥ विकर्णं दशभिर्वाणैः पंचभिश्च जयद्रथं ॥ विद्ध्वा भीमो नदद्धृष्टः सैंधवं च पु
नस्त्रिभिः ॥ अथान्यद्धनुरादाय गौतमो रथिनां वरः ॥ भीमं विव्याध संरब्धो दशभिः निशितैः शरैः ॥ स विद्धो दशभिर्वाणैस्तोत्रैरिव महाधनु ॥ ततः क्रु
द्धो महाराज भीमसेनः प्रतापवान् ॥ गौतमं ताडयामास शरैर्बहुभिराहवे ॥ सात्वतस्य तथाश्वान्ससारथिं च त्रिभिः शरैः ॥१५॥ प्राहिणोन्मृत्युलो
काय कालांतकसमद्युतिः ॥ हताश्वात्तु रथात्तूर्णमवप्लुत्य महारथः ॥ स शरांश्चिक्षेप निशितान्भीमसेनस्य संयुगे ॥ तस्य भीमो धनुर्मध्ये द्वा
भ्यां चिच्छेद मारिष ॥१७॥ भगदत्तास्यामरसंप्रेषसैधवस्य महात्मनः ॥ स छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ॥ चित्रसेनरथं राजन्नारुरो
ह त्वरान्वितः ॥ अद्भुतं रणे कर्म कृतवांस्तत्र पांडवः ॥१८॥ महारथाञ्छरैर्विद्ध्वा वारयित्वा च मारिष ॥ विरथं सैंधवं चक्रे सर्वलोकस्य पश्यतः

राम
२६४

प्रासाश्च विमलास्तीक्ष्णाः शस्त्रश्चनकोज्वलः॥ वैजयंति नगानां संक्रुधो न किरीटिना॥२९॥ सायं संराक्षितुं कालो प्राप्तागानसुत्रापजीविता॥ याहि स्वर्गं पुरस्कृत्य
यशामेव जयाय च॥ रथनागा गहयावर्तां महाघोरां सुदुस्तरां॥ रथेन संग्राममनंदीत्यात्येषकपिध्वजः॥३०॥ ब्राम्हणस्वनाद्मेदाना तपस्वश्च रितं महत् तस्मिंहे वदस्यते
पार्थो भ्राता यस्य धनंजयः॥ भीमसेनश्च बलवान् माद्रीपुत्रौ च पांडवौ॥ वासुदेवं च वाष्र्णेयो यस्य नाथो व्यवस्थितः॥ तस्मिन्येन मन्युप्रभवो धार्तराष्ट्रस्य दुर्मते ^
दुर्मतेः॥ मयेद्दग्धशरीरस्य कोपो भवति भारत॥३३॥ स एष सेदृश्यते पार्थो वासुदेव व्यपाश्रयः॥ वारयस्य वैसैर्वाणि धार्तराष्ट्र शिताः सर्वसः॥३४॥ तदा लोकरो
ते सैन्ये रसमासां शिवेङ्गिना महोर्मिन घं सुमत्तिमिनेत्रसमाकुलं॥३५॥ हाहा किल कला शब्दाः श्रूयंते च चमूमुखे॥ याहि पांचालदायादमहं यास्ये युधि
यास्ये युधिष्ठिरं॥ दुर्गमध्यंतरो राज्ञो व्यूहस्यामिततेजसः॥ समुद्रकुक्षिप्रतिमं सर्वेतो निरथैः स्थितैः॥३७॥ सात्यकिश्चाभिमन्युश्च धृष्टद्युम्न वृकोदरौ यमौ च
यंतराजानं यमौ च मनुजेश्वरं॥३८॥ उपेंद्रसदृशः श्यामो महासालश्वोद्गतः॥ एष गच्छत्यनीकानि द्वितीयस्त्वफाल्गुनः॥ उत्तमास्त्राणि वाधत्स्व गृहीत
च मनुधनुः॥ पार्थेनो याहि राजानं युध्यस्व च वृकोदरः॥ को हि नेच्छति प्रियं पुत्रं जीवंतं शाश्वती समाः॥ क्षत्रधर्मं तु संप्रेक्ष्य ततस्त्वां नियुनज्म्यहं॥४१॥ एवं
चातिरथो भीष्मो दहते वै महाचमूं॥ युधेषु समशास्तां तपमस्य कस्मात्स्य च॥४२॥ इति भीष्मपर्वणि०॥ संजय उवाच॥ भद्रश्य कृपः शल्यः वर्तमाने तथैव
च॥ विंदानुविंदावावंत्यौ सैंधवश्च जयद्रथः॥१॥ चित्रसेनो विकर्णश्च तथा दुर्मर्षणादयः॥ दृष्टेते तावकायोध्याः भीमसेनेन योधयन्॥२॥ महता
सैन्ये यान्क्रुधे नानादेशसमुत्थान्॥ भीष्मस्य समरे राजन् पार्थ्यमाना महायशः॥३॥ शल्यस्तु नवभिर्वाणै भीमसेनाम ताडयत्। कृपश्च त्रिभिर्बाणै भीमसे
नम ताडयत्॥४॥ कृतवर्मा त्रिभिर्बाणैः कृतश्च नवभिः शरैः॥ चित्रसेनो विकर्णश्च भगदत्तश्च मारिष॥५॥ दशभिर्दशभिर्बाणै भीमसेनमताडय

।।भा०भीष वेदयानोभयंघोरंरणांदेहावकर्त्तने ।।१० देवतायतनस्थाश्चकौरव्येंद्रस्यदेवता: ।। कंपंतेचहसंतेचनृत्यंतिचरुदंतिच ।११। अपसव्यंततश्चक्रर
।।२६३।। लक्ष्मण्यंदिवाकरं ।। अवाक्शिराश्चभगवानुपातिष्ठतचंद्रमा: ।।१२।। वपूंषिचनरेंद्राणांविगतानीवसंक्षये ।। धार्त्तराष्ट्रस्यसैन्येननचभ्राजंतिदंशि
ता: ।।१३। सेनयोरुभयोश्चैवसमंताछ्रूयतेमहान् ।। पांचाजन्यस्यनिर्घोषोगांडीवस्यचनिस्वन: ।१४। ध्रुवमास्थायबीभत्सुरुत्तमास्त्राणिसंयु
गे ।। अपास्यान्यान्रणेयोधानभ्यसातिपितामहं ।।१५। हृष्यंतिरोमकूपानिसीदतीवचमेमन: ।। चिंतयित्वामहाबाहोभीष्मार्जुनसमागमं ।१६
तंचेहनिकृतिप्रज्ञंपांचाल्यंपापचेतसं ।। पुरस्कृत्यरणेपार्थोभीष्मस्यायोधनंगत: ।।१७।। अब्रवीच्चपुराभीष्मोनाहंन्यामिशिखंडिनं ।। स्त्रीह्येषा
विहिताधात्रादैवाच्चसपुन: पुमान् ।। अमंगल्यध्वजश्चैवयाज्ञसेनिर्महाबल: ।। नचामंगलिकेतस्मिन्प्रहरेदापगासुत: ।।१९। एतद्विचिंतया
नस्यमनोसीदतिमेभृशं ।। अभ्युद्यतोरणेक्रुद्ध: कुरुवृद्धमुपाद्रवत् ।।२०। युधिष्ठिरस्यचक्रोधोभीष्मश्चार्जुनसंगत: ।। समवात्रसमारंभ: प्रजा
नामशिवंध्रुवं ।।२१। मनस्वीबलवाञ्छूर: कृतास्त्रोलघुविक्रम: ।। दूरपातीदृढेषुश्चनिमित्तज्ञश्चपांडव: ।। तस्यमार्गंपरिहरद्धृतंगच्छयतव्रत: ।। पु
अजेय: ।। समरेचापिदेवैरपिसवासवै: ।। बलवान्बुद्धिमांश्चैवजितक्लेशोयुधांवर: ।।२३।। विजयीचरणेभेरेवास्त्वच्चपांडव: तस्यमार्गंपरि
हरद्धृतंगच्छयतव्रत ।। पश्यपक्षेतन्महाघोरेसंयुगेवैशसंमहत् ।। हेमचित्राणिभूराणांमहांतिचशुभानिच ।। कवचान्यवदीर्यंतेशरै: सन्नत
पर्वभि: ।। छिद्यंतेचध्वजाग्राणितोमराश्चधनूंषिच ।।२४।

ष्माभिमुखमायांतं भारद्वाजोन्यवारयत् ॥ द्रोणस्य रथनिर्घोषं पर्जन्यनिनदोपमं ॥ श्रुत्वा प्रभद्रका राजन् समकंपंत मारिष ॥ ४७ ॥ सा सेनाम
हती राजन् पांडुपुत्रस्य संयुगे ॥ द्रोणेन वारिता यत्तान चचाल यदात्पदं ॥ ४८ ॥ चेकितानो रणे यत्तं भीष्मं प्रति जनेश्वर ॥ चित्रसेनं तव सुतं क्रुद्ध
रूपमवारयत् ॥ ४९ ॥ न घुद्धमासीत्सुमहत्तयोस्तत्र समागमे ॥ अर्जुनो वार्यमाणस्तु विकर्णेन तत्र भारत ॥ ५० ॥ विमुखीकृत्य पुत्रं ते सेनां तव विमर्द
द ॥ दुःशासनोपि परया शक्त्या पार्थमवारयत् ॥ कथं भीष्मं न नो हन्यादिति निश्चित्य भारत ॥ सा वध्यमाना समरे पुत्रस्य तव वाहिनी ॥ लोघितेर
थिभिः ॥ श्रेष्ठैस्तत्र तत्रैव भारत ॥ ५१ ॥ इति श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि ० ॥ संजय उवाच ॥ अथ वीरो महेष्वासो मत्तवारणविक्रमः ॥ समादाय महच्चा
पमत्तवारयावारणं ॥ १ ॥ विधुन्वानो नरश्रेष्ठो द्रावयाणो वरूथिनीं ॥ पृतनां पांडवेयानां गाहमानो महाबलः ॥ २ ॥ निमित्तानि निमित्तज्ञः सर्वतो वी
क्ष्य वीर्यवान् ॥ तत यंतमानीकानि द्रोणपुत्रमभाषत ॥ ३ ॥ अयं हि दिवसस्तात यत्र पार्थो महाबलः ॥ जिघांसुः समरे भीष्मं परं यत्नं करिष्यति ॥ ४ ॥
उत्पतंति हि मे बाणा धनुः प्रस्फुरतीव च ॥ योगमस्त्राणि शस्त्राणि क्रूरमेव च तं ते पुनः ॥ दिक्षु शांतानि घोराणि व्याहरंति मृगद्विजाः ॥ नीचैर्गृध्रा नि
लीयंते भारतानां चमूं प्रति ॥ ६ ॥ नष्टप्रभश्च वादित्यः सर्वतो लोहिता दिश ॥ रसत्तेव्यथते भूमिः कंपतीव च सर्वशः ॥ कंकगृध्रावलाकाश्च व्याहरंति
मुहुर्मुहुः ॥ शिवाश्चैवाशिवा घोरा वेदयंत्यो महद्भयं ॥ ८ ॥ पपात महती चोल्का मध्येनादित्यमंडलात् ॥ सकबंधश्च परिघो भानुमावृत्य तिष्ठ
ति ॥ ९ ॥ परिवेषस्तथा घोरश्चंद्रभास्करयोरभूत् ॥ १० ॥

तस्य नाश्री सुतपष्ट्राय हृथा सिक्ते दसाधके: श्वसैनं छिन्नधन्वानं विः आधु नव भिषते ॥ सोन्य कार्मुकमादाय समरे सा धन्ते मारिषु
त्रेसमं पृष्ठे तदन्शभि: सा धमूमे ॥ आनत्या नोरसि क्रुधः रक्त्वंन भीष्मस्य भीवत्तं ॥ तस्यैव धनं उ वो राजन पारद्वतमपर्धषेते ३० ॥ आजघानो
रसि क्रुधो भीमस्य स्य व धकास्सरा: ॥ ततो पु धेन्य कर्णासे घोस्सर्वे भयावहं ॥ नकुलं तारतो क्रुधो विकर्णस्य स्तु मा पत: ॥ विव्याध समोप
स्तमभीस्वसमस्तु वलं ३३ नकुलोपि तं से धिकरण वसुते राज्ञी मता ॥ विकर्णोसुस्त्व सा स्ना जवर्तों शिलीमुखे ॥ ३४ ॥ ततत्तो नरस
लमीष्मजेनो परं पते ॥ अन्ये अग्र तु वीरे गारेहृस भा वितना ॥ ३५ ॥ घंयेलकव तरं पतत्तु लिघ्नत्तु तनवाहिमी दुर्मुखः समरे प्राया
द्री समहेलैयात्क्रमी ॥ ३६ ॥ जैत्रं वतः रोगाजतर दुर्मुखस्य समा सव आजघान रसि क्रुध: राज्ञेरानत पार्वरा: ॥ ३७ ॥ भीमसेना
सुतं चापि दुर्मुखं दुर्मुखेसरं ॥ घ द्युम्नो वीसेनरहतहृदो विध्याधरं राम धेनी ॥ ३८ ॥ धृष्टद्युम्न तस्या घात भीष्मस्य सैधकां स्ति
सं ॥ हार्दिक्यो वारया मा सरण स्य स्य महारण ॥ ३९ ॥ हा दिकं वार्ष्णेय स्त्वा पि विा श्रा पंचभिराघषे ॥ पुनः पंचाशता नार्गे तिष्ठ
तिष्ठेति चाब्रवीत ॥ ४० ॥ सौमदत्तिस्त्वो भीष्मसा न वृद्धाय भल्लुरामंय ॥ नारा वेत सुनी सा नारकल्पं छिन्नं संयुगे ४१ ॥ त ससोन
वरो तेनभीमसेन नष्ट नायवानं ॥ स्वरेः शाक्रा य थ्या को र्वे पुरा लविसत्तम ४२ ॥ तौ सरान्त सर्षसे का शा कर्मा त्पे रिता जिता
श्रयोनास्य स्य राक्रुधो व क्षिपातो ना दुर्मो ॥ भीष्मो भीम बधां का मुंसेभाद्दति महारथि ॥ नपा भीष्म नयचस्तु: सौमदत्ति
स्तु पंचभिः ४३

॥राम॥
॥२६२॥

यमदंडोपमां घोरां चिक्षेप परमाहवे ॥ तमापतंतीं सहसा तस्य वाहुवलोद्धतां ॥ ११ ॥ सात्यकिः समरे राजन् द्विधा चिच्छेद सायकैः ॥ ततः पश्चान्नस
हसा महोल्के वहतः प्रभो ॥ शक्तिं विनिहतां दृष्ट्वा पुत्रस्ताव विशांपते ॥ महत्या रथवंशेन वारयामास माधवं ॥ १३ ॥ तथा परिवृतं दृष्ट्वा वार्ष्णेयानां
महारथं ॥ दुर्योधनो भृशं क्रुद्धो भ्रातॄन् सर्वानुवाच ह ॥ १४ ॥ तथा कुरुत कौरव्या यथा वः सात्यको युधि ॥ न जीवन् प्रतिनिर्याति महतोस्माद्रथव्र
जात् ॥ तस्मिन् हते हतं मन्ये पांडवानां महद्वलं ॥ तथेति च वचस्तस्य परिगृह्य महारथाः ॥ १६ ॥ शैनेयं योधयामासुर्भीष्मस्याभ्युद्यतं तर
सा ॥ कांबोजराजो वलवान् वारयामास संयुगे ॥ अर्जुनं निशितैर्विद्ध्वा शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ पुनरेव च तं षष्ट्या राजन् विव्याध तं नृपः ॥ सुदक्षि
णस्तु समरे पुनर्विव्याध यत्नवान् ॥ सारथिं चास्य नवभिरिच्छन् भीष्मस्य जीवितं ॥ १९ ॥ तद्युद्धमासीत्सुमहत् तयोर्यत्र समागमे यदभ्यवर्तत गां
गेयं शिखंडी शत्रुकर्षणं ॥ २० ॥ विराटद्रुपदौ वृद्धौ वारयंतौ महाचमूं भीष्मं च युधि संरब्धावाद्रवंतौ महारथौ ॥ अश्वत्थामा ततः क्रुद्धः समियाद्र
थसत्तमः ॥ ततः प्रवृत्ते युद्धं तयोः स्तस्य च भारत विराटो दशभिर्भल्लैराजघान परंतपः ॥ यतमानं महेष्वासं द्रौणिमाहवशोभिनं ॥ २३ ॥ द्रुपदश्च त्रिभि
र्वाणैर्विव्याध निशितैस्तथा ॥ गुरुपुत्रं समासाद्य प्रहरंतौ महावलौ ॥ अश्वत्थामा ततस्तौ तु विव्याध वहुभिः शरैः ॥ विराटद्रुपदौ वीरौ भीष्म
मभ्युद्यतौ प्रति सम्यगौ ॥ २५ ॥ तत्राद्भुतमपश्याम वृद्धयोश्चरितं महत् ॥ द्रौणेर्घोरान् सायकान् घोरान् प्रत्युवारयतां युधि ॥ सहदेवं तथा यांतं कृपः शा
रद्वतोभ्ययात् ॥ यथा नागो वने नागं मत्तो मत्तमुपाद्रवत् कृपश्च समरे शूरो माद्रीपुत्रं प्रतापवान् ॥ आजघान शरैस्तूर्णं सप्तत्या रुक्मपुंखितैः ॥ २५ ॥

अप्राप्येनैवतान्वाणान् चिच्छेदततनयस्तव ॥ यतमानस्यपार्थस्यतदद्भुतमिवाभवत् ॥ ४१ ॥ पार्थस्तुनिशितैर्वाणैरविध्यत्तनयस्तवततः
क्रुद्धोरणेपार्थः शरान्संधायकार्मुके ॥ ४२ ॥ प्रेषयामासस मेरस्त्वर्णपुंखाशितान् ॥ न्यमज्जंस्तेमहाराजतस्यकायेमहात्मनः
यथाहंसामहाराजतथागंप्राप्यभारत ॥ पीडितश्चैवपुत्रस्तेपांडवेनमहात्मना ॥ हित्वापार्थरणेतूर्णंभीष्मस्यरथमाद्रुजत् ॥ अगा
धेमज्जतस्तस्यद्वीपोभीष्मोभवत्तदा ॥ प्रतिलभ्यततः संज्ञां पुत्रस्तवविशांपते ॥ अवारयत्ततःशूरो भूयएवपराक्रमी ॥ ४६ ॥ शरैः सुनिशि
तैःपार्थंयथावृत्रंपुरंदरः ॥ निर्बिभेदमहाकायो विव्यथेनैवचार्जुनः ॥ ४७ ॥ इतिश्रीमहाभारतेभीष्मपर्वणि ॥ संजयउवाच ॥ साम्यकिंद
शितंयुद्धेभीष्मायाभ्युद्यतंरणे ॥ आर्ष्यशृंगिर्महेष्वासोवारयामाससंयुगे ॥ १ ॥ माधवस्तुसुसंक्रुद्धोराक्षसंनवभिःशरैः ॥ आजघानरणेराज
न्प्रहसन्निवभारत ॥ २ ॥ तथैवराक्षसोराजन्माधवंधवभिःशरैः ॥ अर्दयामासराजेंद्र संक्रुद्धः शिनिपुंगवं ॥ ३ ॥ शैनेयःशरसंघंतुप्रे
षयामाससंयुगे ॥ राक्षसायसुसंक्रुद्धोमाधवः परवीरहा ॥ ४ ॥ ततोराजामहाबाहुः सत्यविक्रमं ॥ विव्याधविशिखैस्तीक्ष्णैः सिंह
नादंचवे ॥ ५ ॥ भगदत्तस्ततःक्रुद्धोमाधवंनिशितैःशरैः ॥ ताडयामाससमरेतोत्त्रैरिवमहागजं ॥ ६ ॥ विहायराक्षसंयुद्धेशैनेयोरथिनांवरः ॥ प्रा
ग्ज्योतिषायचिक्षेपशरान्सन्नतपर्वभिः ॥ ततःप्राग्ज्योतिषोराजामाधवस्यमहाधनुः चिच्छेदनिशितधारेणभल्लेनकृतहस्तवत् ॥ ८ ॥
अथान्यद्धनुरादायवेगवत्परवीरहा ॥ भगदत्तंरणेक्रुद्धोविव्याधनिशितैःशरैः ॥ सोतिविद्धोमहेष्वासःसृक्किणीपरिसंलिहन् ॥ सक्तिंक

प्यते हि वः ॥ २४ ॥ अर्जुनं समरे योद्धुं नोत्सहेत्तापि वासवः ॥ किमु भीष्मारणो वीरो गतसत्वोल्पजीवितः ॥ २५ ॥ इति सतेन यतेः श्रुत्वा पांडवानां
महारथाः ॥ अभ्यद्रवंत संहृष्टा गांगेयस्य रथं प्रति ॥ आगच्छमानान्समरे वीर्यवान्प्रबलानिव ॥ अवारयंत संहृष्टास्तावकाः पुरुषर्षभा दुः
शासनेन महाराज भयं त्यक्त्वा महारथाः ॥ तत्राद्भुतमपश्याम चित्ररूपं विशांपते ॥ दुःशासनरथं प्राप्य यत्पार्थो नात्यवर्तत ॥ २७ ॥ यथा वारयते वेला क्षु
भितं सलिलार्णवं ॥ तथैव पांडवं क्रुद्धं तव पुत्रोन्यवारयत् ॥ उभौ तौ रथिनां श्रेष्ठावुभौ भारत दुर्जयौ ॥ उभौ चंद्रार्कसदृशौ कांत्या दीप्त्या च भारत य
यातो आतसंरं भावन्योन्यवधकांक्षिणौ ॥ समीयतुर्महासंख्ये मयशक्रौ यथा पुरा ॥ ३० ॥ दुःशासनो महाराज पांडवं विशिखैस्त्रिभिः ॥ वासुदे
वं च विंशत्या ताडयामास संयुगे ॥ ततोर्जुनो जातमन्युर्वार्ष्णेयं वीक्ष्य पीडितं ॥ दुःशासनं शतेनाजौ नाराचानां समार्पयत् ॥ ३२ ॥ ते तस्य कवचं
भित्वा पपुः शोणितमाहवे ॥ दुःशासनस्त्रिभिः क्रुद्धः पार्थं विव्याध पत्रिभिः ॥ ललाटस्थैस्ततो वीरो शुशुभे पांडवो रणे ॥ यथा मेरुर्म
हाराज शृंगैरत्यर्थमुच्छ्रितैः ॥ सोतिविद्धो महेष्वासः पुत्रेण तव धन्विना ॥ व्यराजत रणे पार्थः किंशुकः पुष्पवानिव ३५ दुःशासनं ततः क्रु
द्धः पीडयामास पांडवः ॥ पर्वणीव सुसंक्रुद्धो राहुः पूर्णं निशाकरं ॥ ३५ पीड्यमानो बलवता पुत्रस्ते शिलाशितैः शरैः सोत्यज्य कार्मुकमादाय भीष्मस्य
प्रमुखे स्थितः ॥ अर्जुनं पंचविंशत्या बाहोरुरसि चार्पयत् ॥ ३६ ॥ ततः पुत्रस्तव विशिखैः स्थितः शितैः धीमान्प्रमुखे समरे पार्थं कंकपत्रैः शिलाशितै
स्तस्य पार्थो ॥ धनुश्छित्वा रथं चास्य त्रिभिः शरैः आजघान ततः ॥ ४ ॥ ततः क्रुद्धो महाराज पांडवः शत्रुतापनः अप्रेषयत् विशिखान्रोगान्यम

भीष्मप ५०

भा॰ भी॰ धृष्टकेतुस्तथाराजन्सौभद्रश्चमहारथा हृष्टवाद्रवंतो भीष्मंप्रत्युद्ययुःपार्थस्यभाषितं ॥४॥ विराटद्रुपदौवृद्धौकुंतिभोजश्चदंशितः अभ्यद्र
२६० वत्तगांगेयंपुत्रस्यानववपश्यतः ॥५॥ नकुलःसहदेवश्चधर्मराजश्चवीर्यवान् तथेतराणिसैन्यानिसर्वाण्येवविशांपते ॥६॥ प्रत्युद्ययुस्तावकांश्च
समेतान्तान्महारथान् यथाबलंयथोत्साहंतन्मेनिगदतः ॥ शृणु चित्रसेनोमहाराजचेकितानंसमभ्ययात् ॥ भीष्मप्रेप्सुंरणेयांतंवृषसाघ्र
पिपासुर्यया ॥८॥ धृष्टद्युम्नंमहाराजभीष्मंसत्यमुपागतं ॥ त्वरमाणोरणेयत्तंकृतवर्माचवीर्यवान् ॥ भीमसेनंसुसंक्रुद्धंगांगेयस्यवधैषिणा
त्वरमाणोमहाराजेसोमदत्तिन्यवर्तयत् ॥१०॥ तथैवनकुलंशूरंकिरंतंसायकान्बहून् ॥ विकर्णोवारयामासइमिसेनंमहाबलं ॥ भीष्मस्यनिध
नप्रेप्सुंदुर्मुखोभ्यद्रवद्बली ॥ सात्यकिंसमरेयांतंतवपुत्रोन्यवारयत् ॥ अभिमन्युंमहाराजयांतंभीष्मंप्रति ॥१४॥ सुदक्षिणोमहारा
राजकांबोजःप्रत्यवारयत् ॥ विराटद्रुपदौवृद्धौसमेतावरिमर्दनौ ॥१५॥ अश्वत्थामाततःसंक्रुद्धोवारयामासभारत ॥ तथापरंसुतज्येष्ठोभीष्मस्यवधि
कांक्षिणां ॥ भारद्वाजेनरोषेणधर्मपुत्रमवारयत् ॥ अर्जुनंरभसंयुद्धेपुरस्कृत्यशिखंडिनं ॥ भीष्मप्रेप्सुंमहाराजभासयंतंदिशोदशः दुःशास राम
नोमहेष्वासोवारयामाससंयुगे ॥१८॥ अन्येचतावकायोधाःपांडवानांमहारथान् ॥ भीष्मस्याभिमुखंयातान्वारयामासुराहवे ॥१९॥ धृ २६०
ष्टद्युम्नस्तुसैन्यानिप्राक्रोशत्पुनःपुनः ॥ अभ्यद्रवतसंरब्धोभीष्ममेकंमहारथः ॥२०॥ एषोर्जुनोरणेभीष्मंप्रयातिकुरुनंदनः ॥ २० ॥

एवमुक्तो महाराज पिता देवव्रतस्तव ॥२४॥ चिंतयित्वा मुहूर्तं तु कृत्वा निश्चयमात्मनः ॥ तव संधारयन्पुत्रमब्रवीच्छंतनोः सुतः २५ दुर्योधन विजानी
हि स्थिरो भूत्वा विशांपते ॥ पूर्वकालं तव मया प्रतिज्ञातं महाबल ॥२६॥ हत्वा दशसहस्राणि क्षत्रियाणां महात्मनां ॥ संग्रामादपयातव्य
मेतत्कर्म ममाह्निके ॥२७॥ इति तत्कृतवांश्चाहं यथोक्तं भरतर्षभ ॥ अद्य चापि महत्कर्म प्रकरिष्ये महाबल ॥ अहं वा निहतः शेष्ये हनिष्ये वाद्य
पांडवान् ॥ अद्य ते पुरुषव्याघ्र प्रतिमोक्ष्ये ऋणं तव ॥ अन्नं पिंडकृतं राजन्निहतः पृतनामुखे र सुझामरत प्रेष्ठक्षत्रियान्स्तवपृष्ठ्ये ॥३०॥ छरेः ८
॥३०॥ आससाद दुराधर्षो पांडवानामनीकिनीं ॥ अनीकमध्ये तिष्ठंतं गांगेयं पुरुषर्षभः ॥ पांचालानां चैव श्रेष्ठ राजपुत्रा महारथाः ॥ तेषां दीप्तिं
तेजांसि जलं सूर्य इवांशुभिः ॥३२॥ हत्वा दससहस्राणि कुंजराणि तरस्विनां ॥ सप्त हारणां महाराज हयानां चायुतं तथा ॥ पूर्णं सतसहस्रे च पद्
तानां नरोत्तमाः ॥ प्रज्वाल्य रणे भीष्मो विधूम इव पावकः ॥३४॥ न चैनं पांडवेयानां केचिच्छेकुर्निरीक्षितुं ॥ उत्तरं मार्गमास्थाय तपंतमिव भास्करं ॥३५
ते पांडवेया समरे महेष्वासेन यीजिता ॥ वधायाभ्यद्रवन्भीष्मं सृंजयाश्च महारथाः ॥३६॥ संयुध्य मार्गणैर्बहुभिर्भीष्मः संतनवः स्तथा ॥ अव
कीर्णो महामेरुः शैलो मेघैरिवावृतः ॥३७॥ पुत्रस्तु तव गांगेयं समंतात्पर्यवारयन् ॥ महत्यासेनया सार्धं ततो युद्धमवर्तत ॥३८॥ इति श्री मह
भारते भीष्मपर्वणि ॥ संजय उ० ॥ अर्जुनस्तु रणे राजन्दृष्ट्वा भीष्मस्य विक्रमं ॥ शिखंडिनमथोवाच समभ्येहि पितामहं ॥१॥ न चापि भीष्मपा
कार्या भीष्मादद्य कथंचन ॥ अहमेनं शरैस्तीक्ष्णैः पातयिष्ये रथोत्तमात् ॥२॥ एवमुक्तस्तु पार्थेन शिखंडी भरतर्षभ अभ्यद्रवत गांगेयं श्रुत्वा पार्थस्य

भीष्म ४

नथादितिगणराजन हयकुंवसुसज्ञितां ८ ॥ अभ्यवर्तत युधाय पुरस्कृत्य पितामहं ॥ यथाप्रतिज्ञां कौरवस्त्वपि समितिंजयः ॥ ९ पार्थानाम कोटीमनः
मततं समितिष्वपं युध्यमानं महेष्वासं विनिघ्नंतं परान्छरैः ॥ ९ पांचालाः पांडवैः सार्धं सर्वे ते नाभ्यधारयत् ॥ दशमेहनि संप्राप्ते ततस्तां रिपुवाहिनीं
॥ १० कीर्यमाणां शितैर्बाणैः शतसोथ सहस्रसः ॥ नहि भीष्मं महेष्वासं पांडवाः पांडुपूर्वजः ॥ ११ अशक्नुवन्रणे जेतुं पाशहस्तमिवांतकं
अथोपायान्महाराज सव्यसाची धनंजयः ॥ १२ त्रासयन्रथिनः सर्वान्भीष्मस्तु पराजिता ॥ सिंहवद्विनदन्नुच्चैर्धनुर्ज्यां विक्षिपन्मुहुः ॥ शरौघा
न्विसृजन्पार्थो व्यचरत्कालवद्रणे ॥ तस्य शब्देन वित्रस्तास्तावका भरतर्षभ ॥ १४ सिंहस्येव मृगा राजन्व्यद्रवंत महाभयात् ॥ जयंतं
पांडवं दृष्ट्वा तत्सैन्यं चाभिपीडितं ॥ १५ दुर्योधनस्ततो भीष्ममब्रवीद्भृशपीडितः ॥ एष पांडुसुतस्तात श्वेताश्वः कृष्णसारथिः ॥ १६ दहते माम
कान्सर्वान्कृष्णवर्त्मेव काननं ॥ पश्य सैन्यानि गांगेय द्रवमाणानि सर्वशः ॥ १७ पांडवेन युधां श्रेष्ठ काल्यमानानि संयुगे ॥ यथा पशुगणा
न्पालाः संकालयति कानने ॥ तथेदं मामकं सैन्यं काल्यते शत्रुतापन ॥ धनंजयशरैर्भग्नं द्रवमाणं ततस्ततः ॥ १८ भीष्मोप्येवं दुराध
र्षो विद्रावयति मे बलं ॥ सात्यकिश्चेकितानश्च माद्रीपुत्रौ च पांडवौ ॥ २० अभिमन्युः सुविक्रांतो वाहिनीं द्रवते मम ॥ धृष्टद्युम्नस्तथा शूरो
राक्षसश्च घटोत्कचः ॥ २१ अभ्यद्रवेतां सहसा सैन्यं मम महारणे ॥ वध्यमानस्य सैन्यस्य सर्वैरेतैर्महारथैः ॥ २२ नान्यां गतिं प्रपश्यामि स्थाने
युद्धे च भारत ॥ ऋते त्वां पुरुषव्याघ्र देवतुल्यपराक्रमं ॥ पर्याप्तोसि भवान्क्षिप्रं पीडितानां गतिर्भव ॥ ॥

कामसम्पसवान्यावानमेजीवन्विमोक्ष्यसे॥ सुहृद्भिः क्रियतां भीष्म लोको यो स मिनिगहान्॥४८ संजयउवाच॥ एवमुक्त्वा ततो भीष्मं पंचभिर्नत
पर्वभिः॥ अविध्यन्नरशो भीष्मं सनुत्से वाससायकैः॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सत्यवाची महारथ॥ आकालोयमितिसंचित्य शिखंडिनमचोदयत्॥ अहं त्वा
मनुयोत्स्यामि यावत् विद्रावयच्छरैः॥ अभिद्रवस्व संरब्धो भीष्मं तस्य सिमारिषः॥४७ अहावास्यास्य लोकस्य भविष्यसि मयाहते॥ वहास्यावधेवी
रभवेम परसाहवे॥४८ तथ्याकुरु रोणयत्नं साधमस्य पितामहं॥ अहं ते रक्षरणायुधे क्षरिष्यामि महाबला॥४९ वारयन्नुधिनः सर्वान्साध
यित्वा पितामहं॥ द्रोणं चद्रोणपुत्रं च कृपं चाप्यसुपेधनं॥५० चित्रसेनं विकर्णं च सैंधवं च जयद्रथं॥ विंदानुविंदावावंत्यौ कांबोजं सुदक्षि
णं भगदत्तं तथा शूरं मागधं च महाबलं॥ सोमदत्तिं तथा शूरमार्ष्यश्रृंगं च राक्षसं॥५२ त्रिगर्तराजं चरणो सहसर्वैर्महारथैः॥ अहमावारयिष्या
मि वलेवमकरालये॥ कुरूंश्च संहितान्सर्वान्युध्यमानान्महाबलान्॥ अहं निवारयिष्यामि सन्ध धवर यस्व पितामहं॥५५॥ इति श्रीमहाभा
रते भीष्मपर्वणि॰ धृतराष्ट्र उवाच॥ कथं शिखंडी गांगेयमभ्यधावत्पितामहं॥ पांचाल्यः समरे क्रुद्धो धर्मात्मानं यतव्रतं॥१ केऽरक्षन्पांड
वानीके शिखंडिनमुदायुधाः त्वरमाणास्त्वराकाले जिगीषन्तो महारथाः॥२ कथं शांतनवो भीष्मः स तस्मिन्दशमेऽहनि॥ अयुध्यत महावीर्यः पांड
वैः सह सृंजयैः॥३ न मृष्यामि रणे भीष्मं प्रत्युद्यातं शिखंडिना॥ कच्चिन्न रथभंगोऽस्य धनुर्वासीर्यदस्यतः॥४॥ संजयउवाच॥ नाशीर्यत धनुस्त
स्य रथभंगो न चाप्यभूत्॥५ युध्यमानस्य संग्रामे भीष्मस्य भरतर्षभ॥ निघ्नतः समरे सनुष्ठाः सन्नतपर्वभिः॥ अनेकशतसाहस्राणां महारथा॥६॥

वर्त्तंतवज्रहस्तमिवासुराः॥३०॥ क्रोशन्निस्तस्य रथपार्श्वात् विमुंचन्निशितान् शरान्॥ दिक्षु दृश्यत सर्वासु घोरं संधारयन्धनु॥३१॥ मंडलीकृतमेवा
स्य नित्यं धनुरदृश्यत॥ संग्रामेषु ध्नमानस्य शक्रचापोपमं महत्॥३२॥ तं दृष्ट्वा समरे कर्म पुत्रस्ते वविशांपते॥ विस्मयं परमं गत्वा पितामहमभाषत
॥३३॥ पार्थो विमनसो भूत्वा प्रेक्ष्यते पितरं तव॥ युध्यमानं महात्मानं विप्रचित्तमवानरा॥३४॥ नचैनं वारयामास मुध्यात्तैन। नमिवांतके॥ रशमेवा
हसं ग्रामरथानीकं शिखंडिनः॥ अयं दहति शितैर्वाणैः कक्षं वर्त्मेव काननः॥ तं शिखंडिन्नि वीरोरथ विध्यस्तनांनरे॥३६॥ आसीविषमवक्रुधंका
लं स्वष्ट्रमिवांतकं॥ अभिछंदन्नि वक्रुधः प्रसाद्येदमब्रवीत्॥३७॥ कामभन्यापूर्वान स्मिन त्वांयोत्स्ये कथंचनः॥ यैवहं त्वं कृताधात्रा सैव हि त्वं शि
खंडिनी॥३८॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा शिखंडी क्रोधमूर्छितः॥ उवाचैनं यथा तत्त्वं यो तत्र भीष्मं सृक्किणी परिसंलिहन्॥३९॥ जानामि त्वां महाबाहो क्ष
त्रियाणां क्षयंकरं॥ मया श्रुतं च ते युद्धं जामदग्न्येन वै विहि॥४०॥ दिव्यं श्रुत्वे प्रभावोयं मया च बहुशः श्रुतः॥ जानन्नपि प्रभावं ते योत्स्येद्यातं त्वया
सहं॥ पांडवानां प्रियं कुर्वन्नात्मनश्च नयंजयः॥ अद्य त्वां योधयिष्यामि रणे पुरुषसत्तमा॥४२॥ ध्रुवं च त्वां हनिष्यामि शपेयं सत्येन तेग्रतः॥ एतच्छ्रुत्वा
वचमद्वाक्यं यत्कृतं तत्समाचर॥४३॥

लयामासुस्तवसैन्यस्यभारत दिवसे दिवसे प्राप्ते भीष्मः शांतनवो युधि ॥ १४ ॥ असुरानकरोद्व्यूहान्पैशाचानथराक्षसान् ॥ ततः प्रवृत्ते यु
द्धं तवतेषां च भारत ॥ १५ ॥ अमोत्यं घ्नता राजन् यमराष्ट्रविवर्धनं ॥ अर्जुनः प्रमुखाः पार्थाः पुरस्कृत्य शिखंडिनं १६ ॥ भीष्मं युद्धेभ्यवर्त्त
त किरंतो विविधान् शरान् ॥ तत्र मारत भीमेन ताडितास्तावका रणे ॥ रुधिरौघपरिक्लिन्नाः परलोकं ययुस्तदा ॥ नकुलः सहदेवश्च सा
त्यकिश्च महारथः ॥ १८ ॥ तवसैन्यं समासाद्य पीडयामासुरोजसा ॥ ते वध्यमानाः समरे तावका भरतर्षभः ॥ १९ ॥ वध्यमाना शिनेर्वी
रैः पांडवैः सहसृंजयैः ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ पीड्यमानं बलं दृष्ट्वा पार्थैर्भीष्मः पराक्रमी ॥ यदाकार्षीद्रणे क्रुद्धस्तन्ममाचक्ष्व संजय २० क
थं वा पांडवान्युद्धे प्रत्युद्यातः परंतप ॥ विनिघ्नन्सोमकान्वीरस्तन्ममाचक्ष्वमानघ ॥ २१ ॥ संजय उवाच ॥ आचक्षे ते महाराज यदकार्षी
त्पिता तव ॥ अभ्यवर्तत निघ्नंस्तव पुत्रस्य वाहिनीं ॥ २३ ॥ पीडिते तव पुत्रस्य सैन्ये पांनरवारणवाजिनां ॥ नामृष्यत तदा भीष्मः सैन्यघातं नर
तोयषे ॥ २४ ॥ सपांडवान्महेष्वासः पांचालांश्चैवसृंजयान् ॥ नाराचैर्वत्सदंतैश्च शितैरंजलिकैस्तथा ॥ २५ ॥ अभ्यवर्त्तत दुर्धर्षो
स्त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ॥ सपांडवानां प्रवरान्पंचराजन्महारथान् ॥ २६ ॥ अ[illegible]शन्नारोहमद्वारयामास सायकैः ॥ नानाशस्त्रा
स्त्रवर्षेण तावीर्यामर्षप्रवेरितैः ॥ २७ ॥ निजघ्ने समरे क्रुद्धो हस्त्यश्वममितं बहु ॥ त[illegible]कं समरे भीष्मस्त्वरमाणामहारथः ॥ पांडवानांमे

भा॰ भी॰ ॥
२५७

कं न्यायेषा पुराभूत्वा पुरुषः समपद्यत ॥ ६ ॥ इत्येवं निश्चयं कृत्वा पांडवाः सहमाधवाः ॥ अनुमान्य महात्मानं प्रययुर्हृष्टमानसाः ॥ १०७ ॥ इति श्री
भीष्मपर्वणि ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ कथं शिखंडी गांगेयमभ्यवर्तत संयुगे ॥ पांडवाश्च कथं भीष्मं तन्ममाचक्ष्व संजय ॥ १ संजय उवाच ॥ तत
स्ते पांडवाः सर्वे सूर्यस्योदयनं प्रति ताड्यमानासु भेरीषु मृदंगेष्वानकेषु च ॥ २ ॥ ध्मायत्सु दधिवर्णेषु जलजेषु समंततः ॥ शिखंडिनं स
र्वे शिखंडिनं पुरुषः कृत्वा निर्याताः पांडवा युधि ॥ ३ ॥ कृत्वा व्यूहं महाराज सर्वशत्रुनिबर्हणं ॥ शिखंडी सर्वसैन्यानामग्र आसीद्विशांपते चक्ररक्षौ
ततस्तस्य भीमसेनधनंजयौ ॥ पृष्ठतो द्रौपदेयाश्च सौभद्रश्चैव वीर्यवान् ॥ ५ ॥ सात्यकिश्चेकितानश्च तेषां गोप्ता महारथा ॥ ६ धृष्टद्युम्नस्ततः पार्थैः
सैन्येन संवृतः द्रुपदश्च महाबाहो ततः पश्चात्प्रयात्वत ॥ केकया भ्रातरश्चैव धृष्टकेतुश्च वीर्यवान् ७ ॥ जघनं पालयामासुः पांडुसैन्यस्य भारत ॥ ८
एवं व्यूह्य महासैन्यं पांडवास्तव वाहिनीं ॥ ९ ॥ अभ्यद्रवंत संग्रामे त्यक्त्वा जीवितमात्मनः ॥ तथैव कुरवो राजन् भीष्मं कृत्वा महारथा ॥ अग्रतः स
र्वसैन्यानां प्रययुः पांडवान्प्रति ॥ उग्रैश्च तनयैर्घोरैस्तव पुत्रैर्महाबलौ ॥ १० ॥ ततो द्रोणो महेष्वासः पुत्रश्चास्य महाबलः ॥ भगदत्तस्ततः पश्चा
द्गजानीकेन संवृतः ॥ ११ ॥ कृपश्च कृतवर्मा च भगदत्तमनुव्रतौ ॥ कांबोजराजो बलवान् ततः पश्चात्सुदक्षिणः ॥ १२ ॥ मागधश्च जयत्सेनः सौबलश्च
बृहद्बलः ॥ तथेतरे महेष्वासाः सुशर्मप्रमुखा नृपः ॥ १३ ॥

॥ राम ॥
॥ २५७ ॥

श्री जिताहि मया वाल्ये वासुदेव महात्मना ॥ पांशुगुंठितगात्रेण महात्मा परुषीकृतः ॥ ९२ ॥ यस्याहमधिरुह्यांकं वालः किल गदा
ग्रजः ॥ तातेत्यवोचं पितरं पितुः पांडोर्महात्मनः ॥ नाहं तातस्तव पितुस्तातोस्मीतव भारतः ॥ इति मामब्रवीद्वाल्ये यः सवध्यः कथंमया ९४
कामंवध्यतु सैन्यंमे नाहं योत्स्ये महात्मना ॥ जयोवास्तु वधोवामेकथंवा कृष्णमन्यसे ॥ ९५ ॥ वासुदेवउवाच ॥ प्रतिज्ञाय वधंजिष्णो पुरा
भीष्मस्यसंयुगे ॥ क्षत्रधर्मे स्थितः पार्थः कथंनैनंहनिष्यसि ॥ ९६ ॥ पातयैनंरथात्पार्थ क्षत्रियंयुद्धदुर्मदं ॥ नाहत्वायुधिगांगेयं विजय
स्ते भविष्यति ॥ दृष्टमेतत्पुरादेवैर्गमिष्यतियमक्षयं ॥ यद्दृष्टंहिपुरा पार्थ तत्तथानतदन्यथा ॥ नहिभीष्मंदुराधर्षं व्यात्ताननमिवांत
कं ॥ त्वदन्यः शक्नुयाद्योद्धुमपिवज्रधरः स्वयं ॥ जहिभीष्मं स्थिरोभूत्वा शृणुचेदंवचोमम ॥ यथोवाचपुराशक्रं महाबुद्धिर्बृहस्प
तिः ॥ १०० ॥ ज्यायांसमपिचेद्वृद्धं गुणैरपिसमन्वितं ॥ आततायिनमायांतं हन्याद्घातकमात्मनः ॥ १०१ ॥ शाश्वतोयंस्थितो धर्मः ॥ क्षत्रि
याणांधनंजय ॥ योद्धव्यं रक्षितव्यंच यष्टव्यंचानसूयुभिः ॥ १०२ ॥ अर्जुनउवाच ॥ शिखंडीनिधनंकृष्ण भीष्मस्यभविताध्रुवं
दृष्ट्वैवहि सदाभीष्मः पांचाल्यंविनिवर्तते ॥ १०३ ॥ तेवयंपुरतस्तस्य पुरुषात्मपि संजितं ॥ गांगेयं पातयिष्यामि उपायेनेतिमेमतिः ॥ १०४ ॥
अहमन्यान्महेष्वासान् वारयिष्यामिसायकैः ॥ शिखंडीपियुधांश्रेष्ठ भीष्ममेवाभियोधयेत् ॥ ५ ॥ श्रुतंहिकुरुमुख्यस्य नाहंहन्यांशिखंडिनः ॥

प्रजानां संक्षयो न स्यात्कथं तन्मे वद प्रभो ॥ भवान्हि नो वधोपायं ब्रवीतु स्वयमात्मनः ॥ ६३ ॥ भवंतं समरे वीर विषहेम कथं वयं ॥ न हि ते सूक्ष्ममप्य-
स्त्यरंध्रं कुरुपितामह ॥ ६४ ॥ मंडलेनैव धनुषा दृश्यसे संयुगे सदा ॥ आददानं संदधानं विकर्षंतं धनुर्न च ॥ पश्यामस्त्वां महाबाहो रथे सूर्यमिवापरं ॥ रथा-
श्वनरनागानां हंतारं परवीरहन् ॥ ६६ ॥ को ह्युत्सहेत ते जेतुं त्वां पुमान्भरतर्षभ ॥ वर्षता शरवर्षाणि त्वया संयुगे वैशसं कृतं ॥ ६७ ॥ क्षयं नीता हि
पृतना सा ते युगे महती मम ॥ यथा युधि जयेम त्वां यथा राज्यं भवेन्मम ॥ ६८ ॥ मम सैन्यस्य च क्षेमं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ततोऽब्रवीच्छांतनवः पांडवान्पा-
ण्डुपूर्वज ॥ ६९ ॥ न कथंचन कौंतेय मयि जीवति संयुगे ॥ जयो भवति सर्वज्ञ सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ७० ॥ निर्जिते मयि युद्धेन रणे प्यप पांडवाः क्षिप्रमपि
प्रहरध्वं यदृर्धायारोत्तयः ॥ ७१ ॥ अनुजानामि वः पार्थाः प्रहरध्वं यथासुखं ॥ एवं हि सुकृतं मन्ये भवतां विदितो ह्यहं ॥ ७२ ॥ हते मयि हतं सर्वं तस्मा-
देवं विधीयतां ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ब्रूहि तस्मादुपायं मे यथा युधि जयेमहि ॥ ७३ ॥ भवंतं समरे क्रुद्धं दंडहस्तमिवांतकं ॥ शक्तो वज्रधरो जेतुं वरुणो
यमस्तथा ॥ ७४ ॥ न भवान्समरे शक्यः सेंद्रैरपि सुरासुरैः ॥ भीष्म उवाच ॥ सत्यमेतन्महाबाहो यथा वदसि पांडव ॥ नाहं जेतुं रणे शक्यः सेंद्रैरपि सुरा-
सुरैः ॥ आत्तशस्त्रो रणे यत्तो गृहीतवरकार्मुकः ॥ ७५ ॥ ततो मां न्यस्तशस्त्रं तु एते हन्युर्महारथाः ॥ ७६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

क्रीडिता हि मया बाल्ये वासुदेव महात्मना ॥ पांसुरूषितगात्रेण महात्मा परुषीकृतः ॥ ९२ ॥ यस्याहमधिरुह्याङ्कं बालः किल गदा
ग्रजः ॥ तातेत्यवोचं पितरं पितुः पाण्डोर्महात्मनः ॥ नाहं तातस्तव पितुस्तातोऽस्मि तव भारत ॥ इति मामब्रवीद्बाल्ये यः स वध्यः कथं मया ॥ ९४
कामं वध्यतु सैन्यं मे नाहं योत्स्ये महात्मना ॥ जयो वास्तु वधो वा मे कथं वा कृष्ण मन्यसे ॥ ९५ ॥ वासुदेव उवाच ॥ प्रतिज्ञाय वधं जिष्णो पुरा
भीष्मस्य संयुगे ॥ क्षत्रधर्मे स्थितः पार्थ ॥ कथं नैनं हनिष्यसि ॥ ९६ ॥ पातयैनं रथात्पार्थ क्षत्रियं युद्धदुर्मदं ॥ नाहत्वा युधि गाङ्गेयं विजय
स्ते भविष्यति ॥ दृष्टमेतत्पुरा देवैर्गमिष्यति यमक्षयं ॥ यद्दृष्टं हि पुरा पार्थ तत्तथा न तदन्यथा ॥ न हि भीष्मं दुराधर्षं व्यात्ताननमिवान्त
कं ॥ त्वदन्यः शक्नुयाद्योद्धुमपि वज्रधरः स्वयं ॥ जहि भीष्मं स्थिरो भूत्वा शृणु चेदं वचो मम ॥ यथोवाच पुरा शक्रं महाबुद्धिर्बृहस्प
ति ॥ १०० ॥ ज्यायांसमपि चेद्वृद्धं गुणैरपि समन्वितं ॥ आततायिनमायान्तं हन्याद्घातकमात्मनः ॥ १०१ ॥ शाश्वतोऽयं स्थितो धर्मः क्षत्रि
याणां धनंजय ॥ योद्धव्यं रक्षितव्यं च यष्टव्यं चानुसूयता ॥ १०२ ॥ अर्जुन उवाच ॥ शिखण्डी निधनं कृष्ण भीष्मस्य भविता ध्रुवं
दृष्ट्वैव हि सदा भीष्मः पाञ्चाल्यं विनिवर्तते ॥ १०३ ॥ ते वयं पुरतस्तस्य पुरस्तात्पि शिखंडिनं ॥ गाङ्गेयं पातयिष्यामि उपायेनेति मे मतिः ॥ १०४ ॥
अहमन्यान्महेष्वासान् वारयिष्यामि सायकैः ॥ शिखण्डिपि युधां श्रेष्ठं भीष्ममेवाभियोधयेत् ॥ ५ ॥ श्रुतं हि कुरुमुख्यस्य नाहं हन्यां शिखण्डिनः ॥

प्रजानां पांसवे नानस्यात्कथं तन्मे वद प्रिये॥ भवान्हि नो बलो पायं वद वीतु स्याम्प्र माधव:॥६३॥ भवंतं समरे वीर विषये मत्व पंवये॥ न हि ते सुक्ष्मम प्य
स्यापं धर्मं कुरुपितामह:॥६४॥ मंतं लेनैव धनुषा हत्यमेसंयुगे भारत॥ आदादानं संधानं विकर्षंत धनुर्नव॥ पश्याम त्वां महाबाहो रथेस्स्ये मि वाथरं रथा
प्यतस्वा संहतारं प्रवीरहा न॥६६॥ को घचोक्ता हते जेतुं त्वां पुमान्भरतर्षभ:॥ ववर्षता शरवर्षाणि।सं पुगो वेषागं क्रुतं॥६७॥ त्वयेनी तपि
प्रतना स्तेयुगेमहती नम:॥ यथा युधिजये मत्वो यथ यथाजे मरांमम:॥६८॥ त्वमसेनस्य वस्ते मे तन्मेवू हिपितामह॥ ततो त्वबवीच्छंतत्न व: पांजवान् पा
डुपूर्वज ३८ नकपंचनकौंतेयस मिजीव त्रिसंयुगे॥ जेया भवति सर्वेस्म सत्संते तन्हवी मिते॥७०॥ निर्जितेन मयिवुधेन रणोप्य पथ्याण्ड्वा: क्षिप्रंनयि
प्रहरध्वं पदृधीयारणोतय:॥७१॥ अनुज्ञाता शिव: पार्था प्रहरध्वं यथासुखं॥ एवं हि सुकृतं मन्ये भवता विदितो स्पहं॥७२॥ हि सेन्म पिहतं सर्वतेस्मा
देवं विधीयतो॥ युधिष्ठिर उवाच॥ ब्रूहि तस्मादुपायं मे यथा युधि जयेमहि॥७३॥ भगवत्नसमे क्रुधं दंडहस्तमिवांतकं॥ पाक्यो कत्र्य राजेतुं वरुणा
थयस्त्मया॥७४॥ न भवानसमो शक्त सेन्द्रे रपि सुरासुरे॥ भीष्म उवाच॥ सत्यं तेतत्महाबाहो यथावदसि पांडव॥ नहं जेतुं रणे शक्य: सेन्द्रैरपि सुरा
सुरै:॥ आत्तशस्त्रो रणे यत्तो गृहीतवरकार्मुका:॥७५॥ ततो मां न्यस्तशस्त्रं सुयतेह नुर्महारथा॥७६॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

भा॰भी॰
२५६

निक्षिप्तशस्त्रे पतिते विमुक्तकवचध्वजे ॥७६॥ द्रवमाणे च भीते च तवास्मीति च वादिनि ॥ स्त्रियां स्त्रीनामधेये च विकले चैकपुत्रिणी ॥७७॥ अप्रशस्ते नरे चैव
न युद्धं रोचते मम ॥ इदं मे ऽभ्युदयं संकल्पं संकल्पं शृणु पार्थिव ततेः ॥७८॥ अमङ्गल्यध्वजं दृष्ट्वा न युध्येयं कदाचन ॥ य एष द्रुपदो राजन् तव सैन्ये महारथः
शिखण्डी समरामर्षी शूरश्च समितिंजयः ॥ यथाभवच्च स्त्री पूर्वं पश्चात्पुंस्त्वं समागतः ॥ जानन्ति च भवन्तोऽपि सर्वमेतद्यथातथं ॥ अर्जुनः समरे शूरः पुरस्कृ-
त्य शिखण्डिनं ॥८२॥ मामेव विशिखैस्तीक्ष्णैरभिद्रवतु दंशितः ॥ अमङ्गल्यध्वजे तस्मिन् स्त्रीपूर्वे च विशेषतः ॥ न प्रहर्तुमभीप्सामि गृहीतेषुः कथंचन ॥ तदन्तरं
समासाद्य पाण्डवो मां धनंजयः ॥ शरैर्घातयतु क्षिप्रं समन्ताद्भरतर्षभ ॥ न तं पश्यामि लोकेषु मां हन्याद्यः समुद्यतं ॥८५॥ ऋते कृष्णान्महाभागात्पाण्डवाद्वा ध-
नंजयात् ॥ एष तस्मात्पुरोधाय कंचिदन्यं ममाग्रतः ॥ त्वद्भूतमहतायातो गृहीतवरकार्मुकः ॥ मां पातयतु बीभत्सुरेवं ते विजयो ध्रुवं ॥ एतत्कुरुष्व कौन्तेय यथोक्तं ॥ स-
मम सुव्रत संग्रामे धार्तराष्ट्रान्सर्वान् समागतान् ॥८८॥ संजय उवाच ॥ ते तु ज्ञात्वा ततः पार्था जग्मुः स्वशिबिरं प्रति ॥ अभिवाद्य महात्मानं भीष्मं कुरुपिता-
महं ॥८९॥ तथोक्तवति गाङ्गेये परलोकाय दीक्षिते ॥ अर्जुनो दुःखसंतप्तः सव्रीडमिदमब्रवीत् ॥९०॥ गुरुणा कुरुवृद्धेन कृतप्रज्ञेन धीमता ॥ पिता-
महेन संग्रामे कथं योत्स्यामि माधव ॥९१॥

राम
२५६

॥ भा॰ भी॰ ॥
॥ २५५ ॥

भवंतः सहिताः सर्वे प्रनयामः मधुसूदनः॥ तेवयंसहिता गत्वा भीष्ममामधुसूदनः॥ नचिरात्सर्वमाप्रछ्येयंमंत्रंप्रछामकौर
वः सहस्पनिहितंवाक्यंसत्यमस्माकं जनार्दनः यथा च वक्ष्यते कृष्ण तथा कर्तास्मि संयुगे॥ ४९॥ सनोजयस्यदातास्यान्मंत्रस्यच
द्वहहृतः॥ पाखवाश्च विहीनास्त्वंतेनसंवर्धितावयं॥ ५०॥ तंवैपितामहंमध्यंहंतुमिछामिमाधवः॥ पितुर्यातरमिष्टंवैचधिगस्तुक्षत्र
जीवकां॥ ५१॥ संजय उवाच॥ ततो ब्रवीन्महाराजवार्ष्णेयः कुरुनंदनः रोचतेमेमहाप्राज्ञ राजेंद्र तववचभाषितं॥ ५२॥ देवव्रतः कृ
तीभीष्मः प्रेक्षितेनापिनिर्दहेत॥ गम्यतां सवधोपाय प्रष्टुंसागरगासुतं ५३ वक्तुमर्हतिसत्यंसत्वयाप्रष्टोविशेषतः॥ तेवयंतत्र
गछामीप्रष्टुंकुरुपितामहं॥ गत्वासनेनवंदृष्टंमंत्रंप्रछामिभारतः सोनोदास्यतिमंत्रंयंतेनस्यामहेपरान्॥ एवमामंत्र्य
तेवीराः पांडवेपांडुनंदनः॥ जग्मुस्तेसहितासर्वेवासुदेवश्चवीर्यवान् ५६ विमुक्तशस्त्रवाहुभीष्मः स्पंसततंप्रति॥ प्रविश्य
वतदाभीष्मंशिरोभिः प्रतिपेदिरे॥ ५७॥ रजयंतोमहाराजेपांडवा भरतर्षभे प्रणम्यशिरसाचैवभीष्मस्यसरणमभ्ययु॥ ५८॥ तानुवाचम
हावाहुभीष्मः कुरुपितामहः॥ स्वागतंतववार्ष्णेयस्वागतंतेधनंजयः ५९ स्वागतंधर्मराजायभीमायचयमयोस्तथा॥ किंवाकार्यंकरोम्यद्य
युष्माकंप्रीतिवर्धनं॥ ६०॥ सर्वात्मनापिकर्माणिप्रयद्यपिस्यात्सुदुष्करं तथापिकर्तास्मिगांगेयप्रीतियुक्तःपुनःपुनः॥ ६१॥ उवाचराजादीनात्मा

॥ राम ॥
॥ २५५ ॥

पितापुत्रमिमंसृष्टवा: कथंजयेयमसर्वेकथंराज्यंलभेमहि ६३

तव भ्राता मम सखा संबंधी शिष्य एव च ॥ मांसान्युत्कृत्य दास्यामि फल्गुनार्थे महीपते ॥ एष चापि नरव्याघ्रो मत्कृते जीवितं
त्यजेत् । एष नः समयस्तात तारयेम परस्परं ॥ समां नियुङ्क्षि राजेंद्र यथा योधा भवाम्यहं ॥ प्रतिज्ञातमुपप्लव्ये यत्तत्पार्थेन पूर्वतः ३५ ॥
घातयिष्यामि गांगेयमिति लोकस्य संनिधौ ॥ परिरक्ष्यमिदं तावद्वचः पार्थस्य धीमतः ॥ अनुज्ञातं तु पार्थेन मया कार्यं न संशयः ॥ अथ
फाल्गुनस्यैष भारः परिमितो रणे ॥ ३७ ॥ स हनिष्यति संग्रामे भीष्मं परपुरंजयं ॥ अशक्यमपि तु यो धिरणे पार्थः समुद्यतः ॥ ३८ ॥
त्रिदशान् वा समुद्युक्तान् सहितान् दैत्यदानवैः ॥ निहन्यादर्जुनः संख्ये किमु भीष्मं नराधिप ॥ ३९ ॥ विपरीतो महावीर्यो गतसत्वोऽल्प
चेतनः । भीष्मः शांतनवो नूनं कर्तव्यं नावबुध्यते ॥ ४० ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि माधव ॥ सर्वे ह्येते न पर्याप्ता
स्तव वेगविधारणे ॥ ४१ ॥ नियतं समवाप्स्यामि सर्वमेतद्यथेप्सितं ॥ यस्य मे पुरुषव्याघ्र भवान्पक्षे व्यवस्थितः ॥ ४२ ॥ सेंद्रानपि
रणे देवान् जयेयं जयतांवर ॥ त्वया नाथेन गोविंद किमु भी[illegible] प्रहारये ॥ ४३ ॥ न तु त्वामनृतं कर्तुमुत्सहे स्वात्मगौरवात् ॥ अयोध्य
मानः साहाय्यं यथोक्तं कुरु माधव ॥ ४४ ॥ समयस्तु कृतः कश्चिन्मम भीष्मेण संयुगे ॥ मंत्रयिष्ये तवार्थाय न तु योत्स्ये कथंचन ॥
दुर्योधनार्थे योत्स्यामि सत्यमेतदिति प्रभो ॥ स हि राज्यस्य मे देवो मंत्रस्यैव च माधव ॥ ४६ ॥ तस्माद्देवव्रतं भूयो वधोपायार्थमात्म
नः ॥ ॥

सोन्यस्कांश्च जितान्हत्वा निहत्य सप्तान्महारथान् ॥ चिंतयित्वा ततो राजा ध्रुवं श्राहाम्यो चयः ॥ ४ ॥ ततो वहारं सैन्यानां चक्रे राजा युधिष्ठिरः ॥ त
थैव तव सैन्यानामवहारो ह्यभूत्तदा ॥ ५ ॥ ततो वहारं सैन्यानां कृत्वा तत्र महारथान् ॥ न्यविशंत कुरुश्रेष्ठ संग्रामे क्षतविक्षताः ॥ ६ ॥ भीष्मस्य
समरे कर्म चिंतयित्वा तु पांडवाः ॥ नालभंते ततः शांतिं भीष्मवाणप्रपीडिताः ॥ भीष्मोपि समरे जित्वा पांडवान्सहसंजयान् ॥ पू
ज्यमानस्तव सुतैर्वंद्यमानश्च भारत ॥ न्यविशत्कुरुभिः सार्द्धं हृष्टरूपैः समंततः ॥ ततो युधिः सम्यभवात्सर्वं भ्रतप्रमोदिनी तस्मिन्नुरात्रिमुखे घोरे
पांडवा वृष्णिभिः सह ॥ सृंजयाश्च दुराधर्षा मंत्राय समुपस्थिताः ॥ १० ॥ आत्मनिःश्रेयसं सर्वे प्राप्तकालं महाबला मंत्रयामासुरव्यग्रा मंत्रनिश्च
यविकोविदाः ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा मंत्रयित्वा चिरं नृपः ॥ वासुदेवं समुद्वीक्ष्य वचनं चेदमारदे ॥ १२ ॥ कृष्ण पश्य महात्मानं भीष्मं तु
ग्रपराक्रमं ॥ गजं नलवनानीव समुद्रंतं बलं मम ॥ १३ ॥ न चैवैनं महात्मानमुत्सहामो निरीक्षितुं ॥ लेलिह्यमानं सैन्येषु प्रवृद्धमिव पाव
कं ॥ १४ ॥ यथा घोरं महानागस्तक्षको विषपावकः ॥ तथा भीष्मो रणे क्रुद्धस्तीक्ष्णशस्त्रप्रतापवान् ॥ गृहीतचापः समरे प्रमुंचन्निशि
तान् शरान् ॥ शक्यो जेतुं यमः क्रुद्धो वज्रपाणिश्च देवराट् ॥ वरुणः पाशभृद्वापि सगदो वा धनेश्वरः ॥ न तु भीष्मः सुसंक्रुद्धो जेतुं श
क्यो महाहवे ॥ १७ ॥ सोहमेवं गते कृष्ण निमग्नः शोकसागरे ॥ आत्मनो बुद्धिदौर्बल्याद्भीष्ममासाद्य संयुगे ॥ १८ ॥

ARYA SAMAJ ... 1939

वनं प्राप्स्यामि दुर्धर्षं श्रेयो वै तत्र मे गतं ॥ न युद्धं रोचये कृष्ण हंति भीष्मो हि नः सदा ॥ यथा प्रज्वलितं वह्निं पतंगः समभिद्रुतः एकतो मृत्युमभ्येति तथाहं भीष्म
मेयिवान् २० क्षयं नीतोस्मि वार्ष्णेय राज्यहेतोः पराक्रमी ॥ भ्रातरश्चैव मे शूराः सायकैर्भृशपीडिताः ॥ मत्कृते भ्रातृसौहार्द्दाद्राज्यभ्रष्टा वनं गताः परिक्लिष्टास्तथा
कृष्णा मत्कृते मधुसूदन ॥ २२ जीवितं बहु मन्येहं जीवितं ह्यद्य दुर्लभं ॥ जीवितस्याद्य शेषेण चरिष्ये धर्ममुत्तमं ॥ यदि तेहमनुग्राह्यो भ्रातृभिः सह केशवः ॥ स्वधर्म
स्याविरोधेन हितं व्याहर केशव एवं श्रुत्वा वचस्तस्य कारुण्याद्बहुविस्तरं ॥ प्रत्युवाच ततः कृष्णः सांत्वयानो युधिष्ठिरं ॥ धर्मपुत्र विषादं त्वं मा कृथाः सत्यसं
गरः ॥ यस्य ते भ्रातरः शूरा दुर्जयाः शत्रुसूदनाः ॥ २६ ॥ अर्जुनो भीमसेनश्च वाय्वग्निसमतेजसौ ॥ माद्रीपुत्रौ च विक्रांतौ त्रिदशानामिवेश्वरौ ॥ मां वा नियुंक्ष्व
सौहार्दाद्योत्स्ये भीष्मेण पांडवः ॥ त्वत्प्रयुक्तो महाराज किं न कुर्यां महाहवे ॥ हनिष्यामि रणे भीष्ममाहूय पुरुषर्षभः पश्यतां धार्तराष्ट्राणां यदि
नेच्छति फाल्गुनः यदि भीष्मे हते वीरे जयं पश्यसि पांडव ॥ हंतास्म्येकरथेनाद्य कुरुवृद्धं पितामहं ॥ ३० ॥ पश्य मे विक्रमं राजन्महेंद्रस्येव
विक्रमे ॥ विमुंचंतं महास्त्राणि पातयिष्यामि तं रथात् ॥ यः शत्रुः पांडुपुत्राणां मच्छत्रुः स न संशयः ॥ मदर्था भवदीया ये मदीया ये तवैव ते ॥ ३२ ॥

This PDF you are browsing now is in a series of several scanned rare books and manuscripts from Sanskrit Academy, Hyderabad.

Address:

Manikeshwar Nagar Kaman,

Osmania University, Tarnaka,

Hyderabad, Telangana, 500007

https://sanskritacademy.net/

https://archive.org/details/@sanskrit_academy_hyd

The Academy is currently led by Director Shri Madhushan Penna.

His CV:

Prof. Penna madhusudan,

Director Sanskrit Academy, Hyderabad

Areas of interest

Yoga shastra, nyaya, yoga and vedanta philosophy.

Works

3 mahakavyas, 10 laghukavyas, 30 translations and 140 edited books

Sahitya Academy Awardee for Mahakavya on Gulabrao Maharaj.

Translated the Marathi Jnaneshwari in 9000 Sanskrit shlokas.

Honours

Honorary D.Litt by National Sanskrit University, Tirupati AP. for his unique contribution in Indian Philosophy.

-Vachaspati

-Yoga Ratna

-Shastra nidhi

-Utkrisht Sanskrit Pandit

-Yajna Surabhi

-Shastri (Karavir Peeth)

-Shastra Ratnakara

Awards

- Sahitya Academy award

- Maharashtra govt sadhana award

- Pt. Satvalekar award

- Pt. Latkar shastri award

- Pt. Ghatate award

- Somnath Trust Award with Gold Medal and title of Best Scholar

- Sribhashyam national award

and many other.

Foreign Travel

The Netherlands, Canada for World Sanskrit Conference 2018.

Indian embassy, Nepal 2023

DVDs on yoga, Indian philosophy and Sanskrit Literature.

mspenna67@gmail.com

Digitization by eGangotri Trust/Sarayu Trust, New Delhi

Funding for Digitization: Shri Ravi Parimi, Hyderabad